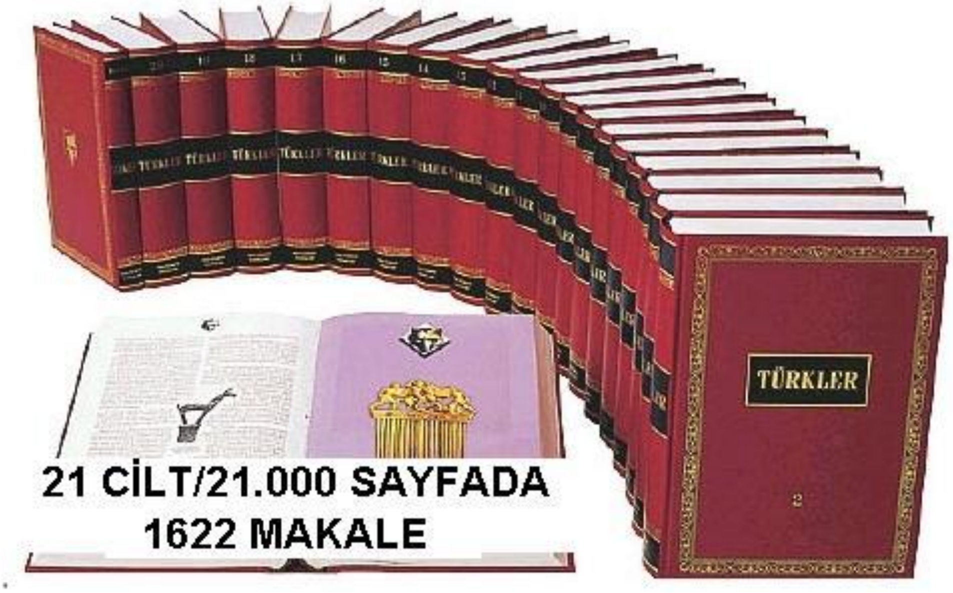

TÜRKLER

CİLT 15

CUMHURİYET

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

YAYIN KURULU

TÜRKLER

Yayın Kurulu Başkanı
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI - TÜRKİYE

Yayın Danışmanı
PROF. DR. HALİL İNALCIK
TÜRKİYE / A.B.D

Yayın Kurulu

PROF. DR. ŞÜKRÜ HALUK AKALIN
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

PROF. DR. SÜLEYMAN ALİYARLI
AZERBAYCAN

PROF. DR. MUHAMMED AYDOĞDUYEV
TÜRKMENİSTAN

PROF. DR. TUNCER BAYKARA
TÜRKİYE

PROF. DR. ALİ BİRİNCİ
TÜRKİYE

PROF. DR. TINÇTIKBEK ÇOROTEGİN
KIRGIZİSTAN

PROF. DR. GÉZA DÁVID
MACARİSTAN

PROF. DR. FERİDUN EMECEN
TÜRKİYE

PROF. DR. PETER B. GOLDEN
A.B.D.

PROF. DR. MUSTAFA İSEN
TÜRKİYE

PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ
A.B.D.

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU
IRCICA BAŞKANI - TÜRKİYE

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI
TÜRKİYE

PROF. DR. KEMAL KARPAT
A.B.D.

PROF. DR. BEG ALİ KASIMOV
ÖZBEKİSTAN

PROF. DR. MANAS KOZIBAYEV
KAZAKİSTAN

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
TÜRKİYE

PROF. DR. ŞERİF MARDİN
TÜRKİYE / A.B.D

PROF. DR. ERDOĞAN MERÇİL
TÜRKİYE

PROF. DR. RHOADS MURPHEY
İNGİLTERE

PROF. DR. YUZO NAGATA
JAPONYA

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
TÜRKİYE

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
TÜRKİYE

PROF. DR. VICTOR OSTAPCHUK
KANADA

PROF. DR. SEMA BARUTÇU ÖZÖNDER
TÜRKİYE

PROF. DR. ULI SCHAMILOGLU
A.B.D.

PROF. DR. STANFORD SHAW
A.B.D.

PROF. DR. GENG SHIMIN
ÇİN

PROF. DR. DENIS SINOR
A.B.D.

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
TÜRKİYE

PROF. DR. DMİTRİ VASİLİEV
RUSYA

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

DANIŞMA KURULU

PROF. DR. ABDÜLHALUK ÇAY
BAŞKAN-TÜRKİYE

PROF. DR. GABOR AGOSTON
A.B.D.

PROF. DR. İSMAİL AKA
TÜRKİYE

PROF. DR. ŞAKİR AKÇA
TÜRKİYE

PROF. DR. ANNAKURBAN AŞİROV
TÜRKMENİSTAN

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA
TÜRKİYE

DOÇ. DR. B. ZAKİR AVŞAR
TÜRKİYE

ALİ RIZA BOZKURT
A.B.D.

POLAT BÜLBÜLOĞLU
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

PROF. DR. GÜLÇİN ÇANDARLIOĞLU
TÜRKİYE

PROF. DR. EMİN ÇARIKÇI
TÜRKİYE

PROF. DR. NEJAT DİYARBEKİRLİ
TÜRKİYE

PROF. DR. YAVUZ ERCAN
TÜRKİYE

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE
TÜRKİYE

PROF. DR. ISTVÁN FODOR
MACARİSTAN

DR. ÖNER KABASAKAL
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

PROF. DR. ESİN KAHYA
TÜRKİYE

PROF. DR. ŞABAN KARATAŞ
TÜRKİYE

PROF. DR. HEE SOO LEE
GÜNEY KORE

PROF. DR. HEATH W. LOWRY
A.B.D.

PROF. DR. JUSTIN McCARTHY
A.B.D.

PROF. DR. GABRIEL R. PALECZEK
AVUSTURYA

PROF. DR. OMELJAN PRITSAK
A.B.D.

PROF. DR. MİRKASIM USMANOV
TATARİSTAN

PROF. DR. TURAN YAZGAN
TÜRKİYE

PROF. DR. İLYA ZAİTSEV
RUSYA

NAMIK KEMAL ZEYBEK
TÜRKİYE

PROJE KOORDİNATÖRÜ
OSMAN KARATAY

YURT DIŞI KOORDİNASYON
SABİHA SUNGUR

İDARİ KOORDİNATÖRLER
ABDURRAHMAN EREN / MUSTAFA V. GÜZEL / LÜTFÜ ULUKUL

TERCÜME

BAŞREDAKTÖR
C. CEM OĞUZ

KOORDİNATÖR
ÖZLEM DİLMEN

REDAKTÖRLER
DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN / DOÇ. DR. HAMİT ERSOY
ELNUR AĞAYEV

MÜTERCİMLER
DR. KEZBAN ACAR / ALESKER ALESKEROV / BANU BEKTAŞ / FAHRİ DİKKAYA / NİLÜFER EROL
YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ / BÜLENT KENEŞ / IŞIK KUŞÇU / NURŞEN ÖZSOY
LİLİYE SABİROVA / DR. HARUN TAŞKIRAN / BOĞAÇ BABÜR TURNA / ZÜLFİYE VELİYEVA
MURAT YAŞAR / ALİM YILMAZ

TÜRKÇE REDAKSİYON
DOÇ. DR. NURETTİN DEMİR / DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ / YRD. DOÇ. DR BİLGEHAN A. GÖKDAĞ
DR. MURAT KÜÇÜK / GÖNÜL GÖKDEMİR / FARUK GÖKÇE

SEKRETERYA
SEVAL YALIN / AYLA TEZCAN / GÜLİZAR ALTUNYURT / FATMA ALBAYRAK / BURCU ÖZDEMİR

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER (LİNKLENDİRİLMİŞ)

TÜRKLER1

YAYIN KURULU
DANIŞMA KURULU
KISALTMALAR

B. EĞİTİM VE BİLİM 10

Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu / Prof. Dr. Yahya Akyüz [s.15-25] 10

Medreselerdeki Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon / Doç. Dr. Ahmet Cihan [s.26-34] 30

Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü) / Yrd. Doç. Dr. Yücel Gelişli [s.35-43] 45

Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri / Yrd. Doç. Dr. Muammer Demirel [s.44-60] 64

Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi / Doç. Dr. Tayyip Duman [s.61-71] 94

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maarifi / Doç. Dr. Hüseyin Dilâver [s.73-91] 115

C. YURT DIŞINDAKİ TARİH ARAŞTIRMALARINDAN ÖRNEKLER 137

Siyaset ve Historiografi: Macaristan'da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü / Prof. Dr. Gábor Ágoston [s.92-98] 137

Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmalarının Gelişimi / Ioannis Theocharides - Theoharis Stavrides [s.99-104] 148

YETMİŞDÖRDÜNCÜ BÖLÜM, OSMANLI YENİLEŞME DÖNEMİNDE DİL VE EDEBİYAT 160

A. YENİLEŞME DÖNEMİ OSMANLI TÜRKÇESİ 160

Yenileşme Döneminde Türk Dili / Doç. Dr. Musa Duman [s.107-130] 160

Yenileşme Devri Türkçesi Üzerine Çalışmalar / Yrd. Doç. Dr. Şahin Baranoğlu [s.131-138] 206

Tanzimat'ın Dili / Yrd. Doç. Dr. Ejder Okumuş [s.139-147] 220

II. Meşrutiyet Sonrası Türk Dili / Prof. Dr. İsmail Parlatır [s.148-153] 238

Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları / Yrd. Doç. Dr. Muhammet Erat [s.154-166]................247

B. YENİLEŞME DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI..272

Osmanlı Devleti'nin Yenileşme Döneminde Türk Edebiyatı / Prof. Dr. M. Orhan Okay [s.167-180]..272

Tanzimat'tan Sonra Kültür ve Edebiyat Hayatımızdaki Değişme ve Yenileşmeler / Doç. Dr. Abdullah Uçman [s.181-188]..293

Yenileşme Zihniyeti Bakımından Tanzimat Romanının Anlamı / Yrd. Doç. Dr. Yunus Balcı [s.189-194]..307

XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman / Yrd. Doç. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik [s.195-203]..318

Servet-İ Fünun Edebiyatı / Prof. Dr. Zeynep Kerman [s.204-211]..................................331

Servet-İ Fünun Topluluğu Dışı Türk Edebiyatı / Prof. Dr. Nazan Bekiroğlu [s.212-226] 345

XX. Yüzyıl Başlarında Türk Şiiri / Prof. Dr. Şerif Aktaş [s.227-239]...............................371

Yenileşme Dönemindeki Edebi Münakaşaların Edebiyattaki Gelişmeye Katkıları / Doç. Dr. İbrahim Kavaz [s.240-247]..391

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri / Taceddin Kayaoğlu [s.248-261]..405

YETMİŞBEŞİNCİ BÖLÜM, OSMANLI YENİLEŞME DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE SANAT.433

Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat / Prof. Dr. Günsel Renda [s.265-283]..............433

Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı / Prof. Dr. Semavi Eyice [s.284-309]..463

Osmanlı Sanatının 1789-1839 Dönemine Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. Kasım İnce [s.310-319]..504

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Sivil Mimarinin Etkinliği, Yrd. Doç. Dr. Betül BakIr[s.311-333]..522

İstanbul'da III. Ahmet Dönemi Osmanlı Mimarisi / Dr. Gülçin Canca Erol [s.334-343].545

XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları / Doç. Dr. Nur Urfalıoğlu [s.344-349]..564

Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı / Yrd. Doç. Dr. Mustafa S. Akpolat [s.350-359]..573

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısının ve XX. Yüzyılın Başlarının Fotoğraflarında Osmanlı Mimarisi / Dr. Galina V. Dlujnevskaya [s.360-366]..588

II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı / Yrd. Doç. Dr. Neşe Yıldıran [s.367-373]..................597

Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları / Doç. Dr. Necla Arslan Sevin [s.374-381].......607

Anadolu Saat Kuleleri / Prof. Dr. Hakkı Acun [s.382-387] 619

Türk Kütüphane Mimarisi / M. Sami Bayraktar [s.388-394] 632

XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları / Doç. Dr. Necla Arslan Sevin [s.395-399] 644

Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri / Mehmet Yavuz [s.400-411] 652

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler / Doç. Dr. Emre Madran [s.412-418] 673

B. BATI ETKİSİ İLE RESİM VE MÜZİK 684

Fatih-Ressam Bellini ve Portre Sanatı Üzerine / Doç. Dr. Berke İnel [s.419-427] 684

Yenileşme Döneminden Cumhuriyet Dönemine Türk Resim Sanatının Evreleri / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kamil Gören [s.428-439] 697

Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi / Dr. Pelin Şahin Tekinalp [s.440-448] 718

İstanbul Askerî Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Asker Ressamlar / Hür Kamil Biçici [s.449-457] 731

Osmanlı İmparatorluğu'nda Çok Sesli Müziğin Gelişimi / Yrd. Doç. Dr. A. Bülent Alaner [s.458-464] 743

C. OSMANLI SAHNE SANATLARI 757

Gölge Oyununun Doğuşu / Prof. Dr. Saim Sakaoğlu [s.465-486] 757

Geleneksel Türk Tiyatrosu / Yrd. Doç. Dr. Dilaver Düzgün [s.487-496] 801

Avusturyalı Türk Murad Efendi ve III. Selim Tragedyası / Prof. Dr. Özdemir Nutku [s.497-501] 819

Yenileşme Dönemi Türk Tiyatrosu ve Ahmet Vefik Paşa / Ebru Burcu [s.502-506] 827

D. YENİ SANAT DALLARI: FOTOĞRAF VE SİNEMA 834

Osmanlı'da Fotoğraf Sanatı / Engin Özendes [s.507-517] 834

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafın Başlangıcı / Prof. Dr. Simber Atay [s.518-523] 852

Sinemanın Türkiye'ye Girişi ve İlk Yılları / Yrd. Doç. Dr. Hale Künüçen - Yrd. Doç. Dr. A. Şükrü Künüçen [s.524-532] 861

E. YENİLEŞME DÖNEMİ KÜLTÜRÜNDEN KESİTLER 875

II. Abdülhamid Dönemi Askeri Kıyafetleri / Sadık Tekeli [s.533-538] 875

Yenileşme Dönemi Kültür ve Sanatına Katkıda Bulunan Mevlevîler ve Mevlevî Dergâhlarında Güzel Sanatlar / Yrd. Doç. Dr. Sezai Küçük [s.539-552] 887

İstanbul'un Deniz Hamamları / Burçak Evren [s.553-563] 916

İngiliz Kültüründe Osmanlı Etkileri / Doç. Dr. Netice Yıldız [s.564-580] 934

YETMİŞALTINCI BÖLÜM, ANADOLU'NUN İŞGALİ VE MİLLÎ DİRENİŞ HAREKETLERİ 969

Türkiye'nin İşgali ve Millî Direniş Hareketleri / Prof. Dr. İzzet Öztoprak [s.583-605] 969

Mondros'tan Samsun'a Türk Kurtuluş Mücadelesinin Doğuşu / Prof. Dr. Salahi R. Sonyel [s.606-617] 1009

A. MİLLÎ DİRENİŞ VE TEŞKİLÂTLANMA: KUVÂ-YI MİLLİYE VE MÜDAFAA-İ HUKUK 1029

Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye'nin İşgaline Karşı Millî Direniş: Kuvây-İ Milliye (1918-1921) / Doç. Dr. Adnan Sofuoğlu [s.618-627] 1029

Millî Mücadelede Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-İ Millîye Cemiyeti (1913-1919) / Prof. Dr. Nâzım H. Polat [s.628-636] 1047

Trakya Paşaeli Müdafaa-İ Hukuk Cemiyeti / Yrd. Doç. Dr. Zekai Güner [s.637-645] 1062

Milli Mücâdele Döneminde İstanbul'da Faaliyette Bulunan Gizli Gruplar / Doç. Dr. Mesut Aydın [s.646-660] 1078

Millî Mücadele'de Doğu Karadeniz / Prof. Dr. Mesut Çapa [s.661-678] 1109

Millî Mücadele'de Batı Karadeniz / Yrd. Doç. Dr. Rahmi Çiçek [s.679-699] 1139

Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri İle Kuvâ-Yı Milliye Arasındaki Münasebetler / Prof. Dr. Metin Ayışığı [s.700-717] 1181

Sosyal Açıdan Millî Mücadeleye ve Müdafaa-İ Hukuk Cemiyetlerine Genel Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. Bayram Sakallı [s.718-725] 1214

B. ANADOLU'DA İŞGALLER, MİLLÎ DİRENİŞ HAREKETLERİ VE SEVR ANTLAŞMASI 1227

Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler / Doç. Dr. Mehmet Şahingöz [s.726-744] 1227

İstiklâl Savaşı'nın İlk Safhasında Mitingler (Kasım 1918-Haziran 1919) / Yrd. Doç. Dr. Ömer Akdağ [s.745-755] 1261

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali (15 Mayıs 1919) / Doç. Dr. Mustafa Turan [s.756-764] 1281

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve İstanbul Basınına Yansımaları (15-26 Mayıs 1919) / Dr. Salih Tunç [s.765-775] 1300

Unutulan Soykırım: Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi / Prof. Dr. Metin Ayışığı [s.776-789] 1321

Yunan Mezaliminin Uluslararası Alanda Tescili / Selçuk Ural [s.790-800] 1346

Rum Çetelerinin Türklere Karşı Faaliyetleri / Azmi Yıldırım [s.801-810]....................1368

Millî Mücadele'de Güney Cephesi / Prof. Dr. Yaşar Akbıyık [s.811-819]....................1385

Millî Mücadele'de Gaziantep / Yrd. Doç. Dr. Ayhan Öztürk [s.820-829]....................1400

Antalya'da Milli Teşkilatlanma / Nebahat Oran Aslan [s.830-834]....................1420

Sevr Paylaşımı / Yrd. Doç. Dr. Ömer Budak [s.835-845]....................1428

YETMİŞYEDİNCİ BÖLÜM, ATATÜRK VE MİLLÎ MÜCADELE....................1445

Türk İstiklâl Harbi / Prof. Dr. Stanford J. Shaw [s.849-893]....................1445

Türkiye'nin Özgürlük ve Bağımsızlık Mücadelesi / Prof. Dr. Salahi R. Sonyel [s.894-898] 1511

A. ATATÜRK'ÜN SAMSUN'A ÇIKIŞI VE KONGRELER....................1520

Samsun'a Çıktığım Gün Vaziyet ve Manzara-İ Umumiye (Nutuk) / Kemal Atatürk [s.899-904]....................1520

19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı / Dr. Zekeriya Türkmen [s.905-927]....................1529

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkış Sürecinde Gelişen Olaylar / Yrd. Doç. Dr. Bülent Atalay [s.928-934]....................1572

Millî Mücadele'de Din Adamları ve Atatürk / Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu [s.935-948]...1585

Millî Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi / Yrd. Doç. Dr. Haluk Selvi [s.949-965]....................1611

Mustafa Kemal Paşa'nın Emrinde Samsun'dan Sakarya'ya: Refet Paşa / Dr. Mehmet Özdemir [s.966-985]....................1644

Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa / Yrd. Doç. Dr. Muhammet Erat [s.986-999]1685

B. Eğitim ve Bilim

Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu / Prof. Dr. Yahya Akyüz [s.15-25]

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi / Türkiye

Konu, Önemi ve Yöntem

Türkiye'de çağdaş anlamda öğretmenlik mesleği Tanzimat döneminde ortaya çıkıp şekillenmeye başlamıştır.

Bu dönemde, bu alanda bazan son derece dikkate değer, bazan da tutarsız girişimler görülür. Bu olayların ve dönüşümlerin ortaya konması ve bilinmesi günümüzde öğretmenlik mesleğini ve sorunlarını gerektiği gibi anlayıp değerlendirmemiz bakımından zorunludur. Çünkü mesleğin doğuş yıllarında atılan bazı adımlar günümüzde bile etkisini sürdürmektedir.

İncelememizde önce, Tanzimat dönemine gelinceye kadar Osmanlı toplumunda öğretmenlik mesleğinin temel özellikleri kısaca ele alınacaktır.

Daha sonra, Tanzimat döneminde bu alandaki ilk girişimler, 19. yüzyılın sonlarına kadar, özetle incelenecektir.

Ancak, günümüzde öğretmenlik mesleğine ilişkin bazı gelişmelerle, mesleğin ilk elli yılı içindeki sorunları arasında yer yer ilişkiler de kurulacaktır.

Son olarak da eğitim tarihimizde öğretmenlik mesleğine ilişkin ortaya çıkan bir kısım bulgular ve yaptığımız değerlendirmeler maddeler halinde belirtilecektir.

I. Tanzimattan Önce

Öğretmenlik Mesleğinin Temel Özellikleri Nelerdir?

Tanzimattan önce Osmanlı toplumunda örgün eğitimde başlıca beş çeşit öğretmen vardı: 1. Sıbyan mektebi öğretmenleri, 2. Medrese öğretmenleri, 3. Enderun Mektebi öğretmenleri, 4. Askerî ve teknik okul öğretmenleri, 5. Azınlık ve yabancı okulları öğretmenleri.1

Bu öğretmenlerden özellikle müderrislerin, mülâzemet yöntemi denen uygun bir yetişme ve atanma biçimi vardır. Ancak zamanla bu sistem bozuldu.

Fatih Sultan Mehmet, Eyüp ve Ayasofya medreselerinde sıbyan mektebi öğretmeni olmak isteyen medrese öğrencilerine zor bir ders olan Fıkıh (İslâm Hukuku) dersini okutmamış, onlar için programa Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemi adında bir ders koydurmuştu. Bu çok ileri bir pedagojik görüştü. Ancak, Fatih'ten sonra bu uygulama nedense kaldırıldı ve geleneksel yöntemler sürdü gitti.

II. Tanzimat Döneminde Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleği Nasıl Ortaya Çıkmıştır?

A. Erkekler İçin Yeni Orta Öğretim Kurumlarının Açılması ve Yeni Bir Öğretmen Tipinin Yetiştirilmesi

Yeni Açılan Erkek Okulları

1839'larda başlayan Tanzimat döneminde, medrese dışında yeni bir orta öğretim sisteminin yapılandırılması gerekli görülmüş, eğitimde yenileşmelere önce bu alanda başlanmıştır.

Bu yeni okulların ilki, 1839'da açılmaya başlanan, ilköğretimin üzerinde, yani orta öğretimin ilk sınıfları durumunda olan Rüşdiyelerdir.

İşte, çağdaş anlamda öğretmenlik mesleği, Rüşdiyelere yeni bir öğretmen tipi yetiştirme gereğinden doğmuştur.

2. Erkek Öğretmen Yetiştirilmesi

1839'da, medrese dışında kurulup çoğalmaya başlayan "yeni" öğretim kurumları olan Rüşdiyelerin iyi bir öğretim yapabilmeleri, eğitim öğretim yöntemlerini bilen "yeni" öğretmenlerin yetiştirilmesine bağlı idi.

Bu "yeni" tip öğretmenler nasıl yetiştirilecekti? Bu öğretmenler, elde başka kaynak olmadığı için, kaçınılmaz olarak, eldeki eski malzemeden, eski ve geleneksel insan unsurundan yetiştirilecekti. Böylece, açılacak öğretmen okulunun öğrencileri medreselerden aktarılacak, öğretmenleri de medrese hocalarından seçilecekti. Bu şekilde alınan öğrencilere cüzi bir burs ve yatılılık imkânı tanınarak, onların yeni girecekleri bu okulu benimseyecekleri düşünülmüştü.2

Resmî makamların, Darülmuallimîn adını verdikleri bu öğretmen okulunun açılışı için Temmuz 1847'de ileri sürdükleri gerekçeleri3 maddeler halinde şöyle ifade edebiliriz:

a) Sıbyan mekteplerindeki hocalar, bu kurumların derslerini okutabilirlerse de, onlar içinde Rüşdiye mekteplerinin derslerini, özellikle matematik ve öteki yeni (dünyevî) dersleri okutabilecek kimse bulunmaması.

b) Rüşdiye mekteplerinde eğitim ve öğretim yöntemlerini düzene sokmak için yeni öğretmenler yetiştirilmesi gereği.

c) Yeni yetiştirilecek öğretmenlerin hem programlarda yer alan yeni (dünyevî) dersleri, hem de eğitim öğretim yöntemlerini öğrenerek öğretim yapmalarının gereği.

Orta Erkek Öğretmen Okulu Olan Darülmuallimînin Açılışı, Kuruluş Düzeni

Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin başına getirilen, sonra Paşa olarak bir kaç kez Eğitim Bakanlığı yapan Ahmet Kemal Efendinin öncülüğü ile ilk kez bir erkek öğretmen okulu Dürülmuallimîn adıyla 16

Mart 1848 Perşembe günü Fatih'te açıldı (Hicrî 10 R. âhir 1264). Bu açılış Türk öğretmeninin meslek tarihinde son derece önemli bir olaydır. Bu okula sonraları Darülmuallimîn-i Rüşdî de denmiştir.

Yukarıdaki resmî gerekçelerden açıkça şu anlaşılmaktadır: Yetkililer, bir öğretmen okulu kurulmasını, hem yeni açılmakta olan Rüşdiyelerin programlarına giren yeni ve dünyevî dersleri iyi öğrenmiş, hem de eğitim öğretim yöntemlerini iyi bilen öğretmenler yetiştirilmesi için çok gerekli görmektedir. Yetkililer, böylece, öğretmenliğin artık geleneksel biçimde devam edemeyeceğini, çağın gidişine ve eğitim biliminin gereklerine uyulmasını, öğretmenliğin özel bir ihtisas mesleği olduğunu vurgulamaktadır.

İşte, Tanzimat döneminde, çağdaş anlamda öğretmenlik mesleğinin doğuşu bu düşünce ve amaçlarla gerçekleşmiştir.

Darülmuallimîne önce Başhoca unvanı ile Yahya Efendi adında bilgili bir müderris yönetici atanmıştır. İlk açılışta okulun üç öğretmeni vardı ve bunlar 500-1000 kuruş arasında maaş alıyorlardı. Okulun bir bekçisi ve temizlik için bir hademesi vardı. Ayrıca gerekli eşyalarından başka 3 mangal, 1 leğen-ibrik takımı, 1 bakır güğüm, 1 maşrapa ve 3000 kıyye (4 tona yakın) kömürü vardı.4

Değerli eğitim tarihi araştırmacısı Osman Ergin, 1848'de açılan bu öğretmen okulunun "ilk programını göremediğini" belirterek, "fakat bunun ne olacağını tahmin etmek güç bir şey değildir" der ve ekler: "Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Yazı, Coğrafya gibi şeylerin pek muhtasarca (çok kısa) okutulmak istendiğine şüphe yoktur (…) Darülmuallimîn medreseden çok farklı bir müessese değildi. Arapçanın öğretilmesi esastı…"5

Osman Ergin'in Darülmuallimînin programını "görmeden" yaptığı bu tahminlerin isabetli olmadığı, onun bu tahminlerinde düzeltmeler yapmak gerektiği, aşağıda ele alacağımız 1851 tarihli Darülmuallimîn Nizamnamesi incelenince görülecektir. Ayrıca bu kurum üzerinde medresenin bazı etkilerine rağmen, Osman Ergin'in, Darülmuallimînin medrese öğretiminden çok farklı olan asıl amacını yeterince farkedemediği de ortaya çıkacaktır. Böylece en azından 1851-1860 yılları arasında Darülmuallimînin "tahmin" edilenden farklı bir kurum olduğu anlaşılacaktır. Hatta bazı yabancı yazarlar bile Darülmuallimînin asıl pedagojik amacını farkederek, amacın, "ulemâ zümresi dışından öğretmen sağlamak" olduğunu kaydetmişlerdir.6

Darülmuallimînde Mart 1848-Ağustos 1850 tarihleri arasında Başhoca olarak yöneticilik ve öğretmenlik yapan müderris Yahya Efendiden sonra, bu kurumun başına, bu kez Müdür unvanıyla Ahmet Cevdet Efendi adında 27 yaşında genç, bilgili, aydın, medrese çıkışlı bir zat getirilmiştir. Ahmet Cevdet Efendi, daha sonra Paşa olarak üç kez Eğitim Bakanlığı (1873-1874, 1875-1876) ve başka Bakanlık görevlerinde de bulunmuştur.

Ahmet Cevdet Efendi, Darülmuallimîn için, 1 Mayıs 1851 tarihli olarak bir Nizamname kaleme almış ve bu belge Padişah Abdülmecit'in (1839-1861) İradesiyle uygulamaya konmuştur. Bu belgeyi 21 yıl süren bir araştırmadan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulup 1990'da Millî Eğitim

Bakanlığı'nın Millî Eğitim dergisinde geniş açıklama ve yorumlarla yayınlama mutluluğuna eriştik7 (Belge 1 ve 2).

Okulun Müdürü Ahmet Cevdet Efendinin hazırladığı 1 Mayıs 1851 tarihli Darülmuallimîn Nizamnamesi ve onun gerekçesi niteliğindeki açıklayıcı yazıda belirlenen başlıca düzenlemeler, hükümler ve görüşler özetle şöyledir:

a) Nitelikli öğretmen yetiştirilebilmesi için okula az sayıda öğrenci alınması yoluna gidilmiş, hatta, alınacak öğrenci sayısı 30'dan 20'ye indirilmiştir. Bunlara muvazzaf (asıl) öğrenciler denir. Bunun dışında mülâzım sıfatıyla da öğrenci kaydı yapılmıştır; bunlar bazı şartlarla muvazzaf olabileceklerdir.

b) Öğrenciler sınavla alınacaktır. Okula girebilmek için adayların Arapçayı anlayıp Türkçeye çevirebilecek bilgiye sahip olmaları, kötü hal ve hareketlerinin bulunmaması şarttır.

c) Okulun süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir.

d) Programı şöyledir (bugünkü terimlerle): Ders Verme ve Öğretim Yöntemi, Farsça, Aritmetik, Geometri, Alan Ölçümü, Astronomi, Coğrafya. Programda bir öğretim yöntemi dersinin ilk ders olarak yer alması çok önemli bir olaydır. Ayrıca Arapçanın bulunmayışı da dikkati çekiyor. Nizamname'de, okula girişte Arapçayı anlayacak kadar bilme şartı getirildiği için, ayrıca bu derse yer verilmediği anlaşılıyor.

e) Kendilerini yalnızca derslerine verebilmeleri için, öğrencilere dolgun maaş (burs) ödenecektir.

f) Öğretmenliğin "vakar ve temkini"ni (saygınlığını) korumaları için, öğrencilerin cerre çıkıp para ve yiyecek "dilenmeleri" geleneği kaldırılmıştır (az ileride üzerinde tekrar durulacaktır).

g) Öğretim ve sınavlar ciddî yapılacak, kimseye "iltimas" ile davranılmayacak, başarısızlar okuldan çıkarılacaktır.

h) Çalışkan öğrencilere okulu 3 yıldan daha önce (yine sınavla) bitirme yolu açılmıştır.

i) Mezunların göreve atanmalarında mezuniyet başarı dereceleri ve sıraları gözönünde tutulacaktır.

j) Mezunlar, göreve atanıncaya kadar, bilgilerini pekiştirmeleri için, maaşları da verilerek, Darülmuallimînde tutulacaklardır.

k) Boşalan bir Rüşdiye öğretmenliğini kabul etmeyen mezunun elinden diploması alınacak ve kendisine bir daha öğretmenlik veya eğitimde bir görev verilmeyecektir.

Bu Nizamname'nin en az 10 yıl kadar bir süre bozulmadan uygulandığı görülmektedir. Okulun ilk mezunlarından olan Selim Sabit Efendi'nin (Hicrî 1271 1854) tarihli diplomasında ise, yalnızca Arapça ve Farsçada Ders Verme Yöntemi ve Matematik okuduğu belirtilmiştir.8

Aşağıda da görüleceği gibi, Müdür Ahmet Cevdet Efendi, Darülmuallimînin medrese etkisinde kalmaması için önemli çabalar harcamıştır. Ancak, 1860'lardan itibaren bu kurum üzerinde medresenin etkileri artmaya başlamıştır.

Yine de, zaman zaman okulda müsbet bilim derslerini okutmak için subay öğretmenlerin görevlendirildiği gözlenmektedir. Bu öğretmenler, okulda eğitim ve öğretimin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Örneğin, 1859'da, 1.000 kuruş maaşla Riyaziye (Matematik) öğretmenliğine Miralay Saffet Bey atanmış ve o, okulda okutulmak üzere bir Geometri ders kitabı yazmıştır. Subay öğretmenlerin okuldaki sayısı sonraki yıllarda daha da artmış, 1864-1865'te Binbaşı Ömer Efendi Riyaziye (Matematik), 1872-1873'te Kolağası Arif Efendi Coğrafya, 1874-1875'te Mirliva Hafız Paşa Riyaziye öğretmenliklerine getirilmiştir.9

Yine, araştırmacı Adnan Adıvar'ın, Darülmuallimînin 100. yılı olan 1948'de yazdığı bir yazıda, "sağdan soldan getirilen softalar" dediği bu okulun medrese kökenli öğrencilerinden bazıları, sadece sosyal bilimlerde değil, modern fen bilimlerinde de başarılı olmuş, hatta öğrencilik yıllarında kitaplar yazmışlardır!10

Eğitim Bakanlığı'nın Darülmuallimînde fen bilimleri öğretimi için Avrupa'dan ders araç gereçleri getirtmesi ve okulda haftada 1 gün laboratuar çalışması yapılması o dönem için dikkate değer bir eğitim uygulamasıdır.11

Öğretmen Okullarında Meslek Dersleri

1848'de açılan Darülmuallimînin programında bir öğretim yöntemi dersinin bulunmadığı sanılıyordu. Yukarıda, Osman Ergin'in bu konudaki "tahmin"lerini görmüştük. Oysa, yayınladığımız 1851 tarihli Nizamname ile, böyle bir dersin programın ilk dersi olduğu ortaya çıkmıştır.

Ancak, daha sonraki yıllarda, zaman zaman meslek derslerine önem verilmediği de bir gerçektir.

Öğretmen Okulları Üzerinde Medresenin Etkileri

Tanzimat dönemi ve sonrasında açılan öğretmen okulları, kuruluş yeri, program, öğretmenler, öğrenciler… bakımından az ya da çok medreselerin etkisinde kalmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi 1848'de açılan Darülmuallimîn'in öğretmenleri de, öğrencileri de medreselerden aktarılmıştır. Bu, onların alınabileceği başka bir kaynak olmadığı için zorunlu bir yol olmuştur.

Ancak, Darülmuallimîn'in bir medreseye bağlı olmadığını, medrese programları izlemediğini, medreseden farklı bir amacı ve çalışması olduğunu asla unutmamak gerekir. Ayrıca Müdür Ahmet Cevdet Efendi'nin 1851'de yaptığı Nizamname ile öğrencilerin medreseli tutum ve davranışlarını değiştirmek için çok önemli girişimlerde bulunduğunu da hatırlamak gerekir.12 Onun, programa Arapça dersini almayışının bir nedeni de bu tür düşünceleri olabilir. Ayrıca o, öğrencilerin, medreselerden aktarılma yoluyla bu kuruma geldikleri için, orada alıştıkları ve hatta Darülmuallimîn'de

de 1848’den 1851’e kadar uyguladıkları ‘cerre çıkma’ geleneğini kaldırmıştır. Bu konu, Türk öğretmenin meslek tarihinde çok önemli bir yenilik olduğu için üzerinde durmamız uygun olur:

Ahmet Cevdet Efendi, medrese düzeninin önemli unsurlarından olan, öğrencilerin ‘cerre çıkmasını’, yani ‘üç aylar’ denen Recep, Şaban, Ramazan’da taşraya (İstanbul dışına) gidip halka vaaz etme, ibadet ettirme, karşılığında da yiyecek, giyecek, para toplama uygulamasını ‘dilencilik’ olarak niteleyip kaldırmıştır. O, kendisi de medreseden yetiştiği halde, ‘cer’ yönteminin sakıncalarını görüp Darülmuallimîn öğrencilerini bundan uzaklaştırmakla çok ileri görüşlü bir eğitimci olduğunu da ortaya koymuştur. Demek ki, Ahmet Cevdet Efendi, medrese dışında açılan Darülmuallimîn’in, medrese düzenine özgü tutum ve davranışlardan da sıyrılmasını, yeni ve öğretmenlik mesleğinin gerektirdiği bir kurum olmasını gerekli görmüştür. Bu, Türk öğretmeninin meslek tarihinde son derece önemli bir düşünce ve uygulamadır.

Ahmet Cevdet Efendi, Darülmuallimîn öğrencilerinin ‘cerre çıkmalarını’ iki neden ileri sürerek engellemiştir:

a) ‘Cer’ nedeniyle taşrada birkaç ay geçiren öğrencilerin öğrenimi aksamakta, onlar öğrendiklerini bile unutmaktadırlar. Oysa bilim, sürekli ve çok çalışma ile kazanılır; bilim öğrenmeye en büyük zarar, onu bırakmaktan gelir.

b) ‘Cerre çıkıp’ erzak toplamak ‘dilenciliktir’ ve bu öğrencilere, öğretmenlik için gerekli olan ‘vakar ve temkini’, yani saygınlığı kaybettirir.

Ahmet Cevdet Efendi’nin, öğretmenlik için gerekli olan ‘vakar ve temkinlerini’ korumaları amacıyla öğrencilerin ‘cerre çıkmalarını’ önlemesi, o dönemde son derece cesurca ve isabetle ileri sürülmüş yepyeni bir düşüncedir. Bu düşünce ve uygulama, Türk eğitim tarihinden çıkan tecrübe ve dersler arasında çok değer taşımaktadır. Bu, medrese dışı sivil öğretime ve öğretmen yetiştirmeye geçilirken, öğretmenlerin tutum ve davranışlarının, mesleğin gerektirdiği özelliklerin belirlenmesi yolunda ileri sürülmüş, muhtemelen ilk görüş ve uygulamadır.

Ancak, Darülmuallimîn, daha sonraki yıllarda yine medresenin etkisinde kalmış, bu durum II. Meşrutiyet yıllarına kadar sürmüştür.

İlk Erkek Öğretmen Okulunun Açılışı

Tanzimat devlet adamları, eğitimde yenileşmeye geleneksel sıbyan mekteplerinden ve onlara öğretmen yetiştirme işinden başlamamışlardır. Bunun muhtemelen en önemli nedenlerinden ikisi şunlar olabilir: a) Bu çok kapsamlı konuda çabuk başarı sağlamadaki güçlük, b) Sıbyan mekteplerinin dinsel gelenek ve alışkanlıkların daha çok etkisinde kalması nedeniyle bu alandaki yenileşmelerin toplumda yanlış anlaşılabileceği düşüncesi.

Ancak 1847'de sıbyan mektebi hocaları için bir Tâlimat çıkarılmış ve burada bazı düzenlemelere gidilmiştir.13 Konumuz olan öğretmenlik mesleği açısından bu belgeyle getirilen en önemli yenilikler de özetle şunlardır:

a) Sıbyan mektebi öğretmenlerine yardımcı ve yol gösterici olarak müfettişler görevlendirilecek, bunlar öğretmenlere yeni ve kolay öğretim yöntemlerini öğretecek, rehberlik yapacaklardır. Böylece Tâlimat, sıbyan mektebi öğretmenlerinin bir çeşit hizmetiçi eğitim göreceklerini söylüyor ve onların yeni yöntemleri öğrenmesini istiyor.

b) Sıbyan mektebi öğretmenleri yine velilerden ücret alacaklar fakat Devlet de onların uygun bir hayat sürebilmesi için maaş yönünden gereken katkıda bulunacaktır, vs.

Yukarıdaki maddeler, sıbyan mektepleri öğretmenlerini dolayısıyla mesleği güçlendirecek nitelikte çok önemli gelişmelerdir.

İlköğretim için erkek öğretmenler yetiştirmek üzere bir öğretmen okulu da 15 Kasım 1868'de Beyazıt'ta açılmıştır.

Öğretmenlerin Sayısal Durumu,

Hizmet İçi Eğitimleri 1871'de Darülmuallimînin üç şubesinde 100 maaşlı ve 100 maaşsız toplam 200 öğrenci vardır. Darülmuallimîn'lerin, 1874'de sayıları tüm ülkede 300'ü aşan Rüşdiye mektebi öğretmenlerini bile sağlamakta yetersiz kaldıkları söylenebilir.

1878'lerde başlayan Mutlakiyet (ya da Abdülhamit) dönemi denen dönemde, öğretmen yetiştirmeye ilişkin bazı gelişmeler şunlardır: 14

1882'de İstanbul'un içinde ve Üsküdar, Galata, Eyüp semtlerindeki ilkokullarda yeni öğretim yöntemlerini göstermek ve yetenekli hocalar yetiştirilmek ve geleneksel sıbyan mekteplerindeki hocalardan bu yeni yöntemleri öğrenmek isteyenler dahi kabul olunmak üzere "Darülameliyât" adında bir uygulama okulu açılmıştır.

Taşrada ilkokul öğretmeni yetiştirilmesine ise 1875'lerden itibaren önce Bosna, Girit ve Konya'da girişilmiş, 1882-1890 arasında Sivas, Bursa, Amasya, Kastamonu, Kudüs, Trabzon, Edirne'de, daha sonra da Selânik, Kosova, Manastır, Aydın, Halep, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum, Musul, Van ve Bolu'da okullar açılmıştır.

B. Darülmuallimîn'de Meslek Bilinci, Öğretmen Atamaları ve Mesleği Koruma Çabaları

1. Öğretmenlerin Hukukî Statüsü ve Meslek Dışından İlk Atamalara Tepki

1848'de öğretmen yetiştirmek için bir okulun açılması yeni bir anlayış ve Türk eğitim tarihinde çok önemli bir olaydır. Artık Rüşdiye (orta okul) öğretmenleri yalnızca bu okulun mezunlarından mı atanacaktı? Okulun yayınladığımız Nizamnamesinde (1851) "dışarıdan" da öğretmen atanabileceğine

ilişkin bir hüküm yok. Ayrıca yine yayınladığımız başka arşiv belgeleri (1860-1861) de, 1848'de açılan Darülmuallimîn'in başlangıçta, Rüşdiye öğretmenlerinin tek kaynağı olarak görüldüğünü kesinlikle ortaya koyuyor. Türkiye'de öğretmenlik mesleği tarihinde çok büyük değeri bulunan bu 1860-1861 tarihli belgeler özetle şöyledir: 15

İlk Eğitim Bakanı Abdurrahman Sami Paşa, 1860'da "öğretmene ihtiyaç bulunduğunu" ve "Darülmuallimîn mezunlarının sayıca ve bilgice yetersiz yetiştiklerini" ileri sürerek İstanbul dışında 8 (sekiz) Rüşdiyeye, bu okulun dışından "sınavla" öğretmen atamıştır.

Bunun üzerine Darülmuallimîn öğrencileri ve öğretmenleri Sadrazama (Başbakan) bir dilekçe verip bu atamaların usûlsüz olduğunu, Nizamnameye ters düştüğünü, kendilerine "haksızlık" yapıldığını ileri sürmüşlerdir (Belge 3).

Darülmuallimîn öğrencileri bu dilekçelerinde 1 Mayıs 1851 tarihli Darülmuallimîn Nizamnamesindeki hükmün uygulanması istemektedirler. Bu hükme göre, Rüşdiye mektepleri öğretmenliklerine bu okulun mezunları atanacaklardır. Nizamnamede, başka kanallardan, sınavla da olsa herhangi bir şekilde Rüşdiyelere öğretmen atanacağına dair bir hüküm bulunmamaktadır.

İşte, Aralık 1860'da Darülmuallimîn öğrencileri bu Nizamnameye dayanarak, yasa dışı bir işlem yapıldığını ileri sürmüşler, sınavla da olsa, kendileri dışından Rüşdiye öğretmenliklerine başkalarının atanamayacağını, bu mekteplerin öğretmenliklerinin kendi hakları olduğunu iddia etmişlerdir.

Dilekçede belirtildiğine göre, Darülmuallimîn öğrencileri dışından sınavla öğretmen atanan Rüşdiye mektepleri şu kentlerdedir: Hanya, Şam, Halep, Bursa, Hisar. Bu sonuncu Afyonkarahisar'dır ve Rüşdiye mektebi orada 1275'te (1858-1859) açılmıştır. O sırada (Aralık 1860), şu kentlerin Rüşdiye mekteplerine dışarıdan öğretmen atanması için sınavlar yapılmaktadır: Biga, İzmit, Erzurum.

Gerçekten, 1851 tarihli Darülmuallimîn Nizamnamesinde, bu okulun mezunları dışından da öğretmen atanabileceği şeklinde bir hüküm yoktur. Bu bize, o tarihte, öğretmenliğe girişin çok isabetle belirlendiğini, başka deyişle, mesleğin temellerinin sağlam atıldığını göstermektedir. Nizamnameye göre, programın ilk dersinin bir öğretim yöntemi dersi olması da öğretmenliğin bir meslek olarak görüldüğünün kesin kanıtıdır.

Özetle, öğretmen olmak için meslekî bir öğrenim görmekte olan öğrenciler, Sadrazama verdikleri bu şikâyet dilekçesi ile, mesleği dışarıdan atanmalara karşı korumaya çalışmakta ve böylece çok önemli bir tepki göstermektedirler. Bu, Türkiye'de öğretmenlik mesleğinin en önemli ve anlamlı olaylarından biridir.

Sonuçta, Mart 1861'de "ihtiyaç kalmayıncaya kadar" ve "geçici olarak" Darülmuallimîn dışından da öğretmen atanabileceği şeklinde bir hüküm bu okulun Nizamnamesine konarak resmî makamlar bu haksız atama yolunu "yasallaştırmışlardır".

Böylece, o tarihten günümüze kadar, Eğitim Bakanlığı'nın öğretmenlik mesleğine meslek okulu mezunları dışından atama yapmasının yolu açılmış ve 140 senedir süren bir gerekçe de bulunmuştur: "İhtiyaç var!"

Mart 1861'de Darülmuallimîn Nizamnamesine ilk kez "ihtiyaç" nedeniyle ve "geçici" kaydıyla dışarıdan öğretmen atanabileceğine ilişkin bir madde eklendikten sonra, bu hüküm 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesine de alınarak pekiştirilmiştir. Bunun 63. maddesi şöyledir:

"Darülmuallimîn'de tahsil etmiş olan muallimlerin mekâtib-i umumiyeye muallim olmak için sairlerine (Darülmuallim'înde okumayıp öğretmen olmak için başvuranlara) hakk-ı rüçhanı (öncelik hakkı) olacaktır." Bu ifade, başka kaynaklardan da öğretmenliğe geçiş yolunu açık bırakmaktadır. Kız öğretmen okulu olan Darülmuallimat mezunları için de aynı hükümler geçerlidir (md. 76). Kuşkusuz böyle bir yol, öğretmen okulları ihtiyacı karşılamaktan çok uzak oldukları için kaçınılmaz görülmüştür. Ancak, başka kaynaklardan mesleğe girişlere imkân veren bu hakk-ı rüçhanı, bir anlamda öğretmenliğin meslekleşmesine sürekli engellerden biri olarak değerlendirmek gerekir.

2. Mutlakıyet Döneminde Öğretmenlik Mesleğine Giriş

Mutlakıyet (Abdülhamit) döneminde öğretmenlik mesleğine öğretmen okulu çıkışlı olmayan bir çok kişi alınmıştır. Bu atamalar genellikle, orta öğretim (Lise) düzeyinde sayılan İdadî mektepleri için gerçekleştirilmiştir. Bu atamalarda bazan sınav yapılsa da16 doğrudan mesleğe alınmalar yaygındır.

Bu dönemde öğretmenlik mesleğine dışardan atamaların gerçekleştirildiği şu iki kaynak önemlidir:

Mülkiye Mektebi Mezunları

Mutlakıyet döneminde, özellikle 1880'lerden itibaren Mülkiye Mektebi mezunları, doğrudan, geniş ölçüde İdadî müdür ve öğretmenlikleri ile illerin eğitim müdürlüklerine atanmışlardır. Bu durum, Mülkiye Mektebi Nizamnamesine bir madde eklenmesi ile yasallaştırılmıştır. Tespitlerimize göre, 1889-1890'da Mülkiye Mektebinden mezun olan toplam 55 kişiden 14'ü İzmir, Adana, Konya, Edirne vs. gibi önemli kentlerdeki İdadî mekteplerine müdür ya da öğretmen atanmış, 1'i Halep vilâyeti maarif müdürlüğüne, 4'ü de eğitimle ilgili çeşitli memuriyetlere getirilmiştir. Ayrıca idarî görevi bulunan Mülkiye mezunlarının hemen hepsi, ek görevle öğretmenlik de yapmakta idiler. Mülkiyeli öğretmen ve yöneticiler eğitimin yenileşmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır.17

Askerî Okul Mezunları

Öğretmen okulları dışında çeşitli kaynaklardan mesleğe yapılan atamalar arasında askerî okul mezunlarının da özel bir yeri vardır. Programlarda yer almaya başlayan müsbet bilimleri daha çok onlar okutmuşlar ve her düzeydeki okullarda öğretmen kadrolarını yarıdan çok onlar doldurmuş ve bu durum Cumhuriyet dönemine kadar, asker öğretmenlerin oranı azalarak sürüp gitmiştir. Askerî okullar

medrese etkisinden uzak kaldıkları için, mezunları sivil okullardaki yenileşmelere olumlu katkılarda bulunabilmişlerdir.

Mutlakıyet döneminde, öğretmenliğin meslekleşmesi için çok önemli bir Tâlimat çıkarılmıştır. Bu belge, Mutlakıyet döneminde en olumlu eğitim çalışmalarından biridir. Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Tâlimat başlığını taşıyan bu belgenin temel hükümleri şunlardır: 18

"Öğretmenlik mesleğine giriş için şu şartlar konmuştur: 1. İyi ahlâk ve davranışlı olmak 2. Öğretim görevinden başka bir görev ya da memuriyetle uğraşmamak 3. Kendine verilecek derse bağlılık ve ihtisasa uymak."

Görüldüğü gibi, bu hükümlerle, öğretmenliğin meslekleşmesi için öğretmenliğe atanma bakımından çok önemli şartlar getirilmiştir. Bu şartlar bugün bile değerlerini korumaktadırlar.

Tâlimat, ayrıca, aralarında ilişki bulunan ders gruplarını belirlemiş, öğretmenlerin ancak bu gruplar içindeki derslere girebilecekleri ilkesini getirmiştir.

Hicrî 1316 (1898-1899) tarihli Maarif Salnamesi'nde yer alan bir hüküm de çok önemlidir. Bu, Cumhuriyet döneminin başında "meslekte aslolan muallimliktir" biçiminde ifade edilen ilkenin, eğitim tarihimizde daha önceden benimsenip ifade edildiğini ortaya koymaktadır. 1316 tarihli Salname'de yer alan hüküm şöyledir:

"Darülmuallimîni bitirenler önce öğretmenlik sınıfı (mesleği) içinde ilerleyip sonra İdadî mektepleri ve maarif müdürlükleri gibi uygun bir göreve atanacaklardır. Fakat bu yükselme için öğretmenlikte beş yıl iyi hizmet vermiş olmak şarttır." Görüldüğü gibi bu hüküm, eğitim yöneticiliği görevinin, bazı şartlarla, öğretmenlere verileceğini ifade ediyor ki, daha sonra, günümüze kadar da hep böyle olagelmiştir.

C. Kadınlar İçin Yeni Orta

Öğretim Kurumlarının Açılması ve Yeni Bir Öğretmen Tipinin Yetiştirilmesi

1. Yeni Açılan Kız Okulları

Kızlar için ilk Rüşdiye, Ocak 1859'da İstanbul'da açıldı. Buna Cevri Usta (Kalfa) İnas Rüşdiyesi, Sultanahmet (At Meydanı) Kız Rüşdiyesi de denmiştir.

O yıllarda, sıbyan mekteplerindeki kız ve erkek çocuklar birbirlerinden ayrılıp ayrı okullarda öğrenim görmeye başlamışlardı. Bu uygulama ilk kez Nisan 1847 Tâlimatı ile başlatılmıştı.

Yapımı 1819-1820'ye giden Cevri Usta Sıbyan Mektebinin binasının da kızlara ayrılıp Rüşdiye düzeyine getirilmesi plânlandı. Eğitim Bakanlığı Sadarete (Başbakanlığa) bir tezkere göndererek bu girişim için izin istedi.19

Eğitim Bakanlığı bu yazısında, “her devlet ve milletin mutluluğu, halkının bilgisizlikten kurtulmasına bağlıdır” diyor ve bunun da öncelikle çocukların iyi bir eğitim öğrenim görmeleri ile sağlanabileceğini ekliyordu. Bakanlığın kızların eğitimine ilişkin görüşleri de özetle şöyleydi: Mahalle (sıbyan) mekteplerinde şimdiye kadar kız-erkek karışık öğretim yapılmıştır. Bunda bazı sakıncalar vardır. Bundan başka eğitim de istenildiği gibi yapılamıyor. Bu nedenle kızlar için de (erkek çocuklar için olduğu gibi) ayrı bir okul açılarak “emin ve ehliyetli hocalar tayin edilerek” öğretim yapılması uygun olacaktır. Fakat şimdilik masraflı ve kapsamlı bir girişime gitmeyip Sultanahmet’teki Cevri Usta Mektebinin kız Rüşdiyesi haline getirilmesi ve burada kızlara özgü “sanayi” öğretilmesine (uygulamalı bilgiler öğretilip beceriler kazandırılmasına) izin verilmesi…

2. Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat

Kızların eğitimi için ilköğretimden daha üst düzeyde bulunan Rüşdiyelerin 1859’da açılmaya başlaması Türk eğitim tarihinde çok önemli bir gelişme olmakla beraber, başka örnekleri de olduğu gibi, mantıkî bir öncelik sonralık gözönünde tutulmamıştı. Aynı yol, 1839’larda erkek çocuklar için Rüşdiye mektepleri açılırken de izlenmişti. Şöyle ki, bu açılan “yeni” okullara nereden öğretmen sağlanacaktı? Buralara “yeni” bir zihniyetle ve “yeni “ bilgilerle yetişmiş öğretmenler atanması beklenirdi. İşte bu okullara öğretmen yetiştirilmesi 10 yıl kadar sonra ele alınabilmiş, böylece erkek Rüşdiyelerine öğretmen sağlamak için 1848’de Darülmuallimîn, kız Rüşdiyelerine ve kız sıbyan mekteplerine kadın öğretmen sağlamak için de 1870’de Darülmuallimat adında bir kız öğretmen okulu açılmıştır.

İlk yıllarda kız Rüşdiyeleri için yeterli sayı ve nitelikte kadın öğretmen bulunamadığından “yaşlı ve iyi ahlâklı erkek öğretmenler” görevlendirilmişti. Sadece dikiş, nakış gibi bazı elişi dersleri için Müslim ve gayrimüslim kadın öğretmenler (ustalar) çalıştırılmıştı.

Fakat, kız Rüşdiyelerinde artık genç kız olma yaşlarında bulunan kızların o dönemlerde öğretmenlerinin mutlaka kadın olması gerektiği düşünülüyordu. Çünkü onlar artık tesettür (örtünme) yaşına gelmiş oluyorlardı.

Eylül 1869’da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de kızlar için bir öğretmen okulu (Darülmuallimat) açılacağı hükmünü ve ayrıntılı düzenlemeler getirmişti.

Kız öğretmen okulunun açılması için hemen hazırlıklara girişildi. İstanbul’da Sultanahmet’te Yerebatan caddesinde ahşap bir konak kiralanarak okul binası olarak düzenlendi. Gazetelere de öğrenci ve öğretmen sağlamak için ilânlar verildi.

Bu ilânlardan Ekim 1869 tarihli birinde başvuracakların “Türkçede oldukça okur yazar olmaları” gerektiği belirtiliyordu.

Darülmuallimat’ın Açılışı

Darülmuallimat, 26 Nisan 1870 Salı günü, Eğitim Bakanı Saffet Paşa'nın bir nutku ile açıldı. Açılışta, üst düzey eğitim yöneticileri ve memurları, okulun öğretmenleri ve öğrencileri hazır bulunmuşlardı.

Eğitim Bakanı Saffet Paşa'nın nutku bir çok açıdan ilginç ve kadın öğretmen tarihimizin önemli bir belgesi olduğu için onu bugünkü dile aynen aktarmamız yararlı olacaktır:

"Kadınlar, yaratılışları gereği her türlü saygıya lâyık oldukları gibi, eğitim öğrenim görmelerine de özen göstermek gerekir. Çünkü bir çocuk beşikten okula başlayıncaya dek yalnızca annesinin eğitiminin altındadır ve bu süre içinde çocukların zihnini meşgul edecek bir şey olmadığından duydukları zihinlerine yerleşir. Bu nedenle annelerin çocuk eğitiminde büyük bir payı olduğu açıktır.

"Erkeklerin bilgi ve beceri kazanmaları gerekli olduğu gibi, kadınların da çeşitli bilgilerle ve onların ziynetleriyle de kendi güzelliklerini süslemeleri gerekir. Önceleri, İslâm hatunlarından edebiyatın inceliklerini bilen ve şair kadınlar ortaya çıkmıştır; bunların adları edebî eserlerde yazılıdır; kendileri zekâları, üstün kavrayışları ve bilgileri ile ünlüdürler. Avrupa'da da bir çok şair ve yazar kadınlar yetişmiştir ve onların saygın eserleri halen okunmaktadır.

"Doğu ülkelerinin erkek ve kadınları, kişisel akıl ve yetenek bakımından her türlü sosyal ve müsbet bilimi öğrenmeye ve her çeşit meslek ve sanatı ileri düzeye götürmeye yetkin oldukları halde, şimdiye kadar bu alanlarda geri kalmaları, özellikle kadınların eğitimden hiç nasiplerini alamamaları, yalnızca, öğrenim olanakları yokluğundan kaynaklanmıştır. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde şimdiye kadar kadınlar için orta düzeyde okullar bulunmadığından, kız çocukları sekizer onar yaşlarına kadar sıbyan mekteplerine devam ederek harekeli (işaretlenmiş) yazıyı okuyacak kadar kalırlar, kimileri de evlerinde bazı dinî metinleri okumayı öğrenirlerdi. Bundan daha ileri düzeyde onlar için okul bulunmadığından, zavallı kızlar bu halde kalırlardı.

"Oysa, kadınların bilim öğrenerek yaratılışlarını süslemelerine hiç bir engel olmadığı gibi, 'bilim öğrenmek erkek ve kadın her Müslümana farzdır' hadisi, kadınların da erkekler gibi öğrenim görmelerini gerektirir. İyi bir eğitim görmüş ve dünyanın durumunu tanımış olan kadınların her zaman namus ve saygınlıklarını korumayı kendilerinin en önde gelen görevi bileceklerine şüphe edilemez. Bir çok sanat ve bilgi vardır ki bunları yaparak hayatını kazanmaya kadınların örtünmüş olması asla engel değildir. Avrupa'da yüzbinlerce kız ve evli kadın evlerinde çeşitli el işleri yaparak geçimlerini sağladıkları halde, İslâm kadınlarının böyle şeyler yapmamaları ve bir maddî kazançtan yoksun olmaları üzüntü vericidir.

"İstanbul'da kız çocukları için okullar olmadığından onlar erkek çocuklarla beraber okuyorlardı. Bunda bazı sakıncalar görülerek geçen yıl erkek ve kız çocuklar ayrılmış ve eğitimsever Padişahımızın sayesinde İstanbul'un çeşitli yerlerinde 7 adet kız Rüşdiyesi açılmıştır. Fakat bunların öğretmenleri erkek olduğu için, yaşları 9 ve 10'u geçen kızlar, örtünme gerekçesiyle bu okullarda iki yıldan fazla kalamayacaklardır. Oysa, iki yılda yeterli düzeyde bilgi öğrenemeyecekleri açıktır. Bu nedenle, kızların kız Rüşdiyelerinde 4 yıl kalabilmeleri öğretmenlerinin kadın olmasına bağlıdır.

“İşte, bundan böyle, gerek kız sıbyan, gerek kız Rüşdiye mekteplerine kadın öğretmenler yetiştirmek amacıyla bir Darülmuallimat kurulması gerekli olmuş ve bu husus Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde yer almıştır. Bugün, uğurlu olması dileği ile açılışını yaptığımız bu okuldur. Daha sonra, gayrimüslim kız mektepleri için de kadın öğretmenler yetiştirilmek üzere başka sınıflar da açılacak, ve gerekli öğretmenler sağlanacaktır. Bu Darülmuallimat, Padişahımızın en yüce kuruluşlarından biridir ve kadınların eğitimine sonsuz yararlar sağlayacaktır. Bu yüce başarıdan dolayı Padişahımızın ömür ve şanının artması için her an dua etmek üzerimize borçtur.”

O tarihte Osmanlı Padişahı Abdülaziz (1861-1876) idi. Darülmuallimatın DersleriDarülmuallimatın ilk programında şu dersler bulunuyordu:

Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye ve Ahlâk, Kavâid-i Lisan ve İnşa, Hesap, Nakış ve Ameliyât-t Hiyatiye, Resim, Hatt-ı Sülüs ve Nesih, Tarih-i Osmanî, Coğrafya. 1873-1874’te Rik’a yazısı ile bir yıl sonra da Müzik dersi kondu. Bu sonuncu ders başlangıçta, “öğrencilerin daha önemli ve yararlı derslerle ilgilenmelerini engeller” düşüncesi ile programa alınmamıştı.20

1874-1875’te, Darülmuallimat’ın 3. Sınıfına Tâlim-i Elifba adıyla bir ders konmuştur. Bu, ‘Alfabe ve okuma yazma öğretimi’ anlamında bir özel öğretim yöntemi dersidir. Böylece, o yıllarda Usûl-i Tedris adıyla daha genel bir öğretim yöntemi dersi olmasa da bir özel öğretim dersi programlarda yer almıştır.

Usûl-i Tedris, yani Öğretim Yöntemi dersinin konması ve geliştirilmesinde ve kızların eğitiminde Ayşe Sıdıka Hanımın önemli bir yeri vardır. Ulemâdan bir zatın kızı olan Ayşe Sıdıka Hanım Beyoğlu’ndaki Zapyon Rum Kız Lisesi’nde okumuş ve Darülmuallimat’a Padişah Abdülhamit’in iradesiyle Coğrafya, Ahlâk, Elişleri öğretmeni olarak atanmıştı. Padişah, iradesinde, onun için “öğrendiğini ölünceye kadar vatandaşlarına öğretsin” diyordu. Ayşe Sıdıka Hanım, o sırada bu meslek okulunda Pedagoji dersinin olmamasını eksiklik olarak görmüş ve böyle bir dersin konması için Eğitim Bakanlığı’na öneride bulunmuştur. Bakanlık, bu öneriyi dikkate almış, Usûl-i Tedris dersini programa koyarak öğretmenliğini de Ayşe Sıdıka Hanım’a vermiştir. O bu dersi beş yıl okuttuktan sonra 1897’de Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri başlığıyla bir de ders kitabı yazmıştır. Kitap, onun derslerinde okuttuğu bilgilerden ve Batı’daki kitaplardan yaptığı alıntılardan oluşmuştur. Bu bizde ilk eğitim bilimi kitaplarındandır. Özetle, Ayşe Sıdıka Hanım ilk kadın eğitim bilimci yazarımızdır. Sözü geçen kitabının ilk cümlesinde, “bir ülkenin uygarlığının ölçüsünün en doğru kıstası kadınların eğitimlerinin düzeyidir” der. Ayşe Sıdıka Hanım 1903’te 32 yaşında ölmüştür.

Darülmuallimat’ın 1895 tarihli programında Usûl-i Tedris dersi içinde Usûl-i Tedris ve İdare-i Mekâtip konuları işlenecekti. Bunlar çocukları tanımak, öğretim yöntemleri, okul yönetimi ile ilgili vs. konulardır. Burada, okulda özellikle İdare-i Mekâtip (Okul Yönetimi) adıyla bir dersin yer alması önemli bir gelişmedir.

Öğretmenleri Darülmuallimat’ın ilk Müdürü Emin Efendidir. Din ve ahlâk derslerini Musa Efendi, hesap ve coğrafyayı İsmail Efendi okutuyordu. Yazı öğretmenleri Sülüs için Hacı Raşit, Rik’a için Arif

Efendiler idi. Nakış öğretmenleri Hatçe Hanım ve Madam Armik, resim öğretmeni Madam Balker idi.21

1880'li yıllardan itibaren Darülmuallimatta gerek idarî kadroda gerekse öğretim kadrosunda kadın eğitimcilerin sayısı artmaya başlamıştır.22 1882-1883 öğretim yılında, Sıbyan şûbesindeki 4 öğretmenden 4'ü, Rüşdiye şûbesindeki 7 öğretmenden 3'ü kadındır. Dahası bu öğretmenler, artık sadece meslekî derslere değil teorik derslere de girmeye başlamışlardır. Aynı tarihte, Nakiye Hanım'ın Tarih-i Osmânî dersine girmesi bunu göstermektedir. Özellikle 1900'lerin başına doğru, Darülmuallimat mezunlarının kendi okullarında öğretmen olarak görevlendirilmesi ile kadın öğretmenler okulda mutlak bir çoğunluğa sahip olmuştur. Nitekim 1897-1898'de, okuldaki Müdür dahil 6 erkek öğretmene karşılık daimi ve ek görevli olarak 18 kadın öğretmen bulunuyordu.

Yönetimi 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 71. maddesinde şu hükmü getirmişti: "Darülmuallimat'ın bir kadın müdürü ile çeşitli dersleri için kadın öğretmeni, nakış ustası ve iki hizmetçisi bulunacaktır. Kadınlardan istenilen şekilde öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli olmak şartıyla erkeklerden öğretmen tayin edilebilir."

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tanzimattan sonra açılan kız Rüşdiyeleri ile İstanbul Darülmuallimatı'na ve taşrada açılan Darülmuallimat'lara kadın öğretmen tayini esas kabul edilmiş, kadın bulunmazsa, "yaşlı ve edepli" olmak şartıyla erkek öğretmenler tayin edilmişlerdir. Erkek öğretmenlerin "çirkin" olması da aranan bir nitelik olmuştur. O dönemlerde "yaşlı" ve "olgunluk yaşı" terimleriyle anlaşılan en az 40 yaştır. Kız okullarına öğretmen atanmasına ilişkin yasal kaynağını 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 71. maddesinde bulan bu uygulama II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) ortalarına kadar sürüp gitmiştir.

Darülmuallimatın ilk kadın Müdürü kimdir ve ne zaman atanmıştır? Hicri 1299 tarihli Devlet Salnamesi' ne göre Fatımatüzzehra Hanım Kasım 1881'de Müdür görünüyor. Bu onun az daha önce, muhtemelen 1880-1881 öğretim yılının içinde göreve atandığı anlamına geliyor. 1933'te İstanbul Kız Muallim Mektebi-Darülmuallimat başlığı ile yayınlanan eseri hazırlayanlar ise, Fatımatüzzehra Hanım'ın 1879-1880 ders yılında Müdürlük "yapmaya başladığını" yazarlar. Bu eseri 1933'te hazırlayanların o tarihte ilk ve sağlam bilgi ve belgelere ulaşmış oldukları düşünülebilir. Osman Ergin de bu kaynaktan yararlanmış ve 1879-1880 tarihini vermiştir.

Az yukarıda da belirttiğimiz gibi, Darülmuallimat'ın 1870'te açılmasından 7 ay önce yayınlanan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu okulun bir "kadın Müdürü" olacağını hükme bağlamıştır. Böyle bir kadın Müdürün ilk kez Kasım 1881'den önce göreve getirildiğini de bir üst paragrafta görmüş bulunuyoruz.

Ancak, Temmuz 1895'de, Abdülhamit döneminde yayınlanan Darülmuallimat Tâlimatnamesinde, okulun bir "erkek Müdürü" ve "onun maiyetinde bir kadın Müdürü" olacağı belirtilmiştir. Bu Tâlimatnameye göre kadın Müdür okulun dış işleri ve yazışmalarına "asla

karışmayacak", okulun iç işlerinde de, erkek Müdürün "onayını almadan küçük ya da büyük herhangi bir uygulamaya kesinlikle girişemeyecektir".

Böylece, 1895 Tâlimatnamesi, kadın Müdürün konumunu erkek Müdürden daha alt düzeyde belirlemiş, onun yönetimle ilgili yetkilerini ve görevlerini geniş ölçüde kısıtlamış, gerçek yönetimin ve yetkilerin erkek Müdürde olduğunu açıkça belirtmiştir. Bu hükümler kanımızca, o tarihten 26 yıl önce yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre daha geriye giden bir zihniyetin işaretidir.

Öğrencileri, Mezunları Darülmuallimatın öğrencileri tümüyle "gündüzlü" idi.

Darülmuallimat ilk mezunlarını 1873'te verdi. Sınavlar 27 Haziran'da başladı. Son sınıfta (3. sınıf) 21 öğrenci vardı. Biri sınava girmedi, diğer üçü de ikmale (bütünlemeye) kaldı. Böylelikle Darülmuallimat'tan ilk kez 17 bayan mezun oldu. Sınav şu derslerden yapıldı.23

Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih, İnşa, Rik'a, Sülüs, Nakış, Resim.

Üsküdarlı Hafız Fethiye Hanım her dersten tam not alarak birinci oldu ve fevkalâde mükâfata lâyık görüldü. Diğer iki öğrenci de mükâfat ve ayrıca üç öğrenci de zikr-i cemil (çeşitli öğrenci ödülleri) kazandılar.

Darülmuallimat'ın ilk mezunlarının en küçüğü 14, en büyüğü 30 yaşında idi. Bu ilk mezunlar İstanbul içindeki kız mekteplerine öğretmen olarak atanmışlardır. II. Abdülhamit döneminde, eğitimdeki genel nicelik gelişmelerine paralel olarak kızların eğitimi konusunda da önemli çabalar harcanmıştır. Nitekim, bu dönemde taşraya yayılan kız Rüşdiyelerinin sayısı 74'e ulaşmış, böylece orta öğretimin ilk düzeyinde okuma imkânı bulan kızların sayısı artmıştır. Darülmuallimatın ders programlarında ve öğrenci sayılarında da gelişmeler görülmüştür.

Bu artışa paralel olarak okulun mezun sayısı da her geçen yıl biraz daha artarak 1901-1902 öğretim yılına kadar toplam 381'e ulaşmıştır. Bu, Darülmuallimat'tan o tarihe kadar her yıl ortalama 12 kadar kadının öğretmen olarak mezun olması demektir. Bu sayısal veriler, şüphesiz, ülkenin kadın öğretmen ihtiyacı karşısında çok yetersizdir. Bununla beraber, o yıllarda Darülmuallimat'tan mezun olan kadın öğretmenler kız Rüşdiyelerinin yaygınlaşmasında ve kız çocuklarının gerek kız sıbyan gerek kız Rüşdiyeleri düzeyinde okullaşma oranlarının artmasında başta gelen etmen olmuşlardır.

Öğretmenlik Mesleğine Giriş

1870'te kızlar için Darülmuallimat adıyla bir öğretmen okulunun açılması Türk eğitim tarihinde çok önemli bir olaydır. 22 yıl önce, 1848'de erkekler için Darülmuallimîn adıyla bir öğretmen okulu açılması da böyledir.

Artık öğretmenler yalnızca bu okulların mezunlarından mı atanacaktı? Öğretmenliğin meslekleşmesi ile çok yakından ilgili olan bu sorunun cevabı, az yukarıda Darülmuallimîn mezunlarının öğretmen atanmalarından ve hakk-ı rüçhan'dan söz ederken açıklanmıştır.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Türkiye'de çağdaş anlamda öğretmenlik mesleğinin doğuşuna ilişkin yukarıda yaptığımız açıklamalardan çok önemli bir takım sonuçlar çıkmaktadır. Bunların bir kısmını maddeler halinde aşağıda özetliyoruz:

1. İlk kez 16 mart 1848'de Darülmuallimîn adında bir öğretmen okulu açılırken, bu girişimi başlatan yetkililerin kafasında, eğitimin bir bilim olduğu, öğretmenliğin eğitim ve öğretim yöntemi bilgisine dayanan bir meslek olduğu inancı vardı. İşte bu düşünce, Türkiye'de çağdaş anlamda öğretmenlik mesleğinin doğuşuna götürdü. Daha sonra, günümüze kadar 150 yıllık bir sürede, öğretmen yetiştirme ve atamalarını bu ölçütün uygulanıp uygulanmadığına bakarak değerlendirmek gerekir.

2. Darülmuallimîn'in başlangıçta medresenin etkisinde kalması, onun takdire değer bazı amaç ve uygulamalarını unutturamaz. Bunlar, kurumun 1 Mayıs 1851 tarihli Nizamnamesini hazırlayan müdürü Ahmet Cevdet Efendi'nin bu okula ilk ders olarak Eğitim ve Öğretim Yöntemi dersini koyması, öğretmen yetiştirmede niteliğe öncelik vermesi ve öğretmenin saygınlığı ilkesini getirip savunmasıdır. O, bu Nizamname ile öğretmenlik mesleğinin temellerini sağlam atmış, öğretmen okulunun medrese dışında, yeni bir anlayışın ve bir mesleğin okulu olduğunu vurgulamıştır.

3. Öğretmen olarak yetişmeyenlerin mesleğe ilk kez atanması 1860'da gerçekleşmiştir. Bu yolu açan da, ilk Eğitim Bakanı Abdurrahman Sami Paşa'dır. Öğretmen olarak yetişmeyenlerin mesleğe atanması yolunu açan resmî makamların ileri sürdükleri iki temel gerekçe şunlardır:

* Öğretmen okulu öğrencilerinin sayıca yetersizliği.

* Öğretmen okulu öğrencilerinin bazılarının bilgi bakımından ehil olmamaları.

Zamanla, başka nedenlerle, mesleğe dışarıdan atamalar yapılmışsa da, bu iki neden genellikle geçerli kalmıştır.

4. Öğretmen olarak yetişmeyenlerin mesleğe atanması başlangıçta "geçici" kaydıyla yapılmış, fakat, ekseriya görüldüğü gibi, bu geçici durum son derece "sürekli" olmuştur.

5. 1860'da ilk kez dışarıdan öğretmen atamalarına girişilirken, o tarihte Rüşdiye mektepleri için duyulan ve Darülmuallimî'nin karşılayamadığı ileri sürülen öğretmen açığı, iki elin parmakları ile sayılabilecek kadar azdır. Şu halde, bu, çözümlenmesi çok kolay bir sorundu. Darülmuallimî'nin öğrenci sayısı artırılıp nitelik yükseltilebilir ve dışarıdan öğretmen atanma yolu kesinlikle açılmayabilirdi…

6. Ancak, 1860'da Bakanlığın dışarıdan öğretmen alma yolunu açmasında 1851 tarihli Nizamnameyi yapan Ahmet Cevdet Efendi'nin akla gelmedik çok iyi niyetli bir uygulaması etkili olmuştur. Çünkü o öğretmen okulunda niteliği yükseltmek için öğrenci sayısını azaltmıştır. Bu doğruydu, ama iyi bir plânlama değildi.

Yakın bir gelecek bile öngörülememiş, Rüşdiye mekteplerinin kısa sürede sayıca artacakları düşünülememişti. Böylece, yeterli sayıda ve nitelikli öğretmen yetiştirme alanında “ilk plânlama” başarılı biçimde yapılamamıştır.

7. Dışarıdan ilk kez öğretmen atamalarına karşı Darülmuallimîn öğrencilerinin gösterdikleri tepki takdire şayandır; bu, onlarda meslek bilincinin güçlü olduğuna işarettir.

8. 1870’de Darülmuallimat adında bir kız öğretmen okulu açılmasıyla da kadınlar için çağdaş anlamda öğretmenlik mesleği başlar: Böylece devlet artık, bir meslekî örgün eğitim kurumunda, düzen, disiplin içinde, sistemli şekilde, meslekî formasyon sahibi kadın öğretmen yetiştirme işine girişmiş olmaktadır ve böyle yetişen kadınlara “memur” statüsü içinde iş vermektedir.

9. Ancak, yasal metinler, kadın öğretmenlerin maaş bakımından ve okul yöneticisi olabilmeleri açısından çeşitli kısıtlamalar getirmeseydi, kuşkusuz öğretmenlik mesleği kadınlar açısından daha imrenilir düzeye gelecek, bu da genel olarak kızların daha çabuk ve geniş çapta okullaşmasını kolaylaştıracaktı. Çünkü, onların önünde bir çok başarılı, etkin kadın okul yöneticisi örnekleri ve modelleri olacaktı.

10. Öğretmen okullarının uzun yıllar başarılarını sınırlayan etmenlerden biri de onların genellikle eski, kiralık binalarda öğretim yapmaları, bir binadan ötekine taşınıp durmalarıdır. Bu kurumlara devletin bina bakımından genellikle uygun bir eğitim ortamı sağlamamış olması onların etkilerini, başarılarını sınırlamıştır.

11. Türk eğitim tarihinden çıkan değerli dersleri iyi öğrenip her geçen gün daha nitelikli bir öğretmen yetiştirme ve atama politikası uygulamak gerekirken, 1970’li yıllarda onbinlerce gencin “hızlandırılmış”, “mektupla öğretmen yetiştirme” gibi yollarla yüzeysel bir eğitimden geçirilip öğretmen yapılması şaşırtıcıdır. Bu, yetkililerin iyi bir öğretmen yetiştirme ve atama plânlaması yapmamalarının sonucudur. Böylece, 1996’da 50 bin işsiz üniversite mezununun sınav bile yapılmadan ilkokul öğretmeni olarak atanması ise akıl almaz bir uygulamadır. Sonuçta, 2001’de, ilköğretimde görev yapan öğretmenlerin geldikleri kaynakların çeşidi 433’e yükselmiştir! Oysa, 1973 tarihli Millî Eğitim Temel Kanunu, öğretmenliği “özel bir ihtisas mesleği” olarak tanımlar (md. 43). Herkesin yapabilir hale getirildiği, çok önemli öğretmenlik mesleğine, bizzat ilgili makamlarca, “özel bir ihtisas mesleği” olma niteliği kaybettirilmemiş midir?

Ucuz, çabuk ve bazen de politik amaçlarla öğretmen sağlamak düşüncesi ile hareket edilmesi, öğretmenlik mesleğine zarar verdiği gibi, genel eğitimin ve öğretimin niteliğini de düşürmüştür. İhtiyaç ne kadar âcil ve büyük olursa olsun, bu, niteliksiz öğretmen yetiştirilmesini ve atanmasını asla haklı gösteremez. İhtiyacın âcil ve büyük olması, ancak, zamanında çok iyi ve istikrarlı plânlama yapılmasını ve uygulanmasını gerektirir. Başka bir deyişle, 1860’da devletin dışarıdan atamalar için ileri sürdüğü “ihtiyaç var” gerekçesi, 2002’de, yani 142 yıl sonra, hâlâ ileri sürülemez!

12. Ayrıca, mesleğin güçlenmesi sadece uygun öğretmen yetiştirme ve atama politikaları ile de sağlanamaz. Bir an önce mesleğin ekonomik ve sosyal statüsünün de güçlendirilmesi gerekir.

1 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi.

2 Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C. 1-2, s. 572.

3 Cemil Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, s. 4; Cemil Öztürk, Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, s. 150-151.

4 Aynı yerde.

5 Ergin, a.g.e., C. 1-2, s. 571-572.

6 Öztürk, Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, s. 151.

7 Yahya Akyüz, Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa; Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı.

8 Mahmut Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, s. 62.

9 Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, s. 6-7.

10 Aynı yerde.

11 Aynı yerde.

12 Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa."

13 Yahya Akyüz, İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı.

14 Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri, s. 38-40; Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 228-229.

15 Yahya Akyüz, Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihî Gelişim.

16 H. Hüseyin Dilâver, İdadîlere Öğretmen Alımı ve Orijinal Bir Sınav Belgesi, Millî Eğitim, Tem. Ağ. Eyl. 1999, Sayı 143, s. 61-64.

17 Yahya Akyüz, Mülkiye Mektebi ve Mülkiyelilerin Türkiye'de Modern Eğitimin Gelişmesine Katkıları. (Söz konusu Mülkiye Mektebi, şimdiki Ankara Üniversitesinin Siyasal Bilgiler Fakültesinin ilk şekli olan kurumdur).

18 Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 230.

19 Yahya Akyüz, Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişmesi ve Meslek Hayatı.

20 Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, s. 13.

21 İstanbul Kız Muallim Mektebi-Darülmuallimat (1870-1933), s. 6.

22 Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, s. 14.

23 İstanbul Kız Muallim Mektebi-Darülmuallimat (1870-1933), s. 6-7.

AKYÜZ, Yahya: Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), İstanbul, 2001 (8. Baskı), 458 s.

——, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940), Ankara, 1978, 332 s.

——, Darülmuallimînin İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa, Millî Eğitim, Mart 1990, Sayı 95, s. 3-20.

——, Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihî Gelişim, Millî Eğitim, Oc. Şub. Mart 1998, Sayı 137, s. 6-16.

——, Önce Öğretmeni Güçlendirmek Gerek, Milliyet, 28 Şubat 1978.

——, Mülkiye Mektebi ve Mülkiyelilerin Türkiye'de Modern Eğitimin Gelişmesine Katkıları (Basılmamış inceleme).

——, Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişmesi ve Meslek Hayatı, Millî Eğitim, Tem. Ağ. Eyl. 1999, Sayı 143, s. 12-32.

——, Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlıda Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi, Tarih ve Toplum, Mart 2000, Sayı 195, s. 31-43.

——, Y.: Tanzimattan Cumhuriyete Okul Yöneticiliğinde Dönüşümler ve Kadınların Okul Yöneticiliği, Tarih ve Toplum, Mart 2001, Sayı 207, s. 57-63.

——, Türkiye'de Öğretmenin "Öğretmen" ve Meslek İmajı, Eğitim Fakültesi Dergisi, 1978, C. 11, Sayı 1-2, s. 115-121.

——, İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı, OTAM, 1994, Sayı 5, s. 1-47.

——, Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı, Yeni Türkiye (Eğitim Özel Sayısı), Ocak-Şubat 1996, Sayı 7, s. 471-476.

ERGİN, Osman: Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul, 1977, 5 C.

DİLAVER, H. Hüseyin: İdadîlere Öğretmen Alımı ve Orijinal Bir Sınav Belgesi, Millî Eğitim, Tem. Ağ. Eyl. 1999, Sayı 143, s. 61-64.

İstanbul Kız Muallim Mektebi-Darülmuallimat (1870-1933), İstanbul, 1933, 220 s.

MAHMUT CEVAT: Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul, 1338 (1922), 524 s.

MUALLİM CEVDET: Darülmuallimînin 70. Sene-i Devriyesi, Tedrisat Mecmuası, Mart 1332 (1916), No: 6, s. 175-200.

ÖZTÜRK, Cemil: Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, Ankara, 1996, 274 s.

——, Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, İstanbul, 1998, 342 s.

SATI. Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi, Muallim, 15 Şubat 1334 (1918), Sayı 19, s. 654-665.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 1965, 349 s.

Medreselerdeki Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon / Doç. Dr. Ahmet Cihan [s.26-34]

Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Medreselerde İstihdam Edilen Değişik Hizmet Sektöründeki Personel

Medreselerde eğitim gören öğrenciler ile hizmet veren tüm personeli yerine getirdikleri hizmet çeşitliliğine göre klasifiye etmek istediğimizde bunların tamamını iki ayrı grupta toplamak olası görünmektedir.

Örgün eğitim kurumu olan medreselerin asli unsuru olan öğrencileri, müderris ve ona yardımcı konumda bulunan muid ve ve mülazimleri eğitim-öğretim kadrosu içerisinde; medrese şeyhi, kütüphaneci, mücellid, imam, müezzin, kapıcı, temizlikçi, sucu ve kandilci ve benzerlerini ise idari ve hizmet personeli çerçevesinde ele almak mümkündür.

1. Eğitim-Öğretim Kadrosu

A. Öğretim Elemanları

Medine medreselerinde, klasik Osmanlı eğitim kurumlarında her zaman olması gerektiğini düşündüğümüz öğretim elemanlarından sadece müderrislerin bulunduğunu müşahede ediyoruz.1 Genel olarak tek müderrisli olduğunu bildiğimiz Osmanlı örgün eğitim kurumlarında olduğu gibi, Medine'deki medreselerin her birinde sadece tek bir müderris kadrosunun bulunması yadırganacak bir durum olmasa gerek. Kaldı ki, medreselerde tek bir müderris kadrosuna rastlanılması aynı medresede başka bir öğretim elemanının full-time veya part-time olarak görev almadığı anlamına gelmemektedir.2

Sağlıklı veri toplayabildiğimiz 1842-1850 yılları arasındaki 8 yıllık bir süre içerisinde Medine'de bulunan 7 medreseden sadece üçünde aktif olarak müderrisler, diğer ikisinde müderris vekili görev yaparken, birinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Müderris vekilliğini her zaman eşit statüdeki birinin yürütüp yürütmediğini bilmiyoruz. Ancak, vekalet görevini üstlenen şahsın, kimi durumlarda belirli bir zaman için, kimi durumlarda ise sürekli olarak, medrese içerisinde öğretim elemanı veya idari personelden biri olduğu gibi, kurum dışından eğitim-öğretim yeteneği olan bir şahıs olabileceği de anlaşılmaktadır.3

Herhangi bir medresede müderris ve müderris vekilinin birlikte bulunup bulunmadığını tespit edebilmek, kimi zaman, oldukça güç olmaktadır. Büyük olasılıkla, her medresede, müderris ve müderris vekilinin birlikte, kadrolu olarak, görev yaptığını; ancak her ikisinin birden, aynı anda, medresede bulunma zaruretinin olmadığını, biri varken diğerine gereksinme duyulmadığını söyleyebiliriz.

Müderris, medrese dışında kendi şahsi konutunda veya medrese vakfına ait özel tahsisli mekanda ikamet ettiği zaman, müderris vekilinin medrese odalarının birinde kaldığını tahmin ediyoruz.4 Bunun, eğitim-öğretim kurumlarının özerkliğinden kaynaklanan bir durum olup olmadığı tartışılması gereken bir konudur.

Medine'de yer alan 7 medrese içerisinde muid ve mülazim gibi yardımcı öğretim elemanı ikamet etmemektedir. Bu durum, söz konusu kentte inşa edilen medreselerde muidlere oda tahsis etme geleneğinin olmamasından kaynaklanabileceği gibi, Medine'de bulunan Nebevi Hazinesi'nden sadece medrese öğrencileri ile asıl ders hocalarına ve diğer bazı personele aylık tahsisat verilmesinden, aksine muid ve mülazim gibi eğitim hizmetleri yardımcı kadrosunda bulunanlara muayyen bir ödeme yapılmamasından ve dolayısıyla veri elde ettiğimiz defterlere bu şekilde geçmiş olmasından da doğmuş olabilir.

B. Öğrenciler

Öğrenciler, tüm diğer örgün eğitim kurumlarında olduğu gibi medreselerin de asli unsuru içerisinde yer almaktadır. Her bir eğitim kurumundaki öğrenci sayısını belirleyen unsurların başında, kurumu tesis eden şahısların öngörmüş olduğu düzenlemeler yanında, giderleri yüklenici organizasyonların mali kapasitesi gelmektedir.

Öğrenciler, Medine'deki 7 medresede ikamet eden toplam nüfusun, yıllara göre, %78'i ila %86'sı arasındaki bir oranını teşkil etmektedir. Toplam medrese nüfusunun ortalama %80'inden fazlasını oluşturan bu kitlenin Medine'deki medreselerde eğitim-öğretim yapan tüm öğrencileri ihtiva etmediği, aksine sadece medreselerde ikamet ederek Nebevi Hazinesi'nden ücret alanları yansıttığı iddia edilebilir. Diğer bir ifadeyle, gündüzlü olan öğrenci grubu bu sayı içerisinde yer almamaktadır. Medreselerde kalanlar arasında hemen hemen hiç yerli öğrenciye rastlanılmaması da buna işaret eden bir karine olarak kabul edilebilir.

2. İdari ve Diğer Hizmet Personeli

Medreselerin idari ve hizmet personelinin çeşitliliği ve bu kadroda görev yapanların sayısı, örgün eğitim kurumlarının içerisinde yer aldığı kompleksin büyüklüğü, dolayısıyla bu kurumların finans kaynakları arasında yer alan vakıflar ve diğer yollardan sağlanan ayni ve nakdi gelirler ile doğrudan ilintilidir. Bu nedenle, çok güçlü finans kaynaklarına sahip olmadığını tahmin ettiğimiz Medine medreselerinde görevli idari ve hizmet personeli, gerek hizmet çeşitliliği ve gerekse sayı bakımından çok sınırlı kalmaktadır.

A. Medrese Şeyhi

Medreselerin eğitim-öğretim faaliyetlerini koordine eden en yüksek düzeydeki idari personelin şeyh olduğunu tahmin ediyoruz. Şeyhin, söz konusu bu görevi dışında, zaman zaman, talebelere dini, sosyal ve idari-siyasi konularda bilgi aktardığı ve tavsiyelerde bulunduğu bilinmektedir.

Medine'deki 7 öğretim kurumunun tamamında bir medrese şeyhinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.5 Medrese şeyhliği çoğu zaman müstakil bir görev olarak yerine getirilirken, zaman zaman da müderrislik veya müderris vekilliği, kütüphanecilik ve benzeri görevlerle birleştirilerek tek bir kişiye verilmektedir.6

B. Kütüphaneci7

Belirli bir kompleks içerisinde kurulmuş olan medreselerin bağlı bulunduğu kütüphane büyüklüğüne göre ve müstakil bir yapı olarak inşa edilen öğretim kurumlarındaki kitap sayısıyla doğru orantılı bir şekilde kütüphaneci sayısında bir artış olduğu gibi, herhangi bir vakıf kurcusunun vakfiyede tahsis ettiği personel sayısı da belirleyici olmaktadır.

Hafız-ı kütüp ve nazır-ı kütüp olarak isimlendirilen görevlilerin sayısı ile istihdam edilenlerin hizmet alanı ve fonksiyonları arasında doğrudan bir ilinti olduğu da yadsınamaz. Kompleks içerisinde yer alan ve birden fazla medreseye hizmet veren kütüphanelerde bulunan kütüphaneciler kantitatif olarak fazla olduğu zaman, aralarında, mevcut kitapların bakım ve onarımı, bağış veya vakfetme yoluyla yeni gelen eserlerin kataloglarının hazırlanması ya da defterlere kaydı başta olmak üzere, kitapların kefaletle veya rehin karşılığında ödünç olarak verilip alınmasının düzenli bir şekilde yapılması, kitap tetkikine gelmiş olan araştırmacı ve okuyuculara eserleri yorumlama ve tavzih etme ve hatta primitif düzeyde okuma-yazma eğitimi ve namaz vakitlerinde orada bulunanlara namaz kıldırma gibi konularda belirli bir işbölümü yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu durumda, kütüphanenin genel koordinasyonundan sorumlu kütüphaneciye "hafız-ı kütüb-i evvel" denilmekte, diğer kütüphaneciler ise ya sorumluluk nispetlerine göre veya görevlendirme sıra ve alanlarına göre derecelendirilmektedirler.

Müstakil inşa edilen medreselerde ise, kitapların çokluğuna göre, odalardan biri kütüphane olarak tahsis edilebildiği gibi, topluca namaz kılınan veya grup halinde farklı derslerin aynı anda görülebildiği büyükçe bir salon ya da bir başka mekanın bir bölümünde dolaplar içerisindeki birkaç yüz eserden meydana gelen bir kütüphane oluşturulabilmektedir. Mahdut sayıdaki yapıtlarıyla muayyen bir okuyucu kitlesine hitap eden spesifik amaçlı kabul edilebilecek bu tür kütüphanelerdeki hafız-ı kütüp sayısı da doğal olarak çok sınırlı kalmaktadır. Kimi zaman, müstakil bir görevli verilmeden, müderris veya medrese şeyhine veya bir başka kişiye part-time olarak kütüphanecilik tevdi edilmekte;8 kimi zaman ise söz konusu örgün ya da yaygın eğitim kurumuna belirli bir miktarda kitap bağışında bulunan şahıs veya şahıslar bir de kütüphaneci tahsis etmektedir.9

Medine'de bulunan 7 medreseden 4 tanesinde birer kütüphaneci olduğunu, diğer 3'te ise bulunmadığını tespit ediyoruz. Medine'deki 3 medresede herhangi bir hafız-ı kütüp kadrosunun olmaması müstakil bir kütüphane olmadığı veya en azından dolaplar içerisinde sınırlı sayıdaki yapıtlardan meydana gelmiş özel bir kitaplık bulunmadığı anlamına da gelmemektedir.

C. Kapıcı10

Kapıcı, medreseye giren-çıkanların kontrolünü yapmak, dışarıdan medreseye girmek isteyen yabancı şahısları önlemek; medresede ikamet edenlerin, gayrimeşru ve hukuk dışı yollardan veya kurallara aykırı olarak dışarıdan getirmek istedikleri kişi ve nesnelere engel olmak; medrese veya vakıf yönetimi tarafından belirlenmiş zamanlarda kurumun kapı/kapılarını açıp kapamakla görevli olan şahsa denilmektedir. Kısacası, medreselerin güvenlik ve asayiş işlerinden birinci derecede sorumlu olan kişinin kapıcı olduğu söylenebilir.

Osmanlı dönemi medreselerinin tamamında, her zaman, bir kapıcı bulunmayabilir. Ancak kapıcı, örgün eğitim kurumu olan medreselerin orta büyüklükte olanlarında, genellikle, bulunan hizmet personeli arasında yer alır. Müstakil olarak bir şahsa kapıcılık görevi verilebileceği gibi, bir medrese öğrencisine ya da aynı kurumda çalışan bir kişiye ek görev olarak da tevdi edilmiş olabilir. Medine'deki 7 medreseden sadece 2 tanesinde kapıcı bulunmaktadır.

D. Kandilci11

Medreselerdeki eğitim-öğretim mahalleri, kütüphane, mescit, tuvalet ve benzeri yerlerde, dönemin aydınlatma aracı olan kandilleri yakıp söndürmekle görevli kişilere verilen isimdir. Bu görev de, diğer kimi hizmetlerde olduğu gibi, kimi zaman müstakil bir iş olarak, tek bir kişiye verilmektedir.12 Ancak, medreselerin kaynaklarının yeterli olmadığı durumlarda bu hizmet, bir başka kişiye, cüz'i bir ücret karşılığında part-time olarak yaptırılmaktadır.

Medine'deki toplam 7 medreseden sadece birinde, sürekli olmamakla birlikte, kandilci bulunmakta, diğerlerinde müstakil bir hizmet olarak bu görevi yerine getiren şahıslara rastlanılmamaktadır.

E. Temizleyici13

Klasik Osmanlı medreselerinde, hizmet sektöründe görev yapan personelden biri de tuvalet temizleyicisi/kennâs-ı helâdır.14 Temizlik hizmetini yerine getiren şahıslar, genel olarak, medrese içerisindeki benzer görevlerden birkaçını birden yürütmektedirler.

Medine medreselerinde, söz konusu temizlik hizmetlerinin bir ya da birkaç kişide toplanıp toplanmadığı eldeki mevcut verilerden tespit edilememektedir. İncelediğimiz 1842-1850 yılları arasında, Medine'de bulunan toplam 7 medreseden sadece birinde kennâs-ı helâ hizmetini yerine getiren müstakil bir görevli olduğu anlaşılmaktadır.

F. Diğer Hizmet Personeli

Medine medreselerinde, yukarıda adı geçen görevliler dışında, her biri farklı eğitim kurumlarında olmak üzere, tek bir tane müezzin, mücellid ve su sakası bulunmaktadır. Medine'de bulunan medreselerin, yukarıdaki kadrolarına bakarak, zengin finans kaynaklarına sahip olmadığı düşünülebilir.

Mamafih, Medine medreselerinin finansal kaynaklarını oluşturan vakıflar hakkında henüz bilgi sahibi olamadığımız için, gerçekten, medreselerin tamamında, hangi sektörde, kadrolu ya da part-time statüde ne kadar eleman bulunduğunu ya da çalıştırıldığını bir kalemde söyleyebilmek bugün pek de olanaklı görünmemektedir.

Muayyen bir medresede eğitim gören öğrenci ile idari ve hizmet personelinin sayısında, yıllara göre, ortaya çıkan nispi değişme ve bunlara yapılan ödemelerdeki ücret farklılıkları her bir eğitim kurumunun önceden belirlenmiş fixed bir kadrosu ve bütçesi olmadığına işaret etmektedir.

Medine'deki medreselerde, eğitim-öğretim kadrosunda bulunanlar ile idari-hizmet personelinin toplam medrese nüfusu içerisindeki oranı, yıllara göre her bir medresede farklılık göstermekle birlikte, en düşük %14, en yüksek %22 olmuştur.

Medine'deki 7 medresede, eğitim-öğretim, idari ve hizmet personeli olarak çalışanların varlığından, medrese hücresinde yatılı olarak kalmaları ve Nebevi Hazinesi'nden aylık belirli bir ücret almış olmaları nedeniyle, haberdar olabiliyoruz.

Kısaca özetlemek gerekirse, Medine medreselerinde bulunan akademik, idari ve hizmet kadrosunda yer alan personelin, çeşidi ve adeti bakımından, çok sınırlı olması birkaç farklı nedenden kaynaklanmış olabilir. Veri tabanımızı oluşturan arşiv belgelerinin, Nebevi Hazinesi'nden sadece Medine'deki söz konusu 7 medresede ikamet eden personele yapılmakta olan ödemeleri ihtiva eden defterlerden oluşmuş olması; geleneksel olarak medreselerde görev alanlara, hizmetleri mukabili ücret tahsis edildiğini gösteren spesifik vakıf muhasebe kayıtlarına henüz ulaşamamış olmamız, bu nedenler arasında ilk sırada yer almaktadır. Medine'deki medreselerin, zengin gelir kaynaklarına sahip büyük vakıflar tarafından finanse edilen ve dolayısıyla eğitim-öğretim, idari-hizmet sektöründe birbiriyle az çok ilintili farklı alanlarda çok sayıda müstakil personel istihdam edecek büyüklükte komplike yapılar olmaması da diğer önemli bir faktör olarak düşünülebilir.

B. Medreselerdeki Sosyal Mobilizasyon

A. İstihdam Edilen Değişik Hizmet Sektöründeki Personelin Görev Süreleri

İlmiye zümresi içerisinde, yargı teşkilatı hiyerarşisinde yer alan her düzeydeki kadıların, klasik Osmanlı dönemi süresince bazı değişmeler olmakla birlikte, önceden belirlenmiş belirli bir zaman diliminde aktif görev alarak yer değiştirdikleri bilinmektedir. Ancak, eğitim-öğretim alanında faaliyet gösteren ilmiye zümresi mensuplarının görev yaptıkları kurumlardaki çalışma sürelerini düzenleyen herhangi bir sistemden söz edilemez.

Medreselerde görevli idari-hizmet personeli ile eğitim-öğretim kadrosunda bulunanların istihdam sürelerinin belirlenmesi hususunda, İmparatorluğun tamamındaki formel eğitim kurumlarında geçerli, önceden belirlenmiş, herhangi bir kurallar manzumesi olmadığı kanaatini taşımaktayız. Gerek flexible olan, yani reguler olmayan görev sürelerinin belirlenmesinde gerekse istihdam edilen muayyen kurumun hiyerarşi piramidindeki bir üst dereceye yükselebilmek için,15 bir kurum çalışanlarının ya bir

sırayı takip ederek terfi etmeyi ifade eden “meratib-i silsile” sistemini izlemesi veya büyük bir efor harcayarak, bilgi ve becerisiyle benzerlerinden farklılığını ortaya çıkarıp kısa sürede pek çok yol kat etmesi gerekiyordu ya da merkezde siyasi otoriteye veya bu otoriteyi paylaşma konumunda bulunan şahsiyetlerle, taşrada ise merkezi otoritenin taşradaki temsilcileri olan yönetici ve denetçilerle olduğu kadar, ilgili kuruluşların finans kaynakları arasında yer alan vakıf yöneticileriyle de sıkı bir diyalog kurulup sürdürülmesi zorunlu idi.

Daimi statüde çalışmayan hizmet personelinin, full-time istihdam edilen kadrolu personele nazaran çok daha sık biçimde iş değiştirdiği gözlemlenmektedir.16 Kapıcılık, temizlikçilik, kütüphanecilik ve benzeri hizmetler part-time olarak yerine getirildiği zaman, herhangi bir limitasyon söz konusu olmadan, görev her an bir başkasına verilebilmektedir. Klasik Osmanlı sisteminde, günümüz modern devletlerde olduğu gibi, kamu tüzel kişiliği ve dolayısıyla maaşlı kamu personeli kavramı henüz teşekkül etmediğinden, hayat boyu istihdam edilme gibi bir durum söz konusu değildi. Görevin her an bir başkasına devredilme riskinin bulunduğu bu sistemde, hizmeti yürütenler açısından negatif tezahürler olmakla birlikte; çalışanları motive ederek verimliliği yükseltmesi bakımından ve sunulan hizmette kaliteyi arttırması açısından pozitif yönler ağır basar.

Medrese çalışanları arasında dünya görüşü açısından farklı sektörel cemaatleşmelerin bulunmadığı, ancak menfaat birliği tarzında çeşitli gruplaşmaların yaygın olduğu düşünülmektedir. Eğitim kurumlarında olması muhtemel gruplaşmalar görev tahsislerinde olduğu kadar, süre uzatımında ve ücretlerin belirlenmesinde de rol oynayan faktörler arasında zikredilebilir.

B. Medrese Odalarında Kalma Süreleri

Başta öğrenciler olmak üzere, akademik personel ile diğer idari-hizmet kadrosunda görev yapanların medrese odalarında kalmalarını düzenleyen ve İmparatorluk genelindeki bütün eğitim-öğretim kurumlarına şamil bağlayıcı kurallardan söz etmek olası değildir. Bununla birlikte, her bir medrese veya kompleks içerisinde yer alan kurumlara giriş-çıkış, beslenme-barınma esaslarını belirleyen spesifik düzenlemelerin olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

Özel ve kamu tüzel kişiliğinin henüz oluşup teşekkül etmediği klasik Osmanlı sisteminde, eğitim kuruluşlarının banileri veya finansörleri tarafından belirlenmiş olan kuralların hukuki norm olarak ne kadar bağlayıcı olduğu tartışma götürür bir konu olması yanında, muayyen bir dönemde belirlenmiş bu düzenlemelere uzun zaman dilimi içerisinde ne kadar uyulup uyulmadığı da pek fazla bilinmemektedir.

Bu nedenledir ki, üzerinde inceleme yaptığımız Medine medreselerinde odalarda barınma süresinin asgari ve azami olarak tespitinde oldukça zorlanmaktayız. 3,6 ve 9 ay süreyle kalanlar olduğu kadar, 1, 2, 3 yıl ve hatta daha fazla bir süre medrese odalarında ikamet edenlerin bulunduğunu da gözlemliyoruz. Sağlıklı veri toplayabildiğimiz 1842-1850 yılları arasında, sadece bir medresede nüfusun tamamının yenilenmiş olduğunu, diğer 6 eğitim kurumunda ise, aynı dönemde,

asgari %7 ve azami %50'lik bir kitlenin hiç değişmeden medrese odalarında kaldığını tespit ediyoruz.17

Medrese odalarında ikamet edenler, kendilerinin tercihiyle veya medrese yönetiminin isteğiyle olup olmadığı, herhangi bir nedene dayanıp dayanmadığı bilinmemekle birlikte, tatil dönemleri ya da ders süresince, bulundukları hücreden çıkartılmakta ve bu yerler bir başkasına tahsis edilmektedir. Medrese odalarına giriş-çıkışlar, ay ortasında gerçekleştiği durumlarda,18 tahsis edilmiş olan ücretin 1/2'si odaya yeni girene verilirken, diğer yarısı daha önce aynı odada ikamet eden kişiye bırakılmaktadır. Dolayısıyla, medrese odalarında kalan şahıslara yapılan bu ödemelerin kişiye tahsisinden daha ziyade hücreye tahsis edilmiş olduğu söylenebilir.

C. Nüfus Sirkülasyonu

Her bir yıla ait verilere bakarak, bir öğrencinin medrese odasında ne kadar bir süre kaldığını ve dolayısıyla yatılı olarak eğitim gördüğünü; her yeni yılda, medreseye yeni girenlerin toplam leyli medrese nüfusu içerisindeki oranını, özelde giriş-çıkış yapanların her bir medrese içerisindeki yüzdesini, yani her bir medrese nüfusundaki yıllık değişme trendini, genelde ise Medine medreselerindeki sosyal mobiliteyi tespit etme olanağı yakalamaktayız.

Her bir medresedeki öğrenci miktarı, farklı meslek gruplarında çalışan elemanların sayısındaki değişme trendleri yıllara göre belirli bir farklılık göstermektedir. Bir önceki yıl ile sonraki yıl arasındaki verileri değerlendirdiğimizde, kimi zaman ne medrese odalarında ikamet eden öğrenci miktarı ile çeşitli meslek gruplarına ait medrese çalışanlarının sayısında ne de bu görevi yerine getiren kişilerde ve öğrencilerin şahıslarında bir değişme olmaktadır. Kimi zaman ise, medreselerde eğitim gören öğrenciler ile eğitim elemanı ve yardımcı hizmetler kadrosunda çalışanların önemli bir bölümü değişmektedir.19

Medine'deki toplam 7 medrese genel olarak ele alındığında, ortalama yıllık nüfus değişiminin asgari %20, azami %37 civarında olduğu gözlemlenmektedir. Her bir eğitim kurumundaki değişme trendleri ayrı ayrı irdelendiğinde ise, yıllık değişme oranının en yüksek %52, en az %8 düzeyinde kaldığı anlaşılmaktadır.20

Değişme trendinin yavaş olduğu dönemde, medreselere giriş-çıkış yapan öğrenci sayısının az olması nedeniyle, eğitim-öğretim süresinin uzadığı ve dolayısıyla bu durumun, medrese nüfusu içerisindeki sirkülasyonu yavaşlattığı gibi, sosyal mobilizasyonu frenleyici ya da önleyici bir rol üstlenmiş olduğu da öne sürülebilir. Sonuç olarak, toplumun formel eğitim almış kalifiye elemanları absorbe etme potansiyelinde ciddi bir daralma olduğu iddia edilebilir.

Bölgelerden gelen öğrencilerin sayısındaki azalma ve artma trendleri sadece medreselerdeki nüfus sirkülasyonunu ve sosyal mobilizasyonu etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda Müslüman tebanın çeşitli sosyal gruplarından süzülerek formel eğitim kurumlarına gelenlere, onları belirli bir potada eritip, bir tür “mind control” operasyonundan geçirdikten sonra, İmparatorluğun genelindeki farklı kitlelere İslamın Sunni/Ortodoks yorumunu yaygınlaştırma fonksiyonu verilmesiyle de doğrudan

ilintilidir. Bir başka ifadeyle, etnik ve kültürel farklılıkların formel eğitim kurumu potasında kaynaştırılıp damıtıldığı, yeni bir formülasyon halinde toplumun çeşitli kesimlerine tedricen sunulup enjekte edildiği söylenebilir.

Medreselere gelen öğrenci sayısının az ya da sınırlı kaldığı bölgelerin merkezi yönetimle olan entegrasyonunun nispeten zayıf kaldığı, aksine öğrenci miktarının ağırlık kazandığı yerleşim birimleri ve sosyal çevrelerin yönetim ve idare merkezi olan İstanbul'la olan diyalog ve ilişkilerinin daha sıkı ve güçlü olduğu da bir gerçektir.

Medreselerdeki nüfus sirkülasyonu ve sosyal mobilizasyonun hızlanma katsıyısı ile toplumdaki entegrasyon arasında olduğu kadar çeşitli halk kesimleriyle siyasi otorite arasındaki bağlantının yoğunluğu konusunda da birebir bir paralellik söz konusudur.

Eğitim Kurumlarına Giriş-Çıkış Sürecindeki Dönüşüm Evreleri

Etnik ve kültürel farklılıkların erime/kaynaştırma potası

Damıtma (mind control) evresi

Yeni formülasyon evresi

Topluma enjekte etme süreci

D. Medreselerdeki Öğrenci Profili

Anadolu ve Rumeli'deki herhangi bir vilayet, sancak, kazadan veya küçük bir yerleşim biriminden gelenlerin İstanbul'daki medreselerin birinde kümelendiği, aksine Medine'deki medreselerde bu tür bir yoğunlaşma gözlemlenmemektedir.

İstanbul'daki medreselerde İmparatorluğun bir ucundan diğerine, değişik coğrafi bölgelerden ve çok farklı etnik orijinden olan insanların bir araya toplandığı; Medine medreseleri, Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya, Habeşistan'dan Bosna-Hersek'e, Yemen'den Hindistan ve Afganistan'a Müslümanların yaşadığı bütün coğrafyayı ihata edecek biçimde, enternasyonel düzeyde bir öğrenci profiline sahip olmuştur denilebilir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı dönemi Medine medreseleri, beşeri kaynakları bakımından sadece İmparatorluğun egemen olduğu topraklarla sınırlı kalmamakta, aksine o bütün İslam coğrafyasını ihata eden çok geniş bir alandaki çeşitli etnik orijinden ve farklı kültürlerden olan insanları bir potada eriterek yeniden şekillendirmeyi hedefleyen çok amaçlı büyük bir sistemin bir parçasını teşkil etmektedir.

İmparatorluğun her bölgesine serpiştirilmiş bulunan, eğitim-öğretim kurumları hiyerarşisi piramidinin farklı derecelerinde yer alan medreselerde olduğu gibi, Medine'de inşa edilmiş bulunan formel eğitim kuruluşları da değişik fonksiyonları yerine getirmektedir. Kuzey Kafkasya, Bosna

Hersek, Kuzey Afrika'dan Afganistan ve Hindistan gibi çok geniş bir coğrafyada temel medrese eğitimlerini tamamlayan öğrencilerin, daha ileri düzeydeki bir eğitim için, çoğunlukla, Medine, Mekke ve Mısır gibi kentleri tercih ettikleri, bunlar arasında sadece küçük bir grubun söz konusu merkezlerde bir süre eğitim gördükten sonra İstanbul'a geldikleri söylenebilir.

Muhtemeldir ki, müderris, müftü, imam ve hatip olmak üzere yola çıkan Orta Asya orijinli ve Hint yarımadasından gelen öğrenciler Mekke, Medine, Kahire ve Bağdat gibi merkezlerde eğitimlerini tamamladıktan sonra anavatanlarına tekrar dönmekte, aksine sahasında daha üst düzeyde eğitim-öğretim almak isteyenler, dolayısıyla uzmanlaşarak ve ilmiye hiyerarşisi içerisinde sivrilerek piramidin üst kademelerinde rol oynamak arzusunda olanlar İstanbul'a gelmeyi zaruri görüyorlardı.

Medine medreselerindeki öğrenciler, bir bakıma, gelmiş oldukları coğrafi bölgenin sosyo-ekonomik ve eğitim standardını yansıtıyor denilebilir. Belirli bölgelerde gelen öğrencilerin sayısal olarak artış göstermesi, bölgenin yerleşik düzene geçmiş olmasının bir tezahürü olarak kabul edilebileceği gibi, söz konusu bölgede yer alan kent veya kasaba halklarının eğitime ve dolayısıyla nitelikli insanlara ne kadar ilgi gösterdiğini ya da gereksinim duymuş olduğuna da delalet edebilir.

E. Medrese Odalarında Bulunanlara Tahsis Edilen Ücretler

Her bir medresede görev yapan çeşitli kademedeki hizmet personeli ile eğitim-öğretim elemanlarının toplam medrese nüfusu içerisindeki oranı ve bunların almış oldukları ücretin medreselerin toplam tahsisatı içerisindeki payı araştırılması gereken bir diğer konudur.

Eğitim-öğretim kadrosunda bulunanlar ile idari-hizmet personelinin maaş tutarı, toplam ücretlerin, yıllara göre en fazla %36'sını, en alt düzeyde ise %26'sını oluşturmaktadır. Her bir medresede eğitim gören talebelerin söz konusu medrese nüfusu içerisindeki oranı daha yüksek olmasına rağmen, bunlara tahsis edilen aylık ücretler daha düşük kalmaktadır. Sayıca az olmalarına rağmen, akademik ve idari-hizmet personeline ödenen meblağın toplam tahsisat içerisinde daha büyük bir yekun teşkil etmesi, her bir öğrenciye verilen aylık ücretin müderris maaşının 1/3'ü, kütüphaneci ve medrese şeyhininkinin 1/2'si nispetinde olmasından kaynaklanmaktadır.

Zaman zaman, belirli bir süre için de olsa, bir şahıs idari ve hizmet alanındaki birkaç görevi birden yürütmekte ve dolayısıyla her farklı görev için tahsis edilmiş olan ücretleri de kendisi almaktadır. Ancak, yerine getirilen hizmetin full-time ya da part-time yürütülmesi ücret tespitinde belirleyici olmaktadır.21

Medreselerin eğitim-öğretim, idari ve hizmet kadrolarında görev alan personel ücretlerinin tespitinde, her bir şahsın çalışma veya hizmet süresi, iş yükü yoğunluğu, şahısların kişisel kabiliyet, yetenek ve becerileriyle, ücreti tahsis eden kurum ya da makamla olan bireysel ilişkilerin yoğunluğu etkili olduğu kadar, yerine getirilen görev veya hizmetin gerektirdiği yetki ve sorumluluğun genişliği ve sınırları ile icra edilen mesleğin kamusal prestiji de belirleyici olabilmektedir. Söz konusu ücretlerin belirlenmesinde, hizmeti yerine getirirken, bireylerin sarf ettiği efor ve harcadığı "human power" denilen beşeri enerjinin niteliği de doğrudan etkilidir.

Bu nedenle, daha geniş yetki ve daha büyük sorumluluk gerektiren eğitim-öğretim kadrosundaki görev ücretlerinin idari alandaki çalışanlara nazaran daha yüksek olduğu; yardımcı hizmetler seksiyonunda istihdam edilenlerin en düşük bir gelir veya ücrete sahip oldukları öne sürülebilir. Bu üç temel alanda görev alanların kendi içerisinde de bir ücret derecelenmesine tabi oldukları yadsınamaz bir gerçektir.

Medine'de, medrese personeli içerisinde en yüksek ücreti 60 guruşluk aylık tahsisat ile müderris ve müderris vekillerinin aldığını; şeyhler, her ne kadar, full-time ve part-time olarak yürüttükleri hizmet karşılığında 20 ila 40 guruş arasında değişken bir ücret alsalar da,22 kütüphanecilerle birlikte ikinci sırada bulunmaktadır. Müezzin, mücellid, kapıcı ve temizleyici aylık 20 guruş ücret alırken, su sakasına 10 guruşluk bir tahsisat öngörülmüştür.23

Medine'de bulunan medreselerde, eğitim-öğretim, idari-hizmet alanlarındaki çeşitli görevlerin birkaçının, çoğu zaman, vekiller aracılığı ile yürütüldüğü anlaşılmaktadır.24 Özlük hakları bakımından vekiller her zaman asillerin sahip oldukları olanaklara sahip olmuştur. Dolayısıyla, gerek müderris vekilleri gibi eğitim-öğretim kadrosunda yer alan personel, gerekse şeyh vekili, kapıcı vekili, kütüphaneci vekili gibi idari ve diğer hizmet personeli kadrosunda çalışanlar, her zaman, yerine getirdikleri hizmetin asıl elamanı gibi ücret almaktadırlar.

Müderris vekiline 60 guruşla asil ücreti ödenirken, şeyh vekiline %50'lik bir düşüşle 20 guruş verilmesi, müderris vekillerinin asıl ders hocası gibi belirli bir zihinsel birikime sahip kalifiye eleman oluşundan, aksine şeyh vekilleri için böyle bir şart aranmamış olmasından kaynaklanmış olabilir.

Medrese odalarında ikamet edenlere Nebevi Hazinesi'nden tahsis edilmiş bulunan aylık/yıllık ücretler şahısların kendilerine imza/mühür karşılığında ödenebildiği gibi;25 kimi zaman tahsisatı hak eden şahsın vekiline,26 kimi zaman da vasisine ödeme yapılmaktadır.27

Medrese odalarında ikamet eden, ancak kısa ya da uzun bir süre izin alamadan öğretim kurumunda ayrılmış olan görevliler ile nerede olduğu kesin olarak bilinmeyenlere herhangi bir ödemenin yapılmamaktadır;28 ancak geçici bir süre için dışarıda bulunanlara daha sonra tahsisatın ödendiği anlaşılmaktadır.29

Bu bilgiler gösteriyor ki, küçük bir medreseden geniş bir kompleks içerisinde yer alan devasa eğitim-öğretim kurumuna kadar bütün organizasyonlarda ödemeler yapılırken, çağdaş usuller ve kayıt sistemleri tutulmamış olsa bile, ayrıntı sayılabilecek hususlar dahi göz önünde bulundurulmak suretiyle, kişi ve kurum haklarını güvence altına alacak ve sağlayacak mekanizmalar oluşturulmaya çalışılmıştır.

Eğitim-öğretim kadrosunda bulunanların kamusal alanda sahip oldukları prestij ve sektör içerisinde düzenli olarak elde ettikleri yüksek gelire karşılık, idari ve hizmet alanındaki çalışanların, düşük ücretlerini ve daha geri plandaki konumlarını iyileştirebilmek için, çoğu zaman, full-time veya part-time statüde çeşitli görev ve hizmetleri yerine getirebilmelerine yönelik çok komplike bir sistemin geliştirilmiş olduğu müşahede edilmektedir.

Gerek eğitim kurumlarında gerekse dini-sosyal organizasyon olan vakıflarda ve kamusal alandaki birçok sektörde, özellikle emek yoğun iş kollarında, günün belirli zaman dilimi içerisinde yapılması gereken farklı hizmetlerin her biri için ayrı ayrı görev alanlarının ortaya çıkması ve bunlar için ücret tahsis edilmesi, klasik Osmanlı sisteminde uzmanlaşma ve fonksiyonel farklılaşmanın olmasından daha ziyade, kamusal alanda görev alan alt gelir grubundaki şahıslara geniş iş olanakları yaratılması ve benzeri sosyal ihtiyaçtan kaynaklanmış olabilir. Farklı mekanlarda, birbiriyle bağlantılı çeşitli hizmetleri yerine getirmek suretiyle, bir taraftan dar gelirli çalışanlar bütçelerine, sınırlı da olsa, katkıda bulunduğu gibi, diğer taraftan beşeri sermaye denilen insan kaynaklarının rasyonel kullanımı sonucu hem verimlilik artırılmakta hem de boş zamanlar değerlendirilmekte ve dolayısıyla herhangi bir kurum çalışanları arasında müteselsil bir kontrol mekanizması oluşturulmaktadır. Alt gelir grubunda istihdam edilen şahıslar farklı alanlardaki emek yoğun hizmetleri yerine getirirken, boş zamanların rantable hale dönüştürülmesi yanında, aynı zamanda bireyin etikel bir terbiyeden geçirilme düşüncesi de söz konusu olabilir.

1 Medreselerin hiçbirinde muhaddis, hafız-ı kurra, müfessir ve benzeri asli öğretim elemanları yanında muid ve mülazim gibi yardımcı eğiticiler de görülmemektedir.

2 Kimi zaman, bir müderris veya başka bir medrese çalışanı aynı sektör içerisindeki benzer veya farklı kurumlarda birden fazla görev alabiliyordu. Örneğin; bir müderris bir medresede hadis, diğer bir medresede İslam hukuku ya da tefsir okutabildiği gibi, aynı şahıs büyük bir camide Cuma vaizliği, bir başkasında imamet görevinde bulunup her bir iş için, ayrı ayrı olmak üzere, muayyen bir ücret alabiliyordu. Bazı hallerde, sadece tek bir kişinin yerine getirdiği 6 farklı hizmet mukabilinde 5 ayrı kurumdan ücret aldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Ahmet Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, (Ankara, 1999), C. 5, s. 181.

3 1258/1842 yılı kayıtlarına göre, Medine'deki Şifa Medresesi'nde aylık 60 guruşluk ücret mukabili Boyabatlı Mehmet Nuri efendinin müderris olarak görev yaptığı; Nebevi hazinesinden tahsis edilmiş bulunan ücretlerin yıllık muhasebe kayıtlarını düzenleyenler arasında yer alan medrese şeyhi ile müderris vekilinin aynı şahıs, yani Seyyit Hoca Hasan olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bakınız; B.O.A. EV: 11768, s. 7.

4 Örneğin; 1842-1843 yıllarına ait verilerde, Medine Mahmudiye Medresesi'nde ikamet edenler arasında müderris görülmemesine rağmen, Nebevi Hazinesinden aynı öğretim kurumunda ikamet edenlere yapılan ödemelere ilişkin düzenlenmiş olan yıllık bilanço sonuçlarını imzalayan şahıslardan birinin söz konusu medrese müderrisi Mehmet Zeki, diğerinin ise medresede ikamet eden Şeyh İbrahim olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, 1842 yılında, Hamidiye Medresesi'nde ikamet edenler arasında müderris vekili ile şeyh bulunmasına karşın, yıllık ödeme bilançolarını medrese odalarında kalmayan (ve kendisine Nebevi hazinesinden herhangi bir ödeme yapılmayan) söz konusu medrese müderrisi Bursalı müderris Mustafa ile medrese hücresinde barınan şeyh vekili İbrahim düzenleyip imzalamıştır. 1843 yılı verilerinde ise, medresede ikamet etmeyen müderris Mustafa efendinin yıllık ödeme bilançolarını düzenleyenler arasında yer almadığı, aksine medrese odalarında barınan müderris vekili Hasan efendi ile aynı durumda olan medrese şeyhi Ganber Ağa ve şeyh vekili

İbrahim efendi olduğu anlaşılmaktadır. Bu analizleri çıkardığımız bilgilere veri tabanı oluşturan belgeler için bakınız; B.O.A. EV: 11768; EV: 12063.51842 ve 1843 yılı verilerine göre, Medine'deki medreselerin dördünde sadece şeyh, birinde şeyh ve şeyh vekili birlikte ve birinde ise hiçbiri bulunmamaktadır. Bakınız; BOA EV: 11768; EV: 12063.

6 Örneğin; Medine Hamidiye Medresesi'nde müderris vekilliği yapan Hoca Hasan efendi, aynı yerdeki Şifa medresesinde medrese şeyhliği görevini de yürütmektedir. Bakınız; B.O.A. EV: 11768; EV: 12063.

7 Hâfız-ı kütüp veya nâzır-ı kütüp.8Bu tür kütüphane örneklerine İmparatorluğun muhtelif bölgelerindeki bir çok yerleşim biriminde rastlamak mümkündür. Mesela; 1796 yılında, Anapa Kalesinde inşa edilmiş bulunan medresede, İstanbul'dan satın alınarak gönderilmiş bulunan 100 civarındaki eserle oluşturulan kitaplığın sorumluluğu, orada müderris olarak ders veren ve aynı zamanda Anapa Müftüsü de olan el-hac Hasan Efendi'ye verilmiştir. İstanbul'da satın alınan kitapların birim fiyatı ile tam listesi ve bu ilginç kitaplığın teşekkül süreci için bakınız; B.O.A. Cevdet-Maarif: 631.

9 Bağış ya da vakıf yoluyla farklı kütüphane türlerinin oluşup zenginleşmesi ve kütüphaneci görevlendirilmesinin çeşitli örnekleri için bakınız; BOA EV. HMH: 746.

10 Bevvâb.

11 Siraci.

12 Zengin gelir kaynakları olan kuruluşlarda, her bir bölümü aydınlatmak üzere ayrı ayrı kandilci görevlendirildiği de bilinmektedir.

13 Kennâs-ı helâ: Tuvalet temizleyicisi.

14 Kennâs, Mevlevi tekkelerinde abdesthane temizleyicilerine verilen addır. Arapça bir kelime olan "kennâs"ın lügat manası süpürücüdür. Kısacası kennâs, süpürücü ve temizleyici anlamlarına gelmektedir. Bakınız; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993), C. II, s. 242.

15 Ve aynı zamanda uzun vadede geçinebilecek düzeyde standart bir gelir sağlayabilmek için.

16 Araştırmamıza konu olan söz konusu dönemdeki Medine medreselerindeki müderris ve müderris vekillerinin görev sürelerinin 1 ila 8 yıl arasında değiştiği ortaya çıkmaktadır. Şeyh ve vekilleri daha kısa süreli görev yapmakla birlikte, kimi medreselerde istisnai olarak 2-4 yıl arasında görev yapanlarda bulunmaktadır. Bakınız, BOA EV: 11768; EV: 12062; EV: 12388; EV: 13234; EV: 13547; EV: 13859; EV: 13901.171842-1850 dönemindeki 8 yıl boyunca hiç değişmeden odalarda kalmayı başaranların her bir medresenin toplam nüfusu içerisindeki oranı, sırasıyla, Mahmudiye Medresesi'nde 5 kişi ile % 22, Hamidiye Medresesi'nde 6 kişi %31, Beşirağa Medresesi'nde 1 kişi ile %20, Özbek Medresesi'nde 6 kişi ile %50 ve Sakızlı Medresesi'nde 1 kişi ile %7 olmuştur. Bu

analizleri çıkardığımız veri tabanları için bakınız; BOA EV: 11768; EV: 12062; EV: 12388; EV: 13234; EV: 13547; EV: 13859; EV: 13901.181265/1849 yılı Hamidiye ve KarabaşMedreselerinde olduğu gibi.19Örneğin; Medine'deki örgün eğitim kurumları arasında yer alan Mahmudiye Medresesi'ne ilişkin 1258/1842-1259/1843 yılına ait verileri karşılaştırdığımızda değişme oranının zero olduğunu tespit ediyoruz. 1842 yılında Medine'deki Mahmudiye Medresesi odalarında ikamet eden 23 öğrencinin tamamının 1843 yılında da, hiçbir kişi değişmeden, aynı şekilde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 1842'de, Mahmudiye Medresesi'nde, eğitim-öğretim elemanı, idari ve yardımcı hizmetler kadrosunda "şeyh-i medrese" adıyla sadece bir kişi ikamet etmektedir. Bu durum, 1843 yılında da hiç değişmemiştir. 1844'te, 1843 yılı verilerine göre, değişen kişi sayısı 9 olup, bu da medrese nüfusunun %39'zuna tekabül etmektedir. 1844-1845'te bu oran %30 iken, 1845-1847'de yine %30 olmuş, 1847-1848'te en yüksek düzey olan %52'ye çıkmış, 1848-1849'da %26'ya gerilemiş ve 1849-1850'de ise %35'e yükselmiştir. Bu değerlendirme ve analiz, BOA EV: 11768; EV: 12063 numaralı arşiv belgelerinde elde edilen bilgilerinden çıkartılmıştır.

Örneğin; 1842-1850 yılları arasındaki 8 yıllık bir dönemde Medine Mahmudiye Medresesi'nde ikametlerin yıllık değişim oranı azami %52, asgari %26 değişmektedir. Bu değişim oranlarına baktığımızda, söz konusu medresenin toplam öğrenci nüfusunun 3-4 yılda bir yenilendiği düşünülebilir. Oysa böyle bir sonuç çıkarmak her zaman olası değildir.

1842-1850 aralığındaki toplam 8 yılda adı geçen Mahmudiye Medresesi'nde ikamet eden öğrenci kapasitesinin iki kez yenilenmesi gerekirdi. Fakat veriler böyle bir nüfus sirkülasyonunun gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. 1842-1850 dönemindeki 8 yıllık sürede, Mahmudiye Medresesi'nde eğitim-öğrenim gören 23 öğrenci içerisinde %22'lik bir bölümü teşkil eden 5 öğrencinin hiç değişmediğini tespit ettik.

21 Örneğin; 1261/1845 yılında, Beşir Ağa Medresesi'nde olduğu gibi, Medrese şeyhi aynı zamanda kütüphanecilik görevini de üstlenmektedir. Bu durumda, 40 guruş medrese şeyhliği, 20 guruş kütüphanecilik görevine ait ücretlerden her ikisini de aynı şahıs almaktadır. Muhtemelen, kütüphanecilik görevi part-time olarak üstlenilmiştir. Zira, Medine medreselerindeki kütüphanecilerin ortalama ücreti aylık 40 guruş'tur. Bilg i için bakınız; B.O.A., EV: 12388.

22 Medine'deki Hamidiye Medresesi'nde müderris vekilliği yapan Hoca Hasan Efendi, standart medrese şeyhliği ücreti ortalama 40 guruş civarında iken, Şifa Medresesi'nde aylık 20 guruş tahsisat ile medrese şeyhliği görevini yürütmektedir. Bir şahıs, aynı anda iki görevi birden yapamayacağından, bir başka anlatımla aynı zamanda iki farklı yerde bulunamayacağından, iki görevden biri olan medrese şeyhliğini part-time olarak ifa etmekte ve doğal olarak bu görevin ortalama aylık ücretinin 1/2'si olan 20 guruş almaktadır. Karşılaştırma için bakınız; BOA EV: 11768; EV: 12063.

23 Bu analizleri çıkardığımız veri tabanları için bakınız; BOA EV: 11768; EV: 12062; EV: 12388; EV: 13234; EV: 13547; EV: 13859; EV: 13901.

Medrese odalarında ikamet edenlerin, zaman zaman, veya ihtiyaç duydukları takdirde kendilerine tahsis edilmiş bulunan aylık ücretin dört katına kadar bir meblağı hazine veya görevlilere borçlanabildikleri anlaşılmaktadır. 1265/1849 yılı verilerinde Karabaş Medresesi kütüphanecisi İsmail Efendi'nin, aylık ücretinin dört misli olan 160 guruş; medrese sakini öğrencilerden Dağıstanlı Mehmet ile Çerkez Yusuf'un aylık tahsisat miktarı olan 20 guruş'un dört katını oluşturan 80'ner guruş borçlanmış oldukları anlaşılmaktadır. (Bakınız; BOA EV: 13859).

Bu durum, bize, medreselerde eğitim görenlerin veya diğer personelin doğum yerlerini ziyaret esnasında mutad harcamalarını aşan bir meblağda ek bir paraya gereksinim duymuş olabileceklerini, veya bu kişilerin kaldıkları yerde ticari faaliyette bulunmuş olabileceklerini ve dolayısıyla zaman zaman ek paraya gereksinim duymuş olabileceğini ifade etmektedir.

24 Herhangi bir görevin bir başka kişiye devredilmesi veya hizmeti yürütmek üzere bir başka şahsa vekalet verilebilmesi için, mutlaka, statü ve durum değişikliğinin onaylanmış olduğu anlamına gelen bir fermana, ve bu devir ve vekaletin hukuki lejitimasyonunu/meşruiyetini ispat açısından bir ilam alınması gerekir. Örneğin; 1266/1850 yılında, Medine Sakızlı Medresesi müderrisi Bağdatlı Ahmet müderrislik görevini Mustafa Efendi isimli bir başka şahsa bırakmıştır. Bu durum, "ba-ferman-ı şerif ve ba-ilam-ı şer'i vekil nasb ve tayin edilmiştir. " ifadesiyle belgelerde yer almıştır. Karşılaştırma için bakınız; BOA., EV: 13901.

25 Başta eğitim-öğretim kadrosunda çalışanlar olmak üzere, odalarda ikamet eden öğrenciler ile çeşitli hizmetlerde görevli şahıslar, ücret aldıkları her ayın karşısına mühürlerini basmaktadır. Tahsisat yapılanlar her ay mührünü kullanmadıkları zaman ise, yıl sonunda, medresenin her aylık toplam ödeme tutarı, ayrı ayrı olmak üzere, müderris veya vekili ile medrese şeyhi ya da vekilinden oluşan iki kişi tarafından mühürlenmektedir. Geniş bilgi için bakınız; BOA EV: 13234; EV: 13547.

26 1258/1842 yılı sonunda Karabaş Medresesi'ndeki odasında çıkartılmış bulunan Harputlu Mehmet Efendi'nin ücretinin vekili Ahmet Efendiye ödendiği şu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. "Şeyhü'l-medrese marifetiyle ba-tahrir, Konavi Ali Efendi'ye vekaleti hasabiyle ahzını mübeyyin şerh verildi. " Bakınız; BOA EV: 11768, s. 6.

27 Örneğin; 1258/1842 yılında Karabaş Medresesi'nde Kürdi Osman Efendi'nin 11 aylık ücretinin vasisi Seyyit Selim Kürdi'ye verildiği görülmektedir. Aynı medresede ikamet eden Serezli Ömer Efendi'nin vasisi Kayserili Ahmet Efendi de adı geçen öğrencinin 12 aylık tahsisatını almıştır. Bu durumda, tahsisatı alan vekil veya vasi, kendi mühürleriyle alındı keşidesini mühürlemektedirler. Ayrıntı için bakınız; BOA EV: 11768, s. 6.

28 1259/1843'de Beşirağa Medresesi hocası Ahmet Efendi'nin ortada görülmediği ve bu nedenle bir yıl süreyle birikmiş olan tahsisatının, onun yerine yeni atanmış olan Ankaralı Musa Efendi'ye, ek bir ücret olarak, verildiğini arşiv verilerine ait şu ifadelerden anlıyoruz: "Ahmet Efendi hoca gaib olmağla, mevkufatı bulunan mebaliği yerine nasb olunan Musa Efendi'ye temdid ile verildiği, 19 Za. 1259". Ayrıntılı bilgi için bakınız; BOA EV: 12063.

29 Örneğin; 1259/1843 yılına ait verilerde Hamidiye Medresesi şeyhi Ganber Ağanın Şaban-Zilhicce aylarını kapsayan 5 aylık bir dönemde, medrese dışında bulunması nedeniyle tahsisatın hazinede tutulduğu belirtilmektedir. Bakınız; BOA EV: 12063.

Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü) / Yrd. Doç. Dr. Yücel Gelişli [s.35-43]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

Tarihçe

Sıbyan mekteplerinin kuruluşu İslâm'ın ilk yıllarına kadar uzanır. İslâm dininin yayılmaya başladığı yıllarda okuma yazma bilenlerin sayısı oldukça azdı, İslâm dini ve siyasi sistemin birlikte getirdiği birtakım ihtiyaçlar okuma yazmanın teşvikinde önemli rol oynamıştır. Mektepler başlangıçta yazı okulları olarak ortaya çıkmış, okuma ve yazma öğretimini Müslümanlar ele almaya başlayıncaya kadar Kur'an ve dinin öğretildiği başka bir mekteple bir müddet yan yana devam etmişlerdir.1

Ketebe sözcüğünden türeyen mektep sözcüğü yazı yazılan yer anlamına gelir,2 mektepler ayrıca Kur'an öğretilen yer manasında da kullanılıyordu.3 Sabi denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak amacıyla açılmış olan ilköğretim kurumlarına Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektebi denilmiştir.4 Bu okullara, mekteb, mekâtib, küttab,5 taş mektep, mahalle mektebi gibi isimler de verilmiştir. Mahalle mektebi denilmesinin sebebi hemen hemen her mahallede açılması; taş mektep denilmesinin sebebi ise binalarının taştan yapılmasıdır.6

Osmanlılar, Selçuklulardan mektep, küttap denen ilköğretim kurumlarını aldılar.7 Bu okullar Osmanlı Eğitim Sistemi'nde ilköğretim kurumlarının başlangıcı sıbyan mekteplerine dönüşmüştür. Ana ve babaların çocuklarını ayet ve hadislerle de desteklenen dini inanç ve şartları öğretme isteği, sıbyan mekteplerinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Kur'an'ı öğrenmek ve okuyabilmek amacıyla İslâm'ın ilk yıllarından itibaren açılan ve adına Kur'an mektepleri de denilen bu okullar, Türklerin oluşturdukları eğitim sisteminde de yerini almıştır. Kur'an mektepleri sıbyan mekteplerini kuruluşu, öğretim biçimi, programı, araç ve gereçleri, öğretmeni, öğrencisi, disiplin anlayışı ve binalarının yapılış biçimine kadar etkilemiştir. Sıbyan mektepleri Cumhuriyet'in ilanına kadar değişime uğrayarak fonksiyonelliğini devam ettirmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, kendi adını taşıyan caminin etrafına Sahn-ı Seman ve Tetimme medreselerini kurduğu zaman bunların yanında bir de öksüz ve yetim çocukları okutmak için sıbyan mektebi yaptırmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in öksüz ve yetim çocukları okutmak için yaptırdığı sıbyan mektebinin Türkçe vakfiyesinde okulun adı Darül Talim, Arapça vakfiyesinde ise mektep adı ile anılan bu okula sonraları Darülilim, mektep, muallimhane ve mektephane gibi isimler de verilmiştir.8

Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi valide sultanlar, büyük devlet memurları ve hayırsever kişiler tarafından da kurulmuştur.9 Bu mektepler büyük şehirlerde bulunmakta idi, 17. yüzyılın ortalarında Edirne'de Sultanlara ait 14 caminin her birinin yakınında birer sıbyan mektebi vardı.10

1824/25 tarihinde II. Mahmut tarafından yayınlanan "talim-i sıbyan" hakkındaki ferman sıbyan mektepleri ile ilgili ilk düzenlemedir. Fermanda çocukların ergenlik çağına gelmeden önce sıbyan mekteplerine gitmeleri şart koşulmakta, çocukların okula gitmeden önce işe verilmemeleri, esnafın da bu çocukları çırak almamaları gerektiği belirtilmektedir.11 Bu ferman ilköğretimde yapılan ilk reform niteliğindeki uygulamadır.

Tanzimat Dönemi öncesinde ortaya çıkan ilk yenileşme hareketleri gelişmenin eğitimle olacağını düşünmüşler, sıbyan mekteplerinin geliştirilmesi ile ilgili çalışmaları da yapmışlardır. İlköğretim alanında ilk olumlu gelişmeyi Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı ilköğretim ile ilgili kararlarda görmekteyiz.12

Bu kararlarda sıbyan mektepleri için;

1. Hocaların genel durumları ile bilgi derecelerinin yoklanması, durumları çocuk eğitimine uygun olmayanların uzaklaştırılmaları,

2. Öğrencilerin sınıflara ayrılması, her sınıfta ayrı dersler okutulması,

3. Fakir öğrenciler için yatılı okul açılması,

4. Sıbyan mekteplerinin ikiye ayrılarak, ayrı ayrı programlar uygulaması gerektiği,

5. Her iki okulda çocukların devama mecbur tutulması, bu mecburiyetin mahalle mekteplerinde dört, büyük mekteplerde beş yaşından başlaması gibi kararlar alınmıştır.

Büyük mektep denilen Sınıf-ı Sanîlerde (Rüştiye) Hesap, Tarih ve Coğrafya gibi dersler okutularak ilköğretim kurumu oluşturulmak istenmişse de bunda başarılı olunamamıştır.13 Alınan kararlarda eğitimin gayesinin insanı ahirete olduğu kadar hayata da hazırlamak olduğu belirtilerek; sıbyan mekteplerinde, insanı ahirete hazırlayan dini bilgiler yanında dünyada mutlu ve müreffeh olmasını sağlayacak fen ve ilimlerin öğretilmesi gerektiği de vurgulanmıştır.14

Bu ferman, ilköğretimi geliştirmeyi, Türkçenin öğretilmesini, Arapçanın hakimiyetini azaltmayı, ilköğretimin dünyevi bir nitelik kazanmasını teklif etmiştir. Ancak medrese ve ulema, sıbyan mekteplerini kendi etki sahası olarak görmüşler ve buraya kendi anlayışları dışında bir yaklaşımı hele laik eğitim anlayışını sokmak istememişlerdir.15 Tanzimat Dönemi öncesi yenileşme çabaları, sıbyan mekteplerinin gelişmesini başlangıçta sağlayamamış, ilköğretim konusunda yeni arayışlar başlamıştır.

1845 yılında sıbyan mekteplerini düzene koymak, gelişmesini sağlamak amacıyla Meclis-i Muvakkat kurulmuş, hazırladığı layihada sıbyan mekteplerinin geliştirilmesi için kararlar alınmıştır.16

Bu hazırlıklardan sonra sıbyan mekteplerinin eğitim ve öğretim bakımından bir düzene konulması yolundaki esaslı çalışma, 8 Kasım 1846' da Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmasından ve bu okulların vakıfların sultasından kurtulmasından sonra, Meclis-i Maarif tarafından hazırlanan "Nizamına Tatbiken Etfalin Talim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair

Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İtâ Olunacak Talimatın" ve 8 Nisan 1847'de hükümetçe yayımlanmasıyla başlamaktadır. Maarif meclisi tarafından hazırlanmış olan ve ilkokulların program ve yönetmeliklerinin müşterek bir kökü niteliğinde bulunan bu talimat yirmi maddeden oluşmakta ve ilkokulu en az dört, en çok yedi yıllık bir öğretim süresi mecburiyeti ile bağlı tutarak, 6-13 yaşları arasında kız ve erkek çocuklar hakkında bu okullarda uygulanacak eğitim ve öğretim kuralları ve ilkelerini ve gösterilecek derslerin konularını açıklamaktadır.17 Bu talimatta ayrıca Türkçe derslerine, okuma yazmaya önem verilmekte; taş levha ve divitin öğretim aracı olarak okullara sokulmasına izin verilmekte böylece; eğitimde millileşmeye doğru adımlar atılmaktadır.18 Bu talimat ile sıbyan mekteplerinde usûl-i cedîde ile ilgili ilk uygulamalar girmeye başlamışsa da bu ilkeler ancak yirmi yıl sonra uygulanabilmiştir.19

1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede ilköğretimin istenen şekilde gelişmesi sağlanamamıştır. Nezaret kurulduktan sonra 1862 yılında ilköğretim alanında ciddi düzenlemeler yapılmış, İstanbul ve çevresindeki bütün okulların birden düzene sokulmasındaki güçlükler dikkate alınarak İstanbul'un çeşitli yerlerindeki merkez olarak kabul edilen 12 okulla çevresindeki 36 okulda yeni kuralların uygulanmasına ve bir kısım okulların öğretmenlerine aylık bağlandığı görülmüştür. 1863 yılında ilköğretim mecburiyeti tekrar ilan edilmiştir.

İlköğretimde esas gelişme 1869 yılında yayımlanan Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Nizamname ile genel öğretimin ilk basamağı olarak kabul edilen bu okulların her mahalle ve köyde en az bir tane açılmasına, okulları kız-erkek, Müslim-gayrimüslim okulları olarak ayrı ayrı açılmak üzere dört yıllık okullar olarak düzenlemiş, kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaşları arasında devam mecburiyeti getirilmiştir.20

Tanzimat Dönemi eğitimcileri çocuklara dini eğitim yanında milli ve çağdaş eğitim verilmesini savunmuşlardır. Bu anlayış sıbyan mekteplerinin usûl-i cedîd hareketi ile önemli değişime uğramasının sebebi olmuştur. Eğitim tarihimizde usûl-i cedîd; cedîde ders araç ve gereçleri konusunda yenileşme, özellikle öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerini uygulaması demektir.21

Usûl-i cedîd hareketi ile iki ayrı tipte okul ortaya çıkmıştır. Bu okullar yeniliklerin uygulandığı iptidai mektepler ve yeniliklerin uygulanmadığı sıbyan yahut mahalle mektepleridir. Usûl-i cedîd hareketinin ilk uygulaması 1873 yılında Nuruosmaniye Camii'nde bulunan iptidai mektebi örnek mektep haline getirilerek başlatılmıştır.22

1876 yılında ilköğretimin geliştirilmesi ve sıbyan mekteplerinin yönetimi ve mali işlerinin yürütülmesi için halkın da işbirliğinden faydalanılması düşünülmüş ve Tedrisat Meclisleri adıyla bir teşkilat kurulmuş, ancak bu konuda fazla bir başarı sağlanamamıştır. Yalnız bu sırada sıbyan mekteplerine mahsus umumi ders cetvellerinin, dört yıl üzerinden, her sınıfta bir haftada hangi derslerin kaç saat okutulacağı tespit edilmiştir.23

Mutlakiyet Dönemi'nde (1878-1908) usûl-i cedîd hareketi gelişmekte, ilkokullar için artık iptidai mektepler denilmekte ve bu okullar Maarif Nezareti'ne bağlı24 olarak yapılandırılmışlardır. 1879 (1880) yılında İstanbul'da 19'u erkek 3'ü kız mektebi olmak üzere 22 adet iptidai mektep açılmış ve sıbyan mektepleri de imkânlar ölçüsünde iptidai mekteplere dönüştürülmüştür.25

1882 tarihli devlet salnamesinde ülkede mevcut ilköğretimin durumu ile ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır. İptidai ve sıbyan mekteplerinde erkek ve kız çocuklarının muhteliten okutturulmasında nizamen memnu olduğu belirtilmekte ve bil cümle sıbyan mekteplerinin refte refte iptidaiye tahvili mukarrer olduğundan muallimlerce tahsili lazım gelen usûl-u cedîde ile ulûm ve fünûn Umum Mekâtib-i İptidaiye ve Sıbyaniye müdürlüğü tarafından her bir merkez dahilindeki mekâtib muallimlerine tayin olunan evkafta irade ve tedris olunmakta bulunduğu da kaydolunmaktadır. Gerek bu bilgi gerek birçok salnamelerde ilkokullar için kullanılan "usûl-i cedîde mekâtibi, usûl-i atika mekâtibi" gibi tanımlamaların görülmesi devletçe yeni açılan ya da düzenlenen ilkokulların artık "iptidai mektebi" ve eski durumlarını az çok muhafaza eden ve çoğunluğu vakfa ait bulunan okullarında "sıbyan mektebi" diye sınıflanarak iki grupta ele alındıkları görülmektedir.

Eski sıbyan mektebi hocalarının yeni usulde öğretim uygulamasına karşı gösterdikleri direnmenin Padişah'ın müdahalesini ve tavsiyesini gerektirecek kadar ileriye gitmiştir.26 Salnameden anlaşılacağı üzere ilkokulların kız ve erkek çocuklar için ayrı ayrı kurulmasının memnunluk verici olduğu eğitimde yenileşme ile artık iptidai mekteplerin ilköğretim kurumları haline gelmeye başladığı, ancak sıbyan mektebi hocalarının bu gelişmelerden rahatsız oldukları görülmektedir.

Modernleşmeye karşı olan ilmiye sınıfının gücünün yeniden üretimini sağlamakla belki de medreselerden daha etkili olan sıbyan mekteplerinin programlarının düzenlenmesi yükseköğretimdeki kadar kolay olmamaktadır. Modernleşme bu nedenle yükseköğretimden başlamakta ve sınırlı alanda kalmaktadır.27

Tablo 1: 1876-1883 Tarihleri Arasında İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri Sayısı*

	Yıllara Göre Okul Sayısı				
Cemaatler	1876	1877	1878	1880	1883
İslâm	280	290	291	264	253
Rum	?	65	65	66	68
Ermeni	?	43	44	45	45
Katolik	?	8	8	9	10
Bulgar	?	3	3	3	3
Yahudi	?	29	29	24	33

Protestan	?	8	8	11	8
TOPLAM	280	446	448	422	420

(*) Kodaman; a.g.e., s. 75.

Kodaman'a göre 1883 yılında İstanbul'da toplam 420 sıbyan mektebi bulunmakta, bu okulların 253 adetini Müslümanlara ait okullar teşkil etmektedir.

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nde 1892-1893 İstatistiklerine Göre İlköğretim Kurumları Sayısı*

Vilayet	Usûl-ü Atika	Usûl-ü Cedîde	Toplam
	Sıbyan Mektebi	İptidai Mektep	
İstanbul	196	47	243
Erzurum	?	?	850
Adana	585	12	597
Ankara	1695	397	2092
Aydın	420	2151	2571
Bitlis	254	9	263
Hüdavendigar (Bursa)	3173	244	3417
Diyarbakır	185	11	196
Sivas	1366	271	1637
Trabzon	2390	229	2619
Kastamonu	2919	555	3474
Konya	275	35	310
Mamuratülaziz	392	6	398
Van	120	9	129
Edirne	1721	204	1925
Selanik	931	126	1057
İşkodra	75	26	101

Kosova (Üsküp)	386	59	445
Manastır	275	176	451
Yanya	61	66	127
Basra	90	26	116
Bağdat	38	11	49
Beyrut	205	181	386
Halep	604	29	633
Suriye	232	59	291
Musul	392	0	392
Cezair-i Bahri Sefid (Ege Adaları)	3	68	71
TOPLAM	18893	3057	21940

(*) Akyüz; a.g.e., s. 200.

Tablo 2'den de anlaşılacağı üzere devlet, ilköğretimin ülkenin tüm sınırlarına yaygınlaştırılmasına çalışmıştır. Ülke genelinde sıbyan mekteplerinin sayısı iptidai mekteplere göre oldukça fazla olmasına rağmen yeni usûl mektep dediğimiz iptidai mekteplerin sayısında da oldukça yüksek bir artış sağlanmıştır.

1908 tarihine kadar ilköğretimin islâhı ve yayılması konusunda Anadolu'daki okulların sayısı 14.000'ne, öğrenci sayısı da 175.000'ne yükselmiştir.28

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Emrullah Efendi'nin çabaları ile ilköğretim alanında düzenlemeler yapılmış, ancak değişime karşı direnmeler devam etmiştir. Emrullah Efendi tarafından hazırlanan Tedrisat-ı İptidaiye Layiha-ı Kanuniyesi, 15 Ekim 1913'te Tedrisat-ı İbtidai Kanun-ı Muvakkatının olarak kabulünden sonra uygulanabilmiştir. Geçici kanunla ilköğretim alanında köklü değişiklikler yapılmıştır. Devlet, ilköğretimde okulların yapımıyla ilgili sorumlulukları üzerine almaya başlamıştır. Rüştiyelerle iptidai mektepler birleştirilmiş ilkokullar 6 yıllık merkez iptidaileri haline dönüştürülmüştür. Programa göre ilkokullar; 7-8 yaşları "Devre-i İptidaiye", 9-10 yaşları "Devre-i Mutavassıta" ve 11-12 yaşları "Devre-i Aliye" olarak üç devreye ayrılmış, her devrede okutulacak dersler belirlenmiştir. Kanunun birçok maddesi Cumhuriyet'in ilanından sonra da yürürlükte kalmıştır.29

Osmanlı döneminde sıbyan mektepleri ve “evkaf-ı münderese”nin Maarif’e devrinden sonra; Cumhuriyet devrinde kabul edilen 3.3.1340/1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Şer’iye ve Evkaf Vekâleti veya hususi vakıflar tarafından idare olunan mekteplerin tümünün Maarif Vekâleti’ne devredilmesiyle birlikte, mekteplerin eğitim amaçlı gelirleri, binaların kullanım hakları ve malları da Maarif Vekâleti’ne devredilmiştir.30

Amaçları

Sıbyan mekteplerinin öğretiminde, kuruluşlarındaki amaca uygun olarak dini esasların öğretimi ağırlıklı yer kaplar. Başlangıçtaki temel amacı, Kur’an öğretmek olan bu okullar daha sonraki yıllarda okuma yazma ve ilköğretim veren okul haline gelmişlerdir.

Sıbyan mektepleri çocuklara; Kur’an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç amaçla kurulmuştur.31 II. Beyazid’in kendi adını taşıyan caminin yanına yaptırdığı mektebin vakfiyesinde “mektephanede muallim ve halife olanlar talim-i kelam-ı kadim ve Kur’an-ı azim ederler” ifadesinden anlaşıldığı üzere sıbyan mekteplerinin amacı çocuklara Kur’an okunmasını öğretmektir.32 Sıbyan mekteplerinin de amaçları Kur’an mektepleri ile aynı olmuş, okulun bu özelliği Tanzimat Dönemi’ne kadar devam etmiştir.

Yönetimi

Sıbyan mektepleri, merkezi bir teşkilattan ve ortak bir eğitim öğretim ve idare sisteminden yoksundu.33 Sıbyan mektepleri, Kur’an mektepleri gibi vakıflar tarafından kurulmuş ve her türlü masrafı yine vakıflar tarafından üstlenilmiştir. Belli bir teşkilata ve ortak bir programa sahip olmayan bu okullar özel vakıfların gelirleri ve bu vakıflarda konulmuş şartlara göre idare edilmiş ve öğretime devam etmiştir.34

8 Nisan 1847’de Meclis-i Maarif tarafından hazırlanan “Nizamına Tatbiken Etfalin Talim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İta Olunacak Talimat” ile ilköğretimin özel bağış ve yardımlarla yürütülen cami okullarından farklı olarak devlete bağlı kurumlar haline getirilmesi amaçlanmıştır.35 Ancak bu husus düzenli bir eğitim sistemi kurulamadığı için gerçekleşememiştir.

1857’de Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuş, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye hariç bütün okulların Nezarete bağlanması kararlaştırılmıştır. Genel okullar; sıbyan, rüşdiye ve mekâtib-i fünûn-u mütenevvia olarak kademelere ayrılmıştır.36

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sıbyan mektepleri bir düzene koyulmuştur. Nizamname ile okulların tamir giderleri ve öğretmen maaşlarının ödenmesi köy ve mahalle halkına bırakılmıştır.37

1876 yılında ilköğretimin geliştirilmesi, sıbyan mekteplerinin kuruluşu, yönetimi, eğitim öğretim işlerinin yürütülmesi, giderlerinin karşılanması, öğretmen atamaları, için kırk evli her mahallede

Tedrisat Meclisleri adıyla bir meclis kurulmuştur. Halkın da işbirliğinden faydalanmak amacıyla kurulan meclisler; bir nevi mütevelli heyetleri gibi çalışacak ayda iki kere toplanarak şubelerin çalışmalarını değerlendirecek ve halkında katılımı sağlanarak çözülmeyen sorunları halledecekti, ancak bu konuda fazla bir başarı sağlanamamış, talimatname II. Abdülhamid Devri'nde uygulanabilmiştir.38

Mutlakiyet Dönemi'nde gelişen usûl-i cedîd hareketiyle açılan iptidai mektepler Maarif Nezareti'ne bağlanmış, sıbyan mektepleri ise Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak eski durumlarını sürdürmüşlerdir.39 1879'da maarif teşkilatında yapılan değişiklikle Maarif Nezareti bünyesinde "Mekâtib-i Sıbyan Dairesi"nin kurulması devletin sıbyan mekteplerine verdiği önemi göstermektedir. Ancak ilköğretim müesseselerinin devletin tümünde yayılması ve yönetiminin etkili bir şekilde gerçekleşmesi, taşra maarif teşkilatının kurulması ve bunlara ilköğretimle ilgili görevlerin verilmesi ile mümkün olmuştur.40

Öğretim Elemanları

Sıbyan mekteplerinin hocaları başka kaynak olmadığı için genellikle medresede okumuş, okuma yazma bilen, çok zaman cami veya mescidde imamlık ya da müezzinlik yapan kimselerdi. Hocalar seçilirken kendilerinin "Nefsi enfes sahibi, rızay-ı hak talibi ve bir salih hafız-ı kelamullah ve namazın erkanın ve şeraitin bilir ve sıbyan talimine münasib ve kaadir kimse" olmasına dikkat edilirdi. Kız çocuklarına ait mekteplerin hocaları da ekseriya ancak Kur'an, Subha-i Sıbyan, Tuhfa-i Vehbi gibi risaleleri okuyabilen yaşlı kadınlardı. Öğrencileri çok olan büyük mekteplerde birkaç hatim indirmiş kabiliyetli öğrenciler arasından seçilen kalfalar bulunurdu.41

Tanzimat ile birlikte sıbyan mektepleri hocalarının yeterlikleri üzerinde durulmaya başlamış, 1838 tarihli layiha ile hocaların umumi durumları ile bilgi derecelerinin yoklanarak bilgisiz ve ehliyetsizlerin görevlerine son verileceği bildirilmiştir. II. Mahmut zamanında sıbyan mektebi hocaları medrese teşkilatı içinde özel bir eğitime tabi tutulmuşlardır.

Meclis-i Maarif tarafından hazırlanan "Nizamına Tatbiken Etfalin Talim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İta Olunacak Talimatın" ve 8 Nisan 1847'de yayımlanması ile sıbyan mektebi hocalarının statülerinde de belirlemeler yapmıştır. Talimata göre hocaların artık cerre çıkan değil belirli bir sistemle okul gelirlerinden veya devletten maaş alan memurlar olacakları42 belirtilmektedir.

1862-1867 yılları arasında sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek üzere Darül Muallimin-i Sıbyan adında okul açılmıştır.43 Maarif Nazırı Saffet Paşa sıbyan mekteplerindeki hocaların tabi tutuldukları sınavda başarısız olmaları üzerine ilköğretimdeki reformların başarısının ancak yeni yetiştirilecek öğretmenlerle sağlanacağını belirterek, Dârülmuallimîn-i Sıbyan'ın açılmasını önermiştir. Bu teklif üzerine 16 Kasım 1868'de İstanbul Beyazid'de şimdi üniversite kütüphanesi olarak kullanılan binanın bulunduğu yerde Dârülmuallimîn-i Sıbyan açılmıştır.44

1869 tarihli Maarifi Umumiye Nizamnamesi; sıbyan mekteplerine Darül Muallimin-i Sıbyan diplomasına sahip olmayanların veya bu diplomayı yapılacak sınavda almaya hak kazanamayanların, öğretmen tayin olunmayacağı düzenlemesini getirmiştir.45 Ancak bu gelişmeler bazı mutaasıp çevreleri rahatsız etmiş; bunların yaptıkları olumsuz propagandalar sonucu okul öğrencisiz kalmış ve 1871 yılında kapanmıştır. Ancak 1872'de okul tekrar Cevdet Efendi'nin katkıları ile tekrar açılmıştır. Bu defa okula taşrada açılacak Dârülmuallimîn-i Sıbyanlara öğretmen yetiştirme görevi de verilmiştir.46

Öğretim ve Programları

Sıbyan mekteplerinde eğitim ve öğretim işleri belli bir yönetmeliği ve programı olmadığı için geleneklere ve göreneklere göre yürütülürdü.47 Sıbyan mekteplerinin medreselerde olduğu gibi vakıf olarak kurulması; vakfiyelerine uygun ve mecburi bir programın takip edilmesine sebep olmuş bu da sıbyan mekteplerinin gelişmesine engel olmuştur.48 Bu okulların eğitim ve öğretim işleri de Kur'an mekteplerinden etkilenmiştir.

Kur'an mekteplerinde hiç tefsir yapılmadan yalnızca Kur'an-ı Kerim okutulmuş, Kur'an'ın ezberletilmesi amaç olmuştur. Çocuklar kelimelerin imlasını öğrenince hocalar onlara Kur'an ayetlerini yazdırmışlar ve sonra da bu ayetleri ezberletmişlerdir. Bu mekteplerde okuma yazma öğretiminin süresi ise iki üç senedir.49

Kur'an mektebinde öğretim; hoca ve öğrencilerin gün doğarken okula gelmesi ile başlar, yemek zamanına kadar hiç durmadan devam ederdi. Öğrencilerden bir kısmı yemeklerini evlerinde yer ve okula dönerlerdi, bir kısmı da evden getirdikleri yemeklerini okulda yerlerdi. Hoca çıkınca kalfa denilen büyük öğrenci ile gün batıncaya kadar derslere devam edilirdi. Bu okullarda hiç teneffüs yapılmaz öğretim yatsı namazına kadar devam ederdi. Teneffüs için verilen aralarda peygamber için kasideler okunurdu.50 Bu öğretim biçimi yaklaşık olarak sıbyan mekteplerinde de uygulanmıştır. Sıbyan mekteplerinde eğitim de öğretim gibi çok zor ve çocuğun özelliklerine pek uygun değildir. Sabahleyin erken başlayan eğitim ara verilmeden öğleye kadar ve öğle paydosundan, ikindi vaktine kadar devam ederdi. Çocuklar bu süre içinde yerde hareketsiz bir şekilde otururlardı.51

Sıbyan mekteplerinin ilk programları sayılan, okulların vakfiyelerinde, dersler Kur'an okutulmakla başlatılmıştır. Bunun gerekçesi olarak da din gösterilmiştir.52 Sıbyan mektepleri Tanzimat Dönemi'ne kadar Arapça Elifba, Kur'an, Tecvit ve İlm-i Hâl okutmaktan ve namaz kılma usûlü ve namazda okunacak ayet ve duaları ezberletmekten öteye gidememiştir. I. Mahmut'un annesi ve I. Abdülhamit'in yaptırdıkları sıbyan mekteplerinde (1781) istisnai olarak yazı, hatta kitabet derslerine de yer verilmiştir.53 Ferdi eğitimin hakim olduğu bu okullarda genellikle şu dersler okutulmuştur: Elifba, Kur'an, İlm-i hâl, Tecvid, Türkçe Ahlak Risaleleri, Türkçe, Hat (yazı).54 Bu mekteplerin en büyük özelliği öğrencileri birbirine sevgi, büyüklerine saygı ve devrinde toplum düzeni demek olan dini kurallar disiplini içinde çocukları yetiştirmiş olmalarıdır.55 Her çocuk hocanın önüne gider, dersini okur, yerine döner ve birçok defa tekrar ederdi.56 Sıbyan mekteplerinin, gözleme tartışmaya, öğrenmeye ve eğitime imkan vermeyen salt duyduğunu ezberleme, gördüğünü tanıma yöntemiyle

sürüp giden okutma amacı ise Tanzimat'a kadar değişmemiştir. Batı'daki öğretim metotlarını bilen aydınların hazırladıkları raporlar hiç dikkate alınmamıştır.57 Sıbyan mekteplerinde öğretim katı yıllık sınıf sistemine göre değil, "başarı seviyesi"ne göre yapılmış,58 ancak bu sistem 1846' dan sonra terk edilmiş, sınıf sistemine geçilmiştir.

1824/25 tarihinde II. Mahmut tarafından yayınlanan "talim-i sıbyan" hakkındaki fermanla sıbyan mekteplerinin programları düzene sokulmak istenmiş, ancak dini ağırlıklı programdan vazgeçilememiştir. Fermanda, öncelikle dini eğitim şart koşulmakta ve okuma programı şu şekilde tespit edilmektedir; mektep hocaları mekteplerde bulunan çocukları bir güzel okutup, Kur'an talim edecekler ondan sonra da her bir çocuğun haysiyet ve kabiliyetine göre Tecvit, İlm-i hâl gibi risaleler okutmak suretiyle, İslâm'ın şartlarını ve din akidelerini öğreteceklerdi. Bu fermanda dikkati çeken şey güzel okumak ve dini bilgileri kazanmaktır.59 Tanzimat Dönemi'nde gerekse daha önceki dönemlerde sıbyan mekteplerinin öğretimine dini eğitim hakimdi, okunan dersler esas itibarıyla Arap alfabesi ile Kur'an eğitiminden ibaretti,60 ancak sıbyan mekteplerinin öğretim dili Türkçeydi.61

Tanzimat'ın ilanından bir süre önce Umur-u Nafia Meclisi'nce mevcut mektepleri bir düzene koymak için hazırlanan bir layiha (1838) sıbyan mekteplerini;

1. Mahalleler arasındaki küçük mektepler,

2. Sultanların ve sairlerin büyük mektepleri,

olmak üzere iki gruba ayırmış ve programlarını belirlemiştir. Bu layihaya göre küçük mektepler hece ve bir iki hatim indirmek suretiyle, Kur'an öğretimine münhasır kalacak; camilerin yanındaki daha büyük mekteplerde ise (Sınıf-ı Sanî) ise Türkçe İnşa, Tuhfa, Nuhfa, Subha-i Sıbyan gibi sözlükler; Birgivî Risalesi gibi ahlak kitapları, Hat ve Kitabet okutulacağı62, hükümler arasında yer almıştır.

8 Nisan 1847'de yayımlanan "Nizamına Tatbiken Etfalin Talim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İta Olunacak Talimat" ilkokulların program ve yönetmeliklerinin müşterek bir dayanağı niteliğindedir. Talimat, yirmi maddeden oluşmakta ve ilkokulu en az dört, bir öğretim süresi mecburiyeti ile bağlı tutarak, 6-13 yaşları arasında kız ve erkek çocuklar hakkında bu okullarda uygulanacak eğitim ve öğretim kuralları ve ilkeleri ile gösterilecek derslerin konularını açıklamaktadır.63 Bu talimatta sıbyan mekteplerinin dersleri; Elifba, Amme Cüzü ve öteki cüzler, Türkçe Lügat (Türkçe önce üç ve sonra da daha fazla kelimelerin yazılması), Ahlak (Türkçe kısa ahlak Risaleleri okutulacak), Yazı (Önce sülüs ve Nesih), İlm-i Hâl, Türkçe Tecvid (Harflerin ve Kur'an'ın okunma biçimi), Kur'an (İki kez hatim ettirilecek) olarak belirlenmiş, Hıfz-ı Kur'an yetenekli öğrenciler için seçimlik ders olarak yer almıştır.64

1864'te kurulan Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu, 1868'de sıbyan mektepleri için on maddelik bir nizamname yayımlamış, nizamname ile sıbyan mektebinin programına; İmlâ, Malumat-ı Nafia, Coğrafya ve Aritmetik derslerini koymuştur. Fakat bu nizamname de uygulanmamıştır.65

Sıbyan mekteplerinde öğretim süresi 1847 tarihli talimat ve 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile 4 yıl olarak tespit edilmiş, her mahalle ve köyde bir sıbyan mektebinin açılması şart koşulmuş, mektebe devam mecburiyetinin erkek çocuklar için 7, kız çocuklar için de 6 yaşından başlayıp 11 yaşına kadar süreceği esas olarak kabul edilmiş, programını da Usûl-ı cedîde veçhile Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ahlaka ait Risaleler, İlm-i hâl, Yazı talimi, Fenni Hesap, Tarih-i Osman-i, Coğrafya ve Malumat-ı Nafia derslerini koymuştur.66 Nizamname ile dini ve dünyevi bilgiler arasında denge kurulmuş, sıbyan mekteplerinin programları şekillenmeye başlamıştır.

Tablo 3: 1873-1890 Tarihleri Arası Dört Yıllık Sıbyan Mekteplerin Ders Programı*

1. Yıl Derslerin Adı Haftalık Ders Saati

Sınıf-ı Evvel Elifbay-i Osmanî 12

Kur'an-ı Kerim 6

Kıraat-ı Türkiye 5

Hesab-ı Zihni 0

2. Yıl

Sınıf-ı Sanî Kur'an-ı Kerim 6

İlm-i hâl 2

Malumat-ı İbtidaiye 1

Tadâd ve Terkim 1

Hatt-ı Sülüs 1

3.Yıl

Sınıf-ı Sâlis Kur'an-ı Kerim 6

Tecvid 1

Sarf-ı Osmanî 2

Hesab 2

Sülüs ve nesih 1

4.Yıl

Sınıf-ı Râbia Kur'anı Kerim 6

Coğrafya 2

Tarih 2

Kavaid-i İmlâ 1

Hatt-ı Rik'a 1

(*) Berker; a.g.e., s. 112-113.

1876 yılında sıbyan mekteplerine mahsus umumi ders cetvellerinin, dört yıl üzerinden, her sınıfta bir haftada hangi derslerin kaç saat okutulacağı tespit edilmiştir.67 1891 yılında mekteb-i iptidaîlerin ilk kapsamlı programları yapılmış, bu programa göre şehirlerde iptidai mektepleri üç sınıfa indirilmiş, köy okulları için program dört yıllık olmuştur.68

Sıbyan mekteplerinin özelliklerinden biri öğrencilerin öğretime başlama şeklidir.69 Çocuk okuma çağına gelince mektebe tören ile başlatılırdı, bu törene "bed-i besmele cemiyeti"ne halk arasında "amin alayı" da denilirdi. Mektebe başlatma için senenin belli bir zamanı olmazdı; genellikle kandil günlerine rastlatılır, eğer mevsim gereği kandil yok ise mektebe başlama Pazartesi ya da Perşembe günü olurdu. Tören ailelerin ekonomik durumuna göre değişirdi. Tören, özellikle varlıklı ailelerin sünnet gibi belli başlı gösterişlerinden, düğünlerinden biri olurdu.

Fakir aileler, en yakın mektebe gelerek çocuğa hocanın elini öptürür, hocadan çocuğun okutulmasına itina gösterilmesini rica ederlerdi. Orta halli ailelerin çocukları giydirilip kuşatılır, boynuna sırmalı cüz kesesi takılır, akrabaları ile mektebe götürülür, hocanın eli öptürüldükten sonra mektepteki çocuklara birer ikişer kuruş, hoca ve kalfaya da uçlarına birer mecidiye (yirmi kuruşluk gümüş para) bağlı yağlık (mendil) hediye edilirdi. Zengin ailelerin çocuklarının mektebe başlatılması ise bir düğün havası içinde geçerdi. Sabahleyin mektebe başlayacak olan çocuk giydirilir, genellikle bir midilli atına ya da arabaya bindirilerek, davetliler ve mektepten gelen ilahici ve aminciler birlikte sokağa çıkarlardı. Alayın önünde bir kişi atlastan yapılmış yastık üstüne konmuş sırmalı cüz kesesi ile elifbayı götürür, onun ardı sıra da bir başkası başının üstünde çocuğun mektepte oturacağı atlas minder ile sedef ve bağa kakmalı rahleyi taşırdı. Çocuğun arkasından ilahici ve aminciler yürür, onların arkasından mektep çocukları, çocuğun babası, davetliler, hısım akraba ve yakın dostları giderdi. Alay önceden tespit edilmiş yerlerden geçer, evliyalar ziyaret olunur, bazen de Eyüp Sultan ziyaret edilirdi. Yol boyunca ilahiler ve dualar okunur, aminci çocuklar da amin diye bağırırdı.

Alay devrini tamamladıktan sonra çocuğun evinin kapısının önüne gelir, burada da ilahi ve gülbenk denilen dua okunduktan sonra alay son bulur ve alaya katılanlar hep birden eve girerlerdi. Çocuk evin sofasına oturan hocanın karşısındaki seccadeye veya mindere oturur, boynundaki cüz kesesinden elifbayı çıkarır, rahlesinin üstüne koyar, ilk sayfasını açar, hilâlini eline alıp hocanın vereceği işarete söyleyeceği söze dikkat ederdi. Hoca da başlangıç olmak üzere bir iki harf okuyup ona tekrarlattırır ya da besmele çektirirdi. Daha sonra çocuk hocasının ve büyüklerinin elini öper ve bu şekilde derse başlamış olurdu. Bu iş bittikten sonra çocuklara ikişer üçer kuruş dağıtılır ve bunlar

arasında ilahicilere biraz fazla para verilirdi, hoca efendi ile kalfaya da hallerine göre paradan başka cübbelik çuha yahut mintanlık kumaş verilirdi. Törenin bir başka şekli de mektepte yapılan törenlerdir. Bu törende at yahut arabayla öğrenciler mahalleleri gezdikten sonra mektebin önüne gelinir, çocuk mektepte hoca efendinin önünde besmele çeker, çocuğun ailesi ile davetliler gelir ve daha önce gönderilmiş olan lokmayı da çocuklar mektepte yerlerdi. Usûl-i cedîd hareketiyle sıbyan mekteplerinin yanında yeniliklerin uygulandığı iptidaî mektepleri kurulmuştur. Bu okulların öğretim biçimi ve programları sıbyan mekteplerinden farklı olmuştur.

Öğrenciler

Sıbyan mekteplerine 4-7 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklar devam ederlerdi. Kız ve erkek çocukların ayrı ayrı devam ettikleri sıbyan mektepleri olduğu gibi kız ve erkek çocukların beraber eğitildikleri sıbyan mektepleri de mevcuttu. Bu mekteplerde kız ve erkek öğrencileri yanyana, bazılarında ise ayrı ayrı otururlardı.70 1858 tarihli tezkere ile kız ve erkek öğrencileri birbirinden ayırmak ve buna bir başlangıç olmak üzere Sultan Ahmed Dairesi dahilinde bulunan 26 sıbyan mektebindeki kız ve erkek öğrencilerin ayrılması Maarif Nezareti'nce istenmektedir.71

Sıbyan mekteplerine başlama yaşı kesin olarak belli değildi, Anadolu'da 4 yaşındaki çocukları sıbyan mekteplerine başlatmak adetti. İstanbul'da ise bu yaş sınırı 5-6 yaş arasında değişmekte idi.72 II. Mahmud tarafından ilan edilen 1824/25 tarihli Talim-i Sıbyan hakkındaki ferman henüz gençlik çağına varmamış çocukların sıbyan mekteplerine devamını mecbur kılan hükümler taşıyordu. Ancak bu hükümlerin uygulanması ülke genelinde bir zorunluluk değil, sadece İstanbul ve Bilad-ı Selâse için alınmıştır.73

Sıbyan mekteplerinde eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması ile ilgili uygulamalar yapılmış ve özellikle hayır işlemek amacıyla açılan bu okullarda fakir ve yetimlerin hakkı göz önünde tutulmuştur. Fatih Sultan Mehmet, kurduğu sıbyan mektebine ancak yetim çocukların, yetim çocuk bulunamazsa fakirlerin çocuklarının alınmasını şart koşmuştur. Mektepteki çocuklara ayrıca hem gündelik harçlık verilmiş hem de elbiseler alınmıştır, ayrıca yılda bir kere bu çocuklar gezintiye de götürülmüşlerdir. Çocuklara alınan elbiseler arasında birer boğasi kapama, birer fes, birer mintan, birer zıbın, birer kuşak ve birer mest pabuç yer almaktadır: Şeyhülislâm Esat Efendi Vakfiyesi. Ayrıca gezilerle ilgili olarak; "eyyâmı rebi'de sübyanları hocaları mesiregâha götürüp it'amı taam eylemeleri" (Rami Kadın Vakfiyesi, 1168) hükümleri ile çocuklara yapılacak sosyal yardımların yapısı belirlenmiştir.74 Bu hükümler gündüzlü ve yatılı okulların bugün de aynı ilkeleri uygulamasında başlangıç kabul edilebilir. Dini amaçlarla gelişen bu anlayış, günümüz devletlerinin vatandaşlarına sosyal devlet olma icaplarının gereği olarak sağladığı eğitim hizmetleri arasında yer almıştır.

Disiplin

Kur'an mekteplerinde disiplin, bedeni cezalar ile sağlanırdı. Hocanın elinde uzun bir değnek vardı, bununla dikkatsiz öğrenciye hafif ya da sertçe vurarak disiplin sağlanırdı. Hatalı öğrencinin cezalandırılması için suçunun derecesine göre falaka cezası uygulanırdı.75 Kur'an mekteplerinin bu

özelliği de sıbyan mekteplerini etkilemiştir. Sıbyan mekteplerinde disiplin sağlanması için falaka ve benzeri uygulamalara yer verilmiştir.

Sıbyan mekteplerinde ahlak ve disiplin, suçun türü ve derecesine göre, örneğin tembellik ve yaramazlık gibi hallerde, çocuğun minderinin hocadan uzaklaştırılması, azarlama gibi manevî; söğme, dövme veya dinî görevlerin yapılmaması durumunda ise kulak çekme, el veya değnek ile vurma ve en sonunda da falakaya yatırma gibi cezalar ile sağlanırdı. Falaka, iki ucundan kalınca bir ip ile yahut zincirle bağlanmış, bir metre kadar uzunlukta kalınca bir değnekten oluşurdu. Falakaya yatırılacak çocuğun önce ayakları değnek ile ip arasına sokulur, sonra değnek döndürülürdü. Böylece öğrencinin ayakları değnek ile ip arasına sıkıştırıldıktan sonra iki kuvvetli çocuk değneği iki ucundan tutup havaya kaldırır ve hoca da sopası ile çocuğun tabanlarına vururdu. 1847 tarihli talimat ile falaka, dayak esas itibari ile ilk mekteplerde yasak edilmiş ise de uzun yıllar bu yasak yerine getirilmemiştir. Talimat ayrıca çocuklara uygulanacak cezaları hatanın özelliğine göre sınıflandırmakta; hafif şiddette kulak çekme, hocanın yanından uzaklaştırma, hakaret niteliği taşımayan acı söz söyleme, ayakta durdurmak, dersleri kalfalar tarafından tekrar tekrar okutturmak olarak belirlemektedir.76

Sıbyan mektepleri ve diğer mekteplerdeki cezalandırma biçimi ile falaka Türk Eğitim Sistemi'nde en fazla eleştirilen uygulamalar olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra da insanî olmayan bu ceza şekli tartışılmış, edebi eserlere de konu olmuştur. Ahmet Rasim "Falaka" adlı eserinde bu cezalandırma biçimini etraflıca anlatmıştır.

Bina, Araç ve Gereçleri

Sıbyan mektepleri; ekseriyetle üstü kubbeli, altı hasır döşeli geniş bir oda, hocaya ait tahta bir kürsü ile bunun yanı başında hoca ile kalfanın oturdukları küçük bir odadan ibaret taş binalardır. Öğrenciler yerde minder üzerinde diz çökerek otururlardı, hoca ve öğrencinin önünde rahle bulunurdu.77

Sıbyan mektepleri bir külliye ya da mahalle aralarında bulunmalarına göre ikiye ayrılır. Külliye içindeki binalar hemen sokağa açılan girişlere, kendi içlerine dönük avlu ve oyun bahçelerine sahiptir. İstanbul'da inşa edilen mektepler çocukların kolayca ulaşabileceği bir sıklıkta ve köşe başlarında yapılmıştır. Binalar iki katlı tavanları kubbeli ya da düz, bir ya da iki dersliklidir. İstanbul dışındaki vakıf tarafından kurulamayan mahalle ya da köy halkının katkıları ile kurulan sıbyan mektepleri genellikle camiye bitişik uygun olmayan oda veya ahırdan çevrilmiş binalardır.78

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi 19. yüzyılda da askeri ve teknik okullar dışında eğitim ve öğretim kurumlarının çoğu vakıf olarak inşa edilmiş, vakfiyesi incelenen altmış vakıftan sağlanan gelirlerin %27'si içinde sıbyan mekteplerinin bulunduğu eğitim kurumlarına harcanmıştır.79

Sıbyan mektepleri eğitim ve öğretim araçları bakımından yetersizdiler. Kitap haricinde, yazı tahtası, harita, küre ve sıra gibi araç gereçlerden hiçbirisi yoktu.80 Sıbyan mekteplerinde yazı dersleri programlara çok sonraları konulduğu için defter, kalem, kağıt gibi malzemeye uzun zaman ihtiyaç

duyulmamıştır. Bu mekteplerde Kur'an mekteplerinde olduğu gibi taş tahta ve kaleme ancak Tanzimat'tan sonra rastlıyoruz.81

1847 tarihli talimatta, siyah taş tahta denilen, üzerine yazı yazılan levhaların okullara gönderileceği yer alıyor. Kağıt üzerine yazı yazmak için divit denilen pirinçten kalemlik, içinde iki kamış kalem, mürekkep hokkası da kullanılan diğer ders araçları yer alıyordu.82 Bu araç ve gereçler eğitimdeki yenileşme dönemine kadar sıbyan mekteplerinin de temel araç ve gereçleri olmuştur. 1873'ten itibaren Usûl-i cedîdin uygulanmasından sonra yeniden yapılanan sıbyan mektepleri ile ilk defa açılmaya başlayan iptidai mekteplere sıra, masa, kara tahta, harita gibi ders araçları girmeye başlamıştır.83

Sonuç

Sıbyan mektepleri, Osmanlı Devleti'nin, programlarında din eğitimi ve öğretimine ağırlık veren ilköğretim kurumlarıdır. Bu okullar Tanzimat Dönemi ile başlayan yenileşme hareketleri ile değişime direnmiş, ancak programlarında dünya hayatı ile ilgili dersler yer almaya başlamıştır. Geçirdiği değişimle İptidai mekteplere dönüşerek, Cumhuriyet dönemi ilköğretimi için temel teşkil etmiştir.

1 Dağ, M, Öymen, H. R; İslâm Eğitim Tarihi. Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s, 64-65.

2 Bilim, Cahit Yalçın; Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998, s. 1.

3 İslâm Ansiklopedisi, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, cilt 7. s. 652; Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, cilt 14. s, 73-75.

4 Ergin, Osman; Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, cilt 1-2, s. 82.

5 İslâm Ansiklopedisi, s. 652.

6 İslâm Ansiklopedisi, s. 655.

7 Akyüz, Yahya; Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa yayınları, İstanbul 1999, s. 72.

8 Ergin; C, I-II, s. 82-83.

9 İslâm Ansiklopedisi, s. 656.

10 Akyüz; s. 74.

11 Unat, Faik Raşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964. s. 38.

12 Berker, Aziz; Türkiye'de İlk Öğretim, Milli Eğitim Basımevi, Ankara. s. 8-9.

13 Berker; a.g.e., s. 11.

14 Kodaman, Bayram; Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 59.

15 Kodaman; a.g.e., s. 59.

16 Kodaman; a.g.e., s. 61.

17 Akyüz; a.g.e., s. 140-143; Unat; a.g.e., s. 38; Berker; a.g.e., s. 28-35.

18 Akyüz; a.g.e., s. 140-141; Kodaman; a.g.e., s. 62. Berker; a.g.e., s, 28-35.

19 Akyüz; a.g.e., s. 182.

20 Unat; a.g.e., s. 39.

21 Akyüz, Yahya; a.g.e., s. 180.

22 Akyüz, Yahya; a.g.e., s. 182. Bilim; a.g.e., 154.

23 Unat; a.g.e., s. 39.

24 Akyüz; a.g.e., s. 196.

25 İslâm Ansiklopedisi, s. 659.

26 Unat; a.g.e., s. 40.

27 Tekeli. İ. İlkin. S; Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Doğuşu ve Gelişimi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 62.

28 Kodaman; a.g.e., 85.

29 Ergün Mustafa; II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1911), Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 194-208.

30 Öztürk, Nazif; Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s 382.

31 Ergin; a.g.e., C, I-II, s. 86.

32 İslâm Ansiklopedisi, s, 653-656.

33 Berker; a.g.e., s. 5.

34 Bilim; a.g.e., s. 2.

35 Bilim; a.g.e., s. 144, Akyüz; 1992.

36 Koçer, Hasan Ali; Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 64.

37 Koçer; a.g.e., s, 82-11.

38 Unat; a.g.e., s. 39. Bilim; a.g.e., s. 155.

39 Akyüz; a.g.e., s. 196.

40 Kodaman; a.g.e., 67.

41 Berker; a.g.e., s. 5. Kansu; a.g.e., C. I, s. 28.

42 Bilim; a.g.e., s. 144.

43 Duman, Tayyip; Türkiye'de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme Problemi (Tarihi Gelişim), Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1991, s, 11-20.

44 Öztürk, Cemil; Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları. İstanbul 1998, s. 8-9.

45 Berker; a.g.e., s. 7. İslâm Ansiklopedisi, s. 657-658.

46 Gelişli, Yücel; Öğretmen Yetiştirmede Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Uygulaması, Yayımlanmamış Doktora Tezi. A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000. s. 4. Öztürk, C; a.g.e., s. 9.

47 Berker; a.g.e., s. 5. Kodaman; a.g.e., s. 57.

48 Kodaman; a.g.e., s. 57.

49 İslâm Ansiklopedisi, s. 653.

50 İslâm Ansiklopedisi, s. 654.

51 Kansu; a.g.e., C. I, s. 30.

52 Ergin; a.g.e., C, I-II, s, 83.

53 İslâm Ansiklopedisi, s. 656.

54 Kodaman; a.g.e., s. 57.

55 Bilim; a.g.e., s. 3.

56 Akyüz; a.g.e., s. 74.

57 Sakaoğlu, Necdet; Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 48-49.

58 Akkutay, Ülker; Enderun Mektebi, G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1984, s. 16.

59 Berker; a.g.e., s. 3. Kansu; a.g.e., C. I, s. 58.

60 Kansu; a.g.e., C. I, s. 27, 28.

61 Kodaman; a.g.e., s. 57.

62 Kansu; a.g.e., C. I, s. 63.

63 Unat; a.g.e., s. 38. Berker; a.g.e., s, 28-35.

64 Akyüz; a.g.e., s. 140.

65 Kodaman; a.g.e., s. 62.

66 İslâm Ansiklopedisi, s. 657. Kodaman; a.g.e., s. 63.

67 Unat; a.g.e., s. 39.

68 Unat; a.g.e., s. 40.

69 Ergin; a.g.e., C, I-II, s, 91-96.

70 Kansu; a.g.e., C. I, s. 29.71 İslâm Ansiklopedisi, s. 657.

72 İslâm Ansiklopedisi, s. 657.

73 Berker, Aziz; a.g.e., s. 3.74 Ergin; a.g.e., C, I-II, s, 83-88.75 İslâm Ansiklopedisi, a.g.e., s. 654.

76 Berker; a.g.e., s, 30-31. Kansu; a.g.e., C. I, s. 30.77 İslâm Ansiklopedisi, s. 656.78 Akyüz; a.g.e., s. 188.79 Öztürk, N; a.g.e., s. 41, 42.80 Kodaman; a.g.e., s. 58.81 İslâm Ansiklopedisi, s. 656.82 Akyüz; a.g.e., s. 140.

83 Akyüz; a.g.e., s. 182.

Akkutay, Ülker; Enderun Mektebi, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1984.

Akyüz, Yahya; Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a) Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Akyüz, Yahya; Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyihası, OTAM, Ocak 1992, S. 222-227.

Berker, Aziz; Türkiye'de İlk Öğretim, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

Bilim, Cahit Yalçın; Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998.Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, Cilt 14.

Dağ, M, Öymen, H. R; İslâm Eğitim Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974.

Duman, Tayyip; Türkiye'de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme Problemi (Tarihi Gelişim), Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1991.

Ergin, Osman; Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbası, İstanbul, 1977.

Ergün, Mustafa; II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1911) Ocak Yayınları, Ankara 1996.

Gelişli, Yücel; Öğretmen Yetiştirmede Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Uygulaması, Yayımlanmamış Doktora Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.

İslâm Ansiklopedisi, Maarif Basımevi, İstanbul 1957 Cilt 7.

Kansu, Nafi Atuf; Türk Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930. Cilt I-II.

Koçer, Hasan Ali; Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

Kodaman, Bayram; Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Öztürk, Nazif; Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 1995.

Öztürk, Cemil; Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları. İstanbul 1998.

Sakaoğlu, Necdet; Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Tekeli, İ. İlkin, S. Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Doğuşu ve Gelişimi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Unat, Faik Raşit; Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri / Yrd. Doç. Dr. Muammer Demirel [s.44-60] YRD. DOÇ. DR. MUAMMER DEMİREL

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde ve bir medeniyet oluşturmasında eğitim öğretim müessesesi olan medreselerin büyük katkısı olmuştu. Medreseler ve bunların altında eğitim yapan sıbyan (çocuk) mektepleri vakıfların idaresi ve kontrolünde olan kurumlardı. Bunlar XVII. yüzyıla kadar işlevlerini iyi bir şekilde devam ettirmişlerdi. Ancak bundan sonra gerek vakıfların bozulması gerekse de doğrudan medreselerin kendi sistemlerini bozmasından dolayı eğitimde toplum ve devlete yararlı hizmetler verilmekten uzaklaşılmaya başlanmıştı. Ünlü risale yazarı Koçi Bey, XVII. yüzyılda eğitimin bozulmasını sebep ve sonuçları ile doğrudan Padişahlara anlatmıştır.1 Fakat eğitimin düzeltilmesi ve yenilenmesi hususunda II. Mahmud'a kadar ciddi bir adım atılmamıştır.

Sultan II. Mahmud, devlet ve toplum hayatı ile ilgili her konuda başlatmış olduğu büyük reform hareketinde eğitimin yenilenmesini de ihmal etmemişti. Şimdiye kadar askeri okullar açılmış, ancak onlar bütün bir toplumun eğitimi ile genel bir değişim ve yenilenmeyi sağlamaktan uzaktılar. Bunun için ekonomik, toplumsal ve devlet kademelerindeki değişimi gerekleştirerek Osmanlı Devleti'nde Avrupa tarzında bir modernleşmeyi gerçekleştirmede etkili olacak sivil okulların açılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı fark eden Sultan II. Mahmud, eğitimdeki yenilik hareketine ancak ömrünün son zamanlarında el atabilmiştir. Sultan Mahmud, Mısır Bunalımı gibi ağır bir problemle bir taraftan uğraşırken diğer taraftan artık İmparatorluğun tek kurtuluş çaresi olarak gördüğü eğitim konusunda reforma girişmiştir. Eski eğitim kurumlarının etkisinde ve yeni bir eğitim kurumu oluşturmak üzere kendine bağlı bir kurum olarak Nafia Nezareti'ne bağlı olarak kurmayı tasarladığı eğitim kurumları için Meclis-i Umur-ı Nafia'ya eğitim kurumları hakkında bir layiha hazırlattırmıştı. Bu raporda sıbyan veya mahalle mektebi denilen mekteplerin düzeltilmesi ve onlara bağlı olarak yeni ve onların ikinci sınıfı olacak mekteplerin açılması ele alınmıştır.

A. İlk Rüşdiyelerin Açılması

Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından 5 Şubat 1839 (21 Zilkade 1254) tarihinde hazırlanan layihada eğitimde reform yapılmasının zaruret olduğu ve hatta memleketin kurtuluşunun buna bağlı olduğu vurgulanmıştır. Bu layihada ilk mekteplerin ıslah edilmesi geniş bir şekilde ele alınmış ve öncelikle İstanbul'da daha önce Padişahlar tarafından büyük camilerin yanına yapılmış olan, Selâtin-i İzâm mekâtibi olarak anılan sıbyan mekteblerinin devamı ve ikinci kademesi olarak Sınıf-ı Sâni adıyla yeni tarzda mekteplerin açılması öngörülmüştür. Ancak Padişah II. Mahmud, bu sınf-ı sâni ismini beğenmeyerek bu yeni açılacak okullara Mekâtib-i Rüşdiye adını vermiştir. Layihanın, Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından, mahalle mekteblerinin yeniden düzenlenmesi ve ıslah edilmesi şeklinde adlandırılması da Padişah tarafından beğenilmeyerek Rüşdiyelerin kurulması olarak değiştirildiği anlaşılıyor.2 Çünkü bu, layihanın Takvim-i Vekâyi'de yayınlanması için çıkarılan hatt-ı hümâyûnda da Rüşdiye mekteplerinin düzenlenmesi ile ilgili nizamnamenin yayınlanması şeklinde ifade edilmiştir.3

II. Mahmud, diğer reformlarında olduğu gibi eğitim reformunu da eski eğitim kurumlarından ayrı bir yapıda yeni bir müessese olarak düşünmüş ve onu Hükümet içinde, kendine daha yakın ve bağlı olan bir bakanlık bünyesinde, Nafia Nezareti yönetiminde yapmayı tasarlamıştır. Bu arada eğitimdeki yeniliklerin eski ülema ve medreselerin etkisinden uzak kalması, doğrudan denetimi ve kontrölü altındaki devlet adamları ile yeni bir atılım yapmak istemiştir. Layihanın Meclis-i Umûr-ı Nafia'ya hazırlattırılmasının ve kurulan okulun da başlangıçta buraya bağlanmasının nedeni bunlar idi.

Meclis-i Umûr-ı Nafia tarafından hazırlanan layihada, öncelikle eğitimin önemi vurgulanarak iyi bir eğitim sonucunda ülke kalkınmasının sağlanacağı açıklanmıştır. Buna göre, eğitim ve ilim mutluluk sermayesi, övünülecek şey, zenginlik servetinin kaynağıdır. Böylece müsbet ilmin gelişmesi sanayi ve ticaretin gelişmesini sağlar. Bu arada eğitim dini ilimleri geliştireceğinden ahiret kurtuluşu da sağlayacaktır. Fen ilimlerini geliştiren eğitimin insanlığın ilerlemesine sebep olacağı açıktır. Kısaca eğitim ilmi geliştirince ticaret gelişip yaygınlaşacak, matematik ilimleri harp tekniklerini ve askeri idarenin gelişmesine sebep olacaktır. Böylece mevcut ilimlerin gelişmesi yolu ile fennin yeniden ilerlemesinden sanayi ve iş üretimi artacaktır. Burada sanayinin artmasını daha anlaşılır yoldan anlatmak için üretimde makina kullanılması ile yüz adamın işini bir adamın görebileceği örneği de verilmiştir. Eğitimin gelişmesinin, savaş ve askerlik teknikleri ile harp gücünün arttırılmasına sebep olacağı konusunu burada vurgulanmıştır. Bu yapılırken özellikle Mısır Meselesi'nin devam ettiği, Mısır valisi ordularının İmparatorluk orduları karşısında üstün geldiği bir sırada devlet adamları ve toplum üzerinde daha ilgi uyandırıcı bir etki yapması da hesap edilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Layiha da Osmanlı Devleti'nin yükselme devrinde eğitimin ve ilmin çok yüksek olduğu, ancak daha sonra çeşitli nedenlerle bozulduğu ve düzeltilmesi için harbiye, bahriye, mühendislik ve tıp ile ilgili yeni okulların açılacağı belirtilmiştir. İlk okullar bunlardan daha önemlidir ve eğer onlar düzeltilip bir yoluna koyulamazsa yüksek okullar da amacına ulaşamayacaktır. Çünkü yüksek okulara giden öğrenciler temel bilgilere, okuduğunu anlayacak kadar Türkçe'ye sahip olmadıklarından Arapça, Farsça, Fransızca ve okudukları okulun fen derslerine ait temel bilgilerde başarısız olmaktadırlar. İlköğretimin zorunlu olması, ilköğretimde ferdi eğitimden toplu eğitime geçilmesi ve mekteplerdeki talebelerin sınıflara ayrılması öngörülmektedir. Öğretmenlerin de kendi bildikleri ve istedikleri şekilde yaptıkları eğitim anlayışının terkedilmesi, öğretmenlere tayin edilecek müfettişler vasıtasıyla sıkı bir denetim ve bu denetim sonucunda, ancak yeterli olanların hocalıklara tayin edilmesi ilkeleri getirilmiştir. Kimsesiz, yetim ve sokak çocukları için iki yatılı okulun açılması da layihada belirtilmiştir.

Layihanın esas konularından birini teşkil eden ve Sınıf-ı sânî olarak adlandırılan Rüşdiye mekteplerine, bir iki defa Kur'ân-ı Kerimi hatmetmiş ve ilm-i hal okumuş olan öğrencilerin alınmasını öngörülmektedir. Bu mektepte okunacak dersler ise Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-ı Sıbyan gibi dil, Birgivi Risâlesi ve diğer ahlak kitapları, hat ve kitabet dersleri olarak programlanmıştır. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksek okullardan istedikleri birine alınacaklardır.

Meclis-i Nafia'nın layihası Dâr-ı Şûrâ-ı Bâb-ı Âlî'de ele alınarak müzakere edilmiştir. Burada okuma yazma bilmeyen çocukların ayrı ayrı sınıflarda toplu eğitime alınmasının ve sadece Kuran'ı iki

defa hatmetmiş öğrencilerin Rüşdiyelere alınmasının uygun olamayacağı, ayrı sınıflarda toplu eğitime alınacak öğrencilerin en azından okumayı sökmüş olmaları gerektiği belirtilmiştir. Rüşdiyelere alınacak öğrencilerin Kuran'ı üç-beş veya altı defa hatmetmiş ve bu arada tecvid okumuş olmasının ancak yeterli olacağı açıklanmış layiha ihtaren yeniden ele alınmak üzere Meclis-i Umur-ı Nafia'ya geri gönderilmiştir.

Nafia Meclisi bu itirazlara verdiği cevapta konuya biraz daha açıklık getirilerek sınıf sınıf ayrılacak derken elifbâ okuyanların ayrı, diğerlerinin ayrı olacağı ve Rüşdiyelere gidecekler için bir iki hatimin yeterli olacağından Kur'ân ve tecvit ile ilm-i hâllerini tamam edenlerin kast olunduğu şeklinde izah edilmiştir.

Bunun üzerine Dâr-ı Şûrâ-ı Bâb-ı Âlî'de mazbata yazılmıştır. Mazbatada diğer konular Nafia layihasında olduğu gibi kalmış; itiraz edilen konular için toplu eğitime ancak okumayı öğrendikten sonra geçilecektir diye yazılmıştır.

Layihadaki konulara bazı hususların eklenmesi için Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-i Adliye'den Meclis-i Nafia'ya bir müzekkire gönderilmiştir. Tezkerede selatin-i izâm hazeratı mektebleri olarak belirtilen ve mahalle mekteblerinden sonra açılacak olan rüşdiye mekteblerine alınacak öğrencilere okutulacak dersler konusunda, Türkçe, çeşitli diller, Birgivi risaleleri, ahlak kitapları ve güzel yazı talim etmeleri gösterilmiş ise de tüm Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca ilimlerin öğrenilip kavranması, öncelikle sarf ve nahiv kaidelerinin kavranmasına bağlıdır denilerek, mekâtib-i selâtin'e alınacak öğrenciler eğer mekteb-i âliyye'ye geçerlerse sarf, nahiv ilimleri ve çeşitli fen dersleri okuyacaklarsa da selâtin-i izam mekteblerinde de mümkün mertebe bir miktar sarf ve nahiv gösterilmezse okuyacakları yazı, dil, Birgivi risaleleri ve ahlak kitaplarını tam olarak anlayamıyacaklardır denilmiştir. Bunun için tayin edilecek ilmi yeteneği olan hocaların marifetiyle, bu okullara alınacak öğrencilere Emsile'den başlanarak Bina, Maksûd, İzzi ve Nahiv'den Avamil'e kadar gösterilmesi ve bunların arasında, icabına göre Emsile ile Tuhfe ve Sübha-ı Sıbyan'a başlatıp ve sarfda ilerledikce Şâhidi, Nuhbe, Birgivi Risalesi ve Avamil'e çıktıklarında yazı, dil ve ahlak kitapları öğretilip kavratılmalıdır kararı alınmıştır.

Bu okullara alınacak öğrencilerin öncelikle meşhur ve devlet memuru olanların çocuklarından seçilmesi ve alınacak öğrencilerde kabiliyet ve liyakatın esas alınması kararlaştırılmıştır.

Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-i Adliye'de kaleme alınan tezkere Meclis-i Umur-ı Nafia'da aynen kabul edilerek geri takdim edilmiş ve Meclis-i Vâlâ tarafından Padişah'a arz edilmiştir. Arzda İstanbul ve taşrada duruma göre bir kaç mektebin açılarak öğrenci alınması, fakir ve kimsesiz olan öğrencilere haftalık olarak uygun bir harçlık verilmesi hususu da ilave edilmiştir. Bu arz mazbatası ve müzekkireler üzerine Hatt-ı Hümâyûn çıkarılmıştır. Hat'da bu okulların açılması dini bir görev sayılmış ve Makâtib-i Rüşdiye Nazırlığı'na İmam-zâde Es'ad Efendi tayin edilmiştir.4

Mekâtib-i Rüşdiye Nazırlığı'na tayin edilen Es'ad Efendi, İstanbul ve taşrada açılması layihada öngörülen bu mekteplerin ilkinin açılması için hemen harekete geçmiş ve bu ilk mektebin nizâmnamesini hazırlamıştır. Nizâmname, Padişah'ın iradesi ile 27 Zilkade 1254 (11 Şubat 1839)

tarihinde yayınlanmıştır. Nizamname'de belirtildiğine göre açılacak bu ilk rüşdiyeye Padişah II. Mahmud'un emri ile Mekteb-i Maarif-i Adliye5 adı verilmiştir.6

Bu nizâmname'de okulun açılması ile ilgili bütün konular tek tek ve ayrıntılı bir şekilde ele alınarak izah edilmiştir:

Şimdiye kadar harp fenleri ile ilgili kara ve deniz mühendishaneleri açılarak her sınıf için ayrı mektepler inşa edildiği halde bürokraside çalışan katiplerin (hidemât-i ilmiyye-i kalemiyyeye) yetiştirilmesi için layıkıyla bir okul açılmadığından kalemlere alınmakta olan öğrenciler sekiz on yaşına kadar mahalle mekteplerinde yalnız Kur'ân öğrenmekte ve yazı yazmakta (sülüs karalama), buna karşılık Arapça ve Farsçaya dair hiç bir şey öğrenmedikleri gibi Dahiliye ve Hariciye nezaretlerinde gerekli ve mecburi olan matematik ve coğrafya gibi ilimlerin isimlerini bile duymamaktadırlar. Memur oldukları dairelerde bir miktar eğitim almakta iseler de ancak kabileyetleri ölçüsünde eğitilmeleri mümkün olmaktaydı ve bu türde eğitilebilenler yok denecek kadar azdı. Bu katiplerin eğitimini bir nizama koymak üzere Padişah'ın emri ile bir düzenlemeye gidilecektir. Bu hayırlı iş için Bâb-i Âli civarında bir yer temin edilecektir.

Bu okul içinde namaz kılmak için mescit şeklinde bir yer, Arapça, Farsça ve ilerde Fransızca derslerinin okutulacağı altı adet dershane, kütüphane, depo, yaklaşık olarak yüz öğrencinin yatabileceği kadar koğuş şeklinde bir yer, Arapça, Farsça ve Fransızca hocaları ile müdürün oturup istirahat edebilecekleri birer oda, sülüs, divanî, rik'a ve siyakat hocalarına yazı yazdırmak için uygun yer, talebeler için tenefüs yapabilecekleri ve kahve içebilecekleri oda ve mutfak yapılacaktır. Dershanelerde hocalar için döşemeli yüksek bir yer ve öğrenciler için de bir birinden takriben yarım metre (yarımşar veya birer zirâ7 irtifaında üç kat mukavves-üş şekil neşimenler) aralıklı oturaklar ve önlerinde çekmeceli rahleler yapılacaktır.

Bu okul üç sınıf olacak ve alınacak öğrenciler eğitim seviyelerine göre seçilecektir. Okul müdürlüğüne ikinci rütbeden tayin edilecek şahsa dört bin kuruş maaş verilecek, Arapça ve Farsça hocalarına ve sülüs, divani, rik'a, siyakat ve iyi yazı yazabilen bir hocaya ikişer bin kuruş maaş verilecektir. Yatılı öğrencilerin geceleyin nöbetini tutmak ve Müdüre yardımcı olmak üzere iki kişi ve bir kahvecinin beşer yüz kuruş maaşla istihdam edilmeleri, ikiyüzelli kuruş maaşla bir kapıcı, temizlik ve hocalar ile öğrencilerin alış verişlerini yapmak üzere yedi kişi yüzer kuruş maaşla, yüzelli kuruş maaşla bir aşçıbaşı, yüz kuruş maaş ile bir kalfa ve altmışar kuruş maaş ile iki çırak istihdam edilecektir. Ayrıca kütüphaneye hocaların uygun görecekleri yeteri kadar kitap satın alınacaktır.

Okula, Bâb-i Âlî ve Bâb-ı Defteri kalemlerinde bulunan stajer memurlar (şakirdan) ve çalışkan memurların çoçukları öğrenci olarak alınacaktır. Bu öğrenci alımında istekliler dilekçe ile Mekâtib-i Rüşdiye Nazırı'na müracaat edecek, durumları araştırıldıktan sonra uygun görülenler alınacaktır. Kalemlerden öğrenci olanların maaşları aynen devam edecektir. Bundan böyle memur olarak yalnız bu mektep mezunları alınacaktır. Ancak öğrenciler öncelikle kendi hocalarının imtihanlarından başarılı olduktan sonra memur olacakları dairelerin amirlerinin de katıldığı bir komisyon tarafından sınava tâbi tutulacaklardı ve ancak başarılı olanlar memur olarak alınacaktı.

100 yatılı ve 100 gündüzlü öğrenci alınacaktır. Yatılı olarak fakir ve kimsesiz olanlar ile durumu iyi olup evleri uzak olduğu için gelip gitmekte zorluğu olan öğrenciler alınacaktır. 18 yaşından küçükler ancak öğrenci olarak alınacaktır.

Mesai saatleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Cuma günleri tatil edilmişti ve diğer altı gün derslere devam edilecekti. Mesai güneşin doğuşundan bir saat sonra başlayacak ve akşam saat on buçuğa8 kadar devam edecektir.

Derslerin isimleri, okutulacak kitaplar ve nasıl okutulacakları da belirlenmiştir. Arapça dersleri Emsile'den başlanarak Kâfiye'ye kadar, Farsça dersleri Vehbi Tuhfe'sinden başlayarak Gülistan'a kadar okunacaktır. Bunların yanında yazı derslerinden sülüs, divanî, rik'a ve siyakat yazıları ile matematik ve geometri dersleri okutulacaktır. Ayrıca yetenekli olanlara mantık, maâni ve Farsçada Hafız ve Şevket divanları, Arapçada kafiyeden sonra Mizanü'l-Edep kitabı okutulacaktır. Mantık ilminden Risale-i Esiriye, maâni ilminden Telhis veya Mülahhasü't-telhis gibi metin kitapları ve akaidden bazı risaleler seçmeli olarak isteklilere okutulacaktır. Fransızca okutulması da kararlaştırılmıştır. Diğer derslerin okutulma gerekçeleri zikredilmezken Fransızca için matematik, geometri ve coğrafya kitaplarının okunabilmesinde gerekli olduğu belirtilmiştir. Fransızcanın öğretilmesine gramerlerinin benzer olmasından dolayı Arapça öğretildikten sonra başlanılması uygun görülmüştür. Fransızcanın öğretimi hususu da açıklanmıştır: Harfler öğretildikten sonra hikaye kitapları ile vakit geçirilmeyerek gramerin öğretilesini müteakip geometri, ufak coğrafya, tarih ve politika kitaplarının okutulması uygun görülmüştür. Tarih, coğrafya ve siyasetle ilgili dersler konulmamış olmakla birlikde Fransızca dersinin içinde, dar kapsamlı da olsa bu derslerin verilmesi hedeflenmiştir.

Okulda disipline, ahlaki ve dini terbiye ile ibadetlere de önem verilmiştir. Okula devamda düzenli yoklama esası getirilmiştir. Mazeretsiz yere okula gelmeyenlere ceza verilmesi ve bunda ısrar edenlerin okuldan uzaklaştırılması uygun görülmüştür.

Okulda okuyan öğrenciler her sene düzenli olarak sınava alınacaklardır. Vezirler, vekiller, alimler, Meclis-i Ahkam-i Adliye ve Dar-ı Şura-i Bâb-i Âlî'de görevli olanların huzurunda, öğrenciler okudukları derslerden imtihan olacaklardır. Sınavlarda birinci olan öğrencilere iftihar nişanı olarak altından bir madalya ve beşyüz kuruş, ikinci olanlara daha düşük madalya ile dörtyüz kuruş, üçüncü olanlara daha düşük nişan ile üçyüz kuruş ve bundan sonra başarılı olan öğrencilere sınıflarına göre birinci sınıfdaki öğrencilere yüzelli, ikici sınıftakilere yüz ve üçüncü sınıftakilere elli kuruş verilmesi teşvik olarak uygun görülmüştür. Sınavlarda hiç bir şekilde kayrılma, hatır ve gönül ile hareket edilmesinin yasak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Fransızca sınavına okul hocalarından başka hariciyede çalışıp dil bilen memurlardan ve diğer yüksek okullardaki Fransızca hocalarının da çağrılması uygun görülmüştür.

Yatılı kalan öğrencilerin yiyecekleri, giyecekleri ve kırtasiye masraflarının da devlet tarafından karşılanması esası getirilmiştir. Nizamname'de senelik verilecek giyim elbiseleri tek tek sayılmıştır. Kişinin senelik ihtiyacı doğrultusunda iç çamaşırdan paltoya kadar yeterli miktarda elbise, ayakkabı ve

temizlik için havlu verilmiştir. Kırtasiye olarak yeterli miktarda kalem, kağıt, mürekkep ve lazım olursa firenk (Avrupa) mürekkebi verilecektir. Yiyecek ekmekten başlayarak et, sebze, meyve, tatlının çeşitleri sayılarak miktarları da belirtilmek suretiyle yazılmıştır. Ayrıca öğrencilere maaş da verilmiştir. Bu maaş asakir-i mansure erlerininki kadardır.

Okuldaki müdürün, hacaların, öğrencilerin ve diğer çalışanların maaşları ile tüm diğer masrafların karşılanması için bazı gelirler Mansure Hazine-i Celilesi'ne bağlanmıştır. Çünkü bütün bu giderler Mansure Hazinesi tarafından ödenecektir.

Giderlere karşılık bir hayli gelir bağlanmıştır: Vefat etmiş Kadızâde Tahir Efendi'nin geçimi için elinde bulunan Dimetoka ve Lefkoşe kazalarının gelirleri, Dimetoka kazasının aylık 2500 kuruş ve altı ayda bir defa alınan 10.000 kuruş geliri ve Lefkoşe kazasının aylık 2500 kuruş ve altı ayda bir defa alınagelmekte olan 13.500 kuruş geliri, Çelebi Mustafa Paşazâde müteveffa Bekir Bey'in elinde bulunan ve geliri 1255 senesi Receb'ine kadar çok olan borçlarına gidecek olan evlatlarına bırakılmış Pıravişte kazası geliri, aylık 800 kuruş ile altı ayda bir defa alınmakta olan 800 kuruş, toplam senelik 11.200 kuruş gelir Mansure Hazinesi'ne bağlanmıştır.

Nizamname'de Mekteb-i Maarif-i Adliye olarak Padişah II. Mahmud tarafından isimlendirilen bu ilk Rüşdiye mektebinin açılma tarihi kesin olarak belirtilmemekle birlikte yapılmakta olan mekteb binasının bitiminde derslere başlanacağı belirtilmektedir. 9

Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin eğitimi için Bâb-i Âlî semtine yakın Bâb-i Defteri, Topkapı Sarayı'na nakledilerek binasının tahsis edilmesi tasarlanmış ise de Bâb-i Âlî 20 Ocak 1839 (5 Zilkade 1254) tarihinde yandığı için memurlar bu binaya nakledilmişlerdi. Bunun üzerine Okul, Sultan Ahmed Camii hünkâr mahfilinde açılmıştır.10 Bâb-i Defteri binasının okul binası olarak tasarlanması, bunun yanında Hüdavendigâr Halid-i İşyan'ın bir terbiye hanesinin bulunmamasından dolayı öğrencilerin bu zatın maneviyatından faydalanmaları niyeti ile idi. Zaruretden dolayı önce geçici olarak bina Bâb-i Âlî binasının yapılmasına kadar tahsis edilmiş ise de daha sonra bu bina Bâb-i Âlî'ye misafirhane yapılmıştır. Okul, Sultan Ahmed Camisi'nde devam etmiştir.11

Sultan II. Mahmud, Mekteb-i Maarif-i Adliye'yi resmen açmıştı. Fakat fiilen okulun açılıp derslerin başlamasına ömrü vefa etmemişti. Zira Sultan II. Mahmud, 1 Temmuz 1839 tarihinde vefat etmiş ve okulda dersler ancak 40 gün sonra başlayabilmişti. Okulda derslerin başladığını doğrudan bildiren bir belgeye rastlayamadık. Ancak okulun tutulan yoklama listelerindeki tarih 11 Ağustos 1839'dur (Gurre-i Cemaziyelâhir 1255). Bu yoklama listelerinin ilk yoklama listeleri olduğu kuvvetle muhtemeldir. Arşiv belgeleri arasında bulduğumuz bu ilk yoklama listeleri üç adet olup Cemaziyelâhir ayının başından itibaren yazılmıştır. Yoklama listesinin baş tarafında, Şakirdan-i Mekteb-i Maârif-i Adliye-i Şâhâne ve Gurr-i Cemaziyelâhir (1) 255 tarihi yazılmıştır. Yoklama listelerine isimler tek tek yazılarak ayın mesai günlerinin yoklaması alınmıştır. Es'at Efendi tarafından hazırlanan Nizamnamede sadece Cuma gününün tatil olacağı ve diğer günlerde ders işleneceği kaydedilmiş ise de bu yoklama listelerinde beş gün yoklama alınmış ve iki gün boş bırakılmıştır. Bu iki günün tatil olduğu anlaşılıyor. Bu yoklama listelerine göre Cemaziyelâhir ayının ilk günü pazartesi günü olduğu

için yoklama da pazartesinden başlamıştır. Cuma ve Cumartesi günleri tatil edilmiştir ve okulun eğitimi bundan sonra devamlı pazardan başlayıp cumaya kadar devam etmiştir.12 Yirmi isimlik olarak çizilen yoklama listesi her bir sınıfa ayrı ayrı düzenlenmiştir. Elimizde bulunan aynı tarihli üç listenin birinde yirmi diğer ikisinde on dokuzar isim vardır. Okula ait bulabildiğimiz üç yoklama cetvelinde 58 öğrencinin ismi vardır.13 Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin sadece bu kadar öğrenci ile eğitime başladığı konusunda, elimizde, kesin bir şey söylemek için herhangi bir belge mevcut değildir. Ancak okula büyük bir rağbet olduğu gerçektir.

Mezun olanlar memur olarak atandıklarından kısa zamanda büyük bir rağbet ve katılım olmuş olan okulun mevcudu plânlananın çok üstüne çıkmıştır. Öyleki yüz yatılı yüz de gündüzlü olmak üzere ikiyüz öğrencinin eğitimi hedeflenmesine rağmen 8 Eylül 1839 (28 Cemaziyelâhir 1255) tarihinde okulun öğrenci mevcudu 600'u aşmıştır.14

Mekteb-i Maarif-i Adliye'de eğitim başladıktan sonra büyük katılımın karşısında Sultan Ahmet Camii'ndeki okul kifayet etmemişti. Bu sırada Süleymeniye Camii'nde de ikinci bir şube açılmıştır. Bu şubeye Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye ismi verilmiştir. Bu okula da ayrıca hocalar tayin edilmiştir.15

Padişahlar tarafından büyük camilerin yanlarında yaptırılmış olup Mekâtib-i Selâtin denilen sıbyan mektebleri vardı. Bu mektebler binaca elverişli olduklarından yeni açılan bu iki okula ve daha sonra çoğalacak olan diğer rüşdiyelere bu mektepler tahsis edilmiştir.16 Layiha'da da bahsedilen bu selâtin mekteblerine üç beş defa Kur'an-ı hatim edenler alınıyordu. Sultan Ahmet Camii'nde ve Süleymaniye Camii'nin yanında bulunan bu sultan mektebleri yeni açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-i Edbiye-i Adliye'ye tahsis edilmişler ve sultan mektebleri ise bu rüşdiyelerin ilk kısmı olarak muhafaza edilmişlerdir.

Böylece yeni açılan bu mektebler iki kısımdan oluşmakta idiler. Birincisi Layiha'da sınıf-ı sâni denilen ve yeni açılan rüşdiye kısmı, ikincisi ise bunun ilk kısmını oluşturan ve Layiha'da selâtin mektebi denilen hazırlık kısmı idi. Birinci kısım 4 yıl, rüşdiye kısmı ise 3 yıldır. Bu ilk hazırlık kısmında okuyan öğrencilere mülâzim17 denilmektedir.18 Zaten bu mülazimlerin okuma süreleri de sıbyan mekteblerinin süreleri ile aynıdır.19

Nizamname'de de kararlaştırıldığı gibi okulun iki tip öğrencisi vardı. Stajer memurlar ve dışarıdan alınan öğrencilerdi. Kalemlerdeki stajer memurlar listelerle sunuluyor ve okula kaydediliyordu. Dışarıdan alınan öğreciler ise dilekçe ile Mekâtib-i Rüşdiye Nazırı'na müracaat ediyor ve onun uygun görmesi ile deftere kaydedilerek talebe yazılmakta ve nizamnamede belirtildiği şekliyle aylıklarını almakta idiler. Okula kayıt olmak için müracaatler Muharrem 1255 (Mart 1839) tarihinde başlamıştır.20

İlk açılan okulun resmi ismi Mekteb-i Maarif-i Adliye olmasına karşılık halk arasında Mekteb-i İrfaniye veya Mekteb-i İrfan isimleri de kullanılmıştı. Hatta Devletin resmi Vak'a Nüvisi Lütfi Efendi, Mekteb-i İrfan tabirini kullandığı21 gibi okula kayıt olmak için dilekçe verenlerin de Mekteb-i İrfaniye tabirini kullandıkları görülmektedir.22

Mekâtib-i Rüşdiye Nazırlığı'na İmam-zâde Mehmed Es'âd Efendi hatt-i hümâyünla resmen tayin edilmiştir. Bu arada Mekteb-i Maarif-i Adliye Müdürlüğüne ilk olarak kimin tayin edildiği hususunda bir belgeye rastlayamadık. Ancak 15 C 1257 (5 Temmuz 1841) tarihli Takvim-i Vekayi'de okul müdürü olan Nesim Efendi'nin görevden ayrıldığı ve yerine Dahiliye Kalemi halifelerinden Neş'et Efendi'nin müdürlüğe getirildiği yazılmaktadır.23 Neş'et Efendi'nin ne zaman görevden ayrıldığını tesbit edemedik. Fakat ondan sonra Hacı Mahmud Efendi okul müdürlüğüne getirilmiştir. Hacı Mahmud Efendi de tembelliği ve kötü hareketlerinden dolayı 25 Ağustos 1843 (28 B 1259) tarihinde Es'âd Efendi'nin teklifi ile görevden alınarak yerine Mekatib-i Rüşdiye Baş Katibi Mehmed Latif Efendi getirilmiştir.24

Her iki okulun ilk imtihanı 1 Mayıs 1841 (9 Rebiülevvel 1257) tarihinde Sultan Ahmed Camii'nde yapılmıştır. Başta Padişah olmak üzere Şeyhülislâm, Sadrazam, diğer vekiller, ulema, Meclis-i Ahkâm-i Adliye azaları ve İstanbul Kadısının izleyici olarak katıldığı imtihanla okullar ilk mezunlarını vermiştir. İmtihanda başarılı olanlara Padişah tarafından hediyeler verilmekle birlikte mezun olan öğrenciler hemen devlet dairelerinde memurluğa başlamışlardır.25 İmtihan listelerine göre Mekteb-i Maarif-i Adliye'de 212, hazırlık kısmında 113 öğrenci ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiye-i Adliye'de 41, hazırlık kısmında 44 öğrencisi vardır: 26

Tablo 2: Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye Öğrencileri

Sınıflar	Öğrenci Sayıları
Birinci sınıf	16
İkinci sınıf	14
Üçüncü sınıf	11
Mülâzim-i evvel	10
Mülâzim-i sâni	10
Mülâzim-i salis	7
Mülâzim-i rabi	7
Toplam	74

Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye devam eden öğrenciler daha çok paşa ve bey çocukları olduğu halde Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye'ye devam edenler daha çok esnaf ve sanatkar çocukları idi.27 İbrahim Halil Aşçı Dede'nin anlattığına göre bu okullardan mezun olup imtihanla memur olanlar memur oldukları dairelerde diğer memurlara nazaran daha üst bir mevki almaktaydı. Nitekim Aşçı Dede Bâb-ı Seraskeri'de memur olduğu zaman, onu diğer memurlar gibi yerdeki mindere oturtmayıp yukardaki mindere oturtmuşlardır.28

Bir yıl sonraki imtihan 22 Nisan 1842 (10 Rebiülevvel 1258) tarihinde yapılmıştır.29 İmtihanın yapılması için 28 Mart 1842 (15 Safer 1258) tarihinde Padişah'ın iradesi çıkmıştır. Bu seneki imtihan cetvelinde, geçen yılınkine göre sınavda başarılı olanlara verilecek para ödülleri de sınıf sınıf yazılmıştır.

İkinci yılda öğrenci sayısının da önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Bu seneki imtihanda başarılı olan öğrencilerle birlikte mekteb çalışanlarına da para ödülleri verilmiştir. 1257 senesi sınavında sınıflar yazılırken 1258 senesi sınavında Mekteb-i Ulûm-i Edebiye-i Adliye için yine sınıflar yazılmış, ancak Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinin sınıfları yerine o sınıflarda okudukları dersler yazılmıştır. Yine sınav cetvellerinde görüldüğü gibi memur (katip) olan öğrenciler sadece Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye devam etmektedirler. Her iki imtihan cetvellerinden anladığımıza göre okullardaki sınıfların dizimi 3, 2, 1 şeklinde büyük sayıdan küçüğe doğru yükselmektedir. Birinci sınıfa (sınıf-ı evvel) gelenler son sınıf olmaktadır. 1258 sınav cetviline göre sınıfların mevcutları ve aldıkları ödülleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerine toplam 18. 245 kuruş, Ulûm-i Edebiye öğrencilerine de toplam 3.685 kuruş ödül verilmiştir. Okullardaki hocalara ve diğer hizmetlilere de ödül verilmiştir. Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin 8 hocasına 300'er kuruş, 10 hademesine de 100'er kuruş, Ulûm-i Edebiye'nin 2 hoca ve bir müavinine toplam 750 kuruş verilmiştir.30 Buradan okullarda bulunan görevliler hakkında da bilgi sahibi olmaktayız.

Tablo 4: Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye Öğrencileri

Sınıflar	Öğrenci ödülü	Öğrenciler
Birinci sınıf	80	15
İkinci sınıf	60	9
Üçüncü sınıf	50	13
Mülazim-i evvel	40	9
Mülazim-i sâni	30	11
Mülazim-i salis	25	13
Mülazim-i rabi	20	14
Toplam	84	

1258 (1843) yılında da aynı şekilde sınav yapılmış ve sınavda başarılı olanların sayıları ile birlikte ödülleri de yazılmıştır. Yalnız 1259 yılı sınav listesine göre öğrenci sayısında önceki yıla nazaran bir miktar azalma olmuştur. Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin 1258'de 405 olan öğrenci sayısı 1258'de 375'e düşmüştür.31 Öğrenci sayısının azalması medrese veya camilerde ders okuyan

öğrencilerin önce buraya kayıt olup bir müddet okuduktan sonra bu okulların seviyesinin kendilerine göre daha düşük olması nedeni ile ayrılmaları olmuştur. Bunlardan birisi de Mithat Paşa'dır. Mithat Paşa, Bâbı-âlî kaleminde memur ve Bayezıt Camii'nde ders okurken Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin açılması ile oraya gönderilmiş, bir yıl devam etmiş ancak buradaki dersleri kendinin daha önce okuyup bitirmiş olduğundan bu okuldan ayrılmış ve camideki derslere devam etmiştir.32

Yeni Osmanlı büroksasisi için memur yetiştirmek gayesiyle kurulan gerek Mekteb-i Maarif-i Adliye gerek Ulûm-i Edebiye, Tanzimat adamlarının bir çoğunu yetiştirmiştir. 1857 (1273) tarihinde Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye bir Mekteb-i Maarif-i Adliye İdadisi ilave edilmiş ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiye-i Adliye ise kapatılmıştır. 1862 (1279) tarihinde de Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mahrec-i Aklam'a çevrilmiştir.33

Nizamname'de yazıldığı ve sınav listelerinden de anlaşılacağı gibi bu okullara alınan öğrenciler seviyelerine göre sınıflara kaydedilmekte idiler. Bu iki okul ilk yıllarında medrese usüllerinin dışına çıkamamıştır. Dersler Arapça ve Farsça dersleri olarak eski sistemdeki gibi yoğunlaşmıştı.Yeni olarak Fransızca dersi eklenmiş ise de bu derse de gerektiği kadar önem verilmediği sınav listelerine alınmadığından anlaşılıyor. Tarih ve coğrafya dersleri ise doğrudan proğramda yer almıyarak ancak ileri düzeyde Fransızca öğretilirken tarih ve coğrafya kitaplarının okutulması öngörülüyordu. Ancak 1847 tarihinde yeni rüşdiyelerin açılması ile bu iki okulun ders programlarında da değişikliğe gidilmiştir. Ubicini'nin 1850 tarihi itibariyle yazdığına göre Arapça, Farsça, güzel yazı, tarih ve coğrafya dersleri okunmaktadır.34

Bütün bu olumsuzluklara rağmen bu iki okulun açılıp yeni bir sistem içinde derslere başlaması ve yıllık olarak bütün sınıfların imtihana tâbi tutulması önemli bir adımdı. Değişimlerin bir süreç olduğunu göz önüne aldığımızda ise daha sonraki daha başarılı okullar için bir başlangıç olması itibariyle bu okulların açılması önemli gelişmeler idi.

B. Yeni Rüşdiyelerin Açılması

Bahsettiğimiz bu iki okul Bâbıâlî'ye memur yetiştirmeye devam ederken yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat devrinin reformlarına ışık tutmaktan uzaktı. Nitekim bunu en iyi farkeden Padişah Abdülmecid olmuştu. Padişah, Bâbıâlî'ye mütad ziyaretlerinden birini yaparken, 13 Ocak 1845 (4 Muharrem 1261) tarihinde yayınladığı bir hatt-ı hümâyunla ülkede uygulamaya konulan reformlardan askeri reformların dışında hiç birisinin istenilen düzeyde olmadığından ve aslında askeri reformların da güçlü ve ileriye dönük bir şekilde devamlılığının diğer reformların başarılı olmasına bağlı olduğunu vurgulayarak, bu durumun kendisini fazlasıyla üzdüğünü ve düzeltilmesi için ne gerekiyorsa yapılmasını emretmiştir. Ayrıca Padişah, reformların önündeki en büyük engel olan cehaletin ortadan kaldırılması ve memleketin ma'mur bir hâle getirilmesi için ülkenin gereken yerlerinde mektebler açılması gerektiğini de sözlerine eklemiştir.35

Padişah'ın bu direktifi üzerine harekete geçilmiştir. 1 Mart 1845 (21 Safer 1261) tarihinde Meclis-i Muvakkat-ı Maarif kurularak eğitimde yapılacak reformları plânlayan layihalar hazırladı. Birinci

layihada sıbyan mekteblerinin düzeltilmesi ele alınmıştır. İkinci layiha orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılması ile ilgilidir. Bu layihada rüşdiye mekteblerinin, dini usüller çerçevesinde tüm toplum için öğrenmesi zaruri olan ilim ve fennin, faydalı olacak bir surette ve zamanın ihtiyaçlarına göre düzenlenip ıslah edilmesi gerektiği yazılmıştır. Üçüncü layihada ise yatılı olması tasarlanan Darülfünün'un kurulması ele alınmıştır. Sonuç olarak ise bütün bu düzenlemeleri yapmak üzere daimi bir Meclis-i Maarifin kurulması teklif edilmiştir.36 Eğitim reformlarını tasarlayıp plânlamak üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye 27 Haziran 1846 (3 Receb 1262) tarihinde kurulmuştur. Bu meclisin kaleme aldığı nizamname doğrultusunda Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi değiştirilerek yerine sıbyan mekteblerinin idaresini de içine alan Mekâtib-i Umumiye Nezareti 31 Aralık 1846 (12 Muharrem 1263) tarihinde kurularak Nazırlığa yine Es'ad Efendi ve Muavinliğe de Kemal Efendi getirilmiştir.37

Es'ad Efendi ve muavini Kemal Efendi, alınan karar gereği, ilk önce mekteplerin vakıf gelirleri, yer ve mevkilerine göre hangilerinin sıbyan, hangilerinin rüşdiye mektebi olacağını tesbit etmek ve ayırt ederek nizama sokmak, aksaklıklarla yapılması gerekli işleri Meclise bildirmek görevleri ile işe başlamaları kararlaştırıldı. Bu kararda okulların sureleri ve alınacak öğrencilerin nitelikleri de belirlendi. Sıbyan mekteplerine 6-10 yaş arası çocukların, rüşdiye mekteplerine de 10 yaşın üzerinde bulunanların devam etmesi, velilerin 6 yaşını doldurmadan 4 ve 5 yaşındaki çocuklarını okula kaydettirebilmeleri mümkün kılınmıştı. Fakat 6 yaşını geçmesine rağmen çocuğunu okula vermeyenlerin cezalandırılması, bu gibileri araştırmak ve Meclis-i Maarife bildirmek üzere memurların görevlendirilmesi, ekonomik gücü yerinde olanların çocuklarını okula verirken yapılan töreni icra etmeleri gereklidir. Öğretim süreleri sonunda her iki mektep öğrencilerinin sınavlarının yapılarak başarılı olamayanların bir müddet daha okula devam etmeleri, rüşdiye mekteplerinde sıbyan mekteplerinde okutulan derslerin seviyesinin biraz daha üzerinde akaidden Birgivi Risalesi, sarf ve nahv derslerinin okutulması karalaştırılmıştır.38

Bir yıl sonra 26 Aralık 1847 (18 Muharrem 1264) tarihinde Meclis-i Maarif-i Umumiye Riesi Emin Paşa'nın Rumeli ordusu müşirliğine tayin edilmesiyle Es'ad Efendi, hastalığından kendi isteği ile meclis reisliğine, onun yerine ise muavin Kemal Efendi ve muavinliğe ise Hafız Vehbi Efendi getirilmiştir. Ancak nezaret müdürlüğe düşürülmüştür. 39

Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü'ne getirilmesinden sonra rüşdiyelerin geliştirilmesi, çoğaltılması ve yeni sistemde eğitime geçilmesi konularında somut adımlar atılmıştır. Sıbyan mekteplerinde gerekli reformlar yapılamayınca, Kemal Efendi, rüşdiye olabilecek sultan mekteplerini tesbit ederek buralarda rüşdiye mektepleri açılması yönüne gitmişti. Bu arada bu sıbyan mekteplerinin son sınıflarında okutulacak dersleri rüşdiye mekteplerinin ilk sınıfına ve darülfününda okutulacak derslere bir giriş mahiyetindeki dersleri de son sınıfına koyarak rüşdiye mekteplerini sağlam temellere oturttu.

Yukarıda bahsettiğimiz, alınan kararlar gereği olarak İstanbul'da rüşdiye olabilecek okullar tesbit edilmiştir. 1847 yılında başlangıç olarak İstanbul'da Davud Paşa, Bâyezid, Üsküdar, Tophane ve Bâbıâlî civarında Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.40 Ancak Davud Paşa

Rüşdiyesi, Nazperver Kadın Mektebi'nde diğerlerinde üç dört ay önce eğitim öğretime başlamıştır.41 Yeni öğretim yönteminin uygulandığı bu okulda altı ayda altı yıllık tahsil gerçekleştirilmiştir.42 Mekâtib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi, bu okulun başarısında ve daha sonra diğer okulların açılmasında büyük bir fedakârlıkla çalışmıştır. Davud Paşa Rüşdiyesi'nde Kemal Efendi'nin şahsi gayretleri ile bir kaç ayda bir kaç yıllık bilgiye sahip olunduğu görülünce halkta büyük bir ilgi oluşmuş ve bu mektebin mevcudu 100 öğrenciyi aşmıştır. Fakat okulun derslikleri kifayet etmeyince yeni derslikler ilave edilmek mecburiyetinde kalınmıştır.43

Kemal Efendi, Davud Paşa Rüşdiyesi'nde bizzat hocalık etmiş, okulda okutulmak üzere Farsça kitabını kendisi yazdığı gibi Türkçe ibare ve fen kitapları ve diğer bazı kitapları da güvendiği kişilere yazdırmıştır. Cevdet Paşa'da Malûmat-ı Nafia (faydalı bilgiler) kitabını yazmıştır. Avrupa'da tahsil görmüş olan Selim Sabit Efendi'de de rüşdiyeler için ihtiyaç duyulan çeşitli kitaplar yazmıştır.44

Davut Paşa Rüşdiyesi öğrencileri derslere başladıktan altı ay sonra Bâbıâlî'de 11 Temmuz 1848 tarihinde imtihan edilmişlerdi. Padişah da bu imtihana katılmıştır. Bu sınavda öğrencilerin az zamanda tahsillerini çok ilerlettikleri görülmüştür.45 Bu sınav sonunda Kemal Efendi'nin becerileri ve gösterdiği gayretler takdir edilerek kendisine nişan verilmiş ve müdürlük ünvanı takrar nezarete yükseltilmiştir.46

1848 yılında tamamının öğretime başladığı bu ilk beş rüşdiye okulu, numune olarak açılmıştı. Bu okulların eğitimi ise bir öğretmen ve öğretmen yardımcısı marifetiyle sürdürülmüştür. Başlangıçta öğrenci mevcutları 30-40 iken semeresi halk tarafından görülünce müracaat artmış ve okul mevcutları 100'ü aşmıştır. Fakat buna rağmen öğretmen sayısı artırılamamış, ancak öğretmen maaşları artırılarak öğretime devam edilmiştir. Başlangıçta öğretmenlere 300, yardımcılarına 150 kuruş aylık maaş verilirken öğrencinin artması üzerine bu miktar iki katına çıkarılmıştır.

Bu okullarda öğrencilere, Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imlâ ve gerekli fen dersleri okutulmaktadır.47

Bu okulların yaygınlaştırılmasına devam edilmiştir. Rüşdiyelerin 1850'de İstanbul'da sayıları 6'ya çıkarılmış ve öğrenci mevcudu 870 olmuştur.48

Bu yeni rüşdiyeler de öncekiler gibi iki kısma ayrılmış, birinci kısmı iptidai denilen ilk okul ve ikinci kısım ise esas rüşdiye kısmı idi. Zaten bunlar var olan sultan mektepleri düzenlenerek açılmıştır. Rüşdiyelerin eğitim öğretim suresi 4 yıl olduğu halde Darülmaarif açıldıktan sonra 6 yıla çıkarılmış. Ancak 1863 tarihinde 5 yıla indirilmiştir.49 Rüşdiyelerde bu gelişmelerle birlikte eğitimin ciddiyetini devam ettirmesi ve öğrencilerin teşvik edilmesi için yıllık sınavlara devam edilmiştir.50

Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi, okullar gelişip çoğaldıkça, rüşdiyelerin ders programlarında da önemli değişiklikler yapmıştır. 1850 yılında rüşdiyelerin programında Arapça ve Farsça kısılarak fen, matematik, coğrafya gibi dersler arttırılarak önemli ölçüde modernleşme yapıldığı görülmektedir. Ders programında değişiklik yapıldığı gibi derslerde teoriğin yanında uygulama da getirilmiştir. Yeni ders programında şu dersler yer almaktadır: 51

Türkçe

Arapça Coğrafya

Farsça Geometri

Matematik Peygamberler tarihi

Fizik Osmanlı tarihi

Astronomi Dünya tarihi

Nazır Kemal Efendi, bilgileri çerçevesinde yaptığı eğitim ile yetinmeyerek eğitim hususunda değişik sistemleri ve yeni gelişmeleri öğrenerek memlekete getirmek için 1850 yılında Avrupa'ya 8 aylık bir seyahat yapmıştır.52 Bilgi ve görgüsünü artırma ve eğitim öğretimde kullanılan araç gereçleri inceleme ve öğrenmesine bu süre yetmeyince suresi 4 ay daha uzatılmıştır. Kemal Efendi, bu seyahatında İngiltere, Belçika, Fransa ve Almanya'ya gitmiş, oralardaki okullarda, özellikle meşhur okullarda, incelemelerde bulunmuştur. Coğrafya dersinin öğretiminde haritanın faydaları konusunda bilgilerini geliştirmiştir. Daha önce Osmanlı okullarında harita bilinmekte ise de çok yaygın kullanılmamakta ve Fransızca olduğundan layıkıyle katkı sağlamamakta idi. Kemal Efendi, şimdi Paris'de Türkçe harita ve küre yapılabileceğini öğrenmiştir. Padişah'tan gerekli izin ve tahsisatı sağladıktan sonra, tüm mektepler, özellikle de rüşdiyelerde kullanmak üzere 200 harita ve küre ile gerekli kitaplar ve diğer eğitim araçlarını satın alarak memlekete getirmiştir.53

Eğitimdeki bu gelişmelere karşı zaman zaman gericilerin müdahaleleri de olmuştur ve bunların etkisinden bazı geri adımlar da atılmıştır. 1848 yılında Sadrazam Mustafa Reşid Paşa eğitimdeki gelişmeleri desteklemesinden dolayı, Reşid Paşa'nın rakibi ve Sarayın Damadı Sait Paşa tarafından kafirleri taklit etmekle suçlanarak sadrazamlıktan azlettirmiş ve yakın adamı İbrahim Sarim Paşa'yı sadrazam yaptırmıştır. İşte bu sırada Sait Paşa, rüşdiyelerde coğrafya derslerinde uygulama olarak yapılan harita çalışmalarını çocuklara ressamlık öğretiyorlar diye yaymıştır.

Okullarda harita çalışmaları yasak edilecek haberleri yayılınca Mekâtib-i Umumiye Muavini Vehbi Molla, haberlerden korkarak okulların kapatılmasını önlemek için okullarda ne kadar harita müsveddesi varsa yırtarak tuvaletlere atmıştır. Bereket versin bu durum çok uzun sürmemiş ve Reşid Paşa'nın yeniden Sadaret'e gelmesi ile düzelmiştir.54

C. Taşrada Rüşdiyelerin Açılması ve Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi

İstanbul'da rüşdiyeler epeyce gelişip yaygınlaşınca vilayetlerde de açılması plânlanmıştır. Vilayetlerde rüşdiye mekteblerinin açılması için ilk karar 1853 yılında alınmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kararı üzerine 2 Haziran 1853 (24 Ramazan 1269) tarihinde Padişah'ın iradesi ile 25 vilayette peyder pey rüşdiyelerin açılması kararlaştırılmıştır. Rüşdiye mektebi, İmparatorluğun Avrupa topraklarında İşkodra, Edirne, Yanya, Berat, Prezrin, Delvine, Sofya, Şumnu, Yenişehir, Selanik, Filibe, Ruscuk, Vidin, Üsküb, Manastır vilayetlerinde, Anadolu'da Konya, Ankara, Bursa, Trabzon,

Erzurum, Kastamonu, İzmir vilayetlerinde, Kıbrıs adasında Lefkoşe'de, Girit adasında Kandiye'de ve Midilli adasında açılması kararlaştırılmıştır.55

Ancak açılma kararı çıkan bu mekteplerin açılmasına üç yıl sonra 1856 yılında başlanmıştır. Rumeli'de kararlaştırılan mekteplerden bazılarını açmak üzere Mekâtib-i Umumiye Nezaret Muavini Vehbi Efendi görevlendirilmiştir. Onun bölgedeki teftişleri neticesinde 25 Ocak 1856 (24 cemaziyelevvel 1272) tarihinde, İşkodra, Yenişehir, Yanya, Delvine ve Manastır vilayetlerinde birer adet rüşdiye mektebi açılarak eğitim ve öğretime başlanmıştır. Bu okullar açılmakla birlikte Vehbi Efendi, buralara elif cüzü ve ahlak kitapları götürerek gerekli yerlerdeki öğrencilere dağıtmıştır.56

Vehbi Efendi, Rumeli'deki çalışmalarına devam etmiş ve 25 rüşdiye açılması kararlaştırılan yerlerde hızla bu okulları açmaya çalıştığı gibi bunların yanında mektep durumu rüşdiye açılmaya müsait olan başka yerlerde de okul açmıştır. 13 Şubat 1858 (28 Receb 1274) tarihinde Edirne, Filibe, Sofya, Selanik, Drama, Gelibolu, Berat, Prezrin'de bulunan mekteplerden şimdilik birinin düzenlenerek rüşdiye açılıp eğitim öğretime başlanması kararlaştırıldığı gibi diğer uygun yerlerdeki mekteplerin de düzenlenerek rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. Rumeli'deki okullara dağıtılmak üzere yine elif cüzü ve ahlak kitapları gönderildiği gibi Vehbi Efendi'nin büyük çabayla Rumeli'nin her tarafını dolaşarak uygun yerleri tesbit etmesi gayretinden dolayı taltif edilmiş ve yanına iki yardımcı verilmiştir. Bu açılan ve açılması uygun görülen mekteplerin tamir ve düzenlenme masrafları o mekteplerin vakıfları tarafından karşılanacaktır.57 1869 yılında çeşitli vilayetlerde 31 adet rüşdiye daha açılmıştır.58

1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, eğitim yönetimine, okullaşmaya ve eğitimin her kademesindeki eğitim öğretime yenilik getirdiği gibi modernleşmede gelecekteki hedefleri de belirlemiştir. Nizamname, rüşdiyelerin eğitim ve öğretimi ile yeniden yapılandırılması ve ülke genelinde açılacak yerlerin özelliklerini belirlemiştir.59

Beş yüz evden fazla olan kasabalarda, halkı sadece İslâm ise yalnız bir İslâm rüşdiyesi, yalnız Hıristiyan ise bir Hıristiyan rüşdiyesi açılacaktır. Halkı karışık olan yerlerde Müslümanlar ve Hıristiyanlar için birer rüşdiye yapılacaktır. Yalnız karışık kasabalarda ayrı rüşdiye açılması için azınlık olan halkın yüz haneden fazla olması lazımdır.

Rüşdiye okullarının inşası, öğretmen ve hademe maaşları ile diğer tüm masrafları vilayet maarif idarelerince karşılanacaktır. Yapılacak rüşdiye binaları, Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından verilecek plâna uygun olarak inşa edilecektir.

Her okulun öğrenci mevcuduna göre birer baş öğretmeni ve ikinci öğretmeni, bekçisi ve kapıcısı olacaktır. Baş öğretmeni 800 kuruş, ikinci öğretmene 500 kuruş, bekçiye 250 ve kapıcıya 150 kuruş maaş verilecektir. Diğer masraflar için dörder bin kuruş ki toplam her okulun giderlerine karşılık yıllık 40 000 kuruş tahsis edilecektir.

Rüşdiye okullarının eğitim öğretim suresi dört yıl olarak belirlenmiş ve bu sırada okutulacak dersler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Din dersi

Osmanlıca dil bilgisi

İmla ve yazı

Yeni usül üzerine Arapça ve Farsça

Defter tutmak

Hesap ilmi (matematik)

Hatt dersi

Geometrinin başlangıcı (Mebâdi-i hendese)

Umumi tarih ve Osmanlı tarihi

Coğrafya

Jimnastik

Okulun bulunduğu yerde kullanılan mahalli dil

Ticaretin yoğun olduğu yerlerde zeki ve istekli olan öğrencilere dördüncü sene Fansızca dersi

Din dersleri Müslümanların mezheplerine göre okutulacaktır. Hem din dersleri hem de fen dersleri her milletin60 kendi dilleri ile okutulacak ve kendi dil dersleri de okutulacaktır. Gayrimüslimlerin din dersleri kendi dini usülleri çerçevesinde ve kendi dini liderlerinin belirlediği şekliyle okutulacaktır.

Bu dersler günlere bölünerek okutulacaktır. Bölgelerin özelliklerine göre programda yazılan dersler ancak Maarif Nezareti ve Meclis-i Kebir-i Maarif'in kabulu ile değiştirilebilir.

Müslüman ve gayrimüslim okulların genel tatil zamanı Ağustos ayının başında başlar ve üçüncü haftasına kadar, yirmi gün devam eder. Her rüşdiyede Temmuz'un başında dersler kesilir, ortasına kadar 15 gün müzakereler yapılır ve ondan sonra son 15 gün sınavlar yapılacaktır. Müslüman rüşdiyelerinde Ramazanın üçüncü haftasından Şevvalin birinci haftası sonuna kadar 15 gün, Kurban bayramı için bir hafta ve normal eğitim zamanlarında Cuma günü tatildir. Gayrimüslim rüşdiyelerinde her milletin kendi özel gün ve bayramlarında tatildir. Müslim ve Gayrimüslim okulları Padişah'ın tahta çıkış gününde tatildir.

Rüşdiyelerde okuyup sınavları başaranlar sınavsız olarak İdadilere alınacaktır. Sınavları başaramayanlar isterlerse bir yıl daha okulda kalabilirler.61

Nizamnâme'nin eğitim örgütlenmesine getirdiği yenilikler ve okulların açılma esaslarını belirlemesi üzerine 1870 yılından sonra rüşdiyelerin açılmasında İstanbul'da ve özellikle vilayetlerde hızlı bir artış olmuştur.

Tablo 5: 1875 (1292) yılında İstanbul'daki erkek rüşdiyeleri ve öğrenci sayıları*

Rüşdiye isimleri	Öğrenci sayıları
Beşiktaş	135
Mahmudiye	103
Kapudan Paşa	107
Mirgün	88
Galata	152
Şehzâde	85
Fatih	195
Sütlüce	44
Üsküdar-ı Cedid	96
Beylerbeyi	61
Kanlıca	27
Tophanelioğlu	13
Feyziye	130
Bayezid	142
Zeyrek	96
Davud Paşa	124
Eyüb	62
Üsküdar-ı Atîk	148
Odabaşı	38

Sultan Selim	38
Toplam: 20 rüşdiye	1884

(*) M. Cevat, a.g.e., s. 144.

Tablo 6: 1875 yılında Vilayetler ve müstakil livalarda bulunan rüşdiyeler ve öğrenci sayıları*

Rüşdiye bulunan vilayet ve livalar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı
Zabtiye Nezareti	13	430
Edirne vilayeti	25	1389
Tuna vilayeti	44	2205
Bosna vilayeti	22	946
Selanik vilayeti	21	1134
Yanya vilayeti	12	577
Manastır vilayeti	13	866
Girit vilayeti	7	376
Cezayir-i Bahr-i Sefid	14	392
Bursa (Hüdavendigâr) vilayeti	25	1081
Aydın vilayeti	13	976
Konya vilayeti	16	987
Ankara vilayeti	15	1507
Sivas vilayeti	9	513
Kastamonu vilayeti	17	876
Trabzon vilayeti	9	753
Erzurum vilayeti	19	740
Diyarbekir vilayeti	16	813
Haleb vilayeti	11	528

Suriye vilayeti 11 524

Adana vilayeti 5 329

Bağdad vilayeti 8 351

Trablusgarb 4 123

Kıbrıs mutasarrıflığı 1 111

Canik (Samsun) mutasarrıflığı 3 130

Kudüs mutasarrıflığı 2 88

Zor mutasarrıflığı 2 5

Toplam 331 18 750(**)

(*) Cevat, a.g.e., s. 145.

(**) Bu öğrenci sayılarına 4 kız rüşdiyesi ve 4 darülmuallimin öğrencilerinin sayıları da dahildir. Vilayetlerdiki istatistikler verilirken birlikte verildiğinden okulları ayırdım, ancak öğrenci sayıları topluca verildiğinden ayırmak mümkün olmadı.

Bu istatistiklere göre İstanbul ve vilayetlerde 1875 yılı itibariyle 351 erkek rüşdiyesi ve bunlarda 20.634 öğrenci vardı. 1876 yılı istatistiklerinde okulların sayısı 423'e çıkmasına rağmen öğrenci sayısı 19.330'a düşmüştür.62 Tanzimat Devri'nde kızların eğitimine de önem verilerek kız rüşdiyeleri de açılmıştır.

D. Kız

Rüşdiyelerinin

Açılıp Gelişmesi

Osmanlı Devleti'nde kızların eğitimi sadece ilkokul seviyesinde sıbyan mekteplerinde erkeklerle birlikte karma olarak yapılmaktaydı. Ancak Tanzimat Devri eğitim yapılanmasında kızların da modern eğitimin içine alınması tasarlanmıştır. Erkek rüşdiyelerinin açılıp İstanbul'da yagınlaştırılması ve taşrada açılmaya başlamasından sonra kız rüşdiyelerinin de açılması düşünülmüştür. 31 Ekim 1858 (3 Rebiyülahir 1275) tarihinde Sultan Ahmed civarında Cevri Usta mektebi kızlara tahsis edilerek Kızlar Rüşdiyesi (İnas Rüşdiyesi) açılmıştır. Açılma kararında kızların ayrı ve kendilerine mahsus sanat (sanayi) öğrenmeleri için bir kız rüşdiyesinin şimdilik büyük gösterişten ve masraftan uzak olarak açılması yazılmıştır.63 Bu kız rüşdiyesine pek katılımın olmadığı anlaşılmaktadır.

Zira bundan dört yıl sonra 24 Haziran 1862 (26 Zilhicce 1278) tarihinde çıkarılan bir irade de daha önce İstanbul'da At Meydanı'nda bir mekteb tahsis edilerek Kız Rüşdiyesi açıldığı belirtilirken,

kızların eğitiminin dini bir görev olduğu konusu özellikle izah edilmiştir. Bu gerekçede, şimdiye kadar her ne kadar sadece erkekler için resmi okullar açıldı ise de esasında ilim tahsilinin kadın ve erkeklere farz ve borç olduğunun sağlam kaynaklarda delilleri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kadınlar eğitim görmeleri ile din ve dünya işlerini bilerek emre itaat edip yasak olanlardan sakınacaklardır. Bunun için daha önce At Meydanı'nda kızlara tahsis edilen okulun nizamnamesi yayınlanmış ve yeni usül eğitim bu okulda da uygulanmaya başlanmıştır. Kız çocuğu olanların bu okula göndermeleri uygun görülmüştür.64

Hükümet, halkın kız çocuklarını bu okula gödermesi için 26 Zilhicce 1278 (24 Haziran 1862) tarihli gazetelere ilan vermiştir. Bu ilanda, irade de yazıldığı gibi, okuyup yazmanın erkek ve kadınlara farz olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri, ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalarıyla iffetlerini koruyarak kanaat ehli olmalarıyla mümkün olacağı yazılmıştır.65 Bu ilk kız rüşdiyesinden sonra 1869 yılında İstanbul'da çeşitli yerlerde 7 adet daha kız rüşdiyesi açılmıştır.66

İlk açılan bu kız rüşdiyelerinde öğrencileri okutacak bayan öğretmen bulunamadığından nakış derslerini bayan öğretmenler, diğer dersleri ise erkek öğrenmenler okutmuştur. Bu okullara bayan öğretmen yetiştirmek üzere 1870 senesinde Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) açılmıştır.67

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, kız rüşdiyelerinin açılması ve öğretimini de esasa bağlamıştır. Buna göre kız rüşdiyeleri ancak büyük vilayetlerde açılacaktır. Halkı sadece İslâm veya Hıristiyan olan şehirlerde bir İslâm veya Hıristiyan okulu, karışık olanlarda ise ayrı ayrı iki okul açılacaktır. Ancak azınlık tarafı için 500 haneden sonra kız rüşdiyesi açılabilecektir.

Bu okulların öğretmenleri bayan olacak, ancak liyakatlı bayan öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli erkek öğretmenler tayin edilecektir.

Öğretim suresi 4 yıl olacak kız rüşdiyelerinin dersleri de erkeklerinkinden farklı olarak programlanmıştır.

Din dersi

Osmanlıca dil bilgisi

Arapça va Farsça gramer

İmla ve yazı

Edebiyat (Müntehebât-ı edebiye)

Ev idaresi (Tedbir-i menzil)

Muhtasar tarih ve coğrafya

Hesap ve defter tutmak

Nakış yapabilecek derecede Resim

Dikiş uygulaması (Ameliyat-ı hıyâtiye)

Müzik (zorunlu değil)

Din dersleri her mezhebin kendisine göre okultulacak, gayrimüslim okullarında Arapça ve Farsça dersleri yerine kendi lisanları okutulacaktır.

Kız rüşdiyelerinin ikiden dörde kadar öğretmenleri olacak, ayrıca dikiş ve müsiki için birer öğretmenleri ile bekçi ve kapıcıları olacaktır. Bu okullara sıbya mektebi diplaması olanlar imtihansız olarak, diplaması olmayanlar imtihanla alınacaktır.68

1874 yılında sayıları sekize çıkan kız rüşdiyeleri ilk mezunlarını da vermiştir. Bu sene Sultan Ahmed, Beşiktaş ve Üsküdar kız rüşdiyeleri mezun vermişlerdir.79

Tablo 7: 1875 yılında İstanbul'daki Kız Rüşdiyeleri ve Öğrenci Sayıları(*)

Okul ismi	Öğrenci sayısı
Sultan Ahmed	269
Şehzâde	44
Yusuf Paşa	135
Altay	103
At Pazarı	107
Üsküdar	88
Üsküdar'da Gülfem	152
İbrahim Paşa	85
Eyüp	195
Toplam	1178

(*) M. Cevat, a.g.e., s. 143.

1875 yılında vilayetlerden Bosna, Girit, Konya ve Trabzon'da birer adet kız rüşdiyesi vardır.70

E. II. Abdülhamid Devri'nde

Rüşdiyelerdeki Gelişmeler

Tanzimat Devri, eski sistem karşısında yeni okulları açmış olması, onları İstanbul ve taşrada başarıyla yaygınlaştırması ve son olarak kızların eğitimine el atarak onlar için açılan rüşdiyelerde de epeyce bir yol alınması ile eğitim alanında büyük başarı sağlamıştır. Ancak Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde öngörülen hedeflere ulaşamamış olması ise eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu süreç ise Padişah II. Abdülhamid tarafından tamamlanacaktır.71 Tanzimat Devri'nde daha çok okul açarak okul sayısını çoğaltmak hedeflendiğinden, okul binalarının el verişli olup olamadığına çok fazla dikkat edilmemiştir. Eski sıbyan mektebleri, bazı boş evler, konaklar ve benzeri yerler rüşdiye okulu yapıldığı için bu okullar için II. Abdülhamid Devri'nde yeniden binalar yapılmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında kaybedilen Tuna, Bosna, Hersek ve Sofya vilayetlerinde 75-80 rüşdiye elden çıkmış ve savaşın getirdiği mali bunalım ile bu yıllarda okullar ihmal edilmek zorunda kalınmışsa da daha sonra büyük bir eğitim hamlesi başlatılmıştır. Bu devirde rüşdiyelere büyük bir katılım yaşandığından mevcut okul binaları yetersiz kalmıştır.

Çünkü bu okulların öğrenci mevcutları, yukarıdaki tablolardan da görüldüğü gibi ortalama 40-50 cıvarında idi. Bunun için de büyük binalara ihtiyaç yoktu. Ama şimdi ortaya çıkan büyük ihtiyaç karşısında Hükümet, büyük ve müntazam binalar yaparak eski rüşdiyeleri buralara nakletmiştir. İstanbul'da bu yeni yapılan rüşdiyelerin bazılarına Merkez Rüşdiyesi denilmiştir. İstanbul'daki resmi rüşdiye sayısına bakıldığında Tanzimat Devri ile II. Abdülhamid Devri arasında bir fark olmamasına rağmen öğrenci sayılarında 3-4 kat artış olmuştur. Bu dönemde özel okullar da yagınlaştırılarak eğitimin yükünün kısmen varlıklı insanlar tarafından karşılanması sağlanmaya çalışılmıştır. Bunları da hesaba kattığımızda rüşdiyelerde okuyan öğrenci sayısı daha da artmaktadır.

İstanbul'da bu dönemde yapılan merkez rüşdiyeleri, Unkapanı, Bayezid, Mahmudiye, Fatih, Davud Paşa, Ayasofya, Üsküdar, Deşiktaş, Topkapı, Hamidiye merkez rüşdiyeleridir.

Hazırlık sınıfı olmayan ve sadece rüşdiye sınıflarından oluşan okulların çoğu bu devirde tamir edilmiş ve genişletilmiştir. Altunizade, Beykoz, Eğrikapı, Kadiköy'deki Hamidiye ve Numune-i Şükran-ı Hamidi rüşdiyeleri ise yeniden yapılarak öğretime açılmıştır.72 Yapılan bu eğitim yatırımlarının ihtiyaçları karşılamaktan uzak olduğunu farkeden Hükümet, mali yetersizlikten dolayı daha fazlasını da yapamadığından eksikliği özel okullarla karşılamaya çalışmıştır. Özel okullar teşvik edilerek çoğalmaları sağlanmıştır.

Rüşdiye seviyesinde özel okul açılmasına imkan tanınınca, her biri kendine özgü niteliklere sahip bir çok özel okul açılmıştır. Bunlardan bir bölümü dil öğretimine, bazıları da fen dalında özel öğretim uygulayarak öne çıkmaya çalışmışlardır.73

1903 yılında İstanbul'daki özel erkek rüşdiyelerin sayısı 28'e ve öğrenci mevcudu 3.500'e ulaşmıştır. Ayrıca kızlar için de 12 adet özel rüşdiye açılmıştır. Bunların yanında askeri rüşdiyeleri de sayarsak İstanbul'un rüşdiye seviyesindeki eğitim ihtiyacının büyük oranda karşılandığı söylenebilir.74

1909 yılı istatistiklerine göre, ki bu II. Abdülhamid'in devrildiği yıldır, İstanbul'da rüşdiye düzeyinde eğitim yapan 33 devlet, 39 özel okul olmak üzere toplam 72 rüşdiye vardır. Ayrıca

Soğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa, Topbaşı ve Eyüp askeri rüşdiyeleri buna eklenince bu sayı 76'ya çıkmaktadır. Bu rüşdiyelerin %80'e yakını 1877-1909 tarihleri arasında ya yeniden inşa edilmiş ya da tamir edilerek öğretime açılmıştır.75

Vilayetlere gelince 1877 yılı itabarıyla 400 civarında olan rüşdiyelerin bir kısmı 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında kapanmış veya elimizden çıkmış ve rüşdiye sayısı 277'ye düşmüştür. 1878 yılından itibaren rüşdiyelerin yeniden açılmasına hız verilmiş ve eski sayıya ulaşılmıştır. Fakat 1880 yılından sonra idadilerin önem kazanmasıyla rüşdiyelerin sayısında düşüşler görülmüştür. 1889 yılında alınan bir kararla mali yetersizlik nedeni ile idadi bulunan yerlerdeki rüşdiye okullarının kapatılarak tahsisat ve öğretmenlerinin idadilere nakledilmesi ve rüşdiye seviyesinde eğitimin de bu idadilere sınıf ilave edilerek yerine getirilmesi kabul edilmiştir. İdadilere rüşdiye eğitimi için duruma göre iki veya üç sınıf ilave edilmiştir. Aynı yıl 22 rüşdiyenin kapandığı görülmektedir.

Rüşdiye okullarının sayısının azalmasına rağmen rüşdiye öğrenimine zarar gelmemiştir. 1888 yılına kadar rüşdiyelerin sayıları Tablo 8 gibi gelişmiştir:76

Tablo 8: 1888 yılına kadar rüşdiyelerin sayıları

Bölgeler	1881	1883	1885	1887	1888
Anadolu	195	230	239	261	266
Rumeli	69	63	80	91	96
Ege adaları	7	8	8	10	10
Arabistan	37	45	47	59	56
Girit	12	12	12	-	-
İstanbul Şehremaneti	11	11	11	12	12
Toplam rüşdiye sayısı	331	369	397	433	440

Tablo 8'e göre 1888 yılına kadar hem rüşdiye okul sayısında hem de öğrenci sayısında sistemli bir artış vardır. Ancak 1889 yılından sonra rüşdiyelerin idadiler çatısı altında birleştirilmesi ile istatistiklerde rüşdiye sayısı azalacaktır. Fakat genel olarak eğitim öğretim geliştirildiğinden bu seviyedeki öğretimde yine de yükselme olacaktır.

Bu düzenlemeler ile rüşdiye açılmasındaki isteği daha çok idadilere kaydırılmış olmasına raşmen 1906-1907 öğretim yılında İstanbul ve vilayetlerdiki rüşdiyelerin sayısında 1888 yılına göre büyük bir artış olmuştur.

Bu rüşdiyelere İmparatorlukta bulunan 25 adet askeri rüşdiyeyi de eklersek tüm ülkede 1908 yılında 639 rüşdiye bulunmaktadır.

Tüm okullarda olduğu gibi rüşdiyelere de, Maarif Nizamnamesi'nden sonra II. Abdülhamid Devri'nde köklü bir değişiklik getirilmiştir. 1869 Nizamnamesi'nin artık ihtiyaçlara cevap veremediği gerekçesi ile 1881 yılından itibaren programın değiştirilmesi yönünde raporlar yazılmaya başlanmıştır. Abdülhamid Devri'nde, tüm okullar gibi rüşdiyelerin programları da sık sık değiştirilmiştir. 1892 yılında rüşdiyeler idadiler (lise) ile birleştirilerek, öğretim süreleri 3 yıla indirilmiştir. Ancak yine de müstakil 4 yıllık rüşdiyeler İmparatorluğun çeşitli yerlerinde mevcuttur. Ayrıca bu devirde rüşdiye programına Türkçe dersi oldukça yoğun bir şekilde konulmuştur.

Bu milli kültürümüze verilen önemi gösterdiği gibi kültürün gelişmesini de sağlamıştır. Din derslerine de daha fazla yer verilmiştir. Din dersleri, temel dini bilgileri içeren ilmihal ve insanları terbiye edecek olak ahlak dersleri olarak programlarda yer almıştır. Din derslerinin artırılması gerekçesi ise "İslâm medeniyetinin ilerlemeye engel değil, belki fazlasıyla uygun olduğu inancını yerleştirecek eserlerin öğrencilere okutulması" şeklinde açıklanmıştır.77 Hem programa konan ilmihal ve ahlak derslerinin mahiyetine hem de derslerin konuluş gerekçesine bakıldığında toplumun aydınlatılması, cehaletten kurtarılarak hurafelere kapılmaması ve dünya medeniyetine entegre olarak ilerici, değişmelere açık olarak yetiştirilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

İstanbul'da bulunan rüşdiye okullarındaki derslerin öğretmenleri 1903 (1321) yılında alanlarına göre ayrı ayrı mevcuttur. Buna göre müdür, muallim-i evvel (birinci öğretmen), muallim-i sânî (ikinci öğretmen), muallim-i salis (üçüncü öğretmen), rik'a husn-ı hat, lisan-ı osmani, farisi, resim, riyaziye, coğrafya, hat-ı sülüs öğretmenleri mevcut olup, ibtidai (ilkokul) kısmında da muallim-i evvel, muallim-i sâni ve muallim-i salis olarak üç veya dört öğretmen vardır.78 1903 yılında İstanbul rüşdiyelerinde öğrenci sayılarına göre, alan bilgisi ve sınıf öğretmenleri olarak her bir okulda 8 ile 15 arasında değişen öğretmen vardır.79

II. Abdülhamid Devri'nde tüm eğitim öğretimde olduğu gibi rüşdiyeler de nitelik ve nicelik yönünden mümkün olduğu kadarıyla en iyi şekilde geliştirilmiştir. 1869 Nizamnamesinin eğitimin yaygınlaştırılmasına yönelik getirdiği ilkeler de ancak bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Hatta bu dönemdeki eğitim seferberliği sayesinde yetiştirilen eğitimli genç kadrolar kurulacak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de kadrolarını oluşturacaktır.

F. II. Meşrutiyet Devri'nde

Rüşdiyelerdeki Gelişmeler

Rüşdiye mekteplerinde II. Meşrutiyet Devri'nde de yapı ve program değişiklikleri yapılmıştır. Gerek Tanzimat Devri'nde gerekse Abdülhamid Devri'nde rüşdiyeler ortaöğretim kademesinde yer alırken II. Meşrutiyet Devri'nde giderek ilköğretim kademesine geçirilmişlerdir. Maarif Nazırı Emrullah Efendi, 1910 yılında Meclis-i Mebusan'a sunduğu "Tedrisat-i İbtidaiye Kanunu Layihası"nda rüşdiye okullarını ilköğretimin yüksek kısmı olarak nitelenmiştir.

Bu tasarı ancak 1913 yılında kanunlaşabilmiş ve rüşdiyeler iptidailerle birleştirilmişlerdir.80 Bu yeni duruma göre sınıf-ı mütemmime (tamamlama sınıfı) olarak adlandırılan rüşdiye sınıfları ilköğretim

ile ortaöğretim okulları olan idadiler arası kabul edilmiştir. Bu tamamlama sınıfları ilköğretim bilgisini tamamlar ve öğrencileri ortaöğretime hazırlar.81 Rüşdiyelerin iptidailerle birleştirlmelerine rağmen Abdülhamid Devri'nde açılıp bu devirde de varlığını sürdüren yedi yıllık idadilerin ilk üç yılı rüşdiye eğitimini vermeye devam etmekteydi.82

II. Meşrutiyet Devri'nde kurumsal değişiklere uğrayan rüşdiyelerin programlarında da önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu yeni duruma göre üç yıl olan rüşdiye okulları ve sınıflarında fen ve sayısal dersler daha ağırlık kazanmıştır.

Tablo 11: 1911 yılında rüşdiye okullarında okutulan ders programı

Birinci yıl dersleri	İkinci yıl dersleri	Üçüncü yıl dersleri
Kur'ân-ı kerim	Kur'ân-ı kerim	Kur'ân-ı kerim
Ulum-ı diniyye	Ulum-ı diniyye	Ulum-ı diniyye
Türkçe	Türkçe	Türkçe
Kıraat	Kıraat	Kıraat
Malumat-ı fenniye	Malumat-ı fenniye	Malumat-ı fenniye
Arapça	Arapça	Arapça
Hesap	Hesap	Hesap
Malumat-ı medeniye	Malumat-ı medeniye	Malumat-ı medeniye
Tarih	Tarih	Tarih
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
	Farsça	Farsça
	Hendese	Hendese
	Fransızca	Fransızca

II. Meşrutiyet Devri'nde, yukarıda anlattığımız birleşik rüşdiyelerin yanında eski müstakil rüşdiyelerden devam edenler olduğu gibi, ayrıca tam olarak Avrupa programı takip edecek müstakil numune rüşdiyeleri kurulmuştur. Numune rüşdiyelerinin kurulması için 1910 yılı başında hazırlanan layihada, bunların 9 örnek rüşdiye olarak kurulacağı, müdürlerinin Belçika'dan getirileceği, Avrupa'daki aynı kademe okullar ile aynı programın takip edileceği ve okulda yalnız Fransızca ve fen bilgisi öğretiminin yapılacağı öngörülmektedir. Bu okullarda İmparatorluğun farklı milliyetleri arasında kardeşliğin sağlanması, Türklere Fransızca ve yabancılara Türkçe öğretilmesi hedeflenmiştir.

İdadilere devam etmeyecek olan öğrenciler için okulda bazı pratik bilgiler verilecektir. Okulda Fransızca dersi sadece Fransızcadan başka dil bilmeyenler tarafından verilecektir. Hazırlık sınıfı da olan okulda din derslerinde öğrencilerin kendi dinleri öğretilecektir. Anlaşıldığı gibi bu okullar Müslüman ve Gayrimüslümlerin bir arada okuyacağı karma okullardır.

Bu okulların layihanın verilmesinden önce geçici bir programla açıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Meclis-i Mebusan'da 1910 yılı bütçe görüşmelerinde yaptığı konuşmada numune rüşdiyelerinden 21 adet açıldığını söylemiştir. Bu okullarda 1, 2, 3. derecedeki öğretmenlerden 25 öğretmen vardır.96

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde eğitimin bozulma başlangıcı 16. yüzyıla kadar geri gitmekle birlikte fark edilişi veya açıkça dile getirilişi 17. yüzyılın ortalarında Koçi Bey tarafından yapılmıştır. Koçi Bey, eğitim kurumları olan medreslerdeki bozulmanın sebepleri ve bu bozulmanın memlekette yol açtığı zararları ayrıntılı bir şekilde açıklamış olmasına rağmen bozuklukları düzeltme adına bir şey yapılmamıştır. Eğitimdeki bu kötü gidişe yönelik genel düzeltme hareketini başlatmaya II. Mahmud Devri'nde başlanılmış ve sivil kesime yönelik ilk modern okulların açılması gerçekleştirilmiştir. Gerçi 18. yüzyılın sonunda askeri okullar açılmaya başlanmıştı. Ancak onlar sadece askeri ihtiyaçlara yönelik ve genel bir eğitim yenileşmesini başlatmadan uzak kalmışlardı. 1839 yılında kurulan Mekâtib-i Rüşidiye idaresine bağlı olarak açılan ilk rüşdiyeler Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye-i Adliye okulları modern okullar olarak tasarlanmışlar ise de gerek eğitim kadrosunun eski sistemden gelmesi gerekse eski sistemin kendini hissettiren baskıları neticesinde dersler pek de fazla yenilenememişti. Fakat her şeye rağmen yeni bir hareket başlatılmıştı ve modernleşme süreci işlemeye başlamıştı. Tanzimat Devri'nde geliştirilip ülke çepında yaygınlaştırılmaya başlanan rüşdiyeler devrin sonunda artık modern görünümle ülkede yerlerini almışlardı. Ancak Tanzimatçıların bu okulların halk nezdinde kabullenilmesi hususunda genel bir güveni sağlıyamamaları, öğretmen kadrosunun eksikliği ve mali sorunlar yüzünde istenilen gelişme sağlanamamıştır. II. Abdülhamid, din derslerinin programlarda belirginleştirilerek önce okulları halkın benimsemesini sağlamış ve ardından da, 1869 Nizamnamesi'nde öngörüldüğü şekilde var gücü ile İmparatorluğun her tarafına yaymaya çalışmıştır. Bu okullaşma sürecinde Abdülhamid, devlet imkanlarını seferber ettiği gibi halkın katılımını ve desteğini de sağlamıştı. Bunların yanında varlıklı kişilerinde bu sahaya yatırım yaparak devletin yükünü hafifletmeleri için özel okulları da teşvik etmiştir. Böylece Abdülhamid Devri'nin sonunda İmparatorlukta büyük oranda okullaşma tamamlanmış ve öğretim kadroları yetiştirilmişti. II. Meşrutiyet Devri'nde değişim devam etmiştir. Bu dönemde, rüşdiyeler şimdiye kadar ortaöğretim sayılırken ilköğretimin içinde yer almışlardır. Bu durumda okullaşmanın daha yaygın hale gelmesini sağlamıştı.

Ülkedeki bu geniş okullaşma, I. Dünya ve İstiklâl savaşlarının getirdiği uzun kıtlık ve yokluk yıllarında büyük zarar görmüştür. Memleketin her tarafına yayılan okulların hemen büyük çoğunluğu bu savaş yıllarında kapanmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra adeta sil baştan okullar açılmaya başlanmıştır.

1 Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi, İstanbul 1303, s. 36-46.

2 Takvim-i Vakâyi, 21 Zilkade 1254, No. 176, Meclis-i Umur-ı Nafia'nin layihasında ilk mektepler üzerinde bir Sınıf-ı Sânî açılması öngörülürken Padişah II. Mahmud, Hatt-ı Hümâyûn'unda "Sâye-i müceddediyet-vâye-i hazret-i şâhânede mahallât mektebleri hakkında Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a'dan kaleme alınan lâyiha üzerine Mecâlis-i Âliye'den vuku' bulan muhaberâtı şâmil müzekkireler ve mazbata ve arz ile lâyiha-ı mezkûrede gösterilen hususatın icrâsı ve mekâtib-i

mezkûreye mevrid-i ilhâmây-i rabbâniye olan mübarek keriha-i sabiha-i hazret-i padişahiden Mekâtib-i Rüşdiye tesmiye buyurularak…".

3 BOA, H. H. (Hatt-ı Hümâyûn), No. 24232, "Sâye-i müceddediyet-vâye-i hazret-i şahanede bu defa' tertib ve tanzim buyurulmuş olan Mekâtib-i Rüşdiye nizâmât-i müstahsenesine dair nüsha Takvim-i Vekâyi'e derc olunmak üzere Meclis-i Umûr-ı Nafia'dan tahrir olunmuş…".

4 Takvim-i Vekâyi, 21 Za 1254; Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi, (Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu), Ankara 2001, s. 7-19.

5 Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarına yaptıranların isimlerinin verilmesi geleneği doğrultusunda bu yeni açılan iki mektebe de Padişah II. Mahmud'un mahlası olan Adlî ismi verilmiştir.

6 BOA, MAD, No. 8999, s. 17 "…mekteb-i mezkûra Mekteb-i Maarif-i Adliye tesmiye olunması hususuna irâde-i ilham âde-i hazret-i şahane müteallik buyurularak…".

7 Zirâ' dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir ölçü, 75-90 cm. Arasında değişen şekilleri vardır.

8 Mesai saatları Alaturka saata göre verilmiştir. Buna göre akşam namazı her zaman saat 12'de olmaktadır, akşam on buçuk derslerin bitiş saatı demek akşam namazından bir buçuk saat önce demektir.

9 BOA, MAD, No. 8999, s. 15-17; Bu belge İhsan Sungu tarafından yayınlanmıştır. İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", Tarih Vesikaları Degisi, 1/3 (1941), s. 212-225.

10 Sungu, a.g.m., s. 215.

11 BOA, İrade Dahiliye, No. 64, onarıldıktan sonra Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye tahsis edilecek bina 15 C 1255 (26 Ağustos 1839) tarihli irade ile İstanbul'a gelen yabancı elçiler ve hacca gitmek için İstanbul'a gelenlerin kalması için misafir konağı yapılmıştır.

12 Ayın günlerinin tesbiti tarih çevirme kılavuzu esas alınarak yapılmıştır. Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, Tarih Çevirme Kılavuzu, C. V, Ankara 1997 Türk Tarih Kurumu Yayını.

13 BOA, Cevdet Maarif, No. 327, 2479; 327 numarada bir liste ve 2479 numarada ise iki liste bulunmaktadır.

14 BOA, İrade Dahiliye, No. 61, Bu İrade ile Mekteb-i Maarif-i Adliye talebelerinin haftada bir gün, Perşembe günü, piknik yapmak ve eğlenmek için Küçüksu mesire yerine götürülmesine ve burada yenecek mevsim meyvelerinin hazineden karşılanmasına izin verilmiştir. Bu 600'u aşan öğrenci sayısı okulun ilk kısmı olan sıbyan mektebi öğrencileri ile birliktedir. Çünkü daha sonra yapılan yıllık sınavların hiç birinde öğrenci sayısı bu sayıya ulaşamamıştır.

15 BOA, Cevdet Maarif, No. 4461.

16 Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C-II, İstanbul 1940, s. 336.

17 Mülâzim tabiri bir şey bilmeyerek devlet dairelerinde kalemlere yazılıp orada aylık almaksızın çalışarak okuma yazma ve kalem muamelelerini öğrendikten sonra memur olanlara denilirdi. (Ergin, a.g.e., C-1, s. 53). Yeni açılan bu rüşdiyelerde de buna benzer bir durum oluştuğundan burada da maaş almayanlara mülâzim denilmekte olduğu anlaşılıyor. Çünkü Rüşdiye öğrencileri sınıflarına göre aylık 15 kuruştan başlayan maaşlar alırken, ilk kısımdaki bu mülâzim tabir edilen öğrenciler bir şey almamakta idiler.

18 Meclis-i Umûr-i Nafia Lâyihası, Takvim-i Vekâyi, 21 Za 1254; Ergin, a.g.e., C-II, s. 336.

19 Ergin, a.g.e., C-II, s. 325.

20 Öğrencilerin müracaat dilekçeleri ve üzerlerinde kabul yazıları bulunan çok sayıda belge mevcuttur. Bulduğumuz ilk dilekçe 9 Muharrem 1255 (25 Mart 1839) tarihlidir. BOA, Cevdet Maarif, No. 5177, 1997, 24, 3113, 338, 1376, 170, 4121, 5990.

21 Sungu, a.g.m., s. 215.

22 BOA, Cevdet Maarif, No. 24.

23 Takvim-i Vekayi, 15 C 1257, No. 229.

24 BOA, İrade Dahiliye, No. 3880, 28 B 1259.

25 Takvim-i Vekâyi, 12 R 1257, No. 225.

26 Ergin, a.g.e., C-II, s. 336.

27 Ergin, a.g.e., C-II, s. 327, okulara devam edenler arasında toplumsal sınıf farkı olduğunu nakleden 1845 yılında Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye'den mezun olarak memur olan İbrahim Halil Aşçı Dede olduğunu Osman Ergin nakletmektedir.

28 Ergin, a.g.e., C-II, s. 328.

29 Takvim-i Vekayi, 27 Za 1258, No. 241.

30 BOA, İrade Dahiliye, No. 2721, 15 Safer 1258.

31 BOA, İrade Dahiliye, No. 3622, 12 Safer 1259.

32 Mithat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun, C. 1, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu) İstanbul 1997, s. 20.

33 Sungu, a.g.m., s. 216.

34 M. A. Ubicini, Osmanlı'da Modernleşme Sancısı, (Çeviren Cemal Aydın) İstanbul 1998, s. 154.

35 Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993, s. 228.

36 M. Cevad, a.g.e., s. 27-28; Akyıldız, a.g.e., s. 229.

37 BOA, İrade Dahiliye, No. 6903, 12 Muharrem 1263.

38 Akyıldız, a.g.e., s. 235-236.

39 BOA, Cevdet Maarif, No. 6692; Akyıldız, a.g.e., s. 236.

40 M. Cevat, a.g.e., s. 54.

41 BOA, İrade Dahiliye, No. 9411.

42 BOA, İrade Dahiliye, No. 9470, Davud Paşa Rüşdiyesi öğrencilerinin Bâbıâlî'de 5 Temmuz 1848 günü imtahanlarının yapılması için çıkarılan 3 Ş 1264 (5 Temmuz 1848) tarihli iradede " bâ feyz-i hak altı ayda altı yıllık şey tahsil etmiş olmalarıyla…" denilmektedir.

43 BOA, İrade Dahiliye, No. 9411, 21 C 1264 (25 Mayıs 1848).

44 Ergin, a.g.e., s. 372-373.

45 BOA, İrade Dahiliye, No. 9493, 9 Ş 1264 (11 Temmuz 1848).

46 M. Cevat, a.g.e., s. 35.

47 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, No. 3693.

48 Ubicini, a.g.e., s. 152.

49 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1991, s. 92.

50 BOA, İrade Dahiliye, No. 13324, (13 Muharrem 1267-18 Kasım 1850); 18047 (4 Receb 1270-1 Hazıran 1854); 26446 (21 Şaban 1274-6 Nisan 1858).

51 M. Cevat, a.g.e., s. 40; Ubicini, a.g.e., s. 153; Ergin, a.g.e., 2, s. 372.

52 BOA, İrade Dahiliye, No. 12585, 2 Şaban 1266 (13 Hazıran 1850).

53 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, No. 6146, 21 Receb 1267 (23 Mayıs 1851).

54 Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12, (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 11.

55 M. Cevat, a.g.e., s. 53.

56 M. Cevat, a.g.e., s. 57.

57 BOA, İrade Dahiliye, No. 25760, 28 Receb 1274 (15 Şubat 1858).

58 M. Cevat, a.g.e., s. 91.

59 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi için bakınız M. Cevat, a.g.e., s. 424-459.

60 Osmanlı Devleti'nde millet tabiri dinî anlamda kullanılmaktadır. Dinî grupları ifade etmektedir ve etnik anlam taşımaz. Müslümanlar bir millet olarak gayrimüslimler ise kendi milliyetleri ile Rum, Ermeni v. s. anılmaktadırlar. Daha geniş bilgi için bakınız, Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Ankara 2001, s. XX.

61 M. Cevat, a.g.e., s. 427-429.

62 Kodaman, a.g.e., s. 94-95.

63 Ergin, a.g.e., II, s. 381.

64 M. Cevat, a.g.e., s. 67.

65 Ergin, a.g.e., II, s. 382.

66 M. Cevat, a.g.e., s. 91.

67 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e), İstanbul 1993, s. 158.

68 M. Cevat, a.g.e., s. 429-430.

69 M. Cevat, a.g.e., s. 118.

70 M. Cevat, a.g.e., s. 145.

71 İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1985, s. 470.

72 Kodaman, a.g.e., s. 96.

73 Tekeli, a.g.e., II, s. 471.

74 Kodaman, a.g.e., s. 96-98.

75 Kodaman, a.g.e., s. 101.

76 Kodaman, a.g.e., s. 102.

77 Kodaman, a.g.e., s. 106-111.

78 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321, İstanbul 1321, s. 154-163.

79 Ergin, a.g.e., C. III, s. 739.

80 Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara 1996, s. 208.

81 Ergün, a.g.e., s. 210.

82 Ergün, a.g.e., s. 219.

83 Ergün, a.g.e., s. 210

Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi / Doç. Dr. Tayyip Duman [s.61-71]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bu çalışmada, Türk eğitim sisteminin sadece mesleki eğitimle ilgili kısmı, Cumhuriyet'ten önceki dönemle sınırlı olarak ele alınmıştır. Cumhuriyet'ten önceki dönem ifadesi, Türk tarihinde çok uzun bir zaman kesintisini içine alır. Günümüz eğitim tarihçileri, Türk eğitim tarihini, milattan önceki yüzyıllardan itibaren ele almakta, mesleki eğitimi, genel eğitim içinde ayrı bir bütün olarak işleyerek, gelişmeleri tarihi akış içerisinde günümüze kadar getirmektedirler.

Burada kullanılan Cumhuriyet'ten önceki dönem sözü de, mesleki eğitimi başlangıcından itibaren ele alacağımızı düşündürebilir. Halbuki bu çalışmada, Osmanlılardan başlanarak, özellikle Osmanlıların Yenileşme döneminde açılan mesleki ve teknik eğitim kurumları incelenecek, mesleki ve teknik eğitimin temel ilkeleri ışığında değerlendirilecektir. Çünkü, Cumhuriyet dönemi mesleki ve teknik eğitimi üzerinde, geleneksel eğitim kurumlarından çok, Osmanlıların yenileşme dönemlerinde açılan kurumlar ve yapılan diğer çalışmalar etkili olmuşlardır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Osmanlılardaki geleneksel Mesleki ve Teknik eğitim kurumları ana hatları ile ele alınmıştır. İkinci bölümde, Osmanlılarda yenileşme hareketlerinin başladığı 18. yüzyılın başlarından, 1923'e kadar açılan Mesleki ve Teknik eğitim kurumları incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Cumhuriyet'ten önceki Mesleki ve Teknik Eğitim uygulamalarının genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Geleneksel Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumları

A. Ahi Birlikleri ve Loncalar

1. Ahi Birlikleri ve Loncaların Gelişim

Süreci

"Ahi" kelimesi, Arapçada kardeş, Türkçede cömert anlamına gelmektedir. Ahi kelimesinin terim olarak, Ahi birliklerinin başında bulunan reislere verilen bir unvan olarak kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir. İbn-i Batuta'dan öğrendiğimize göre Ahi, evlenmemiş, bekar ve sanat sahibi olan gençlerle diğerlerinin kendi aralarında bir topluluk meydana getirerek, aralarından seçtikleri reislerdir.1 Başka bir görüşe göre de "Ahi", birliğin başında bulunan şeyhtir.2 Ahi'nin şeyh olduğu görüşünü, İbn-i Batuta Seyahatnamesi'nde geçen ifadeler de desteklemektedir.

Ahi Birlikleri ise, esnaf ve sanatkarları bünyesinde toplayan bir örgüttür. Selçuklular zamanında kurulmaya başlayan bu birlikler, Osmanlılar zamanında güçlenip yaygınlaşarak, en parlak dönemini yaşamıştır.3

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, başkanları kendi üyeleri tarafından seçilen Ahi Birlikleri, bir nevi "özerk" kurum olarak faaliyet göstermişler, devletin merkezi otoritesi güçlendikçe, yalnızca sosyal ve ekonomik fonksiyonları ön plana geçen, yarı bağımlı kurumlar haline gelmişlerdir.

Tarihi gelişim sürecinde Ahi Birlikleri, bir eğitim kurumu olarak incelendiğinde askeri, dini-ahlaki ve mesleki alanlarda eğitim ve öğretim hizmeti verdiği; bu eğitimin amacının ise, insanı mükemmelleştirmek, çocuğu hayata hazırlamak,davranışlarında dengeli hareket etmesini bilen, çevresine uyum sağlayabilen ve başkalarının haklarına riayet eden insan yetiştirmek; mensuplarını bir mesleğe hazırlamak olduğu görülür.4

Türkler tarafından kurulup geliştirilen Ahi Birliklerinin yanı sıra varlığını sürdüren diğer bir esnaf ve sanatkar örgütü de Loncalardır. Loncaların kökleri de Ahi Birlikleri gibi 12. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Oda anlamına gelen lonca kelimesinin, ticari ilişkiler sırasında İtalyancadan alındığı sanılmaktadır. Ahi Birliklerinin güçlü olduğu yıllarda Lonca, esnafların tamamını kapsayan bir örgüt değil, esnaf ve sanatkara hammadde dağıtımı yapılan merkezlere verilen bir isim olarak kullanılmıştır.5

İkisi de esnaf ve sanatkarlarla ilgili örgütler olmasına rağmen, Ahi Birlikleri ile loncaların işlevleri birbirinden farklı olmuştur. Ahi Birlikleri Ortaçağ'da, Türk toplumunun sosyal yaşantısını düzenleyici bir rol üslenerek, 13. yüzyıldan itibaren, Türk gençlerini ve halkı eğitmek, üretici-tüketici ilişkilerini düzenlemek ve hatta devletin askeri gücüne katkıda bulunmak gibi işlevleri de yerine getirmiştir.6 Giderek önemini kaybeden Ahi Birlikleri yerini loncalara bırakmıştır. Loncalar da bir esnaf örgütü olmakla beraber, daha çok bir sendikayı andırmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Türklerin yanı sıra azınlıkların da loncaları vardır. 1637'de İstanbul'da 79.264 esnaf ve birbirine yakın meslek üyelerinin bir araya gelerek kurduğu 158 lonca bulunmaktaydı.7

Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle birlikte Lonca düzeni de bozulmaya başladı. Bu olumsuz gelişmeler üzerine Devlet, düzenleyici bazı tedbirler aldı. 1866'da kurulan "Islah-ı Sanayi Encümeni", sanayiinin geliştirilmesi ve esnafların örgütlenmesi üzerinde durdu. Sultanahmet'te bir sanayi sergisi açıldı. Yine o tarihlerde, 1879'da, esnafı yeniden örgütleyebilmek için "Esnaf Cemiyet Talimnamesi" yayınlandı ve İstanbul Ticaret Odası açıldı. 1910'da Ticaret ve Sanayi odalarına ait bir "Nizamname" hazırlandı. 1913'te gedik uygulaması, yani işyeri sayısının sınırlandırılması kaldırıldı. Nihayet 1924'de, Lonca örgütleri tamamen kaldırıldı.8

Ortaçağ'da küçük sanayiinin geliştiği bütün ülkelerde Ahi Birliklerini veya Loncaları andıran örgütler kurulmuştur. "Loncalar, bugünkü modern sanayide olduğu gibi sırf çalışanları veya çalıştıranları değil, her iki zümreyi de kucaklamaktaydı. Loncalar küçük sanatların mesleki, idari ve iktisadi bütün meseleleriyle meşgul olmakta, ayrıca mesleki ve teknik öğretimi de düzenlemekteydi".9

2. Ahi Birliklerinde Eğitim

2.A. Meslek Eğitiminde Kademeler

Ahi Birlikleri'nde, bir sanat sahibi olmak, başkalarına muhtaç olmadan kendi emeği ile geçinmek düşüncesi hakimdi. Dolayısıyla yeni yetişen kuşaklara, küçük yaşlardan itibaren bir meslek öğretilerek, kendi geçimini sağlaması temin ediliyordu. İş içinde yapılan meslek eğitimi, bazı kademelere ayrılmıştır.10

Yamaklık: Meslek eğitimi yamaklıkla başlardı. Bir esnafa yamak olabilmek için, on yaşından küçük olmak gerekiyordu. Yamağın işe devamının -velisi- babası tarafından sağlanacağının taahhüt edilmesi de şarttı.11 Yamaklar veya diğer bir deyişle müptediler, iş yerinde sanat öğrenir, ilgili iş kolunun zaviyesinde ise diğer konularda eğitim görürlerdi. Yamaklara ücret ödenmez, boğaz tokluğuna çalışırlardı.Yamaklık müddeti iki yıldı.

Çıraklık: İki yıl düzenli olarak yamaklık yapan genç, bir törenle çıraklığa geçerdi. Tören günü, "çırak çıkacak" gencin ustası, kalfaları ve velisi, o iş kolundaki esnaf başkanının dükkanında sabah namazından sonra toplanırdı. Usta, çırak olacak gencin işe bağlılığını ve becerisini anlatır, çocuğun velisi esnaf vakfına, kepçe, sahan vb. bir eşya armağan ederdi. Esnaf başkanı çocuğun sırtını sıvazlar "namaza ve dükkana devamı, üstada, kalfalara, anaya, babaya saygı ve bağlılığı ve yalan söylememeyi öğütler, çırağa üstadı tarafından ödenecek uygun bir ücret keserdi".12 Çırağın Ahi ahlakının öngördüğü niteliklere sahip olması ve onun bu niteliklere sahip olduğuna, aynı meslekte çalışan diğer iki çırağın -yol kardeşi- şahitlik etmesi gerekirdi. Bunlar doğru sözlü, cömert, tatlı dilli ve güler yüzlü olmak gibi niteliklerdi.

Çıraklık süresi birçok sanatta bin bir gün veya üç yıldı. Bir ustanın çırak alıp alamayacağı veya kaç çırak alabileceği Ahi Birliği'nin iznine bağlı idi. Çırak, velisi tarafından "eti senin kemiği benim" denerek ustaya teslim edilirdi. Ama ustanın da çırağa karşı bazı sorumlulukları vardı. Her usta, çırağına sanatının bütün inceliklerini öğretmek ve onun iyi bir ahlaka sahip olarak yetişmesini sağlamakla yükümlü idi. Bir çırağın, sanatının ehli ve iyi ahlaklı olmaması, ustası için onur kırıcı olurdu.13

Kalfalık: Yaklaşık üç yıllık çıraklık süresini başarıyla dolduran gençler, yapılan bir törenle kalfalığa geçerdi. Güllülü, Ahi Birlikleri isimli araştırmasında kalfalığı, Ahi Birliklerine sonradan katılmış bir ara statü olarak tanımlamaktadır. O'na göre, "Önceleri çıraklık devresini başarıyla bitirenler, hemen kendi adlarına küçük bir işletme kurup usta statüsüne geçme imkanı bulduklarından, eski kaynaklarda bu statüden hemen hiç söz edilmemektedir".14

Neşet Çağatay, "Bir Türk Kurumu Olan Ahilik" adlı kitabında, kalfalığa geçiş töreni hakkında, Osman Nuri Ergin'in Mecelle-i Umur-u Belediye isimli eseri ile, Ş. Hasan Üçok'un, Çankırı'da Ahilik'ten Kalma Esnaf ve Sohbet Teşkilatı adlı eserinden naklen şunları yazmaktadır: "Törende Lonca kurulu tamamen hazır bulunur, esnafın başka üstatları da davet edilir. Kalfaların en kıdemlisi hizmet ve rehberlik görevini yerine getirir. Kalfalığa yükseltilecek genç o gün, esnafa mahsus elbiseyi ilk kez giyer. Kendi ustası ile başka üç usta iyi ahlaklılığına tanıklık ederler. Orada bulunan velisi de kendinden memnun olduğunu bildirir. Yine orada bulunan bir hoca aşir (Kur'an'ın onda biri) okur ve dua eder; ölmüş, gelmiş geçmişlerin ruhlarına Fatiha okurlar. Bundan sonra herkes ayağa kalkar,

başkan peştamal (şed) kuşatır ve kendisine sanat ve ticaret hakkında gerekli örgütleri verir, yeni kalfa, üstadların ve büyüklerin ellerini öper ve törene son verilir".15

Ustalık (Üstadlık): Üç yıllık kalfalığı başarı ile tamamlayanlar, bir törenle ustalığa (üstadlığa) geçirilirdi. Ustalığa terfi edecek kişinin üç yıl boyunca hiç şikayet edilmemiş olması, görevini dikkatle yapması, çırakları iyi yetiştirmesi, diğer kalfalarla iyi geçinmesi, müşterilere karşı davranışlarının güzel olması gerekirdi. Ayrıca, bir işyerini yönetip yönetemeyeceği ve işyeri açacak sermayesinin olup olmadığına da dikkat edilirdi.

Ustalığa layık görülen kalfaya otuz gün önceden karar bildirilerek, dükkan bulmasına izin verilir, tören ilkbaharda yapılırdı. Törene "esnafın dahili ve harici ustaları, öteki bütün esnafın kahyaları, memleketin müftüsü ile kadısı, Ulucami'nin (İstanbul) hatibi ve imamları çağırılırdı".16

Kahya köşkünde yapılan törende Kur'an okunup dua edilir, toplantıya başkanlık eden kahya, usta olacak kalfaya öğütler verdikten sonra, kalfanın ustası söz alarak bir konuşma yapar ve kalfasıyla helalleşirdi. Usta konuşmasının sonunda, kalfanın belindeki kalfalık peştemalini çıkarıp, ustalık peştemalini bağlardı. El öpme ve tebriklerle tören sona ererdi.

Güllülü'ye göre, XVII. yüzyıldan itibaren uygulanan "gedik" usulü sebebiyle, yeni işyeri açmak zorlaşmış, kalfalar kalifiye işçi olarak çalışmak zorunda kalmışlar, bu durum ise usta-kalfa çatışmasını doğurmuştur.17

2.B. Zaviyelerde Eğitim

On yaşından önce başlayarak, usta oluncaya kadar sekiz yıl süren eğitim, yalnız işyerinde yapılan tek boyutlu bir meslek eğitimi değildi. Üstadından bir mesleği öğrenmeye başlayan genç insan, ahi zaviyelerinde diğer kültürel değerleri de öğrenmek zorundaydı.

Ahi Birliklerinde kültürel faaliyetler oldukça gelişmişti. Esnaf ve sanatkarlar, iş saatleri dışında, zaviye denilen yerlerde toplanırlardı. Zaviyeler birer eğitim merkezi idiler.

Çıraklar, sanatları ile ilgili pratik bilgi ve beceriyi işyerlerinde öğrendiklerinden, zaviyelerde onlara sanat ve teknik adına bir şey gösterilmez, dini ve ahlaki değerler kazandırılırdı. Çırağın zaviyelere girebilmesi için üstadının, onun doğru ve yetenekli olduğuna dair tanıklık etmesi gerekirdi. Üstadı belli olmayan veya üstadı tarafından takdim edilmeyen çıraklar zaviyelere giremezlerdi. Çıraklar, sanat eğitimini işyerinde almış olduklarından burada onlara sadece hissi, edebi, sosyal yönden eğitim verilirdi. Zaviyelerde gençleri eğiten kişilere "muallim ahi" ve "emir" denirdi. "Çobanoğlu Fütüvvetnamesi'ne göre ahi zaviyelerinde Türkçe fütüvvetname, Kur'an, yemek pişirme, oyun oynama, çalgı çalma, şarkı söyleme, tarih, önemli kişilerin hayat öyküleri, tasavvuf, Türkçe, Arapça, Farsça ve edebiyat öğretilirdi. Bu açıklamaya göre ahi zaviyeleri bir tür okuldur. Ahi zaviyelerine kabul edilenler, ahi terbiyesini okuyarak, dinleyerek; kardeşlerle, öğretmen ahilerle ve pirlerle birlikte yaşayarak alıyorlardı".18

Ahi zaviyelerine amele, çırak ve öğretmenlerle birlikte kadı, müderris, hatip, vaiz vb. erdemli ve eğitimli kişiler de gelirdi.

2.C. Fütüvvetnameler

Arapça bir kelime olan fütüvvet'in sözlük manası gençlik, delikanlılık, ergenlik çağı demektir. Ahi Birliklerini şekillendiren unsurlardan en önemlisi fütüvvetlerdir. Ahi Birliklerine aynı zamanda "Fütüvvet Birlikleri", ahilere "feta", ahilerle ilgili kuralların yazıldığı eserlere de "fütüvvetname" denmektedir. Başka bir deyişle, fütüvvetnameler, ahilerin Zaviyelerde uyguladıkları yönetmelikler sayılabilir. Ortaçağ toplumlarının bir çeşit "ilm-i hali" gibidirler. Fütüvvetnamelerde insan yaşantısı 740 kurala bağlanmıştır. Bunların ne kadarını, hangi derecede olanların bilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Enbiya, evliya ve padişahların 740 edebi bilmeleri, fakat ahiliğe intisab etmiş herkesin bu edeplerden 124'ünü bilmesinin gerekliliği üzerinde de durulmaktadır. Bu asgari 124 edeb; yemek, içmek, konuşmak, giyinmek, evden dışarı gitmek, mahallede yürümek, oturduğu yerden başka bir yere seyahat etmek, eve bir şey götürmek, misafirliğe gitmek gibi hususlara ait olup, bunlardan her birinin de belli sayıda edepleri vardır".19

Çağatay, fütüvvetnamelerin ortak özelliklerini de şöyle sıralamaktadır. "Nefsine hakim olmak, iyi huylu olmak, tanrı buyruklarına uymak, yasaklardan sakınmak, iyi kalpli, iyilik sever ve cömert olmak, konuk sevmek ve ağırlamak, din ve mezhep gözetmeksizin bütün insanlara karşı sevgi beslemek, hile etmemek. Yalan söylememek, iftira ve dedikodudan sakınmak, aleyhte konuşmamak, hak ve adalet sever olmak, zulme, zalime ve haksızlığa karşı koymak. Haklı güçsüzün hakkını, haksız güçlüden almaya yardım etmek".20

Ahi Birlikleri, Ortaçağ, Türk toplum hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle mesleki eğitim açısından önemlidir. Akkutay'a göre ahilik eğitimi, bundan beş yüz, altı yüz sene önce, modern çıraklık uygulamalarını yapısında bulunduran ileri bir eğitim sistemi olup, yüz yıllar sonra çıraklık eğitimi içinde gelişen, temel eğitim, işletme içi ve dışı eğitim, çıraklık sözleşmesi ve mevzuatı ve meslek eğitimi gibi ana unsurları bünyesinde bulunduruyordu.21 Üyelerinin hayatlarını en küçük ayrıntısına kadar kurallara bağlayan, onlara hem meslek, hem de genel kültür eğitimi veren bu birliklerin, Türk toplumu içindeki eğiticilik işlevinin etkileri günümüze kadar gelmiştir.22

B. Askeri Sanat Okulları

Geleneksel devlet anlayışında eğitim, devletin görevleri arasında sayılmıyordu. Daha açık bir ifade ile, sivil halkın eğitimi devlete ait bir sorumluluk olarak düşünülmüyordu. Devlet, geleneksel eğitim kurumları arasında sadece "askeri eğitim" ve "yöneticilerin eğitimi" ile ilgileniyordu.23 Devlet evvela iç ve dış güvenliği sağlamakla yükümlüydü. Bu işlevini gerçekleştirebilmek için gerekli müesseseleri kuruyor, devlete lazım olan elemanları yetiştirecek eğitim kurumlarını açıyordu. Osmanlılarda, her derecedeki sivil okullar, halktan varlıklı kişilerin kurduğu vakıflar aracılığıyla açılıp yaşatılıyordu.

Osmanlı Devleti, yönetici yetiştirmek için açtığı “Enderun” ve diğer bazı saray okulları dışında, mesleki ve teknik eğitim kapsamına giren askeri sanat okulları da açmıştır. Eğitim tarihçileri, bu geleneksel “askeri sanat okulları”nı şu başlıklar altında incelemektedir.24

1. Tophane: Tophane, top döküm ve yapımı ile ilgili bir askeri sanat mektebidir.25 Güçlü bir askeri teşkilata sahip olan Osmanlılarda topçuluk oldukça gelişmişti. Topçuluk Edirne’de geliştirilmiş, İstanbul’un fethinden sonra da, bugünkü Tophane’de bir “top darüssınaası” açılmıştır. Zaten en büyük topu ilk yapan ve İstanbul’un fethinde kullanan Türklerdir.26 Osmanlılarda topçu subaylarına mühendis deniliyordu. Ergin’e göre, Tophane’ye ilk harbiye ve ilk mühendis mektebi diyebiliriz

Osmanlıların yükseliş dönemlerinde başarılı bir sanat kurumu olan tophane, zaman içinde kendisini yenileyemediği için gerilemiş ve Avrupa’dan çağrılan yabancı uzmanların da yardımıyla zaman zaman yeniden düzenlenmiştir. 1839’da ise Tophane harbiye mektebi lağvedilerek, öğrencisi Yeni Harbiye mektebine ve alaylara dağıtılmış, Tophane’de yalnızca bir sanayi mektebi bırakılmıştır. 1923’ten sonra da bu sanayi mektebi ile topçu mektebi Kırıkkale’ye nakledilmiştir.

2. Kılıçhane: Geleneksel bir savaş aracı olan kılıç, Osmanlılarda Şam çeliğinden yapılıyordu. Kılıçhaneye, Dımışkıhane de denmektedir. Ergin’e göre, ham demirden üzeri nakışlı, yazılı ve sağlam bir kılıç yapmak, beceri ve sanata, dolayısıyla de eğitim-öğretime bağlıdır. “Bu sanat da herhalde bir mektepte” öğretiliyordu. Evliya Çelebi İstanbul’daki Kılıçhane’nin Galatasaray civarında olduğunu yazmaktadır.27

3. Tüfekhane: Osmanlılarda tüfek kullanılan ilk savaşlar, Yıldırım-Timur Savaşı, Kosova ve İstanbul’un fethidir. İstanbul’un Haliç semtindeki Tüfekhane 1833’e kadar faaliyetlerine devam etmiştir. İstanbul’un dışında, Bağdat, Erzurum, Diyarbakır ve Belgrad gibi büyük şehirlerde de tüfek imalathaneleri ve top dökümhaneleri vardı. Ancak Ergin’e göre, bunların kadroları ve bir okul düzeni içinde işleyip işlemedikleri hakkında yeterli bilgimiz yoktur.28

Bu askeri sanat okulları yüzyıllarca geleneksel Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirmiş, fakat Batılı devletlerin teknikteki ilerleyişleri karşısında yetersiz hale gelerek işlevlerini yitirmişlerdir.

C. Mesleki Eğitim Veren Medreseler

Medreseler, 10. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan sivil eğitim kurumlarıdır. Orta ve yüksek seviyede eğitim-öğretim yapan bu kurumlar vakıflar aracılığı ile kurulmuş, Osmanlılar zamanında da büyükçe köylere kadar yaygınlaşmıştı.

Medreselerde genellikle, din, hukuk, edebiyat, felsefe vb. bilimler bir arada okutulur, yani genel bir eğitim verilirdi. Bunun yanı sıra bazı medreseler de öğrencilerini bir mesleğe hazırlamaktaydı. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi adlı eserinde “Meslek ve İhtisas Medreseleri” başlığı altında dokuz değişik medreseyi ele almaktadır.29

Mesleki Eğitim açısından yalnızca iki tip medreseyi ele almanın, bu konuda bize bir fikir vermeye yeteceği düşünülmüştür.

1. Darüttıb: Selçuklular zamanında açılmaya başlanan bu tıbbi kurumlarda, usta-çırak ilişkisi içinde, hastanelerde uygulamalı olarak tıp bilimi öğretiliyordu.30 Osmanlılar zamanında daha da yaygınlaşmıştı. Bu kurumlar uygulamalı birer eğitim kurumu olmasına rağmen, tıp bilimi öğretimi için ayrı bir kurumun açılması XVI. yüzyılda gerçekleşmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Süleymaniye medreselerinden birisi Tıb Medresesi idi. Ancak bu kurum da devletin gerileyişine paralel olarak işlevini yitirdi. 1826'da Tıbhane, 1831'de Cerrahane, 1836'da da bunların birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye'nin açılmasıyla, Darüttıb'ın hizmeti sona ermiştir.31

2. Din Adamı Yetiştiren Medreseler: Medreselerin hemen hepsinde din ağırlıklı öğretim yapılmakla birlikte, bazıları dini kurumlarda görev alacak elemanları yetiştiriyordu. Bu tip medreselerde okutulan dersler veya öğretim süresinden ziyade, öğrencilerin yaptığı bir çeşit staj olan "cerr" uygulaması meslek adamı yetiştirmek açısından dikkat çekici bir olaydır.

Cerr Geleneği: Din adamı yetiştiren medreseler, her yıl Ramazan ayında tatil edilir ve öğrenciler memleketin dört bir yanına dağılırdı. Genellikle köylere giderek camilerde görev alan öğrenciler, Ramazan sona erince tekrar okullarına döner, kazandığı parayı da okul masrafları için harcar veya harçlık yapardı. Köyde yaptığı uygulama sırasında, öğrendiklerini uygulamak, eksikliklerini fark etmek, toplumu yakından tanımak fırsatını buluyordu. Bu uygulamaya "cerre çıkma" denmiştir.

Bu dönemde üzerinde durulması gereken diğer bir önemli uygulama, Osmanlılarda, temel amacı devlet adamı yetiştirmek olan Enderun Mektebi'nde, içoğlanlarına yeteneklerine göre ok ve cirit atma, ata binme, güreş… gibi sporlar yaptırılırken, musiki, şiir, hat, minyatür, resim, cilt… gibi sanatların da öğretilmesidir.32 Ayrıca, Fatih döneminde esnaf çıraklarının okuyup yazmalarına özen gösterilerek, saraç çıraklarının sabahları Fatih medreselerindeki dersleri izlemeleri sağlanmıştır.33 Böyle bir uygulama, çırakların sanat öğrenmelerinin dışında, genel eğitimleriyle de ilgilenilmesi ve bunun medreselerde yapılması bakımından önemli görülmektedir.

Yenileşme Döneminde Açılan

Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumları

A. İlk Yenileşme Dönemi (1734-1839)

Asırlarca güçlü bir devlet olarak varlıklarını devam ettiren Osmanlılar, XVI. yüzyıldan sonra duraklama ve gerileme sürecine girmiş, Batılı devletler ise bilim ve teknikte ilerlemeye başlamışlardı. XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Türkler ister istemez, Batılı devletlerin kendilerinden güçlü olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Batılılaşma-yenileşme yolunda "ilk bilinçli teşebbüs, yani Batı Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidine ve benimsenmesine doğru ilk bilinçli adım, 18. yüzyıl başlarında atıldı. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmaları Osmanlı'nın Batı'ya yönelişinin resmi ifadeleriydi.34 Batı'nın üstünlüğünü farkeden devlet adamları devleti yeniden güçlü

kılabilmek için bazı eğitim-öğretim kurumları açmaya başladılar. Bunlardan mesleki ve teknik öğretimin kapsamına girenler şunlardı:

1. Humbarahane-i Mühendishane

1734'te Padişah I. Mahmud tarafından, Müslüman olup Humbaraca Ahmet Paşa adını alan Comte de Bonnoval'e, Humbarahane-i Mühendishane'yi açmak görevi verildi. Hocalığına Mehmed Sait Efendi'nin getirildiği dershaneye, Haseki, Bostancı ve Boğaziçi ocaklarından seçilen öğrenciler alınmıştı. Yeniçerilerin bu yenilik girişiminden şüphelenerek isyan hazırlığına başlamaları üzerine kapatıldı. 1759'da Sadrazam Ragıp Paşa'nın gayretleriyle yeniden açıldı.35

Humbaracılık (küçük el topu) Osmanlı ordusundaki ilk yenilik girişimidir. Ancak, Ergin'e göre bu, 1773'ten sonraki yeniliklere benzemez. Çünkü onlarda Batı dil ve kültüründen faydalanma esas kabul edildiği halde, Humbarahane yeniliği, sanat ve üretim alanında iptidai bir değişikliktir.36 Bu dershane, 1795'te Mühendishane açılınca lağvedilerek öğrencisi yeni okula aktarıldı.

2. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun

İlk askeri deniz okuludur. 1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rus donanması 1770'de Akdeniz'e gelerek, Osmanlı donanmasını Çeşme Limanı'nda yakmıştı.

Donanmayı güçlendirmek için subay ve mühendis yetiştirmek amacıyla 18 Kasım 1773'te Kasımpaşa'da Mühendishane-i Bahri-i Hümayun açıldı37. Okulda Türk hocaların yanı sıra, Fransız hocalar da ders veriyordu. Rusya'nın müdahalesiyle, Fransa öğretmenlerini geri çağırdı. Daha sonra, İsveç ve Londra'dan öğretmen ve teknisyenler getirildi.38

3. Mühendishane-i Berrî-i Hümayun

Padişah III. Selim (1789-1807) zamanında, kara, topçu ve istihkam subayları ve askeri mühendisler yetiştirmek gayesiyle açılmıştır. Öğretime başlayış tarihi bazı kaynaklarda 1793, bazılarında ise, 1795, 1796 olarak geçmektedir. Okulun açılışı münasebetiyle yayınlanan Ferman'da, öğrenci sayısı 40, öğretim süresi ise 4 yıl olarak belirlenmiştir. 40 öğrencinin dışında isteyen başkaları da okulda ders görebilecekti. Yeni okulun öğrencileri bazı dersleri, daha önce açılan Deniz Mühendis Mektebi'nin öğrencileriyle birlikte yapacaklardı.

4. III. Selim'in Fermanı

Okulun Öğretmenleri: III. Selim'in Kara Mühendis Mektebi'nin açılışı münasebetiyle yayınladığı Ferman'da yer alan, mektebin hocalarıyla ilgili hükümlerden bir kısmı şöyledir: "Hocalar… çok değerli ve bilgili fen adamlarından seçilir. İlim ve marifet sahibi kişilerdir. Hangi tarikata mensup olursa olsun, tarikatleri (meslek anlamında) dikkate alınmadan tayinleri yapılır. Yalnız bir cinayet işlememiş olmaları gerekir. Bunlar kendi istekleri veya ölüm vukuunda, görevlerinden ayrılabilirler. Yoksa bunları kimse azl veya uzaklaşmaya mecbur edemez. Burada hocalık bir yüksek memuriyete atlama kademesi

değildir. Lakin hocalardan birisi hocalığını ve bulunduğu tarikatını bırakarak başka mertebelere heves ederse, o zatın heves ettiği meslekte liyakat ve dirayeti varsa, ona engel olunmaz.”39

Görüldüğü gibi, yenileşme hareketlerinin başlamasından sonra açılan okulların öncüleri olan bu kurumlar, tamamen askeri gayelerle açılmıştır. Zaten ilk açılan fabrikalar da askeri malzeme üretimi içindi.40 Devletin sivil halka okul çatısı altında meslek eğitimi vermek gibi bir meselesi henüz yoktu. Endüstri Devrimi ile seri üretime geçen ve mesleki alanda hızla ilerleyen Avrupalı devletlerin geçirdiği değişimin, bu dönem Osmanlı devlet adamları tarafından tam olarak anlaşıldığını söylemek mümkün değildir.

B. Tanzimat Dönemi (1839 - 1876)

1826’da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla, Batılılaşma veya yenileşme hareketleri daha radikal bir yapı kazanmıştır. Tanzimat döneminde yenileşme yolunda önemli adımlar atılmıştır.41

Devletin askeriye dışındaki mesleki-teknik öğretimle ilgilenmesi Tanzimat dönemiyle başlar. Nitekim genel eğitimin yanında mesleki eğitim alanında, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar çeşitli okullar açılmıştır. Ancak bunlar belirli bir siteme göre değil, daha çok belirli ihtiyaçlara göre açılmışlardır. Onun içindir ki bu okullar, “Maarif Nezareti”nden ziyade diğer Bakanlıklara bağlı bulunuyorlardı.42

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar açılan Mesleki-Teknik Öğretim Okullarını, başlıca şu alanlarda gruplandırmak mümkündür:

- Erkek Teknik Öğretim Okulları

- Kız Teknik Öğretim Okulları

- Ticaret Okulları

- Memur Okulları

- Ziraat ve Orman Okulları.

1839’da Tanzimat Fermanı, 1856’da ise Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti’ni çağdaş Avrupalı devletlerin seviyesine çıkarmak için yapılan “yenilik hamleleri” olan bu belgelerden Tanzimat Fermanı’nda eğitime hiç temas edilememektedir. Islahat Fermanı’nda ise eğitim sorunlarına çok az bir yer verilmektedir. 1869’da eğitimle ilgili sorunları çözümlemek ve eğitim kurumlarına yeni bir düzen vermek üzere ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ise Mesleki Eğitime hiç yer vermemektedir.43 İlan edilen fermanlarda eğitime gereken yerin verilmeyişi, o dönemin devlet adamlarının eğitimin önemini idrak etmedikleri anlamına gelmez. Çünkü eğitim alanında yenilikler yapmışlardır. Ancak Maarifi Umumiye Nizamnamesi’ndeki Mesleki Eğitime yer verilmeyişine bakarak, mesleki eğitiminin henüz genel eğitimin içinde düşünülmediğini söylemek mümkündür.

Buna rağmen, bu dönemde meslek eğitimi alanında önemli gelişmeler olmuştur. Ahi Birlikleri ve Lonca örgütleri dışında, sivil halka sanat öğretmeyi gaye edinen okullar ilk defa bu dönemde Mithat Paşa tarafından açılmıştır. Mithat Paşa mesleki eğitimin tarihi gelişimi içinde önemli bir isim olarak dikkati çekmektedir.

1. Açılan Meslek Okulları

Bu dönemde açılan meslek okullarını, askeri ve sivil meslek okulları diye iki gruba ayırarak incelemek mümkündür. Ancak, açılan sivil okulların da çoğu yine askeri ihtiyaçları karşılamak üzere açılmıştır. Dolayısıyla tamamı bir grupta düşünülebilir. Burada tek tek ele alıp incelemeye gerek görmediğimiz, bu dönemin mesleki ve teknik okullarından bazıları şunlardır:

1864'te donanmanın teknik eleman ihtiyacını karşılamak için, idadi altında, deniz sanat okulları diyebileceğimiz, İmalat-ı Sıbyan Taburu kuruldu. Yine aynı yıl kara ordusu içerisinde idadi bölükleri adı altında, İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebi'nin esasını teşkil eden Pratik Sanat Okulları açıldı.44

1842'de ilk uygulamalı Tarım Okulu, 1846'da Askeri Baytar Mektebi, 1858'de Orman ve Maden Mektebi, 1860'da Telgraf Mektebi açıldı. 1865'de "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyye" adını taşıyan bir dernek, İstanbul Kapalı Çarşı civarında, çıraklara ve esnafa dini bilgiler ve okuma yazma öğretmek gayesi ile ilk Çırak Okulu'nu açtı.45

Tanzimat döneminde asıl önemli girişimler erkek ve kız teknik öğretim alanında olmuştur.46

1848'de Zeytinburnu'da açılıp kapanan ilk erkek sanayi mektebinden sonra Mithat Paşa (1822-1884) Rumeli'de vali iken Niş'de (1863), sonra da Tuna vilayetinin (şimdiki Bulgaristan) merkezi Rusçuk'ta (1864) ve Sofya'da Islahhane adıyla okullar açtırdı. Bunlar, kimsesiz çocuklara mahsus okullardı. 1868-1870 yıllarında Bosna, İşkodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır'da da Islahhaneler açılmıştı.

Mithat Paşa bir de Islahhaneler Nizamnamesi yaptırdı. Buna göre, bu okullar yatılı idi, 5 sınıfa ayrılıyor, öğrenciler iç hizmetlerinin önemli bir kısmını kendileri yaptırıyorlardı. Sabahları dershanelerde ilköğretim düzeyinde ikişer saat ders gördükten sonra ayrıldıkları dallara göre iş yerlerine dağılarak; terzilik, kunduracılık, matbaacılık, tabaklık (deri işleme), dokumacılık gibi zanaatları öğreniyorlardı.47

Aynı konudaki bir teşebbüs de 1864'de "Sergi-i Umumi-i Osmani" adıyla bir sanayi sergisinin İstanbul'da açılmasıdır. 1865'te yine İstanbul'da Mülkiye Mühendis Mektebi açıldı. Süresi dört yılı olan bu okulda "mahir ustalar da ders verecek ve dershanenin bir kısmı sanayiye tahsis edilecekti." Fakat sonra sanayi mektebinin ayrıca açılmasına karar verildi. Tanzimat'tan itibaren yapılan Sanayi Mektebi kurma teşebbüslerindeki başarısızlığın sebebi, Ergin'e göre mali idi. Nihayet 1866'da mali kaynak bulundu. Unkapanı Köprüsünden geçenlerden on para alınmasına ve birikecek meblağ ile Mekteb-i Sanayi'nin açılmasına karar verildi.48 1868'de İstanbul'da, Sultanahmet'te eski Kılıçhane binasında Sanayi Mektebi açıldı. Yine o dönemde, 1870'de bir Kaptan ve Çarkçı Mektebi açıldı. Aynı yıllarda

Haliç'teki tersane içinde Haddehane denilen bir mektep faaliyete başladı. Sekiz yıllık mektebin öğrencileri gündüzleri tershane fabrikalarında çalışıyor, geceleri de teorik dersleri takip ediyorlardı.49

1868'de açılan Sanayi Mektebi, 5 sınıflı ve yatılıydı. Bu okulda esas öğrencilerin devam ettikleri dahili şube yanında, bir de gündüzleri belirli saatlerde okula kabul olunacak esnaf çırakları için açılan harici şube bulunuyordu. Dahili kısma yerli, yabancı, İslam, Hıristiyan ayırımı yapılmaksızın, 13 yaşını geçmeyen öksüzler alınıyordu. Okulda, nazari dersler sabahları yapılırken, sanat işleri kışın 5, yazın 6 saatten aşağı olmamak üzere atölyelerde bilfiil çalışılarak öğreniliyordu. Demircilik, dökmecilik, makinecilik, mimarlık, marangozluk, terzilik, kunduracılık, ciltçilik, okulun programlarında yer alan başlıca sanat kollarıydı.50

Bu dönemde kız teknik öğretiminde de önemli gelişmeler olmuştur. 1859'da İstanbul'da açılan ve ilk kız Rüşdiyesi olan Cevri Kalfa Mektebi'nde, "kadınlara mahsus sanayi"nin de okutulması kararlaştırılmıştı. Akyüz'e göre bu okulu ve kararı, genel öğretimin yanında, kızların teknik öğretimiyle de ilgili ilk girişim saymak gerekir.51

Bilindiği gibi bu alanda asıl girişim Mithat Paşa tarafından gerçekleştirilerek, 1864'te Rusçuk'ta yetim kızlar için ordunun dikim ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir dikim atölyesi niteliğinde Islahhane açıldı. Bu girişimi 1869'da İstanbul'da yine ordu ihtiyaçları için Yedikule'de açılan dikimhane özelliğindeki Kız Sanayi Mektebi izledi.52 Zaman içinde bu okulların sayıları arttırıldı.

Bu dönemde karşılaşılan diğer önemli bir uygulama, 1869 tarihli Nizamname'de, Darülmuallimat'ın sıbyan şubesi için belirlenen dersler arasında, Tedbir-i Menzil (Ev İdaresi), Dikiş, Nakış, Ameliyat-ı Hiyatiye (Biçki-Dikiş) dersleri de yer almıştır.53 Kızlar için öğretmen yetiştiren bir okulun programında bu derslerin de öngörülmesi, önemi günümüzde hâlâ yeterince anlaşılamayan iş ve teknoloji eğitimi açısından son derece önemli sayılmalıdır.

Tanzimat dönemi meslek eğitimini incelerken, Mithat Paşa'nın bu alandaki çalışmalarını ayrı bir başlık altında incelemek, okulları tek teke ele almaktan daha uygun olacaktır.

2. Mithat Paşa ve Meslek Eğitimi

Mithat Paşa Tuna valisi iken, 1860'tan itibaren açmaya başladığı Islahaneler ile Sanat okullarının temelini atmıştır. Niş Islahanesi'nde öğretilen sanatlar, terzilik, kunduracılık, mürettiplik ve fotoğrafçılıktı. Rusçuk'taki Islahane'de ise, oradaki araba fabrikasına usta yetiştirmek için, araba yapıcılığı öğretiliyordu. Sofya Islahanesi'ne ise, oradaki Çuha fabrikasına eleman yetiştirmek için dokumacılık ve makinistlik sanatları konmuştu.54 Bu ise sanat okullarının bölge ihtiyaçlarına göre açılması bakımından önemlidir

3. Islah-ı Sanayi Komisyonu: Mithat Paşa Tuna Valiliği'nde "Şuray-ı Devlet Reisliği"ne atanarak İstanbul'a geldi. 1866'da Türk sanayiinin çökmesini önlemek amacı ile bir "Islah-ı Sanayi Komisyonu" kuruldu. Bu komisyon 1868'de "Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi"ni yayınladı. Bundan sonra, 1868'de

İzmir, Bursa, Kastamonu, Bosna, Trabzon ve İskodra'da, 1868'de Erzurum'da, 1870'de Diyarbakır'da sanat okulları açıldı.

Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi, Mektebi Sanayilerin açılış amacını ve diğer özelliklerini açıklarken özetle şöyle demektedir: Bir süreden beri halkın ihtiyacı olan eşyanın üretimi yabancıların eline geçmiştir. Bu sebepten, dokuzu demir ve madeni eşya, dördü ahşap işine, altısı da değişik işlere ait olmak üzere, on dokuz sanatın ustalar ve yardımcıları vasıtası ile öğretilmesi için mekteb-i sanayilerin açılmasına karar verilmiştir. Bu okullar memleketteki en lüzumlu sanatların teorik ve uygulamalı olarak öğretilmesi için açılmaktadır.55

Mithat Paşa'nın başkanı olduğu Şuray-ı Devlet'in Maarif Dairesi'nce hazırlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde, meslek eğitimine yer verilmeyişinin bir sebebi de, ondan önce yayınlanan Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi'nde bu konunun ele alınmış olması olabilir.

Bu dönemde açılan sanat okullarının mahalli özelliklere göre şekillendiği ve çevreyle uyum içinde olduğu da ayrıca vurgulanmaya değer bir husustur.56

C. II. Abdülhamit Dönemi (1876-1908)

II. Abdülhamit'in, padişah olmasından sonra I. Meşrutiyet ilan edilmişti ve Mithat Paşa devrin sözü geçen devlet adamları arasındaydı. 1869 Nizamnamesi sanat okullarına yer vermemişti, ama Islah-ı Sanayi Komisyonu'nca hazırlanan Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi yürürlükteydi. Bu dönem kısa sürdü. Meclisi tatil eden Abdülhamit, Mithat Paşa'yı da İstanbul'dan uzaklaştırdı. Islah-ı Sanayi Komisyonları da bir süre sonra kaldırıldı.

Osman Ergin'e göre bu dönemde, Tanzimat'la açılan yüksek öğretim kurumlarıyla; "meslek ve ihtisas mektepleri" ağır ve tedrici gelişmelerine devam ettiler. Bu çeşit mekteplere on sekiz yeni mektep daha eklendi. 32 sene içinde, o zamana kadar İstanbul surlarının içine hapsedilmiş olan mektepçilik, vilayetlere taşmış ve ilerlemiştir.57

1. Açılan Okullar

Osman Ergin'in bu dönemde açıldığını söylediği 18 meslek okulunun hepsini mesleki ve teknik eğitimin kapsamına almak, uygun bir yaklaşım olmayacaktır. Bu dönemde açılan meslek okullarının başlıcaları olarak şunlar sayılabilir:

1876'da Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi, 1879'da Sanayi-i Nefise Mektebi, 1882'de Ticaret Mektebi, 1884'te Hendese-i Mülkiye Mektebi, 1887'de Numune Bağı ve Aşı Ameliyet Mektebi, Mülkiye Baytar Mektebi, 1889'da Polis Dershanesi, 1892'de Aşı Memurları Mektebi, 1898'de Gülhane Askeri Tababet Mektebi ve Seririyatı açılmıştır.58

Akyüz tarafından bildirildiğine göre, o dönemde açılan bir diğer meslek okulu, Çoban Mektebi'dir. Bu okul, 1898'de Ankara'da Numune Çiftliği'nde tiftik keçilerinin bakım ve ıslahını

öğretmek amacıyla açılmıştır.59 O tarihlerde bu okulun açılışı, çobanlığı eğitimle kazanılabilecek bir meslek olarak görmesi bakımından, eğitim tarihimiz açısından oldukça önemli sayılmalıdır.

2. Sait Paşa'nın Görüşleri

İkinci Abdülhamit'in uzun süre sadrazamlığını yapan Sait Paşa, Padişaha sunduğu bir Layihada, (tasarı) eğitimle ilgili görüşlerini belirtmiştir. Tasarının mesleki ve teknik eğitimle ilgili maddeleri şunlardır:

1. Her eyalet merkezinde bir darülulum, bir darülfünun, bir darülmuallimin, bir tarım, bir turuk ve maabir (yol ve köprüler), bir sanayi-i nefise (güzel sanatlar), bir orman ve bir de ticaret okulu açılması,

2. Her liva (sancak) merkezinde bir sanayi-i adiye (el sanatları) okulu açılması,

3. Teknik üniversitelerin sanayinin bütün bölümleri için mühendis ve özellikle belediye mühendisleri ve sanayinin yüksek seviyedeki sevk ve idare elemanlarını yetiştirmesini, bu sebepten kurumda makine, belediye mimarlığı ve maden mühendisliği ile ilgili teorik ve pratik öğretim yapılmasını,

4. Sanayi-i adiye mekteplerinin öğretim programlarının ve yönetmeliklerinin demircilik, doğramacılık, dökümcülük ve "usul-ı ayar" (madenlerden karışımlar yapma bilgisi) öğretecek şekilde düzenlenmesini ve bu okulları bitirenlerin başka bir okula girmemesini teklif etmiştir.

Sait Paşa ayrıca, mesleki ve teknik öğretim kurumlarının da milli eğitim sistemi içinde yer almasını istemiştir. Fakat bunun gerçekleşmesi için "daha 39 yıl beklemek gerekmiştir".60

D. II. Meşrutiyet Dönemi

(1908 - 1923)

II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi halen yürürlükte idi. Meşrutiyet'in ilk iki yılı içinde yedi Maarif Nazırı değişti ve eğitimde yeni bir düzenleme yapılamadı. Nail Bey'den sonra dokuzuncu Maarif Nazırı olan Emrullah Efendi, 220 maddelik bir "Maarif Umumiye Kanun Tasarısı" hazırladı. Bu tasarı kanunlaşmadı ve eğitimle ilgili sorunlar ayrı ayrı ele alınmaya başlandı.

Bu dönemde mesleki-teknik öğretimin yönetimi ile ilgili önemli bir karar alındı. Bilindiği gibi Meşrutiyet'ten önce sanat okullarını Islahane Komisyonları yönetiyordu. 1913'te çıkarılan Özel İdare Kanunu ile sanat okulları, masrafları da bu idarelerce karşılanmak üzere özel idarelere bağlandı. Böylece sanat okulları doğrudan illere bağlı oluyorlardı.

1. Açılan Okullar

Bu dönemde konumuzla ilgili olarak görülen yeni uygulamalardan biri, çok amaçlı idadilerin açılmasıdır. Bilindiği üzere bu dönemde altı yıllık ilkokullar açılmıştı. Yeni açılan bu altı yıllık

ilköğretime dayalı olarak çok amaçlı idadiler açıldı. Öğrenciler idadinin son iki yılında, ziraat, ticaret ve sanat bölümlerinden birine devam edecek ve diplomaları da farklı olacaktı. Bu plan tam olarak gerçekleştirilmemiştir. Yalnızca idadi programlarına Fen ve Sanayi dersleri dahil edilmiş, her idadi ticaret ve ziraat olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Ancak bu ayrım da memleketin her tarafında mümkün olmamıştır. Çünkü bu düzenlemeye uygun ders araçları, atölye ve yeni programları uygulayacak öğretmenler yoktu.61

Osman Ergin, "bocalama ve duraklama devri" dediği II. Meşrutiyet döneminde on sekiz "yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mektebi" açıldığını yazmaktadır. Onun saydığı okulların tamamını mesleki ve teknik eğitimin kapsamına almak uygun bir yaklaşım olmayacaktır. O dönemde açılan okullardan başlıcalarının adları ve yılları şöyledir: 1909'da Polis Memurları Mektebi ve Dişçi Mektebi, 1911'de Kondüktör Mektebi ve Kadastro Memurları Mektebi (Darülbedayi) ve Çırak Mektepleri, 1915'te Tabib Muavinliği ve Şimendifer Memurları Mektebi açılmıştı.

Ergin'e göre, İkinci Meşrutiyet döneminde tarım alanında oldukça zengin bir okullaşma görülmektedir.62 Bu alanda yapılan çalışmaları şu şekilde özetlemek mümkündür.

Çiftlik idaresini bilen çifçi ve çiftlik kahyası yetiştirmek üzere pratik ve teorik eğitimi birlikte veren Ziraat Ameliyat Mekteplerinin sayıları artırıldı. Yine bu dönemde çiftçi çocuklarını bilgili, yeni tarım usullerini uygulayacak şekilde bilen, Türkçe okuma-yazma öğrenmiş, kendi tarlasını idareye muktedir çiftçi, yarıcı ve subaşı yetiştirmek amacıyla Çiftlik Mektepleri açıldı. Öğretim süresi yörenin ihtiyaçlarına göre değişen ve yatılı olan bu okullarda öğrenciler, uygulamayı çiftliklerde yapıyorlardı. Yine tarım alanında, tarım uygulaması, tarım araçlarının bakımı, bitki ve hayvan hastalıkları ve çarelerini uygulamalı olarak öğretmek için Amele Mektepleri açılmıştı. Öğretim süresi iki yıl olan bu okulları Bakanlık, gerekli gördüğü yerlerde kuruyordu. Ayrıca bağcılık, bahçıvanlık, ipekçilik gibi tarımın diğer alanlarında da okullar kurulmuştu. Ayrıca o dönemde, daha önceden açılan Ziraat Mektepleri, yüksekokul haline getirildi.63

Eğitim sorunlarının olabildiğince tartışıldığı, eğitim ve öğretim konusunda bazı önemli adımların atıldığı, ancak çoğunun uygulanamadığı, uygulansa bile devamlılık gösteremediği bu dönemde, konumuzla doğrudan ilgili olan sanayi mekteplerinin eğitim-öğretim durumunu anlayabilmek için, Sultan İkinci Abdülhamid döneminde kurulmuş olan Dersaadet Sanayi Mektebi (Mekteb-i Sanay-i Osmani)'nin bağlı olduğu Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarafından hazırlanan ve 1909'da yürürlüğe giren yönetmeliği incelemek faydalı olacaktır. Yönetmelik şu şekilde özetlenebilir.64

Makinist ve marangoz yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan okul harcamalarını, çeşitli yerlerin hasılatı ve kendi yaptığı şeyleri satarak karşılıyordu. Öğretim parasızdı. Yönetmelik gereği en fazla 200 yatılı ve 50 gündüzlü öğrenci alınacaktı.

Okulun öğretim süresi beş yıldı; dört yılı nazari ve pratik eğitim, son bir yılı da sanayihanelerde staj şeklinde yapılacaktı. Öğrenci seçimi yarışma sınavlarıyla belirlenecekti. Bu sınavlara da 16 yaşından küçük rüşdiye ve dengi okul çıkışlılar katılabiliyordu.

Dersler arasında pek çok idadi dersleri vardı, ama çoğunluk sanayi derslerinde idi: Demircilik, Tornacılık, Tesviyecilik, Dökmecilik, Modelcilik, Doğu ve Batı Mimari Biçimlerinde Marangozluk, Oymacılık, Ahşap Tornacılık, Sedefcilik vs.

Öğrencilerin makine ve marangozluk şubelerinden hangisine gireceği ve kaçar saat ders okuyacakları müdür ve okul idaresi tarafından belirleniyordu. Okul, 20'li not sistemini uyguluyordu:

İlk sınıftakilerden sonrakilere, uygulama yapıldığı günler, gündelik veriliyordu. Bu gündeliklerin yarısı saklanıyor, okuldan çıktıkları zaman kendilerine sermaye olarak veriliyordu.

Dersaadet Sanayi Okulu'nda, öğretimi bitirenlerden dörtte üçüne "icazetname", geri kalanlara da "tasdikname" veriliyordu. Ayrıca okulu birinci ve ikinci olarak bitirenlere de "sanayi madalyası" veriliyordu.

Bu dönemde açılan ve yukarda zikredilen okullardan Çırak Mektepleri üzerinde biraz durmak, Cumhuriyet öncesi bir denemeyi göz önüne getirmesi bakımından faydalı olacaktır.

Çırak Mektepleri: 1914'te İstanbul Vilayeti Umumi Meclisi Kararı ile açılmıştır. Maksat, öğretim çağında olmasına rağmen, gündüzleri sanat ve ticaret erbabı yanında çalışan çocukların maariften mahrum kalmamalarını sağlamaktır. İlköğretim seviyesinde gece öğretimi yapılacak, okullar iş merkezlerine yakın yerlere açılacaktır. Nitekim Meclisin kararından sonra üç çırak okulu açılmış, 1918'de sayıları sekize yükselmiştir.65

Aynı dönemde, Talim ve Terbiye Dairesi'nin 1915 tarihli bir Nizamnamesi de çıraklıkla ilgilidir. Buna göre, "fakir ailelerin ve malüllerin çocukları, kız ve kadınlar için, iş odaları açılarak, buralarda öğlene kadar umumi kültür ve teorik meslek bilgisi verilmesi, öğleden sonraları da marangozluk, sepetçilik, örmecilik gibi çalışma kollarında pratik mesleki öğretim verilerek kendilerine bir meslek öğretilmesi" hükme bağlanmaktadır.66

İstanbul'da açılan Çırak Okulları, savaş sonunda ödeneksizlikten dolayı kapanmak zorunda kalmıştır.

Bu dönemde ele alınan konumuzla ilgili çalışmalardan biri de, sanat okulları için atölye ve meslek dersleri öğretmeni yetiştirme sorunudur. 1915 tarihinde çıkarılan, öğretmen okullarının yapısını yeniden düzenleyen

Darülmualliminlerle ilgili Nizamname ile, öğretmen okullarının bünyesinde, sanat okulları için atölye ve meslek dersleri öğretmeni yetiştiren bölümlerin açılması öngörülmüştür. Ne yazık ki bu karar uygulanamamıştır.67

Cumhuriyet'ten Önceki Mesleki-Teknik Eğitim Uygulamalarının Genel Bir Değerlendirilmesi

Bu araştırmada, Mesleki ve Teknik Eğitimin tarihi gelişimi, Cumhuriyet öncesi dönemde incelenmiş, bu yapılırken de özellikle kurumların gelişim sürecinin ortaya konmasında yakın

geçmişimize ağırlık verilmiş ve bu gelişimin mesleki ve teknik eğitimin bazı temel ilkelerine göre bir değerlendirilmesi yapılmıştır. İlkeler ışığında yapılan değerlendirmede de, her dönemin sorunları, yönelmeleri ve çözümlerinin neler olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet'ten önceki mesleki-teknik eğitim uygulamalarının, genel bir değerlendirilmesi yapılacak olursa bu dönem, Ahi Birliklerinde yapılan meslek eğitimin dışında hep arayışlarla geçmiştir. Ahi Birliklerinin tarım toplumunun özelliklerine göre biçimlenen yapısı, endüstrinin gelişmesiyle ortaya çıkan yeni iş hayatına uyum sağlayamaması sonucu, rekabet gücünü yitirmiş ve giderek gerilemiştir.

İmparatorluğun ileri görüşlü yöneticileri, Osmanlı ordularının yenilmesi üzerine Batı'nın teknolojik üstünlüğünü görmüş, ordularını modern savaş tekniğine göre eğitmek amacıyla ilk defa, 18. yüzyılın başlarından itibaren modern mesleki-teknik eğitim kurumlarını, ordu bünyesinde açmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminde, geleneksel Osmanlı eğitim kurumları ile yeni açılan askeri okullar dışında, sivil alanda da yeni, modern eğitim kurumları açılmaya başlanarak, eğitimde daha kapsamlı bir yenileşmeye ve yapılanmaya gidilmiştir. Bu dönemde, eğitimde yenileşme ve yeniden yapılanma kapsamında açılan sanat okullarını, diğer meslek okullarının açılması ve yeni uygulamalar izlemiştir. Bu süreç, Cumhuriyet'e kadar devam etmiş ise de, savaşlar ve devletin çökme sürecine girmiş olması, bu kurumların gelişimine ve uygulamaların devamına pek imkan vermemiştir.

Bu genel olumsuz şartların yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun el sanatlarına dayalı geleneksel üretim sistemini gelişen endüstriyel şartlara göre yenileyememesi, Batılı endüstri toplumlarına yeni ekonomik imtiyazlar vermesi; el sanatlarına dayalı küçük üretim biçimlerinden oluşan üretim sisteminin hızla çöküntüye gitmesine neden olurken, mesleki-teknik eğitimi de olumsuz etkilemiştir.68 Bunlara ek olarak Sezgin, önemli bir başka neden olarak da, Batılı toplumların ulaştığı bilimsel ve teknolojik gelişmelerin dayandığı düşünce sistemini ayrıntılı bir incelemeden geçirerek, kendi toplumsal ihtiyaçlarımıza uygun bir senteze gitmemeyi göstermektedir ki, bu teze katılmamak mümkün değildir.69

Ancak, gerek geleneksel dönem, gerekse yenileşme süreci içerisinde yer alan dönemler olsun; Cumhuriyet öncesi mesleki-teknik eğitim alanında, günümüze ışık tutacak uygulamalar gerçekleşmiştir. Bunlardan bazılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Geleneksel dönemde uygulanan ahilik ve lonca sisteminde meslek eğitimi, iş başında, usta-çırak ilişkisi içerisinde, uygulamalı olarak, çok iyi planlanmış bir düzen içerisinde yürütülmüştür. Bu sistemde meslek eğitimini alanlara, yalnızca sanatların incelikleri öğretilmekle kalınmamış, iş ve meslek ahlakı da ön planda tutulmuştur. Nitekim, iyi bir insan, iyi bir meslek adamı olma hususunda, ilgili birçok kişinin katıldığı törenlerde tanıklar dinlenmiş, söz verilmiş ve söz alınmıştır.

Bu sistemde ayrıca, "müşteri memnuniyetine" ya da yapılan işin kalitesine, özel bir yer verildiği görülmektedir ki, bu yaklaşım, son yıllarda gündemde olan "toplam kalite yönetimi" açısından da son derece önemli sayılmalıdır.

Mesleki eğitim, tarihimizde uzun yıllar yaygın eğitim yoluyla, usta-çırak ilişkisi içerisinde verildikten sonra okullaşmaya gidilmiştir. Her ne kadar, mesleki-teknik okullar, başlangıçta ıslahane adıyla, kimsesiz, yetim çocuklar için açılmış, eğitim sisteminin dışında düşünülmüş, bu okullar için ortak bir standart geliştirilememiş ise de, birçok yönlerden çağdaş, ileri uygulamaları da başlatmıştır.

Öğrenci, öğretmen, program, planlama, yönetim, ortam, öğrenme, yöntem ve değerlendirme bakımından, genel eğitimden farklılıklar gösteren mesleki-teknik eğitimde gerçekleştirilen diğer uygulamaları ise şu şekilde özetlemek mümkündür.

Mesleki-teknik eğitimin en duyarlı olduğu, uygulamalı eğitim, yerel ve bölgesel ihtiyaçların dikkate alınması, okul çevre işbirliğinin sağlanması, yönetimde katılım ve esneklik gibi ilkeler genellikle uygulanırken; meslek eğitimin okullarda verilmesi; o tarihlerde ekonomik hayatta yapılan bir çok işin, bir meslek dalı olarak algılanarak, meslek okullarında öğretiminin yapılması, ya da Çoban Mektebi örneğinde olduğu gibi ayrı okulun açılması; mesleki-teknik eğitim için meslek öğretmenlerinin yetiştirilmesinin düşünülmesi; genel ve mesleki eğitimi yaklaştıran çok amaçlı okulların açılması; çıraklık eğitimi ve okullarının açılması; sanat okullarında genel bilgi derslerine, sayıları sınırlı da olsa sanat okulları dışındaki diğer okullarda da sanat derslerine yer verilmesi, oldukça ileri düşüncenin ürünleri olarak değerlendirilmelidir.

1 İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, İstanbul, 1971, s. 7-8.

2 Ülker Akkutay, Enderun Mektebi, Ankara, 1984, s. 19.

3 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), İstanbul, 2001, s. 48.

4 Veysi Erken, Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik, Ankara, 1998, s. 43-74.

5 Sabahattin Güllülü, Ahi Birlikleri, İstanbul, 1977, s. 125.

6 Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara, 1974, s. 101.

7 Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, C. II, İstanbul 1977, s. 389.

8 Y. Öztuna, a.g.e., S. 385.

9 Orhan Tuna, Türkiye'de Mesleki ve Teknik Öğretim, İstanbul, 1978, s. 22.

10 Ülker Akkutay, Türkiye'de Çıraklık Eğitimi, Ankara, 1991, s. 14-18.

11 N. Çağatay, a.g.e., s. 153.

12 Aynı eser, s. 154.

13 S. Güllülü, a.g.e., s. 128-130.

14 Aynı eser, s. 130.

15 N. Çağatay, a.g.e., s. 155.

16 Aynı eser, s. 156.

17 S. Güllülü, a.g.e., s. 132-133.

18 N. Çağatay, a.g.e., s. 142.

19 Aynı eser, s. 182-183.

20 Aynı eser, s. 178.

21 Ü. Akkutay, a.g.e., s. 18.

22 Muhsin Mete, "Ahilik" (Televizyon Programı), Ocak, 1983.

23 Akkutay, a.g.e., s. 15.

24 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. 1, s. 48-56; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), Sekizinci Baskı, İstanbul: Alfa Yayın No: 525, s. 93; Orhan Tuna, a.g.e., s. 37-38.

25 Y. Akyüz, a.g.e., s. 93.

26 O. Errgin, a.g.e., s. 48-49.

27 Aynı eser, s. 51-53.

28 Aynı eser, s. 55.

29 Aynı eser, s. 139-166.

30 Y. Akyüz, a.g.e., s. 67.

31 O. Ergin, a.g.e., s. 144.

32 Y. Akyüz, a.g.e., s. 88.

33 Y. Akyüz, a.g.e., s. 100.

34 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. M. Kıratlı), Ankara, 1970, s. 46.

35 H. Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, Ankara, 1987, s. 23.

36 O. Ergin, a.g.e., s. 56.

37 Bazı kaynaklarda bu tarih 1776 olarak geçmektedir, bkz. Y. Akyüz, a.g.e, s. 133.

38 H. A. Koçer, a.g.e., s. 25; O. Ergin, a.g.e., s. 315.

39 H. A. Koçer, a.g.e., s. 30. Ankara, 1982, s. 42.

40 C. Alkan, H. Doğan, İ. Sezgin, Mesleki ve Teknik Eğitimin Esasları, Ankara, 1996, s. 56-57.

41 Y. Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), İstanbul, 2001, s. 145-147.

42 Ü. Akkutay, a.g.e., s. 22.

43 B. Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1985, s. 54.

44 H. A. Koçer, a.g.e., s. 76-77.

45 Aynı eser, s. 72.

46 Y. Akyüz, a.g.e., s. 158-159.

47 Aynı eser, s. 158.

48 O. Ergin, a.g.e., 632-637.

49 O. Tuna, a.g.e., s. 29-30.

50 Y. Akyüz, a.g.e., s. 158.

51 Aynı eser, s. 159.

52 Aynı eser, 159.

53 Aynı eser, 166.

54 H. A. Koçer, a.g.e., s. 69.

55 Aynı eser, s. 70.

56 İlhan Başgöz, H. E. Wilson, Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk, Ankara, 1968, s. 36-38.

57 O. Ergin, a.g.e., s. 839-874.

58 Aynı eser, s. 1080-1196.

59 Akyüz, a.g.e., s. 219.

60 Reşat Özalp, A. Ataünal, Türk Milli Eğitimi Düzenleme Teşkilatı, Ankara, 1977, s. 15-16.

61 H. A. Koçer, a.g.e., s. 212.

62 Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara, 1996, s. 243-259.

63 Aynı eser, s. 248-250.

64 M. Ergün, a.g.e., s. 243-245.

65 O. Ergin, a.g.e., s. 1542.

66 O. Tuna, a.g.e., s. 38-39.

67 Tayyip, Duman, Türkiye'de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişimi), İstanbul, 1991, s. 17-19.

68 S. İlhan Sezgin, "Meslek Eğitiminin Kapsam ve Gelişimi", Türkiye'de Meslek Eğitimi ve Sorunları. Türk Eğitim Derneği Yayınları, no: 6, Ankara, 1983, s 21-48.

69 Aynı eser, s. 22.

Akkutay, Ülker. Enderun Mektebi. Gazi Üniversitesi Yayın no: 38, Ankara, 1984.

Akkutay Ülker. Türkiye'de Çıraklık Eğitimi, Ankara, 1991.

Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e), Alfa yayın No. 525, 8. Baskı.

İstanbul, 2001.

Alkan, Cevat, Hıfzı Doğan ve S. İlhan Sezgin. Mesleki ve Teknik Eğitimin Esasları. Ankara, 1996.

Çağatay, Neşet. Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara, 1974.

Ergin, Osman. Türk Maarif Tarihi. 1-5 Cilt, İstanbul, 1977.

Ergün, Mustafa. II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914). Ankara, 1996.

Erken, Veysi. Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik. Ankara, 1998.

Güllülü, Sabahattin, Ahi Birlikleri, İstanbul 1977.

Koçer, Hasan Ali. Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu. Ankara, 1987.

Kodaman, Bayram. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi. İstanbul, 1985.

Lewis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğusu, (Çev.: M. Kıratlı) Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1970.

Mete, Muhsin. "Ahilik" (Televizyon Programı), TRT, Ocak 1982.

Özalp, Reşat ve Aydoğan Ataünal. Türk Milli Eğitim Düzenleme Teşkilatı. Ankara, 1977.

Öztuna, Yılmaz. Büyük Türkiye Tarihi. İstanbul, 1978.

Sezgin s. İlhan. "Meslek Eğitiminin Kapsam ve Gelişimi", Türkiye'de Meslek Eğitimi ve Sorunları, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara, 1983.

Tuna, Orhan. Türkiye'de Meslek ve Teknik Öğretim. İstanbul, 1978.

Unat, F. Reşit. Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış. Ankara, 1964.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Maarifi / Doç. Dr. Hüseyin Dilâver [s.73-91]

Eğitim Tarihçisi / Türkiye

Yirminci asrın ilk onbeş yılı, bütün dünyada eğitim düşüncesinin hızla değiştiği, eski okulu ve eğitim sistemini yeren çağdaş eğitim akımlarının doğduğu bir dönem olmuştur.1

Bu çağdaş eğitim akımları, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türkiye'de hemen yankılanmış, Türkiye'nin eğitim sorunlarına çağdaş görüşler ışığında çözüm aranmaya başlanmıştır.2

Ergin, bu dönemde, maarifimizin, çok inişli ve çıkışlı bir yol takip ettiğini, fakat bütün bu iniş ve çıkışlara rağmen epeyce yükseldiğini söylemektedir.3

Akyüz, II. Meşrûtiyet Dönemi eğitiminin temel özelliklerini, yenilik ve gelişmeleri geniş olarak ele almakta, bu dönemde, eğitimin bilim olarak işlenmesinde ciddi gelişmeler sağlandığını, Batılı önemli eğitimcilerin fikir ve yöntemlerinin daha iyi tanınmaya başlandığını ifade etmektedir.4

Ergün'e göre pek çok yönleriyle Cumhuriyet eğitiminin ana şekli bu dönemde belirmiştir. Toplum yapısını değiştirecek, üretici girişken fertler yetiştirecek bir eğitim sistemi kurulmak istenmiştir. Gerek okul yapılarında gerek ders programlarında bunu sağlayacak bazı önlemler alınmıştır.5 Diğer yönden, bu dönemde, Maarif Nazareti merkez teşkilatı ile bağlı kuruluşlarda yeni düzenlemeler yapılmış, 1894'te Mektubî kalemine bağlı olarak kurulan Sicill-i Ahval (personel) ve İstatistik Şubesi,6 sırasıyla istatistik kalemi, istatistik müdüriyeti ve ihsaiyat kalemi isimlerini almıştır.

Ergin, istatistik konusunda şöyle demektedir: "Mekteplerin miktarına gelince: Filvaki bu bapta pek de muntazam istatistiklerimiz yoktur. Mamafih Maarif Nezareti, 1327 (1911)'de 1323-1324 (1907-1908) senelerine ait ihsâiyat neşretti sonra diğerleri takip etti."7

Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi üyesi Mehmet Ziya Bey'in 17 Ocak 1915 tarihli raporunda, "1324 senesi 19 Ağustosu'nda (1 Eylül 1908) ve Hakkı Paşa'nın Maarif Nezareti döneminde merkez teşkilâtında istatistik idaresi"nin yer aldığından söz ederek, "1327 (1911) tarihinde ilk defa Avrupa İstatistikleri tarzında 1323-1326 (1907-1910) yıllarını kapsayan bir İstatistik Mecmuasının" yayınlandığını söylemektedir.8

İstatistik mecmualarının içinde önemli ve farklı bir yere sahip olduğuna inandığımız, 46 büyük boy sayfa, önsöz dahil 13 ana başlık ve 38 istatistik cetvelinden oluşan bu İstatistik Mecmuası, Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistik Müdüriyeti tarafından "Dersaadet (İstanbul) ve Vilayetlerdeki Resmî ve Hususî Mektepler ve İstanbul'da bulunan İslâm Medreseleri ile Kütüphanelere Dair İstatistik Mecmuası" adıyla 1911 yılında yayımlanmıştır.9 Bu İstatistik Mecmuasını önemli ve farklı kılan hususlar şöyle sıralanabilir:

* II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayınlanan ilk istatistik Mecmuasıdır.

* Avrupa İstatistikleri tarzında ve mukayeseli açıklamalar yapılarak düzenlenmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarını (1907-1910) kapsamakta ve bilgiler, birinci elden (Bakanlıkça) verilmektedir.

* İstatistik dışında dönemin maarif görüşü, politika ve uygulamaları -özellikle okullar bazında- ayrıntılı olarak yansıtılmaktadır.

İşte, bu özelliklerinden dolayı mecmuanın günümüz Türkçesi ile -sadeleştirilerek- verilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

13 Ana Başlıktan Oluşan Mecmuanın Muhtevası:

* Önsöz, İstanbul Darülmuallimîni, Darülfünûn ve Şubeleri, Mekteb-i Sultanî, Ticaret Mektebi, Sanayi-i Nefîse Mektebi, İstanbul Darülmuallimâtı, yatılı ve Gündüzlü Kız Sanayi Mektepleri, Mekâtib-i İdadiye, Darüşşafaka, Fransa darülfünûnlarında halen tahsilde bulunan Osmanlı öğrencileri, Medâris-i İslâmiye Hakkında Bazı Mütalâalar, Kütüphaneler Muhteviyatına Bir Bakış, Ek (Mecmuada yer alan 38 istatistik cetvelinin 10'u bu bölüme konmuştur.)

Konu başlıkları mecmuadaki sıralamaya göre aynen verilmiştir.

Yayına Hazırlarken İzlenen Yol ve Bazı Tasarruflarımız

* Mecmua, günümüz Türkçesine aktarılırken sadeleştirme yoluna gidilmiştir.

* Hicri ve Rumi tarihlerin yanlarına miladî karşılıkları verilmiştir.

* Sayfa yapısına bağlı kalınmamış, mecmuanın aslındaki dipnotlar aynen verilmiş, ayrıca tarafımızdan da gerekli yerlerde Ek'e dipnotlar konmuştur.

* Virgülsüz, noktasız bazı uzun cümleler, bölünerek kısa cümlelerle anlaşılır hale getirilmiştir.

* Yazımızın sınırlı hacmi dikkate alınarak mecmuanın ek kısmındaki 10 cetvele yer verilememiştir.

* Mecmuanın sadeleştirilmiş metni verildikten sonra Genel Bir Değerlendirme yapılmıştır.

Önsöz

Meşrutiyet'in ilânından beri birinci defa olarak tertip ve neşrolunan şu istatistik özeti umumi mektepler hakkında kısa bir fikir verebilir. İstatistikler, millet ve kavimlerin sosyal ve siyasi hayatlarının düzenleyicisi ve gerçek miyarı (ölçüsü) olduğu düşünülürse, buna ne derece ehemmiyet vermek lazım geleceği anlaşılır.

Bakanlıkça 1897 (H. 1315) senesinden 1903 (H. 1321) senesine kadar altı defa neşrolunan salnâmeler (yıllıklar) maarif ve umumi mekteplere dair bir hayli faydalı malumatı içinde toplamaktadır.

Ancak, bu yıllıklardaki malumat, diğer ülkelerin tertip ve neşrettikleri yıllıklarda takip olunan usul ve tertip ile bir dereceye kadar kabil-i kıyasdır. Onların tertip ettikleri yıllıklarda, memleketin ilmî ve sosyal ilerlemesini ilgilendiren bir çok esaslı malumat toplanıp birleştirildiği gibi, mesela, yaş itibariyle tahsilde bulunan çocukların tasnifi ve yahut miktarca azalıp-çoğalması hakkında esaslı mukayeseler yapılmıştır. Sayıları çoğalan mekteplerin yatılı veya gündüzlü oluşu faydalıdır. Bu faydaların anlaşılmasına ve gerçekleşmesine esas olacak tedbirler alınmıştır. Bu cümleden olarak belde ve kasabaların mekteplerine devam eden talebelerden ne miktarının şehirlerde oturmakta ve ne kadarının civar köyler ahalisinden bulunduklarına ve eğitim-öğretim vazifesi ile meşgul kadın ve erkek öğretmenlerin ehliyet derecelerine ve ellerinde bulunan diplomalarına göre tasnîfi yer almıştır.

Resmî mektepler ile husûsi (özel) mekteplerin öğretim kadrosunun yeterli olup olmadığı ile alakalı malumatın girmesi ve gelecekte aile reisliğini üstlenecek olanların evlilik anında izdivaç evrakına imza koyanlarla, kur’a çekerek yeni askere giden erlerin yüzde kaçının okur-yazar olduklarının belirlenmesi, ve hatta talebenin milliyeti, mezhebi ve tabiiyeti ve mekteplerde aldıkları cezalarla, velilerin sıfat ve meşguliyetleri gibi sosyal ve ahlâkî birçok faydaları toplamış bulunan tafsilat ve malumat, istatistiklerin tanzim ve tertibinde en ziyade göz önünde bulundurulan esaslardır. Söz konusu esaslardan bir kısmı bu mecmuada uygulanmıştır.

Bu kısa mecmuada görülecek malumat, 1907-1908 (1323-1324) ve kısmen 1909-1910 (1325-1326) ders yıllarına ait olup, bu sonraki malumatın kısmen girmesi ise yukarıdan beri sayılan esaslardan bazısının idarece henüz elde edilememesi gibi idari bir meşru mazeretten ileri gelmiştir. Hususiyetle ki bu idare, ilân-ı meşrutiyeti müteakip teşekkül etmiş yeni bir idare olduğu göz önüne alınırsa, bu tür istatistik tertibi hususunda, henüz tecrübe vadisinde bulunuyor demektir; Mamafih istatistik idaresi, bu gibi noktaları, nazarı dikkate ve ehemmiyete aldığı cihetle bundan sonra neşrine muvaffakiyet hasıl olacak yıllıkları, bu hususta diğer bazı ülkelerde esas kabul edilen tertip, usul ve malumata göre daha muntazam ve mükemmel bir tarzda tertip ve neşir için icabeden sebep ve vasıtaların elde edilmesine ve tamamlanmasına çaba sarf etmekten geri durmamaktadır. Bu hususta muvaffakiyetin temini ise, bilumum devlet memurları tarafından istatistiğin, sayılan faydaları ve içtimai menfaati nisbetinde daha fazla ciddiye alınarak çalışılmasına bağlıdır.

İstatistik Müdürlüğü

Dersaadet (İstanbul)

Darülmuallimîni

Tesis Tarihi: 1849 (1266).10 Yeniden teşkili: 1909 (1325) Necip Osmanlı milletinin şu birkaç sene zarfındaki ilerleme ve tecelliyatına dair doğru ve sağlam bir fikir edinebilmek için, umumi maarifimizin daha önceki haliyle, bu günkü halini mukayese etmek gerekir. Bunun için en ikna edici, en muteber belgelerin, istatistik olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı hükümetinin, -Umum maarife bakış açısından dahi- memleketin en çok ikbal ve istikbal ümidi olan vatan evladının asrımızın parlak kemalâtıyla eğitilmeleri hususundaki gayret ve çalışması, cidden şayanı dikkat ve takdirin üzerindedir.

Bu meselede ilk önce nazarı dikkate ve ehemmiyete alınan önemli taraf, memleket çocuklarının eğitim ve öğretimiyle, fikirlerinin aydınlatılması ve ahlakının güzelleştirilmesine en etkili sebep ve vasıta olan eğitim ve öğretim kadrosunun yeniden düzenlenmesi ve ıslahı olmuştur.

Bu sebeple aşağıdaki cetvellerde görüleceği üzere Bakanlık, ilk olarak darülmuallimîn konusuna eğilmiştir. İzahı güç olmadığı cihetle, mektepler, binaca ne kadar muntazam ve tedris (öğretim) araç-gereçleri ne derece mükemmel olursa olsun o mektebi, zamanın irfanı seviyesiyle orantılı bir dereceye ulaştıracak yine öğretmenlerdir. Bunun için, inkılâb-ı mes'ûdu Osmaniyemizden (1908 İnkılâbı) beri, merkezi saltanattaki (İstanbul) Darülmuallimîn'in ıslah ve düzenlenmesine cidden ehemmiyet verilmiştir. Oraya devam edip, geleceğin vatan evladının talim ve terbiyelerini üstlenecek kimselerin, memleketimizin ihtiyaçları, ruhi halleri ve genel içtimai durumlarına göre yetiştirilmeleri için başka ülkelerde olduğu gibi burada da bir tatbikat mektebi (uygulama okulu) açılmıştır.

Darülmuallimînin ihtiva ettiği ulûmu riyaziye, ulûmu tabiiye, ulûmu edebiye ve içtimaiye kısımlarında bilhassa takip olunan maksad, gözetilen gaye, müdavimlerinin (öğrencilerin) hem sağlam bir fikrî ve ahlakî eğitim ve hem de metîn bir mesleki eğitim temin etmekden ibarettir. Müdavimlerini tetkik ve muhakemeye, intizam ve faaliyete alıştırmak, kendilerinde sağlam bir eksiksiz mesuliyet ve fikrî teşebbüs uyandırmak usûl-i tedrise (öğretim yöntemi) etraflı bir vukuf ile beraber bunların tatbiki hususunda bir alışkanlık edinmek, velhasıl hem muktedir ve hem de azimli öğretmenler yetiştirmek, bu mektebin en şerefli gayesidir.

Bu önemli maksadı elde etmek için ise, vazife ve öğretim hayatına ait konferanslar tertibi, talebenin malümatının genişlemesine yardım etmek için ilim ve sanayi müesseselerini ziyaret etmeleri, kendilerinde vukufiyet ve yatkınlık hasıl olması için arkadaşları karşısında konferanslar vermeleri ve cereyan eden ilmî ve fennî konuşmalarda münakaşalar yapılması, mekteplerin disiplininde tecrübe hasıl etmeleri için çocuk terbiyesi ilminin uygun gördüğü tarzda, bir sınıfın yönetiminin bir efendiye verilmesi gibi esaslar tatbik ve icra edilmektedir.

Darülmuallimînin ihtiyaca kafi bir müzesiyle kimyahanesi ve (1200) kadar muhtelif kitapları havi bir de kütüphanesi vardır. Bundan başka öğretimin uygulama yönünü de takviye etmek üzere hikmet (fizik) ve ulûmu tabiiye için fenni araç ve gereçler ile beraber anatomi levhaları, muhtelif ırklara ait güzel numûneleri ve bütün bitkilerin resimleriyle maden numûneleri ve umum madeni eşyaların asıllarıyla mamullerini gösterir levhalar ve coğrafyayla ilgili küreler ve siyasî ve tabiî haritalar, mektep müzesinin donanımlarındandır.

Ortaya çıkan bütün bu iyileşmeler gösteriyor ki, Yüce Osmanlı Devleti, yükselme yolunda esaslı ve metin adımlarla ilerlemeye ve bu vasıta ile kendisine emanet olan vatan evladını hakkıyla eğitim-öğretim ve Osmanlı'nın ahlâki fazileti dairesinde yetiştirmeye azmetmiştir.

Bu bölümdeki çalışmanın takdir durumu, parlak cümlelere münhasır olmayıp, gelecek her konuda ayrıca gösterileceği gibi, bu çalışma, maddeten ve fiilen husule gelmiştir. Her zor meselenin halli, gerçek rakamlar ile olduğuna göre bizde sözümüzü bu rakamlara dayandırarak teyit ediyoruz.

Bir mukayese yapacak olursak;

Tablol 1: Darülmuallimînin Mevcudu

1894 1895

Öğrencisi	Öğretim Kadrosu
125	47

Tablo 1 ve 2'deki istatistiklerden anlaşılacağı gibi, Darülmuallimîn öğrencisi on sene zarfında bir misli artmıştır. Şayan-ı dikkat durumdur ki, darülmuâllimîne müdavim talebenin ekserisi şehirli olanlardır. Taşra ahalisinden olup saltanat merkezindeki (İstanbul) darülmuallimîne hal ve durumları müsait olamamasından dolayı devam edemeyenlerin hali dahi nazarı dikkatten uzak tutulmadığından, şu bir-iki sene zarfında Konya,11 Ankara, Diyarbakır, Kosova merkezlerinde ve öğretimi rüşdiye derecesinde birer yatılı darülmuallimînler tesis edilmiştir.

Yatılı mekteplerin tedrisatı, gündüzlü olanlara nazaran daha mazbut ve daha muntazam bir suretde cereyan edeceği, inkar edilemeyecek bir fikir olduğundan hükümet de, bu durumu nazarı dikkate alarak yukarıdaki merkezlerde tesis ettiği darülmuallimînleri yatılı olarak açmıştır.

Çocukların Velilerine Dair Mukayese: İstanbul Darülmuallimin'e devam eden talebe velilerinin ekseriyetini ziraatçı teşkil ettiği, idarece memnuniyet ve şükran olan bu hal, memleketin en mühim unsuru, en çalışkan sınıfı olan ziraatçının maarifin ne derece kıymetli ve lüzumlu olduğunu takdir ettiklerine işaret eder. Memleketimizin geleceğine olan hüsn-i tesir ise aşikardır.

Dârülfünûn ve Şubeleri

Yüce Osmanlı Hükümeti, bir tarafdan Usûl-i tâlim ve tedrisi (öğretim yöntemi) düzeltme ve ıslah etmekle beraber diğer yönden de diğer muhtelif mesleklerde bulunacak olanların seviye-i irfanını yükseltmek ve memuriyet mesleğinde istihdam olunacakların idare kısımlarında işi doğrulukla, bilerek ve anlayarak hizmet edebilmelerini temin için önceden mevcut ve müesses olan mekteb-i fünûn-u mülkiye yerine kaim olmak üzere 19 Ağustos 1326 (1910) senesinde bir Dârülfünûn açmıştır. (Ulûmu Âliye-i Dinîye ve Edebiye) ve (Hukuk), (Ulûmu Riyaziye ve Tabiiye) ve (Tıp) şubelerini ihtiva eden Dârülfünûn, müstakil bir müdürün idaresi altındadır. Muhtelif unsurlardan müteşekkil olan Osmanlı kitlesini daha esaslı bir surette terakki yoluna sevk edebilmek için programda düzenlenmiş ulûm ve funûndan başka, diller şubesinde Türkçe, Arapça, Farsça uygulamalı bir surette, yeni başlayanlarla son sınıftakilere mahsus Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça dersleri de birer sınıf olmak üzere açılmıştır.

Bir kavmîn fikri ve siyasi terbiyesinin tekamülüne en ziyade yardım eden tarih ve edebiyat derslerine bilhassa itina edilmektedir. Darülfünûn binası payıtahtın (İstanbul) en güzel ve en muhteşem bir müessesesi (kurumu) olup, bir çok salonları, hayvanat müzesini ve kütüphaneyi

muhtevi olduğu gibi, ilmî ve fennî müsamereler (piyes) tertibi için de, bin kişiyi içine alan süslü ve mükemmel büyük bir salon inşa edilmiştir.

Dârülfünûn müzesinde bir çok Fenni Levhalar mevcut olduğu gibi, kütüphanesinde de ulûm ve fünûndan bahis Türkçe, Arapça, Ermenice, Fransızca, İngilizce, Almanca, 3146 cilt kitap vardır.

Vucûda getirilen bu kadar etkili irfandan, şu şükredilecek netice hasıl oluyorki, Yüce Osmanlı Devleti, memleketin, Osmanlı muhitinin seviye-i irfanını yükseltmek için gayret göstermekten ve çalışmaktan bir an bile geri durmamaktadır.

Dârülfünûn hakkında idarenin düzenlediği istatistiklerden anlaşıldığına göre memleket gençliği en ziyade hukuk ilminin tahsiline meyil ve rağbet etmektedir. Medenî bir hükümetin, fertlerinin ve özellikle devlet memurlarının ve hükümet işleriyle temasta bulunacak olanların, devletin usûl, nizam, idarî ve siyasi kanunlarına vakıf olmalarındaki faydalar, sayısız iyilik ve güzellikler, gözönüne alınıp, iyice düşünülecek olursa, gençliğin önemli bir kısmının bu şubeye gösterdikleri rağbeti nazar-ı memnuniyetle görmemek kabil değildir. Bir devletin idari ve siyasi teşkilatının bilinmesi, o devletin kurumsal kuvvetini artırmasını doğurur.

Dârülfünûn-u Osmaniye'de icra edilen öğretimde en ziyade gözetilen cihet, bu muazzam devleti teşkil eden ve bir araya getiren bilumum fertlerin, tek bir Osmanlı kitlesi halinde irfanla eğitilmiş olmaları esasıdır ki, bu da memleketin istikbali için mühim ve şayan-ı şükran bir adımdır.

Öğrenci Velilerine Dair Mukayese

Mektep sınıflarına devam eden öğrencinin peder veya velilerinin kimlik bilgilerine dair bu seneden itibaren tutulan istatistiklerden anlaşıldığına göre, talebe velilerini, birinci derecede memurlar ve subaylar, ikinci derecede tüccar, üçüncü derecede ziraatçı sınıfı teşkil etmektedir. Memleketimizin hayatı içtimaiyisinde bu üç sınıfın pek büyük tesiri olduğu keyfiyeti düşünülürse, evlatlarının hüner ve marifet kazanmaları için onlar tarafından gösterilecek ciddi gayret ve fedakarlığı büyük bir inançla görmek tabîidir. Talebeden şehirli olanlar, köylü olanlara nisbeten daha çoğunluktadır ki, bu da büyücek merkezlerde ilim ve marifet tahsili hususundaki, aşırı arzu ve istek pek açık bir ölçüdür.

Mekteb-i Sultanî Tesis Tarihi:

1285 (1868)

Mekteb-i Sultanî'nin bulunduğu yere "Galata Sarayı" denilir.

Bu saray, II. Sultan Beyazıt Han tarafından asrın mütefekkir ulemasından Gül Baba'nın12 ihtar ve tavsiyesi üzerine tesis edilmiştir. Gül Baba'nın tahmin ve işaretine göre Saray otuzbin arşından ziyade bir sahayı işgal etmek üzere yapılmıştır. Bir irfan mektebi olmak üzere tesis edilen Galata Sarayı'nın ilk hocası da aziz Gül Baba'dır. Burada arabi, farisi, usul-ü kıraat ve hüsn-ü hat ve mûsıkî dersleri talimi (öğretimi) için dahi ayrı ayrı öğretmenler tayin kılınmış idi.

II. Sultan Selim Han zamanında [1570 (H.978)] tarihinde Galata Sarayı'nda bulunan harem ağalarının bir kısmı, enderunu hümayuna ve bir kısmı eski saraya nakledilerek, saray tahliye edilmiş ve sonra da medrese olmuştur.

III. Sultan Murat Han zamanında, yine saray olmak üzere, içine haremağaları yerleştirilmişken, I. Sultan Ahmet Han zamanında tekrar tahliye olunarak yine medreseye dönüştürülmüş ve II. Sultan Osman Han devri saltanatında üçüncü defa olmak üzere yine saray olarak kullanılmıştır. 1665 tarihinde IV. Sultan Mehmet Han devrinde Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa'nın sadaret döneminde ve Galata Sarayı'nda bulunan ağaların bir takımı yine Enderun-u Hümayuna bazıları sipahi bölüklerine ayrılarak Saray on adet medreseye taksim ve bunlardan birinci ve ikinci itibar olunan medreseler (Musıla-i Süleymaniye)13 ve sekizi hariç rütbesine tahsis edilip iki seneden ziyade medrese halinde kalmıştır.

1714 senesi muharreminde III. Sultan Ahmet Han'ın sadrazamı Mora Fatihi silahtar Sait Ali Paşanın himmetiyle yine saray olmak üzere tamir ve dördüncü defa olarak saray edinilmekle beraber Ulûm-u diniye ve edebiye ve yazı çeşitleri ve zamanında geçerli fünûn okutulmak şartıyla müteaddit öğretmen ve şeri ahkamı telkin ve talim için muktedir vaizler tayin kılınmış idi. Adı geçen Sultan hazretlerinin Sanayi-i Nefîseye (Güzel Sanatlara) pek ziyade rağbeti olduğundan Güzel mimari eserlerinden bir kasr (köşk) da inşa ettirilmiş idi.

1753 tarihinde I. Sultan Mahmut Han zamanında burası epeyce tadilât görmüş ve yeniden düzenlenmiş, meselâ bugün büyük kapı tarafındaki çeşmeler ilk olarak adı geçen Hakan tarafından tesis ve ihdas edilmiştir. Adı geçen Hakan, Maarifi ihya (canlandırma) hususundaki güzel gayretleri cümlesinden olarak Fatih ve Ayasofya camileri dahilinde ihyasına muvaffak oldukları Darülkütüplar (kütüphane, kitapevi) gibi Galata Sarayı dahilinde de büyük bir kütüphane tesis ederek Ulûmu şer'iye ve Edebiye ve Tabiîye ve Riyaziey'ye ve Fenni Celîli Mûsikî'ye dair14 pek çok güzel ve nadir kitaplar da hediye etmişlerdir.

1825 tarihinde, bu darülirfan (irfan yuvası) daha esaslı surette tadilât ve ıslahat görmüş, hatta bugün mekteplerimizde geçerli ve yürürlükte olan (Ders Vakit Cetveli) bile tertip ve tanzim edilerek Öğretim Yöntemi mazbut ve muntazam bir kural altına alınmış idi.

1835 tarihinde Galata Saray, Mektebi Tıbbiye'ye tahvil edilmişken meydana gelen yangında yanmış, daha sonraları kargir olarak yaptırılmıştır.

Mekteb-i Sultanî, Cennetmekan Sultan Abdulüziz Han'ın saltanatları zamanında meşhur siyasîlerden bir önceki sadrazam Keçecizâde Fuat Paşa merhumun himmet ve gayretiyle 1868 tarihinde burada tesis edilmiştir. Mekteb-i Sultanî'nin tesisi zamanına kadar burası, İdadiyi Umûmi adı altında İdadi-i Bahri, Tıbbî, mühendisî öğrencisine mektep olarak kullanılmıştı.

1872'de Kuleli Mektebi İdadisi, Mekteb-i Sultanî dairesine nakledildiğinden bu Dâruirfan, geçici olarak Topkapı Sarayı Hümayunu sahası içinde bulunan Mektebi Tıbbiye binası içine getirilmiş ve burada bir müddet öğretime devam edildikten sonra tekrar Galata Sarayı'na nakledilmiştir.

Yukarıdan beri verilen tafsilâttan anlaşıldığı üzere bu irfan kuruluşu, yalnız ilim ve marifet tahsili maksadıyla tesis ve ihya buyurularak bir azîzi kamil'in (Gül Baba) kabul edilen emeline ulaşmış hayr duası temennisi olmak üzere o tarihten bugüne kadar bu büyük devlet ve millet, bir hayli âlimler, fâzıllar, tabipler ve fen adamları yetiştirmiştir.

Mekteb-î Sultani'nin, 1322 Şubatı (1907) içinde yanması üzerine15 Yüce Osmanlı Hükümeti, 35.000 lira sarfıyla bu eski irfan kuruluşunu yeniden vücuda getirmiştir ki, gerek sağlık şartlarına uygunluğu ve gerekse dahili kısımlarından dolayı, idari işleri ve çocukları disiplin altında tutmayı ve kolay öğrenmeyi sağlayacak intizam ve kolaylık yönünden, Avrupa'da, mevcut kurumlara üstünlüğü bulunmaktadır.

Mektebin öğretim araçları ve fen araç-gereçleri en son tarzda olup, husûsiyle beden teşekkülü üzerine büyük etkisi olduğu bilinen sıralar dahi, hıfzısıhhanın tayin ettiği ve gösterdiği şekildedir. Bütün medeni ülkelerin mekteplerinde tutulan istatistiklere göre, vücudun şekil bozukluğu ve göz hastalığının sıkça vukuu, hep öğrencilerin mekteplerdeki kötü ortamlarından ileri gelmektedir. Maarif-i Umûmiye Nezâreti, bu ciheti bilhassa göz önünde bulundurarak bilumum mekteplere lazım olan sıraları, sağlık ilminin gerektirdiğine göre imal ettirmekte olduğu gibi, mekteplerde eskiden mevcut olanları da ya aslına zarar vermeden ya da tamamen değiştirmektedir.

Öğretimi yeniden düzenlenen ve zamanın ihtiyaçları nisbetinde ıslah edilen Mekteb-i Sultanî, günden güne rağbete mazhar olmaktadır. Tablo 6 bu konuda sağlam bir fikir verebilir.

Ticaret Mektebi Tesis Tarihi:

1310 (1894)

Ders müddeti, üç sene olan Ticaret Mektebi Âlisinde devr-i sabıkda öğleye kadar her sınıfta günde üçer ders yapılmakta ve öğrencisi, ekseriyetle öğleden sonra mektep dışında meşgûliyeti bulunan memurlar vesaireden oluşmakta idi. Mektebin onaylı bir talimatnamesi ve müfredat programı yoktu. Öğretim araç-gereçleri namına birkaç haritadan başka bir şey alınmamıştı. Emtiai Ticariye, Ticaretgah idaresi gibi ancak tatbikat tarzında öğretimi gereken mühim derslere haftada yalnız ikişer saat tahsis edilmiş olup, bunlar sırf nazarî olarak okutulmakta idi. Fransızca lisanı eksik bir tarzda okutulup diğer Avrupa lisanları, hele Makaddimatı Hukuk, İstenografi, Yazı Makinesi, usul-u maliye ve ihsaiyat gibi muhim dersler hiç gösterilmemekte idi. Meşrûtiyet'in ilânı üzerine bütün bu eksiklikler, özel bir önem ile nazarı dikkate alındı. Ve mektebin, ülkenin coğrafi konumunun icab ettirdiği beklenen seviyeye yükseltilmesi sebeplerine hemen sırasıyla teşebbüs edildi. En evvel ihsaiyat ve usulu maliye dersleri programa girdi ve program haricinde seçmeli olarak Almanca ve İngilizce dersleri kondu. Ertesi sene bu lisan dersleri dahi program içine alındı. Ve ikisinden birisinin öğrenci tarafından okunması mecburi tutuldu. Aynı zamanda özel bir komisyon marifetiyle mektebin idari işlerine müteallik (ilişkin) Talimatname tanzim ve Bakanlıkça tasdik olundu. Ve programın Ticaret Mektebine layık bir surette tadil ve ıslahı ve öğretim araç-gereçlerinin tedariki için 1910 senesi bütçesine kafi miktarda ödenek konuldu. Arkasından ihtisas erbabından oluşan bir program komisyonu teşkil edildi.

Bu komisyon, Talim Heyeti'nin, Avrupa Ticaret Mekteplerinin programlarına ve memleketimizin özelliğine göre evvelce hazırladığı program esası üzerine tetkikler yaparak Bakanlığın tasdikine sunulan programı hazırladı. Bunun müfredatını hazırlama ve ona göre mektep de bulundurulması icabeden levazımı Tedrisiye Defterlerini tanzim etti. Yeni program 1910 ve 1911 ders yılı başından itibaren uygulamaya konulmuştur. Bugün her sınıfta günde beş saat ders okunmakta olup öğrencinin akşama kadar devamı sağlanmıştır. Hesabatı ticariye, Usuli Muhasebe, Ticaretgâh idaresi, Coğrafyai Ticarî, Emtiai Ticariye, Fransızca, İngilizce ve Almanca lisanları ders saatleri, lüzumundan dolayı artırıldığı gibi yeni baştan Hukuku Medeniye, İstenoğrafi, Daktilografi dersleri ilâve olundu. Kimya Dersi Tahlili, Hikmet ve Emtia ve Ticaretgâh İdaresi dersleri tatbikat suretinde öğretilmeye başlandı ve öğrencinin Fransızcada daha ziyade alışkanlık hasıl etmeleri maksadıyla üçüncü sınıfın Usulü Defterî, Ticaretgah İdaresi, İhsaiyat ve ikinci sınıfın Emtia ve birinci sınıfın Coğrafyai Ticarî ve Emtia derslerinin Fransızca lisanı ile tedrisi kararlaştırıldı. Bütçedeki ödenekle Emtia numûneleri, teknoloji levhaları, yazı ve hesap makineleri, levazım-ı kimyeviye vesaire tedarik olunduğu gibi Kimyahane, Ticaretgah İdaresi dershanesi ve kütüphane dahi tesis edildi. Gelecek senenin ödenekleriyle dahi hikmet (fizik) odasının açılması tasarlanmıştır. Bugün öğrenci, ulûm-u ticariyenin hem nazariyatını etraflıca görmekte ve hem de tatbikatını icra etmektedir. Ders yılı sonunda öğrenciye muhtelif kuruluşları ziyaret ettirmek usulü uygun görülmüş, 1909-1910 ders yılından itibaren buna başlanmıştır. Bu meyanda mektebin bütün bölüm-eklentilerini içine alan muntazam ve özel surette yapılmış bir binaya nakli tasarlanmıştır.

Sanayî-i Nefise Mektebi

(Güzel Sanatlar Mektebi)

Tesis Tarihi: 1299 (1882)

Osmanlı memleketinde ressamlık, heykeltıraşlık, mimarlık, hakkaklık (oymacılık) gibi güzel sanatların öğrenimi ve yaygınlaştırılması maksadıyla, kurulmasına cidden lüzum bulunan Sanayî-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Mektebi) Sabık müdürü Hamdi Bey merhumun özel himmeti ile vücuda getirilmiş ve 13 Safer 1299 (4 Ocak 1882) tarihinde padişahtan çıkan emirle ilgili (buyurulan) Talimatnamede, mektebin idaresiyle alâkalı malumat ve kararlar yer almıştır.

Sanayî-i Nefise Mektebi, Kanûnuevvel 300 (1884/1885) tarihine kadar Orman Bakanlığı idaresinde bulunduğu halde, söz konusu tarihte Maarif Bakanlığı'na bağlanmıştır.

O zamandan beri mektep hakkında diğer bir nizamname tertip ve tanzim edilmemişse de vaki ticaret, hal ve zamanın ihtiyacına göre haylice ıslahat ve ilâveler yapılmış ve bazı alçı modelleriyle bir koleksiyon da vücuda getirilmiş ve mümkün mertebe mektebin ilerlemesinin sebepleri tamamlanmıştır.

Mektebin Mevcut Durumu

Âli Mekteplerden (yüksekokul) olan Sanayii Nefise Mektebi dört şubeye ayrılmış olup, söz konusu şubelere hazırlık olmak üzere bir iptidâi sınıfı bulunmaktadır. Mektebe yazılmak isteyen öğrencinin önce bu sınıfa girmesi şarttır. Tahsil süresi bir sene olan bu sınıfta karakalem resim; eşkali hendesiye (geometri şekilleri) üzerine talim ve bu meyanda gölgeye ait nazariyatı fenniye izah edilir. Ve basit ve girift muhtelif üsluplar ile yaprak, çiçek ve meyve gibi alçı modelleriyle resim takliti yaptırılır. Hendesei Hattıye ve Cebir okunur. İşte, önce bu sınıfta hazırlanan öğrenci imtihansız diğer istediği şubeye geçebilir.

Resim ve Yağlıboya Şubesi

Bu şubenin tahsil müddeti beş seneden ibaret olup evvelâ kabartma alçı modellerinden ve bilâhare mücessem heykellerden ve zîhayat vücûdu beşerden (insan vücudu) karakalem ve yağlı boya resimler yapılır. Bu sınıfta Sanayî-i Nefise Tarihi, cebir ve hendeseye devam olunduğu gibi modeller üzerinde gösterilmek şartıyla ressamlığı ilgilendirdiği kadarıyla Teşrih (anatomi) dahi okunur.

Heykeltıraş Şubesi

Tahsil müddeti dört sene olan bu şubede alçıdan mamul insan vücudu aksamı üzerinde çamurdan kopyalar, alçı kalıpları ve çamurdan cisimler ve kabartmalar yapılıp Teşrihi Menazır16 Hendese ve Sanayii Nefise Tarihi görülür.

Hakk (Oymacılık) Şubesi

Bu şubenin tahsil müddeti dört sene olup, yalnız şimşir üzerine hakkaklık öğretilir. Bununla beraber Teşrih ve Sanayii Nefise Tarihi, Menazır ve Hendese dersleri dahi görülür.

Fenni Mimârî Şubesi

Bu şube programında dört sene ise de, sonra beş seneye çıkarılmıştır. Cebir, Hendese, Müsellesat (trigonometri) ve Hendese-i Resmiye, Gölge ve Kat'ı Eşcar (ağaç kesme bilgisi), Ahşap ve Menazır ve Sanayii Nefise Tarihi ve Nazariyatı Mimâriye ve Malzeme-i İnşâiye ve Topoğrafya ve Usulü Keşf ve Ebniye (Bina) Kanunu dersleri bu şubenin Nazari dersleri olup, Resmi Taklîdi, resmi mücessem (cisim), resmi mimarî ve mimarî projeleri Ameli dersleridir. Mimarî şubesinde Eski Mimarî uslubundan başlanarak Osmanlı mimarî usûlü dahi gösterilmektedir.

Sınıf Geçme

Bütün öğrenci, her sene gerek nazarî ve gerek amelî derslerden sözlü ve yazılı imtihanla sınıf geçerek son sene imtihanlarında bir de müsabaka açılır. Yani şubenin talebesine tezgahlarda hocaların vereceği proje ve yahut model üzerine muayyen bir zaman içinde işler yaptırılır. Bunların sonunda bu işler, mektebin bir salonunda, şubede ve sınıflarda ayrılarak umuma teşhir edilir. Bu esnada öğretmenler ile diğer ihtisas erbabından bazı kişilerden oluşan bir Mümeyyiz Heyeti (seçme değerlendirme kurulu) vasıtasıyla resimler teker teker tetkik edilerek birinci, ikinci, üçüncü tabirleriyle numaraları konulur. Ve bir miktarına da Zikri Cemil17 derecesi verilip şehadetnamelerinde bu

dereceler, işaret ve rakamla belirtilir. Yine bu Mümeyyiz Heyeti talebeden hangilerinin bir sene daha mektebe devam edeceklerini tayin eder. Serginin sonunda resimler sahiplerine iade olunur.

Ressamlık sınıfından birinci çıkanın eserinin idarece satın alınması adet olmuştur.

Öğrenci Kabulü

Mimarî sınıfına girecek olan öğrencinin İdadi Mektebi'nden mezun olması ve yahut İdadi Mektebi derecesinde bir mektepten çıkmış bulunduğunun Maarif Bakanlığınca onaylanmış bulunması veya mektepçe bir Mümeyyiz Heyeti huzurunda idadi derecesinde imtihan vermesi şarttır. Ressam, Heylektıraş ve Hakkak sınıflarına gireceklerin Rüşdiye Mektebi'nden mezun bulunması veya bu derecede bir mektepten çıkmış olduklarının Maarif Bakanlığınca tasdik olunması ve yahut zikredildiği veçhile rüşdi derecesinde imtihan vermesi şarttır.

Ders Araç-Gereçleri

Mektepte eski ve yeni devirlere ait nesnel eserlerin alçı modellerinden oluşan küçük bir koleksiyon bulunduğu gibi Riyazi, Topografya ve Teşrih dersleri için araç ve gereçler ve mimari sınıflarına mahsus da modeller mevcuttur. Güzel Sanatlara ait bir kütüphane kurulmaktadır. Bundan başka öğrencinin bir kat daha faydalanmalarını temin maksadıyla muhtelif memleketlerde bulunan resim müzelerinden resim üstatlarının en meşhur eserlerinden birer kopya yaptırılarak mektepte bir resim müzesi tesisi karar altına alınmış ve buna karşılık olmak üzere gerekli ödenek de verilmiş olduğundan birkaç sene içinde memleketimizin İlk Resim Müzesi vücuda gelmiş olacaktır. Bu resim müzesi, bilâhâre memleketimiz ressamlarının eserleri ve mektebin müsabakalarında her sene birinci çıkan öğrencinin eserleri ile de süslenecektir.

Öğretmenler: Mektebin öğretim kadrosu, memleketimizin en meşhur ressam ve mimarlarından oluşmuştur.

Güzel Sanatlar Mektebi binasının mevcut durumu, mevcut öğrenciyi alamayacağı gibi koleksiyonları koyacak uygun bir yer de olmadığı için genişletilmek üzeredir.

İstatistik Cetveli

Mektebin muhtelif kısımlarına devam eden öğrenciye dair istatistik: Bu mektebe devam eden talebe en ziyade mimarlık ve ressamlık kısmına girmişlerdir ki, beşeri fikirleri ileriye götüren ve bediî (estetik) zevki artıran bu iki mühim şube olduğuna göre gençlerimizin bu rağbetinin sosyal hayatımıza iyi bir tesir bırakacağı açıktır. Bu mektebin en ziyade ehemmiyetle kabul ettiği mimari kısımlardan Osmanlı Mimarî Tarzı olduğundan, mimarî sınıfına devam eden gençlerin çalışmalarının sonucu, memleketimizde bu millî ve gösterişli uslûbun ihyasına vesile olacaktır.

Tablo 10: Yedikuledeki Asâr-ı Atîka Hasılatı

Hasılat

Senesi	Duhuliye (Giriş) Sayısı	Kuruş	Para
321 (1905)	1906	4526	30
322 (1906)	1700	4037	20
323 (1907)	1800	4275	-
324 (1908)	1600	3800	-
325 (1909)	1406	3329	20
326 (1910)	1800	4215	-
	10212	24193	30

Mülâhaza: Yukarıdaki istatistikten anlaşıldığı üzere müzemizde mahfuz asâr-ı atîkanın ziyaret ve tetkiki hususundaki arzu ve istek seneden seneye artmaktadır. Bu hal, güzel sanatlara olan meyil ve rağbetin derecesi hakkında doğru bir ölçüdür. Bedii zevkin eğitiminin inkişafı demek olan şu istek, cidden şayanı memnuniyettir. Fikrî ve Ruhi terbiyeye olan tesiri ise aşikardır.

Güzel Sanatlar Mektebi'nde

Müzehhiplik

Güzel Sanatlar Mektebi'nde bir de yeniden İslam ve Osmanlı müzehhiblik şubesi açılmak üzeredir. Bu şubede Osmanlıların en eski ve en ince bir millî sanatı olan Tezhib Sanatı gösterilerek öğretilecektir. Bir vakitler söz konusu sanatın İslam ve Osmanlı memleketinde eriştiği en son mükemmel derece nazarı dikkate alınır ve vücuda getirdikleri süslenmiş ciltli kitapların ve güzide levhaların sanat değeri, Güzel Sanatları koruyup, eğitimiyle uğraşan kimseler içinde halen dahi büyük bir istekle takdir edilmekte olduğu düşünülürse, millî ve esaslı bir sanatımız olan Müzehhipliğin ihyası hususundaki teşebbüsler memnuniyet verici görülür.

Tablo 11: Müze kütüphanesiyle şubesi olan Cevat Paşa Kütüphanesinde bulunan Kitaplar (14 Mart 1911)

Cilt	
10900	Müze-i hümayun kütüphanesinde mevcut matbu kitaplar
500	Müze-i hümayun kütüphanesinde mevcut yazma eserler
11400	

3860 Cevat paşa kütüphanesinde mevcut matbu kitaplar

15260 Bugün müze dahilindeki kütüphanede mevcut kitaplar ve risalelerin yekûnu

İstanbul Darülmuallimât

[Kız Öğretmen Okulu (1869)]

Dârülmuallimât, bütün mekteplere muallime (kadın öğretmen) yetiştirmek maksadıyla 1286 sene-i hicriye ve 1285 sene-i rumiyesinde (1869-70) açılmıştır. Şimdiye kadar sekiz yüzü aşkın öğrenciye diploma vermiş ve bugün Osmanlı vilayetlerinin hepsinde, İstanbul Rüşdiye Mektebi'nde bulunan muallimleri hep Dârülmuallimât mezunları teşkil etmekte bulunmuş olduğundan, sair İnas Mekâtibi (Kız Mektepleri) arasında bu millete -bazı noksanıyla beraber- en çok hizmet etmiştir.

Söz konusu okul, ilk tesisinde bir sınıf üzerine tertip ve öğrencilerini teşvik için aylık yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir. Sonradan görülen rağbet üzerine üçüncü sene nihayetinde mektebe alınacak öğrencileri yetiştirmek üzere üç sınıf yeniden açılmış ve mualimat sınıfı da ikiye çıkarılarak Ulûm-u dîniye, Arabî, Farisî, Lisan-i Osmanî, Hesap, Coğrafya, Tarih, Nakış, Piyano, Yazı derslerini havi program tanzim olunmuştur. 1308 (1892)'de Kur'an-ı Kerim, Hendese, Usûlu Talim, İlm-i Tedbiri Menzil, Hıfz-ı Sıhhat, Resim dersleri ilave edilmiştir.

1310 (1894)'de mektebin muharric sınıfları altı seneye çıkarılıp, rüşdiye haline sokulmuştur ve muallimat sınıfına bir sene eklenerek âliye namı verilmiştir.

1313 (1897)'de Malûmatı Fenniye ve Mebâdii Ulûmu Tabiiye dersi programa dahil edilmişken, 1316 (1900) da her ikisi de kaldırılarak yerine İlmi Eşya dersi konulmuştur. 1325 (1909) senesine kadar mezkur program tatbik edilmiştir. 1325 (1909) senesinde mekteplerin yeniden düzenlenmesinde bazı tadilat yapılarak Kur'an-ı Kerim. Uûumu Dîniye, Malumâtı Ahlâkiye, Arabî, Farisî, Usûlu Talim ve Terbiye, Kavaid ve Edebiyat-ı Osmaniye, Malumat-ı Medeniye, Kıraatı Fenniye, Tarih, Coğrafya, hıfz-ı Sıhhat, Hesap, Hendese, Hat, Resim, Nakış, Biçki, Dikiş ve Piyano derslerini havi program tanzim edilmiş ve bugün tatbik edilmektedir. Zikredilen sene tensîkinde mektep binası, rüşdiye talebeleri ile muallimat sınıflarını içine almaya kafi olmadığından ve İstanbul mekteplerinin hepsi, zaten mektebe öğrenci yetiştirdiklerinden rüşdiye sınıfları yeni açılan Numûne Rüşdiyesi'ne devir olunarak yalnız üç muallime (kadın öğretmen) sınıfı kalmıştır.

Öğretim Araç Gereçleri

Osmanlı vilâyetlerinde bulunan Dârül muallimînlerin ilerleme sebeplerini tamamlamak maksadıyla Maârifi Umûmiye Nezâreti Viyana ticarethanelerinden 32.557.40 franklık eşya ve levâzım-ı fenniye (Fenni araç-gereçler) satın alarak mektebe sevk etmiştir.

İlm-i Heyete, hayvanat ve nebatata dair muhtelif levhalar, Kartondan mamul İlm-i Eşya Modelleri, Mesaha aletleri (alan ölçüsü) tahtadan mamul menâzır-ı muhtelife numûneleri, müteharrik elifba harfleri, coğrafya haritaları, ekvam ve uruku muhtelifeyi gösterir levhalar, arz levhaları, alçıdan mamul eşyayı fenniye, hadisatı tabiiye levhaları ve sairedir.

İstanbul Leylî ve Neharî Kız Sanayi Mektepleri (Yatılı veGündüzlü Kız Sanat Mektepleri)

İstanbul yatılı ve gündüzlü Kız Sanat Mekteplerinin kurulmasından maksat, önce Osmanlı kızlarının fikrî ve ruhî terbiyesinin güzel ahlâk ve makbul edepler dairesinde artırılmasıdır. İkinci olarak, gelecekte aile yuvası kuracak olan kızların ev işlerinde vukûfiyet ve beceri sahibi olmaları hususlarının temin ve ikmal edilmesidir.

Gerçi, eskiden mevcut ve kurulmuş olan İnas (Kız) Rüşdiye Mekteplerinde kadınlarımız için öğrenilmesi gerekli görülen bazı Mukaddimatı Ulûm ve Fünûn (ilim ve fenlerin ilk bilgileri) okutulmakta ise de, bu öğretim, asrımızın gözle görülen terakki ve tekemmülatına göre, içtimaî saadetimizi temin edememekte idi. Bu cihet, iş başındakilerin ilgilerini çekmiş ve 1299 (1881-82) tarihinde Osmanlı Saltanatının büyük vezirlerinden Suphi Paşa merhumun Ticaret Nezareti zamanında yatılı ve gündüzlü Kız Sanat Mektebi kurulmuştu. Bu irfan kurumu, bir aralık gayret eksikliğinden dolayı kuruluş amacını kaybederek adeta nazarî bir ders mektebi halini almış idi.

1323 (1907) senesi sonlarına doğru, mektebin idaresi bir yedi muktedire (müktedirellere) tevdi edildiği gibi, vukuf ve tecrübe erbabından oluşan, biri program diğeri de sanat işlerine bakmak üzere iki komisyon kurularak yapılan çalışma ve himmet sayesinde gerek idare ve gerek öğretim ciheti ıslah edilmiş ve düzenlenmişti.

Bu zamana kadar ihmal edilen Biçki, Dikiş, Fiston, Anavata, Nakış, Hesap ve Resim gibi sanatın önemli kısımları, musîkiden piyano dersleriyle musîki-i Savti dersleri hem nazarî ve hem de amelî olarak öğretilmektedir. Osmanlı Kızları en ziyade aile hayatında karşılaşacakları zorlulukları yenmek ve bir ev nasıl idare olunur, bunu yaparak, öğretmek lüzumlu olduğundan (sofra) kurmak, yemek pişirmek, ütü yapmak, çamaşırların söküklerini dikmek gibi, ev işleri ve hizmeti, hanım kızlarımız tarafından bizzat ve bilfiil ve sırasıyla yapılmakta olduğundan bu gibi hususlarda dahi az zaman zarfında epeyce muhim güzel sonuçlar elde edilmiştir.

Söz konusu mektepte herkesce bilinen bu ilerlemeleri takdir eden bazı ecnebi kuruluşlarının müdür ve müdirelerinin bu konudaki teşekkür duygularının apaçık bir nişanesi olmak üzere mektepte mahfuz defterde birçok hatıraları yazılıdır.

Yatılı ve gündüzlü, dersaadet gündüzlü ve Üsküdar sanat mekteplerinin şu bir iki sene zarfındaki maddi ilerlemesine delil olmak üzere bir istatistik koyuyoruz. Bu istatistik dikkatle okunursa, iki ders yılı arasında geçen zamandaki ilerleme farkı anlaşılıyor.

Adı geçen mektebin eriştiği övülmeye layık ilerlemelere diğer bir delil de, gençlerde İstanbul vilayeti dairesinde bilumum İnas Mekatibi (Kız Mektepleri) el işlerine dair teşkil olunan sergide, yatılı

ve gündüzlü Kız Sanat Mektebi el işlerinin birinci derecede mükafata mazhar oluşu ve bu sergiye tahsis edilen 46 mükafattan 41'ini kazanışıdır.

Tablo 14'teki mevcut üç istatistik cetvelinden anlaşıldığı kadarıyla Kız Sanat Mekteplerinde öğrenciler tarafından işlenen parçaların miktarı, düzenli bir oran içinde artarak özellikle 1909-1910 ders yılı zarfında imal edilen eşya ve sairenin miktarı pek artmış, anapara çıkarıldıktan sonra hasıl olan temettuda (kâr) azımsanmayacak miktarı bulmuştur.

Faraza 1908-1909 senesi zarfında her üç mektebin kârı 50.018 kuruştan ibaret iken 1909-1910 senesinde işlenen el işlerinden dolayı husule gelen kâr 120.631 kuruşa ulaşmıştır ki, bu büyük fark, mektebin idaresince sağlanan intizam ve gelişmenin apaçık delillerindendir.

Mekâtib-i İdadiye

Osmanlı memleketinde kabul edilen Talim Usûlü'ne göre tedrisat, iptidâi (ilk), tâli (orta) ve âli (yüksek) olmak üzere üç kısım sayılmıştır. Bunlardan orta öğretim için 1300 (1884) tarihinden beri dörder sınıftan müteşekkil Mekatibi İdadiye kurulmuş ve bu gibi mekteplerde Tedrisat-ı İptidaiye'nin rüşdiye kısmının, öngörülen Malümât-ı Esasiye -diğer Batı ülkelerinde olduğu gibi- Ulûm ve fünûn-u hazıra öğretimi ile ikmal edilmesi, esas amaç kabul edilmiştir.

Bütün mektepler, üç seneden ibaret olan rüşdiye kısmını içine alan, ekserisi yatılı olarak vilâyetlerin merkezinde yedi senelik; keza rüşdiye kısmını kapsamak üzere sancaklarda gündüzlü olarak beş sene tertip edilmiş olup bunların sayısı 111'e ulaşmaktadır. Bu mekteplerden İstanbul, Edirne, Adana, İzmir, Üsküp, Bursa, Beyrut, Halep, Selânik, Trabzon, Harput, Kastamonu mektepleri, tahsili Avrupa liselerine muadil olarak tertip edilerek ikişer devreden ve her devre üçer seneden ibaret olmak şartıyla mükemmel bir Tedrisât-ı Taliye (ortaöğretim) gösterilmek üzere 1326 (1910) senesinden itibaren 12'si Sultaniye'ye dönüştürülmüştür.

Sancak İdadisi'nden mezun olanlar, Vilayet İdadîlerinde ve Sultanî mekteplerinde ortaöğretim tahsilini ikmal ederek mezunların hukukundan tamamen faydalanırlar. Binaenaleyh yüksek okullara imtihansız girmeye hak kazanırlar.

İdadî mekteplerinin maksadı ve kuruluş gayesinde bir önemli nokta daha gözetilmiştir. Bir ülkenin halkı umumiyetle yüksek tahsili tamamlayamamaktadır. Vatan evlâdının, çalışma hayatında varlıklarını sürdürebilmeleri ve irfanlarını artırabilmeleri, daha doğrusu yükümlü olduğu insanî görevlerini iyi bir şekilde yerine getirme becerisini kazanabilmeleri için, hatta alelâde bir yazıcıya bile gerekli olan ortaöğretim malumatını elde etmeleri lâzımdır.

Bugün Osmanlı memleketinde oldukça tahsil ve terbiye görmüş, mevcudiyetini anlamış, seçtikleri çeşitli mesleklerde ehliyetini ispat etmiş ve vukûfiyetini göstermiş vatan evladının çoğu, idadi mekteplerinde ortaöğretimi tamamlayanlardır. Rüşdiye mekteplerimizin henüz düzene sokulamadığı bir dönemin irfan mahsulü olan bu idadi mekteplerinin, bu ülke ve millete hizmeti cidden öne çıkmıştır.

Özetle, idadi mekteplerinin en mühim hizmeti, talebenin, daha ciddi, esaslı ve daha kapsamlı bir tahsil dönemi idrakiyle eğitim-öğretim yolunda metin adımlarla ilerlemesi lüzumunu iyice anlamış ve bilmiş olmasıdır.

Mulâhaza: İstanbul idadi mekteplerine devam eden talebenin velilerini birinci derecede memur ve subay, ikinci derecede tüccar ile sanatkar, üçüncü derecede muhtelif sınıf erbabı teşkil ediyor. Memur ve subay ile tüccar ve sanatkarın memleketimizin içtimaî ve siyasi hayatındaki tesiri ve ehemmiyetleri nazar-ı dikkate alınırsa; evlatlarının ilim ve maarif tahsili hususunda söz konusu sınıf erbabının himmet ve fedakarlığı ve maarifin derece-i lüzumunu takdir etmedeki istekleri, devlet ve milletimizin ikbal ve istikbaline hayırlı ve iyi bir başlangıçtır.

Tablo 18: Dersaadet (İstanbul) İdadi Mektepleri Öğrencisine

Dair Bir Mukayese

	1907-1908 Öğrencisi	1909-1910 Öğrencisi	İki dönem arasında öğrenci artışı
İstanbul Sultani Mektebi	372	596	224
Mercan İdadisi	504	502	-
Vefa İdadisi	531	665	134
Kabataş İdadisi	462	514	52
Üsküdar İdadisi	131	151	20
Davutpaşa İdadisi	512	440	-
Yekün	2516	2868	430

Dersaadet İdadi Mekteplerinin binalarının muhammen (tahmini) kıymeti Osmanlı Lirası 68.500

Mukayese: İstanbul mekatib-i idadiyesine müdavim öğrenci velilerini birinci derecede memurlar ve subaylar, ikinci derecede muhtelif sınıf erbabı, üçüncü derecede sanatkarlar teşkil ediyor. Öğrencinin ekserisi şehirlidir. Derseadet (İstanbul) Rüşdiye mekteplerine devam eden öğrencilerdeki artışla ilgili mukayese: Şu birkaç sene zarfında tahsil yolunda şahit olunan gelişmelere maddi delil olmak üzere, İstanbul Rüşdiye mekteplerine devam eden talebe miktarınca husule gelen artışı bildiren Tablo 25'te gösterebiliriz. 1908-1909 ders yılına nazaran 1909-1910 senesindeki talebe farkı 2199'dur.

Darüşşafaka

İdare Şekli

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin idaresi altında bulunan Darüşşafaka, mezkur cemiyet nizamnamesinde yer alan şartlar yönüyle yetim ve Müslüman fukara çocuklarının talim ve terbiyelerine mahsustur.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, sadrazamın riyaseti altındadır. Mezkur cemiyetin, umumi heyetinin ekseriyeti ile seçilip, riyasetin onayladığı bir de reis vekili vardır. Bu cemiyet, vatan sevgisi ve milli gayret esasına dayanan bir yardım heyeti olmasına nazaran, üyeleri, resmi seçimle tayin olmayıp, yalnız senelik yardımını vermekle hamiyet sahibi olduğunu gösterecek kişilere münhasır olup bu yönüyle sınırsızdır.

Mezkur cemiyetin idaresine bakmak üzere on üyeden oluşan bir idare meclisi, ilmî cihetine fikirlerini hasretmek için yine on üyeden müteşekkil diğer bir meclis vardır.

Gerek idare meclisi ve gerek tedris (öğretim) meclisleri üyeleri, heyeti umumiyenin ekseriyetiyle seçilerek tayin olunur. Fakat Tedris meclisine seçilecek üyenin, cemiyetin mekteplerinde ders vermesi kararlaştırılmış olan fenleri okutmaya muktedir zevatdan olması şarttır.

İdare meclisi ve tedris meclisi, haftada bir kere Darüşşafaka da toplanıp vazife ifa eder.

Tedris meclisinin münhasıran yükümlü olduğu vazife; yeniden program tanzim eylemek ve görülecek lüzum üzerine okunan dersleri tadil ve tevsî (genişletme) eylemek ve cemiyetin mekteplerinde tedrisine lüzum görünen ilim ve fenlerin kitaplarını meccanen tercüme ve telif eylemek ve sairleri tarafından tercüme veya telif olunarak tedris edilmek üzere cemiyete gönderilen kitapların bahislerini tetkik etmekten ibarettir.

Gerek ilk olarak ve gerekse değiştirme icabettiğinde tayin olunacak öğretmenlerin nasp ve tayini, tedris meslisinin vazifesi cümlesindendir.

Mektebin Geliri-Darüşşafaka, Cemiyeti Tedrisiye-i İslâmiye'nin hususi gelirleriyle idare olunur. Bu gelirler ise, padişahtan ihsan buyrulan muntazam gelirler ile üyeler tarafından verilecek senelik yardım ve sâir hamiyet erbabı tarafından verilecek yardımlar ile elde edilir.

Darüşşafaka'nın 1910-1911 Ders Yılı Bütçesi

Gelirleri	Masrafları
987623	1.034.413

Tesis Tarihi: H. 1290 (1874)

Mektebin Önceki ve Sonraki

İlavelerine Dair Umumi Bakış

İslâm ve hatta Osmanlı medreselerinin birincilerinden olmak ehemmiyetine ermiş ve buradan yetişen talebenin, (mensubu oldukları ulûm ve fünûnca ilerlemeye sahip olduklarını) bilâhare girdikleri resmî ve gayri resmî mesleklerde tahsil edilen ilimlerin meyvesini göstermiş olan Darüşşafaka'nın; geçmiş dönemde bir aralık intizamı bozulmuş, meselâ (1884) senesine doğru mektebin mevcudu üç yüz talebeden ibaret iken, kötü idare yüzünden talebelerin sayısı bir aralık yedi yüze vardırılmış ve intizamsızlığın temelinden başlayan gerileme son dereceye kadar varmış idi.

İdarenin intizamsızlığı, talebenin tahsil hayatına tesir etmiş idi. Başlangıçta kendi gelirleriyle idaresini yürütmekte bulunan mektebin yıllık: Dokuz bin liraya kadar ulaşan açığı maarif bütçesinden karşılanmaya mecburiyet hasıl olmuş idi.

Darüşşafaka'nın bu gerileme durumu, oradan yetişmiş olan ilim ve hamiyet erbabının nazarı teessüflerini celbetmekte (kaygılı bakışlarını çekmekte) iken İnkılâbı mes'ûd'un (1908 İnkılabı) yapılması üzerine miktarı dört yüze yaklaşan Darüşşafaka mezunları biraraya gelerek (Cemiyeti Tedrisiye-i İslâmiye)'yi yeniden teşkil etmişlerdir.

Bu cemiyet, mektebin Maarif Nezareti'nden (Eğitim Bakanlığı'ndan) irtibatını kesmiş, bütçesini tanzim etmiştir. Özetle, Cemiyeti Tedrisiye-i İslamiye, ders programlarını zamanın ihtiyacına göre tadil ve ıslah etmiş, talebenin durumunu rahatlatacak sebeplere başvurularak muallimlerce dahi lüzumlu değişiklik ve düzeltmeler yapılmıştır.

Mektebin Kütüphanesi

Birçok hayır sahibi tarafından hediye edilmiş kitaplardan teşekkül eden kütüphanesinde, çeşitli ulûm ve funûndan bilhassa Ulûmu Riyaziye'den bahseden 661 cilt kitap ve risale vardır. Bunlar arasında ilm-i mihaniki'ye (mekanik) heyete ve posta ve telgraf fennine dair, tarihle ilgili mühim eserler mevcuttur. Bu kitapların çoğu, Türkçe, Fransızca ve İngilizcedir.

Mektebin Müzesi

Darüşşafaka Müzesi, birçok fennî öğretim araç ve gereçlerine sahiptir. Maden ve taş numûneleri pek çoktur. Bu kıymetli eserler yanında İstanbul'un Hz. Fatih tarafından fethinden sonra ilk kâdı-ıl kuzat (baş kadı) olan (Hızır Çelebi) hazretlerinin hayatında giydikleri Kavuk, pek kıymetli Osmanlı eşyalarındandır.

Fennî Araç ve Gereçler

* 471 parça

Mevalid-i Selâse Numûneleri (Hayvanat, Nebatat, arz ve maden)

* 714 parça maden taşları numuneleri

* 2247 parça hayvanat, balıklar, nebatat, ağaçlar, arz tabakası numuneleri, hendese şekilleri numuneleri

Mukayese: Darüşşafakaya devam eden öğrenci velilerini birinci derecede ziraatçı, ikinci derecede subay ve memurlar, üçüncü derecede değişik sınıf erbabı teşkil etmektedir. Ziraatçı ile subay ve memurların içtimai ve siyasi hayatımızdaki tesirleri nazarı dikkate alınırsa adı geçenlerin evlatlarının tahsil ve terbiyesi hususundaki büyük istekleri memnuniyete ve takdire değerdir.

Medâris-i İslâmiye (İslâm

Medreseleri) Hakkında Bazı

Düşünceler

İslâm alemine değerli ulema yetiştirmiş olan Medâris-i İlmiye'nin intizama kavuşturulup ihyay-ı füyûzatı (verimliliğin canlandırılması) maksadıyla Meşrûtiyetin ilânından (1908) sonra söz konusu medreselerin ders programlarında bazı tadilât yapılmıştır. Ulûmu şer'iyyeden başka, medreselerde Hesap, Coğrafya, kitabet, Hikmet, heyet, kimya, mevâlid-i cebir, kozmografya, tarih, adab-ı münâzara ve sair gibi ulûm ve fünûn, Darülmuallimîn, İdadî ve Sultanî mekteplerinin muallimleri tarafından okutulmaya başlanmıştır.

Medâris-i İlmiye'de bu güzel usûlün tatbiki, büyük faydalar sağlayacağı için, sözü edilen mekteplerin muallimlerince ulûm ve funûnun fahrî (ücretsiz) olarak öğretilmesi hususunda teşvikte bulunması Bakanlıkça bütün Maarif müdürlerine tebliğ kılınmıştır. Bundan başka medreselerde ilim yapan talebelere muntazam verilmekte olan çorba, plâv, zerde kaldırılarak buna mukabil her ilim ve irfan talebesine aylık yetmişer kuruş maaş bağlanmıştır. Bu durum talebelerin daha fazla yararına olmuştur. Bundan dolayı, Osmanlı memleketindeki medreselere devam eden talebenin sayısı pek çok olup gerek idare ve gerek ders programlarının asrın ihtiyaçlarına ve içtimai kuralların icaplarına göre değişiklik ve kadro düzenlenmesi halinde, bu ülke ve millet için büyük faydalar doğuracağına şüphe yoktur.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

1. Diğer alanlarda olduğu gibi, Osmanlı maarif tarihinin değerlendirilmesinde de istatistik bilgilerin önemli bir yeri bulunmaktadır.

2. Mecmuanın önsözünde "İstatistik Müdüriyeti"; "II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra henüz yeni bir idari kadro (personel) düzenlemesi yapıldığından, bu mecmuanın tertibi konusunda yeterli tecrübeye sahip olmadıklarını, ama mecmuanın hazırlanmasında büyük çaba harcadıklarını" ifade etmektedir.

3. İstatistik Mecmuası'nın ilk konusunun "Darülmuallimîn" olarak seçilmesi, Maarif Nezareti'nin, yeni gelen idare olarak önce Darülmuallimînlere eğileceklerini söylemesi ve arkasından şu ifadeleri çok önemli görülmektedir. "…Mektepler, binaca ne kadar muntazam ve tedris araç-gereçleri ne kadar mükemmel olursa olsun o mektebi o zamanın irfan seviyesiyle orantılı bir dereceye ulaştıracak yine

öğretmenlerdir. Geleceğin, vatan evladının, talim ve terbiyelerini üstlenecek kimselerin, memleketimizin ihtiyaçları, ruhi halleri ve genel içtimai durumlarına göre yetiştirilmeleri için başka ülkelerde olduğu gibi burada da bir tatbikat mektebi (uygulama okulu) açılmıştır…”

4. Bu dönemde, pek çok program değişikliğinin yapıldığı, yeni dersler konulduğu, eski derslerin yeni bir zihniyet içinde okutulmaya başlandığı, okulların özelliğine göre Avrupa’dan öğretim malzemeleri, laboratuvar araç-gereçleri getirildiği görülmektedir.

5. Mesleki ve teknik okullarda nazarî derslerin yanında amelî derslere de ağırlık verilmesi, öğrencilerin kendi ürettiği eser ve parçaları sergilemeleri ve son sınıf imtihanlarında müsabakalar açılması, üretilen eser ve parçaların satılarak okula gelir getirmesi, okulu birinci bitirenin eserinin idarece satın alınması önemli yenilik ve gelişmeler olarak sayılabilir.

6. İstanbul’daki mevcut müze ziyaretlerinin artması, güzel sanatlara olan meyil ve rağbetin derecesi olarak vurgulanmaktadır.

7. Güzel Sanatlar Mektebi’nde ilk Resim Müzesi’nin açılması kararı ile bu müze için ödenek ayrılması Bakanlığın sanat eserlerine değer verdiğini göstermektedir. Özellikle kız çocuklarının eğitimine önem verildiği görülmekte, okulun (Kız Sanat Okulu) eğitim seviyesinin ve alınan sonuçların yabancı okul müdürlerince ilgi görmesi ve teşekkür etmeleri önemli bulunmuştur.

8. Bu dönemde eğitimin bilimsel olarak ele alındığı, Batı’daki eğitimle ilgili gelişmelerin takip edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Mektebi Sultanî’nin 1907’deki yanmasının ardından yeniden yapılan binasının taşıdığı özelliklerden dolayı Avrupa’daki mevcut kurumlara üstünlüğü vurgulanmaktadır. Diğer yönden, Araç-gereçlerin en son tarzda olması, sıralarının öğrencilerin beden teşekkülü dikkate alınarak sağlık ilminin gerektirdiği ölçülerde imal edilmesi, örnek olarak verilebilir.

9. Ders vakit cetvelinin tanzim edilmesi, öğretim yönteminin mazbut ve muntazam bir kural altına alınması, öğrencilerin kurum ve kuruluşları ziyarete, gözlem, inceleme-araştırmaya sevk edilmesi öğretmen okulu öğrencilerinin arkadaşları karşısında konferans verdirilmesi, sınıf yönetiminin bir öğrenciye verilmesi, dönemin eğitimci ve yetkililerinin eğitim-öğretime bakış açılarını ve yaklaşımlarını ortaya koymaktadır.

10. Medreselerle ilgili ilk istatistiğin bu mecmuada tanzim edildiği belirtilmiştir.

11. İstatistik cetvellerinde yer alan başlıklar, mektepler hakkında önemli bilgiler toplandığını göstermektedir: Mekteplerin türü, sayısı, erkek-kız-karma oluşu, yatılı-gündüzlü oluşu, binanın devlete ait olup olmadığı, bina bedeli, okulların bulunduğu vilayet ve yerler, müze ve kütüphanelerin sayısı, içinde bulunan kitap ve eşyaların sayısı, müzelerin gelir hasılatı, öğrencilerin (kız-erkek) sayısı, devam-devamsızlıkları, kaydı silinenler, okulu terk sebepleri, öğrenci yaş durumları, öğretmen ve idari kadro, velilerin sosyal ve mesleki durumları, önemli bilgi başlıkları olarak sayılabilir.

Son bilgi başlığı ile ilgili bir örnek verilmesi yerinde olacaktır. Darülfünundaki öğrenci velilerini, birinci sırada memur ve subayların, Darülmuallimînde de ziraatla uğraşanların oluşturduğu istatistiklerin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Yine, istatistik sonuçlarına göre, Osmanlı gençliğinin yüksek öğretimde en çok hukuk tahsiline meylettiği ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti'nin bu dönemde maarif sorunlarıyla imkanlar ölçüsünde başetmek ve çözümler üretmek için çaba sarfetmeye çalıştığı görülmektedir.

1 Kemal Aytaç, Çağdaş Eğitim Akımları, Ankara, 1976.

2 Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Devri'nde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yayınları, (Ankara: 1996), s. 406.

3 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. 3-4 (İstanbul: 1977), s. 1339.

4 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye), (İstanbul; 1997), s. 229-261.

5 Ergün, 1996, Ön. Ver., s. 405.

6 H. Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitim Doğuşu ve Gelişimi, MEB. (İstanbul, 1974), s. 126.

7 Ergin, 1977, Ön. Ver., s. 1332.

8 İsmet Binark, "Maarif Tarilimize Ait Bir Rapor", Yeni Türkiye, (Eğitim Özel Sayısı), Sayı 7, 1996, s. 486.

9 Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistik Müdüriyeti, Derseadet ve Vilayetlerdeki Resmî ve Husûsî Mektepler ve Derseadet'te bulunan İslâm Medreseleri ile Kütüphanelere Dair İstatistik Mecmuasıdır. (1323-1326), Matbaa-i Âmire, 1327.

10 İstanbul Darulmuallimîn'in açılış tarihi kaynaklarda Hicri 10 Rebiyülahir 1264-16 Mart 1848 Perşembe günü olarak yer almaktadır (Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940), Ankara, 1978, s. 37; Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1989, s. 53; "Darülmuallimînin İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", Milli Eğitim, Sayı 95 (Mart 1990); H. Ali Koçer, Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967), Ankara 1967, s. 10; Cemil Öztürk, Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası, Ankara, 1996, s. 4; II. Duman-H. Hüseyin Dilaver, "İstanbul'da Açılan İlk Darülmuallimin, Erdem, c. 9, s. 26 (Aydın Sayılı Özel Sayısı II), s. 651-657.

11 Konya Darülmuallimîn rüşdiye sınıfları 1327'de, (1911) kaldırılarak iptidâi halinde kalmıştır.

12 Gülbaba: Tophanede, Bostancıbaşından Mektebe çıkan yokuşun solundaki sokak içerisinde medfundur (gömülmüş).

13 Musila-i Süleymaniye; Medrese derecelerinden, sınıflarından birinin adıdır (Koçer, 1974, s. 21, 48; Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C. 1-2, sh. 99; Süleymaniye Müderrisliği'nde bir ilmi rütbe. (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü MEB. 1993, C. II, s. 585.

14 Burada şarkı, bestekâr, nakkaş ve semâi gibi daha önce meşhur olan parçalar okunup çalınır ve fasıllar icra ediliyordu. Bunun en parlağı ileri gelenler huzurunda icra edilen Küme fasılları idi.

Küme: Kalabalık bir musiki heyeti tarafından birlikte çalınıp okunan saz eserleri hakkında kullanılan bir tabirdir. Kendisi musikişinas ve bestekar olan III. Selim zamanının en tanınmış musikişinas ve bestekarları sarayına toplayıp, elli altmış kişilik bir musiki heyeti tarafından fasıllar yaptırırdı. Çalan ve okuyanların çokluğu dolayısıyla küme faslı tabiri o zamandan beri bu türlü çalış ve okunuşlar için kullanılmaya başlanmıştır (Pakalın, 1993, C. II., s. 340)

15 Mekteb-i Sultanî, yandıktan sonra, heyetçe Beylerbeyindeki özel daireye nakledilerek bir müddet orada öğretim yapılmıştır.

16 Menazır: (Perspektif) Cisimlerin gözden uzaklıklarına göre görünen şekiller ve renklerini resmetmek bilgisine denir. Fransızcada "perspective" olan bu kelimeye Osmanlıcada menazır denilmiştir. Menazır usulü ile yapılan resimler eşyanın gözden uzaklıklarına göre görünüş oranlarını tesbit eden ve o resme bakılınca hangi şeyin göze uzak veya daha yakın olduğunu gösterebilen resimlerdir (Sanat Ansiklopedisi, C. III, ME Basımevi, İstanbul, 1903, s. 1271-1278; Akyüz, 1997, s. 418).

17 Zikri Cemil: Mektep öğrencisine mükafat dağıtımı sırasında mükafata müstehak olmayıp da büsbütün mahzun bırakılmaları da uygun görülmeyenlere mükafata yaklaştığını göstermek üzere verilen yazılı bir kağıt. (Kamus-ı Türkî, Ş. Sami, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 649) okulda üstün başarı sağlayamayan, fakat bu başarıya yaklaşan öğrencilere verilen yazılı kağıt (Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB, İstanbul, 2000, s. 3324).

C. Yurt Dışındaki Tarih Araştırmalarından Örnekler

Siyaset ve Historiografi: Macaristan'da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü / Prof. Dr. Gábor Ágoston [s.92-98]

Georgetown Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

1848-49'dan Sonra Türk Etütleri

Onbeşinci yüzyılın ortalarından itibaren, Macar diplomatlar, seyyahlar, tercümanlar ve bilim adamları Turcica diye bilinen Türk etütleri yazınına kayda değer katkılarda bulunmuşlar, Türklerin ve Balkan halklarının kültürü ve tarihi hakkında kıymetli eserler vermişlerdir. Macar tarihinin etüt edilmesinde Türk arşivinin ve sözlü kaynaklarının önemi, Macaristan'da daha henüz on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı kadar erken bir tarihte anlaşılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ise, Macaristan'daki Türk çalışmalarının altın dönemi olmuştur. 1848-49 Macar Devrimi yüzünden göç edenlerin Osmanlı hükümeti tarafından sıcak bir şekilde karşılanması, ülkede Türk yanlısı çok dostane bir atmosfer yaratmış ve hatta bu durum, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlılar yüzünden ülkenin çektiği acıları ve ağır kayıpları unutturmuştur. Her şey önemli ölçüde değişmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, on altıncı ve on yedinci yüzyıllar boyunca Osmanlı fetihlerine karşı Macar sınırlarının müdafaa sistemini kurmak ve devam ettirmekte inkar edilemez nitelikte müspet bir rol oynayan Habsburglar, Macarların İstiklal Savaşı'nı bastırdıkları için şimdi düşman konumuna geçmişlerdi. 1848-49'dan başlayarak günümüze kadar, Habsburglar (çeşitli sebeplerden dolayı), Macar popüler yazınında ve histografisinde/tarihinde kötü bir damga yemeyi sürdürmüşlerdir. Öte yandan, bir zamanlar doğal düşmanlar -hostis naturalis- olan ve on altıncı yüzyılın ortalarında Ortaçağ Macar Krallığı'nı yıkan Türkler, Macar popüler düşüncesinde dostlara ve hatta kardeşlere dönüşmüşlerdir. Türkler Macarların cömert destekçileri olmuşlar ve Habsburglara karşı giriştikleri İstiklal Savaşı'nda uğradıkları yenilgiden sonra göç etmek zorunda kalan Macarlara koruma ve yeni bir vatan sunmuşlardır. Buna, açık şekilde güçlü bir komşu olan Çarlık Rusyası'nın Balkanlar'daki siyasi arzuları ve nüfuzundan artan şekilde duyulan korku da eklenmiştir. Yetmişli yılların başında, Dışişleri Bakanı Gyula Andrassy'nin döneminde, Osmanlı İmparatorluğu ile Slav karşıtı bir dostluk ve Yarımada'da (Balkanlar-çevirenin notu) Rus nüfuzunu dengelemek için Osmanlı'nın bütünlüğünün savunulması ve statükonun devam ettirilmesi Dual Monarşi'nin (Avusturya-Macaristan İmparatorluğu-çevirenin notu) resmi bir politikası haline gelmiştir. Bütün bu şartlar, 1867 Uzlaşması'ndan sonra kültürel ve bilimsel yaşamında beklenmedik bir gelişme kaydeden bir ülkede, Türk yanlısı güçlü bir popüler atmosferin doğmasına vesile olmuştur. Dual Monarşi'nin bahse konu olan altın çağında, Macar tarihi konusunda hâlâ aşılamayan kaynak yayınlar ve değerli pozitivist sentezlerin üretildiği filoloji ve tarih de, en çok gelişen disiplinler arasındadır. Bu sentezlerden bazıları, yüzyılın sonundaki gelişmelerin Macar bilim adamlarına yüklediği büyük görev ile alakalıdır. Ülke kuruluşunun milenyumuna/bininci yılına hazırlanmaktayken, tarihçiler de bu ulusun orijini konusunda çalışmalar yapmakla meşgul idiler. Basit bir bilimsel tartışmanın çok ötesinde olan "Ugor-Fine karşı Türk" diye

bilinen tartışma, kamuoyunun da büyük ilgisini çekmiş ve halk çoğunlukla Macarların Türk ya da Doğu orijinini desteklemiştir; bu da kayda değer şekilde Türk etütlerini geliştirdiği gibi Orta ve Doğu Asya'daki saha çalışmalarını da artırmıştır.

Antal Gévay ve János Repitzky, büyük gayretlerini Macaristan ile alakalı Türkçe arşiv belgelerinin etüt ve tercümesine adayan ilk bilim adamları arasındadır. 1850'de, Janos Repitzky (1817-1855) Peşte Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatı Kürsüsü başkanlığına atanmıştır. Repitzky'nin ölümünden sonra, kürsünün ismi derhal Türk Filolojisi Kürsüsü'ne çevrilmiş ve 40 yıl boyunca bu kürsüye Armin Vámbéry (1832-1913) başkanlık etmiştir.

Peşte Üniversitesi'nin yanı sıra, Macar Bilimler Akademisi de en başından beri Türk çalışmalarının temel merkezlerinden biri olmuştur. Türk vakiyenamelerinin Jozsef Thury ve Imre Karacson tarafından yapılan tercümeleri ve Antal Velics tarafından yapılan Osmanlı resmi belgelerinin (Osmanlı vergi kayıtları, ödeme listeleri vesaire) tercümeleri Akademi tarafından desteklenmiş ve yayınlanmıştır.1 Antal Velics ve Imre Karacson, Viyana ve İstanbul arşivlerinde muhafaza olmuş Osmanlı arşivlerinde bol miktarda bulunan kaynak materyallerden faydalanabilmiş olan ilk Macar tarihçiler olarak düşünülmektedir. Jozsef Thury ve Imre Karacson'un "Türk Vakiyenameleri" kadar Antal Velics'in defter tercümeleri de en çok alıntı yapılan ve en çok atıfta bulunulan monograflar olmalarına rağmen, bunlar sadece Osmanlı belgelerini etüt etmek ve onları tercüme etmekle ilgilenmemişlerdir. İlk nesil Macar Şark etütlerinin hemen hemen bütün üyeleri gibi, bunlar da klasik anlamıyla müsteşriklerdi ve değişik Türk halklarının dil, edebiyat/yazın, etnografya ve tarihiyle uğraşmaktaydılar. Mukayese için Avrupa etütleri sahasından bir örnek verecek olursak, bu Alman filolojisi ve edebiyatının yanı sıra İskandinav halklarının etnografyası ve Vikinglerin tarihiyle aynı anda uğraşmaya benzemekteydi, yani anlaşılabileceği gibi bir bilim adamının kapasitesinin çok ötesinde geniş bir alandı ve takip eden yıllarda bu durum değiştirildi.

Kállay ve Thallóczy:

Macaristan'da Balkan Etütlerinin Başlaması

Balkan çalışmaları oldukça farklı bir geçmişe sahiptir ve Türk çalışmaları ile mukayese edildiğinde, şaşılacak şekilde, bu çalışmalar Trianon Antlaşması'ndan önce oldukça mütevazı bir bilim adamı grubunun ilgisini çekmiştir, oysa Balkan çalışmalarının başlangıç tarihi bu döneme dayanmaktadır. Bu çalışmalar, kendi kendini yetiştirmiş bir siyasetçi ve Monarşi'deki en iyi Balkan uzmanlarından biri olan Beni Kállay'a (1839-1903) çok şey borçludur.2 Bir siyasetçi olan Kállay, kariyerinin en başından itibaren kendisini bu göreve hazırlamaktaydı.3 Üniversitede hukuk, ekonomi, tarih ve bilimler eğitimi gördü, ancak dil çalışmaları için de büyük gayretler sarfetti. Latin ve Batı dillerinin yanı sıra Rusça, Türkçe, Sırpça ve Yunanca bilmekteydi. Daha henüz 26 yaşındayken, Parlamento üyeliği için önemli sayıda Sırp'ın yaşamakta olduğu Szentendre'den aday oldu. Seçimlerde başarısız olmasına rağmen bu tecrübe, genç politikacı için ülke sınırları içinde yaşamakta olan Sırpların problemleri ve fikirleri ile alakalı ilk elden iyi bir bilgi edinme fırsatı oldu. Dual Monarşi'nin başbakanı olan Gyula Andrássy'nin himayesinde, 1868 yılında, yedi yılını geçireceği

Belgrat'a başkonsolos olarak atandı. Konsolosluğu sırasında ülke içinde pek çok kez gezilere çıktı ve ülkenin tarihi ve mevcut durumu ile ilgili derin bilgiler edindi, patronunun dış politikasına uygun olarak, bu ülkeyi bütün dış etkilerden kurtulmuş bir bağımsız ülke olarak görmek istemekteydi. Budapeşte'ye dönüp parlamenter siyasete girdikten sonra da, Balkanlar'daki Rus nüfuzunu dengelemeyi amaçlayan Andrássy'nin dış politikasını desteklemeye devam etti.

Rus-Türk savaşının patlak vermesinden sonra Macar Parlamentosu'nda yaptığı (26 Haziran 1877) konuşmalardan birinde, parlamento üyelerinin çoğu Türklerin tarafını tutarak Türkiye'nin bütünlüğünün ve Balkanlar'daki statükonun korunmasını isterlerken, Kállay bunun yapılabilme şansının çok küçük olduğu görüşünü taşımaktaydı. Söz konusu savaş, Türklerin mağlubiyeti ve Rusların büyük toprak kazanımları ile sona erdi. Ayastafanos/Yeşilköy antlaşmasının bir uluslararası revizyonunu amaçlayan Berlin Kongresi, Monarşi'ye Bosna-Hersek'i işgal etme yetkisi verdi. 1882 yılında, Kállay Maliye Bakanı ve işgal altındaki Bosna-Hersek valisi olarak atandı. 1882'den itibaren yaşamının son yirmi yılı boyunca, bütün gayretini yeni toprakların birleştirilmesine adadı. Başarısı 1892'de şöyle özetlenmekteydi:

"Şayet görevimizin mükemmel olduğunu, en azından kamu eğitiminin kötü olmadığını, ulaşım, yollar ve demiryollarının oldukça iyi ve kamu düzeninin Monarşidekinden daha kötü olmadığını düşünüyorsak, sadece hükümetin değil bu işle uğraşan herkesin bu neticelerle tatmin olacağını tahmin etmekteyim."4

Kállay, esas olarak Gyula Andrássy'nin dış politikasını destekleyen bir politikacı olmasına rağmen, Sırpların dil ve tarihine olan aşinalığı, bugün bile temel monograflar olarak kabul edilen eserleri yazmasını mümkün kıldı. The History of the Serbs 1780-1815 (Sırpların Tarihi 1780-1815) adlı eseri 1877'de basıldı ve The History of the Serbian Uprising 1797-1810 (Sırp Başkaldırısının Tarihi 1797-1810) adlı eseri ise çalışma arkadaşlarından daha genç bir bilim adamı ve Balkan etütlerindeki halefi olan Lajos Thallóczy tarafından 1909 yılında basılmıştır ve hâlâ konu hakkındaki çalışmalarda çok sık alıntılanmakta ve onu Macaristan'daki Balkan çalışmalarının babası haline getirmektedir. Kállay'dan farklı olarak, Thallóczy kariyerine bir tarihçi ve arşivci olarak başladı, siyasete ise ancak Dual Monarşi'nin Maliye Bakanı olduğu sıralarda Kállay'ın onun eserlerinde Balkan tarihi hakkındaki bilgilerinin ve yeteneklerinin farkına varmasından sonra bulaşmıştır.5 Levant'a Seyahatler. Macaristan'da Doğu Ticareti'nin Tarihi adlı eseri 1882 yılında ve Rusya ve Anavatanımız adlı eseri ise 1884 yılında basılmıştır; bu eserlerin her ikisi de onun seyahatlerinden edindiği tecrübeleri yansıtmakta ve bölgenin dil, tarih ve kültürüne ne kadar aşina olduğunu göstermektedir. 1885 yılında Kállay, bu genç tarihçi ve arşivciyi, en yakın çalışma arkadaşlarından biri yaptı ve onu Maliye Bakanlığı'na bağlı Hofkammerarchiv'in direktörlüğüne atadı. Thallóczy Macar bilim çevreleri ile olan güçlü ilişkilerini Viyana'dayken de devam ettirdi ve 1913 yılında Macar Tarih Cemiyeti'nin başkanlığına seçildi. II. Ferenc Rákóczi, Ilona Zrınyi, Imre Thököly ve diğer göçmenlerin ölümünden sonra geriye kalanları anavatanlarına getirmek için bir girişim başlattı ve bunların ülkelerine getirilmesinde önemli bir rol oynadı. Viyana'dayken, hem Collegium Theresianum'da, hem de Konsularakademie'de Macar hukuk tarihi ve anayasası üzerine dersler vermekteydi. Ancak zamanının

çoğunu patronu Kállay'ın yönlendirmesiyle Bosna-Hersek'le uğraşmaya adamaktaydı. Başlangıçta, Bakanı'na Bosna Müzesi'ni geliştirmesinde, Almanca ve Hırvatça yayınlanan dergiler çıkarmasında yardımcı oldu ve bu dergilere düzenli yazılarıyla katkıda bulundu. Çok hızlı bir şekilde Kállay'ın en güvendiği iş arkadaşı haline gelmesi ve söz konusu bölgedeki özel görevleri Thallóczy'nin yüklenmesi, o dönemde bile Budapeşte'nin kültür çevrelerinde hakkında pek çok dedikodunun dolaşmasına sebep oldu.

Thallóczy'nin siyasi düşünceleri onun tarih çalışmalarında da fark edilebilir. Dual Monarşi'nin kendini bilime adamış bir entelektüeli ve Francis Joseph'in güvenini kazanmış biri olarak, Macaristan ve Monarşi'nin karşılıklı çıkarlarını gözeterek eserlerini meydana getirmiştir. Balkan Savaşı sırasında yazdığı bir müzekkerede, Monarşi'nin gücüne dayanan Macaristan'ın Avrupa ile Balkanlar arasında arabuluculuk rolü oynayabileceği gerçeğine dikkatleri çekmiştir. O, Balkan milletlerinin dil, tarih, kültür ve geleneklerini çalışmanın, bu amaçla Macar üniversitelerinde kürsüler kurmanın ve bölgeden gelen öğrencilere vakıf bursları vermenin sürekli önemini vurgulamıştır.6

Macaristan ile Hırvatistan, Sırbistan, Jajca'nın Banat'ı ve diğer ilgili ve ilişkili devletler ve Ortaçağ Macaristanı'nın bölgeleriyle alakalı etkileyici bir kaynakça yayınlar serisi onun tarafından başlatılarak editörlüğü yapılmış ve bunlar Monarşi'nin milletlere yönelik sabırlı politikasının birer ürünleri olmuşlardır. Bu çalışmalar, Macarlarla bir arada varlıklarını sürdürdükleri dönemde Güney Slav milletlerinin tarihi rol ve bu rollerinin sonuçlarını teker teker sayarak onaylamıştır. Bu serilerin ana amacı, Macaristan ile onun Slav komşuları arasında ihtiyaç duyulan tarihi karşılıklı bağımlılığı ispatlamaktır.

İlk cildi (Hırvat Cephesinin Belgeleri), Habsburglardan Ferdinand'ın saltanatı sırasında Macar sınır savunma sistemini kurmada Hırvat Frangepan ve Zrınyi ailelerinin tarihsel rolünü göstermektedir. İkinci cilt (Macaristan ile Sırbistan Arasındaki İlişkiler Hakkında Belgeler, 1198-1526), Ortaçağ Sırbistanı ile Macaristanının ilişkilerini incelemekte ve Türk dehşetinin Sırpları nasıl her geçen gün Macarlara yaklaştırdığını ve ikisi arasındaki ilişkileri güçlendirerek ortak düşmana karşı nasıl işbirliği yaptıklarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Serinin üçüncü cildi (Aşağı Slovenya Belgeleri) Ortaçağ Macaristanı'nın savunmasında Slovenya asillerinin ve halkının Türklere karşı savaşlarını belgelemektedir. Diğer iki cilt ise, Hırvatların Frangepan ve Blagay ailelerinin tarih ve faaliyetlerini inceleyerek, Macaristan'ın ve Slovenya'nın Ortaçağ boyunca karşılıklı bağımlılıklarını göstermeyi amaçlamaktadır.7 Konuların seçimi, yazarın siyasi görüşüne hizmet etmeyi amaçlayacak şekilde yapılmasına rağmen, onun bilimsel gayretlerinin ürünleri, o ve arkadaşlarının yayınladığı etkileyici kaynak materyaller ve onun monografları hâlâ Macar histografisinin saygın başarıları arasında yer almaktadır. Yayınladığı bütün belge koleksiyonları Latince arşiv malzemeleri içerdiğinden dolayı, bu çalışmalar genel olarak sadece Macarlara atfedilmemekte, bölgenin diğer tarihçilerine de atıflarda bulunulmaktadır. Bu durum Almanca tercümeleri yayınlanan çalışmalarında da böyledir.

Klebelsberg ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü (1917-1918)8

1909 yılında, Lajos Thallóczy'ye gönderdiği mektuplarından birinde Kont Kuno Klebelsberg (1878-1932), Macar tarihini çalışmak için bol miktarda arşivlenmiş kaynak materyalin bulunduğu İstanbul Macar Enstitüsü'nün önemine vurgu yapmaktadır.9 Imre Karacson'un 1911 yılında İstanbul'da zamansız ölümü, Macar kültür ve siyasi çevrelerinin dikkatlerini yeniden, Lajos Thallóczy'nin 1885 kadar erken bir dönemdeki ifadelerine atıfla Macar tarih araştırmalarının genel sisteminin zaaflarına çekti. 1854 yılında kurulan Macar Akademisi Tarih Komisyonu'nun ve 1867 yılında kurulmuş olan Macar Tarih Birliği'nin ülkedeki tarih araştırmaları üzerinde bir miktar etkisi olmasına rağmen, araştırmaların çoğu bireysel olarak yapılmaktaydı.10 İlahiyat ve Kamu Eğitimi Bakanlığı'nda müsteşar olarak görev yaparken, Kont Kuno Klebelsberg, hem ülke içinde hem de dışında tarih araştırma enstitüleri tarafından desteklenecek iyi organize edilmiş bir tarih araştırma sistemi için detaylı bir proje üzerinde çalışmalara başlamıştır.11

Vilmos Fraknoi'nin mali yardımlarıyla Roma'da kurulan Macar Tarih Enstitüsü, savaşın patlak vermesi yüzünden 1914 yılında faaliyetlerine başlayamadığından, dışarıda faaliyet gösteren ilk Macar araştırma enstitüsü İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü olmuştur, bu enstitü 1916 yılının sonunda kurulmuş ve bir sonraki yılın başlarında faaliyetlerine başlamıştır. Bu enstitünün İstanbul'da kurulması tesadüfi değildir. Imre Karacson'un Türk kütüphaneleri ve arşivlerinde yaptığı araştırmalar buraların son derece velut olduğunu ve Roma ve Viyana'daki arşivlerin yanı sıra, Türk arşivlerinin de Macar tarihi araştırmaları için çok kıymetli kaynak materyalleri içerebildiğini göstermiştir.

Dönemin siyasi arka planı da İstanbul'da bir enstitü kurmanın lehineydi. Yirminci yüzyılın başlarında, yükselen Pan-Slavizm korkusu ve ülke içindeki Slav halklarının milliyetçi-ayrılıkçı hareketleri, Macaristan'da güçlü bir Pan-Turanist hareket doğurdu, bu da pek çok Pan-Turanist siyasi ve bilimsel örgütün kurulmasına yol açtı. Bu örgütler arasında yer alan Macar Turan Cemiyeti 1910 yılında kurulmuştur ve bu cemiyet, Türklere ve Türk halklarına özel bir vurguda bulunmak suretiyle, kendini sözde Turan halklarının tarih ve kültürü üzerine çalışmalara adayan en prestijli bilimsel cemiyetti. Cemiyet'in resmi yayını Turan, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın önde gelen müsteşrikleri tarafından Macarca, Almanca ve Fransızca pek çok bilimsel çalışmalar ve etütler yayınlamıştır.

Bu bilimsel ve siyasal atmosfer İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü'nün kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu enstitü, daha önce bahsettiğimiz gibi Kont Klebelsber'in girişimi sayesinde, Türk-Macar ve Bizans-Macar ilişkileri, klasik dönem ve Hıristiyan arkeolojisi, Bizans ve İslam sanatları, mukayeseli Macar ve Türk dil bilimi üzerine araştırmaları geliştirmek amacıyla, Macar ve Türk bilim adamları arasında olduğu kadar Macar ve İstanbul'da çalışan yabancı bilim adamları arasındaki ilişkileri güçlendirmek amacıyla da 21 Kasım 1916 yılında kurulmuştur.12 1918'den önce, bu devlet tarafından desteklenen ve çalışmalarına kesintisiz devam eden yurt dışındaki tek Macar Araştırma Enstitüsü'dür.

Bu enstitü devlet tarafından finanse edilmekte ve Budapeşte'de bulunan Genel Müdürlük tarafından idare edilmekteydi. Genel Müdürlüğün başında, enstitünün önem ve prestijini göstermek amacıyla Arşidük Joseph Francis bulunmaktaydı. Ancak, günlük meseleler genel müdürlüğün başkan vekili, yani İlahiyat ve Kamu Eğitimi Bakanlığı'nın sanat meselelerinden sorumlu olan

müsteşarlarından biri tarafından idare edilmekteydi. O zamanlar, bu görevde Kont Kuno Klebelsberg bulunmaktaydı, Lajos Talloczy'nin ölümünden sonra, yani 4 Aralık 1916 tarihinde Macar Tarih Birliği'nin de başkanı oldu.

Enstitü'ye müdür/direktör olarak, ünlü bir sanat tarihçisi ve arkeolog olan Anton Hekler (1882-1940) atandı. Hekler, beraberinde arkeolog Zoltan Oroszlan, rahip-ilahiyatçı ve arkeolog Ferenc Luttor ile dini kurallar ve Çağdaş Yunan dil uzmanı olan Peter Ralbovszky olduğu halde 5 Şubat 1917'de İstanbul'a ulaştı. Askerlik görevlerini yapmakta olan meşhur Macar mimar Karoly Kos ile Bizansolog Geza Feher de sırasıyla 1917 Şubatı'nın sonunda ve 1918 Mayısı'nda İstanbul'a geldiler.13

İkamet ile alakalı birçok zorluğun bulunması yüzünden Enstitü üyelerinin yola çıkmaları ertelendi. Uluslararası Seyahat Şirketi'nin Türkiye Bürosu'nun Şefi ve Pera Palas Oteli'nin Müdürü olan Jozsef (Joseph) Martin14 ve İstanbul Üniversitesi'nde mukayeseli Macarca-Türkçe linguistik ve tarih dersleri vermek üzere Osmanlı hükümeti tarafından davet edilmiş olan Profesör Gyula Meszaros'un15 yorulmak bilmeyen çalışmaları sayesinde, Ocak ayı ortalarında Enstitü için uygun bir bina bulundu. Bina, Haliç'in kuzey yakasında, Pera'da Bayram Caddesi 23 numaradaydı. Altı yatak odası, iki oturma odası, hizmetçiler için iki oda, mutfak, banyo, çamaşırhane, teras ve her katta dinlenme odaları olan dört katlı bir binaydı bu. Küçük bir bahçesi ve yakacak odun ve kömür depolamak için de bir kileri vardı. Jozsef Martin, Direktör Anton Hekler'e yazdığı 8 Ocak tarihli mektubunda, evin elektriğinin bulunduğunu ve mobilyalarının da iyi durumda olduğunu yazmaktaydı. Ayrıca evin perdeler, masalar ve mutfak eşyaları ile donatılmış olduğundan bahsetmektedir. Evin kilerinde ise on çeki (yaklaşık 2,500 kilo) civarında çok uygun fiyata yakacak odun bulunmaktadır. Evin yıllık kirası 360 Türk paundudur. Jozsef Martin, İstanbul'da güvenilir hizmetçiler bulunmadığından, hizmetçi ve aşçıyı Macaristan'dan Enstitü üyeleriyle birlikte getirmelerini önermekteydi.16

Enstitünün Araştırma Faaliyeti

Enstitü üyeleri arasında Osmanlı/Türk tarihi ve dili konusunda nitelikli herhangi bir araştırmacı bulunmadığından dolayı, Enstitü ilk yıl ağırlığını Osmanlı sanatı ve mimarisine verdi. İstanbul'un 1/5000 ölçeğinde bir haritasını hazırlamak ve Osmanlı camileri, mezarlıklar ve türbeler kadar sivil mimarilerden oluşan Osmanlı mimarisi çalışmalarını yürütmek Karoly Kos'un sorumluluğundaydı. Karoly Kos bu araştırmalara dayanarak, Enstitü'nün yayın serisi için, içinde şehrin manzarasındaki Bizans ve Osmanlı özelliklerini gösteren bir çok orijinal fotoğrafın da bulunduğu İstanbul hakkında bir kitap yazdı. Enstitü'nün diğer üyeleri ise esas olarak klasik arkeoloji, epigrafi ve eski tarihle uğraşmaktaydı. Ferenc Lutter, bahse konu olan İstanbul haritasının çıkarılmasında Karoly Kos'a yardım etti. Aynı zamanda da şehrin topografisi ve Bizans kiliseleri üzerine çalışmalar yaptı. O, Macar Karalı Saint Ladislaus'un kızı (1077-1095) ve Ioannes II. Comnenus'un (1118-1143) karısı olan İmparatoriçe Irene (Piroska) tarafından kurulan Pantokrator Manastırı, Osmanlıların Zeyrek Camii'ne özel bir önem verdi.17 Ayrıca, eski bir Bizans kilisesi olan Çora'daki St. Savior kilisesi, Osmanlılar zamanındaki Kariye Camii'nde bulunan ve Hz. İsa'nın hayatını resmeden eşsiz mozaikler üzerinde de araştırmalar yapmıştır. Enstitü'nün sekreteri olan Zoltan Oroszlan ise zamanının büyük çoğunluğunu

Osmanlı İmparatorluk Müzesi'nde bulunan Roma mezar taşları üzerine çalışmalar yaparak ve bunları Macaristan'da Pannonia diye bilinen Romalıların bölgesinden kalma kalıntılarla mukayese ederek harcamıştır. Peter Ralbovszky ise, Yunan epigrafi tarihini etüt ettikten sonra, İstanbul'da bulunan Osmanlı İmparatorluk Müzesi'ndeki Yunan epigrafik kalıntılarını toplayarak tamamlamaya başladı.18 16 Temmuz 1917 yılında aniden ölümü, onun bilim kariyerini henüz 28 yaşındayken sona erdirdi.19 Onun yeri Dr. Ferenc Zsinka'ya verildi. Zsinka 10 Eylül 1917 tarihinde İstanbul'a ulaştı ve Enstitü'nün bir üyesi oldu. On altıncı ve on yedinci yüzyıl Osmanlı ve Macar tarihi uzmanı olan Zsinka'nın üyeliği ile birlikte Enstitü'nün orijinal amacı tamamlanmış oldu. Direktör Hekler, dönemin en iyi genç Macar tarihçisi Gyula Szekfu'yu Enstitü'ye davet etmek için harekete geçti. Onun bu çabaları başarısız olsa da, Szekfu 1918 Mayısı'nda Enstitü'de Macaristan'daki Osmanlı yönetimi üzerine bir ders vermiştir. Tableau de la domination Turque en Hongrie başlıklı ders, aynı yıl Turan'da yayınlanmıştır.20

Araştırma çalışmaları Enstitü'nün kütüphanesi tarafından desteklenmekteydi. Savaş şartlarının kitap alımında yarattığı tüm zorluk ve engellemelere rağmen, Anton Hekler 5 aylık bir sürede 159 ciltlik temel kaynak ve 5 değişik dergiyi kütüphanede toplamayı başardı.21 Arkeoloji, eski Bizans tarihi, sanat ve epigrafi hakkında olan kitapların çoğu Leipzig'deki K. W. Hiersemann'ın Kitap Mağazası'ndan getirtilmekteydi.22 Enstitü 1918 Eylülü civarında kapılarını kapamak zorunda kaldığında, kütüphanede kayda değer miktarda kitap, dergi ve fotoğraf bulunmaktaydı. Enstitü de Macarca ve Almanca dillerinde olmak üzere, Mitteilungen des ungarischen wissenschaftlichen Institutes in Konstantinopel isminde bir yayın serisine başlamıştı. Bir buçuk yıllık varlığı sırasında, Enstitü, Anton Hekler'in s Göttelideale und Porträts in der griechischen Kunst, Henrik Glük'ün Türkische Kunst, J. H. Mordtmann'ın Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526 adlı eserlerini hem Alman, hem de Macar dillerinde yayınlamıştır, bunların yanında, Karoly Kos'un İstanbul üzerine bir çalışması ile birlikte Gyula Moravcsik'in Saint Ladislaus'un kızı hakkında ve Bizans Pantokrator Manastırı üzerine yaptığı bir araştırma da yayınlanmıştır.23 Enstitü, ayrıca Djelal Essad'ın temel monografı Constantinople de Byzance a Stanbul'un gözden geçirilerek tamamlanmış ikinci baskısını yapmayı planlamış, ancak bunu hiçbir zaman gerçekleştirememiştir.

Enstitü, düzenli bir şekilde bilimsel dersler, toplantılar ve geziler organize etmiştir. Ders verenler arasında Count Teleki, Prof. Cholnoky, Prof. Hekler, Prof. Mordtmann, Prof. Lehmann-Haupt, Prof. Unger, Dr. Paul Mars, Dr. Szekfü, Dr. Zsinka, Dr. Babinger, Kós vb. de bulunmaktadır.24

Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin dağılmasından dolayı Enstitü 1918 Eylülü'nde kapılarını kapatmak zorunda kalmıştır. Enstitü'nün kütüphanesi bir manastıra teslim edilmiş, mobilyalar satılmış ve üyeler Macaristan'a dönmüşlerdir. Trianon barış anlaşmasından sonra Enstitü'nün yeniden açılması için pek çok girişim olmuş, ancak bütün bu gayretler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1926 yılında, envanterine göre 1062 cilt kitap ve değerli fotoğraflar koleksiyonu içeren Enstitü Kütüphanesi, enstitü yeniden açılıncaya kadar geçici bir süre için emin ellerde koruma altında tutulması amacıyla Deutsches archeologisches Institut'a verilmiştir.25

İstanbul'daki Macar Bilim Enstitüsü, sadece bir buçuk yıl faaliyet göstermiş olmasına rağmen, orijinal amacını başarıyla yerine getirmiştir. Enstitü, Macar araştırmacılar sayesinde antik, Bizans ve

Türk etütlerini kayda değer derecede geliştirmişler, Macarlar ile İstanbul'da çalışan yabancı araştırmacılar mesela Macar ve Türk akademik çevreleri arasındaki, bilimsel ilişkilerin sürdürülmesine yardımcı olmuştur.

Osmanlı idaresinin etkinliği/iyi işlemesi sayesinde, fethedilen topraklardaki siyasi, ekonomik ve sosyal yaşamla alakalı, kaynak niteliğinde önemli miktarda materyale (kadastro araştırmaları, merkezi ve yerel hazinelerin mali muhasebe defterleri, yerel görevlilere yönelik talimatlar vesaire) sahip olduk. Bu kaynaklar (Başbakanlık arşivleri, Topkapı Sarayı Arşivi) gibi İstanbul'da bulunan başlıca Türk arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Tahminlere göre, sadece Başbakanlık Arşivi'ndeki defterlerin (vergi kayıtları, muhasebe defterleri vesaire) ve tek tek belgelerin toplam sayısı 40 milyonu aşmaktadır. Arşivlere ilaveten, pek çok cami kütüphanesinde, fethedilen ülkeler ile alakalı kıymetli el yazmaları muhafaza edilmektedir. Bunlar, Balkan ya da Macar tarihi, Avrupa diplomasisi, Habsburg-Osmanlı düşmanlığı ve Müslüman-Hıristiyan medeniyetleri üzerine çalışan bilim adamları için çok kıymetli belgelerdir.

Viyana'da bulunan arşivlerin yanı sıra Türk arşivleri ve kütüphaneleri de çağdaş Macar tarihi çalışmaları için en kıymetli kaynakları ve materyalleri içermektedir. Fakat, buna rağmen, Macar Araştırma Enstitüsü'nün 1918 yılında kapanmasından bu yana, Macar araştırmacılar İstanbul'da bir daha sürekli bir araştırma üssüne sahip olmamışlardır. Benzer bir enstitünün yeniden açılması arzu edildiği gibi gereklidir de.

Triannon Anlaşması'nın yarattığı psikolojik şok, Macar tarihçileri bu felaketin sebeplerini daha derinlemesine çalışmaya itmiş ve bu sebepler arasında milliyet problemleri özel bir dikkate mahzar olmuştur. Klebelsberg yönetimindeki Kültür Bakanlığı tarafından kurulan ve cömertçe desteklenen ülke içinde ve dışındaki bir dizi yeni araştırma enstitüsünün de yardımlarıyla Macar histografisi yeni akademik başarılara imza atmıştır. Söz konusu disiplinin yeni yönelimini yansıtan yeni kaynak yayın serileri ve ders kitapları yazılmıştır. Bu yeni seriler, Ortaçağ Macaristanı'nın büyüklüğünden ziyade özellikle Erken Modern ve Modern Dönemler üzerine yoğunlaşmıştır. Sonuç olarak, Doğu Avrupa etütleri eskiye nazaran çok daha fazla bilimsel ilgiye mahzar olmuştur. Önce 1920'lerin başlarında, sonra 1930'larda ve son olarak da 1940'ların başlarında ayrı bir Balkan Çalışmaları Enstitüsü kurmak için teşebbüslerde bulunulmasına rağmen, bu çabalar oldukça mütevazı başarılara vesile olmuş, ancak daha sonraki bir dönemde bölge hakkında en iyi uzmanların çoğu (Lajos Elekes, Lajos Fekete, László Gáldi, Béla Gunda, László Hadrovics, Tibor Kardos, István Kniezsa, Imre Lukinich, László Makkai, Gyula Moravcsik, Béla Pukánszky, Lajos Tamás, József Thim, Péter Váczy vesaire…) böyle bir enstitünün kurulmasına destek vermişlerdir.

Balkan Çalışmaları/Etütleri II. Dünya Savaşı'ndan sonra bile ihmal edilen bir alan olarak kalmıştır. Sosyalist komşularının tarihleri ile alakalı çalışmalar Macar histografisinin bir resmi yönelimi olmasına rağmen, değişik sebeplerden dolayı Balkan Çalışmaları geliştirilememiştir. Her şeyden önce, 1947'den sonra, bu tür projeler için yeterli eğitim ve gerekli kabiliyete sahip olan iyi eğitilmiş tarihçiler üniversitelerden ve Tarih Enstitüsü'nden dışlanmışlardır. İkinci olarak, 1948 yılında Yugoslavya'nın Moskova'dan ve diğer sosyalist ülkelerden tamamen kopmasından sonra hangi

açısından olursa olsun Balkan toprakları ile alakalı çalışmalar çok daha şüphe uyandırıcı hale gelmiştir. Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya üye olmasından sonra Türk ve Bizans çalışmaları da siyasi sebeplerden dolayı engellenmiştir.

Bu katı kurallardan kaçmanın tek yolu kalmıştı: dil bilimi ve paleografiyle uğraşmak. Bu, Türkçe lingusitiği ve defterolojisi üzerine seçkin eserler veren Macar Türkolojisi'nin gelişmesinin de bir kısmi sebebi olabilir. Ancak, tam anlamıyla bilimsel olan bu sahalarda da dogmatik Marksizm'in etkisinden kurtulunulamamıştır. Mesela, Lajos Fekete, 1955 yılında basılan Osmanlı paleogarifisi üzerine yazdığı bir temel ders kitabına Engels'ten alıntılar yapmak zorunda kalmış ve kitabı kırmızı kapakla çıkartmıştır.26 Ancak, kitabın kırmızı olması, Soğuk Savaş yıllarının bölünmüş dünyasının diğer tarafında şüphelere sebep olmuştur. Hatta 1988 yılında, Fekete'nin bu kitabının bir nüshası Haziran başlarında Macaristan'dan bana, yani İstanbul'a gönderilmişti ve bu kitap bana ulaşamadan derhal sansüre teslim edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti için tehlikeli olup olamayacağı araştırıldıktan sonra bana ancak Kasım ayı içinde teslim edilmişti.

1 Németh Gyula, Akadémiánk és a keleti filológia. Budapest, 1928.

2 Macaristan'daki Doğu Avrupa (Balkan etütleri de dahil olmak üzere) etütleri ile alakalı iyi bir genel bakış için bakınız, Steven Bála Várdy, "The Development of East European Historical Studies in Hungary Prior to 1945". in: idem, Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America. (Boulder, 1985) ss. 75-119.

3 Kállay hakkında bakınız, Thallóczy Lajos, "Kállay Béni tiszt. tag emlékezete" Akadémiai Értesítö 20 (1909) ss. 307-337. Yeniden basımı için Kállay Béni, A szerb felkelés története 1807-1810 (Budapest, 1909) ss. 346-76.

4 Lajos Thallóczy bu çalışmasında alıntılanmıştır: Kállay Béni tiszt. tag emlékezete" in: Kállay Béni, A szerb felkelés története 1807-1810, s. 370.

5 Thallóczy hakkında bakınız Károlyi Árpád, "Thallóczy Lajos élete és müködése" (Budapest, 1937); Eckhart Ferenc, Thallóczy Lajos a történetíró (Budapest, 1938) İngilizcesi., Vardy, Clio's Art, ss. 77-78.

6 OSZKK Fol. Hung 1990. II. k. Cf. ayrıca Glatz Ferenc, Történetíró és politika (Budapest, 1980) s. 130.

7 Cf., Glatz, Történetíró és politika, ss. 130-131.

8 Bu bölüm benim henüz basılmamış bir makalem olan ve 1995 Kasımı'nda Viyana'da düzenlenen "Erinnerung an die 75. Jahreswende der Gründung des Ungarischen Historischen Institutes in Wien" adlı bir sempozyumda, Collegium Hungaricum, Wien 19 October, 1995, sunduğum "The Hungarian Research Institute in Constantinople, 1917-1918" çalışmama dayanmaktadır. Ayrıca bakınız: Újváry Gábor,

Tudományszervezés-történetkutatás-forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet (Gyõr, 1996) ss. 67-70; Tóth Gábor, „Az elsö külföldi magyar tudományos intézet (Konstantinápoly, 1916-1918)" Századok 1995. 6. (1996).

9 Gábor Újváry tarafından alıntılanmıştır, "Tudományszervezés-történetkutatás-forráskritika. Klebelsberg Kuno és a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása" Levéltári Szemle 1994. 3, s. 27.

10 Cf.: Steven Béla Várdy, "The Foundation of the Hungarian Historical Association and its Impact on Hungarian Historical Studies" in: idem, Clio's Art, ss. 17-34.

11 Glatz Ferenc, "Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány" in. Glatz Ferenc, Nemzeti kultúra-kulturált nemzet 1867-1987 (Budapest, 1988) and Újváry Gábor, "Klebelsberg Kuno tudománypolitikája" Iskolakultúra 5. (1995) ss. 179-188., idem, Tudományszervezés-történetkutatás-forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet (Gyõr, 1996).

12 József Ferenc fôherceg, "Megnyitó beszéd a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgató tanácsának alakuló ülésén" Századok, 1917, ss. 97-98. cf also "A konstantinápolyi magyar tudományos intézet megnyitása" ibid., ss. 200-202.

13 Magyar Országos Levéltár (Hungarian National Archives, henceforth MOL) P. 436. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (K. M. T. I) 1917. évi irattára fol. 66-67. (28/917) and MOL P. 436. A K. M. T. I. 1918. évi irattára 3. tétel, fol 21-23. (65/918).

14 Martin'in faaliyetleri üzerine. Hekler'in Klebelsberg'e mektubu (23 Ağustos, 1917). MOL P. 436. A K. M. T. I. irattára. Bizalmas Akták 1916-1918. 1 tétel, fol 38 r-v (152/917).

15 Turán 1917, s. 120.

16 MOL, P. 436. A K. M. T. I. 1917. évi irattára 1. tétel, fol. 5-7. (5/917).

17 Bunun hakkında bakınız, Gyula Moravcsik, Byzantium and the Magyars (Budapest, 1970) ss. 72-76.

18 İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü'nün faaliyetleri hakkında Cf. Hekler'in Raporları. MOL A K. M. T. I. irattára. Bizalmas Akták. 1916-1918. 1 tétel, fol. 27-33., also published in Századok 1917. 396-403.

19 MOL P. 436. K. M. T. I. 1917. évi irattára fol 99. (145/917).

20 Turán 1918, ss. 129-143.

21 Enstitü'nün faaliyetlerine dair Hekler'in raporu (1 Haziran 1917) MOL P. 436. A K. M. T. I. irattára. Bizalmas Akták 1916-1918. 1 tétel, fol 32. Cf. also Századok 1917. 401.

22 MOL P 436. A K. M. T. I. 1917. évi irattára fol. 47-61. (24/917).

23 Gyula Moravcsik, Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7-8, (Budapest-Stanbul, 1923).

24 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei-Mitteilungen des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Konstantinopel. Turán 1918. 391-395.

25 MOL P. 436. A K. M. T. I. könyvtári leltára.

26 Lajos Fekete, Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finazverwaltung (Budapest, 1955) s. 14.

Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmalarının Gelişimi / Ioannis Theocharides - Theoharis Stavrides [s.99-104]

Kıbrıs Üniversitesi Türk Çalışmaları Bölümü, Kykkos Manastırı Araştırma Merkezi / Güney Kıbrıs Ioannis Theocharides Kıbrıs Üniversitesi Türk Çalışmaları Bölümü / Güney Kıbrıs

Yunanistan'da son zamanlara kadar, "Türkoloji" terimi esas olarak Osmanlı egemenliği (1453-1829) döneminde Yunanların hayatıyla ilgili tarihsel çalışmaları belirtmek amacıyla, "Osmanlı Çalışmaları" terimi yerine kullanılmıştır.1 Bu dönem, Yunan tarih yazıcılığında "Tourkokratia" (Türk hakimiyeti) olarak bilinmekte ve Modern Yunan Tarihi'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu sebeple, bu terimin tam içeriğiyle ilgili olarak, henüz üstesinden gelinmemiş olan epeyce büyük bir karışıklık bulunmaktadır. "Osmanlı Çalışmaları" nedir? Kısaca, Osmanlı ürününün malzemelerinin bir çalışması mıdır? Çalışma alanındaki Osmanlı unsuru olmayan, fakat örneğin Yunan unsuru olan kaynaklara önem vermeden, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili konuların araştırılması mıdır? İlgili konuların üniversitelerde öğretilmesi midir? Ya da tüm bunları kapsayan bir çalışma mıdır? Osmanlıcı (Ottomanist) nedir? Dil konusundaki bilgisizliğinden dolayı Osmanlı üretimiyle ilgisi dolaylı olsa bile, Osmanlı konularıyla çalışan herhangi biri midir? Eğer öyleyse, Osmanlıcı ile Yunan topraklarındaki Osmanlı egemenliği dönemiyle ilgili Modern Yunan Tarihi uzmanı arasındaki ayırıcı çizgiyi nerede ve nasıl çizebiliriz? Kendilerine model olarak benzer Osmanlı kaynaklarını alan kayıtları ve diğer belgeleri yayınlayan bütün hepsine Osmanlıcı demeli miyiz? Son olarak, Osmanlıcılar, Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıkışını, gelişmesini, yayılmasını ve nihai zaferini, Bizans tarihi çerçevesinde araştıran tarihçiler midir?

Yukarıdaki sorulara verilecek cevaplar, ilk bakışta görüldüğü kadar basit değildir. Ayrıca, düzenimizdeki sınırlı yer sebebiyle, bu makaledeki görüşlerimizin dolaylı bir sunumuna girmek de gerekli değildir. Bu sebeple, "Osmanlı Çalışmaları" ile ilgili görüşlerimizi, dikkatimizi temel olarak başlıca Osmanlı kaynakları araştırmaları ve bilgilerinden kaynaklanan çalışmalara vererek kesin bir şekilde sınırlayacağız.2

"Osmanlı Çalışmaları" nispeten yeni olmasına rağmen, şimdiden başarılı bir alandır. Ancak Yunanistan'daki gelişimi çok fazla gecikmiştir. Yunanistan üniversitelerinde her okutulan Türkokrasi döneminin, araştırmacılara ilkel materyalleri sağlayan Osmanlı kaynakları/belgeleri olmadan aydınlatılamaması sebebiyle, "Osmanlı Çalışmaları"nın yetersiz gelişimi haklı çıkarılamaz. Başka hiçbir tarihsel dönem böyle zengin arşivlere ve paha biçilmez hazinelere sahip değildir. Yunanistan'daki "Osmanlı Çalışmalarının" yetersiz ilerlemesi temel olarak önyargılara ve duygusal sebeplere bağlanmıştır. Bizce sebep, Yunanistan Devleti'nin ekonomik ve politik seçimlerinin batı yönünde, ek olarak bunların kültürel hayattaki etkilerinde aranmalıdır.

Yunanistan'ın tarihi geçmişini, antikite ve uygarlığını tasarladığı ve kendisini bütün Balkan devletleri ile karşı karşıya getiren ve çatışma yaratan dönemin ideolojisi Megale Idea'yı da (Büyük Fikir) unutmamalıyız. Megale Idea'nın çöküşünden sonra -ve 1930 Dostluk Paktı ile Yunanistan ve Türkiye arasındaki sert düşmanlığın geçici olarak yatışmasına rağmen- Yunanistan'daki durum,

Metaxas'ın 1936'da diktatörlüğünü zorla kabul ettirmesiyle sona eren politik hırslar ve fanatikliklerle doymuş hale gelmişti. Bundan sonra, Yunanistan dış politikası, aynı zamanda tarihte "Makedonya Sorunu" olarak bilinen bir şekliyle "kuzey komşularına" yönelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra diğer Balkan Devletleri karşı tarafın bir parçasını oluştururken, Yunanistan ve Türkiye aynı ittifakın üyeleri haline gelmiştir.

Bu dönemde, Fallmerayer'inkiler gibi bazı teoriler, uzmanların dikkatlerini, görüşlerinin aksini kanıtlamak amacıyla Orta Çağ Yunanistanı'na yoğunlaştırmalarına yönlendirmiştir. Ancak, Osmanlı dilinin zorluğunu, Küçük Asya'dan birçok Yunan entelektüelinin onu çok iyi bilmesi ve son çözümlemede ilk Yunan Osmanlıcıları olmaları sebebiyle, Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmaları'nın memnun edici olmayan gelişiminin sebepleri arasında sayamayız.

Yine de politik durum, geçmişi tarafsız şekilde anlamaya yardım etmemiş ve iki savaş arası dönemde, ciddi ve ayrıntılı incelemelerle ilgili birçok topluluk ve kurumun oluşturulması olduğu kadar, Genel Devlet Arşivleri, Atina Akademisi ve Selanik Üniversitesi'nin kurulmasına rağmen uzun dönemli ciddi programların izlenmesine de izin vermemiştir. Politik durum, sonuçlarını olduğu kadar, tarihsel çalışmaların başlıklarını da hızla etkilemeye devam etmiştir. Aynı zamanda, M. Sakellarios tarafından, 1943'te belirtildiği gibi, "uzmanlaşmış bilgi eksikliği, 'Türkokrasi'nin tarihsel sentezi üzerinde büyük bir yük olmuştur ve olmaktadır."3 II. Dünya Savaşı'ndan sonra uzman tarihçilerin, Osmanlı döneminde Yunan dünyası tarihi üzerine inceleme yazılarının ve çok ciltli çalışmaların derlenmesine gerçekten olanak sağlayan kaynak materyallerinin ve araştırılan belirli kurumsal konuları yayınlamalarıyla, Yunan tarih yazıcılığı niteliksel sıçramalar yapmıştır. Osmanlı Çalışmaları, özellikle daha yeni kurulan üniversitelerde varlığını sonunda hissettirmeye başlamıştır.

Örneğin Sultan II. Mehmet'i çalışmalarının merkezine koyan Kritoboulos gibi ilk Osmanlıcıların, özellikle son dönem Bizans tarihçileri olduğu iddia edilebilir. Aynı şey, olayları ve Osmanlı kurumlarını4 kaydeden veya Osmanlı kaynaklarından bilgi çıkaran, Osmanlı döneminde yaşamış Yunanlar için de söylenebilir.5 Bu gerçekten de ilginç bir konudur, fakat konunun kendisinin başlı başına ayrı bir çalışma konusu oluşturması, Osmanlı çalışmaları teriminin dar kapsamına girmemesi nedeniyle, çözümlememize dahil edilmemelidir.

Yukarıdaki sebepler dolayısıyla bu alanda özellikle dil konusunda faaliyetleri söz edilmeye değer Yunanlar'ın yaşadığı 19. yüzyıla gideceğiz. Türkçeden Yunancaya sözlükler, dilbilgisi ve Türkçe öğrenimi metotları konusunda birçok yayın 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış,6 yüzyılın ortaları boyunca yayılmış7 ve sonunda 20. yüzyılın başlarında ortadan kalkmıştır. Bu alanda en önemli kişi, uluslararası kaynakçada türünün en önemlilerinden biri olarak hayranlık uyandıran sözlüğünü 19. yüzyılın sonunda yayınlayan I. Chloros'tur.8 Chloros, daha önceden de bir dilbilgisi kitabı ve Osmanlı dilinin öğrenilmesinde bir metot kitabı yazmıştır.9

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki batılılaşma ve yasal sistemin ve usullerin karşılaştırmalı olarak yeniden düzenlenmesi de, konuyla ilgili el kitaplarında olduğu kadar dönemin çoğu Yunan çevirilerinde de yansıtılmıştır.10

1881'de Teselya ve Arta Yunanistan Devleti'ne katılmıştır. Bu bölgelerin geniş ve verimli arazileri sahiplik durumlarına göre sorunlar yaratmıştır. Bu sebeple, böyle bir konu Yunan tarih yazıcılığında bilinmemesine rağmen, birçok araştırmacı dikkatlerini toprak sahipliği ve miras intikali11 sorunlarını çözümlemek amacıyla, Osmanlı hukukuna yöneltmişlerdir.12 Bu çalışmalar, pratikle ilgili bazılarının çözümü gibi araştırma sorunlarını belirtmeyi o kadar da amaçlamamasına rağmen dikkate değer derlemelere fırsat tanımıştır. Örneğin, 1974'ten sonra Yunan tarih yazıcılığının ekonomik ve sosyal kurumlara yönelmesi, Tsopotos'un kitabının tekrar yayınlanmasını sağlamıştır.13

I.Dünya Savaşı'na kadar Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmaları'nın gelişiminde iki eğilim görebiliriz:

i. Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tarihinin Yayınlanması: Bir yanda derleme girişimleri14 ve diğer yanda Hammer'in çalışmalarının çevirisi.15 İkinci durumda, yanlışlara rağmen Yunanlar Osmanlı Tarihi üzerine klasik ve esaslı bir çalışmayı tanıma imkanı bulmuşken, birincisinde hiçbir özgünlük yoktur.

ii. Osmanlı Kaynakları ya da Onları Belgeleyen Çalışmaların Yayınlanması: 1910 yılında Yunan tarih yazıcılığında ilk kez, M. Gedeon'un Episema Othomanika Eggrapha adlı kitabında sadece Osmanlı belgelerinden oluşan bir çalışma bulunmasıyla beraber, bazı araştırmacılar konularıyla ilgili olarak16 Osmanlı materyallerini (fermanlar, hüccetler) kullanmışlardır.17

20. yüzyılın başında Bizantinist Sp. Lampros tarafından iki öncü çalışma yapılmıştır. Bunlarda Sp.Lampros Osmanlı Sultanı'nın Yunanca yayınladığı belgeleri yayınlamıştır.18

İki savaş arası dönem, bir öncekiyle karşılaştırıldığında, filolojik çabaların yokluğu tarafından nitelenmiştir: Sözlüklerin yayını asgari seviyeye indirilmiştir19 ve dilbilgisi ve Türkçe öğrenimi için yöntem kitapları gittikçe azalmaktadır.20 Burada, bu olgunun sebeplerinin çözümlemesine giremiyoruz.

Bu dönem boyunca, Osmanlı İmparatorluğu üzerine iki tane genel tarih21 bulunmaktadır ve Osmanlı kaynaklarını tarihsel ve araştırmayla ilgili bir yönde kullanmak için bir girişim olmasına rağmen, Osmanlı Çalışmaları'nda uzmanlaşma eksikliği kolayca görülmektedir. Ancak orijinal Osmanlı belge22 ve yazıtlarının23 yayınlanması sözü edilmeye değerdir. Dönemin en çok belirtmeye değer iki çalışması; Chr. Mavropoulos tarafından temel olarak fermanlar, buyurdular ve hüccetler olmak üzere 231 Osmanlı belgesinin örnek teşkil edecek şekilde Yunanca çeviri halinde yayınlanması24 ve G. M. Arabatzoglou tarafından yapılan bir çalışmadır. Bu ikincisinde, Ahmet Refik'in çalışmalarından aldığı çok çeşitli Osmanlı belgesi çevrilmiştir.25 Profesyonel tarihçiler tarafından yazılmamasına rağmen, çeşitli konularda daha genel bir tarihsel yaklaşıma yönelik çabaların, Osmanlı Çalışmaları alanını ilerlettiğini de göz ardı etmemeliyiz.26

Aynı zamanda, iki savaş arası dönemde, Yunan tarih yazıcılığında, bu çalışmaların çoğu Türklere ve onların kültürel mirasına yönelik önyargı ve küçümseme ile doldurulmuş olsalar bile,

özellikle Evliya Çelebi'nin rağbet gördüğü, Osmanlı öykü kaynaklarına yönelik bir dönüş görmekteyiz.27

Dönemin konuları arasında, Karamanlidhika adı verilen, Yunan elyazmalarında Türkçe kitaplara yapılan atıflara da değinmeliyiz.28

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Osmanlı Çalışmaları uzmanları, E. Zachariadou, P. Hidiroglou ve V. Demetriades ilk çalışmalarını yayınladıklarında, Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmaları, özellikle 1960'lardan sonra nicelik ve nitelik olarak yeni boyutlar sunmaktadır. Ayrıca, aşağıda göreceğimiz gibi, filolojik araştırmalar halen seyrek olmasına rağmen, Osmanlı kaynaklarının yayınlanması tercih edilmiştir.

Filoloji alanında, bir ilerleme var olmasına rağmen, 19. yüzyılın başarıları ulaşılması imkansız hale gelmiştir. Yunanca ve Türkçe arasındaki dilbilimsel etkilenmeler konusunda birkaç makale,29 birkaç sözlük30 ve bir de bilimsel bir Türkçe dilbilgisi yayını bulunmaktadır.31

Özellikle E. Balta'nın ünlendiği kusursuz bir çalışma alanı başarıya ulaşmaya başlamıştır.32 Derviş düzeni ve Yunanistan'daki faaliyetleri de araştırma alanının bir bölümünü oluşturmaktaydı33 ve Osmanlı toprak sahipliği sorunu konusunun yasal olarak ele alınış biçimi de çok yüksek nitelikteydi.34

Gerçekten de, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmaları'nın en belirgin eğilimi, dikkatin hem öykü kaynakları hem de arşiv materyalleri gibi Osmanlı kaynaklarının yayınlanmasına yoğunlaştırılmasıdır.

Özel bir ilgi toplayan Evliya Çelebi'nin çalışmasının Yunanistan'ın çeşitli bölgeleri hakkındaki bölümlerinin Yunanca'ya çevrilmesiyle beraber, Osmanlı öykü kaynaklarının çevirileri yayılmaktadır.35 Dahası, uzmanların ilgi alanlarına Aşık Paşazade36 ve Piri Reis'i de ekleyebiliriz.37

Ancak tüm bunların en etkileyicisi, çeşitli arşivlerden Osmanlı belgelerinin yayınlanmasıdır. Böyle birçok ciltli çalışma ilk kez Selanik'te yayınlanmıştır. I. Vasdravellis, zamanının Adalet Bakanlığı çevirmenlerini kullanmış ve Makedonya'nın Tarihi Arşivleri (Historika Archeia Makedonias) adlı üç ciltlik bir çalışma yayınlamıştır. Birinci ciltte Selanik'in kadı mahkemeleri kayıtlarından çeviriler, ikincisinde Naoussa ve Verroia mahkeme kayıtlarından çeviriler, üçüncüsünde ise Vlatadhon Manastırı'ndan belgeler bulunmaktadır.38 Çevirmenlerin ve editörün Osmanlı yazıbilimini ve diplomasisini ya da Osmanlı İmparatorluğu tarihini, kurumlarını, vb. bilmemelerinden dolayı çağdaş uzmanların bu çalışmada birçok hata bulabilmelerine rağmen, bu çalışma Yunanistan'da Osmanlı Çalışmaları'nın gelişim seyrinde seçkin bir yer kaplamaktadır. Dahası, çalışma, Osmanlı dili hakkında hiçbir bilgisi olmayan tarihçiler tarafından da çokça kullanılmıştır.

İlk Osmanlı materyalleri hakkında çok ciltli çalışmalar daha sonraları Girit39 ve Kıbrıs'ta40 da görülmüştür. Bu ara, daha önce de belirttiğimiz gibi, 1960'larda uzman tarihçiler tarafından yapılan araştırmalar da ortaya çıkmıştır. Bazı araştırma enstitüleri bu alanı programlarına dahil ederken, çoğu üniversitenin Osmanlı Çalışmaları'nı geliştirme ihtiyacını anlamaları sebebiyle, inanıyoruz ki, daha

genç uzmanlar da ortaya çıkarılan altyapıyı takip edeceklerdir. Yukarıda adı geçen uzmanlar genellikle üç şekilde çalışmaktadır. Birincisinde; içinde, yayınlanan materyalle ilgili gerekli açıklamaların yanında ilgili konulara ışık tutacak yeni bilgilerin de bulunduğu uzun tanıtım yazıları yazarak ilk Osmanlı materyallerini yayınlamaktadırlar. İkincisinde, ilgili materyali de yayınlayarak, özel olarak bir konuyu ele almakta, üçüncüsünde ise esas olarak Osmanlı kaynakları temelinde, konularını derinlemesine incelemektedirler.

Burada gayet açık olan sebeplerden dolayı, E. Zachariadou,41 V. Demetriades42 ve P. Hidiroglou43 ile başlayarak, bazı yazar ve çalışmalarından kronolojik olarak kısaca söz etmekle yetineceğiz. Yukarıdaki nesilden itibaren, E. Balta,44 J. Alexander,45 P. Konortas46 ve I. Theocharides'ten47 de bahsetmeliyiz, bunlar diğer birçok tarihçi arasında olanlardır.48 Ayrıca, şimdiye kadar yayınlanmamış birçok Osmanlı belgesi, bunları arşivlerde ve özel koleksiyonlarda çevrilmiş olarak bulan özellikle tarihçiler gibi diğer araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır.49

II. Dünya Savaşı sonrası dönem için, önemli inceleme yazılarının olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu genel tarihlerinin de Yunancaya çevrildiğini belirtmek önemlidir. Burada özellikle P. Wittek,50 D. Kitsikes,51 H. İnalcık,52 Sp. Vryonis,53 N. Todorov54 ve V. Mutafcieva'nın55 çalışmalarına başvurmaktayız. Aynı zamanda, Balkan tarihçilerinin çalışmaları özel ciltlerde çevrilmiş ve yayınlanmıştır;56 örneğin N. Sarris'in iki ciltlik Osmanlı tarihinin sosyolojik çözümlemesi gibi.57 Toplantı tutanaklarının, hemen daha sonrasında yayınlandığı uzmanlık konferansları ilk kez (1991 ve 1997) Girit'te düzenlenmiştir.58

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmaları'nın yönü ve gelişimi konusu, çeşitli şekilde ve birçok yöne doğru genişletilebilir. Bu konunun yeterli bir şekilde ele alınması, gerçekten de, ayrı bir cilt düzenlenmesini gerektirmektedir. Yine de, bu özet bakışın, uzmanlara, Yunanlı Osmanlıcıların bu önemli çalışma alanını geliştirme çabalarını olduğu kadar makalelerini de tanıma fırsatı vereceğini ümit ederiz.

1 Bu konu için bkz. E. Rossi, "Gli Studi Orientalistici in Grecia", Oriente Moderno 21 (1941), s. 538-547. P. Hidirolou, "Hellenotourkika (Hellenika en Tourkia kai Tourkika en Elladhi)" ["Graecoturcica (Türkiye'deki Yunanlar ve Yunanistan'daki Türkler)"], Athena 70 (1968), s. 259-272 ve "Hellenotourkika II (Peri des anagkes tes par hemin kalliergeias ton torkikon spoudon) [Graecotourcica II (Ülkemizdeki Türk Çalışmaları'nın gelişme ihtiyacıyla ilgili), Mnemosyne 2 (1968-1969), s. 303-308. (Bu iki makale, aynı yazarın "Symvole sten Hellenike Tourkologia [Yunan Türkolojisi'ne katkı], I. cilt, Atina 1990, s. 15-182 çalışmasında tekrar yayınlanmıştır). G. Yiannopoulou, "He exelixis ton tourkologikon spoudon kai he anagke kalliergeias auton en Helladi" [Türk Çalışmalarının gelişimi ve Yunanistan'daki gelişme ihtiyacı], Mnemon (1971) 5-22. I. Theocharides, "He anaptyxe ton tourkologikon spoudon sten Hellada" [Yunanistan'daki Türk Çalışmalarının Gelişimi], Dodone 17/1 (1988) 19-60. E. Balta, "Hoi othomanikes spoudes sten Hellada" ["Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmaları"], Ta Historika 31 (1999) 455-460.

2 Sonraki bir çalışmada konuyu, Osmanlı Çalışmalarının Yunanistan ve Kıbrıs üniversitelerinde öğretimi başlığını da içererek daha detaylı bir şekilde geliştireceğiz.

3 Daha fazla ayrıntı için bkz. M. V. Sakellarios, "Neohellenikes Historikes Spoudes" ["Modern Yunan Tarihsel Çalışmaları"], Nea Estia 33 (1943) 102-106, 233-236, 290-295, 359-364, 435-440, 495-498, 548-552, 615-618, 804-813.

4 Örneğin bkz. Sp. Papadopoulos, Historia tou parontos polemou Rossias kai Othomanikes Portas [Rusya ve Osmanlı Bab-ı Âlisi arasındaki mevcut savaşın tarihi], 1770. P. Makrides, Synopsis ton anametxy Rossias kai Portas synthekon [Rusya ve Bab-ı Âli arasındaki durumun özeti], 1792. A. K. Ipsilantis, Ta meta ten Halosin[Fetihten Sonra], İstanbul 1870.

5 Arcimandrites Kyprianos, Historia Chronologike tes nesou Kyprou [Kıbrıs Adası'nın Kronolojik Tarihi], Venedik 1788.

6 Örneğin bkz. A. Zacharias, Lexicon Tourkikon kai Graikikon (Türkçe ve Yunanca Sözlük), Venedik 1804. D. Alexandrides, Grammatike Graiko-Tourkike (Greko-Romen Dilbilgisi), Viyana 1812. Şunu da belirtmek gerekir ki Zacharias'ın sözlüğü 1804-1885 arasında sekiz kez yayınlanmıştır.

7 Örnek için bkz. Othomanike Grammatike (Osmanlıca Gramer), İstanbul1874. Avr. Maliakas, Lexicon tourko-Hellenikon (Türkçe'den Yunanca'ya Sözlük), İstanbul1876. G. N. Fourtis, Sözlük Türkçe'den Yunanca'ya, Lexicon Tourko-Hellenikon, İstanbul 1898. Daha fazla başlık için bkz. P. Hidiroglou, "Vivliogrphike Symbole eis ten helleniken tourkologian" (Yunan Türkolojisi'ne bibliyografik katkı), Kentron Epistimonikon Erevnon, Epetiris 8 (1975-1977) 277-279.

8 I. Chloros, Lexicon Tourko-Hellenikon (Türkçeden Yunancaya Sözlük), cilt I-II, İstanbul 1899.

9 I. Chloros, Grammatike tes Othomanikes Glossas (Osmalıca Dilbilgisi), İstanbul 1887 (4. baskı). I. Chloros, Methodos pros ekmathesin tes Othomanikes Glosses (Osmanlı Dili Öğreniminde Yöntem), cilt I-II, İstanbul 1891-1893 (3. baskı 1900).

10 Bu konudaki tam bir çalışma D. Nikolaides, Othomanikoi Kodikes, etoi Sylloge hapanton ton nomon tes Othomanikes Autokratorias, diatagmaton, kanonismom, odegion, egkylion (Osmanlı Kanunları, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm kanunlarının bir derlemesi, fermanlar, mevzuatlar, emirler), cilt I-IV, İstanbul 1889-1892.

11 Örnek için bkz. K. G. Papagiannopoulos, Kanonismos horizon tas scheseis idiokteton kai chorikon ton en Thettalia tsiflikon (Teselya çiftliklerindeki sahip ve rençberler arasındaki ilişkileri düzenleyen mevzuat), Larissa 1883. A. Papathanasiou, To Othomanikon mouantzel ton en Thessalia vakoufikon ktematon (Teselya'daki vakıf mülkleri üzerindeki Osmanlı alacakları), Volos 1913.

12 D. A. Koumoundourakis, Sylloge peri phthartonkai aphtharton ktematon hos dietithonto kai en Helladi epi Tourkokratias kata to othomanikon dikaion (Yunanistan'da Türk egemenliği döneminde Osmanlı Kanunları'na göre düzenlenen mülk ve miri arazileri üzerine bir çalışma), Atina 1867.

13 D. Tsopotos, Ge and georgoi tes Thessalias kata ten Tourkokratian (Türk egemenliği döneminde Teselya'nın arazi ve köylüleri), Volos 1912 ve Atina 1974.

14 M. Chamoudopoulos-Chr. Chamoudopoulos, Historia tes Othomanikes Autokratorias (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi), İzmir 1874. Tr. Evaggelides, Historia tes Othomanikes Autokratias 1281-1894 (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1281-1894), Atina 1894, vb.

15 I. Hammer, Historia tes Othomanikes Autokratorias. Exhellenistheisa ypo Konstantinou S. Krokida (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Konstantinos S. Krokidas tarafından Yunancaya çevrilmiştir), cilt I-VI, Atina 1870-1874.

16 P. Argyropoulos, Demotike dioikesis en Helladi (Yunanistan'da Kamu Yönetimi), Atina 1859. D. Kampouroglou, Mnemeia tes historias ton Athenon (Atina Tarihi'nde Anıtlar), cilt I-III, Atina 1889-1892, vb.

17 M. I. Gedeon, Hai phaseis tou par hemin ekklesiastikou zetematos kai ta kat auto Episema Tourkika Eggrapha (Kilise sorunumuzun aşamaları ve ilgili Osmanlı Resmi Belgeleri), İstanbul 1910.

18 Sp. Lampros, "He Hellenike hos episemos glossa ton Soultanon (Sultanların resmi dili olarak Yunanca), Neos Hellenomnemon 5 (1908) 39-78 ve "Hellenika demosia grammata tou Soultanou Bayazit B (Sultan II. Bayezit'in Yunanca kamu mektupları), Neos Hellenomnemon 5 (1908) 155-189.

19 Buraya kadar sadece bir tek sözlüğün yayınını bulduk: V. P. Melitopoulos, Lexicon Tourko-Hellenikon (Türkçe-Yunanca Sözlük), İstanbul 1934.

20 Bu alanda bu makale büyük ihtimalle tektir: A. A. Papadoupoulos, "Ta ek tes hellenikes daneia tes tourkikes" (Yunancadan Türkçeye geçen kelimeler), Atina 44 (1933) 3-27.

21 O. Miller, He Tourkia katarreousa. Historia tes Othomanikes Autokratorias apo tou etous 1802 mechri tou 1913. Kata metafrasin Spyr. Lamprou (Türkiye'nin çöküşü. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1801'den 1813'e tarihi. Çeviren: Spyr. Lampros), Atina 1914. E. Ch. Emmanouelides, Ta teleutaia ete tes Othomanikes Autokratorias (Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları), Atina 1924.

22 Örneğin bkz. Sp. Lampros "Hasan Pasa Bouyiorouldion" (Hasan Paşa buyuruldu), Neos Hellenomnemon 12 (1915) 450-455. K. Amantos, "Soultanikos pronomiakos orismos" (Sultan'ın imtiyaz buyrukları), Praktika Academias Athenon 10 (1935) 44-54. Avr. Papazoglou, "Deka eggrafa tou Othomanikou Archeiou" (Osmanlı Arşivi'nden on belge), Hellenike 11 (1937) 15-150.

23 Ch. Mavropoulos, “Tourkika eggrafa kai epigraphai” (Türkçe belge ve yazıtlar), Chiaka Chronika 6 (1925) 165-70. N. Vaphides, “To en Didymoteicho temenos Vayiazet A tou Keraunou kai hai epigrphai to” (Dimetoka’daki Yıldırım Bayezit camisi ve üzerindeki yazılar), Thrakika 10 (1938) 35-51. N. Yiannopoulos, “Tourkike epigrafe tzamiou Almyrou (Almyron camisindeki Türkçe yazılar), Thessallika Chronika 3 (1932) 175-182.

24 Ch. Mavropoulos, Tourkika eggrapha aphoronta ten historian tes Chiou (Chios tarihi üzerine Türkçe belgeler), İstanbul 1933.

25 G. M. Arabatzoglou, Photieios Vivliotheke (Photios Kütüphanesi), Atina 1920.

26 Örnek için bkz. N. P. Elephtheriades, Anatolikai Meletai, Tomos Protos. Ta Pronomia tou Oukoumenikou Patriarcheiou (Doğu Çalışmaları. I. Cilt. Ekümenik Kilise’nin Ayrıcalıkları), Atina 1920.

27 D. Tzortzoglu, Ta peri ton Athenon kephalaia tou Evlia Tselempe” (Evliya Çelebi’nin Atina üzerine bölümleri), Hellenika 4 (1931) 111-138. S. A. Choudaveroglou-Theodotou, “O Evlia ana tas hellenikas chroas” (Evliya Yunan topraklarında), Hellenika 4 (1931) 429-438. N. Moschopoulos, “He Hellas kata ton Evlia Tselempe. Mia Tourkikeperigraphr tes Hellados kata ton IZ aiona” (Evliya Çelebi’ye göre Yunanistan. 17. yüzyılda Türkçe bir tanım), Epeteris Etairias Vyzantinon Spoudon 14 (1938) 468-517, 15 (1939) 145-181, 16 (1940) 321-363, vb.

28 S. A. Choudaveroglou-Theodotou, “He Hellenotourkika philologia 1453-1924 (Türkçe Yunanca Filoloji 1453-1924), Epeteris Etairias Vyzantinon Spoudon 7 (1930) 299-307. E. P. Photiades, Symmitka tourkophona hellenika vivlia” (Türkçedeki çeşitli Yunan kitapları), Hellenika 4 (1931) 493-495.

29 E. Bogka, “Ta eis ten tourkiken, persiken kai araviken daneia tes hellenikes” (Türkçe, Farsça ve Arapçada Yunancadan alınan sözcükler), Athena 55 (1953) 67-113. E. Bogka, “Tourkikes lexeis se paliotera hellenika keimena” (Eski Yunan yazılarında Türkçe sözcükler), Thessalika Chronika 7-8 (1959) 148-220. K. Koukkides, “Lexilogion hellenikon lexeon paragomenon ek tes tourkikes” (Türkçeden Yunancaya geçen kelimeler Sözlüğü), Archeion tou Thrakikou Laografikukai Glossikou Thesaurou 24 (1959) 281-312, 25 (1960) 121-290.

30 En iyileri: A. Teophhylaktides, Türkçe-Rumca Sözlük, İstanbul 1960, L. Karatzas- F. Tuncay, Yunanca-Türkçe Sözlük, Atina 1994 ve F. Tuncay-L. Karatzas, Türkçe-Yunanca Sözlük, Atina 2000.

31 E. Zegkines-P. Hidiroglou, Tourkike Grammatike (Türkçe Dilbilgisi), Selanik 1995.

32 E. Balta, “Karamanledika: Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque, imprimes en caracteres grecs (1854-1900): Additions”, Deltion Kentrou Mikrasiatikon Spoudon 2 (1980) 183-204. Daha sonra E. Balta aynı konuda bir dizi inceleme yazısı yayınlamıştır. Ayrıca bkz. A. Iordanoglou, “Karanmanledikes epigraphes tes Ieras Mones Zoodochou Valoukle Konstantinopoleos”

(Karamanlidhika'da İstanbul Balıklı Zoodochos Kutsal Manastırı üzerine yazılar), Valkanika Symmeikta (1981) 63-92.

33 Vl. Mirmiroglou, Hoi Dervisai (Dervişler), Atina 1940. E. Zegkines, Ho Bektasismos ste D. Thrake. Symvole sten historia tes diadoseos tou mousoulmanismou ston helladiko choro" (Batı Trakya'da Bektaşilik. Yunan Topraklarında İslam Tarihi), Selanik 1988. S. A. Soltarides, He Historia ton Moufteion tes DytikesThrakes (Batı Trakya'da Müftülüğün Tarihi), Atina 1997, vb.

34 Bkz. G. P. Nakos, Symbole sto dikaio tou Tourkokratoumenou Hellenismou. Exeliktikes diakymanseis tou Othomanikou gaioktikou systematos (Türk egemenliği döneminde Yunan Hukuku. Osmanlı toprak yönetimi sistemindeki evrimsel dalgalanmalar), Selanik 1986. Ve içinde, bu konudaki en önemli bibliyografyanın bulunduğu G. P. Nakos, To nomiko kathestos ton teos demosion Othomanikon gaion 1821-1912 (1821-1912 arasında Eski Osmanlı kamu arazilerinin yasal statüsü), Selanik 1984.

35 G. I. Fousaras, "Ta Evoika tou Evliya Tselempe" (Euboea hakkında Evliya Çelebi'den bölümler), Archeion Euvoikon Meleton 6 (1940) 150-171 ve Ta Euvoika tou Evliya Tselempe, Atina 1959. Ch. I. Soulis, "Taxidi Tourkou periegetou sten Epiro" (Bir Türk gezginin Epirus'taki seyahati), Epierotika Grammata 1 (1944) 162-166, 197-200, 246-252. C. Bires "Ta Attika tou Evliya Tselempe" (Attika üzerine Evliya Çelebi'den bölümler), Athenaika 6 (1957) 3-19 ve Ta Attika tou Evliya Tselempe. Hai Athenai kai ta perichora ton kata ton 17o aiona" (Evliya Çelebi'den Attika üzerine bölümler. 17. yüzyılda Atina ve çevresi), Atina 1959. I. Giannapoulos "He perigesis of Evlia Tselempe an ten Sterean Helledan" (Evliya Çelebi'nin Sterea Hellas'taki gezisi), Epeteris Eterias Stereoelladikon Meleton 2 (1969) 139-198. P. Hidiroglou, Das religiöse Leben aut nach Ewlija Celebi, Bonn, 1969. Th. Costakis, "To taxidi tou Evliya Celebi tes Peoloponnesou" (Evliya Çelebi'nin Mora'daki gezisi), Peloponnesiaka 13 (1978-1979) 238-306.

36 Avr. N. Papazoglou, "Moameth o Prthetes kata ton Torkon istorikon Asik pasa Zante" (Aşık Paşa Zade'ye göre Fatih Sultan Mehmet), Epeteris Etereias Vyzantion Spoudon 16 (1940) 211-246. Al. G. K. Savvides, "To ergo Tourkou Chronographou Asik-Pasa-Zade (1400-1486) hos pege tes ysterovyxantines kai proimes othomanikes periodou" (Son dönem Bizans ve ilk dönem Osmanlı hakkında bir kaynak olarak Türk zaman bilimcisi Aşık Paşa Zade'nin çalışması), Deltio Kentrou Mikrasia Spoudon 3 (1982) 57-70.

37 Piri Reis, Bahriye. Kataktetike nausiploia sto Aigaio (1521). Eisagoge P. Hidiroglou. Metaphrase-Scholia M. Pharantou (Bahriye. Ege'de fetih denizciliği (1521). P. Hidiroglou'nun önsözüyle. Pharantou'nun çevirisi), Atina 1985. D. Loupes, Ho Piri Reis, he othomanike chartographia kai he limne tou Aigiou (Piri Reis, Osmanlı haritacılığı ve Ege Gölü), Atina 1999.

38 I. K. Vazdravellis (editör), Historika Archeia Makedonia, t. A, Archeion Thessalonikes, 1695-1912 (Makedonya'nın Tarihi Arşivleri), Selanik 1952; t. B, Archeion Veroias-Naouis, 1598-1886 (cilt II Verroia-Naoussa arşivi), Selanik 1954; t. C, Archeion Mones Vlattadon, 1446-1839 (cilt III,

Vlatadon Manastırı Arşivi, 1446-1839), Selanik 1995. Bu üç cildin yanında Vasdravellis bibliyografik bilgi de olmak üzere şimdi burada yazamayacağımız Osmanlı materyallerini de diğer çalışmalarında kullanmış ya da yayınlamıştır.

39 N. Stavrinides, Metaphraseis historikon eggraphon eis ten historian tes Kretes (Grit tarihi üzerine tarihi belgelerin çevirisi), t. A, Eggrafa tes periodou ton eton 1657-1672 (Egiras 1067-1082) (1657-1672 döneminin belgeleri), Herakleion 1975; t. B, Eggrafa tes periodou ton eton 1672-1694 (1672-1694 döneminin belgeleri), Herakleion 1976; t. C, Eggrafa tes peridou ton eton 1694-1715 (1694-1715 döneminin belgeleri), Herakleion 1978; t. D, Eggrafa tes peridou ton eton 1715-1752 (1715-1752 döneminin belgeleri), Herakleion 1984; t. E, Eggrafa tes peridou ton eton 1752-1765 (1752-1765 döneminin belgeleri), Herakleion 1985. Stavrinides ayrıca Girit Arşivi'nden Osmanlı dökümanları temelli bir çok makale de yayınlamıştır.

40 I. Theocharides, Othomanika eggrafa 1752-1839, Archeio Iers Mones KykkouI, tomoi I-V (1572-1839 Osmanlı belgeleri, Kykkos Kutsal Manastırı Arşivi I, cilt I-V), Nicosia 1993.

41 E. Zachariadou'nun çeşitli yayınları için bkz. Romania and the Turks (c. 1300-1500), Variorum Yayıncılık, Londra 1985. Ayrıca son kitapları için bkz. Historia kai thyryloi ton palaion Soultanon (1300-1400) (Eski sultanların tarihi ve efsaneleri 1300-1400), Atina 1991 ve Deka tourkika eggrafa gia ten Megale Ekklesia (1483-1567) (Büyük Kilise hakkında on Türkçe belge 1453-1567), Atina 1996.

42 V. Demetriades, "Hena firmani gia ten anegerse tes protes ekklesias ton Yenitson" (Yianitsa'da ilk kilisenin inşası hakkında ferman), Makedonika 9 (1969) 324-335; "Ho Kanunname kai oi christianoi katoikoi tes Thessalonikes gyro sta 1525" (Kanunname ve Selanik'in 15125 dolaylarındaki Hristiyan halkı), Makedonika 19 (1979) 328-395; "Problems of land-owning and population in the area of Gazi Evrenos Bey's Wakf" (Gazi Evrenos Bey Vakfı alanında yoprak sahipliği ve nüfus sorunları), Balkan Studies 22 (1981) 43-57. Topografia tes Thessalonikes kata ten epoche tes tourkokratias (Türk egemenliği döneminde Selanik'in topografyası), Thessalonike 1983; "Some observations on the ottoman Turkish dokuments (hüccets)" (Hüccetler üzerine bir çalışma), Balkan Studies 26 (1985) 25-59; He Thessalonike tes parakmes (Gerileme döneminde Selanik), Herakleion 1997.

43 P. Hidiroglou'nun çalışmalarının büyük bir bölümü, Atina'da 1991 ve 200 arasında yayınlanan dört ciltlik Symbole sten Hellenike Tourkologia (Yunan Türkolojisi'ne katkı) adlı eserde bir araya getirilmiştir.

44 E. Balta: L' ile d' Eubee a la fin du Xve siecle, d'apres les registres No 0. 73 de la bibliotheque Cevdet a İstanbul, 2 cilt, Paris 1983 (doktora tezi); "Endeixeis gia ten kinese tou plythesmou kai eisodematos. To paradeigma tes Euvoias sta tele tou 15ou kai arches tou 16ou ai" (Nüfus ve vergi hareketleri göstergeleri. 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başı Euboes örneği), Archeion

Euvoikon Meleton 26 (1984-1985) 291-352; Les vakifs de Serres et sa region (Xve et XVIe s.), Atina 1995 ve diğerleri.

45 J. Alexander, Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunname for the Greek Lands. Circa 1500-Circa 1600 (Bizans sonrası Yunanistan tarihine doğru: Yunan Toprakları

için Osmanlı Kanunnamesi), New York 1974 (doktora tezi). I. Alexandropoulaos, "Dyo othomanika katasticha tou Mria (1460-1463). (Eideseis gia to nahiye tes Arkadias: prodrome anakinose)" (Mora hakkında (1460-1463) iki Osmanlı sicili. Arcadia nahiyesi hakkında ilk bilgiler), Praktika tou Protou Synedriou Messeniakon Spoudon, Atina 1978, s. 398-407 ve diğerleri.

46 P. Konortas, Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et l' Administartion ottomane de 1453 a 1600 (d' apres les documents grecs et ottomans), Paris 1985 (doktora tezi); "he exelixe ton 'ekklesiastikon veration' kai to 'Pronomiakon Zetema'. He periptose tou nothou veratiou tou Metropolite LarissesLeontiou" (Kilise beratları ve imtiyaz sorununun evrimi. Larissa Metropoliti Leontios'un yanlış beratı konusu), Ta Historika 5 (1988) 259-'86; Othomanikes theoreseis gia to Oikoumeniko Patriarcheio, 17os-arches 20ou aiona (17. yüzyılda 20. yüzyılın başına kadar Ekümenik Patriklik konusunda Osmanlı görüşleri), Atina 1998 ve diğerleri.

47 I. Theocharides, Katalogos othomanikon eggrafon tes Kyprou apo ta Archeia tes Ethnikes Vivliothekes tes Sophis (1571-1878) (Sofya Ulusal Kütüphanesi arşivlerinden Kıbrıs (1571-1878) konusunda Osmanlı belgeleri katalogu), Nicosia 1984; Symmetika Dragomanika tes Kyprou (Miscellanea on the Dragomans of Cyprus) (Kıbrıslı tercümanlar üzerine çalışma), İoannina 1986; "Anektodo fermani gia ten epharmoge tou Tanzimat sten Kypro" (Kıbrıs'ta Tanzimat'ın uygulanması için yayınlanmamış ferman), Cyprus Research Centre, Epeterida 13-16/1 (1984-1987) 447-458; "Ma'rifet-Ma'rifet-name, henas anermeneutos typos othomanikou eggraphou" (Marifet-Marifetname, çevrilmemiş bir Osmanlı belgesi), Dodone 21/1 (1992) 152-180 ve diğerleri.

48 I. Iordanoglou, "Tria eggrafa gia ten ekklesiatike kai ekpaideutike katastase tes Adrianopoleos" (Edirne'nin kilise ve eğitim düzeni ile ilgili üç belge), Thrakika 2 (1979) 287-306; "Henas agnostos tourkikos kodşkas gia ten katastrophe tes Chiou to 1822, (Prodome anakoinose)" Chios'un 1822'de yıkılmasıyla ilgili Daha önceden bilinmeyen bir Türkçe düzenleme), Chiaka Chronika 13 (1981) 64-73. G. Salakides, Sulatansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der zeit Bayezids II. Und Selims I., Thessaloniki 1995.

49 Bu konuda bkz. S. TH. Theophanides, "Soultanika veratia pros to genos ton Romaion" (Romen halkıyla ilgili Sultan beratları), Archeion tou Thrakikou Laografikou ke Glossikou Thesavrou 14 (1947-1948) 353-355. T. A. Gritsopoulos, "Veration Soultanou Avdoul Metzit pros ton Herakleias Dinysion en etei 1842" (Sultan Abdülmecit'in 1842'de ki beratı), Archeion tou Thrakikou Laogarfikou ke Glossikou Thesavrou 20 (1955) 238-248. T. A. Gritsopoulos, "Mpougournti to pasa Moreos (1804) peri ochyroseos ton Dervenion" (Derbenia'nın takviyesi ile ilgili Mora Paşası'nın buyruğu 1804), Mne

mosyne 2 (1968) 468-471. N. Andriotes, "Henas mouraseles of 1761 gia ten ekklesia tou Agiou Athanasiou tes Katounas Xeromeriou", Roumeliotiko Hemerologio 6 (1962-1964) 122-124. Vl. Sfiroeras, "O Kanounnames tou 1819 gia ten egloge Phanarioton stes Hegemonies kai ste Dragomania", O Eranistes 11 (1974) 568-579. D. Th. Siatras, Hoi agorapoleseisakineton sten tourkokratoumene Hellada" (Türk egemenliği döneminde Yunanistan'da gayrimenkullerin alım ve satımı), Atina 1992.

50 P. Wittek, He genese tes Othomanikes Autokratorias (Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenleri), çeviren E. Balta, Atina, 1988.

51 D. Kitsikes, Historia tes Othomanikes Autokratorias 1280-1924 (Osmanlı İmparatorluğu tarihi 1280-1924).

52 H. İnalcık, He Othomanike Autokratoria. He klasike peroios 1300-1600 (Osmanlı İmparatorluğu Klasik Dönem 1300-1600), çeviren M. Kokolakes, Atina 1995.

53 Sp. Vryonis, He parakme tou Mesaionikou Hellenismou ste Mikra Asia kai he diadikasia tou exislamismou (11os-15os aionas (Ortaçağ Helenizminin Küçük Asya'da gerilemesi ve İslamlaşma Süreci 11-15. yüzyıl), çeviren K. Galatariotou, Atina 1996.

54 N. Todorov, He Valkanike Pole 15os-19os aionas. Koininiko-oikonomike kai demogrphike anaptyxe (15-19. yüzyılda Balkan şehri. Sosyo-ekonomik ve demografik gelişim), cilt I-II, çeviren E. Avdela-G. Papageorgiou, Atina 1986.

55 V. Moutafchieva, Agrotikes scheseis sten Othomanike Autokratoria (15os-16os ai.) (Osmanlı İmparatorluğu'nda 15-16. yüzyıllarda tarımsal ilişkiler), çeviren Our. Astrinaki-E. Balta, Atina 1990.

56 He Oikonomike dome ton Valkanikon choron sta tes othomanikes kyriarchias 15os-19oa ai. (Osmanlı egemenliği döneminde 15-19. yüzyıllarda Balkan devletlerinin ekonomik yapısı), önsöz ve yazı seçimi: Sp. Asdrachas, Atina 1979. Eksygchronismos kai viomichanike epanastase sta Valkania ton 19o aiona (19. yüzyılda Balkanlarda modernizasyon ve endüstri devrimi), Atina 1980.

57 N. Sarris, Osmanike pragmatikoteta. Systemike parathese domon kai leitorgeion (Osmanlı gerçeği. Yapı ve işlevlerin sistematik sunumu), cilt I-II, Atina 1990.

58 The Ottoman Emirate (1300-1389) (Osmanlı Beyliği), editör E. Zachariadou, Rethymnon 1993 ve Natural Disasters in the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğu'nda doğal felaketler, editör E. Zachariadou, Rethymnon 1999.

Yetmişdördüncü Bölüm, Osmanlı Yenileşme Döneminde Dil ve Edebiyat

A. Yenileşme Dönemi Osmanlı Türkçesi

Yenileşme Döneminde Türk Dili / Doç. Dr. Musa Duman [s.107-130]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Konuya başlamadan önce şu hususu vurgulamamız gerekiyor. Burada, Türkçenin tarihî süreç içinde geçirdiği fonolojik ve morfolojik özellikler söz konusu edilmemiş, değerlendirmeler kelime hazinesi ile ifade şekillerinin değişmesi dikkate alınarak yapılmıştır. O bakımdan okuyucu bu yazıda, konusu içinde önemli, ancak genel dil gelişmesinin izlenmesinde ayrıntı sayılabilecek hususlar için değerlendirme beklememelidir.1 Tanzimat Devri öncesini özetleyen genel değerlendirmeden sonra bu çalışmada, Tanzimat Devri'nden itibaren yenileşme döneminde dil ve dil konulu tartışmalar, alfabe tartışmaları ve bu konularda yapılan çalışmalar söz konusu edilecektir.

Tanzimat Devri Öncesi Genel Değerlendirme

Dil, her toplumda olduğu gibi bizde de bazen sadece bir anlaşma vasıtası olarak, bazen de bir sanat maddesi ve aynı zamanda bir düşünce vasıtası olarak değerlendirilmiştir. Türkçenin geçirdiği tarihî merhaleleri bu noktadan değerlendirdiğimizde Batı Türkçesinin, daha dar anlamıyla Anadolu Türkçesinin gelişme sürecini şu şekilde şematize etmek mümkündür:

1. Kuruluş devresinden başlayarak Klâsik Osmanlı Türkçesi Devresi'ne kadar süregelen ve Eski Anadolu Türkçesi veya Beylikler Dönemi Türkçesi diye adlandırdığımız devre, dilin/Türkçenin bir anlaşma vasıtası olarak telakki edildiği ve bu anlayışa uygun eserlerin meydana getirildiği devredir. Gerek telif edilen gerekse tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan eserlerin dili bu dönemde halk kesiminin kolaylıkla anlayabileceği biçimde olabildiğince sadedir.2 Bazı kitap adları, dinî terimler ve kalıplaşmış ifadeler dışında yabancı gramer unsurlarına pek rastlanmaz. Dinî, felsefî konulu ve bilimsel pek çok eser eğitici maksatla kaleme alınmış olduğundan hedef kitlenin özellikleri dikkate alınarak yazılmışlardır. Edebî türde yazılmış eserler de dil unsurları bakımından eğitici maksatlı manzum ve mensur eserlerin özelliklerini taşırlar.

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi diye adlandırılan Batı Türkçesinin kuruluş döneminde, Anadolu'da bir bakıma Türk siyasî teşekkülünün de başlangıç dönemi olduğundan dil ile siyasî yapı arasındaki mesafe henüz birbirine çok uzak değildir. Arapça ve Farsça eserler de bulunmakla beraber,3 Beylikler sınırları içinde yazılan dinî, edebî ve bilim konulu Türkçe eserler hep bu özelliği taşırlar. Özellikle mensur eserlerde, giriş cümlelerinde (sebeb-i telif) ifade edildiği üzere, eserin daha geniş kitlelere faydalı olmasını sağlamak, halkı eğitmek maksadı gözetildiğinden dil de muhatap kitlenin özelliğine göre sade ve anlaşılır olmuştur.

Gerçi aynı dönem yazarları arasında Türkçe yazdığı için bir mahcubiyet içinde gözüken müellifler de yok değildir. Bunun sebebinin, Türkçenin o devrede henüz sanat dili olarak yaygınlık

kazanmayıp “avam” dili sayılması olduğu anlaşılıyor. Bunlar arasında, XIV. asırda Aşık Paşa’nın Garipnâme4 adlı eserine başlarkenki şu ifadeleri bu durumu açıklıkla ortaya koymaktadır:

Ve şimdi şöyle bil kim bizüm zamânumuzda halkuñ çokı idrâk-i ma’ânî nice kim gerekdür idemez ve besâtîn-i ma’rifetden bir gül direbilmez ve bülbül avâzın gülistân içinde işidemez. Zarûret iktizâ etdi kim bir kitâb Türk dilince tertîb ola ve bir kac lafz-ı manzûm ol tertîb üzre düzele, tâ nef’i ‘âm ve hâssa irişe. Şiir:

Gerçi kim söylendi bunda Türk dili

İllâ ma’lûm oldı ma’nî menzili

Çün bilesin cümle yol menzillerin

Yirmegil sen Türk ü Tacük dillerin

Aşık Paşa’nın yaklaşık 12 bin beyitlik muazzam eserini son derece akıcı, sanatkârâne ve sade bir üslûpla aynı Türkçe ile yazmış olduğu unutulmamalıdır.

Bu dönemde Türk coğrafyasında şüphesiz Arapça ve Farsça eserler de yazılmıştır. Ancak Türkçe de bu iki dilden ayrı, müstakil bir dil olarak vardır. Anadolu coğrafyasındaki Türk varlığının eğitim talebi ve aydınların halka varma ihtiyacı bir bakıma Türkçenin yazı ve sanat dili olarak gelişmesine uygun zemin hazırlamıştır diyebiliriz.

2. Sanat kudretini göstererek edebiyat çevrelerinde söz sahibi olmak maksadıyla eserler ortaya konmakla bu türlü eserlerin dilinde de tabiîlikten ve sadelikten uzaklaşma görülmeye başlar. İmparatorluğun siyasî gelişmesine paralel biçimde dilin de siyasî yapının unsurlarının çeşitliliğini barındırdığı söylenebilir. Diğer yandan bu durum, Türkçeye geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı da sağlamış olur.5

Tercüme ve telif bütün eserlerde görülen bu durum, 15. asrın sonlarından itibaren ve özellikle 16. asrın başlarından itibaren edebî maksatla kaleme alınan eserlerin dilinde Arapça ve Farsça gramer unsurlarının artmasıyla değişmeye, eserlerin cümle kurgusu sade yapılı cümle görüntüsünden uzaklaşmaya başlar.

Yazarlar daima “sanat” ve “yarar” olmak üzere iki temel amaç gütmüşler, ustalık göstermek istedikleri zaman sanat diliyle, halkı eğitmek ve yararlı olmak istedikleri zaman da sade ve anlaşılır Türkçeyle yazmışlardır. Münâzara-i Bahâr u Şitâ adlı eserini sanat kudretini göstermek için, Nefehâtü’l-Üns çevirisini ise halka yararlı olmak için yazmış olan XVI. yüzyıl müellifi Lâmi’î Çelebi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.6

Eski Anadolu Türkçesi devresinden sonra, Klâsik dönemdeki eserlerin dili bir bakıma yıllara ve müelliflere göre değil de konu ve muhatap kitleye göre değişmiş, bu keyfiyet son dönemlere kadar devam etmiştir.

Eski nesir örnekleri topluca göz önünde bulundurulduğunda başlangıcından Tanzimat Devri'ne kadar olan süreçte Türk nesrinin birbirine paralel üç ana kolda gelişmiş olduğu görülür:

a. Halkın konuştuğu dili esas alan sade nesir.

b. Temel cümle kuruluşu Türkçe olduğu hâlde Arapça ve Farsça kelime ve gramer unsurlarının fazlaca kullanıldığı, söz sanatlarına da yer veren süslü nesir.

c. Arapça ve Farsça gramer unsurlarına yer vermekle beraber sanat kaygısı güdülmeksizin telif edilmiş olan ve kısmen sade nesrin özelliklerini de taşıyan orta nesir.7

Bu üç çeşit içinde orta nesir, Osmanlı Devri Türk dilinin ana gövdesini teşkil eder. Tanzimat Devri sonlarında Recâîzâde Mahmut Ekrem Ta'lîm-i Edebiyat'ta eski ve yeni ediplerin eserlerini sade, müzeyyen ve âlî olarak sınıflandırmıştı.8

Esasen nazım dili de benzer şekildedir ve aynı divanda nesirde söz konusu edilen dil çeşitliliğinin örneklerini görmek mümkündür. Divan şiirinin en önemli şairlerinden Baki'nin (1526-1600) yedi bent hâlinde yazdığı meşhur Kanuni mersiyesinin farklı bentlerinden alınma şu üç beyit bu durumu güzel bir şekilde örneklendirmektedir:

1. bent: Ey pây-bend-i dâmgeh-i kayd-ı nâm ü neng

Tâkey hevâ-yı meşgale-i dehr-i bî-direng.

2. bent: Kemter gedâyı az atâsı kılardı bay

Bir lütfı çok, mürüvveti çok pâdişâh idi.

4. bent: Gül hasretinle yollara dutsun kulağını

Nergis gibi kıyâmete dek çeksün intizâr.

Osmanlı Türkçesi devresinin ana gövdesini teşkil eden orta dilli eserlerin Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi Devresi'nin sonlarından itibaren farklılaşan ve bir bakıma imparatorluğun kültür dili (yazı dili) hâline gelen bir mecra görüntüsündedir. Bu mecradan ayrı, bir yandan eski özelliğini sürdüren bir kol ile Arapça ve Farsça dil unsurlarının fazlaca yer aldığı süslü ve ağdalı bir başka kol da varlığını devam ettirir. Klâsik dönemde dil genel anlamda bu üç kolun temsil edildiği ayrı mecralarda akıp gelir. Bu açıdan nesir dili ile şiir dili arasında bir farklılıktan söz edilemez.

Bu durum 19. asrın ortalarına kadar çok çeşitli eserlerde farklı biçimlerde görülerek seyrini devam ettirmiştir.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte, hatta biraz daha önce başlayan sadeleşme/yenileşme çalışmaları, ayrı mecralardan akıp gelen bu kolları birleştirme gayretleri hâline dönüşür. Hedef süslü ve ağdalı edebî yazı dilidir. Bu hedefi gerçekleştirmek için yapılanlar, her hâliyle sunîliğe sapmadan, doğal

şartlarında gelişip süregelen malzemeleriyle her alanda yeni bir edebî dilin/yazı dilinin oluşturulması çalışmaları şeklindedir.

Tanzimat Devri'nde Dil Konularında Yapılan Çalışmalar, Tartışmalar

Tanzimat Devri'nde dil inkılâbını siyasî, sosyal, iktisadî ve fikir inkılâplarıyla birlikte düşünmek gerekir. Edebiyat alanındaki değişimin de bir bakıma yürütücü vasıtası olan dildeki yenileşme her şeyden önce düşünce sistemindeki değişimle birlikte ele alınmalıdır. İslâmî düşünce tarzının ortaya koyduğu edebiyat ve bu edebiyatın eserlerinde oluşan edebî dil, hem şiirlerde hem mensur eserlerde bu dönemde terk edilmeye başlanmış, Avrupaî tarz düşünüşün örneklerini ortaya koymak için dil kullanımında da yenileşme zarureti ortaya çıkmıştır.

O bakımdan dilde yenileşme çalışmaları sadece edebî, ilmî, resmî vb. bir veya birkaç alana münhasır kalmamış, Tanzimat anlayışının her alanda toplumsal bir yenileşme hareketi olması hasebiyle dilin vasıta olarak kullanıldığı bütün alanlarda yürütülmüştür.

1839'da Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu adıyla ilân edilen Tanzimat Fermanı, bir bakıma, daha II. Mahmut'un saltanatı yıllarında hız kazanan değişim hareketinin bir resmî belge hâlinde duyurulması demekti. Tanzimat ilânına gelmeden Akif Paşa, Mustafa Sami Efendi gibi daha pek çok devlet ricali ve aydın kimse Batılı düşünüşün ve Tanzimat fikrinin savunucuları olarak Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nu ve bunun mimarı olan Mustafa Reşit Paşayı hazırlayan fikrî ve siyasî ortamın yaratıcıları idiler.9 Öte yandan III. Selim'in askerî ve siyasî icraatları yanında resmî dil konusunda yaptığı önemli değişiklikleri ve II. Mahmut'un yaptıklarını resmî dilin (hatt-ı hümâyûnların, fermanların dilinin) sadeleşmesi hususunda önemli bir merhale saymak gerekmektedir.10 III. Selim'in ordu kumandanlarından birine yazdığı şu fermanda kullandığı dil, kendinden öncekilere göre kalıp ifadelerden uzak oldukça sadedir:

"Kaymakam Paşa,Ordu-yı hümâyûnumdan gelen tahrîrât hülâsâ, manzûr-ı şâhânem olmuşdur. Bunlara ne gûne cevâb ve ne gûne rey muktezîdir? Mukaddem ahvâl-i sefere âşinâ değilim gibi derdim. Kaldı ki sefer demek şiddet demek değil cümleye ma'lûm. Akçe ve zahîre şimdi bunlarda kıllet var diye durup durmak olmaz. Düşman ne derse müsâade eylemek din ve devlete yakışık değil. Eğer benden cevâb isterseniz rahat ve cem'-i mâl hülyâsını kurmadım. Sizden rey lâzım, benden re'yi tenkît lâzım. Cümleniz bir araya gelüp hazîne nereden hâsıl olur ve nereye sarf olunur mülâhaza eyleyüp dininiz gibi söyleyesiz. Devlet-i aliyye seferlerinde ne vakitde hazîne-i külliyye ile sefer olunmuş pederim merhûmdan mâ'adâ? Ol dahi nice olduğundan ibret alasız. Bu husûsların cümlesi sizden matlûb-ı şâhânemdir" (7 Şaban, 1203).11

II. Mahmut'un 14 Mayıs 1839 tarihinde Mekteb-i Tıbbıyye-i Şâhâne'nin açılışında yaptığı konuşma metninden aldığımız aşağıdaki parça, ana dille eğitimin önemini vurgulayan devlet anlayışını öne çıkarmakta ve dilde sadeleşme anlayışının devletin resmî bir görüşü hâline gelmeye başladığının güzel bir örneğini teşkil etmektedir:

"Çocuklar! İşbu ebniye-i âliyyeyi mekteb-i tıbbiyye olmak üzere teşkîl ve tertîb ederek "Mekteb-i tıbbiyye-i adliyye-i şâhâne" tesmiye etdim. Ve burada bakâyi-i sıhhat-i beşeriyye hizmet-i azîzesine

muvâzebet olunacağından, bu mektebi sâir mekteblere tercîh ve takdîm eyledim…. Bizim ise gerek asâkir-i şâhâne ve gerek memâlik-i mahrûsamız için etıbbâ-i hâzıka yetişdirüp hıdemât-ı lâzımede istihdâm ve diğer tarafdan dahi fenn-i tıbbı kâmilen lisânımıza alıp kütüb-i lâzımesini Türkçe tedvîne sâ'y ü ikdâm etmeliyiz.

Sizlere Fransızca okutmakdan benim murâdım Fransızca lisânı tahsîl etdirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbı öğretüp rifte refte kendi lisânımıza almakdır. Ve ondan sonra memâlik-i mahrûsa-i şâhânemin her bir tarafına Türkçe olarak neşreylemekdir. Bu adamı (Doktor Ambros Bernard) sizin için mahsûs celb etdim. Kendisi gâyet müsta'id bir adamdır. Avrupa'nın birinci derecedeki hükemâsındandır. İşte bu adamdan ve sâir hocalarınızdan ilm-i tabâbeti tahsîle çalışın ve tedrîcen Türkçeye alıp lisânımız üzere tedâvülüne sa'y eyleyin. Zîrâ etıbbâ sıfatıyla memâlik-i ecnebiyyeden bir takım mechûlü'l-ahvâl eşhâsın gelmesinden ve şuraya sokulmasından hoşnûd ve memnûn değilim…."12

Bu tarihten yaklaşık otuz yıl sonra, tıp öğretiminin Türkçe yapılması maksadıyla 1283 (1866) yılında Cemiyyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye kuruldu. Bir yıl sonra da Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye (1867) kuruldu ve bu mektepte yalnızca Türkçe ders verilmesi kararlaştırıldı.13 Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği sırasında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (Yüksek Askerî Şûrâ) 16 Eylül 1286 (1870) tarihli toplantısında Askerî Tıbbiye'deki dersleri de Türkçeleştirme kararı aldı.14

Tıbbî eserlerin dilinde ve tıp terminolojisinde de sistemli Türkçeleşme çalışmalarının yapıldığını görmekteyiz. XIX. yüzyılın büyük tıpçıları Şânîzade Mehmed Atâ'ullah Efendi 1227'de (1812) telif ettiği Mi'yâru'l-Etibbâ ve Behçet Mustafa Efendi (ö. 1250/1834) İtalyan fizyoloji bilginlerinden Antonio'nun Usûl-i Nazariyye'sinin birinci bölümünü tercüme ettiği Tercüme-i Fizyoloji adlı eserlerinde sade dil kullanmışlar, Türkçe terimlere yer vermişlerdi.15 Aslında halk tabâbetine dayanan eserler, Eski Anadolu Türkçesi devresinden beri sade dilli idiler,16 ancak başlangıçta Avrupaî tarzda gelişmiş tıbbın terminolojisinin karşılıkları bu eserlerde aranmadığı için ve daha önemlisi Fransız sistemine göre kurulduğundan Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'de derslerin Fransızca okutulması mecburiyeti doğmuştu.

Cemiyyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye bünyesinde yapılan çalışmalarla tıp terimlerini ihtiva eden Lügât-ı Tıbbiyye adıyla bir eser telif edildi. Hacı Ali Paşa gibi bazı tıpçılar terminolojide Arapça kelimelere döndülerse de Lügât-i Tıbbiyye bundan sonra pek çok tıp konulu çalışmaya kaynaklık etmiştir.17

Pertev Paşa, Münif Paşa, Kâmil Paşa ve Akif Paşa Tanzimat Devri dil hareketinin önemli isimleridirler ve bu aydın devlet adamları sade dil hareketinin temelini atmışlar; onlardan sonra Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi yazarlar da dili yeniden inşa etme çabasında olmuşlar, bu amaca bağlı olarak eserler yazmışlardır.

Bu plânlı değişim anlayışı içinde, yazı dilinin sadeleşmesi hususunda ilk girişimler Mustafa Reşit Paşa tarafından başlatılmıştır. Tanzimat hareketinin öncüsü olarak Paşa yeni ortaya konan siyasî

düşüncenin halka anlatılabilmesi ve maarifin halk arasında kolayca yayılabilmesi için edebî ve bilimsel eserlerin herkesin anlayabileceği bir dille yazılması gerektiği üzerinde durmuş ve bunun gerçekleşmesi için gayret göstermiştir.18 M. Reşit Paşa'nın yenileşme çalışmalarını bizzat yönlendirmek yanında, bu alanda yapılacak çalışmalara siyasî ve fizikî ortamlar hazırlaması, gayret gösterenleri teşvik etmesi dilde yenileşme anlayışının canlanmasına vesile olmuştur. Bu husustaki en önemli hizmeti de, bilimsel çalışmalarıyla dilde yenileşme çalışmalarının öncülerinden olan Ahmet Cevdet Paşa'yı yetiştirmiş olmasıdır.

Diğer taraftan, bu dönemde ilmî düşünceyi temsil eden kurumlar teşekkül etmiş ve bu çerçevede çalışmalar yapılmıştır. Yenilikler bir bakıma bu müesseseler yoluyla ve buraların mensupları eliyle Türk toplumuna yansıtılmıştır. Bunlar 1852'de açılan Dârulfünûn, bu üniversitede okutulacak eserleri hazırlamak için aynı yıl kurulmuş olan Encümen-i Dâniş ve 1860'ta kurulmuş olan Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye olmak üzere üç temel kuruluştur. Bu kuruluşlar, gerek bilimsel tartışmalara mekân olarak gerekse gazete ve kitaplar yayımlayarak yenileşme hareketlerine ve Türkçenin sadeleşmesine öncülük etmişlerdir.

Bunlardan Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye derneğinin yayın organı olarak çıkan Mecmua-i Fünûn'un (1862) ilk sayısında Münif Efendi, mecmuanın "Herkesin anlayacağı surette sehlü'l-ibâre olmak üzere…" çıkacağını ifade etmektedir. Yazı dilinin sadeleştirilmesinde çok büyük hizmetleri geçmiş bulunan Münif Efendi, daha sonra tekrar söz konusu edeceğimiz üzere, aynı zamanda Osmanlı alfabesinin yetersizliği üzerinde durup bunun yerine Latin esaslı alfabenin Türkçe için uygun alfabe olacağını da söyleyen kişidir.19 Cemiyet ve mecmuanın sorumluluğunu üstlenen Münif Efendi (Paşa), bir yandan da 1963'e kadar Cerîde-i Havâdis'te yazılar neşreder. Özellikle Batı yazar ve düşünürlerinden devrine göre sade Türkçe ile tercümeler yaparak Tanzimat hareketinin ahlâk ve düşünce prensiplerini tartışma konusu yapmıştır. Münif Efendi Muhaverât-i Hikemiyye adlı eserini Fransız düşünürlerinden Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'in eserlerinden topladığı diyalogları tercüme ederek oluşturmuştur. Tanpınar'ın değerlendirmesine göre Mecmua-i Fünûn mecmuası Paşa'nın idaresinde bir mektep hâline gelmiştir ve Paşa ilk yıllarında Şinasi ile atbaşı yürür.20

Bunun gibi, Türk gazeteciliğinin kurucusu olan Şinasi Bey de Agâh Efendi ile birlikte çıkardıkları Tercüman-ı Ahvâl gazetesinin ilk sayısına yazdığı mukaddimede yazılarının herkesin anlayacağı şekilde sade bir dille yazılacağını ifade etmiştir. Şinasi Bey gerek Tercüman-ı Ahvâl ve gerekse daha sonra çıkardığı Tasvîr-i Efkâr gazetelerine yazdığı yazılarında oldukça açık ve sade bir dil kullanmış ve Türk nesir dili içinde bir de "gazete dili" anlayışının doğmasına vesile olmuştur. Tercüman-ı Ahvâl ve Mecmûa-i Fünûn bundan sonra çıkacak olan gazete ve dergiler için birer çıkış noktası sayılmışlar ve "gazete dili" yoluyla Türkçenin sadeleşmesine hizmette bulunmuşlardır.

Bizde Osmanlı Türkçesini konu alan dilbilgisi kitaplarının ilki Bergamalı Kadri'nin 1530'da yazdığı Müyessiretü'l-Ulûm adlı eseridir.21 Ancak bu eser, Arap gramerciliğinin etkisi altındadır, konular Arapçanın gramer anlayışına göre ele alınmıştır. XVI. asırdan başlayarak ecnebilere Türkçe öğretmek üzere yine yabancılar tarafından Türkçe gramer kitapları hazırlanmıştır.22 Fakat Türkçenin Türklere mekteplerde okutulup öğretilmesi ilk defa bu yıllarda gündeme gelmiştir.23 1847 yılında

hazırlanıp Maarif Nezareti'nce kabul edildiği hâlde yazarı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin ölümünden sonra 1882'de basılmış olan Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân adlı gramer kitabı kısmen Batılı gramer anlayışını Türkçe için uygulamış olması sebebiyle Türk gramerciliğinde bir merhaledir.24

Cevdet Paşa ve Fuad Paşa'nın birlikte yeni dil anlayışıyla önce Medhal-i Kavâ'id adıyla hazırladıkları (1850) ve sonra Kavâid-i Osmâniyye adıyla Encümen-i Daniş'in açılışı sırasında Abdülmecid'e sundukları (1865) kitap neşredilen ilk dilbilgisi kitabıdır ki eser 1875'te Kavâ'id-i Türkiyye adıyla yeniden basılmıştır. Bu eserin 1895 yılında "tertîb-i cedîd" üzere yeni bir baskısı daha yapılmıştır. Abdullah Ramiz Paşa'nın Emsile-i Türkiyye'si25 (1866), Ali Nazîmâ'nın Muhtasar Lisân-ı Osmânî adlı dilbilgisi kitabı (1884) da bu alanda yapılmış önemli çalışmalardandır.

Sonra Mehmet Rüştü Bey'in "usûl-i cedîd" üzere hazırladığı Nuhbetü'l-Etfâl26 adlı Türkçe okuma-yazma kitabı, bu sahada ilk örnek olma özelliğine sahiptir ve bu eser daha önce de mevcut olan ilk okumaya yönelik elifba cüzlerinden27 farklı olarak Türkçe eğitimi konusunda önemli bir adım olmuştur.

İptidâî (ilkokul) mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan ve sayıları bu yıllardan sonra gittikçe artan Türkçe kıraat (okuma-yazma) kitapları, Türk eğitim sisteminde programlı bir biçimde Türkçe eğitime yer verildiğini göstermektedir.28 Bu kitaplarda iptidaî öğrencilerine okuma ve güzel yazma öğretilmekte, kelime hazinesi, deyimler ve güzel anlatma gibi konular seçilmiş edebî metin ve latife örnekleriyle bugün de geçerli olan öğrenimi kolaylaştırıcı bir metod takip edildiği görülmektedir. Kitapların her biri mekteplerin belli sınıfları için hazırlanmışlardır. Meselâ bunlardan Umum Mekâtib-i İbtidâiyye Müdürü Azmi Bey tarafından hazırlanıp Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyla basılmış olan kırâ'at kitabı şu ifadelerle okuyucuya tanıtılmaktadır: "Maârif Nezâret-i Celîlesinin emriyle Memâlik-i Şâhâne'de iptidâî derecesinde bulunan umum mekteplerin ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulacaktır."29 Bu kitabın sonunda, örnek metinlerde geçen Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin Türkçe karşılıkları ve kullanılışlarıyla ilgili örnekler verilmektedir.

7 Mayıs 1310 (19 Mayıs 1892) tarihli Manastır İdâdîsi müdürlüğüne gönderilen tamimde yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre derslerin Arapça ve Farsça kelimelerden azami ölçüde arındırılarak okutulması ve İstanbul ağzının esas alınması tavsiye edilmektedir.30

Benzer şekilde eğitimin sonraki kademelerinde de Türkçe dil ve belâgat, inşâ vb. dil konularının eğitimine önem verilmiş,31 bu da netice olarak yeni lisan çalışmalarının tabiî zeminini oluşturmuştur.

Pek çok aksaklıklarına rağmen, hiç şüphesiz, eğitim kurumlarındaki dil eğitiminin dilde sadeleşme çalışmalarına katkısı olmuştur.

Biraz önce zikrettiğimiz gibi Şinasi Bey "gazete dili"ni kurmuş olması yanında Tanzimat Dönemi'nin dilini nazım ve nesir alanında da ilk temsil eden kişidir.32 Tercüme-i Manzûme (ilk baskı 1859) adıyla Fransız şairlerinin şiirlerinden yaptığı tercümeler, Şair Evlenmesi (ilk baskı 1860) adlı yenileşme dönemi edebiyatının da önemli temsilcisi olan tiyatro eseri, kendi şiirlerini topladığı Müntahabât-ı Eş'âr (ilk baskı 12 Ağustos 1862), bilinçli bir şekilde Türk atasözlerini ilk defa bir araya

toplayan Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (1863) ve Tercüman-ı Ahvâl ile Tasvîr-i Efkâr'da çıkan dil ve edebiyat konularında yazdığı makaleleri Şinasi'nin bilinen eserleridir.33 Muhteva olarak Tanzimat fikri etrafında geleneksel düşünüşün kalıplarını aşan ve Batılı anlayışın örneklerini Osmanlı Türk toplumuna sunan Şinasi'nin eserlerinde kullandığı dil de asrına göre oldukça yenidir. Özellikle Şair Evlenmesi, yenileşme hareketinin dil alanında hedeflediği konuşma dilini yazı dili hâline getirme çabasının da ilk örneği olması bakımından önemlidir:

Zîbâ Dudu-Ya hasta olursan ez-kazâ?

Müştak Bey-Ya borçlularım da bana hekim göndermeyip baktırmazlarsa farazâ?

Zîbâ Dudu-Ay ne yababilirsin?

Müştak Bey-Kör olayım onlara nisbetime, ölürüm ha.

Şinasi'nin yenilik hareketi içindeki önemi, onun büyük edebî eserler yazmış ya da yeni bir edebî dil oluşturmuş olmasından değil, özellikle gazetelerinde yazdığı yazılarında küçük ve kısa haberleri çok düzgün biçimde anlaşılır ve sade bir dil ile yazmış olmasından gelir.34 Bu yazılarında edebî olmak gibi bir kaygı gütmemiş, her zaman halkın konuştuğu dili dikkate almış ve hedefi daima halk tarafından anlaşılırlık olmuştur. Burada Tasvîr-i Efkâr'da "İstanbul Sokaklarının Tenvîri ve Tathîri Hakkındadır" başlıklı yazısından ve Tercümân-ı Ahvâl'de "Tefrika ve Gazete Hakkında" başlıklı yazısından birer bölümü örnek olarak almak yerinde olacaktır: "İstanbul'un sokakları ileride, Galata ve Beyoğlu gibi gaz ile tenvîr olununcaya kadar, âdî fenerler ile iktifâ olunmak karâr-gîr olduğu, tenbîh-i mezkûr meâlinden anlaşıldığından başka, bir fıkrasında, 'ahâlîden dahi bu usûle riâyetle hânesi önünde kandil yakmağa herkes me'zûn bulunacağı cihetle, ol vechile ahâlîden kendi arzu ve hâhişi ile kandil yakanlar olur ise, işbu hareketleri nezd-i hükûmette tahsîn ve takdîr olunacaktır.' diye musarrah bulunmuştu" (Tasvîr-i Efkâr, nr. 192, 26 Nisan 1864).35

"Gazete (Gazetta) İtalyanca bir kelimedir ki aslı ne olduğu ve nereden geldiği kimsenin malûmu değildir. Bir kavl-i müreccaha göre bundan 260 sene mukaddem bazı haber ve ilânı şâmil Venedik'te bir küçük varaka neşrolunmağa başlamış ve her bir nüshası o tarihte mahall-i mezkûrda gazetta nâmında tedâvül eden bir küçük sikke ile alınmıştır…. İşte şu lafız bundan azarak sonraları Fransa ve İngiltere ve Almanya ve mahall-i sâirede zuhûr eden jurnallere dahi isim kalmıştır. Jurnal, Fransızca bir lafızdır ki Arapça yevmî ifade eder. İsti'mâl olunduğuna göre, hâl-i hâzırın târîh-i mücmelidir diye ta'rîf olunsa yeridir" (Tercümân-ı Ahvâl, nr. 1, 22 Ekim 1860).36

Diğer taraftan Şinasi Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınları etkileyip yetişmelerine zemin hazırlamasıyla Tanzimat anlayışının sonraki edebiyat kuşaklarına geçmesine de zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan onun yenileşme dönemi için yaptığı en önemli şey, kendisinden sonrakilere açtığı çığır olmuştur.

Burada "Şinasi Mektebi"nin takipçilerine geçmeden önce, Vartan Paşa'nın Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazdığı ve 1851 yılında neşrettiği Akabi Hikâyesi adlı aşk konusunu işleyen küçük

romanını da anmak gerekir. Türk edebiyatında roman türünün de ilk örneği sayılabilecek bu eser, Şinasi'nin Şair Evlenmesi sadeliğinde ve yenileşme dönemi için konuşma dili örneklerini ihtiva eden önemli bir eser durumundadır. Eser baştan sona sade bir dille yazılmıştır.

Şinasi ile başlayan dil anlayışında ve edebiyattaki yenilik düşüncesi, kendisinden sonra Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamit, Muallim Naci, Ahmet Mithat gibi ediplerle devam etti.

Şinasi'nin açtığı yolda Tanzimat sonrası edebî dili asıl işlemeye başlayan Namık Kemal olmuştur. Şinasi'nin Avrupa'ya gidişine kadar Tasvîr-i Efkâr'da onun yanında bulunmuş ve bir nevi Şinasi'nin çırağı olmuştur. Dil ve edebiyat konularında teorik düşüncelerini ortaya koyduğu yazıları yanında bu düşüncelerini bizzat uygulaması da Namık Kemal'i ayrı bir konuma yerleştirir.

Namık Kemal'in dil ve hususiyle Türkçe ile ilgili görüşleri, edebiyat görüşlerine de yer verdiği "Lisân-ı Osmânînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir"37 başlıklı yazısında bulunmaktadır. Burada meselenin teorik boyutları üzerine durur ve bazı önerilerde bulunur. Türkçe için yaptığı önerileri, dilin sadeleşmesi ve gelişmesini sağlayacak, böylece yeni edebî dilin kurulmasına imkân verecek esasları ihtiva eder. Öyle ki önerileri, esas olarak daha sonra dil ile ilgilenen kimselerin de üzerinde durdukları hususlardır. "Türkçemiz bir lisandır ki, bilkuvve şâmil olduğu muhassenâta göre, dünyada en birinci lisanlardan addolunmağa şâyândır." dedikten sonra dilimizin üç büyük lisanın (Türkçe, Arapça, Farsça) unsurlarını barındırdığını vurgular ve yapılacak çalışmaların bu husus dikkate alınarak gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade eder. Mevcut yapıdan ve durumdan Türkçeye geçmek için ileri sürdüğü beş öneri, öz olarak şunlardır:

1. Mevcut gramer kitapları düzeltilmeli, eksikleri tamamlanmalı ve herkesin faydalanacağı bir yaygınlığa kavuşturulmalı. Dilimizde yer alan Arapça ve Farsça unsurlar da bu gramerde yer almalı. Çünkü kendi dilini başka dillerin gramerlerinden öğrenen kimse, kendi edebiyatında taklit şaibesinden kurtulamaz.

2. Türkçeye mahsus mükemmel bir sözlük hazırlanmalı.

3. Galat-ı meşhur denilen yaygın kullanılan kelimeler ve ibareler aslî şekillerine tercih edilmelidir. Bunu ise yazarların galat tabir edilen kelime ve ibarelere rağbet etmeleri sağlar.

4. Mevcut eserlerin doğal anlatıma sahip olan makalelerinden tertip edilen ve karşılaştırmalı bir antoloji hazırlanmalı, bunlar okullarda okutulmalıdır.

5. Dilimize ait bir belâgat kitabı hazırlanmalıdır.

Farsçadan tercüme ettiği Bahâr-ı Dâniş Tercümesi'nin mukaddimesinde de devrin tercüme anlayışı ve dil hakkındaki görüşleri yer almaktadır. Burada edebiyatımızın en önemli eserlerinden sayılan Nergisî'nin Hamse'si gibi kitapların çok az satıldığı halde, Hamse'nin onda biri büyüklüğünde bayağı çocuklar elinden çıkma hikâyelerin basılıp öbürünün iki misli fiyatına ve daha çok satılıyor olmasının sebebepleri arasında "Eski eserlerimizde kaba Türkçe olarak her ne yazılmış ise gûyâ

Türkçe yazılan şeyin mutlaka kaba olması lâzım imiş gibi hemen hiçbirisinde mahâsin-i edebiyye iltizâm olunmaması"nı da gösterir ki, toplumun ne türlü kitaplar ilgi gösterdiğini de göstermesi bakımından önemlidir.38

Namık Kemal dilin sadeleşmesine şiddetle taraftar olduğunu Mağusa'dan (Kıbrıs) Abdülhak Hamit'e yazdığı 3 Mart 1875 tarihli mektubunda da şu ifadelerle ortaya koyar: "Yazılan şeyleri okudukça mahcup olmak, benim de neşriyâta başladığım zaman uğradığım ve hâlâ kurtulmaya muvaffak olamadığım belâlardandır. Şu kadar var ki bu hâle sebep, bizim tabiatlarımızdan ziyâde lisânımızın nekâyısından olduğuna eminim. Tab'-ı sânî nasip olursa ben de âsârımda bayağı benim yazdığım bilinemeyecek kadar ıslâha mecbur olacağım" (Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye, 6. basım, s. 484).39

Namık Kemal manzumelerinde, makalelerinde, roman ve tiyatro eserlerinde yenilik anlayışındadır ve eserlerinde hep bu anlayışın dilini kullanmıştır. Ünlü Hürriyet Kasidesi, Vatan Mersiyesi devrinin sosyal olaylarına duyarlı konusu ve diliyle eski düşünceden ve dilden farklıdır. Diğer manzumeleri de benzer özelliktedir.

Namık Kemal, müstakil yazılarından başka, diğer eserlerine yazdığı mukaddimelerde ve bizzat eserlerin içinde de dil ve Türkçe konusunda fikirlerini söylemeye çalışır. Son Pişmanlık mukaddimesinde dilin kendi kendine gelişemeyeceğini ifade ederek onun gelişmesi için sanatçıların üzerine düşen görevi hatırlatmaktadır: "Lisân öyle taş kovuğundan yetişen incir ağaçları gibi kendi kendine kemal bulmaz. Asırlarca terbiye-i efkâra hizmet için vakf-ı vücûd etmiş birçok üdebâ ve hukemâ lâzımdır ki bir lisanın intizamına, zenginliğine imkân hâsıl olabilsin."40

Şinasi'nin yanında Namık Kemal'den sonra ikinci kişi Ziya Paşa'dır, ancak o kültür tarihimizde daha çok edebî ve siyasî kimliğiyle yer alır. Ziya Paşa görüşlerini Hürriyet gazetesinde (nr. 11, 7 Eylül 1868)41 neşrettiği

"Şiir ve İnşâ" makalesi ile manzum olarak yazdığı "Harâbât mukaddimesi"nde (İstanbul Eylül 1878)42 edebiyat çerçevesinde ortay koymuştur. Makalesinde yenilikçi düşünce mensuplarını oldukça memnun eden bir anlayışı savunurken "Harâbât Mukaddimesi" yazısında tam tersine bir görüşü ortaya koymuştur. Bu yazılardaki görüşleri ne olursa olsun Ziya Paşa yazdığı eserlerin diliyle, eserlerinde tatbik ettiği dil ile Namık Kemal'in yanında dilde sadeleşmenin öncüleri arasına girmeye hak kazanmıştır diyebiliriz.

Tanzimat Devri'nin amaçladığı dilde sadeleşme ve yenileşme hedefine en çok yaklaşan isim Ahmet Mithat Efendi olmuştur. Onun eseri Tanpınar'ın deyişiyle "1870 senelerinin okuyucu kitlesinin seviyesinden başlar" ve "bir halk okuma odasıdır."43 Eserlerinin çeşitliliği ve okuyucu kitlesi olarak halk kesimini hedeflemesi ona dilin bütün ifade renklerini kullanma fırsatı vermiştir. Onun dilin sadeleşmesi noktasında hedeflediği merhaleye varmasında elbette ki seçtiği konuların ve şahısların halk kitlesinden olmasının da büyük rolü olmuştur. Ancak daha önemlisi, Ahmet Mithat Efendi'nin bunu bilinçli olarak yapması, yaptığının şuurunda olmasıdır. Eserlerinde muasırlarına göre onun

doğrudan dil konusunu işlediği yazısı Dağarcık'ta neşrettiği (cüz 1, İstanbul 1872, s. 20-25)44 "Osmanlıcanın Islahı" başlıklı yazısıdır. İmlânın ıslah edilmesi konusuna da temas ettiği bu yazısında Ahmet Mithat Efendi, Türkçenin geçirdiği merhaleleri ve devrinde içinde bulunduğu durumu özetleyerek eserlerinde kullandığı sade ve anlaşılır halk dilini niçin tercih ettiğinin gerekçelerini vermiş olur. Arapça ve Farsçadan başka kimi yazarların eserlerinde Batı dillerinden alınma kelimelerin de artık Türkçe için sorun olmaya başladığını bu yazıdan anlıyoruz:

"Elyevm kullandığımız lisan Arabî ve Farisî ve Türkî ve Osmanlıların gemicilikte ve sanatta kesbettikleri terakki münasebetiyle Yunan ve İtalyan ve terakkiyât-ı ahîremizin gösterdiği lüzum üzerine bir de Fransız lisanlarından mürekkeptir. Ancak biz lisanımızda olan elfâz-ı Arabiyyeyi kullanabilmek için bütün Arap lisanını öğrenmeğe ve kezâlik diğer lisanları dahi birer birer tahsil etmeğe mecbur olacaksak, müddet-i ömrümüzü yalnız lisan tahsiline hasretsek bile yine muvaffak olamayacağımız derkârdır."45

Aynı yazıda, daha sonra Ömer Seyfettin'in ve Ziya Gökalp'in ayrı ayrı sistemleştirdiği ve daha pek çok edip tarafından tasvip görmüş şu hususlara da yer verilmektedir ki Şinasi'nin başlattığı hareketin vardığı noktayı göstermesi bakımından da önemlidir:

"Biz diyoruz ki Arabî sarf ve nahivden izafetlerle sıfatlar ve müzekkerler ve müennesler ve müfredler ve cemiler Osmanlı sarf ve nahvine sokulmasa, haniya demek istiyoruz ki, Osmanlı lisanınca bunlara ihtiyaç görülmese, lisanımız Şinasi merhumun sadeleştire sadeleştire vardırmış olduğu derecenin daha yukarısına mutlaka varır. Bununla beraber bir kelimenin Türkçesi (ve fakat maruf olan Türkçesi) varsa, onun yerine Arapça ve Farisîce bir söz kullanılmasa lisanımızın sadeliği bir kat daha artar."46

Ahmet Mithat Efendi, dil ve Türkçe konusundaki fikirlerini etraflı bir şekilde anlattığı yazılar yazmıştır.47 Dil konusundaki görüşlerini ifadeyi kendi çıkardığı Tercüman-ı Hakîkat gazetesine yazdığı yazılarda da sürdürmüştür: "Vâ esefâ ki, biz şimdiki hâlde bir lisân dilencisiyiz. Gâh Arapların gâh Acemlerin ve hele şimdi de frenklerin kapılarını çalaraka lafızca kavaidce sadaka-i ma'rifetini dileniyoruz. İşte bu dilencilik rezaletinden kurtulmak için, kendi lisanımızın ıslâhını yine kendi lisanımız dahilinde aramağı istid'â ediyoruz" (sy. 112, 1298/1888).48 Tercüman-ı Hakîkat gazetesinde ilk öğretim için yazdığı ve imlâ konuları üzerinde durduğu yazılarını Medrese-i Süleymaniyye Rehnümâ-yı Muallimîn49 adlı eserinde bir araya getirmiştir. Bu yazılarında imlâ konusunu ele almış ve burada Türkçe kelimeleri söylenişe göre yazmak gerektiği, bunun için alfabeye yeni harflere ihtiyaç duyulduğu üzerinde durmuştur. Düzeltmelerin ise Türkçe kelimelerin imlâsıyla sınırlı kalmasını, Arapça ve Farsça kelimelerin aslî yazılışlarıyla muhafaza edilmelerini savunmuştur.50

Tanzimat Devri'nde adı daha çok siyasî olaylarla geçen Ali Suavî'nin dinî, siyasî ve sosyal fikirleriyle dönemin aydınları içinde sözü edilen bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, II. Meşrutiyet'ten sonra ilk Türkçülerden küçük bir grup dışında, sonraki nesiller üzerinde uzun süreli bir etkisi görülmemiştir.51 Döneminin Muhbir, Tasvîr-i Efkâr, Vakit, Basîret, Müsâvât, Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, Namık Kemal ve Ziya Paşa ile Lonra'da çıkardığı Hürriyet, kendisinin çıkardığı Muhbir,

Ulûm, bir ara Ulûm'un kapanması üzerine çıkardığı Muvakkaten Ulûm Gazetesi Müşterilerine gibi gazete ve mecmualarında dinî, siyasî ve sosyal yazılar yazmıştır.

Özellikle gazetecilik dilinin sadeleşmesi için çaba harcadığını Yeni Osmanlılar Tarihi'nde keskin bir ifadeyle açıklamaktan çekinmemiştir: "Bu işe parmak sokmaktan asıl muradım, vatanımız gazetelerinin köhne inşâlarını ve mu'tâd-ı kadîm üzre bî-ma'nâ sitâyişlerini bozmak idi. Hem lisanı bozdum, hem de memleketimize hürriyet-i aklâm soktum."52 Ali Suâvi dilde sadeleşmenin ölçüsünü, Türkçeye Osmanlıca denmesini tenkit ederek başlatır. Ulûm'da neşrettiği "Lisân ve Hatt-ı Türkî"53 başlıklı yazısında Kutadgu Bilig ve Uygur metinleri gibi Türk kültürünün millî ve edebî kaynakları üzerinde durur, diğer Türk lehçeleri ile ilgili değerlendirmeler yapar. Arapça, Farsça, Çince gibi dillerden Türkçeye girmiş kelimelerden söz eder, bunların artık Türkçeleşmiş sayıldıklarını belirtir. Hâlihazırdaki Türkçenin yapısını, başka dillerle (özellikle Arapça, Farsça, Çince ile) mukayesesini yaparak kolaylığını ve pratikliğini ortaya koymaya çalışır: "Türkçe lisanının tahsilinde olan kolaylık bahsi, kavâid-i sarfiyyesinin intizamından ve edevât ve levâhikin kılletindendir. Meselâ Arabîde ve Fransızcada olan harf-i ta'rif Türkçede yoktur. Şu kadar ki işbu ve bu ve bir isimleri nâdiren edat-ı ta'rif gibi kullanılır. Nedir o Fransızcada ve Arapçada alâmet-i cem'ilerin kesreti ve kaidesizliği!... Bu lisanda yoktur. Hep isimler "lar" lâhikasıyla cem'ilenir: Bir insan, insanlar gibi."54 Ali Suâvi bu yazısında Türk harfleri hakkındaki görüşlerini de ortaya koyar.55

Tanzimat nesli içinde Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Ali Suâvi dışındakiler, dil konularından çok edebî konular üzerinde durmuşlar; edebiyatın zenginleşmesi, yenileşmesi ve gelişmesi için uğraşmışlardır denebilir.

Bunlar arasında Recâîzâde Mahmud Ekrem Bey ile Abdülhak Hamid'i özellikle zikretmek gerekir. Recâîzâde'nin Tanzimat neslinin her cephesinde var olmaya çabaladığı yenileşme hareketi içindeki asıl önemi, Şinasi-Namık Kemal çizgisinin Abdülhak Hamid'e ulaşmasını sağlayan köprü olmasından gelir.56 Öte yandan 1895'te Servet-i Fünûn'u edebî bir dergi olarak çıkarıp bir çoğu talebesi ve tanıdığı olan gençleri etrafında toplayarak Türk edebiyatında önemli bir yer tutmuş olan "Servet-i fünûn Nesli"nin doğmasına da vesile olmuştur. Araba Sevdası adlı romanı, edebiyatımızda toplumsal hicvin ilk örneklerinden olmak yanında, sade dilin edebiyat eserinde tatbik edildiği önemli örneklerden de birisidir. Manzumelerinde kullandığı dil de nesirlerindeki gibi yenidir, ancak sadelik bakımından kendisinden öncekilere göre ileri bir noktada olduğunu söylemek zordur. Edebiyat anlayışı bakımından yenilikler bulunduran Ta'lîm-i Edebiyat adlı kitabı,57 bir nevi edebiyat tarihi olarak hazırlanmış fakat tamamlanmamış ders kitabıdır. Burada edebî üslûbu sade, müzeyyen ve âlî diye üçe ayırmıştır. Ekrem'e göre Sadullah Paşa ile Namık Kemal'in bazı yazıları âlî ve müzeyyen üslûba, Cevdet Paşa ile Ahmet Mithat'ın bazı yazıları ise sade üslûba örnektirler. Şiirlerle birlikte nesir örneklerine de eserinde yer vermiş olması, yeni ediplerin ve eserlerin değerlendirilmesi edebiyat çevrelerinde tenkit ve değerlendirme anlayışının gelişmesine hizmet etmiştir.

Recâîzâde'nin dil hakkındaki görüşlerini bu eserin sonuna eklediği yazısından anlamak mümkündür. Burada Osmanlıcanın gelişmesi için bağımsız bir dil olarak değerlendirilmesini ifade eder ancak Arap ve Fars kurallarıyla karıştırarak buna kavâid-i Osmaniyye demek gerektiğini söyler.

Arapça ve Farsça unsurların da yer alması dolayısıyla Türkçenin Osmanlıca diye adlandırılması gerektiğini ifade ederek başından beri sade Türkçe ve Türkçe'nin istiklâli anlayışını benimseyen Ali Suavi, Süleyman Paşa ve Şemsettin Sami gibi aydınlardan farklı bir noktada, diğer Tanzimat nesli gibi mütereddidler safında yer alır.

Abdülhak Hamit de Recâîzâde Mahmut Ekrem gibi eserleriyle vardır ve manzum ve mensur bütün eserleriyle Namık Kemal ile başlayan yenilikçi edebiyat anlayışının ulaştığı son noktadır. Onun dil için yaptığını, "Kendinden öncekilerin sade ve düzgün Türkçelerine edebî bir çeşni vermiştir"58 diye özetlemek mümkündür.

Muallim Naci, devrinde sade nesrin en güzel örneklerini vermiştir. Şiirlerinde görünüşte eskiden kopmamış gözükür, ancak anlayış olarak daima yeniye açıktır. Tanzimat neslinin son halkası Abdülhak Hamit ise, Naci de gelecek neslin, Tevfik Fikret, İsmail Safa ve Nabizade Nazım gibilerin ilk halkası durumundadır.59 Onun yenileşme dönemi için esas önemi, kısa ömrüne sığdırdığı ve hâlâ değerini koruyan Lügat-ı Naci adlı sözlüğü, Mekteb-i Edeb adlı okuma kitabı, sahasının bizde en iyi eseri olan Istılâhât-ı Edebiyye adlı belâgat kitabı ve değişik dergi ve gazetelerde yazdığı gramer ve Türkçe konulu yazılarını topladığı İntikâd adlı kitabından gelir. Bu eserlerde o bir öğretici olarak okuyucunun karşısına çıkar. Beşir Fuad'a yazdığı mektupta saydığımız kitapları niçin yazma ihtiyacı duyduğunu bize açıklar: "Türkçe doğru yazmak için mükemmel Arabî, Farisî bilmek lâzım mıdır? Hayır! Türkçeyi doğru yazmak için yalnız Türkçeyi mükemmel bilmek lâzımdır. Bu nasıl olur? Dediğimiz gibi bir kavâid kitabı, yine dediğimiz gibi bir lüga kitabı meydana getirmekle…"60 Aynı kitabın daha önceki sayfalarında yine Beşir Fuad'a yazdığı mektupta Türk olması hasebiyle Osmanlı lisanına dair söz söylemeye cesaret edebildiğini, toplumda kabul görebilmesi için bir dil hakkında tek tek insanların değil, ancak bir cemiyet eliyle kaide konması gerektiğini söyler ve sözünü "Bununla beraber asıl sözümüz lisanımızı nasıl ıslâh edebileceğimizde olmayıp elsine-i sâirenin kavâid ü şivesine ittibâ' edip etmeyeceğimizdedir."61 cümlesiyle tamamlar.

Tanzimat neslinin dil anlayışındaki yenilikler kısaca sıralanacak olursa bunlar a) kelime ve tamlamalarda, b) cümle ve ifade biçimlerinde, c) nesirde seci anlayışında, d) edatların kullanımında, e) nesirde yazıya başlamadan önce ağır ve bazen Arapça giriş yapma alışkanlığında, f) konuşma üslûbunun yazıda kullanılmasında, g) son olarak de imlâyla ilgili olarak noktalama işaretlerinin kullanılmasında yapılan yenilik ve değişikliklerdir. Bunun için Türkçe bir gramer kitabı ile Türkçedeki bütün kelimeleri toplayan bir sözlüğün hazırlanması gerektiği birçok aydın tarafından vurgulanmıştır. Bunlara bir de nazım şekillerinde yapılan değişikliği eklemek gerekir. Ancak şunu da ifade etmeli ki bu neslin kafasında Türkçe'ye Lisân-ı Türkî mi yoksa Lisân-ı Osmanî mi demek gerektiği açık ve kesin biçimde sonuçlandırılmış değildir. Aynı şekilde Türk lisanının (ya da Osmanlı lisanının) Arapça, Farsça ve Türkçeden teşekkül etmiş bir dil olduğu konusunda da tereddütleri sürüp gitmiştir.

Edebiyat grupları dışında kalmış birçok bilim adamı ve aydının da XIX. sonlarına doğru dilin sade ve anlaşılır olması konusunda görüş ortaya koyduğu görülmektedir. Bunlardan Hoca Tahsin'in bu konudaki görüşünü ifade ettiği yazısından bir bölümü örnek olarak verelim: "Lisân evvelâ herkesin anlayışı üzere sehlü'l-ifâde değil ise, ol hâlde yalnız ziyâde isti'dâdlı havâs ve ezkiyâ-yı nâdirü'l-vücûd

zevâta münhasır olmakla, umûm ondan mahrûm ve kendilerine mahûs diğer bir lisân isti'mâline muhtâc olacaklarından havâs ve avâm beyninde vâsıta-i ihtilât münkatı' olmuş olur. Bunun için lisân evsat-ı ahâlî ezhânının idrâkine mülâyim olmak üzere yapılmış olmalıdır." (Hoca Tahsin, Psikoloji, İstanbul 1310/1894-5, s. 26).62

XIX. yüzyılın sonlarına doğru dilde yenileşme hareketi üç temel nokta esas alınarak gelişmeye devam etti. Bunlara hemen şunu ifade etmeli ki aşağıda söz konusu edeceğimiz milliyetçilik, İslâmcılık, Osmanlıcılık gibi düşünce tarzlarına mensup kimseler, siyasî düşüncede ve dil anlayışlarında farklı tavır sergileyebilmişlerdir. Farklı siyasî düşünce kamplarında bulunan Mehmet Akif'in Ömer Seyfettin ve arkadaşlarıyla sade lisan anlayışında, Süleyman Nazif ile Tevfik Fikret'in süslü ve ağdalı edebî dilin devamı anlayışında buluşmaları örnek olarak zikredilebilir. Bu üç temel dil anlayışı şunlardır:

1. Türk dilinden yabancı kurallarla birlikte yabancı kelimeleri de atmak düşüncesinde olanlar; bunlar siyasî düşünce olarak Türkçüler idi ve tasfiyeciler olarak anıldılar.

2. Hiçbir müdahaleyi kabul etmeyerek dili olduğu gibi bırakmak düşüncesinde olanlar.

3. Dilden yabancı kuralları atmak ama kelimelere dokunmamak düşüncesinde olanlar. Bu gruptakiler da "Yeni lisancılar" olarak anıldılar.

Avrupa'daki milliyetçilik akımlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun aslî unsuru olan Türkleri harekete geçirmesi tabiî idi. Öncelikle bir tefekkür hareketi olarak ortaya çıkan Türkçülüğün en önemli uygulama alanlarından birisi de dil olmuştu. Bu sebeple burada Türkçülük ve Türkçülüğün gelişmesi konusu üzerinde durmak zarureti bulunmaktadır.

Ahmet Vefik Paşa Türk toplumunun kalkınabilmesi için yenileşmeyi Batı medeniyetinden alınan değerlerin millî değerlerle kaynaştırılmasında gören, Avrupa kültürü ile yetişmiş şuurlu bir aydın olarak, devrinde "Osmanlıcılık", "İslâmcılık" gibi çeşitli fikir akımlarına karşı "milliyetçilik" akımını benimsemiş ve "Türkçülük" diye adlandırılan bu akımın öncülüğünü yapmıştır. Kendisi ilk hocası olduğu Darülfünun'da Hikmet-i Tarih (Tarih Felsefesi) müderrisliği sırasında Şecere-i Türkî'yi Doğu Türkçesinden Batı (İstanbul) Türkçesine aktardı. Batı Türkçesinin genel Türkçenin bir lehçesi olduğunu ve bundan başka Türk lehçelerinin de bulunduğunu ortaya koymuş; bunun için yazdığı önemli sözlüğünü Lehçe-i Osmanî adıyla neşretmiştir. Bu anlayış çerçevesinde idarî kişiliğinin yanında bilimsel çalışmalara da imzasını atmıştır. Bunlar arasında başta Lehçe-i Osmanî (1888/89) adlı sözlüğü olmak üzere Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl (1852), Hikmet-i Târîh (1863), Şecere-i Türkî, Fezleke-i Târîh-i Osmanî (1869) gibi eserler sayılabilir.63

Paşa'nın Türk dili için yaptıklarını şu şekilde özetlemek mümkündür: "Kaba Türkçe diye hor görülmüş halk dilinin sözlerini ve deyimlerini itibara kavuşturmak, Arapça ve Farsçanın tesiriyle unutulan kelimeleri yeniden ana dile kazandırmak, bu ikisinin hâkimiyeti altında esas kendi lugatındaki servetinden uzaklaşmış ifadeyi halk deyimlerine, onun kuytuda kalmış sözlerine ve geçmişteki Türkçenin kaynaklarına açmak, Ahmet Vefik Paşa'da nazariyat yerine tatbikatı ile ifadesini bulan millî

dil ülküsü olmuştur. Bu görüşle, halk ağzından çeşitli hikmet ve deyimleri derleyen Atalar Sözü kitabının yanı sıra, değer verilmemiş kelimelerini toplayıp Türkçe'nin zenginlik ve ifade kabiliyetini göstermek istediği lugatı ile temellendirmeye ve onları Molière'den Tèlèmaque'a kadar edebî tercümelerinde, yadırganacaklarından çekinmeden canlandırmaya çalışması onu dilde sadeleşme ve Türkleşme hareketinin öncüsü yapar. Tarih ve dil sahasında bu ortaya koydukları Ahmed Vefik Paşa'yı çağdaşları içinde kaynağını Türkoloji bilgisinden alan Türkçü düşünüşün şuurlu ve ilk sırada bir temsilcisi olmak mevkiine yükseltmiştir.

Dil ve tarih sahasındaki çalışmaları bunun yanında Ahmed Vefik Paşa'ya memleketimizin en eski hatta ilk türkoloğu olmak sıfatını kazandırmıştır."64

İlmî alanda Ahmet Vefik Paşa'nın başlattığı Türkçülük anlayışına uygun çalışmalar, askerî alanda da Süleyman Paşa'nın çabalarıyla yürütülmüştür. Süleyman Paşa görüşlerini askerî okullar için yazdığı Tarih-i Âlem (Dünya Tarihi) adlı eserinde ortaya koydu ve bu yolla Türkçülük düşüncesi askerî mekteplere girmiş oldu. Yine askerî okullarda okutulmak üzere Esmâ-yı Türkiyye (Türk İsimleri) adlı kitabı yazdı. Bunlardan başka, "Osmanlılık" yerine "Türklük" anlayışını da temsil etmek üzere Sarf-i Türkî adıyla Türkçenin gramerine ait bir kitap telif etti.65 Recaîzâde Ekrem'e yazdığı mektupta bu hususlardaki görüşünü şu şekilde ortaya koymuştur: "Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki lisanımıza Osmanlı lisanı ve milletimize Osmanlı milleti demek yanlışdır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devlerimizin adıdır. Milletimizin unvanı ise yalnız Türktür. Binaenaleyh lisanımız da Türk lisanıdır, edebiyatımız da Türk edebiyatıdır."66

İkdam gazetesi etrafında toplanan başta gazete sahibi Ahmet Cevdet Bey, Emrullah Efendi, Veled Çelebi,

Şemseddin Sami, Necip Asım Beyler Türkçülüğün fikrî savunucuları idiler.67 Bunların içinde bilhassa Fuat Raif (Köseraif) Bey'in daha 1890'lı yılların başında Türkçeyi sadeleştirmek hususundaki yanlış görüşü takip etmeye başlaması, Türkçülük anlayışının aydın çevrelerin nazarında kıymetten düşmesine sebep oldu. Bu görüş, dilimizden Arap, Fars dillerinden gelmiş bütün kelimeleri çıkararak, bunların yerine Türk kökünden gelmiş kelimeleri yahut Türkçenin kurallarına göre yeni yapılacak kelimeleri koymayı öneren tasfiyecilik (arı Türkçecilik) fikri idi.68 Fakat bu görüş yukarda zikri geçen şahıslar nazarında da tepki ile karşılanmış ve bunlardan Şemseddin Sami, Necip Asım gibi önde gelen Türkçü yazarlar ona karşı tavır alarak kendilerinin tasfiyeci olmadıklarını ilân etmek ihtiyacı duymuşlardır.69 Her iki şahsın da filolojik terbiye almış olmaları dolayısıyla ortaya çıkacak zararları ve mahzurları görerek tasfiyeciliğe karşı gösterdikleri tepkiler, dilde yenileşme çalışmalarının, o devirde revaçta bulunan siyasî Türkçülüğün desteğini alabilecek böyle bir yola girmesine de ilmî engel olmuştur. Türkçülüğün dil ve tarih araştırmaları şeklinde kendini gösterdiği devirde Şemseddin Sami Bey ve Veled Çelebi'nin Ahmed Vefik Paşa'yı, Necip Asım Bey'in Süleyman Paşa'yı, Bursalı Tahir Bey'in de Ali Suavi'yi takip ettikleri söylenebilir.70

Şemseddin Sami yeni dönemde Türkçenin sadeleşmesi konusunda Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat'ı başta olmak üzere edebî eserleri ile, tercüme eserleriyle, çıkardığı mecmualar, dilbilgisi, lügat ve

ansiklopedi eserleriyle Türkçe ve Türk kültür hayatına devrinde oldukça önemli hizmetleri olmuştur. Eserlerinde ifade ettiği ilmî ve siyasî görüşlerini, bir bakıma, ilmî ve siyasî çalışmalarıyla uygulamaya denemiştir diyebiliriz. O çağın orta seviyedeki okuyucu kitlesi tarafından henüz iyi tanınmayan bilgi alanlarını ilim ve teknolojinin Avrupa'da vardığı gelişmelere göre tanıtmak ve öğretmek isteyen Şemseddin Sami işe bu maksatla kurulan, dili sade, küçük ve ucuz kitaplardan oluşan "Cep Kütüphanesi" serisinde başlamış, Muharrir, kendi kurduğu Aile ve Hafta mecmualarında bunu devam ettirmeye çalışmıştır. Bu mecmualardaki yazılarında Şemseddin Sami, teknolojiden, dilden, genel edebiyat konularından, ahlâk ve sanata kadar çok çeşitli alanlarda bir yandan kendi görüşlerini ortaya koymak, diğer yandan halkı bilgilendirmek için gayret göstermiştir. Dil ve edebiyat konularına dair yazıları daha çok Hafta mecmuasında yayımlanmıştır. Bu yazılarında çok defa dil öğretiminin kolaylaştırılması üzerinde durmuş, bu maksatla imlâ ve alfabe ıslâhı meselelerine de temas etmiştir. Türkçenin öğretimi konusunda ve yeni usulleri deneyen okuma ve yazma kitapları neşretmiştir. Bunlar Küçük Elifba, Yeni Usûl-i Elifba-i Türkî, Nev-usûl Sarf-ı Türkî adlı eserlerdir. Basılmamış olan Kırâat-i Türkiyye ve Nev-Usûl Nahv-i Türkî adlı eserlerini de buraya dahil etmek gerekir. Bunlardan başka Kamus-ı Fransevî, zamanında Fransızcadan Tükçeye lügatlar arasında en mükemmeli olarak kabul edilmiş ve pek çok kişinin takdirini kazanmıştır. Kâmûs-ı Türkî'si ise, devrinde Türkçeyi temel alan ve Türkçede halkın kullandığı, yaygınlık kazanmış kelimeleri Türkçeleşmiş sayan bir anlayışla tertip edilmiş ve hâlâ öneminden bir şey kaybetmemiş temel sözlüklerimiz arasındadır. Kamusu'l-A'lâm da zamanında bir nevi İslâm ansiklopedisi vazifesi görmüş, günümüzde bile bilimsel çalışmaların temel kaynaklarındandır.71

Değişik mecmualarda "Lisanımızın Tahdidi", "Lisanımızın Sadeleştirilmesi", "Lisan ve Edebiyatımız" gibi başlıklar altında yayımladığı yazılar doğrudan dil konularını işleyen önemli makeleleridir.

Kâmûs-ı Türkî'ye yazdığı "İfâde-i Merâm"da Batı Türkçesinin kısa bir tarihçesini verir. Burada "Şark Türkçesi" ile "Garp Türkçesi" arasında farkın, İtalyanca ile Latince arasındaki fark gibi değil, ancak Mısır Arapçası ile Mağrip Arapçası arasındaki fark derecesinde olduğunu ifade ederek "Şark Türkçesi ile Garp Türkçesi bir tek lisandır, ikisi de Türkçedir" değerlendirmesinde bulunur ki bu cümle lisanî Türkçülüğün anahtar ifadesi mesabesindedir.

Şemseddin Sami, nazarî olarak dil konularında önemli ve çok sayıda yazı ve eser yayımlamakla kalmamış, eserlerinde teorik düşüncelerine uygun biçimde sade dilin de güzel örneklerini vermiştir. Türkçe konuları üzerinde bilimsel metotlarla durmuş, özellikle dilimizdeki Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçenin gramer kurallarına uydurulması gerektiğini, bu sebeple üç ayrı dilden mürekkep bir dil olamayacağını vurgulamıştır. Türkçe karşılıkları bulunan ve konuşma dilinde kullanılmayan kelimelerin dilden çıkarılmasını isteyerek, bütün yabancı kelimeleri dilimizden çıkarmak düşüncesinde olan tasfiyecilik aşırılığına düşmemiştir. Dünyada konuşma dili ile yazı dili farklı farklı başka bir millet bulunmadığını söyleyerek dil ile edebiyatı birleştirmek gerektiğini kabul eder. İstanbul Türkçesinin ıslah edilmesiyle oluşacak edebî dilin zamanla bütün Türklerin kabul edebileceği genel bir hâline gelmesini istemiştir.

Servet-i Fünûn'un Dil Anlayışı ve Etrafında Yapılan Tartışmalar

Bütün bu görüşler II. Meşrutiyet sonrasında Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının "Yeni Lisan" başlığıyla sistemleştirdikleri yeni/sade dil anlayışının Şemseddin Sami tarafından ifade edilmiş öncüleridir. Ebediyat-ı Müstakbelimiz (Sabah, nr. 3343, 30 Şevval 1316/1898) başlıklı yazısındaki şu ifadeler onun bu husustaki kararlılığını göstermesi bakımından önemlidir: "Sağa sola bakmaksızın, hatır gönül saymaksızın, fikrimizde sebat ve sözümüzü tekrar etmeden çekinmeyeceğiz, bıkmayacağız, usanmayacağız: 'Lisânımızı sadeleştirelim! Lisanımızı Türkçeleştirelim!' diye bağırmadan vazgeçmeyeceğiz."72

Yine bu yıllarda, Tanzimat'ın ilk yıllarından beri bütün bu yenileşme anlayışı etrafında oluşturulmaya çalışılan sade lisan fikri, 1895-1901 yılları arasında Recâîzâde'nin öncülüğünde kurulmuş Servet-i Fünûn dergisinde yazılarını neşreden ve edebiyat tarihimiz içinde Servet-i Fünuncular (Edebiyat-ı Cedîde sanatçıları) olarak adlandırılan topluluğun mensuplarınca farklı karşılandı. Çoğunun Batı ile fikrî bağlılığı bulunan bu sanatçılar, Tanzimat neslinin oluşturduğu yeni ortamda kendilerine yeni bir sanat dili kurma gayreti içine düştüler. Namık Kemal, Ziya Paşa, Recâîzâde, Abdülhak Hamid ve Muallim Naci gibi kendilerinden öncekilere göre farklı heyecanları, farklı duygu ve tefekkürleri olduğunu düşündüler, bu farlılıklarını dilde de göstermek istediler.

Hemen belirtmek gerekir ki bu sanatçılar arasında da tam bir yeknesaklık bulunduğunu söylemek zordur. Nesirde Halit Ziya (Uşaklıgil), nazımda da Tevfik Fikret kendilerine mahsus özellikleriyle bu nesil arasında öne çıkan kişiler olmuşlardır. Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) gibiler ise sanat anlayışı olarak beraber oldukları Mehmet Rauf, Nabizâde Nazım, Cenap Şehâbeddin gibi sanatçılardan sade dil kullanarak ayrı düşmüşlerdir. Topluluğun diğer sanatçıları olan Hüseyin Siret, Hüseyin Suat ve Ali Ekrem ile birlikte bunlar bir taraftan yer yer sade konuşma dilini yazıda kullanmayı denerlerken diğer taraftan yazıda da bulunmayan Arapça ve Farsça kelimeleri sözlüklerden çıkararak, yeni kelimeler ve birleşikler uydurarak, Türkçe cümle ve ifade biçimlerinde değişiklikler yaparak farklılıklarını ortaya koydular. Nazım dilinde sadece kelime ve ifadedeki yenilikleriyle kalmayıp şekil değişikliğine de gitmişlerdir.

Topluluğun önde gelen ismi olarak Tevfik Fikret'in dil ve Türkçe ile ilgili düşüncelerini yansıtan bir iki noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Tevfik Fikret "lisân-ı rûh" kabul ettiği şiir dilini anlatırken (Servet-i Fünûn, nr. 267, 11 Nisan 1312/23 Nisan 1896, s. 98) Mahâsebe-i Edebiyye köşesinde "Lisân-ı Şi'r" başlıklı yazısında, şiir dilinde getirdikleri yeniliklerin/farklılıkların şuurunda olarak zımnen şu itirafta bulunur: "Ma'amâfîh şurasını arz edelim ki maksadımız öyle fâhiş bir takım yanlışlıkları zevksiz ve fâidesiz bir takım kâ'ide-şikenlikleri lisân-ı şi'r nâmına makbûl veya merdûd göstermek değildir. O gibi mübâlâtsızlıklar hiçbir vakit, hiçbir vesîle ile şâyân-ı müsâmaha olamaz ve olmamalıdır."73

Tevfik Fikret'in doğrudan dil konulu yazısı ise yine aynı köşede "Tasfiye-i Lisan" makalesidir (Servet-i Fünûn, nr. 422, 1 Nisan 1315/13 Nisan 1899, s. 87).74 Fikret bu yazısına son zamanlarda

bazı ediplerin ön ayak olmasıyla yazı dilinin halka doğru yöneldiğini ifade ederek başlar ve şimdiye kadar kendisine cevap vermeyen, daima dargın gibi, yabancı gibi duran bu dilin nihayet onunla barışıyor olmasını, ona bir şeyler söyleyecek, anlatacak, öğretecek hâle gelmesini sevinçle karşılar. Israrla üzerinde durduğu şey bu konudaki samimiyettir. O sebeple Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'den "şayan-ı gıbta" diye söz eder. O da her şeyden evvel "usûl-i tedrîsin muhtâc-ı ıslâh olduğu" kanaatini belirtir. Ancak pek ümitli olduğu söylenemez: "Şimdi ne yapacağız? Sırf Türkçe mi yazacağız? Zannetmem ki bu mümkün olsun, olsa bile-hâlâ ihtilâfından şikâyet ettiğimiz-lisân-ı tekellüm ile lisân-ı tahrîrimiz yine ittihâd edemeyecektir, çünkü o zaman da yazacağımız Türkçe ile kelimeleri tekellüm ettiğimiz lisânda değil, bize Arabî ve Farisîden daha uzak bir menba'-ı metrûktan alacağız. Denebilir ki bu menba' esâsen bize yabancı değildir. Evet, lâkin unutulmuştur, metrûktur, iâdesi vakte, hem uzun bir vakte muhtâçtır."75

Aslında Tevfik Fikret'in bu ümitsizliği, sade lisan ve sade Türkçe konusundaki isteksizliğinden kaynaklanır. Aynı yazıdaki şu ifadeleri de onun ümitsizliğine bir bahane gibidir: "Bir de ne yalan söyleyeyim, Osmanlıcanın bu günkü şu hâli, şu âhengi bana o kadar hoş geliyor ki tebdîline kıyılamaz sanıyorum."

Yazının son paragrafında, yukarda sözünü ettiğimiz yeni dil arayışının gerekçesini buluruz: "Esâsen ifâdenin sâdeliği, vuzûhu fikrin sâde ve vâzıh olmasından ileri gelmez mi? Ma'nâ basit oldukça lafız sâde olur."

Dikkat edilirse, bu paragraftan de anlaşılacağı üzere Fikret'in geldiği nokta, Recâîzâde Mahmut Ekrem'in Talîm-i Edebiyat'ında sınıflandırdığı gibi âlî üslûptan, bazı eserlerinde sâde olsa da esas olarak müzeyyen üslûp noktası olmuştur. Fikret'in burada yaptığı örneklemeyi Mehmet Akif de şu alıntıda yapmıştı: "Evet, lisanın sadeleştirilmesi farzdır. Gazetelerde zabıta vukuatı öyle ağır bir lisanla yazılıyor ki avam onu bir dua gibi dinliyor. 'Mehmed Bey'in hânesine leylen fürce-yâb-ı duhûl olan sârık sekiz adet kalîçe-i girân-bahâ sirkat etmiştir' deyip de 'Mehmet Beyin bu gece evine hırsız girmiş, sekiz halı çalmış' dememek adeta maskaralıktır. Avamın anlayabileceği maânî avamın kullandığı lisan ile eda edilmeli; lâkin bir icmâl-i siyâsî Çağatayca yazılmamalı."76

T. Fikret, yukarıdaki yazısında "tasfiye" terimini bir nevi "sadeleşme" olarak anlamış gözükmektedir. Halbuki, bazı yazarlarca da birbirlerinin yerine kullanılmış olsalar bile, "tasfiye" terimi, kullanımda olsalar dahi dildeki bütün yabancı kelimelerin atılıp nasıl olursa olsun yerine Türkçelerinin konulması, "sadeleşme" ise konuşma dilinde ekseriyet tarafından tanınmayan yabancı kelimelerin dilden çıkarılması ve alıntı dahi olsa kullanımda olan kelimelerin korunmaları anlayışı olarak kabul görmektedir. Rıza Tevfik Servet-i Fünûn'da (11 Nisan 1313/1896, sy. 267) Mebhas-ı Lisân başlıklı yazısında bu açıklamalara uygun biçimde, kendisini suçlayanlara cevap olarak tasfiyeci olmadığını ifade etmekte ve yazısını şu cümlelerle bitirmektedir: "Yoksa bir kelimeyi hiç yoktan icat etmek, yahut milyonlarla kişinin ağzına düşmüş bir kelimeyi def' ü tard etmek kimsenin harcı ve belki de haddi değildir."77

Servet-i Fünûn'da (13 Mayıs 1315/1899, s. 428)78 "Kâri'lerime Mektuplar" başlıklı yazıda Halit Ziya da dil ile ilgili görüşlerini ortaya koyar. Burada Halit Ziya, ateşli sadeleşme ve Türkçeleşme taraftarlarına karşı bir müdafaa adamı görüntüsündedir. Hatta Servet-i Fünûn dergisinde (4 Kanunıevvel 1324/1908, nr. 916)79 "Servet-i Lehçe" başlıklı 1908'de kurulan Türk Derneği'nin programını hedef alan ve yeni lisan anlayışıyla taban tabana zıt görüşleri ihtiva eden yazısında, sadeleşmeye karşı gelmekten çok bir üslûp ustasının yaratıcılığının sınırlandırılması endişesi sezilir: "Mâdemki esâsen lisânı Arapça ile Acemceye iftikârdan vâreste bulundurmak mümkün değil, müsteârâtı kısmen iade ederek yeniden fakat başka bir menba'dan istikrâz-ı kelimâta lüzûm hissettirecek bir sebeb-i ma'kûl bulunamaz. Yok, eğer maksûd zâten bizde Türkçe olarak mürâdifleri mevcûd olan kelimeleri atmaksa, meselâ lisânda güneş var diye ufk-ı edebîmizden "şems ve harşid"i silmek, yıldız var diye "nücûm ve ahter"i söndürmek, göz var diye "çeşm ve dîde"yi, "ayn ve basar"ı kapamak, yol var diye "râh ve tarîk"i seddetmek, su var diye "âb ve mâ"yı kurutmak kabîlinden ameliyyât-ı tahrîbe karâr vermekse, buna isrâf-ı bîhûde nazarı ile bakmak tabîîdir.

Bu mütâla'aya serd edilen yegâne itirâz: Lisânı sadeleştirmek, onu seviyye-i irfâr-ı halka indirmek içün bu fedâkârlığa lüzûm var sözünden ibârettir.

Fakat lisân seviyye-i irfân-ı halka inmez, seviyye-i irfân-ı halk lisâna yükseltilmeğe çalışılır."

Nitekim onun dil konusundaki görüşleri ve uygulamaları sonraları değişmiş ve müteakip baskılarında bizzat kendisi değişiklikler yaparak eserlerinin dilini sadeleştirmiştir.

Halit Ziya ve Cenap Şehâbeddin'in şahsında Servet-i Fünûn'un kullandığı dile itiraz edenler de yok değildir. Edebiyat çevrelerinde oldukça alâka uyandıran ve edebiyat tarihimize "Dekadanlar" olarak geçen Sabah gazetesindeki (1 Mart 1313/1897)80 yazısında Ahmet Mithat Efendi en sert tepkisini ortaya koymuştur: "Böyle şey mi olur? Siz lisanı sadeleştirelim derken bunlar bir kat daha berbat ettiler. Bu ne lisan? Bu ne ta'bîr? Veysî'ye, Nergisî'ye rahmet okutuyorlar! Şu herifler?. Acele etmeyiniz efendim! Bu hiddet ne ya! Veysîler Nergisîler zaten mastühıkk-ı rahmettirler. Bunları onlara kıyas kâbil midir?"

İçlerinde Mehmet Celâl, Tepedelenlizâde Kâmil, Müstecâbîzâde İsmet, İbn-i Rıfat Samih, Ahmet Rasim gibi yazarların da bulunduğu kimseler özellikle Ahmet Mithat'ın yazısından cesaret alarak Servet-i Fünûncuların diline ve dil anlayışlarına karşı sade lisanın savunuculuğuna koyuldular. Bunlarla birlikte Ebuzziya Tevfik, Manastırlı Rıfat sade dil anlayışının bağlıları olarak yazılar yazdılar.81

Genç Kalemler dergisinin bu adı almadan önceki Hüsün ve Şiir mecmuasında, Servet-i Fünûn edebiyatı şair ve yazarlarından Tevfik Fikret, Halit Ziya, Cenap Şehabeddin ve Mehmet Rauf Beylerin sanat ve edebiyattaki başarıları hakkında bir anket açılmış ve verilen cevaplar Genç Kalemler'in birinci cildinin ilk sayısında yayımlanmıştır. Ankete, gelecekte her biri birer önemli edip olacak pek çok genç yazar cevap vermiştir.82 Bunların içinde Mehmet Fuat (Köprülü) mesnetli ve ağırbaşlı bir yazı yazmış ve şu hükmü vermiştir: Onlar dün asumân-ı sanatta doğan birer yıldızdılar, bugün ufûl ettiler

ve yalnız hatıraları kaldı. “Tahsin Nahit’in cevabı da şöyledir: “Sualinize cevaben (Bu adamlar hadîka-i edebiyatın geçen bahar çiçekleriydi) diyeceğim.”83

Mehmet Emin (Yurdakul) Bey’in “Türkçe Şiirler” adıyla basılan sade Türkçe şiirleri edebiyat çevrelerinde ilgi uyandırdı. Recâîzâde Mahmut Ekrem, Şemseddin Sami, Rıza Tevfik, Ahmet Mithat gibi devrin önde gelen yazar ve şairleri, hatta Tevfik Fikret bile bu şiirlerden övgüyle bahsettiler.84

Bu arada İstanbul dışında İzmir, Bursa, Selanik, Rusya, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım gibi pek çok kültür merkezinde sade dil ve sade Türkçe konularında önemli çalışmalar yapılmıştır.85 Bunların içinde Kırım’da, “Dilde, işte, fikirde birlik” şeklinde sistemleştirdiği fikrî yapısı, devrinde ve sonraki nesillerde tesirli olmuş Gaspıralı İsmail Bey’i özellikle zikretmek gerekir.

II. Meşrutiyet’ten Sonraki Dil Tartışmaları

II. Meşrutiyet’ten sonra sade dil ve Türkçecilik hareketi için amaç ve tüzüğünde önemli/programlı hedefleri olan esaslı girişimleri, Türk Derneği’nin kurulup kendi adına bir dergi ile dil ve folklor tarihi bakımından önemli kimi faaliyetler, Ömer Seyfettin’in önderliğinde Genç Kalemler dergisi ve Yeni Lisan, Ziya Gökalp ve faaliyetleri ve nihayet Türk Yurdu dergisinin faaliyetleri olmak üzere özetlemek mümkündür.

Saydığımız bu girişimler, esasen başından beri 1908’e kadar çoğu zaman, resmî kuruluşlarla desteklenmekle birlikte eserlerde yer alan münferit tefekkürler ve teşebbüsler hâlinde yürütülmüş olan çabaların sistemli ve programlı şekle dönüştürülmesinden ibarettir. Bu yıllara gelindiğinde dil meselesi, Türk aydınlarının kafasında ve kaleminde sadeleşme istikametinde geri dönülmez bir mecraya girmiş durumdaydı.

İlk olarak, Meşrutiyet’in ilânında hemen sonra 12 Kanunıevvel 1324/1908’de Necip Asım (Balhasanoğlu), Ahmet Mithat, Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Ispartalı İsmail Hakkı, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Bursalı Tahir (Olgun), Fuat Köseraif, Velet Çelebi (İzbudak), Emrullah, Agop Boyacıyan (Darulfünûn Riyaziyyat Şubesi Müdürü), Celâl Sahir (Erozan) (Mülkiye Mektebi Müdürü), Celâl Korkmazof, Ferit, Musa (Harbiye Mektebi Rusça Muallimi), Yusuf (Akçura) (Orenburg’da Vakit Gazetesi Muhabiri) Yeni Gazete bürosunda bir araya gelerek Türk Derneği’ni kurdular. Derneğin amacı genel olarak, bilimsel ve kültürel düzeyde Türklük dünyasının her türlü meselesini ele alma idi. Başlangıçta heyecanla işe giriştikleri halde, daha sonra katılanlarla birlikte üyelerin dil anlayışları ve siyasî fikirler bakımından tam bir düşünce birliği içinde olmamaları yüzünden dört yıla yakın bir zaman sonra Dernek dağıldı. Dil anlayışlarında da aralarında birlik olduğu söylenemez. İçlerinde “Tasfiyeci”, “Fesahatçi” “Sadeleşmeci” taraftarı olmak üzere her dil anlayışını benimseyen kimseler bulunmaktaydı. Maddeler halinde Derneğin “Nizamname”si hâline getirdikleri prensiplerin dokuzuncusu, Osmanlı dili ilgili görüşlerini ve hedeflerini ihtiva ediyordu: “Osmanlı lisânının Arabî ve Farisî lisânlarından ettiği istifâde gayr-ı münker bulunduğundan ve Osmanlı Türkçesini bu muhterem lisânlardan tecrîd etmek hiçbir Osmanlı’nın hayâlinden bile geçmeyeceğinden, Türk Derneği, Arabî ve Farisî kelimelerini bütün Osmanlılar tarafından kemâl-i sühûletle anlaşılacak vechile şâyi’

olmuşlarından intihâb edecek ve binâenaleyh mezkûr Derneğin yazacağı eserlerde kullanacağı lisân en sâde Osmanlı Türkçesi olacaktır."86

Derneğin bu dil anlayışına Halit Ziya (Uşaklıgil) ve Süleyman Nazif tarafından sert eleştiriler yöneltilmiştir. Biraz önce daha geniş olarak alıntıladığımız yazısında Halit Ziya "Fakat lisân seviyye-i irfân-ı halka inmez, seviyye-i irfân-ı halk lisâna yükseltilmeye çalışılır"87 diyerek düşüncesindeki temel farklılığını ortaya koyar.

Süleyman Nazif ise Türk Derneği'nin siyasî düşüncelerine ve bu çerçevede dil konusundaki hedeflerine şiddetle karşıdır.

"Lisânı sadeleştirmek, bizi yedi asır geriye ve dört beş bin nilametre uzağa atmaktır…. Terkâr ederim ki biz bugün Buharalı değiliz ve olamayız. O mâzîyi iadeye çalışmak mühlik bir irticadır" (Yeni Tasvîr-i Efkâr, 12 Temmuz 1909, sy. 43).88

Derneğin Türk dili için asıl hizmeti, kurulduktan sonra bir yıl içinde ancak yedi sayı çıkabilmiş olan Türk Derneği dergisi olmuştur. Nizamnamelerindeki esaslar doğrultusunda El-kitâbu Lugati't-Türkiyye (İbnü Mühennâ) ve Sarf-ı Tahlîlî-i Lisân-ı Türkî (Anton Tıngır) adlı eserleri yayımlamışlardır.

Özellikle II. Meşrutiyet'in başlarından itibaren fikirde Türkçüler ile tasfiyecilik yanlılarının dilde sadeleşme konusunda yollarının ayrıldığını ifade etmek mümkündür.

Türkçülerin takip ettikleri anlayış, dilde sadeleşme çalışmalarında orta yolu temsil etmektedir. Fikren başka gruplara mensup olan pek çok sanatçı ve bilim adamı, yenileşme dönemi içinde sade dil taraftarı gözükmüş, yazılarında sade Türkçeyi kullanmaya özen göstermişlerdir. İslâmcılık düşüncesine bağlı olan sade dil konusunda Türkçülerle aynı noktada buluşmuştur.

"Sade yazmak bizim için asıldır. Ne zaman bu asıldan ayrı düşmüşsek, mutlaka muztar kalmışızdır. Yalnız sadelikte 'cenneti'i beğenmeyip 'uçmak', 'cehennem'i bırakıp 'tamu' diyecek kadar ileri gidecek değiliz."89

Bu dönemde daha önceki Servet-i Fünûnculara benzer şekilde Fecr-i Âtî topluluğunun da sadeleşmeye karşı olup kendi sanat anlayışlarına bağlı bir dil kullandıklarını belirtmek gerekmektedir. Bunları en güzel biçimde belki kendi devrinde Genç Kalemler'deki (II. Cilt, nr. 1, 29 Mart 1327/11 Nisan 1911, s. 1-3) "Yeni Lisan" başlıklı yazısının şu satırlarında Ömer Seyfettin değerlendirmiştir: "Bugünküler, yani Fecr-i Âtî… Bunların yegâne meziyeti 'dünküler' namını verdikleri eski 'Servet-i Fünûn' kümesinin mahiyetini, tamamiyle değilse bile, nispeten anlamış olmalarıdır. Fakat henüz kendileri de yeni bir şey yapmamışlar. Ancak beğenmedikleri dünkülerin sun'î eserlerini sahife sahife tekrar etmişlerdir. Dünküler en kullanılmayan kelimeleri eski kamus sahifeleri arasında bularak bir muvaffakiyet imiş gibi lisana katmaya çalışırlardı, ki bugünküler yalnız bu münasebetsizliği taklit etmediler. Bir çok siga hataları bile göreceksiniz."

Bu topluluğa mensup olduğu halde Refik Halit'in sade dilli edebî nesrin güzel örneklerini verdiğini zikretmek gerekir. Bu topluluğun dışında olarak Halide Edip, Yakup Kadri sade dille yazmışlar ve edebî nesrin önemli temsilcileri olmuşlardır.

Yeni Lisan ve Ömer Seyfettin

Türkçenin yenileşme serüveni içinde şüphesiz en önemli yerlerden birisini Ömer Seyfettin'in öncülüğünde Selanik'te çıkarılan Genç Kalemler90 dergisinde 11 Nisan 1911'deki sayısından itibaren (29 Mart 1327, II.

Cilt, 1. sayı) "Yeni Lisan" başlığı altında yayımlanan seri makalelerle91 sistemleştirilmiş olan yenileşme-Türkçeleşme hareketi alır. Genç Kalemler dergisi Yeni Lisan yazılarının yayımlanmaya başlamasından itibaren "Yeni lisanın tamimine hizmet eder" üst başlığıyla çıkar. Dergi bundan önceki sayılarında da sade dile karşı duyarlıdır. Kâzım Nami imzasıyla "Türkçe mi Osmanlıca mı?" başlıklı yazıda (I. Cilt, no: 12)92 daha sonra işlenen fikirlerin bir hülâsâsı görülür.

Aslında bu dergi bütünüyle "Yeni Lisan" anlayışının ilmî ve edebî tatbikat alanı görünümündedir. Esas olarak dil konuları işlenmekle beraber 27 sayı süren bu makalelerde genel kültürel konulara da temas edilmiştir. "Yeni Lisan" başlığı günümüz basın anlayışına göre bir nevi "Tahrir Heyeti"nin yazmak istediği yazılar için bir baş köşe adı olarak düşünülmüştür.

Ömer Seyfettin sade dil anlayışının bir program hâlinde sistemleştirilmesine öncülük etmekten başka Türkçe için bizatihi yazdıklarıyla da mümtaz bir yere sahiptir. 1884 ile 6 Mart 1920 tarihleri arasında otuz altı yıllık kısa ömrüne sığdırdığı "138 hikâye, 21 küçük hikâye, 7 tiyatro eseri, bazıları tamamlanamayan 7 roman, 1 masal, 71 adet şiir, 81 adet makale, otuza yakın mensure ve siyasî-aktüel gazete fıkrası ile Kalevela ve İlyada başta olmak üzere manzum mensur tercümeler"93 onun Türk kültür tarihindeki yerini göstermeye yeterlidir. Bu kabarık eser sayısı aynı zamanda, sade lisanın örnekleri olmak hasebiyle sade Türkçe için de anlamlıdır.

Yeni Lisan yazıları Genç Kalemler dergisinde çıkmaya başladıktan itibaren bu hareket çok geniş bir kitlenin ilgisini çekmiş ve hüsnü kabulle karşılanmıştır. Daha sonra sade lisan anlayışını benimsemiş olmakla beraber Fuat Köprülü ve Yakup Kadri yeni lisan hareketine itiraz etmişler, ancak bu itirazlar muhataplarının azmini kamçılamaktan başka bir sonuç doğurmamıştır.94 Bunun en önemli sebebi, meseleyi tabiî ortamından uzaklaştırmadan Türk Derneği'nin yaptığı gibi tasfiyecilik yanlışlığına düşmemiş olmalarıdır.

Yeni Lisan makalelerinin yedincisi, İstanbul'da yeni çıkacak olan Muhîtü'l-Ma'arif mecmuası heyetine yayımlanması ricasıyla gönderilen ve içinde 14 maddelik bir ilmî programı ihtiva eden lâyihanın Genç Kalemler'de yayımlanan suretidir. Burada şimdiye kadar ortaya konun görüşler özetlenmiş, bundan sonrakiler de bu program çerçevesinde götürülmeye gayret gösterilmiştir. Tahrir Heyeti imzasıyla ancak Ziya Gökalp'in notunu taşıyan (II. Cilt, sy. 7, 27 Temmuz 1327/1909, s. 114) bu programın maddelerine geçilmeden önce Şinasi'den itibaren sadeleşme çalışmalarının çok kısa bir

tarihçesi verilmiş, Yeni Lisan hareketinin şimdiye kadar değişik ortamlarda gördüğü ilgiden bahsedilmiştir. Maddeleri örnekleri azaltarak şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Türkçe terkipler ve cemiler ihtiyaca tamamıyla kâfî bulunduğundan Arapça Acemce terkip ve cemiler kullanılmayacak.

2. Sadr-ı azam, şeyhü'l-İslâm, Bâb-ı âlî, şûrâ-yı devlet, arz-ı hâl, pâ-yı daht… gibi terkip bünyesinde bulunduğu hâlde manaca basit ve evlâd, talebe, amele, erbâb, havâdis, ahlâk… gibi cemi bünyesinde bulunduğu hâlde manaca müfret olan tabirler istimal olunabilecektir.

3. Bazı ıstılâhların mukabilleri olmak üzere hurdebîn, nîkbîn, bedbîn, müvellidü'l-humûza, müvellidü'l-mâ gibi Arapça ve Acemce mürekkep kelimeler istimal olunabilecektir.

4. Hayvânât, nebâtât… gibi cemiler hayvanlar, nebatlar… manasında kullanılmayacak zoologie, botanique ilimlerinin mukabilleri olarak kullanılacaktır.

5. İlm-i rûh, ilm-i ictimâ… gibi tabirler Fransızca mukabilleri gibi basit addolunacaktır.

6. Safr ile iştikak bahisleri birbirinden tamamıyla ayrılacak. İştikakça mürekkep olan yukarıdaki 2, 3, 4, ve 5. maddelerdeki tabirler sarfça basit telakkî olunacaktır.

7. İştikakça terkip ve cemi bünyesinde bulunduğu hâlde sarfça basit ve müfret telakkî olunan kelimeler lügat ve muhit kitaplarında müstakil bir kelime vaziyetinde irae olunacak, eski lügat kitaplarının mürekkebi basitte, cemiyi müfrette göstermek gibi kaideleri ilgâ edilecektir.

8. Yukarıda tadat olunan ve ilmî mefhumların yeni ıstılahları olmak üzere vücutlarına ihtiyaç bulunan terkip ve cemilerden maada tahlili mümkün ne kadar klişeler var ise bozulacak yahut vücutlarına ihtiyaç yok ise katiyen terk olunacaktır. Sanat eseri, nazar noktası… gibi tabirler eser-i sanat, nokta-i nazar tabirlerine müreccahtır.

9. Arapça ve Acemce terkiplerin tufeylisi olan Türkçe terkiplerde yaşamasına imkân bulunmayan Arapça ve Acemce kelimeler artık istimal edilmeyecektir.

10. Arapça ve Acemce kelimelerin avamca temsil edilen şekilleri havasça muhafaza olunan aslî şekillerine tercih edilecektir.

11. Türkçede Arapça Acemce kaideler hakim olmayacağı gibi Arapça, Acemce tecvitler de nâzım olmayacaktır. Türkçe'ye giren Arapça Acemce kelimeler Türkçenin kaidelerine tamamıyla tâbi olacağı gibi tedrîcî bir surette de Türkçenin tecvidine tetabuk edecek, Türkçenin hususî âhengiyle itilâf peyda edecektir.

12. Arapça, Acemce kelimelere dahil yahut lâhik olacak Arapça Acemce edatlar da mümkünse Türkçe edatlarla değiştirilecektir.

13. Terkiplerle ifade olunan manalar basit kelimelerle ifade olunmaya çalışılacaktır.

14. Türk Derneği'nin ve sair tasfiyecilerin yaptıkları gibi Çağatayca, Türkmenceye yahut Anadolu, Rumeli lehçelerine mensup eski ve yeni kelimeler yeni lisanda istimal olunmayacaktır. Yeni lisan İstanbul'da tekellüm edilen ve edebî lisanımızın ıstıfasıyla nezih ve necip bir mevki ihraz eden üslûp ve kelimeleri istimal edecek ve bu üslûp ve kelimeleri İstanbul şivesinde mündemiç bedâete tevfîkan daha ziyade güzelleştirmeye çalışacaktır.

Maddeler bittikten sonra da açıklamalar devam etmektedir. Burada ise özetle esaslar ifade edilir: "Herhangi bir dilin üç dilden oluşmasını kabul etmek ilmî gerçeklerle bağdaşmaz, o halde Türkçe de tek bir dildir. Başka dillerden kelime alınabilir ama dil kaideleri alınamaz. Demokratik bir millette yalnız bir lisan olabilir ki o da ahalinin dilinden ibarettir."

Ziya Gökalp ve Yeni Lisan Konusundaki Görüşleri

Gerek Ömer Seyfettin ile birlikte Genç Kalemler'deki edebî ve bilimsel yazılarıyla gerekse başka gazete ve mecmualardaki yazılarıyla, müstakil kitaplarıyla Ziya Gökalp, Türkçülük idealini benimsemiş, onu bir programa ve bir sisteme bağlamış, sözü ve fiiliyle öncü düşünürlerden birisi olmuştur. Fikirleriyle kendinden sonraki nesilleri etkilemiş olması bu sebepledir. Ömer Seyfettin'den farklı olarak, sadece dil konularıyla ilgilenmekle yetinmemiş, Türkçülüğü bütün düşünce sistemiyle her alanda, bütün programlarıyla ortaya atmak lâzım geldiğini savunmuş ve bu yolda yürümüştür.95 Esasen Genç Kalemler'deki "Yeni Lisan" hareketinin başlatılmasında yeni bir İttihat ve Terakkî üyesi olarak onun fiilî desteği bulunmaktadır.96

Dil meselesi, Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği Türkçülük anlayışı içinde önemli yere sahiptir. Çok önceleri kafasında yer eden Türkçülük anlayışının ortaya konmasında, Selanik'te Ali Canip ve Ömer Seyfettin'in öncülüğünde çıkan Genç Kalemler dergisi Ziya Gökalp için bir vesile teşkil etmiştir. Türkçülük ve yeni lisan meselesinde düşüncesini genel hatlarıyla bir çerçeve hâlinde çizdiği Turan manzumesinin Genç Kalemler dergisinde yayımlanmasıyla Ziya Gökalp, imparatorluğun fikrî coğrafyasındaki yerini de almış oldu.97

Balkan Savaşı'nın mağlubiyetle bitmesiyle yeniden kuvvetlenen milliyetçilik/Türkçülük duygusu Osmanlı aydınlarını da yeni arayışlara sevk etti. 1912 yılında faaliyete geçen Türk Ocağı bu hareketin merkezi olarak kuruldu. Ocak, daha çok bilimsel Türkçülüğün yayın organı görünümünde olan Türk Yurdu adında bir dergi çıkarmaya başladı. Ayrıca görüşlerini halka ulaştırmak için de Halka Doğru (1913) ve Türk Sözü (1914) adlı dergileri çıkardılar. 1917 yılında İttihat ve Terakkî'nin desteğiyle Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından çıkarılan Yeni Mecmua ile birlikte bu yayınlar Türkçülük taraftarlarının merkezi hâlinde sade Türkçe ile millî edebiyat anlayışının ve milliyetçilik fikirlerinin yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Ziya Gökalp'in Türk dili üzerindeki görüşlerini fikir sistemindeki gelişmelere paralel olarak üç safhada değerlendirmek mümkündür.98 Bunlar:

1. "Türklerin bir kültür ideali etrafında toplanmasını istediği Turancı görüşü. Bu idealini Çanakkale ve Lisan şiirleriyle dile aktarmıştır." Dil konusundaki görüşünü öz olarak bize veren Lisan

şiiri (Yeni Hayat, 1918) sade dil isteğinin ötesinde, standart konuşma ve yazı dilinin ne olması gerektiğini de ortaya koyar:

Güzel dil Türkçe bize,

Başka dil gece bize;

İstanbul konuşması

En saf, en ince bize.

2. “Dilimizi anlam bakımından çağdaşlaştırmak, terimler bakımından İslâmlaştırmak isterken genel dildeki yabancı ek ve gramer kuralları bakımından da Türkçeleştirme görüşündedir.” Bu görüş, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adlı kitabının dil anlayışına uygundur.99

3. Dil konusundaki düşüncelerini geliştirdiği ve prensipler hâline getirdiği “Türkçülüğün Esasları” adlı kitabındaki görüşleri.”100

Türkçülüğün Esasları kitabında bir sosyolog ve ideolog dikkat ve bilinciyle kurmaya çalıştığı esaslar bütün yönleriyle millî bir kültürün oluşturulmasını sağlayacak, nesillerin fikrî oluşumlarına yön verecek çekicilikte temel prensiplerdir. Bu kitabının Dilde Türkçülük bölümünde yazı dili ile konuşma dilini anlattığı kısım “Türkiye’nin millî dili, İstanbul Türkçesi”dir cümlesiyle başlar. Sade lisan anlayışıyla millî bir yazı dilinin oluşturulmasının prensiplerini açıkladığı bu kısımlarda dil konusunda Türkçülerin “Türkçülerin dildeki prensipleri fesahatçilere ait düşüncelerin zıttı olmakla beraber, ‘tasfiyeci’ (arı Türkçeci) adını alan dil devrimcilerinin görüşlerine de uygun değildir” diyerek fesahatçılar ile tasfiyecilerden ayrılan yönleri üzerinde durur.

Birçok yönüyle günümüzde de geçerliliğini ve önemini koruyan görüşlerini “Dilde Türkçülüğün Prensipleri” başlığı altında 11 madde hâlinde toplar:

1. “Millî dilimizi vücuda getirmek için, Osmanlı dilini -hiç yokmuş gibi- bir tarafa atarak, Halk edebiyatına temel vazifesi gören Türk dilini aynıyla kabul edip İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak.

2. Halk dilinde Türkçe müteradifi bulunan Arapça ve Farsça kelimeleri atmak, tamamıyla müteradif olma

yıp küçük nüansa malik olanları dilimizde muhafaza etmek.

3. Hal diline geçip söyleyiş ve mana bakımından galatât adını alan Arapça ve Farsça kelimelerin bozulmuş şekillerini Türkçe saymak ve imlalarını da yeni söyleyişlerine uydurmak.

4. Yerlerine yeni kelimeler konulduğu için, fosil haline gelen eski kelimeleri diriltmemeye çalışmak.

5. Yeni terimler aranacağı zaman, ilkin halk dilindeki kelimeler arasından aramak; bulunmadığı takdirde, Türkçenin işlek edatlarıyla ve işlek terkip ve çekim usûlleriyle yeni kelimeler yaratmak; buna da imkân bulunmadığı surette, Arapça ve Farsça -terkipsiz olmak şartıyla- yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî hallerini gösteren kelimelerle, tekniklere ait âlet isimlerini yabancı dillerden aynen almak.

6. Türkçede Arap ve Fars dillerinin kapitülayonları ilga olunarak, bu iki dilin ne sigaları, ne edatları, ne de terkipleri dilimize sokulmamak.

7. Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir, halk için munis olan ve sun'î olmayan her kelime millîdir. Bir milletin dili, kendisinin cansız köklerinden değil, canlı tasarruflarından kurulan canlı, bir uzviyyettir.

8. İstanbul Türkçesinin fonetiği, morfolojisi ve leksiki, yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne siga, ne edat, ne de terkip kaideleri alınamaz. Yalnız mukayese yoluyla Türkçenin cümle yapısına ve hususî tabirlerdeki şivesine nüfuz için, bu lehçelerin derin bir surette tedkikine ihtiyaç vardır.

9. Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmak dolayısıyla, çok eski Türkçe kelimeler yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar terim olarak kalacaklarından, bunların hayata dönmesi, fosillerin dirilmesi mahiyetinde telakkî olunmalıdır.

10. Kelimeler, delâlet ettikleri manaların tarifleri değil, işâretleridir. Kelimelerin manaları, köklerini bilmekle anlaşılmaz.

11. Yeni Türkçenin, bu esaslar dahilinde, bir lügatiyle bir de grameri vücuda getirilmeli ve bu kitaplarda, yani yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin ve tabirlerin bünyelerine ve terkip tarzlarına ait bilgi, dilin fizyoloji kısmına değil, paleontoloji ve jeneoloji bahsi olan türeme kısmına konulmalıdır."101

Ziya Gökalp görüldüğü gibi, fesahatçılara olduğu gibi tasfiyecilere de karşıdır. Bu hâliyle ortaya koyduğu prensipler doğrultusunda uygulanan dil anlayışı, Tanzimat Dönemi'nden bu yana Türkiye Türkçesi diline bir köprü vazifesi görmüştür.

Nihayet, bütün bu çabaların hazırladığı edebî ortamda yetişen Yahya Kemal (Beyatlı), Orhan Seyfi (Orhun), Halit Fahri (Ozansoy), Yusuf Ziya (Ortaç), Yusuf Ziya, Enis Behiç (Koryürek), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Şükûfe Nihal gibi şairler, Reşad Nuri (Güntekin), Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Peyami Safa gibi nesir ustaları, sade dil anlayışının hizmetçileri ve temsilcileri olarak Türkçeyi Cumhuriyet dönemine taşımışlardır.

Yazı ve Alfabe Üzerine Yapılan Tartışmalar Genel Değerlendirme

Alfabe, bir dilin seslerini karşılayan şekillerin oluşturduğu sistemin adıdır.

Bizde alfabe değişikliğini hazırlayan süreçte yapılan tartışmalar iki ana başlıkta değerlendirilebilir. Bunlar:

a. Batılılaşma isteği.

b. Yazının yetersizliği.

Batılılaşma, Osmanlı devlet yapısı ve Batı'dan esinlenerek kültürel müesseselerde uygulamaya konan yeniliklerin de sebebi olmuştur. Özellikle Tanzimat Fermanı sonrasında görülen askerî, idarî alanlarda ve eğitim konularında gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin arkasında bu Batılılaşma, diğer bir deyişle, çağdaşlaşma düşüncesi yatmaktadır.

Arzulanan yenilikleri gerçekleştirecek elemanların yetiştirilmesi maksadıyla Londra, Paris, Viyana gibi şehirlere ihtiyaç duyulan alanlarda (askerî, tıp, ziraat vb.) ihtisas yapmaları için öğrenciler gönderilmiştir. 1834-1838 yılları arasında 26 askerî öğrenci, II. Abdulhamit Zamanı'nda (1876-1909) 15 doktor, 24 subay ve bir hayli ziraatçi Avrupa'nın değişik şehirlerine ihtisas için gönderilmişlerdir. 102

Önce askerî okullarda verilmeye başlanan, meslekî bilgilerin yanında yabancı dil eğitimi, Türk insanını yeni bir alfabeyle karşılaştırmış, yabancı dilin Fransızca olması dolayısıyla da bu alfabe Fransız alfabe sistemi olmuştur.

Bu yeni dönemde eğitim kurumlarında da yeni yapılanmaya gidilirken Osmanlıca, Arapça ve Farsçanın yanında rüşdiyelerde (1849) ve idadilerde (1863) Fransızca da resmen öğretilmeye başlanmıştır. Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine Fransızların yardımıyla açılan Galatasaray Sultanîsi (Mekteb-i Sultanî), Fransızca eğitim yapacak şekilde programlanmıştı.

Azınlıkların ve yabancıların kurdukları okullara Türk ve Müslüman çocuklarının da gitmeleri103 Latin alfabesinin toplumun daha geniş bir kesiminde tanınmasına yol açmıştı. Buralarda Rumca, Ermenice, İbranice anadilleri yanında Fransızca, İtalyanca, İngilizce gibi zamanın önemli sayılan dilleri de öğretilmekteydi. Bu ecnebi topluluklar kendi dillerinde ve Rum, Ermeni harfleriyle meselâ "Anadolu" gibi gazeteler çıkarıyorlar104, Akabi Hikâyesi,105 Maşukını Katl İdemeyen Kız,106 Nasreddin Hoca107 vb. kitaplar neşrediyorlardı.

Gerçi Türkçenin Latin alfabesiyle tanışması Codex Cumanicus'a kadar uzanmaktadır. 17. asırdan itibaren artarak görülen ve Türk olmayanlara Türkçe öğretmek maksadıyla yabancılarca telif edilmiş olan gramer kitapları, sözlükler bulunmaktadır. Bunlarda temelde Latin harfleri kullanılmış olmakla beraber sesleri karşılayan harflerde değişiklikler görülmektedir. Bazı sesler tek harfle, bazıları da birden fazla harf gruplarıyla karşılanmışlardır.

Bu ve benzeri şekillerde Batılılaşma çalışmaları içinde Osmanlı toplumu, özellikle de aydın kesim Arap harfleri dışında başka alfabelerle de tanışmış durumdadır.

Türkçenin zengin ünlü ve bazı ünsüz seslerini açıkça gösterme imkânı bulunmayan alfabe, bu dönemde Batı'yla olan ilişkilerin artması sonucu ortaya çıkan yeni terimlerin, isimlerin karşılanmasında iyice yetersiz kalmış, üslûp, kelime kadrosu gibi dilin iç yapısında meydana gelen değişikliklere paralel olarak imlâ konusunda da düzensizlikler görülmeye başlanmıştır. Bu durum harflerin ıslah edilmesi ve daha sonra da değiştirilmesi yönündeki çalışmalara sebep olan amillerden birisi olmuştur.

Aslında, siyasî zemine sahip olan alfabe tartışmaları ve değişikliği, İslâm dünyası içinde önce Sovyet Rusya'nın idaresi altındaki Türk topluluklarında görülmüştür108. Bugün çoğu birer müstakil devlet haline gelmiş bulunan Türk toplulukları, başlangıçta Rusya'nın zorlamasıyla, Türkiye'den daha önce Latin alfabesine geçmiş durumdadırlar.109 Ancak bunların Latin harfleriyle birliktelikleri 1937-1947 yılları arasında değişik tarihlerde Kril alfabesine geçilerek son bulmuştur. Kültürel bir değişim için çok kısa bir zaman zarfında gerçekleştirilen bu değişiklikte, Türkiye'nin de Latin asıllı alfabeyi kabul etmesiyle Rusya'nın siyasî maksadını bir bakıma boşa çıkarmış olmasının payı büyük olmuştur.

Yenileşme Devrinde Tartışmalar ve Yeni Çalışmalar

Tanzimat sonrasında önemle üzerinde durulan konulardan birisi de eğitim sisteminin elden geçirilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması ve okuma yazmanın kolaylaştırılması için yazı sisteminin ıslah edilmesi olmuştur. Bu konuyu ilk defa ele alan Ahmet Cevdet Paşa'dır. Kavaid-i Osmaniyye (1851) adlı gramer çalışmasında A. C. Paşa, Türkçede bulunup da mevcut alfabede karşılığı olmayan seslerin belirtilmesi için bir yol bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Bundan sonra Encümen-i Daniş'te (1851) (bir çeşit akademi) harflerin ıslahı için bir karar alarak yapılması gerekenler maddeler hâlinde tespit edilmiştir.

Benzer hususlar, bunda on yıl kadar sonra, Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de 13 Zilkade 1278 (1 Mayıs 1862) tarihinde verdiği konferansında devrin ileri gelenlerinden Münif Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Münif Paşa yine aynı konuda 20 Safer 1280 (27 Temmuz 1863) tarihinde bir konuşma daha yapmış, burada Ahundzâde'den de bahsederek onun "usûl-i cedîd" diye adlandırdığı yeni imlâ tekliflerini değerlendirmiş ve Paşa burada "… hâlbuki usûl-i matlûbe üzere bulunan Avrupa yazıları bir kaç ayda pek a'lâ ta'allüm olunduğuna ve müntehîler ellerine aldıkları yazımızı siyak u sibak karinesiyle doğuru okuyabilseler bile …" ifadeleriyle Latin harflerine göndermede bulunur. Paşa bu konudaki düşüncelerini Cemiyet'in yayın organı olan Mecmua-i Fünûn dergisinde (nr. 14, Safer 1280/Temmuz 1863, s. 70-74, 74-77) "İmlâ Meselesi" başlığı altında iki yazı hâlinde yayımlamıştır.110

Münif Paşa Avrupa'da görev yaptığı yıllarda Batı medeniyetini yakından inceleme fırsatı bulmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi Avrupa dillerini bilen bir Türk aydınıdır. Cemiyetteki konferansında ve daha sonraki çalışmalarında ortaya koyduğu fikirlere bakılırsa, Münif Paşa Avrupa'da görev yaptığı yıllarda, genç Türk aydınlarını etkileyen Fransız sosyoloğu Constantin François Chasse-Boeuf Volney'den (1757-1820) etkilenmiş gözükmektedir.111 Volney de, Doğu toplumlarının, bu arada da Türklerin cahilliğinin ve geri kalmışlığının en temel sebebi olarak Arap harflerinin kullanılmasını göstermiştir. Dolayısıyla Batı medeniyetine ulaşmanın yolu bu alfabeyi terk

edip medeniyette ileri olan milletlerin alfabesini yani Latin alfabesini kabul etmekten geçer iddiasında bulunmuştur.

Münif Paşa, açık biçimde ifade etmemekle beraber alfabe konusundaki fikirlerini bu temel üzerine bina etmiştir. Söz konusu konferansında, bizde yazmanın ve okumanın oldukça güç öğrenildiğini, insanlarımızın ömürlerinin aslında bir vasıta olan yazıyı sökmekle geçtiğini, bu yüzden de eğitimde arzulanan atılımın gerçekleştirilemediğini uzun uzun anlattıktan sonra şu ifadelere de yer vermektedir:

"Avrupalıların yazılarında müşkilât-ı mezkûre olmadığı misillü usul-i talîmi dahi mümkün mertebe teshil olunduğundan altı yedi yaşında çocuklar pekâlâ okuyup yazmak öğrenmekte ve zükûr ve nisadan uşşak ve amele güruhuna varıncaya kadar ifade-i merama muktedir olacak derecede kitabeti teshil ederler. Bu cümle ile beraber bizim yazının bir suûbeti daha olup terbiye-i amme hakkında bunun dahi bir mahzur-ı kavi olduğu derkârdır."

Bizde beş yüz cins harfi bulan harf karakterleri yüzünden (halbuki Batı'da bu sayı otuz-kırk civarındadır) kitap basmanın başlı başına bir müşkilâtlı iş olduğu belirtildikten sonra, ilim ve fennin önündeki bu engelin kaldırılması için iki yol gösterir:

a. Harflere hareke ve işaret koymak

b. Kelimeleri, harfleri bitiştirmeden (huruf-ı munkatıa veya huruf-ı munfasıla ile) yazmak.

Okunmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir yol olmakla birlikte, matbuat sisteminde harflere hareke ve işaret koymak, zorluğa zorluk katmaktan başka bir şey değildir.

İkinci yol, yani harfleri ayrı ayrı yazmak usulü ise, açıkça ifade edilmese de, bir yönüyle aslında Latin harflerini çağrıştıran bir tekliftir. M. Paşa, Avrupalıların yazılarını sitayişle örnek verirken buna da işaret etmiş olmaktadır. Malum olduğu üzere bu ayrı ayrı yazma usulü daha sonra Enver Paşa tarafından tatbik edilmeye çalışılmış ancak, sistem Arap harflerinin karakterine ters düştüğünden genel kabul görmemiştir.

Volney'in düşüncesini destekleyen bir başka kişi de Mirza Fethali Ahundzade'dir. O da İslâm dünyasındaki geri kalmışlığın tek sebebini okur yazar sayısının azlığında görmüş, bu azlığın sebebi olarak da kullanılan Arap harflerini göstermiştir.112 Ahundzade, Münif Paşa'nın konferansından kısa bir zaman sonra (on dört ay sonra) Tiflis'ten İstanbul'a gelerek (1863) konuyla ilgili tasarısını Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'ya (1815-1869) vermiş, Paşa da bunu müzakere edilmek üzere Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'ye göndermiştir. Burada esas olarak Arap harflerinin noktalarının kaldırılması ve yerine başka işaretlerin kullanılması önerilmekteydi. Bu teklifler mecliste görüşüldükten sonra, harf ıslahı ve değişikliği esas olarak uygun bulunmakla beraber uygulamada doğuracağı zorluklar sebebiyle kabul görmemiştir.

Namık Kemal alfabe ve imlâ konularında devrinin anlayışına göre daha ilmî yaklaşımlarda bulunur ve alfabenin değiştirilmesini isteyenlere karşı politik amaçlar taşımayan nitelikli cevaplar verir.113 Münif Paşa, Ahundzade ve Melkom Han'ın imlâ ve alfabe ile ilgili tekliflerine Namık Kemal Londra'dan Hürriyet gazetesindeki yazısında (23 Ağustos 1286/1869, sy. 69)114 cevap verir. Burada imlâdaki zorluk kabul edilmekle beraber harfler değişirse altı asırdan bu yana yazılan kitaplardan yararlanma imkânı kalmayacağı ve yenisinin de öğrenilmesi için zahmet çekileceği vurgulanmaktadır. Kısaca alfabe sisteminin değiştirilmesi fikrinde olmadığını ifade eder.115 Bazı aydınların ileri sürdüğü, mevcut alfabenin Osmanlı toplumunun geri kalmasına yol açan bir sebep olarak gösterilmesini de abes bulur. Ona göre, imlâsı en karışık bir milletin bir ferdiyle en kolay imlâya sahip bir milletin ferdi arasında okuma yazmayı öğrenme açısından bir fark yoktur.

Terakkî gazetesi yazarı Hayreddin "Ma'ârif-i Umûmiyye" başlıklı yazısında (Terakkî, 21 Rabiülahır 1286/31 Temmuz 1869) maarif konusun harflerden ayrı düşünülemeyeceğini, bunun Kur'an harfleri olduğu için nazik bir konu olduğunu, uzun zamandır kullanılan bu harfleri Türklerin bırakmak istemeyeceklerini, ancak bu harfler değiştirilmedikçe Osmanlı toplumunun ilerleyemeyeceğini, Kur'an harflerinin bırakılıp diğer alanlar için daha kolay bir usulün bulunabileceğini, değiştirilemezse dahi daha basit öğretilebilir bir şekle sokulmasının da yeterli olabileceğini ifade eder. Bu görüşlere Şûrâ-yı Devlet üyesi olan Ebuzziya Tevfik aynı gazetede üç sayı süren yazılarında karşılık verir. Bunlar özetle şöyledir: 116

a. Toplumun eğitim öğretimde geri kalmasının sebebi harfler değil öğretim sistemidir. Frenklerin ileri gitmeleri de eğitim sistemlerinin düzgün olmasındandır.

b. Aslında bütün dünyayı aydınlatan bilgi ışığının kaynağı, kullandığımız harflerle oluşturduğumuz kültürümüzdür.

c. Harflerin değişmesi insanımızı şimdiye kadar yazılan kitaplardan mahrum bırakır. Bin yıllık eserleri yeni yazıya aktarmak gerekir ki bunun da imkânı yoktur. Kur'an için başka, öteki bilimler için başka harf kullanılırsa bu, bir dili beceremeyen adama iki dil öğretmeye kalkışmak gibi olur.

Bundan sonra, tartışmalar çeşitli aralıklarla ve çeşitli dozlarda hep sürüp gitmiştir. Harf inkılâbına kadar devam eden tartışmaların taraflarını ve fikirlerini teker teker sayıp değerlendirmek bu yazı çerçevesinde mümkün değildir. Ancak şunu belirtelim ki II. Meşrutiyet'e (1908) kadar tartışmalardaki hakim olan fikir, harflerin okuma ve yazmada karışıklığa yol açan aksaklıklarını giderecek şekilde ıslah edilmesi düşüncesi üzerinde odaklaşmıştır. Yabancı bir alfabenin (Latin, Latin-İslav, Ermeni) kullanılmasını teklif eden fikirler ise ikinci derecede kalmışlardır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra oluşan hürriyet ortamı alfabe tartışmalarını da hızlandırmış, bu konuda makale ve eserler yayımlanmıştır.117 Tartışmalardaki fikrî ağırlık ise kullanılmakta olan Arap asıllı alfabenin ıslahı ve Lâtin alfabesinin kabul edilip edilmemesi yönünde olmuştur.118

Başından beri alfabe konusundaki fikirleri kaba hatlarıyla şu şeklide sınıflandırabiliriz:

A. Mevcut alfabeyi kullanmaya devam etmek.

B. Arap alfabesini bırakarak başka bir alfabe kullanmak.

C. Arap ve Lâtin alfabelerini kullanmayarak tamamen yeni ve modern bir alfabe oluşturmak. Bu fikrin savunucusu: Dr. İsmail Şükrü.

Bunlardan farklı alfabe kullanmayı teklif edenler değişik alfabeler önermişlerdir:

1. İslâmiyet'ten önceki Türk yazılarından birini, Göktürk veya Uygur yazısını kullanmak: Pek savunucusu olmayan bu fikir A. H. Mustafa adlı birisi tarafından teklif edilmiştir.119

2. Ermeni harflerini kullanmak. Bu konuda A. Midhat Efendi Ermeni harflerinin zenginliğinden söz etmiş, alınıp alınmaması hususunda bir fikir ortaya koymamıştır. Bunu isteyen sadece Macid Paşa olmuştur.

3. Latin harflerini kabul etmek. Genellikle Batı'da eğitim görmüş kimselerin ortaya koydukları görüştür. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra en çok benimsenmiş fikir buydu. Savunucuları: Hayreddin Bey, Hüseyin Cahid (Yalçın), Falih Rıfkı (Atay), İbrahim Necmi (Dilmen), Yakup Kadri (Karaoğmanoğlu), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Celal Nuri (İleri), İsmet İnönü, Şükrü Saraçoğlu, Cenap Şehabeddin, Mustafa Şekip (Tunç), Abdullah Cevdet, Dr. İbrahim Temo, Necip Asım (Yazıksız), Mahmut Esat (Bozkurt), Ahmed Cevad (Emre), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Reşid Galip, Mehmet Ali Aynî vb.

Arap asıllı mevcut alfabeyi kullanmaya devam edelim diyenler de fikir birliği içinde değildirler:

a. Harfleri olduğu gibi yazmaya devam etmek gerektiğini söyleyenler: Necip Asım, Kazım Karabekir, İbrahim Alaeddin (Gövsa), Veled Çelebi (İzbudak), Avram Galanti, Ali Ekrem (Bolayır), İbrahim Necmi (Dilmen), Halid Ziya (Uşaklıgil), Fuad Köprülü, Zeki Velidi (Togan) vb. kimseler.

b. Islâh etmek gerektiğini söyleyenler: Bu da birkaç türlü gerçekleştirilmelidir:

1. İşaret ve imlâ harfleri eklemek, harf almak veya atmak yoluyla düzeltmek. A. Cevdet Paşa, İsmail Subhi, Yanyalı Ali Rıza, Hüseyin Kazım Kadri, Mısırlı Mehmed Hasan Efendi, Ahmet Midhat Efendi; ayrıca Veled Çelebi ve Avram Galanti bu fikri de savunmuşlardır.

2. Harfleri birleştirmeden ayrı yazmak. Bu düşünceyi bizde ilk ortaya atan Münif Efendi'dir (Paşa). Diğerleri: Yenişehirli Avni, Milaslı Dr. İsmali Hakkı, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Cihangirli M. Şinasi, Celal Sahir, Ali Nusret ve Enver Paşa.120

3. Avrupalılar gibi soldan sağa yazmak. Bu görüşün temsilcisi ise Hoca Tahsin Efendi'dir.

4. Harflerin karakterini değiştirmek. Ahmet Hikmet, Celal Esad, Ali Kenan vb.

Alfabe ve yazı konularındaki fikirler, genel olarak söz konusu ettiğimiz bu anlayışlar etrafında ortaya konmuş ve tartışmalar daha çok Arap harflerinin devamını isteyenlerle bunların kaldırılarak Latin harflerinin kabul edilmesini savunanlar arasında cereyan etmiştir. Konu ile ilgili kitap ve makale

olarak pek çok araştırma ve inceleme yazısı yayımlanmış durumdadır. Gerektiğinde bunlara bakılabilir.121

Alfabe ve yazı konularında, daha çok ilmî ortamlarda yürütülen bu tartışmalar bir taraftan devam ederken bu önemli konuda, Mustafa Kemal Atatürk de, daha gençlik yıllarında ülkesinin ve mensubu bulunduğu cemiyetin kültürel geleceği ile ilgili planlar yapmaktaydı. Harp Okulu yıllarında öğrenciler arasında milleti ve ülkeyi çağdaş ülkeler seviyesine çıkarmak için programlar üzerinde tartışmalara katılıyordu.

Şu ifadeler bize onun bu konudaki tarzını gösterir:

"Eğer ben size bu meseleyi ancak son senelerde düşündüm dersem, sakın inanmayınız. Ben ta çocukluğumdan beri bu davayı düşünmüş bir adamım."122

Doğu toplumları karşısında Batı toplumlarının göz kamaştırıcı gelişmişliği, Atatürk'ün, diğer alanlarda olduğu gibi Lâtin alfabesine ilgisinin artırmasında da belli ki önemli rol oynamıştı.

Daha 1907 yılında, İvan Manolof'a (Bulgar Türkoloğu) Türkiye'nin geleceği hakkındaki fikirlerini açıklarken şöyle söylemişti:

"Bir gün gelecek, hayal zannettiğiniz bütün bu inkılâpları başaracağım. Mensup olduğum millet bana inanacaktır. (…) Bu millet gerçeği görünce arkasından tereddütsüz yürür. Dava uğrunda ölmesini bilir. Saltanat yıkılmalıdır. (…) Din ve devlet birbirinden ayrılmalı, doğu medeniyetinden benliğimizi sıyırarak batı medeniyetine aktarmalıyız. Kadın ve erkek arasındaki farklar silinerek yeni bir sosyal nizam kurmalıyız. Batı medeniyetine girebilmemize engel olan yazıyı atarak Latin kökünden bir alfabe seçmeli, kılık kıyafetimize kadar her şeyimizle Batılılara uymalıyız. Emin olunuz ki bunların hepsi bir gün olacaktır."123

Sofya'da bulunduğu sırada (13 Mayıs 1914) İstanbul'daki bir tanıdığına124 Fransızca125 ve Latin harfli Türkçe126 mektuplar yazmıştır.

1916 yılında kendisine gösterilen Gy. Németh'in Turkische grammatik adlı kitabındaki127 Arap harfleriyle alınan parçaların Latin harfleriyle ve fakat Yunan alfabesine dayanan karşılıklarını görünce, Türkçe için düşünülen alfabenin böyle harflerin üzerine konan işaret külfetinden ve yabancı izlerden uzak olacağını belirtmiştir.128

Bu açıklama, Atatürk'ün gelecekteki Türk alfabesinin özelliklerini daha bu yıllarda düşünmeye başladığını gösteren önemli bir delildir.

Yine 7-8 Temmuz 1919 gecesi Mazhar Müfit Bey'e yapmayı planladığı işlerle ilgili tutturduğu ve gizli kalmasını istediği notta "Latin harfleri kabul edilecek."129 diye de yazılmıştır.

1922 yılının Haziran ayında Halide Edip ile Adnan Bey'e Türkiye'nin geleceğinden, Batılılaşmasından bahsederken Latin harflerinin kabul edilmesinin mümkün olduğundan da söz açmış, bunun için sıkı tedbirler almak gerektiğini söylemişti.

Ve nihayet, alfabe tartışmalarının olgunlaştığını düşündüğü hissedilen 1927 yılında, bir vesileyle Türkiye'de bulunan ve kısa zamanda Türkçe öğreneceğini söyleyen Amerikalı Avukat Mr. Winn'e şöyle demiştir:

"Arap harfleriyle Türkçeyi öğrenmeniz çok zordur. Bir yıl daha bekleyiniz, gelecek yıl yazı devrimi yapacak ve Latin harflerini getireceğim. Onunla Türkçeyi daha çabuk ve kolayca öğrenirsiniz."130

Atatürk'ün en çok üzerinde durduğu husus, halkın kabulünü sağlamaktı. Biliyordu ki, halk için yapılacak devrimler, yine halk tarafından benimsenmedikçe sonuçsuz kalmaya mahkumdur. Bu hususu şu şekilde ifade eder:

"Ben basit bir adamım, yani ben düşündüklerimi önce milletimin arzusunda, ihtiyaç ve iradesinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak tatbiki ile kendimi mükellef bilen bir adamım."131

Yine bir başka konuşmasında söylediği şu cümleler, onun devrimleri gerçekleştirirken toplumun sosyolojik yapısına verdiği önemi ortaya koyan sözlerdir:

"Tatbikatı bir takım safhalara ayırmak ve vekayi ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını hazırlamak ve kademe kademe yürüyerek hedefe vasıl olmaya çalışmak lâzım geliyordu."132

Devrimlerin gerçek anlamda başarıya ulaşmasında bu tarz uygulamaların büyük rolü olduğunu görürüz.

Atatürk, toplumun her kesimini ilgilendiren harf devrimi konusunda da aynı yolu takip etmiştir. Özellikle Cumhuriyet'in ilânından sonra, bulunduğu meclislerde harf meselesini gündeme getirmiş, çevresindekileri konuşturmuş, aydınlar arasında tartışılmasını sağlamıştır.

Ancak bu yıllarda Türk aydınının bütünüyle Latin alfabesine taraftar oldukları söylenemez.

Meselâ, 1926 yılında Akşam gazetesinin açtığı "Latin Harflerini Kabul Etmeli mi, Etmemeli mi?" başlıklı ankete katılan 16 kişiden sadece üç kişi olumlu cevap vermişti.133

Yine, I. İzmir İktisat Kongresi'nde bir işçi delege (İzmirli Nazmi) ile iki arkadaşı Latin harflerinin kabul edilmesini teklif eden bir önerge vermiş, ancak başkan Kâzım Karabekir Paşa "Latin harfleri İslâm birliğini bozacak" gerekçesiyle bu önergeye karşı çıkmıştı.134 1924 yılında Maarif Vekâleti'nin bütçesi görüşülürken Şükrü Saraçoğlu alfabe konusuna da değinmiş, cehaletin en önemli sebebinin Arap yazısı olduğunu söylemişti.135 Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Kılıçzade Hakkı (Kılıçoğlu) Tanin'de bu düşünceyi destekleyen yazılar yayımlamışlardı.

Ali Seydi, Cenap Şehabeddin, Avram Galanti, Abdullah Battal Taymas, Halil Halid gibi önemli isimler değişik gazetelerde yayımladıkları makalelerde kullanılmakta olan harflerin kalmasını istemekteydiler.136 Bunlardan Ali Seydi ve Avram Galanti'yi alfabe konusundan başka dilin diğer alanlarında yaptıkları çalışmalarıyla da yad etmek gerekir.137

İçtihad dergisi sahibi Abdullah Cevdet, Cumhuriyet sahibi ve baş yazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu), Milliyet ve Hakimiyet-i Milliyye gazetelerinin baş yazarı Falih Rıfkı (Atay), Tanin gazetesinin baş yazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Latin harflerini savunanların önde gelenlerindendi.138

Atatürk'ün 1927'den itibaren, özellikle harf konusuyla daha yakından ilgilendiğini görmekteyiz.139 Yazılı bir kayda rastlanmamakla beraber bunda, 1926'da Bakü'de toplanan kongrede, Türk topluluklarında Latin harflerinin kullanılması kararının çıkmış olmasının rolü olduğu düşünülebilir.140

Aslında konuyla ilgili ilk resmî teşebbüs, 26 Mart 1926'da Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in Maarif Teşkilatı'na ait kanunun görüşülmesi sırasında bir dil heyetinin kurulmasını teklif etmesi ve meclisin uygun bulmasıyla gerçekleştirilmiştir. İki gün sonra kendisine sorulan, Latin harflerinin kabul edilip edilmeyeceği sorusuna Mustafa Necati Bey, bunun bir inceleme konusu ve hükümet meselesi olduğunu bildirerek, devletin genel siyasetine uygun düştüğü takdirde benimseneceğini söylemişti.

Maarif Vekâleti bünyesinde kurulan bu özel heyet,141 bazı çalışmalarda bulunmuşsa da kabul edilebilecek özelliklerde bir alfabe hazırlayamamıştı.

Yazar ve öğretmenlerle birlikte diplomat ve siyasetçilerin de yer aldığı bir başka komisyon Mayıs 1928'de kuruldu. Tatil için İstanbul'a gelen M. Kemal Paşa, Maarif Vekili Mustafa Necati'yi İstanbul'a çağırarak yeni harfleri seçecek bir komisyonun kurulmasını emretmiş ve üyelerini de bizzat kendisi belirlemişti. M. Kemal Paşa'nın emriyle hazırlanan "Latin harflerinin incelenmesi için bir komisyonun kurulmasına izin verilmesi" hakkındaki kanun metni 20 Mayıs 1928'de Başbakanlığa sunuldu ve üç gün sonra da onaylandı. Böylece yeni bir Dil Heyeti resmen kurulmuş oldu.142

Heyet şu üç husussta çalışmalar yapacaktı:

1. Bir alfabe projesi yapmak.

2. Bir gramer projesi yapmak.

3. Uygulama sistemini tartışmak.

Yaklaşık bir aylık tartışmalı toplantılardan sonra şu ön prensiplerde fikir birliğine varıldı:

1. Çift harf bulundurulmayacak.

2. Millî bir Türk alfabesi olacak.

3. Harflerin uluslararası değerleri değiştirilmeyecek,

4. İşaretli harflere mümkün olduğu kadar az yer verilecek.

Esas alınacak Latin harflerinin hangi alfabe olması hususunda da çeşitli görüşler ortaya çıkmıştı:

1. Fransız alfabesini esas almak.

2. Bugün çeşitli dillerde yazılışları dikkate alınmadan ilk Latin alfabesini esas almak.

3. Bütün alfabeleri bir araya getirerek Türkçenin ihtiyaçlarına cevap verecek harfleri hepsinden seçmek.

4. Azerbaycan alfabesini dikkate almak.143

Bunların içinden 3. madde benimsendi ve buna göre Avrupa'da kullanılan bütün alfabeler incelendi, yeni Türk alfabesi oluşturuldu.

12 Temmuz 1928'de Yeni Türk Alfabesi projesinin tamamlandığı basın aracılığıyla duyuruldu.144

Ardından, Mustafa Kemal Paşa, çalışmaları daha yakından takip etmek ve hızlandırmak için komisyonu İstanbul'a çağırdı. Otuz altı günlük çalışmanın ardından hazırlanan kırk bir sayfalık rapor Paşa'ya takdim edildi. Raporda bu günkü harflerden başka q, w, x harfleri de bulunuyordu; ancak ğ, ö, ü harflerine yer verilmemişti.

6 Ağustos 1928'de Galatasaray Lisesi'nde Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in başkanlığında yapılan toplantıda, Mustafa Kemal Paşa'nın işaretiyle alfabe yeniden ele alındı ve bazı değişiklikler yapılarak Türkçenin seslerini karşılayabilecek duruma getirilmeye çalışıldı.

Bu çalışmalar esnasında, Arapça ve Farsça kelimelerdeki sesleri karşılamak üzere konulan harflerin çıkarılmasına karar verildi.

Çalışmalara Atatürk bizzat nezaret etti, tekliflerde bulundu.

Nihayet 4-5 Ağustos 1928 gecesi Dolmabahçe'den İsmet Paşa'ya yazdığı mektupta "Harflere son şekli vermek için komisyon üyeleriyle anlaştığını, teklif ettiği ve değiştirdiği noktaların komisyonca da uygun karşılandığını" bildirmişti.145

Böylece hazırlıklar tamamlanmış, sıra durumu kamuoyuna açıklamaya gelmişti.

Bunun için de CHP'nin 8-9 Ağustos gecesi Sarayburnu'nda düzenlediği eğlence güzel bir fırsattı.

Atatürk, eğlence ve gösterileri seyrederken eline aldığı kağıtlara Latin harfleriyle bir şeyler yazmış, ardından da memnuniyetini ortaya koyan bir konuşma yapmıştır. Sonra elindeki kağıtları Falih Rıfkı'ya vererek yüksek sesle okumasını emretti:146

"İstanbul halkının bu geceki ictimaına beni iştirak ettirdiğiniz için çok teşekkür ederim.Her zaman, her yerde olduğu gibi, bu gece burada da halk ile karşı karşıya geldiğim anda, büyük, azametli bir kuvvetin tesiri altında kaldığımı duydum.

Bu kuvvet nedir?

Türk harflerinin, Türk ictimaî heyetini teşkil eden yüksek insanların, kalp menbalarından yükselen hislerin, arzuların, heyecanların, kasdlerin bir noktada, bir hedefte, bir gayede birleşmesidir.

…….

Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyet-i ictimaiyyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısıyla, kafasıyla, bütün alem-i medeniyyetin yanında olduğunu gösterecektir."147

Böylece aylar süren çalışmalardan sonra, tasarlanan Türk alfabesi halka açıklanmış oldu.

Dil Encümeni tarafından tespit edilmiş olan ve Dolmabahçe toplantılarında uygulamaları yapılan, 29 harfli Yeni Türk Alfabesi bir kanun tasarısı hâlinde üç milletvekilinin imzasıyla 31 Ekim 1928'de meclis başkanlığına verildi ve ertesi gün, yani 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edildi, 3 Kasım 1928 günü de Resmî Gazete'de yayımlanarak resmen yürürlüğe girdi.

"Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun" adını taşıyan 11 maddelik bu kanunun ilk maddesi şöyledir:

Madde 1- Şimdiye kadar yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut

cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk Harfleri) unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir.

1 Kasım 1928, Türkiye Türkleri için basit bir alfabe değişikliğinin tarihi değil, aynı zamanda, yaklaşık dokuz asırlık bir tarihî devrenin kapanarak yeni bir devrin başladığının da tarihi olmuştur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Cumhuriyet devrimleri içinde çok önemli bir yere sahip olan harf devrimi, Türk toplumunda uzun bir süre tartışıldıktan sonra belli usuller çerçevesinde gerekli hazırlıklar yapılarak uygulanmasına geçilen sistemli bir hareket özelliği taşımaktadır.

Sonuç

Yeni Türkçe, İkinci Meşrutiyet sonrası başlayan, özellikle 1910'dan itibaren yeni lisan hareketiyle başlayan ve 1932'ye kadar süren devredir. Bu devre, sadeleşme hareketinin müdahalesiz, gönüllü bir gelişme olarak süregeldiği, sanatçıların ve diğer ilgililerin çabalarında görülen tabiî bir yenileşme devresidir.

Yeni Türkçe devresinde üç farklı görüşün bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunlar "Fesahatçılar" olarak da bilinen Süleyman Nazif gibi eski ve süslü üslûba bağlı ediplerin yazmakta ısrar ettikleri "Osmanlıca", Türkçülerin temsil ettiği ve Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği "Türkçeleşmiş Türkçe" anlayışını esas alan "sade lisan", nihayet Fuat Köseraif'in öncülüğünü ettiği "Türkçede yabancı unsur bırakmayacağız, her şeyi Türkçeleştireceğiz." diyen "tasfiyecilik" akımı. Bu üç anlayış, Türkçülerin hakimiyeti altında 1932 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu yıllardan sonra Türkçe, bir devlet adamı olarak Atatürk'ün bizzat ilgisi ve müdahalesiyle "Tasfiyecilik" istikametinde gelişmeye zorlanmıştır. Yeni kurulan devlet düzeni içinde Millîleşme anlayışına katkı sağlamak için kararlı bir inkılâpçı olarak Atatürk de tasfiyecilik hareketini benimsemiş ve bu ilgisi 1935 yıllarına kadar devam etmiştir. Kendisinin birtakım tecrübelerden sonra "Dilde ve musikide inkılâp olmaz, anlaşıldı" cümlesinde ifadesini bulan dili tabiî gelişme seyrine bırakma düşüncesine rağmen dilde tasfiyecilik anlayışı, uydurmacılık hareketi hâlinde devam etmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra siyasî bir kimlik de kazanmış olan dilde tasfiyecilik anlayışına, 1928'deki harf inkılâbıyla birlikte yeni Türkiye'nin temel kültürel değişim hedeflerini gerçekleştirmekte vasıta olma görevi de yüklenmiştir.

1 Bu hususta pek çok inceleme yayımlanmıştır. Genel hususlar için şu çalışmalar yararlıdır: Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yayınları, 3. baskı, Ankara 1972, s. 24-67; Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I-II, TDK yayınları, Ankara 1995 (eserin içinde ilgili makaleler).

2 Zeynep Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I. cilt, s. 424-428.

3 Bu devrede Anadolu'da yazılan Farsça eserler için bkz.: Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Yüzyıllarda Anadolu'da Farsça Eserler", Türkiyat Mecmuası, c. 7-8, İstanbul 1945, s. 123.

4 Aşık Paşa, Garipnâme I-II, tıpkıbasım, Yayına Hazırlayan: Kemal Yavuz, TDK yayınları, 2001.

5 Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Türkçenin yayılma alanını ve durumunu etraflı biçimde konu edinen şu eser faydalıdır: Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak, editörler: François Georgeon, Paul Dumont, tercüme: Maide Selen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 424

6 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 22-23.

7 Fahir İz, Eski Türk Edebiyatında Nesir I, İstanbul 1964, V-XVII. Osmanlı Türkçesinin, söz konusu edilen üç çeşit nesir örneklerini topluca bu eserde görmek mümkündür.

8 Recaîzâde Mahmut Ekrem, Ta'lîm-i Edebiyat-ı Osmâniyye, İstanbul 1882.

9 Bu devrede yetişen şahıslar ve değerlendirmesi için bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 5. baskı, İstanbul 1982, s. 110-130.

10 Samim Kocagöz, Tanzimat'ta Dil Hareketlerine Umumî Bir Bakış, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1943, s. 5-12 (Sait Paşa, Gazeteci Lisânı, İstanbul 1327'den naklen).

11 A.e., s. 7.

12 A.e., s. 8-9 (Doktor Gâlib Ata, Tıb Fakültesi, İstanbul 1341, s. 1-3'ten naklen).

13 Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", Tanzimat, İstanbul 1940.

14 Hüsrev Hatemi-Yeşim Işıl, Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat, İşaret Yayınları, İstanbul 1989, s. 27.

15 Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, Tıbbî İlimler, İz Yayıncılık, c. 2, s. 44-104; A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, 6. basım, İstanbul 2000, s. 206-227 (Cevat İzgi'nin eserinin 1. cildi "Riyâzî İlimler"e ayrılmıştır).

16 İshak bin Murad'ın Edviye-i Müfrede, Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifa ve Teshil, Şirvanlı Mahmud'un Kemaliyye adlı eserleri sade dilli tıp eserlerine örnektirler. Bkz. Cevat İzgi, a.g.e.

17 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 104-106.

18 A.e., s. 81.

19 Münif Paşa'nın bu hususta yazdığı iki yazı "İmlâ Meselesi" başlıklarıyla 1863 yılında Mecmua-i Fünûn dergisinin aynı sayısında (nr. 14, Temmuz 1863, s. 70-74, 74-77) arka arkaya yayımlanır. Daha sonra "Harf Tartışmaları" bölümünde tekrar üzerinde durulacak bu yazıda Paşa "… hâlbuki usûl-i matlûbe üzere bulunan Avrupa yazıları bir kaç ayda pek a'lâ ta'allüm olunduğuna ve müntehîler ellerine aldıkları yazımızı siyak u sibak karinesiyle doğru okuyabilseler bile …" diyerek Latin harflerine göndermede bulunur.

20 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 180-181.

21 Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm, yayına hazırlayan: Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1940.

22 Bu eserlerin listesi ve değerlendirmesi için bkz. Agop Dilaçar, Dil, Diller ve Dilcilik, TDK yayınları, Ankara 1968.

23 Beşir Göğüş, "Türkçenin Anadili Olarak Öğretimine Tarihî Bir Bakış", TDAY Belleten 1970, Ankara 1989, s. 127.

24 İlhan Erdem, “Abdurrahman Fevzi Efendi ve Mikyâsu’l-Lisân Kıstâsu’l-Beyân İsimli Eseri”, Türk Dili, sy. 566, Şubat 1999, s. 156-162.

25 Abdullah Ramiz Paşa, Emsile-i Türkiyye, Yayına Hazırlayan: Emir İçhem İdben, TDK yayınları, Ankara 1999.

26 Hülya Argunşah, “Kayserili Doktor Mehmet Rüştü’nün Nuhbetü’l-Etfâl’i”, Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Bildiriler I, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü Yayınları, Kayseri 2001, s. 65-72.

27 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 182.

28 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 113. Bu konuda yazılmış kıraat kitaplarının listesi için bkz. Subutay Hikmet Karahasanoğlu, “Mekâtib-i İptidaiyye’de Okutulan Kırkbeş Kıraat Kitabı”, Müteferrika, Bahar 1995, sy. 5, s. 113-124.

29 Azmi Bey, Esmâ-i Türkiyyeyi Câmi’ İlk Kırâ’at Kitabı, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1309 (1893), 32 s.

30 Mehmet Fuat Köprülü, “Millî Edebiyat Cereyânının İlk Mübeşşirleri”, Edebiyat Araştırmaları, TTK. yayınları, Ankara 1986, s. 313.

31 Meselâ Ahmet Cevdet Paşa’nın Belâgat-i Osmaniyye adlı önemli eseri Hukuk öğrencileri için verilen derslerin hülâsasıdır ve Maârif Nezâreti’nin izniyle neşredilmiştir: “Mekteb-i Hukûk talebesine takrîr olunan derslerin hulâsasıdır.” Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1299 (1882).

32 Ömer Faruk Akün, “Şinasi”, İslâm Ansiklopedisi, MEB yayınları.

33 Hüseyin Seçmen, Şinasi, TDK. Yayınları, Ankara 1972, s. 26-38.

34 Samim Kocagöz, a.g.e., s. 15.

35 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, s. 520.

36 A.e., s. 513.

37 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan vd., İ.Ü. Edebiyatı Fakültesi yayınları, İstanbul 1978, s. 189-190.

38 Namık Kemal, Bahâr-ı Dâniş Tercümesi, İstanbul 1308 (1890).

39 Mehmet Fuat Köprülü, a.g.m., s. 306.

40 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 400.

41 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, s. 45-49.

42 A.e., s. 50-74.

43 Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 5. baskı, İstanbul 1982, s. 455, 457.

44 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan vd., İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 70-74.

45 A.e., s. 71.

46 A.e., s. 72.

47 1288/1871 yılında Basiret gazetesinin değişik nüshalarında çıkan bu yazılardan örnekler için bkz. Agah Sırrı Levend, a.g.e., s. 122-129.

48 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 129.

49 Ahmet Mithat, Medrese-i Süleymaniyye Rehnümâ-yı Muallimîn, İstanbul 1305.

50 A.mlf., Tercüman-ı Hakikat, 28 Haziran 1888, sy. 3007.

51 Abdullah Uçman, “Ali Suâvi”, DİA, c. 2, s. 447, st. 3.

52 A.m, s. 446, st. 1.

53 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, a.g.e., s. 506-524.

54 A.e., s. 511.

55 Ali Suâvi bu yazısında, döneminde canlı bir münakaşa konusu olan Türk harflerinin ıslahı meselesine de temas eder. Fransız alfabesiyle karşılaştırma yaparak harflerin değiştirilmesini savunanlara karşı çıkar ancak ıslahına taraftardır. Bu konu üzerinde “Harf Değişikliği” bahsinde durulacaktır.

56 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 475.

57 A.e., s. 497.

58 Samim Kocagöz, a.g.e., s. 26.

59 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 604-605.

60 Muallim Naci, İntikâd, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1304, s. 90.

61 A.e, s. 48.

62 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, s. 159.

63 Daha geniş bilgi için bkz.: Fevziye Abdullah Tansel, “Ahmet Vefik Paşa II”, Belleten, c. XXVIII, sy. 109, s. 134-135; Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, DİA, c. 2, s. 150.

64 A.m., s. 150, st. 2.

65 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Türk Kültür Yayını, 5. baskı, İstanbul (t. siz), s. 8-10.

66 Recaîzâde Mahmut Ekrem, Ta’lîm-i Edebiyat-ı Osmâniyye, İstanbul 1882.

67 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 12.

68 A.e., s. 10.

69 Ömer Faruk Akün, Türk Dili Karşısında Türk Münevveri, Kubbealtı Neşriyatı, 2. baskı, İstanbul 1988, s. 10-11.

70 Mehmet Fuat Köprülü, a.g.m., s. 313.

71 Ömer Faruk Akün, “Hayâtı, Hizmetleri ve Eserleri ile Şemseddin Sâmi”, Kâmûs-ı Türkî, tıpkıbasım, Enderun Yayınevi, İstanbul; A.mlf., Şemseddin Sâmi, İA, MEB yayınları.

72 Ömer Faruk Akün, a.g.m.

73 İsmail Parlatır, Tevfik Fikret Dil ve Edebiyat Yazıları, TDK. Yayınları, Ankara 1993, s. 23-26.

74 A.e., s. 120-124.

75 A.e., s. 124.

76 Sırât-ı Müstakîm, c. 4, nr. 92, 1326 (1909), s. 237-238.

77 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 219.

78 A.e., s. 235-236.

79 A.e., s. 305.

80 A.e., s. 209.

81 A.e., s. 212-216.

82 Hüseyin Çelik, Genç Kalemler Mecmuası Üzerinde Bir Araştırma, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1995, s. 129-131.

83 A.e., s. 130.

84 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 264-270.

85 A.e., s. 272-299.

86 A.e., s. 301.

87 A.e., s. 305.

88 Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Sadeleşme ve Gelişme Evreleri, TDK. Yayınları, 3. baskı, Ankara 1972, s. 306.

89 Sebilü'r-Reşâd, c. 8-1, nr 183, 1327 (1912), s. 9-10.

90 Yusuf Ziya Öksüz, Türkçenin Sadeleşme Tarihi-Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi, (Doçentlik Tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1981 (Baskı: TDK. Yayınları, Ankara 1995); Hüseyin Çelik, Genç Kalemler Dergisi.

91 İsimsiz çıkan bu ilk makale Ömer Seyfeddin, ikincisi ise Ziya Gökalp ve Ali Canip tarafından yazılmışlardır. Bkz. Hüseyin Çelik, a.g.e., s. 22, 38. Diğerleri "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzasıyla çıkmışlardır.

92 Genç Kalemler Dergisi, s. 39-40.

93 Sadık Tural, "Ömer Seyfeddin'in Hayatı ve Eserleri", Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 9-39.

94 Zeynep Korkmaz, "Ömer Seyfettin ve "Yeni Lisan", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, c. II, TDK. Yayınları, Ankara 1995, 66-73. (Yeni Lisan hareketine itiraz edenlerin fikirlerine bu yazıda etraflıca yer verilmiştir. Bkz. s. 71-72).

95 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 13.

96 Ali Cânip, Ömer Seyfeddin (1884-1920) Hayaı, Karakteri, İdeali ve Eserlerinden Nümûneler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1947, s. 11.

97 Ziya Gökalp, a.g.e., a.y.

98 Zeynep Korkmaz, "Ziya Gökalp'ın Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Türk Dili", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 2. cilt, TDK yayınları, Ankara 1995, s. 74-82.

99 Faruk Kadri Timurtaş, "Dil Davası ve Ziya Gökalp", Makaleler, hazırlayan: Mustafa Özkan, TDK. Yayınları, Ankara 1997, 278-304.

100 Zeynep Korkmaz, a.g.m., s. 78-79.

101 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 125-126.

102 Rekin Ertem, Elifbeden Alfabeye Türkiyede Harf ve Yazı Meselesi, Dergah Yayınları, İstanbul 1991, s. 33.

103 Meselâ Müşir Fuad Paşa (1835-1931) sekiz oğlunu Saint Josef Koleji'nde okutmuş, Hüseyin Kazım Kadri, Halit Ziya Uşaklıgil gibi pek çok şair ve yazar da böyle yabancı okullarda öğrenim görmüşlerdir.

104 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 221.

105 Vartan Paşa, a.g.e., Ermeni harfleriyle yapılan yayınlar üzerine bir çalışma: Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar", Kebikeç, sy. 4, çeviren: Hakan T Karateke, İstanbul 1996, s. 13-33 [Bu metinler üzerine bir de dil çalışması yapılmıştır: Rahime Demir, 19. Yüzyıl Ermeni Harfli Türkçe Metinlerde Çekimli Şekillerde Zaman, Görünüş ve Kiplik, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi), İstanbul 2001, s. X-73].

106 Kerovpe Limoncyan, Maşukını Katl İdemeyen Kız, Dram (5 perde), Civelekyan Matbaası, Dersaadet 1887. [Bu eser yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur: Ebru Gölpınar, Ermeni Harfli Türkçe Bir Dram (Maşukını Katl İdemeyen Kız) Üzerine Metin İncelemesi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001].

107 Sabri Koz, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca", Müteferrika, sy. 2, İstanbul 1994.

108 Bilâl N. Şimşir, Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe, TTK. Yayınları, Ankara 1991.

109 Bakü Kongresi'nde (26 Şubat-6 Mart 1926) alınan kararlardan biri şöyledir: "Ba'demâ ilmî ıstılahlar için Fars veya Arap lügatlari değil, münhasıran Avrupaî tabirler istimal edilecektir. Bu maksatla, Türk cumhuriyetinde ilmî ıstılahların tanzimi için birer ıstılah encümeni tesis edilecektir. " Halk gazetesi, 20 Mart 1926. nr. 111.

Bu kongreye Türkiye'den Prof. Dr. M. Fuat Köprülü ve İstanbul Tıp Fakültesi hocalarından Hüseyinzade Ali Bey katılmış, Köprülü Fuzuli ile ilgili bir tebliğ sunmuştur. Dil oturumlarına katılan ise Ali Bey'di. Geniş bilgi için bkz: Bilâl N. Şimşir, a.g.e. s. 16-17.

110 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, a.g.e., s. 201-206.

111 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 259.

112 1869'da, Namık Kemal ile alfabe tartışmalarına katılan ve İran'ın İstanbul elçisi olduğu söylenen Melkom Han da benzer görüşleri ileri sürmektedir. Eğitim ve öğretimin bozukluğu hususunda N. Kemal gibi düşündüğünü belirttikten sonra, alfabe konusunda da, İslâm ülkelerindeki her türlü fenalığın sebebi olarak Arap harflerini göstermiştir. Geniş bilgi için bkz.: Muhammet Erat, Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 32-49.

113 Fikret Turan, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmlâsı ve Alfabesi Üzerine Yapılan Tartışmalar ve Namık Kemal", Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri, D.A.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Gazimagusa 1998, s. 171-180.

114 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 158.

115 Kazım Yetiş, Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, s. 31.

116 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., s. 158-159.

117 Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey'in görüşleri istikametinde 22 Kanunisani 1327 (4 Şubat 1911) tarihinde kurulmuş olan Ta'mîm-i Ma'ârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti hakkında bilgi ve tartışmalar için bkz.: Muhammet Erat, a.g.e., s. 76-124.

118 Bunda, kırk yıllık bocalama devresinden sonra Arnavutların 1908'de Latin harflerini kabul etmeleri de elbette ki rol oynamış, adeta bir örnek teşkil etmiştir.

119 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 541.

120 Bu düşünceyi savunan dışarıdan kimseler ise şunlar: Mirza Fethali Ahundzade, Melkon Han, N. Haritanof, İmad Nogaybek, Abdurrahman Burnaşoğlu, Abdullah Alpar, Hadi Maksudi, Mehmed İdris, Alimcan Şeref, M. Şakir.

121 Agâh Sırrı Levend, a.g.e., M. Şakir Ülkütaşır, Atatürk ve Harf Devrimi, TDK. Yayınları, 1991, 2. baskı. Kitabın sonunda, harf devrimi üzerine yazılmış başlıca kitap ve makalelerin bir listesi de verilmiştir. Bunlara ek olarak Rekin Ertem, a.g.e., Harf Devriminin 50. yılı sempozyumu, TTK yayınları, Ankara 1991 (Harf ve yazının, harf devriminin eşitli yönlerini ele alan 19 konuşma metni).

122 Ahmet Cevad Emre, İki Neslin Tarihi, İstanbul 1960, s. 316.

123 Arif Necip Kaskatı (Manolof'tan nakleden), Cumhuriyet, 19 Ağustos 1948.

124 Silah arkadaşı Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey'in İtalyan asıllı dul eşi Madam Corinne.

125 Bu mektup Fransız imlâsıyla yazılmış. Milliyet, 21 kasım 1954-6 Aralık 1854.

126 Lord Kinross, Atatürk, İstanbul 1978, s. 106.

127 Bu kitap, Osmanlı ordusundaki Almanlar için yazılmış ve Agop Dilaçar vasıtasıyla Atatürk'e gösterilmişti.

128 Agop Dilaçar, "Alfabemizin 30. Yıldönümü", Türk Dili, c. 8, s. 83, 1958.

129 Mazhar Müfit Koçer, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I., Ankara 1966, s. 131.

130 Rekin Ertem, a.g.e., s. 178.

131 Ahmet Cevad Emre, İki Neslin Tarihi, İstanbul 1960, s. 316.

132 Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara 1969, s. 42.

133 Türk Tarih Kurumunca Düzenlenen Yazı Devriminin 50. Yılı sergisi, TTK, Ankara 1979.

Lehinde: Dr. Abdullah Cevdet: "Arap harfleri Türkçenin gelişmesine engel olmuştur. On beş sene evvel: Bu harfleri atmadıkça Türk için gerçek kurtuluş yolu açılmayacaktır demiştim."

Aleyhinde: Hüseyin Suat (Yalçın) Latin harfleriyle okumakta müşkilât çekeceğiz, şimdiki harflerimizle yazılmış bir mektubu Latin harfleriyle yazmak ve okumak istersek hemen hemen üç misli vakit kaybedeceğiz."

Necip Asım (Yazıksız): Taraftar değilim, çünkü otuz asırlık kütüphanemize veda etmek gerekecek."

Avram Galanti (Bodrumlu): "Şimdiki harflerimizin kalmasında siyasî mecburiyet de vardır."

Veled Çelebi (İzbudak): "Latince sesli ve sessiz harfler bizim dilimizi anlatmaya yeterli değildir."

Halid Ziya Uşaklıgil: "Memleketin resmî ve ilmî hayatında Latin harflerinin yeri yoktur."

134 Kâzım Karabekir Paşa, gazetelere demeç vererek bu konudaki düşüncelerini kamuoyuna açıkladı ve daha sonra bu görüşlerini "Latin Harflerini Kabul Edemeyiz" başlığı altında Hakimiyet-i Milliyye (daha sonra da Ulus) gazetesinde (5 Mart 1923) yayımladı.

135 Sami N. Özerdim, Yazı Devriminin Öykusü, TDK. Yayınları, 2. baskı, Ankara 1978, s. 20.

136 Bunlar Latin Harflerini Kabul Edemeyiz (Kazım Karabekir Paşa, 5 Mart 1923), Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir? (Ali Seydi, İstanbul 1924), Arap Harfleri Terakkimize Mani Değildir (Avram Galanti, İstanbul 1927) gibi adlarda müstakil kitaplar da yazmışlardır.

137 Bu iki bilim adamının eserlerinin listesi ve tanıtımı için bkz. Mustafa Uzun, "Ali Seydi", DİA, c. 2, s. 442-445; Albert Kalderon, "Abraham Galante Bio-Bibliyografyası", Müteferrika, sy. 5, İstanbul 1995, s. 43-58.

138 M. Şakir Ülkütaşır, a.g.e., s. 56.

139 "1927 sonbaharında Belgrat Elçiliği'nden Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne geldiğimde, Atatürk'ü devlet işlerine ilâveten, harf devrimi ile ilgili buldum. Ve doğal olarak ben de resmî görevimin dışında bütün zamanımı bu işe hasrettim. Atatürk'ün çalışma tarzını bilenler, O'nun bir devrim konusunu ele alınca nasıl zaman kavramını bir yana iterek, durup dinlenmeden, gece ve

gündüz o konu ile uğraştığını hatırlarlar.” Hikmet Bayur, “Cumhuriyet Devrinde Atatürk’ün Önderliğinde Harf Devrimi”, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK. Yayınları, 1. baskı, Ankara 1981, s. 75-78.

140 Hasan Eren, “Yazıda Birlik”, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK. Yayınları, 1. baskı 1981, s. 85-89.

141 Dil Heyeti, Harf Heyeti, Alfabe Heyeti (Encümeni) gibi çeşitli adlarla anılan bu komisyon, sonradan kurulan (12 Temmuz 1932) Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin (sonradan Türk Dil Kurumu) çekirdeği sayılır.

142 Bu heyette şu kimseler bulunuyordu: Bolu Mebusu Falih Rıfkı (Atay), Manisa Mebusu Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Afyon Mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dil Kürsüsü Öğretmeni Ragıp Hulusi (Özdem), aynı fakültenin eski dil öğretmeni Ahmet Cevat (Emre), Galatasaray Lisesi edebiyat öğretmeni Fazıl Ahmet (Aykaç), Hariciyeci İbrahim Grandi, Maarif Vekaleti Talim Terbiye Dairesi Reisi Mehmed Emin (Erişirgil), aynı dairenin üyesi Mehmed İhsan (Sungu).

143 Falih Rıfkı, Milliyet, 22. 9. 1928. (R. Ertem, s. 217).

144 Anadolu Ajansı, Milliyet, 13. 7. 1928. Bu alfabeyi kesin alfabe zannedip Vakit gazetesi de yayımlamıştı. Milliyet, 17. 7. 1928.

145 Sadi Borak, Atatürk’ün Özel Mektupları, İstanbul 1970, s. 170-171.

146 Afet İnan, “Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi”, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK Yayınları, 1. baskı, Ankara 1981, s. 79-83.

147 Nimet Unan Arsan, Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, c. II, Ankara 1952, s. 253-256; Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1969, s. 442; M. German, Harf İnkılâbı, İstanbul 1938, s. 23.

Yenileşme Devri Türkçesi Üzerine Çalışmalar / Yrd. Doç. Dr. Şahin Baranoğlu [s.131-138]

Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bu çalışmada resmen 1839'da, ancak gerçekte çok önceden başlamış bulunan ve hâlen yaşamakta olduğumuz yenileşme devri Türkçesi ele alınacaktır.

1. Dil

Göstergelerden oluşan dilde varlıklar dünyasının karşılığı, sözler dünyasıdır. Varlığı algılayış biçimimiz olan sözlerle geçekleşen dil ise, bir niteleme düzlemidir ve nitelemenin de en belirgin özelliği izafiyettir. Bu izafiyet, dili kullananın dünyaya baktığı pencerelerden kaynaklanır; göçebe Türk için sevgilinin mecaz dünyasındaki karşılığı keklik veya suna iken, yerleşik medeniyette servidir. İşte dili tanımak, bu izafiyet çerçevesinde tanımlanan insanı tanımak demektir; yenileşme dönemlerinde bu amaç, sözlerin çağrışımlarındaki değişmeler sebebiyle imkânsızlık özelliğine bürünmektedir. Yunus Emre veya bir Budist Uygur'un ölçüleriyle Deli Dumrul'un ölçüleri arasındaki fark, dildeki niteleme ve mecazlaştırmaların çehresini değiştirmektedir.

Eski dünya dilciliğinde varlık ile söz aynıdır. Eflâtun'un "Aya ay demek, ayın aylığını bozar." gibi cümleleriyle ara sıra yönünü değiştirir gibi olsa da, dilcilik çalışmalarının bu özelliği, Jacop Grimm (1785-1863) gibi dilciler tarafından Hint-Avrupa Dilleri Ailesi'nin tespit edilmesine kadar pek değişmemiştir.

XIX. asırda Ferdinand de Saussure tarafından temelleri atılan yapısalcı dil görüşü, varlık ile sözü ayırmıştır. Charles Morris, bu kavramlara göstergeyi de ekler ve böylece gösteren, gösterilen ve göstergeden ibaret olan meşhur dil bilimi üçgeni oluşur. Bu üçgenin Doğu belâgatindeki adı delâlettir. Yunanca mide ağrısı anlamlı semion kökünden gelen semiotics ise, günümüzün bütün bilimleri kapsayan gösterge bilimidir.

Batı ve Doğu'da güzel ifadenin sırlarının araştırılması amacıyla doğup son iki asırda bu şekilde gelişen ve artık gösterge biliminin bir alt şubesi olarak değişik bilim dalları hâlinde ele alınan dil biliminin günümüzdeki yaklaşımlarından en önemlisi de, dilin bir insan üretimi olduğunu savunan ve dönüşümcü üretimsel dil bilimi olarak adlandırılan akımdır. Dünya dilciliğinin tarihî gelişimi kısaca bu şekildedir: Varlık-söz aynılığı, sonra varlık-söz farklılığı ve en sonuncusu, dilin bir insan üretimi olduğu.

Eflâtun'un yukarıdaki ifadesi, söz ile varlığın bire bir örtüşmediğinin asırlar öncesinden bilindiğinin işaretidir. Bu sadece dilcilik bakımından değil, teori zemininde de böyledir. Aristoteles'in görüşleriyle1 Fuzulî'nin Türkçe Divanı'nın ön sözündeki ifadeleri yahut modern edebiyat teorileri çok farklı değildir. İslâm'ın ilk yıllarında pek çok Batı kaynağı Arapçaya tercüme edilmiş ve daha sonra pek çok Doğu kaynağı da, daha çok İspanya'dan Avrupa'ya yayılmıştır. Meselâ İbni Sina ile Farabî'nin töz-ilinek anlayışlarındaki farklılık,2 Yunan felsefesindeki ideler ve görüntüler dünyasının

yorumlanmasından başka bir şey değildir. Fark, dilciliğin meselelerinde değil iki ayrı kültürün terim kadrosu ile bakış açılarında yoğunlaşmaktadır.

Yenileşme devri dilcileri, Batı ve Doğu dillerinden en az birkaçını bildikleri hâlde, dünya düşünce tarihinin dilleri doğrudan etkileyen konularını, Türkçe açısından çok değişik mecralara sürüklemişlerdir. Bu sebeple çoğu dil tartışması da, kelimelerin imlâ özellikleri veya alınma kelimelerin alındıkları dil ile Türkçedeki kullanımlarında gözlenen anlam farklılıkları gibi konulara yönelmiştir. Bunda, Türkçenin, Arapçanın ve Batı dillerinin her birinin ayrı dil ailelerine mensup olmasının da etkisi olmuştur.3

Her şeye rağmen, aynı bilgileri iki ayrı adresin referanslarıyla veren yenileşme devri eserlerindeki görüşler, hem teori hem gramer zemininde yol gösterici özelliktedir.

2. Türkçe

2.1. Yenileşme Devri Altayistik

Çalışmaları

Altayistik, söz konusu dönemde, dilciliğimizi besleyen ve Cumhuriyet'in kültür temellerini oluşturan başlıca faktörlerden biridir. Sümerbank veya Etibank gibi adlardan Türk Dil Kurumu'na ve özleştirmecilik hareketine kadar pek çok gelişme, 1893'te Orhun Abideleri'nin okunmasıyla bambaşka bir şekil alan Altayistik çalışmaları çerçevesinde şekillenecek yeni bir millî hayatın kurulması içindi. Özellikle 1930'lu yıllardan sonra yurt dışı eğitimi almış dilcilerin Türkiye'deki üniversitelerde görevlendirilmesi gibi Atatürk'ün önderliğindeki gayretler, bu amaca yönelikti.4

XIII. asırda Cüveynî, Cihangûşa'da Orhun Abideleri'nden bahseder. Yıldırım Bayezit'e esir düşen Alman Hans Schiltberger'in 31 yıllık esaret yıllarını anlattığı Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427) Altayistik biliminin ilk eseri olarak bilinmektedir.5 Bu eser ve benzerlerindeki tespitler, tabi ki modern metotlarla varılan sonuçlar değil, söz konusu bölge halklarının benzer dilleri konuştuğu şeklindeki değerlendirmelerdir. Böyle değerlendirmeleri kendi edebî ürünlerimizde de çok erken zamanlarda görmek mümkündür. Süheyl ü Nevbahâr'daki Ki Tat u Mogal ide şâbâş u çâ 6 mısraında Moğol, her şeye rağmen yabancıdan ayrı sayılarak Altayistik biliminin sonuçları sezdirilmektedir.

XIX. asırda yoğunlaşan Altayistik çalışmaları, söz konusu bilgilerin ilmî olarak ispatlanması gayretleridir. W. Schoot, 1836'da Altay dillerini ilk kez mukayeseli olarak işlediği Tatar Dilleri Üzerine Bir Deneme'yi ve 1843'te de Çuvaş dili üzerine hazırladığı doktora tezini tamamlar. Bu çalışmalarıyla Schoot, Bopp'un Hint-Avrupa dilciliği için yaptığını, Altayistik için yapar; rotatizm ve lambatizm gibi ses denkliklerini o kurmuştur. Bu denkliklerin kurulmasıyla Ural-Altay Dilleri Ailesi, daha o zaman şekillenmişti.

XX. yüzyıla girerken, Hint-Avrupa merkezli dünya dilciliğinin ileri sürdüğü, akraba olan diller arasında mutlaka bulunması gerekli şartlar7 yüzünden, Altayistik'i kurmak amaçlı çalışmalar, âdeta

kurulamayacağının belgesi sayıldı. Bu dillerin coğrafî nedenlerle mi benzeştikleri veya alt katman-üst katman ilişkilerinin mi etkili olduğu, yoksa bu benzerliğin bir alıntı meselesi mi olduğu, hatta tam bir tesadüf ile mi karşı karşıya bulunulduğu yıllarca tartışıldı.8 Hâlbuki, bu diller arasındaki ses denklikleri, şu iki gerçeği çoktan ortaya koymuştu: İlki, diller arasındaki en zor alıntının yapı alıntısı olması ve bu yüzden dillerde yapı alıntılarının nadir görülmesidir. Türkçede alıntı cümle, sadece ki'li birleşik cümledir ve kelimeyi aşan alıntılar, duş almak ya da Otel Kemâl gibi, dil yanlışı sayılan birkaç yapıdır; söz konusu dillerde ise, ortak kelime az da olsa yapı aynıdır.

İkincisi ise, alıntı kelimelerdir. Dilin kendi kelimeleriyle alıntılar arasındaki fark, alıntıların ses değişimine kapalı olmalarıdır. Eğer Ural-Altay'a mensup dillerdeki ortak kelimeler alıntı olsaydı, bulundukları dillerde donmuş olmaları gerekirdi. Hâlbuki bu dillerde, rotatizm gibi ses denklikleri kelimelerden başka eklerde de görülür.9

XX. asrın başında Ural-Altay Dilleri Ailesi kurulmuşken10 bu yüzyıl, gereksiz tartışmalarla geçmiştir. Ali Karamanlıoğlu, bu konuda şunları söyler: "Türk dili, değişik görüşlere rağmen, bugün dünya dilleri arasında genellikle Ural-Altay ailesine bağlı bir dil sayılır. Ancak bu bağlantı meselâ bir Hint-Avrupa dilleri arasındaki kadar kesin değildir ve son araştırmalarda bile aksi iddia edilebilmektedir. Bu mesele, milletimizin aslı hakkındaki nazariyeler ile de yakından ilgilidir."11

Yenileşme devri dilciliğimizde geniş olarak ancak PIAC (Permanent International Altaistic Conference) gibi teşkilâtların etkinlikleriyle gündeme gelen Altayistik meselesi, ülkemizde, bu konuda eserler veren Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Temir, Tuncer Gülensoy, Sabit Paylı veya Altay Dilleri Teorisi (İstanbul l983) adlı iddialı eserin sahibi olan Osman Nedim Tuna gibi bilim adamlarımızın gayretlerine rağmen lüks sayılmış gibidir. Alfabe, imlâ, terimler, dile dair kurumların yaşatılmasında ortaya çıkan görüş farklılıkları, dilciliğimizde bu konuyu ikinci plâna itmiştir.

2.2. Yenileşme Devri Türkçe

Çalışmaları

Altayistik öncesinde dünyanın çeşitli yerlerinde yapılan Türkçe çalışmaları, yenileşme devri dilciliğimiz için önemlidir. 1533'te İtalya'da Filippo Argenti'nin Türkçenin kurallarını incelediği eseri, Alman Hieronymus Megiser'in 1612'de yayımladığı Türkçe gramer, 1670'te İngiltere'de W. Seaman'nın yazdığı Türkçe gramer, 1680'de Francois M. Meninski'nin yayımladığı sözlük12 ve 1787'de G. B. Todorini'nin Türk edebiyatı, dilimiz üzerine yapılan çalışmalardan ilk akla gelenlerdir.

1709 Poltava Savaşı'nda Ruslara esir düşen Strahlenberg'in Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Kısmı (1730) adlı çalışması, yine aynı yüzyılda P. S. Pallas'ın araştırma gezileri ve ondan sonra Sandor Cosoma'nın Macar kimliğini araştırmak için gerçekleştirdiği Asya gezileriyle başlayan çalışmalar ise, Altayistik biliminin gelişmesi bakımından önemlidir. 1723'te kurulan Doğu Yüksek Enstitüsü (İtalya), 1807'de Ruslarca kurulan Üniversite (Kazan), 1887'deki Doğu Dilleri Semineri (Berlin) başta olmak üzere dünyanın çeşitli şehirlerinde, yüzyıllardır Türkçe çalışmaları yapılmaktadır.

Avrupa'da XIV. yüzyılda başlayıp yenileşme döneminde Fransa'da bir bilim olarak yeniden şekillenen Türkoloji'ye dair İslâmiyet öncesindeki dil yadigârlarımız, sistemli birer çalışma örneği değil, çeşitli konularda açıklamaların yer aldığı ürünlerdir.13 Bir Türk tarafından yazılmış ilk Türkoloji eseri olarak bilinen Dîvânü Lugâti't-Türk, özellikle XIII-XIV. yüzyıllarda Mısır Kıpçakçası üzerine yapılan çalışmalar,14 XIV. yüzyıl eserlerinden Codex Cumanicus, Ali Şir Nevayî'nin Muhâkemetü'l-Lugateyn (1500) ve Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-Ulûm (1510) adlı eserleri, dil tarihimizin önemli kaynaklarıdır.

Bunlardan başka, Türkçeciliğin bir edebî hareket olarak ortaya çıktığı Türkî-i Basit akımı şairleri ile Nef'î'de de örneklerini gördüğümüz Sebk-i Hindî ve Nedim'le özdeşleşen Mahallîleşme de Türkçe açısından önemli adımlardır. Nef'î'nin Ne Hafız'ım ne Muhteşem! şeklindeki İran şairlerine karşı öz güvenini ortaya koyan tavrı olmasa, Nedim, İstanbul için Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedâdır diyemezdi. Tıpkı bilim gibi, dil hareketleri de bir üst üste koyma işidir. Kaldı ki Nef'î'nin çapı, modern şiirimizin temellerini atmakla sınırlı olmayıp, teori zemininde de dikkate değerdir: Ne bilir kadrimi erbâb-ı maânî vü beyân/Sözümü ârif-i bi'llâh eder ancak takdîr

Tanzimat Dönemi'ne gelince, Osmanlı medreselerinde belâgat eğitimi uzun süre Arapça belâgat kitapları ya da onların tercümeleri ile verilmiştir. Telhis, Mutavvel ve Muhtasar bunların ilk akla gelenleridir. Türkçede telif belâgat çalışmaları ancak XIX. asırda görülmeğe başlar. Bu gayretler de, en azından metot olarak eski belâgat kitaplarının çizgisinde olmuştur.15

Abdurrahman Fevzi Efendi, yenileşme devrinin ilk eseri olan Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân'ı 1847'de yazar.16 Daha sonraki önemli çalışmalar şunlardır: Ahmed Cevded Paşa (Medhal-i Kavâid 1851, Kavâid-i Türkiyye 1875, Belâgat-i Osmâniyye 1881, Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye 1885), Süleyman Paşa (Mebâni'l-İnşâ '2 cilt' 1871-1872, İlm-i Sarf-ı Türkî-1875), Abdurrahman Süreyyâ (Mizânü'l-Belâga 1885, Sefîne-i Belâgat 1887, Tahlîl-i Hall-i Ta'likât 1889, Ta'likât-ı Belâgat-i Osmâniyye 1889, Tahlîl-i Hal 1889),17 Selîm Sâbit (Mi'yârü'l-Kelâm 1870), Ahmed Vefik Paşa (Lehçe-i Osmânî 1876), Sait Paşa (Mîzânü'l-Edeb 1887), Muallim Nâci (Istılâhât-ı Edebiyye 1890), Câzim (Belâgat 1886), Ali Nazîma (Muhtasar Lisân-ı Osmânî 1884, Muhtıra-yı Belâgat 1890), Ahmed Hamdi (Belâgat-i Lisân-ı Osmânî 1876), İsmâil Ankaravî (Miftâhü'l-Belâga ve Mısbâhu'l-Fesâha 1867).

Bunların yanında Recaizâde Mahmûd Ekrem'in Talîm-i Edebiyât (1882) ve Menemenlizâde Tâhir'in Osmanlı Edebiyâtı (1892), Hâlid Ziyâ Uşaklıgil'in Kavâid-i Lisân-ı Türkî gibi eserleri ile Mehmed Salâhî (Kâmûs-ı Osmânî, 1897-1906), Muallim Nâcî (Lugat-ı Naci-1902), Şemseddin Sâmî (Kâmûs-ı Türkî-1901) ve Hüseyin Kâzım Kadri (Türk Lugatı, 1927-1928-1943-1945) gibi sözlükçülerimiz de yenileşme devrinin önemli dilcileri arasındadır.18

Yenileşme devrinin pek çok eseri de, varlığı bilindiği hâlde ele geçmemiş durumdadır. Tıpkı Kaşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lugâti't-Türk'te hazırladığını belirttiği Kitâbu Cevâhirü'n-Nahv fi Lugâti't-Türk adlı eseri gibi, Mîzânü'l-Belâga'nın Dîbâce'sinde haber verilen Mîzânü'l-Hitâbe'ye de kaynaklarda rastlanamamaktadır.19

Bu konudaki kaynakları sıralarken, Namık Kemal'in Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyâtı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şâmildir (Tasvîr-i Efkâr, nr. 416, 16 Rebiülâhir 1283) ve Ziya Paşa'nın Şiir ve İnşâ (Hürriyet Gazetesi, nr. 2, Cemâziyelevvel 1285) gibi makaleleri başta olmak üzere, gerek devrin gazeteleri gerekse neşredilen kitaplar vasıtasıyla, uzun süreli dil tartışmaları yapıldığını belirtelim. Türkiye'de Batılılaşmanın yeni açılan okullarla başladığı bilinir. İşte bu tartışmaların ürünü olan ilk Türkçe belâgat kitapları, Türk dilinin kurallarını belirlemek ve onu bir düzen dahilinde ele alıp incelemek, yani Türkçenin belâgatini oluşturmak amacıyla yazılmış ders kitaplarıdır.

Agâh Sırrı Levend'in Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri ve Zeynep Korkmaz'ın Atatürk ve Türk Dili Belgeler adlı eserlerinde geniş bir şekilde ele alınmış olan söz konusu dönem dilciliğimizin Cumhuriyet'ten sonraki bölümü, Atatürk'ün önderliğinde 1932'ye kadar Dil Encümeni vasıtasıyla sürdürülmüştür. Fuad Köprülü'nün 1928'de Bakü'ye gönderilişi ve Lâtin harflerinin kabulü, 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması, Atatürk'ün bu konuya verdiği önemin göstergeleridir.20

26 Eylül 1932'de, Dolmabahçe Sarayı'nda, 12 Temmuz 1932'de kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin ilk kurultayı toplanmıştır. Kurultayın toplanma günü olan 26 Eylül, Dil Bayramı olarak kutlanmaktadır.21 Kurumun adı, 1934'teki kurultayda Türk Dili Araştırma Kurumu olur ve bu kurultayda, Güneş Dil Teorisi tartışılmıştır. Kurum, 1936'daki üçüncü kurultayda, Türk Dil Kurumu adını alır. Dördüncü kurultay 1942'de ve beşincisi de 1945'te toplanır. 1948'de İstanbul Muallimler Birliği, Dil Kongresi düzenler ve büyük tartışmalar yapılır. Altıncı dil kurultayı 1949'da olur ve 1951'deki olağanüstü kurultayda Millî Eğitim Bakanı, Kurum Başkanlığından uzaklaştırılır.

Yaşayan Türkçeciler ve özleştirmeciler olarak ikiye ayrılan dilciler arasındaki kelimeler üzerinde yoğunlaşan tartışmalar22 1980'li yıllara kadar sürer. 1983'te Türk Dil Kurumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun içine alınmıştır. Bu yeni yapılanmayı benimsemeyen dilcilerimiz tarafından, Dil Derneği kurulmuştur.

Bunca çalışma ve kutlanan bayramlarla beraber ayrılmaların da yaşandığı yenileşeme devri dilciliğimizin önemle üzerinde durulması gereken bir konusu da, Türkçe kavgalarının beslediği ve bugün adına kirlenme, yozlaşma gibi doğru olmayan adlar verilen dil yanlışlarıdır. ÖSS'nin önemli soru kaynaklarından biri hâline gelen söz konusu dil durumumuzun sebeplerini özetle şöyle sınıflandırabiliriz: Kelime ve sözlerin anlamlarını bilmemek (Sanki Ramazan, nefs-i müdafa ayı değil de sefa ayı! Cürmü kadar yer yakar! sahil kenarında, nüans farkı); gereksiz söz katma (sözlük kitabı); Türkçede bulunmayan seslerin kullanımı23 (san'at, wuaww); kelime gruplarının yanlış kurulması (çocuk kazak 500 bin, üç yıl bundan önce, soru 5, sayfa 8); cümlelerin yanlış kurulması (Ben ona canım gibi bakar, sever, korurum.); imlâ farklılıkları (ön ek, ön söz, söz konusu, uluslar arası, entelektüel, lâboratuvar, doküman; Atatürk'ü sevmek, onun24/O'nun25 yolundan gitmektir); imlâ yanlışlıkları (Sıvıların hacim ölçüsü birimi litredir. Kısaca 'lt' biçiminde gösterilir.);26 Türkçeleştirme adına yapılan genellemeler (belâgat 'rhetoric' ve fesahat 'eloquence' için uz dilliklik; Meleke 'faculty' ve kabiliyet 'ability' yerine yetenek; doğru 'reel' ve hakikat 'verite' yerine gerçek); yabancı kelime hevesi (consensüs, hiper tansiyon vs.).

Anaokullarında yabancı dil öğretilmesinin tartışıldığı, ilköğretimde x, q, w harflerinin öğretildiği, alfabemize yeni harflerin eklenmesinin düşünüldüğü bu günlerde, TBMM'de iki yasa tasarısı vardır: İlki belediyelere yabancı adlı iş yerlerine daha çok vergi uygulama yetkisinin verilmesi, diğeri de Türkiye'deki eğitim kurumlarında eğitim dilinin Türkçe olması hakkındadır.

Bu imlâ ve Türkçenin korunması çabaları dışında Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi ve Türk Dünyası Dil ve Edebiyatları Dergisi gibi süreli yayınlar vardır. Yine TDK tarafından, Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü gibi projeler, Türk şivelerinin karşılaştırmalı gramerlerinin hazırlanması, Türk dilinin bugünkü meseleleri ile ilgili toplantılar düzenlenmesi ve bu toplantılardaki görüşmelerin yayımlanması, Türkçeye emek vermiş insanların adına yarışmalar düzenlenmesi, internet vasıtasıyla geniş kitlelere ulaşılması, özellikle son yıllarda hız kazanan Türk dilinin tarihî metinlerinin yayımlanması, hemen akla gelen çalışmalar olarak sıralanabilir. İlki 1945'te yayımlanan 15 bin kelimelik Türkçe Sözlük, yurt sathında yapılan taramalar, derlemeler ve bunların yayımlanmasıyla 1998'deki baskısında 73.707 kelime sayısına ulaşmıştır.

3. Edebiyat

Bu bölümde öncelikle Klâsik Türk Edebiyatı değerlendirilecektir, çünkü yenileşme devri dilciliği onun üzerine inşa edilmiştir. Edebiyat ile dil arasındaki en önemli benzerlik, belirleyici özelliği süreklilik olan değişkenliktir. Şuara tezkirelerinde sıklıkla geçen taze mazmun ve bikr-i mânâ,27 ifadede değişiklik arayışının göstergeleridir. Tezkireci Salim Efendi, Nedîm'in biyografisine Nedîm-i tâze-zebân başlığını koymuştur. Yeni, çağdaş, modern, adına ne denirse densin, ifadede yeni bir anlayış demek olan yeni şiirimizi, Neşatî'ye kadar götüren bilim adamları vardır.28

1839'da başlayan Tanzimat, edebiyatın mecrasını değiştirir; önce fikirde yani konularda başlayan değişim, zamanla şekli de etkiler. Tanzimat ile birlikte yönünü Batı'ya çeviren aydınımızın edebiyatta konu ve biçim değişiklikleri şeklinde gerçekleşen uygulamaları, zamanla inkâr hâlini alır. Ahmet Hamdi Tanpınar29 ve Abdülbaki Gölpınarlı dahi (Dîvân Edebiyâtı Beyânındadır) Divan Edebiyatı'na ağır eleştirilerde bulunur. Ancak hem Tanpınar hem Gölpınarlı, çok geçmeden bu düşüncelerini değiştireceklerdir.30 Türkçenin arılaştırılması çalışmalarının başta gelen isimlerinden Nurullah Ataç ise, Divan şiirinin dili ve aruz hakkındaki tenkitlere karşı, savunma hâlindedir.31 Onları eskiyle barıştıran, beslendikleri kaynak olan Türkçedir. Bu barışma, tevârüd yahut intihal olmaktan ziyade dilin mahiyetinden kaynaklanan düşünce beraberliğidir. Mevlâna'yı taklitle suçlanan Şeyh Galip, Çaldımsa da mîrî malı çaldım der. Buradaki mîrî kelimesi, dilin edinim kısmı için anlamlı bir sıfattır.

İkinci Yeni şairlerinden Turgut Uyar, şiir kitaplarından birine Divan adını vermiş, içindeki manzumelere de münacat, naat, fahriye, rubaî başlıklarını koyarak bir Divan şairinin divanına benzetmiştir.32 Oscar Wilde'ın Bülbül-Gül adlı hikayesinde "Al bir gül istiyorsan, onu ay ışığında musikiden kendin yaratıp, kendi kalbinin kanıyla boyayacaksın" deyişindeki mecaz dünyasının, Fuzulî'nin İçmek ister bülbülüñ kanın meger bir rengile mısraındakiyle aynılığı, hemen herkesin her

zaman karşılaşabileceği örneklerdendir. Eğer evrensel olana sırtımızı dönmeden, kendi tarihimiz ve kültürümüzle barışabilirsek,33 geleceğin Karacaoğlanlarını şimdiden hak etmiş sayılırız.

Divan şiiri için “Başka bir edebiyatın bu ölçüde teknik bir yetkinliğe ulaştığını sanmıyorum.” diyen ve sözünü ettiğimiz meddücezirleri çok iyi tahlil eden Hilmi Yavuz, Divan şiirine olumsuz yaklaşımlara, resmî tarih anlayışının yol açtığını söyler.34 Divan şiirini iyi tanıyan ve ondan yararlanan şairlerden biri olan Behçet Necatigil, bu durumun düzeltilme yollarını gösteren35 ve sanatında uygulayan şairlerimizdendir.

Şekilden ziyade öze yönelen ve eski şiiri daha çok İslâmî çerçevede ele alarak modern bir şiir yaratma gayretinde olan Sezai Karakoç; eskiyi değişik cepheleriyle yaşatmak amacında olan Kemâl Edip Kürkçüoğlu, Mehmet Çınarlı veya Divan şiirini ayniyle yaşatmak için çaba sarf eden Amil Çelebioğlu, Midhat Sertoğlu ve Şahin Uçar, yeni şiirimizin önemli şairleridir.

Özetlemeğe çalıştığımız yenileşme devri edebiyatındaki bu yaklaşım farklılıkları, dilin ve edebiyatın dönemlere ayrılmasının nasıl güç olduğunu ortaya koymaktadır. İslâmiyet sonrası dil yadigârlarımız da tıpkı öncekiler gibi birer yenileşme devri eseri durumundadır. XI. yüzyıldaki Kutadgu Bilig kahramanlarından Odgurmuş’un sözlerinde Budizm yaşamaktadır.36 Günümüzün Şamanist Altay Türkleri, kötü ruhlardan korunmak için cinlere, arakı denen alkollü içkiyi ateşle sunarlar. XIV. yüzyıl İslâmî Türk edebiyatı ürünlerinden olan Süheyl ü Nevbahâr’da cinlerin musallat olduğuna inanılan kişi de tütsü ile kurtarılmak istenir: Biri dir cinnî görindi meger/Dütüzdürüñüz ‘ûd u müşk ü şeker.37

Yatırlara bez bağlamanın edebiyatta aldığı çehre olarak değerlendirilmesi gereken bu durum, dillerin dış tarihleri ile iç tarihlerinin farkını belirlemektedir. 1453’te Eski Anadolu Türkçesi bitip Osmanlı Türkçesi başlar, bu dış tarihtir. Bu tarihi yapan Fatih’in hâlâ Uygur harfleri ile fermanlar yazıyor olması ise iç tarihtir; tıpkı bugün bile notlarını Osmanlı alfabesiyle tutan yaşlılarımızın bulunması gibi. Bu bakımdan dillerin iç tarihlerini tam olarak belirlemek güçtür; dilimiz tarihinin yenileşme devirleri silsilesinden ibaret olması, en çok edebî ürünlerde gözlenen bu gerçeğe dayanmaktadır.

4. Değerlendirme

History of Ottoman Poetry (Gibb: London, 1900-1909) gibi eserlerde yaygın bir Osmanlı şiiri düşmanlığı olduğu bilinir; bu yaklaşım, Osmanlı şiirini bir Fars taklidi sayar. Söz konusu oryantalist bakışın izlerini, Şinasî, Namık Kemal, hatta Ahmet Hamdi Tanpınar’da dahi (XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi) görebiliriz. Yukarıda zamanla değiştiğine işaret ettiğimiz bu durum, aydınlarımızın özellikle edebiyatımıza bakışlarında barizdir.

Abdurrahman Süreyyâ, Osmanlı Türkçesinde çok kullanılan şuur, irticâl, istidlâl, ithaf, sarf, sarf u nahv gibi terimleri hiç kullanmadığı hâlde, Türkçe sözlüklerde yer almayan istisbâr ‘sabır dileme’, meta ‘ne zaman’, izâfe ‘soyut isim’, tevşîh ‘göze çirkin gösterme’ gibi kelimeleri kullanmıştır. Ayrıca,

mülâyim, âlet, reng, gâyet, hezl, istigrâb gibi kelimeleri, bilinen sözlük ya da terim anlamlarının dışında kullanmıştır.

Bu durumun Abdurrahman Süreyyâ'ya has olmadığı, Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân'ın ilk sayfalarının incelenmesiyle görülecektir. Yenileşme devrinin Türkçeciliği, Müyessiretü'l-Ulûm'dan gelen bu gramercilik anlayışının gölgesinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan, Farsça terkiplerin Türkçe tamlamalardan üstün görülmesi hususunu dahi anlamak mümkündür: Farsça terkipleri öven Abdurrahman Süreyyâ,38 Mîzânü'l-Belâga'nın 56. sayfasında bunların Türkçeleşmiş olduğunu söylüyor; yani o, dilimize ait ifade yollarından birini tercih etmiş oluyor. Bu yüzden değerlendirmelerimizi yaparken, dilimizin bugününü değil, yüz yıl önceki durumunu göz önünde bulundurmalıyız.

4.1. Bütün millîleştirme ve sadeleştirme gayretlerine rağmen söz konusu dönemin dilcisi, anlaşılması zor ve berraklıktan uzak bir terim kadrosuyla çalışmak zorunda kalmıştır. Hâlâ gramerimizde olumsuz etkilerini yaşadığımız bu güçlüklerle yürütülen çalışmalar, her şeye rağmen oluşmakta olan yeni Türkçe gramerin hazırlayıcısı olmak bakımından değerlidir. Meselâ, kelimelerin anlamlarının olmadığı, anlam dediklerimizin onların bir zaman kesiti içindeki kullanımları olduğu gerçeğinin bir de bağlı morfemlerle ilgili tarafı vardır. Zira bu değişkenlik, bağlı morfemlerin fonksiyonları, yani asıl morfemle birleşerek oluşturdukları anlamlar için de geçerlidir. Bugünkü gramer kitaplarımızda çekim kategorileri, anlamdan ziyade şekle göre belirlenmiştir. Dilimiz üzerinde yapılmış çalışmalarda nadiren,39 ekler bu şekilde ele alınıp fonksiyonları belirlenmiştir. Yenileşme devri eserlerinde ise, söz konusu tasnif, en ince ayrıntılarına kadar yapılmıştır.

4.2. Söz konusu eserlere dair incelemeler, bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır: Türkçe kelimelerin etimolojileri hakkındaki bilgiler, genellikle yanlıştır: Mîzânü'l-Belâga'da kanı, hani, kanda, handa, kangı, hangi kelimelerinin ha tenbih edatı ile ne'den geldiği belirtilir (s.142). Sefîne-i Belâgat'e göre ise, nasıl kelimesi, ne şekil'den gelmektedir.40

Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân'dan başlamak üzere bu devir eserleri, böyle etimoloji yanlışlıkları ve eklerin fonksiyonlarının anlatılmasındaki tutarsızlıklarla doludur. Meselâ "A oğlum!" yapısındaki edat ile, datif ekimiz sanki aynı morfemin farklı görevleriymiş gibi anlatılır.41 Arapça başta olmak üzere bütün yabancı dillerden alınma kelimelerle ilgili bilgiler ise, doğrudur! Türkçenin gramer ve belâgatini konu alan eserlerdeki bu durum, dilimizin geçtiği yolu açık bir şekilde göstermektedir.

4.3. Telâffuz, isim fiil, irsal-i mesel veya müşakele42 gibi dil ve edebiyat terimleri araştırılsa, farklı tanım ve örneklerle karşılaşılır. Buna rağmen yenileşme devri dili, bir bilim ve kültür dilidir; bugün ancak tespit edilebildiği zannedilen çoğu bilgiyi, o eserlerimizde sebepleriyle beraber bulabilmemizin nedeni de budur.

Muharrem Ergin'in "Hayır yabancı asıllıdır, yok aslında isimken edat olarak da kullanılır, hayırın Türkçe karşılığı durumundadır."43 şeklinde açıkladığı hususu, Abdurrahman Süreyyâ, şöyle izah ediyor: "Yok: Bu da selb-i icab, tasdîk-i nefy husûsunda hayır ile mürâdif ise de, yokluk şerr-i mahz

demek olup muhâverât-ı nâzikânede bu gibi kelimât-ı meş'ûmenin isti'mâli hilâf-ı de`b-i edeb olduğu cihetle tefe``ülen onun yerine hayır ikâme edilmişdir." (Mîzânü'l-Belâga, s. 278)

Abdurrahman Süreyyâ, Türkçede edatlı çekim meselesini özetlercesine, hurûf-ı izâfe olarak adlandırdığı hâl eklerinin arasına, ile, için gibi çekim edatlarını da katar (a.g.e., s. 29). Kısaca bugün, anlam bilimi, üslûp bilimi vs.'nin metotlarıyla ulaşabileceğimiz pek çok sonuç, belâgat kitaplarımızda hazır durumdadır.44

Yenileşme devri eserlerimizin dilinde, millî özelliklerimizin izlerini de görmek mümkündür; hayallerin bile maddî olanlarına bu eserlerde hoş bakılmaz: "Bu ise pek âdî hem de mâddî bir hayâle gûyâ revnak ve ihtişâm vermek içün üdebâ-yı eslâfın Vassâf'a taklîden ibdâ' ve ihtirâ' eyledikleri bir bid'at-i seyyi'edir." (Mîzânü'l-Belâga, s. 18) Doğru ya da yanlış, bizce ve bize ait olan bu yaklaşımların dilimizin gramer ve anlam bilimiyle meşgul olanlarca önemle dikkate alınması gerekmektedir.

4.4. Günümüzde yapısalcılık ötesi yaklaşımlar, kelimenin tek başına anlamsızlığını söz konusu ederler. Bu görüşe göre cümle bile tek başına kesit 'hüküm bildiren söz' olmayabilir. İşte bu kesit teriminin yenileşme devri dilciliğindeki karşılığı kelâm'dır. Belâgatin genel bir dikkati olan bu durum, yapısalcılık ötesi yaklaşımların vardığı sonuçların dahi, söz konusu bilimin geleneğinde dikkate alınmış olduğunu göstermektedir.45 Zira, eski eserlerimizde cümle, diğer kelime grupları gibi terkip terimiyle adlandırılarak kelâm ya da söz'den ayrı tutulmaktadır.

4.5. Bir gün köy kahvesinde Arapça kelimelere meraklı olduğunu anlatan bir köylü, "Şahitin Arapçası da tanıktır." demişti.46 Bu hüküm, kültür selleri içinde yaşanmış Türk tarihi boyunca, Türkçenin sağlam kalışını sağlayan bir geleneğin ifadesidir. Yenileşme devri dilcilerimizin çoğu, unutulmuştur; bu unutulmuşluk, özellikle Osmanlı Türkçesinin akıbetinden kaynaklanan bir kader ortaklığıdır. Söz konusu kader ortaklığından kurtulmayı başarabilen Şemseddin Sâmî gibi dilcilerin unutulmuşlar farkı, günümüz Türkçesinin temellerini atarken tutarsızlığa düşmemiş olmalarıdır. Bu başarıya, Türkçeyi tanımlarken başka dilleri değil, dilimizi konuşanları dikkate alarak ulaşmışlardır.

4.6. Yenileşme devrindeki anlaşmazlıkların önemli sebeplerinden biri, edebî ürünler ve onlara malzemelik eden dile olan yaklaşım farklılıklarıdır. Zannedildi ki her yeni girilen kültür atmosferi, yeni bir dil var etmeyi gerektirir. Bugün hâlâ "Divan edebiyatı, halktan kopuk, yapma ve taklit bir edebiyattır!" gibi düşüncelerin özellikle eğitim kurumlarında dile getiriliyor olması, bu sebeptendir.

Batı, bugün dil bilimindeki yerini, Poetika'dan bu yana devam eden referanslarına borçludur. Biz ise Tanzimat'a kadar Arapça, sonrasında da Batı dillerinin bakış açılarıyla dilimizi inceledik; hâlbuki bu dillerin çekim sistemleri farklıdır. "Duvar beyazdır." cümlesindeki duvar ögesine, cansız bir varlığa fiil izafe etmek günah olur endişesiyle fail 'özne' diyemedik; bugün de İngilizler iyelik çekimini ek ile değil de zamirle yapıyor diye, iyelik eklerimizi iyelik zamirleri olarak adlandırıyor veya yer tamlayıcısı yerine indirect objectten tercüme dolaylı tümleç terimini kullanıyoruz.

Bir de zamanla değişen dünya görüşlerinin dilciliğe etkisine örnek verelim: Dillerin en önemli konularından biri mecazdır; yani bir kelimenin bir başka anlam için kullanılması: Servi kelimesini, ağaç

anlamında kullanırsak gerçek anlamda kullanmış, sevgili anlamında kullanırsak mecaz yapmış oluruz. Bu anlamda meselâ "Yağmur ekinleri ihya etti." cümlesi, dindar bir dilci için mecaz, tabiat bilimcisi için ise gerçektir. Yenileşme devri dilciliğimiz bu yaklaşım farklılıklarından çok etkilenmiştir.

4.7. Dünyada binlerce dil var; söz konusu dillerin çoğu, dünya nüfusunun pek azı tarafından konuşulmaktadır. Asıl önemli olan, dillerin ölü dil hâline gelme hızındaki artıştır. Bu tehlike Türkçe için söz konusu değilse de, en azından olumsuz etkilerini önlemek bakımından bir şeyler yapılmalıdır. Eskiden Parisli veya İstanbullu, farklı bir edebiyat dili yaratsa da, dilin sigortası niteliğinde halk dili vardı. Hâlbuki bugün dağdaki çoban, elindeki bir cihazla dünyaya açılabilmektedir; artık her yenileşme devrinin topyekûn bir değişmeyi getireceği unutulmamalıdır.

4.8. Yenileşme devri dili, bir harp okulu veya hukuk fakültesinin ders kitaplarındaki dildir; bir öğrenci, bu eserleri anlayabilir ve içindeki bilgileri hayatında kullanabilirdi. Bugün ise bu eserleri anlamak, bir Türkoloji tezi olabilir. Bu durum, toplumca yaşadığımız medeniyet değişmesinin dildeki yansımalarını göstermektedir.

4.9. Dile bu dönemde neden bu kadar yabancı kelime geldi veya neden bunca yanlış yapıldı diye hayıflanmak yerine, her şeye rağmen Türkçe nasıl varlığını sürdürebildi diye şükredilmelidir. Aynı tespiti, bir başka yenileşme devrimiz olan Eski Anadolu Türkçesi ve öncesi için Ahmet Bican Ercilâsun yapar.47 Her din ve medeniyet değişiminde dilimiz, bir kelime seli altında kalmıştır ve daima selin bıraktığı tortularla ana dili torbasındaki sermaye birleşerek daha güçlü bir Türkçe ortaya çıkmıştır.

Bu günler, geleceğin bilim ve sanat dili olarak yıldızlaşacak Türkçesinin doğum günleridir.48 Pek çok inanç ve dünya görüşü çerçevesinde, Avrupa kıtasından büyük bir coğrafyada konuşulmakta olan Türkçe, temsil ettiği bütün inanç ve yaşama şekillerinin canlı tarihi ve onu konuşanların sonsuzluk duygusu olarak, geleceğe yürümektedir. Bugün dilciliğimiz, yine gururlarla ve zaman zaman da hüzünlerle yaşanacak geleceğimizi kurmada, Türkçenin bir an önce üzerine düşeni yapabilecek kudrete eriştirilmesi gayretindedir. Bunun uzak olmadığının teminatı, Türkçenin tarihidir.

1 "Bir dilsel anlatım açık olur, buna karşılık bayağı olmazsa, o iyi bir dilsel anlatımdır. Kuşkusuz en açık dil, herkesin ortak olarak kullandığı sözcükleri kullanan dildir. Fakat böyle herkes için ortak olan sözcükleri kullanan dil, açıklık yanında bayağılığı da beraberinde getirir. Böyle bir dile örnek, Klephon ve Sthenelos'un şiirleridir. Alışılmamış sözcüklerin kullanılmasıyla bir dil, gündelik ve kaba olmaktan kurtulur, yücelir. Alışılmamış sözcük deyince, yalnızca yabancı sözcükleri değil, aynı zamanda mecazları, uzatılmış sözcükleri ve genel olarak gündelik dilin dışında kalan şeyleri anlıyorum." bk. Aristoteles (çev. İsmail Tunalı): Poetika, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 63.

2 İlhan Kutluer: "Cevher mad.", Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. VII, Istanbul-1993, s. 450-455.

3 Meselâ sıla sîgası teriminin anlamının kaynaklarımızda araştırılması, bu konuda yaşanan güçlükleri ortaya koyacaktır.

4 Söz konusu dilciler, özellikle Azeri ve Tatar Türklerindendir; Osmanlı'nın son döneminde, Istanbul Darülfünun'ndaki Ural-Altay ve Semitistik kürsülerinde görev alanlar ise Avrupalı idi.

5 Bu eser, Avrupa'da basılan en eski Türkçe metin sayılır. Bk. Hans Schiltberger (çev. Turgut Akpınar): Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), İletişim Yayınları, İstanbul 1995. Genelde savaş esirlerinin intibalarının konu edildiği bu tür eserler ve sonrası için bk. "Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz", TDAY Belleten 1960, s. 1-21.

6 Mesut Bin Ahmed (haz. Cem Dilçin): Süheyl ü Nevbahâr, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 218.

7 1. Fonolojik benzerlik 2. Morfolojik benzerlik 3. Sentaks benzerliği 4. Akraba diller arasında dikkate değer çoklukta ortak kelime bulunması.

8 T. Sebeok (çev. Günay Karaağaç): "Ural-Altaycanın Anlamı", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, İzmir 1993, S. VII, s. 195-214.

9 Türkçe-sız ekinin Moğolcası-sır'dır. -çı ekimizin Moğolcaki şekli de-çi'dir: malçi 'sığırtmaç' < mal 'sığır'; emçi 'doktor' < em 'ilaç' bk. Nıcholas Poppe (çev. Günay Karaağaç): Moğol Yazı Dilinin Grameri, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1992, s. 45.

10 Bu konudaki görüşler ve tasnif denemeleri için bk. Nuri Yüce: "Türkler (Türk Dili) mad. ", İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. XII-II, s. 445-530.

11 Ali Karamanlıoğlu: Türk Dili, Dergâh Yayınları, İstanbul 1986, s. 11.

12 Francois M. Meninski: Meninski Lugatı (Thesaurus), Simurg Yayınevi, Ankara 2000.

13 Hüseyin Namık Orkun: Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

14 İbnü Mühennâ: Hilyetü'l-İnsân ve Hitbetü'l-Lisân; Ebu Hayyân: Kitâbü'l-İdrâk li-Lisânü'l-Etrâk.

15 Ziya Gökalp'ın sade Türkçeyi savunduğu Lisan şiirindeki Müterâdif sözlerden Türkçesini almalı mısraındaki müterâdif 'eş anlamlı' kelimesi, yenileşme dönemlerindeki paradoksları yaratan mecburiyetleri göstermek bakımından önemlidir. Dilin her düzleminde değişim, bugünden yarına ulaşılabiledek bir hedef değildir.

16 Bu tarihten önceki şu çalışmalar da önemlidir: İlk kez Türkçe kelimeler esas alınarak hazırlandığı için Türkçenin ilk sözlüğü olarak da bilinen Lehçetü'l-Lûgat (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi 1732), Sıhâh-ı Cevherî tercümesi (Vankulu Mehmed Efendi 1729) ve Ahmed Âsım Efendi tarafından yapılan Arapçadan Kâmûs (1814) ve Farsçadan Burhân-ı Katı (1799) tercümeleri.

17 Son üç örnek, o devir dilciliğindeki tartışmaların niteliğini göstermek bakımından önemlidir.

18 Bu dönemde Bekir Çobanzade, Abdülkayyum Nasırî, Mehmed Sadık Efendi, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi ve pek çok yabancı bilim adamı, Kuzey ve Doğu Türkçesi hakkında sözlük ve gramer çalışmaları yapmışlardır.

19 Münif Paşa'nın neşredilmemiş İlm-i Belâgat-la Rhétorique'i ve diğer pek çok eserin özellikleri için bk. Kâzım Yetiş: Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sâhasında Getirdiği Yenilikler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 1-31.

20 Atatürk 29 Ekim 1933'te "Sovyetler bir gün dağılabilir, oradaki kardeşlerimize sahip çıkmaya hazır olmalıyız." der. bk. İhsan Sabri Çağlayangil'in Anıları, Yılmaz Yayınevi, İstanbul. 1990, s. 4.

21 Diğer dil bayramımız, Karamanoğlu Mehmed Beğ tarafından verilen, her yerde Türkçe konuşulmasıyla ilgili fermanın tarihi olan 13 Mayıs'ta yapılmaktadır.

22 Bir yandan bu tartışmalar sürerken, 1951 yılında, İstanbul'da toplanan XXI. Uluslararası Doğu Bilginleri Kongresinde, Philologiae Turcicae Fundamenta'nın hazırlanması için karar alınır ve eser 1959'da yayımlanır.

23 Bizim de bu yazıda, imlâ birliği adına (İmlâ Kılavuzu, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000) mısraı şeklinde yazdığımız yapı, dilimizdeki telâffuzuna uygun olarak mısrası şeklinde yazılmalıdır. Bu yanlış o derece ileri gitmiştir ki, Arap harfleriyle imlâsı ayınla bitmeyen mecra ve semaî kelimelerimizin de mecraı ve semaîi şeklindeki imlâlarına rastlanmaktadır. İmlâ Kılavuzu'nda cami kelimesinin yanına ise "-i, -si" eklemesinde bulunulmuştur. Verdiğimiz örneklerden çift dudak v'si ile telâffuz edilen ünlem yanında, zevk kelimemiz de, vokal-konsonant uyumuna uygun telâffuz edilmelidir.

24 İmlâ Kılavuzu, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000, s. 69.

25 Hasan Eren, "O'na, O'ndan, O'nun", Türk Dili, S. 538, Ekim l996, s. 374-38l.

26 Fen Liseleri Arkeri Okullar ve Meslek Liselerine Hazırlık Kitabı, Aydın Yayınları, Ankara 1997, s. 79. Kaynaklarda litre terimi, hem L hem de l şeklinde gösterilmektedir.

27 Mine Mengi: "Divan Şiiri ve 'Bikr-i mâna'", Dergâh, S. 19, Eylül 1991, s. 10.

28 Tunca Kortantamer: "Çağdaş Türk Edebiyatında Osmanlı", Kitaplık, S. 38, s. 171.

29 Ömer Faruk Akün: "Ahmet Hamdi Tanpınar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Mecmuası, C. XII (31 Aralık 1962), İstanbul 1963, s. 9.

30 Ahmet Hamdi Tanpınar: Beş Şehir, Dergâh Yayınevi, İstanbul 1979, s. 7.

31 Nurullah Ataç: Günlerin Getirdiği-Karalama Defteri, Varlık Yayınları, İstanbul 1967, s. 357.

32 Turgut Uyar yanında, Attila İlhan ve İlhan Berk, Divan şiirinden daha çok biçim yönüyle etkilenen şairlerimizdir.

33 Divan şiirinde beyit bütünlüğünün, şairi az sözle çok şey anlatma ustalığına götürdüğünü ve bu beyitlerin yoğun şiirle dolu olduğunu vurgulayan Sabahattin Eyüboğlu'yu (Sanat Üzerine Denemeler ve Eleştiriler 'Söz Sanatları I', Cem Yayınevi, İstanbul 1981, s. 250); Divan şairlerinin yıllar boyunca özenle işlenmiş tıraşîde üslûpla herkesin duygularını dile getiren şiirler yazdıklarını, bu yüzden mısra ve beyitlerin âdeta birer atasözü haline geldiğini ve ölümsüzleştiğini dile getiren Abdülhak Şinasi Hisar'ı (Aşk İmiş Her Ne Var Alemde, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1955, s. 9) ve Doğu medeniyetlerine özgü motifleri kullanan ve kendi şiir anlayışını ortaya koyarken eski Türk şiirinin saf şiirin örneklerini verdiğini, kendisinin de şiirlerinde mistisizmi işlediğini söyleyen, Asaf Halet Çelebi'yi (Semih Güngör: Asaf Halet Çelebi, Suffe Yayınevi, İstanbul 1985, s. 98) söz konusu yaklaşımları sergileyen edebiyatçılarımız olarak sayabiliriz.

34 Hilmi Yavuz: Yazın Üzerine, Bağlam Yayımları, İstanbul 1987, s. 84.

35 Konuşmalar, Konferanslar, (Düzyazılar II), Cem Yayınevi, İstanbul 1983, s. 519.

36 Saadet Çağatay: "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği", TDAY Belleten 1967, s. 39-49.

37 Mesut Bin Ahmed: a.g.e., s. 229.

38 "Hele îfâ-yı hidmet, ibrâz-ı sadâkat, izhâr-ı hamiyyet, icrâ-yı adâlet, ıslâh-ı mefâsid, i'mâr-ı mesâcid gibi masdarların mefûllerine izâfesinden hâsıl olan selâset, letâfet, hüsn-i insicâm cây-ı i'tirâz olmayıp bu tarz ifâde, elbette yerine göre hidmetin ibrâzı gibi tarz-ı ifâdelere müreccahdır. " (Mîzânü'l-Belâga, s. 58). Ancak "Kelâmın ahseni odur ki avam onun manasını anlar, havas dahi fazl ve meziyetini takdir eder." (Ahmed Cevded Paşa: Belâgat-i Osmâniyye, İstanbul 1881, s. 7) anlayışının hakim olduğu bir dönemdeki şu ifadeler, günümüzün İngilizce hayranlığını hatırlatmaktadır: "Vâkı'â mâzî sîgası üzre bulunan şibh-i fiiller, fâil ve nâ'ib-i fâillerine muzâf olarak nâdir tesâdüf olunuyorlar ise de müstakbel sûretinde bulunan şibh-i fiiller izâfe husûsunda fevkalâde bir şîve-yi küstâhâne gösteriyorlar: Benim yazacağım mektûb, sizin okuyacağınız kitâb, Zeyd'in alacağı, Amr'ın vereceği gibi." bk. Mîzânü'l-Belâga, 54-55.

39 J. Eckmann (çev. Günay Karaağaç): Çağatayca El Kitabı, İstanbul 1987, s. 53-74.

40 Bk. Abdurrahman Süreyyâ: Sefîne-i Belâgat, Matbaa-i Ebuzziyâ, İstanbul 1305, s. 84.

41 Bk. Ali Sarıca: Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân (Yayımlanmamış lisans tezi), Aydın 1998, s. 14.

42 Bk. Şahin Baranoğlu: Abdurrahman Süreyyâ-Mîzânü'l-Belâga, (Yayımlanmamış doktora tezi), İzmir 2000, s. 437.

43 Muharrem Ergin: Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1980, s. 351.

44 Söz konusu başarı, dile fonksiyonel yaklaşmakla gerçekleşmiştir. Kuralları kullanıma göre belirleyen bu yaklaşım, zaman zaman da dağınıklığı ve bir ilmî esere yakışmayacak düzensizliği beraberinde getirmektedir. Üzerinde en çok ciddiyetle durulan Belâgat-i Osmâniyye'de dahi Hayalî'nin O mâhîler ki derya içredir deryayı bilmezler mısraı, Fuzulî'ye ait olarak veriliyor (s. 41). Bu devir eserlerinde pek çok alıntı çala kalem yapılmıştır; hatta bazen alıntı şiirler dahi anlatılan konunun gereğine göre değiştirlerebilir: Aslı Tacarruz eylemesin rûzgâr-ı bed-girdâr olan mısra, Sefîne-i Belâgat'te cevab-ı taleb sigası açıklanırken, Tacarruz eylemeye rûzgâr-ı bed-girdâr hâlini almıştır. (Abdurrahman Süreyyâ, a.g.e., s. 94).

45 "O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler mısrâı, iki cümleyi mutazammın bir kelâmdır ve maksûd-ı bizzât olan isnâd, ancak bilmez fiilinin mâhîlere isnâdıdır ve 'Deryâ içredir. ' cümlesi, mâhîlerin sıfatı olarak isnâdı maksûd-ı bizzât olmadığından ona kelâm denilmez." bk. Belâgat-i Osmâniyye, s. 41.

46 Buradaki köylünün yaklaşımıyla, yenileşme devri dilcileri, genellikle beraberdir. Mîzânü'l-Belâga'nın 38. sayfasında "Lafz-ı celâl ile vav, be, te harflerinin kasemde istimâli ise hemân Türkçeleşmiş demektir." diyerek vallahi, billahi, tallahi gibi yemin sözleri Türkçe sayılır. Aynı eserin 50. sayfasındaki "Yoksa masdar-ı nev'î makâmında meselâ yaradılışdır diyecek yerde hâsıl-ı masdar kullanıp 'Bu da cibilliyyet, hulkıyyet iktizâsıdır. ' diyenler elbette bir reh-i nâ-refteye sülûk etmiş olurlar." sözleri ile de, yerine kullanılabilecek Türkçeleri bulunduğu hâlde onların kullanılmayıp alınma şekillerin kullanılmasına da karşı çıkılmaktadır.

47 Ahmet Bican Ercilâsun: "Batı Türkçesinin Doğuşu", Uluslararası Türk Dili Kongresi-1988, Ankara 1996.

48 Bernard Lewis, söz konusu umuda dair şunları söyler: "Türk halkı, pratik sağduyusunu ve çare buluculuk gücünü kullanarak, İslâmlık ile modernlik arasında, çatışmaya düşmeksizin, kendilerine hem babalarının hürriyet ve ilerleme yolunu hem de dedelerinin Allah yolunu izlemek yeteneğini verecek, işler bir uzlaşmayı yine bulabilir." bk. Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 420.

Tanzimat'ın Dili / Yrd. Doç. Dr. Ejder Okumuş [s.139-147]

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Türkiye'de dil reformunun, Türkçenin yeniden yapılanmasının temellerinin 1839'la gelen süreçle başladığı söylenebilir.1 Batıcı Tanzimat aklı ve Tanzimat zihniyetine, bürokrasinin modernleşmesi ve merkeziyetçi bir yönetimin oluşturulmasına paralel olarak bir Batıcı Tanzimat dilinden söz etmek mümkündür. Tanzimat'la birlikte Osmanlılarda kendini gösteren sosyal ve siyasî değişim, sosyal bir fenomen olarak dilde ifadesini bulmuş, toplumsal nesnelleşmenin temel biçimi olan dilde2 tezahür etmiş veya dile yansımıştır. Dolayısıyla dildeki değişimlerden Tanzimat'ın getirdiği değişim anlaşılabilir. Bu değişimin anlaşılmasına katkıda bulunmak, Tanzimat devletinin siyasî aklı ve zihniyetinin ne gibi özellikler taşıdığını ortaya koyabilmek ve sonuçta bu akıl ve zihniyetin yukarıdan aşağıya topluma nasıl etki ettiğini Osmanlı toplumunda sosyal, siyasî, kültürel, teknolojik, meslekî, kurumsal, ekonomik vb. birçok alanda Batılılaşma doğrultusunda meydana gelen dil değişikliklerini gösterebilmek bakımından bazı örnekler getirilebilir. Burada amaç, Tanzimat dilinin bütün özelliklerini ortaya koymak değil, dille değişim,3 dille tarih,4 dille toplum,5 dille gerçeklik,6 dille siyasî olaylar arasında bağıntılar olduğunu7 düşünerek Osmanlı toplumunun dilinin değişmesi ve tabiatıyla din dilinin sekülerleşmesi bağlamında bazı örnekler getirmektir.8

Bilindiği gibi bir toplumun veya devletin bünyesinde meydana gelen siyasî, sosyal, kültürel, psikolojik vb. değişimleri anlamanın en güzel, en kestirme yollarında biri o toplum veya devletin diline bakmaktır. Dili kendisine konu edinen çeşitli bilim dallarının, meselâ dilbilim (linguistik), göstergebilim (semiyoloji-semiyotik), dil felsefesi ve dil sosyolojisi gibi bilim dallarının verilerine göre dil-insan, dil-düşünce, dil-din, dil-grup, dil-toplum, dil-devlet, dil-hayat tarzı, dil-zihniyet ilişkileri çok grifttir ve bunlar, birbirleriyle etkileşim içinde bulunurlar.9 Din sosyolojisiyle, mukaddes dil ve özel terminoloji meselesi gibi ortak problemlere ve daha pek çok paralelliklere sahip olan dil sosyolojisinin kurucularından Wilhelm von Humboldt'a göre, grup konuşarak dili meydana getirdiği gibi dil de grubun oluşmasına katkıda bulunur.10 Yani dil bir yönüyle toplumun yansıması iken, öteki yönüyle de toplumu oluşturur. Siyasî toplumsallaşmada, kurulu bir düzenin sürdürülmesinde, yeni kurulan bir siyasî-sosyal düzenin meşrûlaştırılmasında,11 toplumun biçimlenmesinde, sosyal grup ve kurumların, siyasî kurum ve kuruluşların kimlik kazanmalarında, kendilerini ifade etmelerinde dil çok önemli bir yere sahiptir.

Toplumsal aktörlerin ortaklaşa paylaştığı bir sistem ve dolayısıyla sosyalleşmiş bir yapı olarak dil,12 toplumla birlikte ortaya çıktığı gibi toplum da dille birlikte ortaya çıkar. Dil ve toplumdan her biri diğerini içerir.13

Kısaca kültürün çok önemli aktarım unsuru olan dil olgusu,14 toplumu anlamak için çok önemli bir öğe olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu halde Tanzimat Dönemi Osmanlı toplum zihniyeti ve yapısının nasıl bir değişime uğradığını, Tanzimat'ın devlet düzeyinde gerçekleştirdiği değişimleri ve Tanzimat devlet aklını anlayabilmek için o dönemin diline, bu dilin önceki dönemlerin dilinden farklı yönlerine bakmak gerekmektedir.

Düşünce ve zihniyetin, bilgi anlayışının, devlet ve toplum pratiğinin değişimiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde kültür ve dilde de bir değişimin vuku bulduğu görülmektedir. Bu önermede sözü edilen dil değişiminin, açıkça kendini göstermeye başladığı Tanzimat Dönemi, dilde meydana gelen söz konusu başkalaşım ve Dönüşümden dolayı, Divan Edebiyatı ve aruz vezni yerine, döneme adını veren Tanzimat kelimesinden mülhem yeni bir edebiyatın, Batı edebiyatını örnek alan Tanzimat Edebiyatı'nın doğmasına da neden olmuştur.15 Özellikle siyasî akıl ve zihniyette ve bununla ilişkili olarak devlet yönetiminde meydana gelen değişimle birlikte dilde zorunlu olarak oluşmaya başlayan başkalaşım, belli bir zaman sonra istiklal kazanmış ve dönerek kendini üreten devlet ve topluma baskı yapmaya, onu etkilemeye ve dönüştürmeye, Tanzimat devleti ve toplumunun bilgi sistemini değiştirmeye başlamıştır. Bu, dilin bir özelliğidir.16 Siyasal ve toplumsal değişmeler, daima bir form ve anlamlama (signification) sistemi olan dilde17 de semantik değişmeleri, anlam değişmelerini zorunlu kılar.18 Bu zorunlulukla ortaya çıkan yeni dil, içinden çıktığı şartların toplumunu etkilemeye, hatta oluşturmaya başlar.19 Bilindiği üzere kurumlar, bir kez inşa edildikten sonra kendi dinamiklerini geliştirerek adeta bağımsızlaşır ve sonuçta kendi bilinç düzeyleri üzerinde etkili olmaya başlarlar.20 Dil de böyledir.

Tanzimat Dönemi'nde gerek devlet ve siyaset dilinde, gerekse çeşitli toplum kesimlerinin dilinde, geleneksel Osmanlı Türkçesinden farklı olarak bir dünyevileşme sürecinin izleri göze çarpmaktadır. Bu olgu, dil sekülerleşmesi olarak ifade edilebilir ve belki de Türkiye'de laikleşmenin temelinin ve ileri tarihlerde yaşanacak olan yapısal dönüşümün zemininin dildeki sekülerleşmede aranabileceği söylenebilir.

Tanzimat dilinin, Tanzimat öncesinden farkı ve günümüze kadar nasıl bir seyir takip ettiğini görmek bakımından, kendisi de dilde sadeleşmenin öncülerinden olan Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) şu cümleleri önemli ipuçları ve ayrıntılı veriler getirmektedir:

"Eslâfımız, 'çünki vezir oldun neylersin malı, neylersin canı' derler imiş. Sonra can daha tatlı, daha kıymetli mi oldu bilmem, fakat o mertebe fedakarlık devirleri geçti. Reşid Paşa, 'neylersin malı derim ammâ, neylersin canı diyemem' der idi.

Sonraları mala muhabbet daha ziyade artdı. "Mal canın yongasıdır" sözü mesel-i sâir oldu. Ahlak bozuldu. Sermaye-i sıdk u istikamet azaldı. Sahîhan sadık ademlere nedret geldi."21

Bu metin semiyolojik çözümlemeyle okunmak22 istendiğinde denilebilir ki Tanzimat gerçekliğinin bir taslağı ve bir tasarımını sunan bu cümleler,23 dil-siyaset, dil-ahlak ilişkisi çerçevesinde Tanzimat'la birlikte gelen dil değişimini, zihniyet, siyaset ve ahlak olguları bağlamında, bir darb-ı meselin hayat serüveniyle tasvir ederek açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Esasen burada dil sosyolojisi yapan Cevdet Paşa, Tanzimat'ın mimarlarından Reşid Paşa örneğinden hareketle yönetici seçkinlerin, Tanzimat öncesi yöneticilerinden farkını ve bu farkın daha sonraları başka farklara nasıl yol açtığını, toplumda ahlakî değişimin ne yönde seyrettiğini, sözlerin toplumsal ve tarihî bağlamını vererek izah etmektedir.

Tanzimat diliyle ilgili öncelikle belirtelim ki diğer alanlarda olduğu gibi dilde de değişim veya yenilik siyasî sahnede devlet dilinde başlamış, pek çok kelime ve kavram değişime uğrarken birçok modern kavram da Türkçeye girmiş ve sözkonusu değişim zaman içinde yukarıdan aşağıya doğru yayılarak toplumun dilini değiştirmiştir. Siyasî sahada ortaya çıkan dil değişmeleri nedeniyle başlangıçta pek çok kavramın içi, Tanzimat devletinin devlet anlayışına paralel, modern bir davranış tarzı olarak siyasî mülahazalarla doldurulmuştur.24 Bu durum, bir yönüyle dinin siyasî düzlemde güç kazanması gibi görünürken diğer yönüyle dilin siyasallaşmasını ve giderek toplumun politikleşmesini, dile yüklenen Batı'ya özgü siyasal anlamlar nedeniyle dilin anlam yapısının sekülarizasyonunu getirmiştir.

Dilde bilinçli değişim hareketi her ne kadar Tanzimat'la başlasa da25 Tanzimat'tan önce gerileme ve çöküşe dur demek için yapılmaya çalışılan reform çabalarında da -diğer alanlar gibi öne çıkmamakla birlikte- doğrudan doğruya dile yönelik çalışmalar da yapılmıştır.

Mesela III. Selim döneminde yapılan çevirilerle dilde meydana gelen değişim kıvılcımları dikkat çekmektedir.26 III. Selim zamanında Mütercim Asım'ın Farsçadan yaptığı Burhan-ı Kâti' adlı lüğat çevirisi, Türkçe açısından mühim bir gelişmedir. Aynı mütercim II. Mahmud'a Kâmûsu'l-Muhît tercümesini takdim etmiştir. Tanpınar'a göre "Bu tercümelerle hakikî Türkçeye doğru en umulmadık bir zamanda büyük bir adım atılmıştır."27

Bu tercümelerle başlayan Türkçeleştirme faaliyetlerinin, II. Mahmud döneminde Tercüme Odası olarak kurumsal bazda meyve verdiğini görmekteyiz. II. Mahmud döneminde kurulan ve bünyesinde Frenk etkisi hakim olduğu anlaşılan Tercüme Odası, Batı diline ait kavramların Türkçe'ye girişinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.28 Tercüme Odası'nın kuruluşunu izleyen birkaç yılda Bâbıâlî'deki kâtipler için Farsça ve Arapça hocası olma şartı gerektiren eski uygulamanın yürürlükten kaldırılması29 ise aslında Osmanlı Devleti'nin yönünü Doğu'dan Batı'ya çevirdiğinin işaretlerini vermekteydi.

Bu son noktanın, Türkçenin Farsça ve Arapça kelimelerin etkisinden kurtarılması ve sözkonusu kelimelerden arındırılması düşüncesinin oluşmasına yardımcı olacağı aşikardır. Dille ilgili çabalar, gerek Tercüme Odası'nın faaliyetleri, gerek bu arındırma düşünceleri ve gerekse aşağıda sözünü edeceğimiz reform çabaları, zamanla Tanzimat'ın genç kuşağından itibaren dilin yapısı, formu ve alfabesiyle ilgili tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.30

Çöküşten kurtulma arayışları içinde dilde meydana gelen değişimlerin önemli bir kaynağı, bizzat devletin dille ilgili çalışmaları ise, diğer önemli bir kaynağı da diplomasi yoluyla siyasî elitle birlikte kendini gösteren dil değişimidir. Batı'ya görevli olarak giden diplomatlar, orada kendileri için yeni olan bir takım siyasî-kültürel kavramlarla karşılaşmış ve Türkiye'ye gelirken onları da beraberinde getirmiş olabilirler. Özellikle gidip gördüklerini kaleme alanların etkisinin büyük olmuş olabileceği söylenebilir.

Aynı şekilde Batılı devletlerin Türkiye'deki diplomatları da Osmanlı Devleti'nin yöneticileriyle, özellikle Dışişleri görevlileriyle girdikleri resmî ve gayriresmî ilişkilerinde kendi kültürlerine özgü

kavramların, Osmanlı yöneticilerine geçmesine neden olmuş olabilirler. Aynı bağlamda Avrupa ile yapılan resmî yazışmaların etkisinin olacağı da açıktır.

Tanzimat öncesi dil değişiminin önemli kaynaklarından biri de özellikle II. Mahmud döneminde açılan okullarda, öncelikle de Harbiye ve Tıbbiye'de alınan yabancı dil eğitimleri, tercüme ders kitapları, Avrupalı hocalar olarak ifade edilebilir. Kuşkusuz aynı hususlar Tanzimat Dönemi için de geçerlidir.

Tanzimat öncesi ve sonrası dilin değişim kaynaklarından bir diğeri ve belki de en önemlilerinden biri kuşkusuz matbaa ve basındır. Matbaanın Türkiye'de kurulmasıyla birlikte temel İslamî kaynakların dışında pek çok Türkçe eser basılmış ve bu eserler özellikle tercüme edilenler, Türkçeyi etkilemiştir. Aynı şekilde ve en önemlisi de II. Mahmud döneminde basılmaya başlanan ilk resmî devlet gazetesinin etkileridir.

1856'dan sonra büyük meyveler verecek olan II. Mahmud ve Tanzimat Dönemleri gazeteciliği, Türkçe'nin sadeleşmesi, pek çok Batılı kavramın Türkçeye geçmesi gibi hususlarda etkisini göstermiştir.

Tanzimat öncesi yenilik çabalarında olduğu gibi Tanzimat Dönemi yenilik faaliyetlerinde de dil değişiminde mühim bir kaynak, kanaatimizce Fransız Devrimi'dir. Fransız Devrimi, III. Selim'in hilafet-saltanatından itibaren Türkçeyi ve Osmanlı devlet zihniyetini etkilemiştir.

Daha önce de vurguladığımız gibi III. Selim döneminde de devlet resmen Fransız İhtilali'ni yermiş, angient regime'in yerine kurulan Fransız devlet düzenini Modern/Yeni Düzen anlamında Nizam-ı Cedîd olarak adlandırmış ve bu düzeni, özellikle din-devlet ayrımını getirdiği için tehlikeli ilan etmiş olduğu halde kendisinin kurmak veya reorganize etmek istediği düzeni de aynı isimle Nizam-ı Cedîd olarak adlandırmıştır. Bu çelişkili bir durum olmakla birlikte, devletin bilinç altında Fransız İhtilali'ne olumlu bir yer verdiğini ve Fransız Devrimi'yle gelen yeni-modern düzene öykündüğünü göstermektedir. Bu bilinç altı benimseme, Tanzimat'la birlikte bilince çıkmaya başlamıştır.

III. Selim'le birlikte Fransa örnek alınarak isimlendirilen reform çabaları, tepki toplayarak geniş bir muhalefeti karşısında bulmuş ve hemen başlangıcında uygulamadan kaldırılarak malum sonuçlarla yüzyüze gelmiştir; ancak Türkiye'de din-devlet ilişkisi ve ayrılığı kavramlarının da gündeme gelip tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin, yeni Fransız düzenini reddederken reddediş gerekçesinde özellikle din-devlet ayrılığını zikretmesi ve bunun kendi dinleriyle uyuşmadığını vurgulaması, Osmanlı devlet geleneğini anlamak bakımından önemlidir. Fakat aynı zamanda din-devlet ayrılığı meselesi artık yazı ve söz diline girmiş, resmî kayıtlarda yerini almıştır. Bu, Tanzimat'ta Batı'nın daha çok taklit edilmesine katkıda bulunmuş olabilir.

Nizam-ı Cedîd kavramının olumsuz tepki alması nedeniyle bilindiği üzere, özellikle Sekban-ı Cedid'in başına gelenlerden sonra II. Mahmud ve Tanzimat Dönemlerinde başka kavramlar seçilmeye özen gösterilmiştir. Manipülasyon amaçlı ve muhtemel bir meşrûlaştırma krizini önleyici mahiyette olan bu kavramların, "Güzel", "Hayırlı", "İyi", "Muhammediyye" gibi nitelemelerle vasfedilmesi ilginçtir:

Vak'a-i Hayriyye, Asâkiri Mansûre-i Muhammediyye, Usûl-i Nizâm-i Müstahsene, Tanzimat, Tanzimat-ı Hayriyye, Usûl-i Tanzimat-ı Hayriyye, Mâdde-i Hayriyye, Nizâmât-ı Hasene, Deavât-i Hasene vb. Gerçi resmî yazışmalarda usul-i cedîde-i hasene, nizamat-ı cedîde31 gibi ifadeler kullanılmıştır; fakat reformları halka yansıtırken muhafazakar dil kullanmaya dikkat edilmiştir.

Özellikle II. Mahmud döneminden itibaren devlet kurumlarında yeni isimler belirmiştir. Yeni kurulan bakanlık, komisyon, meclis gibi kurum ve kuruluşlara verilen isimler ve bu kurum ve kuruluşların bünyesinde kullanılan bazı kavramlar Osmanlı devlet yönetimine yeni girmişlerdi: Fen, maarif, nâfia, mekteb, Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti, Ticaret Nezareti, Meclis-i Hâss-ı Vükelâ, Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Karantina vb. Bu türden kavramlar, bizatihî isim oldukları kurum ve kuruluşlarla birlikte ilk bakışta önemli değişiklikler getirmiyor gibi görünse de aslında içerikleriyle birlikte devletin dönüşümünde önemli işlevler gördükleri kesindir.

Kısaca temas etmeye çalışılan Tanzimat öncesi dil değişimi dilin dönüşüme uğramaya başladığı Tanzimat Dönemi'nin oluşumunda rol oynamak bakımından kuşkusuz önemlidir. Fakat dildeki değişimin ciddî manada etkisini gösterdiği, dilde dünyevîleşmenin baş gösterdiği dönem, Tanzimat Dönemi'dir. Tanzimat Dönemi'nde dil değişimini anlamak için kurumsal bazda bir takım faaliyetlere bakmak faydalı olabilir.

Tanzimat'ın resmî politikaları içinde dil politikası önemli bir yer tutar. Bu noktada II. Mahmud döneminde kurulan Tercüme Odası, daha da işler hale getirilmiş ve faaliyetleri genişletilmiştir. Ayrıca ve en önemlisi de 1851'de Fransız Akademisi örnek alınarak resmen kurulan Encümen-i Dâniş'in32 dil faaliyetleri çerçevesinde üstlendiği misyondur. Encümen-i Dâniş'in faaliyetleri çerçevesinde, İlmiyye'den gelen Cevdet Paşa'nın başrolü oynadığı dil çalışmalarını ve bu çerçevede mezkur şahsın Fuad Paşa ile birlikte yazdığı bir gramer kitabı Kavânîn-i Osmânî ile kendisinin yazdığı Târîh'i zikretmek mümkündür. Encümen-i Dâniş, Türkçenin sadeleştirilmesi doğrultusunda aldığı kararlar ve ortaya koyduğu uygulamalarla, Türkçenin Arapça ve Farsçadan arındırılması çabalarına öncülük etmiştir. Önce dilde sadeleştirme ve Arap harflerinin daha kolay yazılabilmesinin yollarını araştırmak33 (Akif Paşa, M. Reşid Paşa, Cevdet Paşa gibi) şeklinde kendini gösteren dil faaliyetleri, Arap harfleriyle soldan sağa yazı icadı çalışmaları (Hoca Tahsin Efendi), Arapça ve Farsçadan dili arındırma faaliyetleri ile devam etmiş ve sonunda Arap harfleri ve yazısının cehaletin artmasına yol açtığı şeklindeki düşüncelerin (Münif Efendi 1828-1894) ortaya çıkmasına ve nihayet Avrupalılardan etkilenerek Latin harflerine geçilmesi doğrultusunda görüşler serdetmeye yol açmıştır.34 Latin harfleri, Tanzimat sonrası ve Cumhuriyet dönemi dil değişimleri öncesi dönemde tartışılan bir konu olmuş,35 önce 1876 Kanun-i Esasî'nin 18. maddesinin Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğuna ve devlet hizmetine gireceklerde Türkçeyi bilmek gibi bir niteliğin gerekliliğine dair hüküm konmasının, sonra da Latin harflerinin kabulünün zeminini hazırlamıştır.

Esasen Tanzimat Dönemi (1839-1856) dil değişiminde sadeleştirme girişimleri özel bir önem taşımaktadır.36 Gerek resmî yazışmalarda, gerek Encümen-i Dâniş'in çalışmalarında, gerek tercüme eserlerde ve gerekse gazete dili ve ders kitaplarında kendini gösteren sadeleştirme çabaları, yukarıda sözünü ettiğimiz sürecin başlamasına ve olayların gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.37 Bu

noktada önemli bir husus, şeyhülislam dahil İlmiyye'nin de bu çalışmaların içinde bir şekilde yer almalarıdır. Bu çerçevede İlmiyye'den gelen Cevdet Paşa'nın çabaları bilinmektedir. Dilde sadeleşmeyi savunmuş olan Cevdet Paşa, Encümen-i Dâniş'in siparişiyle yazdığı Târîh'inde de sade bir dil kullanmış ve dilde sadeleşme çabalarının öncülüğünü yapmıştır. Târîh'inde belirttiği gibi Cevdet Paşa, "belîğâne ve münşiyâne" üslup yerine herkesin anlayabileceği bir dil tarzını benimsemiş ve bu tarzını, Kısas-ı Enbiya adlı kitabıyla da önemli ölçüde neticelendirmeye muvaffak olmuştur.38 Gerek Türkiye'de modern tarihçiliğin oluşumuna zemin hazırlamış olan Cevdet Paşa'nın39 sadeleştirme çabaları ve gerekse diğer sadeleştirme çalışmaları, bilgi-havas ve bilgi-avam ilişkisi veya tartışmasını gündeme getirmekle birlikte, bilginin vulgarizasyonunu veya avamîleştirilmesini ortaya çıkarmış olmak bakımından önemlidirler. Bu olgu, bilginin seçkin üst zümreye hitab etmekten çıkıp halka ulaştırılmasını, basitleştirilerek halkın seviyesine indirilmesi, yani kitleselleşmesi veya kitleselleştirilmesi anlamındadır. Bu çerçevede Tanzimat'la birlikte İslam dünyasında ve Türkiye'de ortaya çıkan şey, bilginin düzleştirilerek avamın seviyesine indirilmesidir. Temelde siyasî bir problem olarak görülen bilimin ve bilginin halka mal edilmesi olgusunda40 bir indirgeme söz konusudur. Bilginin halkın seviyesine indirilmesi, aslında farklı derecelerdeki algılamaların asgariye indirilmesidir.41

Modern bir olgu olarak bilginin kitleselleştirilmesi veya avamileştirilmesi, büyük ölçüde kitle iletişim araçları ve eğitim yoluyla sağlanır. Tanzimatçılar, bilginin sadeleştirilmesi çabalarında her iki kanalı da kullanmışlardır. Bilgiyi halkın düzeyine indirme çabalarıyla Tanzimat Devleti, Tanzimat politikasına bağlı olarak bilgileri halka yaymak ve bu yolla halkı kendilerine tâbi kılmak,42 Batılılaşma çerçevesinde gerçekleştirmeyi hedeflediği ve yeni ambalaj ve reformlar içinde sunmaya çalıştığı yenilikleri, halka kabul ettirmek, Batılı tarzın yaygınlaştırılması sırasında ortaya çıkan veya çıkması muhtemel direnç ve itirazları kırıp etkisizleştirmek, Ulema'nın bilgi ve ilim gücüyle halk üzerindeki etkilerini zayıflatmak ve dolayısıyla yönetimdeki ağırlıklarını azaltmak olarak özetlenebilecek bir dizi birbirine bağlı planları gerçekleştirmek amacını taşımış olabilir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle:

"Reşid Paşa takımının efkarı neşr-i maârif ve ta'mim-i terbiye ile devleti usûl-i cedîde-i Avrupa'ya tevfikan tanzim etmek hususu idi. Efkar-ı atîka ashabı ise buna nazar-ı adâvet ile bakarlardı…"43

Tanzimat Dönemi'nde kurumsal düzlemde dil değişimleri çerçevesinde işaret edilmesi gereken bir konu da fermanların lakap ve unvanlarının değiştirilmesiyle ilgilidir. Islahat Fermanı'nın ilanından önce "öteden beri Ferman-ı Âlîlere derc olunagelen elkab ve ünvanların tebdiliyle icâb-ı vakt u hale enseb ünvanlar vaz' u ihdas olunması için Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve Beylikçi Afîf (Bey) ile fakîrden (Cevdet Paşa'dan) mürekkeb bir komisyon teşkil kılınmış ve hatta bir def'a akd olunmuş iken Kars'ın istilası haberi varid olarak bu iş ta'ahhür etmiş idi. Fuad Paşa her hususda ihtiraât ve ihdasâtı sever bir zat olmağla Fermanların elkabını dahi tebdile merak etmiş idi. Halbuki Islahat Fermanı'nın ilanı Ehl-i İslam'a ziyade dokunacağından bu sıra Fermanların tebdil-i elkabiyle dahi uğraşmak münasib değildi. Binaenaleyh bundan ferağat olundu."44

Bu olay göstermektedir ki Tanzimat yönetimi dilde modernizasyon konusunda bilinçli hareket etmiştir ve modernizasyon noktasında işi, fermanların lakap ve isimlerini değiştirerek dilin biçimsel yapısını değiştirmeye kadar götürmüştür.

Tanzimat Dönemi'nde dille ilgili hususlardan biri de daha önceki dönemlerde, özellikle II. Mahmud döneminde olduğu gibi yönetimde yeni oluşturulan kurum ve kuruluşlar çerçevesinde kullanılan isim ve ifadelerdir. II. Mahmud dönemindekilere ilave olarak meselâ; Ziraat nezareti, Meclis-i Maarif-i Umûmiyye, Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, Meclis-i Meadin, Dârulfünûn, Ebe mektebi gibi bakanlık, meclis, mekteb vb. çeşitli kurum ve kuruluşlar açılmış ve bunlar, aldıkları isimlerle birlikte dilin değişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Bunların dışında tercüme eserler, yabancı dil dersleri, sıkı diplomasi ilişkileri, Batılı hocaların okullarda ders vermeleri, resmî uluslararası yazışmalar, kuşkusuz Tanzimat dilinin oluşmasında etkili olan faktörlerdir.

Tanzimat dilinin oluşmasında ve bunun nispeten seçkinlerin dışına çıkarak halka ulaşmasında etkili olan en önemli araç, elbette gazetelerdir. Reformların önemli taşıyıcılarından olan gazeteler, Tanzimat sürecinde Batılı terim ve kelimelerin Türkçeye girmesinde, Türk dilinin vulgarizasyon ve sekülarizasyonunda,45 önemli rol oynamışlardır. Bu dönemlerde özellikle gazeteler vasıtasıyla abluka, konstitüsyon, banka, kavânîn-i mevzûa, borsa, liberaller, radikaller, poliçe, serbestiyet, nutuk, muzika, meclis, millet meclisi, ihtilal, cumhur, cumhuriyet, cumhur reisi, parlamento meclisi, müttefik, isyan, imtiyâzât gibi kelimeler yavaş yavaş bugünkü anlamlarında Türkçede kullanılmaya başlanmışlardır.46

Orhan Koloğlu'nun verdiği bilgilere göre 1828-1867 yılları arasında resmî (Vekayi-i Mısriyye/Takvim-i Vekayi'), yarı-resmî (Cerîde-i Havadis/Rûznâme-i Cerîde-i Havadis) ve özel (Tercüman-ı Ahval/Tasvir-i Efkar) gazeteler aracılığıyla Türkçeye giren 331 kavram ve sözcükten 210'u Batı'dan aynen alınmış, 27'si ek ya da sözcüklerle tamamlama yoluyla Türkçeleştirilmiş, 94'ü ise Türkçe sözcüklere Batılı bir içerik katarak kullanılmıştır. Ayrıca bunların %35'i toplumsal yapı, dünya görüşü, siyaset ve bilim; %26'sı yeni teknoloji ve malzemeler; %23'ü yeni meslek, görev ve kurumlar; %11'i ekonomi, maliye, ticaret ve %5'i gündelik hayat ile ilgilidir.

Bu sıralama Tanzimat felsefesine de ters düşmez; öncelikle çağdaş dünyanın (onu temsil eden Avrupa'nın) toplumsal ve siyasal özellikleri benimsenmiştir. Bunlarla ilgili yeni meslek, görev ve kurumlar da hesaba katılırsa %58'lik bir orana varılır ki bunda Tanzimat'ta ilk hamlede devlet eliyle yapılan değişmenin yansımasını buluruz. Ekonomi, maliye ve ticaret alanıyla ilişkisi yadsınamayacak olan yeni teknoloji ve malzemeler birlikte hesaplanırsa, %37 gibi bir oranla Tanzimat'ın diğer temeli olan liberal ekonominin etkisinin önemi ortaya çıkar. Gündelik hayatla ilgili yüzdenin azlığı ise şaşırtıcı değildir.47 Ancak bu alandaki dil değişimi kısa bir zaman içerisinde yoğunluğunu arttırarak devam edecek ve yukarıdan aşağıya yavaş yavaş topluma sirayet edecektir.

Bunların gazete diliyle sokulduğu düşünüldüğünde diğer alanlarla birlikte ortaya çıkan değişimlerin büyüklüğü ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde Batı'nın etkisiyle Türkçeye giren pek çok kelimenin de hemen kabul gördüğü anlaşılmaktadır.48

Nihayette Tanzimat Dönemi'nde Türk dilinde, özellikle de nesrinde değişiklik daha ziyade resmî dilde başlar. Bu dönemdeki gazeteler (Takvim-i Vekayi' ve Ceride-i Havadis) de resmî olduğu ve sayıldığı için bunlardaki değişim de resmî alana dahil edilebilir. Gazetelerde kullanılan bazı kelimelere bakıldığında Batı etkisinin ne kadar yoğun olduğu görülür: Ministroca (bir nazıra yakışacak tarzda), palais (sahilhane), epe (Padişahın hediye ettiği merasim kılıçlarını ifade etmek için Takvim-i Vekayi' bu kelimeyi kullanmaktadır) gibi kelimeler49 bu bağlamda zikredilebilir.

Tanzimat Dönemi'nde Batı'dan ödünç alınan veya esinlenerek uydurulan bazı kelime ve kavramlar, bağlamı olmadan rastgele ve çabucak Türkçeye sokulurken, bazıları da ortaya çıkan yeni modernleşme şartlarıyla uyumlu olarak ve Batı'yla entegrasyon nedeniyle dilimize sokulmuştur. Bu noktada en iyi örneklerden biri, buhran kelimesi olabilir.

Geleneksel Osmanlı zamanlarında krizi bilmeyen Osmanlı Devleti ve toplumu, ekonomik darboğaz ve malî bunalım yaşamaya başladığında 1267/1851 yılında kriz kelimesiyle tanışmıştır. Kriz kelimesinin Türkçe karşılığı olarak buhran kelimesi bulunmuş ve ondan sonra bu kelime kriz karşılığı olarak kullanılmıştır.50

Fabrika kelimesinin Türkçeye yerleşme şekli de ilgi çekicidir: Eskiden işyeri, destgah anlamlarına gelen kârhâne sözcüğü kullanılırken Tanzimat zamanlarında modern bilinç ve anlayışa paralel olarak fabrika kelimesi, onun yerine geçmiştir. Fabrika, Batı'nın sanayi alanındaki en çarpıcı simgesiydi. Yüksek bacası tüten yapıların o dönem Türk düşünürüne ve yöneticilerine etkisi güçlü olmuştur.51

Tanzimat ideolojisinin, Avrupa sivilizasyonu idealine uygun olarak ithal ettikleri bir kavram da terakki kavramıdır. Geleneksel Osmanlı tarih ve zaman görüşünün değişmesine vesile olan bu kavram, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bir sloganı olan "Muasır medeniyet seviyesine ulaşmak" gibi bir noktaya gelinmesinde temel taşlardan biri olmuştur. Avrupa'nın ilerleme fikrinin karşılığı olarak terakkî kavramıyla52 birlikte ilericilik ve ilerlemeci-dünyevî tarih anlayışı, dinî kaynaklı devrevî, sarmal vb. tarih görüşünün yerine geçmeye başlamıştır. Tarih anlayışında bu şekilde gerçekleşen değişim, kısa zamanda somut etkisini göstermiş ve Osmanlı Devleti, malî muamelelerde Hicrî tarih yerine Rumî takvime geçerek53 Batı zaman çizgisine ayak uydurmaya çalışmıştır. Tanzimat'la birlikte terakki kavramının Türk ve Osmanlı siyasetine yeni bir anlayış getirdiğini de belirtmek gerek. Bu anlayışa göre muasır medeniyet seviyesine çıkmak için çabalayan devlet ve modernleşmeci yöneticiler, ilerici, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle usûl-i cedîde-i Avrupa yanlısı54 veya efkar-ı cedîde ashabı,55 devlete muhalefet eden muhafazakar veya başka kanatlar ise gerici, Engelhardt'ın ifadesiyle vasıta-i irtica,56 Cevdet Paşa'nın ifadesiyle efkar-ı atîka ashabı57 veya taassub-i bârid ashabıdırlar.58

Ödünç alınan ilim (çoğulu ulûm) ve fen (çoğulu fünûn) sözcüklerinin muhtevaları ve anlam yapıları da Osmanlı-İslam toplumunun kültürel değişiminde büyük rol oynamıştır.59 Pozitivist bakış açısından etkilendikleri anlaşılan Tanzimatçı aydınları cezbeden modern bilim, ithal edilerek İslam kültüründeki ilim kavramıyla özdeşleştirilmiştir. II. Mahmud zamanından itibaren yeni bilgi ve teknikler için ilim yerine fen terimi kullanılmaya başlanmış, fennî işler için nâfia kavramı yerleşmiştir.60 Bütün bu olanlar ise aydınlanmacı pozitivist, rasyonalist, terakkici-evrimci bilim anlayışının İslam dünyasındaki ilim ve bilgi anlayışının yerine geçmesi ve Ulema yerine Münevver'in (aydın) ortaya çıkması demektir.

Tanzimat Dönemi'nde dilin değişimi bağlamında ele alınması gereken kavramlardan biri de vatan kavramıdır. İzledikleri Osmanlı(cı)lık politikasından, Batı milliyetçiliğinden etkilendikleri anlaşılan Tanzimatçılar, vatan kavramının Türkçeye Batı'daki anlamıyla girmesinde rol oynamışlardır. Bunu gerek kavramın Tanzimatçılar tarafından kullanılmaya başlamasından, gerekse Cevdet Paşa'nın gayrimüslimlerle Müslümanların birlikte askerlik yapmaları olayıyla vatan kavramı arasındaki ilişkiye dair değerlendirmesinden61 çıkarıp anlamak mümkündür. Gerçi Cevdet Paşa, vatan kavramının Müslümanlar arasında tutmayacağını, etkili olmayacağını belirtse de böyle bir tartışmaya girmiş olması, milliyetçiliğin Türkiye'deki izlerini göstermesi açısından önemlidir. Eskiden Müslümanlar arasında vatan, kişinin doğduğu yeri, "askerin köylerindeki meydanları"62 ifade ederken Tanzimat'la birlikte gerek sözlüklerde, gerekse basında, Batı'daki gibi siyasî anlamında kullanılmaya başlanmıştır.63

Vatan kelimesi değişiyor ve Batılılaşıyorsa, millet sözcüğü de değişiyor, Batılılaşıyor demektir. Millet kavramı Klasik Osmanlı'da dinî manada çeşitli din mensubu cemaatleri ifade etmek üzere kullanılırken III. Selim döneminden itibaren yavaş yavaş Batılı anlamda kullanılmaya başlanmış ve Tanzimat Fermanı ile birlikte açıkça Batılı bir millet kavramı oluşmuştur. Hem vatan, hem de millet kavramları Gülhane Hattı'nda karmaşık bir anlamla kullanılmışlarsa da aslında bu vatancılık ve milliyetçiliğin kavramları olarak kullanılmaya başlamaları demektir.64

Hürriyet de önemli anlam değişikliklerine uğrayan kavramlardandır. Hürriyet kavramı geleneksel İslam anlayışında esirliğin/köleliğin karşıtı ve hür ise esir/köle kelimelerinin karşıtı65 iken, Tanzimat'la birlikte tüm siyasî özgürlüklere sahip olma anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Önce serbestiyet kelimesi kullanılmış, zamanla bu kelimenin aşağılayıcı anlamda kullanılması sonucu hürrriyet kavramı kabul görmüştür.66 Hürriyet kavramının ilgi çekici bir şekilde 1256/1840 tarihli Ceza Kanunu'nda Hürriyet-i Şer'iyye şeklinde kullanıldığını görmekteyiz.

Hürriyet kavramının, 18. yüzyıl Fransası'nın din ve kilise karşıtı fikirlerinden çıktığı67 düşünüldüğünde, Tanzimat Dönemi'nde devlet ve toplumun Batı'nın etkisiyle kendi geleneğinde var olan kavramların muhtevasını nasıl değiştirdiği daha iyi anlaşılacaktır.

Bu noktada birçok kavram veya sözcüğün, Batı'dakilere benzetilerek yeni bir içerik ve formla kullanıldığını zikretmek gerek. Orhan Koloğulu'na göre Tanzimat Dönemi'nde eskinin İslam dışında mükemmeliyeti kabul etmeyen anlayışına karşılık yeni bir değerlendirme ölçüsü sunulmaktadır.

“Medeniyet-i hikmet üzerine mübtenî olan memleketler”, “Heyet-i medeniyye”, “Düvel-i mütemeddine”, “Alem-i temeddün” deyimleri açıkça Avrupa örneğini göstermektedir. Alışılmış Asr-ı saadet özlemi yerine Asr-ı sanayi, asr-ı terakki hedefi konmaktadır. Bu yaklaşımın tamamlayıcısı olarak “eskilik taraftarı” ve “halihazırın muhafazakarı” diye nitelenenlerin karşısına “efkar-ı cedîde”, “teceddüd usûlü”, “terakki taraftarları” olanlar çıkarılmaktadır. Bunların yanı sıra hak el-nâs, hakk-ı tabiî, serbestiyet, intihab, ihtilal, inkılab, vatan, vatandaş, vatanperver sözcüklerine kademe kademe yeni anlamlar verildiği fark edilmektedir. Batı’nın başlıca kurumu olan Meclis-i Mebusan ve halkla özdeşleşen rejim olarak Cumhur’un (bazen de Cumhuriyet) ve buna bağlı olarak Reisicumhurun son derece yoğun olarak kullanımına rastlamaktayız. Tabii rejimin temelini oluşturan Konstitüsyon (Anayasa) da o derece yoğun kullanılmaktadır.68

Görüldüğü gibi pek çok kavram veya kelime, tarihî, bölgesel ve sosyal bağlamlarından koparılarak alınmış ve Türkçeye, Osmanlı toplumuna aktarılarak dilde bir değişim ve farklılaşımın oluşmasına neden olmuştur. Batı’nın askerî ve kültürel tehdidine bir tepki olarak gelişen Reform Hareketi, zamanla savunmacı psikolojiye ve bu da kopyalama mantığına yol açmıştır. Bunun bir sonucu olarak da zamanın Avrupa düşüncesi ve siyasetine önderlik eden ilkeleri ifade eden kavramlar taklit veya iktibas edilerek Osmanlı toplumunun kendi kavramları değişik biçimlere sokulmuş veya yeniden yorumlanmıştır.69

Yaptıkları çalışmalardan dile önem verdikleri anlaşılan ve modernleşme çabalarının gerçekleşmesinde dilin çok önemli olduğunu bildikleri anlaşılan Tanzimatçılar, kavânîn-i cedîd, kavânîn-i müsessese, hürriyet, imtiyâzât-i tabîiyye, hukuk-i tabiiyyet, vatandaş, müsâvât, terakkiyât-ı milliye, hubb-i vatan, millet70 gibi kavramları belki çok çekici bulduklarından kolayca benimseyerek Türkiye şartlarında siyasî dile aktarmış ve sık sık kullanarak da yaygınlaştırıp genel dil içinde meşrûluk kazandırmışlardır. Ancak Tanzimat aydınları tıpkı İslam dünyasının diğer bölgelerindeki Batıcı veya İslamcı aydınlar, sözgelimi Mısır düşünürleri gibi söz konusu kavramların Batı devletlerinde hakim olan paradigmanın veya paradigma değişimin nihayete erdirilmesinin bir ürünü olduklarını ve dolayısıyla kendi dünyalarında yerli yerine yerleştirilebilmeleri için aynı veya benzer tarihî ve kültürel şartların oluşması gerektiğini ya da kendi kültürlerini ve geleneksel değerlerini bir kenara atıp onları bağlamlarıyla birlikte getirmeleri gerektiğini anlamamış gibiydiler.71

Açıktır ki dil, varlığı aksettirir. Bir dile dışarıdan yabancı bir takım kavramların sokulması, sadece kelimelerin tercümesini değil, fakat daha ziyade yabancı bir dünya görüşünün üst sistemine ait sembolik formların tercümesini ifade eder. Böyle bir şey ise, dilin yapısında bozulmaya, zihni karmaşaya yol açar. Tanzimat Dönemi’nde Türkçeye aktarılan pek çok kelime ve kavram da, Osmanlı toplumunun sahip olduğu kavramlar dizgesine ait birçok kelimenin anlamlarında karmaşa ve ikilik oluşturmuştur.72

Tanzimatçıların Batı’dan ödünç alarak Türkçeye soktukları önemli kavramlardan biri de, Tanpınar’ın Tanzimat ideolojilerinden biri olarak ifade ettiği73 medeniyet’tir. Tanzimat’ın büyük hedeflerinden biri, Avrupa’nın temsil ettiği medeniyet seviyesini yakalamaktı.74

Sivilizasyon (civilisation) kelimesinin karşılığı olarak medeniyet, temeddün, ünsiyet, mesûniyet veya asıl haliyle civilisation, gerçekten de Tanzimat'ın ideolojisi dedirtecek ölçüde çok sık kullanılmış ve çok yüceltilmiştir. Herhalde Şinasi'nin M. Reşid Paşa için söylediği "medeniyet rasulü" ifadesini75 de bu çerçevede ele almak gerek. S. Rıf'at Paşa, M. Reşid Paşa, Alî Paşa, Münif Paşa, Sami Efendi gibi aydınların yazılarında, fermanlarda, hep sivilizasyona ve onun tariflerine rastlanır.76 Her halükarda kavramın içinde, Batı medeniyetinin geniş bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, medeniyetin Batıcılıkla eş anlamlı olarak algılanmasına neden olmuştur. Zamanla Batıcılığa karşı çıkmak medeniyete karşı çıkmakla eşdeğer görülmeye başlanmıştır.77

Yenileşme zamanlarında, özellikle de Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı tarih ve kültürünün muhtevası üzerinde etkili olmuş olan dil değişimi, ilimden bilime, fıkıhtan hukuka, buhrandan krize, kârhâneden fabrikaya vs. geçişlerle Osmanlı Devleti ve toplumunun hangi yönde seyrettiğini göstermiştir. Tanzimat'ın kültürel değişimi çerçevesinde var olan göstergeler, gösteren ve gösterilenleriyle, muhteva ve formlarıyla dilde ciddî dönüşümlerin yaşandığını, Batılılaşma ve dünyevîleşmenin başladığını, bu değişimlerin de sosyal hayatın diğer alanlarıyla etkileşim içinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Fakat Tanzimat Dönemi'nde dilde meydana gelen değişim, siyasal ve toplumsal gidişata hemen ve doğrudan etkide bulunmuş da değildir. Ancak eski dokunulmaz kurumların yıkılarak yerlerine Batı kaynaklı kurum ve kuruluşların ikame edilmesine, dilde arınma çabalarına, dilin dünyevîleşmesine ve Batılılaşmasına, sonuçta zihniyetle devlet yönetiminin laikleşme yönünde değişen bir sürece girmesine zemin hazırlamıştır.78

1 Bkz. Muhammed R. Feroze, "Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık", Çev. Davut Dursun, Türkiye'de İslâm ve Laiklik, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 31.

2 Peter L. Berger-Thomas Luckmann, "Sociology of Religion and Sociology of Knowledge", Sociology of Religion, Ed. Roland Robertson, Penguin Books, England 1971, s. 66 ("Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyo

lojisi", Çev. M. Rami Ayas, AÜİFD, c. XXX, Ankara 1988).

3 Bkz. Mehmet Rifat, Gösterge Avcıları, YKY, İstanbul 1997, s. 91.

4 Emile Benveniste, Genel Dilbilim Sorunları, Çev. Erdim Öztokat, YKY., İstanbul 1995, ss. 64-73.

5 Bkz. a.e., ss. 99, 164-173 vd.; Ziya Gökalp, "İlm-i İçtima' Dersleri", Haz. Bedri Mermutlu, Türk Sosyoloji Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Yaz 1995, s. 132; Bozkurt Güvenç, İnsan ve Kültür, 4. bs., Remzi Kit., İstanbul 1984, s. 112; Berke Vardar, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1982, ss. 11-13.

6 Bkz. Ludwig Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus, Çev. Oruç Aruoba, YKY., İstanbul 1996, ss. 27-61, 131, 133, 43-45, 49 vd.; M. Rifat, a.g.e., s. 91.

7 Ferdinand de Saussure, Genel Dil Bilim Dersleri, Çev. Berke Vardar, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985, ss. 24, 25.

8 Tanzimat Dönemi dil değişiklikleri için bkz. Orhan Koloğlu, a.g.m., ss. 1645-1664.

9 Bkz. F. de Saussure, a.g.e., ss. 5-6, 12, 24-25; Fatma Erkman, Göstergebilime Giriş, Alan Yay., İstanbul 1987, ss. 15-19, 28-29 vd.; N. Berkes, a.g.e., ss. 248, 249, 310 vd.; H. G. Gadamer, "İnsan ve Dil", Yolcular, Sonbahar 1998, ss. 29-36; Muhammed Abid Câbirî, Arap Aklının Oluşumu, Çev. İbrahim Akbaba, İz Yay., İstanbul 1997, ss. 105-108; B. Vardar, a.g.e., ss. 10-11.

10 Joachim Wach, Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, İFAV Yay., İstanbul 1995, s. 68. Bkz. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, İçtimaiyat, Hukuk Sosyolojisi, İstanbul Ü. İktisat F. Yay., İstanbul 1958, ss. 272-329; S. Nakib Attas, İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi, Çev. M. Erol Kılıç, 2. bs., İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 73; M. A. Câbirî, a.g.e., ss. 106-107.

11 Bkz. Türker Alkan, Siyasal Toplumsallaşma, KBY, Ankara 1979, ss. 145-151.

12 E. Benveniste, a.g.e., s. 99.

13 A.e., s. 164.

14 Şahin Uçar, Tarih Felsefesi Meseleleri, Nehir Yay., İstanbul 1997, s. 184; B. Güvenç, a.g.e., s. 112.

15 Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEBY., İstanbul 1993, c. III, s. 396.

16 Bkz. M. A. Cabirî, a.g.e., ss. 106-107.

17 E. Benveniste, a.g.e., s. 67.

18 N. Berkes, a.g.e., s. 286.

19 Bkz. E. Benveniste, a.g.e., ss. 64-73, 99, 164 vd.

20 P. L. Berger-B. Berger-H. Kellner, Modernleşme ve Bilinç, Çev. C. Cerit, Pınar Yay., İstanbul 1985, s. 115.

21 Cevdet Paşa, Ma'ruzat, s. 238.

22 Bkz. Mehmet Rifat, Homo semioticus, YKY., İstanbul 1993, s. 27.

23 Ludwig Wittgenstein (1889-1951) şöyle der: "Tümce, gerçekliğin bir tasarımıdır. Tümce, gerçekliğin, biz onu nasıl düşünüyorsak, öyle bir taslağıdır." L. Wittgenstein, a.g.e., s. 45.

24 İ. Kara, İslamcıların Siyasî Görüşleri, s. 39.

25 Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılaşması”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., s. 149.

26 A.m., a. yer.

27 A. H. Tanpınar, a.g.e., ss. 87-88.

28 Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876, c. 1, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, ss. 39-40.

29 Tayyip Gökbilgin, “Babıâli”, MEBİA, c. 2, İstanbul 1993, s. 177.

30 Bkz. N. Berkes, a.g.e., s. 259 vd.; Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”, TCTA, c. 2, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 316.

31 Meselâ bkz. Tanzimat tedbirleri hakkında Kocaeli Müşîri Mehmed Akif, Hüdavendigar Sancağında İsmet Paşa, Muhassıl Kânî Bey ve Kadılara gönderilen 1255 Zilka’de sonları/1840 Ocak sonları tarihli Ferman, Bursa Müzesi, Defter c. 540’dan naklen H. İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, ss. 660-671.

32 B. Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s. 432; A. Akyıldız, a.g.e., ss. 244-245.

33 Bkz. Ş. Mardin, a.g.e., s. 48. Dilin bir ifade biçimi olarak yazının da din ile çok sıkı ilişkisi bulunur. Toplumlar inandıkları din ve kitabın yazı diline ayrı bir önem verirler. Din ile yazı arasındaki sıkı bağıntı, Osmanlı Devleti ve toplum hayatında da mevcuttu, hatta belki de pek çok yerden daha fazlaydı. Tanzimat, din dilinin çözülme sürecine girmesinde, yazı dilinde gerçekleştirdiği sadeleştirme ve yenileşme yoluyla etkili olmuştur. Bkz. B. Lewis, a.g.e., s. 421.

34 Bkz. N. Berkes, a.g.e., s. 259. Niyazi Berkes, Doğu toplumlarının dillerine Latin alfabesinin uygulanması fikrini Avrupa’da ilk ortaya atan Volney’in, Tanzimat’ın genç kuşağının aydınları arasında çok moda olduğunu ve dolayısıyla sözkonusu aydınların ondan etkilenmiş olabileceklerini ifade etmektedir. Bkz. a.e., a. yer.

35 Namık Kemal, Latin harflerine karşı çıkarak Arap harflerinin kaldırılmasının, müslümanlığı kaldırılması demek olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. E. Z. Karal, a.g.e., s. 316.

36 Bkz. Hıfzı Tevfik Gönensay-Nihad Sami Banarlı, Başlangıçtan Tanzimata Kadar Türk Edebiyatı Tarihi, Remzi Kit., İstanbul 1941, s. 308.

37 Tanzimat’ta yazı dilinin değişimi hakkında bkz. Ragıb Özdem, “Tanzimat’tan Beri Yazı Dilimiz”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 859-931.

38 İsmail Kara, “Tarih ve Hurafe, Çağdaş İslam Düşüncesinde Tarih Telakkisi”, Dergâh, c. IX, Sayı: 105, Kasım 1998, s. 19.

39 Çağdaş İslam düşüncesinde tarih telakkisi bağlamında Cevdet Paşa'nın tarih ve dil hakkındaki görüşleri için bkz. "a. m.", ss. 19-20.

40 Korkut Tuna, Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine, İÜEFY., İstanbul 1993, ss. 86-87.

41 A.e., ss. 87, 89.

42 Bilginin avamileştirilmesi, ferdin bağımsızlığını değil, daha çok bilimsel gücü elinde tutan iktidara bağımlılığını sağlar. Bkz. K. Tuna, a.g.e., s. 87.

43 C. Paşa, Tezakir, c. 4, ss. 23-24.

44 A. e., c. 1, s. 67.

45 İ. Kara, a.g.e., s. 20. Cevdet Paşa, savunduğu dil üslubuna atfen amacının "gazete yollu rûzmerre vukûatı söylemek" olmadığını ifade etmiştir. (C. Paşa, Târîh-i Cevdet, c. 1, s. 1).

46 E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), ss. 180-181, 184; O. Koloğlu, a.g.e., s. 1647.

47 A.m., ss. 1645-1648.

48 A.m., s. 1647.

49 A. H. Tanpınar, a.g.e., ss. 78-79.

50 Bkz. C. Paşa, a.g.e., c. 1, s. 21; Fatma Aliye, Cevdet Paşa ve Zamanı, 1332, s. 85; Sabri F. Ülgener, Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti, s. 48; B. Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, s. 248.

51 Bkz. O. Koloğolu, a.g.e., s. 1647.

52 Mümtaz'er Türköne, Siyasî Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 52.

53 A. Akyıldız, a.g.e., s. 118. Bu konuda Cevdet Paşa'nın katkıları ve bir eseri için bkz. C. Paşa, Maruzat, ss. 206-207.

54 C. Paşa, Tezâkir, c. 4, ss. 23-24.

55 A.e., c. 1, s. 11.

56 Engelhardt, a.g.e., ss. 47-48, 82.

57 C. Paşa, Tezâkir, c. 4, ss. 23-24.

58 A.e., c. 1, s. 11.

59 Bkz. İ. Kara, a.g.m., ss. 21-22.

60 N. Berkes, a.g.e., s. 174.

61 C. Paşa, Maruzat, ss. 113-115.

62 A.e., s. 114; B. Lewis, a.g.e., s. 332.

63 A.e., s. 332.

64 A.e., s. 333 vd.

65 W. Montgomery Watt, Islamic Political Thought, Edinburgh University Press, Edinburg 1998.

66 O. Koloğlu, a.g.e., s. 1649.

67 Şerif Mardin, "Şerif Mardin'le Söyleşi" (Söyleşiyi yapan: Cüneyt Ülsever), Yeni Ufuk Gazetesi, 16 Haziran 1997, Pazartesi, Yıl: 1, Sayı: 2, s. 8.

68 O. Koloğlu, a.g.e., s. 1646.

69 Bkz. Bryan S. Turner, Max Weber ve İslam, s. 194.

70 Kavramlar için bkz. Engelhardt, a.g.e., s. 77 (M. Reşid Paşa'nın sözleri içinde); R. Kaynar, a.g.e., ss. 382-383 (M. Reşid Paşa'nın sözleri); Tanzimat Fermanı; 1840 tarihli Ceza Kanunnamesinin Maddeleri.

71 Bkz. D. Shayegan, a.g.e., s. 11.

72 Bkz. Seyyid Nakib el-Attas, "İslamî Dünya Görüşü", Yeni Şafak, 26 Nisan 1996, s. 10.

73 A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 122.

74 Y. Sarınay, a.g.e., s. 36.

75 B. Eryılmaz, a.g.e., s. 125.

76 A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 122.

77 Baykan Sezer, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İÜEF., İstanbul 1981, ss. 199-200.

78 B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 99

AKYILDIZ, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform (1836-1856), Eren Yay., İstanbul 1993.

ALKAN, Türker, Siyasal Toplumsallaşma, KBY., Ankara 1979.

ATTAS, S. Nakib, İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi, Çev. M. Erol Kılıç, 2. bs., İnsan Yay., İstanbul 1995.

BENVENISTE, Emile, Genel Dilbilim Sorunları, Çev. Erdim Öztokat, YKY., İstanbul 1995.

BERGER, Peter L.-LUCKMANN, Thomas, "Sociology of Religion and Sociology of Knowledge", Sociology of Religion, Ed. Roland Robertson, Penguin Books, England 1971.

BERGER, P. L.-BERGER, B. -KELLNER, H, Modernleşme ve Bilinç, Çev. C. Cerit, Pınar Yay., İstanbul 1985.

BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İstanbul ty.

CABİRİ, Muhammed Abid, Arap Aklının Oluşumu, Çev. İbrahim Akbaba, İz Yay., İstanbul 1997.

CEVDET PAŞA, Ma'ruzat, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

——, Târîh-i Cevdet, c. 1-12, 2. bs., Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet 1309.

——, Tezâkir, Haz. Cavid Baysun, 1-4 (1-40), 2. bs., TTKY., Ankara 1986.

——, Tezâkir, Haz. Cavid Baysun, c. 4, 3. bs., TTKY., Ankara 1991.

DAVISON, Roderic H., Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, c. 1, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997.

ENGELHARDT, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarihi Islahatı, Çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1328.

ERKMAN, Fatma, Göstergebilime Giriş, Alan Yay., İstanbul 1987.

ERYILMAZ, Bilal, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yay., İstanbul 1992, s. 248.

FATMA, Aliye, Cevdet Paşa ve Zamanı, 1332.

FEROZE, Muhammed R., "Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık", Çev. Davut Dursun, Türkiye'de İslâm ve Laiklik, İnsan Yay., İstanbul 1995.

FINDIKOĞLU, Z. Fahri, İçtimaiyat, Hukuk Sosyolojisi, İstanbul Ü. İktisat F. Yay., İstanbul 1958.

GADAMER, H. G., "İnsan ve Dil", Yolcular, Sonbahar 1998, ss. 29-36.

GÖKALP, Ziya, "İlm-i İçtima' Dersleri", Haz. Bedri Mermutlu, Türk Sosyoloji Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Yaz 1995, ss. 119-149.

GÖKBİLGİN, Tayyip, “Babıâli”, MEBİA., c. 2, İstanbul 1993.

GÖNENSAY, Hıfzı Tevfik-BANARLI, Nihad Sami, Başlangıçtan Tanzimata Kadar Türk Edebiyatı Tarihi, Remzi Kit., İstanbul 1941.

GÜVENÇ, Bozkurt, İnsan ve Kültür, 4. bs., Remzi Kit., İstanbul 1984.

İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, Belleten, c. XXVIII, no: 112, Ankara Ekim1964, ss. 623-690.

KARA, İsmail, İslamcıların Siyasî Görüşleri, İz Yay., İstanbul 1994.

——, “Tarih ve Hurafe, Çağdaş İslam Düşüncesinde Tarih Telakkisi”, Dergâh, c. IX, Sayı: 105, Kasım 1998, ss. 1, 19-26.

KARAL, Enver Ziya, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”, TCTA., c. 2, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 314-332.

——, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 13-30.

——, Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), c. V, 5. bs., TTKY, Ankara 1988.

——, Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), c. VI, 4. bs., TTKY., Ankara 1988.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Osmanlı Batılaşması”, TCTA, c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 147-152.

KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, TCTA, c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 68-93.

——, “Türkçe-Dışı Basın”, TCTA., c. 1, İletişim Yay., İstanbul ty., ss. 94-98.

——, “İlk Gazetelerimiz Aracılığıyla (1828-1867) Dilimize Giren Batı Kavram ve Sözcükleri”, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 5-9 Eylül 1990, c. IV, TTKY., ss. 1945-1964.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, 4. bs., TTKY., Ankara 1991.

MARDİN, Şerif, “Şerif Mardin’le Söyleşi” (Söyleşiyi yapan: Cüneyt Ülsever), Yeni Ufuk Gazetesi, 16 Haziran 1997, Pazartesi, Yıl: 1, Sayı: 2, s. 8.

ÖZDEM, Ragıb, “Tanzimat’tan Beri Yazı Dilimiz”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, ss. 859-931.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEBY., İstanbul 1993.

RİFAT, Mehmet, Gösterge Avcıları, YKY., İstanbul 1997.

——, Homo semioticus, YKY, İstanbul 1993.

SAUSSURE, Ferdinand de, Genel Dil Bilim Dersleri, Çev. Berke Vardar, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985.

SEZER, Baykan, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İÜEFY, İstanbul 1981.

TUNA, Korkut, Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine, İÜEFY, İstanbul 1993.

TURNER, Bryan S., Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım, Çev. Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara 1991.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, Siyasî Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 1994.

UÇAR, Şahin, Tarih Felsefesi Meseleleri, Nehir Yay., İstanbul 1997.

ÜLGENER, Sabri F., Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti, Mayaş Yay., Ankara 1984.

VARDAR, Berke, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1982.

WACH, Joachim, Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, İFAV Yay., İstanbul 1995.

WATT, W. Montgomery, Islamic Political Thought, Edinburgh University Press, Edinburg 1998.

WITTGENSTEIN, Ludwig, Tractatus Logico-Philosophicus, Çev. Oruç Aruoba, YKY., İstanbul 1996.

II. Meşrutiyet Sonrası Türk Dili / Prof. Dr. İsmail Parlatır [s.148-153]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Türk dilinin tarihî seyri içinde pek çok yeni zihniyet, edebî hareket veya akım, edebiyata yeni değer yargıları kazandırmak amacıyla yola çıkarken veya yeni tezleriyle edebiyat dünyasına katılırken dilde de birtakım değişmelere sebep oluyordu. Bunun en çarpıcı örneğini ilk büyük kültür değişimine sahne olan İslâmiyet'in kabulü ile izlemeye başlıyoruz. Bu yeni dili tanıma ve tanıtma amacıyla ön plâna çıkan Arapça, 10. yüzyıldan başlayarak Türkçe üzerinde egemen bir dil olarak varlığını yüzyıllar boyu sürdüregelmiştir. Onu izleyerek Farsça da edebî dil olma özelliği yanında, özellikle Selçuklular Dönemi'nde resmî dil olma kimliği ile bir başka egemen unsur olarak hâkimiyetini iyiden iyiye oluşturmuştur.

Doğu dünyasından kaynaklanan bu oluşum, Batı dünyasını tanımaya başladıktan sonra yön değiştirmiş; bu kez Batı kültürü ile yüz yüze gelen ve ondan etkilenen Türk kültürü, tabiî olarak da batı dillerinin özellikle de Fransızcanın unsurlarına kaplarını açmakta bir sakınca görmemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak edebiyatta kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan bu değişim veya Batı dillerinin etkisi, yüzyılın sonlarında önce edebî hareket, sonra da edebiyat ekolü olarak "Servet-i Fünûn Edebiyatı" ile had safhaya ulaşmış bulunuyordu. Bu durum, İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar süregelmiştir.

İkinci Meşrutiyet, bir siyasî hareket olduğu kadar, bir sosyal hareket olarak da pek çok değişimi ve yeni zihniyeti beraberinde getirmiştir. Fikrî hayatımızda gözlenen yeni oluşumlar, basın dünyasındaki değişimleri yaratırken edebiyat alanına da zengin bir malzeme ve yeni değer yargıları kazandırıyordu. Üstelik Türk dili tarihi içinde dergi etrafında oluşan bir hareket, ilk defa plânlı ve programlı bir biçimde bir "dil hareketi" olarak ortaya çıkıyordu. O da Genç Kalemler dergisi etrafında bir araya gelen gençlerin savundukları "Yeni Lisan" tezi ve hareketi idi.

Başta Ömer Seyfettin olmak üzere Ali Canip ve Ziya Gökalp, yukarıdan beri sözünü etmekte olduğumuz kültürde, dilde ve edebiyatta söz konusu olan yabancılaşmaya şiddetle karşı çıkıyorlardı. Aslında bu düşüncenin ve hareketin temelinde "edebiyatta milî benliğe dönüş" tezi yatmakta idi. Fakat, millî bir dil yaratmadan da millî benliğe dönüşün mümkün olamayacağını iyi bilen ve kavrayan bu gençler, Selânik'te yayımlanmakta olan Hüsün ve Şiir adlı dergiyi 11 Nisan 1911'den itibaren Genç Kalemler adıyla ve "Yeni Lisan" tezini savunmak amacıyla çıkarmaya başlarlar. Böylece, Cumhuriyet öncesinde Türkçenin kendi benliğine dönüş yolunda ilk ve ciddi bir adım atılmış olunuyordu.

Genç Kalemler dergisinin içindeki yazılar gözden geçirildiğinde hareketin üç temel çizgide yürütüldüğü dikkati çekmektedir. Birincisi, baş makalede ortaya atılan "Yeni Lisan" davası; ikincisi, "Sanat ve Edebiyat" ile "Gençlik Kavgası" sütunlarında ele alınan sanat ve özellikle "Millî Edebiyat" meselesi; üçüncüsü, savunulan dil anlayışına uygun edebî ürünler. Bu yazılarda zaman zaman Ömer

Seyfettin “Perviz”, Ali Canip “Yektâ Bâhir” takma adını kullanmıştır. Ziya Gökalp ise “Demirtaş” ve “Gökalp” imzası ile karşımıza çıkmaktadır.1

Derginin ilk beş sayısında yer alan “Yeni Lisan” başlıklı yazıların sonunda bir (?) bulunmaktadır. Birinci yazının Ömer Seyfettin tarafından kaleme alındığı kesinlikle bilinmektedir. İkinci sayıdaki yazıyı, Ali Canip ile Ziya Gökalp birlikte yazmıştır. Nitekim bu yazıda konuya sosyolojik açıdan bakılmaktadır. Üçüncü sayıda yer alan “Yeni Lisan”ın düzenlenmesini Ali Canip yapmış; Ömer Seyfettin’in ilk yazısındaki görüşleri dikkate alınırsa, onun da katkısı söz konusu edilebilir. Dördüncü sayıdaki yazıda Hüseyin Cahit’in “Yeni Lisan” karşısındaki tavrı ele alınmıştır; bu da Ömer Seyfettin’in kaleminden çıkmıştır. Beşinci sayıda ise Ömer Seyfettin’in birinci yazıda ileriye sürdüğü aksaklıkların daha geniş bir değerlendirmesini Ziya Gökalp yapmaktadır. Altıncı sayıdan on ikinci sayıya kadar olan “Yeni Lisan” başlıklı yazılar, “Genç Kalemler Tahrir Heyeti” imzasıyla yayımlanır. Bu yazılarda, “Türkçe Terkiplerin Güzelliği, Dilde Sadeleşmenin İlkeleri, Kelime-Lâfz ve Lugat-Istılah, Yeni Lisan ve İmlâ, Osmanlı İmlâsının Tarihi” ele alınmakta ve dilde sadeleşme hareketinin yaygınlaştırılması savunulmaktadır.2

Derginin “Sanat ve Edebiyat” ile “Gençlik Kavgası” sütunlarında genel olarak Millî Edebiyat konusu ve bazı edebî eserlerin eleştirisi dikkati çeker. Genellikle Ali Canip’in kaleminden çıkan bu yazılar arasında “Edebî İnkılâplar” (No. 1, s. 9), “Garp Mektebinin Âmilleri” (No. 2, s. 34), “Mahmut Talat Bey’e” (No. 2, s. 35), “Millî Lisan ve Millî Edebiyat” (No. 3, s. 47), “Millî Daha Doğrusu Kavmî Edebiyat Ne Demektir” (No. 4, s. 72), “Halûk’un Defteri ve Bugünkü Fikret” (No. 5, s. 86), “Millî Edebiyat Meselesi” (No. 6, s, 99), “Üslûb-Şahsiyyet”i (No. 11, s. 183), hem bu hareketin sanat anlayışını sergileme hem de Millî Edebiyat akımının doğuşuna hizmet etme açısından üzerinde önemle durulması gereken yazılar olarak değerlendirmek gerekir.

III. ciltten başlayarak dil ve edebiyat tartışmalarının başlardaki hızını yavaş yavaş kaybettiği dikkati çeker. “Yeni Lisan” başlıklı yazıların yerini “Genç Kalemler Tahrir Heyeti”nin açtığı soruşturmaya gelen cevaplar almaya başlar. Şöyle ki Genç Kalemler Tahrir Heyeti, “Yeni lisan ve bir istimzâc” başlıklı bir soruşturma açmış ve bunu bir broşürle dönemin yazarlarına göndermiştir. Sırasıyla Hamdullah Suphi, Şehabettin Süleyman, Dr. Kunoş, Raif Necdet’in cevapları bu sütunlarda yayımlanır. Son sayı olan 27. sayıya kadar da Şemsettin Sami, M. Mermi, İzzet Ulvî’nin dil üzerindeki düşüncelerine yer verilir. Son sayıda da Ali Canip’in Cenap’a verdiği bir karşılık yayımlanır.

“Sanat ve Edebiyat” ile “Gençlik Kavgası” başlıklı sütunlar yerini “Eser ve Zat” ile “İlim ve Fen” sütunlarına bırakır. Ayrıca felsefi yazılar ile Batı edebiyatından tanıtmalara ve çevirilere daha çok ağırlık verilir. Hikâye ve şiirler ise gene hareketin dil anlayışına uygun ürünler olarak kaleme alınmış ve yayımlanmıştır. Hikâyede Ömer Seyfettin, Aka Gündüz; şiirde ise Hakkı Süha, M. Selâhattin, Ali Canip, Ömer Seyfettin, Âkil Koyuncu, Mehmet Ali Tevfik imzaları görülür.

Genç Kalemler hareketi, öncelikle dilde sadeleşme düşüncesinden doğmuştur; çünkü derginin 2. c., 1. sayısında kaleme alınan ilk “Yeni Lisan” makalesinin temelinde bu düşünce yatmaktadır.

Daha sonraki sayılarda kaleme alınan makaleler, bu ilk sayıda ileriye sürülen görüşlerin daha ayrıntılı olarak savunulması ve açıklıkla anlatılmasının ürünleridir.3

Dergide ilk yazı olarak kaleme alınan ve harekete adını veren "Yeni Lisan" makalesinde Ömer Seyfettin, dili, bir milletin varlığının, yükselmesinin ve kendisini kabul ettirmesinin temel unsuru olarak görür. Bir milletin bilimde, fende ve edebiyatta yükselmesi, gene dil ile gerçekleşebilecektir. Ancak, bu dil, hem millî bir dil olmalıdır hem de çağdaş olmalıdır:

"Türkler ancak kuvvetli ve ciddi terakki ile hâkimiyetlerini, mevcûdiyetlerini muhâfaza edebilirler. Terakkî ise ilmin, fennin, edebiyâtın hepimizin arasında intişârına vâbestedir. Ve bunları neşir için evvelâ lâzım olan milli ve umûmi bir lisândır. Milli ve tabiî bir lisân olmazsa ilim, fenn, edebiyat yine bugünkü gibi bir muammâ halinde kalacaktır. Asrımız terakkî asrı, mücâdele ve rekabet asrıdır."4

Ne yazık ki Türkçe üzerinde o döneme kadar yeterli ve ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Üstelik, bu dil, Arapça ve Farsça unsurlarla beslenmiş; ayrıca son dönemlerde bir de Fransızca etkisi baş göstermiştir.

Bu yapısı ile Türkçeyi "eski lisan" olarak niteleyen yazar, bu görüşünü açıkça şöyle dile getirir: "Eski lisan, nedir? Asla konuşulmayan, Latince ve İbranice gibi yalnız kendisiyle meşgûl olanların zevk ve idrâkine ta'alluk eden bir şey."5

"Eski lisan"ın tarihini kısaca çizen Ömer Seyfettin, onu "tabiata muhâlif ve son derece yapay" olarak nitelemektedir. Oysa edebiyatın temel malzemesi olan dil, tabiî olmadıkça millî bir edebiyatın yaratılmasında elbette yetersiz kalacaktır. Üstelik bu dil, "hasta"dır; bu hastalıkları yaratan ise özündeki yabancı unsurlardır.

"Evet şimdiki lisanımızda Arabî ve Farisî ka'ideleriyle yapılan cem'ler, terkîb-i tavsîfî, vasf-ı terkîbîler yaşadıkça saf ve millî addolunamaz. Bu lisanı kimse anlamaz."6

Öte yandan Türk dili bütün canlılığı ile halk arasında yaşamaktadır. Konuşulan Türkçe, özellikle İstanbul Türkçesi bunun en güzel örneğidir. Ayrıca Türk dili zengin bir dildir, her türlü terkip yapmaya elverişlidir.

Dilimizin Arapça ve Farsçanın hakimiyetine girmesinde en büyük etkenin "süs" yapma kaygısı olduğunu belirten yazar, öncelikle bu hevesten vazgeçilmesini ister; ardından "tasfiye" konusuna gelir. "Yeni Lisan" hareketinin temelinde yatan bu "tasfiye" tezi üzerinde biraz durmakta yarar var. Öncelikle şunu vurgulamak gerekir ki başta Ömer Seyfettin olmak üzere Genç Kalemler, Arapça ve Farsça kelimelerin bütünüyle dilden atılmasından yana değildir. Bir ihtiyaç sonunda Türkçeye girmiş; daha doğrusu Türkçenin malı olmuş kelimeler, dilde yaşamaya devam edecektir. Buna karşılık terkipler kesinlikle tasfiye edilecektir. Bunu gerçekleştirmek için üç temel ilke ileriye sürülmektedir:

"1. Arabî ve Farisî ka'ideleriyle yapılan bütün terkipler terk olunacak. Tekrâr edelim; fevkalâde, hıfzıssıha, darb-ı mesel, sevk-i tabi'î gibi klişe olmuş şeyler müstesna…

2. Türkçe cem' edatından başka katiyen ecnebî cem' edatları kullanılmayacak; ihtimâlât, mekâtip, me'mûrîn, hastegân yazacak yerde ihtimaller, mektepler, memurlar, hastalar yazacaksınız. Tabiî kâinât, inşaat, ma'âliyât, ahlâk, Müslüman gibi klişe hâline gelmişler müstesna…

3. Diğer Arabî ve Farisî edatları da atacaksınız. Eyâ, ecil, ez, min, an, ender, bâ, berây, bî, nâ, ter, çi, çend, zehî, alâ, fî, ke'enne, gâh, kâr, gîn, âsâ, veş, ver, nâk, yâr, gibi edatlar terk olunacak; ancak tekellüme geçmiş, tamamıyla Türkçeleşmiş olan amma, şayet, şey, keşke, lâkin, naşî, heman, hem, henüz, yani… gibileri kullanılacak. Unutmayalım ki terk olunmasını arzu ettiğimiz bu edatlar kullanılsa bile terkip kâideleri gibi lisanın tekellümüne giren "sanatkâr" gibi kelimeleri serbestçe söyler ve yazabiliriz."7

Bu önerilere ek olarak Ömer Seyfettin, Arapça ve Farsça isim ve sıfatların Türkçenin yapısına uygun biçimde düzenlenmesini ister. Bu yolda da tek yapılacak iş, Türkçenin kurallarının işletilmesi olacaktır: "Lisanımızda yalnız Türkçe, yalnız Türkçe kaideleri… Türkçenin mekanizmasını bozan Arabî ve Farisî kaideleri bilmeyeceğiz. Anlamayacağız. Bu adım katî olacak."8

Ömer Seyfettin'in bu ilk yazısında ileriye sürdüğü temel ilkeler, daha sonraki sayılarda yer alan "Yeni Lisan" başlıklı makalelerde teker teker ele alınıp daha açık ve detaylı bir biçimde örnekleriyle okuyucuya sunulacaktır. Söz gelişi 3. sayıda, yeni dilin tabiî bir dil olduğu, yabancı dil kurallarının Türkçeyi bozduğu ve Türkçenin basit bir kuruluşla elde edilen çoğul yapma kuralı dururken, karmaşık yabancı dil kurallarına başvurmanın gereksizliği dile getirilir. 5. sayıda dildeki ikilikler anlatılır. 6. sayıda "Türkçe terkiplerin güzelliği" yeniden ele alınır. Arapça ve Farsça terkiplerin kullanılışındaki aksaklıklar örneklerle verilir. Bunların Türk dilinin yapısına aykırı olduğu savunulur. Öte yandan Türkçe terkiplerin başarıyla kullanılışı, Halide Salih'in (Halide Edip Adıvar) Harab Mabetler'inden seçilen örneklerle anlatılır. Hemen arkasından da Arapça ve Farsça çoğul yapma kurallarının Türk dilinin yapısına olan aykırılığı üzerinde durulur; örneklerle bu konudaki görüşleri pekiştirilir.

Genç Kalemler dergisinin 6-10. sayılarında "Yeni Lisan" tezi "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzası ile savunulmaya devam edilir. Bu sayılardaki yazılar ortak kaleme alınmıştır. Bu yazılarda izlenen yol ise "Yeni Lisan"a yapılan itirazlara cevap verme tarzındadır. Bu itirazlar, öncelikle Fuat Köprülü, Yakup Kadri ve Süleyman Nazif'ten gelir. Fuat Köprülü, "Yeni Lisan" (Servet-i Fünûn, C. 42, s. 1082), "Türklük ve Yeni Lisan" (Servet-i Fünûn, C. 42, s. 1091); Yakup Kadri, "Netâyic" (Rübab, No. 14, 19 Nisan 1328/1912); Süleyman Nazif, "Bir Mesele-i Mü'ebbede" (Şehbal, No. 55, 15, 19 Nisan 1328/1912) başlıklı yazıları ile "Yeni Lisan" hareketini eleştirirler. Arkasından bunlara Cenap Şehabettin de katılacaktır.

Cenap Şehabettin, Şehbal'de (No. 61, 15 Eylül 1328/1912) "Açık Mektuplar", Âşiyan'da (No. 12) "Tahrîb-i Lisan" adlı makaleleri ile bu harekete karşı çıkar ve özellikle bu yazılarında Ali Canip'i hedef alır. Bundan ötürü de her iki yazar arasında ciddi bir münakaşa başlar. Bu tür yazıları Ali Canip, Millî Edebiyat Meselesi ve Cenab Beyle Münakaşalarım (İstanbul 1918) adlı kitapta toplamıştır.

Adını andığımız bu yazıların "Yeni Lisan" tezine karşı itirazları, şu noktalarda toplanmaktadır:

1. Dilde yerleşmiş terkipler atılamaz.

2. Dilin yapısı bozulamaz, eski Türk lehçelerine yönelme ile bu sorun çözülemez.

3. Dil ânî ve katî kararla sadeleşemez.

4. Bu hareket, sınırlı bir yazar kadrosunun malıdır, bundan ötürü sadeleşme onların isteği doğrultusunda gerçekleşemez.

5. Bu düşüncelerle sadeleşen dil, sanat dili olamaz.

Bu itirazlara bir yandan Genç Kalemler yazarları cevap verirken bir yandan da onları destekleyenler, "soruşturma" başlığı altında dergiye gönderdikleri yazılar ile katkıda bulunurlar.

Bütün bu yazılar içinde bir tek Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı bir yazı hem ciddiyeti, hem derinliği hem de konuya hakimiyeti ile dikkati çeker. O da derginin 24-25. sayısında yer alan "Gençlik Kavgası" sütunlarındaki "Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar" başlıklı makalesidir. "Perviz" takma adını kullandığı bu yazıda Ömer Seyfettin, önce bu çirkin saldırıların kimden geldiğini açıklar. Bunların başında eski geleneği sürdürmeye çalışan Baba Tahir'in (Mehmet Tahir) Malûmat adlı dergisi ile mebus Mustafa Sabri Hoca, Müstecabî-zade İsmet, Mehmed Celâl gibi yeniliğe inanamayan birtakım kişiler gelmektedir.

Bu yazısında Ömer Seyfettin, daha çok Yakup Kadri'nin Rübab (No. 14,19 Nisan 1328/1912) dergisinde yayımlanan "Netâyic" başlıklı makalesine cevap vermektedir. Yazar, Yakup Kadri'nin suçlamalarına ve alaycı tavrına karşılık şu savunmayı yapıyor:

"Ben Yeni Lisan hakkında ettiğim ilmî itmînânı daha geniş ve parlak göstermek için karşımda ciddî bir mu'ârız arıyorum. Fakat te'essüf ederim ki bulamıyorum. Küfür aczden ileri gelir. Âcizler susmağa tahammül edemezlerse basarlar küfürü… Misâl! Karaosman-zâde Yakup Kadri Bey… Onun boş sözlerinin hezel tarafını bırakarak iddi'âya benzeyen birkaç satırına bakınız:

'Fakat Yeni Lisan. Yeni Lisan sizin için muhakkak kullanılması güç bir ziynet olacak. Meselâ "millet" kelimesi bilmem nasıl bir istihâle ile "budun"a inkılâb edecek.'

Karaosmanzâde Yakup Kadri Bey biraz elini başına koysun. Dimağıyla düşünsün, sinirlerine yine kendi cevap versin. Kelimeler, anlatacakları fikirlere göre intihap edilir. Sırf eski Türklüğe ait bir iki manzumede yazılan "budun", "millet"in yerine kaim olmayacaktır. Fakat eğer yine böyle eski Türklüğü hatırlamak icap ederse şüphesiz pervasızca yazılır. Yeni lisancılar hareketini ilme ve mantığa uyduruyorlar. Lâkin Yakup Kadri Bey, ilme, mantığa uymayan birçok münasebetsiz hararetlere niçin isyan etmiyor. Misâl: alın, cebîn, nâsiye kelimeleri yetişmemiş gibi Fikret'in "pîşânî" kelimesini kullanması…

Yine o diyor ki:'Boğazımız uzun müddet uygur, turgur ilh… misillü kelimelerin dikenleriyle yırtılacak'. "Turgur, gurgur" diye eğlenmek istediği "Uygur" kelimesi. "Latin, Cermen, Slav", gibi her

lisanda aynı konulan bir şeydir. Bunun Arapcası, Acemcesi yok ki söyleyelim. Eğer kelimenin içindeki “gayın” () rahatsızlık veriyorsa alınız size Türkçe olmayanları: gayr, gayûr, gavr, garrâ… “Uygur” bunlardan daha mı tatsız?.

(…)

Yeni lisancılar bağırdılar, haykırdılar:

‘Vakı’a eski klişeler bozulacak, lâkin tercüme edilmeyecek. Dinî, siyasî ıstılahlar hep duracak sadrazam, şeyhülislâm, Kur’ân-ı Kerîm, âyet-i kerîme gibi… Çünkü artık bunlar terkiplikten çıkmış, bir kelime olmuş, tekellüm lisanına düşmüş, tamamıyla tasarruf edilmiştir.’

Fakat hayır, azizim Yakup Kadri Bey! Uyanmağa başlayan büyük Türklük, milliyeti, hâkimiyeti, istikbali ve mazisiyle beraber lisanını da milliyetsizlerin elinden kurtaracak, ‘ölüp ölüp de yine asla ölmeyen’ bu kuvveti dışarıdaki sayısız düşmanları gibi içindeki vefasız evlâtları, tabiatını, Türklüğünü kaybetmiş cahil sartlar da deviremeyecektir.”9

Öte yandan Ömer Seyfettin, yazısının sonunda bir önemli noktaya da değinmektedir. O da dilimize “Osmanlıca” sözünün yakıştırılmasıdır. O, Osmanlıca diye bir dil tanımadığını, siyasî alandaki Osmanlılığın resmî dilinin Türkçe olduğunu da açıkça şöyle vurgular:

“Siyasî Osmanlığın resmî lisanı Türkçedir (Osmanlıca değil!). Bu ‘Kanun-i Esâsî ile temin edilmiştir. Bununla beraber ‘Osmanlıca!’ namında bir lisan yoktur ve olamaz”.

Balkan Savaşı’nın çıkması üzerine Genç Kalemler dergisi yayımlanmakta çeşitli sıkıntılara düşer; 27. sayı da çıktıktan sonra kapanır.

Başta Ömer Seyfettin olmak üzere derginin etrafında birleşen gençler, İstanbul’a dönmüşlerdir. Burada da boş durmamışlar; Halka Doğru ve Türk Sözü dergilerinde “Yeni Lisan” tezini olgunlaştırmaya ve geliştirmeye devam etmişlerdir. Türk Yurdu dergisinden sonra Türk ocaklarının da meseleye sahip çıkması, başta Hamdullah Suphi olmak üzere güçlü sesleri ve kalemleri Türkçecilik tezi etrafında birleştirmiştir.

Dilde Türkçülük tezini bu dönemde sistematik bir düşünce doğrultusunda irdeleyen ve dile getiren bir başka yazar ve fikir adamı Ziya Gökalp’tir. Genç Kalemler dergisine katkısını ve oradaki fikirlerini yukarıda değerlendirmiştik. Gökalp, İstanbul’a döndükten sonra bu yoldaki görüş ve düşüncelerini işlemeye ve geliştirmeye özen göstermiş; önce Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak (İstanbul 1917) adlı kitabında bu konuya değinmiş; sonra Yeni Hayat’ta (1918) yer alan “Lisan” başlıklı şiiri ile bir büyük çıkış yapmıştır.

Lisan

Ziya Gökalp, dilde Türkçülük fikrini ise Türkçülüğün Esasları (1924) adlı kitabında “Lisânî Türkçülüğün Umdeleri” başlıklı bölümde sistemli bir biçimde maddeler hâlinde sıralamıştır:

“1. Millî dilimizi vücuda getirmek için, Osmanlı dilini -hiç yokmuş gibi bir tarafa atarak- Halk edebiyatına temel vazifesini gören Türk dilini ayniyle kabul edip, İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak.

2. Halk dilinde Türkçe müteradifi bulunan Arapça ve Farsça kelimeleri atmak, tamamiyle müteradif olmayıp küçük bir nüansa mâlik olanları dilimizde muhafaza etmek.

3. Halk diline geçip söyleniş ve mâna bakımından galatât adını alan Arapça ve Farsça kelimelerin bozulmuş şekillerini Türkçe saymak ve imlâlarını da yeni söylenişlerine uydurmak.

4. Yerlerine yeni kelimeler konulduğu için, fosil haline gelen eski kelimeleri diriltmemeye çalışmak.

5. Yeni terimler aranacağı zaman, ilkin, halk dilindeki kelimeler arasında aramak; bulunmadığı taktirde, Türkçenin işlek edatlarıyla ve işlek terkip ve çekim usulleriyle yeni kelimeler yaratmak; buna da imkân bulunmadığı surette, Arapça ve Farsça terkipsiz olmak şartıyla -yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî hallerini gösteren kelimelerle- tekniklere ait âlet isimlerini yabancı dillerden aynen almak.

6. Türkçede Arap ve Fars dillerinin kapitülasyonları ilga olunarak, bu iki dilin ne sigaları, ne edatları ne de terkipleri dilimize sokulmamak.

7. Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir, halk için munis olan ve sun’î olmayan her kelime millîdir. Bir milletin dili kendinin cansız köklerinden değil, canlı tasarruflarından kurulan, canlı bir uzviyettir.

8. İstanbul Türkçesinin fonetiği, morfolojisi ve leksiki, yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne siga, ne edat ne de terkip kaideleri alınamaz. Yalnız mukayese yoluyla Türkçenin cümle yapısına ve hususî tabirlerdeki şivesine nüfuz için, bu lehçelerin derin bir surette tetkikine ihtiyaç vardır.

9. Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmak dolayısıyla, çok eski Türkçe kelimeler yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar terim olarak kalacaklarından, bunların hayata dönmesi, fosillerin dirilmesi mahiyetinde telâkki olunmamalıdır.

10. Kelimeler delâlet ettikleri manaların tarifleri değil işaretleridir. Kelimelerin mânaları, köklerini bilmekle anlaşılmaz.

11. Yeni Türkçenin bu esaslar dahilinde, bir lûgatiyle bir de grameri vücuda getirilmeli ve bu kitaplarda, yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin ve tâbirlerin bünyelerine ve terkip tarzlarına ait bilgi, dilin fizyoloji kısmına değil, paleontoloji ve jeneoloji bahsi olan türeme kısmına konulmalıdır.”11

Baştan beri gözden geçirdiğimiz ve değerlendirdiğimiz İkinci Meşrutiyet Dönemi dil hareketleri, şüphesiz yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında ve "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nda yer alacak olan "Türkiye Cumhuriyeti'nin Resmî Dili Türkçedir" hükmüne büyük ölçüde öncülük etmiştir. Özellikle Ulu Önder Atatürk'ün direktifleriyle gerçekleşen yeni Türk harflerinin kabulü ile Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Dil Kurumu) kuruluşunda da bu fikirlerin katkısını gözden uzak tutmamak gerekir düşüncesindeyiz.

1 Genç Kalemler dergisindeki yazılar ve alıntılar şu baskıdan yapılmaktadır: Genç Kalemler Dergisi, İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1999.

2 A.g.e., "Sunuş", s. XIX-XXVII.

3 Bu konuda geniş bilgi için bak: İsmail Parlatır, "Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin", Doğumunun 100. Yıldönümünde Ömer Seyfettin, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1988, s. 87-111.

4 Genç Kalemler, Yeni Lisan, C. II, No. 1. Genç Kalemler Dergisi, haz. İsmail Parlatır. Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 81.

5 A.g.e., s. 75.

6 A.g.e., s. 77.

7 A.g.m., C. II., No. 1; a.g.e., s. 79.

8 Aynı yer.

9 Genç Kalemler, C. III, No. 24-25; a.g.e., s. 531-535.

10 Ziya Gökalp Külliyatı-I, Şiirler ve Halk Masalları, haz. Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1952, sss. 119.

11 Türkçülüğün Esasları, haz. Mehmet Kaplan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 138.

AKÇURA, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, No. 73, Ankara 1976.

AKYÜZ, Kenan, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, Türkoloji Dergisi, C. II, s. 1. Ankara 1969.

ALANGU, Tahir, Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı, May Matbaası, İstanbul 1968.

ALİ Canib, Ömer Seyfeddin (1884-1920), Hayatı, Karakteri, Edebiyatı, İdeali ve Eserlerinden Nümûneler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1947.

——, Millî Edebiyat Meselesi ve Cenap Beyle Münakaşalarım, İstanbul 1918.

BANARLI, N. Sami, “Türkiye’de Millî Edebiyat Cereyanları”, Aylık Ansiklopedi, İstanbul 1946, s. 1163-1172.

DİLMEN, İ. Necmi, Türkçe Şiirler Cereyanına Bir Bakış ve 1905 Edebî Hareketi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi “Yıllık Araştırma Dergisi”, Ankara 1940-1941, s. 49-71.

Genç Kalemler Dergisi, haz. İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1999.

GÖKALP, Ziya, Türkçülüğün Esasları, yay: Mehmet Kaplan, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

GÖKALP, Ziya, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul 1917.

KAPLAN, Mehmet, “Primo Türk Çocuğu Nasıl Doğdu”, Millî Kültür, C. II, No. 1, Haziran 1980, s. 6.

KORMAZ, Zeynep, “Ömer Seyfettin ve Yeni Lisan”, Millî Kültür, C. II, No. 1, Haziran 1980, s. 6.

KÖPRÜLÜ, Fuat, Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşirleri ve Divan-i Türkî-i Basit, İstanbul 1928.

——, Bugünkü Edebiyat, İkbal Kütüphanesi, İstanbul 1924.

——, Edebiyat Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Seri VII, Sayı. 47, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966.

LEVENT, A. Sırrı, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Türk Dil Kurumu Yayınları: 347, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

ORKUN, H. Namık, Türkçülüğün Tarihi, Kömen Yayınları, Ankara 1977.

PARLATIR, İsmail, “Ömer Seyfettin”, Türk Ansiklopedisi, C. XVI, Fas. 205, s. 261-26.

——, “Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin”, Doğumunun 100. Yıldönümünde Ömer Seyfettin, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1988.

RAGIP, Hulusi, “Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz”, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 859-931.

TİMURTAŞ, F. Kadri, “Türkçecilik Cereyanının Tarihi”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 45, Ankara 1976, s. 328-339.

Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları / Yrd. Doç. Dr. Muhammet Erat [s.154-166]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Alfabe Tartışmaları

Türkler, tarihleri boyunca birçok alfabe kullanmışlardır. Müslüman olmadan önce Göktürk ve Uygur alfabelerini kullanan Türkler, İslamiyet'e girdikten sonra Arap harflerini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabeyi yaklaşık bin yıl kullanan Türkler, 19. yüzyılın ortalarında alfabelerini tartışmaya başlamışlardır. Bu dönemde Türk aydınları, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında geri kalış sebeplerini tartışmaya başladıklarında, askerî ve iktisadî alanlarla birlikte, eğitim sahasında da geri kalmışlığın sebepleri üzerinde durmuşlardır. Bu çerçevede eğitim sahasındaki aksaklıklar ve eksiklikler gündeme getirilirken, kullanılan harflerin Türkçe'yi ifade etmeye yetersiz olduğu, eğitimin yaygınlaşamamasının en önemli sebebinin harfler olduğu hakkında birçok görüş ortaya atılmıştır.

Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde üzerinde en çok durulan konulardan biri eğitim alanında yapılması gereken ıslahat çalışmaları olmuştur. Eğitimin geri kalmışlığı tartışılırken, bunun kullanılan harflerden kaynaklandığı ileri sürülmüş ve bu nedenle alfabede bazı değişikliklerin yapılması gerektiği savunulmuştur.

Türkiye'de ilk defa Arap harflerinin Türkçeyi ifade etmeye yetersiz olduğunu ve bunun da okuma-yazma öğrenirken zorluğa yol açtığını belirten ve bu sorunun halledilmesi için tekliflerde bulunan kişi Münif (Paşa) Efendi'dir.1 Münif Efendi'nin daimî üyesi bulunduğu ve çalışmalarına katıldığı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de yaptığı bir konuşmada ileri sürdüğü fikirler, Osmanlı'da Arap harflerinin ıslahı çalışmalarının başlangıcını teşkil etmektedir.2

Münif Paşa, 12 Mayıs 1862 tarihinde yaptığı konuşmada, hareke kullanılmadığı için Türkçe bir kelimenin birçok şekilde okunabildiğini, bu mahzurun ortadan kaldırılabilmesi için Arapçadaki harekelerin kullanılmasının da bir çözüm olmayacağını ifade etmiştir. Hızlı okumanın harflere karşı kazanılan meleke ile olduğunu kaydeden Münif Paşa, anlamları bilinmeyen kelimelerin, özel isimlerin doğru bir şekilde okunamadığını da belirtmiştir. Okuma-yazma bilenlerin sayısının az olmasının sebebini, Arap harfleri ile yazılan kelimelerin okunamaması ve bazı kelimelerin değişik şekillerde okunması olarak izah eden Münif Paşa, Avrupalıların yazılarında bu gibi zorlukların bulunmadığına, küçük yaştaki çocukların ve halkın kısa zamanda okuma-yazma öğrendiğine işaret etmektedir. O'na göre, Türkiye'de yazının öğrenilmesi güç olduğundan halkın fikren terbiyesi de mümkün olmamaktadır.

Münif Paşa'ya göre, mevcut harflerin daha kullanışlı ve yararlı bir şekle girmesi için iki yol bulunmaktadır. Birincisi, kelimelerin yine olduğu gibi korunması, ancak kelimelerin alt ve üstlerine bazı işaretlerin konulması. İkinci yol ise, harfleri ayrı ayrı yazarak, yabancı dillerde olduğu gibi gerekli olan harekelerin3 harflerin sırasında yazılmasından ibarettir. Münif Paşa'ya göre, birinci yol birçok mahzuru beraberinde getirecektir. Ancak ikinci yol takip edilirse, zorluklar ortadan kalkacak, okuma-yazma ve

kitap basımı büyük ölçüde kolaylaşacaktır. Kendisine göre, ikinci yol olarak tavsiye ettiği çözüm yolunun uygulanabilirliği vardır. Bu nedenle olsa gerek Münif Paşa, münferid harflerin ve aynı zamanda sesli harflerin kullanılarak küçük risalelerin, elifba cüzlerinin hazırlandığını, hatta bunların basılıp dağıtıldığını ve bazı okullarda okutulup, olumlu izlenimler edindiklerini kaydetmektedir.4

Münif Paşa, 19. yüzyılın ikinci yarısında eğitim sahasında önemli hizmetlerde bulunmuş, halkın eğitim seviyesinin yükselmesi ve iyi eğitimcilerin yetişmesi için çaba gösteren devlet ricalinin başında gelmektedir.5

Türk dünyasında Arap harflerinin ıslâhı hakkında ilk gerçekçi teşebbüsü yapan Azerbaycanlı edebiyatçı Mirza Fethali Ahundzade'dir.6 Ahundzade, 1863 yılında Arap harflerinin ıslâhı konusunda savunduğu fikirleri ve teklif ettiği elifbayı devlet yetkililerine kabul ettirmek maksadıyla İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Sadrazam Fuat Paşa ile görüşen Ahundzade, Müslümanlar arasında kullanılan yazıdaki zorlukları ortadan kaldırmak gayesi ile hazırlamış olduğu yeni tarz harfleri içeren projeyi takdim etmiştir.7 Sadaret de incelenmesi için teklifi Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye havale etmiştir.

Cemiyet, teklif edilen Elifba'yı8 incelemek için iki toplantı yapmıştır. Uzun müzakerelerden sonra Cemiyet üyeleri, Ahundzade'nin teklif ettiği harfler hakkındaki görüşlerini bir rapor halinde Sadarete sunmuştur.9

Ahundzade, Arap harflerinin doğru bir şekilde okunmaya müsait olmadığını, bu nedenle de Müslümanlar arasında okur-yazar kimselerin az olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, teklif ettiği yeni harflerin bu mahzurları ortadan kaldıracağını ve halkın arasında eğitimin yaygınlaşmasına büyük etki yapacağını iddia etmiştir. Kullanılan yazının dinî bir yönünün olmadığını kaydeden Ahundzade, İslâmiyet'ten sonra Arap harflerinin birçok defa değişikliğe maruz kaldığını, bu yüzden yeni tarz yazının kabul edilmesine dinî açıdan bir engel bulunmadığını belirtmiştir.10

Mirza Fethali Ahundzade'nin teklif ettiği harflerin özellikleri şunlardır:

1- Yazarken kolaylık sağlaması için harflerin üzerindeki noktaların kaldırılıp yerlerine başka bir kavuşma işareti konulması.

2- Kelimelerin doğru bir şekilde okunabilmesi için yeni bazı harekelerin oluşturulması.

3- Bu yeni harekelerin yabancı milletlerin yazılarında olduğu gibi, harfler sırasında yazılması.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, bu üç özellik aynı anda uygulandığı zaman bütün kelimelerin doğru bir şekilde okunabileceğini belirtmiş ve Ahundzade'nin gerek bazı mevcut harfler üzerinde yaptığı değişikliği, gerekse yeniden vücuda getirdiği hareke şekillerini takdirle karşılamıştır. Bununla beraber Cemiyet üyeleri, mevcut harfler gibi, bu yeni harflerin de basım yönünden külfetli olacağı düşüncesiyle kabul edilemeyeceğini kaydetmiştir. Müzakerelerin sonunda Cemiyet, Ahundzade'nin teklif ettiği harflerin faydalarını ve sağladığı kolaylıkları kabul etmesine rağmen, bu usulün tatbikatında

karşılaşılacak zorlukları göz önünde bulundurarak teklifin uygulamaya konulmasından vazgeçmiştir.11 Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, bu kararını bir rapor halinde Sadaret'e takdim etmiştir.

Ahundzade, bu teşebbüsünden olumlu bir sonuç elde edemeden, kendisine verilen bir Mecidiye Nişanı ile İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.12

İstanbul'da bulunduğu sırada, Arap harflerinin ıslâhı hakkında teklif ettiği projenin reddedildiğini gören Ahundzade, bunun üzerine Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.13 Latin harflerinin kabulü ile Türk milletinin daha süratle medenileşeceğini iddia eden Ahundzade, Latin harflerinin kabulünü bir medeniyet göstergesi olarak telakki etmiştir.14 Mirza Fethali Ahundzade'ye göre, doğu milletlerinin ilerleyebilmesi için Latin harflerini kabul etmeleri, hiç olmazsa alfabelerini ıslâh etmeleri gerekmektedir.15

19. yüzyıl Osmanlı aydınlarından Ali Suavi'nin de harflerin ıslâhı ve değiştirilmesi hakkında bazı düşünceleri vardır. Kullanılan harflerin daha elverişli hale gelmeleri ve bazı mahzurları ortadan kaldırmak için Ali Suavi, şu öneriyi getirmektedir: Harflerin şekillerini değiştirmeyip, harekeleri öğrencilere okuma-yazma öğretirken kullanmak, fakat eksik olan harfler ve harekeler için işaretler icat ederek, bu işaretleri de harekeler gibi harflerin üstüne yazmak. Harflerin ıslâhı için bu yolun daha uygun olduğunu ifade eden Ali Suavi, yazının ıslâh edilmesiyle eğitimin yaygınlaşacağını ve ülkenin kalkınmasının yapılacak bu ıslâhatlara bağlı olduğunu kaydetmektedir.16

Ali Suavi'ye göre, aynı harflerle yazılan bazı kelimeler birkaç türlü okunabildiğinden, bunun önlenmesi için bir düzenleme yapılabilir. Bunun için sadece harflerin üzerine bazı işaretler ve harekeler ilave edilebilir. Daha fazla değişiklik yapılmasına gerek yoktur. Islahat ne kadar gerekli ise o kadar yapılmalıdır. Bu ıslahat yapıldıktan sonra da eski eserler rahatlıkla okunabilmelidir ki, geçmişle gelecek arasında bir kopukluk olmasın. Diğer taraftan bazı batı dillerinde de, buna benzer eksiklikler bulunmaktadır. Bu nedenle birkaç ufak eksiklik yüzünden bin yıldır kullanılan bu harfler değiştirilip yerine Latin harfleri kabul edilemez.17

19. yüzyılın önde gelen Türk aydınlarından olan Namık Kemal de, 1869'da Hürriyet'teki yazıları ile harf tartışmasına katılmış ve konu hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Namık Kemal'e göre, Osmanlılar arasında eğitim-öğretimde kullanılan metodun birçok eksiği vardır. Bu eksiklik, öğrenmenin başlangıcı olan Elifba'dan başlamakta ve ilmî gelişmenin en yüksek noktasına kadar eğitim sisteminin bütün tabakalarında bulunmaktadır. O'na göre, Türk çocuklarının uzun zaman okula gitmesine rağmen, gayrımüslim çocukları gibi kısa zamanda okuma-yazma öğrenememelerinin yegâne sebebi Arap harfleri değil, eğitim-öğretim metodudur. Bu nedenle, geniş anlamda devletin geri kalış sebebini, dar anlamda da halkın okuma-yazma öğrenememesinin sebebini harflerde aramak yanlıştır. En büyük ve tek sebep, eğitim sistemidir. Bu yüzden ilk önce eğitim sisteminin baştan sona ıslâh edilmesi gerekmektedir.18

Namık Kemal'in Hürriyet'teki bu yazısına cevap, İran'ın Londra Büyükelçisi Mirza Melkum Han'dan gelmiştir. Melkum Han'a göre, Müslümanlar elifbalarını ıslâh etmedikleri sürece, Avrupa medeniyeti seviyesine yükselemezler.19

Melkum Han, İslâm memleketlerindeki tembelliğin, geri kalmışlığın, can, mal ve ırz emniyetsizliğinin, zulmün, haksızlığın, adaletsizliğin, tek kelime ile ifade edilecek olursa, bütün fenalıkların sebebini Arap harflerinin yetersiz olmasına bağlamaktadır.20

Buna karşılık Namık Kemal, Arap harflerinin okuma-yazmayı ve kitap basmayı güçleştirdiği için değiştirmek gerektiğini ileri sürenlere şu şekilde cevap vermektedir: Harfler arasında hareke, yani sesli harflerin bulunması okumayı güçleştirmez. Çünkü okumayı kolaylaştıran harfler değil, kelimenin yazılış şekli ve ülfettir. Telaffuzu bilinen bir kelimenin okunabilmesi için, yazının harekeli olup olmamasında hiçbir fark yoktur. Ancak özel isimlerin doğru okunabilmesi için birer hareke kullanılabilir. Böyle bir değişiklik yeterli iken, bütün harflerin değiştirilmesi gibi çok zor olan bir yolun tercih edilmesi doğru değildir.

Namık Kemal'e göre, Türkçenin bünyesine uymayan bazı harfler (sesler) alfabeden kaldırıldığı zaman, harflerin tamamını değiştirmeye gerek kalmaz. Diğer taraftan imlânın güç olması, bir milletin eğitim sahasında yükselmesine de engel teşkil etmez.21

Namık Kemal, Arap harflerinin ıslahına karşı değildir. Ancak, yapılması istenilen bu ıslahatın da kesin olarak saptanması gerekir. Onun için şu teklifi yapmaktadır: Hocası, kitabı, eğitim-öğretimi düzenli bir veya birkaç okul açılarak, harflerin Avrupa'ya nisbetle eğitime engel olup olmadığı tecrübe edilsin. Bunun sonunda eğer gerekli görülür ise, yetkili kişilerden oluşan bir cemiyet tarafından Arap harflerinde ıslahat yapılabilir.22

Arap harflerinin ıslâhı konusunda bu düşünceleri savunan Namık Kemal, Latin harflerinin kabulüne ise kesinlikle karşı çıkmaktadır. Harflerin değiştirilmesi halinde gelecekte hiç kimsenin mevcut kitapları okuyamayacağını ileri süren Namık Kemal, Çin sınırından Batıya kadar olan coğrafyada 1.200 yılda meydana getirilen eserlerin yeni harflere aktarılması gerekeceğini, bunun da mümkün olamayacağını kaydetmektedir. Namık Kemal'e göre, Latin harfleri, Türkçede bulunan birçok Arapça kelimenin yazılmasında yeterli olmadığı gibi, Türkçenin yapısına da uygun değildir.23

Namık Kemal, Müslümanların uzun asırlardan beri kullandığı yazıyı ıslâh etmek için Latin harflerini kabul etmeyi, "Frenk elbisesi giymeyi mülkün ıslâhına medar olur" zannetmek gibi, gayr-ı makul bir düşünce ve teşebbüs olarak değerlendirmektedir.24

Arap harflerinin ıslâhı ve değiştirilmesi konusunda özetle Namık Kemal şu düşünceleri savunmuştur: Eğer gerekiyorsa Arap harfleri üzerinde birtakım düzenlemeler yapılabilir. Ancak asırlardan beri Osmanlılar tarafından kullanılan harflerin değiştirilmesi ve yerine Latin harflerinin kabul edilmesi doğru değildir. Eğitimin geri kalmasının asıl sebebi kullanılan harfler değil, eğitim-öğretim sistemindeki aksaklıklardır. İngilizce ve Fransızcanın da imlâsı bozuk olup, Osmanlıcadan daha iyi durumda sayılmaz. Latin harfleri, Türkçenin bütün seslerini ifade etmeye yeterli değildir.

Tanzimat Dönemi'nde Arap harflerinin ıslâhı ve Latin harflerinin kabul edilmesi konusu, özellikle 1860'lı yılların sonlarında Türk basınında çok tartışılmıştır. Bu durum Namık Kemal-Melkum Han tartışmasında açıkça görülmektedir. Bu dönemde ayrıca, Terakki25 ile Ruznâme-i Ceride-i Havadis26 arasında da konu hararetli bir şekilde tartışılmıştır. İki gazete arasındaki tartışma, Hayreddin Bey'in, Terakki'de çıkan "Maarif-i Umumiye" başlıklı makalesinde, Arap harflerinin değiştirilmesini ileri sürmesi27 ve buna karşılık Ebüzziya Tevfik Bey'in aynı gazetede yayınlanan cevabı ile başlamıştır. Ebüzziya Tevfik Bey'e göre, Arap harfleri değiştirildiği zaman, Müslümanların bin seneden beri meydana getirdikleri eserleri yeni harflere çevirmek gerekecektir ki, bu mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim için başka ve ilmî, ticarî ve idarî hayatta kullanılmak üzere başka harfler kullanılması tavsiyesi, bir dili söylemeyi beceremeyen birini, iki dil ile konuşmaya zorlamak gibi "münasebetsiz bir tedbirdir". Kavimlerin birliğini sağlayan ortak harfler değil, ortak dildir.28

Latin harflerini Arap harflerinin yerine kullanmayı tavsiye edenlerin Frenk mukallitleri olduğunu iddia eden Ebüzziya Tevfik Bey, bir milletin geri kalmasında kullandığı elifbanın zor veya kolay olmasının önemi olmadığına inanmaktadır. O'na göre, harflerin azlığı veya çokluğu eğitim sahasında ilerlemeye engel değildir. Osmanlıların eğitim-öğretimde Avrupa'dan geri kalması kullanılan harflerden kaynaklanmamaktadır. Geri kalınmasının en büyük sebebi, eğitim sisteminin yetersiz olmasıdır. Ayrıca, Arap harfleri matbaacılık açısından da bir engel teşkil etmemektedir. Ebüzziya Tevfik Bey, bütün bu sebeplerden dolayı Arap harflerinin değiştirilmesine gerek olmadığını düşünmektedir.29

Türkiye'deki bu tartışmaya Gaspıralı İsmail Bey de, Kırım'dan katılmış ve alfabenin ıslâhı hakkında görüşlerini dile getirmiştir. İsmail Bey, bu konuda sadece görüş bildirmekle kalmamış, Bahçesaray'da açmış olduğu "usul-ı cedîd" ile eğitim yapan okulda, çocukların kısa bir zamanda Arap harfleri ile okuma-yazma öğrenmelerini de sağlamıştır.30 Gaspıralı'nın tatbik ettiği usulde, önce harflerin telaffuz şekilleri, sonra bir kelime içinde, en sonunda da kelimelerin bir cümle içinde nasıl kullanıldıkları öğretilmektedir.31

Gaspıralı İsmail Bey'e göre Türkler, dillerini biraz daha sadeleştirip, okumayı ve imlâyı kolaylaştıracak bir şekilde sesli harfleri kullanmaya başladıkları takdirde, kısa zaman içinde Rusya Müslümanları ile birleşmeleri mümkündür. Ancak, ilk önce elifbayı sadeleştirmek gerekir. Bunun da gayet kolay olduğunu kaydeden İsmail Bey, Arap harflerinin kullanılmasını ancak, yazı tarzının değiştirilmesini isteyişinin, eski edebiyatı düşünmesinden ve bu harflerin Müslümanlar arasında bir rabıta teşkil etmesinden kaynaklandığını belirtmektedir.32

Türk dünyasının çeşitli yerlerinde açtığı usûl-ı cedid okulları ile büyük bir eğitim hamlesi gerçekleştiren Gaspıralı İsmail Bey, Arap harflerinin değiştirilmesine karşı çıkmış, ancak harflerin daha kullanışlı hale gelmesi için de ıslâhına taraftar olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ilim ve fikir sahasında başlayan canlanma, kısa zamanda kendisini imlâ ve harf tartışmalarında da göstermiştir. Bu çerçevede Maarif Nezareti'nde de bazı faaliyetlerin

olduğunu görmekteyiz. Maarif Nazırı Şükrü Bey zamanında Sarf, İmlâ ve Lügat Encümenleri ile Istılahat-ı İlmiye Encümeni33 adı altında dört tane encümen kurulmuştur. Bu encümenler, imlâda bazı kolaylıkları sağlamak için çalışmış ve düzensiz olan imlânın bir düzene girmesi için teşebbüslerde bulunmuştur. Resmî nitelikte olan bu encümenler tarafından ayrıca Sarf ve İmlâ risaleleri de yayınlanmıştır.

Bu çerçevede 1909 yılında Maarif Nezareti bünyesinde bir İmlâ Komisyonu'nun teşekkül ettiği görülmektedir. Ayrıca, aynı Nezaret tarafından kurulan Tedkikat-ı Lisaniye Heyeti'nin Sarf ve İmla Encümeni, 1918 yılında Usûl-ı İmla adında bir risale de yayınlamıştır. Bu risaledeki teklif, Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından biraz değiştirilerek kabul edilmiş ve 1922-1924 tarihinde tekrar Usûl-ı İmla adıyla basılmıştır.

İmla (Komisyonu) Encümeni, ilk toplantısında şu hususları kararlaştırmıştır:

1. Yeni harfler ve şekiller kabul etmemek.

2. Sesli harflere konacak işaretleri ancak ilkokulların birinci sınıflarına ait kitaplarla, Lügat Encümeni'nin hazırlamakta olduğu sözlükte kullanmak.

Bu esasların kabul edilmesine rağmen, hazırlanan imlâ risalesinde Arapça ve Farsça kelimeler yine eski şekillerini muhafaza etmiştir. Ancak, Türkçeleşmiş kelimelerle Türkçe kelimeler yine bitişik yazılmakla beraber, şekli değiştirilmiş ve mümkün olduğu kadar sesli harfler kullanılarak telaffuza uydurulmuştur.34

Ta'mim-i Maarif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Arap harflerinin ıslâhı çalışmaları çerçevesinde birçok cemiyet kurulmuştur. Bunlardan birincisi Ta'mim-i Maarif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti'dir. Cemiyet, 4 Şubat 1911 tarihinde kurulmuştur. Bu cemiyetin ilk olarak teşekkül ettiği yer Haydarpaşa Tıbbiyeliler Kulübü'dür. Cemiyetin gayesi, İslâm ve Osmanlı memleketlerinde eğitim-öğretimin ve özellikle ilköğretimin en kolay ve ilmî şekilde yaygınlaştırılmasını sağlamaktır. Cemiyete göre, eğitimin yaygınlaşamamasının sebebi, harflerin noksan olması ve harflerin birleşik yazılmasıdır. Bu nedenle Cemiyet üyeleri, Arap harflerinin korunması şartıyla ıslâhını gerçekleştirmek ve bu maksadını da yerine getirebilmek için Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey'in tarzını kabul etmiştir. Cemiyet, bu düşünce ile harflerin ayrı ayrı yazılması, sesli harflerin kullanılması ve herkesin maariften faydalandırılması için çalışmalara başlamıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için konferanslar vermek, makaleler, kitaplar, gazeteler yayınlamak, yeni harfleri kullanan matbaaları kurmak ve gerekli olan yerlere yayıncılar göndermek gibi faaliyetler yapmak isteyen Cemiyet, ayrıca dersler vermek, okullar açmak ve kongreler yapmak düşüncesindedir.35

Cemiyet, bu kadar çok faaliyeti yapmayı düşündüğünü belirtiyorsa da, tesbit edilebilen sadece bir yayını bulunmaktadır. Cemiyetin yayınladığı kitabın adı, Yeni Yazı ve Elifbası olup, yazarı da Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey'dir.36

Bu kitapta, kabul edilen yeni tarz harfler öğretilmekte ve bu tarz yazının nasıl kullanılacağı dersler şeklinde anlatılmaktadır. Kitapta birkaç sayfa haricinde yer alan bütün açıklamalar yeni tarz harflerle basılmıştır.

Kitapta, Latin harflerinin kabul edilmesine karşı çıkılmış ve harflerin eksikliklerini tamamlamanın daha hayırlı bir iş olacağı düşüncesiyle bu eserin yayınlandığı kaydedilmiştir. Ayrıca, hiç okuma-yazma bilmeyen askerlerin, halkın ve ilköğretim öğrencilerinin bu tarz usul ile kısa bir zamanda okur-yazar olabilecekleri de ileri sürülmüştür.37

Islâh-ı Hurûf Cemiyeti38

Bu cemiyetin kurucularından olan Milaslı Doktor İsmail Hakkı Bey, Türkçeyi "hurûf-ı munfasıla" (harflerin yazı içinde ayrı yazılarak kullanılması) ile yazmanın, dilin kolay yazılıp okunması için tek çare olduğunu savunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren harflerin ıslâhı çalışmalarının içinde yer alan İsmail Hakkı Bey, bazı Türk aydınlarını da etkilemeyi başarmıştır. Neticede İsmail Hakkı Bey, Operatör Necmeddin Arif Bey ve Ali Nusret Bey'le beraber bir araya gelerek, "hurûf-ı munfasıla" ile Türkçeyi yazabilmek için bir cemiyetin kurulması gereği üzerinde fikir birliğine varmıştır. Bunun akabinde oluşturulan Heyet-i Müteşebbise, hayati öneme sahip olan yazı meselesini tartışmaya açmak için ülkenin önde gelen aydınlarını bir toplantıya çağırmıştır.39 Toplantı 16 Şubat 1911 tarihinde Darülfünun Konferans Salonu'nda yapılmıştır. Konuyla ilgilenen birçok kişinin davet edildiği bu toplantıya, başta Mahmut Esad Efendi, İsmail Hakkı, Süleyman Nazif, Cenab Şehabeddin, Celal Nuri, Celal Sahir, Celaladdin Arif Bey'ler olmak üzere, ülkenin fikir ve irfan hayatında önemli rol oynayan, basının önde gelen isimleri katılmıştır. Bu toplantıya katılan aydınlar birer konuşma yaparak yazının ıslâhı konusunda görüşlerini dile getirmiştir.40

Bu toplantıda konuşan Milaslı İsmail Hakkı Bey, eğitimin ilerleyebilmesi için işe ilk önce harflerden başlamanın, harflerin eksikliğini tamamlamak için de bazı düzenlemelerde bulunmanın gereğine işaret etmiştir. O'na göre, İslâm dünyası zamanına göre hayli ilerlemiş iken, sonradan geri kalmasının gerçek sebebi harflerin noksan bulunmasıdır. Yazının tarzını bozmadan nokta ve işaret nevinden bazı ilavelerin yapılmasıyla bu eksikliklerin tamamlanamayacağını savunan İsmail Hakkı Bey, bir yazının ilim çevreleri tarafından benimsenebilmesi, ilmî ve fennî olabilmesi için bazı şartları taşıması gerektiğini kaydetmiştir. O'na göre, kullanılan yazı sistemi ilmî ve fennî şartlara uygun değildir. Ayrıca, kelimeler yazı makinelerine ve matbaa makinelerine uymamaktadır. Bu nedenle ilerlemenin esasını oluşturan kolaylık ve faydalılık prensibine aykırı bulunması nedeniyle, mevcut yazının mutlak surette ilmî bir metot çerçevesinde düzenlenmesi gerekmektedir. Bu da ancak, harfleri ayrı ayrı yazıp aralarına gerekli olan sesli harfleri yerleştirmekle mümkündür.

İsmail Hakkı Bey, medenî milletlerin ulaştığı kalkınmışlık seviyesine ulaşabilmek için iki yolun bulunduğunu kaydetmektedir. O'na göre, ya Latin harflerini kabul etmeli veya kullanılan yazıyı Latin harflerinin meziyetlerine sahip kılmalıdır. Arap harflerinin muhafaza edilmesiyle ıslâh edilmesi taraftarı olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, teklif ettiği yazı şeklinde harfleri aynen koruduğunu, sadece sekiz sesli harf ilave ettiğini ifade etmiştir.41

Milaslı İsmail Hakkı Bey'den sonra konuşan Mahmut Esat Efendi, harflerin ıslâhı için gerekli olan Encümen'in kurulması ve harflerin ıslâhı konusunda yapılacak olan değişikliğin tedrici olması gereği üzerinde durmuştur. Esat Efendi, yazının birdenbire değiştirilmesi halinde, gelecek nesillerin yeni yazıyı öğrendikten sonra, eski yazı ile yazılmış olan eserleri okuyamayacağını dile getirmiştir. Ayrıca, bu durumun insanların geçmişiyle millî âdet ve örfleriyle ilişkinin kesilmesi anlamına geleceğini belirtmiştir.

Necmeddin Arif Bey de yaptığı konuşmada, yazının hurûf-ı munfasıla ile yazılamamasından dolayı Arnavutların bir kısmının Latin harflerini kabul ettiğini ve Osmanlı aydınları arasında bazılarının Latin harflerini kabule meyilli olmalarının da "acınacak bir durum" olduğunu ifade etmiştir.42

Toplantıdaki bir diğer konuşmacı olan Ispartalı İsmail Hakkı Bey, Milaslı İsmail Hakkı Bey'in konu hakkında ileriye sürdüğü görüşleri kabul ettiğini belirtmiş ve O'nun istediği hususların yapılması halinde kaybın az, kazancın ise çok olacağını belirtmiştir.43

Arap harflerinin ıslâhı lehinde söz söyleyen bu konuşmacılardan sonra, bu görüşe katılmayan ve Latin harflerini savunan Celal Nuri bir konuşma yapmıştır. Celal Nuri, konuşmasında özetle şu hususlar üzerinde durmuştur: Harflerin ıslâhı ve değişikliği fikri, dili bozmaktan başka hiçbir anlam ifade etmez. Arap harfleri Türkçeye uygun değildir. Harfleri değiştirmek gerekirse, Latin harflerini almak gerekir.

Esas mesele, dilde kullanılan harflerin şekillerinde değildir. Durum böyle olsaydı, okuma şekli en kolay olan İspanyolca sayesinde İspanyolların en ziyade okur-yazar millet olmaları ve okuma tarzı zor olan İngilizce'yi konuşanların dünyanın en birinci milleti veya birinci milletleri arasında olmamaları gerekirdi. Fakat, durum tam tersine olmuştur.44

Celal Nuri'nin, Arap harflerinin ıslâhı aleyhinde ve Latin harfleri lehindeki konuşmasından sonra salondan birçok itiraz gelmiştir. Bu vesileyle söz alan Ispartalı İsmail Hakkı Bey, bir milletin ilerlemesinde veya geri kalmasında kullandığı yazının önemli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hâlen kullanılan yazının değiştirilmeyeceğini, sadece "tadil ve ıslâh" olunacağını ifade etmiştir.45

Islâh-ı Hurûf Cemiyeti, bu toplantısından başka üç toplantı daha yapmıştır. Cemiyetin ikinci toplantısı 24 Şubat 1911'de, üçüncü toplantısı 9 Mart 1911'de46, dördüncü toplantısı da 29 Mart 1912 tarihinde gerçekleşmiştir. Cemiyetin son toplantısında İlmî Encümen ve İdare Heyeti de belirlenmiştir.47

İlmî Encümen'in 5 Nisan 1912 tarihindeki toplantısında da düşüncelerini dile getiren Ispartalı İsmail Hakkı Bey, harfler üzerinde yapılacak değişikliği şu şekilde izah etmiştir:

Yazıda kullanılan sesli harfler ayrılacak ve küçük bir değişiklik yapılacak. Bu harfler de yine yazıda numuneleri görülen elif'ten, vav'dan, yâ'dan teşkil edilecek. Böylelikle iki elif, iki yâ, dört vav ile sesli harfler sekiz olup tamamlandıktan sonra, üç de okunan elif (hemze), okunan yâ, okunan vav olup sesli harflerle sessiz harfler birbirinden karışmayacak bir şekilde ayrılacaktır.48

Encümen-i İlmî'nin bu toplantısında, ıslâh edilmiş olan Arap harflerinin yeni şekli kabul edilmiştir. Kabul edilen bu şekiller 10 sesli harf ve 34 sessiz harf olmak üzere toplam 44 tanedir. İlmî Encümen tarafından kabul edilen bu harfler Cemiyetin yayın organı olan Yeni Yazı gazetesinde yayınlanmıştır.49

Encümen-i İlmî, ayrıca kabul etmiş olduğu bu harfleri halka öğretmek maksadıyla Yeni Harflerle Elifba adında küçük bir kitapçık da yayınlamıştır.50

Islâh-ı Hurûf Cemiyeti, bu çalışmalarının yanı sıra yeni yazıyı halka kabul ettirmek için, yeni harflerin faydalarından bahseden başka bir kitapçık daha yayınlamıştır. Yeni Elifbanın Muhassenatı Hakkında Risale adını taşıyan bu kitap, Cemiyet adına Ga. A.R. imzasıyla yayınlanmıştır.51

Yeni Yazı Öğretme Derneği

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Arap harflerinin ıslâhı hakkında faaliyetlerde bulunan cemiyetler arasında Yeni Yazı Öğretme Derneği'nin de bulunduğunu görmekteyiz. Milaslı İsmail Hakkı Bey,52 bu dönemde, Arap harflerinin ıslâhı maksadıyla kurulan cemiyetlerin ve yapılan faaliyetlerin içinde yer aldığı gibi, bu derneğin de kurucuları arasında bulunmaktadır.

Yeni Yazı Öğretme Derneği, Arap harflerinin ayrı (munfasıl) yazılması taraftarı olmasının yanı sıra, sesliler için ortaya koyduğu işaretleri harflerin üstüne, altına değil, arasına koymakta ve yalnız üç çeşit kâf kabul etmektedir.53

Bu derneğin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak tesbit edilememiştir. Faaliyet olarak sadece Yeni Yazı Hakkında Vârid Olan Sual ve İtirazlara Cevap başlıklı bir kitabın varlığı bilinmektedir. Bu eserde Arap harflerinin ıslâhı ve değiştirilmesi hakkında çeşitli düşünceler ortaya konmuştur. Kitapta çeşitli sorulara verilen cevaplarda; Müslümanların niçin geri kaldıkları, ilerlemeye harflerin mi, yoksa eğitim sisteminin mi yol açtığı, İngilizlerin ve Japonların alfabelerindeki zorluğa rağmen, kısa bir zamanda nasıl kalkındıkları ve yeni yazıya halkın niçin itibar etmediği meselelerine açıklık getirilmiştir. Ayrıca, Latin harflerinin niçin kabul edilmemesi gerektiği hakkında da açıklamalarda bulunulmuştur.54

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Arap harflerinin değiştirilmesine karşı çıkan birçok Türk aydını harflerin ıslâhı için çeşitli görüşler ileri sürmüş ve eserler yayınlamıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere, birçok dernek ve cemiyet bile kurulmuştur. Bu dönemde harflerin ıslâh edilmesi için Milaslı İsmail Hakkı Bey'in yanı sıra, Cihangirli M. Şinasi, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Ali Nusret ve Hüseyin Avni'nin de bazı çalışmaları vardır.55 Bu aydınlar, Latin harflerinin kabulüne karşı çıkmış ve mevcut harflerin çeşitli şekillerde ıslâhını savunmuşlardır.

Enver Paşa'nın Teşebbüsü

Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'ndan önce, orduda telgraf haberleşmesinde yeni düzenlemelere gitmek maksadıyla, harfler üzerinde bazı değişiklikler yapmak istemiştir. Bu dönemde gerek telgrafın

teknik bakımdan geriliği, gerekse telgrafçının bilgi ve teknik bakımdan yetersiz oluşu dolayısıyla Enver Paşa, sadece ordudaki telgrafçılara has, hurûf-ı munfasıla veya hurûf-ı mukata'a denilen yazı şeklini tatbik etme yoluna gitmiştir.56

Enver Paşa'nın ordu bünyesinde böyle bir yazı sistemini kullanacağı hakkındaki haberler bazı gazeteler tarafından sevinçle karşılanmıştır.57

Bu maksatla Harbiye Nezareti, 1 Mayıs 1914'ten itibaren yalnız askerî makam ve kıt'alar arasında yapılacak her türlü haberleşmenin, harflerin ayrı ayrı yazılarak yapılmasını kabul ve emretmiştir. Yalnız, mülkî memurlarla yapılacak haberleşmenin eski tarz yazı ile yapılmasına devam edilmiştir. Harbiye Nezareti'nin aldığı bu karar, Mayıs ayından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Ancak bu uygulama beklenilen kolaylığı sağlayamamıştır. Aksine, haberleşme esnasında yeni bazı anlaşmazlıkların doğmasına neden olmuştur.58

Ordunun her kademesinde "hurûf-ı munfasıla"yı kabul ettirebilmek ve uygulatabilmek için büyük gayret gösteren Enver Paşa'nın bütün bu gayretleri boşa gitmiş ve "Enverî Hattı" orduda tutunamayarak uygulamadan kaldırılmıştır. Bundan sonra tekrar eski tarz harflerle haberleşmeye devam edilmiştir.

Enver Paşa'nın kabul edilmesi için uğraş verdiği "hurûf-ı munfasıla" ile yazılmış elimizde sadece bir eser bulunmaktadır. Bu kitap, 1330 yılı (1914-1915) Ordu Salnamesi'dir. 1496 sayfadan oluşan Salname'nin tamamı Enverî hattı ile yazılmıştır.59

Arnavutluk'ta Latin Harfleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İtalyanların ve Avusturyalıların Arnavutluk'a yönelik propagandaları sonucunda Arnavutlar, 2-8 Eylül 1909 tarihleri arasında tertip ettikleri İlbasan Kongresi'nde, Arnavutçanın öğretim dili olmasına ve Latin harflerinin kabulüne karar vermişlerdir.60 Bu kongreden sonra Arnavutluk'ta kullanılacak harfler hakkındaki tartışmalar şiddetlenmiştir.

Arnavutlukta Latin harflerinin kullanılmasını savunanlar şu görüşü savunmuştur: Arnavutlar, sadece harfler ve yazı ile Hilafete bağlı olmayıp, bütün kalbî duygularıyla, mukaddes makama bağlıdırlar. Arnavutlar, Latin harfleri ile dinin bütün özelliklerini öğrenmek ve devlete yardımcı olmak istemektedirler. Arnavutların gayesi dinden uzaklaşmak değil, bilakis dinin bütün emirlerini layıkıyla öğrenmektir. Bu sebeple, Latin harflerinin Arnavutluk'ta kabul edilmesinde dinî yönden bir sakınca yoktur. Latin harflerinin Arnavutluk'ta kabul edilmesinin dinî açıdan zararlı olacağından, yasaklanması gerektiği ve İslâm dünyasında ayrılığa yol açacağı iddiasında bulunanlar, muhallî ihtiyaçları ve dilin gereklerini, yapısını inkâr edenlerdir.61

Arnavutluk'ta Latin harflerinin kabul edilmesi, Arnavutlarla Türklerin arasındaki bağların kopmasına sebebiyet vermez. Çünkü, Arnavutlarla Türkler, dinî birlikten, beş yüz sene beraber yaşamış olmaktan doğan hukuk ve kardeşlik gibi manevî bağlardan başka, menfaat ortaklığı ile de birbirlerine bağlıdırlar. Bu iki kavmi birbirinden ayıracak dünyada hiçbir kuvvet tasavvur edilemez.62

Latin harfleri kabul edilirse, bu durum Arnavutlar için önemli sonuçlar doğuracak ve kısa zamanda ilerlemeleri mümkün olacaktır. Latin harflerinin kabulü, Arnavutlarla Türkler arasında herhangi bir kopukluğun doğmasına da sebep olmayacak, aksine aradaki münasebet kuvvetlenerek devam edecektir.63

Diğer taraftan Osmanlı aydınlarının bir kısmı da Arnavutluk'ta Latin harflerinin kabul edilmesine değişik sebeplerle karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkışın en önemli sebebi, dinîdir. Bu aydınlar, Latin harfleri taraftarlarının savundukları görüşleri yazılarında tenkit ederek onlara cevap vermişlerdir.64

Bu aydınlara göre, Müslüman Arnavutların Latin harflerini kabul ile eğitim-öğretime teşebbüsleri halinde, milliyetlerine son vermek için kendi elleri ile öyle müthiş bir darbe vurmuş olacaklar ki, bunun sonucunda ortaya çıkacak millî tehlikenin telafisi mümkün olmaz. Arnavutluk'ta Latin harflerini yaygınlaştırmaya çalışmak, Arnavutları Latinleştirmek demektir.65

Arnavutluk'ta Latin harfleri kabul olunduktan sonra, Kur'an'ın yazılması ve okunması imkânsız ve mânâsız olacaktır. Bu durumda, Arnavutları Hıristiyanlık dairesine sokmak suretiyle, nüfuzlarını genişletmek isteyenlerin maksadı gerçekleşmiş olacaktır. Bunun sonucu olarak da, dinî duyguları millî duygulardan daha kuvvetli olan Arnavutlar, farkında olmayarak, İslâmiyeti terk etmiş olacaklar.66

Konu üzerinde bu tartışmalar yapılırken, "halk" da meseleye kayıtsız kalmamış ve çeşitli mitinglerle görüşünü ortaya koymuştur. Mesela; Manastır şehrinde, Latin harflerinin şiddetle red ve tel'ini için, 6 Şubat 1909 tarihinde bütün Müslüman köylerinin katılımı ile on iki bin kişilik bir miting tertip edilmiştir.67 Yine aynı şekilde, İlbasan'da Arnavutça için Arap harflerinin kabul edilmesini isteyen halk büyük bir miting düzenlemiştir.68 20 Şubat 1909'da Görice'de de on iki bin kişinin katılımı ile Latin harfleri aleyhinde ve Arap harfleri lehinde bir başka miting tertip edilmiştir.

Ancak Görice'de Arap harfleri lehinde yapılan bu mitingten bir hafta sonra (27 Şubat 1909), bu kez Latin harfleri lehinde bir miting yapılmıştır. Fakat, bu mitinge halktan pek katılım olmamış ve yaklaşık bin iki yüz kişi iştirak etmiştir. Bunların arasında, civar kaza ve köylerden gelen Katolik Papazları ön sıralarda yer almışlardır.69

Arnavutluk'ta bir taraftan "Alfabe" tartışmaları ve konu hakkındaki çalışmalar devam ederken, Şeyhülislamlık makamı konu hakkında yayınladığı fetvada, Latin harflerinin kabulü ve İslâm mekteplerinde öğretilmesinin şeriata uygun olmadığını bildirmiştir.70

Arnavutluk'ta Arap harfleri taraftarlarının, Latin harfleri aleyhindeki çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve bir süre sonra Arnavutlar Latin harflerini kullanmaya başlamışlardır.

Latin Harflerini Savunanların Düşünceleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bazı aydınlar tarafından dile getirilen Arap harflerinin kaldırılıp yerine Latin harflerinin kabul edilmesi görüşü, II. Meşrutiyet Dönemi'nde daha açık ve yaygın bir şekilde ileri sürülmüştür. Bu dönemde başta Hüseyin Cahid, Celal Nuri, Abdullah Cevdet ve Kılıçzade

Hakkı olmak üzere birçok Türk aydını, Arap harflerinin ıslahına karşı çıkmış ve Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Latin harflerinin kabul edilmesini savunan şahıslar arasında yer alan Hüseyin Cahit yazılarında, kullanılan harflerin Türklüğe ve Müslümanlığa mahsus bir yazı olmadığına, Türklerin daha önceleri başka yazılar da kullandığına ve Arap harflerinin de sonradan kabul edildiğine dikkat çekmiştir. Hüseyin Cahit'e göre, Latin harflerini kabul etmek isteyen Arnavutlar, ilerleme yolunda tebrike layık büyük bir adım atmışlardır. Çünkü, dağda çobanlık yapan bir Arnavut, bu sayede bir haftada okuyup yazabilecektir. Türklerin ise Arap harfleri ile değil bir haftada, belki yüz haftada köylüye okuyup yazmayı öğretemeyeceğini savunan Hüseyin Cahit, bu durumda Arnavutlarla Türkler arasında eğitim alanında ayrılık olacağını ifade etmiştir. Yani Arnavutlar, Latin harfleri sayesinde maariflerini geliştirecekler, Türkler ise oldukları yerde kalacaklardır. Hüseyin Cahit, bundan dolayı, ilmî ve mantıkî cereyana, yani Latin harflerinin kabul edilmesi hareketine engel olmak yerine, o cereyanı mümkün ise kabul etmenin, Türklüğün menfaatine daha uygun olduğunu ileri sürmüştür.71

Celal Nuri de Latin harflerine taraftar olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Celal Nuri, Türk milletinin diğer sahalarda olduğu gibi, dil meselesinde de büyük bir ilerleme gösteremediğini, halbuki gerek dilin, gerekse edebiyatın ilerlemesine ihtiyaç bulunduğunu, bu alanda ilerleme kaydedilemedikçe, devlet ve millet olarak asla bir adım ileri gidilemeyeceğini ileri sürmüştür.

Celal Nuri'ye göre, Arap harfleri berbattır. Bu harflerle bir iş görülememektedir. Yetersizdir. Arap harflerini ve bu harflerle yazılan kelimeleri halk kolaylıkla öğrenememektedir. Gayr-ı tabii olan bu harfler, ilerlemeye büyük engel teşkil etmektedir. Bu harflerin halkta öğrenme ve aydınlanma isteğini söndürdüğünü belirten Celal Nuri, bu yüzden "ıslâh-ı hurûf" gibi boş, mânâsız tedbirlere başvurmak yerine, bir an önce cesaret göstererek Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.72

Celal Nuri'ye göre, Arap harflerini değiştirmek gerekirse, Latin harfleri gibi harfleri kabul etmek gerekir. Arap harflerinin ıslâhı ve tadil edilmesi için çalışanların ortaya koydukları şekiller kabul edilirse, herkesin kolaylıkla ve kısa bir zamanda okur-yazar olacağı iddiası geçersizdir. Çünkü, asıl mesele şekilleri telaffuzda değil, bilmekte, ezberlemektedir.73 O'na göre, ülkenin kalkınması isteniliyorsa, bir an bile geçirmeden Latin harfleri incelenmelidir. Bir alfabeyi bırakıp başka bir alfabeyi kabul eden sadece Türkler değildir. Ayrıca, harf değiştirmekle ülkede yeni bir zihnî devir başlayacaktır. Millî bir gayret gösterilerek dilde, edebiyatta, alfabede ve düşüncede bir inkılâp yapmak gerekmektedir.74

Latin harflerinin hem pek tabii, hem de Türkçenin yazılmasına Arap harflerinden daha uygun olduğunu ifade eden Celal Nuri, bu harflerin kabul edilmemesi için yapılan itirazların çok basit seviyede olduğunu belirtmektedir. Celal Nuri'yi göre, bu konuda ciddî bir inkılâp yapılabilirse, halk kolaylıkla okuyup yazabilecek ve sonuçta milletin fikrî seviyesi büyük ilerleme kaydedecektir.75

Türkiye'deki Latin harfleri tartışmaları incelenirken Abdullah Cevdet'i ve yayınladığı İçtihad dergisini müstakil olarak ele almak gerekir. Çünkü, Harf İnkılâbı öncesinde kendisi, bunu 35 yıldır

savunduğunu ve gerçekleşmesinden büyük memnuniyet duyacağını ifade edecektir.76 Abdullah Cevdet'in yayınlamış olduğu İçtihad'da, Meşrutiyet Dönemi'nde bazı yazıların çıktığını, hatta en hararetli yazıların burada yayınlandığını söylemek mümkündür.

Bu dönemde Abdullah Cevdet, Latin harfleri hakkındaki görüşünü Celal Nuri'nin bir eseri hakkında yazdığı yazıda dile getirmiştir. Abdullah Cevdet, Celal Nuri'nin Mukadderat-ı Tarihiyye adlı kitabı hakkında İçtihad'da bir tanıtım yazısı kaleme almıştır. "Dahiyane bir kitap" olarak vasıflandırdığı bu eserin çeşitli bölümlerinden alıntılar yapan Abdullah Cevdet, Celal Nuri'nin ileriye sürdüğü fikirler hakkında yorumlar yapmıştır.77

Abdullah Cevdet'e göre, Celal Nuri, "Edebiyat Meselesi" başlıklı bölümde, büyük bir medenî cesaret örneği göstererek, hâlihazırda kullanılan harflerin berbat olduğunu açıktan açığa söylemektedir. Abdullah Cevdet, ilgili kısımdan yazısına alıntı yaptığı Celal Nuri'nin "bu harflerle" ifadesine, "ve bu heriflerle" kaydını da ilave ederek, Arap harflerinin bir işe yaramadığını, Arap harflerini savunan şahısların da ilerlemeye engel teşkil ettiklerini belirtmiştir.

Abdullah Cevdet, bu yazısında Celal Nuri'nin çeşitli konularda dile getirdiği düşüncelerine yer verdikten sonra, kendi görüşlerini şu ifadelerle kaydetmiştir: "Oh! Aynı fikirde iki ruhun yekdiğerine mülakî olması ne kadar büyük ve yüksek bir haz ve saadettir! Söylemek, bağırmak istediğim şeylerin pek çoğunu Celal Nuri Bey Mukadderat-ı Tarihiyye'sinde söylemiş, yazmıştır".

Abdullah Cevdet, fikirlerini paylaştığı bu kitabı büyük bir istekle, aşkla ve ihlâsla gençlere, ihtiyarlara ve özellikle aydınlara, devlet yetkililerine tavsiye etmiştir.78

Yukarıda da ifade edildiği gibi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde İçtihad'da Latin harfleri lehinde birçok yazı yayınlanmıştır. Bunlardan birisi de Ali Nadir imzasıyla yayınlanmıştır. Ali Nadir'e göre, Latin harfleri kabul edildiği zaman elde edilecek faydalar şunlardır:

Herhangi bir Batı dilini öğrenmeyi hayaline sığdıramayanlar, o zaman meselenin ne kadar kolay olduğunu anlayacaklar ve yabancı dilleri öğrenmeye başından itibaren değil, yarı yoldan başlayacaklar.

Latin harfleri kabul edildiği zaman Türkçe, diğer dillere benzeyeceği için, bu dili öğrenmek isteyen insanlar çoğalacaktır. Türkleri tanıyanlar ve yardım edenler çoğalacak. Kitaplar güzel bir baskı ile her yerde bastırılabilecektir.

Halbuki Latin harflerinden ayrı bir harf sistemi kabul edildiğinde, bu yeni harflerin büyük faydası olsa bile, Türkleri yine eskisi gibi yalnızlığa mahkûm edecektir.

Latin harfleri, Türkçeye kolay ve mükemmel uymaktadır. Yeni harf ilavesine gerek kalmamakta, sadece bir-iki işaretli bazı sesli harflerin görevlerinin değiştirilmesi yeterli olmaktadır.

Harflerin hayatta gerekli olan bir makine olduğu ve bunun alınmasının bir mahzur oluşturmayacağı üzerinde duran Ali Nadir, Almanların Latin harfleri ile yazmaya başlamasından beri Fransızlaşmadıklarını, görüşüne delil olarak göstermektedir.

Ali Nadir'e göre, Latin harfleri kabul edildiğinde İslâm dünyasından uzaklaşılsa bile, "hayat vasıtası" olan Latin harflerine sahip çıkmak için bu mahrumiyeti göze almak gerekmektedir. Ayrıca, ilerlemeye başlayan Müslümanlara, ancak saygı gösterecek bir konumda olduğunu belirttiği İslâmiyet'in, konuşma ve yazma şekilleri ile ilgili olmadığını kaydetmiştir.79

İçtihad'da konu hakkında başka yazılar da yayınlanmıştır. Ancak, yayınlanan diğer yazılar Ali Nadir'in görüşlerini paylaşan değil, harflerin üzerinde birtakım düzenlemeler yapılmasını isteyen ve Latin harfleri aleyhinde olan yazılardır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Latin harfleri lehinde yazıların yayınlandığı bir başka dergi de Hürriyet-i Fikriye'dir. Dergide konuya geniş yer verilmiştir. Latin harfleri ile alakalı olan yazı serisinin ilkinde, ilerlemeye engel olan kayıtları ve şekilleri terk ederek Batılıların tecrübe neticesinde kabul ve tatbik ettikleri vasıtalarla ilerlemek için, Latin harflerinin yavaş yavaş tatbike başlanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Yazıda, kullanılan elifbanın topluma bir fayda sağlaması açısından iflasının artık herkes tarafından kabul edildiği ileri sürülmekte ve harflerin kusurlarını en muhafazakâr olanların bile itiraf ettikleri kaydedilmektedir. Yazara göre, bu şartlarda Latin harflerini kabul etmek elzemdir.80

Konu ile ilgili yayınlanan ikinci yazıda yazar, Müslümanlık ile olan bağın ve diğer Müslümanlar ile olan rabıtaların sadece Arap harflerinden dolayı ise bunun acınacak bir durum olduğunu ifade etmiştir. Yazar, ayrıca "daha da ileriye giderek" Arap harflerinin Müslüman milletler arasında gerekli olan birliğe, kaynaşmaya engel olduğunu ileri sürmüştür. Yazara göre, Latin harfleri, bazı sosyologların zannettikleri gibi, sadece Hıristiyanlara has bir yazı sistemi değil, özellikle son asırlarda belki bütün insanlar arasında kullanılmaya başlanan uluslararası bir alfabedir.81

İçtihad'da konu ile ilgili yayınlanan bu yazılarda ileriye sürülen fikirleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Arap harfleri, artık cemiyetin sosyal hayatında bir fayda sağlayamamaktadır. Harflerin ve imlânın birçok kusuru vardır. Ülkede okuma-yazma oranı çok düşüktür ve sadece belli bir sınıfa mahsustur. Harfleri ıslâh veya tadil etmek, meselenin tam olarak halledilmesine yardımcı olmaz. Bu nedenle harfleri değiştirmek en kesin çözümdür. Japonların kullandığı harfler gerçekte zordur. Ancak Japonlar kalkınırlarken, içinde bulundukları şartlar onların lehine olduğu için, kısa zamanda büyük bir ilerleme kaydedebilmişlerdir. Latin harflerinin kabulünde dînî yönden herhangi bir sakınca yoktur. Latin harfleri kabul edildiğinde, elde edilecek faydalar ve kolaylıklar görülünce, harflerin kabul edilmesinin isabetliliği herkes tarafından takdir edilecektir. Latin harfleri her şeye rağmen galip gelecektir.82

Latin Harflerine Karşı Çıkanların Düşünceleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Latin harfleri taraftarları bu görüşlerini ortaya koyarken, Arap harflerinin değiştirilmesini istemeyenler de düşüncelerini çeşitli yazılarla dile getirmişlerdir. Bu dönemde Milaslı İsmail Hakkı Bey ile Satı Bey'in Latin harfleri aleyhindeki yazıları dikkatimizi çekmektedir. Milaslı İsmail Hakkı Bey, Arap harflerini ıslâh etmenin daha kolay olduğunu ve Latin harflerinin niçin kabul edilmemesi gerektiği hakkındaki görüşlerini şu şekilde açıklamıştır:

1- Millete Latin harflerini teklif etmek, onları alışmış olduğu yoldan zorla çevirip, istemediği karanlık bir yola sevk etmektir. Bu başarısızlıkla sonuçlanacaktır. En önemli mahzur da budur. Arap harflerini ilmî bir şekilde ıslâh etmek ise, milletin önünde bulunan engelleri kaldırarak hiç rahatsızlık vermeksizin hedefe ulaştıracaktır.

2- Latin harfleri, geçmişle münasebeti koruma hususunda büyük bir engel teşkil edecektir.

3- Latin harflerinde, Arap harflerinde bulunan "güzellik" mevcut değildir.

4- Latin harfleri ile Türkçe yazılamaz. Yirmiden fazla harf eksiği vardır.

5- Latin harfleri, yapısı itibariyle külfetli olduğundan yazılması, munfasıl harflere oranla yüzde otuz kadar fazla hareketi gerektirdiği gibi, aynı oranda da fazla yer tutacaktır.

6- Latin harfleri ile yazılan el yazısında, harfler bitişik yazıldığından dolayı daha süratli yazı yazılmaktadır. Ancak, sadece bu özellik dolayısıyla alınması söz konusu değildir. Ayrıca, ıslâh olunan harflerin munfasıl olmasına rağmen, yazı bu şekilde daha süratli yazılabilir.

7- Yabancıların Türkçe'yi iyi telaffuz edebilmeleri yönüyle Latin harfleri uygun değildir.

8- Arap harfleri ile yazının sağdan sola yazılması, körükörüne garp mukallidi olanların zannettiklerinin tam aksine olarak kıymetli bir özelliktir.

9- Noktalar meselesinde de, Arap harflerinin ıslâh edilmiş şekli, Latin harflerine tercih edilmelidir. Çünkü, Latin harfleriyle yazılan bir yazıda 26 harf, Arap harfleri ile yazılan yazıda 21 harf noktalıdır.83

Satı Bey de şu gerekçelerden dolayı Arap harflerinin kaldırılıp yerine, Latin harflerinin kabul edilmesi görüşüne karşı çıkmıştır:

1- Harflerin zor olması ilerlemeye engel değildir. Harflerin zor olması ilerlemeye engel olsaydı, Japonların bir adım bile ileri gitmemesi gerekirdi.

2- Büyük bir geçmişe ve edebiyata sahip bir milletin kendi harflerini değiştirdiğini tarih bize göstermemektedir.

3 -Elifbada bazı zorluklar vardır. Fakat bu zorluklar, harflerin değiştirilmesini gerektirecek kadar büyük değildir. Zaten bu zorlukların ortadan kaldırılması da mümkündür. Bunun için harflerin değiştirilmesine gerek yoktur, ancak ıslâh edilebilir.

4- Çocukların okulda kısa zamanda okuma-yazmayı öğrenememelerinin sebebi harfler değil, eğitim-öğretim metodudur. Öğretmenler, çocuklara hece usulünü tatbik ettiklerinden başarısız olmaktadırlar.

Bu nedenlerden dolayı Arap harflerinin değiştirilerek, yerine Latin harflerinin kabul edilmesine gerek yoktur.84

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Türk aydınları önceki dönemlere göre daha açık ve yaygın bir şekilde Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiği görüşünü ifade etmişlerdir.85 Fakat, hükümet ve halk bu harf değişikliği meselesine sıcak bakmamıştır. Bu dönemde Arap harfleri lehinde ve Latin harfleri aleyhinde güçlü bir cereyanın olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Tanzimat Dönemi'nde alfabe tartışmaları ilk defa gündeme geldiğinde Türk aydınları, bazı eksiklikleri bulunan Arap harflerinin çeşitli değişiklikler yapılarak ıslâh edilmesi üzerinde durmuşlardır. Ancak zamanla bu değişikliğin de fayda sağlamayacağını savunan bazı aydınlar, Latin harflerinin alınmasını istemiştir. Bu görüş Tanzimat Dönemi'nde zaman zaman dile getirilmiştir. Ancak, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte düşünce hayatında başlayan canlanma, kendisini bu konuda da göstermiş ve Latin harflerini savunanlar çoğalmıştır. Bu dönemde Arap harflerini savunanlar, harflerin ıslâh edilmesi için bazı cemiyetler kurarak ve eserler vererek çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu aydınlar, Arap harflerinin eksik olduğunu kabul etmekle beraber, Latin harflerinin kabulüne de karşı çıkmışlardır.

Alfabe değişikliği, toplumların hayatında zor ve az gerçekleşen hadiselerden biridir. Yeni bir alfabenin kabul edilebilmesi için, toplum hayatında köklü bazı değişikliklerin olması gerekir. Bu nedenle Türkiye'de Latin harflerine geçiş, ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleşebilmiştir.

1 Münif Paşa'nın hayatı ve dönemindeki bilim anlayışı hakkında bilgi için bkz; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, İstanbul 1988, C. 2, s. 997-1013; Murteza Korlaelçi, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul 1986, s. 202; Ekrem Işın, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünûn", Tarih ve Toplum, S. 11, Kasım 1984, s. 61-66; M. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlı Aydını ve Bilim", Tarih ve Bilim, S. 27, Güz 1984, s. 183-190; M. Şükrü Hanioğlu, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", Tanzimattan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1985, s. 346-347; M. Ö. Alkan, Siyasal Düşüncenin Dünyevileşmesi: "İlim"den "Bilim"e Geçişin Kritik Evreleri: Osmanlı Materyalizmi ve Baha Tevfik, İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988; Adem Akın, Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihimizdeki Yeri, Ankara 1999.

2 Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", Belleten, XVII/66, Nisan 1953, s. 223.

3 Tansel'e göre, hareke tabiri bu dönemde sesli harf yerine kullanılmaktadır; sessiz harfler ise hurûf kelimesiyle ifade edilmektedir. Bkz; Tansel, a.g.m., 223.

4 “Islâh-ı Resm-i Hatta Dair Bazı Tasavvurat-Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’de 1278 Senesi Zilkadesi’nin On Üçü Tarihinde Münif Efendi’nin Husus-ı Mezkûra Dair Telaffuz Eylediği Makaledir”, Mecmua-i Fünûn, Yıl: 2, No: 14, Safer 1280 (1863), s. 76-77.

5 Ebuzziya Tevfik, kendisini “muallimîn-i irfan-ı milletin en müfidi” olarak tavsif etmektedir. Bkz; “Münif Paşa”, Yeni Tasvir-i Efkâr, N. 251, 10 Şubat 1910, s. 4-5; No: 252, 11 Şubat 1910, s. 1-2; No: 253, 12 Şubat 1910, s. 2.

6 Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, Ankara 1949, s. 169.

7 A. Caferoğlu, “Mirza Feth-Ali Ahundzade Hakkında Bir Vesika”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 3, S. 26, Şubat 1934, s. 41.

8 Ahundzade’nin teklif ettiği elifba için bkz; Mirza Feth-Ali Ahundof, Elifba-yı Cedid ve Mektubât, Yay. Haz. Hamid Mehmedzade, Hamid Araslı, Neşriyat-ı Ferhengistan-ı Ulum-ı Cumhur-ı Şûrevî Sosyalist-i Azerbaycan, Bakû 1963, s. 3-21.

9 Mecmua-i Fünûn, Yıl: 2, No: 14, Safer 1280, s. 69-73.

10 Mecmua-i Fünûn, Yıl: 2, No: 14, s. 70-71.

11 Mecmua-i Fünûn, No: 14, s. 72-73.

12 Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Yay. Haz. N. Sefercioğlu, Ankara 1981, s. 35-36.

13 Ahundzade’nin teklif ettiği Latin harfli elifbası için bkz; Mirza Feth-Ali Ahundof, Elifba-yı Cedid ve Mektubât, s. 53-58, 438-440.

14 A. Caferoğlu, “Mirza Feth-Ali Ahundzade”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 2, S. 24, Birinci Kanun 1933, s. 441.

15 İsmail Gaspirinski, “Mirza Feth-Ali Ahundof”, Türk Yurdu (TY), C. 1, (1327-1328), İstanbul, s. 130.

16 Ali Suavi, “Hattımızın Islâhı”, Muhbir, (Londra), S. 47, 31, Ağustos 1868, s. 1.

17 Ali Suavi, “Lisan ve Hatt-ı Türkî”, Ulûm, (Paris), C. I, 1869, s. 69-78, 115-134, 214-228. Ali Suavi’nin Arap harflerinin ıslâhı ve Latin harfleri hakkındaki düşünceleri hakkında geniş bilgi için bkz; Hüseyin Çelik, Ali Suavî ve Dönemi, İstanbul 1994, s. 638-640.

18 (Namık Kemal), “Hüdâ Kadirdir Eyler Seng-i Hârâdan Güher Peydâ”, Hürriyet, (Londra), N. 54, 25 Rebiülevvel 1286, (5 Temmuz 1869), s. 2-6.

19 Ağazade Ferhad (Şarklı), Ne İçin Arap Harfleri Türk Diline Yarameyir?, Bakû 1922, (Yeni Elifba Komitesi'nin hizmetiyle tab' ve neşr edilir), s. 155.

20 Hürriyet, N. 59, 30 Rebiülahir 1286, (9 Ağustos 1869), s. 7-8.

21 Tasvir-i Efkâr, N. 403, 10 Temmuz 1866, s. 2.

22 Hürriyet, (Yeni Osmanlılar Cemiyeti), N. 61, 15 Cemaziyelevvel 1286, (23 Ağustos 1869), s. 1-5.

23 Tasvir-i Efkâr, No. 403, 10 Temmuz 1866, s. 2-3.

24 Tansel, a.g.m., s. 240-243.

25 Terakki'de yayınlanan konu ile ilgili yazılar için bkz; "Hurûf-ı Osmaniye'nin Islahına dair Bazı Mütala'at ve Muhâkemâtı Şâmil Matbaamıza Gelen Varakadır", Terakki, N. 196, 26 Rebiülahir 1286 (5 Ağustos 1869), s. 1-2; "Hurûfa Dair Tevfik Bey Tarafından Gelen Varakadır", N. 202, 6 Cemaziyelevvel 1286 (14 Ağustos 1869), s. 5-6; "Resm-i Hatt-ı Osmanî", N. 209, 17 Cemaziyelevvel 1286 (24 Ağustos 1869), s. 1-3; N. 217, 27 Cemaziyelevvel 1286 (4 Eylül 1869), s. 1-3; "İmlâ-yı Osmanî", N. 222, 5 Cemaziyelahir 1286 (11 Eylül 1869), s. 2-3.

26 Ruznâme-i Ceride-i Havadis, N. 1215, 8 Cemaziyelevvel 1286, (16 Ağustos 1869), s. 4858-4860; N. 1218, 11 Cemaziyelevvel 1286, (19 Ağustos 1869), s. 4870-4871; N. 1225, 22 Cemaziyelevvel 1286, (30 Ağustos 1869), s. 4892-4900.

27 Tansel, a.g.m., 234.

28 "Şura-yı Devlet Mülazımlarından Tevfik Bey Tarafından Varid Olan Varakadır", Terakki, N. 193, 23 Rebiülahir 1286 (2 Ağustos 1869), s. 3-4; Terakki, N. 194, 24 Rebiülahir 1286 (3 Ağustos 1869), s. 3; Terakki, N. 195, 25 Rebiülahir 1286 (4 Ağustos 1869), s. 2-3.

29 "Yine Islâh-ı Hurûf Meselesi", Mecmua-i Ebüzziya, N: 42, 15 Rebiülevvel 1302, (2 Ocak 1885), s. 1339-1342; "Islâh-ı Hurûf Meselesi", Mecmua-i Ebüzziya, Cüz'ü (No): 43, 1 Rebiülahir 1302, (18 Ocak 1885), s. 1356-1370.

30 Bu okulda ders veren Bekir Efendi, çocuklara okuma-yazma öğretirken Gaspıralı'nın bütün Rusya Türkleri arasında usul-ı savtiyyenin yayılmasına temel teşkil eden Hâce-i Sıbyan adlı kitabı okutmuştur. Bu kitap 90 sayfa olarak 1892'de, Bahçesaray'da, Tercüman Basmahanesi'nde basılmıştır.

31 Mehmet Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914), Ankara 1987, s. 52.

32 "İbret Alınacak Sözler", (Gaspıralı ile yapılan mülakat), İkdam, N. 6245, 16 Şaban 1332-27 Haziran 1330-10 Temmuz 1914, s. 1. Gaspıralı İsmail Bey'in imlâ ve dil birliği hakkındaki yazıları için

bkz; “İmlâ Meselesi”, Tercüman (Kırım), N. 49, 22 Recep 1314-15 Dekabr 1896; “Osmanlıca ve sade Türkçe”, Tercüman, N. 17, 17 Zilkade 1312-30 April 1895, s. 3; “Dil Sadeliği”, Tercüman, N. 18, 24 Zilkade 1312; “Tevhid-i Lisan Geliyor”, Tercüman, N. 47, 20 Zilkade 1327-20 Noyabır 1909, s. 2-3; “Lisan Meselesi”, Tercüman (İlave-i Tercüman), N. 33, 1 Rebiülahir 1315-17 Ağustos 1897, s. 143-144.

33 M. Şakir Ülkütaşır, Atatürk ve Harf Devrimi, Ankara 1981, s. 22.

34 Levend, a.g.e., 358.

35 Ta’mim-i Maarif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti’nin Nizamnamesi, İstanbul 1327, Bâb-ı Âli Caddesinde-Arşak Garoyan Matbaası.

36 Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey, Yeni Yazı ve Elifbası, -Ta’mim-i Maarif ve Islâh-ı Huruf Cemiyeti Neşriyatından Aded: 1-Hürriyet Matbaası, 1+20+1. Kitabın iç kapağında yer alan klişede “Ta’mim-i Maarif ve Islâh-ı Huruf Cemiyeti Merkez-i Umumisi-1330-1327” ifadesi yer almaktadır.

37 Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey, Yeni Yazı ve Elifbası, s. 1.

38 Tamim-i Maarif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti ile Islâh-ı Hurûf Cemiyeti arasındaki farklar için bkz; Muhammet Erat, Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 78-79n.

39 Yeni Yazı, -İlmî, Edebî, İçtimaî, Musavver Haftalık-, No: 1, 7 Mart 1330, 2 Rebiülahir 1332, 28 Şubat 1914, s. 4.

40 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Ne Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 2, 27 Mart 1914, s. 3-4.

41 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Neler Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 3, 21 Mart 1330-7 Cumadelulâ 1332-3 Nisan 1914, s. 4.

42 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Neler Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 4, 28 Mart 1330-14 Cumadelulâ 1332-10 Nisan 1914, s. 4.

43 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Ne Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 5, 4 Nisan 1330-17 Nisan 1914, s. 3; “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Ne Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 6, 11 Nisan 1330-25 Nisan 1914, s. 4; “Harflerimizin Islâhı”, Türk Yurdu, Sayı: 9, 8 Mart 1328 (21 Mart 1914), s. 277-280.

44 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Ne Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 7, 18 Nisan 1330-1 Mayıs 1914, s. 4.

45 Yeni Yazı, No: 7, 1 Mayıs 1914, s. 4.

46 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti”, Yeni Yazı, No: 8, 25 Nisan 1330-8 Mayıs 1914, s. 3.

47 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Nedir ve Ne Yapıyor?”, Yeni Yazı, No: 9, 2 Mayıs 1330-15 Mayıs 1914, s. 4.

48 “Islâh-ı Hurûf Cemiyeti Encümen-i İlmîsi”, Yeni Yazı, No: 10, 9 Mayıs 1330-22 Mayıs 1914, s. 4.

49 Yeni Yazı, No: 1, 7 Mart 1330-28 Şubat 1914, s. 1.

50 Yeni Harflerle Elifba, (Encümen-i İlmî’ce kabul olunan eşkâl-i hurûfa göre tertip ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti tarafından tab’ ve esmânı Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’ne terk ve teberr’ olunmuştur). Birinci tab’, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1333, 48 s.

51 Yeni Elifbanın Muhassenatı Hakkında Risale, Islâh-ı Hurûf Cemiyeti namına Ga. A. R. tarafından, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1334.

52 Islâh-ı Hurûf Cemiyeti ve Yeni Yazı Öğretme Derneği’nin kurucuları arasında yer alan Milaslı Doktor İsmail Hakkı Bey’in, Arap harflerinin ıslâhı yolundaki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz; M. Erat, a.g.t., s. 110-124.

53 Azmi Ömer, Harflerin Değişmesi Münasebetiyle Eski ve Yeni Harfler Hakkında Bazı Mütalaalar, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1928, s. 33-34.

54 Yeni Yazı Hakkında Vârid Olan Sual ve İtirazlara Cevap, Âmedi Matbaası, (Basım yeri ve tarihi yok), s. 2-43. Kitabın birinci sayfasında yer alan dernek klişesinde 1329 ve 1331 tarihleri bulunmaktadır. Kitabın yazarı belli değildir. 44. sayfasında belirtildiği gibi, kitabın yazarlarının “Yeni Yazı Öğretme Derneği Müessisleri”nin olması gerekmektedir.

55 M. Erat, a.g.t., s. 124-144.

56 Cihat Akçakayalıoğlu, “Tartışmalar ve Açıklamalar”, Harf Devrimi’nin 50. Yılı Sempozyumu, Ankara 1981, s. 55.

57 “Ordunun Elifbası”, Tanin, 27 Şubat 1329, s. 1.

58 Ali Seydi, Latin Hurûfu Lisanımızda Kabil-i Tatbik midir?, İkdam Matbaası, İstanbul 1340, s. 24; Azmi Ömer, a.g.e., s. 35.

59 Ordu Salnamesi, 1330 (1914-1915), Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1496+15. (Son 12 sayfa Fihrist).

60 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, İstanbul 1972, s. 382.

61 Avlonyalı Süreyya, “Hurûf-ı Arabiyye-Arnavud Lisanı”, Yeni Gazete, N. 511, 28 Kanunusani 1910, s. 3.

62 Denizli Mebusu Feraşarlı Gani, “Arnavud Lisanının Hurûfu”, Yeni Tanin, N. 20-489, 13 Ocak 1910 (?), s. 1-2.

63 Geniş bilgi için bkz; Erat, a.g.t., s. 166-183.

64 Arnavutluk’ta Latin harflerinin kabul edilmesine karşı çıkanların görüşleri için bkz; Said (Üsküp Mebusu), “Mesele-i Hurûf Hakkında Bir Nebze-i Hakikat ve Kat’i Söz”, Tasvir-i Efkâr, N. 283, 24 Mart 1910, s. 7; N. 284, 25 Mart 1910, s. 7; Melik Muhlis, “Arnavut Lisan-ı Hurûfu Hakkında”, Tasvir-i Efkâr, N. 323, 21 Nisan 1910, s. 7; Halil Halid, “Müslüman Arnavutlar ve Arabî Harfler”, Sırat-ı Müstakim, N. 80, 17 Mart 1909, s. 33.

65 Mahmud Bedri (İpek Mebusu), “Arnavutluk-Arnavutlara Açık Mektup”, Yeni Tanin, N. 18, 11 Kanunusani 1910 (?), s. 2.

66 Süleyman Nazif, “Osmanlılar-1-Arnavudlar”, Yeni Tasvir-i Efkâr, N. 96, 4 Eylül 1909, s. 1-2.

67 “Arnavud Hurûfu”, Yeni Tanin, N. 46-515, 8 Şubat 1910 (?), s. 2.

68 Tanin, N. 525, 18 Şubat 1909, s. 3.

69 “Arnavud Lisanı ve Arabî Hurûfu”, Tasvir-i Efkâr, N. 285, 16 Mart 1910, s. 7.

70 Sırat-ı Müstakim, C. 5, S. 125, 26 Ocak 1910, s. 350-351’den naklen Sadık Albayrak, Türkiye’de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi, İstanbul 1990, s. 92-94.

71 Hüseyin Cahit, “Arnavud Hurûfatı”, Tanin, N. 27-496, 7 Kanunusani 1325-20 Kanunusani 1910 (?), s. 1.

72 Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye. Mukadderat-ı Tarihiyye, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331, s. 183.

73 Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye, Birinci tab’, İstanbul 1330, Matbaa-i İçtihad, s. 116-117.

74 Celal Nuri, Tarih-i İstikbal, C. 2, (Mesaili-i Siyasiyye), İstanbul (H.) 1331, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, s. 160.

75 Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye. Mukadderat-ı Tarihiyye, s. 183.

76 “Behemehal Latin harflerini kabul etmeliyiz. Bu kanaatım pek kuvvetlidir ve otuz beş yaşındadır”, Abdullah Cevdet, İçtihad, S. 204, 16 Mayıs 1926, s. 3973.

77 Abdullah Cevdet, “(Mukadderat-ı Tarihiye) Kari’lerine”, İçtihad, C. 4, N. 56, 28 Şubat 1328, s. 1246-1249.

78 Abdullah Cevdet, a.g.m., 1249-1252.

79 Ali Nadir, “Harflerimiz”, İçtihad, N. 64, 2 Mayıs 1329-15 Mayıs 1913, s. 1399-1402.

80 “Latin Harfleri-Celal Nuri Bey’e”, Hürriyet-i Fikriye, N. 7, 20 Mart 1330, s. 15-16.

81 “Latin Harfleri”, Hürriyet-i Fikriye, N. 8, 27 Mart 1330, s. 13-15.

82 “Latin Harfleri”, Hürriyet-i Fikriye, N. 9, 3 Nisan 1330, s. 16; “Latin Harfleri”, Hürriyet-i Fikriye, N. 11, 7 Nisan 1330, s. 8-10; “Latin Harfleri”, Hürriyet-i Fikriye, N. 12, 24 Nisan 1330-7 Mayıs 1914, s. 15-16.

83 Doktor Milaslı İsmail Hakkı, Latin Hurûfu mu, Kendi Harflerimizi Islah mı?, Dersaadet (Basım tarihi yok), Hilal Matbaası, s. 3-6.

84 Satı, “Elifba Meselesi”, İçtihad, N. 61, 24 Nisan 1913, s. 1327-1329; Satı, “Elifba Meselesi Hakkında Bir İzah”, İçtihad, N. 64, 15 Mayıs 1913, s. 1387-1391.

85 II. Meşrutiyet Dönemi’ndeki tartışmalar için ayrıca bkz; Rekin Ertem, Elifbe’den Alfabe’ye, Türkiye’de Harf ve Yazı Meselesi, İstanbul 1991, s. 135-169.

A. Kitap ve Makaleler

Abdullah Cevdet, “(Mukadderat-ı Tarihiye) Kari’lerine”, İçtihad, C. 4, N. 56, 28 Şubat 1328, s. 1246-1252.

Ağazade Ferhad (Şarklı), Ne İçin Arap Harfleri Türk Diline Yarameyir?, Bakû 1922, (Yeni Elifba Komitesi’nin hizmetiyle tab’ ve neşr edilir), s. 155.

Akçakayalıoğlu, Cihat, “Tartışmalar ve Açıklamalar”, Harf Devrimi’nin 50. Yılı Sempozyumu, Ankara 1981.

Akçura, Yusuf, Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Yay. Haz. N. Sefercioğlu, Ankara 1981.

Akın, Adem, Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihimizdeki Yeri, Ankara 1999.

Albayrak, Sadık, Türkiye’de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi, İstanbul 1990, s. 92-94.

Ali Nadir, “Harflerimiz”, İçtihad, N. 64, 2 Mayıs 1329-15 Mayıs 1913, s. 1399-1402.

Ali Seydi, Latin Hurûfu Lisanımızda Kabil-i Tatbik midir?, İkdam Matbaası, İstanbul 1340.

Alkan, M. Ö., Siyasal Düşüncenin Dünyevileşmesi: “İlim”den “Bilim”e Geçişin Kritik Evreleri: Osmanlı Materyalizmi ve Baha Tevfik, İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988;.

Azmi Ömer, Harflerin Değişmesi Münasebetiyle Eski ve Yeni Harfler Hakkında Bazı Mütalaalar, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1928.

Caferoğlu, A., "Mirza Feth-Ali Ahundzade Hakkında Bir Vesika", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 3, S. 26, Şubat 1934, s. 41-43.

——, "Mirza Feth-Ali Ahundzade", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 2, S. 24, Birinci Kanun 1933, s. 436-443.

Celal Nuri, Tarih-i İstikbal, C. 2, (Mesaili-i Siyasiyye), İstanbul (H.) 1331, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.

——, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye, Birinci tab', İstanbul 1330, Matbaa-i İçtihad.

——, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye. Mukadderat-ı Tarihiyye, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

Çelik, Hüseyin, Ali Suavî ve Dönemi, İstanbul 1994.

Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, İstanbul 1972.

Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey, Yeni Yazı ve Elifbası, -Ta'mim-i Maarif ve Islâh-ı Huruf Cemiyeti Neşriyatından Aded: 1-Hürriyet Matbaası, 1+20+1.

——, Latin Hurûfu mu, Kendi Harflerimizi Islah mı?, Dersaadet (Basım tarihi yok), Hilal Matbaası.

Ebüzziya Tevfik, "Yine Islâh-ı Hurûf Meselesi", Mecmua-i Ebüzziya, N: 42, 15 Rebiülevvel 1302, (2 Ocak 1885), s. 1339-1342.

——, "Islâh-ı Hurûf Meselesi", Mecmua-i Ebüzziya, Cüz'ü (No): 43, 1 Rebiülahir 1302, (18 Ocak 1885), s. 1356-1370.

Erat, Muhammet, Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Ertem, Rekin, Elifbe'den Alfabe'ye, Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi, İstanbul 1991.

Halil Halid, "Müslüman Arnavutlar ve Arabî Harfleri", Sırat-ı Müstakim, N. 80, 17 Mart 1909, s. 33-34.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", Tanzimattan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1985, s. 346-347.

——, "Osmanlı Aydını ve Bilim", Tarih ve Bilim, S. 27, Güz 1984, s. 183-190.

"Harflerimizin Islâhı", Türk Yurdu, Sayı: 9, 8 Mart 1328 (21 Mart 1914), s. 277-280.

"Huzûr-ı Hazret-i Vekâlet-penâhîye 1280 senesi Safer'in Yirmisi (6 Ağustos 1863) Tarihiyle Müverrahan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Tarafından Takdim Olunan Takririn Suretidir", Mecmua-i Fünûn, Yıl: 2, No: 14, Safer 1280, s. 69-73.

"Islâh-ı Resm-i Hatta Dair Bazı Tasavvurat", Mecmua-i Fünûn, Yıl: 2, No: 14, Safer 1280 (1863), s. 76-77.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Son Asır Türk Şairleri, C. 2, İstanbul 1988.

İsmail Gasprinski, Hâce-i Sıbyân, Bahçesaray 1892, Tercüman Basmahanesi.

——, "Mirza Feth-Ali Ahundof", Türk Yurdu (TY), C. 1, (1327-1328), İstanbul, s. 127-131.

Işın, Ekrem, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünûn", Tarih ve Toplum, S. 11, Kasım 1984, s. 61-66.

Korlaelçi, Murteza, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul 1986.

Levend, Agâh Sırrı, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, Ankara 1949.

Mirza Feth-Ali Ahundof, Elifba-yı Cedid ve Mektubât, Yay. Haz. Hamid Mehmedzade, Hamid Araslı, Neşriyat-ı Ferhengistan-ı Ulum-ı Cumhur-ı Şûrevî Sosyalist-i Azerbaycan, Bakû 1963.

(Mustafa), "Latin Harfleri-Celal Nuri Bey'e", Hürriyet-i Fikriye, N. 7, 20 Mart 1330, s. 15-16.

——, "Latin Harfleri", Hürriyet-i Fikriye, N. 8, 27 Mart 1330, s. 13-15.

——, "Latin Harfleri", Hürriyet-i Fikriye, N. 9, 3 Nisan 1330, s. 16.

——, "Latin Harfleri", Hürriyet-i Fikriye, N. 11, 7 Nisan 1330, s. 8-10.

——, "Latin Harfleri", Hürriyet-i Fikriye, N. 12, 24 Nisan 1330-7 Mayıs 1914, s. 15-16.

Ordu Salnamesi, 1330 (1914-1915), Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1496+15.

Saray, Mehmet, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914), Ankara 1987.

Satı, "Elifba Meselesi-Hakkında Bir İzah-", İçtihad, N. 64, 15 Mayıs 1913, s. 1387-1391.

——, "Elifba Meselesi", İçtihad, N. 61, 24 Nisan 1913, s. 1327-1329.

Ta'mim-i Maarif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti'nin Nizamnamesi, İstanbul 1327, Bâb-ı Âli Caddesinde-Arşak Garoyan Matbaası.

Tansel, Fevziye Abdullah, “Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, Belleten, XVII/66, Nisan 1953, s. 223-249.

Ülkütaşır, M. Şakir, Atatürk ve Harf Devrimi, Ankara 1981.

Yeni Elifbanın Muhassenatı Hakkında Risale, Islâh-ı Hurûf Cemiyeti namına Ga. A. R. tarafından, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1334.

Yeni Harflerle Elifba, Birinci tab’, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1333.

Yeni Yazı Hakkında Vârid Olan Sual ve İtirazlara Cevap, Âmedi Matbaası, (Basım yeri ve tarihi yok).

B. Gazeteler

Hürriyet.

İkdam.

Muhbir.

Ruzname-i Ceride-i Havadis.

Tanin.

Tasvir-i Efkâr.

Terakki.

Tercüman (Kırım).

Ulum.

Yeni Gazete.

Yeni Tanin.

Yeni Tasvir-i Efkâr.

Yeni Yazı.

B. Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı

Osmanlı Devleti'nin Yenileşme Döneminde Türk Edebiyatı / Prof. Dr. M. Orhan Okay [s.167-180]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yenileşmenin Sınırları

Her fikir ve hâdise hatta tarihî olay için olduğu gibi Türklerin Batı medeniyeti dairesine girme teşebbüsleri hakkında da konuya tenkitçi açıdan yaklaşmak, aydın insanın en tabiî hakkıdır. Osmanlılar için on dokuzuncu yüzyılın ortalarında başlayan ve dalbudak salarak Cumhuriyet'ten sonra da günümüze kadar devam eden bu hâdisenin, kendi zamanından itibaren teceddüt, temeddün, muasırlaşmak, asrîleşmek, Avrupalılaşmak, Batılılaşmak, modernizm, çağdaşlaşmak gibi birbirine benzeyen fakat birbirinden az çok farklı adlarla anılması bile daha isminden başlayarak konunun münakaşa götürür olduğunu düşündürmektedir.

Değişmenin ilk yüz yılı içinde, Türkiye'de ilk demokrasi tecrübelerinin ciddî olarak başlatıldığı yıllara kadar, iktidarlar ve onun izinde olan aydınlar tarafından çok defa tenkitsiz benimsenen Batılılaşmanın, bu tarihten sonra zaman zaman iktidarların da kısmen desteği hissedilen fakat daha ziyade muhafazakâr kesim tarafından gittikçe ivmesi artan bir şiddetle tenkide uğradığı görülmektedir. Batılılaşmanın ilk ve en basit adımı, on yedinci yüzyıldanberi geliştirdiği felsefeyle, edindiği bilgi ve bunların uygulaması olan teknikle, savaş ve ticaret alanlarındaki kazançlarıyla bir çığ gibi Doğu'nun üzerine gelen Batı'yı, yani hasmı tanımaktır. Müteakip adımları ise tanınan ve hoşa giden tarafların yavaş yavaş benimsenmesi, metot ve aletlerin kullanılması, bu aletlerle beraber âdetlerin de kabulü, böylece savaş alanında galibiyetinden korkulan hasmın tasallutu altında kültür alanında, hatta giderek bütün yaşama tarzında bir "yarı müstemleke oluş" sürecidir.

Burada tanıma'yı ve yarı müstemleke oluş'u Batılılaşma grafiği eğrisinin '1' ve '100' seviyeleri için kullandım. Yoksa Türk aydınının ve genel olarak insanının hadiseye bakış ve benimseyişi bu iki nokta arasındaki bir yığın milimetrik kareye dağılmış durumdadır. Hepimiz bu iki nokta arasındaki eğrinin bir yerindeyiz. Her Türk aydını da ister istemez bir "Doğu-Batı Sentezi" (Peyami Safa) peşindedir veya "Garplılaşmanın Neresindeyiz?" (Mümtaz Turhan) sorusunu kendi kendine defalarca sormuştur.

Resmî ve yaygın tarih görüşü, Türkiye'de Batılılaşma hareketlerinin, Gülhane Hatt-ı Hümayunu da denilen Padişah Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı'nın okunmasıyla başladığını benimsemektedir. Fakat meseleye daha kapsamlı bakıldığı zaman Batılılaşmanın bize göre (çünkü başka milletlerin de Batılılaşma tarihleri vardır) en uzak tarihi herhalde, Asya için batı demek olan Küçük Asya'ya gelişimizle başlamış olmalıdır. Bizans ve Ortodoks dünyası, Roma pusulasıyla belki doğu idi, ama bize göre Batı'nın bir uzantısıydı. Bu uzun asırlar içinde Tanzimat ve onu takip eden Islahat fermanları, değişme gereğinin devletçe resmen ilânı manasına geliyordu. Yoksa, fiilî olarak siyasî ve ticarî akitler, ithal eşyanın rağbet görmesi, askerî alandaki başarısızlıklar üzerine ordunun ve

malzemesinin Batı sistemine adapte gayretleri gibi hadiselere bakıldığında Batılılaşma'nın daha gerilere doğru II. Mahmud, III. Selim, IV. Mustafa, I. Mahmud ve III. Ahmed'in hükümdarlıkları dönemindeki yenileşme ve ıslahat teşebbüsleri de aynı sürecin bir parçası sayılmalıdır. Böylece Tanzimat, o tarihten en az bir buçuk asır önce başlayıp günümüzde de aktüalitesini koruyan değişmeler zincirinin sadece bir halkası durumunda olmaktadır.

Başka bir açıdan, Batı ve Doğu bu kadar kesin çizgilerle birbirinden ayrılabilmekte midir ve ayırmaya gerek var mıdır? Hâlık-ı Tealâ "Rabbü'l-Maşrıkı ve'l-Mağrib", yani hem doğunun hem batının Rabbi değil midir? Bu bakımdan adını ne koymak gerekirse gereksin, şimdi Batılılaşma veya çağdaşlaşma dediğimiz hâdise beşeriyetin ulaştığı doğru, güzel ve iyi olan her şeyin adaletle, aklıselimle paylaşılması demek olmalıdır. "Hülya! Olsun, ben o hülyaya da bin canla inandım."

Edebiyata İlk Yenilikçiler ve Edebî Topluluklar

Siyasî tarihte Tanzimat Devri'nin, fermanın ilânı günü olan 3 Kasım 1839'da başladığı kabul edilmiştir. Tanzimat, bu tarihten on altı yıl sonra, yine Abdülmecid'in tuğrasını taşıyan Islahat Fermanı ile bir bütünlük teşkil eden ve idareden başlayarak askerlik, maliye, eğitim, adliye… gibi değişik alanlarda arka arkaya yapılan birtakım reform hareketlerinin de adı olmuştur. Tanzimat ve Islahat, her iki kelime de tekil olarak eskiden beri Osmanlıcada kullanılmış ise de, çoğul şekilleri muhtemelen bu tarihten sonra ve Fransızca réformes karşılığı olarak âdeta tercüme yoluyla türetilmiş olmalıdır. Nitekim bu dönemin aydınlarından olan Şemseddin Sami de Kamus-ı Fransevî'sinin hem Türkçeden Osmanlıcaya hem Osmanlıcadan Türkçeye olan ciltlerinde réformes ile tanzimat-ıslahat kavramlarını birbirlerine karşılık olarak göstermiştir.

Bugün adına Tanzimat Edebiyatı dediğimiz edebî dönemin, bahsettiğimiz siyasî Tanzimat'la ilgisi, her ikisinin de, esası Batı'ya yönelmek olan yenileşme teşebbüsleri içinde olmalarıdır. Yoksa siyasî Tanzimat'ın edebiyatla bunun dışında bir ilişkisi yoktur. Tanzimat 1839'da ilân edilmiş, edebiyatta Batı tesirinin ilk izleri ise 1859'dan itibaren görülmeye başlanmıştır. Ancak devletin çeşitli alanlarda, özellikle eğitimde başlattığı yenileşmenin bir süre sonra dolaylı olarak edebiyata yansımış olması tabiîdir. Bütün 19. yüzyıl boyunca, herhangi bir yazıda veya edebiyat tarihi denemelerinde, devrin "Tanzimat Edebiyatı" olarak bilindiğine dair bir belirti yoktur. Buna mukabil "devr-i cedid-i edebî", "edebiyatı-ı cedide", "Şinasi mekteb-i edebîsi", "Şinasi-Kemal mektebi", "Avrupa Mekteb-i Edebî-i Osmanîsi", "teceddüd devri" gibi birbirinden farklı ve pek de net olmayan tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Döneme Tanzimat Edebiyatı adının verilmesi ise 1908 Meşrutiyeti'nden epey sonradır.

Alışılmış olan bir tasnifle 1859-1896 yılları arası Türk edebiyatı kendi içinde iki grupta ele alınmıştır: Birincisi Şinasi-Ziya Paşa-Namık Kemal üçlüsünün oluşturduğu itibarî gruptur ki II. Abdülhamid'in tahta cülûsu (Ağustos 1876), ilk Meşrutiyet'in ilânı (Aralık 1876), Meclis-i Mebusan'ın açılışı (Mart 1877) veya bu Meclisin feshedilmesi (Şubat 1878) gibi tarihlerde sona erdiği kabul edilmektedir. Bu edebî dönemin başlıca özelliği siyasî ve sosyal ağırlıkta temaların işlenmesidir. Onu takip eden Recaizade Ekrem-Abdülhak Hamid-Samipaşazade Sezai üçlüsünün temsil ettiği benimsenen edebiyat ise daha çok sanat ve estetik ağırlıklıdır. Öncekilerin kendi aralarında zaman

zaman siyaset, gazetecilik ve edebiyat alanlarında ortak çalışmaları bulunmaktaysa da ikinci grubun herhangi bir ortaklıkları veya basın organı gibi bir topluluk içinde bile beraberlikleri yoktur. Onları birbirine bağlı gösteren, şahsî mizaçları ve siyasî dönemin gereği olarak toplum meselelerinden ve politikadan uzak bir edebiyat anlayışına sahip olmalarıdır.

Bu gruba mensup Recaizade Ekrem'in, yine aynı tarihî dönem içinde, 1896 yılı başlarında öğrencilerini bir araya getirerek Servet-i Fünun dergisi etrafında toplamasıyla başlayan Edebiyat-ı Cedide hareketi ise tabiî olarak öncekilerin bir bakıma devamı gibidir. Yine II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına ve onun otoriter yönetimine rastlayan, aralarında psiko-sosyal ve organik bağları daha belirli olan Edebiyat-ı Cedide mensupları, genel karakterleri itibarıyla topluma küskün; buna mukabil estetik meselelere ve Batılı bir edebiyat anlayışına yatkın, kısa süreli (1896-1901) fakat yoğun bir edebî dönemin kurucuları olmuşlardır. II. Meşrutiyet Dönemi ise edebiyatta kısa nefesli bir Fecr-i Âti ile Cumhuriyet'ten sonraki yıllarda da tesirlerini gösteren Millî Edebiyat hareketini doğurmuştur.

Toplumun Hizmetinde Edebiyat

Milletlerin medeniyet ve kültür dairelerini değiştirmelerinde tercümelerin rolü büyüktür. Tanzimat devri edebiyatının başlamasında da tercümelerin bir dereceye kadar ilgi uyandırmış olması üzerinde durulmalıdır. Ancak edebiyatta yenileşmenin ilk on yılı içinde (1859-1868) yayınlanmış edebî hatta fikrî tercüme eserler, bu hükmümüzü destekleyecek sayıda değildir. Şinasi'nin birkaç Fransız şairinden çevirdiği tek formalık ilk şiir tercümesinin risalesi olan Tercüme-i Manzume'si (1859), Münif Paşa'nın Fénelon'dan Muhaverat-ı Hikemiyye'si (1859), Yusuf Kâmil Paşa'nın yine Fénelon'dan Tercüme-i Telemak'ı (1862), Teodor Kasap'ın Victor Hugo'dan Hikâye-i Mağdûrîn'i (1862), Ahmed Lütfi'nin Daniel Defoe'den Hikâye-i Robenson'u (1864), Memduh Paşa'nın Lamartine'den Hikâye-i Jöneviev'i (1868) ile bu on yılın edebî karakterde denilebilecek tercüme yayınları tamamlanmış olur. Buna mukabil bu tarihten 1880 yılına kadar Telemak tercümesinin on bir, Robenson'un altı defa basılmış olması Batı edebiyatına karşı Osmanlı okuyucusunda uyanan bir ilginin işareti sayılabilir.

Edebiyatın Batılılaşması yahut yenileşmesi, bilinen edebî türlerin şekil ve muhteva bakımından değişmeleri ve yeni türlerin ortaya çıkmasıyla kendisini gösterir. İlk şiir tercümelerini veren Şinasi (1826-1871), Türk şiirinde ilk sathî değişiklik denemelerini de yapar. Aslında kuvvetli bir şair olamayan Şinasi'nin bütün şiirleri, Müntehabat-ı Eş'ar (1862) adını verdiği küçük boyda altı formalık bir kitaptan ibarettir. Lirizmden mahrum, daha çok didaktik ve hikemî karakterde manzumeleri ihtiva eden bu kitabın yeniliği, özellikle Mustafa Reşid Paşa için yazılmış kasidelerde birtakım siyasî ve hukukî kavramların kullanılmasıdır. Halk için ve oldukça ileri sade bir dille yazılmış olması ise bu şiirlerle beraber diğer çalışmalarının da özelliğini teşkil eder.

Devrin önemli ikinci şahsiyeti Ziya Paşa (1829-1880), edebiyat hakkındaki görüşleri ve şiirleriyle daha muhafazakâr ve ihtiyatlı bir şairdir. Dilin sadeleşmesi ve edebiyatın halka inmesi konusunda tek önemli yazısı "Şiir ve İnşa" (1868) makalesidir. Bu yazısında eski Osmanlı nesrinin, dolayısıyla dilinin ağırlığından şikâyet eden ve gerçek şiirimizin halk şiiri olduğunu ileri süren Ziya Paşa, bunun dışındaki şiirleri, özellikle Harabat (1874) ön sözüyle tamamen eski geleneğe bağlı olduğunu

göstermiştir. Ölümünden sonra iki defa basılan şiirleri (Eş'âr-ı Ziya, 1881; Külliyat-ı Ziya Paşa, 1924) oldukça hacimli bir divan görünüşündedir ve gerek şekil, gerekse muhteva bakımından geleneğe bağlı olmakla beraber Batı düşüncesinin izlerini taşıyan bazı felsefî-sosyal meselelerle yenilik gösterir. Bunun dışında yer yer lirizme yükselen hikmetli şiirleriyle başarılı bir divan şairidir.

Grubun en genç ve dinamik şairi Namık Kemal (1840-1888), eski edebiyata, özellikle divan şiirine karşı polemikleriyle ilk ayaklanan insan olur. Mücadele arkadaşı Ziya Paşa'nın Harabat'ına, Tahrib-i Harabat (1886) ve Takib (1886) adlı eserleriyle çoğunda haksız, fakat o nispette şiddetli hücumlarda bulunur. Bunların dışında Namık Kemal'in şiiri, başlangıçta tamamen divan estetiğine bağlı iken, Şinasi'nin "Münacât"ı ve diğer şiirleri ona yeni bir ufuk açar. Şinasi kadar olmamak şartıyla dilde nispî bir sadeleşmeye gayret gösterir. Bundan da güçlü olarak, sert hitabet tonu ile sosyal ve siyasî fikirlerini şiirlerine sokar. "Hürriyet Kasidesi" adıyla bilinen manzumesi bu tarzın en başarılı örneğidir. Bununla beraber nazım formunda genellikle divan geleneğine bağlı kalmıştır. Şekil bakımından değişiklik gösteren "Vaveylâ", "Hilâl-î Osmani" gibi şiirleri ise kendisinden sonraki nesle mensup ve on iki yaş daha genç olan Abdülhak Hamid'in Sahra'sındaki kıtalara özenerek yazdıklarıdır. Namık Kemal'in Türk şiirine getirdiği asıl önemli yenilik, aynı zamanda onun diğer eserlerinin, dolayısıyla şahsiyetinin de bir tarafı olan kavramlardır: vatan, millet, devlet, hürriyet, hak, kanun, adalet, şehadet, bayrak, halk, ahlâk, hizmet gibi kavramlar onun şiirlerinde eski divan mazmunlarının yerine geçmiş gibidir.

Dönemin roman ve hikâyesi, henüz birbirinden ayırt edilemeyecek tek bir tür gibidir. Bir hikâye ayrımı yapmak gerekirse, buna büyük hikâye adını vermek daha doğru olur. Roman türü Tanzimat Devri'nde, şiire göre biraz daha geç zuhur eder. 1870-1876 yılları arasında, eski meddah hikâyeleri ile Batı romanı arasında bir tarz tutturmuş olan birkaç yazarla karşılaşırız.

Bir roman dilinin henüz tam manasıyla kullanılmadığı, hatta üslûpta ve cümle yapısında bayağı itinasız ilk örnekleri Letâif-i Rivayat serisinde on iki büyük hikâye ve altı romanıyla Ahmed Midhat, Müsameretname (1872-1875) adı altında toplanmış yedi büyük hikâyesiyle Emin Nihad ve tek romanı Taaşşuk-ı Talât ve Fitnat'ıyla (1872) Şemseddin Sami verir. Bunların hepsi yukarıda belirtildiği gibi edebî bir eser hüviyeti taşımayan, belki halka roman okuma alışkanlığı kazandırmak gayesiyle yazılmış, çoğu hissî aşk vak'alarına dayanan ve yenilik olarak da esaret, evlilik, kadın hakları, tahsilin önemi ve Batı'yla karşılaşan Osmanlı'nın problemlerini işleyen denemelerdir. Namık Kemal'in bunları takip eden İntibah'ı (1876) ise halk hikâyesinden edebî romana geçişin ilk örneği olur. İlk psikolojik tahlil denemeleri, daha itinalı ve özentili biraz da şairane diliyle İntibah, roman türünün ilk örneği sayılmaktadır. Yayın tarihi Tanzimat'ın ikinci devresine kayan Cezmi (1881) ise, edebî dil aramada biraz daha özentili üslûbuyla ilk tarihî roman olma özelliğini taşır.

Meddah, Karagöz, orta oyunu gibi metne dayanmayan seyirlik oyunlar geleneğine sahip olan Türk tiyatrosunda Batı'daki örneklerine benzer ilk eser de Şinasi'ye aittir. Defterlerde yazma veya tasarı hâlinde kalmış bazı denemeler, Şinasi'den önce yazılmış oldukları hâlde ancak son yıllarda okuyucunun karşısına çıkabildiği için Şinasi, tek perdelik Şair Evlenmesi (1860) ile bu alanda da öncülüğünü korumaktadır. Görmeden evlenmenin mahzurları üzerine kurulmuş bu örf komedisinin,

tiyatro dili ve tekniği bakımından da daha sonraki yıllarda örneği nadir görülecek bir ustalığı vardır. Nitekim ilk trajedi yazarı sayılabilecek olan Ali Haydar Bey'in manzum iki dramı İkinci Ersas (1866) ve Sergüzeşt-i Perviz (1866) ile bir komedi olan Rüya Oyunu (1875), dil ve kuruluş bakımından Şinasi'ninkinden daha zayıftır. Devrin en verimli tiyatro yazarı ise altı dramıyla Namık Kemal'dir. Vatan ve kahramanlık temalarının güçlü ve duygulu bir şekilde işlendiği Vatan yahut Silistre (1873) uzun zaman aşılamayacak bir sahne ve seyirci rekoru kırmıştır. Onun gibi bir tarihî tiyatro olan Celâleddin Harzemşah (1875); birer aşk dramı olan Zavallı Çocuk (1873), Akif Bey (1874), Gülnihal (1875) ve ölümünden çok sonra yayımlanan Kara Belâ (1910) ile Namık Kemal'in bütün tiyatroları, onun yazı hayatının birkaç senesine sıkışmış eserler olarak görünür. Aşk dramları da dâhil olmak üzere bütün tiyatrolarının ortak özelliği vatanperverlik, fedakârlık, ahlâk gibi büyük insanî değerlerin aşk duygusuyla çatışması ve üstünlüğüdür. Bu tarafıyla klâsik Fransız trajedilerini düşündürdüğü gibi, kahramanlarının hassasiyet gösteren diyalogları da romantizmden gelir.

Tezkirelerdeki birtakım değerlendirmelerin ve klâsik belâgat kitaplarınının dışında, hemen hemen bir geleneği bulunmayan edebiyat teorisi ve tenkit alanında, bu yıllarda Şinasi'nin ve Ziya Paşa'nın önemli bir çalışması yoktur. Şinasi'nin yeniden yayınlamaya teşebbüs ettiği Fatin Tezkiresi'nin bulunabilen birkaç formasında yaptığı değişiklikler, edebî şahsiyet ve eserlerin değerlendirilmesinde birtakım yeni görüşlere sahip olduğunu göstermektedir.

Ziya Paşa'nın da "Şiir ve İnşa" makalesiyle manzum "Harabat Mukaddimesi" dışında, konuyla ilgili olarak söyleyeceği bir söz yoktur. Namık Kemal'in dil, eski edebiyat, edebî türler, üslûp gibi edebiyatın çeşitli meseleleri üzerine epey hacimli makaleler külliyatı vardır.

Bunlar arasında önemlileri "Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında", "Bahâr-ı Dâniş Mukaddimesi", "İrfan Paşa'ya Mektup", "Meprizon Muahezenamesi" ve "Mukaddime-i Celâl" dir. Ayrıca kitap olarak basılmış Tahrib-i Harabat ve Takib de tenkit vadisinde önemli eserlerdir. Genel olarak eski edebiyata olan tenkitleri ve yeni edebiyatın nasıl olması gerektiği hakkındaki düşünceleri, hayalden uzak bir edebiyatın müdafaası, halkı aydınlatacak, dolayısıyla halka hitap eden bir dille yazılacak edebiyatı arayışı Namık Kemal'e haklı olarak Tanzimat Edebiyatı'nın bu ilk devresi için ilk yenilikçi unvanını kazandıracaktır.

Edebiyatın İçe Kapanması

Doksan Üç Harbi de denilen Osmanlı-Rus savaşı sonrasında II. Abdülhamid'in memleket için duyduğu birtakım endişeler sebebiyle Meclis-i Mebusan'ı kapatması, Meşrutî rejime son vermesi, bir süre sonra hâliyle siyasî hatta sosyal meselelerin gündemden kalkmasına ve giderek ağırlaşan bir sansür sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Bu durum edebî eserlerin de aynı kontrol mekanizmasından geçmesini gerektirdiğinden edebiyat, önceki devirde başlayan sosyal zeminden uzaklaşarak estetik bir yol aramıştır. Böylece artık halka hitap etmesi gerekmeyen, buna bağlı olarak dilinin sade olmasına da lüzum olmayan, buna mukabil sanat değeri ön plâna çıkan bir edebiyat gelişmeye başlamıştır. Çok bilinen bir deyişle öncekinin "toplum için edebiyat"ına karşılık bu defa "edebiyat için edebiyat" bahis konusu oluyordu. Namık Kemal'in, kendi neslini çok iyi belirleyen "Bâis-i

şekvâ bize hüzn-i umumîdir Kemal/Kendi derdi gönlümün billâh gelmez yâdına" beyti karşısına, sadece kendi küçük çevrelerinin dertleriyle uğraşan ferdî, hissî ve estetik ağırlıklı bir edebiyat ortaya çıkıyordu.

Tanzimat Devri edebiyatının bu ikinci dönem mensuplarının, yani Ekrem-Hamid-Sezai üçlüsünün edebiyata kazandırdıkları özellik sadece siyasî baskıyla açıklanamaz. Bilhassa Ekrem ve Hamid, yaradılış bakımından öncekiler gibi aktif politikanın içinde yer alacak karakterde değildirler. Her ikisi de edebiyatı birtakım fikirlerin ifade vasıtası olmaktan çok kendi acılarının ve ihtiraslarının aracı olarak benimsemişlerdir. Her ikisinde de hayatlarında karşılaştıkları büyük ölüm vak'aları sebebiyle eserlerinin eksenini ölüm teşkil etmiştir. Böylece edebiyat, mizaçların tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Şiir bu dönemin belirleyici türüdür. Ekrem'i de, Hamid'i de şiirleri meşhur eder. Recaizade Ekrem (1847-1914), şiirde şekil meselesine Namık Kemal'in bıraktığı yerden eğilir. Bir taraftan divan şiirinin şekilleriyle yazarken, bir taraftan da onlara yeni adlar, başlıklar koyar. Hamid'in cesaretle denediği yeni nazım şekillerini ise onun izinden giderek, fakat daha ihtiyatlı olarak dener. "Gerçek tabiat" ilk defa onun şiiriyle edebiyatımıza girmiştir. Ancak bu, derinliksiz, sathî biraz da çocukça birtakım tasvirlerden ibarettir. Ailesi içinden genç yaşta arka arkaya kaybettiği insanlar, ona şiirinde yeni bir tema kazandırır: Ölüm. Ancak Ekrem, hayatın bu büyük gerçeği karşısında da hassas bir insan tavrı göstermekten daha fazla bir derinliğe ulaşamaz. Ölümün bizzat kendisi onun için beşerî veya ilâhî bir mesele değildir. Sadece mersiye geleneği biraz dili ve pek az motifleri değişerek yenilenmiştir. Yani ölenleri hayırla yâd etmek ve onlara duyulan bitip tükenmez bir hasret. Bununla beraber Ekrem'in yeni bir şiir dili bulma gayreti de belirtilmelidir. Şinasi'de makale cümlelerini aşamayan, Namık Kemal'de hitabet tonu içinde sentaks bozuklukları fark edilmeyen, Ziya Paşa'da ise zaten tamamıyla eski şiirin dilini devam ettiren yapı, Ekrem'in gayretleriyle yeni tarz şiir için sağlam bir mısra diline doğru gider. İlk basılış yıllarına göre şiir kitapları şunlardır: Nağme-i Seher (1873); Yadigâr-ı Şebab (1873); Zemzeme I (1882), II (1883), III (1884); Tefekkür (1886); Pejmürde (1895); Nijad Ekrem I (1900), II (1910); Nefrîn (1914).

Yalnız Tanzimat şiirinde değil, 1940'lara kadar bütün Türk şiirinde en büyük hamleleri yapan Abdülhak Hamid'dir (1852-1937). Onun şiir dilinden başlayarak nazım şekillerinde, kafiyede, şiirin muhtevasında, imaj ve temalarda gerçekten önemli ve birçoğu cür'etli sayılabilecek değişiklikler yapması, kendi şiiri için hem ustalığı, hem de birtakım zaafları ortaya koymaya vesile olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yetişen Hamid her nesilde şiirine yeni bir hamle vermiştir. Çok şiir yazan, biraz kendini ilhamına bırakan şairin, şiir dili üzerinde yeterince durmayışı, bazen orijinal imajlar yaratmak için mantığın ve hayal gücünün de dışına taşması şiiri için bir zaaf teşkil eder. Yazdığı yirmi altı tiyatronun bir kısmının manzum, bir kısmının nazım-nesir karışımı olduğu, hatta çoğunda diyalogların dışında şiir metinlerinin bulunduğu dikkate alınırsa, onun tiyatroda da şairaneliği tercih ettiği anlaşılır. Hamid'in hayatında karısı Fatma Hanım'ın ölümü, onun şiir mekanizmasını harekete geçiren güçlü bir motif olarak görünür. Makber (1885) bu duyguların mahsulü olan uzun bir poemdir. Çoğu belli bir tema etrafında teşekkül etmiş şiirlerinden meydana gelen on kitabından

bazıları da tek ve uzun birer poem karakterindedir. İlk şiir kitabı olan Sahra (1879) kır hayatının sade ve saf aşklarını, ibadetleri, dostlukları dile getirir. Makber'le beraber Ölü (1885), Bunlar Odur (1885) ve Hacle de (1885) Fatma Hanım'ın ölümü ve ölüm düşüncesi etrafında şekillenir. Bunlar ve duraksız 13'lü hece vezniyle aşırı anjambmanlarla yazılmış olan Bâlâdan Bir Ses (1912) hep uzun poemler hâlindedir. Küçük şiirlerini toplamak istediği "Hep yâhut Hiç" ise ölümünden çok sonra yayımlanabilmiştir (Hz. İnci Enginün, 1982).

Basılmamış iki tiyatrosuyla beraber 25 oyunu olan Hamid'in bu eserlerinin hepsi trajedidir. İlk tiyatroları olan Macera-yı Aşk (1873), Sabr ü Sebat (1875) ve İçli Kız'da (1875) devrinin hissî dramlarının, özellikle Namık Kemal'in tesirindeyken daha sonrakilerde Hamid'in şahsiyeti belirir. Tiyatro metni ve tiyatro tekniği bakımından tenkit edilmiş olan, çoğu sahneye aktarılması mümkün olmayan, epey ağır ve külfetli bir dilin kullanıldığı tiyatroları, bu kusurlarının dışında edebiyatımıza çok şey kazandırmıştır. Afganistan, Hindistan, Avusturalya, Kanada, Fransa, İngiltere, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir mekânda, Endülüs, Âsur, İlhanlı, Makedonya ve Orta Asya Türk tarihlerine uzanan bir tarih duygusu, otantik ve fiktif şahsiyetler, reel ve irreel varlıklarla yalnız kendi dönemine değil sonraki edebiyat nesillerine ve gruplarına da geniş ufuklar açmıştır.

Recaizade Ekrem'in tiyatroyla ilgili çalışmaları Namık Kemal'den de önce başlar. Ancak bunlar, şiirlerinde olduğundan daha da başarısızdır. Afife Anjelik (1869) ve Vuslat yahut Süreksiz Sevinç (1874) basit birer romantik aşk dramı, Çok Bilen Çok Yanılır (1916, yazılışı 1875) ise konusu halk hikâyelerinden çıkarılmış bir örf komedisidir. Châteaubriand'dan çevirdiği Atala romanının gördüğü rağbet üzerine onu bir süre sonra tiyatro hâline getirmesi de devri içinde orijinal bir çalışma olarak kalmıştır (1873).

Bu dönemin roman türündeki mahsulleri fazla verimli değildir. Küçük hikâyenin hâlâ belirmediği, hikâye ve roman türlerinin birbirine karıştığı bu yıllarda Ekrem, Muhsin Bey yahut Şairliğin Hazin Bir Tecellisi (1890) ve Şemsâ (1895) adlı uzun hikâyeleri dener. Teknik bakımdan daha başarılı bir sosyal hiciv romanı olan Araba Sevdası (1896) ise çarpık Batılılaşma serüvenindeki tiplerin karikatürünü çizer.

Dönemin zikre değer roman ve hikâye yazarı Samipaşazade Sezai'dir. Hikâyenin romandan ayrılması ve küçük hikâyenin (nouvelle) başlaması onun çalışmalarıyla olur. Dönem olarak bulunduğu grup içinde diğerleri gibi aşırı hissî ve romantik akıma fazla kapılmamış ve asıl meyvesini Servet-i Fünun romanında verecek olan realist edebiyata yolu da o açmıştır. İlk hikâye denemelerini topladığı Küçük Şeyler (1891), bazı denemeleriyle beraber hikâyelerini de ihtiva eden Rumuzü'l-Edeb (1898) ve İclâl (1924) küçük günlük vak'aları işleyen iddiasız, fakat kendinden sonrakilere sağlam bir hikâye dili ve tekniği emanet eden eserlerdir. Tek romanı Sergüzeşt'te (1888) ise, Tanzimat Dönemi'nde en çok işlenen kölelik konusunu temel olarak kullanırken kendi hayat tecrübelerinden faydalanmak gibi realist romanın ana kuralını uygulamaya gayret etmiştir.

Edebiyatın teorik meseleleri konusunda Ekrem önemli bir yer tutar. Ona zamanında Üstad-ı Ekrem denilmesi Servet-i Fünun edebî grubuna birçok bakımdan öncülük etmesindendir. Talim-i

Edebiyat (1879), gelenekten gelen belâgat kitaplarının karşısında modern bir edebiyat psikolojisi ve edebiyat estetiği denemesidir. Buradaki fikirlerini daha sonra genç şair Menemenlizade Tahir'in Elhan adlı seksen dört sayfalık kitabına seksen beş sayfa hacminde bir tanıtma kitabı yazarak geliştirdiği Takdir-i Elhan'da (1886) kendinden önceki nesilde fikre angaje olmuş edebiyatı, özellikle şiiri estetik bir zemine oturtmaya çalışır. Üçüncü Zemzeme (1884) mukaddimesinde ve Takrizat'ta da (1896) hep yenileşen edebiyatı savunur ve genç amatörleri teşvik eder. Servet-i Fünun Edebiyatı onun açtığı yoldan, onun teşvikleri ve gayretleriyle kurulmuştur.

Ara Nesil ve Diğerleri

İlk defa Mehmet Kaplan'ın Tevfik Fikret hakkındaki araştırmasında devrin panoramasını çizerken Tanzimat'ın ikinci grubu ile Servet-i Fünun arasında bir ara nesilden söz etmesinden beri böyle bir topluluğun varlığı düşünülmektedir. Bu ara neslin özellikleri küçük, günlük hassasiyetleri eserlerine konu olarak almalarıdır. Aslında bu özelliklerin de dışında şiir, hikâye ve roman alanında eser vermiş çok sayıda yazar vardır. Genellikle edebiyat tarihlerindeki tasniflerin dışında tutulan bu yazarlardan başlıcaları üzerinde de kısaca durmak gerekir.

Şiir kitapları ve hikâyeleri olan Nâbizade Nazım (1862-1893) Karabibik adlı uzun hikâyesi ve Zehra romanıyla tanınmıştır. Karabibik (1890) şuurlu olarak realist hatta natüralist türde bir eser ortaya koymak niyetiyle kaleme alınmış, gözleme dayanan ilk köy hikâyesidir. Zehra (1896) ise marazî derecede kıskanç bir kadının duygularının psikolojik gelişmesini başarıyla veren bir romandır. Mizancı Mehmed Murad'ı (1854-1917) edebiyat tarihlerine geçiren Turfanda mı yoksa Turfa mı? (1891) romanı, İslâm birliği idealinin mesajlarını veren, siyasî ve sosyal tenkitleriyle daha çok Tanzimat Dönemi romanlarını andıran bir eserdir. Şiir, hikâye, roman, inceleme türünde yüze yakın kitabı bulunan Mehmed Celâl (1862-1912) bu verimliliğine oranla vasat bir şair ve yazar olarak kalmıştır. Şiirleri Ekrem'le Hamid arasında bazı yeni şekil denemeleri ile yerli imaj ve motifleri arama gayreti gösterir. Roman adı altında yayımlanmış eserlerinin çoğu ise basit ve hissî aşk konularını işleyen uzun hikâyelerdir. Yine onun gibi uzun hikâye ve şiirleri, zamanında sevilip okunmuş, daha sonra unutulmuş bir başka yazar Mustafa Reşid'dir (1861-1936). Aynı geleneğe bağlı şairlerden Menemenlizade Tahir (1862-1903), Recaizade Ekrem'in, hakkında bir kitap yazdığı Elhan'daki (1886) şiirleri ve edebiyatla ilgili teorik yazılarıyla bilinir.

Edebiyat tarihi kadrosunda hemen daima marjinal olarak düşünülmüş önemli bir şahsiyet olan Muallim Naci (1850-1893) Ekrem'le aralarında başlayan, daha sonra taraftarlarının katılmasıyla devam eden münakaşalar sonunda Naci'yi eskinin, Ekrem'i yeninin yanında göstermek gibi bir değer yargısıyla hatırlanmıştır. Aslında Muallim Naci, form bakımından geleneğe bağlı şiirlerinde bile duygu açısından yenilikler aramış, bunun dışında şekil olarak Fransız nazmını andıran, hatta daha da orijinal denemeleri olan bir şairdir. Devrinde Türkçeyi bir şiir dili hâline getirmedeki rolü yanında, daima yerli bir çizgiyi arayışı da önemlidir. Basılmış elli kadar eseri arasında başlıca şiir kitapları şunlardır: Ateşpâre (1883), Şerâre (1884), Füruzan (1886), Sünbüle (1890), Yadigâr-ı Naci (1897).

Yukarıda ara nesil mensupları olarak adları geçen Mustafa Reşid ve Mehmed Celâl'le beraber Şeyh Vasfi (1851-1910), Nigâr Hanım (1862-1918) gibi isimler bir bakıma Naci etrafında veya divan şiirini yenileştirerek devam ettiren şairlerdir. Hatta Servet-i Fünun şairlerinin çoğu Ekrem-Naci münakaşalarından önce Naci'yi üstat olarak benimsemişlerdir.

Bu bahiste edebiyat gruplarının dışında kalan iki şahsiyetten daha söz etmek gerekir. İlki Tanzimat'ın ilk devresindeki roman yazarları arasında zikredilen, fakat asıl verimli yıllarını bu devrede geçiren Ahmed Midhat'tır (1844-1912). Önemli olmayan birkaç tiyatro denemesi ile ansiklopedik ve didaktik bilgiler veren kitapları dışında Ahmed Midhat uzun hikâye ve romanları ile bilinir. Letaif-i Rivayat serisinde çıkan ve kısa birer roman olarak da kabul edilebilecek 17 uzun hikâyesi ve 27 romanıyla o uzun süre kırılamıyacak bir rekoru elinde tutar. Bu sayıya, Tanzimat'ın ilk devresi olarak belirttiğimiz 1876 yılına kadar yazdıkları dâhil değildir. Ancak Ahmed Midhat Efendi'yi, her türlü edebî endişeden uzak, eski devrin hikâye anlatıcıları olan meddahların biraz daha gelişmişi olarak kabul etmek gerekir. O, halkını okumaya alıştıran popüler ve popülist bir yazardır. Bu açıdan ilk Tanzimat edebî mektebinin felsefesi olan "eğlendirerek öğretmek" prensibini kendisine çıkış yolu yapmıştır. Herhangi bir tahlile dayanmayan ve gerçekle olağanüstünün birbirine karıştığı, fevkalâde tesadüflerin, bütünüyle iyi ve kötü kahramanların üstüste yığıldığı, daha çok vakâ görünüşünde eserler kaleme almıştır. Osmanlı'nın bir süredir karşı karşıya kaldığı yeni medeniyet dairesinin, yani Batı'nın, iyi ve kötü taraflarını göstermek, bu romanların başlıca tezini teşkil eder. Çoğu macera romanı karakterinde olan bu kitaplar arasında nispeten sağlam bir olay örgüsüne dayanan ve yine nispeten edebî olmaya yaklaşan başlıcaları şunlardır: Yeryüzünde Bir Melek (1875), Felâtun Beyle Râkım Efendi (1875), Karnaval (1881), Müşahedat (1891), Jön Türk (1910).

Dönemin ikinci önemli şahsiyeti Beşir Fuad'dır (1852-1887). Aslında edebî bir eseri bulunmayan, hatta bir bakıma edebiyata da karşı olan Beşir Fuad, edebî tenkit alanında devri içinde önemli bir yazardır. Felsefî görüşü materyalist ve pozitivist olan Beşir Fuad bu ikinci doktrinin gereği olarak edebiyatta da natüralizmi benimsemiş, böylece devrin hayalî, romantik ve gözyaşı yüklü edebiyatına karşı çıkmıştır. Ona göre edebî bir eser ancak ilmin gerçeklerine uygun olursa bir değer taşır. Bunun tabiî bir neticesi olarak da, gerçeklere uyan realist ve tecrübeye dayanan natüralist romanı tavsiye eder.

Osmanlı yazarlarının romantikleri değil, Emil Zola gibi realist ve natüralistleri takip etmeleri gerektiğini ileri sürer. Bu konular dolayısıyla edebî ve felsefî birtakım münakaşalara sebep olan Beşir Fuad, yalın üslûbu, makalelerindeki vuzuh ve şahsiyetten daima kaçan objektifliği ile devrin tenkit anlayışının üzerinde bir zihniyetin sahibi olmuştur. Muallim Naci ile dile ve edebiyata dair karşılıklı mektuplarından meydana gelen İntikad (1887) ile romantizmin tenkidini ve natüralizmin prensiplerini ortaya koyduğu Viktor Hugo (1885) monografisi önemli eserlerindendir (Edebiyatla ilgili münakaşalarını ihtiva eden bütün yazıları, mektupları ve yukarıda zikredilen iki eserinin tam metinleri için Handan İnci tarafından yayına hazırlanan Beşir Fuad. Şiir ve Hakikat, İst.1999 adlı çalışmaya bakılabilir).

Servet-i Fünun Edebiyatı

Aslında 1891 yılından başlayıp pek az fasılalarla 1944'e kadar sürekli çıkmış bir edebî dergi olan Servet-i Fünun, 1896-1901 yılları arasında bir araya gelmiş, şuurlu olarak Batı edebiyatına açılan, edebî teknik ve estetik bakımından önem taşıyan bir edebiyat topluluğunun da adı olmuştur. 1884'te patlak veren Ekrem-Naci ve taraftarlarının münakaşası muhafazakâr ve Avrupaî edebiyat mensuplarını bir süre sonra kendiliğinden iki ayrı cepheye ayırmıştı. Hasan Asaf adlı bir gencin bir şiirindeki "abes-muktebes" kelimelerinin kafiye olup olmayacağı konusu meseleyi yeniden alevlendirince Recaizade Ekrem, yenilik taraftarları için bir yayın organına ihtiyaç duyar. Eski öğrencilerinden Ahmed İhsan'ın çıkarmakta olduğu Servet-i Fünun dergisi 7 Şubat 1896 tarihli sayısından itibaren, Tevfik Fikret'in yöneticiliğinde yeni bir istikamet kazanır. Aynı edebiyat anlayışına sahip olup da o zamana kadar değişik dergilerde yazan yenilikçi şair ve yazarlar bu tarihten sonra yavaş yavaş Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanırlar. Esasen Ahmed İhsan, Tevfik Fikret, İsmail Safa, Hüseyin Cahid, Halid Ziya, Mehmed Rauf, Cenab Şahabeddin gibi genç yazarlar hocalık-öğrencilik, yazarlık-okuyuculuk veya mektuplaşma gibi ilişkilerle Recaizade Ekrem'in etrafında bir edebiyat ağı örmüş bulunuyorlardı. Belli bir edebî beyannameleri olmaksızın Servet-i Fünun topluluğu böylece kurulmuş oldu. Daha önce Tanzimat'tan beri gelen bütün edebî yenileşmeler için kullanılan "Edebiyat-ı Cedide" adı da, bir süre sonra bu topluluk için daha özel olarak kullanılmaya başlandı.

Servet-i Fünun veya Edebiyat-ı Cedide, devrinin diğer edebî topluluklarından farklı olarak, sonradan adlandırılmış ve gruplandırılmış değildir. Fiilen bir araya gelen ve birlikte hareket eden bir yazarlar topluluğudur. Başta edebî eserlerinin özellikleri olmak üzere, aralarından bazılarının sanat ve hayat hakkındaki yazılarından, bir kısmının daha sonra kaleme aldıkları hatıralarından onları bir araya getiren faktörleri öğreniriz. Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret hakkındaki önemli araştırmasında, bu faktörlerin psikolojik ve sosyal temellerine işaret eder. Evvela bu şahsiyetler, önceki Hamid-Sezai mektebi gibi ferdiyetçi bir sanat anlayışına sahiptirler. Bunda da devrin siyasî durumunun rolü vardır. Önceki nesil için ileri sürdüğümüz sebepler, Servet-i Fünuncular için daha da önem kazanmıştır. Bu durumda edebiyatçıların siyasî ve sosyal problemler yerine kendi meselelerine ve bunların estetik açıdan geliştirilmelerine eğilecekleri tabiîdir. Hepsi orta sınıf esnaf, tüccar ve memur ailelerinden gelmiş, disiplinli ve programlı eğitim veren, yabancı dil öğreten okullarda okumuşlardır. Belki yaradılışlarından, belki zamanla çağın ortak psikolojisinden kaynaklanan içe kapanık, hissî hatta marazî ruh yapıları vardır.

Tanzimat Dönemi edebiyatının ilk yazarlarında gördüğümüz dilin sadeleşmesi meselesi bunlar için bir hedef değildir. Ferdiyetçi sanat görüşüne taraftar olduklarından, eserlerinin halk tarafından kolaylıkla okunacak bir dile sahip olması da onlar için bir mesele teşkil etmez. Aradıkları estetiğin önemli unsurlarından biri olan dilin, konuyla ilgili bir ahenk kazanmasıydı. Bu yüzden uzun vokalli, ahenkli kelimeler, Farsça terkipler, hatta önceki devir Osmanlıcası'nda bile kullanılmamış kelimeler aradılar. Zihinlerde yeni imajlar, farklı çağrışımlar uyandıracak orijinal tamlamalar kullandılar. Aşırı hassasiyet, heyecan ve acı ifade eden ünlemlere de eserlerinde bol bol yer verdiler.

Servet-i Fünun Edebiyatı'nda roman-hikâye yazarlığı ile şairlik hemen hemen farklı şahsiyetler üzerinde yoğunlaşmıştır. Tanzimat'ın her türde eser veren yazarına mukabil, bu devrede bir çeşit

edebî tür paylaşması dikkati çeker. Tiyatro türüne nadiren rağbet gösteren bu yazarları genel hatlarıyla şairler ve hikâye-roman yazarları olarak ikiye ayırmak mümkündür. Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Hüseyin Sîret, Ali Ekrem, Ahmed Reşid, Süleyman Nazif, Süleyman Nesib, Faik Âli, Celâl Sahir, Hüseyin Suad grubu daha çok şiir alanında; Halid Ziya, Mehmed Rauf, Hüseyin Cahid, Ahmed Hikmet ve Safveti Ziya roman ve hikâye alanında eser vermişlerdir.

Servet-i Fünun şairleri hemen daima aruzu kullanmışlardır. Burada özellikle Fikret ve Cenab'ın imale ve arıza olmaksızın aruza hakimiyetlerini belirtmek gerekir. Divan nazım şekilleri de tamamen bırakılmış, buna mukabil Batı orijinli ve daha çok da alışılmışların dışında serbest nazım şekilleri tercih edilmiştir. Divan geleneğindeki müstezat şekli, çok değişik vezinlerle ve kuralsız bir şekilde kullanılarak II. Meşrutiyet'ten sonra gelişecek olan serbest şiire doğru yol açılmıştır. Şiirin nesre yaklaşması, nazım sentaksında mısra ve beyit düzeninin dışına çıkılması (anjambman), mısra içinde yakın seslerin armonisi (alliterasyon) de bu şiirin özelliklerindendir. Görüldüğü gibi estetik plânda gelişme gösteren Servet-i Fünun şiiri, muhteva bakımından fikirden çok duygu ağırlıklı ve derinliği olmayan bir çizgi üzerinde kalmıştır.

Servet-i Fünun mektebinin kurulmasında rol oynayan Ekrem'in dışında, grubun sürükleyici şahsiyeti Tevfik Fikret'tir (1867-1915). Galatasaray Sultanîsi'nde öğrenci iken şiire başlayan Fikret bu yıllarda divan tarzının nispî bir yenileşmesi etrafında ve daha çok Muallim Naci tesirinde kalmış, daha sonra Hamid ve Ekrem tarzı şiirler yazmıştır. Onun asıl şahsiyetini gösteren şiirleri Servet-i Fünun dergisini idare ettiği yıllarda görülür. Bunları daha sonra Rubab-ı Şikeste'de (1897-1901 arasında dört defa basılır) bir araya getirir. Bu şiirler genel olarak plâtonik bir aşk, aile mutluluğu, çocuk safiyeti, ebedî masumiyet, tabiat sevgisi, uzak ve hayalî mekânlar tasavvuru gibi temalar üzerine kurulmuştur. Fikret II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda siyasî ve fikrî şiirlere ağırlık verir. Oğlunun şahsında Türk gençliğinin geleceği için yazdığı şiirlerini Halûkun Defteri'nde (1911) toplar. Aynı yıl benzer bir düşüncenin ürünü olan Rubabın Cevabı'nı neşreder. Hece ile yazdığı çocuk şiirlerini ihtiva eden Şermin (1914) şairin son kitabı olur. Şiddetli bir inanç krizinin mahsulü olan ve Mehmed Akif'le, daha sonraları her iki şairi tutanlarca zaman zaman münakaşalara sebep olan Tarih-i Kadim (1904) ve "Tarih-i Kadime Zeyl" şiirleri şairin izni olmadan kaçak olarak yayınlanmıştır.

Devrin ikinci önemli şairi Cenab Şahabeddin (187l-1934), parnasist şiiri Fikret'ten önce benimsemiş ve diğer Servet-i Fünunculara bu bakımdan öncü olmuştur. Şiirlerinde varlığı bir fotoğraf gibi idrak etmek, renk ve şekilleri canlı tutmak, bunların yanı sıra musiki kültüründen gelen ahenge yer vermek onun şiirlerinin ortak özellikleridir. "Elhân-ı Şitâ", "Yakazât-ı Leyliye", "Temâşâ-yı Leyâl" gibi şiirleri her nesil tarafından beğenilmiş ve okunmuştur. Fikret'in şiirlerindeki sathîliğe mukabil, Cenab'ın şiirlerinde mistik ve panteist duygular, insanın kaderi ve kâinat içindeki yeri gibi beşerî proplemler derinlik kazandırır. Gençlik yıllarında neşrettiği Tâmât (1886) adlı küçük şiir kitabının dışında, sağlığında dergilerde kalan şiirlerinin tamamı, eldeki müsveddeleriyle karşılaştırılarak Cenab Şahabeddin'in Bütün Şiirleri (1984) adıyla yayınlanmıştır.

Servet-i Fünuncuların diğer şairleri, başlıca eserleriyle şunlardır: Hüseyin Sîret (1872-1959) Leyâl-i Girizan (1910), Bağbozumu (1928), Kıvılcımlı Kül (1937); Ali Ekrem (1867-1937) Zılâl-i İlham

(1909), Ordunun Defteri (1918); Şiir Demeti (1925), Vicdan Alevleri (1926); Süleyman Nazif (1870-1927) Gizli Figanlar (1906), Firâk-ı Irak (1918), Malta Geceleri (1924); Faik Âli (1876-1950) Fâni Teselliler (1908), Temâsil (1913), Elhân-ı Vatan (1915); Celâl Sahir (1883-1935) Beyaz Gölgeler (1909), Buhran (1909), Siyah Kitap (1912); Hüseyin Suad (1867-1942) Lâne-i Melâl (1910).

Türk roman ve hikâye türünde Servet-i Fünun yazarları önemli hamleler yapmışlardır. Evvelâ şuurlu olarak roman tekniğine dikkat etmek, edebî bir dil aramak, eserde vak'adan çok ruh tahlillerine önem vermek bu dönem romancılarıyla, özellikle de Halid Ziya ve Mehmed Rauf'un romanlarıyla başlamıştır.

Roman yazarları da Servet-i Fünun'un diğer sanatkârları gibi hissî tarafları ağır basan şahsiyetlerdir. Bu yüzden eserlerinde romantik davranışlı karakterler dikkati çeker. Buna mukabil Fransız realistlerini takip ettikleri için roman tekniğinde, dil ve tasvirlerde gerçekçidirler. Böylece gerçek hayata yabancı, duygularına mağlûp kahramanlar hayatın gerçekleri karşısında hayal kırıklığına uğrarlar. Edebiyatta natüralist mektebin gereği olarak da çevre-insan ilişkileri ve veraset problemleri yine şuurlu bir şekilde bu romanlarda işlenmiştir.

Servet-i Fünun romanının güçlü kalemi Halid Ziya'dır (1868-1945). Değişik konularda bol eser vermiş olan Halid Ziya, neslinin yazarları arasında, Cenab Şahabeddin'le beraber, Batı edebiyatını en iyi bilen, en çok okuyan, aynı zamanda sanat ve edebiyat meseleleri üzerinde, teori ve tenkit alanında en çok yazı yazan iki önemli şahsiyetten biridir. O, Tanzimat'tan beri gelen Türk romanının "eğlendirerek öğretmek" gayesini bir tarafa bırakarak, çağının Avrupa romanı alanında eser veren ilk romancımızdır. Bu alan realist-natüralist mektebin kurallarının edebiyata uygulanmasıydı. Yani alelâde maceralara dayanan vak'alardan vazgeçerek, hayatın olabilirliği içinde vak'ayı basit tutmak, bu basit vak'a karşısında kahramanların davranışlarını incelemek, tasvir ve tahlil etmek, bunların yetiştikleri çevre, sahip oldukları kültür ve biyolojik veraset kanunları gereğince onları determinist anlayışın benimsediği bir kadere doğru götürmek romanın başlıca hedefi oldu. Böylece romanda, içinde yaşadığı toplumun meseleleri bahis konusu olmaksızın, fertlerin dar bir çevre içinde etraflarıyla ve kendileriyle çatışmaları konu ediliyordu. Sağlığında kitap hâlinde basılmış eserleri arasında başlıca romanları şunlardır: Nemîde (1891), Bir Ölünün Defteri (1891), Ferdi ve Şürekâsı (1894), Mai ve Siyah (1897), Aşk-ı Memnu (1900), Kırık Hayatlar (1924). Hikâye kitapları: Bir İzdivacın Tarih-i Muaşakası (1888), Bu muydu? (1896), Bir Yazın Tarihi (1900), Solgun Demet (1901), Bir Şiir-i Hayâl (1914), Sepette Bulunmuş (1920), Hepsinden Acı (1934).

Mehmet Rauf (1875-1931) bir tarafıyla erotik romanlar yazarı olarak tanınmış ve suçlanmıştır. Edebiyat tarihlerine ise her zaman zirvede kalmış Eylül romanıyla girer. Yasak bir aşkın psikolojisini derinliğine ve başarıyla işleyen Eylül, Halid Ziya'nın denemelerinden sonra, yer yer onu da aşan büyük bir ustalık gösterir. Şahıslar çevresi ise bütün Servet-i Fünun romanında olduğu gibi dar aile ilişkileri içinde kalır. Başlıca romanları şunlardır: Eylül (1901), Genç Kız Kalbi (1912), Ferdâ-yı Garam (1913), Böğürtlen (1926), Son Yıldız (1927). Hikâye kitapları: Son Emel (1913), Menekşe (1915), Pervaneler Gibi (1920), İlk Temas İlk Zevk (1922).

Servet-i Fünun'un ikinci plânda kalan diğer romancıları: Haristan ve Gülistan (1901), Çağlayanlar (1922) adlı hikâye kitaplarıyla Ahmed Hikmet (1870-1927); Hayâl İçinde (1901) adlı romanı, Hayat-ı Muhayyel (1899), Hayat-ı Hakikiye Sahneleri (1910) adlı hikâye kitaplarıyla Hüseyin Cahid (1874-1957); Salon Köşelerinde (1910) adlı romanı, Bir Safha-i Kalb (1912), Hanım Mektupları (1913), Kadın Ruhu (1914) gibi hikâye kitaplarıyla Safveti Ziya'dır (1875-1929).

Devrin siyasî baskısı sebebiyle oynanmasında problemler çıkacak olan tiyatro türü Servet-i Fünun Edebiyatı'nda rağbet görmemiştir. Cenab Şahabeddin, Halid Ziya ve Hüseyin Suad'ın birkaç tiyatro denemesi yayınlanmıştır. Bunun dışında, Recaizade Ekrem'in her şiirin vezinli ve kafiyeli olması gerekmediği şeklindeki fikri, Servet-i Fünun'da hemen her yazarın az çok rağbet ettiği mensur şiir türünün gelişmesine yol açmıştır. Fikirden çok hayal ve duygu yüklü kısa metin parçalarından ibaret olan mensur şiir, başta Ekrem ve Halid Ziya olmak üzere hemen bütün yazar ve şairler tarafından, özellikle dergilerde sık sık görülen bir tür olmuştur.

Servet-i Fünun döneminde edebî tenkitte büyük bir gelişme dikkati çeker. Tenkit, subjektif olmaktan çıkıp birtakım ölçüleri olması gereken bir ilim dalı olarak düşünülür. Bu alanda da hemen bütün yazarlar az çok makale, edebî mektup vs. yazmışlardır. Başta Halid Ziya ve Cenab Şahabeddin olmak üzere diğer Servet-i Fünun yazarları da, özellikle Batı kaynaklı bir tenkit anlayışı ile sanat ve edebiyat üzerine önemli yazılar kaleme almışlardır. Hayat ve Kitaplar (1901) adlı eseri ve birçok makalesiyle Ahmed Şuayb (1876-1910), Beşir Fuad'dan sonra edebî tenkit alanının önemli bir şahsiyeti olmuştur.

Osmanlı'nın En Kısa Yüzyılında Türk Edebiyatı (1901-1922)

Yirminci yüzyıl, Osmanlı'nın Batılılaşma sürecindeki ivmenin büyük bir sürat kazandığı yoğun olaylarla yüklü bir dönemdir. Yirminci yüzyıl (o dönemdeki adıyla yirminci asır) kavramı bile milâdîdir, yani Batılı bir zaman ölçüsüdür. Hatta asır kelimesi bile bu manada yeni bir kavramdır. On dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar yaygın olan hicrî takvim sisteminde bazen belirsiz büyük bir zaman parçası için bazen de yüzyıl için de "karn" kelimesi kullanılmıştır. On dokuzuncu asır, Osmanlı için "on üçüncü karn-ı hicrî"dir. Fakat 1900'lere gelindiğinde, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra milâdî takvim yaygınlaştığı gibi içinde bulunulan yeni devrin adı da "yirminci asır" olmuştur. Bir daha "karn-ı hicrî" tabiri kullanılmayacaktır. Bu tutum, Batı'nın kültür, rejim ve yaşama tarzının Tanzimat'tan sonraki ikinci önemli nüfuzunun önemsiz görünen küçük bir sembolü olarak da düşünülebilir.

İkinci Meşrutiyet'ten sonraki fikir ve edebiyat akımlarının hemen hepsinde ölçü ve istikamet hemen daima Batı'dır. Batılılaşma'nın nasıl olacağı veya tehlikeli bir Batılılaşma'nın karşısında takınılacak tavır. Birbirine zıt da olsa bu akımların hepsi var oluşlarını ve yerlerini Batı nirengisine göre tayin ederler. Batı sempatisiyle Batı korkusu aynı kaynaktan beslenir.

Yirminci yüzyılın başında Türk edebiyatının durumu neydi?

İtibarî bir zaman dilimi olan yeni bir yüzyılın girişinin milletlerin hayatında gözle görülür bir değişiklik göstermemesi tabiîdir. 1900'lü yıllarda edebiyatın genel görünüşü, ilk bakışta önceki

yıllardan bu döneme doğru birtakım meselelerin ve tesirlerin devamı izlenimini vermektedir. Recaizade Ekrem'in Tevfik Fikret'i Servet-i Fünun dergisinin sanat ve edebiyat yöneticiliğine getirmesiyle, 1896'da başladığı kabul edilen Edebiyat-ı Cedide topluluğu sanat adına başarılı ve yoğun bir faaliyetten sonra 1901 yılı sonlarında dağılır. Yüzyılın sonuna doğru Transval hâdiseleriyle ilgili olarak meşhur mektup meselesinin ortaya çıkışı ve buna bağlı olarak yapılan tevkiflerle yönetimin dikkati Servet-i Fünun topluluğu üzerine çevrilmiştir. 190l yılının sonuna doğru topluluktan Hüseyin Cahid'in yazdığı tercüme bir makalenin siyasî sayılarak derginin kapatılması üzerine, birkaç ay sonra yeniden çıkması için izin verildiği hâlde, Edebiyat-ı Cedide topluluğu artık dağılmıştır. Bunda bahis konusu hadiselerin uyandırdığı korku kadar, Tevfik Fikret'in geçimsiz mizacının ve topluluk üyelerinin aralarındaki anlaşmazlıkların da tesiri vardır. Fakat bu tarihten sonra Meşrutiyet'in yeniden ilânına kadar topluluk hâlinde olmasa bile, teker teker Servet-i Fününcuların da yayın hayatında dikkate değer bir faaliyet göstermedikleri dikkati çekmektedir. Servet-i Fünun topluluğu dışındakiler için de aynı durum bahis konusudur. Bu tarihten önce velûd kalem sahipleri olarak bilinen Ahmed Midhat, Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmi, Hüseyin Cahid gibi yazarların bile basında adlarına pek rastlanmaz. 1901-1908 arasında, daha önceki döneme göre bile daha sıkı bir baskı ve sansür rejimi uygulandığı muhakkaktır. 1908'den sonra hatıralarını yazan pek çok yazar bu yedi yıl arasındaki sansürden şikâyetlerini dile getirmişler ve kendi aralarından birçok arkadaşlarının bu yüzden yazı yazmamayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Bir kısmı ise zaten fiilen yazı yazamayacak durumda bırakılmışlardı: Hüseyin Rahmi, Ahmed Rasim, Safveti Ziya ve Ali Ekrem'in yazı yazmaları yasaklanmıştı. Cenab Şahabeddin, Hüseyin Suad, Ali Ekrem, Süleyman Nazif ve Faik Âli memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardı. Hüseyin Siret sürgündeydi. Abdullah Cevdet pek çok sebeple çoktan beri yurt dışındaydı. Abdülhak Hamid susması şartıyla Londra ve Brüksel büyük elçiliklerinde bulunuyordu. Gökalp, Diyarbekir'de ikamete mecburdu. Henüz yayın hayatında görünmemiş genç Yahya Kemal ise kaçarak gittiği Paris'teydi.

Bütün bunlar ve bunlara eklenecek başka sebepler dikkate alınarak 1901-1908 arası yıllara bakıldığında, edebiyatta yenileşmenin başlangıcı olan 1859'dan günümüze kadar gelen bir buçuk asırlık zaman içinde, bu dönemin Türk edebiyatının neden en verimsiz yılları olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sekiz yılın kitap hâlinde yayınlanmış edebî eser sayısı otuzdan fazla olmadığı gibi, dergilerdeki edebî yayınlar da bu sessizlik izlenimini değiştirecek mahiyette değildir. Bu durumda Osmanlı'nın yirminci yüzyıldaki edebiyatı fiilen 1908-1922 arasındaki on beş yıl gibi kısa fakat çok yoğun bir dönemden ibaret kalmaktadır.

Siyasi Batılılaşmanın resmî tarihi olan Tanzimat fermanının İstanbul dışında ve eyaletlerde pek ilgi uyandırmadığı bilinmekte, hatta İstanbul'da bile toplumun alt tabakalarınca kulak arkası edildiği anlaşılmaktadır. Fakat İkinci Meşrutiyet'in ilânı, Türk siyasi tarihinde, belki hiçbir hâdisede olmadığı kadar heyecan uyandırmış, dönemin sınırlı iletişim imkânlarına rağmen kısa zamanda bütün memlekete ve memleket dışına yayılmış, böylece toplumun tabanına da yansımıştır. Bu yayılmayı bir meşrutiyet veya hürriyet bilincinin tezahürü manasında almamalıdır. Olsa olsa bir baskıdan kurtulmuş olmanın heyecanı olarak telâkki etmelidir. Türk toplumu herhâlde tarihinin en hür ve o kadar da başıboş dönemini yaşıyordu. Hiçbir baskı kalmamıştı ama neredeyse devlet de kalmamıştı. Özellikle

ilk günlerin en güzel ifadesini Mehmed Akif, Süleymaniye Kürsüsünde'ki Türkistanlı Vaiz Abdürreşid İbrahim'in ağzından verir: "Çamlıbel sanki şehir, zabıta yok, rabıta yok!" Bu durum tabiatıyla edebiyata da aksetmiştir. Baskı ve sansür yüzünden yazamamaktan şikâyet edenler için artık sınırsız bir hürriyet devri başlamıştır. Ancak bu defa da edebiyattan uzak bir edebiyat devri açılmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında genel görünüşüyle sanat, estetik, edebiyat endişesi taşımayan bir yığın şiir, hikâye, roman ve tiyatro basın piyasasını doldurmuştur. Meşrutiyet ve hürriyet çığlıkları, geçmiş idarenin hicvi, başta II. Abdülhamid olmak üzere saray ve hükümet erkânının hatta herhangi bir şekilde bunlara yakın olanların haklı veya haksız alenen tahkiri, buna mukabil yeni yöneticilerin alkışlanması ve teşviki, bu durumdan en az etkilenmesi gereken şiirin bile malzemesini oluşturur. Kolayca tahmin edilebilir ki bunların büyük bir kısmı, şiir değerini haiz olmayan alelâde manzum metinlerden ibarettir. Çoğunun altında hemen hürriyetin ilânı günlerinde alelâcele yazılmış izlenimi veren Temmuz 1324 (1908) tarihi de bulunmaktadır. Bu konularda şiir yazanlar arasında Mehmed Akif gibi şiirini uzun bir dönemde siyasî-sosyal konulara hasretmiş yahut Süleyman Nesib, Ali Ekrem, Faik Âli gibi millî konularda da şiir yazmış olduğu için tabiî karşılanabilecek kişilerin yanında Recaizade Ekrem ve Ahmed Haşim gibi edebiyatımızda toplum meselelerine hiç ilgi duymamış olanların da varlığı dikkat çekicidir.

Dönemin roman ve hikâyesinde aynı durum daha yaygın olarak dikkati çeker. Çoğu anlatım tekniğinden, estetik endişeden mahrum, hatta önceki dönem romanları kadar bile dile itina etmeyen, sosyal konulara angaje olmuş, apaçık siyasî mesajlar gönderen bir yığın roman birdenbire çığ gibi edebiyat piyasasını doldurur. Yüzyılın ilk yedi yılının kısırlığı karşısında bu on beş yıl içindeki roman sayısının iki yüzden fazla oluşu çok dikkate şayan bir edebî hâdisedir.

Meşrutiyet dönemi tiyatrosu da aynı olumsuz faktörlerden payına düşeni almıştır. Bugün yazarlarının pek çoğunun adı bile hatırlanmayan irili ufaklı bir yığın tiyatro eseri hürriyetin ilânı aylarından başlayarak yayın hayatına atılmış, büyük bir kısmı da devrin sahnelerinde oynanmak talihine erişmiştir. Diğer edebî türlerde olduğu gibi bunlarda da genellikle II. Abdülhamid Devri'nin rüşvet, suiistimal, jurnal, işkence, sürgün gibi olumsuzluklarının dile getirildiği dikkatleri çeker. Diğer edebî türlere göre sahnede oynanması için özel bir tekniği gerektiren tiyatro metinlerinin çoğu bu açıdan da zayıftır. Yine bu on beş yılın basılı tiyatro eseri repertuvarı iki yüze yakın bir sayı gösterir. Oynanıp da basılmamış pek çok oyun bu sayının dışındadır.

Kaynağını sadece ideoloji ve politikadan aldığı için olumsuz bir bakış açısından değerlendirdiğimiz bu edebiyat hakkında söylenmesi gereken, elbette bundan ibaret değildir. Aynı dönemde bu konuların dışında, edebiyatı bir sanat olarak benimseyen düşüncenin mahsulü eserler olduğu gibi ideolojinin veya sosyal meselelerin tema olarak ele alındığı hâlde estetik değerlerin ihmal edilmediği eserler de mevcuttur. Nitekim dönemin yazarlarından bir kısmının sosyal çevreyle edebiyatı oldukça başarılı tarzda terkip ettiği eserleri bulunmaktadır. Ortaya konulan karamsar tablo ise, siyasî patlamaların topluma ve oradan edebiyata yansımasını bir açıdan belirtmek üzere çizilmiştir. Nitekim daha Meşrutiyet'in başlarında edebiyattaki genel atmosferin bu tarzda politize olmasından rahatsızlık duyan edebiyatçılar vardır. Fecr-i Âti şair ve yazarlarını bir araya getiren

sebeplerin başında bu rahatsızlık bulunmaktadır. Daha sonra edebiyat tarihlerinin Millî Edebiyat adı altında gösterecekleri edebî hareketi doğuran başlıca faktör de aynı rahatsızlıktan kaynaklanır.

Fecr-i Âti'nin varlığı 1909 tarihli Servet-i Fünun dergisinde çıkan bir haberle duyurulur. Bu kısa haberde bir araya gelen bazı genç edebiyatçıların bir şiir ve düşünce topluluğu kurdukları, bunların sanatı şahsî ve muhterem olarak kabul ettikleri, şiire ve estetiğe ağırlık vermek üzere Fecr-i Âti adıyla bir dergi yayınlayacakları bildiriliyordu. Bu adda bir dergi hiçbir zaman çıkarılamamıştır. Topluluğu teşkil eden gençler de bu yüzden yazılarını ve şiirlerini başta Servet-i Fünun olmak üzere Resimli Kitap, Musavver Eşref, Şiir ve Tefekkür, Jale, Şehbal gibi devrin, kendilerine imkân hazırlayan kaliteli edebiyat dergilerinde yayınlama fırsatı bulurlar.

Araya giren 31 Mart Olayları gibi siyasî sebeplerle topluluk olarak faaliyet gösteremeyen gençler, bu tarihten bir yıl kadar sonra yine Servet-i Fünun'da yayımladıkları bir beyanname ile varlıklarını bir daha kamuoyuna duyururlar. Böylece, edebiyat tarihimizde bir topluluğun, altındaki imzalarıyla prensiplerini açıklayarak bir beyanname ile ortaya çıktıkları tek edebiyat hareketi olan Fecr-i Âti, niyet ettikleri şekilde bir dernek kurulamamış da olsa bir çeşit resmiyet kazanmış olmaktaydı. Kapanmış bir devir olarak kabul ettikleri Servet-i Fünuncular hakkında saygılı bir dil kullandıkları beyannamelerinde kendilerinin sanata ve estetiğe bağlı kalacaklarını, fakat yeniliğe daha çok açılacaklarını bildiriyorlardı. Topluluk dilin, edebiyatın, edebî ve sosyal ilimlerin gelişmesine, düşüncelerin aydınlatılmasına çalışacak ve bir yayın evi kurarak Batılı ve yerli eserleri halka yayacaktır. Beyannamenin altındaki yirmi bir imzadan başlıcaları Ahmed Haşim, Emin Bülend, Tahsin Nahid, Celâl Sahir, Hamdullah Subhi, Refik Halid, Ali Canib, Faik Âli, Fazıl Ahmed, Fuad Köprülü ve Yakub Kadri'dir. Grubun en yaşlısı otuz dört, en genci on dokuz yaşındadır; yaş ortalaması da yirmi üçtür.

Esasta sanatı şahsî ve muhterem kabul eden Fecr-i Âti mensuplarının herbirinin şahsî bir yol tuttuğu ve dernek hâlinde çalışmaya da pek yanaşmadıkları, daha sonra yayımlanan hatıralarından anlaşılmaktadır. Daha ilk toplantılarından itibaren birtakım çözülme ve ayrılmalar başlamış, 1912 sonlarında ise artık Fecr-i Âti diye bir şeyden bahsedilmez olmuştur. Buna göre bu topluluğun ömrü üç buçuk yıl kadardır.

Fecr-i Âti beyannamesinde, ülkenin ilme ve sanata şiddetle ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmesi, Meşrutiyet'i takip eden aşırı politik fikir ve edebiyat ortamına bir tepki gibi görünmektedir. Ancak, kendilerinden önceki Edebiyat-ı Cedide mensupları gibi tamamen fildişi kuleye kapanmayı da benimsemeyerek sanatın belki doğrudan doğruya siyasete değil, fakat sonuç olarak millî gelişmeye hizmet edeceği düşüncesindedirler. Bununla beraber genel hatlarıyla Edebiyat-ı Cedide anlayışından pek de uzaklaşamadıkları muhakkaktır. Aslında sanat ve edebiyat açısından sağlıklı bir teşebbüs olmakla beraber Fecr-i Âti, toplumun refah ve huzur içinde bulunacağı bir dönemin anlayışını yansıtabilirdi. Hâlbuki gerek kuruluş, gerekse dağılma yıllarında Osmanlı toplumu en sancılı süreci içine girmiş bulunuyordu.

Yukarıda zikrettiğimiz sebeplerle Fecr-i Âti yazarlarının eser verdikleri edebî türler ve ve benimsedikleri Batı edebiyat ekolleri de tam anlamıyla ortak bir karakter göstermez. Şiirde kısmen parnas anlayışına bağlı olanlar kadar sembolist-empresyonist eğilimleri benimsemiş olanlar vardır. Roman ve hikâyede ise genellikle realist-natüralist bir yolu tercih etmişlerdir. Yine de kahramanlarının çoğunu Servet-i Fünun'da olduğu gibi hassas ve romantik tipler teşkil eder.

Topluluğun şiirde temsilcileri Tahsin Nahid, Faik Âli, Mehmed Behcet, Emin Bülend ve Ahmed Haşim'dir. Ortak prensipleri şiirle topluma faydalı olmanın veya hayatı bütün gerçekleriyle şiire aksettirmenin doğru ve mümkün olmadığı, şiirin ancak duyguları dile getiren bir sanat vasıtası olduğudur. Bu prensibin, dönemin şöhretli şairleri Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Mehmed Akif, hatta Meşrutiyet'ten sonra topluma açılan Tevfik Fikret'in şiirlerine bir tepki olduğu açıktır. Hikâye ve romanda Refik Halid, Yakub Kadri, Cemil Süleyman ve İzzet Melih'in adları görülmekle beraber, topluluğu daha çok son ikisi temsil etmiştir. Konu olarak Edebiyat-ı Cedide romanını takip eden eserlerinin roman tekniği açısından onların seviyesini de tutturamadıkları görülür. Tiyatro yazarlığında Müfid Ratip, Tahsin Nahid, Şahabeddin Süleyman ve İzzet Melih'in çalışmaları vardır. Bunlardan Şahabeddin Süleyman'ın Çıkmaz Sokak ve Fırtına adlı oldukça realist oyunları, yayınlandığı sırada toplum ve ahlâk ilişkileri açısından epey tenkide uğramış eserlerdir.

Aynı dönemde ortaya çıkan, fazla önemli olmamakla beraber bir medeniyet ve zihniyet anlayışını yansıtması açısından bahsedilmesi gereken iki edebî hareketten de bahsetmek gerekir. Bunlardan biri, devletin en buhranlı yıllarının epeyce safdilâne mahsûlü olan Nev-Yunanîlik akımıdır. 1912'de Türkiye'ye dönen ve Fransa'da zihninde uyanmış olan bir öz şiir ile Batı edebiyatlarında olduğu gibi Türk şiirine klâsik bir temel arayan, bunun için de Yunan sanatından hareket ederek yeni bir şiir tarzını deneyen Yahya Kemal, bu konuda kendi cephesinde nesir yazarı olarak Yakup Kadri'yi bulur. Bu düşünce, modern Türklerin artık Osmanlı veya Orta Asya Türkleri değil, Akdeniz havzasının Türkleri olması gerektiği felsefesini hareket noktası olarak almaktadır. Buna göre bizler de bu "havza medeniyeti"nin çocukları idik. Böylece adına Avrupa'da Néo-hellénisme denilen akımı Nev-Yunanîlik diye tercüme etmek suretiyle benimseyen bir edebî mektep tasavvur etmiş oluyorlardı.

Yahya Kemal'in "Sicilya Kızları", "Bergama Heykeltraşları" ve tamamlanmamış şiirlerinden "Biblos Kadınları" bu düşüncesinin mahsulleridir. Edebiyatımızı da bu medeniyet havzasında bulacağımızı ümit eden Yahya Kemal, zamanla bu fikirlerini tedricî bir şekilde tasfiye etmiştir. Aynı düşüncenin takipçilerinden Yakup Kadri, "Siyah Saçlı Yabancı ile Berrak Gözlü Genç Kızın Sözleri" adlı nesir yazısıyla, hatta daha sonraki yıllarda kaleme aldığı Okun Ucundan ve Erenlerin Bağından adlı deneme yazılarıyla Nev-Yunanîlik idealini yine Akdeniz havzasında, biraz daha gerilere Kitab-ı Mukaddes kıssalarına kadar genişleterek bu havza kültürünü devam ettirmiştir. Şiirde ise daha genç bir isim, Salih Zeki (Aktay), Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar bu tarzın hemen tek başına takipçisi olmakta devam edecektir.

Aynı yıllarda Rübab dergisinde Fecr-i Âti'nin bir kısım mensuplarıyla, estetik değerin yanında millî bir edebiyata yönelme düşüncesinde olanlar arasında çıkan münakaşaların sonunda "Nâyîler" yahut "Yeni Nesil" adıyla bir topluluğun da varlığı bahis konusu olmuştur. Rübab'la beraber Kehkeşan,

Safahat-ı Şiir ve Fikir dergilerinde yazan Nâyîler, dilin ahengine uygun yeni ve millî bir yol aradıklarını ifade etmişlerdir. Başlıca mensupları Enis Behiç, Halid Fahri, Orhan Seyfi ve Yahya Saim (Ozanoğlu) olan Nâyîler, varlıklarını uzun süre koruyamamışlar, gelişmekte olan Millî Edebiyat akımı içinde yerlerini bulmuşlardır. Dönemin asıl üzerinde durulması gereken ve adından en çok bahsettiren en uzun nefesli akımı hiç şüphesiz Millî Edebiyat'tır. Yirminci yüzyıl Türk edebiyatında, hakkında en çok konuşulan bir akım olmakla beraber, belli bir beyannamesi, kuruluş zamanı ve şekli bulunmadığından, hatta mensuplarını da disiplinli tek bir grup hâlinde düşünmek kolay olmadığından, Millî Edebiyat'ın ne olduğu ve olmadığı üzerinde münakaşalar daha zamanında başlamış ve Cumhuriyet'ten epey sonraya kadar devam etmiştir.

Bu yüzden Millî Edebiyat devrinin başlangıcını ve sonunu, şahsiyetlerini, eserlerini sıralamak da kolay olmamıştır. Bu akım çok defa fikir olarak aynı yılların Türkçülük ideolojisiyle karıştırılmıştır. Hatta edebî eserlerde bile Millî Edebiyat ile milliyetçi edebiyatın birbirine karıştırıldığı görülmüştür. Bütün bu karışıklıklara rağmen Millî Edebiyat, devrin birçok fikir ve edebiyat akımı arasında, özellikle 1910-1923 yılları arasındaki faaliyetlerin odak noktasını oluşturmuştur.

Genel hatlarıyla II. Meşrutiyet sonrasının Osmanlıcı, Türkçü, İslâmcı, Batıcı gibi siyasî ve fikrî akımlarıyla Fecr-i Âti mensupları hatta marjinal kalmış da olsalar Nâyîler ve Nev-Yunanîler, aslında tehlikeli uçurumlara yaklaşmış olduğunu herkesin apaçık gördüğü devlete bir medeniyet ve kültür kimliği, dolayısıyla ve bunlara bağlı olarak bir sanat ve edebiyat felsefesi kazandırma çalışmalarının birbirinden az çok farklı uzantılarıdır. Arka arkaya çıkan Trablusgarb, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarıyla iç karışıklıkların bütün bu dağınık akımları birbirine yaklaştırdığı nazarî olarak düşünülebilir. Hatta Millî Edebiyat'ın, dönemin dışında kalan 1923 sonrasında da varlığını devam ettirdiği dikkate alınırsa, İstiklâl Savaşı'nı da buna katmak gerekir.

Kronolojik bir sıra bahis konusu olmaksızın, hatta hiç şüphesiz verilmiş ortak kararlar da olmaksızın, bütün bu akımların, bu buhranlı yıllar boyunca, çeşitli zamanlarda birbirine yaklaşarak hedefi belli, fakat sınırları ve prensipleri fazla net olmayan bir Millî Edebiyat vücuda getirdikleri anlaşılmaktadır.

Balkan kavimlerinin bağımsızlık mücadelelerinde ihanete varan faaliyetleri Osmanlıcıları; Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı Arap kabilelerinin Osmanlı düşmanı olan Batılılara yanaşmaları İslâmcıları; medeniyet ve insaniyet örneği zannedilen Batılıların, emperyalist siyasetleriyle Türkiye'yi parçalama sevdaları Batıcıları ve Nev-Yunanîleri, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki macerasının hüsranla sonuçlanması Türkçü ve Turancıları daha gerçekçi olarak düşünmeye sevk etmiş olmalıdır. İşte II. Meşrutiyet yıllarının başında adından bahsedilmeye başlanan, bir süre sonra ideolojik olarak değil fakat edebî eserlere yansıyarak kendini gösteren Millî Edebiyat'ın millîliği bu ma'şerî düşüncenin sonucu olmuştur.

İlk defa Ali Canib'in yazılarıyla 1911'de telâffuz edilmeye başlanan Millî Edebiyat deyimi, kavram olarak Tanzimat'tan beri gelen eski edebiyat anlayışına tepkinin bir açıdan devamı sayılmakla beraber, aşırı bir şekilde Batı taklidi bir edebiyata da karşı olma özelliğini getirmektedir. Bu anlayışta

zaman zaman konuların vatanî, millî, hamasî olmasının tercihi, Türkçenin en güzel eserlerinin Millî Edebiyat dışında telâkki edilmesine sebep olmuş, bu da birtakım münakaşalara yol açmıştır. Bu anlayış zamanla yumuşamış, en güzel Türkçeyle, millî ruhu aksettiren her çeşit temanın kullanıldığı eserler Millî Edebiyat çerçevesi içinde düşünülmüştür. Bu açıklamaların ışığı altında, 1910-1923 arasında eser vermiş olanların arasında, konumuzun başlarında değişik akımlara bağlı olarak zikrettiğimiz isimlerin birçoğu da dahil olmak üzere zengin bir isim listesi çıkarılabilir.

Önce Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ali Canib gibi Türkçü kanattakilerin, ortaya attıkları teorik görüşleri ve eser olarak uygulamalarıyla bu Millî Edebiyat'a tereddütsüz yol açmış oldukları muhakkaktır. Bazı paradoksları göze alarak İslâmcı Mehmed Akif'i, Batıcı Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet'i de bu akımın hazırlayıcıları yahut mensupları arasında göstermek pek de yanlış değildir. Daha sonra edebiyat tarihlerinde Millî Edebiyatçılar arasında kabul edilmiş kalabalık bir kadro gelir: Rıza Tevfik, İhsan Raif, Yahya Kemal, Süleyman Nazif, Samih Rıfat, Midhat Cemal, Aka Gündüz, Orhan Seyfi, Enis Behiç, Halid Fahri, Yusuf Ziya, Şükûfe Nihal, Salih Zeki, İbrahim Alâaddin, Kemaleddin Kamu, Ömer Bedreddin.

Bu akımın zuhuruna kadar Türk şiirinde kullanılan vezin hemen istisnasız olarak aruz olduğu hâlde, Millî Edebiyat şairlerinin bir kısmı başlangıçta aruzla yazmış, bir kısmı zaman zaman aruzu devam ettirmiş, fakat Mehmed Akif ve Yahya Kemal dışında hemen hepsi heceyi tercih etmiştir.

Aslında birbirlerinden çok farklı istikametlerde gelişebilecekleri hâlde, yukarıda temas edilen siyasî ve sosyal şartların tabiî olarak bir bileşke çizgisi üzerinde topladığı Millî Edebiyat hikâye ve romancılarının ortak tarafları, toplum ve fert problemlerini dengeli olarak işlemek, memleket ve millet sevgisini didaktik olarak değil, romantik duygularla beslemek, millî değerlere sempati ile yaklaşmak formülü altında toplanabilir. Ömer Seyfeddin, tamamen bu dönem içinde yazdığı yüz elli küsur hikâyesiyle Millî Edebiyat'ın başta gelen hikâyecisi olduğu kadar, Tanzimat'tan beri gelen yenileşme dönemi hikâyecileri arasında da büyük bir usta olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra da yazacak olan romancılar arasında Halide Edib Yeni Turan, Ateşten Gömlek, Mev'ud Hüküm; Yakub Kadri Kiralık Konak, Nur Baba; Refik Halid Memleket Hikâyeleri ve İstanbul'un İçyüzü adlı romanlarıyla dönem içinde topluluğun hikâye ve romanını temsil ederler.

II. Meşrutiyet sonrası edebiyat grupları arasında, toplum meseleleri ile estetik değerleri beraber yürütmek gayreti tiyatro türünde daha başarılı örneklerini Millî Edebiyat akımı içinde vermiştir. Halid Fahri'nin Baykuş'u, Reşad Nuri'nin Hançer'i, ayrıca akımın dışında kalmış olan İbnürrefik Ahmed Nuri'nin hemen bütün komedileri ile Musahipzade Celâl'in tarihî oyunları dönemin beğenilen eserleri arasındadır.

Bu yazının konusu Osmanlı Devleti'nin sonu ile sınırlandığı için, problemler de hâliyle II. Meşrutiyet devrinin bitişine yani 1922'ye kadar getirilmiştir. Bundan sonra Cumhuriyet devri edebiyatı başlamaktadır. Genel olarak Tanzimat'tan sonraki Batılılaşma sürecinin devamı olan bu yeni dönemde edebiyatta, önceki meselelerin az çok değişme ve gelişmeyle devam ettiği görülmektedir. Ancak Cumhuriyet devri edebiyatı, önceki döneme göre farklı iki temel felsefe üzerine kurulmuştur.

Biri Millî Mücadele'yle beraber fiilen, 1923'ten sonra da resmen hükûmet merkezinin Ankara olması dolayısıyla fikir, kültür ve edebiyat hareketlerinin de Anadolu'ya yönelmesi hadisesidir. Bu durum 1910'larda başlayan Millî Edebiyat hareketinin, Cumhuriyet'ten sonra bir Anadolu romantizmine doğru gelişmesine yol açacaktır. Konunun bir süre sonra köy realizmine yönelmesi de aynı itici gücün farklı yönde gelişmesinden doğmuştur.

İkincisi, yeni rejimin ve inkılâpların, edebî eserlere yansıması hadisesidir. Rejimin bir alanda savunma mekanizması olarak görülen bu durum, tarih, kültür ve edebiyat anlayışında Osmanlı'dan tamamen kopma manasına gelmektedir. Böylece hayat tarzı ve medeniyet telâkkisi ile Batı'ya bağlanırken, horlanan Osmanlı tarihi yerine de Orta Asya Türk tarihi ikame edilmek istenmiştir.

Meşrutiyet sonrası fikir akımlarından Batıcılık ve Türkçülüğün, yahut başka bir deyişle Ziya Gökalp'ın İslâmlaşmak dışında "Türkleşmek, Muasırlaşmak" felsefesinin izlerini yeni dönemde de takip etmek mümkün olmaktadır. Bu tutumun edebiyattaki tezahürleri zaman zaman çok aşırı olarak, çok partili demokrasi hareketlerinin başlayacağı İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar devam eder.

İsmail Habib (Sevük), Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi, İst. 1924.

Refik Ahmet Sevengil, Türk Tiyatrosu Tarihi III, Tanzimat Tiyatrosu İst. 1962.

Şerif Hulusi, Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyeti, Tercüme N. 3, s. 286-296.

Mustafa Nihat Özön, Türkçede Roman, İst. 1936.

Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1956.

Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, Ank. 1971.

Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret, Devir, Şahsiyet, Eser, İst. 1971.

Şerif Mardin, "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", Türkiye Coğrafya ve Sosyal Araştırmalar, İst. 197l, s. 411-458.

Güzin Dino, Türk Romanının Doğuşu, İst. 1978.

Ömer Faruk Akün, "Tanzimat Edebiyatı Sözü Ne Dereceye Kadar Doğrudur?", Kubbealtı Akademi Mecmuası, c. VI, N. 2, s. 15-37; N. 3, s. 22-39.

Metin And, Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu, 1908-1923, Ankara 1971.

——, Tanzimat ve İstibdad Döneminde Türk Tiyatrosu, 1839-1908), Ank. 1972.

Bilge Ercilasun, Servet-i Fünunda Edebî Tenkit, Ank. 1981.

——, İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, Ank. 1995.

Orhan Okay, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad, İstanbul 1969.

—–, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, Ank. 1975.

—–, "Yirminci Yüzyılın Başından Cumhuriyete Yeni Türk Şiiri. 1900-1923", Türk Dili drg. N. 481-482, Ocak-Şubat 1992, s. 287-89.

—–, "Edebiyatımızda Batılılaşma", Sanat ve Edebiyat Yazıları, İst. 1990, s. 44-53.

—–, "Batılılaşma, Edebiyatta", DİA İslam Ansiklopedisi, c. V, s. 167-171

—–, "Edebiyat-ı Cedide", DİA İslam Ansiklopedisi, c. X, s. 398-399.

—–, "Fecr-i Ati", DİA İslam Ansiklopedisi, c. XII, s. 287-290.

Osman Gündüz, Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema, İst. 1997).

Metin And, Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu. 1908-1923, Ank. 1971. Şevket Toker, "Edebiyatımızda Nev-Yunanilik Akımı", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, N. 1, s. 135-163.

Alemdar Yalçın, II. Meşrutiyet'te Tiyatro Edebiyatı Tarihi, Ankara 1985.

Tanzimat'tan Sonra Kültür ve Edebiyat Hayatımızdaki Değişme ve Yenileşmeler / Doç. Dr. Abdullah Uçman [s.181-188]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Milletimizin asırlar öncesine uzanan pek eski geçmişi içinde asla unutulmaması ve zaman zaman da olsa daima hatırlanması gereken dönüm noktası niteliğinde bazı önemli tarihler vardır. Orta Asya'dan gelen atalarımızın Anadolu topraklarını yurt edinmelerinde I07I Malazgirt Zaferi nasıl önemli bir dönüm noktası ise, Anadolu'dan Rumeli topraklarına geçiş, asırlardır birçok kavmin rüyalarına giren İstanbul'un fethedilmesi, Osmanlı ordusunun Viyana kapıları önündeki hezîmeti, Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesi; daha yakınlarda 93 Harbi ve Rumeli'den Türk göçleri de milletimiz için böyle önemli dönüm noktalarıdır.

XI. yüzyıldan başlayarak Hıristiyan dünyasına karşı yaptığı savaşlarla genellikle galip gelen ve "ehl-i küfür" olarak baktığı Avrupa karşısında kendisini daima üstün gören Türk milleti, Viyana bozgunu ile artık dengelerin tersine döndüğünü, yani bir anlamda Batı dünyasının üstünlüğünü istemeye istemeye de olsa kabul etmeye başlıyordu. İşte I683 tarihinden başlayarak I839'a kadar geçen bir buçuk asırlık zaman süresi, ağır adımlarla da olsa, şöyle ya da böyle, üstünlüğü kabul edilen Batı dünyasını tanımak ve Batı medeniyetine yaklaşmakla geçer. XVIII. ve XIX. yüzyılın bazı Osmanlı devlet adamlarıyla ileriyi gören bir kısım münevverleri, yeni karşılaştıkları Batı dünyası ile içinde yaşadıkları Osmanlı dünyasını mukayese ettiklerinde, Batı'yı mutlak anlamda üstün görmüşlerdir.[1] Giderek, Batı dünyasına ve Batı medeniyetine açılmadıkça, en azından bazı alanlarda Batılılar gibi olmadıkça, yani onları taklid etmedikçe mahvolacağız, yeryüzünde bize hayat hakkı tanınmayacak görüşü yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlar. İşte bu yüzden aşağı yukarı bütün XIX. yüzyıl, Osmanlıların yeryüzünde kalabilmek için Batı dünyasına açılmaya başladığı bir devir olarak görünmektedir.

Başlangıcı, 28 Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahatinin hemen ertesinde matbaanın faaliyete geçtiği I728'e, Nizâm-ı Cedîd Ocağı'nın teşekkülüne, bellibaşlı Avrupa başkentlerinde daimî elçiliklerin kurulmasına[2] ve Vak'a-i Hayriyye'ye kadar uzanan Tanzimat hareketi, Batılıların "hasta adam" dediği Osmanlı Devletini'ni iyileştirebilmek için girişilen son derece ciddi hamleler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

3 Kasım I839 günü Topkapı Sarayı'nın yanındaki Gülhane bahçesinde başta devrin oldukça genç yaştaki Padişahı Sultan Abdülmecid olmak üzere diğer devlet adamları, yabancı ülkelerin diplomatik temsilcileri, Osmanlı topraklarındaki farklı dinlerin mümessilleri ve kalabalık bir halk topluluğu önünde padişah adına Hâriciye Vekili Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı'nın baş tarafındaki giriş kısmında, yüz elli yıldır memlekette yaşanmakta olan kargaşa ve gerilemenin bellibaşlı sebepleri üzerinde durulmaktadır. Başlıca sebep olarak da, büyük bir ihtimalle kamuoyunun tepkisine yol açmamak için, dinî esaslara gerektiği gibi uyulmaması, yani "şeriattan uzaklaşılması" gösterilir. Bunun arkasından da, bütün bunların önüne geçmek için yeni yapılacak düzenlemelerin neler olacağı ardarda şu şekilde sıralanmıştır:

l) Müslüman ve gayrimüslim, hangi zümreye mensup olursa olsun

bütün Osmanlı tebaası bundan böyle herhangi bir ayırım gözetilmeksizin kanun karşısında eşit muamele görecektir;

2) Müslüman olsun olmasın, memleket dahilinde yaşayan her fert bundan böyle canından, malından, ırz ve namusundan emin olarak yaşayabilecektir;

3) Vatandaşların devlete ödemesi gereken vergiler muntazam bir şekilde ve mükelleflerin ödeme gücüne göre tahsil edilecektir;

4) Bundan böyle rüşvet kesinlikle önlenecek ve bütün memuriyetler maaşlı olacaktır;

5) Mahkeme kararı olmadıkça hiç kimse keyfî şekilde cezalandırılamayacak; idam edilemeyecek, zehirlenemeyecek; mahkeme kararıyla cezalandırılanların mallarına devlet tarafından el konulamayacaktır;

6) Askerlik süresi bundan böyle mâkul bir şekilde belirlenecektir;

7) Bu yeni esasların harfiyyen uygulanacağına dair başta padişah olmak üzere, sadrazam, vezirler ve vekiller halkın huzurunda yemin edeceklerdir.3

Açıkça görüldüğü gibi, fermanın sadece birkaç maddesi bile Osmanlı Devleti'nin mevcut sosyal durumu ile yapılması tasarlanan yeni düzenlemelerin, "tanzimat" kelimesinin anlamına da uygun bir şekilde, nasıl bir mahiyet taşıdığını ortaya koymaktadır. Esas itibariyle hukukî ve idarî bir ıslahat programı niteliğindeki Tanzimat Fermanı'nın en önemli noktası, memlekette kanun ve nizam hakimiyetinin yeniden sağlanacağı hususunda halka güvence vermesidir.

Yaşadığımız günden geriye bakıp geçmişi yargılamak çok kolaydır; halbuki tarihi ve tarihteki olayları bugünün değil, o günün şartları içinde ve mümkün olduğunca soğukkanlı bir şekilde değerlendirmek gerekir. Tanzimat hareketinin aksayan yanları, bir türlü uygulamaya konulamayan, konulsa da bir sonuç alınamayan tarafları daha ilk Tanzimat nesli tarafından eleştirilmiştir. Günümüze gelinceye kadar da, fermanın metninden tek satır dahi okumadan, kulaktan dolma ve uluorta bilgilerle ferman, Batıcı çevreler tarafından gözü kapalı bir şekilde alkışlanmış, muhafazakâr çevrelerce de ağır şekilde eleştirilmiştir. Ancak bugün Türkiye, hukuk alanında, idarî alanda, sosyal alanda, eğitim ve bilim alanında, iktisadî ve ticarî alanlarla askerlik alanında içinde yaşadığı çağın çok gerilerinde değilse, bunda Tanzimat'la birlikte atılan önemli adımların ve yürürlüğe konulan reformların büyük payı bulunduğunu tarihi bilen hiç kimse inkâr edemez.

Tanzimat Fermanı'nın ilânından l62 yıl sonra, başta devleti yönetenlerle parlamenterler olmak üzere bütün Türk aydınlarının bu zaman süresi içerisinde atılan adımların, alınan mesafenin, maddî ve manevî anlamda kazanılan veya kaybedilen şeylerin bir muhasebesini yapmalarının ve bunları hiçbir kaygı duymadan tartışmalarının, daha yeni girdiğimiz yüzyıl için de büyük fayda sağlayacağına inanıyorum.

Ancak, çoğunlukla zannedildiği gibi, Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesiyle birlikte sosyal, ekonomik ve hele hele kültürel ve edebî planda değişme ve yeniliklerin hemen başladığını söylemek mümkün değildir. Bırakın I839 tarihini, XIX. yüzyılın ortası olan I850'ye gelindiği zaman bile kültürel planda, birkaç istisna dışında, değişme ve yenileşmeden söz etmek mümkün değildir.

Siyasî ve askerî planda Batılılaşma da, XVIII. yüzyılda başladığı halde Batı etkisi acaba edebiyatta ve kültür hayatımızda niçin bu kadar gecikmiştir? Bu meselede her şeyden önce, temasta bulunulan milletlerin dillerinin bilinmesi gerekmektedir; yani kültürel temasta ilk ve en önemli vasıta olarak dil meselesi ön plana çıkmaktadır.

XIX. yüzyılın başladığı I800 tarihinden, yüzyılın ilk yarısının sona erdiği I850'lere gelinceye kadar kültür ve edebiyat alanında herhangi bir değişme ve yenileşme hemen hemen yok gibidir. Ancak bu tarihten 9-I0 yıl sonra hafif bir kıpırdanma başlar. XIX. yüzyılın ilk yarısında, yani I850'den önce sadece iki önemli teşebbüsten söz etmek gerekir. Bunların biri, I83I yılında ilk Türk gazetesi olan Takvîm-i Vekayî'nin çıkması, diğeri ise I840 yılında Cerîde-i Havâdis gazetesinin yayın hayatına atılmasıdır. İzmir'e yaptığı bir seyahat sırasında orada bazı dükkânların vitrinlerin Rumca yayımlanmış gazeteler gören Sultan II. Mahmud'un fermanıyla çıkarılmaya başlanan Takvîm-i Vekayî'nin, resmî nitelikte bir gazete olması dolayısıyla, I860'tan sonra yayın hayatına giren diğer gazeteler gibi bir kamuoyu oluşmasına katkıda bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak resmî nitelikte oluşuna ve haftada bir defa çıkmasına rağmen, Osmanlı tebaasının durumu da göz önüne alınarak, zaman zaman Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça ve Moniteur Ottoman adıyla Fransızca olarak da yayımlanan Takvîm-i Vekayî, yine de bu alanda atılmış ilk adımdır ve ülkemizde Türkçe yayımlanan ilk gazete örneğidir.4

Cerîde-i Havâdis ise, artık eski gücünü kaybeden ve Avrupa tarafından "Hasta adam" ilân edilen Osmanlı Devleti'ndeki ileri gelen devlet adamlarından Âkif Paşa ile Pertev Paşa arasındaki mevki kavgası sonucu, basit bir olay bahane edilerek, ama esasen İngiltere'nin baskısı ile İstanbul'da ikamet eden İngiliz asıllı William Churchill'e devlet tarafından verilmek zorunda kalınan bir taviz sonucu çıkmaya başlar. Bununla birlikte, gerek Türk yazarların makaleleri, gerekse Kırım Savaşı sırasında ciddi haberler vermesi itibariyle Cerîde-i Havâdis'in, Türk gazetecilik tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır.5

Edebiyat alanında Batı dünyası ile ilk temas ve yeniliklerin başlangıcı ise I860 yılını bulur. Bu sırada dikkatimizi çeken ilk ve en önemli teşebbüsler, sonraki yıllarda bu gibi faaliyetlerde daima ön planda göreceğimiz, Tanzimat Devri'nin entelektüel kimliğine sahip kişiliği Şinasi'den gelir. Onun, I859 yılında Tercüme-i Manzume adıyla yayımladığı kitapçıkta Lamartine, Fénelon, Racine ve La Fontaine gibi klasik ve romantik Fransız şairlerinden seçip tercüme ettiği şiirler yer almaktadır. Türk okuyucusu ilk defa dünyada divan şiirinden farklı formda şiirler, bizim şiirimizdekinden çok farklı bir tabiat, aşk ve insan anlayışı bulunduğunu bu kitapçıktaki şiirlerle tanıma fırsatı bulur. Başta Ahmet Hamdi Tanpınar olmak üzere bir kısım edebiyat tarihçilerinin "edebiyatta yeniye açılan ilk kapı" olarak değerlendirdikleri Tercüme-i Manzume'yi daha sonraki yıllarda diğer tercümeler izleyecektir.

Aynı yıl, Tanzimat Devri'nin önde gelen devlet adamlarından Münif Paşa, Voltaire, Fénelon ve Fontenelle gibi Batılı filozofların felsefî muhtevalı diyaloglarından oluşan Muhâverât-ı Hikemiye (Felsefî diyaloglar) adıyla bir eser tercüme edip yayımlar. Münif Paşa, kitabın mukaddimesinde böyle bir eseri niçin hazırladığını ise şöyle açıklamaktadır: "Şu felsefî diyaloglar okuyucuya hem eğlence hem de bilgi verdiğinden, besleyici ve lezzetli bir meyve gibidir. Bundan maksat, Batı kültürünün faydalı ve güzel taraflarını almak ve memlekete diyalog tarzı gibi yeni tarzlar getirmektir."

1860 yılında yine Şinasi, bu defa saraydan gelen bir teklif üzerine, Batılı tarzda ilk tiyatro eseri olan Şair Evlenmesi'ni kaleme alır. Daha çok Moliére komedileri örnek alınarak yazılan bu piyes, hem Türk edebiyatında yenileşme açısından ilk eser olması hem de sahne ve perde gibi Batılı tiyatro ölçülerine uygun biçimde ilk telif tiyatro örneği olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Batılı tarzda yeni örneklerin ortaya konulmaya devam edildiği l860 yılında, bu defa Tercümân-ı Ahvâl adıyla üçüncü bir gazete daha yayın hayatına dahil olur. Şinasi ile Âgâh Efendi tarafından çıkarılan bu gazete, çeşitli konularda halkı aydınlatacak, okuyucunun bilgi ve kültür düzeyini yükseltecek ve onları dünyada olup biten olaylardan haberdar edecektir. 22 Ekim l860 tarihli ilk sayısında yer alan mukaddimede Şinasi, bir yandan, Osmanlı toplumunda daha önce böyle bir teşebbüste bulunulmaması yüzünden devrin münevverlerini eleştirirken bir yandan da gazetenin "umum halkın kolaylıkla anlayabileceği" bir dil ile yayımlanacağına dair söz verir. Herhangi bir devlet yardımı alınmadan çıkarılan bu gazete, aynı zamanda giderek bir kamuoyu oluşturmayı da amaçlayan ve Türk aydınları tarafından çıkarılan ilk gazete olma özelliğine de sahiptir.

1862 yılında, yine devrin tanınmış devlet adamlarından Yusuf Kâmil Paşa, Fransız yazarlarından Fénelon'un didaktik bir roman özelliği de taşıyan Télémaque adlı eserini Türkçeye tercüme edip yayımlar. Devrin Maarif Nâzırı Kemal Efendi'nin kaleme aldığı takrizde ise bu eserin niçin çevrildiği şu beyitle açıklanmıştır:

Sûretâ nakl-i hikâyet görünür

Lâkin erbâbına hikmet görünür

(Yani görünürde bu eserde bir hikâye anlatılmaktadır, ama gerçekte bunda bir hikmet vardır ve bu konunun erbabı bu hikmeti anlamakta güçlük çekmez!)

Batı dillerinden yapılan ilk tercümelerde seçilen eserin edebî karakterde olmasından çok, bu türdeki geleneksel eserlerde olduğu gibi, Tanzimat'ın genel anlamdaki "sosyal fayda" anlayışına uygun tarzda, Türk okuyucusuna bir tür nasihat ve ahlâk dersi verme amacı daima ön planda tutulmuştur. İşte böyle bir amaca uygun muhtevaya sahip bulunan Télémaque tercümesinin kısa zamanda birçok baskı yapması, bir süre sonra Ahmed Vefik Paşa tarafından biraz daha sade bir dille yeniden tercüme edilip yayımlanması, bize bu tür eserlerin, devrin okuyucusu tarafından nasıl benimsendiğini gösteren dikkate değer bir örnektir.6

Télémeque çevirisiyle aynı yıl, Victor Hugo'nun ünlü romanı Sefiller özet halinde tercüme edilir ve Hikâye-i Mağdûrîn adıyla Cerîde-i Havâdis gazetesinde tefrika suretiyle yayımlanır. 1862 yılında, yine Şinasi tarafından, bu defa yalnız başına ve gerek baskı kalitesi gerekse tertip bakımından benzerlerinin çok üstünde, Tasvîr-i Efkâr adıyla yeni bir gazete çıkarılmaya başlanır. Tercümân-ı Ahvâl'den sonra Tasvîr-i Efkâr, Şinasi'nin siyasî ve sosyal nitelikteki her türlü düşüncesini rahatça ortaya koyabildiği, gerçek anlamda bir aydın kimliğiyle göründüğü ve bilinçli bir şekilde bir kamuoyu oluşturmayı hedeflediği bir yayın organı hüviyeti taşımaktadır.

Tasvîr-i Efkâr, aynı zamanda başta Namık Kemal olmak üzere, Ebüzziya Tevfik, Suphipaşazâde Âyetullah Bey, Kânipaşazâde Rıfat Bey ve Recâizâde Ekrem gibi, birkaç yıl sonra Yeni Osmanlılar grubunu meydana getirecek gençlerin bir araya geldikleri ve kendi aralarında memleket meselelerini rahatça konuşup tartışabildikleri yeni bir fikir muhiti görevini de üstlenir.7

Tasvîr-i Efkâr'ın çıkışını, I862 yılının sonlarına doğru, yine Şinasi'nin kendi şiirlerinden bir kısmını bir araya getirdiği Müntehabât-ı Eş'âr adlı şiir kitabı takip eder. Aslında, klasik anlamda bir divançe biçiminde tertip edilen bu şiir mecmuasına şair Osmanlı şiir tarihinde ilk defa gelenekte olduğu gibi, meselâ "Divançe-i Şinasi" adını vermemiş, bunun yerine Batılı şairlerin yaptıkları gibi müstakil bir isim vermek suretiyle gelenekten ayrılmıştır.8 Şekil olarak herhangi bir yenilik iddiası taşımayan, yani şiirde ölçü olarak aruzu kullanan; divan şiiri nazım birimlerinden kaside, gazel, şarkı, kıt'a ve tarih gibi manzumeler yazan Şinasi, yeni bir muhteva ve söyleyiş tarzı ile gelenekten ayrılır ve Türk şiirinde gerçek anlamda "yenilik" denebilecek ilk değişmeyi başlatır. Aynı dönemin meselâ Encümen-i Şuarâ topluluğuna mensup şairleriyle karşılaştırıldığında orta seviyede bir şair olduğu görülen Şinasi'nin Türk şiirinde gerçekleştirmiş olduğu yenilik, esas itibariyle muhtevada, yani bir bakıma içinde yaşadığı devri ifade edebilecek kavramları çok açık bir biçimde ve bilinçli olarak ilk defa telâffuz etmesindedir.

Müntehabât-ı Eş'âr'ın baş tarafında yer alan "Münâcât" başlıklı manzumesinde, geleneksel münâcâtlardan büyük ölçüde uzaklaşan Şinasi, muhtemelen, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da gelişen rasyonalizmin de etkisi ile, hattâ devrinde yadırganabilecek bir tarzda, burada ilk defa:"Vahdet-i zâtına aklımca şahâdet lâzım"demek suretiyle, Tanrı'nın varlığına aklî deliller aramaya kalkışır. Yani bir bakıma burada, eski edebiyatın his ve hayal anlayışına karşılık, belki de yaşadığı devrin bir gereği olarak, "akıl"a vermiş olduğu önemi vurgulamaya çalışır. Daha sonra, önce Beşir Fuad, özellikle II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda ise, biraz da mevcut hürriyet havasının etkisiyle, dinî-mânevî her türlü değeri reddedecek olan Baha Tevfik, Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet gibi Batı dünyasındaki "intellect"in benzerleri olmaya çalışan yeni devrin aydınlarını haber veren bu bakış tarzı tamamen yenidir. İşte bu bakış tarzı Şinasi'yi, aynı günlerde hemen hemen aynı ortamda yaşadığı Encümen-i Şuarâ topluluğundan büyük ölçüde farklı kılmaktadır.

Şinasi, Müntehabât-ı Eş'âr'da yer alan dört kasidesini, gelenekte olduğu gibi devrin Padişahı Sultan Abdülmecid veya Sultan Abdülaziz yerine, Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesine ön ayak olmakla memlekette yeni bir devri başlatan Mustafa Reşid Paşa için yazmakla da, asırlardır sürüp gelen bir geleneğe son vermiştir. Bilindiği gibi, divan şairleri kasidelerini önce devrin padişahına

sunmakta, daha sonra sadrazam ve diğer devlet büyükleri olmak üzere belli bir sıra takip etmekteydiler.

Şinasi'nin söz konusu kasidelerinden l857 ve özellikle l858 tarihli kasidesinde dile getirdiği konular arasında, doğrudan doğruya, bir kısmı daha önce Tanzimat Fermanı'nda da ifade edilen kanun hakimiyeti, herhangi bir ayırım yapılmaksızın toplumu meydana getiren fertlerin can, mal ve namus gibi temel haklarının devlet tarafından korunması; Osmanlıların, içinde yaşadığı medeniyet dairesinden çok farklı ve mutlaka örnek alınması gereken yepyeni bir medeniyet fikri; taassup ve cehalete karşı ilim ve irfan silâhı ile mücadele ve insanları yaşanan olaylar karşısında pasif davranmaya sevk eden yanlış kader anlayışının eleştirisi yer almaktadır.

Bir ıtıknâmedir insana senin kanunun

Bildirir haddini sultana senin kanunun

ya da;

Şem'idir kalbimizin cân ile mal ü nâmus

Hıfz için bâd-ı sitemden olur adlin fânus beyitlerinde Şinasi, devrin Padişahı Sultan Abdülmecid'in dahi harfiyyen uygulayacağına dair umum halkın huzurunda yemin ettiği Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa'ya seslenerek, onun getirmiş olduğu adalet kavramı ve kanun üstünlüğü konusunu dile getirmektedir.

Yine aynı manzumede;

Aceb midir medeniyyet resûlü dense sana

Vücûd-ı mu'cizin eyler taassubu tahzîr ile;

Sensin ol fahr-i cihân-ı medeniyyet ki hemân

Ahdini vakt-i saâdet bilir ebnâ-yı zamân

beyitlerinde, Mustafa Reşid Paşa'yı, XIX. yüzyılın bir nevi dini olarak gördüğü Batı medeniyetinin peygamberine benzetir. Onun bir nevi mucizeyi andıran vücudunu ise, Osmanlı toplumunun çağın gerisinde kalmasına sebep olan her türlü taassubu yok edeceğini düşünür.

Yukarıdaki beyitlerde geçen "resûl, mucize, fahr-i cihân, vakt-i saâdet" gibi tabirler, bilindiği gibi doğrudan doğruya İslâmî terimler olup, burada ise bunların bütünüyle farklı bir bağlamda kullanılmaları son derece dikkati çekicidir.

Kader dedikleri halkın murâd-ı Hak'tır kim

Ezelde etti bizi her umûrda tahyîr derken de, insanın irade sahibi bir varlık olduğunu ve hayatta herkesin hür iradesiyle kendi kaderini bizzat kendisinin tayin edebileceğini ileri sürer.9

Sınırlı olmakla beraber bu örneklerde de görüldüğü gibi, Şinasi ile birlikte geleneksel Türk şiiri anlam itibariyle büyük bir değişim içine girmiş; divan şiirinin klasik kalıplar içerisinde asırlardır tekrarlanan mazmunları ve ifade şekli artık yerini hak, hukuk, adalet, medeniyet ve akıl gibi daha ziyade Fransız İhtilâli'nden sonra dile getirilmeye çalışılan yeni bazı temalara terk etmeye yüz tutmuştur. Yani daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, esas amacı okuyucuda estetik bir heyecan uyandırmak olan edebiyat, artık bu amacından uzaklaşmaya ve giderek gündelik siyasî ve sosyal meselelerin bir tür propaganda aracı haline gelmeye başlar. Bundan sonra ortaya konulan edebî karakterli eserlerde artık halis anlamda edebiyat nerede başlayıp nerede biter, ideoloji nerede başlayıp nerede sona erer, bunları ayırd etmek iyice zorlaşır.

Heyecan yüklü üslûbuyla çağdaşlarından derhal ayrılan, yenileşme dönemi Türk şiirinde bir hürriyet, vatan ve millet romantizmi başlatan ve daha önce Şinasi'nin açmış olduğu yolda sadık bir takipçisi olarak onun izinden giden asıl şahsiyet ise Namık Kemal'dir.

Namık Kemal'in, henüz Şinasi'yi tanımadan önce, Encümen-i Şuarâ toplantılarına devam ettiği sırada yazdığı ve küçük bir divanı dolduracak hacimdeki şiirleri tamamiyle divan edebiyatı nazım anlayışı çervesi içindedir. 1862 yılı Ramazanı'nda bir gün Bayazıt Camii avlusundaki Sahaflar Çarşısı'nda dolaşırken, Yunus ilâhisi zannederek satın alıp okuduğu Şinasi'nin "Münâcât"ı ile âdeta vurulmuşa dönen Namık Kemal, bu tarihten sonra, başta "Hürriyet Kasidesi" adıyla ünlü manzume olmak üzere, "Vâveylâ", "Vatan Şarkısı" ve "Vatan Mersiyesi" gibi, sayıca pek fazla olmasa da, tamamen yeni tarzda şiirler yazmaya yönelir.10 Hürriyet, vatan, millet, kanun, hak, hukuk, insanlık, yiğitlik, kahramanlık, ahlâk, yardımseverlik ve Osmanlılığın yüceltilmesi gibi, o devre kadar görülmeyen yeni temaların işlendiği bu şiirlerle de edebiyatımızda "milliyetçi edebiyat" denilebilecek yepyeni bir çığır açılır.

"Hürriyet Kasidesi" adıyla tanınan "Besâlet-i Osmâniyye ve Hamiyyet-i İnsaniyye" adlı manzumesinde;

Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi

Cihan titrer sebât-ı pây-ı erbâb-ı metânetten

beytiyle irade sahibi bir insanın dünyayı bile dize getirebileceğini ifade eden Namık Kemal, aynı manzumede;

Ne mümkün zulm ile, bîdâd ile imhâ-yı hürriyet

Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyyetten

sözleriyle de, düşünce hürriyeti kavramını yakın tarihimizde belki de ilk defa bu kadar açık bir şekilde ortaya koyar. Ona göre hürriyet duygusu, şuur sahibi insanlarda doğuştan gelen köklü bir

olgudur. Genel anlamda hürriyeti, insanın düşünme gücünün tabiî bir sonucu olarak kabul eden Namık Kemal, vatan ve millet kavramlarıyla birlikte hürriyet kavramına da, XIX. yüzyılda Batı'da geçerli olan yepyeni bir anlam kazandırmıştır.11

Devrin siyasî ve sosyal plandaki fikirlerini tebliğde daima ön planda gelen Namık Kemal, sadece şiirleriyle değil, başta tiyatro türünde ortaya koyduğu altı eser olmak üzere, diğer edebî türlerde verdiği eserlerle de yeni Türk edebiyatı tarihinde edebiyatın sosyalleşmesi, daha doğrusu politize olması yolunda akla ilk gelen isimlerden biridir.

Aslında yer yer gerçekçi tavrı ve zaman zaman da olsa belli bir lirizmi yakalamakla beraber Türk şiirinin yenileşme döneminde Recâizâde Ekrem ve onun çevresindekilerle giriştiği münakaşalarla eski şekil ve mazmunlar arasında biraz geri planda kalan Muallim Naci dışında, bu dönemde Türk şiirinde asıl büyük yeniliği gerçekleştiren şair, Abdülhak Hâmid'dir.12

Şâir odur ki gûşuna sesler gelir hâtiften diyerek, büyük ölçüde "sosyal fayda" anlayışına dayanan Şinasi-Namık Kemal mektebinden ayrılan; şiirde doğrudan doğruya sosyal meseleler peşinde gitmek yerine ilhâma tâbi bir şair olduğunu vurgulayan Abdülhak Hâmid, aynı zamanda bu devirde poetikasını yazma ihtiyacını duyan yegâne şairdir.

Benimsediği romantik şiir anlayışı doğrultusunda mensur Makber mukaddimesinde şiiri:

"En güzel, en büyük, en doğru şiir, bir hakikat-ı müdhişenin tazyiki altında hiçbir şey söyleyemememektir. (….)

İnsan bazı kere, hatırına gelen bir hayâli tanıyamaz, o kadar güzeldir. Zihninden uçan bir fikre yetişemez, o kadar yüksektir. Kalbinde doğan bir hissi bulamaz, o kadar derindir. Bu acz ile bir feryad koparır, yahut pek karanlık bir şey söyler, yahut hiçbir şey söyleyemez de, kalemini ayağının altına alıp ezer. Bunlar şiirdir!" diye tarif etmek suretiyle, yepyeni bir şiir anlayışı ortaya koyar.13

Yine Abdülhak Hâmid, kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında, Türk şiirinde yapmış olduğu büyük inkılâbı anlattığı "Nâ-kâfi" redifli manzumesinde ise özetle şunları söyler:

Evet, tarz-ı kadîm-i şi'ri bozduk, herc ü merc ettik,

Nedir şi'r-i hakiki safha-i irfâna derc ettik,

Bu yolda nakd-i vakti cem'-i kuvvet birle harc ettik,

Bize gelmişti zîrâ meslek-i ecdâd nâ-kâfi.14

Tanzimat'tan sonraki Türk şiirinde Şinasi ile başlayan yenileşme çabalarını bütün yönleriyle gerçekleştiren esas itibariyle Abdülhak Hâmid'dir. Hiçbir kurala tâbi olma ihtiyacı duymayan, Batı'da görüp beğendiği ve Türk edebiyatında olmayan hemen her şeyi tereddütsüzce denemeye kalkışan

Hâmid, aruz, hece, hattâ aruzda hiç kullanılmayan kalıplar ve kafiyesi şiirlerle, hayatı boyunca daima yenilik peşinde koşmuş bir şairdir.

Türk edebiyatına gerçek anlamda romantizmi getirmek suretiyle yeni Türk şiirine geniş bir ufuk açan Abdülhak Hâmid, aynı zamanda, Osmanlı ülkesinde Tanzimat'tan sonra Şinasi ile farklı bir yönde şekillenen Türk şiirinin yenileşmesinde de büyük bir rolü olan ve gerçek anlamda şiir dehâsına sahip yegâne şairdir.

1862 yılında, ülkemizdeki ilk ilmî kurumlardan biri olan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniye adına, devrin tanınmış devlet ve ilim adamlarından Münif Paşa yönetiminde, kültür tarihimizde oldukça önemli bir yere sahip bulunan Mecmua-i Fünûn adıyla bir bilim ve kültür dergisi yayımlanmaya başlanır. Dergi, arada bir kesinti dönemi dışında, l867 yılına kadar toplam olarak 47 sayı çıkar. Dinî ve politik konular dışında fizik, kimya, biyoloji, tarih, edebiyat, dil, pedagoji, mantık, ekonomi, maliye ve felsefe gibi XIX. yüzyılın gözdesi olan hemen her alanda Batı düşünce ve kültürünü Türk okuyucusuna aktarmak suretiyle, XVIII. yüzyılda Fransa'da Grande Encyclopedia'nin oynamış olduğu rolün bir benzerini Türk toplumunda bu dergi oynar.15

Genel çizgileriyle vermeye çalıştığımız bu görüntüden anlaşılacağı gibi, doğrudan doğruya Batı kültür ve edebiyatının etkisi altında l859-l862 yılları arasında Türk kültür ve edebiyat hayatında da bir yenileşme ve değişme başlamış bulunmaktadır.

Öte yandan Télémaque ve Sefiller çevirilerini Hikâye-i Robenson, Monte Cristo ve Paul ve Virginie gibi diğer aşk ve macera romanlarının çevirileri izler.16 1870'li yıllara kadar ortalıkta sadece çeviri romanlar dolaşmaktadır. Türkçe ilk telif roman ise ancak l872'de yayımlanır. Bu eser, devrinde daha çok gazeteci ve büyük bir lügatçı olarak şöhret kazanmış olan Şemseddin Sami'nin kaleme aldığı Taaşşuk-ı Talât ve Fıtnat adlı romandır. Roman türünde ilk telif eser oluşunun bütün acemiliklerini taşımasına rağmen bu eserin de, roman tarihimiz bakımından ayrı bir yeri ve önemi vardır.17

Şemseddin Sami'nin bu romanını birkaç yıl arayla bu defa Ahmet Midhat Efendi'nin Hasan Mellâh (l874), Hüseyin Fellâh (l875) ve Felâtun Bey ile Râkım Efendi (l875) romanları ile Namık Kemal'in İntibah (l876) romanı takip eder.

Şinasi, l860'ta yayın hayatına giren Tercümân-ı Ahvâl'in mukaddimesinde gazeteyi, doğrudan doğruya bir medeniyet göstergesi; medenî bir toplumda yaşayan insanların vatanın selâmeti konusunda düşündüklerini yazı ile dile getirebilmelerinin de kazanılmış bir hak olduğunu ifade etmiştir. İşte gerek bu anlayış gerekse devletin maddî-mânevî teşvik ve desteğiyle yayın hayatına giren Tercümân-ı Ahvâl'in yayımlanmaya başlamasından sonraki l0-l5 yıl içinde Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis, Mir'at, Cerîde-i Askeriyye, Basîret, Asır, Vakit, Muhbir, İbret, Hadîka, Terakkî ve Diyojen gibi sayıları 25-30'u bulan yeni gazetelerin yayımlanmaya başladığı görülmektedir.18

1860 ile l876 yılları arasında yayın hayatına giren gazetelere topluca baktığımız zaman, esas itibariyle toplumda yenileşme ve bir kamuoyu oluşturma gibi temel bir misyonu üstlenmiş bulunan gazetenin şu üç önemli fonksiyonuyla karşılaşırız:

1. Devrin siyasî fikirlerinin gelişmesine olan katkısı;

2. Sosyal ve kültürel alana olan katkısı;

3. Yazı dilinin giderek sadeleşmesine ve edebiyatın gelişmesine yapmış olduğu katkı.

Tanzimat Dönemi'nin en çok telâffuz edilen en önemli sosyal ve siyasal kavramları arasında yer alan hak, hukuk, kanun, adalet, müsâvât (eşitlik), vatan, hürriyet ve millet gibi sözler ilk defa gazetelerde yayımlanan yazılarda kullanılmış ve gazetelerin en azından bir kısmı, daha sonraki yıllarda giderek rejim meselelerinin tartışılmasına da önemli bir zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde, gerek l877'de ilk defa Meşrutiyet'in ilân edilmesinde ve parlamentonun açılmasında, gerekse l908'de Meşrutiyet'in ikinci defa ilânında en önemli pay gazetelerindir, dersek hiç de mübalâğa etmiş olmayız. Gazete, XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda yeni fikirlerin kamuoyuna duyurulmasında kısa zamanda öyle etkili bir araç haline gelir ki, başlangıçta yeni çıkmaya başlayan gazeteleri çeşitli şekillerde teşvik eden ve destekleyen devlet, özellikle siyasî nitelikteki eleştirilerin giderek yoğunlaşması üzerine, yani bir bakıma silâhın geri tepmesi karşısında, sansür uygulamaya ve çeşitli bahanelerle gazeteleri kapatmaya, gazete sahipleriyle yazarlarını da sürgün vb. şekillerde cezalandırmaya başlar.19

Bu devrin bir kısım yazarları hâtıralarında, çocukluklarında, evlerinde bir "okuma saati"nin bulunduğunu ve büyük bir çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen, ama yeni şeyler öğrenmeye meraklı ev halkının okula giden çocukların ellerine verdikleri gazeteleri başından sonuna kadar okuttuklarını ve kendilerinin de okunan şeyleri büyük bir dikkatle takip ettiklerini anlatmaktadır.20 Ahmet Hamdi Tanpınar, edebiyat tarihinin Ahmet Midhat Efendi'ye ayırdığı sayfalarında, onun o devirde evlerde bir "okuma saati" meydana getirmek suretiyle, pek fazla okuma alışkanlığı olmayan Türk halkına gerek gazete gerekse tefrika romanlar vasıtasıyla okuma zevk ve alışkanlığı kazandırmaya çalıştığını belirtir.21 Hattâ Ahmet Midhat Efendi'nin, Tercümân-ı Hakîkat'te "Musâhebât-ı Leyliyye" başlığı altında yayımlamış olduğu seri yazıların ilk cüz'ünü de Okuma Zevki (İstanbul l30l) meydana getirmektedir. Servet-i Fünun Devri yazarlarından Hüseyin Câhid (Yalçın) de hâtıralarında, aynı şekilde, evlerinde geceleri özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarının büyük bir merak ve dikkatle okunduğunu; kendisinde küçük yaşta okuma merakının da onun eserleri sayesinde uyandığını anlatır.22

Tanzimat hareketinin daha çok kültürel ve edebî anlamda görülmeye başladığı l860'lı yıllardan sonra yavaş yavaş da olsa, yine gazeteler vasıtasıyla, dilde nispeten bir sadeleşme temayülünün de başladığı dikkati çeker. Tanzimat Dönemi'nin genel karakterini meydana getiren "sosyal fayda" ve "memlekete hizmet" uğruna devrin aydınlarının da halk ile uzlaşmaya yöneldiği, böylece "dilde millîleşme" denebilecek bir hareketin başladığı bu yıllarda yine gazeteler sayesinde yeni bir yazı dili

oluşmaya başlar. Yani gazete, diğer alanlarda olduğu gibi, bir bakıma dilde sadeleşme hareketine de önemli bir zemin hazırlamış olur. Daha l860 yılında Şinasi'nin, Tercümân-ı Ahvâl gazetesi mukaddimesinin son paragrafında, çıkarılmakta olan gazetenin "umum halkın kolayca anlayabileceği" bir dil ile yayımlanacağından bahsetmesi, gazetenin bu konudaki sorumluluğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Ahmet Midhat Efendi'nin bir devrin "hâce-i evvel"i kabul edilmesi, özellikle romanlarının geniş bir okuyucu kitlesi tarafından ilgiyle okunması, onun, eserlerini büyük ölçüde halkın dili ve mantığıyla kaleme almasından ileri gelmektedir.

Meseleye doğrudan doğruya edebiyat tarihi açısından bakarsak, edebiyatta da yeni ve Batılı edebî türlerden olan metne dayalı tiyatro, hikâye, roman, edebî tenkit, fıkra, makale, hâtıra ve mülâkat gibi nev'ilere ait ilk örneklerin yine gazete sayfalarında yayımlanmak suretiyle okuyucunun karşısına çıktığı görülür. 1860'ta Şinasi'nin Şair Evlenmesi adlı piyesinden başlayarak Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarına kadar, devrin birçok yazarının eserleri kitap halinde basılmadan önce gazete sayfalarında tefrika suretiyle yayımlanmaktadır. Bütün bunlar Tanzimat'tan sonra kültür ve edebiyat hayatımızda kendisini gösteren değişme ve yenileşmelerdir.

Bundan başka, Batı'dan gelen yeni bir tür olan edebî tenkidin ilk örnekleriyle de aynı şekilde yine gazete sayfalarında karşılaşırız. Daha l864 yılında Tasvîr-i Efkâr'da Şinasi ile Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis'te Said Efendi arasında cereyan eden meşhur "Mebhûsetün Anhâ" münakaşasından başlayarak "Hayâliyyun-Hakîkiyyun", "Klâsikler", "Zemzeme-Demdeme", "Abes-Muktebes" ve "Dekadanlık" gibi ünlü edebî tartışmalar bu dönemde hep gazete sayfalarında gerçekleşmiştir.23

Görüldüğü gibi, yenileşme dönemi Türk edebiyatında esas itibariyle roman ve tiyatro türü Batı'dan gelmiş, Şemseddin Sami'nin Taaşşuk-ı Talât ve Fıtnat adlı ilk roman denemesinden sonra Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Recâizâde Ekrem, Samipaşazâde Sezai ve Mîzancı Murad'ın yazdığı eserlerle roman türü 25-30 yıl gibi pek de uzun olmayan bir süre içinde belli bir seviyeye ulaşmıştır. Yeni türlerden biri olan tiyatro da, Şinasi'nin Şair Evlenmesi'nden sonra, Vatan yahut Silistre'den başlayarak Namık Kemal'in beş-altı piyesi, Recâizâde Ekrem'in, Direktör Âlî Bey'in, Ahmet Midhat Efendi'nin ve özellikle Abdülhak Hâmid'in eserleriyle sağlam bir zemine oturmuştur.

Yukarıda da görüldüğü gibi, yenileşme dönemi Türk edebiyatında Şinasi'nin yazdığı şiirlerle birlikte şiirin muhtevası da esaslı bir değişim göstermiş; artık divan şiirinin soyut sayılabilecek güzellik anlayışı yerine, bu devirde hak, hukuk, adalet, kanun, medeniyet, hürriyet, vatan, millet ve taassuba karşı ilim ve aklın üstünlüğü gibi daha çok Fransız İhtilâli'nden sonra telâffuz edilmeye başlanan yeni kavramlar şiirin konularını belirlemeye başlamıştır. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, esas gayesi okuyucuda estetik bir duygu uyandırmak olan edebiyat, giderek esas gayesinden uzaklaşmaya ve genel anlamda siyasî ve sosyal meselelerin bir propaganda aracı haline gelmeye yüz tutmuştur.

1 Bunların başında, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Hiçbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük sefâretnâme kadar mühim bir yer tutmaz" (XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 3. b., İstanbul l967, s. l0)

sözleriyle, eserinin önemi üzerinde durduğu 28 Çelebi Mehmed Efendi gelmektedir. Avrupa'ya gönderilen ilk elçilerden biri olan Mehmed Efendi, Fransa'da gezip gördüğü yerler ve karşılaştığı olaylar hakkında esasen saraya sunulmak üzere hazırladığı bir lâyiha olan sefâretnâmesinde, çok ilginç gözlemlerini kaydetmiştir. Hattâ gördüğü saraylar, fabrikalar, hastaneler, tiyatro binaları, okullar, müzeler, hayvanat bahçeleri, kanallar ve bahçelerden o kadar etkilenen Mehmed Efendi, kendi kendine yaptığı mukayeselerde yeni gördüğü bu dünyanın şa'şaası karşısında hayretini gizleyemez ve muhtemelen biraz da muhatabını teselli etmek için olsa gerek, "Dünya müminlerin cehennemi, kâfirlerin ise cennetidir!" hadisini zikretmekten kendisini alamaz. Mehmed Efendi'nin lâyihası Fransa Sefâretnâmesi adıyla Türkiye'de ve Fransa'da birkaç defa yayımlanmış, hattâ son olarak Le Paradis des infidèles (par. Gilles Veinstein, Paris I98I), yani "Kâfirlerin Cenneti" adıyla yeni bir çevirisi yapılmıştır (Sefâretnâme ve elçi hakkında daha geniş bilgi için bk. Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri, 2. b., Ankara I987, s. 53-58).

2 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ercümend Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri (I793-I82I), 2. b., Ankara I988.

3 Fermanın orijinal metni için bk. Takvîm-i Vekayî, nr. I87, I5 Ramazan I255 (22 Kasım I839); Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2. b., Ankara I985, s. 176-I80; Mehmet Kaplan, İnci Enginün,

Birol Emil, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, C. I, İstanbul I974, s. 1-3. Fermanın tahlili için bk. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara I973, s. I87-192.

4 Gazetenin çıkışı, ismi, muhtevası ve değişik dillerde yayımlanışı hakkında daha geniş bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, Takvîm-i Vekayî, Ankara I983; ayrıca bk. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara I973, s. 177-I78.

5 Ziyad Ebüzziya, "Cerîde-i Havâdis", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. VII, İstanbul I993, s. 406-407.

6 Orhan Okay, Sanat ve Edebiyat Yazıları, İstanbul I990, s. 47-48.

7 Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", Türkiye'de Din ve Siyaset-Makaleler 3, İstanbul I99I, s. 270-27I.

8 Eserin I870 ve I872'de yapılan 2. ve 3. baskıları Müntehabât-ı Eş'âr adıyla, I885 ve I894 tarihlerinde Ebüzziya Tevfik tarafından yapılan 4. ve 5. baskıları ise Divân-ı Şinasi adıyla yayımlanmıştır.

9 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Kaplan, "Şinasi'nin Türk Şiirinde Yaptığı Yenilik", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, C. I, İstanbul I976, s. 253-274; "Yeni Aydın Tipi: Büyük Reşid Paşa ve Şinasi", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri, İstanbul I985, s. I67-I76.

10 A. Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 3. b., İstanbul I967, s. 343-347.

11 “Hürriyet Kasidesi”nin değerlendirmesi için bk. Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri, C. I, 4. b., İstanbul l969, s. 23-3l; Mehmet Kaplan,

“Hürriyet Kahramanı: Namık Kemal”, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri, İstanbul l985, s. 167-l76.

12 Daha yaşadığı devirde en yakın takipçisi Rıza Tevfik’ten başlayarak birçok edebiyat tarihçisi Abdülhak Hâmid’in Türk şiirinde asıl yenilikleri gerçekleştiren “hakiki bir müceddid” olduğunu dile getirmiştir (bk. Abdullah Uçman, “Abdülhak Hâmid-Rıza Tevfik”, Vefatının 60. Yılında Abdülhak Hâmid Tarhan Sempozyumu Bildirileri, İstanbul l998, s. 35).

13 Abdülhak Hâmid Tarhan’ın Bütün Şiirleri-2: Makber, Ölü, Hacle, Bâlâdan Bir Ses (haz. İnci Enginün), İstanbul l982, s. 38.

14 Abdülhak Hâmid Tarhan’ın Bütün Şiirleri-3: Hep yahut Hiç (haz. İnci Enginün), İstanbul l982, s. 130.

15 XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. l54; Dündar Akünal, “İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünûn”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. I, İstanbul l985, s. ll7-ll8; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, İstanbul l987, s. 200-220; aynı yazar, “Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye”, DİA, C. VII, İstanbul l993, s. 333-334.

16 Mustafa Nihad (Özön), Türkçede Roman, İstanbul l936, s. l44-l85.

17 Robert P. Finn, Türk Romanı-İlk Dönem: l872-l900 (çev. Tomris Uyar), Ankara l984, s. l7-23; Mehmet Kaplan, “Taaşşuk-ı Talât ve Fıtnat”, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, C. I, İstanbul l987, s. 73-92.

18 Adı geçen bu gazetelerden Basîret’i çıkaran Basîretçi Ali Efendi, l869 yılında Basîret adıyla bir gazete çıkarmak için yayın izni almak üzere Hâriciye Nezareti’ne müracaat edince, kendisine hem yayın izni hem de gazeteyi desteklemek amacıyla devlet tarafından 300 lira gibi o gün için hiç de küçümsenmeyecek miktarda bir para verilir (bk. Basîretçi Ali Efendi, İstanbul’da Yarım Asırlık Vekayî-i Mühimme, haz. Nuri Sağlam, İstanbul l997, s. l6, 70).

19 Bu sırada bunun en tipik örneği 23 Şubat l867 tarihinde yayımlanan ve siyasî mahiyetteki her türlü neşriyatı yasaklayan Kararnâme-i Âlî adlı ilk sansür nizamnâmesidir. Sadrazam Âlî Paşa’nın imzasıyla yayımlanan bu sadâret emrinin hemen arkasından Muhbir gazetesi süresiz olarak kapatılır, Muhbir’in başyazarı Ali Suavi ile Tercümân-ı Ahvâl’in sahibi Âgâh Efendi Kastamonu’ya sürülürken Tasvîr-i Efkâr’ın imtiyaz sahibi Namık Kemal Erzurum vali muavinliğine, Muhbir yazarlarından Ziya Paşa da Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilmek suretiyle İstanbul’dan uzaklaştırılmaya çalışılır. Tanzimat Devri’nde gazetenin siyasî ve toplumsal bir silâh olarak kullanılması konusunda bk. Hüseyin Çelik, “Gazete İcad Oldu Mertlik Bozuldu”, Türkiye Günlüğü, sayı 24, Güz l993, s. 38-44. Gazeteler

üzerindeki sansür, baskı ve takibat daha sonraki devirlerde de devam eder. Meselâ Halide Edib'in Sinekli Bakkal romanında, Zaptiye Nâzırı Selim Paşa'nın oğlu Hilmi'ye Avrupa'daki Jön Türkler tarafından gönderilen "zararlı neşriyat"ı alabilmek için Rabia'nın babası Tevfik, kadın kılığına sokulur. Fakat o da paketi alıp Fransız postahanesinden çıkarken kapıda erkek olduğu anlaşılınca derhal tevkif edilir ve Zaptiye Nezareti'nde işkenceyle konuşturulmaya çalışılır (bk. İnci Enginün, Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi, İstanbul l978, s. 276-277).

20 Halid Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, 2. b., İstanbul l969, s. 77-79.

21 A.g.e., s. 116-117; 224-226.

22 Edebî Hâtıralar, İstanbul l935, s. 5-l2.

23 Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Tenkit Anlayışı", l50. Yılında Tanzimat, Ankara l992, s. 533-546.

Yenileşme Zihniyeti Bakımından Tanzimat Romanının Anlamı / Yrd. Doç. Dr. Yunus Balcı [s.189-194]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Zihniyet, günlük dilde bir düşünce hâlini, tutum, örf ve adetlerle otomatik olarak birleştirilmiş bir olayları görme biçimini ifade eder. Bir taraftan davranışları, bir taraftan dünya görüşlerini ve diğer bir taraftan ise davranışların dayandığı temel ilkeleri, kavrama biçimlerini birbirine bağlar. Aynı zamanda zihniyet, bir inanışlar sistemiyle bağlantılı psikolojik temayüllerin bütünüdür. Temayülleri fiiliyata dönüştürüp belirleyen ilkeler grubu veya mantık temelleridir.1

Bir çağın zihniyetini, ne kadar şahsî olurlarsa olsunlar edebî ürünlerden de anlamak mümkündür. Diğer bir anlamda kendisini açıklayan bir belge durumundaki bu dil ve anlam formlarında belli başlı davranış şekillerini, insan, toplum ve daha da çoğaltılabilecek unsurlar etrafındaki karakteristik özellikleri, değer ve inançlar toplamını bulabiliriz.

Bir bakıma sosyo-kültürel kişiliğimizin söz ve yazı hâlinde kendini dışa vurması demek olan edebiyat, bazen kendisi toplumu belirlemekte, bazen de toplumla biçimlenmektedir; fakat hangi suretle olursa olsun sosyal edebiyat varlığımızı olduğu gibi aksettiren ifade ve sembollerin toplamıdır.2 Bir dönemin toplumu yeni baştan kurulurken, diğer sanat ürünlerinin yanı sıra edebiyat metinlerinin -ister sözlü, ister yazılı- insan ve sosyal yapıyı dönüştürücü ve yeniden üretici fonksiyonu inkâr edilemez bir gerçeklik hâlinde karşımıza çıkar. İslâmiyet'in kabulünden Batılılaşma dönemine kadar geçen zamanda, metin3 ve sosyal yapı arasındaki dönüştürücü ve birbirini üretici ilişki âşikardır. Bu süreç, Tanzimat'tan sonra bu kez farklı tarzda bir fert ve toplum üretimi niyetiyle yeniden başlatılmak istenir.

Bu açıdan bakıldığında insanın yarattığı şeyle, edebiyat çerçevesinden bakıldığında ise yazarın yazdığı metinle birebir bir ilişkisinden bahsedilebilir. Diğer bir anlamda metnin, kendisini yazanın yansıması olduğu söylenebilir. Metin ve yazar ilişkisi, belli bir toplumda yaşayan ferdin dünyası düşünüldüğünde metin ve toplum, metin ve millet, metin ve zaman, metin ve medeniyet ilişkisine dönüşür. Böylece edebî ürün toplum ve mekanla hem senkronik ve hem de diakronik bağlantıları bulunan, kendisinin dışına taşıp onganik bir hayatiyet kazanan bir alan kimliği edinir.

Batı'da modernizm, Ortaçağ toplumunun ve dünya görüşünün farklılaşmaya maruz kalmasının doğurduğu problemlere ve Ortaçağ'ın hâkim düşünme biçimlerine tepki şeklinde ortaya çıkar. Kendisinden önceki Tanrı'yı merkez alan ve gerçeği ilâhi kaynaklar yoluyla tanımlamaya çalışan düşünce biçimlerine karşılık, insan ve onun aklını, iradesini esas alan, insan çerçevesinde bir düşünce biçimini kabul etmektedir.

Modernizmin başlangıcının üç temele dayandığından bahsedilir. Rönesans, Reform ve yeni kıtaların keşfi. Bunların bir devamı olarak Sanayileşme ve Aydınlanma düşünülebilir…

Modernleşmenin bu süreci, kendi içinde etki tepki ilişkisiyle ilerleyen bir mantığı doğurur. Modernizm bir mümkün ideal toplum teklifinde bulunur ve buna göre mümkün en ideal toplum rasyonel toplumdur.

Bu ideal arayışı tabii olarak edebî metne de yansır. Özellikle kurguya dayanan metinler, bir ideal dünya sunma bakımından modernleşmenin aracı haline gelirler. Bu noktada roman türü, bilimlerin ve felsefenin gelişmesiyle mükemmel toplumu ve insanı aramaya, kavramaya girişirken, aynı idealleştirme edebî metnin formunda da kendini gösterir.

Batı'da ilk örneklerinden başlayıp Balzac, Stendhal, Dostoyevski'yle devam eden Joyce, Proust'a, Butor'a Sartre'a, Camus'ye kadar gelen süreçte metin ve muhtevadaki bu değişmeyi görmek mümkündür.

Türkiye'nin karşılaştığı Batı kültürü de modernizmin bir ürünüdür ve ideolojik, teorik, estetik ve toplumsal kökleri Rönesans'a, Reform'a ve Aydınlanma'ya dayanmaktadır. Dolayısıyla ideal bir toplum ve fert kurma anlayışı, Tanzimat'la hem fikrî, hem de edebî boyutta toplumumuza yansır.

Edebî metin boyutunda tercümelerle başlayan modernleşme, daha doğrusu Batılılaşma süreci Türk toplum hayatında da ideal yani rasyonel toplumu ve ferdi oluşturabilme niyetiyle telif eserlerle devam eder ve Batı'da olduğu gibi Türk edebiyatında da bu rolü kurgusal metinler, çoğunlukla da roman üstlenir.

Tabiî olarak doğuyu Batıdan farklı kılan değerler çerçevesinde doğulu insanın da kendisini ifâde ettiği metin türleri ortaya çıkmıştır. Bizim de içinde bulunduğumuz medeniyet dairesi düşünüldüğünde Şark-İslâm kültürüyle yoğrulan insan, romanın Batılı toplumlarda yaptığı vazifeye benzer bir görevi halk hikâyelerine, destanlara, mesnevîlere, kıssalara yüklemiştir. Bu türlerin romandan teknik, şekil ve nitelik bakımından farklı oluşu, bunları ortaya çıkaran insanın dünyaya, öte dünyaya, kendisine bakışının Batılı insanla aynı olmamasından kaynaklanmaktadır. Batı karşısındaki çözülme dönemi ise, skolastik düşünceye has katılaşmış sosyal formların, otoriteye bağlılığın ve geleneksel katı çerçevenin kırılması gerekliliğini ortaya çıkarmış ve bu durum fertçi, liberal bir görünüşle sosyal hayattan edebî metne de yansımıştır.

Böylece Tanzimat'la resmi bir kimlik de kazanan yenileşme süreci, iki farklı algı kalıbının aynı fert zihninde yer etmesine, dolayısıyla zihniyet çatışmasına ve metinler arası savaşa dönüşür.

Başka bir açıdan, ister dünyevî, ister dinî içerikli olsun; kahramanları ister insan, ister sembolik varlıklar olsun şevk ve hicran duyguları etrafında dönen, belirli bir vaka anlayışı içerisinde kalıp çerçevesini kıramayan metin tevekkül ve teslimiyet yüklü kahraman ile Batı'da, Ortaçağ sonrasında ortaya çıkan içe dönük araştırıcı göz ve psikolojik tecessüs sahibi,4 kadere karşı koyma fikriyle yüklü prototip kahramanı taşıyan Batılı form ve insan karşı karşıya gelir.

Bir iletişim vasıtası olarak gazete, tiyatro, hikâye, roman gibi yeni edebî türler, beraberlerinde kültür hayatımıza ait olmayan bir tecrübeyi de getirirler. Özellikle gazete, tiyatro ve romanın toplumu değiştirmeye yarayacak imkânlarının çok olması, bunların yaygınlaşmasına yol açar. Ancak Batı

kaynaklı bu yeni ürünlerin gözde duruma gelmesi, eski türlerin bunlar karşısında geriliklerini iddia etmek gibi bir antitezi de ortaya çıkarır. Nitekim çoğunluğu edebiyatçı olan Tanzimat'ın ilk aydınları yeninin kurulabilmesi amacıyla eskinin ömrünü tamamladığından sık sık söz açmışlardır. Ayrıca, kendimize ait yeni bir dünya görüşünün oluşturulması için eskinin, kendilerince faydalı buldukları taraflarını devam ettirmek gerektiğini de düşünmüşlerdir. Bu noktada Şinasi'nin "Garb'ın fikr-i bikri ile Şark'ın akl-ı piranesi"ni birleştirmek isteyen düşüncesinin, Tanzimat aydınlarının etrafında birleştikleri ortak görüş olduğu görülmektedir. Edebiyatla sınırlı kalan bu tavrı, romana geçildiğinde, bütün hayatı içine alacak bir şekilde bulmak mümkün olmaktadır.

Çünkü Tanzimat aydınları sadece Batı'nın edebiyat kültürünü almakla modernleşilemeyeceğini bilmektedirler. Bundan dolayı da halkın zihniyetini değiştirebilecek, bütün sahaları çerçeveleyebilen bir yeniliğin peşinde olmuşlar ve bu yüzden de romanı önemli bir tür olarak görmüşlerdir. Çünkü onlar için en temel problem, halkın eğitilmesidir ve halka ancak bu çeşit edebiyat türleriyle ulaşılabilir.

XIX. yüzyılın Batılılaşma politikaları, Batı edebiyatları içinde ortaya çıkan roman türünün Türk edebiyatında da yer bulmasına yol açar. Bunda, romanın sosyal bir fonksiyonunun olması, birinci derecede etkili sebeptir. Bu durum Tanzimat'ın Batılılaşma zihniyetiyle paralellik gösterir. Çünkü Tanzimat devrinin ister idareci, ister edebiyatçı olsun, düşünen insanları, uygarlaşmanın ancak halkı aydınlatmakla, Batılı bir toplum oluşturmakla mümkün olacağına inanırlar. Halka ulaşmayı sağlayacak her aracı bu maksatla kullanmak isterler. Etkileyiciliğinin fazla olması dolayısıyla edebiyat eserlerini, bunlar içinde de düşüncenin rahatlıkla ifadesine meydan veren nesre dayalı türleri tercih ederler. Böylece Tanzimat'tan sonra edebiyatımıza roman, tiyatro, makale gibi yeni türler ve gazete girer.5 Bunlar dolayısıyla edebiyatımızın çehresi değişir; bu yeni türlerin taşıdığı Batılı değerler, toplumda yer etmeye başlar. Tanzimat'ın özünü oluşturan yeni bir insan tipi ve yeni bir toplum anlayışının temelleri atılmış olur.

Bu yeni türler içinde roman, öncelikli bir yere sahiptir. Gazete ve tiyatronun belirli sınırlar içinde kalması, romanı ön plana çıkarır. Çünkü romanda kişiyi ve toplumu ilgilendiren her şey yazılabilmekte, toplum ve fert için yeni roller belirlenebilmektedir. Zaten ilk yerli romanlarımızın çoğunlukla sosyal içerikli oluşları bunu gösterir. Ancak, bu ilk romanlarda orta oyunu, meddah, halk hikâyesi gibi geleneğe bağlı türlerden gelen etkiyi de unutmamak lâzımdır.

Roman, Batı edebiyatlarında Ortaçağ'dan beri görülegelen ve bütün hayatı kucaklayabilen bir türdür. Batılı roman kuramcılarına göre bu tür, Batı'da yeni bir ideoloji olarak kabul edilen liberalizmin ve yeni bir epistemoloji olarak ortaya çıkan ampirik pozitivizmin temel ilkelerini taşımaktadır6 ve arkasında Ortaçağ'dan itibaren Batı'nın geçirmiş olduğu sosyal mücadeleler, bilim ve felsefe alanlarındaki gelişmeler yatmaktadır.7 Pek çok Batılı araştırıcıya göre roman bir orta sınıf metnidir. Bu hem romanın özünden, hem de Batı'da ait olduğu sınıftan kaynaklanmaktadır: Bir metin olarak roman davranış ve ahlâkî değerler bakımından hassas orta sınıf okur-yazara seslenir. Bu okuyucu, altındaki tabakanın kabalığının, üstündekinin ise tembelliğinin farkındadır ve kendisini onlardan farklı görür. Buna göre "roman, yansıttığı değerler bakımından Richardson'da olduğu gibi, ya orta sınıfın arzu ve korkularını yansıtmalı veya Jane Austen'in eserlerinde olduğu gibi orta sınıf yaşama tarzını teklif

etmeli veya Flaubert'in yaptığı gibi orta sınıfı eleştirmeli veya Emily Bronte ve Conrad'ın eserlerinde olduğu gibi orta sınıfı fon olarak kullanıp ona karşı geliştirilen yeni değer sistemlerini aramalıdır."8 Nitekim Tanzimat romanının orta sınıf insanları hedef aldığı ve böylece hem alttaki kalabalıklara eğitici, hem de üst elite yönlendirici bir fonksiyon icra ettiği; gerek edebiyatımıza çevrilen ilk romanların ve ilk telif romanlarımızın bu zemin üzerinde yükseldiği görülür.

Batılılaşmayla gelen yeni türler içerisinde özellikle roman, bir nevi modern bilincin taşıyıcılığını üstlenir. Batı kültürünün karakteristik özelliklerini ve bilhassa Ortaçağ sonrasında çöken organik toplum anlayışının karşısında yer almaya başlayan dinamik insan ve toplum anlayışını; sadece müesseselere dayalı bir süreci değil, aynı zamanda modernizmin temel dayanaklarından rasyonel bir "bireyselleşme"yi de beraberinde getirir.9 Batı'da ortaya çıkış şartlarına bağlı olarak dinî inançların zayıflayıp yerini dünyevi ahlâka bırakması, insan şahsiyetinde parçalanmaya yol açması da bunlara eklenebilir.

Nitekim Tanzimat romanıyla beraber geçmişe karşı bir hafıza kaybı, toplumsal psikolojinin bir yansıması olarak genel bir sendrom hâlinde bellek yitimi başlar ki bu, roman yazarının ürettiği bir hastalık şeklinde geçmiş yüzyılları kuran insan tipinin bu yeni türe dahil edilmemesiyle başlayıp toptan bir inkârla devam eder. Tanzimat romanıyla kökleri Batılı hayatta bulunan insan tipleri, kurulmak istenen yeni sosyal hayata birer örnek olmak üzere, yine bu yeni insanın ve toplumun bir metni olduğu düşünülen roman vasıtasıyla, bir vitrin mankeni hayatiyetiyle dünyamıza girer ve ancak Servet-i Fünûn romanında canlılık kazanır. Bu ilk romanlarımıza dikkat edildiğinde geleneğe bağlı hayatı üst seviyede bir prototip halinde temsil eden birinci derecede bir roman kahramanına rastlayamayız. Çünkü, geleneğe bağlı bir insan tipinin ön plana çıkarılıp yeni toplum için bir prototip seviyesinde sunulması, bu tipin beraberinde getireceği eski değer anlayışlarını da canlandırmak anlamı taşıyacağından, bundan büyük ölçüde kaçılmıştır.10

Bir devrin bütün psikolojik, ahlakî, felsefî, dinî, sosyal, estetik, siyasî ve hatta ekonomik özelliklerini vermek, tanıtmak; insanı, toplumu, tarihi yargılamak; öğüt vermek, yönlendirmek gibi daha da arttırılabilecek pek çok özellikleriyle roman, Tanzimat yazarlarının dikkatini çeker. Gerçi Halk Edebiyatı'nda ve Divan Edebiyatı'nda buna benzer nesir ve şiir türleri vardı, ama bunlar klâsikleşmiş yapıları içerisinde gerçek insanı ve toplumu ifâde etmekten uzak oldukları gibi, ilahî aşk veya romantik aşk, ahlakî öğüt vermek gibi klişeleşmiş konuların dışına da çıkamıyorlardı. Belirsiz zaman ve mekânlarıyla, psikolojik derinliği ve canlılığı olmayan kişileriyle, mazmun ve secilerle yüklü dilleriyle yüzyıllardır kendini tekrar eden bir manzara gösteriyorlardı.

Dolayısıyla roman türü böyle bir ortamda kendisini gayet kolay kabul ettirir. Nitekim Fenelon'un Telemak'ı ile başlayan çeviri çalışmalarını Victor Hugo'dan, Daniel Defoe'dan, Alexander Dumas Pere'den, Lesage'dan, Chateaubriand'dan, Bernardin de Saint Pierre'den yapılan diğer çeviriler takip eder. Bu romantik özellikleri ağır basan ilk tercüme romanların ardından, yine bunlara benzetilerek yazılmak istenen yerli romanlar gelir. Şemsettin Sami'nin Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat; Namık Kemal'in İntibah ve Cezmi; Ahmet Midhat Efendi'nin ise bu sahada oldukça büyük bir sayıya varan eserleriyle

başlayan yerli roman, Batı'daki örneklerine gerçek anlamda ulaşamasa bile, günümüze kadar büyük bir gelişme gösterir.11

Tanzimat romanı, Ahmet Midhat Efendi ve Namık Kemal'in etkisinde gelişir. Özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin popülist bir tavırla eski hikâye üslubunu ve Batılı hikâye tarzını birleştirmeye çalıştığı romanları, halk arasında bir okuma kültürünün oluşturulması bakımından da etkili olur. Ahmet Midhat Efendi, romanı bir halk okulu, herkes için bir ansiklopedi, bir rahle-i tedris kabul eder.12 Bu bakış, Tanzimat'ın diğer roman yazarlarında da ana özelliktir. Tanzimat romancıları, Batılılaşma yolunda önemli saydıkları problemleri ve konuları halka aktarmak isterler. Bu konuların daha çok eğitim, toplumdaki yanlış adetler ve Batılılaşma etrafında kümelenmesi, Tanzimat'ın bu edebiyatçı aydınlarının içeriği ve bunun halk üzerinde yapacağı etkiyi dikkate aldıklarını göstermektedir.13 Ahmet Midhat Efendi'nin meddah üslubu ile anlattığı romanlarında bir üçüncü şahıs gibi sık sık araya girip botanikten halk adetlerine kadar ansiklopedik bilgiler vermesi; Namık Kemal'in İntibah'ın sonunda çıkarılması gereken dersi açıkça belirtmesi, bu tavrın delilleridir.

Sokağa tutulan bir ayna olarak kabul edilen romanın, ister doğrudan konu olarak seçsin, ister kişisel bir problem etrafında dönsün, toplumumuzun Batılılaşma sürecini yansıtması tabiîdir. Nitekim Türk toplumunda meydana gelen değişmelerin toplum ve fert üzerindeki etkilerini, bu değişmelerin kabul ediliş şekillerini, ilk örneklerden itibaren romanlarımızda görebilmekteyiz.

Bu ilk romanlarda, kurulması düşünülen yeni toplumda yer almaması gereken değerler ve insan tipleri yerilirken, onlara alternatif olanlar yüceltilir. Görücü usulü evlilikler, birden çok eşli evlilikler, yasak aşklar, esaret, yanlış eğitim yeni toplum hayatında yer almaması gereken konulardır. Bu ilk dönemde yazarlar kendilerini halkı aydınlatmak ve bilgilendirmekle görevli saydıklarından çoğu zaman bu ilk örnekler, didaktik bir özellik gösterirler.

Tanzimat romanında çoğunlukla yazarlarının medeniyet anlayışına bağlı olarak idealize edilen, Şinasi'nin ifadesiyle "Garbın fikr-i bikri ile Şarkın akl-ı piranesini" birleştirmeye, bir sentez oluşturmaya çalışan, toplumumuz için örnek gösterilen yeni dünya görüşünün de temsilcisi durumundaki sentez tipler ön plana çıkarılır.

Bu tipin en başında Ahmet Midhat Efendi'nin Rakım Efendi'si (Felatun Beyle Rakım Efendi) gelir. Nasuh Efendi (Paris'te Bir Türk), Resmi Efendi (Karnaval), Necati Efendi (Vah), Subhi Bey ve Hicabi Bey (Acaib-i Alem), Siranuş (Müşahedat), Şinasi (Bahtiyarlık), Vahdeti (Para), Mustafa Kamereddin (Demir Bey), Ahmet Metin (Ahmet Metin ve Şirzad), Rasih Efendi (Taaffüf), Abdullah Nahifi (Mesail-i Muğlaka), Nurullah Bey (Jön Türk) aynı tipin Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında ortaya çıkan değişik şekilleridir. Mizancı Murat'ın Mansur'u, Doktor Mehmet Efendi'si ve Zehra'sı (Turfanda mı Turfa mı?); Hüseyin Rahmi'nin İffet ve Latif'i (İffet) ile Razi Efendi'si (Şık) farklı yazarlarda devam eden aynı sentezci tiplerdir.

Tanzimat yazarları, Batı medeniyetini tanımanın bir Batı dilini öğrenmekle kolaylaşacağını düşündüklerinden bu sentez kahramanların hemen hepsi özellikle Fransızcayı ve Fransız edebiyatını

çok iyi bilirler.14 Tanzimat yazarlarının Batılılaşma açısından önemli gördükleri diğer bir konu eğitim olduğundan, bu devir romanlarındaki kahramanların büyük bir bölümü özel yabancı hocalardan ders almışlar veya Avrupa'da eğitim görmüşler ya da ülkemizde yeni açılmış olan Avrupai eğitim veren okullardan mezun olmuşlardır.

Mesela Felatun Beyle Rakım Efendi'de olduğu gibi bu tip, İslami bilimlerin yanı sıra doğu kültürünün klasiklerini; öte taraftan Fransızcayı, kimya, anatomi, coğrafya, tarih, Batı edebiyatı15 gibi Avrupa kaynaklı bilgi alanlarını da kavrayan, kendi devri için ideal bir insandır:

"Sabahleyin Süleymaniye'ye medreseye gidip saat dörtte oradan çıktıktan sonra kaleme, bade kalemde aldığı Fransızca dersini takviye ile beraber bu esnada bir kat daha ileriye gitmek için Galata'da bir hekime giderek akşam saat birde hanesine gelen ve badet-taam Kazancılar mahallesinden Beyoğlu'na çıkıp yine hariciye kaleminden refiki bulunan bir Ermeni'ye Türkçe okutmak ve bu hizmete mukabil birçok Fransızca kitaplarını karıştırmak…"16 şeklinde özetlenen bu günlük faaliyeti Ahmet Midhat Efendi, daha ayrıntılı bir şekilde açarak Rakım Efendi'nin Doğulu bilimlerin yanı sıra Batılı bilgiye olan ilgisini şöyle anlatır:

"…Fransızcaya gelince. Bir kere lisanda rüsuh peyda eyledi. Bade, Galata'daki dostundan hikmet-i tabiye, kimya, teşrih-i menafi-ül azayı oldukça tahsil edip Beyoğlu'ndaki Ermeni dostunun kütüphanesinde dahi coğrafya, tarih, hukuk ve muahedat-ı düveliyeye dair lüzum derecesinin fevkinde dahi malumat topladı. Hele okuduğu Fransız romanlarının ve tiyatro-namelerinin (…) nihayeti yok gibi idi."17

Ahmet Midhat Efendi'nin çizdiği bu sentezci tip, Tanzimat romanında daha sıklıkla karşımıza çıkar. Hüseyin Rahmi'nin sentezci kahramanlarından İffet ve Latif (İffet) ile Razi Efendi (Şık), Rakım Efendi çizgisini takip ederler. İffet romanında İffet, özel hocalardan ders almış; Fransızca, Arapça, Farsça öğrenmiş; Hugo'yu, Musset'yi, Lamartin'i okumuş kültürlü bir kahramandır.

Aslında bu yeni insan tipi, edebiyatımıza Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat romanındaki Talat rolüyle "cesur ve pervasız"18 biri olarak girer. Talat, davranışlarıyla örf ve adetleri hiçe sayar;19 geleneğe dayanan Osmanlı hayatına etki edebilmek için her yolu dener; kadın kılığına bile girer.

Tanzimat dönemi yazarları, Tanzimat'ın getirdiği Batılılaşma fikrinin öncülüğünü yaparlar. Eserlerinde dengeli bir doğu-Batı sentezini savunur; milli değerlerimizden kopmadan medenileşmeyi telkin ederler. Bu sentez anlayışının dışında kalanları ise birer tenkit ve teşhir unsuru olarak romanlarda ele alırlar. Özellikle de Batılılaşmayı yozlaştıran tipler, Tanzimat romanının kurmak istediği zihniyetin en temel düşmanı kabul edilir.

Yeni toplumun olumlu ve olumsuz tiplerinin karşılaştırmasını Felatun Bey ile Rakım Efendi romanında yapan Ahmet Midhat Efendi, moda halini alan alafranga düşkünlüğünün, toplumun sağlığı açısından zararlı olacağını, topluma yabancı tipler yetiştireceğini vurgulamak ister.20 Batılılaşmayı yanlış anlayan bu tipin toplumda ne kadar gülünç durumlara düşebileceğini göstermeye çalışır.

Batı medeniyetinin bizim için gerekli olmayan ayrıntılarını benimseyen bu tip, Ahmet Midhat Efendi'nin Felatun Beyle Rakım Efendi romanının yanı sıra Bekarlık Sultanlık mı Dedin? (Sururi Efendi), Paris'te Bir Türk (Zeka Bey), Karnaval (Zekai Bey), Vah (Behçet Bey), Bahtiyarlık (Senai ve Mansur Beyler), Para (Sulhi), Taaffüf (Tosun Bey) romanlarında da ele alınır. Bu tipin Recizade Mahmut Ekrem ve Hüseyin Rahmi'nin eserlerinde de işlenmesi, toplumda sayılarının oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

Bu derinliği olmayan tipin sembol isimlerinden Felatun, Batılı olmayı çok şık giyinmek, Beyoğlu'nda eğlenip gösteriş yapmak olarak anlar. Halbuki o, züppe, müsrif ve tembel bir adamdır.21

"…Beyoğlu'nda elbiseci ve terzi dükkanlarında modaları göstermek için mukavvalar üzerinde bir çok resimler vardır ya? İşte bunlardan birkaç yüz tanesi Felatun Bey'de mevcut olup elinde resim endam aynasının karşısına geçer ve kendisini resme benzetinceye kadar mutlaka çalışır idi…"22

Recaizade Mahmut Ekrem de Araba Sevdası adlı romanında Felatun'la başlayan alafranga\züppe tipi devam ettirir.

Romanın kahramanı Bihruz, vezirlik ve valilik de yapmış olan bir Osmanlı paşasının oğludur. Babasının görev yerlerinin değişmesi sebebiyle doğru dürüst bir eğitim alamamış; bir süre İstanbul'da rüştiyeye devam etmişse de bitirmeden okuldan alınmış; Arapça, Farsça, Fransızca öğrensin diye özel hocalar tutulmuş; fakat aklı başka yerlerde olduğundan şımarık ve cahil yetişmiştir. "Araba kullanmak", "alafranga beylerin hepsinden daha süslü gezmek", "berberler, kunduracılar, terziler, garsonlarla Fransızca konuşmak" en büyük üç merakıdır.23

Recaizade de bu derinliksiz kahramanın ortaya çıkışında eğitim problemine temas eder. Bihruz, romanın başında alafrangalığı, akılsızlığı, cahilliği, gösterişçiliği, müsrif ve sık sık gülünç durumlara düşmesiyle Felatun Bey'i hatırlatır; ancak Araba Sevdası'nda daha çok Bihruz'un aşk anlayışı ile alay edilir. Bihruz'un yaşamak istediği aşk, kaynağını Fransız romanlarından alır. O, bu romanlardaki kişilere hayrandır. Okuduğu Paul ve Virjin, Kamelyalı Kadın, Ihlamurlar Altında gibi eserlerin etkisinde kalarak bu romanlardaki aşkı yaşamak, anlatılan hayatı taklit etmek ister. Bunlardaki trajik ve sentimantal tarafları, Lamartin'in Graziella'sı ve Manon Lescaut daha da pekiştirir. Yazar bir taraftan alafranga züppeyle alay ederken, diğer taraftan trajik sonlu sentimantal aşk anlayışını da hicv eder:24

"… Daha üç dört ay evvel Pol ve Virjin'i birlikte okudukları zaman bu iki tabiat çocuğunun hemen kendileriyle doğup, kendileriyle birlikte neşv ü nema bulan alaka-yı ruhaniyelerini (…) ne kadar tatlı tatlı tefsir ve takrir etmiş idi! Daha üç dört hafta evvel Lâ Dam o Kamelya'yı (…), Alfons Kar'ın Ihlamurların Altında namındaki romanını (…) Alman şairi Goethe, meşhur Verter hikâyesi (ni)… ne kadar ciddi bir tavır ile şakirdine tefhim etmişti!"25

Bu tipin, eserlerinde sıklıkla boy gösterdiği diğer bir yazar Hüseyin Rahmi'dir. Ancak o, Ahmet Midhat Efendi'den farklı olarak ideal sentez kahramanı ihmal edip olumsuz olanı gülünçlükleriyle göstermeye çalışır.26

Hüseyin Rahmi, bu derinliği olmayan tipi, gülünçlükleriyle pek çok romanında ele alır ancak; asıl konuyu alafrangalığın oluşturduğu bir diğer romanı Şıpsevdi'dir.

Romanın kahramanı Pehlevizade Meftun Bey, eğitim için uzun müddet Paris'te kalan, birşey öğrenmeden geri dönüp Erenköy'deki köşkünde alafranga hayat sürmek isteyen bir züppedir. Paris'ten dönüşünün ardından, ev hayatını her yönüyle Fransız usulüne göre düzenlemeye kalkar.27 Fikren hoppa, derme çatma bilgi sahibi, dirayetsiz, tavırları hep taklit, sahte; sık sık sözleri arasına Fransızca kelimeler katan, gelenekleşmiş hayatımızın her şekline karşı çıkan, tek gayesi alafrangalık olan, dejenere bir tiptir.28

Bütün bunlar gösteriyor ki teknik bakımdan ne kadar kusurlu olursa olsun Tanzimat romanı, yeni bir insan ve hayat görüşünün taşınmasında bir araç olarak önemli bir görev icra etmiştir.

Çünkü kurguya dayalı bir metin olması, gerek insan tiplerinin ve gerek hayat tarzlarının örnek alınmasında okuyucuya imkân sunmuştur. Dikkat çeken bir nokta Tanzimat romanında geleneğe bağlı hayatı temsil eden insan tiplerinin ön plana çıkarılmayıp bir sentezi ön gören kahramanların ve hayatlarının mutlak bir model olarak sunulmasıdır.

Diğer bir ifadeyle bu, toplumun metni üretmesi olarak değil, metnin toplumu oluşturması noktasında İslâmiyet'in kabulünden sonraki süreçle aynı özellikler gösterir. Bu noktada, Şinasi'nin kasidelerinde modernleşmenin seküler bir din gibi algılandığının da hatırlanması gerekir. Yani Tanzimat romanı, Türk toplumunun gönülden akıla; cemiyet ve cemaat esaslı toplumdan, ferdiyetini kazanmış insanların oluşturduğu bir sosyal yapıya, tradisyonaliteden fertçi, liberal bir görüşe dönüşme isteğinin belgesidir.

1 Alex Mucchielli, Zihniyetler, (Çeviren: Ahmet Kotil), İstanbul 1991, s. 17-18.

2 Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1981, s. 17.

3 Burada "metin", yazılı eser değil; yazılı veya sözlü paradigmatik birlik anlamında kullanılmıştır.

4 A. Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul 1992, s. 58-60.

5 Robert P. Finn, Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900) (Terc. Tomris Uyar), İstanbul 1984, s. 9-10.

6 Jale Parla, Babalar ve Oğullar-Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri-, İstanbul 1990.

7 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 57.

8 Philip Stevick, Roman Teorisi, (Çeviren: Sevim Kantarcıoğlu, Ankara 1988, s. 4-5.

9 Modern bilincin taşıyıcıları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bak. Modernleşme ve Bilinç, Peter L. Berger-Brigitte Berger-Hansfried Kellner., (Çeviren: Cevdet Cerit), İstanbul 1985.

10 Yunus Balcı, "Batılılaşma Açısından Roman-Aydın İlişkisi ve İlk Dönem Romanlarımızda Aydınlar", Türk Yurdu-Türk Romanı Özel Sayısı-, Mayıs-Haziran 2000, nr. 153-154., s. 138-139.

11 Mustafa Nihat Özön, Türkçede Roman, İstanbul-1985, s. 111;.

12 Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1985, s. 459-460.

13 Osman Gündüz, Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema-I, MEB. Yay., İstanbul 1997, s. 21.

14 Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi, İstanbul 1989, s. 300-301; Necat Birinci, "Ahmet Mithat Efendi'nin Önemli Bir Romanı: Müşâhedât", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 9, nr. 2, s. 57.

15 Mehmet Kaplan, "Felâtun Beyle Rakım Efendi", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-2, İstanbul-1987, s. 100; Berna Moran, "Felâtun Bey ile Rakım Efendi", Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1, 4. Baskı, İstanbul-1991, s. 40.

16 Ahmet Midhat Efendi, Felatun Bey ve Rakım Efendi, (Hazırlayan: M. Emin Ağar), İstanbul 1994, s. 10.

17 a.g.y.

18 Mehmet Kaplan, "Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat", a.g.e., s. 74.

19 Mehmet Kaplan, a.g.m., s. 80.

20 Cahit Kavcar, Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı, Ankara 1985, s. 20.

21 Berna Moran, a.g.m., s. 39.

22 Ahmet Midhat Efendi, Felatun Bey ve Rakım Efendi, a.g.e., s. 6.

23 Berna Moran, "Araba Sevdası", a.g.e., s. 57.

24 Berna Moran, a.g.m., s. 58-59.

25 Recaizade Mahmut Ekrem, Araba Sevdası, (Hazırlayan: Hüseyin Alacatlı), Ankara 1997, s. 49-50.

26 Mehmet Kaplan, "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Asli Tipler", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-1, 3. Baskı, İstanbul 1995, s. 464-465.

27 Önder Göçgün, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu, İstanbul-1987, s. 156; Berna Moran, "Şıpsevdi", a.g.e., s. 107.

28 Önder Göçgün, a.g.e., s. 162-163.

A. Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul 1992.

Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1985.

Ahmet Midhat Efendi, Felatun Bey ve Rakım Efendi, (Hazırlayan: M. Emin Ağar), İstanbul 1994.

Alex Mucchielli, Zihniyetler, (Çeviren: Ahmet Kotil), İstanbul 1991.

Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1, 4. Baskı, İstanbul-1991.

Cahit Kavcar, Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı, Ankara 1985.

Jale Parla, Babalar ve Oğullar-Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İstanbul 1990.

Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-1, 3. Baskı, İstanbul 1995.

Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-2, İstanbul-1987.

Mustafa Nihat Özön, Türkçede Roman, İstanbul-1985.

Necat Birinci, "Ahmet Mithat Efendi'nin Önemli Bir Romanı: Müşâhedât", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 9, nr. 2, s. 57.

Orhan Okay, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi, İstanbul, 1989.

Osman Gündüz, Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema-I, MEB. Yay., İstanbul 1997.

Önder Göçgün, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu, İstanbul, 1987.

Peter L. Berger-Brigitte Berger-Hansfried Kellner., Modernleşme ve Bilinç, (Çeviren: Cevdet Cerit), İstanbul 1985.

Philip Stevick, Roman Teorisi, (Çeviren: Sevim Kantarcıoğlu, Ankara 1988.

Recaizade Mahmut Ekrem, Araba Sevdası, (Hazırlayan: Hüseyin Alacatlı), Ankara 1997.

Robert P. Finn, Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900) (Terc. Tomris Uyar), İstanbul 1984.

Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1981.

Yunus Balcı, "Batılılaşma Açısından Roman-Aydın İlişkisi ve İlk Dönem Romanlarımızda Aydınlar", Türk Yurdu-Türk Romanı Özel Sayısı, Mayıs-Haziran 2000, nr. 153-154., s. 133-139.

XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman / Yrd. Doç. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik [s.195-203]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I.

Batı ülkelerinde roman, sözlü anlatıdan yazılı anlatıya doğru evrimleşen bir çizginin sonucunda aşama aşama oluşmuştur. Türk edebiyatında, Batılı anlamda yazılı anlatıya dayalı romanın başlangıcı XIX. yüzyılın ikinci yarısı olarak kabul edilmektedir. 1874 yılında, Ahmet Mithat Efendi'nin yazmış olduğu Hasan Mellah Yahût Sır İçinde Esrâr ile, 1876 yılında Namık Kemal'in yazmış olduğu İntibah, bu türün Türk edebiyatında kabul edilen ilk örnekleridir. Hasan Mellah Yahût Sır İçinde Esrâr edebiyatımızda, popüler roman türünün gelişmiş ilk örneği olarak kabul görürken, İntibah ise, estetik değer taşıyan ve edebî çizgide yer alan ilk romanımızdır.1

Türk edebiyatında, Batılı tarzda yazılmış bu iki roman örneğinden önce, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sınırlı bir çerçevede, roman tarzında bir anlatı geleneği oluşturma çabaları görülmeye başlamışsa da, bu daha çok sözlü kültür öğelerinin ağırlıkla duyumsandığı metinler ile sınırlı kalmıştır. Bu metinler için birkaç örnek verecek olursak:2

Hovsep Vartan Paşa, Akabî Hikâyesi (1851); Ali Aziz Efendi, Muhayyelât (1852); Hasan Tevfik, Hayâlât-ı Dil (1868); Emin Nihat Efendi, Müsameretnâme (1872); Evangelinos Misailidis, Temâşâ-yı Dünya ve Cefakâr ü Cefakeş (1872); Şemsettin Sami, Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat (1872); Yusuf Neyyir Bey, Gülzar-ı Hayal (1872); T. Abdi, Sergüzeşt-i Kalyopi (1873); T. Abdi, Seyr-i Servinaz (1873); Vâzi, Âşık ile Ma'şuk Dürbünü ve Her Milletin Güzeli (1873); (yazarı belli değil), Muhadese-i Dil ü Âşık (1873); Ahmet Mithat Efendi, Felatun Bey ile Rakım Efendi (1875); Ali Rıza, Öksüz Kaptan (1875); Ahmet Rif'at, Tesadüf-i Acibe ve Hikâye-i Garibe Yahut Üç Sergüzeşt (1875).

Genelde, düzyazı olarak kaleme alınmış roman biçimine yakın bir kurgu düzenine sahip, ancak roman olarak adlandırılamayan bu metinler, sözlü kültür öğelerini içermekle birlikte, geleneksel anlatılarda görüldüğü gibi (Hikâye-i Âşık Garip, Kerem ile Aslı, Şah İsmail, Hurşit ile Mahmihri, Tahir ile Zühre, Keloğlan Masalları, Cenk Hikâyeleri, Gazavatnâmeler gibi.), nazım ya da nazım-nesir karışık halde yazılmadıkları ve halk kültürü içindeki alışılagelmiş kurguları bütünüyle içermedikleri için sözlü kültür ürünü de sayılamayan, düzyazı/anlatı örnekleridir. Divan edebiyatı türleri için de hemen hemen aynı durum söz konusudur. Çoğunlukla, İran ve Arap edebiyatı kaynaklarından alınan hikâyeler (Yusuf ile Züleyha, Leylâ ile Mecnun, Husrev ve Şirin, Vamık ve Azra, Ethem ve Hüma, Hüsün ve Aşk, Hurşit ve Ferruhşat, Camesepname gibi), Osmanlı şairleri tarafından özde aynı, anlatımda farklılıklar içeren, değişik üslûplar ile yazılmış bir yapı ile okuruna sunulmaktadır.

1870'li yılların ortalarından itibaren roman kurgusunda kaleme alınmış metinlerde, sözlü kültür etkileri (yerli, ulusal öğeler) giderek azalırken, Batılı tarzda roman anlayışı (özellikle Fransız roman anlayışı) ağırlık kazanmaya başlamıştır. Halk edebiyatı türlerinden eski meddah, halk hikâyeleri,

masal gibi belirli bir anlatı biçimi bulunan eserlerin dinleyicisi olan halk kesimi ile; divan edebiyatı türlerinden mesnevi ve tarih kitabı okuma alışkanlığına sahip okur-yazar Osmanlı efendisi için Batı tarzındaki roman yeni ve alışılmamış bir türdür.

Bu bağlamda, XIX. yüzyılda, Osmanlı-Türk romanını bir anlamda, toplumsal bir üretim olarak kabul etmek; belli toplumsal ve tarihsel koşullarda, belli gruplar tarafından oluşturulan değerler ve beğenilere göre açıklamak gerekmektedir. Çünkü, Osmanlı-Türk romanı için, bir yandan roman türünün getirdiği yeni bir edebî gelişim çizgisinin ve Batıya ait bir kurgu modelinin benimsenmesi, diğer yandan da roman okuru -roman yazarı- romanın basımı ve dağıtımı için belirli bir ortamın oluşturulması gerekmekteydi.3 Tüm bu öğelerin dar bir çerçevede olsa da bir araya gelebildiği, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, artık bir Türk romanından söz etmek mümkün olabilecektir.

II.

Osmanlı kültürü içerisinde, Batı kültürüne açılma eğilimi XVIII. yüzyıl başlarından itibaren görülmeye başlanmışsa da, bu eğilim XIX. yüzyıla gelindiği zaman bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Batılılaşma eğilimi, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için çözüm bulma yolunda önemli bir adımdı. XIX. yüzyılda, İmparatorluk sınırları içerisinde Fransızca bilmek, Fransız kültürüne aşina olmak, Batı kültürü ile Osmanlı kültürü arasında her anlamda ve her açıdan bir köprü kurmak anlamını taşıyordu. Bu anlayış, XIX. yüzyılda, Osmanlı toplumu içerisinde, genel bir eğilim halinde Fransızcanın öğrenilmesini ve öğretilmesini zorunlu kılıyordu. Zorunluluk, toplum içindeki bir iç dayanışmadan kaynaklanmaktaydı. Öyle ki, bütün devlet kurumlarında, orduda ve çeşitli ticarî kuruluşlarda, Fransızca bilen elemanlar ayrıcalıklı bir konuma sahip olmakta, gönüllü kültür taşıyıcılığı yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nu içine düştüğü çıkmazdan kurtarmaya yönelik çabalara katkıda bulunuyorlardı. Ancak, henüz örgün ve yaygın eğitim kurumlarının yaygınlaşmadığı bir toplum düzeni içinde, dil öğrenimi ve öğretimi de dolaylı yollardan gerçekleşiyordu. Fransızcanın öğrenimi ve öğretimi aşamasında, Fransızca ders kitaplarının olmadığı, alıştırma çalışmalarının yapılamadığı, hatta bir Türkçe-Fransızca ya da Fransızca-Türkçe sözlüğün bile bulunmadığı bir ortamda, özellikle 1870'li yıllardan itibaren çeviri yoluyla giderek yaygınlaşan Fransız popüler romanlarının dil öğreniminde önemli bir ilk adım olduğunu unutmamak gerekir. "Entelektüel Osmanlı efendisi", bir şekilde öğrendiği Fransızcayı geliştirirken Fransız popüler romanlarını okuyor; roman da bir tür olarak, dolaylı yoldan toplumun kültürüne aşılanıyordu. Dil öğrenemeyen, ama toplumdaki değişimi yaşayan okur-yazar halk topluluğu ise değişimin kaynağı olarak gördüğü Batı değerlerini bir anlamda Türkçeye çevrilmiş popüler romanlardan öğreniyordu. Dönemin basını Fransız popüler romancılarının Türkçeye çevrilmiş romanlarını tefrika yolu ile yayınlayarak Osmanlı okuruna Batılı tarzda romanı tanıtıyor ve sevdiriyordu.

Böylece roman, Osmanlı toplumuna Batı kültürünün aşılanması sırasında dolaylı yoldan ve ikinci elden giriyordu. Kuşkusuz roman okurlarının başlıca amacı, Batı romanını (ilk dönem için popüler roman demek doğru olacaktır) bir tür olarak tanımak değildi. Amaç, çok genel bir çerçevede, bir Batı dilini öğrenmek, dolayısıyla da Batı kültürünü tanımak ve bu kültürü devletin bütün kurumlarına taşımak, bunun sonucunda da, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü engellemekti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nda, her açıdan hızlı değişimlerin yaşandığı, İmparatorluğun içinde bulunan farklı kültürlerle (Türk, Arap, Musevi, Ermeni, Rum gibi) Batı kültürü arasında bir sentezin oluşturulmaya çalışıldığı bir zaman dilimiydi. Bu dönemde, sınırlı bir çerçevede de olsa ekonomik ve teknolojik gelişme hızlanmış; bu gelişim, toplum içinde hakim olan kültürün, sanat anlayışının ve edebiyat zevkinin de belirli ölçülerde değişmesine neden olmuştu. Batı tarzında yaratılacak Osmanlı-Türk romanı açısından, böyle bir değişimin yaşanması zorunluydu.

Matbaacılık sektöründeki gelişmeler (basım-yayım teknolojisinin ülkeye girmesi ve gelişmesi, Arap harflerinin basım teknolojisine uygun olarak yeniden düzenlenmesi ve süratli basım faaliyetine geçilmesi), kâğıt fabrikalarının kurularak bir kağıt üretim sektörünün oluşması, böylece kitabın, gazete ve derginin maliyetinin düşürülmesi; her kesimden insanın basılmış yazılı malzemeye ulaşabilmelerinin sağlanması, posta hizmetlerinin gelişmesi ve dağıtım ağının kurulması, gazeteciliğin ilerlemesi gibi nedenler Türk romanının gelişimini sağlayan temel etkenlerdir. Diğer yandan, o döneme kadar edebiyatçıların (yazar ve şairlerin) tek koruyucularının Sultan ve devlet erkânı olması edebiyatın çok yönlü gelişimine ve bireysel bir tutum içinde ilerlemesine engel oluşturmaktaydı. İlk olarak XIX. yüzyılda, Sultan ve devlet erkânı dışında bir koruyucu (mesen) grubunun (gazeteler, dergiler, kütüphaneler, kitapçılar, yayınevleri gibi) sanatı desteklemesi, edebiyat metinlerini üreten ve bu metinlerin alıcıları arasında çeşitli sosyal kurumların ve aracıların ortaya çıkması; yazar, çevirmen ve düzeltmenlerin (musahhihlerin) para karşılığında bireysel hizmet vermeye başlamaları, roman türünün gelişiminde önemli bir adımdı. Tüm bu dış etkenler, aynı zamanda toplum içinde, kahvehane, konak ve okul gibi sosyal kurumlarda toplanan insanlar arasında roman okuyucu-dinleyici gruplarının oluşmasına neden olmaktaydı.

Denilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu içinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelene kadar geçen süreç içinde iki hakim kültür örgüsü bulunmaktadır: Halk kültürü ile yüksek kültür (saray kültürü ya da divan edebiyatı). Halk edebiyatı ve divan edebiyatı sanatçıları, zaman zaman birbirlerinden etkilenmelerine karşın ortaya çıkan eserlerde kendi kültür ortamlarını yansıtan belirleyici öğeler bulunmaktadır. İlk olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında, yukarıdaki gelişmelere koşut olarak, iki kültürün (divan edebiyatı kültürü ve halk edebiyatı kültür ortamı) alışkanlıkları dışında, ancak bu iki kültüre bağlı olarak bir popüler kültür ortamı oluşmuştur. Bu ortam, artık ne halk kültürü ne de yüksek kültürün belirleyici özelliklerini taşır. Türk romanı, işte böyle bir ortam içinde gelişimini tamamlamıştır.

III.

Osmanlı toplumunda okur-yazarlar, sadece divan edebiyatı kültürü almış kimseler arasında bulunmaktaydı. Divan edebiyatı, yazılı kültür ürünlerini kapsamaktaydı. Matbaadan önce İstanbul'da, 400 kadar hattatın varlığı bilinmekteydi. XIX. yüzyılda, İstanbul'da sayıları ellinin üstünde olan vakıf kütüphaneleri vardı. Bu bilgiler, Osmanlı aydınının okuma alışkanlığı hakkında bize bir fikir vermektedir (Ercilasun 1997: 424). Halk edebiyatı kültürü ise sözlü edebiyat ürünlerinden oluşmaktaydı. Anonimdiler ve meydana geldikleri çağın insanlarının okuma, öğrenme ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Dolayısıyla bu edebiyatın üreticileri sanatçılar, tüketicileri ise dinleyicilerdi.

Seçkin Osmanlı aydınları, ihtisas ve çalışma alanlarının dışında belli bir okuma alışkanlığına sahiptiler. Bu kişilerin evlerinde, özellikle Arapça ve Farsça kitaplar, dinî yayınlar ve divan edebiyatı türlerini kapsayan çok değerli kitap koleksiyonları bulunmaktaydı. İyi eğitim almış ve makam sahibi olmuş zengin pek çok Osmanlı'nın evinde, yüzlerce ve hatta binlerce kitaptan oluşan kütüphaneler mevcuttu. Bir örnek verecek olursak, Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi, ölmeden önce, Medine'deki bir kütüphâneye 5000 kitap bağışlamıştı. XIX. yüzyılın ortalarında öldüğü zaman, İstanbul'daki evinde, hâlâ çok değerli kitaplardan oluşan, oldukça zengin bir koleksiyonu vardı (Yalçın 1998).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından önce, kitapların toplu halde listeleri, ancak devlet kütüphaneleri ya da kişilere ait kütüphanelerin defterleri (tereke defterleri) biçiminde bulunmaktaydı. Osmanlı okurlarının kitap seçiminde özel ilgi alanlarını en iyi biçimde tereke defterlerinden öğrenmek mümkündür. Tereke defterleri belirli bir düzen içinde oluşturulmuş, kitaplar da bu düzene göre sınıflandırılmıştır. Örnekleyecek olursak: “Mushaf”, “Hadis”, “Tefsir”, “Tasavvuf, Akaid ve Kelâm”, “Edebiyat ve Divanlar”, “Tarih ve Siyer”, “Lügat”, “Sarf-Nahv”, “Mantık”, “Ma'ani ve Beyan”, “Tıp”, “Hendese”, “Nücum”, “Coğrafya”, “Fetva”, “Feraiz”, “Fıkıh”, “Mecmua”, “Belagat”, “Kıraat”, “Ensap”, “Aruz”, “Seyahatnâmeler”, “Münşaat”, “Hikmet”, “Fen” konularına göre sınıflandırılan kitaplar ayrıca, yazma ve basma kitaplar olarak da bölümlenmiştir.

Yukarıdaki bilgilere dayanarak, tereke defterlerinin incelenmesi sonucunda denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ahmet Vefik Paşa gibi aydın bir edebiyatçı dışında, erkek okurların hemen hepsi roman okuma alışkanlığına sahip değildir. Çünkü kütüphanelerinde yer alan kitaplar arasında roman bulunmamaktadır. Buna karşılık, erkek okurların tarih kitaplarını ya da ünlü şâirlerin (İran, Arap, Osmanlı) divanlarını seçip onları severek okudukları görülmektedir. Bir genelleme yaparsak, tereke defterlerindeki kitapların sayısı dikkate alındığında, dönemin erkek okurlarının, edebiyat kitapları okumaya meraklı olduklarını, ancak edebiyat metni olarak klâsik metinleri seçtiklerini söylenebilir.

Popüler roman okuma/dinleme alışkanlığı, ilk olarak halktan gelen eğitim almamış erkek okurlar, kadın ve çocuk okurlar arasında görülmeye başladı. Eğitim almış erkek okurlar, yine geçmişten gelen alışkanlıklarını sürdürüyorlar, divan şiiri ve mesnevileri, tarih kitaplarını okumaya devam ediyorlardı. Bu alışkanlık zamanla, ailedeki diğer fertler tarafından içten gelen bir tepkiyle çabuk yıkıldı.

Roman okuma konusunda tavırlarını değiştiren erkek okurlara nazaran sayılarını kesin olarak belirleyemediğimiz kadın okurların sayısının, bu dönemde sanılanın çok üstünde olduğunu düşünüyoruz. Çünkü, Mehmet Celâl, “Roman Mütalâası” adlı “risale”sinde, kadın okurlar üzerinde ısrarla durur. Roman okumanın, insan üzerindeki etkisinin gücünü sezen Mehmet Celâl, kadınların ciddî eserler (dinî eserler, divanlar, tarih kitapları gibi) okumalarından yanadır.

Dönemin zengin ailelerinden gelen bütün kadınlar konaklarda özel dersler almak suretiyle iyi bir eğitimden geçmişlerdir. Okuma yazma bilen kadınlar, zamanla tutkun birer popüler roman okuru haline gelmişlerdir. Konuları ne olursa olsun popüler romanlar, her yaştan ve her eğitim düzeyinden kadın için önemli bir okuma potansiyeline ulaşmıştır. Halide Edip Adıvar, Mor Salkımlı Ev adlı anılarını anlattığı kitapta, kadın roman okurlarından bahsetmektedir:

XIX. yüzyılda, popüler romanın okuyucu gruplarının, büyük bir çoğunluğunu da çocukluktan ergenliğe adım atan kesim oluşturmaktadır. Bir yandan klâsik öğrenimlerine devam eden bu okuyucu grubu, diğer yandan dönemin popüler romanlarını okuyarak edebiyat sevgisi yoluyla belli bir birikim kazanmışlardır. XIX. yüzyılda, çocuk okurlar olarak adlandırdığımız okur kesiminin yaş grubundan, cinsiyetinden ve kültür seviyesinden kaynaklanan popüler romana yaklaşımı çoğu zaman okurun ebeveyni tarafından eleştirilmiştir. Bu konuda Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl adlı kitabında güzel örnekler vermektedir.

Gittikçe artan okur kitlesi karşısında, yayınevleri de kendilerini geliştirerek çeviri romanların yayınlanması için özel çaba gösterdiler. Özel kitapçılar açılmaya başladıktan sonra, özellikle, Beyoğlu (Pera) semtinde ve sonra da Babıâli Caddesi'nde, Avrupaî tarzda kitapçılar hızla çoğaldı. Bu kitapçıların raf sistemi, dekoru, satışa sundukları kitaplar ve kitapların satışında müşteriye davranış biçimi, eski tarz kitapçılarımız olan sahaflardan çok daha başkadır. 1300 (1883) yılından itibaren, kitapçılar yayınlayıp satışa çıkardıkları kitaplar için "esami-i kütüb"ler (kitap isimlerinin yer aldığı özel kitap katalogları) yayınlamaya başlamışlardır. Bugünkü kitap tanıtım kataloglarınının ilk örneği olan bu broşürlerde o dönemde yayınlanan, yeni baskıları yapılan, sevilen romanlar hakkında bir iki satırlık kısa bilgiler bulunmaktadır.

Bunlar arasında dikkati çeken en önemli yayınevleri, Arakel (1301/1884; 1304/1887; 1308/1891; 1310/1893 ve 1316/1899 yılları arasında "esami-i kütüb" yayınlar), Kaspar ya da Kitapçı Kaspar (1307/1890, 1308/1891, 1311/1894 ve 1315/1898 yılları arasında "esami-i kütüb" yayınlar), Asır ya da Kitapçı Kirkor (1305/1888, 1308/1891, 1309/1892 ve 1312/1895 yılları arasında "esami-i kütüb" yayınlar) ile Vatan ya da Kitapçı Ohannes (1308/1891, 1310/1893 ve 1317/1900 yılları arasında "esami-i kütüb" yayınlar), Cihan ya da Kitapçı Mihran Efendidir. (1316/1899 yılında arasında bir "esami-i kütüb" yayınlar). Bu "esami-i kütüb"ler kendilerinden sonraki yıllarda yayınlanacak fihristler için ilk örnekleri oluştururlar (Yalçın 1998).

Arakel Kütüphanesi, belirleyebildiğimiz kadarıyla; 1301/1884; 1304/1887; 1308/1891; 1310/1893 ve 1316/1899 yıllarında, birer "esami-i kütüb" yayınlamıştır. Bunlardan ilki, 1301/1884 yılında yayınlanan katalogdur ve 272 sayfalık bir kitap büyüklüğündedir. Daha sonraki yıllarda çıkanlar ise, bu kadar kalın ve kitap boyutunda olmayıp ek olarak yayınlanan fihristlerdir. Arakel Kütüphanesi'nin yayınladığı kitap kataloğu, o dönemde yayınlanan diğer kataloglar arasında en gelişmişidir ve popüler romanlar hakkında en fazla bilgiyi bu kataloglarda bulabiliriz. 1301/1884 yılında, Arakel'in çıkarttığı ilk özel kitap kataloğunda, 18. bölümün başlığı "Edebiyattan Millî Hikâyeler" ve bu bölümde, elli altı kitabın ismi bulunmaktadır; 19. bölümün adı "Mudhîk"tir ve on iki kitabın adı kayıtlıdır. 20. bölüm ise "Romanlar" başlığını taşır. Bu bölümde kırk dokuz roman tanıtılmıştır. Tanıtılan romanların bir iki istisna olmak üzere, hemen büyük bir çoğunluğu Fransızcadan yapılan çeviri popüler romanlardan oluşmaktadır. Eugéne Sue (4 romanı çevrilmiş), Xavier de Montépin (4 romanı çevrilmiş), Alexandre Dumas (3 romanı çevrilmiş), Victor Hugo (3 romanı çevrilmiş) yapıtları en çok çevrilen ve en çok okunan yazarlardır. Alman, İngiliz ve Rus yazarlarının romanlarından

yapılan çeviriler de Fransız edebiyatından yapılanlara nazaran çok az olmakla birlikte edebiyatımızda yer almaktadır.

Arakel'in kitap kataloğunda, kitap olarak basılan popüler romanlar hakkında bilgiler (eserin adı, yazarı, kısaca konusu, ya da romanın türü, romanın sayfa sayısı, romanın resimli olup olmadığı ve fiyatı gibi) bulunmaktadır.

Kaspar Kütüphanesi, dönemin ikinci büyük yayınevidir. Türkçeye çevrilerek yayınladığı popüler romanları tanıtmak amacıyla o da bir kitap kataloğu yayınlamıştır. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, yayınevi, 1307/1890; 1308/1891; 1311/1894 ve 1315/1898 yıllarında, birer "esami-i kütüb" yayınlamıştır. 1307/1890 yılında yayınlanan "esami-i kütüb", bir ek niteliğindedir. Elimizde belge olmadığı için kesin olarak söyleyemesek de belirlemelerimize göre, Kaspar 1307/1890 yılından önce, kapsamlı bir fihrist yayınlamıştır.

Bu yayınevinin çıkardığı fihrist ticarî bir amaç güdülerek hazırlanmıştır. Fihristte, roman satışı temel alındığı için tanıtılan romanlar hakkında bilgiler kısa, tanıtım için kullanılan dil satışı arttırmaya yöneliktir. Küçük kitaplar halinde yayınlanan katalogda, diğer türde yayınlanan kitapların da bir listesi bulunmaktadır. "Hikâyeler" bölümünde, o dönemde satışa çıkarılan romanlar hakkında bir iki satırdan oluşan kısa bilgiler sunulmaktadır.

Bu dönemde yabancı dillerden çevrilerek yayınlanmış yüzlerce popüler roman bulunmaktadır. Gazete ve dergilerdeki tefrikalar bir yana bırakılacak olursa, kitap kataloglarından çıkartılıp sınıflandırılabildiği kadarıyla 1900 yılına kadar yayınlanmış tahmin edilenlerin üzerinde bir çeviri popüler roman külliyatına ulaşmak mümkündür. Bu romanların büyük bir kısmı Arap harflerinden Türkçeye aktarılıp, çevrildikleri dillerin asıllarıyla karşılaştırmalı çalışma yapılamadığı için romanların asıllarına ne kadar sadık kalınarak dilimize aktarıldığı konusu henüz bir bilinmezdir. Yine bu dönemde, Türkçe, ancak Ermeni ve Grek harfleri kullanılarak yayınlanmış, popüler romanların varlığı bilinmekle birlikte, çalışmamızda bu romanlar yer almamıştır.

IV.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1872 yılından sonra sayıları otuzu bulan ve bir bölümü yabancı dillerde de yayın yapan gazeteler bulunmaktadır (Akyüz 1969; Bayrak 1994; Çaycı 1993; Koloğlu 1985; Tanpınar 1982). Taşrada çıkan gazeteleri ve ülkede yayınlanan diğer dergileri de bu sayıya ekleyecek olursak, ortaya çıkan bu çeşitlilik ve yoğunluk, bize, toplumda bulunan çeşitli kültür düzeylerine ve beğenilere sahip değişken bir okur kitlesinin varlığını göstermektedir. Osmanlı aydınının da, halkın da okuduğu bu gazeteler ve dergiler tam anlamıyla, İmparatorluğun yapısı gibi her açıdan karma bir görünüm sergiliyordu. Gazeteler ve dergiler, Türkçe dışında çeşitli dillerde yayınlanabildiği gibi, toplumun her kesiminden insana hitap edebilecek düzeyde yazılara da yer veriyordu.

Türkçe, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, Rumca gazeteler ve dergilerin, özellikle çeviri etkinliklerini desteklediklerini belirtelim. XIX. yüzyılda, gazetelerin sayıca artmaya başlaması, sayfa

sayılarını çoğaltmaları, baskı ve dağıtım tekniklerini geliştirerek basım ve dağıtım işlerini hızlandırmaları, resimli baskı yapabilmeleri, tüm bu gelişmelere koşut olarak bir rekabet ortamının oluşması, gazete ve dergi sahiplerinin daha fazla yazı sağlamak için tefrikaya başvurmalarına neden olmuştur. Gazete ve dergilerde çıkan tefrikalar, çeviri romanlar ve hikâyelere yer vererek bu türde yazılmış eserlerin tanıtılmasına neden olmuş, okurları bu türde yazıları okumaya teşvik etmiştir. Örneğin Ceride-i Havadis gazetesinde, Victor Hugo'nun Sefiller adlı romanı özet olarak yayınlanmış; Terakki gazetesinde, Silvio Pellico'dan çevrilen Mes Prisons tefrika edilmiş; Hakayıkü'l-Vekâyi gazetesinde, Chateaubriand'ın Atala adlı eseri Recaizâde Mahmut Ekrem tarafından çevrilerek tefrika halinde yayınlanmıştır. Mümeyyiz gazetesinde, Bernardin de Saint-Pierre'in Paul ve Virginie adlı romanı tefrika edilmeye başlanmıştır (Özön 1964: 578). 1872 yılında da, Le Sage'dan Topal Şeytan romanının çevirisi yayınlanmıştı. Bu suretle, Le Sage, Victor Hugo, Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand gibi yazarların önemli romanları, Türkçeye çevrilen edilen ilk eserler arasında yer almıştır.

Edebiyatımızda, 1875-1890 yılları arasındaki dönemde, roman açısından bir değerlendirme yapıldığında, Avrupa edebiyatlarından yapılan geniş çaplı bir çeviri etkinliği göze çarpmaktadır. Özellikle Fransızcadan yapılan çeviriler, sıcağı sıcağına önce gazete ve dergilerde yayınlanmış, sonra da kitap halinde basılarak okuruna ulaşabilmiştir. Bu noktada gazeteden kitaba doğru bir gidiş söz konusudur. Böylece, bu dönemde, geniş halk toplulukları, özellikle Fransız popüler yazarlarından çevrilmiş ve popüler tarzda yazılmış romanları sevgiyle, merakla okumuş, birbirine tanıtmış ve hızla tüketmişlerdir.

Edebiyatımızda, asıl çeviri roman devri, 1880 yılından sonra başlar. Bu tarihten sonra, Türk romanının oluşumu için gerekli koşullar da olgunlaşmaya başladığı için her ülkeden ve her cinsten roman, özellikle de Fransız popüler romanları, geniş ölçüde dilimize çevrilmeye ve yayınlanmaya başlamıştır.4 Dilimize çevrilip yayınlanan bu romanların kapaklarında, romanın adı ve yazarı dışında, romanın türünü belirten bilgiler de yer almıştır: "Hissî roman", "tarihî roman", "hayalî roman", "cinaî roman" gibi. Bu bilgiler, bir yandan, Osmanlı toplumunda yeni bir tür olan romanın okunması için okuru teşvik edici bir tutumu yansıtmakta, diğer yandan da romanın tür olarak tanıtımı ve içeriği konusunda ipuçları içermektedir.

Galatasaray Lisesi'nin açılışına kadar, halk arasında yabancı dillere ve edebiyatlara karşı gösterilen büyük ilgiye karşın, resmî öğretim kurumlarının bu bağlamda hiçbir ciddî yardımı olmaması yüzünden, "roman alanında bütün kazançlar âdeta tesadüfîdir" (Tanpınar 1982: 286).5 Örneğin, popüler tarzda yayımlanan çeviri romanlar içinde herhangi birinin ilgi görmesi bir anda, bütün çevirmenleri o tarzda yazılmış romanları çevirmeye yönlendirmiştir (Özön 1934: 332). Böylesi bir keyfiyet, Batı kaynaklı düşünce ve kültür kurullarının yokluğunun doğal bir sonucudur. Böylece, roman, okuruyla, yayıncısı, mütercimi/yazarı, aracı kurumları (kitapçılar, matbaalar) ve dağıtımını gerçekleştiren kişilerle, daha çok da yazar ve çevirmenlerin kişisel girişimleri ve onların seçimleri doğrultusunda kurumlaşmaya doğru yol almıştır.

Türk edebiyatında yayınlanan ilk çeviri roman, 1862 yılında, özet olarak çevrilen Victor Hugo'nun Sefiller'idir. Bunu, tarihçi Ahmet Lütfi tarafından Arapça çevirisinden, 1864 yılında, Türkçeye aktarılan Daniel Defoe'nun Robenson Krusoe adlı romanı izler. Bu iki roman da tam bir çeviri değildir.6 Günümüzün çeviri anlayışınıdan oldukça uzak olan bu yapıtlar özet ve aktarma yoluyla dilimize kazandırılmıştır.

1871 yılında, Teodor Kasap tarafından Fransızcadan çevrilen Monte Kristo bu bağlamda çevrilen ilk roman olarak kabul edilmektedir. Bu romanın okurlar üzerindeki etkisi çok büyüktür. Alexandre Dumas bu romanı ile, Osmanlı okurları tarafından o kadar çok sevilir ki, yazarın diğer romanları da kısa bir sürede çevrilerek yayınlanır. Monte Kristo, Kraliçe'nin Gerdanlığı, Polin, Antoni, Vicdan, Bin Bir Hayal, Kadınlar Muharebesi, Meçhul Bir Gemi ve Kamelyalı Kadın yayınlandıktan sonra yeni baskıları hemen satışa çıkarılır. Türk okurları, Monte Kristo adlı romandan o kadar etkilenirler ki, Ahmet Mithat Efendi, bu romana nazire olarak Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar adlı telif romanını yazar.7 Onu, Lamartine (Graziella ve Jöneviyev), Victor Hugo (Sefiller ve Bir Mahkûmun Son Günü), Octave Feuillet (Bir Fakir Delikanlının Hikâyesi, Bir Kadının Ruznâmesi, Müteveffiye ve Ta'lisiz), Paul de Kock (Kamere Aşık, İki Güvercin, Evlenmek İster Bir Adam vd.), Georges Ohnet (Demirhane Müdürü), Eugene Sue (Serseri Yahudi, Paris Esrarı), Xavier de Montépin (Paris Facialar, Para Kuvveti, Tunçtan Kızlar ve Ekmekçi Kadın) izler. Böylece aşk, polisiye, macera ve tarih romanları ile Jules Verne'in8 yazmış olduğu fennî romanlar da ard arda dilimize çevrilerek Türk okuruna sunulur.

Bu kurumlaşma aşamasında roman, gazete ve dergilerde tefrika yolu ile yayınlanıp ve sonra da kitaplaştırılıp geniş bir okur kitlesi için satışa sunulmasına karşın, bir tür olarak dönemin edebiyat tarihlerinde, okul kitaplarında, antolojilerde hiçbir biçimde yer almamıştır. Romanın teorisi, yapısı, özellikleri gibi türe ait öğeler hakkında edinilen bilgiler, popüler romanlar sayesinde gerçekleşmektedir. Romanın bir edebî tür olarak resmî eğitim kurumları içerisinde öğretimi yapılamaktadır. Bu durumda denilebilir ki, Türk romanı hakkında edinilen ilk bilgiler, dağınık bir durumda, dolaylı yollardan sağlanmaktadır.9

V.

1870 yılından yüzyılın sonuna kadar, Fransız romancılarından, Türkçeye çevrilmiş popüler roman yazarlarının kabaca bir dökümü yapıldığında, dikkati çekecek kadar çok yazara ve çevrilmiş romana rastlanmaktadır. Soyadı sırasına göre ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır (Yalçın 1998):

Pierre Alzear (1), Arthur Arnould (1), Emile Augier (1), Jules Benoit (1), Adolph Belot (3), A. Blvnar (2), Fortuné du Boigobey (9), Paul Bourget (3), Jules Bulober (1), Alexis Bouvier (1), Henri Chabrillat (1), Eugéne Chavette (1), Emile Chevalier (1), Jules Claretie (3), Madame J. Colombe (1), François Coppée (5), Pierre de Courcelles (1), Louis-Marie Ernest Daudet (1), Pierre Delcourt (1), Albert Delpit (3), Alexandre Dumas Pére (9), Henri Dumas (1), Paul Duplessis (1), Joseph-Michel Dutens (1), Gustave Amar Duzyac (1), Madame Dvtensen (1), Etiyen Enol (1), Octave Feuillet (7), Paul Féval (1), Alexandre Dumas Fils (14), Camille Flammarion (3), Du Freal (1), Emile Gaboriau (6),

Jules de Gastyne (1), Judith Gautier (3), Amédé-Victor Guillemine (1), Guyau (1), Maria Robert-Halle (1), Louis Jacolliot (3), Etienne Enol Louis Judici (1), Madame Karo (1), Alphonse Karr (1), Henri de Kock (1), Paul de Kock (17), Arman Lapuant (1), Jules Lermina (2), Léonard (1), Longos (1), Hector Malot (4), Jules Mary (7), Charles Merouvel (1), Xavier de Montépin (40), Louis Noir (1), Georges Ohnet (14), Henri de Pen (1), Marcel Prévost (2), Alexis Pouillet (1), Georges Pradel (1), Jean Rameau (1), Adolph Richard (1), Emile Richebourg (7), Bernardin de Saint Pierre (1), Mme Anais Ségalas (1), Eugéne Sue (12), Frédéric Soulié (2), Edmond Tarbé (2), Ponson de Terrail (7), André Theuriet (2), Leon de Tinseau (1), Jules Verne (22), Fréderic de Vilay (1), Pierre Zaccone (5).

Bu listeden yola çıkılarak diyebiliriz ki, 1870-1900 yılları arasında, yaklaşık yüz yirmi beş Fransız yazarından kesin bir rakam verememekle birlikte üç yüzün10 üzerinde popüler roman çevrilmiş ve XIX. yüzyıl sonuna kadar geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur. Yukarıda adı geçen romancıların 3/2 si günümüzde unutulmuştur. Bu isimler ve yapıtları, bugün edebiyat tarihlerinde ve ansiklopedilerde yer almamaktadır. Ancak, Osmanlı aydını, bir roman geleneğine sahip olamadığı için Türk romanının gelişme aşamasında, bugün edebiyat tarihlerine ve ansiklopedilere alınmaya değer görülemeyen bu yazarları ve yapıtlarını örnek olarak seçmiş, okumuş, çevirmiş ve geniş kitlelerin de okuması için tavsiyede bulunmuştur.

XIX. yüzyılda, Tanzimat yazarlarının tamamına yakını çeşitli dillerden çeviriler yapmışlardır. En fazla tanıdığımız ve kültürel açıdan ilişki kurduğumuz ülke Fransa olduğu için dönemin yazarlarının çoğu Fransızca biliyor ve bu dilden çeviriler yapıyorlardı. Böylece o dönemde, Jules Verne, George Ohnet, Paul Bourget, Ponson de Terrail, Emile Richebourg, Octave Feuillet, Hector Malot, Eugène Sue, Xavier de Montépin, Jules Mary, Emile Gaboriau, Paul de Kock gibi ikinci derece önemli Fransız yazarlarının popüler tarzdaki romanları bir yığın halinde dilimize çevrilmiştir. Hatta diğer yabancı dillerde yazılmış bazı yapıtlar da, Jonathan Swift'in, Guliver Nâm Müellifin Seyahatnâmesi (1872) ya da Silvio Pellico'nun Mes Prisons romanının çevirisinde olduğu gibi, Fransızcaya yapılmış çevirilerden, ikinci bir çeviri ile dilimize aktarılıyordu. Böylece çeviri etkinliği gittikçe büyüyen dairesel hareketler halinde dalga dalga genişliyordu.

Edebî roman sınıflamasına yerleştirdiğimiz Lamartine, Emile Zola, Alphonse Daudet, Le Sage gibi yazarların yapıtları, aynı dönem içinde 1900 yılına kadar, popüler Fransız roman yazarlarına nazaran az sayıda olsalar da, dilimize çevrilmiştir. Bu bağlamda çevrilen romancıların dökümü şöyledir (Yalçın 1998):

Chateaubriand (4), Corneille (1), Alphonse Daudet (1), Fénelon (1), Goncourt Kardeşler (1), Victor Hugo (3), Lamartine (4), Guy de Mauppasant (2), Alfred de Musset (1), L'Abbé Prévost (1), J.J. Rousseau (1), Le Sage (2), Emile Zola (2)

Yukarıdaki örnekler göz önünde tutulacak olursa, edebî roman çevirisinde izlenen tutum da tesadüfler sonucu gerçekleşmiştir. Goncourt Kardeşler ve Emile Zola bir yana bırakıldığı zaman, Osmanlı aydınları tarafından Fransız romantik ekolüne bağlı yazarların daha fazla tercih edildikleri dikkati çekmektedir.

Fransa dışındaki Avrupa ulusların edebiyatlarından ve Rusçadan dilimize yapılan çeviriler, bu yığın arasında parmakla sayılacak kadar azdır. 1900 yılına kadar, İngiliz romanından sadece, Jonathan Swift'in Güliver'in Seyahatleri ve Daniel Defoe'nin Robinson Crusoe'u çevrilirken; Rus edebiyatından, Puşkin'in Kar Fırtınası, Tolstoy'un Familya Saadeti; İtalyan edebiyatından Silvio Pellico'nun Mes Prisons; Alman edebiyatından Goethe'nin Verter adlı romanları çevrilmiştir.

VI.

Bu genel çeviri seferberliğine koşut olarak, pek çok Türk yazarı da telif roman türünde, popüler nitelikli eserler vermişlerdir; Ahmet Midhat Efendi, Ahmet Rasim, Fikripaşazâde Mehmet Müncî, Abdullah Zühdü, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Mehmet Celâl, Mehmet Tevfik (Selanikli), Mustafa Reşit, Vecihi, Saffet Nezihi bunlar arasındadır.Hepsi aynı edebî düzeyde olmamakla birlikte, saydığımız isimler, Türk edebiyatının hep popüler çizgisinde yer almışlardır.

Bu yazarlar arasında Ahmet Mithat Efendi'nin, özel bir konumu bulunmaktadır. Yazar, "Ben, edebî sayılabilecek hiçbir eser yazmadım. Çünkü ben eserlerimden çoğunu yazdığım sıralarda memlekette edebiyattan anlamayanlar, nüfuzumuzun yüzde doksan dokuzunu teşkil ediyordu. Benim emelim de ekseriyete hitap etmek, onları tenvîre, onların dertlerine tercüman olmaya çalışmaktı" (Yazgıç 1940: 24-25.) sözleriyle romanı, bir edebî eser olarak görmediğini, popüler romanları bilinçli olarak yazdığını ve halkın kültür düzeyini yükseltmeye çalıştığını dile getirmektedir. Ahmet Mithat Efendi, romanlar yazmış, ilk özel Türk matbaasını kurarak yazdığı kitapları burada bastırmış, gazetecilik yapmıştır. Yazdığı romanlarla geniş bir okuyucu kitlesine romanı tanıtmış ve sevdirmiştir. Örneğin, Hasan Mellah, Hüseyin Fellah, Süleyman Muslu, Yeryüzünde Bir Melek romanları, macera roman türünün; Voltaire 20 Yaşında biyografik roman türünün; Esrar-ı Cinayât polisiye roman türünün, Amerika Doktorları, Acâib-i Âlem Jules Verne tarzı fennî roman türünün, Müşahedât naturalist roman türünün Türk edebiyatında ilk örnekleri olması açısından önemlidir.

Tanzimat Dönemi'nden hemen sonra, yaklaşık 1870'li yıllardan 1895 yılında Servet-i Fünûn topluluğunun bir araya gelmesine kadar geçen süre içinde edebiyatımızda, bugün çoğu üyesi unutulmuş ya da hatırlanamayan bir edebî topluluk bulunmaktadır. Mehmet Kaplan'ın "Ara Nesil" olarak adlandırdığı bu edebî topluluk, ikinci derecede yazarlardan ve şairlerden oluşmaktadır. Gazetecilik ve dergiciliğin yaygın bir hal aldığı bu dönemde, popüler romanlar çeviren, ve yazan bir grup yazar, santimantalizmi, yaygın bir duyuş biçimi olarak romanlarının kurgularının temeline yerleştirirler. Fikripaşazâde Mehmet Müncî, Abdullah Zühdü, Mehmet Celâl, Mehmet Tevfik (Selanikli), Mustafa Reşit, Vecihi bu tarz roman yazarlarımız arasında yer alır. Bu yazarlar, romanlarını çoğunlukla önce gazete ve dergilerde tefrika halinde, sonra da kitap olarak yayınlarlar. Popüler roman kaleme alan ismini verdiğimiz bu yazarlar, o kadar çok okunurlar ki kitaplarının kaçak basımları bulunmaktadır. Kitapların kaçak baskılarını almamaları için okuyucular sık sık uyarılmaktadır.

Ara Nesil olarak adlandırdığımız bu yazarlar kendilerinden sonra gelen romancıları da etkilemişlerdir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, Vecihi'nin bir gazetede tefrika edilirken yarım bıraktığı popüler romanı onun üslûbunu taklit ederek tamamlamış ve bu yolla edebiyat dünyasında tanınmıştır.

VII.

XIX. yüzyılda Türk romancıları tarafından yazılan romanlar ile aynı dönem içinde Türkçeye çevrilen Fransız romanları arasında sayıca bir karşılaştırma yapılacak olursa, kesin bir sayı verilememekle birlikte çevrilen romanların, telif romanlara oranla üç kat daha fazla olduğu görülür. Bu oran, Türk romanının gelişim sürecinde çeviri romanların telif romanların yazımı için bir örnek oluşturduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Türk romanı, başlangıcından itibaren, Batı romanları kaynağından beslenerek (özellikle Fransız popüler romanları) yeni ve modern bir nitelikle ortaya çıkmıştır. İşte bu noktada, çevirilerle başlayan ve gelişen popüler roman, Servet-i Fünûn kuşağına kadar, Batı edebiyatlarında modern romana bir geçiş türü kabul edilen romansların işlevini yüklenmiştir.

Fransızcanın öğrenimi ve öğretimi yolu ile popüler roman okuma süreci koşut bir şekilde gelişerek, XIX. yüzyıl Türk edebiyatında, popüler roman bir merkez durumuna yükselmişti. Fransız popüler romanı, bir yandan roman okuma alışkanlığı kazandırmış, bir yandan da Osmanlı okuru için yeni bir edebî tür olan romanı öğretmiştir. Artık Osmanlı aydını için, sözlü kültür ve divan edebiyatı geleneğinden gelen geçen türler yeterli olamamakta ve değişen toplumsal ve kültürel koşulların doğurduğu yeni duyarlığa hitap etmemektedir. İşte bu bağlamda, popüler romanlar, öncelikle konularıyla, içeriklerinin zenginlikleriyle, değişik bir dünyayı roman yolu ile topluma taşımalarıyla, Batı kültürünün ve yaşam tarzının tanıtılmasını sağlayan yapılarıyla Türk okurlarını etkilemiş, bunun bir sonucu olarak da edebiyatımızda henüz yeni bir tür olan roman, kendine özgü kurgu, şekil ve yapısıyla Türk edebiyatında yerini almıştır.

Halide Edip ADIVAR (1996) Mor Salkımlı Ev. İstanbul: Özgür Yayınları.

Nuri AKBAYAR (1985) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi II. İstanbul: İletişim Yayınları: 447-451.

Dündar AKÜNAL (1985) "Çeviri ve Batılılaşma". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi II.

İstanbul: İletişim Yayınları: 452-454.

Kenan AKYÜZ (1969) Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri. Ankara: Mas Matbaacılık.

Fatih ANDI (1995) Ara Nesil Şairi Mehmet Celâl. İstanbul: Alfa Basım, Yayım, Dağıtım.

ARAKEL (1301/1884) Arakel Kütüphanesi Esami-i Kütübü. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.

Orhan BAYRAK (1994) Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü. İstanbul: Küll Yayınları.

BAYRAM, A. ve M. S. ÇÖĞENLİ (1978-1980) Seyfettin Özege Bağış Kitapları Toplu Kataloğu. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ahmet Şerif ÇAYCI (1993) "Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde Batı Edebiyatı. -1878-1896 Yılları Arası-(Servet-i Fünûn'a Kadar)". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Bilge ERCİLASUN (1996) Ahmet İhsan Tokgöz. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (1997) "Türk Edebiyatında Popülerlik Kavramı ve Başlıca Eserler". Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ Basımevi, 421-449.

G. Gonca GÖKALP (1999) "Tanzimat Edebiyatında Gelenekten Gelen Unsurlar (Sözlü Kültür Etkileri Doğrultusunda XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Yapı: Konu, Kurgu, Öykü, Kişi)". Ankara: Hacettepe Üniversitesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

KASPAR (1307/1889) Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü Zeyli. Dersaadet: Kaspar Matbaası.

Orhan KOLOĞLU (1985) "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi I. İstanbul: İletişim yayınları, 68-93.

Jean-Louis MATTEI (1996) "Cette 'petite littérature', Créatrice de Mythes. " Frankofoni, 8: 259-264.

Mustafa Nihat ÖZÖN (1934) Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Devlet Matbaası. (1936) Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme. İstanbul: Remzi Kitabevi. (1964) "Türk Romanı Üzerine". Türk Dili, 154, Temmuz: 577-591.

Saliha PAKER (1987) "Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler". (Çev. Ali Tükel) Metis Çeviri, 1, Güz: 31-41.

Cevdet PERİN (1943) "Türk Romancılığında Fransız Tesiri Nasıl Başladı". AÜ. DTCF Dergisi, 4, Mayıs-Haziran: 39-50.

İsmail Habip SEVÜK (1940) Edebî Yeniliğimiz (Tanzimat'tan Beri Edebiyat Tarihi). İstanbul: Remzi Kitabevi. (1941) Avrupa Edebiyatı ve Biz II (Garp'tan Tercümeler). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Johann STRAUSS (1994) "Romanlar, Ah! O Romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman." Turcica (Reuve D'études Turques), XXVI: 125-163.

Şerif HULÛSİ (1940) "Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyeti (1845-1918)". Tercüme, 3, 19 Eylül: 4-11.

Ahmet Hamdi TANPINAR (1982) XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Halit Ziya UŞAKLIGİL (1936) Kırk Yıl. İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat TAŞ.

Sıddıka Dilek YALÇIN (1998) "XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman". Ankara: Hacettepe Üniversitesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). (2001), "Türk Romanının Doğuşu ve Fransız Popüler Romanları". Frankofoni, Fransız Dili ve Edebiyatı İnceleme ve Araştırmaları Ortak Kitabı No: 13. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, sf: 211-231.

Kâmil YAZGIÇ (1940) Ahmet Mithat Efendi, Hayatı ve Hâtıraları. İstanbul: Tan Matbaası.

Servet-İ Fünun Edebiyatı / Prof. Dr. Zeynep Kerman [s.204-211]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1895'ten 1901 yılına kadar Servet-i Fünun dergisinde toplanan neslin vücuda getirdiği edebî harekete Servet-i Fünun veya Edebiyat-ı Cedîde denir. Ancak bu hareket, bu yıllarla sınırlı kalmamış; II. Meşrutiyetten sonra Fecr-i Âti adı altında kısmî bir değişiklik geçirerek tesirini devam ettirmiş; Millî Edebiyat akımının güç kazanmasından sonra, uğradığı ağır eleştiriler neticesinde tamamen dağılmıştır.

Her edebî nesil, kendinden öncekilere bir tepki olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan Tanzimat'tan Servet-i Fünun'un toplandığı 1895 yılına kadar yetişen edebî nesilleri ve onların faaliyetlerine kısaca temas etmek, Edebiyat-ı Cedîde hareketini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Edebiyatçılar da içinde yaşadıkları toplumdan soyutlanamayacaklarına göre, memleketin iç ve dış durumundan şüphesiz etkileneceklerdir. Bu yüzden, onların eser verdikleri yıllarda Türkiye'nin iç ve dış genel durumunu da ana hatlarıyla ortaya koymakta fayda vardır.

Tanzimat'ın ilânı tarihi olan 1839'dan Servet-i Fünun'a kadarki devrede birbirinden farklı hayat ve sanat görüşüne sahip üç büyük nesil yetişmiştir.

Tanzimat nesli 1839-1876 yılları arasında eser verir ve iki büyük kola ayrılır. Birinci Tanzimat neslini oluşturan Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa, sanatta sosyal fayda fikrine önem verirler. Bu nesil, gazete vasıtasıyla halkı hemen her konuda aydınlatmayı ve bilgilendirmeyi gaye edinir. Gayr-i ahlâkî, tabiîlikten uzak, gerçeklere dayanmayan, zihinleri uyuşturan kaderiyecilik fikrini telkin ettiğine inandıkları eski edebiyata şiddetle hücum ederek, yeni, dünyevî ve gerçek bir edebiyat kurmaya çalışırlar. Şinasi, Divan şiir geleneğini toptan değiştirmeyi hedef alır, örneğini Fransız edebiyatından aldığı çıplak fikir cümlesini Türk edebiyatına getirir.1

Namık Kemal onun izinden giderek, bütün tenkidî eserlerinde ve özellikle mukaddimelerinde, iki ana fikri yani "sosyal fayda" ve "edebiyatın gerçek, dünyevî" olmasını ısrarla savunur.

Ziya Paşa "Şiir ve İnşa" adlı makalesinde yeni edebiyat görüşlerini savunur, ancak "Harabat Mukaddimesi" yle eskiye keskin bir dönüş yapar. Namık Kemal'le aralarının açılmasının asıl sebebini, bu eskiye dönüşte aramalıdır. Ziya Paşanın asıl yeniliği "Terci-i Bend" indedir ve Abdülhak Hamid'in geliştireceği felsefî şiirin kaynağı bu eserdedir.2

Bu nesil, siyasetle yakından ilgilidir. Gayeleri memlekette meşrutî bir rejim kurmak ve dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olan imparatorluğu kurtarmak ve yaşatmaktır. Bu nesil Voltaire, Montesquieu, Jean Jacques Rousseau gibi akılcı filozofların ve Fransız romantiklerinin eserleriyle beslenir. Fakat onlar romantizmin daha ziyade edebiyatçının bir misyon adamı oluşu ve millî tarihe dönüş fikirlerinin tesirinde kalırlar. Bu bakımdan Namık Kemal'i sosyal bir romantik olarak nitelendirmek daha doğru olur.3

1876'da bu neslin özlemini çektiği I. Meşrutiyet ilân edilir. Ancak, üç ay sonra II. Abdülhamid 1876-1877 Türk-Rus Savaşı'nı bahane ederek meclisi kapatır ve otuz yıl sürecek ve tarihe istibdat devri diye geçen dönem başlar.

Tanzimat'ın ikinci edebî neslini oluşturan Abdülhak Hamid, Recaizade Ekrem ve Sami Paşazade Sezai, devrin şartları dolayısıyla siyasetten uzaklaşmışlar, daha ziyade ferdî duygu ve düşünceleri ön plana alan eserler vermişlerdir. Sami Paşazade Sezai, 1901'de Paris'e kaçarak Şura-yı Ümmet'te Abdülhamid ve rejimi aleyhine çok ağır ve şiddetli yazılar yazmasına rağmen, asıl şöhretini başta Küçük Şeyler olmak üzere hikâyelerine ve Sergüzeşt adlı romanına borçludur.4

İkinci nesli birinciden ayıran bir başka özellik de, nesir yerine daha ziyade şiiri tercih etmeleridir. Bu nesil romantizmin ferdiyetçi yönüne ve her şeyin şiire konu olabileceği fikrine sarılmışlar ve misyon adamı olmaktan ziyade, sanatın estetik cephesine önem vermişlerdir.

Bu ayrılıklara rağmen, ikinci nesil, birinci nesli, özellikle Namık Kemal'i, daima bir önder, bir mürşit olarak kabul etmiş, dağılmalarına rağmen mektuplarıyla ilişkilerini devam ettirmişlerdir.5

Servet-i Fünun'u hazırlayan âmiller çok çeşitli ve karmaşık bir manzara gösterir. Bu sebepleri birkaç madde hâlinde özetlemek mümkündür:

1) Abdülhamid devrinin sosyal ve siyasî tesiri; 2) Tanzimat'ın ikinci neslinin getirmiş olduğu geniş tabiat ve duygu tasvirleri; 3) Recaizade Ekrem'in şiir ve edebiyat hakkındaki yeni görüşleri; 4) 1876-1895 yılları arasında eser veren ara-neslin geniş tercüme faaliyeti; 5) Eski ve yeni edebiyat taraftarları arasındaki çeşitli tartışmalarla romantizm-realizm münakaşası.

Abdülhak Hamid'in Belde, Bunlar Odur (1886) ve Hacle'den (1887) sonra, saraya eser yayınlamayacağına söz vererek yurt dışında görevlendirilmesi, 1888'de Namık Kemal'in ölmesi, Ekrem'in âdeta köşesine çekilerek, gençlerle ilgilenmekle yetinmesiyle ikinci nesil kısmen faaliyet alanından çekilir. Servet-i Fünun'un kuruluşuna kadarki yirmi yıllık devrede Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın ara-nesil adını verdiği yirmi otuz kişilik bir yazar kadrosu, Türk edebiyatının çehresini değiştirecek bir edebî faaliyette bulunur.6 Ara-nesil yazarları Recaizade Ekrem'in öğrencilerinden ve Elhan'ın yazarı Menemenlizade Mehmet Tahir'in başkanlığında romantik, Beşir Fuad'ın liderliğinde realistlerden yaptıkları geniş tercüme faaliyetiyle Servet-i Fünuncuların geliştirip olgunlaştıracağı tem ve konuları edebiyatımıza sokarlar. Bu iki grup arasında, özellikle Beşir Fuad'ın Victor Hugo (1885) adlı ilk tenkidî monografisinin yayımından sonra başlayan Hayaliyûn-Hakikiyûn tartışması ise realistlerin kesin zaferiyle sonuçlanır.

Servet-i Fünun zümresi Tanzimat ve ara-neslin eserleriyle beslenir. Şu hâlde, bazılarının zannettiği ve ileri sürdüğü gibi, Servet-i Fünun edebiyatı, Tanzimat nesillerine özellikle ikincisine çok şey borçlu olmakla beraber, hemen onların arkasından ortaya çıkmış değildir.

Bu zümrenin oluşmasında; sanat ve edebiyat görüşlerinde, aldıkları ortak formasyonun da önemli rolü vardır. Tanzimat nesillerinin farklı çevre ve muhitlerde (kalemler, aile konakları v.s.)

yetişmelerine karşılık, bu nesil, genellikle halk tabakasına mensuptur ve II. Abdülhamid döneminde açılan, batılı tarzda eğitim ve öğretim yapan okullardan yetişir. Onları bir araya getiren ve bir cephe oluşturmalarının sebeplerinden biri, hocaları Recaizade Ekrem'in Talim-i Edebiyat adlı eseri dolayısıyla eski edebiyat taraftarlarının ağır hücumlara uğraması sonucunda vuku bulan münakaşadır. Talim-i Edebiyat, batılı kaynaklara dayanan ilk retorik kitabıdır. Muallim Naci'nin Istılahat-ı Edebiye adlı normatif eseriyle, gerek konuları ele alış, gerekse örnekleri açısından çok farklıdır. Bu münakaşayı takip eden Zemzeme ve Demdeme ile abes-muktebes tartışmaları yenilikçi gençleri âdeta birbirlerine kenetler.

Musavver Malumat dergisinde çıkan Hasan Asaf'ın “Burhan-ı Kudret” adlı şiirinde “abes” ve “muktebes” kelimelerini kafiyeli kullanışı tenkit edilir. Genç şair, Recaizade Ekrem'in ortaya attığı “kafiye göz için değil, kulak içindir” fikrine dayanarak bu gibi kelimelerin kafiye yapılabileceğini iddia eder. Bunun üzerine dergi sahibi Mehmet Tahir Efendi (Baba Tahir) şairi ağır ve alaycı bir üslûpla tenkit edince, Recaizade Ekrem Maarif dergisinde tartışmaya katılır ve “Sanat müşkil ise de muaheze de âsân değildir” başlıklı yazısıyla kafiye hakkındaki eski fikirleri tenkit eder ve Hasan Asaf'ı savunur. Yine o sıralarda Recaizade Ekrem, Selânik'te çıkan Asır gazetesinde tefrika edilen Şemsa adlı hikâyesini, iznini almadan basan Musavver Malumat sahibi Mehmet Tahir aleyhine Servet-i Fünun'a iki mektup gönderir. Servet-i Fünun'un sahibi Ahmet İhsan bu mektupları neşrettiği gibi, Araba Sevdası'nı da yayınlayacağını belirtir. O sıralarda sıradan bir fen dergisi olan Servet-i Fünun'un sahibi Ahmet İhsan, hocası Recaizade Ekrem'den dergisini ele almasını yeni görüşleri savunan bir edebiyat organı hâline getirmesini ister. Ekrem, Galatasaray Sultanîsi'nden öğrencisi Tevfik Fikret'i derginin başına getirir. Fikret, 256'ncı sayıdan itibaren musahabe-i edebiye ve şiirlerini yayınlamaya başlar. Tevfik Fikret, Mektep dergisinde çıkan şiirleriyle dikkatini çeken Cenab Şehabeddin'i bir musahabesinde över; Cenab da kadroya dahil olur. Mai ve Siyah tefrikasından itibaren onlara Halit Ziya, az sonra Mehmet Rauf, Hüseyin Suat, Ahmet Reşit, Ahmet Şuayb da katılır. İbrahim Cehdi (Süleyman Nazif), Süleyman Nesib, Faik Âli, İsmail Safa'nın yanı sıra eski nesilden Sami Paşazade Sezai ve Finten'iyle Abdülhak Hamid de destek verirler.

Servet-i Fünun edebiyatı, II. Abdülhamid döneminde doğmuş, gelişmiş ve sona ermiştir. Edebiyatçılar da sıradan insanlar gibi, içinde yaşadıkları toplum ve ülkenin meselelerine kayıtsız kalamazlar. Servet-i Füsuncuların yetiştikleri ve eser verdikleri istibdat döneminde, Avrupalıların hasta adam dedikleri Osmanlı İmparatorluğu, maddî ve manevî yönden çöküş durumundaydı. 1871'e kadar imparatorluk üzerinde hâkim olan İngiltere ve Fransa siyaseti, kendi çıkarları uğruna, güçlenmekte olan Rus Çarlığı ve Avusturya-Macaristan'a karşı Osmanlı menfaatlerini koruyorlardı. 1871'de Fransa-Prusya savaşının sonucunda Avrupa'daki kuvvetler dengesi değişti. Fransa'nın mağlup olmasıyla İngiltere tek başına bu dengeyi koruyamadı. Rusya ile Avusturya-Macaristan bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nu açıkça bir parçalama politikası izlemeye başladılar. 1292 Türk-Rus Savaşı'nda Rus kuvvetleri Yeşilköy önlerine kadar geldiler. Bâbıâli, çok ağır şartlarına rağmen, Ayestefanos antlaşmasını imzaladı; ancak Avrupa devletlerinin itirazı sonucu, Berlin antlaşması ile şartlar biraz değiştirildi; ancak Tuna boyu elden çıktı; Bulgaristan özerk hâle geldi. 1881'de Fransa Tunus'u, 1887'de İngilizler Mısır'ı işgal ettiler. 1885'te Bulgaristan Şarkî Rumeli'yi ilhak etti. 1898'de

Yunanistan Girit'i istedi. Türk-Yunan Savaşı'nda Türk ordularının Atina önlerine kadar gelerek büyük bir zafer kazanmasına rağmen, masa başında aynı başarı gösterilemedi ve Girit'e muhtariyet verildi. 1292 Türk-Rus Savaşı'ndan itibaren Rus ve işbirlikçisi Bulgarların zulmünden kurtulabilen muhacir kitleleri İstanbul'da derin bir ıztırap ve kötümserlik havası estirdi. Diğer taraftan, Bâbıâli'nin bütün yetki ve gücünü eline alan II. Abdülhamid, geniş hafiye teşkilâtıyla memlekette büyük bir yılgınlık havası yarattı.

II. Abdülhamid döneminin, kısaca özetlemeye çalıştığım bu genel havası içinde eser veren Servet-i Fünun-cular, belli bir sanat akımı etrafında toplanmamakla birlikte, onları birleştiren pek çok ortak nokta vardır.

Servet-i Fünuncular, nesirde realizm ve natüralizmin yanı sıra, o yıllarda Batı'da moda olan pozitivist felsefenin tesiriyle gelişen ve realizmin şiirdeki görünüşü diye tarif edilen Parnas akımının resim gibi şiir anlayışıyla sembolizmin müzik gibi şiir anlayışını birleştirmeye çalışmışlar; yine Parnas ekolünün ana ilkelerinden olan şekil ve ifade mükemmelliğini ön planda tutmuşlardır. Bir yandan da, bir önceki nesilden gelen romantik bir santimantalizm devam etmekteydi. Bunlara batılı bir fikir olan "fin de siècle" ile devrin karamsar siyasî ortamının telkiniyle hâkim olan kötümserlik ve melânkoliyi ilâve etmek gerekir.

Bu kötümser hayat felsefeleri dolayısıyla, intihar temi onların eserlerinde ve hattâ hayatlarında önemli bir yer tutar. Tevfik Fikret, sık sık, ailesi olmasa intihar edeceğini; Mehmet Rauf'un ise intihara kalkıştığını ve son anda arkadaşları tarafından kurtarıldığını biliyoruz.7 Melankoli duygusunun tabiî neticesi içinde bulunduğu çevreden ve insanlardan kaçmak, derin bir yalnızlık duygusu hissetmek, hülya ve rüyaya sığınmaktır. İşte bu yüzden onların eserlerinde kaçma temi de önemli bir yer tutar. Bir ara Servet-i Fünuncular Yeni Zelenda'ya giderek, orada birlikte yeni bir hayat kurmak isterler. Bu istekleri gerçekleşmeyince Manisa civarında bir çiftlikte âdeta bir koloni hâlinde yaşamayı arzularlar. Bu da gerçekleşemez. Bunun verdiği acıyı en çarpıcı şekilde Tevfik Fikret'in "Bir Mersiye" adlı şiirinde görürüz.

Servet-i Fünun edebiyatında iç âlem yani duygu hayatı kadar dış âleme, tabiata da geniş yer verilir. Servet-i Fünuncuların hemen hepsi güzel sanatların hiç değilse bir dalıyla yakından ilgilidir. Fikret, iyi bir ressamdır. Mehmet Rauf bir melomandır. Halit Ziya mükemmel piyano çalar. İşte güzel sanatlara karşı duydukları bu derin ilgi onları dış âleme ve iç âleme son derece dikkatli kılar. Duygularını da renkli tablolar hâlinde ortaya koymaya çalışırlar. Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın da belirttiği gibi, "bütün duyu organlarını dış âleme açmak ve dış âlemi kendine mahsus ruha sahip bir varlık telâkki etmek fikri Servet-i Fünuncuların Türk edebiyatında tabiat idrakine getirdikleri en önemli yeniliktir. Bu idrak ayrıca ferdî duygularla da renklendirilir. Böylece dış âlem yani kâinat bir mizaç arasından seyredilir".8

Onların eserlerinde görülen ortak temlerden biri de hayal ve hakikat, bunların çatışması ve genellikle hayal kırıklığıdır. Bunu en çarpıcı şekilde eserlerinin adlarında görürüz: Mai ve Siyah, Kırık

Hayatlar (Halit Ziya), Rübab-ı Şikeste (Tevfik Fikret), Eylül, Siyah İnciler (Mehmet Rauf), Haristan ve Gülistan (Ahmet Hikmet Müftüoğlu).

En çarpıcı ortak unsurlardan biri de dil karşısındaki tutumlarıdır. Birinci Tanzimat neslinin aksine Servet-i Fünuncular için sanat bir vasıta değil, gayedir. Başka bir deyişle onlar sanat sanat içindir ilkesini benimsemişler; geniş kitleleri değil, yüksek düzeyde okuyucu zümresini hedef almışlardır. Tevfik Fikret'in tabiriyle onlar "Veli Dayılara hitap" gayesi gütmezler. Örnek aldıkları batılı akımların tesiriyle olduğu gibi tasvire yöneldikleri insanı, tabiatı ve eşyayı Tanzimatçılar gibi statik değil, dinamik bir şekilde ifadeye çalışmışlardır. Onlar, mahiyeti icabı karışık ve karmaşık olan duygu ve duyuların basit günlük dille anlatılamayacağı kanaatinde olduklarından, yeni, şahsî ve orijinal üslûplar yaratmaya çalışmışlardır. Bunun altında Recaizade Ekrem'in Buffon'dan aldığı "üslûb-ı beyan aynıyla insan" fikri yatar. Servet-i Fünun neslinin romanı olan Mai ve Siyah'ta Halit Ziya, sözcüsü durumunda olan Ahmet Cemil'e özlediği dil anlayışını yani "dil eşittir insan" fikrini "… öyle bir lisan ki serâpâ insan olsun" cümlesiyle sona eren mensur şiir havasındaki bir pasajda söyletir.

Ancak, onlar dili zenginleştirmeye çalışırlarken, sözlüklerden, halkın kullanmadığı ve bilmediği çok sayıda Arapça ve Farsça kökenli kelimeye, yeni anlamlar da yükleyerek, suni ve kitabî bir dil yaratmışlardır. İzleyicilerini de hesaba katarsak, yirmi yıl kadar devam eden bu hareketin, bütün tenkitlere ve hattâ dekadananizmle suçlanmasına rağmen, Türkiye'de sanat bilincini son derece geliştirdiğini kabul etmek gerekir.

Servet-i Fünuncuların bir cephe oluşturması, eski anlayışı devam ettirenlerin de Musavver Malumat'ta toplanmasına sebep olur. Münakaşayı başlatan Ahmet Midhat Efendinin Sabah gazetesinde çıkan "Dekadanlar" başlıklı yazısıdır.9 Ahmet Midhat Efendi, bu yazısında Servet-i Fünuncuları dekadanlıkla, yani bir soysuzlaşmaya, edebiyatta mevcut gelenek ve kuralları hiçe sayarak manevî bir çöküşe sebebiyet vermekle suçlar. Eski edebiyat taraftarları, Ahmet Midhat gibi bir hâce-i evvelin de kendilerine katılmasından cesaret alarak, derhal harekete geçerler ve Tanzimat'tan beri devam eden eski-yeni çatışmasının en uzun süreli evresi açılmış olur.10

Eski anlayışı temsil edenlere göre, Servet-i Fünuncular batı edebiyatının, özellikle Fransız edebiyatının taklitçisidirler. Millî edebiyata yabancı olan bu nesil, onu inkâr bile etmektedir. Yine batı taklitçiliği dolayısıyla, örf ve âdetlerimize yabancı konular, hayat tarzları ve frenk kılıklı kişiler yaratmaktadırlar. Üslûp, ifade, cümle hattâ kullandıkları tamlamalar bile batı malıdır. Onlara göre Servet-i Fünuncular yabancı dil bildiklerinden, batılı eserleri aynen veya çok az değiştirerek tercüme ediyorlar ve bunları "Richesse de Sciences"11 adlı dergilerinde yayınlamaktadırlar. Kullandıkları sone nazım tarzı da yabancıdır. Onlara göre üslûp, şekil, konu ve kişileri yabancı olan, din ve milliyet duygusundan yoksun bu zümrenin millî edebiyatta yeri yoktur. Cenab'ın "Terane-i Mehtab" adlı şiirinde geçen "saat-ı semen-fâm" tamlaması ise itirazcıların onları anarşistlikle suçlamasına yol açar. Onlara göre, her önüne gelen bir tamlama uydurursa, dil anarşisinin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Vezin ve kafiye şekilleri de itirazdan nasibini alır.

Servet-i Fünuncular bu itirazlar karşısında, polemikten ziyade eserle cevap vermeyi tercih etmişler, fakat kendilerini ve görüşlerini savunan yazılar da yazmışlardır. Onlar, hareketlerinin bir çöküş değil, yenilik olduğunu, asla basit birer taklitçi olmadıklarını, doğudan ve batıdan güzel buldukları her şeye açık olduklarını, fakat aldıklarını şahsî bir üslûba döktüklerini, avama değil, yüksek zümreye hitap ettiklerini, dili yeni kelime ve kavramlarla zenginleştirdiklerini ileri sürmüşlerdir.

Dekadanlık münakaşası Ahmet Midhat Efendi'nin Tarîk gazetesinde 4 Aralık 1898'de yayınladığı "Teslim-i Hakikat" adlı makale ile Servet-i Fünuncuların zaferiyle sonuçlanır.

Dışarıdaki itirazların sona ermesiyle Servet-i Fünun'un oldukça kısa ve fakat en verimli devresi başlar. Şiirde Tevfik Fikret ve Cenab Şehabeddin başta olmak üzere Süleyman Nazif, Ali Ekrem, Hüseyin Siret, Hüseyin Suat, Faik Âli, Celâl Sahir, Ahmed Reşid; romanda Halit Ziya, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit, Ahmet Hikmet, Safveti Ziya; tenkitte Ahmet Şuayb, Halit Ziya, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit, Türk edebiyatının çehresini değiştirecek önemli bir edebî faaliyete girişirler.

Ancak dış tenkitlerin sona ermesi kendi aralarındaki anlaşmazlıkları su yüzüne çıkarır. İlk defa Ahmet Şuayb, Servet-i Fünun'da yayınladığı "Son Yazılar"12 adlı uzun makalesiyle, Servet-i Fünun edebî hareketini konu darlığı ve aşırı ferdiyetçiliği açısından eleştirir. Bu, olumlu karşılanır. Fakat altı ay kadar sonra, Ali Ekrem'in "Şiirimiz" adlı tenkidi fazla sert ve sübjektif bulunduğundan bazı değişikliklerle basılması üzerine13 Ali Ekrem Servet-i Fünun'dan ayrılarak yazısını olduğu gibi Musavver Malumat'da neşreder. Onu Ahmet Reşit'in ayrılığı takip eder. 1901'de Tevfik Fikret, Ahmet İhsan'a kırılarak dergiyi terk eder. Yazı işleri müdürlüğüne getirilen Hüseyin Cahit, eski düzeni bir süre devam ettirerek, durumu okuyucudan saklamaya çalışır. Ancak Fransızcadan çevirdiği "Edebiyat ve Hukuk" adlı yazı, kışkırtıcı bulunarak, dergi altı hafta süreyle kapatılır. 5 Aralık 1901'de yeniden yayınlanmaya başlayan dergi, Hüseyin Cahit'in de ayrılmasıyla, yeniden ilk hâline döner; musahabe-i edebiyelerin yerini, musahabe-i fenniyeler alır.

Servet-i Fünun zümresine mensup şahsiyetler şiir, roman ve tenkit sahasında faaliyette bulunurlar.

Şiirde Tevfik Fikret ile Cenab Şehabettin'in yeni görüşlerini zümrenin yukarıda adlarını zikrettiğim diğer şairler de benimserler.

Servet-i Fünun'un önemli şahsiyetleri:

Recaizade Ekrem ve Muallim Naci'nin öğrencisi olan Tevfik Fikret (1867-1915), hocalarının ve Abdülhak Hamid'i takliden yaptığı denemelerden sonra, yeni tecrübelere girişir ve bir antolojide okuyarak keşfettiği Charles Baudelaire, Sully Prudhomme ve özellikle François Coppée, ömrü boyunca örnek alacağı şairler olur. Rübab-ı Şikeste adı altında topladığı şiirlerini ana hatlarıyla yaşamayı düşlediği hayalî tabiat manzaraları (Ömr-ı Muhayyel, Ne İsterim, Bir An-ı Huzur, Yeşil Yurt); fakirlere, çocuklara merhamet uyandırma

(Haluk'un Bayramı); sarhoş bir dilenciyi, felâkete uğrayan bir balıkçı ailesini, hasta çocuğunun başında ıztırap çeken bir anneyi v.b. anlattığı çeşitli hayat sahneleri; "kendi benini, duyuş tarzını ortaya koyduğu şiirler (Sahayif-i Hayatımdan, Süha ile Pervin, Tefelsüf); çeşitli sanatlarla ilgili şiirler (Ey Yâr-ı Nagamkâr, Heykel-i Giryan, La Danse Serpentine) olmak üzere tasnif edebiliriz. Kitabın "Âveng-i Şühur" başlıklı bölümü, Coppée'nin Les Mois'sını hatırlatan on iki ayın tasvirine ayrılmıştır. Âveng-i Tesâvir" bölümü de örneği batılı şairlere dayanan portre şiirlerdir (Fuzulî, Cenab, Nedim, Üstad Ekrem, Nef'î, Hamid). Bu bölüme almadığı "Zekâ" da Rıza Tevfik'i, Timsal-i Cehalet'de Ahmet Midhat Efendiyi alaylı bir üslûpla tasvir eder. "Eski Şeyler" bölümündeki "Nijad'a", "Musset İçin" başlıklı şiirleri de portre şiirlerindendir. Fikret 1897 Türk-Yunan Savaşı dolayısıyla yazdığı birkaç vatanî şiirde de (Asker Geçerken, Hasan'ın Gazası, Kılıç) Sully Prudhomme ile Coppée'yi örnek alır. Az sayıdaki dinî şiirlerinden "Sabah Ezanında" da ezan sesinin tabiattaki müzikal çınlayışı, bir müzik parçasını hatırlatan bir üslûpla ifade edilmiştir. Yine bu yıllarda Fikret'te II. Abdülhamid rejimine karşı bir kin ve isyan duygusu uyanır. 1901'de Galatasaray Sultanîsi'ndeki görevinden ve Türk muhitinden tamamen uzaklaşarak Rumelihisar'da Boğaz tepesinde, "Aşiyan" adını verdiği evine çekilir, Robert Kolej'de öğretmenliğe başlar. 1902'de İstanbul'u lânetlediği "Sis" i yazar. Şiirde çöküş hâlindeki pâyitahtın genel manzarasını, istibdadın yarattığı moral çöküntüsünü son derece çarpıcı bir tablo hâlinde âdeta resmeder.

1908'de ikinci Meşrutiyetin ilânı onu ümitlendirir, ancak yeni rejimin uyguladığı politika Fikret'i hayal kırıklığına uğratır. Son yıllarında oğlu Halûk'un şahsında sembolleştirdiği gençlik tek tesellisi olur. Halûk'un Defteri bütünüyle gençlikten bekledikleri ve özlediklerinin bir ifadesidir. Bu gençlik, silâh yani kaba kuvvet yerine vatanı yükseltecek yeni ideallerle donanacaktır. Halûk, modern, hür ve ilme değer veren bir ülkede (İskoçya) öğrenim görecek, öğrendikleriyle ülkesine dönerek, içten içe çürümüş olan o eski, ulu "Çınar" ı diriltecektir.

Çocuklar için yazdığı Şermin'de ise çalışmayı, sanatı, sanatkârı yüceltir, bâtıl inançları yerer, geleceğe güven ve itimat, iyilik duygularını aşılamaya çalışır.

Tevfik Fikret, vezni göz ardı etmeden, şiire nesrin akıcılığını vermiş, beyit esasını kırmak için ısrarla çalışmış, vezin ve kafiyeyi ihmal etmeden anjambömanlarla şiiri nesir diline yaklaştırmıştır. Şiirinde asonans (ünlü tekrarı) ve aliterasyon (ünsüz tekrarı), kelime, kelime grupları, mısraların aralıklı olarak tekrarlanmasından vücuda gelen kuvvetli bir musiki duygusu yaratır. Farsçanın zengin ses ahengi, Arapçanın ünsüz simetrisi ve Türkçedeki eklerin müzik kabiliyeti ve ritmi, Fikret'in şiirlerindeki muzikaliteyi kolayca yaratmasına çok yardımcı olmuştur. Daha önce Recaizade Ekrem'in ortaya attığı kafiyelerin ses değerleri ve değişik düzeni hakkındaki görüşlerini, Fikret gerçekleştirir ve eski sistemin aksine isimlerle fiilleri kafiye yapar. Türk şiiri Fikret'le batı şiirinin teknik ve üslûbuna yaklaşır ve konuşur gibi yazma idealine kavuşur.

Cenab Şehabettin (1870-1934)14 yaptığı denemeler ve bulduğu yeni tamlamalarla Servet-i Fünun zümresinin estetik görüşlerini hazırlar. Tıbbıye'den mezun olmasına rağmen, öğrenciliğinden itibaren edebiyatla uğraşır, devrin gazete ve dergilerinde tercümeler ve şiirler yayınlar. Tıbbiye'de okurken Muallim Naci, Recaizade Ekrem, Şeyh Vasfi'yi taklit eden şiirlerini saçma sapan anlamına

gelen Tamat adı altında neşreder. Tıbbiye'den mezun olduktan sonra, ihtisas için gönderildiği Avrupa'da dört yıl boyunca, hem mesleğini ilerletir, hem de edebî ufkunu geliştirir; arkadaşları ona, "tabib-i edib" unvanını verirler.

Cenab'ın Servet-i Fünun'daki faaliyeti derginin kapatılmasına kadar sürer. Burada şiirlerinin yanı sıra edebî ve tenkidî makaleler ve vazifeli olarak Hicaz'a gönderilmesi münasebetiyle kaleme aldığı Hac Yolunda adlı mektuplarını yayınlar. Servet-i Fünun'un kapatılmasıyla, diğerleri gibi o da, II. Meşrutiyet'e kadar bir suskunluk devresine girer.

Cenab şiirlerini, ilhamdan ziyade, büyük bir cehtle, çalışma azmiyle vücuda getirmiştir. Bu durumu "Şi'r-i nâ-nüvişte", "Takaza-yı Üslûb" adlı şiirleriyle müsveddelerinden açıkça anlamak mümkündür.1895'te yayınladığı bu şiirinde Cenab, mutlak şiire, ancak durmadan çalışma ve arama neticesinde ulaşılabileceğini fikrindedir. Cenab'ın şiirleri incelendiğinde, onun tabiat, aşk, şüphe ile karışık din ve felsefe konularına ağırlık verdiğini görülür. Bu bakımdan o, sosyal konularda da şiirler yazan Fikret'ten ayrılır. Cenab'ın şiir sanatında resim ve musiki önemli bir yer tutar.15

Parnaslardan resim gibi şiir, sembolistlerden musiki gibi şiir yazma fikrini alan Cenab, daha sonra bu iki unsuru ustaca birleştiren şiirler vermiştir (Temâşâ-yı Hazan, Temâşâ-yı Leyal, Yakazat-ı Leyliyye, Elhan-ı Şita). Cenab, tabiatı beşerîleştiren imajlar kullanmasıyla hem Servet-i Fünunculara, hem de daha sonraki nesillere tesir etmiştir. Böylece o, kâinatın bir ruhu olduğu fikrini belirtmeye çalışır. Cenab, bu açıdan Divan edebiyatının süslü üslûbuna yaklaşır, fakat imajları onlarınki gibi basma kalıp değil, orijinaldir.

Cenab, şiirde olduğu gibi, nesirde de yenilikler yapmış, Türk nesrinin yapısı üzerinde düşünmüş ve yazdığı makalelerle fikirlerini ortaya koymuştur,16 Hac Yolunda adlı eserinde özlediği nesrin örneklerini vermiştir.

Cenab'a göre Türk nesrinin en büyük kusuru monotonluktur. Cenab, güzel nesirde iki temel şart bulur: Monotonluktan kurtulma ve durmadan değişme. Böylece o, şiirle nesrin mekanizmalarını da ayırır. Ona göre, şiirde musikiyi temin eden aynı ses, kelime, fiil kiplerinin tekrarı, nesirde aksine monotonluk ve bıkkınlık yaratır.

Cenab Şehabeddin, seyahat hatıralarını Hac Yolunda ve Avrupa Mektupları adı altında kitaplaştırmıştır.17

Makaleleriyle açık mektupları Evrak-ı Eyyam,18 Nesr-i Harb, Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri19'nde bir araya getiren Cenab'ın Yalan (1911), Körebe (1914) adlı basılmış iki piyesi vardır. Hüseyin Suat'la beraber kaleme aldığı, Küçük Şeyler Darülbedayi'de oynanmıştır.

Halit Ziya Uşaklıgil (1865-1945)20 modern Türk romanının kurucusu olarak tanınmasına rağmen, şiir dışında edebiyatın her türünde eser vermiş, çok yönlü bir sanatkârdır.

İzmir’de Mekhitariste okulunda okuması, Avrupaî muhitlerle teması, dünya sergisine katılmak üzere Paris’e yaptığı seyahat ve özellikle Fransız yazarlarını okuması, ufkunu çok genişletmiş, genç yaşta fennî mahiyette popüler tercümelerle yazı hayatına atılan Halit Ziya, mensur şiirler, uzun ve kısa hikâyeler, makaleler ve denemeler kaleme almıştır. Gençlik yıllarında “Tarih-i Umumî-i Edebiyat” adlı bir eser vücuda getirmek için, çok sayıda makale kaleme alan; bu büyük projeyi tamamlayamamakla birlikte, Darülfünun’da garb edebiyatı müderrisliğine tayin edilince, hazırladığı ders notları;21 1885’de bir kısmı basılan Garptan Şarka Seyyale-i Edebiye-Fransız Edebiyatının Numune ve Tarihi-Methal; batılı hikâye türünün tarihî gelişimini ele aldığı Hikâye (1891) ve ölümünden sonra Sanata Dair IV (1963) adlı eserleri hayatı boyunca batı edebiyatlarına duyduğu derin ilgiyi gösterir.

Adını Mensur Şiirler adı altında topladığı edebî denemelerle adını duyuran Halit Ziya, asıl kabiliyetini anlatıma dayalı türlerde gösterir. İzmir’de yazdığı ve Hizmet gazetesinde yayınlanan ilk üç romanı Sefile (1886-1887), Nemide (tefrikası 1887-1888; ilk baskı 1892), Bir Ölünün Defteri (tefrikası 1890-1891 ev içinde geçen üçüzlü aşk maceralarını işler; ilk baskı 1892) acemilik dönemi eserleridir. Olgunluk merhalesinin müjdeleyen eseri Ferdi ve Şürekâsı (tefrikası 1892; ilk baskı 1895) ile Halit Ziya realist bir tavırla dış âleme açılmaya başlar. Olgunluk merhalesinin ilk eseri Mai ve Siyah (Servet-i Fünun’da tefrikası 1896-1897; ilk baskı 1898) Servet-i Fünun neslinin romanıdır. Yazarın sözcüsü durumunda olan genç şair Ahmet Cemil vasıtasıyla yazar, Servet-i Fünun neslinin dil, edebiyat, tercüme, geniş mânasıyla hayat karşısında almış oldukları tavrı romanlaştırır. Eser boyunca Servet-i Fünuncuların hayal ve özlemleriyle yaşadıkları hayal kırıklıkları, dış âlem, özellikle Bâbıâli ve Beyoğlu tenkidî bir gözle okuyucuya sunulur.

Aşk-ı Memnu (tefrikası 1899-1900; ilk baskı 1901) ile Halit Ziya, sanatının zirvesine erişir. Tasvir gücünü daha önceki romanlarında ispat etmiş olan yazar, burada ince psikolojik tahlillerin yanı sıra devri için cesur sayılabilecek cinsî haz sahnelerine de yer verir (Bihter’in ayna karşısında çıplak vücudunu seyretmesi ve ona acıması). İşte Bihter, bu aynanın önünde yanıldığını, evliliğin sevgiye dayandığını inkâr ettiği için yanıldığını anlar. O, annesine benzemekten korktuğu ve Adnan Bey’in sunacağı imkânların cazibesine kapılarak sevgisiz bir evliliği, yaşlı bir kocayı ve iki yetişmiş çocuğu görmezlikten gelmiştir. Romanda, ruh durumuyla içinde yaşanılan mekân arasında kurulan ilişki, ince müşahedelere dayanılarak tasvir ve tahlil edilmiştir.

Kırık Hayatlar (1924) Nesl-i Ahîr’le yazar ev içinden dışa açılır ve realist akımın esas temlerinden biri olan sosyal çevrenin fertleri etkilemesini dile getirir. Kırık Hayatlar’da da yazar bir aile dramını, üçüzlü bir aşk macerasını ele almakla birlikte, bu çevreyi genişleterek, âdeta bütün şehre yayar. Bu bakımdan romanın adındaki (-lar) çokluk eki mânalıdır. Eser bir tek ailenin macerası değil, çeşitli sebeplerle hayatları kırılan, bozulan, sarsılan fert ve ailelerin dramıdır. Kırık Hayatlar’da mekân, diğer romanlardan önemli bir farklılık gösterir. Bu romana kadar, yazar, hazır mekânları tasvir ederken, burada oluş hâlinde bir mekân tasviri vardır. Romanın kahramanları Dr. Ömer Behiç ve karısı Vedide, üçüncü çocukları diye bahsettiklerini evlerinin arsasından planına, inşaatına ve tefrişine kadar her aşamasını ayrıntılı bir şekilde yaşarlar.

Beğenilmemesine ve ağır tenkitlere uğramasına rağmen Nesl-i Ahîr de edebiyatımızda nadir görülen devir romanlarından biridir. Burada II. Meşrutiyet öncesinin hemen bütün kesimlerine ait gençler (deniz ve kara subayları, Avrupa'da müzik eğitimi almış bir bestekâr, hafiyeler v.s.), devrin hemen bütün sosyal, politik ve kültürel meseleleri, çeşitli kesimlere ait aşk maceraları arasından okuyucuya verilir. Bu roman, belki tam bitirilmeden tefrika edilmeye başlandığından, sona doğru yapı bakımından bir dağılma ve çözülme gösterir. Başka bir ifadeyle Halit Ziya'nın diğer romanlarında gördüğümüz yapı bütünlüğü ve sağlamlığı bu eserinde yoktur.

Halit Ziya'nın küçük hikâyelerinde çocukluk hatıralarından da faydalandığı, yerli hayattan alınma çok canlı kesitler vardır. Hikâyelerinde Servet-i Fünun üslûbundan nispeten kurtulmuş görünür.

Son yıllarında Halit Ziya beş cilt hâlinde edebî hatıralarını (Kırk Yıl, 1936), üç cilt hâlinde sarayda geçen hizmet izlenimlerini (Saray ve Ötesi, 1942), oğlu Vedat'ın intiharı üzerine onunla ilgili hatıralarını (Bir Acı Hikâye, 1942) dile getirir. Bu eserler, içinde yaşadığı muhitleri tasvir eden, gözleme dayalı değerli incelemelerdir.

Mehmet Rauf (1875-1931) yazı hayatını Servet-i Fünun'dan önceki hazırlık devresi, Servet-i Fünun'daki olgunluk dönemi ve II. Meşrutiyetten sonraki sukut ve unutuluş devresi olmak üzere üçe ayırmak mümkündür.

Mehmet Rauf'ta edebiyat merakı on yaşlarında başlar. Bu yaşlarda Denaat yahut Gaskonya Korsanları adlı bir macera romanı yazdığını ve konusunu "Bizde Roman" adlı makalesinden öğrendiğimiz Mehmet Rauf'un edebiyatla ciddi olarak ilgilenmesi Bahriye Mektebi'ne girdikten sonradır. Okulda Fransızca ve İngilizce öğrenen ve bu dillerde yazılmış edebî eserleri okuyan yazarın hem kültürü, hem de ufku genişler. Halit Ziya'nın edebî faaliyetini beğeniyle izleyen Mehmet Rauf, onunla mektuplaşmaya başlar. "Düşmüş" adlı hikâyesini Hizmet'e bastıran Halit Ziya'yı, İstanbul'a geldikten sonra ziyaret ederek tanışır ve dost olurlar. 1896'da Halit Ziya, Garam-ı Şebab adlı romanı İkdam'da tefrika ettirir; Tevfik Fikret'le tanıştırır. Edebî hayatının en verimli devresi Servet-i Fünun'daki 1896-1901 yılları arasındaki faaliyetidir. Servet-i Fünun'da tefrika edildikten sonra 1901'de kitap hâlinde çıkan Eylül romanıyla şöhretinin zirvesine ulaşır.

Servet-i Fünun kapandığı 1901 ile 1908 yılları arasında hemen hiçbir eser neşredemeyen Mehmet Rauf'un yıldızı sönmeye başlar. Şahsî hayatındaki derbederlik ve düzensizlik, özellikle Halit Ziya ile Tevfik Fikret tarafından hoş karşılanmaz ve ilişkileri bozulur.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Mehmet Rauf evvelce yayınladığı bazı piyes ve romanlarını yeniden bastırdı; kısa ömürlü dergiler çıkardı, piyes yazarlığına heves etti, fakat eski seviyesine ulaşamadı. Zambak adlı yarı pornografik romanı dolayısıyla hayli para kazanır, fakat mahkemeye de düşer.

Eylül'ün dışında Ferda-yı Garam (1913), Genç Kız Kalbi (1914); Karanfil ve Yasemin (1924); Böğürtlen (1926); Define (1927); Son Yıldız (1927); Kan Damlası (1928) ve Halâs (1929) adlı romanları bulunan Mehmet Rauf, çoğu yerli hayatımızdan birer kesit olan hikâyelerinin büyük bir

kısmını İhtizar (1909), Aşıkane (1909); Son Emel (1913); Hanımlar Arasında (1914), bir Aşkın Tarihi (1915); Üç Hikâye (1919), İlk Temas İlk Zevk (1923); Aşk Kadını (1923); Eski Aşk Geceleri (1924) adlı kitaplarında bir araya getirmiş; Servet-i Fünun'da çıkan mensur şiirlerini Siyah İnciler (1901) ve tiyatro oyunlarını Ferdi ve Şürekâsı (Halit Ziya'nın aynı adlı romanından uyarlama, 1909); Pençe (1909); Cidal (1911) ve Sansar (1920) adlarıyla yayınlamıştır.

Bunların dışında, Türk ve batı edebiyatlarına dair, henüz kitap haline getirilmemiş pek çok tenkidî ve tanıtıcı makale kaleme almıştır. Bir kısmı tercüme ve adapte olan bu yazılar, onun değişik ve dikkate değer bir cephesini teşkil eder. Tenkit türüne dair yazdığı makale serisi, Ibsen gibi o yıllarda bizde bilinmeyen edebiyatçıları tanıtması, Servet-i Fünuncuların yeni çıkan eserlerini tahlil ve tenkit eden yazıları, bazılı yazarların eserlerini tanıtan yazıları, onun dikkat ve faaliyet sahasının genişliğini gösterir.

Sanat hayatının zirvesini ve dönüm noktasını teşkil eden Eylül'de esas, vak'a değil, çeşitli durumlarda hissedilen ruh hâllerinin sürekli değişmesidir. Bu yüzden vak'a özeti, özellikle Eylül romanı hakkında tam bir fikir veremez. Eylül'ün yapısıyla Mehmet Rauf'un çok sevdiği batı musikisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Bütün Servet-i Fünuncular gibi musiki temine büyük önem veren Mehmet Rauf, bu temi farklı bir şekilde kullanır. Burada musiki, iki sevgili arasındaki duygu alışverişini temin eden bir iletişim vasıtasıdır. İki sevgilinin seçtikleri ve dinlemekten zevk aldıkları opera parçalarıyla, romanın trajik sonu arasında da sıkı bir ilişki vardır.

Mehmet Rauf'un dikkate değer ve üzerinde durulması gereken son romanı Halâs'ta ise Millî Mücadele dönemi İstanbul ve İzmir'iyle, Millî Mücadele'ye katılan genç bir zabitle, ona ve ülküsüne gönül veren genç ve vatansever bir kızın aşk macerası anlatılır. Eylül'de musikinin oynadığı rolü burada sosyal ve millî duygular, vatan sevgisi alır.

Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957)22 edebiyat tarihinde tenkitçi yönü ve polemik yazılarıyla tanınan bir gazeteci olmasına rağmen, özellikle Servet-i Fünun döneminde roman, hikâye ve tenkit türlerinde eser vermiş-tir. 1897-1899 yılları arasında yazdığı ve Hayat-ı Muhayyel adı altında topladığı hikâyeler, ve Nadide'den (1890) sonra yayınladığı ikinci romanı Hayal İçinde (1901) Servet-i Fünun'un ortak temlerini ve hayat felsefesini aksettirir. Halit Ziya başta olmak üzere diğer Servet-i Fünuncular, onun çok cesur ve atak bir yapıya sahip olduğunu ve edebî anlayışlarına yapılan her hücuma tek başına karşı çıktığı konusunda birleşirler. Nitekim Ali Kemal'in İkdam'a Paris'ten gönderdiği Servet-i Fünun hareketini tenkit eden mektuplara Hüseyin Cahit, topluluğun sözcüsü gibi cevap verir ve Ali Kemal'in Figaro gazetesinden kaynak zikretmeden yaptığı alıntıları ortaya koyar.

Yazı hayatına Servet-i Fünun zümresinde başlayan fakat asıl kimliğini Millî Edebiyat akımı içinde bulan Ahmet Hikmet Müftüoğlu, bu dönemde verdiği hikâyeleri Hâristan ve Gülistan (1908) adlı eserinde bir araya getirir.

Servet-i Fünuncular arasında sadece tenkit türünde eser vermiş yegâne şahıs Ahmet Şuayb'dır (1876-1910). Hayat ve Kitaplar (1901) adlı eseri batılı yazar ve fikir adamlarından Hippolyte Taine,

Gustave Flaubert, Gabriel Monod, Ernest Lavisse, Niebuhr, Ranke ve Mommsen'in hayat, fikir ve eserlerini tanıtan hacimli ve muhtevalı incelemelerden meydana gelmiştir. Bunların dışında kalan çeşitli makale ve denemelerini ise Esmar-ı Matbuat adı altında kitaplaştırmıştır.

Servet-i Fünuncular, tenkide büyük önem vermişler ve tenkidi müstakil bir tür hâline getirdikleri gibi,23 batı tenkit metotlarını tanıtmışlar; değişik tenkit metotlarını uygulayan örnekler vermişlerdir.

Dikkate değer bir nokta da, Servet-i Fünuncuların kendilerini ciddi olarak tenkit eden ilk nesil olmalarıdır.

Bu otokritik anlayışının ilk örneğini, Tevfik Fikret'in Servet-i Fünun'da çıkan bir yazısında24 görürüz. Vücuda getirdikleri edebiyatı "ruhsuz değil fakat cansız" bulan Fikret, "marîz" bir edebiyat oluşturduklarının farkındadır. Halit Ziya "Hakları Var"25 başlıklı yazısında başka dillerden kelime alınmasının Servet-i Fünuncularla başlamamakla birlikte, bir moda hâline getirilişinde önemli rol oynadıklarını; hatalarının Türkçeye mâl edilemeyen kelimeleri kullanmakta ısrar edişleri olduğunu itiraf eder. Millî Edebiyat akımı başarı kazandıktan sonra, Halit Ziya'nın fikirlerinde önemli değişiklikler olur. Dilin sadeleşmesi konusunda "Müştaklara Karşı", Terkiplerden Kurtuluş", Mürekkebat ve Tabirat", "Unutma Beni"26 başlıklı yazılarıyla yeni akımı mensuplarının fikirleri arasında büyük benzerlikler vardır. Halit Ziya'nın, çıkış noktasını teşkil eden Mai ve Siyah'ı sadeleştirerek, fikir değişikliğini somut bir şekilde ortaya koyması, hayatının en cesur hareketi sayılabilir.

1 Mehmet Kaplan, "Şinasi'nin Türk Şiirinde Yaptığı Yenilik", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, İstanbul Şubat 1976, Dergâh Yay., s. 253-274.

2 Şiirin tahlili için bk. Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri 1, 13. Bsk., İstanbul Şubat 1977, Dergâh Yay., s. 47-69.

3 Victor Hugo'ya hayran olan, kendisine de Türklerin Victor Hugo'su denilen Namık Kemal'in Sefiller romanının önsözünü Türkçeye çevirmesi (Şark, nu. 1, 1289/1872, s. 8-9) bu bakımdan dikkati çekicidir.

4 Hazırlamış olduğum Sami Paşazade Sezai-Bütün Eserleri'nin üçüncü cildi, onun siyasî ve sosyal makalelerine ayrılmıştır ve Türk Dil Kurumu yayınları arasında basılacaktır.

5 Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemal'in Mektupları, I-IV c., Ankara 1967, 1969, 1973, 1986, Türk Tarih Kurumu Bsm.; İnci Enginün, Abdülhak Hamid'in Mektupları, 2 c., İstanbul Ekim 1995, Mart 1995, Dergâh Yay.

6 Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret, 2. Bsk. İstanbul Şubat 1987, Dergâh Yay, s. 22 v. d. Ara nesil hakkında geniş bilgi için bk. Necat Birinci, Osmanlı, c. 9, Ankara 1999, Yeni Türkiye Yay., s. 766-779.

7 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları, 1. Bsk., İstanbul Ağustos 1969, s. 20-21; Hüseyin Cahit Yalçın, Edebî Hatıralar, s. 152-153.

8 Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret, 2. Bsk. İstanbul Şubat 1987, s. 50 v.d.

9 "Dekadanlar", Sabah, 10 Mart 1313/22 Mart 1897).

10 Bu konuda bk. Birol Emil, Servet-i Fünuncular ve Dekadanlık Meselesi, basılmamış mezuniyet tezi, İstanbul Üni. Türkiyat Araştırmaları Merkezi, T. 799, İstanbul 1968, VII+468 s.

11 Alaycı bir üslûpla Servet-i Fünun adının Fransızcaya tercümesi.

12 Servet-i Fünun, nu. 482, 25 Mayıs 1316/5 Nisan 1900.

13 Servet-i Fünun, nu. 505-508, 2 Teşrin-i sani 1316/15 Kasım 1900-26 Teşrin-i sani 1316/9 Aralık 1900.

14 Cenab Şehabettin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. İnci Enginün, Cenap Şehabettin, Ankara 1989, Kültür Bakanlığı yay., 149 s.; Bütün Şiirleri, hzl. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman, İst. Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., 1984, 529 s.; Hasan Akay, Cenab Şahabeddin, İstanbul 1998, Timaş Yay., 176 s.

15 Bu konuda bk. Mehmet Kaplan, "Cenab Şehabeddin'in Şiirlerinde Pitoresk" ve "Cenab Şehabeddin'in Şiirlerinde Ses ve Musiki", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, İstanbul Şubat 1979, Dergâh Yayınları, s. 392-407; s. 408-424.

16 Mehmet Kaplan, "Cenab Şehabeddin ve Nesir Sanatı", a. y., s. 425-436.

17 Zeynep Uluant, Cenap Şehabettin'in Avrupa Mektupları, İst. Üni. Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Araştırmaları Merkezi, T. 1964, 1979. Bu tez, aynı adla 1997 yılında basılmıştır.

18 Evrak-ı Eyyam, İstanbul 1331/1915, Kanaat mat., 316 s.; yeni harflerle yayıma hzl. Hasan Akay, İstanbul 1998, Timaş Yay. 301 s.

19 İstanbul 1334/1918. Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 192 s.

20 Halit Ziya'nın bibliyografyası için bk. Zeynep Kerman-Ömer Faruk Huyugüzel, "Halit Ziya Uşaklıgil Bibliyoğrafyası", Türk Dili, nu. 529, Ocak 1996, s. 164-248.

21 Yunan Tarih-i Edebiyatı, 1331/1916; Tarih-i Edebiyat-ı Garbiye: İspanyol Edebiyatı, 1329/1913; tarih-i Edebiyat-ı Garbiyeden Fransa Edebiyatı Dersleri, 1329/1913; Alman Edebiyatı Tarihi, 1330/1914.

22 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Huyugüzel, Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayatı ve Edebî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma, İzmir 1984, Ege Üni. Mat., XI+300 s.

23 Bu konuda bk. Bilge Ercilasun, Servet-i Fünun'da Edebî Tenkit, 1. Bsk., Ankara Nisan 1981, VIII+400 s.

24 Servet-i Fünun, nu. 429, 20 Mayıs 1315/1 Haziran 1899, s. 195-196. Ayrıca bk. Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret, s. 43-44.

25 Sanata Dair I, İstanbul 1938, s. 1-6.

26 Bu dört yazı da Sanata Dair I'de yer almaktadır: s. 71/76; 77-82; 83-93; 94-99.

Servet-İ Fünun Topluluğu Dışı Türk Edebiyatı / Prof. Dr. Nazan Bekiroğlu [s.212-226]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1896 ilâ 1901 arasında edebî hayatımızı büyük ölçüde Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan ediplerin oluşturduğu Edebiyat-ı Cedide yönlendirmekle birlikte, aynı dönemde eser veren ancak, gerek teknik gerek tematik anlamda onlardan ayrılan şair ve yazarların varlığı da dikkatlerden kaçmaz. Böylece edebiyat tarihlerimizde Servet-i Fünun topluluğunun dışında teşekkül eden bir edebiyattan da bahsetmek gerekir. Temel belirleyicileri "Servet-i Fünun dışında kalmak" olan bu ediplerin kendi içlerinde ortak özellikler taşıyan edebî bir dünya oluşturduklarından, bir grup ya da hareket teşkil ettiklerinden söz etmek mümkün değildir.

Servet-i Fünun topluluğu dışında kalan şair ve yazarlar şiir, hikâye ve roman, tiyatro ve gazeteye bağlı edebî türler etrafında varlık göstermişlerdir. Roman ve hikâye vadisinde yazanların bir kısmı popülist anlayış doğrultusunda, Ahmed Midhat geleneğini sürdürerek "halka faydalı olmak" amacıyla eser verirken, bir kısmı da Namık Kemal'in romantik romancılığını sığ bir düzleme çekerek piyasa işi romanlar vermektedir. Şiir vadisinde ise, çok yoğun bir Muallim Naci etkisinin yanı sıra Ekrem'in açtığı "gözyaşı edebiyatı" çığırı alabildiğine genişletilerek özyaşam tecrübelerini konu edinen ve ilk anda dikkat çeken özelliği samimiyeti olan şiirler verilmektedir. Denebilir ki ortak bir karakter taşımamakla birlikte, Servet-i Fünun dışında teşekkül eden edebiyat genel çizgileri bakımından, ya popülist (halka faydalı olmak amacında) ya da popüler (geniş halk kitleleri tarafından sevilerek okunan fakat kısa zamanda tüketilen) bir karakter taşır. Böylece yüksek estetik kıymetler taşıyan, okunması ve anlaşılması için entelektüel bir birikime sahip muhataba ihtiyaç duyan Servet-i Fünun edebiyatının dışında varlık gösteren bu edebiyat, ya doğrudan halkı ve onun eğitilmesini gaye edinmek suretiyle, ya da böyle bir gaye taşımasa da geniş halk tabakasının beğenisini okşayacak eser verme niyetiyle Servet-i Fünun edebiyatından ayrılmaktadır.

Servet-i Fünun şairlerinin dışında ve gölgesinde kalan şairler arasında Nigâr Hanım, İsmail Safa ve Mehmed Celâl ilk anda dikkat çekenlerdir. Roman sahasında en çok tanınanlar, popülist anlayışla eser veren ve şahsî dehalarının ışığında yeşeren Hüseyin Rahmi ile bilhassa gazete yazılarıyla tanınmış bulunan Ahmet Rasim'dir. Yine roman vadisinde Mehmed Celâl, Vecihi Bey ve Saffet Nezihi ise popülist değilse de popüler anlayışla kaleme alınan ve "piyasa romanı" olarak adlandırılan romanın örneklerini verirler. Keza piyasa romanının ilk kadın imzası Güzide Sabri de ününün büyük kısmını bu dönemde elde etmiştir. Daha ziyade gazeteci vecheleri ile ün yapmış olan Ali Kemal ve Abdullah Zühdü'yü de birer romancı olarak Hüseyin Rahmi ile Ahmet Rasim ve diğer popüler romancılar arasında bir yerde zikretmek gerekir. Tiyatroda Nigâr Hanım, Hüseyin Rahmi, Saffet Nezihi; gazeteye bağlı edebî türlerde ise nisbeten Hüseyin Rahmi, bilhassa Ahmet Rasim, Ali Kemal ve Abdullah Zühdü dikkat çeken isimler olarak Servet-i Fünun topluluğu dışı Türk Edebiyatının genel çerçevesini oluştururlar.

Şiir

Servet-i Fünun şiiri, Fikret ve Cenap üzerinden temsil kabiliyeti bulunan, teknik ve tematik anlamda son derece işlenmiş ortak bir duyuş tarzının ortak ifade vasıtalarıyla şekillendiği, yüksek bir estetik seviyeye sahip bir şiirdir. Ve bu şiirin okuyucusu kültürlü, bilgili, aydın kesimdir. Getirdiği işlenmiş ve üç lügatin imkânlarını kullanan dil, farklı ve nisbeten kapalı imaj sistemi ile geniş halk kitlelerinin bu şiiri anlaması ve sevmesi beklenemez.

Bu topluluğun dışında kalan şairler olarak değerlendireceğimiz Nigâr Hanım, İsmail Safa ve Mehmed Celâl'de ortak bir özellik olarak "yaşanmışın şiirleştirilmesi" biçiminde tezahür eden bir samimiyet, bu şairlerin, dar fakat derin bir anlamda okunan Servet-i Fününculara nisbetle geniş fakat sığ bir anlamda okunmalarına yol açmış; ancak fazla işlenmeden eser verme cesaretini uyandırarak o şairlerin kısa zamanda unutulmalarına da neden olmuştur.

Servet-i Fünun topluluğunun dışında samimi eserleriyle dikkat çeken Nigâr Hanım bir yandan yeninin bir yandan eskinin tesiri altındadır. Şair kimliğini oluşturan eserlerinin ve şöhretinin bir kısmını Servet-i Fünun'un teşekkülünden evvel vermiştir.

1862 yılında İstanbul'da doğan Nigâr Hanım bir mühtedi olan Macar Osman Paşa (183O-1898) ile Emine Rif'ati Hanım'ın (1836-1897) kızıdır. Önceleri bir mahalle mektebi ile Kadıköy'deki bir Fransız okulunda okutulmuş, daha sonra evde özel hocalardan ders almıştır. Çocuk denecek yaşta İhsan beyle evlenmiş, fakat mutsuz olmuş, eşinden ayrılarak ömrünü üç oğluna ve sanatına adamıştır. Yazları Rumelihisarı'ndaki yalısında, kışları Nişantaşı'ndaki konağında geçirerek, devrin pek çok ünlüsünün uğrak yeri olan edebî salonunu tesis etmiş, fırsat buldukça da yurt dışı seyahatlerine çıkmıştır. Ferdiyetçi bir eksen etrafında dönen hayatı Balkan harbi felâketinden sonra milli bir veche kazanmıştır. I. Cihan harbi ümitsizliğinin artmasına neden olmuş ve Nigâr Hanım, o felâket yıllarında kapıldığı tifüs hastalığından kurtulamayarak 1918 yılında 31 Mart'ı 1 Nisan'a bağlayan gece İstanbul'da ölmüştür. Rumelihisarı'nda, Aşiyan mezarlığında yatmaktadır.

İlk edebî zevki çocukluğunda annesinin söylediği beyitlerden alan Nigâr Hanım üzerindeki edebî etkiler bizi bir yandan Fransız romantiklerine, bir yandan eski edebiyata, diğer yandan da çağdaşı olan Ahmed Midhat Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamid'e götürür.2

Son derece ferdî ve romantik bir kimlik sergilediği şiirlerinde tem olarak; marazî bir duygusallıkla iç içe örülen tutkulu aşk, tabiata sığınma, yurt sevgisi, metafizik endişeye dönüşemeyen bir ölüm ürpertisi, annelik, mutsuzluk, anlaşılamama ve kendini anlatamama, sevme ve sevilme ihtiyacı daima ön plândadır. Kadın ve meseleleri üzerinde de hassasiyetle durmaktadır.

Nigâr Hanım, Elhan-ı Vatan istisna edilirse, bütün eserlerinde ferdiyetçi bir çizgide görünmektedir. Milli felâketlerin kuvvetle hissedildiği Balkan ve 1. Cihan Harbi yıllarında yine romantik karakterli olmakla birlikte toplumsal bir duyuş tarzı geliştirir. Savaştan şikâyet, acıma, hayır duyguları, vatan ve asker sevgisi, orduya ve yer yer Türk adı anılmakla birlikte daha ziyade Osmanlı olarak ifadesini bulan millete hayranlık temaları eserlerinde ön plana çıkar.

Nigâr Hanım'ın yazı hayatı kitaplarının yanı sıra Hanımlara Mahsus Gazete, Mürüvvet, Malûmat, Servet-i Fünun, Utarid, Şehbal, Pul gibi çeşitli dergi ve gazetelerle iç içe ilerlemiştir. Bunların bir kısmında "Üryan Kalb" müstearını kullanmıştır (Pul, Servet-i Fünun). Yazı hayatının en verimli ve renkli dönemi bir süre için baş yazarlığını yaptığı Hanımlara Mahsus Gazete etrafında biçimlenmiştir.

Nigâr Hanım eserleri yabancı dillere çevrilmiş, yurt içinde ve dışında büyük ilgi çekmiş bir kadın ediptir. Döneminde sadece bir edip olarak değil, değişmekte olan sosyal yaşantının kadınlar üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından da dikkate değer bir kimliktir.

Kadın ediplerin az olduğu, olanların bir kısmının da erkek adları arkasına gizlendiği bir dönemde o, değişen Türk toplumu içinde farklı ve yeni bir kadın imajı oluşturması ile; Fatma Aliye, Emine Semiye ve Makbule Leman gibi hem edebî hem sosyal anlamda "öncü" Türk kadınları arasında yer alır. Bilhassa kadın edipler üzerinde etkili olmuş, onlara yazma ve yazdıklarını kendi imzalarıyla yayınlama bakımından cesaret veren bir örnek teşkil etmiştir.

Nigâr Hanım unutuluşun kucağına zirveden düşen bir sanatçıdır. İsmail Safa ve Mehmed Celâl'in de paylaştığı bu kader, yazdıklarının samimiyetinden ve sıcaklığından kaynaklanan bir "şöhret-i sehile" (kolay şöhret) ile izah olunabilir. Fazla işlenmeden verilmiş, derinlikten ve orijinaliteden mahrum, kolay anlaşılabilir eserleri Nigâr Hanım'ı -hiç de popülist eserler vermediği halde-popüler kılabilmiş, fakat gerçek sanat eserine dönüştürülememiş bu eserler zamana direnmemiştir.

Eserleri: Nigâr Hanım, daha çok şair olarak tanınmakla birlikte, hikâye, çeviri, tiyatro, mensure, mektup, makale, anı, sohbet, deneme gibi türlerde eser vermiş ve kitaplarının bir kısmında bunları tür ayrımına gitmeden bir araya getirmiştir. Sağlığında kitap haline gelmiş altı eseri vardır. Bunlar sırasıyla:

Efsus I. kısım (l887, ikinci baskı 1891); Efsus II. kısım (1891); Niran (1896); Aks-i Seda (1899); Safahat-ı Kalb (1901); Elhan-ı Vatan (l916).

Ölümünden sonra: Hayatımın Hikâyesi (haz. Oğulları), İstanbul 1959; Tesir-i Aşk (haz. Olcay Önertoy), "Nigâr Hanım ve Tesir-i Aşk", Ankara Üniversitesi DTCF Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978, s.235-273.

Batı'daki anlamıyla modern günlük türünün bizde ilk örneklerinden biri olan ve tamamı yirmi defter olduğu anlaşılan Günlüklerinin, oğulları tarafından teslim edilen on üçü Aşiyan müzesinde muhafaza edilmektedir.

Servet-i Fünun topluluğu dışında kalan şairlerden birisi de, Muallim Naci üzerinden gelen bir eski edebiyat zevk ve etkisine açık olmakla birlikte, Servet-i Fününcularla çok iyi dostluklar kurmuş bulunan ve onlardan da etkilenen İsmail Safa'dır.

1867'de Mekke'de dünyaya gelen İsmail Safa'nın babası duygulu bir şair olan Mehmet Behçet Efendi (Trabzon, 1828-Mekke, 1878), annesi Ayşe Samiye Hanım'dır. Babasından Arapça ve Farsça öğrenerek Gülistan'ı anlayacak seviyeye gelen İsmail Safa yetim ve öksüz olarak büyüdü. Mizacında mevcut hassasiyetle birleşen bu eziklik ömrü boyunca şiirlerini yönlendirecek duygusal muhtevayı hazırladı. Fransızca ve modern bir eğitim aldığı Darüşşafaka'dan mezun olduktan sonra çeşitli kalemlere devam etti, edebiyat hocalığı yaptı. Sünûhat adlı ilk eserini verdi (1889). Mirsad mecmuasında baş yazar oldu (1891). İsmail Safa, hava değişimine ihtiyacı olan kardeşi Vefa ile bir ara Trabzon'a gitti (1891). Huz mâ Safâ adlı, şiir ve nesirlerden oluşan kitabı basıldı (1892). Mektep, Malûmat, Maarif, Servet-i Fünun dergilerinde yazdı. Verem hastalığına yakalandı, tebdil-i hava için Midilli'ye gitti (1896). Mensiyyat Midilli'de basıldı (1896). İstanbul'a döndükten sonra Resimli Gazete, Pul, Malûmat, Servet-i Fünun'da şiir ve musahabelerini yayınlamaya devam etti. II. Abdülhamid'e karşı tavır sergilediği iddiasıyla Sivas'a sürüldü.3 Bu sırada iki evlâdı Ulya ve Selma'yı arka arkaya kaybetmesi onu çok sarstı. On ay sonra, henüz otuz dört yaşındayken öldü (24 Mart 1901). Garipler mezarlığına gömüldü.

İlk şiir zevkini bir şair olan babasından alan İsmail Safa sanatkâr bir aileye mensuptur. Şiiri başlangıçta tarih kıt'aları, nazireler, tahmisler yolundadır. 1884 ile 1892 yılları arasında Muallim Naci ve dolayısıyla Divan edebiyatı etkisindedir. Fuzuli'yi okumakta, Naci, Nigâr Hanım, Hamid ve Ekrem'e nazireler yazmaktadır.4 Muallim Naci etkisi ile daha öğrenci iken yazdığı şiirler ilk olarak Safa imzası ile Tercüman-ı Hakikat'te yayınladı (1884-1885). Yine Muallim Naci'nin etkisi ve teşviki ile Saadet, Mürüvvet, Mecmua-i Muallim'de imzası görüldü. Son derece hassas ve ince bir kişiliğe sahip olan İsmail Safa yeniliklere de kapalı değildir. Muallim Naci etkisinin yanı sıra Ekrem ve Hamid dairesinde şiirler yazmış, bilhassa 1892'den sonra Naci ve Tanzimat edebiyatı etkisinden kurtularak kendi şahsiyetini bulmaya ve yenilik arayışlarına girişmeye başlamıştır.5 Servet-i Fünun'un teşekkülü tarihine denk düşen Mensiyyat (1896) ile olgunluğa erişmiş ve kendi sesini bulmuştur. Bundan sonra çoğunu Servet-i Fünun'da yayınladığı şiirlerinde, muhteva ve biçimde yenilik arayışları kendini gösterir.

Şiiri eski ile yeni, doğu ile batı edebiyatlarının, romantizm ile realizmin etkilerini aynı anda taşır. Edebî kimliğindeki eski edebiyat zevk ve meyline rağmen İsmail Safa bir yanıyla da yeni ve yenilikçidir. Servet-i Fünuncularla yakın dostluğu vardır. Genç Tevfik Fikret'i takdir eder, onun şiirlerini, başyazarı bulunduğu Mirsad'da yayınlamaktan zevk duyar. İsmail Safa şahit olduğu bütün eski-yeni münakaşalarında büyük ölçüde Servet-i Fünuncuların yanında olmakla beraber Mülâhazât-ı Edebiye ve Muhakemât-ı Edebiye adlı kitaplarında toplanan tenkidî makalelerinde, son derece hassas ve nazik mizacının da etkisiyle, "her iki tarafın da yalnız iyi yönlerini göstermeye" çalışmıştır.6

İsmail Safa'nın şiirlerinde ilk anda dikkat çeken ve ferdî bir muhtevanın tezahürleri olan temler aşk, tabiat, hüzün, acıma, aile ve anılar, ölüm, fanilik ve dindir. Ölüm karşısında, romantizmden gelen ve dönemin pek çok sanatçısını da etkisi altına alan bir hassasiyeti kendi hayatında yer tutan büyük ölüm hadiselerinin etkileriyle birleştirirken, kitabe-i seng-i mezarlar, mersiyeler, tarih manzumeleri kaleme alır. Hamid'den gelen bir etkiyle varlık ve fanilik üzerine düşünce şiirleri kaleme alırsa da

bunlar derinleşemeyen örnekler olarak kalır. Keza insan aklının yetmezliğini fark ederek, pek çok dönem sanatçısı gibi agnostik felsefede karar kılar ve Allah'ın büyüklüğünü tebcil eder. Romantik ekolden gelme bir etkiyle tabiat, şiirinin vazgeçilmez temleri arasındadır. İçli duygularına dekor teşkil eden mehtap, gurup ve seher, deniz, ilkbahar ve hazan tıpkı Nigâr Hanım ve Mehmed Celâl gibi İsmail Safa'nın da çok severek şiirine konu ettiği tabiat manzaralarındandır. Çocukluk hatıraları ve ailesi de İsmail Safa için vazgeçilmez bir tem alandır.

İsmail Safa'nın 1897-98 Türk-Yunan harbinin edebiyatımızda oluşturduğu hamasî havadan etkilenerek yazdığı Osmanlılık şuuru taşıyan vatanî şiirleri de vardır İsmail Safa'nın şiirlerinde din de önemli yer tutar. Dini şiir konusu haline getirirken takındığı tavır Şinasi'nin Münacaat'ındaki bilim ile dini telif çabalarının izlerini taşır (İlliyyîne yahut Zemine bir Nazar). Küçük realiteler etrafında sarf edilen dikkatler ve realist anlatımlı küçük manzum hikâyeler (Öksüz Ahmet, Zavallı İhtiyar) ile resim altına şiir yazma modası da onda itibar görmüştür.

İsmail Safa'nın şiirlerinde ilk anda dikkat çeken özellikler çok kuvvetli bir dil hakimiyeti ile tabiîlik ve samimiyettir. Babası ve Muallim Naci üzerinden gelen sağlam Divan edebiyatı terbiyesinin etkisiyle, aruzu Türk dilinde en iyi kullanan şairlerden biri olarak gösterilebilir. Kullandığı dil, sade ve akıcıdır. Çok kolay şiir söylediği için Muallim Naci tarafından "şair-i mâderzad" (anadan doğma şair) olarak övülen İsmail Safa'nın manzum musahabeleri ve mektupları vardır (Ertaylan, 1925, s.623).7

Çok sevilmiş ve şöhret kazanmış bir şair olmakla birlikte uzun vadede Edebiyat-ı Cedide şairleri karşısında gölgede kalmıştır. Kolay unutuluşunda erken bir yaşta ölmüş olmasının da payı büyüktür.

Eserleri: Sünûhat (1889, Huz mâ Safâ (1892), Mağdûre-i Sevda (1892), Mensiyyat (1896), Mevlid-i Pederi Ziyaret (1894), Vehametli Sevdalar (1894), Mülâhazât-ı Edebiye (1896).

Ölümünden sonra: İntâk-ı Hak Tahmisi (1912), Muhakemat-ı Edebiye (1913), Hissiyyat (1912).

Nigâr Hanım gibi, şöhretini tesis eden eserlerinin bir kısmını Servet-i Fününun teşekkül tarihinden evvel vermekle birlikte Servet-i Fünun topluluğu dışında eser vermeye devam eden bir sanatçı olarak dikkat çeken bir isim de Mehmed Celâl'dir.

Hakkındaki en geniş araştırma M. Fatih Andı tarafından hazırlanan doktora tezi olup (İstanbul Üniversitesi, 1989), bu tez Ara Nesil Şairi Mehmed Celâl adıyla basılmıştır.8 Buna göre: Mehmed Celâl 1867'de Ferik Hakkı Paşanın oğlu olarak İstanbul'da doğdu. Düzenli bir tahsil göremedi. Babasından riyaziyat ve Farsça dersleri aldı, kendi kendisini yetiştirmeye çalıştı. Çocukluğu İstanbul'dan uzak illerde geçti. On beş yaşındayken Tahrirat Kalemi'ne girdi. İçki ve sefahate düşkünlüğü yüzünden düzensiz bir hayat sürdü. Memuriyetini devam ettiremedi, tekaüd edildi. Bir müddet özel okullarda ders verdi. Giderek dengesiz ve taşkın bir kimlik sergilemeye başladı. Henüz kırk beş yaşındayken öldü.

Son derece duygusal bir mizaca sahip olan Mehmed Celâl türlü gönül çalkantıları içinde yaşamıştır ve özel yaşantısı şiirinin belirleyicisi olmuştur. Şiirlerinde genellikle Büyükada ve orada yaşadığı aşklardan söz ettiği için “Ada Şairi” olarak tanınır.

1887’ye kadar Divan edebiyatı etkisindedir. Tercüman-ı Hakikat’te Muallim Naci’nin yönettiği edebiyat sütununa şiirlerini gönderir. Eski edebiyat ve Naci etkisinin yanı sıra Recaizade Mahmut Ekrem’den de tabiat, ölüm, verem, melankoli temlerini tevarüs etmektedir. Şiirinde tem ve biçim itibarıyle çeşitlenmeler, Batılı nazım şekillerini denemeler 1887’den sonra başlar.9

Mehmed Celâl Servet-i Fünun edebiyatının dışında kalmış ve çeşitli yazılarında Servet-i Fünunculara dil, muhteva ve teknik itibarıyle sert eleştiriler yöneltmiş, Hüseyin Cahid’le polemiğe girişmiştir.10

Mehmed Celâl, Mürüvvet, Maarif, Hazine-i Fünun, Resimli Gazete, Malûmat, İrtika, Mektep gibi dönemin belli başlı pek çok dergisinde yazdı. İlk kitabı, bir roman olan Venüs, 1886’da yayınlandı. Gazete ve dergilerdeki imzası 1902’ye kadar sürmüş 1902’den sonra yazı hayatına birkaç küçük romanla devam etmiştir. 1896’dan sonra Servet-i Fünun Edebiyatı’nın güçlü isimleri karşısında şöhreti yavaş yavaş sönen Mehmed Celâl 1908’den sonra unutulmuştur.

İrticalen şiir söylemekte çok usta olduğu için “şair-i zî-irtical” olarak anılır. Başlangıçtan itibaren sade bir söyleyişi, anlaşılır imajları ve girift olmayan bir şiir cümlesi vardır. Çok okunmasında ve döneminde geniş bir şöhret sahibi olmasında bu rahat söyleyişin etkisi büyüktür.

Şiirlerindeki temler üç ana grupta toplanmaktadır: 1- Aşk-hüzün-gözyaşı ve tabiat 2- Osmanlı sultanları-Tarih ve hamaset 3- Değişik temler.

Kolayı okumaktan hoşlanan okuyucu kitlesinin teşvikiyle kolay bir şöhret kazanmış, derin ve kalıcı eserler yerine yüksek bir sirayet gücü bulunan fakat geçici eserler vermiştir. Denebilir ki Nigâr Hanım ve İsmail Safa örneklerinde olduğu gibi, samimiyeti tek başına Mehmed Celâl şiirinin de zamana direnmesine yetmemiştir.

Eserleri: Mehmed Celâl şiir, roman, hikâye, mensure, makale, edebiyat nazariyesi, tenkıd, fantezi lügat gibi çeşitli dallarda çok sayıda eser vermiştir.11

Şiir: Ada’da Söylediklerim (1886), Zâde-i Şair (1894), Gazellerim (1894), Âsâr-ı Celâl (1894), Sürûd (1895), Elvâh-ı Şairane (1895), Şi’r-i Gaza (1895).

Roman: Venüs (1886), Cemile (1886), Dehşet yahut Üç Mezar (1886), Orora (1887), Margerit (1891), Elvâh-ı Sevda (1892), Muhabbet-i Mâderâne (1893), Küçük Gelin (1893), Bir Kadının Hayatı (1894), Zehra (1894), Réne (1894), Mükâfat (1895), Bî-vefâ (1895), Müzeyyen (1898), Damen-alûde (1899), Lem’an (t.y.), İsyan (t.y), Kuşdilinde (t.y), Nedamet-Bir Şairin Ser-nüvişti (t.y).

Hikâye: Hâlâ Seviyor yahut İftirak (1891), Oyun (1892), Mev’id-i Mülâkat (1893), Karlar Altında

(1893), Olga (1894), Bir Pederin Sergüzeşti (1894), Ak Saçlar (1895), Samimiyet (1899), Solgun Yadigârlar (1899), İskambil (1899), Piyano (1900), Ninni (1900), Aşk-ı Masumane (1900), Zindan Kapısında (1906).

Bunların dışında; Osmanlı Edebiyatı Nümuneleri (Antoloji-Teori, 1894), Ahmed Rasim Bey (monografi, 1900), Sevda Lügati (fantezi lügat, 1912).

Mehmed Celâl'in ayrıca muhtelif mevzularda ve türlerde kaleme alınmış küçük hacimli pek çok sayıda risalesi ve Osmanlı sultanlarının hayat hikâyelerini mesnevi biçiminde kaleme aldığı, az sahifeli, küçük ebatlı, muhtelif yıllarda yayınlanmış bir seri şiir kitabı da vardır.

Hikâye ve Roman

Servet-i Fünun romancılarının realist ve natüralist akımların terbiyesiyle ve yüksek bir estetik endişesi ile eser verdikleri yıllarda Servet-i Fünun dışında kalan roman ve hikâyeyi bir yandan popülist endişeler ve "halka faydalı olma" gayesi yönlendirir. Bunların başında akla gelen ilk isim Hüseyin Rahmi'dir ve onun az çok farklılıklarla Ahmed Midhat geleneğini sürdürdüğünden söz etmek mümkündür. Diğer yandan aynı sıralarda bu defa popülistlik değilse de popülerlik olgusu içinde değerlendirilmesi gereken, yani "halka faydalı olmak" gibi bir niyet beslemeyen ama geniş halk kitlelerine ulaşmayı amaçlayan; kültür seviyesi düşük, ciddi eserler okumaktan sıkılan halkın ilgisine talip olan bir romandan da bahsetmek gerekir. Melodramatik özellikleri ağır basan, macera ve merak duygularını kamçılayan, derin tahlillere yer vermeyen, tek yanlı kahramanlar çevresinde gelişen, genellikle rastlantısı bol ve abartılı kurgulara sahip bulunan bu romanlar, çok genel bir başlık altında "piyasa romanı" olarak adlandırılabilir ve polisiye, macera, çocuk, tarih gibi konularda biçimlenirler. Piyasa romanının çok yaygın bir kolu da tutkulu aşk romanlarıdır. Namık Kemal romantizminin abartılması ve sığlaştırılmasıyla biçimlenen bu tavrın geniş yelpazesinde Mehmed Celâl, Vecihi, Saffet Nezihi, Güzide Sabri gibi yazarlar yer almaktadır. Popülist bir edebiyat anlayışını benimsemiş olmakla birlikte, romancılığı itibarıyle Ahmet Rasim'i de bu kapsamda zikretmek gerekir. Arkadan gelen yıllar içinde marazî bir duygusallığa sahip kimi kadın yazarlar tarafından çok rağbet görecek ve az çok değişiklerle edebiyatımızın her döneminde süre gidecek bu romanların başlangıcı Servet-i Fünun dışında teşekkül eden edebiyata, Vecihi'nin ilk iki romanı Mihridil (1893) ve Mehcure (1893) ile bilhassa Saffet Nezihi'nin Zavallı Necdet (1898) adlı romanlarına bağlanabilir.

Çoğu müellifin hayatından aynen ya da az değiştirilerek çıkarılmış ve tek eksenli bir aşk hikâyesini genellikle ortak romans kalıplarını tekrarlayarak anlatan piyasa romanı; teknik ve tematik anlamda yüksek bir edebî hüviyet, dil ve üslûp itibarıyle de bir orijinalite taşımaz. Neredeyse gereğinden fazla samimi olan, başka bir meziyet de taşımayan bu romanlar dönemlerinde çok okunmuşlar fakat bir sanat kıymeti taşımadıkları için doğal olarak zaman içinde tüketilip, unutulmuşlardır. Ancak tüketilip de unutulduktan sonra yerlerine başka piyasa romanları yazılmış ve okunmuş, sonra onlar da unutulmuştur. Böylece piyasa romanı günümüze kadar değişik dönemlerden geçerek çeşitli sanat anlayış ve dönemlerinin paralelinde daima var olarak ve her yenisi bir evvelkini unutturarak tüketime dayalı popüler bir kültür ürünü biçiminde süregelmiştir.

Servet-i Fünun topluluğu dışında kalarak Ahmed Midhat'in popüler roman tarzını devam ettiren ve halka fayda prensibiyle yazan Hüseyin Rahmi pek çok türde eser vermiş olmakla birlikte daha çok bir romancı olarak tanınmıştır.

1864'te İstanbul'da doğdu. Annesi Ayşe Sıdıka Hanım, babası Memet Sait Paşa'dır. Anneannesinin Yakupağa Mahallesi'ndeki tipik İstanbul konağında büyüdü. Mekteb-i Mülkiye'ye gitmişse de (1878), hastalanması ve tedavi görmesi tahsil hayatının sona ermesine neden olmuş (1880), kendi kendisini yetiştirmek zorunda kalmıştır. 1908'e kadar süren memuriyet hayatından sonra hayatını kalemiyle kazanmıştır. 1936-1943 arası Kütahya milletvekili olarak mecliste görev alan ve ömür boyu hiç evlenmemiş olan Hüseyin Rahmi 1944'te Ankara'da hayata gözlerini yummuştur.

Hüseyin Rahmi edebiyatımızın en çok roman yazan sanatçılarından birisidir.

Kendisini besleyen farklı kaynak ve etkilere rağmen, popülist endişe taşıması itibarıyle Ahmed Midhat'in kuvvetle tesiri altındadır. Edebiyatın halk için yapılması gerektiğine inanan Hüseyin Rahmi'nin bu vesile ile giriştiği polemikler ve bazı yazılarından anlaşılır ki o halkı eğlenceli hikâyelerle yüksek bir felsefeye doğru çekmek istemektedir (Şekavet-i Edebiye, 1913, s. 68). Bu bakımdan "Türk, Osmanlı, İslâm ve doğu medeniyetinin manevi değerler sistemini muhafaza" etmek yanlısı olan Ahmed Midhat'ten (Okay, 1989, s. 408), bu kıymetlerin yerine koymak istediği yeni kıymetlerle ayrılır. Bu "yüksek felsefe", "akla, bilime dayalı pozitivist zihniyet" olarak özetlenebilir.12

Bir romancı olarak Hüseyin Rahmi'yi besleyen kaynaklar tek yönlü değildir. Bunların ilki çocukluğuna dayanan yerli kaynaklardır. Onu besleyen ikinci kaynak batı edebiyatıdır. Evvelâ romantik eserleri okumaya başlamış, sonra realistleri çok sevmiştir. Hüseyin Rahmi, deneysel roman yazma gayreti ile de Zola ve natüralistlere yakın görünür. Denebilir ki o, eserlerinde çok farklı etkileri aynı anda taşımaktadır ve "edebî mesleklerin hepsinden" faydalanmaktadır.13

Hüseyin Rahmi romanlarında hemen daima katı bir gerçek vardır. Ancak bu gerçek, mizah unsuruyla dengelenerek verilmeye dikkat edilmiştir. Mizah, sosyal tenkide zemin hazırlamasının yanı sıra, onun romanlarının kolay okunmasını da sağlamış, en ciddi ve ağır konular bile onun kaleminde mizahî bir bakış açısıyla kolay okunabilir hale dönüştürülmüştür.

Eserlerini gözleme dayalı olarak yazan Hüseyin Rahmi bir sanatkârın tabiatı adeta kopye etmesi gerektiğini, eserlerinde canlandırdığı hayat safhalarının gerçeğe uymasını ister.

Cümleleri sağlam ve gramatikal açıdan kusursuz olan Hüseyin Rahmi, Servet-i Fünuncuların temsil ettiği artistik anlamda bir üslûpçu değildir. Bunu zaten kendisi de bilinçli olarak reddeder ve üslûpla oyalanmayı gereksiz bulur.14 Onda asıl dikkat çeken ve bu kadar çok sevilerek okunmasını sağlayan etkenlerin en önemlilerinden biri anlatımındaki yerli lezzettir. Bunu gerçekleştirirken Hüseyin Rahmi, Karagöz, Ortaoyunu ve Meddahtan bir anlatı geleneği olarak faydalanmıştır.

Halkı eğitmeyi ve aydınlatmayı ilke edinen Hüseyin Rahmi romanlarındaki konular belirli bir tezin müdafaasına tahsis edilmiştir. Bu bakımdan vak'a tezin emrindedir. Çoğu gözlemlediği ya da duyduğu

hadiselerden yola çıkarak tesbit edilmiş konular üzerine kurulu çok sayıdaki romanı vak'a, konu ve şahıslar itibarıyle çeşitli açılardan tasnife tabi tutulabilirler.

Onun roman ve hikâyelerini dolduran ve bir kısmı zaman zaman tekrarlanan kahramanların sayısı son derece kalabalıktır. Bunlar bugün artık çok uzakta kalmış bulunan dönem İstanbul'una mahsus yerli tiplerdir. Hüseyin Rahmi'nin yaşadığı döneme göre eş zamanlı olan romanlarında mekân çok geniş ve renkli bir İstanbul'dur. Dönem İstanbul'unun en zengininden en fakirine kadar iç ve dış, dar ve geniş pek çok mekânı onun romanlarında görüntüye girmektedir.

Ancak bu romanlar, gereksiz uzatmaları, bazen bağımsız makale görünümündeki sahifeler süren bilgilendirmeleri, kahramanlarının psikolojisini ihmal etmesi, vak'anın bütünüyle ilgisiz kısımları bakımından teknik açıdan za'f taşır.

Eserleri: Roman: Ayna/Şık (1888), İffet (1896), Mutallâka (1897), Bir Muâdele-i Sevda (1899), Metres (1899), Tesadüf (1900), Nimetşinas (1901), Şıpsevdi (1911), Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç (1912), Sevda Peşinde (1911), Gulyabani (1912), Cadı (1914), Hakka Sığındık (1919), Toraman (1919), Hayattan Sahifeler (1919), Son Arzu (1923), Tebessüm-i Elem (19237, Cehennemlik (1919), Efsuncu Baba (1924), Ben Deli miyim (1925), Billûr Kalp (1926), Tutuşmuş Gönüller (1926), Evlere Şenlik Kaynanam Nasıl Kudurdu (1927), Muhabbet Tılsımı (1928), Mezarından Kalkan Şehit (1929), Kokotlar Mektebi (1929), Şeytan İşi (1944), Utanmaz Adam (1947), Eşkıya İninde (1935), Kesik Baş (1942), Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğütür (1943), Ölüm Bir Kurtuluş mudur (1945), Dirilen İskelet (1946), Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı (1949), Kaderin Cilvesinde (1964), Deli Filozof (1964).

Hikâye: Kadınlar Vaizi (1920), Meyhanede Hanımlar (1924), Namusla Açlık Meselesi (1933), İki Hödüğün Seyahati (1933), Tünelden İlk Çıkış (1934), Katil Buse (1938), Gönül Ticareti (1939), Melek Sanmıştım Şeytanı (1943).

Tiyatro: İstiğrak-ı Seherî (1887), Hazan Bülbülü (1916), Kadın Erkekleşince (1933);

Ölümünden Sonra; Tokuşan Kafalar (1973), İki Damla Yaş (1973); Basılmamış: Mes'ûduz.

Tenkit: Cadı çarpıyor (1913), Şekavet-i Edebiye (1913).

Seçme: Müntahabât-ı Hüseyin Rahmi (3 C.), İstanbul 1888.

Teknik ve kurgu bakımından bir hayli zayıf romanlarıyla piyasa romanına yakın örnekler veren, fakat bu romanların taşıdığı harici âleme yönelik ayrıntılı ve mahallî gözlem itibarıyle Hüseyin Rahmi'ye yaklaşan bir sima da bilhassa gazeteciliği ile meşhur olmuş olan Ahmet Rasim'dir.

1865'te İstanbul'da Sarıgüzel'de Bahaeddin Efendi ve Nevber Hanım'ın oğlu olarak doğdu. Annesinin yanında büyüdü. Darüşşafaka'ya verildi. Bu okulu birincilikle bitirdikten sonra (1883) bir müddet memuriyet hayatında bulunmuşsa da aklı gazetecilikteydi. İlk yazısı Tercüman-ı Hakikat'ta çıktı. Ardından Ceride-i Havadis'e geçerek memuriyeti bıraktı ve yarım asır kadar sürecek gazetecilik

hayatına başladı. Tercüman-ı Hakikat, Servet-i Fünun, İkdam, Malûmat, Resimli Gazete, Sabah gibi gazete ve dergilerde Meşrutiyet'e kadar çalıştı. II. Abdülhamid döneminde sansür ile başı derde girmeden, kesintisiz denebilecek şekilde yazıyordu. Bilhassa İkdam ve Resimli Gazete'nin önemli bir siması oldu. Adı "edib-i şehîr"e çıktı. 1898 yılında Malûmat gazetesi adına Suriye'ye gönderildi. Balkan ve I.Cihan harbi esnasında Tasvir-i Efkâr gazetesinde çalışmaktaydı. 1916'da Sabah gazetesi adına Romanya cephesinde bulundu. Mütareke yıllarında Yeni Gün, Vakit, Zaman'da yazan Ahmed Rasim, Yunus Nadi'nin teveccühüyle Cumhuriyet'te yer aldı. 1927 seçiminde İstanbul mebusu oldu. 1932'de Heybeliada'da öldü.

Divan edebiyatı, Muallim Naci, Ahmed Midhat, Recaizade Mahmut Ekrem, Fransız edebiyatı gibi çeşitli etkileri üzerinde taşıyan Ahmet Rasim, Servet-i Fünuncularla aynı zaman diliminde eser vermiş olmasına rağmen, edebî görüş itibarıyle onlardan ayrılır. Hayat görüşü ve edebî beğeni itibarıyla eski ve yeni arasında kalan "Mutavassıtîn" grubun dikkate değer simalarından biridir.15

Ahmet Rasim'in gazeteciliğinin gölgesinde kalan romanları, muhteva itibarıyle sınırlı, teknik açıdan zayıftır. Namık Kemal tarzının etkilerini taşıyan romanlarında genellikle aile faciaları ve melodramatik mevzular etrafında kalem oynatır. Bir araya gelemeyen sevgililerin acılarının da anlatıldığı bu romanlarda zaten gevşek olan vak'anın, zaman zaman silindiği ve kaybolduğu görülür. Bu romanlarda çizilen tiplerin de kuvvetli olduğu söylenemez. Bunda Ahmet Rasim'in haricî âlemi gazeteci gözüyle seyretme alışkanlığının payı vardır. Romanın bütünlüğünü ayrıntılarda dağıtmaktadır. Ancak bu romanlar taşıdıkları mahallî renk itibarıyle kıymetlidirler.16 Romanlarının konuları İstanbul hayatından seçilmiştir. Bu eserlerde, dönem İstanbul'unu çeşitli sosyal hayat sahneleri ve tipleri ile görmek mümkündür. Ahmet Rasim'in gazete yazılarında sergilediği temiz ve canlı Türkçenin örneğini roman ve hikâyelerinde bilhassa diyalog bölümlerinde bulmak mümkündür.

Gençliğinde şiire de heves eden fakat devam etmeyen Ahmet Rasim'in güfte ve besteleri de vardır.

Eserleri: Çok ve çeşitli türlerde eser veren Ahmet Rasim'in, roman, hikâye, hatıra, fıkra, makale, mensure, seyahat, monografi, tercüme, tarih, fen ve okul kitapları gibi başlıklar altında toplanabilecek yüzü aşkın eseri mevcuttur.17

Roman ve hikâye: İlk Sevgi (1890), Bir Sefilenin Evrâk-ı Metrukesi (1891), Endişe-i Hayat (1891), Güzel Eleni (1891), Leyâl-i Iztırab (1891), Mehâlik-i Hayat (1891), Meşâkk-ı Hayat (1891), Tecârib-i Hayat (1891), Meyl-i Dil (1891), Afife (1892), Mektep Arkadaşım (1894), Nümune-i Hayal (1894), Tecrübesiz Aşk (1894), Bîçare Genç (1894), Gam-ı Hicran (1894), Sevdâ-yı Sermedî (1895), Asker Oğlu (1897), Nâkâm (1897), Ülfet (1899, Hamamcı Ülfet adıyla 1922), Hayat-ı Hakikiye Sahnelerinden: Belki Ben Aldanıyorum (1909) (Bedia adıyla 1922), İki Güzel Günahkâr (1922), İki Günahsız Sevda (1923).

Hatıra: Gecelerim (1894), Ömr-i Edebî (4 C. 1897-1900), Fuhş-ı Atik-Fuhş-ı Cedid (2 C., 1922), Muharrir Şair Edip (1924), Falaka (1927).

Fıkra-Makale-Sohbet: Külliyat-ı Say ü Tahrir (2 C., 1907), Şehir Mektupları (4 C., 1910-1911), Tarih ve Muharrir (1910), Ramazan Sohbetleri (1913), Cidd ü Mizah (1918), Eşkâl-i Zaman (1918), Gülüp Ağladıklarım (1926), Muharrir Bu Ya (1927).

Mensure: O Çehre (1893), Kitabe-i Gam (3 C., 1897-1898).

Gezi: Romanya Mektupları (1916).

Monografi: İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi (1927).

Servet-i Fünun edebiyatının dışında, romancılığı itibarıyle Ahmet Rasim dairesinde değerlendirilmesi gereken bir isim de, şöhretini gazeteciliği ve polemikleriyle sağlamış olan Ali Kemal'dir

Asıl adı Ali Rıza'dır. 1867'de İstanbul'da doğdu. Babası Ahmed Efendi, annesi ise Hanife Feride Hanım'dır. Ahmed Midhat ve Muallim Naci ile hocası Mizancı Murad'ın etkisinde kaldı. Mektep arkadaşlarıyla Gülşen adlı bir dergi çıkardı (1886). Mülkiye yıllarında Paris'e ve Cenevre'ye gitti. Ömrü boyunca siyasî konulara taşan sert polemikleri yüzünden sık sık sürgüne uğradı veya kaçmak zorunda kaldı. 1895'ten itibaren dört yıl boyunca İkdam'a "Paris Muhbiri" adıyla her hafta gönderdiği yazılar büyük ilgi topladı. II. Meşrutiyet'ten önce yurda dönerek İkdam'ın baş yazarı oldu. Peyam gazetesini çıkardı (1913). Sabah'la birleşerek Peyam-Sabah adını alan (1920) gazete Milli Mücadele esnasında Ankara hükümeti aleyhdarı bir yayın politikası izledi. Ali Kemal 1922'de İzmit'te linç edilerek öldürüldü.

Yahya Kemal'in yorumuyla "nev'i şahsına mahsus bir insan" olan Ali Kemal,18 edebiyat zevki itibarıyle eskiye bağlıdır. Servet-i Fünun edebiyatına karşı katı bir hoşgörüsüzlük içinde olup, Hüseyin Cahid'le aralarında sert bir polemik yaşanmıştır. Şiir zevki itibarıyle Muallim Naci etkisindedir ve eski ile yeni arasında, "mutavassıtin" gruba yakındır.19 Batı edebiyatını tanıdıkça üzerindeki Naci etkisi azalır. Modern Fransız edebiyatının bizde tanınmasını sağlayan ve sağlam görüşler taşıyan gazete yazıları yazmış, bu yazılar daha sonra kitap haline getirilmiştir (Sorbon Darülfünununda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri, 1896; Paris Musahabeleri, 1897).

Romanlarında Ahmet Rasim havası hissedilir. Çoğu uzun hikâye sayılabilecek gençlik zamanına ait bu eserlerde daha ziyade yaşadığı ya da şahit olduğu durumları romanlaştırmıştır. Bu bakımdan gözleme dayalı realist bir romancılığı vardır ve bu yanıyla da Hüseyin Rahmi'ye yaklaşır. Sürgün yaşantılarını romanlaştırması itibarıyle benzer siyasî tercihleri olan Refik Halid'e benzer. Fakat romancılığında acemidir. Ali Kemal'in şiirleri de romanları gibi edebî kimliğini tesis edici bir güce sahip değildir ve gazeteciliğinin ve polemiklerinin arkasında gölgede kalmıştır.

Eserleri: Roman: İki Hemşire (1897), Çölde Bir Sergüzeşt (1898), Bir Safha-i Şebab (1913, İki Hemşire ve Çölde Bir Sergüzeşt bir arada), Fetret (1913-1914).

Edebiyat-Tenkit: Sorbon Darülfünununda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri (1896), Paris Musahabeleri (3 C., 1897), Raşid Müverrih mi Şair mi (1918).

Çeviri: Kadın Mektupları (Marcel Prévost'tan, 1895), Juliyet'in İzdivacı (Marcel Prévost'tan, 1897), Yeni Kadın Mektupları (Marcel Prévost'tan, 1914),

Hatıra: Ali Kemal'in, sağlığında tefrika edilmeye başlanan fakat yarım kalan hatırâtı, ölümünden sonra oğlu tarafından hazırlanarak yeni harflerle basılmıştır; Ömrüm (haz. Zeki Kuneralp), İstanbul 1985.

Tarih, Diğer: Muterizlere Ecvîbe-i Müskite (1898), Mesele-i Şarkîye Medhal (1900), Yıldız Hatırat-ı Elîmesi (1910), Bir Safha-i Tarih (1913), Ricâl-i İhtilâl (1913), İlm-i Ahlâk (1914).

Ali Kemal'in Peyam-ı Edebî'deki dil ve edebiyat üzerine yazılmış makaleleri Hülya Pala tarafından bir araya getirilmiştir: Ali Kemal MAKALELER Peyâm-ı Edebî'deki Dil ve Edebiyat Yazıları, Kitabevi, İstanbul 1997.

Daha ziyade gazeteci olarak tanınmakla birlikte Servet-i Fünun edebiyatı dışında roman ve hikâyeler yazmış bir edip de Abdullah Zühdü'dür.

Osman Tevfik Efendi'nin oğlu olarak 1869'da İstanbul'da dünyaya geldi. 1890'da Galatasaray Sultanisi'ni bitirdi. Yazılarıyla İttihad ve Terakki'ye muhalif bir tavır sergiledi. Mütareke yıllarında, Damat Ferit hükûmeti esnasında dört ay kadar Matbuat Umum Müdürü olduysa da bu göreve devam etmedi ve istifa ederek ayrıldı (1920). Yoğun gazetecilik faaliyetiyle dolu bir matbuat hayatı vardır. Ömrünün son üç yılını gazetecilikten uzak, antikacılık yaparak geçirdi. 20 Mayıs 1925'te öldü. Bohem bir yaşantısı, kalender bir mizacı olan Abdullah Zühdü, "Baba Zühdü" olarak da tanındı.

Çeşitli gazetelerde tefrika edilmiş veya müstakil olarak yayınlanmış roman tercümeleri, telif ve tercüme hikâyeleri vardır. Romanları döneminde popüler edebiyatın birer örneği olarak okunmuşsa da zamanla tamamen unutulmuşlardır. Şanlı Asker adlı romanı (1897) Türk-Yunan Harbi esnasında yayınlanmış ve döneminde çok ilgi görmüştür. Sabah'ta tefrika edildiği sıralarda gazeteye beş bin fazla baskı sağlayan bu eser daha sonra kitap haline gelince de otuz beş bin baskı sayısıyla dikkat çekmiştir.

Abdullah Zühdü, roman ve hikâyelerinde abartılı hassasiyet manzaraları, melodramatik mevzular üzerinde ısrarlıdır. Polisiye roman türünün bizdeki ilk örneklerini vermiş olmakla da tanınır. Bazı eserlerinde Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi gibi yaşadığı çevreyi anlatmıştır. İstanbul'u çok iyi bilen ve mekânlarla tipleri akıcı bir üslûpla ayrıntılı ve renkli olarak işleyen bir yazardır. Galata ve Beyoğlu'nun eğlence âlemleri, fuhşa sürüklenmiş kızlar, ünlü serseriler onun kendi hayat tecrübeleri ile birleşince ortaya Güller Dikenler, Rehgüzâr-ı Matbuatta, Şikeste-beste ve Sârâ gibi canlı ve renkli eserler çıkmıştır. Ancak bu roman ve hikâyeler mahallî renk ve haricî âlem ayrıntıları itibarıyle bir kıymet taşısalar da sanat değerini haiz değildirler. Çoğu, tefrika esnasında yazılıyor olmanın getirdiği za'fları da taşıyan bu eserler, Servet-i Fünun romanının taşıdığı insicamdan mahrumdurlar. Gereksiz

uzatmalar, önemsenerek başlanan fakat alelacele tüketilen yan vak'acıklar, vak'anın bütününden kopuk uzantılar Abdullah Zühdü romanlarını da, dönemde Servet-i Fünun romanının dışında kalan hemen tüm romanların taşıdığı za'flarla malûl kılar. Ruh tahlillerindeki sebatsızlık ve acemilik de aynı haneye kaydedilmesi gereken olumsuzluklar arasında yer alır.

Abdullah Zühdü'nün kıvrak bir Türkçesi; sıralı, dönüşümlü, simetrik bir cümle yapısı vardır. Bu yanıyla Namık Kemal'in artistik üslûbunu devam ettiren sanatçılar arasında yer alır. Tekrir, nida ve rücu nesirlerinde dikkat çeker. Halk ağzından gelen söyleyişler, deyim, mecaz ve atasözlerine de oldukça itibar eder.

Eserleri: Roman ve Hikâye: Yandım Aman Kantosu (1897), Şanlı Asker (1897), Mecruh Gazilerimizi Ziyaret (1897), Güller Dikenler (1898), Leydi (1899), Bahr-i Müncemid-i Cenubîde (1904), Hırçın Kız (1908), Rehgüzâr-ı Matbuatta (t.y.), Şikeste Beste, Sârâ.

Çeviri: Müteehhil (Carmen Sylva'dan, 1895), Bir Gece (1898), Kadın Hisleri (1903), Buhar (1903), Âb-ı Nevbahar (Turgeniev'den, 1903), Muharririn Zevcesi (1908), Vade (Paul Bourget'den, 1908), Parmak İzi (1917), Madmazel Yüz Milyon (t.y.).

Diğer: Devlet-i Âliye-i Osmaniye ve 1314 Yunan Muharebesi (1897, Süleyman Tevfik'le), Sarf-ı Osmanî (1900), Musahhah Sarf-ı Osmanî (1903).

Döneminin dikkate değer bir romancısı da Servet-i Fünunculara ne de Hüseyin Rahmi'ye benzeyen, piyasa romanının örnekleriyle geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı başaran fakat kısa zamanda da unutulan Vecihi Bey'dir.

Unutulmuş bir romancı olarak ansiklopedi ve edebiyat tarihlerinde kendisine ya hiç yer verilmeyen ya da birkaç cümle ile geçiştirilen Vecihi hakkında, İbnülemin Mahmut Kemal İnal Son Asır Türk Şairleri'nde bilgi verir.20 1869'da İstanbul'da doğan Mehmed Vecihi Bey, Vecihi Paşa'nın torunudur. Mühendishane-i Berrî'de tahsilini tamamladıktan sonra (1891) istihkâm zabiti oldu. Rütbesi kolağalığına (önyüzbaşı) yükseltilerek Serasker dairesinde görevlendirildi, Nafia Fen Heyeti'nde çalıştı. Mabeynden Şifre kâtibi Asım Bey'in kızıyla evlendi. İçkiye aşırı düşkünlüğü sağlığını olumsuz yönde etkiledi, dağınık bir hayat sürdü. Kalp hastalığından dolayı 1904'te henüz otuz beş yaşındayken öldü. Güzel sanatların yazı, şiir, müzik ve resim dallarına da ilgisi vardı.

Edebiyatımızın asker edipler zincirinin bir halkası olan Vecihi romancı olarak tanınmıştır. Şiirleri sayıca az olup ona şöhret sağlamamıştır. Namık Kemal tarzını iyice sığlaştırıp abartarak tutkulu karasevda romanları yazan Vecihi bilhassa İkdam'a tefrika verdiği sıralarda halk tarafından büyük bir iştiyakla okunmuştur. Fakat dağınıklığı yüzünden bu tefrikaları vaktinde yetiştirdiği söylenemez.21 Kolay ve ani bir şöhret kazanmasına aynı yıl içinde (1893) yayınlanan ilk romanları Mihridil ve Mehcure neden olmuştur. Arkadan gelen romanları ile bunları aşamadıysa da Vecihi, bir dönem, piyasa romanı denebilecek düzlemde büyük bir ilgiyle okundu.

Vecihi'nin, tümü 1893 ile 1898 arasında ilk baskı yapan romanlarının çok büyük bir kısmı Servet-i Fünun romanının olgun örnekleri ile aynı yıllarda yayın dünyasındadır. Ancak Vecihi romanları teknik ve tematik anlamda sığ bir romantizmin geç takipçisi olarak bunların dışında kalır. Bu bakımdan cezbettiği okuyucu kitlesi, okuyucu piramidinin entelektüel tepe kesiminden ziyade, tabana doğru yayılan ve sanat-estetik meselelerinin geç takipçisi olan geniş halk kitlesi olmuştur.

Gördüğü geniş tabanlı bu ilgide Vecihi'nin, muhtevası kadar üslûbu da etkili olmuştur. Romanlarında Namık Kemal'den gelen artistik, parlak ve çarpıcı bir üslûbu abartarak kullanmıştır. Bu üslûp zaman zaman sadeleşirse de genellikle şairanedir.

Yazarın kimliğini gizlemediği ve kahramanları karşısında taraf tutmaktan kaçınmadığı, inanılmaz rastlantılar içeren bu romanların mevzuları; abartılı ve ham duyguların sergilendiği hazin sevda hikâyeleri, anasız-babasız ya da üvey ana elinde kalan çocukların acıklı halleri, okuyucuya bol gözyaşı döktürmeyi amaçlayan ayrılıklar, melodramatik bir vakıa olarak işlenen ölüm ve masum kahramanın uğradığı haksızlıklar vb. etrafından seçilmiştir. Marazî bir duygusallığın kucakladığı bu konulara uygun olarak Vecihi romanlarının kahramanları da abartılı, tek yanlı ve düz çizilmiş olup, mükerrer tiplerin ötesine geçerek birer karakter olamamışlardır. Bütün romanlarındaki konular gibi kahramanları da, birkaç ayrıntı düzenlemesinin dışında aynı birkaç kişiye irca etmek mümkündür.

Döneminde bir hayli ün yapmış olan Vecihi de unutuluşun kucağına zirveden düşmüştür. Bu ani unutuluşta, ilk romanları Mihridil ve bilhassa Mehcure'nin kendisine sağladığı ani şöhret kadar; arkadan gelen romanlarının popülerlik endişesi ile alelacele kaleme alınarak fazla işlenmeden adeta seri halinde neşredilmiş olmasının da payı vardır (1896'da on bir, 1897'de yedi romanı yayınlanır).

Hakkında verilen hükümlerde, popülerliğinin getirdiği bir küçümsenme payı daima var olmakla birlikte, zaman zaman farklılıklar görülebilir. Meselâ Mustafa Nihat Özön, onu kıyasıya eleştirirken,22 Cevdet Kudret ise Vecihi'nin, "aynı yolda eser veren Ahmet Rasim, Mehmed Celâl vb.'den kat kat üstün" olduğunu, keza vak'anın akışına müdahale etmemesi ile Vecihi'nin Ahmed Midhat'ten de başarılı sayılması gerektiğini ifade eder. Ve onun eserleri "on beş yıl önce" yazılmış olsaydı, "Tanzimat edebiyatının belli başlı romancılarından sayılacağı ve yalnız yarı aydın okuyucuları değil, başlıca yazarları da" etkilemesinin tahmin edilebileceğini ifade eder.23 Vecihi'nin ani unutuluşunda, Mehmed Celâl gibi içkiye aşırı düşkünlüğünün ve çok genç yaşta ölümünün de payı vardır.

Eserleri: Roman: Mihridil (1893), Mehcure (1893), Hikmet yahut Mehcure'nin Kısm-ı Sanisi (1896), Hurrem Bey (1896), Sâil (1896), Mâlik (1896), Mes'ûde (1896), Müjgân (1896), Çoban Kızı (1896), Nerime (1896), Nedamet (1896), Vuslat (1897), Hasta (1897), Hasbihal (1897), Sâkıb (1897), Netice yahut Bir Yetimin Sergüzeşti (1897), Feryad (1897), Harabe (1897), Âkif (1897), Sevdâ-yı Masumâne (1898), Mehcure ile Hikmet (ikisi bir arada, 1922).

Hikâye: Halime (1896), Hikâye-i Müntahabe Mecmuası (1896).

Mehmet Vecihi ve Mehmed Celâl gibi dağınık bir hayat süren Saffet Nezihi de Servet-i Fünun ediplerinin olgun örnekler verdiği bir dönemde piyasa işi romanlar veren bir yazar olarak geniş bir şöhret kazanmış, fakat yine tıpkı diğerleri gibi kısa zamanda unutulmuştur.

1871'de İstanbul'da dünyaya gelen Saffet Nezihi'nin asıl adı Ömer Lütfi'dir. "Zavallı Necdet Muharriri" olarak da bilinir. Mekteb-i Sultani'yi bitirdi. İkdam, Servet-i Fünun, Malûmat gibi gazete ve dergilerde roman tefrikası, makale ve hikâyeler altında imzası görüldü. O sıralarda piyasa işi romanları çokça yayınlayarak eğitimsiz ve geniş bir okuyucu kitlesinin de ilgisine talip olan İkdam'da tefrika edilen, ardından kitap haline getirilen romanı Zavallı Necdet (1898) ile kolay ve ani bir şöhret kazandı. Arkadan gelen romanlarında ilk romanıyla yarışmak mecburiyetinde kaldı. Meşrutiyet'ten sonra Resimli Kitap adlı dergide yazdı. Bir ara Kapalıçarşı'da mücevhercilikle uğraştı. Hatırı sayılır bir servetin sahibi olduysa da dağınık bir hayat sürdüğünden kısa zamanda hepsini tüketti.24 Bakırköy Akıl Hastahanesi'nde tedavi görmekte iken 1939 yılının 12 Aralık günü hayata gözlerini yumdu. Bakırköy kabristanında gömülüdür.

Saffet Nezihi bir romancı olarak ve bilhassa Ömer Lütfi müstearıyla yayınladığı, adıyla bütünleşen Zavallı Necdet'in muharriri olarak tanınmıştır. Saffet Nezihi, eserlerinden bir kısmı üzerindeki sansür baskısı yüzünden Meşrutiyet'e kadar âdeta inzivaya çekilmiş ve altı yıl kadar yazı hayatına ara vermiştir. İzah ve İstîzah (1909) adlı tiyatro eseri ve Müsebbib (1910) adlı romanı ile sosyal mevzular üzerinde dikkat sarf eder.

Meşrutiyet'ten sonra sosyal meselelere gösterdiği kalem ilgisine rağmen Saffet Nezihi edebiyatımızdaki asıl yerini piyasa romanlarının öncüsü olarak sağlamıştır. Çoğu İkdam'da tefrika edilen romanları kitap haline gelir gelmez âdeta kapışılmış, bunlardan Kadın Kalbi (1901) iki haftada tükenmiştir.25 Bununla birlikte üslûp ve dil itibarıyle eserlerinde yer yer Edebiyat-ı Cedide etkisi hissedilir ve piyasa romanının nisbeten Servet-i Fünun romanına yakın kanadında yer alır ve Namık Kemal'in romantik üslûbunu ifratla kullanan Vecihi'den biraz ayrılır. Döneminde "milli roman", hattâ "realist" eser olarak takdim edilmesine rağmen26 romanlarında yoğun bir melodramatik hava, abartılı rastlantılar, tek taraflı çizilmiş ya çok iyi ve zavallı, ya çok kötü kahramanlar, hazin aşk hikâyeleri okuyucunun merak duygusunu ve acıma duygusunu diri tutacak şekilde verilmiştir. Bu özellikleriyle Saffet Nezihi romanları, Servet-i Fünun romanına nisbî bir yakınlık taşısa da, sonuç olarak, realizmden epeyce uzak, Vecihî ile Servet-i Fünun romanı arasında bir noktaya yerleştirilebilir. Meselâ yazarına geniş bir şöhret sağlayan Zavallı Necdet romanı ile, kuruluş itibarıyle, Servet-i Fünun'un iki şaheseri Eylül ve Aşk-ı Memnu arasında bağlantı kurulabilir. Ancak bu benzerliklere rağmen Zavallı Necdet Servet-i Fünun romanının teknik olgunluğuna sahip değildir.

Eserleri: Roman: Zavallı Necdet (1898), Teehhül Âleminde (1899), Kadın Kalbi (1901), Kumar Beliyyesi ("tercüme" olarak takdim edilmiştir, 1902), Hemzâd ("tercüme" olarak takdim edilmiştir, 1903), Müsebbib (1910), Kadınlar Arasında (t.y.).

Tiyatro: İzah ve İstîzah (1909).

Makale: Makalât-ı Nezihe (1901).

Servet-i Fünun Topluluğu dışında kalan Türk edebiyatında bir şair olarak yer tutan Mehmed Celâl roman ve hikâyeleriyle de bu kapsamda yer alır. Çeşitli yazılarında "romancının hakikate uygunluğu gözetmesinin" gereğinden bahsederek, romancıya adeta "terbiyevî bir misyon" yükleyen Mehmed Celâl,27 eserlerinde bunu gerçekleştirememiştir. Bir romancı olarak sergilediği za'f, bir şair olarak sergilediği za'fa benzer ve kolay okunur fakat derinlikten ve sanat değerinden mahrum, meziyeti samimiyeti olan eserler vermesine neden olur. Zamanında çok okunan, popüler bir romancıdır. Kenan Akyüz, Mehmed Celâl'i "romantik maceralarla halkın çok çabuk harekete geçen acıma duygularından faydalanarak" yazan romancılar arasında zikreder.28 Fatih Andı ise onun "sade ve akıcı bir dille kaleme aldığı aşk konulu, basit kurgulu, romantik duygulara bolca yer veren roman ve hikâyeler" yazdığını ifade etmektedir.29 Bu romanların kaynakları arasında kendi yaşantıları büyük yer tutmaktadır. Nitekim Küçük Gelin adlı içli romanı, otobiyografik karakterlidir ve beş defa evlenmiş olan Mehmed Celâl'in, çok sevdiği Fehime adlı eşinin henüz on dört yaşında iken ölümü üzerine yazılmıştır.30

Mehmed Celâl'in romanlarında vak'a gevşek, tahlil ve tasvirlerle vak'a bağlantısı zayıftır. Bir yazar olarak okuyucuya seslenir, kahramanları karşısında tarafsızlığını koruyamaz ve onları subjektif sıfatlarla niteler. Şiiri gibi romanında da çok şey marazî bir aşk etrafında döner. Yoğun ve ihtiraslı aşk romanlarının vazgeçilmez mevzuudur. Ve bu aşk tabiatın romantik manzaralarıyla iç içe örülerek verilir.

Romanlarının büyük bir kısmı daha sonraki tarihlerde verilmiş olmakla birlikte şöhretini ve edebî kimliğini temsil edebilecek mahiyette ilk iki romanı zaman itibarıyle Servet-i Fünun dönemine denk ve yakın düştüğü için, Güzide Sabri de Servet-i Fünun dışı edebiyatın tutkulu aşk romanı yazarları arasında değerlendirilmelidir.

Ayşe Güzide, 1883'te İstanbul'da doğdu. Babası Salih Reşat Bey, annesi Nigâr Hanım'dır. Çamlıca'da bir köşkte büyüdü ve tahsili özel hocalar vasıtasıyla sağlandı. Küçük yaşta yazma hevesi duyan, Fatma Aliye ve Şair Nigâr Hanım'ların eserlerine imrenen Ayşe Güzide'nin ilk eseri Münevver 1899'da Hanımlara Mahsus Gazete'de tefrika edildi, daha sonra kitap haline getirildi (1903). Bu küçük eser ona döneminde azımsanamayacak bir şöhret sağladı. Münevver'den sonra 1905'te Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi basıldı. Güzide

Sabri, Beyoğlu noteri Sabri beyle evlenmiş, Meşrutiyet'ten sonra artan bir tempo içinde kalem faaliyetini aralıksız sürdürmüştür. 1946 senesinde kısa bir hastalıktan sonra Giresun'da ölmüştür.

Servet-i Fünun yıllarından başlayıp Cumhuriyet sonrasına kadar uzanan yarım asra yakın romancılık çizgisinin sonunda, bilhassa Neclâ'da realizmin imkânlarını denemişse de asıl ilgiyi ve kendisini oluşturan imajı hepsi üçer beşer defa basılan tutkulu aşk romanlarıyla sağlamıştır. Ne parayı ne mülkü sevdiğini, yalnızca kendi sebepsiz ıztıraplarını dinlemek, başkalarının felâketlerini ruhunda canlandırmak için yazdığını ifade eden Güzide Sabri "mizacen melâl içinde"dir. Ve romanda tuttuğu

yol başlangıçtan itibaren duygusal yanı ağır basan piyasa romanları çizgisinde gelişmiştir. Bu vadide yazan kadın romancıların ilkidir. Kadın duygularının kadınlar tarafından daha iyi anlatılacağına inandığı için hemcinslerine yazmayı öğütlemektedir. Fatma Aliye ve Emine Semiye'den sonra roman yazan ilk kadın yazarımız olmanın yanı sıra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir hayli okuyucusu birikmiş olacak piyasa işi tutkulu aşk romanlarının Kerime Nadir, Muazzez Tahsin ve benzeri isimleri de onun yolundan yürümüşlerdir denebilir. Bilhassa Efsus'tan çok etkilenmiş olan Güzide Sabri üzerinde Şair Nigâr Hanım'ın etkisi vardır.

Güzide Sabri'nin romanlarında da fazla işlenmeden eser vermeye saik olan bir samimiyet dikkat çekmektedir. Hemen pek çoğunda vak'alar tipik romans kalıplarına uygun olarak tertip edilmiştir. Güzide Sabri romanlarının çoğu kez birbirine benzeyen bir anlatım teknik ve biçimi vardır. Vak'a bu yapı içinde biçimlenir. Çerçeve tekniğine göre tahkiye edilen bu romanlarda en başta görülen bir dış anlatıcı, asıl anlatıcının tanıtımını yaptıktan sonra sözü ikinci/asıl anlatıcı devralır, böylece çerçeve açılır. Mektup, günlük, anı defteri gibi bir biçimde kahraman bakış açılı iç anlatıcının 1.T.Ş. ağzından tahkiyesiyle asıl vak'a anlatılır. Romanın sonunda genellikle sözü tekrar ilk anlatıcı devralarak çerçeve kapatılır.

Güzide Sabri romanları, genellikle köşklerde cereyan eder ve ortak bir takım özellikler taşır. Taraflardan biri veya ikisi evli olduğu halde aşk etrafında sığ ve yapay bir trajedi yaratarak inanılması güç rastlantılara yer veren ve çoğu kez platonik aşkları anlatan bu romanlarda musıki, verem, sonbahar, mehtap, gül ve diğer çiçekler vazgeçilmez fonu oluştururlar.

Eserleri: Roman: Münevver (1903), Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi (1905), Yabangülü (1921), Nedret (1922), Hüsran (1928), Hicran Gecesi (1937), Neclâ (1941), Mazinin Sesi (1944).

Hikâye: Gecenin Sırrı (1938).

Tiyatro

Servet-i Fünun dışı edebiyatın, Servet-i Fünuncular gibi en çok boş bıraktığı alan tiyatrodur. Bu boşluk tiyatronun II. Abdülhamid devrinde bir sahne sanatı olarak uğradığı manialarla ilgilidir. Gedikpaşa'daki Osmanlı tiyatrosunun yıktırılması, sansür, oynanacak oyunlara kısıtlama getirilmesi; bir yandan meydanı tulûat tiyatrolarına bırakırken, diğer yandan da "oynanmak için değil, okunmak için tiyatro" anlayışının yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Bu yüzden Türk tiyatrosu gerek temsil gerek telif açısından, 1908'e kadar bir duraklama içindedir.

Dönemin tiyatro vadisinde kalem oynatan yazarları arasında Nigâr Hanım, Hüseyin Rahmi ve Saffet Nezihi sayılabilir.

Hüseyin Rahmi çok sayıda oyun yazmamış olmakla birlikte tiyatro ile ilgilenen bir yazardır. Çeşitli vesilelerle yazdığı yazılarda tiyatro ile ilgili teorik düşüncelerini belirtmiş, I. Cihan Harbi esnasında İkdam'da tiyatro yazıları yazmış, 1914'te Darülbedayi edebî heyetine seçilmişse de bu göreve devam edememiştir. Hüseyin Rahmi öncelikle tiyatro hayatımızın geri kalmışlığından

müştekidir. Bir tiyatro eseri olan Hazan Bülbülü'nün (1916) "Mukaddime"sinde, memleketimizde hâlâ "tiyatro sanatı adına" lâyık olabilecek bir kumpanya kurulamadığından şikâyet eder.

Hüseyin Rahmi'nin ilk tiyatro eseri olan İstiğrak-ı Seherî çok gençken kaleme aldığı tek perdelik bir komedidir. Yazar, 1916'da basılan Hazan Bülbülü'nde görücü usulüyle evlenmenin sakıncalarını, Cumhuriyetten sonra basılan Kadın Erkekleşince (1933) adlı oyununda ise Cumhuriyetin kadınlara verdiği hakların nasıl yanlış anlaşıldığını temsil biçiminde göstermektedir. Tokuşan Kafalar ve Mes'uduz adlı basılmamış oyunları da vardır.

Servet-i Fünun dışında kalan edebiyatın tiyatro vadisinde dikkate değer bir ismi Nigâr Binti Osman'dır. Tiyatro temaşasını en büyük zevklerinden biri olarak kabul eden Nigâr Hanım, ferdiyetçi, santimantal bir tiyatro anlayışını benimser görünmektedir. Tesir-i Aşk ve Gırive adlı iki tiyatro çalışması olup bunlardan ikisi de döneminde basılmamış, Tesir-i Aşk yeni harflere 1978 yılında Olcay Önertoy tarafından çevrilerek yayınlanmıştır (Olcay Önertoy, "Nigâr Hanım ve Tesir-i Aşk", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978, s.233-273). Tesir-i Aşk; evlilikte gençlerin fikrini almamanın doğurduğu fena sonuçlar üzerinde durmaktadır ve taşıdığı mesaj doğrultusuyla Şair Evlenmesi (1860), Eyvah (1871), Zavallı Çocuk (1873), İçli Kız (1874) gibi eserler arasında sayılabilir.

Nigâr Hanım'ın diğer tiyatro eseri olan Gırive, basılmadığı gibi metni de elde değildir. Ahmed Midhat'ın bir yazısına bakılırsa 30 Temmuz 1328 (12 Ağustos 1912) Pazar günü İstanbul'da, Fındıksuyu'nda bir tiyaroda oynanmıştır.31 Metin And ise, Gırive'nin yazılış tarihinin 1912'den çok geriye gitmesi gerektiğini belirtmektedir.32 "Üç Perdelik Facia" olan Gırive'nin konusu, karmaşık gönül ilişkilerinin yönlendirdiği bir aile içi trajedi etrafında biçimlenmektedir.

Servet-i Fünun topluluğu dışında kalan edebiyatın tiyatro vadisinde kalem oynatan az sayıdaki isimlerinden biri de Saffet Nezihi'dir. İzah ve İstîzah (1909) adıyla kaleme aldığı bir tiyatro eserinde dönemin Meclis-i Mebusan'ına eleştiriler yönelterek sosyal muhtevalı bir tiyatro eseri örneği vermiştir. Saffet Nezihi İzah ve İstîzah'ta canlı, kıvrak, sade ve tabii bir tiyatro dili yakalamıştır.

Gazeteye Bağlı Edebî Türkler

Servet-i Fünun edipleri estetik değeri yüksek fakat ferdî alanları yoklayan bir kaçış edebiyatı oluştururken, bu grubun dışında kalan yazarlar gazeteye bağlı edebî türlerin tanıdığı imkânlar içinde haricî âleme dönük ve daha realist bir dünyanın kapılarını aralıyorlardı.

Ahmet Rasim roman ve hikâyeler de yazmış olmakla birlikte edebî kimliğini asıl yapan saha gazeteciliğidir. Cumhuriyet sonrasına kadar uzanan hemen yarım asırlık ve kesintisiz denebilecek bir gazetecilik hayatı vardır. Romanlarının bazıları dergilerde tefrikadan sonra kitap haline getirilmiş, edebî kimliğini ve şöhretini asıl sağlayan eserlerin bir kısmı da gazete yazılarının kitaplaştırılmasıyla vücud bulmuştur.

Ahmet Rasim'in gazete yazıları doğrudan gazeteye bağlı fıkra, sohbet, makale gibi türler ile roman, hikâye, tarih, şiir gibi gazeteyle ilgisi ikinci derecede kalan yazılar olarak ikiye ayrılabilir. Ahmet Rasim'in gazetelerde ve dergilerde fennî konular, edebî tercümeler, tefrika roman, hikâye, şiir, mensur şiir, fıkra, mektup, anı, gezi, makale, mizahî manzume, güfte, kadınlara yönelik muhtelif yazılar, edebî tenkid, röportaj, sohbet gibi pek çok türde kalem oynattığı görülür. Neticede o çok yazan, çok okunan, çok ve çeşitli mevkutede imzası bulunan, velûd bir gazete yazarıdır. Denebilir ki bugünkü manâda gazete yazarlığını Türk matbuat hayatına yerleştirenlerin başında Ahmet Rasim gelir.33

Ahmet Rasim'in gazete yazıları devrinin sosyal yaşantısını yansıtan kıymetli ve renkli birer belge mahiyetindedir. Bu yazılarda mekân İstanbul'dur. Şerif Aktaş, Ahmet Rasim'in Eserlerinde İstanbul (1988) adlı incelemesinde; onun, "yarı-itibarî olarak" adlandırdığı "fıkra, musahabe, hatırat ve bunun gibi" kalem mahsullerindeki İstanbul"u göstermiştir: Dönem İstanbul'unun akla gelebilecek pek çok sosyal hayat sahnesi ve pek çok "tip"i de Ahmet Rasim'in gazete yazılarında âdeta resmigeçit halindedir. Anlattığı İstanbul yüksek estetik beğenilerin inşa ettiği bir İstanbul değil halkın yaşadığı ve inşa ettiği bir İstanbul'dur. Ahmet Rasim'in gazete yazılarında mizahî bir bakış açısı ilk anda hissedilir. Karagöz ve ortaoyunundan gelen bir etki de taşıyan bu yazılarda halk ağzından gelen argo ve deyimlere, nükte ve imalara, cinas ve kinayelere bolca yer verilir.

Polemiğe dayalı gazetecilik anlayışıyla batılı bir görüntü sergileyen Ali Kemal'in yoğun bir gazetecilik ve dergicilik hayatı vardır. Daha Mülkiye yıllarında bir arkadaşı ile Gülşen adlı yirmi yedi sayı süren bir mecmua çıkarmış, Kahire'de tek sayı çıkabilen Mecmua-i Kemal (1901), yine Kahire'de Türk, Paris'te Yeni Yol gibi dergilerden sonra kendi adına Peyam adlı bir gazetenin ilk nüshasını 16 Ekim 1913'te İstanbul'da yayınlamıştır. Peyam-ı Edebî adıyla bir de edebiyat eki veren Peyam, 1920'de Sabah ile birleşerek Peyam-Sabah adıyla çıkmış, gazete Ali Kemal'in 1922'de öldürülmesinden sonra Sabah adıyla devam etmiştir.

Ali Kemal'in gazetecilik faaliyeti daha ziyade Meşrutiyetten sonradır. Ve onca kabarık bir yekûn tutan gazete yazıları mektup, makale ve fıkra biçimindeki edebî ve siyasî tenkıd ve polemik yazılarından ibarettir. Bir kısmı daha sonra kitap haline gelen bu yazılar en fazla İkdam, Peyam ve Peyam-Sabah gazetelerinde yayınlanmıştır.

Kendine has bir üslûba sahip olan Ali Kemal'in kıvrak, kısa ve dolu cümlelerden kurulmuş gazete yazılarında dikkat çeken ilk özellik, konuşulan ve yazılan Türkçeyi mükemmel denebilecek bir akıcılık ve güzellikte kullanmış olmasıdır. Kolay ve çabuk yazılan bu yazılar tashih gerektirmeyecek kadar kusursuzdur ve bu bakımdan Ali Kemal gazete yazılarında kendine özgü bir yerin sahibidir. Son derece velûddur. "Kavgalı, dağdağalı, buhranlı bir matbaa hayatı ortasında, başmakale, tarihî makale, kitap falı, mücadele fıkrası" kabilinden dört beş yazıyı birkaç saat içinde çıkarabildiğini Yahya Kemal ifade etmektedir.34

Gazeteci olarak bilhassa İkdam'daki yazıları mühimdir ve şöhretinin başlangıcı büyük ölçüde buradaki "Paris Musahabeleri" ile gerçekleşir. Ali Kemal İkdam'daki baş yazarlığı esnasında geniş bir

hayran kitlesi bulmuştur. Yahya Kemal'i daha Paris yıllarından tanıyan ve Türk matbuat âlemine büyük övgülerle tanıtan ilk başyazardır.35

İkdam'daki yazılarının bir kısmı sonraları kitap haline gelmiştir. Bunlardan bazıları:

Sorbon Darülfünununda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri (1896), Paris Musahabeleri (1897), Bir Safha-i Tarih (1913), Kadın Mektupları (1895).

Bir gazeteci olarak Abdullah Zühdü, haricî âleme yönelttiği bakış tarzı ve yakaladığı ayrıntılar itibarıyle Ahmet Rasim'e yakın bir kalemin sahibidir. Yoğun bir matbuat hayatı vardır. Gazeteciliğe Nuri Efendi'nin Saadet gazetesinde başladı. II. Meşrutiyet'e kadar Tarik, Tercüman-ı Hakikat, İkdam ve uzun süre yazı işleri müdürlüğünü de yürüttüğü Sabah'da çalıştı. II. Meşrutiyet'ten bir hafta sonra Gazete adını taşıyan günlük bir gazete çıkardı. 20. sayıdan sonra adı Yeni Gazete olarak değiştirilen bu gazetede en yakın yardımcısı Mahmut Sadık idi. İngiliz siyasetine meyli ile tanınan Yeni Gazete'nin yayını Bâbıâli baskınından sonra vehimli bir mizaca sahip olan Abdullah Zühdü tarafından durduruldu (23 Aralık 1913). Bir süre için gazeteciliğe ara vererek antikacılık yapmaya başlayan Abdullah Zühdü İkdam ve Sabah'da imzasız yazılar yazdı. Mütarekeden sonra Mahmud Sadık'la birlikte tekrar Yeni Gazete'yi çıkarmaya başladı. Fakat eski kadroyu bir araya getiremediği için kapamaya mecbur kaldı. Tekrar antikacılıkla uğraşmasının yanı sıra bir ara Ali Kemal'in ayrıldığı Sabah'ta onun yerine başyazar oldu, 1919-20'de Ahmed İhsan'la birlikte Fransızca Le Soir adlı bir gazete çıkardı. Ömrünün son üç yılını gazetecilikten uzak antikacılık yaparak geçirdi.

Matbuat tarihinde, öncelikle çevirmen ve musahabe yazarı bir gazeteci, seksen kadar eserin altına imza atmış velûd bir isim olarak iz bırakmıştır. Eserlerinin büyük bir kısmı önce gazete tefrikası olarak okuyucusuyla buluşmuş, esasen popülist gazetecilikle gözleme dayalı kolay örneklere yaslanan edebî kimliği onu Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi'ye yaklaştırmıştır.

Hüseyin Rahmi'nin Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i Havadis, İkdam, Sabah, İleri, Zaman, Memleket, Söz, Cumhuriyet, Milliyet, Vakit, Son Telgraf gibi gazetelerde pek çok eseri yayınlanmış, bir ara Ahmet Rasim'le Boşboğaz ile Güllâbi adlı mizah gazetesini çıkarmıştır. Adı geçen gazetelerde mensur şiir, çeviri, tiyatro yazıları ve muhtelif tenkıdler yayınlamış; roman, hikâye ve tiyatrolarını tefrika etmiştir. Pek çok eseri önce gazetede tefrika edilmiş, daha sonra kitap haline getirilmiştir. Ancak Hüseyin Rahmi'nin gazete çevresindeki kalem faaliyeti doğrudan gazeteye bağlı fıkra, sohbet, makale gibi yazılardan daha ziyade roman, hikâye, tiyatro, çeviri, edebî tenkıd yazıları etrafında biçimlenir. Dolayısıyla Ahmet Rasim'in temsil ettiği anlamda bir gazeteci olmaktan önce bir romancıdır. Bununla birlikte, çok sayıdaki roman ve benzeri eserinin çok farklı gazete sütunları üzerinden çok sayıda okura ulaşması üzerinde düşünmek gerekir. Denebilir ki o Ahmet Rasim'in gazete yazılarıyla yaptığını, gazetelerde tefrika edilen romanlarıyla yapmaktadır. Ve bu romanlar edebiyat sosyolojisi bakımından bir değerlendirmeye tabi tutulursa çoğunun önce gazetelerde tefrika edilerek okuyucuyla buluşmuş olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır.

1 Bu yazı Servet-i Fünun topluluğu varlık gösterirken bu topluluğun dışında kalan ediplere yatay bölümlenme genelinde bir bakış yöneltmekten başka bir niyet taşımamaktadır. Çünkü edebiyat tarihimizin henüz yazılmadığı bir vasatta bu ediplerin farklı başlıklar altında dikey bölümlenmelere tabi tutulabileceği bir gerçektir. Nitekim bu ediplerin bir kısmı daha evvel yapılmış araştırmalarda Ara Nesil ya da Mutavassıtîn adı altında değerlendirilmiştir.

2 Ünaydın, R. E., Diyorlar ki, (haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1972, s. 5-28.

3 İnal, İ. M. K., Son Asır Türk Şairleri, (3. baskı), C. 1, Dergâh yay., İstanbul 1988, s. 1578.

4 Karaca, A., Edebî Tenkitleri ve Şiirleriyle İsmail Safa'nın Edebiyatımızdaki Yeri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1987, s. 29.

5 A.g.e., s. 33.

6 Akyüz, K., Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, (4. baskı), Mas Matbaası [t. y., y. y.], s. 141.

7 Ertaylan, İ. H., "İsmail Safa", Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü 1925, s. 623.

8 Andı, M. F., Ara Nesil Şairi Mehmed Celâl, Alfa, İstanbul 1995.

9 A.g.e., s. 22.

10 A.g.e., s. 81-89.

11 A.g.e., s. 163-167.

12 Moran, B., "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Yüksek Felsefesi", Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İstanbul 1983, s. 95.

13 Levend, A. S., Ahmet Rasim, Ankara 1965, s. 46.

14 Gürpınar, H. R., Cadı Çarpıyor, 1913, s. 46.

15 Aktaş, Ş., "Edebiyatımızda Geçen Asrın Sonlarında 'Mutavassıtin" Grubun Edebî Düşüncesi Hakkında", Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri (İstanbul 6-9 Şubat 1978), Kervan yay., İstanbul 1980, s. 71-81.

16 Çelik, A., Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1993.

17 Özön, M. N., "Ahmet Rasim Bibliyografyası", Bibliyografya Bülteni II/12, Ankara 1933.

18 Beyatlı, Y. K., Siyasî ve Edebî Portreler, İstanbul 1986, s. 70.

19 Aktaş, Ş., “Ali Kemal”, Türk Dünyası El Kitabı, C. III, (2. baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 461.

20 İnal, İ. a.g.e., s. 1963-1966.

21 Ertaylan, İ. H., Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü 1925, s. 675.

22 Özön, M. N., Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 1941, s. 257.

23 Kudret, C., Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I, Varlık Yay., İstanbul 1965, s. 257.

24 Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi, Altın Kitaplar, İstanbul 1962, s. 273.

25 Lütfi, L., Müsebbib: “Çırağan Vak’a-i Dil-Sûzuna Temas Eden Milli Hikâye”, Îzah ve İstîzah, İstanbul 1326, s. 66.

26 A.g.e., s. 66-67.

27 Andı, a.g.e., s. 57.

28 Akyüz, a.g.e., s. 134.

29 Andı, a.g.e., s. 36.

30 A.g.e., s. 9.

31 Midhat, A., “Gırive”, Zekâ, nr. 13, 2 Eylül 1912, s. 233.

32 And, M., Türk Tiyatrosunun Evreleri, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 308.

33 Aktaş, Ş., Ahmet Rasim’in Eserlerinde İstanbul, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988, s. 182.

34 Beyatlı, Y. K., a.g.e., s. 71.

35 A.g.e., s. 99.

Şâir Nigâr Hanım:

Ahmed Midhat, “Gırive”, Zekâ, nr. 13, 20 Ağustos 1328/2 Eylül 1912, s. 233.

AND, Metin; Türk Tiyatrosunun Evreleri, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 308.

BEKİROĞLU, Nazan; Nigâr binti Osman, (basılmamış araştırma), Trabzon 1995.

Hayatımın Hikâyesi (haz. Oğulları), Ekin Basımevi, İstanbul 1959.

Nigâr binti Osman, Günlükler, (XIII cilt), Aşiyan Müzesi’nde muhafaza edilmektedir.

Köprülüzade M. Fuad; “Nigâr Hanım”, Bugünkü Edebiyat, İkbal Kütüphanesi, İstanbul 1924, s. 297.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref; Diyorlar ki, (haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1972, s. 5-28.

İsmail Safa:

Ahmet Rasim, Muharrir Şair Edip, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

AKYÜZ, Kenan; Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (4. baskı), Mas matbaacılık, [t. y., y. y.].

ERTAYLAN, İsmail Hikmet; “İsmail Safa”, Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü 1925, s. 605-629.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; Son Asır Türk Şairleri, (3. baskı), Dergâh yay. İstanbul 1988, s. 1577-1588.

KARACA, Alâattin; Edebî Tenkitleri ve Şiirleriyle İsmail Safa’nın Edebiyatımızdaki Yeri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1987.

KUTLU, Mustafa; “İsmail Safa”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. 5, Dergâh yay., İstanbul 1982, s. 7-8.

TANSEL, Fevziye Abdullah; “İsmail Safa”, Türk Ansiklopedisi, C. 20, Ankara 1972, s. 310-313.

[AKYÜZ], Ali Kâmi; “Merhum İsmail Safa Bey’in Tercüme-i Hali”, Hissiyat (Mukaddime), İstanbul 1912, s. 3-24.

Mehmed Celâl:

AKYÜZ, Kenan; Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, (4. baskı), Mas Matbaacılık, [t. y., y. y.].

ANDI, M. Fatih; Ara Nesil Şairi Mehmed Celâl, Alfa, İstanbul 1995.

ANDI, M. Fatih; “Türk Romanında Köye Açılma ve Mehmed Celâl’in Romanları”, İlmî Araştırmalar 2, İstanbul 1996, s. 29-38.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; Son Asır Türk Şairleri, (3. baskı), C. 1, Dergâh yay., İstanbul 1988, s. 212-218.

“Mehmed Celâl Bey”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. 6, Dergâh yay., s. 201.

Hüseyin Rahmi Gürpınar:

AKTAŞ, Şerif; "Hüseyin Rahmi Gürpınar", Büyük Türk Klasikleri, C. 10, İstanbul 1990, s. 237-254.

ERTAYLAN, İsmail Hikmet; Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü 1925, s. 672-681.

GÖÇGÜN, Önder; Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

GÖÇGÜN, Önder; Hüseyin Rahmi Gürpınar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

KAPLAN, Mehmet; "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslî Tipler", İstanbul 1976, s. 459-475.

KUDRET, Cevdet; Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I, Varlık yay., Ankara 1965, s. 266-272.

LEVEND, Agâh Sırrı; Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ankara 1964.

MORAN, Berna; "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Yüksek Felsefesi", Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İstanbul 1983, s. 94-110.

MORAN, Berna; "Şıpsevdi", Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İstanbul 1983, s. 111-128.

OKAY, Orhan; Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, 1989, s. 408.

SEVENGİL, Refik Ahmet; Hüseyin Rahmi Gürpınar, İstanbul 1944.

TANPINAR, Ahmet Hamdi; "Romana ve Romancıya Dair Notlar", Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul 1969, s. 56-58.

TANSEL, Fevziye Abdullah; "Gürpınar, Hüseyin Rahmi", Türk Ansiklopedisi, C. 18, Ankara 1970, s. 223-228.

Ahmet Rasim:

AKTAŞ, Şerif; "Ahmed Rasim", Türkiye Diyanet vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1989, s. 117-119.

AKTAŞ, Şerif; Ahmet Rasim'in Eserlerinde İstanbul, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988.

AKTAŞ, Şerif; Ahmet Rasim, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.

AKTAŞ, Şerif; "Edebiyatımızda Geçen Asrın Sonlarında 'Mutavassıtin' Grubun Edebî Düşüncesi Hakkında", Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri (İstanbul 6-9 Şubat 1978), Kervan yay., İstanbul 1980, s. 71-81.

AŞA, Emel; 1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları, 3 C., (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi 1989.

ÇELİK, Ali; Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurları, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1993.

KOÇU, Reşat Ekrem; "Ahmed Rasim", İstanbul Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1958, s. 443-459.

LEVEND, Âgâh Sırrı; Ahmet Rasim, Ankara 1965.

ÖZÖN, Mustafa Nihat; "Ahmet Rasim Bibliyografyası", Bibliyografya Bülteni II/12, Ankara 1933.

Ali Kemal:

AKTAŞ, Şerif; "Ali Kemal", Türk Dünyası El Kitabı, C. III, (2. baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 461-464.

Ali Kemal, Ömrüm, (haz. Zeki Kuneralp), İstanbul 1985.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; Son Asır Türk Şairleri (3. baskı), C. 1, Dergâh yay., İstanbul 1988, s. 837-841.

UZUN, Mustafa; "Ali Kemal", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1989, s. 405-408.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref; Diyorlar ki, (haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul 1972, s. 269-316.

[BEYATLI], Yahya Kemal; Siyasî ve Edebî Portreler, İstanbul 1986, s. 70-90.

[BÖLÜKBAŞI], Rıza Tevfik; "Ali Kemal Nasıl Kaçırıldı", Biraz da Ben Konuşayım, (haz. Abdullah Uçman), İletişim yay., İstanbul 1993, s. 221-279.

Abdullah Zühdü:

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; Son Asır Türk Şairleri, (3. baskı), Dergâh yay., İstanbul 1988, s. 752.

İSKİT, Server; Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları, 1943, s. 185-186.

KOÇU, Reşat Ekrem; "Abdullah Zühdü", İstanbul Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1958, s. 54-56.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, "Abdullah Zühdü", C. 1, Dergâh yay., İstanbul 1977, s. 15-16.

YALÇIN, Hüseyin Cahit; Edebî Hatıralar, İstanbul 1935, s. 98-99.

Vecihi Bey:

ERTAYLAN, İsmail Hikmet; Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü 1925, s. 675.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; Son Asır Türk Şairleri, (3. baskı), C. 4, Dergâh yay., İstanbul 1988, s. 1963-1966.

KUDRET, Cevdet; Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I, Varlık yay., İstanbul 1965, s. 253-262.

Nigâr binti Osman, "Arz-ı Hakikat", Hanımlara Mahsus Gazete, nr. 77, 29 ağustos 1312/10 eylül 1896, s. 2-3.

ÖZÖN, Mustafa Nihat; Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 1941, s. 257.

ÖZÖN, Mustafa Nihat; Türkçede Roman, (2. bsk.), İletişim yay., İstanbul 1985, s. 110.

Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi, Altın Kitaplar, İstanbul 1962, s. 325.

Saffet Nezihi:

AKYÜZ, Kenan; Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, (4. baskı), Mas Matbaası [t. y., y. y.], s. 133, 134, 140.

BANARLI, Nihad Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, fasikül: 14, İstanbul 1978, s. 1065.

KUDRET, Cevdet; Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I, Varlık yay., İstanbul 1965, s. 298-305.

Leon Lütfi, "Müsebbib: Çırağan Vak'a-i Dil-Sûzuna Temas Eden Milli Hikâye", Îzah ve İstîzah, İstanbul 1326, s. 76-78.

Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi, Altın Kitaplar, İstanbul 1962, s. 273.

Güzide Sabri:

BEKİROĞLU, Nazan; "Solgun Bir Gül Oluyor Dokununca: Edebiyatımızda Güzide Sabri İmajı", Dergâh, nr. 24-25-26; Şubat-Mart-Nisan l992.

MORAN, Berna; "Âşık Hikâyeleri, Hasan Mellâh ve İlk Romanlarımız", Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İletişim yay., İstanbul 1983, s. 23-37.

MÜNİR, Hikmet; "Değerli Bir Kadın Romancı: Güzide Sabri", Yedigün, nr. 271, 17 Mayıs 1938, s. 7-8, 21.

ÖZÖN, Mustafa Nihat; Türkçede Roman, (2. bsk.), İletişim yay., İstanbul 1985, s. 108-110.

YAZAR, Mehmet Behçet; "Güzide Sabri", Yedigün, 9 Aralık 1939.

XX. Yüzyıl Başlarında Türk Şiiri / Prof. Dr. Şerif Aktaş [s.227-239]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Hüviyeti olan her şiir, söylendiği dönemin şartlarında bir geleneği zenginleştirerek ve yorumlayarak sürdürme gayretinin ürünüdür. Ciddî her şiir metni, mitolojik döneme kadar uzanan unsurları bünyesinde taşır. Çünkü şiir, yazıldığı dilin tabiî ezgisi ve yine o dilin mitolojik dönemden itibaren kazandığı zenginlikler üzerine kurulur. Bu ezgi, bu ses ve anlam zenginlikleri, konuşulan dilin bünyesinde devirden devire intikal eder. Bunun için ciddî her şiir, metinler arası bir dikkatle incelendiğinde, ait olduğu sosyal grubun zevk, anlayış ve insana bakışını, değerler dünyasını gözler önüne serebilen üst seviyede bir belge durumundadır. Bu belge sesi, yapısı ve anlam değerleriyle yoruma açıktır. Her şiir, şiire has yorumlanabilen ve değerlendirilebilen bir belgedir. Çünkü o, her şeyden önce dille gerçekleştirilen güzel sanat etkinliğidir; söz konusu dili konuşan toplumun, kullanılan kültürün ortak sesi, daha yerinde bir ifadeyle türküsüdür.

XX. Yüzyıl Türk Şiirini

Hazırlayan Bazı Faktörler

Şiir inceleme ve değerlendirilmesinde vazgeçilmez hükümler durumunda olan yukarıdaki cümlelerde ifade edilen hususlardan hareketle XX. yüzyıl başlarındaki Türk şiirine bakıldığında bu dönemde yazılmış metinlerin, Türk dili için başlangıç olarak kabûl edilen zamandan bu şiirlerin vücut buldukları döneme kadar, Türkçe'nin kazandığı ses, söyleyiş kalıpları, imaj yapma ve kültür zenginliklerini çağrıştırma imkânlarından yararlanma hakkına sahip oldukları kabûl edilir. Çünkü dil, hem tarihe vücut verir hem de tarihî ve insanî olanı bünyesinde taşır. Öyleyse XX. yüzyıl başlarında Türk şiiri, halk şiiri zevkinin belli ölçülerde görüldüğü kavmî dönem şiir zevki ve kültürünün; İmparatorluk tecrübesiyle yücelen ve güzelleşen ümmet dönemi Türk şiir zevki ve kültürünün ve Tanzimat sonrasını daha önceki dönemlerden ayıran modernleşme gayretlerine has Türk şiir zevki ve kültürünün sunduğu imkânlardan birlikte yararlanma şansına sahiptir.

XX. yüzyıl başlarında Türkçe, sahip olduğu bu imkân ve zenginliklerle kendisini kullanacak sanatkârı ve düşünce adamını arar. Ancak batıyı tanıyanlar, modern şiiri savunma ve koruma endişesiyle, İmparatorluğa has zevk olgunluğunun ifadesi durumundaki başarılı örnekleri de ayırma ihtiyacı hissetmeden eskiyi suçlarlar. Bunlar, Türkçe'nin sahip olduğu ve beraberinde getirdiği imkânlar üzerinde düşünmeden yeni olana ulaşacaklarını zannederler. Geniş halk kitlesi için şiir yazmaya heves edenler, halk şiirinin ses ve söyleyişine değer verdikleri ölçüde başarılı olurlar.

Şiir alanındaki bu karışık tablo, bir medeniyet dairesinden bir başka medeniyet dairesine geçmek mecburiyetini duyan bir toplumun arayışlarını ifade eder.

Şimdi bu tabloya yakından bakalım:

XX. yüzyıl başlarında divan şiirini okumaktan zevk alan, böylece divan şiir zevkini sürdürenlerin bulunması tabiîdir. Ayrıca İmparatorluk dönemi zevk ve kültürünün konuşma diline, imaj yapma ve şiir söyleme ananesinde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. 1940'lı yıllara kadar, şiir ve edebiyata ilgi duyan birçok insanın, divan şiirine ait metinleri zevk alarak okuduğunu söylemek iddia olmaz. Bunların başında yeni şiirin ve edebiyatın bir bakıma sözcüsü olan Nurullah Ataç, Sebahattin Eyuboğlu gibi isimler gelir. Bu yazıyı kaleme alırken, yukarıdaki cümlelerime delil aramak üzere Nurullah Ataç'ın "Okuruma Mektuplar" kitabını açtım. Belki hafızam da yardım etti. Çünkü Nurullah Ataç'ın yazılarını zevkle ve dikkatle okumuştum. Sözü edilen eserin ilk yazısından başlayıp altmış ikinci sayfasına kadar yeniden okudum. Her yazıda, hatta her sayfada çeşitli vesilelerle divan şiirinden söz ediliyor, divan şiirinden seçilen beyit ve mısralarla duygu ve düşüncelerini ifade etme yolu seçiliyor. Kitabın "Giriş"ini takip eden ilk yazıda şu cümleleri okumaktayız:

"Gitti elden sanemin sümbül-i müşg-efsane/Yine devr etti perişan men-i ser-gerdâm" (…) Bu beyti anlamasanız da daha hoşunuza gider, şiir daha çok sarar sizi. Anlamasanız da dedim, gençseniz, bizim eski şiirimizin dilini ayrıca çalışıp öğrenmemişseniz, elbette zor anlarsınız, o beyitteki kelimelerin birçoğunu bilmezsiniz. Gene de, yani anlamasanız da, aruz bilmediğiniz için okurken veznini bozsanız da, duymaz mısınız o şiiri? O beyitteki ses size işlemez mi. Biliyorum, divan şiiri bizden uzaklaşıyor, sizin gibi gençler değil ben yaşlardaki ihtiyarlar da onunla uğraşamıyoruz, onu sevdiğimizi söylerken de: "ne yapalım? geçti artık, öldü artık" diyoruz. (…) Ama biz yaşlılar da, siz gençler de ondan daha büsbütün ayrılmadık, onun sesi bize yabancı gelmiyor, o sesi duyar duymaz içimizdeki şiir teli titremeye başlıyor. "Manasını anlamasak da olur, bir şiir olduğunu anlıyoruz ya yeter bize" diyoruz." (Okuruma Mektuplar, Prospero ile Caliban, İst. 1999, s. 14)

Bu yazı, Nurullah Ataç'ın okuyucularına seslenen şu satırlarıyla son bulmakta:

"Edebiyatı severseniz, alın okuyun o iki kitabı, sayın okurum. Mektubumun başında: Beni belki sevmezsiniz, paylaşmazsınız düşüncelerimi, dedim; ama aramızda ne kadar ayrılık, ne kadar anlaşmazlık olursa olsun umarım ki Fuzulî sevgisinde birleşebilirsiniz. Okuyun Fuzulî'yi; onu şöyle gerçekten tadarak, sesini iyice işiterek okursanız, öyle sanıyorum ki yeni şiiri de daha çok seversiniz. Çünkü Fuzulî de yeni yepyeni bir şairdir." (a.y., s. 16)

Nurullah Ataç'ın yukarıda sözü edilen yazısının altındaki tarih 11 Şubat 1951'dir. Bu yazı, XX. yüzyılın ortalarında, edebiyatımızda divan şiiri zevkinin varlığını sürdürdüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca şiirde asıl olanın seste aranması gerektiği, divan şiirine ait sesin, metnin yazıldığı dönemdeki okuyucu üzerinde tesirli olduğu belirtilmekte ve şiir sesi üzerinde ısrarla durulmakta.

Nurullah Ataç'ın 1940 sonrası edebiyatımızda yüklendiği rol ve gerçekleştirdiği fonksiyon dikkate alınarak bu ve benzeri yazıların XX. yüzyılda şiir zevkimizin dokusunda divan şiirinden gelen unsurların yeri ve değeri hakkında kanaat sahibi olmamıza imkân sağladığını söyleyeceğiz. Zaten sosyal hayatta olduğu gibi sanatta da hiçbir hareket ne birdenbire başlar ne de birdenbire ortadan kalkar. Çünkü insan zevki ve anlayışı birdenbire değişmez. Hele dille gerçekleştirilen faaliyetlerde bu değişme daha yavaş olur. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi dil göstergeleri, dile ait yapı

unsurları ve her seviyedeki anlam taşıyıcıları varlıklarını sürdürürler, yeninin getirdikleri arasında yeni görünüş ve değerler kazanırlar.

Bütün bunlardan sonra XX. yüzyıl başlarındaki Türk şiirinde, başta ses ve söyleyişe ait değerler olmak üzere, divan şiirinden intikal eden unsurlardan yararlanma imkânı söz konusudur. Yeni şair, bu imkânı red etse de dil ve dile has söyleyiş ve anlam değerleri eskiyi yeni dönemlere taşır. Yalnız tür değil her çeşit edebî yapı, söyleyiş unsuru ve tema sanat ve edebiyatın belleği durumundadır.

XX. yüzyılda tanınmış şâirlerden Nâzım Hikmet'in, Behçet Necatigil'in, Fâzıl Hüsnü'nün, Attila İlhan'ın şiirlerinde aruz terbiyesiyle incelmiş bir sesin varlığını hissederiz. Çünkü bu terbiye dil göstergelerine sinmiş, Türkçenin sentaksıyla bütünleşmiştir.

Tanzimat sonrasında şiirimiz gazelden vatanî şiire geçerken Türkçe, Nâmık Kemal çevresinde yeni bir ses ve söyleyiş tarzı kazanmıştır. Hitabet üslûbunu hatırlatan bu ses ve söyleyiş hamasî konuları, vatanî duyguları ve sosyal problemleri dile getirmeye müsaittir. XX. yüzyıl başlarında, başta Fikret olmak üzere birçok şâirde bu ses ve söyleyişin varlığı hissedilmektedir. Edebiyat-ı Cedîde şâiri Fikret'in hayâl-hakikat çatışması çevresinde bireysel temaları ele aldığı metinlerde dil göstergelerini etrafında birleştiren ses ile "Sis", "Millet Şarkısı" ve "Ferdâ" gibi metinlerde dil malzemesini şiir hâline getiren ses ve söyleyiş farklıdır. İkincilerde Nâmık Kemal'den, Süleyman Nazif'ten gelen bir ses ve söyleyişin zenginleşerek varlığını sürdürdüğünü söylemek yerinde olur.

Bu hususları belirttikten sonra, şiir alanında XX. yüzyıla XIX. yüzyıldan daha başka neler devr olmuştur sorusuna cevap arayarak XX. yüzyıl başlarında Türk şiirinin sahip olduğu zenginliği ve Türkçenin imkânlarını ifade etmek istiyoruz.

XIX. yüzyılda hayata ve insana bakış tarzı değişmiş en üstün güce teslim olmanın rahatlığı içinde sürdürülen mutluluk ahlâkından soran ve araştıran, tabiatı ve varlık âleminin anlaşılması ve çözülmesi gerekli bir problem olarak yeni ve farklı bir anlayışa, tabir yerindeyse huzursuzluk ahlâkına geçilmiştir. Bu bir bakıma modernizme geçişin ifadesi, modern hayatı düzenleyen düşüncenin tabiî sonucudur. Çünkü artık inanan ve tövbe rahatlığına sığınan insanın yerini soran ve varlık âlemini kendi "ben"i etrafında toplayan aklî ve inadî insan almaya başlamıştır. Bu, şiirde ve edebiyatta felsefî huzursuzluk söz grubuyla ifade edilir. Ziya Paşa'da ve Abdülhak Hâmid'de gördüğümüz felsefî huzursuzluk, dilde ve şiirde kendi ifadesini arayacak; iki farklı kültür dairesinden aldığı imaj, ifade kalıbı, söyleyiş biçimi ve metinlerde ortaya konan temalardan hareketle, Türkçe, var olmanın huzursuzluğunu duyan insanı ifade imkânı kazanacaktır. XX. yüzyıl başlarında da şiir yazmaya devam eden Abdülhak Hâmid'in edebiyatımızda ve şiirimizdeki yeri ve değeri şiire has ses ve söyleyişten çok burada aranmalıdır. Bu hususu Ahmet Hamdi Tanpınar 19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi'inde şöyle ifade ediyor: "Ziya Paşa ve Hâmid yeni ilimle karşılaşan cemiyetimizin geçirdiği metafizik buhranı verirler. (…) Ziya Paşa, Allah'ın mahiyetini düşünce konusu yapmamıştır. Halbuki Hâmid, Allah'ı bir problem gibi alır. Ayrıca Ziya Paşa'nın hiç üzerinde durmadığı ruh meselesi ile sadece bir hayret konusu yaptığı ölüm keyfiyeti onun için çok mühimdir.

Halk edüp insanları, hayvanları Sonra mahvetmek nedendir onları?

diyerek âdil bir Allah fikriyle uyuşmaz gördüğü ölüm kanununa itiraz ettikten sonra (s.527) “kaybolmak korkusu” üzerinde durur. Ahmet Hamdi Tanpınar, Abdülhak Hâmid’in yeni bir dikkat ve duyarlılıkla Allah, rûh, ölüm, kader, tabiat, zaman ve şartlarına isyan eden insanla karşılaştığımızı ifade eder. Bu çok büyük bir değişikliktir. Şiirin soyutun yüce dünyasından somutun dünyasına inişine zemin hazırlar. Böyle bir huzursuzluk yaşanmadan üzerinde yaşanılan mekânın, içinde yaşanılan zamanın şiiriyetini hissetmek mümkün mü? Böyle bir huzursuzluk yaşanmadan “ben”in “birey” olarak kendisini ortaya koyması, bugünkü anlamda yaşama arzusunu, dünyevî güzelliklere bağlılığın ve ölüm korkusunun ifadesi gerçekleşebilir mi? Denilebilir ki sözü edilen felsefî huzursuzluk kulun birey olmasını sağlayan zihnî gayretlerden gücünü alır. Artık şiirde bireye yönelme, bireyin ruh hâllerinin ifadesine sıra gelmiştir.

“Zerrâttan şumûsa kadar her güzel şey şiirdir” diyen Recâizâde Ekrem Bey ile Türkçe şiirde küçük duyarlılıkları ifadenin eşiğine gelir. Ekrem Bey, evdeki bir dünyadan diğerine geçişin şaşkınlığı içinde dünyevî güzelliklerin ve acıların sebep olabileceği duygu hâllerini gösterme gayreti içindedir. Bunun için XX. yüzyıl küçük duyarlılıkları ifade etme becerisi kazanmış bir dil devralmıştır demek yerinde olur. Edebiyat-ı Cedîde mensupları, Recâi-zade Ekrem ile başlayan, sürdürülen hayatın sebep olduğu duyarlılıkları; hayat karşısında bireyin rûh hâlini ifade edecek yeni bir dil ve söyleyiş tarzına vücut verirler. Yetişme tarzları, kültür birikimleri ve zevkleriyle Batı medeniyeti ve şiirine kendilerini yakın hisseden Edebiyat-ı Cedîde grubu ile Türkçe bir duygu hâlini bütün hâlinde ifade terbiyesini kazanır. Bu, şiirimizin gelişmesinde son derece önemlidir. Bizim eski şiirimizdeki yapı Edebiyat-ı Cedîde şâirlerinin özellikle de Tevfik Fikret’in gayretleriyle kesin olarak değişir. Bu değişiklik XX. yüzyıl başlarında Millî Edebiyat Dönemi şâirlerinin denemeleri, Yahya Kemal ve Ahmet Haşim’in şiirleriyle zafere ulaşır.

Bu değişiklik üzerinde durmadan XX. yüzyıl Türk şiirini anlamak ve değerlendirmek güçtür.

Ümmet Dönemi Türk şiiri dayandığı zevk, güç aldığı medeniyet ve anlayış gereği tespit edilen bir hususun, üst seviyedeki bir duygunun, duygu hâline gelmiş bir düşüncenin farklı beyitlerde, farklı kelime kadrosu ile tekrarı esasına dayalıdır. Başka bir söyleyişle soyutun dünyasında, bu dünyaya mal edilmiş bir duygu hâlinin kristalize olmuş bir dil ve gücünü Türkçenin söz dizimindeki ritimden aldığı ölçüde devrinin zevk alanında temsilde başarılı bu şiir, somut insanı değil soyut duygu hâlini farklı söyleyişle ifade eden beyitlerden oluşur. Her beyit bir eserdir, hem de büyük bir eser. Ancak bu beyitte dikkatlere sunulan yoğun duygu hâlinin, hayatın akışı içinde hazırlanışı, ortaya çıkışı üzerinde yaşanılan bir mekânda görünüşü verilmez, yalnızca söz konusu duygu hâli, farklı kelimelerle tekrar edilir.

Şiirdeki bu yapı meselesi üzerinde Sabahattin Eyuboğlu’nun “Şiirin Yapısı” başlıklı yazısından hareketle durmak istiyoruz. Eyuboğlu’nun şu cümleleri Yenileşme Dönemi şiirimizin bir başka yönünü gözler önüne serdiği için alıyoruz:

“Tanzimat’tan sonrakilerin çoğu şiir ustası olmaktan ziyade şiir heveslisidir. Bir yandan şâirliğin ileri fikir adamlarıyla birleşmesi, öte yandan şiirin hem şekil, hem özle yeni özelliklerle çevrilmesi şâirlerimize bugün bizi şaşırtacak kadar sâfiyâne işler yaptırdı. En iyileri daha dün sahneden çekilenleri bile, ancak birer öncü, yenilik getirici olarak övebiliyoruz. Deha saydıklarımızın eserleri inanılmaz acemilikler, falsolarla doludur. Yüz yıldır nice ünlü şâirler, büyük şiir istidatları, şiir kahramanları yetişti, ama düpedüz şâir, sadece şâir, işinin ehli şâir ne kadar az.” (Sanat Üzerine Denemeler ve Eleştiriler s. 267-268) Bu cümleler şiirimiz hakkında Eyuboğlu’nun hükümlerini yansıtmakta. Şiirin zor ve ciddî bir iş olduğunu, şiirde yenileşme ve değişmenin birdenbire gerçekleşmeyeceğini ortaya koyan bu yazıda şu cümleleri de okuyoruz: “Nerede şiir varsa orda bir yapı, bir mimarlık işi de vardır. Yunus Emre’den bu yana Türk şiirinin yapısına toptan bakacak olursak, ortak bir yapı özelliği görüyoruz. Bu özellik bütün İslâm dünyasına, hattâ düşüncesine mal edilebilir.” (a.y. s. 274-275) Yazının devamında Yunus Emre’nin bir şiiri üzerinde duruluyor; “şiirin kuruluşu bir tek düşüncenin” değiştirilerek tekrarlanmasına dayanmaktadır deniliyor. Bazı istisnalar dışında, şiirimizde “parçalar birbirini tamamlayarak, geliştirerek değil, tesbih gibi eklenerek kuruyorlar bütünü. (…) Bir tek gerçeğin, bir tek güzelin zikredilmesini andırır en tipik İslâm yapıları.” (a.y.s.276) Buna karşılık, aynı yazının devamında batılı şiirin yapısı hakkında bilgi veren şu satırları okuyoruz: “Batılı şiirin söylenen, yazılan bir şey olmaktan çok yapılan bir şey olduğunu, diğer Batılı sanatlar gibi organik bir bütüne varmak istediğini, gelişigüzel değiştirmelerle değil, bir amaca yönelik değiştirmelerle kurulduğunu söylemiştik.” (a., y. s. 289-290) Batılı ve modern şiirin bir kuruluş bütünlüğüne sahip organik bir şiir olduğunu, her parçanın bütünü bir yönden tamamladığı için metin içinde yer aldığı belirtiliyor. Eyuboğlu bu işte Yahya

Kemal’in başarılı olduğunu söylemekte. Ancak bizde organik şiir, hiç şüphesiz Tevfik Fikret ile başka bir söyleyişle Edebiyat-ı Cedîde ile başlamıştır. Fikret’in “Kendi Kendime”, “Gayyâ-yı Vücûd”, “Mai Deniz” gibi Edebiyat-ı Cedîde döneminde kaleme aldığı birçok şiiri organik bütün özelliği taşımaktadır. Yani XX. yüzyıl başlarında Türkçe, bir duygu hâlini farklı kelime kadrosuyla tekrar eden şiir yapısından bir duygu hâlinin başlangıcından itibaren gelişmesini veren şiir yapısına geçme zevkini tatmıştır. Fikret’in şiirimizdeki yeri ve değeri üzerinde dururken bu hususa dikkat etmek gerekir sanıyorum.

Edebiyat-ı Cedîde ile Türkçe, şiirde yeni bir yapı unsurunun farkına varır: Şiir cümlesi mısra ve beyit gibi şekle ait herhangi bir unsurla sınırlanmaz, şiir cümlesi ses etrafında teşekkül eder. Bu şiir için son derece önemlidir. Fikret’in “Ömr-i Muhayyel”i, Cenab’ın “Elhân-ı Şitâ”sı bu dikkatle okunmalıdır.

Edebiyat-ı Cedîde’nin ve Tevfik Fikret’in şiirimize neler kazandırdıkları Prof. Dr. Mehmet Kaplan tarafından çok iyi ortaya konulmuştur. Kaplan, şiirimizin “mücerret (soyut) düşünceden duygu ve duyu plânına; hayâl âleminden gerçekler dünyasına doğru ilerlediğini (Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret, İst., 1971, s.24), “edebiyatımızda tam manasıyla duygu, yani mücerret fikirlere karışmayan ve ihtiras gibi şiddetli bir karakteri olmayan his, ancak Servet-i Fününcularda ilk tahlilcilerini bulur. (…) Bu nesil duyguların tasvir ve tahliline büyük bir yer ayırır.” (a.e., s. 25) diyen Mehmet Kaplan Edebiyat-ı Cedîde

mensuplarının yeni duygular altında yeni bir ifade biçimi aradıklarını da belirtir. Resim ve tablo merakı, tabiata verilen önem, bütün duyu organlarıyla dış âleme açılmak ve dış âlemi kendisine mahsus ruha sahip bir varlık olarak görmek; varlık âlemini bir mizaç perspektifinden değerlendirilip anlatılması, hayal-hakikat çatışmasının sebep olduğu marazî duyarlılık ve gerçekten nefret edip hayâle sığınmak hâli gibi hususlar XIX. yüzyıl sonlarında şiirimizin üzerinde durduğu konulardır. Bütün bunların merkezinde bireyin varlığı hemen hissedilir. Artık Türkçe, üzerinde yaşadığımız mekânda yaşayan ve duyuları aracılığıyla dış dünyayla ilişki kuran, hayâl eden, korkan ve hisseden insanın şiirini ifade edebilen sesi, kokuyu, sevgi ve sıkıntısını, huzursuzluğunu ve sevincini ifade edebilen canlı bir şiir dili hâline gelmiştir.

Bütün bunlar yeniyi savunmanın heyecanı ile gerçekleştirilen hususlardır. Biz de belli ölçüde yenilikleri kabûl eden ama öncü olmayı değil itidal yolunu benimseyen kendi “mahiyet-i rûhiyemizi” esas almak istediğini öne süren bir grup var. Bu grubu Muallim Nâci temsil etmektedir denilse hata edilmez.

Muallim Nâci’nin gayretiyle, dikkatlerin Türkçenin tabiî söz dizimi üzerinde yoğunlaşması “mutavassıt” bir zevk ve dikkatle batı ve doğu medeniyetlerinden alınacakların değerlendirilmesi hususu XX. yüzyılda bir yönüyle Millî Edebiyat Dönemi’ne şekil verecektir. Mutavassıt zevk ve dikkati, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında Mehmet Âkif’in kalemiyle “Safahat” adlı terkibe ulaşacaktır. Mutavassıt zevk ve anlayış kültür, düşünce ve edebiyat hayatımızda üzerinde durulması gereken bir husustur. Doğu-Batı karşılaşmasında bazıları yeni adına batıyı, bazıları da alışkanlıklarına bağlı olmaları sebebiyle veya başka sebeplerle doğuyu militan tavırla savundukları dönemde, iki kutup arasında iyi, güzel ve doğru olanı millî zevkin, sürdürülen hayatın, kullanılan dilin imkânları ölçüsünde hem doğuda, hem batıda, hem de kendi geçmişimizde aramayı teklif edenler var. En azından böyle düşündüklerini yazanlar olduğunu biliyoruz. Bunlara, kendi kullandıkları adla biz de “mutavassıtın” diyoruz (Şerif Aktaş, Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi, 1996; Şerif Aktaş, Ahmed Rasim, 1987, s. 66-67).

XX. yüzyıl XIX. yüzyıldan bu mutavassıt zevk ve anlayışı daha yerinde bir ifade ile geniş kitlenin yeniye açık duyarlılığını; bu duyarlılıkla eser ortaya konulması ihtiyacını da devralmıştır. Millî Edebiyat’ın teşekkülünde bu duyarlılığın ve söz konusu ihtiyâcın rolünü göz ardı edemeyiz. Ayrıca yenileşme gayretleri arasında dikkatin Türkçenin cümle yapısı ve doğal zenginlikleri üzerinde yoğunlaşmasında da “mutavassıt”ların rolü unutulmamalıdır. Zaten XX. yüzyıl başlarında dilin tarîhi ve sosyal yönü, yani kültür taşıyıcılığı ciddî anlamda fark edilecektir. XX. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başlarında Mehmet Emin’in Türkçe Şiirler adlı kitabında bir araya gelen metinler bu fark edilişin açık ifadesi olarak değerlendirilmelidir.

XX. yüzyıl sonlarında Mehmet Emin’in “Ben bir Türk’üm, dinim cinsim uludur/Sinem, özüm ateş ile doludur” mısraları ile başlayan şiiri de içine alan Türkçe Şiirler adlı kitaptaki metinlerin ifade ettikleri duyuş tarzı ve sade dille yazma niyeti bütünüyle bir birikimi ve bir uyanışı açıkça ifade etmektedir. Bu kitaptaki metinler, Osmanlı İmparatorluğu’nun aslî unsuru olan Türklerin kendi benliklerine dönme arzusunu ifade eder. Tarihe, halka, birlikte yaşamanın getirdiği problemlere beyin-kalp diyalogu

kurarak yaklaşma arzusu duyan bu yönelişin arkasında farklı bir duyuş tarzının bulunduğunu söylemek hiç de hatalı olmaz. Bu duyuş tarzı bireyin kendi kimliğini ve duyarlılığını şekillendirmede rol sâhibi olacaktır.

Öyleyse XX. yüzyıl başlarında toplum hayatını, siyasî olayları ve sanat etkinliklerini yani her türlü insanî yapıp etmeyi şekillendiren bir ideolojiden söz etmek mümkün müdür? Evet mümkündür. Bu ideoloji yukarıda belirttiğimiz şiir etkinliklerinin arkasında bulunan farklı tavır ve düşüncelerin birlikte vücut verdiği bir ideolojidir. Sanatı da hayatı da bu ideoloji şekillendirir.

Bu ideolojinin oluşmasında, 1) İmparatorluk tecrübesinin ve imparatorluk döneminde kazanılmış zevk, duyarlılık ve dikkatlerin (edebiyat ve şiir alanında Divan Şiiri zevkiyle temsil edilir); 2) Tanzimat sonrasında Aydınlık Dönemi düşüncelerini öne süren anlayışın ve romantik tavrın (Tanzimat Edebiyatı'na vücut veren düşünce ve gayretlerle temsil edilir); pozitivist dikkat, Batı medeniyetini yapan değerler ve modernizmin (hazırlık dönemiyle birlikte Edebiyat-ı Cedîde'yi yapan zevk ve duyarlılık ile edebî alanda temsil edildiği söylenebilir); 3) yerli ve mahallî olanı öne çıkarma gayretinin (mutavassıt grup böyle bir iddianın sahibi görünmektedir); 4) millî romantik duyuş tarzıyla hayata ve zamana bakma ve hâkim olma gereğini hisseden aydın, bürokrat, yönetici ve sanatkârların rol sâhibi oldukları sezilmektedir. Denilebilir ki, bütün bunlar XX. yüzyıl başlarında birlikte bir zihniyete vücut verirler. Bu zihniyette zamana hâkim olur, kendisiyle uyuşmayan sanat etkinliklerinin, sosyal ve siyasî kımıldanışların başarılı olamadığı görülür. Öyleyse bu zihniyetin özelliklerinden söz etmeye ihtiyaç vardır: Kul kulluğunu hatırdan çıkarmadan birey olmak azmindedir; birey olmanın gereği aklı ve iradesiyle hareket edecek, bireysel duygu, düşünce ve kanaatlerini ifade yolları arayacaktır. Bu bireye göre dünya artık bir imtihan yeri değil, zevkle yaşanacak bir mekândır. Bu bireyin dili, tarihi ve yeni ahlakî değerleri vardır. Model de bütünüyle Batıdır. Yerli ve mahallî özellikleri kaybetmeden batılı olmak; Müslüman ve Türk olarak batılı gibi yaşamak. Dili, zevki, hayatı "ben" etrafında yeniden kurmak.

İşte XX. yüzyıl Türk şiirinin arkasındaki ideolojinin bazı özellikleri bunlar. Şiirin dilini, ses ve söyleyişini, yapısını, temasını da geniş ölçüde bu ideoloji belirleyecektir. Karşı koyma ve değişme her alanda ve her yerde varlığını hissettirmekte. XX. yüzyıl başlarının üç büyük ve önemli ismi olan Tevfik Fikret, Mehmed Âkif ve Ziya Gökalp'in eserleri garip şekilde bu tema etrafında birleşirler.

Tevfik Fikret XX. yüzyıl başlarında kaleme aldığı manzumelerle, Edebiyat-ı Cedîde döneminden farklı özelliklerle karşımıza çıkar. "Millet Şarkısı", "Doğan Güneşe", "Sis" ve "Rücu" birlikte yeni bir dönemin problemlerini dikkatlere sunar. "Hâluk'un Âmentüsü" yeni insanın değerlerini ifade denemesi olması bakımından değerlidir. "Gökten Yere", "Hayata Karşı Beşer" manzumelerine de bu gözle bakmak yerinde olur. Bu metinlerle Mehmed Âkif'in "İnsan" manzumesini birlikte okumak dönemin ruhunun bir yönünü tespite hizmet eder sanıyorum. XIX. yüzyıl sonlarında yazılmış Mehmed Emin'in "Cenge Giderken" başlıklı metni ve Fikret'in "Hâluk'un Defteri"nde yer alan "Ferdâ" şiirini yukarıda sözü edilenlerle birlikte okuyunuz. Bu metinler birlikte döneme hâkim ideolojinin, başka bir ifadeyle zihniyetin çok önemli özelliklerini sezdirirler.

Fecr-i Atî

Acaba Fecr-i Âtî grubunun ciddî bir varlık göstermeden dağılmasında, Fikret dışındaki Edebiyat-ı Cedîde şâirlerinin ciddî bir varlık gösterememelerinde veya Millî Edebiyat'ı yapan endişeye yakınlaşmalarında sözü edilen zihniyetin tesiri yok mu?

Kronolojik sırayı bozmamak için, Tevfik Fikret'in XX. yüzyıl başlarındaki şiirlerinden sonra Fecr-i Âtî şiirinden söz etmek gerekir. Fecr-i Âtî adı etrafında bir beyannâme ile bir araya gelen gençler, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Edebiyat-ı Cedide zevkini sürdürme gayretinin dışına çıkamazlar; zamanın ruhuna ters düşmeleri sebebiyle, yani yukarıda sözü edilen ideoloji ile uyuşmamaları sonucu dağılmaya mecbur kalırlar. Başka alanlardaki başarıları olmasaydı Fecr-i Âtî grubu içinde şiir yazanların adları çoktan unutulurdu.

Edebiyat tarihçileri Ahmet Hâşim'i Fecr-i Âtî grubu içinde değerlendirmek eğilimindedirler. Ancak Hâşim, daha sonra yazdığı şiirlerle kendisini ve sanatını kabûl ettirmiştir. Bunun için Hâşim'i saf şiir hareketi içinde değerlendirmek arzusundayız. Fecr-i Âtî dönemi zevki ve anlayışına uygun kaleme alınmış şiirler, sanatın şahsî ve muhterem olduğunu söylemelerine rağmen tek bir şâirin eseri olarak düşünülecek cinstendir. Söyleyişte serbestlik arayışları, alışılmış ve kabûl görmüş şiir formlarını zorlama gayretleri, biraz daha batılı görünme arzuları; duyulmamış tabiatı ve yaşanmamış aşkı şiirleştirme istekleri kendilerine has sesi ve söyleyişi bulmalarına engel olmuştur gibi görünmektedir. Asıl eksiklik, zamana hâkim ideoloji ile uyuşamamalarında aranmalıdır. Çünkü başarısızlıklarını gençliklerinde aramak aldatıcı olur; 1909-1910 yıllarında, Fecr-i Âtî şâirlerinin yaş ortalaması yirmi beş civarındadır. Edebiyat-ı Cedîde'nin 1895 yılında kurulduğu Cenab ve Fikret'in aynı yaşlarda eserleriyle dikkati çeken isimler olduğu hatırlanmalıdır. Edebiyat-ı Cedîde'den itibaren edebiyatımızın tanıdığı “Le mal du siécle” (Asrın Hastalığı) ile ilgili duyuş tarzı ve ifade kalıpları, yani bezginlik, ince hüzün, kaçma arzusu, yok olma duygusu gibi şiire uygun temalar da Türkçe ifadelerini bulamaz. Denilebilir ki, Edebiyat-ı Cedîde'ye has şiir sesi Fecr-i Âtî mensuplarının kalemlerinde adetâ erir, dağılır ve tesirsiz hâle gelir.

1909-1911 yıllarında faaliyet gösteren Fecr-i Âtî Encümeni içinde Emin Bülend, Tahsin Nahit, Celâl Sâhir, Hamdullah Suphi, Ali Cânip, Mehmet Behçet, Köprülüzâde Mehmet Fuat şiir yazmışlardır. Bunlar içinde “Şi'r-i Kamer” serisinde yer alan şiirleriyle Ahmed Hâşim'in farklı yeri ve değeri olduğu hemen anlaşılır.

Fecr-i Âtî şâirleri, orijinal bir söyleyiş tarzına ulaşamadan tema, dil malzemesi, âhenk endişesi ve hassasiyet bakımlarından Edebiyat-ı Cedîde şiir zevkini devam ettirirler. Ancak, Cenab'ın arayışlarını, Tevfik Fikret'in titizliğini hiç birinde bulmak mümkün değildir. Fecr-i Âtî kümeleşmesi çevresinde kaleme aldıkları şiirlerde ferdî konuları ele alan bu şâirlerin, bizim edebiyatımızda ve Batı edebiyatında belli bir usta şâiri veya edebî harekete has duyarlılığı benimsediklerini de söylemek oldukça güçtür. O kadar çok benimseme hevesi içinde bulundukları sembolistleri anlayabilecek edebî birikime sahip olmadıkları da bilinmektedir. Denilebilir ki şiirdeki zeminleri, Edebiyat-ı Cedîde zevk ve duyarlılığının alt seviyede taklidi ve tekrarından ibarettir. Tahsin Nahid'in ferdî temaları ele alırken,

Hâşim'in "Şi'r-i Kamer" serisinin tesiri altında kaldığı sezilir. Mehmet Behçet Yazar'da Hâşim tesiri, Cenap'tan gelen unsurlarla yan yanadır. Belli oranda nazım tekniğine hâkim olan bu şâirin şiirlerinde, samimiyetten kaynağını alan lirizme rastlanmaktadır. Mehmet Fuat Köprülü'nün Fecr-i Âtî dönemindeki şiirlerinde sezilen melâl, onu diğerlerinden ayırmamıza yarar gibi görünmektedir. Emin Bülend de, topluluğun diğer şâirlerine ait özelliklere sahiptir. Ancak, ferdî konular yanında sosyal ve millî konulara eğilimi ve yer yer Ahmed Hâşim'den gelen söyleyiş tarzıyla bir arayış içinde olduğu sezilir. Hamdullah Suphi de bu yıllardaki şiirlerinde Edebiyat-ı Cedîde zevkini sürdürür.

Adı geçen bu şâirlerin, sembolist şiiri anladıklarını ve bu şiire has duyuş tarzı ve ifade şeklini şiirimize getirdiklerini söylemek iddia olur. Ancak, sembolist şiirin havasından, daha yerinde bir ifadeyle bazı özelliklerinden ve dedikodusundan haberdardırlar. Denilebilir ki Fecr-i Âtî yıllarında, Edebiyat-ı Cedîde şiir zevki, sembolistlerden gelen daha subjektif, ince duygulara bağlı hayallerle zenginleştirilmek istenmiş; şiirde musikîye önem vermenin gereğine inanılmıştır. Günün akşam saatlerindeki görünüşlerinin tercih edildiği, renk ve ışık oyunları ile gerçeği perdeleyen bir hayal âlemi peşinde koşulduğu dikkati çekmektedir. Süs endişesi ve aşırı duyarlı görünme gayreti bir temelden mahrum bu şiirin nefes almasına, kendini ortaya koymasına engel olur. Zaten bu şâirlerin ekseriyeti, çok kısa zaman sonra başka vadilerde eser vermeye yöneleceklerdir.

1909'da edebiyatımızda ilk defa bir beyanname ile ortaya çıkan Fecr-i Âtî mensupları, 1908 sonrasının siyasî ve edebî arayışları içinde kendilerine yer edinemeden, 1912'de tamamen dağılmışlardır. Farklı bir sanat estetiği ortaya koydukları söylenemez. Şiirlerinde ferdî konuları, aşk ve tabiat temaları çevresinde işlemeye yönelmişler, serbest müstezadı geliştirmeye gayret göstermişler, sembolistlerin tesiriyle tabiat tasvirlerinde subjektif bir tavır içine girmişler, Edebiyat-ı Cedîde dilini biraz daha zevksizleştirerek sürdürmüşlerdir.

Millî Edebiyat Döneminde Şiir

Yukarıda sözünü ettiğimiz ideoloji Millî Edebiyat Dönemi'ne ve Millî Edebiyat Dönemi şiirine bir duyuş tarzı olarak şekil verir. Bu duyuş tarzına "Millî Romantik Duyuş Tarzı" dedik. Millî Edebiyat, bu duyuş tarzı etrafında vücût bulan eserler bütününe verilen ad olmalıdır.

Bu dikkatle Millî Edebiyat Dönemi'ni Mehmet Emin'in "Türkçe Şiirler"i ve hattâ "Cenge Giderken" başlıklı manzumesiyle başlatmak mümkündür. Çünkü Mehmet Emin'in Türkçe Şiirler adlı kitapta bir araya getirdiği manzumeler, bir fantezi veya deneme değil, şiirimizde köklü bir değişiklik teklifidir. Şiiriyet unsurları bakımından son derece fakir olmalarına rağmen bu manzumeler, şiirde farklı bir hareketin başladığını ifade ederler. Bu farklılık, sanat zevk ve anlayışı, sanatın gayesi bakımlarından diğer edebî türleri ve hatta diğer güzel sanat dallarını da ilgilendirmekte; şiir konusunda ise ses, kelime kadrosu ve hayal sistemi, mısra örgüsü, duyuş ve söyleyiş tarzında varlığını kuvvetle hissettirmektedir. Bu şiir, sanat değeri bakımından Edebiyat-ı Cedîde şiirinin yanında elbette son derece zayıf ve cılızdı. Ancak şiirde farklı bir ufku işaret etmesiyle edebiyat tarihimizde ayrı bir değeri vardır. Genç Kalemler'de alevlenen Yeni Lisân hareketinden önce, Selanik'te çıkan Çocuk Bahçesi adlı dergide Rıza Tevfik ile Ömer Naci'nin, Mehmet Emin'in şiiri etrafındaki münakaşası, iki farklı

anlayışın karşı karşıya gelişinin ifadesidir. Rıza Tevfik, Mehmet Emin'in söz konusu şiirleri ile yeni bir çığır açtığını; Türklüğün hassasiyetine, zevkine, ihtiyacına ve itikatlarına göre şiir yazdığını; bu dille edebî eserler vücuda getirmenin gerekliliğini belirtir. Edebiyat-ı Cedîde şiir zevkini ve dilini tenkit eder; Mehmet Emin'i yeni bir çığır açan şâir olarak görür. Edebiyat-ı Cedîde döneminde Servet-i Fünûn dergisinde şiirlerini yayınlamış, heyecanlı bir hatip olduğu kadar, samimî milliyetperver olan Ömer Naci, Rıza Tevfik'e cevap verir; aruz vezninin üstünlüğünü, Osmanlı Türkçesini ve yerleşmiş, benimsenmiş edebî zevki savunur. Bu münakaşa devam ederken, Mehmet Emin'in, aynı dergide, kendi tarzında şiirleri çıkar. Rıza Tevfik'de aynı dergide, Mehmet Emin tarzından hareketle, sanat değeri bakımından onun manzumelerinden daha üstün şiirler yayınlar. Bunları taklit edenler çoğalır. Böylece Mehmet Emin tarzı, edebiyatımızda yerleşmeye başlar. Bu münakaşanın dergi sayfalarında kaldığını düşünmek doğru değildir. Zira Genç Kalemler dergisinde "Yeni Lisân" başlıklı makaleyle Ömer Seyfettin, Türkçe ve Türk edebiyatını farklı bir açıdan değerlendirirken, İzmir'de bulunduğu yıllarda, Türkçü Necip'ten öğrendiklerinin tesiri altındadır. Belki de onları Selanik'te uygulama alanına aktarmaktadır. Yani, bilhassa İzmir'de olmak üzere Selanik dışında da dil ve edebiyat alanında da ciddi arayışlar mevcuttur. Bunlar, hem Edebiyat-ı Cedîde zevkine ve anlayışına, hem de kaynakları yabancı dil kurallarına ve kelimelere karşıdırlar. Hareket noktaları halk zevki ve halkın kullandığı dildir. Bu bakımdan Mehmet Emin ve Rıza Tevfik'i destekler mahiyettedir. Şüphesiz bu arayışlar, gerçek anlamını Yeni Lisân hareketi çevresinde kazanacaklardır. Zira bu harekette "Yeni Lisân" yalnız bir dil problemi değil, "yeni insan"ın kendisini bütün yönleriyle ifade etme, kendi kimliğinin şuuruna erme gayretidir. Bu insanın edebiyatı ve şiiri de kendi ölçülerine uygun olacaktır; buna imkân veren bir duyuş tarzı etrafında vücut bulacaktır. Böyle bir edebiyatın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan arayışlar, geçmiş dönemlerden alınan derslerle, onlardan daha kuvvetli ve daha organize olmaya hazır biçimde, varlığını 1900'lü yılların başlarında kuvvetle hissettirmektedir.

Görülüyor ki edebî olay kendisini ifade edecek yayın organı ve çevreyi bulmakta; gücü ölçüsünde kendi sesini duyurmaktadır.

Millî edebiyatı, bu arada tabiî olarak Millî Edebiyat Dönemi şiirini, Genç Kalemler'de yayınlanan "Yeni Lisân" başlıklı yazıdan ve bu yazının varlığını hissettirdiği ve bir bakıma da adetâ davet ettiği "yeni insan" arayışından, bu insanın zamanda ve mekânda kendisini idrâk ediş gayretlerini ifade eden metinlerden hareketle 1911'de başlatmak; millî edebiyat şiirini yalnızca vezin ve dil tartışması çevresinde ele almak alışkanlık hâline gelmiştir.

Bu tasnifin arkasında, edebiyat tarihi anlayışına vücut veren pozitivist bir dikkatin olduğu şüphesiz. Kültür ilimlerine (tarihî ilimlere) ve sanat faaliyetlerine pozitivizmin yasalarının gölgesinde yaklaşmanın sonucu vezin ve dil tartışmaları da millî edebiyatın ve şiirin ölçüsü gibi ele alınmış; soyut temalar üzerinde durularak bu eksiklik gizlenmeye çalışılmıştır. Oysa kültür ilimlerine, bu arada sanat ve edebiyat faaliyetlerine tarihîlikten hareketle yaklaşmak; onlara vücut veren duyuş tarzı, zevk ve anlayışı oluşturan değerler bütünü üzerinde durmak gerekir. Bu dikkat ve anlayışla bakıldığında, XIX. yüzyıl sonlarından, hattâ, Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan aklî ve iradî insan çevresinde Millî Edebiyat zevk ve anlayışının gelişmeye başladığı söylenebilir. Bu gelişme dil, tarih daha geniş

ifadeyle Türkoloji çalışmalarıyla zenginleşir ve desteklenir. Bütün bunlarda yukarıda sözünü ettiğimiz ideolojinin rolünü unutmamak gerekir. Bu gelişme, şiir sahasında Mehmed Emin Yurdakul'un Türkçe Şiirler adlı eserinde bir araya getirdiği manzumelerle, Rıza Tevfik'in, Mehmed Emin'i destekleyen ve halk şiirine has söyleyişten yola çıkarak kaleme aldığı şiirlerle varlığını kuvvetle hissettirir. Artık şiirde, bir duyuş tarzı ortaya çıkmak üzeredir. Bu duyuş tarzının özünde millete vücut veren değerler bütününü farklı cephelerden ele alma, şiire has söyleyiş tarzıyla işleme arzusu yatmaktadır. Söz konusu değerler tarihte, halk arasında, yaşanmış her türlü tecrübede, tarihî mekânda, bu mekânda ortaya konulan eserlerde, bize has yaşama tarzı bütünü içindedir. Bir sanatkârın bunların tamamını şiirin imkanlarıyla ifade etmeye kalkması mümkün değildir. Bunun için de aynı duyuş tarzının farklı yönleri, farklı grup ve şahıslar tarafından ele alınır. Sanki tarihî kader ve zamanın şartları bu duyuş tarzı etrafında bir iş bölümü yapmıştır. Zira bu duyuş tarzı ilmî faaliyetler, siyasî ve sosyal hayat, basın ve kurulan derneklerle beslenmekte, farklı şekillerde kurtuluş ve yeniden doğuş ümidi olarak görünmektedir.

Birbirinden farklı gibi görünen grup ve kişiler, söz konusu duyuş tarzı etrafında, bugünden geriye bakıldığında insanı hayrete düşürecek ölçüde birbirini tamamlamaktadır. Prof. Dr. Sadık Kemal Tural'ın, Türk Dünyası El Kitabı'ndaki II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı adlı yazısındaki Millî Edebiyat Akımı şiiri ve şâirleri alt başlıklı kısımdaki gruplamaya iştirak etmemek mümkün değildir. (Türk Dünyası El Kitabı, C. III, 1992, s. 491-492).

Aynı duyuş tarzı etrafında eser veren, hizmet eden Ziya Gökalp, Mehmed Âkif ve Yahya Kemal'den birini yok saymak, ciddî anlamda bir eksikliğe sebep olur. Bu büyük isimler etrafında yeni tema, yeni söyleyiş tarzı arayan sanatkârların özel dostluklarıyla değil, faaliyetleriyle birbirini destekleyip tamamlayarak Cumhuriyet öncesinde yeni bir şiir zemini hazırladıklarını da gözden uzak tutamayız. Genç Kalemler çevresindeki şiir faaliyeti, Rübab dergisi etrafında birleşen Nâyîler kelimesiyle adlandırılan gençlerin gayretleriyle zenginleşir ve farklı kaynakları yoklamaya yönelir. Böylece şiir, sözü edilen duyuş tarzından hareketle Anadolu'da kurulan Türk medeniyetine ait değerlere yönelir. Bu bir arayıştır ve yalnız değildir. Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin bir ara gönül bağladıkları Havza Edebiyatı fikri de edebiyat ve şiirimize mekânda temel arama endişesi etrafında değerlendirilmelidir. Çünkü kültür-mekân ilişkisi son derece önemli görünmektedir. Mekân ve tarih, millî edebiyat ve şiir için sayısız konular sunduğu gibi, mekân ve tarihte denenmiş şiir söyleyiş tarzlarının, zamanın istek ve ihtiyaçlarına göre değerlendirilmesi de anın şiirini zenginleştirir. Millî Edebiyat Dönemi'nde eski Türk tarihine ve destan dönemine ait değerlere yönelme bu bakımdan önemlidir. Uzak geçmiş ve bilinen tarih, aynı duyuş tarzı çevresinde farklı şairlerce yeniden değerlendirilir. Bu, bize has lirizmin kendi sesini arama, sahip olduğu tabiî mirası değerlendirme gayreti değil midir?

Dağınık gibi görünen ama aslında bütünlüğünü devrin özelliğinden, arayışlarından zamanın aslî karakteri olan duyuş tarzından alan bu manzarayı daha belirgin hâle getirmek gayesiyle 1917 yılında Şairler Derneği kurulur. Temel duyuş tarzları değil, tercih ettikleri malzeme ve vasıta farklılığı, önem verdikleri temaların ayrılığı tam bir anlaşmanın sağlanmasını imkânsız kılar.

Bu dönemde ele alınan temaların kaynaklarını yukarıda ifadeye çalıştık. Bunlardan biri diğerini davet eder durumdadır. Türklerin uzak geçmişini, destan devrine ait özelliklerini, kavmî hayatlarına şekil veren değerlerini ele almak, onların Anadolu'da kurdukları medeniyet ve yaşama tarzı üzerinde düşünmeyi gündeme getirmez mi? Uzak geçmişten ve yakın tarihten gelen bazı kültür unsur ve değerlerinin, halkın sürdürdüğü yaşama tarzı içinde kazandıkları görünüm üzerinde durmayı zaruri kılmaz mı? Halkın ve yüksek zümrenin hayatını düzenlemede birçok değerin kaynağı durumundaki İslâm dininin Türklere tesiri konusunu, sürdürülen hayat dışında düşünmek mümkün mü? Halkın varlığı kabul edilip, yaşama tarzını düzenleyen değerler üzerinde durulurken onun dini ve din dışı şiiri bir tarafa bırakılabilir mi? Asırlardır şiirde yararlı bir alet olarak kabul edilmiş ve dilin bünyesine nihayet uyum sağlamış bir vezin bir anda bir tarafa bırakılabilir mi?

Bütün bunlar, son yüzyılda, özellikle de XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında çeşitli yönleriyle tanınan ve aydınlar arasında kabul gören yeni kültür dairesinin getirdiği teklifler, sağladığı zevk değişikliği ve zaruri kıldığı arayışlar ile Türklük dünyasının çeşitli yönleriyle araştırdığı bir tarihî zeminde iç içe girmiş durumdadır. Sosyal bakımdan da, farklı ifadelerle ileri sürülen teklifler arkasında, bizi bir arada tutan değerler düzeninde değişiklik yapma isteği yatmakta; bu istek her türlü gruplaşmanın temel dinamiği olarak varlığını hissettirmektedir. Sözü edilen isteğin en açık ifadesi, ümmete ait değerlerden, millete ait olana geçme arzu ve iradesidir.

Yukarıdan beri ifadeye çalıştığımız bu hususlar çok yönlü bir duyuş tarzının yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu duyuş tarzının oluşmasını daha önce sözünü ettiğimiz ideolojiyi yapan unsurlardan ayrı düşünemeyiz. Bu duyuş tarzının özünde ise bizi biz kılan, bize diğer insan topluluklarından farklı bir kimlik kazandıran değerler nelerdir sorusu yatmaktadır. Bütünüyle Millî Edebiyat dönemi şiiri bu soruya verilen farklı cevaplardan kaynağını alan farklı temalar, söyleyiş tarzları, âhenk endişeleri üzerine kurulmakta; ortaya çıkması arzulanan "yeni insan"ın sesi olması istenmektedir. Böyle bir hareket yeni bir şiir diline, yani yeni bir imaj dünyasına, yeni bir sese ihtiyaç duyacaktır. Söz konusu yenilik, tarihî mirası red değil, onu zamanın ihtiyaçları ve şartlarına göre değerlendirme ve yorumlamadır. Bu konulardaki arayışların, zaman zaman üstün ve alışılmış şiir zevkine tercih edildiği görülecek; çağrışımları zengin ifadeler bir tarafa bırakılarak yalın ve çıplak kelimelerle şiir söyleme gayreti içine girilecektir. Böyle bir faaliyet, edebiyat ve şiir dilini yeniden inşa etme gayretidir. Bu gayretin hemen yanındaki üstün şiir zevki hiçbir zaman gözden uzak tutulmaz. Sözünü ettiğimiz arayışların kısa zamanda saf şiire has bir söyleyiş tarzına ulaşmasında bu zevkin payı hiç de az değildir.

Görülüyor ki Millî Edebiyat şiirinde çok farklı ve zengin unsurlar, kültür değerleri ve teklifler karşılıklı birbirini etkileyerek bu döneme has bütünlüğü meydana getirmişler; aynı endişeden beslenen çok yönlü bir duyuş tarzı çevresinde yeni şiir ikliminin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.

Millî Edebiyat kavramını sadece vezin, sade dil gibi şekli meselelere indirgemek son derece hatalıdır. Yeni lisân yeni insana ve yeni hayata açılan kapıdır. Millî Edebiyat yeni insanı ve hayatı edebî alanda ifade etmenin adı olmalıdır. Bu yeni hayat ve yeni insan da sahip olduğu kültür mirası ve birikimle, zamanın ideolojisiyle uyum içinde İmparatorluktan millî devlete, başka bir söyleyişle

ümmetten millete geçişi gerekli kılar ve hattâ buna zemin hazırlar. İşte Millî Edebiyat, bu geçiş ve hazırlığın gerçekleştiği dönemin edebiyatıdır.

Ziya Gökalp'in düşünceleri ve fikrî önderliği etrafında, şiirin dil ve söyleyiş bakımından değişmesini, yeni insanın ve yeni hayatın kendi şiir zevkini ve anlayışını arama gayreti olarak düşünmek yerinde olur. Dilde ve söyleyişteki değişiklik, zihniyet değişikliğinin açık ifadesidir. Şiir, iklim değiştirmiştir. Gökalp çevresinde heceyle şiir yazan şâirler, yeni bir şiire, millet dönemi şiirine malzeme hazırlarlar. Bu dil, anlayış ve şiir malzemesinden sanat değeri yüksek şiire geçiş sözü edilen niyet ve malzemenin yüksek seviyede şiir zevkiyle değerlendirilmesine ihtiyaç gösterir.

Önce şu şiir malzemesinin ne olduğundan ve kaynaklarından ve bunların, devrin ideolojisi ile kaynaşmasından söz edelim.

Yazımızın başında, XX. yüzyıl şiirinin Türkçenin bu zaman dilimine kadar kazandığı zenginlikler üzerine kurulduğunu söyledik. İşte bu dilin en uzak dönemdeki eser ve söyleyişleri, Gökalp çevresinin gayretleriyle zamana taşınır. Bu milletin kültüründe İslâm dinine ait değerlerin rolünü inkâr eden yoktur. Asr-ı saadete ait değerler, zamanın ihtiyaçlarına göre Âkif tarafından yorumlanarak aynı zaman dilimine, yani XX. yüzyıl başlarına taşınır. Bu mekânda ve tarihî bilinen zamanda kazandığımız zenginlikler Yahya Kemâl'in şiirinin vazgeçilmez teması olacaktır. Aynı zaman diliminde halk kitlesinin zevki ve duyarlılığı yine Gökalp ve çevresinin merak ve araştırma konusudur. Yenileşme gayretleri Tanzimat'tan itibaren batıya ait etik ve estetik değerleri tanıma ve Türkçe ile ifade imkânı sağlamıştır. Divan ve halk şiiri Türkçeye şiir dili zenginlikleri kazandırmıştır. İşte bütün bunlar, zamanın ideolojisi etrafında birleşerek yeni bir dönemi başlatırlar. Bu, millet dönemidir, bu dönemde ortaya konulan edebiyat da her türlü hâli ve görünüşüyle millet edebiyatıdır. Bu edebiyatı, II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda, Genç Kalemler hareketiyle başlatmak yerinde olur. Zaten Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatı ve şiiri bu başlangıcın zenginleşerek ve gelişerek devamıdır. Sanki edebiyat ve şiirde Cumhuriyet siyasî ve sosyal alandan daha önce gerçekleşmiştir.

Her yenilik ve her büyük değişme sanat ve edebiyatta bir sınırlamayı, tedirginliği ve ifade arayışını beraberinde getirir. 1911 sonrası şiirdeki basitlik, yalınlık ve zevk kargaşası böyle bir değişme arzusuyla açıklanabilir. Gökalp'in manzumeleri ve Gökalp etrafında şiir yazan sanatkârların faaliyetleri; Mehmet Âkif'in gayretleri XIX. yüzyıldaki mutavassıt zevk ve anlayışın, zamanın sözü edilen ideoloji çevresinde devamı durumundadır.

Böylece ortaya konulan veya dikkatlere sunulan malzemenin yüksek sanat terbiyesiyle değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

İşte bu ihtiyaca, şiirde saf şiir hareketi çevresinde cevap verilir. Bu cevap Cumhuriyet sonrası şiirimizin gelişmesini sağlar.

Biz bu yazıyı saf şiir hareketinden söz ederek bitirmek istiyoruz. Çünkü bütün bu gayretler, bir araya getirilen malzeme ciddî anlamda sanat terbiyesinin imkânlarıyla değerlendirildikten sonra kristalize edilerek zamanı temsil edebilecek şiiri ortaya koyacaktır.

Saf Şiir Problemi ve

II. Meşrutiyet Sonrası Türk Şiiri

"Saf şiir" söz grubuyla ne anlatılmak istendiğini Ahmet Hamdi Tanpınar'ın cümleleriyle verelim: "Mallarme'nin sanatında ise lisânın büyük bir mevkii vardı, o da sanatının sırrını kelimeler ve onların münasebetlerinde buluyordu. (…) Nihayet yaşadığı zamanın büyük fârikalarından biri, şiirde mutlak bir güzellik peşinde koşmaktı. Kelimeler ve onların arasındaki münasebetler, onların zenginlikleri, telkin kudretleri, terkiplerden doğacak güzellikler, salâbetler, tesir vasıtaları, musikî, âhenk, ritm; kelime ve lisânın tâbi olduğu kaideler ve sentaks, eski belâgat usûlleri ve oyunları. (…) İşte onun saf şiir dediği şey, işte bütün vasıtalarla sanatkârın şuurlu iradesinin varacağı mükemmeliyettir." (Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, Paul Valery, 1992, s.454).

Saf şiir üzerinde duranlar, Mallarme'nin "Şiir, fikirlerle değil kelimelerle yazılır" mealindeki ifadesinden hareketle, dikkatlerini şiirde kullanılan dil malzemesi üzerinde yoğunlaştırırlar. Hattâ buradan hareketle saf şiirde düşüncenin bulunmayacağını ileri sürenler de vardır. Şiir, elbette kelimelerle vücut bulur. Ancak kelime-düşünce ilişkisi, başta kelime olmak üzere dil malzemesinin kullanıldığı yerde yeni değerler kazanması ve neticede edebî metnin yazarının fikir ve niyetini değil kendisine vücut veren kelimelerin anlam kainatını aksettirmesi dikkate alınarak bu cümle değerlendirilmelidir. Böylece saf şiirde, kelimelerin kullanıldıkları kontekste kazandıkları değer olan ve onların birbiriyle ilişkisinden ortaya çıkan anlam ve değerler bütününden söz edilir. Baudelaire ile başlayan yeni şiir, mükemmeliyet endişesi ile şiiri, şiire yabancı bütün unsurlardan temizlemek şiire has dil malzemesini, yine şiire mahsus bağlam içinde sanatkâr hassasiyeti ve dikkatiyle ele alma gayretinin neticesidir. Burada şiirin anlamsızlığı değil; anlam değerinin zenginliği, her an gerçekleşecek yeni yorumlara yazımlara elverişli olma hâli; kelimeler arası ilişkilerden de hareketle anlamın âhenkle bütünleşerek yeni çağrışımlarla zenginleşmesi söz konusudur. Bütün bunlarda mesaj-obje durumundaki dil malzemesinin, bir heykeltıraşın mermeri; bir müzisyenin notayı işleyip zenginleştirmesine has bir dikkatle ele alınması zarureti vardır. Bu; sınırı, mahiyeti, rengi, kokusu ve hattâ sesi olmayan ama son derece geniş ve dağınık bir malzemeyle heykel yapma işidir. Zira dil, biraz böyledir. Zamanın avuçlarında her an yeniden varolur; ama geçmişi de beraberinde taşır. Bir toplumun ortak değerlerini, bir ferdin gizli ızdıraplarını aynı ses kümeleriyle aksettirir. Sözler cidden ne görünür, ne de elle tutulurlar; duyulup söylenmeleri ise zamana, ferde ve mekâna bağlı değerlerle zenginleşmelerine imkân verir. İşte saf şiir, bu malzemeyle söz ve sesten âbide yapmak gayreti; insanî gerçekliğin en bilinmez ve görülmez ama ebedî türküsünü söyleme çabası olarak bilinmelidir.

Bu dikkatle Ahmet Hâşim'in "Şiir Hakkında Bazı Mülahazalar" adlı güzel yazısı baştan sona okunmalıdır. Biz bu metinden yalnız birkaç cümle almakla yetineceğiz: "Halbuki şâir, ne bir hakikat habercisi, ne bir belâgatli insan, ne de bir vaz'ı kanundur. Şâirin lisânı nesir gibi anlaşılmak için değil, fakat duyulmak üzere vücut bulmuş, musikî ile söz arasında, sözden ziyade musikîye yakın, mütevassıt bir lisândır." "Şiirde her şeyden evvel ehemmiyeti haiz olan kelimenin manası değil, cümledeki telâffuz kıymetidir. Şâirin hedefi, her kelimenin cümledeki mevkiini, diğer kelimelerle olacak temas ve tesadümünden ve esrârengiz izdivâclardan mütehassıl tatlı, mahrem, havaî veya haşin sese göre tayin ve müteferrik kelime âhenklerini, mısraın umumî revişine tâbi kılarak, mütemevviç ve seyyâl, muzlim veya muzî, ağır veya seri hislerle, kelimelerin mânâsı fevkinde mısraın musikî

temevvücâtından nâmahdut ve müessir bir ifade bulmaktır.” “Hâsılı şiir, resullerin sözü gibi, muhtelif tefsirâta müsait bir vüsat ve şümûlü haiz olmalı. Bir şiirin mânâsı diğer bir mânâ olmaya müsait oldukça, her okuyan ona kendi hayatının da mânâsını izafe eder ve bu suretle şiir şairlerle insanlar arasında müşterek bir teessür lisânı olmak pâyesini ihzaz edebilir.”

Ahmet Hâşim’in bu yazısında da adı geçen Râhip Bremond’un saf şiir anlayışını Ahmet Hamdi Tanpınar şu cümlelerle özetlemektedir: “Bremeond, şiir hâlini, şiir lisânından ve onun kabiliyetlerinden çıkan bir mükemmeliyet olduğunu kabûl etmekle beraber, hiçbir izah ve müşahedeye imkân vermeyen ve ancak bu yolda tecrübesi olanlar için sezilmesi kabil olan bir nevi mistik hâlet olarak kabûl eder.” (Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, Paul Valery, 1992, s.455) Oysa saf şiirin diğer temsilcileri, dil malzemesi üzerinde şuurlu çalışmayı, sanatın vasıtalarına hâkim olmayı kaçınılmaz şart olarak kabûl ederler. Onlar, şiirin kendisinden başka bir gayesi olmayacağını söylemekle, yakın dönem edebî tenkit ve incelemesinde çok sözü edilen bir hususu dile getirirler: Edebî eserin göndergesi (referente) kendi içindedir, o dış dünyada herhangi bir nesne ve olayı aksettirmez.

Başta Baudelaire ve Mallarme olmak üzere saf şiir taraftarları, ilhâmı ve konuyu değil sanat malzemesi üzerinde sabır ve dikkatle çalışmayı son derece önemli görürler. Gayeleri ellerindeki malzemeyle mükemmele ulaşmaktır. Burada malzeme sözüyle kastettiğimiz husus üzerinde durmaya ihtiyaç var: Bu her şeyden önce dilidir. Dili anlamsız söz yığını olarak düşünmek ve tasavvur etmek mümkün değildir. Dil, tabiî hâliyle toplum içinde yaşayan, kendi derinliğinde kendi kendine mücadele eden insanın her türlü faaliyetinin ifadesidir. Dil, en geniş anlamıyla insandır; insan denen meçhulün bilinen ve görünen kainâttaki en önemli göstergesidir. Söz konusu malzeme içinde, tarihî zaman içinde denenmiş şiir teknikleri, söyleyiş tarzları ve nazım şekilleri gibi insanî gayretler de yer almaktadır. Saf şiir peşinde koşan şâir, bu geniş ve zengin malzeme yığınından yararlanarak, onları kullanarak kendi sesini ifadeye gayret eder. Bu plânlı, şuurlu ve sabırlı bir seri faaliyete ihtiyaç gösterir. Duygu hâlleri şiir değil, belki şiir için malzemedir. Sert granitten heykel yontan insan dikkat ve sabrıyla, bu malzeme üzerinde çalışmak ve şiir adı verilen nadide elması ortaya koymak gerekir. Zira “hâlis bir şiire, onu söylemiş olan şâir, mısra mısra ifade dantelesinin eksiksiz bir şeklini vermiştir.” (Yahya Kemâl, Edebiyata Dâir, “Şiir Okumaya Dâir”, 1990, s.4). Aynı yazının devamındaki şu satırlar saf şiir konusunu, saf şiirdeki dil malzemesinin kazandığı yeni değerleri iyi açıklamaktadır: “Nedîm’in dillerde gezen, mâruf bir mısraı vardır; bu mısrada Nedîm, bir anda duyduğu şedîd bir şevki ifade etmiştir. Mısra şudur:

Dökülen mey kırılan şîşe-i rindân olsunBu mısrada altı kelime vardır. Bu altı kelimeyi şâir durûnî âhenk kudretiyle muayyen bir istifle tecelli ettirmiştir. Bu kelemlerin hiçbiri yerinden oynayamaz. Bu kelimelerin hiçbiri fazla veyâhut eksik değildir. Altısı birden bir mûsikî cümlesi teşkil etmektedir. Baştaki dökülen bin türlü mânâda kullandığımız dökülen değildir. Nedîm’in tam o şevk ânını ifade ettiği bir tınnettir. Mısraın sonundaki olsun’a kadar her kelime böyledir. Yâni her biri münhasıran o mısraın mûsikîsini ifade eden bir ayardadırlar. (…) Demek ki hâlis şiirden bir manzume mukadder ve değişmez bir terkiptir. O manzumeyi bütün mûsikî akışıyla anlamak, duymak, benimsemek ve ondan sonra okuyabilmek iyi okumanın yegâne yoludur.” (a.y., s.4-5). Yine Edebiyata Dâir adlı kitabın ilk yazısında Yahya Kemâl, Stephane Mallerme’nin tilmizlerinden birine biz şiirde “mutlak olmayan bir şeyi, yani güzelliği mutlak diye vehmederek onu mükemmel ve tam bir şekilde tecelli ettirmek istedik

ve tabiî henüz muvaffak olamadık" (a.e., s.7) cümlesini söylediğini belirttikten sonra Yahya Kemâl kanaatlerini şöyle ifadeye devam eder: "Aynen böyle cereyan etmiş olan bu muhâverede hâlis şiiri bütün hayatında keşfetmek istemiş, lâkin o mâdeni güç bulmuş ve güç işlemiş hâkkî bir şâirin ne samimî bir hüznü vardır; 'Biz ki mutlak olmayan bir şeyi mutlak zannettik'" deyişinde ne derin bir mânâ seziliyor. Evet, güzellik mutlak değildir, nisbîdir, en ziyade teessüf olunacak bir cihet varsa o da her seviyeye göre bir güzellik vardır. Birçok seviyelere göre güzellik olan şeyler ise bâzen ve ekseriye çirkinliktirler. (…) Bu hatırayı bu noktada bıraktıktan sonra söylemek lâzımdır ki hâlis şiir galibâ an-asıl çok nâdir bir mâdendir. Bununçündür ki bütün sanatlar arasında mahsulü en az olan sanat yine şiirdir. Şiir, rythme yâni nazım sanatı olduğu için güfteden önce bir bestedir. Mısrâlarında nağme hissedilmeyen bir manzume sâdece bir güftedir ki onu nesir sahasına atarız.
Mısrâ mısrâ bir beste olan manzume ise asıl şiirdir." (a.y., s.7)
Yahya Kemâl, "Derûnî Âhenk ve Öz Şiir" başlıklı yazısında "öz şiir", "rythme", "derûnî âhenk" terimlerini 1912 yılında Türkçede ilk defa kendilerinin kullandıklarını hatırlatır. "Asıl şiire târizlerin en keskinleri, öteden beri, şiiri bir müddeâya âlet ederek tegannî edenlereden gelir. Ahlâk, din, milliyet, vatan veyâhut halk ideallerini birer kıyam bayrağı gibi kaldıranlar, her millette ve her zaman, hâlis şiiri-daha doğru bir tâbirle asıl şiiri-dert edinmiş olanlara en acı bir vicdan dâvâsı açarlar ve onları tezyîf hattâ tahkir ederler." (Edebiyata Dâir, "Şiir ve Müddeâ", s. 26) cümleleriyle başlayan Şiir ve Müddeâ başlıklı yazıda da üstad saf şiirde fikrî bir iddianın yeri olmadığını, saf şiirin "beşerin en büyük tesellîsi" olduğunu belirtir. O, Aşk (Lirizm) başlıklı yazısında bizde terimlerin yeni olduğunu, batılıların "lirizm"ini aşk kelimesiyle ifade ettiğimizi, lirik şiire "gınâî şiir", "rebâbî şiir" ve hattâ "saz şiiri" diyenler bulunduğunu ifadeden sonra yazısını şu cümlelerle sürdürür:

Türk edebiyâtı fikirden yana fakirdir, bu nakîsayı itiraf ederiz. Fakat hiçbir millet Fuzûlî ve Nedîm ayarında iki büyük lirik şâir gösteremez.
Belâgat muallimleri lirik şiiri, şiirin diğer nevîleri arasında bir nevi olarak gösterirler. Diğer nevîler doğrudur, çünkü şiir olduktan sonra dolaştıkları husûsî vâdinin ismini alırlar. Lirik şiire bir sıfat vermek iktiza ederse asıl şiir demeli. (…) Lirik şiir her millette sazla beraber doğar, kendini ilk defa mızrab ve telle ifade eder, mûsikîyle ikizdir. (…) Lirik şiir en hâlis şâirlerin elinde gayet sâdedir. İlimden, sanattan âzâdedir. Ne dimâğa hitâb eder, ne de zevke. Kalbinde o ateşten bir kıvılcım olmayan bir kaari Fuzûlî Divânı'nı eline alsa, zanneder ki Fuzûlî'nin o kadar medholunan gazelleri bir düziye tekrar eden aynı kelimelerden, aynı mazmunlardan ibarettir. Bu nevî şiir, şiirin yegâne nevîdir ki fikirde, mazmunda, sanatta yeniliğe asla muhtaç olmaz." (Yahya Kemâl, Edebiyata Dâir, "Aşk 'Lirizm'" s. 37-38)
Yahya Kemâl'in saf şiir konusunda, en dikkate değer yazısı Şiir adını taşımakta ve Edebiyata Dâir adlı kitapta yer almaktadır. Yazının altındaki nottan bu parçanın Faruk Nafiz'e yazılan ve gönderilen bir mektuptan alındığı ifade ediliyor. Bu metinden alınan şu cümleler, Yahya Kemâl'in saf şiir konusundaki hassasiyetini ve dikkatini çok iyi yansıtmaktadır: "Şiir kalbden geçen bir hâdisenin lisân hâlinde tecellî edişidir; hissin birdenbire lisân oluşu ve lisân hâlinde kalışıdır. Düşündüklerimizi vezinle ve lisânla ifade edişimiz şiir değildir. Bir mısraın şiir olmadığı gayet âşikârdır. Derûnî âhenkle ifade edilmişse şiirdir. Fakat duyulmaksızın yalnız vezin ve lisân mümâresesiyle söylenen söz şiir olmaz. Şiir bir nağmedir. (…) Bu nağmeyi ifade etmek için vezin ve lisân ancak ve ancak bir âlettir. Şiirde nefes ve ses iki unsurdur. Mısraın ayakları yerden kopmazsa yâhut en hafif kulağı bir ses gibi

doldurmazsa hâlis şiir değildir. Benim için mısrâ üzerinde günlerce, haftalarca durmak zarûreti hâsıl olmuştur. Bu tarz uğraşı bana gittikçe şiirin keşfedilmesi güç bir cevher olduğu duygusunu verdi. Şiir duygusunu lisân hâline gelinceye kadar yoğurmak ve en çok toplu bir madde hâline sokmak, o kadar ki mısrâ gûyâ hissin ta kendisi imiş gibi kaarie bir vehim vermek… İşte bunu özlüyorum.” (Yahya Kemal, Edebiyata Dâir, “Şiir”, s. 48)

Bütün bu düşünceler, yukarıdaki cümlelerde ifade edildikleri hâlde olmasa bile, 1912’den itibaren İstanbul’da şiir muhitlerinde, Yahya Kemâl’e has sohbet zevkiyle, çevresinde ona hayran olmaya hazır, ondan batının şiir cevherini bekleyen dinleyici kitlesine söylenmekte; bu sözler Türk ve Avrupa şiirinden husûsiyle Divân şiirinden verilen örneklerle damıta damıta sunduğu kendi mısralarıyla beslenmektedir. Bugüne kadar adı konulmasa da, sözü edilen sohbetler çevresinde bize has saf şiir poetikası, sohbete has konuşmanın rahatlığı ve samimiyetiyle parça parça hazırlanmıştır. Bu sohbetler, Divân şiiri ustalarının kendi çevrelerindeki sohbet ve değerlendirmelerini düşündürdüğü için de ayrıca mânâlıdır. Bu yıllarda Yahya Kemâl yazmaz ama konuşur. Yazıya intikal eden düşünce biraz kalıplaşır, gelişme şans ve imkânını belli ölçüde kaybeder. Söz, zihnî ve kalbî arayışın ifadesidir; dinleyenlerin ufkunu genişletir ve onların yorumlarıyla zenginleşir. Sözün elastikiyeti, her gün yeniden yorumlanıp değerlendirilmesi yeni imkânların aranmasına da uygundur. Bu yüzyılın başında Yahya Kemâl, sözü edilen sohbetleriyle XIX. yüzyıldan intikal eden; Gökalp çevresinde yeni bir hüviyet arayışına yönelen; halk, tekke ve divan şiirinden gelen farklı unsurlarla adetâ bir malzeme yığını ve teklif yumağı olan şiirimizin saf şiire has ses ve söyleyiş haysiyeti kazandırır. Bu bir bakıma iddia, tahkiye ve tasvire teslim olmuş mısraya yeniden itibarını kazandırma, onu yeniden canlandırma hareketidir. Bu hususu Ahmet Hamdi Tanpınar şöyle anlatmaktadır: “Yahya Kemâl edebiyatımızın pek az yetiştirdiği büyük üstatlardan, mürşitlerindendir. Onun sohbetini dinlemeyenler, yaşadığımız devrin en mucizeli lezzetlerinden birini tanımamış demektir. Ben, ancak Yahya Kemâl’i dinledikten sonra sözün esrârengiz ve yaratıcı kudretini anladım. Bidayette kelâm vardı cümlesinin sırrını, bu her ânında velût zekânın aydınlık oyunlarını takip ede ede öğrendim. Ve hakikaten bugünkü şiirimiz onun kelâmı ile başlar. Yahya Kemâl’den evvel Türk şiirinin ne hâlde olduğunu hatırlatmaya lüzum var mı? Bir taraftan Fikret’in ve onun bir bakıma devamı olan Mehmet Âkif’in manzum nesir tecrübeleri, diğer taraftan Türkçülük cereyanının yaptığı aksülâmel şiirimizi garip bir inhilale düşürmüştü. Mısranın asaleti kalmamış; musikî, âhenk gibi şeyler büsbütün unutulmuştu. Acayip bir iskelet takırtısı ile dolu manzumeler yazılıyor ve garibi de budur ki, beğeniliyordu. Türkçe hakikî bir şâire muhtaçtı. Yahya Kemal işte böyle bir zamanda geldi. Ve bu gelişte şiirimizin havası baştan başa değişti. Elden ele dolaşan birkaç manzumesi yeni yetişenlere örnek oldu. Etrafına bütün bir nesil toplandı. Hakikaten o, zamanının her ihtiyacına cevap verecek adamdı. Şiirimize eski asaletini iade eden o olduğu gibi, hecenin zaferini temin eden de o olmuştur. Neslimiz için onun sohbeti ve onun eserleri en istifadeli mektepti. Biz, bugünün yazı yazanları ilk hızımızı hep ondan aldık. (…)

Hiçbir şâirimiz onun kadar kendi kendisini tekrardan çekinmemiş, her manzumenin ayrı bir güzellik âlemi olmasında ısrar etmemiştir. Bunun içindir ki, onun şiirlerinden bahsetmek çok güçtür. Yahya Kemâl dilin mükemmeliyet imkânlarını en son haddine kadar yoklamış, tartmış ve bulmuş olan adamdır. Bâkî ve Nefî’den sonra Türkçenin hâkim şâiri odur.” (Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, “Yahya Kemâl’e Hürmet”, 1992, s. 299)

Yahya Kemâl'in şiirimize hizmetini yalnızca kaleme aldığı eserlere bağlamak doğru olmaz. O; sohbet, yazı ve şiirleri ile II. Meşrutiyet'i takip eden yıllardan itibaren şiir zevkinin olgunlaşmasını sağlar. Zevk, fikir ve anlayış bakımından kendisinden en uzak olan insanlar ve bu insanlar etrafındaki gençler Yahya Kemâl'in şiir konusundaki dikkat ve hassasiyetinin tesiri altında kalırlar. Çünkü belli bir akımdan, bir tercihten çok şiirin aslî unsurları üzerinde duruyor; bir metne şiir haysiyeti kazandıran özellikleri ifade ediyordu. O dönemde şiire ilgi duyan genç yaşlı herkesin, böyle bir yol göstericiye ihtiyaç duyduğu sezilmektedir. Zira şiir, muhteva, şekil ve en basit anlamda dil kavgaları arasında adetâ unutulmuş; şiir adına manzum yazılar, vezinli iyi niyet beyanları iltifat görmeye başlamıştır. Şiiri, vezin ve kafiye perspektifinden değerlendirenlerin kavgalarına; muhteva tercihlerinden kaynaklanan kavgalar eşlik etmektedir. Bütün bu şiir dışı unsurların gürültüsü, şiir probleminin unutulmasına, bir tarafa bırakılmasına sebep olur. Yahya Kemâl ile dikkat, muhteva ve şekil kavgasında şiiriyet denilen aslî cevhere, şiire has söyleyiş tarzına yönelir. Bunun ölçüsü ne vezindir, ne kafiye, ne kelimelerin menşei ve ne de ifade edilecek konu. Bu konuda da Tanpınar'ın cümlelerine başvurmak yerinde olacak. "Türk edebiyatı, şiiri, Meşrutiyet'in ilk senelerinde mücerret fikirle realitenin icapları arasında kalmış olmaktan gelen bir buhran geçirmekte idi. Fikir istiyordu ki, kendi diline asırlardan beri sahip olmadığını farz ettiği cemiyetimiz kendisine has bir lisan ve kültürü birden bire yaratsın, birden bire yepyeni ve günün mühim ihtiyaçlarına cevap veren bir şiir ve edebiyat vücuda getirsin. (…) Onlar için şiirimizin iki büyük meselesi vardır: Lisan, vezin. Bu iddianın haricinde kalanlar ise Servet-i Fünûn'dan intikal etmiş karışık ve ananesiz lisan ve şiir ve sanat modalarını müdafaa ediyorlardı. Hece veznini ortaya sürenlerin karşısında aruzun mütekâmil bir vezin âleti olduğunu, saf lisan isteyenlere karşı Türkçe'nin üç lisandan mürekkep olduğunu iddia edenler çıkıyordu.
Her iki tarafta şiir ve sanat için tâli olan meselelerin peşinde idi. Asıl kalite meselesi olduğu gibi kalıyordu. Hakikatte ise edebiyatımıza bir kalitesizlik hükümrandı." (a.e., s. 308)

Aynı yazının devamında hem Yahya Kemâl'in dikkatleri aslî mesele üzerine yönelttiği belirtilmekte, hem de aslî meselenin ne olduğu şöyle ifade edilmektedir: "İşte Yahya Kemâl bu muhtelif telâkkilerin hâkim olduğu bir devirde tahsilde bulunduğu Paris'ten döndü. Bilâhare öğrendik ki, bu dönüş, şiirimize nizamın, unutulmuş musikînin, eski şiirimizin ananesinde daima mevcut olan cûşiş ve heyecanın, hülâsa memlekete şiirin dönüşü idi. (…) Getirdiği hakikatler basit şeylerdi. Evvelâ şiirin bir kalite ve zevk meselesi olduğunu, saniyen her şâirin kendisine mahsus bir dil yapmağa mecbur olduğunu kabûl etmiştir. Tanzimat'tan beri gelen şâirlerimiz, Frenk edebiyatıyla temaslarında daha ziyâde manzumenin üzerinde durmuşlar, onun muhtevasını beğenmişler ve örnek olmuşlardı. Halbuki şiir bir muhteva meselesi değildir. Şiir, bir mükemmeliyet meselesiydi. İlk defa olarak bir şâirimiz, bu şiirlerin söyleniş tarzına dikkat etmiş ve meselenin filân fikri söylemeğe değil, onları söylerken kullandığı lisan ve bu lisana verdiği olgunluk tarzı, kıvrılış, genişleyiş, büyüyüş olduğunu görmüştü. Bir manzume bir fikrin nakli değildi. Bir takım mısraların muayyen bir hedefe doğru gidişiydi ve her şeyden evvel mısra denen tam parça ile yapılırdı. Söze gündelik hayattaki fonksiyonundan ayrı bir kıymet, âdeta bir sanat malzemesi mâhiyetini vermek ve onu bütün tedai, telkin vasıtası, bir nevi musikî notası gibi kullanmak lâzımdı." (a.e., s. 311)

Bütün bunlar, XX. yüzyılın başlarında daha yerinde bir ifadeyle II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda, Yahya Kemâl çevresinde şiirin şiir olarak ele alındığını; onun kendisine has bir güzel sanat şubesi olduğuna, ciddî mânâda inanan insanların, Türkçenin imkânlarıyla şiir yazmaya yöneldiklerini gözler önüne sermektedir. Zira "şiirin bir kalite ve zevk meselesi" olduğunu kabûl ettirmek; her şâirin kendince dille hesaplaşarak kendi şiir malzemelerini hazırlamak mecburiyetinde bulunduğunu hissettirmek; şiirin her şeyden önce "bir mükemmeliyet meselesi" olduğunu hatırlatmak ve şiirin kendisine mahsus son derece şahsî söyleyiş tarzıyla dil malzemesine ve muhtevaya yeni değerler kazandırdığını duyurmak ve göstermek gibi faaliyetler şiirle uzaktan ve yakından alâkalı her grubu ve şahsı şiir üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Şiirin kendisine has bir söyleyiş tarzı olduğunu kabul, dil, muhteva ve şekil ayrımı yapmadan bir duygu ve hisse dönüşmüş düşüncenin ifade hâlinde kristalize olabilmesi için, dilin biraz da plastik bir hassasiyetle işlenmesine zemin hazırlar.

Böylece Yahya Kemâl'in varlığı ile Edebiyat-ı Cedîde şiir zevki başta olmak üzere, Ziya Gökalp'in fikri faaliyetlerini ve heyecanlarını benimseyen şâirler halk şiir sesini ve divan şiiri terbiyesini sürdürenler, tabiî olarak kendi şiirlerini yukarıda sözü edilen dikkatle değerlendirirler. Şiirin bir vezin kavgası, dilde eski-yeni çatışma alanı olmadığını, sanatkâr olarak doğan şâirler çabuk kavrarlar. Bunda bir taraftan batı şiir terbiyesi, bir taraftan da Divan şiiri zevki onlara yardımcı olur. Çünkü her iki farklı kaynak saf şiir zevkinde birleşmektedir. Bu hususta Yahya Kemâl tarafından ayrıca gösterilmiştir.

Genç Kalemler hareketi çevresinde başlayıp genişleyecek, bir bakıma hayata ve edebiyata hâkim olan ve "yeni lisan", "yeni hayat" gibi söz gruplarında ifadesini bulan kavramlarla iç içe, onların yanı başında, millî romantik duyuş tarzı bize has şiirin sesi ve söyleyiş tarzının hissettirir. Nayîler adı verilen grup, Şâir ve Nedim dergileri etrafındaki faaliyetler bu ses ve söyleyiş tarzının özelliklerini yakalama, tespit ve ifade etme gayretleridir. Böylece II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda, Yahya Kemâl'in gayretleri; şuurlu olduğundan hiç şüphe etmediğimiz sanat sohbetleri ve az da olsa mısraları çevresinde saf şiire has iklim hazırlanır. Elbette Yahya Kemâl yalnız değildir. Hâlis şiire has iklimin hazırlanmasında ve şiir zevkinin hayatımızda gerçek yerini almasında Ahmet Hâşim'in rolü küçümsenecek cinsten değildir. 1920'li yılların başlarında yazı hayatına başlayan Ahmet Hamdi, Hâşim'in bu konudaki hizmetini şöyle ifade etmektedir: "Biz ilk defa olarak Ahmet Hâşim ile Avrupalı mânâsında ve beşerî nisbette büyük şâiri tanıdık; şiirin arkasında bütün bir estetik ve nizâm âleminin mevcudiyetindeki zarureti öğrendik. Sanatla hayatın arasındaki münasebetin derecesini tayin eden, şiiri binbir temayüllü hayatın önünde anlaşılmaz bir dil ve acayip bir şarlatan vakarıyla vaazlar veren bir hatip gülünçlüğünden kurtarıp, onu ruhumuzla başbaşa kaldığımız pek az anların lezzeti yapan da odur." (Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, Ahmet Hâşim'e Dair, 1992, s. 284)

Şi'r-i Kamer serisinde yer alan şiirleri takiben yazılan Göl Saatleri'ndeki parçalar, bu yüzyılın başlarında Batı şiirini incelikleriyle bilen, Batı'da şiirin yokladığı ufukları sezen şâirin sanattaki arayışlarının mahiyetini ve istikametini gözler önüne serer. Sanki her şey, yukarıda bazı cümlelerini aldığımız "Şiirde Mânâ ve Vuzûh" yahut Piyâle adlı şiir kitabının önsözü durumundaki adıyla "Şiir Hakkında Bazı Mülahazalar"da ifadesini bulan dikkati hazırlamaktadır. Zaten bu yazı bütünüyle,

yukarıdan beri söylemeye çalıştığımız hâlis şiir ihtiyacını ortaya koyan bir haykırıştır. Saf şiir zevkinin beyânnâmesi durumundadır.

II. Meşrutiyet'te Cumhuriyet'e kadar geçen zaman içinde Yahya Kemâl'in ve Ahmet Hâşim'in gayretleri Dergâh dergisi etrafında olgunlaşacak sanat ve edebiyat hareketine zemin hazırlar. Dergâh'da yayınlanan şiir ve yazılar saf şiirin gerekliliğini, kaynaklarını açıkça ortaya koymaktadır. Yahya Kemâl çevresindeki gençlerin faaliyetleri ile bu anlayışın edebiyat muhitlerine kendisini kabul ettirdiği anlaşılmaktadır.

Zaten 1920'li yılların başından itibaren şiirimizi saf şiire has duyuş tarzını ve ifade gayretini sürdürenler; şiirde bir fikrin, bir ideolojinin propagandasını esas alanlar olmak üzere iki gruba ayırmak yerinde olur.

Birinci grupta yer alanlar ferdi ıstıraplarını, psikolojik hâllerini ifade eder gibi görünseler veya öyle suçlansalar da, kullandıkları dile kazandırdıkları değerler bütünü, mensubu bulundukları toplumun kıymet hükümlerinden kaynağını alan duyuş tarzı, şiire has seziş ve kavrayışla insanî gerçekliği anlama ve yorumlama gayreti ve yalnızca mısrada olgunlaşan ifade gücüyle sanat dünyamızı, dolayısıyla beşerî kainâtımızı zenginleştirmeye devam ederler.

Bunlar Necip Fazıl, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas, Sabri Esat Siyavuşgil, Cahit Sıtkı ve Ziya Osman gibi isimler yer alır.

Millî Edebiyat zevkini zenginleştirmeden sürdürmeye gayret eden sanat heveslilerinin iyi niyetlerinden şüphe etmek mümkün değildir. Ancak sanatı, iyi niyetin sergilenme sahası olarak da kabûl etmek de imkânsız.

1920'li yıllardan itibaren başlayan ve kendisini ifade imkânını serbest nazımda bulan sosyal gerçekçi şiir, yer yer şiir cevherini yakalamasına rağmen bir iddianın peşinde sürüklenme talihsizliğini yaşar.

Cumhuriyet Dönemi şiiri de geniş ölçüde bu zemin üzerinde gelişmesini sürdürecektir.

Yenileşme Dönemindeki Edebi Münakaşaların Edebiyattaki Gelişmeye Katkıları / Doç. Dr. İbrahim Kavaz [s.240-247]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Divan edebiyatı, asırların oluşturduğu bir kültürün mirasıdır. O, zamana direnmiş, anlaşılmayı beklemiş, eskimeyen yeni olabilmenin mücadelesini vermiş bir edebiyatın adı olmuştur. Divan şiiri, zaman içerisinde ortak bir kültür dili meydana getirmiş, sadece kelimelerin mânâlarıyla değil, ifâdenin usâresi mahiyetinde olan estetik tarafıyla insanları birbirine bağlamış, bir o kadar da ortak duyuş ve düşünüş tarzının aracı olmuştur. İnsanlar anlamasalar da ondan haz duymuş, şâir içinden gelen sesi kelimelere dökmüş, onunla duygulanmış ve aynı hazzı o iklimin fertlerine yaşatabilmiştir.

Psikolojik çöküntüler duyguyu kaybettirince, sesler estetik hazza dönüşmemiş ve söz güzelliğini kaybetmiştir. Divan edebiyatının gücünü kaybetmesi, bir değil birçok sebebe bağlanabilir. Bunda, şâirlerin olduğu kadar, toplumda meydana gelen rûhi çöküntü ve çözülüşün hayata yansımasının da payı vardır. Olayı hangi açıdan ele alırsak alalım, netice değişmeyeceğine göre, bizim için bugün önemli olan, gelecek açısından bundan çıkaracağımız derslerdir.

Rûhi çöküntü yahut çözülüş, toplumsal dinamizmi yok eder. İlgisiz ve tepkisiz bir toplum, tarihiyle yüzleşmekten kaçtığı gibi, kendisiyle yüzleşmekten de korkar hale gelir. Hayatın hemen her alanında, sosyal ve siyasal yapıda neler kaybettik veya neler kazandıysak, edebî ve kültürel alanlarda da kayıp veya kazançlarımız aynı düzlemdedir. Bunları toptan olumlu yahut olumsuz görmekle bir sonuç elde edemeyeceğimiz açıktır. Dolayısıyla Divan edebiyatının zayıflaması yahut kendi kendini tekrardan öte bir açılım sağlayamaması on dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatının temel meselelerinden birini teşkil etmektedir. Yeni ve farklı bir sesin peşinde olan sanatkâr, arayışını sürdürmekte, içten dışa doğru yönelmektedir. Bu yönelişin, siyasi bir karar olan Tanzimat Fermanı'yla eş zamanlı oluşu, edebî değişim fikrini ortaya çıkarmamış; belki var olan bu düşüncenin gelişmesine zemin teşkil etmiştir.

1. Yenileşme Döneminde Edebiyatla İlgili Çalışmalar

Türk edebiyatı, Tanzimat'tan yirmi yıl sonra yenileşme sürecine girmeye başlar. Bu dönemde edebî faaliyetler, yeni türlere yöneliş ve edebiyat tarihi çalışmalarıyla dikkati çeker. Diğer taraftan batı edebiyatlarına yönelme, tercüme ve telif eserlerle sürdürülür. Tanzimat Dönemi yazarı birbirinden farklı birkaç hususu birlikte düşünmek zorundadır. Bir yandan, yeni tanıdıkları ve kendileri için önemli bir kaynak olarak gördükleri Batı'ya ait eserleri bilmek ve tercüme faaliyetleriyle onları Türk okuyucularına tanıtmanın yanı sıra, yeni edebî türlerin benzerlerini ortaya koymak, diğer bir ifâdeyle, edebî mahiyette sanat eserleri kaleme almak durumundadırlar. Bu yönüyle baktığımızda, Tanzimat'tan Servet-i Fünûn edebî hareketinin teşekkülüne kadar edebiyata yönelenler, sanatkâr, edebiyat tarihçisi ve edebiyat tenkitçisi olarak üç ayrı alanda çalışmalarını sürdürmüş; dil dahil, edebiyatın hemen her alanında yazılar yazmış, değişik konularla aynı zamanda ilgilenmek durumunda

olmuşlardır. Bu, onların yetkin kişiler olduklarını göstermekle berâber, devrin özelliğinin ve sahanın işlenmemiş olmasının bir sonucudur.

Tanzimat Dönemi yazarlarına dair değerlendirmelerde bulunan birçok araştırmacı, “hemen her konuya, aynı zamanda iştirak ederlerdi…” şeklinde ifâde ederler. Onlar karşılarında boş bir alan bulmuşlardır. Daha önce, edebiyat denildiğinde akla sadece şiir gelmekte idi. Edebiyat tarihi çalışmaları, metin incelemeleri bulunmadığı, “şerh-i mutûn” denilen çalışmalar sadece şiire has ve bilinen kurallar çerçevesinde idi. Edebî türler olmadığı için, tarih, eleştiri ve mukayeseli edebiyat çalışmalarının, her birinin farklı olduğu düşünülmüyordu.

Tanzimat yazarları, Batı’da bulunan edebi alanlara yönelirken, yeni ve bizde bulunan metinlerden farklı edebî eserlerle karşılaştılar. Fransız edebiyatındaki gelişmeler, bütün Avrupa edebiyatlarına öncülük etmekte idi. Fransızca, Tanzimat aydınının Batı’ya açılmada tek kaynağı olduğu için, ilk elden müracaat kaynakları bu dildeki metinlerdir.

Batı’da buldukları edebî malzemenin tanınması ve Türk okuyucusuna ulaştırılması için gayret gösteren isimlerin başında Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi gelmektedir. Her ikisi de Batı’da var olan edebiyat türlerinin bizde de bulunması ve kabûl görmesi için gayret gösterdiler. Bu yazarlarımızın yaptıkları çalışmalardan ve anlayışlarından daha sonra bahsedeceğiz. Şiirin dışındaki türler, hikâye, roman ve tiyatro, Batı’dan alacağımız ve okuyucumuza tanıtacağımız önemli metinlerdir. Dil, üslûp ve ifâde tarzıyla eskiden ayrılan bu türleri Türkçeye aktarmak yahut benzerlerini yazmak için, yeni bir dil ve anlatıma ihtiyaç bulunmaktadır. Bundan dolayı Tanzimat Dönemi’nin başında yer alan yazarlarımız, ilk olarak dil, üslûp ve tarzı yenilemenin gerekliliğini gördü ve faaliyetlerini bu yönde yoğunlaştırdılar.

Edebiyata, estetik bir değer olmanın ötesinde, bilimsel bir alan olarak da bakmak için, edebiyat tarihi çalışmalarının dışında, tenkit ve mukayeseli edebiyat araştırmalarının yapılması gerekmektedir. Mukayeseli edebiyat yapılabilmesi için edebiyat tarihi ve edebî tenkit çalışmalarının belli bir seviyeye ulaşması, hatta tamamlanması gerekmektedir. Bizde edebiyat tarihi çalışmalarının tamamlanmadığını, eleştirinin henüz başlangıç seviyesinde olduğunu, karşılaştırma çalışmalarının ise ciddi anlamda başlamadığını söyleyebiliriz. Zira, karşılaştırmalı çalışmaların yapılabilmesi için, edebiyat tarihi araştırmalarının, bütün dönemleri içerisine alacak şekilde tamamlanması, tenkit metinlerinin belli bir seviyeye ulaşması, hatta teorik konuların bize özgü bir tarzda geliştirilmesi, metin incelemelerinin geniş bir yelpazede ortaya konulması gerekmektedir. Karşılaştırma, bu safhaların aşılmasından sonra ele alınabilecek bir faaliyet alanıdır.

Edebiyatta tenkit fikrinin doğması, gelişim ve yeni alanlara açılımda en önemli etkendir. Edebî Tanzimat’la beraber bu anlayış, farklı alanlarda ve değişik amaçlar için kullanılmakla birlikte, ileriye yönelik umutları daima içerisinde bulundurmuştur. Hukûk ve siyaset alanlarında sınırlı konuşma hakkı olan Tanzimat aydını, edebiyatta daha serbest ve rahat bir tartışma imkânı bulabilmiştir. Devrin şartlarına göre yoğun bir yazı faaliyetine yönelen aydınlar, her türlü meseleye birlikte iştirak etmiş, değişik konularda farklı görüşleri aynı yayın organının farklı sayfalarında ortaya koymaktan

çekinmemişlerdir. Böylece, eski ve yeninin yahut Doğu ve Batı'nın farklı görüşleri birlikte okuyucuya sunulmuştur. Bu durum bir karışıklık değil, her türlü konuda, değişik fikir ve düşüncelerin yanyana tartışılmasına duyulan ihtiyacın bir yansıması olarak da görülebilir.

Yenileşme döneminde edebiyatımızda yeni alanlar ortaya çıkar. Türlerin çoğalmasının dışında, zevk ve anlayışlar değişmeye başlar. Edebî metne bakış, yeni ve farklı anlayışlar çerçevesinde değişiklik gösterir. Tanzimat birinci dönem edebiyatında Batı'ya yöneliş temel prensip olarak ön görülmüş. Buna mukabil ikinci dönem, yönelişle beraber arayışın ve sorgulamanın öne çıktığı bir dönem olarak dikkatimizi çekmektedir.

Tanzimat ikinci döneminden iki isim: Recaîzâde Mahmut Ekrem ve Muallim Nâci. Bunlar, Yenilik dönemi Türk edebiyatının gelişmesinde, değişik fikirlerin karşılıklı olarak ortaya konulmasında, eski-yeni tartışmalarının başlamasında ve bütün bunların ötesinde, edebiyat üzerine düşünme bilincinin gelişmesinde önemli iki isimdir. Fikirde, anlayışta ve duyuş tarzındaki zıtlıklar, sağlam bir edebiyat zemininin oluşmasında faydalı olmuştur. Bundan dolayı, Recaîzâde Mahmut Ekrem ve Muallim Nâci'nin edebiyat, özellikle şiir hakkındaki görüşlerinin analizini ve karşılaştırmasını yapmak, sonuçlarını tartışmak, bizi edebiyattaki yenileşmemizin yönünü belirleme konusunda daha net tespitlere götürecektir.

Muallim Nâci, Tercüman-ı Hakikat gazetesinin edebiyat sayfasını yürütmeye başlamadan önce İstanbul'un dışındadır. O, gönderdiği şiirleriyle edebiyat çevrelerinin dikkatini çekmiş, kendinden söz ettirmeye muvaffak olmuştur. Yeniliğin öncülerinden olan Recaîzâde Mahmut Ekrem bile beğenmiş, yazılarında yeni tarza örnek olarak ondan alıntılar yapmıştır. Muallim Nâci'nin 1980-1990 yılları arasında, yeni tarz şiirin güzel örneklerini vermiş olduğunu söyleyebiliriz.

Muallim Nâci, genç yaşta çok okumuş, kendi kendini yetiştirmiş, her okuduğundan bir eser çıkaracak ölçüde edebiyatla güçlü bağlar kurmuştur. 1983'ten itibaren tamamen yazarlık mesleğini tercih eden Nâci, yazmakla kalmamış, gazetenin edebiyat sayfasını yeni nesillere açmış, bir tür edebiyat mektebi oluşturmuştur. Edebî türlerin hemen bütününe birlikte iştirak eden şâir, metin tenkidi ve edebiyata dair yeni görüşler ortaya koyarak, değişme ve gelişmenin hızlanmasında etkili olmuştur. Edebiyatın tarifinden başlamak üzere, hemen birçok konu gündeme gelmiş, değişik kişilerin yazılarıyla, ister istemez farklı görüş ve anlayışların tartışıldığı bir sürece girilmiştir. Muallim Nâci'nin edebî konulara yaklaşımı ile Recaîzâde Mahmut Ekrem'in Batı'dan aldığı veya o bağlamda geliştirdiği yenilikçi görüşlerinin zaman zaman birbiriyle çatışması kaçınılmazdır. Nitekim, fikri çatışma şahsî boyuta, hatta duygusal zıtlıklara kadar varmış ve birbirlerini hedef alan, kişisel saldırıları içeren yazılar ortaya çıkmıştır. Bu yazılar çerçevesinde, edebiyatımıza tesir eden, hatta edebiyatımızın Batılılaşmasında etkili olan edebî metinlerin ve edebiyata dair düşüncelerin yenileşmeye tesirlerini ele almak sûretiyle konuya açıklık getirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Tanzimat'tan sonra yönünü Batı'ya çeviren Türk aydını, "çağdaşlaşma" ve "medeniyetçilik" anlayışını aynı çerçeve içerisinde değerlendirir. Mensubu bulunduğu Doğu kültür ve medeniyetinin dışındaki hayat tarzı aydınımızın dikkatini ve ilgisini çeker. Tanzimat Fermanı'nda ana çizgileri

belirtildiği gibi, adlî, askerî ve malî alanlardaki değişiklik arzularını dile getirmenin yanında, bütün bunların gerçekleşmesi için, yeni ve farklı kurumsal yapılanmaya ihtiyaç olduğu, yönetimin hemen her kesiminde görev yapanların ortak düşüncesidir.

Şunu da belirtelim ki, Osmanlı Devleti'nde yenileşme fikri, Tanzimat Fermanı'ndan çok önce var olduğunu, birtakım girişimlerde bulunmanın ihtiyaçlara bağlı olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim, İkinci Mahmud'un bu yönde hazırlıklara giriştiğini tarihçiler belirtmektedir. İkinci Mahmud, öncelikle kurumsal değişikliğe önem vermiş. Mustafa Reşit Paşa'ya müesseselerin Batılı tarzda yeniden yapılandırılmasıyla ilgili olarak yaptığı tavsiyeleri, onun değişime verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate alınması gerekmektedir. Yenilik istemek, değişim arzusunu yansıtmaktadır. Bu arzunun açığa çıkmasında ise daha iyi bir gelecek düşüncesi bulunmaktadır.

2. Yenileşme Dönemi Edebiyat Çevreleri

Tanzimat birinci dönem edebiyatçıları Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal, edebiyatı toplum konularına yönelme, halkın problemlerini ele alma ve gündeme taşımanın vasıtası olarak görmüşlerdir. Edebiyatın halka açılması, halkın anlayacağı bir dil ile yazılması demektir. Dolayısıyla yeni bir edebiyat yeni bir dil anlayışını da beraberinde getirmiştir. Batılılaşma yahut yenileşme, sosyal ve siyâsi alanda,Tanzimat Fermanı'ndan alınan güçle devam ettirilirken, kültürel ve edebî yenileşme, devrin şartlarından doğan bir değişim ve yenileşme hareketi olarak karşımıza çıkar.

Tanzimat birinci dönem yazarlarının dil ve edebiyatla ilgili yenileşme çalışmalarını üç alanda topladıklarını görüyoruz:

1. Halkın anlayacağı bir dil ile yazmak.

2. Türk edebiyatının ihtiyacı olan temel kaynakları kaleme almak.

3. Batı edebiyatlarında var olan, fakat bizim edebiyatımızda bulunmayan edebî türlerin benzerlerini ortaya koymak ve Batı edebiyatından örnek tercümeler yapmak.

Halkın anlayacağı bir dil ile eserler yazmak, halka yönelme hareketini de beraberinde getirmiştir. Edebiyatta sosyal fayda prensibini esas alan ilk dönem Tanzimat aydınlarının bu anlayışları, dilin sadeleşmesi gerektiği fikrini de beraberinde getirmiştir. Nitekim Şinasi, "…Giderek, umûm halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede, işbu gazeteyi kaleme almak…"[1] derken, Ziya Paşa, Türk nesrinin gelişmediğini, Türk şiirinin de saz şâirlerinin söyledikleri şiirler olduğunu, hatta Divân şiirinin bizim olmadığını söyleyecek ölçüde olayı farklı yöne götürür.[2] Yeniliği dil ile beraber ifâde ve duyuş tarzında arayan Namık Kemal, Batı'daki edebî türlere yönelmenin yanında, lûgat, edebiyat tarihi, dil bilgisi ve antoloji gibi önemli eserlerin kendi dilimizde yazılmasının, edebî gelişmemizin temel şartı olduğunu özellikle vurgulamıştır.[3] Namık Kemal yeniliğin sistematik bir şekilde geliştirilmesinden yanadır. Türkçe temel eserlerin yazılmasını ve dil bilgisi kaidelerinin dilimizin yapısına uygun bir şekilde oluşturulmasını, edebî yenileşmede iki önemli unsur olarak görür. Dilin Türkçeleşmesi ve

Türkçenin kendi yapısına göre gramerinin ortaya konulması, halka yönelme ve halkı bilgilendirme anlayışına paralel olarak gelişmiştir.

Batı'dan yapılacak tercümeler ve Batı'ya ait edebî türlerin benzerlerini ortaya koyma anlayışını, eser ve fikir yazılarıyla gündeme taşıyanlar arasında özellikle Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'yi belirtmek gerekir. Namık Kemal, yukarıda bahsettiğimiz iki hususta olduğu gibi, bunda da sistemli bir çalışma ortaya koymuş. Gerek roman ve tiyatro, gerekse bu türler hakkındaki değerlendirmeleriyle kendinden sonrakiler üzerinde öncü rolünü devam ettirmiştir.4

Ahmet Mithat Efendi, çağdaşları gibi edebiyatı halka yaklaştırmanın gereği üzerinde dururken, aynı şekilde onu halkı aydınlatma ve bilgilendirmenin bir aracı olarak görür. Dolayısıyla o da, roman ve benzeri anlatıma dayalı türlere sosyal fayda açısından yaklaşır ve halkı eğitmenin roman yoluyla daha kolay olabileceğini savunur. "Romanı bir halk okulu olarak gören Ahmet Mithat, bu okulda daima iyi ve güzel şeyler öğretmeye özen göstermiştir."5

Bu hususta şunu belirtebiliriz ki, edebî yenileşmenin hazırlık safhasında yer alan yazarlarımız, yaptıkları çalışma ve ortaya koydukları görüşleriyle, edebiyatı sosyal fayda prensibiyle birleştirmiş; toplum meselelerini gündeme getirmeyi edebî eserin amacı olarak görmüşlerdir. Eski edebiyatı eleştirme ve yeni bir edebiyatın çerçevesini oluşturma hususunda, zaman zaman birbirlerine yaklaşmalarına ve benzer görüşlere sahip olmalarına mukabil, ayrıldıkları taraflar da bulunmaktadır. Meselâ Namık Kemal, Batı tarzı roman ve tiyatroların benzerlerini yazmayı önerirken yahut Batı'dan romantik yazarların tiyatroya dair görüşlerini, çok küçük değişiklikle, kendi görüşleri olarak ortaya koyarken; Ahmet Mithat Efendi, "Avrupa'nın romanı nasıl kendine mahsussa bizimkinin de öyle olmasını, (…) Avrupa romanından kendimize uygun olanları örnek…"6 almamız gerektiğini belirtir. Böylece, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi de olduğu gibi, dönemin birçok yazarının hareket noktaları aynı olmakla beraber, farklı görüşlere sahip olmaları ve bunları değişik şekillerde ortaya koymaları, edebiyatımızın gelişme ve yenileşmesinde faydalı olmuştur, diyebiliriz.

Yenileşme dönemlerinin her birini diğerinden, az veya çok, farklı anlayışlar olarak ele alırsak, şunu diyebiliriz ki, cemiyetçi yönü ile öne çıkan edebiyat, bir süre sonra, Tanzimat ikinci dönemi yazarlarının, sanat anlayışlarının farklı olması sebebiyle, halka açılma amacını kaybetmiş, kapalı bir edebiyat yahut estetik değere öncelik veren ferdiyetçi bir edebiyat olarak ortaya çıkmıştır. Bu aynı zamanda edebiyatımızda yeni bir dönemi ve değişik anlayışları da beraberinde getirecektir. Bu dönemde edebî eleştiri yeni boyutlar kazanmış, edebiyatımızın gelişmesine katkı sağlayacak yeni fikirler ve hareketler tesirini kuvvetle hissettirmeye başlamıştır.

1860-1900 arası kırk yılda, edebiyatımızın yenileşmesi yahut Batılılaşması açısından önemli hamleler yapılmıştır. Bu dönemin ilk yarısında, edebiyatta reaksiyon hareketinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'de, birbirlerinden farklı görüşler bulunmakla beraber, eskiye tepki ve onun yerine örneğini Batı'dan alan bir edebiyat vücûda getirme faaliyetlerini görüyoruz. Bu dönemde konu, tür, muhteva ve ifâde tarzı bakımından yeni olan örnekler öne çıkmıştır. Ancak, edebî eleştiri anlayışının gelişmesine paralel

olarak, çalışmaların artması ve edebiyat çevrelerinin genişlemesiyle 1880-1900 yılları arasında yenilik hareketi güçlenmiş ve edebiyatta aksiyon dönemine girilmiştir. Tanzimat Dönemi ikinci nesli ile Servet-i Fünûn neslinin, edebiyatta yenileşme faaliyetlerini yürüttükleri aksiyon dönemi diyebileceğimiz bu yıllarda, iki ayrı edebî çevreden söz edebiliriz.

1. Edebiyat-ı Cedîde Hareketi.

2. "Mutavassıtîn" Hareketi.

Ayrıca, bu iki grubun dışında kalanlar vardır. Bunlar, daha çok geleneğin takipçileridir. Yenileşme döneminde edebî gelişmemize yukarıda adı geçen iki hareketin katkıları bulunduğu için, ikisinin görüşlerini belirtmeye çalışacağız.

2.1. Edebiyat-ı Cedîde Hareketi

Edebî Tanzimat'ın yaklaşık 1860'tan itibaren başlamasıyla ortaya konulan yenilik fikri, Namık Kemal'in açtığı yoldan Recaîzâde Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hâmid'in çizgisinden geçerek Servet-i Fünûn neslinin devam ettirdiği hareket olarak karşımıza çıkar. Bu dönemde, yani 1880-1900 yılları arasında, edebiyatın hemen her türüne dair eleştirel yaklaşım artmıştır. Bir taraftan Batı'daki gelişmeler takip edilirken, diğer yandan bu gelişmelerin edebiyatımıza aktarılması çalışmaları yürütülür. Yenilikten yana olanlar, türlere yeni anlayışlarla yaklaşırken, karşıt fikirlerin doğma ve gelişmesine de zemin hazırlamışlardır.

Servet-i Fünûn edebî hareketinin teşekkülünden önce ortaya çıkan münakaşaların merkezinde Recaîzâde Mahmut Ekrem ve Muallim Nâci bulunmaktadır. "Ekrem-Nâci kavgası" olarak edebiyat tarihimizde yer alan mücadele, ortaya çıkışıyla olmasa bile, sonuçları itibariyle edebî yenileşmemizde etkili olmuştur. Recaîzâde Mahmut Ekrem'in etrafında bulunan ve onun fikirlerini sanat anlayışlarında hareket noktası yapanlar "edebiyat-ı cedîdeci" olarak tanınmışlardır. Bunlar, Servet-i Fünûn dergisinde bir araya gelmiş, yeniliği temsil eden kadro olarak kendilerinden söz ettirmişlerdir.

Ekrem Bey, sanatıyla olmasa bile, edebiyata dair görüşleriyle, dönemine olduğu kadar, daha sonraki edebiyat çevrelerine de sesini duyurmuş bir yazardır. Sanata özellikle şiire dair görüşleriyle, yeni anlayışın yolunu açmış, edebiyatın tarifi dahil, hemen birçok konuda Batı'da bulduğu özellikleri bize aktarmaya önem vermiştir.

Recaîzâde Mahmut Ekrem, "Talim-i Edebiyat" adlı edebî bilgilere dair eserini Edebiyat-ı Osmaniye muallimi olduğu Mekteb-i Mülkiye öğrencileri için 1882'de üç yıllık yoğun bir çalışmanın ürünü olarak hazırlamıştır. Edebî sanatlara dair, o güne kadar sözü edilmeyen konulara, kitapta yer verilmek suretiyle, yeni bir sanat ve edebiyat görüşünün zemini hazırlanmış olur. Bir edebiyat nazariyâtı kitabı olan "Talim-i Edebiyat" ile o dönemde yazılmış nazariyât kitaplarını karşılaştırdığımızda, farkı çok açık bir biçimde tespit edebiliriz. Diğerleri belagat, edebî sanatlar ve nazım şekilleri kitabı. "Talim-i Edebiyat" ise bir estetik kitabı. Sanata ve edebiyata yeni bir bakış açısı kazandıran Ekrem, Avrupa, özellikle Fransız edebiyatından etkilenmiştir. "Bizde 'edebiyat' ismini

taşıyan ilk kitap" budur. "Recaîzâde'nin ilk yeniliği edebiyatın bir tarifini getirmeye çalışmasıdır. Ancak bundan sonradır ki müelliflerimiz 'edebiyatı' tarif etme gayreti içerisine girmişlerdi."7 Ayrıca, kitapta yer alan bazı bölüm başlıkları, o zamana kadar, nazariyât eserlerinde görülmeyen kavramların bulunması eserin yeni tarafları olarak karşımıza çıkmaktadır. "Bizde daha evvelki retorik ve edebiyat nazariyâtı sahasındaki kitapların hiçbirinde edebiyata böyle bir psikolojik yaklaşım söz konusu değildir." Ekrem Bey'in edebiyata vermek istediği anlamı "Batı edebiyatı zihniyetinin bir temsilcisi olarak Lefranc'da aynen buluyoruz." Nitekim, "Edebî eserlerde ilk kademe olarak mânâ ve fikir cihetini ele alan müellif; fikir, his, hayâl, hâfıza gibi umûmî, dehâ ve hünerverî, hüsn-i tabiat, zarâfet yahut nüktedanlık gibi daha husûsi ve üst seviyedeki psikolojik meseleleri gözden geçirmiştir. Müellif bu suretle edebiyatı önce psikolojik zemine oturtmak ister. Fikri kendi içerisinde kategorilere ayıran, hissi ise öncelikle yeni edebiyatın hakikate ve tabiata uygunluk noktasından ele alan Recaîzâde bunlardan başka, ayrıca edebiyatta güzelliğin ne olduğu meselesini araştırır."8

Görüldüğü gibi Ekrem Bey, yeni bir anlayışla edebiyata bakmış, değişik konuları ve bakış açılarını aktarmaya çalışmıştır. "Talim-Edebiyat" adlı kitabının önsözünde Fransızca kaynaklardan kavram ve terimler alarak yararlandığını, "…Eserin tertibinde Fransızca bazı asâra müracaattan çekinmediğim gibi, bunların tetkîkât ve târifât-ı edebiyesinden bizce de fâidesine kâil olduğum şeylerin naklinde dahi taassup etmedim"9 sözleriyle belirtmektedir. Yine "Talim-i Edebiyat"ta, "Her bir eser-i edebînin rûhu efkârdır. Esâlib ise eşkâl-i hâriciyeden ibâret kalır"10 der. Fikri üslûbun üzerine çıkaran Ekrem Bey, bu anlayışı edebiyatımıza aynen aktardığını görüyoruz. O, daha sonra kaleme aldığı yazılarında görüşlerini daha ileriye götürmüştür. Menemenlizâde Tâhir'in "Elhân" adlı şiiri için yazdığı "Takdir-Elhân" adlı kitabında, şiir hakkındaki görüşleriyle, adeta yeni Türk şiirinin ve şiir anlayışının yolunu çizmiştir. Adı geçen makalesindeki birkaç cümleyi art arda sıralarsak bunu daha açık bir şekilde görebiliriz. Mesela: "Her güzel şey şiirdir", "Her mevzûn ve mukaffa lakırdı şiir olmak lâzım gelmez. Her şiir mevzûn ve mukaffa bulunmak iktizâ etmediği gibi", "Şâirlerin içinde tabiatı taklide sa'y edenlerdir ki, mesleklerinde daima müterakki olup giderler. Tabiat gibi bir hâce-i bedâyi dururken, şundan bundan taalüm-i şiir etmeğe tenezzül mü edilir?"11 diyen Ekrem Bey, görüşlerini aynı istikamette devam ettirir: "Şiir resim gibidir", "Edebiyatta mantık iltizam olunmaz: Çünkü maksad-ı edebiyat fikir ve his ve hayâlce olan mehâsin ve bedâyii meydan-ı zuhûra çıkarmaktır", "Edebiyatın gâyeti terbiye-i efkâr. Tasfiye-i vicdân. Tehzib-i ahlâk. Tenvir-i ezhân olduğu münker değildir. Lâkin bir şâir, şiirini ahlâk dersi vermek için söylemez."12

Yukarıya aldığımız bu ifâdeleri bir araya getirdiğimiz zaman şâirin şiire farklı baktığını ve bu bakışın kültür zemininde ise Batı, özellikle Fransız edebiyatının bulunduğunu görüyoruz.

Şiire estetik (güzellik) açıdan yaklaşan ve güzel olan her şeyin şiire konu olabileceğini söyleyen Recaîzâde, vezin ve kafiye konusunda da serbest şiirin yolunu açar. Böylece, şeklin yerine fikir yahut mânâ konulmak suretiyle, şiirimizin yeni açılımlar kazanması sağlanmıştır, diyebiliriz. Bütün bunlara ilâve olarak, şiirin ilham kaynağının tabiat olduğunu ve tabiatı taklit ile güzel şiirlerin ortaya çıkacağını belirten Ekrem Bey, kendinden sonraki Edebiyat-ı Cedîde hareketini temsil eden Servet-i Fünûn mektebinin kuruluş ve gelişmesine de öncülük etmiştir. O, yenilikçi kadroyu bir araya getirmek ve ekol

olmalarını sağlamak konusunda merkezdeki yerini almış, sanatıyla olmasa bile, birleştirici kişiliği ve edebiyata dair fikirleriyle kendinden daima söz ettirmiştir. "Ekrem'in sanatını, tek tek kişiler üzerinde etkileme olarak değil de, genel anlamda, Türk edebiyatına 'romantizmden' gelme melankolik söyleyişin başlangıcı olarak değerlendirmek daha doğru olur."13 Nitekim, Servet-i Fünûn şiirinin en usta şâiri Tevfik Fikret, "Hepimiz tabiatın birer acemi şâkirdiyiz"14 diyen Ekrem Bey'in düşüncesine, bu ifâdeyi bir yazısında aynen kullanarak, katıldığını göstermiştir. Fikret yazısını, "Şüphe yok; en muktedir edipler de tecellî-i zâr-ı kudretin birer acemi şâkirdidir!"15 cümlesiyle tamamlar. Batı edebiyatından alınan bir kısım nazım şekilleri, güzel olan her şeyin şiire konu olabileceği, vezin ve kafiye meselesi, tabiata yönelme vs., Ekrem Bey'in şiir için önerdiği ve kendisinin eserlerinde uygulamak istediği hemen her şey, Servet-i Fünûn şiirinde yansımasını bulmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, edebiyatımızın yenileşme sürecinde, Servet-i Fünûn neslinin katkıları önemlidir. Bu nesli bir araya getiren ortak tarafları, yetişme şekilleri, mizaçları, Avrupaî tarzdaki okullarda eğitim görmeleri ve orta sınıftan ailelere mensup kişiler olmalarının ötesinde, Batı edebiyatını konu, muhteva ve tarz itibariyle benimsemeleridir. Onlar, edebiyat adına Batı'dan gördükleri hemen her şeyi edebiyatımıza aktarmaya gayret etmişlerdir. Osmanlı Türkçesini kullanmanın dışında, yerli unsurlara eserlerinde pek yer vermemiş olan bu nesil, bir yönüyle, Tanzimat'la beraber ortaya çıkan dilde sadeleşme hareketini kesintiye uğratmıştır, diyebiliriz.

Sonuç itibariyle, Servet-i Fünûn mensupları kendi dönemlerindeki çağdaş Batı edebiyatını ve mevcut edebi türleri, hiçbir ayrıma tâbi tutmaksızın benimsemiş ve benzerlerini edebiyatımızda ortaya koymuşlardır. Bu dönemde Mutavassıtîn denilen kesim ile Servet-i Fünûn mensupları arasındaki en açık fark, yeni bir edebiyat ortaya koyma anlayışındaki uyuşmazlık değil, Batı'dan alınan örneklerin milli bünyeye uyma hususundaki görüş ayrılığından kaynaklanmaktadır. "Mutavassıtîn" hareketi, edebiyat-ı cedîdecilerin anlayışından farklı olmasına rağmen, yeniliğin bir başka yönü olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2. Mutavassıtîn Hareketi

Tanzimat Dönemi yazarlarının öncülük ettiği yenilik hareketi Servet-i Fünûn mensupları tarafından devam ettirilir. Devrin özelliğine bağlı olarak, bunlar siyasî ve sosyal konulardan uzak, sadece edebî faaliyet içerisine girmişlerdir. Aynı dönemde, ayrı bir topluluk, daha açık ve çok yönlü bir edebî çalışma yapmaktadır. Servet-i Fünûncuların içe kapalı, toplum meselelerine ilgisiz olmalarına rağmen, bu topluluk, edebî düşüncelerini ortaya koymanın yanında, kısmen sosyal konulara da ilgi duymuşlardır. Bunlar, kendileri seçmemekle beraber, "Mutavassıtîn" adıyla tanınmışlardır. Bu tabiri ilk defa Süleyman Nesib bir yazısında, kullanmıştır. "Mutavassıtîn dediğimiz zevât ki, devr-i inhitat ile şimdiki devr-i teceddüt arasında kalmak isteyenlerdir."16

Eski ile yeni arasında kalan, yenilikçilere göre eskiden yana olmakla suçlanan, eski taraftarlarınca yenilik yanlısı olarak nitelendirilen bu yazarların başında Ahmet Mithat Efendi ve Muallim Nâci gelmektedir. 1880'den sonra, özellikle 1885 yılından itibaren Ekrem Bey ile Muallim Nâci arasındaki münakaşalar, edebiyatı cedîdeciler ile mutavassıtîn adı verilen grup arasındaki görüş

ayrılığını artırmıştır. Bu iki kesime mensup kişiler karşılaştırıldığı zaman görülür ki, sosyal çevre, aile yapısı ve yetişme tarzları itibariyle önemli farklar bulunmaktadır. Servet-i Fünûn mensupları, yukarıda belirttiğimiz gibi, orta seviyede ailelere mensup olsalar bile, halktan kopukturlar. Mutavassıtîn diye adlandırılan grubun fikir hazırlayıcıları olan Ahmet Mithat ve Muallim Nâci gibi, "Bütün mutavassıtîn erbabı esnafın ve orta halli ailelerin çocuklarıdır."17

Halka yakın olma, yönetimle sıcak ilişki kurma ve benzeri hususlar, Mutavassıtîn adı verilen yazarları edebiyat-ı cedîdecilerden farklı kılan şeyler olsa bile, yenileşme dönemi dil ve edebiyatı açısından baktığımızda, "İki grup da yeni edebiyat sınırları içinde faaliyet" yürütmüşlerdir. "Mutavassıtînin eserleri de Batılı türlerde verilmiş eserlerdir"18 Her iki kesime de mesâfeli durmaya çalışan, fakat edebiyat tarihimize mutavassıtîne yakın özellikleriyle giren Ahmet Râsim, her iki topluluğun da eksik yanlarını gösterir ve objektif olmaya gayret eder. "Edebiyat-ı cedîde erbabı içinde (…) Mutavassıtîne nazaran gerek lisan hususunda, gerek fikir yaratma vadilerinde yenilerde görülen vukûf yokluğu ile garabet yeni bir seviyenin tahsilini icâp ediyordu.

Biri şarkın kullanıla kullanıla, bilhassa bizim ellerde geze geze âdeta eskimiş örgülü manzûmlarından yama yama üstüne dikili bir elbise ile örtünerek buna şerefli bir kaftan süsü vermeye çalıştığı halde, diğeri değil sarık sarmak, püskülünü bile kaldırdığı millî serpuşu benimsememekte, sırtına bonjur, frak, redingot giyerek o zamanın meşhûr hikâyelerinden olduğu üzere dilde pardon, elde baston, kar gibi kolalı gömleğinin boynunda murassa altın iğne takılı, plasteron kravatlı, ütülü, paçası dar pantolon, burnu sivri losterin iskarpini ile âdetâ tabiiyetini değiştirmiş gibi gezinmekteydi. Halbuki fikir ve marifetin, edebiyatın vatanı olmamakla beraber bir tabii ölçüsü bulunmak esası, mutavassıtînin pejmürde kıyafeti yeni yeni edebiyatçılığın şıklığı âdetâ züppeliği arasında sallanıp duruyordu."19

"Malûmat" dergisinin yazarlarından Mehmet Ziver Bey, "Edebiyatımızı Doğu ve Batı'ya değil, kendi milli ihtiyaçlarımıza göre düzenlemek düşüncesinde olduklarından…" söz eder ve şu değerlendirmeyi yapar: "Okuyucularımızın malumudur ki, gazetemiz öteden beri lisanımıza, edebiyatımıza dair epeyce makaleler, musahabeler yazmış, hatta bu yolda açılan mübahasata kemal-i hulus ve samimiyetle iştirak etmişti. Âsâr-ı kadîmemiz, âsâr-ı İraniyeyi taklit mahsülü; âsâr-ı cedîdemiz efkâr-ı garbiyenin kisve-i lisân-ı Osmanîde mütecellî bir semere-i gayr-ı makbûlü olduğu cihetle, fikr-i âcizânemce, bu yolda devam ile terakkiyât-ı matlûbenin istihsâli muhâl olduğunu ve asıl bizce terakki, hiçbir milletin mahsulât-ı edebiyesini taklit etmeyerek, tabiat-ı lisana göre bir edeb-i millî vücûda getirmek mümkün olacağını, evvel ahir serd ve beyân etmiştik."20

Muallim Nâci'nin edebiyata dâir fikirleriyle güçlenen mutavassıtîn, onun "İntikâd" adlı eseri başta olmak üzere birçok kitap ve makalesinde ortaya koyduğu görüşlerinden yararlanmış, çalışmalarını bu çizgide sürdürmüşlerdir. Nâci, 1883 yılında İstanbul'a dönüp Ahmet Mithat Efendi'nin "Tercüman-ı Hakikat" adlı gazetesinin edebiyat sayfasının başına geçmeden önce yayımladığı şiirleriyle isminden bahsettirmeye muvaffak olmuş, edebiyattaki bilgi ve sanat kabiliyetiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Varna rüştiyesindeki hocalığı sırasında Tuna gazetesinde yayımladığı şiirlerinin bir kısmının İstanbul gazetelerine aktarılması, onun ismini kendinden önce İstanbul'a tanıtmıştır. Hatta, "Nâci'nin 'kalem'

redifli kasidesinin devrin ileri gelen şâirlerinden biri tarafından tanziri, muhitinde kazandığı şöhreti gösterir."21 Nâci, yeni tarza örnek gösterilen şiirler yazıp Fransızcadan Türkçeye manzûm tercümeler yapıp "Tercüman-ı Hakikat" gazetesine göndermiş. Hatta, "Recaîzâde Ekrem'in Talim-i Edebiyat adlı eserinde sehl-i mümtenie ait 'Feryat', vuzûh için 'Kuzu'dan misaller vermesi, (…) Nâci'nin Sakız'da bulunduğu sırada kazandığı şöhreti ifâde eder."22

Muallim Nâci başta olmak üzere, mutavassıtîn adı verilen grubun genel anlayışına baktığımızda, onların da yeni bir edebiyat faaliyeti içerisinde olduklarını; Batı'dan, edebiyat-ı cedîdeciler gibi, şiir, roman ve hikâye tercümeleri yaptıklarını; tercüme yoluyla öğrenilen edebî türlerin benzerlerini yazdıklarını görüyoruz. Yukarıda belirttiğimiz Mehmet Ziver Bey'in de işaret ettiği şekilde, edebiyata "doğu ve Batı'ya göre değil, kendi millî ihtiyaçlarımıza göre" yönelmek, mutavassıtînin yenilikçilerden farkı olmuştur. Edebiyatta yenileşmenin moda olduğu o dönemde, yerli düşünce çizgisinde kalmaları, kendilerine yenilikçilerin karşı çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Nitekim, "Mutavassıtîn gelenekçidir. Onlar edebiyat özellikle şiir geleneğimizin eksikliğini kabûlle birlikte, savunucusu ve ıslahına taraftardırlar. Buna ihtiyaç hissetmiş ve bu doğrultuda eserler vermişlerdir. Geleneği ayıklayarak mükemmele gitmek birden bire olacak şey değildir."23 Ayrıca, mutavassıtîn mensupları Türkçülük hareketi mensuplarıyla yakın ilişki içindedirler. Necip Asım Malûmât dergisi yazarlarındandır. "Şemsettin Sami ile de Malûmât'ın dil görüşleri arasında yakınlıklar vardır. Mutavassıtîn, dil ve edebiyat konularında millî ihtiyaçları ilk defa dile getiren kimselerdir."24

Bütün bu anlattıklarımız gösteriyor ki, eskiyi tamamen yok saymak yahut yok etmek yerine, onu ıslah etmeyi, milletin kültür tarihine mal olmuş eserleri kültürel değerler olarak ele almayı doğru ve orta bir yol olarak gördükleri için bu gruba mutavassıtîn denilmiştir. Esasen, "Mutavassıtînin eserleri de Batılı türlerde verilmiş eserler" olduğunu ve "o iki edebiyatın birbirinden farklı olmadığını" belirten Halit Eyub, "Birtakım eserler ki, mahza Malûmât sütunlarında intişar ettiği için edebiyat-ı cedîdeden, Servet-i Fünûn edebiyatından ayrı tutuluyor. Mesela, 'Kitâbe-i Gamlar', 'Ömr-i Edebîler', 'Rûznhâme-i Hicrânlar' ve ez-cümle Malûmât nüshalarında münderiç mensûreler bu kabildendir. Bunların hepsi Servet-i Fünûn edebiyatından addolunabilir. Ama o sayfalarda görülmek şartıyla. Fakat madem ki bunlar Malûmât'ta Malûmât muharrirleri tarafından yapılmıştır, edebiyat-ı cedîdeden değildir. Servet-i Fünûn edebiyatından da değildir. Bundan anlaşılıyor ki, hakikat-ı halde Servet-i Fünûn için ayrı, Malûmât için ayrı edebiyat yoktur. Onda bulunanlar bunda da bulunuyorlar. Fakat bilmem vech-i tesmiye nedir ki iki gazetede aynı tarzda yazılan yazılardan bir kısmı Edebiyat-ı Cedîde, Servet-i Fünûn edebiyatı gibi namlarla diğerlerinden ayrılmak isteniliyor?"25 Her iki grubun yazarları da aynı tarzda eserler ortaya koymuşlardır. Mutavassıtîn olarak bilinen Ali Kemal, Ahmet Râsim, Fatma Aliye, Halit Eyub, Mehmet Asaf ve Servet Nezihi gibi isimler, yazdıkları romanlarıyla; Servet-i Fünûn romancıları Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf ve Hüseyin Cahit'ten, yeni bir türü edebiyatımıza taşıma ve vaka icat etme açısından, hiç de geri kalmamışlardır.

Sonuç olarak, yenileşme döneminde siyasî ve sosyal alanlarda meydana gelen değişme yahut Batılılaşma, dil ve edebiyat alanında da etkisini kuvvetle hissettirmiştir. Siyasî ve sosyal değişimler, daha ziyade dış etkilere bağlı olarak ortaya çıktıkları halde, dil ve edebiyatla ilgili değişim, dış

sebeplerin hızlandırıcı etkisinin yanı sıra, iç dinamiklerin zorunlu sonuçlarına bağlı olarak gelişmiştir, diyebiliriz. Bununla beraber, Tanzimat birinci neslinin reaksiyoner bir tavırla edebiyatı toplum meselelerinin ifade aracı olarak görmelerinden sonra, Tanzimat ikinci nesli, edebiyatı estetik yanıyla ele almak suretiyle, onu asıl kaynağına yeniden yönlendirmişlerdir. Gerek bu neslin, gerekse takip eden yenilikçilerin yönü, düşünce, üslûp ve duyuş tarzı itibariyle Avrupa olmuş, Batı'dan aldıklarını edebiyatımıza aktarmak istemişlerdir. Bu arada, sanat ve edebiyatta yeniye duyulan ihtiyacı görmekle beraber, eskiyi her şeyiyle reddederek değil, ıslah ederek yenileştirmeyi, Batı'dan millî bünyeye uygun örnekler seçmeyi savunan yazarlar kendilerini gelenekçilerden ve Batıcılardan ayrı tutmuş, Batı tarzı eserler yazmakla beraber, orta yolu seçmişlerdir.

Yenilikçi ve orta yolu tutanlar, edebiyatta birbirine yakın eserler ortaya koydukları halde, aralarında çıkan münakaşalar, zamanla şiddetini artırarak devam etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Recaîzâde Mahmut Ekrem, 1883'ten önce Muallim Nâci'nin yazdığı şiirleri yeni tarzın örnekleri olarak gösterirken, daha sonra yollarının ayrılması zıtlıkları, hatta kişisel sataşmaları beraberinde getirmiştir. Ekrem Bey'in, Muallim Nâci'nin şiir kitaplarının isimlerini vererek, "Hakikat-ı hissiyeden mahrûm iken ateşten kıvılcımdan bahseden manzûmeler şebtâba benzer: Zalâm-ı evhâm içinde fürûzan görünse bile hiçbir kalp üzerinde bir eser-i ihtirâk husûle getirmeksizin kendi kendilerine söner mahvolur!"26 demek suretiyle Nâci'nin "Ateşpâre", "Şerâre" ve "Fürûzan" adlı şiir kitaplarını kast ederek, onları hafife alması karşısında Muallim Nâci, "Demdeme"yi kaleme alıp münakaşanın şiddetini artırır.27 Aynı şekilde Nâci, Beşir Fuad'la edebiyata dâir karşılıklı mektuplarını "İntikâd" adıyla kitaplaştırarak yenilikçileri "yâve-gû…" (boş söz söylemek)28 ile tenkit eder. Nâci burada özellikle, eski ve yeni taraftarı olmanın dışında, iyi ve doğruya taraftar olmanın önemine işaret etmeden de geçmez.29

Bütün bu olaylara, yenileşme dönemi dil ve edebiyatımız açısından yaklaştığımızda, on dokuzuncu yüzyılda başlayan değişim fikrinin yirminci yüzyılda da devam ettiğini görürüz. Münakaşalar zaman zaman istenmeyen boyutlara varsa bile, yeni ve farklı olana ilgi eksilmemiş, fikirlerin çarpışması dil ve edebiyatımızın gelişip zenginleşmesine önemli katkılar sağlamıştır.

1 Mehmet Kaplan., "Tercüman-ı Ahvâl Mukaddime", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I (1839-1865), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974, s. 511.

2 Mehmet Kaplan., "Şiir ve İnşâ", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 45.

3 Mehmet Kaplan., "Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhâzâtı Şâmildir", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 183-184.

4 Namık Kemal, "Mukaddime-i Celâl", Celâleddin Harzemşah, Dergâh Yayınları, İstanbul 1975, s. 7-37.

5 Durali Yılmaz, Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 126.

6 A.g.e., s. 56.

7 Kâzım Yetiş, Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sahasında Getirdiği Yenilikler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996, s. 645.

8 A.g.e., s. 645.

9 Recaîzâde Mahmut Ekrem, Talim-i Edebiyat, İstanbul 1330, s. 13.

10 A.g.e., s. 16.

11 Recaîzâde Mahmut Ekrem, Takdîr-i Elhân, İstanbul 1301, s. 9-10.

12 A.g.e., s. 14-18.

13 İsmail Parlatır, Recaîzâde Mahmut Ekrem Hayatı-Eserleri-Sanatı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 297.

14 Recaîzade Mahmut Ekrem, Takdîr-i Elhân, İstanbul 1301, s. 11.

15 İsmail Parlatır, Tevfik Fikret Dil ve Edebiyat Yazıları, Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara 1987, s. 229.

16 Himmet Uç, Mutavassıtîn ve Edebî Tenkid, Diyarbakır 1991, s. 8.

17 A.g.e., s. 10.

18 A.g.e., s. 10.

19 Ahmet Râsim, Matbuât Hatıralarından: Muharrir, Şâir, Edib, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 156-157.

20 Himmet Uç, a.g.e., s. 8.

21 Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Nâci ile Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler", Türkiyât Mecmuası, C. 4, İstanbul 1953, s. 160.

22 A.g.e., s. 161.

23 Himmet Uç, a.g.e., s. 9.

24 A.g.e., s. 8.

25 A.g.e., s. 10-11.

26 İsmail Parlatır, (.), (.), "Zemzeme (üçüncü kısım) Önsöz", Recaîzâde Mahmut Ekrem'in Bütün Eserleri II, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997, s. 284.

27 Muallim Nâci, Demdeme, Mihran Matbaası, İstanbul 1303, s. 3-54.

28 Muallim Nâci, Beşir Fuad, İntikâd, Mihran Matbaası, İstanbul 1305, s. 10.

29 A.g.e., s. 8-11.

Ahmet Râsim, Matbûât Hatıralarından: Muharrir, Şâir, Edib, (Hazırlayan: Kâzım Yetiş), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

Kaplan, Mehmet; Enginün, İnci; Emil, Birol "Tercümân-Ahvâl Mukaddime", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, (1839-1865), Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 511, İstanbul. 1974.

——, (……), "Şiir ve İnşa", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, (1865-1876), Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 45-49, İstanbul, 1978.

——, (……), "Lisân-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhâzâtı Şâmildir", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, (1865-1876), Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 183-192, İstanbul, 1978.

Muallim Nâci, Demdeme, Mihran Matbaası, İstanbul, 1303.

——, Beşir Fuad, İntikâd, Mihran Matbaası, İstanbul. 1305.

Namık Kemal, "Mukaddime-i Celâl", Celâleddin Harzemşah, (Hazırlayan: Hüseyin Ayan), Dergâh Yayınları, s. 7-37, İstanbul, 1975.

Parlatır, İsmail, Tevfik Fikret Dil ve Edebiyat Yazıları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

——, Recaî-zâde Mahmut Ekrem Hayatı-Eserleri-Sanatı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

——, Çetin, Nurullah; Sazyek, Hakan, "Zemzeme (üçüncü kısım) Önsöz", Recaizâde Mahmut Ekrem Bütün Eserleri II, M.E.B. Yayınları, s. 281-288, İstanbul, 1997.

Recaîzâde Mahmut Ekrem, Takdîr-i Elhân, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1301.

——, Talim-i Edebiyat, İstanbul, 1330.

Tansel, Fevziye Abdullah, "Muallim Nâci ile Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler, " Türkiyat Mecmuası, Cilt. 4, s. 159-200, İstanbul, 1953.

Uç, Himmet, Mutavassıtîn ve Edebî Tenkid, Diyarbakır, 1991.

Yetiş, Kâzım, Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sahasında Getirdiği Yenilikler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1996.

Yılmaz, Durali, Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri / Taceddin Kayaoğlu [s.248-261]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Biz bu çalışmamızda; tarihimizde tercümanlar1 ve tercümanlık müesseseleri ile, Müslümanların yabancı dil öğrenerek stratejik noktalarda istihdam edilebilmeleri ve devlet mekanizmasına işlerlik kazandırılmak amacıyla 1821 yılında Hariciye Nezareti'nde kurulan Tercüme Odası'ndan2 bahsetmeyeceğiz. Biz bu çalışmada, Lâle Devri'nde heyetler halinde yapılan tercüme eserler dahil olmak üzere, 1851 yılında kurulan Encümen-i Dâniş'ten, 1940 yılında Hasan-Âli Yücel'in gayretli çalışmaları sonucunda kurulan Tercüme Bürosu'na kadar devlet bünyesinde kurulan resmî tercüme müesseseleri, heyetleri ve encümenleri üzerinde durmağa çalışacağız.

A. Lâle Devri'nde Heyetler Tarafından Yapılan Tercüme Faaliyetleri

İslâm dünyasında tercüme faaliyetlerinin başlaması, Emevîlerin ilk dönemlerinde olmuştur. Bu dönemde Halid b. Yezid b. Muaviye (öl: 85/704) ile başlayan tercüme faaliyeti, genellikle ferdî bazda olmuş ve dağınık bir şekilde devam etmiştir.3 Asıl sistemli ve yoğun tercüme hareketi ise Abbasîler zamanında, II. Halife Mansur'dan itibaren başlamış ve kurulan Beytü'l-Hikme'de4, kadîm zamanlarda yaşamış olan Eflatun, Aristo, Hipokrat, Calinos, vs. filozofların eserleri tercüme suretiyle İslâm kültür dünyasına kazandırılmıştır. Abbasîler döneminde tesis edilen Beytü'l-Hikme İslâm dünyasında kurulan tercüme müesseselerine model olurken, Osmanlı Devleti zamanında heyetler halinde sistemli bir tercüme çalışmasına ilk defa Lâle Devri'nde şahit olunmaktadır.

Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) saltanat zamanında sadaret mevkiine getirilenlerden biri, belki en mühimi Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'dır. 1718 yılında sadrazamlığa getirilen İbrahim Paşa (öl. 1730/1143), Çırağan, Sâdâbad ve diğer mesire yerlerindeki eğlenceleri, helva sohbetleri, şuarâ ve musiki meclisleri vs. hususlarla zamanını geçirdiği gibi diğer taraftan da ulemayı, şair ve sanatkârları himaye etmek ve kültürel faaliyetlerin gelişmesi için matbaa tesis etmekle de meşgul oluyordu. İşte bu kültürel faaliyetler çerçevesinde bir de önemli eserlerin tercüme yoluyla Osmanlı toplumuna kazandırılması için devrin mühim şahsiyetlerinden mürekkep tercüme heyetleri oluşturmuştur.

Bu dönemde daimî bir tercüme müessesesi kurmak yerine her eser için ayrı bir tercüme heyeti kurma yoluna gidilmiştir. Şimdi sırasıyla bu devrede heyetler tarafından tercüme edilen eserleri incelemeye çalışalım.

1. Sahâifü'l-Ahbâr fî Vakayi'i'l-A'sâr (Câmiü'd-Düvel)

Lâle Devri'nde bir heyet tarafından tercüme edilen ilk eser Müneccimbaşı Şeyh Ahmed b. Lutfullah el-Mevlevî'nin (doğ. 1041/1631-32-öl. 29 Ramazan 1113/27 Şubat 1702) Hz. Âdem'den başlayarak 1673 yılına kadar cereyan eden hadiseleri nakleden eseridir. İki cilt halinde ve Arapça olarak yazılmıştır.5 Eserin tercümesinin başında ve sonundaki ifadelere göre tercümenin tamamı şair Nedîm tarafından gerçekleştirilmiştir.6

Sahâifü'l-Ahbâr, önemine binaen yazılmasından otuz sene sonra İbrahim Paşa'nın isteği üzerine tercümesine başlanmıştır. 1132 Cumâdelâhirinde (Nisan-Mayıs 1720) tercümesine başlanılan eser, 1142 senesi Şevvalinin 25'inde (13 Mayıs 1730) tamamlanmıştır.7 Nedim'in yaptığı bu tercüme, sahih bir tercüme değildir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, "Nedim'in eş'ârı pek selîs ve fasîh iken bu tercüme eş'ârına nisbetle pek aşağı kalmış"tır.8 Câmi'üd-Düvel, 1285 (1868) yılında Matbaa-i Âmire'de üç cilt halinde basılmıştır.9

2. Physica (Fizika) / (el-Ta'lîmel-Sâlis)10

Lâle Devri'nde Dâmâd İbrahim Paşa'nın emriyle bir heyete havale edilerek tercüme ettirilen ikinci kitaptır. Eser, Aristoteles'in sekiz bölümlük Fizik kitabının ilk üç makalesinin (bölüm) şerhi ile birlikte, son beş makalesinin de sadece metnin özeti olarak Grekçeden Arapçaya yapılmış olan tercümesidir.11 1721 yılnda tercümesine başlanılan eser; Yanyalı Esad (öl. 1736) ve birkaç yardımcısı tarafından gerçekleştirilmiştir.12

3. 'İkdü'l-Cümân fî Târih-ibEhli'z-Zamân

İbrahim Paşa'nın tercüme edilmesini istediği bu eser Buharî ve Hidâye şârihi İmam Aynî'ye13 (öl. 855/1451) aittir. İnsanlığın yaratılışından miladî 1446 yılına kadarki olayları içine alan14 bu eser, toplam 24 cilttir.

Eserin tercümesi için 1725 (H. 1138) tarihinde teşkil edilen kalabalık heyette 30 kişiden fazla şahıs görev yapmıştır.15

'İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-Zamân'ın Memlûklular dönemine ait 648-664 (1250-1266) yıllarını kapsayan bölümü Muhammed Muhammed Emin tarafından (Kahire 1407/1987); 815-824 (1412-1421) yıllarını kapsayan bölümü de Abdürrâzık et-Tantavî tarafından edisyon kritiği yapılarak 1985 yılında Kahire'de neşredilmiştir.16

4. Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer

Lâle Devri'nde bir heyet tarafından tercüme edilen diğer bir eser de, Timurlular devri sonlarında yaşayan İran müverrihlerinden Gıyaseddin Handmir'in (1475-1535) Habîbü's-Siyer'idir.17 Aynî'nin, 'İkdü'l-Cümân'ının bitirilmesinden hemen sonra Farsça'ya vâkıf şahıslardan ikinci bir heyet daha kurularak eserin tercümesine başlanmıştır. İlk devirlerden başlayarak 1523'te Şah İsmail'in ölümüne kadar gelen bu üç ciltlik eserin tercümesini 8 kişilik bir heyet gerçekleştirmiştir (1138 / 1725-6).18

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde sistemli bir tercüme faaliyeti -bildiğimiz kadarıyla- ilk defa XVIII. asırda (Lâle Devri) yapılmıştır. Gerçi Lâle Devri'nden önceki ve sonraki devrede de tercümeler yapılmış ve yaptırılmıştır. Fakat bu dönemin farklı ve orijinal yönü, eserlerin daha çabuk ilim âlemine kazandırılabilmesi için heyetlerin teşekkül ettirilmesi ve bu mühim işin başında da padişah ve şeyhülislâmı da yanına almak suretiyle sadrazamın bulunmasıdır. Bu dönemde yapılan tercümelerin ilmî açıdan bir tenkide tabi tutulması mümkündür. Ancak kusurlu yönlerine rağmen bu hareket yeni bir

atılım ve yeni bir canlanmanın başlangıcı olması bakımından mühimdir. Bu cümleden olarak, Lâle Devri'ndeki bu kültürel canlanmanın takdire şâyân bir düşünce olduğu, fakat heyetler tarafından ortaya konan eserler çerçevesinde meseleyi değerlendirdiğimizde, hedefin çok iyi tespit edilememesi dolayısıyla, bu hareketin, tam teşekküllü ve şuurlu bir hareket olmadığı kanaati hasıl olmaktadır.19

Batı'dan eser tercümesi, bütün sahalarda daha fazla Avrupa'ya yönelindiği Tanzimat Dönemi'nde yapılmış ve bu amaçla müesseseler kurulmağa başlanmıştır.

B. Eğitim-Öğretimde Yenileşme Çabaları ve Encümen-i Dâniş

XIX. asır Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketinin daha geniş bir alana yayılmak suretiyle ivme kazandığı dönemdir. Bu dönemde iktisadî, siyasî, ve kültürel planda yapılan reformlarla padişahların bizzat ilgilendiklerini görmek mümkündür. Avrupaî tarzda müesseselerin açılmasıyla Avrupa biliminin alınmaya çalışılması bu dönemin önemli özelliklerindendir.

II. Mahmud Dönemi'nde, eğitimin tabana kadar yayılması hedeflenmiştir. Batı teknik, ilim ve düşüncesinin ancak maarif yoluyla Osmanlı Devleti'ne girebileceğini idrak etmiş olan padişah; zamanında iktisadî, idarî kültürel vs. sahalarda çeşitli reformlara girişmiştir. II. Mahmud Dönemi'nde başlayan maarif işlerindeki bu mühim yenileşme hareketi halefi Abdülmecid zamanında da devam ettirilmiştir. Bu dönemde maarif alanında yapılan en önemli yeniliklerden biri de; Osmanlı Devleti'nin ilk akademisi unvanını hâiz, Fransız Akademisi (Académie Française) “tarzında” kurulan20 Encümen-i Dâniş'tir.21

Encümen-i Dâniş 15 Ramazan 1267 (18 Temmuz 1851) tarihinde başta Padişah Abdülmecid olmak üzere, bütün vükelâ, devlet ileri gelenleri ve üyelerin de hazır bulunduğu bir törenle Dîvânyolu'ndaki Dârülmaarif binasında açıldı.22 Açılış konuşmasını sadrazam ve aynı zamanda Encümen üyesi olan Mustafa Reşid Paşa yaptı.23 Reşid Paşa'nın kısa olan bu irticâlî nutkundan sonra, Cevdet Paşa'nın daha önce hazırlamış olduğu hitabe, Encümen-i Dâniş adına ikinci reis Hayrullah Efendi tarafından okundu.24

Bu hitabelerden sonra Keçecizâde Fuad Efendi (Paşa) ile Ahmed Cevdet Efendi'nin (Paşa) Encümen-i Dâniş'in kurulmasından önce Bursa'da iken beraberce hazırlamış oldukları “Kavâid-i Osmâniye” adlı gramer kitabı padişah ve üyeler takdim edildi. Gördüğü takdir üzerine ilk müzâkere onun üzerine yapılarak basılmasına karar verildi. Aynı zamanda hem dahilî, hem de haricî üyelere baş tarafı tuğralı birer üyelik belgesi verildi.25

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti adına çok önemli bir kültür hamlesi olarak tavsif edebileceğimiz Encümen-i Dâniş; a-Devamlı gelişmekte olan ilim ve fikir cereyanlarını takip etmek suretiyle ileride kurulacak üniversitede (Dârülfünûn) okutulmak üzere telif ve Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yazılmış mühim eserleri tercüme etmek,26 b- Fenler ve sanayie dair yazılacak kitapların, herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercümelerini gerçekleştirmek,27 c- Türkçede çeşitli fenlere dair ihtiyaç duyulan eserlerin çoğalmasını sağlamak ve d- “Lisân-ı Türkînin ilerlemesine hizmet”28 etmek gayesiyle kurulmuştur.

Encümen-i Dâniş'e dil, din ve ırk farkı gözetilmeden Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde ve haricinde kendi sahalarında söz sahibi kimselerden üyeler seçilmiştir. Bünyesinde Arif Hikmet Bey, Rüşdî Molla Efendi, Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa gibi dahilî üyelere yer verilirken, Bianchi, Hammer, Redhouse gibi meşhur kimseler de haricî üye olarak yer almışlardır.

Encümen-i Dâniş'in üyeleri dahilî ve haricî olmak üzere iki kısımdır. Dahilî (aslî) üyelerin[29] sayısı 40'tır ve bu sayı değiştirilemez. Haricî (fahrî, muhabir) üyelerin[30] sayısı ise sınırsızdır.[31]

Dahilî üyeler Encümen'de bulunarak, haricî üyeler ise Encümen ile muhabere ederek çok mühim bir iş olan maarife hizmet edebilecek güçte olacaklardır.[32]

Dahilî üyelerden herbirinin bir bilim dalında söz sahibi bulunması, yahut bir lisan bilmesi (bir eser tercüme edebilecek kadar) yeterli olmakla birlikte, Türkçe bir kitap yazacak kadar Türkçeye vakıf olması, Arapça, Farsça veyahut diğer Avrupa dillerinden herhangi birinden Türkçeye bir eser tercüme edecek kadar bir yabancı dil bilmesi mutlak şarttır. Fakat Türkçesi iyi olmayanlar diğer vasıfları haiz ise üye olabileceklerdir.[33]

Haricî üyelerin Türkçe bilmeleri şart değildir. Hangi dilde yazılmış olursa olsun genel maarife faydalı olabilecek çalışmalarını Encümen'e sunmaları kifâyet edecektir.[34]

Encümen-i Dâniş'in iki başkanı vardır. Encümen, belirtilen bu özelliklere sahip üyelerden kurulacağına ve bu üyelerden bir kısmı Arapça ve Farça, diğer bir kısmı da Batı dillerine vakıf olacaklarına göre başkanlardan birinin Arapça ve Farsça'yı, diğerinin de Batı dillerini iyi bilmesi gerekir. Her iki başkanın da aynı dili bilmeleri uygun olmayacak ve ayrıca, her iki başkanın da Meclis-i Maarif-i Umûmiye azaları arasından seçilmeleri şart olacaktır.[35]

Encümen'in yayınlamış olduğu eserlerin tam listesi elimizde mevcut değildir. Başka hangi sahalarda faaliyetleri oldu? Onu da bilemiyoruz. Encümen'in -tespit edebildiğimiz kadarıyla- ortaya koymuş olduğu çalışmalar şunlardır:[36]

1- Kavâid-i Osmâniye: Bu eser, Encümen-i Dâniş açılmadan önce Fuad Efendi (Paşa) ile Cevdet Efendi'nin (Paşa) Bursa'da bulundukları sırada, Osmanlı dilinde reform yapmak ve özellikle dildeki Türkçe unsurları geliştirmek için kaleme aldıkları bir eserdir. Kavâid-i Osmâniye, Encümen'in ilk eseri kabul edilmiştir.

2- Târih-i Cevdet: Cevdet Paşa tarafından yazılmıştır. 1774'ten 1826 yılına kadarki hadiseleri ihtiva eder.

3- Mukaddime: Abdurrahman Ebu Zeyd İbn Haldun'un (1332-1406) ünlü bir eseri ve Arapça olarak yazdığı 7 ciltlik tarihin (el-İber adıyla anılır) de ilk cildidir. Cevdet Paşa bu cildin bir kısmını (6. Fasıl) tercüme etmiştir.

4- Târih-i Umûmî:37 Paris Dârülfünûnu'nda tarih hocası olarak görev yapmış olan Mösyö Souvanie'ye ait eserin, Encümen-i Dâniş'in haricî üyelerinden Sahak Ebru tarafından tercüme edilmiş kısmıdır. Bu ciltte, Hz. Adem'den Roma Devleti'nin ortaya çıkışına kadarki hadiseler yer almaktadır.

5- Târih-i Kudemâ-yı Yunan ve Makedonya:38 Melek Ahmed Ağribozî'ye ait bir eserdir.

6- Avrupa Tarihi:39 Louis-Philippe Comte de Ségur'a ait olan bu eseri, Fransızcadan Todoraki Efendi (Paşa) tercüme etmiştir. 1786 ile 1796 arasında Avrupa'da cereyan eden olayları anlatmaktadır.

7- Beyânü'l-Esfâr:40 Encümen'in haricî azalarından Aleko tarafından tercüme edilen eser, Napolyon'un son muharebelerine dair bilgileri içermektedir.

8- İlm-i Tedbîr-i Menzîl (Ekonomi-politik):41 Encümen azalarından Sahak'ın Fransız musanniflerinden Mösyö (J. B.) Say'dan tercüme ettiği ekonomi-politikle ilgili bir eserdir.

9- Vücûd-ı Beşerin Sûret-i Terkîbi: Fransız müelliflerinden Ségur'un telifi olan bu eser, Encümen'in haricî azalarından Mösyö Sahak tarafından tercüme edilmiştir.42

10- Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hallerine Dâir Risâle:43 Bu eseri de yine Encümen'in haricî azalarından Sahak tercüme etmiştir.

11- Mufassal "Târih-i Umûmî" Yazdırma Teşebbüsü: Encümen mufassal bir tarih-i umûmî yazdırmak istemiş ve bunun için de hem Encümen bünyesinden, hem de hariçten liyakatli bazı kimselerden bir heyet oluşturulmuştur. Yazılacak tarih üç kısma ayrılacak ve her biri için de ayrı ayrı şahıslar tayin edilecekti. Tarih ilk çağlardan 1850'li yıllara kadarki olayları içine alacaktı.

12- Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye: Encümen-i Dâniş'in ikinci başkanı Hayrullah Efendi tarafından yerli ve yabancı kaynaklardan istifade edilerek kaleme alınan bu eser 18 ciltten oluşmaktadır. Zuhurundan o güne kadarki Osmanlı Devleti'nin tarihi anlatılmıştır.

13- İlm-i Tabâkat-ı Arz (Jeoloji):44 Encümen'in dahilî azalarından Mehmed Ali Fethi Efendi'nin Arapçadan tercüme etmiş olduğu bir jeoloji kitabıdır.

14- İmlâ Çalışmaları: Faaliyetlerini tam olarak tespit edemediğimiz Encümen'in, almış olduğu kararlardan biri de imlâ ile ilglidir. 1271 (1854) tarihli Devlet Salnâmesi'nde "Fâide" başlığı altında verilen bir habere göre; harflerin üzerine bazı imlâ işaretleri koyularak kelimelerin yanlışsız okunması hedeflenmiştir.

15- Lugat Çalışmaları: Encümen'in faaliyetleri çerçevesinde bir de Arapça, Farsça ve ecnebî dillerinden lisanımıza yerleşmiş bulunan kelimeleri kendi dilimizden addederek, kullanıma uygun olmayanların atılacağı bir lugat hazırlamak istenmiş ve bunun için de bir komisyon kurulmuştu. Fakat böyle bir eserin yazılıp-yazılmadığını bilemiyoruz.

Encümen-i Dâniş'te hem Doğu'dan, hem de Batı'dan eser tercüme edilmiştir.

Üye sayısı fevkalâde geniş tutulan ve kendisinden çok şey beklenilen Encümen'in başarılı olamayışının çok çeşitli sebepleri vardır; a- Encümen-i Dâniş'in yapacağı hizmetlerden biri olan Dârülfünûnun açılışında tahminleri aşan bir gecikmenin meydana gelmesi, b- Üyeleri arasında fevkalâde mühim özellikleri bulunan Encümen'de böyle bir kuruluş için gerekli olan bilim adamı olma şartına tamâmıyla uyulmaması, c- Devrin menfî husûsiyetlerinden olan sadâret ve kabine değişikliklerinin Encümen'i geri planda kalmağa itmesi, Âlî Paşa ile Reşid Paşa ve diğer devlet ricalinin aralarındaki zıddıyetten dolayı Encümen'in lâyık olduğu ilgiyi bulamaması, bu sebeplerden sadece birkaçıdır.45

Encümen'in kaldırılmasına dair elde resmî bir belge yoktur. Kuruluşundan 11-12 sene sonra Devlet Salnâmelerinde isminin yer almaması ve bir daha Encümen'den söz edilmemesi onun kendiliğinden ortadan kalktığını göstermektedir.46

C. Osmanlı Maarif-i Umûmiye Nezâreti'ne Bağlı Telif ve

Tercüme Müesseseleri

1. Tercüme Cemiyeti (1865)

Bir görevi de tercüme olan Encümen-i Dâniş'in 1862 yılından sonra fonksiyonunu kaybettiğine hükmedilerek, benzer konularda hissedilen ihtiyaçları gidermek üzere Maarif-i Umûmiye Nezâreti'ne bağlı bir tercüme cemiyeti kurma düşüncesi hasıl olmuştu. Bu sebeple Ahmed Kemal Paşa'nın (1808-1888) nazırlığı zamanında; a- "Umûm halk ve bi'l-husûs mekâtib şâkirdânı için her türlü fünûn ve ma'ârife dâir elsine-i sâireden Türkçeye kütüb ve resâil ve harita tercüme ve te'lîfiyle iştigal etmek". b- Yabancı dillerden Türkçeye tercüme edilen, mevzusu itibariyle (iyi tercüme edilip-edilmediğine bakmak, faydalı veya zararlı olduğunu tespit etmek vs.) Meclis-i Maarif'e havâle olunan eserleri kontrol ederek müelliflerine verilecek ücretlerin miktarını tayin etmek.47 c- Türkçeyi "ıstılâhât-ı ilmiyyece zamânın muhtaç olduğu dereceye îsâl etmek"48 gayesiyle Maarif Nezareti'ne bağlı bir Tercüme Cemiyeti kurulmuştur [1865 (1282)].49

Tercüme Cemiyeti; bir reis (Münif Efendi), üyeleri, kâtip ve musahhihleri ile beraber toplam 18 kişidir.50 Reis ve mütercimlerin Avrupa lisanlarından en az birisine âşinâ ve bu dillerden tercüme yapabilecek bir kapasiteye sahip olması gerekmektedir.

Cemiyet'in çalışma şekli ve yapacağı hizmetlerle ilgili geniş bir nizamname yayınlanmıştır.51 Ancak pratikte Cemiyeti'nin yapmış olduğu faaliyetler hakkında fazla bir malumata sahip değiliz. Bilebildiğimiz kadarıyla üyelerden Ahmed Hilmi Efendi, mekteplerde okutulmak için Chambers'in "Târih-i Umûmî"sinin ilk cildi52 ile, Otto Hubner'in "İlm-i Tedbîr-i Servet" adlı eserlerini tercüme etmiştir.53

Cemiyet kurulduktan kısa bir müddet sonra başarısız olunca fesh edilmiştir.

2. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi (1869) ve Meclis-i Kebîr-i Maarif

1869 yılına kadar parça parça devam eden eğitim düzenlemeleri ve faaliyetleri bir bütün halinde Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile bir düzene konulup devlet tarafından sistemleştirilmiştir.54 Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi 24 C. Evvel 1286/1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanmıştır.55 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi içerisinde üzerinde önemce durulan birimlerden biri de Meclis-i Kebîr-i Maarif'tir. Bu meclis iki kısımdan oluşuyordu:

a- Dâire-i İlmiye,

b- Dâire-i İdâre.

a- Dâire-i İlmiye: Bu daire; bir başkan, iki kâtip, dahilî ve haricî üyelerden oluşuyordu. Dahilî ve haricî olmak üzere iki kısma ayrılan dairenin dahili üyeleri56 8 kişi olup bunların Osmanlı Devleti vatandaşı olmaları şarttı. Harici üyelerin sayısı ise sınırsızdır. Ayrıca bu meclisin iki kâtibi olup, bunların birincisinin Avrupa dârülfünûnlarıyla yazışmalar yapabilecek kadar Fransızca bilmesi gerekiyordu.57

Dahili azaların Arapça, Yunanca ve Latince gibi lisanlardan veyahut Batı dillerinden birine vukufu olmakla beraber mutlaka bir fende mahâreti ve Türkçe inşâ ve kitâbeti, telif ve tercümeye kudreti olan ehl-i ilimden seçilmesi gerekiyordu.58 Haricî azalar ise Daire ile haberleşmek suretiyle ilimler ve maarife dair olan yazılarını, mütalaâlarını ve yeni yeni keşiflerini bildirecek ve Daire'nin üç ayda bir yapılacak genel toplantısında da hazır bulunabileceklerdir.59

Daire-i İlmiye'nin aslî vazifesi; a- Umûmî mekteplere gereken kitap ve risâleler ile çeşitli ilimlere dair gerekli kitapları vaktiyle ve sırasına uygun olarak telif ve Türkçe'ye tercüme etmek ve ettirmek, b- Gerekli görüldüğünde veyahut eleman sıkıntısı çekildiğinde gazeteler ve sair vasıtalarla ilan vermek suretiyle bu eserlerin telif ve tercümesini sağlamak, gerekirse bu iş için cemiyetler kurmak, c- Avrupa dârülfünunlarıyla muhabere etmek, d- Türkçenin ilerlemesine çalışmak, e- Telif ve tercüme olunan kitapları tetkik ve tasdik ettikten sonra yararlılığına göre müellif ve mütercimlere gerekli mükâfâtın derecesini tayin etmek, f-Rüûs imtihanlarını icra etmek ve rüûs vermek.60

Dâire-i İlmiye üyeleri vazifeleri gereği nizamnâmeye uygun olarak faaliyette bulunmuşlardır. Bunlardan tespit edebildiğimiz bir kaçını kaydedelim:61

1- Telif ve Tercüme Nizamnamesi (1870):62 Gayet açık ve sade bir dille kaleme alınan ve çok ayrıntılı bilgilere yer verilen bu nizamname, maarif tarihimizde yayınlanmış en önemli Telif ve Tercüme Nizamnamesi'dir.

2- Yunanistan-ı Kadîm Târihi: Meclis-i Kebîr-i Maarif'in Dâire-i İlmiye azasından Kostantinidi Efendi'nin tercüme etmiş olduğu bir eserdir.63

3- Sarf-ı Fransavî: Fransız gramercilerinden Mösyö Le Mon'un eseri olup, Konstantinidi Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Fransızca öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla kitabın bir sayfası Türkçe, diğer sayfası da Fransızca olarak tertip edilmiştir.

3. II. Abdülhamid Dönemi Telif ve Tercüme Dairesi (1879)

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim işlerine önem verilen devirlerden biri de II. Abdülhamid (1876-1909) dönemidir. Bu devirde de tercüme işiyle ilgilenilmiş ve 1879 yılında Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatında yapılan değişiklikler sonucu Nezaret bünyesinde açılan dairelerden birisi de Telif ve Tercüme Dâiresi olmuştur. Böylece Nezaret'e bağlı bir yan kuruluş eliyle yönetilmeğe çalışılan tercüme faaliyetleri, Maarifin merkez teşkilatına dahil edilerek bu işe farklı bir boyut getirilmeğe çalışılmıştır.

Maarif Nazırı Münif Efendi'nin[64] başkanlığında yapılan bu düzenleme ve padişahın da "ulûm ve fünûna dair Avrupa müellefât-ı mevcûdesinde lüzumlu olanları lisân-ı Türkîye tercüme eylemek üzere" Maarif Nezareti Dairesi'nde bir "Tercüme Cemiye"nin kurulmasını "şifâhen" irâde[65] etmesine binâen, iki kişiden mürekkep bir Telif ve Tercüme Dâiresi oluşturulmuştu. Dairenin müdürlüğüne Ahmed Hamdi Efendi,[66] kâtipliğine de Ahmed Rıf'at Efendi getirilmişti.[67]

Kurulan bu Telif ve Tercüme Dairesi'nin faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Faaliyet olarak bildiğimiz, sadece müdür Ahmed Hamdi Efendi'nin "tarz-ı nevîn" (yeni usûl) üzere telif etmiş olduğu Arapça Sarf ve Nahiv kitabıdır.[68]

Maarif Nezareti'nin teşkilat yapısında zamanın icaplarına, edinilen tecrübelere ve hissedilen ihtiyaçlara göre zaman zaman düzenlemelerde bulunulmuştur. İşte yapılan bu düzenlemeler çerçevesinde, Maarif Nezareti, Telif ve Tercüme Dairesi'nin kuruluş maksadına uygun faaliyetlerde bulunmadığına ve lüzumsuz yere başlı başına bir daireyi işgal etmesinin gereksizliğine kanaat getirerek, bu dairenin, kapatılıp Maarif Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını yürüten Matbaalar İdaresi'yle birleştirilmesinden oluşacak daha mükemmel bir encümenin teşkiline karar vermiştir. Böylece 19 K. Evvel 1297 (31 Aralık 1881)'de Telif ve Tercüme Dairesi kapatılarak, yerine "Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene Heyeti" kurulmuştur.[69]

4. Telif ve Tercüme Kalemi (1891)

Telif ve Tercüme Dairesi'nin kapatılarak Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin kurulmasından tam 10 yıl sonra (1891) yeniden bir Telif ve Tercüme Müdürlüğü'nün kurulmasına başlanmış ve Maarif Nezareti'nce müdürlüğüne de Ubeydullah Efendi'nin tayini istenmişti.[70] Araştırmalarımız sırasında bu birime ait herhangi bir bilgiye rastlamadık.

5. II. Meşrutiyet Dönemi Telif ve Tercüme Heyeti (1912) (Meclis-i Kebîr-i Maarif'e Bağlı)

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle beraber Kanûn-ı Esâsî uygulanmaya başlamış ve basın üzerindeki sansür de kalkmış bulunuyordu. Daha önce Maarif Nezareti'nin vazifeleri arasında yer alan

basın ve yayını inceleme işi, bu şekilde ortadan kalkınca Maarif Nezareti'nin artık kendi vazifesiyle uğraşması gerekiyordu. V. Mehmet Reşad'ın tahtta bulunduğu ve Emrullah Efendi'nin de Maarif Nazırı olduğu sırada 19 Rebîülevvel 1330-25 Şubat 1327 (1912) yılında yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nezâreti Teşkîlâtı Hakkında Nizamnâme71 ile Maarif Dairesi esaslı bir surette yeniden düzenlenmişti.

Konumuzla ilgili olan yönüne bakacak olursak bu nizamnamede Meclis-i Kebîr-i Maarif'e de bir yer ayrılmış ve Meclis-i Kebîr-i Maarif; "Daimî" ve "Senevî" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.72

Nizamname maddelerinin birinde, "Mekâtib-i ibtidâiye için elsine-i muhtelifede kütüb-i dersiye te'lif ve tercüme etmek üzere Meclis-i Maarif'e mülhak bir Telif ve Tercüme Heyeti"nin teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır.73

Fakat, araştırmalarımız sırasında kurulması düşünülen bu heyete ait herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

6. Telif ve Tercüme Dairesi (1914)

Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin merkez teşkilatını düzenleme işi Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey zamanında tekrar ileri sürülmüş ve 30 Temmuz 1914 yılında yeni bir nizamname74 çıkarılmıştır. Bu nizamnameyle bir önceki teşkilata Telif ve Tercüme Dairesi de dahil olmak üzere beş birim daha eklenmişti.

Maarif Nezareti'nin bu son yapılanması çerçevesinde Telif ve Tercüme Dairesi geniş bir kadro ile vazifesine başlamış ve bir ay sonra da genel müdürlüğüne Cevdet Bey tayin edilmiştir.75

Telif ve Tercüme Dairesi'nin vazifelerine gelince; Yeni kurulan bu Telif ve Tercüme Dairesi, a- Bütün mekteplere lazım olan, umûmî maarifin yükselmesine ve inkişâfına yarayacak eserleri telif ve tercüme edecektir.

b- Medenî memleketlerde neşredilen faydalı eserleri takip edecektir.76 Ders kitaplarının seçimi ise Meclis-i Kebîr-i Maarif'e bırakılmıştır.77

Telif ve Tercüme Dairesi'nin azaları biri aslî, diğeri fahrî olmak üzere iki kısımdır. Dairenin aslî üye sayısı 15'i geçmeyecek ve bütçenin el verdiği ölçüde eleman tayin edilecekti. Fahrî üyeler ise ortaya koyacakları eserlere göre ikramiye alacaklardı.78

Osmanlı Devleti'nin Maarif-i Umûmiye Nezareti'ne bağlı Telif ve Tercüme Daireleri içinde en verimli dairesi bu daire olmuştur. Daire 100'ün üzerinde eser yayınlamıştır. Biz bu eserlerin sıra numarasıyla yayınlananlarından ancak 65 tanesini tespit edebildik.79

Telif ve Tercüme Dairesi, birçok ders kitabını incelemesinin yanı sıra, birçok ilmî eseri de telif ve tercüme ederek maarif hayatımıza kazandırmıştır. Ancak hükümetin politikasına uymayan eserlere müsaade edilmediğinden bu daire kamuoyu nazarında bir sansür müessesesi olarak görülmüş ve aynı zamanda Meclis-i Mebûsan'da da sık sık tenkit edilmiştir.80

Mütareke devrine gelindiğinde, Prusya eğitim bakanlığından bir müşavir istenmiş, onun tavsiye ve fikirlerine uyularak81 ve Maarif Nazırı Said Bey zamanında çıkarılan 18 Ağustos 1335 (1919) tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 20, 21, 22, 23. Mevâdd-ı Kaimesi Hakkında Nizamname'yle82 Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında kurulan son Telif ve Tercüme Dairesi lağvedilmiştir.83

D. TBMM ve Cumhuriyet Hükümetleri Tercüme Müesseseleri

Anadolu'da işgal kuvvetlerine karşı başlayan millî mücadele hareketiyle beraber, İstanbul'un bir alternatifi olarak imkânlar ölçüsünde Ankara'da devlet müesseselerinin de temeli atılmağa başlanmıştır. İlk olarak 23 Nisan 1920 günü Ankara'da BMM açılmış ve buradaki çalışmalar sonucu diğer müesseseler de yavaş yavaş yerlerini almağa başlamıştır.

Yasama, yürütme ve yargı organlarını bilfiil bünyesinde toplayan BMM hemen çalışmalarına başlamış ve Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sûret-i İntihâbına Dâir 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 numaralı Kanun ile 3 Mayıs 1920 günü 11 vekilden oluşan ilk "İcra Vekilleri Heyeti" kurulmuştur. Bu vekilliklerden biri de Maarif işlerine ayrılmak suretiyle Millî Eğitim Bakanlığı'nın temeli atılmış oluyordu. Ankara Hükümeti'nin ilk Maarif Vekilliğine de Dr. Rıza Nur seçilmişti.84

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin vermiş olduğu bir habere göre, Maarif Vekâleti'nin faaliyete geçişinden 1,5 ay gibi kısa bir süre içerisinde şu şekilde teşkilatlandığını görmekteyiz:85

1- Ders Programı Heyeti (7 azalı)

2- İbtidâî Tedrîsat Müdüriyeti

3- Tâlî Tedrîsât Müdüriyeti

4- Türk Âsâr-ı Atîkası

5- İstatistik Müdüriyeti

25.4.1336 (1920) tarihinde kurulan Muvakkat İcra Encümeni'nin 3.5.1336 (1920) tarihli Fevzi Çakmak başkanlığındaki (ilk) İcra Vekilleri Heyeti Programı'nda86 maarif alanında yapılacak çalışmalar açıklanırken bir cümle ile de tercüme hususuna değinilerek, "garb ve şarkın müellefât-ı ilmiye ve fenniyesini dilimize tercüme ettirmek" olduğu ifade edilmiştir.

Bir müddet sonra Program Heyeti'nin yerine gayet dar bir kadro ile Telif ve Tercüme Encümeni kurulmuştur.

1. Samih Rıfat BaşkanlığındakibTelif ve Tercüme Encümeni

3 Mayıs 1920 günü BMM'de seçilen 11 kişilik icra vekilleri heyeti hemen faaliyetlerine başlamış, diğer vekâletlerde olduğu gibi Maarif Vekâleti'nde de çalışmalar durmadan devam etmek suretiyle 1921 yılı başlarında Samih Rıfat (1874-1932)87 başkanlığında88 bir Telif ve Tercüme Encümeni

kurulmuştur.89 Encümen'in üyeleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Sadece bir haber münasebetiyle Hakkı Baha Bey'in Telif ve Tercüme Encümeni azasından olduğunu öğreniyoruz.90

Telif ve Tercüme Encümeni'nin gayesi; Maarifin bütün memleket sathına yayılması ve millî harsın inkişaf ettirilmesidir.91

Encümen hedefini bu şekilde ortaya koyduktan sonra mesaisini şu üç kısma ayırmıştır:

1- Memlekette ibtidaî maarifin en kolay usûllerle yayılması,

2- Efrâd-ı memlekete akaid-i İslâmiyenin, benliğinin menşe-i târihîsinin talimi,

3- Ulûm-ı âliyenin teşrîhi.

Encümen memleketin tarihî, coğrafî, iktisadî, ictimaî malumata olan ihtiyaçlarını temin için 10 kadar ilmî kıymeti haiz seçkin ve faydalı eserin tercümesine başlamış ve bunun yanında ilk iş olarak da köy mektepleri için taşbasması, harekeli bir akaid kitabı yazdırılarak bastırılmasını kararlaştırmıştır.92

2. Akçuraoğlu Yusuf Bey Başkanlığındaki Telif ve Tercüme Heyeti

TBMM hükümetleri Dönemi'nde Telif ve Tercüme Heyeti başkanlığı yapan ikinci şahıs, Akçuraoğlu Yusuf Bey'dir.

Maarif Vekâleti'ne bağlı bu Telif ve Tercüme Heyeti başlangıçta 9 kişiden oluşmuştur.93

Heyet, 25 Haziran 1921 Cumartesi günkü ictimasında; kendi vazifelerine, telif ve tercüme edilecek eserlere verilecek mükâfâtın çeşitlerine vs. hususlara dair bazı kararlar almıştır.94

Heyet'in 1921-22 yılları arasındaki faaliyetleri ile ilgili olarak; Türk dilinin tetkiki, eser telif ve tercüme ettirilmesi, Heyet'e yeni üyelerin ilave edilmesi… ve 12.2.1922 günü toplanarak nizamnamesini tamamlaması, gibi hususları ifade edebiliriz.95

3. Samih Rıfat Bey Başkanlığındaki Telif ve Tercüme Heyeti

Yukarıda Telif ve Tercüme Heyeti'nin bu yılki faaliyetlerinden birinin de kendi talimatnamesini 12 Şubat 1922 günkü toplantısında tamamladığını ifade etmiştik. Bu talimatname Maarif Vekâleti tarafından 2.4.1338 (1922)'de kabul edilerek yayınlanmıştır. Gayet geniş ve tafsilatlı bir şekilde hazırlanan Telif ve Tercüme Heyeti Talimatnamesi96 üç bölüm ve 31 maddeden mürekkeptir.

Bu talimatname vesilesiyle işaret etme mecburiyeti hissettiğimiz bir husus da, Heyet reisi olarak yeniden Samih Rıfat Bey'in gösterilmesidir. Zira Yusuf Akçura'nın Heyet başkanlığından ayrıldığına dair bir kayda gazetelerde rastlayamadığımız gibi, Samih Rıfat'ın başkanlığa kesin olarak ne zaman getirildiğini de gün olarak tespit etmemiz mümkün olmadı.

Heyet; “Telif ve Tercüme Heyeti, ulûm ve fünûnun neşr ü ta‘mîmine elzem gördüğü âsârı istihzar etmek ve Maarif Vekâleti tarafından tevdî‘ olunan müellef ve mütercem âsârı da tetkik eylemek maksadıyla teşkil olunmuştur”.97

Heyet’in âmil (asîl aza, 20 kişilik), fahrî ve muavin (10 kişiyi geçmeyecek) olmak üzere üç çeşit azası vardır:98

Telif ve Tercüme Heyeti’nin faaliyetleri çerçevesinde talimatnamenin 5. maddesi gereği; İlâhiyat ve Felsefe, Ulûmı riyâziye, Ulûm-ı tabiîye, Ulûm-ı siyâsiye, Ulûm-ı lisâniye, Rûhiyat ve Terbiye ve Bediîyat gibi encümenlerin teşkili ile, mekteplerde okutulacak kitapların tetkiki, İstiklâl Marşı’nın bestelenmesi mevzuu, köylüler için dinî, sıhhî, zirâî, baytariye ve kanunlara dair gayet sade bir dille kitap yazdırılması, alfabe ile ilgili çalışmalar, memleketin en fazla ihtiyaç duyduğu tercüme edilmesi gereken eserlerin bir liste halinde düzenlenmesi, bir taraftan istiklâl mücadelesi devam ederken, diğer yandan da “Harekât-ı Milliye Târihi”nin yazılması hususunun görüşülmesini zikredebiliriz.99

4. Ziya Gökalp Başkanlığındaki Telif ve Tercüme Encümeni

Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e geçiş döneminin en önemli fikir adamlarından olan Ziya Gökalp (1876-1924), memleketi olan Diyarbakır’da yayın işleri ile meşgul olurken, Ankara’da, 1923 yılı başlarında, Telif ve Tercüme Heyeti’nden ayrı olarak teşkil edilen “Encümen-i Dâimî” riyâsetinden Maarif Vekâleti müsteşarlığına tayini dolayısıyla istifa eden Samih Rıfat Bey’in yerine,100 Ziya Gökalp Bey’in “Telif ve Tercüme Encümeni Riyâseti’ne keyfiyet-i tayini, Millet Meclisi Riyaseti’nce kabul ve tasvib buyurulmuştur.”101

Ziya Gökalp 13.4.1923 günü Ankara’ya gelir-gelmez Telif ve Tercüme Encümeni Reisi olarak görevine başlamıştı. Yukarıda da izah edildiği üzere, Telif ve Tercüme Heyeti 20 üyeden ibaret olup, Heyet’in başkanlığına da Samih Rıfat Bey getirilmişti. Bu Heyet, bu vaziyet ve sıfatını yine muhafaza etmektedir. Bu defa Maarif vekâleti’nde bu Heyet’ten ayrı olarak teşkil edilen “Telif ve Tercüme Encümeni” ise, muvazzaf (maaşlı) ve bir reis ile iki üyeden oluşuyordu. Buna göre Telif ve Tercüme Encümeni’nin üyeleri;102

Reis Ziya Gökalp

Üye Veled Çelebi

Üye Mustafa Rahmi, idi.

Encümen’in ilk olarak tespit edilen vazifesi; “Telif ve Tercüme Heyeti’nin işleriyle meşgul olmak ve Heyet ile Vekâlet arasında irtibat vazifesi” görmektir.103

Ziya Gökalp’in Telif ve Tercüme Encümeni’ndeki faaliyetlerinden bir kısmını şu şekilde ifade edebiliriz;104 Telif ve Tercüme Heyeti vasıtasıyla “ders kitabı” nevinden eserlerin neşrini başlatmıştır. Hüseyin Cahit (Yalçın)’ın Malta’da yaptığı tercümeleri istemiş ve onların basılması için Devlet Matbaası’na emir verdirtmiş ve bastırmıştır. Hüseyin Cahit, Z. Gökalp’in isteği üzerine, Joseph de

Guignes'in, "Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbî Tatarların Târih-i Umûmîsi"ni, Hoffding'in "Psikoloji"sini, Durkheim'ın "Din Hayatının İbtidâî Şekilleri"ni tercüme etmiştir. Öğretmen ve öğrenciler için iki seri halinde "Türk Medeniyeti Tarihi" (kendi yazmağa başlamış birinci cildini ancak bitirebilmiştir), "Türkolojiye Müstenid Sosyoloji", "Sosyolojiye ve Psikolojiye Müstenid Felsefe" isimli kitapların neşredilmesini istemiş ve bunun bir heyet kararı olarak alınmasını sağlamıştır. Bir yandan "Türkçülüğün Esasları", "Türk Töresi", "Türk Medeniyeti Tarihi" adlı eserlerini yazarken, diğer taraftan da memleketin yabancı dil bilen yazarlarını Encümen'e davet ediyordu.

Ziya Gökalp'in fiilî olarak kısa bir dönem (14.4.1923-11.8.1923) yapmış olduğu Telif ve Tercüme Heyeti başkanlığı görevinde başarılı çalışmalar yapmıştır; Birinci Heyet-i İlmiye'nin toplanmasını sağlamış, eser yayınlama hususuna hız vermiş ve tercüme edilecek eserler hakkında memleketin ilim ve kültür adamlarının düşüncelerini almağa çalışmıştır. Bu meyanda ifade edebileceğimiz diğer bir husus da; Gökalp Dönemi'nde genellikle sosyoloji, felsefe ve Türk tarihi ağırlıklı eserler neşredilmiştir ki, bu da bize dönemlere göre tercüme hareketlerinin yönünün değiştiği gibi, şahısların da etkisiyle herhangi bir sahaya daha fazla ağırlık verilebildiğini göstermesi açısından mühimdir.

5. Köprülüzâde Mehmed Fuad Başkanlığındaki Telif ve Tercüme Encümeni

11 Ağustos 1923 tarihinde yapılan seçimlerde TBMM 2. dönem Diyarbakır mebusu seçilen Ziya Gökalp'ten boşalan Telif ve Tercüme Encümeni Başkanlığı'na, Dârülfünûn müderrislerinden Köprülüzâde Mehmed Fuad, azalığına da Dârülmuallimîn-i Âliye Müdürü İhsan Beyler'in tayinleri kararlaştırılmıştı.105 Fakat Köprülüzâde Mehmed Fuad bu göreve başlamamıştır.106

6. Abdülfeyyaz Tevfik Başkanlığındaki Telif ve Tercüme Heyeti

Ziya Gökalp'in 11 Ağustos 1923 seçimlerinde Diyarbakır mebusu olarak Meclis'e girmesinin ardından, Darülfünun müderrislerinden Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın Telif ve Tercüme Heyeti Başkanlığı'na getirilmesinin kararlaştırıldığını, ancak Mehmed Fuad'ın bu göreve başlamadığını yukarıda ifade etmiştik. Bununla beraber Abdülfeyyaz Tevfik (Yergök)'in Heyet başkanlığına kesin olarak hangi tarihte getirildiğine dair bir bilgiye de rastlamadığımızı ifade etmeliyiz.

Abdülfeyyaz Tevfik, Telif ve Tercüme Heyeti Başkanlığı'na getirildikten hemen sonra107 çalışmalara başlamış ve vakit geçirmeden çeşitli etkinliklere girişmiştir. Heyet'in faaliyetleri çerçevesinde şunları kaydedebiliriz; Heyet, 1925 yılı başında bir "Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkında Talimatname"108 ile aynı tarihli "Telif ve Tercüme Heyeti'nin Mesâî Usûlüne Müteallik Dâhilî Talimatnâme"yi109 yayınlamıştır. Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkında (ki) Talimatname'ye göre; Telif ve Tercüme Heyeti'nce millî kütüphanemizin muhtaç olduğu şaheserler ile mektep kitapları için umûmî bir cetvel tanzim olunacak ve muhteviyatı "ehemmin mühimme takdîmi sûretiyle" seneler taksim edilecektir. Mektep kitapları; talebe ve muallim kısımlarından teşekkül edecektir.110 Heyet, "Telif ve Tercüme Heyeti'nin Mesâî Usûlüne Müteallik Dâhilî Talimatnâme" ile de çalışma şekli ve yapacağı faaliyetlerini düzenlemiş oluyordu.111

Telif ve Tercüme Heyeti'nin faaliyetlerinden olarak tertip edilen bu iki talimatnameden yaklaşık 4 ay sonra [10 Mayıs 1341 (1925)], çeşitli ilim dallarına ait 96 eseri ihtiva eden "Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkındaki 24 Kânûnısânî 1341 (24.1.1925) Tarihli Talimatnâmenin

Birinci Maddesi Mûcibince Tanzim Edilen Umûmî Neşriyat Defterinden 341 Senesi Zarfında İlan Olunmak Üzere Tefrik Kılınan Eserleri Muhtevî Cedveldir" adıyla bir liste112 yayınlanmıştır. Abdülfeyyaz Tevfik başkanlığındaki bu Telif ve Tercüme Heyeti de, diğer Telif ve Tercüme Heyetleri gibi başarılı çalışmalarda bulunmuştur.

Telif ve Tercüme Heyeti'nin Kaldırılması (1926)

Telif ve Tercüme Heyeti, TBMM hükümetleri Dönemi'nde kurulan diğer birimler gibi, ilk kurulduğu günlerde çok basit bir yapı arzetmesine rağmen zamanla gelişmelerini sürdürmüş ve faaliyetlerini de o oranda artırmıştı. Daha sonra Maarifteki gelişmeler sonucu ilk dönemlerde alınan kararlarla bu işin başarılamayacağı ortaya çıkınca komisyonlar kurularak çalışmalar başlatılmış ve eğitimin düzenli bir şekilde idare edilebilmesi ve geliştirilmesi hususunda tasarılar hazırlanmıştır. Maarif Vekili Safa Bey zamanında bu konuda önemli çalışmalar yapılmıştır. Mustafa Necati Bey de vekil olduktan sonra (20.12.1925) ilk iş olarak hemen bir Heyet-i İlmiye (III) toplamış ve bu kurulun bütün toplantılarına da katılarak yoğun bir çalışma sonucu yeni bir Maarif-i Umûmiye Kanun Tasarısı hazırlanmasını sağlamıştır.113 Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek TBMM'ye sevkedilen kanun tasarısı, Maarif Encümeni'nde Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in de katılımıyla Samih Rıfat Bey'in başkanlığında toplanarak Maarif-i İlmiye Teşkilatı'na ait kanunu müzâkereye başlamış ve Encümen bilhassa "Terbiye-i İlmiye Dairesi" ile "Dil Encümenleri"nin kurulmasını "memnûniyetle" kabul ederek, bu dairelerin ihtiva edecekleri hususları neticelendirmiştir.114

27 maddeden mürekkep 789 nolu bu yeni Maarif Teşkilatı Kanunu cüz'î bir tadilatla 22 Mart 1926'da TBMM'de kabul edilmiştir.115

Kabul edilen bu kanunla, Maarif Vekâleti bünyesinde Telif ve Tercüme Heyeti'nin yerine Türk dili ve bununla ilgili bütün ilmî meselelerle uğraşacak bir "Dil Heyeti" ile, sadece eğitim ve öğretim işleriyle meşgul olacak bir "Talim ve Terbiye Dairesi" kurulmuştur.116 Bu şekilde görevi kalmamış olan Telif ve Tercüme Heyeti de lağvolunmuştur.

Mustafa Necati Bey Maarif Vekili olduğu sırada, hazırladığı yeni teşkilat projesi, maarifin genel vaziyeti ve yapılacak reformlar hakkında gazetelere geniş açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalardan sadece konumuzla alâkalı ve bizim için önemli olan "Telif ve Tercüme İşleri" hakkındaki görüşlerini aynen aşağıya alıyoruz:117

"Vekâlet'e tekîkat ve neşriyatıyla ilmî ve terbiyevî mesâilde rehberlik etmesi, bütün meslek mensupları için kıymetli ve kuvvetli bir tenevvür ve irşad âmili olması lazım gelen Telif ve Tercüme Heyeti hakikî gayelerinden inhiraf ettiği için arzu edildiği kadar müsbet ve mukayyed bir faaliyet gösterememiştir".118

Bugüne (1926) gelinceye kadar bünyesinde devrin önde gelen aydınlarını barındırmış olan Telif ve Tercüme Heyetleri/Encümenleri Hakkında Maarif Vekili'nin kullanmış olduğu bu ifadelere katılmak mümkün değildir. Zira, 1921 yılından beri çok zor şartlar altında çalışan, tahsîsat bulunmadığında da fahrî olarak görevlerini sürdüren ve bu arada onlarca kitap hazırlayan… Heyet hakkında bu şekil ifadelerin serdedilmesi düşündürücüdür ve bu ifadelerin altında başka gayelerin bulunduğu zehabına kapılmamak mümkün değildir. Ayrıca, Vekil, "Telif ve Tercüme Heyeti hakikî gayelerinden inhiraf ettiği için arzu edildiği kadar müsbet ve mukayyed bir faaliyet gösterememiştir" demektedir. Ancak, Telif ve Tercüme Heyeti'nin asıl gayelerinden ne anladığını ve ne yönde sapmalar gördüğünü açıklamamıştır. Bize göre Heyet, talimatnamelerindeki hedeflere uygun faaliyetler göstermiş, en azından böyle bir gayret içerisinde olmuştur. Dolayısıyla Vekil'in, Heyet'in lağvı konusunda ileri sürdüğü gerekçeler bize bazı ilginç hususları düşündürtmektedir. Şöyle ki:

1. Telif ve Tercüme Heyeti'nde bulunanların genel itibariyle devrin ideolojisine uygun hareket etmekte yavaş davranmaları veya bu hareketleri tasvib etmek istemeyişleri.

2. 1926 yılında maarif teşkilatında yapılan düzenlemeyle, Telif ve Tercüme Heyeti'nin yerine kurulan Dil Heyeti ve Talim ve Terbiye Dairesi ile eğitim alanında köklü değişiklikler yapmak ve getirilen eğitim sistemiyle yeni bir neslin inşasına çalışmak istenmesi.

3. Latin alfabesine giden yolda daha müşahhas adımların atılabilmesi ve daha meşrû zeminlerde faaliyet gösterebilecek bir heyetin (Dil Heyeti) kurulabilmesi için bu heyetin kaldırılması gerekiyordu. Zira, Mustafa Kemal Paşa Latin harflerine geçilmesi gerektiğini daha önceleri düşünmüş ve bir vesileyle de (Erzurum Kongresi zamanında) Latin harflerinin zamanı gelince kabul edileceğini belirtmişti.119 Hemen ilave edelim ki, Latin harflerinin kabul edilemez olduğunu hazırladığı bir raporla kamuoyuna ve ilim âlemine yine bu ilmî heyet (yani, daha önceki Samih Rıfat Bey başkanlığındaki Telif ve Tercüme Heyeti) duyurmuştur.

Dile getirmeye çalıştığımız bu hususlardan dolayı (başka sebepler de olabilir), Telif ve Tercüme Heyeti'nin kaldırılmasına karar verilmiştir.

Devlet bünyesinde bir Tercüme Bürosu'nun açılmasını görmek için 1940 yılına kadar beklemek gerekecektir.

E. İnönü Dönemi Tercüme Çalışmaları

1. Tercüme Encümeni

Milletlerin kültür inkişâflarında çok önemli bir mevkie sahip olan tercüme meselesi, millet olarak bizde de çeşitli zamanlarda hedefleri farklı olsa bile gerek ferdî, gerek özel ve gerekse devlet teşebbüsleriyle gerçekleştirilmeğe çalışılmıştır. Bu faaliyetler çerçevesinde en başarısız olan teşebbüsler ise şüphesiz son döneme (İnönü dönemi) kadar devlet bünyesinde yapılan tercüme hareketleridir.

Tercüme meselesinin bir devlet politikası olarak tekrar gündeme getirilmesi, sistemli, yoğun ve çok geniş bir yayın faaliyetine girişilmesi ise İnönü dönemi Maarif Vekillerinden Hasan-Âli Yücel'in gayretli çalışmaları neticesinde mümkün olabilmiştir. Garplılaşma fikrinin gerçekleşmesinde esaslı, ilk ve mühim bir adım olan bu çalışmaların temeli ise 2 Mayıs 1939'da toplanan Birinci Türk Neşriyat Kongresi'dir.

Türk harf inkılabının 10. yıl dönümü münasebetiyle Maarif Vekâleti tarafından Ankara'da düzenlenecek olan on yıllık Türk Neşriyat Sergisi ile birlikte bir de Neşriyat Kongresi toplanması kararlaştırılmıştı. Toplanacak bu kongrede; Memleketin müstakbel neşriyat faaliyeti sistemli ve yıllara ayrılmış bir programa bağlanacak ve bu sahada çalışan bütün resmî ve özel teşekküller arasında işbirliği sağlama yolları aranacaktı. Memleketin fikir adamlarından, gazeteci, yazar, dergici, matbaacı, resmî dairelerin neşriyat işleriyle meşgul birimlerinin temsilcileri ile profesör ve öğretmen temsilcilerinden teşekkül edecek olan bu kongrenin tetkîkine, Maarif Vekâleti tarafından tercüme ile ilgili arzedilecek hususlar şunlardır:120

1. Dilimize tercüme ettirilecek eserlerin klasikler dahil olarak en lüzumlularının senelere ayrılmış bir planla tespit edilmesi ve bunların neşri için alâkadarlar arasında iş bölümü yapılması.

2. Orta tahsil çağındaki gençlik için yazdırılması veya tercümesi lazım gelen eserlerin tespitiyle bunların neşri için bir program hazırlanması.

Neşriyat Kongresi 2 Mayıs 1939 günü saat 10'da İsmet İnönü Kız Enstitüsü Konferans Salonu'nda Başvekil Refik Saydam'ın başkanlığında açılmıştır. Açılışta kısa bir konuşma yapan Başvekil'den sonra kürsüye gelen Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel, Maarif Vekilliği'nin Türk Neşriyat Kongresi'ni hangi düşüncelerle topladığını ve bu kongreden neler beklediğini izah etmiştir. Yücel, konuşmasında, irfan hayatımızda ehemmiyetli ve tesirli bir hareket uyandıracağı muhakkak olan bu teşebbüs etrafında toplanan iyi isteklerin ve güzel düşüncelerin hakim olduğu bir hava içerisinde Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin çalışmalara başladığını bildirmiş ve eskiden beri Maarif Vekâletlerinin telif ve tercüme işlerinde başarısız olduklarını ifade etmiştir. Konuşmasında çeşitli mevzulara ilişkin görüşlerini de açıklayan Yücel, Türk Devleti'nin kültür politikası ve yapılacak tercümeler hususunda da şunları ifade etmiştir:

"Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan cumhuriyetçi Türkiye, medenî dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve bu âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. Bu mecburiyet, bizi geniş bir tercüme seferberliğine davet ediyor. Bunu nasıl yapacağız? Neleri tercüme etmeliyiz ve hangi sıra ile nasıl bir yoldan bu işleri başarmalıyız? Bugün, bütün iyi niyetlere rağmen, elde muayyen bir program bulunmayışı yüzünden bu yolda heba olan emeklere ve paralara acımıyor muyuz?"121

Maarif Vekili Yücel'in bu nutkundan sonra Reis Refik Saydam 10 dakikalık bir istirahat için celseyi kapatmıştır. Kongrenin ikinci celsesi açıldığında Maarif Vekili Yücel riyaset makamına geçmiş ve kongre divanı oluşturulmuştur. Üyelerin encümenlere ayrılması, reis ve raportörlerinin seçilmesi,

encümenlerin çalışma yerleri ve şekilleri, kongrenin ilk toplantısında yapılması lazım gelen diğer vazifeler gibi hususlar da kararlaştırıldıktan sonra, reis celseyi kapatmış ve encümenler öğleden sonra kendilerine ayrılan dairelerde toplanarak çalışmalarına başlamışlardır.

Kongre şu encümenlere ayrılmıştır:

a- Basım, Yayın ve Satış İşleri Encümeni

b- Edebî Mülkiyet Encümeni

c- Gençlik ve Çocuk Edebiyatı Encümeni

d- Mükâfat, Yardım ve Propaganda İşleri Encümeni

e- Neşriyat Programı Encümeni

f- Tercüme İşleri Encümeni

g- Dilekler Encümeni.122

Öğleden sonra saat 14.30'da Halkevi İdare Heyeti Salonu'nda çalışmalarına başlayan Tercüme Encümeni'nin üyeleri şunlardır (Reis), Etem Menemencioğlu, (Raportör), Mustafa Nihat Özön, (Üyeler), Abdülhak Şinasi Hisar, Ali Kâmi Akyüz, Bedrettin Tuncel, Burhan Belge, Cemil Bilsel, Fazıl Ahmet Aykaç, Fikret Adil, Galip Bahtiyar Göker, Halil Nihat Boztepe, Halit Fahri Ozansoy, İzzet Melih Devrim, Nasuhi Baydar, Nurettin Artam, Nurullah Ataç, Orhan Şaik Gökyay, Rıdvan Nafiz Ergüder, Sabahattin Rahmi Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Sabri Esat Siyavuşgil, Selami İzzet Sedes, Suut Kemal Yetkin, Şinasi Boran, Yusuf Şerif Kılıçer, Yaşar Nabi, Zühtü Uray.

Tercüme Encümeni, çalışma programı gereği kongrenin ikinci ve üçüncü günü (3-4 Mayıs 1939) çalışmalarına devam ederek; tercüme işlerinin bir usûl ve nizam altına alınması, Türkçeye tercüme edilmesi gereken eserler, husûsî müesseselerin tercüme neşriyatının daha fazla istifadeli kılınması, daimî bir Tercüme Bürosu'nun kurulması, bugün mevcut lügatların ihtiyacı karşılayamadığından dolayı bir lügatın hazırlanması ve ayrıca periyodik bir Tercüme dergisinin yayınlanması gibi, alınması gerekli tedbirleri içeren tavsiye nitelikli 6 maddelik bir rapor hazırlamıştır.123

Birinci Neşriyat Kongresi, mesaisini 5 Mayıs Cuma günü öğleden evvel ve sonra Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel'in başkanlığında toplanarak, encümenlerden gelen raporlardaki dilekler üzerinde müzâkerelerde bulunmuş ve yine aynı gün Yücel'in bir konuşmasıyla çalışmalarına nihâyet vermiştir.124 Kongrede alınan kararlar ise zaman geçirilmeden uygulama sahasına konulmuştur.

İşin fikrî cephesine bakacak olursak; Farklı devirlerde farklı yön ve usûllerle faaliyet gösteren tercüme hareketleri, İnönü Dönemi'nde en sistemli ve en vulûd dönemini yaşamıştır. Bu dönemde diğer devirlerden, özellikle (temelde aynı düşüncede olsalar da) Atatürk Dönemi'nden de farklı bir kültür dokusu oluşturulmağa çalışılmıştır. Atatürk Dönemi'nde radikal laik düzenlemeler çerçevesinde

toplum hayatından ferdî plana indirgenen dinin yeri milliyetçilik mefhumu ile doldurulmağa çalışılıyordu. İnönü Dönemi'nde ise milliyetçilikten de vazgeçilmiş, yerine Yunan ve Latin (hümanist) kültürü ikame edilmeğe başlanmıştır.125 Gerekçe ise şudur; Ekonomik açıdan buhranlı günlerden geçilmektedir. Memleketin kısa bir zaman zarfı içinde kalkınmasına ihtiyaç vardır. Kalkınmayı başarabilmiş toplumlar ise kültürel seviyesi yüksek olan Batı toplumlarıdır. Bu toplumların temelinde ise eski Yunan ve Latin kültürleri vardır şayet Türkiye de Batı'nın takip etmiş olduğu bu yolu izlerse Batı'nın bugünkü seviyesi hem ekonomik, hem de kültürel planda yakalanmış olacaktır. Bu sebeple, ekonomik gelişmenin temelinde yatan asıl unsurun kültürel gelişimin olduğuna inanan İnönü, Dönemi'nde; Türk müziğini yasaklamak, okullarda Batı müziği öğretmek, opera ve konservatuarlar açmak gibi faaliyetlere hız vermiş ve bu gibi faaliyetler dönemin belirleyici özelliği olmuştur.126

2. Tercüme Heyeti

Birinci Türk Neşriyat Kongresi çalışmaları çerçevesinde oluşturulan Tercüme Encümeni'nin raporu, kongrenin sonunda görüşülerek kabul edildikten sonra, kısa bir müddet içerisinde teşkil edilen Tercüme Bürosu'nun da programı olmuştur. Bu şekilde zaman geçirilmeden hümanist kültür politikasının uygulamasına geçen Maarif Vekâleti tarafından toplanan Tercüme Heyeti, ilk toplantısını Ankara'da 28.02.1940 tarihinde yapmıştır.127

Akdedilen bu ilk toplantı, Maarif Vekili H. Âli Yücel'in gayeyi izah eden ve tercümenin ehemmiyetini ortaya koyan bir konuşması ile açıldıktan sonra, Neşriyat Kongresi Tercüme Encümeni'nin raporu okunmuş ve ondaki esaslar çerçevesinde çalışılması kararlaştırılmıştır. Toplantıda bilhassa tercüme usûlleri üzerinde durulmuş, daha iyi tercümelerin yapılabilmesi için bir lügat hazırlanması, tercümelerin bir heyet tarafından kontrolü gibi hususlarda müzâkerelerde bulunmuş; ayrıca tercümelerde, Latin harfleri kullanan milletlerin özel isimlerinin imlâsına riayet edilmesine, diğerleri için de bir transkripsiyon esasının kabul olunmasına karar verilmiştir. Bu ilk toplantıdan sonra Tercüme Heyeti, Dr. Adnan Adıvar'ın başkanlığında dört toplantı daha yapmış ve tercüme edilecek eserlerin listesini hazırlamıştır.128

3. Tercüme Bürosu

Dr. Adnan Adıvar'ın başkanlığında dördüncü defa toplanan Tercüme Heyeti, daimî bir Tercüme Bürosu'nun kurulmasına karar vermiştir. Buna göre Büro'nun gayesinin; "Gerek listedeki eserlerin tercüme sırası, mütercimlere tevziî, tercümelerin tetkiki ve tab'ı işleriyle; gerek husûsî müesseselerin tercüme neşriyatını tanzim ve murakabe vazifeleriyle meşgul olmak"129 olduğu belirtilmiştir.

Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel, Tercüme Bürosu'nca iki ayda bir çıkarılması kararlaştırılan Tercüme dergisinin neşrine başlanması münasebetiyle yayınlamış olduğu tebliğde, Tercüme Bürosu'nun; "Maarif Vekilliği'nce memleketimizdeki tercüme faaliyetlerini takip ve tenkit etmek, millî kütüphanemiz için lüzumlu bulunan eski ve yeni edebî klasikleri bir plan ve sistem dahilinde dilimize çevirmek işleri ile meşgul olmak üzere"130 kurulmuş olduğunu ifade etmiştir.

Dr. Adnan Adıvar'ın başkanlığında yapılan dördüncü (son) toplantıda, teşkil edilen daimî Tercüme Bürosu şu şahıslardan oluşmuştu:131 (Reis) Nurullah Ataç, (Umûmî kâtip) Saffet Pala, (Üyeler) Sabahattin Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal.

Bu dönem Tercüme Bürosu'nun faaliyetleri hem çok geniş, hem de diğer bir çalışmamızın konusu olduğundan, şimdilik burada kısaca bazı önemli çalışmalarına değinmekle yetinilecektir:

1. Tercüme dergisi: Tercüme Bürosu'nun bir yayın organı olarak 19 Mayıs 1940'tan başlayarak yayın hayatına girmiş ve son sayısı (87) Temmuz-Eylül 1966'da çıkarılmıştır. Dergi iki bölümden oluşuyordu: Birinci bölümde, Doğu ve bilhassa Batı âleminin müelliflerinden tercüme parçaları yer alıyordu. İlk sayılarda bu parçalar asılları ile birlikte veriliyordu. İkinci bölümde ise, Türkçeye tercüme edilmiş eserlerin tenkidine, tercüme hakkında araştırma yazılarına ve tercüme sanatı hakkındaki makalelere yer veriliyordu.

2. Türkçe Metinler: Edebiyat eğitimi yapmak ve mekteplerde okuma alışkanlığı kazandırmak amacıyla özel bir kurulca hazırlanan Türkçe Metinler adlı birkaç ciltlik eser.132

3. Liselerde yardımcı kitap olarak okutulmak üzere, açıklamalı, yorumlu olarak hazırlanan 4 klasik eser (Cimri, Sokrates'in Savunması, Hamlet ve Michael Kohlhaas).133

4. Dünya Edebiyatından Tercümeler-Klasikler Serisi: Tercüme Bürosu'nun en fazla tenkide ve aynı zamanda övgüye tabi tutulduğu çalışmasıdır.

Yukarıda da açıkladığımız gibi Tercüme Heyeti, 1940 yılında Dr. Adnan Adıvar'ın başkanlığındaki dördüncü ictimaının sonunda tercüme edilecek eserler için üç ayrı liste hazırlamış ve bunları yayınlamıştı.134 Heyet'in, tercüme edilmesi için hazırlamış olduğu bu ilk listede Şark'a ait eserlere yer verilmemiş, yalnız numune olarak ikinci listede Sâdî'nin Gülistân'ına yer verilmiştir.

Yunan, Latin ve Batılı eserlerin kahir ekseriyetini oluşturduğu bu tercüme hareketiyle hümanizma kültürü Türkiye'de bizzat devlet idarecileri vasıtasıyla gerçekleştirilmeğe çalışılmıştır.

1940'tan 1966 yılına kadar 47 seri içinde 1247 eser yayınlanmıştır. Neşredilen bu tercümelerin tümü orijinal değildir. Dil yönünden bozuk ve aslına sadık olmayan ifadeler söz konusudur. Eserlerin seçilmesinde ve öncelik verilme hususunda hatalar yapılmıştır.135 Bazı eserler de klasikler içerisinde yayınlanmıştır ki, bunların klasik eser olma özelliğini taşıdıkları söylenemez.

Tarihimizde devlet eliyle gerçekleştirilen tercüme hareketleri içerisinde (müspet ve menfî yönleriyle) en verimlisi; Hasan-Âli Yücel'in gayretleriyle gerçekleştirilen tercüme hareketidir. Bu hareketin, hem bir devlet politikası olması hasebiyle hem de nesiller üzerinde icra ettiği tesir açısından ehemmiyeti büyüktür.

Özetle, tercüme tarihimiz bilinenin aksine, farklı çizgiler taşımıştır; Lâle Devri tercüme hareketinin yönü Doğu'ya, Encümen-i Dâniş'te hem Doğu'ya, hem Batı'ya, 1865 yılında kurulan Tercüme Cemiyeti'nden Osmanlı Devleti'nin son Telif ve Tercüme Dairesi'nin kaldırılmasına kadarki

dönemde sentezci bir yaklaşımla Batı'ya yönelik olmuştur. TBMM ve Cumhuriyet hükûmetlerinin ilk dönemlerindeki tercüme çalışmaları millî bir çizgi de taşımıştır. 1940'tan itibaren hümanizma ruhuyla hareket edilerek yapılan tercüme faaliyetleri ise -istisnalar hariç- tamamen Batı'ya yöneliktir.

1 Tercümanlar hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhunlu, "Tercüman", Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), İslâm Ansiklopedisi (İA), c. 12/1, İstanbul 1993, s. 175-181; Frederic Hıtzel, Dil Oğlanları ve Tercümanlar, İstanbul 1995; Dohson, M.'de M., 18. Yüzyıl Türkiyesi'nde Örf ve Adetler, (Çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Eser Dizisi, (tarihsiz). Ayrıca Kemal Çiçek'in, mahkeme tercümanlarıyla ilgili yeni bir çalışması için bkz. "Interpreters Of The Court In The Ottoman Empire As Seen From The Sharia Court Records Of Cyprus", Islamic Law and Society, [Brill, Holland, sayı. 25 (2002)'te basılacak], Yayınlanmamış bu çalışmasını bana verme nezâketini gösteren sayın Çiçek'e teşekkür ederim.

2 Geniş bilgi için bkz. Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâb-ı Âli (1789-1922), (Çev. L. Boyacı-İ. Akyol), İstanbul 1994; Aynı yazar, Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1996; Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), İstanbul 1993; Cahit Bilim, "Tercüme Odası", Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM), yıl. 1, No. 1, Ankara 1980, s. 29-43.

3 Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. 3, İstanbul 1986, s. 457.

4 Beytü'l-Hikme müessesesi hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, Beytü'l-Hikme, İstanbul 1996; Mahmut Kaya, "Dârü'l-Hikme", Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İslâm Ansiklopedisi (İA), c. 8, İstanbul 1993, s. 537-538.

5 Ahmet Ağırakça, Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, Câmi'ü'd-Düvel, Osmanlı Tarihi (1299-1481), İstanbul 1995, s. 31; Babinger, a.g.e., s. 258; Ayrıca, Câmi'ü'd-Düvel hakkında bkz. Z. Velidi Togan, Tarihte Usûl, İstanbul 1985, s. 210.

6 Diğer bir görüş ve eser hakkında geniş bilgi için bkz. Salim Aydüz, "Lâle Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler", Dîvân, İstanbul 1997, s. 148-150; Taceddin Kayaoğlu, Türkiye'de Tercüme Müesseseleri, İstanbul 1998, s. 31-33.

7 Ağırakça, a.g.e., s. 38; Cevdet Paşa, (Tezâkir-40/Tetimme), Yay. Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 239) ve Hasibe Mazıoğlu (Nedim, Ankara 1988, s. 18, 26) da Sahâifü'l-Ahbâr'ın Nedim tarafından tercüme edildiğini kaydetmektedirler. Tayyib Gökbilgin ("Müneccimbaşı", MEB, İA, c. 8, İstanbul 1979, s. 804) ve Ahmet Ağırakça (a.g.e., s. 37) ise, eserin Nedim ve arkadaşları tarafından tercüme edildiğini kaydetmektedirler.

8 Cevdet Paşa, a.g.e., s. 239.

9 Sahâifü'l-Ahbâr'ın bir nüshasının padişaha takdîmine dair bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde (İ), Dâhiliye (DH): 40678, 24 Şaban 1285/10 Aralık 1868, Maarif, lef-1. Daha sonra kısım kısım belirli şahıslar tarafından tercüme edilerek yayınlanan eser için bkz. Ağırakça, a.g.e., s. 40.

10 Mahmut Kaya (İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, İstanbul 1983, s. 146), Esad Efendi (ve yardımcılarının) yapmış olduğu bu tercümeye "el-Ta'lim el-Sâlis" ismini verdiği halde, yanlış olarak (Tercümet el-Kütüb el-Semâniye) adıyla literatüre geçtiğini kaydetmektedir.

11 Mahmut Kaya, a.g.e., s. 145; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/II, s. 538-539, 610.

12 Geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 33-34.

13 Kırktan fazla esere sahip olan müellifin diğer eserleri için bkz. Adile Abidin, "Aynî'nin İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-Zamân Adlı Târihinde Osmanlılara Ait Verilen Malûmâtın Tetkiki", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, No. 2, İstanbul 1938, s. 133-4; Ayrıca bkz. Ali Osman Koçkuzu, "Aynî Bedreddin", TDV. İA., c. 4 s. 272.

14 M. Şemseddin Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-, (Yay. Haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991, s. 350.

15 Çelebizâde tercüme heyetinin 30 kişi olduğunu belirtmektedir; Bkz. Çelebizâde, Târih, İstanbul 1153 (H), Müteferrika basımı, s. 90, Matbaa-i Âmire baskısı, İstanbul 1282, s. 359-360; Aynî Târihi'nin 1161 (1756) yılında yapılmış olan bir istinsahında tercüme heyetinin 45 kişiden oluştuğu belirtilmektedir. Bkz. Aydüz, a.g.m., s. 153; Mazıoğlu (a.g.e., s. 26)'da aynen heyeti 45 kişi göstermiştir. İpşirli, a.g.m., s. 35-36'da Çelebizâde'den naklen 30 kişilik bir heyetin ismi verilmektedir. Babinger (a.g.e., s. 285-286) heyetteki şahısların 27'sinin ismini vermektedir. Çelebizâde'nin verdiği 30 kişilik listede olmayan fakat tercüme ettikleri nüshaların üzerine isimlerini kaydeden mütercimleri, nüshalarından tespit eden Aydüz (a.g.m., s. 154), farklı bazı isimleri daha görmüştür ki, bu da bize heyetin herhâlükârda 30 kişiden fazla olduğunu göstermektedir.

16 Koçkuzu, a.g.m.,ad., c. 4, s. 272.

17 Müellifin diğer eserlerinden bazıları şunlardır: Hülâsâtü'l-Ahbâr fî Beyân-ı Ahvâli'l-Ahyâr, Müntehâb-ı Târih-i Vassâf, Mekârime'l-Ahlâk, Maâsire'l-Mülûk, Düstûrü'l-Vüzerâ, Müessirü'l-Mülûk, İhbârü'l-Ahbâr, Garâibü'l-Esrâr. Günaltay, a.g.e., s. 406; Z. Velidi Togan, "Handmir 'Gıyaseddin", MEB, İA., c. 5/1, s. 211.

18 Heyetteki şahıslar hakkında bkz. Çelebizâde, a.g.e., s. 91. Habîbü's-Siyer hakkında geniş bilgi için bkz. Togan, a.g.m., ad., s. 211; Kayaoğlu, a.g.e., s. 38-39.

19 Bu dönemde teşekkül ettirilen tercüme heyetleri ve Damad İbrahim Paşa'nın bu işe önderlik etmesiyle ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 38-41.

20 Cevdet Paşa, Tezâkir-40, s. 46.

21 Encümen'in kuruluşuna kadr geçen süredeki çalışmalar için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 49-56.

22 Ahmed Lutfi Efendi, Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), c. XI, İstanbul 1984, s. 51; İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. IV, İstanbul 1972, s. 139-140. E. Z. Karal, Encümen'in açılmasını (Osmanlı Tarihi, c. 6, s. 177'de) 1850 ve (Osmanlı Tarihi, c. 7, s. 205 ve Osmanlı Tarihi, c. 6, s. 169'da) 1854 olarak, S. C. Antel de ("Tanzimat Maarifi", Tanzimat-I, İstanbul 1940, s. 448'de), 1850 şeklinde yanlış olarak vermişlerdir.

23 Takvîm-i Vakayi (TV)., 7 Şevval 1267/5 Ağustos 1851, nr. 453, s. 2; Cerîde-i Havâdis, 8 Şevval 1267/6Ağustos 1851, nr. 542, s. 1; Cevdet Paşa, a.g.e., s. 56-57; Fatma Aliye, a.g.e., s. 74-75; Mehmed Selahaddin, Reşid Paşa'nın Tercüme-i Hali, İstanbul 1306, s. 51-52.

24 TV., 7 Şevval 1267/5 Ağustos 1851, nr. 453, s. 2-3; Cevdet Paşa, a.g.e., s. 53-55; Fatma Aliye, a.g.e., s. 60-65. Ebüzziya Tevfik (Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniye, İstanbul 1308, 4. tab', s. 166-170) ve Hasan-Âli Yücel (Edebiyat Tarihimizden, İstanbul 1989, s. 186), yanlışlıkla bu hitabenin Reşid Paşa'ya ait olduğunu kaydetmektedirler.

25 Bir üyelik belgesi örneği için bkz. BOA. İ. DH. 14310, Tarih: 17 Ramazan 1267/16 Temmuz 1851; Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcraatı, (Yay. Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara 2001, s. 51; Kayaoğlu, a.g.e., s. 108, 23. dipnot.

26 Bir değerlendirme için bkz. A. Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1988, s. 144.

27 Encümen-i Dâniş Nizamnamesi (EDN), 3. Bölüm, madde. 8; Ayrıca bkz. A. K., "Encümen-i Dâniş", İkdam, 14 Mart 1924, s. 2.

28 EDN, 3. B/m. 1.

29 Encümen-i Dâniş'in dahilî ve haricî üyelerinin isimleri için bkz. BOA. İ. MV. 6740; TV., Sene 1267/1851, nr. 449, s. 4; Mahmud Cevad, a.g.e., s. 43-51 (Eserde dahilî ve haricî üyeler hakkında hayli bilgi mevcuttur); Kayaoğlu, a.g.e., s. 65-69; K. Akyüz, a.g.e., s. 58-62. Ayrıca Encümen-i Dâniş'in faaliyette olduğu yıllar boyunca Devlet Salnamelerindeki bütün isim listeleri için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 335-358.

30 BOA. İ. MV. 6740; TV., Sene 1267/1851, nr. 449, s. 4; Mahmud Cevad, a.g.e., s. 43-51; Kayaoğlu, a.g.e., s. 65-69.

31 TV., Sene 1267/1851, nr. 449, s. 4.

32 EDN, 2. B/m. 1.

33 EDN, 2. B/m. 2.

34 EDN, 2. B/m. 3.

35 EDN, 2. B/m. 4. Ayrıca üyelerin seçim ve tayin usûlleriyle Encümen'in çalışma şekli ve yapacağı hizmetlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 70-76.

36 Encümen'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 78-89.

37 Târih-i Umûmî'den Bir Kısım, (Müt. Sahak), (tarihsiz), 104 s., Küçük boy, İstanbul Üniversitesi (İÜ), Türkçe Yazmalar (TY) =1432.

38 Melek Ahmed Ağribozî, Târih-i Kudemâ-yı Yunan ve Makedonya, 126 s., İÜ. TY=C1/3454.

39 Ségur, Avrupa Tarihi Tercümesi, (Müt. Todoraki), İÜ. TY=C1/2365.

40 Aleko, Beyânü'l-Esfâr, c. 3, İÜ. TY=c/2502 ve D6/6101.

41 Mösyö (J. B.) Say, İlm-i Tedbîr-i Menzîl, (Müt. Sahak), İstanbul 1268 (1852), 142 s.

42 BOA. İ. MV. 6806, 14 Receb 1267/15 Mayıs 1851.

43 Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hallerine Dâir Risâle, c. 1, (Müt. Sahak), İstanbul 1271/Mayıs 1855, Takvimhâne-i Âmire, 3+262 s., resimli.

44 BOA. İ. MV. 10939, 27 L 1269/3 Ağustos 1853.

45 Encümen'in başarısızlık sebepleri ve etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 100-104.

46 Kayaoğlu, a.g.e., s. 104.

47 Tercüme Cemiyeti Nizamnâmesi (TCN), Madde (M)/1; TV., 27 Safer 1282/22 Temmuz 1865, nr. 809, s. 1; Mahmud Cevad, a.g.e., s. 83; ayrıca bkz. Nevzat Ayas, T. C. Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Târihçeler, Ankara 1948, s. 497, 571; Tekeli, a.g.e., s 75.

48 Meclis-i Maarif ve Meclis-i Vâlâ'nın raporları için bkz. BOA. İ. Meclis-i Vâlâ. 23733.

49 Maarif-i Umûmiye Salnâmesi'nde Cemiyet'in kuruluşu; "1283 tarihinde mekâtib ve umûm içün fünûn-ı nâfi'âya müte'allik iktizâ eden kütüb ve resâilin tercümesi zımnında bir Telif ve Tercüme Dairesi teşkil kılınmıştır", şeklinde verilmektedir. Bkz. Maarif-i Umûmiye Salnâmesi-1, 1316 (H)/1898 (M), s. 27.

50 Ahmed Lutfî Târihi, c. 10 (yay. Haz. M. Münir Aktepe), Ankara 1988, s. 141; Mahmud Cevad, a.g.e., s. 83 (Cemiyet'in üyeleri ile ilgili geniş bilgi bulunmaktadır); TV., 27 Safer 1282/22 Temmuz 1865, nr. 809, s. 1; Kayaoğlu, a.g.e., s. 124-125; TCN. M. 2'de "İşbu Cemiyet şimdilik bir reis ile 8 azadan mürekkeb ve bunların 6'sı mütercim ve ikisi musahhih olacaktır" şeklindedir.

51 Geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 125-130.

52 Ahmed Lutfi Tarihi, a.g.e., s. 141.

53 Ahmed Hilmi Efendi'nin bu çalışmasından dolayı kendisine verilen mükâfata dair bkz. BOA. İ. DH. 41225, 15 Safer 1286 (27 Mayıs 1869). Ayrıca bkz. BOA. BEO. Ayniyat Defteri. 1068, Evrak nr. 21, 18 Safer (12) 86 (30Mayıs 1869).

54 Neşet Çağatay, "Tanzimat ve Türk Eğitimi", M. Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, -Bildiriler-, Ankara 1985, s. 62-63; S. Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", Tanzimat-I, s. 481-487, 446.

55 Düstûr, I. Tertip, II. Cilt, s. 184-219. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 133-134; Kodaman, a.g.e., s. 21-22; Karal, Osmanlı Tarihi, VII, s. 334; Tekeli, a.g.e., s. 67; Ayas, a.g.e., s. 393; Nafi Atuf, a.g.e., s. 130; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat, (Yay. Haz. H. Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 451-52.

56 Devlet Salnamesi-1287 (1869), s. 42; Kayaoğlu, a.g.e., s. 137-138.

57 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi (MUN)/m. 134.

58 MUN/m. 136.

59 MUN/m. 137.

60 MUN/m. 134.

61 Geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 138-148.

62 Düstûr, I. Tertip, II. Cilt, s. 231-244.

63 BOA. BEO. Ayniyat Defteri. 1068, Evrak nr. 41, 1287 (1870).

64 Münif Paşa 3 defa Maarif Nnazırlığı görevinde bulunmuştur. Münif Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Doğan, Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma), İstanbul 1991, s. 172.

65 BOA. BEO. Ayniyat Defteri, nr. 1418, Evrak no. 1, 11 Muharrem 1297 (25 Aralık 1879).

66 Tercüme-i hali ile ilgili olarak bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 190, dipnot. 103.

67 Devlet salnamesi-1297, s. 141.

68 BOA. BEO. Ayniyat Defteri, nr. 1420, Evrak no. 332, 25 Mayıs (12) 97 (6 Haziran 1881).

69 BOA. İ. DH. 67818; Kayaoğlu, a.g.e., s. 154-155; Ayas, a.g.e., s. 487, 575.

70 BOA. İ. DH. 97376, 26 Safer 309 (1 Ekim 1891).

71 Bu nizamname için bkz. Düstur, II. Tertip, IV. Cilt, s. 167-173.

72 Madde. 16.

73 Madde. 22.

74 Düstur, II. Tertip, VI. Cilt, s. 1036-1041.

75 BOA. İ. Maarif. 3, 23 N 1332, 2 Ağustos 1330 (15 Ağustos 1914).

76 Maarif-i Umûmiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, madde. 10.

77 Maarif-i Umûmiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, madde. 21; Unat, a.g.e., s. 26.

78 Maarif-i Umûmiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, madde. 10, 18. Mütareke devrine yakın yıllarda Dairenin almış olduğu şekil hakkında bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 181.

79 Telif ve Tercüme Dairesi'nin sıra numarası ile yayınlamış olduğu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu a.g.e., s. 161-180.

80 Bütçe görüşmeleri sırasında H. Rıza Paşa'nın diğer mebuslar tarafından da tasvib edilen konuşması için bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdesi, 1333-1334, 3. Devre, 4. İctima, 59. in'ikad, s. 1000-1001'den Halil Aytekin, İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi, Ankara 1991, s. 20-22.

81 Koçer, a.g.e., s. 186; Unat, a.g.e., s. 26.

82 Düstur, II. Tertip, XI. Cilt, s. 351-352.

83 Madde. 2.

84 Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, (yay. Haz. Abdurrahman Dilipak), c. 3, İstanbul 1992, s. 59.

85 Maarif teşkilatının bu ilk yapılanması hakkında ileri sürülen bazı fikirler için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 265, dipnot. 3.

86 Selçuk Kantarcıoğlu, Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programlarında Kültür, Ankara 1990, s. 31; Kâzım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, İstanbul 1968, s. 15.

87 Samih Rıfat'ın biyografisi için bkz. Sadettin Nüzhet, Samih Rıfat, Hayatı ve Eserleri, (tarihsiz); Mehmet Doğan, Dil, Kültür, Yabancılaşma, Ankara 1984, s. 133-134.

88 Nüzhet, a.g.e., s. LXVII.

89 Hakimiyet-i Milliye (HM), 24. 3. 1921, No. 141, s. 2.

90 HM, 24. 6. 1921, No. 218, s. 2.

91 HM, 27. 3. 1921, No. 143, s. 2.

92 Diğer faaliyetler için bkz., Kayaoğlu, a.g.e., s. 200-1.

93 Heyet üyeleri için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 202.

94 Alınan ilk kararlar hakkında bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 202-203.

95 Geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 203-205.

96 Telif ve Tercüme Heyeti Talimatnamesi, Ankara Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338.

97 Telif ve Tercüme Heyeti Talimatnamesi (TTHT)/m. 1.

98 TTHT/m. 4. Üyeler hakkında bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 206-207.

99 Geniş bilgi için bkz., Kayaoğlu, a.g.e., s. 213-216.

100 İkdam, 1. 1. 1923, s. 4.

101 HM, 5. 1. 1923, No. 705, s. 4.

102 Geniş ve farklı fikirler için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 269, dipnot. 80.

103 İkdam, 15. 1. 1923, s. 1.

104 Geniş bilgi için bkz., Kayaoğlu, a.g.e., s. 220-225.

105 HM, 5. 9. 1923, No. 906, s. 2.

106 Eğitim Hareketleri Dergisi, Yıl. 1, sayı. 12, 1 Aralık 1955, s. 25.

107 Üyeler hakkında bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 174.

108 Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkında Talimatname (TTEAHT), Ankara 1341, 4 s.

109 Telif ve Tercüme Heyeti'nin Mesâî Usûlüne Müteallik Dâhilî Talimatnâme, Ankara 1341, 3 s.

110 TTEAHT/m. 1. Talimatname hakkında geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 236-237.

111 Geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 234-235.

112 Hazırlanan liste ve yapılan çalışmalar hakkında bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 239-244. Ayrıca, "TBMM ve Cumhuriyet Hükûmetleri Dönemi Maarif Vekâleti Neşriyatı Serisi"nde yayınlanan kitaplar için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 250-264.

113 Mustafa Ergün bu tasarı hakkında; “Bize göre, 1924 yılında Vasıf Bey’in hazırlattığı yasa tasarısı üzerinde çalışılmıştır” diyor. Bkz. Ergün, a.g.e., s. 41.

114 HM, 7. 2. 1926, s. 1.

115 HM, 22. 3. 1926, s. 4.

116 Talim ve Terbiye Dairesi ve daha sonra geçirdiği değişiklikler hakkında geniş bilgi için bkz. A. Hamdi Özer, “Talim ve Terbiye Kurulu ve İşleri”, Cumhuriyet Döneminde Eğitim, İstanbul 1983, s. 159-175.

117 HM, 9. 2. 1926, s. 1, 3.

118 Bazı yazarlar da, TBMM ve Cumhuriyet hükümetleri dönemlerinde kurulan Telif ve Tercüme Heyetlerinin verimli olamadıklarını kaydetmişlerdir. Misâl olması açısından bkz. Vedat Günyol, “Türkiye’de Çeviri”, CDTA, c. 2, İstanbul 1985, s. 328; Konur Ertop, “Klasiklerle İlgili Bir Tartışmanın Öncesi ve Sonrası”, Gösteri (Sanat-Edebiyat Dergisi), Kasım 1981, sayı. 12, s. 52.

119 M. Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, c. 1, Ankara 1988, s. 131.

120 T. C. Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi, sayı. 11, s. 51-52, 27. 31939, 23. 3. 1939 tarih, 82/2295 sayı ve 91 numaralı tebliğ; Cumhuriyet, 29. 3. 1939.

121 Hasan-Âli Yücel, Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler, Ankara 1993, s. 3-6; Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri - II, Ankara 1946, s. 240-45; Akşam, 3. 5. 1939, s. 10; Cumhuriyet, 3. 5. 1939, s. 9.

122 Birinci Türk Neşriyat Kongresi. Raporlar, Teklifler, Müzâkere Zabıtları, Ankara 1939, s. 35; Azra Erhat, “Tercüme Bürosu”, Yeni Ufuklar, c. 21, sayı. 247, 1974, s. 12; Bedrettin Tuncel, “Hasan-Âli Yücel ve Tercüme-I”, T., c. 15, sayı. 75-76, 1961, s. 9.

123 Daha sonra başlayacak olan tercüme hareketinin fikrî kaynaklığını teşkil edecek olan bu raporu ve ayrıca encümenin çalışmaları çerçevesinde hazırlanarak, Kongre’ye, tercüme edilmesi teklif edilen eserlerin listesi için, bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 286-295.

124 Yücel, a.g.e., s. 6-7; Cumhurbaşkanları., s. 245-246; Akşam, 6. 5. 1939, s. 2; Cumhuriyet, 5. 5. 1939, s. 3.

125 Şükrü Karatepe, Tek Parti Dönemi, İstanbul 1993, s. 87.

126 Karatepe, a.g.e., s. 88.

127 Bu ilk toplantıda hazır bulunan kişiler şunlardır: Halide Edip Adıvar, Saffet Pala, Dr. Adnan Adıvar, Bedri Tahir Şaman, Avni Başman, Nurettin Artam, Ragıp Hulusi Özden, Sabahattin Eyüboğlu,

Nurullah Ataç, Kadri Yörükoğlu, Bedrettin Tuncel, Abdülkadir İnan, Sabahattin Ali, Cemal Köprülü, E. Ziya Karal. Bkz. T., 1940, sayı. 1, s. 112; Tuncel, a.g.m., s. 8.

128 Listeler için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 302-303.

129 Birinci Türk Neşriyat Kongresi., "Tercüme Encümeni Raporu", s. 126.

130 H. Âli Yücel'in 31. 5. 1940 tarih, 82/4942 sayılı ve 409 nolu tamimi. Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi, 3. 6. 1940, s. 216.

131 T., a. g. haber, s. 113.

132 Günyol'a göre, bu eser, daha sonra yaktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Vedat Günyol, "Tercüme Bürosu Konusunda.", Gösteri, (Edebiyat, Sanat Dergisi), 1981, sayı. 8, s. 65.

133 Suat Karantay-Yurdanur Salman, "Vedat Günyol'la Söyleşi", Metis Çeviri, 1988 Kış, s. 13; V. G., a.g.m., s. 65.

134 Listeler için bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 302-303.

135 Maarif Vekâleti'nin yayınladığı klasikler hususunda birçok tenkitler yapılmıştır. Misâl olması açısından bkz. Erol Güngör, Sosyal Meseleler ve Aydınlar, (yay. Haz. R. Güler-E. Kılınç), İstanbul 1994, s. 129-132.

Yetmişbeşinci Bölüm, Osmanlı Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat

Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat / Prof. Dr. Günsel Renda [s.265-283]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme/Batılılaşma dönemi olarak nitelendirilen 18. ve 19. yüzyıllar köklü bir kültür değişiminin yaşamış ve yeni bir sanat ortamının oluştuğu bir süreçtir. Dört yüzyıl imparatorluğun içinde ve dışında siyasal gücünü koruyabilen Osmanlı Devleti, kendi kendine yeterli bir toplum yapısı geliştirmiş ve sanat ve kültür alanındaki yoğun etkinlik dış etkilerden oldukça uzak kalabilmiştir. Oysa 17. yüzyıldan sonraki siyasal olaylar Osmanlıları giderek endüstrileşen Avrupa'nın karşısında Batılılaşma ve Yenileşmeye zorlamış ve Osmanlı yöneticileri bilinçli atılımlarıyla devlet yapısında köklü reformlar gerçekleştirmişlerdir. Teknik alanlarda Avrupalı uzmanlardan yararlanılması ve Avrupa dillerindeki bilim kitaplarının Türkçeye çevrilmesi giderek Batı bilim ve kültürünün yayılmasını sağlamıştır. Önceleri etkisini saray çevrelerinde gösteren bu girişimlerin sonucunda başkent İstanbul'da ve giderek tüm imparatorlukta yeni ilgiler ve gereksinimlere yönelik bir sanat ortamı oluşmuştur. Bu ortamda gerek mimarlıkta ve resim sanatında, gerekse el sanatları, müzik ve edebiyatta Batılı biçimlerin benimsendiği, geleneklere aşılanarak yenilikçi denemelere girişildiği görülür. Osmanlı Yenileşme Dönemi'ndeki sanat etkinliğini özümsemek için bu süreci daha yakından tanımak gerekir.

XVII. yüzyılın bazı siyasal olayları Osmanlı İmparatorluğu'nun görünümünü değiştirmeye başlamıştır. İmparatorluğun iç ve dış olaylar sonucunda yıpranmasından güç alan Avrupa ülkeleri Osmanlı pazarlarına sahip çıkmak istemişler ve özellikle Fransa, 1669'da yapılan ticaret anlaşması sonucunda Osmanlı ticaret hayatına egemen olmaya başlamıştır. İmparatorluk sınırları içindeki Hıristiyan uyruklular koruyuculuğunu da yapan Fransa'nın gücü yalnız ekonomik alanda değil, toplumsal alanda da kendini göstermiştir.1 Aslında 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kültürel ortam dış etkenlerin payını kolaylaştıracak nitelikteydi. Sanat alanında çok büyük bir atılım olmamış, önceki yüzyılın sanat ürünlerine bir yenilik katılmamıştı. Böyle bir dönemde İstanbul'daki yabancı elçiliklerin kültür hayatında büyük rolü olmuştur. Elçiliklerde birçok sanat etkinliği gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Fransız elçisi Marquis de Nointel 1673'te bir amatör tiyatro grubuna elçilikte temsiller verdirmiştir. Gerçi seyircilerin çoğu gayrimüslimler olmuştur ama aynı elçilikte birkaç yıl sonra yapılan tiyatro salonundaki bale ve temsillere Türkler de gelmiştir.2 Batı biçiminde sanata ilgi tiyatroyla kalmayıp öteki sanat dallarına da yayılacaktır.

Yenileşmenin İlk Evresi: III. Ahmed Dönemi

Tarihçiler gerçek anlamda Yenileşme hareketlerinin Lale Devri'nde başladığı düşüncesinde birleşirler. III. Ahmed Dönemi (1703-1730), siyasal başarıdan çok, edebiyat ve müzik etkinlikleri, gösteriler, görkemli törenleriyle anılan bir dönemdir. III. Ahmed ve Sadrazamı Damat İbrahim Paşa Batı'ya açılmanın gereğini duymuşlar ve öncelikle Fransa'ya elçilik heyeti göndermişlerdir. III. Ahmed

1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi XIV. Louis'nin sarayına elçi olarak yollarken onun, diplomatik görevinin yanı sıra bilim ve teknoloji alanlarında inceleme yapmasını istemiştir. Nitekim Mehmed Çelebi, orada kültürel etkinliklere katılmış ve bütün bunları anlatan bir de sefaretname yazmıştır.3 Paris'ten dönerken mimari çizimler, yapı planları ve çeşitli bilim kitapları da getirmiştir.4 Ayrıca III. Ahmed Dönemi'nde İstanbul'da Fransız elçisi olan Marquis de Bonnac aracılığıyla saraya saatler, mobilyalar, kumaşlar getirtilmiştir.5

III. Ahmed Dönemi, sivil mimari etkinliğiyle tanınır. Boğaz ve Haliç kıyılarında kasırlar yapılmış, kent meydanları çeşme ve sebillerle süslenmiştir. Nitekim daha 1722'de III. Ahmed Haliç'te Sadabad kasırlarını yaptırırken XIV. Louis'in saraylarıyla kıyaslanabilecek planlar hazırlatmış ve sarayları Fransa'dakiler gibi çiçek bahçeleri, çağlayanlar ve fıskiyeli havuzlarla donatmıştır. 18. yüzyıl boyunca İstanbul'a gelen birçok gezgin Sadabad'ın Fransa'daki Fontainebleau ya da Marly şatolarına benzediğini yazmışlardır.6 III. Ahmed 17. yüzyıl yapısı olan Aynalıkavak Kasrı'nı da Venedik'ten gelen aynalarla bezetmiştir. Kısa zamanda Haliç'te Kağıthane yüksek tabakanın mesire yeri olmuştur.

Lale Devri'nin tüm yapılarında Avrupa'nın barok ve rokoko üsluplarının etkileri sezilir. Örneğin, III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda yaptırdığı bölümlerdeki boyalı bezemeler, meyve dolu çanaklar, sepetler, çiçekli vazolar Avrupa rokokosunun tanıdık motifleridir. III Ahmed'in adını taşıyan çeşmede (1728) aynı motiflerin taş yontu örnekleri vardır. Çeşmenin dalgalanan saçağı, akant yapraklı frizi, altın yaldızlı parmaklıkları ve masa üzerine yerleştirilmiş çiçekli vazo kabartmaları geleneksel Osmanlı bezeme sanatına yabancı unsurlardır. Aynı motifleri Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın kendi memleketi Nevşehir'e 1725'te yaptırdığı caminin minberinde görmek şaşırtıcı değildir.

III. Ahmed'in saray çevresinde oluşan edebi ve bilimsel çevre sanatın her dalına yenilikler getirmiştir. Kuşkusuz bu dönemde atılan en yenilikçi adım 1726'da İbrahim Müteferrika'nın matbaayı kurması ve ilk kez Türkçe kitap basımına başlanmasıdır. Giderek İstanbul'daki elit tabaka Batı kültürünü daha yakından tanımaya başlamıştır. Öte yandan, 18. yüzyılda Avrupa ülkeleriyle kurulan yeni diplomatik ve ticari ilişkiler birçok Avrupalı sanatçıyı İstanbul'a getirmiştir. Öncelikle yabancı elçilik çevrelerinde çalışan bu sanatçıların Osmanlı başkentinde oluşan yeni sanat ortamında yeri vardır. Örneğin, daha l7. yüzyılın sonlarında Fransız elçisi M. de Ferriol'un desteğiyle İstanbul'a yerleşmiş olan Valenciennesli ressam Jean Baptiste Vanmour'un Pera'daki atölyesinin İstanbul'daki aydınların ve diplomatların uğrak yeri olduğu anlaşılır. Nitekim sanatçının, III. Ahmed'in saray törenlerini, İstanbul'un çeşitli semtlerini, ya da günlük yaşamdan kesitleri görüntüleyen resimleri bir 'okul' oluşturmuştur.7

İstanbul'da oluşan bu yeni sanat ortamı, saraydaki resim etkinliğini de etkilemiştir. Kuşkusuz, matbaanın gelişi ile sarayda minyatürlü el yazma yapımı giderek azalmıştır. Az sayıda üretilen minyatürlü el yazmaları artık hafif konulu edebi eserlerdir. Minyatürlerin çoğu albümlerin içerisine yerleştirilen günlük yaşam sahneleri, çiçek resimleri ve günün modasına uygun giysiler içinde gösterilmiş kadın ve erkek figürlerinden oluşur. Lale Devri'nin ünlü nakkaşı Levnî'nin resimleri bu yeni beğeni ortamının ürünleridir. Albümlerindeki lüks giysiler içinde müzik yapan, raks eden, çiçek koklayan, içki içen kadın ve erkekler III. Ahmed Dönemi'nin görkemli yaşantısının belgeleridir. Ayrıca

Levnî, yaptığı padişah portrelerinde yeni motifler ve teknikler kullanarak sonraki portre ressamlarına esin kaynağı olmuştur. Padişahların duruşlarında, oturuşlarında, yüz ifadelerinde doğallık vardır.8 Levnî'nin çağdaşı Abdullah Buharî'nin çizdiği kadın ve erkek figürleri de hacimli ve ağırlıklıdır. Bu iki sanatçı Osmanlı resim sanatına yeni bir soluk getirmiştir. Artık sanatçılar renk değerlerini keşfedecekler, ışık-gölge gibi Avrupa resmine özgü teknikleri kullanmaya başlayacaklardır.

18. Yüzyıl Sanatında Yenilikler

18. yüzyıl sanatı yeni koşulların zorladığı bir kültür değişiminin ürünüdür. Aslında imparatorluğun ilk kez batıya açıldığı bu dönemde köklü geleneklere bağlı Osmanlı sanatının yeni etkenlerle birdenbire biçim değiştirmesi beklenemezdi. Bu nedenle 18. yüzyıl Batı bilim ve kültürünün

Osmanlı İmparatorluğu'nda giderek benimseneceği bir süreç olmuştur. Öncelik, askeri ve teknik alanlardaki değişimdedir. I. Mahmud (1730-1754) Dönemi'nden sonra askeri alanda Batı bilgi ve tekniklerin yerleştirmek üzere Avrupa'dan teknik uzman getirtilmeye başlanır. Üsküdar'da 1734'te kurulan Humbarahane ve Hendeshane okulunda teknik dersleri Fransız hocalar okutmuştur. I. Mahmud'un yenilikçi tutumu, yaptırdığı yapılara da yansımıştır. Özellikle yapımına 1748'de başlanan ama ancak 1755'te bitirilen ve o nedenle I. Mahmud'un değil III. Osman'ın adını taşıyan Nur-u Osmaniye Camii anıtsal giriş merdivenleri, çokgen mihrap çıkıntısı, yüksek kabartmalı portalleri, kıvrılan kornişleri, dilimli kemerleri ile Fransa'da XVI. Louis Dönemi üslubunun izlerini taşır ve kuşkusuz I. Mahmud'un yenilikçi tutumunu sergiler. Gerçi cami mimarisinde çok büyük değişikliklik olduğu söylenemez. Planlar pek fazla değişmemiştir. Şadırvansız yarı daire avlusu ile yapısal yenilik gösteren tek cami Nur-u Osmaniye Camii'dir. Avrupa etkileri daha çok dış cephelerde kapı ve pencerelerde, iç mekanlarda minber ve mihrab bezemelerinde görülmüştür ama barok-rokoko karışımı kartuşlar, deniz kabukları, kıvrımlı palmetler yepyeni motiflerdir. Birçok sanat tarihçisinin 'Osmanlı Baroğu' diye tanımladığı bu yeni üslup aslında gerçek anlamıyla bir İtalyan veya Fransız Baroğu değildir. Osmanlı mimarları Avrupa mimarisinden hem barok hem de rokoko unsurlar almışlar ve bunları geleneksel Osmanlı mimarlık anlayışına aşılamışlardır. 9

18. yüzyılın ikinci yarısında, yenilikçi padişahlar III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1809) Dönemi'nde başka kurumsal reformlar gerçekleştirilmiştir. Önce Mühendishane-i Bahri-i Humayun (1773) sonradan Mühendishane-i Berri-i Humayun (1793) mekteplerinin kuruluşu bilim ve teknik alanlarında Batı tarzı eğitimin yerleşmesini sağlamıştır. Bu, dolaylı olarak kültür hayatını da etkilemiştir. Bu okullardaki teknik resim dersleri birçok Osmanlı ressamının Batı resim tekniklerini öğrenmesini sağlamıştır. Bu yüzyıldan sonra İstanbul'da yalnız Avrupalı, ya da gayrimüslim sanatçılardan değil, giderek Türk sanatçılardan da söz edilecektir.

18. yüzyılın ikinci yarısında yapılan camiler Nur-u Osmaniye'nin çizgisinde yeni bezeme unsurlarını sergilemeye devam ederler. III. Mustafa'nın annesi için yaptırdığı Ayazma Camii (1760-61), Nur-u Osmaniye'nin ufak bir örneği gibidir. Anıtsal giriş merdivenleri, kemer ve sütunları, içerde ise mihrap ve minberi Nur-u Osmaniye'ye çok benzer. III. Mustafa'nın selatin camii olan Laleli (1759-1763) Camii biraz daha geleneksel görünüşlüdür. Ama o da anıtsal merdivenleri, yüksek portalleri,

dilimli kemerleri, İyon çeşitlemesi sütun başlıkları, dalgalanan kornişleri, şişkin kaideli minareleriyle dikkat çeker. Laleli Camii şehir içinde inşa edilen son selatin camiidir. Bundan sonrakiler yeni mahallelerde veya Boğaz kıyılarında yapılacaktır. Nitekim I. Abdülhamid'in annesi için yaptırdığı cami Beylerbeyi'ndedir. Beylerbeyi Camii (1778) deniz kıyısında olduğundan, avlusu da denize bakar. Anıtsal merdivenle çıkılan hünkar dairesi camiye bir saray görüntüsü verir. Bundan sonra camilerde hünkar mahfilleri, caminin bünyesine katılacak ve çoğu kez minareler hünkar mahfillerinden çıkacaktır. Soğan karnı biçimindeki minare kaideleri, büyük pencerelerdeki rokoko ayrıntılar, yaldızlı yüksek külahlı minberler bu dönem için tipiktir.

On sekizinci yüzyıl Osmanlı mimarisine gelen yeniliklerden birisi de kent dokusuna, kent yaşamına renk katan yeni yapı türleridir. Özellikle yüzyıl boyunca birbiri ardına yapılan anıtsal çeşmeler ve sebiller yeni üslupların en cesaretli uygulamalarını sergiler. III. Ahmed Çeşmesi'nden (1728) başlayarak Üsküdar (1728), Azapkapı, Tophane ve Hekimoğlu (1732/33) Çeşmeleri hacimli kabartma motifleriyle III. Ahmed Dönemi'nde yerleşmeye başlayan yeni bezeme programının ürünleridir. Gülhane Parkı'nın karşısında I. Abdülhamid'in adını taşıyan Hamidiye Çeşme ve Sebilinin (1777), kıvrılan saçakları, hacimli kartuşları taş yontucularının barok ve rokoko üslupları nasıl benimsediğini gösterir. Bunu rokoko çerçeveli musluklarıyla Emirgan Çeşmesi (1783) izler. İlginç olan şudur: Osmanlı mimarları ve taş ustaları yeni motifleri bu tür ufak boyutlu sivil yapılarda daha kolaylıkla uygulamışlardır.

18. yüzyılda yeni mimari ve mimari bezeme anlayışının en çarpıcı örnekleri sivil mimaride görülecektir. III. Ahmed Dönemi'nde Haliç ve Boğaziçi kıyılarına serpiştirilen köşk ve yalılar, özellikle iç mekanlarında, zengin bir barok-rokoko bezeme programı sergileyeceklerdir. Bu yalnız Topkapı Sarayı'na her padişahın kendi döneminde eklediği pavyon ve köşklerde değil, saray dışında elit tabakanın yaptırdığı evlerde de görülecektir. Bu yapılarda yeni bir bezeme programı dikkati çeker. Daha doğrusu yapı duvarlarını süsleyen kalemişleri artık yeni bir programa uymuş ve duvar resimlerine dönüşmüştür.10 Yüzyıllardır Osmanlı yapılarının duvarlarında görülen bitkisel ve geometrik motiflerin yerini barok ve rokoko motiflerden oluşan kompozisyonlar almıştır. Daha da ilginci, bunların arasına yerleştirilen manzara kompozisyonları ve natürmortlar yeni bir resim dalının habercisidir. Bunlar kuru sıva veya ahşap üzerine suyla karıştırılmış boyalarla yapılmıştır. Genellikle tavan eteklerinde odayı dolayan şeritlerde veya duvarların üst kısımlarında panolar içinde yer alırlar. Çoğu İstanbul manzaralarıdır. Haliç ve Boğaziçi'nden görüntüler sunarlar. Böylelikle bugüne kalmamış birçok İstanbul yapısını da belgelerler. Ortak yönleri figürsüz oluşlarıdır. Renkleri birbirine benzer. Duvar nakışlarında kullanılan kök boyaların dışına pek çıkılmadığı için, ağaçlar yeşil, yapıların duvarları beyaz, çatıları kiremit rengidir. Gökyüzünde mavi ve pembe tonları egemendir. Ancak renklerin açık koyu değerlerinde titizlik gösterilmiştir ve hepsinden öte geleneksel Osmanlı resminde olmayan bir derinlik duygusu yaratılmış, bir tür perspektif denenmiştir. Daha doğrusu duvar nakkaşları Avrupa resminden etkilenmiş, resimlerine yeni değerler katmışlardır. Kuşkusuz bu yeni bezeme programının uygulanmasında saray öncülük etmiştir. Topkapı Sarayı'na I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde eklenmiş bölümler duvar resimleri için en özgün kaynaklardır. Topkapı Sarayı'nda kesin tarihlenebilen ilk örnek I. Abdülhamid (1774-1789) Dönemi'ndendir. Ancak bu tür

resimlere karşı ilginin III. Mustafa (1757-1774) Dönemi'nde başladığını düşünmek gerekir, çünkü saray dışında duvar resimlerine yüzyılın ortalarından itibaren rastlanır.11 Örneğin, Bebek'te 1750 yılında yapılmış Kavafyan Konağı'nda tavan eteklerini dolayan şeritlerde köşkler, çeşmeler ve bahçelerden oluşan manzara kompozisyonları vardır. Topkapı Sarayı'nda duvar resimlerine ilk kez I. Abdülhamid Dönemi'nde raslanır.

I. Abdülhamid'in Harem Dairesi'ne eklettiği Aynalı Oda ve Gözdeler Dairesi'nde (1779-1780) tavan etekleri ve duvarlar manzara resimleriyle bezenmiştir. Bunlar İstanbul'dan görüntülerdir ve günümüze kalmamış birçok yapıyı belgelerler. Başkent İstanbul'da saray dışında da duvar resimleri giderek yaygınlaşmıştır. Artık el yazma kitapları ve albümleri bezeyen nakkaşlar yeni resim dallarında da kendilerini göstereceklerdir. Bu 18. yüzyıl resim sanatında doğal bir gelişimdir, çünkü daha III. Ahmed Dönemi'nde minyatürlerinde ışık-gölge kullanmaya, hacim ve derinlik yaratmaya çalışan nakkaşlar bu yeni gelişmelere ayak uydurmuşlardır.

18. yüzyılın ikinci yarısında resim ortamında görülen yeniliklerde, İstanbul'da yaşıyan Avrupalı sanatçıların payı olmuştur. Osmanlı başkentine gelerek elçilik çevrelerinde çalışan Avrupalı sanatçılar İstanbul'un topografyasını, kentteki günlük yaşamı, törenleri ve kıyafetleri belgeleyen resimler yapmışlardır. Boğaziçi Ressamları (Peintres du Bosphore) adı verilen bu sanatçıların resimleri Türkiye ile ilgili kitap ve seyahatnamelerde gravürlenerek yayımlanmıştır. J. E. Liotard, A. Favray, J. B. Hilair, L. Mayer gibi ustaların İstanbul resimleri aynı duvar ressamlarınınki gibi, İstanbul'un birçok yöresini belgelerler.12 Geldikleri ülkeler ve okullardaki farklılığa karşın bu sanatçıların hepsi İstanbul'u aynı açılardan resimlemişler, aynı meydanları, mesire yerlerini ve yapıları çizmişlerdir. Hemen hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nda giyilen farklı giysileri belgeleyen resimler yapmışlardır. Bu ressamların İstanbul'daki atölyelerinin Levanten, gayrimüslim ve Müslüman sanatçıların uğrak yeri olduğu anlaşılır. Nitekim bu dönemde İstanbul'da yerli sanatçıların atelyeleri de vardır ve buralarda hem sarayın siparişleri gerçekleştirilmiş hem de İstanbul'daki yabancı temsilciler ya da Avrupalı gezginler için özellikle kıyafet resimlerinden oluşan albümler hazırlanmıştır.

Kuşkusuz, 18. yüzyılda sanatın her dalındaki yenilikleri yönlendiren saray çevresi olmuştur. Özellikle yüzyılın ikinci yarısındaki padişahlar yerli ve yabancı ustalara kendi portrelerini sipariş etmişlerdir. Bunların çoğu guvaj ve yağlıboya gibi Avrupa teknikleriyle yapılmış büyük boyutlu resimlerdir ve duvara asılmak üzere yapılmışlardır. Başka bir deyişle artık resim, el yazması kitaplarda ve albümlerde kapalı kalmayıp taşınabilir niteliğine kavuşmuştur. Padişahlar İstanbul'a gelip elçilik çevrelerinde çalışan Avrupalı ressamlara da sipariş vermişlerdir. Örneğin, Sultan I. Abdülhamid'in A. Tonioli ve J. B. Hilair gibi ressamlar tarafından yapılmış büyük boyutlu yağlıboya portreleri vardır.13 Bu dönemde padişahlar yağlıboya soyağaçları da yaptırmışlardır.

Avrupa'daki soylu ailelerin soyağaçları gibi bunlarda da Osman Gazi'den başlayarak tüm Osmanlı padişahlarının portreleri bir ağacın dalına asılı madalyonların içine yerleştirilmiştir. Büyük olasılıkla bu soyağaçları padişahlar tarafından armağan olarak dağıtılmıştır.14 Gerek yapıların duvarlarını bezeyen manzara resimleri gerekse padişahların yaptırdığı yağlıboya tablolar bu dönemde resim sanatının farklı işlevler kazandığını gösterir. Kuşkusuz, bu yeni türlerin yerleşmesinde

İstanbul'da çalışan Avrupalı ressamları rolü olmuştur. Ancak bazı imzalı resimler Rafael ve Kostantin gibi yerli gayrimüslim ustaların da yağlıboya tablolar ve portreler yaptığını göstermiştir. Bunların saraydan aldıkları siparişler arasında duvar resimleri de vardır.15

Batılılaşmanın Yaygınlaşması: III. Selim ve II. Mahmud

18. yüzyılın yenilikçi adımları, III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud'un (1808-1839) reformlarıyla büyük hız kazanmıştır. Tanzimat'la kurumlaşan Yenileşme hareketinin öncülüğünü yapan III. Selim, Nizam-ı Cedid projesi ile orduyu çağdaşlaştırmış, yeni bir müfredat programı izleyen Mühendishane-i Bahri-i Humayun ve Berri-i Humayun sayesinde bir eğitim reformu gerçekleştirmiştir. III. Selim, askeri eğitim ve örgütlenmeye öncelik tanımış görünür ama onun bilim ve kültür alanlarındaki Batı'ya yönelik adımları, diplomasideki başarısı ve sanat koruyuculuğu sanatın her dalını etkilemiştir. Avrupa'ya ilk kez sürekli elçi yollayan III. Selim'in hem yurt dışında hem de İstanbul'daki büyükelçilerle kurduğu ilişkiler onu Batı kültürü ve sanatına yakınlaştırmıştır. III. Selim'in Avrupa mimarisine, resmine, tiyatrosuna ve müziğine duyduğu ilgi daha şehzadelik döneminde başlamıştır.16

III. Selim'in Üsküdar'da Selimiye Kışlası'nın yanına yaptırdığı cami (1804) 18. yüzyıl boyunca mimaride yaygınlaşan barok ve rokoko unsurları içerir. Soğan karnı biçimindeki köşe kuleleri, çıkıntılı kornişler dalgalanan saçaklar dış cephenin hareketlenmesini sağlamıştır. Aynı üslup III. Selim'in yeniden yaptırdığı Eyüp Camii'nde de izlenebilir. III. Selim Dönemi'nde inşaat işleri ile ilgili ilk hukuki düzenleme yapılmış ve 1807 tarihli Ebniye Nizamnamesi özellikle sivil mimari etkinliğini hızlandırmıştır. Yabancı mimarların çalışabilmesine bu dönemde izin verilir. Bu bağlamda İstanbul'a gelen ve hem III. Selim'den hem de kardeşi Hatice Sultan'dan siparişler alan mimar A. I. Melling özellikle sivil mimariye neo-klasik üslubu getirecektir. Melling'in Hatice Sultan için 1795'te Defterdarburnu'nda yaptığı saray dış cephesindeki üçgen alınlığı, sütun dizileri, girlandlı bezeme motifleriyle bu yeni üslubun ilk örneklerdindendir. Böylelikle III. Selim mimarisinde barok çizgilerin yanı sıra bu yeni üslubun işaretleri belirmiştir. Yaptırılan eğitim kurumları ve kışlalarda bu üslubun etkisi vardır.17

III. Selim, Dönemi resim sanatı için bir dönüm noktası olmuştur. III. Selim Avrupa'da resim sanatının taşıdığı farklı işlevleri fark etmiş hatta Avrupalı hükümdarların kendi portrelerini diplomatik hediye olarak verdilerini öğrenmiştir. Kimi arşiv belgeleri onun Avrupa tarzında resimler ve portreler sipariş ettiğini ve bunları gerek imparatorlukta gerekse dış ülkelerde dağıtarak Osmanlı hanedan imgesini güçlendirmek için kullandığını kanıtlamıştır. Napolyon ile III. Selim'in birbirlerine portrelerini hediye ettiklerini kanıtlayan belgeler de vardır.18 Nitekim, Napolyon'un III. Selim'e armağan ettiği üzeri portreli yüzük bugün Topkapı Sarayı'ndadır (TSM 2/3699). III. Selim de elçisi Muhib Efendi aracılığıyla bir gravür portresini Napolyon'a göndermiştir.19

III. Selim Dönemi'nin bir başka önemli yanı, bu Yenileşme hareketlerinin tüm imparatorluğa yayılabilmesidir. Özellikle III. Selim Dönemi'nde büyük güç kazanan ayan ve eşrafın bunda payı olmuştur. Ayanlık 18. yüzyılın ilk yarısında meşru bir kurum olmuş ve devletin organlarının yaptığı birçok işi üstlenen ayanlar giderek güç kazanmış ve 18. yüzyılın sonlarında bulundukları yörenin

hakimi haline gelmişlerdir. Bu ayanlar ve benzeri eşraf başkent düzeyinde bir yaşantı sürmek istemiş, başkentte gelişen yeni akımlara ayak uydurmuştur. Bulundukları kent veya kasabada yaptırdıkları yapılar her yönüyle başkent üslubuna benzer bir çizgi izlemiştir. Daha 18. yüzyılın ortalarında kimi ayan ve eşraf yapılarında yenilikler görülmeye başlanır. Örneğin, Aydın'daki Cihanoğlu Camii (1756) anıtsal giriş merdiveni, perde, girland, deniz kabuğu gibi barok motifli şadırvanı ve özellikle iç süslemesindeki barok programıyla başkent camilerini aratmamıştır. Ancak yenilikler III. Selim Dönemi'nde hızlanmış ve imparatorluğun birçok yöresinde, Anadolu'da ve Balkanlar'da gerek camiler, gerekse konaklar başkent yapılarında görülen barok ve rokok üslubu izlemiştir. Öyle ki, Şam'dan, Kahire'den Üsküp, Filibe'ye kadar geniş bir coğrafyada göze çarpan yenilikler yalnız dış cephelerdeki barok rokoko bezemelerden oluşmaz. İstanbul'daki yapılarda görülen duvar resimleri de tüm imparatorluğa yayılmıştır. Belki bazıları başkenttekiler kadar başarılı uygulamalar değildir, ancak yerel ustaların da yeniliklere ayak uydurduklarını gösterirler. Bulundukları eyaletlerde bir askeri ve mali güç konumuna gelen ayan ve eşrafın başkentle olan yakın ilişkisi başkentteki yeniliklerin eyaletlere taşınmasını sağlamıştır. Örneğin, Yozgat'ta ünlü bir ayan ailesi olan Çapanoğullarının başkentteki yenilikleri çok yakından izlediklerini anlamak çok kolaydır. Kendi adlarına yaptırdıkları Çapanoğlu Camii'ne 1795'te eklenen bölümlerde barok bezemeler ve manzara resimleri vardır. Bugün ayakta olmayan Çapanoğlu Sarayı da aynı biçimde bezenmiş olmalıdır. Nitekim, bu sarayın görkemi ve içinde Avrupa yapısı saatler ve hatta bir de orgun bulunuşu gezginlerin dikkatini çekmiştir.20 Yeğenoğullarının Soma'da yaptırdığı Hızır Bey Camii (1791-92) de baştan başa manzara resimleriyle bezenmiştir ve başkent düzeyinde bir işçilik sergilerler. Tekelioğulları, Hadımoğulları gibi ayan ailelerinin yaptırdığı tüm yapılar böyledir. Aynı şekilde Suriye'de hüküm süren Azmların Şam'da ve Hama'da yaptırdıkları saraylarda ahşap veya sıva üzerine yapılmış boyalı bezemeler barok rokoko motiflerle doludur, aralarında İstanbul ve Halep manzaraları vardır.21 Kuşkusuz bu nüfuzlu kişiler başkentten sanatçı getirtmiş olmalıdırlar ama onların yanında çalışan ustalar kısa zamanda bu yeniliklere ayak uydurmuştur. Önemli olan yeni bir sanat anlayışının imparatorluğun her yöresine yayılabilmesidir.22

III. Selim'i izleyen II. Mahmud, amcasının temellendirdiği reformları kurumlaştırmayı ve halka mal etmeyi hedeflerken sanatı araç olarak kullanacaktır. Örneğin, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kadırarak Avrupa anlamında öğretim yapan askeri okulları açması, Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurması, ulaşımı ve güvenliği çağdaşlaştırması, reformlarının bazılarıdır. 1836'da Azapkapı ile Unkapanı arasına ilk Haliç Köprüsü yapılmıştır. İlk Tıbbiye, Tıphane-i Amire 1827'de kurulmuş, Mekteb-i Harbiye-i Şahane 1834 yılında Maçka Kışlası'nda öğretime başlamıştır.23 II. Mahmud Dönemi'nde öğrenim görmek üzere Avrupa'ya öğrenci bile gönderilmiştir. Eğitimlerini tamamlayıp gelecek bu öğrenciler devlette önemli görevler alarak bilim ve kültür alanlarında etkili olacaklardır. II. Mahmud'un Avrupa bilim ve kültürüne duyduğu ilgi bunlarla kalmamıştır. Mehterhaneyi 1826'de kaldırarak Avrupa tarzı bir bando oluşturmak için üzere İtalya'dan Giuseppe Donizetti'yi getirtmiş ve 1832'de de Muzika-i Humayun okulunu kurmuştur. Donizetti, Sultan Mahmud için Mahmudiye Marşı'nı bestelemiştir. Ayrıca İtalya'dan başka hocalar da getirtmiş ve enderundaki gençlere müzik öğretilmiştir. Giderek saray bandoları kurulacak, yeni müzik aletleri kullanılacak ve imparatorlukta Batı tarzı müzik ve sahne sanatları beğenisi gelişecektir.24

Kamuya yönelik reformlar kamuya hizmet verecek yeni yapı türlerinin ortaya çıkmasını gerektirmiştir. Osmanlı vakıf sisteminin oluşturduğu külliyelerin içinde camilerle birlikte hizmet veren medrese, imaret, şifahane gibi yapılar artık birbirinden ayrı mekanlara yerleştirilmiş, farklı fonksiyonlu devlet yapılarına dönüşmüştür. II. Mahmud'un yaptırdığı yapıların çoğunluğu, III. Selim Dönemi sonlarında yerleşmeye başlayan neo-klasik üsluptadır. Avrupa'da 18. yüzyılın ikinci yarısında yayılan ve Fransa'da Napolyon döneminin simgesi olduğu için daha çok ampir denilen bu üslup, yenileşen Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşan yönetimin simgesi olmuştur. II. Mahmud'un selatin camii Nusretiye (1822-1826) dış cephede henüz barok üslubun izlerini taşırsa da, anıtsal merdivenli girişinde, saray görüntüsünü veren hünkar mahfilinde neo-klasik unsurlar egemendir. Ancak bundan sonra en görkemli yapılar camiler değil devlet yapıları, kışlalar ve saraylar olacaktır.

II. Mahmud'un, Boğaziçi kıyılarında saraylar yaptırması onun, yüksek duvarlarla çevrili Topkapı Sarayı'ndan çıkıp Avrupa sarayları gibi dışa açık ferah yapılarda oturmak istediğini gösterir. Kendisinin Avrupa mimarisi ile ilgili plan ve cephe çizimlerini yakından incelediği bilinir.25 Boğaziçi'nde yaptırdığı ve sonradan yenilendiği için özgün hali ancak gravürlerde görülebilen Beşiktaş, Eski Beylerbeyi ve Eski Çırağan Sarayları üçgen alınlıkları ve cepheye egemen komposit başlıklı sütun dizileri ile neo-klasik üslubun damgasını taşırlar. III. Selim, Dönemi'nde Melling'in Hatice Sultan için yaptığı sarayın öncülük ettiği bu üslupla yeni bir sivil mimari anlayışı yerleşmiş ve yerli mimarlar da bunu izlemiştir. Ayrıca artık bu saraylardaki odalarda sedir ve minderler yerine Avrupa tarzında eşyaların kullanıldığı anlaşılır. Bu yapıların hepsinde iç bezeme programı da neo-klasiktir. İster saray olsun ister bir kamu yapısı olsun, çoğunda duvarlar yine manzara resimleriyle bezelidir ama bunlar perdeler, akant yaprakları gibi neo-klasik motiflerle çerçevelenmişlerdir. örneğin, II. Mahmud'un Topkapı Sarayı'nda yenilettiği bölümlerdeki duvar resimleri bu tür çerçeveler içindedir. Artık manzara komposiyonları büyümüş, panoramik kent görüntülerine dönüşmüştür. Bu tür manzaralar yalnızca duvarları değil, tavanları da kaplar.26

Resim alanında önemli gelişmeler olmuştur. II. Mahmud önce Asakir-i Muhammediye askerlerinin giysilerini değiştirmiş, ardından tüm imparatorlukta kavuk ve cüppe yerine pantalon-ceket ve fes giyilmesini buyuran ferman çıkarmıştır. Bu yeni Osmanlı imgesinin yayılması için kendi portrelerini araç olarak kullanmıştır. Yeni kıyafetlerle kendisini gösteren anıtsal boydaki yağlıboya portrelerini yerli ve yabancı ressamlara sipariş etmiş, önce törenle Bab-ı Ali'ye astırmış ve devlet dairelerine konmasını buyurmuştur. Ayrıca portrelerini devlet erkanına ve yabancı temsilcilere dağıtmıştır.27 II. Mahmud'un çok sayıda portresi yapılmış ve yabancı, yerli çeşitli sanatçıların yaptığı bu portrelerde yeni bir ikonografya ortaya çıkmıştır. Padişah, Avrupalı hükümdar portrelerindeki gibi ayakta durur, bir elinde kılıç veya reformlarını simgeleyen bir ferman tutar. Bu yeni ikonografya ilk kez Alman asıllı Fransız ressam Schlesinger'in yaptığı portrede kullanılmış görülmektedir. Bundan sonra yerli ustalar da bu yeni ikonografyayı izlemişlerdir.28 II. Mahmud'un gerçekleştirdiği bir başka yenilik ise tasvir-i humayun nişanı yaptırmış olmasıdır. Üzerinde yeni giysilerle büst portresinin bulunduğu nişanları hem imparatorluk içinde üst düzey yöneticilere hem de yabancı elçilere armağan olarak vermiştir. Bunları kanıtlayan arşiv belgeleri vardır. II. Mahmud'un üzerinde kendi portresi bulunan

sikkeler de döktürdüğü söylenir. Bu yeniliklere karşı siyasi bir muhalefet olmakla birlikte çok sayıda portrenin üretildiği ve dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Yalnız saraydaki padişah siparişlerinde değil, tüm imparatorlukta yeni bir resim anlayışının yerleştiği görülür. Mimari ve mimari bezemedeki yenilikler aynı hızla imparatorluğa yayılmıştır. Özellikle Mısır'da Mehmed Ali Paşa, bir yandan Osmanlı sarayına başkaldırırken öte yandan II. Mahmud'un tüm yeniliklerini yakından izlemiş ve uygulamıştır. Kahire'de yaptırdığı Mehmed Ali Camii (1824) ve sarayları için başkentten sanatçı getirtmiş ve bunları barok neo-klasik karışımı bir üslupla inşa ettirmiştir. Nitekim, kendi adını taşıyan caminin yanındaki Bijou Sarayı başkentteki saraylar gibi baştan başa duvar resimleriyle bezelidir. Öyle ki, bu sarayı gezen gezginler bu figürsüz resimleri ilgiyle izlemişler ve 'Avrupa-arabesk' ya da 'Avrupa-Türk' karışımı bir üslup sergilediğini anlatmışlardır. Mehmed Ali Paşa da II. Mahmud gibi Avrupalı sanatçılara portrelerini yaptırmıştır. Avrupa hükümdar ikongrafyasını izleyen portreleriyle adeta Osmanlı hükümdarına meydan okumaktadır.29

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e: Batılılaşmanın Kurumlaşması

II. Mahmud'u izleyen Sultan Abdülmecid (1839-1861), Tanzimat Fermanı ile Batılılaşmayı kurumlaştırmıştır. Artık reformlar başa geçen padişahların daha çok teknik alanlarda kalan ve bazen kısa süren, bazen daha sürekli etkiler yaratan yenilik hareketleri biçiminde değil, bir devlet programı halinde kendini gösterecektir. Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebasının haklarını koruyan Tanzimat Fermanı imparatorluğa daha çoğulcu bir yapı getirmiştir. Artık Avrupalıların, levatenlerin, gayrimüslim ve Müslüman herkesin yalnız başkent İstanbul'da değil eyaletlerde de rahatça yaşadığı bir ortam oluşmuştur. Dolayısıyla Tanzimat, farklı etkenlerin biçimlendirdiği daha çoğulcu bir kültür yapısini beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki imajı da değişmeye başlamış, Sultan Abdülmecid'in dönemin ünlü hükümdarlarıyla eşit düzeyde olduğu kabul edilmiştir. Nitekim, Avrupa'ya gitmemiş olmasına karşın, Abdülmecid'i Avrupa'nın önde gelen hükümdarlarıyla birlikte gösteren resimleri vardır.30

Tanzimat sonrası reformları içinde laik eğitimin başlaması belki de en önemlisidir. Artık her düzeyde okulun açılmasına olanak sağlanmıştır. Batı anlamında ilk, orta ve yüksek eğitimin yerleşmesi için rüşdiyeler ve idadiler kurulmuştur. Yüksek öğrenim kurumu olarak Darülfünun'un yaptırılması daha 1846'da planlanmıştır. Gerçi eğitime 1863 yılında başlanabilmiştir ama böylece Türkiye'nin ilk üniversitesi kurulmuştur. Önemli uzmanlık alanları için ayrıca Mülkiye, Ziraat, Sanayi, Ticaret, Hukuk Mektepleri açılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği imtiyazlardan birisi de yabancı okulların öğretim yapabilmesidir. Bu ortamda Osmanlı başkenti yabancılar için verimli bir çalışma yeri olmuştur. Avrupa ile ticaretin hızlanmasıyla güç kazanan tüccar sınıfı da yeni bir yaşam biçimi getirmiş ve kültür ve sanat ortamını etkilemiştir.

Tanzimat'tan sonra hem Osmanlı saray erkanının hem de elit tabakanın öncelikle yabancı mimar ve ressamlara sipariş verdikleri görülür. Giderek yaygınlaşacak olan kagir yapı tasarımları için yabancı mimarlardan yararlanılmıştır. Örneğin, İstanbul'da kimi elçilik binaları inşa etmekte olan Gaspare Fossati, bazı devlet yapılarını yapmak ve Ayasofya'yı restore etmek amacıyla

görevlendirilmiştir. Bab-ı Ali'de Hazine-i Evrak binasını (1846), Baltalimanı Kasrı'nı (1847), Darülfünun binasını (1846-1854) ve Telgrafhane-i Amire'yi (1855) Fossati'nin eseridir. Bunların hepsi büyük boyutlu, üçgen alınlıklı neo-klasik vurgulu yapılardır. Fossati, İstanbul'da kaldığı süre içinde birçok başka yapı da yapmıştır. Rus (1838) ve Hollanda (1854) elçilik binaları, Naum Tiyatrosu (1846) ve Pera'daki kimi kiliseler ona aittir. Abdülmecid Dönemi'nde yapılan hastaneler, kışlalar ve krakol binalarında da aynı neo-klasik üslup egemendir.

19. yüzyılın ortalarında mimariye daha seçmeci bir üslup yerleşecektir. Bu üslubun savunucuları ve uygulayıcıları bir mimar ailesi olan Balyanlardır.31 Eklektik veya seçmeci diye tanımlanan bu üslup 19. yüzyıl Avrupası'nda yaygınlaşmıştır. Giderek endüstrileşen Avrupa'da çeşitli dönemlerden gotik, rönesans, barok, rokoko, neo-klasik, her akımdan beğenilen öğelerin birarada kullanılmasıyla oluşan bu yeni karma üslubun aynı yüzyılda Osmanlı ülkesine gelmesi şaşırtıcı değildir. Yenileşmede Avrupa'yı örnek alan Osmanlılar bu üslubu hemen benimsemiştir.

Bu yeni seçmeci üslup dönemin tüm camilerinde görülür. Abdülmecid'in 1848'de kendi adına yaptırdığı Mecidiye Camii, olasılıkla Nikogos Balyan'ın tasarımıdır ve tam bir barok ve neo-klasik karışımıdır. Kuzey cephe neo-klasik görünümlü iken katları ayıran çıkıntılı frizler, kabartma alçı süsler, şişkin köşe kuleleri barok havadadır. Aynı üslup, dönemin öteki camilerinde görünür. Garabet ve Nikogos Balyan'ın Dolmabahçe Sarayı'nın yanına Bezmialem Valide Sultan'ın adına inşa ettikleri 1853 tarihli Dolmabahçe Camii'nin merdivenle çıkılan hünkar kasrı, pencere düzeni, minare kaideleri, gölgeli boyamaları saray görüntüsü verir ve yanındaki Dolmabahçe Sarayı ile bütünleşir. Sultan Abdülmecid aynı yıl yaptırdığı ve padişahın adını taşıyan Mecidiye Camii'nden biraz daha büyük olduğu için Büyük Mecidiye diye de anılan Ortaköy Camii de hareketli beden duvarları ve yoğun bezemeli kule ve minareleri, neo-gotik dilimli pencereleri ile yeni karma üslubun ürünüdür. Kent dokusunun Boğaziçi kıyılarına uzandığı bu yüzyılın camilerinde hünkar kasırları padişahın denizden ulaşması amacıyla bu yöne yereştirilmiştir.

Abdülmecid kendisi de Avrupa tarzında bir sarayda, Avrupa tarzı bir hayat sürmek istemiştir. İstanbul'da yeni semtlerin oluştuğu ve kent nüfusunun Beyoğlu, Beşiktaş ve Boğaziçi'ne doğru yayıldığı bu dönemde Abdülmecid, Topkapı Sarayı'nı bırakarak Boğaz kıyılarında yeni yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı'na taşınmıştır. Daha önceki yüzyıllarda Beşiktaş Sahil Sarayı diye anılan yapıların yerine yapımına 1842 yılında başlanan ve tümüyle 1856'da biten Dolmabahçe Sarayı yeni bir saray kavramını getirmiştir. Artık padişahın oturduğu ve devlet yönettiği yapı avlular etrafına toplanmış pavyonlardan oluşan geleneksel saray mimarisini terk edip tek cepheli anıtsal bir yapıya dönüşmüştür. Gerçi Dolmabahçe'nin hem planında hem de kimi bölümlerinde geleneksel öğeler hâlâ yaşatılmıştır ama tümüne bakıldığında Avrupa'daki ünlü hükümdar saraylarına benzer. İç düzenlemede görkemli merdivenlerle çıkılan selamlık ve harem bölümleri birbirini izler. Gerçi bunlar kendi içlerinde geleneksel Türk evi plan tipinde bir orta sofaya açılan odalardan oluşan merkezi bir düzenlemeye sahiptir ama iç bezeme ve donanımı her haliyle Avrupalıdır. Yapının tam ortasında yer alan ve iki kata yükselen Muayede Salonu en görkemli bölümüdür ve yeni bir kavram getirir. Artık tahta çıkış ve kabul törenleri eskisi gibi Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda değil, bu Muayede

Salonu'nda yapılmaktadır. Saray deniz cephesinden üçgen alınlıkları, korent başlıklı sütunları, kırık kornişleri ama barok rokoko özentisi kabartmalarıyla barok ve neo-klasik karışımı bir Avrupa sarayı görünümündedir. Yüksek duvarlı arka cephesi ise, geleneksel Osmanlı saraylarını anımsatır. Yoğun bezemeli ama bir Roma zafer takına benzeyen anıtsal giriş kapılarıyla saray adeta imparatorluk ihtişamını yeniden yaratmaya çalışmaktadır. Saraydaki bir başka önemli yenilik ise içindeki Avrupa tarzı eşyalardır. Geleneksel konutlardaki oda kavramı, mobilyalı salon kavramına dönüşmüştür. Ocakların yerini Avrupa tarzı şömineler almış, minderli oturma biçimi yerini koltuklu, sandalyeli, masalı yaşama bırakmıştır. Sarayda İngiliz Chippendale koltuklardan, Sevres porselenlerine ve Japon lakelerine kadar her türlü mobilya ve eşyaya raslanır.32 Sıva ve alçı üzerine yapılmış boyalı bezemeler de tümüyle Avrupa tarzındadır.

Muayede salonundaki göz aldatıcı tromp d'oeil boyamalar, duvarlarda ve tavanlarda kartuşlar içinde yer alan manzara kompozisyonları, natürmortlar, müzik aletleri vb. motifler bir Avrupa sarayı dekorunu anımsatır. Zaten Muayede Salonu dekorasyonu için Paris operası dekoratörü Séchan'ın çağrıldığı belgelerle saptanmıştır.33 19. yüzyılın ünlü mimar ailesi Balyanlardan Garabet Balyan'ın yönetiminde Nikogos Balyan ve birçok başka yerli, yabancı ustanın çalıştığı Dolmabahçe Sarayı mimaride eklektik üslubun simgesi olmuştur.

Sultan Abdülmecid Dolmabahçe Sarayı'nda yaşamayı tercih etmiş ama Topkapı Sarayı'na da bir köşk yaptırmıştır. Serkis Balyan'ın eseri olan Mecidiye Köşkü Topkapı Sarayı kompleksi içinde aynı seçmeci üslubu izler. İstanbul'da Abdülmecid'in birbiri ardına yaptırdığı ve Nikogos Balyan'ın tasarımı olan daha ufak boyutlu Ihlamur (1855) ve Göksu (1857), Adile Sultan (1853) Sarayları ve Beykoz Kasrı (1854) belki Dolmabahçe kadar görkemli değillerdir ama gerek anıtsal merdivenleri, gerekse dış pencerelerde yoğunlaşan bezemeleri ve iç mekan tasarımları aynı mimari üslubun ürünleridir.

Abdülmecid'in müziğe olan düşkünlüğü sarayda yeni mekanların yaratılmasını gerektirmiştir. Bu dönemde de etkinliğini sürdüren Donizetti, Sultan Abdülmecid tahta çıkınca onun için bir marş bestelemiş, sarayda bir de orkestra kurmuş, hatta opera ve operet denemeleri de yapmıştır. Avrupa müzik dünyasının bir ismi olan Franz Liszt de bu dönemde İstanbul'a gelmiştir. 1847'de gelip bir ay kalan Liszt, padişahın huzurunda konserler vermiştir. Abdülmecid'in tiyatro ve operaya da büyük ilgi duymuştur. Tanzimat'tan sonra Tepebaşı'na 1840'ta yapılan Naum tiyatrosunda gösteriler birbirini izlemiştir. İtalyan sanatçılar tarafından operalar sahneye konmuştur. 1846'da yangında yanan bu yapının yerine İngiliz mimar Smith tarafından yapılan yeni tiyatro binasına Abdülmecid destek vermiştir, hatta burada opera temsillerinden birisini izlemiştir. Bu gösteride padişah için orkestra şefinin bestelediği Türk melodisi çalınmıştır. Abdülmecid Dolmabahçe Sarayı'nda ayrı bir tiyatro binası yaptırmış ve tiyatronun dekorasyon işini de Séchan'a vermiştir. 1937 yılında tamamen yıkıldığı için bugün ayakta olmayan tiyatronun eski gravürleri bunun Avrupa tarzında dekore edildiğini gösterir.34 Bu tiyatroda padişahın ayrı locası vardır. Avizeler, şamdanlar, mobilyalar, perdeler Paris'ten getirtilmiştir. 1859'da açılan tiyatroda Naum tiyatrosu sanatçıları opera ve bale gösterisi yapmışlar,

tüm saray halkı ve yabancı temsilciler hazır bulunmuştur. Saray tiyatrosunda opera ve tiyatro temsillerinden başka resim sergileri de düzenlenmiştir.

Abdülmecid'in resim ve heykel sanatlarının gelişmesine katkısı büyüktür. Tanzimat'tan sonra resmi anıt projeleri gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'ın ilanının hemen ardından Gülhane Parkı'na bir adalet taşı dikilmesi ayrıca Beyazıd meydanına, üzerine Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin tüm metninin yazılacağı bir anıt yapımı planlanmış ancak o sırada İstanbul'da bulunan mimar Gaspare Fossati'nin hazırladığı bu anıt projesi ne yazık ki gerçekleşmemiştir. Yine de bunlar ilk anıt heykel girişimleridir ve Osmanlı İmparatorluğu'nda heykel ve anıt yapımının ilk adımları sayılmalıdır.

Abdülmecid'in verdiği resim siparişleri resim sanatındaki gelişmeler açısından büyük önem taşır. O da II. Mahmud gibi yabancı ve yerli sanatçılara hem portreli tasvir-i humayun nişanları hem de yağlıboya portrelerini yaptırarak dağıtmıştır. Abdülmecid'in İngiliz ressam Sir David Wilkie (1785-1841), Fransız Jean Portet (ö. 1862), İtalyan Luigi Rubio (1795-1882) gibi Türkiye'ye gelen yabancı ustaların yanı sıra Sebuh (1816-1889) ve Rupen Manas (1810?-1875) kardeşlerin yaptığı birçok portresi vardır. Manas kardeşler Paris'teki Osmanlı elçiliğinde görevlendirilmiş ve Rupen Manas'ın yaptığı portreler Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerine dağıtılmıştır. Abdülmecid saraya gelen ressam Portet'e kendinden önceki tüm Osmanlı padişahlarının bir dizi yağlıboya portresini de sipariş etmiştir. Sarayda sergilenmek amacıyla yaptırılan bu portreler halen Topkapı Sarayı'ndadır.35

Bu dönemde yalnızca Avrupalı veya gayrimüslim ressamların değil Türk ressamların etkinliğinden de söz edilebilir. III. Selim ve II. Mahmud Dönemi'nde öğrenime başlayan askeri okullarda resim eğitimi gören kimi öğrencilerin Avrupa'ya öğrenime gönderildiği ve ressam mesleğini seçtikleri görülür. Örneğin Ferik İbrahim Paşa, Ferik Tevfik Paşa, Hüsnü Yusuf, Ferik Abdullah Paşa, Hasköylü Ahmed Emin, Eyüplü Şükrü gibi askeri okul çıkışlı ressamların adı kaynaklarda geçmektedir.36 Gerçi eserleri günümüze pek kalmamıştır ama askeri okul çıkışlı bu ressamların Batı anlamında resmi ülkeye getirmiş olmaları önemlidir.

Sultan Abdülaziz'in saltanatı (1861-1876) Osmanlı Yenileşme döneminin önemli bir evresidir. Abdülaziz yabancı ülkeleri ziyaret eden ve Avrupa hükümdarları tarafından ziyaret edilen ilk Osmanlı padişahıdır. 1863'te Mısır'a, 1867'de Paris, Londra ve Viyana'ya gitmiştir. Avrupa ülkelerine yaptığı bu ziyaretlerden çok etkilenen Abdülaziz, imparatorluk bünyesindeki reformların kapsamını genişletmiş, kültürel etkinlikleri arttırmıştır. Tiyatro, opera gibi gösteriler çoğalmıştır. Artık Osmanlı başkentinde uluslararası fuarlar ve sergiler bile düzenlenmektedir.37 Abdülaziz 1867 Paris ziyaretinde o yıl düzenlenen Uluslararası Sergi'yi de gezmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok sayıda sanayi, tarım ve güzel sanatlar örneğini sergilediği pavyonda Osman Hamdi Bey ve Ahmed Ali gibi Türk ressamlarının eserleri de yer almıştır. O dönemde İstanbul'da yaşayan Avrupalı, Levanten ve gayrimüslim ressamların tabloları ile Türkiye ile ilgili fotoğraflar da pavyonda sergilenmiştir.38 Sultan Abdülaziz, Paris, Londra ve Viyana gezilerinde sarayları ve müzeleri de gezmiştir. Batı başkentlerindeki saray yaşamını, sanat eserlerini yakından izleyen Abdülaziz, dönüşünde sarayda bir Avrupa resim koleksiyonu oluşturmuştur.39

Bu dönemde kent düzeyinde yapı etkinliği yoğunlaşmıştır. Yeni oluşturulan resmi kurumlar için çeşitli fonksiyonlara yönelik yapılar yaptırılmıştır. Harbiye, Bahriye, Adliye, Posta Telgraf nezaretleri oluşturulmuş daha da önemlisi en büyük yargı mercii olacak Divan-ı Ahkam-ı Adliye kurulmuştur. İstanbul-Edirne demiryolu, Karaköy-Beyoğlu tüneli de bu dönemin etkinlikleridir. Ayrıca Tersane ve Tophane yenilenmiş, ilk Sanayi Mektebi, (1867) Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1868), Galatasary Sultanisi (1868), Darüşşafaka (1873) açılmıştır.

Bu dönemde camiler ve resmi yapıların yanında çok sayıda saray, köşk ve kasır inşa edilmiştir. Yabancı mimarların yanında Balyanların etkinlileri de sürmektedir. Dönemin yapılarının hemen hepsi barok, neo-klasik, neo-gotik, hatta Avrupa'dan ithal bir oryantalist üslubun birarada kullanıldığı eklektik yapılardır. Daha 1862'de yapılan ve bir Balyan eseri olan Sadabad Camii'nde neo-gotik şerefeli minarelere raslanır. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan için Serkis Balyan'ın yaptığı Aksaray Valide Camii'ndeki (1871) neo-gotik pencereler ve Hint-İslam mimarisinden gelme at nalı biçimindeki kemerler çarpıcı motiflerdir.40 Adeta daha önceki dönemde yapılan ve barok ve neo-klasiğin egemen olduğu cami mimarisine bir tepkidir ve Avrupa'daki oryantalizm modasının uzantısı gibi görünür. Ancak bezemelerde kullanılan ve Osmanlı'nın geleneksel motifleri olan rumi ve hatayiler, Hint-İslam ya da Kuzey Afrika mimarisinin yanında Osmanlı mimari öğelerine de yer verildiğini gösterir.

Abdülaziz birçok saray ve köşk yaptırmıştır. Balyanların yaptığı Beylerbeyi (1865), Çırağan (1867) Sarayları ve Yıldız Sarayı kompleksinde inşa edilen Büyük Mabeyn (1865), Malta, Çadır ve Çit Kasırları ile av ve dinlenme yeri olarak tasarlanan Maslak Kasırları aynı eklektik üslubun ürünleridir. Yalnız bunlarda Avrupa'nın barok ve neo-klasik karması öğelerin göze çarpar yanına yer yer bazı geleneksel Osmanlı motifleri eklenmiştir. Bu Abdülaziz dönemi yapılarının genel bir özelliğidir. Serkis Balyan'ın yaptığı Beylerbeyi Sarayı'nda barok ve neo-klasik bezemeler dış cephede ve iç mekanlarda egemendir. Ancak iç mekanda yazı şeritlerine ve daha geleneksel görünen yaldızlı bezeme motiflerine raslanır. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyhatinden hemen sonra Balyanların yaptığı Çırağan Sarayı Batı'da yaygın olan oryantalist mimarisindeki Doğu eklektisizmine örnektir ve bu dönemin sarayları içinde en fazla geleneksel çizgiye sahip olandır. Dıştan öteki saraylar gibi neo-klasik ve barok vurguludur. Ama pencerelerdeki dantelsi taş bezemeler, neo-gotik motiflerin yanında zar başlıklı sütunlar, rumiler göze çarpar. İç mekanda Osmanlı motifleri daha da çoğunluktadır. Bunun Abdülaziz'in isteği olduğu, kendisinin Mısır gezisinden sonra oradaki oryantalist yapılardan etkilenmiş olduğu düşünülür. İçerde çift veya dörtlü sütunlarda zar başlıklar vardır. Sütunlar bir üst parçayla yükseltilmiştir. Bu düzenleme adeta Elhamra Sarayı'nı anımsatır. Ayrıca Osmanlı mimarisinde yaygın mukarnaslı nişler, rumiler, hatayiler de kullanılmıştır.

Bu dönem saraylarının hepsinde, örneğin Yıldız Sarayı Büyük Mabeyn Köşkü'nde gerek cephede gerekse iç mekanda Çırağan Sarayı'na benzerlikler vardır. İç mekanlarda çift sütunlar, dilimli kemerler, mermer selsebiller, sedef kakmalı ahşap kaplamalar kullanılmıştır. Başka bir deyişle, Sultanaziz Dönemi yapılarında 19. yüzyıl eklektisizminin daha oryantalist çeşitlemeleri dikkat çeker.

Yapıların çoğunun tasarımcısı olan Balyanlar Avrupa oryantalizmine Osmanlı motiflerini ekleyerek yerel bir yorum getirmişlerdir.

Abdülaziz'in yaptırdığı sarayların dekorasyonu ile ayrıca ilgilendiğini kaynaklar belirtir. Kendisi de ressam olan, deniz ve gemi resimleriyle çok ilgilenen Abdülaziz döneminde yapılan sarayların duvar resimlerinde bu konular çoğunluktadır. Özellikle Beylerbeyi Sarayı'ndaki resimler Abdülaziz'in beğenisini yansıtır. Abdülaziz'in bir başka tutkusu olan av hayvanları da bu resimlerde sık sık yer alır. Dolmabahçe Sarayı'na bu dönemde eklenen Camlı Köşk buna bir örnektir. Duvar resimlerinde yine İstanbul manzaraları yaygındır. Ancak duvar resimleri giderek daha Avrupai bir içerik ve üsluba kavuşurlar. Ne yazık ki, bu dönem saraylarını bezeyen duvar resmi ustalarının kimliği hakkında çok kesin bilgiler yoktur.41 Hem yabancıların hem de yerli ustaların etkin olduğu bu dönemde Avrupa etkisinin fazlalaşmış olduğunu, yerli ustaların da buna ayak uydurduğunu düşünmek gerekir. Nitekim askeri okullarda, Darüşşafaka'da, hatta enderunda yetişmiş Türk ressamlar artık sanat ortamında yer almaya başlamıştır. Genellikle 'asker ressamlar' ya da 'primitifler' diye anılan bu ressamlar, Türkiye'ye gelen Avrupalı sanatçılar gibi İstanbul manzaraları yapmışlardır. Çoğunun fotoğraftan yararlanarak resim yaptığı belirlenmiştir. Fenerbahçe, Göksu, Sarayburnu, Ahırkapı Feneri gibi semtleri görüntüleyen bu resimlerin aynı dönem saray ve kasırlarında yer alan duvar resimleriyle benzerliği bunların ortak çalışma yöntemlerinin hatta ortak sanatçıların ürünleri olduğunu düşündürür.42 Aynı semtlerin, aynı yapıların tekrar tekrar resimlenmesi, bu ressamların aynı fotoğrafları veya gravürleri kullandıklarını gösteir. Aralarında Ahmet Şekur, Ahmed Ziya, Hüseyin Giritli gibi sanatçıların bulunduğu bu ressamlar, manzaralarında, Türkiye'ye gelen yabancı ressamlar gibi ayrıntılara büyük özen göstermişlerdir. Aynı duvar resimlerindeki gibi, boyayı tek katman olarak kullanırlar, çizgisel persektifteki başarılıdırlar ama figürden kaçınmışlardır.

Görüldüğü gibi Abdülaziz Dönemi'nde Türk ressamları sanat ortamında önemli yer almaya başlamıştır. Bunların içinde askeri okullarda yetişip Avrupa'ya eğitime gönderilmiş olanlar daha yenilikçi çalışmalar getireceklerdir. Nitekim Türkiye'den giden öğrencilerin eğitimi için Paris'te 1860'da Mekteb-i Osmani kurulmuştur.

1874'e kadar hizmet veren bu okulda askeri veya sivil okul çıkışlı öğrenciler öğrenim görmüştür. Burada eğitilip dönen bu öğrenciler önemli görevler almışlardır.43 Örneğin, Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenim görüp 1861'de Paris'e giden Ahmed Ali (Şeker Ahmed Paşa) (1841-1907) döndüğünde mabeyn ressamı olmuştur. Şeker Ahmed Paşa sarayda bir Avrupa resimleri koleksiyonunun oluşturulmasında önemli rol oynamış ve J. L. Gérôme, G. Boulanger, E. Fromentin, C. Daubigny, A. Schreyer gibi ünlü Fransız oryantalistlerinin resimleri onun döneminde saraya ulaşmıştır. Türkiye'deki ilk kapsamlı sergi 1873'te Şeker Ahmed Paşa tarafından Divanyolu'ndaki Sanayi Mektebi'nde düzenlemiştir. İkincisi 1875'te gerçekleşen bu sergilere Avrupalı sanatçıların yanı sıra İstanbullu sanatçılar da katılmıştır. Sultan Abdülaziz'in resim sanatına önemli bir başka katkısı da, onun izniyle İstanbul'da kurulan ilk resim okuludur.

Saray emrinde çalışan Guillemet 1874'te Galata'daki atelyesini bir resim okulu haline getirmiştir. Bu da Türkiye'de sanat eğitiminin kurumlaşmasında ilk adım olmuştur. Artık Türk ressamların

etkinliklerinden ve üsluplarından söz etmek mümkün olacaktır. Şeker Ahmed Paşa ve onun gibi Paris'te öğrenim görmüş Harbiye çıkışlı Süleyman Seyyid (1842-1913) Fransa'da izlenimcilik öncesi akademik resminden etkilenmişlerdir. Her ikisi de manzaralarında, natürmort ve portrelerindeki sağlam kompozisyonları güçlü ışık tekniğiyle dikkat çekerler. Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid ile aynı zamanda Paris'te eğitim görmüş olan Osman Hamdi Bey (1842-1910) Paris'te ünlü oryantalist ressam J. L. Gérôme ile çalışmış 1867 Dünya Sergisi'ne de katılmıştır. 1871'de Türkiye'ye dönen Osman Hamdi Bey'in 19. yüzyıl Türk resminde ayrı bir yeri vardır. Resim sanatında figürlü anlatımın ve portreciliğin öncülüğünü yapmıştır. Daha çok oryantalist yaklaşımı benimseyen Osman Hamdi figürlerini çoğu kez Osmanlı dekorlarına yerleştirir ama bunlar Avrupalı oryantalistlerin hayal ürünü dekorları değildir.

O, bu dekor ve insanları Osmanlı kültürünün simgesi olarak kullamıştır. Özellikle kadına birey olarak anıtsal boyutlarda yer vermesi önemli bir katkıdır.44 Yine Abdülaziz Dönemi'nde Paris'e giden Halil Paşa (1857-1939) da ressam Gérôme ile çalışmıştır ama o yıllarda yaygınlaşan izlenimcilik akımından etkilenmiş ve Türk resmine izlenimci değerler getirmiştir.

Abdülaziz'in saray çevresinde her kökenden sanatçı çalışmıştır. Avrupalı sanatçılar padişahtan önemli siparişler almıştır. Fransız ressam P. D. Guillemet, Polonyalı S. Chlebowski, Ermeni kökenli Rus ressam Aivazovsky, İtalyan Alberto Pasini, hem padişahın portrelerini hem de Türkiye ile ilgili birçok resim yapmışlardır. Ayrıca, Osmanlı tarihi ve zaferleri ile ilgili sahneler resimlemişlerdir.

Padişahın hem yağlıboya hem de ufak boyutlu nişan türünde çok sayıda portresi vardır. Bu dönemde sarayda Manas kardeşlerin etkinlikleri de devam etmiş ve aynı aileden Josef Manas (1835-1916) padişahın portreli nişanlarını yapmıştır. Yağlıboya portreleri içinde Guillemet'in ve Chlebowsky'ninkiler en ünlüleridir. Padişahın birçok fotoğrafı da vardır. Nitekim, fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşması da bu dönemde olmuştur. Fotoğrafçılığı imparatorlukta resmileştiren Abdülaziz'in saray fotoğrafçısı ressam Viçhen Abdullah'dır. (1820-1916) Padişahın fotoğraflarını çektiği gibi yağlıboya portrelerini de yapmıştır.45

Abdülaziz'in getirdiği en büyük yenilik heykel dalında olmuştur. Kuşkusuz, 1867 Avrupa gezilerinde Avrupa başkentlerini süsleyen meydan anıtlarını ve müzelerdeki heykelleri incelemiştir. Döndükten sonra, Floransa'da yetişmiş bir İngiliz heykelci olan Charles Fuller'a heykel siparişi vermiştir. Fuller önce padişahın bir büstünü hazırlamış, ondan sonra da bugün Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan at üzerinde heykelini yapmıştır46 Abdülaziz'in mermer büstü Topkapı Sarayı'ndadır47 (17/608). Gerçi Abdülaziz'i Avrupalı hükümdarlar gibi at üzerinde gösteren heykeli kentte bir meydana dikilememiştir ama padişah, yaşadığı Beylerbeyi Sarayı'nın bahçelerini Fransa'dan getirttiği hayvan heykelleriyle bezeyebilmiştir. Giderek bu Fransız yapımı hayvan heykelleri öteki saraylarda ve konaklarda da görülecektir. Bütün bunlar heykel sanatına karşı bir duyarlık geliştirmiş olmalıdır.

Sultan Abdülhamid'in uzun süren saltanatı (1876-1909) gerek ulusal ve uluslararası siyaset, gerekse kültür ortamı bakımından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Abdülhamid saltanatı boyunca başgösteren siyasal çalkantılar yüzünden kapalı bir yaşam sürdürmüş olmasına rağmen

eğitim sorunlarına ciddiyetle eğilmiştir. Yenileşmenin her alanda hızlanması için birçok meslek okulu kurulmuş, rüşdiye ve idadilerin sayıları artmış, bunlarda yabancı dil eğitimi zorunlu olmuştur. Kızlar için ayrı okullar açılmıştır.

Abdülaziz Dönemi'nden beri süre gelen demiryolu ağı yapımı hızlandırılmış, 1888'de İstanbul Edirne bağlantısıyla Avrupa'ya ulaşılmış, Hicaz Demiryolu 1908'de Medine'ye ulaşmıştır. Önceleri Dolmabahçe Sarayı'nda oturan Abdülhamid, 1887'de Yıldız Sarayı'na taşınmış ve burası, tiyatrosu, müzesi, kütüphanesi, fotoğraf, marangoz ve sanat atelyeleri ile bir sanat merkezi olmuştur.48 Sarayın bir bölümü Türk sanatçıların bir araya gelip çalışması için ayrılmıştır. Burada çalışan ressamların bazıları, Yıldız çini fabrikasında üretilen porselenleri de resimlemişlerdir. Abdülhamid, Avrupalı hükümdarların yaptığı gibi sarayında bir de porselen fabrikası kurdurmuştur.49

Abdülhamid'in saltanatı sırasında Balyanların etkinliği bir süre daha devam etmiştir ama bu dönemin en önemli yapıları yabancı mimarlara sipariş edilmiştir. Mimaride neo-gotik, art nouveau gibi Avrupa'dan ithal yeniliklerin yanı sıra barok ve neo-klasik karması üslup egemenliğini sürdürmüştür. Abdülhamid'in yaptırdığı camiler Sultanaziz Dönemi'ndekilerden daha Doğulu öğelere sahiptirler. 1886'da yapılan ve Serkis Balyan'a ait olduğu düşünülen Yıldız Hamidiye Camii anıtsal kapısı ve bezemelerinde Kuzey Afrika ve Endülüs İslam mimarisinde görülen kimi öğeleri taşırken, cephesinde neo-gotik pencerelere yer verir. İçindeki stalaktitli başlıklı sütunlar, mavi ve kırmızı üzerine yoğun yaldız bezemeler Sultanaziz Dönemi'nin yapıları Laleli Valide Sultan Camii ve Çırağan Sarayı gibi doğu vurgulu eklektisizmin daha da abartılı örnekleridir.

Yıldız Sarayı'na bu dönemde birçok pavyon eklenmiştir. Bunların içinde en önemlisi 1889'da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti nedeniyle Serkis Balyan'a yaptırılan ahşap Şale Köşkü'dür. Dıştan Orta Avrupa şalelerine benzediği için bu adı alan köşkün içindeki bezemeler çok zengindir. Saraya 1898'de eklenen kuzey bölümü ve merasim dairesi İtalyan mimar Raimondo D'Aronco'nun eseridir. Bu bölümde anıtsal mermer merdivenlere, ana merasim salonunda kimi neo-klasik barok karışımı duvar ve tavan süslemelerine, hatta yer yer rokoko ayrıntılara raslanır. Aslında Avrupa'nın art nouveau üslubunu Türkiye'ye getiren D'Aronco'nun burada farklı üslupları bir arada kullandığı açıkça bellidir. Yemek odası diye anılan oda ise altın yaldızlı Doğulu bezemeleriyle oryantalist bir şark köşesi görünümündedir. Şale Köşkü'nün hemen her odasını bezeyen duvar resimleri bu dalın en gelişmiş örneklerindendir. Yerli ustaların yanı sıra İtalyanların da çalışmış olduğu arşiv belgeleriyle saptanmıştır.

Yıldız Sarayı kompleksindeki Küçük Mabeyn Sarayı da olasılıkla D'Aronco'nun eseridir. Gerek cephe düzeni gerekse merdivenleri ve vitrayları art nouveau üslubun bütün özelliklerini taşır. Yıldız Sarayı tiyatrosu da D'Aronco'ya aittir. Müzik ve tiyatroya merakı olan II. Abdülhamid'in kendi sarayına yaptırdığı bu tiyatroda Sarah Bernhardt gibi dönemin ünlü sanatçılarının oynadığı eserler, La Traviata, Rigoletto gibi ünlü operalar sahneye konmuş, klasik müzik konserleri verilmiştir. Bu dönemde Batı müziği icrası yapan Türk müzisyenler de yetişmiştir.

II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda bir de müze oluşturmuştur. Bu Müzehane-i Humayun'da Antik Dönem sikke ve eserleri, cilt, tezhip, minyatür örnekleri, Avrupa porselen ve kristalleri ile saray koleksiyonundan tablolar ve çeşitli yabancı ve yerli sanatçılara sipariş edilmiş tablolar yer almıştır.50 Gerçi İstanbul'da ilk müze 1846'da Aya İrini Kilisesi'nde kurulmuştuir. Burada eski silahlar sergilenmiş daha sonra da bir eski eserler müzesine dönüşen bu koleksiyon Çinili Köşk'e taşınmıştır. Ancak gerçek anlamıyla ilk müze Abdülhamid Dönemin'de mimar A. Vallaury'e yaptırılmış ve bugünkü Arkeoloji Müzesi olan Asar-ı Atika Müzesi 1891'de tamamlanarak halka açılmıştır. 1881'de Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne atanan ve ressam ama aynı zamanda arkeolog olan Osman Hamdi Bey önderliğinde kurulan bu müze ülkenin bir çok yöresinde arkeolojik kazıları özendirmiş ve koleksiyon giderek zenginleşmiştir. 1884'te eski eserlerin yurt dışına çıkarılmasını önleyecek yeni bir Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin çıkarılmasını da Osman Hamdi Bey sağlamıştır.

Abdülhamid Avrupalı ressamlara çok sayıda sipariş vermiştir. Aslında Abdülhamid'in önceki padişahlarınki gibi gibi anıtsal portreleri yoktur. Daha çok fildişi üzerine yapılmış ufak boyutlu portreleri ve fotoğrafları vardır ama Avrupalı ressamlara, kendinden önceki padişahların anıtsal boyutta portrelerini sipariş etmiştir. Örneğin, Fransız ressam H. Bertaux III. Selim ve II. Mahmud'u at üzerinde gösteren portrelerini yapmıştır. Bu tür portreler yapan bir başka sanatçı Alman ressam W. Reuter'dır. Abdülhamid, İtalyan ressam F. Zonaro'yu 1897'de saray ressamı olarak atamış, sanatçı, padişahın siparişi üzerine Osmanlı tarihine ilişkin tablolar yapmış, hatta Bellini'nin Fatih portresini kopya etmiştir.51 Zonaro, Dömeke savaşını canlandıran Hücum adlı tablosu ile padişah tarafından nişanla ödüllendirilmiştir.52

Bu dönemde gerek başkentte gerekse eyaletlerde yaptırılan kamu yapılarının sayısı çok kabarıktır. Buna Makedonya'dan Irak'a kadar imparatorluğun birçok kent ve kasabasına diktirilen saat kuleleri de katılmalıdır. Abdülhamid 1901'de tüm valilere saat kulesi yapmaları için ferman göndermiştir.53 Bunların dışında Şam'a diktirilen telgraf anıtı ya da Hayfa'ya yapılan Hicaz Demiryolu anıtı gibi kule ve anıtlar üzerlerindeki Abdülhamid tuğrası ve armalarla imparatorluk gücünün görsel simgeleri olmuştur. Gerek kamu yapılarında gerekse bu tür anıtlarda yabancı mimarlar da çalışmıştır. Ancak bu mimarlar aynı camilerde olduğu gibi yapılarını geleneksel Osmanlı öğeleriyle zenginleştirilmişlerdir. Örneğin, Sirkeci Garı'nı yapan Alman mimar A. Jachmund, Avrupa oryantalizminin pek sevdiği Kuzey Afrika öğelerinin yanısıra Osmanlı mimari motiflerini kullanmıştır. 1890'da biten Sirkeci Garı atnalı kemerleri, sivri kuleleri, bezemeli saçaklarıyla doğu seçmeciliğinin ilginç bir örneğidir. Aynı şekilde saraydan birçok sipariş alan A. Vallaury 1899'da yaptığı Duyun-u Umumiye binasında bir yandan neo-rönesans bir tasarım sergiler, öte yandan sivri kemerleri, minareye benzer kuleleri, kıvrılan saçaklarıyla Osmanlı mimarisine öykünür. 1903'te bitirdiği Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane, yakınındaki Selimiye Kışlası'na uyum sağlamayı amaçlayan anıtsal bir yapıdır ama değişik kemer biçimleri, minaremsi kuleleri yine Doğu eklektisizmine örnektir. Yalnızca, 1891'de yaptığı Asar-ı Atika Müzesi belirgin biçimde bir neo-klasik yapıdır ve Vallaury'nin öteki yapılarından ayrılır. Kuşkusuz, yapının mimarı bu müzeyi Avrupa'da 19. yüzyıl boyunca aynı üslubu izleyen müze yapılarına benzetmek istemiştir.

Ancak Abdülhamid Dönemi'nin sonlarına doğru daha ulusal çizgiler taşıyacak bir mimari anlayışa dönüş görülecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Mimar Vedat ve Kemalettin gibi Türk mimarlar gerçek anlamıyla bir milli mimari akımı oluşturacaklardır. Mimar Vedat'ın 1909'da Sirkeci'de yaptığı Büyük Postahane ve Sultanahmet'teki Defter-i Hakani binası, çini bezemeli sivri kemerleri ve geniş saçakları ile I. Ulusal Mimari Üslubu denilen akımın ilk örneklerindendir. Aynı üslubun savunucusu Mimar Kemalettin bunu dini yapılarda da uygulamıştır. Örneğin, Bebek (1913) Camii tek kubbeli kare makana eklenmiş bir son cemaat yeri ile klasik hatta erken Osmanlı camilerinin ufak boyut kopyası gibidir. 1912'de yapımına başladığı Dördüncü Vakıf Han, küçük kubbeli köşe kuleleri, sivri kemerleri, geometrik motifli kabartmaları, çinileri ile ulusal mimari anlayışının başyapıtı sayılır. Kemalettin'in 1918 yangınından sonra Laleli'de yaptığı Harikzedegan apartmanları ise son dönem Osmanlı mimarlığına yeni bir anlayış getirmiştir. 1922'de tamamlanan bu altı katlı ve 124 apartman dairesinden oluşan yapı Avrupa'da yaygın olan çok katlı konut tipini Türkiye'ye getirmiştir.

Yüzyılın sonlarında yapılan saray ve konutlarda duvar resimleri yaygınlığını korur. Yıldız Sarayı'na eklenen pavyonların hepsinde tavan ve duvarlar manzara ve natürmortlarla süslenmmiştir. İstanbul'daki birçok konak ve yalıda usta ellerden çıkma resimler vardır. Duvar resimleri yine çoğunlukla İstanbul manzaralarından oluşur ama aralarında oryantalist ressamların sevdiği egzotik Kuzey Afrika manzaralarına, hatta Avrupa kartpostallarını andıran görüntülere ve av sahnelerine raslanır. Bunlar yüzyılın sonlarında İstanbul'da etkin olan yerli ve yabancı ustaların eserleridir. Nitekim kimi Avrupalı ressamların sarayda bu işleri yaptığına ilişkin belgeler vardır.54 Bu yalnızca başkent İstanbul için söz konusu değildir. İmparatorluğun birçok yöresinde yapılan kamu yapılarında, özellikle de kent bürokrasisinin ve tüccarların zenginleştiği Mısır, Suriye, Filistin gibi eyaletlerde yaptırılan konutlarda aynı türde duvar resimlerine raslanır.55

Görüldüğü gibi Sultan Abdülhamid Dönemi'nde farklı kökenli mimar ve ressamın çalıştığı her türlü Batılı üslubun denendiği bir sanat ortamı oluşmuştur. Bu üslup çoğulluğu içinde bir yandan Avrupalı mimar ve ressamlar, bir yandan Avrupa'da yetişmiş Türk ressamlar etkinliklerini sürdürmektedir. Bunların yanı sıra çeşitli askeri veya sivil okullarda okumuş, Avrupa'da eğitim görmemiş ama bu ortama ayak uydurmuş Türk ressamlar vardır. Örneğin, Hüseyin Zekai Paşa'nın (1860-1917) tarihi yapılarla dolu manzaralarında fotoğrafik bir ayrıntıcılık göze çarpar ama renk ve ışık kullanımı yenilikçidir. Ahmed Ziya Akbulut (1869-1938) Harbiye çıkışlı bir ressamdır ve kuramsal yönü güçlüdür. Perspektif üzerine bir kitap yazmıştır. Ahmed Ziya, Hüseyin Zekai Paşa gibi daha çok İstanbul'un tarihi semtlerini resimlemiştir. Her iki ressam da İstanbul'da çalışan Avrupalı ressamların oryantalist yaklaşımından etkilenmiş olmalıdırlar. Bu grubun içinde en yenilikçi ressam Hoca Ali Rıza'dır (1857-1930). Renk değerlerini ustalıkla işleyen şiirsel manzaralarıyla ün yapmıştır. Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid kuşağı ile 20. yüzyılı başlarında izlenimciliği getirecek ressamların arasında köprü oluşturur.

Sultan Abdülhamid Dönemi'nin güzel sanatlar alanına en önemli katkısı ise sanat eğitiminin kurumlaşmasını sağlayacak olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulması olmuştur. Gerçi, 19. yüzyılda Abdülmecid, Abdülaziz gibi padişahların Avrupa'ya gönderdiği birkaç ressam Batı anlamında resmi

getirmişlerdi. Ancak daha çağdaş atılımların gerçekleşmesi için ülkede sanat eğitiminin kurumlaşması gerekiyordu, çünkü Guillemet'nin atelyesinde verilen eğitimin dışında bir okul yoktu. Paris'te yetişmiş bir ressam olan Osman Hamdi Bey'in önderliğinde bir güzel sanatlar akademisini kurma girişimini 1877'de başlamış ancak Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle bu proje gerçekleşememişti. Osman Hamdi Bey 1883'te Sanayi-i Nefise Mekteb-i Ali'sini kurmayı başarabildi.56 Sanayi-i Nefise'de mimarlık, heykel, resim ve hakkaklık eğitimi başlatıldı ve mimar A. Vallaury, ressam W. Zarzecki, S. Valeri, P. Bello gibi Avrupalı hocaların yanında Osman Hamdi, Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa ve Yervant Osgan Efendi burada öğretim üyeliği yaptılar. Kız öğrencilerin eğitimin sağlayacak Inas Sanayi-i Nefise mektebi'nin kuruluşu ise ancak 1914'te gerçekleşebildi.

Sanayi-i Nefise'nin programında heykel ve oymacılığın yer almasıyla ülkede ilk kez heykel eğitimi başlamıştır.57 Daha önce Fransa'da eğitim görmüş olan ve akademide hocalığa başlayan Yervant Osgan Efendi'nin (1855-1914) heykel sanatının yerleşmesinde büyük payı olmuştur. Artık İstanbul'daki sanat ortamında heykel de önemli yer almaya başlıyacaktır. Gerçi daha önce İstanbul'da yapılan sergilerde bazı Levanten ve gayrimüslim heykelcilerin eserleri yer almıştır ama bundan sonra akademi çıkışlı heykelciler sergilere katılacak, yalnız saraydan değil İstanbul'daki elit çevrreden siparişler alacaklardır. Akademide heykel eğitimini başlatan Osgan Efendi daha çok büst portreler yapmıştır. Ama oryanyalist ve mitolojik temalı kabartma ve heykelleri de vardır.

Öğrencileri İhsan Özsoy (1867-1944) ve İsa Behzat'ın (1875-1916) eserleri de daha çok büst portelerden oluşur. Ancak bu dönemde olanakların kısıtlı olmasından ötürü daha çok pişmiş toprak kullanılmış ve o nedenle de eserlerin bir çoğu günümüze kalmamıştır. Osgan Efendi'nin yetiştirdiği bu ilk Türk heykelcileri akademik disiplini kaçırmadan yüz ifadelerinde doğallığı yakalayan gerçekçi heykeller yapmışlardır. Onları izleyen Mahir Tomruk (1885-1949) ve Nijad Sirel (1897-1959) Cumhuriyet heykelciliğinde önemli yer almışlardır. Önemli olan Sanayi-i Nefise'de yetişen bu iki kuşağın Cumhuriyet döneminde gerçek anlamıyla yerleşecek ve anıtsal boyutlara kavuşacak heykeli hazırlayıcı bir ortam yaratmış olmalarıdır.

Sanayi-i Nefise Mektebi birçok yenilikçi sanatçı yetiştirmiş, 1885'ten itibaren her yıl düzenlediği öğrenci sergileriyle sanat ve kültür yaşamında önemli yer almıştır. Bundan sonra sanatçılar kuracakları birlikler ve düzenleyecekleri sergilerle sanat ortamını daha da zenginleştireceklerdir.

Yüzyılın ilk yıllarında Sanayi-i Nefise'de mimarlık hocası olan A. Vallaury'nin girişimiyle Paris'teki salon sergileri gibi sanatçıların eserlerini sergileyecekleri kalıcı bir mekan aranmış ve 1901-1903 yılları arasında üç yıl arka arkaya Beyoğlu'nda önce Passage Orientale'de ve sonra Posta sokağında bir handa sergi yapılmıştır. Bunlara akademi hocaları, İstanbul'da yaşayan Avrupalı, Levanten ve gayrimüslim sanatçılar ve Osman Hamdi, Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa, Ahmed Ziya Akbulut gibi dönemin ünlü Türk ustaları da katılmıştır.58

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları

II. Abdülhamid'i izleyen Mehmed Reşad (1909-1918) da sanata büyük ilgi duymuştur. Onun döneminde de hem Avrupalı hem de yerli sanatçılar çok sayıda sipariş almışlardır. Örneğin, Avusturyalı ressam W. Krausz İstanbul'a I. Dünya Savaşı sırasında gelmiş, padişahın ve Talat Paşa, Enver Paşa, Sait Halim Paşa gibi dönemin ileri gelenlerinin portrelerini yapmış, bir de portre sergisi düzenlemiştir. Krausz'ın yaptığı portrelerin bazıları albüm halinde Viyana'da basılmıştır.59

Saray çevresinden kendisi de iyi bir ressam olan Abdülmecid Efendi sanat ve sanatçıya büyük destek vermiştir.60 Artık sanatçıların dayanışmasını sağlayacak cemiyetler kurulacaktır. 1909'da Abdülmecid Efendi'nin fahri başkanlığını yaptığı Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kurulmuş ve bir de gazete çıkararak Türkiye'deki sanat dergilerine öncülük etmiştir.61 Çoğu Sanayi-i Nefise mezunu olan bu cemiyetin üyeleri yoğun bir sanat etkinliğine girişmişler, sergiler düzenleyerek yeni akımları duyurmuşlardır. Kuşkusuz, akademiyi bitirip Avrupa'ya öğrenime giden bu sanatçılar daha yenilikçi akımları benimsemişlerdir.

1914 kuşağı ya da Çallı grubu diye anılan Nazmi Ziya (1881-1937), İbrahim Çallı (1882-1960), Hikmet Onat (1885-1977), Feyhaman Duran (1886-1970) Avni Lifij (1889-1927) ve Namık İsmail (1890-1935) gibi sanatçılardan oluşan bu grup Türk resmine yeni bir içerik ve üslup getirmiştir. Artık yalnızca İstanbul manzaraları değil, günlük yaşamdan kesitler, kırsal kesim etkinlikleri, toplumsal olaylar resme konu olmaya başlamıştır. Bu sanatçılar resimlerinde kalın fırça vuruşları ve parıltılı ışık lekeleriyle izlenimci bir yaklaşım sergilemişlerdir. Aslında, bunlarınki bir tür akademik izlenimcilik sayılır ama örneğin, Nazmi Ziya'nın pastel renk lekeleri arasından yumuşak bir ışığın sızdığı İstanbul manzaraları Batı izlenimciliğine yakın uygulamalardır. Namık İsmail'in konularındaki çeşitlilik ve daha da önemlisi kadının toplum içinde değişen imajını yansıtan portreleri önemli bir yeniliktir. Bu grubun içinde portreciliği ön plana çıkaran iki ressam Avni Lifij ve Feyhaman Duran olmuştur. İbrahim Çallı ise sanat yaşamı boyunca değişik teknikleri, değişik konuları denemiş ve sürekli arayış içinde olduğunu hissettirmiştir. Bu grup 1916'dan itibaren Societa Operaia'da (Galatasaraylılar Yurdu) da hemen her yıl sergi açmışlardır.

Bu dönemin önemli bir başka olayı da 1917'de kurulan Şişli Atelyesi'dir.62 Sanat tarihçisi ve ressam Celal Esad Arseven'in önderliğinde, devlet dairelerine asmak ya da yurt dışına sergilere göndermek amacıyla resim yapılacak bir atelye kurulmuştur. Abdülmecid Efendi'nin de ressam olarak büyük destek verdiği bu atelyede İbrahim Çallı, Namık İsmail, Hikmet Onat gibi sanatçılar çalışmış ve çoğu I. Dünya Savaşı'nın çeşitli kesitlerini konu eden tabloları önce İstanbul'da "savaş resimleri" adıyla sergilenmiş, ardından Viyana'ya gönderilmiştir. Abdülmecid Efendi de bu sergiye tablolarıyla katılmıştır. Bu, Türk ressamlar trafindan Avrupa'ya düzenlenen ilk sergidir. 1921'de isimlerini Türk Ressamlar Cemiyeti'ne dönüştüren bu grup etkinliklerini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüş, Cumhuriyet dönemi atılımlarına destek vermişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme süreci olan 18. ve 19. yüzyıllardaki kültür ve sanat ortamına bakış, bu dönemde gerek sosyal, gerekse kültürel açıdan köklü bir değişimin yaşandığını göstemiştir. Bu değişim kimi yorumlara göre yabancı bir kültürün yüzeysel taklidinden başka birşey değildir, dolayısıyla bir yozlaşmadır. Ancak bu sürecin tüm evreleriyle incelenmesi, bu yüzyıllarda

yaşanan siyasal ve ekonomik koşulların zorladığı bu kültür değişiminin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Tanzimat'la kurumsal Batılılaşmaya öncelik tanıyan Osmanlı yönetimi, askeri ve sivil kurumlarını yenilemiş, laik eğitim sistemini yerleştirmiş, Levanten, gayrimüslim, Müslüman, tüm tebaayı eşit haklarla donatmış, ulaşım olanaklarını geliştirmiş ve yeni nizamnamelerle gerek başkentte gerekse imparatorluğun öteki yörelerinde kent yerleşimlerini hatta yapı tiplerini belirlemiştir. Dolayısıyla bu dönemde başkentten imparatorluğun çeşitli yörelerine uzanan bir iletişim ve yaptırımdan ağından söz edilmelidir. Bu bağlamda yalnız başkentte değil tüm imparatorlukta, özellikle önemli eyaletler ve merkezlerde, yeniliklere açık dışa, Batı'ya açılmaya hazır bir toplum yapısı hızla oluşmuştur. Kuşkusuz imparatorluk çapındaki bu değişimi yönlendiren saray ve yerel bürokrasiler etrafında oluşan elit tabakadır. Yenileşmeyi hızlandıran bu kesimin içinde Levanten ve gayrimüslimler de vardır. Hatta birçok yerde, gerek Avrupalılarla kurdukları ticari ve sosyal ilişkiler, gerekse yurt dışında eğitim olanaklarına sahip olmaları, onların bu değişime daha çabuk ayak uydurmalarını sağlamıştır. Kuşkusuz Avrupalı sanatçıların da bunda önemli rolü olmuştur. Hem sarayın hem de aydın sınıfın himayesinde sipariş alan Avrupalı sanatçılar Batılı kavramları aktarmışlar ve yeniliğe açık yerli sanatçıları da etkilemişlerdir. Bütün bunlar Osmanlı toplumuna bir kültürel çeşitlilik getirmiştir. Dolayısıyla, sanat etkinliklerinde iki ayrı yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Birincisi, Avrupalı olup sipariş üzerine eser veren sanatçıların kendi kriterlerini Osmanlı beğenisine uyarlama çabası, ki bu kimi sanatçılarda başarılı sonuçlara ulaşmış, kimilerinde ise, örneğin 19. yüzyıl sonu oryantalist sanatçılarındaki gibi abartılı, egzotik, Osmanlı beğenisine yabancı uygulamalara yol açmıştır. İkincisi ise, farklı kökenli yerli sanatçıların Yenileşme çabalarıdır. Bunlar bir yandan Batılı değerleri özümsemiş, öte yandan Osmanlı kültürünü yaşatmak istemişlerdir. Bu noktada zaman zaman bir ikilem yaşanmış ve bu birleşimi çok başarılı bir biçimde yanıtan eserlerin yanında, karmaşık ve seçmecilik sınırını aşan örnekler de ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar, imparatorluğun ilk kez dışa, Batı'ya açıldığı bu dönemde toplumsal ve kültürel ortamda beklenen değişikliğin bir süreci gerektirdiğini göstermiştir. Bu süreci Batı modelinin yapay bir biçimde kopya edilmesi şeklinde yorumlamak yanlıştır, çünkü özü yabancı bir kültüre dayanan değerlerin benimsenmesi ve uyarlanması pek de kolay olmamış, öncelikle yerli sanatçılar Osmanlı sanat ve kültürünün temel kavramlarını koruyarak Batılı öğeleri buna aşılamayı denemişler ve nitekim başarılı sonuçlara ulaşmışlardır.

Cami planının değişmemesi, en Avrupalı görünen saray yapılarında bile geleneksel unsurların yaşatılması bunu gösterir. Aynı süreç resim sanatı için de söz konusudur. Türk resim sanatının tek egemen türü olan minyatür giderek yerini Batılı anlamda resme bırakmıştır.

Önceleri renk değerleri, perspektif, ışık-gölge gibi Batı resim teknikleri minyatüre uyarlanmış, ardından duvar resmi ve tuval resmi gibi anıtsal resim türleri oluşmuştur. Ancak, gerek duvar gerekse ilk tuval resmi örneklerinde figürden kaçınılmıştır. Bunda kuşkusuz, geleneklerin ve inançların getirdiği bir ürkeklik söz konusudur. Daha da önemlisi, sanatçıların insan figürü betimi için gerekli olan anatomi bilgisi ve modelden çalışma olanağından yoksun olmalarıdır. 19. yüzyılda Batı anlamında eğitiminin sağlanmasıyla resim sanatı yeni değerlerine kavuşacaktır. Ancak görüldüğü gibi saray çevresinde verilen uğraş, yalnızca mimarlik ve resim sanatı alanlarına yenilik getirmemiş, heykel, müzik ve gösteri sanatları da bu değişimin bir parçası olmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan bu kültürel

çeşitlilik Yenileşmenin gereğidir. Sanatın her dalında çağdaş akımların yerleşmesi ve Türk sanatının giderek evrensel değerlere kavuşması ancak bu Yenileşme sürecinden sonra gerçekleşebilecektir. Osmanlı'nın son döneminde yaşanan bu kültür değişimi Cumhuriyet döneminde, güzel sanatların her dalında çağdaşlaşmayı öngören kültür politikalarıyla, tüm halka mal edilecektir.

1 R. Mantran, Istanbul dans la second moitié du XVIIème siècle, Paris, 1962, 636.

2 A. Vandal, Les voyages du Marquis de Nointel (1670-1680), 2 ed. Paris, 1900, 202-206.

3 Mehmed Çelebi'nin Fransa seyahatnamesi sadeleştirilerek yayımlanmıştır: Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi, İstanbul, 1970. Bu seyahatname Julien Galland tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: Relation de l'Ambassade de Méhémet Effendi à la cour de France en 1721, Paris, 1757.

4 G. İrepoğlui "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi'ndeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", Topkapı Sarayı Müzesi. Yıllık I, İstanbul 1986, 56-72.

5 F. M. Göçek, East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, New York-Oxford, 1987, 79-80.

6 J. Dallaway, Constantinople. Ancient and Modern, London 1797, 118-119. A. L. Castellan, Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, Paris, 1811, 93.

7 18. yüzyılda İstanbul'a gelen yabancı sanatçılar için en iyi kaynak A. Boppe'un Les Peintres du Bosphore adlı kitabıdır. Diplomatik görevle İstanbul'da bulunan Boppe'un 1911'de yayımlanan kitabının 1989'da ikinci baskısı yapılmıştır: Ressam Vanmour için en iyi kaynak şudur: R. van Luttervelt, De Turkse' schilderijen van J. B. Vanmour en zijn school, Leiden/İstanbul, 1958.

8 18. ve 19 yüzyılda resim sanatında görülen gelişmeler için bk. G. Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı. 1700-1850, Ankara, 1977. Levni ve sanatı ile ilgili önemli yayınlar yapılmıştır: E. Atıl, Levni ve Surname, İstanbul 1999. G. İrepoğlu, Levni. Nakış-Şiir-Renk, İstanbul, 1999.

9 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı mimarlığındaki belirgin değişimi ilk kez D. Kuban ele almıştır: D. Kuban, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, ayrıca Nur-u Osmaniye Camii için bk. D. Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani" İstanbul, 1954 ve "18. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1982, s. 123-140. Ayrıca bk. A. Arel, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul, 1975. A. Kuran, "18th Century Ottoman Architecture", Studies in Eighteenth Century Islamic History (ed. T. Naff and R. Owen), Southern Illinois, 1977, 163-189. S. Eyice, "XVIII. Yüzyılda Türk Santı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-klasik Üslubu", Sanat Tarihi Yıllığı, 9-10, İstanbul, 1980. G. Renda, "Europe and the Ottomans", Europa und die Kunst des Islam 15. bis 18. Jahrhundert, Wien, 1983, 9-32. F. Yenişehirlioğlu,

“Western Influences on Ottoman Architecture in the 18th Century”, Das Osmanische Reich und Europa. l683 bis 1789, Wien, 1983, 153-178.

10 18. ve 19. yüzyıldaki duvar resimleri için son yıllarda birçok araştırma yapılmıştır. İlk ve temel kaynaklar şunlardır: G. Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850. Ankara, 1977, 77-170. R. Arık, Batılılaşma Döneminde Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara 1976. G. Renda, T. Erol, A. Turani, K. Özsezgin, A History of Turkish Painting, Seattle, Washington, 1988. 69-86.

11 D’Ohsson, III. Mustafa’nın çevresinden önemli birisinin kendisinden İstanbul manzaralarını resimleyecek brisni istediğini anlatır: M. D’Ohsson, Tableau général de l’Empire Othoman, cilt IV, Paris, 1791, 446-447.

12 A. Boppe, a.g.e.

13 G. İrepoğlu, “Ottoman Portraiture during the Reigns of Mustafa III and Abdülhamid I”, Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art, Genève, 1999, 389-398.

14 G. Renda, “Osmanlı Soyağaçları”, P Dergisi, sayı 2, 1996, 81-92. G. Renda, “Portrenin Son Yüzyılı”, Padişahın Portresi. Tesavir-i Al-i Osman, İstanbul, 2000. 444-446.

15 G. Renda, “Ressam Kostantin Kapıdağlı Hakkında Yeni Görüşler,” 19. Yüzyıl İstanbulu’ndaki Sanat Ortamı, Bildiriler, İstanbul, 1996, 136-162.

16 III. Selim’in kişiliği, yöneticiliği ve sanat koruyuculuğu için bk. G. Renda, “III. Selim ve Resim Sanatı üzerine Yeni Görüşler”, Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 2000. 187-197.

17 III. Selim’in mimar Melling’e Sarayburnu’nda kendisi için bir kasır yaptırmak istediği ancak bunun gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. B. Miller, Beyond the Sublime Porte, New Haven, 1931, s. 130, 181-182.

18 G. Renda, “Selim III’s Portraits and the European Connection”, Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art, Genève, 1999 567-578.

19 Padişahın Portresi. Tesavir-i Al-i Osman, 473.

20 J. M. Kinneir, Voyage dans l’Asie Mineure, l’Armenie et le Kourdistan, (Fransızca çev) Paris, 1818, 138.

21 G. Renda, “Painted Decoration in 19th Century Ottoman Houses. Damascene Connection, “Corpus d’archeologie Ottomane” Zaghouan, 1997, 91-106.

22 İmparatorluktaki geç dönem uygulamaları için bk. M. Sözen (ed.), Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975, 282-351. Duvar resimleri için bk. G. Renda, Batılılaşma, 124-10. R. Arık, a.g.e.

23 Osmanlı eğitim sistemindeki gelişmeler için bk. B. Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, 2 baskı, Ankara, 1991. Ayrıca bu kurumlardaki ders programlarıyla ilgili bilgi için bk. K. Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1995; 23-94.

24 M. R. Gazimihal, Türk Askeri Muzikaları Tarihi, İstanbul, 1955.

25 S. Denel, Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim Nedenleri, Ankara, 1982, 31.

26 G. Renda, Batılılaşma., 98-123.

27 T. Baykara, "II. Mahmud ve Resim", Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı, Ankara, 1980, 509-517; Padişahın Portresi, 449-452, 502-506.

28 G. Renda, "Portrenin Son Yüzyılı, " Padişahın Portresi, 452-457.

29 Muhammed Ali zamanındaki sanat etkinlikleri için bk. G Wiet, Mohammed Ali et les Beaux-Arts, Le Caire, 1949.

30 Padişahın Portresi, s. 96-97.

31 Balyanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. P. Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü, İstanbul, 1993.

32 F. İrez, 19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası, Ankara, 1989.

33 Dolmabahçe Sarayı Arşivindeki, belgeler (691 ve 978) Séchan'a yapılan ödemelerle ilgilidir. Ayrıca bk. F. İrez, "Osmanlı Arşivinden belgeler. Dolmabahçe ve M. Séchan", Tarih ve Toplum, Nisan 1986, 4-

42. Séchan'ın İstanbul'daki çalışmaları yabancı kaynaklarda da geçer: L. Hautecoeur, Histoire de l'Architecture Classique en France, vol. VII, Paris, 1957, 264.

34 S. Umur, "Abdülmecit, Opera ve Dolmabahçe Saray Tiyatrosu", Milli Saraylar, Sayı 1, 1987/1, 43-59.

35 G. Renda, "Portrenin son Yüzyılı", Padişahın Portresi, 452-456, kat no. 155-161.

36 Mehmed Esad, Mirat-ı Mektebi Harbiye, İstanbul, 1314, Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Humayun, İstanbul, 1312.

37 R. Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ilk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umum-i Osmani", Belleten, XLVII, 1985, 195-235.

38 Salahaddin Bey, La Turquie à l'exposition de 1867, Paris, 1867.

39 Sultan Abdülaziz döneminde oluşturulan tablo koleksiyonunun kayıtlarını içeren bir defter İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir: No. 9079, 9218.

40 Genellikle Montani Efendi'ye atfedilen caminin inşaat defterleri Serkis Balyan'ın eseri olduğunu gösterir. P. Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü, İstanbul, 1993, 538, 724.

41 Ş. Yum, "Son Dönem Osmanlı Saray Yapılarındaki Bazı Tasvirler Üzerine Gözlemler", Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi. Bildiriler, cilt. III, Ankara, 1995. 543-552.

42 G. Renda, "Westernisms in Ottoman Art: Wall Paintings in 19th Century Houses", The Ottoman House. Papers from the Amasya Symposium, London, Warwick, 1998, 103-109.

43 Z. İnankur, "Official Painters of the Ottoman Palace", Art turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art, Genève, 1999, s. 382-8.

44 Osman Hamdi ve yapıtları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, 2. baskı, İstanbul, 1995.

45 Abdülaziz dönemi portreleri için bk. G. Renda, a.g.e., 457-460.

46 19. yüzyıl Osmanlı heykelciliği hakkında en ayrıntılı araştırmayı K. Kreiser yapmıştır: "Public Monuments in Turkey and Egypt. 1840-1916", Muqarnas, 14, 1997, 103-117.

47 Padişahın Portresi, r. 98, kat no. 172.

48 P. Mansell, Constantinople. The City of World's Desire, 1453-1924, London, 1995. 313-315.

49 Ö. Küçükerman, Yıldız Çini Fabrikası, İstanbul, 1987.

50 Bu müze galerisinin tasarım çizimi halen Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Bk. Padişahın Portresi, kat. no. 177.

51 Abdülhamid'in portre siparişleri için bk. Padişahın Portresi, s. 461, 462.

52 S. Germaner, S. İnankur, Oryantalistlerin İstanbul'u, İstanbul, 2002, s. 116.

53 H. Acun, Anadolu Saat Kuleleri, Ankara, 1994, 6.

54 Ş. Yum, "Son Dönem Osmanlı" ve G. Renda, "Portrenin son Yüzyılı", Padişahın Portresi, s. 461, d. n. 53.

55 G. Renda, "Westernisms in Ottoman Art."

56 Akademinin kuruluş aşamaları için bk. Cezar, a.g.e., cilt II, 448-475.

57 Akademide yetişen heykelcilerin eserleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Çoker, Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi, İstanbul, 1983, 17-18, 28-29 ve G. Renda, “Osmanlılarda Heykel”, Sanat Dünyamız, 82, kış 2002, 139-145.

58 A. Thalasso, Les Premiers Salons de Peinture de Constantinople, Paris, 1906.

59 Renda, a.g.m., 462.

60 Germaner-İnankur, a.g.e., 120-25.

61 S. Başkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Resim, Ankara. 1997, 61-65.

62 A. Gören, Türk Resim Sanatında Şişli Atelyesi, İstanbul.

Arel, A., 18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul, 1975.

Arık, R., Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara, 1976.

Aslan, N., Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. yüzyıl), İstanbul, 1992.

Atıl, E., Levni ve Surname, İstanbul, 1999.

Başkan, S., Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Resim, Ankara, 1997.

Baykara, T. ”II. Mahmud ve Resim”, Bedrettin Cömert’e Armağan Kitabı, H. Ü. Ankara, 1980, 509-516.

Beydilli, K., Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane. Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1995.

Boppe, A., Les Peintres du Bosphore au dix-huitième siècle, (2. baskı), Paris, 1989.

Boyar, P., Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devrinde Türk Ressamları, Ankara, 1948.

Cerasi, M., Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, İstanbul, 1999.

Cezar, M., Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, (2. baskı), İst., 1995.

Cezar, M., Osmanlı Başkenti İstanbul, İstanbul, 2002.

Çelik, Z., 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti. Değişen İstanbul, İstanbul, 1996.

Çelik, Z., Displaying the Orient. Arcitecture of Islam at Nineteenth Century World’s Fairs, Los Angeles, Calif 1992.

Çoker, A., ”Fotoğraftan Resim ve Darüşşafakalı Ressamlar, Yeni Boyut, 9, 1983, 4-12.

Çoker, A., Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi, İstanbul, 1983.

Denel, S., Batılılaşma Sürecinde İstanbul’da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara, 1982.

Edhem, H., Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu, (haz. G. Elibal), İstanbul, 1970.

Erol, T., Nazmi Ziya, İstanbul, 1995.

Eyice, S., “19. Yüzyılda İstanbul’da Batılı Mimarlar, Ressamlar, Edebiyatçılar”, 19. Yüzyıl İstanbulu’nda Sanat Ortamı, İstanbul, 1996, 9-46.

Gazimihal, M. R., Türk Askeri Muzikaları, İstanbul, 1955.

Germaner, S. “1850 Sonrası Türk Resminde Kaynak ve Konular”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi, Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1993, 69-74.

Germaner, S., “Batı Tarzı Resmin İstanbul Yaşamına Katılışı ve Yeraldığı Ortamlar”, 19. Yüzyıl İstanbulu’nda Sanat Ortamı, İstanbul, 1996, 129-137.

Germaner, S. ve İnankur, Z., Oryantalistlerin İstanbulu, İstanbul, 2002.

Germaner, S., “Le mécénat dans l’art turc: Du Sérail à la Republique”,

Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999., 345-352.

Gezer, H., Cumhuriyet Döneminde Türk Heykelciliği, Ankara, 1984.

Giray, K., Hikmet Onat, İstanbul, 1995.

Giray, K., Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği, İstanbul, 1997.

Giray, K., Çallı ve Atelyesi, İstanbul, 1998.

Giray, K., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Manzara, İstanbul, 2000.

Goodwin, G., A History of Ottoman Architecture, London, 1971.

Göçek, F., East Encounters West, Washington D. C. 1987.

Gören, A., Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, İstanbul, 1997.

Gören, "Türk Resminde Primitifler ve Darüşşafakalı Ressamlar", Türkiyemiz, 81, Mayıs 1997, 28-41.

İnankur, Z., "Official Painters of the Ottoman Palace", Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999., 381-388.

İrepoğlu, G., Feyhaman, İstanbul, 1986.

İrepoğlu, G., "Ottoman Portraiture During the Reigns of Mustafa III and Abdülhamid I", Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999., 389-398.

İrepoğlu, G., Levni. Nakış, Şiir, Renk, İstanbul, 1999.

İrez, F., 19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları, Ankara, 1989.

İslimyeli, N., Asker Ressamlar ve Ekoller, Ankara, 1965.

İslimyeli, N., Türk Plastik Sanatlar Ansiklopedisi, Ankara 1967.

Kreiser, K., "Public Monuments in Turkey and Egypt. 1840-1916", Muqarnas, vol. 14, 1997, 103-117.

Kuban, D., Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul, 1954.

Kuban, D., İstanbul. Bir Kent Tarihi, İstanbul, 1996.

Küçükerman, Ö., Yıldız Çini Fabrikası, İstanbul, 1987.

Mansell, P., Constantinople. City of World's Desire, 1453-1924, London, 1995.

Mehmed Esad, Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun, İstanbul 1312.

Mehmed Esad, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul, 1314.

Ortaylı, İ., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1983.

Osmanoğlu, A., Babam Abdülhamid, İstanbul, 1960.

Öner, S., "The Place of the Ottoman Palace in the Development of Turkish Painting and the Military Painters", Art turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. Geneva. 17-23 Sept. 1995, Proceedings. Genève 1999. 517-528.

Önsoy, R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani", Belleten, cilt, XLVII, 185, 195-235.

Özendes, E., Abdullah Frères. Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları, İstanbul, 1998.

Özsezgin, K., Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu/The Collection of İstanbul Museum of Painting and Sculpture. Mimar Sinan University, İstanbul, 1996.

Özsezgin, K., Türk Plastik Sanatçıları. Ansiklopedik Sözlük. (2. baskı), İstanbul, 1999.

Padişahın Portresi, Tesavir-i Al-i Osman, İstanbul, 2000.

Pamukçıyan, K., "Manas Ailesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VI, İstanbul, 1993. 286-287.

Renda G., Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı. 1700-1850, Ankara, 1977.

Renda, G., "Wall Paintings in Turkish Houses", Fifth International Congress of Turkish Art. Budapest, 1978.

Renda, G., "Nineteenth Century Drawings and Paintings in the Naval Museum in İstanbul", Seventh International Congress of Turkish Art. Proceedings, Warsaw, 1990, 191-197.

Renda, G., "Westernisms in Ottoman Art: Wall Paintings in 19th Century Houses", The Ottoman House. Papers from the Amasya Symposium 24-27 September 1996, British Institute of Archaeology at Ankara and University of Warwick, 1996. 103-109.

Renda, G., "Osmanlı Soyağaçları", P Dergisi, 2, yaz 1996, 81-92.

Renda, G., "Selim III's Portraits and the European Connection", Art Turc/Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art. 17-23 Sept. 1995. Proceedings, Genève, 1999. 567-578.

Renda, G., "Tasvir-i Humayun 1800-1900. Portrenin Son Yüzyılı" Padişahın Portresi. Tesavir-i Al-i Osman, İstanbul 2000, 442-542.

Renda, G., "Osmanlılarda Heykel", Sanat Dünyamız, 2002.

Renda G., Erol, T., Turani, A., Özsezgin, K., A History of Turkish Painting. (2nd ed.) Seattle-London, 1988.

Rona, Z., Namık İsmail, İstanbul, 1992.

Salahaddin Bey, La Turquie à l'exposition de 1867, Paris, 1867.

Sözen M. (ed.), Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975.

Sözen, M., Devletin Evi Saray, İstanbul, 1990.

Tanışık, İ. B., İstanbul Çeşmeleri, İstanbul, 1943.

Tansuğ, S., Çağdaş Türk Sanatı, İstanbul, 1986.

Thalasso, A., Les Premiers Salons de Peinture de Constantinople, Paris, 1906.

Thalasso, A., L’Art Ottoman. Les Peintres de Turquie, Paris, 1912.

Timur, T., “Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati”, Tarih ve Toplum, 11-12 (1984) 16- 25.

Tuğlacı, P., Ayvazovski Türkiye’de, İstanbul, 1983.

Tuğlacı, P., Osmanlı Mimarisinde Balyan Ailesinin Rolü, İstanbul, 1993.

Turani, A., Batı Anlayışına Dönük Türk Resim Sanatı, Ankara 1977.

Umur, S., “Abdülmecid Opera ve Dolmabahçe Saray Tiyatrosu”, Milli Saraylar, I, 1987/I, 143-159.

Wiet, G, Mohammed Ali et les Beaux-Arts, Le Caire, 1949.

Yavuz, Y., Mimar Kemalettin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi, Ankara, 1981.

Yenişehirlioğlu, F., “Western Influences on Ottoman Architecture in the 18th Century”, Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789, Wien, 1983, 153-178.

Yum, Ş. “Son Dönem Osmanlı Saray Yapılarındaki Bazı Tasvirler Üzerine Gözlemler”, Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi. Bildiriler, cilt. III, Ankara, 1995. 543-552.

Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı / Prof. Dr. Semavi Eyice [s.284-309]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı dönemi Türk sanatı XIV-XV. yüzyıllardaki bir oluşum safhasının arkasından hızla gelişerek XVI. yüzyılda olgunluğuna erişmiştir. Büyük mimar Koca Sinan'ın irili ufaklı eserleriyle bezenen bu safha Klasik Dönem olarak adlandırılır. Sinan'dan sonra onun çevresinden yetişen ve onun kurduğu esaslar üzerine eserler veren mimarlar bu safhayı XVII. yüzyılda da sürdürmüşlerdir. Klasik Dönem'in üslubu sadece mimaride değil, kendisini başka sanat dallarında da belli etmektedir. Klasik Dönem XVIII. yüzyıldan itibaren Batı'dan gelen sanat akımının ağırlığı altında biçim değiştirmiş ve bunun neticesinde Avrupa tesirli bir Türk sanatı oluşmaya başlamıştır. XVII. yüzyılda başlayan bu değişim önce klasik Türk sanatı üzerinde tesirini sınırlı olarak göstermiş ve bu akım gitgide ağırlaşarak Türk sanatına yerleşmiştir. Bu yerleşim XIX. yy. içlerinde de varlığını sürdürmüştür. Türk sanatı hakkındaki bu külliyat içinde biz de yabancı tesirli Türk sanatının başlaması, gelişmesi ve Türk yapı sanatına has yapılarda nasıl bir görünüm kazandığını özetlemeye çalışacağız. Bu arada şu noktaya da işaret edelim ki Klasik Dönem'den çok değişik bir sanat zevkine işaret eden bu yeni dönemin mimari dışındaki çeşitli eserlerde verdiği ürünlerde de aynı akımı belirlemek mümkündür.

I. Tarihi Çerçeve

Osmanlı Devleti XVI. yüzyıldaki büyük çapta yaptığı fetihler ile bir dünya Devleti durumuna girmiş ve bu durumunu XVII. yüzyılda bir dereceye kadar sürdürmüştür. Fakat pek çok olaylar Devleti'n eski gücünü artık kaybetmeye başladığını gösteriyordu. Osmanlı Devleti'nin haşmetini görmek için bu ülkenin tamamını olmasa bile birçok yerlerini gezen Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ni gözden geçirmek yeterlidir. Osmanlı Devleti dış güçler ile çarpışmalarını sürdürürken bir taraftan da içeride patlak veren bazı gailelerle uğraşmak zorunda kalıyordu. Fakat yine de büyüklüğünün yıpranmakta olduğunu pek farketmiş değildi. Bu duraklama dönemi içinde son önemli fetih olayı Girit seferi olmuştur. Böylece Akdeniz ortasındaki Girit adası da Türk topraklarına katılmış oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin Viyana seferi yayılış politikasının sonu oldu. Türk ordusunun Merzifonlu Kara Mustafa Paşa idaresinde Orta Avrupa'nın bu büyük merkezini kuşatmasını fakat tehlikeyi gören Avrupa ülkelerinin birleşerek karşı saldırıya geçmeleri, aynı zamanda Türk tarafında olması gereken Kırım Han'ının affedilmez ihaneti seferin bir bozgunla sona ermesine yol açmıştır. Bu olay Osmanlı Devleti'nin Avrupa içindeki ilerleyişinin artık sonudur. Az bir süre sonra Avusturya ordusu Macar topraklarına girmiş bugünkü Budapeşte olan Budin elden çıkmış ve Avusturyalılar tarafından yakılmıştır. Halk şairlerinden biri tarafından söylenen "aldı nemçe bizim nazlı Budin'i" adlı ağıtla da bu üzüntü dile getirilmiştir.

Bu yenilginin ve felaketin arkasından Avrupa topraklarındaki Osmanlı-Türk hakimiyeti kademe kademe erimeye başlamıştır. Avusturya, Venedik ve Lehistan ile 1699'da imzalanan Karlofça Sulh

Antlaşması ile Avrupa'daki pek çok toprak bu ülkelere bırakılmıştır. Şüphesiz kaybedilen bu topraklarda yaşayan binlerce Türk'ten esarete düşmekten kurtulmuş olanlar akın akın daha doğuya göç etmişlerdir. Batı'da Osmanlı Devleti bu felaketi yaşarken Doğu'da da pek iç açıcı bir durum yaşanmıyordu.

Osmanlı tahtında oldukça uzun bir süre kalan Sultan IV. Mehmed'in oğlu III. Ahmet 1703'te Devlet idaresinin başına geçtiğinde 29-30 yaşlarında kadardı. Devlet'in bir huzur ve sulh dönemi içinde yaşamasını düşünmüş ve iktidarı süresi içinde kendisine yardımcı olarak sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'yı seçmişti. Padişah tarafından çok desteklenen ve hatta damat da yapılan İbrahim Paşa 1718'de sadrazamlığa getirildikten itibaren de Sultan III. Ahmed'in zevkini okşayabilecek bir sosyal akımın yaratıcısı oldu.

XVIII. yüzyılın başlarındaki bu dönem Yahya Kemal Beyatlı'nın (1884-1958) güzel bir buluşu ile "Lale Devri" olarak adlandırılmıştır. Ünlü tarih yazarı Ahmet Refik Altınay (1880-1937) ise "Lale Devri" başlıklı kitabı ile Osmanlı tarihinin bu dönemini okuyucuya anlatırken bu adı da pekleştirmiş oldu.

Lale Devri Osmanlı dönemi Türk tarihinde bir geçiş safhası olmuştur. Klasik Dönem'in ahenkli orantılara ve ölçülü bezemelere değer veren sanat zevki bu dönemde yeni ve değişik bir üsluba doğru kaymaya başlamıştır. Bu dönem 1830 yılında patlayan Patrona Halil ayaklanması ile kan ve ateş içinde kayboldu gitti. Padişah III. Ahmet tahtını kaybederken sadrazamı ve damadı Nevşehirli İbrahim Paşa asilerin ellerinde feci surette öldürüldü ve böylece bu geçiş safhası da kapanmış oldu.

Osmanlı tahtına geçen Sultan II. Mahmud (1730-54) birtakım tedbirler almakla beraber Devleti'n küçülmesini önleyemedi. Sanat zevki ise onun Dönem'inde önceki Lale Devri'nde başlamış olan Batı'ya dönük akımı daha da şiddetli olarak sürdürüyordu. Devlet için onun arkasından gelen III. Osman ve III. Mustafa'nın saltanatları sırasında karanlık yıllar iyice başlamış oldu. Osmanlı Devleti kuzeyde büyük bir güç halinde gelişen Rus Çarlığı'nın tehditleri altında varlığını sürdürüyordu. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru tahta geçen Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) iktidara geçtiğinde oldukça ilerlemiş bir yaşta bulunuyordu. Devleti'n dış tehlikeler karşısında sarsıldığını ve daha kötü günler göreceğini sezmişdi. Bazı yeniliklerin yapılmasının gerekli olduğuna inanıyor ve bunun için de bilhassa fen, teknik ve askerlikte bazı yeni adımlar atılmasını düşünüyordu. Rus Çarlığı'nın gittikçe artan tehditleri bu Devleti'n Avusturya ile birleşerek Kırım ile Balkanlar'daki hakimiyetine son vermeye doğru gitmeye başlamıştı. Bu kıskaç içine alınan Osmanlı Devleti için çok tehlikeli bir geleceğin ilk işaretleriydi. Bir taraftan da Türk idaresine karşı Yunanlıları ayaklandırmak üzere kışkırtmalar da sürdürülüyordu. Birçok yenilgiler alan Osmanlı-Rus, Osmanlı-Avusturya savaşlarında Karadeniz kuzeyinde bir sınır kalesi olan Özi'nin Ruslar tarafından ele geçirildiği haberinin kendisine ulaşması üzerine felç geçiren I. Abdülhamid çok kısa bir süre sonra ölmüş ve yerine onun yenilikçi görüşlerini benimsemiş olan III. Selim (1789-1807) birçok reform hareketlerine girişmiş ve kuvvetli bir müzik kültürüne sahip olan bu hassas ve sanatçı ruhlu padişah girişimlerinde bir sonuç alamadan Kabakçı Mustafa başkanlığındaki bir asi grubunun kurbanı olarak öldürülmüştür.

Bu kargaşalarla dolu ve Devleti'n dış ülkelerden yapılan hücumlarla sarsıldığı yıllarda Napoleon Bonapart da bir taraftan Mısır üzerinden Filistin'deki Osmanlı topraklarına doğru ilerliyordu. Bu bunalımlı ve kargaşa ile dolu yıllarda fedakar bir saray görevlisinin yardımıyla canı kurtulan II. Mahmud (1808-1839) çok kısa bir süre için tahta çıkan IV. Mustafa'nın (1807-1808) yerine iktidara geçerek III. Selim'in yapmak isteyip gerçekleştiremediği reformları hızla ve cesaretle başarmıştır.

Bunların başında uzun yıllardır Devleti'n içinde bir çıbanbaşı haline gelmiş olan yeniçeriliğin kaldırılması gelir. Batı Devletleri tarafından parçalanması için büyük gayret harcanan Osmanlı ülkesinin en büyük kayıplarından biri de Rusya'nın kışkırtması ile ayaklanan Yunan bağımsızlığının Mora'da bir Yunan Devleti olarak ortaya çıkmasıdır. Avrupa'nın yarattığı büyük sıkıntılar içinde Osmanlı Devleti varlığını sürdürmeye çabalarken sanat ve kültür alanlarında Batılı görüşleri benimsemeye ve bunları uygulamaya gayret etmekten kaçınmıyordu.

Padişah I. Abdülmecid (1839-1861) kendinden önceki Sultan Mahmud'un yenilikçi programını bütünüyle uygulamak kararındaydı. Fen ve teknik hususunda Osmanlı ülkesini güçlendirecek tedbirler alınıp müesseseler kurulurken Encümen-i Daniş adıyla bir eğitim komisyonu oluşturulmuş ve bu komisyon tarafından hazırlanan bir raporla Batı'da olduğu gibi Darü'l-fünun adıyla bir eğitim müessesesi düzenlenmesi önerilmişti.

Devleti'n içinde hukuk bakımından birtakım reformların yapılmasını ortaya koyan Tanzimat Fermanı 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile ilan edilmiştir. Sultan Abdülmecid gerek düşünceleri gerek davranışları ve hatta fiziği ile Batılı idi. Romantiklerde hakim olan Türk düşmanlığının aksine Fransız romantiklerinden ünlü şair ve yazar A. De Lamartine (1790-1869) Osmanlı ülkesini ziyaret ettiğinde Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkarak onunla tanışmış, bu aydın düşünceli Padişah'ın huzurundan çok olumlu görüşlerle ayrılmış ve altı ciltlik bir Osmanlı Tarihi yazmıştır.

Darü'l-fünun denemesi fazla olumlu bir sonuca ulaşamamıştır. Ancak Teknik Üniversitesi'nin esasını teşkil eden Mühendishane-i Berri-i Hümayun hayli verimli olurken II. Mahmud'un son yıllarında Batı'daki örneklerine göre kurulan ve ilk mezunlarını Abdülmecid yıllarında veren Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye yeni ilk tıp fakültesi Batılı öğretmenlerin idaresinde Türk hekimliğinin yaratılmasına ön ayak olmuştu. Böylece Sultan Abdülmecid dönemi Osmanlı hayatında Batılı zevkin en güçlü olarak kendisini duyurduğu yıllar olmuştur. Bunun paralelinde olarak da sanatta yeni bir estetik anlayışın güçlü bir duruma girdiği görülür. Yeni akımın destekleyicisi olan yabancı mimar ve sanatçıların Osmanlı ülkesine ve bilhassa İstanbul'a adeta akın halinde geldikleri görülür. Bunların arasında müzik sanatçılarının çokluğu da dikkati çeker fakat mimarlar ve iç dekoratörler şaşılacak derecede çoktur.

Bu akım Sultan Abdülaziz (1861-1876) Dönem'inde de devam etmiş ve bilhassa mimari tamamen Batılı bir görünüm almıştır. Osmanlı Devleti Batılı görünümleri almaya çabalarken iç ve dış huzursuzluklar eksik olmamıştı. Fakat Devleti en büyük ölçüde sarsan bir olay 1877-78'de cereyan eden Türk-Rus savaşıdır. Bu da gerek Anadolu'da gerek Rumeli'nde geniş toprakların elden çıkmasına ve binlerce göçmenin yerlerinden kaçarak İstanbul'a ve daha emin gördükleri yerlere sığınmalarına yol açmıştır. Bu savaş ardından yapılan Berlin Antlaşması ile kahramanlıklarla dolu bu

mücadelelerin de fedakarlıkları bir bakıma heba olmuştur. Osmanlı dönemi Türk kültürüne Batı zevk ve görüşlerinin sızması Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) Dönem'inde bir taraftan daha zayıflarken bir taraftan da Türk Neo-Klasik üslubuna bir yönelme olmuştur. Buna Türk sanat tarihinde Birinci Milli Türk Sanat Akımı adı verilmektedir.

II. Batılı Türk Sanatının Evreleri

1. Geçiş Dönemi (Lale Devri)

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda karşılaştığı krizler ve bilhassa bu yüzyılın sonlarında Viyana Seferi'nin büyük bir bozgunla sonuçlanması arkasından geniş toprakların elden çıkması büyük bir bunalıma yol açmış ve bunun arkasından da Batı modellerine yönelmenin gerekli olduğu düşünülmeye başlanmıştı. Bu Batı'ya yöneliş sanatta da belirtilerini göstermekte gecikmedi. XVIII. yüzyılın başlarında o sıralarda Batı'da yaygın olan çok hareketli ve zengin bezemeli sanat zevki İstanbul sarayına da sızmaya başlamıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi "Lale Devri" adı verilen dönem bu akımın tam geçiş safhasına işaret eder. Sultan III. Ahmed ile 1718'den itibaren sadrazamı ve damadı Nevşehirli İbrahim Paşa bu geçiş döneminin başını çeken kişiler olmuştur. Klasik Dönem'in ana çizgileri hala yaşamakla beraber, felaketlerin arkasından gelen bu huzur ve sükun dönemi olması istenilen yıllarda sanatın daha şatafatlı, daha göz alıcı ve daha neşeli olması isteniyordu.

2. Barok ve Rokoko Dönemi

Bu geçiş dönemi 1730 yılına kadar sürdü. Patrona Halil Ayaklanması'nın bastırılması ile Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) başlattığı Dönem'in ilk yıllarında sanatta önceki geçiş Dönem'ininin prensipleri kendilerini göstermeye devam ettiler. Fakat Batı sanatının Avrupa'nın bütün ülkelerine ve buradan da daha uzaklara atlaması çok uzak ülkelerde bile kendisini gösterebilmişti. Amerika kıtasında bilhassa Meksika ve Orta Amerika'da Avrupa'nın Barok sanatı en ücra yerleşim yerlerine kadar sızabilmiş ve buralarda en basit kiliselerin bile Barok üslupta alınlıklar ile süslenmelerine özen gösterilmişti. Avrupa'nın Barok sanatı Asya'ya da atladı.

Hatta o kadar ki misyonerlerin gayretleriyle Çin'de, Pekin yakınında Barok mimarisine uygun yapılar inşa edilmişti. Batı'nın tesirlerine kapılarını açmak gayretinde olan ve bunun gerekli olduğuna inanan Osmanlı Devleti de Batı'nın bütün ülkelerinde hakim durumda olan Barok sanatı ve estetiğinin başta İstanbul olmak üzere çeşitli yerlerinde yerleşmesini önleyememişti.

Böylece "Türk Baroğu" denilen yeni bir sanat akımı Osmanlı-Türk sanatına yerleşmişti. Tarihte dönemleri keskin sınırlar ile belirlemek çok zor ve birçok hallerde imkansızdır. Türk baroğunun başlaması da geçiş safhası olan Lale Devri'nden keskin bir çizgi ile ayrılmaz. Önceki Dönem'in birçok prensipleri hala da yaşatılmıştır. Ancak Sultan I. Mahmud'un saltanatı yıllarında peyderpey Türk Baroğu'nun yerleşmeye başladığı ve güçlendiği dikkati çeker. Hatta o kadar ki XVIII. yüzyılın ortalarına doğru klasik sanatın hemen hemen ihmal edildiği ve bütünüyle unutulduğu görülmektedir. Bu hususlar yazımızın sonraki bölümlerinde eserler anlatılırken işlenecektir.

Türk Baroğu Batı'dan esinlenmekle bareber bazı hususlarda kendisine has birtakım ana çizgilerden de pek vazgeçememiştir. Süslemenin yabancılaşmasına karşılık yapı sanatında ülkeye has bir zevkin varlığını sürdürdüğü görülür. İşte bunun içindir ki Batı'dakinden biraz daha farklı olan Barok sanata "Türk Baroğu" denilmiştir.

Yaklaşık 1730-1740 yıllarına doğru başlayan bu yeni sanat akımı gittikçe güçlenmiş ve bu yeni gelişmede yabancı asıllı mimarların rolleri büyük olmuştur. Osmanlı kültürünün de Türk ve Müslüman asıllı mimarlardan oluşan hassa mimarlığı müessesesi devam etmekle beraber XVIII. yüzyıl sonlarına doğru yabancı asıllı mimarların hakimiyet kurdukları görülür. Önceki dönemlerde yabancı yani reayadan yapı ustaları var olmakla beraber bunlar çalıştıkları eserlerde klasik Türk sanatının prensiplerine bağlı kalıyorlardı. Halbuki Türk Baroğu Dönem'inde bu ustalar Batılı prensiplere daha sıkı bir surette bağlanmışlardı. Şüphe yok ki bu hususta sarayın, ileri gelenlerin ve hatta halkın zevki de böyle bir sanatı tercih ediyordu. Yalnız hünkar saray ve kasırlarında değil Anadolu ve Rumeli'nin ayan konakları ile evlerinde bile bu akım yapı kalfalarının ellerinde şekillenmişti. Bu yeni estetiğin hakimiyeti o derecede olmuştur ki küçük sanatlarda bile kendisini belli etmektedir. Kitap ciltleri, el yazmalarındaki tezhip sayfaları ve fermanların tezhipli başlıkları Barok Sanat akımının açık belirtilerine sahiptir.

Türk Baroğu'nun içinde güneydoğu asıllı bir kalfa ailesinin önemli bir yeri olmuştur. Ermeni cemaatinden yapı kalfalarından ufak tamirler yapan Meremmetçi Bali Usta'nın oğlu Krikor Balyan Kalfa (1764-1831) XIX. yüzyıl Osmanlı mimarisine beş kuşak boyunca damgasını vuran mimar soyunun kurucusu olmuştur. Bu soydan gelen oğullar Batı'da bilhassa İtalya'da öğrenim görerek Avrupa mimarisinin esaslarını iyice öğrenerek Türkiye'ye dönmüşler ve burada XIX. yüzyıl boyunca belli başlı binaların yapımını sağlamışlardır. Türk baroğu bu yabancı asıllı ustaların elinde XIX. yüzyıl başlarına kadar gelişmesini sürdürmüş ve arkasından yerini başka bir üsluba bırakmıştır. Bilhassa Fransa'da XV. Louis Dönem'inde Barok özellikle iç süslemede göz kamaştırıcı bir zenginliğe ulaşarak altın yaldızın hakim olduğu bir bezeme zevkine dönüşmüştür. Bu arada bu süslemede birtakım kıvrımlar ve kabartmaların kullanıldığı dikkati çeker. Baroğun aşırı süslemeli bu Dönemi'ne "Rococo" adı verilmektedir. Batı'dan gelen her akıma artık iyice açılmış olan Türk sanatı biraz gecikmeyle de olsa bu yeni estetikten nasibini almış ve onu da iç süslemede, mefruşatta ve küçük sanatların çeşitli dallarında benimsemiştir.

3. Empire (Ampir) ve Tanzimat Üslubu

Fransa'da XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Eski Yunan için büyük bir merak ve hayranlık uyanmış ve bunun sonunda Eski Yunan sanatının Batı mimarisine uydurulan bir üslubu doğmuştur. Bu eğilim o denli güçlü idi ki Fransız ihtilali yıllarında Paris'in ileri gelen ailelerinin kadınları Eski Yunan kadınlarının giyimlerini taklit eden bir moda yaratmışlardır. Bu akım neticesinde Batı'da Eski Yunan mimarisinden ilham alınan bazı unsurların büyük ölçüde kullanıldıkları bir Neo-Klasik üslup meydana gelmiştir. Eski Yunan sanatına uyanan bu hayranlık ihtilalin arkasından gelen Napoleon'un imparatorluğu Dönem'inde güçlenerek Avrupa mimarisinde hakim olmuştur. Buna genellikle "Empire" yani imparatorluk üslubu denilir. Napoleon idaresinin dışında kalan ülkelerde ise buna "Neo-

Renaissance" yani Yeni Rönesans adı verilmiştir. Bu üslup bir taraftan Rusya'ya yayılırken bir taraftan da İngiltere'de "Victorian" adıyla uygulanmış Kuzey Amerika'da da "Georgian" adıyla bilhassa görkemli olmasına önem verilen kamu binalarında kendisini göstermiş.

Avrupa'nın Empire (Ampir) üslubu az bir gecikmeyle Osmanlı ülkesine de atlamış ve hiç şüphe yok ki Balyanların gayretiyle pek çok yapıda kendisini belli etmiştir. Böylece Sultan II. Mahmud (1808-1839) Dönem'inde Avrupalılaşma eğiliminin bir belirtisi gibi uygulanmıştır. Türk Neo-Renaissance'ı (Neo-Rönesans) veya daha yaygın adıyla Türk Empire'i yabancı etkili Osmanlı sanatının yeni bir evrimini oluşturmuştur. Bu üslup dini mimaride ana şemalarda büyük bir rol oynamamış fakat ayrıntılarda aşağıdaki bölümde belirtileceği gibi kendisini kuvvetli bir biçimde göstermiştir. Kamu binalarında ise bu üslup çok güçlü bir şekilde uygulanmış ve yalnız İstanbul'da değil, ülkenin geniş topraklarında Devlet otoritesini belirtecek yapılar halinde ortaya çıkmıştır. Basit bazı kamu binaları ile birtakım köşk ve konakların yapımında uygulanan bu akımı ünlü yazar Ahmed Hamdi Tanpınar (1901-1962) güzel bir buluşla "Tanzimat Üslubu" olarak adlandırmıştır.

Batı Avrupa sanatının Osmanlı ülkesinde yaygınlaşması üzerine çeşitli yabancı mimarlar İstanbul'a gelmişlerdi ve burada yeni sanat akımına göre eserler vermeye başladılar. Sultan III. Selim (1789-1807) yıllarında Alsace'l A. I. Melling (1763-1831) hem bahçe mimarı hem ressam hem de mimar olarak İstanbul'da çalışmış, birtakım yapılar bırakırken şehrin ve Boğaziçi'nin harikulade resimlerini çizerek yayınlamıştır. Arkasından Sultan II. Mahmud Dönem'inde İtalyan İsviçresi'nden çıkan ve Rus hükümetinin bir Beyoğlu yangınında yanan ahşap Rus elçiliğini yeniden yapmak üzere İstanbul'a gönderdiği G. Fossati (1809-1883) burada uzun yıllar kalarak kardeşi ile birlikte pek çok binaya imzasını atmıştır.

Bunların başında da Ayasofya önünde dev ölçülü bir yapı olarak inşa edilen Darü'l-Fünun gelir. Fossati kardeşler eserlerinde Empire üslubunu uygulamışlardır. İtalyan mimarlardan G. Stampa şimdi İstanbul Teknik Üniversitesi olarak kullanılan Taşkışla binasının mimarı Smith; İtalyan, Aksaray Valide Camii'nin yapımcısı Montani akla gelen başlıca isimlerdir.

Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru İtalyan mimarlardan Mongeri, Sultanahmet çeşmesinin mimarı Alman Spitta, Arkeoloji Müzesi'nin yapımcısı Valaury, Yıldız Sarayı'nda bazı bölümler ile şehir içinde ve Boğaz kıyılarında köşk ve apartmanlar ile Karaköy Camii'ni yapan İtalyan D'Aronco XX. yüzyıla girerken Batı'da bir süre yaygınlaşan Fransızların "yeni sanat" yani "Art Nouveau" veya Almanların "Jugendstil" olarak adlandırdıkları bir üslubu uygulayarak İstanbul'da birkaç eser vermiştir. Çiftehavuzlarda Ragıp Paşa yalıları ile Sirkeci Garı'nı yapan Avusturyalı Jasmund hatırlanabilecek başlıca sanatçılardır. Fransız mimar Bourgeois de Bayezid'deki Eski Saray'ın yerinde seraskerlik olarak yapılan şimdiki üniversite merkez binasını Batı'nın Empire üslubunda inşa etmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın iç süslemelerini de yine Fransız dekoratörü Sèchan gerçekleştirmek suretiyle zaten dış mimarisi Batı sanatına uygun olan büyük yapının içine de bir Avrupa sarayı görünümü kazandırmıştır. Bu arada bilhassa Haliç kıyısında Fener semtinde bazı evleri yapan Rum reayadan mimarlar olduğu gibi Balyanlar dışında bazı Osmanlı tebası Ermeni asıllı mimarlar da eserler

veriyorlardı. Bunlardan Aznavour Cibali tütün fabrikası ile Tepebaşı'nda uzun yıllar dram sahnesi olarak kullanılan tiyatro binasını inşa etmiştir.

4. Eklektik (Karma) Üslup Dönemi

Osmanlı Devri Türk sanatında XIX. yüzyılın sonlarına doğru "Eklektik" adı verilen karma yeni bir üslubun da ortaya çıktığı görülür. Bu üslubun özelliği Türk sanatından alınma bazı motif ve unsurların yanında çeşitli Batı sanatlarından alınan değişik elemanlar kaynaştırılarak tek bir bina üzerinde uygulanmıştır. Bu karma üslubu yapıların en karakteristik örneklerinden biri İtalyan Montani'nin yaptığı Aksaray'da Valide Pertevniyal Sultan Camii'dir. Aynı karma üslup Balyan'ların Çırağan Sarayı'nda da görülebilir. Bunlarda Türk motiflerinin Gotik ile birleştirildiği dikkati çeker. Kısa süreli olan bu karma üslup Dönem'inde ikinci bir aşama ise bazı kamu binalarında Türk sanatına yabancı üslupların bir binada tek başına aynen uygulanmasıdır. İtalyan Mongeri, Karaköy Palas yapısında, Alman Spitta Sultanahmet'teki Alman Çeşmesinde bütünüyle Bizans mimari elemanlarını taklit etmişlerdir. Seraskerlik olarak yapılan ve şimdi İstanbul üniversitesi merkez binası olan tesisin Bayezid meydanına açılan abidevi girişi ise Türk sanatına bütünüyle yabancı Kuzey Afrika'nın Mağrib mimarisinin tam bir taklidinden ibarettir. İki Alman mimarın yaptıkları dev ölçüdeki Haydarpaşa Garı ise Kaiser Wilhelm Dönem'inde çok moda olan Prusya, Neo-Renaissance'inin İstanbul'da bıraktığı bir hatıradır.

Bu karma yeni eklektik dönem yeni yetişen bazı Türk mimarların tepkisi ile karşılaşmış ve böylece eski Türk sanatına dönüşü simgeleyen bir yeni Türk sanatı doğmuştur ki Türk Neo-Klasiği veya I. Milli Mimari Akımı adı verilen bu sanat XIX. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'un yanı sıra bazı Anadolu kasabalarında da örnekler vermiştir. Bu konu Batılılaşan Türk sanatının ayrı bir dönemini işaret etmekte ve modern Türk sanatının başlangıcını oluşturmaktadır. Bunun ayrı bir konu halinde işlenmesi gerekir.

III. Geçiş Dönemi (Lale Devri)

Bu yazımızın ilk bölümlerinde Osmanlı döneminin Türk tarihinde XVII. yy.'ın içlerinde Devleti'n birtakım krizler geçirdiğini ve bunların akislerinin sanatta da görüldüğüne işaret edilmişti. Türk sanatı XVII. yy.'ın ilk yıllarında Sultan I. Ahmed (1603-1617) tarafından hassa baş mimarı Sedefkar Mehmed Ağa'ya yaptırılan e kendi adını taşıyan cami ve külliyesi ile klasik Dönem'in son büyük eserini ortaya koymuştu. Esası XVI. yy.'ın sonlarına doğru planlanmış ve yapımına başlanmış olmakla beraber yapımı yarım kalan ve uzun yıllar öylece duran Eminönü'nde Yeni Valide cami, Sultan İbrahim'in eşi ve IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan tarafından 1663'de tamamlatılan Yeni Valide cami ile klasik Dönem'in sonu vurgulanmıştı. Osmanlı Devleti'nin XVII. yy.'ın ikinci yarısı felaketlerle dolu olan bir dönemdir. Bu yıllarda artık büyük çapta bir sanat varlığının izlerine pek rastlanmaz.

Sultan III. Ahmed yıllarında devletin felaketlerin arkasından bir süre için huzura kavuşması ile birlikte bir yaşama sevinci atmosferi doğmuştu. Bu durum sanatın daha canlı daha göz oyalayıcı bir görüntü olmasını sağladı. Mimaride, önceki Klasik Dönem'in hassas orantıları sakin ve ölçülü

süslemeleri yavaş yavaş yerlerini daha kalabalık bir estetiğe kaydırmaya başlamıştı. XVII. yy.'da duran klasik selatin camileri geleneği XVIII.yy'da Üsküdar'da 1708-1710 tarihlerinde, Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına yaptırılan büyük cami ile yeni akımın ilk örneğini vermişti.

Burada hala daha Klasik Dönem'in mimarisinin ana çizgilerinin uygulanmış olduğu görülür. Bunlardan önemli bir sapma yapılmamıştır. Lale Devri'nin büyük külliyelerinden biri ise bu Dönem'in yaratıcısı olan Damad İbrahim Paşa'nın iç Anadolu'da memleketi olan Muşkara'da kurmuş olduğu külliyedir. Nevşehir adıyla İbrahim paşanın imar ettiği bu yeni beldenin ortasında cami medrese ve kütüphaneden oluşan bir külliye kurulmuştur.

1726-27 tarihlerinde hassa mimarbaşı Mehmed Ağa idaresinde meydana getirilen bu külliyenin ayrıca bir sıbyan mektebi, aşhane-imaret, kervansaray, hamam ve iki çeşme gibi daha başka ek vakıflar da bulunmaktadır. Bu yapılarda genellikle Klasik Dönem'in üslup özelliklerinin sürdürülmekte olduğu dikkati çeker. Yalnız medresede plan düzenlemeci, Klasik Dönem'in mimari şemasından daha değişiktir. İçerideki kubbe yüzeylerinde yeralan nakışlar Lale Devri zevkini aksettiren üsluptadır. Lale Devri'nin İstanbul dışındaki bu çok önemli külliyesinden başka İbrahim Paşanın başkentte Şehzade başındaki cami, medrese, sebil ve hazireden oluşan güzel bir külliyesi olduktan başka, medrese ve küçük bir cami ile bir hamamdan oluşan başka bir külliyesi de eskiden Bab-ı Ali yolu olan Ankara caddesi yolu kenarında bulunuyordu. Medrese çok yıl önce Vakit gazetesinin sahibi tarafından alınarak parsellenmiş ve tanınmaz bir hale getirilmiştir. Cami ile hamam ise yerlerine iş hanları yapılmak üzere yok edilmiştir. Bu bakımdan üslupları hakkında bir bilgi edinmek mümkün değildir. İbrahim Paşa'nın büyük postahane arkasında Aşırefendi caddesi kenarında olan sebil ve sıbyan mektebi de yerine bir işhanı yapılmak üzere ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla bunlarda geçiş döneminin getirdiği yeni sanat akımının izlerinin ne dereceye kadar bulunduğu bilinemez.

Lale Devri'nin selatin camileri dışında vezirler tarafından kurulan küçük külliyelerinden en önemli bir tanesi de bugün bütünlüğünü koruyabilen tek eser Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Şehzade başında yeniçeri eski odalar kışlasının bir bölümü olan acemi oğlanlar kışlasının tam karşısında inşa ettirdiği küçük külliye bu dönemin en önemli eseridir. Burada kubbeli küçük bir cami ve caddenin köşesinde güzel bir sebil bulunmaktadır. Medrese odaları ve avlusu cami ile birlikte arkadaki alanı işgal ederken, medresenin dışında ve cadde kenarında sıralanan arasta dükkanlarının diğerlerinden farklı bir özelliği ise antik çağda olduğu gibi önlerinde sütunlu bir revakın bulunmasıdır. Aynı mimaride sıra dükkanların caddenin karşı tarafında da bulunduğu bir belgeden öğrenilmekteyse de bunlar eski bir tarihte ortadan kalkmıştır. Medresenin önünde bulunan dükkanlar uzun yıllar kalmış, İstanbul tarihine direkler arası olarak geçmiştir. Ancak XX. yy.'da yolun genişletilmesi düşüncesiyle sütunların kaldırılması sonunda bu ilgi çekici özelliğini bütünüyle kaybetmiştir. Bu dönemde yapılan ve şehrin bütün tarih boyunca ana caddesinin kenarında olan büyük bir medrese de çarşı kapısında bulunan Çorlulu Ali Paşa Medresesi'dir. Beraberinde kurucusunun türbesi de bulunan bu ortası avlulu revaklı medrese mimari bakımdan dikkate değer bir özelliğe sahip değildir. Ayrıca bu külliyenin bir de tekkesi bulunmaktadır. Klasik üslubun hakim olduğu bu küçük külliye de sadece bazı revak sütun başlıklarında yeni akımın

izlerine rastlanır. Türk müstakil kütüphane binalarının XVII. yy.'daki ilki olan Köprülüler Kütüphanesi'nden sonra Çorlulu Kütüphanesi bu yapı türünün başlangıcına işaret etmektedir.

Lale Devri döneminde yapılan küçük mimari eserlerden biri de Saray-ı Hümayun sınırları içinde olan Enderun kütüphanesidir. Sarayın üçüncü avlusunda arz odasının arkasında III. Ahmed tarafından yaptırılan bu kütüphane binası, XIII. yy.'da çok yaygınlaşan vakıf kütüphanelerinin en gösterişlisidir. Burada evvelce Sultan II. Selim için yaptırılan havuzlu bahçe köşkünün bulunduğu yerde, III. Ahmed 1719'da dağınık kitapları toplayan bir merkez kütüphanesi inşa ettirmiştir. Türk kütüphane mimarisinin bu en güzel eserinde, Osmanlı kütüphanelerinin bir özelliği olan kitapların rutubetten zarar görmemesi için binanın altında pencereli yüksek bir bodrum yapılmış ayrıca etrafının açık olmasına itina gösterilmiştir. Kütüphanenin dış cephesine bitişik işlemeli bir mermer çeşmeden başka sütunlu bir verandası ve bol pencerelerle ışık alan üzeri kubbe ile örtülü bir okuma salonu vardır. Yan kanatlar ise kurşun kaplı, tonozlarla örtülmüştür. Binanın duvarları Kara Mustafa Paşa köşkünden getirilmiş XVI. yy. çinileri ile kaplanmış tonozlar renkli malakari nakışlarla süslenmiştir.

Esas kapı ile alt sıra pencere kanatları da fildişi ve bağa kakmalarla bezenmiştir. Dış cepheleri tamamen mermer kaplı olan Osmanlı mimarisinin en abidevi kütüphane binası bu geçiş döneminin en süslü ve gösterişli ve aynı zamanda da ana şeması bakımından eski geleneklere bağlı bir mimari eser olarak kabul edilebilir.

Lale Devri'nin en dikkate değer özelliği, evvelce çok kısıtlı ve gerekli olduğu yerlerde kullanılan bezemenin aşırı bir derecede bütün yüzeyleri kaplıyacak bir biçimde çoğaltılmış olmasıdır. Herbiri tek başına incelendiğinde, klasik sanat geleneklerine bağlı olmakla beraber bu kadar yoğun bir şekilde kullanılması yeni bir estetik anlayışa işaret ediyordu. Ayrıca bu süs motiflerinin aralarında Klasik Dönem'de de rastlanmayan veyahut bilinmeyen ya da görülmeyen birtakım yabancı motiflere de yer verilmesi bu yeni akımın ortaya koyduğu değişikliklerden biridir. Bunun en güzel örneğini Bab-ı Hümayun önündeki Sultan III. Ahmed sebil ve çeşmeleri teşkil eder. Bu abidevi çeşme binası, mimarisi ve süslemesi bakımından Türk sanatında birçok yenilikler getiren bir örnektir. Her cephenin ortasında sivri kemerli bir çeşme köşelerde ise dışarıya taşkın birer sebil bulunmaktadır. Basit sokak çeşmeleri geleneğinde görülen testi ve ibriklerinin dolmasını bekleyenlerin oturması için yapılan küçük nişler çeşmelerin iki yanında ihmal edilmeyerek böylece mimari zenginleştirilmiştir. Eserin bütünü çok geniş saçaklı bir çatı ile örtülmüş bunun üstüne de kubbecikler yerleştirilmiştir. Fakat bu eserin her cephesi saçak hizasından temel kotuna kadar çeşitli tekniklerde süslemeler ile kaplanmıştır. Bunlar arasında çinilere yer verildiği gibi mermer üzerine nakışlarda görülür. Geniş saçağın tavanında ise tamamen Batı sanatından alınma altın yaldızlı dal kıvrımları motiflerinden oluşan kabartma bir süsleme dikkati çeker. Böylece Klasik Dönem'in çeşme ve sebil mimarisinde düz hatlardan oluşan bünyeyi kısıtlı bir şekilde zenginleştiren bezeme düşüncesi aşırı kalabalık bir süslemeye yerini bırakmıştır. Sultan III. Ahmed çeşmesi, Türk sanatında yeni bir akımın başlamış olduğunu en güzel gösteren örnektir. Burada biçimi itibariyle eskilerden pek değişik olmayan köşe sebillerinde tunçdan dökme şebeke motiflerinden dahi klasik şebekelerden tamamen değişmiş bir motife göre dökümü yapılmıştır.

Osmanlı mimarisinde kendi başına küçük bir yapı türü olan sıbyan mektepleri genellikle çeşme ve sebil gibi bir su yapısı ile birleşik olarak inşaa edilmiştir. XVI. yy.'dan itibaren özellikle XVII ve XVIII. yy.'larda bunların pek çok sayıda oldukları görülür. Çoğunun zemin katlarında bir çeşme veya İstanbul'dakilerin pek çoğunda bir sebil bulunmaktadır. Yukarı katları ise içinde ocağı olan büyük tek bir salondan ibaret esas okuldur. Sultan III. Ahmed'in arkasından tahta geçen I. Mahmud'un saltanatının başlangıcında, Lale Devri estetiğinin sürdürüldüğü görülür. Nitekim Sultan Mahmud tarafından kurdurulan Galata-Beyoğlu-Tophane su şebekesinin dağıtım yapıları arasında Azapkapısı'nda Valide Saliha Sultan için 1732 tarihinde, inşa edilen sıbyan mektebinde bir yenilik olmak üzere çeşme ve sebil yapının altında değil hemen yanında ayrı bir kitle halinde inşa edilmiştir. Burada çeşmenin sadece bir cephesinin ortasına ileriye taşkın bir sebil yerleştirilmiş bunun iki yanına şevli olarak birer çeşmeye yer verilmiştir. Diğer cepheler ise düz yüzeylerden ibarettir. Dönemin şairlerinden Seyyid Vehbi'nin tarih manzumesi ile süslenen cephe, Sultan III. Ahmed çeşmesinden farklı olarak sadece mermere işlenmiş bezemelerle kaplanmıştır.

Ancak burada da yukarıdan zemine kadar bütün cephenin oyma ve kabartma motiflerle bezendiği görülür. Bu küçük eser de geniş saçaklı bir üst örtüye sahip idi. Fakat geçen yüzyılın başlarında bu çatı sökülmüş uzun yıllar boyunca burası üstü açık kalmıştı. Eski fotoğraflarına göre çatı ve saçak 1955'e doğru ihya edilmiş, mermerler temizlenmiş eski tunç şebekeler yerlerine takılmıştır. Fakat Saliha Sultan sebil ve çeşmelerinin bir parçası olan altında dükkanlar bulunan sıbyan mektebi 1960 yılına doğru bütünü ile yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Halbuki profan mimarinin güzel bir örneği olan ve yerin topografya özelliklerine göre konsollu bir çıkma halinde yapılan esas mektep mekanı, Karaköy yönüne bakan taraftaki verandası (hayat), içindeki zengin kalem işi süslemesi ile feda edilmemesi gereken önemli bir tarihi eserdi.

Çatının ortasında yükselen ve içinde bir ayet yazılı olan değerli bir alem ise 1940'lı yıllarda yerinden çıkarılıp götürülmüştü. Bu geçiş döneminin büyük meydan çeşmelerinden bir tanesi de Üsküdar'da iskele başında bulunmaktadır. Burada dört cephede akan çeşmeler olmakla beraber köşelerde sebiller yoktur fakat bunların yerine insan boyu yüksekliğinde su içme muslukları konulmuştur. Yakın tarihlerde yapılan bazı değişiklikler ve yapının yükseltilmesi sırasında çatı ve saçakların görünümü değiştirilmiş ve hatta eski bir gravürde görülen kubbecik kaldırılmıştır.

Bu çeşmede de dış cephelerin dönemin estetik zevkine uygun olarak taşa işlenmiş süslemeler ile kaplandığı görülür. Aynı estetik Sultan I. Mahmud'un yeni kurduğu su şebekesinin en önemli anıtı olarak 1732 tarihinde yaptırdığı Tophane meydan çeşmesinde de görülmektedir. Burada da sebiller yoktur ve dört cephenin hepsi de mermere işlenmiş zengin bezemeler ile kaplanmıştır. Bunların aslında boyandığı renkli bir görünümlerinin olduğu bilinir. Hava tesirleri bu renkleri ve boyaları tamamen silmiştir.

Bilinmeyen bir tarihte herhalde XIX. yy. içlerinde çeşmenin çatısı ve saçakları ortadan kalkmış ve üstü bir teras haline getirilmişti. 1955 yılına doğru bu çatı eski gravürüne göre ihya edilmiştir. Geçiş döneminin çeşme mimarisindeki bu gelişimi, daha mütevazi basit duvar çeşmelerinde bile uygulanmıştır. Galata'da evvelce başka bir yerdeyken yakın tarihlerde kule dibine taşınan

Bereketzade çeşmesi en başta gelen örnektir. Daha eski bir çeşme yenilenirken, bütün cepheyi dolduran taşa işlenmiş oyma ve kabartma süsleme bu tek kemerden ibaret duvar çeşmesinin dış yüzeyini doldurmuştur.

Bugün Topkapı Sarayı denilen Saray-ı Hümayun'un dışında, şehrin tabiat güzelliklerine sahip yerlerinde birtakım yazlık sahil sarayları da inşa edilmişti. Bunlardan bir tanesi bu dönemde Tersane Sarayı adıyla Haliç kıyısında Hasköy çevresinde kurulmuştu. Kısmen deniz üzerine uzanan bir bölümü kazıklar üzerine oturan bu sarayın dış görünümünü belli eden bir minyatür bir fikir verdiği gibi XVIII. yy. başlarında İstanbul'da bulunan İsveçli bir subay Cornelius Loos, bu sarayın bir planını çizmiştir. Padişah'ın arada sırada gelip Haliç'te yapılan deniz eğlencelerini seyrettiği bu saraydan daha ünlüsü ise İstanbul halkının açık havaya ve yeşile çıktığı Kağıthane deresi kıyısındaki mesire yerinde inşa edildi. Sultan III. Ahmed'in sadrazamı ve damadı Nevşehirli İbrahim Paşa iki tarafından rıhtım içine alınan derenin kıyısında, Sadabad adı verilen kısa bir süre içerisinde bir yazlık saray inşa ettirdi. Çevrenin güzelliği Dönem'in şairlerinden Nedim'in şiirlerine konu olan bu yazlık saray Batı ülkelerinde o dönemde çok yaygın olan su oyunlarıyla zenginleştirilmiş sarayların bir benzeri olarak düşünülmüştü. Bu akım Luigi Vanvitelli (1700-1773) tarafından Napoli yakınında devasa ölçüdeki 1752-74 yılları arasında yapılan Caserta Sarayı'nda da uygulanmıştır. Bugünkü Pakistan'da Lahor'da Şalamar Sarayı'nda uygulanan su oyunları sonra Batı'ya geçerek Avusturya'da Bavyera'da ve Fransa'da bahçelerinde su kanalları olan çeşitli tesislerle suların fışkırtıldığı şelaleler halinde akıntıların yapıldığı, saraylar inşa edilmiştir. Fransa'ya gitmiş olan Türk temsilcisi 28 Mehmed Çelebi'nin Fransa'da görüp sadrazama taktim ettiği raporda anlatılan bu sarayların bir benzerinin de Kağıthane deresi kıyısında yapılması uygun görülerek Sadabad Sarayı inşa edilmiştir. Elimizde Batılı bir ressam tarafından yapılan bir gravürü ile bir Türk minyatüründen başka bütün iç taksimatını gösteren bir de planı olan bu saray, Cevtel-i sim denilen iki tarafı rıhtımlı, kıyısında bulunuyor ve su üstüne uzanan bazı çıkıntıları derenin içine çakılmış direklere oturuyordu. Sarayın önünde dere, kıvrımlı kaskatlar halinde, suyun daha aşağıya akışı sağlanıyordu. Bu mermer çanaklar halindeki yapma şelalenin başında da ince sütunlara dayanan üzeri geniş bir saçakla örtülü etrafı açık Kasr-ı Nişad adıyla bir köşk bulunuyordu. Derenin üzerinde, mermer çanakların başlarında da birer küçük kamelya vardı. Sarayın tam önünde derenin tam ortasına dikilmiş Sultan Ahmed meydanındaki burmalı sütunun benzeri bir direğin yılanbaşı şeklinde bir tepeliği vardı. Nedim'in ejderha olarak adlandırdığı bu yılan başının ağzından su fışkırıyordu. İbrahim Paşa'nın Fransa'daki Marly ve bilhassa Fontaineblau saraylarının benzeri olarak kurdurduğu Sadabad, ağaçlarla kaplı içinde ayrıca havuzlarda bulunan bir parka sahipti.

Buraya o yıllarda fransız elçisi Marquis de Bonnac yurdundan bazı değerli bitkiler getirerek hediye etmişti. Padişah'ın buradan çok hoşlandığını gören ileri gelenler de Haliç'ten itibaren derenin iki yakasına kasırlar ve köşkler yaptırmakta gecikmemişlerdi. Lale Devri kanlı Patrona Halil Ayaklanması ile sona ererken Sadabad Sarayı hariç kalmak üzere bu muhteşem köşkler ve kasırların hepsi tahrip edilmiştir. Bu ayaklanmada Sadabad'ın sanıldığı gibi yıktırılmadığı sadece camlarının kırıldığı ve kimse ilgilenmediğinden tabii birtakım tahribata uğradığı ancak kısa bir süre sonra Patrona bertaraf edilip ortalık düzene girdikten sonra Sultan I. Mahmud'un fermanı ile tamir ve ihyasının

gerçekleştiği bilinir. Esas sarayda bazı mekanların bu devrin zevkine göre yenilendikleri veya bezemelerinin yapıldıkları görülmektedir. III. Ahmed Dönem'inde yapılan yemiş odası denilen odanın iç süslemesinde çok sayıda meyva resimlerine yer verilmesi bu adın doğmasına yol açmıştır. Lale Dönem'inin taş süslemelerinde böyle çeşitli meyvalar ana motif olarak kullanılmış çeşmelerde de örneklerine rastlandığı gibi o yılların mezar lahitlerinin yüzeylerinde de bulunmaktadır.

Bu dönemde Haliç ve Boğaziçi kıyılarında yapıldıkları bilinen köşk ve yalıların ise hiçbiri günümüze kadar gelememiştir. Sadece Kanlıca'da Meşruta Yolu olarak adlandırılan 1702 tarihli Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın günümüze kadar gelebilmiş olan kısmen su üstüne çıkan ahşap divanhanesi o dönemin sivil mimarisinin göz kamaştırıcı altın yaldızlı iç süslemesinin zenginliği hakkında bir fikir verebilir. Türk kasır mimarisinin eski geleneklere uygun olarak üç eyvan halindeki çıkmaları ile ortadaki sofayı örten ahşap kubbesi Türk geleneğinin devamına işaret eder.

Sofanın ortasını ise mermer bir havuz ile ajurlu bir biçimde cami şeklinde mermerden işlenmiş bir fıskıye süsler. Fakat son elli yıl içinde kuruluşların ilgisizliği yüzünden bu eşsiz değerdeki tarihi eser yok olmaya mahkum bir duruma girmiştir.

IV. Türk Barok

Sanatı

Patrona Halil Ayaklanması'nın arkasından padişah olan Sultan I. Mahmud Dönem'inde ortalık durulduktan sonra sanatın güçlü bir Batı tesiri altında canlanmaya başladığı görülür. Batı'dan alınan ve klasik Türk sanatına bütünü ile yabancı motifler geçiş döneminin arkasından iyice yerleşmeye başlarken mimaride de ana çizgilerde ve dış estetikte de değişiklikler kendilerini belli ederler. Fakat bazı hususlarda hala klasik sanat geleneğine bağlı kalındığından bu yeni akıma Türk Baroğu denilmesi daha doğrudur. Padişahların çoğu gibi I. Mahmud da kendi adını yaşatacak bir selatin cami ve külliyesi yaptırmayı tasarlamıştı.

Bunun için büyük çarşının yakınında ve şehrin yüksek bir yeri seçilerek büyük bir cami ile külliyesinin inşasına başlanmıştı. Yerli Hıristiyan ustaların ve bu arada Simion usta adlı bir Ermeni mimarın çalıştığı bilinmektedir. Bu eser Batı'nın Barok sanatının Türkleşmiş bir görüntüsünden ibarettir. Barok sanatın başlıca elemanlarından olan ve cepheyi taçlandıran kavisli alınlık ve yüzlerdeki S kıvrım desenlerine bu yapıda yer verilmemiştir. Külliyenin merkezini oluşturan büyük caminin dış avlusunda medreseler, türbe camiye bitişik bir kütüphane ve dış avlu girişinin yanında bir sebil de bulunmaktadır. Bütün bu unsurlarda kıvrak Barok cizgilerin hakimiyeti görülür. Caminin yapımı sürerken 1754'te I. Mahmud'un vefatı üzerine yerine geçen Sultan III. Osman (1754-1757) inşaatı 1755'te tamamlatmış ve aslında adının Mahmudiye olması gereken bu büyük esere, görünüşte hanedanın adını vermiş tesirini bırakarak Nur-u Osmani adını vermek suretiyle kendisine yakıştırmıştır. Böylece 1755'te bitirilen bu eser Türk Barok mimarisinin bir temsilcisi olarak İstanbul'un son selatin camilerindendir. Binanın planı bir karenin üzerine dört ana kemere bindirilerek oturtulmuş bir ana kubbeden oluşur. Caminin esas kitlesinin altında yüksek bir bodrum bulunmakla beraber bu

tarih içinde bir göreve tahsis edilmediğinden bugüne kadar kullanılmamıştır. Mihrap kiliselerde olduğu gibi bir apsis şeklinde dışa taşkın bir çokken çıkıntının içindedir. Bütün kemerlerde ve kapı kavsaralarında pencere biçimlerinde, Barok sanatın uygulandığı dikkati çeker. Bu büyük eserin hiçbir yerinde Türk klasik sanatından alınmış bir iz görülmez. Yalnız içeride bir yazı kuşağı bu hususta tek istisnadır. Üst pencerelerdeki renkli camlardan yapılan revzenler'in (vitray) alçı kontürleri bile Barok üsluptadır. Çifte minare de aynı üslupta olmakla beraber aslında külahları ahşap ve kurşun kaplı idi. Ancak 1894 depremi arkasında yapılan restorasyon sonunda cami mimarisine daha uygun olacağı düşünülerek bunların tepelerine Barok profilli taştan külahlar yapılmıştır. Buradaki Barok uygulamanın en ilgi çekici özelliklerinden biri de klasik üsluba bütünü ile ters düşen şadırvan avlusunun kare veya dikdörtgen biçimde değil, yarım daire şeklinde oluşudur. Nur-u Osmani Cami yaklaşık 150 yıllık bir aradan sonra, Türk sanatında çok değişik bir yapı estetiğinin varlığını ortaya koyan bir abide olarak İstanbul'u süslemiştir. Bunun arkasından Sultan III. Mustafa'nın (1757-74) Mimar Mehmed Tahir Ağa'ya yaptırttığı ve Aksaray'dan Bayezid'a uzanan ana caddenin kenarında bulunan Laleli cami ve külliyesinde klasik üslup biraz daha belirli olmakla beraber Barok sanatı izleri burada da kendisini gösterir. Cami ve külliyenin yapımına 1759'da başlanmış inşaat 1763'te bitirilmiştir. Burada evvelden beri bulunan Laleli baba adı verilen bir yatır türbesinden dolayı camide adını bundan almıştır. III. Mustafa'nın vakfettiği eserinin böyle adlandırılmasından üzüntü duyduğu söylenmiştir. Henüz inşaatı yeni bitmişken 1766'da şehirde çok büyük ölçüde zararlar veren depremde Laleli Cami de hasara uğramış hatta binayı desteklemek için altındaki bodruma bütünü ile toprak doldurulmuştur. Cadde kenarındaki büyük avlu duvarı da yıkıldığından tekrar tamir edilmiştir. 1956'da bodrum temizlenerek çarşı haline getirilmiş cadde kenarındaki dış avlu duvarı da bir dizi dükkan halinde aslında olmayan bir arastaya dönüştürülmüştür. Caminin planı, sekiz ayak üzerinde oturan bir kubbe ile örtülü tiptedir. Bu bakımdan eski Osmanlı mimari geleneğini sürdürmektedir. Dış estetiğinde Nur-u Osmani'deki kadar Barok üslup hakim değildir. İç ayrıntılarda bu yabancı üslubun daha belirli olduğu dikkati çeker. Mermer mihrap ve kullanılan sütun başlıkları tamamen Barok üsluba uygun olarak işlenmiştir. Dış avludan harim avlusuna çıkışı sağlayan merdivenler de kavisli olarak yapılmıştır Külliyenin avlu kapısına komşu bütünüyle Barok üslupta bir sebilinden başka bir yüzü caddeye bakan kurucusunun türbesi bulunmaktadır.

Arka tarafta ise külliyenin diğer unsurları olarak han, mumhane, imaret yer almıştır. Bunlar bugün bazı değişikliklere uğrayarak hala çarşı olarak kullanılmaktadır. Çokgen biçimindeki türbenin mimarisinde ve içindeki nakışlarda Barok üslup kuvvetli bir şekilde kendini belli eder. Fakat duvar kaplamasında daha eski yapılardan çıkarılmış çinilerin tekrar kullanılmış olduğu görülür. Türbenin yanındaki hazirede de hanedana mensup kişilerin ve Adilşah sultanın da kabri bulunmaktadır.

İstanbul 1766'da şiddetli depremlerden birine sahne oldu. Bu felaket sırasında yıkılan veya zarar gören eserlerin başında da fethin arkasından Sultan Fatih II. Mehmed'in kendi adına yaptırdığı büyük külliyenin merkezi olan cami geliyordu.

İstanbul'un altından geçen fay hattının tam üstüne isabet eden cami tamir kabul etmeyecek derecede yıkıldığından Sultan III. Mustafa ecdadının bu büyük eserini ihya etmek zorunda kalmıştı.

Külliyesinin merkezini teşkil eden cami Bizans'ın Ayasofya ile birlikte en büyük yapısı olan Oniki havari kilisesinin yerinde 1463-1470 tarihleri arasında mimar Atik Sinan tarafından yapılmıştı. Depremde kubbesinin tamamen çökmesi duvarlarının onarılmayacak derecede çatlaması yüzünden cami 1767'de yeni bir plana göre yeniden yapımına başlanarak 1771'de tamamlanmıştır.

Daha önce ise külliyenin diğer yapıları tamir edilmişti. Bu yeni yapımda Mimar Koca Sinan'ın Şehzadebaşı Camii'nde uyguladığı plan daha geniş ölçüde tekrarlanarak merkezi kubbenin dört taraftan yarım kubbeler ile desteklenmesi sistemine gidilmişti. Sinan'dan sonra Sultan Ahmet, Eminönü Yeni Valide camilerinde de uygulanan bu sistem bu defa Barok ayrıntılarla Fatih Camii'nde tekrarlandı. Eski camiden giriş cephesi korunmuş fakat içeride bütün statik düzenleme yeni plana göre yapılmıştı. Ana destekleyici payeleri dolaşan yerler bütünüyle Barok profillere sahip bulunmaktadır.

Fakat binanın genel görünümünde klasik estetiğe fazla aykırı düşen bir görünüm yoktur. Bu sırada Fatih'in yattığı türbe de yeniden elden geçirilmiştir. Külliyenin iki tarafını saran medreselerden bir kısmı ile darüşşifası ve Çukurhamam adı verilen çok büyük ölçülerdeki hamamı bugün ortadan kalkmıştır. Külliyenin güneyinde, Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) annesi Nakşıdil Sultan için bir sebil ile birlikte 1817/18'de yapılan türbe ise, Türk Barok mimarisinin bütünüyle hakim olduğu bir yapıdır. Bu eser dalgalı hatları, dışarıdan dilimli büyük kubbesi, oval pencereleri yaprak biçimindeki kabartma süsleriyle Barok üslubunun Türk türbe mimarisindeki başarılı bir örneğidir. Caminin içindeki süsleme altın yaldızlı Hünkar Kasrı ile renkli taşlardan yapılmış mimber ve mihrap ise Türk sanat geleneğine çok uzak değişik bir sanat zevkinin ürünleridir. Fakat buna rağmen göz alıcı bir zenginliktedir. Türk Baroğu'nun türbede bütün ağırlığını göstermesine karşılık esas camide bu yabancı üslup o derecede belirli değildir.

Sultan III. Mustafa'nın Üsküdar'da Salacak semtinde denize hakim bir yükseklikte Ayazma Kasrı adı verilen bir yazlık sarayın yerinde, yapımına 1760'da başlanarak 1761'de bitirilmiştir. Dört kemere oturan bir kubbe ile örtülü basit bir mekandan oluşan caminin en ilgi çekici tarafı kısmen çıkma konsollara oturan bir köşk biçimindeki Hünkar Kasrı'dır. Yapıda, Batı Barok tesirlerinin kuvvetli olmasına rağmen kemer içlerindeki duvarlara açılan pencerelerde hala klasik Türk kemerlerinin kullanılmış olması eski mimari geleneğe bağlı kalındığını gösterir. Böylece Ayazma Camii'nde Barok sanat akımı oldukça hafifletilmiştir. Caminin müştemilatından sıbyan mektebi, hamam, muvakkithane ve dükkanlar ortadan kalkmış yalnız geniş avlu duvarına bitişik ana bina ile birlikte yapıldığı tarihinden anlaşılan değişik biçimli bir çeşme kalmıştır.

Ayazma Camii, Türk mimarisinde yabancı üslubun bir bocalama geçirerek hakim olduğu bir dönemin örneği olmakla beraber, normal ölçüleri aşan yüksekliği ve yapıldığı yerin topografik durumu ile bunu bir kat daha arttıran heybetli bir görünüme sahiptir. Marmara ve Boğaz'ın girişine hakim oluşu ile şehrin Anadolu yakasına değişik bir güzellik kazandırdığı açıkça görülmektedir. Şehrin içinde büyük Selatin Cami için yer kalmadığından Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) külliyesini, Eminönü semtinde yoğun bir iş yeri bölgesinin içinde inşa ettirmiştir.

Burada cadde kenarında bir medrese, fevkani bir kütüphane, küçük bir cami ile köşede kendi kubbeli türbesini yaptırmıştır. Sokağın karşı tarafında ise büyük bir aşhane-imaret ve bunun köşesinde ise zengin bir surette bezenmiş birde sebil yaptırmıştı. İmaret XX. yy. başlarında yerine dördüncü vakıf hanı yapılmak için, bütünüyle yıktırılıp kaldırılmıştır. Barok sanatının ilerlemiş bir dönemine işaret eden Rokoko üslubunun başarılı ve çok zengin örneklerinden biri olan sebil ise yerinden sökülerek Alemdar yokuşu başında Gülhane Parkı girişinin karşısına, Zeynep Sultan Cami avlu duvarı köşesine taşınmıştır. Aslında ittihatçılar medreseyi de yıktırıp yerine bir borsa binası yapmayı planlamışlardı. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile bu proje gerçekleşmemiştir. Medrese ve kütüphane ile minaresiz cami zahire borsası tarafından çok değiştirilmiş bir halde kullanılmaktadır. Eski bir gravüründen iç süslemesinin çok zengin bir biçimde olduğu anlaşılan kütüphanenin ise bu bezemeden en ufak bir iz kalmayacak şekilde kazılmış olduğu görülür.

Bu bakımdan medresede Türk-Barok üslubunun izlerini görebilmek imkanı pek kalmamıştır. Köşede bulunan ve yanında birde hazire görülen türbe ise köşelerinin yarım yuvarlak oluşuyla Türk Barok üslubunun belirli izlerine sahiptir. Üst kat pencerelerindeki çirkin demir dışlıklar sonradan yapılmış olmalıdır. Herhalde burada yapının üslubuna uygun pencereler vardı. Başka türbelerde pek rastlanmayan bir özellikte, burada cadde tarafındaki yarım yuvarlak köşede insan boyu yüksekliğinde yapılmış olan su içme musluklarının varlığıdır.

Sultan I. Abdülhamid bir sokağın iki yanına kurulan böylece değişik bir düzenlemesi olan külliyesinin esas camini ise Boğaziçi kıyısında Beylerbeyi'nde 1777-1778 yılları arasında inşa ettirmiştir. Bu da küçük bir külliyenin merkezidir. Külliye cami, sıbyan mektebi, hamam, muvakkithane ve iki çeşmeden oluşmaktadır. Bilindiği kadarıyla cami Mimar Tahir Ağa tarafından inşa edilmiştir. Beylerbeyi Cami Türk-Barok üslubunun özellikle ayrıntılarda ve iç süslemede kendisini kuvvetle belli etmektedir.

Duvar kaplamasında kullanılan çinilerin bazıları Klasik Dönem'e ait olup burada devşirme malzeme olarak duvara yapıştırılmış fakat bununla birlikte Avrupa işi çiniler ile geç devir Türk çinileri bu karma süslemede yer almıştır. Bu son devir yapılarında bina kitlesinin yüksek olmasına önem gösterildiği burada da dikkati çeker. Bitişiğindeki bir yalıda 1983'te çıkan bir yangının camiye de atlamasından tahribatta büyük bir kısmı çöken kubbenin sanıldığı gibi kargir değil ahşaptan olduğu görülmüştür. Plan bakımından bina bu dönemde yapılan camilerin çoğu gibi dört kemerin taşıdığı bir kubbe ile örtülmüştür. Yalnız mihrap bir çıkıntı halindedir.

Türk Barok üslubunun Eyüp Sultan semtinde iki temsilcisi vardır. Bunların birincisi Haliç kıyısında Bostan İskelesi'nde 1792 yılında vefat eden Sultan III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan için yapılarak ancak üç yılda tamamlanan türbe ve yanında aşhane-imaret, sebil, çeşmeler ile hazireden oluşan külliyedir. Bu önemli eser Türk Barok mimarisinin başta gelen örneklerindendir. Ortası kubbeli revaklı geniş bir giriş holünü takip eden mezar binası daireye yakın bir onikigen plana sahiptir. Barok üslubun prensiplerine uygun olarak her cephe dışarı kavislidir. Barok kasnak kubbeyi taşır. İki sıra halindeki, Barok kemerli pencereler sütunçeler ile ayrılmıştır. Gerek girişteki mermer işlemeler, gerek üst sıra pencerelerin alçı motifleri, dışarıdaki çeşitli ayrıntılar ve içerideki kubbe içini

kaplayan kalem işi nakışlar, XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı-Türk sanatına hakim olan Batı'dan gelen sanat akımının açık örnekleridir. Büyük aşhane-imaretin cephesini süsleyen büyük ve gösterişli sebil iki üç basamak merdiven ile erişilen kaide kısmı üstünde ince sütunlarla ayrılmış 5 pencereye sahiptir.

Kıvrak Barok hatlara sahip bu pencerelerin kemerleri üstünde iki silme ile sınırlanmış, yüzeyleri kabartma süslemeli bir friz dolaşır. Bunun da yukarısında daha geniş ve yine Barok süslemenin hakim olduğu beş çerçeve içinde dörtlük halinde uzun manzum kitabe yer alır. Pencerelerin içlerine yine Barok üsluba göre dökülmüş bronz şebekeler yerleştirilmiştir. Dışa yarım daire şeklinde çıkıntı yapan sebilin iki yanında sınırlarının birer sütun belli eder. Bundan sonra imaretin mermer hazire duvarı arasında ayna taşları Barok kabartma motifleri ile kaplanmış bir çift çeşme yer almıştır. Sebil ve çeşmeler kurşun örtülü geniş bir saçağın korumasına alınmıştır.

Türk Barok sanatının bu en abidevi eseri, Eyüp semtini tasvir eden her türden eski resim ve fotoğrafta yer almıştır. Türk Barok sanatı bilhassa sebillerde çok başarılı eserler vermiş olmakla beraber bunların içinde Mihrişah Valide Sultan'ın adına olanı en güzellerinden biri olarak başta gelir. Türk Barok sanatının Eyüpsultan semtindeki ikinci temsilcisi ise Defterdar caddesi kenarında ve yine Haliç kıyısında bulunan Şah Sultan türbesi ile sıbyan mektebi ve sebilidir. Mihrişah Sultan'ın kızı ve III. Selim'in kızkardeşlerinden biri olan Şah Sultan için 1800/01 tarihinde yaptırılan türbe ve sebilde Barok üslup oldukça hakimdir. Dışarıdan dört payeye dayanan yuvarlak planlı bu yapıda içinde ve dışında Barok süslemeler görülür.

Ovale yakın üst pencerelerin gerek kemerleri ve gerek içlerindeki alçı montürler Barok motiflere göre işlenmiştir. Dört payenin üstlerinde pek gerekli olmadığı halde dört küçük ağırlık kulesi yapılmıştır. Silmeler ve kubbe ile tonozların içlerindeki kalem işleri de Barok üslubun örnekleridir. Yanındaki sıbyan mektebi ise bu türden yapıların hemen hepsinde olduğu gibi fevkani bir yapıdır ve klasik Dönem'in geleneğine uygun olarak cadde üzerinde dışarı taşkın bir sebil bulunmaktadır. Bunun Barok üslubun hakimiyetini belli etmesine karşılık üstündeki sıbyan mektebi cephesi klasik üsluba daha yakın gibi görülür. Yalnız pencerelerin üzerinde yayvan kemerler bulunmaktadır. Genel görünüm klasik sebil-sıbyan mektebi birleşimini sürdürmekle beraber sebil, silmeleri kemerlerindeki kabartma yaprak süslemeleri ve şebekeleri ile Barok üslubu aksettirmekte aynı zamanda hareketli planı ile de bu üslubun etkisini arttırmaktadır.

Böylece Eyüp semtinde annesi ile kızının türbeleriyle birlikte kurdukları vakıflar da ikincisi birincinin çok daha ufak çapta bir örneğini teşkil etmektedir. Türk Barok üsluplu Eyüp'teki bu iki türbeden sonra aynı üslubun bilhassa dış mimari bakımından daha zengin bir örneği olarak Fatih külliyesine eklenen Sultan II. Mahmud'un annesi Nakşıdil Sultan için türbede önemli bir abide olarak anılmaya değer. Bu eserden daha yukarıda Fatih Camii'nin ikinci yapımından bahsedilirken hakkında, bilgi verilmiştir.

Selimiye'de Selimiye Kışlası yakınında III. Selim tarafından 1805 yılında yaptırılan Selimiye Camii de Batı'dan alınma sanat özelliklerini gösteren bir eserdir.

Bu dönemde İstanbul'da yapılan orta büyüklükteki cami ve külliyelerin de pek az oldukları söylenemez. Bunların başında henüz klasik sanatın özelliklerini taşımakla beraber yeni Barok üslubunun izlerine de sahip önemli bir eser gelmektedir. Bu Cerrahpaşa ile Koca Mustafa Paşa semtleri arasında, eskiden Altımermer olarak bilinen mahallede Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından inşa edilen büyük cami ve ekleridir.

Bir selatin külliyesi büyüklüğünde ve zenginliğinde olan bu tesis 1732-34 yılları arasında yapılmış olup geniş bir avluyu sınırlayan bir duvarla çevrilmiştir. Cami klasik dönem yapılarının oranlarına nazaran daha yüksek bir yapı olup klasik bir plan düzenine göre inşa edilmiştir. Klasik Dönem'de örneklerine rastlanan altıgen üzerine oturan bir kubbe sistemine göre inşa edilmiştir. Duvarlarını kaplayan çiniler ise artık sönmüş olan İznik çiniciliğinin kalitesine erişemeyen XVIII. yüzyıl çinileri ile kaplanmıştır. Çuhadar Ömer Ağa ve Hacı Mustafa adlı mimarların eseri olduğu ileri sürülen caminin plan ve mimarisinin klasik üslubu devam ettirmesine karşılık mihrap, minber, sütun başlıkları ve kapılardaki süslemeler Barok üslubun özelliklerini taşırlar.

Böylece cami eski sanattan yeni akıma geçişi belirten bir örnektir. Avlu girişinin yanında geçiş Dönem'inin bezeme zevkini aksettiren dışarı taşkın bir sebil bulunmaktadır. Bunun arkasında ise avlu duvarına bitişik olan Hekimoğlu Ali Paşa'nın ve ailesinin kabirlerini muhafaza eden bir türbe yer almıştır. Külliyenin en ilgi çekici tarafı ikinci avlu girişi üstünde yükselen kütüphane binasıdır. Genellikle içlerindeki değerli yazmaların rutubetten zarar görmemeleri için bu tip vakıf kütüphanelerinin altlarında hava cereyanı sağlayan boşluklar bulunmaktadır. Hekimoğlu külliyesinde bu boşluk bir avlu giriş dehlizi olarak düşünülmüştür. Bu güzel buluşla iki fonksiyon birleştirilmiştir.

Türk sanatında Barok üslubun daha kuvvetli yerleşmeye başladığını Sultan I. Mahmud döneminde başka küçük eserlerde de görebilmekteyiz. Bu hususta birkaç örnek üzerinde durulabilir. Bu örneklerin başında darüssaade ağalarından Hacı Beşir Ağa'nın Alay köşkü yakınında inşa edilen külliyesi gelmektedir. 1745 yılında cami, sebil, medrese, tekke ile bir kütüphaneden oluşan bu külliyede Türk Barok sanatının izleri ile karşılaşılır. Caminin bitişiğinde ve yüksekte olan kütüphanenin bir penceresi de caminin mihrap kısmına açılmaktadır. Barok üslup çok iddialı bir biçimde caminin altında bir köşede bulunan sebilde kendisini gösterir. Bu küçük eserin başka hiçbir örnekte görülmeyen bir özelliği su verilen şebekelerin dışa kavisli değil aksine içeri kavisli oluşudur. Böylece Barok sanatının kıvrımlara önem veren estetiğinin Türk mimarisinin bir yapı türünde ilgi çekici bir şekilde ifade edilmiş olduğu görülür. Seyit Hasan Paşa'nın Edebiyat Fakültesi binasına komşu külliyesi, 1745'te yapılan cami, medrese, sıbyan mektebi ile çeşme ve sebilden oluşan külliyesinde, medrese kısmına bir merdivenle ulaşılmaktadır. Sebil ile aynı sırada merdivenin iki yanında yarım yuvarlak kemerler içinde tonozlu dört de dükkan bulunmaktadır. Yapıldığı yer eğimli olduğundan avlusu ile birlikte medrese yüksekte kalmıştır. Burada da revak sütun başlıkları Barok üsluba işaret ederler. Dış köşede bulunan ve sıbyan mektebinin altına isabet eden çeşme ve sebil zengin Barok süslemelere sahiptir. Bu külliyenin evkafı olmak üzere Laleli caddesinin karşı tarafından büyük bir de han inşa edilmişti. Genel karakteri klasik mimariye uygun olmakla birlikte hanın iç avlusundaki revak kemerleri sütunlara değil, kalın dört köşe taş payelere oturmaktadır. Bütün kemerler yarım yuvarlak

biçimdedir. Hanın üst katının ortasındaki bir bölümü taş konsollara oturan bir çıkma halinde idi. Arka cephede ise sokak dokusu yüzünden üst kata dişli bir biçim verilmişti. Hanın üst katı bütünüyle 1894 depreminde zarar gördüğünden hiçbir iz kalmamacasına yıktırılmıştı. Cadde üzerindeki yarım yuvarlak kemerli girişin orijinal bir özelliği iki tarafında Barok kabartmalarla süslü iki çeşmenin bulunması idi. 1956-57 yıllarında bu cephe kapı ve çeşmeleriyle birlikte ortadan kaldırılmış avludaki payelerin de büyük bir kısmı yıktırılmıştır. Barok üslubun han mimarisindeki uygulanışının bir örneği olan bu eserin bütünüyle yıktırılması tasarlanmış fakat bu düşünce tam olarak gerçekleşememiştir. Seyit Hasan Paşa soyundan pek çok kişinin kabirleri az ötede, üniversite merkez binasına komşu Kaptan İbrahim Paşa Cami'nin haziresinde bulunmaktadır. Bir salgında öldükleri tahmin edilen bu kişilerin niçin kendi vakıflarının yanına değil de bir yabancı vakfın haziresine gömüldükleri de akla takılan bir sorudur.

Bu dönemin İstanbul'da ortaya koyduğu eserlerden olan Alemdar yokuşunun alt başında bulunan Zeynep Sultan Camii'dir. Kare bir mekanı örten tek kubbeli olan bu yapı mimari bakımdan klasik üslubu devam ettirmektedir. Sultan III. Ahmet'in kızlarından ve Melek Mehmed Paşa'nın zevcesi olan Zeynep Sultan tarafından 1769'da yaptırılan camide Türk sanatının bir dalgalanma geçirdiği ve Barok üslubun bütün ağırlığına karşılık eski mimari geleneğin hala kaybolmadığını gösteren bir örnek olduğu söylenebilir. Yanında bir hazire olan caminin tek ek binası XX. yüzyılın başlarında yenilenen bir mekteptir. Avlu duvarının köşesine bitişik olarak görülen Barok bezemeli sebili ise yukarıda belirtildiği gibi esasında Hamidiye Külliyesi'nin bir parçası iken yerinden sökülerek burada yeniden kurulmuştur.

Bu dönemde Batı Anadolu'da Batı sanat tesirlerine sahip başka dini yapılar da yapıldığı görülür. Nitekim İzmir'de ve diğer Batı Anadolu yerleşim yerlerinde bunların örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Aralarında dikkate değer bir örnek olarak Aydın'da Cihanoğlu Cami anılabilir. Zaten XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bazı yerlerin sahibi olarak Osmanlı hanedanı ile boy ölçüşmek iddiasında bulunan kişilerin İstanbul selatin camileri görünümünde gösterişli ve içleri de son derece süslü camiler yaptırdıkları bilinir. Bunlardan biri Yozgat'ta Çapanoğlularının camidir. Eser iki aşamada inşa edilmiştir. Önce 1779'da Çapanoğlu Mustafa bey tarafından yapılan binaya 1793-94 yıllarında kardeşi Süleyman Bey ikinci bir bölüm eklemiştir. Biri büyük kubbeli diğeri ise daha küçük kubbe ve tonozlu iki mekanın oluşturduğu cami oldukça büyük bir kitle görünüşü almıştır. Bu eserde Barok elemanlar bilhassa içeride çeşitli süslemeler halinde kendisini gösterdikten başka klasik dönemde yapılması hiçbir zaman düşünülmeyen renkli resimler ve meyva tasvirleri mahfilleri bezemektedir. Esas girişin etrafında klasik Türk sanatına yabancı istiridye nişleri oval kabaralar ve belirgin hatlı "C" ve "S" kıvrımları renkli mermere işlenmiştir. Mihrabda da bu süsleme düzeni aynen tekrarlanmaktadır. Kurucuların türbesi ise Camiin sol duvarına bitişiktir. Çapanoğulları Cami Osmanlı eyaletlerinde Batı tesirinin kendisini gösterdiği en önemli eserlerin başında gelmektedir. Yozgat Cevahir Ali Efendi Cami de yine aynı sülale tarafından 1788'de yaptırılmıştır. Ahşap çatılı olup içinde zengin nakışlarla birlikte manzara resimleri görülmektedir. İçinde ahşap bir mimari olan 1206 tarihli Soma'da Hızır Bey Camii'de de Barok mimari elemanlar ve süslemeler vardır. Edirne'de Darülhadis Cami denilen ve

esası II. Murat tarafından yaptırılan tek kubbeli ve dikdörtgen planlı olan Camii de Barok Dönem'inde herhalde önemli bir değişiklik geçirerek bu yeni mimari akıma göre yenilenmiştir.

Bulgaristan'da bugün Kolorovgrad adı verilen Şumnu'da Şerif Halil Paşa'nın 1745 tarihinde yaptırdığı cami ise İstanbul vezir camileri gibi bir külliyenin merkezidir. Etrafında medrese, kütüphane, çarşı gibi çeşitli ek binalar bulunmaktadır. Halkın Tombul Cami olarak adlandırdıkları bu eser Osmanlı başkenti dışında inşa edilen en önemli külliyedir.

İstanbul dışında Osmanlı vakıf binalarının XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şumnu'daki Halil Paşa Cami gibi İstanbul dışındaki başka yerlerde halen klasik üslupta eserlere rastlanır. Kuzey Arnavutluk'ta İşkodra'da Buşatlı (Buşati) Mahmut Paşa'nın yaptırdığı cami ise büyük bir kubbenin örttüğü harimi ve önündeki kubbeli revaklı avlusu ile başkentin selatin camilerini taklit etmek iddiasındadır.

Barok tesirli Türk sanatının tekke mimarisinde ortaya koyduğu en önemli eser Küçük Efendi Tekkesi'dir. Maalesef yakın tarihlerde bir yangın neticesiyle harap olan bu yapının Barok sanatı en güzel aksettiren özelliği ortasındaki oval biçimli sofasıdır. Bu dönemde gerek İstanbul'da ve gerek Doğu'da ve Batı'daki merkezlerde kurulan çeşitli tarikatlara ait tekkeler gösterişli ve zengin bezemelere yer veren binalarında Barok süslemeleri de geniş ölçüde yer verilmiştir.

Barok üslubu dini olmayan binalarda da bütün zenginliği ile kendisini gösterebilmiştir. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren devletin idare edildiği baş merkez olan Bab-ı Ali'nin bu dönemde yapılan binası hakkında bir fikre sahip değiliz. Ancak Saray-ı Hümayun'a açılan büyük giriş hala durmaktadır. Geniş bir saçağın koruduğu bu ana girişte Türk Baroğu çok gösterişli bir biçimde temsil edilmiştir. Bunun benzeri bir girişin de Bayezid'deki Eski Saray'ın meydana açılan kapısında da olduğunu XIX. yüzyılın ortalarına doğru yayınlanan bir gravürde görülebilmektedir. Barok üslup Saray-ı Hümayun'un çeşitli yerlerinde XVIII. yy.'da uygulanmıştır. Sultan III. Osman köşkü bu hususta bir örnek olduğu gibi bazı eski mekanlarda da eklemeler yapılmıştır. Şehzadeler mektebinin iç duvar yüzeylerinin klasik üslupta olmasına karşılık duvarların üst kısmından itibaren tavanın Barok nakışlarla bezendiği görülebilmektedir. Duvarların üst kısımlarında mekanı dolaşan altın yaldızlı yazı frizinde I. Mahmud Dönem'inin haremağalarından Hattat Beşir Ağa'nın imzası bulunmaktadır. Sarayın eski mekanlarından bazılarında estetik zevkler artık değiştiğinden duvar veya tonoz ve kubbe nakışları bu değişik üsluba göre yenilenmiştir. Hünkar sofasında ahşap kapı kanatlarının yeni nakışlarla kaplandığı görülür. Bunlar kazındığında altlarından eski nakışlar ortaya çıkarılmıştır.

Fakat sarayın içinde bu yabancı tesirli Türk sanatını en güzel temsil eden mekan hiç şüphe yok ki Sofa veya Mustafa Paşa Köşkü denilen yazlık mekandır. Esası III. Ahmet dönemine ait olmakla beraber I. Mahmut döneminde yenilenen ve içi göz alıcı nakışlarla bezenen dikdörtgen biçimindeki yapı ana çizgileri itibariyle ahşap profan mimariyi tekrarlamaktadır. Çok geniş pencereleri ile aydınlık ve havadar mekanın içindeki tek mobilya, duvarlar boyunca sıralanan sedirlerden ibarettir. Aşırı derecede zengin ve altın yaldızın bol kullanıldığı süsleme ise kısmen duvarları ve geniş bir yüzey halinde tavanı kaplar.

Bugün yanlış olarak Topkapı Sarayı denilen Saray-ı Hümayun'un kıyıda XVI. yüzyıldan itibaren yapılmış çok sayıdaki köşklerinden başka Haliç'in başlangıcında demiryollarının bulunduğu yerde surların üstüne yerleştirilmiş Sepetçiler Köşkü'ne komşu bir de yazlık harem denilen büyük bir yapı kitlesi bulunuyordu. Bu yapı 1863'te yanmış kalanı da Sultan Abdülaziz'in emriyle Rumeli demiryolunu geçirmek üzere yıktırılmıştır. Eski gravürlerde ve tablolarda bu sarayın dış görünümü yer aldıktan başka İstanbul'un 1853-55 yıllarına doğru çekilen en eski fotoğraflarında da bütünüyle görülebilir.

Bu sarayın en ilgi çekici tarafı İstanbul boğazı ile Haliç girişlerine açık olan ve boydan boya cephesinde uzanan kemerleri sütunlara binen bir galeridir. Geçiş Dönem'inde Haliç'te yapılan bazı eğlenceleri tasvir eden bir minyatür de dış görünümü ve su üzerindeki kazıklara oturan çıkıntısı belirli olan yazlık tersane sarayının bu dönemde ihtişamını halen koruduğu bilinmektedir.

Bir Avrupalı ressamın XVIII. yy.'da yaptığı renkli gravürü de bu hususta açık bir fikir verir. İsveçli subay Cornelius Loos 1715'te bu sarayın oldukça ayrıntılı bir planını çizmiştir. Fakat bu muhteşem saray yapısı XIX. yy. başlarında bütünüyle ortadan kaldırılarak Sultan III. Selim ulu ağaçlarla gölgelenmiş geniş bahçesinden kalan ufak bir parçanın üzerine Aynalıkavak Kasrı adı verilen küçük ölçüde, günlük ziyaretlerde kullanılmak üzere bir biniş kasrı yaptırmıştır. Bugün hala ayakta olan Aynalıkavak Kasrı kargir bir bodrumun üzerine oturan tek kattan ibarettir. Bu esas katın mimarisi Türk kasır mimarisi geleneğini sürdürmektedir. Ancak içindeki bütün süsleme yeni Batılı zevke göre işlenmiştir. Çepeçevre salonun üst kısımlarında Şeyh Galib'in yazdığı bir kasidenin mısraları altın yaldızla işlenmiştir. Haliç'in karşı kıyısında da yine ahşaptan büyük yalılar ve sahilsaraylar bulunuyordu. Bunlardan Hatice Sultan'ın şimdiki Hasköy köprüsünün ayaklarının olduğu yerde çok büyük ölçüdeki sarayının dış görünümü ressam A. I. Melling'in bir gravüründe görülebilir. Daha ileride, Eyüp'te Esma Sultan sahil sarayının büyük salonu yeni divanhanesinin ihtişamını aksettiren bir gravürde T. Allom tarafından çizilerek yayınlanmıştır. Ne yazık ki Haliç'e ayrı bir güzellik veren bu eserlerden hiçbir şey günümüze gelememiştir.

Şehrin en büyük mesire yeri olan Kağıthane deresi kıyısındaki çayırlardan birinin üzerinde geçiş Dönem'inde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın "Sadabad" adını verdiği büyük bir yazlık saray yaptırmış olduğu yukarıda belirtilmişti. Patrona Ayaklanması'nı az bir zararla atlatan bu saray Sultan I. Mahmud zamanında yapılan bir restorasyonla ihya edilmiş ve yaklaşık bir yüzyıl kadar kullanılmıştı. Sultan I. Mahmud (1808-1839) artık zevki okşamayan ve herhalde ahşap olduğu için iyice harap duruma gelen Sadabad Sarayı'nın bu ilk binasını yıktırtarak yerine ikinci sarayı inşa ettirmiştir. Bu defa Kasr-ı Nişat ve mermer çanaklardan oluşan kaskatlar oldukları gibi bırakılmış ve su üzerine çakılan kazıklara oturan iki çıkmadan oluşan yeni bir cephe yapılmıştır. Herhalde Barok üsluptaki süslemenin iç mimaride hakim olduğu düşünülebilir. Ne yazık ki elde bu hususta bir bilgi yoktur. Sultan Mahmud bazı söylentilere göre bu saraydan soğuyunca ölümüne kadar buraya ayak basmamıştır. Arkasından saltanata geçen Abdülmecid ise Kağıthane'den hiç hoşlanmamıştır. Böylece kendi haline bırakılan ikinci Sadabad Sarayı da bakımsız kalmış ve Sultan Abdülaziz Dönem'inde yıktırılarak yerine yeni bir bina inşa edilmiştir.

Batı tesirli Türk sanatı ülkenin çeşitli yerlerinde inşa edilen ayan konaklarında da kendisini göstermiştir. Bunlardan Batı Anadolu'da Birgi'deki konak günümüze kadar gelebilmiş bir örnektir. Karadeniz kıyısında Tirebolu'da bir konağın da dış görünümünü gösteren bir gravür burada da sütunlu galeride Barok üslubu kullanıldığını gösterir. Burada galeri kemerlerinin dilimli biçimde kavisli oldukları, üst kat kemerlerinin Barok nakışlarla süslendikleri açıkça görülmektedir. Doğu Anadolu'da, Doğubayezid'da yerli ayandan İshak Paşa'nın Osmanlı hanedanı ile boy ölçüşmek düşüncesiyle yaptırdığı Kargir Saray ise iç süslemesini kaybetmiş olmakla beraber hiç değilse günümüze kadar eski mimarisini koruyabilmiştir. Bu yapıda Osmanlı-Türk mimarisinin komşudaki Kafkasya sanatlarından geniş ölçüde ilham olan birtakım elemanlar ve süslemelerle karma bir üslup sergiler. Sarayın yapımı oldukça uzun sürmüş ve ancak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İshak Paşa'nın torunu Mehmet Paşa bitirebilmiştir. Plan düzenlemesi bakımından İstanbul'daki saray-ı hümayunun ufak çaptaki bir taklidi olmasına rağmen Kafkas ülkelerinden gelen yabancı motifler ve süslemeler göze çarpar.

Batı tesirli Osmanlı-Türk mimarisinde çeşme ve sebil gibi küçük yapılarda eski Türk sanat geleneklerine aykırı olmakla beraber zengin bir süsleme bu ufak yapıların zarif bir görünüm almalarını ve göz oyalayıcı bir etki bırakmalarını sağlamaktadır. Çeşme mimarisinde, zengin bezemelerle yüzeylerin kaplanması suretiyle yeni bir üslubun doğduğu Lale Devri'nde çeşmeler daha zarif ve zengin şekiller almıştır.

Bu dönemde çok sevilen ve uygulanan bir motif de ana kemerin içinin istiridye kabuğu şeklinde biçimlendirilmesidir. Çeşmenin ana unsuru olan klasik sivri kemerin yerini Batı tesirli bu dönemde yuvarlak kavislerden oluşan kemer şekli aldığından artık iddiasız mütevazi cephe çeşmelerinde bile böyle bir kemerin hakim olduğu görülür. Çeşme süslemelerinde ise yabancı Barok motiflerine yer verilmiştir.

Sirkeci'de şimdi bir evin duvarına bitiştirilmiş olan Zeynep Sultan (1184/1770-7) çeşmesi bu biçimde Barok kemerli sade bir örnektir. Fatih'te külliye sınırları içinde yer alan Hacı Ahmed Paşa (1741-42) çeşmeleri de basit Barok mimari üzerinde henüz kısıtlı süsleme ile geçiş dönemine işaret eden eserlerdir.

Fakat aradan az bir zaman geçtikten sonra bu fazla gösterişli olmayan örneklere karşılık Barok üslubun hakimiyeti altında, mermer yüzeyleri eski Türk sanatında bulunmayan kabartma kıvrımlara bezenmiş sütunceler, iç içe kemerlerle hareketlendirilmiş daha iddialı, Barok üslubun gerek mimari gerekse tezyinatta geniş ölçüde uygulanması ile bazı abidevi çeşmeler de yapılmıştır.

Bunlardan biri Fatih'te Kıztaşı'nda Sultan I. Mahmud Çeşmesi'dir (1748). Cephesi tamamen kabartmalarla süslü sütuncelerle zenginleştirilen ve şair Neyli'nin manzum tarihi Darüssaade Ağası hattat Beşir Ağa tarafından yazılan bu çok değerli sanat eseri 1985'te yerinden sökülmüş ve bir daha yapılmamıştır. Nur-u Osmaniye Camii avlu kapısı yanındaki Sultan III. Osman (1756-57) ve Fatih'te Yusuf Efendi (1757-58) çeşmeleri eski Türk sanatına bütünüyle yabancı, fakat hatları ve süslemeleriyle göze hoş gelen küçük eserlerdir.

Yusuf Efendi Çeşmesi öne doğru hafifçe kavisli olup ortadaki büyük kemerli esas bölümün iki yanında testi doldurma sırası bekleyenler için birer oturma nişine sahiptir. Saraçhanebaşı'nda Dülgerzade Camii avlusu duvarına bitişik çeşme ise (1781) öncekine çok benzemektedir. Yalnız burada nişli yan kanatlar öne doğru değil arkaya doğru kavislidir. Bu da Barok üsluplu çeşmelerde bazı kaidelere bağlı kalınmayıp değişikliklere, mimari oyunlara önem verildiğini gösterir. Fındıklı'da sıbyan mektebi altındaki zevki kadın Çeşmesi'nin (1753-56) sadece çeşme kısmını çerçeveleyen ve fazla yüklü olmayan mermer süslemelere sahiptir.

Kabataş'ta set üzerinde bulunan Silahdar Yahya Efendi'nin (1788-89) üç cepheli muhteşem Çeşmesi (1956'da yıktırıldı) Barok üsluplu çeşmelerin zengin mimarili örnekleridir. Yine silahdar Yahya Efendi'nin Hasköy'deki üçlü Çeşmesi de (1788-89) Barok mimari özelliklerini taşımakla beraber önceki kadar zengin tezyinatlı olmayıp çok daha sadedir. Böyle üçlü olmakla beraber düz bir cephe halinde inşa edilmiş ve Barok üslubun bütün özelliklerine sahip 1794 tarihli Halid Ağa Çeşmesi de Kadıköy'ünde altıyola çıkan caddenin kenarında iken 1940'a doğru yerine bir işhanı yapılmak üzere sökülmüş ve yandaki sokağa taşınmıştır. Aksaray-Yedikule caddesi üzerinde Haznedar Usta Çeşmesi (1792-93) aynı üslubun temsilcisi olup burada da ana kitlenin iki yanında zarif bir biçimde yerleştirilmiş küçük su içme çeşmeleri vardır. Boğaziçi'nde Akıntıburnu'nda Beyhan Sultan Çeşmesi (1804-1805) mermer cephelerinde kavisli hatların çokluğu ile Barok üslubun son ve güçlü temsilcisiydi (1980'lere doğru yıktırılmıştır). Eminönü'nde Mısır Çarşısı Tahmis kapısı karşısında bulunan, Sultan III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan Çeşmesi (1806-1807) zarif mimarisi, dilimli geniş saçağı ve altın yaldızlı zengin süslemesiyle Barok üsluplu çeşmelerin çevresinin bütün ilgisizliğine rağmen günümüze kadar bütün unsurları ile kalabilmiş son ve çok değerli bir temsilcisidir. Göksu Kasrı'nın önünde deniz kıyısında III. Selim tarafından yaptırılan mermer Meydan Çeşmesi de Barok üslubun izlerine sahiptir. Bu eserin beraberinde bir namazgahın olduğu önündeki çayırda dikili olan bir namazgahın varlığı, iki kıble taşını gösteren eski bir fotoğraftan öğrenilir. Kadıköyü'nde Fenerbahçe stadyumunun arkasında, Ankara yoluna çıkan kavşağın başında olan Kalyonlar

Başhalifesi Yusuf Efendi'nin yaptırdığı çeşme ise Barok üslupta işlenmiş mezartaşı bir şekilde, sütun biçiminde idi. 1970'li yıllarda yıktırılan bu çeşmenin beraberinde de bir namazgah bulunuyordu. Namazgahlı Barok çeşmelerin en ilgi çekici olanı ise Sultan Ahmed Meydanı'nın güneyinde Sultan III. Ahmed'in kızı Muhsinzade Mehmed Paşa'nın eşi Esma Sultan adına 1788'de inşa edilmiş olan Meydan Çeşmesi'dir ki bu bir yapı kitlesi görünüşünde olup bir merdivenle çıkılan damı bir teras halinde namazgahtır.

Boğazın Anadolu yakasında Beykoz ilçesinin ortasında bulunan gümrük emini İshak Ağa Çeşmesi ise Türk sanatında başka bir benzeri görülümeyen bir eserdir. Çevreye nazaran biraz çukurda olduğu için mermer bir taşlığın bir kenarında sıralanan çeşmelerden bir kaynak suyu lülelerden dökülmektedir. Barok profilli kemerler ince sütunlara oturmakta, merdivenleri taşlığı ve çeşmelerin üstünü geniş saçaklı bir çatı örtmektedir. Batı Trakya ve Anadolu kasabalarında, ahşap bir sundurma altına alınmış çeşmeler olmakla beraber bunların hiçbiri İshak Ağa Çeşmesi'nin büyüklük ve ihtişamına sahip değildir. Barok bezemeli çeşmeler bugün milli sınırlar dışında kalan yerlerde de

yapılmıştı. Ege adalarında, Sakız adasında bir süre kaptan-ı derya olan Melek Mehmed Paşa'nın 1767 tarihli meydan Çeşmesi'nin dört cephesi zengin kabartma süslemelerle kaplanmış ayrıca bu cephelere uzun manzume kitabeleri de işlenmiştir.

İstanbul ve Anadolu'da hiçbir benzeri olmayan bir su mimarisi yapısı da ancak Trakya kasabalarında örneklerine rastlanan meydan şadırvanlarıdır. Batı Avrupa'da görülen bu tür yapılar yerleşim yerinin ana meydanının ortasında bir havuz halinde olup ortasındaki bir direkten su havuza fışkırmaktadır. Bunlardan en güzel örnekler Barok dönemde yapılmış olup Tekirdağ ve Uzunköprü'de görülebilir. Uzunköprü'dekinin geçiş dönemi üslubunu aksettirmesine karşılık Barok üslubu tam olarak yansıtan Tekirdağı'ndaki parçalanarak bir köşeye atıldıktan sonra ancak yakın tarihlerde müzeye taşınmıştır.

Kare planlı fıskiye payelerinin yüzeyleri kabartma nakışlarla bezenmiş ve her yüzeye ayrıca bir kasidenin mısraları işlenmiştir. Çok basit bir örneğine de Keşan'da rastlanan meydan şadırvanları geleneği İstanbul'a girmemiş sadece birkaç yerde bir sütun halinde çeşmeler yapıldığı görülmüştür.

Bu tür sütun çeşmelere Koca Mustafa Paşa Cami avlusunda Kanlıca İskele Meydanı'nda ve Haydarpaşa Üsküdar arasında eski Baytar mektebi (Veterinerlik Fakültesi) yakınında (yakın tarihlerde yok edilmiştir) rastlanmıştır. Ancak bu sütun çeşmeler herhangi bir üslup özelliğine sahip değillerdir.

Klasik üslup döneminin çok sade mimarili sivri kemerlere oturan küçük bir kubbeden oluşan ve tunç şebekeleri klasik motiflere göre dökümü yapılan sebilleri ise geçiş döneminde eskisine nispetle daha süslü bir görünüme kavuşmuşlardır. Geçiş dönemine ait Sultan III. Ahmed, Azapkapısı'nda Saliha Sultan, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin sebilleri yeni akımın başlıca örnekleridir. Barok üslup XVIII. yy. içinde Türk sanatına iyice hakim olduğunda sebil mimarisi de bu akıma paralel olarak gelişerek klasik sanattan sadece biçimini sürdürmüştür.

Yukarıda bahisleri geçen Hacı Eminağa, Seyyid Hasan Paşa ve Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan sebilleri bir hazirenin yanında inşa edilen Eminağa sebili başka örneklerde de olduğu gibi bir sıbyan mektebi ile beraber idi. Bu yapı 1950'li yıllarda ortadan kaldırılmıştır. Barok üslubun bir temsilcisi olan ve 1743'te yaptırılan bu sebilin bir özelliği kurucusunun kabrininde sebilin içinde oluşudur. Böylece sebil, türbe ile kaynaşmış ve su içenlerin vakıf sahibine fatiha okumaları sağlanmıştır. Sultan III. Selim'in sadrazamlarından Koca Yusuf paşanın gösterişli sebili ise uzun yıllar Fındıklı'da Mimar Sinan'ın eseri Molla Çelebi Cami'nin son cemaat yerine yapıştırılmış iken, 1955 yılına doğru buradan sökülerek caddenin karşı tarafına tekrar kurulmuştur. 1787'de yapılan bu Barok üsluplu sebilin aslında Camiin son cemaat yeri bitişiğinde değil daha başka bir yerde iken Sultan Abdülaziz Dönemi'ndeki ana cadde düzenlemesi sırasında buraya taşındığı ileri sürülebilir. Bir sıbyan mektebi ile birleşik olarak yapılmış başka bir Barok sebil ise Vefa semtinde Recai Mehmed Efendi sıbyan mektebinin alt katında cephenin ortasını süslemektedir. Böylece burada sebil ve mektep birleşimi başarılı bir kompozisyon olarak tek bir kitle halinde ortaya konulmuştur. Sebil mimarisi İstanbul dışındaki şehirlerde pek eser vermemiştir. Batı Anadolu'da İzmir, Bergama gibi geç döneme ait birkaç sebil sanat bakımından pek dikkate değer olmayan mütevazi eserlerdir.

Barok üslubun Türk mimarisine yerleşmesi sırasında vakıf kütüphanelerinin başlı başına binalar halinde çoğaldıkları görülür. Ayrı bir bina olarak kurulan ilk kütüphane Çemberlitaş yakınında XVII. yy.'da yapılan Köprülüler Kütüphanesi'dir. XVIII. yy.'da Hekimoğlu Ali Paşa, Atıf Efendi, Murad Molla, Sadrazam Ragıp paşa tarafından kütüphane binaları yaptırıldığı ve içlerindeki kitaplarla bunların vakfedildikleri görülür. Bu yapıların en başta gelen mimari özellikleri muhafaza ettikleri el yazma kitapların rutubetten zarar görmemeleri için altlarında bodrum bulunduğu görülmektedir. Murad Molla ve Koca Ragıp Paşa Kütüphaneleri ortasında dört sütunun bulunduğu kare mekanlar halindedir. Atıf Efendi Kütüphanesi'nin ise okuma salonun ucu çokgen bir plana sahiptir. Medresesinin bir köşesinde yükselen Sultan I. Abdülhamid kütüphanesi dükkan kemerlerinin üstünde yer almıştır. Sultan I. Mahmud Ayasofya Camii'nde restorasyon işleri yaptırırken birtakım yeni ek binalar inşa ettirmek suretiyle bu eserin bir selatin külliyesi durumunu almasını sağlamıştır. Bab-ı Hümayun'un karşısında geniş bir saçağın koruduğu ve tamamen Barok süslemeler sahip bir giriş inşa edilmiş bunun arkasına bir aşhane-imaret binası yapıldıktan başka kısmen camın içinde kısmen ise dışarıda olmak üzere, bir de kütüphane yaptırmıştır. Okuma salonu, caminin içinden tunç parmaklıkla ayrılmış bir mekan halindedir. El yazma kitapların muhafaza edildikleri esas kubbeli mekana ise duvarlarına çeşitli dönemlere ait çiniler kaplanmış bir dehlizden ulaşılmaktadır. İki destek payandası arasına sıkıştırılan bu binanın bir havalandırma bodrumu yoktur. 1740 yılında inşa edildiğinde duvarları ve kubbesi nakışlar ve alçı kabartmalarla süslenmiş ortadaki ahşap kitap dolabı sedef kakmalar ve nakışlarla bezenmiştir. Okuma salonunu caminin güney yan nefinden ayıran tunç şebekeler ise Barok üslubun motiflerine göre dökümü yapılmış dikkate değer bir eserdir. İçinde yapılan değişiklikler örülmüş bazı pencereler 1982-83 tarihlerinde yapılan restorasyonda eski durumlarına getirilirken ortadaki ahşap kitap dolabı da parçaları yeniden düzenlenmek suretiyle tamir edilmiştir. Sultan I. Mahmud bu kütüphanenin bakımı ve görevli personeli için gerekli geliri sağlamak üzere Cağaloğlu'nda büyük bir de çifte hamam yaptırmıştır.

Sultan Mahmud'un Ayasofya'nın etrafında yaptırdığı bu eklemelerin en ilgi çekicilerinden iki tanesi de avludaki sıbyan mektebi ile büyük şadırvandır. Mektep kubbeli bir mekan ve altında tonozlu bölümlerden oluşan başlı başına bir binadır.

Türk mimarisine Batı Barok sanatının girmesi ile üzeri tonozla örtülü küçük dikdörtgen bir yapı halinde olan sıbyan mektebi geleneğine de bir yenilik getirmiş olmaktadır. Şadırvan ise Osmanlı-Türk sanatında yüzyıllardır sürüp gelen bir yapı türünün Barok üslup ile çok başarılı olarak kaynaştırılmasının ortaya koyduğu bir şaheserdir.

Mimari biçiminden başka eski gelenekle ilgili hiçbir bağlantısı olmayan bu şadırvanın geniş saçağı, mermer havuzunun musluklarındaki kabartmalar, bunların üzerindeki madeni kafesler, saçağı taşıyan sütunların başlıkları vs. hep Barok üslubun bir Türk eserine uygulanışını gösterir. Fakat ilgi çekici olan husus şudur ki yabancı kaynaktan gelen bütün bu unsurlar eğreti kalmamakta esasını eski Türk mimari geleneklerinden alan bir eserde gözü rahatsız etmeyecek bir estetik içinde görülebilmektedir.

Bayezid bölgesinde, evvelce Süleymaniye'ye doğru uzanan yeniçeri ağasının sarayının yanında yükselen büyük bir kalenin yangınlarda birkaç defa harap olmasından sonra onun yerini tutmak üzere Eski Saray avlusu içinde büyük kargir bir yangın gözetleme kule inşası düşünülmüş ve bugün Bayezid Kulesi denilen bu yapı 1829'da tamamlanmıştır. Bu kulede masif bir kaidenin üzerinde yivli gövdeye geçişi sağlayan soğan biçiminde bir papuç kısmı görülürki bu Barok üslubun bir özelliğidir. Yukarıda ise pencereli bir çıkma kuleyi aynı üslupta olarak tamamlar. 1850'de yapılan ilavelerle bu köşkün daha da yukarıya doğru yükseltildiği görülmektedir. Esası Galata'nın fetihten önce Cenevizliler tarafından yapılan baş kulesi (Donjo) olan Galata Kulesi de en üst kısmındaki ahşap köşk ile külahın biçimleri birkaç yangının arkasından değiştirildikten sonra yuvarlak kemerli çok büyük bir dizi pencereli bir mekan haline getirilmiş olup bunun önüne de kornişin üstünde demir parmaklıklı bir gezinti yeri yapılmıştır. Sultan II. Mahmud Dönem'indeki bu değişiklikten sonra hem gözetleme yeri, hem kahvehane olarak kullanılan bu ana mekanın tepesine ahşaptan yukarıya doğru küçülen iki mekan yapılmıştır. Yakın tarihlerde yapılan bir değişiklik ile bunlar kaldırılarak kulenin üzerine yeniden bir külah yerleştirilmiştir.

V. Türk Sanatında "Empire" Üslubu

Fransız İhtilali sırasında başlayarak Napolyon'un imparatorluğu döneminde yaygınlaşan Batı Neo klasiği yani "Empire" üslubu XIX. yy. başlarında birçok yenilikleri Devlete yerleştirmeye çalışan Sultan II. Mahmud tarafından yaygınlaştırılmıştır. Şunu göz önünde tutmak gerekir ki bir üsluptan başka bir üsluba atlayış birdenbire bir kesinti halinde gerçekleşmiş değildir. Barok üslubun izleri bir süre daha canlılığını korumuş hatta bunlar bazı yapılarda yeni akım ile birlikte kaynaştırılmaya çalışılmıştır. Sultan III. Selim'in kardeşleri Beyhan ile Hatice Sultanlar anneleri Adil Şah Kadın adına Tekfur sarayının yakınında Haliç'e hakim bir yerde XIX. yy.'da yaptırdıkları küçük cami klasik mimari ile yeni bir akımın örneğini teşkil ediyordu. Çok uzun petekli ince minaresi, yanda olan ana girişi üstü ahşap çatı ile örtülü uzunlamasına dikdörtgen biçimli planı ile sanatta yeni bir arayışa işaret eden bu güzel eser anlaşılmaz bir sebeple temeline kadar 1940'lı yıllarda yıktırılarak aynı temellerin üzerine bir ev inşa edilmiştir. Sonra ev kaldırılarak 1960-70 yılları arasında vakıflar idaresinin bir mimarının nezareti altında aynı temeller üzerine ihya edilmekle beraber, orijinalince tamamıyla benzediği pek söylenemez. Caminin orijinalini yapan ustanın Barok üsluptan kaçınarak burada klasik sanat ile yeni Empire üslubunu kaynaştırmak eğiliminde olduğu sezilir. Bu acaba Beyhan ve Hatice Sultanlarla yakın dostluğu olan ve onlar için Boğaz kıyısında birer yalı inşa eden Fransız, A. I. Melling midir? Bu hususta kesin cevap verilemez. Bu dönemdeki yapılarda Ermeni asıllı Balyan soyundan mimarların gayretleri çok büyük ölçüde olmuştur. Balyanların gençleri öğrenimlerini genellikle Batı ülkelerinde ve bilhassa İtalya'da yaptıklarından orada öğrendiklerini İstanbul'da uygulamak imkanını elde ediyorlardı.

Bu arada Batı ülkelerinden gelen bazı mimarların da katılımları ile İstanbul'un çeşitli yerlerinde kurulan yeni binalarda Batı mimarisinin prensipleri yerleşmeye başlamıştı. Bilhassa kamu binalarının Batılı bir görünüme sahip olmalarına özen gösteriliyordu. Sultan II. Mahmud, 1822-26 yılları arasında yaptırdığı büyük selatin camine Nusretiye adını vermişti. Bu defa artık tarihi şehrin içinde değil Beyoğlu'nun eteğinde Galata surları dışında ve deniz kıyısında bir yer seçilmiş, burada eskiden beri

var olan top döküm tesislerinin önünde inşa ettirilince büyük bir tophane kışlasının karşısında II. Mahmud'un selatin cami yaptırılmıştır. Bu binada Barok ile yeni sanat akımının karışık bir biçimde uygulandıkları görülür. Halbuki altında kemerli bir galeri bulunan üstü iki katlı 1955 yıllarına doğru yıktırılan Tophane Kışlası'nda Empire üslup daha belirli idi. Aslında cami etrafında pencereli bir dış avlu duvarı bulunuyordu. Bu duvar Abdülaziz Dönemi'nde ortadan kaldırılmış ve kışlanın kapısının iki yanında olan muvakkithane ile sebil binaları, yerlerinden sökülerek caminin şadırvan avlusuna taşınmıştır.

Böylece Nusretiye Camii'nin yerleşim programı aslına aykırı biçimde bozulmuştur. Klasik dönemde selatin camilerinin dışından Cuma namazına gelen padişahların kısa bir süre oturmasına mahsus Kasr-ı Humayun'a dıştan bir rampa ile ulaşılırdı ve bu kasır cami kitlesinin bitişiğinde ayrı bir blok teşkil ederdi. Nitekim Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii'nde kasır, sivri kemerli bir dehliz üzerine yerleştirilmiştir.

Beylerbeyi Camii'nde kasrın son cemaat yerinin üstüne yerleştirildiği görülür. Nusretiye Camii'nde aynı prensip uygulanarak yüksekte olduğu için çifte merdivenle çıkılan son cemaat yerinin üstüne hünkar kasrı kaplamaktadır. Bundan böyle bu sistem yaygınlaşmış XIX. yy.'da yapılan selatin camilerinin hepsinde tekrarlanmıştır. Nusretiye Camii'nin dış ve iç mimarilerinde artık Türk sanat geleneğinden hiçbir iz kalmadığı gibi içerideki ayrıntılar ve bütün süslemede yabancı motiflere göre yapılmıştır.

Kubbeyi taşıyan büyük kemerler de dışarıdan yapılan ajurlu süs parapetleri, bütünüyle Türk mimarisine yabancıdır. Minarelerin soğan biçimindeki pabuçları ile taşıyıcı büyük payelerin üzerindeki ağırlık kuleleri belirli bir Barok üsluptadır. Mimar Nusretiye Camii'nde orantıların ahengine önem vermeksizin kitleyi aşırı bir derecede yükseltmiştir. Minareler ilk yapıldıklarında aralarına kurulan mahya, denizden bakıldığında dengesiz orantılar yüzünden kubbe tarafından engellenmişti.

Bunu düzeltmek için minarelerin gövdelerinin daha yükseltilmesine karar verilerek değişiklik yapılmıştır. Selatin camilerinin önceki dönemlerde, etraflarında bulunan çeşitli ek binalar artık burada yoktur. Kurucusu Sultan II. Mahmud'un türbesi ise sebili ile birlikte tarihi şehrin içinde inşa edilmiştir. Sultan Abdülaziz kendi adıyla Maçka'da dört minareli selatin cami yaptırmayı tasarlamış ve bu işi gerçekleştirmek üzere Sarkis Balyan'ı görevlendirmiştir. Bu caminin temelleri atılmış fakat 1876'da Padişah'ın iktidardan düşürülmesi ve ölümü üzerine inşaat kalarak temeller uzun süre taşlık adıyla tanınmıştır. Evkafı olmak üzere ise Beşiktaş'tan yukarı uzanan caddenin iki yanına aynı mimar tarafından eş evler yapılmıştır. Bunlar Akaretler olarak bilinir.

Bu Batılı üslubun Aziziye Camii'nde ne ölçüde kullanılacağı bilinmemektedir. Belki ileride Balyan'ın bu konudaki projesi ortaya çıkabilir. Aynı çevrede inşa edilen Teşvikiye Camii'nde cephede görülen antik mimariden alınma alınlık bu Batı üslubunun cami mimarisinde ne kadar kuvvetle kendisini gösterdiğini belli eder. İstanbul'da bu yüzyıl içinde yenilenen bazı camilerdeki (Empire) üslubunun belirtileri ile karşılaşılır. Eminönü'nde ahşap Arpacılar Camii bu hususta güzel bir örnektir. Unkapanı'nda köprü başında Süleyman Subaşı ve Şehzadebaşı Vezneciler'de Camcı Ali camileri bu

üslubun yarattığı Tanzimat mimarisinin kargir olarak meydana getirdiği iki küçük eserdi. Dikdörtgen planlı dini yapılardan birincisi 1940'a doğru, ikincisi 1956'da yıktırılmıştır. Fındıklı'da 1957'de ortadan kaldırılan Süheyl Bey Camii ise taş ve tuğla malzeme kullanılarak sekizgen bir plana göre yaptırılmıştı. Bu yüzyıl içinde yaptırılmış olmakla beraber üçünün de esasları daha eski tarihe dayanıyordu. Bu yeni sanat akımı İstanbul dışında da kendini belli etmiştir. Konya'da Aziziye Camii pek başarılı sayılamayacak bir örnektir. Empire üslubunun daha ahenkli bir temsilcisi olan Tekirdağ'da Orta Cami ise 1961'de geçirdiği çok yanlış bir restorasyon ile bilhassa içindeki kabartma süslemeleri kaybetmiştir.

İstanbul'un Bayezid'den saraya uzanan ve bugün çok yanlış bir ifadeyle Yeniçeriler caddesi olarak adlandırılan eski Divan Yolu'nun kenarında Çemberlitaş yakınında yapılan türbe ile sebil Empire üslubun kuvvetle belirtildiği yapılardır. II. Mahmud'un 1839'da vefatının arkasından yapılan türbe mermer kaplamalı, sekizgen biçiminde, kubbe ile örtülü büyük bir yapı olup içi büyük pencerelerle aydınlatılmış ve bunlara perdeler konularak mekana adeta bir saray salonu havası verilmiştir. Türbenin yanında pencereli bir hazire avlusu duvarı bulunmaktadır. Cadde kenarındaki bu duvarın tam ortasında ise yine mermerden İlkçağ Roma mimarisinin yuvarlak mabedlerinin tam bir taklidi olan bir sebil yerleştirilmiştir. Böylece burada bir Batı üslubu kendisini kuvvetli bir biçimde duyurmaktadır. Hazirenin köşesinde yerleştirilen mermer bir küre halindeki çeşme ise anlamsız bir aksesuardan ibarettir.

Bu sanat akımının XIX. yy. içlerinde yapılan başka selatin camilerinde daha da güçlenerek uygulandığı görülür. Tarihi şehirde Fatih ile Edirnekapısı'nın arasında Yenibahçe'ye inen yamaçta Sultan Abdülmecid (1839-61) tarafından yaptırılan Hırka-i Şerif Camii'nde uygulanan "Empire" üslubu 1853'te inşa edilen Dolmabahçe Camii'nde çok daha kuvvetli olarak kendisini belli eder. Bezmialem Valide Sultan adına Balyanlar tarafından yapılan bu büyük caminin etrafında, aslında Nusretiye'de olduğu gibi pencereli bir avlu duvarı vardı. Bu duvar ve saraya açılan taraftaki büyük kapı, Lütfü Kırdar Dönemi'ndeki düzenlemelerde ortadan kaldırılmış ve kapının üzerindeki yapım kitabesi denize bakan kıble duvarına yapıştırılmıştır. Cami harimi çok geniş pencerelerle aydınlanmıştır. Son dönem camilerin hakim mimari şekli olan dört kemere oturan bir kubbe ile örtülüdür. Burada da son cemaat yerinin üstüne iç süslemesi ile küçük bir saray mekanı havasına sahip bir kasr-ı hümayun bulunmaktadır. Çifte minare aşırı derecede ince olup, bunların şerefelerine Antik Çağ'ın Korint üslubundaki sütun başlıklarının biçimi verilmiştir.

Yine Boğaziçi kıyısında Ortaköy'de Sultan Abdülmecid adına 1854'te tamamlanan büyük Mecidiye veya Ortaköy Camii ise su üstündeki bir rıhtıma oturtulmuştur. Bu yüzden de denize doğru kayarak yıkılma tehlikesi ile karşılaşılır. Burada dış cepheler Dolmabahçe'ye nazaran daha hareketli ve birtakım elemanlar ile daha zenginleştirilmiştir. Plan bakımından dört kemerli kubbe sistemi burada da uygulanmıştır. Çok ince minarelerin 1894 depremine dayanamayıp yıkıldıkları evvelce gövdeleri yivli iken bu defa düz olarak yapıldıkları bilinir. Burada da son cemaat yerinin üstü kasr-ı hümayundur ve iç dekorasyonu bütünü ile Batı üslubunda gerçekleştirilmiştir.

Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılan ilk Dolmabahçe Sarayı, eski bir gravüründen öğrenildiğine göre antik binalar gibi denize bakan cephesinde, yüksek sütunlara dayanan bir yapı idi. Abdülmecid Dönemi'nde esası ahşaptan olan bu büyük sahil sarayının yerinde Balyanlara 1853'te kargir bir saray inşa ettirilmiştir.

Bunun iç süslemesinin Paris'te opera binasının iç mimarisini düzenleyen Séchan yapmıştır. Yapı malzemesinin iyi seçilmiş olmamasına karşılık bina, çeşitli daireleri ve heybetli muayede yani taht salonu ile tam bir Batı sarayıdır. Gösterişli salonların mefruşatı Batı'dan getirilen mobilyalarla yapılmış duvarlarına tablolar asılmıştır. Değerli renkli mermerlerden yapılma bir hünkar hamamı da bulunmaktadır. Caddeden çok yüksek bir duvarla ayrılan sarayın caddeye bakan bir köşesinde "Empire" üslubuna uygun sütunlar üzerine oturan bir Alay köşkü de vardır.

Yanında ise her tarafı cam bir limonluk bulunmaktadır. Saray hizmetlilere mahsus çeşitli ek binalarla çevrilmiş olup yüksek duvarın arkasında da odaları ısıtmak için hergün yakılan mangalların hazırlandığı bir bölüm bulunmaktadır. Camiye geçiş sağlayan kapı ile caddeye açılan Valide Sultan Kapısı'ndan başka çok gösterişli, heybetli bir ana girişi vardır. Sınırları dışında Ağalar dairesi, caddenin karşı tarafında muhafızlar kışlası, 1940'larda yerinde stadyum yapılan yerde, saray araba ve atlarının bulunduğu Istabl-ı Amire karşısında yokuşun başında içinin muhteşem bir görünümü olduğu eski bir gravürden öğrenilen saray tiyatrosu ile caminin yanında saray kayıklarına mahsus bir kayıkhane ile küçük bir liman da bu sarayın ekleri olarak yapılmıştı. Istabl, tiyatro, kayıkhane yıktırılmış, liman ise pek az izi kalacak surette içi doldurulmuştur.

XIX. yy. padişahlarının ancak bazı törenler için gittikleri Saray-ı Hümayun'da (Topkapı Sarayı) ise dördüncü avluda Marmara'ya çok hakim manzarası olan bir yerde gerek mimarisi gerekse iç süslemesi ve mefruşatı ile küçük çapta bir Fransız şatosunu andıran Mecidiye Kasrı yaptırılmıştır. Bu saray kompleksi içinde önemli bir değişiklik de ikinci avluda büyük toplantıların yapıldığı Kubbealtı'na bitişik olarak yükselen kulede yapılmıştır. Kare bir plan üzerine yükselen bu masif kulenin 1855'e doğru çekilen fotoğrafında üstünde ahşap çatılı bir köşkün bulunduğu görülür. Az bir süre sonra bu köşk kaldırılarak yerine kargir bugün görülen çok büyük pencereli olan dış cephelerindeki sütunlardan da anlaşıldığı gibi Empire üslubunun bütün özelliklerine sahip üstü külahlı bir tepelik yapılmıştır.

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Sultan Abdülaziz (1861-76) tarafından 1865'te Beylerbeyi Sarayı olarak adlandırılan yine Avrupa'daki benzerlerini taklit eden büyük bir saray yaptırıldığı gibi, Rumeli yakasında 1871'de Çırağan Sarayı da inşa ettirilmiştir. Dış mimarisinde Türk sanatından alınma bazı unsurlar ile birlikte özellikle pencere kemerlerinde Gotik mimarisi kullanıldığına göre burada karma bir üslup hakimdir. Eski fotoğraflarından öğrenildiğine göre içi bilhassa renkli mermerlerin çok sayıda kullanılmasıyla oldukça gösterişli bir görünüme sahipti. II. Meşrutiyet'te meclis olarak kullanılarak 1910'da bir yangın neticesinde yanmış yarım yüzyıl bir harabe halinde durmuş, bütün iç süslemesini de bu arada kaybetmiştir. Bu dönemde Batı üslubunda daha ufak çapta ve çoğu kargir olarak kasırlar yaptırılmıştır. Büyük bir kısmı ortadan kalkmış olan bu yapılardan sadece Göksu Kasrı durmaktadır. Kalender Kasrı ise yakın tarihlerde yanmış bir dereceye kadar restore edilmiş ise de eski görünümüne kavuşamamıştır. Şehrin çeşitli köşelerinde inşa edilen hepsi de Batı üslubunda

olan bu kasırlar ilgisizlik sebebiyle yangın veya insan eliyle tahrip edilerek ortadan kalkmıştır. Yalnız Maslak yolu kenarında koruluk bir arazi içinde olan Ayazağa Kasrı çok büyük ölçülerdeki havuzu, bu havuzun başındaki içi çinilerle kaplı müzik köşkü, küçük bir şale şeklinde olan bir köşk binası ile birlikte Batı Avrupa köşklerinin tam bir benzeri olarak Sarkis kalfa tarafından inşa edilmiş ve yapı günümüze kadar gelebilmiştir. Sultan Abdülaziz, Kağıthane deresi kenarında olan ve Lale Devri'nde Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Sadabad adıyla kurduğu sarayın yerinde II. Mahmud'un yaptırdığı ikinci sarayı bütünüyle ortadan kaldırarak burada derenin rıhtımlarının kıyısında ve mermer çanaklı kaskatın başında Sarkis kalfaya Çağlayan Kasrı olarak bilinen büyük yeni bir saray yaptırdı. Ahşaptan L biçiminde iki katlı olarak yapılan bu saray mimari bakımdan bütünüyle Batı'nın Empire üslubunun uygulandığı bir yapı idi. Harem ve selamlık kısımlarında çifte merdivenlerden yukarı kata ulaşılıyordu. Bütün alt ve üst kat tavanlar aralarında manzara resimleri olan nakışlarla süslenmişti. Salonlara ve odalara geçişler cilalı çifte kapılarla sağlanmış zengin surette işlemeli mermerlerle kaplı hamam ve lavabolar yapılmıştı. Tamiri hususunda uzun yıllar süren bürokrasi yazışmalarından sonra tam ödeneğin çıktığı sıralarda 1940 yılına doğru bir general sarayı tamamen yıktırmış ve yerine istihkam okulunu yaptırmıştır. Devrilen büyük bir ağaç daha önce dere kıyısındaki Kasr-ı Nişad'ı parçalamıştı. 1955 kışında dere taşıp, etrafı su bastığında 200 yıldır duran mermer kaskat çanakları da sökülüp kaldırıldılar. Lale Devri'nin Sadabad Sarayı'nın yerini tutan ve tamamen Empire üslubunun uygulanışını gösteren Çağlayan Kasrı da böylece tarihe karışmış oldu. Kağıthane çayırında çok eskiden beri bulunan İmrahor Kasrı'nın yerinde ise Batı Avrupa köşkleri (châlet) biçiminde mermer rıhtımlı ikinci bir kasır daha yapılmıştı. Üst katına kristal korkuluklu merdivenlerle çıkılan bu kasır da aynı yıllarda en ufak bir izi kalmayacak şekilde yıktırılmış ve yok edilmiştir.

Osmanlı medeniyeti sona ererken bilhassa XIX. yy. içlerinde başlıca şehirlerde çeşitli tarikatlara ait tekkelerin de kuruldukları görülmektedir. Bunların bir yapılar topluluğu halinde kuruldukları tevhidhane, harem, şeyh konağı, derviş hücreleri, mutfak vs. gibi bölümlerden oluştukları aralarında şeyhlerin kabirleri hatta türbelerinin de bulunduğu bilinmektedir. Eski geleneklerle bir bağlantısı olmayan bu yeni tarikat yapılarında XIX. yy. sanatının prensipleri hakim olmuştur. Bilhassa tevhidhane bölümlerinde zengin kalemişi ve yaldızlı nakışların iç mimaride yaygınlaştığı görülmektedir. Bir konak görünümünde olan bu tarikat yapılarının çoğunluğu ahşaptan inşa edilmişti. Cumhuriyet'in ilanından birkaç yıl sonra bir kanunla tekkeler kapatıldıktan itibaren bu yapılar hızla yok olmuşlar, yangınlar ve insan eliyle tahribat sonunda hiçbir iz kalmamacasına ortadan silinmişlerdir.

İstanbul'da eski ve önemli tarikat tesislerinden Galata mevlevihanesi bazı binalarını kaybettikten sonra müzeye dönüştürülerek kurtarılmıştır. Tophane sırtlarındaki Kadıri tarikatının merkezi olan Kadirihane'nin bazı yapıları da bu döneme aittir. Surlar dışında bulunan esası eski olmakla beraber Sultan V. Mehmed Reşad tarafından eklerle zenginleşen Yenikapı mevlevihanesi geçirdiği iki yangın sonunda ana binalarının bütününü kaybetmiştir. Sultan Abdülaziz Maçka'da kendi adına Büyük Camii'ni burada inşa etmeyi tasarlarken çevrede de bazı modern yapılar kurdurmuştu. Şimdi teknik okula ait olan Silahhane binası inşa olurken burada bulunan Mevlevi tekkesini yıktırdığından bu tarikat mensupları Haliç kıyısında Eyüp ile Silahdarağa arasında yeni ve büyük bir mevlevihane kurdular. Önünde uzun bir rıhtımı olan bu ahşap tekke binası cadde ile Haliç arasında uzanıyordu. Son

dönemin en önemli tarikat tesislerinden olan bu mevlevihane Bahariye tekkesi olarak tanınmıştı. Haliç kıyısına ayrı bir güzellik veren içleri zengin bir biçimde bezenmiş çeşitli yapı bloklarından oluşan bu büyük tesis tekkeler kapatıldıktan sonra yangınların kurbanı olarak İstanbul tarihinden bütünüyle silinmiştir. Ancak önden ve arkadan çekilmiş bazı fotoğraflar bu tekke hakkında bir fikir vermektedir. Arsasına yapılan fabrika ve atölyeler 1980-90 yılları arasında ayıklanmış ve burası yeşil saha olarak kalmıştır.

Göztepe ile Ankara'ya uzanan anayolun arasında Merdivenköyü'nde eski bir tarihde kurulmuş olan Şahkulu Bektaşi Asitanesi yakın tarihlerde bazı binalarını kaybetmekle birlikte ilgi çekici bir plana sahip olan meydan evi kurtarılabilmiştir. Bu bina mimarisinde Bektaşi felsefesini aksettiren bir yapı olan çok dikkate değer bir örnektir. Kargir ve kubbeli meydan evi içten Bektaşi sembolizminin işareti olan on iki dilim halinde olup bu dilimler tam ortada tek bir sütunla birleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bazı tarikat mensupları ev veya konaklarını tekkeye dönüştürerek vakıf olarak bırakmışlardı.

"Empire" üslubunun hakimiyeti döneminde yapılmış olan Sultan II. Mahmud Türbesi ve sebilinden yukarıda bahsedilmişti. Bu dönemde inşa edilen türbelerde de yabancı mimarların yarattıkları örnekler ile karşılaşılır. İsviçreli mimar G. Fossati 1858'de ölen Sadrazam Büyük Reşit Paşa'nın türbesini inşa etmiştir. Babası Sultan II. Bayezid evkafında görevli olduğu için bu türbe Bayezid Camii'nin haziresinin köşesine yapılmış, belirli bir üslubu aksettirmeyen fakat bütünüyle Batılı bir mimari eser görünüşünde bir yapıdır. Aynı özellikler Cağaloğlu'nda 1883'te ölen Mahmut Nedim Paşa'nın türbesinde de görülür. Sultanahmet'te 1869'da ölen Keçecizade Fuat Paşa'nın kabri üzerine çok köşeli bir plana göre inşa edilen türbe ise duvarlarının dış yüzlerini kaplayan ve belirli bir sanata işaret etmeyen kabartma süslemeler bakımından kesin bir ad verilemeyen bir üslubun örneğidir. Sultan II. Mahmud Dönem'inde şehrin bilhassa Batı tarafında surlara komşu yerlerde yapılan sahabe türbeleri sade bir Empire üslubuna sahip küçük yapılardır. Ayvansaray dışında Hasköy köprüsünün ayakları yakınında bulunan Kaab Türbesi de mezar mimarisinde yabancı mimarinin uygulandığını gösteren bir örnek olarak anılabilir. Eyüp'te Bostan iskelesi yakınında bulunan 1829 tarihli Mahmud Celaleddin Efendi Türbesi bu yüzyılda yaygınlaşan üslubun izlerini gösteren küçük bir eserdir. Aynı yerde 1855'te ölen Sadrazam Koca Hüsrev Paşa'nın türbesi de dış yüzeyindeki süslemeleri ve köşelerindeki Korint başlıkları ile Empire üslubunu temsil etmektedir.

Osmanlı padişahlarının XIX. yy.'da Boğaziçi kıyılarında büyük saraylar yaptırmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bunların projelendirilmesi ve yapımlarının kontrolü Balyan soyundan mimarların eline bırakılmıştır. Boğaziçi kıyılarında padişah saraylarından başka hanedan mensupları veya devlet ileri gelenleri için de sahil saraylar veya yalılar yine bu üslupta olmak üzere inşa edilmişti.

Arnavutköyü'nde, Ortaköy'de bu türden saraylardan başka Kandilli Tepesi'nde Adile Sultan Sarayı inşa edilmişti. Sultan II. Abdülhamid kendinden öncekilerin sevdikleri büyük Boğaziçi saraylarının dışında Beşiktaş ile Ortaköy arasında denize hakim bir tepede geniş bir parkın içinde ve evvelden beri mevcut küçük kasırların yerinde pek çok kasır köşk ve ek binalardan oluşan bir topluluk kurmayı tercih etmişti.

Yıldız Sarayı olarak adlandırılan bu yapıların aralarında geniş havuzlar da bulunuyordu. Padişah'ın özel dairesi iki katlı, ahşap bir konak görünümünde olmasına karşılık Mabeyn Dairesi daha gösterişli kargir bir yapı durumundadır. Haremağasına mahsus köşk, gözdelere tahsis edilen yapılar, kütüphane, ağalar dairesi, arabacılar dairesi, silahhane, güvercinlik vs. hepsi birbirinden ayrı köşkler halindedir.

Ayrıca parkın içinde Şale Köşkü, Çadır Köşkü, Malta Köşkü olarak adlandırılan ve her biri Batı üslubunda yapılmış bağımsız yapılar bulunmaktadır. Ayrıca D'Aronco'nun yaptığı camlı bir limonluk ile küçük fakat çok süslü bir de tiyatrosu vardır.

Bazı bölümler bugün Yıldız Teknik Üniversitesi'ne, Milli İstihbarat Teşkilatı'na bazı özel vakıflara, İstanbul Belediyesi'ne tahsis edilmiş olduğundan bu son Osmanlı saray topluluğu birbirinden kopmuş birimler halini almış, bazı daireler ise yıkılmıştır. Fakat buradaki bütün binalarda XIX. yy.'ın ikinci yarısında Osmanlı sanatına hakim olan ve daha çok Batılı karakterdeki üslup açıkca belirgindir. Mimar A. I. Melling'in Rumeli yakasında, kıyıda Hatice ve Beyhan Sultanlar için birer yalı yaptırdığı bunların gravürlerinden anlaşılmaktadır.

İki kıyıda sıralanan büyük yalılardan çoğu son yıllarda ortadan kalkmış olmakla beraber hepsi de Batı mimari üslubunda olan birkaç özel sahilsaray veya yalı ayakta kalabilmiştir. Anadolu yakasında Edip Efendi Yalısı ile Kıbrıslı Mehmet Paşa Yalısı, Sadullah Paşa Yalısı, Rumeli yakasında ise yakın tarihlerde yanmış ve başarılı bir şekilde restore edilemeyen Kalender Kasrı hatırlanabilen başlıcalarıdır. Ayrıca yine Rumeli yakasında çeşitli elçiliklerin yazlık olarak kullandıkları kasır ve yalılar bulunur.

Yine Anadolu yakasında Mısır hidivinin yaptırdığı ve şimdi belediyeye ait olan kuleli köşk zengin ve orijinal bir mimariye sahip bir Batı Avrupa şatosu karakterindedir. Beykoz Kasrı'nın ise yapımına Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Abdülmecid'e hediye edilmek üzere 1848'de yapımına başlanmış ve uzun yıllar süren inşaat ancak 1855'te oğlu Said Paşa tarafından bitirilerek Abdülaziz'e hediye edilmiştir. Kıyıda mermerden bir rıhtımı olan geniş bir koruluk içinde yer alan ve bahçesinde Avrupa şatolarındaki gibi mağara taklidi yapma bir de hamamı bulunan bu sarayın içinde uzun süre yaşanmak üzere değil, büyük toplantılar hatta balolar düzenlenmek üzere yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhteşem çifte merdivenle çıkılan üst katta, ortada, boydan boya büyük bir sofa uzanır. Ancak iki yanlarda bazı odalar yer almaktadır. Tavana kadar yüksekliği 14 metreyi bulan bu sofa Avrupa saraylarının balo salonları görünümünde tezyin edildiği gibi aslında Batı'dan getirilmiş mobilyalar ile tefriş edilmişti.

Batı'da çıkarak bütün medeni aleme yayılan Empire üslubunun Osmanlı çeşme mimarisinde de uygulandığı görülmektedir. Bu yeni üslubun çeşme mimarisinde temsil edildiği bir örnek Sultan II. Mahmud'u, III. Selim'in tahttan indirilmesi sırasında ölümden kurtaran Cevri Kalfa'nın hatırasına Padişah'ın 1819-20 tarihlerinde yaptırdığı mektebin meydana bakan cephesinin alt katında bulunmaktadır. Fakat bu üslubun en kuvvetle kendini gösterdiği eser Maçka'da 1839'da Valide Bezm-i Alem Sultan için yapılan dört cepheli meydan çeşmesi teşkil eder. Selimiye'de 1841-42'de inşa

edilmiş olan Sultan Abdülmecid Çeşmesi, çok büyük bir su haznesi ve etrafını dolanan yalaklarıyla bir meydan Çeşmesi'nden çok yakınındaki kışlanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanmış olmalıdır. Çengelköy'de Kavasbaşı Ahmed Ağa'nın 1853-54 yıllarında yapılan çeşmesi sanat bakımından bir değere sahip olmamakla beraber üzerindeki kitabesinde bulunan mensur vakfiyesi dolayısıyla özel bir önem arz eder. İlkçağ'ın Yunan mimarisindeki akroterin tezyinat olarak kullanıldığı 1844 yılında yapılan, Kadıköy-Acıbadem yolunda Darüssaade Ağası Tayfur Ağa ile Sermusahip Besim Ağa'nın Babaoğlu Çeşmesi Türk çeşme mimarisinin eski geleneklerden ne kadar uzaklaştığını gösteren bir örnektir. Çengelköy'de 1862-63 tarihli Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi'nde ise İlkçağ'ın üçgen alınlığı çeşmenin tacı olmuştur. Eyüp'te Hasköy köprüsünün ayakları altında Yavedud (Sultan) Camii'ne komşu 1856-57 tarihli Valide Pertevniyal Sultan Çeşmesi'nde de yine Empire üslubun özelliklerini görmek mümkündür.

Bu yabancı tesirin Osmanlı mimarisinde XIX. yüzyılda sebillerde de uygulandığı görülür. Bu hususta bir örnek olarak yukarıda bahsi geçen 1819-20 tarihli Cevri Kalfa Mektebi altında bir dizi pencere halinde görülen sebiller gösterilebilir. Mütevazi bir örnek ise Ayasofya avlusunda, güney kapısının dış tarafında, birkaç basamak ile yükseltilmiş olarak görülebilmektedir.

Osmanlı Devleti'ni Batı'ya dönük bir düzene sokma gayreti sonunda birtakım sanayi yapıları, askeri tesisler önemli büyük kamu binaları, okullar vs. inşa edilmiştir. Bunların hepsinde yabancı mimarların ve bu arada Ermeni asıllı Balyanların projeleri uygulanmıştır. Yeniçeriliğin kaldırılması ve orduya Batılı bir düzenin verilmeye çalışılması ile Avrupa'dakilerin benzeri kışlaların yapımına girişilmiştir. Bunların en önemlisi, esası III. Selim tarafından başlanmakla beraber II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde yapımı sürdürülen Selimiye Kışlası'dır. Yazlık Kavak Sarayı'nın yerinde inşasına başlanarak ancak 1853'te tamamlanan ve dünyanın en büyük asker barınağı olan Selimiye kışlası bütün monotonluğuna rağmen köşelerindeki kuleleri ile bir üslup karakterine sahip bulunmaktadır. Kasımpaşa'da Cezayirli Hasan Paşa'nın daha önce inşa ettirdiği denizcilere mahsus Kalyoncular Kışlası da Batılı mimari karaktere sahip bir yapıdır. Bu kışlanın bir özelliği de ortasında kubbeli büyük bir caminin yer almış bulunmasıdır. Hasköy'de III. Selim zamanında yapılan Humbarahane kışlasında da çifte minareli bir selatin camii bulunmaktadır. Bu dönemde belirli bir Empire üslubunu aksettiren kışla yapısı Taksim'de Taşkışla olarak adlandırılan yapıdır. Smith adında bir İngiliz mimarın eseri olan bu yapıda üslup, giriş kısmını vurgulayan sütunların İon üslubunda başlıklara sahip olmaları bakımından bu eğilimin varlığını belli eder. İstanbul Teknik Üniversitesi'ne verilen Taşkışla ünlü Alman Mimar Bonatz tarafından restorasyonu yapıldığında iç düzeninin gösterişli karakteri de ortaya çıkmıştır. Fakat kullanım gereği üstüne sonraları kat çıkılmış ve içinde de değişiklikler yapılmıştır. Giriş cephesi ve kapısının iki yanındaki unsurlar çok süslü bir mimaride olan Taksim Topçu kışlası ise ortası açık avlulu kare büyük bir yapı halindeydi. Bu askeri bina yakın tarihimizde hiçbir izi kalmamacasına yıktırılmış başka bir kışlada görülemeyecek derecede zengin olan giriş kısmı da korunmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde XIX. yy.'ın ikinci yarısında Balmumcu, Ertuğrul kışlaları gibi böyle askeri mimari örnekleri meydana getirilmiştir. Osmanlı dönemi içinde Galata dışında kurulan top

dökümhaneleri ile buradaki Tophane Kışlası'nın yanında, bir de Tophane komutanlığı binası inşa edilmiştir. XIX. yy. içlerinde yapılan bu heybetli binada Empire üslup çok kuvvetle kendisini belli ediyordu. Sonraları Nusretiye caminin şadırvan avlusuna taşınan sebil ile muvakkithane bu binanın kapısı önünde yapılmıştı. Yanda ise Fındıklı önünde ortasında bir de cami olan set üstünde iki blok halinde kışla binası uzanıyordu. Tophane müşirliği adı verilen esas bina ise Karaköy istikametinde kalan, altı kemerli, iki katlı tam Empire üslubunu temsil eden bir büyük yapı idi. Bunların hepsi 1950-56 yıllarında yıktırıldı. İstanbul'dakilerden başka ülkenin değişik yerlerinde özellikle Rumeli'de de böyle kışlalar yapılmıştır. Maçka'da Sultan Abdülaziz Mimar Sarkis Balyan'a bir büyük Silahhane inşa ettirmişti. Alt döşemesi silahların devamlı hava cereyanında olması için ızgara şeklinde yapılan bu bina Tanzimat üslubunun büyük yapılarından biridir. İç mimarisinde değişiklik yapılarak teknik okula dönüştürülmüştür.

Haliç kıyısında daha III. Selim yıllarında hepsi Batı mimari üslubunda ve yine Batılı teknolojiye uygun Humbarahane, Haddehane, Mühendishane, karşı kıyıda ise Feshane gibi binaların yapımına başlanmış, bunların II. Mahmud Dönem'inde de yapımları sürmüştür. Devleti'n Batı tekniğini yaşatması için kurulan bu tesisler bir taraftan da Haliç'in tabiat güzelliğini yok ederken buralarda bulunan köşk ve yalıların da ortadan kalkmalarına yol açmıştır. Haliç'in Kasımpaşa bölgesinde büyük havuzların ve gemi kızaklarının yapımı da yine bu dönemde gerçekleşmiş hatta burada eski gravürlerde görülen "Darağacı" adı verilen dev ölçülerde bir vinç kurulmuştu. Batılılaşma akımının gelişmesi ile çok sayıda kamu binalarının da yapıldıkları görülmektedir.

Tanzimat'ın getirdiği bir yenilik olarak ülkenin sahip olduğu her tarafta Devlet otoritesini belli etmek üzere hükümet konakları yapılmıştır. Bunlarda da Tanzimat üslubu açık surette belli olur. İzmir, Edirne, Selanik vs. hükümet konakları başlıca örnekler olarak sayılabilir. Ufak yerleşim yerlerinde bile yani nahiyelerde iki katlı kargir yapımlı hükümet daireleri hemen her tarafta inşa edilmiştir. Aynı prensiple genellikle giriş kısmı iki sütunun taşıdığı üçgen alınlık ile belirtilmiş yani Empire üslubunun çok küçük temsilcisi olan karakolhanelerin de yapıldıkları görülür. Bunlardan en eski ve mütevazi olanlarından bir tanesi Fatih Çarşamba karakolu olup bugün de aynı görevi sürdürmektedir.

Fakat bunların cepheleri bir İlkçağ mabedi gibi sütunlu ve gösterişli olanlarına da rastlanır. Yıldız Sarayı'nın Ortaköy tarafındaki girişi yanındaki Fatih Camii avlusundaki Yıldız Sarayı'nın bulvar tarafındaki karakollar bu dönem yapıların başlıcalarıdır. Fakat bunların en gösterişlilerinden biri Maçka'da bulunmaktadır. Bu üsluba sahip iki katlı bir karakol binası da Unkapanı'nda köprü başında idi. Daha sonra inşa edilen Teşvikiye ve Karaköy karakolları ise dış cepheleri kabartmalarla süslü gösterişli binalar olup, öncekilerin haşin görünüşlerinden uzaklaşmış yapılardır. Bu Dönem'in önem verdiği yapılar arasında kargir yapılı büyük okullar inşa edilmiştir ki tarifi Sultan II. Bayezid Dönemi'ne kadar inen Galatasaray-ı Sultanisi'nin ahşap yapıları Beyoğlu yangınında yandıktan sonra 1868'de şimdi görülen kargir büyük binası inşa edilmiştir. Bu bina da 1908'de yanmış fakat mimarisi değiştirilmeden içi yenilenmiştir. Herhangi bir dış süslemesi olmamakla beraber, ortadaki blok sütunlara oturan çıkma balkonuyla, Tanzimat binalarının karakterine sahiptir. Aynı mimari üslubu Harbiye binasında da görebiliriz.

Okul binaları içinde güzel bir örnek ise Gülhane Parkı'nın girişinin tam karşısında olan uzun süre adli tıp olarak kullanılan askeri Rüştiye mektebidir. Cephe mimarisi bakımından bu üslubun uygulanışını güzel belli eden bir yapıdır. Kamu binaları arasında bu mimari karaktere sahip dikkate değer birkaç yapıdan biri Bayezid'de Fransız mimar Bourgeois tarafından Saray-ı Atik (eski saray) yerinde yapılan seraskerlik binası (şimdi İ. Ü. Merkez binası) Empire üslubunu, mimarisi ve iç süslemesiyle gösteren yapılardan biridir. Bu Dönem'in sanatını temsil eden bir diğer kamu binası da Kasımpaşa'da deniz kuvvetlerine ait eski adıyla Divanhane olan bir binadır. Burada da dış mimari ve süsleme Tanzimat üslubuna uygun olarak meydana getirilmiştir. İstanbul'da Batılı üslubun en kolay ve geniş ölçüde yaygınlaştığı yer Beyoğlu bölgesi olmuştur. Buranın ana yolu olan ve Cadde-i Kebir denilen şimdiki İstiklal caddesi kenarında önceleri Bosco adında bir İtalyan tarafından Avrupa'dakinin benzeri iç mimarisi süslü bir tiyatro yapılmıştı.

Fakat Beyoğlu'nun en ünlü opera ve tiyatro binası Nahum adında Suriyeli bir Hıristiyan tarafından yaptırılan bina olmuştur. Galatasaray'da şimdi Çiçek pasajı olarak bilinen binanın yerinde uzanan bu büyük tiyatro yapısının dış mimarisi pek fazla bilinmemektedir. Fakat içini gösteren eski bir gravürden ortadan sarkan muhteşem avizesi çepeçevre katlar halindeki locaları ve son derece zengin iç süslemesi ile bu tiyatro ve opera binasının Batı'daki benzerlerinden hiç de aşağı olduğu söylenemez.

Batı'dan gelen herşeye büyük yakınlık gösteren Abdülmecid tiyatronun kuruluşuna ve yaşatılmasına yardımlarda bulunmuş kendisi de bizzat buradaki gösterilere gelmiştir. Fakat ne yazık ki Fossati tarafından yapılan bu tiyatro binası 1870 Beyoğlu yangınında bütünüyle yanarak harab olmuş ve arsasına bir Rum zengini tarafından büyük bir pasaj ile işhanı inşa edilmiştir. İkinci bir tiyatro da yine aynı derecede süslü ve dış mimarisi eski resimlerden anlaşıldığına göre Empire üslubunu gösteren Dolmabahçe Camii'nin karşısında saraya mahsus olmak üzere inşa edilmişti. Yine eski bir gravürü sayesinde iç bezemeleri hakkında fikir edinmek mümkün olan bu binanın da 1940 yıllarına doğru Lütfi Kırdar düzenlemeleri sırasında yıktırıldığı bilinmektedir. Halka açık bir tiyatro ise İstanbul tarafında Gedikpaşa semtinde inşa edilmişti. Ahşaptan olduğu anlaşılan bu tiyatronun iç mimarisini gösteren bir resim elde edilmemiştir.

VI. Eklektik (Karma)

Üslup Dönemi

Osmanlı Dönem'inin sonlarına doğru İstanbul'da çalışma imkanı bulan yabancı mimarlar bildikleri ve sevdikleri Batı üsluplarını uygulayarak hatta bazı hallerde Türk sanat elemanları ile birleştirerek yeni bir sanat akımı yaratarak Batılı karakterde çeşitli yapılar meydana getirmişlerdir. Bunların arasında dini mimaride Aksaray'da İtalyan mimar Montani'nin 1871'de yaptığı Valide Pertevniyal Camii başta gelen bir örnektir. Yine bir kare mekan üzerine kubbeden ibaret olan yapının özellikle pencerelerinde Gotik sanatın uygulandığı görülür. Halbuki cepheleri süsleyen frizler mukarnaslı olarak klasik Türk sanatından alınmıştır. Cami'nin cadde üzerindeki kapısı ile bunun yanındaki çeşmelerde de aynı üslup belirlidir. Valide Sultan'ın cadde kenarında olan türbesi ise

1956'da hiçbir iz kalmayacak surette yıktırılmıştır. Aynı Gotik unsurlar Çırağan Sarayı'nın pencerelerinde de görülmektedir. Bu mimarların bazıları Türk sanatı ile kaynaşmış üslupta binalar inşa etmişlerdir ki bunların arasında Avusturyalı Jasmund'un (bazıları Yjachmund diyor) inşa ettiği Sirkeci Garı anılabilir. Osmanlı Bankası'nın Eminönü şubesinde de bu Türk sanatı ile karışık karma üslup kendini belli eder.

Mimar Valaury'nin tasarısına göre iki aşamada inşa edilen İstanbul Asar-ı Atika (İstanbul Arkeoloji Müzesi) binası bütünüyle Antik Greco-Romen mimarisinin elemanlarından oluşmuş bilhassa yüksek sütunlu girişleri ile İlkçağ'ın mabedlerini andıran büyük bir yapı olarak inşa edilmiştir. Böyle karma içinde Türk sanatı izleri de olan önemli bir yapı da A. Valaury ile D'Aronco'nun müşterek projelerine göre Haydarpaşa'da inşa edilen eski tıp fakültesidir (şimdi Marmara Üniversitesine ait). Burada cephenin iki yanında yükseltilen kuleler bu binaya estetik bakımdan başarılı sayılamayacak bir görüntü vermiştir denilebilir. Yabancı mimarların bazıları ise bütünüyle eski mimarilerden ilham almak suretiyle tasarlanan eserler meydana getirmeye özen gösterirler. Alman Mimar M. Spitta'ya (1842-1902) İmparator Kaiser II. Wilhelm'in 1898'de yaptırdığı kubbeli yuvarlak bir bina şeklindeki meydan Çeşmesi Bizans sanatından ilham alınan ayrıntılarla bezenmiş ve kubbesinin içi altınyaldızlı mozaiklerle kaplanarak buraya İmparator Wilhelm'i ve Sultan Abdülhamid'i temsil eden armalar işlenmiştir. Aynı Bizans mimari elemanlarına Mongeri'nin yaptığı Karaköy Palas adındaki büyük işhanında da karşılaşılır. Cephedeki plaster başlıkları kapı kanatları bütünüyle Bizans sanatından ilham alınarak yapılmıştır. Yine Karaköy'de Nordstern iş hanı ise Kuzey İtalya Roman üslubunun yeni bir uygulanışıdır. Kule dibinde şimdi Beyoğlu Hastanesi olan eski İngiliz Hastanesi ise tam anlamıyla Ortaçağ İskoç feodal şatolarının taklididir. Bugün üniversite merkez binası olan eski seraskerliğin meydana bakan ana giriş binası olan yapı da K. Afrika'nın mağrib üslubunda inşa edilmiştir.

1900 yıllarının sonuna doğru Bağdat demiryollarının başlangıcı olan Haydarpaşa'da hem demiryollarının merkez binası olarak O. Ritter ile H. Cuna Alman İmparatorluğu'nun son Dönem'inde pek revaçta olan Neo-Rönesans Prusya üslubunda dev ölçüdeki gar binasını inşa etmişlerdir. I. Dünya Savaşı yıllarında 1917'de bir sabotaj sonucunda harap olan bu yapı 1930'lardan itibaren aynen eski şekline göre restore edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid Dönem'inde İstanbul'a gelen İtalyan Mimar D'Aronco ise Yıldız Sarayı sınırları içinde bir limonlukdan başka Karaköy'de Ziraat bankası yanında Kara Mustafa Paşa Camii'ni yeniden inşa etmiştir. Kınalıada'da yeniden yapılmak üzere 1956'da sökülen bu cami o yıllarda Batı'da çok moda olan "Art-Nouveau" veya Almanların "Jugendstil" dedikleri mimari de yeniden yapmıştır. İstanbul'da çok değişik bir üslup gösteren bu mimarinin bir çeşmede de uygulandığı Kuledibi caddesinden bankalara inen bir yokuşta kitabesiz bir örnek ile karşılaşmak mümkündür. D'Aronco'nun projeleri arasında yapmayı planladığı büyük bir selatin caminin çizimleri de bulunmuştur.

Ancak bu hiçbir zaman uygulanmamıştır. Yine İtalyan G. D. Stampa ise bugün Amerikan konsolosluğu olan Corpi Konağı'nı inşa etmiş, uygulanmadan kalan bir hapishane binasının projelerini de hazırlamıştır. Ermeni Mimar H. Aznavor (1854-1935), Tepebaşı'nda uzun süre dram tiyatrosu olarak kullanılan tiyatro binası ile Cibali'de tütün fabrikasını inşa etmiştir. Beyoğlu, Galata, Eminönü

bölgelerinin birçok kargir konakları ve artık yaygınlaşan işhanı ve apartmanları ile merkezleri Batı'da olan banka şubeleri de hep Batı üslubunda yabancı mimarlar tarafından meydana getirilmiştir. Bunların aralarında İstanbullu rum mimarların varlığı da dikkati çeker.

Bu mimarlardan birinin yaptığı eski Tokatlıyan Oteli'nin arkasında bulunan Syllogos da 1870 yangınından sonra inşa edilmiş olup cephesinde Dor nizamında sütünları ile Antik Yunan mimarisinin bir taklidi olarak yapılmış bir yapı idi. Bu da 1970'li yılların sonunda yıktırılmıştır. Bazı tarihi merkezlerde XIX. yy.'da inşa edilen ve herhalde yerli Hıristiyan ustaların eserleri olan büyük birkaç camide de, ortada bir ana kubbenin dört beşik tonozla desteklendiği ve köşelerde de daha küçük kubbelerin örttüğü mekanların varlığı da görülür ki bu mimari biçim Bizans Dönem'inin haç planlı kiliselerini hatırlatır. Bu tipin temsilcisi olarak Erzincan'da 1939 depreminden sonra hiçbir izi kalmayan İzzet Paşa Camii ile Malatya Büyük Camii gibi eserler ile karşılaşılır ve bazı diğer Doğu yerleşim yerlerinde de bu örneklere rastlanır.

Osmanlı Devri Türk sanatının bu son Devri'nde önceleri pek fazla yapılmayan bir yapı türüyle karşılaşılmaktadır. Bunlar da saat kuleleridir. Kaynaklardan eski tarihlerde bazı Rumeli şehirlerinde saat kuleleri olduğu bilinir. Ancak XIX. yy. içlerinde, İstanbul'da o yılların üslubuna göre bazı saat kulelerinin inşa edildikleri görülür. Sultan II. Mahmud'un Nusretiye Camii çevresinde topçu teşkilatıyla ilgili olarak tesisler yaptırdığında bunların arasında bir de saat kulesi inşa edilmiştir. Daha büyük bir saat kulesi Dolmabahçe Sarayı ile cami arasında meydanda bu iki binanın üslublarına uygun daha çok Empire üslubuna yaklaşan bir tarzda inşa edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Dönem'inde ise Padişah'ın tahta çıkışının 25. yılını kutlama gayesiyle Osmanlı Devleti'nin yayıldığı toprakların çoğundaki yerleşim yerinde birer kule inşa edildiği bilinmektedir. Bunlardan Rumeli'nde, Rodos adasında, Kuzey Afrika'da, Trablus'da (Libya) yapılanlar olduğu gibi Anadolu'nun pek çok yerleşim yerinde de inşa edilenler vardır. XIX. yy. içlerine yayılan bu saat kulelerinin bazıları temelden itibaren yeni bir mimariye göre yapıldıkları gibi bir çoğu da orada var olan tarihi ve eski bir binanın üstüne oturtulmuştur. Bu hususta başlıca örnek olarak Edirne'nin esası Roma Dönemi'ne ait fakat Bizans Devri'nde yenilenmiş bir burcunun üstüne yerleştirilen saat kulesiyle Konya'da Alaaddin Tepesi'nde Amphilokios Kilisesi'nin kubbesi üzerine oturtulan ve Erzurum'da şehir surlarındaki bir burcun üzerine yerleştirilen bir kule en belirli örneklerdir. Bunlardan Konya'daki sonraları yıkılıp kaldırılmış, belirli bir Empire üslubun özelliklerini gösteren Edirne'deki ise çatladığı için belediye tarafından altındaki burca kadar yıktırılmıştır. Birçok kule değişik üsluplarda inşa edilmişlerdir. Bunlardan Bayburt'taki bir cami minaresi biçimindedir. İlgi çekici bir deneme ise Şam'da Hicaz demiryolunun başlangıcında yapılması düşünülen saat kulesi olup projesine göre bunun alt kısmı Sultan III. Ahmed Çeşmesi'nin bir taklididir. Fakat bu proje hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir. Kulelerden bazıları önce ahşap olarak inşa edilmişken sonraları bunlar kargire dönüştürülmüştür. Bu hususta Edirne Kulesi bir örnektir.

Osmanlı Devleti'nin sonuna doğru yapılan bazı camiler ise hiçbir belirli üsluba girmeyen eserler olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan kendisini Osmanlı hanedanının eşiti gibi göstermek isteyen Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'de Hıristiyan bir mimara yaptırdığı dev ölçülü cami orantıları estetik bakımdan hoş olmayan bir görüntüye sahiptir. Ancak bilhassa içinde lüzumsuz derecede ihtişamlı ve

yabancı köklere dayanan bir bezeme ağırlığı dikkati çeker. Selaniğin son yıllarında yapılan yine bir yabancı mimarın eseri ve dönmelerin cami de Türk sanat geleneklerine uymayan bir yapıdır.

Yabancı ülkelerin de bazılarında da bu son dönemde bazı camiler yapılmış ise de bunlarda da Osmanlı dönemi Türk yapıları ile bir benzerlik yoktur. Berlin'de Fehrbelliner Platz'da bulunan ve son dünya savaşında büyük ölçüde harap olan cami daha çok Hıristiyan mimarisine yaklaşık bir yapı idi. Romanya'nın doğusunda Karadeniz kıyısında Köstence'de bir Rumen mimarın eseri olan kubbeli büyük cami ise iddialı mimarisine rağmen Türk sanatının hiçbir dönemiyle bağlantısı olmayan ve açıkca ifade etmek gerekirse her türlü güzellikten yoksun bir yapıdır.

Sonuç

Türk sanatının XVIII. yy. başlarından itibaren yabancı sanatlara daha açık bir duruma girdiği ve bunun neticesi olarak da pek çok eserin yeni bir karaktere bürünerek inşa edildikleri bu yazıda belirtilmeye çalışılmıştır. Lale Devri olarak belirtilen bir geçiş dönemi klasik sanattan bu yabancı tesirli sanata köprü görevi görmüştür. Barok sanat arada klasik sanatla birleşik olarak kullanılmış fakat bu birleşme bazı mimari elemanlarda ve süs unsurlarında kuvvetle kendisini duyurmasına karşılık yapının genel cephe düzeninde veya iç mimarisinde fazla ağırlıklı olmamıştır. Ancak sivil mimaride iç düzenlemelerde daha belirli olduğu dikkati çeker. Barok sanatın devamcısı olan Rokoko ise aynı esaslar çerçevesi içinde Türk sanatında kendisini göstermiştir. Fakat klasik Dönem'de pek yaygın olmayan ve ortaya koyduğu eserlerde mimarileri ve süslemeleri bakımından fazla dikkat çekici olmayan çeşme ve sebillerde bu üslup gerçekten göze çok hoş görünen güzel ve zarif eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Halbuki bu yapı türü Batı'da varlığı olmayan bir çeşittir. Türk sanatının ihtiyaç duyduğu çeşme ve sebiller

Batı sanatlarından alınan motiflerle bir bakıma Türkleşmiş olarak kullanılmıştır. Osmanlı dönemi Türk sanatı XIX. yy.'da Devlet'in birtakım yeniliklere ihtiyaç duyarak ve kalkınmanın esasının böyle olmasına inanarak kapılarını açtığında yabancı sanatçıların akımına uğramış ve onların okullarında yetişmiş yerli Hıristiyan ustalar tarafından da desteklenmiştir. Böylece yabancı karakterde bir Türk sanatının yaygınlaşması mümkün olmuştur.

Osmanlı dönemi Türk sanatında iki yüz yılı dolduran Batı tesirli sanat, Sultan II. Abdülhamid Dönem'inde yetişen mimar Vedat Tek (1873-1942), Mimar Kemaleddin (1870-1927) Beylerin hazırladıkları projelere göre eski klasik Türk mimarisine doğru bir dönüş başlamış ve bunun sonunda Birinci Türk mimarisi ve Türk Neo-Klasiği denilen yeni bir akım başlamıştır Fakat bu Batılılaşma akımı içinde diğer sanatlarda da bir değişiklik açıkça görülebilir. El yazma kitapların tezhipli baş sayfalarında, ferman, buyrultu, vakfiye gibi yazıların başlarındaki tuğraların tezhiplerinde, mangal, kavukluk ve ev eşyalarında da yeni estetiğin izlerine rastlanır. Aynı Dönem'in kitap ciltlerinde mezar taşlarında da görülebilmektedir. Bu arada Batılı üsluplarda resimlerin de yapıldığı dikkati çeker. Bazı padişah portreleri dışında, konak ve kasırlarda Batı manzaralardan oluşan duvar ve tavan resimleri sıkça görülen bir süsleme koludur. Bunların yapımında çalışan ustaların milliyetleri hakkında açık bilgi

olmamakla beraber, bazı yerlerde rastlanan bilgi kırıntıları, bu bezeme ve nakışların gayrimüslim ustaların elinden çıktığını göstermektedir.

Hakkı Acun, “Yozgat ve Yöresi Türk Devri Yapıları”, Vakıflar Dergisi, sy. 13.

Feridun Akozan-S. Eldem, Topkapı Sarayı, Ankara 1982.

İ. Birol Alpay, “I. Sultan Abdülhamid Külliyesi ve Hamidiye Medresesi”, Sanat Tarihi Yıllığı, VIII (1978).

Anonim, Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-i Osmani (TOEM ilavesi), İstanbul 1335.

Ayda Arel, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul 1975.

Rüçhan Arık, Batılılaşma Dönemi Türk Mimari Örneklerinden Anadolu’da Üç Ahşap Cami, Ankara 1973.

Oktay Aslanapa, Turkish Art and Architecture, London 1971.

Hatice Aynur-H. Karateke, III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri: 1703-1730, İstanbul 1995.

Afife Batur, “Yıldız Serencebey’de Şeyh Zafir Türbesi, Kitaplık ve Çeşmesi”, Anadolu Sanatı Araştırmaları, I, İstanbul 1986.

Selçuk Batur, “Ondokuzuncu yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkar Mahfili Sorunu Üzerine”, Anadolu Sanatı Araştırmaları, II, İstanbul 1970.

Selçuk Batur, “Bir Geç Osmanlı Yapısı: Üsküdar’da Selimiye Camisi” İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, Ankara 1976.

C. Can, “Levantine Architects in Post-Tanzimat İstanbul Architecture”, Architettura e architetti İtaliani ad İstanbul tra il XIX e il XX secolo, İstanbul 1995.

Kazım Çeçen, İstanbul’un Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları, İstanbul 1992.

A. mlf., İstanbul’da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri, İstanbul 1984.

Sevim Denel, Batılılaşma Sürecinde İstanbul’da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara 1982.

Mehmet Duru, “Yozgat Çapanoğlu Cami ve Vakfiyeleri”, Vakıflar Dergisi, sy. 13 (1981).

Affan Egemen, İstanbul’un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul 1993.

S. H. Eldem, “17. ve 18. Asırlarda Türk Odası”, Güzel Sanatlar Mecmuası, C. V, Ankara 1944.

A. mlf., Türk Evi Plan Tipleri, İstanbul 1954.

A. mlf., Türk Bahçeleri, Ankara 1976.

A. mlf., Köşkler ve Kasırlar, İstanbul 1969-73.

A. mlf., Sadabad, İstanbul 1977.

Orhan Erdenen, Boğaziçi Sahilhaneleri, İstanbul 1993-94.

Muzaffer Erdoğan, "Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkarı: Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa", TD, X (1954).

A. mlf., Lale Devri Başmimarı: Kayserili Mehmed Ağa, İstanbul 1962.

Emel Esin, "Sadullah Paşa Yalısı", TTOK Belleteni, sayı 33 (1972).

Semavi Eyice, Topkapı Sarayı, İstanbul 1985.

A. mlf., "Trakya'da Meydan Şadırvanlarıı", Mansel'e Armağan, Ankara 1974.

A. mlf., "18. yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", Sanat Tarihi Yıllığı, IX-X (1981).

A. mlf., "Ayasofya Horologion'u ve Muvakkithanesi" Ayasofya Müzesi Yıllığı, IX (1983).

A. mlf., "Kağıthane-Sadabad-Çağlayan", TAÇ, I/1, İstanbul 1986.

A. mlf., "Haliç Kıyısında Kalan Son Osmanlı Sarayı: Aynalıkavak Kasrı", MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık, sayı 1, İstanbul 1999.

A. mlf., "İstanbul'da Eski Tiyatrolar", Türk Tiyatrosu, sayı 448, İstanbul 2001.

G. Goodwin, A history of Ottoman Architecture, London 1971.

Çelik Gülersoy, Çerağan Sarayları, İstanbul 1992.

A. mlf., Dolmabahçe: Çağlar Boyu İstanbul Görünümleri, İstanbul 1984.

A. mlf., Göksu'ya Ağıt, İstanbul 1987.

A. mlf., İstanbul: Tophane, Fındıklı, Kabataş, t.y.

G. Heinrich, Die Fossati Entwürfe zu theaterbauten, München 1989.

Doğan Kuban, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul 1954.

"Istıtuto Italıano Dı Cultura İstanbul", Architettura e architetti İtaliani ad Istanbul tra il XIX e il XX secolo, İstanbul 1995.

İzzet Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938.

H. Kunter-S. Ülgen, “Fatih Camii”, Vakıflar Dergisi, sy. 1, Ankara 1938.

Aptullah Kuran, “Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs Küçük Efendi Manzumesi” TTK Belleten, XXVII/107 (1963).

H. Kuruyazıcı, “Uygulanmamış Bir Mahpushane Projesi”, İstanbul Dergisi, s. 37, İstanbul 2001.

Mübahat Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, Ankara 2000.

T. Lacchia, I Fossati, Architetti del Sultano di Turchia, Roma 1943.

G. Mongeri, Diario Di Gıulio Mongeri Sr., 1937.

Saadi Nirven, İstanbul Suları, İstanbul 1946.

Zarif Orgun, “Alay Köşkü”, Arkitekt, 11/11-12, İstanbul 1941.

Hüseyin Öztürk, “Mimar Mongeri ve Türkiye’deki Yapıları”, TAÇ, II/6, İstanbul 1987.

İskender Pala, Osmanlı Bahriyesinin Mazisi, İstanbul 1995.

C. Palumbo-Fossati, I. Fossati di Morcote, Bellinzona 1970.

N. K. Pilehvarian, “Osmanlı Çeşme Mimarisinde 19. Yüzyıl Değişimleri”, IV. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğleri, İstanbul 2000, s. 68-75.

Mehmed Refik, “Sofa-Mustafa Paşa Köşkü”, TOEM, VIII (1333).

Günsel Renda, “Europe and the Ottomans”, Akten des XXV. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte “Europa und die Kunst des Islam”, Wien 4-10 September 1983, Wien 1985.

Günsel Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, Ankara 1976.

Abdurrahman Şeref, Topkapı Sarayı Hümayunu, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, I-II. ciltlerindeki makale dizisi.

Ömer Faruk Şerifoğlu, Su Güzeli, İstanbul 1995.

K. Tuchelt, “Das Yalı des Kıbrıslı Mustafa Paşa in Küçüksu”, Istanbuler Mitteilungen, XII, İstanbul 1962.

Pars Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul 1981.

Kemal Üçüncüoğlu, “Beylerbeyi Camii”, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, sy. 2, Ankara 1975.

Naci Yüngül, Üsküdar Üçüncü Sultan Ahmed Çeşmesi, İstanbul 1955.

A. mlf., Taksim Suyu Tesisleri, İstanbul 1957.

A. mlf., Tophane Çeşmesi, İstanbul 1958.

Osmanlı Sanatının 1789-1839 Dönemine Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. Kasım İnce [s.310-319]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat / Türkiye

Sanatın değişik tanımları yapılmakla birlikte, bunların sonuçta aynı noktayı işaret ettikleri bir gerçektir. Bunlardan birisi ise “hayatı anlayan zekanın, onu en ilgi çekici, en güzel biçimlere sokması demektir” şeklinde yapılmıştır.1 Evrensel olan bu yaklaşım, sanatın meydana geldiği ülkenin toplumsal şartlarının ve değerler sisteminin etkisi altında kalmayacağı anlamına gelmez.

Sanattaki üslûp kavramı ise bir sanatçının ifade biçimi olarak tanımlanmaktadır.2 Her sanat üslûbunun bir ortak bir de kişisel yanının olduğu, ifade biçimleri birbirine benzeyen eserlerin bir araya getirilmesiyle ortak üslûp ya da çeşitli üslûplardaki ortak niteliklerin belirlendiği anlaşılmıştır.3 Üslûba Sanat Sosyolojisi açısından bakıldığında, bunlardaki değişmelerin çok karmaşık nitelikte çeşitli toplumsal nedenlerinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu değişmelerin temel dinamikleri olarak karşılaşılan unsurların; ırksal özellikler, kültür zenginliği ve toplum hayatının biriken deneysel bilgisiyle hareketliliği olduğu ifade edilmiştir.4 Bu bağlamda, bir toplumun sanatını anlamak ve açıklayabilmek için, o toplumun yapısının bilinmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı plastik sanatlarına bakıldığında, bunun, , Klasik Devir Osmanlı Sanatı ve Batılılaşma Devri Osmanlı Sanatı diye üç ayrı devir-dönem olarak ele alındığı görülmektedir. Adı geçen devirler-dönemler, bir anlamda üç ayrı üslûp olarak da değerlendirilebilir. Bu yaklaşım çerçevesinde Erken Devir Osmanlı Sanatı ile Klasik Devir Osmanlı Sanatı arasındaki değişim ile ilgili olarak, çok ayrıntılı ve başlı başına bir çalışma yapılmamış olmakla beraber, genelde, ikincisi birincisinin devamı şeklinde ele alınmış, iki devrin toplum yapısında çok önemli kültür farklılıkları görülmediğinden, bu devirlerin sanatına bakış noktasında dikkate değer farklılıkların olmadığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, Batılılaşma veya Yenileşme Devri diye bilinen üçüncü devrin isimlendirilmesinde anlayış farklılıklarının olduğu gözden kaçmamaktadır. Bu farklılıkları tartışmanın bir sanat tarihçisini aşacağının bilincinde olmakla birlikte, bu devrin 1789-1839 dönemi sanatına, bazı soyut yaklaşımların olabileceğinin farkında olarak bir göz atmanın yararlarının da olacağı muhakkaktır.

Osmanlı’daki olaylara yaklaşım tarzının değişme noktasına bakıldığında, Karlofça Antlaşması’nın (1699) bir dönüm noktası olduğunu, bunun, düşman üzerinde asırlarca süren Türk kudret ve satvetini sildiğinin hatırlanması yerinde olacaktır.5 Karlofça Antlaşması’nın içeriye yansıması ise Batı karşısında yenilginin psikolojik boyutlarıyla karşılaşılması şeklinde ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti artık, toprak kazanarak hazinesine katkıda bulunma noktasından geri dönmüş, eldekileri muhafaza edebilme çabası içine girmiştir. Bundan sonra, Batı karşısında, devletin içinde bulunduğu durumun temel nedenlerinin anlaşılamadığının belirtisi olarak değerlendirilebilecek, Batılılaşma, yenileşme veya değişmenin başladığı devir olarak genel kabul gören Lale Devri (1703-1728) gelmiştir. Devrin sanatına bakıldığında, debdebeli bir dönem olduğu edebî metinlerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin, Fransa’da gördüğü köşkler, saraylar, bazı binalar ve bahçeler hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir.6 Bu devirde Kağıthane’de

hangi sanatçılar tarafından meydana getirildiği bilinmeyen ahşap köşkler ve bahçeleri isyanda ortadan kaldırıldığından, bu yapıların sanat bakımından gösterdikleri özellikleri hakkında bugün için bir şey söylenemememektedir.7 Aynı dönemde Kağıthane'den başka yerlerde yapılan yapılarda ise farklılığın daha çok süslemede olduğu, yapı kütlelerinde herhangi bir hareketliliğin görülmediği anlaşılmaktadır. Bu devirde yapılan binalarda, Batılılarla henüz Osmanlı Devleti'nde eser meydana getirecek şekilde ilişkiler olmadığından, Batılı sanatçılardan faydalanılmamıştır.

Lale Devri'nde, edebî sanatlarda ve plastik sanatlarda -özellikle mimaride- yaşanan bu durum, "güzel sanatlara karşı duyulan ilgi, hayata bir çeşit sırt çevirmedir"8 yaklaşımından yola çıkılarak, zamanın devlet yöneticileri için, içinde bulundukları güç durumdan bir kaçış olarak değerlendirilebilir mi? Her kültürün sürekli bir değişme halinde bulunduğu, fakat hepsinin aynı hız ve zamanda değişmediği, değişme halinde bulunan bir kültürde bazı kısımların değiştiği halde bazı kısımların değişmeyebildiği, kültürün bir kısmında meydana gelen değişmenin diğer kısımlara geçişini gerektirecek derecede sıkı bir bağlılığın olmadığı, buradan da kültürün değişik kısımlarının, özellikle maddî kültür ile manevi kültür arasında ahenksizlik ve aksaklık meydana getirdiği9 dikkate alınırsa, Lale Devri'nin neden bir isyanla, Patrona Halil İsyanı ile son bulduğu, o kadar eserin tahribi, daha kolay anlaşılmaktadır.

Klasik Devir ile Lale Devri arasında geçen zaman diliminde, Osmanlı sanatında bir durgunluk, özellikle mimaride gerileme görülmektedir. Yani Osmanlı mimarisi Sinan sonrasında kendi dinamikleriyle bir değişim geçirmemiştir. Aynı olgu toplum hayatında da görülmektedir. Halbuki Batıda Rönesans sonrası değişim kendi iç dinamikleriyle başlamıştır. Gelişen bilim ve bilimin uygulaması olan teknoloji, Batıda sürekli bir yenilik ve değişim gösterirken Osmanlı bundan uzak kalmıştır. Zamanla "ne kendi zaaflarının sebeplerini ve bunları gidermenin çarelerini ne de gittikçe artan bir teslimiyetle kendisine yaklaşmak istediği garbın üstünlük sebeplerini anlayacaktır. İşte bu iki katlı acz ve çaresizlik içinde asırlarca bocalayıp duracaktır. Bu itibarla garba yaklaşması gibi ona karşı atitüdü de daima bu hislerin tesiri altında gelişecektir. İlkin garbın varlığını teslimle başlayıp onun üstünlüğünü kabule meyleden Osmanlı atitüdü zamanla hayranlığa inkılâp edecek ve bunun sonu da aşağılık duygusu olacaktır. Bu suretle iki medeniyet mensuplarını birbirinden ayıran manevi psikolojik sebepler de böylece sarsılıp zamanla yavaş yavaş çökecektir. Artık bundan sonra vukua gelecek kültür değişmelerinde bir plân, bir sistem aramak beyhudedir, bunlar tamamıyla gelişi güzel ve tesadüflere bağlı olarak geçecektir".10

Lale Devri'nden sonra, yukarıdaki tespitin paralelinde değişiklikler meydana gelmiştir. Mimaride Nuruosmaniye (1749-1755)11 avlu düzenlemesinde görülen yarım oval uygulama, Osmanlı mimarisinde bir ilktir. Yalnız bu atektonik uygulama harim duvarlarında görülmemektedir. Cami kütlesi, son cemaat yeriyle bir anlamda önceki dönemlerde görülen düzeni korumaktadır. Mihrabın apsis çıkıntısı biçiminde yapılması da öncekilere göre bir farklılıktır. Bununla birlikte, kendisini özellikle mimaride gösteren Barok üslûp, süslemede ağırlığını daha fazla hissettirmektedir. İstanbul Laleli Camii (1763),12 Beylerbeyi Camii (1778)13 plânlarında atektonik oluşum tamamen ortadan

kalkmıştır. Halbuki Barok, Avrupa'da mekânın şekillenmesine doğrudan etki etmiş, ayrıntıda da kendini ortaya koymuştur.

Batıdan gelen yenilikler mimarî dışında kalanlarında da belli bir sistemin olmadığı belirgindir.14

III. Selim15 dönemi (1789-1807), Osmanlı Devleti'nde, Batı etkilerinin tam bir sistem içinde olmasa da, önceki devirlere göre, rastlantılara bağlı olmaksızın arttığı görülmektedir. Devletin istikbali için bazı tedbirler16 alan III. Selim, alınan tedbirlerin yetersizliğini görmüş ve bu durumdan çıkmak için yapmayı düşündüğü ıslahatlar hakkında devlet adamlarının düşüncelerine başvurmuştur.17 Bunun sonucunda ıslahat proğramı hazırlanmış18 ve "Nizam-ı Cedid" ilân edilmiştir.19 Nizam-ı Cedid'le birlikte, öncelikle askerî kurumların ıslahına girişilmiş, bu adla yeni bir askerî teşkilât kurulması, savaş sanayinin yeniden düzenlenmesi ıslahatın temel amacını oluşturmuştur.20 Bunun için bir çok nizamnameler yayınlanmış,21 yeni kuruluşlar yeni masraf kapıları olduğundan yeni gelirler bulmak için "İrâd-ı Cedid" kurulmuş,22 devletin sabit gelirleri yanında yeni gelirlerin teminine çalışılmış,23 paranın değeriyle de oynanmıştır.24 Batıda ikâmet elçiliklerinin açılmış olması da ıslahat hareketinin bir parçası olmuştur.25 İlmîye teşkilatının ıslahı için de bazı tedbirler alınmış26 ve yeni okullar açılmıştır.27 Yapılan ve yapılmaya devam edilen bu yenilikler devletin bazı yöneticilerinin olduğu kadar,28 yabancılarında kışkırtmasıyla,29 1807 yılında, Kabakçı Mustafa isyanıyla sonuçlanmıştır.30

III. Selim Dönemi'nde askerî alanda yapılan yenilikler, beraberinde mimarideki değişmeyi de hazırlamıştır. Büyük çaplı kışla inşaatlarının gerçekleştirilmiş olması, bu değişimi göstermektedir. Dinî ve sosyal amaçlı yapılardan oluşan Osmanlı külliyesi anlayışı, dinî ve askerî amaçlı yapılar topluluğu haline dönüşmüştür.31 Bunun yanında küçük çaplı külliyelerin de inşa edildiği unutulmamalıdır. Kışlaların yanı sıra askerî ıslahatın gerektirdiği bazı binalar da yapılmıştır. Camiler, köşkler, çeşmeler, sebiller, saraylar, kasırlar ve hanların inşası ihtiyaca göre yerine getirilmiştir.32

Bu devirde, Padişah'ın kendi portresini bir Türk ressama yaptırması,33 iptidaî bir fotoğraf makinesi olması gereken bir aletin, Mühendishane'de kullanılmak üzere, İngiltere'den getirtilmesi,34 operanın Topkapı Sarayı'na girmesi,35 babasının teşebbüste bulunup da gerçekleştiremediği, tıp alanında kullanılmak üzere, insan heykelciklerinin getirtilişi36 diğer bazı yeniliklerdir.

Yapılan bu yeniliklerde tek taraflı bir algılamanın olmadığı, Avrupa devletleri elçiliklerinin,37 orduda hizmet amacıyla, ihtiyaca göre Avrupa'dan getirtilen askerî uzmanların38 etkinin diğer tarafını oluşturduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bu arada, Osmanlı Hıristiyan tebasının bu etkilere katkıda bulunduğu da inkar edilemez.39

III. Selim Devri'nin en ünlü Batılı sanatçısı Melling'dir.40 III. Selim, Melling'in yaptığı çalışmalardan etkilenmiş ve onu kendi saray mimarı olarak görevlendirmiştir.41 Ayrıca, Melling'in, padişaha sanat ve mimarlık konularında danışmanlık yapan Aubert Dubayet'nin, 1796'da Yunanistan'a gitmesiyle ondan boşalan bu göreve geldiği de belirtilmiştir.42 Bu durumda, belirtilen tarihten itibaren Melling'in yetkisinin ne olduğu açık değildir. Adı geçen kişinin saraydaki işine 1800'ün bitiminde son verildiğine göre, kendisinin mimarbaşı olarak görev yapmış olabileceği akla gelmektedir.

Çünkü 1796-1800 yıllarında mimarbaşı olarak kimsenin görülmediği anlaşılmaktadır.43 Ancak bu konunun, Osmanlı belgeleriyle netlik kazanmaya muhtaç olduğu açıktır. Yoksa, Melling'in, mimarbaşılığı yürütmekle birlikte adının kayıtlara geçirilmemesi gibi fiili bir durum söz konusu olabilir mi?

III. Selim, Sarayburnu'nda yaz ve kış aylarında oturmaya elverişli yeni bir sahil saray inşa ettirmek istemiş, bunun inşaasıyla Melling'i görevlendirmiştir. Sultan'ın, bu yeni sarayın hem plân anlayışı, hem malzeme, hem dekorasyon, hem de bahçe düzenlemeleri açısından Fransa'daki krallık saraylarına benzemesini istemesi,44 siyasî otoritenin sanat üzerindeki etkisini gösterdiği kadar, onların estetik anlayışını ve dünya görüşünü yansıtması bakımından da önemlidir.45 Kendisinin, klasik Türk müziği ve edebiyatıyla ilgilendiğini bildiğimiz Padişah'ın, Nizâm-ı Cedid çerçevesinde yurt dışına, en azından mimarî alanda eğitim-öğretim yapmak üzere öğrenci gönderdiği henüz yazılı kaynaklara geçmemiştir. Arşivlerde buna ilişkin herhangi bir bilginin olup olmadığı da ileride mutlaka netlik kazanacaktır. Bu durum, sarayın, Batı sanatı karşısındaki ilgisinin taklitçiliğin ötesine geçemediği şeklinde yorumlanabilir mi? Acaba böyle bir durumda toplumun sanatla ilişkisinin boyutları nedir? Milletler arasında sanat yaratma noktasında ortaya çıkan farkların temelinde her milletin yaratıcı gücü varsa, Osmanlı'da, sanatçısının yabancı olduğu, üslûbun dışarıdan geldiği, ancak yaptıranın sultan olduğu bir eserde, o milletin yaratıcı gücü nerededir? Bu sanat, toplumsal tabakalaşma bakımından, üst tabakanın sanatı olduğuna göre, orta ve alt tabakayla ilişkisi en alt düzeydedir. Söz konusu tabaka değişim, yenileşme ve bir anlamda Batılılaşma istediğinden, sanat da Batılılaşmaktadır. Sanatçının bilgisi maddî bir gerçekleşme içinde biçimlendiğine, görüşünün bu maddî biçimlenişi çağının, milletinin ve sınıfının artistik biçiminin bir yoğunlaşmasını ve kristalleşmesini temsil ettiğine göre,46 böyle bir ortamda meydana getirilen sanat eserinde, öz ile biçim arasında uyum ne kadar vardır? Bir tarafta, genel olarak, alegori sevgisi, hümanistik, antik ve Hıristiyan düşünce sistemlerinin kusursuz bir şekilde ve bilgili olarak kaynaştırılmasından oluşan Barok kültürü,47 bu kültür dairesinde ortaya konulan sanat eserleri ve sonrasındaki klasik eğilimler ile dolu sanatçı ve üslûbu; diğer yanda, farklı bir mazisi olan, Batı karşısındaki durumunun sürekli kötüye gitmesinden dolayı, bunun sebeplerini tartışamamış, anlayamamış ve ruh hali ona göre şekillenmiş, ancak Batılılaşmak isteyen bir üst tabaka ve bununla arasında uyumun bozulduğu bir Osmanlı toplumu ile ortaya konulmuş olan sanat eserleri vardır. Sanatçı, Osmanlı olduğunda, biçim ile öz arasında uyumsuzluk olup olmayacağı da konunun bir başka boyutudur. Taklit etme ustalığının bize verdiği sevincin her zaman göreceli olduğunu, halbuki kendi varlığından çekip çıkardığı bir şeyden sevinç duymanın insana daha uygun düştüğünü48 kabul etmemek ne kadar mümkündür?

Bu devirde ortaya konulan mimari eserlerde, yapıların duvarlarında, dolayısıyla mekânın biçimlenişinde, Baroğun atektonik özelliği pek görülmemektedir. Eyüp Sultan Camii (1798-1800) sekiz istinatlı olarak inşa edilmiştir (1. Plân). Eyüp Şah Sultan Türbesi (1800) dairevî plânlıdır49 (2. Plân). Aynı yıllarda inşa edilmiş medreselerin duvarlarında da atektonik özellik göze çarpmamaktadır. Bu yapılarda Barok süslemeler genellikle giriş kapılarında toplanmaktadır.50 Çeşmeler ve sebiller barok etkilerin en yoğun görüldüğü binalar olmuşlardır. Baroğun atektonik özelliğinin bunları dış cephelerini etkilediği ise bir gerçektir. Bununla birlikte, binaların kemer şekillerinde, pencere düzenlerinde, cami

minarelerinin pabuç ve şerefelerinde, büyük kubbelerin çevresindeki köşe kulelerinde atektonik oluşumlar kendini göstermektedir. Ancak, Barok etkiler daha çok süsleme anlayışında, kendini hissettirmektedir. Gerçekleştirilen süslemelerin, genel anlamda çizgi kavramı, düz ve kolay anlaşılır çizgi kavramından uzaklaşmış, Baroğun hareketliliğine uygun olarak dalgalı çizgi kavramı biçiminde uygulanmıştır. Yalnız, Osmanlı mimarisinde, Batı sanatında olduğu gibi, belirli bir sıra takip etmediği, bunların birbiri içine girmiş olarak uygulandıkları görülmektedir. Bu durum, sanat eserlerindeki "öz"ün de karışık olduğuna, dolayısıyla "öz"ün aynı zamanda toplumun sosyal yapısıyla paralel göründüğüne işaret olamaz mı?

Osmanlı sanatında Batılılaşma ile beraber, yapıların içlerinin süslenmesinde görülen duvar resimleri, bu devirde de varlığını devam ettirmektedir. Barok üslûp etkileri bu resimlerin çevresinde görülmekle birlikte, resimlerin çoğunda ışık-gölge etkilerini vurgulayan bir yaklaşımın olmadığı; perspektifi vurgulamaya çalışan, saray ve çevresinde daha başarılı, âyanların binalarında, saraydakiler göre kalite bakımından geri, halkın yaptırdığı-yaptığı eserlerde çok daha acemice resimler olarak yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu resimlerin büyük çoğunluğunda, Batıdaki Barok öz ile biçim arasındaki uyumun izlerini görmemiz mümkün değildir. Böyle bir durum taklitçilik olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte üzerinde durmak istediğimiz nokta, Osmanlı sanatında, belirgin bir stil kritiği yapmanın imkânsızlığına dikkat çekmektir.51

IV. Mustafa Dönemi (1807-1808) on dört aylık bir zaman dilimini kapsamaktadır.52 Kendisini tahta çıkaranlarla, bunların sevmediği kişiler arasında geçen bir kargaşa dönemi olarak görülen53 bu arada, yeniliklerin devam edemeyeceği açıktır.

Sultan II. Mahmud, IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi üzerine, 28 Temmuz 1808'de padişah olmuştur.54 "Adlî" mahlası ile anılan Sultan'ın şair ve bestekârlığının55 yanında, hat sanatında da eserler verdiği anlaşılmıştır.56 Hakkında, "Türkiye için doğa üstü bir adam olarak görülmelidir" şeklinde değerlendirmelerin yapıldığı57 Sultan, tahttan indirilen III. Selim ile birlikte olduğu günlerde, onunla yaptığı temaslar sonucunda devletin içinde bulunduğu çöküş durumundan kurtarılabilmesi için, ıslahata devam edilmesi gerektiğine inanmıştır.58 Yaptığı yeniliklerle, bu inançla işe başladığı kanaatini uyandıran Padişah tahta çıktığında, devletin yöneticileri arasındaki kargaşa durulmamıştır.59 Ancak devletin genel durumu da pek sağlıklı değildir. Padişah ve diğer yöneticiler bu kötü durumun içinden çıkabilmek için bazı tedbirler almışlardır.

Devletin ileri gelenlerinin bulunduğu bir toplantı yapılmıştır. İstanbul'da yapılan bu toplantı (Meşveret-i Âmme) sonunda ileri sürülen düşünceler maddeler halinde sıralanmış ve ittifakla kabul edilmiştir. Buna "Sened-i İttifak" adı verilmiştir.60 Toplantının yapılmasında önemli rol oynayan Alemdar Mustafa Paşa ile ıslahata girişilmiş ve "Sekbân-ı Cedid" adıyla yeni bir asker ocağı kurulmuştur.61 Bu çabalara rağmen, II. Mahmud'un saltanat yıllarında da, diğer devletlerle yapılan savaşların62 ve iç huzursuzlukların arkası kesilmemiştir.63 Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden sonra, Padişah'ın çevresinin, yenilik fikrine olumlu bakmayan kişilerden oluştuğu görülmektedir.64 Sultan Mahmud'un bu kişilerden çekinmesi Mora İsyanı'na65 kadar devam etmiş, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla66 rahat bir nefes almıştır. Bundan bir süre sonra Bektaşî Tarikatı

da yasaklanmıştır.67 Ayrıca, Padişah, daha önce kendilerine Sened-i ittifakla imtiyazlar tanıdığı âyanların varlığına da son vermiştir.68 Kendi hakimiyetini bu şekilde daha çok sağlamlaştıran Padişah, girişeceği ıslahatlara ilişkin, devlet adamlarından lâyihalar almayı ihmal etmemiştir.69 İlk yenilik hareketi orduda yapılmıştır. Kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" adıyla yeni bir ordu kurulmuştur.70 Daha sora "Redif-i Asâkir-i Mansûre" diye ikinci bir ordunun kurulduğu görülmektedir.71 İdarî alanda da düzenlemeler72 yapan II. Mahmud, devlet idaresinde ilk meclisleri kurmuştur.73 Ekonomi ile ilgili olarak yapılan yenilikler cılız kalmıştır.74 Çok dağınık ve çapraşık görünümde olan vakıflar, "Evkâf-ı Hümayun Nezareti" adı altında birleştirilmiştir.75 Posta ve pasaport sistemi kabul edilerek uygulamaya konulmuştur.76 Sağlık alanında, karantina usulü Osmanlı Devleti'nde ilk kez uygulanmaya başlanmıştır.77 Eğitim için de tedbirler alan Padişah, medreseleri olduğu gibi bırakarak, Batının eğitim prensiplerini ve kurumlarını kabul etmiş ve uygulamaya çalışmıştır.78

Girişilen bu ıslahatın başarıya ulaşması için yurt dışından hocalar getirtilmiştir,79 yurt dışına öğrenciler gönderilmiştir.80 Sultan Mahmud'un bu ıslahatlarında, 1831'de "hanedan değiştirme provası"81 yapan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın etkili olduğu anlaşılmaktadır.82 1831 yılında yapılan nüfus sayımı,83 1 Kasım 1831'de "Takvîm-i Vekâyî" adlı resmî gazetenin çıkarılması,84 1829'da İstanbul'da, 1833 yılında ise bütün mahalle ve köylerde muhtarlık teşkilatının kurulması,85 Sultan'ın, kendi resimlerini devlet dairelerine astırmış olması86 bu devirde yapılan yeniliklerdendir. Başarılar dönemi olmaktan çok başlangıçlar dönemi olarak değerlendirilen87 bir reform döneminin Padişah'ı, 1839'da vefat etmiştir.88

Sultan II. Mahmud Devri'nde de İstanbul ve ülkenin diğer yerlerinde ihtiyaçlara göre bina inşasına devam edilmiştir.89 Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Batılılaşma süreci, bu devirde, bir öncekine göre, yöneticiler tarafından daha bilinçli bir şekilde uygulanmıştır. Ancak uygulamayı bu kadar ciddi yapan Padişah'ın kendisinin, Türk sanatlarıyla ilgilenmesi daha başka bir ifadeyle, Batı tarzı herhangi bir sanatla icracı olarak ilgilenmeyişini, hatta yeni kurduğu orduya acem-i şiran makamında marş bestelemiş olmasını, Batıyı iyi anlayarak devleti idare ettiği şeklinde mi? yoksa Batıyı hâlâ tam olarak anlayamadığının yansımaları olarak mı? anlamamız gerekmektedir. Aynı dönemde sanatçılar ne kadar bağımsızdılar? Banilerin, sanatçılar üzerinde hiç etkisi yok muydu? Bu anlayış biçimleri, bani olarak Sultan'ın eserlerine ne kadar yansımıştır? Bütün bu soruların tam cevabını bulmanın güç olduğu bir gerçektir. Yeni elde edilecek bilgiler ışığında tartışılması kaçınılmazdır.

Barok üslûptan sonra mekânın biçimlenişine ve süslemesine daha fazla etki eden ampir üslûp, Osmanlı topraklarına Barok kadar geç gelmemiştir. Ancak bu üslûp içinde, Barok ve Rokoko'dan arınmış olarak, şurada uygulanmıştır dememiz pek kolay değildir. İstanbul Kocamustafapaşa Küçük Efendi Camii (1825-26) 90 Ampir etkilerin görüldüğü devirde, Baroğun atektonik özelliğini, plânda başarıyla uygulayan bir örnektir. Bu külliyenin avlu duvarı, Baroğun aynı özelliğini yine başarılı bir şekilde yerine getirmişken, üzerindeki süslemelerinin Ampir etkili olması dikkat çekicidir. Nusretiye Camii (1825-26) plânında atektonik üslûbu yansıtan herhangi bir durum söz konusu değildir. Yapının

bezemelerinde ise Ampir üslûbun özellikleri belirgindir. Ancak mihrap çıkıntısının verilişi, Nuruosmaniye Camii'ndeki mihrabın verilişi gibi kilise apsislerini hatırlatması bakımından ilgi çekicidir. Yapının mimarı olan Kirkor Balyan,91 II. Mahmud ile olan kişisel dostluğu ve kendisinin Hıristiyan oluşundan dolayı, özünde var olan bir gerçeği, biçim yoluyla dışa vuruyor olmakta mıdır? Din ile sanat arasındaki ilişki inkâr edilemeyeceğine göre, yukarıdaki soruya cevabımız evet olur ise, böyle sanat eserleri için, biçim ve öz sorunu olabileceği kendiliğinden ortaya çıkmakta mıdır? Duruma sanatçı açısından bakıldığında, mihrap çıkıntısı dışında meydana getirilen mekân, Hıristiyan oluşuyla ters bir oluşum meydana getirmekte değil midir? Yani eserin konusunun "öz"e etkisi olmuş mudur? Olmuş ise nasıl bir etkidir? "Bu dönemde mimar olsun, süslemeci olsun Türk sanatının her döneminde azınlık ve Türk asıllı ustalar bu toplumun isteklerin birlikte karşılamıştır. Hangi asıldan olursa olsun, bu toplumun istediği şeyleri yapan, bu topluma mal olmuş bir kişilik taşırlar"92 yaklaşımı var, diğer taraftan "On yedinci yüzyılın sonundan on dokuzuncu yüzyılın ilk yirmi-otuz yılına kadar çeşitli etnik kökenden unsurların kaynaşması söz konusu olmuştur, ama yalnızca günlük yaşam estetiği, konut ve doğa ile çevreye bakış tarzı açısından bir kaynaşmadır bu; hukuk, siyasal ve dinsel ülkülerde böyle bir kaynaşma olmamış, müzik ve edebiyatta ise pek az olmuştur"93 şeklinde yaklaşım da söz konusudur. Amacımız bu durumu bir taraf olarak ele almaktan öte, söz konusu durumun sanat eseri üzerinde nasıl bir etki yapacağı tartışmasını başlatmaktır. Türbe plânlarında Barok etki görülmemektedir. 1817-1818 tarihinde inşa edilmiş olan Nakşıdil Valide Sultan Türbesi, yuvarlak bir plâna sahiptir94 (3. Plân). Medrese mimarisi ise yeni eğitim kurumları açıldığından, İstanbul'da görülmezken, Anadolu örneklerinin bir önceki dönemden pek farklı olmayacağı söylenebilir. Bu üslûp da kendisini, en güzel şekilde, saraylar, çeşmeler ve sebillerde ifade etmiştir. Ancak, Barok ve Rokoko etkilerle bir arada ortaya konulduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Osmanlı mimarisinde görülen duvar resimleri, çininin yerini almıştır. Yapılan kalem işlerinde, Batı tarzı süsleme anlayışının yanında, naturalist çiçekler de kullanılmıştır.

Hûban-nâme ve Zenan-nâme, Osmanlı sarayında hazırlanmış en son resimli yazmalardan biridir. Bundaki resimler, tablolarda ve mimari süslemelerde görülen panoramik manzaralarla tek figür tasvirlerini birleştiren karakteristik örneklerdir. II. Mahmud tarafından, taltif amacıyla üst düzeydeki devlet görevlilerine verilmeye başlanan Tasvîr-i Hümayûn nişanı, portreciliğin başlı başına bir tür olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.95 Zamanla Batı tarzı resim kendini iyice kabul ettirdiğinden, minyatür yapılmaz olmuştur.

XVIII. yüzyılda, Barok ve Rokoko tezhip sanatına da nüfuz etmiş, klasik süsleme üslûplarından uzaklaşılmış, yeni zevk ve anlayışın etkisi artmıştır.96 II. Mahmud Dönemi'nde, 1826'da, azınlıklara da nakkaşlık hakkının verilmesiyle,97 Batı tarzı süsleme anlayışının yoğunlaştığı görülmektedir.

Hat sanatının, Batı sanatından etkilenmeyişi, onun muadilinin Batıda bulunmayışı olmalıdır.

Osmanlıların Klasik Devir sonrasında, kendi iç dinamikleriyle bir değişim veya yenileşme yapamadığından, kendisinde var olanları yerine yenisini koyamadığından, etkisinde kaldığı Batının kültür dairesine girmiştir. Ancak Batı ilmi ve bunun kaynakları tam olarak anlaşılamamış,

Batılılaşmanın tarzında, yönteminde ve yönünde isabetli kararlar verilerek uygulanılmamıştır. Bir anlamda, Batıdan alınacak olan veya alınanlara eleştirel bir gözle bakılmamış, dolayısıyla alınanlar kavramsallaştırılamamıştır. “Kültürde kavramsallaşma olmadığı sürece, bilim, sanat ve felsefede yeni şeyler beklemek zordur”.98 Buradan hareketle, Batı kültürünün kaynaklarına inilmeden, sanatının ortaya koyduğu üslûplar, Osmanlı sanatında, özellikle mimarisinde, daha çok sarayın iradesi altında, yabancı, azınlık ve Türk ustalar tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Bu arada, uygulanan üslûpların özelliklerinin birebir olmadığı görülmektedir. Ayrıca bunların Batıda ortaya çıkış sırasıyla değil, daha çok bani ve sanatçının beğenisine göre uygulandığı anlaşılmaktadır. Böylece “öz”den değil, şeklen değişen üslûp uygulamaları, Türk Baroğu, Türk Rokokosu, Türk Ampiri, zaman zaman da Osmanlı Baroğu, Osmanlı-Türk Baroğu olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca bu üslûplar karışık uygulandığı için, bu şekilde adlandırmanın pek doğru olmadığı da vurgulanmıştır. Burada, ortaya konulan sanat eserlerinde; yapıldığı yılların sanatçı ve bani potansiyeli, toplumun sosyal yapısı ve estetik değerler dikkate alındığında, konu, “öz” ve biçim arasında bir uyumsuzluğun olabileceği varsayılmaktadır. Saltanatın verdiği imge ile toplumun algıladığı imge arasında bir anlam kargaşası olduğu düşünülmektedir. Toplumdaki sosyal çalkantıların devam etmiş olması da imgenin doğru verilemediği veya doğru anlaşılamadığına işaret olarak sayılabilir. Herkesin, verilen imgeyi algılamasını beklemek de pek gerçekçi olmayabilir.

Bu durumda ortaya konulsa bile, dönemin sanat eserlerinin hepsinin bir estetik değeri olduğunu asla geri plâna atılmamalıdır. Değişik sebeplerle, hatta estetik değerleri bakımından bir Klasik Devir aşığı veya Batı hayranı olabiliriz. Böyle bir durumda gözler bir diğerindeki güzelliğe kapatılmamalıdır. Osmanlı Dönemi’nde ortaya koyulan sanat eserlerine de bu açıdan bakmak, herkes için vazgeçilmez bir yaklaşım olmalıdır.

1 Irwin Edman, Sanat ve İnsan (Çeviren: Turhan Oğuzkan), İstanbul 1977, 7. s.

2 C. Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi, V. C., İstanbul 1975, 2155. s.

3 Sabahattin Güllülü, Sanat ve Toplum, Erzurum 1996, 40. s.

4 Sabahattin Güllülü, a.g.e., 43. s.

5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. C., Ankara 1988, 595. s.

6 Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefâretnâmesi (Hazırlayan. Abdullah Uçman), Tercüman 1001 Temel Eser (82).

7 Mustafa Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul 1971, 4. s.

8 Irwin Edman, a.g.e., 12. s.

9 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul 1987, 28. s.

10 Mümtaz Turhan, a.g.e., 149-150. s.

11 Mustafa Cezar, a.g.e., 5. s.

12 Oktay Aslanapa, Osmanlı Mimarisi, İstanbul 1986, 395. s.

13 Oktay Aslanapa, Osmanlı Mimarisi, 406. s.

14 Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970, 162-186. s.

15 Osmanlı hanedanının yirmisekizinci hükümdarı olan III. Selim, III. Mustafa ile Mihrişah Sultan'ın oğlu olup, 27 Cemaziye'l-evvel 1175/24 Aralık 1761'de dünyaya gelmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Cevdet Tarihi (Hazırlayan: Dündar Günday), IV. C., İstanbul 1984, 2212. s.; A. Cevat Eren, Selim III'ün Biyografisi, İstanbul 1964, 5. s. III. Mustafa'nın vefatı üzerine, 1774'de tahta geçen I. Abdülhamid zamanında, 1785 yılına kadar oldukça serbest bir hayat yaşamıştır. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Halil Hamit Paşa", Türkiyat Mecmuası, V. C., İstanbul 1936, 225. s.; A. Cevat Eren, a.g.e., 6. s. Edebiyat ve müziğe kabiliyeti olan Şehzade, bu alanda başarılar elde etmiştir. İlhamî mahlasıyla yazdığı birçok güfteler ve manzumeler Divan edebiyatında yer almıştır. İcat ettiği arazbar buselik, nevâ-i kürdî, gerdâniye kürdî, ısfahaneki cedîd, hicazeyn, evku tarab ve şevkefzâ makamlarında birçok beste yapmıştır. İcatlarının en güzeli ise sûz-i dilârâ'dır. Hayri Yenigün, "Üçüncü Sultan Selim", Türk Yurdu, 242. Sayı, Ankara 1955, 682. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Mûsikî Hayatı", Belleten, XLII. C., 161. Sayı, Ankara 1977, 103. s.; Osman Nuri Özpekel, "Şâir ve Bestekâr Osmanlı Padişahları", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 619. s. Halil Hamit Paşa'nın, kendisini tahta geçirme yolundaki teşebbüsünün I. Abdülhamid tarafından öğrenilmesi üzerine kafes hayatı yaşamaya mecbur kalan III. Selim bu arada memleket işleriyle de ilgilenmiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.m., 249. s. Avrupa devletleri hakkında bilgi sahibi olmak için, şehzade iken, Fransa Kralı XVI. Lui ile gizli haberleşmelerde bulunmuştur. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliaht iken Fransa Kralı Lüi XVI İle Muhabereleri", Belleten, II. C., 5-6. Sayı, İstanbul 1938, 196. s. 11 Receb 1203/7 Haziran 1789'da tahta çıkmıştır. A. Cevdet Paşa, a.g.e., II. C., İstanbul 1983, 1081. s.; Aziz Berker, "Teşrifat-ı Naim Efendi Tarihi", Tarih Vesikaları, III. C., 13. Sayı, (basım yeri belirtilmemiş) 1944, 71. s.; Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Ankara 1946, 2. s., Osmanlı Tarihi, V. C., Ankara 1988, 13. s.

16 Şehzadeliği sırasında kendisini destekleyen ve sempati duyanları değişik görevlere getirirken, desteklemeyenleri de cezalandırmıştır. Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuât (Hazırlayan: Neşet Çağatay), III-IV. C., Ankara 1980, 182. s. Malî ve ekonomik alınan tedbirlerin yanında yeni uygulamalara da rastlanmaktadır. Flemenk, İspanya, Fas, Cezayir ve Tunus'tan borç alınması kararlaştırılmış, ancak yapılan girişimlerden olumsuz cevaplar alınmıştır. A. Cevdet Paşa, a.g.e., III. C., 1107-1108. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 15. s.

17 1792 yılında gerçekleşen ve padişaha sunulan lâyihaları hazırlayanlar arasında, Osmanlı ordusunda hizmet gören Bertrant adında bir subayla, İsveç elçiliği memurlarından D'Ohson olmak üzere iki tane de Hıristiyan bulunmuştur. E. Ziya Karal, "Nizâm-ı Cedide Dair Lâyihalar", Tarih Vesikaları, I. C., 6. Sayı, 414. s., 3. Dipnot.

18 A. Cevat Eren, a.g.e., 30. s.

19 Nizâm-ı Cedid dar anlamda, ordunun ıslahı demek ise de geniş anlamda yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için girişilen yenilik hareketlerinin hepsini kapsamaktadır. E. Ziya Karal, "Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar", Belleten, IV. C., 14-15. Sayı, Ankara 1940, 177. s., Tarih Notları, İstanbul 1941, 36. s., Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Ankara 1946, 27. s., Osmanlı Tarihi, V. C., 61. s.

20 Mahmud Raif, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli (Yayına hazırlayan: Arslan Terzioğlu-Hüsrev Hatemi), İstanbul 1798, 7. s.; E. Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 49. s.; Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII-XIX Asırlarda), Ankara 1983, 121. s.

21 Mahmud Raif, a.g.e.

22 Mahmud Raif, a.g.e., 7. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1988, 368. s.; E. Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 87. s., Osmanlı Tarihi, V. C., 70. s.; Yusuf Akçura, a.g.e., 44. s.; A. Cevat Eren, a.g.e., 34. s.; Erol Güngör, Tarihte Türkler, İstanbul 1992, 384. s.

23 Daha önceden hak etmeden bazı kişilerin çıkar sağladıkları alanlar devlet tekeline alınmıştır. Mahmud Raif, a.g.e., 7. s.

24 Paranın değerinin düşürülmesi, yeniçeri ayaklanmalarını hazırlayan sebeplerden biri olarak görülmüştür. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, 99. s.

25 1793 yılında Londra'da kurulan elçiliğin hemen arkasından Paris, Viyana ve Berlin'de de daimî elçilikler kurulmuştur. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münâsebatına Dair Vesikalar", Belleten, XIII. C., 51. Sayı, Ankara 1949, 581-584. s.; E. Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 163-180. s., Osmanlı Tarihi, V. C., 73. s.; Ercümend Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Rolü", IV. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1967, 489. s.; Niyazi Berkes, a.g.e., 95. s.; Oral Sander, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme, Ankara 1987, 109. s.; Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri, Ankara 1987, 17. s.

26 İlim adamlarının asıl düzeninin ortadan kalkmasıyla, ulema arasına ne bilimde ilerlemek, ne de devlet gailesi çekmek gibi endişesi olmayan ehliyetsiz kimseler katılmıştır. A. Cevdet Paşa, a.g.e., III. C., 1179. s Bunu takiben medreselerde disiplin kalmamıştır. Devletin başka yerlerindeki ilmîye görevlerine tayin edilen bazı ulema türlü sebeplerle görev yerlerine gitmemişler, yerlerine naip adıyla vekillerini göndermişlerdir. E. Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 123-124. s. Bu şekilde bozulan medreselerin ıslahına çalışılmıştır. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1988, 255-260. s.; Yahya Akyüz, "III. Selim Devrinde Bursa Medreselerinde Disiplin Islahına İlişkin Bir Belge", Belleten, XLI. C., 72. Sayı, Ankara 1979, 761-762. s. Medreselerin bu

durumu karşısında, o devirde medreselerde okutulmayan ilimleri öğrenmek isteyen bazı öğrenciler özel olarak konaklarda ders almışlardır. Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Yüzyıl Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi", Belleten, LI. C., 200. Sayı, Ankara 1987, 803. s.

27 Askerî alanda yapılan ıslahatlara paralel olmak üzere açılan okullar arasında Mühendishâne-i Berr-i Hümayun'un önemi çok büyüktür. Mahmud Raif, a.g.e., 13. s.; E. Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 79. s., Osmanlı Tarihi, V. C., 67. s.; Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, Yüksek Mühendis Okulu, İstanbul 1958, 35. s.; Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970, 187. s.; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., 801. s. Ayrıca bu okullarda okutulmak üzere, Batıda yazılmış olan kitapları tercüme yoluna da gidilmiştir. E. Ziya Karal, Tarih Notları, 39. s., Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 72. s., Osmanlı Tarihi, V. C., 68-69. s. Bu arada yeni açılan okullarda kendilerinden faydalanılmak amacıyla Batıdan, İsveç, Fransa, İngiltere ve diğerlerinden uzmanlar davet edilmişler veya bunlar Osmanlı Devleti'ne teklif edilmişlerdir. Mahmud Raif, a.g.e., 24. s.; A. Cevdet Paşa, a.g.e., III. C., 1453. s.; E. Ziya Karal, "Tarih Notları, 38. s., "Selim III'ün Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", Tarih Vesikaları, I. C., 3. Sayı, 1941, 204. s. Bu kurumlarda yerli Hıristiyanlara da görev verilmiştir. Mahmud Raif, a.g.e., 17. s.; P. Ğ. İnciciyan, XVIII. Asırlarda İstanbul, (Çeviren: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1986, 151. s.

28 Sadret Kaymakamı Köse Musa Paşa ve Şeyhülislâm Ataullah Efendi bunlardan iki önemli kişidir. M. Nuri Paşa, a.g.e., IV. C., 2072. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", Belleten, VI. C., 23-24. Sayı, Ankara 1942, 253. s.

29 Yeniçerilerin kışkırtılmasında yabancı elçiler de önemli rol oynamıştır. Fransa elçisi Sebastiyani, yeniçeriyi Nizâm-ı Cedid konusunda kışkırtmıştır. A. Cevdet Paşa, a.g.e., IV. C., 2071. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 78-80. s. Rus ordusu komutanı Mihelson, etrafa beyannâme yayınlayarak, III. Selim'in Fransız askerlerini İslâm memleketlerine davetle bu kuvvet sayesinde Nizâm-ı Cedid'i uygulamak gibi bir amacı olduğunu yayarak halkın kafasını karıştırmaya ve sınır boylarında (Eflak ve Boğdan) anarşi çıkarmaya uğraşmıştır. Yusuf Akçura, a.g.e., 120. s.

30 A. Cevdet Paşa, a.g.e., IV. C., 2073. s.; Hrand D. Andreasyan, Georg Oğulukyan'ın Ruznâmesi, İstanbul 1972, 3. s.; M. Nuri Paşa, a.g.e., 217. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", 254-261. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 81. s.

31 Bu konuda bkz.: Gönül Cantay, "Osmanlı Dönemi Külliyeleri", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 317. s.

32 Kasım İnce, "III. Selim-IV. Mustafa ve II. Mahmud Dönemi (1789-1839) Osmanlı Mimarisi Hakkında", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 276-280. s.

33 Hattat Mustafa Rakım'ım yaptığı bir resmi beğenen Sultan, onu huzuruna kabul etmiş ve kendi resmini yaptırmıştır. Lütfi Tarihi, I. C., İstanbul 1292, 189-190. s.

34 Mustafa Cezar, a.g.e., 23. s.

35 Tahsin Öz, "Selim III'ün Sır Kâtibi Tarafından Tutulan Ruzname", Tarih Vesikaları, III. CV., 15. Sayı, 1949, 199. s.

36 Tahsin Öz, a.g.m., 191-192. s.

37 Elçiler İstanbul'a gelirken yanlarında bazı ressamları da getirmişlerdir. III. Selim Dönemi'nden önce de görülen bu uygulama, adı geçen padişah zamanında devam etmiştir. Ressamlar tarihî harabelerin, Osmanlı hayatı ve eserlerinin resimlerini yaparken, Osmanlılar da böylece Batı tarzı resimle karşılaşmıştır. Batılı ressamların çalışmaları, Osmanlı yöneticilerinin düşünce düzeylerinde resime karşı duyulan taassubu gevşetici, bazı teknik konularda resimin lüzumuna inandırıcı, resime kabiliyetli kişiler üzereinde ise Batı tarzı resmin özelliklerini öğrenme imkanını kazandırıcı nitelikte olmuştur. Mustafa Cezar, a.g.e., 14-16. s.

38 "1797'de tersanade bir havuz inşa etmek üzere gelen heyette desinatör olarak bulunan Antoine Louis Castellan, İstanbul'un cami, türbe, çeşme vesair yapılarına ait bir çok resimler ve manzaralar yapmıştır. Ayrıca Türk hayatı ve kıyafetlerini de tespit etmiştir." Mustafa Cezar, a.g.e., 16. s. Nizâm-ı Cedid hareketi, bazı İngiliz ve İsveç, bilhassa Fransız uzmanların yardımı ile Avrupaî bir veçhe almıştır. İsmail Soysal, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1964, 160. s.

39 Avrupa devletlerinde daimî elçilikler açıldığında, buralarda, dil meselesinden dolayı, zaman zaman ihanet etmiş olsalar da Hristiyan tebaaya, özellikle Rumlara görev verilmiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1988, 72. s.; Ercümend Kuran, "Osmanlı Devleti'nin Londra maslahatgüzârı Mehmed Sıtkı Efendi", İ. Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara 1976, 40-43. s.; Fehmi İsmail, "1807'de Rusların ve İngilizlerin Osmanlılarla Yeniden Münasebet Kurma Teşebbüsleri", Tarih Dergisi, 30. Sayı, İstanbul 1976, 38. s. İstanbul'da yaşayan Rumların ve daha az olarak Ermenilerin Batı kültürünü yakından tanıma imkanları olmuştur. Bunlar arasındaki zengin aileler uzun süre için çocuklarını İtalyan üniversitelerine ve özellikle Padua'ya eğitime gönderme geleneği ortaya çıkmıştır. A. Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, 60. s.; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., 819. s.

40 Sanatkâr bir aileden olduğu anlaşılan Antoine-Ignace Melling mimar, peyzaj mimarı, dekoratör ve ressamdır. Necla Arslan, "Osmanlı Sarayı ve Mimar Antoine-Ignace Melling", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu (17-18 Aralık 1992), İstanbul 1993, 113. s.

41 Necla Arslan, a.g.m., 116. s.

42 Necla Arslan, a.g.m., 118. s.

43 II. Selim Dönemi'nin mimarbaşıları; Elhac Ebubekir Ağa 1789 (1204), Mustafa İffet Ağa 1792 (1207), Nurullah Efendi 1793 (1208), Mehmet Arif Ağa 1793-1795 (1208-1210), Seyit Mehmet Ağa 1796 (1211), İbrahim Kâmi Efendi 1800-1803 (1215-1218), Ahmet Nurettin Efendi 1803 (1218)'dir. Doğan Kuban, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul 1954, 26. s.

44 Bu sarayın inşaası gerçekleşmemiş, proje olarak kalmıştır. Necla Arslan, a.g.m., 117. s.

45 Nusret Çam, "Osmanlı Mimarisinde ve Sanatında Sultanların Estetik Rolleri", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 67-73. s.

46 Mehmet H. Doğan, Estetik, İzmir 1998, 42. s.

47 Nurhan Atasoy, 17.-18. Yüzyıllarda Avrupa Sanatı, İstanbul 1976, 32. s.

48 Mehmet H. Doğan, a.g.e., 105. s.

49 Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara 1992, 246-248. s.

50 Zeynep Ahunbay, "Osmanlı Medreseleri", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 306. s. 0.

51 Rüçhan Arık, "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 249. s.

52 Vaka-i Cedid-Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar-(Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser (70), 73. s.; A. Cevdet Paşa, a.g.e., IV. C., 2090. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 85. s.; M. Cavid Baysun, "Mustafa IV" mad., İ.A., VIII. C., İstanbul 1970, 713. s.

53 Geniş bilgi için bkz.: Vaka-i Cedid-Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar-(Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser (70), 70. s.

54 Tarih-i Ata, III. C., 56. s.; A. Cevdet Paşa, a.g.e., IV. C., 2207. s.

55 Padişah, III. Selim ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den ders almıştır. Bestelediği eserler arasında Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediye (acem-i şiran makamında) marşı da vardır. Hayri Yenigün, "II. Sultan Mahmud", Türk Yurdu, 243. Sayı, Ankara 1955, 767. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", Belleten, XLI. C., 16. Sayı, Ankara, 106-107. s.; Osman Nuri Özpekel, a.g.m., 622. s.

56 Henüz şehzadeliği zamanında Kebeci-zâde Mehmed Vasfi (?-1247/1831)'den sülüs ve nesih yazılarını meşkeden Padişah, sülüs, Nesih ve celî sülüs hatlarıyla eserler vermiştir. M. Uğur Derman, "Sultan II. Mahmud'un Hattatlığı", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 37. s.

57 Charles Colville Fraklan, Travels to and From Constantınople in the years 1827 and 1828, Volume I., London 1829, 199. s.

58 E. Ziya Karal, "Mahmud II", mad., İ.A., VII. C., İstanbul 1970, 165. s.

59 II. Mahmud kendisini tahta çıkaran Alemdar Mustafa Paşa'yı sadrazam yapmıştır. O da, Kabakçı Mustafa İsyanı'nda rol oynayan elebaşıları cezalandırmıştır. E. Ziya Karal, "Mahmud II", 165. s., Osmanlı Tarihi, V. C., 89. s.

60 Bu belge ile Padişah'ın otoritesi devletin dayandığı temel olarak kabul edilmiştir. Basit bir anayasa taslağı olarak nitelenen bu belge ile devlet, Anadolu ve Rumeli'de sivrilmiş âyanların varlığını kabul etmiş, onlara ve çocuklarına bazı haklar vermiştir. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 93. s.; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, XXVIII. C., 112. Sayı, Ankara 1964, 604. s.; Niyazi Berkes, a.g.e., 132. s.

61 Girişilen ıslahatın karakterinin, Nizâm-ı Cedid ile aynı olduğu anlaşılmıştır. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 93. s.

62 Osmanlı-Rus Savaşı (1809-1812) ve Bükreş Muahedesinin imzalanması. M. Nuri Paşa, a.g.e., III-IV. C., 237-243. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 100. s. Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) ve Edirne Antlaşması. Celal Erkin, 1828-1829 Türk-Rus Harbi (Kafkasya Cephesi), İstanbul 1940. 1830'da Fransa Cezayir'i işgal etmiştir. Ercümend Kuran, "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü (1827)", Tarih Dergisi, III. C., 56. Sayı, İstanbul 1953, 62. s.

63 Halep İsyanı (1813-1819). Cemal Tukin, "Mahmud II Devri'nde Halep İsyanı", Tarih Vesikaları, I. C., 4. Sayı, 1941, 256-268. s. Rize ve dolaylarında Tuzcuoğullarının isyanları. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", Tarih Dergisi, III. C., 5-6. Sayı, İstanbul 1959, 22-52. s. Kastamonu'da Tahmiscioğlu isyanı. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Kastamonu'da Tahmiscioğlu Vak'ası", Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1938, 138-175. s. Aydın'da Atçalı Kel Mehmed İsyanı. Çağatay Uluçay, Atçalı Kel Mehmed İsyanı, İstanbul 1961. Yukarıdaki isyanların devlet kurmak fikriyle herhangi bir ilgisi yoktur.

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerde, Fransız İhtilali'nin etkisiyle başlayan isyan ve ihtilal hareketleri, bağımsız bir takım devletlerin kurulmasına zemin hazırlamış, bu hareketler durum ve şartlara göre Fransa, Rusya ve İngiltere gibi devletler tarafından desteklenmesi sonucu başarıya ulaşmıştır. III. Selim Dönemi'nde başlayan Sırp (1804-1817) ve Yunan isyanları (1815-1830). E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 102-106. s. Ayvalık isyanı (1821). Zeki Arıkan, "1821 Ayvalık İsyanı", Belleten, LII. C., 203. Sayı, Ankara 1988, 586-601. s. 1812'de Arabistan'da isyan eden Vehhâbiler, bugünkü Suudi Arabistan'ın temelini oluşturmuşlardır. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 127. s.

Yeni talim ve terbiye usullerinin Yeniçeri Ocağı'nda uygulanması, bunların hoşuna gitmemiş, Alemdar Mustafa Paşa'nın bu gibi hareketlerini sert bulan yeniçeriler ayaklanmışlar (1808) ve Mustafa Paşa'yı öldürmüşlerdir. M. Nuri Paşa, a.g.e., III-IV. C., 230-231. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 94-95. s.

64 Masraf-ı şehriyârî emini İbrahim Paşa, Berberbaşı Ali Ağa ve Rikâb-ı Hümayun Kethüdası Halet Efendi bu kişilerdendir. Bunların yeniçerilerle arası çok iyi olup, Padişah'ı yapacağı yenilikler konusunda ürkütmüşlerdir. E. Ziya Karal, "Mahmud II" mad., İ.A., VII. C., İstanbul 1970, 166. s.

65 12 Mart 1821 yılında çıkan Mora isyanı sonrasında, Yunanistan'ın istiklali kabul edilmiştir. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 112-114. s.

66 Osmanlı tarihine "Vak'a-i Hayriye" diye geçen bu olay, 15-16 Haziran 1826'da olmuştur. M. Nuri Paşa, a.g.e., III-IV. C., 254-255. s.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları, I. C., Ankara 1988, 548-565. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 147. s. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Türk halkının geçimi olumsuz etkilenmiştir. Tuncer Baykara, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Sosyal Sonuçları", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 49. s.

67 Yeniçeriler Bektaşî tarikatına mensupturlar. Bektaşîler de yeniçeriler gibi her türlü yeniliğe düşman olmuşlardır. Bu nedenle, yeniçeri isyanlarında her zaman onlarla işbirliği yapmışlardır. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 150. s.; İbrahim Gökçen, Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar, İstanbul 1950, 11. s.

68 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, XXVIII. C., 112 Sayı, Ankara 1964, 609. s.

69 Bu reform hareketine "usûl-i nizâm-ı müstahsene" adı verilmektedir. İhsan Sungu, "Mahmud II'nin İzzet Molla ve Asâkir-i Mansûre Hakkında Bir Hattı", Tarih Vesikaları, I. C., 3. Sayı, 1941, 166-176. s.; E. Ziya Karal, "Ragıp Efendi'nin Islahat Lâyihası (II. Mahmud Devri)", Tarih Vesikaları, I. C., 5. Sayı, 1942, 356. s.

70 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azâmın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayûnu", Belleten, XVIII. C., 70. Sayı, Ankara 1954, 224. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 151. s.; Musa Çadırcı, "Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim", Belleten, LI: C., 201. Sayı, Ankara 1987, 1219. s.

71 Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre", Tarih Enstitüsü Dergisi, 123. Sayı, İstanbul 1982, 128. s.

72 Sadrazamlık Başvekâlete dönüştürülmüş, yetki dağılımı yapılmıştır. Sadaret Kethüdalığı önce Umûr-ı Dahiliye Nezareti'ne, daha sonra Dahiliye Nezaretine, Reisü'l-küttaplık Hariciye Nezaretine, Darphane-i Amire ile Hazine-i Amire Maliye Nezareti'ne dönüştürülmüştür. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1988, 177, 246, 259. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 153. s.; İsmail Soysal, "Umur-ı Hariciye Nezareti'nin Kurulması (1836)", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 62. s. Hassa Mimarlar Ocağı Adını taşıyan Osmanlı mimarlık teşkilatı, 1831'de Şehreminlik ile birleştirilerek "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" kurulmuş ve müdürlüğüne de Hassa Baş mimarı Abdülhalim Efendi

getirilmiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara 1988, 378. s.; Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", Tarih Araştırmaları Dergisi, I. C., 1. Sayı, Ankara 1964, 178. s.; Orhan Erdenen, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", Mimarlık, 32. Sayı, İstanbul 1966, 21. s.; Mustafa Cezar, a.g.e., 63. s. Bu ocağın yapısındaki bozulmaya ilişkin olarak bkz.: Zeki Sönmez, "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarları Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 188-189. s.

73 Askerî saha için Dâr-ı Şûra-yı Askerî, memurların mahkemelerini yapmak ve hükümet ile kişiler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli kurulmuştur. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 153. s.; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimatın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 131. s.

74 Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde, kapitülasyonlara sahip devletlerin tüccarlarıyla Osmanlı tüccarları arasındaki rekabette kazanan taraf diğerleri olmuş ve yabancı mallar ülkede çoğalmıştır. E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 163. s.

75 Mehmet İpşirli, "İkinci Mahmud Dönemi'nde Vakıfların İdaresi", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 57. s.

76 E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 157. s.

77 İtalyan etkili olarak, 1835'te ilk Karantina Müdürlüğü kurulmuş ve 1838 yılında yaygınlaştırılmasına çalışılırken bir de Meclis-i Umûm-ı Sıhhiye oluşturulmuştur. Dr. Antonio Logo bu sırada Karantina Baştabipliği'ne atanmıştır. Şerafettin Turan, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 123. s.

78 Bu çerçevede ilköğretim mecburî olmuştur. Rüştiye okulları ve bundan hemen sonra Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye kurulmuştur. Devlet memurlarının yetişmesi için Mekteb-i Maarif-i Adlî açılmıştır. Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, II. C., İstanbul 1940, 321-324., 330. s.; İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adlî'nin Tesisi", Tarih Vesikaları, I. C., 3. Sayı, 1941, 212-215. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 159. s.; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", Osmanlı Medeniyeti Tarihi, I. C., İstanbul 1999, 299. s.

Yüksek öğrenim de ele alınmıştır. Buna paralel olarak, Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamûre, Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye açılmıştır. Osman Ergin, a.g.e., 280., 298. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 159. s.; Adnan Adıvar, a.g.e., 195-197. s.; Semavi Eyice, "Mekteb-i Tıbbiyenin İlk Müdürü Dr. Bernard'ın Mezarı", Tarih Dergisi, II. C., 3-4. Sayı, İstanbul 1952, 89. s. Bu arada Mızıka-i Hümayun Mektebi (1831) de faaliyete başlamıştır. Mahmud R., Gazimihal, Türk Askerî Muzıkaları Tarihi, İstanbul 1955, 41. s.; Vedat Koral, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Batı Müziği", Osmanlı, 10. C., Ankara 1999, 642. s.

79 Osman Ergin, a.g.e., II. C., 285., 291. s.; Mahmud R. Gazimihal, a.g.e., 41. s.; Ercümend Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Rolü", VI. Türk Tarih Kongresi (220-26 Ekim 1961), Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1967, 493. s.; Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları (çeviren: Hayrullah Örs), İstanbul 1969.; Ali İhsan Gencer, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Denizciliği", Fındıkoğlu Armağanı, İstanbul 1977, 364-367. s.

80 Osman Ergin, a.g.e., II. C., 309. s.

81 Selim Deringil, "II. Mahmud'un Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", Sultan II. Mahmud ve Reformlar Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 60. s.

82 Mehmed Ali Paşa'nın getirdiği yenilikler, II. Mahmud'un yaptıklarından daha önce ortaya konulmuştur. Ercümend Kuran, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, 108-109. s.

83 E. Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, Ankara 1943, 20. s.

84 Ercümend Kuran. Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri, 109. s.

85 Musa Çadırcı, a.g.m., 1238. s.

86 Devlet dairelerine Padişah'ın resminin asılması tepki de almıştır. Şeyh Saçlı, II. Mahmud'un atının dizginlerini tutarak, ona "Gavur Padişah" demiştir. Tuncer Baykara, "II. Mahmud ve Resim", Bedrettin Cömert'e Armağan, Ankara 1980, 514. s.

87 Niyazi Berkes, a.g.e., 201. s.

88 M. Nuri Paşa, a.g.e., III-IV. C., 275. s.; E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. C., 142. s.

89 Kasım İnce, a.g.m., 280-285. s.

90 Aptullah Kuran, "Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs Küçük Efendi Manzumesi", Belleten, XXVII. C., 17. Sayı, Ankara 1963, 467-470. s.

91 Hassa mimarı olan sanatçının, Ermenice kaynaklarda, II. Mahmud'la kişisel dostluğu bulunduğu, sarayda etkili olduğu, cemaat işleriyle ilgilendiği, Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalıştığı, yoksullara yardım etmekten hoşlandığı, işçilerine karşı tevazu ile davrandığı ifade edilmiştir. Afife Batur, "Balyan Ailesi", İstanbul Ansiklopedisi, II. C., İstanbul 1994, 37. s.

92 Rüçhan Arık, a.g.m., 263. s.

93 Maurice M. Cerasi, “18. Yüzyıl Osmanlı Kenti” (Çeviren: Kemal Atakay), Cogito, 19. Sayı (Osmanlılar Özel Sayısı), İstanbul 1999, 204. s.

94 Hakkı Önkal, a.g.e., 252-254. s.

95 Esin Atıl, “Osmanlı Sanatı ve Mimarisi”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, II. C., İstanbul 1999, 473-474. s.

96 Ayla Ersoy, Türk Tezhip Sanatı, İstanbul 1988, 38. s.; Çiçek Derman, “Osmanlılarda Tezhip Sanatı”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, II. C., İstanbul 1999, 490. s.

97 Lütfi Tarihi, I. C., İstanbul 1290, 239. s.; Mustafa Cezar, a.g.e., 40. s.; Tuncer Baykara, II. Mahmud ve Resim, 511. s.; Çiçek Derman, a.g.m., 490. s.

98 İhsan Turgut, Sanat Felsefesi, İzmir 1993, 31. s.

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Sivil Mimarinin Etkinliği, Yrd. Doç. Dr. Betül BakIr[s.311-333]

Yıldız Teknik Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu / Türkiye

I. Sivil Mimariye Yönelme

Onsekizinci yüzyıla kadar içe dönük yaşamı yansıtan avlulu "Türk evi", aile bireyinin yürüyüş mesafesindeki" işyeri "ve halkın toplum içinde bulunduğu tek mekan olan "cami"üçgeniyle sınırlanmış bulunan Osmanlı toplum yaşantısında, cami ya da külliye çevresinde konumlanmış yapılar grubu, Türk sosyal yaşamında sade ve içe dönük aile kavramının gereğidir. Batı'daki örneklerde olduğu gibi tiyatro, opera, balo…vs. gibi büyük yapı gerektiren işlevler bulunmadığından, fazla geniş olmayan sokakların bir ucu camiye açılmakta ya da çıkmaz sokak şeklinde düzenlenmekteydi. Dar sokaklarda birbirine yakın evlerin XVII. yüzyıl sonuna kadar sokağa açılan pencereleri kepenkler ya da ahşap kafeslerle örtülürken, XVIII. yüzyıldan sonra mahremiyetin sınırladığı pencere yüzeyleri büyüyerek dış çevre ile görsel ilişki önem kazanmıştı. XVIII. yüzyılın başından itibaren dekorasyonda değişmeler görülen Türk evinde orta sofa, T ve L tiplerinin yanında Barok etkisinde köşeleri pahlandırılarak oval forma ulaşmıştır.1 Avrupa'da Rönesans'tan itibaren önem kazanan orta salonlar, Türk Barok mimarisinde yalnız biçim değişikliğine uğramış, odalar arasında ilişki sağlayan "geçit alanı" fonksiyonunu devam ettirdiği halde baş oda gibi Türk evinde harem ve selamlıktaki misafir kabul odaları iki yöne açılan manzaralarıyla planda her zamanki köşe mekanlardaki yerlerini korumuşlardır.

Padişahların saray dışında yaşama isteği ve dönemin gözde Batılılaşma arzusuyla hızla gerçekleştirilen sivil mimari yapıları çoğalırken, Topkapı Sarayı'nın kısıtlı alanında zemine yayılan yapı gruplarında mekansal dekorasyona verilen önem, Topkapı Sarayı dışında düşey boyutta gelişen iki, üç katlı tasarlanan anıtsal saraylarda değişerek Avrupa modasına uygun olağan dışı bezemelerle kaplanan dış cepheler yarattı.

Barok akımın özgürlükçü düşünceye dayanan, dalgalı, canlı ve ihtişamlı figürlerinin yarattığı dışa dönük cepheler, yönetim tarafından desteklenen sanatçılar, ağır işlemeli ve altın yaldızlı bezemeler, Türk Barok'una batıdan gelen yabancı düşüncelerdi.

Sivil mimarinin yoğunlaştığı dönemde Ortaköy, Beşiktaş, Büyükdere, Sarıyer, Fındıklı gibi Boğaz'ın Rumeli yakası ve Beylerbeyi, Kuzguncuk, Beykoz, Çubuklu gibi Anadolu yakasındaki bölgeler en fazla itibar edilen yerleşim birimleridir. Özellikle III. Mustafa yabancı elçilere Büyükdere'de oturma izni verdiğinde Boğaz'ın bu kesiminin XV. Louis üslubu yapılarla dolduğu albümlerde görülmektedir. Yalı ve köşk mimarisinde bir sofa etrafına dizilmiş odalar, cumbalı, payandalı, kafesli ve dikdörtgen pencereli cepheleriyle klasik Türk evi mimari özellikleri XV. yüzyıldan beri geleneksellikleri korumalarına rağmen planlamada orta sofa elipse dönüşmektedir.

Osmanlı saray yapıları, Avrupa'da Rönesans'la başlayan ve Barok mimari ile devam eden, büyük bahçe içinde konumlanmış yapı örneklerinden farklıdır. Osmanlı sarayı Avrupa'daki saraylar

gibi belli bir etki ve ihtişam yaratacak toplu yapılanmanın aksine büyük bahçe içine serpiştirilmiş köşk, pavyon gibi küçük ve hafif yapılardan ibarettir.2 Saray topluluklarıyla aynı paralellikte değişim gösteren, sebzeliği, bağı, koruluğu, meyveliğiyle kendine özgü gelişen park-bahçeler Avrupa'da saraydan daha fazla önem kazanırken, Türk bahçelerinde önce yapı tasarlanır, sonra bahçe düzenlenirdi. Çevre ne kadar önem kazansa da yapı her zaman birinci planda gelmektedir. Sultan III. Ahmed'in Versay bahçelerini taklit etmesiyle halkın dikkatini çektiği bahçe düzenlemeleri on sekizinci yüzyıl sonunda Melling'in İstanbul'a gelişiyle kendi içinde bir stil halini almış, geometrik tasarımlara eklenen küçük dekorasyon öğeleriyle Barok etkileri belirgin hale gelmiştir.3 XX. yüzyıla kadar terk edilmeyen teraslı ve geometrik düzenli bahçelerde Barok akım etkisiyle su yapılarında kullanılan nesneler, kıvrımlı, hareketli ve dairesel biçimlere dönüşmüştür. Havuzların yerine daire ya da dilimli tekneler kullanılmış, köşe ve kenarlarda yerleştirilen fıskiyeler mermerden işlenmiş ve istiridye kabuğu biçimi verilmiş rozetlere dönüşmüştür. Aynı şekilde selsebillerde de istiridye kabuğu motifi artmış, fıskiyeler üst üste yerleştirilerek kenarları dilimli, dairevi planlı mermerden küçük tekne biçimini almıştır.

I.1. III. Ahmed Dönemi ve

Sadabad

III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yenileştirme hareketleriyle canlandırdığı 1718-1730 yılları arasında geçen döneme Lale Devri adı verilmektedir. Bu kısa dönemin başında İstanbul'da çıkan yangın felaketleri 1718 ve 1719 yıllarında Cibali-Unkapanı arasındaki evleri, Gedikpaşa ve Kumkapı semtlerini yok ederken, 1729 yılındaki Balat yangını İstanbul'un sekizde birini yakmıştır.

Lale Devri'nin görünüşte kalan parlak yaşantısına karşın devlet doğal afetlerden ve ekonomik sorunlardan bunalan halkın problemlerine ve boşalan hazinenin durumuna çözümler aramakta, bu amaçla Damat İbrahim Paşa, yüzyılın başında Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın gerçekleştirdiği ıslahat hareketlerine yeni ekonomik boyutlar getirmektedir. Hazinenin gelirini arttırmak için çeşitli yerlerdeki gümüş madenlerini işletmek, vergileri arttırmak ve maaşları indirmek gibi çarelere başvurulmuştur.

İmar işleri, dönemin ihtişamını yansıtacak hareketlerden ibaret olduğu halde Damat İbrahim Paşa hızla milli saray ve kasırların restorasyonu ve yenilerinin inşası işlerini sürdürmektedir.4 Saray ve bahçelerin inşası devlete ait olduğu halde, cami, mescit, çeşme, mektep ve kütüphane inşaatları zengin kişilere bırakılmıştır.

Gezmeye, eğlenceye ve lale şenliklerine yönelik çalışmalar bahçe ve mesire yerlerini geliştirmiş, çok kısa sürede Süreyyay-ı Nev Bünyad Kasrı (3 gün), Kağıthane düzenlemesi (2 ay), otuz mermer direk üzerine dikilen Sadabad Kasrı 60 günde tamamlanmıştır.5 Kağıthane ve Boğaziçi'nden günümüze kadar gelebilen eserlerin olmayışı, yalnızca dekorasyona önem verilen, çok kısa sürede inşa edilen kısa ömürlü yapım sistemlerine rağbet edilmesinden dolayıdır.

Dekorasyonda, Osmanlı mimarisinde ilk dönemlerden beri stilize edilmiş bitki ve meyva motifleri Lale Devri'nde gerçeğe yaklaşarak vazo içine girmiş, buketli vazo, meyvalı kase ya da çiçek demetleri biçimlerinde art arda tekrarlanan kabartmalar çeşme yüzeylerinde ve iç dekorasyonda yer almıştır.

Bezemelerde, İran medeniyeti ve rokoko akımı beraber girmeye başlamıştı. İran medeniyetinde bazı bezemelerde tabiat ruhunun gerçekten uzak tasvir edilişi, örneğin kıvrımlı dallardan oluşan bir zeminde altın sarısı, yeşil ve kırmızı renkleriyle yüzeylere soyut ancak canlı görünüm kazandıran tasvirler, Barok akımın gerçeküstü konular tavrına benzer ürünler sergilemektedirler. Süslemenin aşırı derecelere varan yoğunluğa ulaşması ve Türk sanatında bu döneme kadar bilinmeyen yabancı öğelerin benimsenmesine rağmen, klasik Türk sanatının güçlü etkileri de duyulmaktadır. Bu nedenle mimaride klasik dönemden Türk Barok'una geçişte başlangıç eserlerindeki yabancı etkileri daha zayıftır. Sivri kemerler, mukarnaslı başlıklar, düz saçaklar, hafif silmeler, incelmiş burgulu sütunlar, fistolu kemerler, nebati motifler daha yeni yeni görülmektedir.

İran medeniyetinden başka Uzak Doğu sanatı da Türk sanatını etkilemiştir. Palmiye, lale ve karanfil gibi çiçek dekorlarının ve meyva kaselerinin oyma tekniğinde işlenmesi, arabesk detaylarda Çin sanatında rastlanan koyu kırmızı rengin kullanılması Uzak Doğu sanatı etkileridir.

Dini mimariye verilen önem, on sekizinci yüzyılda sosyal yaşantıya paralel olarak değişim göstermiş, sivil mimariye yönelme eğilimi Boğaz ve Kağıthane gibi yerleşime elverişli ve zevkli mekanlarda dönemin özelliklerini yansıtan sivil mimari örneklerinin sergilenmesine vesile olmuştur. Bu zamana kadar dini ve sosyal amaçlı yapıların dışında kalanlar sadece maddi ihtiyaçları gidermek için inşa edilirken, bundan sonra Fransa saraylarındaki sosyal yaşamı çağrıştıran eğlencelerin düzenlenebileceği, zevk ve ihtişamı yansıtan şaşalı hayatı yansıtacak çok sayıda köşk, saray, kasır ve bunlara ait bahçe, mesire yerleri ile çeşme ve sebil inşa edilmiştir.

Çeşmeler

Sivil mimaride yabancı etkilerin en fazla yoğunlaştığı dekorasyon öğeleri çeşme ve sebillerin yüzeylerindedir. Meydan çeşmelerindeki dört cepheyi kaplayan süslemelerdeki natüralist yaklaşımlar ve çeşmelerin hareketli planları Barok akımın Türkiye'deki ilk adımları olarak nitelenmektedir. Bilinen ilk örnek olan Topkapı Sarayı giriş kapısı Bab-ı Hümayun önündeki, dönemin hassa mimarı Kayserili Mehmed Ağa'ya 1728-29 yıllarında yaptırılan III. Ahmet Çeşmesi'dir (Resim 1). Köşeleri dörder sütunçeyle yuvarlatılarak hareket kazandırılan dikdörtgen planlı çeşme, geniş saçaklarındaki kabartma bitkisel motifleri ve saçağın duvarla birleştiği yerdeki akant frizi ile Barok akımın ilk habercisidir. Çeşmenin dört yüzünde devam eden firuze renkli çiniler üzerine yazılmış Seyyit Vehbi'nin kasidesi, koyu kadife yeşili iki bandın arasında mavi-beyaz çinileri kuşatan frizin yarattığı çok renklilik ve bu düzlemde oluşan çerçeve cephelere dikkat çekici bir boyut katmıştır. Geniş saçakların verdiği yatay etki ile köşelerdeki sebil pencerelerini düşeyde bölen sütunçeler, çeşme aynasının iki yanındaki nişler ve bunları çerçeveleyen düşey hatlar arasındaki zıtlık simetrik düzenin yarattığı monotonluğu bozmaktadır. Geniş saçak üzerindeki çokgen planlı, üzerlerinde altın yaldızlı alemler bulunan beş küçük kubbe Uzak Doğu ve Türk sanatı sentezlerinin kaynaşmasını simgeler.

1732 yılında inşa edilen Azap Kapısı Çeşmesi, yapıldığı dönemde çevresindeki yapı grubu içine sıkışarak zorlandığından mimarisi, yola uzanan dar bir kaleyi andırmaktadır. İnce, uzun ve yukarı doğru yükselen çeşmenin düşey etki yaratan cephesi, iki çeşme arasına yerleştirilmiş sebil, üzerinde, köşelerde yuvarlatılarak keskin hatları yumuşatılmış geniş saçağın yatay etkisiyle dengelenmektedir. Demir şebekenin cepheye kazandırdığı şeffaflık ve çeşme aynasının iki yanındaki vazoda çiçek, meyvalı kase kabartmaları ile diğer bitkisel motifler çeşme mimarisinin farklı bezeme kombinasyonları ile zenginleştirilmesini sağlamıştır (Resim 2).

Üsküdar'da İskele Camii'nin altında 1732'de inşa edilen Üsküdar Çeşmesi'nde, dikdörtgen plan köşelerde pahlanarak yumuşatılmasına rağmen, saçaklarda dikdörtgen form ile kütlesel bütünlük korunmuştur. Köşelere yerleştirilen zarif, yuvarlak yalaklar ve bunların iki yanındaki ince burgulu sütunlar Barok oluşumlardır (Resim 3, 4). Çeşmenin iki yanında yer alan küçük nişler ve bunların etrafında dolaşan bezemeli çerçeveler, çeşmenin aynasındaki vazoda karanfil kabartmaları, geniş ahşap saçaklar ile çizgisel hatların düşeyde ve yatayda bir bütünlüğe vardığı görülmektedir. Çeşmede, kabartma bitkisel motiflerdeki kıvrımlar Barok nitelik taşımasına karşın, Türk kemeri ve gülçe motifleri gibi geleneksel dekorasyon bezemeleri daha fazla hakimdir.

1732 yılında I. Mahmud tarafından Hassa Ser Mimarı Mehmed Ağa'ya yaptırılan Tophane Çeşmesi'nin dört yüzü birbirinin aynı özellikte ve her yüzünde yalaklı bir çeşme vardır. Üsküdar Çeşmesi'nde olduğu gibi köşeleri pahlandırılmış ve bu kısımlarda Üsküdar'da olduğu gibi ilk zamanlarda birer sebil musluğu ile yalakları vardı.6 Yapının cidarlarındaki bezemelerde, kütlesel ve masif etki yaratan planlamaya uygun geometrik desenler gibi, kararlı ve ciddi hava yaratan bezemeler yerine neşeli, renkli, hayal alemi yaratan limon, şeftali, ceviz, nar, lale, gül, selvi gibi bitkisel motifli kabartmalar kullanılmıştır. İlk yapıldığında günümüzdeki gibi kubbeli bir çatısı olan çeşmeye kısa bir süre sonra rokoko çatı yaptırıldıysa da, 1956 restorasyonunda bugünkü şekli uygulanmıştır. Çeşme yalağının iki yanında yer alan mukarnaslı nişler klasik Türk mimarisi, Melling'in albümünde de görülen kuleli çatı ise Uzak Doğu mimari özellikleridir.7

Lale Devri'nin sonlarına doğru inşa edilen Tophane ve Üsküdar çeşmelerinin yapısal özelliklerine bakıldığında Uzak Doğu ve İran medeniyetleri etkilerinin azalarak Barok akımın ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu dönemde Asya ve Avrupa'dan çağırılan mimarların Versailles ve İsfahan saraylarını taklit etmeleri, benzer örneklerin Kağıthane'den Boğaziçi'ne kadar olan bölgede artması, Doğu ve Batı kültürlerinin aynı anda Türk mimarisini etkilediğini göstermektedir.

Sadabad

1717 yılında, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın Kağıthane'de verdiği bir kır şöleni Padişah III. Ahmed'in yöreye ilgi duymasına yol açmıştı. Sadrazam daha önce yaptırılmış bulunan Mehmed IV'ün av köşkünü onartmış, düzenlenen köşk ve bahçeye Hüsrev-abad adı verilmişti.

1720'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa seyahati dönüşü getirdiği Versailles, Fontainebleau ve Marly Saraylarının resimleri ve Versailles'ın planları, dönemin Batılılaşma

tutkusunun odaklaştığı Kağıthane'de Batı etkisinde kalmış çok sayıda kasır, köşk ve bahçenin doğmasına neden olmuştur. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa saraylarının ve bahçelerinin ihtişamını kendi saray ileri gelenlerine aktarmasıyla İstanbul'da bulunan Fransız elçisi Marquis de Bonnac aracılığıyla bu saray ve bahçelerin bazılarının planları getirtildi. Öyle ki Mehmed Çelebi ile Paris'e giden elçilik çevirmeni Lenoir'ın da İstanbul'a birçok bahçe planı ve resmi gönderdiği söylenmektedir.

Kağıthane köyünden Haliç bitimindeki Karaağaç Kasrı'na kadar olan bölgede, derenin yamaçlarında iki dizi halinde sıralanmış saray eşrafına ait 170-200 kadar kasır vardı. Bu kasırlar çeşitli renklere boyalı ve nakışlarla bezeli cepheleriyle dikkat çekmekteydi.8 Kağıthane, XIV. Louis döneminin özelliklerini sergilese de hangi prototipin nerede belirginleştiği belirsizdir. Je 'Hannot Versailles sarayına, Von Hammer, Castellan ve Pertusier Marly saraylarına benzetmişlerdir.

Sadabad Kasrı, on sekizinci yüzyıl başında Avrupa'da Barok akımla birlikte ortaya çıkan, büyük bir park içinde yer alan saray kompleksinin yakınında bulunan akarsuyun düzenlenerek kanal haline getirilmesi ve kanalın bir tarafında kaskatlar ve köşk tasarımlarının düzenlenmesi modasına uymaktadır.9 Bu benzerlik Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in seyahatnamesiyle karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir.

"Bu kanal dedikleri etraftan toplanmış yapma bir nehirdir……ol nehirde yontma taşlar ile havuzlar yapmışlar."

"Yol sırasında bazı nehirler doğudan kuzeye akmışlar. Bu yüzden kanal nehrinin nizamını değiştirmek lazım gelmekle sedler ve bir nice sanatler ile nehrin suyunu öyle taksim etmişler ki, nizamı bozulmamış".10 Tasvirleriyle anlattığı yapma kanalların Türkiye'deki benzeri Kağıthane'de düzenlenen "Cetvel-i Sim"dir. Cetvel-i Sim, Lale Devri mimarisinin en büyük ve en parlak örneği olup Kuleli Sarayı ve bahçesinden getirilen mermerlerin Kağıthane deresinin iki kıyısına döşenerek ve etrafları ağaçlandırılarak yapılmıştı. Kanalın sularını tutmak için iki bend, kasrın önündeki havuzu beslemek için üçüncü bend inşa edilmişti. Birinci bendi oluşturan geçit üzerindeki kapak taşlarının içine oyulmuş olan kanalcıkların biçimleri klasik, bunlara eklenen yuvarlak düğümler ise rokoko etkiler taşımaktadır. İkinci bendde oyuklardan geçen sular kaskatı teşkil eden kaselere dökülmektedir. Kaseler ve bunların altındaki üç kaskad tabakasındaki kıvrımlar, kenarlardaki dilimler Barok ve natüralist karakter taşımaktadır.

Kağıthane deresinde 1722 yılında bir yılda inşa edilen Sadabad Sarayı, Harem-i Hümayun ve Has Oda adları verilen iki bölümden oluşmaktaydı. Fontainebleau'nun Sadabad kompleksine benzerliği, her ikisinin de aynı uzunluğa yakın bir kanal ve bu kanalın bir ucunda bulunan gayri muntazam planlı bir kasra sahip olmalarıdır. Sadabad Sarayı'ndaki iki bölüm Cedvel-i Sim ile cirit meydanları arasında konumlanmıştı. İki bölüm arasındaki çardaklı bir yol Hünkar iskelesine uzanmaktadır.

Köşkün iki giriş kapısının da (Kasr-ı Hümayun ve Harem kapıları) üzerlerinde mermer söveleri ve kitabeleri, ayrıca büyük kapının mukarnaslı başlık ve silmeleri de bulunmaktaydı. Tavanlardaki zengin altın tezhibler, kapılarda ve sütun bileziklerindeki altın süslemeler dönem çeşmelerindeki altın yazılarla benzer niteliktedir. Cephelerdeki yüksek nisbetli alçı pencereler ve nakışlı kapaklar, canlı renklere sahip bezemelerle süslenmişti.

Sadabad Köşkü yapıldığında Boğaziçi'nde ve İstanbul'da yüzden fazla daha büyük köşkün var olduğu hesaba katıldığında, burada dikkati çeken objenin kanal ve şelaleler olduğu ortadadır. Kasr-ı Neşad'daki geleneksel merkezi plan, mukarnaslı başlıklar ve silmeler gibi klasik elemanların olduğu bir tasarımda henüz tam manasıyla bir Batılılaşmadan söz edilmese de yapıların konumu, çağlayanlı havuzlar, çeşmeler ve kanalların yarattığı mekanlarda ve altın yaldızlı dekorasyon öğelerinde barok etkiler söz konusudur.11

Kağıthane düzenlemesinde Fransız saraylarıyla benzerlik gösteren,

- Bahçe düzenlemesinde "su" faktörüne önem verilmesi ve estetik kaygılarla adeta bir su mimarisi yaratılması

- Doğanın da yapılar gibi insan elinden çıkmışcasına sunileştirilmesi ve insan hizmetine sunulması,

- Yapıların hizmet alanları da dahil olmak üzere hepsinin aynı yerde toplanması,

- Klasik merkezi planlı yapının fonksiyonellikten uzak, dönemin sosyal yaşantısını yansıtan "zengin dekorasyonu"ile ön plana çıkması, gibi ortak özellikler vardır.

I.2. I. Mahmud Dönemi

(1730-1754)

III. Ahmed'in Patrona İsyanı ile tahttan indirilmesiyle yerine gelen I. Mahmud Dönemi'nde de devletin tüm mali ve idari sıkıntılarına rağmen inşaat işlerine devam edildi.12 I. Mahmud'un sanat tutkusu ve inşaatı koruma gibi vasıfları ile Patrona İsyanı'ndan 13 yıl sonra 1743'te Kağıthane ve Sadabad'ın yeniden imar edilerek, bölgenin canlandırılması sağlandı.

Askeri alanda yapılan yeniliklerle başlayan Batı'dan gelen etkiler, sivil mimariye de sıçradı. Geleneksel Türk sivil mimarisinde sokak ve mahalleyi yönlendiren "çeşme" olgusu, on sekizinci yüzyıl ortalarında sayıca artarak bezemelerindeki değişimleriyle tasarımlarda Türk Barok'u üslubunu sergiledi.13 Barok'un temel aracı "su" öğesi, Uzak Doğu ve Arap kültürlerinin etkileriyle klasik Türk mimarisinde belirli bir yeri olan çeşme, sebil, havuz ve bahçe düzenlemelerinde o zamana kadar zaten önemli bir yer tutmaktaydı. Bu nedenle I. Mahmud Dönemi'nde saray ileri gelenleriyle, zenginlerin vakıf yoluyla inşa ettirdikleri çeşme, sebil gibi su yapıları daha da artmıştı. Her ne kadar Barok akımda suyun aktif hale getirilerek devingenliğinin arttırılması ve bu devingenlikte yaratılan ışık-gölge oyunları ile Barok'un gerçeküstü şaşırtıcı mekanlar yaratma ilkesine uyacağı beklense de, suyu

kontrol altına alan sebiller ve çeşmeler yapısal özellikleri ve bezemeleriyle Baroklaşmaya ayak uydurmaktadır.

Hekimoğlu Ali Paşa Sebili (1733)

Cerrahpaşa'da yer alan, köşeleri dilimli hale getirilmiş dairevi planlı sebilde, köşelere gelen düşey sütunçeler üzerindeki mukarnaslı sütun başlıkları, sütunçeler arasındaki fistolu kemerler, sıralar halinde rumi, hendesi ve gülbezek motifleri cephelerde bir bezemeler karmaşası yaratmaktadır. Sütunların düşey etkisiyle daha yüksek algılanan cephelerde, geniş saçaklar yatay etkileriyle görünüşlerde denge sağlamaktadır (Resim 5).

Mehmet Emin Ağa Sebili ve Çeşmesi (1740)

Türkiye'de ilk kez yapısal ayrıntılar, kostrüksiyon ve dekorasyonun uyum içinde, Barok mimarinin tam anlamıyla uygulandığı yapı Kabataş'taki Mehmet Emin Ağa Sebili ve Çeşmesi'dir.

On sekizinci yüzyıl başında çeşme, sebil ve türbenin yan yana sıralandığı örnekler arasında bulunan çeşmenin yarım daire planlı sebil kısmında sütunlar ve bunlar üzerinde devam eden pilastrlar, zeminden çatıya kadar kesintisiz uzanarak taşıyıcı konstrüksiyonu vurgulamaktadır. Düşey elemanlar arasında kalan daire parçalarının oluşturduğu mermer duvarlar, üzerindeki C kıvrımlarıyla sınırlandırılmış kartuşlar, demir şebekeler üzerindeki, ortasında yarım daire bulunan tam olarak biçimlenmemiş kemerle uyum sağlamaktadır (Resim 6).

Önceki dönemde inşa edilmiş Tophane, Üsküdar ve Azapkapı Çeşmelerinde görülen bezemenin, pilastrları örterek konstrüksiyonu gizlemesi gibi yapıda belirsizlikler yaratan bezeme karmaşası Mehmet Emin Ağa Sebil ve Çeşmesi'nde netleşerek sadeleşmiş cepheler yaratmıştır. Avrupa'da Rönesans'la gündeme gelen ve Barok'la devam eden çift sütunlar, sebilde sütun başlıkları üzerinden iki ince sütun halinde saçağa kadar uzanmaktadır. Geniş ahşap saçak yerini daha dar mermer saçağa bırakmıştır. Sebilin solunda çeşme ve sağında çeşme ile aynı görünüşte inşa edilmiş hazirenin giriş kapısı, cepheye simetrik düzen getirirken, demir şebekelerin üzerindeki kartuş motifinin tüm sebil pencereleri üzerindeki tekrarı sadelik ve monotonluk yaratmıştır.

Sadettin Efendi Sebil ve

Çeşmesi (1741)

Üsküdar, Karacaahmet'te bulunan sebil, yarım daire planlıdır. Sütunlar üzerindeki korentiyen başlıkları ve başlıklar üzerinde saçak altındaki silmeye kadar devam eden sade, düz pilastrlar ile cephelerde yalın düzen hakimdir. Sebil şebekeleri üzerindeki S ve C kıvrımlarının birleştiği fistolu kemerler, üst kısımda 5 sıra kitabenin yer aldığı duvarlar ve bir kasnak üzerine oturmuş alçak konik çatı ile yapı cephelerinde Fransız Rokoko süslemeleriyle yaratılmış sadelik hakimdir.

Çeşme yüzeyindeki C kıvrımlarının yarım daire çubukla birleştiği kemerin üstünde, sınırlı bir alanda düzenlenen bitkisel kabartmalar çeşme ve sebildeki ender bezeme elemanlarıdır. Yapının iki yanındaki kaseli çeşmecikler ve saçak altındaki silmeler cepheyi çevreleyen dikdörtgeni tamamlar.

Sadettin Efendi Çeşme ve Sebili, Mehmet Emin Ağa Çeşme ve Sebili'nden sonra tüm yapısal unsurlarıyla Batılı sayılabilecek ve cephelerinde süsleme karmaşası taşımayan, sade görünümlü bir yapıdır (Resim 7).

Beşir Ağa Sebil ve Çeşmesi (1745)

Sultanahmet'te Beşir Ağa Külliyesi'nin sokağa bakan köşesinde, bir yarım daire üzerine yerleştirilmiş iç bükey beş kenarlı plana sahip sebilde, çift sütunlar ve kompozit sütun başlıkları ile bunların üzerinde devam eden pilastrların verdiği düşey etkiye karşın, geniş ahşap saçaklar ve şebekeler üzerinde enine giden iki sıra profillendirilmiş silmenin yarattığı yatay etki, yatay ve düşey hatlardaki dengeyi sağlamaktadır. Demir şebekeler üzerindeki basık fistolu kemerde kıvrımlar kararsızdır.

Sebilin sol yanında, sade iki sütun arasında, yarım daire kemerli çeşme aynası yer alırken, sağ yanda aynı yapısal özelliklere sahip sebile giriş kapısı çeşme ile beraber simetri oluşturmaktadır.

Hasan Paşa Sebil ve Çeşmesi (1745)

Hasan Paşa Sebili bir yarım daire üzerinde sütunlarla bölünmüş, beş dışbükey kenarlı plana sahiptir. Tunç şebekeler ile saçak arasında sık uygulanan silmeler, pilastrlar üzerinde de devam etmektedir. Saçak altına doğru genişleyen pilastrlar bir sıra silmeyle saçağa bağlanmaktadır. Pilastrların iki yanındaki derin içbükey girintiler ve dışbükey duvarların yarattığı kontrastlar, cephelerde dekorasyon elemanları gibi yüzeysel oyunlardan ziyade yapısal elemanların biçimsel düzenleriyle kazandırılan hareketliliği vurgulamaktadır.

Dekorasyondaki küçük ayrıntılarla başlayan Barok biçimlenmeler, Hasan Paşa Sebili'nde plan ve görünüşler gibi yapısal elemanların hareketleriyle tam anlamıyla belirginleşmiştir. Çeşme kemerinin dolama bir motifle bitmesi ve çeşmenin ortasında yer alan deniz kabuğu motifleri aynı dönemde sıkça rastlanan bezeme elemanlarıdır.

Bayıldım Köşkü

1748 yılında Dolmabahçe'nin arkasındaki tepelerde selviler arasında Bayıldım Köşkü inşa edildi. Eldem'in Melling ve D'ohsonn'un gravürlerine dayanarak restitüsyonunu çıkarttığı köşkün krokisinde III. Osman Dönemi'nde eklenen cihannüma katı görünmemektedir. Denize bakan bir büyük köşk, üst üste gelen iki büyük divanhane ve arka setlerde daha küçük yazlık bir divanhane ile bunların arasına yerleştirilmiş oda ve servis mekanları bulunan köşkte, yazlık divanhanede 21 sütunun yer aldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.14 Köşkle ilgili ahşap kaplamalı divanhane bölümü ve hem aşağı hem de

yukarı açılabilen pencere kapaklarından başka iç ve dış yüzeylerle ilgili ayrıntılı bir bilgi edinilememiştir (Şekil1).

Küçüksu Kasrı

XVIII. yüzyıl sonunda Melling'in yaptığı gravürler, XIX. yüzyıl ortalarında Prof. Bittell'in yaptığı resimler, Perrault'un litografisi ve sermimarlar tarafından hazırlanan 1754, 1792 tarihli tamir keşiflerinin ışığında Eldem, Küçüksu Kasrı'nın bir restitüsyon'unu hazırlamıştır. Restitüsyona göre geniş ve yüksek pencereler üzerinde kapaklar vardır. Kasr-ı hümayun, defterdar ile kethüda odaları, denize çakılmış ahşap kazıklar üzerindedir. Bu nedenle 40 yıl gibi kısa bir sürede yıpranan kasır III. Selim Dönemi'nde yeniden inşa edilmiş gibi tamir görmüştür.

Bir buçuk metre genişliğinde ahşap saçakları bulunan kasrın pencere boyutları hacimlerin fonksiyonuna göre değişmektedir. Sofada 1.90 m., diğer hacimlerde 0.96 m. genişliğinde ve 1.70 m. yüksekliğindeki pencereler dış cephede geniş ahşap kapaklarla örtülmektedir.

Dolmabahçe'deki Bayıldım Köşkü ve Küçüksu Kasrı'nın gravürlere dayanılarak restitüsyonlarının çıkarılması ve yapısal özelliklerinin belirlenmesi ile yeterli ve sağlıklı sonuca gidilemeyeceği kuşkusuna rağmen birkaç nokta yakalanmıştır.15

Divanhane ve Kasr-ı Hümayun'un manzaraya açılması, deniz üzerine konsol çıkarak taşma, pencere boyutlarının büyümesiyle dışa açılma ve doğayla bütünleşme gibi kavramlar 18. yüzyıl sosyal yaşamının mimariye yansıması olarak değerlendirilmektedir (Şekil 2).

Sofa Köşkü

Topkapı Sarayı'nda Sofa Köşkü ya da Mustafa Paşa Köşkü, I. Mahmud Dönemi'ndeki cepheleri günümüze kadar gelebilen ender, somut yapı örneklerindendir.16 İlk banisi Kara Mustafa Paşa olan köşk, içindeki bir kitabeye göre 1704 'te III. Ahmed Dönemi'nde esaslı bir onarım geçirdiğinde sadece pencere ve kaplamalar iyileştirilmiştir. İkici bir kitabeye göre, 1752'de yapılan restorasyonda bütün kaplamalar, pervaz ve çubuklar değiştirilmiş, kapakların yerine sürme camekanlar yerleştirilmiş ve konsolların oturduğu ayaklar yerine de mermer sütunlar dikilmiştir. Lale bahçesine giriş kapısının iki yanına inşa edilen köşkün biri büyük iki odası ortadaki geçitle birbirine bağlanmaktadır. İki cepheli köşkün, boğaza bakan cephesindeki konsollar üzerine yerleştirilmiş iki sıra bölüntülü camekan ile duvar yüzeyi minimuma indirilerek kütlesel ağırlık hafifletilmiştir. Hacimlerde yaratılan yüksek aydınlık düzeyi ve manzaranın adeta odanın içine getirilmesiyle şeffaflık sağlanmıştır. Divanhanenin iki topuzlu çatısı, mekanın iki bölümden oluşan planlamasını cephelere yansıtmaktadır (Şekil 3).

İç hacimlerde, divanhanedeki tavan bezemelerinin geniş bordürlerle hacmi üçe ayırması, duvar silmelerinin orta ve köşe bölümlerindeki kartuşlar, fiyonk süslemeler, tavan kornişi boyunca dolanan ve arabesklerle hayali mimari kompozisyonları birleştiren renkli kuşak 14. Louis dönemi arabesklerini çağrıştıran rokoko bezemelerdir. I. Mahmud Dönemi'nden verilen birkaç örnek analiz edildiğinde, 18.yüzyıl ortalarındaki Barok-Rokoko etkilerinin genellikle dekorasyonla sınırlı kaldığı görülmektedir.

I.3. III. Osman Dönemi

III. Osman kısa süren saltanatında siyasi açıdan dışa açılma politikasını benimsemediyse de, mimari alanda bu döneme kadar sadece dekorasyonda kullanılan Barok elemanlar, yapısal biçimlenmeyi de etkileyerek plan ve yüzeylerde daha geniş kullanım alanı buldu.17

Yusuf Efendi Çeşmesi (1757)

Derin yivli pilastrların üç açıklığa böldüğü duvar çeşmesinde, yan kanatlar orta kısım ile belli bir açı yaparak birleşmektedir. Cephede üst silme yan kanatlarda eğilerek bir yay oluşturmaktadır. Bu nedenle en dış kenarda yer alan pilastrların boyu, ortadakilerden kısadır. Farklı yükseklikteki pilastrlar, planlamada açılı kanatlar, mimari değişim ve biçimlenmenin sadeleşen dekorasyondan ziyade yapısal formlarda aranması gereğidir.

Topkapı Sarayı'nda III. Osman Köşkü

Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde eski duvarların üzerinde inşa edilen köşkte, odalar Haliç manzarasına karşı yan yana dizilmişlerdir. Geniş divanhane duvardan dışarı 4,5 m. konsol taşarak ve iki yanda bırakılan açıklıklar sayesinde üç yönden manzaraya açılmaktadır. Divanhane cephesinde konsollar, hünkar sofası önündeki asma bahçeye kadar yükseltilen 9,5 m. yüksekliğindeki eski saray surunun üzerine ahşap çatkıyla oturtulmuştur (Şekil 4).

İç avluya bakan cephede saçağın farklı boylarda pilastrlar üzerine gelmesi merkeze doğru yükselen saçak görünümü vermektedir. Haliç cephesinde, orta bölümünde yükseltilen cidar ile divanhane dış cephede vurgulanmaktadır.

İç yüzeylerde pencerelerin üst kısımlarında tüm hacimleri çepeçevre dolaşan akant yaprağı süslü korniş ile inci dizileri gibi motiflerle süslü çerçevelerin sınırladığı panolar da İtalyan Baroku etkileri vardır. Duvarlar üzerinde sağır bırakılan kartuşlar içindeki boyalı alanlar ve bunlar arasındaki resimler ile yaratılan perspektif oyunları hacim sınırlarını kaybettirmektedir. Mekanda, perspektif izlenimi veren görüntüler, bir su motifiyle sınırlanan panolar, kesintisiz peşpeşe sıralanan motifler Barok'un kalabalığı ile rokoko görünüm verse de, III. Osman Köşkü'nde rokokonun yüzeysel süsleme eğiliminden ziyade yüzeylerin görünümlerinin değiştirilmesi izlenimiyle İtalyan Barok'una yaklaşılmaktadır.

I.4. III. Mustafa Dönemi

(1757-1774)

III. Mustafa yenilikçi bir padişah olmasına rağmen inşaat ve sanata düşkün değildi. Bilim ve tekniğe olan merakı, Fransa'yla sıkı ilişkiler kurulmasını ve teknik elemanların İstanbul'a getirilerek askeri alanda yeni savunma yöntemlerini, teknolojiye hizmet verebilecek düzeyde inşa edilen yeni kışlalarda yetiştirilen öğrencilerin eğitimi üzerinde yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu amaçla İstanbul'a getirilen Macar asıllı bir Fransız olan Baron de Tott'tan yeni bir sürat topçu sınıfı kurması istendi.18

1744'te 600 topçu askeri Kağıthane'de Fransa'dan getirilen Obert adında bir topçu çavuşunun emri altında eğitildi. Baron de Tott, topçuların ıslahından başka, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının savunması, Boğaziçi kalelerinin planlarının hazırlanması ve inşaatlarının kontrolü, Haliç ve Hasköy'de top dökümhanelerinin kurulması, yeni bir "kayık köprü" modelinin geliştirilmesi ve mühendishanenin ilk adımı sayılan matematik okulunun kurulması çalışmalarını da geliştirdi. Askeri ve teknik alanda gerçekleştirilen yenilikler henüz oturmadan Rusya ile savaşa gidilmesi, insan gücünün ve devlet hazinesinin savaşta harcanarak tüm çabaların boşa gitmesine neden olmuştu.

Dönemin önemli birkaç mimari örneği arasında yer alan Laleli'de Ragıp Paşa Kitaplığı'dır. 1762'de inşa edilen yapının girişinde ortada aynalı tonozlar ve bunların iki yanında kubbelerin bulunduğu mekandan merkezi kubbeli esas mekana geçilmektedir. Giriş hacminin biçimlenmesi, geniş saçak ve simetrik merdiven, yapısal ayrıntılarda görülen birkaç Barok oluşumdur. Sütun başlıkları, dönemde yaygın şekilde kullanılan ve kompozit başlıkların yerini alan, volütlerle zenginleşen yivli koni biçimindedir. Avlu girişindeki yüzeyde serpiştirilen kıvrımlı yapraklar ve C profilleri çerçevenin kesin sınırlarını kaybettirmekte, korniş ve pilastrlarda ise uyumlu birliktelik görülmektedir.

Kütüphanenin cadde üzerindeki duvarında yer alan Ragıp Paşa Sebil ve Çeşmesi'nin planı, iki yandaki dar açılı kanatlarıyla Yusuf Efendi Çeşmesi'ne benzemektedir. Düz bir hat üzerinde yarım daire kemerli bir penceresi bulunan sebile iki yandan 90˚'den biraz daha geniş bir açıyla birleşen kanatlardaki çeşmeler sebil-çeşme ilişkisini ilk defa bütünleştirmektedir. Sebil cephesinde, yazıt ve deniz kabuğu motiflerini çerçeveleyen alçak kabartma yivli pilastrlar, yassılaşmış akant yaprağı motifleri ve madalyon çevresindeki S ve C profilleri ile keskin hatlı geometrik çerçevelerden kaçınılmış, bezemelerle daha yumuşatılmış hatlar ortaya çıkmıştır. Barok'un özellikle dekorasyon elemanlarında ve yüzeylerde beliren keskin hatlardan uzaklaşarak yüzeyleri hafifletme eğilimi Ragıp Paşa Sebil ve Çeşmesi'nde barizleşmektedir.

I.5. I. Abdülhamid Dönemi (1774-1789)

I. Abdülhamid tahta geçtiğinde kaybedilen eyaletler, taşradaki ayaklanmalar, artan hazine giderleri ve 1774 Kaynarca Antlaşması gibi durumlar ordunun yeniden ıslah edilmesini gerektirmekteydi.

Kara Vezir Seyyid Mehmed Paşa Dönemi'nde humbaracı ve topçu askerlerinin eğitimine önem verildi. 1782'de sadrazamlığa getirilen ve ıslahatçılığı ile tanınan Halil Hamid Paşa Dönemi'nde, 1771'de Çeşme limanında yanan donanmanın yenilenmesi ve denizcilere gerekli eğitimin verilmesi amacıyla Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa tarafından Kasımpaşa'da bir kalyoncu kışlası inşa ettirildi. Kaynarca Antlaşması'yla yenilgiyi kabul eden Osmanlı Devleti'nin kalelerinin korunması ve yeni savunma stratejilerinin belirlenmesi için Fransa'dan getirilen teknik elemanlar, Haliç'te açılan tersanede ilk aşamada 15 öğrenciye ders vermekteydi.19

Devletin askeri alanda yaptığı ıslahat çalışmaları ve mali sıkıntıları nedeniyle saray, köşk, kasır gibi lüks inşaatların yapımı durmakta, önceki dönemlerden kalanlar bakımsızlığa terk edilmekte, hatta bazı onarımlar yıkılan saray ve köşklerden çıkan malzeme ile yapılmaktaydı.

Hamidiye Sebili ve Çeşmesi (1777)

Eminönü'nden Divanyolu'ndaki bugünkü yerine taşınan Hamidiye Sebil ve Çeşmesi'nde, bir dik açının kolları üzerine yer alan simetrik iki çeşme ve bunların kesiştiği noktada, bir daire parçasının üzerine yerleştirilmiş dışbükey dilimli, beş kenar planlı sebil ile I. Mahmud Dönemi'nden beri sebil planlamasında revaçta olan geometrik formlar uygulanmıştır.

Üçlü gruplar halinde ince sütunlar ve iki katlı tanburla daha da yükseltilen sebilin kubbesi alışılmışın dışındadır. Sütun başlıklarındaki akant yaprağı kabartmaları, pencerelerin üzerinde yatayda giden silmelerin aralarında, kartuşların çevresinde, pilastrların üzerinde, çeşme aynasında, kemerlerin kilit taşında kullanılmışlardır (Resim 8).

Recai Mehmet Efendi Sebili ve Çeşmesi (1776)

Vefa'da sıbyan mektebinin zemin kat duvarında bulunan Recai Mehmet Efendi Sebil ve Çeşmesi'nde, düşey konumdaki sütunlar, bezemesiz sütun başlıkları ve bunların devamında uzanan pilastrlar, iki sıra yatay silme ile kesilmektedir. Sebilin iki yanına yerleştirilen çeşmeciklerin üzerlerindeki S ve C kıvrımlı kartuşlar ile akant yaprağı motifleri alçak kabartmalar şeklindedir. İki ince pilastr arasındaki, üzerinde sade bir akant yaprağı bulunan çeşme aynası ve yapının tüm yüzeylerinde hareket düşey ve yatayda giden sütun ve pilastrlar gibi birkaç elemanla sınırlandırılmıştır (Resim 9).

Dülgeroğlu Çeşmesi (1780)

Fatih, Saraçhane'de bulunan üç kanatlı çeşmede orta bölümü yan kanatlara bağlayan korniş silmesi, dış kenarlardaki pilastrların başlıklarına kadar uzanmaktadır. Orta bölümün yan kanatlardan daha önde olması, cephedeki yegane hareket unsurudur. Duvarlara yarı gömülü sütunlar, plan ile dekorasyon arasındaki bütünlüğe uymaktadır (Resim 10).

I. Abdülhamid Çeşmesi (1782)

Emirgan Camii önündeki sekiz kenarlı çeşme, planda köşeleri pahlanmış bir dikdörtgen biçimindedir. Yatayda birbirine paralel giden iki silme, düşeyde köşelerde masif görünüm veren pilastrlar, dekorasyon karmaşasından sıyrılarak iyice sadeleşen yüzeyler ve çeşme aynasını süsleyen S çubukları, kabuk ve stilize akant yaprağı motifleri dönemde en sık rastlanan bezeme elemanları olarak çeşme yüzeyini süslemektedir.

Koca Yusuf Paşa Sebili ve Çeşmesi (1787)

Kabataş'ta yer alan dairesel planlı sebilde, çeşme ve giriş kapıları sebil planının bir parçası durumunda olup, pencerelerin iki yanında duvarlara yarı gömülü ince sütunlar, yukarı doğru genişleyen pilastrlarla kesintisiz olarak saçağa kadar devam etmektedir. Kompozit sütun başlıklarının yerini alan volütlü başlıklar, pilastr ve kemerlerin ortasındaki kartuşlar, stilize akant yaprakları tüm bunların üzerinde çeşme yüzeyinde bir ağ gibi dolaşan ince çizgiler Barok oluşumlardır.

Silahtar Yahya Efendi Çeşmesi (1788)

Hasköy'de, köşeleri kırılmış bir dikdörtgen prizmayı andıran çeşmede, yatayda kitabeyi çevreleyen iki sıra silme grubuyla, düşeyde köşelere yerleştirilmiş pilastrlar bir çerçeve oluşturmaktadır. Çeşme aynasının üzerinde net olarak biçimlenmemiş eğrisel bir kemer ile bunun üzerinde kırılarak kesintisiz olarak devam eden silmeler, bezemesiz sütun başlıkları, Koca Yusuf Paşa Sebili'nde olduğu gibi bir ağ görünümünde cepheyi kaplayan çizgisel hatlar cephedeki sınırlı birkaç dekorasyon öğesidir.

Sineperver Valide Sultan Çeşmesi (1780)

Üsküdar'daki üç yüzlü çeşme, I. Abdülhamid Dönemi'nde yaygınlaşan düz bir hat üzerinde devam eden yüzeye iki uçtan belli açılarda kanatlar eklenerek geliştirilen prototipin bariz bir örneğidir. Köşelerde bulunan pilastrlar, saçağı delerek kubbeye yükseklik kazandıran kubbe kasnağı üzerinde de devam ederek yükseklik etkisini vurgulamakta ve mermer saçak, pilastrların dışarı çıktığı kısımlarda bunların etrafında dolaşarak ana kütledeki hareketi sürdürmektedir. Silmeler arasına yerleştirilmiş kartuşlar ve çeşme aynasındaki alçak kabartma çizgisel karakter, çeşmede yüzeysel şekillenmeye bağlı olarak kütlesel değişimlerin de yapıldığını ortaya koymaktadır.

Bebek Kasrı (1784)

Bebek bahçesinde I. Selim Dönemi'nde yapılan köşke, 18. yüzyıl başında İbrahim Paşa'nın emriyle yeni bir köşk ve kasır eklenerek Hümayunabad adını almıştır. I. Abdülhamid Dönemi'nde Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa tarafından yeniden restore edilen iki katlı köşkün alt katında ikinci derece odalar, üst katta ortada divanhane ve bunun gerisinde hizmet alanları yer almaktadır.20

Divanhane'nin üç yönde konsol çalışması cephede kademelendirme yarattığı gibi, ahşap dikmeler arasına yerleştirilen ve cephenin büyük bölümünü kaplayarak manzara ilişkisini arttıran cam yüzeyler, dönemin yeni hareket unsurları olarak dikkat çekmektedir. Ortasından kayıt geçirilen büyük tepe pencerelerinin altında, birbirine paralel giden silmelerin divanhane gerisindeki mekanların cephelerinde de aynı şekilde kullanıldığı gravürlerde görülmektedir. Hizmet birimlerinin pencerelerinin divanhane pencerelerine oranla daha küçük inşa edilişi pencere kapaklarına rahat hareket imkanı sağlamıştır (Şekil 5).

III. Selim Dönemi'nde de onarım geçiren kasrın iç dekorasyonunda, pencere üzerlerindeki girlandlar, deniz ile bahçeyi ayıran duvar kafeslerinin biçimlenişlerinden başka yapıda dikkati çekecek batılı elemanlara rastlanmamıştır.21 Divanhanenin III. Selim Dönemi'nde daha ileri alınarak mermer

sütunlar üzerine oturtulduğu ve köşelerinin yuvarlatıldığı kanısına, aynı dönemde inşa edilen yapıların daire formlu planlarının revaçta olması dikkate alınarak varılmıştır.22

XVIII. yüzyıl sonlarında konut mimarisinde yaygınlaşan kubbeli ve oval sofalı plan, I. Abdülhamid Dönemi'nde inşa edilen Sadullah Paşa Yalısı harem köşkünün divanhanesinde kimlik buldu. Duvarlarda perspektife kaçan resimler, pencere üstlerinde girland dizileri, kompozit sütun başlıkları ve alınlıklar, yabancı kaynaklı etkilerin dekorasyon, planlama, cepheler gibi yapının tüm alanlarında kaynaştığı etkin bir örnek oluşturmaktadır.

I. Mahmud Dönemi'nde dekorasyon öğelerinin en aza indirgenmesiyle sadeliğe ulaşan cepheler, I. Abdülhamid Dönemi'nde yeniden yoğun bezemenin yarattığı kalabalığa dönüşmüştü. Ancak bu defa dekorasyon, planlama, detaylar ve cephelerde anlam birliğine varılmıştır. Strüktürde, taş, tuğla, ahşap gibi geleneksel malzemeler kullanıldığından mimaride tam anlamıyla Batılılaşmadan söz edilememektedir.

Recai Mehmed Efendi okulu cephesinde taş-tuğla almaşık duvarların, mermer kaplamalı sebille çelişkili görünüşler yaratmıştır. Çeşme ve sebil gibi su mimarisinde mermer malzeme kullanılmasına karşın, konut mimarisinde 19. yüzyıl sonuna kadar geleneksel malzemeden vazgeçilmemiştir.

I.6. III. Selim Dönemi (1789-1807)

Dünya ve Avrupa'daki temel değişimler karşısında Osmanlı Devleti'nde de sanat, ilim, askeri, ziraat, ticaret, kültür, siyaset ve sosyal alanlarda değişimlere gidilmesi kaçınılmazdı.23

1806 yılında Paris'e elçi olarak gönderilen Abdürrahim Muhib Efendi seyahatnamesinde, sosyal yaşam ve mimarinin yanı sıra askeriye, hastahaneler, mahkemeler, okullar, fen bilimleri, kamu kuruluşları ve ticari alanlarda ayrıntılı bilgiler vererek Batı düşüncelerinin uygarlık düzeyinde incelenmesinde etkili olmuştur.

Avrupa başkentlerine gönderilen elçiler bu ülkelerde konuşulan dilleri de öğrenmektedirler.24 Dışarıdan gelen siyasi görevliler ve uzmanların teknolojik gelişmedeki katkılarından başka, Batı düşüncelerine sahip, Avrupa devletleriyle çeşitli alanlarda çalışmalar yapabilecek aydın kesimin yetişmesi için Batı'ya gönderilen öğrenciler henüz birkaç kişiyi geçmemiştir.25

III. Selim Dönemi'nde Batı'dan gelen teknik eleman, en fazla topçu ocağı ve tersanelerde çalıştı.26 Mimar ve ressamlar arasında en fazla ilgiyi çeken Melling, Boğaziçi ile ilgili anılarını ve gravürlerini 1819'da Fransa'da basılan bir albümde yayınladı. Melling, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'ın dikkatini çekerek Neşatabad Sarayı'nın iç dekorunu ve bahçesini yeniden düzenledi ve ilave bir köşkü de tasarladı. Sonraları III. Selim için çalışan Melling'in hanımı da, Hatice Sultan'ın sarayının Batı tarzında döşenmesi için yardımcı olurken, Batılı yaşamı gerçek anlamda saray çevresine aktarmaktaydı. Melling Hatice Sultan ile anlaşabilmek için Türkçe öğrenirken, Sultan'da Latin harfleriyle Melling'e Türkçe yazılar yazmaktaydı.

Dönemin en önemli yapıları askerlik ve eğitim yapılarıdır. Üsküdar'da Selimiye kışlası, Levend çiftliği kışlası, Haliç Hasköy'de Kumbarahane, Tophane kışlası, büyüklükleriyle kentsel görünümde o güne kadar rastlanmayan farklı bir silüet yaratmaktadır. O zamana kadar kent dokusunda en büyük yapı olarak şehre hakim bir tepe de konumlanan selatin camii ya da külliye kopleksinin yarattığı baskın görünüm, yerini kışla ya da bir eğitim yapısına bırakmıştır.19. yüzyılda şehre hakim konumda yapılar arasına yönetim yapıları da katılacaktır. Kışlalar, saray ya da hasbahçe gibi büyük yerleşim düzenleri yıkılarak bunların arazilerine inşa edilmekteydi.27

Hüsamettin Ağa Çeşmesi (1791)

Üsküdar, Nuhkuyusu caddesinde bulunan çeşmenin, sade cephesinde yarı gömülü sütunlar, dalgalı yüzeyler, abartılı çıkıntılar yapan silme, eğrisel çeşme kemeri gibi birbiriyle uyum sağlayan cephe kuruluşuna karşın, tüm düzen fonksiyonel değildir. Çeşme aynasının ekseninde yer alan stilize akant yaprağı ve kabuk kabartmaları, dönem çeşmelerinde en fazla rastlanan karakteristik detaylardır. Rokoko ve Barok öğeler bu yapının dekorasyonunda sonradan eklenmiş havasından sıyrılmış mimari tasarıma girmiştir.

Ebubekir Ağa Çeşmesi (1793)

Fatih'te Nişancı Mehmet Paşa Camii'nin avlu kapısının karşısında bulunan duvar çeşmesi, 1757'de inşa edilen Yusuf Efendi çeşmesi ile başlayan üç kenarlı plan üzerinde gelişmektedir. Çeşme aynasının aksında ve kemerlerin kilit taşlarının bulunduğu yerlerde bulunan büyük akant yaprağı ve deniz kabuğu motiflerinin kıvrımları rokay etkisinde ve alçak kabartma haline gelen pilastrlar ile çeşmeyi çevreleyen çerçeve ampir sertliğindedir.

Mihrişah Sultan Sebili ve Çeşmesi (1795)

Eyüp'te bulunan sebil ve çeşmede, üçlü kolon grupları, kıvrımlı kartuşlar, pilastrlar, uçları eğrilmiş akant yaprakları, deniz kabukları, sütun başlıkları üzerinde kırılan silmeler ve eğrisel dış bükey yüzeyler rokokonun en son örneğini teşkil etmektedir. Durağan sütun başlıkları ve çeşmedeki geometrik oluşum olan sade çerçeve, ampirin mimari dekorasyona girdiğini kanıtlamaktadır (Resim 11).

Şahsultan Sebili (1800)

Eyüp'teki sebilin cephesinde bulunan ince, daire kesitli, yivli sütunlar ve bunların üzerinde devam eden dikdörtgen kesitli, kademeli pilastr grupları, asimetrik kemerler ve bunların kilit taşına yerleştirilmiş asimetrik kabuk motifleri sebildeki rokay etkilerdir (Resim 12).

Beyhan Sultan Çeşmesi (1804)

Arnavutköy'deki dikdörtgen planlı çeşmede, yapıyı çevreleyen korniş, yüzeylerdeki eğriliğe uyum sağlayarak kolonlar arasında dalgalı yüzey hareketleri yaratarak kemerleri oluşturmaktadır. Çeşme aynasındaki enine gelişen akant yaprağı motifi, sütunlar ve sütun başlıkları ile bunların saçak

altında bitiş yerindeki S şeklindeki yaprak demetlerinin görünüşteki sadeleşen çizgileri rokoko olarak nitelendirilemez. Çeşmedeki kütlesel harekete karşın, yüzeylerde durgunluğa varan sadelik, Avrupa'da o dönemde geçerli olan neo-klasik akımın Türk mimarisine girerek yavaş yavaş rokokonun etkilerini kaybetmesinden kaynaklanmaktadır.

Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (1806)

Küçüksu'da kasrın yanındaki mesire yerinde bulunan dört yüzü simetrik meydan çeşmesi, yuvarlak kemerli çeşme aynası, köşelerdeki sade ve ince sütunları, stilize akant yaprakları ve deniz kabuğu motiflerinin eliptik düzeni ile rokokonun son biçimlenişini göstermektedir. Kubbe yüksek bir kasnak ile yukarı doğru uzanırken, köşe kulelerinin ve çeşmenin dar, uzun kütlesine daha da ince ve yüksek izlenimi vermektedir. Saçaklarda, kenarlara doğru uzanan ince çubuklar arasındaki bitkisel motifler ampir etkisindedir.

Kasır ve Saraylar

III. Selim Dönemi'nde, Lale Devri'nde yapılan ve harap olan Kağıthane'deki İmrahor Kasrı ve Hümayunabad Sarayı yeniden inşa edilmiştir.

1603'te I. Sultan Ahmed Dönemi'nde Hasköy'de yapımına başlanan Aynalıkavak Kasrı Tersane Sarayı olarak da anılmaktaydı. II. Osman, IV. Murad ve Sultan İbrahim zamanlarında ilaveler yapılan Tersane sarayı, 1648 de IV. Sultan Mehmed Dönemi'nde yanmış, 1677'de yeniden inşa edilmiştir. III. Ahmed Dönemi'nde onarım ve eklemelerle büyütülen saray, Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Venediklilerin hediye ettiği aynalarla dekore edildiğinden Aynalıkavak Kasrı adını aldı.

III. Selim 1792 yılında Tersane bahçesinde yeni bir kasır ve Valide Sultan ile cariyeler için yeni daireler inşa ettirdi. Bu arada Tersane Sarayı'nın bir bölümü ile Has Bahçe'nin yarısı tersaneye katıldı, III. Ahmed'in yaptırdığı Has Bahçe'deki biniş köşkü ise restore edilerek, hamam vs. gibi eklentiler de kaldırıldı. Aynalıkavak Kasrı'nda bu dönemde yapılan onarım, iç dekorun yenilenmesi ve divanhanenin restorasyonundan ileri gitmemiştir. Eldem, planın, çıkıntıları pahlanmamış olduğunu bu nedenle 18. yüzyıl sonunda gözde olan elips sofayla ilgisi olmadığını ve, cephelerde giderek küçülen ve II. Mahmud Dönemi'nde tamamamen ortadan kalkan tepe pencerelerinin kaldırılması düşüncesinin 18. yüzyıldan önceye dayandığını belirtmiştir.28 Günümüze kadar gelen saray, II. Mahmud Dönemi'nde onarıldığından, hünkar salonundaki duvar pilastrlarını bağlayan yay biçimindeki kornişler Nusretiye Camii ve Nakşidil Sultan türbelerindekilerle benzer niteliktedir.29

I. Mahmud Dönemi'nden beri yazlık konut yerleşimi olarak ilgi toplayan Boğaziçi III. Selim Dönemi'nde saray çevresi ve yabancı elçilerin en gözde yalılarının bulunduğu bölgeydi. Tarabya'da yabancı elçilikler ve zengin Rum ailelerinin yazlık evleri bulunurken, 1754 'te başa gelen III. Osman Devri'nden beri Batılılar tarafından rağbet gören Büyükdere'de, Comte de Vergennes'in aldığı izinle, Müslüman ailelerinin oturduğu kesimde Avrupalılarda ikamet etmeye başlamıştır. Danimarka elçisi Baron de Hübsch'ün Avrupa mimarisi tarzındaki evi Hatice Sultan'ın dikkatini çekmiş ve Sultan bir benzerini yaptırmak amacıyla mimar Melling ile tanışarak, III. Selim'in kendisine armağan ettiği

Defterdar burnundaki Neşatabad Sarayı’nın yeniden düzenlenmesi ve Has bahçenin tasarımının yapılması işini anlaşmıştır.

Hatice Sultan Sarayı

Melling’in sarayın iç dekorasyonuyla oynadığı ve yapının genelinde fazla bir değişiklik yapmadığı gravürlerinden anlaşılmaktadır. Hatice Sultan’a ait bir salon resminde, duvarların tavanla birleştiği yerde bir sıra girland, düşey yivli pilastrlar, silmelerin çevrelediği kupa içinde çiçek motifleri, ince ahşap taşıyıcı dikmeler, defne yaprakları, tavandaki kıvrımlı süsleme bu dönemde sık kullanılan yabancı dekorasyon öğeleridir.30

Melling’in denizden sarayın tümünü gösteren bir gravüründe kendisinin olduğu belirtilen bir yapının tüm elemanlarıyla bir Avrupa ülkesindeki yapıyı çağrıştırdığı görülmektedir. Üçgen alınlık, girland dizileri o dönem için Türkiye’de yeni rastlanan balustradlı çatı, iyonik başlıklı 8 adet mermer sütun ve üzerlerinde konsol taşınan bölüm, korentiyen sütun başlıklı galeri, sütun ve kolon aralarında kalan büyük açıklıkların tamamen cam yüzey ile kaplanması, zemin kattaki mermer korkuluklar, nişler içindeki heykeller Türk mimarisinde uygulanan Barok ve Rokoko’nun yorumuna dayanan Türk Baroku’na yabancı kalmaktadır. 18. yüzyılın başından beri gelişen Türk Baroku’nun bu yapıdaki kullanımı dikkate alındığında yalnızca bir ya da birkaç yabancı mimari eleman klasik Türk mimarisi ile birlikte uygulanmış ya da Türk mimarisine uygun yeni bir biçimlenmeye doğru gidilmiştir.

Sarayın tümünü gösteren gravürde de görülen, divanhanesindeki çıkmalardan dolayı 18. yüzyıl sonlarına ait olduğu belirtilen selamlık köşkünde, kafesli yan duvarlar, girland dizileri ve köşeleri pahlanmış divanhane planından başka dikkate değer bir gelişme görülmemektedir.31

Beyhan Sultan Sarayı

1721’de İbrahim Paşa tarafından yaptırılan Çırağan Sarayı Beyhan Sultan tarafından 18. yüzyıl sonunda yeniden düzenlenmiştir. Tamamen ahşap olan sarayın cephesinin zengin ve parlak renklerle boyalı olduğu, zengin bir giriş dekorasyonunun yapıldığı Dallaway’ın yazılarında bahsedilmektedir.32 Sarayın denize bakan cephesinde kafesli galeriler, kornişler, ve iyonik sütun başlıkları Neşatabad sarayında da var olan yabancı kökenli klasik elemanlardır.

Esma Sultan Sarayı

Haliç’in tepelerine Eyüp sırtlarına kurulmuş, Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa’nın özel ikametgahı durumundaki Esma Sultan Sarayı, Hammer, Reimers gibi yabancılar tarafından gezilmişti. Miss Pardoe’nun yorumuna göre, dekorasyon zengin, karmaşık ve ağır doğu esintileri taşımaktadır. Kabul salonunun duvarları boydan boya yaldızla süslenmiş duvarlarda mukarnaslı nişler bulunmaktadır.

Egzotik etkiler taşıyan salonda kolonlar, çok zengin bitkisel motiflerle bezeli sütun başlıkları ve bunlar üzerinde salonu çepeçevre dolaşan dalgalı bir korniş bulunmaktadır. Oval tepe pencereleri,

duvarlarda bitkisel motiflerle süslü madalyonlar, bunların üstünde çelenk motiflerinin işlendiği bir friz odayı dolaşmaktadır.

Şevkiye Köşkü

III. Selim'in validesi için Topkapı Sahil Sarayı'nın yanındaki has bahçede bulunan köşk 1791'de inşa edilmişti. Çadır şeklindeki sofa kubbesi ilk ampir örneklerindendir.33 Oval sofanın has bahçe ile doğrudan ilişkisini sağlamak için, sofanın bahçe cephesi büyük camekanlarla kaplanmıştı. Boğaz manzarasına bakan "Hünkar Sekiliği" sofanın dışarı taşan tek mekanıdır. İç duvarlarda yaldızlı tavan süslemeleri ve pilastrların arasındaki kitabeler yatayda giden yine yaldızlı bir silme ile sınırlanmıştır.

I.7. II. Mahmud Dönemi

(1807-1839)

Mimari alanda III. Selim Dönemi'nde başlayan kışla, okul, köşk ve saray yapıları gibi büyük sivil yapılara artan kentsel hareketliliğe cevap verebilecek yönetim binaları da eklenerek ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Bu yönde yapılan çalışmalarda, Selimiye'nin bir bölümü kagire çevrilmiş, Tophane'de topçu kışlası yaptırılmış, Heybeliada Bahriye Hendesehanesi, Kasımpaşa'da hastahane, Kuleli Kışla'sı…vb. inşaatlar devam ettirilmiştir.

II. Mahmud Dönemi'nde Türkiye'ye gelerek, Türklerin sosyal hayatları ve mimarilerini yansıtan albümler ve yazılar hazırlayan sanatçılar arasında Thomas Allom, Miss Pardoe, W. H. Barlett, Préauls en fazla dikkati çeken araştırmacılardır. Yeniçeriliğin kaldırılışından sonra askeri alanda ıslahat yapmak amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ile Batılı yaşam biçimini benimsemiş bir kuşak yetişirken, Osmanlı zevkinin Batı estetik ve zevkine yönelmesi kaçınılmazdı. Doğallıkla bu yönelme ilk önce mimari ve dekorasyonu etkileyecektir.

Fransa'da imparatorluk üslubu olarak nitelenen "empire", Türkiye'ye gelerek Barok akımla beraber yapılarda ortaklaşa yer almıştır. Giderek Barok ve ampirin yanında başka üsluplarda yapılarda görülmeye başlamaktadır.

19. yüzyılda Barok, yorumlanmadan batıdaki elemanlar olduğu gibi alınmış, saf Barok uygulamalar diğer üsluplarla beraber uygulanarak karışık, melez düzenlemeler eklektik mimariyi ortaya çıkarmıştır. Sivil mimaride Baroklaşma plana da yansırken, sofa ile eyvan arasındaki Bursa kemerleri volütlü konsola dönüşmüş ya da iki ince sütunlu direklik yerleşmiştir. Sofalarda oval form ampir etkisiyle yerini keskin hatlı, geometrik bir şekil olan dikdörtgen forma bırakmaktadır. Cephelerde sade ve düz hatlar, girinti ve çıkıntıya fazla yer vermeyen bir mimari hakim konuma gelmektedir.

Nakşidil Sultan Sebili (1818)

Fatih'teki sebilde yarım daire plan, saçak altındaki dalgalı çerçeveli kitabe, pilastrlar üzerindeki stilize akant yaprakları dışında kalan Barok unsurlar ampirin sert ve sade biçimlenişine yaklaşmıştır.

Sadeleşmiş kemerler ve üzerindeki asimetrik üçgenler, birkaç çıkıntıdan ibaret silmeler ile ampirin geometrik sadeliği vurgulanmaktadır.

Nusretiye Sebili (1826)

Tophane'de yer alan sebil yüzeyinin dalgalı kitlesel hareketine uyum sağlayan iki sıra eğrisel korniş ve saçak, sebildeki Barok yaklaşımları sergilediği halde sertleşmiş akant yaprakları, rozetler, kumaş kıvrımları, düz pilastrlar, bezemesiz etek kıvrımları ampir etkilerdir (Resim 13).

II. Sonuç

* Lale Devri çeşmeleri ile başlayan Barok stili önceleri yalnızca dekorasyonda ya da klasik yapı elemanlarıyla birlikte uygulandığı halde, 1730'dan sonra tüm yapısal elemanlarda kullanılmış ve giderek cephelere egemen olmuştur. Deniz kabuğu motifi, S ve C kıvrımları, korent ve kompozit başlıklar, çift sütunlar, sadeleşen pilastrlar, konstrüksiyonun cephelerde vurgulanması, iç bükey ve dış bükey yüzeyler, profillendirilmiş silmeler ve kartuşlar, çeşme ile sebillerin bu dönemde en fazla kullanılan bezeme elemanlarıdır.

* Çeşmelerde rastlanan bezeme elemanları, iç hacimlerde tavan ve duvarlarda hayali resimlerle birleşmiştir.

* Pencereler, nitelik ve nicelik bakımlarından değişerek duvar alanına olan oranları artmış, büyüyen ebatlarıyla hacimlerdeki iç ve dış ilişkisi sağlanarak dışa dönük sosyal yaşama yeni bir boyut kazandırılmıştır.

* İçe dönük klasik Türk evi yapısal özellikleri de yabancı etkilerle değişmektedir. İç avluya bakan sofa, hayat ve eyvan gibi mekanlar planlamada orta bölüme alınarak orta sofaya dönüşmekte, divanhane gibi önemli hacimler manzaraya açılmaktadır.

Bu özellik Avrupa Baroku'ndaki, sokak cephesine önem verilmesi ve ön cephelerin mümkün olduğu kadar bir meydana, manzaraya açılması ilkesiyle bağdaşmaktadır.

1 "Türk evinde odalar arasında ve katlar arasında bağlantı sağlayan sofa, açık geçit niteliğinden kurtularak evin içine alınmıştır. Sıcak bölgelerde açıkta direklere oturan, eyvan, hayat gibi isimler alan sofa önceleri büyük camekanlarla örtüldü, daha sonra içeri çekilerek "orta sofa"ya dönüştü. "Eldem", "XVII. ve XVIII: asırlarda Türk odası", Güzel Sanatlar V, s. 2.

2 "Osmanlı mimarisinde, İran yolu ile Uzak Doğu'dan gelen pavyon, köşk gibi Çin etkileri taşıyan küçük dinlenme yerleri kullanılmıştır. Glück, XVI-XVIII. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi", Belleten, XXXII, 1968, s. 368.

3 Dwight, Melling için Boğaz bahçeleri ile ilgili olumlu çalışmalar yaptığını ve Türk bahçelerinin İtalyan havası taşıdığını belirtmektedir. Dwight, Constantinople Old and New, 1915.

4 İbrahim Paşa bilhassa gelecek olan yabancı elçilerin padişah saraylarını harap bir halde görmelerinin sakıncalı olduğunu düşünmektedir. Aktepe, Patrona İsyanı, s. 46-49, 1958; Refik, Eski İstanbul, s. 30-38.

5 "Bence Türkler yaşamasını biliyorlar. Hayatları müzik, bahçelerde şarap içerek ve iyi yemekler yiyerek geçiyor", Lady Montaqu, Türkiye Mektupları, çev. Kurutluoğlu, s. 142.

6 "Tophane Çeşmesinde de evvelce mevcut iken bu sebil musluklarının yalakları ile beraber sonradan kaldırılıp yerlerine zevksiz çiçek motifleri ile süslü birer mermer pano konulduğu anlaşılmaktadır. Bu keyfiyet, Müri-üt Tevarit'te çeşmenin bidayetteki hali anlatılırken", 'Tophane meydanında adim-ül-misil, hoş-tarh sekiz musluklu çeşme' tabirinin kullanılmış olması…" Yüngül, Tophane Çeşmesi.

7 Fransız yazarı Lamartin, "Beyoğlu sırtlarının eteğinde ve setlerinin üzerinde birçok top kundakları dizilmiş bulunan muhteşem bir topçu kışlası civarında karaya çıktık. Hint pagotlarına müsabih olmak üzere Arap tarz-ı mimarisinde inşa edilmiş olup göz alıcı renklere bürünmüş oymalı mermerden, cephesi ipekten bir zemin üzerinde ince bir tentene gibi duran büyük bir çeşme, sularını meydana akıtıyordu". Yüngül, a.g.e.

8 "Damat İbrahim Paşa, "Mukaddema Kağıthane, ba'de'l-umran Sadabad ile zebazed-i alemiyan olan "Kağıthane deresinin iki tarafını parça parça hudutlandırarak 150 kişiye vermiş buralara sahip olanlar o yerleri birbirleriyle rekabet edercesine imar etmişlerdi". (Subhi Tarihi, Varak 38), Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. cilt, I. Bölüm, S. 212-213.

9 Sadabad sarayı yalnızca Fransa saraylarına değil, Salzburg, Nymphenburg, Napoli'de Caserta saraylarına da benzemektedir. Eyice, "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", Sanat Tarihi Yıllığı, IX-X, 1981, s. 167.

10 Rado, Yirmisekiz Mehmed Çelebinin Fransa Seyahatnamesi, 1970, s. 27.

11 Raczynski, "XVIII. yüzyılda Kağıthane bahçesinin planını yapanlar, herhalde Fransızlar olmalıydı" diyerek kanal, şelaleler ve şadırvanlardaki süslemelerde Fransa'daki rokoko akımının bariz etkisini anlatmaktadır. Raczynski, 1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat, çev. Kemal Turan, 1980.

12 III. Ahmed'in tahttan feragati ile yerine geçen I. Mahmut, köşklerin yakılmasını önlemek amacıyla sahipleri tarafından yıkılmasını fermanlarla bildirdiği halde patronacılar 120'ye yakın köşkü yıktı. Ayak takımının da saldırısıyla ağaçlar da kesilerek bölge üç günde harabeye çevrildi. Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, s. 4, 1971.

13 18. yüzyıl ortalarında istiridye, akant yaprağı, korentiyen sütun başlığı ve kartuş gibi süsleme motifleri çeşme cephelerinde yoğunlaşırken, planlamada da yuvarlatılmış köşeler ve daire formlar gibi oluşumlar batı etkileridir.

14 Eldem, Köşkler ve Kasırlar, S. 233.

15 Eldem, Küçüksu Kasrı'nda, keşif dosyalarında verilen yastık sayısı ve sedir örtüsüne dayanarak pencere sayısı ve mekanların boyutlarını saptamıştır. Eldem, a.g.e., Sayfa 241.

16 Eldem, a.g.e.

17 "III. Osman kafir elinden çıkmıştır diye saraydaki Batı kaynaklı mobilya, vazo ve tabloları parçalatmıştır". Cezar, a.g.e., sayfa 9; Karal, Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, s. 6, 1940; "III. Osman musikiden nefret edecek kadar zevksizdi……çok asabi ve kararsızdı…", Uzunçarşılı, a.g.e., s. 337.

18 Dönemin Fransa elçisi Le Chevalier Vergennes'in damadı olan Baron De Tott, 1755'te başvekil Kardinal Flöri tarafından Osmanlı Devleti hakkında bilgi toplamak için İstanbul'a gönderildi. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. cilt, I. Bölüm, s. 479; Cezar, a.g.e., Karal, a.g.e., sayfa 9; Ata, Ata Tarihi, Cilt IV, sayfa 67.

19 1783'te Türkiye'ye gelen istihkam subayı Antoin Chabaud, yüzbaşı M. de Lafitte Clavé ve coğrafya uzmanı Poare, Özi ve Hotin kaleleri ile ilgili rapor hazırladıkları gibi Çanakkale ve Soğacak kaleleri için yeni projeler geliştirdiler. 1784'te "Mühendishane-i Bahri-i Hümayun" ya da "istihkam okulu" denilen ilk mühendislik okulu kurulmuştur. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. cilt, I. Bölüm, s. 482-483; Cezar, a.g.e., sayfa 11.

20 Choiseul Goiffier'nin 1784 ve Jouannin'in 19. yüzyıl ortalarında yaptıkları resim ve gravürlere dayanarak Eldem, Bebek Köşkü'nün deniz cephesini tespit etmektedir. Eldem, Köşkler ve Kasırlar, s. 290.

21 Girland (Fr. Guirlande): İki ucu yukarıda ve ortası aşağı doğru karın veren süslemelik, tezyini askı (Aylama askı). Arseven, Sanat Ansiklopedisi, C. I, s. 141.

22 Eldem, III. Selim'in yenileme esnasında köşkün yalnızca cephe ve pencerelerinin günün zevkine göre değiştirildiğini açıklamaktadır. Eldem, a.g.e., sayfa 305.

23 III. Selim'in şehzadeliği sırasında Fransa elçisi Choiseul Gouffier, İtalyan Dr. ve İshak Bey aracılığıyla XVI. Louis ile mektuplaşarak Avrupa hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmıştı. Karal, Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri., s. 13; Uzunçarşılı, "Selim III.'ün muhabereleri", Belleten 5-6, s. 191-246.

24 Fransa'ya sempatisi olan III. Selim, topçu okulunda Fransızca'yı zorunlu ders olarak okutturdu. Karal, Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları, s. 68.

25 "Yabancı ülkelere giden elçilik heyetlerine 8-10 kadar Türk genci katılacak, bunlar o memleketlerde dil, bilim ve sanat bilgileri edineceklerdi", Cezar, a.g.e., Sayfa 20; Denel, Batılılaşma

Sürecinde İstanbul'da., S. 8, 1982; Arel, 18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma süreci, s. 83, 1975.

26 Fransız bahriye mühendislerinden Brun ve Benois, İsveçli mühendis Klenberg, İstanbul tersanelerinde çalıştılar. Karal, Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları, s. 47-68.

27 Aynalıkavak has bahçesi tersaneye katılmıştır. Kuban, "İstanbul'un tarihi yapısı", Mimarlık, sayı 5, s. 39, 1970.

28 Eldem, Köşkler ve Kasırlar, S. 313-318.

29 Kuban, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, 1954, S. 75.

30 Melling, "Türkler liberal sanatlara uzaktılar, en güzel lambrilerinin üzerinde sadece çiçek tabloları ve garip süslemelerden başka bir şey görülmezdi", diyerek Türkiye'deki süslemelere batılı sanatçıların ne kadar yabancı olduklarını, rokoko ve Barok'u tasarladığı yapılara kendisinin uyarladığı anlaşılmaktadır. Melling, Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, 1819, Hazırlayan: Şevket Rado.

31 Eldem, a.g.e., sayfa 325-328; Denel, a.g.e., sayfa 27.

32 Dallaway, J. Constantinople ancien et moderne, London 1797.

33 Mimarinin Fransız Directoire üslubuna yaklaştığını belirten Eldem, Beamont, Hammer, Clarke ve Pouqueville'in köşk hakkındaki yazılarıyla yorum getirmiştir. Eldem, a.g.e., sayfa 329.

Aktepe, M. Patrona İsyanı, İstanbul Ed. Fak. Basımevi, 1958.

Arel, A. Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İ.T.Ü. Mimarlık Fak. Baskı Atölyesi, 1975.

Arseven, C. E. Sanat Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1983.

Ata, A. Ata Tarihi, cilt I-IV.

Cezar, M. Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, Birinci Baskı, T. İş Bankası Kültür Yayınları, No: 109, İstanbul, 1971.

Dallaway, J. Constantinople ancien et moderne, London, 1797.

Denel, S. Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, O.D.T.Ü. Birinci Baskı, Ankara, 1982

Dwight, H. G. Constantinople Old and New, Longmans, Green & Co. London, 1915.

Eldem, S. H. Köşkler ve Kasırlar, II. Cilt, İstanbul, 1969.

Eldem, S. H. Sa'dabad, İstanbul, 1977.

Eldem, S. H. "XVII ve XVIII. Asırlarda Türk Odası", Güzel Sanatlar V, 1944.

Eyice, S. "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", Sanat tarihi yıllığı, IX-X, Ayrı baskı, İst. Üniv. Ed. Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1981.

Glück, H. Çeviren: Kemal Köprülü, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi", Belleten XXXII, 1968.

Karal, E. Z. Selim III'ün Hat'tı Hümayunları 1789-1807, 2. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1988.

Karal, E. Z. Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, İstanbul, 1940.

Kuban, D. "İstanbul'un Tarihi Yapısı", Mimarlık, Sayı V, 1970.

Kuban, D. Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İ.T.Ü. Mimarlık Fak. İstanbul, 1954.

Lady Montaqu, Türkiye Mektupları 1717-1718, Çev: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.

Melling, M. (Hazırlayan: Şevket Rado) Voyage Pittoresque De Constantinople Et Des Rives Du Bosphore, Paris, 1819, İstanbul, 1969.

Miss Pardoe, The City of The Sultan and Domestic Manners Of The Turks İn 1836, Tome I, London, 1837.

Raczynski, E. (Çev. Kemal Turan) 1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

Rado, Ş. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi, Hayat ve Tarih Mecmuası Yayınları, İstanbul, 1970.

Refik, A. Eski İstanbul, İstanbul, 1931.

Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I.Bölüm, II.Bölüm, XVIII. Yüzyıl, T.T.K.Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İ. H. "Selim III'ün Veliahd İken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleri", Belleten 5-6, 1938.

Yüngül, N. Tophane Çeşmesi, İstanbul.

İstanbul'da III. Ahmet Dönemi Osmanlı Mimarisi / Dr. Gülçin Canca Erol [s.334-343]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sultan III. Ahmet'in XVIII. yüzyılın ilk yarısını kapsayan yirmi yedi yıllık saltanat dönemi, yeni bir yaşama zihniyetine geçişi simgelemesi ve kısa süreli de olsa bir barış döneminin ruhunu dile getirmesi açısından Osmanlı tarihine ve sanatına A. Refik Altınay'ın tanımlaması ile "Lâle Devri" olarak geçmiştir.1 Kısa zaman süreci içinde saray ve çevresinin yaşama görüşünü değiştiren bu dönem, Osmanlı siyasi tarihçilerinin çoğu tarafından ve toplum katında zevk ve sefa yada lüks yaşam devri şeklinde yorumlandığı gibi 2 kültürel ve sanatsal açıdan da Avrupa ülkelerini örnek alarak yapılan yeniliklerin kısaca batılılaşma hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.3

Sultan IV. Mehmet ile Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın oğlu olan III. Ahmet (1673-1736) saltanatı süresince (1703-1730) devlet yönetimini iyi yetişmiş, yetenekli vezirlerin eline bırakmış, ilk sadrazamı orduda, ekonomide, denizcilik ve eğitim alanında yaptığı yeniliklerle ilk gelenekçi reformcu olarak bilinen Çorlulu Ali Paşa (1670-1711) olmuştur. 1713'te Ruslarla yapılan barış antlaşmasında gösterdiği yararlılıklar nedeniyle sadrazamlığa getirilen Silahdar (Şehit) Ali Paşa kısa süren sadareti zamanında özellikle kitaba ve eğitime verdiği önemle tanınmıştı. 1717'de Çorlulu Ali Paşa'nın yerine sadrazam olan ve Avusturya ile devam eden anlaşmazlığın 1718'de Pasarofça Antlaşması ile sonuçlanması sırasında gücünü ilk kez gösteren Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-1730) ile yeni bir dönem başlamış, İbrahim Paşa'nın istekleri doğrultusunda yirmi beş yıl süreyle savaş yapılmamasına karar verilmiştir.4

Sultan III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından izlenen bu kısa süreli barış politikası sürecinde öncelikle, imparatorluğun içinde bulunduğu kötüye giden durumun nedenleri ve çarelerinin aranması yolunda girişimlerde bulunulmuştur. Bu politika çerçevesinde Batı ile kayda değer ilk kültürel temaslar kurulmuş,5 ilk Türk matbaası açılmış, çeviri ve basım aracılığı ile kapsamlı bir bilimsel hareketin başlatılması amaçlanmıştır. Aynı paralelde kısmen rahatlayan ekonomik durum başkent İstanbul'da Osmanlı mimarisinin kısa fakat özgün dönemlerinden birini ortaya çıkaracak etkin bir yapım faaliyetini de başlatmıştır. Pasarofça Antlaşması'nın (1718) imzalanması ile Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa'dan dönüşünü (1722) izleyen yıllar İstanbul'da inşa ve imar faaliyetleri açısından yoğun bir yapılanma dönemi olmuştur.6

1. Külliyeler

Dönemin geniş kapsamlı ilk büyük girişimi olan III. Ahmet'in annesi Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına yaptırdığı Üsküdar Yeni Valide Külliyesi (1708-1710), klasik dönem külliyeleri ile karşılaştırabileceğimiz revaklı, avlulu, cami çevresinde gelişen külliye tipinin son uygulamalarından birini oluşturmaktadır. Külliyenin genel yerleşim düzeni (Çiz. 1) Osmanlı mimarisinin geleneksel formlarını korumakla beraber, dış avlu duvarının güneydoğu köşesine birbirine bitişik olarak yerleştirilen ve külliyenin sokağa bakan bu cephesinde hareketli bir görünüm kazandıran çeşme, sebil

ve açık türbenin konumu bu dönemde görülmeye başlayan değişimlere atıf yapan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır (Res. 1).

Yeni Valide Külliyesi dışında kalan Divanyolu'ndaki Çorlulu Ali Paşa (1708), Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa (1720), Üsküdar Ahmediye (1722) Beyazıt Kaptan İbrahim Paşa (1708) ve sonradan ilave edilen medresesi ile bu dönemin külliyeleri arasına dahil edebileceğimiz Çarşamba'daki İsmail Ağa (1724) Külliyesi anıtsal büyüklükteki bir cami çevresinde gelişen klasik dönem külliye tipi yerine cami ya da medreseyi merkez alarak türbe, sebil, çeşme, sıbyan mektebi ile bütünleşmiş küçük ölçekli vezir veya paşa külliyeleridir.

Asıl dikkat çekici özellik, külliye bünyesinde yer alan sebil ve çeşmelerin kavşak noktalarına yerleştirilmesinde görülmektedir. Üsküdar Ahmediye, Şehzadebaşı, Nevşehirli İbrahim Paşa ile Kaptan İbrahim Paşa külliyelerinde köşede, dışarı taşkın dairesel veya çokgen planlı sebil yapısı (Res. 2-3-4), gerek planı gerekse madeni şebekelerin üzerinde yer alan fistolu kemerleri ile ağırlığı hissedilen bir eleman durumundadır (Res. 3). Çeşme ve sebil ile birlikte hazire duvarlarının fonksiyonları dışında geniş, dilimli kemerli açıklıklarla süslü madeni şebekelerin ön plana çıkmaya başlaması bu döneme özgü bir yenilik olarak değerlendirilebilir (Res. 5).

2. Cami ve Mescidler

Dönemin cami ve mescid yapılarına baktığımızda, anıtsal boyuttaki tek örnek olan Yeni Valide Camii, XVI. yüzyılda Mimar Sinan tarafından geliştirilen sekiz destekli merkezi mekanlı cami planının XVIII. yüzyıl başındaki örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapının plan düzeyinde bir yenilik görülmemekle beraber dış görünüş ve kütlesel etki açısından da klasik dönemdeki piramidal görünüm kaybolmuştur. Yeni Valide Camii dışında kalan örnekler (Çorlulu Ali Paşa, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Çarşamba İsmail Ağa, Üsküdar Ahmediye) kare planlı ve kubbeli küçük ölçekli camilerdir. Dönemin cami tipolojisi içinde üçüncü tipi, kagir duvarlı, ahçap çatılı mescidler oluşturmaktadır. Kare ya da dikdörtgen planlı basit mahalle mescidi görünümündeki bu yapılardan özgün biçimini koruyarak günümüze ulaşan mescid örneği yoktur.

3. Medreseler

III. Ahmet Dönemi'nde yapılan medreselere baktığımızda Çorlulu Ali Paşa, Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa, Üsküdar Ahmediye, Çarşamba İsmail Efendi medreseleri, küçük ölçekli bir cami ile aynı avluyu paylaşan ve külliye programları içinde yer alan örnekler olarak karşımıza çıkar. Günümüze ulaşmayan Şehzadebaşı'nda Abdülhalim Mehmet Efendi (1707), Vefa'da Hekimbaşı Ömer Efendi (1715) ile günümüze büyük bir bölümü yıkılmış olarak ulaşan Cağaloğlu Acı Musluk 1726 (Damad İbrahim Paşa) medreseleri ise tamamen bağımsız ele alınan uygulamalardır. Plan şeması, genelde klasik revaklı bir avlu çevresine sıralanan öğrenci odaları ile dershane mekanından oluşmaktadır. Bu şemanın dışında tutabileceğimiz Çorlulu Ali Paşa Medresesi, kendine ait girişi ve muntazam olmayan dikdörtgen planlı bir avlunun batı sınırına tek sıra halinde yerleştirilen öğrenci odaları ile avlunun güneydoğu köşesinde yer alan bağımsız dershane mekanı ile dikkati çekmektedir.

4. Kütüphaneler

XVIII. yüzyılın başında gerek külliye programları içinde gerekse bağımsız olarak önceki dönemlerde görülmeyen bir biçimde kütüphane yapılarının artış göstermesi basılı kitabın Türk kültür hayatına girmesi ile açıklanabilecek bir durumdur. Matbaanın kurulması ile kitaba, okumaya duyulan bu yeni ilgi kitabın saklanacağı, geniş çapta okuyucuya hizmet verebileceği mekanları da çoğaltmış kitabı, cami ve medrese gibi yapıların dolap bölmelerinden çıkararak özel yapılara taşınmasını sağlamıştır.

Bu dönemin kütüphane yapılarına baktığımızda, Divanyolu'nda Çorlulu Ali Paşa, Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa ile Üsküdar'da Ahmediye Kütüphanelerinin bağlı oldukları külliyeler dahilinde Vefa'da Şehit Ali Paşa (1715), Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi'nin bağımsız, Eminönü'nde Yeni Camii Kütüphanesi'nin ise Turhan Valide Sultan Türbesi'ne sonradan ilave edilerek oluşturulmuş tek mekanlı bir uygulama olduğunu görmekteyiz. Mimari açıdan ortak özellikleri, kitabın nemden korunması için yükseltilmiş bir bodrum katı üzerine oturtulmakta, girişte ise bir revağı bulunmaktadır.

İstanbul'un bağımsız bir binaya sahip ilk kütüphanesi olan Divanyolu'nda Köprülü Kütüphanesi'ni (1661) bu dönemde Vefa'da Şehit Ali Paşa Kütüphanesi izlemiştir. Kitaplara ve okumaya olan tutkusuyla tanınan ve günümüze ulaşan kütüphanenin bitişiğindeki duvar izleri ile doğu duvarı içindeki yuvarlak kemerli kapının varlığından Sadrazam Ali Paşa'nın konağına bitişik olarak yaptırdığı anlaşılan kütüphanesi, dönemin diğer kütüphane yapılarında olduğu gibi bir bodrum katı, zemin kat ve bunun üzerinde yükseltilmiş bir üst kattan oluşmaktadır (Res. 6).

Kütüphaneler içinde plan şeması açısından asıl yenilik Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi'nde görülür (Res. 7). Kubbeli kare mekan giriş yönü hariç üç yönde dikdörtgen biçimli tekne tonozla örtülü eyvan benzeri mekanlarla genişletilerek kubbeli mekan merkezi konuma getirilmiştir. III. Ahmet Kütüphanesi ile başlayan kubbeli mekanın eyvan şeklinde tonozlarla üç yönden genişletilmesi daha sonra önde ve köşelere birer küçük kubbe ilavesi ile Fatih Kütüphanesi'nde (1742) geliştirilerek devam etmiş ve bu plan tipi XVIII. yüzyıl kütüphaneleri için model oluşturmuştur.

Süsleme açısından, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'nde ahşap, alçı, taş ve çini süslemenin iç mekanda uyumlu bir şekilde kullanımı dikkati çeker. Dönemin bir sultan tarafından yaptırılmış tek saray kütüphanesi olan III. Ahmet Kitaplığı, dıştan boydan boya mermer kaplı cephesiyle sade ve ağırbaşlı bir görüme sahiptir. İç mekanda ise duvarları kaplayan çinileri, alçı, kabartma tonoz bezemeleri, ahşap ve mermer süslemeleri ile dikkati çeker (Res. 8). Duvar ve pencere aralarını kaplayan XVI. yüzyıla ait çiniler, çeşitli yapılardan toplanarak buraya getirilmiş devşirme parçalardır.

5. Sıbyan Mektepleri

Eğitim yapılarının bir başka çeşidi olan sıbyan mektepleri de dönemin kütüphanelerinde olduğu gibi bağımsız yapılar olarak alt katında bir sebil veya çeşme ile birlikte tasarlanarak inşa edilmeye başlamış, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında artış gösteren bu örnekler Barok uslubun kendini en iyi ifade eden yapı tipleri arasında yer almıştır.

Günümüze ulaşmayan Beyazıt'taki Simkeşhane Mektebi (1716) alt katındaki sebil ile birlikte Şimkeşhane binasının köşesine yerleştirilmiş, dönemin özgün bir tasarımını ortaya koymaktaydı. Aksaray'da mevcut olan Süleyman Halife Mektebi (1728) alt katındaki sivri kemerli çeşmesi ile yakın çevresindeki Ebubekir Ağa Mektebi (1723) ise köşede sebil ve aynı cephe üzerinde yer alan çeşme ve hazire duvarı ile birlikte yapıların caddeye bakan cepheler üzerine yerleştirildiği, taş ve tuğla karışımı almaşık düzendeki malzeme seçimi, süsleme detaylarında fark edilen istiridye motifi gibi yenilik arayışları ile klasik usluptan ayrılan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır (Res. 9).

6. Köşk-Kasır ve

Sahilsaraylar

III. Ahmet Dönemi'ne asıl damgasını vuran yenilik, başta sultan ve sadrazam olmak üzere saray erkanı ve zengin kesimin Haliç ve çevresi ile Boğaz kıyılarında yaptırdığı özel konutların önceki dönemlere kıyasla artış göstermesinde karşımıza çıkmaktadır. Saltanatının daha ilk yıllarında eski Bostancıbaşı Ali Ağa ile bostancılar yazıcısı ve bir başmuhasebe katibinden oluşan bir heyete, İstanbul'da bulunan hasbahçeler ile bunların içinde kullanılır durumda bulunan köşk ve kasırların mefruşat ve evani defterini çıkartması Sultan III. Ahmet'in bu konuya verdiği önemi açıkça göstermektedir. İstanbul'da mevcut saray ve köşklerin durumunu tespite yönelik 1704 tarihli bu envanter kaydından, Topkapı Sarayı dahilinde dokuz köşk ve kasır ile saray dışında Haliç'te Karaağaç, Eyüp'te Valide Sultan, Bebek'te, Beşiktaş'ta, Fenerbahçe'de, Üsküdar'da, Kandilli'te, Çengelköy'de, Beykoz'dan Çatalca'ya kadar uzanan on yedi hasbahçe içinde eşyaları ile birlikte altmış adet köşk ve kasır bulunduğu tesbit edilebilmektedir.7

III. Ahmet Dönemi'nden günümüze ulaşan tek kasır, Topkapı Sarayı içinde bulunan III. Ahmet Yemiş Odası'dır (1705). Sultanın özel kullanımına ayrılmış olan bu küçük kasrın asıl cazibesini ve değerini artıran duvarların çini değilde ahşap üzerine lake tekniğinde vazolarda çiçek ve meyve kompozisyonlu motiflerle süslenmesidir (Res. 10). Asıl ilginç olan Yemiş Odası'ndan Hünkar Sofası'na açılan gizlenmiş ikinci bir kapı üzerindeki çiçek demetlerinin aynen Çengelköy'deki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın (1699) divanhanesinde karşımıza çıkmasıdır. Köprülü Yalısının süslemeleri Yemiş Odası'na örnek olmuş ya da aynı sanatçı elinden çıkmış olmalıdır. Ahşap karkas malzeme ile yapılan Yemiş Odası'nın çerçeveler içine alınarak birer tablo gibi işlenmiş natürmortları asıl dönemin çeşme cephelerinde moda yaratmıştır.

Köşk ve kasır yapımı özellikle 1718 Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra sadrazamlığa getirilen Damad İbrahim Paşa ile birlikte hız kazanmaya başlamış, ancak başlangıçta yeni bir bina yapmaktan çok varolan yapıların yeniden düzenlenmesine yönelik saray inşaatlarına girişilmiş olduğu tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır.8 Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ahşap malzeme ile bazen haftalarla ölçülebilecek kadar kısa bir zaman süreci içinde inşa edildikleri bilinen saray ve kasırlardan hiçbiri günümüze ulaşmamış, İstavroz'da Şevkabad, Çengelköy ile Beylerbeyi arasında Ferahabad, Beşiktaş ile Ortaköy arasında Gülşenabad, Kanlıca'da Mihrabad, Tophane ile Kabataş arasında Emnabad, Bebek'te Hümayunabad, Ortaköy'de Neşetabad,

Üsküdar'da Şerefabad, Kağıthane'de Sadabad örneklerinde olduğu gibi pek çoğunun bugün sadece ismi kalmıştır.

İstanbul'daki yoğun inşa faaliyeti, Fransa'ya elçilik görevi ile giden Çelebi Mehmet Efendi'nin dönüşünde saraya sunduğu raporun yankılanması, ardından inşasına başlanan ve iki ay gibi bir süre içinde tamamlanan Kağıthane'deki Sadabad Sarayı'nın (1722) düzenlenmesi ile zirveye ulaşmıştır.9 Geniş bir alana yayılan ve bir sayfiye sarayı niteliğindeki Kağıthane saraylarının en büyük özelliği, Kağıthane deresinin muntazam bir mermer kanal içine alınarak suyun tam sarayın önünden mermer bir sed ile kesilerek mermer çanaklardan akıtılması idi. Kanal ile içinde ağzından su fışkırtan bir ejderhanın bulunduğu havuz bu yeni yerin bir başka özelliğini oluşturmaktaydı. Saray, mermerlerle döşenen kanalın üzerinde çıkıntılı cepheleriyle dikkati çeken yanyana haremlik ve selamlık bölümlerinden meydana gelmekteydi. Saray halkının önlerinden akan çağlayanları ve fıskiyeleri seyretmelerine imkan verecek şekilde direkler üzerine oturtularak yapılan planlamada arazi ve derenin konumu ön planda tutulmaktaydı (Res. 11). Harem dairesinin yakınında ve ondan ayrı olan dört çıkmalı ve otuz sütun üzerine oturtulmuş ortasındaki fıskiyeli havuzu ile anılan asıl köşk (Kasr-ı Neşad) Türk sivil mimarisinde yaygın olarak kullanılan dört eyvanlı divanhane şemasında yapılmıştır.

Saraydan çok bir sayfiye yeri karakteri taşıyan Sadabad düzenlenmesinde Batı etkisini gösteren asıl yenilik, Çelebi Mehmet Mehmet Efendi'nin anlattıkları ve daha sonra sipariş üzerine getirtilen bugün Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan10 kitap, resim ve desenlerin de etkisiyle, köşklerin bahçe, su kanalı ve havuz bağlantısının ön planda tutularak yapılar topluluğunun herkes tarafından görülebilecek şekilde düzenlenmesi, saray çevresinin sık sık bu mesire yerine gelerek gezinti ve eğlenceler tertip edilmesinde açıkça ortaya çıkmaktadır.

Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın kişisel gayretleri ile sürdürülen imar faaliyetleri Sadabad'ın tamamlanmasından sonra Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli kıyılarının en güzel yerlerinin seçilmesiyle genişleyerek devam etmiştir. Sonlarına Farça "abad" terimi eklenerek Sadabad/ebedi mutluluk, Neşedabad/ebedi neşe, Feyzabad/ebedi iyilik anlamlarına gelen şiirsel isimler verilen ve çok büyük alanlar kapladığı anlaşılan genellikle iki, bazen tek katlı, pavyon ve köşklerden meydana gelen bu sahilsaraylarında hafif ve kısa zamanda yapılabilen ahşap konstrüksiyonlar kullanılmıştır.

Çubuklu'da Feyzabad (1722) adı verilen yerde bugünde görülebilen büyük bir havuz, çeşme ve günümüze ulaşmayan namazgah ve bir sahilsaray ile birlikte Çubuklu sahilinin düzenlenmesine yönelik inşa faaliyeti gerçekleştirilmiş, daha sonra Tophane ile Fındıklı arasındaki sahile denize doğru kazıklar çakılarak Emnabad (1724-25) sahilsarayının inşasına başlanmıştır. Aynı yıllarda III. Ahmet'in Akıntıburnu'ndan Hisar sınırındaki Kayalar köyüne kadar olan sahildeki yaklaşık kırk yalılık miri araziyi iskana açmasının ardından Bebek, Boğaziçi'nin en gözde semtlerinden biri olmuş ve Bebek Bahçesi içinde devrin modasına uygun olarak Hümayunabad (1725-1726) adı verilen ahşap bir kasır inşa edilmiştir. Kasrın esas bünyesi korunmak üzere kısmen değişikliğe uğramış halini gösteren Gouffeir'e ait gravürler ve 1740 tarihli plana göre, Hümayunabad Kasrı'nın iki katlı fevkani bir yapı olduğu görülmektedir. Ortada denize taşan büyük bir divanhane ile bunun sağında ve solunda diğer odalar ile

birlikte ortadaki divanhanenin Amcazade Yalısı'nda olduğu gibi üç çıkmalı tipte ve ahşap kepenklerle kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Aynı tarihlerde Kuruçeşme ile Ortaköy arasındaki Defterdarburnu sahilinde inşa edilen ve sonradan Hatice Sultan Sarayı adını alacak olan Neşetabad (1726) sahil sarayı hakkında Lady Montagu'nun anlatımından faydalanmaktayız.

Boğaziçi'nde aynı dönemde inşa edilen benzer örneklerde olduğu gibi saray, deniz kenarında ve divanhane kısmının ortasında yer alan büyük bir fıskiyeli havuzu, yaldızlı süslemelerle bezeli tavanları ve duvarlardaki zengin çinileri ile dikkat çekmekteydi. İstanbul'un Anadolu yakasında Üsküdar ve çevresi de yeni düzenlemelerin gerçekleştirildiği önemli merkezlerden biri olmuştur. Şemsi Paşa sahilinde inşa edilen Şerefabad Kasrı (1728-1729) denize bakan, dışa taşkın cephesi rıhtım duvarları üzerine oturtulmuş iki katlı, ahşap bir yapı olduğu kaynaklardan tespit edilebilmektedir.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı sultanlarının ilgisini çekmeye başlayan Haliç ve tersane çevresi, III. Ahmet Dönemi'nde de itibarlı yerini korumaya devam etmiş, Tersane Hasbahçesi ile saray en hareketli günlerini bu dönemde yaşamıştır. Sarayın hasbahçesinde, deniz kenarında kafesli bir köşk olarak yaptırılan Aynalı Kavak Kasrı, Surname-i Vehbi (1727-1728) adlı minyatürlü yazmada çeşitli yönlerden gerçekçi bir biçimde resmedilmiştir11 (Res. 12).

1685 tarihli Gazneli Mahmut Mecmuası ile Surname'de yer alan betimlemelere göre, asıl köşk binası deniz kenarında ve beden duvarları doğrudan suyun üstüne oturtulmuş ve üç çıkmalı ahşap bir galeriyle çevrilmiştir. Bu dönemde Haliç ve Boğaziçi'nde yapılan pek çok köşk, kasır ve sahilsarayda Türk sivil mimarisinde yaygın olarak kullanılan Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın günümüze ulaşan divanhanesinde olduğu gibi, dört eyvanlı divanhane şeması ile bunun üç eyvanlı varyasyonları uygulanmış ve genellikle ana mekanın ortasına zemini mermer döşeli bir sofa ile fıskiyeli bir havuz oturtulmuştur. Divanhanelerin denize taşan kısımları ise Köprülü Yalısı'nda olduğu gibi kaide duvarından çıkan ahşap büyük payandalarla taşınmaktaydı. İç mekanda, panolar içinde natüralist tarzda çiçek demetlerinin vazolar içine yerleştirildiği ahşap panel kaplamalar Topkapı Sarayı III. Ahmet Yemiş Odası'ndan sonra Kağıthane'deki Sadabad Sarayı başta olmak üzere Boğaziçi'ndeki pek çok sahilsaray ve yapıda moda yaratmış, ahşap üzerine natüralist süslemelerin uygulanmış olabileceği ileri sürülebilir.

7. Su Yapıları / Çeşme ve Sebiller

III. Ahmet Dönemi'nde artan İstanbul nüfusunun su ihtiyacını karşılamak amacıyla su tesislerine ayrı bir önem verildiğini çeşme sayındaki artışla açıklamak mümkündür. İstanbul'da XVI. yüzyılda 60, XVII. yüzyılda 93 olan çeşme sayısı XVIII. yüzyılda üç katına çıkarak 349'a ulaşmıştır.12 III. Ahmet Dönemi'nde inşa edilen çeşmelerin sayısı ise son yapılan araştırmalara göre günümüze ulaşamayanlarla birlikte 135 olarak tespit edilmiştir.13 Bu sayı ile sultan III. Ahmet, XVIII. yüzyıl içinde en fazla çeşme yaptıran sultan unvanına sahip olmaktadır.

Bu çeşmelerin şehir içindeki dağılımlarına baktığımızda 3/2'sinin sur dışında kentin hızla yayıldığı alanlara doğru inşa edildiği, özellikle Boğaz'ın Anadolu (Kuleli, Kanlıca, Çubuklu Beykoz) ve Rumeli (Bebek, Ortaköy, Rumelihisarı) sahillerinde rağbet görmeye başlayan mesire yerlerindeki çeşme dağılımında dikkat çekici bir artış görülür. Şehir surları dışında kalan ve Boğaz'ın her iki kıyısında yapılan bu çeşmelerde ortaya çıkan en dikkat çekici yenilik, Kağıthane'deki III. Ahmet (1723) ile Çubuklu'da Damad İbrahim Paşa Çeşmesi'nde (1720-21) olduğu gibi açık alanlarda, caddelerin kesişme noktalarında, kırlarda ya da mesire yerlerinde bağımsız bir kütle halinde yapılmış olmalarıdır (Res. 13). Çok öncelerden beri Osmanlı şehir dokusu içinde önemli bir işlevsel ögeye sahip çeşme mimarisi, III. Ahmet Dönemi'nde başta Topkapı Sarayı önündeki Bab-ı Hümayun (1719) ile Üsküdar'daki III. Ahmet Çeşmesi (1728-1729) olmak üzere anıtsal bir niteliğe bürünerek meydan çeşmelerini ortaya çıkarmıştır. İncelenen dönemdeki çeşmelerin büyük bir çoğunluğunu klasik dönemdeki cephe tasarımını büyük bir değişikliğe uğratmadan devam ettiren örnekler oluşturmaktadır. Klasik uslupta yapılmış sivri kemerli bir nişten ibaret, tek çepheli, çoğu kesme taş malzemeli dıştan ince bir silme ile dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış sade bir bloktan oluşmaktadırlar. Aynı dönemden klasik üslupta tasarlanmalarına karşın bir grup çeşmenin ayna taşının içine simetrik olarak yerleştirilmiş lâle, karanfil veya selvi ağacı motifi işlenmiştir.

1715'li yıllardan itibaren klasik kuruluşlu çeşme tasarımı yerini yeni bir üslubun doğmasına yol açacak canlı motiflerle zenginleştirilmiş uygulamalara bırakmaya başlamıştır. İlk değişim. çeşmelerin yapım malzemesinde fark edilir. XVI. ve XVII. yüzyılın kesme taş cepheli çeşmeleri yerine bu dönemde kaliteli beyaz mermer kaplamalı çeşmeler yaygınlaşmıştır. Cephe düzeni, hızlı bir değişim göstermemekle beraber XVII. yüzyılın ortalarından itibaren sivri kemerli nişin yerine içi dilimlerle dolgunlaşmış, yuvarlak kemerli istiridye kabuğu şeklindeki derin nişli çeşmeler almaya başlar. Dilimli nişle birlikte iki yanda birer vazo içine yerleştirilmiş çiçek demetli kompozisyonlar karşımıza çıkar. Üsküdar'da Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi'nde (1708) yuvarlak niş, çevresi bir sıra mukarnasla çerçevelenmiş on dört dilimli gösterişli bir çeşme cephesi olarak karşımıza çıkar. Üsküdar'da Ahmediye Külliyesi'nin sokağa bakan cephesine yerleştirilmiş beyaz mermer kaplı çeşmede aynı hizadaki sebil ile birlikte içi istiridye nişle dolgunlaşmış benzer bir beğeni anlayışını yansıtır. Ortaköy Damad İbrahim Paşa (1723), Fatih Damad İbrahim Paşa ile Beykoz'da Kethüda Kadın Çeşmesi (1726) ortadaki kabaradan gelişen dilimli nişlerle taçlandırılmış örneklerden birkaçını oluşturmaktadır (Res. 14).

Çeşme kompozisyonlarında görülen bir başka özellik, ön cephenin dışa doğru taşırılarak iki yana yerleştirilen suluklarla üç üniteli bir cephe düzenlenmesinin yaygınlaşmasıdır. Mukarnaslı nişin iki yanına oturtulan sivri kemerli süs çeşmeleri ile bu tipin erken tarihli örneğini Topkapı Sarayı Kütüphanesi önündeki gösterişli üçgen alınlığı ile dikkati çeken çeşmede görüyoruz (Res. 15). Çubuklu'daki Damad İbrahim Paşa Çeşmesi'nde (1720-1721) dışa hafif taşkın orta bölüm iki yan üniteyle beraber üç bölümlü olarak tasarlanmış farklı olarak yanlara kitabe panoları oturtulmuştur.

III. Ahmet Dönemi'nin başlarında, Aynalıkavak'taki III. Ahmet, Kağıthane'deki Sadabad Çeşmesi'nde olduğu gibi küçük boyutlarda ve açık alanlarda inşa edilmeye başlayan meydan

çeşmeleri 1720'li yıllardan sonra boyutları büyümeye, planda dikdörtgenin yerine kare prizma kullanılmaya başlamış, sivri kemerli çeşme nişleri yapının dört yüzüne de dağılmıştır. Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun önündeki III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde (1728-1729) her cephe ahenkli bir şekilde ortada sivri kemerli bir niş ile yanlarda mukarnaslı birer mihrap ve köşelerde birer sebil ile tasarlanmış, yapının bütünü geniş saçaklı, beş küçük kubbeli bir çatı altına alınmıştır (Res. 16). Abidevi boyutlardaki yapıda çeşme ve sebil işlevinin aynı bütünde yer alması bir yenilik olarak değerlendirilebilir. Üsküdar'daki III. Ahmet Çeşmesi'nde genel şema aynı olmakla beraber pahlanmış köşelere hareketlilik kazandıracak sebil yerine mukarnaslı sarkıtlar ile altlarına birer adet dilimli kurnanın yerleştirildiği istiridye nişlerle taçlandırılmış birer süs çeşmesi oturtulmuştur (Res. 17). Bu dönemin dört cepheli meydan çeşmesi geleneği Tophane'deki I. Mahmut (1732), Fındıklı Hekimoğlu Ali Paşa (1732), Azapkapı'da Saliha Sultan Çeşmesi (1732) ile devam ederek Türk Barok uslubunu en iyi ifade eden yapı tipleri arasında yer almıştır.

Beykoz Kethüda Kadın ile Fatih Damad İbrahim Paşa Çeşmesi'nin saçak altından dinlenme taşlarına kadar inen iki ayağın bordürleri de rumili kıvrımlarla bezenmiş diğer örneklerdir. Mimari ve süsleme özellikleri açısından görkemli bir yapı olan Üsküdar III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde dört cephenin ana eksenine yerleştirilen sivri kemerli nişlerin üçgen boşlukları ile aynalık kısımları benzer bir düzenleme içinde merkezden gelişen palmet ve rumili kıvrımlarla doldurulmuştur. Farklı olarak çeşmenin deniz cephesindeki küçük mihrap nişlerinin köşe üçgenleri kıvrık dallar üzerinde rumi ve soyut yapraklardan oluşan bir süslemeye sahiptir. Yoğun bir süsleme programının uygulandığı Topkapı Sarayı önündeki III. Ahmet Çeşmesi'nde klasik motiflerin yanı sıra değişimin en iyi göstergesini dolama dallar arası şakayık ve yıldız çiçekleri ile zenginleştirilmiş bordürlerde, girift çiçekli dolama dallar ile bir merkezden iki yana dağılan ve üzerlerinde asma yaprağına benzer yaprakların bulunduğu aşırı kıvrımlı dallarla dolgulanmış bitkisel kompozisyonlarda görmekteyiz. Çeşmenin süsleme açısından ayırıcı bir diğer özelliği antik kökenli bir motif olan akantusun saçak altında bir friz şeklinde ilk defa burada görülmesidir.

III. Ahmet Dönemi'nin en ilgi çeken ve XVIII. yüzyılın ortalarına dek çeşme cephelerinde yoğun bir biçimde sevilerek kullanılan vazolar içine oturtulmuş çiçek buketleri ile kase, sepet ya da çanaklar içine yerleştirilmiş meyva kompozisyonlarıdır (Res. 18-19). Dönemin sosyal ve kültürel yaşantısındaki değişimin bir göstergesi olan bu motifler, ziyafet sofrasındaki gibi yanyana değil her pano kemerli küçük nişlerle ayrılarak kendi çerçevesi içine yerleştirilmiş olarak gösterilmiştir. Osmanlı süsleme sanatında önceden beri bilinen bu motifler ilk kez bu dönemde naturalist formda ele alınmaya başlamış, Bab-ı Hümayun Çeşmesi'nde vazolar bir sehpa üzerine oturtularak kompozisyonda dönemin resim sanatında olduğu gibi perspektif ve mekan arayışlarına bir gidiş sezilmektedir.

Çiçek buketlerinden oluşan bu üslup, çiçek sevgisinin çok gelişmiş olduğu XVIII. yüzyılın ilk yarısında Lâle Devri'nde en parlak devrini yaşamıştır. Sultan III. Ahmet büyük bir çiçek düşkünü idi. Saraylarındaki bahçeler, ender türdeki çiçeklerle ve özellikle Lâlelerle doluydu. Damad İbrahim Paşa'da kentte çiçek kültürünün geliştirilmesi için bir akım başlatmıştı. Sultan ve sadrazamı örnek alan halk çiçek ve özellikle lâle yetiştirmekle meşgul olmaya başlamış, çiçek yetiştiriciliği konusunda

yapılan yarışmalar da bu harekete büyük bir ivme kazandırmıştır. Çiçeklere olan bu düşkünlük çok geçmeden dekoratif sanatlara da yansımış, yetiştirilen çiçekler günün motifleri haline gelmiştir.

Meyva kompozisyonları da artık gerçek nesneler olarak gösterilmeye başlamış, dünya zenginliklerini temsil etmektedirler. III. Ahmet Yemiş Odası'ndaki ahşap panellerden sonra meyvalı natürtmortlar taşa işlenmiş olarak Üsküdar'da Yeni Valide Çeşmesi'nin ayna taşında görmekteyiz. Aynalığın iki yanına üçer adet düz ayaklı sehpa üzerine oturtulmuş, meyva sepetleri içinde incir, elma, armut, nar ve üzerine bıçak saplanmış kavun sepetinden oluşmaktadır. Çeşitli meyvaların biraraya getirilerek oluşturulduğu kompozisyonlarda, seçilen meyvaların dolgun ve etli biçimleriyle doğadaki gerçeğine uygun motifler elde etmeye olanak verecek türdendir. Kompozisyon genellikle bir kaseye veya çanağa ya da sepete simetrik olarak yerleştirilmiş aynı türden birçok meyvadan oluşmaktadır. Genellikle sapsız ve yapraksız olarak gösterilen meyvalar sanki servise hazırmış gibi bir tabağa ya da meyvalığa istiflenmiştir. Böylece bir süsleme ögesinden çok bir natürmort oluşturmaktadır.

Sonuç

Sultan III. Ahmet Dönemi ile özdeşleşen Lâle Devri'nde İstanbul'da yoğun bir inşa faaliyeti sürdürülmüş, bu faaliyetler içinde en dikkat çekici eğilim artan İstanbul nüfusunun ihtiyacına cevap verecek yapılaşmanın sur içinden sur dışına doğru dağılmasında ortaya çıkmıştır. Üsküdar, Haliç ve Boğaz sahillerindeki çeşme sayısındaki artış bu yayılmayı işaret etmektedir. Ahşap sahilsarayların inşası ile de Boğaz'ın şehir içinde kazandığı önem açıkça fark edilir olmuştur. Bu dönemde Osmanlı mimarisi geleneksel formlarını muhafaza ederken bir yandan da çağın değişen sanat beğenisini en iyi şekilde ifade edecek bezeme alanına yöneldiği görülmektedir. Az sayıdaki külliye örneğinde alışılagelen plan şemaları büyük bir değişikliğe uğramadan sürdürülmekle beraber, yeni bir kültür anlayışının göstergesi olan kütüphaneler, bu döneme özgü bir yenilik olarak külliyeler dahilinde veya bağımsız yapılar şeklinde inşa edilmeye başlamıştır. Klasikten Barok üsluba geçiş dönemi olarak değerlendirebileceğimiz III. Ahmet Dönemi, geleneksel kalıpları bozmadan yenilikleri bünyesinde sentezleyerek sunan, yeni bir sanat anlayışının Osmanlı mimari ve süsleme sanatlarına yansıdığı bir dönem olarak kendini göstermektedir.

1 N. Sakaoğlu; "Lâle Devri", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul, 1994, s. 1994, s. 182, da bu adlandırmanın dönemin simgesi olan lâleden dolayı ilk önce Yahya Kemal Beyatlı tarafından önerildiği daha sonra A. Refik Altınay'ın bu dönemi konu alan eserine Lâle Devri adını verdiği görüşündedir. S. Eyice; "Kağıthane"İstanbul Armağanı 3, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Yayını, 1997, s. 81'de Yahya Kemal'in 1908'de yazdığı "Eski Şiirin Rüzgarlarıyla" isimli şiirinde Lâle Devri adını ilk olarak kullandığı, tarihçi A. Refik'in ise 1915'de yazdığı kitabına bu isme vererek yaygınlaşmasını sağladığını lâle belirtmektedir. Bu dönemi konu alan toplu bir çalışma için bkz. İstanbul Armağanı 4 Lâle Devri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Yayını, 2000.

2 Bu dönemi sona erdiren isyanın nedenlerini araştıran çalışmasında M. Aktepe, Lâle Devri'nde İstanbul'da yapılan imar çalışmalarının hiçbir kamu yararı gözetmeksizin sadece sultan ve çevresinin zevkine hitap edecek eğlencelere dekor sağlamak, yönetici kadronun ikamet ettikleri yerin çevresini şenlendirmek amacıyla yapıldığı görüşündedir. bkz. M. Aktepe; Patrona İsyanı 1730, İstanbul, 1958.

3 Osmanlı sanatında Lâle Devri'nden itibaren görülmeye başlıyan değişim sürecine ilk dikkati çeken Mamboury olmuştur. bkz. "L'art Turc au 18. siecle" La Turguie Kemaliste, 19, İstanbul, 1937, s. 2-11. Fakat Batı etkilerine açılan bu dönem Osmanlı mimarisinin özelliklerini karşılaştırmalı olarak ilk ele alan çalışma için bkz. D. Kuban; Türk Barok Mimarisi, İstanbul, 1954. Ayrıca 1970'li yıllardan itibaren önen kazanan sanatta batılılaşma konusunda yapılan araştırmalar için bkz. M. Cezar; Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul, 1971., A. Arel; Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci İstanbul, 1975., R. Arık; Batılılaşma Döneminde Anadolu'da Tasvir Sanatı Ankara, 1976., G. Renda; Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, Ankara, 1977.

4 İ. H. Uzunçarşılı; Osmanlı Tarihi, c. IV. I. Bölüm, s. 142 vd.

5 G. Akıncı; Türk-Fransız Kültür İlişkileri 81071-1859), Ankara, 1973, s. 7-8., A. Evin; "Batılılaşma ve Lâle Devri", İstanbul Armağanı 4, s. 41-60.

6 Tarih-i Raşid, c. I-IV, İstanbul, 1282 (1865-66), A. Refik Altınay; Lâle Devri, İstanbul, 1932.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver. No. 4763.

8 Raşid; Tarih-i Raşid, c. V, s. 160 vd. Kandilli Sarayı başta olmak üzere Topkapı Sarayı'ndaki Sofa Köşkü, Haliç'teki Karaağaç Sahilsarayı ile Beşiktaş Yalısı genişletilerek elden geçirilmiş, tersane bahçesinde deniz kenarına ve beden duvarları doğrudan doğruya suyun üstüne oturtulmuş, üç çıkmalı ve etrafı kafesli bir galeriyle çevrili Aynalı Kavak Kasrı (1726-1727) ilave edilmiştir.

9 S. H Eldem; Sadabad, Kültür Bakanlığı Türk Sanat Eseleri: 12, İstanbul (tarihsiz).

10 G. İrepoğlu; "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık -4, İstanbul, 1990, s. 21-22.

11 G. İrepoğlu; Levni Nakış, Şiir, Renk, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1999, s. 152-153.

12 İ. H. Tanışık; İstanbul Çeşmeleri I-II, İstanbul, 1943-45.

13 H. Aynur-H. Karateke; III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri, İstanbul, 1995.

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver 4763.

Topkapı Sarayı Arşivi, Defter No. 6513, 6514, 7027, 9000, 8759.

Envanter No. 7768, 145/5, 145/23.

Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesi, H. 2988, H. 2986, H. 2591, H. 2599, H. 2611, H. 2602, H. 2607, H. 2608, H. 2605, H. 2611, H. 2590, H. 2593, H. 1973, H. 1975, H. 1977.

Kitaplar ve Makaleler

Abdurrahman Şeref, “Topkapı Saray-ı Hümayunu”, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, II, 1329.

Adıvar, A. Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970.

Akıncı, Gündüz, Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1959), Ankara 1973.

Aksoy, Özgönül, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul 1968.

Aksu, Hüsamettin, “Kaptan İbrahim Paşa Haziresi”, Semavi Eyice Armağanı, İstanbul 1992, s. 233-268.

Aktepe, M. Münir, “Kapudan-ı Derya Moralı Aşçı Hacı İbrahim Paşa veVakfiyeleri”, İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6. 1975. s. 177-203.

——, “Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’ya Aid İki Vakfiye”, İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, c. XI. S. 15. 1960, s. 149-60.

——, Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1918.

——, “Kağıthane’ye Ait Bazı Bilgiler”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, Ankara 1988, s. 331-363.

——, “Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâleye Dair Bir Vesika”, Türkiyat Mecmuası, IX, İstanbul 1954, s. 115-130.

——, Damad İbrahim Paşa Evkafına Dair Vesikalar”, İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, c. XIII, S. 17-18 (1962-63), s. 17-26.

——, “Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle”, İ. Ü. Ed. Fak Tarih Dergisi, c. IV, 1952, s. 85-126; c. V, 1953, s. 85-104; c. VI, 1954, s. 23-38.

——, “Derya Kaptanı Mustafa Paşa ve Bir Vakfiyesi”, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S. 15, İstanbul 1968, s. 31-39.

——, “Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa’ya Ait Vakfiyeler”, Vakıflar Dergisi, VIII, Ankara 1969, s. 15-35.

——, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar, İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, XIII. 1958, s. 1-30.

——, “III. Ahmet Devrinde Şark Seferine İştirak Eden Ordu Esnafı Hakkında Vesikalar”, Tarih Dergisi, c. VII, S. 10, 1954. s. 17-19.

Anhegger, Mualla, Topkapı Sarayı’nda Padişah Evi (Harem), İstanbul 1986.

Arel, Ayda, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul 1975.

Arseven, Celal Esad, Les Arts Decoratifs Turcs, İstanbul 1952.

Arık, Rüçhan, Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara 1988.

Artan, Tülay, “Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi”, Defter, S. 20. İstanbul 1993, s. 91-115.

——, “Sultanefendi Sarayları”, İstanbul, S. 3, 1992, s. 109-118.

——, “Eyüp’ün Bir Diğer Çehresi: Sayfiye ve Sahilsaraylar”, EyüpDün/Bugün (Sempozyum Bildirileri), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994. s. 106-111.

(Altınay) Ahmet Refik, Lâle Devri, İstanbul 1932.

——, Onikinci Asr-ı Hicri’de İstanbul Hayatı (1100-1200), İstanbul 1988.

——, “Sa’dabad”, Yeni Mecmua, I, İstanbul 1917, s. 209-212.

——, “Sultan Ahmet Salis’in Hayatına Dair”, Yeni Mecmua, II, İstanbul 1918, s. 229-232.

——, “Sultan Ahmet Salis ve Damadı”, Yeni Mecmua, II, İstanbul 1918, s. 149-153.

——, “Onsekizinci Asırda Fransa ve Türk Askerliği”, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Sayı. 4, İstanbul 1930.

Aslanapa, Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986.

Aynur, H-Karateke, Hakan, III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri, İstanbul 1995.

Ayvansarayi, H. Hüseyin, Hadikatü’l-Cevâmî, 2. c. İstanbul 1281 (1865).

——, Mecmua-i Tevarih (haz. Fahri Ç. Derin-Vahid Çabuk), İstanbul 1985.

Bağış, A. İhsan, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara 1983.

Barışta, H. Örcün, İstanbul Çeşmeleri, Bereketzade Çeşmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

——, İstanbul Çeşmeleri, Beyoğlu Cihetindeki Meyva Tabağı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Anıt Çeşmeler Kaptan Hacı Hüseyin Paşa Çeşmesi-Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi-Kemankeş Çeşmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

——, İstanbul Çeşmeleri III, Ortaköy Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, Şişhane Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Bater, Ülkü; "Eighteeth Century Fontains of İstanbul"9th. Internatıonal Congress of Turkısh Art (23-27 Eylül 1991) Bildiri Özetleri, Ankara, 1995. C. I. s. 293-297.

Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1981.

Canca (Erol) Gülçin; Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmet Devri Mimarisi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

Cantemir, Demetrius, The Hıstory of the Growt and Decay of the Ottoman Empire, 2 C., London, 1734-1737.

Carswell, John, "From the Tulip to the Rose", Studies in Eighteenth Century Islamic History (eds. T. Naff and R. Owen), İllinois, 1977, ss.. 328-335.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I İstanbul 1963, s. 327-380.

——, "Sanatta Batıya Açılışta Saray Yapıları ve Kültürün Yeri, Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler, İstanbul 1985, s. 39-61.

——, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey, 2. cilt, İstanbul 1995.

Çeçen, Kazım; İstanbul Vakıf Sularından Üsküdar Suları, İstanbul 1991.

Dallaway, James, Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and İslands of the Archipelago and to the Troad, London, 1797.

Demiriz, Yıldız, Osmanlı Kitap Sanatında Naturalist Üslupta Çiçekler, İstanbul 1986.

Derman, Uğur, "Benzeri Olmayan Bir Sanat Albümü Gazneli Mahmut Mecmuası", Türkiyemiz, 14 Ekim 1974, s. 17-21.

Dwight, H. G., Constantinopel: Old and New, Newyork 1915.

Egemen, Affan, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul 1993.

Eldem, S. H-Akozan, F., Topkapı Sarayı-Mimari Bir Araştırma, İstanbul 1982.

Eldem, S. H., Köşkler ve Kasırlar, 2. cilt, İstanbul 1969-1974.

——, Rölöve I, İstanbul 1968.

——, Türk Bahçeleri, İstanbul 1976.

——, Sa'dabad, İstanbul 1977.

Eldem, S. H-S. Ünver, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı, Turing Yayını, İtanbul, 1970.

Erdoğan, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", Vakıflar Dergisi, Sayı. IV, 1958, s. 149-182.

——, Lâle Devri Başmimarı Kayserili Mehmet Ağa, İstanbul 1962.

Erünsal, İsmail, Türk Kütüphaneleri Tarihi: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Olan Osmanlı. Vakıf Kütüphaneleri, Ankara 1988.

Evin, Ö. Ahmet, "The Tulip Age and Definitions of Westernization", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Ankara 1980, s. 131-145.

——, "Batılılaşma ve Lâle Devri", İstanbul Armağanı 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Evyapan, A. Gönül, Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri, O.D.T.Ü. Yayını, Ankara 1972.

Eyice, Semavi, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri. Çobançavuş, Adilşah-Kadın, Hoca Teberrük, Revan Çelebi ve Yayla Camileri", İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, 26 (1972), s. 129-146.

——, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri III. -Papasoğlu Mescidi, Ömer Efendi Namazgahı, Nevşehirli İbrahim Paşa mektebi ve sebili", İÜ.Ed Fak Tarih Enstitüsü Dergisi, X-XI (1979-1980), s. 195-222.

——, "Kağıthane-Sadabad-Çağlayan", TAÇ, I/1 (Şubat/1986), s. 29-36.

——, "İstanbul'un Kaybolan Tarihi Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergahı", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası-Prof Sabri Ülgener'e Armağan, c. 43 (1984-1985), İstanbul (1987), s. 475-511.

——, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", TAÇ, c. 2/5 (Nisan 1987), s. 33-49.

——, Ortaköy. Tarih-Sosyal ve Mimari Doku, İstanbul 1991.

Faroqhı Suraıya; Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.

Gerçek, S. Nüshet, Türk Matbaacılığı, İstanbul 1928.

Germaner, Semra, 18. Yüzyıl Avrupa Resmi, İstanbul 1996.

Goodwin, Godfrey, A History of Ottoman Architecture, London 1971.

Gökçek, F. Müge, East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Newyork 1987.

Gölpınarlı, Abdülbaki, Nedim Divanı, İstanbul 1972.

Grelot, G. J, Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople, Paris 1680.

Gurlitt, Cornelius, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1907-1912.

Halsband, Robert, The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, Oxford 1966.

Haskan, Mehmet Mermi, Eyüp Tarihi (genişletilmiş 2. baskı), İstanbul 1996.

Heinz, Wilhelm, "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches", Wiener Zeitschrıft fur die Kunde Des Morganlandes, 61, Wien, 1967, ss.. 62-116.

İnciciyan, s. /, XVIII. Asırda İstanbul (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1976.

İpekten. H-Özergin. M., "Sultan III. Ahmet Devri Hadiselerine Ait Tarih Manzumeleri", İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, 10, 1959, s. 125-146.

İpşirli, Mehmet, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, İstanbul 1987.

İrepoğlu, Gül, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı, I, İstanbul 1986, s. 56-72.

——, Levni, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1999.

İrez, Feryal, XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası, Ankara 1988.

——, "Topkapı Sarayı Harem Bölümündeki Rococo Süslemenin Batılı Kaynakları", Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-4, İstanbul 1990, s. 21-33.

Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat, I (1940), s. 20-24.

Kayra, Cahit, Mekanlar ve Zamanlar Bebek, İstanbul 1993.

Kimball, Fiske, The Creation of the Rococo Decorative Style, New York 1942.

Koçu, R. Ekrem, İstanbul Ansiklopedisi, 11. cilt, İstanbul 1958-1974.

——, Topkapı Sarayı.

Konyalı, İ. Hakkı, Üsküdar Tarihi, 2. cilt. İstanbul 1976-77.

——, İstanbul Abideleri, Yedigün Neşriyat (tarihsiz).

——, İstanbul Sarayları, İstanbul 1943.

——, "İstanbul'un Saraylarından Sadabad Kasrı", Tarih Hazinesi, 2, Sayı 15, 1952, s. 767-772.

Köseoğlu, Cengiz, Harem (Topkapı Sarayı Müzesi 2), İstanbul 1979.

Kömürcüyan, E. Ç., İstanbul Tarihi XVII. Asırda (çev. H. Andreasyan), İstanbul 1988.

Kuban, Doğan, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul 1954.

——, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", Mimarlık, S. 79, İstanbul 1970,

Kumbaracılar, İzzet, İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938.

Kuran, Abdullah, "Eighteenth Century Ottoman Architecture", Studies in Eighteenth Century Islamic History (ed. T. Naff-s. Owen), İllinois University Press, 1977, ss.. 303-327.

Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendi, Tarih, İstanbul 1282 (1865-66).

Lewis, Bernard, Modern Türkiyenin Doğuşu (çev. Metin Kıratlı), Ankara 1984.

Mamboury, Ernst, "L'art Turc du XVIII. Siecle", La Turquıe Kemaliste, 19, İstanbul (Juin 1937), s. 2-11.

Mehmet Efendi, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi (haz. Şevket Rado), İstanbul 1970.

Mehmet, Raif, Mir'at-ı İstanbul, İstanbul 1314 (1896-97).

——, Mir'ât-ı İstanbul (haz. Günay Kut-Hatice Aynur), İstanbul 1996.

Mehmet, Ziya, İstanbul ve Boğaziçi, cilt I, İstanbul 1336, cilt II, İstanbul 1928.

Melling, A. I, Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, Paris, 1819.

Miller, Barnette, Beyond the Sublime Porte, New Haven 1931.

Montagu, Lady Mary Wortley, The Complete Letters, cilt I (1708-1720), cilt II (1721-51), London, 1966-67.

Montani Efendi, Usul-i Mi'mârî-i Osmânî (yay. Edhem Paşa), Costantinople 1873.

Mülayim, Selçuk; Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi, İstanbul , 1999.

Nayır, Zeynep; Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İ. T. Ü. 1975.

Nirven, Saadi Nazım, İstanbul Suları, İstanbul 1946.

M. d'Ohsson, Tableau General de L'Empire Othoman, Paris, 1788.

——, 18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı (Sanat Tarihi Derneği Yayını), İstanbul, 1998.

Motraye, A. de la, Voyages du Sieur Aubry de la Mortaye en Europe, Asie et Afrique, La Haye, 1727.

Müller, Wiener, Bildlexicon zur Topographie İstanbuls, Tübingen, 1977.

——, "15. ve 19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1992.

Ödekan, Ayla, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları, İstanbul 1992, s. 281-289.

Pakalın, M. Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3. cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

Pertusier, Charles, Atlas des Promenades Pittoresques Dans Constantinople et sur les rives du Bosphore, Paris, 1815.

Raşid, Ta'rih-i Raşid, 4 Cilt, İstanbul 1282 (1865-66).

Renda, Günsel, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Ankara 1977.

——, "Europe and the Ottomans", Europe und die Kunst des İslam 15. bıs 18. Jahrhunndert, XXV. İnternationaler Kongress Fuer Kunst Geschıcte, Wien 1983, ss.. 32-55.

Sakaoğlu, Necdet, "Darphane-i Amire'nin Kısa Tarihi", Dünya Kenti İstanbul, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1996, s. 68-77.

——, "Lâle Devri", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul 1994, s. 345.

Shay, M. Lucille, The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed ın Dispatches of the Venetian Baili, Urbana: İllinoıs Universıty Press, 1944.

Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-I, İstanbul 1982.

Sönmez, Zeki, "Türk Çiniciliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çiniler", Antika, Sayı. 27, İstanbul 1987, s. 29-35.

——, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara 1989.

Sözen, Metin, Devletin Evi Saray, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1990.

Şehsuvaroğlu, Haluk, "Simkeşhane", Turing Belleteni, Sayı. 169, Şubat, 1956, s. 3-4.

——, Asırlar Boyunca İstanbul. Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri, İstanbul (tarihsiz).

Tamer, Cahide, "Türk Bezemelerine Ait Bazı Araştırmalar", Milletlerarası I. Türk Sanatı Kongresi (Ankara 19-24 Ekim 1959) Tebliğler, Ankara 1962, s. 355-359.

Tanışık, İ. H., İstanbul Çeşmeleri, 2 cilt, İstanbul 1943-45.

Tanpınar, A. Hamdi, Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1956.

Tansuğ, Sezer, "18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı", Vakıflar Dergisi, VI, 1965, s. 93-102.

Thevenot, J., The Travels of Monsıeur de Thevenot ın to the Levant, London, 1686.

——, Voyages de Monsieur de Thevenot en Europe, Asie et Afrıque, 5 C., Amsterdam, 1727.

Tourneford, Pitton de, A Voyage in to the Levant, 2 C., London, 1741.

——, Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy, 3. C., Lyon, 1717 and Amsterdam 1718.

Unat, Faik Reşit, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1987.

——, "Ahmet III Devrine ait bir Islahat Takriri", Tarih Vesikaları, I (1941), s. 107-121.

Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I. Bölüm, Ankara 1988.

——, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 2. Kısım, Ankara 1983.

Ünsal, Behçet, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, 2 (1969), s. 6-60.

——, "Stil Yönünden, Klasik Sonrası Türk Mimarlığının Sebil Anıtları", TAÇ, 2, Sayı. 6 (Temmuz 1987), s. 9-22.

Ünver, Süheyl, "Her Devirde Kağıthane", Vakıflar Dergisi, X, Ankara 1973, s. 435-462.

——, “Şerefabad”, İstanbul Şehremaneti Mecmuası, 67 (1930), s. 241-245.

Veinstein, Gilles, “Remarques Sur L’Ambaassade En France de Yirmisekiz Efendi Mehmet Çelebi”, IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül. 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II, Ankara 1988, s. 977-984.

Yenişehirlioğlu, Filiz, “Sanatta Osmanlı İmparatorluğu Fransa Etkileşimi”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi (Sempozyum 17-18 Aralık 1992), Tarih Vakfı, İstanbul, 1993, s. 57-68.

Yerasimos, Stefanos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul 1980.

Yüngül, Naci, Üsküdar Üçüncü Sultan Ahmet Çeşmesi, İstanbul 1955.

XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları / Doç. Dr. Nur Urfalıoğlu [s.344-349]

Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı mimarlığındaki değişimlerin başlangıcı daha XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin Avrupa kültürüne duyduğu ilgi ve çağdaş koşullara ayak uydurma isteği hatta zorunluluğu ile başlamış; XIX. yüzyılda özellikle II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz ile II. Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın bir parçası ve büyük bir dünya devleti olduğunu kanıtlama çabaları ile devam etmiştir.

İlk hareketleri III. Ahmed Dönemi'ne 1703'lere kadar dayanan bu çabalar XIX. yüzyılın sonuna kadar çeşitli alanlarda kendini göstermiştir. Eğitim sisteminin düzenlenmesi, yeni okulların özellikle askeri mühendislik okullarının açılması, kıyafetlerdeki değişiklikler, askeri güce dayanan bir devlet olan Osmanlı'nın en önemli kurumlarından biri olan "Ordu"da yeni yapılanmalar; imar nizamnamesi gibi yeni nizamnamelerin çıkarılması (1795); meclis ve nezaretlerin kurulması (1837); matbaanın kurulması (1729) ve ilk gazete, dergi, tercüme eserlerin basılması; İstanbul'un ilk planının ve haritasının yapılması (1837); ilk Türk Fuarı/Sergi-yi Umumî-yi Osmanî'nin açılması (27 Şubat 1863) gibi çok farklı alanlarda, yöneticilerin kendi isteği veya Avrupalıların özellikle Osmanlı'nın öteden beri iyi ilişkilerinin bulunduğu Fransız ve İngilizlerin, işlenmiş malları için doğuda pazar bulma kaygısı ile yapılan baskılar sonucunda, birçok yenilik; bizim aşina olduğumuz tanımı ile "Batılılaşma" veya "Batılaşma" hareketleri görülmüştür.1 Fransız asıllı annesi Nakşidil Sultan'ın II. Mahmud'u yeniliklere teşvik etmesi; Osmanlı ileri gelenlerinin ilk kez İngiliz ve Fransızların düzenledikleri balolara katılmaları; geleneksel eğitim yanında Batılı tarzda eğitim de verilen ilk taht adayı olan ve Fransızca bilen Abdülmecid'in Fransız dergi ve gazetelerine abone olması; yine Abdülmecid'in Fransız Elçiliği'ndeki bir baloda Legion d'Honneure nişanıyla onurlandırılması (1856); kentler için Fransa kentleri örnek alınarak yeni bir yönetim sisteminin getirilmesi; Avrupa'ya giden ilk Osmanlı Padişahı olarak Abdülaziz'in gezi programında ön sıralarda Paris ve Londra'nın bulunması; V. Murad'ın Fransız hukuku örnek alınarak bir anayasa hazırlanmasını istemesi; 1879-1886 döneminde İstanbul'da açılan 17 rüştiyede Arapça ve Farsçanın yanı sıra Fransızca öğretimine de yer verilmesi2 gibi konularda Avrupa'nın, özellikle Fransa ve İngiltere'nin etkisi ağırlıklı olarak görülebilmektedir.

Osmanlıyı XIX. yüzyılda Batılılaşma yolunda en çok etkileyen olaylardan biri ise Fransız Devrimi ve Aydınlanma'dır. Avrupa'daki aydınlanmanın/reformların karşılığı, Avrupalılaşma çabaları içindeki Osmanlı'nın Tanzimatı'dır diyebiliriz.

Her ne kadar bazı araştırmacılar İslam egemen toplumlarda Aydınlanma Düşüncesi'nin pek tutunamayacağından söz ederek Osmanlı/Türk Aydınlanması'nın gerçekleşmediğini söyleseler de,3 denemeci İngiliz Aydınlanması, akılcı matematiğe dayalı Fransız Aydınlanması, akılcı ve Alman gizemciliğinin kanıtlarını taşıyan Alman Aydınlanması4 gibi, her ulusun özelliklerine uygun biçimler kazanan aydınlanma düşüncesi Osmanlı'da önceleri üst düzey yöneticilerin, sonraları ise aydınların etkisi ile Tanzimat Dönemi'nde gerçek kimliğini bulmuştur. İlber Ortaylı 1789 Fransız Devrimi'nin

Osmanlı başkentinde ne alkış ve destekle, ne de protesto ve nefretle karşılandığından söz ederek, Osmanlı'nın bu hareketi uzun süre ciddiye almadığını belirtmektedir.5 Osmanlı'nın Batı'ya ve özellikle Fransız Devrimi'ne bakış açışının bu hareketin bütün Avrupa'yı etkisi altına alması ile değişmeye başladığı, 20-30 yıllık bir süreçte Osmanlı için Fransız Devrimi'nin, Batı tipi okullardan mezun olan ilk Osmanlıların etkisi ile toplumun yeniden yapılanmasında kaynak olduğu anlaşılmaktadır.6 Bernard Lewis de 1953'te yayınlanan, Fransız Devrimi'nin Türkiye üzerindeki etkilerini anlatan makalesinde; Fransız Devrimi'nin Türkiye topraklarında etkisiz ve ölü doğmuş gibi görünse de mecazi anlamda özgürlük ağacı olarak tanımladığı Fransız Devrimi'nin İslam topraklarında kök saldığını ve hem acı hem de tatlı meyva verdiğini belirtmektedir.7

3 Kasım 1839'da Topkapı Sarayı Gülhane Meydanı'nda dönemin aydınlarından Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı, diğer adı ile Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda, 150 senedir bozulmuş olan devlet kurumlarından söz eden bir özeleştiri ile birlikte, Osmanlı uyruğu olan herkesin can, mal ve ırz güvenliğinin, vergi adaletinin sağlanacağı, mülkiyet hakkının korunacağı, askerlik yükümlülüğünün bir süreye bağlanacağı, yargısız infaz yapılmayacağı, rüşvetin önleneceği, memleketin ve ahalinin kalkınması için her türlü önlemin alınacağı ve bu kararlara bütün yetkililerin yemin ederek uyacakları vurgulanıyordu.8

Osmanlı'nın Batılılaşma macerasının en önemli etkilenme alanlarından biri olan Aydınlanma, Batı kültür çevresinin son yüzyıllardaki en kesin düşünce akımlarından biridir. Zaman bakımından XVIII. yüzyılı kapsayan bu olayın köklerini, önyargılardan arınmış kararlara varmak, din devlet bilgi vb. şeyler karşısında eleştirel davranmak düşüncesinin kılavuzluk ettiği Rönesans'a kadar götürebiliriz. Aydınlanma rüzgarı bütün Avrupa'yı kaplamış, ancak yayılırken ülkeden ülkeye farklı olarak görülmüş, özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya'da ülkelerin ulusal karakterlerine uygun görünüşler kazanmıştır. Anayurdu olan İngiltere'den yayılan Aydınlanma düşüncesinin ilk uğrağı, Fransız Devrimi'nin aydınlanma düşüncelerinden birçoğunu pratik alanda gerçekleştirmesi nedeniyle Fransa olmuştur. Fransız Devrimi'nin bu etkisi Aydınlanma'nın Fransa'dan çıktığı yanlış kanısının doğmasına neden olmuştur. Macit Gökberk'in akılcı/uscu matematik olarak nitelendirdiği Fransız aydınlanması'nın tarih görüşünün özü ise ilerlemedir.9 İlerleme sorusunu insanın iç değerleri açısından ortaya atan düşünürlerden biri de J. J. Rousseau'dur. Aydınlanmanın kıyasıya bir eleştirmeni olan Rousseau'ya göre tarih; doğal olmayan bir yolda yürümüş, doğallıktan bu sapma insanlıkta derin yaralar açmıştır. Tarihin doğru yolda yürümesi isteniyorsa, doğaya dönmesinin gerektiği, yani sağlıklı ve doğaya uygun bir düzen kurmak gerektiğini savunmuştur.10

Aydınlanmadan önce gelen iki yüzyılın ana ilgisi doğaya yönelmiş ve büyük bir doğa bilimi doğmuştur. Galilei'de "Gözümüzün önünde her zaman açık duran doğanın kitabı, bizim abecemizdekinden başka harflerle yazılmıştır. Bu kitabın harfleri: Üçgenler, kareler, daireler, küreler, piramitler ve öteki matematik biçimlerdir" diyerek doğanın yapısının ancak matematik ile kavranabileceğini vurgulamış ve bu anlayıştan matematik doğa bilimi doğmuştur.11 Galilei'nin üçgen, kare, daire, küre gibi farklı harflerle yazılmış bir kitap olarak tanımladığı ve J. J. Rousseau'nun dönüş çağrısı yaptığı doğanın ve doğaya dönüşün simgesi olarak seçilen küre, XIX. yüzyıl Avrupa ve

Osmanlı mimarilerinde sıkca görülmektedir. Hollanda'da Het Loo Sarayı'nın alt bahçesinde havuzların ortasında üstü dünya/yerküre/küre-i arz betimlemeli küreler bulunmaktadır.12 Fransa'da 1892-93 yıllarında gerçekleşen yarışmalarda seçilen veya bu yarışmalara katılan anıt, heykel ve yapı projelerinin yayınlandığı bir dergide küre ve yerküre betimlemelerinin çokluğu dikkati çekmektedir13 (Foto. 1). Eşzamanlı olarak XIX. yy. Osmanlı Mimarlığı'nda da Fransız Devrimi Aydınlanma Düşüncesi'nin yansıması olarak küre ve yerküre betimlemeleri görülmektedir. Bunların içinde ilk göze çarpan Günkut Akın'ın Osmanlı tarihinde İstanbul'daki ilk anıt ilk modern yapı olarak tanımladığı,14 Divanyolu II. Mahmud Türbesi'nin de içinde bulunduğu yapı topluluğunun bir köşesinde yer alan çeşmedir. 1840 yılında yapılan yapı topluluğu ile aynı yılda inşa edildiği düşünülen yapının üzerindeki mermer küreye yerküre işlenmiştir (Foto. 2). 21 Şevval 1256 tarihli Ceride-i Havadis'te çeşme üstündeki yerküre betimlemesinden söz edilmektedir.15 Bu küre betimlemesi uscu matematik temelli Fransız Aydınlanması'nın doğa kitabının temel harflerinden olan küreye göndermeler yapmaktadır. Tarihi belli olmasa da üstündeki süslemeden II. Mahmud Türbesi köşesindeki çeşmenin yapıldığı tarihlerde yenilendiği düşünülen, Üsküdar Selmanipak Caddesi üzerinde bulunan Şeyh Devati Mustafa Efendi Camii hazire duvarındaki çeşmenin üstünde de kaide üzerinde bir küre yer almaktadır (Foto. 3).

Osmanlı'nın XVIII. ve XIX. yüzyılda Batılı mimari modaları denediği ve halkın beğenisine sunduğu model yapılar olarak düşünebileceğimiz çeşmeler16 arasında Aydınlanma düşüncesini dolayısıyla Tanzimat Dönemi mimarlık anlayışını en küçük ölçekte anlatabilen yukarıda saydığımız örnekler dışında, 1843 yılında Abdülmecid'in annesi Bezmialem Valide Sultan tarafından inşa ettirilen iki çeşme de bulunmaktadır. Nuran Kara Pilehvarian'ın ikiz çeşme olarak tanımladığı,17 bugün orijinal yerlerinde değil Topkapı ve Yıldız'da bulunan çeşmelerin ayna taşında, bir kaide üzerinde ışık saçan küre/yerküre kabartması yer almaktadır (Foto. 4). Bu betimlemeler Avrupa'da özellikle Fransa'daki Devrim Mimarisi etkisinde inşa edilen anıtlarda görülen küre/yerküre betimlemeleri ile büyük benzerlikler göstermektedir (Foto. 5).

Günkut Akın ve Nuran Kara Pilehvarian Avrupa kenti fiziksel görüntüsü özlemi içinde gerçekleştirilmiş anıtsal ölçekte çeşmelerde, ışık saçan küre veya yalnızca kürenin kullanılmasını, Fransa'da I. Napolyon Dönemi'nden (1804-1815) başlayarak 1830'lara kadar süren ve II. Fransız Devrimi (1848) ile devamında III. Napolyon Dönemi'nde (1852-1870) yeniden canlandırılan klasisist "Empire/Ampir" üslubunun Osmanlı Mimarisi'ne yansıması olduğunu, ayrıca klasist üslup içinde gelişen Fransız Devrim Mimarisi'nin temel biçimlere yöneldiği ve en çok kürenin üzerinde durduğunu vurgulamışlardır.18 Küre betimlemeleri, çeşmeler dışında eş zamanlı olarak Güzelce Kasımpaşa Camii (1722-1723), Gümüşsuyu Kışlası (1861-1862) (Foto. 6) gibi yapılarda da görülmektedir. Küre betimlemeleri yalnızca cephede ve dış mekanlarda değil dönemin en şaşalı yapıları olan saray, köşk ve kasırların iç mekanlarında özellikle tavan süslemelerinde de görülmektedir.

XIX. yüzyılın kartografya ve coğrafi eserlerinin de simgesi olarak algılayabileceğimiz dürbün, rulo kağıtlar, pusula, pergel, gönye gibi aletler de kürenin yanı sıra süsleme programında yerlerini almışlardır. Bunlar içinde 1856-1857 yıllarında inşa edilen Küçüksu Kasrı'nın zemin katta girişin

sağındaki ilk odanın tavan köşelerinde kalemişi olarak yerküre betimlemesi ve odadaki bütün kapıların üzerinde yuvarlak alınlıklar içinde altın yaldızlı, üstünde meridyen ve paraleller işlenmiş olan dünya/yerküre kabartmaları bulunmaktadır. Küçüksu Kasrı tavanındaki yerküre betimlemesinin hemen hemen aynısı 1866 tarihli Maslak Kasırları Kasr-ı Hümayun'un üst katında sağdan ikinci odanın tavanında da görülmektedir. Yerküre betimlemesi yanında saat, kitap, dürbün ve hokka da kompozisyon içinde yerlerini almışlardır (Foto. 7). Benzer biçimde Dolmabahçe Sarayı Valide Sultan Kabul Odası'nda da yerküre ve gemi betimlemeleri bulunmaktadır.

Yıldız Sarayı'nın bugün İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi olarak kullanılan mekanının üç bölümlü tavanı ortasında bir tarafta dünya, kitap, diğer tarafta dümen, pusula, dürbün, kum saati; tavanın köşelerinde de palet, lir, pergel, gönye gibi kalemişi betimlemeler yer almıştır (Foto. 8).

Sözünü ettiğimiz yerküre betimlemelerinden farklı olarak dış mekanlarda metal yerküre betimlemesi de görülmektedir. 1892'de II. Abdülhamid'in yenilettiği Teşvikiye Camii avlu giriş kapısının iki yanındaki duvar üstünde içi boş metal küreler bulunmaktadır (Foto. 9). Bu metal yerküre betimlemeleri, 1892-1893 tarihli daha önce sözünü ettiğimiz Fransız dergisindeki yerküre betimlemeleri ve Avrupa'da eşzamanlı olarak görülen Art Nouveau üslubunda da kullanılan içi boş metal yerküre betimlemeleri ile aynıdır (Foto. 10-11). Endüstri Devrimi'nin bir yansıması biçiminde Art Nouveau'da metal olarak karşımıza çıkan dünya betimlemeleri belki de Fransız Devrimi'nin özündeki özgürlük, laiklik, ilerleme gibi ilkeleri ile Avrupa'dan başlayarak dünya toplumlarını etkilemesi ve endüstrileşmenin bu özgür düşünce sayesinde başlamasının somut kanıtlarıdır. Bu metal yerküre betimlemeleri aynı zamanda Osmanlı Mimarlığı'nın yenilikleri ne kadar yakından takip ettiğinin de göstergesidir.

Eş zamanlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başkent dışında Anadolu'nun diğer yerleşmelerinde de Fransız Devrimi ve Aydınlanma'nın sembollerine rastlanmaktadır. 1882'de çıkarılan Ebniye Nizamnamesi ile yapımına başlanan hükümet konakları içinde yer alan Bilecik Hükümet Konağı'nın anıtsal giriş kapısı üzerinde bir küre bulunmaktadır (Foto. 12).

İngiltere'den Amerika'ya bütün dünyayı etkileyen aydınlanma düşüncesi içinde Batılılar da Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde hem endüstrileşmeyi hem de aydınlanmayı sembolize eden biçimler kullanmışlardır. Karaköy Rıhtımı'nda yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1800'lerin ikinci yarısında inşa edildiği varsayılan Avusturyalıların Viyana Bankası binası olarak tamamlanan binanın iki cephesinde dünya ve gemi burnu kabartmaları üzerinde kanatlarını açmış kartallar görülmektedir. Denize bakan ikinci kat önündeki teras korkuluklarında "sanayi" ve "ticareti" simgeleyen iki heykel bulunmaktadır.19

Fransız Devrimi ve Aydınlanma'nın XIX. yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda görülen bir başka sembolü terazidir. Öteden beri adaletin sembolü olarak bilinen terazi Fransız Devrim Mimarisi'nde olduğu gibi XIX. yüzyıl Osmanlı Tanzimat Mimarlığı'nda da Tanzimat Fermanı'nın eşitlik ilkesinin sembolüdür. Terazi betimlemesi XIX. yüzyıl Osmanlı yapılarına önce XIX. yüzyılda oluşan Osmanlı

armasının bir parçası olarak girmiştir. Batılılaşma ile birlikte Avrupa'daki arma geleneğine uymak, Avrupa'nın bir parçası olduğunu kanıtlamak ve askeri güce dayanan Osmanlı'yı tanımlamak amacıyla tuğralar dışında bir imgeye ihtiyaç duyan Osmanlı'nın arması II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında son şeklini almış ve yaygın olarak kullanılmıştır. Armada yer alan silahlar güçlü Osmanlı ordusunu, birinci kitap Kur'an-ı Kerim'i, ikinci kitap Tanzimat Fermanı'nı ve din, adalet, hukuk ile eğitimi, boynuz bereketi, borazan mehterhaneyi, meşale aydınlatan yol gösteren ülkü, eğitim, terazi ise adalet ve Tanzimat Fermanı ile gelen eşitliği sembolize etmektedir.20 Osmanlı armasını resim çerçevesinde, koltuklarda, II. Abdülhamid'in faytonunda süsleme olarak görebildiğimiz gibi Osmanlı toplumunun rahatça izleyebileceği yapılarda da kullanıldığını görmekteyiz. Osmanlı insanının moral değerlerini yükseltmek amaçlı olarak da geliştirildiği söylenen21 Osmanlı armasının kullanıldığı yapılar arasında Dolmabahçe Saat Kulesi, Davutpaşa Kışlası, Harbiye Binası ve arma kullanılan ilk dini yapı olan22 Teşvikiye Camii sayılabilir.

Osmanlı armasını oluşturan sembollerden terazi, Osmanlı başkenti dışında Anadolu'nun küçük yerleşmelerinde de eşzamanlı olarak kullanılmıştır. 1846 tarihli Fethiye Seki Yaylası Teke Camii harimindeki duvar resimleri içinde ve Afrodisias Antik Yerleşmesi yakınındaki Geyre Köyü Camii'nde de kalemişi olarak terazi motifi işlenmiştir23 (Foto. 13). Rüçhan Arık terazi, makas, dil, ateş, yürek gibi betimlemelerin sembolik tılsım resimleri olabileceğini söylemektedir.24 Köy camileri ve konutlara kadar girebilmiş olan ve Osmanlı başkentindeki, Fransız Devrim Mimarisi ve Aydınlanma etkisindeki sembollerle paralellikler gösteren bu betimlemelerin başkente öykünme ve bir mimari moda olarak buralara kadar gelebildiğini de akla getirmektedir.

1844'te tamamlanan İstanbul'da bugün Fransız Büyükelçiliği bahçesinde yer alan, Kapitülasyon Mahkemesi Binası'nın cephesinde de kanun, adalet ve kuvveti sembolize eden girlandlar arasında terazi, açık bir kitap ve çıpa kabartmaları görülmektedir. Bu yapıdaki terazi ve kitap betimlemeleri de bu sembollerin yine Fransız Devrim Mimarisi ve Aydınlanma sembolü olarak bir adalet yapısı üzerine işlendiklerini düşündürmektedir.

Osmanlı armasını oluşturan sembollerden biri olan ve mimaride de kullanılan bir diğer sembol meşaledir. II. Mahmud Türbesi Avlu Giriş Kapısı'nda ve Bezmialem Valide Sultan'ın yaptırdığı akaretler Valide Çeşme'nin ayna taşlarında ve dönemin yenileşme hareketlerinin başında gelen eğitim ıslahatlarının ürünlerinden olan Galatasaray Lisesi bahçe kapısı üzerinde aydınlanma sembolü çapraz biçimde iki meşale betimlemesi görülmektedir.

Bütün bu anlatılan yerküre/küre, terazi, meşale, pusula, kum saati, dürbün gibi sembollerin kullanımı yanında Osmanlı'nın Avrupa'dan aynen alarak kullandığı, şövalye başlıkları gibi semboller de XIX. yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda aydınlanma sembolleri arasındaki yerlerini almışlardır.

XIX. yüzyılın önemli buluşlarından olan buharlı gemilerin tasvirlerinin başkenteki saraylardan (Beylerbeyi) Anadolu'nun ücra köşelerindeki konutların (Karaman Hacı Sami Tartan Evi)25 iç mekan süslemelerine kadar girdiği görülmektedir. Buharlı gemi betimlemesinin yanı sıra, aydınlanmada doğaya dönüşün sembolü olarak ele alınan küre/yerküre betimlemeleri ile birlikte pusula, dürbün,

muhtemelen harita olabilecek rulo kağıtlar, dümen, kum saati gibi konuların da işlendiği düşünülürse 1789 Fransız Devrimi ve bütün dünyayı etkileyen Aydınlanma Düşüncesi'nin etkisi ile oluşan özgür düşünce ve hareketin sonucu olarak yeniliklerin/buluşların çoğaldığı da düşünülebilir.

1789 Fransız Devrimi ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın içeriklerinde büyük aynılıklar/benzerlikler bilinmektedir. Bu hareketler sonucu elde edilen hak ve özgürlükleri aktarmada mimari semboller önemli bir yer tutmaktadır. En ufak detaylarda bile Fransız Devrimi ile Aydınlanma Düşüncesi ve Tanzimat hareketinin temelini oluşturan "Herkese eşit adalet", "Yaygın Eğitim", "Barış Sanatlarının Desteklenmesi", "Güçsüzün Korunması" gibi ilkeler mimaride de terazi, palet, kitap gibi sembollerle halka aktarılarak benimsetilmeye çalışılmaktadır.

XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma hareketleri içinde Avrupa mimarisindeki yeniliklere ve biçimlere bir öykünmeden çok, Avrupa'ya özgü yenilik ve biçimlerin Osmanlı kültürü ile harmanlanarak Osmanlı mimarisine özgü kalıplara yeni olanaklar kazandırma çabaları görülmektedir. Bu çabalar arasında özellikle süslemede, Fransa'dan alınan Ampir üslup içinde kullanılan askeri biçimlerin yanında girland, fiyonk, çelenk gibi daha önce sözü edilmeyen eşzamanlı motiflerin Osmanlı'nın tuğra, sancak, sorguçlu serpuş gibi sembolleri ile birarada kullanılarak Osmanlı Mimarlığı'na uyarlanması da yer almaktadır.

Bütün bunlar ışığında XIX. yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda her alanda yapılan yeniliklerin mimari ile desteklenmesi sonucunda yeni düzenlemelere cevap verebilecek yapılar ortaya çıkmış ve bu yeni tip yapılar ile birlikte bu dönemde yapılan geleneksel yapılarda da Aydınlanma, Fransız Devrimi ve Tanzimat'ın ilkeleri süslemeler ile aktarılmaya çalışılmıştır. Osmanlı'nın Avrupa ile bütünleşmesi ve Osmanlı toplumuna yeniliklerin yansıtılması, büyük ölçüde mimaride kullanılan ve hem işaret hem de işaretin gizil güçlerini biraraya getirerek iletişimi sağlayan, mesajlar veren sembollerle başarılmıştır. Yapılarda küre/yerküre, terazi, pusula, saat, kitap, meşale, dürbün gibi sembolleri kullanmak Osmanlı'nın eğitimden siyasete, hukuktan günlük yaşama kadar her alanda yapmış olduğu yenilikleri Osmanlı toplumuna aktarmanın ve bu yeniliklerin günlük hayata yerleşmesini sağlamanın en akılcı ve en kolay yoludur. Ayrıca bu semboller Osmanlının 1840'lardan 1900'lere kadar Avrupa'daki bilim, teknik, hukuk ve sanat alanındaki yenilikleri eşzamanlı olarak Osmanlı toplumuna yansıttığının göstergesidir

1 Sakaoğlu 1999; Aktüre 1986.

2 Sakaoğlu 1999.

3 Çiğdem 1999: 103-105.

4 Gökberk 1997: 82.

5 Ortaylı 1986: 104.

6 Hanioğlu 1981: 162-163; Gökçek 1999: 266-267.

7 Lewis 1953: 125.

8 Sakaoğlu 1999: 489.

9 Gökberk 1997: 106.

10 Gökberk 1997: 111-112.

11 Gökberk 1997: 69).

12 Enge; Schröer 1992: 126-131.

13 Anonim, La Construction Moderne Art: 1892-93, Tome VIII.

14 Akın 1989: 22.

15 Akın 1989: 22.

16 Pilehvarian, Urfalıoğlu, Yazıcıoğlu 2000: 66-67.

17 Pilehvarian 1996.

18 Akın 1989: 22; Pilehvarian 1996: 197-198.

19 Cezar 1991: 225-226.

20 Özdemir 1997: 125-141.

21 Özdemir 1997: 99.

22 Özdemir 1997: 136.

23 Arık 1988: 134.

24 Arık 1988: 132-133.

25 Arık 1988: 131.

Akın, Günkut; “Divanyolu Küresi”, Tarih ve Toplum, sayı 72, Aralık 1989, cilt 12, s. 21-23.

Akın, Günkut; “Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu (17-18 Aralık, 1992), İstanbul, 1993, s. 123-133.

Akın, Günkut; “II. Mahmud Türbesi”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi cilt 5, 1994, s. 263-265.

Aktüre, Sevgi; “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 4, 1986, s. 891-904.

Anonim; Beylerbeyi Sarayı, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.

Anonim; Küçüksu Kasrı, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları No: 13, İstanbul, 1995.

Anonim; La Construction Moderne Art: Théorie Appliquée Pratique Tome. VIII, 1892-1893, Paris.

Anonim; Maslak Kasırları, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları No: 11, İstanbul, 1994.

Anonim; Prague: 20th Century Architecture, 2. Baskı, Prag-Çek Cumhuriyeti, Zlaty Rez, 1999.

Arık, Rüçhan; Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 947, Sanat Eserleri Dizisi: 19, Ankara, 1988.

Batur, Afife; "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt 4, 1986, s. 1038-1067.

Cezar, Mustafa; XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, Akbank, Ak Yayınlar Kültür ve Sanat Kitapları: 55, Yeni Dizi 9/1991, İstanbul, 1991.

Çiğdem, Ahmet; Aydınlanma Düşüncesi, 2. Baskı, İletişim Yayınları 408, Politika Dizisi 22, İstanbul, 1999.

Davison, Roderic H.; Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, 2 cilt, Çev: Osman Akınbay, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997.

Egemen, Affan; İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri: Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil, İstanbul, Arıtan Yayınevi, 1993.

Enge, Torsten Olaf; Schröer, Carl Friedrich; Garden Architecture in Europe 1450-1800, İspanya, Taschen, 1992.

Göçek, Fatma Müge, Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme, Tarih Dizisi: 05, Çev:.

İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınları, 1999.

Gökberk, Macit, Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları, Cogito-50, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

Hanioğlu, Şükrü; Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, Üçdal, 1981.

Lewis, Bernard; "The Impact of the French Revolution on Turkey", Cahiers d'Histoire Mondiale/Journal of World History, Juillet 1953, vol I, Paris, Librairre des Méridiens, s. 105-125.

Ortaylı, İlber; “Fransız Devrimi ve İstanbul”, İstanbul’dan Sayfalar, Hil 30, İstanbul, 1986, s. 104-109.

Özdemir, Kemal; Osmanlı Arması, İstanbul, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul, 1997.

Özendes, Engin; Osmanlı’nın Son Başkenti İstanbul, İstanbul, YEM, 1999.

Özer, Bülent; “Fransız Devrimi ve Mimarisi”, Yapı, Mayıs 1989, sayı 90, s. 33-48.

Pilehvarian, Nuran Kara; Urfalıoğlu, Nur; Yazıcıoğlu, Lütfi; Osmanlı Başkenti İstanbul’da Çeşmeler, İstanbul, YEM Yayın, 2000.

Pilehvarian, Nuran Kara; “Bezmialem Valide Sultan Yapılarında Batılı Etkiler”, Bedrettin Cömert Anısına Sanatta Etkileşim Uluslararası Sempozyumu-Bildiriler, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara, 25-27 Kasım 1998, Türkiye İş Bankası, 2000, s. 164-169.

Pilehvarian, Nuran Kara; “Bezmialem Valide Sultan Yapıları”, Basılmamış Doçentlik Çalışması, İstanbul, 1996.

Sakaoğlu, Necdet; Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., 1999.

Tekeli, İlhan; “Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 4, İstanbul, 1986, s. 878-890.

Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı / Yrd. Doç. Dr. Mustafa S. Akpolat [s.350-359]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. İmparatorluğun Toplumsal Yapısı

Tanzimat reformları Osmanlı kentlerini ve mimarlığını çok derinden etkilemiştir. Batılı kent planlama yöntemleri ile mimarlık anlayışları Tanzimat sonrasında birlikte uygulamaya konulmuştur. Osmanlı yönetimi, Batı dünyasındaki gelişmeleri öğrenmekte ve uygulamakta yetersiz kaldığı için, uygulamalar da çoğu zaman yabancı veya azınlığa mensup gayrimüslim mimarlar ve ustalar eliyle olmuştur.

Osmanlı ekonomisinin 1838'de Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile tam olarak Batı'ya açılışı ve 1839 Tanzimat Fermanı ile simgelenen yeni yönetim anlayışı 19. yüzyılın ikinci yarısında kent yapısında önemli dönüşümlere sebep olmuştur. Yeni ekonomik ilişkiler ve yönetim biçimi, yeni kentsel merkezler, yeni bir altyapı ve yeni kurumlar gerektiriyordu.

Bu nedenle Batı'dan alınmış yasalar, yönetmelikler ve yöntemler, yine Batı'dan alınmış kurumlar aracılığı ile Osmanlı kentlerinde uygulanmaya başlamıştır. Batı kent plancılığının, yeni yapılan yapıları geriye çekerek sokakları genişletme ve yeni parselasyon ilkeleri gibi dönemin ileri tekniklerini içeren "I. Ebniye Nizamnamesi" (I. İmar Yönetmeliği) 1848'de yürürlüğe girdi. 1856'da ise kent planlamasının en önemli araçlarından biri olan kamulaştırma işlerini düzenleyen yönetmelik uygulamaya konulmuştur. Böylece başkentin ve diğer kentlerin genel görünümü yavaş yavaş değişmeye başlamıştır.

Osmanlı yönetimi için kentlerin Batılı kurallara göre yeniden planlanmasının bir başka amacı daha vardır: Merkezi devlet otoritesini yeniden kurmak. Bu amaç Batılı devletlerce de aynı derecede önemseniyordu. Çünkü ticaret etkinlikleri için bir çeşit engel oluşturan, feodal özellikler taşıyan kişi ve kurumlardan böylece kurtulmak mümkün olabilirdi.

Gerçekten de bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası saygınlığı azalırken, merkezi yönetimin ülke düzeyinde otoritesi güçlenmiştir. Sonuçta 19. yüzyıl Avrupa kent planlamasının üç temel ayağı olan "güvenlik", "güzellik" ve "sağlık" Osmanlı kentlerinde de belirli ölçülerde sağlanmıştır.

2. Mimarlık Ortamı ve Sorunları

Osmanlı İmparatorluğu'nun, başkentte ve taşrada mimarlık işlerini yürüten Hassa mimarlarının işlerini, ocak dışındaki yerli ve yabancı mimarlar üstlendiler. Ortaya çıkan bu durumun nedeni Lale Devri (1718-1730) ile başlayan "Batılılaşma" döneminde, saray çevresinin benimsemiş olduğu Avrupa Mimarlığı ile Hassa mimarlarının baş edememesi, onun gereklerine ayak uyduramamasıdır. 18. yüzyılda Barok Üslubu Osmanlı kalıplarına uyarlamayı başaran Hassa mimarları, 19. yüzyılda ortaya çıkan tarihselci üslupların uygulamasına ayak uyduramamışlardır. Çünkü bu seçmeci (eklektik)

uygulama çeşitli üslupların biçim ve tasarım kurallarını bilmeyi gerektiriyor, bu akademik tutum ise usta-çırak ilişkisi içinde pratikten yetişen Hassa mimarları için üstesinden gelinemeyecek bir sorun yaratıyordu. Bundan böyle tasarım işlerini Avrupa'da akademik öğrenim gören mimarlar üstlendiler.

Yabancı Mimar Sorunu

Londra'da elçi olarak bulunan Mustafa Reşit Paşa'nın 1836'da II. Mahmut'a gönderdiği mektup o günkü durumu ve çözüm önerilerini gözler önüne sermektedir. Söz konusu mektupta, Avrupa gazetelerinde sık sık, ahşap ağırlıklı malzeme ile yapılan ve büyük yangınlara neden olan Türk inşaat sisteminin eleştirildiği belirtilmektedir. Bu nedenle de Reşit Paşa yeni planlanacak kentlerde ve mahallelerde, kent planlama geometrisine uygun, ahşap yerine kargir yapıların yapılmasını önermektedir. Yeni inşaat malzemeleri ile yapılacak binaların tasarımında ve uygulamasında karşılaşılacak sorunların ise Avrupa'dan getirtilecek mimar ve diğer meslek adamları ile çözümlenebileceği ifade edilmektedir. Mektupta ilginç çözüm önerilerinden bir tanesi de mimar sorununun çözümüne ilişkin olandır. Bu konu aynen şöyle dile getirilmiştir: "Gelecekte de Batı kültürü almış mimarları kullanmaya devam edebilmek için, kendi memleketimizden, yetenekli on veya on beş genci, mimarlık bilimini ve sanatını gereği gibi öğrenebilmeleri için şimdiden Avrupa'ya yollamak yeterli olacaktır."

Yabancı Mimar Sorunu ve Mimarlık Eğitimi

Reşit Paşa'nın 1836 tarihli mektubundaki önerileri arasında ilk gerçekleştirilenlerden biri, Batılı mimarları İstanbul'a getirmek ve yetenekli Osmanlı gençlerini Avrupa'nın güzel sanatlar akademilerine ve mühendislik okullarına eğitime yollamak oldu. 1840'lı yıllardan başlayarak, sarayda ayrıcalıklı bir yere sahip mimarlar yetiştiren Ermeni Balyan ailesinden çok kişi Paris'e mimarlık eğitimi görmek üzere gönderildi. Bunlardan ilki Nicogos Balyan (1826-1858), 1842'den 1845'e kadar L'Ecole Sainte-Barbe'a devam eder; onu 1843'te Sarkis Balyan (1831-1899) ve eğitimini Viyana, Venedik ve başka Avrupa kentlerinde tamamlayan Agop (1837-1875), sonra da Simon (1846-1894) ve Levon Balyan (1855-1925) izler.

Tanzimat'ın ilanından önce İstanbul'da çalışan yabancı mimarlar arasında en kalabalık grup Gaspare Fossati ile başlayan İtalyanlardır. Rus Çarı I. Nicola tarafından Beyoğlu'nun güzel manzaralı tepelerinden birinin üstünde yer alan Rus Elçiliği binasının yapımı için İstanbul'a gönderilen Gaspare Fossati'ye bir süre sonra mimarın kardeşi Giuseppe (1822-1891) de katılmıştır. Gaspare Fossati kardeşinin de yardımıyla gerek saray için gerekse özel kişiler için önemli yapılar tasarlayıp gerçekleştirdi. Harbiye Nezareti için Bab-ı Seraskeri Hastanesi (1841), Darülfünun binası (1845-1847), Sultanahmet Meydanı'nda yeni Mekteb-i Sanayi binası (1846), yeni İtalyan Tiyatrosu (1846), Ayasofya'nın restorasyon çalışmaları (1847-1849), Reşit Paşa Yalısı (1847-1849), İtalyan Elçiliği konutu restorasyonu (1850) Fossati biraderlerin gerçekleştirdikleri önemli işlerinden bazılarıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında önemli mimari görevlere atananlar veya mimarlığa katkı sağlayan İtalyanlar arasında Giacomo Leoni, Giovanni Battista Barborini (1820-1891), Giorgio Domenico ve Ercole Stampa, Pietro Montani (1829-1887) ve Guglielmo Semprini isimlerine rastlanmaktadır. Uluslararası

İstanbul Sergisi yapılarının tasarımı için 1893 yılında bir diğer İtalyan mimar Raimondo D'Aronco Osmanlı başkentine davet edilmiştir. İstanbul Sergisi 1894 büyük İstanbul depremi nedeniyle gerçekleşmedi, fakat D'Aronco İstanbul'da çok sayıda birbirinden güzel yapılar kazandırdı. Bunlardan en önemlileri arasında, Sultanahmet Yeniçeri Müzesi (Resim 1), Sultanahmet Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti, Beşiktaş Şeyh Zafir Külliyesi, Yıldız Sarayı'nda Yaveran Dairesi, Çini Fabrika-i Hümayunu sayılabilir. Ancak D'Aronco'nun asıl önemli işleri, döneminin tepkisel mimarlık akımı olan "Art Nouveau" anlayışı ile yaptığı tasarımlardır. Bunlardan ilk akla gelen ise saray terzisi H. Botter için 1900-1901 yıllarında gerçekleştirdiği İstiklal Caddesi'ndeki Botter apartmanıdır.

Fransız mimar ve mühendisler 18. yüzyıldan itibaren kendilerine sarayda rahatlıkla yer bulmuşlardır. Fransızlar Tanzimat sonrasında yerleştirilmeye çalışılan kamu yönetimi ve belediye çalışmaları konusunda da etkili olmuşlardır. Fransız mimar ve kent plancılarının başta gelen amaçlarından biri de İstanbul'un planlamasına damgalarını vurmaktı.

Fransızların etkisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında sadece Neoklasik Beaux-Arts mimarlığı ihracı ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda Antoine Bourgeois (1821-1884), Léon Parvillée (?-1885), Adolphe Maillard ve Aléxandre Vallaury'nin (1850-1921) katkıları sayesinde Osmanlı yeniden canlandırmacılığına kesin bir katkı sağlamıştır. Fransız kökenli Levanten mimar Vallaury 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında İstanbul'un mimarlık platformunda en önemli yere sahip olmuştur. 1870-1879 yıllarında Paris'te döneminin en önemli mimarlık okulu olan Ecole des Beaux-Arts'ta eğitim gören Vallaury, otuzdan fazla önemli yapı gerçekleştirmiştir. Vallaury'nin yapıtlarının başlıcaları arasında Karaköy Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğü (1892), Cağaloğlu Düyun-u Umumiye (1897), Müze-i Hümayun (1891-1897), Büyükada Rum Yetimhanesi (1890-1900), Bağlarbaşı Mecit Efendi Köşkü (1901), Eminönü Hidayet Camii (1887) (Resim 2), İstinye Osman Reis Camii (1903) ve Beyoğlu Pera Palas Oteli (1893) sayılabilir. Diğer taraftan Aléxandre Vallaury 1883 yılında kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimarlık bölümünün, kuruluşundan itibaren 1908 yılına kadar başkanlığını yapmıştır. Diğer bir deyişle Vallaury, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kendini gösterecek yeni kuşak Türk mimarlarının formasyonunda etkili olmuştur.

Otuz üç yıl süren II. Abdülhamid yönetimi sırasında, Fransız üstünlüğü engellenemez bir biçimde kentsel ölçekteki projelerde de kendini gösterir. Fakat İmparatorluğun ekonomik sıkıntıları yüzünden bu projelerin çoğu kağıt üzerinde kalmıştır. Mühendis Arnodin'in Boğaziçi Çevresi Demiryolu Projesi, 1900 Martı'nda II. Abdülhamid'e sunulmuştur. Çevre yollarının ring sistemi ile bağlanması düşünülen öneride, İstanbul Boğazı iki asma köprü ile geçilir. Köprülerden biri Sarayburnu'nu Üsküdar'a bağlamaktadır. Çok gösterişli olmayan bu asma köprünün ayaklarının tamamen çelikten inşa edilmesi düşünülmüştür. İki uçtaki bitişler ise oryantalist bir anlayışın ürünü olarak küçük camiler biçimindedir. Kandilli ve Rumelihisarı arasındaki diğer köprü daha anıtsal nitelikler içermektedir. Çok büyük üç taş ayak tarafından taşınan bu asma köprünün ayaklarının üstünde ise dört köşesine minareler yerleştirilmiş Memlûk üslubundaki türbeler bulunmaktadır. Binlerce lamba ile aydınlatılacak köprü, geceleyin tam bir masalımsı görünüş sergileyecek şekilde tasarlanmıştır.

Osmanlı yönetiminin isteği üzerine ünlü Fransız kent plancısı Antoine Bouvard'ın (1840-1920) hazırladığı planlama önerileri de bu dönemin kağıt üstünde kalmış projelerinden biri olarak anılmaya değer niteliktedir. Bu proje sultana armağan olarak Fransız hükümeti tarafından finanse edilmiştir. Bu plan önerileri, İstanbul'un üç önemli kent merkezinin yeniden düzenlenmesini içermektedir. Sultanahmet, Beyazıt ve Yeni Cami meydanları için geliştirilmiş öneriler, maalesef hiçbir topografik bilgiye veya kentin tarihsel ve mimari geçmişine dayanmıyordu. İstanbul'a hiç gelmeden Paris'te hazırlanan planlar sadece fotoğraflardan elde edilen görsel bilgilere dayandırılmıştır. İstanbul tarihi yarımadasının zengin kent dokusu yok sayılarak hazırlanmış, birbirinden kopuk bu üç meydan önerisi Paris kentinin ölçeğini bu meydanlara taşımak istiyordu. Örneğin, Harbiye Nezareti'nin (İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) karşısına yerleştirilen büyük kütleli yeni belediye binasının yapılması için Beyazıt Medresesi'nin yıkılması öngörülüyordu (Resim 3). Aynı şekilde, Yeni Cami'nin iki yanına eklenen eğri kanatlar, Galata Köprüsü ile birlikte, Paris'te 1878 yılındaki Uluslararası Sergi için yapılan Trocadero alanı düzenlemesini anımsatan bir düzenlemedir. Sultanahmet Meydanı'nda ise, 16. yüzyılın en önemli mimarlık ürünlerinden biri olan İbrahim Paşa Sarayı'nın (Türk-İslam Eserleri Müzesi) yıkımından elde edilen yere vilayet konağı yapılması öneriliyordu. Çevresindeki tarihi doku yok edilerek, yapılacak Fransız üslubundaki geniş bahçenin ortasında yer alması önerilen Ayasofya'nın tek başına çevresinden soyutlanmış bir şekilde ortaya çıkması öneriliyordu.

Mustafa Reşit Paşa'nın arzu etmesine karşın, İstanbul'a çok sayıda İngiliz mimar getirilememişti. İngiliz mimarların İstanbul'daki etkinlikleri, Sir Charles Barry'nin 1842 tarihli tasarımına göre W. J. Smith'in gerçekleştirdiği Neorönesans üslubundaki İngiliz Elçilik Binası (1845-1847), Kırım Savaşı anısına George Edmund Street'in tasarladığı İngiliz Neogotik Kırım Kilisesi ve Harry Peray Adams'ın projelerini hazırladığı Galata'daki İngiliz Hastanesi (1902-1904) gibi özel yapılarla sınırlı kaldı.

1881 yılında Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi, 1882 yılında da İngiltere'nin Mısır'ı ele geçirmesi ile, II. Abdülhamid ile Paris ve Londra hükümetleri arasındaki ilişkilerde doğan bunalım, uzun zamandan beri Osmanlı İmparatorluğu ordusunun organizasyonunda önemli rolü olan ve ayrıca Osmanlı demiryollarının geliştirilmesi projesine büyük ilgi gösteren Almanya'nın ekonomik rolü birdenbire çok artmıştır. Almanya'nın ısrarla istediği İstanbul-Bağdat demiryolu projesi uzun görüşmelerden sonra 1903 yılında verilecektir. Bu projeyle ilgili olarak Alman İmparatoru II. Wilhelm, Osmanlı başkentini iki kere ziyaret edecek ve ikinci ziyaretin anısına Sultanahmet meydanındaki Alman Çeşmesi'ni yaptıracaktır. Bizans mimarlığının izlerini taşıyan bu çeşme önemli bir tarihsel belge niteliğine de sahiptir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde, Alman mimarların tasarlamış olduğu üç önemli yapı, günümüzde de işlevlerini sürdürmektedir. Bu yapılardan ikisi, Sirkeci Garı ve Bahçekapı'daki Deutsche Orient Bank (Alman Doğu Bankası) binaları A. Jasmund'un yapıtlarıdır. Üçüncü yapı ise İstanbul-Bağdat demiryolunun başlangıç noktası olan, Otto Ritter ve Helmuth Cuno isimli Alman mimarlarca projelendirilen Haydarpaşa Garı'dır (Resim 4).

Sirkeci Garı (1888-1890) Orient-Express espirisine uygun bir biçimde Orta Doğu mimarlığının izlerini yansıtır. Minareyi andıran kuleleri, atmalı kemerleri ve vitraylı yuvarlak pencereleri ile dikkat çekici bir yapıdır. Dönemin banka binalarının temel özelliklerinden olan masif taş bir yapı olan Deutsche Orient Bank için tasarladığı Germina Hanı binasının mimari kimliğini oluşturan asıl öğesi yuvarlak planlı, yivli gövdeli kulesidir. Mimar A. Jasmund kulesini ünlü Rönesans dönemi mimarı Bramante'nin Montario'daki S. Pietro'dan esinlenerek küçük bir tapınak planlı kat ile taçlandırır. Yapı, Alman ekonomisinin gücünü simgelemektedir.

A. Jasmund, aynı zamanda Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde mimarlık dersleri de vermiş, ünlü mimar Kemalettin Bey'in hocası olmuş ve onu mimar olmaya yönlendirmiştir.

Alman mimarların gerçekleştirdiği yapıların en gösterişlisi olan kuşkusuz Haydarpaşa Gar binasıdır. Yapı gerek Neorönesans üslubundaki etkili giriş cephesi, gerekse dekorasyonunda ressam Luigi Leone'nin de önemli katkıları olan ağırbaşlı ana salonu ile dikkat çekmektedir.

Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi ve Mimarlık Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı tarzında eğitim veren ilk kurumu olan Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi 1883 yılında kurulmuştur. Paris'in "Ecole des Beaux-Arts" örnek alınarak kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi, resim, heykel, mimarlık ve gravür olmak üzere dört bölümden oluşuyordu. Bu okul, İmparatorluğun güzel sanatlar alanındaki ciddi ve sorumlu tutumunun da önemli işaretlerinden sayılmalıdır. Daha önce kurulmuş olan askeri ve sivil mühendis mekteplerinde olduğu gibi güzel sanatlar eğitimi verecek olan bu okulda da yabancı hocalara gereksinim duyulacağı açıktır.

Okulda, mimarlık bölümünde görev verilen ilk hocalar arasında İstanbullu Levanten Aléxandre Vallaury ve yardımcısı İtalyan Philipe Béllo bulunuyordu. Resim bölümünde Salvatore Valeri (1856-1946) ve Varşova ve Münih akademilerinde eğitim görmüş Nantes doğumlu Polonyalı Joseph W. Zarzecki, gravür bölümünde Napié, heykel bölümünde ise İstanbul doğumlu, Roma Güzel Sanatlar Akademisi mezunu, aynı zamanda müdür yardımcısı olan Ermeni E. Osgan Efendi görev yapıyordu. Okulun müdürü ise aynı zamanda Arkeoloji Müzesi'nin de müdürü olan ünlü ressam ve arkeolog Osman Hamdi Bey'dir.

Mimarlık mesleği, İmparatorluğun gayrimüslim Ermeni ve Rum azınlıkları arasında daha çok ilgi uyandırmıştır. 24 Temmuz 1893 tarihli "The Levant Herald" ve "Eastern Express" gazetelerinin verdiği habere göre, mimarlık bölümünün yirmi öğrencisinden on altısı Ermeni, ikisi Türk ve ikisi Rumdur. 1907 yılında, ünlü sanat eleştirmeni A. Thalasso ise bir yazısında ise okulun 180 öğrencisinin, 87 Türk, 45 Rum, 36 Ermeni, 6 Yahudi ve 6 Levantenden oluştuğunu belirtiyordu. Bu öğrencilerin bölümlere dağılımı ise, resim 103, mimarlık 57, heykel 14 ve gravür 6 şeklindeydi. Yine dönemin gazetelerinden elde edilen bilgiler, okuldan mezun olanlardan mimarların, diğer bölümlerin mezunlarına göre kolaylıkla iş buldukları şeklindedir.

1909 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimarlık bölümü başkanı olan İtalyan Giulio Mongeri de (1909-1928) A. Vallaury gibi yetenekli bir kişidir. Mongeri de eğitimciliğinin yanı sıra İstanbul ve Ankara'da önemli binalar yapmıştır.

1885 yılından itibaren, öğrencilerin işlerinden oluşan Sanayi-i Nefise Mektebi sergileri açılmıştır. Bu sergilerle ilgili olarak gazete ve dergilerde haberler ve eleştiriler yayımlanmış, ayrıca dereceye giren projeler tanıtılmıştır. Söz konusu resim ve projelere bakıldığında, yakın zamana kadar bir çoğu ayakta olan Kadıköy-Bostancı arasındaki semtlerde, Boğaziçi'nde ve Adalardaki ahşap köşk, yalı ve konakların Sanayi-i Nefise Mektebi çıkışlı mimarların eserleri olduğu ve bu yapılarda Aléxandre Vallaury'nin etki ve beğenisinin izleri kolayca anlaşılmaktadır.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde yapılan Osmanlı Mimarlığına ait anıtsal yapıların korunmasına yönelik belgeleme ve onarım çalışmaları da önemsenmelidir. Bu eğilimin yansımalarını ve sonuçlarını öğrencilerin hazırladıkları projelerde de görmek mümkündür. Okul bu yönüyle de Mimar Kemalettin ve Vedat Beyler tarafından son şekli verilen I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin (1908-1930) hazırlayıcısıdır. Mimar Vedat Bey (1873-1942) de bu okulda 1899-1930 yılları arasında çeşitli aralıklarla hocalık yapmıştır.

Mimari Üslup Sorunu

Osmanlı ülkesinde Lale Devri'nden başlayarak uygulanan bir çok Batılı mimarlık üslubunun getirdiği çeşitlilik aydınlar arasında tedirginlik yaratmıştır. Mimar Sinan gibi ünlü mimarların eserleriyle tanınan Osmanlı mimarlığı bir övünç kaynağıdır; 19. ve 20. yüzyıldaki gelişmeler ise bir çöküş, bir yozlaşma olarak değerlendirildi. Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma çabalarına koşut olarak Osmanlı mimarlığını kurtarma çözüm önerileri tartışılmaya başlandı.

Batı'da eğitim görmüş Osmanlı aydınlarına göre, Osmanlı mimarlığı Avrupa'nın geliştirip kullandığı yöntemlerle ele alınıp değerlendirilmelidir. Bu görüş ilk defa, Sultan Abdülaziz'in (hd. 1861-1876) 1873 Uluslararası Viyana Sergisi için hazırlattığı Usul-ü Mimari-i Osmani adlı kitapta dile getirilmiştir. Bu kitap Padişah'ın emriyle Montani Efendi ile Bogos Şaşıyan tarafından hazırlanmıştır. Osmanlıca, Fransızca ve Almanca olmak üzere üç dilde kaleme alınan kitapta Osmanlı mimarlığının, İstanbul, Edirne ve Bursa'daki baş eserleri tanıtılmaktadır. “Tarihi Özet” bölümünde en önemli yapılar tanıtıldıktan sonra, Osmanlı mimarisindeki çöküş dile getiriliyordu. Fransız mimar, mühendis ve sanatkarlarının etkileri Osmanlı mimarisini yozlaştıran etmenler olarak ele alınıyor, örnek olarak da Laleli ve Nuruosmaniye Camileri gösteriliyordu. Osmanlı başkentinin 19. yüzyıl mimarları, çeşitli üslupları bazen tek tek, bazen birkaçını birlikte kullanarak tuhaf ve ruhsuz yapılar yapıyorlardı. Eğer Osmanlı mimarisi Avrupa üsluplarını taklit etmeyi sürdürürse, kendi yok oluşunu hazırlamış olacaktır. Ancak, ne tuhaf ki aynı kitapta, Neogotik üsluptaki Aksaray Valide Camii ile Neoklasik üsluptaki Çırağan Sarayı “Yeni Türk Üslubu”nun öncüleri olarak sunuluyordu.

Kitabın “Teknik Bilgiler” bölümünde, I. yüzyılda yaşamış Roma İmparatorluğu'nun ünlü mimarlık kuramcısı Vitruvius'un modeli kullanılarak Osmanlı mimarlığı üç bölüme ayrılıyordu. Bunların her birisi

de Antik Çağ'ın Dor, İon ve Korint mimari düzenlerine karşılık sayılıyordu. Kitapta amaçlanan ise Osmanlı mimarisindeki ilkeleri saptayıp, ona, Batı mimarisinin geniş yelpazesi içinde yer açmak ve "Neo-Türk" üslubun çağdaş binalarda kullanılmasını teşvik etmekti.

Bu alandaki en önemli tartışmalardan birini de 20. yüzyılın başında ünlü sanat tarihçi Celal Esat (Arseven) başlatmıştır. Celal Esat'ın amacı Osmanlı mimarisinin önemli eserlerini tanıyarak, elde edilecek kuralları ve bilgileri çağdaş uygulamalarda yeniden canlandırmaktı. Celal Esat, işe Batılı sanat tarihçilerinin, İran, Arap ve Osmanlı sanatı arasında ayırım yapmamaları sorununu çözüme kavuşturmakla başladı. Osmanlı sanatı ile diğerleri arasındaki farkları vurgulamak üzere, önce bir dizi makale kaleme aldı. Sonra Osmanlı sanat ve mimarisini anlamaya yardımcı olacak ve dolayısıyla çağdaş uygulamalarda daha başarılı olunmasını mümkün kılacak bir yöntem önerdi. "Osmanlı Mimarisi" başlıklı bir makalede 19. yüzyıl Fransız mimarlık otoritelerinden Eugéne Emmanuel Violet-le-Duc'ün bazı görüşlerini özetledi. Onun geliştirdiği fikirlerin evrenselliğini savunarak bunları Osmanlı mimarisine uygulamaya çalıştı. Celal Esat'a göre, Osmanlı mimarlığının temel kurallarını anlamanın başlıca yolu, belli başlı eserlerin hassas ölçülerini alıp, son derece titiz rölöve çizimlerini yapmaktan geçiyordu. Osmanlı mimarlığının temel prensipleri, ancak bu rölöve çizimlerinin incelenmesinden ve değerlendirilmesinden sonra ortaya çıkarılabilirdi. Çağdaş mimarlar, mimarlık tarihi araştırmalarını anlamadıkları ve yapmadıkları için, Osmanlı eserlerinden gelişigüzel devşirilen elemanların kolajını yapmakla yetiniyorlardı. Celal Esat'a göre bu tam bir taklit idi ve kurallar bilimsel olarak ortaya konana kadar öyle kalmak zorundaydı.

Mimarlık üzerine yapılan bütün tartışmaların bazı ortak paydaları vardı. Çıkış noktaları hep aynıydı. Osmanlı mimarisi bir çöküş içindeydi ve kurtarılmalıydı. Bütün önerilerin ortak yanı ise Osmanlı mimarisinin ıslah edilmesiydi. Diğer taraftan Batı tarzı akademik ve bilimsel yöntemlerin kullanılması Osmanlı mimarisinin, yeniden doğuşunu sağlayacağı için onlardan yararlanılmalıydı.

3. Dönemin Mimarlık Örnekleri

Tanzimat sonrasında, Osmanlı mimarlığında önemli tartışmalar, dönüşümler, yenilikler ve yoğun bir etkileşim meydana gelmiştir. Değişim, her ölçekte, kentsel ölçekten, en küçük ayrıntıya kadar olabilmektedir. Diğer taraftan yeni yapı malzemeleri ile yeni yapı teknikleri de yeni mimarlığın önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Bu bölümde, dönemin önde gelen mimarlarının gerçekleştirdiği değişik işlevli 6 yapı aracılığı ile dönemin mimarlık anlayışı daha somut olarak ortaya konacaktır.

Darülfünun Binası

İstanbul'da Tanzimat sonrasında inşa edilen Darülfünun (Üniversite) binası en büyük Neoklasik yapılardan birisidir (Resim 5). Mimar Gaspare Fossati'nin tasarımı olan büyük kütleli yapı 1854'te tamamlanmış, 1856 yılına kadar Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'a gelen Fransız askerleri için hastane olarak kullanılmıştır. Ancak bitmiş olmasına karşın Darülfünun açılmamıştır. 1863'te konferanslar şeklinde özel derslere başlanmıştır. 1876'da ilk Meclis-i Mebusan burada açılmış, 30 yıl

kadar kapalı kaldıktan sonra 1908'de II. Meşrutiyet'le birlikte Meclis-i Mebusan yine bu binada toplandı. Daha sonra Adliye Nezareti'ne devredilen bina 1933 yılındaki yangında yok olmuştur.

Darülfünun binası, ortası avlulu iki kare blok ile bunları birleştiren merkezi bir giriş bölümünden oluşan üç katlı kagir bir mimarlık anıtıydı. Planının çok açık, net ve kolay anlaşılır bir şeması vardır. Kare blokların yine kare olan iç avluları, birer yanlarına servis mekanlarının yerleştirildiği koridorlarla çevrilmiştir. Koridorların diğer kenarlarında ise amfiler ve derslikler yerleştirilmiştir. Sultanahmet Camii'ne bakan cephesinde "U" biçiminde küçük bir tören avlusu oluşturacak bir düzenleme görülür. Binanın anıtsal giriş holü ve büyük salonu merkez kitlenin ekseni üzerindedir. Simetri eksenlerinin kesişme noktasında, büyük salonun önünde yer alan merkezi holün çatıda sütunlu bir kule ile vurgulanması düşünülmüş, ancak bu kule yapılmamıştır.

Planda görülen yalınlık, kitle düzeninde de görülmektedir. Cephelerde kitlesel hareketlenmeler en aza indirilmiş, üç katlı yapı neredeyse tek kitle olarak algılanır duruma gelmiştir. Yalnızca Marmara Denizi'ne bakan doğu cephesinde ölçülü bir hareketlenme vardır. Ortada bulunan büyük tören salonunun revaklı dışa taşkın cephesi simetrik düzeni güçlendirir. Benzer şekilde kuzey ve güney cephelerinde de simetri ekseni üzerindeki salonlar dışa taşkın olarak biçimlendirilmiştir. İon düzeninde iki kat boyunca devam eden sütunların üstündeki basık üçgen alınlıklarla biten kuzey ve güney cepheler de sakin bir görünüm sergilerler.

Yapının tüm görkemi, monoblok kitle düzeninde ve boyutlarındadır. Cephelerinde olabildiğince yalın, klasik bir düzenleme vardır. İlk iki katta kemerli, üst katta ise dikdörtgen biçimli pencere dizileri yer alıyordu. İç mekanlara ait fotoğraflardan ise yine klasik, çok özenli ve oldukça yoğun bir bezeme programının uygulandığı anlaşılmaktadır.

Dolmabahçe Camii

Dolmabahçe Camii, Dolmabahçe Sarayı'nın güneyinde Boğaz'ın kıyısındadır (Resim 6). Sultan Abdülmecid'in (hd. 1839-1861) annesi Bezmialem Valide Sultan tarafından yapımı başlatılan cami, onun ölümü üzerine Sultan Abdülmecid tarafından tamamlatılmıştır. Garabet Balyan'ın tasarımı olan cami, 1853-1855 yılları arasında inşa edilmiştir.

Dolmabahçe Camii, dönemin diğer bir çok yapısı gibi seçmeci bir üsluba sahiptir. Bu yapı, ayrıca üslup yönelimlerini ve tercihlerini net bir biçimde ortaya koyması açısından dikkat çekmektedir. Cami, Batılılaşma döneminde ortaya çıkan hünkar mahfili bölümü ile sanki ayrı ayrı yapılıp sonradan birleştirilmiş gibidir. Cami kare planlı gövde üzerine kubbeli ve yüksek bir kitledir. Hünkar mahfili ise, dikdörtgen planlı prizmatik ve daha alçak bir yapıdır. Diğer taraftan, hemen belirtmek gerekir ki her iki bölüm de aynı tasarım anlayışını yansıtırlar. Burada geometrinin egemenliğindeki neoklasik tasarım bütüncül bir görünüme bürünmüştür.

Cami ibadet mekanının 25x25 m. boyutundaki kare planının köşeleri yaklaşık bir metreyi bulan dışa taşkınlıkları ile vurgulanmış ve bir baldaken strüktürün habercisi gibidir. Yapının dört cephesinde aynı biçimdeki büyük taşıyıcı kemerlerin belirgin durumu, geçiş öğesi olan pandantifin yapının dış

cephesinde de açıkça gösterilmiş olması baldaken strüktürün algılanmasını kolaylaştırmış görünmektedir. Dışta köşelere yerleştirilmiş olan ağırlık kulelerinin biçimleri caminin genel kitlesine yabancı kalmaktadır.

Caminin kuzey cephesindeki, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş dikdörtgen kitleli hünkar mahfili iki katlıdır. Neorönesans üslubundaki yapı sade ve ağırbaşlı bir yapıdır. Hünkar tarafından kullanılacak bu bölümün cami dışından girilen ayrı bir yapı gibi düşünülmesi Batılılaşma bütününün bir parçasıdır. Hünkarın çeşitli kabullerinin ve törensel aktivitelerinin yapıldığı bu bölüm aynı zamanda dinin dünyevileştirilmesine de işaret etmektedir. Dolmabahçe Camii'nin hünkar mahfili türünün en gelişmiş örneklerinden biridir.

Caminin ibadet mekanının kuzeyinde, üç aşamalı bir giriş bölümü yer almaktadır. Birincisi üç ayrı merdivenle ulaşılan üstü açık giriş platformudur. İkincisi camilerin geleneksel şemasındaki son cemaat yerine tekabül eden, ama yalnız camiye değil hünkar mahfiline de geçiş sağlayan ve dolayısıyla daha çok bir dağılma mekanı olarak düşünülmesi gereken bir hacimdir. Üçüncüsü ise, caminin ibadet mekanına açılan, ibadet mekanından iki paye ile ayrılmış olan bölümdür.

Hünkarın kullandığı ve selamlık törenleri ile kabullerin yapıldığı bölüm iki yanda ve üst katta düzenlenmiştir. Bu bölümlere deniz tarafında yer alan iki özel giriş verilmiştir. Bunlardan saray tarafındaki doğu girişi hünkara ait olmalıdır. Dört sütunlu revaktan sonra giriş holü ve çift kollu merdiven asıl hünkar katına çıkışı sağlar. Caminin ibadet mekanına açık olan hünkar locası cami kitlesi ile hünkar mahfili kitlesinin birbirine bağlandığı mekandır.

Hünkar mahfilinin cephelerinde, giriş katında dikdörtgen pencereler kullanılmış, üst katta ise düz saçaklık ve üçgen alınlık taşıyan pencereler almaşık düzende dizilmişlerdir.

Caminin iki minaresi bulunmaktadır. Yüksek kaideler üzerinde yivli gövdeleri ve korint kolon başlığı biçiminde şerefeleri olan minarelerin konumlandırılması cami ile ilişkisi açısından zayıftır. Kuzey cephesinin iki ucuna yerleştirilen minareler ne cami ile ne de hünkar mahfili ile bütünleşebilmektedir.

Caminin içinde de dışında olduğu gibi Neoklasik bezeme öğeleri hakimdir. Kubbe eteği profillerinde, pilastr başlıklarında, kornişlerde, pencere alınlıklarındaki panolarda ve bordürlerde görülen bu biçimleme özellikleri özellikle taşıyıcı yüksek kemerlerde çok belirgindir.

Caminin avlusu ile kuzeydoğu köşesindeki sebil, İnönü Stadyumu yapılırken yıkılmış ve yola katılmıştır.

Beşiktaş Şeyh Zafir Külliyesi

Beşiktaş'taki Şeyh Zafir Külliyesi 1903 yılında II. Abdülhamid'in (hd. 1876-1908) baş mimarı olan ünlü İtalyan mimar Raimondo D'Aronco tarafından tasarlanmıştır (Resim 7). Şeyh Zafir, II. Abdülhamid'in dini danışmanı ve aynı zamanda da Şazeli dervişlerinin şeyhidir.

Bu küçük külliyede çeşme, türbe ve kitaplığın birlikte bulunması geleneksel Osmanlı mimarlığının bir gereğidir. Şeyhler için yapılmış türbeler o kişiye olan derin bağlılığın ifadesidir. Bu yapılar ziyaretçilerin içine girmelerine imkan veren, fakat kapalıyken de pencerelerinden içi görülebilen yapılardır. Türbelerin yanıbaşına inşa edilen çeşme ise, Müslümanlığın iyilikseverlik yönünü simgelemektedir. Kitaplık da medreselerdeki ve tekkelerdeki eğitim etkinliklerinin bir uzantısı gibidir.

Şeyhin türbesinde D’Aronco geleneksel Osmanlı türbesinin çokgen planın yerine kareyi yeğlemiştir. Türbenin özelliği cephelerdeki eşmerkezli eğrilerin kademelenmesidir. Türbenin örtüsü, mimarın Udine Sergisi için tasarladığı kahvehaneye ve Mantova yarışması için önerdiği şapelinkine benzer biçimde oldukça eğimli kırma çatıdır.

Türbenin kübik biçimi, cepheyi çapraz olarak kesen yan payandalarla desteklenmiştir. Böylece görünüşte, dikmenin alt ucu bir üçgen meydana getirecek şekilde uzun dikdörtgen pencereyi yeniden keser. Yapının subasman kotu boyunca, şu anda toprak altında kalmış kare pencereler ve üzerleri kabartmalarla süslenmiş dörtgen metoplar ardarda sıralanmışlardır. Başlangıçta bunlar yol yol çizilmiş bir alt taban üstüne oturmuşlardı. Sonradan sokak zemin seviyesinin yükseltilmesi, bu alt tabanın üstünü kapattığı gibi, sokağa bakan çeşmenin kısmen gömülerek kapanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, mekanların çeşitli nivolar üzerinde, arazinin eğiminden yararlanılarak sağlanan özgün görüntü, geri dönülemez bir biçimde değiştirilmiş, bu da D’Aronco’nun tasarımının profilleri ile arkada kalan binalar arasında var olan ilişkinin değişmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda da yapının hareketli konumu monotonlaşmıştır.

Kitaplık, daha küçük boyutları ile türbe kitlesinin tekrarı gibidir. İçerdeki kubbenin dıştan görünüşü çan biçimli bir çatıdır. Köşelerdeki payandaların yüksekliği çatı saçağının üstüne taşmaktadır.

Türbe cephelerinin ortasında bulunan kemerli dar pencerelerin altlarındaki delikler dua pencerelerine göndermede bulunurlar. Pencerelerin iki yanında ise girintili çıkıntılı düşey bantlar oluşturulmuştur. Düşey bantların arasına yer yer düzensiz bir şekilde küçük kabartma küpler serpiştirilmiştir. Geleneksel İslam süslemesi mukarnas öğesini D’Aronco kendi sanat anlayışına göre satranç tahtası gibi yeniden tasarlar ve çeşitli derinliklerdeki kabartmalar aracılığı ile ışık-gölgeli geçişlerle kompozisyonu zenginleştirir. Mukarnas, benzer biçimde, çeşme nişinin oyuğunda, billur biçimindeki oluşumları birleştiren bir paralel yüzeyler kalıbına dönüşür. Genelde, mukarnaslarla süslenmiş cami giriş kapılarına modern yorum getiren mimar, aynı espriyi Mantova mezarlığındaki B şapelinin kapısında da kullanılmıştır.

Şeyh Zafir Türbe, Çeşme ve Kitaplığı, çevresinde meydana gelen olumsuz değişmelere rağmen, mimariden çok anıt-heykel görüntüsü ile İstanbul’un önemli bir kültürel zenginliğidir.

Müze-i Hümayun (İstanbul Arkeoloji Müzeleri)

Osman Hamdi Bey’in 1881 yılında müze müdürü olmasından sonra, vilayetlere gönderilen genelgelerin etkisi ile müzedeki eser sayısında önemli artışlar oldu. Özelikle 1887 yılı kazılarında ortaya çıkarılan ve İskender Lahdi olarak bilinen eserin de içinde yer aldığı Sayda lahitleri, yeni bir müze yapısının gerekliliğini ortaya çıkardı. Mimar Vallaury’ye bir müze projesi çizdiren Osman Hamdi Bey, 26 Temmuz 1887 tarihli tezkereyi projeyle birlikte Maarif Nezareti’ne gönderir. Müzenin tasarımında, mimar Vallaury Sayda lahitlerinden, bugün de müzede sergilenen “Ağlayan Kadınlar Lahdi”nden esinlenmiştir. Yeni müze binası 1891’de açılır (Resim 8). Arkeolojik kazılarda çıkartılan eserler sürekli olarak müzeye gelmeye devam etmektedir. Bu nedenle, Osman Hamdi Bey’in önceden planladığı gibi, binanın güneyine 1903, kuzeyine 1907 yıllarında yeni binalar eklenir. İkinci bölümün yapımına Vallaury’nin yardımcısı P. Bello, üçüncü bölümün yapımına Osman Hamdi Bey’in oğlu Mimar H. Edhem nezaret eder.

Çinili Köşk’ü “U” biçiminde üç taraftan kuşatan, Neoklasik üslupta yapılmış iki katlı müze binası gerek iç düzeni, gerekse de cepheleri ile sade bir görünümdedir. Cepheleri taş taklidi sıva ile kaplanmış yapıyı kiremitli bir kırma çatı örter.

Müzenin batı cephesinde, ortada portikli iki ana giriş ile, iki uçta birer servis girişi bulunmaktadır. Kot farkından yararlanılarak, kuzey kanatta büro ve atölyelerin bulunduğu bir kat elde edilmiştir.

Kuzey girişten ulaşılan holün doğusunda üst kata çıkan merdiven, güney ve kuzeyinde sergi salonları yer almaktadır. Giriş holünün kuzeyinde iki, güneyinde birinden diğerine geçilen beş sergi salonu bulunmaktadır. Güneydeki portikten ulaşılan giriş mekanı da sergi salonu olarak kullanılmaktadır. Yapının aynı genişlikteki kuzey ve güney kanadından, kuzeydeki daha uzundur. Orta kanada göre genişliği daha fazla olan kuzey ve güney kanatlarda yer alan sergi salonlarını, doğu-batı yönünde üç bölüme ayıran iki sıra sütun bulunmaktadır. Kuzey kanatta, ikisi büyük dört sergi salonu yer alır. Üst kata çıkan merdiven, sergi salonlarının sürekliliğini bozmadan, dışa taşırılarak çözümlenmiştir. Güney kanada aynı büyüklükte dört sergi salonu yerleştirilmiştir. Buradaki üst kata çıkan merdiven, köşedeki odanın güney tarafında bulunmaktadır.

Müzenin üst kat planı, zemin kat planı ile büyük benzerlik gösterir. Kuzey kanadın batı ucundaki kitaplık dışında, tüm kat sergileme amacıyla kullanılmaktadır. Güney ve kuzey kanattaki sergi salonları çatıdan ışık alır. Müzenin sergi salonları kaset tavanla örtülüdür.

Müzenin avluya bakan cepheleri, mermer merdivenleri, portikli alınlıkları ve pencereleri ile diğer cephelere göre daha özenli düzenlenmiştir. Yapının kuzey ve doğu cephesinde pencere bulunmamaktadır. Geniş bir merdivenle ulaşılan Korint düzenindeki portikler, akroterli alınlıklarla biter. İki kat boyunca devam eden pencerelerin iki yanında, önce gömme İon sütun, sonra antemionla biten pilastrlar yer alır. Pencere ve pilastrların üstünde bir profilden sonra gelen alın duvarı geniş bir saçak silmesi ile biter.

Müzenin yapımı sırasında çekilmiş fotoğraflardan, duvarların moloz taş ve tuğla, kirişlerin çelik olduğu görülmektedir. Döşemeler ise, volta döşeme olarak yapılmıştır.

Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğü

Tütün Rejisi kuruluşundan hemen sonra, Osmanlı Bankası ile işbirliği yaparak, İstanbul'un iş merkezi Karaköy'de her iki kuruluşun merkez yönetimlerini içine alacak büyük bir bina yapmaya karar verir. Planlar, 19. yüzyıl sonunda İstanbul'da önemli binalar gerçekleştirmiş olan Vallaury tarafından yapıldı. Bankaya ayrılan kısım 27 Mayıs 1892'de açılmış, günümüze kadar genel müdürlük ve merkez şubesini barındırmıştır. Reji idaresinin kullandığı yerler ise, bugün T.C. Merkez Bankası'nın mülkiyetindedir.

Dışarıdan bir bütün olarak görünen yapının içi, birbirinin aynı olan iki bölümden oluşur. Burada, yapının batı yarısı Merkez Bankası tarafından 1925 yılında satın alınıp önemli değişikliklere uğratıldığından, hâlâ özgünlüğünü koruyan Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğü ile merkez şubesinin kullandığı doğu yarısını tanımak yeterli olacaktır (Resim 9).

İki bodrum katı ile birlikte altı katlı olarak tasarlanan bina, cephe düzenlemesi açısından Doğu ve Batı kaynaklı mimari öğelerin birlikte kullanıldığı örneklerdendir. Binanın kuzeyindeki giriş cephesinde Batı mimarisi, Haliç'e bakan güney cephesinde ise Osmanlı mimarisi öğelerinin kullanımı ile ortaya eklektik bir yapı çıkmıştır.

Voyvoda caddesinden girilen yapının birinci bodrum katı ile zemin katı Osmanlı Bankası Merkez Şubesi'nin kullanımındadır. Küçük büroların yer aldığı birinci bodrum katın önemli bir özelliği yoktur. Açık büro sistemine göre düzenlenmiş zemin kata, geniş mermer merdivenle yarım kat çıkılarak ulaşılan giriş holünden geçilir. Tam eksende yer alan, yaklaşık 7.00x10.00 m. boyutlarındaki geniş boşluk, birinci ve ikinci katta devam ederek zemin katın üst katlarla bütünleşmesini sağlar. Sonradan yapılan doğu tarafı, açık "U" biçimindeki galeri katına kuzeydoğu köşesindeki iki kanatlı beton bir merdivenle çıkılmaktadır.

Zemin kattan birinci katın geniş holüne, kuzeybatı köşede yer alan mermer merdiven veya asansörle ulaşılır. Holün doğusundaki boşluğu üç taraftan revaklı bir koridor kuşatır. Bu katta yer alan değişik büyüklükteki bürolar bu koridora açılırlar. İkinci ve üçüncü kata çıkan üç kollu merdiven, bu kattaki holün kuzeybatı köşesinden başlamaktadır. Bu katta, boşluğun etrafında oluşan revağın uzun kenarlarında eş büyüklükte beş, kısa kenarlarında ise ortadaki geniş olmak üzere üç açıklık bulunur. Dikdörtgen kesitli ahşap revak destekleri, üstte yatay elemanlarla birbirlerine bağlanırlar. Boşluğu, babalarla kuvvetlendirilmiş ahşap parmaklık çevirmektedir.

Boşluğun doğu-batı eksenine yerleştirilen üç kollu merdiven ile daha simetrik bir düzene kavuşan ikinci kat, birinci katla büyük benzerlik gösterir. Bu katta da bürolar, boşluğun etrafındaki revaklı koridora açılırlar. Bu katta boşluğun uzun kenarındaki revak destekleri sepet kulpu kemerlerle bağlanırlar. Kısa kenar ise tek yuvarlak kemerle geçilir.

Zemin kat tavanından başlayan boşluk, bu katın tavanında kare, opal camlarla kapatılır. Tavan kuzey-güney doğrultusunda uzanan, alt kattaki revak desteklerinin eksenlerine gelen dört kirişle beş dikdörtgen parçaya bölünür.

Üçüncü kat alttaki iki kata nazaran daha yalındır. Bürolar bu katta boşluğun etrafındaki koridora açılırlar. Üçüncü kata benzer bir plan düzenini yansıtan dördüncü kat, zemin kattaki asma katla birlikte sonradan yapılmıştır.

Binanın Neorönesans ve Neoklasik üslupta düzenlenmiş kuzey cephesi ile Osmanlı mimarlık öğelerine sahip güney cephesi ilginç bir ikilem oluşturmaktadır. Doğu ve Batı cepheler ise, Batılı anlayışta, fakat sade bir biçimde ele alınmıştır.

Kuzey cephede, yarım bodrum katla birlikte diğer katlara oranla oldukça yüksek olan zemin kat bosajlı büyük boyutlu dikdörtgen taşlarla Rönesans mimarisinin özelliklerini taşır. Bodrum katla zemin kat arasındaki geniş silme tüm cephe boyunca devam eder. Bu katta yer alan giriş kapısı düz kemerle biter. Bu katın dikdörtgen pencereleri üçlü düzenleme içinde ele alınmışlardır. İlk ve ikinci katın dikdörtgen pencereleri Neoklasik üslupta ve bir bütün oluşturacak biçimde düzenlenmiştir. Pilastrlarla sınırlanmış dikdörtgen her birimin içinde, yanlarda iki kat boyunca uzanan korint düzeninde sütunlar görülür. Sütunların arasında alt katta, ortadaki ikisi bir alınlıkla biten yanyana dört pencere vardır. Üstte, geniş silmenin altına, alttakilerle aynı büyüklükte dört pencere yerleştirilmiştir.

Üçüncü katın kuzey cephesinde, beşli pencere grupları, kabartma ikili grifonlardan oluşan panolar ile dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Yapının cephesi, üstte taş konsollarla desteklenen bir saçak ve onun üzerine yeni ilave edilmiş bir katla biter.

Haliç'e bakan güney cephe, klasik ve Barok üslupta yapılmış, geniş Osmanlı saçakları ve cumbaları ile diğer cepheden ayrılır. Birinci kat pencerelerinin üstünde yer alan ahşap ikili payandalarla desteklenen saçak, orta kısımda küçük bir ara ile tüm cephede devam eder. İkinci katta, ortada ahşap konsollarla desteklenen geniş saçaklı bir cumba yer almaktadır. Üçüncü katın köşelerinde, ahşap konsollar tarafından taşınan geniş saçaklı birer cumba daha bulunmaktadır. Cumbaların yanlarındaki bölümlerin çatısı Barok etkili dalgalı saçaklarla kaplıdır. Cephenin ekseninde üstte, diğer tüm bölümlerden daha yüksek bir kule bulunmaktadır. Cephede, yuvarlak Rönesans kemerleri içinde, eş büyüklükte yuvarlak üç pencere bulunmaktadır. Kule, üstte dendanlarla bitmektedir.

Yapı, özellikle iç mekanlardaki mermer ve ahşap işçiliği açısından dikkat çekmektedir. Giriş holündeki geniş merdiven ile birinci kattan başlayıp, üçüncü kata kadar devam eden mermer merdiven iyi bir işçilik göstermektedir. Giriş holünü örten kasetli tavan ahşap ve alçının birlikte kullanıldığı bir bezeme elemanı olarak dikkat çeker. Birinci ve ikinci katın ortasındaki boşluğun çevresinde bulunan sütunlar, kemerler ve korkuluklar da özenli bir işçilikle üretilmiştir.

Laleli Harikzâdegan Apartmanları

İstanbul Laleli'de Laleli Camii bitişiğindeki, Tayyare apartmanları olarak da bilinen ve günümüzde otel işlevi gören yapılar her bakımdan Batılı özellikler içermektedir. Dönemin ünlü mimarı Kemalettin Bey'in İstanbul'da gerçekleştirdiği son yapıt olan apartmanlar 1918 yılında Cibali, Fatih ve

Altımermer semtlerinin büyük bölümünü yok eden büyük yangından zarar gören aileler için yaptırılmıştır. Yapılar 1919-1922 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

Çatı katlarıyla birlikte altışar katlı, ortaları avlulu dört ayrı bloktan oluşan apartmanlar İstanbul'daki ilk betonarme yapılardandır. Bloklar arasındaki haç biçimli sokaklardan da ulaşılan apartmanlar toplam 124 konut ve 25 dükkan içermektedir (Resim 10).

Arsanın büyüklüğü nedeniyle caddeye bakan bloklar, diğer bloklara nazaran biraz daha büyük tutularak dükkanlar bu blokların altına yerleştirilmiştir. Bu blokların normal katlarında üçer tane üç odalı, üçer tane dört odalı ve ikişer tane de beş odalı olmak üzere sekizer daire bulunmaktadır. Daha küçük olan arka bloklarda ise daha küçük olmak üzere yine sekizer daire yerleştirilmiştir. Blokların, zemin katlarının arka bölümleri, arsanın eğimi nedeniyle toprak altında kaldığından bu yerler depo ve ortak çöp odaları olarak değerlendirilmiştir. Tüm blokların çatı araları, orta avlulara bakan çok amaçlı kapalı teraslar olarak düzenlenmiştir.

Ana giriş eksenlerine göre simetrik biçimde planlanmış olan bloklarda, konutlara ulaşım her katta, orta avluları kuşatan avlu tarafı açık koridorlardan sağlanmaktadır. Üst katlara çıkışlar ise bu koridorları birbirine bağlayan simetrik olarak yerleştirilmiş çift kollu birer açık merdivenle sağlanmaktadır. Dairelerin mutfak, banyo ve tuvalet gibi servis mekanlarının avlu tarafına, odaların ise sokak tarafına yerleştirildiği görülmektedir.

Ana giriş eksenlerine göre simetrik olarak düzenlenmiş olan cepheler düz olarak sıvanarak badana edilmiştir. İki kat yüksekliğindeki dükkan açıklıkları basık kemerlerle, ikinci kat pencereleri yuvarlak kemerlerle geçilmiştir. Birinci ve üst kat pencereleri ise dikdörtgen biçimindedir. Cephelerdeki simetrik düzenlemeyi vurgulamak için bazı odalar birinci kattan başlayarak, yarım altıgen veya dikdörtgen planlı kapalı cumbalar biçiminde yapı yüzeyinden dışarı ve genel olarak saçak seviyesinden de yukarı doğru taşırılmıştır. Caddeye bakan blokların ön yüzünde bunlar geniş dalgalı saçaklarla örtülerek, buralara özel pencere düzenlemeleri yapılmış, ortalarına yuvarlak yazıtlıklar yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin üzerlerine kalın profilli silmeler yapıldığı, ayrıca dükkan kemerlerinin üzerinde de daha ince silmelerin bulunduğu görülmektedir.

Üst kat pencerelerinin üzerine, kıvrık dal motifli tepelikler yerleştirilmiş, yuvarlak yazıtlıklar ise çelenklerle çerçevelenmiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi için uygarlığın simgesi Versailles Sarayı'nın görkemi, bahçelerinin büyüklüğü ve havuzlarının şatafatıydı. Tanzimat aydını içinse uygarlık Avrupa kentinin fiziksel görünümü, mimarisi ve örgütlenmesi ile bütünüyle yaşam biçiminde somutlaşan bir kavramdı. 19. yüzyıl boyunca ekonomik sıkıntılara ve savaşlara rağmen özellikle başkent İstanbul'un çağdaşı Avrupa kentlerinin kalitelerine sahip olması için yapılan çalışmaların temel gerekçesini yukarıda belirtilen uygarlık düzeyini yakalamak düşüncesi oluşturuyordu. Gerçekten de Tanzimat ilanından sonra başta İstanbul olmak üzere, diğer bazı kentlerde genel görünümü değiştiren yapılar inşa edildi.

Bu dönemde inşa edilen yapıların çoğu, daha önce bilinmeyen yeni işlevli yapılardır. Bu yeni işlevli yapılar arasında, otelleri, saat kulelerini, üniversiteleri, parlamento binalarını, tren istasyonlarını, okulları, sanayi yapılarını, halk bahçelerini ve tiyatroları, apartmanları, belediye binalarını görmek mümkündür. Diğer taraftan, cami, türbe, saray gibi yapımı bu dönemde de devam eden yapılarda ise Batı etkisiyle önemli değişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde inşa edilen yapıların tasarımları da çoğunlukla Avrupalı mimarlar veya Ermeni ve Rum azınlıktan mimarlar eliyle yapılmıştır.

Akpolat, M. S., Fransız Kökenli Levanten Mimar, Aléxandre Vallaury, Hacettepe Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1991.

Aktüre, S., 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti-Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara, 1978.

Barillari, D., Godoli, E., İstanbul 1900, Çev. Ataöv, A., İstanbul, 1997

Batur, A., "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt IV, s. 1038-1067.

Batur, A., "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury/R. D'Aronco", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, s. 146-158, 1996.

Batur, S., "Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkar Mahfili Sorunu Üzerine, Anadolu Sanatı Araştırmaları II (1970) s. 97-127.

Cezar, M., Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, (2 Cilt), İstanbul, 2. Baskı 1995.

Çelik, Z., 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul, Çev.: S. Deringil, İstanbul, 1996.

Denel, S., Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara, 1982

Eldem, E., Bankalar Caddesi, İstanbul, 2000.

Goodwin, G. A., Turkish Architecture 1840-1940, Art and Archeology Research Papers, Haziran 1977, s. 6-14.

Kuban, D., İstanbul Bir Kent Tarihi, 2. Baskı, Çev. Rona, Z., İstanbul, 2000.

Tekeli, İ., 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (Ed. Dumont, P., Georgeon, F.) Çev. Berktay, A., s. 19-30, İstanbul, 1996.

Yavuz, Y., Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi, Ankara, 1981.

Yerasimos, S., Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (Ed. Dumont, P., Georgeon, F.) Çev.: Berktay, A., s. 1-18, İstanbul, 1996.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısının ve XX. Yüzyılın Başlarının Fotoğraflarında Osmanlı Mimarisi / Dr. Galina V. Dlujnevskaya [s.360-366]

Rusya Bilimler Akademisi / Rusya

Fotoğraf (photo ve Yunanca grapho'dan gelir-yaz, çiz), özel ışık ve hassas maddeler kullanarak, zaman içinde suretlerin korunmasının uygulanabilir bilimsel bir yöntemidir. Yöntemlerin ve araçların uygulanması sonucu fotoğrafik belgeler gibi suretlerin oluşmasıyla, bu yöntemlerin ve araçların gelişimi bilime tabi olur. Fotoğrafik belgelerin anlamı, hem onların yaratılma maksadına, hem de nesne olan suretlerin uygunluğuna bağlıdır. Antik ve modern kökenin maddi yapıları ve nesneleri ile birlikte, bilimsel fenomenler, tarihsel olaylar ve bu olaylar bağlamında insan, yaygın bir sanatsal ve bilimsel anlamdır. Tarihsel bir kaynak olarak fotoğraf, arkeolojik kaynaklar ile beraber maddi kanıtları biçimlendirir, ama bir nesnenin eşzamanlılığının çoğulluğuna ve "belgelemenin" gelişimine de sahiptir. Fotoğraf, anlatı kaynaklarının ve yerel geleneklerin yorumunun alanı için yardımcı bir tarihsel disiplin olarak hizmet eder. Bir foto belgenin tüm diğer maddi kanıtların tekil ve görsel olarak oldukça farklı olmasını gösteren bu örnekler içinde, fotoğrafın anlamı hala büyüktür: görmek, anlamak, çözümlemek, kapalı biçimleri yeniden inşa etmek ve ayarlamak. Maddi kültür tarihinin alanını aşarak, fotoğraf, hem olayların bağlamında hem de etnografik, antropolojik ve panoramik bağlamlarda tarihsel kayıtların değerine sahip olur. Fotoğrafın canlı ve nesnel biçimleri, foto belgenin yaratımında öznenin katılımı ile çatışmaz. Çünkü özne, kültürel ve sosyal gerçekliklerin bir temsilcisidir. Genel anlamda, fotoğraf, bilginin bir kaynağı ve, eğer bilimsel olarak konu edinilirse, gündelik hayatın ve uygarlıkların ortaya çıkışının resimli bir ansiklopedisidir de.

Rus Bilimler Akademisi'nin Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü (St. Petersburg) fotoğraf koleksiyonu, bilginin farklı insani bilimsel dalları ile ilişkili bir milyondan fazla parçayı barındıran bir hazineye sahiptir. Arşiv, öteki materyallerin yanı sıra, "19. Yüzyılın İkinci Yarısının ve 20. Yüzyılın Başlarının Fotoğraflarında Osmanlı Mimarisi" konulu çok sayıda belgeyi toplamıştır: 1920'lere kadar Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'daki birçok bölgeyi elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu içindeki anıtların fotoğrafları. Fotoğraflar, Türkiye (İstanbul, Konya, Edirne, Kars, Erzincan vd.), Selanik (antik Solun) ve Makedonya'daki mimari yapıları gösteren 3000'den fazla negatif ve pozitifleri içerir. Sadece Rus bilimadamları ve fotoğrafçılarının-N. P. Kondakov, B. V. Farmakovskiy, Y. I. Smirnov, N. L. Okunev, I. F. Barshchevskiy, D. I. Yermakov ve diğerleri-çektiği fotoğraflar değil, Sebah ve Joaillier, Abdullah Kardeşler, Nadar, Bisson Kardeşler Batı Avrupalı fotoğraf sanatı ustalarının da fotoğrafları saklanmaktadır. Fotoğrafların çoğu, 1880'lerin ortalarında Avrupa'yı boydan boya kapsayan uzun bir yolculuğa çıkmış mimar, M. T. Preobrazhenskii tarafından satın alınmıştır.

Geçen yüzyılın sonunda ve bu yüzyılın başında, birçok ünlü orientalist -V. D. Smirnov, N. I. Veselovskii, N. Y. Marr, I. A. Orbeli ve diğerleri- Rusya Bilimler Akademisi ve İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nun direktifleri ile Kırım, Kafkasya ve Asya Türkiyesi'nde çalışmıştır. Kırım'da ve Kafkasya'da çekilmiş ortalama 2.700 fotoğraf vardır.

Kafkasya ile ilişkili materyallerin çoğu, akademisyen N. Y. Marr'ın koleksiyonu'ndan gelir (1890-1933'un fotoğrafları ve negatifleri). Marr'ın koleksiyonu (No. 23) 1490 negatif ve 2952 basımdan olusur. Fotoğraflar, Ani'deki kazıları (1892-1893, 1904, 1906-1913) ve 1916'da Van'da I. A. Orbeli ile ortaklaşa yaptığı kazıları (Van kayalığının kuzey yamaçlarındaki nişlerin ve Van Kalesi'nin duvarlarının kazısı); 1892-1893'te Ermenistan'a (mimari yapılar, antik kent-yerleşimleri), ve 1904'te Şavşia ve Klarjia'ya yapılan gezileri (mimari fotoğraflar ve etnolojik materyaller) gösterir. 1915-1916'nın kışında, S. V. Ter-Avetisyan'ın Van seyahatinin fotoğrafları ve 1917 yazında N. L. Okunev'in Kafkas cephesi gezilerinin fotoğrafları da vardır. Ayrıca, N. Y. Marr ve onun takipçilerinin alan çalışmaları ile ilişkili bir fotoğraf serisi de bulunmaktadır: Gekham Dağlarına N. Y. Marr ve Y. I. Smirnov'un gezileri, 1913-1914'te Şiravakan'a I. A. Orbeli ve A. A. Loris-Calantar'in gezileri, 1911-1912'de Asya Türkiye'sine I. A. Orbeli'nin gezileri, N.Y. Marr'ın yabancı ülkelere gezilerinden materyaller de vardır: 1898'de Athos'a ve 1902'de Sina'ya (Athos Dagindaki Iver Manastırı'ndan 10. ve 11. yüzyıl elyazmaları ve Sina Manastırı'ndan Arap ve Gürcü elyazmaları). 1933'te Türkiye ve Yunanistan'a N. Y. Marr'ın fotoğrafçı Georgiadi ile birlikte yaptığı geziden materyeller, Ankara Müzesi koleksiyonundan mezartaşlarının fotoğraflarını ve Mistra'daki Ortaçağ yerleşimlerinin-mimarlık ve freskolar- baskılarının bir albümünü içerir.

1850'lerin ve 1890'ların fotoğrafları, Büyük Prens Amiral Konstantin Nikolayeviç'in ve Bilimler Akademisi'nin başkanı Konstantin Konstantinoviç'in bunun gibi koleksiyonundan toplanmıştır: Sivastopol ve 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası kentteki müstakil binaların görüntüleri (koleksiyon, harabe halindeki Peter ve Paul Katedrali ve Deniz Kuvvetleri Meclis Binası'nı da içerir). Aynı koleksiyon (Q209, 18 fotoğraf) 1870'lerde çekilmiş İstanbul manzaralarına da sahiptir. Birisi, özel olarak "Ruslar için" çekilmiş fotoğrafların bir baskısıdır: Boğaziçi'nin yandan manzaraları, Rumeli Hisarı ve boğaz sahilindeki Dolmabahçe Sarayı, Rus Büyükelçiliği ve Büyükdere'deki büyükelçinin villasını gösteren şehrin Avrupa tarafı fotoğraflanmış ve albüm, büyük ihtimalle, "Büyük Prens Konstantin"in Odessa'dan Büyükdere ve İstanbul'a yaptığı bir sonraki gezi sırasında 1876'da Konstantin Konstantinoviç'e sunulmuştur.

İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nun Koleksiyonu'ndan çok sayıda fotoğraf (Koleksiyon No: 1), Bahçesaray Sarayı'nın restorasyonunun gelişimini (S. S. Neksarov tarafindan fotoğraflanmış, 1915) ve Kırım'daki "mağara şehirler"in mimarisini (N.I. Repnikov tarafından fotoğraflanmış, 1914) yansıtır. A.L. Yakobson'un-ortaçağ mimarisinde önemli bir uzman-koleksiyonu, belki çok değerli olabilir: 1926'dan 1984'e kadar olan dönem boyunca, şu anda yok olmuş yerleşimlerin bir örneğini kaydetme şansı ona nasip olmuştur.

Uzmanlar, İslam mimarisini beş okula ayırırlar:

1) Suriye-Mısır (Suriye, Arabistan, Mısır); 2) Mağrib (Cezayir, Fas, Tunus, İspanya ve Sicilya); 3) Fars (İran, Mezopotamya, Ermenistan, Kafkasya, Türkistan, Afganistan, Belucistan); 4) Türk ya da Osmanlı (İstanbul, Anadolu); 5) Hint (Hindistan). Hindistan dışında, bu devletlerin çoğu, bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası idi ve MKTE RBA'nın arşivlerinde saklanan belgelerin birçoğunda

bu ülkeler gösterilir. Bu belgelerin çoğu, hala yayınlanmayı ya da bir şekilde zikredilmeyi beklemektedir.

14. yüzyılda başlayan ve 16. yüzyılın sonuna kadar süren Türklerin askeri ve siyasi başarıları, bazı noktalarda kültürel gelişimini önceden belirlemiştir. Mimarlığın da içinde bulunduğu Osmanlı Sanatı, 14. yüzyılda ve 15. yüzyılın ilk yarısında şekilenmiştir ve Selçuklular'ın, İran, Gürcistan, Ermenistan ve Arap ülkelerinin insanlarının sanatsal deneyimleri de kesinlikle hesaba katılmalıdır.

16. ve 17. yüzyıllarda, özne olarak çok güzel çiçekli doğa örnekleri, hayvanların, hükümdarın avlanmasının, tekli savaşçıların, bayramların ya da meyva bahçesindeki buluşmanın geleneksel tasviri ile karışarak popülerleşmiştir. Tümü birçok yere gönderilmiş olan süslü kumaşların -kadifeler, satenler, brokarlar,- muhteşem ipek ve yünlü halıların, törensel silahların, ahşap objelerin, kemik ve sedef ile süslenmiş ve hüsnühat ve minyatür örneklerinin taşındığı deri kılıf içindeki el yazmaları ve albümler, Rusya, İspanya, Fransa ve diğer ülkelerdeki süs sanatlarının ve sanatsal tatların gelişimini etkilemiş, böylece dünya kültürünün bir parçasını oluşturmuştur. 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyıl, şüphesiz, İmparatorluk sanatının altın çağıdır. Zaferinin doruğunda, Osmanlı İmparatorluğu, kuzeydeki Viyana'dan güneydeki Aden'e ve doğudaki Bağdat'dan batıdaki Cezayir'e kadar olan alanı kapsıyordu.

Mimarlık dalının uzmanları, Ermeni Ortaçağ mimarisinin, Osmanlı mimarisi içinde, kesin olan etkisinin farkındadırlar. Yüksek kaliteli inşa malzemelerinin -taş gibi- tüm ülkede yaygın olması gerçeği yüzünden, Ermenistan daima çok sayıda inşa dalında ehliyetli insanlara-mimar ve uzman zanaatçı-sahipti. Bilinen bir gerçek var ki, o da, Ermeni mimarların yeteneklerine, 10. yüzyılda bile başvuruluyordu: İstanbul'daki Ayasofya Kilesesinin kubbesi bir deprem ile yıkıldığı zaman, mimar Tridat (ya da Terdat), Ani'deki-Ermenistan'ın antik başkenti-birçok yapıyı inşa ettiren II. Sembat döneminde, kubbenin yeniden inşası için davet edildi. Bir örnek olarak, "Simbat Duvarı"nın daha doğrusu Ani Kalesi'nin (D. I. Ermakov, 1880'ler) ve 1870'lerin sonunda hemen hemen tümden yıkılan Manuçe Camii'nin (O. Kyurkchan, 1879) fotoğrafları anılabilir. Orta Anadolu'da şu anda harabe olan Selçuklu kervansarayları ve savunma duvarları ile karşılaşabiliriz.

Kahire ve Şam'da olduğu gibi pek çok yapısal uzuvlar ve süsleme stilleri inşaattan sonraki yüzyıllar boyunca da kullanılagelmiştir. Konya'daki masif minareler ve keskin piramit misali kubbeler, bu durumun oldukça canlı kanıtlarıdır. Asıl etki, büyük ihtimalle Ermeni kökenli olan, Abdullah'ın oğlu Kalu tarafından inşa edilen Konya'daki İnce Minareli Medresenin portalindeki ve minaresinin temelindeki sanatsal süslemelerde görülebilir. Minare, 20. yüzyılın sonundaki bir deprem ile yıkılmıştır. "Yıldırım (deprem kastedilmektedir) öncesi ve sonrası" bu mimari yapının görüntülerini gösteren İnce Minare fotoğrafları, akademisyen N. Y. Marr'ın arşivlerinden gelir. İnce Minare ile Mimar Selahattin'in inşa ettiği Konya'daki Hatuniye Medresesi'nin ve Sivas'taki Büyük Medrese'nin portallerinin süslemeleri ve Beyşehir'deki Eşref-Rum Cami'sinin (13. yüzyıl yapısı) kapısında bulunan sarkıtlardaki süslemeler karşılaştırılır [2].

I. Murat (1359-1389 tüm Doğu Trakya'yı fethetti ve 1366'da Edirne'yi başkent yaptı. Onun yönetimi boyunca, kentte saray, cami ve birçok kervansaray inşa edildi. Daha sonraki yöneticilerin her biri, yeni binalarla yönetimde bulunduğu dönemi damgaladılar: I. Mehmed, Edirne'de bir cami inşa ettirdi (1415). 1452-1476'da II. Mehmed Eski Cami (1468) ve bir medrese'yi (1484) inşa etti. 1497-1504'de surlar ve kervansaraylar inşa edildi. 1570-1574'de Selimiye Camisi'nin temeli atıldı; daha sonraki inşaat, ünlü mimar Sinan tarafından tamamlandı. Arkeolog B. V. Farmakovskiy, yuvarlak kuleli kalenin kalıntılarını kaydetti (Foto, 1905). Edirne'deki Sultan Selim'in camisi ve diğer yapılar, 1920'lerde babası Edirne'de Sovyet elçisi olan Moskovalı ekonomist M. M. Kazas tarafından arşive verilen kartpostallarda görülebilir.

Muhteşem Süleyman'ın oğlu olan II. Selim zamanında inşa edilen Selimiye Camii (yaklaşık 1566-1574), Sinan'ın son ustalık eseri olmuştur. Cami, üç katı ve balkonları ile kubbelerin, basamaklı ufak kulelerin ve dört tane yivli minarenin biçimlendirdiği muhteşem bir siluete sahiptir. Selimiye Camii, bir iç avluya sahiptir ve bir sonrakinin merkezinde bir çeşme vardır. Sütunlar, mermer, granit ve pofirden yapılmıştır, yazıtlar yaldızlıdır. Mimari süsleme, renkli cam pencerelerle ve çinili yüzeyle eklemlenmiştir. Mermer minber, ayrı olarak, boyama yapılarak süslenmiştir. Bu cami, şüphe götürmez bir şekilde, Osmanlı sanatının en güzel işçiliklerinden birisi olarak düşünülmelidir.

İstanbul'un alınması ve başkentin Edirne'den İstanbul'a geçmesinden sonra, mabet yapılarının plan anlayışında ani bir devrim göze çarpar. Genel olarak kabul edilen, bazı diğer kubbeli mabetler ile beraber Ayasofya'nın, klasik Türk cami tipinin prototipi olduğudur: yapı çevresinde sıra kemerlerle ve yüksek iğne şekilli minarelerle birlikte, geniş merkezi bir kubbe ve ona bağlı olan dört ya da daha fazla kubbeye sahip devasa bir yapı. Yapının Bizans planı ile beraber, Suriye-Mısır ve Fars süslemeciliği korunmuştur. Türk Camisi, daima portikolu bir avluya ve merkezde bir çeşmeye sahiptir. Hemen hemen, İstanbul'u ziyaret eden tüm fotoğrafçılar ve uzmanlar, Ayasofya'yı kaydetmişlerdir. Foto Arşivi'nde, Berggren, Abdullah Kardeşler, Sebah ve Joillier tarafından 1870'ler-1905'te, 1895'te Y. I. Smirnov tarafından ve 1905'te B. V. Farmakovskiy tarafindan çekilen, Ayasofya'nın genel görünümünü, dış ve iç yüzeyini gösteren yirmiden fazla fotoğraf toplanmıştır.

İstanbul'un surları, yuvarlak, ama dörtgende olan, kulelerle desteklenen çift konsantrik bir kemer işçiliği ile biçimlendirilmiştir. İstanbul'un taş duvarları ve "Altın Boynuz" (Haliç), 1880'de Y. I. Smirnov tarafından çekilen fotograflarda gösterilir.

1420'de Sultan I. Beyazıd, Boğaziçi'nin Asya kıyılarında, Konstantinopolis'e sürekli bir tehdit olan ve silahlarının ateşi ile Bogaziçi'ni abluka altında tutabilen Anadoluhisarı'nı inşa ettirdi. Anadoluhisarı, Sebah ve Joaillier tarafından bir fotoğrafta belgelenmiştir (1880'ler).

Otuz yıl sonra, 1452'de, Sultan II. Mehmet, Boğaziçi'nin Avrupa kıyısında Rumelihisari'nı inşa etti. Çalışma, üç ayda tamamlandı. 10 metre kalınlığında devasa duvarlı kale, Boğaziçi kıyısına çok yakın yapılmıstır. Her biri 300 kg.dan daha ağır olan taş topların ateşlendiği dev tunç toplar hazırlanmıştır. Yine de, bu kuleler ve bu duvarlar, merlonlarla tamamlanmış ama gerçekte Bizans savunma duvarı işçiliğinin bir yeniden üretimi olmuştur. B. V. Farmakovskiy, Rumelihisarı'nın güçlü

duvarlarına hayran kaldı, bununla beraber hem bu kaleyi hem de bununla başlayan Boğaziçi'nin Avrupa kıyısının tüm panoramasını fotoğrafladı (1905).

Yukarıda belirtildiği gibi, fotoğrafların çoğu, İstanbul'da çalışan fotoğrafçılar tarafından -Pascal Sebah ve Polycarp Joaillier ve Abdullah Kardeşler- geçen yüzyılın son çeyreğinde çekilmiştir. Sebah, Fransız Fotoğrafçılar Birliği'nin bir üyesi idi, 1870'lerde sergilere katılmış, gümüş madalya ve birçok diploma kazanmıştır. 1857'de İstanbul'da, Pera'da, Rus büyükelçiliğinin himayesinde bir stüdyo açtı. 1885'te Joaillier ile ortak çalışmaya başladı. 1888'de, Orta Doğu'daki en prestijli şeylerden birisi olan, Sebah & Joaillier imzası göründü: 1899'da Abdullah Kardeşler'in arşivlerine sahip oldular. Arşivler, fotografçıların iki panoramasını içeriyordu: birisi 1878'lerin İstanbul'u (3200 x 260 mm), diğeri ise Boğaziçi idi. İkincisi, Rumelihisarı'nın kulelerinden birisinden çekilmiş. Altı fotoğraftan oluşan panorama, fotoğrafçılar tarafından, on fotoğraftan oluşan İstanbul panoraması gibi aynı tarzda yapılmış. İstanbul'u kuşatan bir panorama olan İstanbul Panoraması'nın tersine, Boğaziçi panoraması, Anadolu Hisarı'ndan ufuk çizgisinde yok olan Marmara Denizi'ne kadar Boğaziçi'nin Asya kıyılarındaki görüntü ile açılır [3].

Abdullah Kardeşler, 19. yüzyılda İstanbul'da çok önemli fotoğraf işleri gerçekleştiren, Ermeni kökenli üç kardeştir. 1858-1895 arası çalıştılar. 1867'de Paris'te sergi açtılar ve "İstanbul Panoraması" ile bir madalya kazandılar. Stüdyoları -"Sanatlar Galerisi"- Pera'daki en uğrak yerlerden biri idi. 1899'da stüdyolarını ve arşivlerini Sebah ve Joaillier'e sattılar [4]. İlginç olan ve merak uyandıran şey, Abdullah Kardeşler'in çalıştıkları süre boyunca, İstanbul'u ziyaret eden Rusların, onların atölyesinde kendi fotoğraflarını basmalarıdır. Örneğin, 1878'de ünlü bir Rus deniz subayı, geleceğin amirali S. O. Makarov, onların stüdyosunu ziyaret etmişti (fotoğraf, Rus Denizcilik Devlet Arşivi'nin koleksiyonunda saklanmaktadır).

İstanbul'u alan II. Mehmed (1451-1481), 1452 ve 1476 arasında kentte, Eski Saray'ı (Topkapı), pazarları ve camileri inşa etti. Eski Saray'daki Çinili Köşk bu duruma bir örnektir (1466-1470, mimar Kemaleddin). Çinili Köşk, 1905'teki korunmuş hali ile, B.V. Farmakovskiy tarafından çekilen bir fotoğrafta görülebilinir. Yapı, en iyi arabesk motiflerle bezenmiş yeşil çinilerle kaplanmıştır. Fotoğrafçı Berggren tarafından çekilmiş ve "Selamlık" -Cuma günü Sultan'ın camiye gitmek için saraydan çıktığı yer- olarak tanıtılan 1860'ların bir fotografında İndiz Köşkü'nü görebiliriz.

Kariye Camii (Ya. I. Smirnov koleksiyonundan fotoğraf, 1890'lar) ve Boğaziçi'ndeki Ortaköy, dini mimarinin geçmişteki gösterişli anıtlarıdır. Türk camisi, yapı elemanı olarak yuvarlak kemerli bingiler üzerinde bir kubbe ile kaplanan bir kare salonla ifade edilir. Eğer cami küçük ise, geniş bir kubbe yapılır ve iki ya da dört yan kubbe ile çevrelenir. Mihrap, daima açık bir kavis şeklinde bir niş ile gösterilmiştir. Mermer mihraplar genellikle çok uzun ve geniş boyutlu yapılmışlardır. Osmanlı mimarları, minareleri, gökyüzüne yönelen ve genellikle dev mumları andıran ayrı sütunlar şeklinde inşa etmişlerdir.

Bir kural olarak, bir camii, düzenli küçük bir yapılar kompleksi ile çevrelenir: üniversite binaları, okullar, medreseler, kütüphaneler, kervansaraylar, bir hastane, fakirler için aşevleri, bir

mezarlık…Büyük Süleymaniye Cami -Mimar Sinan'ın ustalık eserlerinden birisi- buna bir örnektir. Mimar Sinan'ın mimari mirası, 80 tanesi camii olmakla birlikte 318 yapıdan oluşur -İstanbul'da, Edirne'de, Kırım'da (Cuma Camii) vd.- ve genel olarak onun çalışmaları, Osmanlı Mimarlığı'nın doruk noktasıdır. Mimar Sinan, 1512'de Anadolu'da doğmuştur. Askerliği esnasında İstanbul'a getirtilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in ve Avrupalılar tarafından Muhteşem Süleyman olarak adlandırılan Kanuni Sultan Süleyman'ın seferlerine katılmıştır. 1538'deki seferi zamanında, on üç gün içersinde Prut Nehri üzerine bir köprü inşa etmiştir, bu durumla Sultan Süleyman'ın büyük saygısını kazanmış ve baş mimar olmuştur. Bu kabiliyetle, elli yıl hizmet etmiştir. Bir askeri mühendis olarak Sinan, su köprüleri, köprüler, yeraltı ambarları inşa etmiştir; bir mimar olarak camiler, medreseler, türbeler, hastaneler ve kervansaraylar, saraylar ve Türk hamamları yapmıştır. Sinan Suriye'de, Mekadonya'da, Bosna'da ve Kırım'da da çalışmıştır (Kırım'daki Cuma Camisi'nin fotoğrafları Fotoğraf Arşivi'nde saklanmaktadır). Yine de, o, ustalık çalışması olarak sadece Edirne'deki Selimiye Camisi'ni söyler. Onun asıl değeri, Türk mimari gelişiminin yollarını yüzyılardır tanımlayan sanatsal stili yaratmasıdır.

16. yüzyıldan sonra, İtalyan çinili parlak yüzeyler, kazıma ve boyama bitki desenleri, seramiklerden, taşlardan ve renkli camlardan yapılmış mozaikler, özellikle dini ve saray mimarlığının tipik özelliği olmuştur.

15. ve 18. yüzyıllar boyunca, dini yapılar (camiler, minareler, medreseler ve türbeler), sivil (hanlar, kervansaraylar, hamamlar, çeşmeler) ve askeri yapılar (surlar, kuleler, kapılar, kaleler vd.) inşa edilmiştir.

İstanbul'daki sivil mimari örnekleri arasında şunları sayabiliriz: Galata varoşlarındaki askeri teçhizat deposuna yakın Tophane Çeşmesi, Kapalıçarşı (iki fotoğrafda Sebah ve Joaillier tarafından çekilmiştir, 1880'ler) ve Boğaziçi'nin Asya tarafındaki Beylerbeyi Sarayı (fotoğraf Berggren tarafından çekilmiştir, 1870'ler).

Çöküş döneminde, Osmanlı mimarisi özgünlüğünü kaybetmiştir; 18. yüzyıldan sonra Batı-Avrupa motifleri, bir şekilde, geleneksel elemanlarla birleştirilen mimariyi etkilemeye başlamıştır (İstanbul'daki Dolmabahçe Sarayı).

Mezarlar, İslam sanatı için oldukça tipik olan mezar taşlarını gösterirler; ölenin isminin yazıldığı çok geniş bir mezar taşı konulur. Mezarın bir erkeğe ait olduğunu anlatmak için sarık ya da fesin olduğu bir başlık konulan bir mezar taşı dikilir; kadınların mezarlarını belirtmek için ise çiçekli sepetin olduğu bir mezar taşı konulur. Taşradaki şehirlerde, bu tür mezar taşları, oldukça gösterişsizdir. Örneğin, Makedonya'da, mezar taşları çok kaba, az çalışılmış uzun taşlardır. Bazen, mezar taşları düz olarak da konulur (Blida'daki Türk Mezarlığı, Cezayir; M. T. Preobrazhenskiy'nin koleksiyonundan fotoğraf, 1880'ler).

Fotoğraf arşivi araştırma asistanları, aslında öteki uzmanlar gibi, farklı belgelerin, özellikle onların tarihlenmesiyle ve "bölgesel ve ulusal" tanımlanmasıyla ilgili yorumlarda sık sık sorunla karşılaşırlar. Örneğin, Mısır ve Cezayir, 1882'ye kadar imparatorluğun bir parçası idi. Bundan dolayı,

bu zamandan önce yapılan fotoğraf işleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel ve kültürel yapılarının kayıtları olarak düşünülebilinir. Sonraki foto belgeler, bu görüş noktasından ifade edilecektir. Kahire'den iki fotoğraf: birincisi kentin bir panoramasını gösterir (M. T. Preobrazhenskiy'nin koleksiyonundan bir fotoğraf, 1880'ler); ikincisinde halifelerin mezarlarını ve sağda Kanka-Barkun'u görürüz (M. T. Preobrazhenskiy'nin koleksiyonu, 1880'ler). Bu tamamiyle, örneğin Rus sanatçı I. Y. Bilibin'in 1925'te boydan boya Doğu'ya yaptığı gezi süresince çektiği fotoğraflarda belirgindir.

643'te Kudüs'te Arapların Kubbet-es-Sakra -"Kaya Kubbe"- olarak isimlendirdikleri bir cami kuruldu. Bu yapı, "Hz. Davud'un Adalet Yeri"ne yakın bir yere konulmuştur. Kahire ve Kudüs'ün savunma duvarları, İstanbul'unkine benzerdir (Bizans tipi). Kapılar, genellikle dört dörtgen kule ile birleştirilmiştir. Fotoğraflar, geçen yüzyılın son çeyreğinde Kudüs'teki Amerikan askeri misyonu tarafından çekilmiştir. "Kumaş" kağıda sepya tekniğinde yapılan fotoğraflar, şehrin güzelliğini taşır ve sakinlerini ve onların geleneksel işlerini gösterir (albüm Q 217).

1918'de Osmanlı İmparatorluğu sadece Trabzon, Erzurum, Van, Musul, İzmir, İstanbul ve Edirne'den oluşuyordu. Fotoğraf belgelerin çoğu bu bölgelerle ilgilidir; bazıları geç 19. yüzyılın, diğerleri ise 1910'lu yıllar olarak tarihlendirilmektedir. Burada sadece, çok etkileyici olduğu düşünülen, bazı fotoğraflar listelenecektir: Küçük Asya, Likaonia, Firsandyn, camiye çevrilen Aziz George Kilisesi (Y. I. Smirnov tarafından çekilen fotoğraflar, 1895); Van kenti (Asya Türkiyesi): kalenin görüntüleri ve Ulu Camii (S. V. Ter-Avetisyan, 1915-1916'nın kışı); Erzurum: kalenin genel görüntüsü ve Çifte Minare'nin kuzeydoğu görüntüsü (Bul'benko, 1917-N. L. Okunev'in 1917 yazında antik ve kültürel objelerin korunması amacıyla Kaskasya önlerine yaptığı gezi); 1915-1916'da I. A. Orbeli tarafından çekilen ciddi bir fotoğraf: Toprak Kale'nin bir görüntüsü ve onların içinden basamaklarla dik kayalıklar arasındaki harabe Türk kışlaları çıkartılmıştır; Erzincan: kervansarayın girişinin ve iç avlusunun görüntüleri (Bul'benko, 1917).

Kafkasya bölgesi, 19. yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun bir parçası idi. Arkeolog M. I. Armatov tarafından 1937'de fotoğraflanmış Chokh Sarayı (Dağıstan) görüntüsü, tipik bir yerleşim görüntüsüdür. Arşivimizde, 1860'da Kaskasya Askeri Topografya Bölümü'nün çektiği fotoğraflardan oluşan muhteşem bir albüm (Büyük Prens Amiral Konstantin Nikolaeviç'e ithaf edilen) vardır (F 37, 39 baskı ve 5 harita): Dağıstan'daki köprülerin ve kanyonların görüntüleri, Ahaltsi Kalesi, Gunib Sarayı'nın altı fotoğraf panorama görüntüsü vd. Fotoğraflar etnografik bilgileri de gösterir: Tuşinler, Pshavlar, Jar-Tatar kadınlar, Tuşin ve Khevsur kadınları, Farslar. Haritalar içinde şunlar vardır: Asya Türkiyesi'nin topografik bir haritası, Rus Coğrafya Kurumu'nun Kartografya Bölümü'nün hazırladığı 1868'deki Kafkas idari bölgesinin politik bölünmesinin bir haritası, Ana Sırt'ın güneyindeki ve Hazar Denizi'nin batı kıyılarındaki doğu meridyeni boyunca uzanan Kafkas Dağlarının haritası, komşularını da içeren Tiflis'in kent planı, 1867. 1838'de "İran Şahı Nasr-Ed-Din"in fotoğrafı (Tahran'da 1863'de çekilmiş) arşive ilave edilmiştir. Gerçekten değerli tarihsel ve kültürel belgeler olan bu fotoğraflarda askeri bir eğilim hissedilir.

Dinyester Nehri'nin güney bölümü, 1812'ye kadar İmparatorluğun parçası idi; fotoğraflardan birisinde, Akkerman'daki (şimdi Dinyester üzerindeki Belgorod) ana kapı, dikdörtgen bir kule ve minare ile beraber kalenin avlusunun görüntüsü görülebilir (P. R. Geroviç, 1890-1896).

Kırım, 1774'e kadar İmparatorluğun parçası idi. Bu durum fotoğrafın doğuşundan çok önce olmuştu, ancak bu fotoğrafın bize yüzyıllar içinden bakma olanağını sağlamanın bir örneğini sunar. Fotoğraflar, 18. yüzyılın ortasından önce inşa edilmiş mimari objeleri bize gösterir:-1552'de Mimar Sinan tarafından inşa edilen Cuma Camii'nin genel bir görüntüsü ve caminin mihrab ve minbarının bir görüntüsü (N. I. Repnikov, 1913); Bahçesaray-Eski Saray ve Mutfak Yapısı ve Han Camii ile birlikte bir yapı bütünü (her iki fotoğraf, S. S. Nekrasov tarafından çekilmiştir), Cufut Kalesi-Han Toktamış'ın kızı Canike Hanım'ın Dyurbe'si (1437) ve Stari-Kırım-Camiisi (her iki fotoğraf I. F. Barshchevskii, 1890'lar).

Kıbrıs Adası ve Korfu, 1913'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'na ait idi: Korfu adasındaki kalenin bir görüntüsü (1890'ların bir fotoğrafı).

Selanik de 1913'e kadar İmparatorluğun bir parçası idi: kentin görüntüleri ve Beyaz Kule ve Aziz George Kilisesi (Y. I. Smirnov, 1890'lar); bir cadde görüntüsü (fotoğraf D. A. Krainev tarafından çekilmiş, 1900)-dar sokaklarda balkonları ile tipik kent yapıları.

Makedonya, 1912'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasını teşkil ediyordu. Akademisyen N. P. Kondakov, 1900'un yazında bu ülkeyi baştan başa gezdiği "bilimsel bir gezi" yapmıştır. Onun gezisi, mimari yapıları ve kilise sanatının ve işçiliğinin farklı objelerini kaydettiği 544 tane yüksek kaliteli fotoğraf (Q 862-Q 867) ve 1909'da St. Petersburg'da basılan, Büyük Prens Konstantin Konstantinoviç'e atfedilen "Makedonya. Arkeolojik Gezi" kitabı ile sonuçlandı.

Fotoğraf Arşivi, şimdiki durumda 75 tane koleksiyona sahiptir ve en azından bu koleksiyonun yarısı Doğu'yla, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel ve kültürel nesneleri ile ilgili malzemeleri içerir. Gerçekte, her bir fotoğraf, bu nesnelerin şüphesiz diğer yazarların ve dönemlerin fotoğraflarından bilinmesine rağmen, "ilk kez basılmış" gibi nitelendirilebilir. Fotoğraf sanatının özelliği, tümden yeniden tekrarlamanın imkansızlığıdır: fotoğraflar, bir noktadan, ama farklı zamanlarda ya da aynı zamanda, ama farklı noktalardan çekilebilir. Farklı arşivlerde korunan aynı objelerın fotoğrafları, şüphesiz, şu anda vardır, var olmalı ve var olacak: ama bu gerçek, her hangi bir fotoğrafın değerini azaltmaz. Araştırmacılar, genellikle, ancak bazı fotoğrafik belgelerin farkındadır ve hatta bazen öteki arşivlerdeki benzerlerinin varolmasından şüphelenmezler. Bilgi "açlığının" giderilmesi, gelecek yüzyılın acil bir sorunudur ve bu sorunun çözümü, ilk olarak bilim örgütleyicilerine bağlıdır. Şüphesiz, farklı ülkelerdeki arşivlerde korunan malzemelerdeki kaynak bilginin açıklanması ve yayınlanması için birçok uzmanın, arşivcinin ve amatör fotoğrafçının birleşik çabası gereklidir.

Devel T. M., Tomes T. B., “N. Y. Marr’ın Fotoğraf Koleksiyonu, “SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü//Tarih-Dilbilim Dergisi. No: 3. Erivan, 1971. S. 289-295. (Rusça)

H. Saladin. İslam Sanatı El Kitabı. I. Mimari. Paris, 1907. (Fransızca)

G. V. Dluzhnevskaya. “Fotoğraf-Ulusların Anıları. Rus Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü Fotoğraf Arşivi Kaynağı”, St. Petersburg//Rus Devleti’nin Kültürel Mirasi, St. Petersburg., 1998. S. 99-118. (Rusça)

Engin Çizgen. İmparatorluğun Görüntüleri. İstanbul, 1993 (Fransızca);

Engin Çizgen. Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğraf. İstanbul, 1994 (İngilizce);

Alkis X. Xanthakis. Yunan Fotoğrafının Tarihi 1839-1960. Atina, 1988 (İngilizce);

Leif Wigh. Fotografiska Uyer Fran Bosphoren och Konstantinopel (Boğaziçi ve İstanbul’dan Manzara Fotoğrafları). Stockholm, Fotoğraf Müzesi. 1984 (İsveççe).

II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı / Yrd. Doç. Dr. Neşe Yıldıran [s.367-373]

Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tarihimizde 1876-1908 yılları arasında yer alan dönem, sosyal bilimlerin hemen tüm dallarında oldukça yoğun tartışmalara konu olmuştur. Çeşitli araştırmacılarca toplum üzerindeki baskının arttığı ve siyasal bir çöküşün izlendiği dönem olarak nitelenen bu uzun dönem, aslında toplumsal değişimin en yoğun yaşandığı dönemlerden biridir. Bu dönemde nüfusun, ekonomik hareketliliğin, toplumsal örgütlenme ve siyasal bilincin hızla artmış olduğu gözlemlenebilir. Birinci Meşrutiyet'in kaldırılması ve parlamentonun feshedilerek Sultan II. Abdülhamid'in yönetimle ilgili geniş yetkiler üstlenmesi ile başlayıp, İkinci Meşrutiyet'in kurulması ve Sultan'ın tahttan indirilmesine değin süren bu yaklaşık otuz üç yıllık dönem, genel olarak, Tanzimat'la oluşturulmaya çabalanan merkezi devlet olgusunun yeniden kişisel ilişkiler bağlamına indirgendiği bir dönem olmuştur. Ancak bu durum Tanzimat'ın öngördüğü düzenlemelere tam bir yapısal değişiklik getirmediğinden, 1908'de benzer bir yapılanmaya geri dönüş söz konusu olabilmiştir. Kısacası bu dönemde sekteye uğrayan toplumsallaşma sürecinin kendisi değil, bu sürecin gereksindiği politik kurumlardır. Bu nedenle öncelikle Osmanlı toplumunda çağdaşlaşmanın bu dönem özelinde de sürdüğünü kabul etmek gerekir. Öte yandan Sultan II. Abdülhamid'in resmi ideolojisi görünümündeki Panislamizmin, aslında yalnız politik söylem olarak var oluşu ve hiçbir biçimde kültürel yaşama aktarılmaması, bu gelişmenin önünün kesilmemesindeki diğer bir etkendir.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi mimarlığı sosyo-politik koşulların biçimlendirdiği bir kültürel ortamın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kültürel ortamı biçimlendiren olguların başında, "Osmanlılık" ideolojisi, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ve Osmanlı-Alman ilişkileri gelmektedir. Aynı ortamın yansıması ise en iyi imparatorluk başkentinde izlenebilmektedir.

1839 Tanzimat Fermanı ile uygulamaya konan Müslüman-gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının eşitliği ilkesi, 1876-1908 döneminde aydın kesim arasında yaygın biçimde benimsenmiştir. Bu ilke bir yandan, gayrimüslim mimarların piyasada herhangi bir yasal kısıtlama ile karşılaşmadan çalışabilmesine olanak sağlarken, diğer yandan Abdülhamid rejimine muhalif aydın tipinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Devlet ile toplum arasında yeni bir vatandaşlık ilişkisi tanımlayan ve daha önceleri kişisel baza dayanan birey-devlet ilişkisini, sınırları belirli çağdaş bir vatandaş-devlet ilişkisine dönüştüren ilkenin, vatandaşların parlamento yoluyla karar mekanizmasına katılmasını sağlaması da söz konusudur. Ancak parlamentonun kapatılmış oluşu bu beklenti içindeki aydınların sisteme muhalif oluşumlar içinde yer almalarını getirmiştir. Bu muhalefeti oluşturan aydınların çok değişik toplum kesimlerinden geliyor olmaları, muhalefet yapısının çok renkli olmasına yol açmış, aralarında Jön Türklerin, bürokratların, ordu ve ulema mensupları ile üst sınıf mensubu kadınların bulunduğu bu muhalefetin dağınık ve güçsüz olmasını sağlamıştır.1 Ancak çok çeşitli eğilimleriyle Osmanlı toplumunun kültür yaşamını sürükleyecek potansiyeli taşıyan yine aynı muhalefet olmuştur. Temel olarak İslam toplumlarına karşı Batı dünyasının üstünlüğüne, elitlerin gerekliliğine ve geçmişi bir yana bırakarak çağa ayak uydurmanın önemine inanan Osmanlı aydınları, dönemin kültür yaşamını eğilimleri doğrultusunda etkilemişlerdir. Eğilimler ve anlayışlar bazında homojen bir bütün

oluşturamamaları, kültür yaşamının çok renkli, belirli edebi, siyasi ya da felsefi akımlarla nitelenemeyen, karmaşık ve eklektik (seçmeci) bir biçimde gelişmesine yol açmıştır. Ayrıca baskıcı ortamın getirdiği karamsarlık, aynı zamanda kendine güveni yok ederek yaratma gücünü zayıflattığından çağa ayak uydurma daha çok çağı taklit etme biçiminde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla durumun genelde sanata yansıması bu çerçevede gelişmiştir.

Öte yandan "Osmanlılık" ideolojisi ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği hukuksal düzenlemelerin yardımıyla 19. yüzyıl boyunca toplum içinde giderek güç kazanan gayrimüslimler ve Osmanlı başkentine yerleşmiş bulunan yabancıların oluşturduğu Levanten kesim, kültür ve sanat yaşamında belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle şehrin Galata ve Beyoğlu-Pera bölgesinde yoğunlaşan Levantenlerin, ticaret ve sanayi ile edindikleri sermaye birikimlerinden şehrin bu yöresinde yer alan konut ve iş hanlarının yapımı için yararlandıkları görülmektedir.2 Avrupa'da eğitim görmüş gayrimüslim Osmanlı ya da yabancı mimarların önde gelen müşterileri durumundaki Levantenler bu yolla beğenilerinin şehrin Osmanlı vatandaşlarının gözünde adeta Avrupa ile özdeş tutulan kesiminde ağırlık kazanmasını sağlamışlardır. Bu olgunun zaman içinde doğrudan bir etki biçimine dönüştüğü ve şehrin Nişantaşı, Maçka ve Şişli gibi diğer bazı kesimlerinde de varlık gösterdiği izlenir. Sultan II. Abdülhamid'in kişisel beğeni ve değerlendirmelere dayalı yönetimi de bu gelişmelere ivme kazandırmıştır. Levantenlerin ısmarladıkları kimi yapıları gerçekleştiren yabancı mimarların ise yabancı asıllı olmakla birlikte, uzun yıllar İstanbul'da bizzat yaşamış ya da İstanbul'da yerleşmiş kimi Levanten ailelerin çocukları olarak, doğrudan doğruya Levanten kesim içinde yer alıyor olmaları, işin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Böylelikle mimarlarla içinde yer aldıkları kesim arasında birebir bir etkileşimin varlığından söz etmek mümkün olmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, isyanları bastırmak, savaş giderlerini ya da tazminatlarını karşılamak gibi gerekçelerle alınan ve ödemeleri ile başa çıkılamayan dış borçların düzenli ödenebilmesine ilişkin, Fransız, İngiliz, Avusturyalı, İtalyan ve Alman temsilcilerin katılımıyla 1881'de oluşturulan örgüt, Düyun-u Umumiye-Dış Borçlar İdaresi olarak anılmaktadır. Bu kuruluş, tuz, tütün ve ipek gibi imparatorluğun gelir getiren tekelleri ile vergi kaynaklarını idare etmek ve toplanan gelirlerin tümünün borçların ödenmesinde kullanılmasını sağlamakla yükümlüdür.3 Tuz ve tütün için ayrıca bağımsız denetim örgütleri anlamında reji idaresi kurulduğu izlenmektedir.

Düyun-u Umumiye'nin kültür yaşamı üzerindeki etkinliğine gelince, bu etkinliğin özellikle şehir dokusuna kazandırdığı yapılarda somutlandığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynak sıkıntısı içinde olduğu bu dönemde devletçe yaptırılan kamu binası oldukça azdır. Belli başlı kamu binaları arasında en dikkat çekici iki tanesinin Düyun-u Umumiye binası (bkz. Res. 1) ile Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla iyice gelişen Osmanlı Bankası ve yine bir Düyun-u Umumiye kuruluşu olan Tütün Rejisi ikiz binası (bkz. Res. 2) olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Düyun-u Umumiye'nin dönemin mimarlık faaliyetlerinde de pay sahibi olduğu açıktır. Ancak bu kuruluşun kültür yaşamına olan etkisi, hiç kuşkusuz, en yoğun biçimde Avrupa ile ilişkilerin sıkılaşması bağlamında kendisini göstermiştir. Olumlu ve olumsuz yönde gelişmelere neden olan bu sıkı ilişkilerin olumlu sonuçları arasında, gerçekleştirilen mimarlık ürünleriyle birlikte, örgütün Batı'ya ve çağdaşlaşmaya açık yeni bir

bürokrat tipinin gelişimine yol açmasını saymak mümkündür. Bu durum, doğan yeni gereksinimlerin cevaplanacağı mimarlık ürünlerine duyulan talebin sahibi toplum kesimlerinin genişlemesini hızlandırmıştır. Olumsuz sonuçlar arasında ise en önde gelen hiç kuşkusuz örgütün dışa bağımlılığı giderek arttırıcı bir sistemi sürekli olarak üretiyor oluşudur.

1876-1908 döneminde siyasi ve ekonomik yaşamı etkilediği kadar, kültür yaşamı ve aydınlar özelinde de etkinliğini gösteren bir başka dinamik, Osmanlı-Alman ilişkileri olmuştur. Oldukça sıkı bir ittifakın kurulmasıyla sonuçlanan bu ilişkilerin kısa bir süre içinde geliştiği söylenebilir. Sultan II. Abdülhamid açısından bu yakınlaşmanın gerisinde Almanlara duyduğu kişisel yakınlığın yanı sıra,4 Almanların Müslüman topraklarda kolonilerinin bulunmaması ve Bismarck'ın Berlin Kongresi'nde Osmanlılar lehine davranmasının da etkisi büyüktür. Almanların Osmanlı İmparatorluğu'na gösterdiği ilgi ise, Alman silah sanayiinin Osmanlı İmparatorluğu ile karlı bir silah ticareti oluşturma istemi ve demiryolları yapımı için imtiyaz sağlanması beklentisi ile açıklanabilir.5 Sonuçta bu karşılıklı ilgi Kaiser II. Wilhelm'in biri 1889, diğeri 1908 tarihinde olmak üzere iki kez Osmanlı başkentine gelmesiyle sonuçlanmış, Berlin-Bağdat Demiryolu adını alan ve demiryolu imtiyazını hayata geçiren proje ise Deutsche Bank tarafından yönetilen bir şirketin denetiminde ilk ruhsatına 1892'de sahip olmuştur.

Proje kapsamında çeşitli yönetim görevleriyle Osmanlı başkentinde bulunan Avrupalı yabancıların, toplumsal yaşama kendi alışkanlıklarıyla beraber farklı bir renk getirdikleri görülür.6 Bu yalnızca Beyoğlu'nun sosyal yaşamına hareketlilik kazandırma anlamında değildir. Proje kapsamında çalışan kimi mimarların mimarlık eğitimine doğrudan katkıları da söz konusudur. Öte yandan Berlin-Bağdat Demiryolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ve iç politikasına, ekonomisine, toplumsal yaşamına getirdiği yeniliklerin yanı sıra, mimari dokuya kendine özgü yeni yapı birimleri kazandırmıştır. Sirkeci Garı (bkz. Res. 3) ve Haydarpaşa Garı (bkz. Res. 4) binaları ile banliyölerde yeralan istasyon binaları bunun en canlı örneklerini oluşturmaktadırlar.

Sultan II. Abdülhamid'in sanatın çeşitli alanlarına olan ilgisi bilinmektedir. Yıldız Sarayı'na taşındıktan sonra burada Tamirhane-i Hümayun'u kurdurarak herkesin hayranlığını kazanan usta işi sedef ve fildişi kakma nakışlı mobilyalar ürettiği, bunların arasında yeralan mücevher dolabı, yazıhane, vitrinli büfe ve yemek iskemlesi türü parçaların bugün hala Dolmabahçe ve Beylerbeyi sarayları kolleksiyonlarında sergilendiği kaydedilmektedir.7 Yağlı boya ölü doğa, manzara ve portre de çalışan Sultan'ın yaptığı resimlerden birini Alman Büyükelçisine hediye ettiğinden söz edilir.8

Ocak 1882'de açılması kararlaştırılan ünlü Sanayi-i Nefise Mektebi'nin -Güzel Sanatlar Okulu- kuruluşunda doğrudan doğruya bir girişimi bulunmamakla birlikte, kuruluşun ve müdürlüğüne Osman Hamdi Bey'in atanmasının, bilgisi ve izni doğrultusunda gerçekleştiği kuşkusuzdur.9 Aynı Osman Hamdi Bey daha sonra kendisini, Şubat 1884'te, arkeolojik zenginliklerin imparatorluk sınırları dışına çıkarılamamasını sağlayan Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni onaylamaya ikna etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Çırağan Sarayı yangını ile yok olan ve aralarında çok sayıda Rembrandt ve Ayvazovski gibi ünlü ressamların tablolarının bulunduğu geniş bir yağlı boya resim kolleksiyonunun bulunduğu da bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her türlü yapım faaliyeti 19. yüzyıla değin Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Saray teşkilatı içinde Şehireminliği'ne bağlı olarak görev yapan bu ocak geleneksel bir eğitim sürdürmüş, bilgi ve birikimler usta-çırak ilişkisi içinde aktarılmıştır. 19. yüzyıl başlarında çağdaşlaşma hareketi içinde devlet örgütlenmesini de içine alan yenilikler, mimarlık örgütüne önemli değişiklikler getirmiş, 1831'de Şehireminliği ile Mimarbaşılık birleştirilerek, Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne bağlı Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur.10 Kuruluşun ilk müdürü olan Hassa Başmimarı Abdülhalim Efendi'nin çağdaş mimarlık eğitimine ilişkin bir dizi öneriyi Sultan II. Mahmud'a iletmesine karşın, bu çabanın sonuçsuz kaldığı görülür. Böylelikle giderek gelişen yeni yapım teknolojilerine ayak uyduramayan geleneksel eğitim almış mimarların yerini, Avrupa'da mimarlık eğitimi görmüş gayrimüslim ya da doğrudan doğruya dışarıdan gelen yabancı mimarların almaya başladığı izlenir. 1840'ta meslek loncalarının kapatılması ise, alternatif örgütlenmeleri bütünüyle olanaksız kıldığından, yeni gelenlerin rakipsiz kalmalarını sağlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde etkinlik gösteren gayrimüslim mimarlar arasında, 1730'lardan beri faal olan Balyan ailesinin tanınmış fertlerinden Sarkis Balyan önde gelir.11 Onun yanı sıra Mimar Vasilaki, Mimar Yanko, Mimar Ohannes, Amasyan Efendi, Dikran Kalfa, Başmühendis Bertier gibi isimlere rastlanılmaktadır. Yabancı mimarlardan göze çarpanlar arasında ise, Alexandre Vallaury, Raimondo d'Arenco, Guilio Mongeri, Philippe Bello, M. René Dukas, Jachmund, Otto Ritter ve Helmuth Cuno gibi isimlerin yer aldığı görülür. Bu isimlerden bazıları mimarlık eğitiminde de görev almışlardır.

Gerek Avrupa'daki eğitimler sırasında alınan karışık etkiler, gerekse Osmanlı başkentinde dahil olunan yeni kültürün sunduğu farklı biçim ve anlayışlar, bu mimarların karmaşık bir üslup içinde ürün vermeleri sonucunu doğurmuştur. Belirli kurallara bağlı olmayan bir üslupsuzluğun üslup olduğu bu dönemde, amaç, eldekilere yeni yorumlar getirme ya da onlardan yola çıkarak yeni sentezlere ulaşma biçiminde kendisini göstermektedir. Öte yandan uygulamada belirli yapı türlerine göre belirli üslupların ağırlık kazanması, doğrudan bir dış etki olarak yorumlanabilir. Sonuçta ya işlevlerine göre belirli bir üslubun ağırlıklı olarak algılandığı türdeş yapılar ya da herhangi bir üsluba bağlı olmayan, ancak değişik üslup ve kültürlerin çeşitli öğelerini bünyesinde barındırarak bir sentezi hedefleyen denemeler gerçekleşme olanağı bulmuşlardır. Hedef ne olursa olsun, ortaya konan ürünlerin eklektik (seçmeci) bir tutumu sergiledikleri görülmektedir.

Bu yönde bir tutumun oluşmasındaki temel neden, dönem mimarlığının ele almakla görevli bulunduğu, pek çok yeni ve değişik işlevin gereksindiği tipte yapılar yapma zorunluluğudur. Bu yapıların tümünde ortak paydaya bağlı bir üslup birliği geliştirmenin olanaksızlığı, her yapı türünün kendine özgü bir üslupta ele alınmasını getirmiştir. Yine bu dönemde Avrupa'da, sanayileşmenin gelişmesiyle birlikte estetik değerlerin daha ekonomik olma yolunda hızla değişime uğratıldığı bir ortamda, eski değerlere sahip çıkma anlayışının beslediği "güzeli geçmişte ara" eğilimi yaygındır.

Bu nedenle yapı türlerine göre üslup seçilirken geçmişin biçimleri kaynak oluşturmuşlardır. Revivalist (canlandırmacı) yaklaşımla ele alınan neo-grek, neo-gotik, neo-rönesans ve neo-barok üsluplarının yanı sıra, 19. yüzyıl sonunda modern çağın getirdiği yalın ve düz çizgilere karşı doğanın

kıvrak ve devingen çizgilerini öneren Art-Nouveau, çeşitli yapı türleri özelinde tercih edilmiş; ayrıca tüm bu üslupların birbirine karıştırılarak yeniden yorumlandığı ya da bu üsluplarla doğu kaynaklı üsluplar biraraya getirilerek yaratılmaya çabalanan sentezler, dönem mimarlarının hedefi olmuştur. İstanbul'da bulunan mimarlar arasında da, aynı eğilim ve amacın varlığını gözlemek zor değildir. Mimarların gerçekleştirdikleri ürünler, Avrupa kaynaklı bu eğilim ve amacı açıkça yansıtmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu başkentinde türdeş yapılar özelinde tercih edilen üsluplar arasında bulunan ve Avrupa'da prestij yapılarının üslubu olan neo-grek tarz kendisini ilk kez, 19. yüzyıl başında bir tür prestij yapısı durumundaki kışla ve askeri okul mimarisinde göstermiştir. Ayrıca kimi elçilik yapılarında da bu üsluba yer verildiği göze çarpar. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde ise kural bozulmamış, müze (bkz. Res. 5) ve okul binaları bu üslup ağırlıklı inşa edilmişlerdir. Bununla birlikte İstanbul'da gözlenen neo-grek üslup, yalın ve kurallı bir üslup olmayıp, daha çok neo-rönesans üslupla kaynaşmış bir görünüm sergilemektedir. Avrupa'da güçlü bir simgesel anlam yüklendiği dinsel mimaride etkisini gösteren neo-gotik üslup ise, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde dinsel örneklerin yanı sıra (bkz. Res. 6) ahşap konutlarda da romantik ortaçağ espirisini yeniden üretmek üzere özellikle sivri ve yüksek kuleler, eğimli çatılar ve mahya yelelerinde kendisini göstermiştir. Öte yandan planda kapalı bir iç avlu barındıran neo-rönesans üslubun Avrupa'da özellikle banka ve borsa binalarıyla kulüplerde kullanıldığı bilinmektedir. Genel olarak 19. yüzyıl İstanbulu'nda severek uygulanan bu üsluba, kamu yapılarında rastlanır. Özellikle okul ve banka örneklerinde (bkz. Res. 2) izlenebilen üslup, ana kitlenin üç kat olarak tasarlandığı saray, köşk ve kasırlarda da neo-barok öğelerle kaynaştırılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'da yarı resmi yapılarla saray yapılarının giriş ve iç mekan düzenlemelerinde tercih edilen neo-barok üslup, Osmanlı başkentinde kendisini ilk kez cami mimarisinde göstermiş, ancak daha sonra saray, köşk ve kasırların bezemesiyle cephe, giriş ve bahçe düzeninde ağırlığını koymuştur. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde daha çok neo-rönesans ve neo-grek üsluplarla birarada kullanılarak, yüksek profilli cephelere sahip örneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İç mekan oluşumunda da belirleyici olan üslup, özellikle üst katlara ulaşan ana merdivenin tasarımında temel oluşturmaktadır.

Temelinde işlevselcilik tartışmaları, simgeciliğin felsefi özü ve izlenimciliğin getirdiği doğaya açılma düşüncesi yer alan Art-Nouveau üslubu, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı başkentinde oldukça yaygın biçimde izlenebilmektedir. Bu dönemde örnekleri görülen bu üsluptaki yapıların, bezeme programlarında görülen özgür çeşitlilik ve diğer üsluplara açık eklektisist (seçmeci) tutum nedeniyle, bir tür İstanbul Art-Nouveau'su yarattıkları bilinmektedir. Bu üslupta yapılmış türbe12 ve kamu binalarının varlığına karşın İstanbul Art-Nouveau'su, daha çok bir konut üslubu olarak yaygınlık kazanmıştır (bkz. Res. 7). Öte yandan Avrupa'da ilginç fantastik örneklerin ortaya çıkmasına yol açan Batı ve Doğu kaynaklı üslupların birarada denendiği oryantalist üslup, ilgi gören tarzlar arasındadır. Avrupa kaynaklı üsluplarla Uzakdoğu-Hint-Kuzey Afrika-Endülüs ve hatta Güney Amerika üsluplarının eklektik bir anlayışla birlikte yorumlandığı deneysel tasarımlar giderek daha fazla toplumsal beğeni bulmuşlar, canlı ticaret yaşamı sonucu ortaya çıkmış ulusal ve uluslararası fuarlar, cesur ve özgür tasarımların denendiği yapılar için bir fırsat oluşturmuşlardır. Bu Doğu-Batı arasındaki çizginin Osmanlı başkentinde de yankı ve büyük destek bulduğu, hatta Sultan II. Abdülhamid

Dönemi'nin en belirgin özelliğinin, egzotik bir imaj13 sergileyen fantastik yapılardan yansıyan (bkz. Res. 3) bu eklektik görünüm olduğu söylenebilmektedir.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde varlık gösteren gayrimüslim Osmanlı mimarları arasında en önde gelen isim, kendisine Sultan tarafından Mart 1878'de "Ser Mimar-ı Devlet"-Devlet Baş Mimarı ünvanı verilen Sarkis Balyan'dır. Ancak inşaatlarının müteahhitlik işlerini de üstlenen Sarkis Balyan'ın, inşaat masrafları karşılığında hazine-i hassadan fazla para almış olduğu biçiminde yoğun eleştirilere maruz kalması, 1880'de İstanbul'dan ayrılarak Paris'e gitmesine neden olmuştur. 1899'daki ölümüne değin İstanbul'a gidip geldiği, bir dönem Montenegro (Karadağ) konsolosluğunda görevli bulunduğu bilinmektedir. Sarkis Balyan'dan sonra doğan boşluk, resmi yapıların mimarı olarak nitelenebilen ve tipik bir Levanten ailesi çocuğu olan İsviçre asıllı Alexandre Vallaury tarafından doldurulmuştur.14 Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından Mart 1883'te mimarlık atölyesinin ilk hocası olarak atanan Alexandre Vallaury, bu görevi Ağustos 1908'de istifa ederek ayrılıncaya değin sürdürmüş, yirmi beş yıllık eğitimciliği boyunca Ecole Des Beaux Arts tarzı akademik ve revivalist (canlandırmacı) anlayışta bir eğitimin yürütülmesini sağlamıştır.

Vallaury'nin belli başlı yapıları arasında en önde gelenler hiç kuşkusuz Düyun-u Umumiye/İstanbul Erkek Lisesi binası (bkz. Res. 1) ile Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi/Merkez Bankası ikiz binasıdır (bkz. Res. 2). 1890'lı yılların başında tamamladığı, ikiz binanın ana kütle tasarımında neo-rönesans üslubu izleyen Vallaury, Bankalar Caddesi'ne bakan ön cephesinde neo-barok öğelerle yola çıkan Batı kaynaklı tipik bir eklektisist tutum sergilediği yapının, Haliç ve suriçine bakan arka cephesinde ağırlıklı olarak Osmanlı konut mimarisinin motiflerinden yararlandığı, bir "Neo-Klasik Osmanlı" tarzı yaratma denemesine girişmiştir. 1899'da tamamladığı Düyun-u Umumiye/İstanbul Erkek Lisesi binasında15 ise bu çabasını geliştirerek, Selçuklu motiflerini de işin içine katan bir tür Turco-Osmanlı eklektisizmi yaratma yolunda başlangıç oluşturduğu söylenilebilir. Bu anlamda yapının dış ve iç mekanda yeralan öğeleriyle, etkisini 1908'de İkici Meşrutiyet'in ilanından sonra duyuran Birinci Ulusal Mimarlık akımını haberleyen bir öncü olduğunu öne sürmek mümkündür. Vallaury 1891'de ilk bölümü tamamlanan, 1899-1903 yılları arasında genişlettiği ve nihayet 1908'de ana kütleye iki yan kanat ekleme biçimindeki son genişletmeyi tamamladığı Arkeoloji Müzesi binasında ise, dönemin Avrupa'da izlenen eğiliminin dışına çıkmayarak ve historisizm-tarihçilik akımının beslediği, prestij yapılarının bilinen üslubuna uymuş, neo-grek tarzda bir biçimlendirme öngörmüştür (bkz. Res. 5). Bu biçimlendirmede kazısı Osman Hamdi Bey tarafından gerçekleştirilen Sayda buluntularından "Ağlayan Kadınlar" lahdi formunun temel alındığı bilinmektedir.16

Alexandre Vallaury'nin Osmanlı başkentinde gerçekleştirdiği en önemli yapısı 1893-1903 yılları arasında tamamlanan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane/Haydarpaşa Lisesi/Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi binasıdır (bkz. Res. 8). Hem hastane hem tıp fakültesi işlevini yüklenecek olan binanın bulunduğu arsaya inşa ettirilmesinin kökeninde, Sultan'ın İttihad ve Terakki örgütlenmesi içinde önemli bir potansiyeli oluşturan askeri tıbbiye öğrencilerini şehirden uzak bir bölgede konumlandırma amacının bulunduğu yaygın olarak paylaşılan bir görüştür.17 Selçuklu medreselerini anıştıran siluetiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasının, Alexandre Vallaury'nin Düyun-u Umumiye binasında

hedeflediği türde bir çağdaş Osmanlı klasik üslubunu somutlama çabasının ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Geleneksel Osmanlı ölçeğinden uzak olmasına karşın yapı, içerdiği Selçuklu-Osmanlı-Hint-Endülüs öğeleriyle mimarın ulaşmaya çalıştığı islam eklektisizminde değişik bir basamak oluşturmaktadır. Alexandre Vallaury bu yapının projelendirilmesinde dönemin bir başka ünlü yabancı mimarı Raimondo d'Arenco ile birlikte çalışmıştır.

"Stile Floreale" adını alan İtalyan Art-Nouveau'sunun önde gelen isimlerinden biri olan d'Arenco, 1890'lı yılların hemen başında geldiği İstanbul'da önce sahilsarayların onarımı ile kendisini göstermiş, 1896'da ise Sultan II. Abdülhamid tarafından saray mimarı olarak görevlendirilmiştir.[18] 1908'e değin hem İstanbul hem de İtalya'da çalıştığı bilinmektedir. D'Arenco'nun Osmanlı başkentinde gerçekleştirdiği önemli yapılar arasında, Vallaury ile ortak projesi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binası dışında, Yıldız Sarayı bünyesinde inşa ettiği ve kır köşkü esprisi kullandığı çok sayıda yapı arasında öne çıkan Yaveran Köşkü ve Bendegan Dairesi (bkz. Res. 9) ve Kaiser II. Wilhelm'in ziyaretleri sırasında konukevi olarak kullanılan Şale Köşkü'nün Merasim Köşkü olarak anılan ikinci bölümü (bkz. Res. 10) sayılabilir. Diğer yapılarından fantastik bir Art-Nouveau türbe örneği oluşturan Şeyh Zafir Türbesi ve bu üslupta konutlara bir Beyoğlu örneği oluşturan Botter Apartmanı (bkz. Res. 7) söz etmeye değer ilginçliktedir. Gerçekleştirdiği yapıların hemen tümünde Art-Nouveau tarzı bezemeyi tercih etmesine karşın d'Arenco'nun mimari ortamı etkisi altında tutan seçmecilikten bütünüyle bağımsız davranmadığı izlenebilir. Ayrıca bir başka mimari geleneğe sahip, yabancı bir ülkede ürün veriyor oluşu da kendisini az çok bu geleneği gözetir biçimde davranmak zorunda hissetmesine yol açmıştır. Bu durum en çarpıcı biçimde malzeme kullanımında ortaya çıkar ve çelik strüktürel dekorasyonun yerini çoklukla ahşaba bıraktığı görülür.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin tanınmış yabancı mimarlarından bir diğeri Alman asıllı Jachmund'dur. Berlin-Bağdat demiryolu projesini gerçekleştirme imtiyazını alan Alman hükümeti tarafından Sirkeci'deki gar binasını inşa etmek üzere İstanbul'a yollanan Jachmund, Osmanlı hükümeti ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurmuş, bu durum kendisinin 1890 yılında, 1884'te öğretime açılmış bulunan Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne -Yüksek Mühendis Okulu- mimarlık hocası olarak atanmasını sağlamıştır.[19] Jachmund'un İstanbul'da 1890'da tamamladığı ve Batı için Doğu'ya, Doğu için Batı'ya açılan kapıyı simgeleştiren Sirkeci Garı (bkz. Res. 3) dışında, demiryolları inşa ruhsatına sahip olan ortaklığın merkez binasını oluşturan Bahçekapı'daki Deutsche Orient Bank/Germina Han binasını da gerçekleştirdiği bilinmektedir. Tüm diğer yabancı mimarlar gibi Osmanlı, Kuzey Afrika ve Hint mimarisinden oldukça etkilendiği söylenilebilen Jachmund'un yapılarında, yüksek arduvaz çatı örneği Kuzey Avrupa anlayışından izlerin de bulunmasını, kendisine özgü bir eklektisizm yaratma çabası taşıdığı biçiminde yorumlamak mümkündür. Öte yandan yapılarında algılanan birbirinden çok farklı atmosferler, Jachmund'un, yine diğer yabancı mimarlar-örneğin Vallaury-gibi, tasarımlarını içerdikleri işlev ve anlama göre projelendirdiğini göstermektedir. Yapıların sergiledikleri simgesellik ve yarattıkları seçmeci tutum açısından, Jachmund ve Vallaury'nin anlayışları birbirinden pek farklı değildir. Bu durumun gelişmesinde her iki mimarın da akademik çevre üyesi olmaları etkili olmuş olmalıdır.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Berlin-Bağdat demiryolu yapımı ile ilişkili olarak İstanbul'da faaliyet gösteren başka Alman mimarlar da bulunmaktadır. Haydarpaşa Garı'nın (bkz. Res. 4) Otto Ritter ve Helmuth Cuno tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. 1906-1909 yılları arasında tamamlanabilen20 bu büyük ölçekli yapının yine yüksek arduvaz çatılı, iki yanı kuleli Alman-Bavyera tarzı bir neo-rönesans kütleye sahip olduğu görülmektedir. Ancak yüzeylerde adeta yığılmış biçimde bulunan bezeme unsurları, ampir ve ay-yıldızlı armaların biraraya getirildiği alınlık ve madalyonlarla "Osmanlılaştırmaya" yönelik bir eğilimi somutlamaktadırlar. Böylelikle yapının şehir dokusuyla oransızlık yaratan büyük ölçekli kütlesinin benimsenmesine, en azından yadırganmamasına yönelik bir çabanın varlığı sezilmektedir. Öte yandan banliyö binalarında ya Sirkeci-Halkalı hattında olduğu gibi belli bir prototipin yinelendiği ya da Haydarpaşa-Pendik hattındaki gibi birbirine benzer öğelerden yola çıkılarak oluşturulan farklı örneklerin gerçekleştirildiği izlenebilir.

19. yüzyıldan başlayarak dini yapıların şehir dokusu içinde önemlerini yitirdikleri ve yerlerini giderek artan bir hızla resmi ve sivil yapılara terkettikleri bilinen bir gerçektir. Çağdaşlaşma yolundaki çabalar, Batı kaynaklı kurumların hayata geçirilmesi sürecinde pek çok resmi yapının birbiri ardısıra gerçekleşmesine yol açarken, 1858'de yürürlüğe konan Arazi Kanunnamesi toprak sisteminde kökten bir değişikliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 132 maddelik bu kanunname ile önceleri miri toprak sayılan yerlerin alınıp satılabilen mülkler haline dönüşmesinin, sultanların gelirlerinde önemli azalmalara neden olduğu bilinmektedir. Bu nedenle maliyetleri ancak sultanlar tarafından karşılanabilecek projeler kapsamındaki camilerin, hem tamamlayıcı servis ünitelerinden yoksun biçimde sayıca çok azaldıkları, hem de boyutlarının eskiye oranla minyatürleştiği görülür. Bu durum profan-din dışı örneklerin şehir dokusunda giderek ağırlık kazanmalarını getirmiş, resmi ve sivil yapıların inşaası ivme kazanırken, dini yapılar birkaç küçük örnekle sınırlı kalmıştır. Bu kapsamda değerlendirebileceğimiz Hamidiye Camii, 1885-86 yıllarında Dikran Kalfa tarafından gerçekleştirilmiştir (bkz. Res. 6). Yıldız Sarayı kompleksinin hemen yanıbaşında yer alan caminin, Sultan II. Abdülhamid tarafından geleneksellеşmiş Cuma selamlığı töreni için kullanıldığı bilinmektedir. Cami, geleneksel Osmanlı mimarisinin bezeme motifleriyle mukarnas gibi ayırd edici unsurlarının, neo-gotik elemanlarla biraraya getirildiği ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Sonuçta Sultan II. Abdülhamid Dönemi mimarlığının genel bir değerlendirmesi yapıldığında söylenebilecekler arasında ilk altı çizilmesi gereken, Osmanlı toplumundaki değişik kültürlerin beslediği çeşitlilik olmaktadır. Bu çeşitlilik, mimaride bu dönemde Avrupa'da da yaygın bir uygulama alanı bulan üslupsuzluğu üslup kılan dönüşümü doğurmuştur. Öte yandan dönem içinde ürün veren Avrupa asıllı mimarların yöresel etkileri barındıran yapıtlarının da bu dönüşüme süreklilik kazandırdığı izlenebilir. Bu tasarımlarda evrensel bir tür İslam eklektisizmine ulaşma çabaları gözlemlenirken, simgesel gelenekçiliğin bütünüyle terk edilmediği görülür. Bu durum, ortaya konan ürünlerin, yöresellik/evrensellik ekseninde en uygun çözümü gerçekleştiren çağdaş bir sentezin sağlandığı türde yapıtlar olmasını engellemiştir. Bu dönemde toplum yaşamında egemen bir ideolojinin bulunmaması ya da çok sayıda ideolojinin bulunuşu ile yöresel özellikler tam kavranmadan üretilen ve Avrupa'da moda olduğu biçimiyle geleneksel öğelere yer veren evrensel olma savındaki çözümlemelerin sunulduğu yapı örnekleri, mimarlık alanında sergilenen karmaşanın nedenidir.

Özgün ve çağdaş bir üslubun geliştirilmesi için gerekli tutarlılıktan yoksun olmasına karşın bu karmaşanın, geniş bir renk yelpazesinin parçalarını oluşturan bir zenginliği barındırdığı da kuşkusuzdur. Her nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, genel çerçevesiyle sanat ve mimaride görülen çok sesli çeşitliliğin doğrudan doğruya dönemin Osmanlı toplumu değerlerini yansıttığı söylenebilir. Ayrıca tüm bu çeşitlilik İstanbul dokusunun zenginleşmesine katkıda bulunmuş, oldukça fantastik sayılabilecek bir şehir siluetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1 N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 358-359.

Ş. Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İstanbul 1983, s. 56-58.

İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983, s. 170-183.

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için.

M. Cezar, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul 1991, s. 187-266.

V. Dökmeci-H. Çıracı, Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu, İstanbul 1990, s. 32-54.

3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için.

D. C. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi ve Düyun-u Umumiye, (Çev. Ali İhsan Dalgıç), İstanbul 1979, s. 87-88.

4 Sultan Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1984, s. 136-137.

5 Bu konuda ayrıntılı bilgi için.

L. Rathmann, Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, (Haz. Ragıp Zarakolu), İstanbul 1982, s. 19-34.

İ. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983, s. 53.

6 S. N. Duhani, Eski İnsanlar Eski Evler, İstanbul 1984, s. 48.

7 Ayrıntılı bilgi için.

F. İrez, "Milli Saraylarımızın Mobilya Yönünden Tanıtılması", Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1985, s. 161.

8 F. Ezgü, Yıldız Sarayı Tarihçesi, İstanbul 1962, s. 28.

9 M. Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul 1971, s. 443.

10 Bu konuda M. Cezar, a.g.e., s. 63.

11 P. Tuğlacı, Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul 1981, s. 237-241.

12 A. Batur, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", Anadolu Sanatı Araştırmaları I, İstanbul 1968, s. 103-138.

13 Bu konuda daha fazla örnek için T. Saner, 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında "Oryantalizm", İstanbul 1998.

14 Z. Sönmez, "19. Yüzyıl Sonlarında Türkiye'de Mimar Sorunu ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nin İlk Mimarlık Hocası Alexandre Vallaury", 4. İstanbul Sanat Bayramı Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1983, s. 30-31.

15 Y. Yavuz-S. Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 1078-1085.

16 İ. Tunay, "İstanbul Arkeoloji Müzesi", Arkitekt, Sayı 347, s. 127-130.

17 C. Topuzlu, 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul 1982, s. 45.

18 A. Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1985, s. 91.

19 M. Sözen, Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Ankara 1984; s. 6. Y. Yavuz-S. Özkan, a.g.m, s. 1079-80.

20 Bu konuda ayrıntılı bilgi için.

Z. Sönmez, "Tarihimizden Miras Kalan Yapılar-Haydarpaşa Gar Binası", İnşaat Dünyası, Sayı 2, s. 42

Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları / Doç. Dr. Necla Arslan Sevin [s.374-381]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu / Türkiye

On beşinci yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı padişahlarının sürekli ikametgahı Topkapı Sarayı olmuştur. Bu dört yüz yıllık süre içinde padişahlar zaman zaman Topkapı dışındaki saraylarda yaşamışlardır. Padişahların asıl saray dışındaki binalarda kalma süreleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'dan gelen etkilerle çeşitli değişimlerin gözlendiği 18. yüzyıldan itibaren uzamaya başlamış ve nihayet 19. yüzyıl ortalarında, Dolmabahçe Sarayı inşaatının tamamlanmasıyla birlikte Topkapı Sarayı Osmanlı ailesi tarafından tamamen terkedilmiştir.

Sadabad Sarayı

Sadabad Sarayı, Edirne'ye yapılan göç-ü hümayun dışında, Osmanlı padişahının haremini de alarak Topkapı'yı uzun sürelerle terk ederek yerleştiği ilk saray olma özelliği taşımaktadır. Sarayın bulunduğu Haliç'in Kağıthane Deresi civarı, çok erken tarihlerden itibaren padişahların sık sık gidip av, eğlence ve spor müsabakaları düzenledikleri bir bölge olmakla birlikte, bir saray yerleşimi olarak III. Ahmet'in saltanat yıllarındaki Lale Devri'nde ön plana çıkmıştır. Batı'yı tanıma arzusunun eyleme dönüştüğü bu dönemde III. Ahmet, Avrupa'daki gelişmeleri izlemesi için Fransa'ya Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiştir. Burada, yalnızca askeri alandaki gelişmeleri izlemekle kalmayıp Fransız saraylarını da yakından inceleyen heyet, İstanbul'a dönüşte izlenimlerini bir rapor halinde III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya sunmuştur. Rapordaki saray anlatımlarından ve muhtemelen beraberinde sunulan plan ve resimlerden çok etkilenen padişah ve sadrazam, benzer saray ve köşkler yapılması emrini vermiş ve 1721'de bu amaçla Kağıthane Deresi civarında yoğun bir inşa faaliyeti başlamıştır. Bu çalışmalar sırasında, birkaç yıl gibi çok kısa bir süre içinde, başta Sadabad gibi padişahlık sarayı olmak üzere, vezirler ve üst düzey devlet yöneticileri için yüzlerce ahşap köşk inşa edilmiş, Kağıthane Deresi ıslah edilerek yapay havuzlar, şelaleler oluşturulmuştur. Büyük ölçüde Batı'dakine benzer, zevk ve sefanın hüküm sürdüğü saray yaşamına tepki olarak patlayan Patrona Halil Ayaklanması ile Sadabad Sarayı ve buradaki diğer köşler büyük ölçüde yıkılarak harabeye dönüşmüştür.

III. Ahmet'ten sonra tahta çıkan I. Mahmut, olaylar yatışıp unutulmaya başlandıktan sonra Kağıthane'nin, özellikle de Sadabad'ın onarımı üzerinde durmuş, önce burayı Bostancıocağı mensuplarına vererek bütünüyle ortadan kalkmasını önlemeye çalışmıştır.1 I. Mahmut dönemindeki çalışmalarla yeniden canlanan Sadabad Sarayı'nın en önemli özelliği, önünde bir havuz oluşturulmasıdır. Havuzun ortasına, ayrıca, Kasr-ı Neşat adı verilen küçük bir köşk yerleştirilmiştir. Ahşap olan ana saray binası; selamlık, harem ve valide sultana ait daireleriyle oldukça geniş bir alanı işgal etmektedir.

I. Mahmut döneminden sonra padişahların pek sık gitmedikleri Sadabad Sarayı ihmal edilerek kendi haline bırakılmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru iyice harap duruma gelen sarayda III. Selim, geniş çapta olmamakla birlikte bazı tamir çalışmaları yaptırarak ayakta kalmasını sağlamıştır.

Sadabad Sarayı inşaatında üçüncü önemli aşama Sultan II. Mahmut döneminde gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar 1809-1814 arasında Bina Emini Ahmet Efendi'nin yönetiminde Kirkor Amira Balyan tarafından yürütülmüştür.2 Ahşap olan yeni saray, ahşaptır ve eskisiyle aynı konumdadır. Uzun cephesi çıkmalarla hareketlendirilmiş, çıkmalar, ahşap direklerle havuzun üzerine oturtulmuştur. Dış cepheler; korinth başlıklı zarif plastırlar ve Rokoko motifler ile bezelidir. II. Mahmut Sadabad Sarayı'nda kısa bir süre yaşamış, art arda gelen talihsiz olaylar nedeniyle burayı terk etmiş ve sonuçta bina kendi haline bırakılmıştır.

Sadabad Sarayı'nda son dönem çalışmalar Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleştirilmiştir. Neredeyse yıkılmak üzere olan eski bina ortadan kaldırılarak yerine 1862-63 yıllarında Mimar Serkiz ve Agop Balyan tarafından eklektik üslupta bir yenisi inşa edilmiştir. II. Abdülhamit döneminin de gözde saraylarından biri olan yapı, çevresinde bulunan çeşitli dönemlere ait binalarla birlikte 1941 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Aynalıkavak Sarayı

Osmanlı donanmasının ihtiyacı olan gemilerin inşa edildiği tersane, aynı zamanda padişahların en sevdiği bahçelerden biridir. Tersane Hasbahçesi olarak anılan bahçede ilk köşk yapımı, tersaneyi Gelibolu'dan başkente taşıyan Yavuz Sultan Selim dönemine kadar gitmektedir.

Aynalıkavak Sarayı'nın yapımına I.Ahmet döneminde inşa edilen bir köşkle başlanmıştır.3 Bu yapı 18. yüzyıl boyunca, özellikle tersaneyi ziyarete gelen padişahlar tarafından çok sık kullanılmıştır. III. Selim döneminde tersanenin genişletilmesi çalışmaları sırasında sarayın bir bölümü yıkılarak tersane sahasına dahil edilmiştir. Saraydan günümüze ulaşan tek yapı III. Ahmet döneminde inşa edilip bugünkü görünümünü 1792 ve 1850 yıllarındaki onarımlar sırasında alan Has Oda Kasrı'dır.4

Aynalıkavak Kasrı, geleneksel Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. Yapının önemli bölümleri; Divanhane ve Arz Odası'dır. Arazinin yapısına uygun olarak kara tarafına bakan cephesi tek, deniz tarafına bakan cephesi ise iki katlıdır. En görkemli mekan olan Arz Odası'na, derin bir saçakla örtülü ana giriş kapısından geçilir. Padişahın konuklarını kabul ettiği mekanın üzeri içte tavan, dışta kubbe ile örtülüdür. Arz Odası'nın arkasındaki, içindeki sedef kakmalı mobilyalar nedeniyle Sedefli Oda adıyla bilinen mekan, padişahın dinlenmesi için yapılmıştır. Sarayın iç mekanları klasik bezeme ögeleri ve Batı kaynaklı Rokoko motiflerin yer aldığı zarif süslemelerle kaplıdır.

Aynalıkavak Sarayı, Tersane ve Kuzey Deniz Saha Komutanlığı'nın yakınında olması nedeniyle uzun süre Deniz Kuvvetlerine bağlı kalmış, daha sonra TBMM'sine bağlanarak Milli Saraylar statüsüne alınmıştır.

Beşiktaş Sarayı

Tophane ve Ortaköy arasında kalan Boğaziçi kıyısındaki tarihi Beşiktaş semti, onaltıncı yüzyıldan itibaren imparatorluk köşklerinin yoğun olarak inşa edildiği bir bölgedir. Beşiktaş'ın tercih edilmesinin nedenleri arasında; Topkapı Sarayı'na yakın olması nedeniyle ulaşım kolaylığı, İstanbul'un en güzel manzaralarından birine hakim olması ve erken tarihlerden itibaren burada Beşiktaş Bahçesi olarak bilinen miri bir bahçenin yer alması sayılabilir.

Beşiktaş'ta en erken tarihli köşk Sultan II. Beyazıt dönemine kadar gider. Bölgenin önemi onyedinci yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. 17. ve 18.yüzyıllarda, I. Ahmet ve III. Ahmet dönemlerinde, yeni yapılacak köşk ve daireler için arazi sağlamak amacıyla o zamanlarda bir koy oluşturan ve bugün Dolmabahçe olarak bilinen bölümün bir kısmı toprakla doldurulmuştur.

17. ve 18. yüzyılın Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa ve Naima gibi pek çok önemli tarihçisi, çeşitli vesilelerle, Beşiktaş Hasbahçesi'nde inşa edilen köşk, kasır ve dairelerden bahsetmektedir.

Padişahların Beşiktaş'taki köşklere olan ilgisi onsekizinci yüzyıldan, özellikle de Lale Devri'nden itibaren artmaya başlamıştır. III. Ahmet'le birlikte Osmanlı padişahları Topkapı Sarayı dışındaki köşk ve saraylarda daha uzun sürelerle kalmaya başlamışlar, bu sırada maiyetlerini ve haremlerini yanlarında götürdükleri için daha büyük ve yaşamaya daha elverişli binalar inşa edilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Beşiktaş Sarayı'nda yoğun bir inşa faaliyeti izlenmektedir. Eski köşkler onarılmış, yenileri eklenmiş ve sarayın işgal ettiği alan giderek genişlemiştir. III. Ahmet'ten sonra tahta çıkan I. Mahmut sahilde Kasr-ı Dilara, Dolmabahçe sırtlarında Bayıldım/Cihannüma Köşkü, İftariye Kasrı, Seyaban-ı Hümayun gibi isimlerle anılan köşk ve kasırlar inşa ettirmiştir. Çalışmalar I. Abdülhamit devrinde de sürmüş, adı geçen padişah sarayın pek çok yerini adeta yeniden inşa edercesine tamir ettirmiş, çeşitli kasırlar ve bahçeye bir havuz yaptırmıştır.

Beşiktaş Sarayı, III. Selim dönemine girilirken, Topkapı'dan sonra başkentteki en büyük saray kompleksi haline gelmiştir. III. Selim kendisinden önceki padişahlara oranla Topkapı Sarayı'ndan daha sık ve daha uzun süreler ayrılmıştır. Bu dönemlerde çoğunlukla Beşiktaş Sarayı'na giden padişah burayı uzun süre yaşamaya elverişli hale getirmek amacıyla kapsamlı çalışmalar yaptırmıştır.

Beşiktaş Sarayı'nın önemi II. Mahmut döneminde de sürmüştür. II. Mahmut tahta çıkar çıkmaz sarayı baştan sona elden geçirtmiş ve yani binalar ekleterek sürekli yaşamaya uygun hale getirmeye çalışmıştır.

Sultan Abdülmecit dönemi Beşiktaş Sarayı'nın sonu olmuştur. Topkapı'yı tamamen terk etme konusunda kararlı olan padişah kendisi için yaptırmayı planladığı Batı'daki kraliyet konutlarıyla boy ölçüşebilecek nitelikteki yeni sarayı için eski Beşiktaş Sarayı'nın bulunduğu mevkiyi seçmiş ve bu saray yıkılarak yerine Dolmabahçe Sarayı inşa edilmiştir.

Büyük ölçüde ahşap malzemeyle inşa edilen eski Beşiktaş Sarayı hakkında tarihi kaynaklar ve gravürler yeterli bilgi verebilecek düzeydedir. Saray, denize paralel olarak yerleştirilen çok sayıda

köşkten oluşmaktadır. Bu köşkler galeri ve bahçe duvarlarıyla birbirlerine bağlanarak bütünlük sağlanmıştır. Beşiktaş yönündeki ilk yapısı Çinili Köşk, diğer adıyla Çinili Mabey-i Hümayun Kasrı'dır. Dış cephesi ikinci katından itibaren tamamen çinilerle kaplı bu köşkten sonra, III. Selim'in annesi için Alman asıllı Fransız mimar Melling'e inşa ettirdiği Mihrişah Valide Sultan Dairesi gelir. Rıhtım üzerine iyon başlıklı altı mermer sütunla oturtulan bu yapı İstanbul'daki Neoklasik üslubu yansıtan ilk binalardan biridir. Mihrişah Valide Sultan Dairesi'nden sonra, Kabataş yönüne doğru, sırasıyla, ilk inşaatları III. Ahmet dönemine inen Kameriyeli Mehtap Bahçesi ve Köşkü, Balıkhane Kasrı ve Kafesli Köşk gelmektedir.

II. Mahmut devrine gelindiğinde, 1808 tarihli bir belgeden saray kompleksinde onlarca yapı olduğu anlaşılmaktadır5. Harem, Hazinedar Ağa, Seferli Ağalar, Bostancıbaşı Ağası, Mabeynci Ağalar, Kozbekçiler, Zülüflü Baltacılar, Hekimbaşı, Kuşçular Daireleri, Balıkhane Kasrı, Kafesli Köşk, Mabeyn Kasrı, Mermer Köşk, Valide Sultan Dairesi, Çinili Köşk, iki mutfak, hamamlar, iskeleler, ahırlar, havuzlu bahçe ve cami gibi çok sayıda yapı adının geçtiği bu liste, Topkapı Sarayı'ndaki pek çok yapının Beşiktaş Sarayı'nda da bulunduğunu kanıtlamaktadır. Amacı Topkapı Sarayı'ndan bütünüyle ayrılmak olan II. Mahmut, tahtta kaldığı süre içinde Beşiktaş Sarayı'nda sürekli yeni binalar, onarımlar yaptırmış, ancak ısınma problemi tam olarak çözümlenemediği için bu isteğini gerçekleştirememiştir. Saray, Sultan Abdülmecit tarafından kullanılmamış ve kısa bir süre sonra da yıktırılarak yerine Dolmabahçe Sarayı inşa edilmiştir.

Dolmabahçe Sarayı

Tanzimat'ın ilanıyla başlayan Sultan Abdülmecit dönemi, imparatorluk toprakları üzerinde yaşayanların yeni haklar elde ettikleri, II. Mahmut'un reformlarıyla temeli atılmış olan kurumların işlerlik kazandığı ve yeni kurumların tesis edildiği bir dönemdir. Abdülmecit çağdaşlaşma çabalarının geniş bir tabana yayılması konusunda son derece kararlı bir tutum sergilemiştir. Bu, öncelikle kendi yaşadığı mekanlar ve yaşam tarzından izlenmektedir.

Abdülmecit, Topkapı Sarayı'nı bütünüyle terk etmeye karar vererek bu kararını uygulayan ilk Osmanlı padişahıdır. Tahta çıktıktan sonra bir süre Beylerbeyi ve Çırağan saraylarında yaşamış, ancak bir taraftan da doğrudan kendisine ait olacak yeni bir saray inşa edilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Gerek malzeme ve işçilik, gerek üslup ve gerekse boyut açısından Avrupa'daki krallık saraylarıyla boy ölçüşebilecek yepyeni bir saray isteyen padişah, bunun için Beşiktaş Sarayı'nın bulunduğu yeri seçmiştir. Burası, sahilde Tophane Kışlası, sahilin hemen gerisindeki sırtlarda Taksim ve Maçka (ilk Harb Okulu binası) Kışlaları gibi, Batılılaşma döneminin anıtsal kışla yapılarıyla çevrili bir bölgeydi. Pera'daki elçiliklere ve dolayısıyla da Avrupa'ya en yakın yer yine burasıydı. Ayrıca güzel bir manzaraya hakim olması, yeni sarayın yapımı için bu bölgenin seçilmesinde rol oynamıştır.

Dolmabahçe Saray III. Ahmet devrinde sanat ve mimaride başlayan değişimlerin yüzelli yıllık bir sürecin ardından geldiği noktayı göstermesi açısından son derece önemli bir örnektir. Saray; plan tasarımı, mimari uygulama, üslup ve iç mekan düzenlemeleri açısından geleneksel Osmanlı mimarlığından bütünüyle kopuşun ilk örneğidir. İfade ettiği anlam açısından da son derece önem

taşımaktadır. Avrupa'daki saraylar nasıl kralın ve devletin gücünü simgeliyorsa, Dolmabahçe Sarayı da padişahın ve imparatorluğun gücünü gösteren simgesel bir anlam taşımaktadır.

Dolmabahçe Sarayı'nın yapımına tam olarak ne zaman başlandığı bilinmemekle birlikte, ilk hazırlık çalışmaları, inşaatın 1842-43 yıllarında başlamış olduğunu düşündürmektedir. 1856'da tamamlanmış olan yapıya Sultan Abdülmecit, aynı yılın 7 Haziran günü törenle yerleşmiştir.

Dolmabahçe Sarayı, isimleri II. Mahmut döneminden itibaren sık sık duyulmaya başlanan Balyan Ailesi'nin eseridir. Sarayın yapımı Garabet Balyan'a, Hazine-i Hassa ve Saltanat Kapısı ile bazı iç mekan uygulamaları Nikağos Balyan'a aittir. Ana saray binası denizin hemen kıyısında başlayıp gerideki Gümüşsuyu ve Maçka eteklerine uzanan geniş bir arazinin kıyıya yakın bölümüne, denize paralel olarak yerleştirilmiştir. Batılılaşma döneminin diğer sahil sarayları gibi ana cephe deniz yönündekidir. Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi kentten bütünüyle koparılmamıştır. Sadece haremin bulunduğu bölüm yüksek duvarlarla gizlenmiş, diğer bölümler ise alçak duvarlarla korunmuştur.

Dolmabahçe Sarayı; Mabeyn Dairesi, Muayede Salonu, Harem ve Veliaht Dairesi olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi olarak kullanılan Veliaht Dairesi, ana kütleden bağımsız, ancak onunla aynı üslup özelliklerindedir. İç mekan bölümlenmesinde geniş salonlar, birbirine bağlanan simetrik odalar izlenir. Saray, yeni yaşam biçimine uygun olarak Batı tarzı mobilyalarla döşenmiştir. Dolmabahçe Sarayı cephe tasarımı açısından Avrupa'daki kraliyet saraylarıyla boy ölçüşebilecek düzeydedir. Süsleme, Batı'daki saraylarda olduğu gibi ana cephe olan deniz tarafındaki cephe üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Rönesans, Barok ve Ampir üslupların bir arada bulunduğu Eklektik eğilim içinde Venedik Rönesansı ön plana çıkmaktadır. Ancak bu Batı üslupları içinde Anadolu Türk mimarisinden esintiler de görmek mümkündür. Özellikle Hazine-i Hassa ve Saltanat kapılarında Selçuklu taç kapılarının ve çifte minarelilerin anıları seçilir. Bu özellikleriyle Dolmabahçe Sarayı'ndaki uygulamalar; Osmanlı mimar ve sanatçılarının Batılı ve Doğulu unsurlara getirdikleri özgün bir yorum olarak değerlendirilebilir.

Beylerbeyi Sarayı

Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Beylerbeyi, 17. yüzyıldan itibaren miri bahçeleriyle ünlenen bir semt olmuştur. I. Ahmet ve IV. Murat'ın sık sık ziyaret ettiği bu bahçelerdeki köşkler III. Ahmet döneminde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından elden geçirilerek, sahil bölümünde, Ferahabad isimli bir saray inşa ettirilmiştir. Muhtemelen Patrona Halil Ayaklanması sırasında tahrip edilen bu saray ve köşklerin yerine, I. Murat tarafından annesi Saliha Sultan için Ferahfeza Kasrı inşa ettirilmiştir.6

Beylerbeyi semti asıl önemini II. Mahmut döneminde kazanmıştır. Padişah, özellikle yaz aylarında kullanmak amacıyla, 1827-30 yılları arasında has bahçedeki yapıları geniş kapsamlı bir onarımdan geçirtmiş ve yeni binalar ekletmiştir. Özellikle sahilde, denize paralel olarak inşa edilen iki katlı ahşap saray, Osmanlı ve Batı etkilerinin birlikte kullanıldığı özgün bir yapıydı. II. Mahmut'tan sonra tahta çıkan Sultan Abdülmecit yaz aylarının neredeyse tamamını Beylerbeyi'nde geçirmiştir.

Ancak 1851'de çıkan bir yangın sonucu harabe haline gelen saray yıkılarak arsası bir süre boş kalmıştır. Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan hemen sonra, 1861-1865 yılları arasında bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nı inşa ettirmiştir.

Beylerbeyi Sarayı'nın mimar Serkis Balyan'a ait olan sahildeki yapısı bir bodrum üzerine yükselen iki kattan oluşmaktadır. Sarayın deniz ve bahçe cepheleri ikişer çıkma ile hareketlendirilmiş, aynı uygulama tek çıkmalar halinde yan cephelerde de tekrarlanmıştır. Kat aralarını belirginleştiren silme, yuvarlak kemerli yüksek pencereler, pencerelerin arasına yerleştirilen korinth başlıklı çiftli ve tek sütunlar ve çatıyı dolaşan mermer korkuluk ile saray Eklektik ve Neobarok özellikler yansıtmaktadır.

Sarayda her biri farklı estetik anlayışta döşenmiş yirmi beş oda, altı salon, tuvalet ve banyolar bulunmaktadır. Bu mekanlar Doğu ve Batı üsluplarını yansıtan dekorasyonlara sahiptir.

Beylerbeyi Sarayı, çok geniş bir alana yayılan büyük bir kompleks halindedir. Sahilden başlayıp gerideki yamaçlara kadar uzanan alan üzerinde Sarı Köşk, Mermer Köşk ve Ahır Köşkü isimleriyle bilinen üç yapı daha bulunmaktadır.

Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen Sarı Köşk, bodrum üzerinde yükselen iki katlı bir yapıdır. Üst iki katta ortada büyük birer salon ve bu salona açılan iki yanda büyük birer oda bulunur. Cepheler Eklektik anlayışa sahipken iç mekanlar Batı kaynaklı süslemelerle birlikte yoğun kalemişi süslemeleriyle geleneksel süsleme unsurlarını da barındırmaktadır.

Mermer Köşk, ya da diğer ismiyle Serdab Köşkü, sarayda II. Mahmut döneminden kalma yapılardan biridir. Köşkün plastırlarla bölünmüş mermer kaplamalı cephesi, tipik bir II. Mahmut dönemi Ampir uygulamasıdır. İç mekandaki orta salon, su elemanının vurgulandığı fıskiyeli mermer havuz ve iki yan duvardaki mermer selsebilleri ile dikkat çekicidir. Dışarıda, köşkün hemen önünde de büyük bir havuz bulunmaktadır.

Mermer Köşk'le aynı terası paylaşan Ahır Köşkü, özellikle atnalı pencereleriyle Sultan Abdülaziz dönemindeki Oryantalist akımın etkilerini gösteren ilginç bir yapıdır. Köşkün iç mekanında bezeme öğesi olarak bol miktarda at başları kullanılmıştır.

Beylerbeyi Sarayı'nın sahil bölümünde uzun bir mermer rıhtım, rıhtımın iki ucunda biri Harem diğeri de Selamlık'a ait birer küçük köşk yer almaktadır. Deniz Köşkleri olarak adlandırılan bu yapılar 1865 yılında tamamlanmış olup, Ampir ve Oryantalist akım etkileri gösterirler.

Beylerbeyi Sarayı, II. Mahmut döneminden itibaren rampa düzeniyle yerleştirilmiş merdivenlerle birbirine bağlanan teraslar halindeki bahçeleriyle ünlüdür. İngiliz kadın seyyah Miss Pardoe tarafından uzun uzun anlatılan bu bahçelerde her bir teras yabancı bir bahçıvan tarafından kendi ülkelerindeki bahçe tasarımlarına uygun olarak düzenlenmişti.7 Bu bahçe tasarımları daha sonra da korunarak günümüze ulaşmıştır.

Çırağan Sarayı

Ortaköy'de bulunan Çırağan Sarayı'nın ilk yapımı 17. yüzyıla kadar gitmektedir. IV. Murat tarafından kızı Fatma Sultan'a verilen bu alanda, Kaya Sultan ve kocası Melek Ahmet Paşa tarafından yaz aylarında kullanılmak üzere bir yalı yaptırılmış ve bu yapı daha sonraları I. Mahmut tarafından da sevilerek kullanılmıştır.8

Çırağan, III. Ahmet döneminde İstanbul'un en sevilen semtlerinden biri olmuştur. Devrin ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, aynı yerde, karısı Fatma Sultan için Ferahabad adı verilen, ahşap, yazlık bir saray inşa ettirmiştir. III. Selim tahta çıktıktan hemen sonra burayı kız kardeşi Beyhan Sultan'a hediye etmiş ve o da eski sarayı yıktırarak, yerine, bir yenisini yaptırmıştır. 1791-1795 yılları arasında yapılan ve sultanın kendi adıyla anılan sarayın mimarı Yorgi Kalfa'dır.9

19. yüzyılda bölgedeki en yoğun imar çalışmaları II. Mahmut devrinde gerçekleştirilmiştir. II. Mahmut Beyhan Sultan Sarayı'nı yıktırarak, sürekli yaşamak amacıyla, (Eski) Çırağan Sarayı adıyla bilinen yeni bir saray yaptırmıştır. Sahilde Beşiktaş'tan Ortaköy'e, geride Yıldız tepelerine kadar uzanan saray 1834-1841 yılları arasında inşa edilmiştir. Merasim ve Mabeyn Dairesi, Daire-i Hümayun, Harem ve farklı işlevlerde beş ana bölümden oluşan Eski Çırağan Sarayı,10 yapımında taş, ahşap ve mermerin bir arada kullanıldığı, Osmanlı mimarisine tamamen yabancı bir yapıydı. Beden duvarları taş ve ahşap, sütunları mermer, iç ve dış cephe kaplamaları yine ahşaptı. Saray; adeta klasik bir Yunan tapmağı cephesini andıran üçgen alınlığı, dor, iyon ve korinth başlıklı plastır ve sütunları, üçgen alınlıklı pencereleri, silmeleri, aylama askılı panoları, mermer çatı korkulukları ve geniş merdivenleriyle Neoklasik ve Ampir üslup özellikleri göstermekteydi.

Sultan Abdülmecit tahta çıktıktan sonra yazlık bir ikametgah yaptırmak amacıyla buradaki eski sarayı yıktırmıştır. Ancak yeni sarayın yapımı, henüz tamamlanmış olan Dolmabahçe Sarayı'nın neden olduğu ekonomik kriz nedeniyle ertelenmiştir.11

Bugünkü Çırağan Sarayı'nın yapımına 1863 yılında başlanmış ve inşaat 1871'de tamamlanmıştır. Mimarlığını Serkiz Balyan'ın yaptığı sarayın tasarımı Nikoğos Balyan'a aittir.

Çırağan Sarayı, dönemin Avrupa'sında yaygın olarak uygulanan Oryantalist mimarinin en önemli örneklerinden biridir. Kuzey Afrika mimarisi esintili kemer kavisleri ve zar sütun başlıklarının kullanıldığı sarayda, diğer uygulamalar, özgün bir anlayış yansıtır. Özellikle Türk evi planına sahip olması açısından önem taşıyan sarayın plan ve cephe tasarımlarında simetri hakimdir.

Çırağan Sarayı, 1909'da Sultan II. Abdülhamit tarafından Meclis-i Mebusan'a tahsis edilmiştir. Bundan bir kaç sonra, 19 Ocak 1910 günü çıkan büyük bir yangın sonucu eşyalarıyla birlikte yanarak sadece beden duvarları kalmıştır. Uzun yıllar kendi haline bırakılan saray restore edilerek 1990'ların başından itibaren otel olarak kullanılmaya başlamıştır.

Yıldız Sarayı

İstanbul’un Beşiktaş ilçesinde, Boğaziçi sahilinden başlayıp kuzey-batıya doğru uzanan geniş bir koruluk içindeki Yıldız Sarayı, sürekli ikamet amacıyla inşa edilen son Saray-ı Hümayun’dur. Yaklaşık 500.000 metrekarelik bir alanı kaplayan sarayda; çeşitli köşkler, yönetim ve servis binaları, hasbahçeler ve havuzlar bulunmaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminden başlayarak gözde bir avlanma alanı olan, aynı zamanda da sarayı besleyen sebze bostanlarını barındıran bölge, I. Ahmet döneminde hasbahçeye dönüştürülmüştür. Buradaki il köşk, 18. yüzyıl sonlarında, III. Selim tarafından annesi Mihrişah Sultan için inşa edilmiştir. Sahildeki Çırağan Sarayı’nın yapımı sırasında, 1834’te, Yıldız adıyla bilinen bir köşk inşa edilmiş ve saray daha sonra bu isimle anılmaya başlanmıştır.

Sultan Abdülmecit Yıldız’daki yapıların bazılarını yıktırarak, 1842’de, annesi Bezm-i Alem Valide Sultan için Kasr-ı Dilküşa adıyla ünlenen binayı yaptırmıştır (Sözen 1990: 196). Saray bugünkü görünümüne Abdülaziz döneminde ulaşmıştır. Dıştaki yüksek duvarların büyük bir bölümü, Çadır ve Çit Köşkleri, Malta Köşkü, Büyük Mabeyn ve sahildeki Çırağan Sarayı ile Yıldız Parkı’nı birbirine bağlayan köprü bu dönemin uygulamalarıdır.

Yıldız Sarayı’nın son ve asıl gelişimi II. Abdülhamit dönemine rastlar. Kendisini güvencede hissetmeyen padişah, 1877’de Dolmabahçe Sarayı’nı terk ederek Yıldız’a yerleşmiş ve tahttan indirilinceye kadar da burada kalmıştır. Bu dönemde saray kompleksinin çevresindeki yüksek duvarlar tamamlanmış, çok kısa bir süre içerisinde, harem binaları, Cariyeler Dairesi, Kızlarağası Köşkü, Küçük Mabeyn, tiyatro ve Yıldız Çini Fabrikası gibi binalar inşa edilmiştir. Saray kompleksi içinde, bunlara ek olarak, kışla, eczane, hayvanat bahçesi, müze, kitaplık, marangozhane, tamirhane gibi bölümler de bulunmaktadır. 19. yüzyılın en büyük hünkar camilerinden biri olan Hamidiye Camisi, Kiler-i Hümayun, Avagat Dairesi ve saat kulesi ise sarayı çevreleyen duvarların dışında inşa edilmiştir.

Yıldız Sarayı’nda, binaların yapımında kesin emeği olduğu bilinen Serkis ve Agop Balyan ile Raimondo d’Aronco’nun yanı sıra Garabet Balyan, Vasilaki, İoannidis, Alexander Valloury ve Yanko gibi mimarların da katkıları olduğu düşünülmektedir.12

Yıldız Sarayı yerleşim planında, çevresinde belli başlı yapıların yer aldığı üç avlulu bir düzen uygulanmıştır. Birinci avluda Yaveran Dairesi, Büyük Mabeyn ve Çit Kasrı; ikinci bir duvarla çevrili ikinci avluda harem daireleri, Gedikli Cariyeler Dairesi, padişaha ait binalar ve Hasbahçe; üçüncü avluda ise Şale ve Merasim Köşkleri bulunmaktadır. Avlular ve Hasbahçe ile Dış Bahçe arasındaki geçişler Koltuk Kapısı, Saltanat Kapısı, Valide Kapısı, Harem İç Kapısı ve Mecidiye Kapısı isimli beş kapı tarafından sağlanmaktadır.

Yıldız Sarayı’nın en görkemli binalarından biri, tasarımı Agop ve Serkis Balyan’a ait olan Büyük Mabeyn’dir. Sultan Abdülaziz tarafından 1866’da inşa ettirilen iki katlı yapı bir süre II. Abdülhamit tarafından özel daire olarak kullanılmıştır. Köşkün iç mekanları, altın yaldızın hakim olduğu son derece zengin bezemelere sahiptir.

Yıldız Parkı içinde kalan Malta Köşkü iki katlı bir bina olup, dört cephesi de üç bölümlü olarak düzenlenmiştir. Köşkün en ilginç mekanlarından biri, deniz cephesindeki kapıdan girilen ana salondur. Burada süslemeli bir çeşme ve zarif bir mermer havuz bulunmaktadır.

Abdülaziz dönemine tarihlendirilen ve Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan savaşları sırasında karargah olarak kullanılan Çit Kasrı, tek katlı, kagir bir yapıdır. Dikdörtgen plandaki yapıda odalara geçiş birbirinin içinden sağlanır ve odaların sonunda geniş bir salon yer alır.

Şale Köşkü, İsviçre'deki dağ evlerine benzeyen görünümüyle, geç dönem Osmanlı mimarlığının en ilginç binalarından biridir. Köşk, farklı tarihlerde birbirine bitişik olarak yapılmış iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 1883'de, ikincisi 1898'de tamamlanmış, Merasim Köşkü adıyla da tanınan ikinci bölümde İtalyan Mimar R.d'Aronco da çalışmıştır.13

Yıldız Sarayı'nı oluşturan köşk ve binalar; gerek mimarileri, gerekse bezemeleri açısından Osmanlı, İslam ve Batı etkilerini bünyesinde taşıyan, bu etkileri bazen tek başına bazen de birlikte özgün bir sentez halinde yansıtan son derece önemli bir saray kompleksi özelliği taşımaktadır.

Ihlamur Kasrı

Beşiktaş'taki Ihlamur Mesiresi, erken tarihlerden itibaren İstanbul'un en fazla rağbet edilen köşelerinden biriydi. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren padişahların da yoğun ilgi gösterdiği bu bölge, Sultan Abdülmecit döneminde imara açılmıştır. Buradaki bağ evini yıktıran padişah, 1849-1855 yılları arasında, Nüzhetiye Kasırları olarak da bilinen iki kasır inşa ettirmiştir. Biniş kasrı ve ok talimleri sırasında dinlenme yeri işlevine sahip iki yapı da Nikoğos Balyan'ın eseridir.

Mabeyn ya da diğer adıyla Merasim Köşkü, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Alçak bir zemin kat üzerinde yükselen tek katlı köşkte, üst katta ortada bir hol, yanlarda ikişer oda, tuvalet ve çatıya bağlantı sağlayan küçük bir mekan bulunur. İstanbul'daki en küçük padişahlık konutu olan köşk, özellikle dış cephelerindeki yoğun ve yüksek kabartma bezemeleri ve geniş merdivenleri ile adeta bir heykel gibi işlenmiştir. Volüt, istridye kabuğu, rozet, girlant, vazo, S ve C kıvrımları yüzeyi neredeyse hiç boş yer kalmayacak şekilde doldurmuştur. Cephe özellikleri açısında Barok ve Rokoko üsluba yakındır.

Mabeyn Köşkü'nün biraz ilerisindeki Maiyet Köşkü, plan açısından diğeriyle benzerlik göstermektedir. İç mekanda geniş bir giriş holü ve merdivenler, köşelerde dört oda bulunmaktadır. Dışta, ön cephede iki kollu olarak yükselen merdivenler iki yanda korkuluklu birer balkonla sonlandırılmıştır. İstridye kabuğu, palmet, bitkisel motifler, kıvrım dallar, S ve C'lerden oluşan bezeme, diğer yapıya oranla çok daha sade olarak ele alınmıştır.

Küçüksu Kasrı

Boğaz'ın Anadolu sahilindeki Göksu ya da Küçüksu, saraya bağlı hasbahçelerin bulunduğu bir bölgedir. Buradaki ilk köşk III. Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu yapı, daha sonraları III. Selim ve II. Mahmut tarafından da tamir ettirilerek kullanılmıştır.

Eski köşkün ne zaman ortadan kalktığı bilinmemektedir. Bugünkü yapı Sultan Abdülmecit tarafından 1856'da Nikağos Balyan'a inşa ettirilmiştir. Kasır, bir bodrum üzerinde, birbirinden belirgin bir silmeyle ayrılan iki kat halinde yükselir. Bodrum kat servis mekanlarına ayrılmıştır. Üstteki iki katta; ortada büyük bir salon, dört köşede birer oda yer alır.

Küçüksu Kasrı, Sultan Abdülaziz döneminde yeniden elden geçirilmiştir. Bu çalışmada özellikle cepheler ele alınmış ve yüksek kabartma şeklinde bitkisel bezeme uygulanmıştır. Ihlamur Kasrı'nda olduğu gibi burada da tamamen Barok ve Rokoko'nun hakimiyeti göze çarpmaktadır.

1 Aktepe 1984/85: 14.

2 Eyice, S., 1986. "Kağıthane-Sadabad-Çağlayan", Taç, S. I, ss. 29-36.

3 Cezar 1984: 51.

4 Sözen 1990: 99.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray No: 3558.

6 Kesici 1975: 16.

7 Pardoe 1838: 57vd.

8 Sözen 1990: 174.

9 Uluçay 1985: 104.

10 Sözen 1990: 175.

11 Sözen 1990: 178.

12 Batur 1994: 521.

13 Sözen 1990: 201.

Akşit, İ., 1979. Beylerbeyi Sarayı, İstanbul.

Akşit, İ., 1979. Topkapı ve Dolmabahçe Sarayları, İstanbul.

Akbulut, M., 1984-85. "18. Yüzyılın İlk Yarısında Kağıthane ve Sadabad", TTOK Belleteni, S. 72-351, ss. 14-19.

Anon, 1987. "Aynalıkavak Kasrı", TBMM Dergisi, S. 5, ss. 54-56.

Arel, A., 1975. 18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul.

Arslan, N., 1992. Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul, (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl), İstanbul.

Arslan, N., 1993. "Osmanlı Sarayı ve Mimar Antoine Ignace Melling", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, (Haz. Z. Rona), ss. 113-122.

Arslan, N., 1995. "Beşiktaş Sarayı", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara, ss. 185-196.

Arslan, N., 1996. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Beşiktaş Sahili'nde Saray Yerleşimi", Milli Saraylar 1994-1995, ss. 102-114.

Arslan, N., "XVIII. Ve XIX. Yüzyıl Sahil Sarayları", Osmanlı, C. 10, ss. 429-434.

Atasoy, N., 1982. "Çırağan Sarayı", İstanbul Üniversitesi Bülteni Atatürk Özel Sayısı, C. I, S. 2, ss. 22-29.

Batur, A., 1986. "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, ss. 1038-1090.

Batur, A., 1994. "Yıldız Sarayı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 7, ss. 520-527.

Bilgin, B., 1998. Geçmişte Yıldız Sarayı, İstanbul.

Can, S., 1999. Belgelerle Çırağan Sarayı, Ankara.

Cezar, M., 1985. "Sanatta Batıya Açılışta Saray Kültürü ve Yapılarının Yeri", Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler, İstanbul, ss. 39-61.

Cezar, M., 1991. 19. Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul.

Cezar, M., 1995. Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, C. I, İstanbul.

Çelik, Z., 1996. 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul, İstanbul.

Eldem, S. H., 1979. Boğaziçi Anıları, İstanbul.

Eldem, S. H., 1969-1974. Köşkler ve Kasırlar, 2 cilt, İstanbul.

Eldem, S. H. (1977). Sa'dabad, İstanbul.

Eyice, S., 1986. "Kağıthane-Sadabad-Çağlayan", Taç, S. I, ss. 29-36.

Ezgü, F., 1962. Yıldız Sarayı Tarihçesi, İstanbul.

Gülersoy, Ç., 1980. Yıldız Sarayı ve Emirgan Parkları ve Köşkleri, İstanbul.

Gülersoy, Ç., 1984. Dolmabahçe Sarayı-Çağlar Boyu İstanbul Görünümleri III, İstanbul.

Gülersoy, Ç., 1987. Dolmabahçe Sarayı, İstanbul.

Kesili, S., 1975. "Beylerbeyi", TTOK Belleteni, S. 46-325, ss. 15-20.

Koçu, R. E., 1971. "Aynahkavak Kasrı/The Aynalıkavak Palace", Türkiyemiz, S, 5, ss. 20-26.

Kuban, D., 1954. Türk Barok Mimarisi Hakkında Birr Deneme, İstanbul.

Kuban, D., 1996. İstanbul Bir Kent Tarihi/Byzantion, Constantinopolis, İstanbul, İstanbul.

Kuban, D., 2001. Kaybolan Kent Hayalleri Ahşap Saraylar, İstanbul.

Pardoe, Miss J., 1838. The Beauties of the Bosphorus, London.

Perot, J. vd., 2001. Hatice Sultan ile Melling Kalfa, Mektuplar, İstanbul.

Saz, L., 1974. Haremin İçyüzü, İstanbul.

Sözen, M., 1990. Devletin Evi Saray, İstanbul.

Şehsuvaroğlu, H., 1956. "Aynalıkavak Sarayı", TTOK Belleteni, S. 183, ss. 7-8.

Tuğlacı, P., 1981. Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul.

Uluçay, M. Ç., 1985. Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984). Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı, Ankara.

Ülgen, A., 1999. "Osmanlı Saray, Kasır ve Köşkleri", Osmanlı, C. 10, ss. 400-428.

Ünver, S., 1967. "Bir Beşiktaş Sarayı Vardı", Hayat Tarih Mecmuası, S. 10, ss. 10-13.

Anadolu Saat Kuleleri / Prof. Dr. Hakkı Acun [s.382-387]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tespit edilen bir başlangıca göre, zamanı gösteren alet olarak tanımlanan saat; güneş, kum, yağ ve su ile işleyen en ilkel şekliyle, M. Ö. 3000-2000 yıllarında Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin'de kullanılmıştır.1 Bunlardan en yaygını güneş saatleridir. Güneş saatlerinin, Akdeniz Havzası, Mısır ve Mezopotamya gibi güneş ışığının bol göründüğü orta kuşakta çıkıp geliştiği düşünülmektedir Güneş saatleri, özel olarak hazırlanmış bir mil gölgesinin, güneşin görülen hareketine uygun olarak, yine özel olarak hazırlanmış mermer, taş veya madeni bir zemin (kadran) üzerindeki hareketlerine göre vaktin tayinine yarayan cihazlar olarak tarif edilmektedir.2

Romalıların da güneş saati yaptıklarını bilmekteyiz. Ne var ki bunların hiçbiri İslâm güneş saatleri kadar teferruatlı ve hassas değildir. İslâmiyet ile birlikte oruç ve beş vakit namazın emredilmesi, üstelik bu ibadetlerin vakitle sıkı sıkıya bağlı olması Müslümanları, bilhassa öğle, ilkindi ve şafak vakitlerinin başlaması ve bitmesi anlarını tespit etmeye sevk etmiştir. Diğer dinlerde pek vurgulanmayan özellikten dolayı, güneş saatleri İslam ülkelerinde daha teferruatlı ve hassas imal edilmiştir.3

Güneş saatleri Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de gelişimini sürdürerek varlığını 20. yy. başına kadar devam ettirmiştir.

Zamanın tayini yalnız güneş saatlerine münhasır değildi; onunla paralel bir gelişme gösteren Astrolab ve Rubu tahtasıyla da zamanı ölçmek mümkündü. Mekanik saatlerin temelini oluşturan, güneş, kum, yağ ve su saatleriyle Rubu Tahtası ve Astrolap Aletleri yerini zamanla daha gelişmiş mekanik saatlere bırakmıştır.

Gelişmiş bir saat hakkında en eski bilgiyi, Einharat'ın Annales'in 806-807 senesinde, Alman İmparatoru Büyük Karl'a (Charlemagne) çok güzel bir su saati götürdüğü yazılıdır.4 Saatler hakkındaki en eski ve önemli kaynak, Diyarbakır'da Artuklu hanedanına 25 yıl hizmet eden, İsmail b. El-Razzaz El-Cezeri'nin, 1205, 1206 da yazmış olduğu "Kitab fi Ma'rifet El-Hıyel El-Hendesiye" adlı kitabıdır.5 El Cezeri, bu minyatürlü eserinde, gayet ustaca yapılmış maymun, fil, cellat, yazar ve davulcu gibi su saatleri ve mekanik aletlerin yapılışını ayrıntılı olarak kaydeder.

Osmanlılar döneminde, mekanik saatler ve saat yapımına dair bilinen ilk çalışma, III. Murat'ın (1574-1595) zamanında, İstanbul'da devrinin en önemli rasathanelerinden birini kurup onu en modern aletlerle donatan Takiyüddin'in (1526-1585) kaleme aldığı, "Alat-ı Rasadiye Li Zic-i Şehinşahiye, Sidret Ül-Münteha ve Mekanik Saat Konstrüksüyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" adlı üç ayrı eseridir. Bu eserlerden birincisinde (Alat-ı Rasadiye'de) dokuz aletten söz edilir ki, sonuncusu bir saattir.6

Saatler hakkında sonuç olarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz; saatlerin gelişiminde İslâm medeniyetinin payı büyüktür.

Saatleri fonksiyonları bakımından 3 gruba ayırmak mümkündür.7

1- Cep Saatleri, 2- Ev Saatleri, 3- Kule Saatleri.

Şehirleri ve kasabaları süsleyen birer anıt ve sembol olan saat kuleleri, kentin en yüksek tepesine ya da her yerden görülebilen meydanlara dikilirdi. Bu yapılar mevkilerine göre üçe ayırabiliriz.

1- Meydanlarda yer alanlar, 2- Yamaç ve tepelerde yer alanlar, 3- Bir yapı üzerinde yer alanlar.

Şark alemi saati geliştirme şerefine hak kazanmışsa da, kule saati yapma geleneği Batılılarca gerçekleştirilmiştir. Tarihleri çok eskidir. Avrupa'da XIII. yy.'dan itibaren bu saatler kilise ve saray kulelerinde görülmeye; XIV. yy.'da Astronomik sanatsal saatler kullanılmaya başlanmıştır. İtalya'da De'Dondi'nin 1348 ile 1362 seneleri arasında ve Fransa'da Henri de Vick'in Fransa Kralı V. Charles için 1360'ta inşa etmiş oldukları saatler bunların ilk örnekleridir.8

Saat kulesi yapma geleneği Avrupa'da XIV. yy'da yaygınlaşmışsa da, Osmanlı topraklarına, Kienitz'e göre, Kanuni Sultan Süleyman döneminden (1520-1566) hemen sonra, XVI. yy.'ın sonlarında girdiği kabul edilir.9 Kienitz'in bu fikrini, XVI. yy.'da yapılan Banyaluka Ferhat Paşa Camii Saat Kulesi (1577)10 ve Üsküp Saat Kulesi destekler, 1573 yılında Üsküp'e gelen seyyah Filip Difren-Kane saatin her saat başı "Fransız usulü" çaldığını belirtir.11 Ayrıca, 1593'te Üsküp'ü gezen bir Türk yazarı, şehirdeki saat kulesini gavurların (dinsizlerin) binaları arasında saymıştır.12 Bu tarihten 67 yıl sonra, 1660-1661'de Üsküp'e gelen Evliya Çelebi'de saat kulesinden söz eder.13

Saat kulesi yapma geleneğinin Osmanlı topraklarına XVI. yy. sonlarında yayıldığı fikrini iki seyahatname daha destekliyor; 1535-1555 tarihleri arasında Osmanlı topraklarında bulunan Seyyah Hans Dernschwam, "burada ne bir kilise çanı ne de kule saati vardı."14 diye yazmaktadır. 1 Haziran 1960'ta I. Ferdinant'ın elçisi olarak Kanuni'ye gönderilen Ogier Ghiselin Von Busbeck ise, "………. hiçbir millet başkalarından gördükleri faydalı şeyleri Türkler kadar benimsemez ve ondan yararlanmaz." diyerek saat kulesinin Osmanlılarda bulunmadığından şaşkınlıkla söz eder.15

XIV. yy. başlarında Avrupa'da ortaya çıkan saat kuleleri yapma geleneğinin Osmanlı topraklarına, XVI. yy. sonlarında girdiğini ve XVIII. yy.'dan sonra yaygınlaştığını belirtmiştik. Avrupa'dan bu kadar geç bir tarihte Anadolu'da yayılmasını birkaç nedene bağlayabiliriz. Bunların en başında, muvakkithanelerin bulunması gelir. İslam ülkelerinde erken tarihlerden beri bulunduğu anlaşılan muvakkithaneler, saat ayarının yapıldığı ezan ve namaz vakitlerinin halka duyrulduğu yerlerdi. Namaz vakitleriyle günün beş vaktinde saatin halka ezanla duyrulmasıdır.16 İkinci nedeni, kule saatlerinin, iki saatten başlayıp en dakik olanlarında bile, günde yarım saate yakın bir hata görülür. Fakat bunu telafi etme çabaları ile karşılaşılmamıştır. Bilindiği gibi akşam namazı ile yatsı arasında, en kısa günde 120 dakikalık bir ara vardır. Böyle bir saatle faaliyet bulunulursa iki namaz süresinin birbirine karışması ihtimali vardır.17 Diğer bir nedeni de; İslam ülkelerinde namaz vakitleri gerçek güneş saatine göre düzenlenmiş ve ayrıca alaturka saat adı verilen bir düzen kullanılmıştır. Bu düzene göre güneş battığı anda alaturka saat tam onikiyi gösterir. Mekanik saatler ise tanımlanan

ortalama güneş saatine göre çalışırlar. Şu halde ortalama güneş saatine göre çalışan saati, alaturka saate göre çalıştırmak için, her gün güneşin batışında saati on ikiye ayar etmesi gerekir ve bu iş evde kullanılan mekanik saatlerde kolayca yapılır. Halbuki kule saatlerini her gün güneş batışına göre ayar etmek kolay bir yol değildir. Yabancıların yazdığı gibi, kule saatlerinin kullanılmaması, ezana ve müezzinlerin aleyhine bir durum görülmesinden kaynaklanmamaktadır. O dönemde kule saatlerin kullanılması, yaşamı düzenleyecek pratik bir yol değildi.18

XVI. yy.'ın sonlarında Osmanlı hayatına giren saat kulesi yapma geleneği, XVIII ve XIX. yy.'da batıdan doğuya doğru giderek artmıştır. Saat kulelerinin Anadolu'nun içlerine kadar yayılmasının en kuvvetli sebebi ise, II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. seneyi devriyesinde (1901), valilere saat kulesi yapımıyla ilgili gönderdiği fermandır.19 Anadolu saat kuleleri üzerine yaptığımız araştırmada 60'a yakın ayakta, 25'e yakın da yok olan saat kulesi belirledik.20

Saat kulelerinin ortak özellikleri şöyle sıralanabilir; saatler her saat başı saat sayısı kadar veya saat başı tek vuruş yapacak şekilde imal edilmişlerdir. Bazı saatler her saat başı saat sayısına ilave olarak her yarım saatte çalarlar veya çeyreklerde tek, buçuklarda çift, üçüncü çeyrekte üç ve saat başlarında da saat sayısı kadar çalanlar da vardır. Bazılarında ise, her saat başındaki vuruşlar bir-iki dakika ara ile tekrar edilir. Büyük ağırlıklarla çalışan saatler, özelliklerine göre, haftalık onbeş günlük veya aylık olarak kurulabilir. Her kulenin bir veya daha çok saat kadranına ve çana sahip olması, bir başka ortak özelliktir.

1926 yılında miladi yıl ve alafranga saat uygulamasından sonra, saatler bu esasa göre ayarlanarak, Ezani saat sistemi kaldırılmıştır. 1928'de Latin harf ve sayılarının kabulü üzerine, bazı kulelerde saat kadranlarının bir Latin, diğeri Arap rakamlarıyla muhafaza edilmişti.

Bu yapılar zamanı gösteren aletleri taşımaları yanında; kaidelerindeki çeşmelerle sebil; muvakkithane görevlerinin yanı sıra yangın kulesi ve sisli puslu havalarda yön gösterici, ayrıca bazılarının üzerinde taşıdıkları (rüzgargülü, barometre gibi) değişik hava olaylarını ölçen aletler taşımasıyla da, çok fonksiyonlu yapılar olarak kullanılmışlardır.

Saat kulelerinin diğer bir görevi de, din ve devlet işlerinin ayrılmasına, Devlet Dairelerinin ezani saat yerine, Batı'da olduğu gibi güneş saatiyle çalışma (mesai) düzenine girmesine neden olmuştur.

Zamanın mimari geleneğini (Barok, Rokoko, Ampir, Eklektik ve Neoklasik Üslup) iyi bir şekilde yansıtan saat kuleleri, genel olarak sade taş yapılardır.

Türk toplumu saat kulelerinin faydalarına o kadar inanmıştır ki, Alaca, Boyabat, Çerikli, Gerze, Karabük, Siirt-Aydıncık, Şefaatli, Yerköy ve Yozgat Bahadın ilçelerinde saat kulesi yaparak bu geleneğin günümüzde de devam ettiğini göstermiştir. En güzel örneklerini İstanbul'da gördüğümüz saat kulelerinden Anadolu'daki birkaç örneğe bakalım.

Adana Saat Kulesi

Saat Kulesi, Ulu Camii Mahallesi'nde, Hükümet Caddesi üzerindedir. Kitabesi yoktur. Adana Valisi Abidin Paşa21 tarafından 1882 yılında yaptırılmıştır. Zamanın Belediye Reisi Hacı Yunus Ağa'nın da büyük emeği vardır. Fransız işgali sırasında Ermeniler tarafından tahrip edilmiş, 1925 yılında Almaya'dan bir makine getirtilerek yerine konmuştur.22

Kule, tuğladan kare prizma şeklinde, 35 m.'ye yakın yüksekliktedir. Bir o kadar da temel derinliği olduğu söylenir. Kulenin üzerine çıkan ve temele inen bir merdiveni vardır. En üstte çanın asıldığı baldaken şeklinde köşkü bulunur. Baldakenin örülen dört bir tarafında saat kadranları yer alır (Fotoğraf: 1).

Saat, her yarım ve tam saatlerde çalar, daireler ve resmi görevliler buna göre işe başlar ve bitirirdi. Zamanın şairlerinden Fani Efendi, kuleyi şu dörtlükle anlatır.23

"Bir muazzam eserdir ki, misli yok, naziri yok

Zahiren saat çalar, manen hükümet seslenir.

Ol Abidine eyler dua;

Çünkü, andan rûz-û şeb vakt-i ibadet seslenir."

Ankara Saat Kulesi

Ankara Dış Kalesi'nin Hisar Kapısı üzerinde yer alır. (Fotoğraf: 2 .) Kuzeydeki dikdörtgen giriş kapısı üzerinde kitabesi vardır.

1- Sultan-ı zaman Hazret-i Abdülhâmid Hân-ı Sani asr-ı cihanbanilerinde

2- Vali-î vel asan-ı vilayet devletlû Sırrı Paşa'nın asar-ı Himmet-i

3- Ve izzetlü el Hac Süleyman Refik Efendi nezaretiyle……….

işbu saat vaz kılındı, sene 1302.

Kule, Ankara Valisi Sırrı Paşa'nın24 gayretleri, Hacı Süleyman Refik Efendi'nin gözetiminde 1884'te yapılmıştır.

Kule, köşeleri dar, kenarları geniş, sekizgen gövdeli ve 9 m. yüksekliktedir. Güneybatıya, şehre bakan cephesinde 1 m. çapında bir saat kadranı yer alır. Çanının üzerinde Louis Edel tarafından 1884'te, Strasburg'da yapıldığı yazılıdır.

Saat kulesinin ismine ilk defa Rumi 1308-1309 tarihli Ankara Salnamesi'nde rastlanmaktadır.25

1977 yılına kadar hiç durmadan çalışan saat, bakımsızlıktan ötürü bugün çalışmamaktadır.

Balıkesir Saat Kulesi

Saat Kulesi, şehrin merkezinde, Belediye Parkı içindeki bir yamaç üzerinde yer alır. Giriş kapısı üzerindeki Türkçe kitabeden, yapının 1827'de Silistre Valisi Giridizade Mehmet Paşa26 tarafından, Galata Kulesi'nin bir benzeri olarak yapıldığı ve 1897 depreminde yıkıldığı ve Mutasarrıf Ömer Ali Bey tarafından bugünkü kulenin inşa edildiği yazılıdır.

Saat Kulesi, kesme taştan yapılmış, kare prizma (2x2 m.) şeklinde, yaklaşık olarak 20 m. yüksekliktedir. Enine iki sıra silme gövdeyi üçe böler. Geniş olan orta bölümde, 'S' şeklindeki küçük konsollar üzerine oturan dört bir tarafta birer balkon ve ince uzun dikdörtgen pencereler yer alır (Fotoğraf: 3). Üst bölümde, her cephede, yuvarlak kadranlı birer saat bulunur. En üstte ince ahşap direkler üzerine oturan soğan başı şeklinde kubbeli bir köşkü vardır. Kulenin 1325 tarihli Hüdavendigâr Salnamesi'nde27 ve Ircica Arşivi'nde28 fotoğrafı vardır. Her iki resim ile bugünkü görüntüsü arasında hiçbir fark yoktur.

Bayburt Saat Kulesi

Kule, şehrin meydanındadır. Saat kulesi, belediyece 30 Ekim 1923'te yapımı için karar alınmış, 29 Ekim 1924'te bitirilmiştir.29 Kulenin inşasına Tabur Köylü Muhittin Usta başlamış, Rizeli İbrahim Usta bitirmiştir.

21 m. uzunluğunda, minare görünüşündeki kule, çokgen kaideli, armudi pabuçlu, sekizgen gövdeli ve şerefelidir. Şerefe üzeri uzatılarak üzeri kubbeyle örtülü baldaken şeklinde bir köşk elde edilmiştir. Batıya açılan yuvarlak kemerli bir kapısı vardır (Fotoğraf: 4).

İzmit (Kocaeli) Saat Kulesi

Bugünkü tren istasyonunun kuzeydoğusundaki tepe üzerinde yer alan saat kulesinin, üç tarafındaki sebillerin alınlığında ve kapı üzerindeki çok zor okunan kitabeleri vardır. Bunlardan batı taraftakinde "1318 Belediye etti inşa bu kule ile çeşme-i Seyyit Kamariye" yazılıdır. Orta katta, her cephede yuvarlak kartuşlar içinde, yarısı silinmiş II. Abdülhamit'in tuğrası görülür. Kule, 1902-1903 tarihinde, İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Bey tarafından, Mimar Vedat Bey'e yaptırılmıştır.30 Giriş kapısının yanındaki Türkçe kitabeden, kulenin 1970'te Seka tarafından restore edildiği anlaşılıyor.

Köşeleri çifter sütunlu, kenarları sebilli kare kaidelidir. Sebiller, silmeli basık yuvarlak kemerli niş şeklindedir. Profilli birer teknesi bulunur. Sebilli kaide üzerinden yükselen, köşeleri pahlanmış, kare prizma gövde yer alır. Kaide ile gövde arasında balkon vardır (Fotoğraf: 5).

Gövde enine üç silmeyle dört kata bölünmüş, üzeri piramidal külahla örtülmüştür. Geniş saçaklı külahın altında, dört yönde yuvarlak birer saat kadranı yer alır. Çeşme üzerinde, köşelerde ve gövdedeki pencere üzerinde Neo-Klâsik üsluplu süslemeler görülür.

Merzifon Saat Kulesi

Saat Kulesi, şehrin merkezindeki, Çelebi Mehmet'in emriyle, Mehmet Memiş Oğlu Ebubekir tarafından, 1866'da Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa31 tarafından yaptırılmıştır.32

Taç kapı üzerinden yükselen, silindirik gövdeli, tuğladan yapılmış minareyi andıran saat kulesinin petek kısmı ahşaptandır. İki katlı peteğin köşeleri pahlanmış prizma şeklindedir. Her yüzünde yuvarlak kadranlı birer saat yer alır (Fotoğraf: 6). Üzeri kubbeyle örtülüdür. İkinci katın dört yüzünde çanın sesinin iyi duyulabilmesi için yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır.

Safranbolu Saat Kulesi

Saat Kulesi, şehrin kale mevkiinde, her yönden görülebilen, yaklaşık 8-10 m. yükseklikte, kare prizma gövdelidir (Fotoğraf: 7). Şehre bakan yüzünde yuvarlak kadranlı bir saat yer alır. Üstte her cephede dikdörtgen ikişer pencere bulunur. Üzeri kırma çatıyla örtülüdür.

Kulenin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Halk arasında İzzet Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığı söylenir. Sadrazam İzzet Mehmet Paşa'nın, 1796 tarihli vakfiyesinin Türkçe çevirisinin 17. sayfasında, "Zeferanbolu Kasabası'nda kain Camii Şerifi mezkur derununda vaz'eylediğim iyad tabir olunur bir kebir saat ile kasaba-i mezbure kal'asına müceddeden vaz olunması irade olunan diğer bir kebir saatin lede'l-iktiza ta'mir ve termimleri içün saatçilik fenninde mahir ve mikate alim bir kimse saatçi tayin olunup beher yevm vakt-i gurubde zikr olunan saatleri kurub ve lede'l-hace tamir ve termim dahi idüp galle-i vakfı mezkurumdan yevmi on beş akçe vazifeye mutasarrıf ola…."33 verilen bilgilerden kaledeki saat kulesine yeniden konulmak üzere bir saat alındığını, bu saatlerin ayar ve bakımlarıyla, saatçilik mesleğinden anlayan birinin tayin edilmesini öğrenmekteyiz.34

Sungurlu Saat Kulesi

Şehir merkezindeki kule, 1891 yılında Kaymakam Çapanoğlu Ahmet Edip Bey tarafından yaptırılmıştır.35 Mimarı Yozgat Saat Kulesi'ni yapan, Yozgatlı Şakir Usta'dır.

Yapı, kare prizma gövdelidir. Gövde, silmelerle sekiz kata bölünmüştür. İkinci kat hariç her katta yuvarlak kemerli küçük pencereler yer alır. Kesme taştan yapılan kulenin en üst katında, dalgalı saçaklı ahşap bir köşk, onun altında, dört yönde yuvarlak saat kadranı ve onun da altında, demir parmaklıklı balkon bulunur (Fotoğraf: 8). Saatler 50 kg'lık kovalarla çalışırdı. Bugün elektronik bir mekanizmaya bağlanmıştır. Kule'ye, kuzeye açılan yuvarlak kemerli kapıdan, ahşap merdivenlerle çıkılır.

Saat mekanizmasını Çorumlu İbrahim Usta isminde birisinin yaptığını, çanını, Amasya'da görev yapan bir Alman Konsolos tarafından hediye edildiği söylenir.

Yozgat Saat Kulesi

Yapı şehrin merkezinde yükselen kare prizma gövdeli uzun bir kuledir (Fotoğraf: 9). Kuleyi, Tevfikizade Ahmet Bey, Belediye başkanlığı sırasında yaptırmıştır. Mimarı Şakir Usta'dır.36 Kulenin

yapılışıyla ilgili yayınlarda 1897 ve 1908 olmak üzere iki tarih verilir. F. Koç saat kulesinin 1897 tarihinde, yaptırıldığını kitabında yazar.37 Diğer yayınlarda ise, 1908 tarihinde yaptırıldığı belirtilir.38 Biz saat kulesinin banisi Tevfikizade Ahmet Bey'in 1897-1898 ve 1908-1909 tarihleri arasında iki defa belediye başkanı olduğunu39 ve kuleyi yapan ustanın da Şakir Usta olduğunu biliyoruz. Şemseddin Sami'nin 1898-1899 tarihli Kâmusü'l Alâm'da saat kulesi'nden bahsedilmez bununda nedeni; Yozgat'taki eserlerin tümü, yani köprüler ve çeşmeler de yazılmamış veya bu tarihte tamamen bitirilememiş ya da yazılması unutulmuş olabilir.40 1902-1903 tarihli Ankara Salnamesi'nde de Yozgat'taki eserler tek tek sayıldığı halde saat kulesinden bahsedilmez.41 1902-1903 tarihli Ankara Salnamesi'nde yazılmamasının nedeni ise, bu salnamede de eserler tek tek verilmemiştir. Bunun için saat kulesi de yazılmamış olmalıdır. 1907-1908 tarihli Ankara Salnamesi'nde saat kulesinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilir.42 Burada da dikkatimizi şu çekmektedir. Eğer saat kulesi 1908 tarihinde yapılsa idi bu salnamede isminin yer almaması gerekirdi. Çünkü salnamenin basım tarihi 1907-1908 olduğuna göre, salname metninin daha önce yazıldığını düşünürsek saat kulesinin 1908 tarihinden önce yapıldığını kabul edebiliriz. Ayrıca saat kulesini yaptıran Tevfikizade Ahmet Bey'in II. Belediye başkanlığı 1908-1909 tarihleri arasındadır. Kulenin yapılış tarihi olarak 1908 kabul edersek, başkanın, belediye Başkanı olur olmaz bu kuleyi hem de bir senede yaptırması düşünülemez.

Şakir Usta 1891 tarihinde, Çapanoğlu Edip Bey'in Mutasarrıflığı sırasında Sungurlu'da bir saat kulesi yaptığı yayınlarda yazılıdır.43 Yozgat saat kulesinin 1897'de yapıldığını kabul edersek; Şakir Usta bu kuleyi Sungurlu saat kulesinden 6 sene sonra, eğer 1908 tarihini yapılış tarihi olarak kabul edersek 17 sene sonra yapılmış olur. Sungurlu'nun yakın zamana kadar Yozgat'a bağlı bir ilçe olduğunu düşünürsek; o dönemin önemli bir yapısı olan saat kulesinin ilde olmayıp ilçede olması kıskançlık vesilesi olabileceğini düşünerek, biz de F. Koç gibi kulenin büyük olasılıkla 1897'de yaptırıldığını söyleyebiliriz.

Kule, enine silmelerle altı kata bölünmüştür. Üst kısmı şerefe gibi balkonla çevrilmiştir. Üzerini çan şeklinde bir külah örter. Külahın altında, her yüzeyde bir saat kadranı yer alır. Çanı 288 kg. ağırlığındadır. Çanın topu sekiz parça 282 kg. saatin topu, 5 parça 50 kg. ağırlıktadır. Çanını yukarıya, iki kırmızı lira karşılığında Hamal Kör Musa çıkartmıştır.44 Her yarım ve tam saatlerde ispatlı olarak çalan saatin üzerinde (Norez) (Jura've L. D. Odobey Gadet) yazılıdır. kuleye kuzeydeki yuvarlak kemerli kapıdan girilir ve zikzak şeklindeki ahşap merdivenlerle çıkılır. Şerefenin altında aşağı doğru her katta küçük yuvarlak kemerli bir pencere bulunur.

1 Kienitz 1963, 1: Ruska 1967, 2, 3: Dizer 1986, 13.

2 Çam 1990, 1, 4.

3 Çam 1990, 4.

4 Kienitz 1963, 1: Ruska 1967, 3: Zettersteen 1977, 305: Üçok 1979, 106: Dizer 1986, 15: Bayrakdar 1989, 108'de Harun Reşid'in Şarlman'a gönderdiği saatin tabiatı hakkında tartışmalar

vardır. Bazıları su ile çalışan bir saat, bazıları da mekanik bir saat olduğunu söylerler. Her halükarda tarihin bize gösterdiğine göre, ilk mekanik ve ağırlıkla çalışan saatin mucidi Müslümanlardır, der.

5 Ruska 1967, 3: Aslanapa 1984, 365-366: Dizer 1986, 15: Öney 1992, 179.

6 Tekeli 1966, 2-3: Adıvar 1970, 88-90: Dizer 1990, 30-34, 56, 64, 66.

7 Tekeli 1966, 4'te rasat saatlerini de bu gruba almıştır.

8 Kienitz 1963, 2: Tekeli 1966-4.

9 Kienitz 1963, 2.

10 Ayverdi 1956, 215: Kienitz 1963, 3: Ayverdi 1981, 41.

11 Matkovski 1991, 209.

12 Dizer 1990, 66.

13 Evliya Çelebi V, 1984, 383: Ayverdi 1956, 162-163.

14 Dernschwam 1988, 51, 57.

15 Kienitz 1963, 1: Busbecg 1977, 126.

16 Muvakkithanelerin görevleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ergin 1939, 25-26: Sayılı 1960, 24-25, 127: Şapolyo 43/1969, 10-11: Ünver 1954, 254-256: Renda 1974, 182-183.

17 Tekeli 1966, akşam ve yatsı namazı arasında 40 dakikalık bir zaman farkı olduğunu belirtir. Aslında vakitleri gösteren takvimlere bakıldığında bunun böyle olmadığı görülür.

18 Dizer 1990, 67.

19 Uluçay 1941, 22-23: Şapolyo 1969, 11.

20 Acun 1994, 54.

21 İnönü I/1946, 77: Larousse I/1969, 42: Mehmet Tahir 2/1972, 47: Pala I/1988, 310; Abidin Paşa (1843-1908, Arnavutluk hanedanından Abidin Dino'nun oğludur. İlk görevine İstanbul'da silahşör olarak başladı. Sonra kaymakamlık, mutasarrıflık, valilik ve vezirlik gibi devlet hizmetlerinde bulundu. II. Abdülhamit Devrinin aydın vezirlerindendir. 1878'de Diyarbakır, Elazığ ve Sivas illeri, 1879'da Selanik Valiliği'ne ve aynı yıl hariciye nazırlığına atanmıştı. 1880'de Adana, 1883'te tekrar Sivas, 1886'da Ankara Valiliği'nde bulundu. 1908'de Yıldız Sarayı'ndaki bir toplantıda aniden öldü. Edebi yanı da bulunan Abidin Paşa, Mesnevi'yi dilimize çevirmişti. Arnavutça, Arapça, Farsça, Fransızca ve Rumca bilirdi.

22 Altay 1965, 28: Şapolyo 1969, 11.

23 Yurt I/1981, 56.

24 Larousse 11/1973, 278: Parmaksızoğlu 1980, 534; Sırrı paşa (Kandiye 1784-İstanbul 1895), Giritli Salih Efendi'nin oğludur. Öğrenimini tamamladıktan sonra Yanya ve Aydın mektupçu muavinliğinde, Prizren ve Tuna mektupçuluğunda bulundu. Bihke, İzvornik, Karesi Mutasarrıflıklarına: Kastamonu, Ankara (1882) Sivas, Adana, Diyarbakır ve Vezaretle Bağdat (1889) valiliklerine tayin edildi. Şair Leyla Hanım ile evlendi. Yazarlığı ve şairliği vardır. Eserleri, Şerh-i Akaid Tercümesi, Nakdü'l Kelam (sözün değeri), Arai Millet (Millet Reyleri) ve Nurü'l Hüda'dır.

25 Ankara 1308, 236: Ayrıca Ankara Saat Kulesi'nin IRCİCA Fotoğraf Arşivi'nde, 90431/47'de kayıtlı eski bir resmi vardır.

26 Larousse 8/1972, 546 da: Giridizade Mehmet Paşa, Türk Devlet adamı, Balıkesir mütesellimi, 1829'da Mirimiran rütbesiyle Maraş ve Niğbolu mutasarrıfı oldu. Sonra vezirlikle Silistre Valiliği'ne tayin edildi. 1844 yılında tekrar görevi iade edilerek Bozok ve Musul valisi oldu. 1855 de Gözleve Muharebesi'nde öldü.

27 Hüdevandigar 1325.

28 IRCİCA Fotoğraf Arşivi, 779-73/1 ve 6 numarada kayıtlı bir resmi vardır.

29 Karakoyunlu 1990, 466.

30 Sözen 1984, 66.

31 Akyüz 1964, 2, 3, 29: Mehmet Tahir 2/1972, 444, 445: Larousse 12/1973, 947-948: Kurgan 1984, 501-504: Britannica 22/1990, 604 Asıl adı, Abdülhamit Ziyaeddin olan Ziya Paşa, 1825'te İstanbul'da doğdu ve 1880'de Adana'da vefat etti. Batılılaşma dönemi Türk edebiyatının öncülerinden olan Ziya Paşa, Osmanlı şair, yazar ve devlet adamlarındandır. Erzurumlu Ferideddin Efendi'nin oğludur. Öğrenimini tamamladıktan sonra 1861'de Kıbrıs, 1863'te Amasya Mutasarrıflıklarında bulundu. 1865'te Yeni Osmanlılar Cemiyeti adlı gizli örgüte katıldı. Kaçtıkları Londra'da Namık Kemal ile birlikte 1868'de Hürriyet Gazetesi'ni yayımlamaya başladı. 1871'de İstanbul'a döndü. 1877'de II. Abdülhamit'in merkezden uzaklaştırmasıyla Vezirlik rütbesiyle Suriye Valiliği'ne, ardından da Konya ve Adana valiliklerine atandı. Namık Kemal ve Şinasi ile birlikte çağdaş Türk edebiyatının kurucusundan biriydi. Harabat, Zafername ve Veraset Mektupları gibi eserleri vardır.

32 Akyüz 1964, 3, 29: Şapolyo 1969, 11: Goodwin 1971, 419: Erken 1983, 317.

33 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Sadrazam El Haç İzzet Mehmet Paşa Vakfı, 25 Recep 1212, No: 1624 sayılı vakfiyenin Türkçe çevirisinin 17. sayfasında saat kulesiyle ilgili bilgi vardır.

34 İzzet Paşa Vakfiyesi'ndeki saat kulesiyle ilgili bilginin varlığını bize bildiren Sayın Hocam Prof. Dr. Günsel Renda'ya teşekkür ederiz.

35 Çorum 1973, 139: Ankara 1325, 310'da kulenin yalnız adı geçer.

36 Şapolyo 1969, 11: Acun 1981, 665: Acun 1991, 69.

37 Koç 1963, 47-48.

38 Şapolyo 1969, 11: Acun 1981, 665: Acun 1991, 69.

39 Cansız 1996, 15-16.

40 Şemseddin Sami Kâmusü'l Alâm 1316, 4812.

41 Ankara 1320, 219.

42 Ankara 1325, 230.

43 Ankara 1325, 310: Çorum 1973, 139: Acun 1994, 35.

44 Acun 1991, 69; Acun 1994, 38.

Acun 1991: H. Acun, "Az Tanınan Anadolu Saat Kuleleri", Kültür ve Sanat, 9 (Mart 1991), s. 66-69.

Acun 1992: H. Acun, "Az Bilinen Saat Kulelerimiz", İlgi, Sayı 68 (1992), s. 28-31.

Acun 1994: H. Acun, Anadolu Saat Kuleleri, Ankara 1994.

Adıvar 1970: A. A. Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970.

Akansel 1991: İ. H. Akansel, Tarihi Saat Kuleleri, (Yayınlanmamış Derleme), İzmir 1991.

Akyüz 1989: Y. Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, (3. Baskı) Ankara 1989.

Ankara 1300: Ankara Vilayet Salnamesi 1300, İstanbul 1300.

Ankara 1320: Ankara Vilayet-i Salname-i Resmisi 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus.

Ankara 1325: Ankara Vilayet-i Salname-i Resmisi 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus.

Aslanapa 1984: O. Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1984.

Altay 1965: M. H. Altay, Adım Adım Çukurova, Adana 1965.

Ayverdi 1956: E. H. Ayverdi, "Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları" Vakıflar Dergisi, Sayı III (1956), s. 151-224.

Ayverdi 2/1981: E. H. Ayverdi, Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, (Yugoslavya), C. II, istanbul 1981.

Bayrakdar 1989: M. Bayrakdar, İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi, (2. Baskı), Ankara 1989.

Birtannica 22/1990: “Ziya Paşa”, Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 22 (1990), s. 604.

Busbecg 1977: O. G. de Busbecg (Çev. A. Kurutluoğlu), Türkiye’yi Böyle Gördüm, İstanbul 1977.

Cansız, İ. : Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Yozgat Sancağı, Ankara 1996 (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda yapılmış ve yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 15-16.

Çam 1990: N. Çam, Osmanlı Güneş Saatleri, Ankara 1990.

Çorum 1973: 1973 Çorum İl Yıllığı, Ankara 1973.

Dernschwam 1987: H. Dernschwam (Çev. Y. Önen), İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü, Ankara 1987.

Dizer 1990: M. Dizer, Takiyüddin, Ankara 1990.

Ergin 1939: O. Ergin, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul 1939.

Erken 1983: S. Erken, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (II. Bas:), Ankara 1983.

Evliya Çelebi V/1984: Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, 5-6, İstanbul 1984.

Goodwin 1971: G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971.

Hüdavendigar 1325: 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Hüdavendigar Vilayet-i Salname-i Resmisi 1325 Hicri, Bursa 1325.

İnönü I/1946: “Abidin Paşa”, İnönü Ansiklopedisi, C. I (Ankara 1946), s. 77.

Kapusuzoğlu 1997: E. Kapusuzoğlu, Yozgat, Yozgat 1997, 116-117.

Karakoyunlu 1990: S. Karakoyunlu, Bayburt Tarihi, Ankara 1990.

Kienitz 1963: F. K. Kienitz, “Osmanische Uhturme, Ein Stück Kulturgeschichte aus Alten Türkischen Stadten”, Mitteillungen, Deutsch Turkische Gesllschaft E. V., Heft 54 (Bonn 1963), s. 2-5.

Koç 1963: A. F. Koç, Bütün Yönleri ile Yozgat, 1963.

Kurgan 1984: Ş. Kurgan, “Ziya Paşa”, Türk Ansiklopedisi, C. 33 (Ankara 1984), s. 501-504.

Kurtman 1991: N. Kurtman, “Çanakkale Eserlerinden Örnekler”, VIII. Vakıf Haftası Kitabı, (Ankara 1991), s. 171-178.

Larousse I/1969: “Abidin Paşa”, Meydan Larousse, C. I (1969) s. 42.

Larousse 8/1972: “Mehmet Paşa Giridizade”, Meydan Larousse, C. 8 (1972), s. 546.

Larousse 11/973: Sırrı Paşa Giritli”, Meydan Larousse, C. 11 (1973), s. 278.

Larousse 12/1973: “Ziya Paşa”, Meydan Larousse, C. 12 (1973), s. 947-948.

Mehmet Tahir 2/1972: Bursalı Mehmet Tahir (Haz. A. F. Yavuz-İ. Özen), “Abidin Paşa (Prevezeli)”, Osmanlı Müellifleri, C. 2 (1972), s. 47.

Mehmet Tahir 2/1972: Bursalı Mehmet Tahir (Haz. A. F. Yavuz-i. Özen), “Ziya Paşa (Abdü’l-Hamid Ziya Paşa)”, Osmanlı Müellifleri, C. 2 (1972), s. 444-445.

Öney 1992: G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, (3. Baskı), Ankara 1992.

Parmaksızoğlu 27/1978: İ. Parmaksızoğlu, “Reşit Mümtaz Paşa”, Türk Ansiklopedisi, C. 27 (Ank. 1978), s. 294.

Renda 1974: G. Renda, “Amasya II. Beyazıt Külliyesi’ndeki Muvakkithane”, Sanat Tarihi Yıllığı, VI (1974-1975), s. 181-206.

Ruska 1967: J. Ruska, “Saat”, İslâm Ansiklopedisi, C. 10 (1967), s. 2-3.

Sayılı 1960: A. Sayılı, Observatory ın İslâm, 1960.

Sözen 1984: M. Sözen, Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı, İstanbul 1984.

Şapolyo 43/1969: E. B. Şapolyo, “Muvakkithaneler”, Önasya, Sayı 43 (Mart 1969), s. 10-11.

Şapolyo 1969: E. B. Şapolyo, “Saat Kulelerimiz”, Önasya, sayı 44 (Nisan 1969), s. 10-11.

Şemseddin Sami 1316: Şemseddin Sami, Kâmusü’l Alâm, C. 6, İstanbul 1316.

Tekeli 1966: S. Tekeli, 16. Asırda Osmanlılarda Saat ve Taküyüddin’in Mekânik Saat Konstrüksüyonuna Dair En Parlak Yıldızlar, Ankara 1966.

Uluçay 1941: M. Ç. Uluçay, Manisa’daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi, İstanbul 1941.

Üçok 1979: B. Üçok, İslâm Tarihi, Emeviler-Abbasiler, İstanbul 1979.

Ünver 1954: S. Ünver, “Sur Les Cadrans Solaires Horizontaux et Verticaux en Turguie”, Archives Internationales d’Histoire des Sciences, 28-29 (1954), s. 254-256.

Zetterstéen 1977: K. V. Zettersteen, “Harunürreşid”, İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1 (1977), s. 304-305.

Yozgat 1991: Yozgat İl Yıllığı, Ankara 1991, s. 204.

Yurt 1/1981: “Adana”, Yurt Ansiklopedisi, C. I (1981), s. 56.

Türk Kütüphane Mimarisi / M. Sami Bayraktar [s.388-394]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Erzurum

Tarihimizde kütüphanelerin ilk örnekleri Uygurlar Devri'yle (745-970) başlatılır.1 Tun-Huang (Dun-Huang) şehri yakınlarında bulunan Bin Buda Mağara Tapınağı'nda dörtgen plânlı bir hücre kimi araştırmacılarca ilk Türk kütüphanesi olarak kabul edilir.2 Uygurca, Çince, Göktürkçe ve bölgedeki diğer bazı dillerde yazılmış binlerce kitap barındıran emsalsiz değerdeki odanın kapısı 9. yüzyılda kitap hazinesini düşmanlardan korumak maksadıyla örülmüştü.3 Turfan ve Kara Hoço şehirlerinde kazılarla ele geçen binlerce Uygur yazması, Uygur devrinde kitap koleksiyonlarının ne denli büyümüş olduğunu göstermektedir.4 Çinli bir seyyahtan Uygur ülkesinde halka açık kütüphanelerin bulunduğu anlaşılır.5 Tun-Huang'daki yapının kütüphane olarak tasarlanıp tasarlanmadığı konusunda elimizde bir kanıt olmamasına karşılık, sayıları on binleri bulan kitapların, Çinli seyyahın sözünü ettiği türden kütüphanelerde muhafaza edildiklerini düşünmekteyiz. Tarih boyunca sayısız savaşa vb. türden yıkımlara sahne olan bölgede günümüze kadar gelebilmiş bir başka kütüphane yapısı henüz tesbit edilmiş değildir.

İslâmiyet'in kabulünü takiben Horasan ve Maveraünnehir'de Gazne ve Büyük Selçuklu Devirlerinde inşâ edilen bir çok medrese ve sarayda kütüphaneler kurulduğu bilinir.6 Gazneli Mahmud'un, Gazne'deki meşhur sarayında kurduğu büyük kütüphane devrin en meşhur kütüphanesi olarak kabul edilmektedir.7

Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrinde kurulan kütüphaneler hakkında bilgi veren tarihi kaynaklara göre sultanlar, vezirler ve çeşitli devlet adamları tarafından saray, cami, hankâh gibi yapıların içlerinde sayıları onbinlerle ifade edilen kitap koleksiyonlarına sahip kütüphaneler kurulmuştur.8 Sultan Sencer'in özel kütüphanesi ile meşhur vezir Nizamülmülk'ün Nizamiye Medreseleri içlerinde kurduğu kütüphaneler bunlara örnek verilebilir.9

Türklerin Anadolu'ya girişi ile birlikte Asya'dan bildikleri kütüphaneleri kısa zamanda tesis ettikleri görülmektedir. Artuklular ve Anadolu Selçuklularının saraylarında kütüphaneler kurdukları bilinmektedir.10 Konya'da Vezir Altunapa tarafından 1201 tarihinde İplikçi Medresesi'nde kurulan kütüphane, ilk Selçuklu kütüphanesi olarak kabul edilir.11

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan beyliklerde kütüphane geleneği devam etmiştir.12 Candaroğulları, Akkoyunlular, Eratnalılar ve diğer bazı beyliklerin saray ve medreselerde kurdukları kütüphaneler bulundukları yapı içerisinde ayrı bir hücre, bölüm konumunda idiler.

Başlangıcından ilk müstakil kütüphanelerinin inşâ edildiği 17. yy. Osmanlı dönemine kadar geçen uzun yüzyıllar içerisinde, Asya'da ve Anadolu'da kurulan ve büyük bir çoğunluğunun müstakil binası olmayıp, bir bina dahilinde tasarlandığı kütüphanelerimizin mimarisi konusunda doğal olarak fazla bir şey söylemek mümkün görülmemektedir. Dönemin kaynakları bu kütüphanelerin mimari düzenine neredeyse hiç değinmeden, kütüphanelerin personeli, kitap sayısı, kitapların muhteviyatı,

buralarda çalışan meşhur alimler, kitaplardan okuyucuyu faydalandırma gibi hususlarda bilgi vermişlerdir.13

Kütüphaneciliğimizin altın çağı Osmanlılarla başlar. Ancak bu biraz zaman almıştır. Erken devirden başlayarak 17. yy.'ın 2. yarısına kadar Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri'nde olduğu gibi, cami, medrese, saray, tekke, türbe vb. yapıların içerisinde bir bölümün kütüphane olarak düzenlendiği anlayış sayıca bir hayli artarak devam etmiştir.14

1661 yılında İstanbul-Çemberlitaş'ta inşâ edilen Köprülü Kütüphanesi ilk müstakil Osmanlı kütüphanesi olarak kabul edilir.15 Mimarimizde yeni bir yapı tipi olarak 17. yüzyılda karşımıza çıkan kütüphaneler başta İstanbul olmak üzere zamanla, imparatorluğun hemen her yerine yayılmıştır. Özellikle Sultan II. Mahmud Dönemi kütüphane mimarimiz için en verimli dönem olmuştur.16

Günümüze gelebilmiş müstakil Osmanlı kütüphanelerinin yaklaşık yarısı İstanbul'da bulunmaktadır. Bunlardan özellikle bazıları üslup belirleyen önemli örneklerdir. Anadolu'da ve yurtdışında17 bulunan örneklerin çoğu başkentteki örneklerle kıyaslandığında geri plânda kalır.

Konum

Herhangi bir yapı içerisinde bir bölüm, bir bölme veya dolap vb. konumlarda bulunanlar hariç tutularak konumlarına göre kütüphaneler üç ana grupta sınıflandırılmıştır.18 Buna göre külliye avlusunun bir köşesinde inşâ edilen külliye kütüphaneleri birinci grubu oluşturur. İkinci grup bir yapıya bağlı veya bitişik yapılmış (ancak müstakil yapı karakterde) kütüphaneler, üçüncüsü ise genellikle bir avlu içerisinde yapılan tek bir yapıdan oluşan müstakil kütüphanelerdir.19

Kütüphaneler ister tek başlarına, isterse bir külliye içerisinde tasarlanmış olsunlar, daima sokaktan ve yakınlarında bulunan diğer yapılardan bir avlu, bahçe içerisine alınarak veya duvarlarla ayrılmak suretiyle uzaklaştırılmışlar, böylece okuma için gerekli sessiz ortam sağlanmıştır.20 Kimi örneklerde meşruta binaları gibi diğer yapılar sokak kenarlarına, kütüphane ise geri plânda avlu kenarı veya ortasına alınarak aynı maksat gözetilmiştir.21

İstanbul-Fatih'te Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi (1732) içinde bulunduğu külliyenin beşik tonozlu geçit şeklindeki kapısı üzerinde inşâ edilmiş ilginç bir örnektir (Resim 1). İstanbul-Vefa'da Şehit Ali Paşa Kütüphanesi (1715) ikinci kata çıkan merdivenin altında bulunan mihrap nişi bulunan kesimiyle ilgi çeker. Bu kesim açık havada namaz kılmaya ayrılmış bir namazgâhtır. Benzer bir namazgâh düzenlemesi aynı semtte bulunan Atıf Efendi Kütüphanesi'nde de (1741) mevcuttur.22 İstanbul'da külliye dahilinde inşâ edilen Fatih'te Feyzullah Efendi (1728) ve Saraçhanebaşı'nda Damat İbrahim Paşa (1719-20) Kütüphanelerinde olduğu gibi birçok kütüphane konumlandırılırken başka yapılarla gayet güzel ve ilgi çekici bir şekilde ilişkiye girebilmektedir23 (Plân 1, Resim 2).24 Bir tekke kütüphanesi olan Galata Mevlevihanesi'nde bulunan Halet Efendi Kütüphanesi (1819) zemin katta sebil-çeşme, muvvakithane üçlüsünün üstünde mektep ile birlikte tasarlanan ilginç bir başka örnektir (Resim 3).25

Plân

Kütüphanelerimiz plân açısından incelendiğinde birkaç tip ile karşılaşılır. Kronolojik olarak ilk sırada tek mekanlı, çoğunlukla kare şeklinde ve bazen de dikdörtgen şeklinde kubbe veya tonozla örtülü tip ile karşılaşırız. İkinci olarak iki veya daha fazla bölümden meydana gelen okuma salonu ve kitap deposu olmak üzere iki ana unsur etrafında şekillenen örneklerle karşılaşırız.26 Diğer bir grup merkezi plânlıdır. Kütüphanelerimizin en abidevi ve güzel örnekleri bu plân şeması ile ortaya konulmuştur. Kimi araştırmacılar İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi'ni saydığımız grupların dışında kendine özgü plâna sahip bir eser olarak değerlendirmiştir.27

Tek mekânlı kütüphanelerin büyük çoğunluğunda mekân kare şeklindedir (Plan 2). Ancak Manisa'da 1806 tarihinde inşâ edilen Hacı Hüseyin Ağa (Muradiye) Kütüphanesi'nin tek kubbesi sekizgen duvarlara oturtularak sekizgen şema denenmiştir.28 İstanbul'da Köprülü Mehmed Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Kayseri'de Raşid Efendi (1797),29 Tire'de Necip Paşa (1827-28),30 Birgi'deki Kütüphane (17. yy. 2. yarısından sonra)31 bu grubun örnekleridir. Bu yapılarda kitaplar duvar kenarlarında nişler içerisinde ya raf ya dolap düzeninde veya ortada metal şebekelerle sınırlandırılmış alanlar içerisinde yer alırlar. Tek bir hücreden oluşan bu kesim, hem kitap deposu hem okuma salonu olarak düzenlenmiştir. Bunun önünde yapıya giriş sundurma biçiminde açık bir revak veya kapalı bir bölüm şeklinde tasarlanmıştır (Resim 4).

18. yüzyılda bu tipten sonra çok bölümlü plân tipleri denenmiştir. Okuma salonu ile kitap deposu (hazine-i kütüp) ayrı mekanlara kavuşmuş, aralarında koridorvari mekanlarla bölümler bağlanmıştır. İstanbul'da Vefa'da Şehit Ali Paşa, Ayasofya (1740), Aşir Efendi (1741) Hamidiye (1780), Hacı Selim Ağa (1782) Halet Efendi ve Hüsrev Paşa (1839) Kütüphaneleri bu gruba girer (Plân 3). Bu grupta okuma salonu ile kitap deposu ayrı mekanlar olarak tasarlanmış, kimilerindeki koridor ve tuvalet gibi unsurlar asimetrik bir görünüm vermiştir. Birinci grupta görmeye alışık olduğumuz giriş revakı bu grubun bir çok örneğinde yer almamıştır (Plân 3).

Üçüncü grup az sayıda yapı ile temsil edilen merkezi plânlı gruptur. Topkapı Sarayı'nda bulunan Sultan III. Ahmed Kütüphanesi (1718), Fatih'te Fatih Kütüphanesi (1742) ve Lâleli'de Koca Ragıp Paşa (1762), Fatih'te Murad Molla (1775) Kütüphaneleri bu grubun temsilcileridir (Plân 4-5). Ortada geniş ve yüksek tutulan dört zarif sütunun taşıdığı merkez kesimin etrafında, aralarda tonoz köşelerde küçük kubbeler yer alır. Merkezi plânlı camilerimizde yarım kubbelerle uygulanan şema, burada yarım kubbelerin yerinde tonozlara yer verilerek uygulanmıştır. Murad Molla Kütüphanesi'nde giriş revakına yer verilmemiş, Fatih Kütüphanesi'nde bu kesim cami ile bağlantılı kapalı bir hol biçiminde düzenlenmiştir. III. Ahmed (Enderun) Kütüphanesi'nde merkezi plânın köşeleri alınarak üç kollu uygulanmıştır (Plân 4). Yapının önünde yer alan aynalı tonozlarla örtülü zarif mermer sütunların taşıdığı revak mimari ifadesinde olduğu kadar plânda da çok yerinde bir unsur olmuştur (Resim 5).

Atıf Efendi ve Nuruosmaniye (1755) Kütüphaneleri merkezi plânlı olarak kabul edilebilir. Ancak üsttekilerden hayli farklı daha parçalı ve hareketli örneklerdir32 (Plân 6-7, Resim 6). Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde aynalı tonozla örtülü köşeleri pahlı, pencerelerle kapalı bir kitap deposu, gerideki

geniş, bol pencereli oval okuma salonuna açılır (Plân 6). Bu tasarım ortada bir kubbe ile bunu saran dört yarım kubbe, on iki kenarlı duvarlara göre biçimlenen zarif sütunların taşıdığı tonozlarla örtülü galeriden oluşur. Bu durum, mimarlığımızda plân olarak Barok tesiri çok güçlü yansıtan, nadir eserlerden biri olarak değerlendirilmiştir.33

Merkezi plân diğerlerine nispetle daha fonksiyonel olması yanı sıra ölçü ve mimari ifade bakımından daha iddialı eserler meydana getirilebilme imkanı tanımıştır.

Atıf Efendi Kütüphanesi Nuruosmaniye'deki kadar durulmuş ve yumuşak hatlı olmasa da benzer biçimde Barok bir karakter yansıtır. Aynalı tonozla örtülü merkezi kesimin önünde merkeze açılan, tonozlarla örtülü okuma salonları düzenlenmiştir. Beş köşeli merkezin gerisindeki dikdörtgen mekan kitap deposu veya personele ait bir nevi büro olarak düşünülmüş olmalıdır.

Son iki örnekte okuma salonlarının duvara yakın tutulan, bol pencereli, çokgen cepheleri bol ışık sağlamış, fonksiyonel açıdan mükemmel bir ortam sağlanmıştır. Ancak bu örneklere rağmen 18. ve 19. yüzyılda birçok yapı tipinde görülen batı tesirleri kütüphanelerimizin büyük çoğunluğunda -bazı mimari unsurlar ve süsleme haricinde-görülmez.34 Devrin Batılılaşma modasının aksine kütüphane mimarimizde hakim olan tasarım klasik anlayıştır. Eyüp'te 1839 yılında inşâ edilen Hüsrev Paşa Kütüphanesi diğer kütüphanelerden ayrılarak cephe düzenlemesiyle ampir üslubu yansıtır.35

Mimari

Kütüphane mimarimizin en karakteristik yönlerinden birisi bodrum kat uygulamasıdır.36 Kütüphane genellikle pencerelerle havalandırılan, dört yanda duvarlara oturan tonozlarla örtülü bodrum kat üzerinde yükselir (Resim 1,5). Zeminden gelen rutubetin kitapların bulunduğu asıl kata ulaşmadan, hava sirkülasyonuyla yok edilmesine yönelik bu uygulamanın detaylarında bazı ufak tefek farklılıklar -bodrum katın pencereli veya penceresiz oluşu, tam kat veya hafif yüksek bir plâtform şeklinde düzenlenmesi vb.- görülebilir. Ses ve nemi izole etmek açısından duvarlar bazı örneklerde çift cidarlı yapılmıştır.37 Beden duvarlarında nispeten bol sayıda (büyük yapılarda iki kat düzeninde) pencereler açılmıştır. Okuma salonları Çorlulu Ali Paşa (1709), Hekimoğlu Ali Paşa ve Şehit Ali Paşa Kütüphanelerinde olduğu gibi duvar yüzeyinden dışa taşırılan konsol dizisi üzerinde vurgulanmıştır.

Malzeme genellikle taş-tuğla almaşığı38 ve kesme taştır39 (Resim 7). Topkapı Sarayı için Sultan III. Ahmed tarafından yaptırılan Enderun Kütüphanesi ve Eyüp Hüsrev Paşa Kütüphanelerinin tüm cepheleri mermer kaplıdır (Resim 5).

Üst örtülerde kubbe ve tonoz ağırlıktadır. Merkezi plânlılarda orta kesimde kubbe, diğer kesimlerde tonoz önceliklidir. Diğer gruptaki eserlerde kubbe ve tonoz-özellikle aynalı tonoz, nispeten tonozun lehine tercih edilmiştir.

Kitap deposu ile okuma salonunun bir arada olduğu bazı örneklerde, kitaplar odanın ortasında bulunan süslü tunç şebekelerle muhafaza altına alınmıştır40 (Resim 8). Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'nde salonun ortasında yer alan ahşap dolap zeminden merdivenle çıkılan yüksek ahşap

direklere oturtularak ilginç ve tek kalan bir uygulamaya gidilmiştir. Nemin kitaplara zararını önlemek için bir tedbir olmalıdır.

Kütüphane mimarimiz gayet zengin ve çeşitli mimari ifade ve uygulamalar sergiler. Atıf Efendi Kütüphanesi'nde yapının yanı başında görülen "teneffüs avlusu", Hekimoğlu Ali Paşa ve Halet Efendi Kütüphanelerinde asıl katta yer alan harikulade teraslar (Resim 3), Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin kapılarının yapının iki yanında olmak üzere iki tane oluşu, Hekimoğlu Ali Paşa kütüphanesinde olduğu gibi bazı kütüphanelerimizde yer alan zarif kuş köşkleri, III. Ahmed Kütüphanesi'nin giriş revakına çıkışı sağlayan merdivenin iki kolu arasına yerleştirilen muazzam çeşme bunlardan bazılarıdır (Resim 5).

Yangına karşı kitap deposu kapıları demirden yapılır, hırsızlığa tedbir olarak pencere açıklıkları demir şebekelerle muhafaza altına alınırdı. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'nde olduğu gibi kimi örneklerde zeminde altıgen tuğlalar kullanılmıştır. Bunun üzerinde hasır, halı, minder, şilte gibi eşya döşenir, rahleler üzerinde kitap okunurdu41 (Resim 8). İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa ve Şehit Ali Paşa Kütüphanelerinde duvarları çepeçevre bir sergen dolanır.

Süsleme

Süsleme bakımından kütüphanelerimizin büyük çoğunluğu mütevazidir. Yapı dışında nadiren yer verilen süsleme, içte çini ve kalem işi başta olmak üzere, taş, alçı, malakâri ve vitray şeklinde görülür.

Mimari elemanlarda tunç, mermer ve ahşap bezemeye rastlanır. İstanbul'da Köprülü, Amcazade Hüseyin Paşa (1700), Hekimoğlu Ali Paşa, Murad Molla, Hamidiye, Aşır Efendi, Ragıp Paşa, Tire'de Necip Paşa, Manisa'da Hacı Eyüp (Çeşnigir, 1831-32)42 Kütüphaneleri geç devir modasına uygun kalem işi bezemelere sahip eserlerdir.

Topkapı Sarayı için Sultan III. Ahmed tarafından yaptırılan Enderun

Kütüphanesi son derece zengin çini, malakâri, vitray, taş ve ahşap bezemeleriyle harikulade bir yapıtıdır. Bezeme açısından hiçbir kütüphane bu yapı ile boy ölçüşemez. Ayasofya Kütüphanesi de zengin bezemeleri ile dikkat çeken bir başka kütüphanedir.

Ayasofya, III. Ahmed, Hekimoğlu Ali Paşa ve Ragıp Paşa Kütüphanelerinde çini bezemeye yer verilmiştir. Ayasofya ve III. Ahmed Kütüphanelerinin çini panoları yapıların inşâsından önce 16. ve 17. yüzyılda imal edilmiş değerli örneklerdir.43

Alçı, malakâri, vitray sınırlı oranda ve az sayıda eserde görülen diğer bezeme türleridir. İstanbul'da Esad Efendi (1845) ve Hacı Selim Ağa, Manisa'da Hacı Hüseyin Ağa ve Birgi'deki Kütüphanede hiçbir süsleme unsuruna rastlanmaz.

Birkaçı dışında kütüphanelerimizin mimarları bilinmez. Esasen bu olgu sahip olduğumuz hemen her yapı tipi için geçerlidir. Osmanlı döneminde şahsa özel (şahıs kütüphaneleri)44 müstakil binaya sahip kütüphanelerde inşâ edilmiştir.

Türk kütüphaneleri nispeten sade, mütevazi ölçülü olmakla birlikte dengeli, son derece fonksiyonel, şehircilik ve mimari açıdan yakın çevresiyle geniş yelpazede ilişkiye girebilmiş, ilgi çekici hareketlere yönelebilmiş yapılardır.

1 M. Ş. Ülkütaşır, "Türklerde Kitap Kütüphane ve Sahaflık Üzerine Küçük Bir Araştırma", Türk Kültürü, Yıl XII, S. 135, 1974, s. 162.

2 O. F. Sertkaya, "Tun-Huang (Dun-Huang) Metinleri ve Yapılan Yayınları", Türk Kültürü, Yıl XXI, S. 239, 1983, s. 139.

3 M. Cunbur, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni S. XII, S. 3/4, 1963, s. 106; O. F. Sertkaya, "Tun-Huang (Dun-Huang) Metinleri ve Yapılan Yayınları", s. 139; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986, s. 262-64.

4 O. F. Sertkaya, "Tun-Huang (Dun-Huang) Metinleri ve Yapılan Yayınları", s. 139-140; O. F. Sertkaya, "Turfan'da Bulunan Uygur Metinleri Türkiye Kütüphanelerine Nasıl Geldi?", Türk Kültürü, Yıl XXI, S. 247, 1983, s. 740-42; J. P. Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, İstanbul 2001, s. 220-24; L. Ligeti, a.g.e., s. 319-22.

5 M. Cunbur, a.g.m., s. 105.

6 M. Cunbur, a.g.m., s. 106-07; M. Gündüz, "İslâmda Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphane", Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, C. XXIV, S. 1, 1975, s. 117-18; D. Kuban, Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları), İstanbul 1993, s. 145.

7 M. Cunbur, a.g.m., s. 166.

8 M. Cunbur, a.g.m., s. 167.

9 Büyük Selçuklu kütüphaneleri hakkında en geniş bilgiyi veren Yakut-ı Hamevî'nin bildirdiğine göre sadece Merv'de on tane kütüphane bulunmaktaydı. M. Cunbur, a.g.m., s. 167-68.

10 B. N. Şehsuvaroğlu, "Tarihte ve Bizde Kütüphane" Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, C. XXVII, S. 1, 1978, s. 4; A. S. Ünver, "Artıklılar Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948, s. 221-24; M. Gündüz, a.g.m., s. 118-19. A. S. Ünver, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", Atatürk Konferansları II, 1964-68, Ankara 1991, s. 8-21.

11 M. Gündüz, a.g.m., s. 118, M. Cunbur, a.g.m., s. 108; O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", Türk Tarih Kurumu Belleteni, C. II, S. 12, Ankara 1948, s. 202; M. Ş. Ülkütaşır, a.g.m., s. 162-63; B. N. Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 4.

12 B. N. Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 4; M. Gündüz, a.g.m., s. 118-120; M. Cunbur a.g.m., s. 109-10; M. Ş. Ülkütaşır, a.g.m., s. 163; Ö. SOYSAL, Türk Kütüphaneciliği, C. II, Ankara 1998, s. 12-15; A. S. Ünver, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", s. 13-21.

13 M. Cunbur, a.g.m., s. 107-11; A. Ceyhan, "İslâm Tarihinde Kitap ve Kütüphaneler", Türk Kültürü, Yıl, XXVIII, S. 329, 1990, s. 556-59; F. Krenkow, "Kütüphane" mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1977, s. 1126-28.

14 İ. Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Ankara, 1991, s. 1-59; M. Gündüz, a.g.m., s. 120-21; M. Cumbur, a.g.m., s. 111-15; B. N. Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 4-5; M, Ş. Ülkütaşır, a.g.m., s. 163.

15 Ş. Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, C. IX, S. 1-2, 1960, s. 18; İ. Erünsal, a.g.e., s. 61; S. Eyice, "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", Türk Yurdu, S. 267, 1957, s. 729; İ. Erünsal, Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphaneci Geleneği", Osmanlı Ansiklopedisi, C. 11, Ankara 1999, s. 705; A. Y. Kubilay, 18 ve 19. Yüzyıl İstanbul Vakıf kütüphaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme", Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, İstanbul (Basım yılı belirtilmemiş), s. 149.

16 Vakıf olarak inşâ edilen kütüphanelerin ve kütüphaneciliğimizin ilerleyen yıllardaki tarihi seyri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Erünsal, a.g.e., s. 61-134.

17 Bugün yurtdışında çeşitli ülke sınırları içerisinde halen ayakta kalmayı başarabilmiş on küsür kütüphaneden bahsedilebilir. Maalesef bunları mimarimiz açısından gerektiği ölçüde tanımak henüz mümkün olmamıştır.

18 A. Y. Kubilay, a.g.m., s. 151. Herhangi bir yapı içerisinde yapılan kütüphaneleri de dahil ederek Ünsal, kütüphaneleri mimari açıdan beş gruba ayırmaktadır. Bkz. B: Ünsal, "Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", Vakıflar Dergisi, S. 18, Ankara 1984, s. 97.

19 İstanbul'da Köprülü Mehmet Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Damat İbrahim Paşa, Ahmediye, Hekimoğlu Ali Paşa, Hacı Beşir Ağa (Soğukçeşme'de), Nuruosmaniye, Hamidiye, Halet Efendi, Küçük Efendi ve Aziz Mahmud Hüdai Efendi, Anadolu'da Kastamonu'da Şaban-ı Veli, Manisa'da Hacı Hüseyin Ağa (Muradiye) Kütüphaneleri birinci gruba dahildir. İstanbul'da Ayasofya, Fatih, Veliyyüddin Efendi, Hüsrev Paşa, Hacı Beşir Ağa (Cağaloğlu'nda), Kayseri'de Raşid Efendi, Kastamonu'da Numaniye, Halidiye, Manisa'da Hacı Eyüb, Konya'da Yusuf Ağa Kütüphaneleri ikinci gruba giren eserlerdir. Üçüncü grupta İstanbul'da Şehit Ali Paşa, III. Ahmed, Aşir Efendi, Atıf Efendi, Koca Ragıp Paşa, Murad Molla, Hacı Selim Ağa, Hüsrev Paşa, Esad Efendi, Hasan Hüsnü Paşa (Koca Ragıp Paşa ile Hacı Selim Ağa Kütüphaneleri sıbyan mektebi ve hazireleriyle birlikte,

merkezini kütüphanenin oluşturduğu bir tasarımın ürünüdür), Tire'de Necip Paşa, Of'un Uğurlu Beldesi'nde Eski, Birgi'de isimsiz kütüphane, Rodos ve Hafız Ahmed Ağa Kütüphanelerini sayabiliriz.

20 B. Ünsal, a.g.m., s. 97; A. Y. Kubilay, "Kütüphaneler", mad., "Mimari" bölümü, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1994, s. 176.

21 Murad Molla ve Atıf Efendi Kütüphaneleri buna güzel bir örnektir. Bkz. S. Eyice, "Atıf Efendi Kütüphanesi" mad., "Mimari" bölümü, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 1991, s. 61; M. B. Tanman, "Murad Molla Tekkesi ve Kütüphanesi" mad., Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1994, s. 517.

22 S. Eyice, "Atıf Efendi Kütüphanesi" mad., "Mimari" bölümü, s. 61.

23 Yazımızda geçen çoğu yapıların tarihleri için Kubilay ve Ünsal'dan faydalanılmıştır. Bkz. A. Y. Kubilay, a.g.m., s. 150; B. Ünsal, a.g.m., s. 102-04. Ayasofya Kütüphanesi Ayasofya Camii'nin güneyinde iki büyük duvar payandası arasında beden duvarlarına bitişik olarak yapılmıştır. Duvar ve payandalar arasına sıkıştırılan yapı konumu itibariyle tek kalan ilginç bir örnektir.

24 2, 5, 6 numaralı resimler İstanbul Ansiklopedisi'nden, 3, TDV İslâm Ansiklopedisinden, 8, Gravürlerle İstanbul adlı eserden alınmıştır.

25 M. B. Tanman, "Galata Mevlevihanesi" mad., "Mimari" bölümü, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1994, s. 364.

26 Rodos'ta Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi (1793) bu tipin güzel bir temsilcisidir (Z. Çelikkol, Rodosta'ki Türk Eserleri ve Tarihçe, Ankara, 1992, s. 88; H. Balducci, Rodos'ta Türk Mimarisi, Ankara, 1987, s. 58-59). İstanbul'da Aşır Efendi, Şehit Ali Paşa gibi bazı kütüphanelerde tuvalet ve koridor benzeri mekanlarla bu tipin daha karmaşık örnekleri verilmiştir.

27 B. Ünsal, a.g.e., s. 98.

28 İ. Kuyulu, Kara Osman-Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler, Ankara 1992, s. 100-04; H. Acun, Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1999, s. 566.

29 İ. Erünsal, a.g.e., s. 116.

30 N. Ülker, "Tire'de Osmanlı Dönemi Kitâbeleri", Türk Kültüründe Tire, Ankara 1994, s. 104.

31 İ. Kuyulu, "Kütüphane" başlığı, Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları (Yayına Hazırlayan: R. N. Ünsal), Ankara 2001, s. 161.

32 Kubilay bu iki örneği ayrı bir grup olarak değerlendirmektedir. A. Y. Kubilay, a.g.m., s. 153.

33 A. Y. Kubilay, a.g.m., s. 153; B. Ünsal, a.g.m., s. 103. Kuban yapıyı Türkiye'de barok tasarımın en özgün örneği olarak değerlendirmektedir. Bkz. D. Kuban, "Nuruosmaniye Külliyesi" mad., Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1994, s. 103.

34 B. Ünsal, a.g.m., s. 105.

35 B. Ünsal, a.g.m., s. 101; M. B. Tanman, "Hüsrev Paşa Külliyesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1994, s. 109-10; S. Eyice, "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", s. 731.

36 B. Ünsal, a.g.m., s. 98, 100-05; A. Y. Kubilay, "Kütüphaneler" mad., "Mimari" bölümü, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1994, s. 176.

37 B. Ünsal, a.g.m., s. 105; İ. Erünsal, a.g.e., s. 277.

38 Çoğu kütüphanemizin inşâ malzemesi kesme taş veya moloz taş-tuğla almaşığıdır. İstanbul'da Şehit Ali Paşa Hamidiye, Murad Molla, Mirzazade Mehmed Efendi Kütüphaneleri ile, Anadolu'da Tire'de Necip Paşa, Manisa'da Hacı Hüseyin Ağa Kütüphanelerinde bu düzen görülür. İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa ve Amcazade Hüseyin Paşa gibi bazı örneklerde kesme taş ve taş-tuğla almaşığı cephelerin farklı yerlerinde ayrı ayrı uygulanmıştır.

39 İstanbul'da Ayasofya, Çorlulu Ali Paşa, Halet Efendi ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri, Anadolu'da Kastamonu'da Halidiye, (XIX. yüzyılın sonları) ve Numaniye (17-18. yüzyıl), Trabzon-Of'ta Uğurlu beldesinde Eski (1867) Kıbrıs-Lefkoşa'da Sultan II. Mahmud Kütüphanelerinin yapı malzemeleri kesme taş kaplamadır. Yapıların tarihleri için bkz. K. K. Eyüpgiller, Bir Kent Tarihi Kastamonu, İstanbul 1999, s. 138, 144, 161; M. R. Sümerkan-i Okman, Kültür Varlıklarıyla Trabzon, C. 1, Trabzon (basım yılı belirtilmemiş), s. 211.

40 İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa, Ragıp Paşa, Ayasofya Kütüphaneleri ile Süleymaniye Camii içerisinde 1751 yılında tesis edilen kütüphanenin tunç şebekeleri son derece kıymetli örneklerdir.

41 Kütüphane müştemilâtı için bkz. İ. Erünsal, a.g.e., s. 275-76; B. Ünsal, a.g.m., s. 105.

42 İ. Kuyulu, a.g.e., s. 105; H. Acun, a.g.e., s. 569.

43 Bu kütüphanelerdeki çini plâkalar başka yapılardan sökülüp bu yapılarda tekrar kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. S. Eyice, "Ayasofya" mad., "Ayasofya Kütüphanesi (Mimari) " bölümü, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 1991, s. 213; S. Eyice, "Ahmed III Kütüphanesi" mad., Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1993, s. 115-16.

44 İstisnai durumdaki bu tür kütüphaneler hakkında bkz. Ö. Soysal, a.g.e., s. 337-42, 398-408.

ACUN, H: Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1999.

BALDUCCI, H: Rodos'ta Türk Mimarisi, Ankara 1987.

CEYHAN, A: "İslâm Tarihinde Kitap ve Kütüphaneler", Türk Kültürü, Yıl, XXVIII, S. 329, 1990.

CUNBUR, M: "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, S. XII, S. 3/4, 1963.

ÇELİKKOL, Z: Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe, Ankara 1992.

EMSEM, Ş: "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, C. IX, S. 1-2, 1960.

ERÜNSAL, İ: "Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphaneci Geleneği", Osmanlı Ansiklopedisi, C. 11, Ankara 1999.

ERÜNSAL, İ: Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Ankara 1991.

EYİCE, S: "Ahmed III Kütüphanesi" mad., Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1993.

EYİCE, S: "Atıf Efendi Kütüphanesi", mad., "Mimari" bölümü, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1991.

EYİCE, S: "Ayasofya" mad. "Ayasofya Kütüphanesi (Mimari)" bölümü, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1991.

EYİCE, S: "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", Türk Yurdu, S. 267, 1957.

EYÜPGİLLER, K. K: Bir Kent Tarihi Kastamonu, İstanbul 1999.

GÜNDÜZ, M: "İslâm'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphane", Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, C. XXIV, S. 1, 1975.

KRENKOW, A. F: "Kütüphane" mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1977.

KUBAN, D: "Nuruosmaniye Külliyesi" mad., Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1994.

KUBAN, D: Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları), İstanbul 1993.

KUBİLAY, A. Y: "18. ve 19. yüzyıl İstanbul Vakıf Kütüphaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme", Osmanlı Mimarlığının 7 yüzyılı, İstanbul (Basım yılı belirtilmemiş).

KUBİLAY, A. Y: "Kütüphaneler" mad., "Mimari" bölümü, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1994.

KUYULU, İ: “Kütüphane” başlığı, Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları (Yayına Hazırlayan: R. N. Ünsal), Ankara 2001.

KUYULU, İ: Kara Osman-Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler, Ankara 1992.

LIGETI, L: Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986.

ROUX, J. P: Orta Asya Tarih ve Uygarlık, İstanbul 2001.

SERTKAYA, O. F: “Tun-Huang (Dun-Huang) Metinleri ve Yapılan Yayınları”, Türk Kültürü, Yıl XXI, S. 239, 1983.

SERTKAYA, O. F: “Turfan’da Bulunan Uygur Metinleri Türkiye Kütüphanelerine Nasıl Geldi?”, Türk Kültürü, Yıl XXI, S. 247, 1983.

SOYSAL, Ö: Türk Kütüphaneciliği, C. II, Ankara 1998.

SÜMERKAN, M. R.-OKMAN, İ: Kültür Varlıklarıyla Trabzon, C. 1, Trabzon (basım yılı belirtilmemiş).

ŞEHSUVAROĞLU, B. N: “Tarihte ve Bizde Kütüphane”, Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni, C. XXVII, S. 1, 1978.

TANMAN, M. B: “Galata Mevlevihanesi” mad., “Mimari” bölümü, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1994.

TANMAN, M. B: “Hüsrev Paşa Külliyesi”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1994.

TANMAN, M. B: “Murad Molla Tekkesi ve Kütüphanesi” mad., Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1994.

TURAN, O: “Selçuklu Devri Vakfiyeleri”, Türk Tarih Kurumu Belleteni, C. II, S. 12, Ankara 1948.

ÜLKER, N: “Tire’de Osmanlı Dönemi Kitâbeleri”, Türk Kültüründe Tire, Ankara 1994.

ÜLKÜTAŞIR, M. Ş: “Türklerde Kitap Kütüphane ve Sahaflık Üzerine Küçük Bir Araştırma”, Türk Kültürü, Yıl XII, S. 135, 1974.

ÜNSAL, B: “Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi” Vakıflar Dergisi, S. 18, Ankara 1984.

ÜNVER, A. S: “Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler”, Atatürk Konferansları II, 1964-68, Ankara 1991.

ÜNVER, A. S: “Artıklılar Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler”, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948.

XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları / Doç. Dr. Necla Arslan Sevin [s.395-399]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nda Polis Teşkilatı, imparatorluk toprakları üzerinde asayiş ve güvenliği sağlayan bir kurum olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bir Batılılaşma kurumu sayılabilecek teşkilat, zaman içinde değişiklikler geçirmekle birlikte, Cumhuriyet devri polis teşkilatının temelini oluşturmuştur.

Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslüm halkın can, mal ve ırz güvenliğini sağlamak, keyfi uygulamaları önlemek amacıyla daha 14. yüzyıl başlarında çeşitli düzenlemelere gidilmişti. Osmanlılarda ilk ihdas edilen memuriyetlerden biri, doğrudan asayişe yönelik olan subaşılıktı.

Şehir, kasaba ve köylerde asayiş ve güvenlikle ilgili konularda yazılı hükümler 15 ve 16. yüzyıllarda belirginleşmeye başlamıştır. Özellikle İstanbul'un fethi ve payitaht ilan edilmesinden sonra şehrin nüfusunun hızla artması ve imparatorluk sınırlarının genişlemesi, asayiş ve güvenlikle ilgili konularda yeni düzenlemelere gidilmesini zorunlu kılmıştır.

Başkentin asayiş ve güvenliğini sağlamak için şehir, 16. yüzyıldan itibaren çeşitli bölgelere ayrılmış ve her bölgenin sorumluluğu ayrı bir teşkilata devredilmiştir. Bu teşkilatların yetki ve sorumlulukları 19. yüzyıla, II. Mahmut dönemine kadar sürmüştür.

Asayiş ve güvenlikten sorumlu teşkilatlar arasında en kalabalık grubu Yeniçeriler oluşturuyordu. Yeniçeri ağasına bağlı görevlilerin sorumluluk alanları İstanbul'un kara tarafı, özellikle kapılarıydı. Günümüz polisinin görevlerinin yanı sıra bacaların temiz tutulması, yangınların söndürülmesi gibi bugün belediyenin sorumluluğunda olan işler de yeniçeri zabitlerinin görev alanına giriyordu.

İstanbul'un asayişinden sorumlu ikinci büyük teşkilat Bostancı Ocağı'ydı. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiye göre, Bostancı Ocağı, devlete ve padişaha ait bütün bağ, bostan, bahçe ve hasbahçelerin korunması, padişah ve saray hizmetindeki kayık ve kayıkhanelerin korunması ve kullanımının yanı sıra Üsküdar, Boğaziçi, Haliç, Eyüp, Kağıthane, Bakırköy, Kadıköy ve adaların muhafazasından sorumlu çok önemli bir teşkilattı.1

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli askeri güçlerinden biri olan Topçu Ocağı, aynı zamanda, Tophane ve Beyoğlu'nun asayiş ve güvenliğinden sorumluydu.

Osmanlı ordusunun Kapıkulu denilen Hassa askerlerine bağlı Cebeciler, kentin güvenliğinden sorumlu dördüncü büyük teşkilattı. Cebecilerin görev alanı Bab-ı Hümâyun ve çevresi, Ayasofya, Ahırkapı ve Hocapaşa civarıydı.

Bu teşkilatların yanı sıra İmparatorluğun bazı üst düzey memurları, asli görevlerinin yanı sıra zabıta amiri olarak da görev yapıyorlardı. Bunlardan Kaptan-ı Derya İstanbul Limanı, Tershane, Kasımpaşa ve Galata'nın emniyet amiriydi ve bu bölgelerde asayişi kalyoncu denilen görevliler sağlardı.2

Başkentin güvenliğinden sorumlu bir diğer memuriyet kadılıktı. Kadının emri altındaki memurlar, semtlerde ahlak zabıtası olarak görev yapıyordu. Ayrıca yine bazı beledi işlerin takibi de bu memurlar tarafından yerine getiriliyordu.3

Yukarıda belirtilen teşkilat ve memurların yanı sıra Çavuşbaşılar, Eski Saray Baltacıları, Rikab Solakları4 ve Asesbaşılar5 gibi saray teşkilatına bağlı ve sorumluluk alanları daha dar zabıta görevlileri ve bugünkü gizli polislerin yetkilerine sahip Salmalar ve Böcekçiler6 gibi zabıta görevlileri de bulunuyordu.

1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ve buna bağlı olarak idari ve adli yapılanmada yeni düzenlemelere gidilmesiyle birlikte, imparatorluk toprakları üzerinde asayiş ve güvenliği sağlayacak yeni bir teşkilat kurulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu konuda ilk girişim Seraskerlik makamının kurulmasıdır. Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun komutanı olan Serasker, aynı zamanda, kentin en yüksek derecedeki emniyet amiriydi. 1826 sonrası yapılan reformlar nedeniyle polisin görevi giderek daha fazla önem kazanmış ve kolluk sisteminin korunması ve genişletilmesi seraskerin başlıca görevlerinden biri olmuştur.7 Bu çerçevede 1826'da başkentte Tomruk adı verilen bir karargahta 150 profesyonel kavas ve 500 profesyonel olmayan seymenden meydana gelen özel bir polis birimi oluşturulmuştur.8 Bu örgüt, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk bağımsız polis gücünün temsilcisidir.

1826'dan sonra İstanbul dört güvenlik bölgesine ayrılmıştır. Bu dört bölge Mansure ordusuna bağlı olarak kurulan üç ana teşkilat tarafından korunuyordu. İstanbul'un Suriçi bölgesi Asakir-i Mansure-i Muhammediye; Kasımpaşa'dan Eyüp'e kadar olan bölge Asakir-i Muntazama-i Bahriye; Üsküdar, Boğaz'ın Anadolu yakası ve Kadıköy Asakir-i Muntazama-i Hassa askerleri tarafından korunuyordu. Galata ve Beyoğlu yakası yine Topçu Ocağı mensuplarının sorumluluğundaydı, Boğaz'ın Rumeli yakasının korunması da onlara bırakılmıştı. Topçubaşılık 1832'de Tophane Müşiriyeti'ne dönüştürülmüş ve 1845'de İstanbul'da ilk defa bir polis teşkilatı kurulmasına karar verildiğinde polisler Tophane Müşiri'nin emrine verilmiştir. 1834'te Rumeli ve Anadolu'nun bazı eyaletlerinde Asakir-i Redif adı verilen, İstanbul'dakine benzer bir teşkilat kurulmuştur.9

19. yüzyıla kadar İstanbul'un en önemli sorunlarından biri asayiş ve güvenlikti. Gerçekten de İstanbul, yüzyıllar boyunca, başta bizzat güvenlikten sorumlu Yeniçeriler olmak üzere sürekli isyanlarla sarsılmış, bu isyanlar ve isyanların kentte yaptığı tahribatın önüne geçilememişti. Tanzimat yöneticileri bu konuyu ciddiye almışlar, devlet otoritesini sağlamak, başkenti ve halkı korumak için polis gücüne büyük önem vermişlerdir. Bu, çok geniş çapta düşünülen reformların hayata geçirilmesinin belki de baş koşuluydu. Yöneticilerin başarılı olabilmesi için kent alanına yeni bir düzenleme getirilmesi ve alınan kararların tavizsiz uygulanması gerekiyordu. Polis gücü, bu yeni

düzenin oluşması ve sürekli olması, yani reformların hayata geçirilmesi için temel unsurdu. Yerasimos, Tanzimat'la birlikte getirilen kent alanının yeniden düzenlenmesi ve yeni bir düzen kurma çabasının sonuçlarının hemen hissedildiğini ve İmparatorluğun son yüzyılında başkentin hemen hiç bir ayaklanmaya sahne olmadığını ifade etmektedir.10

Sultan Abdülmecit dönemi, polis teşkilatı açısından en önemli dönemdir. 20 Mart 1845'te çıkarılan Polis Nizamnamesi ve Tezkere-i Umumiye, 1 Temmuz 1800 tarihli Paris Emniyet Müdürü'nün görevlerini düzenleyen kararname temel alınarak hazırlanmıştır.11 Tezkere-i Umumiye'de; payitahtta halkın güvenliği ve kentin düzenini temin amacıyla Polis tabir olunan bir kolluk kuvvetinin oluşturulduğu ve başına Tophane Müşiri Mehmed Ali Paşa'nın getirildiği belirtilmektedir. Bundan kısa bir süre sonra, 1846'da, Seraskerlik'ten bağımsız Zaptiye Müşirliği kurulmuştur. Döneminin bir diğer önemli gelişmesi, 1854 yılında Şehremaneti makamının kurulmasıyla birlikte, o güne değin polisin sorumluluğunda olan pek çok beledi görevin bu yeni kuruma devredilmesidir. Böylece polis, giderek daha çok asayiş ve güvenlikten sorumlu olmaya başlamıştır.

Sultan Abdülaziz döneminde polis teşkilatında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Dönemin önemli gelişmelerinden biri, 1869 tarihli nizamnameyle Zaptiye Müşiri'ne İstanbul Valisi unvanı verilmesidir.12 Bu unvanla birlikte, bugün İstanbul'un en yetkili emniyet amiri olan Valiliğin temeli atılmıştır.

Sultan II. Abdülhamit devrinde polis teşkilatının önemi artmış, polisin yetki ve sorumlulukları genişlemiştir. Dönemin ilk önemli gelişimi 1876'da Müşirliğin lağvedilerek Zaptiye Nezareti'nin kurulmasıdır. Zaptiye Nezareti İstanbul ve çevresinin güvenliğinden sorumlu tutulurken vilayetlerde bu görev yeni kurulan Jandarma

Teşkilatı'na bırakılmıştır.13 Abdülhamit döneminin polis teşkilatı bir yandan asayiş ve güvenliği sağlarken bir yandan da padişahın özel hafiye teşkilatına dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca 1876 Nizamnamesi'nin uygulanmasında sorunlar çıkmış,14 bunun üzerine II. Meşrutiyet'le birlikte teşkilatta iyileştirmeye gidilmiş, ancak başarılı olunamayınca 4 Ağustos 1909'da Zaptiye Nezareti bütünüyle lağvedilmiştir. Zaptiye Nezareti kapatıldıktan sonra Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti kurulmuş ve buna bağlı olarak da bir Polis Müdüriyeti teşkil edilmiştir. Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Dahiliye Nezareti'ne bağlanarak İstanbul'un asayişinden Polis Müdürlüğü sorumlu tutulmuştur.15 Cumhuriyet'in ilanından sonra İstanbul'daki örgüt kapatılmış ve Ankara'ya taşınarak 1925'te Emniyet-i Umumiye Umum Müdürlüğü adıyla yeniden yapılandırılmıştır.

Karakol Binaları

İstanbul'un asayiş ve güvenliğinden sorumlu olan görevliler, 19. yüzyıla kadar, bağlı oldukları ocak ve teşkilatlara ait binalarda ikamet ediyorlardı. Bu binaların yanı sıra, kulluk denilen küçük ölçekli yapılar da bulunuyordu. Ancak doğrudan güvenlik mensupları için yapılmış, belli bir plana sahip yapılar yoktu.

Yukarıda da belirtildiği gibi ocakların kapatılmasıyla doğan boşluk Mansure ordusu tarafından doldurulmuştur. Güvenlik görevlileri, başlangıçta İstanbul'un çeşitli yerlerindeki kışlalarda ikamet etmişler, ancak bir süre sonra karakolhane adı verilen yeni binaların yapımına başlanmıştır.

İstanbul'da belli bir imar politikasıyla karakol yapımının başladığı 1831'e kadar kışlalardan uzak bölgelerde ahşap karakol binaları inşa edilmiştir. Erken tarihli bu örnekler, ahşap konut mimarisini yansıtan iddiasız yapılardır.

Karakol binalarının yapımına 1831-32'de yeni bir düzenleme getirilmiştir. Bu kapsamda bir yandan Yedikule Hisarı ve Zindankapı'daki Baba Cafer Zindanı gibi uygun yapılar karakol haline getirilirken16 bir yandan da yeni karakol binaları inşa edilmiştir. Mecelle-i Umur-u Belediye'de yayınlanan bir belge, yeni inşa edilecek karakollar için getirilen kuralları açıkça göstermektedir.17 Belgede, başkentte karakol adı verilen mahallerin o zamana kadar ahşap olduğu, bundan böyle inşa edilecek karakollarda kargir malzeme kullanılması buyurulmaktadır. Böylece 1831-32'den itibaren İstanbul'da daha özenli, kalıcı karakol binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Başkentte kargir malzemeyle ve doğrudan karakol olarak inşa edilen ilk yapılar Şehzadebaşı, Bahçekapı ve Hatapkapı (Odunkapısı) karakollarıdır. II. Mahmut döneminde bir yandan yeni karakol binaları inşa edilirken bir yandan da İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunan kulluklar ve bostancı ocaklarının uygun olanları karakola dönüştürülmüş ya da yıkılarak yerlerine yenileri yapılmıştır. 1831'den itibaren karakol inşa ve tamirleri Ebniye-i Hassa Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir.

II. Mahmut döneminin karakol binaları başta Eyüp, Fatih, Topkapı gibi İstanbul'un eski yerleşimleri olmak üzere başkentin belli başlı merkezlerinde inşa edilmiştir. Başlangıçta ahşap ve tek katlı olan karakollar giderek kagire dönüşmüştür. Dönemin karakolları küçük boyutlu olmasına rağmen, devlet gücünü temsil eden kışla ve saray yapıları gibi, ampir üslup özellikleri göstermektedir.

Sultan Abdülmecit döneminde karakol yapımı artarak sürmüştür. Karakol binaları Boğaz'ın Anadolu yakası, Kadıköy ve Üsküdar'da yoğunlaşmıştır. Bunun muhtemel nedeni 1842'de Selimiye Kışlası'nda başlayan yoğun inşa faaliyetidir. Özellikle bu sırada adeta bir şantiyeye dönen Üsküdar'da bugün üçü ayakta olan sekiz karakol ve diğer pek çok kamu binasının inşa ve onarımı gerçekleştirilmiştir. II. Mahmut dönemi karakol binaları Abdülmecit dönemi binaları için bir prototip oluşturmuştur. Kargir malzemeyle, bir bodrum üzerine tek ya da iki katlı olarak inşa edilmişlerdir. Dönemin karakolları Neo-klasik üslup özellikleri göstermektedir. II. Mahmut dönemi yapılarından en belirgin farkı üçgen alınlığın yerini korkuluklu terasın almasıdır.18

Dönemin bir diğer özelliği diğer pek çok kamu binasında olduğu gibi karakol yapımında azınlık ve yabancı mimarların isimlerinin duyulmaya başlamasıdır. Balyan Ailesi'nin dışında diğer azınlık mimarlar, örneğin Rumeli Hisarı Karakolu ile 1854'te Balta Limanı Karakolu'nu inşa eden Dimitri Kalfa, yabancı mimar olarak da 1842'de Eminönü Limon iskelesi Karakolu'nu planlayan Fossati bu isimler arasında ön plana çıkmaktadır.

Sultan Abdülaziz dönemi karakol yapımının en yoğun olduğu dönemdir. 1863 tarihli Salname'de o tarihte İstanbul'da 232 karakol olduğu belirtilmektedir.19 Abdülaziz dönemi karakolları İmparatorluğun prestij yapıları içinde önemli bir yer tutar. Özellikle Taksim, Nişantaşı, Teşvikiye gibi semtlerde, küçük boyutlu olmalarına karşın etkileyici karakollar inşa edilmiştir. Tek ya da iki katlı olan karakollarda cephelerde bitkisel ağırlıklı bezemenin hakim olduğu eklektik üsluplu karakolların yanı sıra daha sade ve anıtsal ölçülerde Neo-klasik karakol binaları kentin belli başlı merkezlerinde görülmeye başlanmıştır. Maçka, Çırağan ve Ihlamur/Süslü Karakol gibi dönemin önemli karakol binaları yine Balyan Ailesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Karakol binalarının yapımına verilen önem Sultan II. Abdülhamit döneminde de sürmüştür. 1882'de çıkarılan Ebniye Kanunu'yla yerleşime yeni açılacak alanların düzenlemesine getirilen "Ham arazi ve bağ ve bostan üzerine ebniye inşası ile mahalle teşkili için parça parça satmak isteyenler teayyun edecek lüzum ve icap üzerine meccanen bir karakolhane ve bir de mektep mahalli terketmeye…" hükmü20 bunu kanıtlamaktadır. II. Abdülhamit dönemi ve sonrasında Eklektik ve Neo-klasik üslupta karakollar inşa edilmiştir. Dönemin önemli ismi Raimondo D'Aronco saray mimarı olarak on sekiz karakol projesi hazırlamış21 ancak bunlar uygulanmamış, yalnızca Aziziye Karakolu'nun yenileme projesi hayata geçirilebilmiştir.

Genel Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un asayiş ve güvenliğini sağlamak için, başlangıçtan itibaren çeşitli teşkilat ve memurlar görevlendirilmiştir. İmparatorluğun önemli reformlara sahne olduğu 19. yüzyılda Polis Teşkilatı adı verilen doğrudan asayiş ve güvenlikten sorumlu bir kurum ortaya çıkmış ve bu teşkilatın görevlileri için karakol adı verilen yeni binalar inşa edilmiştir.

Polis Teşkilatı 19. yüzyıl Osmanlı başkenti için hayati bir öneme sahiptir. Teşkilatın görev yapması için önce İstanbul'un nüfus açısından kalabalık ve merkezi bölgelerinde ve giderek en uzak noktalarında karakol binaları inşa edilmiştir. Karakolların büyüklüğü ve görev alacak personel sayısı semtin nüfusuna, cadde, sokak ve meydanların durumuna, sanayi çeşidine, imalathane, dükkan ve diğer binaların sayısına, semtte yaşayan bekar ve yabancılara göre değişmekteydi.22

II. Mahmut döneminden Cumhuriyet'e değin inşa edilmiş olan karakol binaları, inşa edildikleri dönemlerin karakterini yansıtmakla birlikte, hepsinde ortak olan özellikler de vardır.

Başkentte inşa edilen karakolların merkezlerde yer alanları daha anıtsal ve özenlidir. Aynur Çiftçi'nin tespitine göre karakollar su yapıları, dini, resmi ve ticari nitelikli yapıların biri ya da birkaçıyla ilişkili olarak konumlandırılmıştır, ayrıca saray, askeri yapı, okul, iskele, gümrük binaları, hastane, fabrika, postane, telgrafhane gibi yapıların ve halkın rağbet ettiği mesirelerin yakınına denetim, güvenlik ve huzuru sağlamak amacıyla karakol yapılmıştır.23

Karakollar tek ya da iki katlıdır ve nezarethane olarak kullanılan bir bodrum katı üzerinde yükselir. Simetrik olan cephelerinin en önemli özelliği, iki yana rampa düzeniyle yerleştirilmiş merdivenlerle ulaşılan sütunlu, yüksek girişleridir. Karakolların planlanmasında arsanın durumu,

topografik özellikleri, yola göre konumu ve yapılara özgü koşullar etkili olmuştur. Kare ya da dikdörtgen plana sahip karakollarda giriş holüne açılan çalışma mekanları bulunmaktadır.

19. yüzyıl Osmanlı karakolları, döneminin kurumsal yapısı, mimari üslubu ve yapı teknolojisini temsil eden önemli yapılar arasındadır. Sayıları birkaç yüzü bulan bu karakolların ne yazık ki çok küçük bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. Karakolların çoğu inşaat ve bulvar açma çalışmaları sırasında ortadan kalkmıştır. Bir kısmı ise sonradan geçirdiği onarımlar sırasında özgün anlayışlarını neredeyse bütünüyle yitirmişlerdir. Karakolların günümüze ulaşmış olanlarının birkaçı yapılış amacına uygun şekilde, karakol olarak kullanılmaktadır. Bir kısmı ise çeşitli kurumlara devredilmiştir ve farklı amaçlar için kullanılmaktadır. İstanbul'un 19. yüzyılda belirginleşen modern bir kent olma yolundaki adımlarının temel taşlarını oluşturan bu yapıların, en kısa zamanda tek tek tespitlerinin yapılıp envanterlerinin hazırlanması gerekmektedir.

1 Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara 1984, s. 465.

2 Birinci 1978: 14.

3 Osman Nuri Ergin, Mecelli-i Umur-u Belediye, İstanbul 1330-38, s. 898-900.

4 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 416, 432, 442.

5 Akbulut, İ., "Polis Teşkilatının 150. Kuruluş Yıldönümünde Türk Polis Tarihi II", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 1995 (101), s. 46.

6 Alyot, H., Türkiye'de Zabıta Tarihi (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu), Ankara 1947, s. 65.

7 Lewis, A., Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s. 81.

8 Shaw, S., E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, İstanbul 1983, s. 76.

9 Shaw, a.g.e., s. 76.

10 Yerasimos, S., "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1996, s. 6.

11 Gülmez, M., "Polis Örgütünün ilk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı", Amme İdaresi Dergisi, 16, (4), 1983, s. 3-15.

12 Osman Nuri, a.g.e., s. 941.

13 Toprak, Z., "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V, 1985, s. 1270.

14 Akbulut, a.g.e., s. 50.

15 Osman Nuri, a.g.e., s. 942.

16 Alyot a.g.e., s. 66-67.

17 Osman Nuri, a.g.e., s. 880-885.

18 Çiftçi, A., "Tarihi İstanbul Karakolları", AD, (51), 1997, s. 74-85.

19 Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1280H. /1863M., s. 91.

20 Tekeli, İ., "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1996, s. 24.

21 Can, C., İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları, (YTÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 313-314.

22 Alyot, a.g.e., s. 252.

23 Alyot a.g.e., s. 252.

Akbulut, İ., 1995. "Polis Teşkilatının 150. Kuruluş Yıldönümünde Türk Polis Tarihi II", Türk Dünyası Tarih Dergisi, (101), 44-52.

Alyot, H., 1947. Türkiye'de Zabıta Tarihi (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu), Ankara.

Arslan, N., 1997. "II. Mahmut Döneminde Modern Bir Polis Teşkilatının Kuruluş Girişimleri ve ilk Karakol Binaları", İstanbul, (23), 34-41.

Arslan, N., 1999. "II. Mahmut ve Abdülmecit Dönemi Karakol Binaları", 4. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Ankara, ss. 69-85.

Batur, A., 1994. "Aziziye Karakolu", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, I, 511.

Can, C., 1993. İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları, (YTÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Can, C., 1994. "Fossati, Gaspare Trajano", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, III, 326.

Çiftçi, A., 1997. "Tarihi İstanbul Karakolları", AD, (51), 74-85.

Çiftçi, A., 1998. "Eyüp Sultan'ın Tarihi Karakolları", Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul, 226-237.

Eldem, S. H., 1979. İstanbul Anıları, İstanbul.

Gülmez, M., 1983. "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı", Amme İdaresi Dergisi, 16, (4), 3-15.

Lewis, A., 1984. Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara.

Mehmet Raif, 1314. Mir'at-ı İstanbul, İstanbul.

Osman Nuri Ergin, 1330-38. Mecelli-i Umur-u Belediye, İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1280H. /1863M.

Shaw, S., E. K. Shaw, 1983. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, İstanbul.

Tekeli, İ., 1996. "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul.

Toprak, Z., 1985. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V, 1269-1271.

Uzunçarşılı, İ. H., 1984. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara.

Yerasimos, S., 1996. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul, 1-18.

Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri / Mehmet Yavuz [s.400-411]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tanzimat'la birlikte 1839'dan itibaren başlayan Osmanlı'nın Batılılaşma veya modernleşme çabaları, bizzat devlet tarafından yönlendirilen sanatta, özellikle de mimaride Batı anlayışını etkin hale getirmiştir. Bu etkinlik, 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'dan getirtilip görevlendirilen mimarlarla son safhaya ulaşmıştır. İngiliz W. J. Smith, İtalyan G. T. Fossati, levanten A. Vallaury, İtalyan R. D'Aranco'nun başı çektiği bu süreçle Türk mimarisi Avrupa neo-klasik üslubunun etkisine girmiştir.1 Bu çerçevede yüzyılın sonlarından itibaren, Hubert Goebbel, Albert Kortüm, Willhelm Dörpfeld, Spitta, A. Jashmund, Otto Ritter, Helmuth Cuno, Otto Kapp gibi Alman mimarların da Osmanlı ülkesinde, özellikle de başkent İstanbul'da, farklı sosyal tabakalardan oluşan Alman nüfusunun sosyo-kültürel ihtiyacını yansıtan; elçilik sarayı, hastane, okul ve banka binası gibi önemli yapılara imza attıkları görülür.

Bu mimarların Osmanlı adına başkentte anıtsal nitelikli yapılar yapması ise, hızlı gelişen askeri ve ticari ilişkiler neticesinde, Alman kapitalizminin Anadolu ve Bağdat Demiryolları'nın yapım imtiyazlarını elde etmeleriyle başlamıştır.2 Bu bağlamda Alman mimarların İstanbul'daki eserleri, son devir Osmanlı mimarisi içinde hatırı sayılır bir grup oluşturur. Mevcut eserleri; Alman İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Dernek, Kişi ve Sivil Kuruluşlar adına yapılan yapılar olarak üç grupta toplamak mümkündür.

Almanya ve tebası için yapılan yapılarda, örneğin elçilik binası, hastane, okul ve banka gibi binalarda, Alman misyonunu yansıtmak amacıyla, Prusya mimari anlayışı tercih edilmiştir.

Kronolojik olarak bakıldığında İstanbul'da Alman mimarların yaptığı ilk yapı İstanbul Gümüşsuyu'ndaki Alman Elçilik Sarayı'dır (Resim 1). Yapının inşası ile ilgili bilgilere arşiv kaynaklarından ulaşılmaktadır.3

Planlama ve inşaat çalışmalarını yürütmek üzere mimar Hubert Goebbel4 1870'te İstanbul'a gönderilmiştir. Goebbel, Beyoğlu-Yazıcı Sokak'taki eski elçilik binalarının arsasını dikkate alarak iki ayrı plan hazırlamış, fakat 5 Haziran 1870'te, Pera'da çıkan büyük yangın üzerine, elçilik sarayının daha güvenli bir yerde yapılması düşünülmüş ve Taksim Gümüşsuyu'ndaki arsa satın alınmıştır.5 Goebbel, eski arsa için hazırladığı ikinci planda küçük değişiklikler yaparak yeni arsada uygulamaya koymuş ve 21. 04. 1874 tarihinde inşaata başlamıştır.6 Ancak, Goebbel, 09. 09. 1874 tarihinde, tifüs hastalığından İstanbul'da ölmüş ve yerine, 04. 12. 1874'te Albert Kortüm7 görevlendirilmiştir. Mimar Kortüm planda bazı değişiklikler yaparak inşaatı 1 Aralık 1877'de tamamlamıştır.8 Yapı hizmete açıldıktan on yıl sonra ilk onarımlar da başlamış ve aralıklarla günümüze kadar devam etmiştir.9

Blok şeklindeki yapı, kısa kenarlarında birer çıkması bulunan, büyük dikdörtgen bir plan üzerine kurulmuştur (Çizim 1, 2). Taksim Meydanı'nın Marmara Denizi'ne bakan yamacında, sağlam kaya zemin üzerine, iki katı bodrum olmak üzere, altı katlı inşa edilen yapının her katında farklı boyutlarda

pek çok odası mevcuttur. Yapının temelinde Arles'ten getirilen düzgün kesme taş malzeme, üst kısımlarda ise tuğla kullanılmıştır. Bodrum katlar, zemin kat ve köşeler rustik tarzda, çatı katı ise düz sıvayla sıvanmıştır. Tuğla malzemenin bir kısmı önce Livorno'dan getirilmiş, sonraları ise yerel tuğla fırınlarından sağlanmıştır.10

Genel olarak bakıldığında karşılıklı cephelerin birbirinin özdeşi olduğu görülür. Ancak ayrıntıya inildiğinde az da olsa farklı uygulamalar gözlerden kaçmaz.

Uzun cepheler on beş pencere aksı ile simetrik olarak tasarlanmıştır. Sade ve bütünlük arz eden her iki cephe Toskana düzeninde birer portikus ile hareketlendirilmiştir. Arka portikusunun önüne, Rönesans motifleri taşıyan iki kollu, bağımsız bir merdiven eklenmiştir. Sade çerçeveli zemin kat pencereleri kum taşı şeklinde sıvanıp, bodrum katlarla birlikte rustikleştirilmiştir. Aynı uygulamayı, Viyana-Alman, İstanbul-İngiliz ve İstanbul-Rus Elçilik binalarında da görmek mümkündür. Dört katlı ana cephenin üçgen alınlıklı ve plaster söveli dikdörtgen pencereli birinci katı ile sade tepelikli pencereli ikinci katı, Viyana-Alman Elçiliği, ve İstanbul-İngiliz Elçiliği binalarının aynı katları ile benzerlik taşır. Aynı uygulamayı İstanbul-Rus Elçiliği Binası'nın (1845) değişik yerlerinde de görmek mümkündür. Bu tür pencerelerin kullanıldığı, farklı işlevli pek çok yapıyı, Beyoğlu ve Galata gibi yabancıların ağırlıkla yaşadıkları çevrelerde de görmek mümkündür.11 Üst katların koyu kahverengi tuğla kaplamaları bir Prusya geleneği olup, benzer örneklerine Prusya mimarisinin; cezaevleri, kışlalar, okullar, kiliseler, belediye sarayları ve büyük istasyon binalarında rastlanır. Özellikle Kortüm'ün bizzat çalışmalarına katıldığı Berlin-Postdamer Bahnhof'un (Postdam İstasyonu) bu özelliğinden etkilenmiş olduğu anlaşılıyor.12 Berlin-Kaiser Wilhelm I'in Sarayı'ndan alınan son kat (attika katı) uygulamasına yine Berlin'de Bauhofstr 7'de bulunan bir evde (1877) ve Berlin-Das Kunstgewerbe Museum'da (1878) da rastlamak mümkündür.13 Binanın çatı köşelerini, kanatları açık, oturur vaziyette on çinko döküm kartal süslüyordu. Berlin'de bir fabrikada döküldüğü bilinen bu kartallar, II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur.14

İç mekanların tasarımında, pahalı malzeme kullanımından kaçınılmış ve çoğu kez alçı ve mermer şeklindeki taklit uygulamalara yer verilmiştir. Süslemeler elçiliğin kullanımında olan odalarda, kabul ve bekleme salonları ile ana merdivenlerde yoğunlaşır. Duvar yüzeyleri profilli, yivli, korinth başlıklı plasterlerle hareketlendirilmiştir. Plaster ve arşitravların belirlediği yüzeyler, başlangıçta kırmızı alçı-mermer sıva (stucca luca'da) ile kaplı iken, 1893'te açık renk boya ile üzerinden boyanmıştır. Ayrıca alçı kornişler, kaideler ve başlıkların da altın yaldızlı olduğu bilinmektedir.15

Elçilik Sarayı'nın blok şeklindeki planı; 1870'li yıllarda Almanya'da İtalyan ve Alman Rönesansı'ndan türetilmiş ve literatürde de "modern" olarak nitelendirilmiştir. Bu anlayış içerisinde Almanya'da pek çok bina inşa edilmiştir. Bunlardan özellikle Berlin'deki Kaiser Wilhelm I'in Sarayı'nın (1834-36) uzun kolu, İstanbul'daki elçilik binasının yarı öncü bir uygulamasıdır. İç mekanların dağılımı ve düzenlenmesi bakımından, Vıctor-Rumpelmayer tarafından Viyana'da yapılan Alman Elçilik Binası (1877-1879) da İstanbul'daki Elçilik Sarayı ile benzerlikler taşır.16 İstanbul'daki elçiliklerden, İtalyan villa mimarisinden esinlenerek tasarlanan Fransız Elçilik Binası (1847) ile planlarını W. J. Simith'in

hazırladığı İngiliz Elçilik Binası (1844-1851) plan ve dış tasarımı bakımından Alman Elçilik Binası ile benzerlikler taşır.17

Alman Elçiliği'nin yazlık olarak kullandığı sefaretleri, diğer elçiliklerde olduğu gibi, Tarabya'da, geniş bir cephe ile denize açılan bahçe içindedir18 (Resim 2). Almanya Hükümeti'ne verilen bu arsa üzerindeki tek köşk elçilik kullanımı için yeterli olmamış ve yeni köşklerin yapılması için mimar Dr. Willhelm Dörpfeld görevlendirilmiştir.19 Yeni binaların yapımı için; Sergis Bey, Frankfurtlu bir mimar (ismi bilinmiyor) ve Cingria adında yerli bir mimardan proje teklifi alınmıştır. Sergis Bey'in projesi pahalı olacağı gerekçesi ile, Frankfurtlu mimarın projesi de masif yapılar olacağı gerekçesi ile reddedilmiştir. Geriye kalan mimar Cingria'nın, tuğla duvar üzerine ahşap kaplamalı, geleneksel Türk ve Doğu Sanatı izleri taşıyan projesi, W. Dörpfeld'in iç mekan düzenlemesinde yaptığı değişiklikler ile uygulanmış ve 27 Nisan 1887'de tamamlanarak Alman Elçiliği'ne teslim edilmiştir.20

Çatı katı ile birlikte üç katlı olan köşkler yerleşim bakımından tam bir simetrik düzen göstermezler. Osmanlı'dan kalan tek bina, bugün depo olarak kullanılan, eski mutfaktır. Ayrıca alt bahçede, üzerinde Aziz Georg'un tasviri bulunan bir çeşme, denize nazır tepe üzerinde I. Dünya Savaşı'nda ölen 265 Alman askeri ve Mareşal Goltz Paşa için bir şehitlik ile üst bahçede, 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunmuş Moltke'nin anısına dikilmiş bir anıt (obelisk) vardır.21 Binaların en büyük ve en gösterişli olanı, Sefir Köşkü'dür. Köşkün üç cephesi açık olup bir cephesi ile yakınındaki Kançılarya (Kalem Odası) binasına bağlanmıştır. Park düzenlemesinde olduğu gibi, Sefir Köşkü'nün planı da tam simetrik değildir. Planın ortasında büyük bir salon, etrafında ise kabul odaları bulunur. Üst katlarda bulunan mekanlar ise sefirin özel kullanımına ait olanlardır. Dıştan sade bir görünüm sergileyen Sefir Köşkü'nün en hareketli cephesi boğaz cephesidir. Kançılarya Evi ile dört tarafı açık, küçük boyutlu Müsteşar ve Kançılar Evi de Sefir Köşkü ile benzer özellikler gösterir.

Tarabya'daki bu yapılar, Beyoğlu'ndaki benzerlerine kıyasla oldukça küçük boyutludur. Planlama açısından günün modasına uygun olarak hazırlanmışlar ve daha çok Türk mesken mimarisinin izlerini taşırlar. Dış tasarımda, ahşap kaplamalı yüzeylerdeki dilimli kemerler güney etkilidir. Bunlar bir kenara bırakılırsa, kullanılan ahşap panjurlu, dikdörtgen pencereler, kemerlerle dışa açılan kapalı balkonlar, geleneksel Türk evi üslubunun devamı niteliğindedir.22 Ancak köşelere ve mekanların aralarına yerleştirilen poligonal kuleler Batı tesirlidir. Bu tür Batılı ve geleneksel unsurların bir arada kullanıldığı 19. yüzyıl sonlarına ait örnekler, Boğaz ve Marmara kıyıları ile adalardaki mimari eserlerde de karşımıza çıkar.23

İstanbul'da bizzat Alman İmparatorluğu tarafından yaptırılan bir diğer önemli yapı ise, anıt mahiyetindeki Alman Çeşmesi'dir. Sultanahmet Meydanı'ndaki çeşme, Alman İmparatoru Wilhelm II'nin İstanbul'a 1898 yılında yaptığı ikinci ziyaretin anısına ve Türk-Alman dostluğunun simgesi olarak, Kaiser tarafından yaptırılıp Osmanlı Hükümeti'ne teslim edilmiştir. Çeşmenin yapım işi 1899 yılının yaz aylarında başlamış, meydan bu amaçla düzenlenmiş24 ve büyük bir kısmı Almanya'da hazırlanan çeşmenin malzemesi gemiyle İstanbul'a getirilerek yerine kurulmuştur.25

Evkaf Nezareti tarafından devralınan çeşmeye, Kaiser'in ziyaret yılı için yapım kitabesi eklenmiştir. Çeşmenin açılış zamanı olarak önce II. Abdülhamid'in cülus yıldönümü olan, 1 Eylül 1900 tarihi düşünülmüştür. Ancak çalışmaların uzaması nedeniyle resmi açılış, İmparator'un doğumgünü olan, 27 Ocak 1901 tarihine denk düşürülerek görkemli bir törenle hizmete açılmıştır26 (Resim 3). Açılış törenine Almanya İmparatorluğu Büyükelçisi Marschall von Bieberstein ile Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa'nın yanı sıra pek çok davetli katılmıştır.27

Çeşme üzerinde, biri Almanca, diğeri Osmanlıca olmak üzere, iki kitabe bulunur. Fakat bu kitabelerde mimarlar hakkında bilgi yoktur. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, çeşmenin tasarımına, Wilhelm II'nin bir desen çalışması ilham kaynağı olmuş, bu desenden yola çıkarak Kaiser'in özel danışmanı Mimar Spitta (1842-1902) tarafından planları hazırlanmış ve yapım sorumluluğu Mimar Schoele tarafından yürütülmüştür. Ayrıca yapının mimarları arasında Mimar Carlitzik ve İtalyan Mimar Joseph Antony de sayılmaktadır.28 Su haznesi üzerindeki yedi satırlık bronz yazıt İmparator'un İstanbul'u ikinci ziyaret yılını gösterir ve şöyledir;

"Wılhelm II: Deutscher Kaiser" Almanya İmparatoru Willhelm II

stiftete diesen Brunnen in Bu Çeşmeyi

dankbarer Erinnerung an Şevketlu Osmanlı Padişahı

seinen besuch bei seiner II. Abdülhamid'i Ziyaretinin

Majestet den Kaiser der Bir Şükran Anısı Olarak

Osmanen Abdulhamid II 1898 Senesinin Sonbaharında

im Herbes des Jahres 1898" İnşa Ettirdi"

Osmanlıca olan ikinci kitabe devrin ediplerinden, seraskerlik müsteşarı Ahmet Muhtar Bey tarafından kaleme alınmış ve kemerlerin iç yüzlerini dolanır şekilde, Mehmed İzzet Efendi namına, Hacı Nuri (Korman) Efendi tarafından, sülüs hattı ile yerlerine yazılmıştır.29 Merdivenin tam karşısındaki kemerden başlayan sekiz beyitlik tarih kıtası şu şekildedir.

"Hazreti Abdülhamid Hanın muhibbi hâlisi Ya'ni Alman imparatoru, hükümdarı güzin

Ziveri eklili haşmet, Kayseri âlitebâr Hazreti Vilhelmi Sani, kâmurani rûzigâr

Padişahı âli Osmani ziyaret kasdidüb Bu mülâkatı muhabbet perveri tezkâr içün

Makdemiyle eyledi İstanbulu pirâyedâr Eyledi bu çeşmesârı saha pirâyi karâr

Sûbesû câri olan âbi safa teşkil eder Vakfagiri hayret eyler çeşmi ehli dikkati

Âbi sâfii mûsafata misali âbdâr Tarzi inşasındaki hissi bedii zernigâr

Rükni ak'vai hayat oldukça âbi canfezâ   Bi bedel târihi câridir lisanı lûleden

Pâyidar olsun bu te'sisi muhabbet üstüvâr   Oldu bu çeşme mülâkate ne dilu yâdigâr

(R. 1316) ".30

Anıt çeşme, sekizgen planlıdır (Çizim 3). Batıdan yedi basamakla çıkılan bir platform üzerinde, sekiz somaki mermer sütun sekiz yuvarlak kemere oturtulmuş kubbeyi taşır. Mermer su haznesi ile parapet arasında bir çevre koridorunun bulunduğu platform üzerindeki kubbe içten yarım küre, dıştan sekiz kaburgalıdır. Çeşmenin kaidesi, su haznesi ve kemer dizisinde beyaz mermer, sütunlarında koyu yeşil somaki mermer, sütun kaideleri ve başlıklarında tunç döküm metal, kubbe kaplamasında ise bakır ve bronz döküm kullanılmıştır.

Çeşmenin batıya bakan kısmındaki merdivenlerin haricinde bütün cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Sekizgen kaidenin yedi yüzünde aynı kompozisyonlar içinde çeşmeler vardır. Her musluğun altına dairesel kesitli, geniş ve uzun mermer yalaklar yerleştirilmiştir. Orijinal metal döküm olan musluklar, diagonal yerleştirilmiş bitkisel kabartmalı tunç aynalıklara bağlanmıştır. Muslukların üstünde geometrik motifli bir zincirek kuşağı kaideyi dolanmaktadır. Kaidenin parapetleri üzerinde çeşmenin en gösterişli unsurları olan sekiz yekpare, koyu renkli somaki mermer sütun yükselir. Sütunların altlıklarında stilize edilmiş bitkisel ve dairesel zincirek kuşaklar dört ayrı şekilde, başlıklarında ise iki farklı desende kullanılmıştır. Sütunlar üzerinde uzanan sekiz yuvarlak kemer, dış yüzlerine yapılan altın yaldızlı mozaik süslemeleri ile kendilerini belli ederler. Doğrudan kemerler üzerine oturtulan yarım küre biçimli kubbe, taban planda olduğu gibi, dıştan sekizgendir. Kubbe eteğinde, üzerinde stilize bitkisel motiflerin olduğu, bronz döküm bir damlalık bulunur. Damlalıktan sonra girlant desenli bir kuşak, kubbe eteklerini dolanmakta, sonra ise bakır levhalar kalan kısımları kaplamaktadır. Kubbenin sekiz köşesi stilize desenli kaburgalarla vurgulanıp kilit taşı üzerinde stilize bir alemle sonuçlandırılmıştır.

Çeşmenin en gösterişli yönlerinden biri de yoğun süslemeli kubbe içidir. Tümüyle altın mozaik kaplı olan kubbenin tam merkezinde, iç içe sıralanmış dairesel kuşaklar içinde stilize çiçek ve geometrik motiflerle bezeli renkli bir göbek bulunur. Göbekle kemerler arasına sekiz adet madalyon işlenmiştir. Alternatif olarak sıralanmış bu madalyonlardan dördüne, açık yeşil zemin üzerine altın yaldızlı harflerle, II. Abdülhamid'in tuğrası, diğer dördüne ise Prusya mavisi zemin üzerine yine altın yaldızlı gotik harflerle, Willhelm II'nin markası olan, 'W' ve 'II' ile bunların üstünde bir taç işlenmiştir. Kemerlerin iç yüzlerini ise Mehmet İzzet Efendi'nin, mavi zemin üzerine altın harflerle yazdığı sekiz beyitlik sülüs hattı süslemiştir.31 Mermer su haznesinin üzerinde geometrik bir kuşak ve taç biçiminde tunç döküm kapak bulunur. Su haznesi ile çeşmenin taban korkuluğu arasında, bir çevre koridoruna yer verilmiştir. Zemininin geometrik desenli mozaiklerle süslü olduğu bu dehlizin yanlarında, başka örneği olmayan, yedi mermer kanepe bulunur.

Alman Çeşmesi'nin tasarımı, geleneksel Türk çeşme mimarisi açısından bakıldığında, sıradışıdır. Ancak çokgen bir kaide üzerinde sütunların taşıdığı kemerler ve kubbe örtüsü Türk

sanatına yabancı değildir. Özellikle baldaken türbe ve şadırvan mimarisinde bu tip yapı örneklerine rastlamak mümkündür. Bu örneklerden Anadolu'da Eskivan'daki İkiz Kümbetler[32] ilk akla gelenlerdir. Bu örneklerin dışında Ahlat'ta Akkoyunlulara ait Emir Bayındır Kümbeti'nin (1491) de yarım baldaken şeklindeki silindirik gövdesi ve bodur sütunları ile Alman çeşmesiyle benzerlik taşıdığı söylenebilir. Ancak bir meydan çeşmesi olmasına rağmen Alman Çeşmesi'nin, 18. yüzyıldan itibaren müstakil yapılar olarak görülmeye başlayan, Ayasofya III. Ahmet Çeşmesi (1728), Azapkapı-Saliha Sultan Çeşmesi (1732) gibi meydan çeşmeleri[33] arasında işlevinden başka benzerliği yoktur. Su yapılarından şadırvanlar içinde Alman Çeşmesi'yle benzeştirebileceğimiz en yakın örnek, İstanbul Sultanahmet Camii Şadırvanı'dır (1617). Çeşmenin tam bir öncü modeli olmadığı gibi tam bir geç örneği de yoktur. Yalnızca, eserlerinde Alman etkisi görülen, Mimar Kemalettin'in Mahmut Şevket Paşa Türbesi (1913), kare planlı ve yarı baldeken tipinde olmasına rağmen, form açısından Alman çeşmesiyle benzeştirilebilir.[34]

Alman mimarların eserlerinden ikinci önemli grubu, Osmanlı Hükümeti adına yapılan büyük çaplı yapılar oluşturur. Bu binaların tasarımında, örneğin Sirkeci Garı'nda, Türk-İslam sentezli mimari unsurlar kullanılırken, Haydarpaşa Garı'nın dış tasarımında Avrupa neo-klasık üslubu ağırlıktadır. İç tasarım ve süslemede diğer sivil yapılarda olduğu gibi daha çok geleneksel Türk sanatı unsurlarına yer verilmiştir.

Anıtsal nitelikli bu yapılar Rumeli ve Anadolu-Bağdat Demiryolları kapsamında yapılmıştır. Bunlardan ilki, İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan Rumeli demiryollarının başlangıç noktasında, Eminönü ile Sarayburnu arasındaki Sirkeci Garı'dır. Hattın başlangıç kısmında ilk etapta geçici binalar inşa edilmiştir.[35] Fakat Osmanlı Hükümeti, ülkenin bu ilk istasyonunun, imparatorluğun ihtişamını yansıtacak şekilde görkemli olmasını arzu ediyordu. Bu doğrultuda demiryolu şirketi tarafından hükümete iki ayrı plan sunulmuştur. Ancak, çıkan anlaşmazlık nedeniyle karar kılınan plan uygulanamamıştır. Sonunda, 11 Şubat 1888'de, maliyeti daha uygun olacak, tek katlı yeni bir istasyon binasının yapımına izin veren İrade-i Seniye uyarınca bugünkü istasyonun yapımına başlanmış ve 3 Mayıs 1890'da tamamlanarak, II. Abdülhamid adına Müşir Hamdi Paşa tarafından törenle hizmete açılmıştır[36] (Resim 4).

Yapının yan yüzlerinde dört ayrı tarih kitabesi vardır. Bu tarih kitabelerinden doğudakiler, 1889 tarihli olup başlangıç, batı yan yüzdekiler ise, M. 1890 tarihli olup binanın bitiş yılını gösterir. Bu kitabelerin haricinde, yapının kuzeye bakan ana giriş kapısının taç kısmında, elips şeklinde hazırlanmış mermerin üzerinde II. Abdülhamid'in tuğrasının izleri vardır. Ayrıca taç kapı formundaki ana girişin gül penceresi üzerine gelen ve tuğla renginde sonradan boyanmış[37] olan dört kartuşun da kitabe olduğu bilinmektedir. Mektubi Seraskeri Muhtar Efendi tarafından tanzim edilmiş, 3 Mayıs 1890 tarihli bu kitabede;

"Ulu Hakan himmet ederek buyruk verdi,

Demiryol için bu gönül çeken istasyonu yaptırdı,

Tarihini ilan için çıktı özel bir tren,

Sultan Hamid yaptırdı bu süslü ve gönül çeken istasyonu”38

beyitleri yer almaktadır ki, bu da gar binasının II. Abdülhamid tarafından yaptırıldığını açıklığa kavuşturmaktadır.

Yapının mimarı, Prusyalı A. Jashmund’dur.39 Dönemin etkili ve önemli mimarlarından olan A. Jashmund,40 TBMM Milli Saraylar Arşivi’nde bulunan bir belgeden anlaşıldığına göre, Berlin-Mimarlık Akademisi’nde görevli iken, Türk mimarisini incelemek üzere İstanbul’a gönderilmiş ve daha sonra Osmanlı Devleti tarafından hem öğretim görevlisi olarak hem de çeşitli devlet dairelerinin inşaatlarını kontrol etmekle görevlendirilmiştir.41 İstanbul’daki Alman Elçilik Sarayı’ndaki yapı müşavirliği yanı sıra, başta Sirkeci Garı olmak üzere Bahçekapı-Germania Hanı ve Mabeyinci Ragıp Paşa’ya yaptığı köşklerle adını duyurmuştur. Verimliliğiyle diğer Alman mimarlardan öne çıkan A. Jashmund, A. Vallaury’e benzer üslüp çelişkileri ile de dikkati çeker. Ancak gerek Yüksek Mühendis Mektebi’ndeki bilgileri ile gerekse pratikteki uygulamaları ile, önce öğrencisi sonra da asistanı olan Mimar Kemalettin’in yetişmesinde ve dolaylı olarak da I. Ulusal Mimarlık Akımı’nın oluşmasında önemli etki ve katkıları olmuştur.42

Gar binasının yapımında, kaide kısımları ve köşelerinde Marsilya-Arden’den getirilen siyah taşlar,43 kapı ve pencerelerinde beyaz mermer, zemin katlarda ara dolgularda mermer ve tuğla almaşık olarak kullanılmıştır. Üst kısımlar ise tuğla örgülü ve sıva kaplıdır. Doğu-batı doğrultusunda konumlandırılan yapı, tümüyle aksiyal simetrik olarak planlanmıştır (Çizim 4). Planın tam ortasında yapının en geniş ve yüksek mekanı olan büyük salon yer alır. Kuzey cephede kademeli birer poligonal saat kulesi ile sınırlandırılan bu mekan, arduvaz kaplı bir manastır tonozu ile örtülmüştür. Ana cephelerden her iki yönde ileri taşırılan bu mekan, kanatlarda iki katlı düzenlenen köşk şeklindeki bölümler ile bakışımlı ve simetrik hale getirilmiştir. Arada kalan tek katlı kollar ise yolculara hizmet veren bekleme salonları, bilet gişeleri, polis bürosu, emanet odaları, lokanta ve WC gibi küçük boyutlu hizmet odaları şeklinde simetrik olarak planlanmıştır.

Ara mekanların üstü, aynalı tekne tonozu hatırlatan ahşap tavanlarla örtülmüştür. Yapının batı kanadındaki iki katlı köşk kısmının zemin katı süsleme bakımından garın en gösterişli yeridir. Gar Müdürlüğü olarak kullanılan bu mekanların düz tavanları alçı kabartma ve bitkisel kalemişi bezelidir. Tavan kornişine kadar olan duvar yüzeyleri de dikdörtgen panolara ayrılarak, köşeleri ve göbek kısımları altın yaldızla doldurulmuştur.

Garın dış tasarımında geniş yüzeyler, sade kornişlerle yatay ve dikey bölümlere ayrılmış ve arada kalan kısımlar, yuvarlak kemerli ikiz pencereler, Bursa kemerli ve at nalı kemerli üçlü pencereler ile dışa açılmışlardır. Bu tür seçmeci uygulamaları I. Ulusal Mimarlık Akımı anlayışında yapılan binalarda da görmek mümkündür. Bu pencere açıklıkları arasına, Avrupa etkili yuvarlak gül pencereleri de dahil etmek gerekir. Sirkeci Garı’nın, ana giriş holü kenarındaki poligonal kuleleri ve oryantalist etkili açıklıkları ile Taksim’deki Topçu Kışlası’nın anıtsal giriş bölümüne benzediği

görülür.44 Garın İslami kimlikli bu cephe tasarımı, Hicaz demiryolu üzerindeki büyük şehir istasyonlarından, Şam ve Medine istasyonlarının tasarımını da doğrudan etkilemiştir.45 Ancak Jashmund'un kişisel tercihi ile devrin eklektik anlayışı içine soktuğu bu çeşitlilik, geleneksel Türk mimarisine ters düşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk büyük gar binası, bir uç istasyonu olmasına karşılık, rayların tek tarafına yapılmıştır. Bu özelliği dikkate alındığında gar binasının geçiş istasyonları grubunda bulunan ve pek çok uluslararası istasyon binasına örnek olan Honnever Hamptbohnhof'un (1876-79) benzer çizgilerini taşıdığı görülür. Sirkeci Garı'nın bakışımlı ve simetrik uzun planı, işlevsel açıdan da Hannever-Hamptbahnhof'un planıyla ortak yönlere sahiptir. Sirkeci Garı bunun dışında, Trier-Hauptbahnhof'un (1896) ana cephesi ve Bremen-Hauptbahnhof için hazırlanan projelerin gar binaları ile de benzeşir.46

Sirkeci Garı, Avrupa'daki bu öncü örneklerden hareketle şeklini belirlerken, kendinden sonra Osmanlı sınırları içinde yapılan pek çok gar binasının plan ve tasarımını da etkilemiştir. Bunlardan en karakteristik olanları, Trakya'da, Mimar Kemalettin tarafından tasarlanan; Filibe Garı (1908) ve Edirne Garı'dır (1907-1914). Özellikle ulusal mimari anlayışıyla tasarladığı Edirne Garı açıkça Sirkeci Garı'nın izlerini taşır. Bu etkileşimin nedeni, Mimar Kemalettin'in Jashmund'un Sirkeci Garı'nı tamamladığı yıllarda asistanlığını yapmış olması ve hatta Sirkeci Garı'nın çizimlerinde çalışmış olabilme ihtimalidir.47 Sirkeci Garı'nın plan ve tasarımı, Anadolu-Bağdat ve Hicaz demiryolları üzerinde, başta Halep, Şam ve Medine garları olmak üzere, pek çok istasyon binasına da etki etmiştir.48

Osmanlı adına yapılan ikinci büyük yapı, boğazın Anadolu yakasında; Kadıköy ile Üsküdar ilçeleri arasında, Anadolu ve Bağdat Demiryollarının başlangıç noktasındaki Haydarpaşa Garı'dır. Haydarpaşa'daki ilk gar binası, mütevazi bir bina olarak yapılmıştı.49 Fakat Anadolu ve Bağdat Demiryolu'nun yapılmaya başlanmasıyla garın önemi ve yükü artmıştır. Bu nedenle Anadolu Demiryolları Şirketi ile Osmanlı Devleti yeni bir gar binasının yapımı için Philipp Holzmann İnşaat Şirketi'yle anlaşmıştır.50 Genel müdür Mr. Ed. Huguenin'in yönetimi altında, 1906 yılının 30 Mayısı'nda bugünkü gar binasının yapımına başlanmış ve 19 Ağustos 1908'de yolcu salonu hizmete açılmıştır. Binanın tamamı ise 1909 yılının ortalarında bitirilmiştir (Resim 5).

Yapı üzerindeki iki tarih kitabesinden biri, uzun koldaki bir kapı üzerinde 'M. 1908' tarihini, diğeri ise geçiş salonlarındaki kemerlerden birinin kilit taşı üzerinde, 'H. 1325' tarihini taşır. Binanın mimari tasarımını Frankfurtlu iki Alman mimar ve mühendis olan Otto Ritter ve Helmuth Cuno yapmıştır. Bu mimarların gözetiminde inşaatta 1500 İtalyan taş ustası ve çok sayıda işçi çalışmıştır.51 Görkemli bina denizin doldurulması ile elde edilmiş yapay bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Temelde kullanılan açık pembe granit taşlar, Hereke'den getirilmiştir. Binanın ana strüktürü, demir putrellerin bulonlama (vidalama) sistemi ile birbirine bağlanmasından oluşur. Dolgu malzemesi ise tuğladır. Bu ana iskelet dışardan; Lefke (Osmaneli) İstasyonu civarındaki taş ocağından çıkartılan açık nefti rengindeki taşlarla kaplanmıştır.52 Çelik ve ahşap konstruksiyonlu çatı ve kule külahlarının örtülmesinde ise arduvaz kullanılmıştır.

Gar binası, iki kolu farklı uzunlukta olan, ‘U’ şeklinde bir plana sahiptir (Çizim 5). 2552 m2’lik bir alan üzerinde beş katlı olan garın peronları kuzeydoğuya bakan avlu içinde toplanmıştır. Planlamada yolcuların ve istasyonun ihtiyacını karşılayan farklı işlevli pek çok mekan, zemin katta toplanmıştır. Bu nedenle zemin katta tam bir simetrik mekan kurgusundan söz edilemez. Kısa kolda çoğunlukla istasyon yönetimine ait odalar, dar bir koridor etrafında sıralanmıştır. Yolcuların ihtiyacı olan; çay ocağı, bekleme salonları, berber, WC, postane, karakol, market ve gar lokantası gibi mekanlar ise uzun kol üzerinde ve tek taraflı yerleştirilmiştir. Bilet gişeleri, rezervasyon büroları ve seyahat acenteleri giriş çıkışı sağlayan büyük salonların yanlarında konumlandırılmıştır. Birinci katla birlikte üst katlarda yine ‘U’ şeklinde bir koridor etrafında sıralanmış, büro olarak kullanılan, geniş ve yüksek tavanlı odalar bulur. Planın doğu ve batı köşelerine, kademeli olarak daralan, dairesel planlı kuleler yerleştirilmiştir.

Yapının cephelerinden kısa ve uzun kollar benzer şekilde tasarlanmıştır. Tasarımda farklı mimari elemanlar, örneğin; rustikleştirilmiş zemin katlar ve köşeler yanında, yuvarlak kemerli, sepet kulpu kemerli, basık kemerli ve dikdörtgen şekilli pencereler, gruplar halinde alternatif olarak dizilmiştir. Tasarımda yalnızca farklı pencere formları ile yetinilmemiş, aksine cepheler; geniş kornişler, boğumlu balkon korkulukları, işlemeli konsollar, belirgin kilit ve üzengi taşları, pencere aralarına yerleştirilmiş yarım sütunce ve plastrlar, içleri plastik dolgulu üçgen alınlıklar, kabartma şeklinde süslenmiş panolar ile ana cephede iki kat boyunca uzanan, sade fakat ağır sütunlarla daha da hareketlendirilmiştir. Anıtsal bir görünüm sergileyen bu tasarım anlayışını, 20. yüzyıl başında Avrupa’da uygulanan ‘Neo Rönesans’ üslubu içerisinde değerlendirmek gerekir.53 Ana cephedeki bu anıtsallık, köşelere yerleştirilen ve aynı mimari elemanlarla şekillendirilen kademeli ve silindirik kuleler ile daha da arttırılmıştır. Bu tür köşe kuleleri, Avrupa mimarisinin bir özelliği olarak, istasyon binaları yanı sıra sivil ve kamu binalarında silindirik veya poligonal olarak iki, dört ya da her köşede birer olarak kullanılır.54 Köln-Hauptbahnhof (1891-1894) ve Paris, Gare de Lyon (1900) bu konuda örnek olarak gösterilebilir. Özellikle, Gare de Lyon iki katlı olmasına rağmen, dış tasarımı bakımından Haydarpaşa Garı ile yakın benzerlikler taşır.55

Tasarımda mimari elemenların yanında kabartma şeklinde yapılmış kenger yaprakları, meyveler, bitkisel panolar, kıvrık dallar, vazoda çiçek motifleri, gonca güller, çiçekler, çelenk ve rumiler ile alınlık içlerinde güneş kursu ve hilal ile TCDD’yi temsil eden kanatlı tekerlek motifleri öne çıkanlarıdır. Figürlü plastik süsleme olarak, kapı sövelerinde balık figürleri, ejder başları, şaha kalkmış deniz atları ilginç kompozisyonlardandır.

Zemin katın geçiş salonları da alçı süslemeri ile dikkat çeker. Sepet kulpu kemerli büyük kapıların içleri vitray süslüdür.56 Yüksek kemerlerin iç yüzlerinde, ejder başlı hayali kuşlar, dallara kondurulmuş yarı naturalist kuş figürleri, sitilize kıvrık dal, çiçek ve yaprak motifli bitkisel alçı bezemeler mevcuttur. Kapı ve kemerlerin yüzleri, bitkisel karekterli S ve C dizilerinin oluşturduğu alçı kabartmalarla vurgulanmıştır. Salonların volta döşemeli tavanlarının kasetli geniş yüzeyleri de alçı kabartmalı bitkisel süslemeye sahiptir. Ayrıca Gar Lokantası’nın duvar ve ayak yüzleri, boy hizasına kadar Mehmet Emin Usta’nın hazırladığı çini panolarla kaplanmıştır.57

I. İşletme Bölge Müdürlüğü'nün anıtsal giriş kapısı karşısında katlara çıkışı sağlayan beyaz mermer basamaklı ve görkemli merdivenler, düzgün ve kaliteli taş işçiliği yanında, zarif korkulukları ile de dikkat çekerler. Odaların süslemelerinden yalnızca 'Permi Odası'nın orijinal kalemişi süslemeleri günümüze ulaşabilmiştir. Bölge Müdürü'nün çalışma odası da büyük ölçüde ilk günkü gibi olup, burada II. Abdülhamid için yapıldığı sanılan, abonoz ağacından, sedef kakmalı yuvarlak bir sehpa ile oyma işçilikli dört ahşap sandalye dikkat çekicidir.58

Haydarpaşa Garı'nın asimetrik 'U' plan şeması genellikle uç/baş istasyonlarında uygulanan modellerden biri olup, bu modelde raylar 'U' şeklindeki avluda son bulur. Öncü modellerinin Avrupa'da bulduğu bu plan tipinin en karakteristik örnekleri; Berlin-Stettiner Bahnhof (1874-1876), Zürih-Merkez İstasyonu (1865-1871), Metz III İstasyonu ve Londra-Victoria İstasyonu'dur. Bunların dışında Berlin-Anhalter Bahnhof (1872-80), München-Bahnhof'un ilk planı (1847-1849) ile genişletme planı (1876-1884) ve Frankfurt-Hauptbahnhof'un (1883-1888) planı da temelde bu şemadadır. Söz konusu bu yapılar temel planda 'U' formunda olmalarına karşılık üst yapıları ve cephe düzenlemeleri birbirinden farklıdır.59

Alman mimarların yaptığı eserler arasında diğer bir grubu da dernek, kişi ve sivil kuruluşlar için yapılan binalar oluşturur. İki ülke arasındaki siyasi, askeri ve ticari ilişkilerin hızlı bir şekilde gelişmesi ile İstanbul'daki Alman nüfusunun sayısında artış olmuş ve bu insanlara sağlık, sosyal yardım ve eğitim vermek amacıyla çeşitli dernekler kurulmuştur. Öncelikle Alman denizcileri ile çalışmak için gelen yoksul Almanlara sağlık ve sosyal yardım hizmeti vermek için bir dernek kurulmuştur.60 İstanbul'daki ilk Alman Hastanesi, 6 Nisan 1846'da, Galata'da Yüksek Kaldırım Sokağı'nda kiralanan bir evde, Dr. F. Stoll'un yönetiminde açılmıştır.61 Kiralanan bu ilk binanın küçük olması nedeniyle, Kasım 1846'da, hastane yine Galata'da, başka bir binaya taşınmıştır.62 Mart 1851'e gelindiğinde, dernek içindeki tartışmalar büyümüş ve ortaya iki ayrı hastane çıkmıştır.63 Bunlardan Prusya destekli olan Beyoğlu-Sıraselviler'de yeni bir arsa satın alınmış64 ve 1875 yılı sonbaharında yeni hastane binasının yapımına başlanmıştır. Kırk yataklı planlanan bu hastane binası, 1876'da tamamlanmış ve 14 Ocak 1877'de düzenlenen bir törenle hizmete açılmıştır.65 Bu hastaneye de zamanla ilave bölümler yapılmıştır.66

Bugünkü hastane Taksim Sıraselviler'de dört yönden sokakla çevrili, yaklaşık 8210 m2'lik yamuk bir arsa üzerinde, yedisi büyük, üçü küçük toplam on binadan oluşur. Külliye gibi, duran ana binanın ilk mimarı, Alman İmparatorluğu Elçilik Sarayı'nın yapımını başlatan Hubert Goebbel'dir. Ancak H. Goebbel'in, 09.09.1874'teki ani ölümü üzerine yerine görevlendirilen mimar Albert Kortüm, selefi gibi eş zamanlı olarak, hastanenin inşaat faaliyetlerini de sürdürmüş ve 1876'da tamamlamıştır.67

Alman Hastanesi'nin bu işleve yönelik planlamasını Avrupalı diğer büyük devletlerin İstanbul'daki hastane kuruluşlarında, örneğin; Beyoğlu'ndaki İngiliz Hastanesi'nde (British Seamans Hospital-1855), Fransızların 1904'te yıkılan ilk hastanesi Fransız Lape Hastanesi (1858) ile Fransız Parteur Hastanesi'nde (1896) ve İtalyan Hastanesi'nde (Ospedale İtaliano, 1876)68 de görmek mümkündür.

İstanbul'da Alman dernekleri tarafından kurulan bir diğer yapı ise, özel yabancı okul statüsündeki Alman Lisesi'dir. Bugün Beyoğlu-Şahkulu Bostanı Sokağı'nda bulunan okulun tarihi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır.69 1871'de Prusya Devleti'nin Alman İmparatorluğu'na dönüşmesi ile sağlanan birlik, etkisini İstanbul'da da göstermiş ve 1873'te mevcut iki Alman okulu birleşmiştir. Artan öğrenci sayısı nedeniyle yeni bir okul yaptırmak amacıyla Beyoğlu'nun (Pera) güneyinde ve Galata Kulesi'nin yakınında bir arsa satın alınmıştır.70 Bu arsa üzerine; 11 derslikli karşılıklı iki ayrı okul binası ve bir de jimnastik salonu yapılmış ve Ağustos 1872'de buraya yerleşilmiştir.71 Ancak bu binaların da ihtiyaca cevap verememesi ve 1894 depreminde binaların ağır hasar görmesi, yeni bir okul binasının yapılmasını zorunlu kılmıştır. 1895'te, Dr. Eisen, Dr. Düring ve Alman Elçiliği müşaviri mimar Jashmund'un verdiği raporlar doğrultusunda, Galata Mevlevihanesi'nin arkasında, bugünkü binaların üzerinde bulunduğu, 4000 m2'lik arsa satın almıştır. Temmuz 1896'da on beş derslik ve bir tören salonundan oluşan ana binanın yapımına başlanmış, 14 Eylül 1897'de hizmete açılmıştır. 1901'de okulun sağ kanadına bitişik bir arsa daha satın alınmış ve buraya 1903'te kız okulu için beş katlı bir ek bina yapılmıştır72 (Resim 6).

Bu binanın cephelerindeki seçmeci anlayış, devrin pek çok resmi binasında da uygulanmıştır. Örneğin, Avusturyalıların Galata'daki Sankt Georg Hastanesi,73 hem kitlesel hem de ön cephe tasarımı bakımından Alman Lisesi ile büyük benzerlikler gösterir. Osmanlı'daki bu tür yabancı okulların planlamasında Avrupa'daki örnekler dikkate alınmıştır. Genelde, 'L' ya da 'H' şeklinde hazırlanan okul planlarında, binalar 3-5 katlı, blok şeklinde, uzun kütlelerden oluşur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da da, Avrupa'daki ve ülke içindeki örnekler dikkate alınarak, resmi ve özel Türk okulları açılmaya başlanmıştır.74

Alman mimarların şahıslar adına yaptıkları eserlerin başında Mabeyinci Ragıp Paşa'nın, Caddebostan sahilinde kendisi ve kızı için yaptırdığı köşkler gelir. Köşkler tek parça, büyük bir arsa bulunmadığı için iki ayrı arsa üzerinde inşa edilmiştir. Üzerlerinde yapım kitabesi yoktur. Ancak kızı için yaptırdığı köşkte, 1983'te tamamlanan restorasyon çalışmaları sırasında, tavan süslemelerinde 1907 yılının çeşitli aylarına ait tarihler ve birkaç nakkaş imzası tespit edilmiştir. Buradan hareketle köşklerin yapım yılı 1907 olarak kabul edilir. Köşklerin mimarının A. Jashmund olduğu sanılmaktadır. 1983' teki restorasyonda Athanasios Beşiktaşlis adına rastlanması, köşklerin özellikle süslemelerinde Rum ustaların çalıştığını göstermektedir.75

Mabeyinci Ragıp Paşa'nın, Kurmay Albay Mısırlı Tosun Bey ile evli olan kızı için yaptırdığı ilk köşk, 1800 m2'yi aşan ve denize kadar uzanan bir koruluk içinde yapılmıştır. Bahçe içinde; köşkten başka bir büyük havuz ve bir de mutfak olarak kullanılan müştemilat bulunmakta idi.76 Genel olarak kübik bir görüntü sergileyen Kızının Köşkü, kârgir bir bodrum üzerine üç katlı olarak inşa edilmiştir. Üst katların ana malzemesi tuğla olup dıştan ahşapla kaplanmıştır. Katı simetrik planda, her katta bir hol ve birer büyük salon ile bunların etrafında sıralanmış dört kare odadan oluşan mekanlar vardır (Çizim 8). Yapıya göre hayli büyük olan merdiven holü, oldukça gösterişlidir. Katların en gösterişli odaları büyük salonlardır. Dış tasarımında karşılıklı cepheler genelde simetrik çizgiler taşır. Geniş bir saçak altına alınan cepheler, balkonlar, çıkmalar, uzun dikdörtgen pencereler ve ahşap rustikalarla

hareketlendirilmiştir. Orta katın üçer gözlü kapalı balkonları ile alt ve üst katın açık balkonları cephelerin düzen ve hareketlilik kazanmasında belirleyici olmuşlardır (Resim 7).

Köşkte başlıca süslemeler, tavanlar ve kornişlerinde yoğunlaştırılmıştır. Tavanların süslenmesinde birbirinden farklı desenlerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Genellikle, "madalyon veya panoları birleştiren çıtalar ve korniş, konsol gibi kısımlar ahşap, büyük göbeklerin bir kısmı tual, bir kısmı ahşap, bazı çok plastik bölümler ise alçıdır".77 Tezyinatta kullanılan bu süsleme elemanlarının renklendirilmesinde altın yaldızın yanı sıra genellikle yumuşak ve açık renkli pastel tonlar tercih edilmiştir. Süsleme açısından zemin kat ile üst katın tavanları arasında belirgin bir farklılık göze çarpar. Desenler arasında akant yapraklı madalyonlar, rozet çiçekleri, ayyıldızlı bordürler, rumi ve palmetli, hataili kalemişi süslemeler, gülbezek dolgulu kasetler dikkat çekicidir. Ayrıca, klasik dönemin çini desenlerinden etkilenilerek hazırlanan, Türk neoklasik akımının kalemişi örnekleri de vardır.

Mabeyinci Ragıp Paşa'nın kendisi için yaptırdığı köşk, kızı için yaptırdığı köşkten daha büyük olup, o zamanki Caddebostan Plajı'nın hemen yanıbaşında bulunuyordu. Dıştan ahşap kaplı ve dört katlı olan bu köşk, 105.000 altın harcanarak, diğeri gibi, 1907 yılında yaptırılmıştır.78 Asimetrik planı, kulesi ve hareketli cephe düzenlemesi ile oldukça gösterişlidir. Köşkün dekoratif amaçlı kemerli balkonları, sütunları, konsolları, panjur ve pencere formları ile tasarım bakımından diğer köşkle aynı görüntüleri sergilemesi, köşklerin mimar ve ustalarının aynı olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak bu ortak özellikler dışında köşkün diğerinden; kuleleri, çatı alınlıkları, giriş kapıları gibi pek çok farklı yönleri de bulunmaktadır (Resim 8).

Bu iki yapının planında, geleneksel Türk sivil mimarisinde işlevsel açıdan aynı olan, konak, köşk ve yalı gibi konutlarda, tipolojik bakımından bulunması zorunlu; oda, eyvan, hayat, sofa gibi merkezi plana dayalı öğelerin pek dikkate alınmadığı görülmektedir. Bunun nedeni özellikle, II. Abdülhamid Dönemi'nden sonra yapılan konak, köşk veya yalıların yabancı mimarlar tarafından, Avrupa modellerine göre yapılmış olmasıdır. Bu sebeple söz konusu devirden sonra yapılan bu tür konutları, kesin bir tipoloji içine sokmak zordur.79 Ancak köşklerinin dış tasarımında, ahşap kaplamalı yüzeylerde, kullanılan ahşap panjurlu, dikdörtgen pencereler, kemerlerle dışa açılan kapalı balkonlar, geleneksel Türk evi üslubunun devamı niteliğindedir. Ragıp Paşa'nın kendi köşkündeki poligonal köşe ve çatı kuleleri ise Batı tesirlidir. Bu tür Batılı ve geleneksel unsurların bir arada kullanıldığı 19. yüzyıl sonlarına ait örnekler, Boğaz ve Marmara kıyıları ile adalarda karşımıza çıkmaktadır.80

19. yüzyılın sonlarında, Batı'da olduğu gibi, gelişen ticaret ve buna bağlı olarak oluşan büyük şirketler, sanayi kuruluşları, bankalar ve sigorta kuruluşları, kendilerini temsil için görkemli yapıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun; İstanbul, İzmir ve Beyrut gibi geniş ticaret hacmi bulunan liman şehirlerinde yapmaya başlar. Başkent İstanbul'un Galata, Eminönü ve Pera (Beyoğlu) semtlerindeki bu tür yapılar önce yabancılar, sonra da yerli zenginler tarafından yapılmıştır. Önemli kira gelirlerinin elde edildiği bu han türlerinin yapımına devlet de yaptırdığı vakıf hanları ile dahil olmuştur. Bu yapıların plan tasarımında arsa, sokaklar ve çevredeki yapıların durumu önemli rol oynar.

Bu hanlardan biri İstanbul-Eminönü'nde, Sultanhaman Caddesi ile Fındıkçılar Sokağı'nın kesiştiği köşede Deutsche Orientbank adına yapılan Germania Han'dır. Yapının ana giriş kapısı üzerindeki, 'Deutsche Orientbank A. G.' yazısı dışında, yapılışına ışık tutacak herhangi bir tarih ya da usta/mimar kitabesi yoktur.81 Fakat, Alman Mimar A. Jashmund tarafından yapıldığı sanılan bu bina İstanbul'un ilk betonarme binalarından biri olması nedeniyle, XX. yüzyılın başlarına tarihlenir82 (Resim 9).

Binanın planı, arsası nedeniyle, ikiz kenarlı bir üçgen şeklinde olup, meydana bakan cephesi daire şeklinde yumuşatılmıştır. Yapı, bir bodrum kat üzerinde, asma katlı yüksek bir zemin kat ve onun üzerinde altı katlıdır. Dairesel planlı meydan cephesi altıncı kattan itibaren sütunlu bir galeri üzerine yerleştirilen ve çatıdan yürüyerek ulaşılan, fonksiyonsuz, bakır kaplı, miğfer şeklinde kubbeli bir mekan ile taçlandırılmıştır.83 Yan cepheler simetrik olarak tasarlanmıştır. Birinci kat 'Deutsche Orientbank A. G.'nin hizmet yeri olarak planlanmıştır. Banka girişi, anıtsal bir kapı ile meydan cephesinden sağlanmıştır. Han odaları şeklinde tasarlanan üst katların girişi Fındıkçılar Sokağı'ndan mütevazı bir kapıyla sağlanmıştır (Çizim 9). Dış tasarımda, zemin katın uzun dikdörtgen pencereleri ve ağır taş kaplamaları klasik anlayışta, sade sıvalı üst katların modern anlayıştaki uzun plasterleri, kabartma şeklindeki panolar, plastik başlıklı sade plasterler ve farklı pencereler devrin seçmeci anlayışını yansıtır. Kubbeli silindirik meydan cephesi Batı etkilidir. Bu tür kulelere Avrupa'da özellikle saray ve şato karakterli yapılarda rastlamak mümkündür.84 Genel olarak bakıldığında, Germania Han'ın dış tasarımı, 19. yüzyılın orta Avrupa mimari anlayışını yansıttığı ifade edilebilir.85 Germania Han, arsası, sokaklarla olan bağlantısı ve bu özelliklere dayalı cephe tasarımı ile İstanbul'da aynı işlevli üç yapı ile yakın benzerlik gösterir. Bunlardan öne çıkanı, Galata'da, Deutsche Bank'ın eski binası olarak kullanılan Minerva Han'dır (1911-1913) Minerva Han'ın daha eski olduğu ve tasarımı bakımından Jashmund'u etkilediği söylenebilir.

Türk han mimarisinin son halkası içindeki Germania Han kendinden sonraki benzer yapıları da etkilemiştir. Özellikle Germenia Han'la karşı karşıya bulunan ve Jashmund'un asistanı Mimar Kemalettin tarafından yapılan, I. Vakıf Hanı'nın (1911-1918) meydan cephesi, açıkça Jashmund'un Mimar Kemalettin üzerindeki etkilerini gösterir.86 Benzer bir başka tasarımı yine Mimar Kemalettin'in Beyoğlu-Ağahamamı Sokak'taki III. Vakıf Hanı'nda (1911-1913) da görebiliriz.

1 S. Eyice; "19. Yüzyılda İstanbul'da Batılı Yazarlar, Ressamlar, Mimarlar, Edebiyatçılar ve Müzisyenler", 19. Yüzyıl İstanbulu'nda Sanat Ortamı, İstanbul 1996, s. 29-32; Z. Çelik; 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul, İstanbul l996, s. 105, 113, 117; C. Can; İstanbul'da 19. yy. Batılı ve Levantan Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları, Yıldız Tek. Üni., Fen. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 46, 216, 257; A. Nasır; Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme, İ. T. Ü., Fen Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 65, 70, 71; S. Denel; Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara 1982, s. 40.

2 D. Dursun; "Almanya", mad., TDV. İA, C. 2, s. 511, 512; O. Moreau; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Misyonları", Osmanlı, Ankara 1999, C. 2, s. 338, 339; F. O. Gaerte;

Das Deutsche Kaiserlische Palais in İstanbul, İstanbul 1985, s. 22, 28, 29; L. Rathmann; Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, (Çeviren: R. Zarakolu), İstanbul 1983, s. 8, 11; M. Baydur; "Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri", Osmanlı, Ankara 1999, C. 2, s. 346.

3 B. Schwantes; Die kaiserlich-Deutsche Botschaft in Istanbul, Frankfurt am Main 1997; Dokumentation-Kulturhistorische Bauten der Bundesrepublik Dentschland in Istanbul, Berlin 1989. s. 7; M. Cezar; XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, Istanbul. 1991, s. 49.

4 Hubert Goebbel, 1834'te Köln'de doğmuştur. 1855'te girdiği Berlin İnşaat Akademisi'nden 1863'te mezun olmuştur. 1865'te bakanlık yapı komisyonuna girmiş, 1867-1870 arası Ticaret Bakanlığı'na alınmış ve aynı zamanda Yapı Akademisi'nde hocalık yapmıştır. Ayrıca İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'ya inceleme gezileri yapıp bilgilerini artırmıştır. 1871'in sonbaharından 9 Eylül 1874'teki ölümüne kadar İstanbul'daki elçilik ve hastane inşaatlarını yürütmüştür. Bk, B. Schwantes; a.g.e., s. 33, 34.

5 Beyoğlu'nda uygun bir arsa bulunamadığından, Taksim Gümüşsuyu'nda, Müslüman Mezarlığı kenarındaki 6926 m2'lik arsa sahipleri ikna edilerek, yaklaşık 95.000 Altın Mark (285.095 Mark) karşılığı, 15 Mayıs 1874 tarihinde yapılan antlaşma ile satın alınmıştır. Bk., B. Schwantes; a.g.e., s. 45, 46; F. İrez-H. Aksu; Boğaziçi Sefaretleri, İstanbul 1992, s. 14, 15; M. Cezar; XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul 1991, s. 49.

6 B. Schwantes; a.g.e., s. 46; F. O. Gaerte; Das Deutsche Kaiserlische Palais in İstanbul, İstanbul 1985, s. 41.

7 A. Kortüm, 1845 yılında Neuhof'da doğmuştur. Berlin Yapı Akademisi'nden 1867 yılında mezun olmuştur. Stolp-Danziger ve Potsdam-Magdeburg demiryolu inşaatlarında istasyon binası mimarı olarak çalışmışt, Ocak 1874'te Prusya Hümeti mimarı olmuş, şubat 1874'den itibaren C. Schwatlo'nun yanında Berlin Merkez Postanesi'nin inşaatında çalışmış, kasım 1874'te de İstanbul'daki elçilik inşaatı ile görevlendirilmiştir. Almanya'ya döndükten sonra çeşitli görevlerde bulunmuş ve 29. 07. 1921'de Schwerin'de ölmüştür. Bk., B. Schwantes; a.g.e., s. 53-55.

8 Toplam 6926 m2 olan arsanın, 2520 m2'sine inşa edilen Elçilik Sarayı ve ek binalar 2. 214. 250 Mark'a mal olmuştur. B. Schwantes; a.g.e. s., s. 47, 50; F. O. Gearte; a.g.e., s. 47, 48; Dokumentation-Kulturhistorische Bauten Der Bundesrepublik Deuschland in İstanbul, Berlin 1989, s. 5, 8; S. Böhme; 120 Jahre Kaiserliches Palais, (tarihsiz) s. 3.

9 İlk olarak 1888'de teras çatısı onarılmış, 1891'de A. Jashmund'un danışmanlığında çatı örtüsü ve Şenlik Salonu'nun boyası yenilenmiştir. 1906'de II. Abdülhamid elçiliğe su hattı ile birlikte küçük bir çeşme hediye etmiştir. Son olarak 1898'de beyaz yağlı boya ile boyanmış olan dış cepheler temizlenmiş ve orijinal tuğla kaplamalar ile içerdeki orijinal alçı-sıva (stucco-lustro) ve alçı-mermer sıvalar (stuckmarmor) ortaya çıkarılmıştır. Bk., B. Schwantes; a.g.e., s. 158, 160, 162; Dokumentation., s. 8, 30.

10 Dokumentation., s. 8, 9; F. O. Gearte; a.g.e., s. 41, 46; B. Schwantes; a.g.e., s. 39.

11 B. Schwantes; a.g.e., s. 119-150, Z. Çelik; a.g.e., s. 104-114.

12 B. Schwantes; a.g.e., s. 90.

13 B. Schwantes; a.g.e., s. 250, 251.

14 K. Nohlen; "Repräsentation und Sparsamkeit. Politische Aspekte beim Bau des Kaiserlichen Botschaftsgebäudes in Istanbul", Das kaiserliche Palais in İstanbul und die Deutsch Türkischen Beziehungen. İstanbul 1989, s. 21; G. Müller-Chorus; "A La Recherche des Aıgles Perdus", Das kaıserliche Palais in İstanbul und Die Deutsch-Türkischen Beziehungen, İstanbul 1989, s. 23-30.

15 Dokumentation., s. 10; B. Schwantes; a.g.e., s. 66.

16 B. Schwantes; a.g.e., s. 93, 124, 130, 131.

17 M. Cezar; a.g.e., s. 34, 35, 39-45; B. Schwantes; a.g.e., s. 138, 142-144; A. Nasır; a.g.e., s. 326.

18 W. Dörpfeld, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Atina şubesinde görevli olup daha önce Troya'da H. Schliemann ile birlikte çalışmıştır. Köşklerin bulunduğu arsa Şehzade Abdülhamid Efendi'ye ait olup, II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra yazlık ikametgah olmak üzere, 1880'de Alman Devleti'ne verilmiştir. Bk., F. İrez-H. Aksu; Boğaziçi Sefarethaneleri, İstanbul 1992, s. 22, 26; S. Böhme; a.g.e., s. 12; C. Meyer-Schlichtmann; Von der Preussischen Gesandschaft zum Doğan-Apartmanı, İstanbul 1992, s. 43.

19 Yapılacak yazlıkların müteahhitliği İngiliz şirketi 'Constantinople Land and Building Company Ltd'e verilmiştir. Sözleşme gereği şirket inşaatı, 01.04.1887'ye kadar tamamlayacak, bunun karşılığında 60. 750 Mark nakit para ve Pera, Yazıcı Sokak'taki eski elçiliği alacaktı. C. Meyer-Schlichtmann; a.g.e., s. 43; S. Böhme; a.g.e., s. 12; Dokumentation., s. 40, 41.

20 S. Böhme; a.g.e., s. 12; Dokumantation., s. 40, 41.

21 A. Batur; "Alman Elçiliği Yazlık Köşkleri", mad., DBİA., C. I, s. 211; F. İrez-H. Aksu; a.g.e., s. 26, 46.

22 Dokumentation., s. 40.

23 M. B. Tanman: "Azaryan Köşkü" mad., DBİA. C. 1, s. 502.

24 B.O.A., 316 nolu İradei Seniye.

25 R. E. Koçu; “Alman Çeşmesi” mad., İst. A., C. II, s. 727; İ. H. Konyalı; “Alman Çeşmesi” mad., Tarih Hazinesi, C. 1. İstanbul 1951, s. 386; İ. H. Tanışık; Alman Çeşmesi, İstanbul Çeşmeleri I., s. 298; İ. H. Konyalı; a. g. mad., s. 386; A. Batur; “Alman Çeşmesi”, mad., DBİA, C. I. s. 208, 209.

26 A. Kössler; “Die Deutsche Kaiser Wilhelm II in Konstantinopel (1889, 1898, 1917)” Das Kaiserlische Plais in Istanbul und Die Deutsch-Turkischen Beziehungen. İstanbul 1998, s. 39; F. O. Gaerte; a.g.e., s. 56; A. Batur; a. g. mad., C. I. s. 208.

27 Paris-Le Figaro gazetesinin yazdıklarına göre; açılış töreninde mızıka, Hamidiye Marşını çalmış, şenlikler içinde sağlık ve selâmet duaları edilmiş ve kurbanlar kesilmiştir. Ayrıca Sultan çeşmeye, biri kendisi diğeri imparator için, resmi mühürlü iki gümüş ibrik hediye etmiştir” Bkz. A. Kössler; a.g.e. m., s. 39.

28 A. Batur; a.g. mad., s. 208; S. Eyice; “Alman Çeşmesi”, mad., TDV. İA. C. II. s. 507.

29 Ş. Rado; Türk Hattatları, İstanbul, (Tarihsiz) s, 231; R. E. Kocu; a.g. mad., s. 727, 728; A. Batur; a.g. mad., s. 208, 209.

30 R. E. Koçu; a.g. mad., s. 728; İ. H. Konyalı; a.g., mad., s. 386-387.

31 R. E. Koçu; a.g. mad., s. 728; S. Eyice; “Alman Çeşmesi”, mad., TDV. İA, s. 507; A. Batur; “Alman Çeşmesi” mad., s. 209.

32 Fakat ilki 1789, diğeri 1796 tarihli olan bu kümbetler, kaidelerinin kısa, örtülerinin külah olmaları ile Alman çeşmesinden farklılık gösterirler. Bk., O. C. Tuncer; Anadolu Kümbetleri, Ankara 1992, C. 2, s. 226; A. Kılcı; “Van Gölü Çevresindeki Baldaken Tarzı Türbeler” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri, Van 1996, s. 23.

33 Y. Önge; Su Yapıları, Ankara 1997, s. 22.

34 Y. Yavuz; Mimar Kemalettin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi, Ankara 1981, s. 30; A. Nasır; a.g.e., s. 120; O. Aslanapa; Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1986, s. 472.

35 F. Yürükçü; “Garlarımız (II) Sirkeci Garı”, Demiryol, No: 718, 1985, s. 21.

36 Bunlardan, 1 Aralık 1872 tarihini ve Lang-Hirsch imzasını taşıyanına A Planı ve 10 Mayıs 1873 tarihni ve Hirsch imzasını taşıyan ikincisine ise B Planı adı verilmiştir. A Planında; bir istasyon binası, eşya ambarları, diğer gerekli tesisler ile hükümet tarafından yaptırılacak rıhtım ve antrepoların yapılması öngörülüyordu. Sadrazam Esat Paşa’nın arzusu üzerine hazırlanan B Planı ise; büyük bir gar binası, lüzumlu birkaç bina ve daha büyük tasarlanmış bir rıhtım ve antrepoları içeriyordu. Bk., B.O.A., Dairei Umur-u Ticaret ve Nafia, No. 57,; S. Toydemir; “Sirkecide İstasyon Tesisi”, Demiryol, Sayı I, Ekim 1951, s. 17; F. Yürükçü; “Garlarımız (II) Sirkeci Garı”, Demiryol No: 718, 1985, s. 21.

37 Tuğra ve kitabenin doğal şartlardan değil de, bizzat kazınarak yok edildiği anlaşılmaktadır! Bk. M. Yavuz; 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler, Atatürk Üni. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Y. L. T., Erzurum 2001, s. 101.

38 F. Yürükçü; "Garlarımız (II) Sirkeci Garı", Demiryol, No: 718, 1985, s. 21.

39 Y. Yavuz; a.g.e., s. 14; A. Batur: "A. Jasmund ", mad., TDV. İA. C. 4. s. 317-318; M. Sözen; Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarisi, Ankara, 1984, s. 5, 6; Z. Çelik; a.g.e., s. 116; M. Cezar; Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi Bey, İstanbul 1971, s. 131; F. Yürükçü; "Garlarımız (II) Sirkeci Garı", Demiryol No: 718, 1985, s. 21, 22.

40 A. Jashmund'un biyografisi için bkz. A. Batur; "A. Jasmund", mad., TDV İA C. 4. S. 317, 318.

41 TBMM Milli Saraylar Arşivi'nde bulunan belge için bkz. A. Nasır; a.g.e., s. 78, 81.

42 Mehmet Yavuz; a.g.e., s. 45-49.

43 F. Yürükçü; "Garlarımız (II) Sirkeci Garı", Demiryol, No: 718, 1985, s. 22.

44 T. Saner; 19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm, İstanbul 1998, s. 82.

45 Zira Şam İstasyonu, bir başka Alman Mimar Palmer tarafından planlanmıştır. Medine İstasyonu ise Jashmund ve onun Ürdünlü asistanı Tuqan'a atfedilmektedir ki, bu da etkileşimin nedenini açıklamak için yeterlidir. Ayrıca Jashmund, II. Abdülhamid'in isteği üzerine Hicaz Demiryolları için danışmanlık yapmış ve birçok mühendislik işini yürütmüştür. Bkz. A. M. Fahmy; "Between Mustical and Military: The Architecture of the Hejaz Railway (1900-1918)", Aptullah Kuran İçin Yazılar, İstanbul 1999, s. 370.

46 Mehmet Yavuz; a.g.e., s. 172, 173.

47 Y. Yavuz; a.g.e., s. 14.

48 Bu büyük şehir istasyonları hem olgun planları, hem de dış tasarım bakımından büyük ölçüde Sirkeci Garı'nı hatırlatırlar. Bk., A. M. Fahmy; a.g.m., s. 369; M. Aksay; Hicaz Demiryolu Fotograf Albümü, İstanbul 1999; Mehmet Yavuz; a.g.e., s. 173, 175.

49 S. Eyice; "Haydarpaşa " mad., TDV. İA., C. 7, s. 17; Y. Salman; "Haydarpaşa Garı" mad., D. B. İ. A., C. 4. s. 30; Ş. Koçer; Haydarpaşa Gebze Demiryolu Hattında 19. Yüzyılda Yapılmış Demiryolu İstasyon Binaları, I.T.U. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. L. T., İstanbul 1995, s. 22.

50 E. Toker; "Bir Dönemin Simgesi Haydarpaşa Garı", Gezi, Sayı 8, Mayıs 1998, s. 23.

51 Servet-i Fünun; Nr. 896, s. 180; S. Eyice: a.g. mad., TDV İA C. 17, s. 39; Ş. Koçer; a.g. m. s. 23; Y. Salman; a.g. mad., s. 30; F. Yürükçü; “Haydarpaşa Garı”, Demiryolu, Sayı. 5, s. 11; E. Toker; a.g.m., s. 70.

52 Servet-i Fünun; Nu. 896, s. 181; Ş. Koçer; a.g.m., s. 24; E. Toker; a.g.m., s. 72.

53 S. Eyice; a.g. mad., TDV. İA. C. 17, s. 39; Y. Salman; a.g. mad., s. 30.

54 W. Koch; Baustilkunde, München 1994, s. 296-335; Bildatlas der Weltkulturen-Renaissance, Augsburg 1998, s. 168, 169, 170, 221.

55 Mehmet Yavuz; a.g.e., s. 175, 176.

56 Alman ressam Linneman’ın yaptığı bu vitraylar 1979’daki tanker kazasında zarar görmüş ve mimar ve vitray ustası Şükriye Işık tarafından yenilenmiştir. Bk., Ş. Koçer; a.g.e., s. 26; E. Toker; a.g.m., s. 72.

57 E. Toker; a.g.m., s. 80; Ş. Koçer; a.g.e., s. 26.

58 Ş. Koçer; a.g.e., s. 27; Y. Salman; a.g. mad., s. 30; E. Toker; a.g.m., s. 78.

59 U. Krings; Bahnhofsarchitektur, München 1985, s. 161-260; Mehmet Yavuz; a.g.e., s. 175, 176.

60 Elçilik vaizi Carl Forsyth Major’ın öncülüğünde, 1 Eylül 1844’te, “Evangelische Asyl zu Constantinopel” adında bir dernek kurulmuştur. 14 Kasım 1845’teki toplantıda, Alman Katoliklerinin de üye olabilmesi için derneğin adı, ‘Evangelisch-Deutsche Wohlthätigkeitsverein in Constantinopel/Evangelist Alman Hayır Cemiyeti-İstanbul’ olarak değiştirilmiştir. Bk., Dokumentation., ” s. 45; A. B. Ordu; Dokumente zur Geschichte des Deutschen Krankenhaus in İstanbul. Marburg 1982, s. 15, 19; M. Kriebel; Die Anfänge der deutschen evangelischen Gemeinde in Konstantinopel-İstanbul von 1843 bis 1850. İstanbul 1993, s. 24-27.

61 M. Kriebel; a.g.e., s. 28, 29; A. B. Ordu; a.g.e., s. 22, 23.

62 A. B. Ordu; a.g.e., s. 24; M. Kriebel; a.g.e., s. 40.

63 Avusturya Elçiliği destekli Katolik grup, ‘Deutsche Wohlthätigkeitsverein/Alman Hayır Cemiyeti’ adında başka bir dernek kurup ikinci bir hastane açmıştır. Prusya Elçiliği destekli diğer grup da Sakız Ağacı Sokak’daki eski binadan, Beyoğlu-Telgraf Sokağı’nda daha büyük bir evde, yeni bir hastane kurmuşlar. İstanbul’daki bu iki Alman hastanesi bir müddet varlıklarını rekabet içinde sürdürmüş, fakat Prusya Hükümeti destekli derneğinin hastanesi olan ve bugün de mevcut olan hastane, kısa sürede gelişirken, diğer Alman hastanesi kapanmak zorunda kalmıştır. Bk., A. B. Ordu; a.g.e., s. 29.

64 F. O. Gaerte'nin verdiği bilgilere göre, hastane yapımı için gerekli arsayı sadrazam hediye etmeye söz vermiş ancak bu sözünü yerine getirememiştir. Bunun üzerine Alman Hayır Cemiyeti arsayı kendi parasıyla satın almış ve bina yapmak üzere Almanya İmparatorluğu'na teslim etmiştir. Bkz. F. O. Gaerte; a.g.e., s. 12.

65 A. B. Ordu; a.g.e., s. 42; Dokumentation., s. 45.

66 1889'da küçük bir hastane binası, 1892'de de morg ve çamaşırhane bölümleri açılmıştır. 1903'te bulaşıcı hastalıklar için ayrı bir bina, 1904'te yaşlılar yurdu, 1907'de bir çocuk hastanesi ve bir yetimhane açılmıştır. 1973'e kadar Kaiserwert Vakfı tarafından işletilen hastane, bu vakfın dağılması üzerine Federal Almanya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Eylül 1993'te Almanya ile Türkiye arasında imzalanan bir protokolle, Almanya, Hastane üzerindeki haklarını İstanbul Erkek Liseliler Vakfı'na devretmiştir. Bk., A. B. Ordu; a.g.e., s. 51; Dokumentation., s. 45.

67 A. B. Ordu; a.g.e., s. 157; B. Schwantes; a.g.e., s. 33; Dokumentation., s. 45.

68 N. Yıldırım; "İngiliz Hastanesi", mad., DBİA. C. 4. s. 173,; "İtalyan Hastanesi", mad., DBİA., C. 4. s. 303; "Beyoğlu Belediye Hastanesi", mad., DBİA., C. 2. s. 220; "Fransız Lape Hastanesi", mad., DBİA. C. 3. s. 335;.

69 İstanbul'daki ilk Alman okulu, 1850'de elçilik bünyesinde, 'Evangelische Gemeinde/Evangelist Cemiyeti' tarafından kurulmuş, 1857'de Beyoğlu-Aynalı Çeşme Sokağı'ndaki yeni bir okul binasına geçilmiştir. Fakat Alman nüfusu, dini müfredatlı bu dernek okuluna çocuklarını göndermek istememişler, bu nedenle, 01 Aralık 1867'de 'Deutsche und Schweizere Schulgemeinde/Alman ve İsviçre Okul Cemiyeti'ni kurup, 1 Mayıs 1868'de başka bir Alman okulu olan, 'Deustsche Bürgerschule/Alman Halk Mektebi'ni açmışlardır. Bk., J. Joraschek: "Ein kurzer Abriss der Baugeschichte von den ersten Anfängen his Heute", 125 Jahre Deutsche Schule İstanbul-Festschrift, İstanbul 1993, s. 103; O. Soehring; 1868-1968 Alman Lisesi/Deutsche Schule İstanbul-Festschrift zum 100 Jahrigen Bestehen der Deutschen Schule İstanbul 1868-1968, s. 12; O. Soehring a.g.m., s. 12; G. Fricke; "Neunzig Jahre Deutsche Schule", 1868-1968 Alman Lisesi/Deutsche Schule İstanbul (Tarihsiz), s. 21; G. Nurtsch; "Skizzen aus der Frühgeschichte der Deutschen Schule ın İstanbul", 125 Jahre Deutsche Schule İstanbul. Festschrift, İstanbul 1993, s. 69-70.

70 C. Lippod; "Das erste eigene Gebäude der Deutschen Schule İstanbul" 125 Jahre Deutsche Schule İstanbul. Festschrift, İstanbul 1993, s. 93-102. Ayrıca bu arsanın bugün Doğan Apartmanı olarak bilinen binanın arsası olduğu yönünde görüşler de vardır. Bkz. B. Özgüven; "Alman Lisesi", mad., DBİA. C. I. s. 212-213; K. M. Schlichtmann; a.g.e., s. 37-41.

71 Bu binaların mimarı olarak, 02. 10. 1871 tarihli "La Turquie" gazetesi İstanbullu M. F. Cumin'in ismini vermektedir. Bk., V. Lippol; a.g.m., s. 96. Bu okul, 1893-1907 yılları arasında ortaokul ve yüksek kız okuluna dönüştürülmüş ve Almanya'daki okullarla eşit hale getirilmiştir. Bundan sonra okul, Alman İmparatorluğu'nun okul sistemine göre, ilk okulu, ticaret okulu, Pera'da bir kız okulu ile

Haydarpaşa ve Yedi Kule'de ilkokul şubeleri bulunan bir okula dönüştürülerek büyük itibar kazanmıştır. Okulun ek binası için bkz. J. Joraschek; a.g. m; s. 103, 104.

72 G. Fricke; "Neunzig Jahre deutche Schule", 90 Jahre Deutsche Schule İstanbul, Festschritf, Bergisch Gladbach 1940?, s. 19, 20; "Neunzing Jahre Deutsche Schule"; 1868-1968 Alman Lisesi., s. 22, 23; J. Joraschek; a.g. m; s. 103, 104.

73 N. Yıldırım-F. Tuncer; "Sankt Georg", mad., DBİA, C. 6, s. 452-453.

74 Resmi okullardan ilki, bizzat Padişah Abdülaziz, Sadrazam Ali Paşa ve Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın çabaları ile, Fransa'daki eğitim ilkeleri dikkate alınarak, 1868'de Beyoğlu-Galata Sarayı'nda 'Mektebi Sultani' adıyla açılmış, zamanla 'Galatasaray Mektebi' ve son olarak da Galatasaray Lisesi adını almıştır. Özel Türk okullarının ilklerinden biri de, 'Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye' tarafından, 1868-1873 yılları arasında Fatih'te yaptırılan Darüşşafaka Okulu'dur. Bk., C. Koçak; "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar" mad., TCTA. C. 2, İstanbul 1984, s. 491; N. Sakaoğlu; "Galatasaray Lisesi", mad., DBİA. C. 3, s. 369-370; N. Sakaoğlu; "Darüşşafaka", mad. DBİA. C. 3. s. 1.

75 Y. Demiriz; "Caddebostan'da Mabeyinci Ragıp Paşa'nın Kızı İçin Yaptırdığı Köşk Hakkında Bazı Notlar", Semavi Eyice Armağanı, İstanbul 1992, s. 366; "Ragıp Paşa Köşkleri", mad. DBİA, C. 6, İstanbul 1993, s. 296, 297; B. N. Şahsuvaroğlu; Göztepe, İstanbul 1969, s. 113.

76 Y. Demiriz; a.g. mad., s. 297; Y. Demiriz; a.g.m., s. 364.

77 Y. Demiriz; a.g.m., s. 366.

78 B. N. Şahsuvaroğlu; a.g.e., s. 113; Y. Demiriz; a.g. mad., s. 297.

79 D. Kuban; "Konaklar", mad., DBİA, C. 5, s. 51-55.

80 M. B. Tanman: "Azaryan Köşkü" mad., DBİA. C. 1, s. 502.

81 'Deutsche Bank' önceleri 'Bankalar Caddesi' ile 'Yüksek Kaldırım'ın kesiştiği noktadaki Minerva Han'da (1911-1913) faaliyet gösteriyordu. Bankanın zamanla 'Deutsche Orientbank'a dönüşmesi ile Eminönü'ndeki bugünkü binaya taşındığı anlaşılıyor. Bk., Z. Toprak; "Bankacılık", mad., DBİA, C. 2, s. 47.

82 M. S. Genim; İstanbul, Eminönü Belediyesi İmar Müdürlüğü, 22 Pafta, 397 ada, 15 parselde kayıtlı arşiv dosyası.

83 C. Can; a.g.e., s. 332; M. S. Genim; İstanbul-Eminönü Belediyesi İmar Müdürlüğü, 22 Pafta, 397 ada, 15 parselde kayıtlı arşiv dosyası.

84 W. Koch; a.g.e., s. 311, 312.

85 Y. Yavuz; a.g.e., s. 11; C. Can; a.g.e., s. 332.

86 Y. Yavuz; a.g.e., s. 35; “Birinci Vakıf Hanı”, mad., DBİA, C. 2, s. 243.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Sürecinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Yasal Düzenlemeler / Doç. Dr. Emre Madran [s.412-418]

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Batılılaşma Süreci

Tüm kültürler her evrelerinde, kendilerinden önce yaratılan değerlere karşı değişik tavırlar takınmışlardır. Bu tavırlar, olumlu ya da olumsuz olabilmekte, bir başka deyişle, korumayı ve geliştirmeyi amaçladığı gibi, bozucu ve yok edici de olabilmektedirler.

Bu durum, Anadolu'nun son 800 yıllık hikayesinde de değişik görünümleri ve içerikleriyle karşımıza çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağlarında,1 ya da Cumhuriyet'in ilk yıllarında2 izlenen olumlu ya da olumsuz tavırların, İmparatorluk için birçok değişmeyi kapsayan bir yüzyıl olan 19. yüzyılda da izlenmesi, bir rastlantı değil, her toplumda bilinçli ya da bilinçsiz olarak eylemleştirilen bir tutumun ve bir geçiş dönemi olmasının sonucudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'ya yönelmenin, 18. yy.'da orduların yenilgilerinin çoğalmasıyla başladığı ileri sürülür.3 Yöneticiler, Osmanlı toplumunu ciddi bir çöküntüden kurtarmanın yolunu, Batı dünyasına öykünmede aramışlardır.

Batılılaşmayı yönlendiren kimi etkenler, İstanbul ve Avrupa başkentleri arasında diplomatik misyonların giderek çoğalması, ticari ilişkilerin kuvvetlenmesi, yabancı uzmanların, Batı'nın kültürel, eğitsel ve teknolojik etkinliklerini Osmanlı toplumuna taşımaları, Avrupa'ya gönderilen genellikle diplomatik nitelikli misyonların gittikleri ülkelerden etkilenmeleri ve bu olguyu ülkelerinde yeni etkinliklere dönüştürme istekleri ve Avrupalı gezginlerin çeşitli amaçlarla Osmanlı topraklarında yaptıkları geziler olarak sıralanmaktadır.4 Mahmud I döneminin sonuna doğru, Osmanlı elçileri, Avrupa'da ulusal devletlerin kurulması ve orta sınıfların güç kazanmasını sağlayan politikaları görmüşler ve bu husus Tanzimat'ın ilanını büyük ölçüde etkilemiştir.

Tanzimat Dönemi'ni biçimlendiren en önemli ögelerin başında, "yasalaşma" ve "kurumsallaşma" gelir. Yasalaşma herhangi bir konuya yönelik davranışları yasa haline koyma ve yasa biçiminde kurallar oluşturma olarak tanımlanmaktadır. Tanzimat'tan sonraki yasalaştırma etkinliğinin gerekçelerini Hıfzı Veldet (165) "Rasyonalizm ve tabii hukuk cereyanları,18. ve 19. asırlarda meydana gelmiş olan sistematik hukuk nazariyatı, yine bu asırlarda içtimai ve iktisadi münasebetlerin baştan başa değişmiş ve bunları karşılamak üzere yeni nizamlara ihtiyaç hasıl olmuş olması, siyasi amil yani merkezi idarenin kuvvetlenmesi, milli amil, yani her memlekette hukukun millileştirilmesi cereyanı" olarak sıralamaktadır.

Bu etkenlerin tümünün İmparatorlukta var olduğu ve yeni kural oluşturma çabalarının sadece bu etkenlerden kaynaklandığı kolayca söylenemez. Ancak, mevcut düzensizliğin giderilmesi için yeni bir düzen oluşturma gereksinimi, yasalaştırmanın önemli nedenleri arasındadır. Gülhane Hattı'nda bu

husus "……bundan böyle Devleti Aliyye ve memaliki mahrusemizin hüsnü idaresi zımnında bazı kavanini cedide vaz'ü tesisi lazım ve mühim görünerek…" sözcükleriyle yer almıştır. Tanzimat'la başlayan ve hukuk alanındaki eşitsizlikleri kaldıran, devletin görevlerini sınıflayan ve yeniden tanımlayan, taşra örgütlerine yeni görev tanımları getiren, yargılama yöntemleri geliştiren5 bu yasalaşma hareketleri, 19. yüzyıla damgasını vuran bir eylemler dizisi olmuştur.

Kültür Varlıklarına İlişkin İlk Yasal Düzenlemeler

Tanzimat'ın en önemli iki ögesinden biri olan yasalaştırma yeni kurallar getirerek koruma alanında da etkisini göstermiştir. Bu süreçte 60 yıl (1848-1917) içerisinde eski eser ve korumayla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili 42 yasal ve yönetsel düzenlemenin yapılması ve yürürlüğe konmak üzere yayınlanması, yasalaştırma eyleminin etkin bir araç olarak kullanılmak istendiğini göstermektedir. Günümüzdeki imar ve koruma hukukunun temellerini oluşturan ve kentsel biçimlenmeyi belirleyen birçok yasal düzenleme Tanzimat'la birlikte getirilmiştir.

Bugün taşınır ve taşınmaz kültür varlığı olarak nitelendirilen değerler, 19. yy. ortalarına değin fıkıh kurallarına bağlı olarak ele alınmaktaydı. Fıkıh kitapları, kültür varlıklarına ancak sahibi belli olmayan "taşınabilir eşya" olmaları halinde değinmekte, taşınmaz kültür varlıkları ise vakıflara, özel kişilere ve devlete (miri mal) ait olabilmekteydi. Bu durumda, sadece vakıf kökenli taşınmazlar vakfın kendine özgü koşullarından dolayı belli güvenceler altında olmakta, devlet ya da kişinin kendi "mal"ı üzerinde sınırsız kullanma yetkisi bulunmakta, boş arazide bulunan ya da kimsenin mülkü olmayan yapılar ise kolayca tahrip edilebilmekteydi.6 Bunu önlemek amacıyla, özellikle 1840'lardan itibaren başlayan kural oluşturma sürecinde, yapı ve onarım alanında konuya dolaylı ya da doğrudan değinen yasal düzenlemeler görülmektedir.

Dolaylı yasal düzenlemelerin ilki 1840 tarihli Ceza Kanunu'dur. 28 Zilhicce 1274/9 Ağustos 1858 tarihinde son şeklini alan bu yasanın 133. maddesine göre, "…Hayrat-ı şerife ve tezyinat-ı beldeden olan ebniye ve asar-ı mevzuayı hedm ve tahrib ve yahud bazı mahallerini kırıb rahnedar…" edenler cezalandırılacaktır. Görüldüğü gibi, bu hüküm sadece hayır yapılarıyla (cami, mescit, türbe) süslü (anıtsal nitelikli) yapıları kapsamaktadır.

Aynı yıl çıkartılan "Arazi Kannunnamesi" de Mahmud II'nin dirlikleri kaldırmasından doğan boşluğu doldurmak için düzenlenmiştir.7 Fıkıh kitapları, eski eserleri "malik ve sahibi belli olmayan" taşınabilir mallar olarak gördüğü için, Kanunname de sadece taşınır eski eserleri ele alır ve bunları 107. maddede "…ve bütün arazide bulunup malik ve sahibi bilinmeyen eski ve yeni paralar, silah ve aletler ve yüzük taşları gibi…" olarak tanımlar. Bulunan eşyanın sahipliliği için konan kurallara göre, üzerinde kelime-i şahadet gibi İslami izler bulunan ve İstanbul'un fethinden sonra saklanmış olduğu anlaşılan "…hazine ve defineler…", arazi sahibi o hazinelerin ve definelerin kendi malı olduğunu iddia ederse kendisine verilir. Arazi Kanunnamesi, üzerinde "put" veya İslam olmayan ülke yöneticilerinden tanınmış birinin ismi gibi işaretler bulunan ve İstanbul'un fethinden önce saklı bulunduğu anlaşılan hazineler ve defineler için başka hükümler getirmiştir. Buna göre eşyaların bulunduğu yerin sahibi, o hazine ve definelerin kendi malı olduğunu iddia ederse ona verilir.

Arsa sahibi bu nesnelerin kendine ait olmadığını söylerse, 1/5'i devlete, geri kalanı o arazinin ilk sahibi ya da mirasçılarına verilir. Arazi kimsenin malı değilse, bulunan nesnelerin tümünü devlet alır. Görüldüğü gibi, Arazi Kanunnamesi, bir "koruma" olgusunu değil, bir "paylaşım" ve "mülkiyet" olgusunu düzenlemeyi hedefleyen hükümler içermekte ve genellikle taşınır eserleri kapsamaktadır.

Dolaylı düzenlemelerin önemli bir bölümü değişik tarihlerde çıkartılan Ebniye Nizamnamelerinde yer alır. 1848 yılında çıkan ilk nizamname büyük kentlerdeki ulaşım, yeni yapılaşma vb. konularda çağdaş tanım ve uygulamalar getirmeyi amaçlamakla beraber, yapılaşmış alanlardaki eski yapılara ilişkin bazı hükümler de içermektedir. Örneğin, Nizamname'nin 4. maddesi, yangın yerlerinde onarılabilecek nitelikteki yapıların yolları genişletmek amacıyla geriye çekilmesini, bir başka deyişle tümüyle yıkılarak yeniden yapılmasını öngörmektedir. 16. maddede ise, hanlarda avluya veya kitleye bitişik ahşap yapı yapılamayacağı öngörülmüştür. 1849 yılında çıkarılan 2. Ebniye Nizamnamesi'nde de korumaya değinen hükümler yer almaktadır. Cami avlularında yapılaşma yasağı konması (m. 32) bunların en önemlisidir. 1864 yılında yayınlanan ve ana amaçları arasında yangınların önlenmesi bulunan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'de mevcut yapılarla ilgili çeşitli hükümler içermektedir. Örneğin 36. madde mevcut yapıların dış onarımlarında (cephe kaplaması, saçak, kepenk vb.) ahşap kullanılmasını yasaklamıştır.

Hemen her dönemde olduğu gibi, 19. yüzyılda giderek yoğunlaşan "imar hareketleri" geleneksel doku ve yapıları olumsuz etkilemiştir. Bu imar hareketlerini düzenleyen ve 23 Zilhicce 1299/6 Kasım 1882 tarihinde yürürlüğe giren "Ebniye Kanunu" kendinden önce çıkartılan tüm Ebniye Nizamnamelerini yürürlükten kaldırmış ve son 40 yılda edinilen yeni deneyimleri de göz önüne alan genişletilmiş bir metin haline gelmiştir. Başta İstanbul olmak üzere İmparatorluğun büyük kentlerindeki imar etkinliklerini tanımlayan, uygulama ve denetim mekanizmalarını belirleyen bu yasanın bazı bölümleri, özellikle geleneksel/tarihsel konut dokusunun bozulmasını özendirici hükümler içermektedir. Örneğin, sokaklar yeni yapılan sınıflamaya göre genişletilecek, bu amaçla bir yanı ya da iki yanındaki yapılar yıkılacaktır (m. 1, 8, 9), tehlikeli olan yapı ve duvarların yıkılması için Belediye mal sahibine bildirimde bulunacak, mal sahibi bu bildirime karşın yapıyı yıkmazsa, işlem belediye tarafından yapılarak giderler mal sahibinden alınacaktır (m. 47, 48), yeni genişlikleri belirlenmiş yollarda yer alan mevcut binaların sadece cepheleri onarılabilecek, esaslı onarım için izin ancak gerekli yola terk işlemleri yapıldıktan sonra verilecektir (m. 50). Görüldüğü gibi, bu hükümler belki daha çağdaş, düzenli ve yaşanabilir kentsel mekanlar oluşturmak üzere düzenlenmişse de, mevcut yapı stokundan belli değer içerenlerin korunmasına ya da değerlendirilmesine ilişkin bir tavır yakalamak olası değildir.

Doğrudan İlk Yasal Düzenlemeler

26 Şaban 1255/3 Ekim 1839'da Gülhane Meydan'da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan"Gülhane Hattı Hümayunu", koruma alanında da genel kurallar oluşturulmasını sağlamıştır. Ancak, koruma alanındaki yasal düzenlemelerin itici gücü, Osmanlı vatandaşlarının haklarını ve yaşam biçimlerini düzenlemeye yönelik yasa ve nizamnamelerin bazılarında görüldüğü gibi iç dinamikler olmayıp hemen tümüyle Osmanlı dışı etkenlerden oluşmaktadır. Bir diğer deyişle,

1860'ların sonundan itibaren gündeme getirilecek "Asarı Atika Mevzuatı", devletin giderek arsızlaşan Avrupa kökenli "kültürel talan"a karşı kendini korumayı amaçlayan ve içgüdüsel olarak aldığı tavırların ve "meşru müdafaa"nın sonucudur.

1850'li yıllarda, Ceride-i Havadis'te arkeolojik kazılar konusunda yayınlanmaya başlayan yazılar, Anadolu'da çeşitli nedenlerle arkeolojik kazı ve araştırmaya başlayan yabancı grupların artması ve bunun sonucu çeşitli eserlerin yurt dışına götürülmesi, yönetimin Türk-İslam çağı öncesi kültürlere ait taşınmazların korunmasında yeteri kadar duyarlı olmaması yeni düzenlemelerin yapılmasını gerektiren nedenler arasında sayılabilir. İzmir-Aydın demiryolu çalışmaları müdürü Delarke'nin, 1863 yılında, Selçuk yöresinde kimi mimari elemanların bulunmasından sonra, yörede bir müze oluşturmak için Padişah'a gönderdiği dilekçe kabul edilmiş, İzmir Valisi'ne bu konuda yazılan Sadaret tezkeresinde, yazılı ve işlenmiş birtakım mermer taşlar bulunduğu, bunların sözleşme esaslarına göre Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi gerektiği, ancak, çıkan eserler o kadar değerli olmadığı için ancak yöresel bir müzede tutulabileceği yer almıştır.8

Korumayla ilgili ilk yasal düzenlemenin gerekçelerini anlatan somut bir bilgi ya da belgeye henüz ulaşılmış değildir. Ancak, Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Şevval 1285/30 Ocak 1869 tarihli bir buyrultuda, bir nizamnamenin hazırlanmakta olduğu söylenmektedir. İlk yasal düzenlemeye temel oluşturan bu buyrultunun başlangıcında şu saptamalar yer almaktadır "9…Avrupa Müzeleri buradan götürülen nadide eserlerle süslüyken memleketimizde bir müzenin kurulmamış olması doğru değildir…Asar-ı Atika çıkaranlara çift olan antikaların bir adedini bize bırakmaları koşuluyla kazı izni verildiyse de buna uymadıkları görülmüştür…bundan böyle yurt dışına eski eser çıkartılamayacaktır. Eski paralar bu kaidenin dışındadır…".10 Buyrultuda, ayrıca, devlet adına "antika" ihracı yapılabileceği, ancak bunun kapsamında sadece eski paraların yer aldığı, genel bir "müzehane" kurulacağı, tüm arkeolojik kazıların ruhsat alındıktan sonra yapılabileceği ve tüm bu hususların, Şurayı Devlet, Nafia Dairesi tarafından hazırlanacak bir yasal düzenleme konusu olacağı yer almaktadır.

Buyrultu gereğince hazırlanan ve İmparatorluğun doğrudan eski eserle ilgili ilk düzenlemesi olan 1 Şubat 1284/13 Kasım 1869 tarihli Asarı Atika Nizamnamesi11 bir giriş ve 7 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin ilk maddesi Osmanlı topraklarında eski eser aramak isteyenlerin Maarif Nezareti'nden izin alması koşulunu getirmiştir. 2. madde eski eserlerin yurt dışına çıkartılamayacağını ancak yurt içinde satılabileceğini belirtmekte, 4. madde de ise eski paraların bu hüküm dışında kaldığı yer almaktadır.

3. madde, mülkiyete ilişkin olup, arazisinde eski eser bulunan kişinin o eski eserin sahibi olduğunu açıklar. Eski eser aramak için verilen iznin sadece yeraltında bulunan eşyalar için geçerli olduğu, bu amaçla yer üstünde bulunan eserlerden "birşeyler" kopartmanın yasak olduğu 5. maddenin içeriğini oluşturmaktadır. Nizamnamenin korumayla ilgili (çok kısıtlı da olsa) tek maddesi budur. Görüldüğü gibi, İmparatorluğun eski eserle doğrudan ilgili bu ilk yasal düzenlemesi oldukça ilkel ve sadece arkeolojik kazılarla ilgili temel bir düzenleme getiren bir içeriğe sahiptir.

1869 tarihli Asarı Atika Nizamnamesi'nin çeşitli nedenlerle yetersiz kalması yeni bir nizamname hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. 29 Zilhicce 1291/7 Şubat 1875 tarihinde Meclis-i Maarif-i Kebir tarafından Padişah'a sunulan bir belgede,12 kazıların ve kazılardan çıkartılan eserlerin kamu yararına olduğu, bu çok değerli şeylerden halkın mahrum bırakılmaması gerektiği, bu nedenlerle yabancılara kazı izni verilmesinin doğru olacağı yer almaktadır. Ancak Meclis, bu izni alan yabancıların mevcut nizamnameye uygun davranmadığını ve "………Devlet-i Aliye'nin hakkını muhafazaya riayet etmeyip ne kadar şey ihraç edilir ise cümlesini alıp ve mabet ve ebniye gibi zuhur eden asar-ı makbule-i gayri menkulenin ötesini berisini kal' ve hedmedip bir suretle memleketlerine nakil ve ihraç etmekte oldukları…"nı da ayrıca vurgulamakta ve yeni bir nizamname yapılması önerilmektedir.

Olasılıkla bu gelişmeler ışığında hazırlanan İkinci Asar-ı Atika Nizamnamesi, 20 Safer 1291/7 Nisan 1874'te yayınlanmıştır.13 36 maddeli bu yeni belgenin birçok "ilk"i içermesi olumlu yanlarından bir tanesidir. Örneğin, ilk kez "Ezminei kadimeden kalan her nevi eşyayı masnua" (m. 1) şeklinde bir "eski eser" tanımı yapılmıştır. Nizamname'deki yer alan eski zamanlar sözcüğü Türk-İslam çağı öncesi kültürlerini anlatmakta, Osmanlı henüz kendi döneminin yapıtları için bir "koruma statüsü" oluşturmayı düşünmemektedir. Ancak Nizamname'nin hangi gereksinmeleri karşılamak için düzenlendiği düşünüldüğünde, hemen tümüyle arkeolojik değerler öne çıkmakta ve bu bağlamda eskilik boyutu tek ölçüt olarak yer almaktadır. Eski eserler, "eski paralar" ve "diğer taşınır ve taşınmaz eşyalar" olarak ikiye ayrılmaktadır. Türk-İslam çağı öncesi kültürlerine ait olan bu eski paralar günümüzdeki kültürel değer sınıflamasında bir üst başlık oluşturmazken, 1870'lerde, en çok bulunan, kolaylıkla taşınabilen ve dolayısıyla kaçırılabilen, niteliklerinden dolayı en çok ilgi çeken bir eser türü olduğu için nizamnamede özel olarak yer almıştır. 3. maddede ise, henüz ortaya çıkmamış (gayrimekşuf) eski eserlerin "Devlet Malı" olduğu kavramı yer almıştır. Nizamnamenin 4. maddesinden sonraki bölümü ise hemen tümüyle arkeolojik kazılar ve definecilikle ilgilidir. Nizamnamede, doğrudan taşınmazların korunmasını ve onarımını amaçlayan hükümler 6, 14 ve 35. maddelerde yer almaktadır. 6. madde "…Asar-ı sabiteden sahipli yerlerde bulunan ve mükemmel olan bazı maabid ve ebniye-i sairenin muhafazası için hükümetden mahalline icabına göre memur dahi tayin olunacaktır" hükmünü getirmiştir. Bu önlem, sadece sahipli yerde bulunan yapıları kapsaması ve "mükemmel" olmak gibi çok değişken bir ölçüt getirmesi bakımından çok yetersiz kalmaktadır. 14. maddede, "Maabit ve tekaya ve medarise ve makbere ve su yolu ve tariki amme misillü umuma mazarratı olacak yerlerde……" kazı yapılamayacağı belirtilmektedir. Anılan yapıların bir bölümünün dini nitelikli olması ve uygulamaların kamuya zarar vermemesinin (su yolu, diğer yollar, mezarlıklar gibi) amaçlanmasına karşın, bu madde yine de çevrenin ve kimi anıtsal yapıların kazı sonucu tahribini önleyememiştir. 35. madde ise "Ebniye vesaire gibi umumi ve hususi mahallerde mevcut…" taşınmaz eski eserleri tahrip edenler hakkında Ceza Kanunu'nun 133. maddesine göre işlem yapılacağını öngörmektedir.

1874 Nizamnamesi'nin ilginç bir yönü, sonunda yer alan ve "Tenbih-i Resmi" başlığını taşıyan bölümdür. Bu bölümde, "…Asar-ı nadireyi havi kadim ve meşhur şehirlerde vaki kale duvarlarında ve ebniye-i saire harabelerinde bulunan üzerleri yazılı ve kabartmalı mermerler"in kırıldığına ya da kireç ocaklarında kullanıldığına, böylece tahrip ve yok olduklarına dikkat çekilmekte ve "…bilcümle kadim

ve meşhur şehirlerde kain kale, mabet ve saray ve hane bilumum ebniye-i atika harabelerinden…" taş alınması ve kırılmasının önlenmesi için valiliklerce gerekli önlemlerin alınması istenmektedir. Ancak bu önlemler de, yaşayan yerleşme ve yapıları değil, Asarı Atika Nizamnamesi'nde olduğu gibi sadece arkeolojik alanları kapsamaktadır.

1869 ve 1874 tarihli Asarı Atika Nizamnamelerinden sonra çıkartılmış olmakla beraber, İmparatorluğun medeni kanunu olarak hizmet veren ve bu nedenle kişi ve taşınmaz hukuku ile ilgili hükümler içeren 26 Şaban 1293/17 Eylül 1876 tarihli Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'de de eski eserlerle ilgili hükümler yer almaktadır. Mecelle'nin 1192. ve 1198. maddelerinde mülkün sahibince hangi koşullarda serbestçe kullanabileceği tanımlanmakta ve bu hak ancak çevreye "zarar-ı fahiş" verirse kısıtlanabilmektedir (m. 1197). Mecelle, zarar-ı fahiş olarak, diğer bir yapıya zarar verme ve onun yıkılmasına neden olma ya da o binadan yararlanmayı engelleme gibi eylemleri tanımlamıştır. Bir diğer deyişle, kişi çevresine zarar vermemek koşuluyla, taşınmazında dilediği uygulamayı yapabilecektir. Mecelle, yol/yapı düzenine ilişkin hükümler de getirmiştir. 1214. maddeye göre yapıların yol cephelerinde yer alan ve yola zararlı olan alçak çıkıntılar ve şehnişinler eski bile olsa yıkılacaktır.

İlk iki nizamnamenin uygulanması sürecinde edinilen deneyimler ve yeni gelişmeler yeni bir düzenlemeye gidilmesini gerektirmiş ve bu nedenle 23 Rebiülahır 1301/21 Şubat 1884'te yürürlüğe giren Üçüncü Asar-ı Atika Nizamnamesi hazırlanmıştır. 5 bölümlü nizamnamenin ilk bölümünü genel hükümler, ikinci bölümünü eski eser alım satımı, üçüncü bölümünü araştırma ve kazılara ilişkin hususlar, dördüncü bölümünü eski eserlerin alım satımı, beşinci ve son bölümünü ise ceza hükümleri oluşturur. 1906 tarihli son Asar-ı Atika Nizamnamesi'ne de esas teşkil edecek olan bu belgenin ilk maddesi, eski eserin tanımını vermektedir. Bu tanımın zaman boyutu, içerdiği dönemler açısından, bir öncekine oranla daha kapsamlı olmamakla beraber, "…kıt'at ehalii kadimesinin terk etmiş oldukları asarın cümlesi…" ile daha net bir anlatıma kavuşmuş olup eski eser olarak, o gün yaşamayan kültürlerin ürünlerinin anlaşıldığını açıkça göstermektedir. Bu genel tanımdan sonra sıralanan taşınır (altun meskukat, oyma resim ve nakışlar, vb.) ve taşınmaz (saray, sirk, tiyatro, su kemerleri, tümülüsler, dikili taşlar vb.) eserler de, Türk-İslam çağı eserlerinin henüz eski eser sayılmadığını açıkça belirtmektedir. Taşınmazların korunmasıyla doğrudan ilgili hükümler ise 4. ve 5. maddelerde yer almaktadır. 4. madde, "…arazi ve emakinde mevcut veya meknuz olan asarı atikayı hotbehot yıkıp kaldırmaya arazi sahiplerinin selahiyetleri yoktur…" demekte, 5. maddede ise, "…asar-ı atikayı ve ebniye ve turuk-u kadime asarını, kale duvarlarını, burçları, hamam ve mezarları… bozmak, parçalamak, yakınında kireç ocağı açmak, içinde her türlü inşaat yapmak, yıkılmış taşları başka yerlerde kullanmak, bu harabeleri konut, depo, ahır vb. amaçla kullanmak yasaktır" hükmü yer almaktadır. Buradaki yaklaşım, o dönemde kullanılmakta olan Türk-İslam çağı eserlerinin kapsamamakta ve 1. maddedeki tanımla da bütünleştiğinde bu Nizamname'nin de arkeolojik nitelikli yapı ve alanları kapsadığı kolayca anlaşılmaktadır. Nizamname'nin 6-32. maddeleri tümüyle arkeolojik kazılarla, eski eser ithal ve ihracına ayrılmıştır.

İmparatorluğun korumayla ilgili son yasal düzenlemesi Osman Hamdi Bey döneminde gerçekleştirilen 1906 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'dir. İlk üç Nizamname'nin uygulanması sonucu elde edilen deneyimler, arkeolojik kazıların artması, meslek adamlarının yetişmeye başlaması, yeni bir yasal düzenleme yapılmasını zorunlu kılan nedenler arasında yer almaktadır. 23 Nisan 1906'da çıkartılan bu son Nizamname, Cumhuriyet döneminde de kullanılacak ve 1973 yılına değin, tek koruma mevzuatı olma özelliğini koruyacaktır. AAN, 6 ana bölüm ve 1 "Ahkamı Müteferrika" bölümünden oluşmuştur. İlk bölüm "Asarı atika müzesi hakkındadır" başlığını taşımakta ve eski eserlerden sorumlu mekanizmayı tanımlamaktadır. Buna göre, Müze Müdürlüğü eski eserlerle ilgili tüm hizmetlerden sorumludur. İllerde ise, bu sorumluluk Maarif Müdürlerine verilmiştir. Bu kişiler hem müze müdürü görevini yürütecek hem de eski eserlerle ilgili işlerden dolayı İstanbul Müze Müdürlüğü'ne bağlı olacaklardır (m. 2). AAN'nin ikinci bölümü eski eserin tanımı ile bu eserlerin kullanım biçimleri hakkındadır. Bu bölümün ilk maddesi, gerek kamu ve gerekse özel mülkiyette bulunan arazi ve yapıda, varlığı bilinen ya da daha sonra ortaya çıkacak olan eski eserlerin devlet malı olduğunu bildirir (m. 4). Bu nedenle, bu eserleri bulmak, korumak, toplamak ve müzelere götürmek hükümetin hakkı olmaktadır. Bu hüküm İslam uygarlığına ait taşınır ve taşınmaz sanat eserlerini de kapsamaktadır.14 Nizamnamenin üçüncü bölümünde taşınmaz eski eserlerle ilgili kısıt ve yaptırımlar yer alır. 7. madde, her nerede ve ne surette olursa olsun taşınmaz bir esere rastlayan bir kişinin bunu en yakın askeri ya da mülki amire bildirme zorunluluğunu getirir. 8. madde, korumayla doğrudan ilgili tek maddedir. Buna göre eski eserleri yerinden oynatmak, yıkmak, sakatlamak ve mahvetmek, yıkımından doğan alanı zapt etmek, üç yüz metreden daha yakınında kireç ocağı ve tuğla harmanı oluşturmak, doğrudan ya da dolaylı olarak tahribine neden olacak işlemler yapmak, ölçmek amacıyla izin almaksızın iskele kurmak, ahır, ot anbarı vb. bir işlev vermek yasaklanmıştır. Nizamname'nin dördüncü bölümü taşınır eski eserlerle ilgilidir. Buna göre, herhangi bir kimse arazisinde taşınır bir eser bulduğunda bunu ilgililere haber vermekle yükümlü tutulmuştur. Bu bildirim karşısında arazi sahibine bulunan eserin yarısı verilecektir. Arkeolojik kazılar (m.10-25), Nizamname'nin beşinci bölümünü oluşturur.

Kazı izni alınması ile başlayan sürece ilişkin ayrıntıların yer aldığı bu bölümün belki en önemli maddesi, kazı izni vermeyen arazi sahiplerinin arazilerinin Maarif Nezareti'nce kamulaştırılmasıyla ilgilidir. Altıncı bölüm eski eserlerin ithalat ve iharacatıyla (m. 26-31) ilgilidir. 1884 Nizamnamesi'ndeki yurt dışına eski eser çıkarma yasağı bu Nizamname'de de sürmektedir. Son dört madde ise (m. 32-35) ceza ve yürürlükle ilgili maddelerdir.

1906 Nizamnamesi birkaç temel noktada değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, daha önceki nizamnamelere oranla daha gelişmiş bir içeriğe sahip olmasıdır. Buna karşın 35 maddeden 26'sının taşınır eski eserler ve arkeolojik kazılara ayrılması, taşınmazların korunması kavramı ve buna bağlı yaklaşımların gereği kadar oluşmadığını açıkça göstermektedir. Nizamname'nin bir diğer önemli özelliği ise Cumhuriyet'in ilk koruma mevzuatı olan 1710 sayılı yasanın özellikle taşınır eserler ve arkeolojik kazılara ilişkin bölümlerini büyük ölçüde etkilemiş olmasıdır.

Son Yasal Düzenlemeler

20. yüzyılın ilk 20 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun da son yılları olmaktadır. Bu yıllarda 1906 tarihli son AAN'nin yanı sıra, başka yasal düzenlemelerin yapıldığı da görülmektedir. Bunlardan ilki, "Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi"dir (MAN). 17 Temmuz 1328/28 Temmuz 1912 tarihinde kabul edilen ve 1936 yılına kadar yürürlükte kalan bu Nizamname, Osmanlı Devleti'nin, sadece taşınmaz kültürel değerlerle ilgili hükümler içeren ilk yasal düzenlemesidir.15 Çal (1990: 20) bu nizamnamenin çıkış nedenlerini, 1906 tarihli Asarı Atika Nizamnamesi'nin yetersizliğine ve "…devlete hakim olan Türkçülük hareketine paralel olarak gelişen neo-klasik akımın…" etkisine bağlamaktadır.

Nizamname'nin 1. maddesinde, 1906 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin 5. maddesine gönderme yapılarak, eski eser yapıların tanımı "…Bilcümle kadim kaleler, burçlar ve kasaba surları ile her hangi devre ait olursa olsun kaffe-i emlakin ve asar…" şeklinde düzenlenmiştir. 2. madde, bu eserlerin tahribini yasaklamaktaysa da, 3 ve 4. maddeler, ilgili uzmanların16 karar vermesi ve bu kararların Maarif Nezareti'nce onaylanması halinde, taşınmazların kısmen ya da tümüyle yıkılabileceğini öngörmektedir. Nezaret, bu süreçte Müze-i Hümayun Müdürü'nün görüşünü almak durumundadır. Yıkılması öngörülen yapı, "fevkalade-i mahsusa"ya sahipse, müze yönetimince yeniden incelenecektir. Bu düzenlemenin birçok sakıncası olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İllerde oluşturulacak kurulların eski eser konusundaki bilgi ve deneyim yetersizliği, kimi yerlerde bu kişilerin bile bulunmaması, birçok değerin tahribine yol açacaktır.

Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'ne bağlı olarak iki yeni yasal düzenleme daha gerçekleştirilmiştir. 8 Zilhicce 1331/8 Kasım 1913 tarihli "Esvar ve Kila-i Atika'dan Belediyelerle Vilayata Terkolunacak Yerler Hakkında Kanunu Muvakkat"a göre,17 Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'ne göre yıkılmasına izin verilen eski eserler, arsaları ile birlikte ve konumlarına göre belediyelere ya da il idarelerine verilmektedir (m. 1). 23 Recep 1330/25 Haziran 1328/1910 tarihli "Cami-i Şerife vesair Müessesat-ı Hayriye'nin Tahtında veya Fevkinde veya Harim Müştemilatında Bulunan Mahallerin İstimlaki Hakkında Kanun" ise, camilerin içinde ya da kenarında bulunan yapı ve alanların, hiçbir inceleme yapılmaksızın Evkaf Nezareti'nce kamulaştırılıp yıkılabileceğini öngörmektedir. Her iki düzenlemenin tahrib için elverişli ortamlar yarattığı söylenebilir.

Sonuç

18. yüzyılın sonundan başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna değin geçen sürede, Osmanlı İmparatorluğu, her sektörde, köklü değişmelere ve gelişmelere sahne olmuştur. Bugün "kültür varlığı" olarak tanımlanan yapılara karşı takınılan tavırlar ve gerçekleştirilen müdahaleler ile "koruma" eyleminin yasal, yönetsel, parasal ve teknik boyutları da bu değişimlerden etkilenmiştir. Bu etkilenme, olumlu ya da olumsuz sonuçlar vermekle beraber, ortaya çıkan resmi tek bir sözcükle betimlemek gerekirse, "gelişme" sözcüğünün seçimi yanlış olmayacaktır.

Döneme damgasını vuran en önemli iki olgu, "kurumsallaşma" ve "kural oluşturma/kanunlaştırma"dır. 19. yüzyıl öncesinde, gerek yapı, gerekse onarım alanının örgütlenmesinde, tüm ilgililerin uymakla yükümlü olduğu yazılı kurallar bulma olanağı çok az iken, Tanzimat'ın hemen sonrasında birçok kurumun işleyişini düzenleyen kuralların oluştuğu

görülmektedir. Bu husus, doğal olarak, tüm döneme hakim olan yeni devlet ve yönetim anlayışının bir göstergesidir. Ancak, yazılı kuralların yoğun olmadığı dönemlerde ve bazı konularda hizmetlerin daha az aksadığı, buna karşın yeni yazılı kuralların ise sanılan kadar olumlu gelişmeler sağlamadığı da gözlenmektedir.

Kurum ve kurallardaki bu değişimlere karşın, "eski eser" kavramında aynı gelişme izlenememektedir. 1906 tarihli Asarı Atika Nizamnamesi'ne değin, Türk-İslam çağı yapıtları eski eser sayılmamıştır. İlk 4 Nizamname, hemen tümüyle, arkeolojik alan ve eserlerle ilgili sorunların çözümüne ve süreçlerin tanımlanmasına ayrılmıştır. Bir başka deyişle, İmparatorluğun 19. yy. gündeminin büyük bir bölümünü arkeolojik eserler oluşturmaktadır. Türk-İslam çağı yapıtlarının korunması gerekli eser olarak tanımı ilk kez 1906 tarihli AAN'de görülmektedir.

1 Emre MADRAN (1996/a), The Organisation of the Field of Restoration in the Ottoman Empire: 16th-18th Centuries, Yayınlanmamış doktora tezi, METU, s. 30-40.

2 Emre MADRAN (1996/b), Cumhuriyetin İlk 30 Yılında (1920-1950), Koruma Alanının Örgütlenmesi I, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi Cilt: 16, Sayı: 1-2, s. 75.

3 "Batılılaşma" sürecine ayrıntılı ilk bilgiler için, şu kaynaklarda da yeterli bilgi bulmak olasıdır: İsmail CEM, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, s. 210 vd.; Vedat GÜNYOL, "Batılılaşma", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 1, s. 255; Şerif MARDİN, "Batıcılık", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 1, s. 245-247; İlber ORTAYLI, "Batılılaşma Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 1, s. 134-138; Taner TİMUR, "Osmanlı ve Batılılaşma", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 1, s. 139-146.

4 Serim DENEL (1982), Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara 1982, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.

5 Bülent TAHİROĞLU (1985), Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. 3, s. 601.

6 Bu konuda Ahmet Mumcu'nun (1969: 66-67) geniş bir yorum ve değerlendirmesi bulunmaktadır.

7 Bülent TAHİROĞLU (1985), Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. 3, s. 593.

8 Kocabaş, s. 75.

9 Aslında, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında, gerekse Cumhuriyet döneminde, kültürel varlıkların korunması etkinlikleri, sürekli olarak müzecilik etkinliklerinin gölgesinde kalmıştır. Müzecilik ise, arkeoloji ile eş anlamlı görüldüğü için halen yürürlükte olan 2863 ve 3386 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasaları da dahil olmak üzere, hemen tüm yasal düzenlemeler, "arkeoloji" ağırlıklıdır. Korumayla ilgili yasalar ayrıntılı incelendiğinde ve

yorumlandığında, birçok maddenin sadece arkeolojik alan ve yapıtlar göz önünde tutularak yazıldığı, ülkenin tüm kültür varlıklarının kapsanması gerekirken bunun yapılmadığı kolaylıkla anlaşılacaktır. Bu yaklaşımın kökenleri ise, 1860'lı yıllardan itibaren yayınlanan Asar-ı Atika Nizamnamelerinde de kolaylıkla görülmekte ve izlenmektedir.

10 Kocabaş, s. 75.

11 Ahmet Mumcu (1969: 66 ve dipn. 25), birçok kaynağın 1874 tarihli AAN'ni ilk yasal düzenleme olarak kabul ettiğini bildirir.

12 Mükerrem Kamil Su (1965), Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi, İstanbul 1965, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, belge 13.

13 Nizamnamenin tam metni ve eleştirisi için bkz. Tertip Düstur, Cilt: 3, s. 426-431 Ahmet MUMCU, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye" Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi XXVI (3-4) 1969, s. 53-67.

14 Ahmet Mumcu (1970: 43. Dipnot: 55), 4. maddede İslam güzel sanatlarına ait eserlerin de devlet malı sayılmasını. "İslam eski eserlerinin 5. ve 6. maddeler kapsamına girmeyeceği yolunda bazı duraklamalara engel olmak…" için düzenlendiğini ileri sürmektedir.

15 Düstur, 2. Tertip 4. cilt, s. 599-600.

16 İl Milli Eğitim Müdürü (Başkan), İl yönetiminden 1 memur, Ordudan 1 memur, Bayındırlık Mühendisi, Belediye Mühendisi, Yerel Müze Memuru.

17 Düstur, II. Tertip, C.V, s. 941.

Feridun AKOZAN, Türkiye'de Tarihi Anıtları Koruma Teşkilatı ve Kanunlar, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını No: 47, İstanbul 1977.

ALİ HAYDAR, Şerh-i Cedid-i Kavanin ül-Arazi, İstanbul 1321.

ATIF, Arazi Kanun-i Hümayun Şerhi, İstanbul 1319.

Serim DENEL, Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara 1982, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.

ENGELHARDT, Tanzimat ve Türkiye (çev. Ali Reşad), Kaktüs Yayınları, İstanbul 1999.

Osman Nuri ERGİN, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları: 21, İstanbul 1995. 8 cilt.

HIFZI VELDET, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3273, İstanbul 1999, s. 139-209.

Emre MADRAN, The Organisation of the Field of Restoration in the Ottoman Empire: 16th-18th Centuries, Yayınlanmamış Doktora Tezi, METU.

Emre MADRAN, "Cumhuriyetin İlk 30 Yılında (1920-1950), Koruma Alanının Örgütlenmesi I", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi Cilt: 16, Sayı: 1-2, s. 59-97.

Ahmet MUMCU, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi XXVI (3-4) 1969, s. 53-67.

Ömer Hilmi Efendi, İthaf-ül Ahlaf Fi Ahkam-ül Evkaf, Ankara 1977, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını.

Reşat ÖZALP (Der), Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923), İstanbul 1982, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

Mükerrem Kamil SU, Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi, İstanbul 1965, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları.

Bülent TAHİROĞLU, Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. 3, 1985, s. 588-601.

Tevfik TEMELKURAN, "1874 Eski Eserler Nizamnamesi ve Türkiye'den Dış Ülkelere Götürülen Eski Eserler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 64 (1973), s. 34-36; 65 (1973), s. 36-40.

Hıfzı VELDET, Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3273, İstanbul 1999.

B. Batı Etkisi İle Resim ve Müzik

Fatih-Ressam Bellini ve Portre Sanatı Üzerine / Doç. Dr. Berke İnel [s.419-427]

Yıldız Teknik Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi / Türkiye

Bugün, Türk sanatına ait eserlerin bilgilerinin, ancak bir bölümüne sahip olduğumuz bir gerçektir. Gün yüzüne henüz çıkarılmamış eserleri saymazsak, tüm dünyanın ünlü müze ve kütüphanelerinin baş köşelerinde, Türk sanat eserleri bulunmaktadır. Bu kültür ve sanat varlıklarımız, tarih boyunca Türklerin, güzel sanatlara verdiği değeri gösteren ve ispatlayan en kıymetli hazinelerimizdir.

Tarih medeniyetin kanıtları ile devam etmektedir. 13 yüzyıla gelindiğinde, Osman Bey tarafından Bursa civarında, doğanın en güzel renklerinin, katmerli yeşil tonları ile bezenen topraklarında, "Osmanlı Devleti" kurulmaktadır. 15. yüzyılda ise, Osmanlı'nın başında, 29 Mart 1432'de Edirne'de doğan, annesi Hatice Hatun, babası II. Murat olan, Sultan II. Mehmed bulunmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet Han Hazretleri; uzun boylu, dolgun yanaklı, beyaz tenli, şahin burunlu, kolları adaleli, atletik görünüşlü ve güçlü bir padişahtır. Soğukkanlı ve cesur bir insan olan padişah çok iyi bir idareci ve iyi bir kumandandır. Yapacağı işler konusunda en yakınlarına bile, hiçbir şey söylemeyen padişah, ketum, sabırlı ve azimli bir kişilik sahibidir. Devrinin en büyük ulemalarındandır. 7 lisan bilen II. Mehmed, yazar, bilgin, şair ve sanatçıları etrafında toplamaktan ve onlarla sohbet etmekten son derece hoşlanan bir hükümdardır. Manisa'da öğrenim gördüğü yıllarda, henüz şehzade iken, düşünsel konulara olan derin ilgisi ile, iyi bir aydın olma yolundadır. Kütüphanesinde, 800 cilt kitabı vardır. Bunların hepsi doğu ilimlerine ya da dinlerine ait değildir. Bu kitapların arasında; antik çağ üzerine yazılmış eski kitaplar, dinsel özellikte yazılan eserler, İncil'ler, tarih, coğrafya, savaş ve çeşitli mesleklerle ilgili, özellikle mimariye ait pek çok kitap bulunmaktadır.

II. Mehmed, Büyük İskender'e hayrandır. Rodos şövalyeleri, "Makedonyalı Büyük İskender'in seferleri ile yarışmak, ona eşdeğer olmak, hatta onu geçmek istediğini" hatırat'larında yazmaktadır. Padişah özellikle coğrafyaya ilgi duymaktadır, kütüphanesinde; Cristoforo Buondelmonti'nin "Lider Insularum Archipelago'su ve Ptolèmèe'nin coğrafyası" vardır. Hatta bu kitabı ona evlendiği zaman eşi, Sitt Hatun'un armağan ettiği bilinmektedir. Topkapı Kütüphanesi'nde bulunan harita ve Ortaçağdan kalma deniz haritaları koleksiyonunun büyük bir bölümü Sultan II. Mehmed tarafından temin edilmiştir.

Geleceğin sultanı; genç padişah çok erken yaşta, batı figüratif sanatı ile bir anlamda tanışmıştır, 13-14 yaşında tuttuğu defterlerde; arabesk çizgilerin yanında stilize edilmiş Türk, İslam tarzındaki çiçek motifleri, kuş resimleri, at başları, insan başları resimleri vardır, genç sultan ayrıca, Manisa'da büyüdüğünden, arkeolojik sitlere, Truva gibi antik kentlere çok ilgi duymaktadır.

Fatih'in 1450'li yıllarda, kendi adına bastırdığı iki madalyon, burada ele geçen eserlerden ne denli etkilendiğinin açık bir göstergesidir. Bu iki madalyondan biri; Pisanello Ekolü'nden; Tricaudet'in

eseri olarak kabul edilirken, diğeri ise Matteo Pasti'ye atfedilmektedir. Sigismond Malatesta, Fatih'e bir mektup yazarak, sanatçı göndereceğini söylemiştir. Bu Fatih'in sanata, resime, heykele verdiği önemin sonucudur.

Rimini derebeyi, mektubunda, Fatih'i Büyük İskender ile kıyaslamaktadır. İtalya'daki prenslerin ve Fransa Kral'ının, Matteo Pasti'yi istemeleri ve derebeyinin hepsine hayır cevabı verdiği halde padişaha kendiliğinden sanatçı göndermek istemesi, ilginç bir davranıştır.

1416 tarihlerinde Amasya'da kütüphanede bulunan İskendername adlı Ahmet El Nizami'nin, şiir kitabı olan, düşgücünden yoksun ve primitif bir anlayış içeren minyatür resimleriyle süslü kitabın yanısıra, İstanbul'a gelen İranlı sanatçıların XV. yüzyılın ikinci yarısında yaptıkları minyatürlü kitaplar, sanat kalitesi açısından önemli eserler olarak sayılmamaktadır. Ancak Fatih Sultan Mehmed'in sanata verdiği kıymet ve katkılarla, Türk sanatı onun zamanında zenginleşmeye başlayacaktır. II. Mehmed bilindiği gibi, yalnız Osmanlı Yükseliş Devri'nin bir hükümdarı değildir. O yeni bir çağın oluşmasına sebep olan vizyon sahibi, "karizmatik" kelimesi ile ifade edilebilecek bir şahsiyettir. Fatih'in bu niteliklerinin yanısıra, çok önemli bir özelliği daha vardır ki, bu da güzel sanatlara olan sevgisi ve dolayısıyla çok gelişmiş olan estetik duygusudur. Fatih'in bu özelliği, kendisinden sonra gelecek padişahlara öncülük yapacak kadar atılımcı ve dikkat çekicidir. Fatih gibi askeri bir dehanın, sanata verdiği paye o devirler içinde dikkate alınması gereken çok önemli bir hadisedir.

Sanat olaylarının, genelde tarihsel olgular içinde gerektiğince yeterli ilgiyi görememesi ve bu konulardaki yazılı belgelerin, yerli kaynaklarda yeterince bulunamaması ve ancak yabancı belgelerden faydalanılması gibi konular üzerinde durulması gereken eksikliklerdir. Bu cümleden alarak; Fatih Sultan Mehmed Han'ın Venedik Hükümeti'nden, portre sanatında usta bir sanatçı talep etmesi, sosyal ve kültürel açılardan çok anlam ifade etmektedir ve 15 ay kadar bir zaman içinde bir yabancı sanatçının, sarayda padişahla birlikte yaşayıp sanatını sürdürmesi başlı başına derinlemesine kayda geçecek kadar önemli bir sanat tarihi olayıdır.

II. Mehmed'in doğumundan, 03 Mayıs 1481'de vefatına değin, kronolojik olarak yaşamına bir göz atacak olursak özellikle; 1451-1481 yani 30 senelik bir saltanat içinde ki, tarihsel, sosyal ve kültürel yaşamındaki gelişmeleri kısaca özetlersek; Fatih Sultan Mehmed; Enez, Kefe, Galata, Limni, İmroz, Taşoz, Bozcaada ve Boğdan'ı fethetmiş, Belgrad kuşatmasına bizzat katılmıştır. Ve alnından, dizinden ciddi bir şekilde yaralanmıştır. 1458'de Mora'yı kısmen fetheden, bir sene sonra da, Sırbistanı topraklarına katan II. Mehmed, 1461'de Amasya'yı ve İsfendiyar Oğulları Beyliğini almış ve daha sonra da, Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmıştır.

1462'de Romanya, Yayçe ve Midilli'yi aldıktan sonra, 1463 yılında, papanın başı çektiği ve 20 devletin katıldığı bir haçlı ittifakı ile 16 sene savaşmak zorunda kalmıştır. 1464'te Bosna ve Hersek, 1466'da Konya ve Karaman'ı, 1470'e Eğribozu alan padişah, Uzun Hasan'ı Otlukbeli savaşında yendikten sonra, büyük bir anicenablıkla, 40.000 savaş esirini affetmiştir. 1476'da Macaristan ve Boğdan'ı Osmanlı'ya kazandıran II. Mehmed 30 sene içinde, tam 25 seferi bizzat idare etmiştir. 900.000 km2 olan toprakları 2.214.000 km2'ye çıkaran II. Mehmet'in şüphesiz en önemli ve en büyük

başarısı; 1453'de, İstanbul'u Osmanlı topraklarına katıp, bütün dünyanın gözü üstünde olan tarihi, kültürü ve doğal güzelliği eşsiz zenginliğe sahip bu şehri fethedip, hümanist kişiliği ile korumaya almış olması, aslında şehir ve halkı için de bir kurtuluş anlamındadır. Bu zaferden sonra, Fatih ünvanını alan ve yeni bir çağın filizlenmesine, doğmasına sebep olan Fatih Sultan Mehmed, Venedik'liler tarafından tertiplenen tam 14 suikasttan kurtulmuş fakat sonuncusunda, asıl adı Maesto Jakopo olan doktoru tarafından zehirletilerek öldürülmüştür. Tarihçi Babinger'e göre; bu suikastçı doktor Yakup Paşa ismiyle sarayın doktorları arasında ve padişahın himayesinde olan biridir.

Fatih, 1481 Mayıs'ının üçüncü günü yine bir sefere çıkmışken, Gebze'de Ordugah'da, bir perşembe günü yaşama veda etmiştir.

Papa, Fatih'in ölümünde, üç gün üç gece bütün kiliselerin çanlarını çaldırarak sevinç ayinleri düzenlemiştir. Hz. Fatih'in 49 sene 1 ay ve 5 gün süren yaşamında, 2 imparatorluk, 4 krallık ve 11 prenslik yıkan ve tarihi değiştiren büyük padişahın erkek çocukları; Mustafa, II. Bayezid, Cem, Korkut ve Kızı Gevherhan Sultan'dır.

Fatih Anadolu kasabalarında, pek çok medreseler yaptırmıştır, 8 kiliseyi camiye çevirmiş ve Fatih Külliyesini 1470 senesinde tamamlatmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in, bu kadar yorucu idari ve askeri hamlelerinden arta kalan zamanlarda İstanbul'da dinlenmeye çekildiği zamanlarda bile, Müslüman ve Hıristiyan din adamlarıyla konuşmalar ve tartışmalar yaptığı bilinmektedir. Düşünsel zeminde Lalası; David Commene'in maiyetindekilerden, Georges Amiroutzes'de padişahın yanındadır. Ve onun fikirlerini aldığı ya da tartışmalara katılan başlıca kişilerdendir.

Fatih devrinin tarihsel sıralamasının dökümü, hükümdarın içinde bulunduğu zor şartları daha iyi kavrayabilmek için ve de böylesine yoğun bir zaman sürecinde, sanata ayıracak zaman bulması açısından da, gerçekleri algılayabilmek için gerekli görülmektedir.

1479 yılının daha başında, Venedik anlaşmasının ardından henüz 3 ay geçmiştir. Fatih, Venedik devlet başkanına, Simone adlı bir Musevi ile bir mektup yollamaktadır. Fatih'in, 01 Ağustos günü Venedik'e ulaşan mektubunda; portre ustası bir ressamın saraya daveti'nin yanısıra, hükümdarın şehzadelerinden birinin de düğün davetiyesi bulunmaktadır. Fatih'in isteği üzerine, kendileri ile iyi geçinmek arzusunda olan Venedik Hükümeti de, bu davetleri ciddiyetle değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Venedik'te başta bulunan Erkan, Fatih'e tüm İtalya'da tanınan sanatçı bir aileden Bellini'lerden; oğul Gentile Bellini'yi (1429-1507), göndermeğe karar vermiştir. Sanatçının seçimindeki ayrıcalığı, tercihi daha iyi anlayabilmek için, Erken Rönesans'ın habercilerinden olan ve usta-çırak ilişkisi içinde, oğlunun kariyerinin gelişmesine yardımcı olan, baba Jacopo Bellini'yi (1400-1470) ve Gentile'yi etkileyen kardeşi; Giovanni Bellini'ye (1430-1516), sanat gelişmelerine bir göz atmak gerekmektedir. Bu Sanatçı aile; geç Gotik'ten, Rönesans'a varan Venedik ekolü içinde yer almaktadır. Baba Bellini ve oğullarının sanatından etkilendikleri sanatçılardan biri; Francesco Squarcione, diğeri ise 1453'te Jacopo'nun kızıyla evlenen; Andrea Montegna'dır.

Fatih'in, Venedik'ten "Portre Ressamı" istemesi, aslında ikinci kez vukuu bulan bir olaydır. Zira padişah 20 sene evvel de yine madalya yapımı için, böyle bir istekte bulunmuştur. O zaman gelen Veronalı; Mateo Depasti'nin sarayından; Sijismond Pandelef Malatesta, Rimili halkından bir usta sanatçı olarak seçilmiştir. Ayrıca Malatesta ve Ruber Valturiyo, "Harp Sanatı" isimli bir eserin, bir nüshasını da Fatih'e takdim etmiştir.

Bellini ailesinden büyük usta Jacopo'nun eskizleri, bugün Londra, British Müzesi ve Paris Louvre Müzesi'nde bulunmaktadır. Louvre'daki eskizlerde, Rönesans'ın tipik obje çalışmaları ve gelişmeye başlayan perspektif kaygıları yer almaktadır ve manzara resimlerinde de bu üslup devam etmektedir.

Jacopo'nun resimlerinin çoğu ya tahrip olmuş ya da kaybolmuştur. Baba Bellini'nin imzalı resimlerinden; "A Christ on the Cross" (Haç üzerindeki İsa) Varona Müze'sinde, "Virgin and Child" (Meryem ve Çocuk) Tadini Galeri'de diğeri ise, Venice'de bulunmaktadır. Üçüncü resim de Brera Galeri, Milan'da yer almaktadır. Bu resimlerdeki Bizans Sanatı etkileri ve İtalyan primitiflerini takip eden Ön Rönesans'ın etkileri, doğal olarak Fatih portrelerinde de görülmektedir.

Gentile Bellini'nin erken çalışmaları içinde; Şair Lorenzo Giustiniani'nin 1465 tarihli portresi de vardır. Sanatçının 18 resmi "Virgin" adını taşıyan Hz. Meryem üzerinedir.

Venedik'te gelişmeye başlayan Rönesans, Venedik Ekol'ünde Gentile'nin, sanatçı kimliğinde de kendini göstermiştir. Venedikli sanatseverler Bellini ailesinin yapıtlarına çok ilgi göstermektedir. Özel olayların betimlenmesi için, sanat yapıtı ısmarlanması çok olağan bir gelişmedir. Bunlardan biri de; Gentile Bellini'ye ısmarlanan ve 1500 yılında bitirilen pano üzerine yağlı boya 323 x 430 cm gibi büyük boyutlu olan: "San Lorenzo köprüsü yakınında gerçek Haç Mucizesi" isimli eserdir. (Resim 1). Tabloda işaret edilen mucize; sanatçının Venedik'teki günlük yaşamı ve sanat yeteneğini göstermek üzere kullanılan obje yada kişilerden oluşan sembollerdir. Bunlar; sosyete hanımları, beyleri, kanal içindeki gondolcular, keşişler ve kanal boyunca iki yana dizilmiş evlerdir. Hepsi de sanatçının yaşadığı ve sanatını sürdürdüğü Venedik şehrinin birer parçalarıdır. Eser, büyük bir gerçekçilikle en küçük detayın dahi büyük bir ustalıkla ve naturalist bir şekilde yansıtıldığı bir yapıttır. Yumuşak bir ışık, evlerin ve insanların üzerinde dolaşmaktadır. Resimde perspektifin zayıflığı dahi, tablodaki içtenliğin sıcaklığının sergilenmesini, gölgelememektedir. Bu eser halen Venedik'te Galleria Dell'Accademia'dadır. Sanatında son derece usta olan Gentile Bellini'nin, kardeşi Giovanni Bellini'den daha çok etkilediği sanatçılar içinde: Bellotto, Canaletto, Guardi ve Hiroşige gibi sanatçılar bulunmaktadır.

Bellini ailesinin sanat kariyerinde, Venedik Ekolü'nün özelliği olan; sıcak ve zengin bir renk skalası ön plandadır.

Venedik Hükümeti'nin portre sanatında çok usta olan Gentile Bellini'yi seçmesinin ardından, İstanbul'da, 01 Eylül 1479'da yapılan ilk toplantıda 126 oy ile, 21 Eylül tarihinde yapılan ikinci toplantıda da; 319 oy ile Meclis-i Has'ta davet olayı görüşülmüş; her iki toplantıda, sanatçı için

gereken her türlü ihtiyaç ve malzemeler için bir fon ayrılmıştır. Bellini ise, bu sanat olayı için hiçbir ücret talep etmemiş ve hem akıllı hem de tokgözlü bir davranış sergilemiştir. Sanatçı, İstanbul'a geldiğinde önceleri tablo tamiratları ile ilgilenmiş, bir anlamda bu önemli görevine ısınmıştır.

1474'de Cenova Dükalık Sarayı'nın resim ve dekorasyon işlerini yapmış olan sanatçı, İstanbul'a gelip de sarayda resim ve dekorasyon işlerini aldığında hiç zorlanmamış ve çok başarılı olmuştur. Fakat Bellini'nin asıl ünü; Fatih portresinden ileri gelmektedir.

Bu tabloda; padişah başında sarığı, mat bir tenle betimlenen yüzü ve yarım profili, kemerli burnu, çıkık elmacık kemikli çehresi ile solgun ve biraz da yorgun görülmektedir. Eser, koyu bir fon üzerine resmedilmiştir. Hükümdarın yüzü hafif pembedir, gözbebekleri tatlı kahverengi, sakal ve bıyığı kestane rengidir, kaşlar incedir. Padişahın kavuğunun tepeliği kırmızı renktedir, kaftanın yakası kahverengi samur kaplıdır, iç kaftanın yakası ise yine kırmızı renktedir.

Bu eser hakkında Emil Cammaerts; "Bu portre Venedik ekolu geleneğine benzemiyor. Bu resimde medalya karakteri yoktur. Padişahın yüzü yarım profildir. Ve Bellini bu portreyi yaparken yalnız objektif gerçeği aramamış, modelin mizacını, ruhunu da ifadeye çalışmıştır" demektedir. Resimde düşey dokuları oluşturan sütunlar; kahve rengi ve üzeri süslemeli kemeri gri renkte, bir tak içinde gösterilmektedir. Tak'ın önünde Bizans desenleri ile işlemeli ve üzeri kıymetli taşlarla bezeli bir taç resmi bulunan bir örtü sarkmaktadır.

Kavisin iki köşesinde üçer taç resmi bulunmaktadır. Bu taçlar Fatih'in zaptettiği imparatorlukları ve krallıkları belirtmektedir.

Bu portre, gerçekçi yani "Realist Üslup" içinde betimlenmiştir. Eserde; Fatih'in başının üstündeki ve iki yanlarındaki semboller, devletin simgeleri olarak yer alırken, padişahın profilden portresini ön plana getiren büyük kavis, Batı resim geleneğinden gelen bir form anlayışından yola çıkmaktadır. Resimdeki kızıl-kahve, ağırbaşlı ve olgun renk tonları, Fatih'in yüzü ve sarığ'ı ile güçlü bir kontrast oluşturmakta ve eserde özellikle odak noktası, aydınlık yüzü ile Fatih'i işaret etmektedir. Gentile'nin panaromik manzaralarının büyük başarılarına rağmen, onun sanatçı adıyla özdeşleşen eseri: "Fatih Portresi"dir.

Gentile, Fatih tablosuna 1479'un Eylül'ünde başlayıp 1481 yılının Ocak ayı ortalarında bitirmiştir.Eser (70 x 52 cm) boyutlarında, tual üzerine yağlı boyadır. Halen Londra'da National Gallery'de bulunmaktadır (Orjinal Resim 2).Bu resmin 1907'de Zanora tarafından yapılan kopyası Topkapı Sarayı'ndadır. Uzmanlara göre bu kopya fazla başarılı bulunmamaktadır (Resim 3).Bugün Viyana, Ulusal kütüphanesinde bulunan ve Bellini'nin resminden esinlenerek yapılmış portre ise, Sultan'ı daha da hasta göstermektedir.

Bellini, Fatih'e İkona'da yapmıştır (Dini resim). Haritalara ve yabancı resimlere çok büyük ilgi duyan Fatih, Bellini'den Venedik kentinin planlarını da yapmasını istemiştir. Türkiye'de kaldığı süre içinde Bellini'nin pek çok sanat çalışması gerçekleştirmiş bu arada Fatih'in büstünden, madalya olarak baskı yapmıştır.

Üç dört hafta içinde Venedik'e ulaşan Bellini'yi, Venedik halkı kutlamalarla karşılamıştır. Sanatçıya gösterilen yoğun ilgi ve yapılan iltifatlar, Gentile'nin Fatih'in yanında geçirdiği günlerin kendisi için nasıl bir gurur kaynağı olduğunu göstermektedir. Bellini, Fatih'in hümanist tavrını ve liberal görüşlerini, memleketinde anlatmış ve 1507'de ölümünden önce, bu anıları yayınlamıştır.

Bellini'nin, İstanbul'daki dillere destan günlerindeki şanı, bir başka İtalyan sanatçı olan; Constanzo Ferrara'nın ününe gölge düşürmüştür. Constanza da Ferrara tarafından yapılan Fatih resmi de önemli bir Fatih portresidir. Zemin altın yaldızlıdır. Bu eserde Fatih gayet sıhhatli görünmektedir.

Gerçekçi bir anlayışla çalışılan resim başarılı bir eser olarak kabul edilmektedir. Resim 26 x 22 cm boyutlarındadır. Portre tam profilden çalışılmıştır. Burada padişahın kaftanı, koyu kahverengi, yakasındaki kürk ise, daha açık bir kahverengidir. Bu renklere kontrast olarak oluşturulan iç giyisisi ise, yeşil renkli olarak çalışılmıştır. Özellikle fonun altın yaldızlı olması hem Osmanlı minyatürlerine hem de Bizans resmindeki renk seçimine bir gönderme gibidir; (Resim 4) 1478'den, 1481 yılına dek İstanbul'da kalan Contanza, bronz madalyası ile ün yapmıştır. Ferrara'nın madalyonu bize, padişahın, enerjik, canlı, daha sağlıklı halini göstermektedir. Madalyonun yapım tarihi 1478'dir. Madalyonun bir yüzünde, başında sarığı, sırtında kaftanı ile Fatih büstü vardır. Arkasında ise bir kaideye tutulmuş gibi atının üstünde olup iki yanda iki ağaç, arka planda tepeler ve Hisar resmedilmiştir. Gerçekçi üslupla çalışan madalya Pisanello'nun stiline yakın görünmektedir.

Constanzo'nun meydana getirdiği yapıtlar arasında, bir minyatür de vardır. Bazı uzmanlara göre, bu eserin, Sinan Bey'e de ait olabileceği yazılmaktadır. Burada Sultan profilden gösterilmektedir. Başka bir sulu boya resminde ise bir katip figürü vardır. Constanzo'ya ait bir tablo da Fatih'i oğullarından biri ile göstermektedir.

Türk resim sanatı, Fatih'in tüm çabalarına karşın uzun süre Avrupa etkisine girmemiştir. Bellini ve Constanzo, İstanbul'da fazla kalamadıklarından, Fatih'in çok arzu ettiği, Batı tarzı bir resim atölyesi de kurulamamıştır. Fatih'in maiyetinde olan Türk asıllı Müslüman veya Hıristiyan kökenli ressam olan Sinan Bey, sarayın atölyesinde aralarında Venedikli Maestro Paollo'nun da bulunduğu resim eğitiminden geçmiştir. Sinan Bey aynı zamanda, Constanzo da Ferrara ve Mostori Pavli'nin de öğrencisidir. Sinan Bey'in çalıştığı Portre Fatih'e ait önemli eserler içinde kabul edilmektedir. Sinan Bey'e atfedilen 39 x 27 cm boyutlarındaki resim, en eski Osmanlı minyatürlerindendir. Minyatürde, çizgici bir üslup ve ölçülü renkler hakimdir. Fatih sol elinde bir gül koklamaktadır. Bu espiri padişahın ne denli duygulu ve zarif bir kişilik olduğunun adeta bir simgesidir. Sağ elinde ise, bir mendil tutmaktadır. Resme bütünüyle son derece zarif bir anlatım hakimdir. (Resim 5) Eserde, çiçek koklayan padişah esprisi, Seyyit Lokman'ın 1579 senesinde yaptığı Beyazıd'ın portresinde de görülmektedir. Hatta bu gelenek Levni'nin Yusuf Bey resminde dahi devam etmektedir. Sinan Bey, Bellini'nin derviş isimli resminin bir kopyasını yapmıştır.

Sinan Bey'in elinden çıkan "Gül Koklayan Fatih" eserinin, bugün İranlı sanatçı Şiblizade'ye ait olduğu; "Raby'in El Gran Turco", eserinde iddia edilmektedir. Fatih'in minyatürist Osman tarafından

yapılan resmi de, minyatür sanatının kendine özgü kaideleri içinde, bir yüzey resmi ve Fatih resmine ait bir örnek olarak yerini almaktadır. (Resim 6) Fatih'in bu eseri Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunmaktadır. Padişahın, Kapudağlı Konstantin tarafından yapılan ve altında Boğaz panaroması olan resmi ise değişik bir tarzda ifade edilmiş olup, özgünlüğünü korumaktadır. Bu eser de yine Topkapı Müzesi'ndedir. (Resim 7) Fatih'in İtalyan ekolü, stilinde olan bir portresi yine Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunmaktadır. (Resim 8) Bu müzede olan Fatih'in bir portresinde (Resim 9) padişah gayet sağlıklı görünmektedir. Fatih'in kaftanında oryantalist motifleri gösteren, hareketli yüzeyli bir giysi bulunmaktadır. Eser tamamen profilden çalışılmıştır. Yine minyatür tarzında cepheden çalışılan bir başka eserde; Fatih Sultan Mehmed'in, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan Levni tarafından yapılan Fatih portresinde, eser minyatür tarzıyla çalışılmıştır. Fatih mavi kaftanı, yeşil giysisi ile tahtının üstünde oturmaktadır. Tahtının arkasında, oryantalist motiflerle süslü yastığa sırtını dayamaktadır. Elinde bir mendil vardır, yanında da bir kılıç bulunmaktadır. (Resim (10) Fatih'in bakır üzerine hakedilmiş resmi ise, Paris'te Bibliyotheque National'de bulunmaktadır. Padişahın elinde bir asa görülmektedir. (Resim 11) Fatih Sultan Mehmed'in Tahran'da Gülistan Müzesi'nde bulunan resmi ise; primitif bir tarzda çalışılmış olup, Uygur ve Çin eserlerini andıran bir espri içinde görülmektedir. Padişahın başında aslında her zaman görülen beyaz sarığın yerine desenli bir sarık görülmektedir (Resim 12).

Constanzo'nun oluşturduğu madalyada ise; etrafında geniş bir bordür içinde (SVLTANİ MOHAMMETH. OCTHOMANİ VGVLİ BİZANTİ İMPERATORİS 1481) yazılıdır. Diğer yüzünde, Fatih bir at üzerinde ve silahlı olup elinde topuz bulunmaktadır. Altında (OPVS CONSTANTİ) ve etrafında (MOHAMETH ASİ ET GRATİE İMPERATORİS YANAGO EQUESTRİS İN EXERCİTVS) yazılıdır.

JEAN FRİNCAUDET madalyasında, Fatih'e benzerlik yok gibidir. Paris'te Biblioteque Nationale'da bulunan bu gümüş madalyanın üzerinde, Fatih'in başında öne doğru eğilmiş bir kavuk bulunmaktadır. Fatih'in yüzü ve elbiseleri bilinenlerden çok farklıdır. Bu sebepden bu madalyonun ezbere yapıldığı tahmin edilmektedir.

İkinci madalyon ise, 1481'de basılmıştır. Padişahın ölümünden sonra bu madalyon ile, Hıristiyan dünyası Fatih'in yüzünü daha iyi tanımış olmaktadır.

Berolte di Civanni isimli bir heykeltraşa ait olan madalya da, 1480 senesinde tamamlanmıştır ve madalyonun ön yüzü Gentile Bellini'nin madalyonunun kopyasıdır. Büst sola doğru, sarıklı, boynunda zincire geçirilmiş yarım ay şeklinde bir süs ile bezenmiştir. Çevresinde MAVNET ASİE. AC. TRAPESVNZİS. MAGNE QVE. GRETİE İMPERAT yazıları vardır. Arka yüzünde ise; Sultanın, harp ilahı Mars tarafından sevk edilen iki atlı, kabartmalı süslü ve dört tekerlekli bir arabada bir figürü bulunmaktadır. Harp ilahı sol elinde kendi mızrağı üzerindeki bir zırhı, yukarıya kaldırmış bir haldedir. Zemin çizgisinin altında, çıplak bir adam bereket boynuzuyla çıplak bir kadın karşı karşıya dinlenmektedir ve aralarında OPUS BERTOLDİ, FLORENTİN, SCVLTORİS yazıları bulunmaktadır.

Fatih madalyalarından Gentile Bellini'nin imzasını taşıyan madalyanın ön yüzündeki Fatih resmi, Bellini portresinden farklıdır. Etrafında "İMPERATORİS MAGNİ SULTANİ MOHAMETİ" yazılıdır. Arka

yüzünde üst üste üç taç resmi bulunmaktadır. (Bizans, Karaman, Pontos) etrafından “F. GENTİLİS BELLİNVS VENETVSEQES AVRATVS COMES Q PALATİN VS” yazılıdır.

Bertolde di Giovanni madalyasının ise, ön yüzünde Bellini madalyasından sakal ve kulak itibari ile farklı Fatih’in bir resmi bulunmaktadır. Boynunda kordon ile bir madalyon asılıdır. Etrafında (MAVMhET ASİE AC. TRAPESVNİS MANGNE QVE GRETİE İMPERAT) yazılıdır.

Arka yüzünde, çelenklerle donanmış dört tekerlekli bir zafer arabasının şaha kalkmış iki atını, harp ilahı mars çekmekte ve bir elinde meşale bulunmaktadır. Arabanın üstünde başında kavuk olan Fatih’in harmaniyesi uçmakta ve bir elinde bir heykel görülmektedir. Diğer elindeki ip, başlarında taç olan üç kadını sarmıştır. Bunların yanında (GRETİE TRAPESVNTY ASİE) yazılıdır.

Arabanın geçtiği yolun altında, bir kadın ile bir erkek uzanmış vaziyette olup birinin elinde tarak ve diğerinde bereket boynuzu bulunmaktadır ve aralarında (OPVS BERTOLDİ FLORENTİN SCVLTORİS) yazılıdır.

Eser, halen Londra’da; “The National Gallery Londra” Ulusal Müze’de bulunmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed’in adına yapılan “Fatih Sikkelerine” gelince: Sikke kesmek istiklal ve saltanat icabıdır. Her ne kadar Fatih’e kadar olan hükümdarlar, pekçok kere sikke bastırmışlarsa da ilk defa Fatih, altın sikkeyi bastırmıştır. Bu tasarruf ise, bir devletin mali kudretinin üstünlüğünü, yüceliğini göstermektedir.

Fatih altınının ağırlığı; o zamanki ölçüleri ile 1 dirhem, 1 krat, 2 habbe’dir. Bugünkü yarım altın, 1 dirhem 2 kırat olduğuna göre, Fatih’in sikkesinin ağırlığı anlaşılacaktır. Fatih altınının ayarı 23, 5 ve çapıda 20 mm’dir.

Müzede bulunan altın sikkesi, 1478 (883) tarihlidir. Bir tarafında (Daribü’n-nadar Sahibü’l-izzi ve’n-nasar Fi’l-berri ve’l-bahr), diğer tarafta (Sultan Mehmet Bin Murad han azze nasruhu Konstantaniye Duribe fi 883) yazıları bulunmaktadır. Altın sikke yalnız İstanbul’da kesilmiştir. Bütün bu çalışmalar, bu devre ait sanata verilen değerin de sembolleridir.

Bu arada Türk topraklarında önemli sayılan olayları kaydetmek için Fatih ve şehzadelerinin maiyetinde, bir çok tarihçi, yazar bulunmaktadır. Bunlardan biri, Fatih’in büyük oğlu Şehzade Mustafa’nın maiyetinde bulunan ve Uzun Hasan’la olan savaşları yazan; Jan Mari Anjiyolello’dur. 1479 tarihinde, Şehzade Mustafa Karaman’da ölünce, Anjiyolello’da İstanbul’a davet edilmiştir. Yazar ile ressamın tanışmaları da, böylece sarayda gerçekleşmiştir. Giderek, saray pek çok tarihçi yazar ve sanatçıya açılmaktadır. Ressam Bellini o zamanlar, 53 yaşındadır. Sanatının olgun kariyerindedir ve Gentile Bellini 1479’dan 1480’nin 26 Kanun-i Sani’si olan; Ocak ayına kadar İstanbul’da, sarayda kalacak ve sanatını sürdürecektir.

1479 tarihinde Venedik Dışişleri Bakanı Giovanni Dairo, Fatih ile bir anlaşma imzalamaktadır. Bu anlaşma ile Eşkodra şehri Fatih'e teslim edilmektedir. Alicenap padişah, bu anlaşmada çok önemli sayılan hususi konuları, karşı tarafın menfaatine sonuçlandırmayı esirgememiştir.

Tarih, pek çok tarihçi tarafından kaleme alınmakta, fakat "Sanat Olayları" gibi bazı gelişmeler, hayati sayılmadığından, belli bir perspektif içinde ve az sayıda yazar ve tarihçi tarafından, belki de rasyonel olmayan bir biçimde, subjektif görüşlerle kayda geçirilmektedir. Bellini'nin Fatih tarafından daveti ve sanatsal gelişmeler, Vasari, Ridolfi, Kıbe gibi yabancı tarihçiler tarafından, öz bilgiler olarak tekrarlanmışsa da, teferruatlı olarak yazılması ancak Tuan'ın; "Gentile Bellini ve Fatih Sultan Mehmed" adlı eserinde görülmektedir. Bir başka eser ise; bu konudan dolaylı olarak bahseden Jau Mari Anjiyolello'nun "Türkiye Tarihi" isimli eseridir. Bu eserin bir kopyası; Paris Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Ridolfi tarafından yayınlanan; "Arte-Havarak Sanat" isimli kitapta da Bellini'nin tasviri ve Fatih'in ressam tarafından yapılan madalyası, Banduri'nin Teodor sütunu gibi eserlerden bahsedilmektedir.

Tarihçi Josef Hammer'e göre, Loran Domediçi, İstanbul'un kıymetli yerlerini resmetmek üzere yine Bellini'yi seçmiştir. Oysa ki, Domediçi'nin çevresinden gelen böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Kaldı ki, Gentile Bellini'nin İstanbul'da olduğu sıralar, Antuan Domediçi, hükümeti tarafından görevli bulunmaktadır. 11 Temmuz 1479 tarihinde Antonyo Bernardi Domediçi, Osmanlı Devleti'nde konsolosluğa tayin olmuş, Ağustos ayının sonuna doğru İstanbul'a geldiğinde de Gentile Bellini'yi görmek fırsatını bulmuştur. Artık Bellini'nin ünü tüm İstanbul'a yayılmaktadır ve kendi devlet erkanından da büyük iltifatlara mashar olmaktadır.

Gentile Bellini, Fatih'in defalarca yağlıboya resmini çalışmış ve bunlardan birisini, Pol Jov Satın kendisine ayırmıştır. Çeşitli büyüklükte, sonradan kopyaları yapılan portrenin adı: "Ellijia Virirum İllustrum" dur.

Kardeş Giovanni ise, o sıralar Venedik'te yaş sıva üzerine Fresk çalışmalarında yoğunlaşmıştır. Bu fresk'lerde, Pope III. Alexander ve imparator Frederick I Barbarossa resmedilmektedir. Eserler, 1577'de çıkan bir yangından tamamen tahrip olmuş fakat içerikleri ile sanat Tarihine geçirildiğinden, bir anlamda büsbütün yok olmamışlardır. Önemli insanların resimlerini yapan kardeş Giovanni, yine de Gentile kadar bu konuda unvan yapmamış görünmektedir.

Gentile Bellini'nin diğer çalışmaları içinde; 1496'da gerçekleştirdiği. "Procession of the Relic of the Cross in the Piazza of San Marco" (Mukaddes emanetlerin San Marco meydanından geçişi) ve 1501'de resmettiği; "The Miracle of the True Cross" (Gerçek Haç'ın mucizesi) gibi eserleri bulunmaktadır. Bu yapıtlar, Venice Akademi ve St. Mark Alexandria, Brera Galeri, Milan'da bulunmaktadır.

Fatih devrinde saray çevresindeki ressamlardan biri de; Ahmet Musa'dır. Bu sanatçı, Bizans ve Avrupa sanatları ile yakından ilgilenmiştir. Ahmet Musa eserlerinde yaldız fon ve gümüş yaldız kullanmıştır.

Londra'da yine Gentile Belline'nin yağlıboya portreye hazırlık olarak yapmış olduğu, bir tahta gravür de bulunmaktadır (Resim 4). Fatih portrelerinden bugün Tahran Gülistan Müzesi'nde olan guaj çalışmanın boyutları: 18 x 30 cm'dir. Bu resimde çehrenin dörtte üçü görünmekte olup, zemin mavidir. Kaftanı açık kahve rengi, kürkü beyaz, elbisesi yeşildir. Bu resmin Fatih'e ait olduğunu A. Sakızyan iddia etmekte, Wilkinson ve Grey'de bunun Hind imparatoru Hümayun'a ait olacağını söyleyip ve yüzde benzerlik olmadığını yazmaktadırlar. Bu portre eğer hümayundan ziyade, Fatih'e benzemekte ise böyle renkli sarığı, Türk Hükümdarları kullanmamışlardır. Tarihi gerçeklerin içindeki objelere benzememelerine rağmen yine de pek çok eser Fatih'in resmine atfedilmektedir.

Grand Turc albümünde olan gravüre gelince; Yüz tam profil olup saç ve sakal gayet itinalı görünmektedir. Yanında ejderha resimleri vardır. 14-15'inci yüzyıllara bağlanan bu eserin, Fatih ya da Cengiz Han'ın canlandırdığı konusunda tam bir kanaat bulunmamaktadır.

İstanbul'da tarihe geçecek pek çok sanat hadisesi yaşanırken, diğer yandan, devletin güvenliği ve bekaası açısından gerekli görülen bir Rodos Seferi yapılmaktadır. Mesih paşa komutasında yapılan bu savaşta; 9000 kişi ölmüş, 15.000 kişi de yaralanmıştır. Ve tarih 18 Ağustos 1480'i göstermektedir. Bu mağlubiyetin üzerine, Fatih bizzat kendi idaresinde Rodos'a bir sefer daha yapma arzusuna girmiştir.

Fatih'in 1479 Kasım ayının sonlarına doğru, Bellini'yi huzuruna çağırıp onun, Venedik'e dönmesinin daha doğru olacağını söylemesi ve bu misafirliği bitirmek istemesinin gerçek nedeni de bu olmalıdır. Venedik'te doğan sanatçı için, bu sanat eserleri ile dolu şehir büyük bir anlam taşımaktadır. Fakat İstanbul'u gördükten sonra Bellini, bu şehirden ayrılmak istememiştir. Sanatçı, padişahtan yalnızca bir tavsiye mektubu istemiştir. Fatih, Bellini'ye hem bu mektubu vermiş hem de, kendisini kıymetli pek çok hediye ile ödüllendirmiştir. Bu arada sanatçıya 250 eku ağırlığında bir de, altın gerdanlık vermiştir. Daha önemlisi Fatih, Bellini'yi, Osmanlı'da Şövalye Paye'sinin karşılığı olan; "Paleten Kont'u" ve "Beg" ünvanları ile taltif etmiştir. Ressam gitmeden önce, Fatih onu "Comes Palatinus" olarak saray erkanına dahil etmiştir. Hıristiyanların, "Altın Kılıç'ına" denk bir madalya ve unvan ile taltif edilen Bellini de Fatih'e, babası Jacopo'nun krokilerinin bulunduğu, bir resim defteri hediye etmiştir. Bellini 1481 yılında İstanbul'dan ayrılmıştır. Bilindiği gibi Fatih'in yeni bir sefer arzusunun yanısıra, Gentile'yi de Venedik'te Doge'lar Sarayında, önemli çalışmalar beklemektedir.

Bellini, kendi memleketinde de, hayatının sonuna dek, hükümeti tarafından 200 altın lira maaşla ödüllendirilmiştir. Bu hediyeler ve ödüller, sanatçının vefatından sonra varisleri tarafından bölüşülürken, tarihçilere de tekrar konu olmuştur.

Böylesine önemli bir sanat olayının ardında kanıtlar da olmasına karşın, bazı yabancı tarihçi ve yazarlar, Bellini'nin İstanbul'daki misafirliğini yanlış yorumlama yoluna gitmişlerdir. O yıllarda Ridolfi, Volter, ve Gibon gibi tarihçiler, Fatih'in Bellini'yi Saray'da zorla alıkoyduğunu yazmışlardır. Oysa Fatih gibi güzel sanatlara meraklı, derinliği olan zarif bir kişiliğin ve alicenap bir padişahın böylesine zorba bir davranış içinde olması mümkün değildir. Üstelik Bellini'nin memleketinde bulduğu unvan da, bu olayın misafirlik olduğunu doğrulamaktadır.

17. yüzyılda, Ridolfi'nin kulaktan dolma hikayelerle, 15. yüzyıldaki saygın bir olaya olumsuz atıflarda bulunması mesnetten yoksundur. Dolayısıyla bu yorumlamalar, kötü niyetlerin göstergeleri olarak kalmaya mahkumdur. Tarihi çarpıtmalara bir başka örnek ise; Fatih'e ait olmayan tablolar için de geçerlidir. Bellini'ye atfedilen 1512 senesinde yapılmış bir portre'nin, 1507 yılında vefat eden Bellini tarafından yapılmış olmasını imkansız kılmaktadır. Bu tablo halen İtalyan Okulunun Kütüphanesi'ndeki fihrist'te "60" numara ile kayıtlı bulunmaktadır.

Gentile Bellini'nin yaptığı Fatih Madalyonu ise, sağ ve sol taraflarda görülen İstanbul, Konya ve Trabzon Beyliklerinin üç tacını göstermekte, yan çerçevede ise, 25 Kasım 1480 tarihi ve sanatçının imzası yer almaktadır.

Bellini'nin, İstanbul'da çalıştığı eskizlerden yola çıkarak yaptığı başarılı ve gerçekçi siması ile Fatih Madalyonu dahi, ezbere oluşturulan Bertoldo Giovvanni ve Costanza tarafından yapılan madalyaların değerini düşürmüştür.

Fatih'in portrelerine o devirde pek çok sanatçı tarafından çalışılmıştır. Fakat en usta en yetenekli eserlerin başında Bellini'nin çalışmaları gelmektedir.

Bellini'nin portreleri en önemli belgesel dokümanlar gibi kıymet bulmaktadır. Bunlardan birini de Pol Jov satın almıştır.

Hatta bu tabloları "Ellijia Virurum İllustrium" adı ile ünlenerek; bunların çeşitli büyüklüklerde kopyaları basılmıştır. 1825 senesinde Reno ailesinden, Lord Nortoyce tarafından satılan bu isimle anılan tablo ise, büsbütün farklı bir eserdir. Elojia'daki eser ile, Osmanlı İmparatorluğunun genel tarihi adıyla 1600 senesinde Venedik'te Pol Jov için, Sansovino tarafından bastırılan madalyon resmi, Fatih'e hiç benzememektedir. Elojia'nın çeşitli tablolarında, Fatih'in başı sağdan, sola doğru resmedilmiştir. Sağ elinde bir gül vardır. Sol kol vücuduna dayanmış ve beline doğru bükülmüş, elinde ise bir silah kapzası vardır. Siması sertçe görülmekte, bıyıkları ise uzun resmedilmektedir.

1553 senesinde, Kilium Rovil tarafından neşrolunan; Perumeb-tu Oriorum İkonum'de yayınlanan Sultan'ın Madalyası, bütünüyle Bellini'nin resimlerini andırmakta ise de; madalya'daki kaba hatlar ve tutarsız ölçütler bu eserin sanatçıya ait olmasını engellemektedir.

Vasar'in Sanat Dergisi için, Teodor Döbri tarafından betimlenen resme gelince, bu eserde yüz yandan; soldan sağa doğrudur. Sultan'ın arkasında bir kaftan vardır. Fatih'in sakal şekli, bıyıkları ve yüzün sinirli hali, eserin gerçekten modele bakmadan ezbere yapıldığını ortaya koymaktadır.

Eğri piskoposu, Ladislas Pirker tarafından Josef Hammer'e verilen ve "Osmanlı Devleti Tarihi" olan eserde yayınlanan, İtalyanca kitaptaki resim hakkında da, doğruluğu açısından şüpheler vardır. Fatih soldan, sağa profilden çalışmış, yüzünde hafif bir sakal ve bıyık bulunmakta fakat başkaca benzer bir özellik görülmemektedir.

Türkiye'de 16., 17. ve 18. yüzyıllar gibi çeşitli zamanlarda çalışılan, Fatih portrelerinin çoğunun da Sultan'a benzerliği bulunmaktadır.

Piyer Obüs'ün "Tarih" adlı, P. Bohor tarafından yayınlanan ve Rodos Kuşatmasına ait yazma bir eser olan kitapta da hatıra niteliğinde bir Fatih resmi bulunmaktadır. Eser önceleri Duharlay Kütüphanesi'ndeyken sonra Paris Milli Kütüphanesi'ne gönderilmiştir.

Jan Dövent tarafından oluşturulan 1870 senesinde yayınlanan "Fatih" tablosu da gerçek karakteri yansıtmaktan uzak, ancak hatıra niteliğinde kabul edilmektedir.

1476 senesinde Filip Döpergam tarafından Venedik'te yayınlanan, "Sople Mantom Kronikorum" adlı eserde, Fatih'in yağlıboya eserinden bahsedilerek, Sultan'ın heybetli görünüşü ve bakışının tabloda aynen yansıtıldığı yazılmaktadır.

Fatih'in "El Gran Turko" namıyla sunulan ve Mösyö Lipman tarafından yayınlanan resmi ise, son Bizans İmparatoru VII. Jan Paleologos'un resmi olup, Fatih'e ait değildir. Yine Hartman Şedor tarafından oluşturulan "Kronikon Noren Bregenze" 1493 tarihli eserde ve 1480 senesinde Almanya'da bastırılan imzasız bir başka Fatih portresindeki benzerlik ile, Berlin Müzesi'ndeki portredeki aynılık, ilginç bulunmaktadır. Aras Kütüphanesi'ndeki eser ile, Berlin Müzesi'ndeki resimler ise, aynı sanatçının eserleri olarak kabul edilmektedir.

15. yüzyılda Fatih'in oğlu Cem'in de, portreleri çalışılmıştır. Fatih'in Bellini'den, saray erkanının portrelerini yapmasını istemesi, kendi odasının süslemelerini yaptırması, ondan sonra gelen padişahların da "Sanata" ilgi göstermelerine yol açmış, Fatih bu bakımdan da kendinden sonra gelenlere öncü olmuştur. Osmanlı Resim sanatında portreler, az sayıda da olsa varlıklarını korurken, minyatür sanatı da olanca hızıyla "Osmanlı resmine" renk getirmektedir. Fakat portre resminin getirdiği farklı soluk, resim sanatı içinde çok önemli bir yer işgal etmektedir. Fatih'in vefatından 6 ay evvel yaptırdığı portrede; yüzünün solukluğu ve hastalığı adeta açıkça belli olmaktadır. Yüzde yanak kemikleri çıkık, burnu daha şahin, sık bıyıkları ağzını örtmüş olmasına rağmen, Fatih'in kendinden emin, vakur hali göz doldurmaktadır. Bu portrenin gerçekçiliğinden etkilenen Giovanni Mani isimli bir Domenik rahibi, 1480 senesinde portreyi gördüğünde Fatih'in yakında öleceğini söylemekten kendini alamamıştır.

Fatih'in bizzat kendisi her zaman gerçekçi yaklaşımlardan yanadır. Bir rivayete göre; Bellini saraya ilk geldiğinde onun sanatından emin olmak için, kendi resmini yapıp getirmesini söylemiştir. Bunun üzerine, aynaya bakarak portresini yapan Bellini, Fatih'e resmi gösterdiğinde Sultan esere hayran olmuş aynı zamanda da sanatçının ustalığından emin olmuştur.

Yine başka bir rivayete göre; Fatih, Kapalı Çarşı Bedesteni'nde tebdil-i kıyafet dolaşırken bir dervişin kendisi hakkında çok güzel kasideler söylediğini işitmiştir. Bu olayı Bellini'ye nakleden Fatih'e, sanatçı olayla ilgili bir resim yapmıştır ve bu adam neye benziyor diye sorduğunda Bellini'nin Derviş için söylediği biraz deliye benziyor sözü üzerine Sultan da bu tanımlamayı doğrulamış; "çok doğru hatta cennet bile gözlerinden belli oluyor" demiştir. Bellini'nin Fatih'e söylediği söz olan; "Siz, Büyük

İskender'in bile başaramadığı çok büyük bir işi başardınız, neden hakkınızda methiye istemiyorsunuz?" sorusuna, padişahın verdiği cevap olan "Ben ancak akıllı insanların beni methetmesini isterim" sözü Fatih'in asil karakterine uygun bir cevap teşkil etmektedir.

Venedik'te doğan Bellini, 1507'nin Şubat'nda yine Venedik'te vefat etmiştir. İnsanlar ölürken, eserler yaşamaya devam etmektedir. Hikayeler ya da Rivayetler neyi anlatırlarsa anlatsınlar, kendi çapında gerçekleri gösteren "Realist Portreler", aynadaki akisler gibi, tarihe mührünü vuran, güzel sanatlara unutulmaz payeler veren Fatih Sultan Mehmed'in portreleri örneği, Fatih gibi mümtaz bir şahsiyeti ve Bellini gibi usta sanatçıları da dünya durdukça sonsuzluğa taşıyacaklardır.

Abdulkadir Dedeoğlu, Osmanlılar Albümü, İstanbul 1980.

Andre Clot, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul 1991.

Berke İnel, Osmanlı Devletinde Güzel Sanatlara Verilen Önem, Tarihi, Kültürü ve Sanat'ıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler Yayını (Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları ve Kültür, Turizm Müdürlüğü).

Franz Babinger, Mehmed The Conqueror and His Time, Princeton, 1992.

İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, Fatih'in Sikke ve Madalyaları, İstanbul 1946.

Tuan, Gentile Bellini ve Sultan Mehmed-i Sani (1479-1480), İstanbul, 1909.

Tahsin Öz, Fatih Sultan Mehmed II'ye Ait Eserler.

Yenileşme Döneminden Cumhuriyet Dönemine Türk Resim Sanatının Evreleri / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kamil Gören [s.428-439]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yenileşme ya da yaygın tanımıyla batılılaşma döneminde Batılı anlamda gelişmeye başlayan resim sanatının öyküsüne girmeden önce, bu ortamın oluşmasına olanak tanıyan sürece kısaca bir göz atmak gerekirse: Köklü bir geçmişe sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma serüvenini, tarihçiler 1703-1730 yılları arasında yirmi yedi yıl hüküm süren III. Ahmed (1673-1736) dönemine kadar dayandırmaktadırlar. Bu dönemde yavaş yavaş Batılı düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilemeye başladığına tanık olunmaktadır. Bu oluşumda Müslümanlığı seçen Avrupalıların da önemli bir etken olduğu söylenebilir.1 Örneğin 1727'de Erdelli bir Macar olan ve genç yaşta Müslümanlığa geçen İbrahim Müteferrika ile Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin oğlu olan ve onunla Paris'e giderek orada yetişen Said Mehmed Çelebi ilk Türk matbaasını kurarak Osmanlı kültür yaşamında önemli bir işlevi yerine getirdiler.2 Daha sonra 1730-1754 yılları arasında on dört yıl tahtta oturan I. Mahmud (1696-1754) dönemi de ordunun iyileştirilmesi başta olmak üzere çeşitli yeniliklerin yapıldığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. I. Mahmud'un ardından 1754-1757 yılları arasında üç yıl hüküm süren III. Osman (1699-1757) ile 1757-1774 yılları arasında on yedi yıl yönetimi elinde bulunduran III. Mustafa (1717-1774) ve 1774-1789 yılları arasında on beş yıl tahtta oturan I. Abdülhamid (1725-1789) dönemlerinde de yaşanan çeşitli zorluklar yanında çeşitli yenileşme hareketlerinin de sürdürüldüğü görülmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme hareketlerinin ivme kazandığı dönem olarak Fransız Devrimi'nin olduğu 1789'da tahta çıkan ve 1807'ye kadar on sekiz yıl hüküm süren III. Selim (1761-1808) ile bir yıl yönetimi elinde bulunduran IV. Mustafa (1779-1808) dönemi ardından 1808-1839 yılları arasında otuz bir yıl saltanat süren II. Mahmud (1785-1839) dönemi görülmektedir.3

İmparatorluğun, yoğun bir biçimde Batılılaşma çabalarını sürdürürken, sahip olduğu değerler, kurum ve kuruluşlarıyla olduğu kadar, sanat ve kültür ortamıyla da adeta "kaos" olarak da tanımlanabilecek bir karışıklık içinde bulunduğu görülmektedir. Böyle bir ortamda resimden heykele, fotoğraftan gravüre, edebiyattan müziğe ve mimarlıktan sanatın diğer dallarına kadar uzanan ilişkiler ve etkileşimler bir bütün olarak ele alınmalıdır.4 Batılılaşma akımıyla birlikte müzik, resim, heykel, tiyatro, yazın gibi tüm sanat dallarında oluşan bir etkiden söz edilse de en hızlı gelişme hiç kuskusuz, mimaride uygulanan Batılı öğeler ve biçemde (üslupta) kendini göstermiştir.5 Batılılaşma döneminde Avrupa'nın doğu komşusu Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında Barok sanat kendine özgü nitelikler göstermektedir. Batı'da etkin bir biçem olarak beliren Barok resim sanatı, Avrupa sanat akımlarından çok ayrı bir yönde ve İslâmi sanat gelenekleri doğrultusunda gelişme gösteren Osmanlı resmi üzerinde hemen hemen yok denecek kadar az etki yapmıştır.6

Türk resim sanatının gelişim sürecini belli bazı dönemlere ayırmak gerekirse başlıca iki büyük dönem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma hareketiyle başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonlanan dönem olarak ele alınabilir. Diğer dönem ise Cumhuriyet'in ilanıyla başlayıp günümüze kadar uzanan süreç olarak değerlendirilebilir. Hiç

kuşkusuz, iki dönemi de kendi içinde, değişik bakış açılarıyla, çok değişik bölümlere ayırmak olanaklıdır.[7] Örneğin ilk dönem içinde resim sanatı adına önemli olaylar olarak 1793 yılında askeri okullara resim dersleri konulmasını; önce 1829, ardından 1834 ve 1835 yıllarında Avrupa'ya öğrencilerin yollanmaya başlanmasını; 1857'de Paris'te Mekteb-i Osmanî'nin kurulmasını; Paris'te sekiz-on yıllık resim eğitimlerini tamamlayan ve Batılı anlamda Türk resminin temelini atan Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid'den oluşan öncü üç büyük ustasının 1870'te yurda dönmesini; 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasını; 1909 yılında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurulmasını ve Şerif Abdülkadirzade Hüseyin Haşim Bey'in yönetiminde Mart 1911 ile Temmuz 1914 tarihleri arasında cemiyetin yayın organı niteliğinde on sekiz sayı süren bir mecmua/gazete çıkarmasını;[8] 1908 yılındaki II. Meşrutiyet Dönemi'yle birlikte Avrupa'ya resim eğitimi gören gençlerin, eskiye oranla daha yoğun ve düzenli bir biçimde gönderilmesini ve "1914 Kuşağı/Çallı Kuşağı" olarak adlandırılan sanatçıların, 1914 yılında Batı'dan öğrendikleri yeni resim anlayışlarını yurda getirmesini; 1914'te genç kızların da resim eğitimi alması amacıyla bir İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmasını; Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı gibi önemli savaşların yaşandığı bir ortamda Çanakkale Savaşlarını tema olarak değerlendiren, dönemin Genelkurmay Başkanlığı tarafından Sisli Atölyesi'nin kurulmasını; ardından ilk yurtdışı resim sergisi olan Viyana Sergisi'nin gerçekleştirilmesini;[9] 1916 yılından başlayarak Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin önderliğinde "Galatasaray Sergileri"nin açılmaya başlanmasını sıralayabiliriz.[10]

Yukarıda belli başlı sanat olaylarını sıraladıktan sonra 19. yüzyıl sanat ortamında yer alan Türk ressamların konumuna kısaca bir göz atacak olursak:

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, içinde bir çok etnik kökene, dine, dile sahip insanı barındıran; bir uçtan diğer uca değişik kültürlerden oluşan büyük bir imparatorluk akla gelmektedir. Ayda Arel'in yaptığı bir söyleşide de vurguladığı gibi, dönemin sanatını ve sanatçısını tanımlamak için, sanatçılara, aynı ortamı paylaşan bireyler olarak öncelikle Osmanlı sanatçısı demek daha doğru bir yaklaşımdır.[11] 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu toprakları üstünde yaşayan çeşitli kültürlere ait insanların oluşturduğu ortamın, her konuda olduğu gibi, sanat konusunda da etkileşimlere neden olduğu açıktır. Hiç kuşkusuz, İstanbul gibi çok hareketli bir ortamda sanat icra etmeye çalışan Türk ressamlarının, İmparatorluğu oluşturan Hıristiyan, Levanten kesime ait ressamlardan, İstanbul kentine gelen yabancı ressamlara, Pera'da açılan çeşitli sergilerden ve çeşitli sanatsal hareketlerine kadar birçok sanatsal ve kültürel hareketten dolaylı veya dolaysız, doğal olarak etkilendiklerini söyleyebiliriz.[12] Bir dönemi ele alırken, o dönemi doğuran; içinde var olan sayısız öğeyi de çok çeşitli yönleriyle irdelemek gerekmektedir. Ancak, bu aşamada konuya belli bir açıdan yaklaştığımızı, ayrıca aynı dönemde gelişen, gerek İstanbul, gerekse Anadolu'da örneklerini gördüğümüz (duvar resmi başta olmak üzere) resim sanatı konusu içinde incelenebilecek diğer türlere değinmediğimizi; daha çok 19. yüzyıl ikinci yarısının sanat ortamında üretilmiş yağlıboya tuval resmini inceleme merkezine yerleştirdiğimizi belirtmeliyiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl boyunca bir çok konuda yaşadığı sıkıntılar, sanat için de söz konusuydu ve sanat ortamını oluşturan öğeler de oldukça karmaşık bir durumdaydı. Daha önce

yazdığımız yazılarda İmparatorluğun içinde bulunduğu sosyal, siyasal, kültürel, sanatsal vb. diğer ortamların tarihsel arka planını ayrıntılı bir biçimde kaynaklarıyla birlikte ele almıştık.13 Ancak, çok kısa olarak, 19. yüzyılın, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her konuda, en zor bir dönemi olduğu, bu konuda yapılan araştırmalarla da devamlı vurgulanmaktadır. Sanat ortamının belli bir disiplin içine sokulması ya da sanata karşı ilgi uyandırılması aşamasında hiç kuskusuz Osman Hamdi Bey'in girişimleriyle 19. yüzyılın son çeyreğinde 1883'te kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin; açılan bazı özel kursların; birbiri ardınca açılmaya başlanan sergilerin ve buna bağlı olarak Pera başta olmak üzere bazı diğer bölgelerde başlayan belli bir sanat pazarının oluşmasının önemi büyüktür.14 Ancak, 19. yüzyıl başlarındaki -bu dönem ilerici bir padişah olarak bilinen ve 1793'te askeri okulların ders programına resim derslerini koyduran, III. Selim (1789-1807) ile başlar- sanata yön verecek bir kurumun olmadığı yıllarda sanat ortamında en etkin kurum olarak Saray'ın varlığı söz konusudur.

İmparatorluk başkenti İstanbul'a gelen yabancı sanatçılardan, burada yaşayan azınlık, Levanten ve Türk sanatçısına kadar geniş bir sanatçı topluluğunun, öncelikle Saray ve çevresi ile ilişki içine girdiği ve içlerinden bazılarının, padişahların yaptıracağı yeni saray, kasır, köşk, cami, çeşme vb. yapıların yapımından, süslenmesine kadar görev aldıkları, Saray'a yapıtlarını sunma yoluyla da sanat yaşamlarının devamı için çeşitli olanaklar elde ettiklerine tanık olmaktayız. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu birbiri ardınca yöneten IV. Mustafa (1807-1808), II. Mahmud (1808-1839), Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876), V. Murad (1876-1876), II. Abdülhamid (1876-1909) gibi padişahlar, bazı dönemler daha yoğun; bazı dönemler ise daha zayıf olmak üzere, sanatçılar ile ilişkilerini bu şekilde sürdürdüler. Böyle bir ilişki, Batılılar gözünde egzotik değerleri ağır basan, zengin bir tarihsel ve kültürel geçmişe sahip ve aynı zamanda büyük bir liman kenti olarak ticari yaşamı da son derece cazip olan İstanbul'un kendine özgü bir sanat ortamının da oluşmasına olanak tanıdı. Özellikle bu dönemde, Avrupa ülkelerinde moda olan Oryantalist akımın temsilcileri sanatçıların Doğu ülkelerine geziler düzenledikleri ve Doğu'ya açılan kapının ilk durağı olan İstanbul'a sıklıkla uğradıkları görülmektedir.15 19. yüzyılın ortalarına doğru 1839'da icat olunan; 1860'lı yıllarda ise iyice yaygınlık kazanan fotoğraf makinesinin varlığı ise bir çok açıdan büyük bir önem taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun matbaayı kullanmaktaki geç kalmışlığının aksine, fotoğraf yaygın bir biçimde Osmanlı sosyal yaşamı içinde yerini tam zamanında almıştı.16 Böylelikle gizemli köşeleriyle imparatorluk toprakları Avrupalılar tarafından keşfediliyor; yerli sanatçılara ise bu fotoğraf kartları bir anlamda modellik yapıyordu. Bu uygulamada sanatçıların farklı davrandıkları görülmektedir. Örneğin, figürlü kartpostallardan figürleri ayıklayarak salt manzara resmine yönelen ve sanat tarihine Primitifler ve Darüşşafakalılar olarak geçen bu ressamların yanında; Osman Hamdi Bey başta olmak üzere bazı diğer sanatçıların fotoğraftan figür bağlamında da yararlandıkları görülmektedir. Türk Resim Sanatı içinde Primitifler ve Darüşşafakalı Ressamları öne alarak Osman Hamdi Bey ve dönemindeki sanatçıları bunlardan sonra sıralamak yanlış bir saptama yapmak demektir. Osman Hamdi Bey (1842-1910), Süleyman Seyyid (1842-1913), Şeker Ahmed Paşa (1841-1907) ve hatta Halil Paşa (1852-1939), Hüseyin Zekai Paşa (1860-1919), Hoca Ali Rıza (1864-1939), Ahmed Ziya Akbulut (1869-1938) gibi sanatçıların, Primitifler olarak tanımlanan sanatçılar içinde -kesin doğum tarihleri bilinmeyenler ayrı tutulmak üzere- doğum tarihi bilinen Primitiflerden ve özellikle yaşam öyküleri

belgelerle saptanmış Darüşşafakalı ressamlardan daha önce doğdukları ve sanat dünyasında varlıklarını daha önce duyurmaya başladıkları görülmektedir.17

Batılı anlamda resim anlayışının yaygınlaşması aşamasında ele alınacak en önemli dönem, kanımızca, Osman Hamdi, Şeker Ahmed ve Süleyman Seyyid gibi öncülerin Paris'e resim eğitimi almak üzere gidip; yurda döndükleri ve sanat yaşamında etkin olarak görülmeye başladıkları 1860'li yıllardan başlayan 1880'li yıllarda devam eden dönemdir. Daha sonra "1914 Kuşağı"na geçişte önemli bir ara dönem oluşturan süreçte ise Halil Paşa, Hüseyin Zekam Paşa, Hoca Ali Rıza, Ahmed Ziya Akbulut, Üsküdarlı Cevat başta olmak üzere, 1914 Kuşağı'na yakınlığıyla bilinen sivil kuşağın önemli temsilcilerinden Şevket Dağ ve burada tek tek sayamadığımız, yine ağırlığını -daha önceki kuşakta olduğu gibi- asker kökenlilerin oluşturduğu diğer sanatçılar sıralanabilir. Bu sanatçıları ana hatlarıyla ele alacak olursak:

Sivil kuşağın ve Batılı anlamda gelişen Osmanlı resim sanatının en önemli temsilcisi Osman Hamdi Bey (1842-1910), döneminde elçilik, nazırlık (bakanlık), sadrazamlık (başbakanlık) gibi üst düzey görevler üstlenmiş ünlü bir devlet adamı olan İbrahim Ethem Paşa'nın dört oğlundan en büyüğüdür. Osman Hamdi'nin kardeşlerinden biri müzeci Halil Edhem Bey (1861-1938), diğeri Türkiye'de nümizmatik biliminin kurucularından kabul edilen İsmail Galip Bey (ölümü 1895), bir diğeri ise İstanbul Gümrük Müdürlerinden Mustafa Bey'dir (ölümü 1893). 1856 yılında Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okurken resme karşı ilgili olduğu dikkat çekmiştir. Babası, Batı'da eğitim gören bir kişi olarak oğullarının da aynı eğitimi almasını isteyince, Osman Hamdi hukuk eğitimi almak üzere 1860'da Abdülmecit döneminde Paris'e yollandı.

Sanatçı, burada bir süre hukuk eğitimi aldıysa da resme olan ilgisini yenemeyip bir süre hukuk ve resim derslerini birlikte yürüttü;18 sonra Paris Ecole des Beaux-Arts'a (Güzel Sanatlar Okulu)19 kaydolup Jean-Léon Gérôme20 ve Gustave Boulanger'den21 dersler alarak tümüyle resim sanatına yöneldi. 1869'da yurda döndüğünde 1881'e kadar çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Bunlar sırasıyla 1869'daki Bağdat Vilayeti Umur-i Ecnebiye Müdüriyeti (Yabancı İşleri), 1871'de İstanbul'a dönüşündeki Tesrifat-i Hariciye (Protokol) Müdür Yardımcılığı, 1873 Viyana Dünya Sergisi'nde hükümet temsilciliği, 1875'te Hariciye Umur-i Ecnebiye Katipliği, 1876'da Matbuat-i Ecnebiye Müdürlüğü, 1877'de Altıncı Daire-i Belediye Müdürlüğü (günümüz Beyoğlu Belediyesi), 1881'de Alman A. Dethier'in yerine Müze-i Hümayun (İmparatorluk Müzesi, günümüz İstanbul Arkeoloji Müzesi), 1882'de Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürlüğü'dür.22 Sanatçı, 1874 tarihli Asar-i Atika Nizamnamesi'ni (Eski Eserler Kanunu) 1884 yılında değiştirip yeniden çıkararak eski eserlerin yurtdışına kaçırılmasını engelleyen çok önemli bir işi başarmış oldu.

Osman Hamdi'nin 1883-85'te Aiolia'da, Nemrut-Dağ Tümülüsü'nde ve Lagina'daki, 1887-88 yılları arasında ise Lübnan'da Sayda/Sidon'da yaptığı ve içlerinde "İskender Lahti"nin de bulunduğu 21 lahti çıkarması yurt dışında ünlenmesine neden oldu.23

Sivil kuşağın en önemli temsilcisi olan Osman Hamdi Bey konusunda en kapsamlı araştırmayı yapmış olan Mustafa Cezar'ın da vurguladığı gibi Türk Resim Sanatı'na figürü, kompozisyonun gerçek bir öğesi olarak sokan ilk sanatçı Osman Hamdi'dir.24 Sanatçının resimlerinde Oryantalist biçem ağır basar. Yapıtlarında titiz bir işçilik ve ayrıntı ön plandadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, resim çalışmalarında fotoğraftan, kareler yöntemiyle yararlanmış ve kendini de birçok kez model olarak kullanmıştır. Sanatçının bu amaçla çektirdiği bazı fotoğraflar bulunmaktadır. Osman Hamdi Bey açık havada çalışan bir ressam olmaktan çok, akademik anlayışı dikkatle uygulayan bir atölye ressamıdır. Osman Hamdi Bey bir Oryantalist olarak, oldukça fazla sayıda hayali Doğu manzarası gerçekleştirmiş olan Batılı Oryantalist sanatçılara göre daha şanslıydı ki bu şansı gerçekleştirdiği yapıtları oluşturan nesneleri, mekanları yakından görüp inceleme olanağından geliyordu. Batılı Oryantalistler, Doğu'nun gizemini, geri kalmışlığını gösterirken, Osman Hamdi bunun tam tersini yaparak, yapıtlarında özellikle Türk sanatının güzel örneklerini; okuyan tartışan ve özlemini duyduğu Osmanlı aydın tipini ele almıştır. Tablolarında dekor olarak tarihi yapıları, aksesuar olarak da tarihi eşyaları kullanmıştır. Mimariyi de bazen fon, bazen de esas olarak kullanmıştır. Ayrıntılarda aşırı gerçekçi olmasına karşın kompozisyonlarda değildir; ancak, kompozisyonlarında da zevkli bir görünüm söz konusudur. Osman Hamdi'nin, yapıtlarında bir nesneyi, daha önce kullandığı bir nesne ile değiştirdiği oluyordu, yani, sanatçı yapıtlarında kurgu/montaj yapmayı seviyordu. Bu tutumundan dolayı Osman Hamdi'nin ayrıntılarda gerçekçi, kompozisyonlarda ise kurgucu olduğu söylenebilir.25

Osman Hamdi Bey ile birlikte aynı dönemin bir diğer ünlü sanatçısı Şeker Ahmed Paşa'dır (1841-1907). Gerçek adı Ahmet Ali olan Şeker Ahmet Paşa, 1841 yılında İstanbul'un Üsküdar ilçesinde Ali Efendi'nin oğlu olarak doğdu. 1846 yılında 5 yaşında Üsküdar İlkokulu'na başlayan Ahmet Ali burada tam dokuz yıl eğitim gördükten sonra 14 yaşında iken sınavla Tıbbiye Mektebi'ne girdi; ancak, kısa bir süre sonra doktorluğun kendine uygun bir meslek olmadığını anladı ve annesinin de desteklemesi üzerine buradan ayrılarak 1856 yılında Harbiye'ye geçti. Harbiye yıllarında resme karşı büyük bir ilgi duyan ve kendini geliştirmek için büyük bir çaba harcayan sanatçı; bu çabaları sonucunda daha 18 yaşında olmasına karşın Harbiye Mektebi'nin resim öğretmeni yardımcılığına atandı ve daha sonra en yüksek dereceyle Harbiye Mektebi'nden diplomasını aldı. Dönemin yönetimini elinde bulunduran, kendisi de sanatla yakından ilgilenen Sultan Abdülaziz'in kulağına, henüz 18 yaşında olan genç Ahmet Ali'nin resim sanatındaki yeteneğine ilişkin bazı bilgiler ulaşmıştı. Bunun üzerine iki yıl sonra 1861/62'de 20 yaşına basan Mülazim (Teğmen) Ahmet Ali, padişahın emriyle devlet hesabına resim öğrenimi yapmak üzere Paris'e gönderildi. Önce, Paris'te eğitim gören Osmanlı öğrencileri için Osmanlı Devleti tarafından açılan Mekteb-i Osmani'ye devam eden Ahmet Ali Paşa, daha sonra 1861-1870 arası 9 yıl Paris'te l'Ecole National Superiéur des Beaux-Arts'ta Gustav Boulanger'in ve Jean-Léon Gérôme'un atölyelerinde resim eğitimi gördü. Aynı dönemlerde Süleyman Seyyid (1842-1913) ve Osman Hamdi (1842-1910) de Paris'te bulunuyordu. Ahmet Ali'nin, diğer arkadaşlarıyla anlaşmasına karşın, yine Harbiye mezunu bir asker olan Süleyman Seyyid ile yıldızlarının bir türlü barışmadığı bilinmektedir. Ahmet Ali, Paris'te uzun süren eğitimi sırasında, İstanbul'a bir çok yapıtını gönderdiği gibi, Paris'te her yıl açılan salon sergilerinden 1869 yılındakine bazı yağlıboya çalışmaları ve Sultan Abdülaziz'in karakalem bir portresi ile katıldı ve yetenekli bir Türk ressamı olarak Ahmet Ali bu sergilerde oldukça ilgi çekti. Paris'teki başarılı eğitiminden sonra

diplomasını alan Şeker Ahmet, okul müdürlüğü tarafından ödül olarak üç ay İtalya'ya gönderildi. Kayıtlara göre Paris'te açılan Mekteb-i Osmani 1867 yılında kapandı.

1870 yılında patlak veren Fransa-Prusya Savaşı sonrasında ise Paris'te eğitim için bulunan diğer sanatçılarla birlikte Ahmet Ali de 1871'de yurda döndü ve yüzbaşı rütbesiyle Tıbbiye Mektebi'ne resim öğretmeni olarak atandı. Sanatçı bu sırada Bayezid, Zeyrek, Kaptan İbrahim Paşa Mektebi ile Sultanahmet Sanayi Mektebi'ne (Sanat Okulu) de resim hocası olarak atanmış ve gösterdiği başarı nedeniyle 1872'de Kolağası rütbesine (kıdemli Yüzbaşı) yükseltilmiştir.

Osmanlı kültür ve sanat yaşamı açısından önemli görevler yüklenen Kolağası Şeker Ahmet Pasa 1873 yılında yalnızca kendi yapıtlarından oluşan bir sergiyi Sultanahmet Sanayi Mektebi'nde açmıştır. Bu sergi aynı zamanda Türkiye'de açılan ilk resim sergisi olarak kabul edilmektedir. Bu serginin açılışındaki amaçlardan biri de Batılı anlamda resim anlayışını halka tanıtmak ve sevdirmekti. Paşa, ikinci sergisini 1875 yılında Çemberlitaş'ta, Darülfünûn binasında (bu bina günümüzde Basın Müzesi'dir); üçüncü ve son sergisini ise 1900'de Pera Palas'ta açmıştır.

Etrafında iyi huylu, sakin bir kişilik olarak bilinen Ahmet Ali Paşa, bu özelliklerinden dolayı "Şeker" namıyla anılmaya başlanmıştı. Şeker Ahmed'in sanat yaşamında çok değişik bir görünüm egemendir. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan Şeker Ahmed

Paşa'ya ait 1897-1898 tarihli "Talim Yapan Erler", 1898-1899 tarihli "Hisar ve Evler" ve "Ağaçlık" adlı üç çalışmasında yurtdışı eğitimlerine karşın, sanatçının daha yalın bir tutum içinde olduğu görülmektedir. "Talim Yapan Erler" ve "Hisar ve Evler" adlı yapıtların, Şeker Ahmed'in Paris'ten döndükten yaklaşık 27-28 yıl kadar sonra gerçekleştirdiği göz önüne alınırsa durum daha da ilginç bir boyuta ulaşmaktadır. Bu ise, Şeker Ahmed'in sanat yaşamında gözlenen değişiklikleri daha başka bir gözle gözlemlemeyi ve dikkatli olmayı gerektirmektedir. Avrupa'da alınan uzun bir eğitimden sonra -tıpkı Süleyman Seyyid'in de bazı yapılarında olduğu gibi sanki daha acemice yapılmış izlenimi uyandıran (Hatta, sözü edilen bu niteliklerinden dolayı Bedri Rahmi Eyüboğlu Şeker Ahmed'in primitifler arasında sayılması gerektiğini söylemiştir) çalışmaların varlığı; Şeker Ahmed'in sanat biçemine ilişkin yapılan değerlendirmelerde çok dikkatli davranılması gereğine işaret etmektedir.26

Titiz, sürekli ve sabırlı çalışmaya önem veren Şeker Ahmed Paşa, temiz bir işçiliğe sahipti. Yapıtlarını az ve öz, çizgi ve renk ile oluştururdu. İçtenliğe verdiği öneme karşılık; gelip geçicilik onun için ikinci plandaydı. Bu yönleriyle bakılırsa Şeker Ahmed Paşa'nın klasik ve romantik anlayışı yeğlediği düşünülebilir. Öte yandan Bedri Rahmi'nin de vurguladığı gibi içtenlikli tutumundan dolayı olsa gerek, Şeker Ahmed'in bir açıdan Primitiflere olan bir yakınlığından da söz edilebilir.27 Sezer Tansug'a göre, sanatçının peyzaj temasına yaptığı önemli katkı yanında, onun yapıtlarında, düzen anlayışına mal olan lirizm, özgün bir sema geometrisiyle dengelenmektedir.28

Şeker Ahmed gibi asker kökenli bir diğer önemli sanatçı ise Süleyman Seyyid'dir (1842-1913). İstanbul'un Üsküdar ilçesinde doğdu. Kartal Maltepesi eşrafından sedef kakma ustası Hacı İsmail Efendi'nin oğludur. İlk ve ortaöğrenimini Maltepe ve Maçka askeri rüştiyelerinde tamamladı. İlk resim

zevkini öğrenimi sırasında Chirans ve Kess adlı iki Fransız ressamdan alan sanatçı, 1862 yılında Harbiye'den teğmen olarak mezun oldu. 1861/62 yılında Şeker Ahmed Paşa ile birlikte Abdülaziz tarafından Paris'e resim eğitimi için gönderildi. Önce Paris'te burada öğrenim gören öğrenciler için Sultan Abdülaziz tarafından 1857 yılında açılıp, 1864'te kapanan Mekteb-i Osmanî'de eğitim gördükten sonra l'Ecole des Beaux-Arts'ta (Güzel Sanatlar Okulu) Alexandre Cabanel'in öğrencisi oldu. Sanatçı Paris'te değişik kaynaklara göre sekiz veya on-on iki yıl kalarak, 1870, 1871 veya 1875 yılında İstanbul'a döndü. Süleyman Seyyid, yurda dönünce bir süre Osman Nuri Paşa'nın yardımcılığını yaptı ve daha sonra Harbiye'de resim hocası oldu. Aynı görevi Kuleli Askeri Lisesi ve Askeri Tıbbıye'de de sürdürdü. sanatçı bu görevleri yanında İstikbal ve Osmanlı gazetelerinde yazarlık ve çevirmenlik, Orman ve Maadin (Madenler) Mektebi'nde Fransızca öğretmenliği, Mahmudiye Rüştiyesi'nde yabancı dil ve resim öğretmenliği, Mülkiye-i Şahane'nin (Siyasal Bilgiler) kuruluşunda ders nazırlığı gibi hizmetlerde bulundu. Kırk altı yıl süreyle askeri okullarda hocalık görevini sürdürdü. Hocalık yaptığı dönemlerde, anlattığı tatlı hikayeleri, filozofça görüşleri, dönemini eleştiren esprili sözleri ile öğrencileri üzerinde yapıcı bir rol oynamıştır. Meslek yaşamında miralaylığa (albay) kadar yükselen sanatçı, emekli olduktan sonra evini Üsküdar'dan Sarıyer'e taşıdı.

Seyyid'in gerçekleştirdiği yapıtlar ağırlıklı olarak manzara ve natürmort türünde olmakla birlikte, figürlü çalışmaları da görülmektedir.29 Pertev Boyar'ın da belirttiği gibi Süleyman Seyyid meyve ve çiçek motiflerine tutkundu. Sanatçının perspektife çok büyük bir önem verdiği; hatta, ölümü nedeniyle tamamlayamadığı "Fenni Menâzir" adlı bir çalışması olduğu bilinmektedir. Kendisine bu nedenle "Métrogoliste/Métrologue (ölçü uzmanı)" lakabı takılmıştı. Sanatçı otuz altı yıl gibi uzun bir süre askeri okullarda resim hocalığı yaptı. Şeker Ahmed Paşa ile araları, sanat anlayışlarındaki karşıtlıklar nedeniyle daha Paris'teki öğrencilikleri döneminden başlayarak bozulmuştu ki kendisi bu nedenle Paris dönüşü Şeker Ahmed ile birlikte çalıştığı Harbiye Mektebi'nden 1880 yılında ayrılarak Kuleli Askeri İdadi'sine (Lise) geçmişti.30

Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid gibi üç önemli sanatçıdan sonraki kuşağın en önemli bir diğer temsilcisi ise yine asker kökenli bir ressam olan Halil Paşa'dır (1852-1939). İstanbul'da doğdu. Babası askeri okullar nazırı Ferik (korgeneral) Selim Paşa idi. Abdülaziz döneminde 1870-1873 arası Rüştiye ve Mühendishane'de okudu. Mühendishane'den mülazım (teğmen) rütbesiyle mezun oldu. Aynı zamanda "yâveran" (yardımcı) sınıfına ayrılarak sarayda görevlendirildi. Mühendishane'de hocaları, daha çok basma resimlerden kopyalar yaptıran Binbaşı Hacı Mahmut ve mülazım Ahmet Bey idi.

Halil Paşa, 1876'da kolağası rütbesiyle Askeri İdadi'ye resim öğretmeni olduğunda ortamın resim sanatı için yetersiz olduğunu anladı ve Avrupa'ya gitmek için babasını saraydan izin almak için aracı yaptı. II. Abdülhamid döneminde 1880'de Paris'e gönderildi ve burada l'Ecole des Beaux-Arts'da (Güzel Sanatlar Okulu) Jean-Léon Gérôme'un öğrencisi oldu ve 1888'de yurda döndü. Sırasıyla binbaşı, kaymakam (yarbay) ve miralay (albay) rütbelerine yükseldi. İki yıl Tıbbiye'de resim hocalığı yaptı. İlki 1901, ikincisi 1902, üçüncüsü 1903 yılında açılan İstanbul Salon Sergilerine katılan Halil Paşa'nın, Şeker Ahmet Paşa'nın 1875'te açtığı sergiye de genç bir subay olarak katıldığı

bilinmektedir. Halil Paşa, 1905'te Umumi Müze müdür yardımcısı, 1906'da liva (general) rütbesiyle Harbiye'ye resim hocası oldu. 1908'e kadar bu görevini sürdürdü. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra uygulanan "tasfiye yasası" sonucunda rütbesi yarbaylığa indirilerek emekli yapıldı. Bu tutum onun sanata daha çok yönelmesine neden oldu. 1917-1918 yılları arasında Sanayi-i Nefise'ye müdür olarak atandı ve döneminde burada yeni bir çalışma programı uygulandı. 1918'de Osmanlı'nın Avrupa'da gerçekleştirdiği ilk resim sergisi olan Viyana Sergisi'ne "Çengelköy" adlı yapıtıyla katıldı. Halil Paşa ayrıca ilgili öğrencilere özel dersler verdi. İlk kadın ressamlardan Müfide Kadri, öğrencileri arasındaydı. Bir ara Abbas Hilmi Paşa'nın konuğu olarak Mısır'da bulundu ve çeşitli peyzajlar yaptı. Mısır doğasının "ölü parlaklığı"nı yapıtlarında yansıtmaya çalıştı. O döneme kadar uyguladığı klasik yöntemlerin yerini yavaş yavaş izlenimci bir palet almaya başladı. 1936'da açılan uluslararası bir sergide altın madalya kazandı. İlk kişisel sergisini, Harbiye Mektebi'nde açtı. Ölümünden kısa bir süre önce 1937'de Ankara Halkevi'nde bir sergisi daha gerçekleşti. Yaşamının sonuna kadar sanat çalışmalarına devam etti. Türkiye'de izlenimci resmin öncüsü olarak gösterilen Halil Paşa'nın aslında bu akımın öncülerine ve özellikle de Manet'ye desenden yoksun olmaları düşüncesiyle yöneltti̇ği eleştirilerle, bir anlamda bu akımın sadık bir takipçisi olmadığını ortaya koymaktadır. Tansug, bu durumu Batı'daki hiçbir akımın ülkemizde hiçbir zaman tam bir karşılığı olmadığı şeklinde yorumlamıştır. Yine Tansug, doğaya bağlılık geleneklerinin çok sinirli olduğu, figüre kayıtsız olmamakla birlikte suret kavrayışında kendine özgü anlayışı olan bir ülkenin sanatçısının bir Fransız sanatçısı gibi davranamayacağını da eklemiştir.31 Halil Paşa'nın izlenimcilerden yalnızca ışık, renk ve teknik konusunda yararlandığı düşünülebilir. Bu konuda Tansug'un saptaması, onun izlenimciler gibi anlık değişimler içinde rengin elinden kayıp gitmesinden çok, onu yerel bir kavrayışla sergileme çabası içinde olduğu şeklindedir.32 Halil Paşa için söylenenleri, daha sonra gelecek olan 1914 kuşağı için de yineleyebiliriz. 1914 kuşağı temsilcilerini Halil Paşa'da olduğu gibi kalıplaşmış ifadelerle izlenimci akımın uygulayıcıları olarak görmek pek doğru bir yaklaşım olmasa gerek. Bu kuşağın her bir üyesi kendi biçemini oluşturmuş; bunu yaparken de Batı'da aldıkları eğitimin katkısı yanında, içinde yetiştikleri ülkenin sanat gerçeklerinden kendilerini tümüyle soyutlamamışlardır.33

II. Abdülhamid döneminde, yine askeri okul (Harbiye 1881) çıkışlı olup yurt içinde eğitimini sürdüren bir diğer önemli sanatçı Hüseyin Zekai Paşa'dır (1860-1919). Sanatçı Üsküdar'da doğdu. 1881'de Harbiye'den mezun oldu. Harbiye'de öğrenciliği sırasında, çocukluk arkadaşı Hoca Ali Rıza'nın ilgisini ve dostluğunu kazandı. Galatasaray Sergilerinde dikkat çekti. Sarayda bir yıl kadar Şeker Ahmet Paşa'nın yanında çalıştı. Şeker Ahmet'in ölümünden sonra yabancı konukları ağırlama görevini yürüttü. Pertev Boyar'ın aktardığına göre, Avrupa'da eğitim görmediği halde, eski yapıtlarla süslü atölyesinde sanat bilgisini, usta sanatçıların yapıtları ve öğütlerinden yararlanarak geliştirdi. Sami Yetik ise onun Avrupa'daki müzeleri gezmiş kadar onlara ilişkin bilgi sahibi olduğundan söz etmektedir. 1906'da İstanbul'a gelen Paul Signac'i evinde evinde konuk etti. Bu sırada öğrenci olan Nazmi Ziya da bu toplantıda yer aldı. Yıldız'da Mahmut Şevket Paşa'nın gözetiminde kurulan Askeri Müze'nin komisyonunda üye olarak bulundu. 1909'da kurulan Osmaneli Ressamlar Cemiyeti'nin 1916'dan itibaren gerçekleştirmeye başladığı ilk Galatasaray Sergilerine katıldı. Hüseyin Zekai Paşa sanat tarihi açısından çok önemli sayılan, 1914'te "Mübeccel Hazineler" (Yüce/Büyük Hazineler); 1919'da ise Bedâyi-i Ãsâr-i Osmâniyye (Osmanlı'nın Yeni/Görülmeyen Eserleri) adlı iki kitap

yayımladı. İlkinde sanatçının adi Ressam Hüsnü, ikincisinde ise Ressam Zekai olarak geçmektedir. Hüseyin Zekai Türk resminin Batı etkisinde geliştiği dönemin önemli adları arasında yer almaktadır. sanatçı eski yapılara karşı büyük bir ilgi duydu. Doğa ve yapı ilişkisi ilgisini çekti. Derinlik, ölçü, uyum, doğaya yakınlık, kendi kuşağının başka ressamları gibi, Zekai Paşa için de temel ve vazgeçilmez değerler olmuştur.

Hüseyin Zekai Paşa da başlangıçta dönemindeki diğer sanatçıların niteliklerine yakın bir anlayışla yapıtlarını gerçekleştirdi. Hüseyin Zekai, öncelikle bir asker, sonra da sanatçı olarak Avrupa'ya gitmemesine karşın, resim, arkeoloji, mitoloji, mimari ve küçük sanatlara ilişkin sahip olduğu bilgilerle dikkati çekmektedir. Sanatçının biçem anlayışı başlangıçta primitiflere yakın görünürse de "Söğüt Ertuğrul Gazi Türbesi"nde olduğu gibi fotoğraftan yararlanma yöntemi daha bir ressamcadır. Sanatçının, belgeleninceye kadar fotoğraftan yararlandığı pek anlaşılamamıştı. Çünkü, Zekai Paşa dönemindeki primitiflerin fotoğraftan yararlanma yönteminden daha değişik bir resimleme tekniği geliştirmişti. Sanatçının daha sonra giderek açık havada gerçekleştirdiği çalışmalarda izlenimci tekniğe yaklaştığı görülmektedir. 1919'da midesinde oluşan bir hastalıktan dolayı yasama veda eden Hüseyin Zekai Paşa'nın yapıtları arasında "Ayasofya Hünkar Mahfili", "Erenköy'den Manzara", "Çamlıca'dan", "Ayasofya Şadırvanı", "Cami", "Develer" sayılabilir.34

19. yüzyılın sonlarında en etkin sanatçılarından biri yine asker kökenli, Batı'da eğitim görmemesine karşın kendine özgü bir ekol oluşturmuş, sayısız sanatçıya yol göstermiş Hoca Ali Rıza'dır (1858-1930). Hoca Ali Rıza Bey, Üsküdar'da Ahmediye Mahallesi'nde doğdu. Babası da Üsküdarlı Süvari Binbaşısı Mehmet Rüştü Efendi'dir. Ali Rıza ilköğrenimini Üsküdar'da tamamladı. Rüştiye'de okurken resim derslerindeki yeteneği hocalarının dikkatini çekti. Gerek okuduğu askeri lisede, gerekse Harbiye'ye geçtiğinde oldukça ustalaşmış ve okulda dönem arkadaşı Hüseyin Zekai (Paşa) ve beş altı arkadaşı ile birlikte atölye açmak için Genelkurmay Başkanlığı'na başvurmuştu. Bu isteği dönemin Genelkurmay Başkanı Edhem Paşa tarafından uygun görülmüş ve bu yeni açılan atölyenin başına hoca olarak Nuri Paşa getirilmişti. Hoca Ali Rıza, Nuri Paşa yanında, Süleyman Seyyid ve II. Mahmud döneminde Tophane ve Tershane'de çalıştırılmak üzere Fransa'dan getirtilen bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya gelen, Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim gören, daha sonra da İstanbul'a gelerek Darülfünun ve bazı kurumlarda hocalık yapan Mösyö Kess'ten de özel resim dersleri aldı. Özellikle desen bilgisini ileri bir düzeye çıkardı. 1883 yılında Harbiye Mektebi'nden ikinci mülazım (üsteğmen) rütbesiyle mezun oldu. Bu sırada resim eğitimi alması için İtalya'ya gönderilmesi düşünüldüyse de Napoli'de baş gösteren kolera salgını bu olanağı ortadan kaldırdı. Daha sonra 1884'te mezun olduğu Harbiye'ye resim hocası olarak atandı. Bu dönemde ayrıca Harbiye Matbaası'nın baş ressamlığı görevini de yürüttü. Ali Rıza Bey bu görevi yürüttüğü sırada askeri okullarda verilen resim derslerinin daha başarılı olması için bazı düzenlemeler yaptı. Örneğin kendi resimlerinden oluşan çeşitli albümler bastırarak öğrencilerin resim derslerinde bunlardan yararlanmasını sağlaması önemli bir adım olarak dikkat çekmektedir. Bu albümlerin askeri öğrencilere sağladığı katkıları gören bazı sivil okullar Ali Rıza Bey'e dışarıdaki basımevleri tarafından basılmak üzere yeni siparişler vermişlerdi. Sanatçı, 1909'da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alıp ilk başkanlığını yaptığı gibi, cemiyetin çıkardığı Osmanlı Ressamlar

Cemiyeti Gazetesi'nde sanat görüşlerine ilişkin bir yazı da kaleme aldı. 1911 yılında kaymakam (yarbay) rütbesine yükselmişken sağlık durumundan emekliye ayrılmayı yeğleyen sanatçı, en güzel yapıtlarını bu dönemde verdi. Emeklilik sonrası hocalık görevini de tümüyle bırakmayan Ali Rıza Bey, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Kız Okulu), Çamlıca Kız Lisesi, Erkek Ameli Hayat Mektebi (Erkek Sanat Okulu) gibi eğitim kurumları yanında, bazı genç sanatçılara özel dersler verdi. Ayrıca Maarif Vekaleti (Milli Eğitim Bakanlığı) tarafından kurulan Sanayi-i Nefise Encümeni'ne (Güzel Sanatlar Kurulu) üye olarak seçildi. Elli yıla yakın hocalık yaparak birçok sanatçının yetişmesine katkı sağlayan Hoca Ali Rıza, 1935 yılında Üsküdar'da yasama veda etti ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.

Resim hocalığı yaptığı dönemlerde öğrencileri tarafından çok sevilen Hoca Ali Rıza, derslerinde resmin klasik öğretisine önem verir ve öğrencilerinin sağlam bir resim bilgisine sahip olmasına özen gösterirdi. 1911'deki emekliliğinden sonra resim hocalığı yanında, yoğun bir biçimde resim çalışmalarına da ağırlık veren sanatçının bu dönem çalışmalarında tema olarak, doğup büyüdüğü Üsküdar'ı, Karacaahmet'i, kıyı kahvelerini, güneşli kayalıkları işlemiştir. Hoca Ali Rıza, yurtdışında eğitim görmemesine karşın, Türk resminde kendine özgü bir biçem geliştirmesiyle dikkat çekmektedir. Türk resim sanatında manzara ressamlığının ve buna bağlı olarak açık hava ressamlığının en önemli öncüleri arasında yer alan sanatçının yapıtlarında doğa gözlemi, yöresel boyutlarıyla kendini tipik bir şekilde göstermektedir. Çok üretken bir sanatçı olan Hoca Ali Rıza'nın yapıtları arasında karakalem, suluboya ve yağlıboyalar çoğunluktadır. Sanatçının, Üsküdar ve çevresi başta olmak üzere İstanbul'un Üsküdar başta olmak üzere Çamlıca, Acıbadem, Kurbagalidere, Kızıltoprak, Çengelköy, Anadoluhisarı, Rumelihisarı, Kanlıca, Paşabahçe, Beykoz gibi çeşitli köşelerinden yansıttığı yağlıboya ve suluboya çalışmalarında, kullanılan renklerin şeffaflığı, gölge ve ışıkların berraklığı izlenimci anlayışa yakındır. Bu tür çalışmaları yanında Hoca Ali Rıza'nın karakalemle gerçekleştirdiği sayısız ölü doğa, manzara ve figür temalı desen çalışmasında, olağanüstü yeteneği kendini göstermektedir. Çalışmaları arasında figürlü çalışmaları doğa manzaraları, ölü doğalarına göre daha azdır. Ancak, bu durum Hoca Ali Rıza'nın figür temasında da çok yetkin bir ustalığa sahip olduğunu gözardı etmemize neden olmamaktadır.

Osmanlı kültür ve sanat yaşamı içinde, resim sanatının yaygınlaşması aşamasında önemli bir işleve sahip asker ressamlar kuşağının önde gelen bir temsilcisi olan Hoca Ali Rıza, yurtiçinde eğitim almasına karşın kendi adıyla anılan bir ekolün yaratıcısı olmuş ve döneminde yetenekli askeri ve sivil yüzlerce genç yeteneğe hocalık yaparak yetişmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca, Hoca Ali Rıza'nın, Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmet Paşa, Süleyman Seyyid gibi Batılı anlamda gelişen Türk resim sanatının söncüleri ile çağdaş akımların Osmanlı topraklarına gelmesini sağlayan "1914 Kuşağı" ya da "Çallı Kuşağı" olarak anılan sanatçılar arasında önemli bir köprü olduğu söylenebilir. Hoca Ali Rıza'nın peyzaj alanında gerçekleştirdiği çalışmalar, kendine özgü şiirsel nitelikli bir biçem varlığıyla belirirler.35

Yine asker kökenli bir diğer sanatçı Ahmed Ziya Akbulut'tur. Sanatçı 1869'da İstanbul'da doğdu. Kuleli Askeri Lisesi'nden sonra girdiği Harbiye'den 1887'de piyade teğmeni olarak mezun oldu. Okul

yıllarında resim sanatıyla ilgilenmeye başladı ve Mirliva Osman Nuri Paşa'nın (1839-1906) ve Hoca Ali Rıza'nın (1858-1930) öğrencisi oldu. Mezuniyet sonrası Erkânı Harbiye'nin (Genelkurmay) resim hanesine atandı. 1889'da askeri ressam olarak Edirne 2. Kolordu Komutanlığı'nda görevlendirildi. 1890'dan başlayarak haritacılık üzerinde çalışırken, ayrıca İstanbul Koca Mustafa Paşa Lisesi, Darüşşafaka Lisesi ve Gülhane Askeri Rüştiyesi'nde on dört yıl boyunca dil, perspektif, matematik dersleri verdi. 1891'de mülazım-i evvel (üsteğmen) rütbesine yükseltildi. Uzun yıllar dersler verdiği perspektif konusunda biri 1896'da "Amel-i Menâzir", diğeri ise 1922'de "Usûl-ü Ameliye-i Fenn-i Menâzir" adını taşıyan iki kitap yazdı. Ahmet Ziya, 1897'de kolağası (yüzbaşı) rütbesiyle Kuleli Askeri İdadisi'ne eski hocası Osman Nuri Paşa'nın yanına yardımcı resim öğretmeni, ayrıca, kozmoğrafya (gökbilim) ve mihaniki (mekanik) öğretmeni; Harbiye'ye ise yüksek riyaziye (matematik) öğretmeni olarak atandı. 1898'de Askeri Okullar Matbaası Müdürlüğü'ne getirildi. Yine 1898'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Mimarlık Bölümü'nde ulumu riyaziye (matematik), fenni menâzir (perspektif) hocalığı yapmaya başladı. 1905'te binbaşı rütbesine yükseltildi. 1909 yılında kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı ve cemiyetin çıkardığı gazetede perspektif konusunda yazılar kaleme aldı. 1901'de İstanbul'da açılan ilk salon sergisine katıldı. Daha sonraki yıllarda çeşitli karma sergilerde yerli ve yabancı sanatçılarla birlikte yer almayı sürdürdü. 1913 yılında Evkaf-i (Vakıf) İslâmiye Müzesi Müdürlüğü görevinde bulundu. 1919'da Kandilli Rasathanesi Müdür Yardımcılığı görevine getirildi. 1925'te "Klavi Sifr"i (Sürgülü Hesap Cetveli) hazırladı. 1930-1933 yılları arasında Güzel Sanatlar Akademisi'nde müdür yardımcılığı görevini yürüttü. 1933'te "Arazi Taksimi", 1934 yılında İstanbul Belediyesi İnkılap Müzesi'ni kurdu. Yine 1934'te Fransa Astronomi Enstitüsü üyeliğine seçildi. 1935'ten itibaren Güzel Sanatlar Akademisi Tezyini Sanatlar Bölümü'nde tasarı geometri dersleri vermeye başladı. 1938'de "Takvim-i Sems" ve "Takvim-i Ziya" adlı takvim çalışmalarını gerçekleştirdi. Sanatçı 1938'de İnkılap Müzesi Müdürlüğü'nü yürüttüğü sırada 69 yaşındayken yasama veda etti.

Ahmet Ziya'nın yapıtlarında akademik kuralların siki bir biçimde uygulandığı dikkat çekmektedir. Özellikle perspektif anlayışı ilk sırada gelmektedir. Pertev Boyar'ın da vurguladığı gibi, Ahmet Ziya, geçici ışık ve gölge oyunlarından çok, doğrudan doğruya ele aldığı nesnenin ana renk ve formunu yansıtmayı hedeflemiştir. Bu açıdan bakıldığında, sanatçıyı ele aldığı temayı olabildiğince gerçekçi bir anlayışla betimlediği ve Osman Hamdi Bey, Muallim Şevket, Süleyman Seyyid gibi akademik değerleri gözeten, ayrıntıya önem veren bir yol izlediği söylenebilir. Sanatçı ileri yaşlarında da dönemin sanat akımlarına fazla ilgi duymayıp, inandığı sanatsal değerleri sadık bir biçimde uygulamayı sürdürdü. Yapıtları arasında İstanbul'un "Sultan Ahmet Camii", "Üsküdar Mihrimah Sultan Camii", "Beyazit Sahaflar ve Eski İmaret Binasi", "Ayasofya" gibi tarihi yapılarını tema olarak seçtiği ve figüre daha az yer verdiği çalışmaları yanında, "Köy Evi", "Boğaz'da Yalılar", "Saray burnu", "Göynük'te Okul" gibi yağlıboya ve suluboya türünde gerçekleştirdiği çeşitli manzaraları, "Ayvalar" gibi ölü Doğa çalışmaları bulunmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi resim konusunda ilk derslerini Osman Nuri ve kendisinden dört yaş büyük hocası Ali Rıza Bey'den alan Akbulut'a ilişkin Pertev Boyar yaptığı yorumda, sanatçının, işinin anlık etkisine kapılmadan, eşyanın doğrudan renk ve formunu ele aldığını belirtmiştir.36

Üsküdarlı Cevat da asker kökenli bir sanatçıdır ve Ahmed Ziya gibi Hoca Ali Rıza'nın öğrencisi olmuştur. Asker ressamların ikinci kuşağı içinde yer alan sanatçı, elimizde yapıtları pek bulunmayan birinci kuşağın getirdiği doğacı-gerçekçi anlayışı devam ettirir. Sanatçı daha çok suluboya çalışmalarıyla ünlenmiştir.37 Bu arada Şehzade (Halife) Abdülmecid Efendi (1868-1944) de 19. yüzyılın son çeyreğinde resim sanatına gerek çalışmaları gerek sanat hareketlerine sağladığı katkılarla özellikle öne çıkan bir kişi olmuştur. Hanedanın bir üyesi olarak devlet görevleri yanında ressamlığı ve sanatsal olaylara verdiği maddi, manevi destekle de tanınan Abdülmecid 1909'da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin fahri başkanlığını yaptı. Çalışmaları içinde en başarılı olduğu tür portreydi.

Sağlam bir desen anlayışının gözetildiği figürlü çalışmaları içinde "Saray'da Goethe", "Harem'de Beethoven" çok ünlüdür. "Sis" adlı tablosu da manzara konusundaki yeteneğinin bir göstergesidir. Ayrıca 1899'da saraya kapan ip çalıştığı bir dönemde yapmış olduğu "Avluda Kadınlar" adlı çalışmasında çıplak kadın figürüne yer vermesi oldukça dikkat çekici bir olgudur. Halifelik sonrası gittiği Paris'teki Salon Sergilerinden birine bir yapıtı seçildi. Pertev Boyar "Türk Ressamları" kitabında Abdülmecid'in çok duygulu bir kişiliğiyle birlikte renkleri iyi tanıyan bir sanatçı olduğunu vurgulanmaktadır.38

Osman Hamdi Bey dönemi sonrasında yetişen ve içlerinde askeri okul çıkışlı Osman Nuri Paşa, Hüseyin Zekai Paşa, Ahmed Sekûr, Ahmed Ziya Akbulut ve Hoca Ali Rıza gibi bazılarının bulunduğu bir grup ressamın, daha çok "perspektifli mimari" örneklerin ön planda yer aldığı manzaralar, natürmortlar ve çok az sayıda iç mekân görünümlerini yeğledikleri görülmektedir.39 Adı geçen bu sanatçıların ilk yapıtlarında doğaya aynı saf yürek bakış yanında ayrıntılı bir işçiliğe de tanık olmaktayız. Gerçekleştirilen yapıtlarda, desen, büyük ölçüde önemini korumaktadır. Bu dönemde çalışan diğer sanatçılar arasında Rıfat Keçeci, Salih Molla Aski, Bahriyeli İsmail Hakkı, Hasköylü Ahmed İhsan, Keçecizade Rıfat, Hasan Rıza, Ömer Adil gibi daha birçok asker ve sivil sanatçı sayılabilir.40

Türk Resim Sanatı'nın Batılılaşma çabaları içinde, ilk önceleri figüre karşı oluşan çekingen tutumun temellerinde -toplumun betime bakışındaki sorunlar yanında-dönemin birçok sanatçısının resim sanatı için gerekli akademik eğitimi almayışını göz önünde bulundurabiliriz; ancak, bunun yanında Batı'da eğitim görerek yurda dönen Süleyman Seyyid ve Şeker Ahmed Paşa'nın çalışmalarında alınan bu eğitimin, sanatçının içinde yasadığı toplumun değerlerini asmakta yeterli olmadığı da dikkat çeken diğer önemli bir durumdur.

19. yüzyıl ortalarından başlayarak ilerleyen süreçte yapıtlarını bir gerçekleştiren sanatçıların, denizi tema olarak seçmedikleri görülmektedir. Oysa, 19. yüzyıl boyunca İstanbul'a gelen yabancı ressamların seçtiği tema içinde deniz ön plandadır. Türk Resim Sanatı'na, deniz teması yirminci yüzyılın başlarında "1914 Kuşağı" sanatçıları ile girmiştir. Özellikle Hikmet Onat, sonra da Nazmi Ziya, Feyhaman Duran ve İbrahim Çallı denizi tema olarak tuvallerine yansıtmışlardır.41

Türk resim sanatının gelişim çizgisinde en önemli işleve sahip kurumlar arasında hiç kuskusuz 1883'te kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi gelmektedir. Mektep kurulduğu yıllardan başlayarak, yirminci yüzyılın ilk yıllarına kadar adini duyurmayı başaran kimi öğrenciler yetiştirmekle birlikte, bunların resim sanatı tarihinde çok önemli yer ettikleri söylenemez. Sanat tarihçileri ve araştırmacılar tarafından buradan yetişen ilk önemli sanatçı kuşağı, sanat eğitimlerini Sanayi-i Nefise sonrası Paris'teki Ecole des Beaux-Arts'ta sürdüren “1914 Kuşağı” ya da “Çallı Kuşağı” olarak görülmektedir. 1908 yılında ilan olunan II. Meşrutiyet Dönemi'ne denk gelen bir zamanda, çoğunluğu Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, bir kısmı da özel çabalarla geliştirdikleri sanatçılıklarını icra edecekleri sanat yaşamlarına atılan içlerinde Sami Yetik (1878-1945), Ali Sami Boyar (1880-1967), Hikmet Onat (1885-1977), Mehmet Ruhi (1880-1945), İbrahim Çallı (1882-1960), Nazmi Ziya (1881-1937), Feyhaman Duran (1886-1970), Avni Lifij (1886-1927), Namık İsmail'in (1890-1935) bulunduğu grup için “Meşrutiyet Kuşağı Sanatçıları” tanımlamasını yapmak da olanaklıdır. Yine aynı dönemde -bir kısmını yukarıda da andığımız gibi- Ali Cemal (1881-1939), Mehmet Ali Laga (1878-1947), Hayri Çizel (1891-1950), Diyarbakırlı Tahsin (1874-1937), Celal Esad Arseven (1875-1971), Bahriyeli İsmail Hakkı (1863-1926), Şevket Dağ (1876-1944), Üsküdarlı Cevat Bey (1870-1939), Veliaht (Halife) Abdülmecit Efendi (1868-1944), Ömer Adil (1868-1928), Mihri Müsfik (1886-1954), Celile Hikmet (1883-1956), Müfide Kadri (1889-1911) gibi kimisi sivil kimisi de asker kökenli sanatçılar aynı sanat ortamını paylaşan diğer ünlü isimlerden bazılarıdır. Bu dönem sanatçıları, Türk resim sanatına gerek ele aldıkları temalar, gerekse kompozisyon ve diğer resimsel öğeler açısından, bir önceki kuşağın ustalarına göre değişik anlayışlar getirdiler.

20. yüzyılın başında önemli toprak kayıplarına başlayan Osmanlı İmparatorluğu, elinde kalan yerleri koruma çabası içinde olarak 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'na katılmak zorunda kalmıştı. Savaştan kısa bir süre önce 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet bu dönemin önemli siyasi ve sosyal olaylarından biri olarak dikkat çekmektedir. II. Meşrutiyet gerek yönetim kademelerinde yeni bir yapılanmaya neden olması; gerekse siyasetten, sanata tüm kurumlarda yeni bir özgürlük havasının esmesine olanak tanıması bakımından önem taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde giriştiği savaşların en önemlilerinden biri 18 Mart 1915'te patlak veren “Çanakkale Savaşları”dır. Bu savaşta olanaksızlıklar içindeki Türk askerinin gösterdiği kahramanlıkları ve Kurmay Albay olarak görev yapan Mustafa Kemal'in askeri dehası tarih sayfalarındaki yerini alsa da Türklerin, birlikte savaşa girdiği devletlere bağlı olarak yenik sayılmasını engelleyememişti. Ancak, bu yenilgi bu kez yeni bir savasın “Ulusal Kurtuluş Savaşı”nın başlamasına neden olmuş ve sonucunda 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu.

Türk toplumu üzerinde önemli etkileri olan Çanakkale Savaşları resim sanatımız açısından da önemli bir konuma sahiptir. Bu dönem sanatçıları da Çanakkale Savaşlarını tema alan çalışmaları, Harbiye Nezareti'nce (Savunma Bakanlığı) 1917 yılında açılan “Sisli Atölyesi”nde gerçekleştirdiler. Şili'de kısa bir süre açık kalan bu atölye Türk resim sanatında çok kalıcı etkiler bıraktı. Burada ilk kez gerçek bir modelden çalışılan (d'apres nature), çok figürlü ve büyük boyutlarda kompozisyon denemeleri gerçekleştirildi. Daha sonra burada üretilen yapıtlar, dönemin diğer sanatçılarından

derlenen tablolarla birlikte 1918 yılında Türk resim sanatında yurtdışında Gerçekleştirilen ilk sergi olma özelliğine sahip

"Viyana Sergisi"ne götürüldü.42 Yine bu dönem içinde -başlangıçta ayrıntılı kaynakçasını verdiğimiz- 1909 yılında kurulan "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti" kısa süreli de olsa ilk düzenli sanat dergisi olan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'ni yayımlayarak sanat bilincinin geniş kesimlere yayılması çabalarına öncülük yaptı. Ayrıca bu dönemde 1914 yılında açılan Inas Sanayi-i Nefise Mektebi, genç kızların da resim eğitimi almasına olanak tanırken;43 Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin bir etkinliği olarak 1916'dan itibaren her yıl açılmaya başlanan "Galatasaray Sergileri" önemli bir sanat hareketini oluşturmaktaydı. Dönemin sanat ortamını belirleyen "1914 Kuşağı" olarak anılan sanatçılardı. Kuşağın üyelerinin bir bölümü Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Cumhuriyet Türkiyesi'nin sanat gündemini belirleyecek gençleri yetiştirmekle meşgulken; bir kısmı da askeri ve sivil okullarda geleceğin diğer sanatçı ve sanatseverlerini hazırlamaktaydılar. Tüm bu gelişmelerle birlikte Osmanlı da giderek yerini 1923'te kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakıyordu.

1 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, (3. bs.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 329.

2 Hüseyin G. Yurdaydın, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)", Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908 (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), C. 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s. 275-276; Türkel Minibaş, Çağ Atlatma Serüveni, (1453-1980), Bağlam Yayınları, İstanbul 1994, s. 30 (TRT kurumu için hazırlanan "Türk İktisat Tarihi Seyir Defteri" adlı belgeselin araştırma grup başkanı Türkel Minibaştarafından yayımlanan zamandizinsel dökümüdür.); Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, s. 329.

3 Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII-330-s. 329; Metin Kunt "Siyasal Tarih (1600-1789)", Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908 (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), C. 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s. 66-67.

4 Semra Germaner, "1850 Sonrası Türk Resminde Kaynak ve Konular", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 69.

5 Ayla Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi" Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908 (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), C. 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s. 349.

6 Nurhan Atasoy, "Barok", İslâm Ansiklopedisi, C. 5, Türkiye Diyanet vakfı, İstanbul 1992, s. 81-83.

7 A. K. Gören, "Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Resim Sanatı", Antik&Dekor, Sayı: 49, İstanbul Kasım-Aralık 1998, s. 146-156.

8 Abdullah Sinan Güler, İkinci Meşrutiyet Ortamında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi, (M. S. Ü. Batı ve Çağdaş Sanatlar Programı yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994, s. 49; Seyfi Başkan, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, ÇardaşYayınları,

Ankara 1994, s. 25; Nazan Akpınar-A. Günyaz-S. Tansuğ, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden Güzel Sanatlar Birliğine 1909-1991 From the Society of Ottoman Painters to the Association of Fine Arts, Alarko Eşitim-Kültür Vakfı İstanbul 1991, s. 4-11.

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, İstanbul 1997.

10 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, 50. Yılında Akbank Resim Koleksiyonu, İstanbul 1998.

11 Uğur Tanyeli'nin Ayda Arel ile yaptığı söyleşi, Arredamento Dekorasyon, Sayı: 94, İstanbul Temmuz-Ağustos 1997, s. 64.

12 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Çabaları Bağlamında 19. Yüzyıl Sanat Ortamını Oluşturan Azınlık, Levanten ve Yabancı Ressamlar", Antik&Dekor, S. 40., İstanbul Nisan 1997, s. 88-99.

13 Bu döneme ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, (3. bs.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983; Sina Akşin (Yayın Yönetmeni), Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908 C. 1-4, Cem Yayınevi, İstanbul 1988; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 1-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985; İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınevi, (yeni baskıları yapıldı) İstanbul 1983; Günsel Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1977, ayrıca ayrıntılı kaynakça için bkz: A. K. Gören, Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, İstanbul, 1997; A. K. Gören, 50. Yılında Akbank Resim Koleksiyonu, İstanbul 1998; A. K. Gören, Avni Lifij, YKY, İstanbul 2001.

14 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, C. I-II., (2. bs.), İstanbul 1995; ayrıca ayrıntılı kaynakça ve özet bilgi için bkz: A. K. Gören, "Sanayi-i Nefise Mektebi", Türkiyemiz, S. 80, İstanbul Ocak 1997, s. 36-45.

15 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Semra Germaner-Zeynep İnankur, Oryantalizm ve Türkiye, İstanbul 1989 (Genişletilmiş yeni baskısı İş Bankası Yayınları tarafından 2002'de yayımlanacak.)

16 Engin Çizgen, Türkiye'de Fotoğraf, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 22, 25-30, 38-61; Engin Çizgen, Photograpy in The Ottoman Empire 1839-1919, İstanbul 1987; Engin Özendes, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık/Photography in the Ottoman Empire 1839-1919, (2. bs.), İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

17 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve konuya ilişkin kaynaklar için bkz: A. K. Gören, Türk Resminde Primitifler ve Darüşşafakalı Ressamlar", Türkiyemiz, S. 81, İstanbul Mayıs 1997, s. 28-41.

18 Mustafa Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, C. I, (2. bs.), İstanbul 1995, s. 197 vd; Belgin Demirsar Arlı, "Osman Hamdi Bey", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar

Ansiklopedisi, C. 2, YKY, İstanbul 1999, s. 410-411; N. Ulaba, “Osman Hamdi”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1997, s. 1392-1393.

19 Ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, “Bir Dönemler Paris’te Resim Eğitiminin Merkezi Olan Ünlü “Okul” ile Sanatı Yönlendiren “Akademi”nin Öyküsü: l’Ecole des Beaux-Arts, Antik&Dekor, S. 34, İstanbul Nisan 1996, s. 92-95.

20 A. K. Gören, “Türk Sanatçıların Paris’teki Hocalarından: Jean-Léon Gérôme (1824-1904)”, Antik&Dekor, S. 34, İstanbul Nisan 1996, s. 102-107.

21 A. K. Gören, “Türk Sanatçıların Paris’teki Hocalarından: 2 “Gustave Boulanger (1824-1888), Antik&Dekor, S. 35, İstanbul Haziran 1996, s. 102-103.

22 Ulaba, “Osman Hamdi”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 3, s. 1392; Cezar, Sanatta Batı’ya Açılış. C. II, s. 456 vd.

23 Ulaba, “Osman Hamdi”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 3, s. 1393.

24 Mustafa Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul 1971, s. 309.

25 V. Belgin Demirsar, Osman Hamdi Tablolarında Gerçekle İlişkiler, Ankara 1989, s. 15-17 ve 233; Semra Germaner, “Bir Karşılaştırma: Jean-Léon Gérôme-Osman Hamdi”, P, S. 1., Bahar 96, İstanbul 1996, s. 24; Semra Germaner, “Osman Hamdi”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 3, s. 1393.

26 Cemal Tollu, Şeker Ahmet Paşa, M. E. B., İstanbul 1967, s. 6, 8; Günsel Renda-Turan Erol, Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, C. I, İstanbul 1980, s. 116-117.

27 Ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bkz: A. K. Gören, “Tıbbiye’den Ayrılıp Harbiye’ye Geçen ve Buradan Mezun Olan Ressam Şeker Ahmet Paşa (1841-1907) ve Sanatta Betimlemeye İlişkin Bir Değerlendirme”, Antik&Dekor, S. 39, İstanbul Şubat 1997, s. 84-92; A. K. Gören, “Ahmet Paşa (Şeker)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. I, YKY, İstanbul Aralık 1999, s. 151-153.

28 Sezer Tansuğ, Çağdaş Türk Sanatı (ÇTS), (1. bs.), Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 366.

29 A. K. Gören, “Süleyman Seyyid Bey”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. II, s. 569; Tansuğ, ÇTS, s. 266.

30 Pertev Boyar, Türk Ressamları, Ankara 1948, s. 42-43, 46.

31 Sezer Tansuğ, Halil Paşa, YKY, İstanbul 1994, s. 24, 30; A. K. Gören, “Halil Paşa”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. I, s. 517-518.

32 Tansuğ, Halil Paşa, s. 42.

33 A. K. Gören, Türk Resminde “1914 Kuşağı” Sanatçılarının İnsan Figürü Sorunu, (İ. Ü. Sos. Bil. Ens. Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 397.

34 Selçuk Mülayim, “20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabı”, Türkiye’de Sanat, S. 12, İstanbul Ocak/Şubat 1994, s. 56-57; Ressam Hüsnü, Bedâyi-i Ãsâr-ı Osmâniyye, Bayram Hediyesi, 70 Kıta Resimle Müzeyyendir, Matbaa-i Bahriyye, 1335 (1919); Ressam Zekâi, Mübeccel Hazineler, Şems Matbaası, Dersaadet, 1329 (1914); Sezer Tansuğ, ÇağdaşTürk Sanatı, İstanbul, 1986, s. 56-57 ve 367; A. K. Gören, “Hüseyin Zekai Paşa”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. I, s. 594-595.

35 Boyar, Türk Ressamları, s. 78-85; Tansuğ, ÇTS, s. 368; A. K. Gören, “Ali Rıza (Hoca, Üsküdarlı)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. I, s. 232-233.

36 Boyar, Türk Ressamları, s. 93-94; Kaya Özsezgin, “Akbulut, Ahmet Ziya”, Türk Plastik Sanatçıları, YKY, İstanbul 1994, s. 16; Ümran Bulut, “Müzeci, Perspektifçi, Eğitimci Ressam Ahmet Ziya Akbulut”, Arkitekt, S. 450, İstanbul Haziran 1997, s. 60-65; Selim Aydüz-A. K. Gören, “Akbulut, Ahmet Ziya”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. I, s. 176-177.

37 Boyar, Türk Ressamları, s. 103-104; Özsezgin, Türk Plastik Sanatçıları, s. 327.

38 Abdülmecid’in yaşamına ve ressamlığına ilişkin ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: Necdet Sakaoğlu-A. K. Gören, “Abdülmecid (Halife)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm. Ans., C. I, s. 67-69.

39 Semra Germaner, “1850 Sonrası Türk Resminde Kaynak ve Konular”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992, Tarih Vakfı, İstanbul 1993, s. 72.

40 Renda-Erol, Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, C. I, s. 135-145; Boyar, a.g.e., s. 186.

41 Kemal İskender, “Türk Resminde İnsana Bakış’ın Tarihi”, Anonim, Türk Resminde İnsana Bakış Büyük Figür Sergisi, 10 Haziran-12 Temmuz 1996 M. S. Ü. İRHM, İstanbul 1996, s. 9; A. K. Gören,”. şeker Ahmet Paşa”, Antik&Dekor, S. 39, İstanbul Şubat 1997, s. 84-92; S. Germaner, “19. Yüzyıl Batı Resminde İstanbul Manzaraları”, Sanat Tarihi Etkinlikleri VII., (Konferans Notları), 28 Kasım 1996 Perşembe 18. 30, İstanbul Beyoğlu Aksanat.

42 A. K. Gören, Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, İstanbul 1997; A. K. Gören, “Sanatta Etkileşim Bağlamında Türk Resim Sanatında Bir Tema: Savaş, Bir Mekan: şişli Atölyesi (Savaşta Sanat ya da Sanatın Savaşı)”, Zeynep Yasa Yaman (Yayına haz.), Sanatta Etkileşim/Interactions in Art Uluslararası “Sanatta Etkileşim” Sempozyumu H. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara 25-27 Kasım 1998 (Bildiriler/Proceedings), Ankara 2000, s. 122-127; (İng. s. 282).

43 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, “Güzel Sanatlar Eğitiminde Kadınlara Açılan İlk Resmi Mektep: İnas Sanayii Nefise Mektebi”, Art+Decor/AD, S. 43, İstanbul Ekim 1996, s. 124-130; A. K. Gören, “Türkiye’de Güzel Sanatlar Okulları: 2 İnas Sanayi-i Nefise Mektebi,

Kadın Ressamlar, Özel Resim Atölyesi ve Resim Kursları", Türkiyemiz, S. 82, İstanbul Kasım 1997, s. 12-27.

AKSIN, Sina (Yayın Yönetmeni), Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908, C. 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1988.

AKPINAR, Nazan-A. Günyaz-S. Tansug, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden Güzel Sanatlar Birliğine 1909-1991 From the Society of Ottoman Painters to the Association of Fine Arts, Alarko Eğitim-Kültür Vakfı İstanbul 1991.

ANONIM, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 1-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

ARLI, Belgin Demirsar, "Osman Hamdi Bey", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. 2., YKY, İstanbul 1999, s. 410-411.

ATASOY, Nurhan, "Barok", İslâm Ansiklopedisi, C. 5., Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, s. 81-83.

AYDÜZ, Selim-Ahmet Kamil Gören, "Akbulut, Ahmet Ziya", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 176-177.

BASKAN, Seyfi, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Çardas Yayınları, Ankara 1994.

BOYAR, Pertev, Türk Ressamları, Ankara 1948.

BULUT, Ümran, "Müzeci, Perspektifçi, Eğitimci Ressam Ahmet Ziya Akbulut", Arkitekt, S. 450, İstanbul Haziran 1997, s. 60-65.

CEZAR, Mustafa, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, C. I-II., (2. bs.), İstanbul 1995.

ÇIZGEN, Engin, Photograpy in The Ottoman Empire 1839-1919, İstanbul 1987.

ÇIZGEN, Engin, Türkiye'de Fotograf, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

DEMIRSAR, V. Belgin, Osman Hamdi Tablolarında Gerçekle İlişkiler, Ankara 1989.

GERMANER, Semra, "1850 Sonrası Türk Resminde Kaynak ve Konular", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 69-74.

GERMANER, Semra, "Bir Karşılaştırma: Jean-Léon Gérôme-Osman Hamdi", P Sanat Kültür Antika, S. 1., Raffi Portakal Antikacılık Müzayede Organizasyon ve Danışmanlık A. S., Bahar 96, İstanbul 1996, s. 24-33.

GERMANER, Semra, "Osman Hamdi", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 3, s. 1393.

GERMANER, Semra-Zeynep İnankur, Oryantalizm ve Türkiye, İstanbul 1989.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Ahmet Paşa (Şeker)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Aralık 1999, s. 151-153.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Ali Rıza (Hoca, Üsküdarlı)”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 232-233.

GÖREN, Ahmet Kamil, Bir Dönemler Paris’te Resim Eğitiminin Merkezi Olan Ünlü “Okul” ile Sanatı Yönlendiren “Akademi”nın Öyküsü: l’Ecole des Beaux-Arts, Antik&Dekor, S. 34, İstanbul Nisan 1996, s. 92-95.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Resim Sanatı”, Antik&Dekor, Sayı: 49, İstanbul Kasım-Aralık 1998, s. 146-156.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Güzel Sanatlar Eğitiminde Kadınlara açılan İlk Resmi Mektep: İnas Sanayi-i Nefise Mektebi”, Ar&Decor/AD, S. 43, İstanbul Ekim 1996, s. 124-130.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Halil Paşa”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 517-518.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Hüseyin Zekai Paşa”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 594-595.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılılaşma Çabaları Bağlamında 19. Yüzyıl Sanat Ortamını Oluşturan Azınlık, Levanten ve Yabancı Ressamlar”, Antik&Dekor, S. 40., İstanbul Nisan 1997, s. 88-99.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Sanatta Etkileşim Bağlamında Türk Resim Sanatında Bir Tema: Savaş, Bir Mekan: Şişli Atölyesi (Savaşta Sanat ya da Sanatın Savaşı)/Interactions in Turkish Painting: Theme: War, Space: Sisli Studio (Art in War or Art of War)”, Zeynep Yasa Yaman (Yayına haz.), Sanatta Etkileşim/Interactions in Art Uluslararası “Sanatta Etkileşim” Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü/International “Interactions in Art” Symposium, Hacettepe University, Faculty of Letters Department of Art History, Ankara 25-27 Kasım 1998 (Bildiriler/Proceedings), Ankara 2000, s. 122-127; (Ing. s. 282).

GÖREN, Ahmet Kamil, “Süleyman Seyyid Bey”, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, YKY, İstanbul 1999, s. 569.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Türk Sanatçıların Paris’teki Hocalarından: 1 Jean-Léon Gérôme (1824-1904)”, Antik&Dekor, S. 34, İstanbul Nisan 1996, s. 102-107.

GÖREN, Ahmet Kamil, “Türk sanatçıların Paris’teki Hocalarından: 2 “Gustave Boulanger (1824-1888), Antik&Dekor, S. 35, İstanbul Haziran 1996, s. 102-103.

GÖREN, Ahmet Kamil, "Türkiye'de Güzel Sanatlar Okulları: 1 Sanayi-i Nefise Mektebi/Arts Schools in Turkey: 1 The History of Academy of Fine Arts", Türkiyemiz, S. 80, Akbank Yayınları, İstanbul Ocak 1997, s. 36-45.

GÖREN, Ahmet Kamil, "Türkiye'de Güzel sanatlar Okullari: 2 Inas Sanayi-i Nefise Mektebi, Kadın Ressamlar, Özel Resim Atölyesi ve Resim Kurslari", Türkiyemiz Kültür ve Sanat Dergisi, S. 82, Akbank Yayınları, İstanbul Kasım 1997, s. 12-27.

GÖREN, Ahmet Kamil, "Tıbbiye'den Ayrılıp Harbiye'ye Geçen ve Buradan Mezun Olan Ressam Şeker Ahmet Paşa (1841-1907) ve Sanatta Betimlemeye İlişkin Bir Değerlendirme", Antik&Dekor, S. 39, İstanbul Şubat 1997, s. 84-92.

GÖREN, Ahmet Kamil, 50. Yılında Akbank Resim Koleksiyonu, Akbank, İstanbul Şubat 1998.

GÖREN, Ahmet Kamil, Avni Lifij, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

GÖREN, Ahmet Kamil, Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, Sisli Belediyesi-İstanbul Resim ve Heykel Müzeleri Derneği Yayını, İstanbul (Mayıs), 1997.

GÖREN, Ahmet Kamil, Türk Resminde "1914 Kuşağı" Sanatçılarının İnsan Figürü Sorunu, (I. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995.

GÖREN, Ahmet Kamil, Türk Resminde Primitifler ve Darüşşafakalı Ressamlar", Türkiyemiz, S. 81, İstanbul Mayıs 1997, s. 28-41.

GÜLER, Abdullah Sinan, İkinci Meşrutiyet Ortamında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi, (M. S. Ü. Bati ve Çağdaş Sanatlar Programı Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul 1994.

IREPO/LU, Gül, Feyhaman, İstanbul 1986.

IREPO/LU, Gül, Feyhaman, Merkez Bankası, Ankara 2001.

ISKENDER, Kemal, "Türk Resminde İnsana Bakışın Tarihi", Anonim, Türk Resminde İnsana Bakış Büyük Figür Sergisi, 10 Haziran-12 Temmuz 1996 M. S. Ü. IRHM, İstanbul 1996.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. VII, (3. bs.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

MÜLAYIM, Selçuk, "20. Yüzyıl Başlarında İki Sanat Tarihi Kitabi", Türkiye'de Sanat, S. 12, İstanbul Ocak/Şubat 1994, s. 56-57.

ORTAYLI, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınevi, (yeni baskıları yapıldı) İstanbul 1983.

ÖZENDES, Engin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık/Photography in the Ottoman Empire 1839-1919, (2. bs.), İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

ÖZSEZGIN, Kaya, "Akbulut, Ahmet Ziya", Türk Plastik Sanatçıları, YKY, İstanbul 1994, s. 16.

RENDA, Günsel, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1977.

RENDA, Günsel-Turan Erol, Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, C. I, İstanbul 1980.

SAKAO/LU, Necdet-Ahmet Kamil Gören, "Abdülmecid (Halife)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 67-69.

TANSU/, Sezer, Çağdaş Türk Sanatı, (1. bs.), Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

TANSU/, Sezer, Halil Paşa, YKY, İstanbul 1994.

TOLLU, Cemal, Şeker Ahmet Paşa, M. E. B., İstanbul 1967.

Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi / Dr. Pelin Şahin Tekinalp [s.440-448]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıl sonlarında başlayan gerileyişinin en önemli nedenlerinden biri, Osmanlı ordusunun bozguna uğrayarak yenilmezliğini kaybetmesidir. Bunun birincil sebepleri arasında da gerek eğitimde gerekse donanımlardaki geriliğin çok açık bir şekilde ortaya çıkması, yeni teknikleri benimseyebilecek nitelikte insan gücünün yetişmeyişi, ekonomide bunalım ve buna rağmen üst düzeyde beslenmesi gereken atıl bir topluluğun bulunuşu, tarımdaki çöküntü gibi art arda gelen olumsuzlukları göstermek olanaklıdır.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünün ilk ipuçları birbirinin ardı sıra imzalanan antlaşmalarla görülür. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları ile iki kez büyük yenilgi alarak gücünü yitiren Osmanlı İmparatorluğu'nda, eski gücünü kazanmak amacıyla öncelikle askeri alanda yeni düzenlemelere gidilmiştir.1 Bunun için ya davet yoluyla ya da kendi özel sebepleri yüzünden İstanbul'a gelen yabancı uzmanlardan yararlanılmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da sürekli elçi bulundurma kararına kadar, Avrupa kentlerine kısa süreli ziyaretlerde bulunan Osmanlı elçileri, maiyetleriyle birlikte gittikleri yerler hakkında ayrıntılı raporlar sunmuşlardır. Özellikle 1716'da Sadaret Kaymakamı ve 1718'den 1730'a kadar Sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'nın, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'yi 1721'de Paris'e göndermesi Batılılaşma alanındaki en büyük adımlardan biri kabul edilir.2

Öncelikle gücünü yeniden kazanmak amacıyla dışa açılmayı kabul eden Osmanlı İmparatorluğu, sadece askeri ve teknik alandaki yenileşme çabalarıyla sınırlı kalmayarak sanat alanında da gelişmelere açık olmuştur. Osmanlı sultanları her zaman mimari etkinlikleri ve resimli el yazma üretimini desteklemiştir. Ancak, "Batılılaşma" olarak bilinen bu dönem içinde sanatın da yeniliklerden etkilenerek değiştiği görülür.

XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı resim sanatı denince "kitap resmi" düşünülmektedir. Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde (1451-1481), İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'da yoğun bir resim etkinliğinin başladığı, hatta saraya Gentile Bellini ya da Costanza Ferrara gibi İtalyan sanatçıların davet edildiği bilinmektedir. Ardından II. Bayezid (1481-1512) ve I. Selim (1512-1420) Dönemlerinde Batı ile ilişkilerin durakladığı ve daha çok Doğu resim sanatı etkilerinin yoğunlaştığı anlaşılır. Osmanlı kitap resminin belki de ilk canlanma devri Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Dönemi olmuştur. Eski geleneklerin ve hatta akımların yanı sıra özellikle Matrakçı Nasuh tarafından temsil edilen gözleme dayanan yeni anlayışın da benimsendiği dikkati çeker.3

Kitap resmi, XVI. yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) Dönemlerinde klasik devrine ulaşmıştır. Çoğunlukla tarih konulu kitaplarda padişah portreleri, dönemin önemli olayları, av sahneleri gibi resimler yer alır. İslam resim sanatının başlıca özellikleri devam etse de Osmanlı nakkaşının amacı olayları en doğru şekilde belgelemektir. Öykücü yaklaşım, kişilerin önemine göre seçilmiş boyutlar, gölgesiz anlatımlar, topografik ayrıntılara önem veren bir doğa anlayışı bu dönem kitap resminin başlıca özellikleri arasındadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında

başlayıp XVII. yüzyılın ilk yarısında I. Ahmet (1603-1617) ve II. Osman (1618-1622) Dönemlerinde devam eden bu anlayışı yansıtan eserlerin üretiminin, yüzyılın ikinci yarısında siyasal olayların etkisiyle durakladığı anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Avrupa'yla ilişkiler sayesinde yaygınlaşan Batı kaynaklı resimli kitapların etkisiyle kitap resminde de yavaş yavaş değişimler gözlenmiştir. Artık kalabalık kompozisyonlar yerini tek yaprak halinde resimlere, portre, kıyafet ve çiçek resimlerine bırakmıştır. Çok önemli bir başka özellik ise üçüncü boyut denemelerinin hissedilmesidir.4

XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile kültürel ilişkilerinin yoğunlaştığı dönemin yani "Batılılaşma" döneminin başlangıcıdır. III. Ahmet Dönemi'nde (1703-1730), her alanda dikkati çeken yenileşme hareketleri, kitap resminde geleneksel kalıplarla birlikte bazı yeniliklerin görülmesiyle başlamıştır. Bu dönemin en önemli nakkaşlarından biri olan Levni'nin, Osmanlı resim sanatının geleneksel anlayışını kaybetmeden yeniliklere açık tutumu XVIII. yüzyıl resim sanatı açısından belirleyici olmuştur. Levni, sadece fiziksel özellikleri değil kişiliği de yansıtan portre anlayışı, klasik ikonografinin yanı sıra yeni kalıplar uygulamasıyla padişah portrelerinin önemli nakkaşlarından biri olmuştur.5 Levni ve dönemin bir başka önemli sanatçısı Abdullah Buhari'nin resimlerinde, özellikle zeminde üçüncü boyut arayışı dikkati çeker. Artık kompozisyonlarda, gerilerde manzaralar görülmeye başlanır ve doğa betimlemelerinde kitap resminin çizgici, bezemeci yaklaşımından çok, renk tonlamalarıyla farklı bir anlayışın benimsendiği söylenebilir.6 I. Mahmut Dönemi (1730-1754) ile birlikte kitap resmindeki atılımlar devam eder. Geleneksel kalıpların yanı sıra, mekan ve ışık-gölge denemeleri yoğunlaşır. Teknik de değişerek sulu boyaya yakın boyanmış resimler, yaldızlı kompozisyonların yerini almıştır.

III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa (1757-1774) Dönemlerinde askeri alanların geliştirilmesine öncelik verildiği için, portre dışında çok fazla eser üretilmemiştir. Ancak bu durum, I. Abdülhamit (1774-1789) Dönemi'yle birlikte değişir. Batı'ya duyulan ilgi ve giderek artan merakın da etkisiyle daha çok kıyafet ve padişah albümleri hazırlanır, yeni öğrenilen yağlı boya ve guvaj tekniklerinin denendiği bu resimler geleneksel anlayışını yitirmiştir. Çoğu kez panoramik bir manzara önünde tek figürler betimlenmiştir. Ayrıca, mekan ve ışık-gölge denemeleri Batı resmine yakın özellikler gösterir. III. Mustafa ve I. Abdülhamit Dönemlerinde kitap resmindeki zenginleşme, dönemin çok ünlü nakkaşlarından biri olan Refail sayesindedir.7

III. Selim Dönemi (1789-1807), Osmanlı resim sanatı açısından bir dönüm noktasıdır. Bu dönemle birlikte Batılı anlamda portre yapımının temelleri atılmıştır. Geleneksel kompozisyonların yanı sıra yeni bir uygulama olarak portrenin madalyon içine yerleştirilmesi ve madalyonun altında ince bir şerit halinde, padişahın yaptırmış olduğu ya dönemin önemli yapılarını ya da yaşamlarından kesitleri manzara kompozisyonu içinde gösterme anlayışı yaygınlaşmıştır.

III. Selim, saltanat yıllarında yerli ve Avrupalı sanatçılar tarafından en çok portresi yapılan sultandır. Ayrıca, sipariş vererek çok sayıda yağlı boya tablolar yaptırdığı da bilinmektedir. Bu dönemin en ünlü sanatçılarının başında Konstantin Kapıdağlı gelir ve padişah portrelerine Batılı bir kalıp yerleştirmesinin yanı sıra derinlik arayışı ve yumuşak fırça tekniğinin gözlendiği manzara

resimleriyle de önemli bir sanatçıdır.8 II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) ise madalyon portreler devam etmekle birlikte padişah portreleri ikonografyasında bazı değişiklikler olmuştur. Artık, padişahların arkalarında yaptırmış oldukları yapılardan örnekler yer alır. Bunlar, Avrupa örneklerinden etkilenen bir sanatçının üslubunu yansıtan uygulamalardır.9 XIX. yüzyılın hemen başlarında hazırlanan sefaretnamelerin resimleri ise ışık-gölge kullanımı ve üçüncü boyutun aranmasıyla topografi geleneğinden çok manzara resimlerine yakın olmasıyla önemli bir grubu oluşturur.10

İstanbul'da matbaanın kurulup artık kitapların basılabilmesi sonucu el yazması kitaplara duyulan gereksinim azalmış ve Batı etkileri yaygınlaşıp, yeni teknikler denenince kitap resmi geleneği giderek yok olmaya başlamıştır.11 Ancak, XIX. yüzyılda da sultanların portrelerini yaptırma geleneğinin devam ettiği görülecektir.

Duvar Resmi

Batı'nın öncelikle askeri ve teknik gücünü örnek alarak birtakım yeniliklere giden Osmanlı İmparatorluğu'nda, "Batılılaşma" veya "Batı'ya Açılma" dönemi olarak bilinen dönemde mimariyle birlikte mimari süsleme programında da Batı'dan alınmış bazı ögeler kullanılır. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi sayesinde tanınan Paris'teki mimari ve süsleme özelliklerinin İstanbul'daki yansıması öncelikle saray çevresinde, Fransız baroğu ve rokokosunun iç mimaride yeğlenmesi şeklinde görülmüştür. Geleneksel kalemişlerinin en sevilen motifleri arasında olan vazo içinde çiçekler, meyve kaseleri bu dönemde daha hacimli olmuşlardır. XVIII. yüzyıldan itibaren ise barok ve rokoko süslemelerin arasına artık manzara kompozisyonları yerleştirildiği görülür. Böylece, XVIII. yüzyıl ortalarında Batılı anlayışa yakın "duvar resmi" ortaya çıkar.

Duvar resimleri, başlarda kuru sıva üzerine tutkal veya su ile karıştırılmış kök boyalarla yapılmış resimlerdir. Bu teknik, Osmanlı sanatında önceden de bilinen ve kalemişi nakışlarda uygulanan geleneksel bir tekniktir. Yenileşme hareketlerinin sonucunda kitap resmindeki yeni uygulamalar gibi kalemişi nakışlar da değişerek duvar resmi yaygınlaşır.12

XVIII. Yüzyıl Ortalarından XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar İstanbul'daki Örnekler

Duvar resmi alanındaki günümüze ulaşabilen en erken tarihli örneklerden önemli bir grubu, XVIII. yüzyıl ortalarından sonra Topkapı Sarayı'nda yoğun olarak Harem'de görülmektedir.13 I. Abdülhamid Dönemi'ne (1774-1789) yerleştirilen ilk duvar resimleri tavan eteğini dolaşan dar şeritler halinde, tek rengin tonlarıyla boyanmış, çoğunluğu mimari ögeler içeren kompozisyonlardır. Bu şeritlerde çoğunlukla çeşmeler, camiler, köprüler, su kenarında saray, köşk gibi yapılardan oluşan betimlemeler görülmektedir. Ayrıca, barok ve rokoko bezemelerin arasına yerleştirilmiş panolar içinde de bu tür resimler yer alır.

III. Selim Dönemi'nden (1789-1807) itibaren ise, dar şeritler genişleyip içlerini çok renkli manzaralar kaplamıştır. Artık kompozisyonlar kimi zaman nişler kimi zaman da kartuşların, madalyonların, çokgen çerçevelerin içinde karşımıza çıkmaktadır.

Pano içindeki betimlemelerde de mimari ögeler yaygındır. Yenileşme hareketleriyle birlikte deniz kenarına köşk, kasır gibi yapıların inşa edilmesi, Avrupa örneklerinde olduğu gibi fıskiyeli havuzların yer aldığı özel bahçe düzenlemelerinin yaygınlaşması yeni bir kent siluetinin oluşmasını sağlamıştır. Bu durum sanatçıların da ilgisini çekmiş ve yeni görünümler resme girmiştir. Bu resimlerin tümünde aynı anlayış baskındır; kompozisyonun ön düzlemindeki yapılar arkada geniş gökyüzü, iki yanda ise ağaçlarla sınırlandırılmıştır. Bazı betimlemelerde ise çerçeve görevini iki yana yerleştirilmiş, ortasından bağlanmış perde motifi sağlamaktadır. Resimlerin tümünde mimari başarılıdır ve tüm ayrıntılarıyla verilmeye çalışılır. Kitap resminin ayrıntıcı yaklaşımını devam ettirseler de duvar resimlerinin figürsüz oluşu, mimaride ve doğanın betimlenişindeki boyutluluk ve doğala yakın renk tonlamalarıyla yumuşak geçişler duvar resimlerinin en önemli özellikleri arasındadır. I. Abdülhamit ve III. Selim Dönemlerinde üslup ve konu açısından pek fazla değişiklik olmamıştır. Ancak, III. Selim Dönemi'nde duvar resimlerinin sayısı artmıştır. II. Mahmut (1808-1839) Dönemi'nde farklı üsluplardan söz edilebilir. Özellikle bu dönemde, perspektifli mimari betimlemeler çok yaygındır. Daha çok saray içini andıran görünümlerde bej, gri ve mavi tonları yeğlenmiştir. Bu dönemde ayrıca, mimariye neredeyse hiç yer vermeyen, büyük boyutlu panoramik manzaralar da önemlidir.

İstanbul'da Saray Dışında Yer Alan Duvar Resimleri

Yeni resim türünün İstanbul'da saray dışında da benimsenip uygulandığı İstanbul'u ziyaret eden bazı yabancı gezginlerin anılarından anlaşılmaktadır. III. Ahmet Dönemi'nde Lady Mary Montagu, I. Abdülhamit Dönemi'nde Abbé Toderini, D'Ohsson, III. Selim Dönemi'nde Gouffier ve Castellan gezmiş oldukları evlerin duvarlarında natürmort, gemi ve manzara betimlemelerinin yer aldığı bilgilerini verirler.14 Ayrıca, D'Ohsson tarafından hazırlanan eserde olduğu gibi duvar resmi yer alan mekanların gravürleri de dikkati çekmektedir.15

İstanbul'da bilinen en eski duvar resmi örneği, 1750 tarihli Bebek Kavafyan Konağı'nda yer alır.16 Konakta, hem tavan eteğinde iki rengin tonlarıyla boyanmış, çeşme, köprü gibi mimari içeren şeritler, hem de niş içinde panolar bulunur. Özellikle iki rengin tonlarıyla betimlenmiş şeritler, Topkapı Sarayı I. Abdülhamit Dönemi resimlerine benzerliğiyle dikkati çeker, ancak daha erken tarihli olmalarıyla duvar resimlerinin ilk örneklerinden biri olarak ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca, Emirgan Şerifler Yalısı ve Çengelköy Sadullah Paşa Yalısı resimleri de saray dışındaki başlıca örnekler arasındadır ve Topkapı Sarayı'ndaki I. Abdülhamit ve III. Selim duvar resimlerine üslup açısından büyük benzerlik göstermektedir. Üsküdar Atik Valide Camii hünkar mahfilinde bulunan gri tonlarıyla yapılmış perspektifli betimlemeler ise II. Mahmut Dönemi'ne tarihlenen örneklerden biridir ve yine Topkapı Sarayı örneklerini andırır.17

XIX. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl başında İstanbul'da, sarayda ve saray dışında duvar resimlerinde seçilen konular aynıdır. Kimi zaman hayali manzaralar içinde çeşitli yapılar kimi zaman Boğaz manzaraları resimlenmiştir. Özellikle manzaralarda neredeyse tek tip denebilecek anlayış görülür: Kullanılan renkler, doğanın ele alınışı tüm kompozisyonlarda hemen hemen aynıdır. Ayrıntıcı yaklaşımla birlikte Batı anlayışına yakın derinlik duygusunun yerleşmeye başladığı izlenir.

Başkentte bulunan duvar resimlerinde saray çevresinde ve dışında aynı anlayışın izlenebilmesi İstanbul'da duvar resmi yapan bir sanatçı grubunu işaret eder ki bunda İstanbul'a gelip özellikle Pera'da elçilikler çevresinde resim yapan Batılı sanatçıların etkisi açıktır. Ayrıca, duvar resimlerinin en erken örneğinin İstanbul'da saray dışında olması, yeni resim türünün bu sanatçıların etkisiyle önce saray dışında geliştiğini göstermektedir. Buna bağlı olarak da saray içindeki ilk örneklerin, saray dışındaki atölyelerde çalışan sanatçılar getirtilerek yaptırılmış olduğu da düşünülebilir.18 Ayrıca, III. Selim Dönemi'nin ünlü sanatçısı Konstantin Kapıdağlı'nın duvar resimlerinde de çalışmış olabileceği üslup karşılaştırmaları sonucunda güçlü bir olasılık gibi görünmektedir.19 Saray Ehl-i hiref (Sanatkarlar) teşkilatında en önemli bölüklerden biri olan nakkaşlar bölüğüne bağlı olan sanatçılar, sarayın her türlü nakış işini üstlendikleri için duvar nakkaşları da bu grup içinde yer alırlar ve zaman içinde olasılıkla yeni anlayışın da uygulayıcıları olmuşlardır.20 Bundan başka, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve civarındaki bezeme işinin hassa Bostancı ocağı nakkaşbaşları ile İstanbul nakkaş ustaları tarafından belli kurallara bağlı olarak yapıldığı ve bazı nakkaşların yalılarda çalıştıkları da belgelerden anlaşılmaktadır.

Anadolu'da Yer Alan Duvar Resimleri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da görülen duvar resimleri kısa sürede imparatorluk sınırları içinde yayılmıştır.21 Soma, Çanakkale, Gaziantep, Yozgat, Kayseri, Bursa gibi çok farklı merkezlerde yeni anlayışın kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu türün benimsenip yaygınlaşmasında özellikle ayan ve eşraftan baniler rol oynamıştır. Daha önceleri duvar nakkaşlığı yapan ustalar bu kez kendi beğeni ve yetenekleri ölçüsünde duvar resimleri yapmaya başlamışlardır. Bu yüzden de imparatorluğun çeşitli yörelerinde farklı üslup ve anlayışlar gelişmiştir. Bunun sonucunda, duvar resminin başkent ve taşra üslubu olarak ikiye ayrılması fikri doğmuştur. Ancak, bütün sanatçıların ortak noktası, başkentte başlayan süsleme programını benimsemeleri ve manzara resimlerinde kendilerince yeni denemeler yapmalarıdır.

Gerek başkentte gerek Anadolu ve Rumeli'de tüm sanatçılar, benimsemeye başladıkları yenilikleri manzara resimlerinde denemişlerdir. Hayali olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırabileceğimiz kompozisyonlardan hayali olmayanlar özellikle Mekke-Medine ve İstanbul görünümleridir. Ancak, bu resimler genellikle gözleme dayanan betimlemeler değillerdir. Çoğunlukla ev, konak ve camilerde görülen resimler konumları doğru olmasa da belgeleyici olmaları açısından önem taşırlar. Hayali olanlar ise, daha çok neresi olduğu anlaşılamayan doğa kesitleridir. Ayrıca tek cami, tek bir köşk, gemi ya da natürmortlar ve sembolik motifler seçilen konular arasındadır. Anadolu ve Rumeli'de yer alan duvar resimlerinde kitap resimlerine benzer ayrıntıcı uygulamaların yanı sıra Batı anlayışına yakın derinlik ve hacim denemelerinin önemsendiği örnekler de vardır. 1791/92 tarihli Soma Hızırbey Cami'ndeki bazı resimler ile 1791 veya 1801 tarihli Datça Mehmet Ali Ağa Konağı resimleri kitap resimlerinin ayrıntıcı yaklaşımını devam ettirirken, 1796 tarihli Çanakkale Bayramiç Hadımoğlu Konağı, 1800/1801 tarihli Yozgat Başçavuşoğlu Camii duvar resimleri derinlik ve üçüncü boyut arayışlarının dikkati çekmesiyle başkenttekilere yakın Anadolu örneklerinden bazılarıdır.22 Yeni resim türü Anadolu'ya başkentten geçmiş olmalıdır. Özellikle III. Selim Dönemi'nde imparatorlukta güç

kazanan eşrafın, yaptırdığı mekanların başkentteki örneklere benzemesini istemeleriyle İstanbul'dan usta getirtmiş oldukları düşünülebilir. Başkentten gelen ustaların Anadolu'da başlattıkları bu yeni anlayış yerel sanatçıları da zamanla etkilemiş, usta-çırak ilişkisi sayesinde yeni resim türü yaygınlaşmıştır. Duvar nakkaşlığını bilen ustaların aynı tekniği devam ettirerek yeni bir süsleme programını benimsemeleri zor olmamıştır. Bu örneklerde üslup birliğinden söz edilemese de ortak repertuar ve anlayışın varlığı açıktır. Yeni benimsenen modayı kendilerinin ve çevrelerinin beğenisine uyarladıkları anlaşılmaktadır.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Duvar Resmi

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Sultan Abdülmecit (1839-1861), Abdülaziz (1861-1874) ve II. Abdülhamit (1876-1909) Dönemleri önemli gelişmelerin yaşandığı dönemler olmuştur. Avrupa'daki mimari uygulamalara paralel olarak İstanbul'da gelişen yeni anlayışın sonucunda Dolmabahçe (1856), Beylerbeyi Sarayları (1864-65) ile Yıldız Kompleksi içindeki köşkler (Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid Dönemleri) inşa edilmiştir. Bu sarayların bir diğer önemli özelliği yeni resim anlayışının çok yoğun olarak uygulanmış ve gelişmiş olmasıdır. Ayrıca, bu örnekler incelendiğinde Batı tekniklerinin yaygınlaştığı anlaşılır. Bu dönemde geleneksel kalemişi nakış teknikleri, toprak boyalar yerini yağlı boyaya bırakmıştır. Doğrudan sıva veya ahşap üzerine boyanan betimlemelerin yanı sıra çoğu kez ahşap tavan ya da duvarların kaplama tahtaları üzerine deri veya keten bezi gerilerek bir çeşit tuval oluşturulmuş ve bezeme onun üzerine yapılmıştır. Sadece duvarları değil, tavanları da kaplamaya başlayan bu resimler madalyonlar ve kartuşlar içinde yer alır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte teknikteki farklılığın yanı sıra konulardaki çeşitlilik artar. İstanbul'dan bir semti ya da panoramik olarak İstanbul'u gösteren betimlemeler en çok yeğlenen konuların başında gelir. Bu resimler Kız Kulesi, Fenerbahçe Feneri, Yıldız Sarayı içinden çeşitli köşkler gibi İstanbul'un simgesi olmuş yapıları ya da semtleri bir manzara içinde gerçeğe uygun bir şekilde vermektedir ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren duvar resimlerinde benimsenen anlayışın bir devamı olarak düşünülebilir. Ayrıca, XVIII. yüzyıldan itibaren askeri okulların ders programına perspektif derslerinin konulmasından sonra resimlerde mimari konusunun yaygınlaştığı izlenir.

Neresi olduğu bilinmeyen doğa, semt kesitleri de sıklıkla karşılaşılan konular arasındadır. Genellikle bir kır görüntüsü, akarsu kenarı gibi kesitlerin betimlendiği bu grupta özellikle atmosferik olayların etkisi, gökyüzündeki değişimler ve suya yansımaları dikkati çeker. Bu resimler anlayış ve üslup açısından Romantizm akımının doğa anlayışına yakındır. XIX. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Romantizm, sanayi devrimi sonrasında teknolojinin getirdiklerinden ve kent yaşamından bir kaçış olarak doğaya yönelişi de beraberinde getirmiştir.23 Bu anlayışın XIX. yüzyılın Osmanlı resminde benimsenmesinin sebebi ise, başta Paris olmak üzere yurt dışına gönderilen ve orada resim çalışma olanağı bulan askeri okul öğrencileri olmalıdır.

Kırmızı kiremitli üçgen çatılı dağ kulübeleri ya da kuleli bazı yapılarıyla Avrupa'dan kesitler içeren kompozisyonların hangi ülke ya da kente ait oldukları anlaşılmamakla birlikte Avrupa

kartpostallarını çağrıştırır. Egzotik manzaralar olarak nitelendirilebilecek resimler ise “doğu görünümleri” ve “tarihi kalıntılara yer verenler” başlıklarıyla ikiye ayrılırken, doğu görünümleri Yakın Doğu veya Kuzey Afrika’dan bazı yapıları ve palmiyeler gibi doğa kesitlerini içerir. Antik yapıları ve kalıntıları içeren resimler ise konu açısından ilginçtir. Bu iki grubun yaygınlaşması, özellikle Romantizm içinde gelişen Oryantalizm akımının bir sonucu gibi gözükmektedir. XIX. yüzyıldaki, bilimsel ve arkeolojik araştırmaların çoğalması ve Sanayi Devrimi’nin sonuçlarından bunalan sanatçıların doğaya ve farklı coğrafyalara yönelmeleriyle Romantizm akımı, hep var olan Doğu ilgisini arttırmış ve Oryantalizm akımının yaygınlaşmasını sağlamıştır.24 II. Mahmut Dönemi’nden itibaren İstanbul’a çok sayıda ressamın gelmesi de bu akımın yansımalarının duvar resimlerinde izlenmesini sağlayan etmenlerden biridir. Ayrıca, Romantizm akımının yerleştirdiği kavramlardan biri olarak Historisizm/Tarihselcilik etkisi de antik kalıntıların yeğlenmesinde rol oynamış olmalıdır.

Deniz manzaralarının betimlendiği resimler diğer bir grubu oluşturmaktadır. Günbatımı, gündoğumu, fırtına gibi doğa olaylarıyla uyumlu bir şekilde ve daha çok romantik doğa anlayışına yakın özellikler dikkati çeker. Özellikle bu konuların yaygınlaşmasında, 1845’ten 1890’a kadar sekiz kez İstanbul’a gelen ve Sultan Abdülmecit, Abdülaziz ve II. Abdülhamit Dönemlerinde taltif edilen Ayvazovski’nin etkisi olduğu düşünülebilir.25 “Gemi resimleri”, çok yaygın olmamakla birlikte önemli bir grubu oluşturmaktadır. Siluet halinde bir manzara önünde, kompozisyonun büyük bölümünü zırhlı fırkateynin oluşturduğu resimlerde amaç dönemin filosundan bir kesit sunmaktır. Özellikle Yıldız Sarayı içinde Silahane’deki Fethi Bülent Zırhlı Korveti, Hamidiye Zırhlı Korveti gibi isimleri belirlenebilen devrin önemli korvetlerinin belgelendiği resimler ilginçtir.

Hayvan betimlemelerinden oluşan bir diğer grup da yeğlenen konular arasındadır. İnekler, ördekler gibi evcil hayvanların yanı sıra zürefa, deve kuşu, aslan, kaplan gibi hem yabani hem de bu coğrafyaya ait olmayan hayvanlar görülür. Çok çeşitli hayvan resimlerinin seçilmesinin en önemli sebeplerinden biri hem Dolmabahçe Sarayı’nda hem de Yıldız Sarayı bahçesinde “Arslanhane” denilen hayvanat bahçesinin yer almasıdır.26 Bu arslanhanede çok çeşitli hayvanların yer aldığı ve bir kısmının yabancı ülkelerden hediye edildikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Bazen tek bazen de kalabalık bir grup halinde, manzara içinde durağan olarak betimlenenlerin yanı sıra vahşi hayvan mücadeleleri de dikkati çeker.

Natürmortlar ise “meyve ve çiçek düzenlemeleri” ile “ölü hayvanlar”dan oluşur. Tabaklar içinde meyveler ve çiçek demetlerinin yanı sıra ayaklarından asılı ölü kuşlar ve tavşanlarla deniz ürünleri en ilginç resimler arasındadır. Ayrıca hobiler ya da sanata ilişkin bazı sembolleri içeren düzenlemeler nota kağıtları, çeşitli müzik aletleri, palet, fırça, pergel, gönye gibi malzemelerle aynı zamanda güzel sanatlara olan ilginin de bir göstergesidir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında duvar resimlerinde görülen önemli yeniliklerden biri de resme insan figürünün girmesidir. Çok küçük ve ayrıntısız olarak ele alınan figürlerin sadece manzaranın ya da konunun bir parçası olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Özellikle Müslümanlara ait mekanlarda insan figürlü resimler çok yaygın değildir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'da saray dışında da aynı gelişim izlenebilir. Abutlar Yalısı ve Edip Efendi Yalısı gibi dönemin zengin banilerinin yaptırmış olduğu yapılardaki konu seçimi ve hatta üslup benzerliği de aynı modanın yeğlendiğini gösterir. Ayrıca, Büyükada Hacopulo Köşkü ve neredeyse İstanbul sayılabilecek kadar yakın İzmit'deki Sultan Abdülaziz'in Av Köşkü ile Sırrı Paşa Konağı örnekleri de özellikle Sultan Abdülaziz Dönemi'ndeki anlayışı pekiştirmesi açısından önemlidir.

Sanatçı Sorunu ve Çalışma Yöntemleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte duvar resimlerinde sanatçı sorunu da devam etmektedir. Arşivlerde mimar, kalfa, döşemeci gibi isimlere rastlanıldığı halde sanatçı isimlerine fazlaca yer verilmemesi ilginçtir. Ancak, Dolmabahçe Sarayı için Paris Operası'nın ünlü dekoratörü Séchan ile Mason isimleri anılmakla birlikte süslemelerin arasında Sultan Reşad Dönemi'ndeki onarımları gösteren Ali Haydar, Yorgo, Georgios Georgiades, Teodos Bafalos ve Vicenzo gibi sanatçı isimleriyle 1909 tarihine rastlanılmıştır.27 Görüldüğü gibi hem Müslüman hem de gayrimüslim sanatçıların duvar resimlerinde ve onarımlarında çalıştığı anlaşılmaktadır. Beylerbeyi Sarayı süslemeleri içinse Sultan Abdülaziz'in kendisi Mabeyn-i Hümayun ressamı Mason Bey'i görevlendirmekle kalmamış, kendine ait odaların tavanlarını Dolmabahçe Sarayı'ndaki Camlı Köşk'ün tavanlarından daha ağır som yaldızlı ve hayvanlarla kuşların gerçeğe daha yakın; sarayın ikinci derecedeki odalarının ise Yıldız Parkı içindeki Malta Köşkü bezemelerinden daha süslemeli olmasını isteyerek resim programına müdahale de etmiştir.28

Yıldız Sarayı için durum biraz farklıdır.29 Arşiv belgelerinde sanatçı ismi geçmemekle birlikte bazı isimler düşünülmektedir. Dönemin ünlü ressamlarından Şeker Ahmet Paşa'nın, Yıldız Kompleksi içinde günümüze ulaşmamış Yeni Köşk'ün duvarlarına "yemiş ve çiçek" resimleri, aynı odanın tavanına da Mehmet Ali Paşa isimli bir sanatçının "dört mevsim" resmini yapmış oldukları anlaşılmaktadır.30 Ayrıca, Mıgırdiç Civanyan, Bedros Sırabyan, Sopon Bezirciyan gibi Ermeni sanatçıların da saray içinde çalışmış olabilecekleri bilgileri kesin olmamakla birlikte üslup karşılaştırmalarıyla desteklenebilir. Yıldız Kompleksi içinde Çini Fabrikası'nın kurulmuş olması da aynı ortamda pek çok sanatçının varlığına işaret eder.31 Çini fabrikasında ressam olarak çalışan sanatçılar zaman zaman sarayın bezenmesinde de çalışmış olabilecekleri gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir tür olarak tuval resminin yaygınlaşmasıyla birlikte Şeker Ahmet Paşa gibi dönemin diğer sanatçılarının da duvar resmi yapmaları olasılığı da düşünülebilir. Ayrıca, II. Abdülhamid'in İç Bahçe'deki köşklerden birini Sanayi-i Nefise Mektebi'ne vermiş olması da saray içinde bir sanat ortamına işaret etmesi açısından önemlidir.32 XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelerek saraya bağlı ya da serbest çalışan ve atölyeler açan yabancı ressamların etkisini de unutmamak gerekmektedir. Ayvazovski, Chelebowski, Zonaro, Guillemet gibi ressamların çalışma yöntemleri ve resimleri de yeni sanat ortamının temel taşlarını oluşturmuştur.33

Sanatçıların çalışma yöntemleri konusunda tartışılan görüşlerin başında, üretim sırasında belirli bir şablon veya model kullanılıp kullanılmadığı gelmektedir. Farklı yapılarda aynı kompozisyonların betimlenmiş olması şablon kullanma geleneğinin varlığını gösterir. Ancak tüm kompozisyonlar için

bunu söylemek olanaklı değildir. Özellikle neresi olduğu bilinmeyen doğa kesitlerinin serbest elle çalışılmış izlenimi veren hızlı fırça darbelerinin bir şablonla yapılması olanaklı değildir.

Bir diğer yöntem ise görsel malzemelerden yararlanılmasıdır. Özellikle gravürler bu konuda önemli kaynakların başında gelmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren özellikle Osmanlı topraklarındaki yaşantıyı anlatan desenler, gravürler sıklıkla yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde başta İstanbul olmak üzere yapılar ve görünümler detaylı olarak çizilmiştir.34 Aynı yapı ya da kompleks içinde benzer konu repertuarı ve üslup birliği olması, sanatçıların aynı atölyeye bağlı olduklarını ve gravür gibi görsel malzemeler aracılığıyla konularını seçtiklerini de kanıtlar niteliktedir. Ayrıca, İstanbul merkez dışındaki Büyükada Hacopulo Köşkü'nün Beylerbeyi Sarayı örneklerine; İzmit Sultan Abdülaziz'in Av Köşkü ile Sırrı Paşa Konağı duvar resimlerinin de Beylerbeyi Sarayı ile Yıldız Kompleksi içindeki Aziz Dönemi köşklerindeki kompozisyonlara benzerliği aynı sanatçı grubunun gerekli yerlere giderek çalışmış olabileceklerini göstermesi açısından önemlidir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında tüm sanat dalları birbirine parelel bir gelişim gösterir. Ancak fotografın icadı ve Osmanlı resim sanatı içindeki yeri ve önemi ayrıdır. 1839'da fotoğrafın bir buluş olarak dünyaya tanıtılmasından hemen sonra Osmanlı İmparatorluğu bu buluştan haberdar olmuş ve önceleri Osmanlı topraklarına gelen yabancıların öncülüğünde ardından çok kısa bir süre içinde askeri okullarda ders programına fotoğraf dersinin eklenmesiyle birlikte yaygınlaşarak fotoğraf sanatçılarının ve stüdyolarının sayısı artmıştır. J. P. Sebah, Basil Kargapoulo, Abdullah Biraderler gibi dönemin fotoğraf sanatçılarının saray içinde ve dışında ünlü oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid Dönemleri fotoğraf açısından önemlidir. Sultan Abdülaziz Abdullah Biraderlere fotoğrafını çektirmiş, II. Abdülhamid ise dönemin fotoğrafçılarına ülkedeki olaylardan inşa edilen yapılara, sarayın bahçesindeki hayvanlardan yakalanan eşkiyalara kadar her şeyin fotoğraflanması görevini vererek albümler hazırlatmıştır.35 Görsel malzemenin fotoğraflar aracılığı ile toplanmasının ardından duvar ve tuval resmi yapan sanatçıların sıklıkla fotoğraftan çalıştıkları anlaşılır.36

Fotoğraftan çalışılmış olduğu anlaşılan resimlere bakıldığında, özellikle İstanbul'un simgesi haline gelmiş yapılarla Avrupa'dan ve hatta Mısır'dan bazı görünümlerin seçildiği dikkati çeker. Fotoğraflarla resimlerin neredeyse tümü aynı açıdan ele alınmıştır ve fotoğraflardaki gibi kesin bir doğruluğa sahiptir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sanatçısı fotoğraftan belgeleme amacıyla yararlanır. Henüz doğada çalışma anlayışı yokken ve özellikle de duvar resmi gibi mimariye bağlı bir alanda çalışmanın zorluğu fotoğraflarla aşılmış gibi görünmektedir. Osmanlı sanatçısı doğada çalışmak ya da kompozisyonlarını kendisi oluşturmak yerine, başka bir gözle saptanmış ve karelenmiş görüntüleri betimlemeyi yeğlemiştir.

Fotoğrafın hemen ardından yaygınlaşan kartpostallar da zaman içinde aynı görevi yerine getirmiştir. Avrupa'da ilk resimli kartpostalın 1870 yılında basılmasının ardından, İstanbul'da da Max Früchtermann öncülüğünde basım işleri başlamıştır.37 Dönemin ünlü fotoğrafçılarının çektikleri fotoğraflardan basılan kartpostallar da resimlere kaynaklık etmiştir. Özellikle kuleli yapılar, dağ kulübelerinin yer aldığı birtakım betimlemelerin Avrupa kartpostallarından yapıldığı anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da tuval resmi yapan sanatçıların çoğalması ve akademik eğitimin yaygınlaşması sonucunda Batı anlayışında yapılan resimlerin de arttığı görülür. Bu gelişmelere bağlı olarak duvar resimleri, geleneksel anlayışın tamamen silindiği, ışık ve hacim uygulamaları sayesinde tuval resmine yakın örnekler haline gelmiştir.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Dışında Yer Alan Duvar Resimleri

Bu dönem taşrasında da duvar resimlerinin aynı hızla üretildiği anlaşılmaktadır. İzmir, Merzifon, Yozgat, Kayseri, Antep gibi farklı bölgelerde çok sayıda duvar resmi örneği bilinmektedir ve XVIII. yüzyıl örneklerinde olduğu gibi, bir kısmı başkent örneklerine yakın özellikler gösterirken bir kısmı da yeni teknik ve anlayışı kendi beğeni ve isteklerine göre uyarlayan yerel ustalar tarafından yapılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında

Anadolu'da yapılan örneklerden bazılarında sanatçı ismi bilinmesi önemlidir. Bu sanatçılardan en bilineni Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami Şadırvanı'nı resimleyen (1875) Zileli Emindir38 ve usta-çırak ilişkisi içerisinde geleneklerini ve çağın modasını bilen, halkın zevkini yansıtan bir sanatçıdır. Onun resimlerinde İstanbul olduğu anlaşılan kesitler, semboller, Batılılaşma dönemiyle birlikte günlük hayata giren ögeler, tarikat sembolleri birarada yer alır. Zileli Emin, halk resmine çok yakın olmasıyla farklı bir anlayışı temsil eder. Ayrıca, Gaziantep'ten Güllüoğlu Evi (XIX. yüzyılın ikinci yarısı) başkent örneklerine yakın özellikleri, Abdülkadir Kimya Evi ise İstanbul'da bile görülmeyen anıtsal figürleriyle Batı teknik ve üslubunun Anadolu'daki en iyi örneklerindendir. Yozgat ve Kayseri gibi şehirlerde yer alan Ermeni ya da Hıristiyan vatandaşlara ait evlerdeki duvar resimlerinde konu seçimindeki farklılık dikkati çeker. Yozgat Nizamoğlu Konağı (1871) bol figürlü savaş sahneleri ve Tevrat'tan alınan öyküleriyle diğer resimlerden ayrılır.39 XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar figüre yer verilmemesi sadece Müslümanların değil Hıristiyan vatandaşların da aynı anlayışı izlediğini, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte insan figürünün benimsenmeye başladığını gösterir.

Sadece Anadolu ve Rumeli'de değil imparatorluğun XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki sınırları içinde kalan eyaletlerde de duvar resmi yaygınlaşmıştır. Özellikle Balkanlar'da çeşitli merkezlerde (Makedonya, Yunanistan'da Ambelakia vb.), Filistin, Suriye ve Mısır gibi eyaletlerde başkent ve Anadolu örneklerine yakın betimlemeler vardır.40 XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da başlayan bu yeni bezeme programı giderek gelişmiş ve XIX. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir. Farklı bölgelerde ve hatta coğrafyalardaki duvar resimleri Osmanlı başkentiyle eyaletler arasında güçlü bir iletişimin varlığını kanıtlar niteliktedir. Yeni akımın her noktaya yayılmasında III. Selim Dönemi'nde güçlenen ayan ve eşrafın rolü kadar, XIX. yüzyılda oluşan tüccar kesimin etkisi de büyüktür.

Duvar resimleri ister Hıristiyan ister Müslüman olsun sonuçta yerel ustalar tarafından yapılmışlardır ve imparatorluğun her noktasında aynı evreler izlenebilir. Sanatçıların, üçüncü boyut fikrine alışmaları ve denemeleri ancak manzara kompozisyonlarında olmuştur. Çünkü figürlü resimlere ya da portrelere yeni öğrendikleri Batı resim tekniklerini uygulayabilmeleri için akademik çalışma ve anatomi bilgisi gerekmektedir. Osmanlı sanatçıları canlı modelden çalışma olanağını ancak Avrupa'daki eğitimleri sırasında bulabilmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı sanatçısı manzara

kompozisyonlarına anlayış olarak daha yakındır çünkü, kitap resmi içinde topografik resim geleneğini devam ettirerek Batılılaşma dönemiyle birlikte öğrendiklerini manzaralarda uygulamışlardır. Duvar resimleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında başta tuval resmi olmak üzere diğer sanat dallarıyla parelel bir gelişme göstermiş ve XX. yüzyılla birlikte yerini büyük ölçüde tuval resmine bırakmıştır.

1 B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s. 46.

2 Avrupa'ya gönderilen Osmanlı sefirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. R. Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1992. Ayrıca, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin 1721 Paris seyahati hakkında, alışkanlıklardan gördüğü yapılara kadar ayrıntılı bilgiler içeren seyahatnamesi için bkz. Anonim, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi, İstanbul 1970.

3 F. Çağman ve Z. Tanındı, Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri, İstanbul, 1979, s. 53.

4 G. Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Ankara 1977, s. 29-33.

5 İrepoğlu, "Yenilik ve Değişim", Padişahın Portresi, İstanbul 2000, s. 378-385.

6 Renda, a.g.e., 36-40.

7 Renda, a.g.e., s. 44-52; İrepoğlu, a.g.e., s. 388-393.

8 Renda, " Portrenin Son Yüzyılı", Padişahın Portresi, İstanbul 200, s. 442-443; G. Renda, "Konstantin Kapıdağlı Hakkında Yeni Görüşler", XIX. yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, Sempozyum, 14-15 Mart, Bildiriler, İstanbul, 1996, s. 136-162.

9 G. Renda, Padişah Portreleri (Mevlana Müzesi Albümü), Konya 1999.

10 Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Ankara 1977, s. 70-71.

11 İstanbul'da matbaanın kurulmasıyla ilgili olarak bkz. T. Kut, Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar. Sergi katalogu, İstanbul 1996.

12 G. Renda, a.g.e., s. 78.

13 Topkapı Sarayı'ndaki duvar resimleri, bazı resimlerin üzerinde bulunan tarih ve üslup karşılaştırmaları sayesinde tarihlendirilmiştir. Bkz. Renda, a.g.e., s. 79-108.

14 Renda, a.g.e., s. 98.

15 M. D'Ohsson, Tableau Général de l'Empire Othoman (gravürlü) 3 cilt, Paris: Firmin Didel, 1787-1820.

16 Kavafyan Konağı 1750 tarihine yerleştirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Atasoy, "I. Mahmut Devri'nden Bir İstanbul Evi", Türkiyemiz, sayı 14, 1974, s. 10-16.

17 Sözü edilen yapıların resimleri için bkz. G. Renda, a.g.e., 110-121.

18 Renda, a.g.e., s. 123.

19 Renda, "Ressam Konstantin Kapıdağlı Hakkında Yeni Görüşler", XIX. yüzyıl İstanbulu'nda Sanat Ortamı, Sempozyum, 14-15 Mart, Bildiriler, İstanbul, 1996, 147; G. Renda, "A Manuscript of Art And Poetry: Divan-i İlhami", Cultural Horizons, A Festschrıft in Honor of Talat S. Halman (ed. Jayne L. Warner), Syracuse N. Y. 2001, s. 257.

20 R. M. Meriç, Türk Nakış San'atı Tarihi Araştırmaları, Ankara 1953, s. VIII.

21 G. Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850), Ankara 1977, s. 124-165; R. Arık, Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara 1988.

22 Datça Mehmet Ali Ağa Konağı resimleri için bkz. G. Renda, "Datça'da Eski Bir Türk Evi", Sanat Dünyamız 2/2, 1974, s. 2-29; Soma

Hızırbey Cami resimleri için bkz. Arık, a.g.e., s. 32-38, Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850), Ankara 1977, s. 16-130; Yozgat Başçavuşoğlu Cami için bkz. Arık, a.g.e., s. 40-42; Renda, a.g.e., s. 132-134.

23 Romantizm akımı için bkz. F. Claudon, Romantizm Sanat Ansiklopedisi, İstanbul 1988.

24 Oryantalizm akımı için bkz. S. Germaner ve Z. İnankur, Oryantalizm ve Türkiye, İstanbul 1989.

25 P. Tuğlacı, Ayvazovski Türkiye'de, İstanbul. 1983.

26 F. Ezgü, Yıldız Sarayı Tarihçesi, İstanbul, 1962.

27 Dolmabahçe Sarayı duvar resimleri için bkz. Ş. Yum, "Son Dönem Osmanlı Saray Yapılarındaki Bazı Tasvirler Üzerine Gözlemler", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiri Özetleri, C. 3, Ankara 1995, s. 544-545.

28 H. Gülsün, Beylerbeyi Sarayı, İstanbul 1992, s. 20. Ayrıca, Beylerbeyi Sarayı duvar resimleri için bkz. Yum, a.g.e., s. 545-546.

29 Yıldız Sarayı Kompleksi duvar resimleri için bkz. P. Şahin Tekinalp, Yıldız Sarayı Kompleksi Duvar Resimleri, Ankara 1999 (Yayınlanmamış Doktora Tezi); P. Şahin Tekinalp, XIX. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Duvar ve Tuval Resminde Manzara Olgusu Üzerine Bir Örnekleme: Şale Köşkü, Ankara 1991 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

30 A. Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım), İstanbul 1986, s. 115.

31 Yıldız Çini Fabrikası 1892 yılında hizmete açılmıştır. Bkz. Ö. Küçükerman, Yıldız Çini Fabrikası, İstanbul 1987.

32 Osman Nuri Paşa, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanat-ı Hayat-ı Hususiye-i ve Siyasiyesi, II. Cilt, İstanbul 1909, s. 454.

33 Z. İnankur, "XIX. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'a Gelen Batılı Sanatçılar", Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri, 17-18 Aralık 1992, İstanbul 1993, 75-82.

34 Gravürler için bkz. N. Arslan, Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (XVIII. Yüzyıl Sonu ve XIX. yüzyıl), İstanbul 1992.

35 Osmanlı Fotoğrafçılığı ile ilgili olarak bkz. E. Özendes, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotografçılık (1839-1919), İstanbul 1995.

36 Duvar resimlerinde fotoğraftan çalışılmış olduğu konusunda bkz. P. Şahin Tekinalp, "Duvar Resimlerinde Fotoğrafın Etkisi Üzerine Örnekleme: Şale Köşkü'nden Bir Grup Resim", Sanatta Etkileşim Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ankara 2000, s. 226-229; tuval resimleri için bkz. S. Tansuğ, "Resim Sanatımızda Ortaya Çıkan Yeni Bir Gerçek: XIX. yüzyıl Sonu Türk Foto Yorumcuları", Sanat Çevresi 23, 1979, s. 4-7 ve A. Çoker, "Fotoğraftan Resim ve Darüşşafakalı Ressamlar", Yeni Boyut 9, 1983, s. 4-12.

37 Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Başgelen, "Bir Şehrin Anatomisi", Art Décor 49, 1997, s. 78-82.

38 R. Arık, "Anadolu'da Bir Halk Ressamı: Zileli Emin", Türkiyemiz 16, 1975, s. 9-13; B. Tanman, "Merzifon, Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı 'Osmanlı Dünyası' ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 491-522.

39 R. Arık, "Yozgat'ta Resimli Bir Cami ve Bir Ev", Sanat Dünyamız 2/7, 1976, s. 24-29.

40 Bu örnekler için bkz. D. Duda, Innenarchitektur Syrischer Stadthaüser, Beirut 1971; A. Diamantopoulou, Ambelakia, Athens 1987; M. İbrahim, "Makedonya'da Türk İslam Mimarisinde Görülen Duvar Resimleri", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongersi Bildirileri, Ankara 1995, 287-298; G. Renda, "Painted Decoration in 19th Century Ottoman Houses: Damascene Connection", Actes du Ier Congrés International sur Corpus d'Archéologie Ottomane, 14-17 Mai 1996, Zaghouan, Tunusie, 1997, 91-106; G. Renda, "Westernisms in Ottoman Art: Wall Paintings in 19th Century Houses", The Ottoman House Papers from the Amasya Symposium, 24-27 September 1996, Warwick, 1998, 103-109; G. Renda, "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Duvar Resmi-Balkan Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme", Atatürk ve Manastır, 12-13 Ekim 1998 Bildiriler, Gazi Üniversitesi, Ankara 1999.

İstanbul Askerî Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Asker Ressamlar / Hür Kamil Biçici [s.449-457]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk Silahlı Kuvvetlerinin, Türk ve Dünya sanat tarihine küçümsenmeyecek derecede büyük emekleri geçmiştir. Asırlarca, Türk kültür ve sanatı içinde, dallanan, budaklanan, kök salan koskoca bir ağaç olmuştur. Yurdumuzu iç ve dış tehlikelerden korumasının yanında, büyük sanat hareketlerini desteklemiş ve her zaman yeni oluşumlara diğer uluslarda görülemeyecek kadar zemin hazırlamıştır. Fakat birçok çabaya rağmen, resim de dahil olmak üzere çeşitli sanat eserleri hem kendi insanımıza hem de dış dünyaya yeterince tanıtılamamıştır.

Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı'nın ilgili yerlerinde bulunan tablolar, Türk Resim Sanatı'nın gelişimini XIX. yüzyıldan günümüze değin, adım adım yansıtan çeşitli örneklerine sahip olup, bu eserleri saklayıp, koruması, günümüze ulaştırması sebebiyle Türk Silahlı Kuvvetlerimize büyük şükran borçluyuz.

Türk ressamı, Batılılaşma döneminin etkisini gösterdiği dönem ile günümüze kadar gelen bir zaman dilimi içerisinde yer yer Batı'dan etkilenmekle birlikte, kendi öz değerlerini ve kültürünü en iyi şekilde ifade edebilecek araç, gereç kullanıp; resim ile ilgili olarak biz bize ve Avrupa'ya tanıttıracak coşkulu eserler ortaya koymasını bilmişlerdir.

Türk Resim Sanatı'nın XIX. yüzyıldan günümüze değin uzanan çeşitli örnekleri İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi'nin ilgili yerlerinde görülmektedir. Çeşitli ressamlara ait eserlerin ortaya koymuş olduğu gerçek; sanatçıların kendi dönemlerine ait his ve düşünceleriyle, kendi beğeni, his ve düşüncelerini birleştirerek bir senteze ulaşmalarıdır. Bu eserlerin insanımıza resim sanatımızın ne kadar ilerlediğini göstermesi açısından oldukça önemli olduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Kültür değerlerimizi bugüne aktarma düşüncesi ile, resim sanatımız içerisinde mühim bir yeri olduğu şüphesizdir. Fakat eserlerin yeterince tanınamaması ve o eserlerin incelenmesinin gerekliliği, konunun önemini ortaya koymaktadır.

Resim koleksiyonuyla ilgili bilgilere geçmeden önce Askeri Müze'nin tarihçesine ve bugünkü durumuna göz atmakta yarar vardır.

Askeri Müze'nin Tarihçesi ve Bugünü

Fatih'in İstanbul'u almasından sonra ele geçen kıymetli silah, araç ve gereçleri Sultan Ahmet semtinde bulunan Aya İrini Kilisesi'nde muhafaza etmesiyle birlikte müzenin kuruluşu için ilk adım atılmıştır. Cebehane denilen bu yer, müze adı altında olmasa bile askeri malzemeleri saklayıp tutması bakımından müze işlevini az çok görmüştür.

Ülkemizde askerî müzenin kurulması fikri ilk olarak XVIII. yy.'da ortaya konmuş ve Osmanlı Devleti'nde başlayan Batı tarzı yenileşme hareketlerine uygun olarak da Cebehane'nin yeniden işlerlik

kazandırılmasıyla birlikte 1726'da Dar-ül Esliha adıyla açılmıştır. Fakat III. Selim ile II. Mahmut dönemlerindeki ayaklanmalar sonucu büyük zarara uğramıştır.

1848 yılında Fethi Ahmet Paşa'nın büyük gayretleri sonucu müze tekrar kurulmuş ve adı Atika-i Mûze-i Hümayun olarak değiştirilerek müze 2 bölüm halinde hazırlanmıştır. Birisi Mecmua-i Esliha-i Atika, diğeri de arkeolojik eserleri kapsayan Mecmua-i Asar-ı Atika adı verilen bölümdür.1

Müze Ahmet Muhtar Paşa'nın 1908'de destek olması neticesinde Müze-i Asker-i Hümayun ismi adı altında tekrar düzenlenmesi ile işlerlik kazanmıştır.

1940 yılında II. Dünya Savaşı'nın ülkemize sıçraması tehlikesine karşı müzede bulunan bazı eserler Niğde ve Kayseri'de yollanmış, savaştan sonra da 1949'da müzeden yollanan eserler geri getirilmiş ve Harbiye Jimnastik Salonu'nun müze olarak seçilmesiyle birlikte, Askeri Müze yeni yerinde 1959'da açılmıştır.2

Zaman içinde müzenin alanı dar gelmeye başlayınca daha geniş bir alana ihtiyaç duyulması ile beraber Harbiye Kışlası restore edilmiş ve 1966'da Askerî Müze ve Kültür Sitesi'ne dönüştürülmüştür.3 Daha sonra, Harbiye binasının bölümleri 31 Ekim 1986'da ziyarete açılmıştır.

Müze zemin katında Atıcı Silahlar Salonu ilk olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada ok, yay ve cirit gibi silahlar sergilenmektedir. İkinci bölüm; Binicilik Salonu'dur. Eyerler, üzengiler, nal takımları ve Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim, Fatih Sultan Mehmed'in binicilikle ilgili eşyaları görülmektedir. Üçüncü bölüm; Savunma silahlarına, alem ve teberlere, kesici silahlara ayrılmış bölümdür. Bu bölümde; tören kalkanları, alemler, ateşli silahlar, tabancalar ve küçük çaplı topların ahşap modelleri ve gerçeğinin yer aldığı salonlar vardır. Ayrıca, Osmanlı Devleti zamanında ilk Türk icadı olarak geçen seri ateşli bir sahra topu da sergilenmektedir.4 I. katın ilk bölümünde, 18 Haziran 1913'te bir suikaste kurban giden Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın saldırıya uğradığı kurşunlarla delik deşik olan arabası ve giysileri ile olay anında Paşa'yı, yanındakileri öldüren silahlarda vitrinde göze çarpmaktadır. Meşrutiyet Dönemi Salonu'nda II. Abdülhamit'in yazı masası, kendisine ait silahlar, dönemin çeşitli şahsiyetlerine ait üniformalar, eşyalar sergilenmektedir.

I. Dünya Savaşı, Çanakkale, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet Salonu'nda o dönemlere ait silahlar, araç gereçler, madalyalar, nişanlar ve giysiler görülmektedir. Kore, Kıbrıs Barış Harekatı Köşesi'nde de çeşitli objeler, giysiler, silahlar teşhir edilmektedir. Daha sonraki bölümlerde sırasıyla; Etnografik Eşyalar Bölümü, Genelkurmay Başkanları Salonu, Fevzi Çakmak Köşesi, Cumhurbaşkanları Salonu, Atatürk Salonu, çadır etekleri, sayebanların yer aldığı Çadırlar Galerisi vardır. Çadırlar Galerisi'nden zemin kata inildiğinde çeşitli dönemlere ait kıyafetler, bayraklar, sancaklar, otağ ve Şehitler Galerisi karşımıza çıkmaktadır.

Asker Ressamlar ve XIX. İle XX. Yüzyılın Resim Anlayışı

Batılılaşma döneminin yeni yeni kendini gösterdiği Osmanlı toplumunda, resimde yeni teknik ve estetik arayışlarda XVIII. yüzyılda başlamış ve pratik uygulamaları da XIX. yüzyıl ortalarından itibaren

devam etmiştir. Şüphesiz bu arayışlar birdenbire olmamış, birdenbire minyatür resmi terk edilmemiştir. Batı ile ve özellikle Fransa ile ilişkiler neticesinde, resim sanatında önemli bir yer işgal eden perspektif görünüşler ve kompozisyona giren rengin biçimini, oluşumunu etkileyen unsurların ortaya çıkması Avrupa'yı ve dolayısıyla bizi de derinden etkileyecektir. XX .yüzyılın ilk çeyreğine kadar Batı olgusu altında meydana getirilen etkinliklerde, Batı resim tekniğini izleme ve ulaşma çabaları görülür. III. Selim Dönemi'nde, Türk eğitim sisteminde 1795'te Mühendishane-i Berri Hümayunun ders kitaplarında ilk defa yağlı boya resim sanatına yer verilmesi, resim dersinin konulması ile Türk resminin Batılı anlamında ilk temeli atılmış olur. Bu okulda ilk defa resim derslerinin konulma sebebi askeri açıdan önemli olan topografik çizimler ve araziyi bilmeye, öğrenmeye yönelik perspektif kuralları ve nesneyi iki boyutlu yüzey üzerinde modle etmeye yarayan ışık-gölge kurallarının öğretilmesi olmuştur.5 Böylece resim, toplumun çeşitli tabakalarına girerek, bir anlatım aracı olmasının yanında resim alanında farklı his ve anlatım biçimlerinin de doğmasına yol açmıştır. 1834 yılında öğrenime açılan Mektebi Fünunu Harbiye-i Şahane'nin derslerini İspanyol Chrion yürütüyordu ve ayrıca okul 1845 yılında İdadi ve Harbiye olarak iki bölüme ayrıldı. Fransız asıllı Mösyö Kes, İdadi bölümüne resim öğretmeni olarak atandı.6

İlk defa Avrupa'ya (Paris'e) öğrenci gönderilerek (Hüseyin Rıfkı, Ahmed, Abdüllatif, Ethem) Batı'nın kültür, ilim ve teknik gelişmelerinden faydalanma, öğrenme lüzumuna dikkat çekilmiştir.7 Paris'te resim sanatının inceliklerini Gerome, Boulanger ve Cabanel gibi ressamların yanında alarak kendilerini yetiştirmişlerdi. Böylece, ilk defa Batılı bir tarzda resim yapmayı öğrenmişlerdir. Ferik İbrahim Paşa (1815-1891), Ferik Teyfik Paşa (1819-1866), Hüsnü Yusuf Bey (1817-1861), Ahmed Emin Bey (1845-1892) ve Osman Nuri Paşa asker ressamlar içinde ilk öncüler arasındadır. XIX. yüzyıldaki bu öncüler Türk resim sanatı içinde Türk primitifleri diye adlandırılmıştır. Ayrıca, onların bu ilk dönem resimlerinde, çizgisel bir işçilik ile nesneleri üç boyutlu verme çabası dışında fazladan herhangi bir girişim görülmemektedir. Batı etkili bu dönem resimlerde herhangi bir görüş, iddia ve çekişme söz konusu değildir. Saydığımız isimlere ilaveten Eyüplü Cemal, Şevki, Salih Molla Aşki, Ahmed Ragıb, Hüseyin Giritli, Ahmed Ziya Akbulut, Ahmed Ziya, Fahri Kaptan, Hilmi Kasımpaşalı gibi ressamlarda primitif ressamlarla benzer özellikler taşır. Bu sanatçılar, zamanın töre ve geleneğinin de etkisiyle daha çok figürsüz manzara resimlerini ele almışlar, İstanbul'daki bazı sarayların içini, dışını, etrafındaki parkları, bahçeleri, havuzları bir bütünlük içinde, oldukça detaylı bir biçimde resimlerinde konu olarak ele işlemişlerdir. Şüphesiz ilk öncüler, bu resimleri dışa dönük bir gözlem çabasıyla değil de, ancak fotoğraf modellerinin kullanımıyla gerçekleştirdikleri yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmış olup, Türk resim sanatının minyatür örneklerinden sonra dünya resim sanatı içerisinde boy gösterdiği, ilk tanıttığı resimler bu resimler olmuştur.8

Unutulmamalıdır ki, asker ressamların resmi geliştirme çabaları gözden kaçmamalıdır. XIX. yüzyılla birlikte büyük bir etkinlik çabası içine girmişler, etkinlikleri XX. yüzyılın ortasına kadar devam etmiştir.9 Onların eserlerinde genelde ince işçilik ve detaya önem veren bir tutum izlenerek yapıldıkları anlaşılmaktadır. Çoğunlukla figürsüz manzara resmi yapmışlar, bahriyeli asker ressamlarda mesleklerinin icabı olarak daha çok deniz konulu eserler ortaya koymuşlardır. XX. yüzyıla gelirken özellikle asker ressamların eserlerinden bazı örneklerini Askeri Müze'de de

görebileceğimiz; ülkedeki savaş, barış, ittifak, sosyal yaşam gibi toplumsal konuları anlatan çalışmalarda bulunmuşlardır. I. Dünya ve onu izleyen Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet döneminde de, o dönemi anlatan kahramanlık, savaş, zafer gibi temaları daha çok işlemişlerdir. Fakat bunun yanında da; Türkiye'yi ve Türk insanını tanıtan çeşitli konuları da ele almışlardır.

Sezer Tansuğ'unda belirttiği üzere, "Bu dönemde sivil okullardan özellikle İstanbul'da sadece sanat eğitimi yapmak üzere açılan okuldan ilk kez yetişen Türk sanatçılar Batı'da özellikle Paris'te kazandıkları deneyimleri ülke gerçekleriyle kaynaştırmada başarılı olmuşlardır. Buna rağmen bu sanatçılarında XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan savaş koşulları gereği askeri amaçlara uygun bir resim disiplinine tabi tutuldukları konusu da unutulmamalıdır".10 Asker olmanın gereği, emirleri uygulamak ve belgeci bir yaklaşımla bazı askeri konular ile Türk yurdunun toprakları içinde gezdikleri yörelerin resimlerini resimlemekte görevleri arasında sayılabilir.

Ferik İbrahim Paşa (1815-1891) ilk asker ressamlardan birisidir. Sultan Mecid'in portresini yaptığı ve pek çok peyzaj ve natürmort konulu eserler bıraktığı rivayet edilse de, ele geçen eseri yoktur. Hüsnü Yusuf Bey (1817-1861), Ferik Teyfik Paşa (1819-1866) ve Ahmet Emin Bey'in yaptıkları eserler kendi zevkleri için yapılmış eserlerdir. Bunlardan Ahmed Emin yetenekli bir manzara ressamıdır. Kendisi Theodore Rousseau'dan etkilenerek onun eserlerindeki gibi büyük ağaçlar ve kırlar resmetmiş ve sonraki dönemlerinde bir heyetle birlikte Bursa, Bozüyük, Eskişehir ve İznik'e giderek bir albüm dolusu resim yapmış ilk gezgin sanatçımızdır.

Tablolarında insan figürüne yer vermeyen, durgun, sessiz doğa görünümlerini gözleme dayanarak işleyen önemli asker ressamlarımızdan biri de Hüseyin Zekai Paşa'dır (1860-1919). Kendisi resim yaparken fotoğraftan yararlanmasına rağmen, resimlere kendinden çok şeyler katmasını bilmiş ve eserlerini duygulu bir anlatımla ifade etmiştir. III. Ahmet Çeşmesi ve Ayasofya Şadırvanı adlı eserlerinde ışık-gölge ve renk oluşum ve karışımlarını başarılı bir şekilde yansıtmasını bilmiştir.

Ülkemizde natüralist anlayışla eserler veren asker ressamlarımız arasında en önemlileri; Şeker Ahmet Paşa, Süleyman Seyyit, Halil Paşa, Hoca Ali Rıza, Sami Yetik ve Ali Sami Boyar'dır. Bu ressamlardan Şeker Ahmet Paşa, İstanbul'da 1874'de ilk resim sergisini düzenleyen kişidir. Kendisi ressam Courbet'den etkilenmiş olup, onun Karaca adlı eseri Courbet'in hayvan resimlerini akla getirmektedir. Doğayı eserlerinde dikkatle gözlemlemiş ve bunu tuvale sabırla aktarmıştır.

Türk resminde ilk ölü doğa veya natürmort yapan sanatçımız Süleyman Seyit'dir (1842-1913). Manzaraları titiz uğraşılarının mahsülüdür. Kendisi son derece sebatlı fırça darbeleriyle çiçekleri veya resme giren objeleri natüralist bir anlayışla vermesini bilmiştir.

Halil Paşa'nın kompozisyonlarında; ışık en önemli unsurlardan biridir. Akademik bir porte sanatçılığı yanında, serbest fırça darbeleriyle çeşitli yer görünümlerini ele almıştır. Yer yer eserlerinde empresyonistlerin etkisi hissedilmekle birlikte, Fransız empresyonistlerinin kompozisyonlarında yaptıkları renk oluşumlarını ve atmosfer etkisini Halil Paşa'da göremeyiz.

Hoca Ali Rıza (1864-1935) diğer asker ressamlarımızdan farklı olarak, içinden geldiği gibi çizen ve daha çok hayali bir şekilde doğa manzaralarını ele alan bir sanatçımızdır. Kompozisyonlarında Batı'nın hayali doğa manzaralarını hatırlatan bir kartpostal havası gözlemlenir. Yaptığı doğa resimleri yanında, İstanbul'u anlatan eserler ile oldukça başarılı portre çalışmaları da vardır.

İstanbul'un servilerini, kaldırımlarını, sebillerini ve türbelerini esrarengiz, gizemli bir atmosfer ile bize sunan sanatçılardan biri de Binbaşı Teyfik'tir. Titiz ve sebatlı işçilik eserlerinde görülmektedir.

Nuri Paşa, deniz ile kompozisyonlar yapan ve büyük savaş gemilerinin savaşlarını anlatan resimler yapan ve yaparken de onları oldukça realist bir atmosferde vermeye çalışan ressamlarımızdandır.

Hasan Rıza, Osmanlı Döneminin tarihi savaşlarını büyük bir ustalıkla resmeden sanatçının kompozisyonlarında, bol figürlü bir biçimde ele alınan kahramanlık savaşlarında düşmanların içine yalın kılıç giren akıncıları, yeniçerileri savaşın gergin, heyecanlı, endişeli bir atmosfer içinde oldukça başarılı bir biçimde işlemesini bilmiştir. Savaş konulu eserlerini incelerken, o sahneleri sanki yaşamakta olduğumuzu hissedip, aynı heyecanı, korku ve heyecanı yüreğimizin derinliklerinde hissedebiliyoruz.

Deniz ressamları olan İhsan (1889-1906) ve İsmail Hakkı yapmış oldukları deniz savaşları resimlerinde Rus deniz ressamlarının etkisinde kaldıkları gözlemlenir. Büyük savaş gemilerinin çarpışmaları, denizin o andaki atmosferi ve resme giren diğer unsurlarla birlikte bir bütünlük içinde verilmeye çalışılarak, bir yerde Türk ulusunun kahramanlığını anlatır gibidirler.

Batı tarzı resim yapmanın belli bir meslek seviyesine varması ve sanat öğretiminin kurumlaşması Sanayi-i Nefise Mektebi'nin devlet eliyle kurulması ile mümkün olmuştur. Başına da ünlü ressamlarımızdan Osman Hamdi Bey (1842-1910) getirilmiştir. Kendisi çok yönli bir kişiliğe sahiptir. Paris'e öğrenci olarak giderek, Gerome'nin atölyesinde resim öğrenimi gördü. Osmanlı toplumunun günlük yaşam sahnelerini ele alarak, çarşı, türbe, hamam, cami, saray ve portre gibi kompozisyonları konu olarak ele aldı ve kompozisyonlarında fotoğraflardan yararlanarak, resme giren unsurları detaylı bir şekilde işledi ve figür veya model olarak genellikle kendini kullandı. Sanayi-i Nefise Mektebi'yle birlikte resim de artık okullaşmış oluyordu. Okulun ilk mezunları arasında Mahmud (1860-1920), Osman Asaf (1869-1932), Galip (1872-?), Mehmet Muazzez (1871-1956) (Başkan 1994: 23) gibi resim sanatımız içinde adları pek tanınmayan ressamlarımız yetişmiştir.

Üsküdarlı Cevat (1871-1939), asker ressamlarımızdan olup, kendisi Türk Ressamlar Cemiyeti'nin ilk kurucularındandır. Yöresel resim arzusuyla, çeşitli suluboya kompozisyonlar yapmıştır. Trakya'da Meriç nehrinin çevresi yanında, Tırhale, Yenişehir, İzmir, Selanik gibi yerlerle, Yemen'den tarihsel belge denilebilecek eserleri konu olarak ele almıştır (Turani 1984: IX).

Sami Yetik'in ise; fırçası oldukça işlek olmakla birlikte becerikli ve dikkat çekici bir kişilik gösterir. Natürmortlarında renkliliğini ve tazeliğini göstermemenin yanında, farklı konulu eserlerinde şafağın

henüz sökmeden önceki alaca karanlığın gri tonlarının kompozisyona neredeyse hakim olduğu gözlemlenir (Turani 1984: IX).

Batılılaşma belli bir dünya görüşü söz konusu olmadan, yalnızca ortaya çıkan tekniklerden faydalanma ile sınırlı kaldığından Batı resminin resmi olarak eğitim ve öğretim konusu olarak yararlanılmasında bir sakınca görülmemiştir. Sergilerin açılması,11 Osmanlı Ressamlar Derneği ve Mecmuası'nın etkinlik sahası içerisine girmesi aynı zamanda, Türk resmine nefes getiren olaylardan biri olmuştur.12

Yurt dışına 1910'da resim öğrenimi için gönderilen sanatçılar, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve ülkenin savaşa girmesi dolayısıyla 1914'te İstanbul'a dönmüşlerdir. 1914 kuşağı denilen o sanatçıların (İbrahim Çallı, Nazmi Ziya, Hikmet Onat, Namık İsmail) eserlerinde; kendilerinden öncekilerinin tersine, desene önem verilmemiş, belirgin fırça darbeleriyle oluşturulan konuları izlenimci anlayışla yapmışlardır.13 Bu ressamlara ilaveten Mehmet Ali Lağa (1878-1947), Ahmet Ziya Akbulut (1869-1938), Halil Paşa, Sami Yetik, Hoca Ali Rıza gibi asker ressamlarımızda izlenimciliğin etki alanı içerisine girmişler ve İstanbul'un Anadolu ve Rumeli taraflarını işleyen manzara konularını ele almışlardır.

Adnan Turani'nin kitabında bahsedildiği gibi, yukarıda saydığımız Çallı kuşağındaki bazı ressamlar için şu gözlemleri ifade eder: "Portre ve natürmortlar yanında, kimi dekolte kadın resimleri de itibar görmeğe başlar. Cami içlerinin dinsel, sakin, huzur verici havası, ressamlarımızın konuları arasına girer. Sisli Haliç görüntüleri, çürümüş tahta evleriyle eski sokaklarımız giderek çekici olurlar. Ressamlarımız, bu konuların bulunduğu yerleri, sabahın erken saatlerinden itibaren arayarak, sehpalarını kurarlar. Hepsi samimi ve gayretlidirler".14 Gerçektende bir kısmı asker kökenli bir kısmı da sivil olan 1914 kuşağı ressamlarımız; İstanbul ve Anadolu'yu hâlâ keşfedilmemiş bakir bir yurt parçası, kendilerini de bu yerleri keşfeden veya keşfetmeye çalışan birer kaşif olarak görmekte ve tüm benlikleriyle bunu yüreklerinde hissetmektedirler. Yaptıkları eserlerle bizlere, yurdumuzu içtenlikle ama kendi resim dilleriyle anlatmaktadırlar.

1925'te yeni ve azimli bir öğrenci grubu Avrupa'ya gönderilmiştir. Onlar Avrupa'dan döndükten sonra Batı'da öğrendikleri ve gördükleri çeşitli akımlara ait özellikleri Türkiye'de uygulamaya başlamışlardır. Çallı Kuşağı, Mühendishane ve Harbiye çıkışlı son ressamlardan farklı olarak kişisel üslup eğilimiyle birlikte; Batı etkili bir çok resim grubu birbirini takip eden zaman içinde ortaya çıkmış, alışılmış tarzların dışında yeni bir yön getirmiştir. Müstakiller, D Grubu, Yeniler Grubu, 10'lar Grubu gibi (Başkan 1991: 2).15 Böylece Türk Resim Sanatı, Cumhuriyet'in ilanından sonra durmamış, aksine dünyadaki resim ile ilgili olayları yerinde ve zamanında takip ederek, kendini daha da geliştirmeye çalışmış ve çalışmaktadır.

Askeri Müze ve Kültür Sitesi'nde bulunan tabloların çoğu adına uygun olarak askeri konuludur ve asker ressamlarımızın birbirinden değerli eserleri burada yer almaktadır. Bu eserlerin resim sanatımız içinde mümtaz bir yeri her zaman olmuştur. Bundan dolayıdır ki, bir yerde asker ressamlarımızı, sergiledikleri eserleriyle yaşatan bir kurum olduğu için önem kazanmaktadır. Onlar

eserleriyle kendilerini bizlere, bizlerde tabloları görünce sanatçıların sanatının büyüklüğünü görebiliyor ve anlıyabiliyoruz.

Askeri Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Resimler

İstanbul Askerî Müze ve Kültür Sitesi'nin ilgili yerlerinde iki yüzün üstünde tablo bulunmaktadır. Bu eserlerin büyük bir kısmı teşhir salonlarındadır. Bazıları da Kültür Sitesi'nin çeşitli birimlerinde yer almaktadır. Bir kısmı da depoda muhafaza altındadır. Eserlerin büyük bir kısmı tuval üzerine yağlıboya çalışması olmasına rağmen; fotoğraf üzerine yağlıboya, suluboya ve pastel örnekleri de vardır. Tarih olarak XIX. yüzyıl ortasından başlayarak, günümüze kadar uzanan bir dilim içerisinde yer alan bu eserlerin bazılarının ressamı bilinmekte, bazıları da bilinmemektedir. Ressamların büyük çoğunluğu Türk ve asker ressamlar olup, geriye kalanlar ise Osmanlı uyruğuna bağlı gayrî müslim sanatçılar (O. Kürkçüyan, S. Agopyan, G. Yazmacıyan) ile Türkiye'yi XIX-XX. yüzyılın çeşitli dönemlerinde ziyaret eden Ayvazovsky, Chlebowsky, F. Zonaro (Fot. 1), F. Adams gibi yabancı sanatçıların eserleri oluşturmaktadır.

Müze ve Kültür Sitesi'nde yer alan eserlerin Türk sanatçıları arasında; Halil Paşa, Şehit Hasan Rıza, İbrahim Çallı, Sami Yetik, Hayri Çizel, A. Sami Boyar gibi tanınmış ressamlar yanında, ismi duyulmamış ve haklarında bilgi edinilemeyen ressamlar da yer almaktadır (Hamdi Yzb. Halit, Kafkasyalı Mehmet gibi).

Türk sanatçılarına ait eserler incelendiği zaman konuların çoğunu askerî olanların teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Cepheye gidiş veya dönüş, harp anı, ittifak gibi sahnelerin çoğunlukla ele alındığı ortaya çıkmaktadır. Yabancı sanatçıların bir kaçı da, savaş konulu (Piamonte Savaşı, Oltanize Meydan Muharebesi, Preveze Deniz Savaşı, Varna Savaşı gibi) eserler verdiği görülmektedir. Diğer eserleri ise, natürmort, porte, peyzaj, günlük yaşam konulu tablolar oluşturur. Eserlerin birçoğu; fîgüratif, natüralist, fotoğrafik ve realist anlayışla, bir kısmı da hayali ve sembolist anlayışla yapılmıştır. Bazı konularda temalar figürsüz, açık bir havada geçmekte ve romantik ile lirik bir etki uyandırmaktadır. Açık havada geçen figürlü kompozisyonlarda bazen eski Osmanlı sosyal yaşamı ile ilgili değişik sahneler yer almaktadır. Natürmort konulu kompozisyonlarda Kasımpatıları, karpuz ve üzümler gibi konular ele alınmıştır.

Portre konulu Osmanlı dönemi eserlerin çoğunluğunu da Sultan ve Paşa konulu tablolar oluşturmaktadır. Figürler ya ayakta, ya da otururken ele alınmış olup, kimisi tam portre, kimisi de yarım portre olarak işlenmiş, göz alıcı renklerle; realist ve fotoğrafik bir tarzda yapılmıştır.

Askerî konulu tablolar müzede sayı olarak çoğunluğu oluşturmakladır. Kendi içinde tablo konusu olarak Atilla (Fot. 2), Osmanlıların Rumeli'ye 1353'te geçişleri Varna, I. Viyana Kuşatması, Belgrad Meydan Muharebesi, Çanakkale Muharebesi, Preveze Deniz Savaşı ele alınmıştır. Konusu XIX. yüzyılda geçen askeri sahnelerin bir kısmı yabancı ülkelerin dönemlerine aittir. Piamonte Savaşı (Fot. 3), Oltenitze Meydan Muharebesi Solferino Meydan Savaşı gibi. XX. yüzyıl başlarında ise, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı dönemlerini anlatan kompozisyonlarla anlatım daha da

zenginleşmektedir (Fot. 4, 5, 6, 7). Bu eserlerin çoğunda ortak olarak hareketli bir ortam görülmekle birlikte; heyecan, coşku, gerilim, korku, ümitsizlik, bekleyiş, sessizlik gibi insana özgü hallerin bir çoğu tablolarda, bir sinema şeridini andırır şekilde gözler önüne sermektedir. Yaya veya at üzerinde düşmana kılıç, mızrak sallayanlar, kovalayanlar ile kaçanlar, mevzilerinde düşmana ateş edenler veya durumu gözleyenler savaşın çarpıcılığını gösteren etkili sahnelerdir. Arka planlarda genellikle kent ve kale görünümleri, dağlar, tepeler ele alınmıştır. Ele alınan kompozisyonlarda bir bütünlük olduğu ve konunun genişleyerek daralması, çeşitli objeler ve figürlerin yerleştiriliş biçimleriyle derinlik etkisinin vurgulanmış olduğu anlaşılmaktadır. Savaş sahnelerinin dehşetli anında çeşitli yönlerden çıkan dumanlar, havanın kapalı veya kasvetli oluşu ve savaşan insanların giysilerinin pırıl pırıl, göz alıcı renkleri birbirleriyle bir zıtlık teşkil eder gibi görünse de, olayın çarpıcılığını arttıran önemli unsurlardan biri olduğu dikkati çekmektedir.

1857 tarihli Piamonte Savaşı ile 1854 tarihli Oltanitze Meydan Muharebesi'nde bir savaş durumu olmasına rağmen, kompozisyonda yer alan figürlerde genelde bir sessizlik hakim olup, sanki savaşta değiller de gezmeye gider gibi yansıtıldıkları izlenmektedir. Figürlerde bir bütünlük ilişkisinden çok kopukluk vardır. Fakat I. Viyana Kuşatması (Fot. 8), Varna Savaşı, Belgrad Meydan Muharebesi,Yanıkkale Muharebesi (Fot. 9-10) isimli tablolarda olayda geçen bütün figürler ve nesneler konuyla bütünleşmekte olduğunu, hareket ve gerilimin başarılı aktarımını figürlerin çeşitli ifadelerinden rahatlıkla seçilebilmektedir.

Milli Mücadele'yi anlatan tablolarda; kompozisyon ve düzenlemede ustalık yanında kahramanlık, özgürlük savaşındaki kararlılığı gelecek nesillere aktaran çeşitli sahneler de yer almaktadır. Bunun yanında da Türk insanının yorgun, bitkin, hallerini, gösteren, Milli Mücadele öncesi döneme ait konularda dikkat çekmektedir. Örneğin, Doğu Cephesi'nden Dönüş adlı tabloda, savaştan değil de soğuktan mağlup olan askerlerin kağnı arabasıyla, atlarla ve yaya olarak yaralı, bitkin bir vaziyette geriye dönüşleri gözlenip, yüzlerdeki acı ve perişanlık rahatlıkla hissedilmektedir. Elbirliği ile neyi var neyi yok ortaya koyan Türk halkının çocuğuyla, yaşlısıyla, kadınıyla, erkeğiyle düşmana karşı koyması Milli Mücadele konulu sahnelerin ortak teması olduğu seçilmektedir.

Atatürk ile ilgili kompozisyonlarda; Atatürk, Milli Mücadele öncesi ve sonrası bütün olayları sanki bir kahin gözüyle biliyor ve görüyor gibi bir ifadeye sahiptir. Yüzünde ve çevresinde parlayan ışık, onun Türk milletinin kurtarıcısı olduğunu müjdeler gibidir (Fot. 11).

Portre konulu tablolar da çoğunluğu Paşa olmak üzere (Fot. 12), Atatürk, Sultan, Cumhurbaşkanı, Kral; Kraliçe, asker ve sivil insanların portreleridir. Eserler; fotoğrafik, ifadeci ve ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Günümüzün gerçek fotoğrafları gibi resim yapan ressamlara güzel örnekler sunulmaktadır.

Modeller, sakin bir ortamda ve bir kısmı da bilinmez bir mekan içinde seyirciye dönük şekilde poz verir haldedir. Figürlerin yüzlerinde etkili bir şekilde ortaya çıkan hissi aktarımlar, hisle maddeyi sentezleyip portreleri ortaya çıkarmıştır. Kişilerin ruhi özellikleri ifadeci, karakteri tahlil edici bir tarzda alınıp, yüzde bütünleşmesiyle figürün geldiği çevreyi ustaca bize tanıtmaktadır. Figürler, devirlerinin

gösterişli kıyafetleri içerisinde, cepheden yarım portre, ya da boydan ele alınıp, çeşitli yaş ve karakterdeki kişileri fiziki ve ruhi özellikleri ile yansıtan ifadeler kullanmışlar ve oranı başarılı bir şekilde ele almışlardır. Ayrıca, portre konulu tabloların çoğunu, Paşa ve Atatürk portrelerinin oluşturduğu gözlenmektedir, ifadeden yoksun, bomboş bir insan portreye konu olarak ele alınmamıştır. Örneğin; Romanya Kralı Karol (Fot. 13), Sultan V. Mehmet Reşat, Hüseyin Avni Paşa, Atatürk, Hafız Hakkı Paşa,Mareşal Fevzi Çakmak, Rauf Paşa gibi eserler ayrıntılı olarak, yönelişleri bazılarının farklı da olsa hepsi poz verir halde ifadeleri ve kişilikleri ile ayrı ayrı bir karakter tahlili içinde işlenmiştir. III. Selim (Fot. 14), Müşir Rıfat Paşa adlı eserlerde de minyatürü hatırlatan şematik ifadelerde çıkmaktadır.

Peyzaj konulu resim kompozisyonlarında resme giren bütün objeleri bir doğa görüntüsünü sergilemesinden ziyade, cana yakın, yaşayan canlı renklerle, bütün zenginlikleriyle doğadan alıp bize sunmaktadır. Natüralist bir üslupla yapılan, pırıl pırıl canlı renklerden oluşan figürsüz peyzaj çalışmalarında yüksek dağlar, tepeler, ovalar, yemyeşil ağaçlar, rengarenk çiçekler, dağlık, göl ve ırmak kenarlarına kurulmuş çeşitli yerleşim birimleri ele alınmıştır. Ama bazı eserlerde; örneğin Kafkasyalı Mehmet'in (Fot. 15), Rıfat Sadi'nin peyzajlarında günümüzün kartpostallarını andırır bir tutum izlenerek yapıldığı fark edilmektedir (Fot. 16). Özellikle Rıfat Sadi'nin peyzajında; günümüzde bir örneğiyle karşılaşılamayacak kadar sivri dağlar ve bulutlar, gerçekte olamayacak kadar basit ve sade bir şekilde ele alınmış olup, farklı etkiler vermektedir.

Günlük yaşam konulu tabloların sahnelerinde, aşırılığa kaçmayan bir renklilik, canlılık ve dönemin insanlarının temiz ve tabii yaşantıları karşımıza çıkmaktadır (Fot. 17). Bu konudaki eserlerin çoğunun benzerleri günümüzde de ya görülmekte, ya da yaşanmakta veya duyulmaktadır. Örneğin Halil Paşa'nın Küçük Su (Fot. 18), Kıyıda Çocuklar (Fot. 19) adlı tablolarında; su kenarında piknik yapan ve kıyıda duran, konuşan insanlar sadelik içindedir, Belgrad Seferinden Dönüş adlı başka bir eserde, Paşanın seferden dönüşünde karşılarına çıkan satıcılarla konuşması ve pazarlık yapması (Fot. 20) veya Arzuhalci (Fot. 21) adlı eserde; müşterisine arzuhal yazan yaşlı birisini konu etmesi gibi sosyal yaşamdan sahneler içeren örnekler günümüzde de karşımıza çıkmaktadır. Farklı olan yalnızca zamanlar, mekanlardır.

Natürmort konulu resimler müzede fazla değildir. Bunlarda; Karpuz ve Üzümler (Fot. 22) ile Kasımpatları (Fot. 23) isimli tablolardır. Resme konu olan nesnelere bakıldığında her iki eserdeki unsurların maddi gerçeklerini kaybetmeden, tabii büyüklükte ele alınıp, canlı doğadan alınmışçasına natüralist bir anlayışla meydana getirildikleri anlaşılmaktadır.

Ele alınan eserlerin çoğunda ışık, gölge ve derinlik etkisi kendini hemen göstermekte olup, tablonun unsurlarını anlam ve ifade yönünden etkisini kuvvetlendirmekte ve dikkat çektirmektedir. Işık, özellikle Atatürk konulu sahnelerde, Atatürk'ün yüzünde ve çevresinde parlayan ışık, onun Türk milletinin kurtarıcısı olduğunu müjdeler gibidir.

Natüralist bir üslupla yapılan, ışığın etkisini açıkça gösterdiği, pırıl pırıl canlı renklerden oluşan figürsüz peyzaj çalışmalarında, her yeri aydınlatan ve kompozisyona güç katan ışık; yüksek dağlara,

tepelere, ovalara, yemyeşil ağaçlara, rengarenk çiçeklere, göllere ve ırmak kenarlarına düşerek, insana bir sanat eserini görme hazzını vermekten öteye, bir hayat sevinci, belirsiz bir neşe ve ferahlık vermektedir. Işık doğayı, nesneleri, figürleri aydınlatırken sanki kompozisyonun soluk alan bir bedeni haline getirmektedir. Savaş sahnelerinde, genellikle hava kapalı veya kasvetli ama savaşın dehşetli anında figürlerin üzerine düşen ışık anlatımı daha da güçlendirmekte ve konunun çarpıcılığına işaret etmektedir. Gölge etkisi, özellikle portrelerde kendini göstermiş, figürlerin karakter tahlilini göstermede ışıkla birlikte en büyük etmen olmuştur. Konunun genişleyerek daralması, çeşitli objeler ve figürlerin yerleştiriliş biçimleriyle derinlik etkisinin vurgulanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Türk Resim Sanatı içindeki yerine gelince; Yıkılmakta olan Osmanlı Devleti ile kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti arasında bir geçiş sayılabilen ve o devirleri aydınlatan, sanatsal değerleri yanında belgesel özellikleri de içinde barındıran bu eserler Türk Resim Sanatı açısından ne kadar önemli olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Çünkü, Türk resmi Batılılaşma ile daha çok figürsüz manzara çalışmalarına önem vermiş, bazen hayali, bazen yabancı ressamların yapmış olduğu çeşitli resimlerin kopyalarını yapmış, bazen de çeşitli yerleri konu olarak ele almıştır. XX. yüzyıl öncesine ait olan figürlü ve daha çok savaş konulu olmak üzere, eserlerin çoğunu yabancı ressamlar yapmıştır. Türk ressamları, XIX. yüzyılın sonları ile bol figürlü hareketli kompozisyonlara yönelirler. Gerek biçim, gerek teknik, gerekse renk etkisiyle çeşitli Batı etkili akımlardan etkilenmekle birlikte, kendi beğeni his ve düşüncesiyle Batı etkili unsurları sentezleyerek özümsemiş, sanatsal bütün varını yoğunu ortaya koymuş ve giderek Türk toplumunun önemli tarihi ve güncel olaylarını, toplumsal konuları, çeşitli yaşayışları, yurt görünümlerini de içine alan bir anlayışa dönüşmesine ön ayak olmuştur. Daha önceleri figürsüz ve manzara resimlerinden ibaret olan Türk resmi giderek farklı resim gruplarının doğmasına zemin teşkil eden etmenlerden biri olmuştur. Özellikle XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olan eserlerin bazılarında empresyonist etkiler kendilerini göstermektedir. Bu da bize; Avrupa'ya o dönemde giden sanatçıların izlenimcilikten etkilendiğini göstermekte olduğuna işaret etmektedir. Fakat, bunun yanında da; Türk insanına has duygu ve düşünceyi katarak izlenimcilik etkisini geri plana itmiştir. Aslında, XIX. ve XX. yüzyılın çeşitli zaman dilimlerine yayılan bu tablolar da kesin bir sonuca gitmek zordur. Çünkü sanatçılar çeşitli dönemlerde farklı Batı etkili akımlarla birlikte etkinlik çabası içine girmişler, her farklı dönemde sanatçılar, o dönemin beğeni, toplumsal konularını, yaşayışlarını, kişilerini ele alan çalışmalarda bulunmuşlardır.

Konular incelendiğinde; çoğunluğu XX. yüzyıl başında olmak üzere bazı eserler empresyonizm etkisiyle, diğer peyzaj, natürmort, günlük yaşam sahneleri de, natüralist anlayışla verilmiştir.

Türk ressamların askeri konulu eserlerinde daha çok XX. yüzyılın ilk ve ikinci çeyreğinde realist bir tarzda, olağanüstü bir hareketlilikle dolu olan bir anlatım vardır. Bununla ilgili eserlerde hiçbir abartı, biçim, üslup yönünden pek fark görülmez. Amaç; I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı dönemlerini son derece gerçekçi biçimde verebilmek, insanımıza ve gelecek kuşaklara bir şeyler aktarabilmektir. Türk askerinin, köylünün, yaşlının, gencinin savaşma azmini, kahramanlığını belgelemek ve moralleri yükseltmektir.

Sonuç olarak özetleyebiliriz ki; Askeri Müze ve Kültür Sitesi'nde bulunan, XIX. yüzyıl üçüncü çeyreğinden başlayarak, geç tarihlere yani XX. yüzyılın dördüncü çeyreğine kadar uzanan bu eserler gerek üslup, gerek teknik, gerek biçim bakımından hemen hemen birbirlerine benzer özellikler görülmektedir. Örneğin; özellikle asker ressamların askeri konulu savaş sahnelerinin bazılarında yer yer empresyonist etkiler, portrelerde fotoğrafik ve realist özellikler, natürmortlarda, peyzajlarda ve günlük yaşam sahnelerinde de natüralist izler kendini açıkça belli etmektedir. Yani bir etkileşim söz konusudur. Bu benzerlik aynı üslupta çalışan ressamlarla, aynı eğitimi ve Batı kültür unsurlarını az çok benimsemiş sanatçılarla izah edilebilir.

Askeri Müze'de bulunan resimlerinin çoğunun askeri konuda olması ve dolayısıyla da bu resimlerin çoğunu da asker ressamların yapması ve bu eserlerin belgeleyici olması, toplumsal ile güncel olayları bir öncü olarak Türk Resim Sanatı'na sokması açısından ne kadar önemli olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

1 Bıyık, A. ve diğerleri, Askerî Müze, Military Museum, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul 1993, s. 5; Merçil, E., "Türkiye Askerî Müzeleri". Türk Kültürü, Ankara 1964, s. 98.

2 Merçil, a.g.e., s. 100.

3 Bıyık, a.g.e., 5; Kayıbal, A., "Askerî Müze, A. Military Museum Istanbul", Turkish Airlines Skylife, İstanbul 1993, s. 28.

4 Erendil, M., Topçuluk Tarihi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay. Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988. s. 119-120.

5 Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, "Askeri Okullarda Resim Öğrenimi", Gözlem Yay., C. 6, s. 330.

6 A.g.e., C. 6, s. 330.

7 A.g.e., C. 6, s. 330; Tansuğ S., Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 158-161; Tansuğ S., Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 51-55.

8 Tansuğ S., Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 159.

9 Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, "Askeri Okullarda Resim Öğrenimi", Gözlem Yay., C. 6, s. 330.

10 Tansuğ S., Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 61.

11 Tansuğ S., Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 91-92, 1110-1129.

12 Tansuğ S., a.g.e., s. 158-161; Giray, K. "Sanatta Öncü Akımlar", Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, Milliyet, C. 6, s. 334.

13 Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, “Askeri Okullarda Resim Öğrenimi”, Gözlem Yay., C. 6, s. 340.

14 Turani, A., Batı Anlayışına Dönük Türk Resim Sanatı, İş Bank. Yay. Ankara 1984: X.

15 Başkan, S., Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türk Ressamları, Kütür Bakanlığı Yay. Ankara 1991, s. 2.

BAŞKAN, Seyfi, 1991 Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türk Ressamları, Kül. Bak. Yay. Ank.

——, 1994 Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Çağdaş Yay. Ankara.

BIYIK, Asım ve Diğerleri, Askerî Müze, Military Museum, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı İstanbul.

ERENDİL, Muzaffer, Topçuluk Tarihi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay. Genelkurmay Basımevi, Ankara.

GİRAY, Kıymet, 1994 “Sanatta Öncü Akımlar”, Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, Milliyet, c. 6.

——, 1994 a “Askeri Okullarda Resim Öğrenimi”, Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, Milliyet, c. 6.

——, 1994 b “1914 Kuşağı”, Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi, Milliyet, c. 6.

KAYIBAL, Aslı, 1991 “Askerî Müze, A. Military Museum Istanbul”, Turkish Airlines Skylife,

MERÇÎL, Erdoğan, 1994 “Türkiye Askerî Müzeleri”. Türk Kültürü, Ankara.

TANSUĞ, Sezer, 1992 a, Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

——, 1993 b, Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

TURANİ, Adnan, 1984 Batı Anlayışına Dönük Türk Resim Sanatı, İş Bank. Yay., Ankara.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Çok Sesli Müziğin Gelişimi / Yrd. Doç. Dr. A. Bülent Alaner [s.458-464]

Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı-Atatürk Müzik Araştırmaları Merkezi Müdürü / Türkiye

Farabi, İbni Sina, Safiüddin Abdülmümin gibi Türk filozoflarının temellerini attığı Türk Müziği, gelişimini sürdürürken, bir yandan da Batı Müziği etkileri Anadolu'da yeşermeye başlamış ve ayrı bir platformda farklı bir kültür yapısı içerisinde günlük yaşamımıza girmiştir.

Çoksesli müziğin Anadolu'daki doğuşu 19. yy. Osmanlı İmparatorluğu zamanına kadar uzanmaktadır. Buna karşın Türklerin çoksesli müzikle ilk tanışmaları 16. yy.'a dayanır. Elde şimdilik kaydı ile bulunabilen ilk belge Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ne, 1543 yılına aittir.2 1494-1547 yılları arasında yaşayan Fransa Kralı I. François, hasımlarından kurtulmak amacı ile 1543 yılında Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım talebinde bulunur. Bu istek üzerine Barbaros Hayrettin Paşa komutasındaki Osmanlı Donanması, Fransa kıyılarına gider ve Nice şehrini kuşatır. Bu vesile ile iki yönetici arasında başlayan iyi ilişkiler, çok önemli bir müzik olayına da neden olur. Fransa Kralı, yeni müttefikini memnun edeceği düşüncesi ile, sarayının en iyi müzisyenlerinden oluşan bir orkestrayı Osmanlı Sarayı'na gönderir. Kanuni, gönderilen müzisyenlerin hepsini birden saraya kabul eder ve bütün saray mensuplarının önünde, orkestranın üç ayrı konser vermesine izin verir. Ancak bir süre sonra, bu türden müziğin asker ruhunu yumuşatabileceği düşüncesi ortaya çıktığından, gönderilen müzisyenlerin tekrar Fransa'ya iadesi sağlanmıştır.3 Fransız müzikçilerinin saray konserinin programı şu an için ele geçmiş değildir.

Diğer bir belge ise bir Fransız seyyahı olan Michael Febre'nin Türklere ait anılarını yazdığı kitapta yer almaktadır.4 Bu kitapta yer alan iki önemli bilgiden birincisi Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde, saraydaki bir düğün şenlikleri sırasında İtalyan oyuncular tarafından sergilenen bir müzikli temsil; ikincisi ise yine bir düğün şenlikleri sırasında özel izinle İstanbul'dan Edirne Sarayı'na götürülen "org"dur.

Bir üçüncü belge ise Türk Müzik Tarihi'nde Ali Ufki ismi ile takdim edilen Polonya asıllı bir müzikçi ve yazar olan Albert Bobowsky'nin 1665 yılında yazdığı Saray-ı Enderun adlı eserinde yer almaktadır.5 Bu eserinde Ali Ufki, Sultan IV. Murad'ın İtalya'dan bir müzik eğitimcisi getirttiğine, bu kişiye sarayda müzik eğimi yaptırdığına ve kimi eserler yazdırdığına dair bilgiler vermiştir. Ancak eldeki belgelerin noksanlığından bu hocanın saraydaki kesin çalışmaları hakkında net bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Tabii ki bu birkaç örneğe dayanarak çoksesli müziğin başlangıçını söz konusu dönemlere indirmek mümkün değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çoksesli müziğin başlangıcı, Sultan II. Mahmut tarafından Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ve dolayısı ile Mehterhane'nin kaldırılıp yerine 1826 yılında Saray Müzik Okulu da diyebileceğimiz Mızıka-i Humayun'un kurulması ile gerçekleşmiştir.

Mızıka-i Humayun kurulmadan önce saraydaki müzik eğitimi, Enderun adı verilen okullarda yapılmakta olup devletin resmi bandosu Yeniçeri Ocağı'na bağlı Mehterhane idi. Avrupa'da 17. yy'dan itibaren dev adımlarla ilerlemeye başlayan din dışı çoksesli müzik, yavaş yavaş askeri müzik topluluklarının içerisine de girmeye başlamıştı. Özellikle 18. yy'ın sonlarına doğru Mehterhane içerisinde de yer alan Batı Müziği çalgıları, bu kurumda bir yenilik yapılması ihtiyacını kendiliğinden ortaya koyuyordu.

Padişah II. Mahmud'un emri ile yapılan çalışmalar sonucunda bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Taşkışla Binası'nda Mızıka-i Humayun adı altında Doğu ve Batı Müziği Bölümlerinden oluşan bir kurum 1826 yılında kurulup 1827 yılında faaliyete geçmiş oluyordu.

Bugüne kadar Mızıka-i Humayun ile ilgili bilgilerde ve bu kuruluş hakkında yazılan yazılarda, Mızıka-i Humayun'un 17 Eylül 1828'de İstanbul'a gelen Giuseppe Donizetti ile beraber yaşama geçtiğinden söz edilmektedir. Her ne kadar bilinçli ilk çalışmalar Donizetti ile başlamışsa da, 1827-1828 yılları arasında Mızıka-i Humayun içerisinde kimi Türk eğitimciler de görev almışlardır.

Bu kurumun denetimi ile uğraşmak üzere sarayın Enderun Ağaları'ndan Nokta Mehmet Efendi'nin yönetim ve sorumluluğunda Halil ve Osman Efendiler ile Edip Ağa ve Hasan Hoca'dan kurulu bir subay heyeti, Saray Müzik Okulu'nun başına atanmışlardır. Bu kişileri, kurumun ilk Türk mızıka subayları olarak da anabiliriz. Ayrıca Vaybelim Ahmet Ağa ile Trampetçi Ahmet Usta, bando içerisinde eğitimcilik görevlerini üslenmişlerdir.6

Padişah III. Selim'in yönetimi sırasında İmparatorluğa davet edilmiş olan Fransız subaylarının yönetiminde Nizam-ı Cedid adı altında Avrupa standartlarına uygun olan bir askeri kurum kurulurken, bu kurumun içerisinde yer almış Osmanlı vatandaşlarından kimileri de borazan ve trampet çalmayı öğrenmişlerdi. İşte Vaybelim Ahmet Ağa ile Trampetçi Ahmet Usta, bu kurum içerisinden yetişmiş kişilerdendir.

Ancak bu kişilerin, Türk bandosunun ilk hocaları olmakla beraber, Mızıka-i Humayun'un Batı Müziği Bölümü'nün başına 1828 yılında Fransa'dan F. Manuel isimli bir hocanın getirtilmesinden ve kendilerinin başka birimlere atanmalarından, bilgilerinin bir bandoyu gereğince yetiştirmeye elverişli olmadıkları da anlaşılmaktadır.

Mızıka-i Humayun içerisinde Batı Müziği öğrenimine başlayan ilk Türk öğrencilerinin isimleri ise şunlardır: 7

Halil, Necib, Osman, İbrahim, Atıf, Şemsi İskender, Aynizade Kemel Galip, Merkezzade Nuri, Bursalı Ferhad, Tayyarzade Halil Edip, Yusuf, Rasih, Muhtar ve Husrev.

Zaman içerisinde F. Manuel'in de yetersizliği anlaşılınca bu kez, ünlü İtalyan bestecisi Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti, Sardunya elçisi Marquie Groppolo'nun aracılığı ile 17 Eylül 1828 yılında İstanbul'a getirtilmiş ve Miralay (Albay) rütbesi ile Mızıka-i Humayun'un başına atanmıştır.

Napolyon Bonaparte'nin de müzik şefliğini yapan Giuseppe Donizetti 06 Kasım 1788'de Bergam'da doğmuş ve 12 Şubat 1856'da İstanbul'da ölmüştür. İlk müzik bilgisini Karini adlı bir besteciden aldıktan sonra yirmi sekiz yaşında askeri bandoya girerek, kariyerini bandoculukta geliştirmiştir.

"Legion d'Honneur" madalyasına sahip olan Donizetti görevine başlar başlamaz ilk iş olarak, öğrencilerine Batı müzik yazısını öğretmiştir. Bunun nedeni ise Hamparsum Limonciyan adlı bir Ermeni vatandaşımızın bulduğu ve kendi adı ile anılan müzik yazısı sisteminin o dönemlerde sıkça kullanılmasından ve bundan dolayı da Batı müzik yazısının bilinmemesindendir.

Çalgıların yenilenmesi ve sıkı bir çalışma sonrası, bando takımı altı ay içerisinde padişahın huzurunda konser verebilecek seviyeye geldi. Bu topluluğun ilk olarak Donizetti'nin yazdığı Mahmudiye Marşı'nı seslendirdikleri bilinmektedir. Donizetti'nin ayrıca 1831 yılında ordu bandolarına eleman yetiştirmek üzere "Harbiye Mızıka Mektebi"ni da açtığı bilinmektedir.8

1839 Tanzimat hareketleri ile birlikte, her alanda olduğu gibi müzikte de farklı bir yenilenme ve yapılanma hareketleri göze çarpmaktadır. Bu dönemin ilk yarısında, Mızıka-i Humayun'un başında yine Giuseppe Donizetti bulunmaktadır.

Donizetti II. Mahmud'dan sonra Sultan Abdülmecid Dönemi'nde de toplam 28 yıl boyunca görevde kaldı ve gösterdiği başarılardan dolayı "Liva" yani "Tuğgeneral" rütbesine yükseltildi. Ayrıca II. Mahmud için bestelediği "Mahmudiye Marşı" ve Sultan Abdülmecid için bestelediği "Mecidiye Marşı", "Cezayir Marşı" ve "Cenk Marşı" isimli marşlarla da ayrı bir ün sahibi oldu.

Donizetti'nin Osmanlı Sarayı'nda devam eden çalışmaları arasında Batılı anlamda ilk Türk Orkestrası'nın kurulmuş olduğunu önemle kaydetmek gerekir. Donizetti idaresi ve sorumluluğu altında çeşitli İtalyan müzikçileri tarafından yetiştirilen ilk orkestramızın, marşlardan, polkalardan ve kimi opera ve operet eserlerinden oluşan bir repertuvarı olduğunu yine eldeki belgelerden anlıyoruz. Ancak, bu ilk orkestramızın senfonik eserler çaldığına dair belgelere şimdilik kaydı ile raslanılmamaktadır.

Donizetti'nin sağlığında, tanınmış orkestra şefi Angelo Mariani'nin de üç yıllık bir süre için 1848 yılında İstanbul'a geldiğini ve saray orkestrasını yönettiğini yine eldeki kaynaklardan öğrenmekteyiz.9

Yeri gelmişken 1848-1854 yılları arasında Mızıka-i Humayun'da görev yapmış, ancak günümüzde isimleri unutulmuş diğer eğitimcilere değinmek gerekir. Bu konudaki bilgiler, Haluk Şehsuvaroğlu'nun "19. yy.'da Osmanlı Sarayında Garp Musikisi" başlıklı bir yazısında yer almaktadır. Yazının kısa bir özeti şu şekildedir: 10

“Sarayda tekrar organizasyonu yapılan ve yeni uzmanlarla takviye edilen Mızıka-i Humayun’da 1848 yılında Prusya’dan Karl Von Şife “İstanbul Ordusu Süvari Mızıkaları” öğretmenliği için getirtilmiştir. O tarihten on yıl sonra ordu mızıka öğretmenliğine, Mızıka-i Humayun’dan yetişmiş

Türk müzikçilerin atandığını görmekteyiz. Mızıka-i Humayun içerisinde görev yapmış diğer eğitimcileri de şöyle sıralayabiliriz:

Klarnet hocası Francesko, nefesli çalgılar hocası Duos, piyano hocası Freel, keman Vals ve Bugvani ve müzik nazariyatı hocası Hansen.”

Yine arşiv kayıtlarından alınan bilgilere göre Mızıka-i Humayun’un Padişah Abdülmecid Dönemi’ndeki kadrosu doksan kişiden oluşuyordu.

Donizetti 1856 yılında İstanbul’da ölünce, yerine dönemin tanınmış hattatlarından Yesarizade Mustafa İzzet Efendi’nin oğlu Necib Ahmet atanmıştır. Giuseppe Donizetti’nin piyano ve armoni öğrencisi olan Necib Ahmet, bu görevini 1856-1861 yılları arasında sürdürmüştür. Kayıtlara göre Necib Bey ile hocası Donizetti, aynı senede ve aynı şartlarla “Mir-i Liva” yani Tümgeneral rütbesine terfi ettirilmişlerdir. Necib Paşa Padişah Abdülaziz tarafından görevden alınınca, yerine 1861 yılında İtalyan asıllı bir müzikçi olan Callisto Guatelli atanmıştır.

İstanbul Beyoğlu’ndaki “Naum Tiyatrosu”nda temsiller veren bir İtalyan opera topluluğunun şefi olan Guatelli, Avrupa seyahatinden sonra bazı yeni görüşlerle İstanbul’a dönen Padişah Abdülaziz’in, saray orkestrasını yeniden oluşturmak istemesi ile beraber orkestranın başına atanmıştır.

Guatelli ölümüne değin, 1899 yılına kadar Mızıka-i Humayun’un yöneticiliği görevinde kalmıştır.

Callisto Guatelli’nin Mızıka-i Humayun’un başında olması, öğrenciler yetiştirmesi, yahut birkaç marş yazması, O’nun asıl önemli tarafını ortaya çıkarmamaktadır. Türk Müzik Tarihi açısından Guatelli’nin asıl önemi, makamsal Türk Müziği sistemi ve notalarını incelemesi, akabinde bu eserleri yeniden düzenleyip armonilemesidir. Elimizdeki belgelere göre, Callisto Guatelli’nin yaklaşık yüz kadar Türk Müziği eserini, piyano için armonileyip yayınladığı anlaşılmaktadır.11

Callisto Guatelli’den sonra Mızıka-i Humayun’un yöneticiliği D’Arenda isimli bir İspanyol müzisyenine devredilmiştir. II. Abdülhamid’in son senelerine doğru ise, saray bandosunun Türk şefler tarafından idare edildiği bilinmektedir. Sözkonusu yöneticilerin hepsi de Callisto Guatelli’nin öğrencileri olup sırasıyla Saffet Bey (ATABİLEN), Zati Bey (ARCA) ve Zeki Bey’dir. (ÜNGÖR).

Mızıka-i Humayun’u yalnızca bir saray bandosu olarak görmek, bizce bir yanlışlığın başlangıcıdır. Bu kurumu bandonun yanı sıra, Türk ve Batı müziği eğitimi yapılan ilk Türk Konservatuvarı olarak da görmek gerekir. Bizi böyle bir yargıya ulaştıran, bir kopyası da özel arşivimizde bulunan Mızıka-i Humayun’un yönetmeliğidir.12

1912 yılında İstanbul Süleymaniye Askeri Matbaası'nda Padişah Mehmet Reşat, Sadrıazam Sait Paşa ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa imzaları ile yayınlanan bu yönetmelik on sekiz madde halinde, Mızıka-i Humayun'un yönetimi ve işleyişi hakkında bizlere bilgiler vermektedir:

Yönetmeliğin sadeleştirilmiş biçimi şöyledir:

Mızıka ve Hademe-i Humayun İle Müezzinler ve İnce Saz Takımı Hakkında Yönetmeliktir

Birinci Bölüm

Mızıka-i Humayun

Birinci Madde:

Mızıka-i Humayun heyeti bir müdür, bir müdür muavini, üç kısım muavini ve onu birinci, yirmisi ikinci, otuzu üçüncü, otuz beşi dördüncü ve öğrenci sınıfında da yirmi kişi bulunmak üzere yüz yirmi kişiden oluşur.

İkinci Madde:

Mızıka öğrenimi için yeni öğretime başlayacak olanların on iki yaşından aşağı on dört yaşından yukarı olmaması ve beden güçlerinin mızıkacılığa elverişli bulunması şarttır.

Üçüncü Madde:

Mızıkaya aşina olanlardan Mızıka-i Humayun'a katılmak isteyenler bir sınav sonucunda gösterecekleri yeteneğe göre birinci maddede belirtilen beş sınıftan birine kaydolurlar.

Dördüncü Madde:

Mızıka-i Humayun'a kabul olunacakların ilkokul diplomasına ya da o diplomaya sahip olanların bilgisini kazanmış bulunmaları gerekir. Ortaokul diplomasına sahip olanlar tercih olunur.

Beşinci Madde:

Giriş tarihlerinden itibaren üç sene geçmeksizin istifa edenlerin istifası kabul olunmaz. İstifa veya devamsızlıkta ısrar eden veyahut usul ve kanuna göre aykırı durumda bulunmalarından dolayı ihracı lazım gelenlerden askerlik yaşında olanlar, haklarında gerekli muamele yapılmak üzere askeriyeye teslim edileceklerdir. Askerlik yaşına varmış olanlar veyahut askerliğini yapmış olanlardan giriş tarihinden başlayarak, kayıtlarının silindiği tarihe kadar almış oldukları maaşın üçte biri tazminat olarak alınacaktır. Öğrenci sınıfında bulunanlardan kabiliyetsizliği anlaşılanlar tazminat alınmadan ihraç edileceklerdir.

Altıncı Madde:

Kadro boşaldığında, en az bir sene kıdemli olmak ve tutulan devam, davranış, iyi hal ve yetenek defterlerindeki bilgiler ile açılacak olan yarışma sınavında çalmakta olduğu çalgının orkestradaki değeri de göz önüne alınmak şartı ile bir alt sınıftan yetenekleri uygun görülenler terfi ettirilir.

Yedinci Madde:

Azami yaş haddi, kısım öğretmenlerinde altmış ve öğretmen muavinlerinde altmış beştir.

Sekizinci Madde:

Öğrenci sınıfına dahil olanlara yirmi yaşına gelinceye kadar Din Bilgisi, Türkçe, Coğrafya, Tarih ve Matematik gibi uygun görülecek dersler, müsait bir zamanda ayrıca öğretilecektir.

İkinci Bölüm

HADEME-İ HUMAYUN

Dokuzuncu Madde:

Hademe-i Humayun heyeti, bir müdür ve bir müdür muavini ve onu birinci, on beşi ikinci, yirmi beşi üçüncü ve elli ikisi dördüncü sınıf olmak üzere yüz dört kişiden oluşur.

Onuncu Madde:

Hademe-i Humayun'a kabul olunacakların orta okul diplomasına sahip olmaları, askerlik hizmetini yapmış bulunmaları, boyca yüz yetmiş santimetreden aşağı bulunmamaları ve bedenen kusrlu olmamaları gerekir.

On Birinci Madde:

Boş bir kadro bulunduğu taktirde devam, iyi hal ve sağlıklı olanlar bir sınav sonucunda gösterecekleri başarıya göre terfi ve tayin olurlar.

On İkinci Madde:

Azami yaş haddi tüm sınıflar için altmış, müdür ve müdür muavini için altmış beştir.

On Üçüncü Madde:

Her sene sonunda çalışanların sicil defterleri incelenecek ve gerekenler ihraç edileceklerdir.

Üçüncü Bölüm

Müezzinan ve İnce Saz Takımı

On Dördüncü Madde:

Müezzinan ve ince saz takımı topluluğu, bir baş müezzin, beş birinci, beş ikinci ve beş üçüncü sınıf olmak üzere on altı kişiden oluşur.

On Beşinci Madde:

Müezzinan ve ince saz takımına dahil olacakların on sekiz yaşından aşağı olmamaları ve orta okul diplomasına sahip bulunmaları gerekir.

On Altıncı Madde:

Mızıka-i Humayun faslının sekizinci maddesi, müezzinan ve ince saz takımı içerisinde görev yapanlar içinde geçerlidir.

On Yyedinci Madde:

Her sene sonunda topluluğun üçte birinin sicilleri incelenir ve sağlık muayenesine sevk edilirler. Maluliyeti ve gerekli görülenler emekliye sevk olunurlar.

On Sekizinci Madde:

İşbu yönetmeliğin icrasına Harbiye Nezareti yetkilidir.

Yukarıdaki belgeden yola çıkarak, Mızıka-i Humayun'u, yönetmelikle oluşum ve işleyiş biçimi berirlenmiş ilk Türk Konservatuvarı olarak nitelendirebiliriz.

Mızıka-i Humayun'un sürekliliğine bakıldığında, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Ankara'ya nakledildiği ve çalışmalarına Ankara Garı'nın hemen yanında yer alan şimdiki Türk Hava Yolları binasının bulunduğu yerde devam ettikleri bilinmektedir. İnce saz takımının bir süre Çankaya da görev yaptıktan sonra lağvedildiği yine kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kurumun Batı Müziği Bölümü ise, bir süre "Riyaset-i Cumhur Filarmonik Orkestrası" adı altında, daha sonra da "Cumhurbaşkanlığı Devlet Senfoni Orkestrası" ismi ile işlevini sürdürmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Mızıka-i Humayun'un dışında farklı bando kuruluşlarının da varlığı bilinmektedir. Bunların başında "Tophane Mızıkası" gelir. Tophane Mızıkası Mareşal Zeki Paşa tarafından 1891 yılında kurulmuştur. Mızıka-i Humayun'dan Zati Bey (ARCA) in de görev yaptığı ve "Tophane Sanat Okulu"nun bir kolu olarak kurulan bu bando 1909'da kaldırılmıştır.

Tophane Mızıkası'na paralel olarak 1889 da "Tersane Sanayi Okulu" içerisinde "Sıbyan Mızıkası" (çocuk bandosu) isimli bir topluluğun kuruluşu hakkında elde bilgiler mevcuttur.13 Bu kurumun başına Mızıka-i Humayun'da Müzik Teorisi öğretmenliği yapan Lombardi atanmıştır. Ancak, bu bando da uzun ömürlü olmadı ve çalışanları Çanakkale, Rodos ve Basra gibi bandolara dağıtıldılar.

1905 yılında yeni satın alınan Ertuğrul Yatı için bir bando oluşumu kararlaştırılmıştır. Binbaşı Faik Bey'in idaresindeki bu bando on yedi yıl boyunca görev yaptı ve 1922 yılında dağıldı. 17 Mayıs

1916 tarihinde ise deniz bandolarının takviyesi amacı ile “Tir-i Müjgan Okul Gemisi” nde “Bahriye Musiki Mektebi” adı altında bir oluşum ortaya çıkmıştı. Söz konusu okul 1918 yılında, geminin elverişli olmamasından dolayı “Heybeliada Çarkçı Mektebi”nin bulunduğu bölgeye nakledildi. 1929 yılından itibaren ise bu kurum “Deniz Bando ve Orkestrası” adı altında hizmet vermektedir.

Opera ve Operet Temsilleri

Günümüzden yaklaşık yüz elli altı yıl önce, yani Sultan Abdülmecid’in ilk padişahlık yıllarında “Bosko” adlı bir İtalyan’ın oldukça kalabalık bir topluluk ile İstanbul’a geldiğini eldeki belgelerden anlamaktayız.14

Bu topluluk, Beyoğlu’ndaki bugünkü Galatasaray Lisesi’nin karşısında var olan bir tiyatroda opera ve operet temsilleri vermiştir. Topluluğun verdiği temsillerden birinin Türkçeye çevrilip basıldığını ve Beyoğlu’nda kitapçı Dubois’nın dükkanında altışar kuruş fiyatla satıldığını dönemin gazetesi Ceride-i Havadis’te çıkan haberlerden anlamaktayız.15

Bu olay, 1840’lı yıllarda yani Tanzimat’ın henüz başlangıç dönemlerinde operanın İstanbul’da yer aldığını bizlere göstermektedir.

Galatasaray Lisesi civarında bulunan ve Venedikli Justiniani’nin İtalyan mimarisi tarzında inşa ettirdiği “Fransız Tiyatrosu” İstanbul’un ilk tiyatro binasıdır. Burada temsiller veren Fransız opera sanatçıları, yabancı elçiler ve Türk Vezirler tarafından koruma altına alınmışlardır.

İkinci olarak, Suriyeli bir Katolik olan Michael Naum’un inşa ettirdiği ve “Naum Tiyatrosu” adı ile anılan tiyatro binasında çeşitli temsillerin verildiğini yine eldeki belgelerden anlamaktayız.16

1844 yılı sonlarında tiyatro işletmeciliğine başlamış olan Naum, İtalya’dan getirttiği opera topluluğuna, ilk kez Gaetano Donizetti’nin “Lukres Borjia” adlı operasını sergileme fırsatını vermiştir. 23 Aralık 1844 Pazartesi akşamı sergilenen bu eserin arkasından ikinci olarak, Rossini’nin “Sevil Berberi” operası 1845 Ocağı’nda seslendirilmiştir.

Daha ilk zamanlardan itibaren Beyoğlu’nda oturan yabancılardan başka İstanbul’un Müslüman halkının da ilgisini çekmek amacı ile Naum, 1844-1845 sezonunda iki yeni girişimde bulunmuştur. Bunlardan birincisi, o zamanlar haftasonu tatili olarak kabul edilen Cuma günleri gündüz temsilleri verilmesi; ikincisi ise, tiyatroda sergilenen oyunların metinlerinin Türkçeye çevrilip, izleyicilere dağıtılmasıdır. Ancak 1846 yılında çıkan büyük Beyoğlu yangınında “Naum Tiyatrosu” tamamen yanmıştır.

Michael Naum, yanan binanın yerine yenisini yaptırmak için yabancı devlet temsilciliklerinden ve Osmanlı Hükümetinden yardım sağlamış ve Galatasaray’daki eski tiyatro binasının yerine yeni yapıyı tekrar inşa ettirmiştir. Bu yeni binada opera temsillerine 4 Ekim 1854 yılından itibaren tekrar başlanılmıştır.

Beyoğlu'nda yirmi beş yıl boyunca opera zevkini gerek azınlıklara gerekse Müslüman Türk halkına yaymış olan "Naum Tiyatrosu" 1879 yılı Haziranı'nın beşinci günü, bir tatil sırasında tekrar yanmış ve bir daha inşa edilememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda opera besteciliğinin temellerini ilk atan kişi ise, Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşımız olan Dikran Çuhaciyan'dır. (1837-1898)17 Çuhaciyan 1866 yılında Milano Konservatuvarı'nı bitirdikten sonra yurda dönmüş ve ilk olarak 1869 yılı sonlarında "Olympia" isimli operasını "Naum Tiyatrosu"nda sergilemiştir. 1874 yılında ise "Osmanlı Opera Kumpanyası" adlı bir opera topluluğunu kurmuş ve 35 kişilik orkestra ve 40 kişilik korodan oluşan bu toplulukla İstanbul Bayazıt'ta bulunan askeri misafirhanede, yerli ve yabancı opera ve operetler sergilemeye başlamıştır.

Bizim için Dikran Çuhaciyan'ın asıl önemli tarafı, ilk operetimizin bestecisi sıfatını taşımasıdır. "Arif'in Hilesi" isimli bu operet, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda 9 Aralık 1872 yılında sergilenmiştir. Dönemin önemli yayınlarından olan Namık Kemal ve arkadaşları tarafından yayınlanan "İbret Gazetesi", eser hakkında övgü dolu yazılar yazmış ve bunu "dilimizdeki ilk opera eseri" diye halka duyurmuştur.18 Çuhaciyan'ın Türk müzik kültürüne ve tarihine kazandırdığı sayısız piyano eserleri ve marşlarının yanı sıra "Arsas", "Leblebici Hor Hor Ağa", "Köse Kahya", "Indiana" ve "Zamire" adlı operaları vardır.

Dikran Çuhaciyan'ın en tanınmış opereti ise, 1874 yılında yazdığı ve konusunu İstanbul'da geçen bir aşk hikayesi olarak verdiği "Leblebici Hor Hor Ağa"dır. Operet ilk kez Beyoğlu'ndaki "Fransız Tiyatrosu"nda Çuhaciyan ve arkadaşlarının kurduğu "Osmanlı Opera Kumpanyası" tarafından 1875 yılında sergilenmiştir. Bu eser 1923 yılında Muhsin Ertuğrul yönetmenliğinde ve "Leblebici Horhor" ismi altında filme de alınmıştır. Film ilk kez 7 Aralık 1923 yılında "Elhamra Sineması"nda gösterime girmiştir.

Burada çoksesli müziğin Osmanlı Sarayı'ndaki görüntüsünden söz edeceğiz. Müzikbilimci Mahmut Ragıp Gazimihal,19 "Saraylıların Musiki Heveskarlığı" başlığı altında yazdığı eserinde,20 Osmanlı Sarayı'ndaki çoksesli müzik kültürünü bizlere iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Yazının sadeleştirilmiş geniş bir özeti şu şekildedir:

"Abdülmecid musikiyi sever ve özellikle İtalyan musikisine bayılırdı. Alaturkadan her nedense hoşlanmazdı. Donizetti'yi çocukluğundan beri sevdiğine göre O'ndan bir miktar musiki dersleri almış olması muhtemeldir.

Bununla beraber Abdülaziz de musiki ile uğraşmıştır. Leyla Hanım'ın21 bana söylediğine göre "lavta" çalarmış. Alaturka bir sirtosu22 çok tutuldu.

Abdülmecit, çocuklarının eğitimine çok önem vermişti. Murad ile Hamid'in yaşları birbirine çok yakın idi. Musiki öğretmenleri Guatelli Paşa'dır. Murat Efendi çok iyi piyano çalarmış. Leyla Hanım Murat Efendi'yi çok iyi tanıdığını bana söyledi. Lombardi'den de musiki dersleri alırmış.

Abdülmecit devrinin harem saraylarındaki musiki uğraşıları hakkındaki bilgileri yine Leyla Hanım'dan öğrenmekteyiz. Saraylarda musiki ile o kadar iç içe girilmişti ki musiki doğal bir olay

sayılmaktaydı. Her tarafta çeşitli piyanolar vardı. Piyano çalınırken ansızın Sultan Efendiler geldiğinde "devam ediniz ben de dinleyeyim" diye teşvik ederlerdi. Müzik öğretmenleri arasında Donizetti'nin yetiştirmiş olduğu "Dürrinigar Kalfa", piyano için pek çok vals ve polka türünden besteler yapmıştı. Cemile Sultan yalnızca piyano çalardı.

Leyla Hanım'ın bana anlattıklarına göre Abdülhamit döneminde sadece kadınlardan oluşan bir "Harem Bandosu" sarayda görev yapıyordu. Vahidettin'in doğumunda "Harem Bandosu" bir paravanın arkasında çeşitli eserler seslendirmişti."

Çoksesli müziğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel yapısını daha da pekiştirmek için müzik yayıncılığını da ele almak gerekir.

"Kültürün temel aracı yayındır" söylemi ile yola çıkarak, bir ülkenin müzik kültürünün gelişebilmesi için, kimi müzik yayınları ve yayıncılarının olması gerekir diyebiliriz. Eski kaynaklara inildiği zaman, Avrupa'da müzik yayıncılığının 1481 yılında Venedik'te başladığı görülmektedir. Müzik yayıncılığının Türklerdeki başlangıcı ise 1876'dır.23

1876 Meşrutiyeti ile beraber başlayan yeniden yapılanma hareketleri içerisinde, Mızıka-i Humayun'da görev yapan ve Türk Müzik Tarihi'nde "Notacı" lakabı ile anılan Hacı Emin Efendi, ilk Türk müzik yayıncısıdır.24

Hacı Emin ile başlayan Türk Müzik Yayıncılığı'nın Cumhuriyet Dönemi'ne kadar büyük bir gelişme gösterdiği, eldeki belgelerden anlaşılmaktadır.25 Şimdilik kaydı ile bulunan belgelerden, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar İstanbul'da yirmi beş kadar müzik yayınevinin ve yayıncısının faaliyette bulunmuş olduğu gözlenmektedir. Bu yayınevlerinin ve yayıncıların birkaçının adını şu şekilde verebiliriz. Bunlar:

Hacı Emin, Comendinger, Ali Galip, Lehner, Nomismatides, Mavroyenis, Kopp Kardeşler, Musiki-i Osmani, Arşak Çömlekçiyan, Onnik Zaduryan vb.

Yine eldeki belgelere göre söz konusu yayınevlerinin beş bin kadar Türk Müziği ve Batı Müziği eserlerinin notalarını yayınladıkları bilinmektedir.

Türk Müzik Tarihi açısından çok önemli bir belge de ilk Batı Müziği eğitimi kitabımızdır. 1302 (1884) yılında "Nota Muallimi" ismi ile yayınlanan bu kitap, Notacı Hacı Emin Efendi tarafından yazılmış olup yetmiş bir sayfadan ibarettir.26 Bu kitapta yer alan iki önemli olaydan birincisi, kitabın, dönemin Milli Eğitim Bakanlığı'nın izni ile yayınlanmış olması; ikincisi ise, tanınmış Türk Müziği bestecilerinden Leon Hanciyan27 ve Padişah'ın Başmüezzini Rifat Bey'in,28 kitap için övgü ve destek dolu yazılarının bulunmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çoksesli müzik konusunun Cumhuriyet Türkiyesi'ne getirdikleri, çok genel hatları ile şu üç maddede özetlenebilir.

1- Batılı anlamda çağdaş müzik yaşamı ve müzik eğitiminin fidanları Osmanlı İmparatorluğu döneminde dikilmiş, Cumhuriyet Türkiyesi'nde ise Atatürk'ün çizdiği hedefler doğrultusunda çiçek açmıştır.

2- Bugünkü konservatuvarlarımız, müzik eğitimi kurumlarımız ve orkestralarımızın kökeni 168 yıl öncesine dayanmaktadır.

3- Her ne kadar basit kurallar içerisinde yazılırsa yazılsın, İmparatorluk döneminde Batı tekniğini kullanan Türk bestecilerinin de varlığı tartışılmaz bir gerçektir.

1 Bu konu çeşitli vesilelerle ve kimi zamanlarda konferans ve yazı biçimlerinde işlenmiştir.

a- ALANER, A. Bülent: "Osmanlı'dan Günümüze Çoksesli Müzik", Edebiyat Güncesi, 12, s. 18-27, 1997.

b- ALANER, A. Bülent: "Tarihsel Süreçte Müzik", Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1179.

c- ALANER, A. Bülent: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çoksesli Müzik" 27. 04. 1989 Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Konser Salonu. (konferans).

ALANER, A. Bülent: "Tanzimat Dönemi Çoksesli Osmanlı Müziği" 06. 11. 1989 Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Anfisi (konferans).

2 "Histoire de la Musique", I, p. 212-213, Paris 1715.

3 Aubert Oliver: "Histoire Abregee de la Musique Ancienne et Moderne", p. 123, Paris 1827.

4 Michael Febre: "La Turquie", Paris 1682.

5 Alberto Bobovio: "Serai Enderum", Pera 1665, British Museum, Harleian Collection. İbni Sina Doğumunun Bininci Yıl Armağanı, Der: Ord. Prof. Dr. Aydın SAYILI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 80, Ankara 1984.

6 Tayyarzade Ahmet Ata: Tarih-i Ata, cilt III, s. 109-110.

7 Tayyarzade Ahmet Ata: Tarih-i Ata, cilt III, s. 110.

8 Başbakanlık Arşivi (İstanbul), C. A. T. 52259.

9 Biographie universelle des musiciens (Supplement. Paris 1880).

10 ŞEHSUVAROĞLU, Haluk: "19. Asırda Osmanlı Sarayında Garp Musikisi", Akşam Gazetesi, 14 Temmuz 1948.

11 Gerek Guatelli'nin gerekse diğer örnekleri verilen bestecilerin eserlerinin orijinal nüshaları A. Bülent ALANER'in özel arşivinde yer almaktadır.

12 Ankara Milli Kütüphane, 1966 A 1044.

13 ÖZTUNA, Yılmaz: Türkiye Tarihi, c. 12, s. 92.

14 Ceride-i Havadis, sayı II, 2 Cemazi-yel-ahir (arabi ayların altıncısı), sene 1256.

15 Ceride-i Havadis, sayı II, 2 Cemazi-yel-ahir (arabi ayların altıncısı), sene 1256.

16 Ceride-i Havadis, sayı 256, 22 zi-l-ka'de (arabi ayların on birincisi) 1265.

17 Oransay, Gültekin: Batı Tekniği İle Yazan 60 Türk Bağdar, Ankara, 1965, Küğ Yayınları.

18 AND, Metin: Osmanlı Tiyatrosu Kuruluşu, Gelişimi, Katkısı, Ankara 1976, A.Ü.D.T.C.F.Y.

19 ALANER, A. Bülent: Mahmut Ragıp Gazimihal, Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, 253-264, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987.

20 GAZİMİHAL, M. Ragıp: Türkiye Avrupa Musiki Münasebetleri, İstanbul 1939, s. 145-147.

21 A. B. ALANER notu: "Leyla Hanım" diye bahsedilen kişi, Hekimbaşı İsmail Paşa'nın kızıdır. Anıları 1921 yılında Vakit gazetesince yayınlanmıştır.

22 A. B. ALANER notu: Padişah Abdülaziz'in bestesi olan ve "Sirto Aziziye" diye anılan eser, özellikle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti folklorunda yer almıştır. K.K.T.C de üç bölümlü dans olarak oynanır.

23 ALANER, A. Bülent: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı, Ankara 1986, Anadol Yayıncılık, 96 s.

24 1845-1907 yılları arasında yaşayan Hacı Emin, ilk öğrenimini bitirdikten sonra Mızıka-i Humayun'da Batı Müziği eğitimine başlamıştır. Geleneksel müziklerimizi notaya alma çalışmaları yaparken, özellikle Callisto Guatelli'nin armonilediği piyano eserlerinin de yayınını yapmıştır. Hacı Emin ayrıca ilk müzik eğitimi kitabımızın da yazarıdır.

25 ALANER, A. Bülent: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı, Ankara 1986, Anadol Yayıncılık, 96 s.

26 Kitabın orijinali A. Bülent ALANER'in özel arşivinde bulunmaktadır.

27 Notacı Hacı Emin Efendi'nin "Nota Muallimi" adlı eserinde yer alan ve Leon Hanciyan'ın sözkonusu eser hakkındaki görüşlerini bildiren mektup: "Notacı İzzetlü Hacı Emin Beyefendi'ye. İzzetlü efendim. Zat-ı alileri gibi notanın gavamızına vakıf bir zatın eserini tashih, iktidar-ı acizanemin fevkinde bir keyfiyyet olmasına mebni emr-i alilerini bir teveccüh ve iltifat-ı mahsusa olarak telakki ve

bu babda arz-ı teşekkür ile beraber hatır-ı kaşiraneme tebadür edebilmesi melhuz olan bazı ifadat ve ihtaratı emr-i valalarını infaza vesile ittihaz etmek meselesi dahi varid-i fikr-i acizi olmağla nota muallimini elime aldım. Suret-i tertibinin hakikat bir müstalimi muallime ihtiyacdan vareste edecek surette tarz-ı nevin üzre münderecat-ı dil-arasının uşşaki makamat-ı musikanın şevk-efzası olacağı cihetle pek dil-nişin oldığını görerek değil ihtarata şayan belki acizlerinin dahi istifademe cesban olması hasebiyle nazar-gah-ı istifade-i bend-ganeme vaz ile nihayetine kadar okudum. İş bu eser-i alü'l-ale muvaffakiyyetlerinden dolayı hassa-i acizaneme mürettib olan tebrike müsaraatla takdim-i cevaba mücaseret eder ve her halde bir kerre de saadetlü Rif'at Beyefendi'ye irsal lüzumunun mütevakkıf-ı rey-i alileri olduğunu arz ederim efendim hazretleri.

12 fi teşrin evvel sene 1302.

Nota ve musiki muallimi Leon Hanciyan. ".

28 Notacı Hacı Emin Efendi'nin "Nota Muallimi" adlı eserinde yer alan ve Rifat Bey'in sözkonusu eser hakkındaki görüşlerini bildiren mektup:.

"İzzetlü Hacı Emin Beyefendi'ye.

İzzetlü efendim. Nota muallimi nam eser-i alilerini mütalaa eyledim. Leon Efendi'nin eşarı gibi hakikat bir eser-i bi-misal ve muallim-i fenn-i musiki hikmet-meal olduğu cihetle bu eser-i ilmiyye muvaffakiyyet-i behiyyelerinden dolayı zat-ı alilerini halisane tebrik eylerim. Çünkü notanın arzu-mendan fenn-i musiki içün bir delil-i rast-gu oldığının burhan-ı katısı şudur ki notaya aşina olan zevat bu rehber-i sıdk-küster ile yek-avaz olarak hicaz ve ısfahandan terennüm-saz oldukları nagamat-ı şevk-efzaları lezzet ve ferah-bahz-ı samia olur. İmdi eser-i alilerinizin işbu nota emr-i ehemmini bir suret-i mazbuta ve sehilede cami olarak hahiş-giram muallime ihtiyacdan azade kılacak suretde tertib ve tanzim edilmesinin ne derece muteber olacağı dairesine arz u beyandır. Zat-ı alilerini behre-i müsellemeleri eser-i valalarını tashihden müstagni edeceği bedihi olmağla beraber emr-i alilerine imtisalen kıraat ve mütalaa olunmuş ve şayan-ı arz ve ihtar bir şeye tesadüf edilememiş olduğu cihetle iade-i takdime müsareat kılındı. Ol babda irade efendimindir.

17 fi teşrin evvel sene 1302.

Musika-i Humayun Mir-alaylarından ser-müezzin-i hazret-i şehriyari Rif'at".

ALANER, A. Bülent: Osmanlılar'dan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı, Ankara 1985, Anadol Yayılcılık.

ALANER, A. Bülent: "Osmanlılar'da Çoksesli Müzik Hareketleri", (Sanatta Yeterlik Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990.

ALANER, A. Bülent: Tarihsel Süreçte Müzik, Eskişehir 2000, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1179.

GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp: Türkiye Avrupa Musiki Münasebetleri, İstanbul 1939, Maarif Basımevi.

GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp: Musiki Sözlüğü, İstanbul 1961, Milli Eğitim Basımevi.

HACI, Emin Efendi: Nota Muallimi, İstanbul 1302, Zartaryan Matbaası.

ORANSAY, Gültekin: Batı Tekniği İle Yazan 60 Türk Bağdar, Ankara 1965, Küğ Yayınları.

ÖZTUNA, Yılmaz: Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi (12 cilt), İstanbul 1966, Hayat Kitapları.

SEVENGİL, Refik Ahmet: Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız, İstanbul 1959, Maarif Matbaası.

ÜNGÖR, Etem Ruhi: Türk Marşları, Ankara 1966, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Malumat Gazetesi ve ekleri.

Şehbal Dergisi (1910).

Servet-i Fünun Gazetesi koleksiyonu.

Ceride-i Havadis Gazetesi koleksiyonu.

A. Bülent ALANER özel arşivinde bulunan fotoğraf, yaprak nota ve belgeler.

C. Osmanlı Sahne Sanatları

Gölge Oyununun Doğuşu / Prof. Dr. Saim Sakaoğlu [s.465-486]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Gölge oyununun vatanını arama çalışmaları yüz yıldan beri sürüp gelmektedir. Zamanla ortaya konulan yeni belgeler, daha önceki görüşleri zayıflatmış, yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu konu faydalanacağımız çeşitli kaynaklarda, olaylara bağlı olarak ele alınmış ve belgelendirilmiştir. Ancak, henüz ulaşılamayan belgelerin var olabileceği düşünülerek, bugünkü bilgilerimizi de ihtiyatla karşılamak durumunda kalacağız.

Gölge oyununun nerede doğup nasıl yayıldığı sorusuna bilim adamlarının iki farklı yaklaşımı olmuştur:

a. Asya'da doğmuş, oradan Batı'ya geçmiştir.

b. Batı'da doğmuş, oradan Asya'ya geçmiştir.

Günümüzde var olan gölge oyunu geleneklerine baktığımız zaman Asya'dakinin daha zengin olduğu görülecektir. Bu zenginlik; Hindistan, Güneydoğu Asya ülkeleri, Çin ve Japonya gibi ülkelerden kaynaklanmaktadır. Bunun sonucu olarak da oyunun çıkış yeri olarak Asya kıtası kabul edilmektedir.

Türklerde Gölge Oyunu Karagöz

Gölge oyununun Türkler arasında ilk defa ne zaman ve nerede görüldüğü konusunda kesin bilgimiz yoktur. Bugüne kadar, öncüleri yabancı bilim adamları olan araştırıcılar, gölge oyunumuz ile ilgili olarak pek çok yayın yapmışlardır. Bir yandan metin yayını yapılırken öbür yandan da inceleme yoluna gidilmiştir. Bunlar arasından bazı adları, ilk önemli çalışmalarının eskilik sırasına göre şöyle gösterebiliriz:

Ignaz Kúnos (1887), Georg Jacob (1889), Felix von Luschan (1889), Adolphe Thalasso (1894), C. A. Bratter (1908), Karl Sussheim (1909), N. Martinovitch (1910), W. Lehmann (1920), Theodor Seif (1923), Hellmut Ritter (1924), Theodor Menzel (1925), Herbert Duda (1928).

Türkler arasında da Karagöz ile ilgili çeşitli eserler ortaya konulmuştur. Bazıları gazete ve dergi sayfalarındaki yazılardan oluşan (meselâ Ahmed Rasim'inkiler) eserlerin dışında kalanları, yazarlarının yine ilk önemli çalışmalarının tarihi dikkate alınarak aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Selim Nüzhet Gerçek (1930), Sabri Esat Siyavuşgil (1938), İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1942), Reşat Oğuz (1946), Enver Behnan Şapolyo (1947), Refik Ahmet Sevengil (1949), Nurullah Tilgen (1953), Metin And (1959), Nurettin Sevin (1968), Cevdet Kudret (1968), Etem Ruhi Üngör (1989).

Türk gölge oyununun kökenlerini arayanlar inandırıcılıkları olmayan yorumlar yapmakta, konuyu içinden çıkılmaz hâle getirmektedirler. Belki bazı belgelerin yorumunda aşırıya kaçılabilir, ancak bunların -şimdilik- birer tahminden ibaret oldukları, başka belgelerle beslendikleri zaman bir değer ifade edebileceği belirtilmelidir. Biz burada bugüne kadar yapılan yorumları değerlendirecek onlara ne dereceye kadar güvenebileceğimizi ortaya koymaya çalışacağız.

Son yıllarda yayımladığı, Türk gölge tiyatrosu konulu kitabına aldığı, toplu köken listesiyle ilgimizi bir daha üzerine çeken Andreas Tietze'nin değerlendirmesine aşağıda yer vereceğiz. Tietze burada, yüz yıldan beri üzerinde durulan, "Türk gölge oyununun kökeni nereye kadar uzanmakta, kaynaklarını nereye bağlayabiliriz?" türünden çalışmalar yapan araştırıcıların görüşlerini derleyip sunmuştur. O, Türk gölge oyunu için çeşitli köken ihtimalleri olduğunu belirtmekte, bir dipnota sıkıştırdığı sekiz maddeyi öz olarak vermektedir. Burada yer alan görüş sahiplerinin bir bölümünün Türk araştırıcılarının olmasını elbette tabiî karşılayacağız: Sabri Esat Siyavuşgil (1938), Nureddin Sevin (1968), Metin And (1969). Kişi adına bağlı olan en eski görüş ise 1900 tarihini taşıyan Richard Pischel'indir.

Andreas Tietze'nin Değerlendirmesi

A. Tietze'nin derleyip toparladığı liste aşağıya alınmıştır. Konunun daha kolay anlaşılabilmesi için de küçük eklemeler yapılacaktır.

Çeşitli Teorilere Göre Türk Gölge Tiyatrosunun Kökeni

1. Türkler tarafından Bizanslılardan alınmış olup onun da aslı antik Yunan tiyatrosuna (mimos) kadar gitmektedir (Reich 1903, 61 vd.).

2. Gölge oyunu Çin'de ortaya çıkmış olup Batı'ya Moğollar ile Orta Asya'daki Türkler tarafından taşınmıştır (Jacob 1925, 108).

3. Gölge oyunu Hindistan'da ortaya çıkmış olup Budizm'le birlikte oradan Orta Asya'ya yayılmıştır. Türkler onu koruyup İslâmiyet'in kabulünden sonra Anadolu'ya getirmişlerdir (Sevin, çeşitli yerler).

4. Gölge oyunu Hindistan'da ortaya çıkmış olup Yakındoğu'ya Çingeneler tarafından getirilmiştir (Pischel 1900, 20).

5. I. Selim'in (Yavuz, 1512-1520) Mısır'ı fethinden (1517) sonra Osmanlıların başşehrine (İstanbul) Mısır'dan getirilmiştir. Mısırlı tarihçi ibn İyâs'ın kayıtlarına göre Selim'in de gölge oyununa ilgisi vardı ve hayalîyi de kendisiyle birlikte İstanbul'a gelmesi için davet etmiştir. Metin And da bu görüşü desteklemektedir [And 1969, 115 (113 olmalı)].

6. Sanatın, İslâm mirasının bir parçası olduğu, İspanya'dan göçen Yahudiler tarafından geliştirildiği belirtilir. Bu sebeple kökeni yine Mısır'a kadar dayanmaktadır. Bu görüş Metin And tarafından uzak bir ihtimal olarak zikredilmektedir (And 1969, 112).

7. Osmanlıların ilk dönemlerinde, Bursa'nın başşehir olduğu yıllarda Türkler tarafından geliştirilmiştir. Bu popüler efsaneyi 17. yüzyılın yazarı Evliya Çelebi bildirmektedir (I, 654 vd.).

8. Türk gölge oyunu Karagöz, Orta Asya'daki Türkler tarafından yaratılmıştır (Siyavuşgil 1938, 4 ve diğer önemli yazarlar).

Siyavuşgil, bu görüşünü üç yıl sonraki bir eserinde, ki daha önce hazırlandığı bilinmektedir, şöyle ifade etmektedir: "Hayal oyunlarının Anadolu Türklerinde ana yurttan getirilmiş millî bir an'ane hâlinde devam ettiğini ve öylece benimsendiğini kabul ederiz." (Siyavuşgil 1941, 67).

Kavurcak-Korçak-Kol Korçak

Gölge oyununun Türkler arasında ne zaman başladığı konusunda, başlıkta yer verdiğimiz terimlerle, onların farklı yapıdaki türevlerinin önemli bir yeri vardır. Bu konunun aydınlığa kavuşturulması, gölge tiyatrosu tarihimizin bulanık bir dönemini az da olsa aydınlığa çıkaracaktır.

Yukarıdaki görüşlerden 5 numaralısı daha bilimsel olanı gibi görünürken 7 numaralısı duygulara seslenici olarak kabul edilebilir. Belgesi bulunmayan, rivayetlere bağlı olarak günümüze kadar gelen bu inanış, elbette halkın hoşuna gidebilecek özellikleri taşıdığı için kabul görmektedir. Kaldı ki, aşağıda ayrıca dokunulacağı üzere, bu rivayet de, bazıları birbirleriyle pek de uyuşmayan beş ayrı anlatma olarak görülmektedir. Böyle olunca da, Türklerin gölge oyunu ile tanışmalarını, olaylara bağlı olarak değil de tarih sırasına bağlı olarak ele almanın daha uygun olacağı görüşündeyiz. Bunda belki de, bugün Türkistan adını verdiğimiz coğrafyadan başlamak daha faydalı olacaktır.

Bu arada, biri Siyavuşgil tarafından da ele alınan iki sözlük And tarafından da ele alınmıştır:

Kudurcuk: el-Lu'ba (bebek) (Mahmud, Dîvânü Lûgati't-Türk I, 501-503).

Öbür sözlüğümüz ise M. Th. Houstma sözlüğü olup orada da aynı kelime ile karşılanmaktadır.

Çadır Hayal

Eskiden ipli kuklaya verilen ad. Birçok araştırmacı, yakın zamana kadar çadır-hayal sözcüğünün bir tür gölge oyunu olduğunu ileri sürmekteydi: Oysa yapılan araştırmalar, sözcüğün ipli kukla anlamında kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Bazı Orta Asya Türk topluluklarında bir tür ipli kuklaya günümüzde de bu ad verilmektedir (Düzgün 1997, 28).

Anadolu'da Gölge Oyunu

Gölge oyununun Anadolu'ya girişi, daha önce açıkladığımız ve Prof. Tietze tarafından özetlenen teorilere göre değişik yönlerden olmuştu: Bizans'tan, Orta Asya'dan, Mısır'dan, İspanya'dan, vb. Bunların arasında daha inandırıcı olanlarının yanında, bu özelliği taşımayanları da vardı.

İmparatorluk coğrafyasının özellikle başşehrinde gölge oyunları ilgi görmeye başlar. Öbür yandan çeşitli edebî eserlerde ve belgelerde artık gölge oyununun terimleri görülmeye başlanır. Gerçi bu terimlerin bazılarına daha önceki dönemde de rastlanılmıştı; ancak onlar kelimenin farklı anlamdaki kullanılışları idi. Gerçek anlamında kullanılanlar ise ya başka diyarlarda görülenlerle ilgili idi veya başka kaynaklardaki bilgilerin etkisiyle yazılmıştı.

H. 830/M. 1426'da yazılan Süheyl ü Nevbahar'dan alınan iki beyit, içine aldıkları hayâlbâz, çadır ve gice oynar kelimeleriyle dikkati çekmektedir:

Kişi kim hayâlbâz oyunun bilür

Çadır tutuben gice oynar olur

Çün gör ki anın misli az idi

Gönül kendüzün ne hayâlbâz idi

Karagöz ile Hacivat

Karagöz ile Hacivat Ne Zaman Yaşadılar?

Bu sorunun ilk bölümü, "Karagöz ile Hacivat yaşamışlar mıdır?" şeklinde olması gerekirdi. Eğer onların yaşadıklarını kabul edersek ne zaman yaşadıklarını sorabiliriz. Bu konuda, aşağıda beş madde olarak sunulacak rivayetleri kendi ölçülerinde veren Metin And, Karagöz ve Hacivat için şöyle demektedir:

"Evliya'nın kendi çağından şöyle bir dört yüzyıl öncesinin olayları üzerine vereceği bilgi ne denli doğru olabilirse bu söylentiye de o denli güvenilebilir. Kimi incelemeciler bu söylentiyi tarih yanlışlarına rağmen doğru olarak benimsemişler, öyle ki bundan Selçuklularda gölge oyunu bulunduğu gibisinden dayancasız bir sonuca varabilmişlerdir. Elde güvenilir bir kaynak olmadıkça Karagöz ve Hacivat'ın ne yaşadığı, ne de yaşamadığı yolunda bir sonuca ulaşabilir" (And 1969, 124).

And, bu kişisel değerlendirmesinden sonra değişik kişi ve bilim adamlarının görüşlerine de yer vermiştir. Biz de konuya ışık tutacağı ve onu tamamlayacağı düşüncesiyle her görüşü ayrı ayrı aktarmaya çalışacağız.

"1932 yılında Bursa'da Çekirge yolunda Karagöz için yaptırılan mezarın onarılması söz konusu olunca bu olayla ilgili olarak Karagöz'ün gerçek veya yapıntı (?) bir kişi olup olmadığı üzerinde basında uzunca süren bir tartışma olmuş, bu tartışmalarda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Fuat Köprülü bir demecinde Karagöz'ün yapıntı (?) bir kişi olduğunu belirtmiştir." "Karagöz Muhayyel Şahıs mıdır?" Cumhuriyet, 25 Ağustos 1932)

"Gene bu tartışmalarda Filibeli Mithat Bey'in Bursa Belediye Başkanı Muhittin Bey'e bir mektubu yayımlanmıştır. Mektup sahibi 1333 yılında Hisar'daki Ortapazar Medresesi Kitaplığında veya oradaki

Mısri Tekkesi kitaplığında Hayat ve Menâkıb-ı Kara Oğuz ve Hacı Evhad adında bir kitabın bulunduğunu, sonra bir yangında yanmış olduğunu, Bursa'da Sahaflar Çarşısı'nda oturan Kahveci Şeyh Hakkı Efendi'nin Karagöz'ün Orhaneli ilçesinde Karakeçili aşiretinden "Kara Oğuz" adını taşıyan bir köylü olduğunu söylediğini, fakat bu adın daha sonra "Kara Öküz"e çevrildiğini, bunun arkadaşı "Hacı Ahvad" ile birlikte düzenledikleri oyunların Şeyh Küşterî'nin ilgisini çektiğini ve Kara Öküz'ü 'Kara Göz'e çevirdiğini ileri sürmüştür" (Vakit, 13 Kasım 1932).

Anlaşılıyor ki Karagöz'ün yaşayıp yaşamadığı değil yaşadıysa hangi asıl ad altında yaşadığı da ayrı bir araştırma konusudur.

Karagöz'ün Türk halkının muhayyilesinde ve gerçek hayatında bu kadar çok yer alması, elbette ona bir de mezar hazırlayacaktı. Nitekim Bursa'da Karagöz'e ait olduğu kabul edilen bir mezar vardır. Bu konuda değişik kaynaklarda (Siyavuşgil 1941, 147; Gerçek 1942, 61 vb.) bulunan bilgiler Türk halkının ona nasıl bir yer, hatta makam verdiğinin güzel bir örneğidir.

Vaktiyle, Bursalılar arasında yaşayan bir rivayete göre onun mezarı, Çekirge'ye giden yolun üzerindeki bir kabristanda imiş. Nakşibendi tarikatine mensup Hayalî Mustafa Tevfik Efendi ile Bahrî Dergâhı şeyhi, ellerindeki tek belge olan bu rivayete dayanarak 1310/1892'de bu kabristana bir taş dikmişler.

Karagöz ve Hacivat ile İlgili Rivayetler

Karagöz ve Hacivat'ın yaşadıklarına ve dönemlerine dair bazıları birbiriyle çelişen rivayetler anlatılmaktadır. Hemen her kaynakta yer verilen bu rivayetleri biz de aşağıya alıyoruz. Böylece rivayet ile gerçeğin birbirine karıştırıldığı, tarih yanılmalarının yer aldığı bazı olayları birlikte takip etmiş olacağız.

1. Rivayet: Asıl adı Kambur Ahmed Bali Çelebi olan Karagöz iyi bir aileden gelmektedir. Çeşitli maceralardan sonra Kırk Kilise'nin kuzeyindeki Samokof'a gidip demirciliğe başlar. Orhan Bey'in Bursa'yı fethinden sonra (1325) civarındaki Demirtaş köyüne yerleşir. Orhan Bey'in yeni başşehire yaptırmakta olduğu camiin mimari Hacı İvaz yani Hacivat'tır. Karagöz de bu yapıda taşları kenetleyen demirleri yapmak üzere Bursa'ya gelir. Ancak çok şakacı bir insan olan Karagöz'ün anlattıkları çalışanlara işlerini unutturmuş. Sultan Orhan, caminin yapımının gecikmesinin sebebini öğrenince kızıp mimarı azarlar. Ancak Hacivat'ın yalvarması, Karagöz'ün yere kapanması kâr etmez ve Karagöz'ün başı minarenin dibinde vurdurulur. Buna son derece üzülen Hacivat hayata küser (Sevin 1968, 25).

2. Rivayet: İkisi de amele olan Karagöz ile Hacı İvaz (Hacivat), Yıldırım Beyazıt'ın yaptırmakta olduğu bir camide çalışmaktadırlar. Hacivat arkadaşının kabalığıyla alay ederken Karagöz de onun kibarlığa özenmesine takılır, karşılıklı şakalaşırlarmış. Ancak onların bu hâllerini seyreden diğer işçiler işlerini unuturlar. Mimarın bütün uyarılarını kulak ardı eden iki arkadaşın yüzünden yapının bitimi gecikince Padişah mimarı cezalandırmak ister. Mimar olayı anlatınca Hacivat'la Karagöz'ün boyunları vurulur.

Bir gün padişahın huzurunda bu iki arkadaşın nüktelerinden söz edilir, padişah onları idam ettirdiğine üzülür. Şeyh Küşterî, Hacivat ile Karagöz'ün suretlerini çıkarıp hayal oyunu şeklinde oynatmaya başlar (Sevin 1968, 25).

3. Rivayet: Hacivat ile Karagöz, Yıldırım Beyazıt zamanında aynı çarşıda karşılıklı olarak dükkân işletmektedir. Aktar Hacivat ile demirci Karagöz devamlı olarak birbirleriyle şakalaşmaktadır. Gelip geçenler de bunları dinlemektedir.

Çarşının civarında bir cami yapılmaya başlayınca burada çalışmakta olan işçiler de karşılıklı konuşmaları dinlemeye başlamışlar. Böyle olunca da işler aksar. İşin niçin ilerlemediğini soran vezir (ki N. Sevin'e göre Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu Ali Paşa olmalıdır) bu iki arkadaşın işçileri oyaladığını öğrenir ve her ikisinin de kafalarını kestirir. Ancak iki arkadaş kesik kafalarını koltuklarının altına alıp padişah Orhan Bey'in huzuruna çıkıp veziri şikâyet eder (Sevin 1968, 25-26).

Bir Karagöz araştırıcısı bu riavayetin kaynağını veriyor: Armenag Bey Sakisian, "Karagöz" Bulletin de l'Association Française des amis de l'Orient, 14-15, 1993. Yazar bu rivayeti Bursalı bir Karagözcüden dinlediğini kaydediyor (Siyavuşgil 1941, 34).

4. Rivayet: Sivrihisar Beyi kendisine bir saray yaptıracaktır. Mimarı da Hacivat'tır. İşçiler arasında bulunan Karagöz de dülger olarak çalışmaktadır. Ancak Karagöz'ün tuhaflıkları işçileri çalışmaktan alıkoymaktadır. Her cuma sarayın durumunu görmeye gelen Bey, işlerin niçin ilerlemediğini öğrenince Karagöz'ün başını kestirir.

Bir süre sonra başka bir beyin açtığı savaşı kaybeden Bey'in bütün neş'esi kaçar. Hacivat da, Karagöz'ü öldürtmeseydi böyle kederli günlerinde kendisini eğlendirebileceğini söyler. Bey de, onun tuhaflıklarını anlatmasını ister; böylece kederlerinden kurtulacaktır. Bunun üzerine Hacivat, başta Karagöz ve kendisininkiler olmak üzere yapıda çalışan işçilerin tasvirlerini keserek oynatmaya başlar (Sevin 1968, 26).

5. Rivayet: Orhan Bey Bursa'yı fethettikten sonra kendi adına bir cami yaptırmaya başlar. Irgat başı Hacı Evhadüddin (Hacivat) zarif ve bilgili bir adamdır. Asıl adı Samakoflu Bali Çelebi olan Karagöz ise okumamış halktan biridir. Ancak her ikisi de nüktedan ve hazır cevap kimselerdir. Bunların karşılıklı şakalaşmaları, kendilerini seyreden işçileri de oyalamaktadır. Cami yapımını görmeye gelen Orhan Bey işlerin ilerlemediğini görür. Hızlı çalışılmasını emretmesine rağmen öbür gelişinde de işlerin ağır gittiğini görünce sebebini sorar ve öğrenir. Onları dinlemek ister. İki arkadaş Orhan Bey'e camiyle birlikte bir de hamamının yapılması gerektiğini anlatan bir "Hamam muhaveresi" oynarlarsa da padişah bundan pek bir şey anlamaz.

Bey, daha sonraki gelişinde de işlerin yürümediğini görünce iki arkadaşın başlarının kesilmesini emreder. Bunu işiten Hacivat iki yumruğunu sıkıp sakalının altında birbirine vurarak, "Taş üstünde taş kalmasın!" diye beddua eder. Ölümü hiçe sayan Karagöz ise sağ elini şöyle bir sallayıp "Adammm. Sen de…" deyip boynunu cellada uzatmış. Bundan dolayı Hacivat'ın iki yumruğu çenesinin altındadır; Karagöz'ün de bir eli durmadan hareket etmektedir.

Bey, yapının hızla ilerlediğinden memnundur. Ancak bir gelişinde bir işçinin aynı taşı yukarıya kadar çıkardığını, yerine koymadan tekrar aşağıya taşıdığını görür. Sebebini sorduğu zaman Hacivat ile Karagöz'ün hamam konulu konuşmaları hatırlar. Meğer işçinin yıkanması gerekiyormuş; o hâliyle de bir ibadethaneye taş konulmasına razı değilmiş.

Hemen emir verilir; bir hamam ile bir de medresenin yapımına başlanılır.

Zamanla iki insanı haksız yere öldürttüğünü hatırlayan bey üzülmeye başlar. Üzüntüsünü halk da öğrenir. Vaktiyle diğer arkadaşlarıyla birlikte Karagöz ile Hacivat'ın da gittikleri dergâhın şeyhi Küşterî de bunu işitir. Hemen eski arkadaşlarının ölmediğini yayar. Beyin huzuruna davet edilir. Sarığından bir perde yapar, arkasından da mum yakar. Sonuçta gölge oyunu iki ölünün perde gerisinde şekillendirilip seslendirilmesiyle başlamış olur. Şeyh Küşterî de hayalilerin piri olur (Sevin 1968, 26-27; Şapolyo 1947, 48-52; Tanboğa 1996, 126-127).

Evliya Çelebi Ne Diyor

Evliya Çelebi'ye göre Hacivat kimdir, Karagöz kimdir? Bu soruların ilkinin cevabı, Seyahatname'nin çeşitli yerlerinde küçük ipuçlarıyla yer alır; Hacivat ile ilgili olanı ise daha azdır. Ancak Çelebimiz, eserinin bir yerinde her iki kahramanımızı çeşitli özellikleriyle tanıtır.

Evliya Çelebi'nin Hacivat'ı

"Hacı Ayvad ki Bursalı Hacı İvaz'dır. Selçukîler zamanında Yorkça/Yörükçe/Börkçe Halil ismiyle müsemmâ peyk-i Resûlullah idi ki yetmiş yedi sene müddet Mekke'den Bursa'ya gidüp gelirdi. Efelioğulları nâmiyle ecdâdları şöhret bulmuşdu."

Evliya Çelebi'nin Karagöz'ü

"Karagöz ise İstanbul Tekfuru Kostantin'in sâisi idi. Edirne kurbündeki Kırk Kilise'den bir mîr-i sâhib-kelâm-ı cihân kıbtî idi. Adına Şofyozlu Karagöz Bali Çelebi dirlerdi. Tekfur Kostanti yılda bir kere Alâeddin-i Selçukî'ye gönderdikte Hacivat ile Karagöz'ün birbirleriyle mübâhase ve mücadelelerini o zamanın pehlevanları hayâl-i zılle koyup oynadırlar idi."

Şeyh Küşterî

Karagöz ve Hacivat adlarıyla birlikte anılan bir ad da Şeyh Küşterî'dir. Acaba Şeyh Küşterî kimdir? Bu zat gerçekten yaşamış mıdır? Bu zatın hayal oyunu ile bağı var mıdır, varsa kimdir?

Siyavuşgil'in de işaret ettiği gibi, Küşterî/Şüşteri adlı Şeyh'in Seyahatname'de anılması, günümüzdeki hayalcilerin de kullanmaya devam ettiğin nâreke adlı sazın icadıyla ilgilidir (Siyavuşgil 1941, 36-37). Kaldı ki bu saz, sadece hayalcilerin kullandığı bir saz olmayıp musikişinaslarca çeşitli şekillerde kullanılmaktadır.

Gerçek'in verdiği bilgiler arasında dikkatimizi çeken bazı noktalar daha vardır.

Sadeddin Efendi'nin aynı eserinde verdiği bilgiye göre, Tüşter, Hozistan'da bir beldenin ve Bağdat'ta bir mahallenin adıdır. Bu bilgiyi tamamlayacağına inandığımız bir açıklama da, Mücemü'l-Büldân'da yer almaktadır: "Bağdat'ta bir mahalle idi ki, Dicle ile Basra Kapısı arasında idi. Burada Tüsterliler otururdu." (Mısır Baskısı II, 389'dan Gerçek 1942, 55).

Siyavuşgil'in bir notuna göre ise Küşterî, Hozistan'ın merkezi olan kasabadır. Buraya Acemler "Şuşter", Araplar ise "Tüster" demektedir (Siyavuşgil 1941, 38, not. 4).

Hayalî Türleri

Evliya Çelebi'nin bize verdiği değerli bilgilerden biri de, hayalîlerin iki türlü olduğudur. O, bunlar hakkında herhangi bir bilgi vermeden sadece adlarını anıyor.

a. Pehlevân-ı şebbâz yâni hayâl-i zılcıyân,

b. Hayâl-zıll-i tasvirciyân (Seyahatname I, 626).

Konu üzerinde duran And, 1834'te İngilizceye çevrilen Seyahatname'deki terimlerden yola çıkarak bazı tahminlerde bulunur. Evliya Çelebi'nin dönemine daha yakın bir tarihte çevrilmesinin bazı ip uçları verebileceği düşünülürse de kesinlikle güvenilebilir diyemiyoruz.

Hayalî Sınıfları

Evliya Çelebi'nin bize ulaştırdığı bilgilerden biri de hayalcilerin sınıflarıdır. O, âdeta adı konulmamış bir sınıflamayla, işlerini yerine getiren hayalcileri ikiye ayırır. Adlandırma, hayalîlerin özellikleri göz önüne alınarak tarafımızdan yapılmıştır.

a. Halk tipi Karagözcüler

Bunlar daha çok Ramazan gecelerinde kahvehanenin birinden çıkıp öbürüne giden, oralarda perde kuran oyunculardır. Bazen orta hâlli İstanbulluların sünnet gibi, düğün gibi toplantılarında hayal oynatırlardı. Çelebi, bir çeşit "avam Karagözcüsü" diye adlandırılabileceğimiz bir oyuncuların adlarını saymakla yetinir, haklarında daha fazla bilgi vermez. Samurkaş Kolu gibi, oyuncuları Yahudi olan kolda bu tür hayal oynatanlar bulunurdu.

b. Saray ve Konak Karagözcüleri

Bunlar; başta padişah sarayı olmak üzere, vezir konakları ve kibar meclisleri gibi ileri gelenlerin mekânlarında hünerlerini gösteren oyunculardır. Çelebi, bunlardan uzun uzadıya söz etmekten son derece hoşlanırdı. Bu tür oyuncular, daha çok geleneğe uygun, tasavvufla olan bağını bütünüyle kaybetmemiş oyunları sergilerdi. Bu oyuncular arasında yer alan Kör Hasanzade Mehmed Çelebi, Evliya'nın da hayranlıkla andığı bir "hayâl-i zılci" idi.

Karagöz ve Tasavvuf

Karagöz oyunları nasıl bir oyun türüdür? Anlatılanları olduğu gibi mi kabul edeceğiz, yoksa perdenin arkasındaki suretler gibi, konuşmaların arkasında da ayrı bir anlam dünyası var mıdır? Bu konuda, Karagöz araştırıcıların bir görüşte birleştiğini söylememiz mümkün değildir; hatta aralarında tam bir kutuplaşma bile söz konusudur.

Gerçek, "Hayal, tasavvufî kıymeti haiz olması itibariyle mutaassıp muhitlerde de müsamaha ile karşılanmıştır." dedikten sonra, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin, fetvasına göndermede bulunmaktadır.

Metin And'ın konuya yaklaşımı bütünüyle farklıdır. Ona göre, Karagöz oyunlarında tasavvufun yeri yoktur; böyle bir şeyi aramak da anlamsızdır.

Karagöz'e Çingenelik Yakıştırması

Evliya Çelebi, ünlü Seyahatnâmesi'nin bir yerinde, Karagöz için, "…ayyar-ı cihan kıptî idi." diyor. Seyyahımızın bu hükmü verdiği yer ve zaman çok önemlidir. Biz önce zaman ile başlayalım.

Karagöz'le kıptîlik yakıştırmasının yamandığı yıl 1640 idi. Peki, bu tarihe kadar, yani 17. yüzyılın ortalarına kadar Karagöz ile ilgili olarak neler yazılmıştı ve rivayetler günümüze kadar gelirken köken olayını nereye kadar götürebiliyorduk?

Rivayetlerin hiçbirinde Karagöz'ün Çingeneliği ve Kıptîliği ile ilgili küçük bir ip ucu dahi yoktur. Sadece sonuncu rivayette Kırklareli'nin Samakof beldesinden olması, onun Çingeneliğine delil (!) olarak kullanılmaktadır.

Karagöz'de Oyun Dağarcığı

Karagöz'ün sonsuz zenginlikte bir oyun dağarcığı vardır. Oyun kurucularının hayal güçleri bu zenginliğin başlıca kaynağıdır. Yüzyıllardır belirli konular etrafında dünyayı güldüren bu sanatçıların torunları, son yüzyılda yeni zenginliklere imzalarını atmışlardır. Günümüzde bile bu işe gönül veren, hatta yeni oyunlar düzenleyen sanatçılar da vardır. Ünver Oral, Metin Özler gibi adları bu arada sayabiliriz.

Artık Karagözcüler dağarcıklarını Ramazan gecelerinin sayısıyla sınırlamamakta, en azından eski oyunların yanına yenilerini de eklemektedirler. Yeni konularla zenginleşen dağarcık, elbette yeni tipleri de beraberinde getirecektir. Nitekim, elimizde konularıyla ve tipleriyle yeni olan pek çok oyun vardır.

Aşağıda, bu konuya eğilen bazı araştırıcıları ve onların incelediği oyunlar çeşitli açılardan ele alınacaktır. Böylece, Karagöz dünyasına başka bir açıdan da yaklaşmış olacağız.

Georg Jacob'un Sınıflandırması

Türk halk edebiyatı ve gölge oyunu üzerine yaptığı değerli çalışmalarıyla tanıdığımız Georg Jacob, bu alanın önemli adlarından biridir. Yüz yıl önce, mevcut bilgiler ve metinlerden yola çıkan Jacob, bugün de araştırıcılar tarafından kabul edilen değerlendirmeler yapmıştır. Bunlardan biri de, onun, oyunları konularına göre sınıflandırmasıdır (Jacob 1900, 46-54). Bu değerlendirme son otuz yılın değerli Türk araştırıcılarınca da (Kudret I, 24-25; And 1969, 245-247) ele alınmış ve Türk okuyucularına da ulaştırılmıştır.

Jacob'un konu esasına dayalı sınıflaması dört dala ayrılmaktadır:

a. Karagöz'ün bir iş tutması.

b. Karagöz'ün, girilmesi yasak olan yerlere girmek istemesi, yapılmaması gereken işlere burnunu sokması.

c. Karagöz'ün bağımsız bir entrika içinde kendini gülünç veya çapraşık bir durumda bulması.

d. Efsanelerden, halk hikâyelerinden, edebî eserlerden alınan konuların Karagöz'e uyarlanması.

Aşağıda bu dalları kısaca tanıyacak ve örnekleriyle tanıtacağız.

A. Karagöz'ün Bir İş Tutması

Karagöz, oyunların çoğunda işsiz olarak karşımıza çıkartılır; ancak bu işsizlikler ve onların giderilmesinde farklılıklar görülür. Onun girdiği işler de genellikle geleneksel sanatlardır. Karagöz'ün iş tutması ile ilgili alt dallar şunlardır:

a. İşsiz Karagöz

Bazı oyunlarda Karagöz işsizdir; yakın dostu Hacivat aracı olur ve ona bir iş bulur: Karagöz'ün Ahçılığı, Karagöz'ün Bakkallığı, vb. Bazı oyunlarda ise iki arkadaş ortak bir iş tutarlar: Cambazlar, Orman, Kayık, Yazıcı, vb.

b. Yarışma İle İşe Giren Karagöz

Karagöz'ün bir iş sahibi olması her zaman yakın dostu Hacivat'ın yardımıyla olmaz; o bazen de girdiği bir yarışmayı kazanarak iş sahibi olur: Ödüllü, Şairlik (Karagöz'ün şairlerle imtihanı olması).

c. Tesadüf Sonucu İşe Giren Karagöz

İlk iki alt dalda Karagöz'ün işe girmesi özel çabaların sonucunda gerçekleşmiştir. Burada ise o, tesadüflerin yardımı ile bir iş tutar: Balıkçılar, Tahmis.

B. Karagöz'ün Girilmesi Yasak Olan yerlere Girmek İstemesi, Yapılmaması Gereken İşlere

Burnunu Sokması

Bazı yerlere girilmesi, herkese olduğu gibi Karagöz'e de yasaktır. Bazı yerler ise Karagöz'e yasaktır. Bazı işlerin de yapılmaması gerekir. Karagöz, girilmemesi gereken yerlere girmeye çalışır, yapılmaması gereken işleri yapmaya çalışır. Bu oyunları da değişik başlıklar altında ele alabiliriz.

a. Sınıf Farklılığından Kaynaklanan Yasak

Karagöz, temsil ettiği halk tabakasının üstünde gibi görülen okumuşlarla ilgili mekânlara girmek ister; ancak izin verilmez. Bahçe yahut Murgzar Bahçesi/Bağı, Çivi Baskını veya Abdal Bekçi.

b. Meraklı Karagöz

Karagöz, bazı oyunlarda aşırı derecede meraklı olarak görülür; ayrıca onun bazı istekleri de kendisini harekete geçirir. Böylece oyun çeşitli tekrarlarla devam eder

c. Karagöz'ün Uğursuz Yerlerde Dolaşması

Çeşitli inanışların sonucu olarak bazı yerlerde bulunmak, oralarda dolaşmak uğursuz olarak kabul edilir. Bazı oyunlarda da benzer mekânların yer aldığı görülür. Karagöz'ün bu inanışa uymaması başına iş açabilecektir: Kanlı Kavak.

C. Karagöz'ün Bağımsız Bir Entrika İçinde Kendini Gülünç Veya

Çapraşık Bir Durumda Bulması

Bu daldaki oyunlarda genellikle bağımsız bir entrika bulunur; buna bağlı olarak da olayların bir dizi hâlinde sunulduğu görülür. Oyunların gülme unsurunu ise büyük ölçüde çapraşık durumlar sağlamaktadır. Burada asıl dikkati çeken nokta, Karagöz'ün oyundaki ağırlığıdır. Bu da oyunların alt dallara bölünmesinde önemli rol oynamaktadır: Karagöz'ün Yalova Safası, Sahte Gelin yahut Ters Evlenme, Şeytan Dolabı

a. Karagöz Oyunun Eksen Kişisidir

Bu durumda oyunun örgüsünü oluşturan olaylardaki entrikalar onu zor ve gülünç durumlara düşürecektir.

b. Oyunun Eksen Kişisi Başkasıdır

Bu oyunlarda Karagöz daha az görülür; bunun yerine başkaları ön plândadır. Karagöz'ün etrafında gelişen olaylar artık başkalarının etrafında geçmeye başlamıştır: Meyhane veya Bekri Mustafa vb.

D. Efsanelerden, Halk Hikâyelerinden, Edebî Eserlerden Alınan Konuların Karagöz'e Uyarlanması

Hayale dayanan olaylardan doğrudan faydalanan oyunların yanında, çeşitli şekillerde yazıya aktarılmış edebî eserlerden faydalanılarak ortaya konulmuş Karagöz oyunları da vardır.

Bu oyunların kaynaklarını adlandıranlardan Kudret, efsane; And halk masalı, efsane ve halk efsanesi terimlerini kullanmaktadırlar. Ancak verilen örnekler bu adlandırmalara uymamaktadır. Kudret'in saydığı adlar arasında (Ferhat ile Şirin, Tahir ile Zühre, Leylâ ile Mecnun, Hançerli Hanım) bir tane efsane yoktur. Bunların ilk üçü halk hikâyesi, sonuncusu ise kitabî, mensur, realist İstanbul halk hikâyesidir. And'ın halk efsanesi adı altında verdiklerinin hepsi (Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı, Arzu ile Kamber, Leylâ ile Mecnun, Şapur Çelebi) halk hikâyesidir; ne masaldır ne de efsane. Ancak sonradan efsane şeklini alanı varsa da o da hikâyeye göre son derece kısaltılmış bir şekildir.

Burada tiyatro araştırıcılarımızın halk edebiyatı terimlerini, inceliklerine eğilmeden, genel sözlük bilgileriyle ele aldıklarını görüyoruz. Bu da, Karagöz'e orta oyunu; orta oyununa meddahlık demek kadar farklı söyleyişlerdir.

a. Halk Hikâyelerine Dayandırılan Oyunlar

Halk hikâyeleri çeşitli konulardaki, biraz da benzer yapıdaki halk anlatmalarıdır. Genellikle; sevda, kahramanlık ve ikisinin de yer aldığı yapılarda görülür. İçlerinde, hikâyesine göre çeşitli sayılarda şiirler bulunur; bu sayı anlatıcıların hafızasına göre azalabilir. Daha çok önemli konuşmalar ve kişisel dertleşmeler şiir şeklinde olur: Ferhat ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre.

Bu hikâyelerin kaynakları doğu edebiyatlarından olduğu gibi bizim edebiyatımızdan da olabilir. Hikâyelerin Karagöz oyunu hâline getirilmeleri sırasında bazı değişiklikler de yapılabilir.

b. Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyelerine Dayandırılan Oyunlar

Halk hikâyeleri arasında özel bir yeri olan kitabî, mensur, realist İstanbul halk hikâyeleri üzerinde ilk defa Mustafa Nihat Özön durmuşsa da (Özön 1937, 96-111) bunların tamamını bağımsız bir incelemenin konusu olarak ele alan Şükrü Elçin'dir (Elçin, 1969). Biz de, geçtiğimiz yıllarda yayımlanan İstanbul Ansiklopedisi'nde bunları birer madde olarak ele almıştık.

Bu hikâyeler ve yer aldıkları ciltler şöyledir: Cevrî Çelebi (2, 1994, 422-423), Hançerli Hanım Hikâyesi (3, 1994, 547), Sansar Mustafa Hikâyesi (6, 1994, 454), Tayyârzade Hikâyesi (7, 1994, 229-230), Tıflî ile İki Birader Hikâyesi (7, 1994, 265).

Bu hikâyelerin özellikleri arasında; olayların İstanbul'da geçmesini, içinde manzum parçanın bulunmamasını, halk hikâyelerine göre daha inandırıcı olmalarını sayabiliriz. Bir kısmı matbu olan bu hikâyeler daha çok İstanbul ve çevresinde anlatılmaktadır. Karagöz oyunu hâline de getirilenler şunlardır: Hançerli Hanım, Tayyarzâde veya Binbirdirek, Hain Kâhya vb. Bu hikâyelerin dışında kalan Sansar Mustafa, Tıflî ve İki Biraderler, Cevri Çelebi vb. hikâyeler Karagöz oyunu hâline getirilmemiştir.

Ancak bu hikâyelerin Karagöz oyunu hâline getirilmiş şekilleri, biri dışında mevcut değildir: Hain Kâhya. Diğer oyunların metinleri ne yazık ki günümüze gelememiştir.

c. Romanlara Dayandırılan Oyunlar

Yüzyılımızda bazı hayalîler modern edebiyatın ürünlerinden yola çıkarak yeni Karagöz oyunları ortaya koymuşlardır. Bunların ilk örneği, Hayalî Küçük Ali'nin (Muhittin Sevilen), Ahmed Mithat Efendi'nin Hasan Mellah Hüseyin Fellah adlı romanından uyarladığı oyundur. Bu konuda Siyavuşgil daha 1941'de şöyle diyordu:

"… Bu meyanda bazı edebî eserlerin bile son zamanlarda perdeye adapte edilerek oynatıldığını biliyoruz. (Karagöz, 114) Oyunun metni elimizde olmadığı için, romanın oyunlaştırılması sırasında aslına ne dereceye kadar bağlı kalındığını bilemiyoruz."

d. Tiyatro Eserlerine Dayandırılan Oyunlar

Tiyatro eserleri de Karagöz oyunlarının konuları arasında yer almaktadır. Âdeta, modern bir tiyatro eseri geleneksel tiyatro oyunu şekline getirilmekte, böylece, belki de değişik bir seyirci kitlesine seslenme fırsatını yakalamış olmaktadır.

Fransız tiyatro tarihçilerinden Adolphe Thalasso bir yazısında, Molière'in üç oyununun bazı bölümlerinden, faydalanılarak üç Karagöz faslının ortaya konulduğunu bildirmektedir.

a. Cimri oyununun birinci perdenin üçüncü sahnesi,

b. Tartuffe oyununun birinci perdesi beşinci sahnesi,

c. Scapin'in Dolapları oyununun ikinci perdesinin ikinci sahnesidir (Thalasso 241-256'dan And 1985, 425). Bu sonuncu oyunun, Direktör Ali Bey tarafından yapılmış adaptesi Ayyar Hamza adını taşımaktadır. Ancak, Th. Menzel bunların gerçek Karagöz oyunları sayılamayacağını ifade etmektedir (And, 1985, 425).

Yine aynı yazarın Zoraki Tabip adlı tiyatro eseri de Hayalî Küçük Ali tarafından hayal perdelerine uyarlanmıştır. Karagöz'ün Hekimliği adını taşıyan oyunun ses kaydının bir kopyası Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümü Arşivi'nde bulunmaktadır.

d. Karagöz'ün Hekimliği: Karagöz ile karısı kavga ederler. Eşi öç almak düşüncesindedir. Kapıları çalınır. Gelenler, ağalarının hastalanan kızına iyi bir hekim aramaktadırlar. Karagöz'ün karısı, eşinin iyi bir hekim olduğunu, anca k dövülmedikçe hekim olduğunu söylemediğini bildirir. Aslında kız hasta değildir, babası onu zengin birine vermek istemektedir. Oysa, Çelebi ile kız sevişmektedirler. Karagöz kızı iyi eder, babasını da ikna ederek gençlerin evlenmesini sağlar.

e. Cincilik: Cevdet Kudret, bu oyunda, Molierè'in oyunlarından izler bulmaktadır. Onun tespitleri şöyledir:

ea. Birbirini seven iki gencin evlenmelerine engel olan babayı yola getirmek için gençlerden birinin yalandan hasta olması, bir sahte doktor (burada sahte bakıcı) aracılığıyla gençlerin birbirine kavuşması (Zoraki Hekim).

eb. Gençlerin evlenmelerine engel olan babanın bahçede gömülü para çekmecesi çalınarak (burada, çalma tehdidiyle) onun yola getirilmesi (Cimri).

ec. Düğüne karar verilince, babanın (burada Karagöz'ün) yeni bir elbise giymek istemesi (Cimri) (Kudret I, 409).

Kudret, konumuzu farklı yönden ilgilendiren bir hususa dikkatimizi çekmektedir. Hain Kâhya, Sahte Kedi gibi tuluat tiyatrolarının oyunlarından da Karagöz oyunları için faydalanılmıştır. (Kudret I, 24). Ancak her iki oyun da And'da (1969, 261-262, 272) Karagöz oyunu olarak özetleriyle birlikte yer almaktadır.

e. Doğu Edebiyatına ve Kültürlerine Dayandırılan Oyunlar

Araştırıcılar, Karagöz oyunlarından bazılarının Hint, Çin ve Arap oyun, hikâye ve masallarıyla yakınlık gösterdiğine işaret etmektedir. Jacob'un bu tür tespitlerine dokunan Kudret; Ters Evlenme, Yalova Safası, Cincilik gibi oyunları bu arada saymaktadır. O, kaynak eser olarak da Arapların ünlü külliyatı 1001 Gece Masallarını anmaktadır.

Bu oyunlarla ilgili olarak Batılı araştırıcılardan E. Jacob, H. Ritter ve N. Eliessef bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Aslında, kaynak olarak ileri sürülen metinde ortaya konulan Karagöz oyununun metnini birlikte incelemek gerekecektir.

a. Sahte Gelin oyunu, Binbir Gece Masallarındaki "Kadı ile Karısı" masalı ile "Kırk Köse" masalı,

b. Yalova Safası oyunu, Binbir Gece Masalları'ndaki "Kahireli Kadın ve Dört Sevdalısı" masalı ile "Cahız'la Namuslu Emine" masalı,

c. Şeytan Dolabı oyunu, Binbir Gece Masallarındaki "Harunreşid ve Delikanlı Macerası" masalı,

d. "Yalan Küpü" adlı ara söyleşmesi bir Hint masalı,

e. Cazulardaki tılsımlı değişmeler, Binbir Gece Masallarındaki "Yollanar ve Oğlu Besim" masalı,

f. Kanlı Kavak'taki tılsımlı değişmeler, Binbir Gece Masallarındaki "Yollanar ve Oğlu Besim" masalı arasında bağ kurulmaktadır.

And, ayrıca göstermeliklerin de bu konuda yardımcı olabileceği görüşündedir. Meselâ, "Vakvak Ağacı Göstermeliği", bir yandan Binbir Gece Masallarındaki "Bulûkiye'nin Maceraları"nı, öbür yandan yine aynı külliyattaki "Basralı Cevahirci Hasan" masalını hatırlatmaktadır (And 1969, 251; 1985, 428).

Yukarıda (a) maddesinde yer alan Sahte Gelin oyunu, aynı zamanda Boccacio'nun Decameron adlı eserindeki Cassandrino'nun macerasına benzemektedir.

Karagöz Oyunlarının Oluşum Dönemleri

Elimizde pek çok Karagöz oyununun metni vardır; bunlar arasında yüzyılları görmüş olanlar bulunduğu gibi emekleme çağında olanları da vardır. Kendiliğinden, bir oyun ortaya koyma arzusundan kaynaklanan oyunların yanında yarışma sonucu ortaya konulanlar da görülür. Bazı oyun metinleri eksiksiz olarak elimizin altında bulunmaktadır; ancak sadece adlarını bildiklerimiz de vardır. Hatta ilgi çekicidir, çok bilinen bir oyunun (Balıkçılar), Karagözcü dedenin torununun hafızasında kalan şekli işlenerek oyun metni hâline getirilmiştir (İvgin-Özlen 1999, 46).

I. Bazı Sınıflamalar

Araştırmacılar, Karagöz oyunlarının tarih içinde ortaya çıkmalarını yine farklı sayıda başlık altında ele almışlar, farklı kavramlarla ifade etmeye çalışmışlardır. Konuya doğrudan bu açıdan eğilen Kudret ve And, şu küçük sınıflamayı ortaya koymuşlardır:

Cevdet Kudret, Karagöz oyunlarını iki ana bölüme ayırır:

a. Kâr-ı Kadîm (eski zaman işi: klâsik) oyunlar.

b. Nev-icâd (yeni uydurulmuş: modern) oyunlar (Kudret I, 23).

Metin And; "Bir başka ayırma da tarih sırasına göredir. Bu ayırma şöyledir." demektedir:

a. En eski oyunlar

b. Meşrutiyet çağının oyunları

c. Cumhuriyetten sonraki oyunlar" (And 1969, 248).

Bu arada bir nokta dikkatimizi çekmektedir. Kudret niçin dal sayısını ikide tutup da yeni oyunları dikkate almamıştır? Yoksa Kâr-ı Kadîm'den sonraki bütün oyunları Nev-icâd olarak mı kabul etmiştir?

II. Yeni Bir Adlandırma

Biz, oyunların dönemleriyle ilgili olarak yeni bir adlandırma sistemi getirmek ve bilim dünyasına sunmak istiyoruz. Bölümlemeyi And'daki gibi üç olarak kabul ediyor, ancak adlandırmayı daha farklı kavramlarla yapıyoruz. Biz, dönem adlarını siyasî tarihin kavramlarından seçerek anlaşılmayı da kolaylaştırmak istiyoruz. Teklifimiz, diğer araştırıcılarımızın adlandırmalarıyla birlikte şöyledir:

a. İmparatorluk Dönemi Oyunları (Kâr-ı Kadîm, En Eski Oyunlar).

b. Meşrutiyet Dönemi Oyunları (Nev-icâd, Meşrutiyet Çağının Oyunları).

c. Cumhuriyet Dönemi Oyunları (...., Cumhuriyetten Sonraki Oyunlar).

And'ın sonuncu dala verdiği adda, âdeta, Cumhuriyet sona ermiş de o dönemdeki oyunlar anlaşılıyormuş gibi bir hava esmektedir; ancak, "Cumhuriyet'in ilânından sonraki oyunlar" denilmesi daha doğru olurdu.

Bu bölümlemeyi örnekleriyle birlikte kısaca değerlendirelim.

A. İmparatorluk Dönemi Oyunları

(Kâr-ı Kadîm Oyunları/En Eski Oyunlar)

Bu oyunlar; eskiden beri bilinen, bir bölümünün metinleri elimizde olmasa bile değişik kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak bilgilendiğimiz oyunlardır. Bunlar, "Hayalî/hayalci" olarak kabul edilen her oyuncunun dağarcığında mutlaka bulunması gereken oyunlardır; bu dün eski oyuncular için de böyleydi, bugünün oyuncuları için de böyledir. Aslında her hayalînin dağarcığında, bir Ramazan boyunca yetebilecek sayıda oyun bulunmalıdır. "Kadir Gecesi" oyun olmadığı için her hayalî en az 28 oyundan oluşan bir dağarcığa sahip olmalıdır. Ramazan'ın ilk gecesinde genellikle Mandıra oyunu, son gecesinde ise Meyhane oyunu oynatılırdı. Bazı araştırıcıların, son geceki oyun için Ramazan süresince kapalı bulunan meyhanelerin açılması için müjde yerine geçebileceği şeklindeki yorumlarına katılmamız mümkün değildir. Oyuncular, zengin dağarcıktan arzu ettiği veya istenilen oyunları da ara günlerde oynatırlardı.

Kâr-ı Kadîm oyunlarla ilgili olarak Kudret'in verdiği adların sayısı 27'dir.

Alanın ünlülerinden Hayalî Memduh'un dağarcığındaki oyunları içine alan bir yazmadaki oyunların listesi ise geniştir. Aşağıda iki listenin birleştirilmiş şekli yer almaktadır.

1. Abdal Bekçi, 2. Ağalık, 3. Bahçe, 4. Bakkal-Yangın, 5. Balık, 6. Bursalı Leylâ, 7. Büyük Biyav (büyük evlenme), 8. Cambazlar, 9. Çeşme, 10. Câzûlar, 11. Çivi (Abdal Bekçi), 12. Denyolar (Tımarhane), 13. Eczane, 14. Enver Ağa (Hain Kâhya), 15. Ferhad (Ferhad ile Şirin), 16. Hamam, 17. Kağıthane, 18. Karagöz'ün Divaneliği (Tımarhane), 19. Kavak (Kanlı Kavak), 20. Kayık, 21. Kırgınlar, 22. Kütahya (Çeşme), 23. Leylâ ile Mecnun, 24. Mal çıkarma, 25. Mandıra, 26. Meyhane, 27. Nigâr (Kanlı Nigâr), 28. Orman, 29. Ödüllü, 30. Sahte Esirci, 31. Salıncak, 32. Sünnet, 33. Şairlik, 34. Tahir ile Zühre, 35. Ters Evlenme, 36. Yalova Safası, 37. Yazıcı.

Sabri Esad Siyavuşgil, Evliya Çelebi'de "taklid" adı altında anılan on oyunun listesini vermiştir:

1. Civan Nigâr, 2. Hoppa, 3. Dilsizler, 4. Dilenci Arap ve Arnavut, 5. Bekri Mustafa, 6. Mirasyedi Çelebi, 7. Devranî Çelebiler, 8. Üç Eşkiya Çelebiler, 9. Civan Nigâr Hamama Gidip Gazi Boşnak Hamamda Civan Nigâr'ı Basıp Karagöz'ü Geri Yandan Bağlayıp Hamamdan Çıkarması, 10. Hacı Ayvat Babası Şerbetçizade (Seyahatname I, 654, oradan Siyavuşgil 75-76).

Bu on oyunun günümüze yansıması, Siyavuşgil tarafından aşağıdaki ifadelerle dile getirilmiştir.

“Yalnız isimleri zikrolunan bu oyunlardan birkaçının zamanımıza kadar devam edip bugünkü Karagözcülerce de malûm bulunduğunu zannetmekteyiz. Nitekim:

1. Civan Nigâr taklidi, bize, bilâhere Kanlı Nigâr adını alan oyunu hatırlatıyor.

2. Hoppa taklidi de, bugün Yalova Safası adıyla tanınan oyun olsa gerektir.

3. Bekri Mustafa, IV. Murad devrinde yaşamış olan bu garip şahsiyet, bugün dahi bazı fasılların sonunda bir nevi adaletçi olarak arzı endam eder. Üç Eşkiya Çelebiler’in de bugün Orman oyununa tahavvül ettiği düşünülebilir.

4. Gazi Boşnak’ın Hamamı Basıp Karagöz’ü Çırıl Çıplak Sokağa Atması ise, muhakkak bugün Çifte

Hamamlar veya sadece Hamam diye bilinen oyunun mevzuudur.”

Bu adın İndeks’te eksik olarak yer almasına karşılık Nev-icâd’a yer bile verilmemiştir.

Siyavuşgil’de Kâr-Kadîm yerine daha çok ve uygun olarak kullanılan başka bir ifade vardır:

“Klâsik repertuvara dahil bulunan oyunlar diğerlerinden 1. Eskilikleri, 2. Karagözcüler arasında taammüm etmiş olmaları ve bazı fasıl-tiplere uygun bulunmalarıyla ayrılır.” (Siyavuşgil 1941, 98-99).

B. Meşrutiyet Dönemi Oyunları (Nev-icâd Oyunlar-Meşrutiyet Çağının Oyunları)

Bu oyunların ortaya konulmalarının başlamasını bir tarihe, bir olaya bağlayabilir miyiz? And, bu oyunların dönemini adlandırırken Meşrutiyet Çağı’nın Oyunları demektedir. Bunda, biraz da eski terimleri kullanmama eğiliminin de rolü olduğu unutulmamalıdır.

And’ın adlandırmasının kaynağını Siyavuşgil’de bulabiliriz. O, bu konuda şöyle diyordu: “1908 İnklâbı hayal sahnesine taze bir hamle vermiştir. Bir taraftan Karagöz oyunlarının tab’ı ve Karagöz firması altında bazı neşriyat, diğer taraftan perdede yapılan yenilikler, Bursalı Tahir Bey’in hayale dair Sıratı Müstakim’de çıkan makalesi kabilinden ilk tetkiklerin neşri, umumun alâkasını celbetmekle beraber, zaten mevcut olan rağbeti bir kat daha arttırmıştır. Meşrutiyetle beraber tiyatromuzda görülen faaliyet, hatta tuluatçıların rekabeti bile Karagöz’ün halk arasındaki prestijine zararlı olmamıştır.” (Siyavuşgil 1941, 53).

Kudret, Nev-icâd oyunlar olarak şu oyunları örnek olarak vermektedir:

1. Aşçılık, 2. Bakkal-Yangın, 3. Bursalı Leylâ, 4. Cincilik, 5. Eczane, 6. Hain Kâhya, 7. Hançerli Hanım, 8. Kerem ile Aslı, 9. Leylâ ile Mecnun, 10. Sahte Esirci, 11. Sahte Kedi, 12. Ortaklar, 13. Karagöz’ün Fotoğrafçılığı, 14. Karagöz Dans Salonunda.

Ancak Kudret daha sonraki açıklayıcı bilgiler arasında birkaç oyunu daha anmaktadır:

15. Tayyarzade, 16. Hüseyin Fellah, 17. Karagöz'ün Hekimliği.

And, konuya ad listesi vermeden eğilmiş, bu arada, yukarıda 6, 10 ve 11 numaralarda gösterilen oyunları anmıştır. O, ayrıca Tahir ile Zühre'ye de bu arada yer vermiştir (And 1969, 248). Ancak bu oyun Kudret'te Kâr-ı Kadîm oyunları arasında yer almaktadır.

Siyavuşgil, Kâr-ı Kadîm'den Nev-icâd'a geçişin açıklanması diyebileceğimiz bazı görüşler ileri sürmektedir. Diğer araştırıcıların pek üzerinde durmadıkları bu konuda araştırıcımız şöyle demektedir:

"Fasıllarda da, muhaverelerde olduğu gibi, oynatanın kabiliyet ve niyetine bağlı imkânlar vardır. Bazı üstad Karagözcülerin klâsik repertuvardan ayrılarak, Karagöz espirisine ve Kâr-ı Kadîm fasıl şemasına uygun oyunlar yarattığı vâkîdir. Ancak bu gibi icatlarda muvaffakiyet, oyuna hadiseler karşısındaki halk ruhunu nefhetmek (yayabilme) nisbetinde mümkün olur. Aksi takdirde ortaya Kâr-ı Kadîm faslın acemi bir karikatürü çıkar ki bu da seyircide yalnız garip bir nostalji yaratır. Nitekim yakın zamanlarda Karagöz repertuvarını yenileştirmek isteyenlerin cehdinden bugün pek az şey kalmıştır." (Siyavuşgil 1941, 96).

Araştırıcımız bu bilgilerle ilgili notunda şu değerli tespitlerine yer vermektedir:

"Abdülhamid II devrinde ve daha geniş mikyasta olmak üzere Meşrutiyet'te bu gibi yenilik hamleleri görüldü. Bu hareketin başında hayal perdesini tuluat sahnesine benzetmek isteyen Kâtip Salih'i hatırlıyoruz. Kâtip Salih oyunun tekniğine dair bazı yeniliklerden maada, Karagöz'e İbiş rolünü oynatarak, hatta kanto ve düetoları bile ihmal etmeyerek yeni fasıllar tertip etmiştir. Fakat bu fasıllardan pek azının taammüm ettiğini ve halkın yine eski repertuvardan hoşlandığını biliyoruz. Kâtip Salih, daha ziyade muhaverelerde muvaffak olmuştur. Bunun da sebebi, Karagöz espirisiyle hadisatı müşahede ve tenkit edebilmesidir."

Kâtip Salih'in değişiklikleri sadece konularla ilgili değildir; o, ayrıca oynatma tekniğiyle de ilgilenmiş, daha doğrusu bu şekilde yönlendirilmiştir. Aynı yazarımızın başka bir notunda şöyle denilmektedir:

"… Perdenin büyütülmesi ve bez yerine başka şeffaf veya nim şeffaf maddeler istimali düşünülmemiş değildir. Nitekim Kâtip Salih, Ahmet Midhat Efendi'nin teşvikiyle Karagöz sahnesini genişletmek ve perde yerine buzlu cam kullanmak teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat buzlu camın hem deve derisinden mamul tasvirleri pek çabuk harap ettiği, hem de çabuk kırıldığı görülerek bu usûl terkedilmiştir." (Siyavuşgil 1941, 121).

Kâtip Salih'in bu yenilik arzusu, yıllar sonra Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun bir makalesine konu olmuştu. Ünlü yazarımız bu yeniliğe karşı çıkıyor ve çarpıcı bir başlıkla Kâtip Salih'e hücum ediyordu: "Kâtip Salih'i hiç sevmem, Karagöz'ü buzlu camda oynatmak istemişti", Tercüman, 1 Eylül 1977 (Yazının nereden alındığı belirlenememiştir).

Bu dönemi ve Kâtip Salih'i tanımaya, sözlükleriyle tanıdığımız iki genç araştırmacımızdan birinin "Nev-icâd" maddesiyle devam ediyoruz. Dilâver Düzgün, konuyu biraz da geniş bir açıdan ele alarak değerlendiriyor:

"Nev-icad hayal: Yeni bulguları kapsayan gölge oyunu. XX. yüzyıl Karagöz ustalarından Kâtip Salih, gölge oyununda geleneksel malzeme kullanma yerine çağın gereklerine uygun bazı yenilikler yaptı. Gergi yerine buzlu cam, mum yerine lâmba kullandı ve tasvirleri alışılagelmiş boyutlarından daha büyük olarak perdeye getirdi. Konularda da bazı yenilikler yaptı. Karagöz'ü işçi tulumu ve davulla sahneye çıkardı. Ayrıca o dönemin roman ve hikâyelerinden senaryolar hazırlayarak yeni fasıllar oluşturdu. Böylece nev-icat hayal adı verilen ve çeşitli yenilikleri içeren bir gölge oyunu ortaya çıktı. Kâtip Salih'in çağdaşı ve ondan sonra gelen bazı karagöz ustaları da nev-icat hayale katkıda bulundular. Kâr-ı Kadîm adı verilen klâsik fasıllar dışındaki tüm oyunlar nev-icat hayal olarak adlandırıldı."

"Ortaoyununda da sonradan uydurulmuş oyunlar bu adla anılır. Ortaoyunu da Karagöz gibi günlük olaylara açık bir sanat dalı olduğu için zamanın eğilimi ve ilgisi göz önünde bulundurularak dağarcığa her devirde yeni oyunlar eklenmiştir." (Düzgün 1996, 106).

Düzgün'ün son cümlelerindeki görüşü de ilgi çekicidir. Bu görüş Kudret'e göre doğrudur; onda da üçüncü bir dönem yoktur. Ancak bu görüş And'a göre doğru değildir; çünkü o bir de Cumhuriyetten Sonraki Oyunlar bölümü teklif etmektedir. Biz, bu konudaki görüşlerimizi yukarıda ele almış ve ona göre bölümlemeye gidip adlandırmıştık.

Meşrutiyet Dönemi Oyunları (Nev-icâd Oyunlar/Meşrutiyet Çağının Oyunları) nelerdir? Bu soruya cevap verirken bazı açıklamalara gerek duyulacaktır. Önce, And'ın adlandırmasındaki "Meşrutiyet" çağının belirlenmesi gerekir. Sadece dönem adlarına bakılırsa aklımıza "Hangi Meşrutiyet?" sorusu gelecektir. Gerçi Birinci Meşrutiyet Türk toplumunda ikincisi kadar etkili olmamıştır; ama yine de tarih bildirmede numaralarının anılması gerekmektedir. Belki bazı alanlarda "Meşrutiyet" denilince akla ikincisi gelebilir.

Bir diğer konu da, And'ın, "… daha çok Meşrutiyet'ten az önce veya sonra çıkan oyunlardır." demesinin iyi değerlendirilmesidir. Zaten "Meşrutiyet"ten az önce"nin sınırları bellidir; ilk eserleri başlangıç olarak kabul edebiliriz. Ancak, "Meşrutiyetten (az) sonra"yı nereye kadar uzatabiliriz? "Cumhuriyet'ten sonra" ibaresiyle başlayan üçüncü dönemi, 1923'ten hemen sonraki eserlerden mi başlatacağız?

Bize göre her iki dönemi biraz zamanla sınırlamak, biraz da oyunların teknikleri ve konularıyla ele almak gerekecektir. Bu açıdan bakılınca bize düşen görev, bu yüzyılın başından itibaren yayımlanan eserleri ele almak olacaktır. Aşağıda bu oyunların; yazarlarına veya yayımlayanlarına, serilerine göre listeleri verilecektir ki, bizce bunlardaki eserler "Nev-icâd oyunlar" olarak kabul edilmelidir. Eserlerden en eskisinin sahiplerini başa alacağız. Bazılarının tarihi bilinmese bile uygun

bir sıraya yerleştireceğiz. Ancak bazı serilerde “Kâr-ı kadîm” ile “Nev-icâd” oyunlar aynı listede yer almaktadır. Biz bunların sadece ikincilerine ağırlıklı olarak eğileceğiz.

1. Letaif-i Hayal Dizisi

Bu dizinin aynı adı taşıyan ikinci kitabı da tarihsizdir. Eski oyunların bir bölümü yeni adlarla verilmiştir:

Oyunların bazılarında dikkati çeken husus, adlarının asıllarını hatırlatamayacak kadar değişmesidir. Bir başka konu da, oyunların Kâr-ı Kadîm olarak oynandıkları şekle olan yakınlık derecesidir.

2. Mecmua-i Hayal

(Müstensihi: Yorgi), İstanbul 1325/1909.

Bazıları takip eden cüze de taşan dört oyun altı cüzde yer almaktadır:

3. Şarkılı ve Kantolu Karagöz Kitabı

(Sahibi ve naşiri: İhsan Rahim), İstanbul 1325/1909, 16’şar sayfa.

Bu seridekiler, Meşrutiyet’in ilânından hemen sonra yayımlanan eserlerdendir. On ayrı cüzde yer alan oyunlar, metin olarak eksik, baskı olarak kötüdür. Ancak bu kusurlarına rağmen bu cüzler büyük ilgi görmüş ve yayımcısına seri hazırlama yeni bir cesareti vermiştir. Bazı adlarda görülen farklı adlandırmalar dikkatten kaçmamaktadır.

1. Abdal Bekçi (Çivi Baskını), 2. Karagöz’ün Şairliği (Şairlik), 3. İki Kıskanç Hemşireler yahut Biçare Delikanlı (Kanlı Nigâr), 4. Tahir ile Zühre, 5. Müdhiş İntikam (Hanım Kâhya), 6. Karagöz’ün Evlenmesi yahut Bedava Dayak Yemesi (Büyük Evlenme), 7. Karagöz’ün Doktorluğu, 8. Karagöz’ün Rüyası (Cincilik), 9. Ferhad ile Şirin, 10. Yazıcı.

4. Behiç ve Salih Efendiler

Hayal yahut Karagöz’ün Son Perdesi (tâbı ve naşiri İhsan Rahim), İstanbul 1325/1909.

Bir önceki eserin gördüğü ilgi üzerine yayımcısı, Behiç ve Salih Efendilere yeni oyunlar hazırlatır. Bunların bir bölümü asıl oyun (fasıl) olmakla birlikte bazıları söyleşmedir (muhavere). Asıl oyunlar için Karagöz müellifi şöyle demektedir: “… fasıl mahiyetinde olanlar da klâsik oyunların tahrif edilmiş, asrileştirilmiş şekilleridir.” (Siyavuşgil 1941, 86). Bunlardan altısı Salih Efendi tarafından yazılmış olup ikisi söyleşmedir: B. Behiç efendi’nin imzasını taşıyan üç yayın ise oyundur. Bu iki Efendinin birlikte hazırladıkları onuncu eserde dört söyleşme yer almaktadır. Bütün eserlerden sadece bir tanesinde tarih vardır: 1911.

5. S. F.

Bu yazarımız, Karagözümüzü yurt içinde değişik semt ve kurumlarda gezdirmiş, ayrıca yurt dışına da göndermiştir: Ordu, Üsküdar, Kâğıthane, Donanma, Londra. Tarihi belli olan ilk üçü 1912-1914 yıllarında yayımlanmıştır.

6. M. Sami

Yazarımızın bütün oyunlarında Karagöz'ün başka ülkelere yolculuğa çıkarıldığı görülmektedir: Belgrat, İngiltere, İran, Kafkasya, Mısır ve Balkanlar.

7. Hayalî Memduh

Dönemin en önde gelen hayalîsidir. Oyunlarıyla ilgili olarak Karagöz müellifi şöyle demektedir: "Hayali Memduh'un 1922'de neşrettiği oyunlar, en çok tahrif edilmiş olmalarına rağmen klâsik repertuvara dahil fasıllardır." (Siyavuşgil 1941, 86-87). Gerçekten de bütün oyunlar İmparatorluk Dönemi Oyunlarıdır. Ancak Hayalî'nin oyunlara müdahale oranı önemli bir noktadır. Bu oyunlar, Meşrutiyet Dönemi'nde yayımlanan son eserlerdir: Sayıları 12'yi bulan bu oyunlar repertuarın en sevilen oyunlarını oluşturmaktadır.

O hâlde "Meşrutiyet Dönemi Oyunları (Nev-icâd Oyunlar/Meşrutiyet Çağının Oyunları) nelerdir?" sorusunu cevaplandıralım. Bu oyunlar, Kudret'in saydığı 17 oyun, yukarıda kişi ve dizi adlarıyla verdiğimiz oyunların ilgili olanlarıdır. Bu arada tarih sırasını ve yayın yoğunluğunu göstermek için verdiğimiz İmparatorluk Dönemi Oyunlarının klâsik yapıyı koruyanları elbette konumuzun dışında kalacaktır. Ayrıca, Cumhuriyet Dönemi Oyunlarının ilk ikisi de Hayalî Memduh'un imzasını taşımaktadır.

Bunların dışında Ali Sami adlı bir yazarımız ise, konusu Karagöz olan 12 kitap yazmıştır. Bunların bir kısmı hikâye, bir kısmı ise romandır. Bunlar arasında onu Londra'ya, Bulgaristan'a, Rusya'ya ve Yunanistan'a gönderenler de vardır. En kısası sekiz, en uzunu 200 sayfa olan eserlerden sadece ikisinin tarihi belirtilmiştir: 1912, 1917. Belki öbürleri de aradaki yıllarda yayımlanmış olabilir. Bu eserlerin hiç bir edebî değeri olmayıp Karagöz'ün adından faydalanmayı amaçlamaktadır.

Ayrıca, Karagöz gazetesinin yayını olan çeşitli kitaplar faydalı bilgiler vermektedir: Karagöz Mutfakta (1913, 79 s.), Karagöz Evleniyor (1913, 63 s.) vb. Her ikisi de İstanbul'da basılmıştır (Siyavuşgil 1941, 53).

C. Cumhuriyet Dönemi Oyunları

(.... Cumhuriyet'ten Sonraki Oyunlar)

Bu oyunlarda, girilen yeni dönemin şartlarına uygun yenilikler görülür. Yeni hayat tarzı, eğlenceler, medeniyetin nimetleri, köy ve şehir hayatı değişik yazarlar tarafından kaleme alınır. İlk yıllarda, eskiden olduğu gibi hayalîlerden kaynaklanan oyunlar, zamanla yazarlara, öğretmenlere,

hatta üniversite hocalarına kadar uzanan bir çizgide herkesin ilgisini çekmeye başlar. Dans salonu, milyonerlik, dünyaya dönüş gibi konuları bu arada sayabiliriz.

Bazı yazarlar sadece eski oyunları yeniden yayına hazırlarken bazıları da yeni oyunların yanında eski oyunlara da eğilmişlerdir.

Bu dönemde ortaya konulan oyunların önemli bir bölümü, yazar adları ve tarih sırasına göre aşağıda yer alacaktır. Ancak, doğrudan metin yayını olan ve araştırıcılar tarafından yayımlananlar (Gerçek, Özön, vb.) listeye alınmayacaktır.

1. Hayalî Memduh

Asıl şöhretini ve yayınlarını önceki dönemde yapmış olan Hayalî Memduh'un son iki oyunu da bu yeni dönemde yayımlanmıştır.

a. Karagöz'ün Başına Gelenler yahut Bahçe Safası (Bahçe), İstanbul 1925, 8 s.

b. Karagöz'ün Bekçiliği yahut Mahalle Baskını, İstanbul 1925, 16 s.

Görüldüğü üzere oyunlar yine eski oyunlardır; Cumhuriyet'in izleri henüz oyunlara sinmemiştir.

2. Mehmet Muhittin Sevilen

(Hayalî Küçük Ali)

Yüzyılımızın en önde gelen ve en uzun ömürlü hayalîlerinden olan Küçük Ali (1302/1886-1974), harf inkılâbından önce başladığı yayın çalışmalarını da uzun yıllar sürdürmüştür. Oyunları arasında eskilerin yeniden yazılanları olduğu gibi mensubu bulunduğu dönemin oyunları da yer almaktadır. Onun basılı eseri de güzel bir tesadüf üzeri olarak 'Cumhuriyet Kütüphanesi' yayınları arasındadır.

Onun, bu ilk yıllarını temsil eden küçük hacimli kitapları (dört kitap), gazete ve dergilerde tefrika edilen oyunları (dört kitap) ve 15 oyunun ortaya konulduğu son eseri Karagöz'ün yanında arşiv malzemesi olarak ses bandına kaydedilen oyunları Sevilen'in başka bir yönünü oluşturur. Onun yeni bazı oyunları ise ortak bir eserde yer alır.

3. Ahmet Süleyman

Hepsi İstanbul'da 1931 yılında basılan bu beş oyunun ilk üçü on beşer son ikisi on altışar sayfadır.

Ahmet Süleyman da, Sevilen gibi eski oyunlara eğilmiş, onlardan birini yeniden yazmıştır.

4. Hazım (Körmükçü)

Bir oyun yayımlamıştır.

5. K. M. Vasıf (Okçugil)

Altı klâsik oyun yayımlayan Okçugil'in oyunlarında, asıllarına göre değişiklikler görülmektedir. Oyunlar, "Tefeyyüz Kütüphanesi Karagöz Kitapları Serisi" adı altında yayımlanmıştır. Bütün oyunların kapaklarında, "Son derece gülünçlü ve taklitli (komedi 4 perde)" ibaresi yer almaktadır. Daha ilk kitabın "Okuyucularımıza" başlıklı sunuş yazısında, "… biz bunları klâsik bir şekilde ve kendi hususiyetlerini muhafaza etmek şartiyle yazdık." denilmektedir.

Bütün oyunlar İstanbul'da 1933 yılında yayımlanmıştır.

6. Kâzım (Karagözcü)

Her iki oyun da, İstanbul'da 1934 yılında yayımlanmış olup on altışar sayfadır.

7. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu

Dört oyun yayımlamıştır.

8. Mustafa Rahmi Balaban

Üç kitapta beş oyun yayımlamıştır.

9. Ercüment Behzat Lav

Bir oyun yayımlamıştır.

10. Karagöz/ 7 Senaryo, Ankara

1941, XXIII + 168 s.

Oyunlar üç yazardan (İ. H. Baltacıoğlu, R. Balaban ve Hayali Küçük Ali) alınmıştır.

11. Abdülkadir Karamürsel

Üç oyun yayımlamıştır.

12. Mustafa Rona (Drl.)

Türkiye Yayınevi'nin "Sahne Yayınları" serisini oluşturan kitapları sayısı yedidir.

13. Nejat Akdemir

Dört oyun yayımlamıştır.

14. M. Ünver Oral

Biri bir yarışmada derece alan dört oyun yayımlamıştır.

15. Aziz Nesin

Üç Karagöz Oyunu, İstanbul 1968, 95 s.

16. Ayrıca Nurhan Şeren ve Tekin

Özerten'in de Birer Oyunu Vardır.

17. Karagöz Metin Yarışmaları

Yeni Karagöz metinlerinin kazandırılmasını amaçlayan yarışmalardan üçü 1968, 1976 ve 1986 yıllarında, üç ayrı kurum tarafından düzenlenmiştir. Yeni konuların yanında yeni yazarların da kazandırıldığı yarışmalarda dereceye girenler arasında, bu alanla ilgisi olanları, profesyonel yazarları ve bu yarışma için kaleme sarılanları görmekteyiz.

a. Karacan Armağanı

1968 yılında, "Karacan Armağanı-Karagöz Metni Yarışması" düzenlenmiş ve dereceye giren ilk beş eser yayımlanmıştır.

Günümüzün Hayatına Uygun 5 Karagöz Oyunu, İstanbul 1968, 80 s.

b. Yapı ve Kredi Bankası'nın "Yeni Karagöz Oyunları Metin Yarışması".

1976 yılında, halk kültürüne ağırlık veren çalışmalarıyla tanınan Yapı Kredi Bankası'nca düzenlenmiştir.

c. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın "Karagöz, Kukla, Ortaoyunu Oyun Metni Yarışması"

1986 yılında düzenlenen yarışmaya katılan eserlerden ilk üçüne derece, dört tanesine de mansiyon verilmiştir.

Karagöz Oyun Metinleri, Ankara 1987, (IV)+227 s.

Bir Gölge Oyununun Bölümleri

I. Genel Bilgiler

Bir gölge oyunu dört bölümden oluşur. Araştırıcıların yaşadıkları döneme, dil anlayışlarına ve farklı karşılıkları da verme düşüncelerine bağlı olarak, bu bölümlere oldukça değişik adlar verilmiştir. Alanımızda yazılmış pek çok kaynak eser yerine, çalışmalarıyla her zaman ilgimizi çeken sayın And'ın iki eserini, merhum Kudret'in alanımızın klâsiği hâline gelen üç ciltlik eserinin birinci cildini önde gelen çalışmalar olarak ele aldık. Her üç eserde de, bir gölge oyununun bölümleri özel başlıklar altında verilmiştir. Bu alanın en eski eseri olan Gerçek'in çalışması ise çok faydalı bilgilere rağmen, terimlerin

derli toplu olarak verilmemesi, açıklamaların arasına sıkıştırılması sebebiyle daha zor faydalanılabilen bir çalışma olarak dikkatimizi çekti. Biri, doğrudan Karagöz terimleriyle (Göktaş), öbürü geleneksel tiyatronun bütün bölümleriyle ilgili (Düzgün) iki sözlüğü de, bir yandan tanıtmak, öbür yandan da ilk dört çalışmadaki terimlerin ne dereceye kadar kabul gördüklerini belirlemek amacıyla almayı uygun bulduk. Genel bir tiyatro sözlüğünün de (Nutku) ilgili bölümüne başvuruldu. Son olarak da, bir hayalînin bildirisindeki terimleri alacağız.

1. Bölüm: Eski dildeki karşılığı mukaddimedir; yaşayan Türkçemizdeki karşılığı olan giriş daha uygundur. Bazı araştırıcılar ayrıca şu Türkçe terimleri de ileri sürmektedirler: Başlangıç, öndeyiş. Bir araştırıcımız ise batı dilindeki prologun aynı anlamda olduğuna işaret etmektedir.

2. Bölüm: Eski dildeki karşılığı muhaveredir; yaşayan Türkçemizdeki karşılığı olan söyleşme daha uygundur. Aynı araştırıcımız batı dilindeki karşılığı olarak diyalogun aynı anlamda olduğuna işaret etmektedir.

3. Bölüm: Eski dildeki karşılığı fasıldır; yaşayan Türkçemizdeki karşılığı olarak oyun'u teklif etmeyi düşündük. Ancak oyun terimi çok kapsamlı bir kelime olduğu için, And'ın oyunun kendisi ifadesinde olduğu gibi başka bir kelime grubunu, meselâ Tanboğa'da da gördüğümüz asıl oyun terimini teklif ediyoruz (Tanboğa 1996). Tiyatroda, musikide, kanun ve yönetmelik hazırlanmasında ve daha pek çok yerde karşımıza çıkan fasılı artık sadece eski bir terim olarak değerlendirmemiz gerekecektir.

4. Bölüm: Eski dildeki karşılığını sadece en eski kaynakta görüyoruz: Hitam. Diğer kaynakların ortaklaşa kullandıkları karşılık ise Türkçedir: Bitiş. Aynı araştırıcımız batı dilindeki karşılığı olarak epilogun aynı anlamda olduğuna işaret etmektedir.

Bizim, bundan sonra kullanacağımız terimlerle öbürlerini şöyle bir tablo olarak gösterebiliriz.

Bölüm Sırası	Yer Vereceğimiz Türkçe Ad	Diğer Türkçe Adlar	Eski Ad	Batı Dilindeki Ad
1.	Giriş	Başlangıç, Öndeyiş	Mukaddime	Prolog
2.	Söyleşme	---------	Muhavere	Diyalog
3.	Asıl Oyun	Oyunun Kendisi	Fasıl	-----
4.	Bitiş	---------	Hitam	Epilog

Aşağıda bu sınıflamayı bir yandan tanıtacak, bir yandan da seçilmiş örneklerini vereceğiz.

A. Giriş (Mukaddime, Başlangıç, Öndeyiş, Prolog) Bölümü

Bu bölümün belirlenmesinde Gerçek, Kudret ve And arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Gerçek, bölümün başlamasını ilgili terimleri kullanmadan anlatmaktadır. Kudret ise, Giriş'ten önce birtakım işlerin yapıldığını açık bir dille ifade eder. Ancak, ondaki bu "giriş öncesi hazırlıklar" diyebileceğimiz olaylar And'da bölümün kendisine dahildir. Onun için Giriş'in nasıl başlayıp devam ettiği konusu farklılık göstermektedir. Bize göre perdenin aydınlanmasıyla Giriş başlamış olmaktadır.

Bu bölüm âdeta birkaç küçük alt bölümden oluşmaktadır. Olayların akışına bağlı olarak bölümler birbirlerinin içine girmiş gibi sunulmaktadır.

Önce Karagöz perdesi aydınlanır. Bunun hemen ardından gösterme/göstermelik adı verilen bir suret perdeye düşürülür. Göstermelik çok çeşitli konuları sergileyen görüntülerdir. Bazı göstermelikler oynatılacak olan oyunla doğrudan ilgilidir; onun bir parçası olabilir. Meselâ bazıları Kayık, Meyhane, Tahmis ve benzeri oyunlarla ilgilidir. Sonuncu oyunda, kahve döğücüleri gösterilir. Deniz kızları, deve, saksıda çiçekler gibi göstermelikler ise oyunlarla ilgili değildir.

Göstermeliklerin perdeden kaldırılması ise özel bir çalgının icra edeceği musikinin eşliğinde olacaktır. Nareke adlı çalgı; ucuna sigara kağıdı sarılmış, bir kenarı oyulan delikli bir kamıştan ibarettir. Üflendiği zaman arı vızıltısına benzeyen cırlak bir ses çıkaran narekenin çalınmasıyla göstermelik kaldırılır. Bu çalgının icrası gerçekten büyük bir ustalık istemektedir. Ünlü nareke icracıları arasında taksim yapanlar bile varmış.

Bundan sonraki gelişmeler de araştırıcılarca küçük farklılıklarla verilmektedir. Gerçek; göstermeliğin kaldırılmasından sonra, Karagöz'ün yardımcısı Yardak'ın oyuna has bir usul ile tef çalmaya başladığını, bu sırada başlayan semainin sonuna doğru Hacivat'ın perdeye indirildiğini söylemektedir. And ise, göstermeliğin kaldırılmasından sonra, tefin ritmine uygun olarak, seyircilere göre perdenin solundan Hacivat'ın geldiğini ve semaiye başladığını kaydetmektedir. Kudret, Hacivat'ın semai söyleyerek perdeye getirilmesini girişin başlaması olarak kabul eder.

Hacivat, bu semaisini uşşak, segâh, eviç, dügâh, rast, nihavent, beyati vb. makamlardan biriyle okur. O, bazen bir de ara semaisi okuyabilir.

Bir Semai Örneği

Bursalı Leylâ Oyunu'ndan

(Beyati makamında)

Her güzel böyle nazlı mı olur

Sürmeli elâ gözlü mü olur

Dilberi sevmek gizli mi olur

Ömrümün varı

Gel sarıl bari

Dilberin dudağı âb-ı kevser mi

Dişleri inci lâ'li gevher mi

Rahmı yok zalim kalbi mermer mi

Ömrümün varı

Gel sarıl bari

And, semailerin daha çok Haşim Mecmuası, Hanende, Şarkı Mecmuası, Gülzâr-ı Musiki, Nevzâd-ı Musiki gibi derlemelerde yer aldığını söylemektedir (And 1969, 147).

Semainin sona ermesini Hacivat'ın konuşması takip eder. O, kaynaklarda benzer şekillerde yer alan, "Off… hây Hak!.", "Hây Hak…" sözlerinden birini söyledikten sonra perde gazeli'ne başlar. Gerçek'e göre bu gazeller, Karagöz'ün tasavvufî anlamını açıklamak için yazılmış, ancak günümüze gelinceye kadar oldukça bozulmuştur. Kudret ise gazellerin görevlerini şöyle açıklamaktadır: Dünyanın geçiciliğini, bu dış görüntülere aldanmayıp onun arkasındaki gerçeği görmek gerektiği yolundaki tasavvuf görüşünü anlatır. Ayrıca, Karagöz oyununun kurucusunun Şeyh Küşteri olduğu da belirtilir.

Perde gazellerinde dönemin yöneticilerine de dokunulur; bu, bazen yakarma, bazen de onları anma şeklinde görülür. Dönemin yönetimi ile ilgili söyleyişler de eksik değildir. Aşağıdaki iki beyitte Meşrutiyet ve Cumhuriyet konuları ele alınmıştır.

Çok zamandır hükm-i istibdadda olmuştuk esir

Geçti ol zulm ve cefâlar nâil-i hürriyetteyiz

Hüdâ elbet müzâhirdir erkân-ı Cumhuriyet'e

Mülkü ma'mur eyle ya Râb şân-ı kudretle

Perde gazellerinin eskilerinin yanında yüzyılımızda, hatta son çeyrek yüzyılda yazılanlar da vardır. Bunların bazıları araştırıcılar tarafından (Baltacıoğlu, Sevin), bazıları da doğrudan konuyla ilgilenenler tarafından (Hayalî Torun Çelebi, Ünver Oral, Metin Özlen, Mustafa Mutlu) yazılmıştır.

İki perde gazeli örneği

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nden

Ol hokka-dehen turre-i tarrâr ile oynar

Tiryâk-i lebin satmak içün mâr ile oynar

Çün dâğ-ı gamın yollarını sîneye düzdü

Bu nerd-i mahâbbetle gönül zar ile oynar

Benzetmek içün âlemi bir zıll-i hayâle

Sâyende güneş gölgede dîvâr ile oynar

Eğlenmeğe dîvâne gönül şimdi muzaffer

Zencîr-i ser-i zülf-i siyeh-kâr ile oynar

***

Gel ey ehl-i nazar zanneyleme bu haymeyi hâlî

Derûnu pür acâyibdir tecessüs eyle ahvâli

Görünürken görünmez derler âlemde bu ses çokdur

Zuhûr eyler temâşâ eyle bir kez nice ahvâli

(And 1969, 148)

Hacivat, perde gazelinin okunmasından sonra yere kapanıp secde eder; kalktıktan sonra da konuşmaya başlar. Bu secili (iç kafiyeli) konuşmalar çeşitli konularda olabilir.

Huzur-ı erbâb-ı safada, nazargâh-ı ehl-i dehada, yani şu bezm-i şevkefzada icrâ-i lu'biyâta ibtidar etmeden evvel Cenâb-ı Hâlik-ı kevn ü mekâna duâ ile tezyin-i zebân edelim (Gerçek 1942, 81-82).

Bazen de seyircilerin sağlığına dua edilerek konuşma bitirilir ve hemen ardından da Hacivat yeri öper.

Bu kafiyeli konuşmalardan sonra Hacivat bir beyit okur.

Nâdanlar eder sohbet-i nadanla telezzüz

Divânelerin hemdemi divâne gerektir

Bu beyitler daha çok Fuzûlî, Nef'î, Nedîm gibi şairlerin divânlarından alınmış olabileceği gibi Ziya Paşa'nın Terkib-i Bend'inden de alınabilir. Bunların arasında İranlı şair Hafız'dan alınanlar da görülür.

Bu ana kadar görüntüsüyle ve sesiyle tanıyabildiğimiz Hacivat artık kendisine bir arkadaş isteyecektir. O, arkadaşında aradığı özellikleri, yine kafiyeli sözlerle dile getirecektir.

Efendim! Demem o demek değil!

Bu bendenize, bu hâkir duâcınıza eli yüzü yunmuş, elfazı düzgün, sözü sohbeti tatlı bir fasîhü'l-lisan yâr-i vefâ-şiar olsa, geliverse şu meydân-ı pür-sefâya, Arabî bilse, Fârisî bilse, bir az fenn-i şiir ü musikîye âşinâ olsa, o söylese bendeniz dinlese, bendeniz söylesem o dinlese, oturan zevkperverân-ı kirâm da sefâyâb olsa!

Diyelim: Bu gece işimizi Mevlâm rast getire !

Yâr, bana bir eğlence, aman bana bir eğlence!

Yâr, bana bir eğlence! (And 1969, 152)

Hayalî Küçük Ali'nin daha çok yer verdiği, yukarıdaki ilk beyti okuyanların bazıları ise şöyle devam edeceklerdir.

Beyt-i güzininin müddeasına şu meydan-ı mesertte, her hâli lâtif, etvârı zarif bir yâr-ı vefâkâr, bir refîk-i gamgüsârım olsa, oldukça Arabî ve Farisi bilâ, bâzı fününa da vukufu olsa, fenn-i musiki ve şiirden anlasa, o bendenize tatlı tatlı söylese, bendeniz de ona güzel güzel cevap versem, bu vesileyle huzzar-kirâm safayâb olsa…

Diyelim: Bu gece de Mevlâ işimizi rastgetire!.

Yâr bana bir eğlence!.

Yâr bana bir eğlence!.

Medet…

Son olarak tekrar edilen sözlerin, Gerçek tarafından taksim diye adlandırıldığını görüyoruz. Eğer Karagözcü böyle bir taksime gerek görmezse, Hacivat gazeli adı verilen bir gazeli makamı ile okumaya başlayacaktır. And bu son işlemi, bazen yine bir beytin okunması şeklinde vermektedir.

Hacivat Gazeli'nden iki beyti sunuyoruz:

Sezâdır fahredersem meclis-i irfâna geldim ben

Ezelden lu'bebâzım ta ebed mestane geldim ben

Bursa semtidir aslım Hacı Evhat denir nâmım

Sefa meddahıdır tab'ım zehi bir tane geldim ben

Perdede suretini gördüğümüz Hacivat bir yandan iç kafiyeli konuşmalarla kendisine arkadaş ararken veya gazelini okurken öbür yandan da Karagöz, perdenin, seyircilere göre sağ tarafından ona

söz atmakta, cevap vermektedir. Bunun sonunda Karagöz de aşağı indirilir. Gerçek'in "Karagöz aşağı atılır" ifadesiyle dile getirildiği bu olaya, And, "Karagöz'ü indirmek" adı verildiğini belirtiyor.

Karagöz'ün indirilmesiyle bir dövüş başlayacaktır. Sonuçta Hacivat kaçıp kurtulacak, Karagöz ise yerde boylu boyunca uzanacaktır.

Bu arada And'ın güzel bir tespiti vardır. Karagöz'ün yatmakta olduğu sırada söyledikleri bir tekerlemedir ve daha sonraki araştırıcılar bunun üzerinde pek durmamışlardır (And 1969, 152-153). Ona göre, tıpkı masallardaki tekerlemenin dinleyicisini asıl masala hazırlamasında olduğu gibi burada da Karagöz'ün konuşmaları seyircileri asıl oyuna hazırlayacaktır.

Karagöz'ün uzandığı yerden söylediklerini iki bölümde incelememiz mümkündür.

a. Gerçek'in ad vermeden örneklendirdiği, bizim adlandırdığımız sade tekerlemeler.

Tarafımızdan sade tekerlemeler diye adlandırılan secili söyleyişlerin bazı örnekleri şöyledir:

"Uf bayıldım, muşmula gibi yerlere yayıldım, amanın kafam… omuz başlarım… samur kaşlarım… diz kapaklarım… kırmızı yanaklarım…" (Bu arada Karagöz ayağa kalkarak devam eder) "Hay utanıp arlanmaz köpek hay. Kapının önüne gelmiş bir gürültü, bir patırtı… Ben değil komşular bile bîhuzur oluyor."

b. And'ın adını vererek açıkladıktan sonra örneklendirdiği ve bizim bir sıfat ekleyerek değerlendirdiğimiz süslü tekerlemeler.

And, bu tekerlemeleri anlatırken; genellikle ipe sapa gelmez sözlerle Arapça ve Farsça kelimelerle kurulu, çoğunlukla secili olarak tanımlamaktadır. Hatta bu tür tekerlemelerde Karagöz'den beklenilmeyen sözlerin de bulunuşu ortada ironik bir durumun olduğuna işaret edebilir. Böylece Karagöz'ün farklı bir cephesi de ortaya konulmuş olmaktadır: Özel durumlarda farklı bir karaktere bürünmek.

Bu tür tekerlemelerin 15 örneğinin, Hayalî Memduh'un Semailer, Tekerlemeler adlı yazma defterinde bulunduğunu And'dan öğreniyoruz (And 1969, 153). Bu örneklerden ilki aşağıda verilecektir. Dikkat edilirse bu tekerlemenin dili oldukça süslüdür. Bu da bize Karagöz'ün âdeta bir kendinden geçme hâlinde konuştuğu havasını vermektedir.

Of, aman, aman, halim yaman. Tü, tü, tü, senin suratına, teessüfler olsun dâhilen inkısâm ve tûlen irtifâına. Ben senin bunca yıllık muhibb-i vefâdârın olayım da hukuk-ı kadîmeye rağmen tasavvurâtımı tersîme kıyâm et ha. Ulan senin bu kadar vech-i mundar olduğun Allah bilir hatırıma gelmezdi. Meğer sen köhne-i kerîhelsiyret, rezalet-mefruş firâş-ı mezelletmişsin. Bir defa da cerâyim-i sâbikamı derpîş etme de, berâ-yı uhuvvet, ibka-yı nâmın için, bir hâtıra rekzine tesaddî et. Bakalım ben, tehayyürât-i amîka ile müstağrık-ı düyûn olacak mıyım. Bir de durmuş da, teâmül-i kadîmi tahrîf edersen, atvâr-ı sâbıkına tecâhülden geri durmam diyor. Belki ben mensucât-ı müsta'meleye teşmîr-i sâk-ı himmet etmek istemem. Zorlan esmak-ı (?) yâbise iştirâk ettiremezsin ya. Efendim,

keyfemâyeşâ bir şey, çünki zaten esâs-ı madde revgan-ı sâde vasıtasiyle terkîb edilmiştir. Bu halde ba'demâ rişte-i alâkayı fek ile evrâk-ı perişan miyânına idhalden başka çarem kalmadı (And 1969, 153).

Bazı araştırıcılarca âdeta bir göstermelik gibi algılanan bu gösteriler And'a göre bir ön-oyundur.

B. Söyleşme (Muhavere, Diyalog) Bölümü

Giriş bölümünün bitmesiyle, oyunun ikinci bölümü olan Söyleşme bölümü başlamış olur. Söyleşme, tam anlamıyla bir çene yarıştırma bölümüdür.

Bölüm; oyunun iki önemli kahramanı olan Hacivat ile Karagöz arsında geçen konuşmalara dayandırılır; ancak ara söyleşmede bunların dışında başka kişiler de görülür. Ayrıca, az da olsa bazı söyleşmelerde konuşanların sayısı dördü beşi bulabilir.

1. Söyleşme Adları

Söyleşmelerin bazılarının belirli adları vardır. Gerçek, bunlardan 24 tanesinin adını vermektedir:

1. Akıl, 2. Babam Öldü, 3. Bekçi, 4. Bilmece, 5. Çamaşır İpi, 6. Çevre, 7. Gel Geç, 8. Hasta, 9. Hayır hiç, 10. İftar, 11. İsim Değiştirme, 12. Kul, 13. Külbastı, 14. Masana, 15. Meddah, 16. Mektep, 17. Musıki, 18. Nasihat, 19. Nazire, 20. Rüya, 21. Seyahat 22. Turşu, 23. Yazma, 24. Zurna.

Nurullah Tilgen'in listesindeki 29 söyleşmenin sadece bir tanesi (Meddah) Gerçek'te de vardır.

1. Ağalık, 2. Arap Köle, 3. Asma, 4. Ayrılık, 5. Ciğerci, 6. Çamaşır, 7. Doktorluk, 8. Düğün, 9. Emanet Para, 10. Esas Hayal, 11. Hacivat Kızı, 12. Ham Hum, 13. Hasan Efendi, 14. Hasan Efendi isim, 15. Havuz, 16. İktisat, 17. İtibar, 18. Kayık, 19. Karagöz, 20. Mangiz, 21. Meddah, 22. Muayene, 23. Ölüm, 24. Saat, 25. Sahte Hasta, 26. Sarıyer, 27.Üç Güller, 28. Yağlı Börek, 29. Yalan (Tilgen 1953, 15-16; And 1969, 156).

Yukarıdaki 52 söyleşmeye Hayali Memduh'un yazmaları arasında yer alan sekiz söyleşmeyi de eklersek sayı 60'a ulaşacaktır. Memduh'taki Gül, Gerçek'teki Kul'dur; listeye alınmamıştır.

1. Asma Basma, 2. Bilezik, 3. Evet Efendim, 4. Kayarto, 5. Kitabet, 6. Köse, 7. Löz, 8. Tımarhane.

Bu zengin listeyle yola çıkan usta Karagözcüler her oyunda bunlardan birini seçerek oyuna devam ederler.

2. Genel Olarak Söyleşmeler

Okumuş insanımızı temsil eden Hacivat'ın sözleri, okumamış insanımızı temsil eden Karagöz tarafından çeşitli sebeplere bağlı olarak yanlış anlaşılır:

a. Karagöz gerçekten bilgi eksikliği sebebiyle yanlış anlamıştır.

b. Karagöz bilerek yanlış anlamış görünerek karşısındakini küçük düşürmeye çalışmıştır.

Her iki durumda da Karagöz, yanlış anladığı kelimeler üzerine cinaslar kuracak, nükteler yapacaktır. Bu nokta, bazen manzum parçaların yanlış anlaşılması şeklinde de görülür.

a. Hacivat'ın Bilgiçlik Tasladığı Söyleşmeler:

Musiki Söyleşmesi, Dört İşlem Söyleşmesi, Okul ve Eğitim Söyleşmesi. Bunların dışında Hacivat'ın İstanbul'un semtlerini, hastalık terimlerini, oyun adlarını sorduğu, Karagöz'ün oğlunda da görgü eksikliğinin olduğunu ortaya koyduğu söyleşmeler de vardır (And 1969, 158-159).

b. Yarışmalı Söyleşme:

Karagöz ile Hacivat çeşitli konularda yarışacaklardır; yarışmaların konusu son derece çeşitlidir: Masana oyunu, bilmece bulmaca sorma oyunu, yalan söyleme oyunu.

c. Rüyalı Söyleşmeler:

Orta oyununun tekerlemesinde Kavuklu ha bire rüya görür. Her biri ayrı konu üzerine kurulan bu tekerlemeler gayet ciddî bir şekilde anlatılırken son andaki gelişmelere bağlı olarak birdenbire rüyaya dönüşüverir. Buradaki kadar olmamakla birlikte bu tekerlemeler gibi anlatılan söyleşmeler vardır:

Yangın seyretmek için minareye çıkan Karagöz'ün arkasından da bir deli gelir.

Ortaklar oyununun söyleşmesinde Karagöz karşılaştığı iki güzel kadını takip ederek evlerine gider.

d. Çeşitli Söyleşmeler:

And, bunların dışında, belli bir başlık altında toplanamayacak söyleşmelerin olduğunu söyler. Birkaç tanesini hatırlatmak isteriz: Çamaşır İpi Söyleşmesi, Turşu söyleşmesi, Zurna Söyleşmesi, Nasihat Söyleşmesi

e. Söyleşme Örnekleri

Aşağıda, bazı söyleşmelerden alınan kısa bölümler verilecek, sonra ise tam olanına geçilecektir.

- Öyleyse heceleyelim.

- Nerede geceleyelim?

- Ah zevzek ah! Yalı'nız nerede idi bakayım?

- Boğaziçi'nde idi, Kavak'ta.

- Kavak'ın hangi semtinde idi?

- Orta dalda oturuyordum.

- Akşam-ı şerifler hayırlar olsun.

- Senin de sinsileni sansarlar boğsun (veya Mendebur, kargalar gözünü oysun).

Trafik Söyleşmesi

Hacivat- (Gelir) Merhaba iki gözüm, Karagöz'üm merhaba!

Karagöz- Hoş geldin yağda kızarmış balkaba! (Vurur)

Hacivat- Aman Karagöz'üm, ben sana "geçmiş olsun!" diyorum, ayağa kaldırıyorum. Sen bana vuruyorsun. Çok ayıp oldu.

Karagöz- Hangi çocuk kayboldu (Vurur)?

Hacivat- Allah müstakını versin! Yine neden vurdun?

Karagöz- Başıma gelenlere sen sebep oldun!

Hacivat- Nasıl olur, hiçbir şeyden haberim yok.

Karagöz- Gece hastahanede yatırdılar, sabah eve getirdiler.

Hacivat- Ya, demek ki hasta oldun?

Karagöz- Hay hay, börekli pasta oldum!

Hacivat- Canım pasta demedim. Yani mikrop mu almışsın?

Karagöz- Mikrop da kim?

Hacivat- Okula gitmemenin kötülüğünü görüyor musun Karagözüm? Bak şu yavrular bile biliyor, sen biymiyorsun! Mikrop hastalık yapan ve görünmeyen canlılardır.

Karagöz- Ben de gözlükle bakarım!

Hacivat- Olmaz!.

Karagöz- Dürbünle bakarım, hepsini toplayıp yakarım.

Hacivat- Olmaz efendim! Neyse, söyle bakayım, hastalığın nasıl başladı? Ateşlendin mi?

Karagöz- Hay hay, güreş tuttuk, ben ateşi yendim.

Hacivat- Allah iyiliğini versin! Yani hastahaneye giderken ateşin var mı idi?

Karagöz- Ateşim vardı Hacı Cavcav! Bir yer yanmasın diye beni itfaiye arabası ile götürdüler, hastahanenin kapısında başımdan aşağı üç koca su döküp ateşimi söndürdüler.

Hacivat- Anlaşıldı, yine hazırcevaplılığın üstünde! Pekalâ kaç iğne yedin?

Karagöz- Beş tane çengelli iğne, yedi tane toplu iğne, iki tane yorgan iğnesi beş tane dikiş iğnesi yedim ama karnım doymadı.

Hacivat- Canım sana nasıl anlatmalı? Hastalığın ne imiş?

Karagöz- Ne bileyim!. Gözümü açtım ki bembeyaz bir oda, bembeyaz giyinmiş hanımlar… Herhalde öldüm de melekler başıma toplandı dedim.

Hacivat- Vah vah vah! Desene yeniden dünyaya geldin?

Karagöz- Evet, beni kundaklayıp hanıma teslim ettiler. "Nur topu gibi sakallı bir bebeğiniz dünyaya geldi" dediler.

Hacivat- Hah hah hah!. İlahi Karagözüm, hasta iken bile neşeli olmak çok güzel ama doktor ne dedi?

Karagöz- Pratik kazası geçirmişim, ucuz atlatmışım!

Hacivat- Allah Allah, pratik kazası olur mu?

Karagöz- Doktor söyledi!

Hacivat- Şimdi anladım, ona trafik kazası denir.

Karagöz- Hay hay, patik kazası denir.

Hacivat- Patik değil efendim, trafik! Yani insanlar ile motorlu veya motorsuz araçların yollarda dolaşmaları demektir. Geçişlerde tıkanıklıklar veya kazalar olmasın diye yollara ışıklı yazılı veya şekilli işaretler konur.

Karagöz- İnsanlar bu işaretleri bilmezse veya bilir de dinlemezse işte böyle kazalar olur.

Hacivat- Aferin Karagözüm, ne güzel söyledin!

Karagöz- Güzel söyledim ama sen bana bunları öğretmedin (Vurur).

Hacivat- Canım sen de "öğret" demedin.

Karagöz- Bilir miyim başıma kaza geleceğini.

Hacivat- Pekalâ sırası gelmişken birkaç şey öğretiyim. Meselâ kırmızı yanınca ne yaparsın?

Karagöz- "Yangın var!" diye bağırırım.

Hacivat- Allah iyiliğini versin! Yani yoldaki kırmızı işaret lâmbası yanınca ne demektir?

Karagöz- Lâmbaya kırmızı elektrik geldi demektir (Karagöz Oyun Metinleri, 191-192).

3. Bazı Özel Söyleşmeler

Bütün oyunların vazgeçilmez süsü olan bu söyleşmelerden başka, oyuna veya diğer sebeplere, meselâ zamana bağlı olarak görülen bazı özel söyleşmeler de vardır. Bunların başlıcaları şunlardır: Gel-geç söyleşmesi, İki Karagözlü söyleşmesi, Vuruşmalı söyleşmesi, Ara söyleşmesi

Ancak bu söyleşmelerin bazılarının ortak özellikleri de yok değildir. Nitekim, iki Karagözlü söyleşme, aynı zamanda bir ara söyleşmedir, ama taşıdığı özellik sebebiyle ayrı bir alt dal olarak almayı uygun bulduk.

C. Asıl Oyun (Fasıl, Oyunun

Kendisi) Bölümü

Buraya kadar değişik özellikleriyle tanımaya çalıştığımız Giriş ve Söyleşme bölümleri, esas itibariyle bizleri asıl oyuna hazırlamak için sunulmuştur. Biz, daha zengin bir oyuncu kadrosuyla karşılaşacağımız bu bölümle artık asıl olayı dinleyecek, onun hareketlerini seyredeceğiz.

Bu bölüm oyunun kendisidir. Asıl Oyun'da belli bir olay gösterilir, bir konu ele alınır. Burada olaylar bir zincirin halkaları gibi birbirlerine eklenerek oyunu oluştururlar. Oyunlar, bu bölümdeki olaylara göre ad alırlar. Aşağıda bu ad konusu ayrıca ele alınacaktır. Bu arada Karagöz ve Hacivat'tan başka oyunun diğer kişileri de yer alırlar. Bu kişilerin bazıları pek fazla oyunda karşımıza çıkmakla birlikte bir oyunda yer alanları da vardır.

Bu bölümün yeni oyuncuları çeşitli özelliklerine göre tanıtılırlar. Bazıları kılık kıyafetleri ile dikkati çekerken bazıları da ağız özellikleriyle bizi etkilemeye çalışırlar. Genellikle "Şive taklidi" diye adlandırılan bu olaya her bölge, il; daha doğrusu her coğrafya alınmaz; ağız özelliği olan ve bu özellikleriyle tanınan bölgelerin insanları bazen özel adlarla (Hüseyin, Himmet, Hayrettin, Mestan), bazen de genel adlarla (Karadenizli, Kayserili) alınırlar. Ancak coğrafyaya bağlı olmadan oyunlarda yer alan kişiler de vardır: Çelebi, Zenne, Tiryaki, Beberuhi, Tuzsuz Deli Bekir, vb. Ayrıca Karagöz ve Hacivat'ın aile üyeleri de (Eşleri, çocukları, yakınları) oyunlarda görülürler.

Bir Karagözcü oynatmakta olduğu oyunun asıl konusuna bağlı kalmak kaydıyla değişiklikler yapabilir; ancak bu değişikliklerin boyutu küçük çapta olmalıdır. Bunlar daha çok taklit sayısının azaltılması veya arttırılması, sıraların değiştirilmesi gibi, oyunun özünü zedelemeyen değişikliklerdir.

Gerçek'teki bir bilgiye göre, oyunun uzatılmasının istenilmesi hâlinde asıl oyunun sonunda köçek oynatılır veya çeşitli rakslar eklenilir.

And, daha önceki çalışmalarda yer alan oyunların adlarını eser sahiplerine göre listeler hâlinde vermektedir. Buna göre Gerçek'te 37, Tilgen'de Gerçek'tekilerle yeni oyunların dışında kalan 24 oyunun adı yer almaktadır. Ayrıca, Hayalî Memduh yayımlarındaki listede de bunların dışında kalan yedi ad daha görülmektedir. Son olarak And'ın eklediği 19 oyun adıyla listenin toplamı 87'ye ulaşmaktadır. Gerçek'in listesindekiler kendi ifadesine göre, o yıllarda oynanan oyunların listesidir. Bunlardan altı tanesi ayrıca "son zamanlarda tertip edilmiştir" ibaresiyle belirtilmiştir.

Bazı oyunların konuları arasında benzerlikler dikkati çeker; hatta bu benzerlikler bazen büyük boyutlara ulaşır. Ancak bu, aynı oyunun farklı şekillerde adlandırılmasının sonucudur. Pek bilinen Kanlı Nigâr oyunu, Yorgi'nin Mecmua-ı Hayal adlı dizisinin beşinci cüzünde Karagöz'ün Soyulup Dayak Yemesi adı altında verilirken bir sonraki cüzde yer alan ikinci yarısının adı Karagöz'ün Karaman Koyunu Olması şeklindedir.

Bazı oyunların ise, değişik şekillerde olayların sıralanışında farklılık görülmektedir. And'a göre bu değişiklikler daha çok yabancı seyyahların özetlerinde görülmektedir (And 1969, 162).

16. yüzyılın hayal oyunları belirli bir konudan daha çok kopuk sahneler halinde gösterilirdi. Ayrıca hayvanlar ve gemiler de bu sahnelerde yer alırlardı.

17. yüzyıldan itibaren asıl oyunun konuları belli bir düzene göre sunulmaya başlamıştır. Artık olaylar belirlenmiş, bir dizi hâlinde perdeye aksettirilmeye çalışılmıştır.

Evliya Çelebi, ifadesinden anlaşıldığına göre, kendisinin de oyununu seyrettiği Mehmet Çelebi'yi anlatırken çok ilgi çekici bilgiler vermektedir. Bunlar arasında; üç yüz taklidinin olması, hiçbir mukallidin ona nazire olmak üzere bir taklit vücuda getiremediği, kendisini bir kere dinleyenin ona sevgi duyup mutlaka irşad olmasının mukarrer olduğu gibi özellikler dikkati çekmektedir. Çelebi'nin bu konudaki son cümleleri aynen şöyledir:

"…Zira cemi' taklîdi tahkîk-i hakikî olmak üzere nice kelâmları vardı ki netice-i ilm-i tasavvuf idi. Yine böyle iken âlem gülmeden bayılırdı." (And 1969, 161).

Bu arada Evliya Çelebi tarafından adları sayılan taklitlerden bazılarının adları şöyledir:

1. Gayet zen-dost olduğundan hayal-i zilde cevan Nigâr taklidi, 2. Dilsizler taklidi, 3. Bekri Mustafa ile dilenci kör Arap taklidi, 4. Mirasyedi Çelebi, 5. Üç Eşkiya Çelebiler, 6. Hacı Ayvad babası Şerbetçi-zâdenin taklidi vb. (Evliya Çelebi I, 654; Siyavuşgil 1941, 75-76; And 1969, 161).

Karagöz oyunlarının dağarcığı ayrı bir başlık altında ele alınacağından oyun adları burada anılmayacaktır.

D. Bitiş (Hitam, Epilog) Bölümü

Bir Karagöz oyununu Söyleşme ve Asıl Oyun bölümlerende uzun uzadıya anlatılan olaylardan sonra dinleyiciler de yorulmuştur, hayalci de. Artık oyun sona erdirilmelidir. Bazı oyunlarda bu son bölüm oldukça kısadır. Karagöz ile Hacivat'ın ikişer üçer konuşmasından sonra hayaller sıra ile perdeden indirilir. Bu arada, konuşmalar sırasında Karagöz Hacivat'ı döver.

Oyunun sonuna gelindiği sırada (Ağalık, Aşçılık, Kayık, Tımarhane, vb.) Karagöz ile Hacivat, eğer rolleri gereği başka kılıklara girmişlerse tekrar eski elbiseleriyle görülürler. Sona eren oyundan alınması gerekli olan ders de bu arada dinleyicilere iletilir. Bu arada, Karagöz, Hacivat'ın elinden kurtulduğunu, ertesi gün filân yerdeki falan oyununda iki eli yakasında olacağını da dinleyicilere duyurur. Böylece ertesi günkü oyunun adı ve oynanacağı yer de duyurulmuş olur.

Genel olarak bir oyun şöyle bir karşılıklı konuşma ile sona erer:

Hacivat- Yıktın perdeyi eyledin viran!

Varayım sahibine haber vereyim heman! (Çekilir.)

Karagöz- Her ne kadar sürc-i lisân ettikse aff ola!

Yarın akşam "Tahir ile Zühre" oyununda yakan elimi geçerse, Hacivat, bak ben de sana ne oyunlar oynarım (O da çekilir)!

Bu arada, perde arkasındaki mum söndürülür ve perde kararır; böylece oyun sona ermiş olur.

Oyunun Kişileri

Bir gölge oyununda değişik görevleri üstlenmiş çeşitli kişiler bulunur. Bu kişilerin bazıları her oyunda görülürken, bazıları daha seyrek veya pek az görülürler. Oyunlarda yer alan kişilerle ilgili olarak çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Oyunlarımızdaki kişilerle ilgili ilk sınıflandırma Georg Jacob'a aittir (1900). Daha sonra Türk araştırmacılar farklı görüş açısından yaklaşarak çeşitli sınıflamalar yapmışlardır. Bunların başlıcaları Sabri Esat Siyavuşgil, Selim Nüzhet Gerçek, Enver Behnan Şapolyo, Ahmet Kutsi Tecer, Metin And'a aittir. Biz de bütün sınıflamaları göz önüne alarak yeni bir değerlendirme denemesini gerçekleştirdik.

Daha önceki sınıflamaları kısaca hatırlatmak isteriz.

I. Georg Jacob: Aslî tipler, Lehçe tipleri, Marazî tipler, Kadın ve çocuklar (Jacob 1900, 19-40).

II. Selim Nüzhet Gerçek: Zenne taklidi, Şive taklidi, İstanbul taklidi, Muhtelif taklitler, Yeni taklitler (Gerçek'ten And 1969, 279-280).

III. Sabri Esat Siyavuşgil: Mahallenin yerlileri, Hariçten gelenler (Dışarlıklı Türkler-Eyalet Türkleri, İstanbul veya İmparatorluk tipleri) (Siyavuşgil 1941, 44).

IV. Enver Behnan Şapolyo: Karagöz, Hacivat, İmparatorluk içindeki Müslüman unsurlar, İmparatorluk içinde yaşayan Hrıstiyanlar (Şapolyo 1947, 12).

V. Ahmet Kutsi Tecer: Şive taklitleri, Karakter taklitleri (Tecer 1956, 14-18).

VI. Metin And, âdeta iki ayrı sınıflama vermiş gibidir.

a. Oyuncuların oyunlardaki sürekliliği ve önemine göre.

b. Kişilerin özelliklerine göre (And 1969, 280-281).

Metin And'ın "bölümlemesi"nin 11 dalı aşağıdaki gibidir:

1. Eksen Kişiler: Karagöz-Hacivat.

2. Kadınlar: Bütün Zenneler.

3. İstanbul Ağzı: Çelebi, Tiryaki, Beberuhi.

4. Anadolulu Kişiler: Laz, Kastamonulu, Kayserili, Eğinli, Harputlu, Kürt.

5. Anadolu Dışından Gelenler: Muhacir (Rumelili), Arnavut, Arap, Acem.

6. Zımmî (Müslüman olmayan) Kişiler: Rum, Frenk, Ermeni, Yahudi.

7. Kusurlu ve Ruhsal Hastalar: Kekeme, Kambur, Hımhım, Kötürüm, Deli, Esrarkeş, Sağır, Aptal ya da Denyo.

8. Kabadayılar ve Sarhoşlar: Efe, Zeybek, Matiz, Tuzsuz, Sarhoş, Külhanbeyi.

9. Eğlendirici Kişiler: Köçek, Çengi, Kantocu, Hokkabaz, Cambaz, Curcunabaz, Hayalci, Çalgıcı.

10. Olağanüstü Kişiler, Yaratıklar: Büyücü, Cazular, Cinler.

11. Geçici, İkincil Kişiler ve Çocuklar (And 1969, 281).

Kudret, bu konuda bir sınıflama yapmamış, oyunun kişilerini çoklukla yer almalarına göre sıralamıştır (Kudret I, 26-32).

Biz, sınıflamamızı ortaya koyarken, bizden önceki çalışmaları göz önüne alarak sonuca ulaşmaya çalıştık. Bu sebeple, bazı yönleriyle Siyavuşgil, Kudret ve And'ı hatırlatırken küçük yönleriyle de Gerçek ve Tecer'den izler aranabilir. Ancak bu sınıflama yepyeni bir sınıflamasıdır; bu hem dal sayısı hem de terimleri açısından farklı bir değerlendirmedir. Sınıflamamız aşağıdaki gibidir:

1. Asıl kişiler (Karagöz, Hacivat)

2. Sıklıkla görülen kişiler (Çelebi, Tiryaki, Beberuhi).

3. Zenneler/Kadınlar (Leylâ, Nigâr, Şirin Zühre, Rabiş; Karagöz ve Hacivat'ın eşleri, Hacivat'ın kızı; Cemâlifer, Şetafet, Şallı Nigâr, Salkım İnci, Suluca-Yayla Çayırı, Dillice Çeşme, Gar-Bit Ahırı, Arap Dadı, Çerkez Halayık, Zenci Kadın, kaynana, gelin, baldız, ebe hanım, hamamcı kadın, çalgıcı kızlar).

4. Kabadayılar ve Sarhoşlar (Tuzsuz Deli Bekir, Külhanbeyi, Metiz-Sarhoş, Efe-Zeybek).

5. İmparatorluk Tipleri/Taklitler

A. Anadolulu ve Rumelili Tipler (Kastamonulu, Kayserili, Bolulu, Karadenizli/Trabzonlu, Rumelili, Eğinli Harputlu, Karamanlı, Tatar).

B. Türk Olmayan Tipler (Arap, Ak Arap, Kara Arap, Arap Uşak, Âşık Arap, Acem, Arnavut).

C. Müslüman Olmayan Tipler (Yahudi, Ermeni, Rum, Frenk).

6. Özürlü Tipler (Deliler, Hımhım, Kekeme, Sağır, Kambur, Kötürüm, Esrarkeş).

7. Eğlendirici Tipler (Kavuklu, Pişakâr, Küçük Hacivat, Küçük Karagöz, Hayalî, Yardak, Hokkabaz, Curcunabaz, Cambaz, Çalgıcı kızlar, Köçekler).

8. Olağanüstü Kişiler ve Yaratıklar (Büyücü, Büyük Cin, Cin, Câzû).

9. Diğerleri.

A. Edebiyat çevresinden adlar ve yakınları: Ferhat ile Şirin, Leylâ ile Mecnun, Tahir ile Zühre, Âşık Hasan ve Oğlu.

B. Karagöz ve Hacivat ailelerinin çocukları ve akrabaları: Karagöz'ün çocukları, Karagöz'ün akrabaları, Hacivat'ın çocukları, Hacivat'ın akrabaları.

C. Meslek sahipleri: Çalgıcı, Çömlekçi, Hademe, Hamal, Hararcı, İmam, İskele kâhyası, Kilci, Külhancı, Sünnetçi, Tablalı, Tulumbacı, Uşak.

D. Yeni oyunlardaki tipler: Şarlo, Miki Fare, Tarzan, Grato Garbo, Nurullah Ataç, Münir Hayri Egeli, François, Albert, Madmazel Jani, Madmazel Marie, Hans, Helga (turist).

Bu kişilerden ilk üç dalı oluşturan ve oyunların vazgeçilmez karakterleri olan altı tanesini ana hatlarıyla tanıtacağız. Öbürlerinin belirleyici ve ayırıcı özellikleri sınıflamamızın ilgili dalında görülecektir.

1. Karagöz

Oyunların iki baş kişisinden biridir. Her oyunun başında, giriş bölümünde Hacivat'tan hemen sonra perdeye indirilir, bitişte en son olarak perdeden kaldırılır. Bazı oyunlarda eşi ve çocuğuyla birlikte yer alır. Bir ara muhaveresinde ikinci bir Karagöz'ün ortaya çıktığı (Bahçe), bazı oyunlarda

âdeta rolünü değiştirip kukla oyunundaki İbiş'e dönüştürüldüğü, hatta uşak rolüne oturtulduğu da (Sahte Kedi, Sahte Esirci, Hain Kahya) görülür. Bazı oyunlarda ise eksen kişi olma özelliği yoktur (Meyhane).

Bize kadar gelebilen tasvirlere (suret, figür) göre Karagöz; ablak yüzlü, küt burunlu, iri gözlü ve top sakallıdır.

Karagöz'ün özelliklerine gelince, ortaya gerçek bir tanımlama koymak oldukça zordur. Bazı kaynaklardan aktaracağımız şu ortak özelliklerinin sunuluşu bizi düşündürmelidir:

"Cahil ve kabalığına rağmen vakur, hür, atılgan, doğru sözlü ve tendürüsttür (sağlam, kuvvetli). Halk diliyle konuşur. Çoluk çocuğunun maişetini kazanma peşindedir. Egosantrik kalmış yaşlı bir çocuk gibidir (Siyavuşgil 1941, 151-155).

"Okumamış bir halk adamıdır. Halk diliyle konuşur, öğrenim gören kişilerin (Hacivat, Çelebi, Tiryaki, vb.) yabancı sözcük ve dil kurallarıyla yüklü sözlerini anlamaz, anlayabildiklerini de anlamaz görünür… Özü sözü bir, düşündüğünü söylemekten çekinmeyen, patavatsız bir kişi olduğu için iki de bir zor durumlara düşer… En zor durumlarda bile neşesini kaybetmez" (Kudret I, 26-27).

"Karagöz, dışa dönük, iç tepkilerini hemen açığa vuran, olduğundan başka gözükmeye çalışmayan bir halk adamıdır. Halkın ahlâk anlayışının ve sağduyusunun temsilcisidir. Özü sözü birdir, düşündüğünü çekinmeden söylediği için başına türlü açmazlar gelir. Belli bir uğraşı, okumuşluğu, yüze gülücülüğü olmadığı için sürekli geçim tasasındadır. Parasızlıktan istemediği işleri yapmak zorunda kalır… Eli açıktır, para sahibi olunca gönlü yücedir. Çabuk kanar, iş adamı değildir. Yalancılığı, iki yüzlülüğü hemen ortaya vurur." (And 1969, 287-288).

"Karagöz tam manasıyla kötü bir tip değildir. Fakat iradesizdir, cahildir, tembeldir, sabırsızdır, hilekârdır. Hiçbir işte dikiş tutturamaz, hiçbir baltaya sap olamaz, ataktır, her şeyi tokatla halletmek ister, sonunda daima başına belâ gelir, dövülür, kovulur, atılır… O, kaba saba kişilere karşı da, kibar hâlli kişilere karşı da alaycıdır… O, biraz kabadayı, biraz korkak, biraz zorba, biraz uysal ve bir hayli muzip tiptir." (Sevin 1968, 53-54).

Görülüyor ki, Karagöz âdeta birden fazla insan gibi anlatılmaktadır. Araştırıcılar onunla ilgili olarak birbirleriyle çelişen özellikleri sıralamaktadırlar. Bunda, ele alınan oyunların sayısı, araştırıcının konuya yaklaşması ve yine araştırıcının Karagöz'ü nasıl bir gözle görmek istemesinin önemli rolleri vardır.

Kısacası Karagöz, biraz kendisinden, biraz da bizlerden kaynaklanan sebeplere bağlı olarak âdeta çift kişilikli birisi gibidir; belki bazı özellikleri ortak olan ikiz kardeşler gibidir.

2. Hacivat

Oyunların Karagöz'den sonraki baş kişisidir. Her oyunun başında, giriş bölümünde, Karagöz'den önce perdeye indirilir, bitişte Karagöz'den önce perdeden kaldırılır. Bazı oyunlarda eşi ve çocuklarıyla

birlikte görülür. Bazı oyunlarda Hacivat'ın rolünün azaltıldığı, hatta bütünüyle kaldırıldığı da vardır (And 1969, 248).

Hacivat için yazılanları, ayrı ayrı kalemlerden vermeyecek, özelliklerine bir düzen vererek sunacağız. Karagöz'de gördüğümüz gibi, bazı tezatlarla ortaya konulmasına çalışacağız.

Sayacağımız özellikleri açısından Hacivat Karagöz'le ters düşmektedir. Her ikisini birlikte ele alan bazı araştırıcılar, Karagöz için söylenilenlerin Hacivat için söylenilemeyeceğini dile getirir, arkasından da bazı özellikleri her ikisinde birlikte ele alırlar. Siyavuşgil'den alınan bir örnek cümle bu açıdan önemlidir.

"İlk fark ve ilk tezat kullandıkları lisanda tezahür eder… Bu ayrılık bilgide de kendini gösterir… (Siyavuşgil 1941, 153-156).

Hacivat; okur yazar olup medrese eğitimi görmüştür. Oyunların 'Giriş' bölümlerinde de dile getirildiği üzere; Arapça ve Farsça bilir, musikiden ve şiirden anlar. Medrese diliyle konuştuğu için sözleri çoğunlukla Karagöz tarafından ters anlaşılır. O, ayrıca gramer, matematik, iktisat, ahlâk vb. bilimlerden de birşeyler söyleyebilecek kadar anlamaktadır. Alaturkanın pek çok makamını ezberden söyleyecek kadar musiki bilir. Eski kültürümüzün kitap kataloğunu bir çırpıda söyleyebilir. Görgü kurallarının inceliklerini bilir, bu alanda Karagöz'ü de eğitmeye çalışır.

Güzel konuşur, karşısındakileri ilgiyle dinleyip haklı olduğunu söyler; böylece onların güvenini kazanır. Bunda nabza göre şerbet verme özelliği sezilir. Yalova Safası'nda hikâye anlatmayı üstlenir.

3. Çelebi

Oyunun en eski ve tanınmış tiplerinin başında gelir. Tam bir İstanbul efendisi görünüşündedir.

Oyunların bu renkli kişisinin pek çok da adı vardır. Evliya Çelebi'nin adını saydığı oyunlarda yer alan "Hoppa", "Mirasyedi Çelebi", "Devranî Çelebiler" bu tipimizle ilgili olmalıdır. Oyunlarında ise yine "Hoppa Bey", "Züppe Bey", "Zampara Bey" ve "Şık" adları ile de anılır. Ayrıca pek çok takma adı vardır: Zater Bey, Kınapzade, Razakızade Füruzan Bey, Razakızade Tarçın Bey, Üsküdarlı Gelenbevizade Fatin Bey vb. Onun bu "zade"liği galiba, Karagöz'ün onun soyluluğu ile alay etmek istemesiyle ilgilidir. Bu adlar daha çok Karagözcülerce takılır.

Oyunların çoğunda genç ve zengin bir mirasyedi olarak yer alan Çelebi kibar bir aile çocuğudur. Oyunlara göre; ince, nazik, züppe, çıtkırıldım biridir.

Hacivat'ın yakın arkadaşlarındandır; âdeta onu "vekili umur" tayin etmiştir. O, Çelebi'nin Murgzar Bağına bakar (Bahçe), Canbaz Menzili (Canbazlar), Hamamı (Hamam) tahmisi (Tahmis) işletir; ev ve bakkal dükkânını (Karagöz'ün Bakkallığı), meyhaneyi (Meyhane) kiraya verir.

4. Tiryaki

Bu da İstanbul ağzı özelliği gösterenlerdendir. Bir başka özelliğinden ötürü ruhî hastalığı olanlar grubuna da alınabilir.

17. yüzyıldan itibaren, ülkemizde yasak da olsa yaygınlaşan afyon kullanmanın oyunlarımıza yansımış tipi olan Tiryaki, ufak tefektir; ayrıca kamburdur da. Peltek konuşan dişsiz bir ihtiyardır. Devamlı olarak afyon yuttuğu için başı önüne eğilip uyuklamaya ve horlamaya başlar.

Karagöz, ona bilinen özelliğinden dolayı, “uykucuzade” ve “Afyonî Baba” der. Ayrıca “Nokta Çelebi” diye de anılır. Tütün, nargile, kahve, esrar gibi keyif vericilerle arası iyidir. Bu sebeple dalgın ve gerçek dünyadan uzaktır. Duygusuz, tembel ve nobran bir kişiliğe sahiptir. Bazı oyunlarda keyfine düşkün asalak bir ihtiyar olarak görülür.

5. Beberuhi

Bu da İstanbul ağzı ile konuşanlardandır. Boyunun kısalığı ve cüceliğinden dolayı kusurlu tiplerdendir. Beberuhi’nin bir adı da “Altıkulaç”tır; ona Karagözcü argosunda “Pişbob” adı verilir. Ağzı kalabalık, yaygaracı birisidir; çabuk ve durmaksızın konuşur. Karagöz’le sık sık alay edip onun sırtına biner. Fizikî farklılığına aldırış etmeksizin bütün zennelerin kendisi için yanıp tutuştuğunu söyler. Bazı oyunlardaki Beberuhilerin sayısı birden fazladır.

6. Zenneler / Kadınlar

Karagöz oyunundaki bütün kadınların ortak adı “Zenne”dir. İçlerinde adlarıyla tanınıp oyunla bütünleşenler olduğu gibi çok küçük rolleri olanlar da vardır. Karagöz oyunlarındaki zenneleri belirli başlıklar altında toplayabiliriz. Dal sayısını ve örneklerin fazla olmamasına dikkat edilmiştir.

1. Adı bilinen zenneler. Her birinin adı oyunun adında da yer alır.

a. Leylâ, b. Nigâr, c. Şirin, d. Zühre.

Adı, oyunun adında geçmemekle birlikte Mandıra Safası’ndaki Rabiş’i de buraya dahil edebiliriz.

2. Karagöz ve Hacivat’ın yakınları,

a. Karagöz’ün karısı, b. Hacivat’ın karısı, c. Hacivat’ın kızı Dilber (Cincilik).

3. Adı bilinen diğer kadınlar,

a. Cemalifer (Bakkallık, 1. zenne), b. Şetaret (Bakkallık, 2. zenne; Hamam), c. Şallı Natır (Hamam), d. Salkım İnci (Hamam, Kanlı Nigâr).

4. Bir oyunda çokça kadın görülür. Büyük Evlenme oyunundaki kadınlar şunlardır:

a. Kaynana(1. zenne), b. Gelin (2. zenne), c. Baldız (3. zenne), d. Ebe Hanım (4. zenne), e. Karagöz’ün karısı.

5. Bir oyundaki kadınların tamamına yakını takma adlıdır. Cambazlar oyunundaki kadınlar şunlardır:

a. 1. Zenne (Hacivat'ın Karısı), b. 2. Zenne (Suluca-yayla Çayırı), c. 3. Zenne (Dillice-Çeşme), ç. 4. Zenne (Gar-Bit Ahırı), d. Karagöz'ün Karısı.

Karagözcülerin kendi argolarında "Gaco" diye adlandırdıkları kadınlarla ilgili olarak bazı değerlendirmeler yapmak istiyoruz.

Belirli yaşlardaki kadınların çoğunluğu olumsuz tiplerdir. Aralarında; hafifmeşrep olanlar, aile bağlarını geri pânda tutalar, evlilik dışı münasebetlere girenler vardır. Bazı erkekleri, biraz da cezalandırmak amacıyla, evlerine alıp, sonra da soyup sokağa bırakanlar da görülür.

En ünlü zenne şüphesiz Nigâr'dır. Evliya Çelebi'deki 'Civan Nigâr'dan anladığımıza göre, 17. yüzyıldan beri perdede yaşamaktadır. Nef'î döneminin ünlü kadınlarından Kirli Nigâr'ı hicvetmektedir. Bursalı Leylâ da, Nigâr gibi yaşayan olumsuz tiplerdendir.

Metin AND, Geleneksel Türk Tiyatrosu/Kukla-Karagöz-Ortaoyunu, Ankara 1969.

Metin AND, Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu, Ankara 1977.

Metin AND, Geleneksel Türk Tiyatrosu/Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri, İstanbul 1985.

Dilaver DÜZGÜN, Geleneksel Türk Tiyatrosu/Ansiklopedik Sözlük, Erzurum 1997.

Şükrü ELÇİN, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 1(1), Mart 1969.

Selim Nüzhet Gerçek, Türk Temaşası/Kukla-Karagöz-Ortaoyunu, İstanbul 1942.

Uğur GÖKTAŞ, Karagöz Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1986.

Hayrettin İVGİN-Metin ÖZLER, Eski ve Yeni Karagöz Oyun Metinleri, Ankara 1996.

Georg JACOB, Turkische Litteraturegeschichte in Einzeldarstellungen, I, Das Türkische Schattentheater, Berlin 1900.

Georg JACOB, Geschichte des Schattentheaters im Morgen-und Abendland, Hannover 1925.

[Georg] JACOB, Türklerde Karagöz, (çev. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1938.

Karagöz Oyun Metinleri, Ankara 1987.

Cevdet KUDRET, Karagöz I, Ankara 1968.

Ünver ORAL, Karagözname, İstanbul 1977.

Ünver ORAL, Karagöz Perde Gazelleri, Ankara 1996.

M. Nihat ÖZÖN, Türkçede Roman, İstanbul 1937.

Richard PİSCHEL, Die Heimat des puppenspiels, Halle 1900.

Hermann REİCH, Der Mimus, ein Literarent Wicklungsgeschictlicher Versuch, I, Berlin 1903.

Hellmut RİTTER, "Karagöz", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, İstanbul 1955.

Nurettin SEVİN, Türk Gölge Oyunu, İstanbul 1968.

Sabri Esat SİYAVUŞGİL, İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul, İstanbul 1938.

Sabri Esat SİYAVUŞGİL, Karagöz/Psiko Sosyolojik Bir Deneme, İstanbul 1941.

Enver Behnan ŞAPOLYO, Karagöz Tekniği, İstanbul 1947.

Tuncay TANBOĞA, "Türk Gölge Oyunu", I. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri/22-23 Aralık 1994, Ankara, II. Cilt, Ankara 1996, 125-131.

Ahmet Kutsi TECER, "Şive Taklitleri-Karakter Taklitleri", İstanbul, 3 (29), Mart 1956, 14-18.

Adolphie THALASSO, "Le théatre Turc", L'Avenir Dramatique et Littèrature, 1 Temmuz 1894, 241-256.

Andreas TİETZE, The Turkish Shadow Theater and the Puppet Collection of the L. A. Mayer Memorial Foundation, Berlin 1977.

Nurullah TİLGEN, Karagöz/Tarihçe-Fasıllar-Fıkralar, İstanbul 1953.

Etem Ruhi ÜNGÖR, Karagöz Musikisi, Ankara 1989.

Geleneksel Türk Tiyatrosu / Yrd. Doç. Dr. Dilaver Düzgün [s.487-496]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Batılı anlamdaki modern tiyatronun dışında kalan, Türk toplumunun geleneksel yapısı içinde ortaya çıkarak bu temel üzerinde süreklilik arz eden gösterim türlerinin tümü "geleneksel Türk tiyatrosu" terimiyle karşılanmaktadır. Araştırmacıların başlangıçta "Türk temaşası" olarak adlandırdıkları bu sanat dalı, özellikle alanın otoritesi konumundaki Metin And'ın kullanımıyla birlikte "geleneksel Türk tiyatrosu" biçiminde yaygınlık kazanmıştır. Ancak, "halk tiyatrosu", "seyirlik halk oyunları" ve "Türk seyirlik sanatları" biçimindeki kullanımlara da rastlamak mümkündür.

Modern tiyatronun ortaya çıkışından itibaren konuyla ilgili tartışmalar, genellikle geleneksel Türk tiyatrosu kapsamına giren dramatik gösterilerin "tiyatro", hatta "sanat" sayılıp sayılamayacağı ve bu gösterilerin modern tiyatronun hazırlayıcısı olup olmadığı noktalarında yoğunlaşmıştır. Bu konudaki ilk değerlendirmeler, Namık Kemal'e aittir. 1885 yılında yazılan ve daha sonra Celaleddin Harzemşah adlı eserin baş kısmına konulan, bu nedenle "Celal Mukaddimesi" olarak ünlenen yazıda Namık Kemal, yetersizliğinden yakındığı Batılı tarzdaki eserlerin "hayatın lezayiz-i hakikiyesini bilenlere göre bu kadar nekayisiyle beraber yine hayal gibi, ortaoyunu gibi sû-i edeb talimhanelerinden bin kat ehven"1 olduğunu belirtir. Ahmet Hamdi Tanpınar, ortaoyunu gibi, şahıs repertuvarı muayyen tipler halinde evvelden tesbit edilmiş sahne oyunlarının hakiki tiyatro ile hiç bir surette alakası olmayacağını iddia ederek bu konudaki görüşlerini "tiyatro her şeyden evvel edebiyatın bir nev'i olduğuna göre, çoğu irticali olan ve yazılı repertuvarları da bir sanat kıymetine hiçbir zaman erişemeyen bu tekniklerle karıştırılamaz" biçiminde özetler. 2 Niyazi Akı ise tiyatro ile uğraşan bazı yazarların geleneksel seyirlik sanatlarımızdan meddah, karagöz ve orta oyununun edebiyatımızda beliren Batılı biçimdeki tiyatromuzu hazırladığı kanısında olduklarına işaret ederek konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifade eder: "Ne var ki Batılı görünümdeki tiyatromuzla bu seyirlik sanatları arasında tek ortak öge dildir; bundan başka böyle bir doğuşu hazırlayacak veriler bulma olanağı yoktur.

Bu görüşü doğuşu hazırlama biçiminde değil de, edebiyatımızda Batılı biçimde beliren tiyatromuza birlikte yürüdükleri yıllar boyunca seyirlik sanatlarımızın bazı katkıları olmuştur, diye düzeltmek daha akla yakın geliyor".3 Akı, bu tesbitiyle birlikte "seyirlik sanatların tiyatroya yakın olup olmamaları onların orijinal oluşlarını ve değerlerini kuşkusuz azaltmaz" biçiminde bir yargıya varmayı da ihmal etmez.4 Kenan Akyüz, bu konuda farklı bir yorum getirerek Tanzimat'ı takip eden yıllarda ortaoyununun halk arasında henüz rağbette bulunmasını Avrupai Türk tiyatrosunun daha kısa bir zaman içinde kurulmasına engel olan faktörler arasında sayar.5

Geleneksel Türk tiyatrosu üzerinde araştırma yapanlar, genellikle bunu "köylü tiyatrosu" ve "halk tiyatrosu" olmak üzere iki ayrı grup halinde incelemek eğilimindedirler. Birincisiyle köylerde sergilenen dramatik gösteriler, diğeriyle de şehirlerdeki dramatik oyunlarla sihirbazlık, hokkabazlık gibi el becerisine dayanan gösteriler amaçlanmaktadır. Köy tiyatrosunda ritüellerin uzantısı olarak törensel

nitelik öne çıkar ve bir takvim geleneği içinde anlam kazanır. Eski oyunların değiştirilmiş biçimi ile güncel konuları işleyen yeni oyunlar da vardır. Halk tiyatrosu ise şehirlerde aydın ve entelektüel kesimin dışında kalan halk tabakasının geliştirdiği ve sürdürdüğü bir gelenektir. Bu geleneği köylü tiyatrosundan ayıran en önemli özellik, ritüellere dayanan işlevlerinin olmayışıdır. Ayrıca oyuncular, belli bir eğitim almış olan profesyonel sanatçılardır. Bu gelenek, saraya yakın çevrelerin tiyatro anlayışı üzerinde de etkili olmuştur. Dramatik nitelik gösteren köy seyirlik oyunları, karagöz, ortaoyunu, meddah ve kukla türleri geleneksel Türk tiyatrosu kapsamında ele alınır. Batılı tarzdaki modern tiyatro ile ortaoyununun kaynaşması sonucunda ortaya çıkan ve geleneksel ögeleri büyük ölçüde bünyesinde barındıran tuluatı da bu çerçeve içinde düşünmek gerekir. Ayrıca bütünüyle dramatik nitelik göstermeseler de dramatik oyunlarla iç içe bulunmalarından ve gösterilerinde az çok canlandırmaya yer vermelerinden dolayı çengilik, köçeklik, hokkabazlık gibi sanatlar da geleneksel Türk tiyatrosunun ilgi alanı içine girer.

Kaynağı çok eski dinsel törenlere dayanan ve bugün de varlığını sürdüren köy seyirlik oyunlarının dışındaki dramatik gösteriler farklı kaynaklardan beslenmelerine rağmen Osmanlı toplum yapısı içinde şekillenmiş ve asıl etkinliklerini XVII-XIX. yüzyıllar arasında sürdürmüşlerdir. Türk toplumunun Batılı anlamdaki modern tiyatro ile tanışması, değişen yaşam koşulları ve ortaya çıkan teknolojik gelişmelere bağlı olarak geleneksel Türk tiyatrosuna ilginin giderek azaldığı, hatta kaybolduğu gözlenmektedir. Bu eğilimin Tanzimat'la başladığını ve XX. yüzyılın başlarında hızlandığını dikkate alırsak anılan sahne sanatlarının ortadan kalkması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi arasında bir paralellik olduğu görülür.

Geleneksel Türk tiyatrosu kapsamında ele alınan oyunları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde bu oyunların kökenleri ve oluşum dönemlerindeki nitelikleri bakımından birbirleriyle iç içe olduğu görülür. Şartların değişmesi ve toplumun farklı kesimlerinin ilgisi doğrultusunda ayrı ayrı gelişme çizgisi izledikleri ve ancak son tekmül noktasında birbirlerinden tamamen ayrıldıkları anlaşılır. Hatta bu türlerin birbirinden ayrıştıkları dönemlerde dahi aynı sanatçının birden fazla türü başarıyla sergilediği görülür. Örneğin "XIX. yüzyıl meddahları çok yönlüydüler. Bir yandan meddahlık yapar, öbür yandan ortaoyununda belli tipleri canlandırır, başka bir yerde karagöz oynatırlardı. Bunların kimi bu yeteneklerini günlük yaşamda da sürdürürlerdi".6 "Selim III ve bilhassa Mahmud II devirlerinde Enderun'da birçok mukallidler ve mudhikler yetişmişti; bunlar hükümdarın huzurunda birbirleriyle latife ederler, hikâyeler söylerler, taklitler yaparlar, karagöz oynatırlar, hatta hep beraber ortaoyunu dahi tertip ederlerdi. İçlerinden bazısı daha ziyade hayalcilikle, bazıları da meddahlıkla şöhret olmakla beraber, aynı adamlar, birbirlerinden hemen hemen farksız olan bu muhtelif sanatları icra etmekte idiler".7

Millet olarak Orta Asya'dan getirdiğimiz ırki unsurlarla İslam medeniyeti çerçevesi içinde benimsediğimiz sanatsal değerlerin Anadolu coğrafyasındaki terkibi sonucunda ortaya çıkan bu oyunlarda Osmanlı yaşam tarzının etkileri açıkça görülür. Anadolu'nun diğer bölgelerinde de rastlanan, ancak İstanbul merkezli bir içerikle gelişmesini sürdüren meddahlık, karagöz ve ortaoyunu

gibi dramatik tezahürler Tanzimat'tan sonra gelişen modern tiyatronun yaygınlaşması ile birlikte etkisini giderek azaltmıştır.

Orta Asya kökenli olduğunda kuşku bulunmayan kuklanın da İstanbul'da XVI. yüzyılın sonlarından itibaren görüldüğü ve büyük kentlerimizde özellikle İtalyan oyuncuların etkisiyle teknik bakımdan geliştirildiği bilinmektedir.8 Tuluat ise Tanzimat sonrasında geleneksel tiyatro -özellikle ortaoyunu- ile Batılı anlamdaki tiyatronun kaynaşmasından oluşan bir tür olarak karşımıza çıkar. Kırsal kesimde varlığını sürdürerek İstanbul etkisinden ve imparatorluk damgasından oldukça uzak kalabilen köy seyirlik oyunları ise yine bu çerçevenin dışında kalamaz. Ayşin Candan'ın ifadesiyle "Osmanlı'da tiyatro ve gösterim etkinliklerinin gelişimini izlerken kırsal törensel oyunların bu gelişime bir art alan oluşturduğunu da fark ederiz. Karagöz, meddah gibi halk eğlenceleri zaman zaman bu art alandan beslenerek, zenginleşerek varlıklarını sürdürürler.9

Bu görüşü somut örneklerle açıklayan Sevinç Sokullu ise karagöz oyunlarında yer alan ölüp dirilme, kız kaçırma ve hayvan motiflerinin köy seyirlik oyunlarından geçtiğini iddia eder.10

Metin And, Osmanlı döneminde varlığını sürdüren geleneksel Türk tiyatrosu türlerinin etkileşim halinde oldukları sosyal çevreleri ve kurumları dört grup halinde incelemiştir:11

1. Saray ve Çevresi: Osmanlı sarayında görevli nedim ve musahiplerden başka meddah, hokkabaz ve karagözcüler de bulunurdu. Bunlar saray çevresinin ihtiyaçları doğrultusunda hizmet verirlerdi. XVIII. yüzyıldan sonra ise bir kurumlaşmaya gidilerek saray tiyatroları kurulmaya başlandı. Abdülmecit'in Dolmabahçe Sarayı'nda, II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'nda tiyatroları vardı.

Saray ve çevresinde ortaya çıkan dramatik etkinliklerden bir kısmı da çeşitli vesilelerle düzenlenen şenliklerde sergilenirdi. Şehzadelerin sünneti, saray evlenmeleri, doğum, bir yabancı konuğun gelişi, tahta geçme, bir savaşın kazanılması gibi vesilelerle düzenlenen şenliklerde uzun bir olay örgüsüne sahip oyunlardan ziyade içinde dramatik unsurları barındıran çeşitli gösteriler yer alırdı. Karagöz, ortaoyunu gibi oyuncuların oluşturduğu gruplar da geçide katılırlardı.

2. Esnaf Toplulukları: Çeşitli esnaf topluluklarının içinde birtakım seyirlik oyunları sergileyenler bulunduğu gibi seyirlik oyunları meslek haline getirmiş kişilerinde toplulukları, bugünkü anlamıyla dernek, meslek odası gibi kuruluşları vardı. Oyuncuların oluşturdukları topluluklar genellikle "kol" adıyla anılıyorlardı. Diğer esnaf topluluklarında olduğu gibi kolbaşı yönetiminde bir araya gelen oyuncu topluluklarında da belirli geleneklere ve törelere uyulması gerekiyordu. Özellikle çıraklıktan ustalığa geçiş aşamalarında uygulanan "şed bağlama" veya "peştemal bağlama" törenlerinin yakın dönemlerdeki ortaoyunu ve tuluat oyuncuları arasında da uygulandığı biliniyor. Kollar, gündelik hayatta çeşitli sanatsal etkinliklere katıldıkları gibi genel şenliklerde de geçit alayına katılırlardı. Ayrıca diğer esnaf teşekkülleri de şenliklerde dramatik gösteriler sunarlardı.

3. Asker Ocakları: Yeniçerilerin arasından seyirlik sanatlarla uğraşanlar yetiştiği gibi yeniçerilerin şenliklerdeki gösterilere yaptıkları katkılar da asker ocaklarının geleneksel tiyatro ile yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.

4. Dini-Tasavvufi Çevreler: Çeşitli dini gruplara ve tasavvufi çevrelere mensup insanlar da şenliklerde hünerlerini, rakslarını gösteriyorlardı. Bedenlerine şişler, demirler sokan tarikat mensuplarının yanı sıra döne döne rakseden tasbazlara da rastlamak mümkündü. Ayrıca tarikat mensupları arasında seyirlik oyunlardan bazılarını icra eden kişiler mevcuttu.

Bu araştırmamızda geleneksel Türk tiyatrosu kapsamında ele alınan meddahlık, karagöz, ortaoyunu, tuluat, kukla ve köy seyirlik oyunları ile diğer seyirlik sanatları ayrı ayrı inceleyerek bu gösterim türlerinin kaynakları, tarihsel süreçleri ve içerikleri üzerinde durmak istiyoruz.

I. Meddahlık

Arapça medh kökünden türetilmiş olan meddah kelimesi, çok metheden, çok öven anlamına gelir. Seyirlik sanatlar söz konusu edildiğinde ise bir seyirci topluluğu karşısında hikâye anlatan ve anlattıklarını canlandıran kişi akla gelir. Meddahlıkla ilgili ilk ciddi çalışmayı kaleme almış olan Fuat Köprülü, bu geleneğin Türk toplumunda iki kaynaktan geliştiğine dikkat çekmiş,12 konuyla ilgili en kapsamlı çalışmanın sahibi Özdemir Nutku da aynı tezi ayrıntılı bir biçimde işlemiştir.13 Bunların ilki, Orta Asya kökenlidir. Orta Asya'daki Türk boylarında hikâye geleneği, anlatmaktan çok canlandırmaya yakındı. Şamanlar, halka iyi vakit geçirten sanatçı konumundaydılar. Yeniseyliler, şamanların ses ve hareketle öykülerdeki kişileri canlandırmalarını ve çeşitli kişileri oyunla taklit etmelerini severlerdi. Orta Asya'daki şamanlık, çeşitli Türk toplumlarında mimikle anlatma sanatını getiren bir özelliği ortaya çıkarmıştır. Sonradan Türk meddahları da bu mimikle anlatma ve hareketlerle canlandırma özelliğini kendi karakterlerine uygun bir biçimde geliştirmişlerdir. Dinsel niteliği ön plana çıkan diğer kaynak ise İslam kültürüdür. Başlangıçta Hz. Muhammed'i ve ailesini övenlere meddah denilirken daha sonra her türden kahramanlık hikâyelerini anlatanlara kıssahan, meddah adları verildi.

Meddahlığın hikâyecilik ve seyirlik sanat olmak üzere iki boyutu vardır. "Meddah, kahvehanelerde hünerini göstereceği zaman dinleyicilerden daha yüksekçe bir sekiye konulmuş olan iskemleye oturur, elinde bir baston, omuzunda büyükçe bir mendil tutardı. Mendili türlü ses ve şive taklitleri yaparken ağzını, burnunu kapatmak için, bastonu da çeşitli gürültüler çıkarmak için kullanırdı. Hikâyesinin üslubu da taklitli bir anlatıya uygulanmıştı. Karşılıklı konuşmalarda roman, hikâye, masal türlerinde ve genel olarak kitaba geçmiş anlatı üslubunda olduğu gibi 'dedi', 'cevap verdi' şeklinde, söylenenleri anlatıcının aktarması tekniği yerine, anlatıcının aracılığı olmadan aktarılan, yani 'dedi', 'cevap verdi' araçlarına başvurulmadan, sadece seslerin, şivelerin değişmesiyle, konuşanların kişiliğini belirten söyleşme tekniğini kullanırdı ki bu, doğrudan doğruya tiyatro metinlerinin yazıya geçtiği zaman aldığı biçimdir".14

Metin And, meddahın hikâyesini sunarken izlediği tavra dikkat çekerek "karagöz ve ortaoyununun salt birer göstermeci tiyatro olmasına karşın meddahın, seçtiği konulara göre benzetmeci, gerçekçi, yanılsamacı tiyatroyu zorladığını"15 belirtir. And, medahlığın diğer geleneksel gösterim sanatlarından farklı olan özelliğini de şöyle açıklar: "Meddah geleneği, dramatik seyirlik oyun türleriyle birçok ortaklaşa özellikler göstermekle birlikte, öteki türlerin hep güldürüye yönelmiş ve

göstermeci bir sunuşta olmalarına karşılık meddahın dinsel, destansı, yiğitsi, duygusal, ağlatılı konulara da yer vermesi, ayrıca dinleyici ve seyirciyle duygusallık bağı kurmaya ve özdeşleşmeye dayanması bakımından öteki türlerden ayrılır.16

Pertev Naili Boratav'ın meddahı "seyirlik halk oyunlarının ortak ögelerinden bir bölüğünü hikâyecilik hünerine katan ve böylece hikâye anlatmasına tek ve canlı aktörlü bir oyunun niteliklerini kazandırma çabasındaki sanatçı"17 biçiminde tanıtmasına karşılık Niyazi Akı, meddahlığın hikâyecilik ve seyirlik sanat ikilemine şöyle bir yorum getirir: "Meddaha tek aktörlü piyes adından çok konuşan öykü adı yakışır; çünkü etrafındakilerin ilgisini çekmek için çeşitli taklitlere başvursa da meddahın dinleyicisi var, fakat seyircisi yoktur. Bir bakıma meddahın da seyircisi vardır, denilebilir, lakin burada seyredilen kişiler meddahın anlattığı kişiler değil, meddahın kendisidir, yani öykünün içindeki kişi değil dışarıdan bir kişidir. Zaten meddah, taklit gücü ile anlattığı öykünün kahramanlarını adeta silen bir sanatçıdır, bunun içindir ki canlandırmaya çalıştığı kişiye değil, meddahın kendisine gülünür."18

Selçuklu sarayında kaside ve gazel yazan şairlerden tamamen farklı birtakım ozanların, nedim ve mukallitlerin bulunduğu biliniyor. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de sarayda yaptıkları işin ayrıntıları ile icra ettikleri sanatın nitelikleri ve meddahlık sanatı ile olan ilgileri tam olarak anlaşılmamakla birlikte nedim, meddah, kıssahan, mukallit adlarıyla anılan birtakım sanatçılar vardı.19 Boratav'ın da belirttiği gibi XVI. yüzyıl için kesin bir şey söyleyemesek bile XVII-XIX. yüzyıllarda meddahlık, "taklit ve temsil" yönünü geliştirmiş ve anlatıdan gösteriye, seyirlik bir sanata dönüşme eğilimini gitgide güçlendirmiş,20 tek bir kişinin, anlattığı öyküyü oynama biçimini almıştır.

Saray çevresinde ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde aktif olarak sanatlarını icra eden meddahların yanı sıra Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de meddahların bulunduğu biliniyor. Evliya Çelebi, İstanbul, Erzurum, Malatya ve Bursa'da, kahvelerde, mesirelerde ve büyüklerin konaklarında sanatlarını icra eden meddah-kıssahanlardan birçoğunun adlarını sayar ve o dönemde İstanbul'daki meddahların sayısını 80 olarak gösterir.21

II. Karagöz

Adını oyunun iki baş kişisinden biri olan Karagöz'den alan Türk gölge oyununun kökeni ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Asya kökenli olduğu tahmin edilen gölge oyununun Anadolu'ya ne zaman girdiği ve oyunun iki baş kişisi Karagöz ile Hacivat'ın yaşamış gerçek kişiler olup olmadığı konusunda da çeşitli görüşler söz konusudur. Bu karışıklığın nedenlerinden biri Karagözcüler ve halk arasında yaygınlık kazanan, ancak gerçekliği kanıtlanamayan rivayetler, diğeri Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler, üçüncüsü ise eski kaynaklarda yer alan "kogurcak, kavurcak, kabarcuk" kelimeleri ile ilgili farklı yorumlardır.

Evliya Çelebi'ye göre Türk gölge oyununun iki baş kişisi olan Karagöz ile Hacivat, Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alaaddin Keykubad zamanında yaşamış gerçek kişilerdir. Bunların birbirleriyle yaptıkları münakaşalar ve tartışmalar hayal perdesine konu olmuştur.22

Halk arasında yaygınlık kazanan ve karagözcüler tarafından doğruluğuna inanılan bir söylentiye göre ise gölge oyunu ilk kez Bursa'da ortaya çıkmıştır. Karagöz ile Hacivat, Sultan Orhan zamanında Bursa'da bir cami yapımında çalışmış işçilerdir. İkisi arasında her gün sürüp giden nükteli konuşmalar öteki işçileri işlerinden alıkoyduğu için Sultan Orhan tarafından öldürülmüşlerdir. Bundan dolayı bir süre iç acısı çekmeye başlayan padişahın acısını dindirmek isteyen Şeyh Küşteri, bir beyaz perde arkasında Hacivat'la Karagöz'ün deriden yapılmış tasvirlerini (ya da kendisinin sarı çedik pabuçlarını) oynatıp onların şakalarını tekrarlayarak padişahı avutmuş.23 Bu rivayet oyunun kurucusu olarak İran'ın Küşter kasabasından gelmiş olan Şeyh Küşteri'yi gösterir. Geleneğe göre Şeyh Küşteri, Karagözcülerin piri sayılmakta, Karagöz perdesine de "Küşteri meydanı" denilmektedir.

XX. yüzyılın ilk yarısında alanla ilgili araştırma yapanlar Karagöz'ü Orta Asya Türk geleneğine bağlama eğilimi göstermişler, ancak kesin bir yargı bildirmekten kaçınmışlardır. Sabri Esat Siyavuşgil, XIII. yüzyıla ait olup 1894 yılında Houtsma tarafından yayımlanan Türkçe-Arapça bir sözlükte "kogurcak, kavurcak, kabarcuk" kelimelerine hayal oyunu anlamının verildiğini, "kavurcak" kelimesinin başka sözlüklerde de benzer anlamlarla yer aldığını, bu kelimenin zamanla "kolkurçak"a dönüşerek kukla anlamında kullanıldığını, gölge oyununun ise çadır hayal adıyla varlığını sürdürdüğünü belirtir. Siyavuşgil, A. Samoyloviç'in Türkistan Sanatkârları Loncasının Risalesi, Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa, Ferideddin Attar'ın Üştürname, Chodzko'nun Theatre Persan adlı eserlerinden de alıntılar yaparak bu tezini kanıtlamaya çalışır.24 Selim Nüzhet Gerçek ise çok sayıda yerli ve yabancı kaynaktan alıntılar yaparak Türk gölge oyununun kökenini araştırmakla birlikte kesin bir kanaat ortaya koymaz.25

Bu konudaki en kapsamlı çalışmanın sahibi olan Metin And, daha önce ileri sürülen tüm görüşleri ayrıntılarıyla inceleyip dikkatlice eleştirerek gölge oyununun, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı aldığı 1517 yılında Cize'de seyrettiği oyunu beğenip Mısırlı gölge oyunu ustasını İstanbul'a götürmesinden sonra Türkiye'ye girdiği sonucuna ulaşmıştır. O, Orta Asya'da varlığı bilinen ve "kavurcak, kaburcak, kolkorçak" adlarıyla anılan oyun ile kuklanın kastedildiğini, araştırmacıların da bu noktada yanılarak "kolkorçak"ı gölge oyunu sandıklarını, bu yüzden kökenle ilgili yanlış tahminde bulunduklarını belirtir.26 Günümüzde en fazla kabul gören görüş budur.

Gölge oyunu özellikle XVII. yüzyıldan sonra Türkiye'de çok yaygınlaşmış, padişah çocuklarının doğumu, sünnet olması, evlenmesi münasebetiyle düzenlenen genel şenliklerde, ayrıca Ramazanlarda kahvehanelerde ve konaklarda oynatılmıştır. Gölge oyunu XIX. yüzyılda kısaca "hayal oyunu" diye anılmaya başlanmış, bu oyunu sergileyen sanatçılara da "hayali" denilmiştir. XX. yüzyılın başlarında ise tümüyle ortadan kalkma eğilimine girmiştir. Macar Türkoloğu İgnacz Kunoş, 1885 yılında İstanbul'dan derlediği birkaç karagöz oyununu yayımlar. Ancak 1924 yılında tekrar geldiği İstanbul'daki karagözle ilgili izlenimlerini şöyle ifade eder: "Bu sene İstanbul'da bulunduğum vakit karagöz oyunlarını her ne kadar arayıp taradımsa da hiç birini bulamadım. Karagöz'ün yerini sinemalar, bir de Fransız komedileri aldı. Hamdolsun ki kırk yıl önceki zamanlarda bu oyunları toplayıp kaybolmak tehlikesinden kurtarabildim."27

III. Ortaoyunu

Çevresi seyircilerle kuşatılmış bir meydanda belli bir konu etrafında, fakat herhangi bir yazılı metne bağlı kalınmadan, canlı oyuncularla oynanan doğmaca bir oyun olan ortaoyunu, belli bir olayın çevresinde örülmüş, çalgı, şarkı, dans, yansılama ve konuşmalardan ibarettir.

Ortaoyununun kaynağı ve adı ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunlardan en yaygını, oyunun ortada, halk arasında oynandığından bu adı aldığı yolundadır. Bunun yanı sıra yalnızca yer açısından değil, oynandığı zaman bakımından da bu adın verilmiş olabileceği, başka gösteriler arasına konulmuş oyun anlamına geldiği de savunulur. Ortaoyununun Comedia dell 'arte'ye benzerliğinden yola çıkarak İtalya'dan Venedik ve Cenevizliler yoluyla geldiğini, Türkiye'de buna Arte oyunu denildiğini ve bunun giderek ortaoyununa dönüştüğünü öne süren kaynaklar da vardır. XV. ve XVI. yüzyıllarda İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudilerin İstanbul'da auto adıyla sergiledikleri oyunları kaynak gösterenler yanında ortaoyunuyla yeniçeri ortaları arasında ilişki kuran araştırmacılara da rastlanmaktadır. Bunlar, yeniçeri ortalarında bu tür oyunlar sergileyen toplulukların bulunması nedeniyle oyunun ortaoyunu adını aldığını ileri sürerler.28 Araştırmacıların büyük bir kısmı ortaoyununun XIX. yüzyılda ortaya çıktığını belirtirler. Oysa aynı nitelikte oyunlar XVI. ve XVII. yüzyıllarda kol oyunu, meydan oyunu, taklit oyunu vb. adlarla sergilenmekteydi. Ortaoyunu, bu oyunlara XIX. yüzyılda kesin biçimini aldıktan sonra verilen isimdir.

Ortaoyununun tipleri, konuları ve oynanış biçimi Karagözle büyük benzerlik gösterir. Gölge oyunundaki Karagöz ve Hacivat'ın yerini ortaoyununda Kavuklu ve Pişekâr almıştır.

Öteki tiplerde de büyük benzerlikler söz konusudur. Ortaoyunu, fasıl dağarcığı yönünden de gölge oyununa benzer. Hatta ortaoyunu metinlerinin çoğunun Karagöz repertuarından alınıp küçük değişiklikler ve eklemeler yapılarak bu oyunun niteliklerine uygun hale getirildiğini söylemek mümkündür. Sevinç Sokullu, ortaoyununun bu özelliğine değinirken "Karagözün folklordan gelen zenginliğine karşın, ortaoyununda kent görenek ve töresinin daha yoğun olduğunu" belirtir.29 Konular oldukça zengindir. Günlük yaşam, olaylar, masallar, efsaneler, eski halk hikâyeleri vb. çok değişik malzeme, oyun konularını oluşturur.

Ortaoyunu, mukaddime, muhavere, fasıl ve bitiş bölümlerinden oluşur. Genellikle köçek, çengi ve curcunabazların müzikli danslarının ardından Pişekâr sahneye gelir, izleyicileri selamlayıp zurnacıyla kısa bir konuşma yapar ve oyun başlar. Kavuklu ve Kavuklu Arkası'nın müzik eşliğinde sahneye girmesiyle muhavere bölümü başlar. Bu bölümde Kavuklu ile Pişekâr tanışır ve sonunda rüya olduğu anlaşılan bir olayı karşılıklı olarak tekerleme biçiminde anlatırlar. Belli bir olayın canlandırıldığı fasıl bölümünden sonra Pişekâr, izleyicilerden kusurları için af dileyip gelecek oyunun duyurusunu yaptıktan sonra oyun biter.

Ortaoyunu, palanga ya da meydan adı verilen alanda oynanır. Erkekler mevki, kadınlar kafes denilen yerlerde oyunu izlerler. Başlıca dekoru ev, dükkân vb. yerleri simgeleyen "yeni dünya" ve "dükkân" adlı çift katlı iki kafes paravana oluşturur. Ortaoyunu'nun en önemli ögelerinden biri de Pişekâr'ın elinde tuttuğu iki dilimli, birbirine çarpıldığında ses çıkaran şakşaktır. Ortaoyununun da Karagöz'de olduğu gibi kendine özgü bir argosu vardır.

Ortaoyunu, daha çok İstanbul ve çevresinde sergilenen bir oyun türüydü. Yazın açık yerlerde, kışın kıraathane ve hanlarda temsil edilirdi. İstanbul'da çok sayıda ortaoyunu kolu vardı. Ortaoyununu meydanda oynamak zorunluluğu gereğince yaz aylarında açıkta kurulan geniş oyun yerlerinde oynandığı ve bu nedenle halkın rağbet ettiği mesirelerin tercih edildiği biliniyor.

XIX. yüzyılda Karagöz gibi Ortaoyunu da ahlaka aykırı söz ve davranışlara yer verdiği gerekçesiyle tartışma konusu oldu. Tartışmaların odak noktasını oyuncuların konuşmalarında çokça yer verdikleri küfürler ve açık saçık sözcükler oluşturuyordu. Bazı yazarlar bu tür oyunların yasaklanmasını, bazıları da yazıya aktarılıp sansürden geçirilmesini istiyorlardı. Kimileri ise ortaoyununun ıslah edilerek oynanmasından yanaydı. Geleneksel biçimiyle ortaoyununu savunanların azınlıkta kalması yanında çağdaş tiyatronun gelişim süreci de ortaoyununun eski önemini ve izleyicisini yitirmesine neden oldu.

IV. Tuluat

Araştırmacılar, Güllü Agop'un 1870 yılında saraydan aldığı belli bir metne dayanan oyun oynama tekelinin ardından öteki oyun topluluklarının metinsiz oyun sergilemeye yönelmesi olayını bu türün başlangıcı olarak kabul ederler.30 Önceleri Kavuklu Hamdi'nin Aksaray'da oyunlar sergileyen Zuhuri Kolu ile başlayan bu akım giderek yaygınlaştı ve zamanla ünlü temsilcilerini yetiştirdi. Tuluat, yani doğaçlama oyun ortaya koyma, geleneksel Türk tiyatrosunun bütün dallarında genel bir özellik olarak bilinmekle birlikte başlı başına bir tür halinde ortaya çıkarak sahnede sergilenen bir oyun haline gelmesi, bu dönemlere rastlar. Yerine göre ya ortaoyunu

Avrupa tarzı tiyatrodan birşeyler alıyor, ya da bu tiyatro türü ortaoyununun halkça tutulan yöntem ve konularından yararlanarak seyircilerine kendini sevdirmeye çalışıyordu. Kavuklu Hamdi, Kel Hasan, Naşit gibi sanatçıların hem tuluat aktörü, hem de ortaoyunu sanatçısı olmaları, sadece ortaoyununun önemini yitirmesiyle açıklanamaz. Bu olgu, iki oyun türünün yakınlıklarını, birinden ötekine geçmenin kolay olabildiğini de kanıtlar.

Tuluat oyuncusu, bir metne bağlı kalmadan, içinden geldiği gibi konuyu geliştirir, kendi zekâsı ve yeteneği doğrultusunda oyunculuğunu sergiler, oynadığı eseri, oyunun sergilendiği zamana ve seyircinin özelliklerine göre değiştirebilirdi. Bazen oyunun konusunu bile düşünmeden halkın beğeneceği bir ad bulunur, ilan edilir, ancak ondan sonra sahnede konunun nasıl işleneceği oyun yöneten tarafından ana çizgileriyle belirtilirdi.

Tuluat tiyatrosunun ilk önemli temsilcisi, ortaoyununda da büyük ün yapan Kavuklu Hamdi Efendi'dir. Bundan başka, Cumhuriyet öncesi tuluat tiyatrosunun en önemli oyuncuları, Abdürrezzak, Küçük İsmail, Kel Hasan ve Ali Rıza idi. Cumhuriyet'ten sonra Naşit (Özcan), İsmail Dümbüllü, Şevki Şakrak gibi sanatçılar bu türün belli başlı sanatçıları arasında yer aldılar. Muammer Karaca da zaman zaman doğaçlamaya dayanan oyunlar sergileyerek Naşit ve Dümbüllü gibi tuluatçıların teknik ve üslubuyla günün konularını kaynaştırmayı ve halkın ilgisini toplamayı başardı. Eski ustaların düzeyine ulaşmamakla beraber bu sanatı bir yönüyle bir süre daha yaşattı. Anadolu'daki çeşitli gezici tiyatrolar

da bu geleneği sürdürdü. Tuluat geleneğinde ustalığın simgesi sayılan kavuk, Kel Hasan'dan İsmail Dümbüllü'ye, Ondan Münir Özkul'a geçti. Münir Özkul, tuluat geleneğine dayalı oyunları nedeniyle kavuğu Ferhan Şensoy'a verdi.

Tuluat, eski büyük ustaları ölüp gittikten sonra kendi geleneğini sürdürmekten tümüyle vaz geçmiş sayılmaz. Anadolu şehir ve kasabalarını dolaşan çeşitli topluluklar eskisi kadar çok olmamakla birlikte hâlâ yaşamaktadırlar. Türk sineması da tuluattan pek çok ögeler almıştır.

V. Kukla

Türk seyirlik sanatlarının en eskilerinden biri olan kukla, konuşmalarını ve ses taklitlerini tek bir sanatçının üzerine aldığı ve kişileri temsil eden bebeklerle oynattığı bir oyundur. Araştırmalar sonunda kuklanın Anadolu'ya Orta Asya Türklerince getirildiği kanıtlanmıştır. Orta Asya'da kuklayı karşılamak üzere kavurcak, kabarcuk, korçak ve çadır hayal terimleri mevcuttu. Bu terimler bazı Türk boylarında bugün de kullanılmaktadır. XIII. yüzyıla ait Sultan Veled'in divanındaki bazı dizeler, Selçuklular arasında da kuklanın bilindiğini ve oynatıldığını göstermektedir.

XVI. yüzyıla kadar kukla ve gölge oyununun aynı terimlerle karşılanması bu iki oyunun birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. XVI. yüzyılda Türkiye'de gölge oyunu üzerine bilgilerin birden artması ve kukla için kullanılan "hayal"i gölge oyunundan ayırmak için hayal-i zıll veya zıll-ı hayal terimlerinin kullanılmaya başlaması bu terim karışıklığına bir ölçüde çözüm getirmiştir.

Kaynaklarda araba kuklası, ayak kuklası, dev kukla, yer kuklası gibi adlar verilen çeşitli kukla türlerinden söz edilmekle birlikte günümüzde yaygın kuklanın iki çeşidi vardır: el kuklası, ipli kukla. Kuklacılar tıpkı tuluat tiyatrosu gösterilerinin başındaki kantolar, düettolar gibi danslı numaraları ipli kuklalar ile asıl oyun bölümünü, yani bir maceranın temsilini el kuklaları ile icra ederler. El kuklalarını oynatıyorsa kuklacı küçük bir sahnenin altında gizlenir, iki eline geçirdiği iki kuklayı karşılıklı konuşturur ve onlara türlü hareketler yaptırır. Oyunun eğlendirici etkisinde büyük bir pay, sözlerden çok bebeklerin karikatüre benzer biçimlerinde ve hareketlerinin tuhaflığındadır. İpli kuklada kuklacı sahnenin üstünden ipleri çekecek biçimde yine sahnenin gerisinde gizlenir.

Batılılaşma hareketinin bir uzantısı olarak XVIII. yüzyılda Batı kuklasının Türkiye'ye girdiği görülür. 1884'te Mecmua-yı Ebuzziya'da yayımlanan "Kukla" başlıklı yazıda Batı kuklasının III. Ahmet döneminde sefaret göreviyle Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin yanındaki bir kişi tarafından İstanbul'a getirildiği ve ilk gösterisinin Damat İbrahim Paşa huzurunda düzenlendiği bildirilmektedir. Batı kuklaları üç çeşittir: ipli kukla, el kuklası ve iskemle kuklası.31

Türk kuklasında kişileştirme Karagöz ve Ortaoyunundaki gibi kesin çizgilere sahip değildir. Kukla tiyatrosunun sözlü bir seyirlik oyun olarak gelişimi oldukça geç olduğundan buradaki kişiler ve oyunlar daha çok tuluat tiyatrosuyla yakınlık göstermektedir. Kukla metinleri incelendiğinde bunlarda da Karagöz ve Ortaoyunu'nda olduğu gibi birbirleriyle oldukça zıt iki birinci derecede kahraman görülür. Türk kuklası bugünkü biçimiyle konuları ve kişileri bakımından XIX. yüzyılda Batı tiyatrosu ile yerli Ortaoyunu'nun kaynaşması sonunda oluşmuş tuluat tiyatrosunun minyatürleşmiş bir modeli

sayılabilir. Kuklanın dağarcığını tuluat tiyatrosu repertuvarındaki oyunlar, ya da onların taklidi gösterilerden ibarettir. Kişileri bakımından da kukla ile tuluat tiyatrosu tam bir paralellik gösterir.

Öteki geleneksel oyunlar gibi kukla da XIX. yüzyılın sonundan başlayarak eski önemini yitirmiştir. Günümüzde kişisel çabalarla kuklacılık canlandırılmaya çalışılmaktadır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde oynanan bebek ve yağmur gelini oyunlarında da ilkel biçimiyle bir kukla söz konusudur.

VI. Köy Seyirlik Oyunları

Köy seyirlik oyunları, daha çok köy çevrelerinde, yılın belirli günlerindeki bazı törenlerle düğünlerde ve genellikle kış aylarında düzenlenen sıra gecelerinde sergilenir.

Oyunların bir kısmı köken bakımından eski kutsal törenlere ve ritlere dayanır. Bazı oyunların belirli bir zamanda, belirli bir biçimde ve bolluk, bereket getirmesi ümidiyle sunulmasını dikkate alan Metin And, oyunların büyük bir kısmının bolluk töreni kalıntısı olduğunu savunarak bu oyunların ayniyet derecesindeki benzerlerinin Yakın Doğu ülkelerinde, Balkanlar'da ve Avrupa'da da oynandığını belirtmekte, bunların kaynak itibariyle Yakın Doğunun eski tarımsal bolluk törenlerine uzandığını açıklamaktadır.32 Bütün eski kültürlerde mevcut olan yeni yıl mefhumunu canlı tutan Türkler de yüzyıllar boyunca Ergenekon'dan çıkışı simgelemek üzere kışın bitip baharın başladığı, yani doğanın canlandığı günlerde tören düzenlemişler, ateşte kızdırılan demir parçalarını örs üzerine koyup çekiçle vurarak temsili bir ayin sergilemişlerdir.33 Orta Asya steplerinde hayvancılıkla uğraşarak göçebe hayatı yaşayan Türkler, yerleşik düzene geçtikten sonra bu ırki karakterlerinin yanı sıra komşu kültürlerin de etkisiyle yeni birtakım törenler icra etmeye başlamışlardır. Koç katımı, koyun yüzü, yılın iki ayrı bölümünden biri olan Ruz-ı Kasım'ın bitip Ruz-ı Hızır'ın başlaması, toprağın canlanması ve ürün alma dönemlerinden her biri toplu törenlere ve kutlamalara sahne olmuştur.

Bu törenlerde hayvan postuna girilerek çeşitli taklitlerin yapılması, evlerin dolaşılarak yiyecek toplanması, bugünkü kış yarısı oyunlarının kaynağını teşkil eder. Eski bolluk törenlerinin kalıntısı olduğu anlaşılan kış yarısı törenleri muhteva bakımından incelendiğinde kız kaçırma ve ölüp dirilme motiflerinin ağırlıklı bir biçimde yer aldığı görülür. Kaçırılan kız, üremenin, bereketin simgesidir. Bu, beraberinde çiftleşmeyi ve arkasından çoğalmayı sağlar. Ölüp dirilme de tabiatın her yıl canlılığını, verimliliğini kaybetmesi, sonra tekrar canlanması ile ilgili olayların simgesi olarak seyirlik oyunlara girer. Tabiatın canlanması, tohumun tarlaya atılması, bitkilerin yeşermesi, yeniden dirilişi hatırlatır. Yağmur yağmadığı zamanlarda çocukların veya gençlerin bir ağaç parçasını yahut süpürgeyi bebek biçiminde süsleyerek bunu kapı kapı dolaştırmalarından ibaret olan yağmur gelininin de çok eski bolluk törenlerinin kalıntısı olduğunda şüphe yoktur.34

Bütün bu örnekler ve değerlendirmeler, eski kutsal törenlerin ve ritüellerin asıl amaçlarını kaybederek oyunlaştığı, zamanla işlevini kaybederek eğlence haline geldiği gerçeğini ortaya koyuyor.

Totem, Ongun ve Kutsal Hayvanlar da köy seyirlik oyunlarının ortaya çıkışında etkili olmuşlardır. Kültür tarihi araştırmaları, insanların bir hayvan soyundan geldikleri biçimindeki inançları kapsayan Totemizmin giderek kaybolduğunu, ama izlerinin her dönemde varlığını koruduğunu gösteriyor.35

Günümüzde Anadolu’nun köy seyirlik oyunlarında ve danslarında bu inancın izlerini görmek mümkündür. Ancak bugün oyunlar sadece eğlence amacıyla sergilenmektedir. Oyuncu ve seyirciler, çoğu kez bu motiflerin anlamını bilmemektedirler. Köy seyirlik oyunlarında, özellikle ritüel oyunlarda ve halk danslarının bir kısmında eski kutsal ayinlerden, Totem ve Ongun dönemlerinden kalma izler vardır. Profan mahiyetteki oyunlarda da hayvan benzetmelerine rastlamak mümkündür. Ancak bunların mitolojik kaynaklı olsalar bile köy hayatıyla bütünleşmiş oyunlara girdiğini görüyoruz. Köylü, hayatının çeşitli safhalarında yararlandığı hayvanları oyunlarına konu olarak seçmiştir.

Mitolojik kaynaklı oyunlardan başka, konusunu günlük olaylardan alan oyunlar da vardır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylümüz, günlük uğraşı haline gelen tohum atma, hasat, hayvanların doğumu ve gelişmesi olaylarını oyunlarına konu olarak seçmiştir. Bu oyunlarda karşımıza çıkan tipler, genellikle köy ortamından alınmıştır. Köy hayatından kısa kesitler halinde ve çoğu kez güldürü unsuruyla birlikte sunulan olaylar, köylünün ilgi alanını, duygu, düşünce ve hayat anlayışını yansıtması bakımından önemlidir.

Ritüel kaynaklı köy seyirlik oyunlarının sergilendiği belirli günler vardır. Kış yarısı oyunları yılbaşında ortaya konulur. Yağmur törenlerindeki oyunlar ise Mayıs-Haziran aylarında sergilenir. Ancak, oyunun değişmez bir günü yoktur. Kuraklığın ileri aşamaya ulaştığı herhangi bir günde gerçekleştirilir. Profan mahiyetteki oyunlar genellikle kış aylarında sergilenir.

Oyun için seçilen yer, büyük bir oda veya köy meydanıdır. Kış yarısı oyunları ve yağmur törenleri, dışarıda sergilendiği için köyün sokaklarındaki herhangi bir yer, evlerin önündeki boşluklar, oyun alanı konumundadır. Seyirci ve oyuncu, kesin sınırlarıyla birbirinden ayrılmadığı için sahne, seyirci koltukları gibi bölümler sözkonusu değildir. Kapalı mekânlarda icra edildiğinde oyun için ayrılan yer neresi olursa olsun, oyun süresince sadece bu iş için tahsis edilmiştir. Buraya giriş-çıkışlar, davranışlar, her şey belli bir kural dahilinde gerçekleşir.

Oyunlar, bütünüyle köylünün malıdır. Yüzyılların birikimiyle kendi şartları içinde gelişerek kuşaktan kuşağa aktarılmış, böylece anonim bir karakter kazanmıştır. Bu oyunların çıkış yeri köy olmakla birlikte çeşitli etkileşimlerin sonucu olarak şehir merkezlerinde de sergilenir. Sadece taklit ve şakalaşma esprisine dayanan oyunlar ise kına gecesi, kısır gecesi adlarıyla anılan ve düğün törenlerinin bir aşamasını oluşturan günlerin vazgeçilmez eğlenceleri arasındaki yerini korur.

Çağdaş anlamdaki tiyatrodan habersiz olan köylünün seyirlik oyun sergilemesi, kendi sosyal ve ekonomik şartları içinde gelişen bir köy tiyatrosunun varlığını gösteriyor. Bu ilkel tiyatronun çerçevesini halkın bizzat kendisi belirlemiştir. Özellikle saya gezme, kış yarısı, yağmur gelini oyunları, fonksiyon ve içerik bakımından kalıplaşmıştır. Diğer oyunlar biraz daha değişkendir. Oyuncu-seyirci bütünleşmesinin doruk noktaya ulaştığı köy seyirlik oyunları, sahne, dekor ve aksesuar unsurlarını asgari düzeye indirerek göstermeci bir nitelik kazanmıştır.

Pertev Naili Boratav'ın ifadesiyle köy seyirlik oyunları "sadece eğlence vesilesi ve aracı, hayal ürünü, gelip geçici şeyler değildir; onlar, toplumun günlük sorunlarından, tasalarından, kaygılarından, sevinçlerinden, işlerinden, üretim ve tüketim çabalarından, törelerinden, törenlerinden ayrılamaz.

Bir kelime ile, halkın yaşamı ile kaynaşmışlardır; onunla bir bütün halindedirler ve ancak toplumun yaşamının türlü yönleriyle bir arada incelenerek değerlendirilip yorumlanabilirler".36

VII. Diğer Seyirlik Sanatlar

Osmanlı toplum hayatı içinde etkin bir biçimde yer alan ve bir olay veya olaylar dizisinin canlandırıldığı dramatik oyunlardan başka, zaman zaman bu dramatik oyunların bir bölümünü oluşturan, yahut bağımsız olarak sunulan gösteriler de vardı. Bu gösterileri sunan sanatçıları canbazlar, gözbağcılar, dansçılar, güç gösterisi veya denge sanatçıları, hayvanlarla gösteriler yapanlar, tulumcular, savaş oyuncuları biçiminde özetlemek mükündür. Özellikle bir gözbağcılık türü olan hokkabazlık, sözlü ve söyleşmeli bir nitelik arz ediyordu. Asıl işi dans etmek olan çengiler ve köçekler de yer yer daramatik nitelikte gösteriler sergiliyorlardı. Bu tür gösteriler çoğunlukla şenliklerde sunulurdu. Doğum, evlenme, sünnet, yabancı bir konuğun karşılanması, zafer sonrası kutlama gibi nedenlerle saray tarafından organize edilen şenliklerde bu gösterim türlerinin tümüne rastlamak mümkündü. Osmanlı şenliklerinin ayrıntıları konusunda en kapsamlı bilgilerin yer aldığı inceleme eserleri, Metin And'ın Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları ve Özdemir Nutku'nun IV. Mehmet'in Edirne Şenliği adlı çalışmalarıdır.

VIII. Sonuç

Geleneksel Türk tiyatrosu, Tanzimat'a kadar bütünüyle, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen süre içinde kısmen Osmanlı toplumunun tiyatro ihtiyacını karşılamıştır. Günümüzde ise kırsal kesimde varlığını az da olsa sürdürebilen köy seyirlik oyunlarının dışındaki dramatik tezahürler bütünüyle ortadan kalkmıştır. Bu oyunları yaşatma gayreti içinde olan birkaç kurum ve sanatçı, geleneği bir nostalji halinde yürütmektedirler. Değişen şartların doğal bir sonucu olarak kabul edilmesi gereken bu durum karşısında oyunları orijinal biçimiyle yaşatmanın güçlüğü, hatta olanaksızlığı ortadadır. Bugün yapılacak iş, tarihe mal olmuş bu oyunların temel esprilerinden, dil ve ifade mantığından yararlanarak elde edilecek malzemeyi çağdaş gösterim sanatlarında kullanmaktan ibarettir. Gerçek anlamda ulusal bir tiyatronun kurulması da ancak bu yolla mümkün olabilir.

1 Namık Kemal, Celaleddin Harzemşah, 1315, s. 15.

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1985, s. 278-279.

3 Niyazi Akı, Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi-I, İstanbul 1989, s. 8.

4 Akı, a.g.e., s. 14.

5 Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri-I-(1860-1923), 4. Baskı, s. 34.

6 Özdemir Nutku, Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri, Ankara 1997, s. 35.

7 M. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları-I, İstanbul 1989, s. 360-412.

8 Şükrü Elçin, “Halk Tiyatrosu”, Türk Dünyası El Kitabı, c. 3, Ankara 1992, s. 374.

9 Ayşin Candan, “Köy Meydanından Tiyatroya”, Hürriyet Gösteri, sayı: 212, Temmuz-Ağustos 1999, s. 70.

10 Sevinç Sokullu, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, Ankara 1997, s. 118-119.

11 Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri, İstanbul 1985, s. 182-189.

12 Köprülü, a.g.e., s. 360-412.

13 Nutku, a.g.e., s. 18.

14 Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul 1988, s. 185.

15 And, a.g.e., s. 219.

16 Metin And, Tiyatro Kılavuzu, İstanbul 1973, s. 416-417.

17 Boratav, a.g.e., s. 185-186.

18 Akı, a.g.e., s. 10.

19 Köprülü, a.g.e., s. 374.

20 Boratav, a.g.e., s. 186.

21 Evliya Çelebi Muhammet Zılli İbni Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. I, (neşreden: Ahmet Cevdet), 1314, s. 525.

22 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 654-655.

23 Cevdet Kudret, Karagöz, c. 1, İstanbul 1992, s. 12.

24 Sabri Esat Siyavuşgil, Karagöz-Psikososyolojik Bir Deneme, 1941, s. 26-28.

25 Selim Nüzhet Gerçek, Türk Temaşası-Karagöz, Meddah, Ortaoyunu, İstanbul 1942, s. 46-65.

26 Metin And, Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu, Ankara 1977, s. 250-251.

27 İgnacz Kunos, Türk Halk Edebiyatı, (Haz. Tuncer Gülensoy), İstanbul 1978, s. 67.

28 Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri, İstanbul 1985, s. 337-343.

29 Sevinç Sokullu, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, Ankara 1997, s. 173.

30 Metin And, Tiyatro Kılavuzu, İstanbul 1973, s. 422-423.

31 Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekeri, İstanbul 1985, s. 264.

32 Metin And, 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi, İstanbul 1970, s. 20.

33 M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980, s. 80-81.

Ziya Gökalp, Türk Töresi, İstanbul 1339, s. 74.

34 İlhan Başgöz, Folklor Yazıları, İstanbul 1986, s. 13-23.

35 Şerafettin Turan, Türk Kültür Tarihi, Ankara 1990, s. 85.

36 Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul 1988, s. 224.

AKI, Niyazi, Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi-I, İstanbul 1989.

AKTAŞ, Kemal Kâmil, "Karagöz Oyununun Tarihine Bir Bakış", Fikirler, sayı, 306-307, 1 Şubat 1946, s. 9-10.

AKYAVAŞ, Ragıp, "Eski Karagöz Oyunları", Türk Folklor Araştırmaları, c. 5, sayı, 120, Temmuz 1959, s. 1945.

AKYÜZ, Kenan, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri-I-(1860-1923), 4. Baskı.

ALPAY, Fethi, "Türk Kuklası ve Karagöz", Folklora Doğru, sayı, 15, Nisan 1971, s. 24-28.

ALTUNTAŞ, Yener, "Kaybolmakta Olan Bir Kültür, Köçeklik" V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence Seksiyon Bildirileri, s. 35-39, Ankara 1997.

AND, Metin, 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi, İstanbul 1970.

AND, Metin, Drama At The Crossroad-Turkish Performing Arts Link Past and Present-East and West, İstanbul 1991.

AND, Metin, Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu, Ankara 1977.

AND, Metin, "Geçmişte Karagözcüler ve Ortaoyuncular", Forum, sayı, 330, 1 Ocak 1968.

AND, Metin, Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri, İstanbul 1985.

AND, Metin, “Karagöz’de Tekerleme ve Perde Gazeli”, Forum, sayı, 325, 15 Ekim 1967.

AND, Metin, Karagöz-Turkish Shadow Theatre, İstanbul 1979.

AND, Metin, Osmanlı Şenliklerinde Türk sanatları, Ankara 1982.

AND, Metin, Oyun ve Bügü, İstanbul 1974.

AND, Metin, Tiyatro Kılavuzu, İstanbul 1973.

BAŞGÖZ, İlhan, Folklor Yazıları, İstanbul 1986.

BORATAV, Pertev Naili, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul 1988.

BORATAV, Pertev Naili, Folklor ve Edebiyat, 2 cilt, İstanbul 1983.

BORATAV, Pertev Naili, “Saya-Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin Bir Yörük Bayramı”, Folklora Doğru, Eylül-Ekim 1975, sayı, 42, s. 3-9.

CANDAN, Ayşin, “Köy Meydanından Tiyatroya”, Hürriyet Gösteri, sayı, 212, Temmuz-Ağustos 1999, s. 70.

Cevdet Kudret, Karagöz 3 c., Ankara 1968-1970.

Cevdet Kudret, Ortaoyunu 2 c., İstanbul 1994.

ÇALIŞLAR, Aziz, Tiyatro Ansiklopedisi, Ankara 1995.

ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman, “İstanbul’da Eski Ramazanlarda Karagöz”, Türk Folklor Araştırmaları, c. 2, sayı, 46, Mayıs 1953, s. 728-729.

ÇAY, Abdülhaluk M., Hıdırellez Kültür-Bahar Bayramı, Ankara 1990.

DÜZGÜN, Dilaver, Erzurum Köy Seyirlik Oyunları, Erzurum 1994, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

ELÇİN, Şükrü, Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu), Ankara 1977.

ELÇİN, Şükrü, Halk Edebiyatı Araştırmaları 2 c., Ankara 1988.

ELÇİN, Şükrü, “Halk Tiyatrosu”, Türk Dünyası El Kitabı, c. 3, Ankara 1992, s. 370-375.

Evliya Çelebi Muhammet Zılli İbni Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. I, (neşreden, Ahmet Cevdet), 1314.

GERÇEK, Selim Nüzhet, Türk Temaşası-Meddah Karagöz Ortaoyunu, İstanbul 1942.

GÖKBAKAR, İbrahim, "Halk Hikâyeleri ve Karagöz Oyunu", Ülkü, sayı, 93, Ağustos 1943, s. 17-18.

GÖKTAŞ, Sema, "XVII. Yüzyıldaki On İki Büyük Şenlik ve Bunlardaki Sanatsal Gösteriler", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı, 11, 1999, s. 81-99.

Hayali Küçük Ali, "Eskiden Karagöz Nasıl Oynatılırdı", Türk Folklor Araştırmaları, c. 6, sayı, 140, Mart 1961, s. 2239-2240.

İNAN, Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler, c. II, Ankara 1991.

İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar, Ankara 1986.

KANSU, Nafi Atuf, "Panayır ve Tuluatçı", Ülkü (Yeni Seri), c. 1, sayı, 1, 1 Birinciteşrin 1941.

KARADAĞ, Nurhan, Köy Seyirlik Oyunları, İstanbul 1978.

KAZMAZ, Süleyman, Köy Tiyatrosu, Ankara 1950.

KIRZIOĞLU, M. Fahreddin, "Koyuncu Türklerde Saya Şenliği ve Kars'ta Derlenen Sayacı Türküleri", TFA 5 (115), Şubat 1959, 1847-1850.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Kars Şehrinde Karagöz Oyunu-Adları ve Döşemeleri", Türk Folklor Araştırmaları, c. 5, sayı, 112, Kasım 1958, s. 1789-1790.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Edebiyat Araştırmaları-1, İstanbul 1989.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980.

KUNOS, İgnacz, Türk Halk Edebiyatı, (Haz. Tuncer Gülensoy), İstanbul 1978.

MUTLU, Mustafa, "Karagöz Tasvirlerinin Yapımı", Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı-1977.

NUTKU, Özdemir, "Gerçek Halk Tiyatrosu Olan Meddahlık Günümüzde de Önem Kazanmalıdır", Milliyet Sanat, sayı, 122, 7 Mart 1975.

NUTKU, Özdemir, Gösterim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1983.

NUTKU, Özdemir, Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri, Ankara 1997.

NUTKU, Özdemir, Tarhimizden Kültür Manzaraları, İstanbul 1995.

NUTKU, Özdemir, "Tuluat", Milliyet Sanat, 7 Şubat 1975.

NUTKU, Özdemir, VI. Mehmet'in Edirne Şenliği, Ankara 1987.

OĞUZ, Reşat, Karagöz'de Halk Türküleri ve Halk Hikâyeleri, Kayseri 1946.

ORAL, Ünver, Karagöz Perde Gazelleri, Ankara 1996.

ÖNGEL, Hasan Basri, "Ritüel Kökenleri ve Folklorik Özellikleri Bakımından Köçeklik Geleneğimiz", V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence Seksiyon Bildirileri, s. 264-278, Ankara 1997.

ÖZHAN, Mevlüt, "Seyirlik Oyunlarda Ak-Kara Çatışması", Türk Folkloru Araştırmaları-1985/1, s. 71-80.

ÖZÖN, M. Nihat-Baha Dürder, Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul 1967.

ÖZTELLİ, Cahit, "Karagöz ve Ötesi", Türk Folklor Araştırmaları, c. 6, sayı, 136, Kasım 1960, s. 2257-2258.

SAYGUN, Ahmet Adnan, "Anadolu Dansları ve Bunların Ayinsel Niteliği Üstüne", Folklora Doğru, 39, Mart-Nisan 1975, s. 23-27.

SEVENGİL, Refik Ahmet, Türk Tiyatrosu Tarihi-Eski Türklerde Dram Sanatı, 2 c., İstanbul-Ankara, 1959-1969.

SEVİLEN, Muhittin, Karagöz, Ankara 1986.

SEYİDOĞLU, Bilge, Mitoloji Üzerine Araştırmalar-Metinler ve Tahliller, Erzurum 1992.

SİYAVUŞGİL, Sabri Esat, İstanbul'da Karagöz Karagöz'de İstanbul, İstanbul 1938.

SİYAVUŞGİL, Sabri Esat, Karagöz, Psikososyolojik Bir Deneme, İstanbul 1941.

SOKULLU Sevinç, Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi, Ank. 1997.

ŞENER, Sevda, "Tiyatronun Kaynağına İlişkin Kuramlar", Tiyatro Araştırmaları Dergisi, 1975, s. 6, s. 23-48.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1985.

TECER, Ahmet Kutsi, "Karagöz ve Kuklaya Ait Kısa Notlar", Türk Folklor Araştırmaları, c. 10, sayı, 119, Haziran 1959, s. 1917-1919.

TECER, Ahmet Kutsi, Köylü Temsilleri, Ankara 1940.

TURAN, Osman, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941.

TURAN, Şerafettin, Türk Kültür Tarihi, Ankara 1990.

Türklerde Karagöz, Çev, Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1938.

TÜRKMEN, Nihal, Orta Oyunu, İstanbul 1991.

ÜNGÖR, Etem Ruhi, Karagöz Musikisi, Ankara 1989.

Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstabul 1976.

Ziya Gökalp, Türk Töresi, İstanbul 1339.

Avusturyalı Türk Murad Efendi ve III. Selim Tragedyası / Prof. Dr. Özdemir Nutku [s.497-501]

Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

4 Mayıs 1872, Cuma: Viyana'daki imparatorluk Tiyatrosu, "Hofburgtheater"1 uzun geleneği içinde ilk kez bir Osmanlı diplomatının yazmış olduğu Türk tarihine ilişkin bir tragedyayı oynayacaktır. Bu gösteri için haftalardır sürüp gelen yoğun ve yorucu bir çalışma yapılmıştı. Büyük bir dikkat ve titizlikle hazırlanan bu oyunun o gece açılışı vardı. Bu yapıt Türk tarihinin en ilgi çekici olaylarından birini işliyordu. Yenilikçi padişah III. Selim'in kişiliği, sanatçılığı ve yapmak istediği yenilikler, Alemdar Paşa Olayı bu manzum tragedyanın içinde inandırıcı bir biçimde ortaya konuyordu. Oyunun yazarı, Osmanlı İmparatorluğu'nun, önce konsolosluk, sonra da büyük elçilik görevlerinde bulunmuş olan başarılı diplomatı Murad Efendi'ydi.

Murad Efendi'nin Türk uyrukluğuna geçmeden önceki adı Franz Xavier von Werner idi ve 30 Mayıs 1836'da Viyana'da doğmuştu. Babası mülk sahibi bir Hırvat'tı. Gençliği üzerine bilgiler biraz bulanık olmasına karşın, altmışlı yıllarda Viyana'da yaşamakta olan torunu Dr. Gabrile Steinhart2 ile yaptığımız özel konuşmadan edindiğim bilgilere göre, onun gençlik yılları üzerine iki söylenti var. Bunlardan biri, annesinin doğum sırasında ölmesiyle ona teyzesinin bakıp büyüttüğü ve zorla askeri okula gönderildiğidir. Onaltı, onyedi yaşlarındayken, 1853'te subay adayı olarak Galiçya'ya gönderilen genç Franz'a Rus casusu olarak kuşku duyulan iki kişiyi vurması görevi verilmiştir. Aslında şair bir genç olan Franz, onları da yanına alarak Osmalı İmparatorluğu'na sığınmıştır. Türkiye'de önce bir gazetenin Fransa muhabiri olarak çalışmış, sonra da Mehmet Ali ve Ethem3 paşaların hizmetine girmiştir. Başka bir söylentiye göre, Franz, Avusturya ordusundaki Hırvatları eğitmek için görevlendirilmiştir. Ona iki Hırvat gencini kurşuna dizmesi emredilince, onları da yanına alarak Osmanlılara sığınmıştır.

Ansiklopedik bir kaynağa göre, o, 1854 ile 1856 yılları arasında, Avusturya imparatorluk, hassa alayında teğmen olarak görev yapmıştır.4 Onun 1853 yılında, Türk uyrukluğuna girdiğini ve Osmanlı ordusunda Kırım Savaşı'na katıldığını, üstleri tarafından beğenilerek kendisine binbaşı rütbesi verildiğini başka bir kaynaktan öğreniriz.5 Franz von Werner'e Türkiye'de Murad adı verilmiştir. 1856 yılından sonra Osmanlı İmparator-luğu'nu dış ülkelerde başarıyla temsil etmiştir. Çok kısa bir sürede, önce konsolosluk, sonra da elçilik makamına yükselmiştir. 1859'da çeşitli görevlerle Bükreş'e, 1860'da Palermo'ya gönderilmiş, 1864 yılında Temeşvar'a konsolos olarak atanmıştır. 1873'te Venedik'e başkonsolos olarak görevlendirilmiş, daha sonra aynı görevle Dresden'e giden Murad Efendi, 1876 yılında Paris büyük elçiliği müsteşarı, 1877'de Ethem Paşa'nın gözde diplomatlarından biri olarak önce İsveç, sonra da La Hey Büyük Elçisi olarak görev yapmıştır. Paris Büyük Elçisi olarak göreve başlamak üzereyken, bir damar tıkanması sonucu, 14 Eylül 1881'de, 45 yaşında ölmüştür.

Temeşvar'dayken beğenerek seyrettiği, oradaki Alman Tiyatrosu aktrisi Şilezyalı Henriette Ebell ile evlenmiş ve ondan Geza Arifi ile Gaston Şevket adında iki oğlu ve Elinor adlı bir kızı olmuştur.6 Henriette, kocası öldükten sonra, imzasını Henriette Murad Efendi diye atmıştır. Oğlu Geza Şevket

Murad ise Türk uyrukluğunu bırakmamıştır.7 Murad adını aldığına göre, bu bilginin doğru olması gerekiyor. Türkçe konuşmayı çok çabuk öğrenen, anadili Almanca dışında Fransızca, İtalyanca, Hırvatça ve Macarcayı çok iyi konuşan Murad Efendi'nin dile olan yatkınlığı herkesi şaşırtmış, daha da önemlisi Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik ilişkilerinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında sağlam bir köprü kuran Murad Efendi'nin bir başka büyük başarısı da İsveç Krallığı ile temsil ettiği Osmanlı Devleti'nin birbirine yakınlaştırmasıdır. Kendi de bir ozan olan İsveç Kralı, Murad Efendi'nin ozanlığını beğendiği için, yabancı diplomatlar arasında en çok onunla işbirliği yapmış, çoğu kez de onun etkisi altında kalmıştır.8 Onun çevresini etki altına alan bir kişilik ve kendine özgü bir ozan olduğunu, döneminde yazın tarihçisi olarak tanınan Ernst Alker'den öğreniriz. Alker, Freiburg'da yayımladığı incelemesinde Murad Efendi'nin dönemin "en ilginç ozanı" olduğunu belirtmiştir.

Onun diplomatlığına bir örneği Gustav Kühne adında bir Alman yazar verir: "Tiyatrodaki başarısı kadar, diplomasi dünyasında da başarılı olan Murad Efendi iki ülke arasında sağlam bir köprü kurmuştur. (…) ilk kez, fesi ve Türk üniformasıyla sarayda gördüğümüz Murad Efendi, akıcı bir Fransızcayla saraylı bayanla konuşuyordu. Bu bayan ona Fransızcayı mükemmel konuştuğunu söyledikten sonra Dresden'e gelmişken Almanca öğrenmesi gerektiğini belirtti. Oysa o bayan, Murad Efendi'nin Almanca şiirleriyle ünlü bir ozan olduğundan haberi yoktu".9

Murad Efendi'nin ozan, oyun yazarı ve diplomat olarak incelenmesi, onun kişiliği üzerinde daha birçok aydınlatıcı noktayı ortaya çıkartmaktadır. Kısa yaşamı içinde, bir Osmanlı diplomatı olarak yaptığı hizmetler yanısıra çok sayıda ürün vermiş olan yazarı burada daha çok III. Selim tragedyası ile anmak istiyorum. Yazarlık yaşamına Türk uyrukluğuna geçtikten sonra başlıyan ozan, yapıtlarını Almanca yazmıştır. Yirmi yılın üstünde Türklerle yaşıyan, onların anlayışlarını, özelliklerini ve törelerini benimseyen Murad Efendi'nin onsekiz yapıtı vardır.10 Bunların dördü şiir kitabı, biri günlük, biri öykü, onikisi de tiyatro oyunudur. Yazarın, 1877'de, Leipzig'de iki cilt olarak yayımlanan Türkische Skizzen (Türkiye Skeçleri) adlı yapıtı batıdan Karadeniz kıyılarına kadar Türk yaşamını nesnel bir biçimde ele alır. Murad Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki durumunu, Türklerin yaşayışını, törelerini, sanat olaylarını canlı ve sürükleyici bir üslûpla, o yaşamın bir parçasıymış gibi anlatmıştır.11 Ramazanı, Osmanlı Tiyatrosu'nu, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda gördüğü Schiller'in Haydutlar adlı yapıtını, İstanbul semtlerini, bu semtleri özelliklerini, Anadolu kentlerini, buradaki düğün göreneklerini, Türk kadınlarını, çocuklarını, memurlarını, devlet adamlarını ve benzer konuları akıcı bir üslûpla ustaca anlatırken, onun bu konularındaki sevecenliği ve hoşgörüsü de dikkat çeker. Türkiye Skeçleri, kültür tarihimiz açısıdan önemli bir belgedir.

1878 yılında, üçüncü baskısı yapılan Nasreddin Hoca12 ise, bu büyük mizah kahramanımızı Avrupa'ya ilk kez doğrudürüst tanıtan bir yapıttır. Yazar, Nasreddin Hoca üzerine bazı bilgiler verdikten sonra, onun fıkralarını büyük bir incelikle dizgesel bir çalışmayla aktarmıştır. Bu kitap kısa bir sürede iki kez tükenmiştir. Yazarın incelemeciler tarafından en çok övülen şiir kitabı 1878'de yayımlanan Ost und West Gedichte (Doğu ve Batı Şiirleri) adını verdiği yapıtıdır. Murad Efendi, bu

kitapla o dönemin en iyi ozanları arasında sayılmıştır. Onun, şiir alanında, ülkemizde yaygınlaşmamış oluşunun nedeni, tüm yapıtlarını Almanca yazmış olmasından kaynaklanır.

Yazarın Selim, Der Dritte (III. Selim) adlı tragedyası ilk kez 1871'de Temeşvar' daki Alman Tiyatrosu tarafından oynanmıştır. Ancak bu oyunun Avrupa'da tanınması bir yıl sonraya rastlar. 1872 Mayıs ayında, Viyana'daki imparatorluk tiyatrosu olan "Hofburg-theater" daki (bugünkü Burgtheater)13 gösteri, tarihsel bir anlam da taşır; çünkü bu tiyatronun uzun geleneği içinde ilk kez bir Türk diplomatının yazdığı ve Türk tarihini önyargısız olarak işleyen bir sahne yapıtı oynanmıştır. Osmanlı tarihinin en ilginç tarih dilimlerinden birini işleyen bu oyunda, III. Selim'in yapmak istediği yenilikler ve Alemdar Paşa olayı başarılı bir şiirsellik içinde ele alınmıştır. Baştan sona manzum olan bu yapıtta izlenen inandırıcı ve yapaylıktan uzak sahneler, Türk tarihinin bir dönemini renkli ve canlı bir biçimde verir.

Yazarın kitap olarak basılan metninin başında14 ekbilgiler vermeyi uygun gördüğü anlaşılıyor. Önce, Türk adlarının nasıl söyleneceğini gösteren yazar, daha sonra oyun kişilerinin giysilerini ayrıntılarıyla anlatıyor; kişilerin giysilerinin renklerini, takılarını, pabuçlarını, sakal ve bıyık biçimlerini de titizlikle açıklıyor. Bununla da yetinmeyen yazar, ayrıca şöyle de bir not koymuş: "Bu oyunun sahnelenmesi sırasında bu konuda iyi anlaşılmayan, kişiyi kuşkuda bırakan bir nokta olursa, bu oyunun yazarı tiyatroya giysi ve dekor taslaklarını göndermeye de hazırdır".15

Bu tragedya, oyun seçiminde çok titiz davranan eski "Hofburgtheater"da, yani o dönemin en önemli tiyatrolarının birinde, seçkin bir oyuncu kadrosu ile sahneye çıkarılmıştır. Burg Tiyatrosu tarihinde ilk (ve bugüne kadar da son) Türk yapıtı olan III. Selim'in dekorları, tiyatro tasarım tarihi içinde yeri olan Hermann Burghardt, giysileri de yine büyük bir tasarımcı olan Franz Gaul tarafından gerçekleştirilmiştir. Kalabalık bir oyuncu ve figuran topluluğu gerektiren bu oyunun baş rolünü (III. Selim'i) ünlü Fritz Krastel (1839-1908), Valde Sultan'ı Frau Strassmann, Sadrazam Hüseyin Paşa'yı Hallenstein, Alemdar Mustafa Paşa'yı Pettera, Muhtar Ağa'yı yine o dönemin ünlülerinden Joseph Levinsky (1835-1907), Züleyha'yı Friederike Bognar oynamışlardır.16 Bu tragedyayı sahneleyen Adolf Ritter von Sonnenthal (1832-1909), yazarın düşüncesine bağlı kalması ve Osmanlı-Türk yaşayışını doğru bir yolda gerçekleştirmesi açısından çok başarılı bulunmuştur.

Bu temsil hakkında çıkan eleştirilere şöyle bir bakmadan önce, oyunun konusu üzerinde biraz duralım. Beş bölümlük, klasik anlamda bir tragedya yapısı ile kurulmuş olan bu oyunun birinci perdesinin ilk yarısı bir çarşı içinde, ikinci yarısı ise sarayda geçer. Yazar, birinci perdede, hem halkın genel görünümünü, hem de saraydan bir kesit vererek oyunun serimi için gerekli olan atmosferi tamamlamıştır. İkinci perde ile üçüncü perdenin ilk yarısı sarayın harem dairesini ele alır; yazar, oyunun bu gelişim kesiminde çevrilen dolapları, ikiyüzlülükleri, hileleri, haremin sarayı nasıl yönettiğini gösterir. Üçüncü perdenin ikinci yarısı ile dördüncü ve beşinci perdeler de taht salonunda geçer. Murad Efendi böylece, halkın ve sarayın genel atmosferini verdikten sonra, III. Selim'in öldürülüşündeki siyasal ve özel nedenleri açımlıyabilmek için önce işin örtülü olan arka planını, yani haremdeki olayları sergilemiştir. Ancak bunları gösterdikten sonra, işin dış yüzüne, yani taht salonuna girmiştir. Bu açıdan, yazarın dokuyu çok akıllıca işlediği izlenir.

Çarşı içinde geçen birinci perdenin ilk yarısı, genel durumu, halkın yeniliklere karşı olan tutumunu, çıkarcıları ve aracıları göstermesi yönünden çok canlıdır. Yeniçerilerin, hocaların ve çarşı esnafının tutumları ilk sahnede açığa çıkarılmıştır. Nizam-ı Cedit'e yabancı askerlere bakarmış gibi bakılması, yeniçerilerin yozlaşmış durumları ilk yarıda gösterilir. Birinci perdenin ikinci yarısını kapsayan saraydaki görünüm ise çevrilen dolapları, General Sebastiani'nin etkisini, III. Selim'in yalnızlığını vurgular. Tarihsel gerçeklere de dayanarak Alemdar Mustafa Paşa'yı ilginç bir karakter durumuna getiren Murad Efendi, III. Selim'in acı sonuna doğru adım adım yaklaşırken, Züleyha ile Nizam-ı Cedit'in genç komutanı İskender Bey arasındaki gizli sevgi bağını da yardımcı tema olarak işlemiştir.

III. Selim'in "Hofburgtheater"daki başarısını, o tarihlerde yazılan çok sayıdaki eleştiriler ile incelemelerden anlıyoruz. III. Selim için şaşılacak sayıda yazı yazılmış olması, bu tragedyanın o dönemde bir sansasyon yarattığının delilidir. Fikir vermesi için bu yazıların arasından birkaçını seçip bazı bölümler aktarıyorum. 25 Mayıs 1872 tarihli Die Presse gazetesinde Joseph Bayer şunları yazmış:

"Aslı Viyanalı olan ve burada Türk Konsolosu olarak görev yapan Murad'ın III. Selim'i olağanüstü bir başarıyla oynanmaya başladı. Oyunu doğru bir biçimde sahneleyen Herr Sonnenthal, alkışın büyüklüğü karşısında her perdenin sonunda iki ya da üç kez selama çıkmak zorunda bırakıldı. Ancak bu alkış yalnızca yönetmen için değildi, yönetmen bu alkışları yazarı adına selamladı. Nitekim, oyun bittiğinde yazar da sahneye çıktı ve seyirciler tarafından uzun uzun ayakta alkışlandı".

Eleştirmen Bayer, yukardaki sözlerini biraz daha genişlettikten sonra, ertesi gün bu oyun üzerinde daha etraflıca duracağını belirtiyor. Gerçekten de sözünü tutuyor ve aynı gazetenin ertesi günkü sayısında uzun bir yazı yazıyor. Önce, Avrupa tiyatrosunda Türklerin hep ya gülünç kişiler ya da heykel gibi soğuk gösterildiğini belirterek, böylece Türk insanının daha çok "kostüm ve maske figür" olarak kabul edilmiş olmasından yakınıyor. O güne dek, Türkleri böyle gerçek karakterleriyle canlandıran bir yazarın çıkmadığını örneklerle anlatıyor; sonra da yazısını şöyle sürdürüyor:

"Ama dün sahnede gördüğümüz, Murad Efendi'nin konusunu Osmanlı İmparatorluğu tarihinden aldığı III. Selim tragedyasındaki Türklere gelince iş değişiyor. Bu kişiler birer kalıp ya da maske değiller; (…) bunlar gerçek, tarihsel, hatta modern Türkler. Bu kişilere yakından dikkatlice baktığımızda yapay hiçbir şey bulamıyoruz; bu kişiler kanlı canlı, bizi etkiliyecek nitelikte. (…) Uzun yıllar Türklerin hizmetinde olan Herr Murad, oyununda baş karakteri daha kesin çizgileriyle ve ayrıntılarıyla gösterebilirdi; tersine, o, Türklerin özelliklerini daha çok genel görünüşler içinde ele almayı doğru bulmuş. (…) Sultanın portresini çizerken düşünceli, geniş bir alın, sanki düşüncelerini uzun kirpiklerinin ardına gizlemek istermiş gibi çukurda gözler, Osmanlıların tipik kartal gagası burnu, küçük bir ağız; öyle ki, sakalların dalgaları arasında kişi zorlukla görür bu ağzı. At üstünden çok, divanda oturmaya yarayan yorgun bir gövde; kısacası, melankolinin bir gölgesi, sanki talihsizliğin bilincine varmış bir insan. Fransız ozanı Lamartine'nin çizdiği III. Selim portresi budur. Bizim ozanımız (Murad Efendi) bu ilginç özellikleri daha ileri götürerek acı olaya ışık tutmak istemiş".17

Bayer, bu yazı içinde, III. Selim'in tutumunu, Avusturya imparatoru Franz Joseph'in liberal eğilimine benzetiyor, ama Selim'i Joseph'e oranla daha talihsiz buluyor. Aynı paralellik bir başka yazar tarafından da belirtiliyor. Buna az sonra geleceğiz. Bayer yazısını şöyle sürdürüyor:

"Üçüncü Perde'de Sultan Selim divanı toplar ve bir tiradla yapmak istediklerini açıklar; bunlar, 1- Bütün yönetim kadrolarında reform yapmak, 2- Müslümanlarla müslüman olmayanlar arasında yasal eşitlik sağlamak, 3- İnanç özgürlüğü, 4- Sarayda radikal değişikliklere gidip haremi devlet işlerinden uzaklaştırmaktır. (…) İstanbul'da yaşayan bir Viyanalı olarak, yazar bize hiç bilmediğimiz önemli bir kesiti anadilimizde göstermekle büyük bir iş başarmıştır".

Neue Freie Presse'nin 25 Mayıs 1872 günlü sayısında, III. Selim'in büyük başarısından sözeden ve imzasını 'Em. K.' diye atan bir eleştirmen, Murad Efendi'nin iyi bir ozan olduğunu belirttikten sonra "Hofburgtheater" yönetiminin böyle bir ozanı bulup ortaya çıkardığı için övüyor. Ancak bir ozanın iyi de olsa, böyle ilk oyunuyla doruğa tırmanmasını tehlikeli buluyor:

"Türk Franz Joseph'i olan III. Selim üzerine yazılmış olan bu tragedya belirtmeliyim ki, çok büyük bir başarıydı. Hatta bir sürprizdi. (…) Murad'ın çalışmasında etkileyici bir dram var. Oyun sahne sahne gelişiyor; ama gereğinden çok tiyatro efekti ile oyun yer yer aksıyor, hatta duruyor".

Baş rolde Fritz Krastel'in çok canlı bir portre çizdiğini yazan eleştirmen, dekor ve giysilerin gözkamaştırıcı güzellikte olduğunu, tiyatronun bunlara çok para harcamış olabileceğini belirtiyor ve bu konuda daha uzun bir yazı yazacağını vadediyor. Gerçekten de aynı gazetenin üç gün sonraki sayısında bu konuya yine dönüyor:

"Yeni bir tragedyanın, III. Selim'in yazarı, öğrendiğimize göre, Viyana doğumlu olup Avusturya ordusunda bulunmuş, sonradan Türkiye'ye giderek orada müslüman olmuş. Oyunundaki retorik ve süslü dil, bize hemen kendi şiir üslûbumuzu anımsattığı gibi, Osmanlı şiirinin de o güzel, büyülü havasını estiriyor".18

24 Mayıs 1872 günlü Wiener Zeitung, tiyatro haberleri sayfasında, o gece yepyeni ve genç bir yazarın çok ilginç bir yapıtının "Hofburgtheater"da oynanacağını haber veriyor. III. Selim tragedyasının seyirci önüne çıkarılmasında çalışan ünlü sanatçıların adını veriyor. Bu yazı daha çok haber niteliğinde basılmış. Aynı gazetenin dört gün sonraki sayısında ise A. W. Ambros, son derece beğendiği bu tragedyanın şiir gücünü överek yazısına başlıyor:

"Oyunun serimi başarılı, çeşitli kişilerin tanıtıldığı bir sokak sahnesinde İstanbul'un atmosferini yaşıyoruz".

Yazarın beğenmediği noktalar da var:

"Bu serim sahnesinden sonra herşey çok bireysel oluveriyor. Hemen her karakterin ipi oyun yazarının elinde. Her karakter aynı agızdan, yani yazarın ağzından konuşuyor. Oyun kişileri klasik Fransız tragedyalarındaki gibi hareket ediyorlar ve hepsi de süslü ve uzun tiradlarla konuşuyorlar. (…)

Belli ki, tiyatro yönetimi, bu zor oyun için hiçbir özveriden kaçınmamış. Oyun ve sahne düzeni için ne gerekiyorsa yapılmış. Dekora çok para harcanmış, tıpkı yeni bir bale sahneleniyormuş gibi: çeşitli yeni dekor parçaları, kapalı çarşının önündeki sokak, arkada Ayasofya'nın silüeti, göz kamaştırıcı bir saray; sanki gerçek saray alınıp da sahneye konulmuş. Birinci sahnede aksiyonu çok canlı bir duruma getiren çok güzel, görülmedik giysiler, gerçek süs eşyalarından ayırtedilemiyecek takılar var. Bütün bunlar fevkalade. Hatta Züleyha'nın sürdüğü koku bütün tiyatro salonunu bir anda kapladı. Ama bu da naturalizmi biraz aşırıya götürmek olmuyor mu? Ya bu sahne bir ahırda geçseydi, o zaman ahırın parfümünü de mi koklamaya zorlanacaktık?"19

25 Mayıs 1872 günlü Neue Wiener Tagblatt'taki imzasız yazıda, III. Selim ile Viyana "seyircisini yürekten vuran" Murad Efendi yine göklere çıkartılıyor. Bu yazıda, oyundaki Osmanlı padişahının tıpkı Viyanalı bir liberal gibi konuştuğu belirtiliyor. Bu yazıda da, Sultan III. Selim, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'e benzetiliyor. Bunun için de, oyunun temasının Viyanalılara yabancı gelmediğinden sözediliyor, sonra şunlar söyleniyor:

"Her perdeden sonra, yönetmen Sonnenthal, yazarı temsilen sahneye çıktı, halkı selamladı. Perde son kez kapandığında Murad Werner Efendi sonu gelmeyen alkışlara teşekkürünü belirtmek için dört beş kez sahneye çıkıp seyircileri selamlamak zorunda kaldı".

Oyun üzerine yazılanların birkaçından yapmış olduğum alıntılar bile III. Selim'in dönemi içinde ne kadar başarılı olduğunu gösterir. Birçok tiradla gelişen ve neo-klasik Fransız tragedyası biçiminde kaleme alınmış olan bu yapıt, yine konunun işlenişi, karakterlerin ele alınışı ve olaylara doğru bakışı içerdiğinden bugün de sahnelebilecek bir oyundur.

Viyana'da doğmuş, onyedi yaşında Türkiye'ye gelmiş ve Türk uyrukluğuna geçip bu ülkeye büyük hizmetleri dokunmuş olan Murad Efendi, yazarlık yaşamına Türkiye'ye geldikten sonra başlamış ve olgunluk döneminde birbirinden ilginç onsekiz yapıt üretmiştir. O, yapıtlarını Almanca da yazmış olsa, Doğu'nun romantizmi içinde bir Türk gibi duymuş ve düşünmüştür. Ancak bundan da önemlisi, onun, Türkiye ile Avusturya, Türkiye ile İsveç devletleri arasında sıcak ve insancıl bir köprüyü kurmuş olmasıdır.

1 Bu tiyatro 1888 yılının sonunda yıktırılmış ve yerini o tarihte yapımı biten daha büyük bir saray tiyatrosu bugünkü Hofburgtheater'a bırakmıştır. Bugünkü adı Burgtheater'dır.

2 Diş Doktoru Gabriela Steinhart-Murad, Murad Efendi'nin oğlu Gaston Şevket Murad'ın kızıdır. Şevket Murad 1936 yılında, Viyana'da ölünce, ona annesi Frau Gabriele Murad bakmıştır. Dr. Steinhart-Murad, bugün de babadan kalma evde oturmaktadır. Murad Efendi'nin öteki torunu, Gabriele'nin erkek kardeşi Profesör Anatol Murad da bu konuşmada hazır bulundu. İyi bir raslantı olarak Prof. Murad, konuşma için randevu aldığım günlerde, çalıştığı Puerto Rico Üniversitesi'nden izin alarak

Viyana'ya, kardeşinin yanına gelmişti. Onlarla yaptığım konuşma 1966 yılının Mart ortasında oldu. Viyana'ya gidişlerimden birinde, 1980'de, Dr. Steinhart'ı bulamadım, ama kapısının üstündeki pırıl pırıl parlayan pirinç levhadaki Steinhart soyadının yanına, Murad'ı da eklemiş olduğunu memnuniyetle gördüm.

3 Belgeliğimde bulunan, Murad Efendi"nin, Türkische Skizzen (Türkiye'den Görüntüler) adlı iki ciltlik, ilk Leipzig 1877 baskısında, yazarın Ethem Paşa'ya bir ithaf yazısı vardır: "Ethem Paşa'ya sonsuz saygılarımla bir hatıra. Murad, Dresden 4 Kasım 1876". Onun altında eski Türkçe şu dizeler yar almaktadır: "Yâdigâr, Dresden Devlet-i Aliyye başşehbenderi İzzetlü Murad Efendi'nin te'lîfidir. Almanya'da Devlet Sefir-i kebîri Edhem. Şevval '93, Teşrin-i evvel 92… Berlin". Altta Ethem Paşa'nın bir notu var: "Müellifin hakkımda mübalağa ederek yazmış olduğu şey ikinci cildin 137. sahifesindedir".

4 Constant von Wurzbach, Biographische Lexikon, K. K. Hof-und-Staatsdruckerei, Wien 1886. Murad Efendi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Heinrich Ziegler, Murad Efendi (doktora tezi), Münster 1917.

5 Wilhelm Kosch, "Ein österreichischer Dichter und Türkischer Diplomat in Holland", Der Wächter, Yıl 22, Cilt I, 1940, 51-2.

6 Geza Arifi Murad, 1931'de Kremsmünster'de, Gaston Şevket Murad 1936'da Viyana'da ve Elinor Murad, 1921'de yine Viyana'da ölmüşlerdir.

7 Bkz. Franz Brümmer, Deutsches Dichter-Lexikon, Eichstadt und Stuttgart 1877.

8 Gustav Kühne, Illustriertes Musik-und Theater-Journal, 19 Temmuz 1876.

9 Aynı.

10 Şiir kitapları: Doğu'dan Sesler (1859), Betimlemeler (1878), Doğu ve Batı Şiirleri (1878), Baladlar ve Betimlemeler (1878); oyunlar: III. Selim (1871), Marino Faliero (1871), Ines de Castro (1872), Kreuzhof Yolunda (1872), Kendine Eş Arayan Öğretmenin Yolculuğu (1874), Akıntıda (1874), Bogodil (1874), Johanna Grey (1875), Mirabeau (1875), Vazo (1875), Bir Roman (tarih yok), Sarayda (tarih yok); günlük: Türkische Skizzen, 2 cilt (1877); öykü: Nasreddin Hoca (1878).

11 I. Ciltteki başlıklar: Çanakkale Boğazı, Haliç, İstanbul'da Gezinti (Kuşbakışı İstanbul, İstanbuldaki Halk Tipleri, Eski Bölge, Türk Kent Ulaşımı, Beyoğlu ve Beyoğlular, İstanbul'da Ramazan, Osmanlı Tiyatrosu, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Schiller'in "Haydutlar"ı, Sultan'ın Hazinesi, Türk Evi, Kapalıçarşı), Bosna Hersek'ten Anılar (Mostar Limanı, Stolaç, Trebinye), Kıbrıs'ta Temmiz Ayı, Küçük Asya (Güzel Bir Kent-Bursa, Bir Bey ve Evi, Birinci Bölüme Ek, Bir Bey Düğünü, Doğu Karadeniz ve Limanları), Trabzon. II. ciltteki başlıklar: Harem ve Türkiye'deki Kadın Sorunu, Osmanlı Kadınları, Türk Çocukları, Doğuda Efendi ile Uşak, Osmanlı'da Memurluk, Osmanlı Saray Erkânı, Ulema, Dervişler, Osmanlı Hanedanı, Osmanlı Devlet Adamları I, Osmanlı Devlet Adamları II, Osmanlı Devlet Adamları III, Osmanlı Şiiri.

12 Nasreddin Hoca, Ein Osmanische Eulerspiel, Oldenburg 1878 (3. basım).

13 O sırada, bu tiyatronun başında, 1871-1881 yılları arasında genel sanat yönetmenliği yapmış olan ve Alman tiyatro tarihinde önemli bir yer tutan Dr. Franz von Dingelstedt (1814-1881) bulunmaktaydı.

14 Selim Der Dritte, Trauerspiel in fünf Aufzügen vo Murad Efendi, Leipzig, Verlag von Philipp Reclam, Juni., 1871.

15 A.g.y., s. 90.

16 Öteki rollerde şu sanatçılar vardı: Silistre Valisi = Galster, İbrahim Bey = Bernhard Baumeister (1828-1917), Baş Teşrifatçi = Paulman, Pertev Paşa = Ludwig Friedrich, Fatma Hanım = Frau Negro, General Sebastian = Friedrich Mitterwurzer, İskender Bey = Kirschner, Derviş Süleyman = August Förster, Hasan Ağa = Staetter, Birinci Yeniçeri = Hermann Schöne (1836-1902), İkinci Yeniçeri = Ferrari, Arap Emiuri = Leuchert, Bir Molla = Verstl, Dilenci Derviş = Karl Wilhelm Meixner (1815- 1902), Birici Kadın = Fräulein Link, İkinci Kadın = Fräulein Körner, Bir Hamal = Rüden, Çığırtkan = Jehly.

17 Die Presse, 26 Mayıs 1872, Sanat Eki, ss. 1-2.

18 ‘Em. K.’, Neue Freie Presse, 28 Mayıs 1872, Sanat Eki, ss. 1-2.

19 A. W. Ambros, Wiener Zeitung, 28 Mayıs 1872.

Yenileşme Dönemi Türk Tiyatrosu ve Ahmet Vefik Paşa / Ebru Burcu [s.502-506]

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tiyatro tarihimizin ilk dönem eserleri bugün elimizde olmamakla beraber, bu eserlerle ve başlangıç dönemiyle ilgili bilgileri yabancı kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Tiyatro eserleri yazıya geçirilmediği için sadece varlığına dair bilgiler aldığımız bu kaynaklar, tiyatromuzun ilk örneklerini Türklerin müslüman olmadan önceki dönemlerinde aramaktadırlar. Tiyatromuzun kaynağını çok tanrılı dönemde yapılan ayinlerde arayan görüşlerin yanında, tiyatronun bize o dönemde sıkı ilişkiler içerisinde olduğumuz Çin'den geçtiğine ya da Türklerin kendi tiyatrolarını yarattıklarına dair görüşler vardır.

Türk tiyatrosuyla ilgili olarak M.M. Nicolitch'in hazırladığı makaleye göre, Türklerin yaklaşık dört bin yıl önce, kahramanlığa dair epik karakterli iki piyesi vardır ve bu piyesler, Çinlilerle yapılan seferler dönemine ait olup, o devirde yapılmış bir savaşta kazanılan zafer anlatılmaktadır.1 Müslümanlığın kabul edilmesiyle birlikte büyük bir kısmı ayinlerden oluşan bu seyirlik oyunlar, yaşanan değişimin etkisiyle ilerleyen dönemlerde farklı hüviyetlerde karşımıza çıkmışlardır.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleriyle birlikte coğrafi konum, soy, İslam dini, imparatorluk düşüncesi ve diğer devletlerle etkileşim gibi unsurların tesiri sanat alanında da kendisini göstermiştir. Yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte seyirlik oyunlar da halk ve saray çevresine göre farklı tarzda eserlerle gelişme göstermeye başlamıştır. "Köylü tiyatrosu geleneği", bağımsız bir kültür birimi olan köylere bağlı olup daha çok tarih öncesi bolluk törenlerinden ve canlıcılık inançlarından çıkmış bir tiyatro anlayışıdır2 Bu türün bir üst dalı olarak gelişen halk tiyatrosu da metinsiz olup, kukla, gölge oyunu (Karagöz), ortaoyunu, meddah, çengi, hokkabaz gibi dramatik özellikler gösteren türlere sahiptir. Halk tiyatrosuna karşılık sarayda çok farklı bir tiyatro anlayışı oluşmamış, sarayda yetiştirilen sanatçıların görev aldığı bir halk tiyatrosu anlayışı devam etmiştir.

1875 yılının sonlarına doğru ortaoyunu sanatçıları tarafından başlatılan tulûat tiyatrosu önem kazanmıştır. Nitekim Tanzimat Dönemi Türk tiyatrosunun önemli değişiklikler yaşadığı ve modern tiyatronun temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur. Orta oyunundaki klasik metinler bırakılmış, bazı ünlü yapıtlar bu tiyatronun yapısına uygun bir biçime getirilerek sahneye çıkartılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde gerek sosyal hayattaki gerekse edebî türlerdeki yenilikleri halka daha açık bir şekilde tanıtmak için tiyatro türü oldukça yaygın olarak kullanılan bir araç olmuştur. Şinasî, Namık Kemal, Recaizâde Mahmut Ekrem, Abdulhak Hamid ve Ahmed Vefik Paşa gibi yazarların oyunlarıyla bu dönemde dramatik edebiyat gelişme gösterirken aynı zamanda batı tiyatrosunun ilk örnekleri verilmeye başlanır. Bir geçiş dönemi olan Tanzimat'ta temaşa hayatımız bir yandan geleneksel seyirlik oyunlarımızla devam ederken bir yandan da Batı'dan çeviri ve adapte yoluyla sahnelerimize kazandırılan eserlerle Avrupaî tarzda bir Türk tiyatrosu kurulmaya çalışılıyordu.

Tarihimizde pek çok alanda önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönüm noktası olan Tanzimat Dönemi, gerek siyasi gerekse kültürel hayatımızda dikkate değer değişimlerin miladı olarak kabul edilmektedir. Siyasî tanzimattan daha önce varlığını hissettiren edebî tanzimatla birlikte, batıdan alınan türlerden biri de tiyatrodur. Bu dönemde hem sanat açısından hem de fayda ve eğitme fonksiyonları göz önünde bulundurulduğunda tiyatro, büyük bir önem kazanmıştır. Tiyatro türünün yadırganmadan kabul görmesinde, halkın daha önceden meddah, karagöz ve ortaoyunu vasıtasıyla bir güldürü geleneğine sahip olması etkilidir

Tiyatro, hızlı bir değişimin yaşandığı Tanzimat Dönemi'nde edebiyatımıza giren en önemli yeniliklerden birisidir. Batılı tarzda tiyatro faaliyetleri ilk olarak İstanbul'daki elçiliklerde, Beyoğlu'nda, İzmir'deki konsolosluklarda ve temsil vermek için yurtdışından gelen gezici tiyatro toplulukları vasıtasıyla gelişmeye başlamıştır. Bu konuda sarayın ve yöneticilerin de olumlu bir yaklaşım sergilemeleri gelişmeleri daha da hızlandırmıştır. Örneğin, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in sık sık saray dışındaki tiyatrolara gittiklerini, böyle gecelerde Beyoğlu'nun baştan aşağı donandığını kaynaklar bildirmektedir. Sultan Abdülhamit ise saray dışındaki tiyatrolara gitmemiş olmakla beraber, 1899'da Yıldız Saray'ında bir tiyatro yaptırmıştır. Yabancı topluluklar, yerli ve yabancı sanatçılar Dolmabahçe ve Yıldız saray tiyatrolarında gösteriler düzenlemiş, temsiller vermişlerdir.3 Padişahların yanı sıra pek çok devlet adamı da bu konuda özel olarak çaba sarfetmişlerdir. Nitekim; Ziya Paşa Adana Valiliği, Ahmet Vefik Paşa Bursa Valiliği ve Âli Bey Trabzon Valiliği sırasında yaptıkları hizmetlerle tiyatronun gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

Batılı anlamda tiyatronun ülkemizde yerleşmesine yardımcı olan diğer unsur yabancı-özellikle de ermeni-oyuncuların verdiği temsiller, opera ve sirk gösterileridir. Tiyatro faaliyetleri için Gedik Paşa tiyatrosunu kullanan Güllü Agop, bu dönemde tiyatronun gelişmesine hizmet eden en önemli isimlerden biridir. Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Güllü Agop, edebiyat tarihimizde modern Türk tiyatrosunun gelişmesindeki hizmetleriyle anılmaktadır. Tiyatronun kamuoyunda tanınmasında ve halkın tiyatroya alıştırılmasında onun çabaları önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu başarısından dolayı 1870 yılında hükümet Güllü Agop'a İstanbul'da Türkçe temsil vermek için on yıllık tekel imtiyazı vermiştir. Güllü Agop yönetimindeki Osmanlı Tiyatrosu, sağladığı faydalara karşılık, temsillerde çoğunlukla Ermeni oyuncuların rol alması Türkçe'nin kullanımı hususunda bir takım aksaklıkların doğmasına sebep olmuştur.

Tiyatro türünün yaygınlık kazanması; tiyatronun bir sanat olarak ele alınması, tiyatro eğitimine önem verilmesi, oyun yazarlığının geliştirilmesi ve Türk kadınının sahneye çıkması gibi konuları da beraberinde gündeme getirmiştir. Beyoğlu'nda ilk tiyatroların açıldığı dönemde, Ermeni sanatçılar ön planda yer almış, onlarla birlikte, Ahmet Necip, Küçük İsmail, Abdürrezzak (Abdi), Kavuklu Hamdi, Ahmet Fehim gibi Türk oyuncular da rol almaya başlamıştır. Kadınlara ait roller de Ermeni kadın oyuncular tarafından canlandırılmaktadır.

Tanzimat'tan önce de bizde tiyatro türüne karşılık gelen bir takım faaliyetler varsa da, batılı anlamda tiyatro 19. yüzyılda özellikle de 1839'dan sonra gelişmeye başlar. Kaynakların verdiği bilgilere göre tiyatro tarihimizde rastlanan ilk telif eser, “Kefşger Ahmet” adlı üç perdelik komedidir.

Eserin sonunda “ketebe el-fakîr İskerleç” ifadesi yer alıyorsa da, bu ismin yazara mı yoksa istinsah eden kişiye mi ait olduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Bu eserin ardından yazılan, “Hikâye-i İbrahim Paşa ve İbrahim Gülşenî” ve “Şâir Evlenmesi” gibi oyunlarla Türk tiyatrosu yazılı metinlerle gelişmeye başlamıştır. Âli Bey, Nâmık Kemal, Manastırlı Mehmet Rıfat, Hasan Bedrettin Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Haydar Bey, gibi yazarlar verdikleri eserlerle, bir yandan zengin bir repertuar oluştururken, bir yandan da dramatik edebiyatın gelişmesine hizmet etmişlerdir.

Türk tiyatro edebiyatının gelişmesinde en etkin rol oynayan devlet adamı ve sanatçılarımızın başında hiç şüphesiz, Ahmet Vefik Paşa gelmektedir. Çok yönlü bir insan olan Ahmet Vefik Paşa, kişiliğindeki renkliliği verdiği eserlere de yansıtmıştır. Sahip olduğu derin kültür ve küçük yaştan itibaren tanıştığı fikrî ve edebî muhitler onun ufkunu genişletmiş, başta dil, tarih, tiyatro olmak üzere pek çok sahada eserler vermiştir. Doğu ve Batı dillerinden çoğunu bilmesi başarılı tercümeler yapmasına yardımcı olmuş, bu sayede edebiyatımıza nadide eserler kazandırmıştır. Fevziye Abdullah Tansel, Vefik Paşa’nın eserleriyle edebiyatımızda ne derece önemli bir yere sahip olduğunu şu cümlelerle özetlemektedir: “Abdulhak Hamid’in ‘Türkiye’de Moliere idi’ dediği Vefik Paşa, Avrupaî tiyatro edebiyatımız için tercüme ve birer şaheser sayılan adapteleri ile sağlam bir temel atmakla kalmamıştır; memleketimizde ilk salname onun tarafından tertip edildiği gibi, Şecere-i Türkî tercümesi ile tarihî Türkçülük yolunda ilk adımı atan, Anadolu Türkçesinin ilk lügatını, kendinden sonrakiler için senelerce örnek teşkil eden Avrupaî tarzda ilk defa tarih ders kitabı yazan da Ahmet Vefik Paşa’dır.4

Ahmet Vefik Paşa’nın Türk tiyatrosunda sahip olduğu başarı adapte ve tercüme yoluyla dilimize aktardığı Moliére külliyatıdır. 1869’dan itibaren başladığı bu çalışmanın ilk ürünü olarak “Zor Nikahı”nı adapte etmiş ve bu eser Matbaa-i Âmire’de basılmıştır. Aynı sene içerisinde “Yorgaki Dandini” ve “Zoraki Tabip” adlı eserler Osmanlı Tiyatrosu’nda temsil edilmiştir. Vefik Paşa’nın Moliere külliyatından tercüme ve adapte ettiği eserler şunlardır:

Tercüme Edilenler:	Adapte Edilenler:
Savruk	Zor Nikahı
İnfiâl-i Aşk	Zorâki Tabip
Dudukuşları	Tabib-i Aşk
Kocalar Mektebi	Merâkî
Kadınlar Mektebi	Azarya
Tartüf	Dekbazlık
	Don Civanı
	Adamcıl

Yorgaki Dandini

Okumuş Kadınlar

Ahmet Vefik Paşa, Moliére'in dışında başta tiyatro eserleri de çevirmiştir. Ancak bu eserlerin hemen hemen hepsi kaybolmuştur. Sadece L. Thiboust ile E. Lehmann'ın LeTueur de Lions'undan "Arslan Avcıları yahud Hak yerini Bulur" adı ile çevirdiği iki perdelik komedi basılabilmiştir. (1303/1886) Mustafa Nihat Özön, Moliére külliyatının ikinci cildine bazı sayfaları karışmış olan bir "Hernani Tercümesi"nden bahsetmiştir.5Ancak bu tercümenin bugüne kadar diğer sayfalarına rastlanmamıştır. "Bursa Valiliği sırasında kendisi ile görüşen Edmond Dutemple, seyahatnamesinde Ahmet Vefik Paşa'nın Shakespeare'den isimleriyle birlikte bazı tercümeler yaptığını haber verdiği gibi, La Grande Encyclopedie'de Shakespeare'den başka Schiller'den de tercümeleri bulunduğundan bahseder. Ahmet Fehim de Ahmet Vefik'in Schiller'den manzum olarak yaptığı ve Alman veliahtı Wilhelm'in Bursa'yı ziyareti şerefine kendilerinin de oynadıkları "Haydutlar" Tercümesini haber vermektedir.6 Ancak bu tercümelerin metinleri ortada yoktur. Bunların dışında Ahmet Vefik Paşa'nın "Oyuncuya Bir Oyun" adıyla hazırladığı oyunlarının varlığı bilinmekle beraber bunlar da baş aktör Fasülyeciyan'ın Mısır'da ölümüyle birlikte ortadan yok olmuştur.

Ahmet Vefik Paşa'nın tiyatroya ilgi duyması Fransa'da kaldığı dönemde karşılaştığı kişiler, aldığı eğitim, okuduğu kitaplar ve orada seyrettiği tiyatro eserlerinin etkisiyle olmuştur. Münevver bir ailenin çocuğu olarak yeniliğe açık bir anlayışla yetişen Vefik Paşa, hayatında karşılaştığı her durumu kendisini geliştirmek için kullanmasını bilmiştir. Onun tiyatroya olan ilgisi kendisine olduğu kadar Tanzimat Dönemi'nin sosyal ve edebî yöndeki gelişimine de çok önemli katkılar sağlamıştır.

1834 senesinde babasının Reşit Paşa'yla birlikte Paris'e gönderilmesi üzerine Saint-Louis Lisesi'nde öğrenim görme fırsatı bulan Vefik Paşa burada Fransızca öğrenmenin yanı sıra Latincesini de ilerletmiş, büyük Fransız klasikleriyle özellikle de Moliére'in eserleriyle tanışmıştır. Bu tecrübeden sonra 1860 yılında bir lise talebesi olarak gittiği Paris'e, yıllar sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sefiri olarak gönderilmiştir. Eskiden babasıyla hiç kaçırmadıkları Comedie Française'in gösterilerini yeni versiyonlarıyla seyretmeye devam etmiştir. Sahip olduğu yüksek kültür ve sanat aşkı, sefareti fikir, sanat ve siyaset adamlarının toplantılar yaptığı bir yer haline getirmiştir. Aldığı vazifelerden sürekli azledilerek farklı görevlere getirilmesi devletin pek çok kademesinde çalışmasına sebep olmuştur. Ancak son olarak atandığı Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliğinden azledildikten sonra uzun yıllar açıkta kalan Vefik Paşa bu yıllarda kendisini ilmî, edebî ve fikrî çalışmalara vermiştir. Dil ve tarih konusundaki eserleriyle, Telemaque, Mikromegas ve Moliére tercümeleri bu dönemin ürünleridir.

1871 yılında Mahmut Nedim Paşa'nın sadâreti zamanında Rüsûmat Emîni olarak göreve başlayan Vefik Paşa 1878 yılında çeşitli vazifeler almış ve bu yıl içerisinde en üst noktaya kadar ulaşmış, son olarak da Hüdavendigâr (Bursa) Valiliği'ne tayin olmuştur. Bursa Valiliği onun tiyatroyla her yönden ilgilendiği mekân olmuştur. Bursa Tiyatrosunu kurması ve Moliére'den tercüme ve adapte ettiği oyunları bu tiyatronun sahnesinde oynatması valilik yıllarına rastlar. Onun Bursa'da görev yaptığı yıllar tiyatro edebiyatımız için büyük kazançlar sağlamıştır.

Ahmet Vefik Paşa bu döneme kadar siyasî görevler için bulunduğu Paris ve Tahran elçiliklerinde doğu ve batı dillerini iyi bir şekilde öğrenme imkanı bulmuştur. Encümen-i Dâniş üyeliği esnasında tarihî ve ilmî eserler yazıp lügat hazırlamasına rağmen tiyatroya olan merakı, Bursa'daki zamanının önemli bir bölümünü Moliére'nin oyunlarını tercüme ve adapte etmesinde etkili olmuştur.

Vefik Paşa'dan önce de tiyatro ile ilgili çalışmalar mevcuttu. Ancak bu çalışmalar duraklama devresine girmiştir. İstanbul'da faaliyet gösteren Gedik Paşa Tiyatrosu II. Abdulhamit'in emriyle yıktırıldığı için bu tiyatroda çalışan pek çok Türk ve Ermeni tiyatro oyuncusu işsiz kalmışlardı. Bu durum üzerine Ahmet Vefik Paşa Bursa'da bir tiyatro yaptırarak bu oyuncuları himayesine aldı. Bu oyuncuların başında Fasülyeciyan görevlendirildi. "Bursa Tiyatrosu, Fasülyeciyan efendinin rejisörlüğü altında teşekkül eden heyete parasız kiralandı. Kira olarak tiyatro heyeti, memleket hastahanesi menfaatine, yılda iki defa temsil vermeyi taahhüt ediyordu.7 Temâşâ hayatına girdikten sonra adeta bir rejisör gibi hareket eden Vefik Paşa sahnenin dekorundan, oyunların provasına kadar her konuyla yakından ilgilenmiştir. Paşa, oyunlarla ve oyuncularla o derece ilgilenmiştir ki adeta bir hoca edâsıyla eserlerin provasında hazır bulunup gevşeklik gösteren oyuncuları azarlamaktan çekinmemiştir.

Hatıralarına, hayatına ve sanatına ait bilgileri bir deftere yazan orta oyunu sanatkarı Küçük İsmail Efendi şu bilgileri vermektedir: "Ahmet Vefik Paşa, hükümet civarındaki gazinoyu Gurebâ Hastahanesi nâmına tiyatroya çevirdi, bize piyesler vererek provalara başlattı, her provada mutlaka bulunurdu, hiç unutmam "Zor Nikahı" piyesinde Holas'a kızdı, yerinden kalkarak bir tokat attı. O gece piyesi fevkalâde oynadık, Holas da çok iyi muvaffak oldu. Oyundan sonra Holas'ı locasına davet ederek on altın hediye etti"8 Vefik Paşa'nın tiyatroyla ile bu kadar fazla ilgilenmesi birtakım kuşkulara sebep olduğu için saraydan gelen bir emirle valilikten çekilerek tekrar İstanbul'a yerleşmek zorunda kalmıştır.

Ahmet Vefik Paşa'nın asıl başarısı Moliére gibi usta bir sanatkârın eserlerini Türkçe olarak oynatmasıdır.

Eserleri dilimize çevirirken, sahip olduğu geniş dil bilgisi ve azınlıkları yakından tanıması oyunların başarı kazanmasında çok etkili olmuştur. Onun tiyatro hayatına etki eden iki mekân Paris ve Bursa'dır. Paris, tiyatro kültürünün ilk tohumlarının atıldığı yer olup, Bursa da bu tohumları yetiştirdiği muhit olmuştur. Bursa Valiliği, şehrin düzeni açısından faydalı olduğu gibi, başta Moliére Külliyatı olmak üzere kültür hayatımıza da pek çok kazanımlara vesile olmuştur.

Ahmet Vefik Paşa'nın, elimizde bulunan oyunlarının hepsi Moliére'den adapte ve tercüme yoluyla tiyatromuza kazandırılmıştır. Tiyatro külliyatında yer alan oyunların tamamının kaynağı yabancıdır. Bu oyunların o dönem Türk toplum yapısına uygun olanları kendi tiyatro anlayışına göre adapte etmiş, uymayanları ise Moliére'den aynen tercüme etmiştir. Adapte ettiği eserlerde bile ayrıca vak'a icat etmesine gerek kalmamış, asıl konu üzerinde -zorunlu değişikliklerin dışında- bir değişiklik yapmamıştır. Moliére'i ve eserlerini Fransa'da kaldığı yıllarda daha iyi tanıma fırsatı bulan Vefik Paşa'nın kendi karakteri ve sanat anlayışıyla Moliére'in gülünç kişiler ve vak'a icat etme yönü arasındaki benzerlik, ona yakınlaşmasında etkili olmuştur.

Tiyatro alanındaki ilk eserini Moliére'den adapte ederek "Zor Nikahı" adıyla edebiyatımıza kazandıran Ahmet Vefik Paşa'nın geçiş dönemindeki ikilemden etkilenmemesi mümkün değildi. Her ne kadar klasik Batı komedyası tarzında eserler vücuda getirmeyi amaçlamışsa da, yazmış olduğu eserlerin geleneksel seyirlik oyunlarımızdan izler taşıması kazanılmazdı. Çünkü halk arasında yerleşmiş olan bir temaşa geleneği varken, bu geleneğin oldukça dışında eserler yazması döneminde bu derece kabul görmesine engel olabilirdi. Öncelikle halkı tiyatroya alıştırmak ve onlara bir tiyatro zevki aşılamak amacıyla başladığı çalışmaların yadırganmaması için, alışılagelmiş temâşâ anlayışının dışına pek çıkmamıştır.

Özellikle Tanzimat Dönemi'nde komedyayla tanışan Türk seyircisinin bu türü kolayca benimsemesini, daha önceden meddah dinlemeye, karagöz ve ortaoyunu seyretmeye alışık olmasına bağlayabiliriz. Batı tiyatrosu anlayışıyla yazılan ilk oyunlardaki konuların ve kişilerin ortaoyunundaki konu ve tiplerle benzerlik göstermesi de geleneksel seyirlik oyunlarımızın Avrupaî Türk tiyatrosuna kaynaklık ettiğini göstermektedir. "Klasik bir Batı yazarının ülkemizde kendini kabul ettirmesinin özel bir anlamı vardır. Çünkü ülkemizde Batı tiyatrosunun benimsenmesinden çok daha önce yerleşmiş bir güldürü geleneği bulunmaktadır."9 Vefik Paşa, Ahmet Mithat Efendi'nin Türk hikayeciliğinde üstlendiği öğretme misyonunu tiyatro sahasında üstlendiği için tercüme ve adaptasyon için seçtiği eserlerin, halkın daha önceleri izlediği oyunlarla paralellik göstermesine dikkat etmiştir. Bu tutum, eserlerinin döneminde yadırganmadan izlenmesine yardımcı olduğu gibi, günümüzde hala canlılığını korumasını sağlamıştır.

Vefik Paşa'nın başarısı kendi tiyatro anlayışına kaynaklık eden Batı tiyatrosuyla geleneksel seyirlik oyunlarımızı kaynaştırabilmesidir. Oyunlarda, kişilerin kapı sesi yerine "tak tak tak" şeklinde zil sesi için de "çıng çıng drelin drelin" şeklinde taklidî sesler kullanmaları ve "hu, yahu" gibi nidalarla birbirlerine seslenmeleri bu durumun en bariz örnekleridir. Vefik Paşa'nın oyunlarında dekor unsuruna fazla yer verilmemesi ve olayların geçtiği mekân olarak daha çok fiziksel anlamda açık mekânların tercih edilmesi de ortaoyunu geleneğinin devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dekor genellikle itîbarîdır. Konuşmalardan elde ettiğimiz ipuçlarıyla mekânı canlandırabiliyoruz. Oyunda herhangi bir fonksiyonu olmayan dekoratif unsurlara yer verilmemiştir.

Ahmet Vefik Paşa oyunlarında kendi fikirlerini hayata geçirme imkanı bulmuştur. Toplumsal konular çerçevesinde dönemin en çok tenkit edilen konularına oyunlarında yer vermiş, kendi bakış açısını ve fikirlerini tematik değerleri temsil eden oyun kişilerinin ağzından söyleterek oyunlarının öğretme ve fayda verme fonksiyonlarını ön plana çıkarmıştır. Olayların seyri içerisinde güldürü unsurunu en uygun yerlerde kullanarak, komedyanın güldürürken eğitme ilkesine uygun eserler yazmıştır. Bu yüzden oyunlarındaki çatışmaların tamamı tenkit edilen düşünceyle olması gereken düşünce arasında yaşanmaktadır. "Tartüf" ve "Don Civanı" adlı oyunlarda da dinî değerlerin hafife alınmasının eleştirisi yapılırken bir taraftan da din adamların tenkidinin o dönemde bizim insanlarımızın şahsında temsil ettirilmesi uygun görülmediği için bu eserler tercüme etme yoluna gidilmiştir.

Ahmet Vefik Paşa, yazdığı bütün eserlerde, sade dil anlayışına bağlı kalmıştır. Halk diline yaklaşma çabalarının daha yoğun olduğu tiyatro eserlerinde atasözü, deyim ve halk söyleyişlerine geniş ölçüde yer vermesi onun dil anlayışının bir sonucudur. Adapte ettiği oyunlarda dili başarılı bir şekilde kullanmış, kelimelerin Fransızca karşılığında görülen komik etkiyi Türkçede de yakalayarak şahsî üslûbunu ortaya koymuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın siyasi kimliğinin yanında en önemli yararlılığı tiyatro sahasında olmuştur. O, tiyatronun Türkiye'de bir oyun ve sanat olarak uygulanmasına büyük önem verdiği gibi, tiyatro edebiyatımızın kuruluş ve gelişme aşamasında da önemli bir yol gösterici olmuştur.

1 Niyazi, Akı, XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi, Atatürk Üniv. Yay., Ank. 1963, s. 15-16.

2 Metin And, "Başlangıcından Günümüze Türk Tiyatrosuna Toplu Bakış", Littera, (Haz: Cengiz Ertem) 1990, s. 49.

3 Metin And, Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1972, s. 26.

4 Fevziye Abdullah Tansel, Ahmet Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri, Belleten, TTK Yay., C. XX VII, No: 109, s. 144-145.

5 Mustafa Nihat Özön, Ahmet Vefik Paşa ve Ernani Tercümesi, Kalem, nr 2, 15Nisan 1978, s. 54.

6 Ömer Faruk Akün, a.g.y., s. 157.

7 Lütfi. Ay, Bursa "Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu"nun Açılışı Münasebetiyle-Ahmet Vefik Paşa-, s. 28.

8 Cevdet Kudret, Ortaoyunu, İş Bank, Yay., Ank. 1973, s. 112.

9 Sevda Şener, "Moliere ve Türk Komedyası", Tiyatro Araştırmaları Dergisi", s. 5., Ankara 1974, s. 27.

D. Yeni Sanat Dalları: Fotoğraf ve Sinema

Osmanlı'da Fotoğraf Sanatı / Engin Özendes [s.507-517]

Fotoğraf Tarihçisi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafın Gelişmesini Etkileyen Faktörler Değişen Yüzyılda Osmanlı Sultanları

Osmanlı sultanları bestekar, müzisyen, şair, nakkaş, ince marangoz, minyatürcü olarak, daha çok Doğu sanatlarına ilgi duydular. Bestekar Sultan III. Selim'in yeğeni ve fotoğrafın keşfi yıllarında Osmanlı Sultanı olan II. Mahmud'un da, bütün bu geleneksel sanatlara yakınlığı olmakla birlikte, Batı sanatlarına meyli büyüktü. Batı müziği, piyano, Avrupa tarzı bando, orkestra, tiyatro, askeri yenilikler, Osmanlı ülkesine onun saltanatı yıllarında girmeye başladı.

Bu yeniliklerin uygulandığı sıralarda, Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin en kritik dönemini yaşıyordu. Geniş İmparatorluk topraklarını askerlik ve diplomasi yönünden savunmak, gittikçe zorlaşıyordu. II. Mahmud, son zamanlarda gericilik ve tutuculuğun simgesi haline gelen Yeniçeri ocaklarını 1826 yılında kapattıktan sonra,1 modern bir ordu ve donanma kurdu.

Batılı hükümdarlar eskiden beri, devlet dairelerine astırmak ve birbirlerine hediye etmek üzere resimlerini yaptırmayı adet haline getirmişlerdi. Bu âdet Sultan II. Mahmud'la birlikte Osmanlı saraylarında da başlatılmış oldu. İlk kez resimlerini devlet dairelerine astıran Osmanlı Sultanı II. Mahmud oldu. 1836'da Selimiye Kışlası'na büyük bir törenle resmi asıldı.

Sultan II. Mahmud, ayrıca kendi resmini taşıyan bir nişan hazırlatarak, Tasvir'i Hümayun adı verilen bu nişanı, en sadık bildiği devlet erkanı ve ricalinin boyunlarına kendi eliyle taktı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa kuvvetlerine karşı çarpışacak olan2 Osmanlı ordusunun kumandanı Çerkes Hafız Mehmed Paşa'ya, 1838 yılında moral olması için bir resmini gönderdi.

II. Mahmud'dan sonra Sultanlığa gelen oğlu, Abdülmecid zamanında da bu gelenek sürdü. Sultan Abdülmecid'in görüp seyretmesi için, bir ressamın eserleri sarayda sergilendi. Ataları derecesinde doğu kültürünü bilmeyen Sultan Abdülmecid, Batı müziğine büyük bir ilgi duymaktaydı. Franz Liszt, 1847'de Osmanlı Sultanının sarayında müziğini dinletmişti. Bu konserden sonra, piyanist Liszt'e Sultan tarafından bir nişan verildi.

Samuel Morse'un telgrafı buluşundan dolayı Abdülmecid kendisini tebrik edip, bir nişan ve ihtira beratı gönderdiğinde, Morse: "Sultan Abdülmecid, bu nişanı ve tebrikiyle icadımın değerini anlayan Avrupalı ilk büyük insan olmuştur" demişti. Sultanın bu davranışı, aynı zamanda telgrafın dünya üzerinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nda tanındığının kanıtıydı. 1847'de Beylerbeyi sarayının yerindeki büyük ahşap sarayda, bizzat Abdülmecid'in önünde İmparatorlukta ilk telgraf denemesi yapılmış ve Sultan, kurulan bu hattan ilk mesajı kendisi göndermişti. Bu denemeden sonra da

Edirne'ye kadar uzanan bir telgraf hattının kurulmasını istedi. Samuel Morse, kendi ülkesinde buluşunun patent hakkını ancak 1854 yılında alabildi.

Abdülmecid'den sonra Sultanlığa gelen Abdülaziz, ağabeyi gibi Batı müziğine değil, daha çok geleneksel Türk müziğine ilgi duyardı. Çok iyi ney çalar, beste yapardı. Osmanlı'nın Berlin sefiri aracılığıyla, 1863'te İmparatoriçe Augusta'ya,3 Abdullah Biraderlerin çektiği bir fotoğrafını göndermişti. Avrupa'yı ilk kez ziyaret eden Osmanlı Sultanı olan Abdülaziz aynı zamanda resim yapardı. Oğlu son Halife Abdülmecid Efendi ise, Türk resim tarihinde yeri olan bir kişidir.

İmparatorluğun sonlarına doğru yaklaştığı dönemde, gerilemenin "Batılılaşamamak" olduğuna inanan Osmanlı yöneticileri, Avrupa'dan pek çok yabancı uzman getirterek, askeri, ekonomik, sosyal önemli görevlerde etkin roller verdiler. Batı ülkelerinin gelişmelerinin, bu alanlardaki uygulamalarına bağlı olduğuna inanan Osmanlı'da, büyük bir yenilenme hareketi başlatıldı.

Sultanların giysileri, altıyüz yıllık İmparatorluğun geleneksel giyiminden ilk kez farklılaştı. Kavuk, kaftan ve şalvar yerine, Avrupalı hükümdarlar gibi, yandan şeritli pantolonlar, kırmızı fesler4 giyilmeye başlandı, ceketler de apoletlerle bezendi.

Donizetti Paşa Mızıka-ı Hümayun'u yönetmek üzere çağrıldı.5 Ordunun çeşitli kademelerinde Alman, İsveçli, İngiliz ve Fransız paşalar görev aldılar. Böylesine hızlı bir yenilenme dönemine girmiş Osmanlı Ülkesi, elbette Batı'dan gelen yeni bir buluşa, fotoğrafa karşı olamazdı.

Fotoğrafın Gelişmesinde Sultan II. Abdülhamid'in Rolü

Abdülaziz'den sonra üç ay gibi kısa bir dönem sultanlık yapan V. Murad'ın arkasından tahta geçen Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı'da fotoğrafın en büyük koruyucusu ve destekleyicisi oldu. Güzel sanatlarla ilgilenen Sultanın kendisi de fotoğraf çekerdi. Sarayda vaktinin çoğunu resim salonu, müzik salonu ve fotoğraf atölyesinde geçirirdi.

Sultan Abdülhamid aynı zamanda çok iyi bir fizyonomistdi. İstanbul'un önemli ailelerinin kendisinde bulunan aile fotoğraflarına bakarak, Harbiye'ye girecek öğrencileri seçerdi. Tahta geçişinin 25. yılında6 Osmanlı topraklarında çıkarılacak af için, ülkenin bütün cezaevlerindeki mahkumların, tek tek veya üçerli gruplar halinde boy fotoğraflarını çektirdi, mahkumların isimleri, suçları ve mahkumiyet müddetleri de yazılı olan bu albümlere bakarak af kararını verdi. Cezaevlerinin, her türden insanı toplayan yerler olduğu düşünülürse, bu albümlerin, o devrin giyim, kuşamı açısından da çok değerli folklorik bir kıymette olduğu açıktır.

Sultanın başkâtibi Tahsin Paşa7 anılarında, Abdülhamid'in sık sık kendisine; "Her resim bir fikirdir. Bir resim yüz sayfalık yazı ile ifade olunamayacak siyasi, hissi manaları telkin eder, onun için ben tahriri münderecatdan ziyade resimlerden istifade ederim" dediğini yazar.

İşte Sultan II. Abdülhamid'in fotoğrafa verdiği bu olağanüstü önem, bu sanatın, döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda süratle gelişmesini sağladı. Fotoğrafçılara ülkedeki olayları ve temel

kurumları belgeleme görevini verdi. Hemen bütün donanma gemileriyle, askeri kuruluşların, fabrikaların, mensuplarının, devlet tarafından yapılmış bütün binaların, okulların, karakolların, camilerin, etnografik çevrenin, arkeolojik görünümlerin ve doğanın fotoğraflarını çektirdi.

Ziyarete gelen yabancı devlet adamlarının İmparatorluk'taki gezilerini, Hastane ve büyük müesseselerin açılışlarını da yine çektirdiği fotoğraflardan izledi. Diğer devlet başkanlarına, ülkenin propogandasını yapmak amacı ile albümler gönderdi.

Ebubekir Hazım Tepeyran,8 başı darda olduğu bir zaman, Sultana bir albüm takdim ederek, ondan derdine çare aradı ve olumlu sonuç aldı. Tepeyran anılarında; "Eğer ben fotoğraf sanatını bilmeyerek bu albümü Sultana takdim etmemiş olsa idim, daha önce hakkımda verilen jurnallerle mimlenecektim" diyerek, Sultanın fotoğrafa olan ilgi ve sevgisini vurguladı. Yine Tepeyran'ın anılarında, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden ve parasına, mallarına el konması kararından sonra Yıldız Sarayı'nın harem dairesine giren heyetin orada sultana ait küçük bir fotoğraf atölyesi ile karşılaştıkları yazılıdır.

Başlangıçta Müslüman halktan tepki gören, ama Osmanlı sarayının Müslüman sultanlarınca desteklenen fotoğrafın bu nedenle sarayla ve devrin sultanları ile diğer ülkelerde olduğundan farklı bir ilişkisi vardı.

Fotoğraf ve Din İlişkileri

Reformlar ve yenilikler Osmanlı yönetiminden gelmekteydi, halkın bunları kabullenmesi ise bir süreç içinde olacaktı. Osmanlı topraklarındaki nüfusun çoğunluğunu Müslüman halk oluşturmaktaydı. Ancak Osmanlı bu geniş toprakları içinde, Rum, Ermeni, Karadağlı, Gürcü, Mısırlı, Türk, Yahudi, Arap, Arnavut, Sırp, Çerkez gibi değişik gurupları içine alan bir milletler ve dinler topluluğuydu.

Kur'an'da resmi yasaklayan bir ayet yoktur. İslam'da resim yapmak değil, resimlere tapmak yasaklanmıştır. Pek çok Osmanlı sultanı başından beri resimlerini, hem de yabancı ressamlara yaptırdılar.9 Türklerin İslamlığı kabul edişlerinin daha ilk yüzyılında resim ve heykel yapıldı ve mezar taşlarında ölü ile ilgili kadın ve erkek figürleri kullanıldı.10

Kur'an'da olmamakla birlikte, bazı hadisler canlı varlıkların resmini yapanların, Allah'la yaratmada boy ölçüşmeye kalktıkları için kötü kişi olduklarını ve bu kişilerin kıyamet günü, yaptıkları tasvirlere can vermek zorunda kalacaklarını, bunu başaramayacakları için de cehennem azabı çekeceklerini belirtmişlerdi. Tıp, astronomi, mühendislik ve fen bilimleri konusunda yazılmış kitaplardaki figürler, çoğu kez gölge, ışık kullanmadan renklendirilmiş, naif şeylerdi. Bu resimleri yapan kişiye hiçbir zaman ressam veya tasvirci denmemesinin, nakkaş denmesinin sebebi de, bu tür süslemelerin daha çok nakış olarak düşünülmesinden ileri gelmekteydi. İslamın temel kurumu ve İslam mimarisinin odak yapısı olan camilerde hiç canlı figürü yoktu.

İstanbul’da 1910 yılında açılan ilk Müslüman fotoğrafhanesinin sahibi, Rahmizade Bahaeddin şöyle diyor: “Tesettür, günah, haram korkusuyla mücadele etmek istediğim içindir ki, atölyemi İstanbul cihetinde11 kurmaya karar verdim.”

Osmanlı İmparatorluğu’nun halkından olan Musevilerin dininde ise, tasvir kesinlikle yasaklanıyordu. “Ne yukarıda gökte, ne aşağıda yerde, ne de yerin altında suda bulunanın resmini yapma, onlara tapma ve hizmet etme. Çünkü ben senin efendin ve tanrın kıskanç bir tanrıyım.” (Çıkış 20/4)

İşte bu dini nedenlerle ilk fotoğrafçılar Müslümanlar ve Museviler arasından çıkmadı. Osmanlı topraklarına gezginler yolu ile girmiş olan fotoğraf, öncelikle Hıristiyan dinine mensup topluluklar, Ermeni ve Rumlar tarafından başlatılmış oldu.

Bu fotoğrafçılar, fotoğraflarında model olarak da Hıristiyanları kullandılar. Orientin havasını belirleyen bu fotoğraflarda önceleri beyaz peçeleri ile gösterilen ve “Türk kadını” diye adlandırılan zarif hanımlar da İslamik giysileri içinde Hıristiyan kadınları veya kadın kostümü giydirilmiş erkeklerdi.12

Usta-Çırak İlişkileri

İmparatorluğun tebasından olan Ermeniler, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Elazığ ve İstanbul’da daha çok eczacı ve kimyager olarak bilinirlerdi. Bu nedenle de ilk bulunduğu yıllarda fazlaca kimya bilgisi isteyen dönemin fotoğrafçılığı Daguerreotype’a geçmeleri kolay oldu. Ayrıca Ermeniler, Venedik’deki Murad-Raphaelyan okulundan sanat alanında çok şey öğrendiler.13 İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yaşayan Ermeni aileler de çocuklarını İstanbul’a meslek öğrenmeye gönderirlerdi. Bu gençler, o dönemlerde yeni açılmış bulunan Ermeni fotoğrafhanelerinde çırak olarak çalıştılar. Özellikle Abdullah Frèreslerin stüdyosunda yetişen pek çok öğrenci, fotoğrafçılığı hemen hemen bir Ermeni tekeli haline getirdiler.

Ermenilerden sonra fotoğrafa ilk ilgi gösteren teba arasında Rumlar bulunuyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bazı levantenler de fotoğrafla ilgilenmeye başladılar.

Müslüman Nüfus ve Ticaret

Müslüman Osmanlı vatandaşları ticaretle fazlaca meşgul değillerdi. Özellikle, fotoğraf gibi yeni bir buluşun ticaretine atılmayı macera olarak kabul ettiklerinden, böyle bir işe yanaşmazlardı. Genç Müslüman Osmanlı erkekleri, daha çok geleneksel askerlik mesleğini, garantili bir geliri olan memuriyeti veya ulemadan olmayı seçtiler. Bu nedenle de Müslümanların bu mesleğe ilgi duymalarının başlangıcı asker fotoğrafçılarla oldu denebilir.

Asker Fotoğrafçılar

Batı tarzı resim ülkeye girmeden önce, resimle ilgili çalışmalar minyatür, tezhib, kalem işleri ile mimari elemanlar, çini süslemeleriydi. Minyatür, 13. yüzyıldan beri bir yüzey resmi olarak gelişmişti. Üçüncü boyut ve perspektif kullanılmazdı. Kitap sayfalarına metni açıklamak için çizilen minyatürler,

yakından izlenen bir resim olduğundan ve perspektif de belli bir uzaklıktan derinlik etkisi yapacağından, buna gerek görülmemişti. Minyatürün okulu yoktu. Usta-çırak ilişkileri ile öğrenilirdi. Bu sanat, okullarda gösterilse bile eşyayı ve doğayı doğru bir biçimde ifadelendiremeyeceğinden bir anlamı da olmazdı. Oysa batı tarzı resim, yalnızca resim sanatı için yapılmamakta, doğa ve eşyayı doğru göstermek amacını da taşımaktaydı. Resim ilk kez, 1795 yılında öğretime başlamış Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a, 19. yüzyılda bir ders programı olarak alındı. Askeri okullarda öncelikle asker mesleğinin gereği olarak okutulan resim derslerinde, pespektif ve gölgenin ağırlık kazanmasının tek nedeni, resimsel olmaktan çok, üç boyutlu eşyanın doğru görüntüsünü yakalayabilmek içindi. Batı tarzında resim dersleri okunan ilk okul Mühendishane olduğundan, ilk ressamlar da buradan mezun oldular.

Mühendishane'ye resim derslerinde yararlanmak üzere 1805'te İngiltere'den bir Camera Obscura getirtildi. Daha sonraları fotoğraf derslerinin de eklendiği bu okullarda öğretmenliği, ressam sınıfından mezun olmuş askerler yaptılar. Saray tarafından görevlendirilen bu fotoğrafçılar, tarihi saptamalar ve gezginci dökümanter devrinin başlamasını sağlamış oldular. 1870'lerde Müslüman fotoğrafçı adına bu nedenle rastlanmaktadır.

İlk Yıllar Osmanlılar Fotoğrafın Bulunuşunu Öğreniyor

İstanbul'da yayımını Türkçe, Arapça, Fransızca, Rumca ve Ermenice sürdüren Takvim-i Vekayi gazetesinin 28 Ekim 1839 (19 Şaban 1255) tarihli 186. sayısından: "Avrupa'da yayınlanan bazı gazetelerden alınan haberin tercümesidir. Herkesin bildiği gibi, son yıllarda buharlı makinalar fabrikalarda ray üzerinde gidebilir hale geldi. Bu sıralarda bir adam düşüncelerini dikkatle bir noktada toplayıp kanalize etmiş ki, iş bir acaip sanata yönelmiş, sonunda cilveli bir ayna (satıh) ortaya çıkmış. Fransalı Daguerre adlı marifet sahibi öğrendiği değişik sanat fenninin usulleri ile güneş ışığını yankı yaptırıp, nesnelerin hatlarını çıkarmış ve bu acaip sanatın oluşmasına gizli ve açık olarak 20 senesini vermiştir. Nihayet sonuca gelmiş ve bu olay herkesin beğenisini kazanmıştır.

Şöyle ki, cismin görüntüsü, ışıktan arındırılmış büyük veya küçük kutu şeklinde olan aletin, önündeki camdan geçerek içeride resmolunur. İçeri yansıyan resmin bir satıh üzerinde zaptolunması için bazı eczalar hazırlanması gerekir. Daguerre tecrübesine dayanarak bu karışımı başarmıştır. Bakır levhaya sürülen maddeye iyot ismi verilir. Bu levha iyodun buharına birkaç dakika tutulduktan sonra hemen karanlık kutuya konulur, beş dakika müddetle kutunun penceresinden geçen görüntü resimlenir. Bazı saklanması gereken şeylerin böyle zaptedildiği düşünülecek olursa, bunun ne kıymetli bir icad olduğu anlaşılır. Ne gariptir ki, Daguerre'in bu keşfi sırasında Talbot isimli bir İngiliz de kendi diyarında güneş ışığını böyle kullanmıştır.

Böyle ise de, Daguerre'in resim çekmesi daha önce gerçekleşmiştir." Bu gazete haberi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğrafın icadı duyurulmuş oldu. 1840 yılında ise, İngiliz William Churchill'in yabancı basından aktardığı yazılarla yayımına başlayan Ceride-i Havadis gazetesinin 15 Ağustos 1841 (26 Cemazıyelahir 1256) tarihli 47. sayısı, bu defa Daguerre'in ticari amaçla çoğalttığı makinasının icadından şöyle söz ediyordu:

“Ressamların kullandığı aletlere lüzum kalmadan ve düzgün bir bölümleme ile vakit kaybetmeden, bir yerin resim görüntüsünü almak için, Avrupa’da Daguerre dedikleri zat, bir alet icadedip, Daguerre’in basması manasında Daguerreotype diye adlandırmıştır. Daha önce kitabının İstanbul’a gelip ve tercüme edilip basıldığı, ilgililer tarafından bilinmektedir. Bu Daguerreotype’ı icadeden Mösyö Daguerre, bu defa da fotografya, yani ışık yazması işini bir aletle yapmaya başlamıştır. Çok kısa bir zamanda bu alet vasıtasıyla bir yerin veya bir ordunun resmi levha üzerinde tesbit olunuyor. Eğer çekilen bir belde ise, bütün binalardan başka bağ ve bahçesinde olan ağaçların yaprakları dahi tek tek anlaşılıyor imiş. Eğer levhadaki bir ordu ise, adamlardan başka yüzlerindeki kıllar dahi seçiliyormuş.”

Péra

İstanbul yakasındaki surların içine yerleşmiş olan Bizanslılar, Haliç’in karşı kıyısına bu anlama gelen Peramatis, kısaca Péra derlerdi. Buraya zamanla sahip olan Cenevizliler de Péra adını kullandılar, kendi topluluklarına da “Magnifica Communita di Péra” yani “Ulu Pera Topluluğu” dediler. Cumhuriyet’in başlangıcından beri adı İstiklal Caddesi olan Grand’ Rue de Péra’nın, Osmanlı döneminde üç ayrı adı vardı. Ağdalı Osmanlıca konuşanlar için “Cadde-i Kebir”, Avrupalılar ve Levantenler için “Grand’ Rue de Péra”, İstanbul yakasında oturanlar için ise “Doğruyol”.

Önceleri Péra’nın dar ve karanlık sokaklarında bazı karanlık işler dönerdi. Eski korkulu sokakları, elçilik binalarının yavaş yavaş buraya taşınmaları ile özellikle ondokuzuncu yüzyılda değişmeye başladı, en canlı ve kibar semtlerden biri haline geldi. Caddenin iki tarafını sağlı sollu dolduran apartmanların alt katları, her ülkenin bayrağını taşıyan zarif ve daha çok yabancıların sahip olduğu kimi saray ayakkabıcısı, kimi saray terzisi, kimi saray gömlekçibaşısı, kimi de saraya fes kalıplayan dükkanlardı. İmparatorluk başkentinin en Batılı yeri olan bu caddeye, 1850’li yıllardan sonra fotoğrafçılar da gelmeye başladılar.

Pera’nın Fotoğrafçıları Vasil Kargopoulo (1827-1886)

1850’de Rum asıllı fotoğrafçı Kargopoulo, Péra’da Rus Sarayı’na yakın bir yerde stüdyosunu açtı. Daha sonra, o zamanlar kalabalık bir ordu merkezi olan Edirne’de E. Foscolo ile ortak ikinci bir stüdyo açtı.

Kargopoulo’nun süslenme heveslisi ayak takımı gençlerin, kıyafet değiştirip fotoğraf çektirmeleri için, fotoğrafhanesinde geniş bir gardrobu vardı.

Kargopoulo, çok sayıda seyyar satıcının fotoğraflarını çekip, 6x9 cm. boyutundaki kağıtlara basarak, stüdyosunun özel kartonlarına yapıştırdı ve bunları İstanbul’un halk tipleri olarak satışa çıkardı. Büyük ününü bu çalışmaları ile sağlayarak, İstanbul tarih ve folklurunun belgelenmesine büyük katkıda bulundu.

Pascal Sébah (1823-1886)

1857'de, Avusturya Posta Ofisinin bulunduğu Tom Tom Sokağı'nın 10 numaralı binasında bir fotoğraf stüdyosu açtı. Bu stüdyoya "El Chark Societe Photographic" adını verdi. 1860 yılında Grand' Rue de Péra'daki Rus Elçiliği'nin bitişiğinde bulunan 439 numaralı yere taşınan Sébah, A. Laroche adlı bir Fransız'ı stüdyonun yönetimine getirdi. Paris'te fotoğrafçılık tekniğini iyice öğrenmiş ve bu konuda çalışmalar yapmış olan Laroche, 1873'lü yılların sonuna kadar Sébah'la İstanbul'da çalışmalarını sürdürdü.

1869'larda Pascal Sébah, ünlü ressam Osman Hamdi Bey ile tanıştı. Osman Hamdi Bey, yaptığı tabloların büyük bir çoğunluğunda Pascal Sébah'ın fotoğraflarından yararlanmaya başladı.

1873'te Viyana'da açılacak sergide gösterilecek olan giysilerin büyük boyutta fotoğrafları çekilerek bir albüm hazırlandı. Albümün tüm fotoğrafları Pascal Sébah tarafından çekildi.14

Pascal Sébah, 1873 yılı sonlarında Kahire'de ünlü Shepard's otelinin yanında bir şube açtı. 1883 yılında felç geçiren Pascal Sébah 25 Haziran 1886'da öldü. Kardeşi Cosmi Sébah, 1888 yılına kadar stüdyoyu yönetti. Pascal Sébah'ın oğlu Jean, amcasının yardımlarıyla İstanbul'da çalışan fotoğrafçı Policarpe Joaillier ile ortak oldu. Adı Sébah & Joaillier'e dönüşen firma altın çağını yaşamaya başladı.

1871 yılında Jean Pascal Sébah, Hagop İskender ve Leo Perpígnani ile ortaklık yapmaya başladı. Cumhuriyet dönemindeki yenilenme hareketlerine uyarak firmanın adı "Sabah"a dönüştürüldü.

Abdullah Frères (Viçen: 1820-1902, Hovsep: 1830-1908, Kevork: 1839-1918)

Péra'nın en ünlü fotoğrafçıları Ermeni asıllı Abdullah Biraderlerdi. Kevork Abdullah, 9 Eylül 1857'de Venedik'teki Murad Raphaelyan okulundan mezun oldu ve 1858 yılında İstanbul'a döndü. Viçen Abdullah, 1856'da İstanbul Beyazıd'da bir fotoğraf stüdyosu açan ve bu stüdyoda Daguerreotype ile uğraşan Alman kimyager Rabach'ın yanında rötuşçu olarak çalışmaktaydı. Kevork, kardeşleri Viçen ve Hovsep ile birlikte ülkesine dönmek isteyen Rabach'ın stüdyosunu devraldı.

1886'da, Mısır Hidivi Tevfik Paşa'nın çağrısı üzerine, Kahire'de bir şube açtılar. Abdullah Kardeşlerin Kahire'de açtıkları bu işyeri, şöhretlerine paralel olarak daha ilk günden itibaren büyük bir başarı kazandı.

Sayısız takdir ödülleri, madalyalar, kutlama mektuplarının sahibi Abdullah Biraderler, özellikle stüdyo fotoğraflarında ustaydılar. Bu nedenle de değişik desenli panolar, kadife perdeler, çeşitli sütunlar, günün modası kanapeler, Doğu'yu simgeleyecek sedef kakmalı masalar, nargile, çubuk, sim işli terlikler yaratacakları ortam için vazgeçilmez aksesuarlardı. Çalışmalarında doğal ışığın rolü büyüktü.

Nikolai Andreomenos (1850-1929)

1867 yılında Abdullah Frèreslerin Beyazıt'taki stüdyosunu devralan Andreomenos burayı 30 yıla yakın çalıştırdıktan sonra da fotoğrafçılığın merkezi haline gelen Péra'da bir şube açtı.

İstanbul yaşantısını büyük bir titizlikle çekti. 27 Ocak 1929'da fotoğraf çalışmalarını sürdürürken öldü. Oğlu Tanaş Andreomenos 1930 yılında stüdyonun adı "Foto Saray" olarak değiştirdi ve çalışmalarını 90 yaşına kadar Beyoğlu'nda sürdürdü.

Guillaume Berggren (1835-1920)

İsveçli Guillaume Berggren, 1866'da dünya seyahati için Odessa'dan bir gemi ile ayrıldı. Gemi İstanbul limanında durdurulduğunda, Guillaume bir fırsatını bularak şehri gezmeye çıktı. Doğu'nun bu gizemli şehrini gördüğünde de hemen gemiden ayrılarak buraya yerleşmeye karar verdi. Bu adım onu yaşamının sonuna kadar kalacağı kente getirmişti. 1870'li yılların başında Grand' Rue de Péra'da Derviş sokağı (bugünkü adı ile Piremeci) başındaki 414 no'lu binanın ikinci katında bir fotoğraf stüdyosu açtı.

Berggren, usta tekniği ve kompozisyon anlayışı ile, İstanbul'un en güzel görüntülerinin, Boğaziçi'nin, kıyıların, sokakların, türlü tiplerin, manzaraların belgeleyicisi oldu.

Bağdat demiryolunun yapımı sırasında, Goltz Paşa ile birlikte Anadolu'ya yaptığı gezilerde, demiryolu üzerindeki pek çok kentin fotoğraflarını çekti.

Gülmez Frères

Gülmez Kardeşler, 1870 yılında Péra'da bir stüdyo açtılar. İstanbul'un kırsal görünümlerinin fotoğraflarını çeken kardeşler, 1900'de stüdyoyu kapatarak bütün fotoğrafları Aşil Samancı'ya sattılar.

Bogos Tarkulyan (?-1940)

Bogos Tarkulyan, "Pol" adını kullanırdı. Daha sonraları ise asıl adı unutularak kendisine fotoğrafhanesinin adı olan "Febüs" efendi denmeye başlandı.

Karakaş biraderlerin atölyesinden yetişip, daha sonra Abdullah Frères'in asistanlığını yaptı ve 1890'da "Phébus" adı ile kendi fotoğrafhanesini açtı.

1890 yıllarında çocuk resimleri çekmek için, Fransa'dan stüdyosuna alçılı kartondan yapılmış 70-80 cm yüksekliğinde bir oyuncak at getirdi. Uzun seneler resim dersleri alan Febüs, özellikle portre resmi üzerine çok başarılı çalışmalar yaptı.

Aşil Samancı (1870-1942)

Ressam ve dekoratör Jacob Samancı Efendi'nin oğlu Aşil Samancı, fotoğrafçılığı Abdullah Biraderlerden öğrendi. İstanbul'un eski eserlerinin fotografik bir koleksiyonunu hazırladı. Aşil Samancı, Apollon adlı stüdyosunda 1925 yıllarına kadar çalışmalarını sürdürdü.

İstanbul TarafıRaif Efendi

1854 yıllarında, İstanbul Çemberlitaş'ta çalışan Raif Efendi, 1848'de Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan ve 1849'da Kütahya'ya yerleşen Macar mültecilerindendi. Çemberlitaş'taki dükkanında saatçilik ve dönemin tekniği Daguerreotype ile fotoğrafçılık yaptı.15

Rabach Alman kimyager Rabach, 1856'da Beyazıt'ta bir stüdyo açtı. Bir minyatürcü olan ve fildişi üzerine minyatür portreler çizen Viçen Abdullah'ı yanına rötüşçu olarak aldı.

1858'de Rabach bu stüdyoyu Abdullah Biraderlere devretti.

Rahmizade Bahaeddin Bediz

(1875-1951)

1910 yılında, bugünkü İstanbul vilayetinin karşısında fotoğrafhanesini açtı.

Titiz çalışmanın bir sembolü haline geldiği için Resna adı ile bilinen bu fotoğrafhanenin ünü, önce İstanbul'a sonra bütün Türkiye'ye yayıldı. Daha önceki ünlü stüdyoların uzun seneler sonra kapanmaya yüz tuttuğu yıllara rastlaması da Resna'nın şansını arttıran unsurlardandı.

İstanbul'da Sublime-Porte'dan (Babıali) sonra, Üsküdar ve daha sonra da Bahçekapı şubeleri açılan fotoğrafhanede 20'yi aşkın işçi çalışıyordu.

Kısa zamanda büyük üne kavuşan fotoğrafhanenin, aynı hızla yükselip kapanması 15 yıl gibi kısa bir dönemin içinde oldu.

Kadıköy yakasında bulunan fotoğrafçılar ise başkent fotoğrafçılığında çok etkin bir rol üstlenemediler. Bunların en önemlisi Amirayan'dı.

Garabet Amirayan (1857-1927)

Andreomenos'un yanında fotoğrafçılığı öğrendi. 1900 yıllarında Osmanlı Fotoğrafhanesi adı ile Beyazıt'ta bir stüdyo açtı. 1905 yılında fotoğrafhanesini Üsküdar'a taşıdı. Ölünceye kadar çalışmalarını burada sürdürdü. 1918 yıllarında kızı Ardemis ve oğlu Jirayr kendisine fotoğraf çalışmalarında yardımcı oldular.

Üniformalı Fotoğrafçılar

İmparatorluktaki tüm olayları, hastane açılması, üniversite kurulması törenlerini, misafir kralların yolculuklarını, Sultan II. Abdülhamid'in sarayından çıkmadan izlemesi, asker fotoğrafçıların çektikleri fotoğraflar sayesinde olmuştur. Gazetecilik o dönemde, bir fotoğrafçı kadrosu barındıracak teknik olanaklardan uzak olsa bile, çekilen bu fotoğraflar, ülkede basın fotoğrafçılığının başlangıcıdır.

Yüzbaşı Hüsnü Bey (1844-1896)

1865 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un Topçu-Ressam sınıfından mezun oldu. Langa'lı ressam Hüsnü Bey, Topçu Okulu'nda resim hocalığı yaptı.

II. Abdülhamid'in olayları izlemek için görev verdiği asker fotoğrafçılardandı. 1872 yılında "Risale-i Fotografya" adlı bir kitap yazdı.

Servili Ahmed Emin (1845-1892)

1845'te İstanbul'da dünyaya gelen Ahmed Emin, 1865'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan topçu mülazımı olarak mezun oldu. Büyük resim yeteneğinden dolayı mezun olduğu yıl, Tophane resimhanesine desinatör olarak alındı. Resimhane'de fotoğraf işleri ile de yakndan ilgilenerek, bu alanda büyük ün kazandı. Fotoğraftaki büyük başarısı Sultan tarafından duyulan Ahmed Emin, bir heyetle Anadolu'ya gönderilerek Bursa, Bozöyük, Eskişehir ve İznik'i dolaşıp pek çok fotoğraflar çekti ve bunları bir albüm halinde Sultan II. Abdülhamid'e hediye etti. Fotoğraftaki başarısı ve fotoğrafa olan ilgisi, onun Sultan tarafından yaverliğe alınmasını da sağladı. Bir müddet yaverlik yapan Ahmed Emin, daha sonra Mühendishane'de resim hocası olarak çalışmalarını sürdürdü.

İyi bir suluboya ressamı olan ve gravür bilen Ahmed Emin, fildişi oyma sanatında da çok başarılıydı. Sultana verdiği fotoğraflarını muhafaza etmesi için hazırladığı albümü, kendisi fildişi kabartma ile oyarak hazırladı. 4. dereceden bir Osmanî ve yine 4. dereceden bir Mecidî nişanı vardı.

Ali Rıza Paşa (?-1907)

Önceleri Üsküdarlı Ali Rıza Bey, daha sonraları da Üsküdarlı Ali Rıza Paşa diye anılan Ali Rıza Bey, askeri okuldan 1866'da 18. dönemde Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olan asker fotoğrafçılardandı. Ali Rıza Paşa'nın son görevi Milli Savunma Bakanlığı fotoğrafhanesindeydi.

Kolağası Mehmet Hüsnü (1861-?)

1882'de Harbiye'nin Piyade sınıfından mezun olan Hüsnü Efendi, aynı yıl Bab-ı Seraskeri fotoğrafhanesine tayin edilerek, 1894 yılına kadar burada fotoğraf işleri ile uğraştı. Bu tarihten sonra, genel kurmay başkanlığı resimhanesinde de fotoğraf işleri ile ilgilenen Hüsnü Bey'in çalışmalarındaki başarısı nedeniyle aldığı beşinci rütbeden Medici nişanı vardı.

Bahriyeli Ali Sami

14 Mayıs 1890'da Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Leylî Tüccar Kaptan Mektebi'ne giren Mehmet Bey'in oğlu Kasımpaşalı Ali Sami, 22 Mayıs 1892'de İnşaiye sınıfından deniz teğmeni olarak mezun oldu.

Osmanlı Bahriyesi'nde albaylığa (12.12.1905) kadar yükselen Ali Sami Bey, "Bahriyeli Ali Sami" olarak anılırdı. "Bahriyeli" lakabı kendisine yine saray için çalışan fotoğrafçı, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan mezun başka bir asker fotoğrafçı ile aynı adı taşıdığından verildi.

Darülaceze'de baş fotoğrafçılık ve Bahriye okulunda fotoğraf öğretmenliği yapan Bahriyeli Ali Sami, Osmanlı Donanmasını ve İmparatorluğu ziyarete gelen Amirallerin ve yabancı donanmaların fotoğraflarını çekti.

1893 (Rumi 1309) yılında basılan "Mebadi-i Usulü Fotografya" adlı kitabını Bahriye İnşaiye Mühendislerinden Ali Sami diye imzaladı. Stefan Matbaası'nda basılan bu kitabın, her biri mühürlendi ve mühürlü olmayanların sahte olduğu da kitabın giriş sayfasında belirtildi. Dönemin fotoğraf tekniklerini içeren bu kitabın girişi de Sultan II. Abdülhamid'e ithaf olundu. 1897'deki Türk-Yunan Savaşı'ndan gümüş madalya aldı.

Bahriyeli Ali Sami, 1897'den sonra Yıldız Sarayı'nda açılan serginin de müdürlüğünü yaptı. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin saray fotoğrafçısı olan Ali Sami Bey, Sultan için pek çok değerli albümler hazırladı. Özellikle Bahriye için çok kıymetli döküman olan bu albümlerdeki fotoğrafları çekti. 3. dereceden Osmanî, 4. dereceden Mecidî ve bir de sanat madalyası vardı.

Meşrutiyet'in ilanından sonra, II. Abdülhamid daha tahtta iken, geçen istibdad döneminin araştırılması için bir komisyon kuruldu. Bu komisyon yaverleri ve devlet yöneticilerini inceleyerek pek çoklarını açığa aldı. Ali Sami, 4 Mayıs 1909'da albaylıktan uzaklaştırıldı. Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 2 Ağustos 1909 tarihli sayısında Bahriye Fotoğrafçısı Ali Sami'nin bir hafiye olduğu belirtilerek Sultan yaverliğinden alındığı ve yaverlik ücretinin kesilerek, İskenderun Liman Reisliği'ne tayin edildiği bildirilmekteydi.

Bu arada Mısır'a kaçan Bahriyeli Ali Sami, fotoğraf makinasını da yanında götürdü. 28 Ağustos 1909 tarihli İkdam gazetesinde, istibdad devrinin masraflarını kontrol etmek için kurulan komisyonun, kaçak Ali Sami'nin beraberinde götürdüğü devlet malı fotoğraf makinasının 1740 kuruş bedelinin, kaçağın haciz edilen mallarından tahsil edileceği bildirilmekteydi.

Bahriyeli Ali Sami, Milli Mücadele'nin başladığı yıllarda tekrar Anadolu'ya gelerek Bandırma'da beş sayı yayımlanabilen "Adalet" adında bir gazete çıkardı. Bu gazetesi ile, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'ni savundu ve Mustafa Kemal Atatürk'e karşı olduğunu yayımladı.

Türk Kurtuluş Savaşı başladığında ise, önce karısı ile İzmir'e, oradan da Selanik'e kaçtı ve orada öldü. "150'likler" listesinin gazeteciler bölümünde Bahriyeli Ali Sami'nin de adı yazılıydı.

Fahrettin Türkkan Paşa (1868-1948)

Tuna boyunda Rusçuk'ta doğdu. Öğrenimine yine aynı yerde başladı. Babası Tuna Vilayeti Posta ve Telgraf Müfettişi Mehmed Nahid'di. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda gelen, Türk göçmen kafileleri ile birlikte İstanbul'a geldiler. Babası Nahid Efendi, Rusçuk'tan sonra İstanbul Posta ve Telgraf başmüdürlüğüne getirildi.

Fahri Bey, bir yandan İstanbul'da Harbokulu'na devam ederken, diğer yandan da, babasının yanında görevli Fransız mühendislerden, matematik ve Fransızca dersleri aldı. Bu arada, onlardan

fotoğrafçılığı öğrendi. 1885'te henüz 17 yaşında iken, İstanbul ve çevresinin fotoğraflarını çekmeye başladı. Fotoğrafçılığını daha da ilerletmek için Febüs'ün stüdyosunda da çalıştı ve stüdyonun sahibi Bogos Tarkulyan'dan özel dersler aldı.

1888'de Harbiye'den ve 1891 yılında da Kurmay okulundan mezun oldu. 1891-1894 yılları arasında İstanbul'da, daha sonra 13 yıl Erzincan'da askeri görevlerde bulundu. 1908 sonlarında İstanbul'a geldi. 1910 yılında Arnavutluk'taki büyük isyanın bastırılmasında görev aldı. Albay olarak Tekirdağ'da Kolordu Kurmay Başkanlığı'na getirildi. Bu kolordu ile 1911 İtalya Savaşı'nda, Çanakkale Boğazı savunmasında görev aldı. 1912-1913 Balkan Savaşı'nda 31. Tümen'e komuta etti. 1914'de Musul'da, sonra Suriye'de komutanlıklar yaptı.

31 Mayıs 1916'da Medine'ye gelerek, isyan eden Mekke emirine karşı Medine'yi, 1916'dan 1919'a kadar savundu. Bu nedenle kendisi, "Medine Müdafii Fahri Paşa" olarak da anılır.

Askeri görevle gittiği yerlerin fotoğraflarını çeken Fahrettin Paşa'nın yabancı yayınlardan derlediği fotoğrafçılıkla ilgili notları vardı.

Ali Sami Aközer (1866-1936)

Rusçuk'tan İstanbul'a gelen aile, Üsküdar Beylerbeyi kütüğüne kayıt olduğundan, Ali Sami de, "Üsküdarlı Ali Sami" diye de çağrılırdı. 1303 (1886) yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un topçu sınıfından mezun olan 24 subaydan biriydi ve bu okulda resim ve fotoğraf öğretmenliği yaptı. Osmanlı ordusunda Topçu Albay olarak görevli olan Ali Sami, sarayın da fotoğraf hocalığını yaptı ve Şehzade Burhanettin Efendi'ye uzun seneler ders verdi.

Servili Ahmed Emin'in damadı olan Ali Sami, Mühendishane'de onun yardımcılığını da yaptı ve bu okulda Meşrutiyet'in ilanına kadar öğretmen olarak resim ve fotoğraf dersleri verdi. Kara kalem, sulu boya resim çalışmalarında da çok büyük başarı elde etti.

Ali Sami, 1889 yılında Abdülhamid'in yaverliğini yaptı ve 1892'de kolağası rütbesine ulaştı. Sultan Abdülhamid'in görevlendirdiği asker fotoğrafçılardan olan Ali Sami Bey, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaretini, İstanbul'dan Kudüs'e kadar olan yolculuğunu, 1898 yılında yol boyunca izleyerek bu seyahati bir albüm halinde Sultan II. Abdülhamid'e sundu.

Soyadı kanunu çıktığında Aközer soyadını alan Ali Sami, Meşrutiyet'in ilanından sonra Trabzon'da bir lisede resim öğretmenliği yaptı. Buradan ayrıldıktan sonra da 1936'da İstanbul'da öldü ve Nakkaştepe'ye gömüldü.

Üsküdarlı Hasan Rıza (1864-?)

1883'te Harp Okulu'nun Piyade sınıfından mezun oldu. 1888 yılından 1895 yılına kadar Kuleli Askeri Lisesi'nde resim hocalığı yaptı.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığından beri (1876) İstanbul ve taşra vilayetlerinde yapılan askeri binaların fotoğraflarını çekmek için 1893'te bir Komisyon kuruldu. Hasan Rıza bu komisyonun üyesi idi ve binaların fotoğraflarını çekerek bir albüm halinde Sultan'a sundu.

Kenan Paşa (1855-?)

1855'de Rusçuk'ta doğdu. Babası Nazif Paşa, Bosna valisi idi. Daha sonra İstanbul'a gelerek, Mevkib-i Hümayun alayına yazıldı. Teğmen rütbesi ile fahrî yaverliğe kabul edildi. 1884'te Nizamiye Yüzbaşılığı'na, 1886'da kıdemli yüzbaşlığa, 1888'de binbaşılığa, 1889'da da yarbaylığa yükseldi.

1897 yılında Türk-Yunan Savaşı'nın zarar tespiti için, II. Abdülhamid, en güvendiği yaverlerinden bir heyet kurarak, Yarbay Kenan Bey'i fotoğrafları çekerek, bir albüm hazırlaması için görevlendirdi.

1900 yılında Paşa'lığa yükselen Kenan Bey, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra görevden alındı. İstibdad devri ileri gelenlerinden olduğu kabul edilerek sürgüne gönderildi.

Gazeteciliğin İlk Yılları Robertson (1813-1888)

Gazetecilik anlayışı ile sosyal çevrenin belgelenmesi ise, 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı sırasındaydı. Osmanlı Darphanesi'nde hakkak olarak çalışan James Robertson, 1855 yılında Kırım limanı, savaş alanı görüntüleri ile İmparatorlukta ilk gazetecilik fotoğraflarını çekmiş kişi oldu.

Yirminci yüzyıl başlarken, Mısır, Sudan, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Kıbrıs, Sisam, Girit, Güney ve Doğu Arabistan gibi yerler İmparatorluğun denetiminden çıkarak, geniş ölçüde bağımsızlık kazandı. İmparatorluk bu yüzyıla pek çok isyanlar, İtalyan Savaşı, Birinci ve İkinci Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile girdi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dünyanın siyasi haritası ve toplumların siyasal yönetimleri değişti. Osmanoğulları, Habsburg,16 Romanov17 gibi ebedi sanılan hanedanlar ikidardan düştüler.

1 Ağustos 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim'de girdi. İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, vb. gibi güçlü devletlere karşı, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan'ın yanında savaştı. 1914-1918 yılları arasında süren bu savaşın sonunda, diğer yenik düşen müttefikleri gibi, Osmanlı İmparatorluğu da bir mütareke yapmak zorunda kaldı. Ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Bu mütarekenin ağır şartlarıyla, İmparatorluk fiilen sona ermiş oldu.

Talha Ebüzziya (1880-1921)-Velid Ebüzziya (1882-1845)

Türk basın tarihinde seçkin bir yere sahip olan gazeteci Ebüzziya Tevfik Bey'in (1849-1913) oğulları Talha Bey ve Velid Bey, 1912 yılında matbaalarına bir karanlık oda kurdular ve önemli olayları kendileri foto muhabirliği yaparak çektiler.

1915 Çanakkale Zaferi'nden sonra, Velid Bey harp alanının fotoğraflarını çekmek üzere Çanakkale'ye gitti. Savaşa katılan mehmetçikleri, kumandanları ve Türk bataryalarının fotoğraflarını çekti. Bu fotoğraflar Tasvir-i Efkâr'da yayımlandı.

Velid Bey, 16.3.1920 gece yarısı, İstanbul'u işgal eden İngilizlerin, Şehzadebaşı askeri karakolunda süngüleyerek öldürdüğü, altı mızıka askerinin fotoğraflarını çekti. Fotoğrafların altına şehitlerin künyelerini de yazıp, çok sayıda basarak, Anadolu'ya göndermeye ve milli mücadeleyi alevlendirmeye çalıştılar.

2.6.1921'de Tevhid-i Efkâr gazetesini yayımlamaya başlayan Velid Bey, yaptığı hizmetlerden dolayı İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi.

Arif Hikmet Koyunoğlu (1888-1982)

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) mimarlık bölümünü bitiren Koyunoğlu, 1915'te İstanbul Babıali'de, "Yeraltı" fotoğrafhanesini açtı. Kurtuluş Savaşı sırasında askerliğini yaparken, Erzurum dağlarında ordu kayak takımının fotoğraflarını çekti.

Burhan Felek (1895-1982)

1914 yılında Karargâh genel fotoğrafçısı olan Burhan Felek, 1915 yılı sonlarında Çanakkale Savaşı'nın cephe fotoğraflarını çekmek üzere görevlendirildi.

1911'de Trablusgarp'ta İtalyanlara, 1915'te Çanakkale'de İtilaf Devletlerine karşı zaferler kazanan Mustafa Kemal'in 1919'da Samsun'a çıkışı, ülkenin kaderinde yeni bir sayfa açtı. Bu adım, altı asır süren Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı noktada Türklerin kurtuluş savaşının başlangıcı olacaktı. Kurtuluş yolunda, her gün yeni zaferler kazanılan savaşlarda fotoğraf çekenlerin çoğu, savaşlara katılan askerlerdi. Cumhuriyetin ilanından sonra, sayısı artarak açılan Müslüman stüdyolar, hemen her şehirde stüdyolarına "Zafer" adını verdiler.

1 Yeniçeri ocakları adı ile bilinen Osmanlı ordusunun artık imparatorluğu savunacak gücü olmadığına inanan II. Mahmud, yeni ve modern bir ordu kurmak için harekete geçti. İstanbul'da bulunan 51 yeniçeri ocağının her birinin en yetenekli 150 kişisinden eşkinciyan ocağı kurulacaktı. Bunu duyan Yeniçeriler 4 Haziran gecesi isyana başladılar. İsyancı grupları kente yayıldı. Çeşitli yağmalar yapıldı. Ancak halkın yeni bir ordu kurulması konusunda Sultandan yana olduğunu anlayan yeniçeriler, kışlalarına çekildiler. Sultanın askerleri kışlanın çevresini sardılar ve top ateşi ile tüm isyancıları öldürüp, kışlayı ateşe verdiler. (15 Haziran 1826) Bu olaya Vaka-i Hayriye adı verildi.

2 Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır Valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Sultan II. Mahmud'un arası çok iyi değilken, 1834'te Mehmed Ali'nin imparatorluğa ödediği yıllık vergiyi azaltmak istemesi, ilişkileri iyice bozdu. 25 Mayıs 1838'de Mehmed Ali Paşa bağımsızlık isteyince, II. Mahmud seferberlik ilan etti. Her iki taraf da savaşa hazırdı. Suriye'nin bir kısmını yeniden kazanmak

isteyen Osmanlılar, Fırat'ın kuzeyinde büyük bir ordu topladı. İçlerinde von Moltke'nin de bulunduğu bir grup Prusyalı, danışman olarak harekâta yardımcı olmaları için gönderildi.

Osmanlılar Fırat'ı geçip, Halep üzerine yürüdüler (21 Nisan 1839). Karşı kuvvetler de Halep girişini koruyan Nizip ve Birecik arasında toplanmıştı. 24 Haziran 1839'da Osmanlılar geri püskürtüldü.

3 Augusta (30.9.1811-7.1.1890): 1861 yılından itibaren Prusya Kraliçesi ve 1871'den itibaren de Alman İmparatoriçesi. Saksonya-Weimar Grandükü Karl Friedrich ve Grandüşes Maria Paulowna'nın kızıdır. 1829 yılında da I. Wilhelm'in karısı oldu.

4 Osmanlı İmparatorluğu'nda fesler, dönemlerinin sultanlarına göre de isimler aldılar. Bunlar; Abdülmecid'in giydiği basık ve yuvarlak hatlı olan Mecidiye, Sultan Abdülaziz'in yine basık fakat keskin kenarlı olan Aziziye, Sultan II. Abdülhamid'in yüksek fakat keskin hatlı olanı Hamidiye fesleriydi. Dönemlerinde halk da bu tür fesleri giydi. Bunlardan başka Zuhaf, Fino, Dar Beyoğlu gibi adları da vardı. Esnaflar fes üstüne yemeni sararlardı. Sarıksız fese Dalfes denirdi.

5 Donizetti Paşa (1788-1856): İtalya'nın Bergamo kentinde doğdu. Bando şefi ve bestecidir. Diğer besteci ve şef Gaetano Donizetti'nin kardeşidir. 1832'de Sultan II. Mahmud, tarafından Askeri bandoların başına geçmesi için Osmanlı İmparatorluğu'na davet edildi. Bandolara Batı enstrümanları ve Batı müziği tarzını uyguladı. Sultan Abdülmecid'den de büyük destek gören Donizetti Paşa, çeşitli madalyalar ve hediyelerle ödüllendirildi. 1856 yılında İstanbul'da öldü.

6 Sultanların tahta çıktığı günler her yıl törenlerle kutlanırdı. II. Abdülhamid Dönemi'nde bu kutlama günlerinde, Yıldız Sarayı'nın bahçeleri, binalar, fener ve bayraklarla süslenir ve kapıların üzerine "Padişahım çok yaşa" yazılı levhalar asılırdı. Sultan erkenden Büyük Mabeyn-i Hümayun'a gider ve akşama kadar vükela ve vüzeranın, ecnebi sefirlerin tebriklerini kabul ederdi. Akşama doğru haremde büyük salonda ailesi ile toplanırdı. Bu arada şehirde de şenlikler yapılarak, fener alayları düzenlenir, fişekler atılır ve halk da bu törenlere iştirak ederdi. Bu culûs şenliklerinin en muhteşemi 1901 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıl törenleri oldu.

7 Tahsin Paşa: Sultan II. Abdülhamid'in mabeyn başkâtibi. II. Meşrutiyet'ten sonra görevi ve rütbesi elinden alındı (1908). "Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları" adlı kitabını 1931'de yazdı.

8 Ebubekir Hazım Tepeyran (1864-1947): Niğde'de doğdu. Memurluk yaşamına kâtiplikle başlayarak valiliğe kadar yükselip, Manastır, Musul, Bursa, Ankara, Beyrut, Bağdat, Hicaz, Trabzon, Sivas valiliklerinde, Danıştay üyeliği ve daire başkanlığında bulundu.

Kurtuluş Savaşı yıllarında da Sivas ve Trabzon valiliklerinde bulundu. İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Niğde Milletvekili idi. 1939'dan 1946'ya kadar iki dönem yeniden Niğde'den milletvekili seçildi. Köy gerçeklerini sergilediği "Küçük Paşa" adlı bir romanı vardır. İstanbul'da öldü.

9 II. Mehmed (1430-1481), I. Selim (1467-1520), II. Selim (1524-1574), IV. Murad (1612-1640) resimleri yapılmış olan sultanlardır. Fatih Sultan Mehmed, 1479'da Venedik ile barış imzaladıktan sonra, onlardan usta bir ressamın gönderilmesini istedi. Bu görev Gentile Bellini'ye büyük bir törenle verildi. Aynı yıl İstanbul'a gelen Bellini, Fatih Sultan Mehmed'in ve şahzedelerin portrelerini yaptı.

Ressam Ruben Manas, 1850'de Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ın resmini yaptı.

Pek ünlü bir ressam olmamakla birlikte Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) çağında yaşamış olan Türk Haydar Bey, I. Fransuva ve V. Şarl'ın resimlerini yaptı.

10 Türk heykeltraşlığının en güzel eserleri, kurganlarda keşfedilen eşya arasında bulunur. Yenisey yakınlarında, Orhon'da, Turfan'da, Hotan'da ve Orta Asya'nın eski Türk şehirlerinde bulunan heykelcikler budist bir karakter taşır. İslamlıktan sonra Türklerde heykel sanatı yavaş yavaş sönmeye başlarsa da, heykeltraşlık bir mimari süsleme unsuru haline dönüşür. Bunlar mezar yazıtlarını süslemeye devam eder. Anadolu Selçuklu Türklerinde, Niğde'deki Hüdavent Türbesi'nin pencere köşesinde insan figürü vardır.

Üçüncü yüzyılda bile Konya'daki kabartmalarda melek, muharip, avcı şeklinde insan tasvirlerine rastlanır.

11 İstanbul'daki Müslüman halkın yoğun olarak yaşadığı yerler, Péra'nın karşı sahilinde bulunan kıyılardı. Péra tarafındaki Kasımpaşa ve Tophane sırtlarına ise, Türkler, II. Beyazıd (1447-1512) Devri'nde yerleşmeye başladılar. Şehrin bölümlerini ayırmak için söylenen "İstanbul ciheti" Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölümü belirtmek için söylendi.

12 19. yüzyıl fotoğrafçılığı, matbaa baskısının teknik şartlarının yetersizliğinden dolayı, bugün gezilen görülen yerlerden alınan posta kartlarının görevini de üstlenmişti. Her ülkenin fotoğrafçıları da bu turistik nitelikli fotoğrafları çekip, o ülkenin etnografik, sosyal, mimarî görüntülerini turistlere sundular. Bunlar genel olarak albümler halinde hazırlandı. Bu yüzyılda Müslüman kadının peçesini açarak, fotoğrafçı karşısında poz vermesi söz konusu olamazdı. Bu nedenle fotoğrafçılar imparatorluğun Hıristiyan tebasından kadınları model olarak kullandılar.

13 Murad-Raphaelyan okulu, önce Raphaelyan adı ile Venedik'te Mıkhitaristler tarikatı tarafından 1836'da açıldı. Maddi desteği Yetvard Raphael Garamyan'ın (1734-1791) bıraktığı mirasla sağlandı. 1870'te Paris'teki Muradyan mektebi ile birleşerek Murad-Raphaelyan adını aldı. 1929'da Muradyan okulu ayrılarak tekrar Paris'te açıldı fakat adı değişmedi. 1917'de Roma'ya taşındı, ertesi yıl tekrar Venedik'e geçti. II. Dünya Savaşı sırasında kapandı. 1950'de tekrar açıldı.

1879 yılına kadar ortaokul seviyesinde olan okul, bu yıldan sonra lise seviyesine getirildi.

Kevork Abdullah'ın 1852 Ekim ayında on üç yeni öğrenci ile birlikte başladığı bu okuldan pek çok dereceleri ve birincilikleri oldu. Sanat eğitimine büyük ağırlık verilen okuldan Kevork Abdullah

1857'de resim ve piyanodan diğer derslerinde olduğu gibi birinci olarak ödül alan altı öğrenci arasında yer almayı başardı.

14 "Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873" adlı albüm, 27.5x37 cm. boyutlarında, 370 sayfa olarak hazırlandı. 20x36 cm. boyutunda Sébah'ın atölyelerinde phototype metodu ile basılmış 42 adet fotoğraf kullanıldı.

15 Daguerreotype: 1839'da, Louis Jacques Mandé Daguerre tarafından bulunan bu yöntem, bulucusunun adı ile anıldı. 1850'li yılların sonlarına kadar kullanıldı. İnce gümüş bir tabakayla kaplanan bakır levhada görüntü cıva buharı ve sodyum hiposülfitle elde ediliyordu. Tüm bu işlemlerin fotoğraf çekiminden en fazla bir saat sonra gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Sonuç ise, çoğaltma olanağı olmayan yalnızca tek bir pozitif görüntüydü.

16 Habsburglar, 1278-1918 yılları arasında Avusturya'da hüküm sürmüş ailedir. Saltanatları boyunca gerek savaşlarla, gerek evlenmelerle Avrupa ülkelerinin büyük çoğunluğunda söz sahibi oldular.

1859'da İtalya'dan, 1866'da Almanya'dan çıkarılan Habsburg sülalesi, Orta Avrupa bölgelerinde hakimiyetini bir süre sürdürdü. Kasım 1918'den sonra ise sonuncu hükümdar I. Karl, sözde kral olarak kaldı.

17 Romanovlar Litvanya asıllı Rus ailesidirler. 16. yüzyılda Rusya'ya yerleştiler. 1613-1917 yılları arasında ülkeyi yönettiler.

Abdülhamid II'nin Hatıra Defteri; Selek Yayınevi, İstanbul 1960

Abdülhamid; Siyasî Hatıratım, Dergâh Yayınları, İstanbul 1984

Cezar, Mustafa; Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1971

Ebbüzziya, Tevfik; Yeni Osmanlılar Tarihi Cilt II, Kervan Yayınları, İstanbul 1973

Ebbüzziya, Tevfik; Yeni Osmanlılar Tarihi Cilt III, Kervan Yayınları, İstanbul 1974

İslimyeli, Nüzhet; Asker Ressamlar ve Ekoller, Asker Ressamlar Sanat Derneği Yayınları I, Doğuş Ltd Şti Matbaası, Ankara 1965

Mehmed Es'ad; Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Karabet Matbaası, İstanbul 1312

Özendes, Engin; Fotoğrafçı Ali Sami 1866-1936 (Haşet Yayınevi/İstanbul, 1989) Özendes, Engin; Türkiye'de Fotoğraf (İletişim Yayınları/İstanbul, 1992)

Özendes, Engin; Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf (İletişim Yayınları/İstanbul, 1995)

Özendes, Engin; Abdullah Frères Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları (Yapı Kredi Yayınları/İstanbul, 1998)

Özendes, Engin; Sébah & Joaillier'den Foto Sabah'a Fotoğrafta Oryantalizm (Yapı Kredi Yayınları/İstanbul, 1999).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafın Başlangıcı / Prof. Dr. Simber Atay [s.518-523]

Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Paris’te Ağustos 1839’da Daguerreotype’in dünyaya tanıtılması olayı, pek çok ülke gibi Osmanlı Devleti’nde de ilgi çekmiş ve hemen kamuoyuna bu icatla ilgili bilgiler verilmiştir. Bu konuda en eski belge, günümüzde, Süleymaniye Kütüphanesi, gazete koleksiyonları arasında bulunan 19 Şaban 1255 ya da 28 Ekim 1839 tarihli ve 186 sayılı Takvim-i Vekayi’dir. Gazetenin 5. Ve 6. sayfalarında Daguerreotype’in bulunuş evreleri özetlendikten sonra, teknik özelliklerinden söz edilmekte ve mucidi Daguerre tanıtılmaktadır:

“Avrupa canibinden tevarüt eden bazı gazete evrakından müstahreç havadisin tercümesidir.

Cümlenin malumu olduğu vecihi ile teksir-i ulumu marifet ve tevfir-i sanayi’ü hirfet kaziyelerine itina ve dikkat ve vesail-i ilmiye ve istikmali levazım-ı fünün-u hikemiyeye sarfı makderet olundukça anbean enva-ı sanayi-i acibe ve gunagum fünün-u garibe ihdas ve ihtira olunmakta ve tevsi-i daire-i menafi ve ticarete bezl-i mahasal vüs ü dirayet kılınmakta olup nice senelerden beru eshab-ı tecrübe ve malumattan bulunan mellahların teşkil-i esbab-ı seyr-i sefayin hususunda mincihetil-amel vaki olan mesai ve gayretlerinden bir semere-i nafia hasıl olmayarak nihayet kuvve-i ulum ü sanayi ve vasıta-i ulum u maarif ile icat ve ihtira olunan vapur sefayini ile istihsal-i teshilat-ı icabiyeye destres olunmuş ve bu keyfiyet cümlenin malumu meşhudu olan mevattan olduğu cihetle azade-i külfe-i isbat ü beyan bulunmuş olup işbu vapur alatının seyr-i sefayin hakkın istimali suretiyle memalik-i baidede bulunan milel ü tavaif i muhtelife beyninde iyab ü zihap ve münasebeti yevmen feyevmen kesb-i yüsrü sühulet etmekte olduğundan mada fenn-i mezkurun peyderpey tetkik ü istimali münasebetiyle küre-i arzın mehal ve mevaki-i müteferrika ve muhtelifesi bir iklim-i cesim-i vahit hükmüne gireceği asar-ı mahsusesi cihetiyle rehin-i istidlal olarak ancak alat-ı mezburenin menafi ve muhassenat-ı kesiresi yalnız bahren istimali suretine münhasır olmayıp eksr karhane ve fabrikalarda dahi istimal olunmakta idüğü ve hasıl olan menafiinin derece-i tasavvurdan efzun olduğu derkar ve biraz vakitten beru bazı mahallerde timur tarikler inşasiyle vapur arabaları vaz’ı ve mezkur arabaların sürat-i seyr ü hareketleriyle ne mertebelerde takrib-i merahil ü mesafat mümkün olduğu varestei kayd ü iş’ardır.

Bu esnalarda dahi sarf-ı efkarü dikkat ve bezl-i nakdine-i akl ü ferasetle bir dahi sarf-ı efkarü dikkat ve bezl-i nakdine-i akl ü ferasetle bir sanat-ı garibe dahi cilveker-i mirat i zühur olmuş ve sanat-ı mezkurenin mucidi fransalu Mösyö Dager nam bir ehl i hüner bulunmuş olup mumaileyh tahsil etmiş olduğu fünun-u mütenevvia-i bedianın asar-ı hikemiyesinden olarak inikas-ı şua-ı şems ile tersim-i eşya tarikinin ihtira ve istihraç eylemiş ve bu sanat-ı garibenin suretger-i ayine-i husul olmasına hafi ve celi yirmi sene miktarı çalışıp çabalıyaruk nihayet hezar gune tecarib-i kaviye ile fi’le getürmüş ve kuvye-i şura-ı şems-i münir ile münakkaş olan eşkal-i mahsuseyi cümleye irac ve ilan eyledikte keyfiyet beis-i tahsin-i fravan olmuş olarak ancak sanat-ı mezkurenin bervechi tafsil beyan ve tasrihi tatvili makali mucip olacağı mütaleasiyle yalnız sureti-imal ve icrasının bu mahalde zikr ü tarifi münasip görülmüştür.

Şöyle ki ezmine-i kesireden beri bir nevi sagir ve kebir kutu şeklinde olarak yukarusunda camdan ayine resminde bir penceresi ve hizasında vazolunan eşyay-ı hariciye pencere-i mezbura akseder (kamara opskura) tesmiye olunur bir nevi alet mevcut olmağla salifüzzikir mösyö Dager eşyay-ı mezkurenin alet-i mezbure ile bir levha üzerine tersimi mümkün olacağını evvel-i emirde cezmetmiş ise de eşyay-ı hariciyenin tersimine muktezi olan bilcümle keyfiyatın istihsali zımnında şemsin tesir-i ziya ve şuaı mümkin olacak bazı eczay-ı kimyeviye tedariki icabtan olduğunu yakinen tefehhüm etmekle ressam-ı mumaileh bu hususun istihsali çaresine çalışarak nihayet eşyay-ı mezburenin nuhasdan masnu olarak üzeri gayet ince gümüş kaplu bir levha üzerinde tersimi mümkün olduğunu mülahaza ederek olbapta vaki olan tecrübesi rehin-i hayyiz-i husul olmuş olup filhakika levha-i mezkure iyot tesmiye olunur bir nevi cezay-I kimyeviye buharına birkaç dakika karşu tutularak ba'dehu derhal salifuzzikir kamara opskura devaz olundukta beş dakika mürurunda lavhay-ı mezkurenin eşyay-ı mezbure ile mürtesem olarak çıkarıldığı meşhud-u sıgar ü kibar ve alelhusus bazı emakin-i cesime ve enbiye-i mürtefianın tersimi maddesine gelince sanat-ı mezkurenin kadr ü kıymetine baha olmadığı ve tahsil-i ulum-u rizaziyeye hacet kalmaksızın kaffe-i eşyay-ı zahiriyenin bilcümle keyfiyat-ı tabiiye ve sınaiyyesiyle tersim ve istihracı mümkün olduğu bedihi ve aşikardır. Ve eşyay-ı mezburenin ber minval-i muharrer eşkal-i mahsusesi tabiat-ı ecza iktizasınca karakalem ise de ba'dazin kuvve-i ulum u marifet ve vasıta-i tecarip ve dikkatle elvan-ı mütenevviaden mürekkep olarak tersim ve teşkili dahi mümkün olacağı muhtemelattan görülmekte ve elhalet ü hazihi Almanya taraflarında Lipman nam şahsın bu hususun ihtiraına destres olduğu dahi nakl i riayet kılınmaktadır. Ve garaipten olarak salifüzzikir Mösyö Dagerin icat ve ihtira kerdesi olan sanat-ı acibenin zaman-ı neşr ü ilanı eshab-ı ilmü kemalden Talbat nam bir İngilterelunun dahi aynı olarak sanat-ı mezkurenin ihtirai ile halka ilanı vaktine tesadüf etmiş ve şahs-ı merkum dahi filhakika şua-ı şemsi tersim-i zevahiri eşyada dilediği gibi aksettirmekte ise de mumaileyh Mösyö Dagerin sanat-ı muhteriası tamamiyet üzere bulunduğu tahakkuk eylemiştir."

Yine Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan 26 Cemaziyel-ahir 1256 ya da 15 Ağustos 1841 tarihli ve 47 sayılı Ceride-i Havadis gazetesinde ise şöyle bir haber yer almıştır:

"Alat-ı hendesiyeye ihtiyaç messetmeksizin ve tatih ü taksim ile vakit geçirilmeksizin bir mahallin resm-i mücessemini almak için Avrupada Dager dedikleri bir zat bir alat icad edip Dagerin basması manasına Dageryotip tesmiye etmiş ve mukaddema kitabı dahi İstanbul'a gelmiş ve terceme edilmiş olmağla bilenlerin mağlumudur." Bu parçadan, Daguerre'in fotoğrafçılık tekniği üzerine yazdığı bir kitapçığın 1841'de Osmanlıca'ya çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1842'de ise Daguerreotype İstanbul'a gelir. 8 Cemaziyelahir 1258, ya da 17 Temmuz 1842 tarihli ve 95 sayılı Ceride-i Havadis'te şöyle bir ilan çıkar: "-İlanat- Alemin acayib-i icadatından olan eşyanın biri dahi (Dageryotip) dedikleri şeydir. İşbu alatı Fransa hünermendanından Mösyö Dager icat etmekle ana nisbetle Dageryotip tesmiye olunmuştur. Ressamlar bir adamı resmedecekleri vakit anı birkaç günler kemal-i sabr ü sükunla karşularına oturdup defa be defa nazar ederek haylı zahmetli resmederler lakin bu alatla resmolunacak olduğu vakitte güneşte altı saniyede ve güneşsiz vakitte yarım dakikada ol alat vasıtasıyla resmedip bitirirler şöyleki adamı bir ayine karşusuna oturdup dürbin

vasıtasiyle matlubun resmi alat olan sandığın içindeki bakır levha üzerine mün'akıs olur. Şimdi Mösyö Dagerin şakirdanından Mösyö Kompa İstanbul'a gelmiştir. Ve Beyoğlunda Belvü dedikleri lostıryada eğleniyor. Bütün gün ol arada bulunup icray-ı sanat eyliyor. Hususiyle Pazar günleri saat dokuzda başlayup adam başına onar kuruş alarak seyr için gelenlerre izhar-ı marifet eyler. Bundan başka ister ise bir adam ister ise bir mahal ve ister ise birkaç adam olarak resmini çıkarır. Mahal dediğimiz faraza Üsküdardan İstanbulun görünmesi ve İstanbuldan Üsküdarın resmi seyrolunması gibidir. Bir adamın ve birkaç adamın tasvirinin yapılması yüz kuruştan yüz yetmiş beş kuruşa kadar olup bir mahal resmi yüzyirmi beş kuruştan bin kuruşa kadar cerametine göredir. Ve Mösyö Kompa işbu sanatı talip olana talim edecek ve iktiza eden alatını dahi satacaktır. İşbu keyfiyeti bu vechile olduğu malum olmak için ilan olundu."

Fotoğrafçılığın Türkiye'deki İlk Temsilcileri Yabancı Gezgin Fotoğrafçılar

17 Temmuz 1842 tarih ve 95 sayılı Ceride-i Havadis gazetesinde çıkan "İlanat"tan da anlaşıldığı gibi, mösyö Kompa adında, Daguerre'in öğrencisi olduğu belirtilen bir zat İstanbul'a gelerek, Beyoğlu'nda Daguerreotype olayını uygulamaya, göstermeye ve isteyen olursa öğretmeye başlamıştır. Mösyö Kompa, fotoğrafın icadından hemen sonra dünyaya dağılarak, bu sanatı tanıtan ve dünyayı görsel açıdan belgeleyen pek çok fotoğrafçıdan sadece bir tanesidir. Daguerreotype'in ne olduğunu, bulunuşunu ve özelliklerini 1839'da gazeteden öğrenen İstanbul ahalisinin bu buluşla karşılaşması ise ilk kez Mösyö Kompa'nın gelişiyle gerçekleşmiştir.

Osmanlı ülkesi ve özellikle İstanbul, Batılıların daima ilgisini çekmiş ve pekçok diplomat, yazar, şair, ressam, fotoğrafçı, maceraperest ve gezgin buraya uğramıştır. İçlerinde sanatkar olanları gravür, seyahatname, fotoğraf gibi eserleriyle gezdikleri yerleri, gördükleri şeyleri, insanları, gündelik yaşamı belgelemişlerdir. Edmondo de Amicis, Gerard de Nerval, Gustave Flanbert,

Maxime du Camp bunlardan sadece birkaç tanesidir. Sonuncu isim yani Maxime du Camp özel bir öneme sahiptir. Du Camp, Antik Mısır'ın fotoğraflarını çeken ilk kişi olmak tutkusuyla yanıp tutuşan bir amatördü. Geniş maddi olanaklara sahipti. 1849'da Fransa Eğitim Bakanlığından, kendisine aynı zamanda resmi bir sıfat kazandırmak amacıyla burs temin ederek, Filistin, Mısır, Suriye, Lübnan, İzmir ve İstanbul'u gezmiş, geçtiği her yerin sistematik bir biçimde fotoğraflarını çekerek, seyahatini belgelemişti. Aynı zamanda Revue de Paris'in yazı işleri müdürü olan Maxime du Camp, gezi anılarını, çektiği fotoğraflarla yayınladı. Bu, "… basım tarihinde bir dönemeç noktasıdır. Çünkü ilk olarak bir gezi röportajı, fotoğraflarla da değerlendirilmiş olarak çıkıyordu."1 Maxime du Camp ayrıca bir fotoğraf albümü meydana getirmiştir.

Gerek yazı anılarında gerekse albüm içinde yer alan fotoğraflardan Türkiye'ye ait olanlar, çok büyük bir olasılıkla, ülkenin ciddi, sistematik biçimde çekilen ilk fotoğrafik görüntüleridir.

XIX. yüzyılın en önemli olaylarından biri "Kırım Savaşı"dır. Bir yanda Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Sardunya, öbür yanda Rusya arasında cereyan etmiştir. 1853-1856 yılları arasında ikibuçuk yıl devam etmiş, Rusya'nın yenilgisi ile sonuçlanmıştır.

Kırım Savaşı, askeri ve politik bakımdan olduğu kadar fotoğrafçılık açısından da önemli bir tarihi olaydır. Roger Fenton, "fotojurnalizm"in ilk örneklerini, savaşın dehşetini yakaladığı fotoğraflarıyla burada verir. Ayrıca tesadüflerin, başlangıçların nedeni olduğu gerçeği, bir kez daha ispatlanmış ve Kırım Savaşı dolayısıyla harekete geçen Mareşal Moltke birliklerine dahil ve asıl mesleği kimyagerlik olan "Rabach" adında bir fotoğrafçı, İstanbul'a gelerek profesyonel anlamda ilk fotoğrafhaneyi açmıştır. (1856)

Rabach, kısa sürede işlerini geliştirir. Bir yandan da yardımcılarına-ki bunlar geleceğin ünlü fotoğrafçıları Abdullah Biraderler'dir-sanatı öğretmektedir. İki yıl sonra Almanya'ya döner. Stüdyosunu ve laboratuarını Abdullah Biraderler'e bırakmıştır. (1858)

Abdullah Biraderler, Sébah-Joailler, Phébus, Apollon, D. Joseph, N. Andriomenos, Vafiadis, Michailides, Nicolaides, Papazyan Biraderler, Pascal-Sébah, Gülmez Biraderler gibi Osmanlı fotoğrafçılarının; Maxime du Camp, Gustave Flaubert, Gérard de Nerval, Joseph Girault de Prangey, Edmondo de Amicis gibi gezginlerin; Guillaume Berggren, J. Sandoz, E. Rommler, James Robertson gibi yabancı fotoğrafçıların; Stéphan Passet, Frédéric Gadmer gibi Albert Kahn'ın "Archives de la Planéte" tasarısı çerçevesinde,2 ülkemizde çalışmış fotoğrafçıların faaliyeti bilinmektedir; ama kapsamlı araştırmaların yapıldığını söylemek hayli güçtür. Hatta hâlâ "İstanbul Ansiklopedisi" esprisi3 aşılamamıştır.

Şimdi İstanbul Ansiklopedisi'nin 1946'da yayınlanmış ilk cildinin 36. sayfasını açalım ve Abdullah Biraderler maddesini okuyalım: "Abdullah Şükrü Efendi ve kardeşi, Abdülaziz Devri'nin ilk ve en namlı fotoğrafçıları; aslen Ermeni idiler, "Fotoğrafçı" kelimesinin henüz dilimizde yerleşmediği o devirde, Abdülaziz tarafından, Abdullah Efendiye iradei seniye ile "Ressaı Hazreti Şehriyarı" unvanı verilmişti. İkinci Abdülhamid'in cülusunda, 1876 Haziran'ında çıkan bir iradei seniye ile bu unvan Abdullah Efendi'nin üzerinde ibka edildi. Çıkardıkları resimlerin kartonlarında Ressam Hazreti Şehriyarı ibaresiyle padişahın tuğrasını bulundururlardı. Bütün devlet ricali vekibarlar aile portrelerini Abdullah Biraderlere çıkartırlardı. Önceleri sadece bir Müslüman adı taşıyan bu fotoğrafçı kardeşler, ikinci Abdülhamid'den gördükleri himaye, lütuf ve ihsanın karşılığı olarak Müslüman oldular, vaka'yı yevmi malumat şöyle kaydediyor: 'Geçenlerde şerefi İslam ile müşerref olan Serfotoğrafii Hazreti Şehriyarı izzetlü Abdullah Şükrü Efendi ile üç nefer mahdumlarının hitan cemiyeti evvelki gün Hamidiye Etfal Hastanesinde icra edilmiştir.' Fotoğrafhaneleri, Beyoğlu'nda, şimdiki Hachette Kütüphanesi'nin karşısında, medhali karanlık, merdivenleri çıkmak ile tükenmez binanın en üst katında idi; çıkardıkları portrelerin, abide ve halk tipleri resimlerinin bir koleksiyonunu yapmış olsalardı bugün elimizde İmparatorluğun son devrine ait eşsiz kıymette bir vesika hazinesi bulunurdu. Abdullah Biraderlerin karşısına çıkan ilk rakib Febüs Efendi, sonra da Apollon Fotoğrafhanesi oldu. Hünkar fotoğrafçılığı unvanı Febüs'e verildi. Abdullah Biraderler, Meşrutiyetten sonra ise büsbütün düştü, Beyoğlu'nun üçüncü sınıf bir atölyesi oldu."

Oysa Abdullah Biraderler, tipik birer XIX. yüzyıl fotoğrafçısıdır. Dönemin ünlü ve önemli Avrupalı ve Amerikalı meslektaşları ile ortak özellikler taşımaktadır: Abdullah Biraderler öncüdür. Fotoğraf faaliyeti ve sanatı adına birçok ilk çalışma gerçekleştirmişlerdir. Suret yasağının olduğu bir toplumda

fotoğrafı kurmuş ve kabul ettirmişlerdir. Böylece fotoğrafın kültürel sınır tanımayan pluralist yapısı sayesinde, Osmanlılar da varlıklarını maddi ve manevi boyutlarıyla birlikte, görüntülerde kalıcı kılabilmişlerdir. Hem saray nezdinde hem de halk arasında ilk fotoğraf kahramanlarıdır. 1858'de kimyager Rabach'dan devralarak ilk sürekli fotoğraf stüdyosunu kurmuşlardır. Günümüzde İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Yıldız Sarayı Fotoğraf Koleksiyonu'nun oluşmasında önemli rolleri vardır.4 Mükemmel performansları ile yazılı arşivin yanında görsel arşivin de kurulmasını temin etmişlerdir. 1867 Paris Evrensel Fuarı'na katılmışlardır.5 Bu hem fotoğraf dil yetisinin kıvrak kullanımına ilişkin uluslararası nitelikli bir kanıt hem de bir sanat olarak fotoğrafın milli kültürün temsilinde kazandığı önemin göstergesidir.

Abdullah Biraderler zanaatkardır. XIX. yüzyılda fotoğraf prosesleri maharet gerektiren zahmetli uygulamalardı. Örneğin, yaygınlaşan ilk önemli fotoğraf prosesi, Louis-Jacgues Mandé Daguerre'in Dagherrotipi (1839) beş aşamada gerçekleştiriliyordu: 1) Kimyasal olarak saf, gümüş bir tabaka ile kaplanmış levha (bakır) alınır. İyice parlatılır ve bir çerçeve içine yerleştirilir. 2) Çerçeve bir kutuya konur. Gümüş ile kaplı bu yüzey, metali altın rengine boyayacak iyot buharına tabi tutulur. 3) Levha kasnaklanır. Bir saat içinde kullanılmalıdır. Pozlama süresi 15 ila 30 dakikadır. 4) Pozlamadan sonra, levha 60 derece ısıtılmış, civa ihtiva eden bir kutuya aktarılır. Burada resim ortaya çıkar. Gelişme, sarı camdan bir pencerecik aracılığıyla incelenebilir. 5) ardından levha saf suya ve deniz tuzu ya da sodyum hiposülfit eriyiğine batırılır, sonra da bol arı sıcak su ile yıkanır.6

Abdullah Biraderlerin kullandığı, Frederick Scott Archer'in buluşu Wett-Collodion Metodu (Islak Levha Yöntemi) ise aşağıdaki işlemlere dayanıyordu: "Cam levha iyice temizlenir. Üzerine bromür ya da iyodür karıştırılmış kollodyon eriyiği (pamuk barutu+eter alkol) yayılır. Levha, gümüş nitrat banyosuna yatırılarak (beş dakika) duyarlı hale getirilir. Pozlamadan sonra, levha henüz nemli iken görüntü pirogallik asitle geliştirilir ve hiposülfitle tespit edilir."7 Üstelik bütün bu işlemlerin, levhalar nemini kaybetmeden yapılması gerekiyordu. Çünkü nem kayboldukça, ışığa karşı duyarlılık da azalmaktadır.

Calotype (1841, mucidi: William Henry Fox Talbot), Albümin kaplı levha yöntemi (1850, mucidi: Louis Désiré Blanquart-Evrard), Ambrotype (doğrudan pozitif görüntü veren Islak Levha yöntemi, 1853, mucidi: Frederick Scott Archer), Tintype (1856, mucidi: Hamilton L. Smith) vb. gibi yöntemler de benzeri karmaşık yapıya sahipti. 1871'de Richard Leach Maddox, Kuru Levha yöntemini geliştirdi. Maddox, jelatini suda eritiyor, kadmiyum bromür ve gümüş nitrat ekliyordu. Böylece, jelatin içinde kurutuluyor ve kuru duyarlı levhalar elde ediliyordu. Proses, Richard Kenneth (1873) ve Charles Harper Benneth (1878) tarafından geliştirldi. Bu aşamadan sonra, George Eastman'ın 1888'de satışa sunduğu "Kodak" olanağına -bu yöntemde demakinanın içinde yer alan duyarkat, ışığa karşı duyarlı jelatin tabaka ile kaplanmış kağıt tabanlıydı- ve 1891'de selüloid tabanlı şeffaf duyarkatların icadına dek8 zorluklar devam etti.

Dolayısıyla söz konusu devirde fotoğraf sanatçılarının aynı zamanda birer zanaatkar olması kuraldı. Hoş, günümüzde de gelişen teknolojiye rağmen, özellikle stüdyo teknikleri bağlamında bu kural halen geçerlidir.

Daguerre, bir diorama ustasıydı; Jean-Baptiste Sabatier Blot minyatürcü ve ressamdı; Matthew Brady mücevher ve minyatürler için deriden mahfaza imalatçısıydı; David Octavius Hill usta bir ressamdı; Etienne Carjat karikatüristti… onların bu özellikleri, fotoğraf çalışmaları için faydalı olmuştu.

Abdullah Biraderlerden Abdullah Şükrü Efendi'nin (Wichen,?-1902) uzmanlık alanı, fildişi üzerine minyatür işçiliğidir. Ağabeyi Kevork (1839-1918) Venedik'te yetişmiş bir ressamdır.

Abdullah Biraderler sanatçıdır. Ünlü meslektaşları Fotoğraf Devi9 Nadar tarafından, Claudet, Luckhard, Sarony Kardeşler, Silvy gibi önemli fotoğrafçıların yanı sıra; "… Bu klasiklerin bazılarını görmemiş ve yaptıkları işin bilincinde olmaları ile pozlarının orjinalliği, efektlerin sağlamlığı ile sağlanan, ortaya koydukları eksiksiz yeteneklerine hayranlık duymamış, hangi seviyede olursa olsun fotoğrafçı yoktur."10 Şeklinde övülen Abdullah Biraderlerin kareleri, Klasik resim estetiğinin çerçeveleme, kompozisyon ve perspektif kurallarının disiplini ve esprisiyle örülmüştür. Sadece insanların ya da insan figürüyle bezeli görüntülerle yetinmemişler, insan izlerini de saptamışlardır. Çeşitli kültür ve meslek gruplarından, farklı sınıflardan gelen insanların stüdyoda ya da kendi ortamlarında gerçekleştirilmiş fotoğraflarının yanı sıra boş iç ve dış mekanları da çekmişlerdir. Bilhassa İstanbul şehrinin mitik yapısı, canlı-cansız bütün ayrıntılarıyla belgelenmiştir.

Örneğin sarayların interior görüntüleri, çok sonraki bir fotoğraf çalışmasının (1898-1927), Eugéne Atget'nin anlayış ve mekan duyarlılığını çağrıştıran metafizik sessizliklerle donanmış fotoğraflardır. Ünlü kişilere ya da sıradan insanlara ait binlerce portre ise, bir açıdan André-Adolphe-Eugéne Disderi'nin aynı dönemde Fransa'da yarattığı 'Cardomania'ya benzeyen bir fenomenin eseri iken, diğer bir açıdan da -eğer farkına varılsaydı- Sandervari bir koleksiyon niteliğine sahiptir. August Sander, 1910'dan 1933'e, ticari çalışmalarını, Alman halkının görsel haritasını çıkarmaya kanalize ederek gruplandırmış ve 1929'da "Zamanımızın Çehresi" başlığı ile yayınlamıştı.

Abdullah Biraderler, ister fotoğrafçılara özgü, içgüdüsel gözlem ustalığı, ister Baudelairevari bir flaneurluk (düşünür-gezerlik), isterse ticari ve resmi fotoğraf faaliyeti rutini çerçevesinde olsun, 1858 ve 1899 yılları arasında yaklaşık kırk yıl boyunca, İstanbul'da ve Kahire'de kurdukları stüdyolar aracılığıyla İmparatorluk'un mükemmelen görsel topoğrafyasını çıkarmışlardır.

Belirtmek gerekir ki kariyerleri boyunca, izlenimleri, özel bir üslup araştırması, yeni tekniklerin ve teknik olanakların denenmesini içermez ama eserlerinde, yalnızca fotoğraf olanaklarından yararlanarak özgün estetik boyutu elde etme iddiasına dayalı modern fotoğraf anlayışına ilişkin saklı evrimin başlangıç ışıltılarına rastlamak mümkündür.

Yanı sıra, fotoğrafları boyunca fotoğraf tarihi ve estetiği açısından saptamalar yapacak entelektüel değerlendirmelerden de yoksun kalmışlardır. Bu, onların yeteneklerinin ötesinde kültürel bir şanssızlıktır.

Padişah Abdülaziz, onları, saray fotoğrafçılığı unvanını vererek taltif eder. Sultan II. Abdülhamit Yıldız Sarayı fotoğraf koleksiyonunu meydana getirirken görevlendirir. Mustafa Kemal Atatürk, bu

koleksiyonu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne devrederek (1925) güvence altına alır ve akademik değerlendirme olanaklarının yolunu açar.

Abdullah Biraderler'in gözde fotoğrafçı pozisyonunu kaybetmelerinden sonra yerlerine geçen sanatçıların en önemlilerinden bir tanesi de Phébus Efendi'dir. Ermeni asıllı ve asıl adı Boğos Tarkulyan olan Phébus Efendi, Abdullah Biraderlerin ardından sarayın resmi fotoğrafçılığına getirilmiş ve bu makamın doğal uzantısı olan sarayda fotoğrafçılık dersi verme görevine de devam etmiştir.

Fotoğrafın, gazete ve dergi gibi yayın araçlarında kullanılmasının başlaması, Osmanlı dergi ve gazetelerine de yansıdı. Padişahın seyahatleri, bayramlar, resmi törenler, toplantılar gibi önemli olayların, İstanbul, Bursa, Edirne'den ilginç köşelerin, çeşitli cephelerin, İstanbul'u ziyaret eden heyetlerin fotoğrafları, saray mensupları, yüksek rütbeli subaylar, devlet erkanı, Şeyh-ül İslam, sanatçılar vb. gibi önemli kişilerin portreleri, bunlarla ilgili haberleri tamamlar nitelikte gazeteleri, dergileri süslüyorlardı. XX. yüzyıl başlarında, devrin önemli fotoğrafçılarından biri olan Phébus'un fotoğrafları sık sık yayınlanırdı.

1841'de İstanbul'da doğan, Nikola Andriomenos, diğer ünlü bir fotoğrafçıdır. O da Abdullah Biraderlerin atölyesinden yetişmiştir. Andriomenos, stüdyo çalışmalarından başka, saray için fotoğraf albümleri düzenlemiştir. İstanbul'un kibar ve zengin çevrelerinde, sarayda taktir kazanarak, bu ailelerin gençlerine, şehzadelerine fotoğrafçılık konusunda bilgi vermiş, son Osmanlı Padişahı, VI. Mehmet Vahidettin Efendi'ye şehzadeliği zamanında yıllarca fotoğrafçılık hocalığı yapmıştır. Beyazıt Meydanı'nda olan fotoğrafhanesi, 1923'te Saray Fotoğrafhanesi adını almış, 1829'da ölümünden sonra oğluna kalarak, Beyoğlu'na taşınmıştır.

Apollon Fotoğrafhanesi, XIX. yüzyılın sonlarında, 1870-İstanbul doğumlu Aşil Samancı tarafından kurulmuş, XX. yüzyılın başlarında büyük ün ve önem kazanmıştır. Aşil Samancı, babası ressam, dekoratör Yakop Samancı'nın yanında, önce bu meslekte yetişmiş, daha sonra da Abdullah Biraderlerin atölyesinde fotoğrafçılığı öğrenmişti. Daha sonra Abdullah Biraderlerin tavsiyesi ile saraya girmiş ve işe şehzadelere fotoğrafçılık dersi vermekle başlamış, ardından sarayın resmi fotoğrafçısı ünvanını kazanarak, padişahın tuğrasını eserlerinde kullanmıştır. Stüdyosu, şimdiki Beyoğlu, İstiklal caddesinde olup, o zaman ki adresi, "Grand Rue de Péra, 397, Vis-a-vis le Bazar Allemand, Constantinople" idi. Apollon Fotoğrafhanesi, foto muhabirliği dalında ilk önemli örnekleri veren müessesedir. 1908-1909 olaylarını, ayrıntılarıyla belgelemiş, devrin flaş isimlerinin, -Niyazi Bey, Enver Bey gibi- V. Mehmet Reşad'ın çeşitli portrelerini çekmiştir. Önemli çalışmaları arasında, II. Abdülhamid'in, Osmanlı üniforması içinde Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm'in ve Zübeyde Hanım'ın portreleri ünlüdür. Apollon Fotoğrafhanesi, başlangıç dönemi Türk fotoğrafçılığı açısından iki önemli özelliğe sahiptir. Birincisi, kamerayı ıssız saray bahçelerinden, insansız ihtişamlı salonlardan, tarihi binaların nötr görüntülerinden, şehrin içine, padişahın gezilerine, siyasi hadiselere, hareketli bir günlük yaşama çevirmiş olmasıdır. İkincisi, başarılı fotoğraf örneklerinin yanısıra bilinçli fotojurnalizm çalışmaları yapmış bulunmasıdır. Apollon müessesesinin kurucusu, Aşil Efendi olmakla birlikte fotoğraf kartonlarında zaman zaman Gülmez Fréres ismi, Apollon ibaresinin altında geçmektedir.

Kuruluşu 1857'ye dayanan, Sébah-Joaillier müessesesi, şimdiki Beyoğlu, İstiklal Caddesinde, o zaman ki adresi ile, "439, Grand-Rue de Pera"da faaliyet gösteriyordu. Hem resmi olarak saray fotoğrafçılığı unvanını kullanabiliyordu, hem de basının görsel malzeme ihtiyacına büyük ölçüde cevap veriyordu. Örneğin devrin revaçta mecmualarından Şehbal'de sık sık Sébah-Joaillier tarafından çekilmiş, padişahın seyahat röportajlarına, devrin önemli şahsiyetlerine, çeşitli resmi törenlere vb. gibi önemli olaylara ait, pek çok fotoğraf yer almaktadır. Ayrıca, saray için hazırlanan, fotoğraf albümlerinin çok büyük bir kısmı onun tarafından düzenlenmiştir.

Sonraları Jac Ques İskender tarafından devralınarak "Foto Sabah" adıyla -eskiyle hiç benzerliği bulunmamakla birlikte- günümüze dek gelmiştir. Phébus, Apollon ve Sébah Joaillier, çok özgün bir üslup sahibi olmamakla birlikte, fotojurnalizm dalında gösterdikleri samimi ve yoğun çaba, onlara Türk fotoğrafçılığı tarihi içinde tarihi bir yer kazanmaktadır.

Bu fotoğrafçıların dışında, Kargapulos özellikle İstanbul gündelik yaşamının vazgeçilmez unsurları olan, İstanbul esnafının fotoğraflarıyla, Nicolaides, Michailidis, Vafiadis, stüdyo çalışmalarının yanında saray için, Bursa, İstanbul, Edirne başta olmak üzere yurdun çeşitli köşelerinden güzellikleri, önemli yapıları, sürmekte olan inşaatları çekerek meydana getirdikleri fotoğraf albümleriyle dikkati çekerler.

Müslüman-Türk Fotoğrafçılar

Osmanlı uyruğundaki azınlıklar, yabancı dil bilmeleri, Avrupa'ya gitme olanaklarının bulunması ve Avrupa kültürüyle aralarındaki bağlantı nedeniyle, ortaya çıkan yeniliklerden yerli halka nazaran daha çabuk haberdar olmaktadırlar. Bu durum, ilk fotoğrafçıların çoğunluğunu, azınlıklara mensup kişilerin teşkil etmesinin nedenlerinden biridir. Ama zamanla Türk fotoğrafçıları da bu sanatı icra etmeye başlamışlardır. Rahmizade Bahattin Bey, 1905'te Girit'te küçük bir atelyede başladığı fotoğrafçılık mesleğini İstanbul'da sürdürmeye karar verir ve böylece burada fotoğrafhane açan ilk Müslüman-Türk unvanını kazanır. (1909) Sonradan "Resne" adıyla anılan müessesesi, 1920'lerde Babıali'deki merkezin yanısıra Bahçekapı ve Üsküdar'da da şube açacaktır. Rahmizade Bahattin Bey (Baha Bediz), Türklere bu konuda öncü olur ve ondan sonra da fotoğrafçılık alanında pek çok sanatçı faaliyet gösterir.

Türkiye'de "Batılılaşma" hareketinin ilk uygulaması okullarda özellikle de askeri eğitim kurumlarında başlamıştır. Batılı ölçülerde öğretim yapan bu yerlerden yetişen subaylar özellikle de ressam ve haritacı olanlar arasında doğrudan fotoğrafla uğraşanlar bulunmaktadır. Bu kişiler, askerlik alanında vazgeçilmez bir işlevi olan fotoğrafçılığın, ordunun içinde bir daire haline gelerek çalışmasını sağlamışlardır.

1 Yazarı belirsiz, "100 Yıl Önce Yabancı Gözüyle Türkiye", Milliyet gazetesi, 30 Mart 1972, s. 5.

2 Bu tasarı, 1910-1930 yılları arasında Albert Kahn tarafından finanse edilmiş ve bilimsel bir anlayışla, dünyanın birçok ülkesinde film ve fotoğrafla belgeleme çalışmaları yapılmıştır. Tasarı dahilinde, 1912-1923 yılları arasında Türkiye'de 1557 autochrome çekilmiştir.

3 Reşat Ekrem Koçu'nun (1905-1975) hazırladığı İstanbul Ansiklopedisi, kültür hayatımızın ilginç girişimlerinden biridir. Ayrıntılı bir şekilde İstanbul'u konu almıştır. Padişahlar, şairler, kabadayılar, fotoğrafçılar, tabipler vb. gibi çok değişik gruplara mensup kişiler, saraylar, sokaklar, kahveler, bahçeler, çeşmeler boyunca kent tarihiyle coğrafyası dahilinde, hakikat, tevatür, rivayet ve tecessüs ile örülü bir atmosferde anlatılmaktadır. Dolayısıyla yapıt, adeta Borgesvari espriyle kaleme alınmış ironik boyutta seyreden ansiklopedik bir fiction/kurgu esere benzemektedir. Nitekim esrarengiz bir şekilde, yalnızca H harfine kadar yayınlanmıştır (!) Yine de fotoğraf tarihimiz açısından yararlı olabilmektedir.

4 Simber Rana Karadadaş (Atay), Fotoğrafçılığın Başlangıç Dönemi ve Türkiye'de İlk Yılları, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1983, s. 59.

5 Engin Çizgen, Türkiye'de Fotoğraf, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 51.

6 Jean A. Keim, Breve Storia della Fotografia, Giluilo Einaudi Editore, Torino 1976, s. 10.

7 Wiladimiro Settimelli, I Padri della Fotografia, Cesco Ciapanna Editore, Roma 1979, s. 89.

8 Beaumont Newhall, Storia della Fotografia, Giulio Einaudi Editore, Torino 1984, s. 178.

9 Nadar (Gaspard-Félix Tournachon asıl adıdır. 1820-1910), 1850'lerde, sade ama seçkin üslubuyla ünlü kişilerin fotoğraflarını çekmeye başlamış ve bir sanat olarak portre fotoğrafçılığının tesisinde önemli rol oynamıştır. İlk yeraltı ve hava fotoğraflarını da O gerçekleştirmiştir (1858). Sanatı, stüdyosu, yaşam tarzı ve fotoğraf anlayışı ile önemli bir semboldür. Havadan fotoğraf çekerken kullandığı balonun adı Le Géant (Dev) idi.

10 Nadar, Quando Ero Fotografo, Editori Riuniti, Roma 1982, s. 153; Aktaran: R. E. Martinez, Mimarlık Dergisi, İstanbul, Nisan 1968, s. 39

Sinemanın Türkiye'ye Girişi ve İlk Yılları / Yrd. Doç. Dr. Hale Künüçen - Yrd. Doç. Dr. A. Şükrü Künüçen [s.524-532]

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Sinema, bir görüntü sanatıdır. Başka bir deyişle, görüntü diliyle yapılan bir anlatı sanatıdır. Sinemada ses ve görüntünün gerçekliğin kendisi olmaktan çok onun bir çeşit gölgesi olması durumu ve dolayısıyla bu durumun seyircide oluşturduğu gerçeklik duygusu, sinemanın etkinliğini büyük ölçüde arttırmaktadır. Çünkü, sinemada sesler ve görüntüler, gerçekliğe işaret eden anlamlı bir sistem oluştururlar. Bu nedenle, sinemada anlatılan birbirinden farklı dünyalar, yaşam biçimleri ve olaylar hangi zaman diliminde olursa olsun, bu gerçekle karşı karşıya kalan seyirci için inandırıcıdır ve gerçektir.

Sinema, miladı olarak kabul edilen 1895'ten bu yana ciddi anlamda devrine tanıklık eden, yepyeni dünyalar yaratarak farklı görüş ve görüntüleri gözler önüne seren, çok çeşitli ülkelere ait filmleri mesafe ve kültürel farklılık gözetmeksizin seyircisine ulaştıran etkili bir iletişim aracı olmasının yanı sıra, sanatlar arasında en evrensel olanıdır. Bunun nedeni, kuşkusuz sinemada kullanılan tekniğin giderek zenginleşen olanakları ve durmadan gelişen yaratıcı gücün sinemaya evrensel bir nitelik kazandırmasıdır. Ne var ki, bulunuşu 19. yüzyılın sonlarına rastlayan sinemanın bu özellik ve olanaklarından 20. yüzyılın ortalarına kadar pek çok ülke yeterince yararlanamamış, kırıntılarıyla yetinmeye çalışmıştır. Ülkemizi de bu ülkeler arasında saymakla beraber özellikle belirtmemiz gereken bir nokta da sinemanın, keşfinden tam bir yıl sonra 1896'da Osmanlı topraklarına girmesidir. İşte bu çalışma, sinemanın ülkemize girişini ve ilk yıllarını konu almaktadır.

Kuşkusuz sinemanın sahip olduğu özellik ve olanaklardan geçmişte ülkemizde yeterince yararlanılamamış olmasının sosyal, kültürel ve teknolojik anlamda düşünülmesi gereken yanları vardır. Ayrıca, sinemanın bütünüyle ortak bir üretim ve büyük bir organizasyonla gerçekleşebilen bir yapısının olduğunu, bu yapının ise, hem estetik, hem teknik, hem ekonomik, hem de başlı başına kültürel bir olgu olduğunu da unutmamak gerekir. Bu anlamda, Türk Sineması'na ilişkin üzerinde etraflıca tartışılabilecek ve yorum getirilebilecek konu çoktur. Ancak çalışmamız, bu türden bir yorumu dile getirmek gibi bir kaygı gütmemektedir.

Çalışmanın amacı, "Sinemanın Türkiye'ye Girişi ve İlk Yıllar"ına ait bilgileri sinema tarihçileri, sinema yazarları ve akademisyenlerin çalışmaları referans alınarak doğru ve tarafsız bir şekilde bir araya getirmektir.

Bilindiği gibi bir konunun özellikle tarihi söz konusu olduğunda, belli dönüm noktaları ya da dönemlere ayırarak ele alma eğilimi vardır. Sinema için de tarihine ait bilgileri öz olarak anlamamıza yardımcı olacak noktalara işaret eden dönemlerin varlığından söz edebiliriz. Sinemamızda da birbirinden değişik özellikler taşıyan kısa ya da uzun dönemler yer almaktadır: "İlk Dönem" (1914-

1923), “Tiyatrocular Dönemi” (1923-1939), “Geçiş Dönemi” (1939-1950), “Sinemacılar Dönemi” (1950-1970), “Genç/Yeni Sinema Dönemi” (1970-1987).1 Bu çalışma, sinemanın ülkemiz topraklarına ilk girişinden Cumhuriyet’in ilanına kadar olan “ilk yıllar” ya da “ilk dönem” ile sınırlandırılmıştır.

Sinemanın Doğuşu

Bilindiği gibi sinema, Louis ve Anguste Lumiére kardeşlerin “Sinamatographe” adını verdikleri aygıtlarıyla 28 Aralık 1895 günü Paris’te Capucines Bulvarı’ndaki Grand Cafe’de yaptıkları gösteriyle doğmuştur. “Cinematographe”ın icadı ise, Lumiére Kardeşler’in dünyaca tanınmasını sağlar. Lumiére Kardeşler, cinematographe’ı yalnızca geçici bir süre ilgi çekecek bir aygıt olarak düşündükleri ve bir çeşit oyuncak olarak gördükleri için insanların bu aygıta olan ilgi ve meraklarından mümkün olduğunca çabuk yararlanmak istemişlerdir. Bu nedenle, ellerinde tek olan cinematographe’ın çok sayıda üretilmesi için mühendislere siparişler vererek, aynı zamanda bu aygıtları kullanacak elemanları da eğiterek bir taraftan bu kişilerle ellerindeki filmlerin gösterimlerini yaparken diğer taraftan da arşivlerini zenginleştirmek için dünyanın çeşitli yerlerinde filmler çekilmesini sağladılar.

Lumiére’nin Elemanları Türkiye’ye Geliyor...

Lumiére’nin bu elemanlarından Alexandre Promio, Felix Mesguich, Francis Doublier, Charles Moisson, Perrigot gibi isimlerin 1896 yılından başlayarak çeşitli zamanlarda Rusya’ya ve Orta Doğu’ya gidip gelirlerken Türkiye’ye de gelerek İstanbul, İzmir ve o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına dahil olan bazı yerlerde hem filmler çektiklerini hem de sinemayı Türkiye’ye tanıttıklarını kaynaklardan öğreniyoruz.2

Türkiye’de İlk Film Gösterimi Yapılıyor...

Türkiye’de ilk film gösterimi II. Abdülhamit Dönemi’nde 1896’da Bertrand adlı bir Fransızın Saray’da yaptığı gösterimler ile başlamıştır. Sinemanın Türkiye’de tanınması, halka ulaşması ise 1897 yılı başlarında “Pathe” isimli bir Fransız şirketinin Türkiye’deki temsilcisi olan Romanya uyruklu Sigmund Weinberg aracılığı ile mümkün olmuştur. (Fotoğraf 1) Sinemayı Türkiye’de tanıtmaktan çok sattığı Pathe mallarının reklamını yapmak amacıyla halka sinema gösterileri düzenleyen Weinberg, daha sonra da bu işi iyice benimseyerek Türk Sineması’nın başlangıcında önemli bir yer almış oldu.3

Halka Açık İlk Film Gösterimi Yapılıyor...

Halka açık ilk film gösterisini İstanbul Galatasaray’daki zamanın ünlü birahanesi olan Sponeck’te gerçekleştiren Weinberg, daha sonra bu geçici sinemasını Sponeck’in biraz ilerisinde bulunan eski “Concordia” eğlence yerine taşıdı. Weinberg, halkın gösterdiği ilgi üzerine bir süre sonra sinema aygıtını İstanbul yakasına götürdü ve orada ünlü “Fevziye Kıraathanesi”nde tanınmış Karagözcülerin perdede sergiledikleri geleneksel “gölge oyunu” ile “çağdaş gölge oyunu” yan yana getirilmiş oldu.4

Weinberg'in film gösterilerini 1898 yılında yine İstanbul Beyoğlu'nda Cambon adlı bir Fransız'ın yaptığı gösteriler izler. Gösterim aygıtının kalitesi, filmlerin uzun olması ve filmlerdeki Türkçe açıklamalar nedeniyle halkın Cambon'un gösterilerini daha çok beğenmesi üzerine Weinberg'in aygıtını yenilediğini, daha uzun filmler getirterek seyircinin filmi daha iyi anlaması için gösterim sırasında bir görevlinin ayağa kalkıp açıklamalarda bulunmasını sağladığını hatta aynı dönemde Weinberg'in sık sık Saray'a çağrılarak filmler oynattığı da belirtilmektedir.5 Ayrıca, o yıllarda gösterilen filmlerin kısa metrajlı belge ve güldürü filmleri olduğunu, zamanında filmleri izleyen yazarların anılarından ve belgelerden anlaşılmaktadır.6

İlk zamanlarda özel bir gösteri salonuna sahip olmayan ve birahane, kıraathane gibi erkeklere özel mekanlarda halka tanıtılan ve kısa sürede sevilen, hatta Ramazan gecelerinde Karagöz ve Meddah'a eşlik eder duruma gelen sinemanın kadınlarla tanışması ise bu yeni aygıtın konaklara girmesiyle olmuştur. Bu dönemde İstanbul'un her tarafında elektrik tesisatı tam olmadığı için sinema gezgin bir durumdaydı. Sinemacı, gösterim aygıtıyla elektrik tesisatı olan mekanlara gider, dörder beşer dakikalık yedi sekiz filmden oluşan programlarla seyircileri eğlendirirdi.7 Ancak, sinemanın sürekli bir salona kavuşması için 1908 yılını beklemek gerekecekti.

Türkiye'de İlk Yerleşik Sinema Salonu Açılıyor...

Halkın sinemaya gösterdiği rağbeti göz önüne alan Weinberg, 1908'de Türkiye'deki ilk sinema olan "Pathe Sineması"nı yaptırdı.8 Böylece İstanbul'da Tepebaşı'nda ilk yerleşik sinema salonunun açılmasıyla eğlence yerlerinde adeta bir sığıntı gibi yaşayan sinema, gerçek mekanına kavuşmuş ve giderek Türk toplumunun gelenekselleşmiş eğlence yapısındaki yerini de almış oldu. Burada hemen belirtmek gerekir ki, sinemanın Türkiye'ye girişinden söz ederken aslında özellikle İstanbul'un Avrupa yakasına, o zamanki adıyla "Pera"ya-Beyoğlu semtine girişi kastedilmektedir. Sinemanın halk tarafından sevilmesi, gösterilere talebin artması, bu buluşun İstanbul'da ve diğer büyük kentlerde de yayılmasına neden oldu.

İstanbul'da açılan Pathe Sineması'nın ardından Beyoğlu'nda "Palas", Taksim'de "Majik" sinemaları açılır. İstanbul yakasında ise Sirkeci'de Kemal ve Şakir (Seden) kardeşler Fuat Uzkınay ile birlikte "Ali Efendi" ve Demirkapı'da "Kemal Bey" sinemalarını açarlar. 1914'te Murat ve Cevat Beyler tarafından İstanbul yakasında ilk film gösterisinin yapıldığı "Fevziye Kıraathanesi"nin yerinde "Milli Sinema" adıyla açılan sinema, Türkler tarafından işletilen ilk sürekli sinema salonu olarak tarihteki yerini alır. Daha sonra bunları "Elektra", "Elhamra" ve "Opera" sinemaları izler. İzmir'de de Kordonboyu'nda 1909'da ilk açılan Pathe Kardeşler ya da Kramer Sineması'nı izleyen diğer sinemalar ise "Asri Sinema", "Ankara Sineması", "Lale Sineması", "Milli Sinema", "Elhamra Sineması", "Tayyare" Sinemaları ile Güzelyalı ve Karşıyaka'daki sinemalar olmuştur.9

1914'lerde sinema, en azından İstanbul, İzmir, Selanik gibi kentlerde bilinen bir olaydır, sinema salonları vardır, bir seyirci yetişmektedir. Başka bir deyişle, Türkiye'de bir sinema vardır, ancak bu, Türk Sineması değildir. Sinemayla yeni yeni ilgilenmeye başlayan birkaç Türk vardır: Fuat Uzkınay, Cevat Boyer, Şakir ve Kemal Seden vd. Henüz Türk Sineması'nın varlığından söz etmek mümkün

değildir. Çünkü sinema işletmeciliğinin büyük bir kısmı azınlıkların veya yabancı uyrukluların elindedir. Türkiye'de sinema denilince Weinberg, akla gelen tek uzman sinemacıdır. Bu tarihlerde Türkiye sinemayı keşfetmiş, aynı zamanda sinema da Türkiye'ye gelip geçen ve daima egzotik görüntüler peşinde olan yabancı operatörler, sinemacılar yoluyla Türkiye'yi keşfetmiştir.10

Türkiye'de İlk Sinemacılar, İlk Film Üzerine Kuşkular...

Bilindiği gibi sinema, her şeyden önce teknoloji, yetişmiş eleman ve para gerektiren ciddi bir iş, büyük bir organizasyondur. O günün Türkiye'sinin siyasi ve ekonomik koşulları göz önüne alındığında sinemanın hızlı bir gelişim göstermesi beklenemezdi. Çünkü ne çekim-gösterim aygıtı, ne yetişmiş eleman ne de para vardı. Bu nedenle, Türkiye'de sinemanın gelişimi, film yapımları ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren mümkün olabilmiştir.

Weinberg, Türk Sineması'na yaptığı büyük katkılar nedeniyle tarihsel açıdan çok yönlü bir öncü olarak dikkatimizi çekmektedir. Türkiye'de sinemanın öncülüğünü yapan Weinberg, Sarayda, paşa konaklarında ve en önemlisi, Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) ile İstanbul Sultanisi (İstanbul Erkek Lisesi) başta olmak üzere okullarda film oynatan, ilk sürekli sinema salonunu açan, film çeken, ilerde değineceğimiz Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin ilk yöneticisi olan bir kişi olarak adeta bir mitos haline gelmiştir.

Weinberg'in İstanbul Sultanisi'ndeki film gösterileri sırasında ileride göreceğimiz gibi, genç bir sinema heveslisi olan ilk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay yetişecektir.11 Sinemamızın tarihine kaynaklık eden kitaplarda, sinema tarihi ve Türk Sineması üzerine çalışanların bir kısmının da belirttikleri gibi 14 Kasım 1914 tarihinde çekilen "Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı" adlı belge filmin ilk Türk filmi olduğu ve bu filmi çeken Fuat Uzkınay'ın da ilk Türk Sinemacısı olduğu düşünülmesine rağmen, bu filme ait hiçbir belge ya da bulgunun olmaması, bu film üzerine yıllardır süren bir kuşkuyu da beraberinde getirmektedir. Kuşkusuz tarihi olaylar değiştirilemez, ancak yeni bulgular tarih hakkındaki bilgilerimizi değiştirir ve geliştirir. Yeni bulgu ve belgelere göre Türk Sineması'nın başlangıç tarihi 1911'dir. Osmanlı Devleti sınırları içinde olan Manastır'da fotoğrafçılık yapan Osmanlı Uyruklu Janaki ve Milton Manaki kardeşler (Fotoğraf-5) "Balkanlar'ın Lumiére kardeşleri" olarak tanımlanan), Londra'dan getirdikleri Bioscope 300 adlı kamera ile 1911'de çektikleri "V. Sultan Mehmed Reşat'ın Manastır Ziyareti" adlı belgeseli (Fotoğraf 7) Lumiére kardeşlerden 12 yıl sonra, Fuat Uzkınay'dan 3 yıl önce çekmişlerdir.12 Söz konusu bu belgesel Osmanlıların son döneminde çekilen ilk film olma özelliği taşımakta ve orijinal kopyası Makedonya-Üsküp Sinemateki'nde bulunmaktadır. 1998 yılında Makedonya'da gerçekleştirilen uluslararası bir sempozyumda Türk Sineması'nın Manastır'da başlayan öyküsünü konu alan bir bildiride13 bu filmden söz edilmiş ve filmin kopyası Türkiye'ye getirilmiştir.14

İlk Müslüman Türk Sinemacısı: Fuat Uzkınay

Fuat Uzkınay İstanbul Erkek Lisesini bitirdikten sonra girdiği İstanbul Dar-ül-fünunun fizik-kimya bölümünde bir yandan eğitimini sürdürürken bir yandan da hayatını kazanmak için önce öğretmenlik,

sonra da İstanbul Sultanisi'nde dahiliye memurluğu görevlerini sürdürdü. Uzkınay'ın sinemayla yakından ilgisinin bağını yaptığı görevle kuran Özön (1970), aynı zamanda Uzkınay'ın özellikle İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'da yerleşik sinemaların çoğalmasıyla kazanılmış sinemaseverlerin arasında yer aldığını da vurguluyor ve aynı okulda görev yaptığı Şakir Seden'le birlikte öğrencilerine film gösterileri yaparak sinemanın ilk kez bir okula girmesine neden oluyor ve ileride kurulacak olan Weinberg, Uzkınay ve Seden arasındaki işbirliğinin de temellerinin böylece atılmış olduğunu belirtiyor.15 (Fotoğraf 2).

Osmanlı Ordusu'nda Bir Sinema Kolu Kuruluyor...

Birinci Dünya Savaşı'nda sinemanın güçlü bir propaganda aracı olduğu anlaşılmıştı. Savaş sırasında Türk Orduları'nın başkomutanı Enver Paşa, Almanya'ya yaptığı bir ziyaret sırasında Alman Ordusu'nda bir "sinema kolunun" kurulduğunu ve bu kolun çektiği bazı filmleri seyredince, sinemaya verilen değeri anlamıştı. Enver Paşa, yurda döndüğünde ilk iş olarak aynı kolun Osmanlı Ordusu'nda da kurulması için emir verir. 1915 yılı ortalarına doğru Osmanlı Ordusu'nda da "Merkez Ordu Sinema Dairesi" adıyla bir birim kurulur. Böylelikle Enver Paşa, Türk Sinemacılığı'nın başlamasını sağlamış olur. Bu dairenin başına, halka ilk film gösterilerini yapmış olan Weinberg, onun yardımcılığına da o sıralarda teğmen olan Uzkınay getirilir. Merkez Ordu Sinema Dairesi, bugünkü İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin karşısındaki binada çalışmalarına başladı. Bu daire başlangıçta, savaşla ya da başkomutanın ve padişahın resmi ve özel yaşamlarıyla ilgili belge filmleri çekti. Daha sonra, Ayasofya'daki bugünkü "Askeri Müze"nin bir bölümüne taşınan Merkez Ordu Sinema Dairesi'nde gerek merkezin çektiği filmler gerekse yabancı askeri filmler ve savaşla ilgili aktüalite filmleri burada halka gösterilmeye başlandı.16

Türkiye'de Konulu İlk Film Çekiliyor...

Girişken bir sinema adamı olan Weinberg, ülkede başka bir sinema kuruluşu olmadığı için belge filmlerin yanı sıra konulu filmlerin de çekilerek halka gösterilmesinin gereği konusunda Enver Paşa'yı ikna ederek gerekli izni aldı ve konulu film çekimi işine girişti. Bunun için İstanbul'da gösteriler sahneleyen Benliyan'ın "Milli Operet" kumpanyasıyla anlaşarak topluluğun repertuarında bulunan "Leblebici Horhor"u çekmeye başladı (1916). Çekimlerin başlamasından bir süre sonra filmin başrol oyuncularından birinin ölmesi üzerine film yarıda kaldı. Weinberg, bu kez de yine aynı kumpanyanın repertuarındaki Moliere'in "Zoraki Nikah" oyunundan uyarlanan "Himmet Ağa'nın İzdivacı" adlı oyununu çekmeye başladı (1916). Bu filmde Benliyan topluluğu oyuncularıyla birlikte Ahmet Fehim, İsmail Galip Arcan, Behzat Butak gibi Türk oyuncular da rol aldı. Ancak çekimler sırasında oyuncuların çoğunun askere çağrılması üzerine yine yarıda kalan bu filmi savaş sona erdikten sonra Weinberg'in yardımcısı Uzkınay tarafından tamamlanabildi (1918). Böylece Türkiye'de ilk konulu film de çekilmiş oldu.17

1916'da Osmanlı İmparatorluğu Romanya'ya savaş ilan edince, Romanya uyruklu Weinberg, Merkez Ordu Sinema Dairesi'ndeki görevinden uzaklaştırılır ve yerine Uzkınay tayin edilir. 1917'de

Almanya'ya yaptığı bir uzmanlaşma yolculuğundan sonra Uzkınay, gerek görüntü yönetmeni, gerekse belgesel film yönetmeni olarak artık sessiz dönemin faal sinemacısı olmuştur.18

Türkiye'de Seyirci Önüne Çıkan İlk Film: Pençe

Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin yanı sıra bir başka yarı resmi kurum olan "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti"nin sinema çalışmalarını Nurullah Tilgen, Yıldız Dergisi'ndeki "Türk Filmciliği" başlıklı yazı dizisinde;

"...Müdafaai Milliye Cemiyeti adıyla kurulmuş olan bir teşekkül şimdiki sağlık müzesinin işgal ettiği binada bir stüdyo kurmuştu. Bu cemiyetin üyelerinden olan Sedat Simavi cemiyetin hep aktüalite filmleri çevirdiğini bunun da gerek maddi gerekse manevi bakımdan pek tatminkar olmadığını ileri sürerek mevzulu filmler çevrilmesini teklif etti. Teklif cemiyet idare heyetince münasip görülerek Darülbedayi artistlerine "Pençe", "Casus" ve "Alemdar Vak'ası yahut Sultan Selim-i Salis" adlarında mevzulu filmler çevriltilmiştir"19 şeklinde ifade etmektedir.

"Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" tarafından ilk olarak Sedat Simavi'nin yönetmenliğini yaptığı "Pençe" ve "Casus" adlı iki film çekildi (1917). Mehmet Rauf'un bir oyunundan uyarlanan ve orijinal metni 1900 yılında yayınlanmış olan "Pençe", oynanmaktan çok okunmaya elverişli bir metin olduğundan teknik bakımdan sahneye bile uyarlanması güç bir eserdi. Hareketsiz ve daha çok diyaloglarla gelişen oyun, filme çekildiğinde de aynı etkiyi yapmıştır. Tilgen (1953), yukarıda sözü edilen yazı dizisinde Pençe'nin büyük beğeni topladığını ifade etmektedir. Derneğin ikinci öykülü uzun filmi olan "Casus" hakkında ise Onaran (1999), yeterli bilgi bulunmadığını ve bu filmle elde edilen sonucun da birincisi kadar parlak olmadığını söylemektedir.

İlk Tarihsel Film Denemesi...

Simavi, savaşın son aylarında, Celal Esat (Arseven) ile Selah Cimcoz'un 1909'da yazdıkları Alemdar Mustafa Paşa ile III. Selim'in acıklı sonunu anlatan "Sultan Selim-i Salis" adlı oyundan esinlenerek "Alemdar Vak'ası yahut Sultan Selim'i Salis" adlı filmin çekimine başladı. Bir buçuk ay sonra savaş sona ermiş, Osmanlı Devleti yenilgiye uğrayarak Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı (30 Ekim 1918). Bu anlaşmayla birlikte yarı-askeri bir dernek olan "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" de dağılmak zorunda kaldı. Böylelikle ilk tarihsel film denemesinin sonu gelmedi.20

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Merkez Ordu Sinema Dairesi ile Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin elindeki sinema araçları işgal kuvvetlerinin eline geçmemesi için Malul Gaziler Cemiyeti'ne (Malulin-i Guzat-i Askeriye Muavenet Heyeti) devredildi (Kasım 1919).21

"Malul Gaziler Cemiyeti"nin ilk iki öykülü uzun filmi 1919 yılı içinde çevrilen "Mürebbiye" ile "Binnaz"dı. Derneğin sinema çalışmalarının başına getirilen ve aynı zamanda kameramanlık da yapan Uzkınay bu iki filmin yönetmenliğini Ahmet Fehim Efendi'ye vermişti. Ahmet Fehim Efendi, (Fotoğraf 3) sinemayla bir ilişkisi olmayan ancak, tiyatromuzun kuruluş döneminde büyük hizmetleri olan bir tiyatro yönetmeni ve oyuncusuydu. Ahmet Fehim Efendi ilk olarak, başrollerinden birini de kendisinin

oynadığı Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın ünlü romanı "Mürebbiye"yi çekti. (Fotoğraf 4) Fehim Efendi'nin bu eseri seçmesinde; Fehim Efendi'nin Mürebbiye'yi daha önce sahneye koymuş ve oynamış olmasının ve işgal altındaki bir sinemanın istilacılara karşı "sessiz direnme" amacının olmasının rol oynadığı ileri sürülebilir. Çünkü romanın konusu basın, tiyatro ve sinemanın sansürüne doğrudan doğruya katılmaya başlayan işgal kuvvetlerinin hoş görmeyeceği türdendi. Gürpınar'ın, alafrangalığa düşkün bazı ailelerin başlarına gelebilecek gülünç ve tehlikeli durumları anlattığı bu romanı, 1919 yılının İstanbul'unda bilinçli ya da bilinçsiz bir protesto özelliği kazanıyordu. Romana adını veren kadın kahramanın, bir Türk ailesine mürebbiye olarak kapılanan, ailenin bütün erkeklerini birbirine düşüren ahlaksız bir Fransız olması, işgal makamlarınca uzun zaman bu filmin gösterimine izin verilmemesine neden olmuştu.22 Filmin kahramanı Fransız kadının kişiliğinde işgalcileri yerdiği için "Mürebbiye"nin sinema tarihimizin sansüre uğrayan ilk filmi olduğunu söylenmektedir.23

Fehim Efendi ile birlikte bir Rum Kumpanyası'nın oyuncuları ve ayrıca Raşit Rıza Samako, Şahap Rıza, İsmail Zahit, Behzat Butak'ın oyuncu olarak rol aldıkları filmin genel olarak eleştirisi konusunda. Filmin baştan sona; sahne düzeni, dekorlar, oyun, makyaj bakımından tamamıyla tiyatro özelliği taşıdığı, ayrıca "Mürebbiye'ye tiyatro niteliği kazandıran bir başka noktanın da; alıcının son derece fakir ve iğreti tiyatro dekorları içinde baştan sona durağan çalıştırılmış olmasına bağlanmaktadır. Mürebbiye'nin, "sessiz direnme" niteliğinden, çok sevilen bir romanın sık sık oynanmış bir sahne oyununun aktarılışı olduğundan, zamanın bazı tanınmış oyuncularına yer verdiğinden, kolay anlaşılır bir konuya dayandığından ve bu konuyu sade bir şekilde anlattığından dolayı o zamanın koşulları içinde başarılı bir film sayılabileceği belirtilmektedir.24

İlk Başarılı İş Filmi: Binnaz

Malul Gaziler Cemiyeti'nin çevirdiği ikinci film Yusuf Ziya Ortaç'ın bir oyunundan sinemaya uyarlanan "Binnaz" oldu. Çekim tarihi 1919 olan bu filmin konusu, oyuna adını veren "Lale Devri"nin ünlü güzeli Binnaz'la onu elde etmek için birbirleriyle çatışan iki erkek arsındaki ilişki üzerine kurulmuştu. Aşk, kıskançlık, arkadaşlık ve kahramanlık temalarına dayanan filmin yönetmenliğini Ahmet Fehim Efendi ile Fazlı Necip birlikte yapmışlardı. Fehim Efendi'nin oğlu ressam Münif Fehim, oyunu senaryo haline getirmiş ve filmin dekorlarını yapmıştı. Kameramanlığını Fuat Uzkınay'ın yaptığı filmde Matmazel Blanche, Rana Dilberyan, Ekrem Oran, Hüseyin Kemal Gürmen, Rüştü ve Mecdi rolleri paylaşmışlardı (Fotoğraf 5).

Üç ay içinde Topkapı Sarayı'nda ve Ferah Tiyatrosu'nun sahibi Molla Bey'in konağında çekilen "Binnaz"la ilgili eleştirilerde; sinema tekniği, ışık, kamera kullanımı ve kurgu bakımından epeyce düşük düzeyde bulunduğu, ancak, tiyatromsu da olsa oyuncuların belirli düzeyde başarı gösterdiği ve saray çevresindeki bahçelerden bazı güzel görüntülerin filmde yer aldığının anlaşıldığı aktarılmaktadır. Ayrıca Binnaz'ın bugün bile tiyatro havasından kurtulmaya çabalayan bir yapıt olarak görülmesi ise Ahmet Fehim'den çok filmin senaryosunu yazan ve sanat yönetmenliğini yapan Münif Fehim'e borçlu olduğu söylenmektedir.25 Özön (1970) ise, Binnaz'ın daha önceki Mürebbiye'nin yanında çok ilkel kaldığını belirterek bunu şöyle ifade eder:

"Bu ilkellik, dayandığı sahne oyununun zayıf yönünün perdeye büsbütün abartılarak aktarılmasıyla başlamaktaydı. Değişik insanların tutku ve duygularının çarpışmasına, dolayısıyla ruhbilimsel çözümlemelere, gelişmelere dayanması gereken konu, cansız ve ruhsuz kuklaların anlamsız hareketlerinden meydana gelmişe benziyordu. Oyuncuların Mürebbiye'dekine göre bile çok başarısız çalışmaları bunu büsbütün açığa vurmaktaydı…Binnaz bu aksaklıklarına ek olarak Mürebbiye'deki kusurları ve tiyatro kokusunu birkaç katıyla taşımaktaydı".26

Bununla birlikte kuşku götürmeyen bir yön, "Binnaz"ın ilk başarılı iş filmi oluşudur. 5.000 liraya çıkan bu filmin yalnız İstanbul'da 55.000 lira gelir getirdiği, ayrıca İngiltere'de de 5.000 İngiliz lirası sağlandığı söylenmektedir. 45 dakika süren film, önceki filmlerle kıyaslandığında o yıllar için Binnaz'ın bir çeşit üstün yapım nitelikleri taşıdığı, filmin dış ülkelere; İngiltere'ye bir rivayete göre Amerika'ya bile satıldığı ve 55.000 lira topladığı belirtilir.27

Cemiyetin, film çevirmek için girişilen zahmetli çalışmaların yerine sinema aygıtlarını kiraya vererek para kazanmanın daha yerinde olacağı kararını alması üzerine, kurumun sinema çalışmalarına bir süre ara verilir. "Malul Gaziler Cemiyeti"nden kiralanan aygıtlarla "Tombul Aşığın Dört Sevgilisi" adlı bir sahne eserinin çekilmeye başlandığı ve filmin tamamlanamadığı bilinmektedir.

İlk Güldürü Tipi Yaratılıyor...

İki yıl sonra 1921'de "Malul Gaziler Cemiyeti"nin çektiği üçüncü film, o zamanki tiyatro seyircisinin bir tiyatro eseri olarak çok beğendiği "Hisse-i Şayia" adlı bir oyunun uyarlamasıdır. Bu oyunda Bican Efendi adlı bir evkaf memurunun çeşitli serüvenleri anlatılmaktadır. Bu filmde yönetmen olan Şadi Fikret Karagözoğlu, bir güldürü tipi olan Bican Efendi'yi daha önce sahnede bir oyuncu olarak başarıyla temsil ettiği için bu tipi bir de sinemada denemek ister. "Bican Efendi Vekilharç" adı ile sinema için tasarlanan yeni bir konuyu senaryolaştırarak 22 dakikalık kısa bir filmde Türk Sineması'nda ilk güldürü tipini yaratmış olur. Kameramanlığını Uzkınay'ın yaptığı bu filmde, Şadi Fikret Karagözoğlu ve eşi Şehper Karagözoğlu, İ. Galip Arcan, Vasfi Rıza Zobu, Behzat Butak ve Nurettin Şefkati gibi oyucular rol almıştır28 (Fotoğraf 6).

"Bican Efendi Vekilharç" filmiyle ilgili olarak Scognamillo (1998), mizah anlayışıyla Chaplin'in ve 1910'ların bol gürültülü güldürülerine yakın olmaktan başka, filmin anlatımı, kısa, kopuk ancak hareketli sahneleriyle diğer deneylere oranla daha çok sinemasal özellikler taşıdığını, ilk kez sinema için bir öykü düşünüldüğünü ve gene ilk kez Uzkınay'ın kamerasının Karagözoğlu'nun eylemlerini izleyebilmek için canlılık kazanarak, tiyatrovari endişelerden, durgun kompozisyonlardan uzak, gerektiğinde boy çekimlerden sıyrılıp yakınlara gelebilen bir sinema diline sahip olduğunu belirterek filme olumlu eleştiri getiriyor. Ayrıca, filmin başarısı üzerine aynı yıl (1921) yine Bican Efendi tipinin çeşitli serüvenlerini anlatan "Bican Efendi Mektep Hocası" ve "Bican Efendi'nin Rüyası" adlı filmleri çeken Karagözoğlu, hem yönetmenliğini hem de başrol oyunculuğunu yaptığı bu üç kısa filmle, sinema tarihimizde ilk dizi çalışmasını da gerçekleştirmiş olur.

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği dört yıl içinde gerek "Malul Gaziler Cemiyeti" ve gerekse "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" bazı kısa filmler de çekmişlerdir. Bunlardan "Boksör Sabri", "Efe Merzak", "Kara Bela" ve "İstanbul Perisi" adlı filmler çekilmiş, bazı filmlerin çekilmek üzere senaryoları da hazırlattırılmış, fakat bunlar çekilememiştir. "Malul Gaziler Cemiyeti"nde Fehim Efendi ve Karagözoğlu'ndan sonra derneğin rejisörlüğüne getirilen Fazlı Necip'in yönetiminde "Lale Devri", "İstanbul Esrarı", "Binbir Direk Vak'ası" filmlerinin bazı sahneleri çekildikten sonra bırakılmış, "İstanbul Perisi"nin ise bütün sahneleri çekilmiş olmasına karşın montajı yapılamamıştır.29

Savaş sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları bünyesinde "Ordu Film Çekme Merkezi"nin kurulmasıyla daha önce "Malul Gaziler Cemiyeti"ne verilen sinema araçları tekrar geri alınarak çalışmalara başlanmıştır. Bu yıllarda Türk Ordusu'nun kahramanlıklarına sahne olan savaş alanlarını, yaşananları sinemacılar da ordunun peşine düşerek belgelediler. Ordu Film Çekme Merkezi elemanları "İzmir Zaferi", "Dumlupınar Vekayii", "İzmir Nasıl İstirdat Edildi", "İzmir'in İşgali", "İzmir'deki Yunan Fecayii", "İzmir Yanıyor", "Gazi'nin İzmir'e Gelişi ve Karşılanışı" adlı birçok kısa film çektiler. Bir yandan Ordu Film Çekme Merkezi'nin çektiği bu filmler diğer yandan Kemal Film ekibi tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda elde edilen ve Şener'in (1970a) deyimiyle "altın değerindeki"30 film parçaları sonraki yıllarda hem başlıbaşına kullanılmış, hem de kurgu filmleri için önemli bir malzeme olarak Ordu Foto Film Merkezi arşivindeki yerini almıştır.

Kurtuluş Savaşı'yla ilgili olarak meydana getirilen filmlerin en önemlisi "İstiklal"dir. İlk şekliyle yalnızca Fuat Uzkınay'ın Kemal Film adına çektiği belge filmlerinden meydana getirdiği "İstiklal"in ilk adı "Zafer Yollarında"dır. Zaferden sonra Uzkınay, Film Çekme Merkezi Laboratuar Grup Amirliği'ne atanınca, savaş sırasında Film Çekme Merkezi elemanlarının çektiği belge filmleriyle "Zafer Yollarında" adlı film genişletilir. Savaş telaşıyla sağda solda kalan filmler de araştırılır ve gerçekten de önemli film parçaları ele geçirilir ve bütün bunlar da "Zafer Yollarında"ya eklenir. 1922'de yapımına başlanan "İstiklal", yapılan çeşitli çalışmalar sonunda "Zafer Yollarında" adıyla 1942 yılında son şeklini alır.31

İlk Özel Yapımevi Kuruluyor...

1919'da Kemal ve Şakir Seden kardeşler yabancı filmler getirmek amacıyla ilk Türk film şirketini kurmuşlardı. Daha sonra 1922'de "Kemal Film" adıyla bir laboratuar ve stüdyo kurarak faaliyete geçtiler. Böylece ilk özel yapımevi kurulmuştu. 1916-1922 yılları arasında Berlin'de tiyatro ve sinema çalışmaları yapan Muhsin Ertuğrul İstanbul'a döner ve aynı yıl Kemal Film'de rejisör olarak çalışmalarına başlar32 (Fotoğraf 7).

Muhsin Ertuğrul, 1922'de Kemal Film adına ilk olarak"İstanbul'da Bir Facia-i Aşk" adlı filmi yönetir. Konusunu mütareke yılları İstanbul'unda yaşanan gerçek bir olaydan, bir cinayetten alan film, daha önceki yerli filmlere göre daha çekici ve sürükleyici bir konuya sahiptir. Bu nedenle de teknik yetersizliği ve tiyatromsu oyun tarzı sergilemesine rağmen filmin gişe hasılatı oldukça iyi olmuştur. Bu film daha önceki çalışmalara göre hiç olmazsa iki bakımdan önem taşıyordu: günlük bir olaydan

derlenen orijinal bir senaryoya dayanıyor, öykülü bir filmde dış sahnelere ilk olarak bu kadar geniş yer veriliyordu3"3 (Fotoğraf 8).

Bu filmin ardından Ertuğrul, bir edebiyat uyarlamasının çekimine başlar. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nur Baba romanından sinemaya uyarlanan "Boğaziçi Esrarı" adlı bu filmde, Bektaşi tekkelerinin yaşamını konu alan ve genç bir kadının bir dergahın şeyhine olan yasak aşkı anlatılmaktadır. Bu filmle ilgili olarak sinema tekniği bakımından bütün ilkelliğine rağmen, konusunun çekiciliğinden dolayı büyük bir rağbetle karşılandığı, o günlerde Kemal Film'in tek film şirketi olduğu, konu olarak güçlü eserler verdiği ve çalıştığı rejisör, kameraman ve oyuncuların ülkenin bu alanda tanınmış, değerli gençleri olduğu söylenmektedir.34 Şener (1970a),35 Uzkınay'ın belge filmleri çekmek üzere Anadolu'ya gitmesi üzerine Kemal Film'deki yerini Cezmi Ar'a bıraktığını ve kameraman olarak Cezmi Ar'ın çektiği ilk konulu filmin ise "İstanbul'da Bir Facia-i Aşk" olduğunu belirtir ve Kemal Film'in asıl verimli çalışmasının "haber filmi" alanında görüldüğünü ve şirketin 47 adet haber filmiyle ileriye paha biçilmez değerde belgeler bıraktığını vurgular.

İlk Türk Kadın Oyuncular Sinemamızda...

Muhsin Ertuğrul'un Kemal Film adına çektiği üçüncü film, Halide Edip Adıvar'dan uyarladığı "Ateşten Gömlek"tir (1923) (Fotoğraf 9). İzmir'de kocası ve çocukları öldürüldükten sonra Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'ya geçen Ayşe'nin öyküsünü anlatan bu film, Kurtuluş Savaşı'nı konu alan ilk filmimizdir. Bu filmin önemli bir diğer özelliği de; ilk kez Bedia Muvahhit ve Neyyire Neyyir adlı iki Türk kadın oyuncunun rol almasıdır. (Fotoğraf 10-11). Yer yer belge film havasının görüldüğü film, o günlerin coşkun heyecanı içinde her gösterildiği yerde büyük ilgiyle karşılandı ve Atatürk tarafından da seyredildi.36 Rakım Çalapala (1944) Yıldız Dergisi'ndeki "Ateşten Gömlek"37 filmiyle ilgili yazısında; Muhsin Ertuğrul'un kendisinin de oynadığı bu filmin onun eserlerinin en güzeli olduğunu ifade ederek, Kurtuluş Savaşı'na ait çekilmiş olan filmlerin birer aktüel film niteliği taşıması, zayıf oluşları, başlı başına bir konuya sahip olmayışları nedeniyle hiçbirinin "Ateşten Gömlek" kadar seyirciyi etkileyemediğini iddia eder ve bir kez daha çekilmesinin gereğini vurgular.

"Leblebici Horhor"38 ve "Kız Kulesi'nde Bir Facia", Ertuğrul'un 1923 yılında çektiği diğer iki filmdir. (Fotoğraf 12). Tarihi kostümlerle çekilen Leblebici Horhor'un filme çekilmiş tiyatro oyunu gibi olduğunu, daha çok savaş ve macera filmlerinin rağbet gördüğü yıllarda sessiz sinema devrindeki bu şarkılı oyunun hiç iş yapmadığı, "Kız Kulesi Faciası"nın ise, Muhsin Ertuğrul'un "Fener Bekçileri" adlı Paris'teki Grand Guignol (Korku Tiyatrosu) repertuarına ait adapte bir dramdan senaryosu çıkarılmış bir film olduğu, aynı zamanda başrolünü oynadığı bu filmin yine tiyatrovari acı bir olay anlattığı belirtilmektedir.39

1922 yılında ilk özel yapımevinde sinemaya başlayan Muhsin Ertuğrul, 1923'ten 1939'a kadar süren ve sinemamızda "Tiyatrocular Dönemi" olarak anılan ikinci dönemde de sinema çalışmalarına devam edecektir.

Sonuç

Toplumların gelişiminde eğitim kurumları kadar içinde varolduğu toplumun bir aynası, göstergesi olan sanat kurumlarına da büyük görevler düşer. Başta da belirttiğimiz gibi sinema, hem verdiği mesajlarla büyük kitlelerde ortak bir görüş yaratma özelliğine sahip bir iletişim aracı hem de kültürel yaşama biçim verebilen güçlü ve evrensel bir sanattır. Dolayısıyla ait olduğu toplumun bir aynasıdır.

Her sanat dalında olduğu gibi, sinemanın da bir ülkedeki yeri ve gelişimi o ülkede varolan siyasi, teknolojik ve ekonomik koşullarla doğru orantılıdır. Sinemanın ülkemize girdiği ilk yıllarda sinemamızın gelişimi adına bu koşulların olumlu bir tablo gösterdiğini ne yazık ki söyleyemiyoruz. Osmanlı sahne sanatları arasında geleneksel görüntü sanatlarına kadar uzanan bir geçmişe sahip olan sinemamızın “Türk Sineması” adını alana kadar geçirdiği yıllar önemli bir zaman dilimini kapsamaktadır. Tarihsel ve toplumsal gerçekliğin anlatılabileceği en güzel görsel anlatım yolunun özgün ve ulusal bir dille oluşturulmasında geçirilen yıllardan “ilk dönem” ya da “ilk yıllar”a ait bilgilerin sonunda görülüyor ki, ilk yıllarda yapılan her faaliyet daha sonraki yıllara temel oluşturması bakımından özel bir önem taşıyor.

Özellikle yetersiz çalışmalar, desteksiz kalan girişimler, profesyonellikten uzak organizasyonlar, teknik ve ekonomik anlamda yaşanan deneyimsizlikler, sinemada eğitim sorunu ve en önemlisi dünya sinema dilini kurarken ülkemiz topraklarında hala sinema adına atılması gereken temel adımlarda geç kalınmış olması, sinemamızın daha sonraki dönemlerine sağlam temeller oluşturamamış olması bakımından etkili olmuştur.

Aslında, Osmanlı’nın ağır yapısına rağmen sinemanın ülkeye girişiyle beraber bu alandaki gelişmelerin pek de ağır gitmediği söylenebilir. İlk gösterimlerden sonra açılan sinema salonları, seyircinin hızla artan ilgisi, çekilen çeşitli kısa filmler ve konulu film çabaları çeşitli güçlüklere rağmen küçümsenemeyecek girişimler olarak değerlendirilebilir.

1 Nijat Özön: Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları (Ankara, 1995), 18.

2 Ayrıca bkz: Türk Sineması Kısa Tarihçesi (Ankara, 1979), 2: Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 18.

3 Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 20-21.

4 Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 20-23.

5 Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 23.

6 Alim Şerif Onaran: Türk Sineması 1. Cilt (Ankara, 1999), 11.

7 Ali Özuyar: Sinemanın Osmanlıca Serüveni (Ankara, 1999), 33 – 35; Zahir Güvemli: Sinema Tarihi (İstanbul, 1960), 231 –232.

8 Alim Şerif Onaran: Türk Sineması, a.g.e., 12.

9 Alim Şerif Onaran: a.g.e., 12.

10 Giovanni Scognamillo: Türk Sinema Tarihi (İstanbul, 1998), 22-24.

11 Giovanni Scognamillo: a.g.e., 29-30.

12 Agah Özgüç: 80. Yılında Türk Sineması (Ankara, 1994), 18.

13 12-13 Ekim 1998 Uluslararası Atatürk ve Manastır Sempozyumu “Manastır’da Başlayan Türk Sineması Serüveni ve Atatürk’ün Sanat ve Sinema Anlayışı” başlıklı H. Hale Künüçen tarafından sunulan bildiri.

14 H. Hale Künüçen: “Osmanlı’da Başlayan Sinema Serüvenimiz” Osmanlı, Cilt: 11, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 693.

15 Nijat Özön: İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay (İstanbul, 1970), 6.

16 Ayrıca bkz: Cemil Filmer: Türk Sineması’nda 65 Yıl (İstanbul, 1984), 85-86; Alim Şerif Onaran: Türk Sineması, 13; Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 38-39.

17 Alim Şerif Onaran: Türk Sineması, 14.

18 Giovanni Scognamillo:, a.g.e., 33.

19 Nurullah Tilgen: “Dünden Bugüne Türk Filmciliği”, Yıldız Dergisi, 30 (İstanbul, 1953), 16.

20 Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 44-45.

21 Erman Şener: Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız (İstanbul, 1970a), 18.

22 Zahir Güvemli: a.g.e., 233; Nijat Özön: İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, a.g.e., 19.

23 Onat Kutlar: “Türk Sineması’nın Altmışıncı Yılı ve İlk Türk Filmini Çeviren Fuat Uzkınay” Milliyet Sanat Dergisi, Sayı: 106 (Kasım 1974), 5-7.

24 Nijat Özön: İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, 19.

25 Alim Şerif Onaran: Türk Sineması, 15-16; Giovanni Scognamillo: a.g.e., 45.

26 Nijat Özön: İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, a.g.e. 31.

27 Alim Şerif Onaran: Türk Sineması, 16; Giovanni Scognamillo: a.g.e., 47.

28 Alim Şerif Onaran: Türk Sineması, 17; Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, a.g.e., 55; Agah Özgüç: Türk Sineması, 30; Giovanni Scognamillo: a.g.e., 47-48.

29 Nurullah Tilgen: a.g.e., 16; Erman Şener: Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, 26.

30 Ayrıca bkz: Erman Şener, Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, 25.

31 Erman Şener: a.g.e.; 25-29.

32 Zahir Güvemli: a.g.e., 236; Erman Şener: Yeşilçam ve Türk Sineması (İstanbul, 1970b), 16.

33 Nijat Özön: Türk Sineması Tarihi, 76.

34 Alim Şerif Onaran: Muhsin Ertuğrul'un Sineması (Ankara, 1981), 156-162; Zahir Güvemli: a.g.e., 238.

35 Ayrıca bkz: Erman Şener, Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, 23.

36 Erman Şener: Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, 37-39.

37 Rakım Çalapala: "Ateşten Gömlek Tekrar Çekilmelidir", Yıldız Dergisi, 129, (İstanbul, 1944), 10-11.

38 "Leblebici Horhor" sinemamızda üç kez filme alınmıştır. Ayrıca bkz.: Rakım Çalapala, Yıldız Dergisi, sayı: 129, s. 10-11, İstanbul, 1944.

39 Zahir Güvemli: a.g.e., 241.

ÇALAPALA, Nurullah. "Ateşten Gömlek Tekrar Çekilmelidir", Yıldız Dergisi, Sayı: 129, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1944.

FİLMER, Cemil. Hatıralar-Türk Sineması'nda 65 Yıl, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1984.

GÜVEMLİ, Zahir. Sinema Tarihi, Varlık Yayınları, İstanbul, 1960.

KUTLAR, Onat. "Türk Sineması'nın Altmışıncı Yılı ve İlk türk Filmini Çeviren Fuat Uzkınay", Milliyet Sanat Dergisi, Sayı: 106, Kasım 1974.

KÜNÜÇEN, H. Hale. "Osmanlı'da Başlayan Sinema Serüvenimiz", Osmanlı, Cilt: 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

ONARAN, Alim Şerif. Muhsin Ertuğrul'un Sineması, Kültür BakanlığıYayınları, Ankara, 1981.

ONARAN, Alim Şerif. Türk Sineması (I. Cilt) Kitle Yayınları, Ankara, 1999.

ÖZGÜÇ, Agah. 80. Yılında Türk Sineması, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1994.

ÖZÖN, Nijat. Türk Sineması Tarihi, Artist Reklam Ortaklığı Yayınları, İstanbul, 1962.

ÖZÖN, Nijat. İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay, Türk Sinematek Derneği Yayınları, İstanbul, 1970.

ÖZÖN, Nijat. Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları, I. Cilt, Kitle Yayınları, Ankara, 1995.

ÖZUYAR, Ali. Sinemanın Osmanlıca Serüveni, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999.

SCOGNAMİLLO, Giovanni. Türk Sinema Tarihi Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.

ŞENER, Erman. Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, Dizi Yayınları, İstanbul, 1970a.

ŞENER, Erman. Yeşilçam ve Türk Sineması, Kamera Yayınları, İstanbul, 1970b.

TİLGEN, Nurullah “Dünden Bugüne Türk Filmciliği” (1914-1953). Yıldız Dergisi, Sayı: 129, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1944.

Türk Sineması Kısa Tarihçesi. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara: 1979.

E. Yenileşme Dönemi Kültüründen Kesitler

II. Abdülhamid Dönemi Askeri Kıyafetleri / Sadık Tekeli [s.533-538]

Askeri Müze / Türkiye

Savaşlar ve savaşan kavimlerin orduları insanlık tarihi kadar eskidir. Özellikle İlkçağlardan itibaren belgesel (heykel, rölyef, resim vb.) kaynaklarda canlandırılan savaş sahnelerinde, birbirleri ile savaşan kavimlerin askerlerinin çıplak ya da kendi kavimlerine ait günlük giysileriyle savaştıkları görülmektedir.

Eski Yunan şehir devletlerinde subay ve askerler için ayrı bir üniforma belirlendiği, yine birçok kaynak tarafından belgelenmektedir.

Romalıların da savaşlarda, imparator dahil, subay ve erleri için ayrı ayrı belirlenmiş üniformalar giydiği bilinmektedir.

Türk sanatının önemli kaynaklarından olan minyatürler ve kabartma taş eserlerde görülen savaşçı figürlerinden Hun, Göktürk ve Selçuklular dönemlerinde Türklerin de savaşlarda özel kıyafetler giydikleri görülmektedir.

Figürlerde yer alan savaşçıların başlarına yuvarlak, tepelikli, kulak ve ense süperlikli, demir miğferler giydiği, vücutlarına da yine çelik plakalı ve zincir örgülü zırh gömlekler giydiği bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Sultan Orhan Gazi, aşiretten cihana hakim olacak bir devlet kurmak için bir yeniçeri ordusu kurarak daimî bir muhafız ordusu oluşturmuştur.

Sultan Orhan; yeni kurduğu bu orduyu, aşiret halkından ayırabilmek için yine ilk defa ordu için yeni bir üniforma kabul etmiştir.

Osmanlıların ilk defa daimi bir ordu oluşturması ve onları halktan ayırmak için bir askeri üniforma kabul etmiş olması birçok Avrupa ülkesine de örnek oluşturmuştur.

Osmanlı yeniçeri ordusunun kuruluşundan bir asır kadar sonra Fransa Kralı VII. Şarl'ın Fransa'da daimi bir ordu kurduğu ve kurulan bu daimi ordu içinde bir üniforma kabul ettiği bilinmektedir.1

Osmanlı Devleti'nde askeri alanda ilk olarak modern bir ordu kurma fikri Sultan I. Mahmut (1730-1754) zamanında oluşmuştur. Özellikle orduya sevk ve idare edecek subayların yetiştirilebilmesi için "Handesehane" ve "Humbarahane"yi Üsküdar Toptaşı'nda öğretime açmıştır. Ancak yeniçerilerin yenilikleri kabul etmeye niyetleri olmadığından sık sık ayaklanarak padişaha yaptıkları baskılar neticesinde bu okullar 1740 tarihinde kapatılmak zorunda kalınmıştır.

Sultan III. Selim zamanında ise; orduda bir reform özelliği taşıyan bazı girişimler yapılmıştır. 1789 tarihinde devlet ileri gelenlerinden ve ulemadan (din adamları) oluşan bir "Meşvered Meclisi" (Danışma Meclisi) oluşturulmuştur. Bu mecliste; yeniçeri teşkilatının artık günün şartlarına uygun olmadığı görüşü ağırlık kazanması nedeniyle Sultan III. Selim'in 1792 yılında Koca Yusuf Paşa'nın Avrupa'dan getirdiği (Fransa, İngiltere, İsveç) birkaç askeri öğretmen vasıtasıyla Levent çiftliğinde oluşturduğu Nizam-ı Cedid adı verilen ordu için kabul ettiği askeri kıyafetler bir önceki askeri üniforma ile gelecekteki Batılı üniforma arasında bir ara geçişi hazırlamıştır.

18. yüzyıl ortalarından itibaren muharebe şekillerinin değişmesi ve Osmanlı askeri kıyafetlerinin buna uygun olmaması yeni kurulan bu ordu için askeri üniformaların değiştirilmesini zaruri kılmıştır.

Nizam-ı Cedid ordusu, o günün modern Avrupa orduları gibi silahlandırılmış ve donatılmıştı. Ordu içinde kıyafet birliği sağlanarak subay ve er kıyafetleri rütbe ve sınıflarına göre yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca aldıkları eğitimde Avrupa ülkelerinden getirilen öğretmen subaylar tarafından yeni usullere uygun olarak yaptırılmaya başlanmıştır.

Osmanlı ordusunun tümünü birdenbire Avrupa ordularının kıyafetlerine uygun hale getirmek mümkün olmadığından, eski üniformaların Avrupa üniformalarına uygun hale dönüştürülmesi ile yetinilmiştir.

Sultan III. Selim, Nizam-ı Cedid erlerine Avrupa ordularında olduğu gibi önceleri setre ve pantolon giydirmemiştir. Erler için "sıkma" tabir edilen dize kadar paçaları dar ve yukarısı biraz genişçe bir şalvar ile uzunca bir mintan (ceket) kabul edilmiştir. Subay için ise "Boy cepkeni" denilen dar bir cübbe ve bunun altına da kısa entari ve şalvar kabul edilmiştir.2

Sultan II. Mahmud döneminde, devlet için büyük bir baskı unsuru olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına karar verilmiştir. 17 Haziran 1826 yılında halkın da yardımı ile devlete yarardan çok zarar veren bu ocak, lağvedilerek yerine "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye" adı ile yeni bir ordu teşkilatı kurulmuştur.

Sultan II. Mahmut'tan önceki devirlerde çeşitli sınıf ve rütbelerdeki askerlerin her biri için ayrı ayrı şekilde başlıklar ve kıyafetler belirlenmiş olduğunu biliyoruz.

Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun yeniden teşkilatlanması sırasında yeni üniformaların tek tip olmasına karar verilmiştir. Rütbe ve sınıflar elbise üzerinde belirlenecek şekillerle gösterilmiştir.

Sultan II. Mahmud bir irade ile 3 Mart 1829'da devlet memurları ve askerlerin bundan böyle kavuk yerine fes giymelerini mecbur etmiştir.3

Sultan Abdülmecid döneminde ise; Orduyu Hümayun'un subay ve erlerinin üniformalarında yine devrin şartlarına göre değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle Tunus Fesi yerine aşağı kısmı enli, yukarısı

dar şekil verilmiş ve püskülleri biraz küçültülmüş fesler kabul edilmiştir. Fesin tepesinde püskül ile fes arasına sarı madenden ferahi takılmıştır.

Tüm subay ve erler için kırmızı zırhlı ve önden bir sıra düğmeli setre kabul edilmiştir. Piyade subay ve erlerinin pantolonları kenarında kırmızı ince bir zıh bulunuyordu. Topçu ve Süvari subayları ve erlerinin pantolonlarında ise; kalın kırmızı zıh bulunuyordu.

Rütbe işaretleri; Sultan II. Mahmut döneminde boyuna takılan nişanlarla belirlenirken Kırım Savaşı'ndan sonra rütbe işaretleri bu dönemde setrenin kol kapağı etrafına dikilen 1 cm'den enli sırma şeritlerin renk ve adedine göre belirlenmeye başlanmıştır.

Yine bu dönemde ilk defa göğüs kısmı sırmalı "Büyük Üniforma" olarak adlandırılan kıyafetler de kabul edilmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde askeri kıyafetlerde pek çok değişiklikler yapılmıştır.

Bu dönemde subaylar lacivert çuhadan bel kısmı büzmeli ve göğüs kısmı bir sıra düğmeli setre giyerlerdi. İtfaiye subayları ise göğüsten bir sıra düğmeli kısa bir ceket giyerlerdi. Setrelerin zıh kısımları piyade, süvari, topçu, itfaiye ve zabtiye (jandarma) sınıflarında kırmızı, Taliha taburları subaylarında yeşil, istihkam sınıfı subaylarında ise mavidir.

Topçu sınıfı subayların elbise düğmelerinde çapraz iki top ile bir yanar gülle yer alırdı. Diğer sınıf subaylarının elbise düğmelerinde ay-yıldız bulunurdu.

Subay pantolonları da setrede olduğu gibi lacivert çuhadandır. Pantolonlarda da setre zıhları renginde zıh yer alırdı. Süvari ve Topçu sınıfı subay pantolonlarında geniş, diğer sınıf subaylarında ince zıh olurdu. İtfaiye sınıfı subay pantolonlarında ortadaki zıh ince olup, her iki yanında geniş olmak üzere üç adet kırmızı zıh bulunurdu.

Paşa ve subayların rütbe işaretleri Sultan Abdülmecid döneminde olduğu gibi kol kapakları üzerindeki sırmalı şeritlerle belirlenirdi.

Armudî olarak tanımlanan kol kapağı kenarınca dikilen, uçları dar bir açı oluşturarak birleşen bu şeritler geniş olup, her rütbeye göre renk ve adedi farklı idi.

Paşaların setrelerinde rütbe işareti olarak, uçları gül şeklinde birleşen şeritlerden mirlivalarda iki, feriklerde üç, müşirlerde ise dört sarı şerit yer alırdı.

Paşa ve büyük rütbeli subaylara mahsus büyük üniforma setrelerinin yaka ve kol kapakları ile iki taraflı olarak göğüs kısmı tamamen sarı sırma işlemeli olurdu.

Büyük üniformalı olarak piyade sınıfı paşaları som apolet, piyade sınıfı üst subayları ise saçaklı apolet takarlardı.

Süvari ve Topçu sınıfı paşa ve subayları büyük üniformalarında apolet kullanmayıp, burma kaytandan yapılmış spalet denilen apoletler kullanırlardı. Apoletler paşa ve üst subaylarda sarı sırmalı, subaylar için kırmızı iplikli kaytandan olurdu. Kolağası rütbesindekilerinin apoletleri sırmalı ve ipekli kaytandan karışık olarak örülmüş olurdu.

Bu dönemde, tüm sınıflara ait subaylar başlarına fes giyerlerdi. Eskiden farklı olarak feslerden ferahiler kaldırılmış ve püsküller topuz başlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Erler de başlarına fes giymelerine rağmen sınıflarına göre her ordunun birinci ve ikinci zuhaf alayları fesin üstüne beyaz veya yeşil sarık sararlardı.

Er üniformaları, ön tarafı ve kenarlarıyla dikiş yerleri harçlı yani yün şeritlerle süslenmiş bir ceketten ibaretti. Ceket altına giyilen ve yan taraftan kopçalanıp, dikiş yerleriyle göğüs kısmı süslemeli bir cameden, baldırdan yukarısı geniş, aşağısı dar olan bir şalvar, bele sarılan kırmızı veya mavi bir kuşak, ayakkabı ile şalvarın paçaları üzerine giyilen bir beyaz tozluk erlerin kıyafetini tamamlıyordu.

Er üniformaları genellikle lacivert renk çuhadan dikiliyordu. Yalnız zabtiye (jandarma) er üniforması yeşil, Arnavutluk'ta ise genelde kırmızıydı.

Er elbiselerinin üzerindeki süslemeleri meydana getiren şeritler her ordunun birinci Zuhaf Alaylarına mensup erlerin üniformalarında sarı, Birinci ve İkinci Süvari Alayları erlerinde siyah, Talia taburları üniformalarında yeşil ve diğer alaylara mensup erlerde genellikle kırmızı renkte olurdu.

Sultan II. Abdülhamid döneminde ordunun çekirdeğini "nizamiye" kuvvetleri oluşturmaktaydı. Bunlar muvazzaf birliklerdi. Nizamiye ordusunda erlerin hizmet süresi dört yıldı. Bu hizmet süresini tamamlayanlar iki yıl süre ile yedek sınıfta bulundurulurdu.

Ordunun en önemli ikinci bölümünü Redif kuvvetleri oluştururdu. Bu sınıfta hizmet süresi sekiz yıldı. Muvazzaf, yedek ve redif sürelerini bitirenler "mustahfaz" sınıfını oluştururlardı. Mustahfazlık süresi altı yıldı. Buna göre Osmanlı ordusunda askerlik süresi kademeli olarak yirmi yıl devam etmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan yeni bir düzenleme ile askeri rütbeler şu şekilde devam etmekteydi: Mülazım-ı sani (Teğmen), Mülazım-ı evvel (Üsteğmen), Yüzbaşı, Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı), binbaşı, kaymakam (Yarbay), Miralay (Albay), Mirliva (Tuğgeneral), Ferik (Tümgeneral), Birinci Ferik (Korgeneral), Mûşir (Maraşal). Ayrıca süvari sınıfında "yüzbaşı vekili" ve Topçu Sanayi Sınıfında "Mülâzım-ı sâlis" rütbeleri de yer almaktaydı.

Mülazım-ı sâniden kolağasına kadar olanlara "zabit" veya "zabitan", binbaşıdan miralay rütbesine kadar olanlara "büyük zabitan" veya "ümera", paşalara da "erkân" denilirdi.

Mülazım-ı sâniden, binbaşıya kadar olanlara "Efendi", kaymakam ve miralay rütbesinde bulunanlara "Bey" diye hitap edilirdi.

Yazışmalarda ise mülazım-ı sani ve mulazım-ı evvellere “Hamiyetlû” ve “Gayretlü”, kolağası ve yüzbaşılara “Fâtûvvetlû” binbaşılara “Rıfatlû”, kaymakam ve miralaylara “İzzetlû” Mirlivalara “Saadetlû” Ferik ve Birinci Feriklere “Ulufetlû, Müşirlere de “Devletlû” Ünvanı ile hitap edilirdi.

Yine bu dönemde Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan subaylar okuldan ve alaylardan yetiştirildikleri için “Mektepli” ve “Alaylı” diye iki bölüme ayrılırdı. Küçük zabit rütbeleri piyade sınıfında; Bölük emini, çavuş ve başçavuşlar, Süvari sınıfında; Bölük emini, çavuş vekili, çavuş ve başçavuşlar, Topçu sınıfında; Bölük emini, çavuş, başçavuş ve cephane çavuşu rütbeleri olarak isimlendirilirdi.

Sultan II. Abdülhamit’in ilk yıllarında özellikle 1877-78 Türk-Rus Savaşı nedeniyle askeri üniformalarda fazla bir değişiklik yapılmamıştır. Yalnız setre kollarında rütbe işareti olarak yer alan sırma şeritler iki yıl kadar kaldırılarak, bunların yerine rütbe işareti olarak setre yakalarında sarı veya beyaz yıldız şeklinde işaretler yer almıştır.4

Erler için daha önce kabul edilmiş olan kısa ceket, camedan ve şalvardan oluşan er üniformaları da 1878 tarihinde çıkartılan bir kararname ile tekrar setre ve pantolona dönüştürülmüştür.5

Subay üniformalarında da aynı kararname ile bazı değişiklikler yapılarak tekrar rütbe işaretleri Sultan Abdülaziz döneminde olduğu gibi paşa ve subaylarda setre kol kapağı etrafına dikilen şeritlerle gösterilmeye başlanmıştır. Ancak şerit genişlikleri eskisine nazaran hayli inceltilmiştir.

Yine aynı kararname ile süvari ve topçu paşalar ile subaylarına ait küçük üniformaların kol yenleri armudi şekilde vişne çürüğü renginde çuhadan dikilirdi. Rütbe işaretleri de bu armudi kol kapağının etrafına dikilen şeritlerle belirlenirdi.

Topçu ve süvari paşa ve subaylarıyla birlikte erlerinin de pantolonları süvari sınıfında biraz daha açık olmak üzere gümüşi renkte çuhadan dikilirdi.

Yine aynı sınıflara mensup paşalar ile subaylar gerek büyük ve gerekse küçük üniformalarına sarı sırma kaytandan örülmüş apolet takarlardı. Bu sınıfların paşaları ve subayları hiçbir zaman sırmalı apolet takmazlar ve üniforma omuzlarında da apolet köprüsü bulunmazdı.

1878 Kararnamesi ile tüm subay ve erlerin siyah püsküllü fes giymeleri kabul edilmişse de 1881 senesinde süvari ve topçu subay ve erlerin kalpak giymesine karar verilmiştir. Birinci ve İkinci Zuhaf Alaylarının erleri için ayrı bir zuhaf üniforması kabul edilmiş olup, Birinci Alay erleri başlarına yeşil sarık sararlardı.

1891 tarihinde Hamidiye Süvari Alayları için de bölge ve bölgede yaşayan Kürt, Çerkez ve Arap aşiretlerine göre üç çeşit üniforma kabul edilmiştir.

Süvari Ertuğrul Alayı ile Süvari Mızraklı Birinci Alayı subaylarının giydiği setrelerin kol yenleri “emperyal” denilen bir formdadır.

Her sınıf paşa ve üst subaylarının giydiği büyük üniformaların setre kol yenleri armudi şekilde sarı sırmalı olurdu. Setre yakalarında da sarı sırma ile rütbe işaretleri bulunurdu.

Doktor ve cerrahların küçük üniforma setrelerinin kol yenleri, yakaları ve apoletleri, güvez renkli kadifeden ve genellikle de zıhlı kırmızı çuhadan dikilirdi. Doktor apoletlerinde sarı sır

madan örülmüş “yılan”, cerrahlarda ise “neşter” işareti bulunurdu. Eczacıların küçük üniforma setre kol yenleri, yakaları ve apoletleri yeşil kadifeden dikilirdi. Apoletlerin üzerinde sarı sırma ile işlenmiş “meşe” dalı yer alırdı.

Doktor, cerrah ve eczacıların büyük üniformaları diğer sınıflarda olduğu gibi kol yenleri ve yakaları sarı sırmalı olurdu. Yalnız apolet takmadıkları için omuzlarında apolet köprüsü yer almazdı.

1892 tarihine kadar ordu teşkilatında yer alıp, piyade sınıflarının önünde giden baltacılar, meşinden bir önlük giyerler ve omuzlarında bir balta taşırlardı.

1902 tarihinde yapılan bir düzenleme ile özellikle süvari ve topçu paşa, subay ve erleri ile diğer sınıfların büyük üniformalarında ve sınıf işaretlerinde büyük bir değişiklik yapılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Subay üniformaları küçük, büyük ve gündelik olmak üzere üç çeşittir. Genellikle her sınıf subay kendilerine ait olan zırhların rengine göre küçük farklılıklar gösteren pantolon giyerlerdi.

Sultan II. Abdülhamid dönemi üniformaları sınıflarına göre değişik renklerde çuhadan yapılırdı. Yalnız Beşinci ordu (Suriye Ordusu merkezi Şam), Altıncı Ordu (Arabistan ordusu merkezi Bağdat) ve Yedinci ordu, (Yemen ordusu, merkezi San’a) ile Trablusgarp fırkasının yazlık kıyafeti beyaz renk bez veya keten kumaştan dikilebilirdi.

Erlerin elbisesi genellikle lacivert veya siyah aba kumaştan yapılmaktaydı. Subaylarda olduğu gibi Hicaz veya Trablusgarp’ta bulunanların yazlık elbisesi beyaz ketendi.

Küçük zabit ve erlerin biri yeni diğeri gündelik olmak üzere ikişer kat elbiseleri bulunurdu. Halkla irtibatta olan erler daima yeni üniformalarını giyerlerdi.

Padişah yaverleri mensup oldukları sınıfa ait üniformaları giyerlerdi. Yalnız yaver işareti olarak sağ taraflarına yaver kordonu denilen bir kordon takarlardı. Ayrıca kollarında yer alan rütbe işareti üzerinde sırmadan beyaz bir şerit ve sarı bir yıldız bulunurdu. Büyük üniforma setrelerinde kol yen kapağının üst tarafında sarı sırmadan bir ay ve yıldız bulunurdu.

Padişah yaverlerinden bir kısmı özel emirle siyah çuhadan çift kollu drogon setresi de giyerlerdi. Bu çift kollu setrelerin altın da yer alan kollar kırmızı çuhadan dikilirdi. Setre çuhası renginde dikilen üst kollar ise yırtmaçlı olurdu. Rütbe işaretleri her iki kol üzerinde de yer alırdı.

Yaverlere ait küçük üniformaların, armudi şekilde olan kol yen kapaklarıyla birlikte sarı sırma işlemeli olurdu.

Padişah mahiyetinde görevli olan paşalar ile üst rütbeli subaylar, diğer sınıflara ait paşa ve üst rütbeli subay üniformalarının aynısını giyerlerdi ancak bu üniforma ile de yaverlere özgü işaretleri taşırlardı.

Erkan-ı Harbiye sınıfına mensup paşalar diğer sınıflara ait paşa üniformalarının aynısını giyerlerdi. Ancak küçük üniformalık setre ve gündelik üniforma ceketlerinin yakalarındaki apoletleri siyah çuha üzerine sırma ile işlenmiş Erkan-ı Harbiye sınıfı işaretli olurdu. Bu sınıf paşalar resmi günlerde büyük ve küçük sınıf armalarına tırtıl şeklinde işlenmiş ince kaytan kordon takarlardı.

Erkan-ı Harbiye subaylarının üniformaları da piyade subay üniformaları gibi olup Erkan-ı Harbiye paşalarındaki özellikleri taşırdı.

Piyade sınıfı paşalarının küçük üniformaları yani cumalık setreleri koyu lacivert çuhadan dikilirdi. İki sıra altışar düğmeli setrenin etekleri hariç etrafı kırmızı zıhlı olurdu. Düğmeler ay-yıldızlı ve sarı yaldızlıdır. Setre yakası ile kol yen kapakları setrenin rengindendir. Omuzlarda kırmızı çuha üzerine sarı sırma ile işlenmiş birer apolet köprüsü yer alırdı. Piyade sınıfı paşaları küçük üniforma setrelerin omuzlarında resmi günlerde “som apolet” tabir edilen apoletleri, diğer günlerde ise “burma apolet” denilen apoletleri takarlardı. Soru apoletler omuzlardaki sırma işlemeli apolet köprüsü altından, burma apolet ise üstünden geçirilerek takılırdı. Küçük üniformanın pantolonu da setre renginde çuha veya triko kumaştan dikilirdi. Pantolon yanlarında aralarında bir ince kırımızı zıh bulunan ikişer adet enli kırmızı zıh bulunurdu.

Büyük üniformalık setreler ise lacivert renk çuhadan olup ön kısmında bir sıra sarı yaldızlı dokuz adet düğme bulunurdu. Düğmelerin üzeri kabartma Osmanlı devlet armalıydı. Bu üniformanın da kenarları bordo renk zıhlı olup yaka ve kol kapakları sarı sırma işlemelidir. Küçük üniformada olduğu gibi bu üniformanın omuzlarında da birer sırma işlemeli apolet bulunurdu.

Büyük üniforma setresinin pantolonu, küçük üniforma pantolonu gibi olup, yalnız yanlarındaki zıhlar bordo renktedir.

Piyade sınıfı paşalarının günlük üniforma ceketleri lacivert çuha kumaştan dikilir ve etek kısmı hariç kenarları kırmızı zıhlı ve ön kısmında bir sıralı altı adet sarı yaldızlı, üzeri ay-yıldızlı düğme bulunurdu. Ceketin omuzlarında ise küçük üniformalık setrede olduğu gibi birer sarı sırmalı apolet köprüsü ile burma apolet yer alırdı. Rütbe işaretleri de kol yen kapakları üzerinde gösterilirdi.

Günlük üniforma ile de küçük üniforma ile giyilen pantolon giyilirdi.

Her üç üniforma ile de başlarına siyah püsküllü fes giyerler, kılıç kayışlarını setre veya ceketin altından takarlardı. Ayaklarına sarı mahmuzlu potin ayakkabı giyerlerdi.

Miralaydan alay eminine kadar piyade sınıfı üst subaylarının her üç çeşit üniformaları da lacivert çuha kumaştan dikilirdi. Setre ve ceketler paşalarınki gibi olup, yalnız pantolon zıhları ile küçük üniforma setresinin yakaları kırmızı çuhadandır. Kol yen kapaklarındaki rütbe işaretleri de yine kırmızı çuha üzerine işlenirdi.

Piyade sınıfı üst subayları resmi günlerde küçük ve büyük üniformalarını giydikleri zaman omuzlarına saçaklı apolet takarlardı. Diğer günlerde ise küçük üniforma setresi ile günlük üniforma ceketlerinin omuzlarında yalnız apolet köprüsü yer alırdı.

Kol ağasından mulazım-ı sani'ye kadar piyade sınıfı subayları küçük ve büyük üniformaları tek tip olup, üst subay üniformalarının renk ve şeklinde idi. Pantolon yanları tek ve ince kırmızı zıhlıydı. Resmi günlerde setre omuzlarına saçaksız apolet takılırdı. Günlük üniforma ceketi üst subay ceketleri gibiydi.

Piyade sınıfı erlerinin üniformaları, tek tip olarak setre ile pantolondan ibarettir. Setrenin ön bölümünde yedi adet düz sarı düğme bulunurdu. Omuzlarında setre kumaşından kırmızı zıhlı apoletler olup, üzerelerinde erlerin mensup oldukları alayların numarasını gösteren kırmızı renk rakamlar bulunurdu. Setre yakasının her iki tarafı da kırmızı çuha kumaştan olurdu. Kol yen kapakları üstünde de uzunlamasına ve üzerinde iki düğme bulunan kırmızı çuha kumaş bulunurdu.

Piyade erlerinin pantolonları, subay pantolonları gibiydi. Gerek setre ve gerekse pantolonlar lacivert abadan dikilirdi. Pantolon zıhları genelde kırımızı olurdu.

Osmanlı ordusu erleri tüfek taşıdıklarından setrelerinin üstünden bellerine siyah kayışlı ve mensup oldukları ordu fırka, alay, tabur ve bölük numaralarına bulunduğu pirinç tokalı bir palaska bağlarlardı. Kasaturalarını da bu palaska kayışına takarlardı. Omuzlarından geçirdikleri palaska üzerinde iki küçük önde, bir büyük arkada olmak üzere üç kütüklük taşırlardı.

Erlerde başlarına fes ve ayaklarına kışla dışında piyade çizmesi, kışla içinde ise "galoş" adı verilen yarım bot şeklinde ayakkabı giyerlerdi.

Savaş sırasında eşyalarını taşımak üzere sırtlarında bir sırt çantası taşırlardı. Yağmurluklarını çanta üzerinde dürerek taşırlar, ayrıca sol taraflarına peksimet (ekmek) torbası ile su matarası asarlardı.

Redif sınıfı erleri de tıpkı nizamiye erleri gibi üniforma giyerlerdi. Ancak Birinci Ordu nizamiyesinden başlamak üzere tüm piyade sınıfı nizamiye ve redif alaylarına birden sona kadar sırasıyla alay numarası verilmiş olduğundan redif erleri setre ve yağmurluk omuz apoletleri üzerindeki alay numaralarından nizamiye erlerinden ayrılırlardı.

Süvari sınıfı paşalarının küçük üniformaları, etek kısmı hariç kenarları bordo renk zırhlı ve arkası vücuda göre belden oyuk kısa siyah renk çuhadandır. Önde bir sıra dokuz adet düz beyaz düğme bulunurdu. Pantolonları açık mavi renktedir.

Setre kolları piyade sınıfı paşalarında olduğu gibi kapaklıdır. Kol kapakları ve yakaları da bordo renkte olup, yen kapakları üzerinde "emperyal" denilen sarı sırma işaret yer alırdı. Setre yakasında da yaka yüksekliğince sarı sırma işleme bulunurdu.

Pantolon zırhları bordo renk olup, bir ince ve iki kenarında geniş olmak üzere üç zıh bulunurdu.

Süvari sınıfı paşalarının büyük üniformaları küçük üniformalarının aynı olup, yalnız setrenin yen kapakları ile yakası piyade sınıfı paşalarının büyük üniformasında olduğu gibi sırma işlemelidir. Düğmeleri ise düz sarı düğmelidir. Yen kapakları üzerindeki sırmalar dört dilimlidir. Kolun altına gelen bir dilimin yeni sırması bırakılmış olup, kol düğmeleri ile süvari sınıfı işareti dış bölüme dikilmiştir.

Günlük üniformaları ise siyah çuha kumaştan bir ceket ile açık mavi renk ve yanlarında biri ince iki kenarda geniş üç zıh bulunan pantolondan ibarettir. Ceket önünde dokuz adet düğme olup, omuzlarında siyah çuhadan köprüsüz birer apolet mevcuttur. Rütbe işaretleri yen kapakları üzerinde olmayıp, sırma şerit ve yıldızlardan olmak üzere omuz apoleti üzerinde bulunurdu.

Süvari sınıfı paşaları resmi günlerde ve törenlerde gerek küçük ve gerekse büyük üniformaları giydiklerinde, omuzlarında piyade sınıfı paşalarında olduğu gibi köprülü som apolet takarlardı. Normal günlerde küçük üniforma giydiklerinde apolet yerine sırmalı burma kaytandan yapılmış apolet takarlardı. Küçük ve büyük üniformalık setre ile resmi günlerde, arka bölümde küçük bir çanta bulunan sırma işlemeli bir kemer takarlardı. Bu kemer sol omuz apoleti altından geçirilerek sağ kol altına doğru ve üzerindeki küçük çanta arkaya gelecek şekilde takılırdı.

Süvari sınıfı paşaları başlarına kalpak, ayaklarına "süvari çizmesi" denilen körüklü Napolyon çizmesi giyerlerdi. Kalpağın tepesinde birbirine çapraz üç adet sarı sırma şerit yer alırdı.

Süvari sınıfı subaylarının da küçük, büyük ve günlük olmak üzere üç çeşit üniformaları vardır. Rütbe işaretleri hariç olmak üzere paşa üniformalarının aynısıdır. Yalnız pantolon zırhları tek ve geniştir. Pantolon zıhı paşa üniforma pantolon zıhı ile aynıdır. Birinci Mızraklı Süvari alayı subaylarının pantolon zıhları ile birlikte küçük ve büyük üniforma setrelerinin yaka ve kol yen kapakları kırmızı, Dördüncü Süvari Alayı subaylarının pantolon ve setreleri de yeşil renktir.

Ertuğrul Süvari Alayı subaylarının üniformaları diğerlerinden farklı olarak zeytuni, Birinci Mızraklı Alayı subaylarının üniformaları ise lacivert çuhadandır. Bu iki alaya mensup subay üniformaları önde iki sıra düğmelidir. Her sıra Ertuğrul Süvari Alayı'nda beş, Birinci Mızraklı Süvari Alayı'nda yedi düğmeli olurdu.

Süvari sınıfı subay üniformalarında kullanılan düğmeler süvari paşalarında olduğu gibi ise de Ertuğrul Süvari Alayı subaylarının üniforma düğmeleri Osmanlı devlet armalıdır. Birinci Mızraklı Süvari Alayı setrelerinin göğsünde bir kırmızı göğüslük mevcut olup, gerektiği zaman çıkartılabiliyordu. Ertuğrul Süvari Alayı üst subay üniformalarının sağ tarafına beyaz sırmadan bir kordon takılırdı.

Gerek Ertuğrul ve gerekse Mızraklı Alay üst subay küçük üniformalarında yaka ve yen kapaklarındaki sırmalar beyaz renktir.

Süvari üst subayları resmi günlerde büyük ve küçük üniformalarını giydiklerinde paşalar gibi ancak saçaklı olmak üzere köprülü apolet takarlardı. Diğer günlerde küçük üniformalarını giydiklerinde yine paşalar gibi apolet köprüsünün üstünden sırmalı burma kaytandan apolet takarlardı. Subay apoletleri saçaksız olup, apoletler paşa ve üst subay apoletleri gibidir.

Genelde apolet ve apoletler sarı sırmalı idiyse de Ertuğrul ve Mızraklı Süvari Alayları subaylarının apoletleri beyaz sırmalıdır.

Süvari subaylarının omuzlarından geçen palaskaları, sırmasız ruganlı meşindendir. Süvari subayları da paşalar gibi başlarına kalpak, ayaklarına Napolyon çizme giyerlerdi.

Redif ve Hamidiye Süvari Alayları subaylarının üniformaları süvari nizamiye subaylarının üniformalarının aynısıdır. Ancak Karapapak ve Türkmen aşiretlerinden oluşan alaylarda Çerkez elbisesi şeklinde geniş kollu ve giysinin iki tarafında fişeklik bulunan uzun bir setre giyerler, palaskalarını da diğer Hamidiye Alayları süvarilerinde olduğu gibi takarlar ve bellerinin ön kısmında bir kama taşırlardı. Üst subayların fişekliklerinin etrafı sarı sırmalı süslemeler ile bezenmiştir.

Rütbe işaretleri setre kol yenlerine armudî şekilde olarak dikilirdi. Başlarına süvari kalpağı takarlar, Nizamiye Süvari alaylarından farklı olarak kalpağın ön tarafında sarı madenden bir Osmanlı devlet arması sembolü yer alırdı.

Arap aşiretlerinden oluşan Hamidiye Süvari alaylarının subayları başlarına kefiye takarlardı. Kefiyelerin üzerinde de Osmanlı devlet arması bulunurdu.

Küçük üniformaların yaka ve kol kapakları sırmasız, büyük üniformaların ise sırmalıdır. Küçük üniformaya “Cumalık elbise” adı da verilirdi. Resmi günlerde büyük veya küçük üniforma giyildiğinde apolet, nişan ve madalyalar takıldığı gibi, nişan hamaili özellikle büyük üniforma giyildiğinde kullanılırdı. Yalnız Hırka-ı Şerif ziyareti sırasında büyük üniforma giyilmesine rağmen nişan hamaili takılmazdı. Bu ziyaret sırasında eldivende giyilmezdi. Askeri üniforma ile dışarı çıkan, kışlada nöbet tutan veya bir üstün huzuruna çıkan subaylarla, küçük zabitler bellerine kılıç veya kasaturalarını takmak zorundaydılar. Erler ise dışarıya sürekli olarak silahsız çıkabilirlerdi.

Askerlerin saçlarının kısa olmasına dikkat edilirdi. Sakal bırakmak isteyenler olursa, komutanlarının vereceği izne göre bırakabilirlerdi.6

Görüldüğü gibi Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusunda sınıfların artması ve diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi üniformaların daha gösterişli ve çeşitli hale gelmesi, üniforma üzerinde sık sık değişiklikler yapılmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti’nin son köklü kıyafet değişikliği, 1909’da çıkartılan askeri kıyafet nizamnamesi ile yapılmıştır.7

1 M. Şevket, Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi, C I, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325, S. 25.

2 M. Şevket, a.g.e. , C I, S. 38.

3 İzzet Kumbaracılar; Serpuşlar, s. 34.

4 M. Şevket, a.g.e, C. II, S. 49.

5 M. Şevket, a.g.e, C. II, S. 51.

6 M. Şevket a.g.e. C II. S. ?.

7 Elbise-i Askeriyye Nizamnamesi, Dersaadet (İstanbul), Matbaa-i Askeriyye, 1333, S. 1-6.

Mahmut Şevket ; Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi, C. I-II. Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325.

Fenerci Mehmet; Osmanlı Kıyafetleri Albümü, 1811, Beyazıt. Kütüphanesi

Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Defteri; Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesi, 2867 numara.

SEVİN, Nurettin; On Üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Kültür. Bakanlığı Yayınları, 1990. Elbise-i Askeriyye.

Nizamnamesi; Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1333.

KUMBARACILAR, İzzet; Serpuşlar, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. Yayınları, İstanbul, 1970 (?).

BOLEL KOÇ, Pınar; Osmanlı Askeri Kıyafetleri (16-20. yy.) Mimar. Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Türk ve İslam Sanatları programı yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1993.

ÇADIRCI, Musa; Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili. ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi Belleten, C. XXXVI (141, Ankara, 1972).

KOÇU, Reşat Ekrem; Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü, Ankara, 1967.

BRİNDERSR, Jean; Ancıers Costumes Turc de Constontinople Albümü, Paris, 1854.

Ali Bin Emir Beyk Şirvani; Süleymanname, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 1517, Vr. 220.

Seyyid Lokman; Şahname-i Selim Han, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

No: A. 3595, Vr. 129.

Salim, Cevat: Mekteb-i Harbiye Ordu ve Osmanlı Teşkilatı ve.

İstatistik, İstanbul, 1924.

Yenileşme Dönemi Kültür ve Sanatına Katkıda Bulunan Mevlevîler ve Mevlevî Dergâhlarında Güzel Sanatlar / Yrd. Doç. Dr. Sezai Küçük [s.539-552]

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

I. Mevlevîlikte Mûsikî ve Mûsikîşinas Mevlevîler

Dînî mûsikî; câmi mûsikîsi ve tasavvuf mûsikîsi diye ikiye ayrılır. Tasavvuf mûsikîsi de; Mevlevî mûsikîsi, Bektaşî mûsikî ve diğer tarîkatlardaki mûsikî diye üç grupta mütalâa edilmiştir.1

Tarîkat toplulukları içinde musîki ve semânın bir vecd unsuru olarak zikir meclislerinde, Mevlânâ döneminde ve ondan önceki dönemlerde var olduğu bilinmekle birlikte,2 daha sonra Mevlevî mûsikîsi diye isimlendirilecek olan mûsikînin, Mevlânâ ile başladığı hususunda bütün kaynaklar ittifak etmektedirler.3 Bu mûsikî, Mevlevî semâının icrâsı için meydana gelmiş olduğundan, semâ mukabelelerinin başladığı devirden itibaren -ki bu gün ki tertibiyle olmasa bile Mevlânâ döneminde önceden tasarlanmamış zamanlarda semâ' yapıldığı bilinmektedir- var olmuştur.4 Mevlânâ'nın meclislerinde neyzenlerin, rebabzenlerin ve hânendelerin olduğunu da, Eflâkî başta olmak üzere diğer menâkıb kitapları bildirilmektedir.5

Mevlânâ'nın Mesnevî'nin ilk beyitlerinde, "ney"e yer vermesi, sazlıktan koparılan neyi, asıl vatanından ayrılan "ruh" olarak takdim etmesi ve bununla Rabb'ine kavuşmanın hasretini çeken "insan-ı kâmil"i remz etmesi de, Mevlevîlikte mûsikînin ehemmiyetine katkı yaptığı düşünülmüştür.6

Sultan Veled devriyle birlikte semâ' meclislerinde, bestelenen âyinler okunmaya başlanmıştır. Mevlevî mûsikîsinin kendisi olan âyinler denince; "mülga mevlevîhânelerde çalınıp okunan eserler" manası anlaşılır. Bu eserler Klasik Türk Mûsikîsi sistemi dahilinde, dînî duygulara tercüman olacak üslupta bestelenmiş "âyin-i şerifler"7dir.

Bu âyin-i şerifler de tarihî seyirleri içerisinde; Itrî'ye kadar, Itrî'den Îsmâil Dede'ye kadar ve Îsmâil Dede sonrası olmak üzere üç grupta ele alınmıştır. Üçe ayrılan bu süreçte, Mevlânâ'nın yolundan gidenlerce belirlenen tarîkat erkân ve âdâbı gibi âyin şekli de, onun fikir ve işâretlerinin ilhâmı ile oluşmuştur. Mevlevîlikte semâ' törenleri esnasında, sadece ism-i Celâl (Allah) kelimesinin tekrarıyla zikredilmiş, zikir sessizce gerçekleştirilmiştir. Âyinde bu zikir duyulmadığı, yalnızca icrâ edilen mûsikî duyulduğu için, Mevlevîlikte mûsikî bu açıdan da önem kazanmıştır. Öteki tarîkat âyinlerinde kullanılmayan ney, rebâb, tanbûr, ûd gibi sazların kullanılması da Mevlevî mûsikîsinin ayırt edici özelliklerindendir.8

Mevlevî mûsikîsi, yukarıda verdiğimiz tarihi seyir içerisinde XIX. asra gelinceye kadar mevcut bütün dergâhlarda, âyin günleri semâ' meclislerinde icrâ edilmiştir.9

XIX. asrın ilk yarısında Türk mûsikîsi tabii seyrini devam ettirerek en yüksek derecesini bulmuştur. Bu dönem içerisinde mûsikînin bu derecelere gelmesinde, kendisi de bir mûsikîşinas olan,

yapmış olduğu besteler tüm mûsikî çevrelerince bilinen III. Selim'in, mûsikîşinaslara karşı büyük teveccüh göstermesi ve onları himaye etmesi, bu sanatın ülke dahilinde yükselmesinde büyük bir amil olmuştur. O'nun döneminde bu sahada, Türk Mûsikîsi'nin büyük ustası Îsmâil Dede Efendi gibi bir dâhî yetişmiştir. Yine bu dönemde II. Mahmud'un da mûsikîşinaslara karşı daima taltifkâr tavırlar içinde olduğunu, kendisi her ne kadar III. Selim gibi bestekar olmasa da, sarayda tertip ettiği küme fasıllarında mûsikîşinas şeyhleri ve dervişleri görmekten büyük mutluluk duyduğu bilinmektedir.10

Dînî mûsikî alanında XIX. asırda bilhassa Mevlevî mûsikîsi, özellikle âyin besteciliğinde büyük bir gelişme içindedir. Bu asır öncesi dönemlerde, Mevlevî âyinlerinin miktarı 3-5 sayısıyla mahdut iken, XIX. asırda bu tarz dînî bestelerin sayısı 56'ya çıkmıştır.11 Mevlevî mûsikîsinin de bu asırda bu dereceye yükselmesinde, Mevlevîliğe karşı özel ilgileri bulunan devrin Osmanlı padişahlarından III. ve II. Mahmud'un büyük tesirleri olmuştur. II. Mahmud'un oğlu olan Sultan Abdülaziz de hatt ve mûsikîye karşı aşırı ilgisi bulunan bir padişahtır. İ. Mahmud Kemal'in padişahın başkatibi Atıf Bey'den naklettiğine göre; mûsikîşinaslığı ön plana çıkmış, her saza aşina ise de tarîkatı-ı Mevlevîyyeye muhabbetinden dolayı ney üflemeye meraklıdır.12

Mevlevîliğe karşı büyük bir ilgisi bulunan ve kendi icadı olan "Sûzîdilârâ" makamıyla bir Mevlevî âyini besteleyen III. Selim, kendi döneminin mûsikîşinas Mevlevî şeyhlerinden Ali Nutkî Dede ve Abdülbâkî Nâsır Dede'ye daima teveccühkâr davranmıştır. Abdülbâkî Nâsır Dede'nin de bestelemiş olduğu iki eserini III. Selim'e ithaf etmesi de, padişahtan gördüğü büyük ilgi sebebiyledir. Ayrıca gerek III. Selim gerekse II. Mahmud'un mevlevîhânelere sürekli devam etmeleri, "marifet iltifata tabidir" sözü gereğince, bu dergâhlardaki mûsikî faaliyetlerinin artmasında önemli bir âmil olmuş, bu asırda değerli bestekarların, kudûmzenlerin ve neyzenlerin yetişmesini temin etmiştir.13

XIX. asırda lâdînî mûsikîde de, daha ziyade Mevlevîler gelişme göstermiştir. Abdülbâkî Nâsır Dede, bu mûsikî tarzında da önde gelen Mevlevîlerdendir. Dînî mûsikîdeki maharetini bu alanda da sergileyen Nâsır Dede, bir takım terkipler bulmuş, bir nota icat etmiş ve "Tedkîk u Tahkîk" isimli mûsikî nazariyatından bahseden bir eser telif etmiştir.14 Yine bu asırda dîni ve ladîni alanda mahir olan iki mühim simadan biri bestekar Îsmâil Dede Efendi, diğeri ise asrın sonlarına doğru yetişen Zekâî Dede'dir.15

S. Nuzhet Ergun'un tespitlerine göre; bu asırda Mevlevî mûsikîsindeki hakim ruh, tamamıyla "İslâmî" bir mahiyet arz etmektedir. Mevlevîlikte akîde bakımından diğer tarîkatlere uymayan hiç bir yön mevcut değildir. Tekke ve Mevlevî mûsikîsi'nde ancak sanat farkı vardır. Tekke mûsikîsi daha çok tekke edebiyatına denk bir şekilde devam etmiş, Mevlevî mûsikîsi ise, Mevlevî edebiyatında olduğu gibi "klasik" bir çizgide varlığını sürdürmüştür.16 Mevlevî mûsikîsinin intişar ettiği yerler Mevlevî tekkeleri olmuş, başta İstanbul olmak üzere bütün Mevlevî dergâhları bir konservatuar görevi yapmış ve bu merkezlerden, bestekarlar, küdümzenler ve neyzenlerle birlikte diğer mûsikîşinaslar yetişmiş, Mevlevî olmayan mûsikî mensupları da buralardan faydalanmıştır.17

1. Mevlevî Bestekârlar

XIX. asırda mevlevîhânelerden Îsmâil Dede Efendi olmak üzere, bir çok Mevlevî bestekâr yetişmiş, bu dönemde bilhassa bestelemiş oldukları âyin ve ilahileriyle meşhur olmuşlardır. XIX. asır başlarında vefat eden Ali Nutkî Dede bu bestekârlardan biridir.18

Ali Nutkî Dede meşîhati müddetince Mevlevî tarihinde, Hammâmîzâde Îsmâil Dede Efendi, Vak'anüvis Pertev Efendi, Mehmed Said Hâlet Efendi, şuarâdan Hayret Efendi, Süleyman Neşâti ve Musahib Seyyid Ahmed Ağa gibi, mûsikî ve edebiyat alanlarında ün yapmış bir çok kişinin yetişmesine, dergâha intisap ederek veya muhip sıfatıyla, birçok zevatın Mevlevî terbiyesi almasına önder olmuştur.19

Yine bu asrın kıymetli bestekarlarından biri de, Abdülbâkî Nâsır Dede'dir. (ö. 1236/1820) Kaynaklarda kendisinden tâzizle bahsedilen Abdülbâkî Nâsır Dede'nin meclislerinde bulunmak bir mazhariyet sayıldığı belirtilmektedir.20 Meşîhatte bulunduğu dönem içerisinde Yenikapı Mevlevîhânesi'ni tam anlamıyla mûsikî konservatuarına dönüştürmüş, Türk mûsikîsi konusundaki derin bilgisi nedeniyle dergâhta geniş bir sanat çevresi oluşmuştur. Dede Efendi'ye ney ve dinî mûsikîsi dersleri vermiş ve II. Mahmud zamanında padişahın huzurunda icrâ edilen küme fasıllarında bulunmuştur. Bestelemiş olduğu mûsikî eserleri ve bu alanda telif ettiği kitaplarıyla klasik ve Mevlevî mûsikîsinde yed-i tûlâ kabul edilmiştir.21

XIX. asırda yetişmiş önemli bestekarlardan biri de, yine Yenikapı Mevlevîhânesi'nin bu dönem şeyhlerinden Abdurrahim Künhî Dede'dir. Abdurrahim Dede, "Künhî" malasıyla sınırlı sayıda bazı şiirler de yazmıştır. Fakat onun asıl kıymeti mûsikî sahasındadır. Şiirlerinde daha çok tasavvufî konuları ele alan Abdurrahim Dede, şiirlerini bir divanda toplamamıştır. Tabii bir ses güzelliğine sahib olan Abdurrahim Dede, bestelediği dînî ve dînî olmayan eserler ve yetiştirdiği talebeleriyle zamanının en önemli mûsikî üstadlarından kabul edilmiştir. Yetiştirdiği talebeleri arasında Galata Mevlevîhânesi kudümzenbaşısı Derviş Mehmed'le, III. Selim'in musahibi Ahmed Ağa en meşhurlarıdır.22

Onun talebelerinden, mûsikîye karşı aşırı istidadı ve meyli olan Musahib Ahmed Ağa, Mevlevî olduktan sonra bütün mûsikî bilgisini makamât-ı mevlevîyyeye sarf ederek Hicâz, Nihâvend ve Sabâ makamında âyin bestelemiş ve III. Selim'in huzurunda okumuştur. Dinlediği bu bestelerin tesiriyle de III. Selim, meşhur Sûz-i Dilârâ makamını ihdas ederek bir âyin bestelemiştir ki, bu âyin daha sonra Yenikapı Dergâhında okunagelmiştir.23

Abdurrahim Dede'yi, gayet tesirli ve güzel sesi, mûsikîye ileri derecede meyli sebebiyle "fenn-i mûsikîde ikinci Fârâbî" sıfatıyla tanımlayacak kadar ileri gidenler de olmuştur.24

Bu asrın bir başka Mevlevî bestekarı da, Hemdem Çelebi döneminde Mısır Mevlevîhânesi şeyhliği yapan Mustafa Nakşî Dede'dir (ö. 1270/1853). Nakşî Dede, mûsikî alanında meşhur neyzen Subhi Bey'i yetiştirmiştir. S. Nuzhet Ergun'nun naklettiğine göre; Nakşî Dede'nin bu gün sadece bir mûsikî eseri mevcuttur.25

XIX. asırda Mevlevî bestekarlar denince hiç şüphesiz ki en önemli şahsiyet Hammamîzâde Îsmâil Dede Efendi'dir. Mûsikîye yatkınlığı, onun kendini Yenikapı Mevlevîhânesinde bulmasına

neden olmuş ve dergâh şeyhi Ali Nutkî Dede'den mûsikî dersleri almaya başlamıştır. Ali Nutkî Dede'ye intisab ederek çileye soyunup, semâ' meşkine başlamış fakat çilesini tamama erdirememiştir. Çilede iken bestelediği "Zülfündedir benim baht-ı siyahım" bûselik şarkısı, hızla İstanbul mûsikî meraklıları arasında yayılmış, hatta padişah III. Selim'in kulağına kadar gitmiştir. III. Selim de saraya çağırtıp, "Musâhib-i şehriyârî" unvanıyla ödüllendirmiştir.26

S. Nuzhet Ergun, Dede Efendi'nin mûsikîşinaslığını değerlendirme babında şunları söylemektedir: "Dede, yalnız kuvvetli bir bestekar değil, Türk Mûsikî Tarihi'nin hakîkî bir üstadı vasfıyla tanınmıştır. Devrinde onun kadar mahfuzâtı çok olan ve eslâfın eserlerini onun kadar mükemmel bir sûrette öğrenmiş olan şahsiyet pek nâdirdir denebilir."27

Yılmaz Öztuna da, Dede Efendi ismiyle hazırladığı ve onu bütün yönleriyle inceleyen eserinde, onun Türk mûsikîsindeki yerinden bahsederken; "Türk mûsikîsinde Îsmâil Dede'nin XVIII. ve XIX. asrın tamamında yetişen bestekârların en büyüğü olduğu üzerinde anlaşmazlık yoktur. Daha tam bir ifadeyle, Itrî (1638-1712) ve Arel (1880-1955) arasında yetişenlerin en büyüğü olduğunu söylemek gerekir. Muazzam dehasını görebilmek için, hangi formlarda neler yaptığını gözden geçirmek lazımdır." demektedir.28

Dede Efendi arkasında başta yine Türk mûsikîsinin meşhur bestekarı Dellalzâde Hacı Hafız Îsmâil Efendi (ö. 1316/1898) 29 olmak üzere Hacı Arif Bey ve Zekaî Dede'ye varıncaya kadar bir çok talebe yetiştirmiştir.30

Yine bu asrın Mevlevî mûsikîşinaslarından biri bestekar Behlül Efendi'dir (ö. 1313/1895). Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Salahaddin Dede'ye genç yaşta intisab etmiş, mûsikî tahsiline bu yaşta başlamış ve Îsmâil Dede'den istifade etmiştir. Fakat onun asıl hocası mezkûr dergâhın neyzenlerinden Musa Dede'dir. Sesi güzel, mahfuzâtı bol, kuvvetli bir mûsikîşinastır.31

Mevlevî Hafız Mehmed Zekaî Dede de bu asırda yetişen mûsikîşinas bestekarlardan biridir. Dede Efendi'den de dersler alan Zekai Dede, bir ara Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında Mısır'a gitmiş ve orada da Şeyh Şahab isminde bir mûsikîşinastan dersler almıştır. 1285/1868 yılında Yenikapı şeyhi Osman Salahaddin Dede'ye intisab ederek Mevlevî olmuştur. Her hafta Pazartesi ve Perşembe günleri dergâha devam ederek âyin okumuştur. 1300/1882 Dârü'ş-şafaka Mûsikî Muallimliği'ne tâyin edilmiş, 1302/1884'de de Bahariye Mevlevîhânesi kudümzenbaşılığına getirilerek, "Dede" unvânı verilmiştir. Hayatının sonuna kadar bu vazifeyi ifâ etmiş ve 1315/1897'de vefat etmiştir.32

Zekaî Dede Türk mûsikîsinde "Hoca" unvanını almış tek şahsiyettir. Onun dînî eserleri arasında en büyüklerini Mevlevî âyinleri teşkil etmiştir. Dede Efendi gibi çok eser vermiştir.33 Zekâi Dede'nin fevkalade süratli besteler meydana getirdiği de meşhurdur. Dede'nin en önemli eseri olan talebeleri de şunlardır: Başta oğlu Hâfız Ahmet Efendi (Irsoy) (ö. 1943)34, Beylikçizâde Ali Aşki Bey, Hüseyin Fahreddin Dede, Şevki Bey, Ahmed Avni Konuk, Dr. Suphi Ezgi, Muallim kazım Uz, Dr. Arif Ata ve Rauf Yektâ.35

Yenikapı Mevlevîhânesi'nin bu asırdaki son şeyhi Mehmed Celaleddin Dede, dînî mevzularda edebiyatta ve bilhassa tasavvuf ile mûsikîde ihtisas sahibi bir Mevlevî şeyhidir. Bestekâr, Tanbûrî ve mûsikî alanında Atâullah Dede ve Hüseyin Fahrettin Dede ile birlikte Türk mûsikîsinin ses sistemi üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınmıştır.36 Mehmed Celaleddin Dede, mûsikîyi ve tanbûru, İsmet Ağa, Büyük ve Küçük Osman Beyler'le, meşhur Bestekar Niğoğos'tan öğrenmiştir.37 Yine bu asırda yaşayan Mevlevî bestekârlardan Arif Hikmet Dede (ö. 1291/1874), 1254/1838-1291/1874 yılları arasında Üsküdar Mevlevîhânesinde şeyhlik yapmıştır. Mâhurdan bir âyin-i şerif bestelemiş fakat unutulmuştur.38

Bu asırda yetişmiş bir başka Mevlevî bestekar da, Hacı Haşim Bey'dir. Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Nazif Dede ve Eyüb Bahariyesi karşısında Bektaşî şeyhi Hafız Baba'ya intisablı olan Haşim Bey, Dede Efendi ve Dellalzâde Îsmâil Efendi'den mûsikî dersleri almıştır. Çeşitli makamlarda değerli eserleri ve Haşim Bey Mecmuası adıyla bilinen bir şarkı mecmuasının var olduğunu Mahmud Kemal İnal aktarmaktadır.39

2. Mevlevî Kudümzenbaşılar,Âyinhanlar

Mevlevîhânelerde icrâ edilen Mevlevî âyinleri esnasında en mühim vazifeyi yerine getirenler hiç şüphesiz ki, kudümzenbaşılardır. Mevlevî mûsikîsine ve bu mûsikîde kullanılan usullere vakıf olmaktan başka, kudüm usûllerini de hakkıyla vuran bu Mevlevî mûsikîşinasların, Türk mûsikîsinde kıymetli sîmâlar olduklarını belirtmek gerekmektedir.

XIX. asır Mevlevî mûsikîsi içinde meşhur olmuş bir çok kudümzenbaşı vardır. Seyyid Hafız Efendi, bu asrın ilk yarısında meşhur olan kudümzenlerdendir. Beşiktaş Mevlevîhânesi'nde kudümzenbaşılık yapmış ve 1224/1809 yılında vefat etmiştir.40

Mehmed Dede,41 Arif Dede (ö.1302/1884)42 ve Mehmed Hüsameddin Dede (ö.1320/1884)43 bu asrın değerli kudümzenbaşılarındandır.

Bu asırda yetişmiş bir başka Hüsameddin Dede daha vardır ki, o da kudümzenbaşılık sıfatı ile şöhret bulmuştur. Hüsameddin Dede'nin bestekarlık, âyinhanlık yönü de varsa da asıl şöhreti kudümzenbaşılığı iledir. 1318/1900 senesinde vefat etmiştir.44

XIX. asrın ikinci yarısında meşhur olan kudümzenbaşılardan biri olan Râif Dede, Yenikapı Mevlevîhânesi'nin meşhur şeyhlerinden Ali Nutkî, Abdülbâkî Nâsır Dede ve Künhî Abdurrahim Dede ile amca çocuklarıdır. 1321/1903 senesinde vefat etmiş ve Bahariye Mevlevîhânesi'ne defnedilmiştir.

Râif Dede, okuyuşuyla ve idâredeki muvaffakiyetiyle tanınmış, muasırları arasında en iyi kudümzenbaşı olarak şöhret bulmuştur. Âyinleri de en doğru bilenlerden kabul edilmiştir.45

Yukarıda ismi geçen kudümzenbaşılardan başka muhakkak ki, mevlevîhânelerin olduğu her şehirde şöhret sahibi, mâhir, mûsikîşinas mevlevîler vardır. Fakat bunların çoğu ile ilgili bilgiler kaynaklara geçmediği için şimdilik onlarla ilgili bir şey söyleyemiyoruz. Yalnız bu konuda İstanbul

Mevlevî dergâhlarında vazife yapanlar, isim ve maharetlerinin kaynaklara geçmesi hususunda şanslı olmuşlardır.

Yine XIX. asırda isimleri âyinhan olarak tespit edilmiş ve kaynaklara geçmiş olan Mevlevî âyinhanlar da şunlardır:

Kanber Dede, Bestekar Hüsam Dede ve Gelibolu ve Mısır şeyhi Azmî Dede. Özelikle Mısır Mevlevîhânesi şeyhi Azmî Dede (ö. 1311/1893), Mevlevî âyinlerinin İstanbul, Mısır, Gelibolu gibi merkezlerde yayılmasında büyük amil olmuştur. Âyinhanlığı yanında alim bir zat, bazı şiirler kaleme alacak kadar şair ve neyzendir. Dini mûsikîyi her yıl İstanbul'a geldikçe Îsmâil Dede'den meşk etmiştir. Gerek Gelibolu, gerekse İstanbul ve Mısır'da bir çok talebe yetiştirmiştir.46

3. Mevlevî Neyzenler

XIX. asırda bir çok değerli neyzen yetişmiştir. Daha önceki asırlarda daha çok Mevlevî tekkelerinde veya küme fasıllarında yer alan bu çalgı, bu asırdan itibaren diğer tarîkat tekkelerinde de üflenmeye başlanmıştır. Mustafa İzzet Efendi, Hammamizâde Üsküdarlı Osman Bey (Kâdiri), Musahib Said Efendi, Üsküdarlı Salim Bey (Sa'dî), Şeyh Halim Efendi (Rifaî) ve Zâkir Göbel Mehmed gibi Mevlevîliğe intisabı olmayan isimler de ney çalmakla meşhur olmuşlardır.47

Fakat daha çok Mevlevîlere ait olan ney, bu dergâhlarda bir çok neyzenin yetişmesine sebeb olmuştur. Bunlardan biri XIX. asrın maruf neyzenlerinden Kütahyalı Mehmed Dede'dir. Kütahya Mevlevîhânesi'nin neyzenbaşısıdır ve 1220/1805 yılında vefat etmiştir.48

Yine Yenikapı Mevlevîhânesi neyzenbaşısı Mücellid Derviş Mustafa (ö. 1223/1808), Rumeli eşrafından Îsmâil Efendi (ö. 1220/1805), Beşiktaş ve Galata Mevlevîhânesi neyzenbaşısı Derviş Mehmed Emin (ö. 1227/1812) bu devrin önemli neyzenlerindendir.49

Bu arada ismi Mevlevî bestekarlar kısmında geçen Abdülbâkî Nâsır Dede'yi de ünlü neyzenler arasında zikretmek gerekir. XIX. asrın en bilinen neyzeni Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Mehmed Said Dede'dir (ö. 1270 / 1853). Mûsikî alanında, özelliklede neyzenlikte zamanının üstatlarından kabul edilen Mehmed Saîd Dede, ilm-i ma'neviyedeki yüksek derecesi ile de dikkat çekmiştir. Oğulları Üsküdarlı Neyzen Salih Bey (ö.1304/1886)50 ve Yusuf Paşa'yı (ö.1301/1883)51 ve kardeşi Salih Dede'yi yetiştirmiştir. Oğlu Neyzen Yusuf Paşa ve kardeşi Neyzen Salih Dede, "Mızıka-i Hümâyûn"da görev yapmışlardır.52

Yine bu asrı idrâk eden ve neyzenliği ile meşhur olan bir Mevlevî de Îsmâil Dede'dir. Tahminen 1275-1280/1858-1863 yılları arasında vefat etmiştir. İsmi sık sık Îsmâil Dede Efendi ile karıştırılan ve devrinin en mümtaz üstadı olarak tanınan Deli Îsmâil Dede, bir çok neyzen yetiştirmiştir ki, bunlardan en meşhuru Kozyatağı Rifai tekkesi şeyhi Halim Efendi'dir.53

XIX. asrın ortalarında neyzenlik yönü ile bilinen Mevlevîlerden biri de Nizameddin Dede'dir. (ö. 1286 / 1870)54 Bu isimler arasında neyzenliği ile bilinen Gelibolu Mevlevîhânesi neyzenbaşısı Ziya

Dede (ö.1298/1889), Yenikapı Mevlevîhânesi kudümzenbaşısı Ahmed Hüsameddin Dede'nin oğlu Cemal Dede (ö. 1317/1899) ve Galata, Üsküdar ve Bahariye mevlevîhânelerinde görev yapan Aziz Dede de (ö.1323/1905) vardır.55

Konyalı Hasib Dede (ö.1287/1871), hem şair, hem ressam hem de neyzendir.56 Bahariye Mevlevîhânesi şeyhi Hüseyin Fahrettin Dede (ö.1329/1911), bu asrın son yarısının meşhur neyzenlerindendir. Akif Paşa'nın "tıfl-ı nâzenim unutmam seni" mısrasıyla başlayan türküsünü besteleyen ve birkaç şarkı vücûda getiren Hüseyin Fahreddin Dede'nin en mühim eser Acemaşıran Âyini'dir.57 Batı Notası öğrenen Fahreddin Dede, Chopen'in eserlerini çalabilecek kadar da Avrupa müziğine de vakıftır.58

Bestelediği Acemaşıran Âyini, Mevlevî mûsikîsinin son dönem Osmanlı kültüründe vardığı aşamayı göstermesi açısından önemli kabul edilmiştir.59 Hüseyin Fahreddin Dede'nin mûsikî alanındaki başarısı XIX. yüzyılın sonlarına doğru Bahâriye Mevlevîhânesi'ni, İstanbul'un belli başlı mûsikî merkezlerinden biri haline getirmiş ve aralarında Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Celaleddin Dede, Galata dergâhı şeyhi Ataullah Dede'nin de bulunduğu ve Hafız Şevki Bey, Medenî Azîz Efendi, Tanbûrî Kemal Bey, Yeniköylü Hasan Efendi, Bolahenk Nüri Bey, Dr. Süphi Ezgi ile Rauf Yekta gibi tanınmış devrin mûsikî üstâdlarının da katılımlarıyla fasıllar meşkedilmiştir.60 Kendisinden sonra XX. yüzyılın en önemli bestekâr ve mûsikîşinaslarını yetiştirmiştir. Bunlar arasında Mevlevî olanlar şunlardır: Udî Mehmed Sabri Efendi (ö 1914),61 Mehmed Raûf Yektâ Bey (ö. 1935),62 Ahmed Avnî Konuk (ö. 1938),63 Şeyh Rıza Efendi,64 Kazım Uz,65 Şeyh Osman Dede.66 Zekâizâde Ahmed Nureddin, Telgraf Nezâreti memurlarından Râşid Efendi, Doktor Subhî ve Arif Beyler, Münir Kökden, Sabri Efendi, Nurullah Kılıç ve Neyzenbaşı Cemal Dede'dir.67

Bu devrin nâthanlıkta ve neyzenlikte şöhret bulmuş bir diğer Mevlevî ismi de Galata Mevlevîhânesinin son şeyhi Ahmed Celaleddin Dede'dir. Kudümzenlik, neyzenlik, na'thanlık, âyinhanlık, gibi muhtelif sahalarda başarı gösteren Dede'nin bir çok talebesi vardır.68 Tekkeler kapatıldığın da ise Yenikapı Mevlevîhânesi'nin neyzenbaşısı aynı zamanda hattat olan Emin Dede'dir. (ö. 1945)69 Emin Dede'den önce ise aynı dergâh neyzenbaşılığı görevini neyzen deli Salih ve Cemâl Efendi yürütmüştür.70

Galata Mevlevîhânesi şeyhlerinden Ataullah Dede'nin (1328/1910) de, kanun ve ud çalmakta fevkalade mahareti olduğunu, Mehmed Ziya Bey, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'a naklettiği gibi, talebesi Rauf Yekta Bey de bunu doğrulamaktadır.71

Mevlevî dergâhları yukarıda isimlerini verdiğimiz bestekâr, kudümzen, neyzen ve âyinhanların dışında, XIX. asır içerisinde bazı mûsikî araştırmacılarını da yetiştirmiştir. Bu araştırmacıların başında da Galata Mevlevîhânesi şeyhi Ataullah Dede, Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Mehmet Celaleddin Dede ve Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Hüseyin Fahrettin Dede gelmektedir. Bu araştırmacılar mûsikînin bir ilmi olması gerektiğine inanarak, Farsça, Arapça ve Osmanlıca çeşitli eserleri ve edvârı okumaya koyulmuşlardır. Türk mûsikîsinin perdeleriyle aralıkları, makamlarıyla usulleri üzerinde zaman zaman derinlemesine bilgi edinmişlerdir. Böylece sadece araştırma inceleme değil,

“aydınlanma” yolunu da açmışlardır. O zamana kadar nota yazısına ihtiyaç duymadan, geleneğin kulağıyla perdeleri, aralıkları bulan icrâcı, makamları gene geleneğin zevkiyle bulan besteci, bu uygulamaların temelli bir açıklamasını, niçinini nasılını aramaya, bu tanımlanmamış mûsikîyi yönetip yönlendiren sistemin sırlarını çözmeye girişmişlerdir.

Adı geçen üç Mevlevî mûsikîşinas yoğun çalışmalarını yazılı eserler haline getirme fırsatını bulamamışlar, fakat ortaya koydukları bilgi ve bulgularını Râuf Yekta Bey, Suphi Ezgi, Hüseyin Saadettin Arel gibi talebeleri aktarmışlardır. Böylece yetişen bu grup sayesinde, son asrın mûsikî araştırmacıları ortaya çıkmış ve mûsikî ile ilgili birçok konunun telifî temin edilmiştir.72

Yukarıda gerek bestekarlıkta gerekse kudümzenlik ve neyzenlikte usta derecesinde mahir olan Mevlevîlerin dışında, mevlevîhânelerde ikamet eden derviş ve dedelerin de çoğu da mûsikîşinastır. Bu durumda olan Mevlevîlerle ilgili tezimizin içinde yeri geldikçe bilgiler aktarmıştık.

II. Mevlevilikte Şiir ve Mevlevî Şairler

“Tasavvuf his işidir, gönülde başlar, gönülde ma’kes bulur. Sanat ve sanatın sözlü kolu edebiyat ile onun en soylu kısmını teşkil eden şiir de bu duygu mahsulüdür. Türk şiirinin Anadolu’daki teşekkül ve tekâmül çağına bir göz gezdirilecek olunursa, Mevlânâ’dan sonra Anadolu’da yetişen tasavvuf ehlinin zengin bir edebiyat muhiti ortaya koydukları görülür. Bu muhit içerisinde en müstesna yeri şüphesiz Mevlevî tekkeleri işgal etmektedir.73

Mevlevîlik kültürünün sanat ve edebiyat sahasında zengin motifler taşımış olması, Mevlânâ müntesiplerinin genellikle münevver tabakadan bulunması, onun tefekkür sisteminde şiire büyük önem verilmesi ve daha da önemlisi, şiir yoluyla irşadı bizzat Mevlânâ’nın da şiâr edinmesi,74 Mevlevîliğin diğer tarîkatlara nazaran edebiyat hamiliğini daha aktif olarak üslenmesi sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bunda vezin ve kafiyeye bağlanan sözün, daha uzun yaşayan ve daha fazla akılda kalan söz olmasının da etkisi büyüktür.”75

Duyguyu anlatmak ve muhâtabı iknâ etmekte nesirden kat kat üstün olan şiiri bizzat Mevlânâ kullanmıştır. Mesnevî başta olmak üzere telîfâtının çoğunu şiir üslûbuyla yazan Mevlânâ, bunu gerek şiirin tesiri sebebiyle gerekse o dönem Anadolu’da şiirin çok geçerli olduğunu bildiği için yapmıştır.76 Buna, Mevlânâ’nın Fîhi Mâ Fîh’te dediği gibi “onu sevenlerin şiiri sevdiklerini ve kendisinden şiir söylemesini istediklerini, bu yüzden şiir söylemeye başladığını”77 da ilave etmek gerekmektedir. Mevlânâ’dan sonra Anadolu’da şiir el üstünde tutulmuş ve özellikle Mevlevîler için hayatın bir parçası olmuştur.78 Mevlevîler ve mevlevîhâneler ile şiir bütünleşmiş ve işte bu sebeptendir ki, “Osmanlı döneminde sanat hayatında mevlevîhâneler birer mûsikî ve edebiyat okulu olmuşlardır.79

Böylece şiirle ünsiyeti olan aydın kesim, tarîkat tercihi yaparken Mevlevîliği tercih etmiş ve Mevlevîlik tarihi boyunca, gerek bu kesimden, gerekse devlet erkanından olan paşalar, beyler ve sanat heveslisi zengin eşraf tarafından tercih edilen ve desteklenen tarîkat olmuştur. Mevlevîliğin tarîkat yapılaşması içerisinde yavaş yavaş şehirlere çekilmesi ve saraya yakın olup, XVII. asırdan itibaren bir devlet tarîkati görüntüsü vermesi de bu sebebe bağlanabilir.

Ayrıca bizzat bu tarîkatin içinde derviş olarak yetişen Mevlevîler de şiire meyletmişler ve coşkun duygu ve düşüncelerini bu dille ifadeye çalışmışlardır ki, bunda da en etkin sebep, tarîkatin pîrî olan Mevlânâ'nın en önemli eseri olan Mesnevî'yi okuyup anlama gayretidir.80 Bu sebeple mevlevîhânelerde, Mesnevî okutma görevi olan mesnevîhanlık mesleği gelişmiştir. Biliyoruz ki, XIX. asır içinde de bu vazife bizzat devlet eliyle desteklenmiş ve Dârü'l-Mesnevîler açılmıştır.81

Şiir, Mevlevî kültürü içinde öncelikle mevlevîhânelerde canlı tutulmuş, bu müesseselerde görev yapan hemen hemen bütün şeyh ve dedeler, dervişler şiirle yakından ilgilenmişler, hatta pek çoğunun şâir diye anılacak kadar şöhret bulduğunu, bu alanda yazılan şuarâ tezkirelerinden biliyoruz.82 Şuarâ tezkirelerinde, Mevlevî olarak zikredilen dîvân şâirlerinin sayısının pek de az olmadığı ve dîvân edebiyatının önde gelen isimlerinden Şeyhulislam Bahaî, Cevrî, Şeyhulislam Yahya, Fasîh Ahmed Dede, Neşâtî Ahmed Dede, Müneccimbaşı Ahmed Dede, Nâyî Osman Dede, Receb Enîs Dede, Nef'î, Nâilî, Nâbî, Nedîm, Sâkıb Mustafa Dede, İlhâmî (III. Selim) ve nihayet Şeyh Gâlib gibi şâirlerin, Mevlevî oldukları bütün edebiyat çevrelerinin ve tezkire yazarlarının malumudur.83

Ayrıca, XIX. asra girmeden birkaç yıl önce vefat eden ve XIX. asrı etkileyen, Şeyh Gâlib'in yakın arkadaşı Esrar Dede (ö. 1211/1796),84 yine Şeyh Gâlib'in dervişlerinden Neyyîr Dede (ö. 1225/1810) ve Galata Mevlevîhânesinin aşçıbaşısı Hulusî Dede, Mevlânâ'nın yolunda dîvânlar teşkil etmişlerdir. Yine bu alanda Tanzimat devrinde, dîvân şiirinde en iyi temsilcilerinden Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Nazîf Dede (ö. 1278/1861) ve damadı Avnî Bey (ö. 1300/1883), Mehmed Saîd Hâlet Efendi (ö. 1239/1823), Nâfî mahlaslı Mehmed Abdünnâfî (ö. 1275/1858), Konyalı Şem'î (ö. 1253/1837), Şeref Hanım (ö. 1278/1861), Leyla Hanım (ö.1263/1847), Ramiz Abdullah Paşa (ö. 1226/1811), Pertev Mehmed Paşa (ö. 1253/1837), Ziver Paşa (ö. 1277/1860), Hakkı Paşa, Nazım Paşa gibi devlet ricâli Mevlânâ ve diğer Mevlevî büyüklerini metheden, dergâhları, sikke-i Mevlânâ'yı, külâh-ı Mevlânâ'yı, sema'ı, neyi öven şiirler yazmışlardır.85

Bunlar arasında XX. yüzyılı da idrâk eden Veled Çelebi (İzbudak)'yi, Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'yi, Tahirü'l-Mevlevî (Olgun)'yi, A. Avni Konuk'u, ve Midhat Bahârî Beytur'u da anmak gerekir.86

XIX. asır Mevlevîlerinin (Şeyh-Dede-Derviş-Muhib) hemen hemen hepsinin, musiki de olduğu gibi şiir hususunda da, kendi kabiliyetleri mesabesinde bu maharetlerini ortaya koyduklarını ifade etsek, pek isabetsiz olmaz kanaatindeyiz.87

Mevlevî Şâirleri

XIX. asırda Mevlevî şâirleri ile ilgili bilgi vermeye tarîkatin bu asır başlarındaki mümessili Mehmed Saîd Hemdem Çelebi ile başlıyoruz. Saîd Hemdem Çelebi ile ilgili her ne kadar tezkirelerinde şâir sıfatıyla söz edilmese de, Çelebi, İ. Mahmud Kemal İnal ve Mevlevî çevrelerince şâir kabul edilmiştir.

Kendi zamanında herkes tarafından fazîletli, ârif, kamil bir zât olarak bilinen Mehmed Said Hemdem Çelebi, özellikle Mesnevî'ye vukûfiyeti ve tasavvufâne şerhleriyle dikkat çekmiş,88 "Türkçe ve Farsça pek çok şiiri vardır."89

Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Ali Nutkî Dede ise; meşîhati müddetince Mevlevî tarihinde, Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi, Vak'anüvis Pertev Efendi, Mehmed Said Hâlet Efendi, şuarâdan Hayret Efendi, Süleyman Neşâtî ve Musâhib Seyyid Ahmed Ağa gibi, mûsikî ve edebiyat alanlarında ün yapmış bir çok kişinin yetişmesine, dergâha intisap ederek veya muhip sıfatıyla, bir çok zevatın Mevlevî terbiyesi almasına önder olmuştur.90 Ali Nutkî Dede ayrıca, zamanının sanat zevkiyle yetişmiş, hat, mûsikî ve şiir dallarında da eserler vermiştir. 1203/1788'de talik hattı ile istinsah ettiği Neşâtî Dîvânı, Süleyman Neşatî Efendi'nin şiir severler tarafından sürekli hatırlanmasına sebep olmuştur.91

Bu asırda şâirlik yönüyle de tanınmış Mevlevî şeyhlerinden biri de Yenikapı Mevlevîhânesi postnişini Mehmed Celâleddîn Dede'dir. Şeyhin ârifâne ve âşıkâne şiirleri bulunduğunu ve "Şeyhî" mahlasını kullandığını Mehmed Ziyâ Bey nakletmektedir.92

Yine bu asrın önemli şâir Mevlevî simalarından Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Nazif Dede de (1228/1861-62), yazdığı aşıkâne şiirlerle tanınmıştır. Tasavvufî umdeleri ve klasik Türk edebiyatının teknik ve estetiğini lâyıkıyla yansıtan ve üzerinde durulması gereken muhtevalı şiirleri hâvî orta hacimli bir dîvânı vardır.93 Eserlerinden Ta'rifu's-Sulûk isimli bir risalesi matbudur.94

Es'ad Muhammed Dede de, bu asır şâirlerindendir. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Salahaddin Dede'ye intisab etmiş ve onun ilim halkasına dahil olarak, Fusûs-u Hikem ve Mesnevî okumuş, şeyhinin vefatından sonra, Mesnevî icazetini, Eskişehir Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Dede'den almıştır. Daha sonra Fatih Cami'inde Mesnevî, Hâfız Divânı, Pend-i Attâr, Gülistân, Levâyıh, Molla Câmî, Gülşen-i Râz ve Sipehsalar okutmuş ve bir taraftan da, Davud Paşa ve Mahmûdiye rüştiyelerinde Farsça muallimliği yapmıştır. 1329/1911 yılında vefat etmiş ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi mevlevîhânenin hamuşuna defnedilmiştir. Tasavvufa dair telif ettiği kitapları yanında şiirlerini topladığı Dîvânçe-i Eş'âr isminde bir de dîvânı bulunmaktadır.95

Yine bu asır sonunda yaşamış Bahariye Mevlevîhânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede şâirlik yönü ile de meşhurdur. Hüseyin Fahreddin Dede Türkçe ve Farsça şiirlerini kendisine ait Mecmu'a'sında96 toplamış ve şiirlerinde "Fahrî" mahlasını kullanmıştır. Menâkıb-ı Mevlânâ'yı nazmen tercümeye başlamış fakat ancak mukaddime ile bazı kısımlarını tamamlayabilmiştir.97

Bir başka Mevlevî şâir de, Süleyman Şemsi Dede'dir. Şemsî mahlasıyla tanınmış, Konya Mevlânâ dergâhında yetişmiş, önce dergâh şeyhi Horasani Ali Dede vefatıyla 1287/1870 yılında Aydın Güzelhisar Mevlevîhânesi şeyhliğine tayin edilmiş, daha sonra 1297/1880 yılında Hanya Mevlevîhânesini açmış ve dergâhın ilk şeyhi olmuştur. 1303/1886 yılında vefat etmiştir. Tertip ettiği dîvânı A. Sevgi tarafından 1985 yılında Türkçe harflerle yayınlanmıştır.98

Fehmi Hüsam Dede (ö. 1330/1912)99 Mahrem Dede (ö. 1270/1854),100 Edirneli Nakşî Dede,101 ve Hüseyin Azmî Dede, bu asırda yetişmiş Mevlevî şâirlerindendir.

Mevlevî müntesibi devlet adamlarından Keçecizâde İzzet Molla da, bu asırda şâir olarak şöhret bulmuştur.102 Türk Edebiyatına iki dîvân, iki mesnevî, iki lâyîha bırakmıştır. Dîvânlarından biri Bahâr-ı Efkâr103 diğeri ise Hazân-ı Âsâr'dır.104-105

Yine bu asrın Mevlevî şairlerinden biri de Yenişehirli Avni'dir (ö. 1301/1884). XIX. asır şiirinin istisnasız en kudretli şâiri olarak kabul edilmiştir. Hemen bütün dîvânı sehl-i mümteni şiirleri câmi'dir. Merâtib silsilesine göre Mevlevî şeyhi Nazif'in mürîdi ve damadı, şiir fenninde ise cümlenin mürşidi ve üstadı olmuştur.106

II. Mahmud dönemi, devlet adamlarından Mevlevî Mehmed Said Hâlet Efendi de Mevlevî şâirler arasında sayılmıştır.107 "Halet" ve "Saîd" mahlaslarını kullanan şâirin, dîvânı 1258/1842 yılında basılmıştır.108

Hasîrîzâde şeyhi Mehmed Elif Efendi (ö. 1345/1927).109 Hoca Neş'et (ö. 1222/1807),110 Mevlevî şâir ve devlet adamlarından Hasan Hakkı Paşa, (ö. 1313/1895),111 Ahmed Sadık Ziver Paşa (ö. 1278/1862),112 Mehmed Nâzım Paşa, (ö. 1345/1926),113 Seyyid Mehmed Pertev Paşa, (ö.1253/1837)114 bu asrı idrak etmiş mevlevi şairlerdendir.

Bu asır içerisinde bazı kadın Mevlevî şâirlere de rastlanmaktadır. Bunlardan biri Leyla Hanım (ö.1264/1848)'dır. Arapça ve Farsça şiirlerde söyleyen Leyla Hanım'ın dîvânı vardır ve önce 1260/1844 yılında Bulak'da, daha sonra da 1267/1851 yılında İstanbul'da basılmıştır.115 Bir başka kadın Mevlevî şâirde olan Şeref Hanım (ö. 1278/1861) da bu asırda yetişmiş, dîvânı vefatından yedi yıl sonra 1285/1868 yılında basılmıştır.116

Hersekli Ali Paşa'nın kızı Habibe Hanım (ö. 1308/1899),117 Sadrazamlardan Mehmed Derviş Paşa'nın kızı Mü'mine Hanım (ö.1321/1903)118 ve Hatice Nakiye Hanım, (ö.1316/1899)119 bu asırda yetişen mevlevi kadın şairlerdendir.

Yukarıda kısa hayat hikayelerini vermeye çalıştığımız Mevlevî şâirleri dışında kaynaklarda şâir olarak ismi geçen mevlevîler de şunlardır:

Abdullah Râmiz Paşa (1226/1811),120 Akif Efendi (1243/),121 Mihrî Efendi (ö. 1255/1840),122 Şem'î (ö. 1257/1841),123 Muharrem Dede (ö. 1273/1856),124 Fazıl Mehmet Paşa (ö. 1300/1883),125 Mustafa Safvet Efendi (ö.1283/1866),126 Mehmed Şefik Efendi (ö. 1288/1871),127 Nebil Bey (ö. 1307/1889),128 Süleyman Salim Bey (ö.1311/1894),129 Mahmud Râtib Bey (ö. 1317/1899),130 Ali İlhâmî Efendi (İlhâmî),131 Süleyman Senîh Efendi (ö.1318/1900),132 Ref'et Efendi (ö.1321/1903),133 Abdullah Celal Paşa (ö.1321/1903)134 İhsan Mahfî (ö. 1936),135 Ahmed Kemaleddin Perî Dede (1864-1937),136 Tahirü'l-Mevlevî (1877-1951).137

III. Mevlevîlikte Hat Sanatı ve Hattat Mevlevîler

İslam aleminde resme pek rağbet edilmediğinden hüsn-ü hat, özellikle Osmanlılarda millî bir resim kabul edilmiş ve bu sanat dalının gelişmesi için gayret sarfedilmiş, hatta halkı ve sanatçıları

teşvik için padişahlar, şehzadeler ve ileri gelen devlet erkanı, “elin dili” kabul edilen hüsn-ü hat sanatını taallüm ederek güzel yazılar yazmışlardır.138

Devrinin birer sanat akademisi gibi çalışan Mevlevî tekkelerinde ve bu tekkelerin mensup olduğu Mevlevî Tarîkati bünyesinde, kültür ve sanat tarihinde ün yapmış, musikişinas ve şairlerin yanında, bir çok hattat, hakkâk, nakkaş, müzehhib, minyatürcü ve ressam yetişmiştir.139

Ana gaye olarak ruhu tasfiye ve nefsi tezkiyeyi hedef alan ve bu amaçla hücreye yerleşen dervişler, genellikle bir uğraş ve bazen de bir gelir kaynağı olarak el sanatı türünde de güzel eserler vermişlerdir.140 Musiki ve şiirle birlikte, yukarıda isimleri geçen sanat dallarında ve hattatlıkta da isimlerinin sonuna “el-Mevlevî” sıfatını yerleştiren bir çok hattat, bu dergahlardan yetişmiştir. 141

Hat sanatının başta gelen malzemesi olan “kamış”, Mevlânâ ile Mevlevîlerin dilinde ve tefekküründe önemli bir unsur, mühim bir sembol olmuştur. Kamış gibi “kamışlık” ve kamıştan yapılan “ney” de, Mevlevî kültüründe derûnî manalar ifade eder. Mevlânâ’nın dilinden süzülen Mesnevî’nin ilk on sekiz beyti neyden, kamış ve kamışlıktan bahseden satırlarla başlar. Mevlevî kültür ve tefekküründe derin manalar sembolize eden kamış, Mevlevî sanatında hüsn-ü hattın gelişip revaç bulmasında büyük ölçüde rol oynamış,142 Mevlevî çilesi ve hattatlığın, her ikisinin de azâmî sabrı gerektirmesi, Mevlevîleri bu sanata yönlendiren başka bir unsur olmuştur. Bir sanat ocağı olan dergahlarda hüsn-ü hat, başlı başına bir güzel sanat kolu olarak gelişmiş ve bu mekanlardan çıkan bir çok sanat eseri levhalar bu gün bazı kütüphâne, müze ve koleksiyonları süslemektedir.143

Mevlevî hattatlar Mevlevî şairleri gibi, Mevlevîlikle ilgili konuları işlemişler, Mevlânâ’nın ismini bir Mevlevî sikkesi gibi istiflemeyi adet haline getirmişlerdir.144

Hüsn-ü hat için gerekli kalem, makta’, makas gibi aletlerin imâlinde de mâhir olan Mevlevîler, seyr ü sulûklerinin geliştirdiği sabrı ve olgunlaştırdığı rûhî yapılarıyla, görenleri şaşırtan ve hayran bırakan eserler ortaya koymuşlardır. Bu alanda dergah mensubu Mevlevî sanatkarlar yanında, Mevlevî muhibbi hattatlar da, başta Kur’an Kerim ve Hadis-i Şerifler olmak üzere, Mevlânâ’nın şiirlerini bütün incelikleriyle kaleme almışlar ve böylece Türk-İslam sanatları arasında önemli bir yeri olan hüsn-ü hat sahasına Mevlevî sanatkarlar büyük katkıda bulunmuşlardır.145 Mevlevîlik tarihi boyunca Mevlevî dergahlarından bir çok hattatın yetiştiği kayıtlarda mevcuttur.146

Mevlevî Hattatlar

Bu asırda yaşamış Mevlevî hattatlardan bazıları da şunlardır: Mehmet Bâhir Efendi, 1282/1865,147 Mehmed Zeki Dede (ö.1291/1874),148 Hasan Sırrı Efendi,149 Galata Mevlevîhânesi şeyhi Ataullah Dede (ö.1328/1910),150 Seyyid Ali Ulvî el-Mevlevî de Mevlevî,151 Hasirîzâde şeyh Mehmed Elif Efendi.152

Bu asır içinde yetişen bir başka Mevlevî hattat Ahmed Vesim Paşa’dır. İstanbullu olan ve 1240/1824-1328/1910 yılları arasında yaşayan Ahmed Vesim Paşa, son Osmanlı Kaptan-ı Derya’sı ve Bahriye Nâzırı’dır. Aynı zamanda minyatürlerde çizen Ahmed Vesim Paşa’nın, Deniz Müzesi’nde,

1311/1893 ve 1323/1905 tarihli nesih hat ile yazdığı Kur'an-ı Kerimler bulunmaktadır. 1323/1905 tarihli Kur'an-ı Kerim'in sonunda "Ketebe Ahmed Vesim el-Mevlevî" ibaresi bulunmaktadır. 1311/1893 tarihli Kur'an-ı Kerim'in Medine ve Mekke minyatürlü olması da ilginç bulunmuştur. Ahmed Vesim Paşa'nın 1305/1887 tarihli, Galata Mevlevîhânesindeki bir ayini resmeden ve minyatür içinde de kendisini de gösteren bir çalışması meşhurdur.153

Yukarıda isimleri geçen ve Mevlevî hattat olarak anılanlardan başka, Nâfi Efendi (ö.1274/1858),154 Rıza Efendi (1815/1905),155 Edirneli Derviş Mustafa,156 Ömer Vasfi Efendi (1880-1928), Sıdkî Dede (1824-1933),157 Nâyî Emin Dede (1884-1945),158 Hulûsi Efendi (1860-1940), Suûd el-Mevlevî (1882-1948)159 ve Necmeddin Okyay (1885-1976) da, XIX. asrı idrak etmiş Mevlevî hattatlar arasında ismi geçenlerdendir.160

IV. Diğer Sanat Dalları ve Mevlevîler Mevlevîlikte Resim, Tezhib, Nakş ve Ressam, Müzehhib, Nakkâş Mevlevîler

Her birini birer sanat akademisi diye ifadelendirilen Mevlevî dergâhlarında mûsikî, şiir ve hat sanatının yanında, sanatının diğer şubeleri olan resim, tezhib, nakş gibi konularda da eser veren mevlevîler mevcuttur.161

Mevlevîler musiki, şiir ve hat sanatını nasıl Mevlânâ'ya onun fikir ve düşüncelerine dayandırıyor ve bu sanatlarını icrâ ederken ondan ilham alıyorlarsa, sanatın bir kolu olan resim sanatını da, yine Mevlânâ'nın işaretlerinden yola çıkarak icra etmişlerdir.

Şahabettin Uzluk'a göre; "bütün Mevlevî kaynakları, Mevlânâ ile Sultan Veled'in resim sanatında geniş bilgileri olduğunu bildirmektedir. Bilhassa bu haberleri, Mevlânâ'nın muhtelif kayıtlarıyla da teyit etmek mümkündür. Mevlânâ Mesnevî'nin birçok yerinde resme ait pek çok fikirler vermektedir. Resme ait iki büyük hikaye nakletmesi, bu hususta kendisinin ciddi bilgilere sahip olduğunu göstermektedir. Bu hikayelerinden birinde, resim sanatının tarihine temas etmekte, diğer bir hikayesinde de, Çinlilerle Rumlar arasında geçen bir resim müsabakasını nakletmektedir.162

Eflâkî ise Mevlânâ dönemi ressamlarından Aynüddevle'nin bir defasında Mevlânâ'nın resmini çizmek istediğini fakat Mevlânâ'nın kerametiyle, sürekli değişen sûreti neticesinde buna muvaffak olamadığını, her biri diğerinden farklı yirmi sûret çıkarıp, geçirdiği heyecan neticesinde kalemini kırdığını nakletmektedir.163 Mevlânâ'nın resmini yirmi ayrı suret üzerine çizen Aynü'd-devle, bunlardan başka Mevlânâ'nın başneyzeni Hamza Dede'nin resmini çizmiştir.164

Şehabettin Uzluk XIX. asrı da içine alan, Mevlevîlikte Resim ve Resimde Mevlevîler başlığı altında yayınladığı bir eserle bu konudaki boşluğu doldurmuştur.165

XIX. asrın en tanınmış Mevlevî ressamı Hasan Leylek Dede'dir. Yenikapı Mevlevîhânesi müntesiblerinden, mesnevihan Hasan Leylek Dede, "leylek" sıfatını, uzun boylu olduğundan veya bu hayvanın resimlerini çok tekrarladığından almıştır. Günümüze 1209/1794 tarihli bir hilyesi ile leylek şeklinde;

“Aşk-ı Mevlânâ ile hayretzede Mevlevî Seyyid Hasan Leylek Dede” yazısı ulaşmıştır. 1243/1827 yılında vefat etmiştir.166

Musâhib veya Hayâlî diye meşhur Said Efendi de, XIX. asrın birinci yarısında yaşamış Mevlevî ressamlardandır. Daha çok portreler çizmeye ağırlık veren Said Dede, ayna karşısına geçerek çizdiği kendi resmi başta olmak üzere, Şişman Emin ile Keresteci Nuri Dede’nin bir arada yapılmış kompozisyonu, 1239/1823’de Galata Mevlevîhânesi baş neyzeni Neyzen Ali Bey’in (ö. 1245 / 1829) ayakta ney üflerken resmini çizmiştir.167 Sulu boya ile insan resimleri de yapan Said Dede, pek çok dervişin resimlerini çizmiştir. 1273/1856’da vefat etmiş ve Eyüb mezarlığına defnedilmiştir.168

Mehmet Nûrî de bu asır başlarında yaşamış bir başka Mevlevî ressamdır. “Fahrî Oyması” tabir edilen bir usûlde resimler yapmıştır. 1238/1822 yılında vefat etmiştir.169

Yine XIX. asrda yaşamış Mevlevî ressamlar arasında; daha çok cansız resimleri konu edinen Mustafa Ağa (ö. 1238/1822),170 Cerrahpaşalı Salih (ö. 1310/1892 öncesi),171 Hasib Dede (ö 1287/1871),172 Hüsnü Yusuf Efendi’173yi ve Konya Çelebileri soyundan olan Çelebi Yusuf Ziya Paşa (ö. 1326/1908) ve Osman Hamdi Bey’i Mevlevî konuları çalıştıkları için mevlevîliğe intisapları olmadığı halde Mevlevî ressamlar arasında zikretmiştir.174

XIX. asrı idrak eden bir diğer Mevlevî ressam da, Hattatlar kısmında ismini zikrettiğimiz fakat daha ziyade ressam ve minyatürcülüğü ile tanınan, Ahmed Vesim Paşa’dır. Ahmed Vesim Paşa’nın Galata Mevlevîhânesindeki bir âyini resmeden ve minyatür içinde de kendisini de gösteren bir çalışması meşhurdur. 1305/1887 tarihli olan bu minyatürde, Ahmet Vesim Paşa; Abdülvahid Çelebi, Galata Şeyhi Ataullah Dede, Kasımpaşa Şeyhi Ali Dede, Selanik Şeyhi Eşref Dede, Yenikapı Şeyhi Mehmed Celaleddin Dede, Üsküdar Şeyhi Vekil Halid Dede, Manisa Şeyhi Abdülhhalim Dede, Semazenbaşı Hacı Halil Efendi, Bahâriye Şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede, Sernâyî Cemal Dede, Üsküdar Küçük Şeyhi Arif Efendi ve kendisini resmetmiştir.175

Ahmet Vesim Paşa’dan başka bu asırda yaşamış bir Mevlevî ressam da, Dr. Ali Bey’dir. Galata Mevlevîhânesi son şeyhi A. Celaleddin Dede’den sikke giymiştir. Bir çok peyzaj ve natürmort sujeli tablolar arasında mevlevîliğe ait konuları da işlemiştir. Vefat tarihi 1346/1927’dir.176

Mevlevî muhitinde ve özellikle Mevlevî dergâhlarında ressamların yanı sıra bir çok diğer sanat dallarında da Mevlevîler yetişmiştir.

Mevlevî müzehhibleri başta Kur’an olmak üzere Hadis kitapları, Mevlânâ ve tarîkat büyüklerinin kitaplarını süslemişlerdir. İlk Mesnevî 677/1278 tarihinde Muhsin b. Abdullah tarafından tezhiblenmiştir. Bu tarihten itibaren isimleri bilinebilen bazı müzehibler yetişmiş olmakla birlikte, XIX. asır da Mevlevî müzehhibleri arasında ilk ismi geçenler; II. Mahmud Dönemi müzehhiblerinden, Rokoko tarzı tezhipler yapan Hacı Dede, Mevlevî Süleyman Efendi ve Nakşî Dede’dir. Bu sanatçılar, vazolu vazosuz çiçek buketleri, demetler ve tek çiçek yapan sanatçılar arasında sayılmışlardır. Bu dönem Lâke müzehhibleri arasında ise Mevlevî Haşim Dede’nin adı geçmektedir.177

Diğer bir sanat dalı olan mücellidlik mesleğinde de Mevlevîler ürün vermişlerdir. XIX. asırda yetişen; Ebu Bekir el-Cildî el-Mevlevî ve Mehmed Said Hemdem Çelebi dışındakiler adlarını belirtmedikleri için bilinmemektedirler.178 Yine Yenikapı Mevlevîhânesi neyzenbaşısı Mücellid Derviş Mustafa'nın (ö. 1223/1808) da isminin başında "mücellid" sıfatının bulunmasını da cilt sanatıyla uğraştığına delil kabul edebiliriz.179

Mevlevîler kağıt oyma sanatı olan Kaatı'lıkta da (oymacılık) kendilerini göstermişlerdir. Eski kitap sanatları içinde mühim bir yeri olan ve "Kaatıa" denilen bu oyma eserler, kağıt üzerine yazılmış zarif bir hattı, ince bir motifi en küçük detaylarını dahi bozmadan yardımcı kesici aletlerle oyup çıkarmak ve başka bir kağıt üzerine orijinalindeki gibi yapıştırmak sanatıdır. Oyma sanatıyla hazırlanmış tek tek levha olduğu gibi, yüzlerce sahifelik yazı ve albümler de vardır. Bu eserler daha çok da "Yâ Hz. Mevlânâ" yazılı Mevlevî sikkesi şeklinde yapılmıştır.180 XIX. asır öncesi bu sanatta mâhir, Mehmed b. Gazanfer, (ö. 1/929/1523 sonrası), Fahrî (ö. 1020 / 1618), XVIII. asır sanatçılarından Eyyûbî Derviş Hasan Dede gibi isimler tesbit edilse de XIX. asırda elde mevcut bazı eserler olduğu halde eser sahibi sanatçıların isimleri tespit edilememiştir.181

Mevlevîler içinde makta', kağıt makası, kalemtıraş, altlık yapan dervişlerle birlikte hakkak Mevlevîlerde bulunmaktadır.

Mevlevî dedelerinin dergâhlarda en fazla meşgul oldukları sanatlardan biri de makta' imalidir. 10-20 santim boyunda, 2-3 santim eninde ve 2-3 mm kalınlığında üstünde kamış kalemin ağzının kesilip düzeltilmesi ve çatlatılmasının yapıldığı, kalemtıraşın köreltilmemesi için bağa, kemik, fildişi, sedef gibi maddelerden yapılan bir alettir. Bu basit aleti Mevlevî ustalar kıl testeresi, bıçak ve bir mil ile, makta' üzerinde imza sikke, yazı, çiçek bezeme gibi çeşitli süsleme unsurları detaylarıyla işleyerek ince bir sanat haline getirmişledir. XIX. asırda yaşamış ve yaptığı makta'ların üzerine mahlaslarını yazmış Mevlevîlerden, Kemâlî'nin 1227/1812 tarihli, Fikrî'nin 1271/1855 tarihli birer makta'ı ve yine XIX. asır sanatkarlarından Hattî, Hakkı ve Ali gibi Mevlevîlerin bir makta'ları günümüze kadar gelmiştir.182

Yine Mevlevîlerden değişik bir sanat dalında adı duyulan Değirmenci İbrahim (ö. 1320/1902), hakkak, saatçi, bıçak, ve kalemtıraş imâli yapan bir sanatçıdır.183

Çeşitli maden, taş veya tahtaya, kısa vecize ve imzaları kazıma sanatı demek olan hakkâklık alanında da Mevlevî sanatkarların kıymetli eserleri vardır. Kıbrıs Mevlevîhânesi'nden Şeyh Feyzullah Dede,184 Galata Mevlevîhânesi'nin XIX. asırdaki neyzenlerinden Nazif Dede, ondan başka Fethi Dede, Debbâh Ahmed Dede ve Mevlevî muhibbi Fennî de bu asırda tanınmış hakkâklardandır. Bu isimler arasına yukarıda ismi geçen Bursalı Değirmenci İbrahim'i de ilave etmek gerekmektedir.185

Ayrıca 1240/1825 senesinde Mısır Mevlevîhânesi'ne şeyh tayin edilen ve 1254/1838 tarihine kadar bu dergâhta postnişin olarak bulunan, musikişinas, şair ve hattat Edirneli Nakşî Dede186'nin, günümüze ulaşmış ve üzerinde "Mevlevî Nakşî Dede" imzası bulunan, hattatların yazı yazarken

kullandığı “altlık”ı mevcuttur. Bu altlık basit bir alet olmakla beraber dedenin imzasını koyacak kadar zariftir.187

Mahmud Kemâl İnal’in Hüseyin Fahreddin Dede dönemi Bahariye Mevlevîhânesi ile ilgili aktardığı şu anekdot da ilgi çekicidir: “Hüseyin Fahreddin Dede’nin meşîhati boyunca (1874-1911) Bahâriye Mevlevîhânesi çok verimli bir tasavvuf, kültür ve sanat merkezi olmuş, dergâhta çok tuhaf ve garip kimseleri barındırdığı gibi, hattat, şâir, oymacı, mûsikîşinas, boncukla bezenmiş kurşun yüzükler yapan, nâdide güller yetiştiren Mevlevî dervişlerini de barındırmaktadır. Bunlar; Hattat Deli Haydar Dede, kurşun yüzük döken, bazı oyuncaklar yapıp bunları çarşıda satan ve parasını dervişlere sarf eden Nurî Dede’dir”188

Yukarıda saydığımız sanat dalları arasında Mevlevî dervişlerin yaptığı işlemeleri de katmak gerekmektedir. Kavuk örtüsü, bohça, seccade, levha, bazı Mevlevî büyüklerinin sandukaları üzerinde bulunan sanduka örtüsü (pûşîde), perde gibi eşyalar üzerinde görünen işlemeli bazı Mevlevî sembolleri, en azından bunları yapanların bir kısmının Mevlevî olduğuna işaret etmektedir.189

Mevlevî sanatçılarından son olarak bahsedeceğimiz, Mevlevî saat tamircileri ve saat imalcileridir ki, bunlardan saat tamircisi Değirmenci İbrahim’in ismini yukarıda zikretmiştik. II. Mahmud’un “muvakkit”i Ahmed Gülşeniyyü’l-Mevlevî de saat imal eden bir Mevlevîdir.190

Fakat bu asırda yaşamış Ahmet Eflâkî Dede (ö. 1293/1876), bu sahanın en meşhurudur. 1223/1808 yılında doğan Eflâkî Dede, Tekfurdağı Halvetî şeyhlerinden Kırımîzâde Ali Efendi’nin oğludur. Babasıyla birlikte İstanbul’a gelmiştir. Yine babasıyla birlikte Mevlevîliğe intisab etmiş ve 1241/1825 yılında on sekiz yaşında iken Galata Mevlevîhânesi’nde çileye soyunmuş ve 1244/18228 yılında çilesini tamamlamıştır. Daha sonra ilm-i nücûm’a olan ilgisi sebebiyle, bu hususta ilim tahsil ettiği gibi, saatçiliğe de merak sarmış ve bu meyanda kazandığı mahareti sebebiyle II. Mahmud’un “Muvakkit”i olmuş, daha sonra da Sultan Abdülmecid tarafından, sanatını geliştirmesi için Paris’e gönderilmiştir. Paris’te zamanın saat ustası Berke’ye talebelik yapmış ve bu ustanın meşhur olan iki çırağından biri olmuştur.

Paris’te bulunduğu süre içinde başındaki Mevlevî sikkesiyle dolaşan Eflâkî Dede, Parislilerden ilgi ve hürmet görmüştür. Bir müddet sonra İstanbul’a dönmüş ve Bâb-ı Âlî Muvakkitliği’ne getirilmiş ve ömrünün sonuna kadar bu vazifeyi sürdürmüştür. Mevlevî muhibbânından Ferid Paşa’nın vefat ettiği gün ailesine taziyeye gitmiş ve “Canım ne var ağlayacak, bu gün onun alayı ise, yarın da benim” demiş ve ertesi günü vefat etmiştir.191 Mevlevî sikkesi şeklinde imal ettiği saatlerden üçü Topkapı Sarayı’nda “saatler galerisi”nde bulunmaktadır. Kendisinden sonra oğlu da babası gibi saat imaliyle meşgul olmuştur.192 Mevlevî dervişleri bütün bu sanatları ifâ ederken, bir sanat zevki ve endişesini taşımalarının yanında, özellikle son asırda, tekkelerin vakıf gelirlerinin fark edilir bir düzeyde azaldığı göz önünde bulundurulursa, bu sanatlara yönelmelerinin bir sebebinin de, başkalarına el açmamak ve tekkeye ekonomik katkıda bulunmak için olduğunu söylemek yerinde olur kanaatindeyiz.

1 Halil Can, “Mevlevîlikte Mûsikî ve Mûsikîde Mevlevîler”, Mevlânâ Güldestesi, Konya 1969, s. 32-37.

2 Asaf Hâlet Çelebi, “Mevlanâ’da Sema”, Türk Yurdu Dergisi, Ocak 1956, Sayı: 252, s. 529; Süleyman Uludağ, İslam Açısından Mûsikî ve Semâ’, Bursa 1976, s. 357-370; Abdülbâkî Gölpınarlı, Mevlâna’dan Sonra Mevlevîlik, s. 455; a. mlf. Mevlevîlik Adab ve Erkanı, İstanbul 1963, s. 49-54; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (OTDTS), III, 162-164. Ayrıca bk. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, (Üçüncü Baskı) İstanbul 1980, s. 394-404.

3 H. Can, a.g.m., s. 32; A. H. Çelebi, a.g.m., s. 528.

4 Ethem Üngör, “Mevlevî Mûsikîsi”, Yeni Mûsikî Mecmuâsı, Aralık 1959, sy. 142, s. 307-308; Sabahattin Volkan, “Mevlânâ ve Mevlevî Mûsikîsi”, Mevlânâ Güldestesi, Konya 1969, s. 45-46; S. Uludağ, a.g.e., s. 358-359; A. H. Çelebi, a.g.m., s. 529-532.

5 Eflâkî, a.g.e., I, 178-180, 193-199, 252, 280, 304-305, 323; Ferîdûn Ahmed Sipahsalar, Risâle (Mevlânâ ve Etrafındakiler), (çvr. Tahsin Yazıcı), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 70-73.

6 Mevlânâ Celaleddin Rûmî, Mesnevî, (trc. Veled İzbudak), İstanbul 1990, I, 1-2; Saadettin Nuzhet (Ergun), “Mevlânâ’nın Türk Şiiri ve Mûsikîsi Üzerindeki Tesirleri”, Konya, Konya 1943, s. 112; Uğur Derman, “Mevlevîlikte Sanat”, Mevlânâ Güldestesi, Ankara 1974, s. 65. Ayrıca, Mûsikî ve Sema’ ile ilgili Mesnevî’den seçmeler için bk. Celâleddîn Çelebi, Hazret-i Mevlânâ, Konya 1996, s. 61-68.

7 Geniş Bilgi için bk. S. Nuzhet, a.g.m., s. 112; Saadettin Heper, Mevlevî Âyinleri, Konya 1974, s. 368-374; Cinuçen Tanrıkorur, “Osmanlı Mûsikîsinde Mevlevî Âyini Besteciliği”, Osmanlı, Ankara 1999, X, 707-721.

8 Buraya kadar aktardıklarımızla ilgili geniş bilgi için bk. A. Gölpınarlı, Mevlânâ Celâleddîn, İstanbul 1985, s. 214-217; a. mlf. Mevlevîlik Adab Ve Erkanı, s. 48-109; a. mlf., Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik, s. 453-516; O. Şevki Uludağ, “Mevlânâ ve Mûsikî”, Türk Mûsikîsi Dergisi, Kasım 1949, III/25, s. 4-21; Aralık 1949, III/26, s. 9-21; Galip Alnar, “Mevlevî Mûsikîsi”, Türk Mûsikîsi Dergisi, Mart 1950, III/27-28-29, s. 4-19, 7-21, 7-19; A. H. Çelebi, a.g.m, Türk Yurdu Dergisi, Ocak, Şubat, Mart 1956, sayı: 252-253-254, s. 529-532, 613-616, 677-681; E. Üngör, a.g.m., s. 307-308; S. Volkan, s. 44-48; H. Can, a.g.m., s. 32-37; Ö. T. İnançer, “Mevlevî Mûsikîsi ve Semâ’”, DBİA, İstanbul 1993, V, 420-430; Bülent Aksoy, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Mûsikî ve Batılılaşma”, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985, V, 1212-1236. Ayrıca daha geniş literatür için bk. M. Önder-İ. Binark-N. Seferoğlu, Mevlânâ Bibliyografyası I, Ankara ty.

9 A. Halet Çelebi, a.g.m., s. 613; A. Gölpınarlı, Mevlevî Adab ve Erkânı, s., 99-100; Ö. T. İnançer, a.g.m., s. 420.

10 Saadettin Nuzhet Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, İstanbul 1943, II, 399-401.

11 XIX. asırda bestelenen Mevlevî âyinleri listesi için bk. A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 457-459; Saadettin Heper, Mevlevî Âyinleri, s. 368-374; Ö. Tuğrul İnançer, a.g.m., DBİA, V, 420-430.

12 İ. Mahmud Kemal İnan, Hoş Sadâ, İstanbul 1958, s. 19-21.

13 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 405-406.

14 Abdülbâkî Nâsır Dede, Tetkik u Tahkîk, Süleymaniye Kütüphânesi, Nafiz Paşa Yazmaları 1242/1.

15 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 406.

16 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 406-407; a. mlf, a.g.m., s. 112.

17 Mahmud Ragıb Gazimihal, Konya Mûsikîsi, Ankara 1947, s. 40-50.

18 Rauf Yekta, Dede Efendi-Esâtiz-i Elhân, III. Cüz, İstanbul 1341/1924, s. 127-131; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 415.

19 Bk. Defter-i Dervişan I, Süleymâniye Kütüphânesi, Nafiz Paşa 1194, vr. 1a, 15b; Abdülbâkî Nâsır Dede, Tetkik u Tahkîk, s. 2b; M. Ziyâ, a.g.e. s. 144; S. Nuzhet Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 413-415; Yılmaz Öztuna, Türk Mûsikî Ansiklopedisi (TMA), İstanbul 1969, II, 32-33; N. Özcan, a.g.m., DİA, II, 423.

20 Ahmed Atâ, Atâ Tarihi, İstanbul 1293, III, 193.

21 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 415-420; Hoş Sadâ, s. 24-26; Y. Öztuna, (TMA), II, 4-5.

22 M. Ziyâ, Yenikapı Mevlevihanesi, s. 155-156; H. Can, a.g.m., s. 47-48; N. Özcan, a.g.m., II, 292.

23 M. Ziyâ, a.g.e., s. 157; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 420.

24 Zekâîzâde Ahmed-Dr. Suphi-Mesut Cemil, Mevlevî Âyinleri, İstanbul Konservatuarı, İstanbul 1936, s. 560; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 420; M. Ziyâ, a.g.e., s. 155; Y. Öztuna, TMA, I, 21-22; H. Can, a.g.m., s. 45; N. Özcan, a.g.m., II, 292.

25 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 427; Y. Öztuna, TMA, I, 64-65.

26 Hammamizâde İsmali Dede'nin hayat hikayesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Rauf Yekta, Dede Efendi-Esâtiz-i Elhân, III. Cüz, s. 127-131; Yılmaz Öztuna, Dede Efendi, Ankara 1996; Y. Öztuna, TMA, 302-308; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, s. II, 428-442, 469; Hoş Sadâ, 133-170; Baki Süha Ediboğlu, Ünlü Türk Bestekarları, İstanbul 1962, s. 51-59.

27 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 438.

28 Y. Öztuna, a.g.e., s. 41.

29 Hoş Sadâ, s. 171-172.

30 Dede Efendi'nin yetiştirdiği talebeleri ve hayat hikayeleri için bk. Y. Öztuna, TMA, II, 402-408; Y. Öztuna, a.g.e., s. 62-108. Ayrıca Dede Efendi ile ilgili kaynaklar için bk. a. yer, s. 132-144.

31 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 442-444; Hoş Sadâ, s. 104-105; Behlül Efendi ile ilgili kaynaklar için bk. Y. Öztuna, TMA, I, 104; Y. Öztuna, a.g.e., s. 76.

32 Rauf Yektâ, Esatiz-i Elhan, Hoca Zekai Dede Efendi, İstanbul 1900; Hoş Sadâ, 286-300; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 446-464; Y. Öztuna, a.g.e., s. 94-108; Bülent Aksoy, "Zekâi Dede", DBİA; VII, 544-545.

33 Eserleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Hoş Sadâ, 296-300.

34 Hayatıyla ilgili bilgi için bk. Hoş Sadâ, s. 46-47; Cem Behar, Zaman Mekan Müzik, İstanbul 1993, s. 141-162.

35 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 457-463; B. S. Ediboğlu, a.g.e., s. 81-87; Bülent Aksoy, a.g.m., DBİA, VII, 545. Ayrıca tercüme-i hali ve mûsikî hayatı ile ilgili kaynaklar ve talebeleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Y. Öztuna, a.g.e., 94-108.

36 Osmanlı Müellifleri, I, 133; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 464.

37 Hoş Sadâ, s. 111.

38 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 637-638; A. Gölpınarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, 457; Y. Öztuna, TMA, I, 68.

39 Hoş Sadâ, s. 185-186; Y. Öztuna, TMA, I, 255-257; Mehmet Güntekin, "Haşim Bey", DBİA, IV, 14.

40 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 492.

41 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 492-493.

42 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 493.

43 Konya Mevlana müzesi Arşivi (KMMA), Dosya No:, 65/1, 65/5; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 493.

44 Hoş Sadâ, 190-191; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, s. 494-495; Saadettin Heper, "Ünlü Kudümzenbaşılar", Mevlânâ Güldestesi, Konya 1967, s. 25; a. mlf., Mevlevî Âyinleri, Konya 1974, s. 368-374; Y. Öztuna, TMA, I, 271-272; Nuri Özcan, "Ahmed Hüsameddin Dede", DİA, II, 92.

45 Tahir Olgun, Çilehâne Mektupları, (hzl. C. Kurnaz), Ankara, 1995, s. 90; Hoş Sadâ, 176; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 496-497; Y. Öztuna, TMA, I, 163.

46 KMMA, Zarf No: 65/6; Sefîne-i Evliyâ, V, 237-239; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 497, 664-666; R. Ekrem Koçu, "Ahmed Celaleddin Dede", İA, İstanbul 1958, I, 334-335; Abdullah Uçman, "Ahmed Celaleddin Dede", DİA, İstanbul 1992, I, 53. Ayrıca İlmi eserleri ve Şiirleri için bk. S. Nuzhet E. Türk Şairleri, II, 640-644.

47 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 502-505

48 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 498; Y. Öztuna, TMA, I, 301-302.

49 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 498-499.

50 Hoş Sadâ, 259.

51 Hoş Sadâ, 285-286.

52 Hüseyin Fahreddin Dede, a.g.e., s. 5; Hoş Sadâ, 255, 259; Y. Öztuna, TMA, II, 197; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 499-500; A. Süheyl Ünver Defteri, vr. 4.

53 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 500; Y. Öztuna, TMA, I, 301-302.

54 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 501.

55 Hoş Sadâ, s. 93-96; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 501-512; Y. Öztuna, TMA, I, 90.

56 Şehabettin Uzluk, Mevlevîlikte Resim ve Resimde Mevlevîler, Ankara 1957, s. 72-73.

57 Musavver Nevsal-i Osmânî, yıl 4 (1328-1330), s. 279-280; Sefîne-i Evliyâ, V, 186; Zâkir Şükrü, a.g.e., V, s. 108; Hoş Sadâ, s. 202; Son Asır Türk Şairleri, I, 348; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 507-511; Y. Öztuna, a.g.e., s. 96; Y. Öztuna, TMA, I, 211-212; Muzaffer Erdoğan, a.g.m., s. 42.

58 Musavver Nevsal-i Osmânî, s. 279, 282; Sefîne-i Evliyâ, V, 185; Hoş Sadâ, 193-196; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 507.

59 Musavver Nevsal-i Osmânî, s. 282; Sefîne-i Evliyâ, V, 185.

60 Musavver Nevsal-i Osmânî, s. 279; M. Ziya, a.g.m., s. 279; Hoş Sadâ, 197.

61 Y Öztuna, TMA, I, 193; Hoş Sadâ, s. 249-250.

62 Y Öztuna, TMA, II, 169-171; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 668-669; a. mlf. Türk Şairleri, I, 101; M. Ziya, a.g.e., 237-241; İ. Aladdin Gövsa, Meşhur Adamlar ve Türk Meşhurları, 317-318;.

63 Hoş Sadâ, s. 40-41; Y. Öztuna, TMA, I, 348-349; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 645; a. mlf. Türk Şairleri, II, 573-575. Ayrıca A. Avni Konuk'un Hayatı Eserleri ve mûsikîşinaslığı için bk. Selçuk Eraydın, "Ahmed Avni Konuk, Hayatı ve Eserleri", Fusu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi (hzl. M. Tahralı-S. Eraydın), İstanbul 1994, I, 13-20.

64 S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 505.

65 Y. Öztuna, TMA, II, 355-356; Hoş Sadâ, 211-212;.

66 Hoş Sadâ, s. 187-188; Y. Öztuna, TMA, II, 126; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 677-678; a. mlf. Türk Şairleri, II, 463. Ayrıca, yetiştirdiği talebeleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Y. Öztuna, a.g.e., s. 96-108.

67 Musavver Nevsal-i Osmânî, s. 279; Y. Öztuna, TMA, II, 212.

68 Sefîne-i Evliyâ, V, 237-239; Son Asır Türk Şairleri, I, 217-218; S. N. Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 664-666; a. mlf. Türk Şairleri, II, 273-276;.

69 Hoş Sadâ, s. 176; Y. Öztuna, TMA, II, 383-384.

70 Çilehâne Mektupları, s. 48, 143.

71 Rauf Yektâ, Türk Mûsikîsi, (trc. Orhan Nasuhoğlu), İstanbul 1986, s. 54; Hoş Sadâ, s. 85. Ayrıca Mevlevî veya Mevlevî muhibbi olan diğer mûsikîşinaslar için bu bahiste ismi geçen kaynaklara ayrıca müracaat edilebilir.

72 Rauf Yekta, a.g.e., s. 54, B. Aksoy, a.g.m., V, 1233. Rauf Yektâ Bey'in Hayatı, Türk Mûsikîsi ile ilgili yazmış kitaplar ve makaleler için bk., R. Yektâ, a.g.e., (Giriş) s. 9-16.

73 Saadettin Nuzhet (Ergun), "Mevlânâ'nın Türk Şiiri ve Musikisi Üzerindeki Tesirleri", Konya, Konya 1943, s. 110-111; İskender Pala, "Edebi Çehreleriyle Mevlevîhâneler", SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sy. 2, s. 55.

74 M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1981, (Üçüncü Baskı), s. 246-248; Şefik Can, Mevlânâ Hayatı, Şahsiyeti Fikirleri, İstanbul 1995, s. 198-202.

75 Asaf Halet Çelebi, Mevlânâ ve Mevlevîlik, İstanbul 1957, s. 148; İ. Pala, a.g.m., s. 55.

76 Şefik Can, “Mevlânâya Göre Şiir ve Şâirlik”, III. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), 12-14 Aralık 1988, Konya 1989, s. 55-60. Ayrıca, Selçuklular döneminde Türk Dili ve Edebiyatı için bk. O. Turan, a.g.e., s. 417-427.

77 A. Gölpınarlı, Mevlânâ Celâleddîn, s. 234; Adnan Karaismailoğlu, “Tasavvufî Şiir Geleneğinde Mevlânâ’nın Yeri ve Önemi”, VI. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), 24-25 Mayıs 1992, Konya 1993, s. 87-90.

78 Ş. Can, a.g.e., s. 202-205; Hasibe Mazıoğlu, “Anadolu’da Türk Edebiyatının Başlamasında ve Gelişmesinde Mevlânâ’nın Yeri ve Etkisi”, Mevlânâ Sevgisi, IV. Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu, 15-17 Aralık 1980” (Hzl. F. Halıcı), Konya 1981, s. 30-39; İ. Pala, a.g.m., s. 56.

79 İsmail Ünver, Neşâtî, Ankara 1986, s. 9; Nevzad Odyakmaz, Bektaşilik, Mevlevîlik, Masonluk, İstanbul 1988, s. 337.

80 H. Mazıoğlu, a.g.m., s. 32-36.

81 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1939, s. 133-135; Celalettin Çelebi, Hz. Mevlânâda İlim, Konya ty. (719. Vefat Müns.), 53-54; B. Furûzanfer, Mevlânâ Celâleddîn, (F. Nafiz Uzluk”un Önsözü), s. V; M. Kara, a.g.m., s. 305.

82 Özellikle Mevlevîlere yer veren, Mustafa Sakıb Dede’nin (ö. 1145 / 1732) telifi “Sefine-i Mevleviyye” isimli eseri, her ne kadar Mevlevî şâirleri ihtiva ediyor ve eserde Mevlevî şâirleri hakkında biyografik bilgiler ve menkıbeler varsa da, eserin aşırı derecede külfetli bir nesirle ve her bakımdan yorucu bir ifade ile kaleme alınmış olması, bu asırda yazılan ve tamamen Mevlevî şâirlerini ihtiva edin Esrar Dede’nin (ö. 1315/1897) “Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîyye” isimli eserinin daha sevimli ve meşhur olmasını sağlamıştır. Bu sebeple, şuarâ tezkirelerinin en şöhretlisi Esrar Dede’nin tertip ettiği ve içinde Mevlevî şâirlerini topladığı “Tezkire-i Şuara-yı Mevlevîyye”dir ve yaklaşık iki yüz Mevlevî şâirin hal tercümelerini ihtiva eder. Fakat XIX. asır öncesi döneme ait olduğu için, ancak XIX. asır öncesi mevlevileriyle ilgili bilgiler aktarırken bu eseri kullanma imkanı bulduk. Bk. Esrar Dede, Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîyye, Millet Kütüphânesi, Ali Emiri No: 756, 204 yk.; Esrar Dede, Tezkire-i Şuara-yı Mevlevîyye, İnceleme-Metin, (hzl. İlhan Genç) Ankara 2000; N. S. Banarlı, a.g.e., II, 789; Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (terc. B. Üçok), Ankara, 1982, s. 348-349. Ayrıca bk. Osman Horata, Esrar Dede, Hayatı Eserleri, Şiir Dünyası ve Dîvânı, Ankara 1998, 5-42; Ağah Sırrı Levent, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1984, I, 348-352; Haluk İpekten, Türkçe Şuarâ Tezkireleri, Erzurum 1988, s. 157-161.

83 İ. Pala, a.g.m., s. 56. Ayrıca XVIII. Tezkireleri ve burada isimleri geçen Mevlevî şâirler için bk. A. S. Levent, a.g.e., I, 305-327; H. İpekten, a.g.e.

84 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, II, s, 789-780.

85 Bu tezkireler şunlardır. Şefkat (ö. 1242/1826), Şefkat Tezkiresi (Te'lif Tarihi; 1229/1813), İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, Türkçe Yazmalar 3916; Tevfik (ö. ?), Mecmuatü't-Terâcîm (1242/1826), İ. Ü. Kütüphânesi, Ty. 192; Vak'anüvis Es'ad Efendi (ö. 1264/1848), Bahçe-i Safâ Endûz (1251/1835), Süleymaniye Kütüphânesi, Es'ad Efendi Yazma Bağışlar 4040; Şeyhulislam Arif Hikmet (ö. 1275/1859), Arif Hikmet Tezkiresi (1250/1834-35), Millet Kütüphânesi, Ali Emîrî 749; Fatin Davud (ö. 1283/1866), Hâtimetü'l-Eş'âr (1269/1852), İstanbul 1271/1854; Mehmed Tevfik (ö. 1311/1892), Kâfile-i Şuarâ (1290/1873), İstanbul 1290. XIX. Asırda yazılan şuarâ tezkireleri ve bu tezkirelerde yer alan Mevlevî şâirler için bk. A. S. Levent, a.g.e., I, 327-348.

86 A. Kabaklı, Türk Edebiyatı, II, 396; H. Mazıoğlu, a.g.m., s. 38; Ayrıca bu şâirlerle ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. a. mlf., Sefine-i Evliya, I, 3332-342; Son Asır Türk Şâirleri, X, 1820-1823; XI, 1934-1939; S. N. Ergun, Türk Şâirleri, yer ve ty., II, 573-575, II, 671-678; Çilehâne Mektupları, s. 7-27; H. Mazıoğlu, A. Remzi Akyürek ve Şiirleri, Ankara 1987; Atilla Şentürk, Tahirü'l-Mevlevî, İstanbul 1981; Nevin Koruc, Veled Çelebi İzbudak, Ankara 1994; Edip Seviş, "Mevlevî Şâir Mithat Baharî Beytur ve Neyzen Şeyh Hüseyin Fahrettin Dede", VI. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), 24-25 Mayıs 1992, Konya 1993, s. 183-86.

87 Tahir Olgun'un Ahmed Remzi Dede'ye yazdığı mektuplar içerisinde XIX. asrın sonlarında İstanbul ve diğer Mevlevî dergâhlarında bulunan bazı Mevlevî şeyh ve dervişlerinden de kısa kısa bahisler bulunmaktadır. Bk. Tahir Olgun, Çilehâne Mektupları, s. 46-48, 90-92, 142-146.

88 Şerifzade M. Fazıl, a.g.e., s. 420.

89 Saadettin Nüzhet-Mehmed Ferid, Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyat, Konya 1926, s. 143-147; Son Asır Türk Şâirleri, IV, 628-630.

90 Bk. Defter-i Dervişan I, Süleymâniye Kütüphânesi, Nafiz Paşa 1194, vr. 1a, 15b; Abdülbâkî Nâsır Dede, Tetkik u Tahkîk, s. 2b; M. Ziyâ, a.g.e. s. 144; S. Nuzhet Ergun, Türk Mûsikî Antolojisi, II, 413-415; Y. Öztuna, TMA, II, 32-33; N. Özcan, a.g.m., DİA, II, 423.

91 Süleyman Neşat Efendi, Neşâtî Dîvânı, Süleymaniye Kütüphânesi, Nafiz Paşa Yazmaları, nu: 942; S. Nuzhet Ergun, Neşâtî, İstanbul 1933, s. XLVII.

92 M. Ziyâ, a. e., s. 232. Celâleddin Dede'nin yazdığı şiirlerine örnekler için bk. M. Ziyâ, a.g.e., s. 232-234; Son Asır Türk Şâirleri, II, 217-218; Türk Şâirleri, II, 939-942.

93 Rahşan Gürel, Enderunlu Vasıf Dîvânı, İstanbul ty., s. 22.

94 Davud Fatin, a.g.e., s. 312-313;. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1109-1110; Muallim Naci, Osmanlı Şâirleri, (hzl. C. Kurnaz), İstanbul 1995, s. 327-328. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1110-1112.

95 Sefine-i Evliya, I, 329-332; Osmanlı Müellifleri, II, 95; Son Asır Türk Şâirleri, II, 328-330.

96 Hüseyin Fahreddin Dede, Mecmuâ, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphânesi, nr. 7467.

97 Musavver Nevsal-i Osmânî, s. 275; Sefîne-i Evliyâ, V, 185; Son Asır Türk Şâirleri, I, 348-349. Mehmed Tahir Efendi ise "Mevlânâ Hazretlerinin menkıbelerini açıklayan Farsça Sipehsalardan seçme suretiyle tercümelerini olduğunu belirtmektedir. Bk. Osmanlı Müellifleri, I, 170.

98 KMMA, Dosya No: 47/16; KMMA, Dosya No: 53/30, 47/5, 50/17-29; 1303/1886 Konya Salnamesi, s. 314; Veled Çelebi, a.g.e., s. 824; Son Asır Türk Şâirleri, X, 1768-1769; A. Süheyl Ünver, a.g.m., s. 32; BOA, HH, 27356, 25 Ş 1256/1840; İsmail Kara, "Gittikçe Uzaklaşan Hanya Mevlevîhânesi", Tarih ve Toplum Dergisi, sayı 35, Mart 1995, s. 133; a. mlf. "Hanya Mevlevîhânesi ve Vakfiyesi", SÜ Türkiyât Araştırmaları Dergisi, sy. 2, s. 293; Ahmet Sevgi, "XIX. Yüzyıl Mevlevî Şâirlerinden Konyalı Şemsi Dede ve Dîvânçesi", VII. Milli Mevlânâ Sempozyumu (Tebliğler), (13 Aralık 1985), Konya 1985, s. 62-63.

99 Son Asır Türk Şâirleri, III, 387.

100 Fatin, a.g.e., 366-67; O. Peremeci, a.g.e., s. 280-281; Rıdvan Canım, Edirne Şâirleri, s. 432.

101 O. Peremeci, a.g.e, s. 280-281; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Dergâh yay, Nakşi Dede mad. VI, 506. R. Canım, a.g.e., s. 430.

102 İzzet Mollanın edebi şahsiyetiyle ilgili daha geniş değerlendirmeler için bk. İ. Bülbül, a.g.e., s. 21-34.

103 Şâirin gençlik yılları şiirlerini ihtiva eden bu dîvân 1839'da Bulak'ta basılmıştır. Bk. N. S. Banarlı, a.g.e., II, 835; İ. Bülbül, a.g.e., s. 35-37.

104 Birinci dîvânından sonra söylediği şirlerini topladığı dîvânıdır. 1841 Matbaa-yı Amire'de basılmıştır. Bk. N. S. Banarlı, a.g.e., II, 835; İ. Bülbül, a.g.e., s. 37.

105 Bk. N. S. Banarlı, a.g.e., II, 835; İ. Bülbül, a.g.e., s. 35-37.

106 M. Naci, Osmanlı Şâirleri, s. 142-145; Son Asır Türk Şâirleri, I, 123-124; Türk Şâirleri, II, 578-596; İ. Ünver, "Yenişehirli Avni", Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1988, VIII, 163. Şiirlerinden örnekler için bk. Son Asır Türk Şâirleri, I, 124-132; Türk Şâirleri, II, 582-596; İ. Ünver, a.g.m., VIII, 163-165.

107 Fatin, a.g.e., s. 54-55.

108 Cemil Çiftçi, Maktul Şâirler, İstanbul 1997, s. 553-560.

109 Son Hattatlar, s. 810-813; Son Asır Türk Şâirleri, II, 291-293. Ayrıca diğer eserleri için bk. a. yer.

110 Faik Reşat, Eslâf, (hzl. Ş. Kutlu), İstanbul 1975, s. 311-314; Osmanlı Müellifleri, I, 279-280; E. J. W. Gibb, a.g.e., III-V, 411-141.

111 Son Asır Türk Şâirleri, III, 498-500.

112 Son Asır Türk Şâirleri, XI, 2042-2044. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, XI, 2045-2046.

113 Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1137-1139. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1139-1141. Ayrıca geniş bilgi için bk., Fevziye Abdullah Tansel, "Bir Mevlevî Nâzım ve Şâiri M. Nazım Paşa", AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1966, XIV, Ankara 1966, s. 155-174.

114 Son Asır Türk Şâirleri, VII, 1301-1311; İ. Ünver, "Pertev Paşa", Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1988, VIII, 133. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VII, 1311-1312; İ. Ünver, a.g.md., VIII, 134-136.

115 Muallim Nâci, Esâmî, İstanbul 1308, s. 271; a. mlf., Osmanlı Şâirleri, I, 311; Osmanlı Müellifleri, II, 213; Son Asır Türk Şâirleri, 880-885; N. S. Banarlı, a.g.e., II, 839-840. Ayrıca şiirlerinden örnekler için bk. Son Asır Türk Şâirleri, 880-885.

116 Osmanlı Müellifleri, I, 402-403; M. Naci, Osmanlı Şâirleri, s. 323; N. S. Banarlı, a.g.e., II, 840-841; Önder Göçgün, "Bir Mevlevî Şâiri Şeref Hanım", II. Milli Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler), 3-5 Mayıs 1986, Konya 1987, s. 287-293. Şeref Hanımın hayatı, edebi şahsiyeti ile ilgili geniş bilgi için bk. Yusuf Mardin, Şâir Şeref Hanım, Ankara 1994.

117 Son Asır Türk Şâirleri, III, 475. Bir Gazeline örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, III, 475.

118 Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1015. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1015-1017.

119 Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1094-1095. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1096-1099.

120 Bursalı Mehmet Tahir, Kırım Meşâhiri, (hzl. Hasan Aksoy), İstanbul 1989, s. 82-83.

121 Son Asır Türk Şâirleri, I, 78-79.

122 Bursalı Mehmet Tahir, Aydın Vilayetine Mensub Ulemâ Şuarâ Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, İzmir 1990, s. 79-80.

123 Son Asır Türk Şâirleri, X, 1755-1756. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, X, 1756.

124 Mehmet Tahir, a.g.e., s. 81.

125 Son Asır Türk Şâirleri, II, 372-373; Kırım Meşahiri, s. 81-82.

126 Osmanlı Müellifleri, I, 386-387; Son Asır Türk Şâirleri, IX, 1566-1571. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, IX, 1573-1575.

127 Ahmet Sevgi, "XIX, Yüzyıl Mevlevî Şâirlerinden Mehmet Şefik Efendi ve Dîvânçesi", VI. Milli Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler), 24-25 Mayıs 1992, Konya 1993, s. 131-138.

128 Osmanlı Müellifleri, I, 287; Son Asır Türk Şâirleri, VII, 1153. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VII, 1154-1155.

129 Osmanlı Müellifleri, I, 367; Son Asır Türk Şâirleri, IX, 1612-1614. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, IX, 1614-1615.

130 Osmanlı Müellifleri, I, 331; Son Asır Türk Şâirleri, VIII, 1366-1370. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1370-1372.

131 Son Asır Türk Şâirleri, IV, 712-714. Bir gazeline örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, IV, 712-714.

132 Osmanlı Müellifleri, I, 369-370; Son Asır Türk Şâirleri, IX, 1658/1659. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, IX, 1659-1661.

133 Son Asır Türk Şâirleri, VIII, 1382-1383. Şiirlerine örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, VI, 1383.

134 Son Asır Türk Şâirleri, II, 209-210.

135 Son Asır Türk Şâirleri, IV, 702-704. Bir Gazeline örnek için bk. Son Asır Türk Şâirleri, IV, 704.

136 Son Asır Türk Şâirleri, IV, 863-865.

137 Sefine-i Evliya, I, 332-342; Son Asır Türk Şâirleri, X, 1820-1822; T. Olgun, Çilehâne Mektupları. Şiirlerine örnek için bk. Sefine-i Evliya, I, 332-342; Son Asır Türk Şâirleri, X, 1822-1823; Çilehâne Mektupları, s. 29-182.

138 Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar, İstanbul 1955, s. 1-3. Hüsrev Subaşı, "Hattat Osmanlı Padişahları", Osmanlı, Yeni Tükiye Yayınları, Ankara 1999, XI, s. 52-60.

139 Şahabettin Uzluk, Mevlevîlikte Resim ve Resimde Mevlevîler, Ankara 1957, s. 2; Hamit Arbaş, "Mevlevî Sanatçılar", Osmanlı, Ankara 1999, XI, 93-99.

140 A. Gölpınarlı, Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik, s. 3; H. Arbaş, a.g.m., s. 93.

141 İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar isimli kitabında, bu sahada telif edilmiş eserleri tanıtan bir giriş yazmıştır. Bk. Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar, İstanbul 1955, s. 1-14. Ayrıca, XIX. asra kadar yetişmiş Mevlevî hattatlar ve geniş bibliyografya için bk. A. H. Bayat, a.g.m., s. 85-99; Z. Cihan Özsayıner, "Mevlevî Hattatlar", IX. Vakıf Haftası Kitabı (Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlânâ ve Mevlevîhânelerin Yeri Seminerleri), 2-4 Aralık 1991, Ankara 1992, s. 124-125; H. Anbaş, a.g.m., s. 98-99.

142 Hasan Özönder, Mevlevîlerde Hat ve Hattat Sıdkî Dede", II. Milli Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler), 3-5 Mayıs 1986, Konya 1987, s. 129-131.

143 Mehmed Önder, "Türk Hat Sanatında Sikkeli Yazı Levhaları", Antika, Sayı: 36, 1988, s. 36-37; Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 125; H. Özönder, a.g.m., s. 130.

144 A. Alpaslan, a.g.m., s. 21; Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 125.

145 Ali Haydar Bayat, "Hüsn-ü Hat Sanatında Mevlevîlik ve Mevlevîler", IV. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), 12-13 Aralık 1989, Konya 1990, s. 81; Şevket Rado, Türk Hattatları, İstanbul ty., s. 206-207.

146 Mevlevî hattatların yüzyıllara göre dağılımı ve kaynaklar için bk. Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 125-127; H. Arbaş, a.g.m., s. 95-99.

147 Son Hattatlar, s. 512; Ş. Rado, a.g.e., s. 210; Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 126.

148 Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 126.

149 Son Hattatlar, s. 370-371; Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 127.

150 Son Hattatlar, s. 360-361.

151 Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 127.

152 Son Hattatlar, s. 810-813. Ayrıca diğer eserleri için bk. a. yer.

153 Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 127. Bu minyatür için bk. Ş. Uzluk, a.g.e., s. 76-77; A. S. Ünver Defterleri, Süleymaniye Kütüphânesi, Def. No: 77.

154 Son Hattatlar, s. 586-589.

155 Son Hattatlar, s. 745-747.

156 Oral Onur, Edirne Hat Sanatı, İstanbul 1985, s. 79-80.

157 Sıdkî Dede ile ilgili geniş bilgi için bk. H. Özönder, a.g.m., s. 131-149.

158 Son Hattatlar, s. 80-84.; Halil Can, “Ebedileşen Dehalarımız Emin Dede”, Türk Musikisi Dergisi, I/4, s. 2-3, 23, I/5, 4-5, 20, 1948; İ. Hakkı Baltacıoğlu, “Emin Dede”, Yeni Adam, sayı: 530, 1945, s. 1, 3, 11.

159 Son Hattatlar, s. 374-376.

160 Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 127-128. Ayrıca, Veli Sabri Uyar, Konya Dergisinde seri halinde telif ettiği “Hattatlar Armağanı” isimli makalelerinde Konyalı hattatları anlatmış ve bunlar içerisinden Mevlevî olan hattatlardan; Cemalettin Çelebi (ö. 1928), Abdülhamid Efendi (ö. 1887), Şemszâde Derviş Ahmed (ö. 1943), Hafız Abdurrahman Vehbi (ö. 1253/1836), Fehmi Efendi (ö. 11902) gibi hattatların hayat hikayelerine kısaca yer vermiştir. Bk. V. Sabri Uyar, “Hattatlar Armağanı”, Konya, sy. 93-94, 95-96, 116-117, 120-121, 123-124, yıl: 1946-1949.

161 Şehabettin (Uzluk), “Türk Nakş Tarihinde Mevlevîler”, Milli Mecmua, sy. 42, 1 Ağustos 1341, s. 680.

162 Mesnevî, I, 242-444; Şehabettin Uzluk, Mevlânâ’nın Ressamları, Konya 1945, s. 5-6.

163 Eflaki, a.g.e., I, 459-460; Elif Nâci, “Mevlâna’nın Portreleri”, Yeni Musiki Mecmuası, XIII/154, (Aralık 1960), s. 694-695.

164 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 14-15; O. Turan, a.g.e., s. 391-392.

165 Şehabettin Uzluk, Mevlevîlikte Resim ve Resimde Mevlevîler, Ankara 1957. XIX. asra gelinceye kadar Mevlevîlerin resimle ilgili ortaya koydukları ve ressam Mevlevîler için bk. a. yer.

166 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 66-68; Malik Arsel, Türklerde Dînî Resimler, İstanbul 1967, s. 77; Celal Esat Arseven, “Yazı Resimler”, Yedigün, XVIII, 1973, s. 12-13.

167 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 68.

168 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 69.

169 M. Ziya, İstanbul ve Boğaziçi, I, 354-355; Ş. Uzluk, a.g.e., s. 70.

170 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 70-71.

171 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 71.

172 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 72-73.

173 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 73-75.

174 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 75-76.

175 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 76-77; Z. C. Özsayıner, a.g.m., s. 127. Bu minyatür için bk. A. S. Ünver Defterleri, Süleymaniye Kütüphânesi, Def. No: 77.

176 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 78.

177 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 37; H. Arbaş, a.g.m., s. 96.

178 H. Arbaş, a.g.m., s. 96.

179 S. N. Ergin, a.g.e., II, 498-499.

180 Uğur Derman, a.g.m., s. 68; A. Haydar Bayat, a.g.m., s. 84; H. Arbaş, a.g.m., s. 96.

181 A. Süheyl Ünver-Gülgün Mesara, Türk İnce Oyma Sanatı Kaatı', Ankara 1980, s. 14-16, 23-26; A. Haydar Bayat, a.g.m., s. 84-85.

182 Uğur Derman, a.g.m., s. 68; a. mlf. "Makta'", Âletler ve Âdetler, İstanbul 1987, s. 45-46; A. Haydar Bayat, a.g.m., s. 82; H. Arbaş, a.g.m., s. 96.

183 Ş. Uzluk, a.g.e., s. 75. U. Derman, "Kalem", İslam Düşüncesi, sy. 3, 1967, s. 173-174;.

184 Hakkak olan Feyzullah Dede, 1251/1835 yılında Atpazari Osman Efendi Türbesi'nde bulunan manzumeyi ahşap üzerine oyarak yazmıştır. Bk. H. Özönder, Hasan Özönder, "Kıbrısta Mevlevîlik ve Mevlevîler" VI. Milli Mevlânâ Kongresi (24-25 Mayıs 1992) Tebliğler, Konya 1993, s. 110.

185 A. Süheyl Ünver, "Türk İnce Sanatları Tarihi Üzerine", Atatürk Konferansları I, Ankara, 1964, 103-153; A. Haydar Bayat, a.g.m., s. 83.

186 Sicill-i Osmanî, IV/ıı, 578; S. N. Ergun, Türk Musikisi Antolojisi, II, 424-428. O. N. Peremeci, Edirne Tarihi, s. 280.

187 A. S. Ünver, a.g.m., s. 103-153;.

188 Hoş Sada, s., 198-200.

189 Örcün Barıişta, "İşlemelerde Bazı Mevlevî Sembolleri (XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)", SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sy. 2, Konya 1996, s. 143-153.

190 Ahmed Gülşeniyyü'l-Mevlevî'nin yaptığı 1224/1809 tarihli, mevlevî sikkesi şeklindeki saat Topkapı Sarayı "saatler galerisi"nde bulunmaktadır. Bk. U. Derman, "Mevlevîlikte Sanat", s. 69.

191 Abdülbakî (Baykara), "Sanatkar Mevlevîler", Milli Mecmua, sy. 25, 1340/1921, s. 402; U. Derman, "Mevlevîlikte Sanat", s. 68-69.

192 U. Derman, "Mevlevîlikte Sanat", s. 69.

İstanbul'un Deniz Hamamları / Burçak Evren [s.553-563]

Gazeteci-Yazar / Türkiye

Osmanlı'nın Denizle Flörtü

Ülkemizde denize girme alışkanlığının 19. yüzyılın başlarında yaygılaştığı varsayılır. Ama bu dönemden önce, seyrek de olsa denizle insanın yüzme-serinleme eylemini ortaya koyan kimi belgelere de rastlanmıştır. Gündelik yaşama ilişkin belge-bilgilerin çok az olduğu, hatta önemsenmediği bir toplumda bu tür alışkanlıklara ve ilklere ilişkin araştırma-incelemeler hep bilinmezliklerle kuşatıldığından "sanılır" sözcüğü ile ifade edilir. Her bir olaya tarih düşen vakanüvistlerimiz, ne yazık ki gündelik yaşamın kimi olaylarına yabancı kalmışlar, saraya dönük yüzleriyle halkın yaşam biçimine ilişkin alışkanlıklarını hep ıskalamışlardır.

Her konuda olduğu gibi, bu konuda da kendine özgü o tatlı uslubuyla Evliya Çelebi imdadımıza yetişir. Salacak sahiliyle Kağıthane Deresi boyunu anlatırken "… cümle dilberan mahi temmuzda deryada çimerler… mukaşşer badam (kabuğu soyulmamış badem) gül pembe misal vücudi nazeninlerin nilgün (kırmızı) ibrişim futalara (peştemallara) sarub mahiler gibi gavvaslık iderler…" der. Evliya Çelebi'nin bu betimlemesinden daha 17. yüzyılda denize girildiğini, mayoların atasının da tıpkı çarşı hamamlarındaki gibi peştammallerin olduğunu anlarız.

17. yüzyıla ait bir türküde de;

Edirne Tunca suyunda

Bursa'nın kaplucasında

İstanbul Kumkapusu'nda

Deniz melekleri oynar…

denilerek 17. yüzyılda Kumkapı'da denize girildiğinin altı çizilir.

Osmanlı Arşivi'ndeki 1781 tarihli bir belgede ise (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Belediye, Nr. 6337; Malümat, 29 M 1312, Nr. 89782, s. 181) İstanbul'da Davud Paşa İskelesi yakınlarında deniz hamamı çeşmesinin varlığından söz edilir. Bu belgeye dayanarak deniz hamamlarının 18. yüzyılın sonlarında oluşmaya başladığını anlarız.

19. yüzyıla ilişkin görsel kaynakların başında minyatür, gravür, resim, illüstrasyon, fotoğraf ve kartpostallar gelir. Bu görsel kaynaklar sistematik bir şekilde tarandığında bir kaç örnek dışında insanla denizin örtüştüğü, ya da insanların denize girdiği görüntülere rastlamak neredeyse olanaksızdır. Bu olanaksızlık, minyatürcü, gravür ustaları, ressamlar, fotoğrafçılar ya da kartpostal editörlerinin zaafı değil, aksine denize girme eyleminin yaygın olmayışından kaynaklanmaktadır.

İstanbul'a ilişkin binlerce gravür içersinde yalnızca üç tanesinde denize giren insana rastlanmıştır. Miss Pardeo'nun Beauties of the Bosphorus kitabında William H. Bartlett'in çizdiği bir gravürde Üsküdar ile Salacak arasında denizde atını serinleten bir kişiye, Allom'un çizdiği bir diğer kitapta da yine aynı yöreye ait iki gravürde denizde yüzenlere yer verilmiştir. Bu gravürlerin tanıklığından yola çıkarak İstanbul'da 19. yüzyılın ilk yarısında Salacak ve Üsküdar'da denize girme alışkanlığının yaygın olduğu anlaşılır. Ayrıca sanatçısı bilinmeyen 20. yüzyılın başlarına ait bir fotoğrafta da Üsküdar İskelesi'nde mandalarla birlikte denize giren bir erkek çocuk görülmektedir.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında sayıları binlerle ifade edilen kartpostallar ve fotoğraflarda ise denizle insanın ilişkisini yüzme ya da serinleme şeklinde ortaya koyan tek bir örneğe rastlanmamıştır. Buna karşılık bir çok kartpostalda, özellikle Galata Köprüsü, Büyükdere, Bakırköy, Tarabya, Yeşilköy, Moda başta olmak üzere bir çok semtte deniz hamamlarının görünümleri yer almış, ancak bu hamamların çevresinde denize giren bir insana rastlanmamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısına ait illüstrasyonlar da durum, gravür, kartpostal ve fotoğraflarda olduğu gibidir. Bir gravüre ya da kartpostala bakılarak yapılan, ama çoğunlukla bir resim gibi döneminde aslına uygun olarak çizilen bu illüstrasyonlarda denizle insan ilişkisinin yüzme ya da serinleme biçimindeki ilişkisi yer almamıştır.

Sistematik bir şekilde taranan binlerce görsel örnek içinde denizde yüzme eyleminin, bir kaç örnek dışında yer almaması biraz gariptir. Çünkü kimi yazılı kaynaklardan bu eylemin 17. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'un kıyılarında başladığını biliyoruz. Zaten deniz hamamlarının varlığı da bunu kanıtlamaktadır. Deniz hamamlarının içinden ya da yakınından, o dönemin kısıtlayıcı koşulları göz önüne alındığında bir görüntünün çizim ya da fotoğraf yoluyla elde edilmesinin zorluğu hatta onun da ötesinde olanaksızlığı bir mantık çerçevesine oturtulduğu halde, kıyılardaki serbest denize girişlerin hiç kimse tarafından görüntülenmemesi biraz garipsenmektedir. Herhalde, her yenilikte olduğu gibi burada da ayıp, yasak ve günah üçlüsünün etkili olduğu düşünülebilir.

Denize girme alışkanlığına ilişkin yazılı belgeler de görsel belgeler kadar azdır. Çoğu daha sonraki yıllarda bir tespit olarak değil de nostaljik anımsamalar, anılar biçiminde yazılmıştır.

Refik Halid, Abdülaziz dönemindeki Cadı Bostanı'nı (Caddebostan) anlatırken "Lakin, mevsim yaza da rastlasa denize girmek kimsenin aklına gelmez" der. O dönemlerde denize girmek yalnızca balıkçı, kayıkçı, tulumbacı makulesiyle bir de gemi tayfaları ve bahriyelilerin işidir. Sonra da yazar, biraz şaşkınlık biraz da ironi ile sanki günümüzdeki durumu kastederek:

Nasıl da hastalanmazlar? Şaşılacak şey! der.

Fikret Adil, deniz hamamlarını konu alan bir yazısında "Vücudunu güneşe verip yakmak ayıptı. Böyle yanmış bir kimsenin çingene, Kürt veya Dellak telakki edilmek ihtimali muhakkaktı" der.

Çünkü o dönemde denize girmek, sağlıklı olmanın ötesinde, hastalanmanın, pek revaçta olmayan esmerleşmenin, kısacası avamlığın, sıradanlığın ayıp sayılan bir eylemiydi.

Yazın, bordürleri dantelelarla bezenmiş gösterişli şemsiyeler altında tatlı suların civarında ya da kayıklarda sefa sürüp, göz süzmek ya da her bir rengi ve işlemesi bir sevda yanıklığının tercümesi olan dantel mendili durgun suların üzerine işaretleşmek için bırakmak dururken, bostanların kuşattığı, iğde, hünnap ve incir ağaçlarının yetiştiği deniz kenarında güneşlenip tuzlu sularda kayıkçı ya da tulumbacı taifesi gibi serinlemek olur mu hiç?

İlk dönemlerde deniz yalnızca çocuklar için bir şey ifade ediyordu. O da girmek için değil, ancak; kıyısında dadı, bacı ve lalalar refakatinde ara sıra ayaklarını dahi ıslatmadan kıyı boyu, kumlar, kayalar arasında şeytan minarisi, ve renkli taşlar toplamak içindi.

19. yüzyılın ortalarına doğru deniz biraz geç de olsa keşfedilmeye başladı.

"Yaysız muhacir arabalarında, ayaklarını sarkıtarak, yeldirmeli, başörtülü kadınlar, bozuk yollarda sarsıla sarsıla, çalkana, toz bulutlarından aşa yuvarlana, ikindi üstü Caddebostanı ile Bostancı'daki salaş hamamlara gitmeye başlarlar. Ama bu gidiş, denize yalnızca bir giriş çıkıştan ibarettir. O da hekimin izniyle, dakikalar sayılarak…"

Denize Giren İlk Padişah Osmanlı ile denizin yabancılaşmasındaki tek neden yalnızca dinsel-sosyal kısıtlamalar değildi. O dönemin yaygın olan inancına göre deniz suyunun insan bedenindeki olumsuz etkilerinden kaynaklanan sağlık nedenleri de vardı. Halk için deniz suyu sağlıksızlık kaynağı olurken, saraylılar için bu pek geçerli değildi. Öyleki, oniki yaşında bir kaza geçiren Abdülhamid'in iyileşmesi için deniz banyosu yapması gerekiyordu.

Ayşe Osmanoğlu'nun "Babam Abdülhamid" adını taşıyan anılarında bu tedavi Abdülhamid'in ağzından şöyle anlatılır:

"O zaman sarayda doktor Masiro adında bir İtalyan hekimi vardı. Hemen onu getirip tedaviye başlattılar ve bunu babamdan sakladılar. Üç ay kadar hasta yattım. Doktor bana deniz banyosu tavsiye etti. Beylerbeyi Sarayı'na gittim. Doktor da benimle birlikte Beylerbeyi Sarayı'nda kaldı. Her sabah denize birlikte girdik. Beni denize alıştırdığı gibi banyo usulünü de doktordan öğrendim. Şimdi bir itiyat haline geldi. İşte o gün, bugün susuz yaşayamaz oldum."

Abdülhamid on yaşında edindiği denize girme alışkanlığını uzun bir süre sürdürmüştü. Bu olaydan yıllar sonra, padişah olmasına bir yıl kala çok sevdiği kızı Ülviye Sultan'ın 1875'te beklenmedik trajik ölüm gününde ise yine denizde yüzmekteydi. Çünkü Ayşe Osmanoğlu, Naciye Sultan'ın öldüğü günü; "O zamanlar babam her sabah Tarabya'da denize girermiş. Murad Efendi derhal bir kayık gönderip (Birader gelsin) diye haber yollamış" diye söz eder. Abdülhamid şehzadeliği sırasında kızının ölümünü Tarabya'da denizde yüzerken öğrenmişti.

Padişah olduktan sonra bu alışkınlığını devam ettirip ettirmediğini bilmiyoruz ama, yine çeşitli anılarda, denizle olmasa bile suyla arasını bozmayıp, her sabah mutlaka banyo yapma alışkınlığını sürdürdüğünü öğreniyoruz.

Denize girme alışkanlığının az da olsa yaygınlaşmasıyla bir dizi tartışmalar da gündeme gelmeye başladı. Bu tartışmalardan biri de Andriyadis Efendi'nin 1889 yılının Temmuz ayında Mürüvvet gazetesinde yayımlanan bir yazısı idi.

Bu yazı denize girmenin yararlı mı, yoksa yarasız mı olacağına ilişkin bir dizi tartışmayı da başlattı. Yazılanlara itirazı olan Rüsümat Emaneti Kayıt Odası Ketebesinden İsmail Bey, aynı gazetede yanıt hakkını kullanarak ünlü doktor Andriyadis'a bir karşılık verdi:

"Hasb el-mevsim deniz hamamlarına müdavemet (devam etme) hakkında tabib-i şehir (ünlü doktor) Andriyadis Efendi'nin Mürüvvet Gazetesi'nde bir makaleleri mütalaa olundu. Etıbba-i kiram tarafından ilm-i hıfzıssıhhate müteallik neşr edilen bu makale istifade-i umumiyyeyi mucip olacağından her veçhile şayan-ı şükür ve mahmidettir (övgüye değerdir). Acizleri sevk ve tavsiye-i etıbba ile denize müdavemet mecburiyetinde bulunduğum münasebetle ikametgahımın baidiyyetini (uzaklığını) nazarı-ı dikkat ve itinaya almayarak sabah ve akşam azimet etmekteyim. Fakat tabib-i mumaileyhin makaleleri mukaddemesinde görülen bir ihtar zan ve kıyas-ı acizanem veçhile ise yevmiye azimet ve avdet için zayi edilen vakit kazanılmış olacağından istifade tezayüd edecek demektir. Mezkur makalede şöylece buyruluyor: Denize girildiği zaman vücudun hararet-i tabiiyyesi def'aten bir bürudete (soğuga) tesadüf edeceği münasebetle cilt büzülüp mesamat kapanmış olacağından deniz suyu dahil-i bedene nüfuz etmez. Bu takdirde soğuk bir suya girilmesinde ister deniz olsun, ister dere veyahut herkes hanesinde dökünsün madem ki cildin dahiline nüfuz etmeyecek deniz suyu ile aher (diğer, başka) suların tesiratça bir farkı kalmıyor.

Eğer bu sözlerden muhassal-ı zan ve kıyas-ı acizanem mukarin-i hakikat (gerçeğe yaklaşmış) değil ise mezkür ifadelerindeki maksadın daha açık ve bizim gibi hekim olmayanların anlayabileceği surette şerh ve izahamı rica ve iltimas eyleriz."

Hekimlerin tavsiyesiyle denizin kimi rahatsızlıkları iyileştirici bir sağlık kaynağı olduğu keşfedilip de zorunlu denize girme eylemi başlayınca böylesine bir gereksinme sonucu deniz hamamları da açılmaya, giderek çoğalmaya başladı.

Deniz hamamlarıyla birlikte yüzme mevsimi halkın deyimiyle "karpuz suya düştüğü zaman" olarak belirlenirdi. "Yani karpuz çıkıp da harcıalem olup çürükleri denize atıldığı zaman soğuk alıp üşümek, sam yelinden vücudun lekelenme tehlikesi" ortadan kalktıktan sonra… Deniz mevsimi ise üzüm küfelerinin ortaya çıkması yani üzüm satan satıcıların sokaklarda gezinmesiyle son bulurdu.

Deniz hamamları, Osmanlı'nın denize küskünlüğüne son veren, bir bakıma insanla tuzlu suyu, kumu, güneşi buluşturmaya ortam hazırlayan, Cumhuriyet döneminin plajlarının öncüsü, yalnızca ve yalnızca Osmanlı toplumuna özgü simgesel birer yapı oldular.

II. Bölüm

Deniz Hamamları İlk Deniz Hamamları

19. yüzyılın ilk yarısında Allom ve Bartlet tarafından yapılan kimi gravürlerinde Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği peştemallı deniz meleklerinden bir kaç tanesini görürüz. Ama burada melekler düşlendiği gibi dişi değil, erkektir.

Dişi meleklerin denize girmesi ise ancak deniz hamamlarının ortaya çıkmasıyla başlamıştır.

Deniz hamamlarının ilk kez hangi tarihte nerede kurulduğuna ilişkin rivayetler muhteliftir. 1781 tarihli belgede İstanbul'da Davud Paşa iskelesi yakınlarındaki bir deniz hamamı çeşmesinden söz edilmektedir. Bu belgeden de anlaşıldığı gibi İstanbul'daki deniz hamamlarının kuruluş tarihi kimilerince iddia edildiği gibi 19. yüzyılın başları değil, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar inmektedir. Ayrıca yine bir başka belgede 1829'da İzmir'de deniz hamamlarının varlığından söz edilmektedir. Bu tarihte Mütesellim Tahir Paşa'nın izniyle İzmir'de birden fazla deniz hamamı yaptırılmıştır. Bu deniz hamamların tümü İzmir'deki bir hastaneye gelir sağlamak için Hariciye eski katibi Emin Efendi tarafından işletilmiştir. Fakat bu hamamlar kısa bir süre sonra redif miralayı Hacı Reşit Bey'in emriyle yasadışı olarak yıktırılmıştır. Daha sonra bu yıktırılma eylemi üzerine dava açılmış ve Hacı Reşid Bey, yaptığı işin yanlış olduğunu kabul ederek, davacıdan özür dilemiştir. Ama bu özür dileme hamamları geri getirmemiş, onun yerine onikibin kuruş harcanarak bir iskele yapılmıştır. Bu olaydan anlaşıldığı üzere İzmir'de 1829 ile 1853 arasında deniz hamamlarının işletildiği bilinmektedir.

12 Mart 1847 tarihli bir Şura-i Bahri kararında Haliç kıyısındaki Tersane-i Amire'de iki deniz hamamının bulunduğu, bir diğer deniz hamamının ise gayri müslüm bir vatandaş tarafından Galata Köprüsü'nün Karaköy ayağında açılmak istendiği yazmaktadır. Ama bu vatandaşa; kurulması istenilen deniz hamamının deniz trafiğini engelleyeceği için bir başka yerde yapılması kaydıyla izin verildiği belirtilmiştir. O yıllarda deniz hamamları belediye değil, Tersane-i Amire'ye bağlıydı ve yeni deniz hamamı kurmak isteyenler de bu kurumdan izin almak zorundaydı.

Kalender adlı bir halk şairinin Çardak İskelesi Kahvehanesi şanında yazılmış yirmi kıtalık destanında, İstanbul'daki bir deniz hamamından söz edilir:

Kurulu kurbinde deniz hamamı

İstanbul'u tutmuş şöhreti namı

Görürsün uryan nice gül endamı

Her biri bir semtin bir mahparesi

Kimi kebuterdir atar taklayı

Kiminde gör bıçkın meşreb edayı

Belde al futayla yüz mehlikaayı

İstanbul'un kumrii avaresi

Bu destanın yazılış tarihinden yola çıkarak İstanbul'da Çardak İskelesi yakınında 1826 ile 1850 tarihleri arasında deniz hamamının bulunduğunu ve burada denize girme alışkanlığının kazanıldığını anlarız.

Çardak Deniz Hamamı'ndan az sonra bir ikinci deniz hamamı da 1875-76 tarihlerinde yapımı Abdülaziz tarafından başlatılan Galata Köprüsü'nün Haliç'e bakan tarafında faaliyete geçmişti. 1869 yılında Kabataş'ta Rikabı Hümayun Bölükleriyle sair saray bendegahı için özel bir deniz hamamı da yapılmıştı. Bu deniz hamamını ise Salıpazarı'ndakiyle Kumkapı sahilinde yapılanlar takip etmiştir.

1867 yılında İstanbul kıyılarında 62 deniz hamamı bulunuyordu. Bu hamamların büyük bir kısmı erkeklere mahsus deniz hamamlarıydı. Erkek ve kadın deniz hamamlarının birlikte olduğu yerlerde ise hamamları arasındaki uzaklık seslerin duyulamayacağı bir mesafe olarak ayarlanıyordu. Ayrıca iki hamam arasında görevliler gün boyu dolaştırılıyordu.

Deniz hamamları hakkında bilgi veren tarihçilerden biri Haluk Şehsuvaroğlu'dur:

"Deniz hamamları büyüklükleri ve inşaları itibariyle üç sınıfa ayrılmıştı. Bunların baçıları zir'a boyunda ve yirmi dört zir'a eninde olur, diğerleri de muayyen ölçülerde yapılırdı.

Deniz hamamları akıntılı sularda kazıklar üstünde ahşap olarak, suya dayanır, çürümez keresteler kurulurdu.

Hamamların derinlikleri ekseriyetle iki arşın olurdu. Bilhassa erkek hamamlarında bir kahve ocağı bulunur, kahve, çay, gazoz, limonata satılırdı.

Sarhoş ve bi edeb olarak gelenler hamama kabul edilmezlerdi. Her hamamda Şehremeneti tarafından tayin edilmiş birer çavuş oturur ve bunlar nizamlara, umumi edebe aykırı harekette bulunulmamasına dikkat ederlerdi. Çavuşların aylıkları hamamların hasılatından ödenirdi.

Hamamların içinde soyunma yerleri umumi ve hususi localar olarak iki sınıf idi; umumi peykelerde soyunanlar 1 kuruş, locada soyunanlar 2 kuruş hamam parası öderlerdi."

Deniz hamamlarında ayrıca yüzme bilmeyenlere yüzme öğretmek, ya da gerektiğinde ilk yardım görevini üstlenen bir kaç usta yüzücü de bulundurmak zorunlu idi.

Deniz Hamamlarının Denetimi ve Bu Konuyla İlgili Nizamnameler

Deniz hamamları ilk önceleri Tersane-i Amire'ye bağlıydı. Bu kurum ayrıca denize girilecek açık yerlerin düzenlenmesinden ve deniz kazalarıyla boğulmalardan da sorumluydu. Yerel idarelerin oluşmasıyla bu görevin Şehremanetine verilmesi düşünüldü. 6 Ekim 1868 tarihli Dersaadet idare-i Belediye Nizamnamesi'nin 4 maddesiyle "münasib mevkilerde deniz hamamları tertip ve teşkiline" belediye yetkili kılındı. Ama bu biraz gecikerek gerçekleşme olanağını buldu. 10 Mayıs 1870'te Şura-i Devlet dairesi deniz hamamlarıyla ilgili dört maddelik nizamiye layihası hazırlayarak umumi deniz hamamlarının belediye tarafından verilecek projeler üzerine inşa olunmasını istedi. Bu nizamnameye

göre; hamamlar, taşlık, uçurum yerler, dört kadem derinlikten fazla olmayacak, havuzları ızgarasız ve hücreler korunaklı olacak, akıntılı yerlerde hususi ve umumi hamamlar yapılmayacak, yalılara mahsus özel hamamların derinliği ikibuçuk kademeden fazla olan yerde ise altı ızgaralı olacaktı. Ayrıca aynı nizamnamede İstanbul ve çevresi sahillerde hamam yapılacak mahaller, her sene inşaasından iki ay evvel özel evrak ve gazetelerle belediye tarafından ilan edilecekti. Hamamlar dışında sahillerde denize girenler cezalandırılacak, deniz hamamlarının idare ve imali belediye tarafından yapılacaktı.

Ama o dönemlerdeki deniz hamamlarının durumu pek iyi değildi. Her nekadar nizamnamelerde koşullar açıkça belirtiliyorsa da buna uyulmuyor, derme-çatma, can güvenliğini hiçe sayan deniz hamamları yapılıyordu. Üstelik var olan deniz hamamlarının sayısı da, artan nüfusun deniz banyosu gereksinimlerini karşılamaktan da bir hayli uzaktı.

Şehremaneti bu ihtiyacı karşılamak için 28 Eylül 1870'te İstanbul, Kadıköy, Adalar ve Boğaziçi'nde 21 adet erkek, 5 adet de kadınlara mahsus 26 hamamın yapılmasını kararlaştırdı. Kadıköy, Salacak, Büyükada, Çatladıkapı, Yenikapı'da kadın ve erkeklere ayrılmış ikişer, Heybeliada, Üsküdar, Mumhane İskelesi'nde, Beylerbeyi'nde Havuzbaşı İskelesi'nde, Paşabahçe, Büyükdere, Tarabya, Bebek, Kuruçeşme, Ortaköy, Beşiktaş, Kabataş, Salıpazarı, Köprü, Eski Köprü, Makriköy, Ayasofya'da birer adet erkek deniz hamamı açılacaktı.

Şehremaneti hamamlarla ilgili tüm sorunları içeren projeyi Dahiliye Nezareti'ne sundu. Bahariye Nezareti ise deniz hamamlarından elde ettiği gelirin hazineden karşılanması isteği ile Şehremanetinin sunduğu projeyi prensipte kabul edeceğini açıkladı. Çünkü Bahriye Nezareti 1870 yılında ruhsat bedeli olarak deniz hamamlarından 96.650 kuruş gelir sağlıyordu.

11 Haziran 1871 tarihinde deniz hamamlarının tümüyle şehremanetine devredilmesi için konu Şura-i Devlet'e havale edildi. Ve 28 Ağustos 1872'de deniz hamamları Şehremanetinin sorumluluğuna verildi.

Umumi deniz hamamlarının kuruluşu, denetimi, özellikleri ile ilgili nizamname 16 Sefer 1292/1875 tarihinde yayımlandı.

Umumi Deniz Hamamları Hakkında Nizamname 16 sefer 1292/1875

Birinci Madde: Deniz hamamlarının nizamına tevfikan inşa ve idareleri birer ve nihayet ikişer seneye mahsus olmak üzere Şehremaneti tarafından bi'l-müzayede ihale ve iltizam olunacaktır.

İkinci Madde: Hususi olan deniz hamamları dahi nizam-ı mahsus ve resmine tevfikan Şehremaneti tarafından verilecek ruhsat üzerine tasviye ve inşa olunacaktır.

Üçüncü Madde: Mezkur hamamlar üç kısma munkasım olup icabı halinde tezyid edilmek üzere şimdilik altmış iki adetten ibaret olacak ve kadınların denize girmek ihtimali olan yerlerde hamamlar çifte olarak yaptırılacak ve bunların beyni ses işitilmeyecek derecede biri birinden ba'id bulunacaktır.

Dördüncü Madde: Zikrolunan aksam-ı selaseden birincisinin boyu kırk ve eni yirmi dört ve umum için bulunacak havuzun boyu otuz ve eni on dört zira alacağı gibi hususi olmak üzere on iki kişilik başkaca bir havuz dahi bulunacaktır.

Beşinci Madde: İşbu hamamlardan fevkalade olmak umum için yapılacak hamamın otuz adet locası ve büyük suffe yani havuzun etrafında ve locaların önünde gezinti mahalli ve bir kahvehane ile havuza hiç bir suretle fenalık tecavüz edilip karışmamak üzere iki helası olacak ve bu da cisr-i ceddidde ve mücerred sükura mahsus bulunacaktır.

Altıncı Madde: İşbu hamamlar akıntılı mahalle yapılmasıyla beraber bir tarafının derinliği iki arşın ve diğer canibinin umku altı parmak olduğu halde zemini tahta puşideli ve kenarları parmaklık olarak iki arşın umkunda bulunacak tarafı İstanbul'a ve altı parmak olacak ciheti dahi Boğaziçi'ne doğru nazır bulunacaktır.

Yedinci Madde: İşbu hamamlar suya dayanır surette çürümez keresteden yapılacak ve bu da numaralı birbirine rapt olunur ve mevsimi hulülünde bozulup saklanır surette tesviye edilecektir.

Sekizinci Madde: Akbam-ı mezkureden ikincisinin binası boyu otuz iki ve eni yirmi iki ve havuzunun boyu yirmi iki arşın bulunduğu halde hususi olarak yirmi adet locası ve bir suffe ve kahvehane ile şerait-i meşrutaya tevfikan helası bulunacak ve bu kısmın biri zükura ve diğeri inasa mahsus olmak üzere Kadıköy ve Büyükada ile Büyükdere ve Beşiktaş'ta ikişer bab olarak yapılacaktır.

Dokuzuncu Madde: Aksam-ı mezkureden üçüncüsünün ebniyesi boyu yirmi sekiz ve eni yirmi ve havuzun boyu on sekiz ve eni on arşın bulunup on beşer loca ile bir suffe ve kahvehane ve şart-ı muayyen vechile helası olduğu halde Salacak ve Bebek ve Ortaköy ve Kabataş, Üsküdar ve Çengelköy ve Tarabya ve Yeniköy ve Salıpazarı ve Eskiköprü ve Davutpaşa ve Çatladıkapı ve Yenikapı ve Ahırkapı ve Üsküdar'da Ayazma İskelesi ve Heybeli ve Kuleli ve Beykoz ve Yenimahelle ve İstinye ve Kuruçeşme ve Kumkapı ve Samatya ve Makriköyü ve Ayastafanos'da biri erkeklere ve biri kadınlara mahsus olarak ikişer ve Modaburnu ve Beylerbeyi ve Eski Köprü ve Paşabahçe ve Hamam İskelesi'nde yalnız erkekler için birer adet olarak yapılacaktır.

Onuncu Madde: Deniz hamallarının haricinde olarak deniz kıyılarında ve açıklarında denize girenler olduğu halde zabıta ve liman idaresi tarafından kemakan men olunacaktır.

Hamamların İdare-i Dahiliyesi

Onbirinci Madde: İşbu deniz hamamlarında müskirata dair asla birşey satılmayıp yalnız limonata ve bu gibi sair meşrubat-ı adiye furuht olunacak ve me'kulata müteallik matbuh ve gayr-i matbuh it'ama bulundurulacaktır. Ve sarhoş ve bi-edeb eşhas olarak gelenler hamama kabul olunmayacak ve herbir hamama maaşı hamamlar hasılatından te'diye olunmak üzere Şehremaneti canibinden birer çavuş konulup bunlar hilaf-ı nizam ve muğayir-i adab-ı umumiye bir güna hal ve hareket vuku'a getirilmemesine dikkat edecektir.

Onikinci Madde: Hamamlarda müşteriler tarafından isti'mal olunmak üzere verilecek numuneye tatbikan kısa donlar ve lüzumu kadar havlu ve çıkmalar ve peştemallar bulundurulacağı gibi yüzme bilmeyenlere istenildiği halde öğretmek üzere bir muallim mevcud olacaktır.

Onücüncü Madde: İşbu hamamlardaki hususi localarda denize girecekler ister takımı hamamdan alsın isterse almasın nühas akça olarak üçer ve umuma mahsus olan havuza takımı hamamlarından alıp girenlerden ikişer ve kendi takımıyla yıkananlardan birer kuruş alınacak ve fakat zabitan-ı askeriyye ve zaptiyyeden mülazım ve yüzbaşılar ile küçük çocuklardan mezkür ücretlerin nısfı ve çavuşa kadar neferat-ı askeriyyeden onar para alınacaktır.

Hususi Hamamlar İçin

Ondördüncü Madde: Boğaziçi ve mahalli-i sairede bulunan yalılar pişgahında yapılacak hususi hamamları herkes istediği keresteden ve talep eylediği şekilde yapabilecek ve fakat altları mutlaka tahta döşenmiş ve cevanib-i erba'ası parmaklıklı bulunduğu halde bir buçuk arşından ziyade derinliği olmayacağı gibi tahtında heyet ve vaz'ı mutlaka yedinci maddeye mevafık olmak lazım geleceğinden bu babda olan ta'rifat inşa edecek kalfanın ahzedeceği ruhsat tezkiresinde bend-i mezbur aynıyla yazılacaktır.

Onbeşinci Madde: Herkes hamamlarını hin-i inşada Şehremenatine bildirerek nizamına muvafık inşa olunmuş idüğüne ruhsat tezkiresi bulunmadıkça yapmayacak ve yapan olur ise Şehremaneti tarafından men'edilecektir.

Onaltıncı Madde: Bu nizama karşı bir dülger hamam inşa edecek olur ise kendisinden ceza-yı nakdi istihsaliyle beraber muhtelif-i nizam hareket etmiş bulunacağı cihetle hakkında mücazat-ı kanunuyye ifa edilecektir.

Üç kısma münkasım dokuzuncu bendde muharrer şeraite tevfikan mevkiin kalabalıklığına göre yapılacak deniz hamamlarının miktar ve mahalleriyle enva'ını mübeyyindir.

Aksam-ı selaseden birincisi fevkalade cis-i cedidi Kıt'a 1 Deniz Hamamlarının Türleri

Deniz hamamları hususi (özel) ve umumi (genel) olarak ikiye ayrılırdı. Genel hamamlar da kadınlara ve erkeklere ait olmak üzere iki çeşitti. Bazı semtlerde, Salıpazarı ve Kumkapı'da olduğu gibi erkek hamamları tek olarak yapılır, kimi semtlerde ise Fenerbahçe, Bostancı, Moda gibi kadın ve erkek hamamları birbirlerinin seslerini duymayacak uzaklıkta yan yana olurdu. Bu hamamlara ailecek gidilir, herkes kendi hamamında yıkanırdı.

Özel hamamlar ise büyük yalıların önünde yapılırdı. Eğer yalı denizle bitişikse hemen yanında, eğer denizle arasında bir rıhtım varsa rıhtımın bir köşesine yapılırdı. Boğaz içindeki tüm yabancı elçiliklerin önünde kendilerine ait birer özel deniz hamamları bulunurdu. Bu özel hamamlar, genel hamamlar gibi her yaz başında yeniden yapılmaz, bir kere yapılıp, her mevsim bakım gördükten sonra kullanıma sokulurdu.

Reşat Ekrem Koçu bu özel hamamları şöyle anlatır:

"… deniz üstünde süslü, zarif ahşap odacıklar idi; denize çakılmış kazıklar üstüne kurulur, içerden ortası havuz halinde, yandan deniz yüzünden üstü tahta perde ile kapatılmış, dışardan içi görülmez, içinde yüzen yıkananlar da dışarısını göremezdi; erkekler, oğlan çocukları, daha yerinde tabir ile beylerle küçük beyler, denize hamamdan girerler, tahta perde altından dışarı çıkarlardı. Fakat hanımlar, küçük hanımlar, lütfen denize girmelerine izin verilmiş halayıklar, pek mükemmel yüzme de bilseler, tahta perde dışına asla çıkamazlardı. Hususi deniz hamamlarının bina şekli, büyüklüğü, dışının süsü, içinin konforu, yalı sahibinin kudretine, zevkine bağlı kalmıştır."

Sermet Muhtar Alus'a göre ise bir ikisi dışında özel deniz hamamları genellikle "kümes kadar" şeylerdi. "Hani şimdiki apartmanlar yapılırken dört çıta dikip etrafını tahta kuşatarak duvarcılara, ameleye memşa yaptırmıyorlar mı" tıpkı onlar gibiydi.

İffet Evin "Yaşadığım Boğaziçi" adlı anılardan derlenmiş kitabında Kandilli'deki Adile Sultan'ın özel deniz hamamının son dönemlerini şöyle anlatır:

"Kandilli Burnu tepesindeki Adile Sultan Sarayı'nın (Kandilli Kız Lisesi'nin 1986 baharında yanan binası) eski Vaniköy kıyısında kapalı deniz hamamı vardı. Yüksek damı ile, her tarafı bindirme tahtadan kaplanmış, içi mermer döşeli bu penceresiz bina, kendi haline terkedilmiş bir yerdi. Buraları bir zamanlar Vaniköy'ün ıssız, tenha bir köşesi olduğu için, kara tarafından kimse buraya gelmez, gelse de, kilidi, zinciri pas tutmuş, kullanılmaz hale gelmiş kapısından içeri girmezdi.

Bir sandal dolusu irili ufaklı akraba çocukları buraya gelirdik. Denize açılan kapısının paslanmış zinciri aralanır, sandal içeriye alınır ve sanki başka yerde denize girmek imkanı yokmuş gibi burada denize girilirdi. Dipteki mermerlerin çoğu sazlar, kum birikintilerinin altında kalmış, basamakların dibinde, en sığ yerinde ise bembeyaz karaler tertemiz duruyorlardı. Bir an önce o basamaklardan inip dipteki o mermerlere basmak için kendimizi kaybedercesine bir telaşla sandaldan yüksek rıhtıma çıkar, her yanı mermer döşeli o loş yerlerde basamaklardan iner, sulara dalıp çıkmaktan sonsuz zevk duyardık. Kaç göç olduğu için hanımlar, kapalı kayıkhanelerden sandallara binip inerlermiş, diye bir rivayet aklımda kalmış. Burası da, her halde sultanların, saraylı hanımların sadece denize girmeleri için değil, o geniş mermer basamaklardan kayığa binmeleri için de kullanılırmış.

Denize açılan iki kanatlı büyük kapısının içerden kapayınca yeşilimtırak loşluğu ve çepe çevre mermerleriyle bu deniz hamamının ve arkasındaki saray müştemilatından bir bina harebesinin yerinde şimdi bir kaç daireli modern binalar bulunmaktadır."

Hususi deniz hamamlarının yapımı da Şehremaneti tarafından bir kurala bağlanmıştı. Bu hamamlarda isteyen dilediği tahtayı kullanabilirdi ama yalnızca deniz hamamının derinliğini kendisi tespit etmezdi. Şehemaneti tarafından daha önceden tespit edilmiş bir derinliğe göre yapılması şarttı. Ayrıca hususi deniz hamamlarının tabanında tahta ızgara bulunması mecburidi. Hususi deniz hamamı yaptıracak kişi Şehremanetine müracaat edip izin alması da gerekiyordu. İzin alınmadan kaçak olarak

yapılanlarla nizamnamenin şartlarına uymayan deniz hamamları yıktırılıyor, bunu yapan usta ise cezalandırılıyordu.

Deniz Hamamlarının Yapısı

Deniz hamamları Reşat Ekrem Koçu'nun tanımlamasıyla "kazıklar üstüne konmuş gayet muntazam bir ambalaj sandığı"na benzetilir.

Genel hamamların yapısı, özel hamamlardan biraz farklı idi. Boyut olarak büyüklüğü bir yana, daha sade ve özensiz bir görünüşe sahipti. Bir açıdan mevsimlik olduğu için, alel acele, gelişi-güzel yapılırdı.

Hamamlar deniz üzerine çakılan kazıklar üzerine suya dayanıklı kerestelerden suyun belirli bir derinliğinde yapılırdı. Hamamlara kadar kurulan küçük bir iskeleyle girilirdi. Su seviyesinin oldukça düşük yerlerinde ise hamamlar kıyıdan oldukça uzak mesafede, gerekli su derinliğinin olduğu yerde yapılır sahille bağlantısı ise kazıklar üzerine çakılı dar ama uzun bir köprü ile sağlanırdı.

Kadınlar hamamı ile erkeklerinki arasında plan farkı bulunurdu. "Kadınlar hamamın içi fırdolayı soyunma ve peyke ve odalardır. Bunların önünde, korkuluk dar bir yol vardır, buradan denize salınmış bir veya bir kaç merdivenle, hamamın ortasında etrafı tahta perde ile kapanmış ve bir çeşit havuzla bezenmiş denize inilirdi."

Erkekler hamamının içi de aşağı yukarı bu planın benzeriydi. Fazlası ise, hamamının çevresini dolanan ikinci bir balkonun ya da güneşleme-dinlenme yolunun bulunmasıydı. Çoğu zaman bu balkon-yolda küçük peykeler bulunur, denize girenlerin dinlenmesi sağlanırdı.

Geçmişin değerlerine saygı duyan her yazar, nostaljinin duygu yüklü sularında gezinirken deniz hamamlarına da uğramadan edememişlerdi. Bu yazarlardan biri de Fikret Adil'di. Yazdıkları belki diğer yazarlardan pek farklı değildi ama, o da deniz hamamlarına bir tarih düşmüştü:

"… Deniz hamamları salaştan yapılmış kapalı yerlerdi. İçlerinde kenarlarında soyunma yerleri vardı. Sahile iskelelerle bağlı olan bu dört köşe tahta havuzların altlarında birer ıskara bulunurdu. Suyun en derin yeri ekseriya adam boyu geçmezdi. Boğulmak tehlikesi yoktu. Buna mukabil çivilerden, ıskara tahtalarının sökülmesinden yaralananlar olur, etraftan (tuzlu suda bir şey olmaz) tesellisinden gayrı tedavi imkanı bulunmazdı.

Hamamlarda dışarı çıkmak kadınlar için kattiyen yasaktı. Zaten yüzme bilen kadın yok gibi bir şeydi, bilenler kurbağalama veya yan yüzer, havuz içinde dört dönerlerdi. Erkeklerden de dışarı açılanlar nadirdi. Havuzun kazıkları aralarından süzülerek veya denizin sathına kadar inen tahta perde altından dalarak geçerlerdi. Fakat tanınmamış kişiler olmaları şarttı. Yoksa etraftan bağrışmalar olur, deniz hamamcıya polis ceza yazardı.

En makbul yüzme çift kulaç, en makbul atlama çömlek kırma idi.

… Deniz hamamlarının yanlarında birer gazino ve gazinonun gedikli müşterileri vardı. Bunlar katiyen denize girmezler, sadece, kendilerine hamama gelenleri görebilecek yer seçerler, nargilelerini fokurdatarak, tesbihlerini çekerek birer halete duçar olurlardı. Bu sebepten, deniz hamamcıları, yanlarında akrabalarından ve pala bıyıklı kimseler olmadıkça gençleri içeri almaz, soyundurmazlardı, yahut gençler mahalle mahalle toplanıp gelebilirler, beraber denize girer, beraber çıkar giderlerdi.

… Gazinolarda işaret yasaktı. Polis asayişin muhafazası namına buna müsaade etmezdi."

Hamamların iç kısmında belirli yükseklikteki yerlere peştemal asılıp kurutmak için özel kancalar bulunurdu. Islanan peştemallar buraya asılır, uzaktan hamamın üstü bayraklarla donatılmış gibi bir görüntü verirdi. Peştemalların asıldığı yerler, rüzgarlı havalarda yerlerinden sökülüp hamamın içine düşerdi.

Genel hamamlar her mevsim yeniden yapılır ve mevsimin sonunda çürümesini önlenmek için sökülüp deniz kıyısında üstü kapalı bir yere konurdu. Yalnızca denize çakılmış, suya dayanaklı ahşap direkler yerinde kalırdı. Deniz hamamları tarihe karıştığı yıllarda bu kalıcı direkler uzun bir süre plajların yanında ya da içinde geçmişi anımsatan birer sade abide olarak kalmaya devam etti. Deniz hamamlarını bilmeyen yeni nesil ise, plajların ortasında öylece bırakılıveren bu direklere bir anlam veremediler.

Deniz Hamamına Gidiş

Osmanlı kadını için beyaz tenli olmak güzelliğin ve tercih edilmenin neredeyse olmazsa olmaz baş koşuluydu. Şemsiyeler yağmurlu havalardan çok güneşli havalarda kullanılırdı. Kibar bir hanımın bırakın deniz hamamında denize girmesi, ayaklarını bile suya değdirmesi söz konusu değildi. Kibar hanımlar serinlemek için değil, eğlenmek için deniz hamamlarına giderlerdi. Tabii ellerinde şemsiyeleri hiç bir zaman eksik olmazdı. Ziya Osman Saba ise deniz hamamlarına; denize girmek için değil de, adeta orada yıkanmak için gidilirdi der.

Denize girmek, güneşle örtüşmek ise sıradan kadınların işiydi. Onlar tıpkı çarşı hamamına gider gibi deniz hamamına da bohçalarla giderlerdi. Bohçaların içinde gün boyu hamamda giyecekleri peştemallarla küçük çocukların uçkurlu donları bulunurdu. Kadınlar göğüslerinden dizleri altına dek peştemala bürünürler, böylece denizin tadını çıkarmaya çalışırlardı. Daha genç olanlar ya da içlerindeki ateşi denizde söndürmeye uğraşan sıkıntılı tazeler ise peştemal yerine gecelik benzeri ince iç çamaşırlarını tercih ederlerdi. Islanmış ince çamaşırların bedenlerine yapışmasından oluşan görüntüler ise yalnızca kadınlar hamamındaki hemcinslerine değil, onun da ötesinde eskimiş ve kimi yerlerine delikler açılmış tahta paravanlarının arkasındaki erkekler için de dayanılmaz ve karşı konulmaz bir göz ziyafetine neden olurdu. Gün boyu kadınlar hamamın çevresinde fırdönen görevli ise çoğu zaman denize girme yerine günaha girmeyi tercih edenlerin kaçamak ama ısrarlı bakışları karşısında çoğu zaman çaresiz kalırlardı.

Onca sıkı denetime karşılık, bu tahta paravanın arkasına çıkmayanlar da yok değildi. Malik Aksel "İstanbul'un Ortası" kitabında buna kısaca değinir:

“İç çamaşırlarıyla kıyıda denize giren yetişkin kızlar farkında olsalar da aldırmıyorlar. Kayalar arkasında delikanlılar pusuda, onları gözetliyorlar, bunlar kızlar için olağan şeyler. İstedikleri kadar gözetlesinler, hatta (seyri bedava) desinler. Bu balıkçı kızları konak kızları gibi denizi pencereden gören ürkek kızlar değil. İsterlerse kıllarını kıpırdatmadan karşılık da verirler.

İnsan vücutları balıklar gibi denizde yakamozlaşır, parlak görünür. Dalyandaki bekçi, gece olduğu halde balıkları görebiliyor. Ama gözü onlarda değil ki.

Deniz hamamcısı ne kadar tedbir alsa denizde dahi ateşle barut yan yana gelebiliyor. Buna kim karışabiliyor, polis yasağı var, bunu balıkçı kızları dinler mi?”

Ama yine de kadınlar hamamının etrafında kayıklı bir görevli ile polis devamlı bulundurulurdu. Bunlar ne kadınlar hamamından dışarıya çıkacak bir kadına, ne de dışardan kadınlara hamamın yakınına gelecek bir erkeğe kesinlikle müsaade etmezlerdi. Yasak bölgenin sınırına aşanlara önce düdükle ihtar edilir, duymayınca (daha doğrusu işi dalgınlığa verip duymak istemeyince de) apar topar sandalla alınıp yarı üryan bir şekilde en yakın karakola götürülüp denizde olduğundan daha fazla serinletilirdi.

Deniz hamamlarında serinleyen kadınların kendileri görünmezdi ama şamataları ve çığlıkları çok uzaklara kadar ulaşırdı. Kimi gün görmüş, bu günleri yaşamış yazarlara göre ise “kadınlar hamamı gibi” tabirinin buradan türediği rivayet edilir. Gerçi çarşı hamamlarının da deniz hamamlarından pek farkı yoktur ama, nedense eski üstatlar, bu şamatanın kaynağını çarşının sıcak ve kubbeli hamamlarından çok, deniz hamamlarının serinliğine bağlamayı uygun görmüşlerdir.

Deniz hamamlarına, çarşı hamamına gider gibi her zaman bohçalarla gidilmezdi tabii. Özellikle diğerlerine oranla biraz daha sosyetik olan Moda Deniz Hamamı’na İstanbul’un karşı yakasından da akın edenler olurdu. Refik Halid’in (Ago Paşanın Hatıratı) bu gidişi “… ben ne durgun, ne hissiz bir erkeğim ki şöyle kendimi toplayıp da henüz bir Florya sahiline ayak basamadım, bir Ada hamamlarına kadar uzanamadım” diyerek hayıflanarak anlatır:

“…Feneryolu’na giderken önüme tesadüfen bir vapur çıktı, Moda ve Kalamış’a gidiyormuş, tam yolumun üzerinde idi, atladım. Atladım ama şaşıra kaldım, aman yarabbi o ne kalabalıktı! Fakat beni şaşırtan bu kalabalık değildi, kalabalığı teşkil edenlerdeki fevkaladelikti; ben ömrümde bu vapur güvertesi üzerinde bu kadar çok, bu kadar genç ve hatta bu kadar güzel kadın kafilesine rast gelmemiştim! İçlerinde ihtiyarı hemen hemen hiç yoktu, çirkini de pek azdı ve hepsi de mümkün olduğu kadar hafif giyinmişti.

Dört tarafım deniz ve kadınla çevrilmişti… Hem de denize girmeğe giden kadınlarla.

Çoğunun genç oluşuna sebep yaşlıların denize tahammül edememesidir; çirkinlerin azlığı da çıplaklıklarını göstermekten korkmalarıdır.

Hava sımsıcaktı, biz de sımsıkı idik. Güneş dışımızı yakıyordu, biz içimizden kavruluyorduk. Mamafih buna rağmen, o ne neşe, ne şetaret, ne hayattı! Marmara'nın kucağında bir yığın kadın ve bir miktar erkek bir müddet sonra serin deniz suyunun vücutlara vereceği zevki tahayyül ederek aheste aheste gidiyorduk…

İskeleye çıktık; onlar yıkanacak olan kadınlar, şapkalarının rengarenk ışıkları üzerinde dalgalanarak kumsala indiler. Deniz, upuzun serilmiş, sessiz, fakat için için memnun bekliyordu. Onda ne baygın, ne hoş bir aşk intizarı seziliyordu. Biraz sonra iskarpinler içinde bu sıcakta mahpus kalan yüzlerce çapkın ayak, hamamın merdiveninde serinliğe kavuşacak, toz ve ter içinde yorgun düşmüş vücutları su kavrayıp saracak, deniz istediği kadar çok ve istediği kadar güzel ve taze yüzlerce kadınla hembezm olacak.

Öyle zannediyorum ki sıcaktan ateş gibi yanan bu ateşli vücutlar serin denize girer girmez, suya temas eden yanar bir kor parçası gibi hışıldayacak ve tedricen sönecek.

Hamamlara doğru bin bir tahayyüle bir anda dalarak uzun bir bakışla şöyle bir baktım… Fakat, sonra, başımı yere eğdim ve toz, güneş, rüzgar içinde, çile çıkaran bir derviş gibi perhizkar ve ürkek, dik, sert adımlarla kanaatin yolunu tuttum."

Hani oldukça klasik bir söz vardır ya; "hanım oldu olacak babasını da getirseydin" denilinceye kadar ben de annemle birlikte Bostancı ve Moda deniz hamamlarının zorunlu müdavimleri arasındaydım. O günleri hayal-meyal de olsa anımsıyorum. Katana benzeri iri kadınların her denize girişinde gülüşmelerin ardından "deniz taştı" dokundurmaları, bir gün öncesinden annemin yaptığı zeytinyağlı dolmaları, ayaklarımın dolandığı ıslak çamaşırları, beni kucaklayıp sözüm ona yüzme dersleri veren iç çamaşırlı komşu kızlarını ve hâlâ gözümün önünden gitmeyen (acaba neden?) o Fellini'nin filmlerindekine taş çıkartan devasa göğüslü yabancı hatunları bir türlü unutamıyorum.

Ama; o, büyümenin karşı konulmaz ilk belirtileri var ya, beni böylesine yitip giden, tarih olacağı aklımın ucundan bile geçmeyen bu mekanlardan mahrum kıldı. Artık annemle değil de, babamla onun biraz ötesindeki erkeklere mahsus deniz hamamına gitmeye başladık. İşte o zaman kadınlara mahsus deniz hamamlarının çevresinde yalnızca polislerin ve bekçilerin niye dolandığını, tahtalara özenle açılmış deliklerin ne işe yaradığını biraz geç de olsa, o zamanlar çözmeye başladım. Ama, iş işten çoktan geçmişti. Küçükken farkına varıp, değerini bilmediğim bu güzelliklerin bir kez daha yinelenip gerçek olması için asri plajların açılmasını beklemem gerekiyordu.

Şimdilerde denizin ortasında değil de, bir parkın içinde olan Süreyya Plajı'nın simgesi Bakireler Mabedinin içinde geçmiş günleri anımsarken, artık iyiden iyiye nesli tükenmiş deniz hamamlarındaki günlerim bir bir gözümün önünden film şeridi gibi akıp gitti…

Tahta paravanalar, ıslak çamaşırlar, iri göğüsler, komşu kızlar ve artık; denizden çıkarken elimi hiç bir zaman tutmayacak denli uzaklarda olan annem ve babam…

Biliyorum… Özlemin eski tadını yinelemek olanaksız.

Keşke, keşke; hiç olmazsa bir kere, yaşamın da filmlerdeki gibi geri dönüşleri olsaydı…

Deniz Hamamlarına Giriş Ücreti

Deniz hamamlarına giriş ücreti Şehremaneti tarafından belirleniyordu. Bu ücretle ilgili ilk belge 1875'teki Umumu Deniz Hamamları Hakkındaki Nizamname'de belirtilmişti. Nizamnamenin onüçüncü maddesinde bu hamamların hususi localarında denize gireceklerin ücretleri ise şöyle saptanmıştı:

"İşbu hamamlardaki hususi localarda denize girecekler ister takımı hamamdan alsın isterse almasın nühas akça olarak üçer ve umuma mahsus olan havuza takımı hamamlardan alıp girenlerden ikişer ve kendi takımıyla yıkananlardan birer kuruş alınacak".

Subay, zaptiye ve çocuklara tenzilat yapılıp giriş ücretinin yarısı, çavuş rütbesine kadar olan er ve erbaştan ise on para alınıyordu.

20. yüzyılın başlarında ise bu ücret tarifesi değişmiş kadınlar hamamına giriş 60 para olurken, localar için ücretler 100 paraya çıkarılmıştı. Lüks localardaki serinlemenin bedeli ise 5 kuruş olmuştu.

Deniz Hamamlarının Vergisi

21 Aralık 1907'de yayınlanan Temettü Vergisi Nizamnamesi'nde deniz hamamları belediye ait olduğu halde vergisinin mültezimlerden alınacağını içeriyordu.

Bu nizamnameye göre deniz hamamlarının birinci sınıfından 200, ikinci sınıfından 100, üçüncü sınıfından 50 kuruş temettü vergisi alınacağı açıklandı.

Ama deniz hamamları çeşitli nedenlerle her yılı kârla kapatmıyorlar, kimi yıllar tümüyle zarar edip vergilerini ödeyemez duruma düşüyorlardı. Üç sene süreyle deniz hamamlarını işleten mültezim Hüseyin Avni Efendi, 1984 yılındaki kolera salgını, havaların iyi gitmemesi ve ertesi sene de depremden dolayı hamamlara rağbetin azaldığını iddia ederek zarar ettiğini beyan etmiş, zararının ihale bedelinden karşılanmasını istemişti. Yapılan araştırmada mültezimin gelir gider defterleri incelenerek 1893 senesinde 55.107, 1894 senesinde 75. 418 kuruş 30 para zarar ettiği saptanmıştı. Müteahhit 1892'den itibaren üç senelik ihale bedeli olarak 355.953 kuruş ödemişti

Kitaplar

ADANALI Ahmed Şükrü, Deniz Hamamları, Envai, Menafi-Denize Kimle Girebilir?, İstanbul 1322.

Alus, Sermet Muhtar, Masal Olanlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

ABASIYANIK, Sait Faik, Bütün Eserleri 1: Semaver, Sarnıç, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.

AKÇURA, Gökhan, Ivır Zıvır Tarihi, Cep Kitapları A. Ş. İstanbul 1990.

AKSEL, Malik, İstanbul'un Ortası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

AŞKIN, Samim, Halk Plajı, Çağlayan Yayınevi, İstanbul 1954.

ARAL, Tekin, Salacak Öyküleri, Parantez, İstanbul 1998.

BARAZ, Mehmed Rebil Hatemi, Teşrifat Meraklısı Beyzade Takımının Oturduğu Bir Kibar Semt: Beylerbeyi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

BAYDAR, Oya (Hazırlayan), 75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1999.

DELEON, Jak, Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul 1990.

EKDAL, Müfid, Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy, Kadıköy Belediye Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.

EKDAL, Müfid, Bir Fenerbahçe Vardı, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1987.

ERGİN, Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt 1-9, İstanbul 1995.

EVİN, İffet, Yaşadığım Boğaziçi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1987.

EVREN, Burçak, Galata Köprüleri Tarihi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

FÜRUZAN, Benim Sinemalarım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

IŞIN, Ekrem, İstanbul'da Gündelik Hayat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

İLMEN, Süreyya, Teşebbüslerim, Reisliklerim, Hilmi Kitapevi, İstanbul, 1949.

KARAY, Refik (Halid), Tanıdıklarım, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul, tarihsiz.

KARAY, Refik (Halid), Ago Paşa'nın Hatıratı, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul, 1939.

KARAY, Refik (Halid), İlk Adım, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul, tarihsiz.

KARAY, Refik (Halid), Üç Nesil, Üç Hayat, Semih Lütfi Kitapevi, İstanbul, tarihsiz.

KARLIklı, Şaziye-TOZAN, Defne, Cumhuriyet Kıyafetleri, GSD Holding, İstanbul 1998.

OSMANOĞLU, Ayşe, Babam Abdülhamid, Güven Yayınevi, İstanbul, tarihsiz.

ORTAÇ, Yusuf Ziya, Beşik, İstanbul, 1948.

ÖNCE, Gökhan, Kendine Özgü Bir Semt Moda, Kadıköy Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖNDER Mehmet, Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.

PARDOE, Julia, The Beauties of the Bosphorus, London, 1838.

RASİM, Ahmet, Muharrir Bu Ya, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

SABA, Ziya Osman, Değişen İstanbul, Varlık Yayınları, İstanbul, 1959.

SEDAT, Feliha, Genç Kızlara Muaşeret Usulleri, İstanbul, 1932.

SPERCO, Willy, Yüzyılın Başında İstanbul, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul 1989.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk, İstanbul Köprüleri, Cumhuriyet Yayını, İstanbul 1953.

TEMEL Mehmet, İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Ankara, 1998.

TUTEL, Eser, Gemiler…Suvariler…İskeleler…, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

TUTEL, Eser, Şirket-i Hayriye, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

TUĞLACI, Pars, Tarih Boyunca İstanbul Adaları, Cem Yayınevi, İstanbul 1989.

Makaleler

ADİL, Fikret, "Deniz Hamamından Plaja", Tan, 9 Ağustos 1941.

AKÇURA, Gökhan, "Cumhuriyet Dönemi İçin Özel Tarih 1933-1942", Aktüel özel dizi 2.

AKÇURA, Gökhan, "İstanbul'un Plajlar Tarihinden Bir Sayfa; Florya", Skylife, Temmiz 1999.

ALUS, Sermet Muhtar, "Eski Deniz Hamamları", İstanbul İçin Şehrengiz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1991.

BEYOĞLU, Süleyman, "Osmanlı Deniz Hamamından Plaja", Tombak Dergisi, s. 30, s. 6-11, Şubat 2000.

DERLEME, "İstanbul Plajları", Albüm, Haziran 1998, s. 5, s. 10-21.

DERLEME, "Yeni Plaj ve Kampları ile İstanbul", Hayat Dergisi, 25 Temmuz 1966.

ERSÖZ, Cezmi, "Karaya Vuran Plajlar", Cumhuriyet Dergi, s. 18-20, 26 Temmuz 1987.

ES, Hikmet Feridun, "Yaşadığımız İlk'ler", Yıllarboyu Tarih, Temmuz 1979 s. 7, s. 30-33.

ES, Hikmet Feridun, “Eski Deniz Hamaları”, Hürriyet, 2 Ağustos 1987.

EVREN, Burçak, “İstanbul Denizle İlişkisi: Tanışma, Buluşma, Ayrılık”, Cumhuriyet Dergi, s. 326, s. 14-16, 21 Haziran 1992.

EVREN, Burçak, “Paketi Kim Açtı?”, Cumhuriyet Dergi, s. 326, s. 16-17, 21 Haziran 1992.

EVREN, Burçak, “İstanbul Plajları”, Dünden Bugüne İstanbul Anskilopedisi.

EVREN Burçak, “Florya Plajı”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 3, s. 326, İstanbul 1994.

EVREN, Burçak, “Bakireler Mabedi”, Cumhuriyet 2.

EYİCE, Semavi, Eski Galata Köprüsü Sempozyumu, s. 50, İstanbul 1990.

Fikret Adil, “Deniz Hamamlarından Plaja”, Tan Gazetesi, 9 Ağustos 1941.

GÖVSA, İ. Alaettin, “Yanıklar”, Yedigün, s. 285, 23 Temmuz 1940.

Güngör, Selahattin, “Haremde Selamlık”, Yedigün, 18 Temmuz, s. 332, s. 6-7.

KOÇU, Reşat Ekrem, “Büyükada Yörükali Plajı”, İstanbul Ansiklopedisi, cilt 6, s. 3212, İstanbul 1963.

KOÇU, Reşat Ekrem, “Büyükada Değirmen Plajı”, İstanbul Ansiklopedisi, cilt 6, s. 3204 İstanbul 1963.

KOÇU, Reşat Ekrem, “Beyazpark Gazinosu ve Deniz Banyosu”, İstanbul Ansiklopedisi, cilt 5, s. 2623, İstanbul 1961.

ORTAÇ, Yusuf Ziya, “Acaba o Günler mi Geldi? ” Aydabir, Ocak 1953.

SAKAOĞLU, Necdet “Adile Sultan”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 1, kültür Bakanlığı ve tarih Vakfı’nın Ortak Yayını, İstanbul, 1993.

TARCAN, Selim Sırrı, “Güneş Banyosu Nasıl Yapılır?”, Muhit, Temmuz 1932.

TUTEl, Eser, “Buyrun Plaj Sefasına... ve de 100 Yıl Öncesinin Deniz Hamamına”, Yıllarboyu Tarih, Haziran 1979 s. 6, s. 28-33.

İngiliz Kültüründe Osmanlı Etkileri / Doç. Dr. Netice Yıldız [s.564-580]

Doğu Akdeniz Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / KKTC

Giriş

Osmanlı-İngiliz ilişklerinin devlet düzeyinde başlangıcı 1580li yılların başında olup 1914 yıllarına kadar sürmüştür. Bu süreç içinde İngiliz sosyal yaşamındaki Türk imgesi ve bunun değişik şekillerde yorumlanması sonucu meydana gelen Osmanlı etkileri, İngiliz kültür yaşamı içinde önemli bir yer tutmuştur. Bu kitap kapsamında sosyal içerikli bölümde yayınlanan "İngiltere'de Türk İmgesi" başlıklı makalede Ortaçağlardan itibaren İngilizlerin Türkler hakkındaki bilgileri ve bakış açıları yansıtılmaya çalışılmış ve İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin başlamasına ait bilgi verilmiştir. Bu makalede ise Osmanlı-İngiliz ilişkileri sürecinde özellikle İngiliz kültürünün sanat, edebiyat, mimari ve sosyal yaşamı kapsamında Osmanlı kültüründen aldığı etkiler ele alınacaktır.1

Osmanlı Kültürünün İngilizlere Tanıtılması: Diplomatik ve Ticari İlişkiler

Kültürlerin oluşumunda yerel özellikler yanında dış etkenlerin önemi büyüktür. Kültürler arası iletişimin tüm toplumlarda ne denli önemli olduğu günümüzde artık kabul edilmiş bir olgudur. Avrupa kültürünün gelişiminde 7. yüzyılda başlayan İslam akınları ve bunu izleyen Haçlı Seferleri süreçlerinde, bilim ve Gotik sanatın gelişmesinde Yakın Doğu kültürünün etkisi olduğu bir çok araştırmacı tarafından ortaya konmuştur. Bunu izleyen Rönesans Dönemi'nde de eski klasik kültürün yeniden canlanması ve eski Yunan ve Roma kentlerinin yeniden önem kazanması ile eski Roma eyaletlerine ilgi artmış ve Avrupa kültürünün yeniden oluşumunda yeni arayışlara girmesinde büyük bir rol oynamıştır. Eski klasik eserleri yeniden inceleme, onlardan ilham alma gayesi ile yeniden şekillenen araştırmacı ruhu ve turizm olgusu, bunların da ötesinde doğunun efsanevi zenginliklerinden pay alma amacı, ticaretin geliştirilmesi isteği ile de birleşince ortaya yeni arayışlar çıkmış, yeni karşılaşılan kültürlerden kendilerince uygun olanları bir süzgeçten geçirip yeni bir Avrupa kültürünün oluşumu gerçekleşmiştir. Fransa, Almanya, İspanya, Hollanda ve Avusturya gibi Avrupa ülkeleri arasında İngiltere de, özellikle Amerika kıtasının keşfinden sonra, denizcilik alanındaki başarılarını Hindistan Kumpanyası, Rusya Kumpanyası veya Türkiye Kumpanyası gibi ticaret birlikleri kurarak geliştirmiş, doğunun zengin ürünlerini ithal etmeye karşılık, kendi ürettikleri yünlü kumaşları ve madenleri pazarlayarak halkının refah seviyesi ve kültürel boyutlarını geliştirmiştir. Bu çalışma kapsamı içinde ele alınan konularda özellikle Turkey Company'nin iki ülke kültürüne katkısı büyüktür. 1581 yılında kurulan Turkey Company adlı ticaret filosu, 1592 yılında Venetian Company ile birleşerek Levant Company adıyla 244 yıl İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaretinde olduğu kadar kültürüne de büyük katkıda bulunmuştu.2

Bir Yaşam Biçimi ve Eğitim Gereksinimi Olarak Doğu Ziyaretleri

İngiliz kültür yaşamında genellikle aynı dini ve coğrafyayı paylaşmaları nedeniyle Fransa, Almanya Hollanda gibi Batılı ülkeler ile aynı çizgiyi izlemişler, genellikle de önce İtalya iken daha

sonra Fransa'nın öncülük yaptığı sanat akımlarını izlemişlerdi. Doğu kültürü ise ayrı bir din veya mezhep olması ve uzaklığı yanında yaşam tarzı ile Batılılar için gizemli ve egzotik olmuş ve bu kültürü de öğrenme yolunda büyük çabalar sarfetmişlerdi.

İngiltere'de Doğuya olan ilgi çok erken yıllarda olmasa da özellikle ticari ilişkilerin başladığı yıllardan itibaren yoğun bir şekilde görülmüştür. Türk imgesi yanında kültürüne de olan ilginin sürekli olarak İngiltere'de gündemde kalmasına neden olan en önemli unsur sayısız İngiliz soydaşının sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu değişik nedenlerle ziyaret etmesi idi. Bu gezginler, başlıca tüccarlar, diplomatlar, İngiliz aristokrasisi, din adamları, bilim adamları ve sanatçılar olarak gruplandırılabilir. İngilizler 400 yılı aşkın bir süre ticari faaliyetleri yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerini gezip, araştırmışlar, Türk gelenek ve görenekleri ile sanatını öğrenmeye çalışmışlar, hatta kimisi Türk gelenekleri ve İslam dinini benimseyerek Osmanlı topraklarında yerleşip, Türkler gibi yaşamayı yeğlemişlerdi.

Türk kültürünü İngiltere'ye tanıtan İngiliz seyyahlar arasında diplomatlar başta gelmektedir. Elçiler yanısıra 19. yüzyıla kadar Levant Company tüccarlarının bazıları da elçi kabul törenlerinde Osmanlı sarayına girebilmişler ve Padişah'ın yaşam tarzını kısmen gözlemleyip, anılarını yazınsal veya resimsel olarak ifade etmişlerdi. Ancak Doğu Sarayı çoğu kez egzotik temalarla ifade edilmiş ve böyle taklit edilmişti. Elçilerin maiyetlerinde saraya girebilmek için İngiliz tüccarları, soyluları, araştırmacılar adeta kendi aralarında rekabete girmişti. Ünlü Şair Lord Byron, elçi maiyetinde huzura çıkmasına izin verilmediğinden elçi Lord Elgin'e çok içerlemişti.3 Elçiler genellikle rahat hareket etmek için Türk giysilerini özellikle yolculuk sırasında benimsemişlerdi. Bunun dışında bunu törenlerde de benimseyen elçiler vardı. Barton, bunlardan biri idi. Mısır seferi sonucunda bir çok ayrıcalıklar kazanan ve Parthenon kabartmalarını İngiltere'ye kazandıran elçi Lord Elgin görevini tamamlayıp İstanbul'dan ayrılırken yapılan görkemli törende hem kendisi, hem de maiyetindekiler ihtişamlı Türk giysileri giymişlerdi. Lord Elgin, son derece zengin takımlarla donatılmış atının üstünde, başında yeşil bir sarık ve al renkli işlemeli, kürk kaplı bir kaftan giymiş, maiyetindeki adamların bazıları da işlemeli atlas kıyafetler giymişlerdi.4

Görevli veya gönüllü olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu gezen bir çok gezgin, benimsedikleri, ya da küçümseyip alay ettikleri Osmanlı adet ve gelenekleri ile sanatını, değişik anlatım yolları ile memleketlerine tanıtmış, buna karşılık, İngiliz adet ve gelenekleri ile sanatı, dolayısı ile de Batı kültürünün bu gezginlerce direk olarak Osmanlılara da tanıtılmasında rol oynamışlardı.5 Çoğu kez anılarını yazmayı ihmal etmeyen gezginler Türk görgü ve geleneklerini ülkelerine tanıtmışlardı. Tarih, sanat, arkeoloji ve din bilimi çalışmaları yapan aydın kişiler tarafından hazırlanan çok sayıda resimli kitap ve albüm daha sonraki gezginlere rehberlik görevini yaparken, günümüz araştırmaları için de Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili değerli dökümanlar olarak incelenmektedir.

Adeta eğitimin bir parçası olarak nitelenen yabancı ülkelere seyahat etme konusunda 17. yüzyıl ortalarından itibaren rehber kitaplar dahi yazılmış,6 seyahat etmenin gereği yanı sıra, gençlik yıllarında kendilerine aileleri tarafından görevlendirilen bir eğitmen eşliğinde seyahat etmeleri, nelere dikkat etmeleri ve öğrenmeleri konusunda bilgiler verilmişti.

Fotoğraf makinesi, kamera gibi günümüz teknolojilerin olmaması nedeniyle ressamlara görev düşmüş, elçilerin maiyetinde ve diğer heyetlerin arasında ressam bulundurulması bir gelenek haline gelmişti. İngiliz sanat tarihinde İngiliz ressamların azlığı ve bunun yerine yabancı ressamların özellikle İngiltere'de çalıştığı bilinen bir husustur. İngiliz elçiler de özellikle İtalyan ve Hollandalı ressamları çalıştırmakta çekinmemişler ve John Vosterman,7 Luigi Meyer, Jean Etinne Liotard, William Pars8 gibi sanatçıları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevleri sırasında maiyetlerine alıp, çalıştırmışlardı. Meyer, Sir Robert Ainslie için, Liotard da Lord Ponsonby için çalışan önemli ressamlardır.9

Antikacılık Merakının Artması ve İngiliz Müzelerinin Zenginleşmesi

Diplomatlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerini belgelemeleri yanında, kendilerine verilen ayrıcalıklarla çeşitli yörelerdeki antik eserlerin İngiltere'ye taşınmasında da büyük bir rol oynamışlardı. Halikarnas Mozolesi, Lidya ve Likya eserleri, Akropolis'ten Parthenon frizleri, Asur ve Babil eserleri ve daha bir çok eser, elçilerin girişimleri sonucu İngiltere'ye taşınmış eserlerden bazıları idi.

Sir Thomas Glover, İngiliz aristokrasisi için antik eser toplama geleneğini başlatan ilk kişi idi. Sir Glover, bu iş için Osmanlı İmpartorluğu'nun her tarafına araştırma yapmak üzere adamlarını göndermişti.10 1621-1628 yıllarında İstanbul'da elçi olarak görev yapan Sir Thomas Roe'nun yayınlanan yazışmalarından İngiliz soylularından Lord Arundel ile Buckingham Dükü'ne eser toplama için ne derece uğraş verdiği, adeta diplomatik görevinin başlıca kısmı haline geldiği izlenebilir. Roe, İskenderiye'de altın ve gümüşten yapılmış antik Yunan eserlerinin bulunduğu, ancak bunların çok pahalı olduğunu, Roma eserlerinin de buralardan toplanabildiğini öğrenmişse de eski Fransız elçisinin bir çok yörede araştıma yapıp, tespit ettiği bu eserleri İtalyanların satın almaya hazır olduğunu anlatmıştı.11 Arundel Kontu, İngiltere'ye getirttiği bu antik eserler ile evinin salonlarını, etrafını ve bahçesini süslemişti.12 Arka fonda tanrı ve tanrıçaların kaideler üzerindeki heykelleri olan ve kendisini tek olarak, ayrıca eşi ile de gösteren portrelerini de yaptırmıştı. Londra National Portrait Gallery'de Daniel Mytens'in yaptığı c. 1618 tarihli yağlıboya portrede Arundel Dükü Thomas Howard elindeki bastonun ucu ile gerideki galeride sıralı duran Yunan heykellerini işaret etmekte iken gösterilmesi13 bu eserlerle ne denli gurur duyduğunun açık bir ifadesidir. Yazılı Yunan tabletleri ve bir kaç sikkenin çizimlerini ise Marmora Arundeliana adlı 1629 tarihli Latince kitapta yayınlamıştı. Bu kolleksiyonun bir kısmı daha sonra Arundel Dükü Henry Howard tarafından Oxford Üniversitesi'ne verilmiş14 bir kısmı ise 1771 yılında yayınlanan bir kataloğa göre15 Pembroke Dükü'ne ait Wilton'daki malikaneye geçmişti.

17. yüzyılda yazılıp sahnelenen Antiquary adlı oyunun kahramanı da Arundel ve arkadaşlarından esinlenerek yaratılmıştı.16 1650 yılına kadar Arundel malikanesinde 37 heykel, 128 büst, 200 civarında yazılı tablet ve çeşitli lahit ve kırık parçalar toplanmıştı.17 Bu eserler bazı kişilerce Üniversitelere verilse de genellikle soyluların evlerini ve bahçelerini süslemekte kullanılmış, Barok, Rokoko ve Neoklasik üslupların hepsinde de tamamlayıcı bir öğe olmuştu. Ünlü İngiliz tarihçisi Horace Walpole, İngiltere'de 18. yüzyılda büyük bir evin Orta Doğu'dan taşınan antik heykellerle

süslenmeden muazzam sayılamayacağını ifade etmesi18 bu modanın ne denli yayıldığını da göstermektedir.

Sir Richard Warsley 1783-1787 yılları arasında Yunanistan, Anadolu, Mısır, İstanbul gibi yöreleri gezip, İtalya'ya dönmüş ve birlikte yaşadığı arkadaşları ile buradaki deneyimlerini paylaşıp, onların da teşviki ile çok yetenekli sanatçılara gördüğü bu yerlerin ve topladığı eserlerin gravürlerini yaptırarak çok büyük boyda bir albüm halinde yayınlamıştı.19 Sir Warsley, Museum Warsylaneum diye isimlendirdiği bu albümünü altı kısma ayırmıştı. Özellikle altıncı bölümden söz ederken, bu bölümü resimleyen Mr. Revely adlı olağanüstü yetenekli sanatçıdan da bahsetmişti.

18. yüzyılda antik eserlere ilgi artmış ve büyük bir tutku haline gelmekle kalmamış, kurumlaşmaya da başlamıştı. 1735 yılında kurulan Society of Dilettanti, Mısır antikitelerini araştıran Egyptian Club ve Society of Antiquarian kurulmuştu. Bunlardan Society of Dilattenti en etkin çalışan bir kurumdu. 1734 yılında antik eser meraklısı Richard Chandler, mimar Nicholas Ravett ve ressam William Pars'ı Yunanistan'dan Anadolu'ya kadar bir araştırma gezisine yollamış ve İzmir'i merkez olarak kullanarak araştırmalar yapmaları, ülkenin eski adetleri ve ayakta kalmış eski abideleri hakkında bilgi toplamalarını istemişti. Richard Chandler ve arkadaşları gezileri süresince daha çok antik eserleri araştırmış ve Chandler'in kaleme aldığı araştırmaları 1775 yılında Travels in Asia Minor and Greece adı altında Dilattenti Society tarafından yayınlanmıştı.20 İngiltere'de bu yıllarda gelişen mimari tarzda da bu yapılardan esinlenerek özellikle Neoklasik üslubun gelişmesinde önemli etkiler olmuştu. 1748'de Buckimhamshire, Stow'da Richard Greville, William Kent Thomas Pitt tarafından yapılan Concord ve Victory tapınağı, 1758'de James Stuart'ın Worcestershire'da Hangley Hall'da yaptığı Theseus tapınağı, 1782'de Warwickshire'da Joseph Bonomi'nin yaptığı Pompeian Gallery ve 1793-1818'de James Wyatt'ın Gloucestershire'da Dodington Park'taki binaların ön cepheleri tamamıyle Yunan mimarisinin taklidi idi.21

Elçi Lord Elgin de İskoçya'da yaptırdığı malikanesini süslemek amacı ile çok sayıda antik eseri İngiltere'ye göndermiş, bu arada rekabet ortamı da kızışmış ve zaman zaman kavgalara bile neden olmuştu. Elgin, Napolili ressam Giovanni Battista Luisieri'ye yazdığı mektupta İskoçya'da yaptırmak istediği ev ile ilgili tasarılarından bahsetmiş, salonunu antik sütunlarla süslemek istediği, bunun yanı sıra evin diğer kısımlarının da süslemelere ihtiyacı olduğu ve kolaylıkla evdeki süslemeleri artırabileceği, hiç bir şeyin günün modasında yapılacak değişiklikler kadar güzel ve bağımsız olamayacağını belirtmiş, kendisine bulabildiğince çeşitli mermer temin etmesini istemişti. Elgin ayrıca ressamı, kendisine sürekli olarak bu heykellerin değerli yada da tarihi parçalar olduklarını hatırlatmaktan vazgeçmesi konusunda da uyarmıştı.22 Lord Elgin, evi için bir anıtı söktüğünden dolayı bir çok antika toplayıcısının eleştirisine uğramıştı. Edward Daniel Clarke, sanat eserlerini Türklerin elinden kurtarma bahanesiyle asırlar boyunca zamanın savaşlarına ve barbarların tahriplerine karşın ayakta kalabilmiş tapınakların bir İskoç villasını süslemek amacıyla tahrip edilmesine çok üzüldüğünü belirtmişti.23 Romantik şair Lord Byron her fırsatta Lord Elgin'in bu eser tahribatını eleştirmiş, Elgin'i bir çakala, aç gözlü aptal bir taşçı dükkanı sahibine benzetmişti.24

Onyedinci yüzyıl başında John Sanderson, William Lithgow, Tom Coryate'ın gezi anılarında[25] anlattıkları eski harabelere ait bilgilerle dikkat çekilen antik eserler 19. yüzyılın sonuna kadar çok sayıda antika meraklısının da uğraşı olmuştu. Sir Kennelm Digby, İzmir konsolosu William Raye, Dr. John Covel, George Wheler, Henry Maundrell, Edmund Chishull, Dr. Daniel Clarke, Henry Salt, Claudius James Rich, William Ouseley, Charles Taxier, Charles Fellows, Henry Austen Layard çok sayıda antik eseri İngiltere müzelerine kazandıran ve bunlarla ilgili yayınlar yapan kişilerden bazıları idi. Bunlar arasında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili değişik aşamalarda görevler üstlenen Austin Henry Layard'ın yaşam öyküsünü bir örnek olarak burada ele almakta yarar vardır.

Doğuyu Görme İsteği ile Başlayan Serüven ve Büyükelçilikle Sonlanan Doğu Ziyareti

19. yüzyılda İngiliz elçisi olarak görev yapan ve Kıbrıs'ın İngilizlere verilmesinde önemli bir rol oynayan Sir Austin Henry Layard'ın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisi, Layard'ın yaşam öyküsü önce macera arayan genç gezgin, daha sonra bir arkeolog, en son ise etkin bir politikacı ve diplomat olarak sonuçlanmıştı. Bu yaşam öyküsü önemli görevlerde bulunan bir çok İngiliz'in meslek yaşamlarında deneyim kazanmalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ne denli önemli bir yer aldığını yansıtan ilginç örneklerden biridir. Seyland'da yaşayan kardeşini ziyaret amacı ile at üstünde Avrupa'yı geçen Layard, Musul'da kazı yapan Fransız arkeolog Botta ile tanışmış, buradaki kazı ilgisini çekmiş ve konu üzerinde kısa bir araştırma sonucu Seyland'a gitmekten vazgeçip İstanbul'a giderek elçi Lord Stratford de Canning'i ikna edip British Museum'dan maddi katkı ve bir ekip istemişti. Çok geçmeden Osmanlı Sarayı'ndan kazı yapmak üzere bir berat elde ederek[26] Botta'nın kazdığı yere yakın başka bir yörede İncil'de anlatılan efsanevi Ninova sarayını bulmak üzere işe koyulmuştu.

Layard'ın şansı yaver gidince kazı sonucu ortaya çıkan başlıca dev kanatlı boğa heykelleri ile çok sayıda kabartma tablet ve başka eserlerden oluşan Asur eserlerini İngiltere'ye naklettirir.[27] Bugün British Museum'un en önemli hazineleri arasında yer alan bu eserlerin kazı sırasında detaylı çizimlerle kayıtlarını da yaptırmıştı. Layard, büyük boy bir kitapta bu çizimleri yayınlatmış, bir nüshasını da Sultan Abdülmecit'e hediye etmişti. Padişah, bu kitap karşılığında Layard'ı tebrik ederek, onu altın bir enfiye kutusu ile onurlandırmıştı.[28] Henry Layard'ın Padişah'a sunuş yazısını içeren ve metin altlarında el yazısı ile Osmanlıca tercümeleri de yazılı olan bu katalog bugün İstanbul Üniversitesi'nde Yıldız albümleri arasında muhafaza edilmektedir.[29]

Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan Seyahatlerin İngiliz Bilimi ve Ekonomisine Katkısı

Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat eden İngiliz bilginler çoğunlukla klasik eserler ile ilgilenip, İncil ve Doğu kilisesinin kökenine ait sorunlarına çözüm arayıp, Türk ve Arap dili ile tarihini araştırmakta, ayrıca özellikle Bizans İmparatorluğu'ndan kalan el yazmalarını toplamaktaydılar. Genellikle bunlar, Cambridge ve Oxford Üniversitelerine bağlı bilim adamları idi. Edward Pococke, John Greaves, George Wheler, Edward Daniel Clarke, Claudius James Rich ve eşi Mary Rich, Sir William Ouseley ve kardeşi Sir Gore Ouseley gibi kişiler bu gruba girmişlerdi. Bunlar, incelemelerini kaleme almışlar ve daha sonraki araştırmalara ışık tutmuşlardı. Bunlardan 1638 yılında İstanbul'a gelen matematikçi ve astronomi bilgini John Greaves, cami yapımı ve çadır ölçüleri üzerinde

araştırmalar yapmış ve Observations on His Travels adlı eserinde bu konulara değinmişti.30 Bu çalışmalar, bugün dahi önemli dökümanlar olarak geçerliliğini sürdürmektedir. Uzun yıllar elçi sekreterliği ve konsolosluk yapan Paul Rycaut'un31 yazdığı Türk tarihi ile ilgili 1668'de yayınlanan The Present State of the Ottoman Empire, 1603 yılında Knolls'un yarım kalan tarih kitabını 1687'de yeni eklemelerle The Turkish History From the Original of that Nation to the Growth of the Ottoman Empire adı altında yayınladığı diğer bir kitap Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili en değerli çalışmalar arasındadır. Knolls'un ve Rycaut'un bu ürünü, Türk tarihini detayları ile anlatması yanında, her padişah ve önemli vezirlerin de portrelerini içermesi nedeniyle oldukça önemli bir eser olarak hala araştırmalarda güncelliğini korumakta olan Osmanlı tarihidir. Ancak bilimsel çalışmalar tarih kitapları ile sınırlı kalmamıştı.

Botanik, jeoloji, tıp konularında da çalışmalar yapan bilginler vardı. 17. yüzyıl Avrupa kentlerinde adeta çılgın bir hastalık haline gelen lale yetiştirme tutkunluğu Hollanda'da olduğu kadar İngiliz botanikçileri de meşgul etmiş bir konu idi. 1582 yılında Türkiye'den gönderilen lale soğanları ile çok sayıda lale yetiştirilmeye başlanmıştı. Tanınmış İngiliz botanikçi James Garret, yirmi yıl kadar bu çiçeğin yetiştirilmesi için büyük çaba harcağını 1597'de yayınlanan John Gerrard'ın Herbal adlı kitabı anlatmaktadır. I. Charles'ın yardımları ile Türkiye'den getirtilen soğanlarından İngitere'de saray bahçelerinde elliye yakın tür lale yetiştirilmiş, bu bitkinin soğanı ayrıca ilaç yapımında da kullanılmıştı. Özellikle ezilerek kırmızı şarapla karıştırılıp içildiğinde boyun ağrılarını geçirdiği John Parkinson adlı bir başka İngiliz botanikçi tarafından ileri sürülmüştü.32 Tıp konusunda makalelerden oluşan bir kitapta 1694 tarihli ve anonim bir arkadaşa mektup şeklinde bir fizik doktoru sıfatıyla yazılan bir makalede Türkiye'den ithal edilen serapias veya Türklerin salep dedikleri köklerden elde edilen tozun hamileliklerde düşük tehlikesini önlediği, bu nedenle hastalarına ve ebelere bu tozu tavsiye ettiğini yazmıştı.33 İngiltere'de Royal Society of Arts, bir çok alanda gelişmeler için bilimsel araştırmalar yapmak üzere bazı kişileri de Anadolu'ya görevli olarak göndermişti. Özellikle Türk basmalarında kullanılan parlak kırmızı rengin hangi boyalarla yapılabileceğini araştırmak üzere 1761'de John Wilson ve 1764'de ise Simon Spurre'i, deri boyacılığı için de 1767'de Mr. Philippo'yu görevlendirmişti. Bu kişilere yaptıkları çalışmalardan dolayı da ödül verilmişti.34

Yine Başpiskopos Laud'un II. Charles zamanında Türkçe yazmalarına ilgi göstermesi sonucu bu konuda İngiltere Üniversite kütüphanelerinde büyük bir birikim başlamıştı. Laud'un kral II. Charles'ı ikna etmesi sonucu Levant Company'e kral tarafından yazılan mektup ile Levant Company'e ait her gemi bir İslam el yazması getirmekle yükümlendirilmişti. İngiltere'de çok sayıda Kur'an bulunması nedeniyle bunların Kur'an dışında eserler olması hususunun da özellikle belirtildiği bu mektup uyarınca Oxford ve Cambridge Üniversiteleri ile Başpiskopos'un ikamet ettiği Lambeth Palace Library'e sayısız el yazması toplanmıştı.35 İngiltere'de özellikle üniversite merkezlerinde toplanan Türkçe, Arapça, Farsça el yazması yanında diğer doğu dillerindeki el yazmaları bu üniversitelerde özellikle Doğu kültürü üzerine çalışmaların gelişmesine öncülük etmiş, bunların çevirileri yapılmıştı.36 Bunlar içinde bugün British Library'de bulunan Rum Patrick Cyril Lucar'ın I. Charles'a hediye ettiği 5. yüzyıla ait Codex Alexandrianus ile Oxford Üniversitesi Bodleian Library'de bulunan Cyril Lucar'ın Edward Pococke aracılığı ile Başpiskopos Laud'a hediye ettiği Penteteuch ve Edward Daniel Clarke

tarafından bulunup getirilen İncil (Ms. E.D. Clarke 39 (S.C.18400) en değerli Bizans yazmaları olarak muhafaza edilmektedir.37 1825 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti yürüten Levant Company özellikle el yazmaları ve antik eserlerin İngiltere'ye taşınmasında büyük bir rol oynamış,38 eğitim kurumları yanında çok farklı alanlarda da önemli görevler üstlenmişti. Levant Company'nin kapanışında bu etkinlikler bir rapor halinde yayınlanmıştı.39

İngiliz Sanatına Türklerin Katkısı

Bir çok İngiliz sanatçı Osmanlı topraklarında ilham kaynakları aramış, Türk yaşantısını, giyim tarzını, mimarisini, antik eserlerini İngiliz toplumlarına tanıtmakta önemli bir rol oynamışlardı. Bu resimler içinde gerçekçi tarzda yansıtılmış konular yanında, taslak olarak çizilen desenlerden yararlanıp, sonradan bunlar biraz değiştirilerek yapılanlar da vardı. Bu sanatçılardan Frederick John Lewis, Thomas Allom, William Bartlett burada anılabilir. Bunun yanı sıra Doğu'ya hiç gelmemiş, ancak başka sanatçılardan esinlenmiş ve anlatılan anılardan da etkilenerek Doğu resimleri yapan ressamlar da vardı. Örneğin ünlü İngiliz ressamı Hogarth'ın Osmanlı haremini betimleyen resimleri bunlardan bazılarıdır. Bunlar dışında ihtişam ve heybetli görüntülü Türkler de tercih edilen konular olup, kitaplar dışında saray süslemelerinde, duvar resimlerinde, tuvaller veya değişik objeler üzerinde betimlenmesi yaygındı. Wilton House'da Harem kadınları ve bir içoğlanı resmeden ve ilginç bir eser diye nitelenen tablo gibi40 konular yanında Hogarth'a atfedilen ancak Hayman tarafından yapıldığı sanılan Kew Sarayında yapılmış köşklerden birinde, merdiven trabzanlarının üstünde yer alan ve oradaki şenliklere hayretle bakarcasına betimlenen iki Türk figürü, Rokoko Dönemi'ndeki Doğu fantazilerinin ürünü idi.41 Ancak Orientalism akımı içinde, Doğu fantazisini güçlendirecek konuları betimlemeyi tercih etmişlerdi. Batılılaşma hareketinin başladığı on dokuzuncu yüzyılda özellikle Saray çevresinde değişen giysiler, askeri üniformalar bu resimlerde hiç gösterilmemiş, egzotik doğu konuları işlenmişti.

Osmanlı kültürünü İngiltere'ye tanıtan önemli bir meslek grubu ise tüccarlardı. Tüccarlar, İngiltere'ye lüks ürünler taşımakla kalmamış, özellikle Türk kumaşları, çinileri ve halılarının taklitlerinin yapılmasında da ön ayak olmuşlardı. İngiltere'de özellikle diplomatik hediyeler sonucu İngiliz saatlerine talep artmış, Türk pazarı için İngiliz saat üreticileri çok sayıda cep ve masa saati üretmişti. Bu üreticiler, Türk adet ve göreneklerini, zevklerini de dikkate alarak saatler üretmekte idiler. On yedinci ve 18. yüzyıllarda müzikli ve Boğaz manzaralı İngiliz saatleri Türk pazarında en fazla aranan markalar olmuştu.42

Ancak iki ülkenin sosyal ilişkilerine en büyük katkı kraliyet mensupları tarafından gerçekleştirilmişti. Kral IV. George'un boşanmak istediği eşi Kraliçe Caroline, 1816 yılında Osmanlı ülkesine bir gezi yapmış, İstanbul'a gelişinde kendisine Padişah tarafından çok değerli takılar ve gümüşler hediye olarak gönderilmiş, ancak saraya davet edilmemişti.43

Yine Napolyon'un Mısır seferi ile gelişen olaylar Türk ve Doğu imajının İngiltere'de değişik temalarda yansımasına neden olmuştu. Kırım Savaşı'ndan başlayarak, soyluların Osmanlı İmparatorluğu'na ziyaretleri daha da sıklaşmış, adeta bir alışkanlık haline gelmişti. Kraliçe Victoria'nın amcası Cambridge Dükü, 1855 yılında İstanbul'a gelmiş ve rahatsızlığı nedeniyle Saray'a

gidememişti. Bunun üzerine ikamet ettiği İngiliz sefaret binasında Padişah tarafından ziyaret edilmişti. Bu olay, tutucu çevreler arasında oldukça eleştiri konusu olmuştu.44 Bu ziyaretler 19. yüzyılın son çeyreğinde saraya çok ağır bir mali külfet getirecek kadar sıklaşmıştı. Kraliçe Victoria'nın on beş yaşındaki oğlunun İngiliz donanma gemisi ile İzmir'e yaptığı bir haftalık ziyarette ağırlamada sıkıntılar yaşayan Mehmet Reşit Paşa Saray'a gönderdiği jurnalinde bu konuda dert yanmaktan da geri kalmamıştı.45 Bu tür ziyaretler yanında Kırım Savaşı sonucunda başlayan barış kutlamaları, hem Londra, hem de İstanbul yaşamına bir canlılık getirmişti.46 Londra'daki Türk sefaretinde bir balo verilmiş, Kraliçe Victoria ve eşi yanı sıra çok sayıda İngiliz soylusu, subayı ve yabancı misyon üyeleri de baloya katılmıştı. İlk kez bir İngiliz kraliçesi bir Türk sefaretini ziyaret etmiş ve bu olay gazete manşetlerine geçmişti.47 Yine İstanbul'daki İngiliz sefaretinde verilen baloya da Sultan Abdülmecit'in katılması oldukça heyecan yaratan bir olay olmuştu.48 Avrupa'da unutulmaya başlanan Türk imgesinin son bir kez daha canlanması 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in İngiltere'yi de kapsayan Avrupa gezisi idi. Buckingham Sarayı, Guildhall ve India Office'de resepsiyonlar düzenlenmiş, Padişah ile ilgili haberler ve portreleri gazetelerde yayınlanmış, Guildhall Sultan Abdülaziz'in portresi ile süslenmişti.

İngiliz Şenliklerinde Türk Giysileri

İngilizlerin Türklerle olan ilgisi I. Elizabeth Devri'ne kadar hemen hemen fazla olmamakla beraber, İngiliz edebiyatında Türklere özellikle Haçlı seferleri ile ilgili hikayelerde yapılan göndermeler yanında özellikle saray eğlencelerinde Türk etkilerine rastlamak mümkündür. Diğer Avrupa ülkelerinde olduğu kadar İngiliz şenliklerde de görülen Türk modası gerçekte İngiliz-Osmanlı ilişkilerinden daha da geriye gitmekte olup, İtalya yoluyla İngiltere'ye geçmişti. Londra'da Public Record Office'de bulunan 1510 yılına ait kayıtlarda saray şenliklerinde kullanılmak üzere Türk başlıkları ve silahlarının hazırlanması için siparişler verildiği izlenmektedir. VIII. Henry Westminster'de düzenlenen bir şenliğe Essex Kontu ile birlikte, bellerinde ucu kavisli kılıçlar, başlarında türban ve renkli Türk giysileriyle gelmişlerdi.49 Bu şenlik için koyu kırmızı kadifeden 2 Türk başlığı, 2 Türk elbisesi ve başlığı, 2 Türk 'bıçağı' sipariş edilmişti.50 Yine 1554-1555 yılında Kraliçe Mary'nin saray şenliklerinde kullanılmak üzere Türk giysileri yanı sıra aksesuar olarak Türk yayları, sadakları, altın püsküller ve kuşaklar hazırlatılmış, Türk kadınlarının da temsil edildiği şölende bunları Roma-Yunan Tanrıçaları olarak tanımlayanlar dahi olmuştu.51 1509-1547 yılları arasındaki modayı anlatan bir yazar, İngilizlerin paltolarının İtalyan, kaftanlarının İspanyol, elbiselerinin Türk, başlıklarının ise Fransız tarzında olduğunu belirtir.52

Elizabeth Dönemi'nden itibaren de şenliklerde zengin Türk giysileri ile bir Türk gibi görünmek güç simgesi olarak kabul edilmişti. 1594 yılında Edinburgh'da VI. James'in oğlu Prens Henry'nin vaftiz şenliklerinde yer alan etkinliklerden birinde şatonun yanındaki vadide, aralarında kralın da yer aldığı üç Hıristiyan, üç Türk, üç Amazon savaşçıdan oluşan bir savaş oyunu yapılmıştı. Kral, Hristiyan savaşçı rolünde olmakla birlikte oyunda yer alan üç Türk'ün son derece ihtişamlı giysiler giymekte olduğu anlatılmaktadır.53

1666 yılında II. Charles'ın sarayında Türk giysilerinin moda oluşunu, çağın sosyal yaşantısını hatıratlarında yansıtan Samuel Pepsy ve John Evelyn'in yazdıklarından öğrenilmektedir. Evelyn, kralın Türk tarzında giyinmeye başladığını ve bunu bir daha değiştirmeyeceğine dair yemin ettiğini, frapan Fransız giysilerine karşın güzel bir şekilde tasarlanan Türk giysilerini kralla birlikte bir çok soylunun dahi benimsediğini anlatır. Samuel Pepsy ise, Kral ile bir çok soylunun özellikle siyah ve pembe renkli bu Doğu tarzındaki giysileriyle saksağan kuşuna benzediklerini belirtmiş54 kendisi bu modaya rağbet etmemişti.

Onyedinci yüzyıl Restorasyon tiyatrosu da bu modaya paralel olarak Türk temalı oyunlar ile doludur. II. Charles'ın Türk giysilerini kullanmaya başlamasından hemen sonra Roger Boyles'un The Tragedy of Mustafa adlı oyunun sahnelenmesi, bu modanın daha da alt tabakalara inmesine neden olmuştu.55

Tiyatro sahneleri ile her zaman görünen Türk giysileri 18. yüzyıl başlarında salon giysileri olarak da kullanılmaya başlanır. 1717 yılında İstanbul'da sefire olarak bulunan Lady Mary Wortley Montagu yanısıra 1721 yılında 28 Mehmet Çelebi Efendi'nin Paris elçiliği görevine atanması ile gelişen ilişkiler sonucunda Fransız ve İngiliz modasında Türk giysilerinin yeniden giyilmesine, yada stilize edilerek yeni tasarımların çıkmasına neden olmuştu.56 Lady Mary, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerle ilişkisi olup, Saray'da Valide Sultan tarafından kabul edilen İngiliz sefiresidir.57 Daha İstanbul'da iken Türk kıyafetlerini çok beğenmiş, İngiltere'ye döndükten sonra da beraberinde getirdiği çok sayıda Türk giysisini değişik toplantılarda, maskeli balolarda giymiş, ayrıca bu kıyafetlerle değişik portrelerini yaptırmıştı. Montagu'nun resimlerini bugün değişik kolleksiyonlarda bulmak mümkündür. Montagu'nun yakın çevresi de ayni modayı takip etmişler ve bu dönemde İngiliz soylularının sanatçılara poz vererek yaptırdıkları resimlerin altlarına veya arkalarına isimlerini yazdırırken isimlerinin önünde Sultan veya Sultana unvanları yazılmıştır. National Trust of Scotland'ın himayesinde bulunan West Wycombe Park'ın yemek odasında burayı yaptıran Sir Francis Dashwood'un Türk giysisi ve türbanı içinde muhtemelen o yıllarda kurulan Divan Society'nin üyesi olarak elinde şarap bardağı tutarken gösteren bir resmi ile yine Türk giysileri ile Lady Mary Wortley Montagu ve Sir Francis'in kız kardeşi Mary'i gösteren iki portre daha buna örnek olarak gösterilebilir. Bu resimlerin arkalarında 'El Fakir Dashwood Pasha', 'Sultana Wortley Montagu' ve 'Sultana Walcontinia' yazmaktadır.58 "Turqueri" diye adlandırılan bu moda, sadece giysilerde değil, iç dekorasyonda ve bahçe tanziminde de kendini göstermişti.

18. yüzyılın ikinci yarısında da bu moda zaman zaman yeniden görülmüş ve başta Lady Mary Wortley Montagu'nun oğlu Edward Montagu tarafından sürdürülmüştü.59 Montagu'nun Türk yaşamına olan özentisi o denli ileri seviyede idi ki, kendini, üzerinde Padişah'ın tuğrası olan bir fermanla Padişah'ın oğlu olduğu ve bu nedenle Padişah'ın kendisine bir maaş bağladığını iddia edecek kadar ileri gitmiş,60 üzerinde ancak şehzadelerin takabildiği irilikte bir elmas olan portokal rengi kavuğu ile sık sık Londra sokaklarında dolaşmayı adet haline getirmişti.61

Ancak bu moda salt giysilerle ifade edilmemişti. Üst düzey kişlerin yaşam tarzına da yansımış, Osmanlı sarayı ve Padişahların özellikle Harem yaşamının yanlış algılanması nedeniyle fantazilere, ahlak boyutlarını aşan bir yaşam biçimine dönüşmüştü. Evinde düzenlediği ve gerçekte Kral'ın gözdesi olmak için fırsatlar arayan Mademoiselle de Bleau, giydiği muhteşem Türk giysisi ve yaptığı Türk dansı ile tüm Londra sosyetesi arasında Roxana diye anılmış ve bu çılgın baloları anılarında anlatmıştı.62 Doğu'ya yaptığı seyahatten sonra İstanbul ile ilgili gözlemlerini, Türklerin edebiyat, bilgelik ve nüktedanlıklarından seçme örneklerle yayınlamış olan Meryland Dükü Lord Baltimore,63 özellikle harem yaşamı ile ilgili fantazilerini Londra'daki evinde sürdürmüştü. Bir tecavüz olayından dolayı yargılanan Lord Baltimore'un64 Doğu tarzındaki evinde, pek çok kadınla olan ilişkisini ve kendisi ile de olan aşk hayatını harem yaşantısına benzeten ve bu ilişkilerin kurbanı olduğunu ileri süren Sophia Watson, Baltimore'un evli olduğu halde aralarında kendisinin de bulunduğu pek çok kadınla olan ilişkilerini harem yaşantısına benzetmiş ve bunu 'Meryland Paşası'nın haremi için koyduğu kurallar ve diğer skandalları' şeklinde oldukça alaycı bir dille bir kitapta anlatmıştı65 Covent Garden sanatçılarından Mrs. George Ann Bellamy'nin anılarında da henüz genç kızlık yıllarında kendisini metresi olmaya zorlayan Lord Tyrawley'nin muhteşem Türk sarayı olan evinden bahsedilmişti.66 Türk harem yaşamından esinlenen harem fantazileri 19. yüzyıl özellikle Victoria Dönemi İngiliz edebiyatında ve resminde de devam etmiş, sanaçılara ait Gizli Anılarım veya Lady Harpur'un maceraları gibi isimlerde, genellikle anonim olarak yazılan çok sayıda eserde anlatılmıştı.67

Türk, Çin ve diğer Doğu ülkelerine ait giysiler ile yapılan maskeli balolar soyluların malikanelerinin de dışına çıkmış ve orta tabaka halkın da eğlencelerinin bir parçası olmaya başlamıştı. Kralın saltanatının yirmi beşinci yıl kutlamaları onuruna Renelagh Bahçeleri denilen yerde bir maskeli balo düzenlenmiş, bunu daha sonraki yıllarda yapılan diğer balolar izlemişti. Venedik türünde eğlenceler yapılmakta ve özellikle Türk ve Çin giysileri tercih edilmekteydi. Bu balolarda giyilen kiralık elbiseler için Londra'da Strand'da Catherine Street'de Wardrobe adlı bir de dükkan açılmıştı.68

Yine ticaretle uğraşan bir çok İngiliz tüccar ve Osmanlı topraklarında değişik amaçla dolaşan İngilizler Türk giysili resimlerini yaptırmışlardı. National Gallery'de bulunan 1810 tarihli bir portrede, Philip Barker Webb (1793-1854) adlı bir tüccar Türk giysileri içinde yine Türk tarzında döşenmiş bir odada sedir üstünde bağdaş kurmuş olarak resmedilmişti. Webb'in başının üstünde sol tarafta Sultan II. Mahmud'un altın renkle çizilmiş bir tuğrası, sağda ise kısmen okunabilen "Kaptan Paşa…" yazısı yer almış, bir elinde içmekte olduğu çubuk, belinde ise bir hançer asılı idi. Webb'in pabuçları ise sedirin önünde duruyordu. III. George'un eşi Kraliçe Charlotte'un çocukları ile betimlendiği tabloda küçük prensesin fantastik bir Türk giysisi ve Prensin de Roma giysisi içinde John Zoffany tarafından betimlenmesi, bu giysilerin özellikle sarayda çocuklara da giydirildiğini yansıtmıştı.69 Sir David Wilkie de bu gelenekteki resimlerin ressamı olmuş, özellikle İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yörelerinde yaptığı Orientalist tarzdaki resimleri yanında Türk giysili İngilizlerin de resimlerini yapan bir ressam olmuştu. Bunlar arasında Kudüs konsolosunun eşi Mrs. Young, Walker Bey diye anılan Amiral Walker'in kızının resmi Türk giysili İngilizlerin resmi idi.70 Wilkie'nin belki de ününü kraliçe Victoria ve

Sultan Abdülmecid'in resimlerini yapmasına borçlu olduğu düşünülse de71 özellikle Sultan Abdülmeci'in portresindeki başarısı sıradan bir iş olarak nitelenmiş, ancak özellikle Walker'in küçük kızının Doğu giysili resmi, sanatçının büyük bir çıkışı ve en mutlulukla ürettiği mücevher değerindeki eserlerinden biri olarak nitelenmişti.72 Wilkie'nin "Cami kapısında mektup yazıcısı" tablosu tam anlamıyla bitmemiş olmasına karşın ölümünden sonra yapılan müzayedede Lord Townshend tarafından 446 sterline satın alınması73 da o yıllarda bu tarz resimlere ilginin boyutunu yansıtmaktadır.

Dört ay gibi kısa bir süre İstanbul'da Sefaret Katibi olarak çalışan David Urquart, görevinin kısalığına karşın, Türk adet ve göreneklerini kabullenip, Türk giysileri ile dolaşması, tam anlamıyle Türk tazında döşeli bir evde oturarak, Türklerle dostluk kurması ve Türkçe konuşması ile Lord Ponsonby'nin elçiliği zamanındaki İngiliz misyon geleneğini alt üst etmişti. İngiliz Sefareti'nde Urquart'ın bu davranışları tepki ile karşılanmışsa da Büyük Elçi Lord Ponsonby ve Sefire Lady Ponsonby, Türk adet ve geleneklerini daha iyi öğrenebilmek amacı ile Uquart'ın evinde yemek yemekten de geri kalmamışlardı. Ancak kısa sürede Saray çevresinde edindiği dostluklar onu Saray'da sözü geçen bir konuma sokmuş ve bu da elçilik çevrelerince kuşku ile karşılanmış ve İngiltere'ye geri çağrılmıştı.

İngiltere'ye döndükten sonra da bu alışkanlıklarını sürdürmüş olan Urquart'ın Watford'daki evi, içinde gerçek anlamıyla bir Türk hamamı da ihtiva eden muhteşem bir Doğu sarayı idi. Türk hamalarını açma girişimleri yanında başlıcası The Sprit of the East olan bir çok eser yazmıştı. Uquart için Doğu ve Doğu'nun politik sorunları bir şair gibi ara sıra gelip giden esintiler olmaktan çok, onun yaşamı boyunca her günkü uğraşı olmuştu.74

İngitere'de Sosyal Yaşamında Türk Kahvehaneleri ve Hamamları

İngiliz yaşamına Türk adet ve geleneklerinden en fazla etki eden topluma yönelik kurumların başında Türk kahveleri ve hamamları en başta gelir. 17. yüzyıl ortalarında Türk kahvehaneleri önce Oxford ve Cambridge'de, sonra Londra'da görülür. Oxford ve Cambridge Üniversitelerine el yazmaları satmak amacı ile gelen Rum papazlar tarafından 1650 yılında Oxford'da İngiltere'nin ilk kahvehanesi Angel Inn açılır.75 1652 yılında ise Daniel Edwards adlı tüccar tarafından Londra'ya getirilen İzmirli Pasque Rosée, St. Michael's Alley, Cornhill'de ilk kahvehaneyi açar.76 Bu kahvehaneler, genellikle Sultan's Head yada Turks' Head diye adlandırılmıştı. Türk kafası veya bu kahvehanelerin kapısının üstüne konulan Türk başı simgesi, sadece Londra'da değil, başka eyaletlerde, hatta daha küçük kasabalarda bile taverna veya kahvehaneler ve başka mesleklerde de sık sık rastlanılan bir simge olmuştu. Bu simge ile de heybetli Osmanlı imgesi anılarda taze kalıyordu. Bazı tarihçilere göre bu ismin bu denli sık kullanılması Ortaçağ'da Haçlı seferlerine kadar gitmekteydi. O yıllarda kahramanlık göstergesi olarak Haçlı seferinden dönen şövalyeler evlerinin üstüne türbanlı Türk veya Müslüman başı olan bir figürü içeren armalar koyarlardı.77 Tarihi Londra kentini anlatan kaynaklarda, Solyman, Smyrna, Sultan, Sultaness, Turks' Head, Sultan's Head gibi isimlerde kahveler vardı. 1665 yılında yazılan anonim bir şiirde78 kahvehanelerin tarifi yapılmış ve bu şiirde "Eğer başında şapka yerine sarığı olan büyük Murad'ı ya da giysileri içinde Sultan veya Sultana'yı… ya da Türk ibriğinden Türk

fincanına kahve konulmasını gösteren bir işaret görürsen, işte burası kahve satılan yerdir" diye tarif edilmişti.

1678 yılında Sir William Jonnens79 adlı bir kişi ve ortağı Ch. Chirsted adına, Türk hamamları açabilmek için, bunlar üzerinde senelerce araştırma yapmış olması nedeniyle bu alanda sadece kendisine Türk hamamı açmak için patent hakkının verilmesinin doğru olacağını ileri sürerek başvuruda bulunması üzerine 14 yıl İngiltere'de Türk hamamı açma izni 'yenilenmişti'. Bu belgede verilen patent için 'yenilendi' denmesi 1677 yılından önce Londra'da Türk hamamları açılmış olabileceğini anımsatır.80 John Aubrey'e göre Türkiye tüccarları tarafından Newsgate Street'te yapılan Bagnio, 1679 yılında açılmış Duke's Bagnio adındaki diğer hamam ise Long Acre'de Salisbury ahırları denilen yerde yine aynı yılda açılmıştı.81 Ancak 1675 yılında İstanbul'u gezen George Wheler, seyahatnamesinde82 Valide Sultan Camii'nin yanındaki hamamı anlatırken Londra'daki hamama benzetmesi Jennings'in ilk hamamı 1675'ten önce açtığını gösteren bir delildir.

1680 yılında Royal Bagnio'nun tarifi ve bunun erdemleri başlığı altında 'erdemli bir kişi' tarafından yazıldığı belirtilen, ancak anonim olan bir kitapçıkta,83 Londra'da açılan hamamın Türk hamamlarına mümkün olduğunca benzetilmeye çalışıldığı belirtilmiş, en güzel ve ihtişamlı hamamların Osmanlı padişahı tarafından yapıldığı, bunun sadece İstanbul'da değil tüm Osmanlı eyaletlerinde de bulunduğunu anlatılır. Bilimsel bir tebliğ olarak hazırlanan bu yazıda Türk hamamları ve bununla ilgili külhan, peştemallık, tellak gibi terminolojiye de yer verip, Ortaçağ bilgini Galen'in fizik ve tıpla ilgili çalışmalarında, bu konudaki yazdıklarına da atıfta bulunulur. Ancak, burada Royal Bagnio ile ilgili binanın fazla bir tarifi verilmez.

Sir William Jennings'in yaptırdığı hamamlardan biri kendi ikamet ettiği Long Acre'nin Batı yakasında Salisbury ahırları denilen yörede yer alan Duke'ün Banyosu ismiyle anılan bir hamamdı.84 Bulunduğu yer Banyo Avlusu diye anılmaktaysa da, bu 1844 yılında Banyo Sokağı diye isim değiştirmişti. Burası 1683 yılında yayınlanan bir kitapta oldukça detaylarla anlatılmıştı.85 Bu hamamın karşısında uzun yıllar kraliçe adına denizlerde görev yapmış ve İngiltere'de halk yararına ilk banyo veya hamamları açan Sir William Jennigns'in son derece lüks ve ihtişamlı evi yer almıştı. Bu ev, Banyo'ya gelenlerin ikameti için düzenlenmiş çok sayıda oda ihtiva ediyordu. Bunun ilerisinde ise Banyo yer alıyordu. Bu binanın ilk girişindeki holde bir kapıcı gelen müşterileri karşılıyor ve para alıyordu. Buradan sonra girdiğimiz ikinci odada kocaman bir terazi duruyordu. Bu, girerken ve çıkarken müşterileri tartıp, banyoda terleme sonucunda ne kadar ağırlık kaybettiğini belirlemek içindi.

Buradan oldukça geniş bir başka odaya geçiliyordu. Burası soyunma odası idi. Her iki yanlarda müşterilerin soyunup giyinmesi ve özel eşyalarının bırakılması için küçük özel kabinler vardı. 30 ayak uzunluğunda olan bu oda, siyah beyaz mermer karolarla döşeli idi. Müşterilerin soyunurken üşütmemesi için bu odanın ılık olmasına özen gösterilirdi. Bu odanın tavanı düz, üstü ise kurşun kaplı idi. Bu mekanın öteki ucunda bir başka kapı vardı.

Bunun önünde banyoda o anda işi olmayan keseleme işini yapan tellaklar beklemekte idi. Burası nispeten daha sıcaktı. Buradan esas banyo kısmına girilirdi. Bu kısım muhteşem bir yerdi. 45

ayak uzunluğunda, 35 ayak genişliğinde, oval şeklinde bir alanın üstü bir kubbe ile örtülü olup içine gömülü cam şişelerden süzülen doğal ışıkla aydınlatılmıştı. Bunlar, Royal Bagnio'dakinden daha geniş, ancak sayıca daha azdılar. Bu kubbe, her biri 20 inç çapında ve 16 ayak yükseklikte beyaz taştan yapılmış silindir şeklinde sekiz sütun üzerinde yükselmekte idi. Burada ortada yerden 20 inç yükseklikte ve altı metre kare genişliğinde masa şeklinde mermerden yapılmış bir göbek taşı vardı.

On oturma yeri ile duvar boyunca on dört niş içine çok sayıda kurna ve musluk yerleştirilmiş, duvarlar ise Gali çinileri ile kaplanmıştı. Duvarda asılı olan çok güzel sarkaçlı bir saat, müşterilerin ne kadar zaman burada kalabileceklerini ayarlamalarına yardımcı oluyordu. Banyo kısmına bitişik dört küçük daire planlı oda daha vardı. Bunların kimisi çok sıcak, kimisi çok soğuk olup, herbirinde sıcak ve soğuk iki musluğu olan birer kurna vardı. Buradaki eğlencelere gelince yine Türk hamamlarındakinin hemen hemen aynısı idi. Hamama gelen müşteri, kapıdaki görevliye giriş ücretini ödedikten sonra isterse önce terazide tartılır, sonra bir 'berber' eşliğinde özel kabine girer, bu kişi ona soyunması için yardım ederdi. Berber, müşterinin başına bir peşkir sarıp, belinden aşağısını bir peştemal ile örtüp, omuzlarına bir havlu atarak hamama hazırlıyordu. Ayaklarına bir çift terklik giydirip müşterisini hamam kısmına geçirtiyor, burada ona bir çift tahta takunya giydirildikten sonra tellak tarafından keçi kılından yapılmış eldivenle keseleniyordu. Bundan sonra içinde kurna olan odalarda önce çok sıcak, daha sonra da iyice soğuk su olan küvetlerde yıkanırlardı. Duke'ün banyosunda kadınlar için de gün ayrılmıştı. O günlerde burada sadece kadın görevliler çalışır, tamamı ile mahremiyet içinde olurdu. Salı ve Cuma günleri hamam kadınlara ayrılırdı.86 Covent Garden'da da Hummum diye anılan bir başka yerin de en eski Türk hamamlarından biri olup87 Jennings'in 1675'te önce açtığı ilk hamam olabileceği düşünülebilir.

Ancak İngiltere'de açılan bu hamamlar, tüm reklamlarında sağlık ve temizlik amacı ile açıldıklarını belirtmelerine karşın, tamamı ile eğlenceye yönelik geliştirilmişler, bunların yanında yapılan kahveler ve özel evler birer genelev olarak kullanılmışlardı. Covent Garden'dan Shakespear'in Başı'na ait anıları ve eğlenceleri anlatan Shakespear'in Hayaleti imzalı kitapta, bir Londra sabahı anlatılırken, güneşin artık iyice yükseldiği saatlerde, tutumlu ev hanımları yemeklerini hazırlamış, çevredeki Banyolar ise gecenin günahkar konuklarını perdeli tahteravanlar içinde tek tek yolcu etmekle meşgul olduğu88 sözleri bu hamamların temizlikten çok genelev olmalarının ifadesi idi.

1845 yılında ise bu geleneği yeniden canlandırmak isteyen David Urquart, yeniden Türk hamamları açıp, bunların çoğalması için büyük bir gayret sarf etmişti. Urquart'ın Londra'da Jermyn Street'te açtığı Türk Hamamı, İstanbul'dakileri aratmayacak güzellikte olduğu anlatılır. Urquart, yaşadığı her yerde kendisi ve ev halkının, hatta çalışanların da kullanabilmesi için Türk hamamları yaptırmıştı. Savoy'daki dağ evinde bulunan Türk hamamını bütün köylü ve dağcılara açmış, yazdığı makaleler ve verdiği konferanslarla Türk hamamlarının sıhhi yönünü bilimsel olarak anlatmaya çalışmıştı.89 Hamam diye anılan bazen de sadece kısa harflerle T. B. diye anılan Jermyn Street'teki Türk Hamamına açıldığı günden itibare 28 ay içinde 72.000 müşteri gelmişti. Victoria sokağındaki Oriental Bath ise iki buçuk yıllık sürede 54,720 müşteri ile ikinci rağbet edilen Türk hamamı olmuştu. Bu hamamın reklamları o denli çoktu ki abartlılara dahi gidilmişti. Bu hamamın ününe ait öykülerden

biri İstanbul'da bir yemekte geçmiş, bir Fransız sekreterinin Harranlı bir Arap şeyhine en iyi hamamın nerde olduğu sorusu üzerine, “Allah var, şahidim var. Her yerde Türk hamamı var ama Londra'da Picadilly'de olan gibisi yok” demiş, bununla da Jermyn Street'teki hamamın kastedildiği şeklinde idi90

Urquart'ın yaptırdığı bu hamamların yoğun bir şekilde tanıtımları yapılmış, küçük kitapçıklar veya broşürlerde de yayınlanmıştı. Hamama gelindiği andan itibaren nasıl bir sıra ile tüm bölümlere girileceği anlatılmış, renkli bir tablo çizilmişti. Bu hamamlarda Türk Hamamı'nda olan her şey vardı. Kapıda karşılayan mavi atlas giysili türbanlı kapıcı yanında, nargile veya Türk çubukları istrahat ederken içilebilmekte ayrıca müşterilere helva, şerbet gibi Türklere özgü yiyecekler sunulmaktaydı.91 II. Dünya Savaşı sırasında hava saldırısı sırasında bomba isabet etmesi sonucu ortadan kalkmıştır. Londra'da yapılan Türk hamamlarının en iyi korunmuş örneklerden biri Liverpool Street civarında Bishopgate Churchyard'da bir Türk şirketi tarafından lokanta olarak çalıştırılan Gallipoli Restaurant'tır. 19. yüzyılda İngitere'nin bir çok yerinde açılan Türk Hamamları yanında, Lord Kinnairds tarafından inekler için de yararlı olacağı düşüncesi ile Türk hamamı şeklinde çalışan özel bir inek hamamı yaptırılmıştı.92 Ayrıca İskoçya'da Dunfermline kentinde Turkish Suite diye anılan Türk hamamı bugün halen kullanılmakta olup, dıştan gri taştan yapılmış sıkıcı görüntüsüne karşın renkli çinileri olan muhteşem iç mekanı görenleri şaşırtmaktadır.93

Türk Köşkleri ve Camileri

Türk hamamları yanında İngilizler, Türk mimarisinin çeşitli alanlarında da Osmanlı topraklarında yeni fikirler aramışlar, bunların bazılarını uygulamaya çalışmışlardı. 17. yüzyıl ortalarında ünlü İngiliz mimarı Christopher Wren, İstanbul'da yaşayan varlıklı İngiliz tüccarı Dudley North'dan, Türklerin mimari konularında, özellikle cami kubbelerinin yapı tekniğini kendisi için öğrenmesini istemişti. North'un topladığı bilgileri, Wren, St. Pauls Kilisesi'nin kubbesinin yapımında kullanmak istemişse de bu bilgileri yeterli bulmamıştı.94 Christopher Wren'in anısına James Elmes tarafından yayınlanan bir kitapta95 Wren'in yazılarından alıntı yapılmış ve Ayasofya ile başlayan kubbenin artık sadece İstanbul ve Doğu ülkelerinde muazzam bir şekilde yapıldığını belirtmiş ve bunun geometrisi ile ilgili bazı çözümlemelere girişmişti.

Elmes, Royal Society üyesi ve mimar John Evelyn'in günlüğünden yaptığı bir alıntıda Royal Society üyeleri olan Christopher Wren, Sir John Hoskyns ve Evely'nin o yıllarda İngiltere'ye yerleşen ve Doğu'ya yaptığı anı ve gözlemlerini aktardığı seyahatnamesi ile ünlü olan Fransız Sir John Chardin'dan da Doğu mimarisi ve özellikle kubbe yapımı üzerine bilgi almak için yaptıkları ziyarete de değinmiştir.

Sir Chardin onları evinde Doğu giysileri ile karşılamış, ancak onlara Türk yapılarından çok Yunan ve Roma eserlerinin ihtişamından bahsetmişti. Sir John Evelyn de Christopher Wren anısına yayınladığı mimarlık tarihi ile ilgili kitapa Ayasofya'da yapılan kubbenin sonraları Türkler tarafından geliştirildiğini anlatmıştı.96 18. yüzyılda ise Türk mimarisi teknikten çok plan olarak benimsenmiş, Rokoko Dönemi İngilteresi'nde yeniden gündeme gelmiş, bu kez fantazi binalar oluşturulmuştu.

Bu fantaziler kapsamında mimari alanında ilgilerini çeken Türk camilerinin 18. yüzyılda parklarda ilgi çekici minyatür örneklerini yapmışlardı.97 Bahçe ve parklarda Yunan ve Roman tapınaklarını andıran yapılar yanında, küçük Türk köşkleri de yapılmıştı. O yılların mimarlık kitaplarında açıkça Türk yapısı denilmese dahi bu tasarımlar izlenmektedir. John Evelyn, William Jones, Charles Over, John Soan'un yayınladığı plan ve kesit çizimleri olan kitaplar bunlardan sadece bir kaç tanesidir.98 Bu kitapların bazılarında Gothic diye nitelenen, ancak bugünkü gotik üslup tanımı ile ilgisi olmayan, kubbeleri ile Türk üslubunu yansıtan tasarımlar çokluktaydı. Wren, Gotik teriminin İtalyanlar tarafından Roma üslubunun dışında olan tüm yapılara verilmiş olduğunu, gerçekte bunun Saracen yada Arap kökenli bir üslup olarak tanımlanmasının yerinde olacağını açıklamış,99 19. yüzyılda Brighton Pavyonu'nun tasarımı için yazdığı kitapta H. Repton, Hint tarzında tasarladıkları bu pavyonlardan oluşan Saray'da Hint kubbesi diye tanımlanan kubbenin gerçekte bir Türk camiinin kubbesine benzediğini anlatmış ve gotik diye yanlış tanımlanan Hint, Gentu, Çin ve Türk mimarisine değinmişti.100 18. yüzyılda Londra'daki Vauxhall Gardens'ta son derece zengin işlemeli bir Türk çadırı vardı.101 Bunun dışında Painshill ve İrlanda'da Belle Vue'de de Türk çadırları olduğu bilinir.102

O yılların tanınmış mimarı Sir William Chambers tarafından Wales Prensi ve Prensesi için yapılan Surrey'deki Kew Sarayı ve bahçesinde büyük bir saray yerine küçük köşkler tercih edilmiş, bahçede ise dekoratif amaçlı Çin pagodası, Türk camisi, çadırı andıran baldahinli, kubbeli yapılar, köşkler yer almıştı. Pagodanın yanında yer alan cami 1761 yılında Sir Chambers tarafından tasarlanıp yapılmıştı. Bu minyatür cami, yapay bir gölün içinde oluşturulan üç adanın birinde yer alacak şekilde tasarlanmış103 üç bölümden meydana gelmişti. Yapının ortasında sekizgen planlı bir ana mekan ve iki yanında iki küçük yan kısım vardı. Yapı ortada büyük, yanlardaki bölmelerin üstü ise iki küçük kubbe ile örtülü idi. Büyük kubbenin üstünde bir hilal vardı. Kubbenin dik kısmında 28 küçük kemer ile binanın aydınlatılması sağlanmıştı. Binaya sekizgen mekanın ön cephesindeki üç köşesinde üzerlerinde Dr. Moreton'un Kuran'ından alınan altın harflerle yazılı Arapça yazı bulunan üç giriş kapısından girilirdi.

Minareler ana binanın iki ucuna yerleştirilmişti. Chambers, dış cephede Türk mimarisinin karakterine sadık kalmaya çalıştığı halde, iç cepheyi farklı bir anlayışla tanzim ettiğini anlatır. Küçük bölmelerin duvarları gül renginde, ana mekanı saman renginde, sekiz köşede ise alçı kabartma olarak yapılan palmiye ağacı motifleri de yeşil rengin tonları ile boyanarak tabiat canlandırılmış, kubbenin altında açılan dallar ve ipek kurdelelerle birbirine bağlanarak adeta bu palmiyelerin kubbeyi taşırmış izlenimi yaratılmıştı.104 1796 yılında burada yapılan bir araştırmada bu yapının bakımsız kalıp, tamir edilemez halde olduğundan yıkılmış olduğu yazılmıştı.105 Baş mimarlığını Chambers'in yaptığı bu Park'a, Kew Gardens yanı sıra "Türk Cenneti" de dendiğini yine o devirde yazılan bir şiirden öğreniyoruz.106

İç Mekanlarda Türk Etkisi

On altıncı yüzyıldan itibaren iç mekan döşemesinde de Türk sanatından etkiler görülmüştür. "Turkey work" (Türk işi) denilen bir işleme moda olmuş, sandalye arkalıkları bunlarla döşenmişti. Şöminelerin etrafı çinilerle süslenmiş ve odalara Türk temalı resimler asılmıştı. Sir

Chardin, Dudley North gibi Doğu'da konsolosluk görevinde çalışan veya ticaret yapma amacı ile bir süre yaşayan veya seyahat eden İngilizler de evlerinde en azından bir odalarını Türk tarzında döşeyerek, bu kültürü sergilemişlerdi. Aşk skandalları ile ünlü Lord Baltimore, sık sık Doğu gezilerine gidip, bir 'seraglio' diye tanımlanan evinde de bir harem fantazileri içinde yaşamış, Londra'dan bir kaç mil dışarda bu amaçla bir ev yaptırmak için de mimarlara tasarlatmıştı.107 Orientalizm akımı çerçevesinde yeni bir iç tasarım başlamış, evlerde sigara odaları ve divanları Türk ve Arap üslubunda döşenmeye başlanmıştır. Bu odalarda genç, kibar ve yüksek eğitimli erkekler Doğu stilinde sigara içme kasketleri ve hatta tamamıyle Doğu kıyafetleri giyip, Delacroix'ın arkadaşı Kont Palation gibi, nargile çubuklarını içerek istirahat ederlerdi. Londra'da Hertford House'da bu tarzda düzenlenmiş bir sigara odası vardı. Duvarlar tamamı ile Minton, Hollins&Co. tarafından yapılmış Türk tarzında çinilerle kaplıydı. Yarım asır öncesine kadar korunan bu odada bugün sadece bir duvarda çiniler kalmış, salonda ise Sir Richard Wallace kolleksiyonunda bulunan Doğu silahları kolleksiyonu sergilenmektedir.108 Orta Doğu ülkelerini gezen Lord Frederick Leighton'un mimar George Aitchson'a yaptırdığı ve 1880 yılında halkın ziyaretine açtığı Londra'da Kensinton'da genellikle Arab Hall diye anılan evi de çinileri, sedef kakmalı kapıları ve İslam eserleri kolleksiyonu ile küçük bir Doğu sarayını anımsatan hem mimari hem de iç mimari yönüyle bir sanat abidesi olan ihtişamlı bir eserdir.109

19. yüzyılda İngiliz döşeme türlerinde "Ottoman," bazen de "Turk" üslubu diye adlandırılan oturma elemanları kullanılmıştı. 1790 yılında Orta Doğu gezisini tamamlayan Thomas Hope, 1798'de Household Furniture adı altında bir kitap yayınlamış ve özellikle Antik Mısır ve sedef kakmalı Şam mobilyalarından etkilendiği tasarımlar yapmıştı. Hope'un kitabının 180. sayfasında oturma odası tasarımında üzeri yastıklarla süslü, bir duvardan diğer duvara uzanan köşeli bir divan Ottoman diye isimlendirilmişti.110 Bu tür oturma elemanları Türk köşesi (Turkish Corner) diye de anılmıştı. Bunlar, arkalarına arabesk motiflerle süslü arkalıklar da eklenerek cosy corner diye de isimlendirilmişti. Ottoman, arkalığı ve koltuk kısımları olmayan, üstü pamuklarla şişirilmiş ve kumaş kaplı uzun divanlardı. Victoria Devri'nde tel çemberli, geniş etekler giyen kadınların rahat oturabilmeleri için büyük salonlarda moda olmuş111 daha sonra başka tür mobilyalara da bu isim verilmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait mobilya kataloglarında arkalıklı, zengin bir şekilde döşenmiş ve dedikodu koltuğu denilen önlü arkalı koltuklar, kanepeler hep bu isimle anılmıştı. Büyük salonlara konan ortası çiçeklik olan yuvarlak oturma elemanları da Ottoman olarak anılmıştı.112

1.1. Türk Halısı

Halı sanatı, İngilizlerin Türklerden öğrendiği en önemli sanat dallarından biridir. 15. yüzyıla kadar İngilizler, zemini örtmek için herhangi bir kaygı duymamışlardı. Saraylarında bile, yerler genellikle çıplak ve pis olurdu. Sadece, tahtın önüne değerli bir kumaş parçası serilirdi. 15. yüzyılda yerler saman ile örtülmeye başlanmış, bu arada bir kaç Türk halısı da İngiltere'ye ulaşmıştı. İngiltere'de Türk halısı ile ilgili ilk kayıt 1439 yılına ait olup, St. John manastırının baş rahibi için Rodos'tan Antony Querrinus tarafından getirilen Türk halıları yanısıra silah, zırh, çeşitli örtü, ipekli kumaşlar ve şaraptan gümrük vergisi alınmaması ile ilgili başvuru kaydı idi.113 Bunun dışında

Venedik ve Cenevizli tüccarlar tarafından Londra'ya Türk halılarının getirilip, İngiliz yünlüleri ile takas edildiği bilinmektedir. Örneğin 1492 yılında Cenevizli tüccar Antonio Gallio Sakız'dan satın aldığı 50 Türk halısının 40 adedini Londra'ya getirip İngiliz yünlüleri ile takas etmiş, bu işten çok iyi kar etmesi üzerine 1494'te yeniden Londra'ya Türk halıları ile gelmişti.114 Türk halıları devlet antlaşmalarında pazarlık konusu bile olabilmişti. İngiltere Başpiskoposu Kardinal Wolsey, Venedik hükümeti ile olan bir anlaşmazlık dolayısı ile tüccarlar ve Venedik elçisi ile olan görüşmelerde özellikle Venedik tüccarlarının İngiltere'ye getirdikleri Kandiye şarapları ile ilgili verginin kaldırılması için yaptığı uzun görüşmelerde 12-15 Şam halısının getirilmesini istemiş ve buna karşılık yedi halı hediye edilmişti.

Ancak Kardinal kendisine getirilebilecek 60-100 halıyı ödeyebileceğini söylemekle beraber bunun hediye olmasını ima etmiş, dört yıl sonra ise Venedik hükümeti elçisi vasıtası ile 60 Türk halısını hediye olarak göndermişti. Kardinal, kendisine hediye edilen bu halıları sarayında tek tek incelemiş ve çok beğenmişti. Menmuniyetini de Venedikli tüccarlara güçlük çektikleri pek çok konuda yardımcı olma vaadini vererek dile getirmişti.115 Kardinal Wolsey'e hediye edilen bu halılarla ilgili detaylı bir tarife rastlanmamışsa da bunların 1529 yılında Kardinal'in devrilmesi ile Kral VIII. Henry'nin zimmetine geçtiği görülür.116

16. yüzyılda ise Türk halıları Osmanlı İmpratorluğu'ndan ithal edilmekle beraber, yine de değerli, nadir bulunan lüks eşyalar sayılırdı. 1599 yılında Elizabeth'in kentteki sarayını gezen Thomas Platter ve arkadaşlarının duvardaki goblenlerin dikkat çektiği kabul salonunda yerlerin hasır otu ile örtülü olduğu, sadece Kraliçe'nin tahtına kadar yürüdüğü yerlerin Türk düğümlü halılarla kaplı olduğunu anlatır.117 Hentzer adlı yabancı bir gezgin 1598 yılında Elizabeth'in ara sıra ikamet ettiği ve o yıllarda ihtişam içinde olan Hampton Court Sarayı'nı anlatırken, buranın çok sayıda odasının altın, gümüş ve ipek işlemeli duvar halılarla donatıldığı, bunların bazılarında savaş sahnelerinin betimlendiğini, diğerlerinde ise hepsi de çok tabii görüntülü Türk ve Amerikan 'giysilerinin' (dresses) olduğunu anlatır. 118 Hetzner'in burada sözünü ettiği giysiler o yılların saray envanterlerinde de sık sık ratlanan, masalar üzerinde örtü olarak kullanılan Türk halıları olması gerekirdi.

Bununla beraber 16. yüzyılda Türk halılarının İngiltere'de taklitlerinin yapıldığı görülür. 1570 tarihli, ortasında kraliçe Elizabeth, kenarlarında ise Ipswich eyaletleri hanedanının arması bulunan bir halı bu gün Victoria and Albert Museum'da bulunmaktadır. Queensbury kolleksiyonunda bulunan üzerinde Montagu ailesinin arması ile 1546-87 tarihleri olan bir grup halı da Türk halılarının taklitleridir.119

İngiltere'de Türk halılarına karşı daha 15. yüzyılda başlayan beğeni sonucu artan talebi fark eden Richard Hakluyt, 1579 yılında Moskova kumpanyası üyesi Morgan Hubblethorn'a Türk halı sanatını öğrenmesi ve geri dönerken beraberinde bu sanatı çok iyi bilen kadın-erkek bir kaç kişi getirmesi konusunda direktif vermişti.120 Bu konuda fazla bir bilgi çıkmasa da başarılı olduğu şüphelidir. Ancak, 1539 yılından önce Ormond Dükü Pierce'in Fleman ve komşu eyaletlerden sanaçılar ve üreticiler getirip Kikenny'de duvar halısı, Türk halısı, yastık vs. yapımında çalıştırdığı Ormond ailesinin hukuk danışmanı Sir Robert Rothe tarafından anlatılmıştır.121 Bununla birlikte 16. yüzyılda Türk halılarının taklitlerinin yapıldığı bilinir. İngiliz kaynakları, Türkiye'den ithal edilen halıları

Türk halısı (Turkey carpet), taklitlerden de Türk işi halı (Turkey work carpet) diye tanımlamaktadır. 1756 yılında yayınlanan ticaret sözlüğünde halının tarifi yanında en iyi halılarn İran ve Türkiye'de yapıldığı belirtilmiş, halı isimleri Anadolu'nun değişik yörelerinin isimlerine göre veya başka isimlerle verilmişti. 'Mosquetes' denilen cinsin en güzel halılar olup, 'cadene' denilen cinsi ise en düşük kalitesi idi.122

18. yüzyılda Royal Society of Arts bu sanatı teşvik etmek amacı ile yarışmalar düzenler. Ödül kazananlardan biri olan Thomas Whitty'nin Axminster'de kurduğu halı fabrikası 19. yüzyıl ortalarına kadar çalışmasını sürdürse de, Türk pazarı ile rekabete girememiş ve sonuçta kapanmıştı. Axminster'de yapılan en son halılardan biri Osmanlı Padişah'ı için sipariş verilmiş, 1835 yılında tamamlanan bu halı kasabada büyük bir heyecan yaratmıştı. Bu şimdiye dek dokunan en büyük halı idi. Bunu kutlamak için Şükran Günü'nde kilisede bir ayin düzenlenmişti.123

Türk Çinileri, Ebru ve Türk Motifleri

Türk çinileri de İngiliz yaşamına daha erken yıllarda girdiği düşünülse de gümrük kayıtlarında İznik çinilerinin ithali ile ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. 17. yüzyılda değerli Doğu porselenlerinin gümüşle montürlenmesi moda idi. İngiliz kolleksiyonlarında montürlü olan bazı İznik çinileri de bu şekilde İngiliz işçiliğinin birleşmesi ile yeni formlara sokulmuştu. Üzerlerinde I. H. damgası ve 1592, 1597/8 tarihleri bulunan üç çini124 Victoria and Albert Musueum, British Museum ve Fitzwilliam Museum'un en güzel örneklerindendir. Dahası bunlardan British Musum'da olanı, Türk eserleri arasında değil, Rönesans eserleri ile sergilenmesi toplum yaşamındaki yerinin önemini daha da artırır. Bunlardan biri Essex'de Walton Abbey'in güneyindeki evin hela çukurunda bulunmuştu. Evi, Mercers's Company'nin mensuplarından I. Thomas Winspear'ın 1639 yılında yaptırdığı sanılıyor. Kırık dökük seramik parçaları ve yemek artıkları ile bulunan bu seramik, alel acele belki de bir olayın hışmıyla sofradaki kapların kuyuya atıldığını anımsatmış, yapılan analizde İznik kasesinin ahududu tatlısı için kullanıldığı anlaşılmıştı.125 Bu da orta sınıfın ya da tüccarların bu tür kapları bereberlerinde gelirken getirmiş olabileceğini anımsatmaktadır. 17. yüzyılda Avrupa'da olağanüstü güzel veya ilginç eserlerin sergilendiği 'ilginç ve garip eşyalar dolaplarında diye anılan camlı dolaplarda Türk çinileri bulmak olası idi. Julian Raby, Londra'dan 1614 yılına kayıtlı Walter Cape'in İznik çinilerini örnek olarak vermektedir.126

19. yüzyılda İngiltere'de İznik çinileri, Deck, Minton & Co., Maw & Co.127 William de Morgan, William Morris gibi sanatçılar tarafından incelenerek taklitlerinin yapılması başarılır.128 Özellikle Arts & Crafts akımı içinde stilize edilmiş motiflerle evlerin en sevilen süsleme unsurları olur. Owen Jones'un özellikle 1856'da yayınladığı Grammar of Ornament adlı eserinin bu çiniler üzerinde etkisi olmuştu. 1870'te hem Morgan hem de Morris, Victoria & Albert Museum'da İslam eserleri üzerinde incelemeler yaparak çinilerini geliştirmişti.129

İngilizlerin Türklerden öğrendiği diğer bir sanat dalı da ebrudur. 16. yüzyıl sonundan itibaren Avrupa'da kitap sonlarında ebru kağıdı kullanmak moda olmuştu. 17. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye'ye kağıt gönderip yaptırılmış, ancak 17. yüzyıl başlarında ebru yapımını öğrenmişlerdi.

Francis Bacon, kendilerince bilinmeyen bir kağıt boyama sanatından övgü ile söz etmiş, kısaca yapılışına değinmişti. Türk sanatlarından cilt, kaatı ve tezhip sanatları da diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İngiliz kitap sanatını da etkilemişti.130

1851 ve 1862 yıllarında Londra'da uluslararası sergilerde açılan Türk pavyonu, Türk sanatı konusunda bir çok tartışmalara yol açar. William Morris, Türk motiflerini halı, kumaş, duvar kağıdı, vitray ve kitap resimlerinde uygular ve Doğu'ya araştırmalar yapmak, yeni motifler bulmak için sanatçılar yollar. Aynı doğrultuda çalışan Liberty Company de sedef kakmalı mobilyaları yapmakla ünlü bir firma idi.131 Ayrıca Oeztman Company, Maple Company gibi mobilya üreticileri de Doğu etkili mobilyalar üretir.

Liberty firmasına ait tarihsiz olan bir katalogda 13 Nisan 1889 tarihli bir gazete haberinden verilen alıntılarda bu tarihten bir hafta önce Doğu rüyası olarak hatırlanacak olan ve Lady Aberdeen tarafından düzenlenen bir Pazar'dan bahsedilmişti. Bu Pazar'da yer alan müzik odası ve koridorun Liberty'nin estetik yeteneğinin ürünü olduğu, 27 Grosvenor Square'da bulunan bu eserlerin Liberty'nin girişimciliği ve sanatının bir anıtı olarak kalacağı anlatılmıştı. Tavanlar, camlar, kafesler ve ocaklar çeşitli İslam ülkelerindeki türbeler ve dini anıtlardan kopya edilmişti.132

Sonuç

Günümüz İngilteresi'nde Türk sanatı, çok sayıda müzel ve özel kolleksiyonun en nadide eserleri olarak korunan ya da ve zaman zaman müzayedelerde el değiştiren göz kamaştırıcı Türk işlemeleri, silahları, minyatürleri, çinileri ve hala Londra'nın en büyük mağazalarında önemini koruyan Türk el halıları ve kilimleri ile önemini sürdürmektedir. Sık sık açılan Osmanlı sergileri ve müzayedelerde yüksek fiyatlarla satılan Türk eserleri yanında Türk sanatı alanındaki araştırmalar da bu ilginin göstergesidir. Dört yüzyıla yakın bir süre devam eden Osmanlı-İngiliz ilişkileri sonucunda iki toplum arasında etkileşim kaçınılmaz bir olgudur. Bu makalede sedece genel hatları ile İngiliz kültüründeki Türk etkileri ele alınmıştır. Bunun tersi olan Türklerin İngilizlere bakış açısı, İngiltere hakkında olan bilgileri, Batılılaşma dönemi Osmanlısı'nda İngiliz sanatçıların yeri ve Türk pazarındaki İngiliz ürünlerinin çokluğu ayrı bir konu olarak başka bir yazıda ele alınması tasarlanmaktadır.

1 Uzun yıllar özellikle Londra'da British Library'de yapılan çalışmalarda Osmanlı-İngiliz kültür etkileşimi konusunda geniş bilgi toplanmıştır. Bu çalışmalardan sonuncusu 2000 yılında Oxford Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Merkezi'ne bağlı Barakat Kuruluşu'ndan verilen maddi destekle yapılmış ve bu konuda bir kitap hazırlığı başlamıştır. The Barakat Trust'ı, yöneticisi Dr. Julian Raby'i, herşeyden de öte, bana her konuda destek veren değerli hocam Prof. Dr. Nurhan Atasoy'u ve ailemi burada minnetle anmak istiyorum. Ayrıca bu makaleyi, Osmanlı-İngiliz ilişkileri alanında değerli çalışmalar üreten ve zamansız vefat eden Dr. Tülay Reyhanlı'nın anısına atfediyorum.

2 M. Epstein (1908/1968). The Early History of the Levant Company, New York, s. 16, 18, 40; Anonim. (1825). Account of the Levant Company, London, s. 3.

3 Sarah Searight (1979). The British in the Middle East, London, s. 255.

4 William Otter (1929). The Life and Remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, London, s. 523.

5 İngiliz Osmanlı İlişkileri Sürecinde İngiliz Sanat ve Sosyal Yaşamındaki Türk Etkileri, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, 42.

6 Bu rehberlerden biri için bkz. James Howell (1650). Instruction and Directions for Forren Travel Showing what course and what comes of time, one may take an exact survey of the Kingdoms, and States of Christendome, and arrive to the practical knowledge of the Languages, to good purpose, with a new Appendix for Travelling into Turkey and the Levant Parts. London.

7 M. Pilkinton (1770). Pilkington Dictionary of Painters, London, s. 678-679.

8 Michael Bryan (1816). A Biographical and Critical Dictionary of Painters and Engravers, London, s. 710.

9 Günsel Renda (1983). Europe and the Ottomans, Europe und die Kunst des Islam 15. bis 18 Jahrhundert, 5. XXV, Internationaler Kongress des Islam feur Kunstsgenscite, Ciba, Wien 4-10. 9. 1983; Ayrıca bkz. Günsel Renda (1978). Türk Ressamı diye Anılan Jean Etienne Liotard, Sanat Dünyamız, XIII, s. 12-21.

10 Sarah Searight (1979). s. 18, 69.

11 Thomas Roe (1740). The Negotiation of Sir Thomas Roe in His Embassy in the Ottoman Port, From the Year 1621-1628, Inclusive. London, s. 154.

12 Sarah Searight (1979). s. 71.

13 Bu portre için bkz. Maurice Howard (1995). The Tudor Image, London: Tate Gallery, s. 76.

14 R. Baldwin (1773). Beauties of England, London, s. 246.

15 Bkz. James Kennedy (1771). A New Description of the Pictures, Statues, Bustos, Basso-Relievos and Other Curiosities at the Earl Pembroke’s House at Wilton, London.

16 Sarah Searight (1979). s. 71.

17 David Piper (1977). Treasures of Oxford, London, s. 21.

18 Sarah Searight (1979). s. 71.

19 Sir Worsley (1794). Museum Worseylanum or a Collection of Antique Basso Relievos Bustos Statues and Gems with Views of Places in the Levant Taken on the Spot on the years MDCCLXXXV, VI and VII. London.

20 Sarah Searight (1979). s. 74-75; Harold Bowen (1945). British Contribution to Turkish Studies, London, s. 27.

21 Rolf Tomann (ed.) (2000). Neoclassicism and Romaticism, Cologne: Könemann, s. 17, 19, 20, 21.

22 Karl Meyer (1973). The Plundered Past, London, s. 174.

23 William Otter (1929). s. 502.

24 Karl Meyer (1973). s. 174.

25 William Lithgow (1632). The Totall Discourse, of the Rare Adventures and Painefull Peregrinations of long Nineteen Years Trauayles, from Scotland, to the most Famous Kingdoms in Europe, Asia, and Africa, Lyon; Gilbert Phelps (ed.) (1974). The Rare Adventures and Painful Peregrinations of William Lithgow, London, The Folio Society.

26 Gordon Waterfield (1963). Layard of Nineveh, London, s. 125, 128, 132, 141; Layard'da verilen bu ferman British Library Add. 39, 055 Layard Papers, fol. 17b'de yer almaktadır.

27 Gordon Waterfield (1963). s. 40-45; Sarah Searight (1979). s. 151.

28 Başbakanlık Arşivi-İrade-Hariciye No: 4869.

29 Netice Yıldız (1987). İngiliz-Osmanlı Sanat Eseri Alışverişi (1583-1914), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, s. 159-168.

30 Harold Bowen (1945). s. 16.

31 Paul Rycaut'ın İzmir'deki konsolosluk görevi için bkz. Sonia Anderson (1989). English Consul in Turkey, Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678, Oxford: Clarendon Press.

32 Mike Dash (1999). Tulipomania, The Story of the World's Most Coveted Flower and the Extraodinary Passions It Aroused, London: Indigo, Orion Books, s. 39-40.

33 Anonim (1694). Some Observations Made upon the Root Called Serapias or Salep Imported from Turkey. Shewing Its Admirable Virtues in Preventing Womens Miscarriages, written by a Doctor of Pysick in the Countrey to his Friend in London. Yazar, arkadaşına insanın yaptığı en önemli anıtı olan çocuk yapma konusunda üzülmemesi ve eşinin kullanmasını tavsiye etmişti.

34 Derek Hudson (1954). The Royal Society of Arts 1754-1954, London, s. 121.

35 H. O. Coxe (1973). Bodleian Library Quarto Catalogues, Laudian Manuscripts, Ed. By R. W. Hunt, s. xix; Netice Yıldız (1987). s. 62, 63.

36 Bu konuda geniş bilgi için bkz. G. J. Toomer (1996) Eastern Wisedom and Learning, The Study of Arabic in Seventeenth-Century England, Oxford: Oxford University Press; Netice Yıldız (1987). s. 62-124.

37 Netice Yıldız (1987). s. 66, 80; H. O. Cox (1973). s. xv n. 39; William Otter (1824). s. 533.

38 Theodore Bent ed. (1893). Early Voyages in the Levant. The Hakluyt Society: Report for 1892: Introduction: Of the Formation of the Levant Company of Turkey Merchants, s. i-ii.

39 Anonim (1825). Account of the Levant Company: with some notices of the benefits conferred upon Society by its officers in promoting the causes of humanity, Literature and the fine Arts. London.

40 Richard Cowdry (1751). A Description of the Curiosities in Wilton House, London, s. 109.

41 J. M. Brun, (18-19th centuries) Historical Collection Relative to Spring Gardens, Charing Cross and to Vauxhall Gardens, London, s. 226; W. S. Scott (1955). Green Retreats, The Story of Vauxhall Gardens 1661-1859, London. s. 24.

42 Percy G. Dawson (1945). Clocks Made for the Turkish Market, Antique Collector, May-June 1945, s. 96; E. H. Baillie-Cecil Clotton, C. A. Ilbert (1973). Britten's Old Clocks and Watches and Their Makers, London, s. 95; Netice Yıldız (1987). s. 347-354.

43 J. Nightingale (1822). Memoirs of Her Late Majesty Queen Caroline Consort of King George the Fourth, London. Cilt. II, s. 194-198.

44 The Illustrated London News, Cilt. 26, 1855, s. 33.

45 Netice Yıldız (1992) Mehmet Reşit Paşa'nın Jurnali Işığında Prens Alfred'in İzmir Ziyareti, Tarih ve Toplum, Mayıs 1992, Cilt: 18, sayı: 101, s. 42.

46 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Netice Yıldız (1992). İngiliz Basını ve Arşiv Belgeleri Işığında Kırım Savaşı ile ilgili Bazı Sosyal Etkinlikler, Tarih ve Toplum, Cit 19, Temmuz 1992, s. 24-29.

47 The Illustrated London News, Cilt. 28, 1856, s. 643.

48 The Illustrated London News, Cilt. 28, 1856, s. 219.

49 Samuel C. Chew (1937). The Crescent and the Rose, New York, s. 454-455; Tülay Reyhanlı (1984). İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599), Ankara, s. 16. n. 6; Netice Yıldız (1987). s. 484.

50 J. S. Brewer (ed.) (1814). Letters and Papers Foreign and Domestic of the King of Henry VIII, Arranged and Catalogued by J. S. Brewer, Cilt II, London. s. 1490-92.

51 A.e., s. 1490-1492.

52 Tülay Reyhanlı (1984), s. 16, n. 6; Documents Relating to the Revels at Court, s. 172, 175. s. 181, 185; P. Cunningham, Extracts from the Accounts of the Revels, s. 21-21.

53 Samuel C. Chew (1937). s. 457.

54 James Laver (1969). A Concise History of Costume, London, s. 114; Iris Brook (1934). History of Costumes of the Seventeenth Century, London, s. 60.

55 Sarah Searight (1979). s. 90.

56 Günsel Renda (1985). Avrupa Sanatında Türk Modası, Sanat Üzerine, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, s. 44.

57 Lady Montagu, saraya kabul edilen ilk İngiliz sefiresi olarak bilinmekte ise de ondan önce Lord Wynchelsea'nin eşi Valide Sultan tarafından davet edilmiş, İngiliz tarzındaki jüponlu giysisi saray kadınlarının dikkatini çekmişti. The Sixteenth Volume of the Walpole Society, 1927-28, London, 1928, s. 40. Ancak Geoffrey Lewis bu sefireyi Peter Wych'in eşi olarak verir. Geoffrey Lewis (1984). s. 130-131. Rycaut'un eserlerinde ise Lady Wynchelsea'den oldukça söz edilir. Bkz. Sonia Anderson (1989).

58 National Trust (1972). West Wycombe Park, National Trust, London, s. 16.

59 Montagu'nun resmi için bkz. Netice Yıldız (1992). İngiliz Osmanlı İlişkileri Sürecinde İngiliz Sanat ve Sosyal Yaşamındaki Türk Etkileri, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, 42; Turquise (1990) dergisinden.

60 Edward Montagu'nun mektuplarından toplanarak yayınlanan anılarında Padişah'ın Montagu'yu kabul ettiği ve kendisine o güne kadar hiç bir Hıristiyana gösterilmeyen sempatinin gösterildiği anlatılmakta ve zeki bir okuyucunun buna hiç şaşırmaması gerektiği, çünkü Lady Mary'nin sefareti sırasında Padişah ile olan ilişkisinin meyvesi olduğu, bu babalık duygusu ile ona Ağa unvanını verip, zengin bir Emir'in kızıyla evlenmesine de izin verildiği anlatılmıştı. Anonim (1779). Memoirs of the Late Edw. W… M-Tague, Esq. (Collected and Published from Original Posthumous Letters), Dublin. s. 16-19, 167, 169.

61 Jonathan Curling (1954). Edward Wortley Montagu, 1713-1776, London, 118, 194, 213, 214, 220, 226.

62 Anonim (1750). Roxana or the Fortunate Mistress being History of the Life and Vast Variety of Fortunes of Mademoiselle de Bleau, 2nd edition, revised and corrected, London, s. 183-185189-190.

63 Lord Baltimore (1767). Tour of the East in the Years 1763 and 1764 with Remarks on the City of Constantinople and the Turks. Select Pieces of the Oriental Wit, Poetry and Wisdom, London.

64 Dictionary of National Biography, (1886). London, Cilt. VIII, Calvert, Frederick Baltimore maddesi.

65 (Sophia) Watson (1768). Memory of the Seraglio of the Bashaw of Meryland (Lord Baltimore), by a Discarded Sultana, the second edition, London. s. 4-7, 8, 31 (Anonim olarak basılan bu kitabın British Library 1414. E. 64 numara ile kayıtlı nüshasında el yazısı ile kitabın isminin altına Sophia Watson ismi eklenmiştir).

66 Anne Bellamy (c. 1750). Memoirs of George Anne Bellamy, Including All Her Intrigues with Genuine Annecdotes of all her Public and Private Connections, by a … Covent Garden Theatre, London, s 7.

67 Edward Lucie-Smith (1997). Ars Erotica, An Arousing History of Erotic Art, New York: Rizzoli, s. 163-164.

68 Anonim (1750). Jubilee Masquerade Balls at Renalagh Gardens, A Bad Return for the Merciful Deliverance from the Earth, London, s. 17; Jacob Henry Brun, Historic Collections Relative to Renalagh Gardens, s. 26, 228, 198.

69 Lionel Cust (1906). The Royal Collection of Paintings at Buckingham Palace and Windsor Castle, Cilt. II, London, s. 189; Freeman O'Don Oghue (1908-1914). Catalogue of Engraved British Portraits preserved in the Prints and Drawings in the British Museum, London, s. 351.

70 Joseph Nash (1843). Sir David Wilkie's Sketches in Turkey, Syria and Egypt, 1840 & 841, Drawn on Stone London, s. 6, 13.

71 Edward Pinnington (c. and 19th cent.) Sir David Wilkie: and the Scots' School of Painters (Famous Scots Series), London, s. 158.

72 The Wilkie Gallery: A Selection of the best Pictures of the Late Sir David Wilkie, R. A. including his Spanish and Oriental Sketches with Notices Biographical and Critical, London, s. 2 C.

73 Edward Pinnington (c. end 19th cent.). s. 158.

74 Gertrude Robinson (1920). David Urquart, Oxford, s. 45, 49, 50, 174.

75 Sarah Searight (1979). s. 72.

76 John-Linda Pelzer (1982), The Coffee Houses of Augustan London, History Today, October 1982, s. 41; Henry A. Harben (1918). A Dictionary of London, London, s. 17; R. Ackermann (1809). Repository of Arts, Literature, Commerce and Manufactures, Fashions and Politics, Cilt. I, s. 73-74.

77 Henry A. Harben (1918). A Dictionary of London, London, s. 602.

78 A.e., s. 603.

79 Bu kişinin P.R.O. kayıtlarında ismi Jonnes diye geçmekte ancak bir çok kaynakta Türk hamamları ile ilgili patenti aldığı belirtilen Sir William Jennings ile aynı kişi olması gerekir. Bk. Sam. Haworth, (1683). Description of the Duke's Bagnio and of The Natural Bath and New Spa Thereunto Belonging With an account of the Uses of Sweating, Rubbing, Bathing, and Medicinal Vertues of the Spaw, London: Sam Smith at the Prince's Arms in St. Paul's Church-yard.

80 P.R.O. -Calendar of State Papers, Domestic 1678, Adenda (1674-1678), London, s. 51, 55.

81 Henry A. Harben (1918). s. 95-96.

82 George Wheler (1682). A Journey into Greece, London, s. 193.

83 Anonym. (1680). A True Account of the Royal Bagnio with a Discourse of Its Vertues, by a Person of Quality, London: Printed for Joseph Hindmarsh, af the Black Bull, near the Royal Exchange, s. 1-8.

84 Sam. Haworth, (1683). s. 1-33.

85 John Timbs (1855). Curiosities of London, Rare and Remarkable Objects of Interesting in the Metropolis, London, 32.

86 Sam. Haworth, (1683). s. 1-33.

87 John Timbs (1855). s. 32.

88 Shakespeare's Ghost (c. 18. yy). Memoirs of the Shakespeare's Head in Covent Garden, Many Entertaining Adventures, and Several Remarkable Characters, 2 cilt. London, s. 186.

89 Getrude Robinson (1920). s. 174.

90 Medical Tracts (1777-1869). The Hammams of the Turks, the Thermea of the Romans Restored in Britain. In Use in Health and In Disease (Collected Fly-Leafs), London: The Hammam, 76 Jermyn Street, s. 3, 20, 37.

91 A.e., s. 45.

92 A.e. s. 7.

93 Miles Danby (1995). Moorish Style, London: Phaidon Press, s. 174.

94 Roger North (1816). The Lives of the Right Hon. Francis North, The Hon. Sir Dudley North, and Rey. Dr. John North, London, Cilt. III, s. 41.

95 James Elmes (1823). Memoirs of the Life and Works of Sir Christopher Wren, London. s. 130.

96 John Evelyn&Sir Henry Wotton (ed.) (1733). A Parallel of the Ancient Architecture with the Modern, in a Collection of Ten Principal Authors who has written upon five Orders. London. s. 10, 48.

97 Heinrick Glück (1974). 16-18. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi, Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi, çevr. A. Cemal Köprülü, Ankara, s. 136.

98 Henry Wotton (1733). A Parallel of the Ancient Architecture with the Modern, Collection of Ten Principal Authors who have written upon five Orders, London; Tho. Collins Overtone (1765). Original Designs of Temples and Other Ornamental Buildings for Parks and Gardens, Greek, Roman and Gothic Taste, London; Charles Over (1755). Ornamental Architecture in the Gothic, Chinese and Modern Taste. for Parks, Forests, Wood, Canals etc. London; John Soan (1778) Design in Architecture Consisting of Plans, Elevations and Sections for Temples, Bath, Cassines, Pavilions, Garden-Seats, Obelisks and Other Buildings, London.

99 James Elmes (1823). s. 107.

100 H. Repton (1808). Design for the Pavilions at Brighton, London, s. vi, 27.

101 Anonim (1762). A Description of Vaux-Hall Gardens, London, s. 9-10; (Anonim) (1822). A Brief Historical Descriptive Account of the Royal Gardens, Vauxhall, London, s. 21.

102 Patrick Conner (1979). Oriental Architecture, London, s. 74-75.

103 A.e., s. 74.

104 William Chambers (1763). Plans, Elevations, Sections and Perspective View of the Gardens and Buildings at Kew in Surrey, The Seat of the Royal Highness The Princess Dowager of Wales etc., London, s. 6.

105 Anonim, (1796). The Beauties of the Royal Palaces or a Pocket Companion to Windsor, Kensington, Kew, and Hampton Court, London, s. 40.

106 Anonim (1741). The Turkish Paradise or Vaux-Hall Gardens, Wrote at Vaux-Hall Last Summer, The Prince and Princess of Wales with many Persons of Quality and Distinction being in the Gardens, London: Printed for T. Cooper, at the Globe in Pater-Noster-Row, s. 1-8.

107 (Sophia) Watson (1767). s. 31.

108 Netice Yıldız (1987), s. 454; Grania Lyster (2000). A Guide to the Wallace Collection, London, s. 29. Guy Francis Laking (1964). Oriental Arms and Armour, Wallace Collection Catalogues, London, s. XI-XII.

109 Ernest Rhys (1895). Sir Frederic Leighton, An Illustrated Chronicle, London, s. 50-51; Mrs. Russel Barrington (1906) The Life, Letters and Works of Frederic Leighton, London, Cilt. 2, s. 221; Miles Danby (1995). Moorish Style, London, s. 176-177.

110 Sarah Searight (1979). s. 234.

111 Margaret Macdonald-Taylor (1966). English Furniture From the Middle Ages to Modern Times, London, s. 151, 283.

112 John Clog (1964). The Englishmen's Chair, London. s. 250.

113 P.R.O. -Calendar of Close Rolls, Henry VI, 1435-1441. ed. By A. F. Stamp, London, s. 214-215.

114 E. Pandini, Vita pri vata Genoveto nel Rinacimento, Genoa, 1915, s. 53, 291'den naklen Michael Rogers (1986) Court and Export: Market Demands in Ottoman Carpets, Carpets of the Mediterranean Countries 1450-1550, ICOC, 1986, s. 15.

115 A. F. C. Kendrick-C. E. C. Tattersall (1922). S. 77-78; May Beattie (1964). Britain and the Oriental Carpets, Leeds Arts Calendar, s. 11-14.

116 P.R.O. -Letters and Papers Foreign and Domestic, Henry VIII, Cilt. IV, part III, 1529-1530, No: 6184, s. 2766. Inventory of Wolsey's Household'dan naklen May Beattie (1964). s. 4.; Ernest Law (1885). The History of Hampton Court Palace in Tudor Times, London, s. 69-71, 180, 277 291. Bu eserde ayrıca belirtilen bilgiye göre (s. 238) Kardinal Wolsey'nin ölümünden sonra el konulan eşyalarına ait iki ciltlik hacimli el yazması (British Musuem MS. Harl. 1419), bu Türk halıları kullanıldığı yerlere göre kaydetmiştir.

117 Ian Dunlop (1962). Palace and Progress of Elizabeth I, London, s. 108.

118 Henry G. Clarke (1843). The Royal Gallery of Hampton Court Palace: Its Pictures and Their Painters: A Hand Book Guide for Visitors, London. s. 5.

119 A. F. C. Kendrick-C. E. C. Tattersall (1922). Cilt I, s. 44; Şerare Yetkin (1981). Historical Turkish Carpets, İstanbul, s. 55.

120 Richard Hakluyt (1598-1600). The Principal Navigations, Voiages and Discoveries of the English Nation, London, Cilt II, s. 162.

121 C. E. C. Tattersall (1934). History of the British Carpets, London, s. 33.

122 Mr. Rolt (1775). A New Dictionary of Trade and Commerce compiled from the Information of the Most Eminent Merchants and From the Works of the Best Writers on Commercial Subjects in all Languages Containing Among Other Things, ‘carpet’ maddesi. Sayfa no yok.

123 C.E.C. Tattersall (1934). s. 67-68, 72.

124 Nurhan Atasoy-Julian Raby (1989). İznik Seramikleri, London-İstanbul, s. 269.

125 A.e., s. 272.

126 Julian Raby (1985). Exotica From Islam, The Origins of Museums: The Cabinet of Curiosities in Sixteenth and Seventeenth Century Europe, ed. Oliver Impey and Arthur Macgregor, Oxford: Larendon Press, s. 255.

127 Julian Barnard (1972). Victoria Ceramic Tiles, Studio Vista, London, s. 82. Barnard, Maw and Co’nin 1883 tarihli kataloğundan aldığı çizimlerle bu firmanın banyolar yanı sıra, bina girişlerinde, tren istasyonlarında veya umumi tuvaletlerde kullanılmak amacıyla ürettikleri çinilerden örnek vermektedir. bkz. Fig. 20, 21.

128 A.e., s. 82.; Oliver Watson (1981). İznik from Isfahan, Apollo, Cilt. CXIV No: 235, s. 176. 177.

129 Martin Greenwood (1996). The Designs of William de Morgan, Somerset, England, s. 12.

130 Alexandrine St. Claire (1973). The Image of the Turks in Europe, New York, s. 14.

131 Liberty&Co. (c. 1889). Handbook of Sketches, Liberty&Co. Regent St. London, s. 34, 35, 69.

132 A.e., s. 34, 35, 69

Ackermann, R. (1809). Repository of Arts, Literature, Commerce and Manufactures, Fashions and Politics, Cilt. I.

Anderson, S. (1989). English Consul in Turkey, Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678, Oxford: Clarendon Press.

Anonim. (1680). A True Account of the Royal Bagnio with a Discourse of Its Vertues, by a Person of Quality, London: Printed for Joseph Hindmarsh, af the Black Bull, near the Royal Exchange.

Anonim (1694). Some Observations Made upon the Root Called Serapias or Salep Imported from Turkey. Shewing Its Admirable Virtues in Preventing Womens Miscarriages, written by a Doctor of Pysick in the Countrey to his Friend in London, London.

Anonim (1741). The Turkish Paradise or Vaux-Hall Gardens, Wrote at Vaux-Hall Last Summer, The Prince and Princess of Wales, with many Persons of Quality and Distinction being in the Gardens, London: Printed for T. Cooper, at the Globe in Pater-Noster-Row1-8.

Anonim (1750). Jubilee Masquerade Balls at Renalagh Gardens, A Bad Return for the Merciful Deliverance from the Earth, London.

Anonim (1750). Roxana or the Fortunate Mistress being History of the Life and Vast Variety of Fortunes of Mademoiselle de Bleau, 2nd edition, revised and corrected, London.

Anonim (1762). A Description of Vaux-Hall Gardens, London.

Anonim (1779). Memoirs of the Late Edw. W… M-Tague, Esq. (Collected and Published from Original Posthumous Letters), Dublin.

Anonim (1796). The Beauties of the Royal Palaces or a Pocket Companion to Windsor, Kensington, Kew, and Hampton Court, London.

Anonim (1822). A Brief Historical Descriptive Account of the Royal Gardens, Vauxhall, London.

Anonim (1825). Account of the Levant Company: with some notices of the benefits conferred upon Society by its officers in promoting the causes of humanity, Lliterature and the fine Arts. London.

Anonim (tarihsiz). The Wilkie Gallery: A Selection of the best Pictures of the Late Sir David Wilkie, R. A. including his Spanish and Oriental Sketches with Notices Biographical and Critical, London.

Atasoy, N.&Raby, J. (1989). İznik Seramikleri, London.

Baillie, E. H.&Clotton, C.&Ilbert, C. A., (1973). Britten's Old Clocks and Watches and Their Makers, London.

Baldwin, R. (1773). The Beauties of England, London.

Baltimore, L. (Baltomore, C. F.) (1767). Tour of the East in the Years 1763 and 1764 with Remarks on the City of Constantinople and the Turks. Select Pieces of the Oriental Wit, Poetry and Wisdom, London.

Barnard, J. (1972). Victoria Ceramic Tiles, Studio Vista, London.

Barrington, R. (1906). The Life, Letters and Works of Frederic Leighton, London.

Başbakanlık Arşivi-İrade-Hariciye No: 4869.

Beattie, M. (1964). Britain and the Oriental Carpets, Leeds Arts Calendar.

Bellamy, A. (c. 1750). Memoirs of George Anne Bellamy, Including All Her Intrigues with Genuine Annecdotes of all her Public and Private Connections, by a … Covent Garden Theatre, London.

Bent, Th. (1893). Early Voyages and Travels in the Levant, (edited with an introduction and notes.), London: Hakluyt Society.

Bowen, H. (1945). British Contributions to Turkish Studies, London.

Brewer, J. S. (ed.) (1814). Letters and Papers Foreign and Domestic of the King of Henry VIII, Arranged and Catalogued by J. S. Brewer, Cilt II, London.

Brook, I. (1934). History of Costumes of the Seventeenth Century, London.

Brun, J. M. (18-19th centuries). Historical Collection Relative to Spring Gardens, Charing Cross and to Vauxhall Gardens, London.

Brun, J. H. (c. 18. yüzyıl sonları). Historic Collections Relative to Renalagh Gardens. (British Library'de yayınlanmış kısa broşür veya gazete küpürlerinden oluşan bir cilt içindeki kolleksiyon).

Bryan, M. (1816). A Biographical and Critical Dictionary of Painters and Engravers, London.

Chambers, W. (1763). Plans, Elevations, Sections, And Perspective View of the Gardens and Buildings at Kew in Surrey, The Seat of the Royal Highness The Princess Dowager of Wales etc., London.

Chew, S. C. (1937). The Crescent and the Rose, Islam and England During the Renaissance, New York.

Clarke, H. G. (1843). The Royal Gallery of Hampton Court Palace: Its Pictures and Their Painters: A Hand Book Guide for Visitors, London.

Clog, J. (1964). The Englishmen's Chair, London.

Conner, P. (1979). Oriental Architecture, London.

Cowdry, R. (1751). A Description of the Curiosities in Wilton House, London.

Coxe, H. O. (1973). Bodleian Library Quarto Catalogues, Laudian Manuscripts, Ed. By R. W. Hunt, Oxford.

Curling, J. (1954). Edward Wortley Montagu, 1713-1776, London.

Cust, Lionel (1906). The Royal Collection of Paintings at Buckingham Palace and Windsor Castle, Cilt. II, London.

Danby, M. (1995). Moorish Style, London: Phaidon Press.

Dash, M. (1999). Tulipomania, The Story of the World's Most Coveted Flower and the Extraodinary Passions It Aroused, London: Indigo, Orion Books.

Dawson, P. G. (1945). Clocks Made for the Turkish Market, Antique Collector, May-June 1945.

Dictionary of National Biography, (1886). London, Cilt. VIII, Calvert, Frederick Baltimore maddesi.

Dunlop, I. (1962). Palace and Progress of Elizabeth I, London.

Elmes, J. (1823). Memoirs of the Life and Works of Sir Christopher Wren, London.

Epstein, M. (1908/1968). The Early History of the Levant Company, New York.

Evelyn, J.&Wotton, H. (ed.) (1733). A Parallel of the Ancient Architecture with the Modern, Collection of Ten Principal Authors who has written upon five Orders. London.

Glück, H. (1974). 16-18. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi, Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi, çevr. A. Cemal Köprülü, Ankara.

Greenwood, M. (1996). The Designs of William de Morgan, Somerset, England.

Hakluyt, R. (1599-1603) The Principal Navigations, Voigages, Traffiques and Discoveries of the British Nation, London.

Harben, H. A. (1918). A Dictionary of London, London.

Haworth, S. (1683). Description of the Duke's Bagnio and of The Natural Bath and New Spa Thereunto Belonging With an account of the Uses of Sweating, Rubbing, Bathing, and Medicinal Vertues of the Spaw, London: Sam Smith at the Prince's Arms in St. Paul's Church-yard.

Howard, M. (1995). The Tudor Image, London: Tate Gallery.

Howell, J. (1650). Instruction and Directions for Forren Travel Showing what course and what comes of time, one may take an exact survey of the Kingdoms, and States of Christendome, and

arrive to the practical knowledge of the Languages, to good purpose, with a new Appendix for Travelling into Turkey and the Levant Parts. London.

Hudson, D. (1954). The Royal Society of Arts 1754-1954, London.

Kendrick, A. F. C.-Tattersall, C. E. C. (1922). Handwoven Carpets-Oriental and Europeans, London, 2 Cilt.

Kennedy, J. (1771). A New Description of the Pictures Statues, Bustos, Basso-Relievos and Other Curiosities at the Earl Pembroke's House at Wilton, London.

Laking, G. F. (1964). Oriental Arms and Armour, Wallace Collection Catalogues, London.

Laver, J. (1969). A Concise History of Costume, London.

Law, E. (1885). The History of Hampton Court Palace in Tudor Times, London.

Lewis, G. (1984). Turks and Britons Over Four Hundred Years, Four Centuries of Turco-British Relations, Studies in Diplomatic, Economic and Cultural Affairs, Ed. William Hale&Ali İhsan Bağış, London: The Eothen Press. s. 123-138.

Liberty & Co. (c. 1889). Handbook of Sketches, Liberty & Co. Regent St. London.

Lucie-Smith, E. (1997). Ars Erotica, An Arousing History of Erotic Art, New York: Rizzoli.

Lyster, G. (2000). A Guide to the Wallace Collection, London.

Macdonald-Taylor, M. (1966). English Furniture From the Middle Ages to Modern Times, London.

Medical Tracts (1777-1869). The Hammams of the Turks, the Thermea of the Romans Restored in Britain. In Use in Health and In Disease (Collected Fly-Leafs), London: The Hammam, 76 Jermyn Street.

Meyer, K. (1973). The Plundered Past, London.

Nash J. (1843). Sir David Wilkie's Sketches in Turkey, Syria and Egypt, 1840 & 841, Drawn on Stone London.

National Trust (1972). West Wycombe Park, National Trust, London.

Nightingale, J. (1822). Memoirs of Her Late Majesty Queen Caroline Consort of King George the Fourth, London. 2 Cilt.

North, R. (1816). The Lives of the Right Hon. Francis North, The Hon. Sir Dudley North, and Rey. Dr. John North, London. 3 Cilt.

O'Don Oghue, F. (1908-1914). Catalogue of Engraved British Portraits preserved in the Prints and Drawings in the British Museum, London.

Otter, W. (1929). The Life and Remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, London.

Over, C. (1755). Ornamental Architecture in the Gothic, Chinese and Modern Taste for Parks, Forests, Wood, Canals etc. London.

Overtone, Th. C. (1765). Original Designs of Temples and Other Ornamental Buildings for Parks and Gardens, in the Greek, Roman and Gothic Taste, London.

P.R.O n. 114.

P.R.O. -Calendar of Close Rolls, Henry VI, 1435-1441. ed. By A. F. Stamp, London.

P.R.O. -C. S. P., Domestic 1678, Adenda (1674-1678), London.

Pelzer, J.&Pelzer, L. (1982), The Coffee Houses of Augustan London, History Today, October 1982.

Phelps G. (ed.) (1974). The Rare Adventures and Painful Peregrinations of William Lithgow, London, The Folio Society.

Pilkinton, M. (1770). Pilkington Dictionary of Painters, London, s. 678-679.

Pinnington, E. (c. end 19th cent.) Sir David Wilkie: and the Scots' School of Painters (Famous Scots Series), London.

Piper, D. (1977). Treasures of Oxford, London.

Raby, J. (1985). Exotica From Islam, The Origins of Museums: The Cabinet of Curiosities in Sixteenth and Seventeenth Century Europe, ed. Oliver Impey and Arthur MacGregor, Oxford: Larendon Press. S. 251-258.

Renda, G. (1978). Türk Ressamı diye Anılan Jean Etienne Liotard, Sanat Dünyamız, XIII, s. 12-21.

Renda, G. (1983). Europe and the Ottomans, Europe und die Kunst des Islam 15. bis 18 Jahrhundert, 5. XXV, Internationaler Kongress des Islam feur Kunstsgenscite, Ciba, Wien 4-10. 9. 1983. s. 9-32, 161-167.

Renda, G. (1985). Avrupa Sanatında Türk Modası, Sanat Üzerine, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları. S. 39-50, fig. 1-12.

Repton, H. (1808). Design for the Pavilions at Brigton, London.

Reyhanlı, T. (1984). İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599), Ankara.

Rhys, E. (1895). Sir Frederic Leighton, An Illustrated Chronicle, London.

Robinson, G. (1920). David Urquart, Oxford.

Roe, T. (1740). The Negotiation of Sir Thomas Roe in His Embassy in the Ottoman Port, From the Year 1621-1628, Inclusive. London.

Rogers, M. (1983) Court and Export: Market Demands in Ottoman Carpets, Carpets of the Mediterranean Countries 1450-1550, ICOC, 1983, s. 13-28.

Rolt, Mr. (1775). A New Dictionary of Trade and Commerce compiled from the Information of the Most Eminent Merchants and From the Works of the best writers on Commercial Subjects in all Languages containing Among Other Things, ‘carpet’ maddesi.

Scott, W. S. (1955). Green Retreats, The Story of Vauxhall Gardens 1661-1859, London.

Searight, S. (1979). The British in the Middle East, London.

Shakespeare’s Ghost (c. 18. yy sonu). Memoirs of the Shakespeare’s Head in Covent Garden, Many Entertaining Adventures and Several Remarkable Characters, 2 cilt. London.

Soan, J. (1778) Design in Architecture Consisting of Plans, Elevations and Sections for Temples, Bath, Cassines, Pavilions, Garden-Seats, Obelisks and Other Buildings, London.

St. Claire, A. (1973). The Image of the Turks in Europe, New York.

Tattersall, C. E. C. (1934). History of the British Carpets, London.

The Illustrated London News (1855). Cilt. 26, 1855. s. 33.

The Illustrated London News (1856) Cilt. 28, 1856. s. 643.

The Sixteenth Volume of the Walpole Society, 1927-28, London, 1928.

Timbs, J. (1855). Curiosities of London, Rare and Remarkable Objects of Interesting in the Metropolis, London.

Tomann, R. (ed.) (2000). Neoclassicism and Romaticism, Architecture, Sculpture, Painting, Drawing, Cologne: Könemann.

Toomer, G. J. (1996). Eastern Wisedom and Learning, The Study of Arabic in Seventeenth-Century England, Oxford: Oxford University Press.

Waterfield, G. (1963). Layard of Nineveh, London.

Watson, (S.) (1767). Memory of the Seraglio of the Bashaw of Meryland (Lord Baltimore) by a Discarded Sultana, second edition, London.

Watson O. (1981). İznik from Isfahan, Apollo, Cilt. CXIV No: 235, s. 176-179.

Wheler, G. (1682). A Journey into Greece, London.

Worsley, Sir (1794). Museum Worseylanum or a Collection of Antique Basso Relievos Bustos Statues and Gems with Views of Places in the Levant Taken on the Spot on the years MDCCLXXXV, VI and VII. London.

Wotton, H. (1733). A Parallel of the Ancient Architecture with the Modern, in the Collection of Ten Principal Authors who have written upon five Orders, London.

Yetkin, Ş. (1981). Historical Turkish Carpets, İstanbul.

Yıldız, N. (1987). İngiliz-Osmanlı Sanat Eseri Alışverişi (1583-1914), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi.

Yıldız, N. (1992). İngiliz Osmanlı İlişkileri Sürecinde İngiliz Sanat ve Sosyal Yaşamındaki Türk Etkileri, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 41-48.

Yıldız, N. (1992) Mehmet Reşit Paşa'nın Jurnali Işığında Prens Alfred'in İzmir Ziyareti, Tarih ve Toplum, Mayıs 1992, Cilt: 18, sayı: 101. s. 42-45.

Yıldız, N. (1992). İngiliz Basını ve Arşiv Belgeleri Işığında Kırım Savaşı ile İlgili Bazı Sosyal Etkinlikler, Tarih ve Toplum, Cit 19, Temmuz 1992, s. 24-29.

Yetmişaltıncı Bölüm, Anadolu'nun İşgali ve Millî Direniş Hareketleri

Türkiye'nin İşgali ve Millî Direniş Hareketleri / Prof. Dr. İzzet Öztoprak [s.583-605]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Mondros Mütarekesi ve Türkiye'de İşgal Hareketleri

918 yılı, Osmanlı İmparatorluğu için dışta ve içte kritik bir yıl olmuştur. 3 Temmuz 1918'de ölen Beşinci Sultan Mehmet Reşat, ömrünün büyük kısmını baskı altında ve bir köşeye çekilmiş olarak geçirmişti. Devlet idaresinde ciddî bir rolü olmadığı, hatta bir çok önemli olaylardan haberi bile bulunmadığı, iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'nca alınan kararlardan kendisine sunulanları onaylamış olduğu anlaşılmaktadır.1 Padişahın bu konumunu bir kusur saymamak gerekirse, Birinci Dünya Savaşı'na girmiş olmanın sorumluluğu İttihat ve Terakki'ye aittir. Çünkü, bu hususu kanıtlayan en önemli kanıt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası sınırlarının karşılaştırılmasıdır. Bunun bir diğer göstergesi de, Birinci Dünya Savaşı'na katılmakta birinci derecede ol oynamış olan birkaç kişinin savaşın kaybedildiğini anlar anlamaz yurt dışına kaçmış olmalarıdır.

Sultan Beşinci Mehmet Reşat'ın yerine 4 Temmuz 1918'de Mehmet Vahdettin (Altıncı Mehmet) geçti. O, ordu ve donanmaya bir hatt-ı humayun göndererek emir ve komutayı ele aldığını bildirdi.2 Yeni hükûmeti Talat Paşa kurmuştu. İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken, devam etmekte olan savaş, Osmanlılar ile müttefikleri aleyhine dönmüş bulunuyordu. Çünkü Irak'taki İngiliz birlikleri 1918 Martı'nda Bağdat'ın yüz kilometre kuzey batısına varmış 7 Mart'ta Kerkük'ü, 11 Mart'ta Bağdat'ı ve 8 Aralık'ta da Kudüs'ü ele geçirmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Filistin ve Suriye cephelerinde oluşturulan Yıldırım Orduları Grubu komutanlığında değişiklik yapılarak Falkenhayn'ın yerine Liman von Sanders getirilmişti.

Ancak o da buradaki İngiliz ilerleyişini durduramamıştı. İngiliz komutanı Allenby, 19 Eylül 1918'de üç koldan saldırıya geçmişti. Nablus Savaşını bu şartlar altında kaybeden Osmanlılar, Şam, Hama ve Humus gibi önemli kentleri terk ederek hızla Halep'e doğru çekildiler. Bu yenilgi üzerine Liman von Sanders, komutayı 7. Kolordu komutanı Mustafa Kemal'e bırakarak görevinden ayrılmıştı. Mustafa Kemal de kuvvetlerini Halep'in kuzeyine çekerek İskenderun'un güneyinde İngilizleri durdurabilmişti.

Öte yandan 1917 Mart'ında Rusya'da ihtilâlin başlamasıyla müttefiklerinden birini kaybeden İngiltere, hemen onu izleyen günlerde ABD'nin savaşa girmesiyle (6 Nisan) çok daha büyük bir destek kazanmıştı. Bir süre sonra Yunanistan'da başbakan olarak iş başına geçen Venizelos'un da müttefik devletlere karşı savaş ilân etmesi (26 Haziran 1917) Balkanlarda İtilaf Devletleri'nin gücünü artırmıştı. Makedonya cephesinde 14 Eylül'de harekete girişen Franchet d'Esperey komutasındaki Fransız, İngiliz ve Sırp kuvvetleri Bulgaristan'a girmişlerdi. Ülkenin işgal edileceğini gören Bulgaristan hükûmeti, 26 Eylül 1918'de ateşkes isteme gereğini duymuştu. Bunun üzerine Bulgarların 30 Eylül'de

Selânik'te bir mütareke imzalamaları Osmanlıları büsbütün güç duruma düşürmüştü. Çünkü, Osmanlı ülkelerinin Avusturya-Macaristan ve Almanya ile kara ulaşımı ortadan kalkmıştı. Ayrıca, İtilaf kuvvetlerinin Trakya'ya yönelmeleri yüzünden İstanbul yeniden tehlike bölgesi içine girmişti. Kısacası, Kafkasya bölgesindeki Osmanlı başarısına karşın düşmanlar güneyde Anadolu kapılarına dayanmışlar, kuzey batıda da İstanbul'a yönelmişlerdi. Ayrıca, Almanlar 4 Ekim'de, Avusturyalılar ise 5 Ekim'de ABD'ye başvurarak barış istemişlerdi. İşte bu gelişmeler nedeniyle Talat Paşa hükûmeti, kan dökülmesine son verilmek üzere, Birinci Dünya Savaşı boyunca Birleşik Amerika'da Türk haklarını korumayı kabul etmiş olan İspanya hükûmetine, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un 8 Ocak 1918'de Kongre'ye sunduğu on dört maddelik barış programı ve 27 Eylül 1918'de verdiği demeçte ortaya koyduğu ilkeler içinde müzakerelere girişmeye istekli olduğunu bildirdi. Arkasından Amerika Cumhurbaşkanı katında, barışın yeniden kurulması ve mütarekenin imzalanması işine aracılık etmesini bu hükûmetten rica etti.3 Fakat bu yolda girişilen bütün teşebbüsler bir sonuç vermedi.

Bu arada Padişah Vahidettin'in yeni hükûmeti kurmakla görevlendirdiği Tevfik Paşa bunu başaramamış ve sadaret mührü bu kez Ahmet İzzet Paşa'ya verilmişti. Ahmet İzzet Paşa, bir an önce savaşa son verebilmek için Büyükada'da tutsak bulunan General Townshend'i İngiliz Akdeniz Filosu Komutanlığına göndermişti. Ayrıca, İsviçre'deki Osmanlı Ataşemiliteri Albay Halil, Fransızlarla ilişki kurmakla görevlendirilmiş ve Ermeni Hahambaşı Naum Fransa'ya yollanmıştı. Hatta bir Fransız bankası müdürünün General Franchet d'Esperey'e Osmanlı hükûmetinin barış istediğini bildirmek amacıyla Selânik'e gitmesi faydalı görülmüştü.4 hükûmetin bu girişimlerine paralel olarak, İzmir valisi Rahmi Bey de, Osmanlı yurttaşı bir Rum'u İngiliz yetkilileri ile ilişki kurması için Atina'ya göndermişti.5 Nihayet beklenen cevap İngiliz Akdeniz Filosu komutanı Amiral Calthorpe'tan gelmişti. O, 23 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği telgrafta, İtilaf Devletleri adına mütareke imzalamakla kendisinin görevlendirildiğini belirtiyor ve Osmanlı temsilcilerinin Limni adasındaki Mondros limanına gönderilmesini istiyordu. Calthorpe'un çağrısını alan Ahmet İzzet Paşa, mütareke görüşmelerine kolordu komutanı Nurettin Paşa başkanlığında Kurmay Yarbay Sadullah ve dış İşleri müsteşarı Reşat Hikmet'ten oluşan bir heyet göndermek istemişti. Fakat Padişah Vahdettin heyet başkanlığının eniştesi Ferit Paşa'ya verilmesi için ısrar etmişti. Fakat Damat Ferit Mondros'ta sonuç alamazsa Londra'ya geçip imparatorluğu ittihatçıların düşürdüğü felaketten kurtaracağı yolunda aşırı demeçler verince İzzet Paşa kabinesi onun gönderilmesine kesinlikle karşı çıkmış, hatta hükûmetin görevden çekilebileceği bile söz konusu olmuştu.

Bunun üzerine Vahidettin, geri adım atarak Rauf Orbay'ın Mondros'a gönderilmesini kabul etmişti. Osmanlı heyeti, Rauf Orbay, Reşat Hikmet ve Yarbay Sadullah'tan oluşturuldu. Sekreter olarak dış işleri görevlilerinden Ali Türkgeldi atanmıştı. Osmanlı delegelerine aşağıdaki direktifler verilmişti:

1- Silâh bırakışması sözleşmesi imzalandığı gün, cephelerde saldırı duracaktı.

2- Ülke içinde ve karasularında güvenlik ve düzenin korunması görev ve sorumluluğu Osmanlı hükûmetine ait olacaktır. hükûmetin işlerine her ne biçimde olursa olsun karışılmayacaktır.

3- Millî onuru kırıcı nitelikteki her türlü istek reddolunacaktır.

4- Boğazlar, Yunan savaş gemileri dışında öteki devletlerin ticaret ve savaş gemilerine açık tutulacaktır. Boğaz istihkamları Osmanlı kuvvetleri elinde bulunacaktı. Fakat bu teklif kabul edilmezse, kontrolör olarak belli bir sayıda İngiliz subayının Boğazlarda bulunmasına izin verilecekti.

5- Osmanlı ordusundaki asker sayısı, iç güvenliği sağlayacak düzeye indirilecektir. Yabancı subay ve erler de ülkelerine gönderilecektir.

6- Almanya, bundan böyle Osmanlı hükûmetine kredi vermeyeceği için İtilaf kuvvetlerinden Türkiye'ye para yardımı sağlanmaya çalışılacaktır.6

Mondros Mütarekesi görüşmelerine 27 Ekim 1918 günü başlanmış, toplantılar beş oturum sürmüştür. Agamemnon zırhlısında başlayan görüşmelerde Calthorpe, önceden hazırlanmış olan taslağı Rauf Orbay'a vererek müzakerelerin bu metin üzerinde yapılması gerektiğini bildirmişti. Bu tutum, Osmanlı delegeleri için sürpriz olmuştu. Calthorpe'un sık sık yinelediği husus, madde ve hükümlerden çoğu üzerinde hiçbir değişikliğin yapılamayacağı idi.

Ayrıca, Osmanlı delegelerine göre İngilizler savaşa devam ederek İstanbul'a girerlerse o zaman ileri sürecekleri koşullar "bağımsızlık ve varlığımızla bağdaşamayacak kadar ağır olabilirdi."7 Önerilen koşulları çok ağır bulan Orbay, kesin kararı hükûmete bırakmakla birlikte, çıkar yolu kendisinin güvendiği İngilizleri fazla gücendirmeden metnin imzalanmasında buluyordu. 29

Ekim'de İstanbul'dan Osmanlı delegelerine gönderilen talimatta şunlar yer almıştı: İstihkamların işgalinde İtalyan ve özellikle Yunan askerlerinin bulundurulmaması, işgaller sırasında İngiliz ve Fransızlarla birlikte Türk askerlerinin de bulunması, İstanbul'un mütarekenin 7. maddesi dışında bırakılması, Toros tünellerinin işgal edilmemesi, 6 doğu vilayetine ilişkin maddenin gizli tutulmasının sağlanması.8 Calthorpe, Osmanlı tekliflerini pek de önemli olmayan değişikliklerle kabul etmiş, kimi önerilere de, "mütarekeye siyasal hükümler konulamayacağı" gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Metne son biçim verilince Calthorpe, mütarekenin o gün saat 21: 00'e kadar imzalanması ya da reddedilmesi gerektiğini söylemiş, bu durumda Orbay, İstanbul'dan kesin talimat istemiş ise de, verilen sürede hükûmetin kararı öğrenilememişti. Oysa, Ahmet İzzet Paşa Mebuslar ve Ayan meclislerinin gizli toplantılarında açıklamalarda bulunmuş, üyelerin kanaati mütareke koşullarının çok ağır olduğu noktasında toplanmıştı. Ancak, hükûmete de mütarekenin imzalanması için yetki verilmişti. Türk heyeti 30 Ekim 1918'de mütarekeyi imzalamış, heyet 1 Ekim'de İzmir'e ulaştığında hükûmetin mütareke metninin imzalanmasına ilişkin telgrafını almıştı.

Mondros Mütarekesi silâhları bırakmanın ötesinde siyasal nitelikli maddeleri de içeriyordu. Mondros Mütarekesi 25 madde olarak düzenlenmişti. Çok bilinçli olarak, Osmanlı ordusunun terhis edilmesi ve silâhların toplanması dışında, değişik neden ya da gerekçelerle İstanbul'un ve ülkenin herhangi bir noktasının işgalini, haberleşme ile ulaşımın denetlenmesini sağlayacak maddelere yer verilmişti. Dikkati çeken özelliklerden biri de, Kilikya, Mezopotamya gibi sınırları belli olmayan eski

coğrafya adları ya da Boğazlar bölgesi gibi alanı genişletilebilecek yöre adları kullanılması idi. Bu da İngiliz diplomasisinin Türkleri ilk aşamada kuşkulandırmamak için başvurduğu bir yöntemdi.9

Mondros Mütarekesi10 hükümlerine göre Kafkaslardaki Osmanlı kuvvetleri savaş öncesindeki sınır gerisine çekilecekti (madde 12). İtilaf kuvvetleri Batum'u ve Bakü'yü işgal edebileceklerdi (madde 15).Osmanlı hükûmeti, bağlaşıklarıyla ilgili her türlü ilişkiyi kesecekti (madde23). Suriye, Irak, Hicaz, Yemen, Asir ve Trablusgarp ile Bingazi'deki Osmanlı kuvvetleri ya da subayları en yakın İtilaf komutanlığına teslim olacaklardı (madde 16-18). Çanakkale ve Karadeniz Boğazları açılacak ve buralardaki istihkamlar İtilaf devletlerince işgal edilecekti (madde 1). Asıl önemli olanı Ermeni vilayetleri diye anılan 6 doğu ilinde (Erzurum,Van, Bitlis, Elaziz, Sivas ve Diyarbekir) karışıklık çıkacak olursa İtilaf devletleri buraları işgal hakkını saklı tutacaktı (madde 24). 24. maddenin Türkçe çevirisinde bu altı il için "vilayet-i sitte" deyimi kullanılmış ise de imzalanan metinde Ermeni vilayetleri denilmiştir. 7. maddeye göre, itilaf devletleri güvenliklerini tehdit edici bir durum karşısında herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahip olabilecekleri gibi, 10. maddeye göre de Toros tünellerini de işgal edebileceklerdi. Yine İtilaf devletleri bütün demiryolları ile (madde 15) telsiz, telgraf ve kabloları da denetleyebilecekti (madde 12). Bütün bu maddeler, İtilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın yanı sıra Anadolu'yu da baştan başa işgal etmek kararında olduklarını gösteriyordu.11

Öte yandan Calthorpe'un Rauf Bey'e verdiği kendi imzasını taşıyan bir belgede İstanbul ve Çanakkale Boğazları istihkamlarının yalnızca İngiliz ve Fransız askerleri tarafından işgalini İngiliz hükûmetinin kabul ettiği, işgal kuvvetleri yanında Türk kuvvetlerinin bulunmasını hükûmetine duyurduğu, İstanbul ve İzmir'e Yunan askeri sokulmaması konusundaki Türk dileğini destekleyerek hükûmetine bildirdiği yazılı idi.12

Mütarekeyi imzalayan Rauf Orbay, İstanbul'a döndüğünde gazetelere verdiği demeçte şunları söylüyordu:

"Müzakereler sırasında İngilizler çok açık kalpli ve samimî hareket ettiler. Bu mütareke ile devletimizin istiklali, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır… İstanbul'a tek bir düşman askeri çıkmayacak, Adana işgal edilmeyecektir".13

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütarekeyi olumlu bularak, metnin Mebuslar Meclisinde oy birliği ile onaylanmasını sağlamış, 2 Kasım tarihli genelgesinde ise, Mondros hükümlerinin İtilaf devletlerinin yenilenlere dikte ettirdikleri koşullara oranla hafif olduğunu açıklamıştı.14

Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi hakkındaki düşüncelerine gelince: Mustafa Kemal mütarekenin imzalandığı gün olan 30 Ekim'de Yıldırım Ordu Grubu Kumandanlığına tayin edilmişti. Mustafa Kemal, Ahmet İzzet Paşa'dan (Sadrazam ve Başkomutanlık Kurmay Başkanı) mütareke hükümlerini öğrendiğinde, bu hükümler aynen uygulandığı takdirde bütün vatanın işgal ve istila edilebileceğini gerekenlere anlatmağa çalışmıştı. Bunun dışında Mustafa Kemal ile Ahmet İzzet Paşa arasında Toros tünelleri, Suriye sınırı, Kilikya deyimi ve İskenderun ile ilgili hususlarda anlaşmazlıklar

çıktı. Ayrıca Ahmet İzzet Paşa hükûmeti, 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grubu ile 7. Ordu Karargahını lağvetmiştir.

İtilaf devletleri Mondros hükümlerinin yürürlüğe girmesinden hemen üç gün sonra ülkeyi bir baştan öbür başa işgal etmeye başlamışlardı. Bu yolda da ilk adımı Suriye-Irak yöresinde attılar. Mondros'ta aşılmaması gereken bir mütareke sınırı saptanmadığından İngilizler bundan yararlanarak önce Musul'u arkasından İskenderun'u işgal etmişlerdi. Aslında Musul'daki 6. Ordu komutanı Ali İhsan Sabis, İngilizlere ateşle karşılık verme yerine onları mütareke hükümlerine uymaya çağırmış ise de, İstanbul'dan aldığı direktiflere uyarak İngilizlerin 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmelerini engelleyememişti. Öte yandan, Mustafa Kemal İskenderun'a asker çıkarılmasına ateşle karşı konulması emrini vermesine rağmen, İstanbul hükûmeti İngilizlere karşı koymayı kendi politikasına aykırı bulduğundan, İskenderun için mütarekenin bozulamayacağı düşüncesiyle kentin İngilizlere teslimini emretmişti. İtilaf devletlerinin bu girişimleriyle, Osmanlı yönetiminin mütarekenin maddelerini olumlu olarak yorumlamalarından doğan ılımlı havayı dağıtmak istedikleri anlaşılıyordu. Çünkü İngiliz Dış İşleri Bakanı A. J. Balfour, Calthorpe'a gönderdiği talimatta, "Bu, (işgalleri kastediyor) Panislâmizm ve Panturanizm'e ve İslâmın genellikle siyasal amaçlar için sömürülmesine öldürücü bir darbe indirecektir."15

Adana ve çevresinin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgaline gelince; yörenin ilk işgal edilen yerlerinden birisi Dörtyol ilçesi idi. Burası 11 Aralık 1918'de Fransızlarca işgal edildi. İşgal sırasında Fransızlar, dört yüz Ermeni'den oluşan bir taburdan da faydalanmıştı. Dörtyol civarındaki köylere baskınlar düzenlenerek işkence ve zulümler yapıldı. Dörtyol ve civarında İngilizler tarafından gönderilen Hint Müslümanlardan oluşturulan bir müfreze geçici olarak sükuneti sağladı. Özerli, Karakese, Çaylı, Kuzuculu köylerinde katliamlar yeniden başladı. Kuzuculu köyünden Kara Hasan'a bağlı 300-400 kişilik bir teşkilât kuruldu. Dörtyol halkı da bu ve benzeri kuvvetlere maddî ve manevî desteğini esirgemedi.16

Ordu'nun karargahtaki son birliği 15 Aralık 1918 de Adana'dan ayrılmıştı İki gün sonra İngiliz komutanı Mc. Andrew'in emrindeki Mecusî ve Müslüman Hintli askerler Mersin'e çıkarıldı. Amerikan Koleji karargâh olarak seçilmiş, istasyon binası da kontrol altına alınmıştı. İlk aşamada Hintli Müslümanlar ile Türk jandarmaları arasında dinsel bağlılık nedeniyle doğan yakınlık, Ermenilerin de bazı saldırı girişimlerini önledi. 1 Ocak 1919 tarihinden itibaren Mersin iskelesine Ermeni lejyoneri Fransızların desteğinde çıkarıldı. Fransız üniformalı Ermeni askerler ile Mersin'deki Ermeni gönüllülerinden oluşan taburlar çeşitli yerleşim yerlerine dağıtıldılar.

Mersin'in işgalinden sonra, 19 Aralık 1918'de Tarsus da büyük kısmı Ermenilerden oluşan Fransız birliklerince işgal edildi. İşgale uğrayan şehir ve kasabalarda olduğu gibi Tarsuslularda işgalle birlikte çeşitli hakaretlere ve zulümlere uğradılar. 21 Aralık akşamı, Adana, Yarbay Romieu komutasında çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Fransız kuvvetlerince işgal edildi. Vali Nazım bey, istifa etmekle beraber, görevini vekaleten yürüttü ve işgal karşısında Müslüman halka sükunet tavsiye etmekten başka bir şey yapmamıştı. İtilaf kuvvetleri işgal ettikleri Adana vilayetinde zulümler uygularken, İstanbul hükûmeti, hakların siyaset yoluyla elde edileceğini ileri sürerek, tam bir teslimiyet

göstermiş, böylece düşmana cesaret vermişti. Bu tutum, yöre halkından bir kısmının Ulukışla, Konya, Kayseri, Karaman gibi şehir ve kasabalar ile Toros dağlarına sığınmışlardır.

27 Aralık 1918 tarihinde Pozantı bir itilaf müfrezesi tarafından işgal edildi. Bu işgal hareketini 3 Şubat 1919'da, Akköprü ve Çiftehan'ın mütarekeye aykırı olarak işgal edilmesi izledi. İngilizler, Adana hattı üzerindeki tren istasyonlarını ve bu arada Ceyhan'ı işgal ettiler. Bu İngiliz işgal birlikleri arasında Mecusî Hintli askerler ile az sayıda Müslüman Hintli de bulunuyordu. Bunlar, yol kavşaklarına ve tren istasyonlarına el koydular Mart 1919'da, demiryolu ile gelen Fransızlar Ceyhan'ın işgaline katılmışlardır. İngilizlerin Hintli Müslüman askerleriyle Fransızların getirdiği Müslüman askerlerin tutumu şehirdeki Ermeni baskısının artmasını bir ölçüde önlemiştir.17

Mondros Mütarekesini takiben, Osmaniye ve çevresinden göç etmiş olan Ermeniler, Osmaniye'ye geri döndüler. Bunlar Fransız işgal kuvvetlerinin desteğinde silâhlanarak, Türklere zulüm ve işkence etmeye başladılar. Bunlardan bin kişilik bir kuvvet, Osmaniye'nin yanı sıra Bahçe ve Haruniye'ye yerleştirildiler. Adana ve çevresiyle ilgili yukarıda belirtilen işgalleri takiben 1919 yılı içinde meydana gelen gelişmeler için ayrıntı bilgiyi şu eserlerde bulabiliriz.18

İtalyan İşgalleri

İtalyanlar, Mondros Mütakeresi'nden sonra Antalya'yı işgal etmek için fırsat kollarken faaliyetlerine de devam etmişlerdir. Bakanlar Kurulu, 4 Mart 1919'da, Antalya'da bir konsolosluk ve misyoner okulu açmaya, sağlık ve arkeoloji heyetleri göndermeye karar vermişti.19 General Vittorio Elia, Dış İşleri Bakanlığı'na Rodos'tan 6 Mart'ta gönderdiği yazıda, "Antalya'da asayişin mütarekeden sonra bozulduğunu, mahallî idaricilerin halk nezdinde prestij kaybettiklerini ve Rumların da Osmanlı otoritelerini tanımadıklarını" yazmıştır.20 Oysa Antalya'da mütarekeden işgale kadar, asayişi bozacak bir olay meydana gelmemişti.21

Öte yandan Antalya Mutasarrıfı Ali Firuzan Bey, Antalya'ya çağırdığı İtalyan siyasî memuruna hükûmet dairesinde bir oda tahsis etmişti. Mutasarrıfın işgalden bir gün önce Rodos'a gitmesi, Antalya ve civarının işgal edileceğini bildiğini göstermektedir.22

Şubat 1919'da Antalya Hapishanesi'nden bazı mahkumların firar etmesinden sonra, 22 Mart'ta Antalya'ya gelen Regina Elena gemisinden çıkarılan askerlerce eski İtalyan hastahanesi koruma altına alındı.23 İtalyanlar, 26 Mart'ta Antalya esnafından bazılarını limandaki kruvazöre davet ederek, kendilerine iyi muamele edildiğine dair bir kâğıt imzalattılar.24 Esnafın, ne anlama geldiğini bilmeden imzaladığı bu kâğıt, İtalyanlar tarafından şehrin işgalinde kendilerine davet yapıldığı şeklinde kullanılmıştır.25

28 Mart 1919 günü limanda bekleyen Regina Elena kruvazöründen karaya çıkan üç yüzden fazla İtalyan askeri şehri işgal etmeye başladılar.26 Albay Alessandro Ciano tarafından işgal günü Antalya halkına yayımlanan beyannamede şöyle deniyordu: "Antalya ahalisinin can ve mallarının emniyeti taht-ı tehlikededir. Son günlerde vahim asayişsizlik ile ölü ve mecruh vukua gelmiştir… Antalya ahalisi tarafından vâki olan istida üzerine İtalya devlet-i fehimesi asakir-i bahriyesinin bir kısmı

düvel-i müttefike namına memurin ve zabıta ya mahalliyenin muavenetiyle asayiş-i umumiyeyi temin etmek için bugün Antalya'yı işgal ediyorlar…".27 İşgal, Müslüman halk ve Müftü Ahmed Hamdi Efendi tarafından protesto edilmiş, Ortodokslar tarafından sevinçle karşılanmıştır.28

Harbiye Nezareti işgal hakkında Antalya mutasarrıflığına iki yazı gönderdi. 29 Mart tarihli ilk yazıda, "Antalya'nın işgali hususunda endişelenecek bir durum olmadığı, nezaretin, meselenin çözümlenmesi için teşebbüste bulunduğu" belirtilirken, 31 Mart tarihli yazıda ise, "asker ihracının bir işgal olmayıp, güvenliği sağlayan mahallî güçlere yardım maksadıyla yapıldığı" iddia edilmiştir.29 Harbiye Nezareti'nin Antalya'daki durumun işgal olmadığını iddia etmesine rağmen İtalyanlar, kuvvetlerini altı yüz'e çıkararak, kentin çeşitli yerlerine çadırlı ordugah kurarak yerleştirdiler. Silâh ve mühimmat depolarını denetime aldılar ve yollarda yolcuları kontrol etmeye başladılar.30

İtalyanlar 26 Nisan 1919'da Konya'ya makineli tüfeklerle donatılmış olan beşyüz kişilik bir birliği göndermişlerdi. İşgalden hemen sonra İtalyanlar Konya'da bir telsiz-telgraf istasyonu kurmuşlardır.31 Harbiye Nezareti, Konya'daki Yıldırım Kıtaatı Müfettişliği'ne "İtalyanların şiddetle protesto edilmesini, gerek ikamet kerekse iaşe hususunda kendilerine hiçbir yardım yapılmamasını" emretmiştir.32

İstanbul'da Kont Sforza ile görüşen Mevlevî Şeyhi İkinci Abdülhalim Efendi, İtalyanlara yardımcı olmuştur. 16 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderen Çelebi, halkın İtalyan işgalinden memnun olduğunu yazmıştır. Konya'daki İtalyan birliğinin komutanı tarafından kabul edilen Mevlevî Şeyhi hakkında, Rodos'a gönderilen mektupta "Halk üzerinde büyük nüfuzu bulunan Çelebi'nin İtalyan taraftarı olduğu" iddia edilmiştir.33

11 Mayıs 1919 tarihinde Fethiye, Bodrum, Marmaris İtalyanlar tarafından işgale uğramıştır. Bunu 14 Mayıs günü Kuşadası'nın ve Selçuk istasyonunun işgali takip etmiştir. 16 Mayıs günü iki İtalyan subayının idaresinde iki yüz altmış iki kişiden oluşan birlik Afyon'a giderek istasyonu denetim altına alırken, bir subay komutasındaki elli asker de Akşehir istasyonuna yerleşti.34

İtalyanlar, Afyon ve Akşehir'i kontrolleri altına aldıkları gün, Milas'ın iskelesi olan Güllük'e de asker çıkardılar. Söke'de 17 Mayıs'ta üç subay ve iki yüz elli askerden oluşan birlik tarafından işgal edilmiştir.35 Söke'nin işgalinden birkaç gün sonra Söke halkına hitaben İtalyan komutanın yaptığı konuşmada şu cümleler yer almıştır: "Biz buraya sultanın emriyle geldik. Sizlere yardım edeceğiz, sizlere medenî şeyler öğreteceğiz".36

İtalyanların Isparta'yı işgale yeltenmeleri tepkiyle karşılanmış ve 20 Haziran 1919'da kentte bir miting düzenlenmiştir.37 İtalyan işgal tehlikesine karşı harekete geçen Uluborlu halkı da, İtalyan işgallerini protesto eden bir telgrafı 27 Haziran'da Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir.38 Bu gibi tehlikeler veIspartalıların İtalyanlara karşı gösterdikleri kararlı tutum, İtalyanları, defalarca işgale teşebbüs etmelerine rağmen, Isparta'dan vazgeçmek zorunda bırakmıştır.39

Burdur Mutasarrıfı Vasfi Bey Burdur'u ziyaret eden İtalyan kuvvetlerinin komutanına verdiği mektupta, Burdur da asayişsizlik gibi yorumlanacak bir durum olmadığını bildirmiş ve Müslümanların dinî bayramlarını kutladıkları bu günlerde yabancı askerleri görmek istemeyeceklerini belirtmiş ise

de,40 İtalyan kuvvetleri 28 Haziran da Burdur'un güneyindeki Kayapınar ve Kurne ile Bucak'a yerleştirilmiş ve aynı gün Burdur da herhangi bir direnişle karşılaşmadan İtalyanlarca işgal edilmiştir. Bu durum, Mutasarrıf Vasfi Bey ve Askere Alma Dairesi Başkanı İsmail Hakkı tarafından protesto edilmiştir.

İkinci Ordu Müfettişi Cemal Paşa gönderdiği bir telgrafta "İtalyanların Burdur ve Isparta yönünde ilerlemelerine engel olunmasını" emretmiş idi.41

Yine o, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta da, "Isparta ve Burdur Bölgesinde milis teşkilâtın kurulmasına mahallî yetkililerin engel olduklarını" yazmıştı.42 Harbiye Nezareti ise verdiği cevapta: "İtalyan işgaline karşı protesto ve mitinglerin gerekli olduğunu, ancak milis teşkilâtı kurmaktan ve fiilen mukavemetten sakınılmasının uygun olacağını" yazmıştır.43

18 Nisan'da Dahiliye Nezareti'ne Muğlalılar tarafından gönderilen telgraf Antalya'nın işgalini protesto ile ilgiydi. İzmir'in Yunanlılarca işgalini de düzenlenen bir mitingle protesto ettiler44 ve Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'ni kurdular.45 Muğlalıların bu gayretlerine rağmen 23 Temmuz 1919'da kent İtalyanlar tarafından işgal edildi. İşgal askerî ve mülkî makamlarca protesto edildi.46 İtalyanlar son olarak 24 Temmuz'da altmış askerle Kaş'ı işgal ettiler. Kaş Kaymakamı Ali Rıza Bey, Antalya'daki İtalyan birliklerinin komutanına 24 Temmuz 1919'da gönderdiği bir yazıyla Andifli'ye (Kaş) asker çıkarılmasını protesto etmiştir. Bu protesto yazısında, "Asker çıkarılmasını gerektirecek herhangi bir olay meydana gelmediğini ve hükûmetin de bu yönde bir emri olmadığı halde, mütareke hükümlerine aykırı olarak yapılan ihracı protesto ettiğini" bildirmiştir.47

Doğu Anadolu işgaline gelince; Kars, Ardahan ve Batum'un (Elviye-i Selase: Üç Sancak) kendi sınırları içinde kalacağını kabul eden Osmanlılar, mütarekeden önce 21 Ekim 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığı'na verdikleri emirle, Brest-Litovsk Antlaşması ile kazanılan yerler dışında, Türk ordusunca ele geçirilmiş olan yerlerin 24 Ekim'den itibaren altı ay içinde boşaltılmasını bildirmişti.48 Onun için Mondros'ta Osmanlı delegeleri Kars, Ardahan ve Batum'un "milletlerarası bir antlaşma ile" Osmanlılara bırakıldığını belirterek, Mondros Mütarekesi'nin 11'inci maddesini, bu yerler Türklerde kalacakmış gibi düzenlemeyi başardılar. Oysa Brest-Litovsk Antlaşmasını Bolşevikler tanımadıklarını açıklamış, İtilaf Devletleri de bu antlaşmanın hükümsüz olduğunu Almanlara bile kabul ettirmişlerdi. Kaldı ki İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi ile belirlenen koşullara riayet edecekleri şüpheli idi. Bu devletler mütarekenin imzalanmasından kısa bir süre sonra Kars, Ardahan ve Batum'un hemen boşaltılmasını istediler. Fakat Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa söz konusu kentlerin boşaltmasını ağıra alıyordu. Bu duruma İngilizler tepki gösteriyor, İstanbul hükûmetini sıkıştırıyorlar, ihmal ve kötü niyetin söz konusu olduğunu ileri sürüyorlardı.49 Buna karşılık Harbiye Nezareti İngilizlerin şikayetlerini kabul etmeyerek, boşaltmanın gecikmesini doğal şartlara bağlıyordu.50 Bu yazışmalar sırasında 24 Aralık'ta Batum'a İngilizler asker çıkardı ve bir vali atadı. Böylece Batum'da Osmanlı yönetimi son buldu. Bu gelişmeyi 7 Ocak 1918'de Kars istasyonunda İngiliz generali G. F. Walker ile Yakup Şevki Paşa'nın buluşması izledi. İngiliz generalinin istekleri arasında Kars ve Ardahan'da bulunan Türk askeri için bir aylık yiyecek dışında gıda maddelerinin terk edilmesi, Kars'ın İngilizlerce işgal edilerek yönetiminin Ermeni heyetine bırakılması bulunuyordu. Gelişmeler daha çok

İngiliz istekleri doğrultusunda oldu. Osmanlı ordusu bütün teçhizatıyla 1877/1878 sınırının gerisine çekilmiş, Kars, Ardahan yöresindeki top, silah ve cephanelerle yiyecek maddelerinin bir kısmı nakledilebilmiş, boşaltılan yerlerde millî teşekküller oluşmuştu. Fakat bunların da ömrü, İngiliz destekli Ermeni ve Gürcü istekleri karşısında kısa sürmüştür.

Bunlardan Kars İslâm Şurası 5 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa'nın ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in (Uran) yardımlarıyla Türk-İslâm kesimi tarafından kurulmuştur. Bu kuruluş Osmanlı Devleti'nden resmen idareyi devralmıştır.51 Bu kuruluşun önderleri arasında Fahrettin Erdoğan, Kağızmanlı Ali Rıza, Karslı Sarı Haliloğlu Muhlis, Orenburg'lu Mamil/Mamlıoğlu, Kepenkçi Emin Ağa bulunuyordu. Kars İslam Şurası ilk toplantısını 14 Kasım 1918'de yaptı. Bu toplantıda Fahrettin Beyin başkan olduğu sekiz kişilik bir Muvakkat Heyet ile Kepenkçi Emin Ağa başkanlığında Millî İslam Şurası Merkez-i Umumisi adıyla yerli bir hükûmet kuruldu. Kars sancak ve kazaları ile Ahıska, Artvin, Batum sancak ve kazalarında da Millî İslam Şurası'nın şubeleri açılarak halkı, Ermeni ve Gürcü tehlikesi karşısında uyanıklığa, birlik ve beraberliğe çağırma işlerine önem verildi. Bu kararlar doğrultusunda çalışmalara başlandı.

30 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası Büyük Kongresi toplandı. Bu kongrede merkezi Kars olmak üzere "Millî Şura hükûmeti" kuruldu. hükûmet on iki kişiden oluşuyordu. Ayrıca, "Millî Şura Ordusu" kurularak Mondros Mütarekesi hükümlerinin uygulanması nedeniyle çekilmekte olan Türk ordusunun silah ve cephanelerinin bir miktarının elde edilmesine çalışılacaktı. Osmanlı Devleti ile Türk bayrağına gönülden bağlı kalmaya, Türk kanunlarına göre adalet ve idarî işleri yürütmeye çalışmak da kongrede alınan bir diğer karardı.

Millî Şura hükûmeti 17 Ocak 1919'da Büyük Kars Kongresi'ni topladı. Bu kongrede merkezi Kars olmak üzere "Cenub-i Garbi Kafkas hükûmet-i Muvakkata-i Millîyesi'nin kurulmasına karar verildi. 18 maddelik bir anayasa kabul edildi. On kişilik hükûmetin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmiştir.52 Bu hükûmetin resmî yayın organı Batum'da neşredilmekte olan Sada-yı Millet Gazetesi idi. Ayrıca Trabzon'da çıkmakta olan İstiklâl ile Erzurum'da yayımlanmakta olan Albayrak gazeteleri de bu hükûmeti destekliyorlardı. hükûmetin yaptığı açıklamalardan birisi şöyle idi: "Millî Meclis, halklara kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı tanıyan Wilson prensiplerine dayanarak, Kafkasya'nın güneybatısında kalan toprakları, buralarda yaşayan halkların meşru mülkü sayar, bu insanlar bu topraklara menfaat bağı ile de bağlıdırlar".53

Cenub-i Garbi Kafkas hükûmeti'nin kuruluşuna ve çalışmalarına Ermenistan ve Gürcistan olumsuz tepki gösterdiler. Ermenistan Dış İşleri Bakanı Tigranian, İngilizlerin Kars'taki Müslümanlara göstermiş olduğu müsamahayı Avrupa devletlerine de şikayet etmiştir. Tigranian, Avrupalılara "Türk kuvvetlerinin Ermenistan'ı sıkboğaz ettiklerini ve ittihatçıların Ermeni halkını yeryüzünden silmeyi azmettikleri konusunda verdikleri kararı iyice anlamaları gerektiğini" bildirmiştir.54 Ermenilerle birlikte hareket etmekte olan Gürcistan hükûmeti ve basını özellikle Ardahan bölgesinde hak iddia etmekteydi.55 Güneyde ve Doğuda Ermenilere, kuzeyde de Gürcülere karşı önemli mücadeleler veren, bu arada İstanbul'a gönderdikleri delegeler vasıtasıyla çeşitli girişimlerde bulunan56 söz konusu hükûmet, bu hükûmetin İngilizler tarafından 12 Nisan 1919'da yıkıldığını görüyoruz. 25 Mart

1919'da bu hükûmet istiklâlini ilan etmeye karar vermişti. Bununla ilgili intibâhnâme adı verilen belgenin, yıkılıştan sonra 17 Nisan 1919'da bastırıldığı görülmektedir.57

Güneydoğu Anadolu'daki İşgaller

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte, Türk kuvvetlerinin elinde bulunan Katma istasyonundan 80 kilometre içeride bulunan ve bölgenin önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olan Antep, 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edildi.58 İngilizler bu işgali mütarekenin 7. maddesine dayanarak yaptıklarını söylüyorlardı. İşgalin bir diğer nedeni de sözde kışın süvari hayvanlarının iaşesini sağlamaktı. Gerçekte gerek İngilizlerin ve gerekse diğer İtilaf Devletleri'nin güvenini sarsacak bir durum yoktu. Aslında İtilaf Devletlerinin kendi aralarında imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'na göre -ki, bu antlaşmanın son şekli 10-23 Ekim 1916'da ortaya çıkmıştır- Antep, Urfa ve Maraş bölgeleri Fransızlara bırakılmıştı. Bununla beraber Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler, Fransa'ya karşı bir pazarlık konusu olarak ellerinde bulundurmak amacıyla petrol sahası Musul vilayetiyle birlikte Kilis, Cerablus, Birecik, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ı işgal etmeyi tasarlamışlardı.

İngilizler Antep'te Ermeliler tarafından büyük bir sevinç içinde karşılandılar, şehirde bulunan Ermeni azınlığı şımarıklıklar gösterdiler ve Türklere hakaret etmeye başladılar.59 23 Ocak'ta hükûmet konağı, İngilizler tarafından basıldı, memleketin ileri gelenleri ve aydınları çeşitli bahanelerle Halep'e ve oradan da Mısır'a sürüldüler. Şehirde silah toplama hareketine girişildi, silahlarını vermeyenler ağır para cezasına çarptırıldı. İngilizlerin işgali dolayısıyla Antepliler tarafından yapılan mitingte belediye başkanı Lütfi Bey, halkın bu işgali kabul etmediğinin Barış Konferansı'na bildirmesini istiyor, sancak ahalisinin yüzde doksanı Türk olan ve Suriye ile hiçbir ilgisi bulunmayan bu öz Türk topraklarının haksız işgal edildiği ve hiçbir asayişsizliğe meydan verilmediği, bu nedenle işgalin kesin olarak reddedildiği bütün dünyaya ilân ediliyordu.60 Ayrıca, özellikle Ermeni taşkınlıkları nedeniyle kentin ileri gelenleri tarafından Bülbülzade Hacı Abdullah Efendi hocanın başkanlığında Cemiyet-i İslâmiye adı altında bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin kurulması; bölgenin Fransızlara devrini öngören 15 Eylül 1919 tarihinde imzalanarak 30 Ekim 1919 tarihinde yürürlüğe konulan Suriye Antlaşması'nın Fransa ile İngiltere arasında imzalandığı günlere rastlamaktadır.

Antep'in işgal edilmesi üzerine işgal sırasının Maraş'a geldiği anlaşılıyordu. İşgalden önce Maraş'ta bulunan askerî malzeme Kayseri'ye nakledilmiş, şehirde Teğmen Cemal bir kıta asker ile kalmıştı.61 İngilizler 22 Şubat 1919'da Maraş'ı işgal ettiler. İngiliz birliği, Hint süvari alayından ibaretti, subay ve erlerinin bir kısmı Müslüman idiler.62 Maraşlılar, İngilizlerin şehre girmesini engellemek için Narlı kesimindeki Aksu köprüsünü yıkmışlardı. İngilizler, nehir üzerine bir köprü kurarak yürüyüşlerine devam etmişler, Ermeniler tarafından sevinç gösterileri içinde Şeyhadil mevkiinde karşılanmışlardır. İngilizler, kışla önüne geldiklerinde takım komutanı Cemal'in davranışından çekinerek istikametlerini Amerikan kolejine doğru değiştirmişler, bu kolejin yanı sıra Ahırbaşı kilisesi ile Ermeni ve Katolik kiliselerine yerleşmişlerdir.63

İngilizlerin işgalinden sonra, başka yerlere göç etmiş olan Ermeniler Maraş'a tekrar dönmeye başladılar. Bazı Ermeniler, Türkler aleyhine hukuk davası açtılar. Birinci Dünya Savaşı sırasında

Ermeni ayaklanması dolayısıyla yapılan göç hareketinde, haksız olarak Ermenileri sürdürmek suçu ile, o devirde Maraş Mutasarrıfı olan Sivas valisi İsmail Kemal Bey'i Maraş'a getirttiler, tutuklu olarak mahkemeye verdirttiler. Mahkemede beraat kararı alan İsmail Kemal Bey Halep'e sürüldü.64

Görünen o ki, İngiliz işgal kuvvetleri sekiz aylık işgalleri döneminde Ermenilere yüz vermemişlerdir. Çünkü İngilizler, Ermenilerin şikayetlerinin desise ve iftiradan ibaret olduğunu kısa zamanda anlamışlardı. Bu da işgal döneminin olaysız geçmesini sağlamıştı. Bu arada İngiliz birlikleri içindeki Müslüman erlerin tutumlarının da huzurunsağlanmasında büyük rolleri olmuştur. Başta mutasarrıf Ata Bey olmak üzere kentin ileri gelenleri de idareye müdahale edilmemesini, haklarına dokunulmamasını, işgal kumandanının yaptığı toplantıda dile getirmişlerdir.65 Ermenilerin Türklere karşı çeşitli desise, yalan ve iftiralarının giderek artması, bu hususlarda destek görmeye başlamaları Ekim 1919 sonunda İngilizlerin yerini Fransızların almasıyla kendisini göstermiştir. Bu durum 1919 yılı sonlarıyla 1920 yılında çok önemli direnmelere neden olacak ve yakın tarihimizde ünlü Maraş savunmaları başlayacaktır.

Urfa'nın işgali: İngilizler Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini ileri sürerek Urfa'yı da yapılan mütarekenin esas ruhuna aykırı olarak, işgal ederek büyük bir haksızlık yaptılar. İngilizlerin, Urfa'yı işgale kalkışmaları hiçbir sebebe dayanmıyordu. Mütareke sırasında Halep'in güneyinde bulunan İngiliz kuvvetleri, güvenliklerini ileri sürerek bu kenti işgal ettiler. Fakat Halep'in 200 km. kuzeydoğusunda bulunan Urfa'nın işgaline de hakları olmadığı gibi bu bölgede disiplinsizlik vesaire gibi sebepler de meydana gelmiş değildi.

Onüçüncü Kolordu Komutanlığı, İngilizlerin bir tabur askerle Birecik'i işgal ettiğini, Urfa ve Adıyaman'ın işgali haberlerinin de dolaşmakta olduğunu ve buna göre uyanık bulunulmasını, bir emirle yayımlamıştı.66 İngilizler 24 Mart1919 tarihinde Urfa'yı işgal ettiler. Karşılamaya çıkmayan mutasarrıf Nusret Bey İngiliz komutanı tarafından azarlandı. Nusret Bey, "işgalcileri karşılamak bir Türk mutasarrıfına yakışmaz" dedi.67 İşgal günü Urfa'da bulunan 1. Süvari Alayı Komutanı Binbaşı Hüseyin, Urfa'nın İngilizler tarafından işgalini şöylece bildiriyordu: "İngiliz komutanına aşağıdaki protesto mektubunu gönderdim. Henüz cevap alamadım: Urfa, bağımsız bir sancaktır. İtilaf hükûmetleriyle kendi hükûmetimin imza ettiği mütarekede bu bölgenin işgaline ait hiçbir kayıt olmamakla beraber işgali icap ettiren bir güvensizlik eseri de yoktur. Mütareke hükümlerine aykırı olan bu işgali protesto eder ve buraya gelme sebebinin bildirilmesini rica eylerim".68 Süvari alay komutanının bu raporundan biraz sonra kolorduya gönderilen ikinci bir raporda da şöyle denilmektedir: "Urfa'yı işgal eden kuvvetin gerçek miktarı iki yüz kişilik iki piyade bölüğü; bir zırhlı, altı yük ve üç binek olmak üzere on otomobil ve elli kadar yük arabasından ibarettir. İşgal şu suretle oldu; İngiliz yarbayı ve iki subayın bindiği bir binek otomobili ile bir zırhlı otomobil, Urfa'ya girerek mutasarrıfın yanına gittiler. Bir süre görüşüldükten sonra askerî hastahaneyi ve civarındaki bazı binaları dolaşarak İsviçreli Yakop'un evine misafir oldular".69

İngilizler, Urfa'daki Süvari Alayı'nın kentten çekilmesini istediler. Alay komutanı Hüseyin kendisine emir verilmeden çekilmeyeceğini bildirdi. İngilizlerle ısrarlı oldular. Alay komutanı durumu bağlı olduğu kolorduya bildirmenin yanı sıra, Urfa'da daha fazla kalmanın bir olaya meydan vereceğini

düşünerek 25 Mart 1919 günü, bir süvari takımı bırakarak, Urfa'nın beş kilometre kuzeyindeki Karaköprü köyüne çekildi. İngiliz komutanı bu kez, Alay'ın Urfa'daki takımla birlikte kesinlikle Siverek'e çekilmesini istedi. Aksi halde İstanbul'a yazarak cezalandırılabileceğini, eğer alayın çekilmemesi için kolordudan bir emir verilmişse kendisine göstermesini istedi. Bu tavır, açık bir şekilde gözdağı vermek anlamına geliyordu. Süvari alay komutanı Hilvan'da birtakım bırakarak alayını Siverek'e çekti ve kolorduya bu durumu bildirdi. İngilizler Urfa'da Ekim 1919 sonuna kadar kaldılar. Bu tarihte Urfa'yı boşaltacaklar ve Fransızlara devredeceklerdir.

Boğazlar Bölgesinin işgali; Mondros Mütarekesi'nde İtilaf Devletleri'nce işgal edileceği açıkça belirtilen yerler Toros Tünelleri dışında İstanbul ve Çanakkale Boğazları istihkamlarıydı. Çanakkale Boğazındaki mayınları 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren İngilizler toplamaya başlamışlar, Seddülbahir'de keşiflerde bulunmuşlardı. İtilaf Devletleri 6-12 kasım 1918 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı istihkamlarına el koydular. İki İngiliz subayı 7 Kasım'da İstanbul'a gelmişti ve görevleri de Harbiye ve Bahriye Nezaretleri nezdinde irtibat subaylığı idi. Ertesi günü dört Fransız subayı da Beyoğlu'ndaki Fransız elçiliğine gelmişti. Bu sırada azınlıklar Beyoğlu sokaklarını İtilaf Devletleri'nin bayraklarıyla süslemişlerdi. 10 Kasım'da İstanbul'a iki İngiliz bir Fransız generali gelmiş, bunu 12 Kasım'da gelen bir Fransız tugayı izlemiştir. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemilerinden oluşan ortak donanma 13 Kasım 1918'de

Dolmabahçe önünde demirlemişti. 61 gemiden oluşan bu donanma 15 Kasım'a gelindiğinde 167 gemiden teşekkül eder olmuştu.70 Bu donanmadan 3500 kişilik bir kuvvet karaya çıkarılmış, bunların 2000'i Beyoğlu'ndaki kışlalara, yabancı okul ve hastanelere yerleşmiş, geri kalanlar da ayrı ayrı yerlere dağıtılmıştı.71 Beyoğlu'ndaki İngiliz Kız Okulu, Müttefik İşgal Kuvvetleri Karargahı olmuştu. Müttefik komutanlığına atanan General Milne 27 Kasım'da İstanbul'a gelmişti. Haydarpaşa'dan Anadolu'ya uzanan demiryoluna hemen el konulmuştu.

Doğu Trakya'nın İşgali: Mondros Mütarekesi'ni takiben Fransız subaylarının 9 Kasım günü Uzunköprü'ye üç Fransız bölüğünün geleceğini bildirerek çeşitli ihtiyaçların hazırlanmasını istemeleri karşısında, İstanbul hükûmeti ilgililere gönderdiği emirle, bu isteğe boyun eğilmemesini, zora başvurdukları takdirde direnilmeyerek protesto ile yetinilmesini bildirdi. Fransızlar 9 Kasım'dan itibaren Uzunköprü ile Sirkeci arasındaki demiryolu işletmesini ellerine aldılar, hatta kısa bir süre sonra da Bakırköy'e yerleştiler.

İstanbul'a ilk kez 23 Kasım 1918'de gelen General Franchet d'Esperey'nin İstanbul'a 8 Şubat 1919'da ikinci kez geldiğinde Beyoğlu'nda bir zafer alayı düzenlemişti. Padişahın Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkartılmasını isteyen bu Fransız generali Türk vatandaşlık haklarının bütününden yararlanan Beyoğlu sakinlerini mağrur bir biçimde selâmladı. Süleyman Nazif'e, devrin Harbiye Nazırına, Sadrazam Tevfik Paşa'ya ve diğer görevlilere karşı bu generalin tutum ve davranışını İngiliz Başvekili Lloyd George'un şöyle tanımladığını görüyoruz: "Franchet d'Esperey, mümtaz bir general olmakla beraber son derece nezaketsizdi."72 Bu arada Fransızların, Osmanlı hükûmetinden birtakım yersiz istekleri de oldu. Amiral Amet ve General Bunoust, Osmanlılardan İstanbul'da bulunan deniz kuvvetleri için hemen 120 bin ve Fransız işgal ordusunun Aralık ayı masrafları için de, Aralık ayı

bitmeden, 200 bin liranın verilmesini istediler. Büyük malî sıkıntı içinde bulunmasına rağmen hükûmet onları memnun eder düşüncesiyle bu isteği yerine getirmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan Osmanlı meclisindeki bazı eleştiriler ve yakınmalar hem sarayın, hem de İtilaf Devletleri'nin tepkilerine neden oldu. Vahdettin, Meclisin tutumunu İttihatçılık hareketi olarak değerlendiriyordu. İtilaf devletleri temsilcileri de, mebusları İttihat Terakkiyi seçen kurul olarak görüyorlardı. Bu nedenle Meclisin dağıtılması için sarayı zorluyorlardı. Meclis başkanlığına verilen gensoru önergesinde, asayişin bozulduğu, yiyecek sıkıntısının arttığı, basın üzerinde tek yanlı sansür uygulandığı öne sürülmüştü. İç İşleri Bakanı Mustafa Arif, Vahdettin'in siyasal amillerin zorunluluğu yüzünden anayasanın 7. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak Mebuslar Meclisi'ni dağıttığını bildiren iradesini okudu. Böylece saray da, hükûmet de İttihatçıların çoğunlukta bulunduğu meclisin eleştirilerinden kurtulmuş İtilaf Devletlerini de memnun etmişti.

Tevfik Paşa'nın 3 Mart 1919'da istifası üzerine Damat Ferit Paşa sadarete getirilmişti. Ülke yönetiminde hiçbir deneyimi yoktu. Vahdettin'in eniştesi olan Damat Ferit'e yakınlık gösteriyordu. Bunda akrabalık bağlarının yanı sıra Ferit Paşa'nın İttihat Terakki düşmanı ve İngiliz yanlısı olmasının da payı vardı. Damat Ferit, İttihatçılar hakkında acele karar verilmesini isteyenlerin başında geliyordu. Ona göre imparatorluğun mahvını, Almanlar safında harbe girmekle İttihatçılar hazırlamıştı. Damat Ferit hükûmeti Divan-ı Harbi Örfi'de bulunan sivil üyelikleri kaldırmıştı. Bu heyet savaş suçlularını, savaş esnasında halkı sıkıntıya düşürenleri ve Ermeni tehciri ile ilgili bulunanları yargılayacaktı. Hemen işe başladı. Çünkü hükûmet, İttihat ve Terakki eski bakanlarını ve ileri gelenleri tutuklayarak mahkemeye sevketmiş bulunuyordu. Bekirağa Bölüğü denilen yere hapsedilen tutuklulardan altmış yedisi, 28 Mayıs 1919'da Galata'ya ve oradan da bir İngiliz vapuru ile elli beşi Malta'ya, on ikisi de Mondros'a sürülmüştür. Tutuklamalar yurt düzeyine yaygınlaştırılmıştı. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Ermeni göçü sırasında Boğazlıyan'da Ermenileri öldürttüğü öne sürülerek, 2 Mart'ta tutuklanmış, Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki mahkemece 35 yaşındaki bu genç kaymakam ölüm cezasına çarptırılmıştı. Vahdettin, fetva verilmeden bu kararı hemen onaylamış, 10 Nisan 1919'da Kemal Bey idam edilmişti. Bu olay, İstanbul'da önemli tepkilere neden olmuştu.

İzmir'in İşgali ve Yankıları

İtilaf Devletlerinin 5 Mayıs 1919 tarihinde Paris'te yaptıkları toplantıda İzmir'in Yunanlılarca işgaline ilişkin Lloyd George'un önerisine Clemencau ve Wilson sıcak bakınca, işgale ilişkin kararın 10 Mayıs 1919 günü yapılan oturumda kesinlik kazandığı görüldü.73 Kararın kesinleşmesinden önce 7 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edileceğinden haberdar edilen Calthorpe, 12 Mayıs'ta Defrance ve Sforza ile toplantı yaparak durumu müzakere ettikten sonra aynı gün İstanbul'u terk etti. Mayıs'ın 14'ünde İzmir'de Albay Fitzmaurice, Tümamiral Fransız Duvauroux, İtalyan Yüzbaşısı Magliqno, Amerikalı komutan Dayton ve Yunan deniz subayı Mauroudis ile bir toplantı yapan Calthorpe şu kararları almıştı: Fransızlar Foça topçu birliğini, İtalyanlar Karaburun'u, İngilizler Köstep adasını ve Yunanlılar da Sancakkale'yi işgal edeceklerdir.74 Bu kararları Amiral Calthorpe 14 Mayıs'ta Vali İzzet Beye ve Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya bildirmişti.

Calthorpe'un bu birinci notasında "İzmir istihkamları ile çevresinde savunma tertiplerini haiz bulunan yerlerin Müttefik Devletler tarafından Mondros Mütarekenamesi'nin 7. maddesi gereğince bugün (14 Mayıs 1919) öğleden sonra işgal edileceği" yer almıştı.75 Bu notada, Yunan askerlerinin İzmir'i işgal edeceğinden bahsedilmemiştir. Öte yandan aynı mealde bir başka nota da aynı gün öğleden önce Amiral Webb tarafından hükûmet başkanı sıfatıyla Sadrazam'a verilmişti.76 Bu notaya ilişkin hükûmetin yayımlanan resmî tebliğinde şu cümleler yer almıştı: "Hükûmet bu konuda, milletin hukuku ve devletin muhafazası için uhdesine düşen vazifeleri ifaya teşebbüs eylemiş, vekar ve sükûnetin muhafazaedilmesi lüzumunun münasip lisanla, ahaliye tavsiyesi, Dahiliye Nezareti'nden Vilâyetlere tebliğ kılınmıştır".77 Bu durumda ilginç olan, Yunan işgali karşısında hükûmetin kararının "millete vekar ve sükunu muhafaza lüzumunu" tavsiyeden ibaret olmasıydı! Hükûmetin bu tutum ve davranışına karşın, Türk Genelkurmayı Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın hükûmeti uyararak daha olumlu kararlara teşvik etmesi gereğine inanıyordu. Bu hususla ilgili olarak hazırlanıp hükûmet başkanına sunulan yazıda şu cümleler yer almıştı: "İzmir'in tehdit edici bir durumu mütareke akdetmiş olanlar için söz konusu değildir. Bundan ötürü, İzmir ve civarını işgal için ne gibi bir sebep bulunduğu hakkında Harbiye Nezareti'nin aydınlatılmasını rica ile, memleketin göz bebeği olan bu yerin işgaline engel olacak isabetli tedbirlerinizi arz ve istirham eylerim".78

14 Mayıs günü akşamı, kimi kaynaklara göre gece yarısına doğru Calthorpe İzmir Valisine ve Kolordu Komutanına ikinci bir nota verdi. Bu nota ile Calthorpe; Mondros Mütarekenâmesinin 7. maddesi gereğince İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesine Müttefiklerce karar verilmiş ve bu kararın Osmanlı hükûmetine bildirilmiş olduğunu, işgalin 15 Mayıs günü yapılacağını, bu sebeple Yunanlıların karaya asker çıkaracaklarını, üzücü bir olaya yer verilmemesi için, bir süre Türk askerlerinin kışlalarından dışarı çıkmamalarını, Anadolu'ya herhangi bir haberin sızmaması için, yarın sabah erkenden telgrafhanenin, İngilizler tarafından işgal edileceğini79 bildiriyordu. Ali Nadir Paşa durumu bütün ayrıntılarıyla hemen İstanbul'a bildirmiş ise de bir cevap alamamıştı.80 İzmir Valisi de İstanbul'u durumdan haberdar etmişse de Damad Ferit, "Meclis-i Vükelâdan bir karar almadıkça bir tavsiyede bulunamayacağını" bildirmişti.81 Bunun dışında Vali İzzet, Calthorpe başvurarak, işgalin hiç olmazsa Müttefikler tarafından yapılmasını istediği, amirale gönderdiği bir yazı ile de olayı protesto ettiği anlaşılmaktadır.82 Öte yandan Kolordu Komutanı Ali Nadir birliklerine verdiği emirde; "İzmir'e çıkacak Yunan kıtaatı ile askerlerimiz arasında en ufak bir hadisenin, birçok esef verici olaylara sebebiyet vereceği muhakkak bulunduğu için, sükunetin muhafaza olunması çok lüzumlu görünür…" diyor ve böylece son derece olumsuz bir tutum ve davranış içerisine girmiş oluyordu.83

İzmir'in işgal edileceği hem Rum hem de Türk kesimlerince duyulduğunda, Rumlar Megalo İdea'nın gerçekleşmek üzere olduğunu görerek sevinç içinde bulunurken, Türk aydınlarından bir grup Redd-i İlhak Komitesi oluşturarak iki değişik el ilânı ile halkı Maşatlık'ta toplanmağa çağırdı.84 İlanlardan uzunca olanı "Ey bedbaht Türk" şeklinde başlıyor… ey kötü muameleye maruz kalan Türk" biçiminde bitiyordu.85

Bu ilanlar etkisini göstermiş, çocuk ve kadınlarla birlikte binlerce Türk, Maşatlık'ta toplanmış heyecanlı nutuklar söylenmiştir. Yunan işgalinin ilhakla neticelenmesine mani olmak esasında

birleşmişyler ve "Reddi İlhak" prensibini kabul ederek iki karara varmışlardır: Birincisi: Belediye Başkanı, Müftü ve memleketin ileri gelenlerinden birkaç kişi seçilerek "Reddi İlhak Heyeti" adını alarak, İtilaf Devletleri katında Yunan işgalini protesto etmişler ve İlhakı kesinlikle kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdi. İkincisi; Türkiye'nin bütün illerine telgraflar yazılarak, Yunan işgaline karşı yapılacak direnişe iştirak edilmesi istenmişti. Bu telgrafta; "İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor, işgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Mitingler ve telgraflarla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız" deniliyordu.86 Öte yandan İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti de yayımladığı bir beyannameyi İstanbul'da üniversite profesörlerine, aydınlara, devlet adamlarına ve Amerika temsilcisine göndermişti. Bu beyannamede özet olarak şu hususlar yer almıştı: "Tarih bütün bir milletin, mevcudiyetini müdafaa için nasıl öldüğüne şahit olacaktır. Wilson prensiplerinin 12. maddesinin kesin sarahatına uygun olarak Türklerle meskûn memleketlerin ayrılmaz bir bütün halinde kalması lüzumunda katiyetle ısrar ederiz".87

15 Mayıs 1919 sabahının erken saatlerinde Yunan çıkarması başlamış, İzmir'deki kiliselerin çanları çalmış ve kadınlı erkekli rıhtımı doldurmuş olan yerli Rumlar, "zito" diye bağırarak gösterilerde bulunmuşlardır. Bu arada işgal komutanı Zafiriu'nun bir beyannamesi dağıtılmış,88 İzmir Metropaliti Chrysostomos da bu komutana hoş geldin dedikten sonra, elindeki Haç'ı havaya kaldırarak onunla birlikte bulunanları kutsamıştı.89 Bu arada Chrysostomos, Yunan askerlerini Türkler aleyhine kışkırtan bir konuşma yapmıştır. İşte işgalcilere karşı ilk kurşun bu sıralarda atıldı ve Osman Recep Nevres (Hasan Tahsin) adındaki gazetecinin kurşunları Efzun birliğinin bir kısım erlerini yere yuvarlarken, Hasan Tahsin de orada şehit edildi.90

Yunanlılar kısa bir süre sonra Türk kışlasına saldırarak korkunç bir kanlı safha başladı. Komutanlarının emrine uyarak kışlaya kapanmış ve pasif bir durumda bulunan subay ve erlerin, dipçik ve süngü darbeleri altında üst ve başları arandı, kalpakları alındı; ceplerinden para, saat, yüzük, sigara tablaları ve mendillerine el konuldu, bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir edildi.91 Bu arada Ali Nadir Paşa tokatlandı, "Zito Venizelos" demeye zorlanan, fakat bunu reddeden Albay Süleyman Fethi Bey şehit edildi. Hükûmet konağındaki memurlar ile kışlada bulunan subay ve erlerin öldürülmemiş olanları rıhtımdaki Yunan gemilerine doğru sürüklenerek götürüldü.92 Bir saat içinde otuzdan fazla Türk subayı öldürülmüş, kurşunlanan ya da süngülenen yüzlerce askerin cesedi rıhtımda yerlere serilmişti.93

Kışla ve rıhtımda cereyan eden bu olaylardan sonra Yunanlılar, Türk mahallelerine saldırdılar; evlere girdiler ve binden fazla Türk ticarethanesini yağmaladılar.94 Yunanlılar rast geldiklerini kadın, çocuk demeden öldürüyorlardı, canlarını kurtarmak umuduyla daha güvenilir gibi sandıkları Ziraat Bankası girişindeki merdivenlere sığınmış olan kadın ve çocukların hepsi öldürülmüştü.95

Sayıları tam belli olmamakla beraber, yakın köyler dahil, İzmir'de öldürülenler iki bini geçiyordu.96 Bu kanlı sahnelerin yanı sıra başka facialar da görüldü; Türk kadınlarına, subay ailelerine saldırıldı, kocalarının önünde onlara tecavüz edildi.97

16 Mayıs ile 12 Haziran arasında Urla, Çeşme, Torbalı, Menemen, Manisa, Bayındır, Selçuk, Aydın, Ayvalık, Tire, Kasaba, Ödemiş, Nazilli, Akhisar ve Bergama işgale uğramıştı. Tarihçi Toynbee şunları belirtmiştir: “15 Mayıs 1919’da yıkıcı bir kuvvet Batı Anadolu’ya bir anda bir volkan dehşetiyle saldırmıştı. Dünya Savaşının sona erişinden altı ay sonra sivil halk ve silahsız Türk askerleri İzmir sokaklarında katliam edilmişti. İzmir’in köyleri de tahrip edilmiş ve kan deryası haline sokulmuştu.98

Bu süratli işgallerin, Venizelos’un isteği ile meydana geldiği anlaşılmaktadır. Venizelos, 19 Mayıs’ta “intizamın sağlanması ve mültecilerin dönüp yerleşmesi için memleket içine girilmesi gerekeceğini” komutan Zafiriu’ya bildirmişti.99 Bu arada Rum göçmenlerin İzmir ve Ayvalık bölgelerinde geniş bir alana yerleştirilmeleri gerçekleşmiş, Yunan İzmir Başkomiseri 25 Mayıs’ta Aydın’ın hemen işgal edilmesinin gerektiğini ilgililere bildirmişti.100 Bu yüzden Yunan ordusunun geçtiği yollar üstünde ve civarında bulunan kasaba ve köyler, büyük bir felaketle karşı karşıya geldi, bunların bir kısmı yağmalandı, bir kısmı ateşlendi, sakinlerinin bir kısmı da öldürüldü.101

Bu gelişmeler sırasında Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 24 Mayıs 1919’da 56’ncı Tümen Komutanlığı’na çektiği telgrafta, silah, cephane ve topların emin mahallere nakil olunması ve düşmana tek bir fişek bile kaptırılmaması emrediliyordu.102 Bu emir bir gün sonra işgal edilen Manisa’da uygulanamamıştı. Oysa Manisa’da çok miktarda top, silah ve cephane bulunuyordu. Bunun nedeni ise Manisa halkının ikiye bölünmüş olmasıydı. Bir kısmı, Cemiyet-i İslâmiye Reisi Müftü Âlim Efendi’nin de bulunduğu grupta diğer kısmı da Mutasarrıf Hüsnü-Yadis’in başını çektiği diğer grupta yer almıştı.103

Mutasarrıf, Manisa’nın işgal edilmeyeceğini Kuşadası Metropolit’i Yuvakin’den aldığı haberlere göre iddia ediyordu. İngiliz temsilcisi Ritz’de Manisa’nın işgal bölgesi içinde olmadığını ileri sürmüştü.104 Halk kitlesinin büyük bir kısmı Mutasarrıf’ın tutumu ve İngiliz temsilcisinin telkini nedeniyle Manisa’nın savunulması için gerekli tedbirleri almamışlardı. 25 Mayıs’ta Manisa işgal edildi.

Manisa’daki duruma benzer bir durum da Aydın’da yaşandı. Kenti savunmak isteyenlerle istemeyenler arasındaki mücadelede ikinci grup duruma hâkim olmuştu. Bu olumsuz tutum o kadar etkili oldu ki, 57. Tümen’in dağıtmak istediği silahları halkın büyük kısmı reddetmişti.105 İşgal sırasında yapılanlar, bu olumsuz tutumun ne denli gerçek olmadığını ortaya koymuştu. Çünkü Manisa’da Camiler, çalgılı meyhaneye çevrilmiş, Türklerin fesleri yırtılmış, silah aramak bahanesiyle kadınların üstleri başları yoklanmaya başlanmıştı.106

Yunan İşgallerine Karşı Gösterilen Tepki ve Protestolar

İzmir’in işgaline giden yoldaki gelişmeler 17 Mayıs’ta Damat Ferit Paşa’nın istifasına neden olmuş ise de hükûmeti kurma görevi yeniden kendisine verilmişti. Yeni hükûmetin kurulmasını onayladığında yayımladığı Hatt-ı Hümayun’da Padişah Vahdettin, her çeşit fedakarlığa hazır olduğunu, devlet ve milletin hukukunu korumanın tek emeli bulunduğunu belirtmiş107 ise de, Sultan Ahmet Mitingi hakkında kendisine bilgi vermek için gelmiş olan heyete “ağzımızı açalım, sesimizi yükseltelim, hakkımızı isteyelim, fakat elimizi kaldırmayalım” diyordu.108 Yine Vahdettin, vazife

almaya hazır olduklarını söyleyen yedek subaylar cemiyeti temsilcilerine de “Allahın yardımı ile sizlerin yardımına ihtiyaç kalmayacaktır”109 diyordu. Damat Ferit ise yayımladığı beyannamede, “gerekirse vatan için bir er gibi göreve hazır olduğunu, belirterek “kurtuluş ve saadet hürriyetle, hürriyet ise cesaretle elde edilir” diyordu.110 Bu sözlerin sadece laftan ibaret olduğu yukarıda verilen açıklamanın ışığıda hemen ortaya çıkar. Bundan ayrı olarak 27 Mayıs’ta Bekirağa bölüğündeki tutukluların 24 saat içinde teslimini isteyen işgal kuvvetleri komutanlığının istemi reddedilemiyor, 67 Türk tutuklu 28 Mayıs’ta Malta’ya gönderilmek üzere yola çıkarılıyordu ki, bu tutum bağımsız devlet anlayışı ile telif edilemezdi.111

İzmir’in işgali üzerine İstanbul’da yapılan mitinglere gelince; İstanbul’da çok sayıda miting düzenlenmiştir. Bunlar 18 Mayıs 1919-23 Mayıs 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu mitinglerde istenen gayet açıktı: Bağımsız yaşama hakkı. Bu hakka saygı gösterilmediği takdirde, karar yine açık ve kesindi: İstiklal uğrunda ölmek.

İlk miting 18 Mayıs 1919’da İstanbul Darülfünun (Üniversite) konferans salonunda yapıldı. Besim Ömer Paşa’nın başkanlığında yapılan toplantıda, profesörlerden birisi “Bağımsız bir millet için, icabında esir olmamak üzere, kuvvetlerini kullanmak lâzımdır, mücadelenin başına Darülfünunun geçmesi gerekir” diyerek kesin bir tavır takınırken, bir diğer konuşmacı da “kan döreker kahramanlıkla ölmeyi üstün tutarız” diyordu.112 Alınan kararlara uyularak; İzmir’in işgali İtilaf Devletleri katında protesto edildi. Bütün eylence yerleri ve okullar; mağazalar, kuruluşlar üç gün süreyle kapatıldı. 20 Mayıs 1919’da Üsküdar’da Doğancılar meydanında büyük bir kalabalığın katıldığı mitingte çoğunluğu kadınlar oluşturuyordu. Hatiplerden birisi “dört yüz bu kadar seneden beri minarelerinde ezan, camilerinde Kur’an okunan İzmirimizi hiçbir vakit bağışlamayacağız” diyordu. Bir kadın konuşmacı ise, “Biz kadınlar bu hak cihâdında en önde olacağız ve medeniyete riyalar söyleyen varlıklara her zaman lâ’netler, lâ’netler” diye haykırdı. İtilaf Devletleri temsilcilerine çekilen telgrafta “Yunanistan’ın esaretine girmeye asla tahammülümüz yoktur. …Çocuklarımızdan baki kalanlar helâl ve kendi hayatımızda feda olsun” deniyordu.113

19 Mayıs 1919 günü elli bin kişinin katıldığı Fatih mitinginde Halide Edip (Adıvar) kalabalığı coşturan ve ağlatan konuşmasında “Sabahsız gece” olmayacağını belirtiyordu. Bir diğer konuşmacı “kendi yurdumuzda hiçbir milletin bize hâkim, bize efendi olarak yaşamasına dayanamayız” derken bir diğeri ise, “Bugün İzmir’siz bir Anadolu ruhsuz bir cesettir. Vatan bugün için senden sükûnet, yarın için hayat bekliyor” diyordu. Miting heyetinin Padişah’a sunduğu arıza da “milletin var olmak için canını feda etmeğe ne bu husus için verilecek emri hemen yerine getirmeye hazır olduğu” yer almıştı.114

İstanbul’da yapılan mitingler içinde en kalabalık ve coşkulu olanı kuşkusuz Sultan Ahmet mitingi idi. 23 Mayıs günü gerçekleştirilen mitingte Mehmet Emin (Yurdakul) ve Halide Edip (Adıvar) gibi tanınmış şahsiyetler konuşmuştu. Mehmet Emin Bey, “Millî ruhların önünde her kuvvetin âciz kaldığını ve Türk millî ruhunun şahlanmak üzere” olduğunu belirtirken, Halide Edip de, “can vermekten kaçınılmayacağına dair kalabalığı and içmeğe” davet etti ve kalabalık “V’Allahi” demek suretiyle bu teklifi yerine getirdi.115

26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda toplanan Saltanat Şurası'na katılanlardan birisi Yunan ve İtalyan işgalleri karşısında hükûmetin giriştiği teşebbüslerden bir sonuç alınıp alınmadığını sormuş, Türk topraklarına giren düşmanların bu toprakları sadece işgal mi veya ilhak mı ettiklerini öğrenmek istemiş ve bunların bilinmesi üzerine kanaat beyan edilebileceğini ileri sürmüştü. Fakat bu kişinin soruları cevaplanmamıştı.116

İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Yankı ve Tepkileri

İzmir'in işgali büyük küçük herkesi üzmüş, Yunanlıların İzmir'de yaptığı taşkınlıklar, azgınlıklar ve cinayetler Türk milletinin heyecan ve nefretini artırmıştı. İzmir'in işgalini duyan şehir ve kasabalarda o andan itibaren hareketler başlamış İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto yazıları gönderilmiştir.117 16 Mayıs'ta Tavas'ta yapılan mitingte heyecanlı konuşmalar oldu; aynı gün Erzurum'da büyük bir toplantı yapıldı ve sonunda Padişah'a, hükûmete, yabancı devletler temsilcilerine çekilen telgraflarla ve sert bir dille olay protesto edildi.118 Aydın'da yapılan mitingte de "Müdafaa-ı Hukuk cemiyetlerine hukuk-ı millîyemizi te'min edecek olan teşkilât-ı müsellehaya" vakit kaybedilmeden girişilmesini isteyen bir telgraf çekilmişti.119 15 Mayıs'ta Karaman'dan Sadaret makamına çekilen telgrafta işgal olayı nedeniyle Wilson prensiblerinin alenen bozulduğuna değiniliyor, memleketin Osmanlı hükûmetinin elinde kalmasının en birinci arzuları olduğu vurgulanarak, cebren yapılan istilalara kanlarının son damlasına kadar karşı konulacağı ekleniyordu. Bu telgrafta Belediye Başkanı'nın, Cemiyet-i İslâmiye Reisi'nin ulema ve eşraftan kimi kişilerin imzaları bulunuyordu.120

Ilgın ilçesinden çekilen ve 15 Mayıs tarihini taşıyan telgrafta Belediye Reisi ile Müftünün imzaları bulunuyordu. Türklüğün tarihi egemenlik haklarının savunulması uğrunda bütün varlığımızla her türlü ve en yapılması güç fedakârlıkları yapmaya azmeylediğimizi bildiririz, deniyordu.121 Denizli müftüsü Ahmet Hulusi'nin imzasını taşıyan telgrafta ise, milletin Yunan çetelerinin yakında diğer yerlere de geleceğini düşünerek şimdiden şerefle ölmeyi göze aldığı belirtiliyordu.

Wilson İlkeleri hilafına İzmir'in işgal edildiğine değinen, bu kurumun ahali tarafından İtilaf Devletleri temsilcileri katında protesto edildiğini belirten bir diğer telgraf da 17 Mayıs tarihinde Belediye Reisi imzasıyla Kandıra'dan diğer Sadaret makamına gönderilmişti.122

Öte yandan 19 Mayıs tarihi itibarıyla Edirne'den çekilen Belediye Başkanı, Müftü, Müdafaa-ı Hukuk Heyeti Reisi ve diğer ileri gelenlerin imzalarının bulunduğu telgrafta İzmir'in hiçbir ilişkisi olmayan Yunan hükûmetine terk ve tevdi edilmesinin insanlık vaadleri ile telifi kabil olmayan bir muamele olduğunun altı çiziliyor, Osmanlı haklarına uyulması isteniyordu. Niğde Reddi İlhak Heyeti imzasıyla 15 Mayıs'ta Sadaret makamına gönderilen telgrafa gelince; İzmir'in mütareke hükümlerine aykırı olarak Yunanistan'a ilhakı mahiyetinde işgal edildiği belirtilerek Niğde'nin bütün ahalisi adına protesto edildiği dile getiriliyor, Wilson vaatlerini yerine getirmeye davet ediliyor, akıtılan kanların yeterli olmaması durumunda beşikteki çocuklarımızla hazırız deniliyordu.

Milletin haklarının İzmir'in işgali ile gaspedildiğini ileri süren, öz Türk-İslâm memleketi olan İzmir'in her vakit Türklerin elinde kalmasının gerekliliğini vurgulayan telgraf ise Akşehir'den Sadaret

makamına gönderilmişti. Bu arada millî hakların korunması sebeplerinin bildirilmesi de istenmişti.123 İzmir'in işgali küçük yerleşim yerlerinden gönderilen telgraflarla da protesto edilmişti.

Örneğin Ezine'den Sadaret Makamına ve Hariciye Nezareti'ne çekilen telgrafta işgalin Wilson prensiplerine ve devletler hukuku hükümlerine aykırılığı üzerinde duruluyor, Osmanlı egemenlik haklarının korunması emrinde hükûmetin isabetli ve kesin önlemlerine intizar edildiği yer alıyordu. Teke'den gönderilen telgrafta "Antalya halkının kalbini kan ağlattı" denilerek işgal karşısında duyulan üzüntü ortaya konuluyor, hükûmetin kati, kesin ve acele girişimlerde bulunması isteniliyor, direnme gücü şu cümleyle ortaya konuluyordu: Haklarımıza tecavüz etmek suretiyle ihlâl edilen milletin namusu varlığını silerek tarih sayfalarına geçmek ve yaşamak hakkına haiz bulunduğunu ispat etmek ister.124 Sadaret makamına Kırklareli'ne bağlı Pınarhisar ilçesinden gönderilen protesto telgrafında İzmir'in Paris Barış Konferansı kararlarına ve mütareke hükümlerine dayanılarak işgal edildiğine atıfta bulunuluyor, ezici çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgenin zulüm ve imhaya alışık bir devletçe işgaline razı olmanın dünyada görülmemiş bir haksızlık olacağına işaret ediliyor, bu işgalden Wilson prensiplerine, hak ve adalete göre ticaret, nüfus, arazi, binalar bakımından Türklerde olan çoğunluğun ve hak severliğin göz önünde tutularak vazgeçilmesini istirham eyleriz deniliyordu.125 Yalvaç'tan çekilen telgraf son derece açık ve net olmanın dışında güçlü ve kararlı bir iradenin örneğini oluşturuyordu. İzmir'in Türk ve İslâm kanı ile yoğurulmuş olduğu hususu ilk cümle olarak yer almıştı. İşgal ve katliamlar karşısında duyulan öfke ve heyecan şu cümlelerle ifade ediliyordu: İşgallere göz yuman uygar insanlık önünde kanımızın son damlasını akıtarak canımızla düşmanlarımızı boğmak istiyoruz.126

İzmir'in işgalini protesto eden, infial derecesinde ortaya çıkan duygu ve düşüncelerin sergilendiği yüzlerce telgraftan Doğu Anadolu'dan çekilmiş olanlarına da birkaç örnekle değineceğiz. Silvan'dan Belediye Reisi, müftü ve eşraftan kimi kişilerin imzalarını taşıyan telgraf 17 Mayıs'ta Sadaret'e çekilmişti. Telgrafta istatistiklerden yararlanılarak 1.239.000 İslâma karşılık 210.000 kişilik Rum nüfusunun bulunduğuna dikkat çekilen işgal bölgesinin Osmanlı vatanından ayrılamayacağı savunuluyor, kutsal İzmir'in bir karış toprağının bile zayi olmasına karşı çıkılıyordu. Öte yandan Yunan gibi sefil bir hükûmetin egemenliğine dayanılmayacak bir duruma gelindiğinin anımsatıldığı telgraf Hasankale'den çekilmiş, Padişah'tan isteklerinin yerine getirilmesi için istirhamda bulunulmuştu.127

Erzurum merkezinde 18 Mayıs günü Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesince düzenlenen mitingte Cevat Dursunoğlu bir konuşma yapmıştı. Rumların baskınına uğrayan İzmir ve çevresinde olduğu gibi, Ermenilerin de Erzurum'a saldıracaklarına artık şühe kalmadığını belirtmiş, yapılacak olanın teşkilatlanarak saldırgana karşı koymak olduğunu sözlerine eklemiştir. Miting sonunda Wilson'a, İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderilen telgraflarda işlenen hatanın düzeltilmesi istenmişti. Sadaret'e gönderilen telgrafta; İzmir'in işgali haberleri halkı dilhun ettiği üzerinde duruluyor, vilâyetin gerçek sahipleri bir milyondan fazla Türk'ün iki yüz bin kadar Rum'a terk edilmesinin Wilson prensiplerine aykırı olduğu savunuluyordu. İlhak kararı kaldırılmadığı takdirde "insan soyunca yapılması kabil olan her türlü fedakarlığın yapılacağı" ayrıca belirtiliyordu.128

Haziranın ikinci günü Erzurum merkezinde muazzam bir miting düzenlenmişti. Konuşmacılar, halkın kendi başının çaresine bakmaktan başka çıkar yol görünmediğini ancak kendi kuvvetine dayanarak selâmete çıkmanın mümkün olabileceğini belirttiler. Erzurum merkezindeki bu tür toplantılar kazalarda da etkisini gösterdi. Pasinler kazası merkez ve mülhakatı ahalisi 2, 3 ve 4 Haziran günlerinde gösteriler düzenlediler.

İlkine beş bin, ikincisine altı bin insan katılmış, ikinci mitingde İzmir ve havalisinin boşaltılmasını istemek için kararlar alınmış İtilaf Devletleri Temsilcilerine, Sadarete ve Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne, yani Mustafa Kemal Paşa'ya başvuruda bulunulmuştur. Öte yandan 2 Haziran günü Bayburt'ta da bir miting düzenlenerek alınan kararlar Pasinler halkının başvurduğu makamlara gönderilmiştir.

Hınıs'ta da bir araya gelerek arka arkaya üç gün gösteriler yapan on bini aşkın halk da aynı ruh haleti içindeydi. Yunanlıları İzmir'den uzaklaştıracaklarını beklerken, işgalin genişletildiği, hak ve adalete aykırı tecavüz ve zulümlerin daha da şiddetlendiği son haberlerden anlaşıldığından, derin bir üzüntü içinde sabırsızlanarak postahane önünde sadre şifa verici bir haber beklemekteydi.

Aynı kaynaşma içinde Kığı halkından da aynı anlamda feryatlar yükselmektedir: Tarihi, eserleri ve ahalisinin ezici çoğunluğu ile Türk vatanının tartışma götürmez bir parçasını teşkil eden İzmir'in Yunanlılara verilmesinden, Kığılıların yüreği kan ağlamaktadır. Wilson prensiplerine ve İtilaf Devletleri'nin vaatlerine tamamıyla aykırı düşen bu kararın iptal edilmesi halinde, ilhakı ret için insanoğlunun gösterebileceği her türlü fedakârlığı göze almaya hazırlardı.129

Görüldüğü üzere protesto telgraflarının büyük bir kısmında İzmir ve çevresinin işgal edilmesiyle Wilson prensiplerinin çiğnendiği ve devletler arası hukukun da uygulanmadığı üzerinde duruluyordu. Yine işgal edilen bölgenin, Osmanlı ülkesinden ve yönetiminden kesinlikle ayrılamayacağı, bu coğrafyada yaşayan nüfusun çok büyük kısmını Türk-İslam kesiminin oluşturduğu, bunun yanı sıra Rumların nüfus bakımından azınlıkta kaldıkları üzerinde durulan diğer hususlar idi. Protesto telgraflarında işlenen bir başka konu da emlak, arazi, kültür ve tarih varlıkları bakımından da Türk-İslam kesiminin Rum kesimi üzerinde çok önemli bir üstünlüğe sahip olduğu idi. Yine bu telgraflarda çoluk çocuk, genç ihtiyar demeden toplumun bir bütün halinde kanlarının son damlasına kadar işgaller karşısında direnecekleri üzerinde durulan bir diğer husustu. İşte İzmir ve çevresinin işgal edilmesi nedeniyle protesto telgraflarında beliren bu hususlar, Millî Mücadele'nin örgütsel bütünselliğe ve merkezî bir yapıya kavuşmasında çok önemli etkiler yaratarak, olumlu katkılar sağladı.

Azınlıkların tutum ve davranışlarına gelince; Mondros Mütarekesi'nin uygulamaya konulmasıyla birlikte Rumların şehir ve kasabalardaki şımarıklıkları dayanılmaz bir duruma gelmişti. İstanbul'da Yunan Amirali Kokalidis'in demeci ve Venizelos'un Osmanlı başkentine geleceği şayiası Rumları sevinçten çılgına döndürmüştü. Ayrıca, çeşitli şehirlerde Rum çocuklarının Türk çocuklarına saldırdığı, sarhoş Yunan askerlerinin Türk kadınlarına sataştığı, işe karışmak isteyen Türk polislerini öldürdükleri görüldü.130 Rumlar Ayasofya'yı tekrar kilise haline getirmek ve Ayasofya'nın civarındaki Müslümanların evlerini yüksek fiyatla satın almak için girişimde bulundularsa da, hükûmetin önlemleri

sayesinde bu gerçekleşmedi. Rumların kurduğu Mavri Mira Cemiyeti'nin arkasında Yunan hükûmetinin maddî ve manevî yardımı vardı. Bu cemiyet doğrudan Venizelos'tan direktif alıyor, Yunan Kızılhaçı da sağlık gereç ve ilâç yardımı adı altında silah ve cephane gönderiyordu. Bu cemiyetin örgütlediği Rum çeteleri Ege ve Marmara denizleri kıyıları ile Kırklareli dolayında ve Şile yöresinde faaliyet gösteriyordu. Buraların yanı sıra, Pendik ve Kartal civarında çok sayıda Türk kadın, çocuk ve erkeğini öldürdükleri görüldü. Rumlar bu faaliyetleri sırasında Ermenilerle de iş birliği yapmışlardı.

İstanbul'daki Pontus Cemiyeti tarafından yönetilen faaliyetler en tehlikeli olanıydı. Amaç, Rize'den İstanbul Boğazı'na kadar uzanan kuzey Anadolu toprakları üzerinde bir Pontus Devleti kurmaktı. Bu bölgedeki Türk köyleri basılarak yağmalanıyor, kimi köyler de yakılıyordu. Daha çok Samsun ile Vezirköprü arasında faaliyet gösteren Pontusçuların saldırıları İstanbul'un işgalinden sonra büsbütün artmıştır. Örneğin 1921'de Amasya, Samsun, Çarşamba, Terme, Merzifon, Vezirköprü, Ladik, Havza ve Tokat'ta öldürülen Türklerin sayısı 1641, yaralıların sayısı ise 923 idi.131 Pontusçuluk faaliyetlerinde Merzifon Amerikan Koleji'nin payı büyüktü. Bu koleje 1920 sonlarında kurulan Merkez Ordusu tarafından yapılan baskında Büyük Yunanistan, Büyük Ermenistan ve Pontus'a ait haritalarla birçok kitap ele geçirilmişti.

İstanbul'da kurulmuş olan bir diğer Rum örgütü, Rum Muhacirleri Merkez Komisyonu adı altında çalışan Kordos isimli komite idi. Kordos Komitesi'nin gerçek görevi, dışarıdan göçmen gibi gelen çete mensuplarını, asayişi bozmak amacıyla memleketin çeşitli bölgelerine göndermekti. Komitenin Samsun'daki ilgililere gönderdiği telgrafta 450 kişiden oluşan fedai heyetinin asayişi bozmak üzere gönderileceği belirtilerek, Yunanlılarca yapılan İzci Teşkilâtı'ndan kalan silah ve malzemenin de sevk edileceği ayrıca yer alıyordu.132

Pontus Devleti'nin kurulmasında çalışmalar yapanlar arasında Marsilya'ya yerleşmiş, aslen Trabzonlu olan iş adamı Konstantin Konstantinides ile Yunan Albayı Katenyotis bulunuyordu. Fakat bir Pontus Cumhuriyeti kurulmasında Trabzon Metropoliti Chrysanthos en büyük faaliyeti gösteriyordu. Bu papaz 1919 Mart'ında Paris Barış Konferansı'na gönderilirken İstanbul Patrik'i ona Pontusluların haklarını savunma yetkisi vermişti. Bu papazın 2 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'na sunduğu raporda, Pontus bölgesi olarak Trabzon vilayeti ile Karahisar, Amasya, Sinop sancakları ve Sivas, Kastamonu illerinin bir kısmı gösteriliyordu. Yine bu raporda gerçeği ifade etmeyen şu rakamlarda verilmişti: hakiki Türk Müslümanlar 340 bin, Ermeniler 78 bin, Rumlar ise göç eden dahil 850 bin.133

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını takiben Ermenilerin tutumuna gelince; Padişah ve hükûmet mütarekeden önce olduğu gibi imparatorluğun çeşitli unsurları arasında hâlâ bir ahenk kurulacağına inanmakta ve bu ahengin imparatorluğun ayakta tutulması bakımından gerekli ve kaçınılmaz olduğuna inanıyordu. Bu şekildeki tutumdan faydalanan ve esasen İngilizler ve Fransızlar tarafından himaye edilen Ermeniler siyasî çalışmalarda bulunuyorlardı. İsteklerini kabul ettirecekleri kanaatini taşıyorlardı. Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletlerine başvurarak tam bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu bağımsızlığın İtilâf Devletleriyle Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altına konulmasını istedi. Öte yandan Ermeni Patrik'i Zaven Efendi'de Şubat 1919'da Paris'e

ve Londra'ya yaptığı ziyaretlerde Kral ve Başbakan dahil bir çok devlet adamıyla görüşmelerde bulundu. Bunu, Ermeni İttihat Kongresi'nin seçtiği Bugos Nubar'ın başkanlığını yaptığı bir heyetin, Kafkas Ermeni Cumhuriyeti'nin Başkanı Aharonian ile birlikte Şubat 1919 sonlarında "Onlar Konseyi"nde Ermeni isteklerini savunmalarını takip etti. Ermenistan için Maraş'la birlikte Kilikya'yı altı Doğu vilâyetini ve Trabzon ilinin bir kısmını istiyorlardı. Ermenistan'ın kurulması için gerekecek kuvveti kimlerin vereceği söz konusu olunca meselenin güçlüğü ortaya çıktı. Çünkü; İngilizler Ermenistan'da manda almak niyetinde değillerdi. İtalyanlar kuvvet vermeye yanaşmıyorlardı. Fransızlar ise 12 bin kişilik kuvvet verebileceklerini açıkladılar. Büyük devletlerin bu tereddütlü durumlarına rağmen Kafkasya'daki Near East Relief hemen faaliyete geçti, Türkiye'deki Ermeniler de, akla ve hayâle sığmayan taşkınlıklara başladılar. Bu durum 1920 sonlarına değin, devam etmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması Karşısında Türk Milleti

Türk milleti, mütarekeyi izleyen günlerde, varlığını sürdürmek için gerekli olan iradeye hâlâ sahipti.134 Bunun için millî kurtuluş çabaları, daha çok kendiliğinden, çeteler kurma biçiminde ortaya çıktı. Bu fikir İttihatçılarda vardı. Onlar savaştan yenik çıkıldığı takdirde bazı önlemlerin alınması düşüncesindeydiler. Pozantı'da, Toroslar'da, Sille dağlarında, Ankara Kalesi'nde, Bozdağ'da, Madran dağlarında silah ve cephanelerin depolanması kararlaştırılmış ve halktan silah depolanmaya başlanmıştı. Deniz kuvvetlerinin küçük parçaları da İnebolu, Trabzon, Samsun, Zonguldak, Mersin ve İskenderun limanlarında toplanıyordu.135 Pontusçuların karşısına Erzurum'daki kolordu ile Karadeniz ve civarındaki yerlerde silahlandırılan gruplar söz konusu oldu. Örneğin, Topal Osman Ağa'nın yönetiminde önemli bir kuvvet Giresun ve doğusunda faaliyete başlamıştı.

Mondros Mütarekesi, başlangıçta genel bir ferahlık yaratmıştı. O günlerde ülkenin ihtiyaç duyduğu tek şey asayiş ve barıştı. Bunun da elbirliği ile gerçekleştirileceği yolunda basında çıkan haberler, kamuoyunda olumlu yankılar uyandırıyordu. Osmanlı hükûmeti'nin Mütareke şartlarının hafif olduğu yolundaki telkinleri ile Wilson prensiplerinin inandırıcı etkileri, Türk halkına toparlanma ve direniş gücünü veriyordu. Fakat çok geçmeden ümit ve güven yerini ümitsizliğe ve kaygıya bıraktı. Çünkü, azınlıkların (Ermeni ve Rumlar) zulüm, işkence ve katliamla biten aşırı davranışları ile Wilson ilkelerinin uygulanmaması halkın karamsarlığını ve üzüntüsünü artırmıştı. Mütarekenin uygulanmaya başlandığı tarihten itibaren Anadolu'da düzenli ordunun kuruluşuna kadar geçen süre içinde milis kuvvetleri ve mevcut nizamî ordu ile ortaklaşa kurulan cepheleri, kuvvetleri, komutanlarını gösteren belgelere göre Kuva-yı Millîye dönemini belirlemek mümkün olabilir. Bu belgelerde konuyla ilgili ifadeler şöyledir; Mütareke maddelerinin düşman tarafından takibine başlandığı ilk günden I. İnönü muharebesine rastlayan zamana kadar Rumeli ve Anadolu'da vücut bulan Kuva-yı Millîye Teşkilatı ile bu meyanda askerî kıtalar tarafından alınan tertibat ve teşkilât genel olarak bundan ibarettir.136 Kuva-yı Millîye döneminin başlangıç tarihi, bölgelerin işgal tarihleri farklı olduğundan değişiktir. Örneğin Adana'da 21 Aralık 1918, Ayvalık'ta 28 Mayıs 1919, Ödemiş'te 30 mayıs 1919 gibi. Kuva-yı Millîye iki anlamda kullanılmıştır. Dar anlamıyla istilacı düşmana karşı koymak için mahallî olarak teşkilâtlanan kuvvetlerdir. Geniş anlamıyla, bağımsızlığını korumak uğruna meşru bir millî cereyan olarak, millî irade ve milletin genel desteği ile oluşan ve milletin bütün kuvvetlerini varlığında toplayan

bir teşkilâttır. Kuva-yı Miliye'nin oluşumunda sağduyu, vatanı koruma duygusu, esaret altında yaşamaya kesinlikle alışmamış olma önemli etkenlerdi. Yurdu işgal eden ve kendi dininden olmayanlara karşı duyulan nefret, direnme konusunda önemli bir faktör idi. Ancak, halkın kültür düzeyinin düşük oluşu nedeniyle bu faktör İstanbul hükûmetleri ve Vahdettin tarafından kötüye de kullanılmıştır, çıkarılan fetva ve beyannameler bunun somut kanıtlarıdır. Batı Anadolu'da Efe ve Zeybeklere olan halkın güven duygusu da Kuva-yı Millîye'nin oluşumunda bir diğer faktördü.

Türk ordusunun çekilmesini takiben Adana bölgesinin yabancı güçler tarafından işgal edileceği, bu toprakların anavatandan ayrılacağı söylentileri halkın telaşını büsbütün artırmış, 20 Kasım 1918'de Adanalı aydın kesimi, durumu aralarında görüşmeye başlamışlardı. Feryadname olarak isimlendirilen ilk protesto telgrafını 11 Aralık 1918'de İstanbul gazeteleri ile çeşitli makamlara gönderdiler. Bu telgrafta özet olarak, "Bin seneden beri bu vilâyette yaşıyoruz. Dört yüz küsür sene Ramazanoğlu ile birlikte Yavuz Sultan Selim'e tabi olarak, Osmanlı camiasına katıldık. Bin senelik tarihî bir hakkın verdiği selahiyetle ebediyyen Osmanlı kalmak istiyoruz. Hukukumuzun sağlanmasını ve savunulmasını Saltanat Makamı ile Basın'dan bekliyoruz" deniliyordu. Adanalı çeşitli meslek mensuplarıyla halk kesiminin imzalarını taşıyan ikinci protesto yazısı 15 Aralık 1918 tarihli İstanbul gazetelerinde yayımlandı.

Özet olarak "Adana ilinin nüfusunun büyük çoğunlukla Türk ve Müslümanlardan oluştuğu belirtilerek yörenin en eski Türk yurtlarından biri olduğu kanıtlanıyordu. Adana'nın işgaline karşı çıkılarak Türk topraklarından koparılamayacağı" savunuluyordu.137

İşgaller karşısında halkın silahlanarak Kuva-yı Millîye birliklerine oluşturmaya ve mitingler düzenleyerek protestolarda bulunmaya başlamasının vatanın kurtarılması hususunda ilk önemli girişimler olarak görünmesine rağmen, bu tür faaliyetlerin millî amaca ulaşmada yeterli olmayacağı anlaşılıyordu.

Bu itibarla kurtuluş hususundaki çeşitli fikir ve kanaatlara sahip olanları; yabancı himayesini isteyenler, mahallî kurtuluş çaresi arayanlar ve ilmî-fikrî savunmalarla yurdun bölünmesini önlemeye çalışanlar olmak üzere üç noktada toplamak mümkündür.

Himaye (Manda) İsteyenler

Osmanlı devlet adamları arasında, İngilizlerin sempatisi kazanılır ve himayeleri sağlanırsa Osmanlı çıkarlarının korunabileceğine inananların etkilerinin giderek artmasında başta Vahdettin olmak üzere Damat Ferit'in ateşli bir İngiliz yanlısı olmalarının payı büyüktü. Bu görüşü Hürriyet ve İtilaf Partisi üyelerinin çoğu desteklemekteydi. 20 Mayıs 1919'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurulmuştu. Kurucularına göre Türklerle İngiliz arasında yüzyıllardan beri sürüp gitmekte olan samimî dostluk söz konusuydu. İngiliz müzaheretinin lüzumlu olduğunu bir genelge ile belediyelere duyurarak cemiyete üye kaydedilmesi istenmişti. Aslında böyle bir derneğin oluşmasında Mondros mütarekesinin ilk günlerinden bu yana Vahdettin ve Damat Ferit'in İngiliz temsilciliği ile sıkı ilişkiler kurup onların her isteğini yerine getirmeleri ilk harcı oluşturmuştu. Bu tutumun bir sonucu olarak

İtalyan temsilcisi Kont Sforza damat Ferit'i "Bir İngiliz centilmenin çok iyi taklit edilmiş şekli" diye niteliyordu.138 Damat Ferit 9 Mart 1919'da Webb'i ziyaret ederek, padişahın ve kendisinin bütün umutlarının önce Tanrı'ya sonra İngiliz hükûmetine bağlı olduğunu söylemişti. Nitekim Damat Ferit, 30 Mart 1919'da İngiltere Yüksek Komiseri'ne bir proje sunarak İngiliz himayesini istemişse de İngilizler bunu kabul etmeyerek, kendisine Türk meselesinin Paris'te çözümleneceği cevabını vermişlerdi. İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni başta Alemdar ve Türkçe İstanbul olmak üzere kimi İstanbul gazeteleri bütün güçleriyle desteklediler. Cemiyetin üyeleri arasında sivil ya da asker her kesimden üst kademe yöneticileri ile emekli bürokratların bir kesimi yer almıştı. Damat Ferit ile Sait Molla yönetim kurulunda yer almışlardı, fakat cemiyetin fikir babalığını üstlenmişlerdi.

Derneğin gerçek yöneticisi Sait Molla idi. Kendisinin iki yardımcısı vardı: Ali Kemal ile rahip Frew. Eski bir Hürriyet ve İtilafçı olan Rıza Nur bile, İngilizlerin bu 3 kişi aracılığı ile söz konusu derneği kurdurtup Hürriyet ve İtilaf'ı hortlattıklarını ve Türkiye'yi parçalamaya çalıştıklarını söylemektedir.139 Yayımlanan bildiride derneğin amacıyla ilgili şu görüşlere yer verilmişti: Yüce İngiltere devleti ile Osmanlı saltanatı arasında içtenlikli dostluğun devamı ve güçlendirilmesi İslâmiyet'in yararınadır. İki ulus arasındaki dostluğu canlandırıp güçlendirmek ve İngiltere'nin dostça yardımıyla Osmanlı ülkelerinin birliğini ve haklarını sağlamak için derneğe İngiliz Muhipler adı verilmiştir. Cemiyet 16 Temmuz 1920'de yapılan yıllık toplantısında yönetim kurulunda değişlik yapılarak, cemiyet tam anlamıyla hükûmet üyeleriyle üst düzey yöneticilerin birleştiği bir teşkilata dönüşmüştür. İngiliz Muhipler Cemiyeti varlığını Kurtuluş Savaşı sonuna kadar sürdürmüştür. Sait Molla, R. Halit Karay, R. Cevdet Ulunay 150'likler listesine konulup yurt dışına çıkarılmış, üyelerden bir kısmı ise çeşitli cezalara çarptırılmıştır.

Dış devletlerden birisinin himayesini (manda) isteyen cemiyetlerden birisi de Wilson Prensipleri Cemiyeti idi. Bu cemiyet, salt olarak Wilson prensiplerine sarılarak ABD'nin yardımını sağlamayı amaç edinmişti. Bu prensipler yenik milletler için bağımsızlıklarını ve çoğunlukta oldukları topraklarda egemenliklerini sürdürme yolunda umut kaynağı ve can kurtaran simidi olmuştu. Öncülüğünü Halide Edip ile Ahmet Emin Yalman'ın yaptıkları cemiyet 4 Aralık 1918'de kurulmuştu. Dört kişinin adı kuruluş dilekçesinde yer almıştı: H. Edip Adıvar, Celâlettin Muhtar Özden, Hüseyin Avni, Ali Kemal. Bu kurucular dışında etkin görev üstlenenler ise şunlardı: Refik Halid Karay, Celal Nuri İleri, Necmeddin Sadak, A. Emin Yalman, Yunus Nadi Abalıoğlu, Mahmud Sadık, Velid Ebuzziya, Cevad, Ragıp Nureddin farklı düşüncelere sahip bu kişiler arasında ortaya çıkan ayrılıklar, zamanla çatışmaya dönüşmüş çoğunluk Millî Mücadele'ye katılıp onu desteklerken; Ali Kemal ile Refik Halit Kuva-yı Millîyecileri asi sayacak kadar aşırı davranışlarda bulunmuşlardı.

Cemiyetin programına bakıldığında onun manda kelimesini kullanmadan ABD'nin siyasal ve ekonomik korumasını sağlamak amacıyla kurulduğu söylenebilir. ABD'yi buna razı edebilmek için ülkede yetenekli üyelerden oluşan bir hükûmetin kurulması, hukuk alanında ve yönetimde gerekli düzenlemelerin yapılması zorunlu görünüyordu. Cemiyetin bildirisinde ise iki önemli konuya yer verilmişti:

Barış antlaşmasına Wilson prensiplerinden 12. maddenin esas alınması ve Türkiye'yi çağdaş hale getirmek için ABD'nin yardımı ile 15-25 yıllık bir eğitim ve aydınlanma sisteminin kurulması, başlangıçta; eğitim ve aydınlanma süreci diye adlandırılan ABD ile iş birliği çok geçmeden ABD mandasına dönüştü. Bu ortam içinde ABD taraftarı olanlar mandanın gerekliliğini belirten bir rapor hazırlamışlardı. Bu yüzden de Sivas Kongresi, manda sorununun, bir bakıma da Wilson Prensipleri Cemiyeti önerilerinin tartışıldığı bir arenaya dönüşecekti. Manda istekleri Sivas Kongresi'nde geçersiz hale gelirken Wilson Prensipleri Cemiyeti de etkinliğini tamamen yitirecekti.

Yerel Kurtuluş Çaresi Arayanlar

Mondros Mütarekesi'ni izleyen işgaller ile barış konferansından sızan haberler Türklerin vatanlarında bağımsız devlet olarak yaşayıp yaşayamayacakları hakkında kuşkuların doğmasına sebep olmuştu. Bu durum halkın kentlerini, bölgelerini korumaya sevk etmiş, birçok derneğin kurulmasını sonuçlandırmıştır. Bu derneklerin bazı ortak noktaları şunlardır:

Derneklerin adları korunma ya da savunmayla ilgilidir. Çalışmalar bölgenin Türk ya da Türk-İslâm olduğunu kanıtlamakla ilgilidir. Bu arada nüfus çoğunluğuna önem verilmiştir. Bölge halkının desteğini ve katılımını sağlamak için kongreler toplanmıştır. Wilson prensiplerinin 12'nci maddesinden hareketle söz konusu bölgelerin başkalarına verilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu derneklerin Muhafazaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Redd-i İlhak Heyet-i Millîyesi, Vilâyât-ı Şarkıyye Mûdafaa-i Hukuk-ı Merkeziyet Cemiyeti, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi

Bu dernek henüz mütareke istenmeden önce Talat Paşa'nın önerisiyle kurulmuştur. 2 Kasım 1918'de Trakya'nın elden çıkmasını önlemek için 30 Kasım'da derneğin kuruluş bildirisi verilmiş, önceleri Trakya Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adını almıştır. Derneğin amacı, Trakya'nın Osmanlı padişahlığına bağlılığını ve toprak bütünlüğünü korumak idi. Bu amaca Wilson ilkelerine dayanılarak ulaşılabileceği belirtilmiş, Trakya'nın birliğinin sağlanmasıyla derneğin dağılacağı açıklanmıştır. Trakya adlı gazete derneğin yayın organıydı, dernek Trakya'nın (Batı Trakya dahil) soy, kültür, tarih ve ekonomi yönlerinden Türk olduğunu kanıtlamak için yayın yapıyordu. 22 Ocak 1919'da İstanbul'da düzenlenen toplantıda Trakya'nın bütünlüğünü ve halkın dörtte üçünün Türklerden oluştuğunu belirtmişlerdir. Trakya'nın Yunanlılara verilmesine karşı çıkan dernek 1919 yazından itibaren kongreler düzenlemiştir. Bunun için İtilaf Devletleri temsilcilerine ve Paris Barış Konferansı'na heyetler ve raporlar göndermiştir. Bu dernek Trakya'nın siyasî birliğini sağlamak için Batı Trakya Komitesi oluşturulmuştu. Misak-ı Millî'ye göre Batı Trakya, öngörülen sınırların dışında kaldığından derneğin bu hususla ilgili çabalarını Erzurum ve Sivas Kongreleri kararıyla bağdaştırma olanağı bulunamamıştı. Bu açmaz durum, bu derneğin A. ve R. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılmasından sonra da sürmüştür.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti

İzmir'in Yunanlılara verileceği haberinin duyulması üzerine bir İtalyan dretnotunun gelişini izleyen saatlerde, 6 Kasım 1928'de kuruluş hazırlıklarına girişilmiş, fakat kuruluş belgesi vilâyete 23 Kasım 1918 günü verilmiştir.140 Derneğin kurucuları Moralıoğlu Halit ve Nail kardeşler, Menemenlioğlu Muvaffak, Binbaşı Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Millî Bankası İkinci Müdürü Naci, emekli asker Abdurrahman Sami, Cami Baykut, İsmail Sıtkı, Tokatlızade Şekip gibi şahsiyetler bulunmaktaydı. İlk aşamada İzmir'in yabancılarına verilmesini önleyebilmek için Wilson prensiplerine dayanarak bölgenin Türklüğünü göstermeye çalışan dernek, 13 Mart 1919 tarihli İzmir Tiyatrosu'ndaki toplantının yapılmasında katkıda bulunmuştu. Alınan kararlar 3 maddeden oluşuyordu: 1- "İzmir ve Aydın ilinde Türkler gerek nüfus ve gerek emlak ve arazi yönünden çoğunluğu oluşturduklarından, Wilson prensiplerinin 12. maddesi gereğince ilimize yabancı egemenliği giremez." 2- Milletler Cemiyeti'ni oluşturan İtilaf Devletleri'nin adaletli politikalarından, İzmir ve Aydın vilâyetlerindeki Türk hakimiyetinin kaldırılmasının kabul edilmeyeceğini bekliyor ve inanıyoruz. 3- Gelecekte insanî ve medenî ülkülerle donanmış ve gerçek bir medeni heyet meydana getirmek isteyen Türkler, memleketlerinde başka bir egemenliğin hüküm sürmesini kesinlikle kabul etmemeye bütün kuvvetleriyle azmetmişlerdir.141 Bu cemiyet ilk ve son büyük kongresini 17-19 Mart 1919 günlerinde Millî Sinema'da yaptı. Çeşitli il ve ilçelerden gelenlerin arasında belediye başkanları ile Müftülerin bulunması dikkati çekmektedir. Kongre tarafından İtilaf Devletleri temsilcilerine çekilen telgrafla, Türk milletinin parçalanarak azınlıkların boyunduruğu altına düşürülmemesi, istenmişti.

Nüfus itibarıyla %80, emlak ve arazi bakımından %95 gibi ezici bir ekseriyeti Türkler ellerinde bulunduruyordu. Cemiyetin bu kongresi, Batı Anadolu'da Kuva-yı Millîye kongrelerinin toplanmasına ve millî güçlerin toplanmasına zemin hazırlamıştı. Cemiyetin faaliyetlerinin desteklenmesi konusunda en büyük yardım İzmir valisi ve kolordu kumandanı Nurettin Paşa tarafından yapılmış, onun görevden alınmasıyla cemiyetin çalışmalarında yavaşlama başlamıştır. Nurettin Paşa'nın görevden alınmasında İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerinin hükûmet üzerindeki baskıları önemli rol oynamıştır. Onun yerine 11 Mart'ta İzmir valiliğine tayin edilen (Kambur) İzzet 25 Mart'ta göreve başlamış, bütün gücüyle cemiyetin çalışmalarına engel çıkarmış, cemiyetin İttihatçılık ve

Bolşeviklikle itham edildiğini ileri sürmüştür. Cemiyet çalışmalarını broşürler basmak, protesto telgrafları çekmek dışında Avrupa'daki Türk dostu kişilerin dikkatlerini millî dava üzerinde toplamak ve içeride propagandaya devam etmek suretiyle İzmir'in işgaline kadar sürdürmüştür. İzmir'in işgalinden bir gün önce, 14 Mayıs 1919 günü akşamı, "Redd-i İlhak Beyannamesi'nin hazırlanıp yayımlanmasında cemiyetin ileri gelenleri etkili olmuştur.142

İzmir'in işgalinden sonra cemiyet, yönetim merkezini İstanbul'a nakletmek zorunda kaldı. Alaşehir Kongresi'nde (16-25 Ağustos 1919) alınan kararla yeni yönetim kurulu tespit edildikten sonra çalışmalarını hızlandırdı. Yine bu kongrede alınan kararla cemiyetin 15 kişiden oluşan yönetim kurulu üyelerinin sayısı 5 kişiye indirildi. İstanbul'daki çalışmalarına cemiyet, yeni yönetim kurulu üyelerinin belirlenmesinden sonra başladı. Cemiyetin propaganda ve Neşriyat şubesi bültenler hazırlayıp dağıtarak Millî Mücadele'yi destekliyor, İstihbarat şubesi de, işgal bölgesi ve Redd-i İlhak cemiyetleriyle irtibatta bulunuyordu. Ayrıca, İtilaf devletleri Yüksek Komiserleri'ne, hükûmetlerine

muhtıralar gönderiyordu. İstanbul'daki Millî Mücadele yanlısı gizli örgütlerle iş birliği yapılarak, birçok silah ve cephanenin Anadolu'ya kaçırılmasına yardım ediyordu. İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilmesiyle İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti yönetim kurulu üyeleri Millî Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya gidince cemiyet böylece dağılmış oldu.

Bu arada, İzmir'in işgalinden önceki gece (14/15 Mayıs) İzmir halkını Maşatlık'ta toplanmaya çağıran iki değişik el ilânı İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nce teşkil edilen Redd-i İlhak Heyet-i Millîye'since hazırlanmış ve dağıtılmıştır. İzmir halkının ortak düşüncelere sahip olmasını sağlamanın yanı sıra, Türk halkının bütününü vatan savunmasına çağırması ve böylece milletin heyecanını kamçılaması bakımından yararı olmuştur. Redd-i İlhak adının kullanılması, Batı Anadolu'da kurulan ve kurulacak olan direnme örgütlerine isim olmuştur.

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti

Doğu illerinin milletvekilleri Ermenilere verilmek istenen ilerinin Türk olduğunu kanıtlamak amacıyla Mebuslar Meclisi'nde Doğu İlleri Grubu adıyla bir grup oluşturmuşlardı. Erzurumlu Raif Efendi, İstanbul'a giderek Süleyman Nazif ile görüşmüş Doğu Anadolu'daki toprakların bir kısmının Ermenilere bırakılacağına ilişkin düşünce ve fikirlerin bölge halkı üzerindeki olumsuz etkilerini anlatmıştı. Her ikisinin girişi ile 4 Aralık 1918'de diğer bazı kişilerin de katılımıyla Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti kurulmuş, derneğin başkanlığına da Mahmut Nedim Bey getirilmiştir. Cemiyet yaptığı birkaç toplantıdan sonra şu esasları savunmaya karar verdi: Doğu vilâyetleri Müslüman ve Türk memleketidir. Burada Ermeniler öteden beri çok küçük bir azınlıktır. Elli yıldan beri Ermeniler bölgede çeşitli siyasî öldürmeler ve komitecilikle Müslümanları savunma yapmak zorunda bırakmışlardır. Bu esaslardan hareket eden dernek davasını duyurmak ve savunmak üzere Fransızca Le Pays (Vatan) ile Türkçe Hadisât gazetelerini çıkarmıştır. Cemiyet yayımladığı beyannamede; Ermenilerin Doğu vilâyetleri üzerinde hak iddia ettikleri ve isteklerini Hıristiyan devletlere duyurmak üzere harekete geçtikleri açıklandıktan sonra, Ermenilerin bu iddiası, nüfus, kültür ve tarih bakımından reddediliyordu.143 Kısa bir süre sonra çalışmaların, Ermenilere verilmek istenen illerde sürdürülmesi gerektiği anlaşılmış, bunun üzerine ilk şube 10 Mart 1919'da Erzurum'da açılmıştı. 11 Mart 1919'da Erzurum'un kurtuluş gününde düzenlenen gösteri sırasında, o günlerde Erzurum'da bulunan Şeyhzade Abdülhalim Efendi'ye, Padişaha iletilmek üzere bir muhtıra verilmişti. Bu muhtırada neye mal olursa olsun Türk olan bu bölgenin Ermenilere verilmesine karşı konulacaktı. Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin ilk toplantısında Başkanlığa Hacı Fehmi, Saymanlığa Binbaşı Süleyman, Sekreterliğe de Cevat Dursunoğlu seçilmiş, bir süre sonra ise başkanlığa Raif Hoca getirilmişti. Dernek bir taraftan da bazı önemli kararlar almıştı. Bunları şöyle özetleyebiliriz: Bir Heyet-i fa'ale meydan getirmek, Teşkilâtı ilçe ve köylere kadar götürmek, Doğu illerinin hepsini bir fikir etrafında toplamak ve ordu ile mutlaka temasa geçmek. Öte yandan dernekte görevli olanlar. Mayıs 1919 başında göreve başlayan 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yla yaptıkları görüşmede gereken yardımın yapılacağı vaadini almışlar, böylece Kazım Karabekir Paşa'nın şahsında bir önder, bir koruyucu ve kuvvetli bir el bulmuşlardı. Bunun üzerine vilâyet kongresine hazırlanmakta olan cemiyet öteki Doğu illeri ile Trabzon'unda katılacağı

daha geniş kapsamlı bir kongre düzenlenmesi için girişimde bulunmayı da kararlaştırmıştı. Bu amaçla Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Derneği ile Erzincan, Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ'daki Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye şubelerine başvurmuş, İstanbul'daki merkezin izin vermesi halinde Erzurum'da toplanıp iş ve güç birliği yapılmasını önermişti. Aynı zamanda Trabzon'daki dernekte aynı konuyla ilgili düşüncesini belirtmiş, Erzurum Kongresi bu girişimler ve öneriler sonunda gerçekleşmiştir.

Kilikyalılar Cemiyeti

Adana ve çevresinin Fransızlara verileceğine ilişkin haberler üzerine İstanbul'da bulunan Adana ileri gelenlerince 21 aralık 1918'de kurulmuş olan Kilikyalılar Cemiyeti'nin ismi ve kuruluş tarihi çeşitli kuruluş ve yayınlarda farklı olarak verilmekte, yanlışlığa neden olunmaktadır. Bu derneğin adı Kilikya Müdafaa-i hukuk Cemiyeti, Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şeklinde verildiği gibi144 kuruluş tarihi de yine farklı verilmiştir. Derneğin adı Kilikyalılar Cemiyeti'dir. Çünkü, İç İşleri Bakanlığı'na verilen dilekçede bu isim yer almıştır ve cemiyetin nizamnamesi de Kilikyalılar Cemiyeti Nizamnamesi Esasisi adını taşımaktadır.145 Cemiyetin kurucuları ve yönetim kurulu üyeleri arasında bulunanlardan bir kısmını şu kişiler oluşturuyordu; Başkan eski Ayan Meclisi Başkanı Rıfat, eski Dış İşleri Bakanı Nabi, eski Bayındırlık Bakanı Ali Münif, eski Ayıntap Mebusu Ali Cenani, eski İçel mebusu Hafız Mehmet, eski Maraş mebusu Abdülkadir, Yargıtay Hukuk Dairesi Başkanı Evliyazade Hacı Evliya.146 Cemiyet 6 maddelik bir nizamname neşretti. Nizamnameden cemiyetin çalışma alanına, Adana ve çevresi ile İçel ve Maraş sancakları ile buralara mücavir olan Ayıntap, İskenderun, Beylan ve Reyhaniye girmekte idi. Bu bölgede nüfusun yüzde doksanını Türklerin oluşturduğu, eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının devam edeceği, bunun için iç ve dış girişimlerde bulunulacağı ve yukarıda adı geçen yerleşim yerlerinde merkezi İstanbul'da olan cemiyetin şubelerinin açılacağı nizamnamesinde yer almıştı. Cemiyetin nizamnamesinde ve çalışmalarında silahlı bir örgütlenmeden söz edilmiyordu. 28 Aralık 1918 tarihli Yenigün Gazetesi'nde yer alan habere göre; cemiyetin çalışma alanını oluşturan yerleşim yerlerinde toplam nüfus 1.118.828 idi ve bunun 965.335'ini İslâmlar, 160.042'sini Rumlar, 104.840'ını Ermeniler ve 35.269'unu da diğer saire oluşturuyordu. Kilikyalılar Cemiyeti'nin 18 ocak 1919'da İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki Yüksek komiserliklerine ve ABD Komiserine vermiş olduğu uzun bir muhtıra da: "Torosların güneyinde kalan sahanın, Basra Körfezi'ne kadar Osmanlı Devleti'nden koparılarak, mahallî hükûmetlere verilmesi" yönündeki tasarılara karşı çıkılıyordu. Muhtırada sonuç nitelikli şu cümleler yer almıştı: "Dünya'nın haritasını düzenleyecek ve milletlerin geleceğini tayin edecek olan büyük devletlerin büyük bir tarihî geçmişe sahip olan Türk milletini bir azınlık boyunduruğu (Ermeniler kast ediliyor) altına koymayı reva göremeyeceklerini ümid etmek isteriz."147

Bu cemiyet, 1919 yılı sonuna doğru Hürriyet ve İtilâfçı Zeynelabidin'in Adana Valiliği'ne atanmasını engellemiş, valiliğe Celal Bey atanmıştır. Öte yandan, Mustafa Kemal 15 Haziran 1919 tarihli yazısında, Türklüğün tarihi ve meşru hudud-ı millîsi içinde yer aldığını belirttiği Kilikya'nın, anavatan dışında bırakılmaya çalışıldığını, bu konuda İslâmların, Ermenilerin ve diğer yabancıların güttüğü gayelerin bildirilmesini, istemişti. Konya'da 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa, cevap telgrafında

Adana ile ilgili bir teşkilâtın varlığından söz etmekle birlikte, daha çok işgal bölgesi dışında, faaliyet gösterdiği gerekçesiyle bu cemiyet hakkında fazla bilgiye yer vermemiştir.148

Faaliyetlerini işgal ve tehdit altındaki İstanbul'da sürdürmesine ve dönemin olumsuz koşullarına karşılık, Kilikyalılar Cemiyeti, İstanbul hükûmetleri'ne ve İtilâf Devletleri makamlarına çekinmeden başvurarak, olumsuzlukların düzeltilmesini istemiş, Mustafa Kemal ile ilişkilerini sürdürmüş ve bilhassa, Adanalı aydınlarla birlikte yürüttüğü çalışmalarına etkinlik kazandırmaya çalışmıştır.

Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti

Millî Mücadele başlarında Trabzon vilâyeti, bugün beş ilimizin bulunduğu -Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun, Ordu- bütün Doğu Karadeniz bölgesini kapsıyordu. 1914 nüfus istatistiğine göre, Trabzon vilâyeti'nin nüfusu 1.122.000 dolayında idi. Bunun; 921.000'i İslâm, 161.000'i Rum ve 37.000'i de Ermeni ahaliden oluşuyordu.149 Daha önce belirttiğimiz gibi Trabzon Metropoliti Chrysanthos, Pontus Cumhuriyeti kurulması için hararetli bir propagandaya koyulmuştu. Düşünülen Pontus Devleti'nin başkenti Trabzon olacak, güneyde Gümüşhane'yi içine alacak ve batıda Kastamonu-Sinop yöresine kadar uzanacaktı. Merkezi İstanbul'da şubeleri Karadeniz bölgesinde bulunan Pontus Cemiyeti kuruldu. Pontus Gazetesi çıkarıldı. Rum halkın Avrupa'nın çeşitli merkezlerine heyetler gönderdi.150 Bunu, Chrysanthos'un 2 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıra izledi. Burada, Karadeniz bölgesinde Rum nüfusun Türk nüfusundan daha fazla olduğu, bunun bağımsız bir Rum devleti kurmak için yeterli sayılması gerektiği ileri sürülüyordu.151

Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti belirttiğimiz bu şartların oluşturduğu bir ortamda 12 Şubat 1919 tarihinde kurulmuştur. Cemiyetin ismi ve kuruluş tarihi birçok eserde yanlış olarak verilmiştir. Cevad Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum adlı eserinde (s. 23) "Aralık ayının (1918) sonunda İstanbul'dan hareketle on günlük bir yolculuktan sonra Trabzon'a geldiğini halkın, Trabzon Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti, etrafında toplandığını ve davanın yazı ile müdafaasının Barutçuzâde Faik Ahmet'in çıkardığı İstikbâl gazetesince üstlenilmiş olduğunu…" kaydediyor. Oysa, bu tarihlerde cemiyet henüz kurulmuş değildi. İstikbal gazetesi 10 Aralık 1918'den itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Dursunoğlu ihtimal ki, cemiyetin kuruluş tarihini onun yayın organlığını daha sonraları üzerine almış olan İstikbal gazetesinin çıkmakta olmasıyla karıştırarak yanılgıya düşmüş olmalıdır. Cemiyetin kuruluş tarihi konusunda bir diğer yanlışlık Tayyib Gökbilgin'in, Millî Mücadele Başlarken, adlı eserinde Mart 1919 olarak gösterilmekle yapılmış oluyor (C. I, s. 75). Bu her iki eserdeki yanlışlıklara değinmiş olan Mahmud Goloğlu da yayımladığı eserlerde aynı hataya düşmüş görünüyor. Goloğlu, Erzurum Kongresi, adlı eserinde (s. 17) Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin kuruluş tarihini doğru olarak 12 Şubat 1919 olarak verirken, Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, adlı eserinde (s. 15) Aralık 1918 olarak gösteriyor.

Genelkurmay Harp Dairesi'nce yayımlanmış olan, Türk İstiklâl Harbi, C. I'de (s. 173) Trabzon ve Havalisi Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti olarak yazılmış, aynı serinin II. Cild 1. kısmında (s. 12) Trabzon Müdafaa-ı Hukuk-ı Millîye olarak ve III. ciltte ise (s. 21) sadece, Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti, şeklinde yazılmıştır. Bu değişik ve yanlış isimlendirmelere işaret eden Mahmud Goloğlu,152 aynı eserinde

cemiyetin ilk kongresinin tarihini 13 Şubat 1919 (s. 18) şeklinde verirken, diğer yapıtında ise, 12 Şubat 1919 olarak göstermektedir.153 Oysa, görüleceği üzere ilk kongrenin tarihi 23 Şubat 1919'dur. Bu tür yanlışlıkları sadece bu eserlerde değil diğer eserlerde de görmek mümkündür. Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Trabzon'da kurulan cemiyetin adı "Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti"dir: Kuruluş tarihi ise, 12 Şubat 1919'dur.154 Trabzon'da Aralık 1918'den beri yayımlanmakta olan İstikbal Gazetesi cemiyetin yayın organı olmuştur. Cemiyetin kurucuları Trabzon'un güçlü Müslüman-Türk eşrafı idi. Bunların büyük bir kısmı da İttihatçı idi. Örneğin Barutçuzadeler, Nemlizadeler, Abanozzadeler gibi. İtilâfçı aileler ise merkezi İstanbul'da bulunan Trabzon Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile ilişki kurarak onu desteklemişlerdir. Cemiyetin idare heyetinde; Hafız Mehmet, Barutçuzade Faik, Çulhazade Kadri, Nemlizade Şevki, Subaşızade Münir, Müftüzade Hacı Mehmet, Kulaksızzade İbrahim vs. bulunmakta idi. Cemiyetin kuruluş nedeni; siyasetle meşgul olmayacağı, her türlü parti kavgalarından uzak, birleşerek millî mevcudiyetimizin korunması için gereken çalışmaların yapılacağı biçiminde açıklanmıştır. 13 maddelik tüzüğünün ilk iki maddesi maksat kısmını oluşturuyordu. Bu kısım özetle şöyle idi: 1- Vilâyetin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını korumak için bilimsel belgelerle gereken savunmalarda bulunmak, millî haklarımızı koruyacak vasıtaların sağlanmasına çalışmak, 2-Bu amacı sağlayacak; tarihî, sosyal ve ekonomik belge ve delillerin toplanması, istatistikler düzenlenmesi ile İtilâf Devletleri temsilcilerine notalar verilmesi ve millî haklarımızı barış konferansında savunmak üzere gerektiğinde temsilciler gönderilmesi ve millî hakların, milletlerin kendi geleceğine sahip olmak hususundaki hak ve yetkilere dayanarak ihlal edilmemesi konusunda etkili girişimlerde bulunulması.155

Cemiyetin ilk kongresi 23 Şubat 1919 tarihinde toplandı. Kongre tarafından cemiyetin başkanlığına Barutçuzade Ahmet Bey seçilmiştir. Trabzon ilinin Türklüğünü, coğrafya ve etnik durumunu belirten ayrıntılı raporlar hazırlanırken başkan Barutçuzade Ahmet Bey'in oğlu Faik Bey'in İstikbal gazetesi cemiyetin görüşlerini yayma görevi üstlenmiştir. Ayrıca İtilâf Devletleri temsilcileri ile barış konferansı çevrelerine gerekli bilgileri vermek amacıyla İstanbul'a oradan da Paris'e bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun için "Sulh Heyeti" denilen 5 kişi seçilmiş, yol giderleri için para toplanmış, ancak bu kurulu Avrupa'ya gönderme olanağı bulamamıştı. Kısa sürede cemiyetin Rize, Giresun, Of ve Ordu şubeleri açılmıştı. Cemiyetin ikinci kongresi 22 mayıs 1919'da toplanmıştı. Bu kongrede alınan kararlar arasında azınlıkların işgallerine karşı silahla karşı konulması, asker toplanması, Vilâyet-i Sitte ile birlikte çalışmak üzere her vilâyetten gönderilecek delegelerin katılmasıyla büyük bir kongre toplanması yer almıştı. Bu amaçla Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Sivas illerindeki müdafaa-i hukuk cemiyetlerine telgraflar çekilerek kongreye katılmaları istenmişti. Böylece Erzurum Kongresi'nin toplanmasına destek olundu. Trabzon'daki bu cemiyet 27 Haziran 1919'da Padişah'a ve Sadaret'e gönderdiği telgraflarda; Paris konferansında milleti küçültecek kararlar alınırsa bunun kabul edilemeyeceği ile millet ve memleket için onaylanmayacak bir senedin ve kendileriyle ilgili alınacak bir kararın kabul edilemeyeceğini bildirdi. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti Sivas Kongresi'ni takiben "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Trabzon şubesi haline gelmiştir.

Millî Kongre

İstanbul’daki kimi aydınlara göre Türk ulusu, dış dünyaya karşı isteklerinde birlik halinde bulunmalı ve ulusal güçlerin bütünü de birleşmeli idi. 1918 yılının 29 Kasım’ında Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti’nde ilk toplantı gerçekleştirildi. Millî Kongre’nin bu toplantısına katılan parti ve kuruluşlardan bazıları şunlardı: Teceddüt Partisi, Hürriyet Perver Avam Partisi, Radikal Avam Partisi, Türk Ocağı, Edebiyat Fakültesi, Tıp Fakültesi, Fen Fakültesi, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme), Öğretmen Okulları Mezunları, Millî Savunma, Kadınları Çalıştırma, Basın Dernekleri, Millî Talim ve Terbiye, Galatasaraylılar Yurdu vb. Katılan kuruluşlardan ikişer temsilcinin katıldığı toplantıda Millî Kongre adı benimsenerek bir program komisyonu seçilmişti. Göz doktoru Esat Işık’ın öncülüğünü yaptığı Millî Kongre 6 Aralık 1918’de düzenlediği toplantıda programını bir bildiri ile açıklamıştır. Amacını şöyle belirtmişti: Bütün Kuva-yı Millîye’yi birleştirmek, vatanın haklarını ve menfaatlerini koruyacak ve gerçekleştirecek yolları ve araçları sağlamaya çalışmak. Bu amaca ulaşmak için takip edilecek yollar ise öncelik sırasıyla şöyle açıklanmıştı:

1- Her şeyden önce Milletler Cemiyeti’ne özgür ve bağımsız bir millet olarak girebilmek için gerekli tedbirleri almak,

2- Basında, vatanın hak ve menfaatlerinin bir fikir birliği içinde ele alınmasını sağlamak,

3- Kamuoyunu aydınlatmak için değişik dillerde broşürler, gazeteler yayımlamak, konferanslar, toplantılar düzenlemek,

4- Yabancı ülkelere heyetler göndermek,

5- Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan topluluklar arasında uyuşma ve kardeşlik kurulmasını sağlamak.156

7 Aralık 1918 tarihli Hadisat gazetesinde yayımlanan bildiride Millî Kongre’nin amacı ayrıntılı olarak şöyle açıklanmıştı: Devletin ve milletin geçirdiği bu en güç ve tarihsel anlarda bütün insanlık ve uygarlık dünyasına, vatanın yüksek ve hayati haklarının ve menfaatlerinin sağlanması ve korunması… Kuva-yı Millîye’nin birleştirilmesi ve tek tek ya da bir arada dağınık olan çalışma ve etkinliklerin derlenerek ortak amaca doğru yönlendirilip yönetilmesi.

Millî Kongre, bir genel sekreterlik oluşturacaktı ve uzmanlık komisyonları kurulacaktı. Aydın ve düşünür herkes doğal üye sayılıyordu. Ayrıca Millî Kongre, İmparatorluktaki bütün etnik toplulukların ülke menfaatlerinin bilincine varmış temsilcileri ile ilişki kurmayı gerekli görüyordu. Bildiride üzerinde önemle durulan bir husus da yayımlanacak belgelerin ve broşürlerin içerikleri arasında birlik ve uygunluk bulunması gerektiği idi. Parti ve derneklerden birçoğunun bu girişime katılmamaları ya da onu desteklememeleri Millî Kongre’nin etkin olamamasının önemli nedenlerinden birisiydi. 1919 Ocak başlarında Hürriyet Perver Avam Partisi Başkanı Fethi Okyar bütün partileri ortak bir toplantıya çağırdı ise de, Osmanlı Demokrat Partisi ile Hürriyet ve İtilâf Partisi eski İttihatçılarla bir toplantıya katılmayacaklarını belirttiler. Millî Kongre’nin başkanı Esat Işık da, İttihatçılar lehine çalışmakla suçlandı. Millî Kongre’nin girişimi 1919 sonlarına değin sürdürüldü. İzmir’in işgalini protesto için 23 Mayıs’ta düzenlenen ünlü Sultanahmet mitingi Millî Kongre’nin önemli etkinliklerdendir. 25 Mayıs’ta

toplanan Saltanat Şurası'nda, Millî Kongre'yi temsil eden Selahattin Bey, Millî Şura oluşturulmasını savunmuştu.

5 Haziran 1919'da tutuklanan Esat Işık sürgüne gönderilince Millî Kongre başsız kalmıştı. Bir ara Amerikan mandasını isteyenler arasına katılan Esat Işık, Kasım ayında yapılan seçimlerde belirli bir boşluğu doldurmaya çalışmıştı. Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin açılmasıyla, daha önceden giderek azalmaya başlayan Millî Kongre'nin etkinliği tamamıyla son bulmuştur.

Vahdet-i Millîye Heyeti

İçinde bulunulan karmaşık durum ve parçalanma tehlikesi karşısında birlik ve beraberlik içinde hareket etme düşünce ve duygusundan doğan bir başka girişim de Vahdet-i Millîye Heyeti'nin oluşturulması idi. Bu girişimin öncüsü Ayan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza idi. Çürüksulu Mahmut Paşa, bu girişimde onu destekleyenlerin başında geliyordu. Vahdet-i Millîye hareketi içinde yer alanlar arasında şunlar bulunuyordu: İzzet Paşa, Tümen Komutanı Rıza, Osman Nizami, Bayındırlık eski Bakanı Ziya Paşa, Cevat Paşa, Abdurrahman Şeref, Dr. Celal Muhtar, eski elçilerden Nabi, Eski Mabeyn Katibi Cevat, Celalettin Arif ve Gazeteci Sadık. Vahdet-i Millîye Heyeti'ne gireceklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son dört yıllık olumsuzluklarına karışmamış olmaları şart koşulmuştu ve bu heyetin kuruluş tüzüğü Mart 1919 başlarında hükûmete verilmişti.

Milletin haklarını ve isteklerini Müttefiklerle Paris Konferansı'nda dile getirmek ve savunmak Vahdet-i Millîye'nin amacı idi. Barışın gerçekleştirilmesi için ABD ile iş birliği yapmayı benimsemişti. Bunun için olmalı ki, Ahmet Emin Yalman da Vahdet-i Millîye girişimini destekliyordu. Öte yandan bu girişime ne saray, ne hükûmet ne de İngiliz ve Fransız yüksek temsilcileri sıcak bakmıyordu. Ayan Meclisi'nin 25 Şubat 1919 tarihli oturumunda sert tartışmalar olmuştu. 6 Mart 1919 tarihinde kuruluş ve programı resmen ilan edilmiş olan Vahdet-i Millîye Heyeti pek başarılı olamamıştır. Bu heyet aynı zaman da Hürriyet ve İtilâfçılara göre İttihat ve Terakki'nin yeni bir oyunu idi.

1 Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Türk tarih Kurumu Yayını, Ankara 1951, s. 151.

2 Hatt-ı Hümayun için; Lütfü Simavi; Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim, İstanbul 1340, s. 135.

3 Celal Bayar; Ben de Yazdım, İstanbul 1965, C. I., s. 14.

4 Ali Türkgeldi; Montros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 28.

5 Ahmet Emin Yalman; Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, İstanbul 1970, C. I, s. 313.

6 Türk İstiklal Harbi; Genelkurmay Harp Tarihi Yayını, C. I, s. 31-32.; Ali Fuat Türkgeldi; Görüp İşittiklerim, s. 32.

7 Türk İstiklal Harbi; C. I, s. 35.

8 Türk İstiklâl Harbi; C. I, s. 36.

9 Şerafettin Turan; Türk Devrim Tarihi, Kasım 1991, C. I, s. 67.

10 Montros Mütarekesi'nin metni için, Ali Türkgeldi; Montros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 69.

11 Şerafettin Turan, a.g.e., s. 68.

12 Bu belgenin metni için; Türk istiklal Harbi, C. I, s 200.

13 Yeni Gün, 2 Kasım 1918; Selahattin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. I, s. 26.

14 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 63, s. 15 ve Şerafettin Turan; a.g.e., s. 70.

15 Gotthard Jaeschke; Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s. 21-22.

16 Kemal Çelik; Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 55.

17 Kemal Çelik; a.g.e., s. 65'ten Anılarla Millî Millî Mücadele'de Ceyhan (Anonim), Ceyhan 1986, s. 28.

18 Kemal Çelik; a.g.e., ve Ahmet Hulki Saral; Türk İstiklâl Harbi IV, Güney Cephesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

19 Mevlüt Çelebi; Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara 1999, s. 75.

20 Mevlüt Çelebi: a.g.e., s. 75.

21 Abdurrahman Güzel; "Millî Mücadele Yıllarında Antalya", X'ncu Türk Tarih Kongresi, Bildiler IV, 1994, s. 2686.

22 Abdurrahman Güzel; a.g.b; s. 2685.

23 Nizameddin Karacebe; Türk Ulusal Savaşı'nın İlk Parçası, İstanbul 1940; s. 47.

24 Nuri Köstüklü; Millî Mücadele de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, Ankara 1940, s. 15, Ayrıca Türk İstiklal Harbi, c. I. S. 145.

25 Fahri Belen; Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1982, s. 30.

26 M. Şefik Aker; İstiklal Harbinde 57'nci Tümen ve Aydın Milli Cidali, c. I, İstanbul 1937, s. 18.

27 M. Şefik Aker; a.g.e., s. 21-22; Abdurrahman Güzel; a. g. b., s. 2689; Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 77-78.

28 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 79.

29 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 80.

30 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 80.

31 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 84.

32 Türk İstiklal Harbi, C. I. S. 149.

33 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 85.

34 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi; Sayı 39, Belge No. 927 (Mart 1962).

35 Enver Behnan Şapolyo; Kuva-yı Milliye Tarihi, 1957 Ankara, s. 52.

36 Enver Behnan Şapolyo; a.g.e., s. 81; İsmail Gün-Ahmet Özdemir; Söke Tarihi ve Coğrafyası, I, Aydın 1943, s. 101.

37 Celal Bayar; Ben de Yazdım, İstanbul 1962, C. 7, s. 2125-2127.

38 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 104.

39 Nuri Köstüklü; a.g.e., s. 27-33.

40 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 105.

41 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi; Sayı 6; Belge No. 127 (Aralık 1953).

42 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi; Sayı 6; Belge No. 128 (Aralık 1953).

43 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi; Sayı 6; Belge No. 129. (Aralık 1953).

44 Ekrem Uykucu; Muğla Tarihi; İstanbul 1983, s. 141,

45 Ünal Türkeş; Kurtuluş Savaşında Muğla, İstanbul 1973, s. 255-256.

46 Ünal Türkeş; a.g.e., s. 224 ve Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 107.

47 Mevlüt Çelebi; a.g.e., s. 107.

48 Selahattin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, C. I, s. 51.; Ayrıca; Tevfik Bıyıklıoğlu; Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul 1958, s. 21.

49 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 41, Belge No: 972.

50 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 41, Belge No: 973.

51 Ahmet Ender Gökdemir; Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998, s. 64. Ayrıca; Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Atatürk Özel Arşivi; Kl 17, D. 1335-38-16, F-1-133.

52 Ahmet Ender Gökdemir; a.g.e., s. 90. Ayrıca; Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 45 ve Tarık Zafer Tunaya; Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul 1952, s. 486-487.

53 Ahmet Ender Gökdemir; a.g.e., s. 98.

54 Richard Hovannisian; The Republic of Armenia, Cilt I, 1918-1919 Losangeles, 1971, s. 208.

55 Hovannisian; a.g.e., s. 211.

56 Bu hususlarda geniş bilgi için; Gökdemir: a.g.e., s. 130-150; Hovannisian; a.g.e., 212, 213, 230 ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kl 17/17519.

57 Gökdemir; a.g.e., s. 148.

58 Türk İstiklal Harbi, C. I, s. 77'de Antep'in işgali 1 Ocak 1919 olarak veriliyor. Aynı seri yayının 4. cildinde ise (s. 49) işgal 17 Aralık 1918 şeklinde verilmiştir. İlk İngiliz birliğinin kente gelişi 17 Aralık 1918 olup, 1 Ocak 1920'de General Mc. Donald komutasında yüz atlıdan oluşan yeni bir birlik gelmiştir. Bkz.; Zeki Sarıhan; Kurtuluş Savaşı Günlüğü, 1982, Ankara, C. I, s. 79. Ayrıca; Abadi; Türk Verdünü Gazi Ayıntab, çev. Necmettin, Askeri Matbaa, Dersadet, 1339, s. 15.

59 Türk İstiklal Harbi, C. IV, s. 50.

60 Türk İstiklal Harbi, C. IV, s. 50.

61 Yalçın Özalp; Mustafa Kemal ve Millî Mücadele'nin İlk Zaferi, Ankara 1984, s. 16. Ayrıca: Yaşar Akbıyık; Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara 1999, s. 6.

62 Hüsamettin Karadağ; İstiklal Savaşında Maraş, Mersin 1943, s. 7-8 ve Yaşar Akbıyık; a.g.e., s. 6.

63 Türk İstiklal Harbi, C. IV, s. 51.

64 Adil Bağdatlılar; Uzunoluk İstiklal Harbinde Kahramanmaraş, 1974 s. 3032.; Ayrıca; Halit Kurtaran; Her Yönü ile Maraş, 1964, s. 18 ve Türk İstiklal Harbi, C. IV. S. 51.

65 Yaşar Akbıyık; a.g.e., s. 46-47.

66 Türk İstiklal Harbi, C. IV, s. 53.

67 Zeki Sarıhan; a.g.e., C. I, s. 183.

68 Türk İstiklal Harbi, c. IV, s. 53.

69 Türk İstiklal Harbi, C. IV, s. 54.

70 Bu hususta 13 ve 14 Kasım 1918 tarihli Vakit, İkdam ve Minber gazetelerine bakılabilir. Ayrıca; Türk İstiklâl Harbi, C. I, s. 22.

71 Türk İstiklâl Harbi, C. I, s. 22.

72 Selahattin Tansel; a.g.e., C. I, s. 90.

73 Gotthard Jaeschke; Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1970, s. 29-30.

74 Gotthard Jaeschke; "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması", Belleten C. 32, Sayı 128, Ekim 1968, s. 569.

75 Türk İstiklal Harbi; C. II, Kısım I, s. 47. Ayrıca; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 75.

76 Jaeschke; a.g.e., s. 75 ve Türk İstiklal Harbi; C. II, Kısım I, s. 51.

77 Türk İstiklal Harbi; C. II, Kısım I, s. 51. Ayrıca; Gotthard Jeaschke; a.g.e., s. 75.

78 Türk İstiklal Harbi; a.g.e., s. 51.

79 Calthorpe'un verdiği nota altı maddeden oluşuyordu. Nota, İzmir valisine Mr. Morgan, Kolordu komutanına da Ian Smith vasıtasıyla verilmişti. Nota'nın metni için; Gotthard Jaeschke; Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 77.

80 Ali Nadir Paşa'nın telgrafının metni için: Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 37, Belge No. 985.

81 Gotthard Jeaschke; "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması", Belleten C. 32, Sayı 128, s. 572.

82 Gotthard Jeaschke; Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 78.

83 Türk İstiklal Harbi, C. II, I'nci Kısım, s. 53'den Harb Tarihi Dairesi, Arşiv No: 1/3, Dosya No: 80.

84 Gotthard Jaeschke; a.g.e., s. 79.

85 Gotthard Jaeschke; a.g.e., s. 70.

86 Hadisat; 19 Mayıs 1919, s. 1.

87 Beyannamenin metni için; Türk İstikbal Harbi, C. II, Kısım I, s. 63.

88 Zafiriu'nun beyannamesinin metni için; Celal Bayar; Ben de Yazdım, C. 7, s. 1790.

89 David Walder; Çanakkale Olayı, s. 91.

90 Gazeteci Hasan Tahsin'in gerçek adı Osman Recep Nevres'tir. Selânik doğumludur. Paris'te Siyasî İlimler okumuştur. İzmir'de çıkmakta olan Hukuk-ı Beşer adındaki gazetenin başyazarlığını yapmıştır. Geniş bilgi için; Ömer Sami Coşar'ın Milli Mücadele Basını adlı eseriyle, Hazan İzzettin Dinamo'nun Kutsal İsyan adlı eserine bakılabilir.

91 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 37, Belge No: 898.

92 Vali İzzet Bey, İngiliz konsolosluğuna sığınmıştı: Gotthard Jeaschke; Türk-Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, s. 32.

93 David Walder; Çanakkale Olayı, s. 91.

94 Zarar ve ziyan üç milyon Türk Lirası olarak tahmin edildi: Tayyib Gökbilgin; Milli Mücadele Başlarken, C. I, s. 87. Yunanlıların sadece devlete ait kuruluşların kasalarından aldıkları miktarı 231.426 lira idi. Türk İstiklal Harbi, C. II, Kısım I, s. 57.

95 Selahattin Tansel, a.g.e., C. I, s. 194.

96 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 37, Belge No: 907.

97 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 37, Belge No: 896. 16 Mayıs 1919'da Denizli'den İstanbul'a çekilen bir telgrafta "İzmir'den alınan malumata nazaran Yunan askerinin evvela İzmir kışlasında toplu bulunan askerden üç yüz kadarını şehit ettikleri "işgalin Ödemiş, Bayındır, Tire'ye kadar ilerlediği anlaşılıyor" denilmekteydi: Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 37, Belge No: 896.

98 Selahattin Tansel, a.g.e., C. I, s. 196.

99 Gotthard Jeaschke; Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, C. I, s. 34.

100 Gotthard Jeaschke; a.g.e., s. 36.

101 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 38, Belge 910-912.

102 Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 37, Belge 899. Bu telgrafın Cevat Paşa'ya ait olduğu ve 22 Mayıs tarihini taşıdığı da iddia edilmiştir. Kazım Özalp, Milli Mücadele, TTK Yay. Ankara 1973, C. I, s. 14.

103 Yunan taraftarı olduğu için Manisa Mutasarrıfı Hüsnü Beye halk, Hüsnüyadis diyordu. Tayyib Gökbilgin; Millî Mücadele Başlarken, C. I, s. 122. Ayrıca; Rahmi Apak; İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, İstanbul 1942, s. 25.

104 Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen; Manisa Tarihi, İstanbul 1936, s. 63.

105 Ahmet Midillili; Millî Mücadele, Ankara 1928, s. 61. Kenti savunmak istemeyenler Müslüman halkın İzmir'de olduğu gibi bundan zarar göreceğini söylüyordu.

106 Ahmet Midillili, a.g.e., s. 26.

107 Hatt-ı Hümayunun metni için; Ali Fuat Türgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1949, s. 231.

108 Tayyib Gökbilgin; a.g.e., C. I, s. 9.

109 Ömer Sami Çoşar, İstiklal Harbi Gazetesi, Yeni İstanbul Yayınları, No: 15.

110 Sadrazamın beyannamesi için; T. Mümtaz Göztepe; Osmanlıların Son Padişahı Vahidüddin Mütareke Gayyasında, İstanbul 1969, s. 51.

111 T. Mümtaz Göztepe; a.g.e., s. 169.

112 Kemal Arıburnu; Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri, Ankara 1951, s. 9. Bu toplantıdan önce 17 Mayıs'ta üniversite öğrencileri İzmir'in işgalini protesto için derslere girmemişlerdi.

113 Kemal Arıburnu; a.g.e., s. 24.

114 Kemal Arıburnu; a.g.e., s. 17-19.

115 Tayyib Gökbilgin; a.g.e., C. I, s. 89 ve Kemal Arıburnu; a.g.e., s. 44.

116 Tayyib Gökbilgin; a.g.e., C. I, s. 100-103.

117 Protestoda bulunan ilk şehir ve kasabalar şunlardır: Bayramiç, Seydişehir, Gördes, Burdur, Ezine, Ödemiş, Denizli, Aydın, Bursa, Kalecik, Keskin, Konya, Beyşehir, Kastamonu, Kırklareli, Nevşehir, Ayaş, Develi, Bolu, Bergama, Bolvadin, Cide, Mucur, Çatalca, Kandıra, Yalova, Konya, Ereğlisi, Dikili, Niğde, Akhisar… Bkz. Tayyib Gökbilgin; a.g.e., C. I, s. 88.

118 Cevad Dursunoğlu; Millî Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 63.

119 Selahattin Tansel; a.g.e., C. I, s. 243.

120 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1968, Syı 7, s. 20.

121 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1968, sayı 7, s. 21.

122 A. g. dergi; Sayı 7, s. 23.

123 A. g. dergi; Sayı 8, s. 6.

124 A. g. dergi; Sayı 9, s. 9.

125 A. g. dergi; sayı 9, s. 10.

126 A. g. dergi; Sayı 10, s. 22. Yalvaçlılarca çeliken telgraf şu cümlelerle son buluyordu: "…gayret borcumuz, ya İzmir ya ölümdür. Vatan için ölmeye amadeyiz, ferman cevabı bekliyoruz."

127 A. g. dergi; Sayı 11, s. 17.

128 Bekir Sıtkı Baykal; "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Anadolu'daki Tepkileri", Atatürk Konferansları, Türk Tarih Kurumu Yayını 1969, s. 122.

129 Doğu Anadolu'daki tepkiler için yukarıda verilen dergiye ve Bekir Sıtkı Baykal'ın yazısına bakınız.

130 Tayyib Gökbilgin; Millî Mücadele Başlarken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959, C. I, s 33.

131 Selahattin Tansel; a.g.e., C. I, s. 90.

132 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 5, Belge No: 109.

133 Mahmut Goloğlu; Erzurum Kongresi, Ankara 1968, Ek ; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1960, s. 29-30.

134 Arnold J. Toynbee; "Türk-İngiliz İlişkileri", Milliyet Gazetesi, 31 Ekim 1967.

135 Cemal Kutay; Millî Mücadele'de Öncekiler ve Sonrakiler, İstanbul 1963, s. 22.

136 Sıtkı Aydınel; Güneybatı Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara. s. 66.

137 Kemal Çelik; a.g.e., s. 48.

138 Şerafettin Turan; a.g.e., C. I, s. 137.

139 Rıza Nur; Hayat ve Hatıratım, s. 577.

140 Cemiyetin kuruluş tarihi bir çok kaynakta 1 Aralık 1918 olarak gösteriliyor ise, doğrusu 23 Kasım 1918'dir. Bakınız; 26 Kasım 1918 tarihli Anadolu Gazetesi.

141 Nurdoğan Taçalan; Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, 1970, s. 191; Hukuk-u Beşer, 15 Mart 1919.

142 Nail Moralı; Mütarekede İzmir Olayları, Ankara 1973, s. 14-15.

143 Cevat Dursunoğlu; Millî Mücadele'de Erzurum, Ankara 1940, s. 147.

144 Yanlışlıkla farklı isimler kullanan eserler şunlardır: Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele Başalarken, C. I; Şerafettin Turan; a.g.e., C. I; Kasım Ener; Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı.

145 Tarık Zafer Tunaya; Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul 1952, s. 485.

146 İzzet Öztoprak; "Adana ve Cevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VIII, Sayı: 22, s122.

147 İzzet Öztoprak; a.g.m., s. 126.

148 Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, (ATASE), Atatürk Özel Arşivi, Dosya No: 335/I, Fihrist: 16.

149 Kâmil Erdeha; Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler, İstanbul 1975, s. 175.

150 Gotthard Jaeschke; Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1971, s. 57.

151 Genelkurmay Başkanlığı, Harp Dairesi Arşivi, No. 1/3 dosya No: 7.

152 Mahmud Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 18.

153 Mahmud Goloğlu; Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, Trabzon 1981, s. 16.

154 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul, 1952, s. 508. Tunaya'nın yayımladığı Cemiyetin Nizamnamesi 12 Şubat 1919 tarihini taşımaktadır. Ayrıca, Gümüşhane delegesi Kadirbeyoğullarından Zeki Bey'in Hatıra notlarına göre, cemiyet, 12 Şubat 1919'da kurulmuştu, Mahmud Goloğlu, Erzurum Kongresi, ek: 10, s. 172; Ömer Sami Coşar, Millî Mücadele Basını, s. 216.

155 İzzet Öztoprak; "Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", Birinci Tarih boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1988, s. 340.

156 Tayyib Gökbilgin; Millî Mücadele Başlarken, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1959, C. I, s. 19.

Mondros'tan Samsun'a Türk Kurtuluş Mücadelesinin Doğuşu / Prof. Dr. Salahi R. Sonyel [s.606-617]

Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü / İngiltere

Doğu Akdeniz Üniversitesi / KKTC

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratılan Osmanlı Devleti, Donanma Bakanı Hüseyin Rauf (Orbay'ın) başkanlığındaki delegasyonu aracılığıyla, İtilâf Devletlerini temsil eden İngiliz Amirali Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe başkanlığındaki delegelerle 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalıyor; Osmanlı Devleti'ne kısmen zorla kabul ettirilen teslim koşullarını uygulamayı kabulleniyordu. Türk görüşünce, mütarekenin en sert maddeleri ya da sık sık ihlalinden şikayet edilenler şunlardı: Madde 1. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları güvenlik içinde ve özgür olarak seyrüsefere açılacak; boğazlardaki istihkâmlar Bağlaşıklar tarafından işgal edilecektir; Madde 2. Hudut karakolları ve iç düzeni korumada kullanılacak az sayıda güçler dışında, tüm Türk orduları ivedilikle terhis edilecektir; Madde 7. Bağlaşıkların güvenliğini tehlikeye koyacak bir durum olursa, Bağlaşıklar, Türkiye'nin herhangi bir stratejik noktasını işgal edeceklerdir; Madde 24. Altı 'Ermeni ilinde' (Doğu illeri) karışıklık çıkarsa, İtilaf Devletleri buraları işgal hakkını koruyacaktır.1

Mondros Mütarekesi hatalı izlenimlere ve aşırı iyimserliğe yol açmış; onu imzaladığı haberi ülkenin her yanında sevinç yaratmış; başta Sadrazam İzzet Paşa olmak üzere, kimi Osmanlı yetkilileri bu mütarekeyi ılımlı olarak göstermeye çalışmışlardı.2 Ancak, Türklerin çoğunluğunun o günlerde pek kavrayamadığı (ama Türk tarihçilerin daha sonra belirttikleri)3 oldukça önemli bir nokta vardı: Mütareke, Türk sorununun emperyalist tasarılara göre çözümlenmesi yönünde bir özür oluşturuyordu.

Çok geçmeden Bağlaşıklar, mütareke koşullarının esnek ve çapraşık koşullarından yararlanarak, Osmanlı Devleti'ni bölmek amacıyla, önceden hazırlamış oldukları gizli planlarını açıkça uygulamaya koyuyorlardı.4 Mütarekenin İtilâf Devletlerince nasıl bozulduğunu, onu imzalamış olan Türk başdelegesi Hüseyin Rauf söyle anlatmaktadır: "Mütarekenin mürekkebi henüz kurumadan, Fransızlar, İtalyanlar ve İngilizler, İstanbul'da bir sömürge havası yaratmaktan geri kalmadılar."5 İngiltere'nin İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı General Henry Wilson bile, 4 Nisan 1919'da İngiltere Başbakanı David Lloyd George'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu: "Türkiye ile imzalanmış olan mütarekenin uygulamasında aşırı gidilmiş ve ... Türklere karşı belki daha sert bir tutum izlenmiştir."6

İşgaller ve Direniş Örgütleri

Mütarekenin imzalanmasından bir gün sonra (31 Ekim'de) Osmanlı azınlıklarının gösteri ve taşkınlıkları başlıyor; İstanbul ve İzmir'de kimi binalara İtilâf Devletleri'nin bayrakları çekiliyordu.7 İngilizler, 3 Kasım'da Musul'u, İngilizlerle Fransızlar 6 Kasım'da Çanakkale Boğazı'nı işgale başlıyorlardı. İki gün sonra (8/9 Kasım'da) yine İngilizler, Antakya, Altınözü, Kırıkhan, Reyhanlı, Samandağ, Yayladağı ve İskenderun'u işgal ediyor; yerel halk arasında hoşnutsuzluk yaratıyorlardı.

Bu olaylar kaydedilirken, bir Fransız tümeni 7 Kasım'da Batı Trakya'da İskeçe'yi işgale başlıyordu.8 Bu olay üzerine, Batı Trakya'nın Türklerde kalmasını sağlamak amacıyla, 10 Kasım'da, İstanbul'da, Yüzbaşı Süleyman Askeri'nin eşgüdümünde Batı Trakya Komitesi kuruluyordu. Yine 10 Kasım 1918'de İngilizler Çanakkale kentine çıkıyor; Fransız güçleri Uzunköprü'ye ulaşıyordu. Bu gelişmelere ve İtilâf Devletleri'nin baskılarına dayanamayan İzzet Paşa kabinesi 8 Kasım'da erkten çekiliyor; yerini 11 Kasım'da Tevfik Paşa kabinesi alıyordu.

Bu kabine döneminde de işgaller sürüyor; 13 Kasım'da İngiliz, Fransız ve Yunan gemilerinden oluşan 61 parçalık filo İstanbul önünde demirliyor; Beyoğlu Hıristiyanları çılgınca gösteriler yapıyorlardı. Bu işgal ve gösterilere içerleyen İstanbul basını, özellikle Minber gazetesi (16 Kasım), Tevfik Paşa hükûmetini eleştiriyor; mütareke çiğnenirken yönetimin seyirci kaldığını vurguluyordu. Aynı tarihli Tasvir-i Efkâr ise, "Ne yapacağız? Nasıl kurtulacağız?" diye sorarken, Sabah gazetesinde Ali Kemal, "Kurtuluşumuzu İtilâf sayesinde görüyoruz" diyordu.9

23 Kasım'da gemi ile İstanbul'a gelen Fransa Orta Doğu Ordusu Başkomutanı General Franchet d'Esperey, Rum ve Ermeni azınlıkların taşkın gösterileriyle karşılanıyor; Türkleri kaygılandırıyor; 24 Kasım tarihli Minber gazetesi şöyle diyordu: "Memleketin düşünürleri harekete geliyor. Vatanın selâmetini kurtarmak için bütün aydın fikirlerin birleşmesi ümidi kuvvet bulmuştur." Dört gün sonra (29 Kasım) İngilizler, İtilâf Devletleri adına Gelibolu'ya çıkarma yapıyor; ertesi gün, İskenderun'un kuzeyinde bulunan Payas'ı işgal ediyorlardı.

Bu işgallerin yarattığı tehlikeleri sezen ve devletin çökertilmesini, ulusun bağımsızlık haklarının yokedilmesini ve Türkiye topraklarının işgal altına alınmasını önlemek amacıyla 29 Kasım'da, İstanbul'da Milli Kongre kuruluyordu. Göz doktoru Esat Paşa'nın başkanlığında 60 kadar parti ve derneğin katıldığı bu kongrede bir program komisyonu kurularak eyleme geçiliyordu.10 Öte yandan, Doğu Trakya'nın Türkiye'den kopartılmasını önlemek amacıyla, 1 Aralık'ta Trakya-Paşaeli Osmanlı Haklarını Savunma Derneği (Müdafaa-i Hukuk-u Osmanî) kuruluyordu. Dernek, Edirne ve Lüleburgaz'da kongreler düzenleyecek, Avrupa'ya delegeler gönderecek, daha sonra Anadolu ve Rumeli Haklarını Savunma Derneği'nin Edirne'deki bir şubesi olacaktır.11 Aynı zamanda, İzmir bölgesinin Türklerden ayrılmasını önlemek amacıyla İzmir'de Osmanlı Haklarını Savunma Derneği kuruluyordu.12

Bu sırada işgaller sürüyordu. 2 Aralık'ta Fransızlar Dörtyol'u işgal ediyor; Karadeniz bölgesi Rumlarının önderleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri bir andıçta, Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında, İtilâf Devletleri'nin koruyuculuğu altında Pontus Devleti kurulması isteminde buluyorlardı.13 Ermeniler de Türkiye'nin Doğu illerinde bir Ermenistan kurma düşü peşinde koşuyorlardı. Bu tehlikeler önünde, 3 Aralık'ta Urfa'da Hakları Savunma Derneği, 4 Aralık'ta İstanbul'da Doğu Anadolu Haklarını Savunma Derneği (Vilâyet-i Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) kuruluyordu. Derneğin amacı, Doğu Anadolu'nun Ermeni, Rum ve Gürcülere verilmesini önlemek ve Türkiye'de kalmasını sağlamaktı.14 Ayrıca, İstanbul'da, aralarında Halide Edip, Necmeddin Sadık, Ahmet Emin, Yunus Nadi vs. gibi birçok ünlü gazeteci ve yazarın da bulunduğu Wilson İlkeleri Derneği kuruluyordu. Bu derneğin amacı, Türkiye için Amerika'nın güdümünü sağlamaktı.15

İşgaller sürerken Türkiye'nin kimi yerlerinde daha birçok savunma örgütleri kuruluyordu. 6 Aralık'ta İstanbul'da Milli Kongre toplanarak programını ve bir bildiri yayımlıyor; tüm ulusal güçleri birleştirmeye, ulusun hak ve çıkarlarını sağlamaya, Milletler Cemiyeti'ne özgür ve bağımsız bir ulus olarak girmeye, dayanışma konularında yayın yapmaya ve yabancı ülkelere kurul göndermeye çalışacağını ilan ediyordu. Ancak, İngilizler ve Damat Ferit, bu kongrenin çalışmalarından hoşlanmıyorlardı. Esat Paşa 18 Mayıs 1919'da, Damat Ferit'in sadrazamlığı günlerinde tutuklanarak Kütahya'ya sürülecektir.16

Yine 6 Aralık'ta İngilizler Kilis'i işgal ediyor ve Ermenileri çok sevindiriyorlardı. 7 Aralık'ta Fransız birlikleri Antakya'yı, 9 Aralık'ta Oğuzeli'ni, 11 Aralık'ta Ermenilerle birlikte Dörtyol kasabasını işgal ediyor; Müslüman evlerini yağmalıyor ve Adana halkını epeyce kaygılandırıyorlardı. 17

Aralık'ta İngilizlerle Fransızların Güney ve Güneydoğu Anadolu'da işgalleri hızlanıyordu. Fransızlar Tarsus, Ceyhan, Karataş, Misis ve Toprakkale'yi işgal ediyorlardı. Çoğu Ermenilerden oluşan 1500 kişilik bir Fransız birliği Mersin'e giriyor; İngilizler Antep'i işgal ediyor; Ermeni azınlık taşkınlıklar yapmaya başlıyordu. 18 Aralık'ta Fransızlar Tarsus ve Yumurtalık'ı, 19 Aralık'ta Bahçe, Hassa, Islahiye, Mamure, Pozantı ve Adana'yı işgal ediyorlardı. Türkler, bu işgallere karşı ilk eylemlerine girişiyor; Dörtyol'un Karakese köylüleri, Fransız ve Ermeni askerlerinin sık sık işledikleri cinayetlere dayanamayarak, Fransız askerleriyle çarpışıyor; barikatlar kurarak köylerini savunuyor; 15 işgalci askeri öldürüyorlardı. Bunun üzerine Fransızlar şaşkınlık içinde Dörtyol'a çekiliyorlardı.17

Bu işgaller sürerken, bir süreden beri İstanbul'da bulunan General Mustafa Kemal, 20 Aralık'ta General Ali Fuat'la durumu gözden geçirerek, askerden terhislerin durdurulması, silah ve cephanenin teslim edilmemesi, subayların Anadolu'ya geçmesi ve halkın maneviyatının yükselmesi gerektiği yolunda kararlar alıyorlardı.18 21 Aralık'ta Padişah Vahdettin, Mebusan Meclisi'ni kapatıyordu. İngilizler, işgallere karşı sesini yükseltmiş olan bu meclisin kapatılması için bir süreden beri Padişahı sıkıştırıyorlardı. Aynı gün (21 Aralık) Fransız ve gönüllü Ermeni birlikleri Adana'ya girerek askeri binaları işgal ediyor; kentte tutuklamalar başlıyordu. Yine 21 Aralık'ta İstanbul'da Kilikyalılar Derneği kuruluyordu. Bu dernek, Trakya-Paşaeli, İzmir Osmanlı Haklarını Savunma, Doğu İlleri Haklarını Savunma Dernekleri gibi, İzmir'in Türk egemenliğinde kalmasını savunuyordu.19 Öte yandan, 23 Kasım'da İngilizler Nizip'i, 25 Kasım'da Fransızlar Adana'nın Cebeliberek (Osmaniye) ilçesini işgal ediyorlardı.

İşgaller yeni yılda da devam etti. 1 Ocak 1919'da İngilizler Antep'i, 3 Ocak'ta Urfa-Bilecik'in güneyinde, demir yolu üzerinde bulunan Cerablus kasabasını işgal ediyorlardı. 5 Ocak'ta tutuklamalar yine başlıyor; 7 Ocak'ta, Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey, 1915 Ermeni olaylarından sanık olarak İstanbul'da tutuklanıyordu. Tutuklamalar bundan sonra daha sistematik biçimde sürecekti. 9 Ocak'ta Yunanlılar Uzunköprü-Hadımköy demir yolunu işgal ediyorlardı.

Bu olaylardan kaygılanan Padişah, 10 Ocak'ta İngiliz Yüksek Komiserine gönderdiği gizli mesajda, bütün umudunu İngiltere'ye bağlamış olduğunu bildiriyor ve "Her istediğimiz kimsenin tutuklanmasına razıyım" diyordu.20 20 Ocak'ta, Samsun'daki Amerika Tütün Firması (American

Tobacco Company) yetkilisi tüm Müslümanların, özellikle köylülerin silahlandırıldığını biliyordu. Vakit gazetesinde Ahmet Emin, “Yegâne ümit kapısı, aydınlar birlik halinde bir milli kuvvet teşkil etmeli; temiz amaçlarla bir mücadele açmalı; her türlü fikri ve partiyi sinesine kabul edecek kadar yüksek bir fikirden, vatanî mücadele başlamalıdır” diyordu.21 Bu olaylarla başa çıkamayan Tevfik Paşa, 12 Ocak’ta istifa ediyor, ama ertesi gün ikinci kabinesini kuruyordu. Bu sırada Türk ordusunun karargâhı Kars’tan Erzurum’a naklediliyor; Ruslardan kalan çok savaş aracı ve yiyecek de birlikte taşınıyordu. Ordu çekilirken bölgedeki Müslüman halkı silahlandırıyordu.22

14 Ocak’ta İngilizler Resulayn, Arappınar ve Şiftek istasyonlarını işgal ediyor; bir Yunan taburu Trakya’da Hadımköy’den Kuleli Burgaz’a kadar bütün demir yolu istasyonlarını ele geçiriyordu. 15 Ocak’ta Fransızlar Doğu demir yollarını ele geçiriyor; İngilizler de Haydarpaşa istasyonuna el koyuyor, Antep sancağını işgal ediyorlardı. Bu sırada, İtilâf Devletleri’ne yaranmak amacıyla İstanbul’da, Türkiye’nin tek başına direnemeyeceğine inanlar tarafından İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan Dostları Dernekleri kuruluyordu.

18 Ocak’ta Paris Barış Konferansı Versay sarayında çalışmalarına başlıyor; Kilikyalılar Derneği, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan Yüksek Komiserlerine birer bildiri göndererek Adana’nın Türk olduğunu, Türklerin yabancı boyunduruk altında yaşamayı dilemediklerini bildiriyordu. Bildiriye bir de kitapçık iliştirilerek, Adana ilinin tarihini anlatıyor, nüfus istatistiklari veriyor, Ermeniler’in Adana’da (Kilikya) nüfusun ancak yüzde 15’ini oluşturduklarını, yüzde bir oranında toprağa ve yüzde on iki oranında taşınmaz mallara sahip oldukların açıklıyordu.23 18 Ocak tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde “Kilikya’nın kurtarılması” konusundaki yazı sansüre tabî tutuluyordu.

Ocak ayında Kilikya’da Ermeni canavarlıkları sürüyor; 22 Ocak’ta İngilizler Konya istasyonunu işgal ediyorlardı. Trakya-Paşaeli Osmanlı Haklarını Savunma Derneği’nin İstanbul’da yaptığı toplantıda, Batı Trakya’daki Yunan işgalinin kaldırılması talep ediliyor; “Trakya bir bütündür, yüzde 85’ini Türkler oluşturur” diyordu.24 Türklerin mütareke koşullarını keyfî olarak uygulayan Bağlaşıklara karşı yer yer örgütler kurarak direnişte bulunmalarını hazmedemeyen İngiltere’de Dışişleri, Savaş ve Donanma Bakanlıklarının 23 Ocak’ta katıldığı toplantıda, mütareke koşullarının uygulanmasına Türklerin zorluk çıkardıklarına, suçlu Türklerin tutuklanarak cezalandırılmasına ve tutuklananların Malta’ya sürülmesine karar veriliyordu.25 Bir gün sonra da (24 Ocak), İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Sadrazam Tevfik Paşa’nın, 200 kadar kişinin tutuklandığını; Er-meni olaylarından sorumlu 40 kişilik bir liste hazırlandığını söylemiş olduğunu Londra’ya bildiriyordu.26 Bu sıralarda İstanbul’da tutuklananlar Bekirağa bölüğüne kapatılıyorlardı. Onların arasında Hüseyin Cahit, Kara Kemal, Tevfik Rüştü, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü vs. de vardı. Bir süre sonra hepsi de Malta’ya sürülecektir.

1919 yılı Şubat ayında işgaller devam ediyordu. 1 Şubat’ta İngilizlerle Fransızlar, Kasaba (Turgutlu)-Aydın demiryoluna el koyuyor; İngilizler, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrandıklarını iddia ettikleri 23 kişinin kendilerine teslim edilmesini Osmanlı Dışişleri Bakanlığı’ndan talep ediyorlardı. İki gün sonra da (3 Şubat) Fransızlar, Pozantı’nın altı kilometre kuzeyindeki Akköprü ve Çiftehan’ı işgal ediyorlardı.

Türkiye Bölüşülüyor

İşgal ve tutuklamalar sürerken, Rum, Ermeni ve öteki Osmanlı azınlıklarının önderleri, Osmanlı Devleti'nden toprak koparmak için eyleme geçiyor, 3-4 Şubat'ta Paris Barış konferansı'nın huzuruna çıkan Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, sözde Wilson ilkelerine dayanarak,27 İzmir'i de içermek üzere Batı Anadolu, Trakya ve Oniki Adalar üzerinde hak iddiasında bulunuyordu.28 Bu sırada Pontusçular da eyleme geçerek, Karadeniz sahillerinde bir Pontus Cumhuriyeti kurmak için çabalıyorlardı.29

Ermeni önderlerden Bogos Nubar'la Avedis Aharonyan da 26 Şubat 1919'da konferans huzuruna çıkarak, Osmanlı Devleti'nin Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan yedi Doğu ili ile

Güneydoğu'da Maraş, Kozan, Cebelibereket (Osmaniye) ve İskenderun limanıyla birlikte Adana ilini kapsayacak bağımsız bir Ermenistan kurulması isteminde bulunuyordu.30 Bunlara ek olarak Kürt ayrılıkçılar da Anadolu'nun Doğu illerinde, İngiliz güdümü altında kendilerine özerklik verilmesini diliyorlardı.31

Paris'te bu gelişmeler kaydedilirken, İstanbul'da basına konan sansür 5 Şubat'ta ağırlaştırılıyor; Ermeni olayları sanıkları için kurulmuş olan özel savaş divanları yargılamalara başlıyordu. 10 Şubat'ta Adana'daki durum oldukça karışıyor; Türk mağazaları Ermeniler tarafından yağmalanıyordu. Öte yandan, Trabzon'un Türklerde kalmasını sağlamak için Trabzon Milli Hakları Koruma Derneği (Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti) 12 Şubat'ta Müftü İmameddin Efendi başkanlığında kuruluyordu.32 Aynı gün İstanbul'da Sadrazam Tevfik Paşa Yüksek Komiserlere barış koşulları konusunda sunduğu andıçta, Wilson ilkelerinin kabul edildiğini; büyük Ermenistan kurulmasının kabul edilmeyeceğini, ama Ermenilere Doğu illerinden biraz toprak verilebileceğini bildiriyordu.33 Öte yandan İstanbul'da Rumlar ve Ermeniler tarafından Fransızca yayımlanan gazeteler Türkler için iğrenç yalanlar uyduruyorlardı.

1919 yılı Şubat ayı ortalarına doğru durum o kadar kötüleşiyordu ki, Balıkesir'de yayımlanan Ses gazetesi şöyle diyordu: “Milletleri yaşatan, ilerleten birincil amil ittifaktır. Ey Müslümanlar, el ele verelim. Başımız üstünde dolaşan felâket ve izmihlâlden titreyelim. Bir hareket-i milliye gösterelim. Yaşayacaksak elbirliği ile yaşayalım; öleceksek de elbirliği ile ölelim.” Ertesi gün (14 Şubat), İzmir ve çevresinin Yunanlılara verileceği haberi üzerine, Hukuk-u Beşer'de Hasan Tahsin (Osman Nevres) şöyle diyordu: “Türklerin mahvolmaması için propaganda, isyan, her şey meşru olacaktır.”34 Bu sırada, Fransız basınında Türkiye'ye karşıcıl yayın sürüyordu. Fransız yönetiminin yarı resmi yayın organı Le Temps'in İzmir muhabiri 15 Şubat'ta şunu bildiriyordu: “Gizlice çete teşkilatı kuruluyor.”35

Dört gün sonra (19 Şubat) Pontuscu Rumların çalışmalarına karşı koymak amacıyla Samsun'da Karadeniz Türkleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruluyor; Hukuk-u Beşer'de Hasan Tahsin şunları yazıyordu: “Asla unutmasınlar ki, Türk ölmedi, yaşıyor! Ve burayı Yunan'a vermeyecektir. Vermek isteyecek kuvvetle paylaşacak kozumuz vardır. Süngülerimiz, silahlarımız olmasa bile, âsî ruhumuzla,

coşkun kanlarımızla, hararetli vicdanlarımızla, sökülmeyen dişlerimizle bu memleketi savunacağız."36 Bu sırada Çukurova'daki (Kilikya) olaylar sürüyor; Mersin bölgesindeki Ermeni çeteleri, 20 Şubat'ta Tece köyünü sararak ateşe veriyor; köyde toplu öldürmeler ve yağmalar yapıyorlardı. Bu olaylar Mersin'deki halk arasında büyük gerginlik yaratıyordu.

Yine 20 Şubat'ta, Osmanlı Devleti'nin Doğu İllerini Savunma Derneği (Comite de Direction de la Ligue de Defense Des Droits Nationaux de Vilayets Orientaux) tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne ve İngiltere Başbakanı'na bir yazı gönderilerek, Türkiye'nin bölünmesine karşı çıkılıyordu. Bu yazının bir suretini 19 Mart'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a gönderen Amiral Calthorpe, şu yorumda bulunuyordu: "Bu dernek 'Ermenistan'ı (Doğu İlleri'ni) Türklere bıraktırmak ve Ermeni hak iddialarına karşı mücadele etmek için kurulmuştur. Derneğin komitesi benimle görüşmek için başvuruda bulundu ama kendilerine, görüşlerini bana yazılı olarak bildirmelerini söyledim."37

Bunun ardından İngilizler, 22 Şubat'ta Maraş'ı işgal ediyor; Türk halk, Narlı dolaylarındaki Aksu köprüsünü yakıyordu. Savaş döneminde Türkiye'den ayrılmış olan birçok Ermeni'ler kitle halinde ülkeye dönmeye başlıyordu. 23 Şubat'ta Yunanlılar, Edirne'ye bağlı Karaağaç'ı işgal ediyorlardı. Bu arada, 24 Şubat'ta kabinesinde değişiklik yapan Tevfik Paşa, 3 Mart'ta büsbütün istifa edecektir. Yine 24 Şubat'ta, İngilizler Urfa'ya bağlı Birecik'i işgal ediyor; 25 Şubat'ta Karadeniz Türklerinin Haklarını Koruma Derneği'nin Tokat şubesi açılıyordu. 3 Mart'ta istifa eden Tevfik Paşa'nın yerine 4 Mart'ta Damat Ferit Sadrazam oluyordu. Aynı gün, Edremit, Burhaniye ve bölgesi Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti genel sekreteri yazmanı Avni İsmail imzasıyla, Balıkesir'de yayımlanan Ses gazetesine bir yazı gönderilerek, Türklerin haklarının her türlü araçla korunacağı belirtiliyordu.38

Bir gün sonra da, Edremit'te binlerce kişi toplanarak, Türk topraklarının başkalarına verilmemesi için önlem almayı kararlıştırıyor; Padişaha bir tel yazısı göndererek, Edremitlilerin Osmanlı sancağı altında yaşamak istediklerini belirtiyorlardı.39 Ancak, 7 Mart'ta Fransızlar Kozan'ı işgal ediyor; oradaki Ermeniler zafer takları kuruyor;40 8 Mart'ta da Zonguldak ve Erekli'yi işgal ediyorlardı. Aynı gün, Elaziz'den Sadrazama gönderilen ve Mamuretül Aziz, Akdağ, Harput ve öteki kentlerle köy ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan bir protesto, Sadrazam tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletiliyordu.41

Bu gelişmeler kaydedilirken, Sadrazam Damat Ferit, 9 Mart'ta İngiliz Yüksek Komiser vekili Richard Webb'i görmeye giderek, kendisinin ve efendisi Padişahın Tanrı'dan sonra İngiltere'ye umut bağladıkları yolundaki güvencesini birçok kez yineliyordu.42 Bu sıralarda, çevrede İzmir'in Yunanistan'a verileceği söylentilerine karşı, 12 Mart'ta İzmir Osmanlı Haklarını Savunma Derneği'nin temsilcileri, Yüksek Komiserliklere gönderdikleri andıçlarda, İzmir ve çevresinin Türk olduğunu belirterek, Yunanistan'a verilmemesi isteminde bulunuyorlardı.43 12 Mart'ta Urfa Müftüsü Hasan Efendi, Belediye Başkanı Hacı Ahmet ve birçok ögenin Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri ve bir sureti İngiliz Yüksek Komiserliği'ne havale edilen bir mektupta, Urfa Türk ve Kürtlerinin Türkiye'den ayrılmayı dilemediklerini bildiriyorlardı.44 Aynı gün, Van ilçesi ögelerinden gönderilen bir

yazıda, Türkiye'nin bölünmemesi için ABD Başkanı Wilson ve Fransa Başbakanı Clemenceau'ya başvuruda bulunuluyordu.45

13 Mart'ta Trabzon Ulusal Hakları Savunma Derneği kongresi de hükûmete, Trabzon'un Türkiye'den ayrılmamasını dileyen ve İngiliz Yüksek Komiserliği'ne aktarılan bir bildiri gönderiyordu.46 15 Mart'ta Van, Harput, Beyazit ve öteki bölgelerden Padişaha ve Sadrazama gönderilen ve yine İngiliz Yüksek Komiserliği'ne suretleri iletilen yedi adet yazıda, Türkiye'nin bütünlüğünün korunması dileniyordu.47 17 Mart'ta, Urfa'nın Akçakale ilçesi Fransızlarca işgal ediliyor; Edremit'te Redd-i İlhak Derneği kuruluyordu.48 17-18 Mart arasında ilginç bir olay kaydediliyor; Samsun'daki Rum çetelerine karşı savaşmak üzere Teğmen Hamdi, askerlerini alarak dağa çıkıyordu.49 İzmir'de ise, 17 Mart'ta açılıp 19 Mart'ta sona eren İzmir Osmanlı Haklarını Savunma Derneği kongresi, İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki Yüksek Komiserlerine birer telgraf çekerek, İzmir'in Türklerden alınmamasını istiyor; "Türk milleti tehlikelere karşı kendini koruma kararındadır" diyordu.50

20 Mart'ta Trakya-Paşaeli Osmanlı Haklarını Savunma Derneği ile Batı Trakya Komitesi karma delegeler kurulu, Trakya'nın Türklerde kalmasının gereğini Paris'te anlatmak üzere İstanbul'dan yola çıkıyordu. Kurula şu yönerge verilmişti: Doğu ve Batı Trakya birleştirilip Osmanlı yönetimine bırakılsın. Bu olmazsa, Batı Trakya bağımsız olsun.51 Yine 20 Mart'ta, Harput iline bağlı Egin Müslümanları, Osmanlı yönetimine gönderdikleri ve Dışişleri Bakanlığı'nca İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir sureti sunulan telyazısında, Ermeni canavarlıklarını ve o yörede Ermeni idaresinin kurulmasını protesto ediyor; Wilson ilkelerinin uygulanmasını diliyorlardı.52 Aynı gün (20 Mart), İzmir ve dolaylarındaki yörelerin ileri gelenleri tarafından İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderilen bir telyazısında, o bölgedeki Rum taşkınlıklarından şikayet ediliyordu. Telgrafı imzalayanlar arasında İzmir Belediye Başkanı Hasan Paşa, Manisa Belediye Başkanı Vekili Bahri Bey, Balıkesir Belediye Başkanı Emin Bey vs. de vardı.53 Öte yandan 24 Mart'ta Urfa bir İngiliz piyade bölüğü tarafından işgal ediliyor; Türk süvari alayı komutanı işgali protesto ediyordu. Ayrıca Lozan'daki Türkler, Türkiye'nin parçalanmasına karşı çalışmalarda bulunmak üzere bir Savunma Derneği kuruyorlardı.54

Yeni İşgaller

Bu sırada İtalyanlar, Bağlaşıkların bilgisi olmadan Antalya, Kaş ve Silifke'yi 28 Mart'ta işgal ediyor; Türkler ve özellikle Müftü Ahmet Hamdi Efendi tarafından protesto ediliyorlardı.55 Ayrıca, ülkenin tanınmış ailelerine mensup hanımlar da, 29 Mart'ta Paris, Londra, Roma ve Washington kadın derneklerine gönderdikleri bildirilerde Türk tezini savunuyor; daha birçok öteki yerlerden Türk halk, çeşitli emellerden etkilenerek yerel yönetime ve basına başvuruyor, sevdiği toprakların ayaklar altına alınmaması isteminde bulunuyor; ayrıca Van, Urfa ve Ermenek'ten Başbakanlığa ve İçişleri Bakanlığı'na telyazıları gönderiyordu.56 Yine 29 Mart'ta, Antalya Müslümanları adına Belediye Başkanı Mustafa Bey, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği telyazısında Antalya'nın İtalyanlarca işgalini protesto ediyordu.57 Bu sıralarda Doğu İlleri'ndeki Kürtler de Ermeni yayılmasından kaygılanıyor; Diyarbakır Kürt ögeleri, Padişaha gönderdikleri bir yazıda, bir Ermeni yönetimi kurulmasından kaygılandıklarını bildiriyorlardı.58 Edremit ve Sivas ögeleri de, 8 Nisanda İngiliz

Yüksek Komiseri'nin eline geçen ayrı bildirilerde, Yunan ve Ermeni yayılmasına karşı endişelerini belirtiyorlardı.59

1919 yılı Nisan ortalarına doğru ulusal direniş haketlenmeye başlıyordu.14 Nisan'da İnebolu'da Rum çetelerine karşı ilk ulusal müfreze kuruluyor;60 15 Nisan tarihli İngilizce The Times gazetesi, Türkiye'nin kimi illerinde, çok ağır olan barış koşullarına karşı direnme hazırlıkları yapıldığını bildiriyordu.61 Bu arada işgaller sürüyordu. 16 Nisan'da Fransızlar Afyonkarahisar istasyonunu işgal ediyorlardı. Yine 16 Nisan'da İngiliz İstihbarat Servisi mensuplarından Yüzbaşı H. A. D. Hoyland'ın İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhına bildirdiğine göre, bir zamanlar İçişleri Bakanlığı müsteşarlığı görevinde bulunmuş olan, Fezan eski milletvekili Cami Bey yerel dağıtımını yaptığı bir kitapçıkta, tarih ve istatistiklere dayanarak, Bağlaşıklardan, İzmir'i Yunanistan'a ilhak etmemeyi diliyordu.62 17 Nisan'da ise, Eğin ögeleri Türkiye'nin bölünmesine karşı çıkıyorlardı.63

Trabzon'daki İngiliz Kontrol Subayı Yüzbaşı Crawford'un 19 Nisan'da kaleme aldığı raporda, Trabzon Muhafaza-i Milliye Cemiyeti'nin, halkının yüzde 80'i Türk olan o bölgenin Türkiye'den ayrılmayı dilemediğine dair bir önerge kabul ettiğini bildiriyordu.64 22 Nian'da Diyarbakır ve Midyat ögeleri de, hükûmete gönderdikleri ve İngilizlere iletilen telyazısında, Osmanlı yönetimine bağlılık beyan ediyor ve Ermeni tahakümüne karşı kaygılarını dile getiriyorlardı.65 26 Nisanda İtalyan askerleri Konya'ya ulaşıyor; 1 Mayısta Kuşadası ve Selçuk'u işgal ediyorlardı. 2 Mayıs'ta da, İngiltere, Fransa ve ABD, İtalya'dan gizli olarak, İzmir'in Yunanistan'a verilmesini görüşmeye başlıyor;66 5 Mayısta Doğu illeri Haklarını Savunma Derneği Erzurum şubesi, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Van ve Erzincan'a çağrıda bulunarak, toplanıp işbirliği yapmalarını öneriyordu. Bu çağrı daha sonra Erzurum Kongresi'yle sonuçlanacaktır.67

İzmir'in İşgali

Paris Barış Konferansı 5 Şubatta Yunan toprak isteklerinin incelenmesiyle ilgilinecek bir komisyon görevlendirmişti. Çalışmalarını Mart sonunda bitiren komisyon, Yunan dileklerini bazı değişikliklerle kabul etmişti.68 Bu sırana ABD Başkanı Wilson'un Fiume sorunu ile ilgili tutumu yüzünden İtalyan kurulu 24 Nisan'da konferansı terk edince, 6 Mayıs'ta "Üç Büyükler -İngiltere, Fransa ve ABD - büyük gizlilik içinde aldıkları bir kararla Yunanistan'ı, İzmir'i işgale çağırmışlardı.69 Yunanlılardan önce davranan İtalyanlar, 11 Mayıs'ta Fethiye, Bodrum, Marmaris ve Kuşadası'nı işgal ediyorlardı. Kaymakam ve bölük komutanı ile Osmanlı Haklarını Savunma Derneği, İtalyan kuvvetlerinin bu davranışını 13 Mayıs'ta protesto ediyorlardı. Bodrum'dan da 25 Müslüman, 5 Rum ve 1 Musevi'nin imzaladığı protesto yazısı hükûmete ve Yüksek Komiserlere iletildi.70

14 Mayıs'ta İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Richard Webb, İzmir'in Yunanlılarca işgal edileceğini Sadrazam Damat Ferit'e bildiriyordu. İzmir'de işgal hazırlıklarıyla uğraşan Yüksek Komiser Amiral Calthorpe da, Vali İzzet Bey'e ve 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya, Bağlaşıkların istihkamları işgal edeceklerini haber vermişti.71 İzmir'in işgal edileceği haberi Türk halk arasında büyük bir öfke yarattı. Vali konağının önünde toplananlardan bir genç, valiye nota verdikten sonra dışarıya çıkan İngiliz temsilci James Morgan ve yardımcısı Stith'e şöyle haykırıyordu: "Henüz ölmedik.

Biz yüce bir ulusuz. Uykuda gibi görünüyorsak da uğraş içinde bulunuyoruz. Ülkemizin peşkeş çekilmesini kabul edemeyiz. Bazı karışıklıklar olacaktır. Biz ölebiliriz, ama başkaları da bizimle birlikte ölecektir".72 Öteyandan Köprülü Kazım, "Savaşa yarar herkes silahlarıyla dağa çıksın, savaşalım" çağrısında bulunuyor; silahlanarak iç bölgelere çekilmek kararı alınıyordu.73

14-15 Mayıs arası Redd-i İlhak kurulu İzmir'de bir bildiri yayımlayarak, halkı ulusal birliğe ve işgale karşı direnmeye çağırıyor, şöyle diyordu: "Wilson ilkeleri adı altında hakkın gasp ediliyor ve namusun parçalanıyor. Güzel memleketin Yunan'a verildi... Artık kendini göster. Bütün kardeşlerin Masatlıktadır. Oraya yüz binlerce toplan ve ezici çoğunluğunu göster. Burada zengin, fakir, alim, cahil yok. Yunan hakimiyetini istemeyen ezici bir kitle olduğunu ilan ve ispat et!"74 Kadınlı erkekli İzmir halkı Masatlık'taki Yahudi mezarlığına akıyor; gece sabaha kadar ateşler yakılarak limandaki İtilaf gemilerine Yunan işgalinin protesto edildiği gösteriliyor; yapılan konuşmalarda İzmir'in Türkiye'den alınamayacağı, Yunanistan'a verilemeyeceği dile getiriliyordu.75

15 Mayıs sabahı, Yunanlılar İzmir'i işgal ediyorlardı. İzmir Başpapazı Hrisanthos, Yunan askerlerini takdis ediyordu. Ellerinde Yunan bayraklarıyla rıhtıma birikmiş olan Rumlar coşkun gösteriler yapıyorlardı. Hukuk-u Beşer gazetesi sahibi Hasan Tahsin, kentte törenle ilerleyen Yunan işgal gücünün bayraktarını tabancayla vuruyor; ortalık birden karışyor; Hasan Tahsin ve daha birçok Türk şehit ediliyordu. Bunun üzerine Yunan/Rum kırımı ve yağması başlıyordu. Bu arada İzmir'in işgali haberi hızla yurdun her yanına telgrafla yayılıyordu. Denizli kenti ve yakın köyler halkı miting düzenliyor; Müftü Ahmet Hulûsi Efendi yaptığı konuşmada "İşgale uğrayan ülke halkının silaha sarılması ve savaşması farz-ı ayindir, fetva veriyorum; Hristiyanlara dokunmayınız" diyordu.

İzmir'i işgali üzerine hükûmete ve İtilaf Devletlerine binlerce yazı ve telyazısı gönderilmeye başlandı. Ilgın, Karaman ve Alaşehir halkı adına Başbakanlığa çekilen telgraflarda işgalin kabul edilemeyeceği belirtiliyordu. Niğde Redd-i İlhak kurulu, işgalin yıldırım düşer gibi duyulduğunu belirtiyor; Keçiborlu halkı adına belediye başkanı, Başbakanlığa çektiği telgrafta, İzmir için ulusa buyruk vermenin yeteceğini bildiriyor; İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine ise İzmir için kan dökmeye hazır oldukları uyarısında bulunuyordu. Ezine ögeleri, heyecanda olduklarını, kesin önlemler beklediklerini bildiriyorlardı. Antalyalıların tel yazısında, işgalin Türk ulusuna hakaret demek olduğu, boynu bükük ölmektense onurla ölmeyi tercih ettikleri, hükûmetin kesin ve ivedi önlem almasını bekledikleri belirtiliyordu. Yalvaçlıların tel yazısında "Türk ulusu zilletle yaşayamaz, namusumuzla yaşayacağız, namusumuzla öleceğiz" deniliyordu. Karacasu'dan çekilen telgrafta, miting yapılarak halkın ölmeye ant içtiği belirtiliyordu. Silifkeliler de işgali protesto ediyor; Aydın, Konya ve Burdur'da mitingler yapılıyordu. Muğla'da yapılan mitingde, Mustafa Kemal Paşa'nın yurdu kurtarmak için Anadolu'ya geçtiği söyleniyordu.76 İzmir'in işgali üzerine Menteşe Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kuruluyordu.77

16 Mayıs'ta Yunanlıların işgalleri Bornova ve Karşıyaka'ya genişledi. 173. alayın silah deposunu basan Türkler, Yarbay Kasım'ın emrindeki milis örgütüne girerek ilk direniş gücünü oluşturuyorlardı. Ancak, Seferihisar Yunanlılarca işgal ediliyor, ama protestolar sürüyor; Kastamonu ve ilçesinde yapılan mitinglerde milli yas ilan ediliyordu.78 Bursa, Tavaş, Bayramiçi, İnegöl ve Seydişehir'de

mitingler düzenleniyor; Çorlu'dan çekilen telgrafta, "Bu hareketin fiilen isyanımıza neden olacağından emin olunuz" deniliyordu. Pınarhisar, Acıpayam, Ayancık, Silifke, Ordu ve Hayrabolu'dan gönderilen telyazılarında işgal protesto ediliyordu.79 Gördeş'ten 'genel halk' imzasıyla Başbakanlığa çekilen telyazısında, "Aydın oğullarının yurdunu baştanbaşa ateş ve kana boğmadıkça başka bir ele teslim etmemeye yemin ettik" deniliyordu. Osmaneli, İnegöl, Gemlik, Çatalca, Nevşehir, Konya, Beyşehir, Keskin, Babaeski ve Ezine'den de protesto telgrafları gönderiliyordu.80 Edremit Redd-i İlhak Derneği ilk tarihî toplantısını yapıyor;81 Trabzon'un ileri gelenleri, belediye dairesinde bir toplantı yapıyor ve İzmir'in işgalini protesto etmek kararını alıyorlardı. 17 Mayıs'ta, belediye başkanı Osman Ağa (Topal) başkanlığında büyük bir miting düzenlenerek İzmir'in işgali protesto ediliyordu.82

İzmir olayları yüzünden güç bir durumda kalan Sadrazam Damat Ferit, 17 Mayıs'ta istifa ediyor; aynı gün İtalyanlar, Afyon ve Akşehir istasyonlarını denetim altına alıyor; Milas'ın iskelesine, Güllük'e dek el koyuyorlardı. İstanbul basını, İzmir'in işgali haberini ancak 17 Mayıs'ta açık olarak yazabiliyor ve Wilson ilkelerinin uygulanmayışından yakınıyordu. İşgal haberini verirken sansürün buyruklarına uymadığı gerekçesiyle Tasvir-i Efkar ve Yeni Gazete 24 saat süreyle kapatılıyordu. Yunanlılar da İzmir'de Köylü ve Müsavat gazetelerinin idarehanelerine el koyuyorlardı.83 Yurdun birçok yerinde mitingler sürüyor, İstanbul'a telyazılar gönderiliyor; İzmir'in işgali protesto ediliyordu. Eskişehir, Çal, Kütahya ve Kandıra'da mitingler yapılıyor; Kandıralılar, hükûmetin emirlerine hazır olduklarını bildiriyorlardı. Silvanlılar Başbakanlığa gönderdikleri telgrafta bir karış toprağın bile verilmesine seyirci kalamayacaklarını belirtiyor; "Hınıs ve Pasinler adına İstanbul'a ve Erzurum Valiliği'ne gönderilen tel yazılarında "çıkacak boğazlaşmanın sorumluluğunu kabul etmeyiz" deniyordu. Bozkırlar da bir telyazıyla işgali protesto ediyor; Ezine, Ödemiş, Kırklareli, Gördeş, Kalecik, Keskin ve daha birçok yerden protesto telgrafları gönderiliyordu.84

Bu protestolar yapılırken, Yunanlılar, 17 Mayıs'ta Çeşme'yi, İtalyanlar da Söke ve Milas'ı işgal ediyorlardı. Hadisat gazetesi şöyle diyordu: "Gözyaşlarımız olsun bırakınız aksın. Sevgili İzmir'imizin, Anadolu'nun gözbebeği, baştan aşağı Türk ve Müslüman olan, en büyük şehrimizin, can ve siyaset hasmımız olan Yunanistan'ın askeri işgali altına girdiğini öğrendik. 1.239.782 Türk ve Müslüman, 298.373 Rum'un zülüm ve esaretine tevdi edildi". 18 Mayıs'ta İstanbul Üniversitesi'nin 4 bini bulan öğretmen ve öğrencileri, Dr. Besim Ömer Paşa'nın yönetiminde toplanarak İzmir'in işgali olayını görüşüyor; Rıza Tevfik sükunet tavsiye edince, İzmir'li Hamdi Şevket buna karşı çıkarak, "Memleket zaten yanmış, yanacaksa şanlı olarak yansın" diyor; eyleme hazırlanılmasını öneriyordu. Birkaç konuşmacıdan sonra bütün gençlik adına, ulusun birliği için gerçek bir seferberlik ilan edilmesi; hudutta, düşman içeri girmişse orda savaşılması öneriliyordu. Fen Fakültesi adına Giyasettin, "Asıl mücadele bundan sonra başlıyor" diyordu. Tıp Fakültesin'den Sırrı, "Eğer hakkımızı teslim etmezlerse, buradan bağırıyorum: dünya barış yüzü görmeyecektir" uyarısında bulunuyordu. Hukuk Fakültesi öğrenci temsilcisi, "Bütün varlığımızla isyan ediyoruz; gereken maddi ve manevi teşkilatı yaptık" diyordu.85

İzmir'in işgaline karşı tüm yurtta miting ve protestolar sürüyordu. Ankara'da Cavit Paşa'nın başkanlığı altında eşraftan 12 kişilik bir grup, 18 Mayıs'ta öğleden sonra, kentteki İngiliz kontrol

subayını görmeye giderek, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarını protesto ediyorlardı. Mevlevi tevvesi şeyhi, Müftü ve belediye Başkanı da protestocular arasındaydı.86 Erzurum'da yapılan mitingde Dursunzade Cevat, Ermeni istilası tehlikesine değinerek, "Tek çare silahlanıp karşı koymaktır; bunun dışında kurtuluş yoktur" diyordu. Wilson'a ve İstanbul'daki İtilaf Yüksek Komiserlerine, yapılmış olan hatanın düzeltilmesini isteyen telyazıları gönderiliyordu. Bursa, Tire, Havza ve İstanbul Amerikan Kız Koleji'nde yapılan mitinglerle işgal protesto ediliyor; Denizli eşrafı ve mutasarrafı, İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderdikleri telgrafta, İzmir'i terk etmedikleri takdirde Denizli halkının İzmir'i savunacağını bildiriyorlardı. Şebinkarahisarlıların Padişaha gönderdikleri telgrafta, yurdun işgaline karşı susanların ileride lanetle anılacağı belirtiliyordu.87 Zonguldak, Mudanya, Üsküdar ve Alaşehir kadınlarından gönderilen telgraflarla işgal lanetleniyordu, Bafralılar İzmir'in kurturılması için emre hazır olduklarını bildiriyor; Beyşehirliler, İçişleri Bakanlığı'na eli silah tutan bütün halk şehitlere katılmadıkça bir karış toprağı vermemeye yeminli olduklarını yazıyorlardı. İstanbul'daki siyasi partiler ve belediye başkanı da işgali protesto eden bildiriler yayımlıyor, protestolar gönderiyorlardı.88

Yine 18 Mayıs'ta Foça Yunanlılar tarafından işgal ediliyor; İngilizler Alaşehir'e el koyuyarlardı. O günkü İleri gazetesi şu yorumda bulunuyordu: "İzmir'in işgali karşısında bütün Anadolu, bütün Türkler birleşti. En son dereceye kadar vatanı savunmaya karar verdi." Vakit gazetesi şöyle diyordu: "İzmir'de cereyan eden olaylar - M. Aşım: İzmir'in işgali, İstanbul ve taşra kamuoyunda yarattığı şiddetli heyecan... İzmir'le en az ilişkisi olan Kastamonu taraflarından öyle telgraflar geliyor ki, bunların altında Ayşe, Fatma imzaları vardır. Bunlar da Anadolu'nun kahramanlı sınıfına katılmaktadır. İzmir işgal edileli hiçbir Türkte rahat huzur kalmamıştır. İzmir'i birkaç yıl Anadolu'dan ayırmak, Anadolu'yu baştan başa mezaristan yapmaya yeter."

Bu olaylar sürüp giderken, 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal, 9. Ordu birlikleri müfettişi sıfatıyla, sözde bölgedeki silahları toplama, çeteleri bastırmak ve sükûnü yeniden kurmak göreviyle Samsun'a ulaşıyordu. Aynı gün işgallere karşı her yanda protestolar devam ediyordu. Tirebolu'lar 19 Mayıs'ta bir miting düzenleyerek İzmir'in işgalini protesto ediyor;89 haklarını son nefeslerine kadar koruyacaklarını ve bu konuda imkânın elverdiği her türlü özveriye hazır olduklarını bildiriyorlardı. İstanbul'da birlerce kişinin katıldığı bir miting düzenleniyordu. Mitingi izleyen Bağlaşık Polis Kontrol Subayı Ceccaldi'nin 19 Mayıs'ta kaleme aldığı raporda anlattığına göre, duygulanmış ve ağlayan bir kalabalığa, ikisi kadın olmak üzere (Halide Edip de dahil) altı konuşmacı hitap ederek, ulusun, İzmir'in Yunanlılara verilmesini hazmedemeyeceğini haykırmışlardı. Mitingde hazır bulunan çok sayıda kadınların göğüslerinde "İzmir kalbimizdedir" sözcüklerini taşıyan rozetler vardı.90

Yine 19 Mayıs'ta, İngiliz Yüksek Komiseri vekili Amiral Richard Webb, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği "oldukça ivedi" işaretli yazıda şöyle diyordu: "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali tüm Batı Anadolu ve İstanbul'da protesto fırtınası başlatmıştır. Padişaha, yönetime ve Yüksek Komiserlere durmadan telyazıları gönderilmektedir."91 Amiral Webb, aynı gün Londra'ya gönderdiği telyazısında, Yunan işgalinin İstanbul'daki Müslümanlar arasında yaratmış olduğu duyguların "billurlaştığını" ve matem nişanesi olarak İstanbul'daki mağazaların 18 Mayıs günü kapandığını bildiriyordu. 16

Mayıs'tan beri 200 kadar protesto yazısı almış olduğunu bildiren Webb, bu yazıların kimilerinin tehdit edici olduklarını, iç bölgelerden İstanbul'a yürüyüş düzenlenmesinden ve çeteler kurulmasından söz edildiğini belirtiyor, şunları ekliyordu: "İç bölgelerdeki durumun oldukça tehlikeli olduğunu seziyorum."92

20 Mayıs'ta, İstanbul'un Üsküdar semtinde, binlerce kişinin katıldığı büyük bir miting düzenleniyordu. Mitingi izleyen Bağlaşık Polis Kontrol Subayı Yarbay E. C. Maxwell, 22 Mayıs'ta kaleme aldığı raporda şu yorumu yapıyordu: "Tüm miting, benim şimdiye dek tanık olduğum mitinglerin en etkilisi ve en hazini olmuştur. Hemen hemen herkes toplantıya katılmıştı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar başlangıçtan sona kadar ağlıyor; kadınlar göğüslerini yoluyorlardı. Çevrede işitilen tek ses, her yandan yükselen ah'lar ve ağlamalardı... Tüm miting esnasında düzen korundu."93 Bu sırada, Ünye'liler, 21 Mayıs'ta bir telgrafla protestoda bulunuyor; İzmir'in işgali protestolarına yerel dernekler de katılıyordu. Trabzon Muhafazaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti, İzmir'in işgali üzerine, 22 Mayıs'ta Yüksek Komiserlere protesto telyazıları gönderiyordu.94 28 Mayıs günü, işgal azınlıklarına silahla karşılık verilmesi, bütün Doğa Anadolu'yu temsil edecek daha geniş bir kongrenin düzenlenmesi kararlaştırılıyordu.

29 Mayıs'ta Amiral Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, o güne dek kendisine ve öteki Yüksek Komiserlere, ek olarak dünya önderlerine, İngiliz Kralı'na, İngiliz Parlamentosu'na ve hatta Japonya yönetimine, Türkiye'nin her yanından yüzlerce protesto telyazıları ve yazıları gönderildiğini bildiriyor; Türklerin, Yunan işgaline karşı duydukları öfke ve kaygıları yansıttığını kaydediyor, şunları ekliyordu: "Bir tüm olarak bu telyazılarının (Türk) halkının gerçek ve geniş kapsamlı duygularını yansıttığını ve bu duyguların gözardı edilemeyeceğini hissediyorum."95

Türk Ulusal Akımının Doğuşu

Türk tarihçiler arasında ulusal akımın başladığı tarih konusunda görüş ayrılıkları vardır. Genellikle Mustafa Kemal'in ulusal direnişi başlatmak gizli amacıyla, Anadolu'yu yatıştırmak görevi ve 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 günü başlangıç tarihi olarak kabullenmektedir; ancak, bu tarih, ulusal mücadelenin o tarihten önce var olmadığı izlenimini verir. İkinci tarih olarak Yunanlıların İzmir'i istila ettikleri 15 Mayıs 1919 gösterilir. Bu tarıhte ulusal direnişin Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri biçiminde örgütlendiğine işaret olunur. Üçüncü tarih olarak, yenik düşmüş bir Türkiye'ye zorla kabul ettirilmek istenen Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 gösterilir. Bu tarihten sonra, Bağlaşıkların mütarekenin koşullarından yararlanarak, bir savaş ganimeti bildikleri Türkiye'yi bölüşmeye koyuldukları belirtilir.96

Daha başka tarihler üzerinde de durulabilir. Örneğin Mustafa Kemal'le Ali Fuat'ın İstanbul'da buluşarak, Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda görüştükleri, Ordu vasıtasıyla ve ulusal iş birliğiyle bir direniş örgütleme gereği konusunda görüş birliğine vardıkları 20 Aralık 1918 tarihi de eklenebilir.97 O dönemde İtalya'nın İstanbul'daki Yüksek Komiser katını işgal eden Kont Carlo Sforza, "Mustafa Kemal Paşa, henüz 1919'un ilk aylarında, tek kurtuluş yolunun bağımsız bir Türkiye olduğunu hissetmişti" der.98 Harp Tarihi Dairesi Arşivi belgelerine dayanan Ahmet Hulki Saral'a göre, Karakese

köy halkının 19 Aralık 1918'de Fransızlara karşı koyması, Türk ulusuna saldıran düşmana karşı ilk ayaklanma ve direnişti. Yine Saral'a göre, 1919 yılı başından itibaren eyleme geçen Karahasan ve arkadaşları, Türkiye'de ilk ulusal direnişi başlatmış oluyorlardı.99

1934'te İstanbul'da yayımlanan Tarih'in 4. cildinin 31. sayfasında şöyle denir: "Ayvalık tarafından 600 kişilik bir kuvvet başında bulunan Ali Bey, Ayvalık'ı işgale gelen Yunan alayını ateşle karşıladı (28 Mayıs 1919); artık düşmana, saltanat ordusu tarafından değil, Türk halkının milli teşekkülleri tarafından fiili mukabele başlamıştı. Bu andan itibaren Yunanlılara karşı anayurdun Türk milleti tarafından silahla müdafaası başlamış demektir".100 İzmir'de Osman Nevres (takma adı Hasan Tahsin Recep) tarafından 15 Mayıs 1919 günü atılan ilk kurşunu da unutmamak gerektir.101

Ulusal akamın gelişmesi ve yayılması üç evreye ayrılabilir:

1. İtilaf Devletleri'nce işgal edilen, ya da işgal edilmesi kararlaştıralan bölgelerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluş dönemi. Bu dernekler daha çok Başkan Wilson'un 14 ilkesinden esinleniyorlardı. İşgalin yapıldığı ya da istila şeklini aldığı İzmir ve Aydın ili gibi yörelerde bu bölgelerin yabancı ülkelere katılmasını ya da işgallerin genişlemesini her açıdan önlemek amacıyla Redd-i İlhak Cemiyetleri kurulmuştu.102 Mondros Mütarekesi'nin Türkler için ne anlama geldiğini kavrayan yurtsever Türk aydınlar, başta İzmir olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde direniş örgütleri kurmuşladı. Özellikle düşman işgali tehlikesiyle karşı karşıya olan ve azınlık eylemlerinin yoğun olduğu bölgelerde kurulan bu örgütlerin başlıca amacı, kuruldukları bölgelerin Türklüğünü çeşitli istatistiki bilgilerle kanıtlayarak düşman işgalini önlemekti. Batı Anadolu'da Yunan ve Güneydoğu Anadolu'da Faransız işgallerine karşı oluşturulan Kuvay-ı Milliye birlikleri, Anadolu insanının Avrupa devletlerinin hakkında vermiş olduğu haksız kararlara karşı bir tepkisiydi. Anadolu Türklüğünün bağımsız ve özgür yaşama isteğini yansıtan bir ruhun ifadesi olan Kuvay-ı Milliye, düzenli ordu kurulmasına kadar geçen süre içinde Yunan ve Fransızların özgürce ve hiçbir tepki ile karşılaşmadan Anadolu içlerine ilerlemelerine engel olmak suretiyle Türk ulusunun ölüm-kalım savaşında oldukça önemli bir görevi yerine getirmiştir.103

2. Türk ulusçularının düzenlediği ulusal kongereler dönemi. 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'yle bu dönem doruk noktasına erişiyor; tüm Mudafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri tek bir örgüt olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı adı altında birleşerek, Anadolu'da fiili bir yönetimin çekirdeğini oluşturan ve Sivas Kongresi'nce seçilen Hey'et-i Temsiliye önderliği altında, ana hatlarını Misak-ı Milli ile çizdiği siyasayı gerçekleştirmek için başlangıçta milis güçlerinden oluşan Kuvay-ı Milliye'yi eyleme geçirmiştir.

3. 23 Nisan 1920'de Anadolu'da Büyük Millet Meclisi yönetiminin kurulduğu dönem ve sonrası. Bu dönemde Türk ulusal akımının önderleri, 16 Mart 1920'de Osmanlı başkenti İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce resmen işgaline karşılık kendi fiili hükûmetlerini kurarak, düşmanlarının düşmanlarıyla ilişkiler kurmaya koyulmuşlardı. Bu dönem 1923 Temmuzu'nda imzalanan Lozan Antlaşması'yla Türk ulusalcılarının başarılarını taçlandırmıştır.

İngiliz Kaynaklarına Göre Türk Ulusal Akımı Niçin ve Nasıl Başladı

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon'a 30 Temmuz 1919'da gönderdiği yazıda, 3 ile 24 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'dan Trabzon'a giderek araştırı yapmış olan Deniz Yarbayı Heathcote-Smith'in, Ulusal Savunma Örgütleri'ne (Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri) ilişkin olarak 24 Temmuz'da kaleme aldığı raporun bir suretini iliştiriyor, şu yorumda bulunuyordu: "Türk ulusal akımının doğuşu ve sür'atle yayılması şu nedenlere dayanır: Yunan ve İtalyan işgalleri ve yakında bağımsız Ermenistan ve Pontus cumhuriyetlerinin kurulacağı yolundaki söylentiler. Bu etkenler, Anadolu Müslümanları arasında kaygı ve huzursuzluk yaratmış ve onları, ulusçu kışkırtıcıların eylemlerine kolayca kaptırmıştır. Cılız ve iflas etmiş bir hükümet bu gelişmelerle başa çıkamamıştır."

Heathcote-Smith ise raporunda şunları kaydediyordu: "Oldukça ciddi bir akım başkaldırmaya başlamıştır. Bu akım, 3 Temmuz'da henüz gizli ve başlangıç evresindeydi. 8 Temmuz'da ise, Erzurum'da yapılan açıklamada bir akım örgütleneceği bildirilmişti ve bugün, Türkiye'nin her yanında Ulusal Savunma Örgütleri resmen ortaya çıkmıştır. Bu akımın meydana gelişinin başlıca nedeni, İzmir'in işgal edilmiş olmasıdır. Türkiye (ve İttihat ve Terakki!) 30 Ekim 1918'de o kadar yüreksiz ve savaş bitkini idiler ki, bu ülkeyle ilgili herhangi bir sert barış kararı hiçbir direnişle karışlaşmadan alınabilirdi. İzmir'in işgaline dek aradan yaklaşık olarak yedi ay geçmiştir. Mütarekeden bu yana geçen her ay halka, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ancak Wilson'un 14 ilkesinin güvence altına alabileceği telkin edilmişti. Kimi devletlerin, Türklere, sorunlarının sempatiyle incelenmekte olduğunu ima ettikleri bilinmektedir. İzmir olayı ve Yunanlıların, işleri berbat etmesinin ardından, ulusal akım gelişmeye başladı ve bugün Ulusal Savunma Örgütü gerçekte Türkiye anlamına gelmektedir. Rumlarla Ermeniler tarafından katledilme korkusu... Türkiye'nin belirsiz ve gittikçe genişleyen bir bölümünün gerçekten yirilmiş olması, Küçük Asya'daki başlıca kentiyle (İzmir) kuzeyde bir Pontus cumhuriyeti ve bağımsız bir Ermenistan kurulacağı söylentileri ve Yunanlıların, Bağlaşıkların yardımıyla İzmir'e sızdıkları inançları -tüm bu gerçeklerle kaygıların toptan etkisi- Ulusal Savunma Akımı için ideal bir hava yaratmıştır".104

Sonuç

Mustafa Kemal (Atatürk), Samsun bölgesini yatıştırmak, silahları toplamak ve varsa şuraları dağıtmak resmi göreviyle, Sadrazam Damat Ferit tarafından ve Padişahın izniyle atandığı105 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında, Anadolu'da ulusal bir direniş başlatmakla ilgili tasarıları kafasında taşıyordu. Daha önce bu tasarıları kimi tanınmış Ordu komutanlarıyla, özellikle Anadolu'da İtilaf Devletleri'nin gözünden uzakta, önemli askeri güçlere komuta edenlerle (örneğin Kâzım Karabekir) görüşmüş, onların onaylarını almıştı. Bununla birlikte, başlangıçta ulusun ve ordunun genel ilgisizliğiyle karşılaşmıştı, çünkü halk ve ordunun bir bölüğü hala Padişah-Halife'ye içten bağlıydı. İtilaf Devletleri'nden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu kafalarında yer etmişti. Kurtuluş yolu ararken, İtilaf Devletleri'ne karşı düşmanlık durumuna girilmeyecek, Padişah-Halife'ye canla başla bağlı kalınacaktı.106

Yurdu kurtarma çabalarında Osmanlı aydınları arasında görüş ayrılıkları başgöstermişti. Kimileri (Padişah ve Sadrazam da dahil) Türkiye'yi İngiliz koruyuculuğuna vermekle kutarılabileceklerine inanıyorlardı.Öğrenimlerini ABD'de yapmış olan kimi yazar ve gazeteciler, örneğin Ahmet Emin ve Halide Edip, Wilson ilkeleri derneği çevresinde toplanarak, Türkiye'nin ABD güdümüne verilmesi görüşünü savunuyorlardı.

Kimileri de, bölgesel kurtuluş yolları arıyor, bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nden koparılması yoluyla sorunun çözümleneceğine inanıyor; dahası, kimi bölgeler, devletin çökmesine kaçınılmaz gözüyle bakarak, kendi kendilerine kurtarmaya çalışıyorlardı.107 Ancak, ulusun egemenliğine dayanan bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak ateşiyle yanan ulusal akımın önderleri, bu görüşlerin hiçbirini benimsememişlerdi. Mustafa Kemal, Büyük Nutku'nda şöyle der: "İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur... Ya bağımsızlık, ya ölüm. İşte gerçek kurtuluşu isteyenlerin parolası bu olacaktı."108

1 İngiliz Devlet Arşivi (İDA), Dışişleri Bakanlığı (FO) belgeleri, sınıf FO 371/dosya 3449/belge sayısı 18110, Mondros Bırakışması belgeleri; British and Foreign State Papers (Britanya ve Yabancı Devletlerin belgeleri), 1917-18, c. CXI, s. 611-613; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz, no. XV, s. 49; Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi, Ankara 1948, s. 33-34.

2 Gotthord Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1972, s. 27; M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, Ankara 1959, c.1, s. 3; Türkgeldi, a.g.e, s. 68 İDA, FO 371/3413/183206, Türk basınından pasajlar.

3 Hikmet Bayur, Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti, İstanbul, 1935, s. 21 ve 35 ve Atatürk, Hayatı ve Eseri, c.1, Ankara 1963, s. 174.

4 Bu gizli planlar için bkz. S. R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, c.1, Ankara 1973, s. 2.

5 "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz, no.II, dn 62, s. 16.

6 İDA, FO 371/4215/62789, Wilson'dan Lloyd George'a Yazı, Londra, 4.4.1919. Mondros Bırakışması ve uygulanmasıyla ilgili ek bilgi için bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu ve ötekiler, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1963.

7 Tanin, 23.8.1945.

8 Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, Ankara 1956, s. 138.

9 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, 1- Mondros'tan Erzurum Kongeresi'ne, Ankara 1982, s. 30 ve 33.

10 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul, 1952, s. 417; Gökbilgin a.g.e., I, s. 149. Selahattin Tansel, Mondrostan Müdanyer'yu Kadar, c. 1, Ankara 1977, s. 149.

11 Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, a.g.e., II, s. 124; Tunaya, a.g.e., s. 478; Ati, 2.12.1918; Tasvir-i Efkâr, 7.12.1918

12 Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairei, Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi, Ankara 1963, s. 134; Nurdoğan Taçalan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, 1970, s. 147; Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 41.

13 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1976, s. 241; Jaeshke, Türk Kurtuluş Savaşı Koronolojisi, c.1, Ankara 1970, s. 9 ve c.II, s. 57.

14 Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımcıları, c.II, İstanbul, 1975, s. 52; Tasvir-i Efkâr, 14.12.1918; Hadisat, 4.121918; Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 17.

15 Ati, Vakit, Minber, Tasvir-i Efkâr, 6.12.1918; Tunaya, a.g.e., s. 445.

16 Hadisat, Vakit, Minber, İkdam, 7.12.1918; Jaeschke, İngiliz Belgelerinde..., 165-166; Tunaya, a.g.e., s. 4417; Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, I, 124.

17 Türk İstiklal Savaşı, Güney Cephesi, IV, Ankara 1966, s. 45-46; Tansel, a.g.e., s. 220.

18 Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s. 31.

19 Tasvir-i Efkar, 20.12.1918; İkdam, 26-27.12.1919; Himmetoğlu II, s. 53; Kasım Ener, Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi, Ankara 1970, s. 31.

20 Akşin, a.g.e., s. 146; Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, Ankara 1972, s. 36.

21 Vakit, 10.1.1919.

22 Türk İstiklâl Harbi-Mondros Mütarekesi, a.g.e., s. 164.

23 İDA, FO 371/4244/173831, Derneğin 18.1.1919 tarihli bildirisi.

24 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, Ankara 1968, s. 72; Bıyıklıoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, a.g.e., s. 152.

25 Şimşir, Malta Sürgünleri, a.g.e., s. 40 ve 205.

26 Şimşir, ibid., s. 39.

27 Papers Relating to the Foreign Relations of United States (PRFRUS) (ABD Dışişleri Belgeleri), Paris Barış Konferansı, III, s. 856-875; Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s. 50; Spiros Markezinis, Politiki İstoria tis Neoteras Ellados (Modern Yunanistan'ın siyasi tarihi), c.IV, Atina, 1968, s. 277-279.

28 İDO, FO 371/4376/PID 161, Barış Konferansı, Paris, 4.2.1919; FO 371/4256/3748, Yunan toprak istemleriyle ilgili kitapçık.

29 İDA, FO 371/4158/113183, Deniz Yarbayı Heathcote-Smith'in raporu, Samsun 15.7.1919.

30 PRFRUS, c.IV, s. 147; Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia, 1917-21 (Maveray-ı Kafkas Mücadelesi), New York, 1951, s. 255-156; Jaeschke, İngiliz Belgeleri, a.g.e., s. 40-47; İDA, FO 371/3657 dosyası.

31 İDA, FO 371/3657/-Calthorpe'dan Balfour'a yazı, İstanbul, 5.1.1919; İDA, FO 371/4192/140507, Yüzbaşı G.R. Driver'in hazırladığı Kurdistan and the Kurdus (Kürdistan ve Kürtler) başlıklı kitapçık.

32 Vakit, 17.2.1919; Ömer Sami Coşar, Milli Mücadelede Basın, 1964, s. 218.

33 İkdam, İstiklal, Memleket, Tasvir-i Efkar, 3.3.1919; Vakit, 4.3.1919.

34 Sarıhan, a.g.e., s. 131.

35 Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922, Ankara 1957, s. 44.

36 Taçalan, s. 173.

37 İDA, FO 371/365852432, Calthorpe'dan Balfour'a, İstanbul 19.3.1919.

38 Ses Gazetesi, 13.3.1919.

39 Hadisat, 8.3.1919; Ses, 13.3.1919.

40 Sarıhan, s. 148.

41 İDA, FO 371/3658/6241, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 9.4.1919.

42 Akşin, s. 229; Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 72; Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s. 9.

43 Taçalan, s. 88; Asaf Gökbel, Milli Mücadelede Aydın, Aydın 1964, s. 33.

44 İDA, FO 371/3658/58433, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 27.3.1919.

45 İDA, FO 371/3658/58436, Webb'den Balfour'a, 27.3.1919.

46 İDA, FO 371/3658/72773, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 27.4.1919.

47 İDA, FO 371/3658/644421, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 9.4.1919.

48 Giyas Yetkin, Kuruluşundan Bugüne Kadar Edremit'te Olup Bitenler, Balıkesir 1974, s. 35.

49 Sabahattin Selek, Milli Mücadele-Ulusal Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1970, c.I, s. 87; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara 1977, c. 1, s. 138.

50 İstiklâl, Hadisat, Tasvir-i Efkar, 22.3.1919; Gökbel, s. 35; Taçaln, s. 196.

51 İleri, 31.3.1919.

52 İDA, FO 371/3658/84432, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 18.4.1919.

53 İDA, FO 371/4154/55067, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na 27.3.1919.

54 Jaeschke, Kronolojisi, s. 23.

55 Saruhan, s. 187.

56 Hadisat, 1.4.1919.

57 İDA, FO 371/4165/62440, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 5.4.1919.

58 İDA, FO 371/3658/60147, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 3.4.1919.

59 İDA, FO 371/3658/64438, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 8.4.1919.

60 Nurettin Peker, İstiklal Savaşı..., İstanbul 1955, s. 433.

61 Jaeschke, Kronoloji, s. 26.

62 İDA, FO 371/4225/72723.

63 İDA, FO 371/3658/84432, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 18.41919.

64 İDA, FO 371/3658/80086, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.4.1919.

65 İDA, FO 371/3659/88748, Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 27.4.1919.

66 Taçalan, s. 212.

67 Tansel, s. 144.

68 PRFRUS, c. IV, s. 716.

69 İngiliz Kabinesi belgeleri, Cab. P. 29/377, 181 C, 6.5.1919.

70 İDA, FO 371/4227/86549, Calthorpe'dan Curzon'a, 24.5.1919.

71 Sabah, 16 ve 25.5.1919; Memleket, İleri, Zaman, 16.6.1919.

72 Taçalan, s. 236; Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s. 79; Kazım Özalp, Milli Mücadele, Ankara 1971, s. 5.

73 Rahmi Apak, İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, İstanbul 1943, s. 16; Taçalan, s. 225.

74 Taçalan, s. 232; Gökbel, s. 73.

75 Özalp, s. 6; Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s. 41; Taçalan, s. 236.

76 Ünal Türkeş, Kurtuluş Savaşı'nda Muğla, İstanbul 1973, s. 18.

77 Türkeş, s. 255-256; Zaman, 19.5.1919.

78 Peker, İstiklal Savaşı..., s. 39; Kastamonu ili yıllığı, 1973.

79 Sarıhan, s. 247.

80 İstiklal, 18-19.5.1919.

81 Yetkin, s. 36.

82 Sabahattin Özel, Kurtuluş Mücadelesinde Trabzon, Ankara 1991, s. 70.

83 Hadisat, 17.5.1919.

84 İstiklal, Zaman, 19.5-1919; Memleket, 20.5.1919; Coşar, s. 20; Ahmet Akif Tütenk, Milli Mücadelede Denizli, İzmir, s. 10.

85 Vakit, Memleket, İstiklal, Sabah, İkdam, 19.5.1919.

86 İDA, FO 371/4218/88114, Calthorpe'dan Curzon'a, 3.6.1919, ilişikte, Konrol subayının 19.51919 tarihli raporunun sureti.

87 Sabah, İkdam, Vakit, Memleket, 19.5.1919; Alemdar, 26.5.1919.

88 Memleket, 19.5.1919; Sabah, İkdam, İstiklâl, 20.5.1919.

89 İkdam, 22.5.1919.

90 İDA, FO 371/4218/88121 Calthorpe'dan Curzon'a, 3.6.1919.

91 İDA, FO 371/4227/76103, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.5.1919.

92 İDA, FO 371/76549, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.5.1919.

93 İDA, FO 371/4218/88120, Calthorpe'dan Curzon'a, 3.6.1919.

94 İDA, FO 371/4218/88747, Calthorpe'dan Curzon'a, 29.5.1919.

95 İDA, FO 371/4227/76459, Webb'den Dışişleri Bakanlığı'na, 29.51919.

96 Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı, I, s. 65 vd.

97 Cebesoy, s. 37; Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, İstanbul. 1976, c.1, s. 344-345.

98 Carlo Sforza, Construttori e Distruttori, Roma, 1945, s. 373, naklen Mevlût Çelebi, Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara 1999, s. 43.

99 Harp Tarihi Dairesi Arşivi, no.5/7723, dosya no.220; Saral, s. 55-56.

100 Tarih, c. IV, İstanbul 1934, s. 31.

101 Coşar, s. 6-8; Gökbilgin, I, s. 87; Jaeschke, Kronoloji, s. 80.

102 Tarık Zafer Tunaya, "Müdafaa-i Hukuk Ruhu", Vatan, 23.3. 1949; ayr. bkz. "Milli hakların muhafazası", "Redd-i İlhak Zihniyeti", Vatan, 10 ve 28.6.1950.

103 Mevlût, s. 158.

104 İDA, FO 371/4158/118411, Calthorpe'dan Curzon'a, 30.7.1919.

105 Mustafa Kemal'in atanmasıyla ilgili İrade-i Seniye ve ona verilen yönergeler için bkz. Takvim-i Vekayi, no.3540; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, no.1, Eylül 1952, belge no.3; Faik Reşit Unat, "Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu kitaati müfettişi sıfatıyla verilen vazife ve selahiyetlere dair bazı vesikalar", Tarih Vesikaları, II, no. 2, vesika 7.

106 Mustafa Kemal Atatürk, Söylev I ve II, Ankara 1963 ve 1964, s. 1-4 ve 7-8.

107 Söylev I, s. 1-9.

108 Söylev I, s. 8-9.

A. Millî Direniş ve Teşkilâtlanma: Kuvâ-Yı Milliye ve Müdafaa-İ Hukuk

Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye'nin İşgaline Karşı Millî Direniş: Kuvây-İ Milliye (1918-1921) / Doç. Dr. Adnan Sofuoğlu [s.618-627]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

1914 yılının sonbaharında İttifak Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) saflarında 1. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Devleti, uluslararası bağlarından kurtulmak için, aynı zamanda İngiltere ve Fransa'nın tahakkümünden çıkmak düşüncesindeydi. Buna mukabil diğer taraftan da Almanya'nın etkisi altına girmekteydi. Savaşa katılan Osmanlı Devleti birçok cephede mücadele etti. Ancak 1918 yılına gelindiğinde savaştaki genel durum A.B.D.'nin İtilaf Devletleri yanında savaşa girmiş olması sebebiyle İttifak Devletlerinin aleyhine bir gelişme göstermekteydi. Bu ortamda Osmanlı Devleti'nin durumu da parlak değildi. Nitekim Mayıs ayında Romanya, Eylül'de Bulgaristan mütareke imzalayarak savaştan çekildi. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin de mütareke imzalayıp savaştan çekilmekten başka seçeneği kalmamıştı. Nitekim 8 Ekim 1918'de Talat Paşa Hükümeti istifa etti. Yerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Yeni hükümet İstanbul'da esir tutulan İngiliz generali Townshend aracılığıyla 20 Ekim 1918'de mütareke için girişimlerde bulundu. Bilahare Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığında Türk Heyeti Limni Adası'ndaki Mondros Limanı'na geldi. Burada İtilaf Devletleri adına İngiliz komutan Amiral Calthorpe başkanlığındaki heyetle yapılan görüşmeler sonucunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı.1 Böylece Osmanlı Devleti savaştan çekildi. 11 Kasım'da Almanya da teslim olarak savaştan yenik olarak çekilecektir. 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi ağır hükümlerden oluşmaktaydı. Yani Osmanlı Devleti tam anlamıyla teslim olmaktaydı. Esasında Osmanlı Devleti daha 1. Dünya Savaşı'ndan önce emperyalist devletler arasında nüfuz bölgeleri halinde paylaştırılmıştı. Savaş sırasında da İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya bilahare İtalya) yaptıkları gizli antlaşmalarla Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaştılar. Yani bir bakıma nüfuz bölgelerini teyit ettiler.2 İşte şimdi mütareke hükümleri galip devletlere bu nüfuz bölgelerini fiilen işgal etme fırsatı verdiği gibi azınlıklara da harekete geçme imkanı sağlıyordu. Çünkü mütareke uygulandığında devletin elini kolunu bağlayacaktı. Mütarekenin yürürlüğe girmesinden sonra ise İtilaf Devletleri Türk topraklarını fiilen işgal ederek parçalayacak girişimlerde bulunacaklardır. Nitekim antlaşma kısa bir süre sonra uygulanmaya başlandı. Antlaşmaya uygun olarak Türk birlikleri geri çekildi ve terhis edildi. Ordunun mevcudu 50000'e indirildi.

Diğer taraftan devletin ulaşım ve haberleşmesi, askeri önemi olan maden ürünleri İtilaf Devletlerinin denetimine geçti. 6 Kasım'dan itibaren Çanakkale ve İstanbul boğazları İtilaf Devletleri kuvvetlerince işgal edildi. Kendi donanmaları arasında bulunmayacağına dair söz verdikleri halde içlerinde Yunan savaş gemisinin de bulunduğu İtilaf Devletleri Donanması 13 Kasım 1918'de İstanbul'a geldi ve demirledi. Aynı zamanda antlaşmanın 7. maddesine dayanarak İngilizler, Çanakkale, Musul, Batum, Antep, Konya, Maraş, Birecik, Samsun, Merzifon, Urfa ve Kars'ı işgal ettiler. Fransızlar da Trakya'daki demiryolunun önemli istasyonları ile Dörtyol, Mersin, Adana ile Afyon istasyonunu işgal ettiler. İtalyanlar ise önce pasif kaldılar. Ancak daha sonra Batı Anadolu'da

Yunanistan lehine siyasi gelişmeler olunca, onlar da Antalya, Kuşadası, Bodrum, Fethiye ve Marmaris'i işgal ettiler. Ayrıca Konya ve Akşehir'e de birlikler yolladılar.3

Bunların dışında 18 Kasım'da Lord Curzon Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada "Kürt, Arap, Ermeni, Rum ve Yahudilerin" Türk egemenliğinden kurtarılacağını söyleyecektir. Ayrıca mütarekenin 24. maddesi de Osmanlı Devleti üzerinde bir Ermeni Devleti kurulmasının yolunu açmaktaydı. Bu gelişmeler Rum ve Ermenileri harekete geçirecek örgütleri vasıtasıyla hem siyasi hem de tedhiş faaliyetlerini başlatacaktır.4

Mütareke Sonrası İstanbul Mütarekeye Karşı Tepkiler ve Siyasi Gelişmeler

Klasik Devletler hukukuna göre mütarekeler daimi ve devamlı bir statü oluşturan barış düzenini ifade etmezler. Ancak Mondros Mütarekesi'nin hükümleri Osmanlı Devleti'ni, devletin asli niteliklerinden yoksun bıraktığı gibi, mütareke öncesi sınırlar dahilinde işgali hemen takip eden devrede Suriye, Lübnan, Irak gibi yeni devletlerin kurulması çabalarına imkân vermiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi aynı durum Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmak, Batı Anadolu'yu ise Yunanlılara vermek şeklindeki tavırla sürdürülmek istenecektir.5

Mütarekenin uygulanmasına ise ilk tepkiler kumandanlardan gelecektir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa mütareke hükümlerinin doğurabileceği feci akıbetleri dikkate alarak bütün kayıtlara rağmen düşmanların elinde oyuncak olmamak için Sadrazam İzzet Paşa'ya uyarılarda bulundu. Bu şekilde Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderdiği telgraflarda mütareke hükümlerinin yanlış anlaşılmaya müsait olduğunu, bu durum düzeltilmedikçe, ordular terhis edilecek ve galiplerin her dediğine boyun eğecek olursak düşman ihtiraslarının önüne geçmeye imkân olmayacağını bildirdi.6

Mustafa Kemal Paşa'nın gösterdiği bu tepkiler gibi Irak Cephesinde Ali İhsan (Sabis) Paşa, Kafkas Cephesinde Yakup Şevki Paşa da mütarekenin imzasından sonra bölgelerindeki gelişen olaylara tepki göstermişlerdi.

Mütarekenin imzalanmasından sonra cephelerde bu gelişmeler olurken İstanbul'da da antlaşmanın uygulanmasından dolayı bazı anlaşmazlıkların çıkması bekleniyordu. Ancak İstanbul'daki yönetim mütarekenin bozulmaması için çaba sarfediyordu. Bu buhranlı günlerde, 2 Kasım'da İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri olan Said Halim, Enver, Talat ve Cemal Paşalar ve diğerlerinin yurt dışına kaçışları ve hükümetin bu kaçışlara göz yumduğu suçlamaları üzerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin çekilmesi istendi. 6 Kasım'da Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey Tevfik Paşa'nın Sadrazam olmasını Padişah'a iletti. Ahmet İzzet Paşa ise bazılarınca istenildiği gibi İttihatçıların kaçmalarına göz yumduğu gerekçesiyle suçlanan İçişleri Bakanı Fethi Bey ve diğer İttihatçi bakanların kabineden çıkarılarak yeni bir kabine kurması isteğine yanaşmadı ve 10 Kasım'da hükümetten çekildi.7 Böyle en buhranlı günlerde hükümetin istifası ve bir idari boşluğun oluşması, Mütarekenin uygulanmasında Türkler aleyhinde gelişmelere vesile oldu.

Bu sırada 13 Kasım'da İstanbul'a gelmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa, kendisinin de yer alacağı tutarlı ve kararlı bir hükümet kurulması için çabalara girişti. İlk iş olarak kurulma hazırlıkları

yapılan Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvenoyu almasını engellemeye çalıştı. Ancak bütün çabalara rağmen Tevfik Paşa Hükümeti güvenoyu aldı ve göreve başladı.8

Bir müddet sonra 2 Aralık 1918'de Damat Ferit Paşa Ayan Meclisi'nde Milli Meclisin fesh edilmesini istedi. Padişah da İttihat ve Terakki mensuplarının çoğunlukta olduğu Meclis-i Mebusan'ı 21 Aralık 1918'de feshetti.9

Artık İstanbul'da tam anlamıyla bir kargaşa bir düzensizlik ve ne yaptığını bilmezlik hakimdi. Bu ortamda Tevfik Paşa Hükümeti 3 Mart 1919'a kadar iktidarda kaldı. Bundan sonra, istifa eden Tevfik Paşa Hükümeti yerine 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa Hükümeti geçti. Ferit Paşa Padişahın eniştesi olmasından dolayı saraya yakındı ve Padişah VI. Mehmet Vahdettin'in tam olarak güvendiği bir kişiydi. Damat Ferit yeniden kurulmuş olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da önde gelen bir mensubuydu.10

Böyle bir ortamda mütareke sonrası, İstanbul'da çeşitli çevrelerde karamsarlık havası etkili olmaya başlamış, geleceğe yönelik bir takım düşünceler ortaya çıkmıştı.

Bu düşüncelerden biri, Osmanlı Devleti kesin olarak yenilmiş ve hiçbir karşı koymada bulunamayacak duruma düşmüştür; dolayısıyla adil olsunlar veya olmasınlar yenen devletlerin merhamet ve insafına başvurmaktan başka çare yoktur, şeklindeydi.

Bu düşüncelerin yanı sıra, İstanbul'da daha önceki dönemlerde önemli görevlerde bulunan ordu komutanları ve askerler ordunun mümkün olduğu kadar güçlü tutulmasından yana idiler. Bunun için yapılabilecek ne varsa yapmaya hazır idiler. Bu dönemde Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye'deki görevlilere büyük işler düşüyordu. Ancak İstanbul'da halkın ve aydınların karamsarlığı içinde yapabilecekleri de sınırlı bulunuyordu.11

Bu düşünceleri taşıyanlar kendi düşünceleri doğrultusunda faaliyette bulunmak üzere çeşitli parti ve kurumlar kurdular.

Mütareke sonrası işgaller karşısında halk ise perişan ve şaşkın bir duruma düştü. Ancak Ege'de, Kilikya'da, Kafkas'ta, fiilen tecavüze uğratılmaya ve öldürülmeye başlanınca, bilahare Doğu Anadolu'da aynı tehdit hissedilince halk silaha sarılıp fiilen karşı koymaktan başka çare göremedi ve bu işe büyük bir yüreklilikle atıldı. Durumun dehşet ve vehameti karşısında yer yer birtakım teşekküller oluşturuldu. Bu teşekküller her ne kadar çeşitli fikir ve kanıda olmakla beraber asıl gaye milli kurtuluş idi. Milli gayeye hizmet edecek şekilde kurulan bu cemiyetlere genel olarak "Müdafa-ı Hukuk (Hakları Savunma) Cemiyetleri" adı verildi.12

Yunanlıların Batı Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri İzmir'in İşgali ve Tepkiler

İçerideki bu gelişmelerin yanı sıra Mondros Mütarekesi'nden sonra Yunanlılar Megali İdea doğrultusunda Batı Anadolu üzerindeki siyasi ve askeri faaliyetlerini hızlandırmışlardı. Nitekim Venizelos propaganda çalışmalarını derhal başlatmış ve hemen 2 Kasım 1918'de I. Dünya Savaşı'na

girmeleri karşılığı İngilizlerce kendilerine vaad edilen Türk toprağı Batı Anadolu'nun batı kısmının Yunanlılara terkini istemişti.13 Ancak St. Jean de Maurienne anlaşmasıyla "Rus Hükümetinin muvafakati itirazı kaydıyla" İzmir dahil Antalya'ya kadar olan bölge İtalyanlara bırakılmıştı. Fakat şimdi İngilizler İzmir bölgesini İtalyanlara bırakmak istemiyorlardı. Nitekim yukarıda zikredilen anlaşmayı Rusların imzalamamış olması sebebiyle geçersiz sayılarak bu yöredeki İtalyan isteği dayanaksız bırakıldı.14

Bu arada Yunanlılar bölgeye Rum nüfusu kaydırıp yığmaya, çeteler teşkiliyle karışıklıklar çıkarmaya ve Türkleri yerlerinden etmeye çalışıyorlardı. Böylece yörede hem Rum nüfusu çoğaltılıyor hem de mütarekenin 7. maddesine işlerlik kazandırılıp işgâl için zemin hazırlanıyordu.15

Bir yandan da Yunanlılar diplomatik girişimlerde bulunuyorlardı. Nitekim 30 Aralık 1918'de Paris Barış Konferansı'na bir memorandum sunarak Anadolu'daki isteklerini dile getirmişler. Bilahare 3-4 Şubat 1919'da Venizelos aynı isteği şifahi olarak Paris Barış Konferansı "Onlar Şurası" huzurunda tekrar etmişti.16

Nihayet Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Paris Barış Konferansı nezdinde yürüttüğü girişimler, İtalya'nın muhalefetine karşı, İngiliz, Fransız ve ABD'nin desteğiyle netice verdi ve İzmir'in Yunan birliklerince işgali 6 Mayıs 1919'da İtalyanların toplantıda bulunmadığı bir sırada kararlaştırıldı.17 İngilizler bu durumu Türklere 14 Mayıs günü haber verdiler. İşgâl haberi Türkler arasında çok büyük bir heyecana yol açtı. Çünkü İzmir'deki Yunan işgalinin kısa süreli değil devamlı kalacağına dair kuvvetli belirtiler çoktu. İzmirli Türkler İzmir'in işgal edileceği şayiaları çıkması üzerine vali Nurettin Paşa'nın da gayretleriyle 26 Aralık 1918'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurmuş, Türklerin haklarını ilmi ve ikna edici delillerle savunmak gayesiyle faaliyet göstermiş, bu amaçla bir de 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında çevredeki yerleşim birimlerinin de katılımıyla bir kongre toplamıştı.18 Şimdi ise bir de Redd-i İlhak Cemiyeti kurdular. Bu cemiyet mensupları 14-15 Mayıs 1919 gecesi şimdiki Bahri Baba Parkı'nda toplanıp mücadele kararı verdiler. Ancak bir sonuç almaları güçtü. Nitekim 15 Mayıs 1919 sabahı İtilâf Devletleri donanması kontrolünde İzmir'e Yunan birlikleri çıkmaya başladı.

İzmir'in işgalinden sonra Yunanlılar burada durmayıp içerilere doğru işgâl alanlarını genişlettiler. Manisa dahil Batı Anadolu'da önemli merkezleri işgâl ettiler. Bilahare Yunan işgâl harekatı İzmir Sancağı, Manisa ve Ayvalık yöresini içine alan Akhisar, Alaşehir ve Nazilli'nin batısından geçen ve Milne hattı adı verilen hatta kadar genişleyecektir.19

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgâli üzerine İtalyanlar da Kuşadası'na asker çıkardılar. Güllük'ü, Söke'yi, Milas'ı işgal ettiler. Bilahare de İtalyanlar ile Yunanlılar genel olarak Menderes nehri sınır olmak üzere anlaştılar.20

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgâli, Anadolu'daki Türkler arasında hem dehşet hem de büyük bir üzüntü meydana getirdi. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun hemen her yerinde protesto

gösterileri ve mitingler tertiplendi. Her yere telgraflar çekildi. Bu şekilde Yunan işgâli protesto edildiği gibi, padişahın da duruma el koyması ve bir çare bulması istenmekteydi.21

Gerçekten İzmir'in işgâli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim daha önce İtilaf Devletleri'nin işgâl ettikleri yerler için bu derece tepki oluşmamıştı. Ancak, İzmir'le ilgili Mondros Mütarekesi'nde hiçbir hüküm yokken, İzmir'in daha önce bir Osmanlı vilayeti olan Yunanistan tarafından işgâli Türk milletinde büyük bir infial uyandırdı. Çünkü tarihi gelişmeler göstermişti ki, Balkanlı milletler, Osmanlı egemenliğine son verdikleri yerde çok kez Müslümanlık ve Türklük diye bir şey bırakmamaya çalışmakta ve uygarlık yapıtlarını dahi silip süpürürcesine barındırmamakta, en azından pek ağır bir baskı altına alınmaktadır. Şimdi bu durum Ege bölgesine uygulanacaktı.22

Nitekim İzmir'de Yunan ordusunun ve yerli Rumların ortaya koydukları çılgınlıklar ve katliamlar, ayrıca yerli Rumların Yunanlılarca silahlandırılması, bölgeye adalardan ve Yunanistan'dan Rum halkı getirerek iskân edilmeye çalışması23 bu durumu açıkça ortaya koymaktaydı.

İzmir'in işgâli ile yapılan yağma ve katliamlar Türk topraklarının birer ikişer elden gitmeye başladığını gösteren çok önemli bir gelişmeydi.

Bu gelişmeler üzerine 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa da Bandırma'daki İngiliz mümessilliğine; İzmir ve civarının işgalini protesto eden ve işgale karşı mukavemet edeceğini bildiren bir telgraf gönderdi.24

Bu durum karşısında halktaki galeyanı dindirmek ve oluşan mukavemet havasını kırmak için bölgede bulunan İngiliz subayları işgâlin geçici olduğunu ve muvakkaten yapıldığını propaganda etmeye başlamışlardır.25

İşgale Karşı Mukavemet ve Kuvay-ı Milliye Hareketinin Doğuşu

İzmir'in işgâli hadisesi hükümetin istifasına sebep oldu. Bu istifadan sonra kurulan yeni Damat Ferit Hükümeti'nde Şakir Paşa Harbiye Nezareti'nden çekildi. Yerine mukavemet yanlısı Şevket Turgut Paşa görev aldı.26

Esasında Yunanlıların İzmir'i işgalleri Megali İdea'larını gerçekleştirmek yönünde önemli bir adım attıklarını gösteriyordu. Diğer taraftan Osmanlı yöneticileri de daha 1915'ten itibaren Yunanlıların Anadolu üzerindeki istek ve emellerinden haberdardılar. Şimdi Yunanlılar İzmir'e asker çıkarıp daha içlere doğru harekâta geçtiklerine göre Megali İdea düşüncelerini gerçekleştirmek istediklerini ortaya koyuyordu. Bu konuda Harbiye Nezareti, istihbarat birimlerince daha evvel ele geçirilen ve Anadolu'daki Yunan hedeflerini ortaya koyan haritayı da ekleyerek Sadarete sunduğu raporda "…Gerçi bunların sıhhati hakkında kati bir şey söylenmesi kabil olmasa da, İzmir, Aydın ve Manisa fecaine rağmen şu aralık Avrupalılar nezdinde yeniden bazı müsadata nail oldukları anlaşılmakta olan Yunanlıların vaziyetten bilistifade teşebbüs etmeleri muhtemel her türlü tevsî işgal hareketlerine sed çekilmeğe muktezî tedabir-i sâye-i fehimane ehemmiyetle müsterhemdir…" denmekteydi.27 Buradan da anlaşılacağına göre Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi, bilhassa Yunan işgaline

karşı mukavemet düşüncesindeydi.28 Bu bakımdan ilk iş olarak Harbiye Nezareti İzmir'in işgali akabinde 17. Kolordu'nun dağılması üzerine, 56. Fırkayı Nezarete bağlamış, 14. Kolordu karargâhını da Tekirdağ'dan Bandırma'ya naklini kararlaştırmıştı ki Bandırma da Yunan işgal bölgesi arasındaydı.29 16.5.1919 tarihinde de Harbiye Nezareti namına gönderilen Cevat (Çobanlı) imzalı bir telgrafla bütün birliklerden "…Yunan asker ihracı karşısında alelûmum kıtaatımızın terk-i mevki etmeyerek yerlerinde kalmaları ve bir emr-i vaki halinde silâhlarından tecridi gibi bir muameleye maruz kalmamaları için her kıtanın toplu, silâh başında ve zabt-u rabtı yerinde bir halde bulundurulması en küçük müsellah kıt'anın dahi bu yolda hareket etmesi" istendi.30 19 ve 20 Mayıs 1919 tarihinde de Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa bu telgrafa zeyl (ek) olarak 14. ve 17. Kolordu Komutanı ve 57. Fırka'ya gönderdiği şifre telgrafla "…Her kıt'a bulunduğu mıntıkada kalarak asayişi kendisine tevdî olunan mahallin emnü asayişine son dereceye kadar dikkat ve muhafaza edilerek ve ancak mütelifin kuvvetlerinin hakikî cebir ve tazyiki karşısında çekilmek ve asla elindeki silâh ve cephanesini teslim etmemek ve esarete rıza göstermemek. Kıtaat çekilmeye mecbur olsa bile ahz-ı asker şubeleri (askerlik şubeleri) yerlerinde kalarak ifa-yı vazifeye devam eylemelidirler. Zabitan ailelerini şimdiden sağa ve sola sevkeylemek ahalinin heyecanına mucip olacağından bundan sarf-ı nazarla bu gibi aileleri azh-ı asker zabıtanın ve her kıtadan muvakkaten bırakılacak sivil bir iki zabıtanın himayesine tevdî eylemek lâzımdır…" uyarısında bulunarak, işgal edilecek bölgelerden içerilere muhaceretin başlamasına engel olmak ve işgal edilen yerleri en azından idaresinin terk edilmemesini sağlamak istemekteydi.31

İçişleri Bakanı Ali Kemal de bu sırada İngilizlerin bilgisi dışındaki işgale karşı mukavemetten yana gözüküyor ve Balıkesir mutasarrıfı Hilmi Bey'e "…Merkezden bir emir (emr-i sarih) ve İngilizlerden konferansın mukadderatına dair tebliğ-i kat'i olmadıkça asla Yunanlılar tarafından asker ihracına ve işgale müsaade edilmemesi ve iktiza ederse her türlü kuvvetlerle mukavemet olunması lâzımdır" telgrafını gönderiyordu.32

Bunların yanısıra Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, ilk iş olarak Batı Anadolu'daki buhranlı duruma düzen vermek ve tedbir almak, dağılan 17. Kolordu'nun 56. Fırka'sını yeniden derleyip toparlamak vazifesiyle Albay Bekir Sami Bey (Kunduk)'i Batı Anadolu'ya gönderdi.33

Esasında Harbiye Nazırlığı işgale karşı mukavemetten yana bir tavır almıştı ama nasıl bir sistem dahilinde mücadele edileceği açık değildi. İşte bu ortamda Burdur Askerlik Şubesi Başkanı İsmail Hakkı Bey, Denizli'de bulunan 57. Fırka komutanı Albay Şefik Bey'e 15.5.1919 tarihinde bir telgraf göndererek "halkın çoğunluğuna dayanacak şekilde bir teşkilat yapılmasını ve bunların mümkün mertebe el altından silahlandırılmasını" teklif etti.34 Ayrıca telgrafta 12. Tümen dairesinde 20000 mükellefiyet meyanında gönüllü ve fedâî teşkilâtın yapılmasının mümkün olduğunu da belirterek 57. Fırka komutanının emir ve görüşlerini istemekteydi. İsmail Hakkı Bey bir gün sonra bu telgrafa ek olarak gönderdiği telgrafında da "her şube dairesinde cihet-i mülkiye ve askeriye marifetiyle gizli yapılacak mukavemet-i Milliye merkezleri teşkilâtın çekirdeği olacağını" belirtmekteydi.35 Bunlar o ortamda önemli görüş ve tekliflerdi.

Diğer taraftan Yunan işgalinin gittikçe genişlemesi karşısında36 Yunanlılara karşı sivil direniş arayışları ve faaliyetleri başlamıştı. Kâzım Özalp İzmir'in işgali üzerine Menemen'e geçmiş oradan da Bandırma'ya hareket etmişti. Yol boyunca istasyonlarda (Manisa, Kırkağaç, Soma, Balıkesir) İzmir'in işgalini anlatarak belediye reislerinden Yunanlılara mukavemet için "Redd-i İlhak" teşkilâtı vücuda getirmelerini istemişti.37 Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de silahlı mücadele yapmak ve direniş kuvvetleri oluşturmak için gayret sarf etmekteydi.38 Bu arada sivil katkılı ilk direniş Urla'da vuku bulmuştu. İzmir'in işgali üzerine Urla'da 800'ü bulan Rum çeteleri 16 Mayıs 1919'da Türk köylerine saldırıp yakıp yıkmaya ve yağmacılığa başlamaları üzerine, Urla'da 173. Piyade Alay Komutanı Yarbay Kâzım, elinde bulunan 18 silahlı erle birlikte birkaç jandarma erini, alayın mekkarecilerini, subayların hizmet erlerini silahlandırdı. Bu arada halkla da işbirliği yaparak teşkil ettiği milis kuvvetlerini de komutasına alıp Rum çetelerine karşı koydu. Bilahare Yunan birlikleriyle mücadele etti.39 Bu hareket ilk etapta başarısızlıkla sonuçlanmışsa da büyük çoğunluğu ile Rum olan bir kasabada bile sivil halkın ileri gelenleri ile idareci ve din adamlarının iş birliği ile mukavemet kurulabileceğine ve bu şekilde işgale mukabele edilebileceğine bir örnek teşkil etti.40

Bütün bunların yanında mukavemet aleyhtarı propagandalar da yapılmaktaydı. Nitekim İzmir'in işgali üzerine oradan içerilere gelen yolcuların anlattıkları mukavemet taraftarlarınca millî direnişin başlatılması yönünde kullanılmaya çalışılırken, aynı yolcuların anlattıkları olaylar mukavemet aleyhinde de kullanılmaktaydı. Nitekim muhalif propagandalar ve yolcuların anlattıkları halk üzerinde aksi tesir de yapmakta ve bu durum halkı zaman zaman sükunete de sevk etmekteydi. Çünkü hem anlatılanlar, hem de menfi propagandaların etkisi, aynı zamanda İtilâf Devletleri donanmasının Yunanlıların ve yerli Rumların Müslümanlar aleyhinde kendi gözleri önünde yaptıkları kanlı faciaya karşı seyirci kalmaları bütün bu muamelenin İtilâf Devletlerince tertiplendiği ve Yunanlıların her şeyi yapabilecekleri manasında yorumlanabiliyordu. Bu arada mücadele aleyhine propaganda yapanlarca, mukavemet göstermenin ve silâha sarılmanın katliama sebep olduğu ve olacağı halka fısıldanıyordu.41

Bu sırada Yunan ilerleyişi de gittikçe genişlemekteydi. Nitekim ilerleyen Yunanlılar Menemen'i işgal ederek silâh ve cephaneyi ele geçirdiler. Bu durumda direnişten yana olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Reisi Cevat Paşa, 22 Mayıs 1919'da Batı Anadolu birliklerine "…Devletin Yunanlılara kaptıracak fazla ne bir silâh ne de bir fişengi var. Binaenaleyh bu gibi tehlikelere maruz mallarla esliha ve cephane ile toplarımızı hiç bir dağdağaya meydan vermemek üzere emin mahallere nakil ettirmenizi rica ve böylece teslim-i silâh gibi zilletlere meydan bırakılmamasını ehemmiyetle ilâve eylerim" mealinde şifre telgrafı gönderdi.42

Diğer taraftan direnişten yana olmasına rağmen Harbiye Nezareti eldeki mevcut birliklerin direnişe müsait olmadığını düşünmekteydi. Çünkü mütarekeden sonra özellikle Batı Anadolu'daki birlikler çekirdek haline gelmiş durumdaydı. Aynı zamanda İzmir işgalinden sonra yapılan aleyhte propagandalar neticesi askerler birliklerinden kümeler halinde firar etmeye başlamışlardı. Bu firarlar neticesi birliklerde asker sayısı o derece azalmıştı ki işleri görecek, nöbet tutacak asker kalmamıştı. Firarları önlemek için vur emri dahi çıkarılmıştı.43

İşte bu ortam içinde 57. Fırka komutanı Albay Şefik Aker, bölgedeki durumu içeren ve Burdur Askerlik Şubesi Reisi İsmail Hakkı Bey'in görüşleri doğrultusunda çare içeren bir raporu Harbiye Nezareti'ne sundu. Bu raporda özetle "…Bölgedeki ruhî durumu aşağıda arz ve tasvir ederim. Halk ümitsizdir. Yunanlılar gibi ezeli bir Türk düşmanının hâkimiyetine girmektense İtalyan işgalini uygun buluyorlar… Yunanlıların ve özellikle çetelerin mezalimi halkın moralini kırmıştır. Erler de her türlü şiddetli tedbire rağmen %95 oranında dağılması, tümeni pek acı ve zor durumda bırakmıştır. Halkın moralinin bozulmasına başlıca sebep Yunanlıların nizamî kuvvetlerinden ileriye sürdükleri başıbozuk çetelerin yaptıkları mezalime karşı himaye edilmemeleridir. Aldığımız tedbirler, kuvvetlerimizin azlığı sebebiyle yeterli olamamaktadır. Savaşmaya hazır ahalide küçük bir kuvvet varsa da zamanında düzenli ve gizli bir teşkilat kurulmaması yüzünden bunlardan da faydalanılamamaktadır" dedikten sonra Albay Şefik Aker mücadeleye hazır olarak miktarı pek az olan asabi yaratılışlı çoğu Çerkez ve Giritlilerin varlığından bahsedip, raporunun sonunda da "Durumun ıslah için Kuva-yı Milliye Teşkilâtı vücuda getirmenin en iyi tedbir olacağını" belirtti.44

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa da raporu okuduktan sonra bu raporun son kısmındaki Kuva-yı Milliye teşkilâtı kurulmalıdır cümlesinin altını çizerek "son fıkra gayet önemlidir ve acele edilmesi lâzımdır" diye not düştü.45 Bu kayıt basında dahi yer aldı. Böylece Kuva-yı Milliye adı ve düşüncesi benimsenmekte ve Kuva-yı Milliye devri başlamaktaydı.46

Nitekim bu sırada Ayvalık Mevki Kumandanlığı'nın Yunan işgaline karşı yardım isteği üzerine bölgede görevli bulunan Bekir Sami Bey, 28.5.1919'da gönderdiği telgrafta "Görülecek büyük işlere karşı elimizde pek az muvazzaf Türk kıtaatı mevcuttur. Muvafık bir cereyan vermeğe muvaffak olduğumuz Ayvalık işgali meselesinden lüzum hissedeceğiniz icraatı mümkün olduğu kadar az zayiatla bilhassa millî kuvvetlerle yapmanızı pek rica ederim" diyecektir.47 Böylece 29 Mayıs günü Yunan işgaline karşı burada ilk askeri direniş milis kuvvetleriyle birlikte verilecektir.48

Yine 29 Mayıs'ta ise Ödemiş kaymakamı Bekir Sami Bey İtilaf devletleri temsilcilerine çektiği protesto telgrafında "…artık biliniz ki kalem değil silah konuşuyor" diyerek adeta Kuva-yı Milliye devrinin açılmış olduğunu ortaya koyuyordu.49

Bilahare Balıkesir'de ve diğer bölgelerde Yunanlılara karşı oluşan cephelerin tertibi ve Kuva-yı Milliye'nin edilmesi, bunlara nasıl asker sağlanacağının çözümlenmesi gerekiyordu. Bu sebeple bölgede Müdafa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleri bir Heyet-i Merkeziye oluşturarak kongreler toplama yoluna gitti. Nitekim daha sonraları toplanacak olan Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli Kongreleri'nde bu yönde kararlar alınacaktır.50

Kuvay-ı Milliye'nin Yapısı

Yukarıdaki bölümlerde millî kuvvetlerin oluşturulması için bölgede yapılan çalışma ve faaliyetler anlatıldı. Bu şekilde millî kuvvetlerin oluşturulması ise şu plân ve program çerçevesinde yapılmaktaydı. 1. Hükümetle resmen ilgisi olmayacak, fakat milli bir sıfat ve salahiyet taşıyacak bir gayr-i resmî kuvvetin meydana çıkartılması. Bu kuvvetlerin el altından ordunun silâh ve cephanesiyle

donatılması. Bunların yanında ordu birliklerinin askerî sıfatını değiştirecek subayları aralarına sokarak bu kuvvetlerin düzene sokulup, ordu komutanlıklarının gizli ve maskeli sevk ve idaresi altında hareket ettirilmesi. 2. Ordunun nizamiye kuvvetlerinin de bu millî kuvvetlerle beraber o kuvvetin maskesi altında direnişe iştirak ettirilmesi.51

Kuva-yı Milliye'yi örgütleyenler genelde terhis edilmiş olan Osmanlı birliklerinin subayları, İzmir işgalinden sonra içerilere çekilip direnişe karar veren subaylar ile İttihat ve Terakki yönetimi döneminde tayin edilen ve milliyetçi ideolojiyi benimsemiş olan kaymakamlarla mutasarrıflar ve yönetiminde yer almış Ermeni tehciri dolayısıyla ya da savaş suçlusu olarak suçlanıp tutuklanma ihtimali bulunan yöneticilerdi.52

Önceki bölümlerde anlatıldığı gibi millî kuvvetler genelde önce halkın üzerinde söz sahibi olan unsurları ikna ederek oluşturuldu. Bilahare bunları mücadeleye kazandırdıktan sonra da bunların vasıtasıyla bütün milleti mücadeleye sevk etmek plânlandı.53 Böylece hudut ve istiklâlin muhafazası için Anadolu'nun batısında ve güneyinde oluşturulan54 Kuva-yı Milliye umumî olarak mahalli teşkilatla idare edilmekteydi. Nitekim millî kuvvetler Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i İdare ve Heyet-i Merkeziyeleri tarafından teşkil olunmaktaydı. Millî kuvvetler sabit ve seyyar olmak üzere iki türlü idi. Bunlardan seyyar kuvvetler, silâh altında vazife gören efraddan maada bütün milletin fertlerinin eli silah tutan gençlerinden teşkil olundu. Millî kuvvetler yalnız kendi mıntıkalarında değil icap eden diğer mıntıkalara da geçmekte idiler. Sabit kuvvetler ise seyyar kuvvetleri teşkil edenlerin maadasından teşekkül etmekteydi. Bunlar her türlü şarta karşı müdafaa tertibatı alırlardı. Bu kuvvetlerin ihtiyaçları zenginler tarafından ve ordunun muaveneti ile temin olunmaktaydı.

Millî kuvvetleri teşkil edecek her fert Kur'an'a el basarak mal ve can üzerine yemin ederdi. Efradın piyadelerine yevmiye yarımşar lira ve süvarilerine yetmiş beş kuruş, zabitanlara yemeklerinden başka yirmi lira verilmekte ayrıca önemli hizmetleri ve fedakârlıkları halinde ikramiye de verilmekteydi. Bu miktarları Heyet-i Temsiliye ve Heyet-i İdare icab-ı hale göre değiştirmekteydi.55

Ancak Kuva-yı Milliye nizamî bir ordu değildi. Tümen, alay, tabur, bölük teşkilâtları yoktu.56 Millî kuvvetlerin insan kaynağı yukarıda da değindiğimiz gibi dağda gezen eşkıya ve zeybekler, asker kaçakları, hapishaneden çıkarılan mahkûm ve zanlılar, bir nevi askere alma şeklinde köylerden kasabalardan toplanan kimseler, gerçekten millî ve vatanî duygularla, başka gaye gözetmeksizin mücadeleye katılan gönüllü ve adamlarıyla birlikte müfreze oluşturularak mücadeleye katılan mülk sahipleri idi.57

Bölgelere göre çete veya çeşitli isimlerle anılan Kuva-yı Milliye birliklerinin bir umumî kumandanı, ayrıca da cephe kumandanları vardı. Kuva-yı Milliye iki oymağa ayrılmaktaydı. Birincisine müfreze, diğerine de posta denilmekteydi. Müfrezeler 50 kişilik olup komutanlarına müfreze kumandanı; postalar ise 15 kişiden mürekkep olup komutanlarına "postabaşı" adı verilmişti.58

Çeşitli isimlerle anılan millî kuvvetlerin komutanları genelde efeler ve eşkıya reisleri, komitacılar, sivil kumandanlar ve subaylardan oluşmaktaydı.59

Kuva-yı Milliye'nin muharebe taktiği imkân ve şartlar gereği bir yere bağlı kalmamak şartıyla mahdut sayıda müfrezelerle bir ve müteaddit baskınlar yapılarak düşman mevzilerinde karışıklıklar yaratmak ve en ziyade başarı elde edilen yerde baskını tamamlamaktı.60

Kuvay-ı Milliye'ye Karşı İstanbul Hükümeti ile Heyet-i Temsiliye'nin Tavırları

Önceki bölümde değinildiği gibi, hükümet, Yunan işgalinin İzmir işgaliyle sınırlı kalmayıp, İngilizlerin önderliğinde tezgâhlanan bir hile ile sınırı belirsiz istilaya dönüşmesi karşısında buraların Yunanlılara bırakılamayacağını göstermek ve ispatlamak gayesiyle bölgedeki direniş hareketini bir süre destekledi.61 Nitekim Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin 1 Haziran 1919'da gazetelere gönderdiği tebliğden bu durum belli olmaktaydı.62 Ancak hükümet sadece Yunanlılara karşı direnişi desteklemekteydi. Yani bu hareketin yaygınlaşmasını istememekteydi.63 Çünkü bu sırada bir grup Anadolu'ya geçerek işgallere karşı Anadolu'da teşkilatlanma çalışmaları başlatmıştı. Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri de direniş hareketlerini oluşturmaya çalışmaktaydılar. Bilindiği gibi bu sırada Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmış bir müddet sonra da 22 Haziran 1919 Amasya Genelgesi'yle açıkça Millî Mücadele Hareketi başlatmıştı. Bu ortamda hükümetin direnişe karşı tavrı değişti. Bu sırada 8 Haziran'dan itibaren de İngilizler Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tavır almışlar ve O'nun geri çağrılması için hükümete başvurmuşlardı.

Diğer taraftan Dahiliye Nazırı Ali Kemal ise teşkilatlanma faaliyetlerine karşı tavır alıyor ve şiddetli tebligatlar yayınlayıp ilgililere gönderiyordu. Nitekim 18 Haziran'da genel olarak Kuva-yı Milliye Hareketini yasaklayan genelge yayınladı.64 Bir müddet sonra hükümette direniş yanlıları ile karşıtları arasında mücadele baş gösterdi ve karışıklık çıktı ki bu ortamda Ali Kemal ile birlikte direniş yanlısı Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da istifa etti yerine Harbiye Nezareti'ne Millî harekete karşı olan Ali Ferit Paşa getirildi. Ancak Sivas Kongresi'nden sonra işbaşına gelen Ali Rıza Paşa bilahare onun istifasından sonra iktidara gelen Salih Paşa Hükümetleri Kuvay-ı Milliye'ye taraftar olacaklarsa da Nisan 1920'de tekrar işbaşına gelen Damat Ferit Hükümati Kuvay-ı Milliye'ye karşı şiddetle cephe alacaktır.65 Şimdi bu ortamda Kuva-yı Milliye'nin mahallinden sevk ve idaresi daha büyük bir önem kazanmaktaydı.

Bu gelişmeler vuku bulurken Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketi her şeye rağmen adım adım gelişme göstermekteydi. Nitekim bu sırada Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi'ne katıldı. Burada Kongre Başkanlığına seçildi, Kongrede Kuva-yı Milliye'nin amil kılınacağı kararı alınmış aynı zamanda Millî Mücadelenin ilk siyasi kuruluşu olan Heyet-i Temsiliye oluşturuldu. Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda bu heyetin başkanlığına getirildi.66

Bilahare 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas Kongresi toplandı. Bu kongrede de Kuva-yı Milliye'nin amil kılınacağı kararı alındı aynı zamanda bütün Kuva-yı Milliye birliklerinin tek çatı altında toplanması ve Heyet-i Temsiliye'nin denetimine verilmesi kararlaştırıldı. Bu sırada Kongre, Ali Fuat Paşa'yı "Garb-ı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı"na tayin etti. Ayrıca Kuva-yı Milliye'nin yaygınlaştırılması için çalışmalara başlandı bu gayeyle işgal bölgelerine elemanlar gönderildi.67

Kuvay-ı Milliye Talimatnamesi

Ayrıca bu arada yukarıda ifade edilen girişimlerin yanısıra Sivas'ta gayet mahrem Millî Kongre Heyet-i Merkeziyesi imzalı iki bölümlü bir Kuva-yı Milliye talimatnamesi hazırlanarak sadece bölgelerde tespit edilen güvenilir Kuva-yı Milliye komutanlarına gönderilecektir. Bu sekilde çeşitli bölgelerde oluşan Kuva-yı Milliye zabt-u rabt altına alınmaya çalışılacaktır. Kuva-yı Milliye'nin yapısını çalışma şeklini, hedef ve gayelerini ortaya koyan bu talimatname şu esasları ihtiva etmekteydi:

Yalnız Kuva-yı Milliye teşkilatına memur olacaklara verilmek üzere gayet mahrem talimatdır.

1. İstiklâlimizi muhafaza uğrunda teşekkül ve taazzüv etmiş, millî kuvvetler her türlü müdahale ve tecavüzden masundur. Devlet ve milletin mukadderatına irade-i seniye hâkim ve âmildir. Ordu, makam-ı mua'alâ-yı hilâfetin masumiyetine kâbil olan iş bu irade-i milliyenin tâbi ve hadimidir.

2. Ordu tecavüz vukuunda plânına tevfikan harekâtı irad edeceğinden ayrıca bervechi ati teşkilât yapılır.

3. Teşkilât-ı Milliyenizle ordu arasındaki irtibatı Heyet-i Temsiliye muhafaza eder. Ancak bir tehlike halinde her türlü merkez mücadelede mücavirinde bulunan kıta kumandanlarıyla irtibatta bulunur.

4. Millî müfrezeler Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i idare ve Heyet-i Merkeziyeleri tarafından teşkil olunur. Bu hususta icap eden muavanetin ahz-ı asker rüesası ve kumandanları ifa ederler. Bu teşkilâtın tevsii emrinde atideki hususat nazar-ı dikkate alınmalıdır.

a. Anasır-ı gayrimüslimenin kasreti

b. Harekât-ı ihtilâliyeye mahsus kuvvetlerin

c. Sırf soygunculuk ve intikamcılık ve esbab-ı saire ile ilcâ-yı cinayet ve icrâ-yı şekavet eyleyen Müslim ve gayr-i Müslim çetelerin azlığı ve çokluğu.

5. Millî müfrezeler sabit ve seyyar olmak üzere iki türlüdür. Umumiyetle mücadele ve emniyet ve asayiş temin ve idamı ve icabında orduyu takviye ve harekâtının teshil maksadı ile seyyar müfrezeler teşkil olunur. Bundan başka eşkiyaların taarruzdan ve anasır-ı gayrımüslimenin ihtilâl ve tecavüzünden kasaba ve köylerin muhafaza ve müdafaa için mahalline seyyar ve sabit müfrezeleri vücuda getirilir.

6. Seyyar müfrezeler silâh altında ifa-yı vazife eder efraddan maada bütün efrad-ı milletin eli silâh tutan gençlerinden teşkil olunur. Bir tehlike anında vuku bulacak davet üzerine orduyu seferber edecek olanlar orduya iltihak eder. Mütebaki kuvvet tehlikelere karşı olup bunlara lüzumunda makineli tüfek ve top da ilhak olunur. Efradın muhabere görmüş olması müreccahdır. Zabt-u rabta kadir ve maharette bu müfrezeler şekavetgâh bir kuvvet olmayıp selâmet-i millet ve memlekete vakfı hizmet ve

hayat etmiş kanaatkâr zevattan mürekkep olmalıdır. Müfrezelerin teşkili emri kumanda ve idaresi tabiî askerî manga, takım ve bölük gibidir. Mükâfat ve mücâzat dahi askerlikteki gibidir.

7. Müfrezeler yalnız kendi mıntıkalarında değil lede-l icap mücavir mıntıka müfrezeleri ile tevhid-i mesai için diğer mıntıkalara geçerler. Bu vezaif mahalli heyet-i idare ve merkeziyenin emri ile olur. Ancak ahval-ı mühimmede müfrezeler kendiliklerinden muavenete koşmakta mükelleftirler. Yalnız bu halde mensup oldukları heyet-i idare veya merkeziyeleri haberdar ederler. Mühim görülen memalikiye icabında bir kıta-yı askeriye dahi kuvve-i zahir olarak gönderilir.

8. Vilayet ve müstakil liva heyet-i merkeziyeleri ile Heyet-i Temsiliye lüzum gördüğü mıntıkaların müfrezelerini muhatarada bulunan her hangi mücavir bir mıntıkaya sevk ve celb ile ifa-yı vazifeye davet edilir. Bu halde mıntıkalar kendilerine mensup müfrezelerin noksanlarını ikmal ve sevk etmekte mükelleftir.

9. Sabit müfrezeler seyyar müfrezeleri teşkil edenlerin maadasından teşekkül eder. Bunlar tarafından lüzum görülmüş köylerde, nahiyelerde ve şehirlerin mahallerinde müdafaa tertibatı yapılmak Hristiyanların katliam ve hârık ika ve asayişin ihlâli gibi haince maksatlarına ve eşkiya çetelerinin taarruz ve tecavüzüne karşı tedabir alırlar.

10. Sabit ve seyyar millî müfrezelere nüktezi eslihayı mütenevvianın temin ve tedariki mühimdir. Eşkiyadan alınan silâhlar ve zenginler tarafından para ile tedariki mümkün olan tüfenk ve rovelver ve bomba teslihata madar olabilir. Bu hususta ordunun da muaveneti talep olunur, müfrezelerin temin-i iaşeleri dahi heyet-i merkeziye ve idarelerce mukarrerata tevkifan ifa edilir.

11. Her nevi fazla esliha, mühimmat ve malzeme münasip mahallere depo edilir. İcabında düşman eline geçmesi melhuz depolar muhataralı mıntıkadan nakil veya nakle imkân yoksa mecburiyet halinde seyyar ve sabit müfrezelere kefaletle ve muntazam numara tahtında tevcih olunur.

12. Millî müfrezeleri teşkil edecek her fert, Kur'an-ıazime mal ve canı üzerine el basarak tahlif olunur.

13. Müfrezelerin sıhhiye umuru için evvelce askerlikde ders görmüş olanlardan istifade olunmalıdır. İlâç ve sargı takımları ordudan talep olunur.

14. İş bu müveccih bir talimatname maiyetinde olup ahkâmı her malûlen şerait ve icabatına tevfikan tatbik olunur.

Millî Kongre Heyet-i Merkeziyesi Seyyar ve Sabit Müfreze Zabitan ve Efradına Hali Faaliyete Geçtikleri Zaman Verilecek İkramiye İle Tarz-ı İaşelerini Müşir Talimatnamedir.

1. Yaya ve atlı efrada ekmek ve bineklere arpa verilmekle beraber, piyadelere yevmiye yarımşar lira ve süvarilere yetmiş beş kuruş verilecektir.

2. Zabitana alet seviye yemeklerinden başka mahiyye yirmi lira verilecektir.

3. Fevkâlade fedakârlık ve hizeti sebk edecek olanlara Heyet-i İdare ve merkeziyenin tensip edeceği kadar ikramiye verilmelidir.

4. Bu talimat katî olmayıp Heyet-i Merkeziye ve heyet-i idarelerce icab-ı hale göre tashih ve tebdil edilebilir.

5. Gönüllü müfrezelere iltihak edecek olan ordu zabitan ve efradı hakkında da aynı süratte muamele edilecektir.68

Böylece Kuvay-ı Milliye, oluşmasından itibaren B.M.M. Hükümeti (Ankara Hükümeti) tarafından Ocak 1921'de düzenli ordunun kurulmasına kadar geçen sürede işgâlci güçlere ve iç problemlere karşı başarı ile mücadele edecektir. Düzenli ordunun kurulmasından sonra ise bütün milisler düzenli birlikler halinde tensik edilerek ordu birlikleri içine alınacaklardır.69

1 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin durumu ile ilgili olarak bkz. Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, Ankara-1975 s. 409 vd. Oral Sander, Siyasi Tarih c. 1 Mart 1999 s. 325 vd. Mondros Mütarekesi için ayrıca bkz. Alî Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi, İstanbul-1948 s. 63; Türk İstiklâl Harbi Genkur basımı c. 1 Ankara-1962 s. 33 vd.; Gotthard Jaeschke: Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara-1986 s. 27 vd.; Yusuf Hikmet Bayur Atatürk Hayatı ve Eseri, Ankara-1997 s. 167-173; Ahmet İzzet Paşa; Feryadım c. 2 İstanbul-1993 s. 7 vd.; mütareke metni için bkz. s. 283-286, Rauf Orbay; Cehennem Değirmeni İstanbul-1993 s. 89 vd.

2 Gizli Antlaşmalar için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara-1986; Oral Sander a.g.e. s. 337-341; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. David Fromkin; Barışa Son Veren Barış; Çev: Mehmet Harmancı İstanbul-1994.

3 Geniş bilgi için bkz. Türk İstiklâl Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı c. 1, Ankara-1962.

4 Rum Faaliyetleri için bkz. Adnan Sofuoğlu, Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri İstanbul-1996; Murat Hatipoğlu, Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922) Ankara-1998; Pontus Meselesi yayına haz: Yılmaz Kurt Ankara-1995 Gotthard Jaeschke a.g.e., s. 36 vd. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c. 1 Ankara-1973 s. 90 vd.

5 Türk İstiklâl Harbi c. 1 s. 50-53; Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (A. T. T. B) c. 4 Ankara 1991 s. 21-22; Yusuf Hikmet Bayur age. s. 178 vd.

6 Türk İstiklâl Harbi c. 1 s. 50-53; A. T. T. B s. 16; Yusuf Hikmet Bayur, age. s. 178 vd.

7 Yusuf Hikmet Bayur a.g.e., s. 187; Ahmet İzzet Paşa age. s. 30 vd.; Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken c. 1 Ankara-1959 s. 8'de istifa tarihi 9 Kasım olarak gösterilmektedir.

8 Ahmet İzzet Paşa; a.g.e., s. 45-46; Yusuf Hikmet Bayur a.g.e., s. 187; Kâzım Karabekir İstiklâl Harbimiz, İstanbul-1969 s. 78.

9 Türk İstiklâl Harbi c. 2 k. 2 Ankara-1965 s. 93; Kâzım Karabekir a.g.e., s. 9; Yusuf Hikmet Bayur a.g.e., s. 247; Tayyib Gökbilgin age c. 1 s. 2; Fahri Belen; Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara-1973 s. 28 vd.

10 Türk İstiklâl Harbi c. 1 s. 192; Tayyib Gökbilgin; a.g.e., c. 1 s. 52; Kâzım Karabekir age. s. 15; Ali Fuat Cebesoy; Millî Mücadele Hatıraları İstanbul-1953 s. 47.

11 Tuncer Baykara; Millî Mücadele; Ankara-1985 s. 33-35; Yusuf Hikmet Bayur a.g.e., s. 191-193; Ali Fuat Cebesoy; Bilinmeyen Hatıralar, Kuvay-i Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri, Yayına Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul-2001 s. 350.

12 Yusuf Hikmet Bayur a.g.e., s. 192-193; Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri ve diğer direniş yanlısı kurum ve kuruluşlar ile ilgili bkz. Yusuf Hikmet Bayur age. s. 193 vd.; Tarık Zafer Tunaya Türkiye'de Siyasal Partiler c. 2 İstanbul-1986.

13 Cebesoy; Milli Mücadele Hatıraları s. 56-57; Ayrıca Yunan istekleri için bkz. Laurance Evans; Türkiye'nin Paylaşılması çev. Tevfik Alanay İstanbul-1972; Michael Llewelyn Smith; Anadolu Üzerindeki Göz, İstanbul-1978 s. 84-85; Dimirtri Kitsikis; Yunan Propagandası, Meydan Neşriyatı; s. 32.

14 Jaeschke; s. 60-63 Türk İstiklâl Harbi c. 2 k. 1 Ankara-1963 s. 12-16.

15 Adnan Sofuoğlu; Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921), Ankara-1994 s. 50.

16 Jaeschke, s. 61; Sofuoğlu, s. 50; Salahı R. Sonyel; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, c. 1 Ankara-1973 s. 51-52.

17 Sonyel, s. 52; Smith, s. 90-93; Sofuoğlu s. 54-55.

18 Geniş bilgi için bkz. A. Sofuoğlu a.g.e., S. 48-49.; C. Bayar, Ben de Yazdım c. 7 İstanbul-1969 s. 2307; Nurdoğan Taçalan; Egede Türk Kurtuluş Savaşı Başlarken İstanbul-1970 s. 193.

19 Geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 67-69; Gökbilgin; a.g.e., s. 122 vd.; Türk İstiklâl Harbi c. 1 k. 1 s. 83 vd.; Jaeschke a.g.e., s. 85-88.

20 Celal Bayar c. 6 s. 1956; Ünal Tankış, Kurtuluş Savaşı'nda Muğla, İstanbul-1973 s. 189 vd.; Jaeschke a.g.e., s. 87.

21 Sofuoğlu a.g.e., s. 60-67 İstanbul Mitingleri için bkz. Kemâl Arıburnu, Milli Mücadelede, İstanbul Mitingleri İstanbul-1975; Türk İstiklâl Harbi c. 2 k. 1 s. 64-65; Gökbilgin, c. 1 s. 87 vd.; Kâzım Özalp, Milli Mücadele c. 1 Ankara-1985 s. 20-23.

22 Sina Akşin; Osmanlı Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul-1983 s. 275.

23 İşgâl öncesi ve sonrası bölgeye Rum iskân etme faâliyetleri ve Yunanlıların tutumlarıyla ilgili arşiv belgeleri bunu açıkça ortaya koyuyor, bkz. BABEO (Başbakanlık Arşivi Bab-ı Âli Evrak Odası); Umumi No: 341375 ve 343454 numaradaki belgeler.

24 Nota şeklinde bu telgrafın mukavemetle ilgili olan 4. maddesine Harbiye Nezareti itiraz etmiştir. Özalp; Milli Mücadele c. 1 Ankara-1985 s. 20-23.

25 M. Şefik Aker; İstiklâl Harbi'nde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali (104 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı). Ankara-1973 s. 74.

26 Şevket Turgut Paşa, 31 Mart Vakası üzerine İstanbul'a yürüyen Harekât Ordusu'nun Edirne Garnizonu'ndan sevk edilmiş olan birliklerin kumandanıydı. Türk İstiklâl Harbi; c. 2 k. 1 s. 67.

27 BABEO; Umumi No: 343311, 15 Temmuz 1919.

28 Türk İstiklâl Harbi; c. 2 k. 1 s. 68.

29 Rahmi Apak; Garb Cephesi Nasıl Kuruldu, Ankara-1990 s. 30-31.

30 Özalp; c. 2, s. 2-3, Belge No: 2; Aker; s. 69.

31 Özalp; s. 5, Belge 3; Aker; s. 87.

32 Özalp; s. 1, Belge No: 1.

33 Bekir Sami Bey'in faaliyetleri için bkz. Sofuoğlu a.g.e., S. 116 vd.

34 ATASE (Genelkurmay) Arşivi; Kls. 401, Dos. 3, Fih. 44.

35 ATASE Arşivi; Kls. 401, Dos. 3, Fih. 42.

36 21/5'de Menemen, 22/5 Selçuk, 25/5 Manisa, 27/5 Aydın, 28/5 Tire, 29/5 Ayvalık ve Kasaba, 1/6 Ödemiş, 3/6 Nazilli, 4/6 Ahmetli, 1/6 Akhisar, 12/5 de Bergama işgal edildi. Jaeschke, Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c. 1 Ankara-1970 s. 35-48; Utkan Kocatürk; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi Ankara-1988 s. 40-50.

37 Özalp; c. 1, s. 9.

38 İlhan Tekeli-Selim İlkin, Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken, Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara, 1989, s. 62-63.

39 Özetle olay şöyle meydana geldi: "Urla ilçesinde genel nüfusun dörtte üçünü ve merkez nüfusun %90'ını teşkil eden Rumların taşkın hareketlerine karşı, o günlerde kaza kaymakamlığına vekâlet etmekte olan alay komutanı, 800 kişilik Rum çetesine karşı Urla'nın fedakâr evlatlarından Hacı Hüseyin Ağaoğlu Sabri Bey'in yardımlarıyla "Gece Bekçisi" kod adıla bir teşkilât kurmuş ve 180 kişilik nizamiye askerleriyle iş birliği yaparak muhtemel bir taarruza karşı tedbirler almaya başlamıştı. 16

Mayıs günü Kızılca ve Devedere köylerinin Rumlar tarafından basıldığı ve Urla'da Hacı İsa mahallesine hücumu üzerine kaza müftüsü Ahmet Refik (Urla) Belediye Başkanı Hüseyin Urla Jandarma Komutanı Ziya Beyler Kaptan camiinde saklı bulunan silâhları yağma ettirdiler ve mevcudu 180 kişi olan asker ile birleşerek 500 kişiyi bulan kuvvetleriyle derhal tertibat alarak Türk mahallelerini koruyabilecek hâkim noktaları işgal ettiler. Sağ kanat Kayıkçıoğlu Hüseyin, sol kanat ise Kandemiroğlu Hüseyin komutasında, merkezde de askerler ile bir kısım halk emirlerinde bir makineli tüfek olmak üzere mevzilendirildi. Bunlar Rum taarruzlarını püskürttüler". TİTE (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü) Arşivi; Ali Orhan, İlk Kurşun, 93/2784; Millî Mücadelede Ege Bölgesi ve ılk Kurşun, el yazmasından nakleden Sıtkı Aydınel; Güney Batı Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri, Ankara-1990 s. 70 dip notu.

40 Aydınel; s. 72; Daha önce de Mondros Mütarekesi'ni izleyen günlerde Beyşehir süvari alayına tayin edilen Kurmay Binbaşı Nazır Bey (şehir Nazım Bey) işgallere karşı, böyle bir direnişe örnek olacak şekilde hareket etmiş, Toroslarda aşiretlerle temasa geçerek teşkilât kurmaya çalışmış, onlara silâh dağıtmıştı. HTVD (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi); s. 9, vesika No: 211; Fahrettin Altay; On yıl Savaş ve Sonrası (1911-1921 ve Sonrası), İstanbul, 1970, s. 182.

41 Aker; c. 2, s. 80-81.

42 Özalp; c. 2, Belge 7.

43 Aker; c. 1, s. 84-86.

44 Doğan Avcıoğlu; Millî Kurtuluş Tarihi, İstanbul, 1974, s. 1239-1240; Rapor için bkz. ATASE Arşivi; Kls. 401, Dos. 3, Fih. 76; Aydınel, s. 75'den 17 nolu dip not. Belgenin okunabildiği kısmı, Aker, s. 114'de bu rapordan bahseder. Burdur Askerlik şubesi Başkanı Albay İsmail Bey yukarıda verilen telgrafların dışında 17. 5. 1919'da 57 nci Fırka'ya gönderdiği telgrafta, İsviçre ve Belçika'dan daha geniş olan bölgesine 120. 000 kişilik büyük bir potansiyel olduğunu, bunlardan sadık ahalinin destekleyeceği gönüllü ve fedai teşkilâtı kurulmasını, işgalin tasvibini çalışanlara karşı koyacak bir kuvvet teşkil edilmesini ve gizli bir teşkilât kurulmasını teklif etmekteydi. Aydınel; s. 79-80.

45 Türk İstiklâl Harbi; c. 2 k. 1 s. 79 ve 123; aynı zamanda Cevat Paşa Tümen'e verdiği karşılıkta "Ahali tarafından Yunanların iyi kabul görmesi, Aydın vilâyetinin akibeti için telâfisi mümkün olmayan zararlar doğurur. Bunu ahaliye pek seri bir sürette anlatmasını rica ederim. Genel duruma göre yapılması lâzım gelen işleri iyi takdir buyurursunuz. Askerin dağıtılması vehameti büyük ve fena hareketlere yol açar. Bütün subaylar heyeti ise işe çok ehemmiyetle sarılmalıdır" demişti. Kenan Esengin; Millî Mücadele'de İç Ayaklanmalar, İstanbul, 1982, s. 21; Kuva-yı Milliye kuruluşu ve genel durum için bkz. Mehmet Arif; Anadolu İnkılâbı, İstanbul, 1340, s. 11-18.

46 Ömer Sami Coşar; İstiklâl Harbi Gazetesi, Yeni İstanbul Yayını 24 Mayıs 1919 Tarihli Bölüm, Milliyet 19-23 Mayıs 1968.

47 TTK (Türk Tarih Kurumu) Arşivi; Bekir Sami Bey Dosyası, D. 1, 28. 5. 335 tarihli telgraf.

48 Türk İstiklâl Harbi; c. 2 k. 1 s. 100; Özalp; c. 1, s. 15.

49 Türk İstiklâl Harbi; c. 2 k. 1 s. 125, Cebesoy; s. 135, Apak; s. 70.

50 Geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu a.g.e., s. 115 vd.

51 Bu şekilde hareket edilmesiyle hükümeti mütareke hükümleri gereğince İtilâflara karşı mesul ve müşkül mevkie sokmamak düşüncesi, aynı zamanda mukavemet aleyhtarı propagandanın tesiriyle ve halkın askeriyeye karşı soğuk tutumu ile firarlar sebebiyle askerî birliklerin kuvvetlerinin oldukça azalmış olması etkendi. Aker; s. 5 ve 96-98.

52 Doğu Ergil; Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi, Ankara-1981 s. 88-90; İstanbul'da büyük tutuklamalar başlamıştı. Bu sebeple subayların çoğu Anadolu'ya ordu başına gitmeyi çare olarak görmeye başladılar. Karabekir; s. 16. Mıntîka kumandanları, askerlik şubesi reislerinin teşkilât kurma faaliyeti gösterdikleri, bkz. Cebesoy; s. 55-56.

53 Aker; s. 61.

54 İsmet İnönü, Hatıralar; c. 1, Ankara-1985 s. 179.

55 TTK Arşivi; Bekir Sami Dosyası, D. 1, Kuva-yı Milliye Talimatnamesi. Aşağıda verilecektir.

56 Enver Behnan Şapolyo; Kuva-yı Milliye Tarihi; Ankara, 1957, s. 48.

57 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, c. 1, İstanbul-1968 s. 117; Ergil; s. 82-83.

58 Şapolyo; s. 49.

59 Sabahattin Selek; Anadolu İhtilali, c. 1, İstanbul-1968 s. 119-120; Ayrıca bkz. Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa'nın Batı Anadolu'daki teftişinin raporu, Gökbilgin; c. 2, s. 17-19; Komitacılıkla ilgili yukarıda Kocaeli'ndeki teşkilâtlanma için bkz. Sofuoğlu a.g.e., s. 69 vd.

60 Bayar; c. 8, s. 2485.

61 Doğu Ergil; Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Ankara-1981 s. 68 Sına Akşin; İstanbul Hükümeti ve Millî Mücadele s. 379.

62 Coşar a.g.e., No 17.

63 Sofuoğlu s. 122.

64 Akşin s. 388 Sofuoğlu s. 122-124.

65 Akşin s. 352 Sofuoğlu s. 126-129 ve 195 vd. ile 196 vd.

66 Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Kemal Atatürk Nutuk c. 1 M. E. B Basımı Ankara-1984 s. 14 vd. Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum Ankara-1946 Mahmut Güloğlu, Erzurum Kongresi c. 1 Ankara-1968; M. Müfit Kansu; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Mustafa Kemal Paşa ile Beraber c. 1 Ankara-1986. Gökbilgin c. 1 s. 167 vd.

67 Geniş bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal Heyet-i Temsiliye Kararları Ankara-1976; Goloğlu Sivas Kongresi.; Kansu s. 218 vd.; Gökbilgin c. 2 s. 8 vd.; Nutuk c. 1 s. 86 vd.; Vehbi Cem Askan; Sivas Kongresi İstanbul-1963; Ulu Iğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları Ankara-1986; Atama için bkz. A. T. T. B. (Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri) c. 4 s. 66 Ankara-1991; Cebesoy Millî Mücadele s. 183.

68 Talimatnameler için bkz. Sofuoğlu a.g.e., s. 132-135.

69 Geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu a.g.e., s. 440-444.

Millî Mücadelede Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-İ Millîye Cemiyeti (1913-1919) / Prof. Dr. Nâzım H. Polat [s.628-636]

Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Her türlü kavramın içeriği, zamanla daralarak veya genişleyerek, biraz da güncel olaylardan etkilenerek değişir. “Sivil Direniş” kavramı da bugün resmî makamlardan tamamen bağımsız olarak bir inisiyatif grubu, bir dernek veya bir sendikal hareketi çağrıştırır. Ancak konu Millî Mücadele olunca, sivil direnişin anlamı, saldırgan düşmana karşı durma olur ve bir kısım resmî makamların en azından kısmî desteğini de kapsayacak biçimde genişler. Çünkü resmî makamlar da sivillerle aynı gemidedir.

Osmanlı Devleti’nde toplumun tamamını hedef kitle olarak gören, toplum hayatının her yanına bir istikamet vermek üzere kurulmuş ilk resmî dernek “Osmanlı Menâfi-i Milliye Cemiyeti”dir. Meclis-i Mebusan’ın açıldığı 17 Aralık 1908’de kurulan Menâfi-i Milliye Cemiyeti, tipik bir “Osmanlıcı” kuruluştur. Nizamnamesinin başındaki “Karındaşlar Osmanlılar!” hitaplı metinde Müslüman, Hıristiyan, Musevi bütün kavimler elbirliği ile vatanın selâmeti çalışmaya davet edilmiştir. Nizamnamenin 14. maddesinde ise cemiyetin hiçbir partiye mensup olmadığı vurgulanarak, “cemiyet dahilinde ne siyasî ne de dinî bir taarruza meydan verilecektir.” Cemiyetin Osmanlıcı tavrını kendisini tarif ettiği şu ifadelerde daha iyi görebiliriz: “Cemiyet, bilâ-tefrik-i cins ve mezhep bil-cümle Osmanlıların ittihat ve uhuvvet-i samimanelerini rehber-i saadet ittihaz etmiş bir heyettir.”1 Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhakı ve Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanı (5 Ekim 1908), ertesi gün Girit’in Yunanistan’a katılması (6 Ekim 1908), böyle bir cemiyeti bazılarının gözünde lüzumlu kılmış olabilir. Hakkında bir kapatma kararı bulunmadığına göre; söz konusu bölgelerin ayrılma isteklerinin Osmanlı Devleti tarafından da kabullenilmesi ve özellikle 1909 Nisan başlarında Adana yöresindeki Ermeni patırtılarının yönlendirdiği devrin sosyal ve siyasî zemini, cemiyetin çalışma alanını ortadan kaldırmış demektir. Dolayısıyla, bu derneğin aydınlarımız ve ileride yaşanacaklar üzerinde hatırı sayılır bir etkisi bulunduğu söylenemez.

Millî Mücadeleyi yapan ruhun kökleri, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra örgütlü toplum hayatının vaz geçilmez unsurları olarak faaliyet gösteren kuruluşlarda aranmalıdır. Vatandaşı Kuvâ-yı Milliye ruhuna hazırlama konusunda, her birinin farklı ölçüde payı ve hizmeti bulunduğu kabul edilebilecek Türk Derneği, Türk Teâvün Cemiyeti, Türk Yurdu Cemiyeti, Halka Doğru Cemiyeti, Türk Ocağı, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi, Millî Türk Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Teşkilât-ı Mahsusa gibi (hepsinin İttihat ve Terakki ile bir bağlantısı mevcut) pek çok kuruluş sayılabilir. Ancak, II. Meşrutiyet ortamında kurulup, II. Balkan Savaşı’ndan itibaren toplumu yönlendirmede, yani istediği tarzda kamuoyu oluşturmada en başarılı görünen ve Millî Mücadele yıllarındaki sivil-millî direniş örgütlerinin anası diyebileceğimiz kuruluş, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’dir. Bu makalede, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin

a. Hangi ortamda,

b. Nasıl kurulduğu;

c. Neler yaptığı;

ç. Nasıl bir muhalefetle kapatıldığı;

e. Millî Mücadeleyi yapan irade ve kuruluşların doğmasındaki rolü ifade edilmeye çalışılacaktır.

Kuruluş Sırasındaki Siyasî, Sosyal ve Kültürel Ortam

Yukarıdaki "gemi" alegorisini sözün gelişine uysun diye kullanmıyorum. Türkiye/Osmanlı Türklüğünün karşı karşıya kaldığı ilk büyük felaket, 1828'de doğuda Ahıska'nın düşüp Kafkaslarda Rusları durduracak barikat kalmaması üzerine, Rusların batıda savaşsız Edirne'yi teslim almasıdır (22 Ağustos 1829). Sonra, millî hafızaya 93 Harbi olarak kazılan felakette doğuda Erzurum, batıda Yeşilköy'de millî gurur çiğnendi, millî vicdan kanatıldı. Ancak beterin beteri henüz geridedir. Çünkü bu düşman, nüfus ve nüfuz olarak devrin büyük güçlerinden biridir. Halbuki 1912-13'teki Balkan savaşlarında daha büyük bir felaket, henüz devlet olmayı tam anlamıyla başaramamış Balkan topluluklarından geliyordu. Dolayısıyla bu hezimet, sivil halk üzerinde 93 Harbi'nden daha onarılmaz tahribatlar bıraktı. 93 Harbi, Türklüğü Anadolu'ya sıkıştırma ve "Boğazlar"ı ele geçirme; Balkan Harbi ise Türklüğü yalnız Avrupa'dan değil, Anadolu'dan da sökme planıdır.

Osmanlı aydınının büyük bölümü, Jön Türklerden beri, iç isyanları "istibdadın unsurları birbirine düşürmesi", toprak kaybını ise bu yönetim biçiminin sonucu olarak görüyordu. Fakat özlenen yönetim yani "hürriyet, adalet, müsavat" rejimi, 10 Temmuz (1324) "ıyd-ı millî"siyle II. Meşrutiyet rejiminin başlaması da, Balkanlardaki kopmaları durdurmaya yetmemişti. Hele hele tamamına yakını Müslüman olan Arnavutların "kavmiyât" davası, sonun başlangıcına gelindiğini gösteriyordu. Bahsetmek istediğimiz sivil direniş örgütü, işte bu ortamda, önce ruhlarda bir "millî direniş" oluşturmak üzere kurulmuştur.

II. Meşrutiyet rejimi, birden bire, politize olmuş bir kitle yarattı. Şiiri, hikâyesi, tiyatrosu, mizahı, hatta inancı 10 Temmuz'dan ibaret bir toplumda her şeyin bayağı propagandaya malzeme yapıldığı bir toplumda, II. Meşrutiyetin 9. ayında; bu duruma isyan anlamı taşıyan, ferdi ve duygusal sanat anlayışı, kendisini Fecr-i Ati Encümen-i Edebisi (kuruluş: 20 Mart 1909) ile göstermişti. Bu, akıntının karşı istikametine kürek çekmek idi. 1911'de Trablusgarp Harbinin gürültüleri, kendisi için konuşan sanatın sesini boğuyordu. Balkan Harpleri ise sanatın kendi kendisi için terennüm etmesini, bencillik olarak niteliyordu. Yakup Kadri, bu dönüşümü, kendi yaşadıklarıyla şöyle anlatır.

"Arkamda Fecr-i Âti, önümde bu büyük kumandanlar (Gros, Bergson, Gourmont), 'sanat şahsî ve muhteremdir' bayrağı elde, yıllarca iniş yokuş yürümediğim yer, çatmadığım adam kalmadı. San'at şahsî ve muhteremdir: Hiçbir şövalye, kendi arması üzerindeki dövizi için, eminim, benim kadar cihada çıkmamıştır.

Bu coşkunluğum, sanat perisi yolunda bu serdengeçtiliğim, ilk millî felâketimiz olan Balkan Harbi'ne kadar, bütün ateşiyle devam etti. Fakat, ne vakit ki Çatalca önüne dayanan düşman

toplarının sesini tâ yatağımın içinde işitmeye başladım, hisseder gibi oldum ki, hayatta benim yaptığım mücadeleden daha mühimleri vardır.

Balkan Harbi'ni daha bir sürü millî felâketler takip etti. Ben gene 'Sanat şahsî ve muhteremdir' diyorum. Fakat, onun yanı başında, hiç değilse onun kadar şahsî ve muhterem şeyler olabileceğini de düşünmeye başlamıştım. Nihayet 1914-1918 geldi. Garp imperialismasının kandan ve yağmadan gözü dönmüş kurt sürüleri, bütün vahşetiyle bizim zavallı ağıllarımızın üstüne de saldırdı ve ortada, ne edebî cemiyetlerden, ne mukaddes sanat davalarından eser kaldı. O zaman, artık, sarâhatiyle anladım ki, istiklâli uğrunda o derece ter döktüğüm sanat, evvelâ, bir cemiyetin, bir milletin malıdır, sonra da nihayet bir devrin ifadesidir. Bunlardan tecrit edilmiş bir sanatın ne mânâsı, ne kıymeti vardır. Müstakil sanat, müstakil vatanda olabilir."2

Aslında burada konuşan yalnızca Yakup Kadri değil, onun şahsında Türk aydınının büyük bölümüdür. "Şahsi ve muhterem" sanat anlayışını terk eden şair ruhların doğal sevgilisi/annesi, sosyal faydacı sanatın değişmez konusu olan "vatan"dır. Bahsetmek istediğimiz sivil direniş örgütü, işte bu ortamda, her şeyi ve bu arada tabii sanatı da millî hedefler istikametine yönlendirmek üzere kurulmuştur.

Nasıl Kuruldu?

Balkan savaşlarındaki hezimet, bıçağın kemiğe dayanması idi ki Bulgar toplarının İstanbul'a ulaşan vahşi seslerindeki tehdide karşı, toplu korunma mekanizmasını harekete geçirdi. 1912 sonlarına doğru, basında, siyasi grup ve endişelerden tamamen uzak bir "müdafaa-i milliye cemiyeti" kurulması gerektiğine dair yorumlar çıkmaya başladı. Hatta bu gibi yazılar sadece İstanbul'da değil, Anadolu basınında da görülüyordu.

Devrin hakim siyasî temayülünü temsil eden, iktidar partisini doğuran İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul gazeteleri, vasıtasıyla kamuoyuna, vatanın tehlikede olduğundan bahisle, tehlikeyi bertaraf edecek bir oluşumu meydana getirmek maksadıyla herkesi Darülfünun (Üniversite) konferans salonuna davet ediyordu. Kamu oyununun hassasiyetini tam zamanında değerlendiren bu stratejik çağrıya göre kurulacak Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Edirne ve Adalar'daki Hakimiyet-i Osmaniye'yi fiilen ve tamamen "muhafaza ve istila edilmiş vatan parçalarındaki "hukuk ve milli menfaatleri müdafaa" için çalışacaktır.

Osmanlı Devleti üç aydan beri duçar olduğu ahvâlin emsalini altı yüz senelik müddet-i mevcudiyetinde asla müsadif olmamıştır. Bugün vatan tehlikede bulunuyor. Âba ve ecdadımızın miras-ı mukaddesini, yani dinimizi, vatanımızı, müdafaa etmek en mukaddes vazifemizdir. Bu vazifenin fariza-i ifasında ihmal edersek, ahlâf ve tarihimizin lânet-i müebbedesine ihraz-ı istihkak etmiş oluruz.

Vatanımız tehlikede!… Bu musîbet-i müştereke önünde, her Osmanlıya terettûb eden vazife, şahsa ait her emel ve her hissi unutmak ve elbirliğiyle vatanı kurtarmağa çatışmaktır. Bu ümniye-i

mübeccelenin (yüce umudun) husulünü temin için bir 'Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti' teşkil olunarak her meslek ve fırka erbabından zevât-ı hamiyetsimâta müracaat olundu.

Edirne ve Adalar'daki hakimiyet-i Osmaniyeyi fiilen ve tamamen muhafaza ile beraber, istila-dîde (istila görmüş) olan mahall-i sâiredeki hukuk ve menâfi-i milliyemizi imkânın müsait olduğu derecede ve hatta en büyük fedakârlıklar ve havârık (hârikalar) göstererek müdafaa etmek makarrât-ı kat'iyyemizdendir (kat'î kararlarımızdandır). Bil-umum Osmanlıların muavenetine arz-ı ihtiyaç ediyoruz. Vatanı kurtarmak için uzanacak her ele sarılacağız, öpeceğiz ve vatanı kurtaracağız. Cenâb-ı Hak'tan tevfik ve nusret isteriz".3

Edebî bakımdan çok etkili olması için özen gösterilmiş olan bu metnin üç önemli özelliğinden bahsedebiliriz:

1. Öncelikle vurgulanan şeyler son derece açıktır ve bunların başında "vatanın tehlikede olduğu" hükmü vardır. Bu fikre ayrılan iki cümle de âdeta, "artık söze gerek yok" der gibi kısa ve yalındır.

2. Böylesi bir metinde akla ilk gelen şey, çağrıda söz konusu cemiyetin particilik hissiyatından uzak olduğunun vurgulanmasıdır. Fakat II. Meşrutiyet gibi "örgütlü" ve "sivil toplum"a geçiş sayılan, çok partili demokratik yönetim biçiminin benimsendiği bir devirde, insanların siyasetten soğutulması istenmemiştir. Öyle ise "partisizlik" yerine, her siyasî görüş, her türlü sosyal ve iktisadî gruptan aydınlara müracaat edildiği belirtilmiştir. Metnin sonundaki "vatanı kurtarmak için uzatılan her ele sarılacağız, öpeceğiz" ifadeleri de aynı anlama gelmektedir.

3. Söz konusu çağrı metninde, "vatan", Hâkimiyet-i Osmaniye, "Osmanlı Devleti" gibi terimlerin kullanılmasına rağmen, bunlarla birlikte sıkça görmeye alıştığımız "hükümet" kelimesine hiç yer verilmemiştir. Böyle bir metnin kurgusu, hiç şüphesiz, kurulacak cemiyetin "sivil" özellikte olması gerektiğine işarettir.

Yapılan çağrı hedefine ulaşarak Darülfünun Konferans Salonu'nda toplanan aydınlar, 18 Kânun-ı sâni 1328'de (1 Şubat 1913) Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ni kurdular. Kurucular arasında en faal görünenler, Talat Bey (sonra Paşa), Midhat Şükrü (Bleda), Hüseyin Cahit (Yalçın) Dr. Esat (Işık) gibi İttihatçılardır. Toplumun tamamına hitap etmek emelindeki bir kuruluşun daha başlangıçta "İttihatçı" diye damgalanmaması için bu faal rol alanlar, diğer siyasî grupların ileri gelenlerinden Prens Sabahattin, Ömer Lutfi Fikri, Damat Ferit Paşa, Müşir Fuat Paşa gibi etkili kimseleri ziyaret ederek cemiyete katılmalarını isterler. Hatta davet edildikleri halde kuruluş toplantısına gelmeyenlerin bu davranışına muhalefet manası verilmeyerek kabullerine bağlı olarak, çeşitli kurul üyeliklerine seçilirler. Ancak, yukarıdaki ilk üç muhalif isim ile İttihat ve Terakki içinde farklı bir çizgiyi temsil eden İstanbul muhafızı Ahmet Cemal Paşa (1872-1922), daha baştan karşı tavır takınarak cemiyete katılmayacaklarını bildirmişlerdir.4

Cemiyetin 31 Ocak 1913'teki kuruluş toplantısında, çeşitli çalışma alanları tespit edilip 5 ayrı heyet seçilmiştir. Bunlar

1. İane Heyeti (9 kişi)

2. Tenvir-i Efkâr (Heyet-i İrşadiye) (25 kişi)

3. “Gönüllü Alaylar” Teşkili için Heyet (9 kişi)

4. Hastahaneler Heyeti (7 kişi)

5. Heyet-i Faale (İdare Heyeti) (27 kişi)

Cemiyetin yapılanması nizamnamesinin dördüncü maddesinde belirtilmiştir. Buna göre cemiyetin İstanbul’daki genel merkezi kongre tarafından seçilecek 1. ve 2. reis ile aşağıda adı geçen heyetlerin başkanlarından oluşan bir idare heyeti tarafından yönetilecektir. İstanbul’un bütün belediyelerinde, birer merkez şubesi bulunacaktır. Kazalardaki şubeler livalara, livalardakiler vilayetlere, vilayetlerdeki şubeler ise genel merkeze bağlı olacaklardır. Bahsedilen heyetlerin isimleri, nizamnamede

1. Maliye heyetleri

2. İrşat heyetleri

3. Mümaresât-ı Bedeniye ve Askeriye heyetleri

4. Sıhhiye heyetleri

5. Heyet-i İdare

şeklinde belirtilmiştir. Ancak basındaki haberlerden “Maliye Heyetleri”nin görevlerini “İane Heyetleri”, “Mümaresât-ı Bedeniye ve Askeriye Heyetleri”nin görevlerini ise “Gönüllü Heyetleri”nin yürüttüğü anlaşılıyor. Bu farklılık söz konusu heyetlerin üzerinde en çok durduğu hizmet alanını da ifade etmektedir.

Kuruluş toplantısından hemen sonra yapılan ilk görev dağılımındaki isimler -muhtemelen bir kısmı kendi iradesi seçildiği için- uzun müddet aynı kalmamıştır. Nitekim dernek henüz iki ayını doldurmadan, Merkez-i Umumî Heyet-i Faalesi yeniden şekillenmiştir.

1913 Haziranı’nın ortalarında, “Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti makamına kaim bulunmak üzere Müzâheret-i Milliye Cemiyeti ünvanıyla yeni cemiyet” kurulmak istenmiş5 fakat daha sonra bundan vaz geçilmiştir.

Çalışma Yöntemi ve Neler Yaptığı

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Esâsîsi’nin 1. maddesinde amaç ifade edilirken cemiyete; harp meydanına koşabilecek millî terbiye, sıhhat ve imkâna sahip bir toplum yaratmak gibi çok geniş bir çalışma alanı/görevi verilerek şöyle denmiştir: “Cemiyet memâlik-i mütemeddine-i

sairede olduğu gibi terbiye-i milliye ve sıhhat-i umumiyeye ihtimam ile milletin seviye-i fikriye ve faaliyet-i hayatiyesini inkişâf ve takviye ettirecek ve bütün milleti hayat-ı mesâiye alıştıracak ve led-il-hâce meydan-ı harbe koşabilecek kuvveti, idmanı, inşi-râhı verecek esbâb-ı terbiyeyi tehiye ve te'min etmek ve âlâm ve mesaib-i harbin teskinine muavenet ve milletin refah ve saadet-i hâline âlâ-kadr-il imkân gayret eylemeğe mükelleftir."

2. ve 3. maddelerde ise Cemiyetin günlük siyasetten uzak duracağı vurgulanmıştır:

"Madde 2- Cemiyet ve her gûna muamelât ve icraatında kavaran ve nizamât-ı devlete tamamıyla riayet etmekle ve umûr-ı hükümete katiyyen müdahale eylememekle mükelleftir.

Madde 3- Müdafaa-i Milliye Cemiyeti politika ve fırka hissiyâtından tamamıyla âzâdedir."

Yukarıda belirtilen amaç uğrunda, görev bölüşümü yapılarak heyetler halinde çalışılacaktır ki bu bölümleme aynı zamanda cemiyetin şemasını da gösteriyor:

1. İdare Heyetleri: Cephedeki askere, onların yetim ve dullarına, yahut yaralılara yardım etmekten, tiyatro temsilleri vermeye, çeşitli konularda kitap yayımlamaya kadar uzanan her türlü hizmet ve faaliyet alanında Cemiyetin en üst seviyede karar ve icra organıdır.

2. Sıhhiye/Hastahaneler Heyetleri: Mesaisini Hilâl-i Ahmer ile birleştirerek savaş bölgelerinde hastahaneler kurarak, bu hastahanelerin teçhizat ihtiyacını karşılayarak, ordunun bu konudaki yükünü hafifletmişlerdir.6

3. Gönüllü Heyetleri: Harp alanında sivil direniş, için kurulan bir cemiyetin yapacağı ilk şeylerden biri de gönüllü toplamaktır. Gerek Balkan Savaşları gerekse I. Dünya Savaşı yıllarının basınında gönüllü toplanması ve gönüllülerin gösterdiği kahramanlık haberlerine pek sıkça rastlanır ki bunların tamamına yakını Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin gayretleri sonucudur.7 Toplanan gönüllülerin bir kısmı, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ayrılarak Halil Paşa (Halil Kut-Enver Paşanın amcası 1882-1957), Rizeli Arslan Bey, Çürüksulu Yüzbaşı Ziya Bey komutasında bizzat cephede çarpışmış veya Hüdâvendigâr/Bursa Vilayeti Nafia Müfettişi Şefik Bey başkanlığında cephe gerisinde, askere yardımcı faaliyetlerde yer almışlardır.8

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Cihad-ı Mukaddes ilan edince, bu çerçevede Veled Çelebi İzbudak'ta (1869-1955) Konya'da ulema ve eşrafı Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti şubesinde toplanıp, Gönüllü Alaylarına yazılmışlardır.9

4. Hey'et-i İrşadiye/Tenviriye: Sivil direnişi vicdanlarda oluşturmaya çalışan bu kurullar, halkı uyandırıcı, bilinçlendirici konferans ve vaazlar vererek görev yapmışlardır. Bu heyetin Merkez şubesi çalışmaları büyük ölçüde Mehmet Akif Ersoy'un (1873-1936) omuzlarında yürümüştür. Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934), İsmail Faik, Üryanizâde Ali Vahit Uryan (?-1940), Fuat Hulusi Demirelli (1876-1955), Abdullah Cevdet, meşhur hatip Ömer Naci (1880-1916), Yusuf Akçura (1876-1934), Halide Edip Adıvar (1882-1964) ve Falih Rıfkı Atay (1894-1971) gibi toplumcu anlayıştaki edebiyat ve kültür

adamları yanında, Recaizade Mahmud Ekrem (1847-1913), Cenap Şahabettin (1870-1934) ve Şahabettin Süleyman gibi ferdiyetçi tavırlı bazı edipler de yukarıda bahsedilen sosyal şartlardan ötürü cemiyetin faaliyetlerinden uzak kalmamışlardır.

5. Mümareset-i Bedeniye ve Askeriye Heyetleri: Cemiyetin Nizamname'sinde bu heyetlere "vatan evladını her zaman için çevik ve zinde bulundurmak, çocukluktan itibaren kara ve deniz askerliği kabiliyetini geliştirme yolunda tedbirler almak" vazifesi verilmiştir. Nizamnamenin 27. maddesinde ise vazifenin vasıtaları şöyle sayılmıştır: Cimnastik, koşu, yüzücülük, kürek çekmek, top oynamak, sıçramak, fennî güreşmek, endaht (atış) poligonları tesis etmek ile nişancılık, binicilik, at yarışları, uzun piyade yürüyüşleri, kılıç, kasatura, mızrak kullanma, tüfek ve avcı talimleri, köprücülük, şimendifercilik, halıcılık, siper yapımı gibi sporlar ve faydalı seyahatler.İşte sadece bu heyete verilen görevler bile, cemiyetin tam bir sivil direniş örgütü olduğunu gösteriyor.

6. Hanımlar Heyeti: Nizamnamede bahsedilmemesine rağmen cemiyetin en faal kurullarından biri de hanımlar heyetidir. Cemiyetin kuruluşundan bir hafta sonra, Petersburg Üniversitesi öğrencisi 4 Türk kızı, toplantı halindeki İrşat Heyetine müracaat ederek, bir "Hanımlar Heyeti" kurulmasını isterler. Bu hamiyetli Türk kızları, 5 ay önce Balkan Harbi sırasında, savaşta yaralanan soydaşlarına yardım için, yolculuğun binbir türlü sıkıntısına katlanarak İstanbul'a gelmişlerdir.10 Yapılan teklif, duygusal bir ortam yaratarak Hanımlar Heyeti'nin kuruluşunu sağlamıştır.11 Söz konusu kurulda, Ümmü Gülsüm Kemâlova, Rukiye, Meryem ve yine Meryem adlarındaki Petersburg Üniversitesi öğrencilerinden başka, Mahmut Muhtar Paşa'nın (1886-1935) eşi ve Hidiv İsmail Paşanın kızı Prenses Nimet Muhtar Hanım (1876-1945), Ahmet Cevdet Paşanın kızı Fatma Aliye Hanım (1864-1936), Fehime Nüzhet (?-1925), Nakiye Huriye Elgün (1822-?), Osmanlı Mebusan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza'nın kız kardeşi Selma Hanım, Nezihe Muhlis, Salime Servet Seyfi Seyfioğlu, İhsan Raif (1877-1926), Nigâr Binti Osman (1856-1918) ve Halide Edip Adıvar gibi devrin kadın önderleri sayılabilecek isimleri, yoğun faaliyet göstermişlerdir.

Kapatılış Süreci

Çok partili meşruti bir yönetimde, yapılan ne olursa olsun, bir muhalefet bulunacağını kabullenmek, temel ilkelerdendir. Fakat öyle anlaşılıyor ki, muhalefet olsa bile, bu çok cüz'i seviyede kalmış, basına aksetmemiş, bir başka ifade ile, yapılan işlemin uygulamada doğuracağı sonuçların görülmesi beklenmiştir. Nitekim I. Dünya Harbi'nin başlangıcında, Rum nüfus arasında, cemiyetin iane toplama faaliyetine karşı, Yunanistan ile Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanlıklarının yazışmalarına konu olacak derecede bir muhalefet baş göstermiştir. Fakat Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ne karşı asıl muhalefet, İttihat ve Terakki iktidarının bittiği 7 Ekim 1918'den sonradır.

Önceleri cemiyetin faaliyetlerini duyurmada onun bir yayın organı gibi davranan İkdam gazetesi de artık aleyhdar bir tavır takınmaktadır. Cemiyetin reisi Ali Rıfat Çağatay Bey'in (1867-1935) istifası üzerine yerine reisliğe Ali Fethi Bey'in (Okyar, 1881-1949) getirildiği haberi verilirken, bu kişinin daha evvel İttihat ve Terakki'den İstanbul mebusu seçildiği ve şimdi Hürriyetperver Avam Fırkası reisi

olduğu, özellikle vurgulanmıştır.12 Söz konusu haberin altında ise gazetenin cemiyet hakkındaki şu yorumu yer almaktadır:

“Balkan Harbi esnasında memleket ve millete hayli hidematı sebkat etmiş (hizmeti geçmiş) olan Müdâfaa-i Milliyenin Harb-i Umumî’de fevaidi pek mahdut kalmıştır. Memleket, harpten sulha intikal devrinde de hayırkâr cemiyetlere son derece muhtaçtır. Öyle olduğu halde Müdâfaa-i Milliye bugün ancak harpten sakat kalanlara pek cüz’i bir muavenette bulunabiliyor. Bunun sebebini teşkilatta aramak icap ettiği fikrindeyiz. ‘Müdâfaa-i Milliye’, bir sahib-i himmete arz-ı ihtiyaç ediyor. Hilâl-i Ahmer bir iki darbe-i himmetle bilhassa Harb-i Umumî’de ne fevaidli bir müessese olmuştu”.13

Görüldüğü gibi İkdam’ın cemiyet aleyhtarlığı, Sabah’ınki kadar ileri seviyede değildir. Fakat yine de cemiyetin hâl-i hazırdaki durumunu tasvip etmemektedir.

Cemiyet lehinde davranan yayın organları, kalem sahipleri de bulunmakla birlikte, etkili olamıyorlardı. Meselâ İzmir’deki mühim gazetelerden Köylü, doğrudan doğruya İttihat ve Terakkiyi savunmamakla birlikte, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’ni, bu fırkanın hayırlı bir işi olarak görüyordu.14

Gerek Sabah ve İkdam’ın, gerekse diğer muhaliflerin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’ni “İttihatçı” gösterme çabaları, pek kısa bir zaman içerisinde, Tevfik Paşa hükümeti nazarında tesirini gösterecektir. Nitekim 11 Kasım 1918’de iktidara gelen Ahmet Tevfık (Okday) Paşa (1845-1936) kabinesi de Müdâfaa-i Milliye Cemiyetini Harbiye Nezaretine bağlamak fikrindedir. Hatta Hey’et-i Vekile (Bakanlar Kurulu), I Şubat 1919’da bu konuda bir karar da almıştır.15 Fakat kararda durumun değerlendirilerek nihai karara varılması cemiyete bırakılmış; konuyla ilgili irade-i seniye ise 5 Şubat 1919 tarihli mazbata ile çıkmıştır.16 Hürriyet ve İtilâf Fırkası, ikinci kez kurulurken 22 Ocak 1919 tarihli beyannamesinde Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’ni kapatmak değil, kaynaklarının artırılması için Hilâl-i Ahmer Cemiyetiyle birleştirileceği ifade edilmişti.17

Aslında bu görüş, doğrudan Hürriyet ve İtilaf Fırkası yöneticilerinin değil, idealist bir fikir adamı olan Nüzhet Sabit’in (1883-1920) arzusudur.18 Fakat iktidara gelir gelmez Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin ilk icraatlarından biri, Tevfik Paşa Hükûmeti’nin aldığı karara işaretle, “İttihatçı yuvası” diye kabul ettiği Müdâfaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin -Harbiye ve Bahriye Nezaretine bağlı olarak bile-yaşamasını sakıncalı bularak, kapatmak oldu (1 Nisan 1335/1919). Bu cemiyetlerin mal varlığı ise Harbiye ve Bahriye Nazırlığı’na devredildi.19 Kararın resmî gazete Takvim-i Vekayi’de yayımlanarak yürürlüğe girmesi 6 Nisan 1919’dadır.

Millî Mücadele’deki Sivil Direniş Örgütlerine Örnek Teşkil Etmesi

Cemiyet ilk kurulduğu sıralarda, “Osmanlıcı” bir görünümdedir. Tarihî akış içinde daha sonra “İslamcı” havaya bürünecektir. Nitekim, kuruluş sürecinde Emanuel Karasu, Ayandan Aristidi Paşa, Hallacyan Efendi, Şura-yı Devlet azası Yakop Hamanon, Erzurum mebusu Vartkes Efendi, İperanosyan Efendi, Vitali Kamhi, Diran

Kelekyan (1880-1916, Sabah gazetesi başyazarı), Pozant Keçiyan, Fresko Efendi (El Tiempo gazetesi müdürü) gibi bazı gayrimüslim aydınlar da heyetlere üye seçilmişlerse de bir müddet sonra çalışmalarla ilgili haberlerde adları geçmez olmuştur. I. Dünya Savaşı'na girerken, gayrımüslim unsurların zaten büyük ölçüde ayrılmış olmaları ve özellikle Ermeni isyanlarının acı tecrübeleri, devleti Osmanlıcı anlayıştan fiilen vaz geçirmişti. I. Cihan Harbi'nin sonlarında ise artık "Türkçü" renk, baskınlığını hissettirecektir. Esasen bu tavır bütün müesseseleriyle Türkiye'nin tarihî değişimi ve gelişimine uygundur. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin bu süreci yaşadığına dair başka işaretler de gösterilebilir. Mesela 23 Kasım 1918'de, Cemiyetin Merkez-i Umumî başkâtibi (genel sekreteri) Saip Servet Bey'in de iştirakiyle Millî Türk Cemiyeti adlı Türkçü bir dernek kurulmuştur. Bu derneğin merkezinin Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Divanyolu'ndaki merkez binası olarak gösterilmesi,20 iki kuruluş arasındaki organik bağı ifadeye yeterlidir.

Memleketin üzerine Mütareke kâbusu çöktüğü günlerde (29 Teşrin-i sâni/Kasım/334/1918), kurtuluş çarelerini aramak ve bu yolda millî ve sivil direniş göstermek niyet ve ümidiyle toplanan Millî Kongre'ye Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti (merkez) ve Kadıköy Hanımlar Müdâfaa-i Milliye Heyeti de katılmıştır.21 Kongreye katılan elli teşekkül içinde Müdâfaa-i Milliyenin en etkililerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kongreyi toplayan Dr. Esat (IŞIK) Paşa, daha önce belirtildiği üzre Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurucularından ve İdare Heyetinin en faal üyelerinden biriydi. Esat Paşa, kongreye ev sahipliği yapan Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin de kurucusu idi. Kongrenin diğer bir üyesi de Hürriyetperverân Avam Fırkası'nın başındaki Ali Fethi Okyar, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin son reisidir.22 Yukarıda adı geçen Millî Türk Cemiyeti ile Donanma Cemiyeti de Millî Kongreye katılan elli kuruluşun içindedir ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin bu cemiyetlerle organik bağları vardır.

Millî Kongre ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyetleri işgalcilere karşı fikrî ve ilmî açıdan gösterdikleri sivil direniş faaliyetleriyle, Hürriyet ve İtilaf yanlıları tarafından, Donanma ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyetleri'nin vârisi olarak kabul edilmiştir. Hürriyet ve İtilâfçıların sadece bu itiraz şekli bile, Millî Mücadele'deki sivil direnişin köklerini Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ne götürür. Bir örnek olmak üzere, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın en etkili kalemlerinden birini, Refik Halit Karay'ı dinleyelim:

"…İzmir'deki mukavemet-Şarkî Anadolu'daki hareketten büsbütün ayrı-gittikçe genişlerken İstanbul'da da Millî Talim ve Terbiye, Millî Kongre gibi eski İttihat ve Terakki mensuplarıyla, muhalefete sokulmamış bazı bî-tarafların teşkilâtı artarak kuvvet buluyor, mefsuh (kapatılmış) Donanma Cemiyetleriyle Müdâfaa-i Milliye müesseselerinin, daha ilmî daha yüksek seviyede yerlerini tutuyordu.".23

Refik Halid'in söylediklerinden şu iki hüküm çıkıyor:

1. İzmir'deki direniş, Millî Kongre ve Talim ve Terbiye Cemiyeti çatısı altında gelişmiştir.

2. Bu cemiyetlerin anası/kökleri ise Donanma ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri'dir.

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin, kurtuluş harekâtının sivil direniş örgütleri olan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin kuruluşunda da rolü ve organik bağları vardır. Söz konusu bağ;

a. Kurucularının ve ya faal mensuplarının daha önce Müdafaa-i Milliye Cemiyeti mensubu olmaları,

b. Bazen farklı bir mekân aramaya gerek görülmeyerek Müdafaa-i Milliye Cemiyeti binasının kullanılması,

c. Çalışmalarındaki yöntem benzerliği hatta çoğunlukla ayniyeti ile kendini gösterir. Meselâ Vilâyât-ı Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 1918 sonlarında Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin en faal elemanlarından Süleyman Nazif'in teşvikleriyle kurulmuştur ve yeri de Müdâfaa-i Milliye binasının (Müdâfaa-i Milliye Sepet Fabrikası'nın üstünde) bir odasıdır.24

Keza, Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurucusu Faik Kaltakkıran (1870-1948) da Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin reislerindendir. İzmir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ni en faal şubeler arasına sokan Mahmut Celâl Bayar (1883-1986), Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin en faal üyelerinden olup, Millî Mücadelenin "Galip Hoca"sı ve Akhisar Millî Cephesi'nin Millî Alay Kumandanı'dır.

Herkesin bildiği bu organik bağlar, Kurtuluş Savaşı başlarında, lehte veya alehte davranan pek çok kimseyi, Kuvâ-yı Milliye güçlerini isimlendirmede hataya düşürmüştür. Meselâ "Hukuk-ı Askerî Nigah-bân Cemiyeti Kâtib-i Mesûlü M. Kemâl" imzasıyla Türk İstanbul gazetesinin 7 Temmuz 1335/1919 tarihli 217. sayısında yayımlanan beyannamede Kuvâ-yı Milliye güçleri, "Müdâfaa-i Milliye" diye adlandırılarak, dağılmış ordu mensuplarının "Müdâfaa-i Milliye maksadıyla teşekkül eden çetelere" katılması kınanmaktadır.25

Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan millî-sivil direniş örgütlerinin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile bir farkı bulunmadığı, cemiyeti fesheden Hürriyet ve İtilaf tarafdarlarınca da bilinmekte, kabul edilmektedir. Çeşitli vilâyetlerde "Müdafaa/Muhafaza-i Hukuk" maksatlı sivil direniş örgütleri kurulurken, İzmir'in işgalinden kısa bir müddet önce, bu tecavüzü yok etmek için İzmir'de de Menemenlizade Muvaffak, Haşim Enverî, Nazmî, emekli binbaşı Hüseyin Lutfi, Abdurrahman Sami, İtibar-ı Millî Bankası ikinci müdürü Naci, Tokadizade Şekip, (1871-1932) Salepçizade Mithat, sabık Dahiliye müsteşarı Cami (Baykurt, 1877-1958), sabık Adliye nazırı İsmail Sıtkı, talebe müfettişi Ragıp Nurettin (Eğe, 1888-1960), Şerefpaşazade Remzi, Mevlevi şeyhi Mehmet Nurettin (1858-1920), sabık İzmir mektupçusu Hasan Vasfi, tüccardan Moralızade Halit ve oğlu Nail beylerden oluşan bir grup aydın, İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyetini kurmuştu (23 Kasım 1918).

Fakat işin ilginç yanı, İzmir'deki Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı basının Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti varken böyle yeni bir cemiyetin kurulmasına şiddetle karşı çıkmasıdır. Çünkü Hürriyet ve İtilafçılar, Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni de yeni bir İttihatçı oyunu olarak değerlendirmektedirler. İzmir'deki İtilafçı basınının mühim bir unsuru olan Islahat gazetesi 8 Ocak 1919 tarihli nüshasındaki "Gülmeli mi? Ağlamalı mı?" başlıklı yorumunda Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti karşısında Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ni şöyle savunmaktadır:

“Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmanî Cemiyeti ne oluyor? Memleketimizde bir Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti var. Muntazam bir teşkilâta da mâlik. Programı ise menafi-i âtiye-i vataniyeyi müdafaa etmektir. Bunu ihya etmek, ıslah etmek hakîkaten teşkilata malik olan şu müesseseyi daha muntazam bir hale getirmek erbab-ı nâmûs ve mütefekkirîn için bir vazife iken öyle olmadı. Tokadîzade Şekip, Şeyh Nuri, Hacı Midhat, Dr. Ethem, Ahmet Burhanettin Beyler gibi cidden kıymetdar simalar da bunu düşünemedi. Kendileri çoluk çocukla tevhid-i mesai ederek ayni bir izamla Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’ni yaptılar. Rica ederim, Müdâfaa-i Milliye demek, Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye-i Osmaniye demek değil midir? O halde ikincisi cemiyete ne lüzum vardır ki halkı ianelerle, müracaatlarla adetâ iz’aç ediyoruz. Maahaza bâlâda gösterilen zevatın şahsiyet-i hakikiyelerini biz cemiyet için bir hâl-i hayr telakki ediyorken, maatteessüf öyle olmadı. Bu teşekkül eden cemiyetin müessislerinden bazılarının ilk icraatı, külhanbeylerine bile yakışmayan Karşıyaka vukuatları26 oldu. İkinci icraatları da ahaliyi borsaya toplayarak iane talep etmektir. ‘Zenginler para vermezlerse teşhir edeceğiz’ sözleri de burada cereyan etmiş.

Vah vah üçüncü icraatı ise gayet garip. Henüz aklını bile ikmal edemeyen Moralı Ahmet Efendi’nin mahdumu Nail Efendi, Cemiyet ile hukukunu müdafaa etmek için İstanbul’a gönderilmiş!. Biz zenginlerimize deriz ki eğer iane vermek istiyor iseniz Müdâfaa-i Milliye’ye veriniz. Bâlâdaki namuskâr zevâta da hitap ederek deriz ki bu memlekette kalan erbab-ı namusun sizler serkârında bulunuyorsunuz. Sizin muhafaza-i haysiyet ve vekarınız yalnız size değil bize de aittir. Böyle çoluk çocuğun meclisleri sizin muhit-i irfanınızdaki bî-nihaye şöhretlerinizi lekeler. Memlekete hizmet etmek istiyor iseniz, gidiniz Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’ni ihya ediniz. Bir nahiyede bile teşkilâta mâlik olan bu müessese ve dolayısıyla bütün millet ve memleket sizinle iftihar etsin.”27

Bu davranış tarzının açıklaması da basittir. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve İttihatçılar için artık yolun sonudur. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti nasıl olsa kapatılacaktır. Öyle ise, sivil-millî direniş için, farklı bir isimle yeniden teşkilâtlanmak lazımdır. Çoğu konudaki görüşü sadece İttihat ve Terakki Fırkası’nın yaptığına karşı çıkmak olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın böyle bir durumda vereceği tepki, “yeni bir İttihatçı oyunu” diye gördükleri İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’ni reddetmektir. Bunun kendileri için faydası, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti kapatıldıktan sonra yeni bir “İttihatçı yuvası” ile karşılaşmamaktır. Hiç şüphesiz, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti varken sivil-millî direniş için yeni bir teşkilâtlanmaya gitmenin zaman ve güç kaybı olacağı endişesini, hiçbir parti taassubuna kapılmaksızın samimi olarak dile getirenler de vardır. Meselâ yine Islahat yazarlarından Mahmut Tahirü’l-Mevlevi, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti varken Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’ne lüzum olmadığını söylemektedir:

“Vatanın her tarafında iyi kötü bir teşkilât ile senelerden beri hal-i faaliyette bulunan Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile bu ikinci nev-zuhur cemiyet arasında manen, maddeten acaba bir fark var mıdır? Maksat vatana şöyle buhranlı, tehlikeli bir zamanda hizmet etmek ise aynı gayeyi takiben teşekkül edecek cemiyetler meseleyi işgal ve akamete mahkum edeceğine nazaran, müesses olan ve bütün efrad-ı millet tarafından bir müessese-i milliye tanınmış bulunan Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’ni el

birliğiyle ihya ve i'la edip matlup olan gayeye vusul için bu cemiyeti âlet, vasıta etsek daha ensep (çok münasip) değil midir?".28

Mahmut Tahirü'l-Mevlevî imzalı bu yazının devamından, Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye'yi kuranların ve buna tarafdâr olan basının konuyla ilgili fikirlerini öğrenmek de mümkün: Söz konusu cemiyeti kuranlar, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ne karşı değildirler. Fakat Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ne İtilafçı hükümetin el koyacağı yolunda kuvvetli endişeleri vardır. Dolayısıyla, aynı gayeye hizmet, yani sivil ve millî direniş için, yeni bir teşkilât kurularak, şimdiden, böyle bir tehlikenin önüne geçilmesi gerekmektedir.

Mahmut Tahir her ne kadar böyle bir ihtimalin vuku bulmayacağını söylese de, ilerideki birkaç hafta, Müdâfaa-i Milliye yerine Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye'yi kuranları, bu millî endişelerinde haklı çıkaracaktır.

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kurtuluş Savaşı yollarındaki sivil-millî direniş örgütlerine yöntem açısından örnek teşkil ettiğini gösterecek bir başka husus da, kadınların teşkilâtlanmasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Nizamnamesi'ndeki teşkilât şemasında Hanımlar Heyeti mevcut değilken, bazı hanımların müracaatı üzerine kurulmuş ve halkı ruhen sivil direnişe hazırlamak, askerî direniş için cephe gerisi işlerde yardımcı olmak, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'nın -başta İtilâf Devletleri olmak üzere- çeşitli merkezlerine, kral/kraliçe ve meclislere telgraflar çekerek Türklere yapılan haksızlıkları dile getirmek gibi çok faydalı çalışmalar yapmıştır. Örgütlenme açısından bu bilgi ve tecrübe birikimi, Millî Mücadele yıllarında da önce Sivas'ta kurulup sonra Amasya, Erzincan, Kayseri, Bolu, Burdur, Viranşehir, Kastamonu, Eskişehir, Niğde, Aydın, Yozgat, Konya, Kangal ve buralara bağlı yerlerde şubesi bulunan Anadolu Kadınları Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti adıyla ortaya çıktı. Bu cemiyet de Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Heyeti'nin yaptığı çalışmaların aynısını yaptı.29 Gönüllü toplama, silâh, yiyecek, giyecek ve çeşitli maddî yardım sağlama, halkı bilinçlendirici ve moral yükseltici yayınlar gibi konularda yapılanlar da hep aynıdır.

Sonuç

Millî Mücadele'deki sivil direniş örgütlerinin kökleri; amaç, yöntem ve yöneticiler bakımından Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'ne uzanmaktadır.

Tevfik Bıyıkoğlu, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin devri içinde ne kadar mühim vazifeler ifâ etmiş olduğunu vurgularken, aynı konuya dikkat çekerek şu yorumu yapıyor:

"O vakit ehemmiyet ve mânâsı pek de anlaşılmayan ve Rumeli'nin elden çıkması gibi bir mîllî felâket karşısında faaliyete geçen bu Müdâfaa-i Milliye Cemiyetini, altı yıl sonra, I. Dünya Harbi neticesinde, bütün memleket ve millet varlığının tehlikeye düştüğü günlerde kurulan Vilayât-ı Şarkiye ve Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hey'et-i Osmaniyesi, İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Kilikyalılar Cemiyeti, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde kurulan Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti

gibi vatanî cemiyetlerin fikir ve isim itibariyle temeli ve öncüsü görmenin yerinde olacağını sanıyorum”.30

Bütün bu gelişmeler, kapatılacağı artık yöneticileri tarafından da bilinen cemiyetin -tıpkı İttihat ve Terakkinin Teceddüt Fırkası adıyla yeniden teşkilatlanması gibi- kendini günün şartlarına uydurmak istemesidir. Böylece “İttihatçı” damgalamasından kurtularak, vatanın her tarafında, düşman işgaline karşı sivil direniş örgütleri kurulmuştur.

Kurtuluş Savaşı sırasında Batı Anadolu’da büyük yararlıkları görülen sivil direniş güçleri “İzmir Müdafaa-i Milliye Kuvvetleri” diye anılmıştır.31 Nisan-Mayıs 1920’de İstanbul’da kurulan Müdâfaa-i Milliye Teşkilâtı (sonraki adı Millî Müsellâh Kuvvetler Teşkilâtı) ve ondan yaklaşık bir yıl sonra ortaya çıkan M. M. (Müstahbarât-ı Mahsusa) Grubu32 da tıpkı Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri gibi, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’nden mülhem, resmî değil gizli sivil direniş örgütleri yani milis güçlerdir. Zaten kuruluş tarihleri ve ayniyet denebilecek isim benzerliği bunu açıkça anlatmaktadır. O yıllarda “müdâfaa-i milliye”, bir kavramdır, terimdir. Osmanlı Devleti’nin Bahriye ve Harbiye Nezaretleri’ne karşılık TBMM hükûmetlerinin ilk 10’unda “Müdâfaa-i Milliye Vekâleti”, sonraki 9 hükûmette ise “Millî Müdâfaa Vekâleti” adıyla bir bakanlık bulunması yine Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’nden33 beri “müdâfaa-i milliye” kavramının yaygınlaşmasına bağlanabilir.

1 Osmanlı Kavm-i Necibine-Osmanlı Menafi-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Umumîsi, Dersaadet 1324 (1908), s. 7.

2 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: “Bir Kıssa Bir Hisse”, Kadro mc., nr. 14, Şubat 1933, s. 26.

3 “Beyanname”, İkdam gz., nu. 5726, 18 Kânun-ı sâni 1328, (31 Oc. 1913), s. 3.

4 “Dünkü İçtima-ı Millî”, Tanin gz., nu. 1497, 19 Kânun-ı sâni 1328 (1 Şubat 1913), s. 4.

5 “Müzâheret-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Esasîsi”, Tanin gz., nu. 1645, 15 Haziran 1329 (28 Haziran 1913), s. 4.

6 Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Mecmuasıdır, İstanbul 1329 (1914), s. 22.

7 Her iki dönem için birer örnek vermekle yetinelim: “Vatan Bütün Evlâdını İmdadına Çağırıyor”, İkdam gz., nu. 5734, 26 Kânun-ı sâni 1328/8 Şubat 1913, s. 4; “Mevlevi Gönüllü Alayı”, İkdam gz. 6455, 26 Kânun-ı sâni 1330/8 Şubat 1915, s. 1.

8 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Mecmuasıdır, s. 22.

9 “Osmanlı Hey’et-i İstihbariyesinden”, İkdam gz., nu. 6400, 1 Kânun-ı evvel 1330/14 Aralık 1914, s. 1.

10 “Türklük Şuunu-Şimal Hemşirelerimiz”, Türk Yurdu mec., sayı: 14, 18 Nisan 1329 (1 Mayıs 1913), s. 464.

11 Abdullah Cevdet “Ağlatan bir Sahne-i Fazilet”, İçtihat mec., C. III, nu. 51, 24 Kânun-ı sani 1328 (6 Şubat 1913), s. 1163-1164.

12 “Müdâfaa-i Millliye Riyasetinde Bir Tebeddül”, İkdam gz., ar. 7889, 24 Rebiü’l-ahir 1337-27 KS. 1335/1919, s. 1.

13 A.g.y., s. 1.

14 Zeki Arıkan: Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922), Ankara 1989, s. 5. 41.

15 “Donanma ve Müdâfaa-i Milliyeye Vaz’-ı Yed”, İkdam gz., nr. 7897, 3 Cemaziye’l-evvel 1337-4 Şubat 1335/1919, s. 1.

16 Tarık Zafer Tunaya: Türkiye’de Siyasal Partiler, 2. bas., İstanbul 1984 C. 1, s. 457.

17 “Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannamesi”, İkdam gz., nu. 7886, 24 Kânun-ı sâni 1919, s. 1; Sabah gz; nu. 10485 aynı gün, s. 1.

18 Refik Halit Karay: İlel-bab minel-mihrap, İstanbul 1964, s. 68.

19 Düstûr Tertib-i Sâni-, c. 11, 1335/1919, s. 183.

20 Tarık Zafer Tunaya: a.g.e., C. I., s. 447; C. III, s. 114.

21 Millî Kongre -Beyanname ve Program-, (İstanbul), 1335/1919. s. 7.

22 “Müdâfaa-i Milliye Riyasetinde Bir Tebeddül”, İkdam gz., nr. 7889, 24 Rebiü’l-ahir 1337-27 Kânûn-ı sâni 1335/1919, s. 1.

23 Refik Halid Karay: a.g.e., s. 161.

24 Cevat Dursunoğlu: Millî Mücadele’de Erzurum, Ankara, 1946, s. 17.

25 “Nigâh-bân Cemiyet-i Askeriyesi Tarafından Millete Beyanname”, Millî Mücadele Dönemi Beyannâmeleri ve Basını, (haz. Zekâi Güner, Orhan Kabataş), Ankara 1990, s. 240-241.

26 Kast edilen olay, Islahat gazetesi sahibi Sabitzade Emin Süreyya’nın Moralızade Nail tarafından dövülmesidir. Bk. Zeki Arıkan: a.g.e., s. 64 (Nail Moralı’nın “Mütareke’de İzmir Olayları” adlı kitabına/s. 46/istinaden.

27 Zeki Arıkan: a.g.e., s. 187.

28 Zeki Arıkan: a.g.e., s. 191.

29 Bekir Sıtkı Baykal: Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti, Ankara 1986, s. 5-80.

30 Tevfik Bıyıkoğlu: Trakya'da Millî Mücadele, I. C., Ankara, 1987, s. 66.

31 Arif Oruç: "İzmir Kuvâ-yı Milliyesi Nezdinde" (Tasvir-i Efkâr gz., nu. 2873, Teşrin-i evvel 1335/1919), Millî Mücadele'de Ege Çevresi, (haz. Yücel Özkaya), Ankara 1994, s. 41. Arif Oruç bu ismi yanlışlıkla "Müdafaa-i Hukuk Kuvvetleri" gibi bir ibare yerine kullanmış da olabilir. Fakat bu bile, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin zihinlerde Millî Mücadele ile özdeşleştiğini gösterir.

32 Bu kuruluşlar hakkında geniş bilgi için bk. Hüsnü Himmetoğlu: Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, I. C., İstanbul, 1975, s. 85-155. Müdâfaa-i Milliye Teşkilâtının nizâmnâmesi için bk. Nâzım H. POLAT: "İstanbul Müdâfaa-i Milliye Teşkilâtı ve 'Talimâtnâme'si", Tarih ve Toplum der., nr. 77, Mayıs 1990, s. 26/282-29/285.

33 Cemiyet hakkında daha geniş bilgi için bk. Nâzım H. Polat: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Ankara 1991.

Trakya Paşaeli Müdafaa-İ Hukuk Cemiyeti / Yrd. Doç. Dr. Zekai Güner [s.637-645]

Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Alaplı Meslek Yüksek Okulu / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin parçalanmak istendiği; İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği, Doğu Anadolu'da da bir Ermenistan Devleti kurulmak istendiği, Batı ve Doğu Trakya'nın Bulgarlar ve Yunanlılara verileceği, Karadeniz kıyılarında Samsun-Trabzon bölgesinde Pontus Rum Devleti kurulmak istendiği, Kilikya'nın Türkiye'den alınacağı, Mondros Mütarekesi'nden sonra açık seçik ortaya çıkmıştı. 1919 yılının Ocak ayının başında çalışmalarına başlayan Paris Barış Konferansı'nın sürdüğü sıralarda gerek Avrupa basınından alınan haberler ve bunların Türk basınına yansımaları; gerekse haber ajanslarından alınan bilgilerden, bunların gerçekleşmek üzere olduğu anlaşılıyordu.

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Hükûmeti, acz içinde, yalnız "hey'et-i nasiha" adıyla heyetler göndererek halkı işgaller karşısında sükûnete ve işgallere direnmemeye çağırıyordu.

Yunanistan'a, Ermenistan'a Türk topraklarının verileceği haberleri Türk aydınlarını harekete geçirdi. Öncelikle bu ülkelere verilecek toprakların savunulmasını sağlamak için yurdun çeşitli bölgelerinde "Müdafaa-i Hukuk", "Muhafaza-i Hukuk" ve "Reddi İlhak" adlarıyla cemiyetler kuruldu. Müdafaa-i Hukuk Mondros Mütarekesi'nin haksız uygulamalarıyla zulüm ve adaletsizlik baskısı altında ezilmek, sömürge halinde yaşatılmak suretiyle cezalandırılmak istenen Türklerin, millet olarak ve bu topluluğun siyasî ifadesi olan millî, bağımsız bir devlet kurarak yaşamak hakkını fiili bir mücadele sonunda elde etmesidir.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri önceleri, tarih, nüfus üstünlüğü haklarına dayanarak, propaganda yoluyla bölgelerinin kurtarılmasını amaçlıyordu. Bu cemiyetler belirli bir merkezi otorite ve birlik bulunmamasına, her cemiyet kendi bölgesinin kurtuluşu ile ilgili olmasına ve genel olarak silahlı mücadele değil, propaganda ve yayın yoluyla haklarını yurt ve dünya kamuoyuna anlatmak, Avrupa devletlerinin parlamento ve hükûmelerine haklı sesini duyurmak yolunu seçmişlerdir.

Cemiyetlerin kurulmasındaki temel duygu Türklük duygusudur. Temsil ettikleri bölgelerin tarih, coğrafya ve nüfusça Türklere ait olduğunu ispat etmek ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmamayı sağlamak gayesiyle kurulmuş cemiyetler, program ve beyannamelerinde görüldüğü gibi ilmî araştırma, istatistiki bilgi ile büyük devletlere haklı olduklarını kabul ettirmek için propaganda yolunu yeterli görüyorlardı. Programları vatanın bütünlüğü ve Türk milletinin bütünü düşünülerek hazırlanmamıştı. Taşıdıkları adlar bunu açıkça göstermektedir.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri bölge esasına göre kuruldukları ve siyasetle ilgili olmadıklarını ilan ettikleri için siyasî fırkalarla resmen bağlantılarının olmadığını belirterek, fırka mücadelelerine karışmak istemiyorlardı. Şu da bir gerçekti ki bu cemiyetlerin temelini İttihat ve Terakki mensupları oluşturuyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde "İttihatçılık"tan ayrılarak "Müdafaa-i Hukuk"un milliyetçilik duygusu çerçevesinde "Misak-ı Milli" sınırları içerisinde birleşebilmişlerdir.

Milli Mücadele'nin en önemli temellerinden birisi, halkın cemiyetler halinde teşkilâtlanarak kendi haklarını savunmaya başlamasıdır. Böylece halk, yani o toprakların sahipleri, kaderlerine kendileri sahip çıkarak geleceklerini de kendileri tayin etmek istemektedirler. İşte bu sebepledir ki halk Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini kurarak, kongreler tertipleyerek İstanbul'a ve bütün dünyaya haklılıklarını açıklıyorlardı.

Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hey'et-i Osmaniyesi Cemiyetin Kuruluşu ve Beyannâmeleri

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Mondros Andlaşması'nın, Yunan ve Bulgar Devletlerine tanıdığı imtiyaz ve haksızlıklar karşısında, Türk unsurunu harekete geçirmek ve teşkilandırmak üzere hakların Müdafaası amacıyla kurulmuş olan tek cemiyettir. Ayrıca Trakya - Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Batı ve Doğu Trakya'da çoğunluğu teşkil eden Türklerin haklarını, İtilâf Devletleri'ne karşı, barış yoluyla tanıtabilmek için; Türk unsurunun nüfus, ekonomi, kültür ve tarihi üstünlüğünü ortaya koymak, İtilâf Devletleri nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmak, muhtıralar vermek, nüfus istatistikleri hazırlamak, harita, grafik ve broşürler hazırlayarak Trakya Türk'ünün haklı sesini dünyaya duyurmak için kurulmuş bir cemiyettir.

İlk kuruluş adı, "Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi" olan cemiyet, kuruluşundan (1 Aralık 1918) Büyük Edirne Kongresi (9 Mayıs-l3 Mayıs 1920) kararıyla "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ile aynı çatı altında birleşmesine kadarki dönemde gelişen olaylar, çalışma konularımızı teşkil etmektedir

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devletin'nin mağlubiyetiyle sonuçlanması, Trakya Meselesini çok ağır şartlar alında gündeme getirmişti. Daha dün denilebilecek kadar kısa bir zaman önce Batı Trakya'nın kaybedilmesinden duyulan acı henüz unutulmamıştı. Hem siyaset adamları, hem de Trakya halkı yeni bir oldu-bitti ile Doğu Trakya'nın da elden çıkmasından korkuyorlardı. Bu tehlike o kadar kesin bir şekilde hissediliyordu ki, devletin en önemli şahsiyetlerinden olan Ahmet Rıza Bey, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Ahmet İzzet Paşa kendilerini ziyaret eden Trakya Heyetine "Türkiye'de kalmayacağı anlaşılınca Trakya'nın bağımsızlığını ilan ediniz." tavsiyesinde bulunmuşlardı.1 İşte bu şartlarda Trakyalılara memleketlerinin geleceğiyle yakından uğraşacak bir cemiyetin kurulması fikri İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinden, özellikle de Talat Paşa'nın önerisiyle, Trakya'nın olabilecek bir saldırı ve ilhakına direnmek üzere yeni bir teşkilâtlanmaya gidildi.

İstanbul'da, Edirne Milletvekili Faik (Kaltakkıran), Edirne Belediye Başkanı Şevket Bey, Avukat Şeref (Aykut) Bey, Tüccar Yolageldili Kasım Efendi'nin öncülüğüyle, Kasım Efendi'nin küçük Kınacıyan Hanı'ndaki yazıhanesinde 2 Kasım 1918'de toplanılarak "Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adında bir cemiyet kurulması kararlaştırıldı. Avukat Şeref Bey'in teklifiyle Cemiyetin adı "Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olarak değiştirildi.2

Fiilen kurulmuş olan bu cemiyetin Edirne Valiliği'ne verdiği kuruluş beyannamesinde cemiyetin resmi adı, "Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi" olarak değiştirilmiştir.3 Cemiyet böylece çalışmalarına başlamıştır.

Cemiyetin yayın organı olduğunu alt başlığından anladığımız “Trakya-Paşaeli Gazetesi”nin ilk sayısı 2 Aralık 1918’de yayına başlamıştır.4 Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi hakkından en güvenilir ve en önemli kaynağımız, Cemiyetin çıkardığı bu gazetedir. Sahibi ve Müdürü Mehmet Şeref (Aykut) Bey’dir.

Trakya-Paşaeli Gazetesi ilk sayısında cemiyetin programını yayımlamıştır.5 Cemiyet Programı İstanbul gazeteleri tarafından da yayımlanmıştır.6 Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi’nin programının tam metni şöyledir:

1. Trakya’nın Osmanlı Padişahlığındaki rabıta ve tamamiyet-i mülkiyesinin, temini maksadıyla “Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi” namında bir cemiyet teşkil edilmiştir.

2. Cemiyetin merkez-i idaresi Edirne şehridir.

3. Heyet-i idarenin itimadnâmesini haiz zevattan mürekkep irsal edeceği mes’ul murahhaslar vasıtasıyla memalik-i ecnebiyede ve payitahtta maksadını müdafaa edecektir.

4. Cemiyetin gayesi; Cemiyet-i Akvam nazariyesinin müessisi olan Wilson Prensiplerine riayetle memleketin hakk-ı hakimiyet ve tamamiyetini kanun dairesinde müdafaa ve istahsâldir.

5. Cemiyet bir reis ve on iki azâdan mürekkep bir heyet-i idare ile tedvir edilir.

6. Cemiyetin bütün teşebbüsatı senedât ve vesaik üzerine müesses olarak haricen ve dahilen neşriyat ve telkinat ile meşrû davasını ve tarihe müstenid olan hakkını müdafaa ve istihsâl eylemektir.

7. Cemiyetin Osmanlı Padişahlığında mevcut fırkalardan hiçbiriyle alâkası yoktur.

8. Cemiyet, kanun mucibince kendi tedarik edeceği menâfi ile tedvir-i mesâlih eyleyecektir.

9. Makâsıd-ı cemiyet olan Trakya birliği ve tamamiyetinin husuliyle cemiyet infisah edecektir.

10. Cemiyet kavanîn-i Devlet-i Aliye’ye tabî bir şahs-ı manevîdir.7

Cemiyetin kuruluş beyannâmesi, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti adına, Reis; Edirne Müftüsü Mestan Efendi, Edirne Belediye reisi Şevket Bey, Maksut - Beyzâde Derviş Bey, Müftüzâde Cemal Bey, Nazmi Beyzâde İsmail Bey, Faik Bey, Doktor Rıfat Osman Bey, Mustafa Paşazâde Fethi Bey, Kumanlızâde Ömer Efendi, Mustafa Beyzâde Neyyir Bey, Yolageldili Kasım Efendi, Ali Seyfeddin Efendi ve Avukat Şeref Bey tarafından imzalanarak yayımlanmıştı.8 Beyannâmeyi sadeleştirerek cemiyetin kuruluş gayesini şöyle açıklayabiliriz:

Merkezi Edirne’de olmak üzere “Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet- i Osmaniyesi” namıyla bir cemiyet teşkil ettik. Gayesi: Garbî ve Şarkî eski Edirne Vilayetini teşkil eden Trakya’da yaşayan Türk, Ermeni, Rum, Musevi, Bulgar milletleri ile beraber bu gün Edirne Vilayetinde (1.094.371) nüfus-ı sakin olduğu halde bundan (615-720) miktarının Türk ve Müslüman olduğu nazar-ı dikkate alınınca

Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) maddelerine nazaran vilayet sakinlerinin çeşitli unsurlara göre yarısından fazlasını Türk ırkı teşkil etmesi dikkate alındığında artık bizim şu Türk ve Müslüman davasını dünyada fazilete sahip bütün medeni milletlere karşı en yüksek, en gür sesimizle müdafaa etmekten başka yapacak bir işimiz kalmamıştır. İkinci beyannâme, "Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi"nin Edirne Merkez İdaresinin Trakyalılara hitaben yayımladığı beyannâmedir.9

Cemiyet bu beyannâmede özetle gayesini şöyle belirtmektedir:

Ecdadımızın celâlet yadigarı olarak, Avrupa'da elimizde yalnız Edirne vilayeti kalmış iken bu mübarek toprakların Müslüman olan mühim bir kısmı da kötü idare yüzünden Bulgar boyunduruğuna geçmiştir. Bu da yetmiyormuş gibi son zamanlarda payitahtın bekçisi olan yurdumuza göz diktiğini görmekten elem ve ısdırap duymaktayız. Türklerin gadre uğramış haklarını müdafaa etmek için "Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi" teşekkül etmiştir. Beyannâmenin, ilk bölümünden açıkça anlaşılacağı üzere cemiyetin bir Türk yurdu olduğunu, yirminci asrın geleceğine hakim olan medeni milletlere, Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerine davasını belgelerle anlatmak ve bu yoldan Trakya halkının haklarını sadece tarih, kültür ve nüfus üstünlüğü haklarına dayanarak, delililer ve propaganda yoluyla bölgesinin Türklüğünü ispatla sorumlu saymıştır. İlk kuruluşunda Trakya'ya saldıracak dış düşmanlarına karşı, kurucuların silahla mücadele etmeyi düşünmedikleri anlaşılmaktadır.10

Cemiyet Beyannâmesinin ikinci kısmında "makasid-i vataniyesi nizamnâmesinin müeddi-i sarihinden buyurulacağı üzere Trakya birliğini meydana getirmekten ibarettir." diyerek, hiçbir şüphe ve tereddüde yer vermeyecek şekilde tespit etmiştir. Balkan Savaşlarından önce, Batı Trakya'yı teşkil eden Gümilcine ve Dedeağaç sancakları Edirne vilayetine bağlı idiler. Ahalisinin %85'i Türk olan Batı Trakya davasının, Doğu Trakya'nın mukadderatıyla birleştirilerek Trakya birliği parolası altında ele alınmasını istemekteydi.11

Beyannâmenin son bölümünde parti kavgalarından vazgeçilmesi istemekte, memlekette mevcut olan bütün cemiyet ve partilerden istifa edilerek yalnızca Trakya-Paşaeli Cemiyeti'ne tabî kalınması vurgulanmakta ve halkın bu gayeye ulaşana kadar Cemiyeti desteklemesi rica edilmektedir. Bu bölümden anlaşılacağı üzere, Trakya davası partiler üstü bir memleket meselesi olarak görülmektedir.

Cemiyet, Trakya davasını, partiler üstü bir memleket meselesi olarak ele almış olmakla beraber, gerçekte bu konuyu bütün milli Mücadele boyunca yürüttüğünü söyleyemeyiz. Cemiyetin, Hürriyet ve İtilâf Partisi mensuplarıyla halife taraftarlarının ve sahte şeriatçıların bozguncu tahriklerini önlemeye, tamamıyla muvaffak olduğunu söyleyemeyiz. Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin kuruluşu ve programını izahtan sonra şimdi teşkilâtına geçebiliriz.

Cemiyetin Teşkilâtı

Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin yapmış olduğu çalışmaları daha iyi anlayabilmek için cemiyetin teşkilâtının iyi bilinmesi gerekmektedir. Cemiyetin yayımladığı kuruluş beyannamesinden anlaşıldığı

üzere, beyannameyi imzalamış on iki zat resmi kurucularıdır. Bu kurucular, cemiyetin ilk merkez heyetini teşkil etmişlerdir.

Merkez teşkilâtı şöyledir: Reis: Edirne Müftüsü Mestan Efendi. Azâlar: Edirne Belediye Reisi Şevket Bey, Maksud Beyzâde Derviş Bey, Müftüzâde Cemal Bey, Nazmi Beyzâde İsmail Bey, Faik Bey (Kaltakkıran), Doktor Rıfat Osman Bey, Mustafa Paşazâde Fethi Bey, Kumanlızâde Ömer Efendi, Mustafa Beyzâde Neyyir Bey. Azâ ve Veznedar: Yolageldili Kasım Efendi. Azâ ve Kâtip: Hafız Rıza Efendizâde Ali Seyfeddin (Tülümen) Efendi. Azâ ve Murahhas: Avukat Şeref Bey.12

Cemiyetin kuruluş döneminde İstanbul'daki siyasi cereyanlara göre cemiyet reislerinin değiştirilmesi ve İstanbul hükûmetinin ve onun emriyle hareket eden Trakya'daki mülkiye memurlarının zorluk çıkarmalarından cemiyet teşkilâtı, Trakya'da nahiye ve köylere kadar genişletilmiş fakat kuvvetlendirilememiştir. Kazalarda ise, cemiyetin idaresi bu görevi kimse üzerine almadığından müftülere bırakılmıştır.

Cemiyetin ilk reisi Edirne Müftüsü Mestan Efendi, birkaç ay sonra, bu vazifeden, cemiyetin yabancılarla ilişkilerini kolaylaştırmak düşüncesiyle istifa etmiştir. Reisliğe Dedeağaç konsolosu Şükrü Bey getirildi.13 Damat Ferit Paşa'nın ikinci defa sadarete gelişi sıralarında ise, Müftü Hilmi Efendi, Ali Rıza Paşa kabinesi döneminde 16 Ekim 1919 Edirne Kongresi kararıyla reisliğe, Edirne Belediye Reisi Şevket Bey seçilmişlerdir.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, kuruluş döneminde her liva (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu) ikişerden sekiz kişilik (Altı yedek aza) merkez heyeti seçilmiştir. Cemiyetin şehir, kaza ve nahiyelere göre teşkilâtı şöyle idi:

İSTANBUL: Galip Bahtiyar (Göker) Bey, Hüseyin Sabri Bey, Nedim Bey, Faik (Kaltakkıran) Bey, Hüseyin Tahsin Bey,14

TEKİRDAĞI (Tekirdağ): Mümessil: Eşraftan Adil Beyefendi, Reis: Ömer Raci Efendi. Azâlar: Belediye Reisi Halis Bey, Emin Bey, Hacı Hüseyin Ağazâde Mehmet Efendi.15

ÇORLU: Mümessil: İhsan Bey. Reis: Müftü Şaban Sırrı Efendi, Eşraftan Münib Bey, Eşraftan Hulusi Beyzâde Ali Bey, Bakkal Mustafa Mazhar Efendi. Sandık Emini: Uncu Ahmet Efendi. Katip: Rüştiye Mektebi Başmuallimi Hüsnü Efendi.16

LALAPAŞA: Reis: Müftü Adem Vasfi Efendi. Reis: İmam Veli Efendi, Taşlı Müsellim Karyesinden Emin Ağa, Suleoğlu Hüseyin. Sandık Emini: Mehmet Efendi.17

LÜLEBURGAZ: Mümessil: Müftü Ömer Efendi. Reis: İmam Veli Efendi. Azâlar: Doktor Ahmet Bey, Mestan Efendizâde Enver Bey. Aza ve Veznedar: Belediye Reisi İsmail Efendi, Tüccardan Bakkal Berri Efendi, Tüccardan Bakkal Ali Haydar Efendi.18

MALKARA: Mümessil: Ali Bey. Heyet-i Maliye ve Reisi. Eşraftan Hacı Rakım Beyzade Ali Bey, Azâlar: Şeyh Ali Efendi, Müftü Kazım efendi. Sandık Emini: Şakir Efendi.19

UZUNKÖPRÜ: Mümessil: Eşraftan Hafız İsmail Efendizâde. Reis: Müftü Abdurrahim. Azâlar: Eşraftan Sofyalı Hüseyin, Abdullatif, Derviş Ahmed, Hacı Yunusoğlu Mustafa ve Dimetokalı Emin Beyzâde Ali Beyefendi.20

İPSALA: Mümessil: Hüseyin Efendi. Reis: Müftü Abdulkadir Efendi, Azâlar: Hüseyin Sadık, Yunus, Nizam ve Hüsnü Beyefendiler. Veznedar: Rıza Efendi.

SARAY: Mümessil: Emirzâde Sadık Bey. Reis: Müftü Ahmed Nuri Efendi. Azâlar: Saatçızâde Hüseyin Basri Efendi. Veznedar: Kırımızade: Kamil Efendi, Murad Giray ve Süleyman Beyler.

KIRKKİLİSE: Mümessil: Müftü Bahaeddin Efendi. Azalar: Eşraftan Zahid Bey, Muhiddin Bey, Doktor Fuad Bey, Cemal Bey, Avukat Şükrü Efendi, Eşraftan Hilmi Bey, Salim Efendi, Raif Bey, Bankacı Ahmed Efendi ve Hatip Mehmet Efendi.21

BABAESKİ: Hurşit Bey, Sultan Efendi, Şevket Bey, Adil Bey, Hüsnü Efendi, Hulusi Efendi.

HAVSA: Edip Bey, Recep Efendi, Hüsnü Efendi, Edhem Efendi, İbrahim Efendi, Naib Efendi, Ahmet Bey. (İpsala'yı vekâleten); PAVLI: Said Efendi, Mehmet Efendi. HAYRABOLU: Hafız Hasan Efendi, Osman Efendi, Zeynel Bey, Mehmed Tevfik Bey, İsmail Efendi. KAVAKLI: Şerif Efendi, Haydar Efendi. VIZE: Hurşid Efendi, Hüsnü Efendi. İNOZ (ENEZ): Arif Bey, Osman Bey. PINARHİSAR: Hasan Efendi, Emin Efendi, Mehmed Efendi. ÇATALCA: Cemal Bey, Osman Bey. ÇERKESKÖY: Molla Mehmed Efendi. KEŞAN: Müftü Raşit Efendi, Mehmed Adil Bey, Belediye Reisi Şevket Bey. İĞNEADA: Eşraftan İsmail Bey, Tüccardan Hacı Ali. GELİBOLU: Şevket ve Mestan Beyler. SARAYAKPINAR: Mustafa Bey.22

MAKSUTLU NAHİYESİ: Reis: Müderris Osman Efendi. Azâlar: Küneli Hacı Ahmed Ağa, Hacı İsmail Ağa. Veznedar: Kuvvetbeyli Molla Mehmed Efendi, Harmanlı'dan Recep Ağa, Karapınarlı Mıstık Ağa. ZALUF NAHİYESİ: Reis: Aslıhan'dan Hafız Süleyman Efendi. Azâ: Sazlı Malkoçtan Derviş Ağa. Veznedar: Yeniköylü Muhtar Ali Efendi, Çakmak'dan Hacı İsmail Efendizade Ali Efendi, Hamidler'den Şakir Ağa. ÖMERBEY NAHİYESİ (UZUNKÖPRÜ): Reis: Muhacir Kadköyünden Hatip Osman Efendi. Azâlar: Mandıra'dan Molla Hüsnü Efendi, Kırk Kavaklar'dan Hafız Şaban Efendi, Çongara'dan Nazaroğlu Mehmed Ağa. Azâ ve Veznedar: Hafız Şerif Efendi, Bıldır Karyesinden Said Ağa, Siyahiden Said Oğlu İbrahim Ağa, Sultanşahtan Salim Çavuş.23

Görüldüğü gibi Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi teşkilât olarak Trakya'nın il, ilçe ve nahiyelerine kadar sistemli bir şekilde teşkilâtlanmıştır. Bunlardan ayrı olarak cemiyetin Trakya dışında Adapazarı'nda da teşkilâtını kurduğunu görmekteyiz. Nitekim Balkan Savaşları (1912-1913) sonunda, Bulgarların yaptığı zulümler neticesinde yurtlarını bırakıp Anadolu'ya gelen Batı Trakya Türkleri, Adapazarı'nda, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin şubesini açmışlardır. Bu teşkilâtlanmayı, Adapazarı şubesi Reisi Hüseyin Hilmi Bey'in Trakya-Paşaeli Gazetesi'ne göndermiş olduğu ve gazetede neşredilen mektubundan anlamaktayız.24 Cemiyetin, Trakya ve Adapazarı'nda bu geniş teşkilâtı kurmasından sonra ilk icraatı, bölgedeki Bulgar ve Yunan tehdidine karşı aldığı tedbirler ve yaptığı çalışmalar olmuştur.

Cemiyetin Yaptığı Çalışmalar

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin kuruluşundan itibaren Ocak 1919 başına kadar geçen bir buçuk ay içinde bütün dikkat ve çalışmalarını Batı Trakya'ya çevirmişti. Doğu Trakya demiryolunun, Yunan taburları tarafından işgali (4 Kasım 1918) olayı ve Venezilos'un Paris Barış Konferansı'na verdiği meşhur muhtırasıyla,25 Trakya üzerindeki Yunan hırs ve emelleri ortaya çıkınca çalışmalar bu yöne kayacaktır. Cemiyetin Batı Trakya için, özellikle Gümülcine sancağında, Bulgarların Türklere karşı yaptıkları zulüm ve işkenceleri çok geniş olarak basın yoluyla protesto ettiğini, İstanbul gazetelerine verilen açıklamalarla büyük bir propaganda faaliyetlerine girdiğini görmekteyiz.

İstanbul basınına verilen uzunca iki açıklamada, Batı Trakya Türklerinin, 1912'den beri Bulgar idaresi altında uğradıkları zulüm ve imha siyaseti, şahıs, zaman ve yer gösterilerek anlatıldıktan sonra, bu bölge için tarafsız bir kontrol altında halk oylaması yapılması istenmektedir. Bu açıklamada Batı Trakya'nın tarih, milliyet, din, kültür ve ekonomik yönleriyle Türk olduğunu ispata çalışıyordu. Batı Trakya'da halk oylaması fikri de ilk önce cemiyet tarafından ortaya atılmıştı. Cemiyet, Batı Trakya'da 40.000 Bulgar ve 50.000 Rum'a karşılık 400.000 Türk bulunduğunu açıklıyordu.26

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi gerek İstanbul'da Osmanlı devlet dairelerinin özellikle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye, İç ve Dışişleri Bakanlıklarının yardımıyla, Doğu ve Batı Trakya'da meydana gelen baskı ve zulümleri kamuoyuna duyurabilmek için belgeler, grafikler ve haritalar hazırlayarak bunları yabancı devlet adamlarına, yerli ve yabancı gazetelere dağıtıyorlardı. Bundan başka cemiyet, Trakya-Paşaeli gazetesinde27 ve İstanbul'un milliyetçi Türk gazetelerinde de bunları yayımlatmaya çalışıyordu.

Türk Dünyası gazetesi Bulgar mezalimini28 yer, şahıs ve zaman göstererek canlı şekilde duyurmuştur.Trakya-Paşaeli Cemiyeti, Trakya'nın Türklüğünün ortaya konulması yanında Bulgar ve Rumların çevirdiği entrikaları gözler önüne serebilmek için yoğun bir belge faaliyetlerine başlamıştı.

İlk olarak Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi ve Bulgar Milli Meclisindeki Türk milletvekilleri tarafından, Sofya'daki yabancı devlet mümessillerine 18 Aralık 1918 tarihinde özel bir muhtıra verilmiştir.29

İkinci olarak, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a gönderilmek için bir izahname yazılmıştır.30 Bu izahnamede, Bulgarlar tarafından gerçeklerin nasıl çarpıtıldığı kesin delillerle açıklanmakta ve Bulgar zulümleri bir defa daha dile getirilmektedir.

Üçüncü olarak, İstanbul'da bulunan İtilâf Devletleri mümessillerine Ocak 1919 tarihinde bir muhtıra verilmiştir.31

Dördüncü olarak, Trakya'nın geleceği ile ilgili kararların da verileceği Paris Barış Konferansı'ndan sızan haberlerde Trakya'nın Yunanistan'a verileceği söylentisi üzerine cemiyet tarafından 10 Eylül 1919 tarihli yine bir muhtıra gönderilmiştir.32

Son olarak Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin yaptığı ilmî çalışmalara ait olarak haritalar çizilmiştir. Bu haritaların ilki, Edirne şehrine ait haritadır.33 Haritalar fetih tarihi olan 1361 ile 1919 yılları arasında Edirne'nin Osmanlı hakimiyeti altında genişleme derecesini kültür ve sanat eserlerini açıklamaktadır. Bir diğer haritada Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin verdiği esaslara göre İstanbul'da çizilip Galip Kemali Bey (Söylemezoğlu) tarafından Londra'da yayımlanan haritadır. Bu haritaya göre, Batı ve Doğu Trakya'daki nüfus çoğunluğu ve Türk ve Rumların sahip olduğu toprak nispeti Türklerin lehinedir.

Batı ve Doğu Trakya'da Türklerin hakları çok açık olarak meydanda iken galip devletler bu durumu, batı kamuoylarında özellikle Amerikalılardan saklamak, hatta İstanbul'un ve Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile ilişkilerini kesmesine önem vermişlerdi. Türk'ün bu haklı davasını savunmaya yarayacak haberlerin dışarı sızmasını önledikleri gibi hiçbir heyetin dış seyahatine izin vermiyorlardı. Türkler, Avrupa kamuoyunu etkileyebilecek belgeleri ancak İstanbul'da bulunan İtilâf Devletleri Fevkalâde Yüksek Komiserlerine verebiliyorlardı. Önemli şahsiyetlerin dahi yurt dışı seyahatlerine müsaade etmiyorlardı. Trakya-Paşaeli Cemiyeti tarafından seçilen mümessiller, Trakya'nın hukukunu müdafaa etmek üzere Paris Barış Konferansı'na katılmak için yola çıkarıldılar.34

Bu heyette Trakya Milletvekili Kocabaş Arif, Mahmut Nedim, Bulgar Sobranyası Milletvekili Celâl (Perin) ve İskeçeli Hüseyin Sabri Bey bulunmakta idiler. Konferansa gidecek heyet, İstanbul'da Paris için vize alamamış ve İtalyan Sefareti Tercümanı Galli'nin yardımıyla ve İtalyan yatıyla 20 Mart 1919'da İstanbul'dan hareket etmiş ve Toranto üzerinden Roma'ya gidebilmişti. Heyet, Paris için Roma'da da vize alamamış ve üç ay kadar Roma'da kalarak Paris Barış Konferansı nezdinde temaslarda bulunmuş, bu temasları çok olumlu geçmiştir.35

Paris Barış Konferansı'na katılmak için Roma'ya kadar gidebilen Trakya-Paşaeli Cemiyeti Heyeti, Temmuz 1919 başında İstanbul'a dönmüştür. Murahhaslar, Roma'da bulundukları süre içinde İtalyan Dışişleri Bakanlığı'nda, ikinci ve üçüncü derecedeki memurlarla görüşebilmiş ve Trakya hakkında belge, broşür, grafik ve haritaları İtalyan gazetelerine ve İtalya'nın siyasi çevrelerine dağıtarak haklı davalarını duyurabilmeye çalışmışlardır.36

İtalya'nın Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti murahhaslarını Roma'ya götürmekle rakibi olan Yunanistan'ın Balkanlar'daki istiklâl politikasına elden geldiği kadar güçlük çıkarmak ve bu arada bundan kendileri için siyasi çıkar sağlamayı amaçladığı düşünülebilir. Heyet, memlekete dönerek ilk iş olarak Edirne'de birinci kongresini toplamış ve bölgenin geleceği hakkında birtakım tedbirler almayı daha uygun görmüştür.

Cemiyetin Kongreleri

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin başlıca beş kongre toplamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kongrelerin ilki 10 Temmuz 1919 Perşembe günü saat 14.00'te toplanan Trakya Kongresi'dir.37 Trakya Kongresi Merkez Teşkilâtı'nda açık bulunan reislik ve azâların yerine yenilerini seçmek, cemiyetin kuruluşundan beri yapmış olduğu çalışmaları anlatmak, takip ettiği hal ve

hareketleri vatandaşlara anlatmak gereğini duyduğu için bir kongre toplamaya karar vermiştir. Bu kongreye merkez heyeti, mümessillikleri ve vilâyetin ileri gelen esnafı davet edilmiştir.

Merkez heyeti reisi Mestan Efendi sağlık sebebiyle istifasını sunmuş ve kongre başkanlığına şehbender Şükrü Bey'i önermiştir. Cemiyetçe, hazırladığı rapor okunmuştur. İlk celsenin bitiminden on dakika sonra ikinci celseye başlanmıştır. Müftü Bahaedden Efendi celsenin başında, yapmış olduğu değerli hizmet ve çalışmaları için cemiyetin ilk reisi Mestan Efendi'ye, kongre kararıyla teşekkür edilmesini önermiş ve ittifakla kabul edilmiştir. Cemiyetin yeni başkan ve üyelerinin tespiti için seçimlere geçilmiştir. Yapılan seçim sonucu aşağıdaki üyeler yeni merkez heyetini oluşturmuştur:

Reis: Hilmi Efendi. Azâlar: Belediye Reisi şevket Bey, Şehbender Şükrü Bey, Yakupefendizâde Derviş Bey, Ahmedefendizâde Cemal Bey, Müftüzâde Cemal Bey, Doktor Rıfat Osman Bey, Rasimbeyzâde Hacı İbrahim Bey, Reşitbeyzâde Ahmed Bey, Cezzarzâde şevki Bey, Nazmibeyzâde İsmail Bey, Avukat şeref Bey, Lüleburgazlı Avukat şevket Bey ve Bekir Efendizâde Hafız Mehmet Efendi seçilmişlerdir.

Seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra Müftü Hilmi Efendi tarafından dua okunarak kongre dağılmıştır. Bu kongre kararıyla İltilâf Devletleri mümesillerine telgraf çekilmesi karara bağlanmış ve kongre çalışmalarını tamamlamıştır.

Cemiyetin ikinci kongresi 16 Ekim 1919 günü, Edirne'de toplanmıştır. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kongresi'nde şimdiye kadar yapılan işler hakkında bilgi vermekle beraber bundan sonra yapılması gerekli işler konuşulmuş, on altı kişi olmak üzere yeni bir heyeti merkeziye seçilmiş, Batı Trakya'nın Bulgar ve Yunan zulmü altında ezilmemesini, Doğu Trakya'da milli arzuyu takviye etmeyi kararlaştırılmıştı.

Bulgar ve Yunan işgaline bırakılan Trakya parçaları için İtilâf Devletleri nezdinde protesto telgrafları çekmek ve Batı Trakyalılara davalarında her yönden yardım etmek kararı alındı.38 Yunan taburlarının ve yerli Rum çetelerinin Doğu Trakya demiryollarını işgale ve Rumların tahrikleri sonucu, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir dizi tedbirler almasını gerektirmiştir. Bu vesile ile 1920 yılının Ocak ayı ortalarında Cemiyet üçüncü kongresini toplamıştır. Edirne'de toplanan kongreye merkez heyeti ile kaza heyetlerinden birer üye katılmıştı. Bu kongrede, Trakya-Paşaeli Cemiyeti silâhlı milli teşkilât işini müzakere etmiş, Doğu Trakya'ya yapılabilecek saldırılara karşı milli bir savunma teşkilâtı kurmak, Yunanlıların ve yerli Rumların yapabilecekleri oldu-bittilere karşı uyanık bulunmak, Barış Konferansı'nın Doğu Trakya'yı Türk topraklarından ayıracak kararlarına karşı koymak üzere Doğu Trakya'da "Bekçi-Korucu" ismi altında 3.000 kişilik milli teşkilâtın kurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden başka bir teşkilât, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Edirne Heyet-i Muvakkatesi"nin ve şubelerinin kurulmasına karar verildi.39 Yukarıdaki kararların alınmasında, Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Kongresi nizamnamesinin ekine göre, silâhlı milli müfrezeler kurulması ve I. kolordunun bu40 hususta âzami derecede gizli yardımda bulunması emri etkili olmuştur.

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bazı üyelerinin özellikle Tekirdağ'ın olumsuz tutumları, kolordu ve tümen komutanlarının kendi seferi ihtiyaçlarından fazla, milli teşkilâta verilecek silâh ve cephane olmamasından "Bekçi-Korucu" ismi ile kurulması düşünülen silahlı milli teşkilâtın İstanbul'un resmen işgaline (16 Mart 1920) ve I. kolordunun seferberlik ilanına kadar gerçekleşmediğini görmekteyiz. İstanbul'un işgali (16 Mart 1920) ve I. kolordu kumandanı Cafer Tayyar Paşa'nın seferberlik emrinden doğan durumu görüşmek üzere 31 Mart 1920 tarihinde Lüleburgaz'da bir kongre toplandı. Kongreye İstanbul'dan kaçabilen Trakya milletvekillerinden Şakir (Kesebir), Galip Bahtiyar, Hayreddin ve I. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti üyeleri, Edirne vilayetiyle (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu Sancakları) Çatalca Sancağı'nın her nahiyesinden çağırılıp gelebilen birer delegenin katılmasıyla 31 Mart 1920 günü toplanmıştı. Kongreye çağırılıp gelebilen delege sayısı 67 kişiydi. Tekirdağ Sancağı'ndan 55. Tümen Kumandan Vekili Cemil Bey'in ve Trakya -Paşaeli Merkez Heyeti'nin teşviklerine rağmen birkaç delege gelebilmişti.41

Lüleburgaz Kongresi'nde yapılan görüşmeler sonucunda kongreye katılanlarda "Her ihtimale karşı hazır olmak ve insanca yaşamak hakkımızı ve milli varlığımızı tasdik etmezlerse son vatan vazifemizi yapmak" düşüncesi hakim olmuştu. Kongre "Kötü sonuçlardan, Trakya'nın yok olacağına" inanmaktaydı. Bu şartlar altında Lüleburgaz Kongresi, oy birliğiyle, Trakya'nın kimin tarafından olursa olsun, yabancı işgaline ve içteki ihtilâl hareketlerine karşı, savunma ve mücadele kararını verdi. Lüleburgaz Kongresi'nde alınan bu çok önemli kararla, Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nden ayrı olarak kurulan "Trakya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Merkez Heyeti" adıyla yeni ve devamlı bir silahlı savunma teşkilâtı kuruyordu. Ayrıca alınan kararlar arasında önemli bir konuda Sivas Kongresi kararlarına uygun olarak yapılmış örgütlenmenin, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ile olan ilişkisi kesilmiştir. Milliye Merkez Heyeti'ne bağlı olarak hareket edecekti.42

Kongre kararları incelendiğinde, dışarıdan ve içeriden gelebilecek her türlü etkiye karşı silahlı savunmanın yapılacağı ve bu savunmayı yapmakla yükümlü teşkilâtın "Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyeti" olduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle kolordu kumandanı, Trakya'nın geleceğiyle ilgili kararları veren tek makam olmaktan çıkıyor, daha çok kararları uygulamakla yükümlü bir askeri kumandanlık oluyordu. Kongre, gerek katılanlar açısından gerekse Doğu Trakya'nın savunulması açısından çok önemli bir gelişmeydi. Aldığı kararlara bakıldığında Milli Mücadele içinde Trakya'nın Anadolu ile aynı görüşte olduğunu ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal Paşa'ya kararlar acilen bildirilmişti.43

Büyük Millet Meclisi'nin açılması için yoğun hazırlık içinde bulunan Mustafa Kemal Paşa "Trakyalıların, yurt savunmasında gösterdikleri gayreti takdir ettiğini, müzakerelerin safhalarını ve Ankara'da toplanacak meclis için Edirne vilayetinden seçilecek olan milletvekillerinin sür'atle gönderilmesini" gönderdiği cevabî telgrafla istemekteydi.44

Lüleburgaz Kongresi'nde oluşturulan "Trakya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyet-i Merkeziyesi" Edirne'de yeni bir kongre toplama çabası içinde iken, dışarıda Osmanlı Devleti aleyhine önemli gelişmeler oluyordu. "San-Remo Konferansı" (24 Nisan 1920) adı altında İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu paylaşılıyordu. San-Remo'da Osmanlı barış

andlaşmasının esasları kararlaştırılırken hiçbir Osmanlı heyetinin fikri ve görüşünün alınmasına lüzum görülmemişti. Bu konferans Trakya meselesi hakkındaki isabetsiz ve haksız kararlar verilirken, uydurma ve haksız birtakım istatistikleri öne sürerek Trakya'yı Türk Devleti'nden koparmayı amaçlıyordu.45 San-Remo Konferansı'nda kararlaştırılan Türk barış şartları hakkında basında çıkan haberler çok endişe vericiydi. Trakya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyet-i Merkeziyesi, bu önemli dış gelişmeler karşısında, Lüleburgaz Kongresi kararlarına göre, Trakya'nın savunmasından sorumlu ve savunma ile ilgili her türlü tedbiri almaya yetkili en büyük siyasi güçtü. San-Remo Konferansı'nda Edirne vilayetinin Yunanistan'a verilmesinin kararlaştırıldığı söylentileri gelir gelmez "Trakya Müdafaa-i Hukuk-ı Heyet-i Merkeziyesi" böyle bir durumda silahlı savunmada bulunmak için halkın desteğini kazanmak istedi. Bu nedenle Lüleburgaz Kongresi'nin son maddesine dayanarak, Trakya mümessillerinden bir kongre toplayıp halkın direnme konusundaki fikirlerini yoklamak, buna dayanarak gereken tedbirleri almak istiyordu.

Büyük Edirne Kongresi'nden bir gün evvel, 8 Mayıs 1920 Cumartesi günü Sultan Selim Camii avlusunda yapılan büyük mitingde, toplumu heyecanlandıran ve kalpleri vatan müdafaası arzusuyla coşturan konuşmalar yapıldı. Edirne'nin Türk olarak kalacağı ve gerekirse, bu konuda her türlü çareye başvurulacağı yolunda ant içilmişti. Kongre ertesi gün 9 Mayıs 1920 Pazar günü Erkek Öğretmen Okulu konferans salonunda açıldı. Edirne vilâyetiyle Çatalca sancağından çağrılan 264 delegeden 236'sı kongre çalışmasına katılmıştı.46

Büyük Edirne Kongresi'ne Trakya'nın her bölgesinden gelen, her çeşit halk tabakasından iki yüzün üstünde delegenin katılmasıyla; Trakya'nın silahlı savunulması, Avrupa'ya gönderilecek üyelerin seçimi ve bunlara verilecek selâhiyetnâme konusu, cemiyetin adı üzerinde yapılan tartışmalar ve iki cemiyetin birleştirilmesi gibi Trakya'yı yakından ilgilendiren meseleler konuşulmuş ve yeni kararlar alınmıştı.47

Beş gün süren Edirne Kongresi'nde, Reis Şevket Bey tarafından ortaya konulan birleşme konusu reye konularak, "Trakya-Paşaeli Cemiyeti" ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" isimleri birleştirildi, "Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" unvanı kabul edildi. Böylece iki cemiyetin oy çokluğuyla birleştirilmesine karar verildi.

Kongre 13 Mayıs Perşembe günü saat 17.24'te karar suretini bütün üyelerin imzalamasıyla sona erdi. Büyük Edirne Kongresi;48 Edirne ve Çatalca meclis-i umûmîleri azâsıyla bütün belediyeleri rüesası ve müftülerinden ve her nâhiye namına müntehâb ikişer murahhastan ve Edirne'de mevcut kâffe-i Hey'at-ı siyâsîye mümessilleriyle Trakya-Paşaeli ve Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyeleri azâsından mürekkeben 9 Mayıs 1336 tarihinde Edirne'de akd ve ictimâ eden 217 kişilik büyük kongre, beş gün zarfınca icrâ-yı müzakereden sonra mevâdd-ı âtiyeyi taht-ı kararı almıştır.

1. Trakya, azim ve bir Türk ve Müslüman ekseriyetiyle meskûn olup câmia-i Osmaniye'den bittefrik Yunanistan'a verilmesi yolundaki tasavvuratı suret-i kat'iyede red eder.

2. Trakya'nın Yunanlılar tarafından işgaline ve bu maksadı teshil için dahilen vukûbulacak her türlü ihtilâl harekâtına karşı mukavemet ve müdafaa edilecektir.

3. Trakya Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı, müstakilden idare etmek üzere beş livâ namına üçer murahhastan mürekkep bir heyet-i merkeziye intihâp ve kabul olunmuştur. Liva namına intihâp olunan zevât bervech-i âtidir:

Edirne: Belediye Reisi Şevket Bey, Tüccardan Kasım Efendi, Ahırköylü Ahmet Bey.

Tekirdağ: Mebus-ı sâbık Faik Bey, Malkaralı Nazmi Bey, Saraylı Ali Naci Bey.

Gelibolu: Mebus-ı sâbık Şakir Bey, Baha Bey, Ekrem Bey.

Çatalca: Mebus-ı sâbık Hayreddin Bey, Halil Sadi Bey, Hüseyin Şevket Bey,

Kırkkilise: Lüleburgaz'dan Şevket Bey, Babaeskili Hamdi Bey, Kırkkiliseli Hamdi Bey.

Milli Kumandan sıfatıyla Miralay Cafer Bey heyet azâsındandır.

4. Trakya mukadderâtının istilzam edeceği bilcümle mukarrerât ve teşebbüsât-ı siyâsiyenin ân-ı lâzımında ittihâz ve icrâsında ve en son çare olmak üzere müracaât edilecek müdafaa-i fiiliyenin kâffe-i icabâtını şimdiden ihzâr ve temin ve müdafaanın zaman ve suret-icrâsı ve teferruat-ı saîresini tespit ve tayin husûsunda ve memleketin alel-ıtlak emri idaresinde heyet-i merkeziye selâhiyet-i kâmileye mâlik olup Trakya kuvve-i âliyesini temsil eder.

5. Trakya Hukuk ve menâfiini Avrupa'da müdafaa etmek üzere Galip Kemali, Galip Bahtiyar ve Salih Cevdet Beyler selâhiyet-i lâzimeyi hâiz murahhas intihab olunmuşlardır. Çorlulu Cezzarzâde Ziya Bey de heyet-i murahhasa beyânda bulunacaktır. iş bu mukarrerât heyet-i umumiye muvâcehesinde kabul ve imza olunmuştur.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti Osmaniyesi 1334

Trakyalıların Edirne Kongresi'nde silahlı savunma kararı almaları Mustafa Kemal Paşa tarafından takdirle karşılanmış, Cemiyet merkezine gönderdiği telgrafında bu memnuniyetini ve Trakya üzerindeki düşüncelerini belirtmiştir. Edirne Kongresi kararları incelendiğinde üzerinde önemle durulması gereken biri olumlu, diğeri olumsuz iki konu ortaya çıkmaktadır. Olumlu olanı, Anadolu'nun dışında Milli Mücadelemiz için çok önemli bir olay Trakya'daki Türk unsurunun herhangi bir düşman saldırısına silahla karşı koyma azmi ve kararlılığıdır. Kongrenin olumsuz yanı ise Osmanlı Murahhas Heyeti ile Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin Paris Barış Konferansı'na heyet göndermeleridir. Bu olay Anadolu'da gelişen Milli Mücadele'ye ve onun otoritesine ters düşen bir durumdu. Nitekim cemiyetin yapmış olduğu bu siyasi girişim başarısız olacaktır.

"Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi" kuruluşundan bir yıl sonra Sivas Kongresi kararlarına uyarak "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyeti'nin Trakya'daki teşkilâtını idare

etmek vazifesini üzerine almıştır. Edirne Kongresi kararıyla iki cemiyet “Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında kesin olarak birleşmişlerdir. Vermiş olduğumuz bu açıklamalardan Trakya’da sanki iki ayrı cemiyet faaliyet gösteriyor şeklinde bir anlam çıkabilir. Kesinlikle iki ayrı cemiyet yoktur. Önce kurulmuş olan Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, yayımlamış olduğu nizamname ve beyannamesine uygun gayesini gerçekleştirmek için giriştiği siyasi teşebbüslerde, serbestçe ve Anadolu’nun herhangi bir etkisi olmadan devam etmek için cemiyet adına ve yetkilerine sadık kalmayı uygun görmüştür. Bunun yanı sıra Müdafaa-i Hukuk vazifesini de üstlenmiştir. Gerçekte Trakya’da iki heyet ve iki teşkilât yoktur. Aynı cemiyetin bu birleşme neticesi olarak, bir “Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi” diğeri ise “Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında iki mühür kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkışından bir ay gibi kısa bir zaman içinde, bütün Anadolu ile yakından temasa geçerek Milli Kurtuluş gayesiyle başladığı mücadelede fikir ve iş birliğinin esaslarını gerçekleştirmede başarılı olmuştu. Bu olay Trakya için de yeni bir devrin başlangıçı olmuştur. Bundan sonra Trakya işleri de yeni bir istikamete girmeye ve yeni bir anlam kazanmaya başlamıştır. Trakya’daki bu milli teşkilât Atatürk’ün gösterdiği yolda, bütün yurdu kapsayan Milli Mücadele’nin bir parçası haline girmek fırsatına kavuşmuştur. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu büyük liderin idaresinde ve onun gösterdiği yolda Milli Mücadele’deki müstesna yerini almışt

1 Bıyıklıoğlu, Tevfik, Trakya’da Milli Mücadele, Ankara 1987, 1. c. S. 153-154.

2 Aynı eser, 1. c. s. 123-124, Edirne Vilâyeti Muhacirîn Müdürü Ali Seyfeddin Tülümen ve Batı Trakya Komitesi kurucularından Hüseyin Sabri Tüten ile yapılan konuşmalardan naklen.

3 Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi’nin resmen kuruluş tarihi, Nizamnâme ve Beyannamesini Edirne vilayetine teslim ettiği tarih olan 1 Aralık 1918 günüdür.

4 Trakya-Paşaeli Gazetesi, 2 Aralık 1918. no: 1.

5 Trakya-Paşaeli Gazetesi, 2 Aralık 1918. no: 1. Tasvir-i Efkâr, 7 Aralık 1918, no: 2583.

6 Tasvir-i Efkâr, 7 Aralık 1918, no: 2583; Vakit. 2 Aralık 1918. no: 399; Söz, 2 Aralık 1918, no: 20; Ati (İleri), 2 Aralık 1918, no: 324; Tarik, 2 Aralık 1918, no: 20; Alemdar, 2 Aralık 1918, no: 156-1556.

7 Trakya-Paşaeli 2 Aralık 1918. no: 1; Tasvir-i Efkâr, 7 Aralık 1918, no: 2583.

8 Cemiyetin kuruluş beyannâmesi, Trakya-Paşaeli Gazetesi’nin ilk nüshasına ek olarak verilmiş orijinalinden matbaada basılarak çoğaltılmış, üzerinde tarih kaydı yoktur. Cemiyet Programına uygun olarak Reis Mestan Efendi ve on iki aza tarafından oluşturulmuş idare heyeti imzalarıyla yayımlanmıştır. Tam metin için bk.: Trakya-Paşaeli 2 Aralık 1918 no:.

9 Bu beyanname, Bıyıklıoğlu'nun eserinde kuruluş beyannâmesi olarak verilmiştir. Tam metin için bkz. Trakya-Paşaeli, 10 Mart 1919, no: 15; Tevfik Bıyıklıoğlu, I. c. s. 130-131.

10 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İst. 1952, s. 479'da "Cemiyet Türk unsurunun fiili mukavemetini artırmak ve teşkilandırmak üzere Müdafaa-Hukuk (Tecavüze fiili mücadele) ve silâhla mukavemet gayesiyle kurulmuş ilk Cemiyettir." Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücâdele, İstanbul 1956, s. 623 de "Silahla mukavemet gayesine müsteniden kurulmuş ilk cemiyetlerden biridir " şeklinde aynı görüş belirtilmiştir. Bu iki kaynakta cemiyetin silâhlı mücadele gayesiyle kurulduğunu hiçbir kaynak vermeden ileri sürmüşlerdir. Ancak Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, kuruluşundan bir buçuk sene sonra topladığı Lüleburgaz Kongresinde (31 Mart 1920) silâhlı savunma kararı almıştı.

11 İsmail Suphi Soysallıoğlu, "Trakya Garben ve Şarken Baştan Başa İliklerine kadar Türk'tür Müslümandır", Trakya-Paşaeli, 17 Mart 1919, no: 16.

12 Trakya-Paşaeli, 15 Temmuz 1919, no: 32.

13 Trakya-Paşaeli, 15 Temmuz 1919, no: 32 (Trakya Kongresi).

14 Trakya-Paşaeli, 16 Aralık 1918, no: 3. İstanbul heyeti adına gönderilen Telgrafta: "İstanbul'da Cağaloğlu'nda, cemiyet heyetinin teşkil edildiğini ve çalışmalara başlandığını memleketimizin yetiştirdiği bu hakimiyetli gençlerin memleketimizin hakk-ı meşrûlarını müdafaadaki kudretlerini ve muvafakiyetlerini Cenab-ı hak'tan dileriz" denilmektedir.

15 Trakya-Paşaeli, 30 Aralık 1918, no: 5.

16 Trakya-Paşaeli, 6 Ocak 1919 no: 6.

17 Trakya-Paşaeli, 16 Aralık 1918. no: 3.

18 Trakya-Paşaeli, 30 Aralık 1918, no: 5.

19 Trakya-Paşaeli, 6 Ocak 1919, no: 6.

20 Trakya-Paşaeli, 30 Aralık 1918, no: 5.

21 Trakya-Paşaeli, 30 Aralık 1918, no: 5.

22 Trakya-Paşaeli, 15 Temmuz 1919, no: 32.

23 Trakya-Paşaeli, 30 Aralık 1918, no: 5.

24 Hüseyin Hilmi Bey'in mektubu için bkz. Trakya-Paşaeli, 3 Şubat 1919 no: 10.

25 Muvakkit, 21 Ocak 1919, no: 448.

26 Vakit, 14 Aralık 1918, no: 411; 17 Aralık 1918, no: 414; 26 Aralık 1918, no: 423.

27 Ali Galip, Vesaik-i Resmiye'ye müstenid Bulgar Mezalimi (2) Trakya-Paşaeli, 30 aralık 1918, no: 5, Pomak Abdulkerim, Bulgar zulümleri, Trakya-Paşaeli, 13 Ocak 1919 no: 7; Bulgarların yeni Zulüm ve Şenaatleri, Trakya Paşaeli 10 Eylül 1919, no: 37 Garbî Trakya'da Yeni Bulgar Mezalimi Trakya-Paşaeli, 3 Ekim 1919, no: 40.

28 Türk Dünyası, 25 Ağustos 1919, no: 5 "Trakya'da Bulgar mezalimi Yeniden başladı".

29 Trakya-Paşaeli, 27 Ocak 1919, no, 9; Bıyıklıoğlu, 1. c. s. 159-160, Abdürrahim Dede, Balkanlar'da Türk İstiklal Hareketleri, İst. 1978, s. 63-68; Yeni Gazete, 24 Ocak 1919, no: 56-1620; Tasvir-i Efkar, 24 Ocak 1919, no: 1-2631.

30 Trakya-Paşaeli, 11. 16 Aralık 1918, no: 2-3.

31 Trakya-Paşaeli, 13 Ocak 1919, no: 7.

32 Trakya-Paşaeli, 11 Eylül 1919, no: 667.

33 Edirne Vilayet Salnamesi, İstanbul 1309, Bıyıklıoğlu. II. c.

34 Trakya-Paşaeli, 24 Mart 1919, no: 17; Gazete'de sürmanşet olarak verilen haberde "Trakya'nın Hukuk-ı Milliye ve İslamiyesini müdafaa etmek üzere Paris Sulh Konferansı'na muteveccihen yola çıkmışlardır. Hakk-ı kavim ve kadimi her surette sabit olan Trakya Müslümanlarının hukukunu müdafaa hususunda siyasi mümessillerimizin muvaffakiyatına dua eyler cenab-ı muvaffakkü'l umurdan tevfikât-ı sübhaniye temenni eyleriz. Mevlâ selâmet versin" deniliyordu.

35 Trakya-Paşaeli 14 Mayıs 1919, no: 24; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar c. 1, Ankara 1977, s. 146; Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, c. 11, Ankara 1965, s. 32.

36 Trakya-Paşaeli 15 Temmuz 1919, no: 32 (Trakya-Kongresi).

37 Trakya-Paşaeli, 15 Temmuz 1919, no: 32 (Trakya Kongresi) Geniş bilgi için bk. Güner Zekai, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920) Ankara 1998.

38 Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Şükrü Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya 8. 11. 1919 tarihli şifre telgraf, Nutuk III. c. ves. no: 295.

39 Bıyıklıoğlu, Trakya'da 1. c. s. 209-210'dan naklen 1. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey'in Heyet'i Temsiliye'ye 15 Şubat 1920 tarihli raporu.

40 Nutuk III. c. Ves. no: 247; Faik Reşit Unat. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşuna dair vesikalar, Tarih Vesikaları Dergisi s. 1.

41 Bıyıklıoğlu, Trakya'da 1. c. s. 216 (Gelibolu Mebusu Şakir Bey'in Edirne Kongresindeki beyanatı), Edirne Kongresi Tutanağı, T. İ. T. E. arşivi no: 29'4125, "Trakya-Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Merkez Heyeti'nin 7 Nisan 1920 kararı Merkez Heyeti Karar Defteri, Kasım Yolageldili Evrakı".

42 Osman Nuri Peremeci, Edirne Tarihi, İst. 1940. s. 402.

43 Lüleburgaz Kongresi için bk. Bıyıklıoğlu, 1. c. s. 217-219; Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, Ank. 1988, s. 146; Gotthard Jaeschke, s. 96; Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı Ank. 1983, s. 191; Sebahattin Selek, Anadolu İhtilali, s. 95, 97, 99: Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 479-80; Kamil Erdeha, Milli Müc. Vilayetler… s. 434-35; Türk İstiklal Harbi, II. c. Batı Cephesi 2. kısım s. 257; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar III. s. 80-82; Yurt Ansiklopedisi "Mütareke ve Milli Direnmede Edirne", s. 2380-83.

44 Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle Edirne Milletvekili olarak üç kişi seçilmiştir: Kazım (Karabekir) Paşa, İsmet (İnönü) Bey, Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey. (T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, I. Devre, c. 10, 6 Nisan - 20 Haziran 1921, Ank. 1958, s. 195).

45 San-Remo kararları ve Yunan Taarruz hazırlıkları için bkz. Kazım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922, c. 1. Ank. 1988, s. 126-134.

46 İkdam, 9 Mayıs 1920, no: 8346. "Edirne'de bir ictima. Bu gün pazar günü Edirne'de Trakya'nın muhtelif cemaatlerinden, heyetlerinden muntehib azasından mürekkep bir meclis akd-ı içtima ederek Trakya'nın vaziyet-i hazırasını tedkik edeceklerdir. " şeklinde duyurulmuştur.

47 Edirne Kongresi için bk. Bıyıklıoğlu, Trakya'da. I. c. s. 249-290; Tunaya s. 480; Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, s. 164; Jaeschke s. 103, Erdeha, Mil. Müc. Vilayetler ve Valiler, s. 443-44; Türk İstiklal Harbi, II. c. Batı Cephesi, 2. Kasım, s. 258-59.

48 Edirne Kongresi Tutanağı. T. İ. T. E Arşivi, no: 29'44125, Bıyıklıoğlu I. c. s. 287-88.

Milli Mücâdele Döneminde İstanbul'da Faaliyette Bulunan Gizli Gruplar / Doç. Dr. Mesut Aydın [s.646-660]

İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

I. Karakol Cemiyeti

A. Karakol Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Aldığı İsimlerarakol Cemiyeti, Millî Mücâdele yıllarında İstanbul'da kurulan ilk ve en önemli gruplardan biridir.

Karakol Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemi'yetinin devamı niteliğinde olup, Enver ve Talat Paşaların direktifleri ile kurulmuştur. Bazı hatıra ve tetkik eserlerde, Umûmî Harpte kurulmuş olan Teşkilât-ı Mahsûsâ'nın "Umûm İslâm Alemi İhtilâl Komitesi", İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ise "Karakol Cemiyeti" ismi ile devam etmesi hususunun Talat, Enver ve Cemal Paşalar tarafından kararlaştırıldığına dair bilgiler mevcuttur.1 Karakol Cemiyeti'nin kuruluş ve ismi ile ilgili olarak elimizde ayrıntılı bilgiler vardır. Bu bilgiler genel olarak, cemiyetin kurucuları olarak Kara Kemal ve Kara Vasıf Beylerin olduğunu ve cemiyetin isminin de bu iki kişinin lâkaplarından kaynaklandığını ifade ederler.2

Mütarekenin akdinden kısa bir süre sonra kurulmuş olan Karakol Cemiyeti'nin kuruluş gayesi ise İttihatçıları bir bayrak altında toplamak ve korumak idi. Sâbık İâşe Nazırı Kara Kemal Bey, memleketi terketmekte olan Talat Paşa'dan aldığı direktif ile Erkân-ı Harb Miralayı Kara Vasıf Bey'i evine davet ederek, "Karakol" isminde gizli bir teşkilât kurulmasının lüzumunu şu şekilde açıklamıştır: "…Vasıf, Talat Paşa'dan giderken aldığım emir mucebince, İttihatçılıkta sebât edecekler, bir teşekkülle birbirlerine bağlanmadı ve bir parola kabul ederek, birbirlerini tanımalıdırlar. Paşa ile aramızda "Karakol" kelimesi takarrur etmişti. Bu isim her ikimizin isimlerinin başındaki "Kara" kelimesinin ilk harfleri ile müşterektir. Bu parolayı (K.G) şeklinde kısaltırsak hem paşanın dediği olur, hem de ikimizin remzini ihtivâ etmiş bulunur…"3

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devamı olarak düşünüldüğüne göre Karakol Cemiyeti'nin kuruluş tarihi de kesin olmamakla birlikte 1918 Kasımı'nın ilk günlerine tesadüf etmelidir. Karakol Cemiyeti'nin kuruluş tarihi ile ilgili olarak tezat teşkil edebilecek birçok bilgi verilmektedir.4 Sivas Kongresi sırasında Kara Vasıf Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşmesinde, Paşanın "… Ben Mondros Mütarekesi üzerine İstanbul'a geri gelince, kurulmuş olan Karakol Teşkilatı'nın hedefini çok iyi öğrendim. Galip devletlerin nazarında İttihat ve Terakki'nin faaliyetini gizlemek için bulduğumuz usul budur…" dediğini dikkate alırsak Karakol Cemiyeti'nin kuruluş tarihiyle ilgili bir tespit yapabiliriz.5 Zira, Mustafa Kemal'in 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a geldiği düşünülürse Karakol Cemiyeti'nin de kuruluşu Kasım'ın ilk günlerine tekabül etmelidir.

Karakol Cemiyeti, Anadolu tarafından "Fahriyyen ´arz-ı hizmet eyleyen bir teşkilât" olarak kabul görmüştür.6 Bir başka ifade ile grubun tanınması, diğer grupların tanınma olayında olduğu gibi Anadolu Ordusu kadrosuna dahil edilmesi manasını taşımamaktadır.7 Bunun bir sebebi de Karakol

Cemiyeti'nin Ankara'nın emri ile kurulmamış olması ve üyelerinin çoğunun tanınmış İttihatçılardan teşkil edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.8

Karakol Cemiyeti İstanbul'un işgaline (16 Mart 1920) kadar faaliyette bulunmuştur. Kurucularından bazılarının İngilizler tarafından tutuklanması ve bir kısım üyelerinin de Anadolu'ya kaçmalarından sonra bir ara dağılmıştır.

Karakol Cemiyeti'nin işgalden sonra tekrar toparlanıp faaliyete geçirilmesi için yapılan teşebbüsler bir süre sonra sonuçsuz kalmıştır. Bilindiği gibi, cemiyetin şifre anahtarını ve mührünü9 Kara Vasıf Bey'den alan Yüzbaşı Emin Ali Bey, teşkilâtı yeniden canlandırmak istemişse de başarılı olamamıştır.10

Cemiyetin, daha sonra Üsküdar Şubesi Reisi olan E. H Kaymakamı Muğlalı Mustafa Bey'in riyâseti altında faaliyete geçtiği ve "Zabıtan Grubu" ismini aldığını görüyoruz.11 Grubun 27 Ekim 1920 tarihinde faaliyete başladığı ve 1921 Ekim ayında ise yeniden isim değiştirerek "Yavuz Grubu" ismini aldığı bilinmektedir.12

Zabıtan Grubu, grup amiri Mustafa Bey'in Anadolu'ya geçmesiyle birlikte Yavuz ismini almıştır. Yavuz Grubu da yeniden teşkil edilen bir heyet-i merkeziye tarafından bir süre daha varlığını sürdürmüştür. Grubun, Yavuz Sultan Selim'in resmedildiği bir mühür kullandığı da elde edilen bilgiler arasındadır.13

B. Karakol Cemiyeti'nin Teşkilat ve Kadrosu

Karakol Cemiyeti'nin ilk teşkilât kadrosu zamanın bilinen İttihatçılarından ibarettir: Sâbık İâşe Nazırı Kara Kemal Bey, E. H. Miralayı Kara Vasıf Bey, Halil Bey, Baha Said Bey, Yenibahçeli Şükrü Bey, Çerkez Reşid Bey ve Ali (Çetinkaya) Bey.14

Karakol Cemiyeti'nin ilk heyet-i merkeziyesini teşkil eden üyeleri ise E. H Miralayı Kara Vasıf Bey, Yüzbaşı Baha Said Bey, Dava Vekili Refik İsmail Bey, Sevkiyâtçı Ali Rıza Bey, Karadeniz Boğazı Kumandanı E. H. Miralayı Galatalı Şevket Bey, 10. Kafkas Fırkası Kumandanı E. H. Kaymakamı Kemaleddin Sami Bey ve E. H. Miralayı Edib Servet Bey'dir.15

Karakol Cemiyetinin ilk teşkilâtı hakkında, cemiyetin "Teşkilât-ı Umûmîye Nizâmnâmesi"nde geniş bilgiler bulmak mümkündür.16 Teşkilât nizamnâmesine göre Karakol Cemiyeti'nde bir genel merkez oluşturularak faaliyet sahası tesbit ve tanzim edilmiştir. Cemiyetin merkez-i umûmîsi, beş sorumlu üyeden ibaret olup, her üyenin kendi ihtisas sahasında mesai yapmasına itina edilmiştir. Her sorumlu üyenin, seçtikleri muavinleri vasıtasıyla kendi teşkilatlarını, kısım ve şubelere ayırmıştır. Her şubenin gizlilik ve titizlik içinde görev yapmaları planlanmış olup bir şubenin diğerinden haberdâr olmamasına, şahısların tanınmamasına gayret sarfedilmiştir.17

Karakol Cemiyeti'ndeki bu teşkilâtlanmanın zincirleme olarak en alt seviyeye kadar gerçekleştirildiği, taşradaki vilâyet ve kazalarda da teşkilâtlanmaya gidildiği görülmektedir. Bu vaziyet

ise diğer gruplara nazaran farklı bir özellik göstermektedir. Çünkü diğer grupların faaliyet sahaları mekân olarak yalnızca İstanbul ve çevresi olmuştur. Karakol Cemiyeti'nin böyle bir teşkilâtlanmaya gitmesinin en önemli sebeplerinden biri, taşradaki İttihat ve Terakki mensuplarını bir bayrak altında toplamak istemesidir.

Karakol Cemiyeti'nin ilk teşkilâtındaki sorumlu üyelerin meşgul olduğu daireler, ilgili nizâmnâmede şu şekilde belirtilmiştir: 18

1- Siyâset, İstihbârât ve Haricîye Dairesi

2- Millî Ordu, Muhârebe Çeteleri ve Seferberlik Dairesi

3- Sevkiyât, Nakliyât, Muhârebe ve Muvâsala Dairesi

4- Maliye Dairesi

5- Muâmelât-ı Zâtîye ve Propaganda Dairesi

Karakol Cemiyeti'nin bu teşkilâtlanmayı ne dereceye kadar gerçekleştirdiği meçhuldür. Zirâ, İstanbul'un işgaline kadar cemiyetin faaliyetleri hususunda açık bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, bu teşkilâtın yine aynı zamanda İstanbul semtlerinde kuvvetli direniş teşkilâtları kurduğunu tesis ettiğini bilmekteyiz.19

Karakol Cemiyeti'nin isim değiştirerek Zabıtan Grubu ismi ile faaliyet göstermesi sonucunda teşkilât hususunda da bazı tadilâta gidildiği görülmektedir.20 Karakol Cemiyeti zamanında kurulmuş olan mahallî teşkilâtların, Zabıtan Grubu zamanında da korunarak faaliyetlerine devam ettirildiği görülmüştür.21

Ankara, çok geniş bir teşkilâta sahip olan Zabıtan Grubu'ndan istifade etmekten daima kaçınmış ve şüphe duymuştur. Grup mensuplarının İttihatçı olmaları ve grup hakkında bazı dedikoduların duyulması, grup ile Ankara arasındaki ilişkinin asgari düzeyde seyretmesine sebep olmuştur. Özellikle, grup mührünün İngilizlerin eline geçmesi ve bu mühür ile Anadolu'ya çok miktarda subay gönderilmesi, grubun büsbütün gözden düşmesine ve Anadolu'nun yardımından mahrum kalmasına sebep olduğu gibi22 grubun veya bazı üyelerinin yabancı casus teşkilatı tarafından satın alındığı zannı hasıl olmuştur.23

C. Karakol Cemiyeti'nin Faaliyetleri

"Vatanın selâmeti ve milletin istiklâlini temin" maksadıyla yola çıkan Karakol Teşkilâtı mensupları, kendilerini ne gibi vazifelerin ve mesuliyetlerin beklediğini, yayınladıkları beyânnâmelerinde izâh etmişlerdir.24

Türk Milleti'nin zararına faaliyet gösteren cemiyet, fırka ve casus şebekelerinin, propaganda merkezlerinin tespit edilmesi cemiyetin vazifesi arasında sayılmaktadır. Muhtelif şekillerde ortaya

çıkartılan bu casus şebekeleri ve diğer faaliyet merkezlerinin hedeflerine ulaşmaması için her türlü yola müracaat eden istihbârât dairesi, ilgili yerlere casus yerleştirmeyi de ihmâl etmemiştir.

Cemiyetin üçüncü teşkilâtı olarak kabul edilen Zabıtan Grubu zamanında da bu tip çalışmalara devam edildiği görülmektedir. Cemiyetin teşkilât ve kadrosu bahsinde isimleri belirtilen bir çok subay, Harbiye Nezâreti'nde, sarayda, İşgal Kuvvetleri Karargahlarında istihdâm edilmiş ve Anadolu'nun işine yarayacak bir çok bilgi elde edilmiştir.

İstanbul İnsanı'nın hissiyâtını en üst seviyede tutarak, Millî Mücâdele'ye karşı daima hizmetkâr bir tavır almalarında da propaganda faaliyetlerinin rolü büyük olmuştur. Nitekim, cemiyetin İstanbul'daki yüksek tahsil gençliği arasında başlattığı propaganda faaliyetleri neticesini göstermiş, işgallere karşı, çok sayıda miting ve nümâyiş yapılmıştır. Teşkilât mensuplarının, kahve, ev ve Cuma namazını müteakip tertip ettikleri sohbetler ile de müsbet bir netice elde edilmiştir. Ayrıca yapılan propaganda faaliyetleri, gençlerin millî hislerine hitap ederek Millî Mücâdele'ye gönüllü neferlerin kazandırılmasına vesile olmuştur.

13 Ocak 1920'de Sultanahmet Meydanı'nda toplanan 150 bin Türk evlâdı "İstanbul Türkündür ve Türk Kalacaktır!" protestoları ile heyecân ve teessürlerini müttefiklerin yüzlerine haykırmışlardır. Bu durum işgalcileri telaşlandırmış ve bu tarihten sonra cebir yoluna müracaat etmişlerdir.25

Karakol Cemiyeti, bir taraftan İstanbul'daki faaliyetleriyle etkili olurken diğer taraftan da Rusya ile siyâsî faaliyetlere başladığı görülmüştür. Siyâsî faaliyetler için daha önce Rusya'ya gitmiş olan eski İttihatçılar, zemini hazırlamışlardı. Baha Said Bey, siyâsî faaliyetler neticesi olarak, Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Heyet-i İcrâiyesi adına bir anlaşma imzalamıştı. Yapılan anlaşma ile birtakım yardımlar vaadi karşılığında siyâsî tavizler verilmekte idi.26 Yapılan bu anlaşma Anadolu'da büyük tepkilere sebep olmuştur. Özellikle, Kazım Karabekir "Bu ne cür'ettir? Uşak Kongresi de kim oluyor? Ordu'da kimler acaba malumâtdâr? Kayıdsız-şartsız felaketimizi mucib olan bu cinayeti nasıl irtikâb etmişler? Bu muâhedenin kuvve-i te'yediyesi nedir? Hususiyle ben Şarkın kumandanıyım, benden habersiz neye muvaffak olunabilir?" sözleriyle yapılan anlaşmaya karşı tepkisini göstermişti.27

Cemiyetin, Millî Mücâdele'nin sonuna kadar devam eden en önemli faaliyeti Menzil Hattı Teşkilâtı'dır. Cemiyetin, İstanbul ile Anadolu arasındaki irtibatı muhafaza edebilmek için düşünmüş olduğu Menzil Hattı'yla bir kolu da Anadolu'ya uzanmış oluyordu. Başlangıcı Üsküdar'da olmak üzere teşkil edilen Menzil Hattı'nın, Anadolu tarafından da desteklendiği bilinmektedir. Menzil Hattı'nın amirliğini ise Yenibahçeli Şükrü Bey ve bilahare Yüzbaşı Dayı Mesut Bey sürdürmüştür.28 Cemiyet, bu yoldan çeşitli tarihlerde Anadolu'ya pek çok subay, er ve sivil şahsı geçirerek, cephelerin personel ihtiyacını karşılamıştır.29 Aynı zamanda, gönderilen silâh ve cephane ile de en kritik dönemde Anadolu'nun ihtiyacına cevap verilmeye çalışılmıştı.

Teşkilâtın bu yol ile birçok subayı Anadolu'ya geçirmesine karşılık, yine aynı yol ile çok sayıda casus ve şüpheli şahsın Anadolu'ya girmesine mani olamadığını görmekteyiz. Nitekim, teşkilât

mensubu bazı kişilerin, bu işleri gizli tutmaması sebebiyle İngilizlerce öğrenilmiş ve kendi adamlarını da bu yolla Anadolu'ya göndermeyi başarmışlardı.

Bu tarihlerde kadrosunu tamamlayan Felâh Grubu, subay sevkiyâtı hususunda epey mesafe kat etmiş ve Ankara'nın takdirlerini toplamış durumda idi. Ankara'nın ise bu hadiselerden dolayı, cemiyeti küstürmek için pasivize duruma getirdiği bilinmektedir. Nitekim, Zabıtân Grubu zamanında EHUR'a gönderilen bir raporda, "…336 senesi zarfında 1500 zâbit gönderildi. Bilâhare zâbit sevkiyâtı diğer grublara havâle edildiğinden 337 senesi zarfında yalnız 500'e karîb zâbit gönderildi…" denilerek subay sevkiyâtından men edildikleri açıkça gözlenmektedir.30 Bunu takip eden günler içinde de grubun bütün subay sevkiyatı durdurulmuş ve iskelelere gönderilen bir emirle, dört köşe mühürlü belgeler (Karakol-Zabıtan) ile gelenlerin kabul edilmemeleri bildirilmiştir.31

Cemiyetin üçüncü dairesi sayılan sevkiyât, nakliyât, muhâbere ve muvâsala dairesi ise her türlü silah, cephane ve mühimmât sevkiyâtı işleri ile meşgul olmuştur. Ayrıca, kurye temini ve diğer dairelerle irtibat tesisi de bu dairenin vazifesi idi. Aynı vazifeyi, Zabıtan Grubu zamanında talimât ve tebligât şubeleri yerine getirmişlerdi. Özellikle, Harbiye Dairesi Reisi E. H Miralayı Ömer Lütfi (Yenibahçeli) Bey ile Eslihâ Piyâde ve Makinalı Şube Müdürü E. H Binbaşısı Naim Cevat Bey'in yardımları ve diğer memurların fedâkârlıkları sayesinde işgalcilerin kontrollerinde bulunan ambar ve depolardan alınan silah ve cephaneler süratle, Anadolu'ya geçirilmiştir.32

Zabıtan Grubu zamanında ise Anadolu'ya yapılan silah ve cephane sevkiyâtı, teşkilâtın kadrosunun genişliğine nazaran, çok az miktarda olmuştur. Bunun sebeplerinden biri ise Ankara'nın emri ile kurulmuş olan Felâh Grubu'nun bu sahaları kontrol altına almış olması ve Zabıtân Grubu'na yapılmakta olan cüzî miktardaki tahsisâtın kesilmiş olmasıdır.33 Fakat, memleketlerinin selâmeti için canlarını fedâya hazır olan bu insanlar yine de temin ettikleri harp malzemelerini Anadolu'ya göndermekten geri kalmadılar.34

Grubun en son teşkilâtı olan Yavuz Grubu zamanında yapılan faaliyetlere ait hiçbir malumata tesadüf edilememiştir. Fakat Millî Mücâdele yıllarında İstanbul'da nakliyât işleri ile meşgul olan Hüsnü Himmetoğlu, Yavuz Grubu adına tonlarca mühimmâtın Anadolu'ya sevkini gerçekleştirdiğini belirtmektedir.35

II. Felâh Grubu (23 Eylül 1920-4Ekim 1923)

A. Felâh Grubu'nun Kuruluşu ve Yapılan İsim Değişiklikleri

Millî Mücâdele yıllarında Anadolu'ya yardım gayesi ile Ankara, EHUR'un tasvibi ile kurulmuş olan ilk gizli grup Felâh Grubu'dur.

İstanbul'un fiilî olarak işgal edilmesinden sonra fevkalade şartlar altında kurulmuş olan grup, Sevres Muahedesi'nin İstanbul Hükümeti'ne zorla kabul ettirilmesine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Misâk-ı Millî kararları doğrultusunda Türk Milleti'nin varlığını devam ettirmek üzere vazifeye başlayan TBMM Hükümeti'nin İstanbul'daki tek ve hakiki temsilcisi olmuştur. Bu grup, değişik

tarihlerde isim değiştirerek Hamza, Mücâhid, Muhârib ve Felâh isimleri altında yaptığı faaliyetlerle, Millî Mücâdele tarihindeki mümtaz yerini almıştır.

Felâh Grubu'nun ilk teşkilâtı ve çekirdeği olan Hamza Grubu 23 Eylül 1920 tarihinde faaliyete başlamıştır.36 Grubun isminin, Hz. Hamza'nın kuvveti ve cesaretinden ilham alınarak seçilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu hususta kesin ve açık bilgiler olmasa bile, o dönem Türk insanının halet-i ruhîyesi göz önünde bulundurulursa, bu ismin bir nevi moral takviyesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Zirâ, büyük işler başarmak arzusu ile ortaya çıkan bu insanların mânen de kuvvetli olmaları gerekmekteydi. Özellikle, grubun daha sonraları almış olduğu isimler tetkik edilecek olursa, bunların da aynı düşüncenin ürünü oldukları görülecektir. Aynı zamanda, Hamza, Mücâhid, Muhârib ve Felâh isimleri, İşgal Kuvvetlerine karşı bir baskı unsuru olarak ortaya çıkmıştır.

Hamza Grubu'nun kurucusu E. H. (Erkân-ı Harb: Kurmay) Yüzbâşı Neşet Bey'dir.37 Neşet Bey'in bu teşkilâtı kurmadan evvel de "Molteke" isimli gizli teşkilâtı kurarak faaliyette bulunduğu bilinmektedir.38

Başlattıkları faaliyetlere resmî bir sıfat kazandırmak amacı ile Ankara'ya giden E. H Yüzbaşı Neşet Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan hüsnükabul görmüş ve ondan aldığı direktif ile İstanbul'a geri dönmüştür.39 EHU Reisi İsmet Bey'in de bu hususta bir emri mevcuttur. EHU Reisi Miralay İsmet Bey'in E. H. Yüzbaşı Neşet Bey'e gönderdiği bir şifrede: "Riyâsetiniz altında Anadolu'ya eşhâs ve malzeme göndermek ve istihbârât yapmak üzere İstanbul'da mahrem bir teşkilâtın kurulması lüzumu görülmüştür. Mu'tezâsının ifâsını ricâ ederim" denilmiştir.40

Neşet Bey, verilen direktife uygun olarak, İstanbul'da çalışmalara başlamış ve yakın arkadaşlarından teşkil ettiği Hamza Grubu'nun programını E. H Yüzbaşılarından Şakir Muzaffer Bey vasıtası ile Ankara'ya göndermiştir.41 Hamza Grubu, bu suretle 23 Eylül 1920 tarihinde İstanbul'da, istihbârât, subay sevki, silah, cephane ve mühimmât sevki hususlarında faaliyete başlamış oluyordu.42

Hamza Grubu, grup mensuplarından Şakir Muzaffer Bey'in saraya ve İngilizlere bilgi vermesinden şüphelenilmesi ve gruba ait şifre anahtarının İngilizler'in eline geçmesi üzerine, isim değiştirmek zorunda kalmıştır. Grup, 15 Aralık 1920 tarihinden itibaren "Mücâhid" ismini almıştır.43

Hamza Grubu'nun isim değiştirmesinde amil olan diğer bir olay da ilk teşkilât zamanında Ankara'dan gelmesi beklenen "çanta"nın yirmi günden fazla bir zaman geçmesine rağmen, gruba ulaşamamış olması idi.44 Nitekim, çantanın içinde, gruba yardımda bulanacak birçok kişinin ismi ile Ankara'nın gruba gönderdiği emirler yer almaktaydı. Çantanın epey bir müddet İstanbul'da dolaşmasına rağmen grubun eline geçmemesi, bu konudaki endişe ve tedbirleri haklı çıkarmaktadır. Mücâhid Grubu da faaliyet sahasında 23 Şubat 1921 tarihine kadar kalabilmiş ve grup bundan sonra "Muhârib" isim ile faaliyetlerine devam etmiştir.45

Grup, Muhârib ismi ile de faaliyet sahasında fazla kalamayarak 31 Ağustos 1921 tarihinde "Felâh" isimini almıştır.46 Grup adına 15 Ağustos 1921 tarihinde İzmit'e gönderilen bir motorun47

hamulesini bırakarak İstanbul'a geri döndüğü bir sırada, bütün motor mürettebâtı İngilizlerce tevkif edilmişti. İzmit'e sevkiyâtı gerçekleştiren Nazmi Bey'in, Muhârib Grubu'na ait sevk makbuzlarını imhâ etmemesinden dolayı, İngilizlerin eline düşmüştü. Bu olay üzerine Muhârib Grubu, derhal ilgili makamları uyararak, grubun isminin değiştirileceğini bildirmişti.48

Ankara Ehur'da 15 Ağustos 1921 tarihinde yayınladığı bir emir ile grup isminde yapılan değişiklik sebebiyle yeni tatbik mühürlerinin49 gönderilmesine kadar Muhârib mührünün "muteber" kabul edileceğinin bildirmiştir.50

Böylece, Muhârib Grubu yerini Felâh Grubu'na bırakmış ve Felâh Grubu da Millî Mücâdele'nin sonuna kadar görevine devam etmiştir. Felâh Grubunun görevi ise 4 Ekim 1923 tarihinde sona ermiştir.51

B. Felâh Grubu'nun Teşkilat ve Kadrosu

Grup, "Hamza Grubu" ismi altında faaliyete başladığı tarihlerde küçük bir teşkilata sahip bulunuyordu. Hamza Grubu, üç şubeden müteşekkil olup altı tane de mensubu mevcuttu. Grubun teşkilat raporu incelendiğinde her şubenin birden fazla vazifeyi yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu hususta, grup amiri olan E.H Yüzbaşısı Neşet Bey, Ankara'ya müracaât ederek, İstanbul'dan "Ankaraca şâyân-ı itimât" kişilerin isimlerini istemiştir.

Hamza Grubu'nun ilk teşkilatı yapılan araştırmaya göre şu şekilde tespit edilmiştir:52

I. Şube: 1- İstihbârât, 2- Mutbuât, 3- Propaganda.

II. Şube: 1- Subay temini, 2- Subay, er ve askerî personelin sevki, 3- Kurye temini

III. Şube: 1- Mühimmât temini, 2- Sanatkâr temini, 3- Mühimmât sevkiyâtı ile ilgilenmekteydi.

Grubun I. Şube işleriyle E. H. Yüzbaşısı Seyfeddin (Akkoç) Bey meşgul olmuştur.53 Seyfeddin Bey (320-122), grubun üç kurucusundan biri olup yaklaşık bir yıl grupta çalışmış ve 1921 yılı Ağustos ayında Anadolu'ya çağrılmıştır.54 Hamza Grubu'nun II. Şubesi aynı zamanda grup amiri olan E. H Yüzbaşısı Neşet Bey meşgul olmuştu. Neşet Bey, gruptan ayrıldığı 4 Şubat 1921 tarihine kadar, Mücâhid Grubu amirliğini de yapmıştır.55 Grubun III. Şube amiri ise E. H Yüzbaşısı Şakir Muzaffer Bey idi. Ş. Muzaffer Bey, saraya yakınlığı ve İngilizlere bilgi taşıdığı hususunda üzerine toplanan şüpheler sebebiyle, grupta vazife yapması mahzurlu görülmüş ve uzaklaştırılmıştır.56

Hamza Grubu'nun ilk teşkilâtı, görüleceği gibi, çok küçük ve faaliyet sahası ise bir hayli genişti. Bu durum, grubun teşkilât faaliyet raporunda da belirtilmiş ve Ankara'dan yardım talebinde bulunulmuştur.57 Ankara EHUR bu isteği yerine getirerek, kısa zaman içerisinde İstanbul'da bulunan "Şâyânı-itimâd" subayların, grupta toplanmasını sağlamıştır.58

Ankara'dan 1 Aralık 1920 tarihinde gelen isimler taranarak Hamza Grubu'nun ikinci teşkilâtı ve kadrosu mümkün olduğu kadar genişletilmiş grup mensuplarının o andaki vazifeleri ile mütenâsip bir

şekilde tanzim edilmişti.59 Ayrıca, Bahriye Şubesi ismi ile bir şube daha kurulması düşünülmüş fakat gerekli olan bahriyeliler ile temas sağlanamadığı için sonuçsuz kalmıştır.60 Bu şube ancak, Felah Grubu teşkilâtı zamanında gerçekleştirilebilmiş ve faaliyete başlayabilmiştir.61

Hamza Grubu, bu teşkilâtının yanında bir tedbir olarak İhtiyat Grupları da teşkil etmişti.62 Herhangi bir tehlikeye maruz kalındığında, Hamza Grubu'nun görevini devralacaktı. Bu vazife ile teşkil edilen ilk ihtiyat grubunun ismi "Ferhad" idi. Onun da yerine geçecek olanının ismi ise "Kerimî" idi. Bu gruplar, Hamza Grubu'nun kurulması ile birlikte ihtiyât grubu olarak tespit edilmiş ve Ankara EHUR'a bildirilmişti. Hamza Grubu'nun kuruluş ve faâliyet raporunda: "… Hamza Grubu'na bir hâl olduğu takdirde yerine Ferhâd Grubu kâim olacak. Ferhâd Grubu hiç bir iş ile işgâl etmeyecekdir. Ferhâd Grubu yerine de Kerimî Grubu nâmıyla üçüncü bir grup kâim olacak. Bunun da şimdilik bir müessisi mevcûd ve kezâ hiç bir işle iştigâl etmeyecekdir…" şeklinde Ferhâd ve Kerimî Gruplarının kuruluş gayeleri izâh edilmiştir.63

Hamza Grubu'nun bu kadrosu ve teşkilât yapısı hemen hemen Felâh Grubu teşkilâtının sonuna kadar devam etmiştir. Yalnız, kadrosu ile ilgili olarak bazı değişiklikler, ilâveler yapıldığı söylenebilir.

Grubun şubelere göre taksimatına gelince, I. Şube, istihbârât, propaganda ve bunlarla ilgili vazifeleri yapmak üzere teşkilâtlanmıştı. Böyle bir teşkilâtlanma yoluna gidilince, şubenin daimî mensupları yanında fahriyyen vazife yapacak olan kişilerin sayısında da artış görülmektedir. Grubun teşkilât raporunda bu şubenin nasıl çalışacağı ve ne surette eleman istihdâm edeceği açıkça görülmektedir. Raporda "… Bu işlerimizi görürken bir takım mevâki'-i mühimmede i'timâd edeceğimiz kimselerin bulunmasına muhtâcız. Bunun için de ba'zı zevâtı mühim makamlar nezdinde tayin ettirmeğe çalışacağız. Fakat bu adamları maksâd-ı millîmizin hâ'inleri telâkkî etmemek için isimlerini oraya yazacağız. ba'zı namuslu zevât, hârîcin tâkibât ve desisâtına ma'rûz kalmamak için bu gibi vezâ'ifi kabûlden imtinâ' ediyorlar. Biz bunları te'min ederek o işlere sevk etmek istiyoruz…" şeklinde, konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştı.64

Grubun eleman istihdâm etmeyi düşündüğü yerler ise şuralardı:65 Harbiye Nezâreti, İşgal Merkez Kumândânlığı, İstanbul Polis Müdüriyeti ve Harîciye Nezâreti'dir. Ayrıca, Yunan Ordusu'nun teşkilât ve harekâtı hakkında bilgi toplamak amacıyla biri Bursa'da diğeri İzmir veya Manisa'da iki muhbir istihdâm edeceği Ankara'ya bildirilmişti.66

Grubun istihbârât çalışmaları, İstanbul'un çeşitli semtlerinde meydana getirilen merkezler vasıtasıyla yürütülmüştür. Bu istihbârât merkezleri de grup mensuplarının evlerinde tesis edilmişti. İstihbârât merkezlerinin yerleri ise, biri Fatih'te, ikisi Şişli'de ve diğer biri de

Eminönü civarındaydı. Buralardaki merkezlere muhabere tesisâtı montajı yapılıp, Anadolu ile irtibâtın muntazam bir şekilde cereyân etmesi sağlanmıştır.67

İstihbârât Şubesi, grubun son zamanlarında bir hayli genişlemiş ve tecrübeli subayları kadrosunda toplamıştır. Bunlar, Piyade Yüzbaşısı Aziz Hüdai Bey,68 Piyade M. E. Bedihî Efendi, Piyade Kıdemli Yüzbaşısı Kemal Bey'dir. Bunlardan Kemal Bey, Askerî istihbârât, Piyade Yüzbaşısı

Aziz Hüdai Bey istihbârât ve matbuât, Piyade M. E. Bedihî Efendi ise umumî istihbârât işlerine memur edilmişlerdir.

Grubun ikinci şubesini Kıtaât-ı Fenniye Şubesi teşkil etmekte olup telgraf, telsiz ve diğer muhâbere malzemesinin Anadolu'ya gönderilmesi ile ilgili vazifeleri vardı. Şube amiri olan Hilmi Beyin, Yıldız'daki Kıtaât-ı Fenniye Deposu'nun müdürü olması, bu işleri bir hayli kolaylaştırmıştı.69

Hilmi Bey, Ankara'nın emri ile İstanbul'da kalmaklığı mahzurlu görülerek Anadolu'ya çağrılmış ve orada istihdâm edilmişti.70 Geçiş tarihi kesinlikle belli olmamakla beraber Muhârib Grubu teşkilatı zamanında geçmiş olması muhtemeldir. Zirâ, Felâh Grubu teşkilatında ismine tesadüf edilmemektedir. Hilmi Bey'in gruptan ayrılmasından sonra yerine tayin edilen Telgraf Yüzbaşısı Mehmet Ali Bey, son teşkilatta da görev almış ve Anadolu'nun takdirlerini kazanmıştır.71

Grubun üçüncü şubesi ise Muâmelât-ı Zâtîye Şubesi olup, amiri aynı zamanda grup başkanı olan E. H. Yüzbaşı Neşet Bey'dir. Neşet Bey, 4 Şubat 1921 tarihinde, Mücâhid Grubu Amiri iken Ankara'ya çağrılmış ve orada istihdâm edilmiştir.72 Onun ayrılmasından sonra bu şubeye Kıdemli Yüzbaşı Fehmi Bey memur edilmiştir. Ayrıca, Sahra Topçu Yüzbaşısı Rasim Bey, Sahra Topçu Yüzbaşısı Kerim Bey ve Ağır Topçu Yüzbaşısı Cevdet Bey de bu şubede vazife yapmışlardır. Bunlardan Sahra Topçu Yüzbaşısı Rasim ve Kerim Beyler, Anadolu'ya geçecek olan subayların vesikalarını temin edip, sevkleri ile ilgili işlemleri yerine getirirlerdi.73 Bunların haricinde bu şubede istihdâm edilmiş birçok kurye mevcut olup, mühim vazifeleri başarı ile yerine getirmişlerdir.

IV. Şube ise Mühimmât Şubesi'dir. Bu şube en mühim ve faal çalışan şubelerden biridir. E. H. Yüzbaşısı Şakir Muzaffer Bey'in gruptan uzaklaştırılmasından sonra gruba dahil olan E. H Yüzbaşısı Ekrem Bey, bu şubeye müdür olmuştur. E. H Yüzbaşısı Neşet Bey'in Ankara'ya çağrılarak orada istihdâm edilmesinden sonra grup amirliğini de üstlenen Ekrem Bey, bu vazifeyi, grubun lağvedilmesine kadar sürdürmüştür.74

Ekrem Bey, 1920 yılı içerisinde esâretten dönünce, İstanbul EHUR Talim ve Terbiye Şubesi'nde vazife almış ve bu yılın sonuna doğru da gruba dahil olarak iki vazifeyi birden yerine getirmeye çalışmıştır.75 Ekrem Bey, grupta çalıştığı sıralarda, gösterdiği fevkalade gayretlerine karşılık, 31 Ağustos 1922 tarihinden muteber olmak üzere kaymakamlığa terfi ettirilmiştir.76 Şubenin memuru ise Piyade Yüzbaşısı İsmail Hakkı Bey'dir.77

Mühimmât Şubesi, Muhârib Grubu teşkilâtının sonuna kadar faal çalışamıyordu. Bu durumu etkileyen en önemli faktör ise eleman eksikliğiydi. Grup, şubenin takviye edilmesi amacıyla harekete geçmiş ve bu sahada faaliyette bulunanları tespit etmişti.78 Bu sıralarda, tek başına faaliyette bulunan Topçu Kaymakamı Eyüp Bey'in grup tarafından fark edilmesi, işleri bir hayli hafifletmişti. Grup, Eyüp Bey ile İstanbul Harbiye Dairesi Reisi Miralay Asım (Gündüz) Bey'in tavassutuyla temasa geçmiş ve Ankara'nın bilgisi dahilinde onu gruba dahil etmiştir.

Ankara'dan gelen 23 Mayıs 1921 tarihli yazıyla da Topçu Kaymakamı Eyüp Bey'in, grubun İmâlât-ı Harbiye Şubesi'ni temsil edeceği kaydedilmiştir.79 Bu emir aynı zamanda, Eyüp Bey'in Anadolu Ordusu kadrosuna alındığını da göstermektedir.

Grubun diğer bir şubesi ise Levâzım Şubesi'dir.80 Bu şube levâzım ve para işleri ile meşgul olmuştur. Şube amiri ise Levazım Yüzbaşısı Sabit Bey'dir. Şubede vazifeli memurlardan Levâzım Yüzbaşısı Kemaleddin ve Rıza Beyler, seçildikleri halde vazifeye başlamışlardır. Yalnızca Levâzım Yüzbaşı Vasfi Bey, gruba dahil olmuştur.

Hamza Grubu'nun ikinci teşkilâtında belirtilen ve bir türlü faaliyete geçirilemeyen Bahriye Teşkilâtı Şubesi ise ancak Muâvenet-i Bahriye Heyeti'nin Felâh Grubu'na katılmasından sonra gerçekleşmiştir.

Felâh Grubu 8 Kasım 1922 tarihine kadar müstakil olarak vazifesine devam etmiş ve bu tarihten sonra da İstanbul Kumândânlığı'nın işlerine, her hususta yardım edileceği kaydedilmiştir. 8 Kasım 1922 tarihli yazıda, yapılacak olan yardımlar ile grubun müstakil olarak faaliyet etmesinin engellenmemesi, özellikle belirtilmişti. Fakat, 1 Ocak 1923 tarihinde Ankara'dan gelen bir yazı grubun kaderini tayin ediyordu. EHUR II. Şube'den, Hüsameddin imzalı 1 numaralı emirde, grubun mesâisinden İstanbul Kumândânlığı'nı haberdâr edeceği açıklanmıştı.81 Bu durum, Felâh Grubu'nun İstanbul Kumândânlığı'nın kontrolü altına girdiğini göstermektedir. Nitekim, 3 Şubat 1923 tarihinde EHUR'dan gönderilen bir emirde, Felâh Grubu'nun silâh, cephâne, malzeme temini ve sevkiyâtı gibi faaliyetlerine son verildiği belirtilmiştir.82 Bu vazifelerin bundan böyle İstanbul Kumândânlığı'na verildiği izâh edilerek MMV. ile Felâh grubu arasındaki hesapların kapatılacağı da ifade edilmiştir. Felâh Grubu'nun sevkiyât ve muâmelât-ı zâtîye ile meşgul olan subaylarının Ankara-İstanbul arasındaki haberleşme ile meşgul olacağı da kayda bağlanmıştı. Bu faaliyetler hususunda ise grubun doğrudan EHUR'a bağlı olacağı ilave edilmiştir. Verilen emirlere ek olarak grubun, İstanbul'un İşgal Kuvvetleri tarafından tahliyesi sırasında vazifelendirileceği ve bunun için de ayrıca bir talimâtnâme ile bu hususa açıklık getirileceği bildirilmiştir.83 Felâh Grubu'nun şeklen devam eden varlığı, yaklaşık dokuz ay sonra, 4 Ekim 1923 tarihinde sona ermiştir.84

C. Felâh Grubu'nun Faâliyetleri

Felâh Grubu'nun ilk teşkilâtı olarak kabul edilen Hamza Grubu teşkilâtı, ilk olarak üç şube ile faaliyete başlamıştı. Daha sonraları ise bu teşkilatın Bahriye Şubesi'nin açılması ile şube sayısının altıya çıktığı bilinmektedir. Bu şubelerin faaliyetleri ise kısaca şu şekilde izah edilebilir:

İstihbarât Şubesi kurulduğu tarihten itibaren Ankara ile irtibâtını devam ettiren en önemli merkez hüviyetini korumuştur. Ankara'dan gelen emirlere göre harita tedâriki, propaganda ve matbuât faaliyetleri yanında, İstanbul'un durumu hakkında yapılan istihbarât faaliyetleri, bu şubenin önde gelen meşguliyeti arasındaydı. İstanbul Hükümeti nezdinde yerleştirdiği elemanları vasıtasıyla önemli bilgiler Ankara'ya gönderilmekteydi.

1920 yılı sonundan itibaren, Yunan Ordusu'nun sevkü'l-ceyşini ordu miktarını ve teferruâta ait bilgileri ihtivâ eden raporlar, 1922 yılı sonuna kadar düzenli şekilde gönderilmeye çalışılmıştır. Bu raporlar, Ankara EHUR için mükemmel ve mühim bir kaynak teşkil etmişti.85

İstihbârât Şubesi'nin diğer bir vazifesi ise İstanbul halkına Anadolu'da cereyân etmekte olan Millî Mücâdele lehinde propaganda yapmak idi. Bilindiği gibi, İstanbul'da İşgal kuvvetlerinden ekâlliyetlere kadar Anadolu'da cereyân eden Millî Mücâdele'ye muhalif olanlar mevcuttu. Bunların menfî yönde yapmış oldukları propagandanın İstanbul halkı üzerindeki tesirlerini bertaraf etmek gerekiyordu. Bu maksatla, karşı propaganda faaliyetleri büyük bir ehemmiyet taşıyordu. Bu vazifenin ise istihbârât şubesi tarafından başarı ile yerine getirildiğini görmekteyiz.

İstihbârât Şubesi'nin diğer bir faaliyet sahası ise Trakya ile ilgili istihbârât faaliyetleri olmuştur. Bu hususta EHUR'dan Felâh Grubu'na gönderilen 29 Kasım 1922 tarihli bir emirde, Balkanlar'da tesis edilecek bir istihbârât şebekesinden bahsedilmektedir. Ayrıca, bu şebekenin bir kroki ile tespit edilip, merkez kurulacak yerlerin Ankara'ya bildirilmesi de istenmişti.86

Felâh Grubu cevap olarak gönderdiği yazıda Köstence, Bükreş, Varna, Eskizağra, Belgrat, Sofya, Filibe, İzmir, Gümülcine, Siroz, Selanik, Üsküp, Manastır ve Atina'da istihbârât merkezleri kuracağını bildirmiştir. Ayrıca, Varna, Filibe ve Sofya'da bu yerler için birer memur tedârik edildiğini ve haberleşme faaliyetlerinin başlatıldığı kaydedilmekteydi. Grubun bu husustaki faaliyeti, diğer sahalardaki faaliyetleri sona erdiği halde, lağvedildiği tarih olan 4 Ekim 1923'e kadar devam etmiştir.87

Felâh Grubu'nun çeşitli makamlar ile yapmış olduğu haberleşme de istihbârât şubesi vasıtasıyla gerçekleştirilmişti. Felâh Grubu, kurulduğu tarihten itibaren Anadolu ile irtibatı aralıksız sürdürmüş ve bu yol ile aldığı emirleri kusursuz bir şekilde yerine getirmeye çalışmıştır. Grup, bu irtibat ve haberleşme sistemini zamanın şartlarına göre tanzim ederek, İngiliz casuslarının ve muhbirlerinin tuzağına düşmeden gerçekleştirmiştir. Ankara'dan veya sahillerdeki istihbârât zabitliklerinden gönderilecek olan kuryelerin, kendileri ile doğrudan temasa geçmelerini mahzurlu bulan grup verdikleri adreslere müracaat edilmesini ve bu suretle irtibatın sağlanmasının uygun olacağını düşünmüştür. Bu sayede, Ankara ile aralarındaki haberleşme mekanizmasını emniyet altına almaya çalışmışlardır.88 Grup, bu meydânda çeşitli tarihlerde değiştirilmek üzere bir takım adresler vererek haberleşmeyi emniyet altına almıştır.89

Grubun, Ankara ile haberleşmesini temin edecek diğer bir yol ise sahillerdeki İstihbârât Zâbitlikleri ile şifre haberleşmesidir. Ankara-İstanbul arasındaki haberleşme ise şu şekilde yapılmakta idi. Hamza Grubu tarafından hazırlanan herhangi bir rapor veya yazı, kurye vasıtasıyla İnebolu'ya gönderilecek orada şifre ediliyor ve telle Ankara'ya ulaştırılıyordu. Bu yol ile yapılan haberleşmeler ilk zamanlarda, İnebolu İstihbârât Zâbiti'nin kayıtsızlığı yüzünden pek iyi sonuç vermemiş ve grup, bazı tehlikelere maruz kalmış ise de İstihbârât Zâbitliği'nin Ankara tarafından dikkatinin çekilmesinden sonra işler normale dönmüştür.90

Grup teşkilat ve faaliyet raporunda da belirttiği gibi EHUR.'un herhangi bir şube amiri ile temasa geçmesi halinde, nâm-ı müsteârlarını tesbit etmiş ve Ankara'ya bildirmişti. Bu nâm-ı müsteârları ise şu şekilde tanzim edilmiştir: 91

Yıldız: I. Şube Amiri E. H Yüzbaşısı Seyfeddin Bey.

Ay: II. Şube Amiri E. H Yüzbaşısı Neşet Bey.

Güneş: III. Şube Amiri E. H Yüzbaşısı Şakir Muzaffer Bey.92

Ankara EHUR, gruba gönderdiği emirlerde, emir hangi şubeyi ilgilendiriyorsa, o şubenin nâm-ı müsteârını kullanmış ve bu durum Felâh Grubu teşkilatı sonuna kadar devam etmiştir.93 Ayrıca, Ankara EHUR, gruba gönderilecek yazıların başına, her hangi bir yanlışlığa meydan verilmemesi için "F" harfi ile işaret edilmesini, doğrudan tel haberleşmesinde ise "F. G" başlığının konulmasına kararlaştırmıştır.94 Grup, isim değiştirip yeni bir isim altında faaliyete başladığı zaman haberleşmelerinde kullandığı şifre anahtarını ve vesikalarında kullanmış olduğu mühürlerini de değiştirmeyi ihmal etmemiştir. Hamza Grubu, Mücâhid ismini alınca şifre ve mührünü değiştirdiğini öğrenmekteyiz.95 Aynı durum Mücâhid96 ve Muhârib Gruplarının isim değiştirmelerinde de olmuştur.97

Grubun ikinci şubesi olan Kıtaat-ı Fenniye Şubesi, Telsiz, telgraf, telefon ve bunlara mahsus malzemelerin temini ve sevklerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.98

Grubun üçüncü şubesi ise Anadolu'nun işine yarayan subay, er ve askerî sanatkârların temin edilmesi ve bunların sevkleri hususunda faaliyet gösterilmişti. Bunun için de Harbiye Nezâreti Muâmelât-ı Zâtîye Dairesindeki adamları ile sıkı bir irtibât kurularak oradaki sicil defterlerine göre subay seçimi yapılmasına özen gösterilmiştir. Anadolu'ya geçecek subaylara verilecek olan "şâyân-ı itimâd" belgelerini de bu şube hazırlamaktaydı. Bunlara ilâveten, grubun kurye olarak istihdâm ettiği şahısların temini ve vazifelerinin tanzimi de bu şube tarafından sevk ve idare edilmekteydi. Karakol Cemiyeti'nin gözden düşmesinden sonra Anadolu'ya subay sevk işlemleri yalnız bu şube tarafından gerçekleştirilmiştir. Millî Mücâdele'nin sonuna kadar da bu vazifesine devam etmiştir.

Grubun dördüncü şubesini önceleri Mühimmât ve son haliyle de İmâlât-ı Harbiye şubesi teşkil etmektedir. Bu şubenin faaliyetleri Millî Mücâdele'nin kazanılmasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Eldeki mevcut imkânlar kullanılmak suretiyle cereyân eden Millî Mücâdele'ye silâh ve cephâne temin etmeye çalışan bu şube, yaklaşık olarak 160-170 vapur ile cephâne sevkiyâtını gerçekleştirmiş ve tonlarca mühimmâtı Anadolu'ya nakletmiştir.99 Bunlardan başka, motor, taka, sandal, mavna ve sallar da da mühim miktardaki silâh, cephâne ve mühimmâtı İstanbul'dan İzmit, Akçaşehir ve Ereğli üzerinden Anadolu'ya zayiât vermeden sevk etmeyi başarmıştır.100 Ayrıca, mübayaâ yolu ile dışarıdan silâh ve cephâne temini işleri ile de meşgul olan bu şube, silâh ve mühimmâtı diğer müteşebbislerden daha ucuza temin ederek Anadolu Maliyesi'ni külfete sokmamıştır.101

Teşkilâtın beşinci şubesini Levâzımât Şubesi temsil etmektedir. İstanbul'dan Anadolu'nun işine yarayacak levâzım malzemelerinin temini işinde bir hayli başarılı olmuştur. Özellikle, Saraçhâne ambârlarındaki malzemenin danışıklı döğüş şeklinde mübayaâsını gerçekleştiren bu şube, askeri eşya konusunda Ankara'nın müracaât ettiği tek şube olmuştur. Levâzım Şubesi, grubun çeşitli sahalardaki sevkiyâtın bütün nakliyât ve hesap işlerini de üstlenmişti.102

Grup tarafından sevk edilecek şahıslara verilecek harcırahların tanzim edilmesi, grup mensuplarının maaşları, muhbir ve casuslara tahsis edilen paraların tedâriki ve nakliye ücretlerinin tespit edilmesi bu şubenin vazifeleri arasında idi.

III. Müdâfââ-i Millîye Heyet-i Merkeziyesi

A. Teşkilatın Kuruluşu

Müdâfââ-i Millîye Teşkilâtı, Osmanlı Hükümeti'nin İşgâl Kuvvetleri karşısındaki aczi ve İstanbul dahilindeki ekâlliyetlerin mütecâviz hareketleri sonucu kurulmuş bir teşekküldür.

İstanbul Türkünün can, mal ve namuslarının korunması ve ekâlliyetlerin her türlü tecavüzüne karşı zorunlu bir ihtiyaçtan ortaya çıkan bu teşkilâtın ilk nüvesi Topkapı semtinde atılmıştır.

Mahallî teşkilâtlar, muhitlerince sevilen, sayılan şahısların teşebbüsleri ile tedrîci olarak kurulmuş ve bilâhare genişlemiştir. Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı'nın kuruluş gayesi, grubun 2 Kasım 1922 tarihinde Ankara EHUR'a gönderdiği raporda şu şekilde izah edilmektedir: "…Her türlü ihtimâl ve tehlike karşısında ve İstanbul'un herhangi bir ihtilâl vaziyetinde, hâl ve mevkî'e hâkim olarak İstanbul'daki müslümân kuvetlerini gâye-i millîyeye doğru sevk ve idare etmek ve Anadolu'daki mücâdeleye İstanbul'dan ma'nen ve maddeten zâhir olmak üzere teşekkül etmiştir…"103

1920 yılının ilk aylarında kurulmuş ve resmiyeti Anadolu tarafından tasdik edilmiş bulunan Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı'nın içindeki bu şahısların gayretleri sonucu değişik sahalarda faaliyette bulunmak amacı ile tamamen hususî surette kurulmuş olan bir grup daha ortaya çıkmıştır. Bu grup mensupları, Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı'nın yalnız baş harflerini alarak, "MM" ismini kullanmışlardır. Böylece, bir teşkilat görünümünde olan fakat gerçekte biri istihbârât, propaganda vs. hususlarında faaliyet gösteren MM Grubu, diğeri ise Müsellâh Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı olarak iki ayrı teşkilât ortaya çıkmıştır.104

B. Müdafaa-i Milliye Teşkilat ve Kadrosu

Millî Mücadele yıllarında İstanbul'da faaliyette bulunmuş olan Müdâfaa-i Millîye Teşkilatı'nın çekirdeği Topkapı'da kurulmuş olan mahalle teşkilatıdır. Karakol Cemiyeti mensuplarından olan Yüzbaşı Emin Ali Bey ve Kasımpaşa Bahriye İtfâiye Taburu Bölük Kumândanlarından İsmail Hakkı Bey tarafından kurulmuş olan bu teşkilatın kısa zamanda genişlediğini görmekteyiz.105 Müdâfaa-i Millîye Teşkilâtı, İstanbul genelinde üç mıntıkada teşkilâtlanmıştır. Bu mıntıkalardan ilki İstanbul Mıntıkası106 olup, diğerleri ise Beyoğlu107 ve Üsküdar108 Mıntıkalarıdır.

Kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra 3 Mart l92l tarihinde Anadolu tarafından resmîyeti kabul edilmiştir. 3l Temmuz l92l tarihinden itibaren Anadolu Ordusu Kadrolarına alınan Müdafaâ-i Millîye Teşkilatı'nın ilk Heyet-i Merkeziyesi ise şu kişilerden teşkil edilmiştir.109

Süvari Mîrâlâyı Esad Bey (Reis), Topçu Kaymakamı Kemal Bey,110 Piyâde Kaymakamı Hafız Besim Bey (Reis vekili), Merkez Kumândân Muâvini Süvâri Binbaşı Ferhat Bey, Kıdemli Yüzbaşı Ömer Lütfi Bey, Süvari Yüzbaşı Kâmil Bey (Harbiye Nâzırı Yâveri), Piyade Yüzbaşı Lütfi Bey.

Esat Bey'in 25 Kasım 1922'de istifa etmesi111 üzerine 5 Aralık 1922 tarih ve 644/855 numaralı emir ile İhsan Paşa teşkilatın başına geçmiştir.112

Taşkasap'ta Şeyh Visâlî Dergâhı'nda gizli toplantılar tertip ederek çalışmalarını sürdüren teşkilât, İstanbul'un o tarihlerdeki 1054 mahallesinde mevcut olan tulumbacıları, hammalları, arabacıları, İstanbul Merkez Kumândânlığı emrindeki inzibat zabitlerini, jandarma ve polis memurlarını elde ederek kuvvetli bir silahlı mukâvemet ağı kurmuştur. Ayrıca, Harbiye Mektebi, Tıbbiye Mektebi, Dârü'l-eytâm, Galatasaray ve İstanbul Sultânîleri talebeleriyle bütün Müslüman sporcuların teşkilâta dahil edildiği de bilinmektedir.113 Harp Tarihi Arşivi'nde yaptığımız araştırmalarda Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı'na ait üye defterine tesadüf edilmiştir. Bu defterde her üye numara sırasına göre kayda geçmiş ve semt değiştirenlerin kayıtları, ilgili semtte yeniden tanzim olunmuştur. Teşkilât içindeki hizip ve çekişmelere rağmen, Müdâfaâi Millîye'nin silâhlı mensuplarının sayısı 10.000'i geçmiştir.114 Ayrıca, Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı, İstanbul'un İşgal Kuvvetleri tarafından tahliye edileceği zaman muâzzâm bir silahlı kuvvet vücuda getirmiş, ekâlliyetlerin tecâvüzlerine karşı halkı müdafaâ etmişlerdir. Bu hususta Ankara'nın da teveccühlerini kazanmışlardır.

C. MM Grubu Teşkilâtı ve Kadrosu

MM Grubu'nun teşkilâtını iki devre içinde incelemek mümkündür. Birinci devre kuruluşundan, Süvari Kaymakamı Hüsameddin (Ertürk) Bey'in Anadolu'ya geçişine kadar olan zamanı teşkil eder. Bu devre, grub için pek silik ve pasif şekilde geçmiştir.

İstanbul'un işgâl edilmesini müteâkib, burada fazla hizmet veremeyeceğini anlayan Fevzi Paşa, Anadolu'ya geçmiş ve giderken Hüsameddin Bey'i de Ankara'ya çağırmış idi.115 İşgâlden sonra sıkı bir takibe maruz kalan ve Fevzi Paşa'ya vermiş olduğu sözü yerine getirmeye karar veren Hüsameddin Bey, 1921 senesinin Ocak ayında Anadolu'ya hareket etmiştir. Hüsameddin Bey, EHUR Harekât Şubesi Müdürü Salih Bey'e 29 Ocak 1921 tarihinde çektiği bir telgrafta ailesiyle birlikte Samsun'a geldiğini ve Fevzi Paşa'ya haber vermesini istemiştir.116

Hüsameddin Bey, daha Samsun'da iken Fevzi Paşa'dan aldığı bir telgraf ile İstanbul'da bir grup kurulmasını ve başkanlığını da kendisinin yapacağını öğrenir. Fevzi Paşa, 30 Mart 1921 tarihinde Hüsemeddin Bey'e göndermiş olduğu şifrede, İstanbul ve gruplarının hâl-i hazırdaki vaziyetini anlattıktan sonra yeni bir gurubun kurulması hususunda şöyle bir direktif vermiştir:117 "…Bu ana kadar eşhâs ve mahâfîl-i muhtelifenin hudûd-ı esasîyesini tanımış ve Anadolu'ya lâzım olan malzeme, mühimmât, teçhizât, eslihâ vesa'ir levâzımın tedârik edildiği menâbi'i ögrenmiş bulunan Muhârib ve

Mustafa Bey Gruplarının mâ'kûl hareket eden bir kısım 'azâlarının kabul ve idhâli tensîb ve takdîrinize muhâmmel olmak üzere zât-ı alîlerinin riyaset buyuracakları esaslı bir grubun yeni baştan teşkili ve diğer teşkilâtların ilğâsı da te'emmül olunmaktadır…"

Fevzi Paşa'nın emir ve direktifleri ile ortaya çıkan yeni vaziyet, o sıralarda hususî bir mahiyet arz eden MM Grubu, dolayısıyla da Hüsameddin Bey için biçilmiş bir kaftan idi.118 Hüsameddin Bey, hemen faaliyete geçmiş ve o tarihlerde firardan yeni dönmüş bulunan ve MM Grubu'nun başında olan Topkapılı Mehmed Bey'in Samsun'da bulunduğunu öğrenmişti.119 Hüsameddin Bey, Mehmed Bey'e, Fevzi Paşa'dan aldığı telgrafı göstererek İstanbul'da yeni bir gurup kurulmasını istediğini ve amirliğini de kendisinin üstlenmesi gerektiğini izâh etmişti. Bu hususta Mehmed Bey'in yardımını talep ederek, ona: "…İstanbul'daki gizli teşkilatımıza bu keyfiyeti tamim et. Ankara'dan göndereceğim talimatı, istihbarâtçı, teşkilâtçı ve propagandacı arakdaşlara tebliğ et. Aramızda mevcut gizli şifreyi, işlerimizde kullan, aynı zamanda top, tüfek, cephane, askeri levâzım ve eczây-ı tıbbiye ne bulursanız, elinize ne geçerse onları da buraya gönderiniz…" diyerek, gerekli direktifi verdiği bilinmektedir.120

Bu vesile ile de grup, faâl bir hüviyet kazanmıştı. MM Grubu'nun resmen kuruluşu ise 1921 yılı Nisan ayına tesadüf etmektedir.121 Böylece, istihbârat ve propaganda işlerinde faaliyet gösteren, son zamanlarda da silah, cephane sevkiyâtı gerçekleştiren ve Ankara'dan idare edilen bir grup kurulmuş oldu. Grup, kendisine mahsus bir mühür kazdırarak,122 Hüsameddin Bey'in başkanlığında faâliyete başlamıştır.123 MM Grubu'nun ilk heyet-i merkeziyesi ise şu kişilerden teşkil edilmişti: Topkapılı Mehmed Bey, Yüzbaşı Emir Ali Bey, Topçu M. E. Muhlis Bey, Kuvây-ı İnzibâtiye Fırkası Topçu Kumândânı Erzurumlu Kaymakam Kemal Bey124 ve muhasebeye ise Topkapılı İhsan Bey memur edilmişlerdi.

Hüsameddin Bey, grubu Ankara'dan idare etmekte ve İstanbul'da ise işleri Topkapılı Mehmed Bey ayarlamaktaydı. MM Grubu, Hüsameddin Bey'in ısrarlı çalışmaları ve EHU Reisi Fevzi Paşa nezdinde yaptığı propaganda neticesinde, İstanbul'da tutulmuş ve 24 Mart 1922 tarihinde Anadolu Ordusu kadrosuna alınmıştır.125

D. MM Grubu'nun Faâliyetleri

MM. Grubu, ilk kurulduğu tarihlerde teşkilâtsızlık ve parasızlık yüzünden pek faâl bir rol oynamamıştı. Yapılan hizmetler, daha çok ikinci derecede önemi hâîz istihbârât bilgilerinin temin edilmesinden ibaretti.

Fakat, MM Grubu'nun ıslâh edilip resmî bir hüviyet kazanmasından sonra Millî Mücâdele'ye önemli hizmetleri geçmiştir. MM Grubu faâliyetlerini propaganda, istihbârât, silâh ve cephane sevkiyâtı gibi hususlar üzerinde yoğunlaştırmıştı. Grup, istihbârât ile ilgili olarak birçok yerde eleman istihdâm etmiş ve bunlar vasıtasıyla elde ettiği bilgileri Ankara'ya ulaştırmıştır.126 Grup, İstanbul'da muhâlif cemiyet, fırka ve casus teşkilâtları ile ilgili istihbârât bilgilerini sürâtle Ankara'ya göndermiştir. Özellikle Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Askerî Nigehbân Cemiyeti, Kızılhançerciler ve İngiliz Casusları hakkındaki istihbârât faaliyetleri dikkate şâyândır.

MM Grubu, “Çocukları Çalıştırma Derneği” isimli bir dernekten de azamî derecede istifade ederek, istihbarât sahasında önemli bilgiler elde etmiştir. Vahdeddin, Boğaziçi’ndeki Kalender Kasrı’nı, bu cemiyete tahsis etmiş ve burada yatılı bir ziraat mektebi açmıştı. Bu mektepte sık sık müsâmereler tertip edilmiş, İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetlerinin yüksek rütbeli subayları da çağrılmıştı. Grup, bu vesile ile birçok önemli bilgileri elde ederek Anadolu’ya göndermişti.127

MM Grubu’nun silah, cephane ve mühimmât temini hususunda da kendini kabul ettirdiği görülmektedir. Bunda, İstanbul’un çeşitli semtlerindeki depo, ambar gibi yerlerde vazifeli subay ve diğer şahısların da rolü büyük olmuştur.128 Grub, İstanbul’daki silah depolarından Anadolu’ya gönderdiği harp malzemelerinin yanı sıra çok lüzumlu olan malzemelerin mübâyaâ işiyle de ilgilenmiştir. Nitekim, o dönemde Anadolu’ya karşı tavırlarını değiştiren Fransızlar ile yapılan mübâyaâ müzâkereleri dikkati çekmektedir.129

MM Grubu, İstanbul’da İşgal Kuvvetlerinin zaâfından istifade ederek 20 vapur, 36 motor, 4 taka, 3 sandal ve 1 mavna ile yaklaşık 40.000 ton silah, cephane ve mühimmât sevkiyâtını gerçekleştirmişti.130

IV. İmâlât-ı Harbiye Grubu

İşgâl Kuvvetleri denetimi altında bulunan depolardan Anadolu’ya silâh, cephane ve mühimmât temin etmek maksadıyla kurulmuş hususî bir teşkilâttır. 19 Mart 1920 tarihinde kurulmuş olan ve yaklaşık 9 ay müstakil olarak faâliyet gösteren İmâlât-ı Harbiye Grubu’nun kurucusu Ağır Topçu Kaymakamı Eyüp (Durukan) Bey’dir.131

Bilindiği gibi; İşgal Kuvvetleri, Osmanlı Devleti’nden Mondros Mütârekesi ahkâmına göre, bütün silâh, cephâne ve mühimmâtın tesbit ve teslim edilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti de bu meyanda bir komisyon teşkil etmiş idi.132 Harbiye Nezâreti Harbiye Dâiresi Reisi’nin amirliğinde kurulan bu komisyonda Kaymakam Eyüp Bey de bulunmaktaydı.133 Eyüp Bey, İşgal Kuvvetleri isteklerinin harfiyen yerine getirilmesine taraftar değildi. Hatta, tanzim edilecek cetvellerde, tesbit edilecek olan harp alet ve edevâtının sayısını olduğundan az göstermek veya hiç vermemek fikrindeydi. Fakat kendisi gibi düşünen bir kaç arkadaşı ile bu fikri kabul ettiremediği görülmektedir. İşte bu hadiseden sonra düşüncelerini tatbik etmek için bazı şahsi teşebbüslerde bulunmaya karar vermişti. İmâlât-ı Harbiye Grubu’nun kurulması ile neticelenen bu faâliyetlerin gayesi, Anadolu’da başlayan Millî Mücâdele’ye İstanbul’dan silah, cephane ve mühimmât tedârik etmekti.

Eyüp Bey, kurduğu bu grup ve elemanları134 vasıtasıyla Tapa, Tophâne, Feshâne, İmâlâthâne, Baruthâne, Ayazma ve Ağaçlı, Beykoz, Tahniye, Bez ve Zeytinburnu Fabrikalarından, Karadeniz, Hadımköy ve Çanakkale Depoları ile Çobançeşme, Karaağaç, Pirîpaşa ve Zeytinburnu Ambarlarından mümkün olduğu kadar istifade yoluna gitmiştir.

İmâlât-ı Harbiye Grubu, Topçu Miralayı ve Harbiye Dairesi Reisi Asım Bey ile Topçu Miralayı Ömer Lütfi Bey’in tavassutu sonucunda Muhârib (Felâh) Gurubuyla birleşme yoluna gitmiştir. EHUR’da 23 Mayıs 1921 tarihinde Muhârib Grubu’na gönderdiği şifre ile bu duruma açıklık getirmiştir.

Şifrede: "Anadolu Ordusu kadrosuna idhâl edilmek suretiyle Topçu Kaymakamı Eyüp Bey'in mâiyetine intihâb edeceği diğer iki zâbit ile grubunuzun imâlât-ı Harbiye şubesini temsil etmeleri tensib kılınmıştır"135 denilmektedir. Böylece, imâlât-ı Harbiye ile Felâh Grubu teşrik-i mesâi ederek Anadolu'nun teveccühünü kazanmıştır.

V. Muhavenet-i Bahriye Heyeti

A. Muâvenet-i Bahriye Heyeti'nin Teşkilat ve Kadrosu

MMV'nin ve Anadolu Ordusu'nun her sınıfta olduğu gibi bahriye teşkilâtında da büyük eksiklikleri bulunuyordu. MMV bu eksikliği tamamlamak ve Millî Mücâdele'nin deniz cephesini teşkilâtlandıracak olan Umur-u Bahriye Müdürîyeti'ni 10 Temmuz 1920'de teşkil etmekle işe başlamıştı.136 Bu tarihlerde, İstanbul'da kurulmuş çeşitli gizli teşkilâtlar olmasına rağmen, hemen hepsi, kara kuvvetlerinin harp malzemelerini temin ile meşgul bulunuyorlardı. Bu durum, MMV Bahriye Şubesi'nin dikkatini çekmiş, bahriye ile ilgili gizli bir teşkilâtın kurulması için çalışmalar başlatılmıştı.

Fakat, zamanın şartları gözönünde tutularak, müstakil bir grup yerine, faâliyette bulunan bir grup içinde şube olarak kurulması uygun görülmüştü. Diğer taraftan, 16 Ocak 1921 tarihinde EHUR'dan Mücâhid Grubu'na gönderilen bir emirde de grubun bahriye şubesinin kurulması istenmişti.137 Fakat Mücâhid Grubu'nun bu husustaki teşebbüsünün akîm kalması üzerine, müstakîl bir grup kurulması cihetine gidilmiş ve MBH.'nin teşkiline çalışılmıştı. Böyle bir grubun kurulması artık lüzumlu bir hal almıştı. Çünkü, İstanbul Bahriye Depolarında, Anadolu'nun ihtiyâcına cevap verecek top, tayyare, tüfek ve mayın gibi birçok harp malzemesi mevcuttu. Bunların, İşgal Kuvvetlerince imhâ edilmesi ve Yunanlılara verilmesinden ise Anadolu'ya kaçırılması daha önemliydi. Ayrıca, bahriye subayları ile bu husustaki istihbârât bilgilerine ihtiyâcı bulunmaktaydı. Çünkü Anadolu'daki kadroların çoğu boş durumdaydı. Neticede, MMV Bahriye Dâiresi Reisi Kaymakam Şevket Bey'in teşebbüsleri ile İstanbul'da faâliyet gösterecek olan ve doğrudan doğruya Bahriye subaylarından teşkil edilecek olan gizli bir grubun kuruluşu gerçekleşmiştir.138

17 Ekim 1921 tarihinde Mehmet Nazmi Bey'in başkanlığında faâliyete başlayan MBH'nin teşkilât kadrosu ise 19 Ekim 1921 tarihinde Anadolu Ordusu kadrosuna alınmıştır. Ayrıca, bir mühür kazdırarak resmî yazışmalarda kullanmıştır.

MBH tarafından Anadolu'ya gönderilen bahriye subayları arasına şüpheli ve casusların karışması ve bunların İnebolu'da tespit edilmesi üzerine gruba yapılan tebligatta: "… Takibât neticesinde Anadolu'ya ilticâ mecburiyetinde kalacak hey'etin azâsından mâ'adâ hiçbir bahriye zâbıtânını sevk edilmemesi…" emredilmiş ve MMV Bahriye Dairesi'nin emri üzerine gönderilecek subayların vesikalarının da Felâh Grubu'na tasdik ettirilmesi belirtilmişti.139 Bu durum MBH'nin Felâh Grubu ile birleşmesi yolunda ilk adım olmuş ve MMV Müsteşârı Ali Hikmet imzası ile 7 Kasım 1921 tarihinde Felâh Grubu'na bağlanmıştır. Felâh Grubu'nun bahriye şubesi şu kişilerden teşkil edilmişti:140 Komodor Mehmet Nazmi Bey, E. H. Binbaşı Haydar Bey, Kıdemli Yüzbaşı Azmi, E. Harbiye 6. Şube Müdürü Kıdemli Yüzbaşı Zeki, Komodor Muâvini Binbaşı Feyzullah Beyler. Böylece,

cereyân eden olaylar ve alınan karalar neticesinde MBH, 15 Aralık 1921 tarihinde müstakil olarak sürdürdüğü faâliyetlerini sona erdirmiştir.141 Bu tarihten sonra Felâh Grubu'na bağlı bir şube düzeyinde faâliyet gösteren heyet, Felâh Grubu'nun lağvedildiği tarihe kadar mesâisine devam etmiştir.

B. Muâvenet-i Bahriye Heyeti'nin Faaliyetleri

Az zamanda birçok bahriye subay ve talebelerinin Anadolu'ya geçmesine yardımcı olan grup, casusların ve şüpheli şahısların geçişlerine de mani olamamıştı. Bunun üzerine, Ankara MMV Bahriye Dairesi'nden gönderilen bir emir ile subay sevkiyâtının durdurulması istenmişti.142 Bundan böyle, MBH, Ankara'dan yapılacak olan istekleri dikkate alarak subay sevkiyâtını gerçekleştirecekti.

Aynı zamanda Anadolu'nun ihtiyacı olan bahriyeye ait silah, cephane ve diğer malzemelerin teminine gayret etmiştir. MBH, Kasımpaşa'daki Osmanlı Tersânelerinden, havuzlardan, fabrikalardan ve bunların haricindeki top, torpido, anbar ve cephaneliklerinden elde ettikleri malzemeleri anında Anadolu'nun emrine sunmuştur. Özellikle, Mondros Mütârekesi mucibince, Haliç'te bağlı bulunan irili ufaklı Osmanlı harp gemilerindeki muhtelif makina parçalarını ve toplarını sökerek Anadolu'ya sevk edilmişti. Bu malzemeler, Anadolu Sahilleri'nde vazife yapmakta olan Hızırreis, Aydınreis ve Preveze Gambotlarının eksikliklerini tamamlamak için kullanılmıştı.143 MBH, Tuzla'da enterne edilen ve bir İngiliz muhbirinin daimî kontrolü altında bulunan Yavuz zırhlısının toplarını ve önemli aksâmını sökerek İzmit'e sevk etmiş ve ilk büyük sevkiyâtı gerçekleştirmişti.144 Netice olarak MBH, kurulduğu tarihten itibaren, Felâh Grubu içindeki faâliyetleri de dahil olmak üzere büyük miktarda silâh ve cephâne sevk ederek, üzerine düşen vazifeyi layıkıyla yerine getirmiştir.145

VI. Namık Grubu

A. Grubun Kuruluşu ve Teşkilatı

Millî Mücâdele yıllarında, Anadolu'nun silah, cephane ve mühimmât ihtiyacını temin etmek maksadı ile 30 Ocak 1921 tarihinde kurulmuştur. Namık Grubu'nun kurucuları, Ankara Kumândânlığı vasıtası ile hususî suretti İstanbul'a gönderilmişlerdi. Fevzi Paşa'nın da bu hususta tasvibi alınmıştı. Fevzi Paşa, bu hususta MMV'ne şu meyânda bir teklifte bulunmuştu: "… İstanbul'daki depolardan Ankara'ya silâh, cebhâne, yedek edevâtı ve muhtelif malzeme-i harbiye kaçırabileceklerini te'min eden, merbût listede mufassâl künyeleri muhârrer Yüzbaşı Halil İbrahim ve Mülâzım-ı evvel Ahmed Naci Efendilerin İstanbul'a gönderilmelerini muvâfık görüyorum…".146

Yukarıda izah edilen hususlarda faâliyette bulunması maksadı ile MMV Müsteşarı tarafından Halil İbrahim Bey'e147 bir şifre anahtarı ve iki bin lira verilerek, grubun isminin de Namık Grubu olası kararlaştırılmıştı.148 Daha sonra ise Halil İbrahim Bey ve kardeşi Naci Bey'in harcırâhları temin edilerek İstanbul'a gönderilmişlerdi.149

Namık Grubu'nun iki aslî üyesi bulunduğu için, grup hususî bir mahiyet arz ediyordu. Kendilerine silah, cephane mühimmât temini ve nakli hususunda yardımda bulunmuş kişiler ise şunlardı:

Çobançeşme Cephânelikler Anbarı Muhâfaza Bölüğü Kumândânı Yüzbaşı Zeki Bey, Binbaşı Mustafa Bey ve Yüzbaşı İbrahim Hakkı Bey'dir.150

Namık Grubu'nun amiri olan Yüzbaşı Halil İbrahim Bey'in cephelerde istihdâm edilmiş subaylar gibi cephe tazminatı, maaşı ve harcırahı alması kararlaştırılmıştı. Ayrıca MMV ile yapılan anlaşmaya göre, gerçekleştirilen her cephane sevkiyâtından ise ikramiye verileceği kayda bağlanmıştı.151 Kardeşi Ahmet Naci Bey'in ise asker olmadığı için hususî masraflarının karşılanması ve harcırahlarının da verilmesi uygun görülmüştü. Bu bilgilerden, Topçu Yüzbaşı Halil İbrahim Bey'in Anadolu Ordusu kadrosuna alındığı ve grubun da MMV tarafından tastik edildiği anlaşılmaktadır.

Halil İbrahim Bey ve arkadaşları, ilk olarak yaptığı sevkiyâttan sonra taahhüd ettikleri malzemeleri ve cephaneyi gönderemeyince EHUR ve MMV ile aralarının açıldığını görmekteyiz. Hatta MMV, Namık Grubu diye bir gruptan haberi olmadığını bile açıklamıştı.152

B. Namık Grubu'nun Faâliyetleri

Namık Grubu, silâh, cephâne temini yanında mübâyaâ işleri ile de ilgilenmiş ve EHUR'un tenkidine maruz kalmış idi.153 Namık Grubu, aslî vazifelerinin tüm uyarılara ve tenkidlere rağmen dışına çıkmış, bu kez de siyâsî meseleler ile uğramıştı. Kendilerine silâh, cephâne ve mühimmât temini için ayrılan tahsisâtı bu işlere harcaması Ankara ile aralarının büsbütün açıklamasına sebep olmuştur.154 Kendilerinin bu hususta yaptıkları harcamayı dikkate almayan MMV, Halil İbrahim Bey hesabına 7000 lira borç çıkartmıştı. Bu hesabı kapatmak üzere müteâddîd defalar Ankara'ya çağrılmasına rağmen gitmeyen grup mensupları, bu borcu daha sonra Beyoğlu'nda işlettikleri sinemanın gelirinden ödemişlerdi.155

1 Samih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası, (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), İstanbul 1957, s. 328-428; Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları I, Ankara 1975, s. 82; Musa Gürbüz, Karakol Cemiyeti, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987, s. 11; Erik Jan Zürcher, Millî Mücâdelede İttihatçılık, (Çev. N. Salihoğlu), İstanbul 1987, s. 147.

2 Fethi Tevetoğlu, "Karakol Cemiyeti", Türk Ansiklopedisi XXI, s. 293; S. N. Tansu, a.g.e., s. 328; H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 81; Muharrem Giray, "İstanbul'un İşgalinde Gizli Bir Teşkilat-Karakol Cemiyeti", Yakın Tarihimiz I/11, s. 346.

3 S. N. Tansu, a.g.e., s. 217; E. J. Zürcher, a.g.e., s. 148.

4 F. Tevetoğlu, 13 Kasım 1918 tarihini vermektedir (Bkz. a.g.mad., s. 293). H. Himmetoğlu, Cemiyetin İstanbul'daki ilk uyanma hareketinden sonra 13 Kasım 1919 tarihinde kurulmuştur demektedir (Bkz. H. Himmetoğlu, a.g.e., I., s. 85). Karakol Cemiyeti'nin 1919 yılı ortalarına rastlayan aylarda kurulduğu hakkında bilgi verenler de vardır [Bkz. Hüsamettin Ertürk, Millî Mücâdele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsûsâ, ATASE Kitaplığı (Basılmamış eser), s. 68]. Hüseyin Dağtekin ise, Karakol Cemiyeti'nin, İzmir İşgali'ne tepki olarak kurulan ilk teşkilat olduğundan bahseder. Bkz.

Hüseyin Dağtekin, "İstiklal Savaşı'nda Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askerî Eşya Hakkında Mühim bir Belge", Tarih Veskiaları (Yeni Seri), İstanbul 1955, s. 9-15.

5 Bu hususta bkz. S. N. Tansu, a.g.e., s. 344.

6 ATASE ARŞ., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 58.

7 İstanbul'da faaliyet gösteren diğer gizli gruplar, Anadolu tarafından tescil edildikten sonra grup üyeleri ile birlikte Anadolu Ordusu kadrosuna dahil edilmişlerdir. Halbuki bu durum Karakol Teşkilâtı için geçerli değildir. Diğer grupların Anadolu kadrosuna geçirilmeleri ilgili olarak bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 1/126; H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 168.

8 Karakol cemiyet üyelerinden Baha Said Bey'in Heyet-i Temsilîye'den izin almadan Bolşevikler ile müzakerelere girişmeleri ve 11 Ocak

1920'de anlaşma imzalamaya kalkışmaları, Anadolu tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. İttihatçı ruhu ile hareket eden Karakol Cemiyeti'nin Anadolu'da yarattığı şüphe, yaptıkları müspet işlerin de dikkate alınmamasına sebebiyet vermiştir. Bkz. F. Tevetoğlu, a.g.m.ad., s. 294.

9 Karakol Cemiyeti'nin mührü daha sonraki teşkilatta yani Zabıtan Grubu zamanında da kullanılmıştır. Mühür üzerinde üç daireli bir hilâl ve yıldız mevcut olup, hilâl dairelerinin etrafında iki taraflı yaprak şekli ve (K. Ğ. H. E. S. L) gibi harfler yazılmıştır. Ortadaki yıldızın etrafına ise şu ibâre yerleştirilmiştir: Hukuk-ı beşer ve istiklâl-i millîyi muhafaza eder. Daha geniş bilgi için bkz. ATASE ARŞ., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 58.

10 H. Ertürk, a.g.e., s. 70 vd.

11 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 17; Zabıtan Grubu, Üsküdâr Karakol Şubesi Reisi E. H. Kaymakamı Muğlalı Mustafa Bey'in başkanlığında kurulmuş olup idare heyetinde şu şahıslar bulunmakta idi: Grup amiri E. H. Kaymakamı Mustafa Bey, Yüzbaşı Halim Bey, Yüzbaşı Kemal Bey ve sivilden İlhami Bey. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1397, Dos. 35, Fih. 11/2.

12 H. Himmetoğlu'nun kuruluş tarihi ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler, arşiv vesikaları ile tezat teşkil etmektedir (Bkz. H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 87). Arşiv vesikalarında, Zabıtan Grubu'nun faaliyet sahnesine çıktığı tarih, faaliyet raporlarına göre 27 Ekim 1920 olarak gösterilmiştir. (Bu hususta gerekli bilgiler için bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 17) Ayrıca, E. H. Kaymakamı Muğlalı Mustafa Bey'in Yavuz Grubu amirliğini yaptığına dair aynı yazar tarafından verilen bilgilerde de yanlışlık vardır. Zira, Mustafa Bey, İngiliz Generali Harrington'un müttefikleri namına, Harbiye Nazırlığı'na vermiş olduğu nota doğrultusunda, tevkif edilecek şahısların listesine ilave edilmiş ve bu sebeple Anadolu'ya geçmek mecburiyetinde kalmıştı. Durum Anadolu'ya 19 Eylül 1921'de bildirilmiş ve Mustafa Bey'in Anadolu'ya geçiş işlemleri 20 Eylül 1921'de tamamlanmıştır. (Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1397, Dos. 35, Fih. 11; Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha

Üst Kademedeki Komutanların Biyoğrafisi. Ankara 1989, s. 135). Bu durumda Mustafa Bey'in Yavuz Grubu zamanında İstanbul'da olma ihtimali yoktur. Grup, onun Anadolu'ya geçmesinden sonra isim değiştirerek faaliyete devam etmiştir.

13 S. N. Tansu, a.g.e., s. 506.

14 F. Tevetoğlu, a.g.mad., s. 293, E. J. Zürcher, a.g.e., s. 148.

15 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 85, E. J. Zürcher, a.g.e., s. 149.

16 TİTE ARŞ., No: 114/51979.

17 TİTE ARŞ., No: 114/51979.

18 TİTE ARŞ., No: 114/51980.

19 ATASE ARŞ., Klas. 963, Dos. 6, Fih. 5/4-5/6; H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 83; M. Gürbüz, a.g.t., s. 31-34; Cemiyetin mahallî faaliyetleri, Müdâfaa-i Milliye Teşkilâtının çekirdeğini meydana getirmiş ve dolayısıyla Millî Mücâdele'ye büyük destek sağlamıştır. Karakol Cemiyeti tarafından kurulan mahallî teşkilâtların ilki ise Topkapı Semtinde kurulmuş olup bunu Şehremeni, Eyübsultan, Kasımpaşa, Bayezid, Aksaray, Bakırköy, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Anadoluhisarı, Beykoz, Kavak, Sarıyer, Büyükdere, Beşiktaş ve Galatasaray şubeleri takip etmiştir. Bu hususta bkz. S. N. Tansu, a.g.e., s. 222.

20 Grubun teşkilât raporu için bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 17 ve ekleri.

21 Mahallî teşkilâtlar genellikle, bir amir ve dört üyeden ibaret bir heyet tarafından idare edilmekteydiler. Mahallî teşkilâtların çoğunda, amirlik görevi subaylara verilmiş olup bazı mıntıkalarda da bu görev ender olarak, nüfuz sahibi ve teşkilât mensubu sivil şahıslara verilmişti. Mahallî teşkilâtların vazifeleri, kendi mıntıkaları dahilinde Millî Mücâdele lehinde propaganda yapmak, askerî eşya ve harp malzemeleri tedârik ederek grup emrindeki gizli depolara nakletmek gibi hususlardı. Bu hususta bkz. ATASE ARŞ., Klas. 963, Dos. 6, Fih. 5/6.

22 Bilindiği gibi, İngiliz casusu Hindli Mustafa Sagir, Karakol mührü ile mühürlenmiş bir belge ile Anadolu'ya gelmiş idi. Mustafa Sagir, Muğlalı Mustafa Bey'in dahi gönlünü kazanarak vaadlerde bulunmuş ve bu sayede grubu istediği gibi elde etmişti (Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 17). Karakol mührünün İngilizlerin eline geçmesi ve onlar tarafından mühür üzerinde bazı işaretlerin konulması ve Ankara tarafından tespit edilmesi, grubu zor duruma sokmuştur. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 120.

23 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 35/1.

24 TİTE ARŞ., No: 114/51978.

25 Kemal Arıburnu, Millî Mücâdele'de İstanbul Mitingleri, Ankara 1950, s. 58.

26 Fethi Tevetoğlu, Millî Mücâdele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara 1988, s. 34-50.

27 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1968, s. 509 vd.

28 Muharrem Giray, "İstanbul'un İşgalinde Gizli Bir Teşkilat-Karakol Cemiyeti", Yakın Tarihimiz I/11, İstanbul 1962, s. 46.

29 ATASE ARŞ., Klas. 1397, Dos. 35, Fih. 11.

30 ATASE ARŞ., Klas. 1397, Dos. 35, Fih. 11.

31 ATASE ARŞ., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 51.

32 Mehmed Arif, Mücâhedât-ı Millîye Hatırâtı 1335-1339, Anadolu İnkılâbı, İstanbul 1942, s. 80.

33 S. N. Tansu, a.g.e., s. 504.

34 Grubun sevkiyâtı için bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1397, Dos. 35, Fih. 11/1.

35 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 91.

36 ATASE ARŞ., Klas. 1533 Dos. 2, Fih. 1/8.

37 Hamza Grubu'nun kuruluşu ile ilgili olarak grubun daha sonraları amirliğini yapmış olan Ekrem (Baydar) Bey, değişik bir malumat vermektedir. Ekrem Bey, Hamza Grubu'nu kendisinin kurduğunu iddia etmektedir (Bkz. Ekrem Baydar, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum". Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ekim 1970). Ekrem Bey'in bu hususta vermiş oldukları bilgilerde bir takım yanlışlıklar mevcuttur. Ekrem Bey iddia ettiği gibi grubu kendisi kurmamıştır. Üstelik o ilk teşkilât kadrosunda da yoktur. Arşiv vesikalarında da tespit edildiği gibi grup kurucusu ve amiri Neşet Bey'dir. Ekrem Bey'in gruba katılış tarihi işe kendi deyimiyle İstanbul'un işgalinden az önce değil, 1 Kasım 1920'dir. O'nun vermiş olduğu bilgilere göre grubun kuruluş tarihi de İşgâlden az önce değil 23 Eylül 1920 tarihindedir.

38 Bu teşkilât, Hamza Grubu'nun çekirdeğini teşkil etmiştir. Grubun ilk çalışma yeri, Eminönü'ndeki Hüseyin Hüsnü Eczanesi'nin tavan arası olarak tespit edilmiş olup, hergün öğleden evvel 9-12 saatleri arasında çalışılması kayda bağlanmıştı. Molteke Grubu, mensupları, çalışma yerleri ve teşkilât ruhu itibarıyla Felâh Grubu'nun ilk teşkilâtı olarak da kabul edilebilir. Bu durum, grubun yapmayı düşündüğü işlerin programında da kendini göstermektedir. Fakat, Molteke Teşkilâtı, maddî yönden takviye edilemediği için bir varlık gösterememiştir. Bkz. İhsan Aksoley, "İstanbul'daki Millî Mücâdele", Hayat Tarih Mecmuası, S: 9, (Ekim 1969), s. 24.

39 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 174-75.

40 Fethi Tevetoğlu, "Hamza Grubu", Türk Ansiklopedisi, XVIII, s. 458.

41 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 11.

42 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1.

43 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 30.

44 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 6, 11, 3.

45 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 43/3.

46 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 43/58.

47 ATASE ARŞ., Klas. 1543, Dos. 47, Fih. 34/3.

48 ATASE ARŞ., Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 7/2.

49 ATASE ARŞ., Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 7/1.

50 ATASE ARŞ., Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 7.

51 E. Baydar, a.g.m., Cumhuriyet Gazetesi, 1 Kasım 1970.

52 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1.

53 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1, 1/1; F. Tevetoğlu, Seyfeddin Bey ile ilgili olarak bilgi verirken yanılgıya düşmektedir. Onu Seyfeddin Düzgören ile karıştırmaktadır (Bkz. “Hamza Grubu”, s. 191). Halbuki, Seyfeddin Düzgören 1920 yılında Millî Mücâdele’ye katılmak için Anadolu’ya gitmiştir. Eğer, onun belirttiği gibi Seyfeddin Düzgören olsaydı, 1921 ortalarına kadar İstanbul’da kalması gerekirdi. Düzgören için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademede Bulunan Komutanların Biyografisi, s. 173.

54 Seyfeddin Bey, şube amiri olarak istihbârât, neşriyât, propaganda hizmetlerini yerine getirmiştir. EHUR’a birçok kitap, risale ve harita tedarik ederek vazifesini başarı ile yerine getirmiştir. MMV, 19 Eylül 1921 tarih ve 6364 numaralı yazı ile 20 Eylül 1920 tarihinden itibaren Anadolu Ordusu kadrosuna geçirmiştir. Grupta vazife yaptığı bu müddet zarfında, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Fevzi Paşa ve İsmet Paşa’nın takdirlerini kazanmıştır. Anadolu’da Garb Cephesi’nde istihdâm edildikten sonra da üstün vazife anlayışı ile hizmet eden Seyfeddin Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın ve Mudanya Mütarekesi’inde de İsmet Paşa’nın mihmandarlığını yapmıştır. Lozan Muahedesi’nden sonra Moskova Sefareti ataşemiliterliği ve Bükreş Sefareti ataşemiliterliği’nin yanısıra Lehistan ve Bulgaristan’da da vazifeler almıştır. Paşalığa terfi ettikten kısa bir süre sonra Orman Muhafaza Kumandanlığına tayin edilmiştir. Emekli olduktan sonra da Karabük Fabrikası ve Yakacak Ofisi Genel Müdürlüğü vazifesine getirimiştir. Bkz. H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 242.

55 Neşet Bey, 20 Eylül 1920 tarihi esas alınmak suretiyle Anadolu Ordusu kadrosuna alınmıştır. Neşet Bey, grup mensubu Şakir Muzaffer Bey meselesinden dolayı Ankara'ya çağrılmış ve bilgisine müracaat edilmiştir. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/122.

56 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 176, Şakir Muzaffer Bey, 1 Aralık 1920 tarihinde Ankara'ya gönderilen bir raporda da belirtileceği gibi teşkilattan iyice uzaklaştırılmıştı. Yazıda:". Malum olan arkadaşımızı yeni teşkilâtımızdan malumâtı olmamak üzere idare eylemekte bulunduğumuzu." şeklinde bahsedilmektedir. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 31.

57 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/3, 3.

58 Ankara'dan gelmesi beklenen çantanın gecikmesi ikinci teşkilatın kurulmasını epey geciktirmişti. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 3, 9.

59 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1.

60 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 27, 27/1.

61 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 4/19.

62 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/13; Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 1/1, 3/48, 3/49.

63 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/13.

64 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/1, 1/12.

65 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih., 1/13.

66 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/8, 1/9.

67 E. Baydar, a.g.m., Cumhuriyet Gazetesi, 11 Ekim 1970.

68 Aziz Hüdai Bey, EHUR.'un 18 Temmuz 1921 tarih ve 1192 numaralı emirleri ile grup istihbârat şubesine dahil edilmiştir. (Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/7) E. Baydar ise Aziz Bey'in gruba dahil oluşunu, grubun kuruluşu ile birlikte kabul etmektedir. (Bkz. E. Baydar, agm., Cumhuriyet Gazetesi, 6 Ekim 1970) Aziz Bey, 15 Temmuz 1921 tarihinden itibaren Anadolu kadrosuna alınmıştır. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/9.

69 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 27, 27/1.

70 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 8, Fih. 3, 122.

71 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 8, Fih. 1, 126.

72 Hüsnü Bey, hatıra kabilinden yazmış olduğu eserinde, Neşet Bey'in ikinci teşkilatta yer almadığını ve yerine E. H. Yüzbaşı Ekrem Bey'in geçtiğini kaydetmektedir. (Bkz. H. Himmetoğlu için

bkz. a.g.e., I, s. 176) Halbuki, Mücâhid Grubu raporunda açıkça görüleceği gibi Neşet Bey, Grup amiri olarak gösterilmektedir. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/8-1/13, 1/6.

73 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/6, 1/6, 1/8, 1/9; Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 1/123, 1/124.

74 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/6.

75 Fethi Tevetoğlu, “Güneş Grubu”, Türk Ansiklopedisi, XVIII, s. 191.

76 Ekrem Bey’in terfi yazısı, 13 Eylül 1923 tarihinde MMV. tarafından gönderilmiştir. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/5.

77 İsmail Bey, aynı zamanda, grubun şifre memurluğunu da yapmıştır. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/9; Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 1/123.

78 ATASE ARŞ., Klas. 1312, Dos. 1-A, Fih. 2/7.

79 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/1; H. Himmetoğlu, Eyüp Bey’in Grup ile birleşmesini “7 Aralık 1920 Salı günü akşamı iki taraf tekrar birleşti ve buluştular ve işe başladılar. Bu birleşmeden sonra grubun faaliyeti zaferin sonuna kadar hep başarı ile devam etti. ” şeklinde belirtilmektedir. (Bkz. Hüsnü Himmetoğlu, “Büyük Zafere İstanbul’un Armağanları”, Yakın Tarihimiz II/22, İstanbul 1962, s. 266) H. Himmetoğlu’nun verdiği bu bilgilerde tarih hatası mevcuttur. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu tarih 23 Mayıs 1921’dir.

80 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 8, Fih. 1/7, 1/10.

81 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 5/35.

82 EHUR tarafından Felâh Grubu’na gönderilen yazının bir sureti de MMV ile İstanbul Kumândânlığı’na yazılmış ve haberdâr edilmişlerdi.

83 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/129.

84 E. Baydar, a.g.m., Cumhuriyet Gazetesi, 1 Kasım 1970.

85 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 7, 13, 12, 11, 16, 26, 29.

86 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 232.

87 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 233.

88 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/4.

89 Bu adreslerden ilki: “Eminönü’nde Hüsnü Eczanesinde Ali Bey”dir. Elde edilen bilgilere göre, grup ile yapılacak olan görüşmeler şu şekilde gerçekleşmekteydi: Adı geçen adrese müracaat

eden kuryeler hangi hususta, ne zaman ve nerede görüşmek istediklerini bir pusula yazıp eczanedeki Ali Bey'e bırakacaklardı. Daha sonra grup mensubu bir kişi, bu pusulayı alarak inceleyecek ve görüşme mahalline gidilecekti. Görüşme mahallinde kurye, gelecek olan grup mensubuna Ekim 1920 sonuna kadar "Üçler" parolasını verecekti. Raporda bu parola verilmediği takdirde görüşmenin gerçekleşmeyeceği belirtilmekte idi (Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/4, 1/5). Grubun ikinci teşkilatında bu adresin değiştiğini görmekteyiz. Zirâ, E. H. Yüzbaşısı Şakir Muzaffer Bey meselesinden dolayı grup, bazı tedbirler almak mecburiyeti ile karşı karşıya kalmıştı. Bilâhare bu meseleden dolayı grup, ismini de değiştirecek ve Mücâhid ismini alacaktır. İstanbul'a gelecek olan kuryelerin ise bundan böyle: "Yemiş İskelesi, Limoncu Han, Dilli-zâde Yazıhanesinde Ali Bey" adresine gidip, temasa geçebilecekleri kararlaştırılmıştı. Gelen kuryelerin 1920 kasım sonuna kadar "Gümrük", Aralık ayı sonuna kadar da "Galata" parolası ile temasa geçebilecekleri belirtilmişti. Kuryeler bu parolayı verdikten sonra Ali Bey, getirilen evrakı alacak, aksi taktirde gelenle muhatab olmayacaktı. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/11.

90 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 28.

91 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/4; Bu nâm-ı müsteârlar, bazı araştırmacılar tarafından yanlış değerlendirilmiş ve Yıldız, Ay ve Güneş müsteârları birer grup ismi olarak ifade edilmiştir. Bkz. F. Tevetoğlu, "Güneş Grubu", s. 191; H. Ertürk, a.g.e., s. 506; Bülent Çukurova, "Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Gizli Grupları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi II/5, (Mart 1986), (ayrıbasım), s. 523.

92 E. H. Yüzbaşısı Şakir Muzaffer Bey'in gruptan ihraç edilmesinden sonra bu nâm-ı müsteârı E. H. Yüzbaşısı Ekrem (Baydar) Bey kullanmıştır.

93 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 5/20.

94 ATASE ARŞ., Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 7/1.

95 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 30.

96 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 43/3; Klas. 639, Dos. 296, Fih. 17.

97 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 43/58; Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 7/2.

98 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/9.

99 ATASE ARŞ., Klas. 1563, Dos. 47, Fih. 11; Klas. 1541, Dos. 2, Fih. 33.

100 ATASE ARŞ., Klas. 1543, Dos. 38, Fih. 9.

101 ATASE ARŞ., Klas. 2039, Dos. 296, Fih. 11/51.

102 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 1/11.

103 ATASE ARŞ., Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 7/1.

104 S. N. Tansu, a.g.e., s. 485, H. Himmetoğlu, “Milli Mücadele Esnasında İstanbul’daki Gizli Kurullardan MM Grubu ve Gerçek Yüzü”, Yakın Tarihimiz II/32, İstanbul 1962, s. 168.

105 Bu teşkilâta daha sonraları, Piyâde Binbaşısı Şevket Bey, M. Evveli Muhlis Bey, Jandarma Yüzbaşısı Giritli Enver Bey, Siyâsi Kısım Polis Memurlarından Ahmet Niyâzi Bey, Gözlüklü Cemal Bey dahil olmuşlardır. Bkz. H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 99.

106 İstanbul Mıntıkası’nda şu semtler bulunmaktadır: Fatih, Şehremeni, Samatya, Aksaray, Bayezid, Ayasofya, Eyüpsultan ve Makriköy (Bakırköy). Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1566, Dos. 140, Fih. 73/1.

107 Beyoğlu Mıntıkası; Beyoğlu, Eminönü, Kasımpaşa, Hasköy, Nişantaşı, Beşiktaş, Ortaköy, Rumelihisarı, Emirgan ve Sarıyer bulunmaktadır. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1566, Dos. 140, Fih. 73/1.

108 Üsküdar Mıntıkası’nda: Bağlarbaşı, Rumelihisarı, Beykoz, Kadıköy, Göztepe ve Erenköy bulunmaktadır. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1566, Dos. 140, Fih. 73/1.

109 ATASE ARŞ., Klas. 1566, Dos. I40. Fih. 73-73/2; TİTE ARŞ., No: 7635.

110 Topçu Kaymakamı Kemal (Koçer) Bey’in rütbesi TİTE ARŞ., ’ndeki vesikada Miralay olarak belirtilmektedir. Bkz. TİTE ARŞ., No: 7635.

111 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 115 vd.

112 Mirlivâ İhsan Paşa’nın emrindeki Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı’nın Heyet-i Merkezîyesi ise şu şeklide teşkil edilmişti. Reis: Mirlivâ İhsan Paşa (309-6), Muâvini: Binbaşı Mustafa Nesimi Bey (319-24), Kâtib: Müşâvir-i adlî Sezai Bey (360-6), Kâtib: Müşâvir-i adlî Salih Bey (325-1) (Bkz. TİTE ARŞ., No: 7639). Teşkilâtın İstanbul Ciheti Kumandânlığını Süvari Binbaşısı Ferhat Bey (315-27), Beyoğlu Ciheti Kumandânlığını Topçu Kaymakamı Kemal Bey (314-2), Üsküdar Ciheti Kumandânlığını ise Piyade Kaymakamı Kemal Bey (304-41) deruhte etmişlerdi. Bkz. TİTE ARŞ., No: 7693.

113 S. N. Tansu, a.g.e., s. 482.

114 ATASE ARŞ., Klas. 1560/Defter; Bu defter, Müdâfaâ-i Millîye Teşkilâtı’nın mensuplarını hâvî defterdir. Her semte ayrı bir kot numarası verilmiş ve her üye bu kot numaralarına göre numaralanmıştır.

115 S. N. Tansu, a.g.e., s. 462.

116 Hüsameddin Bey kendi hatıratında, 1920 senesinin Aralık ayında İstanbul’dan hareket ettiğini ve bir İtalyan vapuru ile 4 gün 4 gece yolculuktan sonra Samsun’a vardığını belirtmektedir (Bkz. S. N. Tansu, a.g.e., s. 464). Halbuki, yapılan araştırmada, Hüsameddin Bey’in Samsun’a geliş tarihi 29 Ocak 1921 olarak tespit edilmiştir. Yolculuğun dört gün devam ettiği düşünülürse, onun 1921

yılı Ocak ayının son günlerinde İstanbul'dan çıktığı kabul edilebilir. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1/4283, Dos. 12A, Fih. 33/1.

117 ATASE ARŞ., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 51.

118 İstanbul'daki vaziyeti çok iyi bilen Hüsameddin Bey bu işte tecrübelerinden istifade etmiştir. Çünkü, o tarihlerde İstanbul'da faaliyet gösteren hâl-i hâzırdaki gruplara başkanlık yapması mümkün değildi. Yeniden bir teşkilât kurmak ise zamanın şartlarına göre çok zor bir işti. Bunun için, onun istifade edebileceği tek grup, o sıralarda hususî bir mahiyet arzeden MM Grubu olmuştur. Hem de Müdâfaâ-i Millîye ile aralarındaki çekişme ve huzursuzluk da bir dereceye kadar hafiflemiş olacaktı. Ayrıca, yeni bir grup kurulmasından ziyâde mevcut olan bir grubu takviye etmek daha doğru ve mantıklı bir fikir idi. Nitekim, Hüsameddin Bey de bu yolu tercih etmiştir.

119 S. N. Tansu, a.g.e., s. 469.

120 S. N. Tansu, a.g.e., s. 470.

121 Hüsameddin Bey, MM Grubu'nun yeniden kuruluşunu ve EHUR. tarafından kabul edilmesini 21 Aralık 1920 olarak göstermektedir. Bu bilgi ile Fevzi Paşa'nın Samsun'da bulunan Hüsameddin Bey'e gönderdiği telgraftaki, grup kurulması için verdiği emrin tarihi arasında tezat vardır. Fevzi Paşa'nın bu hususta 29 Mart 1921 tarihinde emir verdiği dikkate alınırsa, grubun Nisan 1921 tarihi içerisinde kurulmuş olması düşünülebilir.

122 Grup mührü, bir hilâl ve ortasında bir yıldızdan ibaret olup hilalin iç tarafı karşılıklı olarak bir Mim harfi ile süslenmiştir.

123 Hüsameddin Bey, Topkapılı Mehmed Bey ve Topçu Kaymakamı Kemal Bey kendilerinin grup amiri olduğunu açıklamış ve yazdıkları hatıralarında bu durumu işlemişlerdir. Hüsameddin Bey'in Ankara'da olması, böyle bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kemal Bey'in, grupta en kıdemli subay olması ve grubun heyeti merkeziyesini teşkil edenlerin aynı sınıftan subay olmaları ve bunların çoğunun Erzurumlu veya doğulu olması, onun ön plana çıkmasına sebep olmuştu. Diğer taraftan Mehmed Bey'in, Hüsameddin Bey'den aldığı direktif ile İstanbul'a dönerek grup teşkilatını yeniden tanzim etmesi, onun böyle bir iddiada bulunmasına meydan vermiştir. Hatta grup mensuplarından birçok kişi onu grup amiri olarak tanımıştır [Bu hususta bkz. Ahmet Hamdi Başar, "İstanbul MM Grubu", Barış Dünyası, S. 52, (Eylül 1966), s. 572]; Hatta, Mehmet Bey'in Hüsameddin Bey için "EHUR'daki temas memurum" dediği bilinmektedir [Sabahattin Salışık, "MM. Grubu", (Topkapılı Mehmet Bey'in Hatıraları), Hürriyet Gazetesi, 30 Ağustos 1972-13 Eylül 1972]. E. J. Zürcher de bu hususa şöyle bir açıklama getirmektedir: "…23 Nisan'da Karakol'un dağıtıldığı resmi olarak ilan edildi ve yerini Mim Mim olarak da bilinen Millî Müdafaa Örgütü aldı. Bu örgüt İstenbul'da Topcu Kaymakamı Kemal (Koçer) tarafından idare edildi, ama Karakol'dan çok farklı bir örgüttü. Miralay Hüsamettin (Ertürk) idaresindeki genelkurmayının bir dairesi aracılığıyla Ankara'ya doğrudan bağlanmıştı ve Milliyetçi ordunun bir organı olarak çalıştı." Bkz. E. J. Zürcher, a.g.e., s. 218.

124 Kemal (Koçer) Bey, Teşkilâtın bilgisi dahilinde Kuvây-ı İnzibâtiye Ordusunda vazife almıştır.

125 21 Kasım 1921 tarihinde EHUR tarafından MMV 'ye arz ve teklif edilen şahıslar ise şunlardır: Topçu Kaymakamı Kemal Bey (314-2), Piyade M. Sânisi Saffet Bey (322-149), Sahra Topçu Yüzbaşısı Erzurumlu Bilâl Bey (320-30), Sahra Topçu M. Evvel Erzurumlu Abdülvahab Bey (327-24), Sahra Topçu Binbaşısı Harputlu Hamdi Bey (bilahâre Anadolu'ya geçmiştir), İstanbul Polis Müdür-i Umûmîsi Yâveri Topçu Mülâzımı Burhaneddin Bey (331-5), Bahriye Yüzbaşısı Hakkı Bey. Gruptaki sivillerin isimleri ise: Topkapılı Mehmed Bey, Hemşinli Mehmet Bey ve Şevki Bey. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1566, Dos. 140, Fih. 22, 22/1; TİTE ARŞ., No: 9354.

126 TİTE ARŞ., No: 9928; A. H. Başar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü", Barış Dünyası, S. 53, (Ekim 1966), s. 631 vd.; Kemal Koçer, Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul (İşgal Senelerinde MM Grubunun Gizli Faaliyetleri), İstanbul 1946 s. 47.

127 A. H. Başar, "İstanbul MM. Grubu", s. 569.

128 MM Grubu ilk zamanlarda EHUR'un sık sık tenkitlerine hedef olmaktaydı. Nitekim, EHU Reisi Fevzi Paşa'nın Hüsameddin Bey'e gönderdiği 17 Temmuz 1922 tarihli yazısında: "… Hüsameddin Bey sizinkiler işi gevşetdiler. Beklediğimiz mitralyözler henüz vürûd etmedi." denmekteydi. Bkz. TİTE ARŞ., No: 9100.

129 Mübâyaâ yazışmaları için bkz. TİTE ARŞ., No: 9088, 9089, 9090, 9107, 9108, 9109, 9110, 9111, 9128, 9133, 9137, 9149, 9157, 9321.

130 TİTE ARŞ., No: 9850; İlgili defterde vapur, taka, motor vs. ile nakledilen mühimmâtın miktarı yazılıdır.

131 ATASE ARŞ., 1/218, Dos. 24 (basılmamış eser).

132 Seha L. Meray, Osman Olcay, Osmanlı Devleti'nin Çöküş Belgeleri, Ankara 1977, s. 4.

133 H. Himmetoğlu, Büyük Zafere İstanbul'un Armağanları, s. 265.

134 İstanbul'un o acı ve karanlık günlerinde, milletin ve memleketin selâmete kavuşması için hizmet etmek gayesiyle kurulmuş olan İmâlât-ı Hârbiye Grubu'nda faaliyet gösteren kişiler şunlardı: Tophâne Fabrikalarından, Sanâyi'-i Harbiye M. Evveli Ahmed Bey, Anbar Memuru Sahra Topçu M. Evveli Kazım Bey, Kemâhlı Hasan Efendi, Sanâyi'-i Hârbiye ustalarından Sakallı Emin Efendi. Zeytinburnu Fabrikalarından Doktor Kimyâger Nuri Bey, Sanâyi'-i Harbiye Yüzbaşısı Hamit Bey, Sanâyi-i Harbiye M. Evveli Rıfat Bey ve Sanâyi-i Harbiye ustalarından Kazım Efendi. Bakırköy Barut Fabrikalarından: Sanâyi-i Harbiye M. Evveli Tahir Bey, Tapa Fabrikalarından: Sanâyi-i Harbiye M. Evveli Ahmet Bican Bey. Bkz. H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 164.

135 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 3/1.

136 Mithat Işın, İstiklâl Harbi-Deniz Cephesi, Ankara 1946, s. 12.

137 H. Himmetoğlu, a.g.e., I, s. 253.

138 Bahriye Teşkilâtı ile ilgili olarak kurulan MBH şu şahıslardan teşkil edilmişti: Grup Amiri Kalyon Kaptanı Cibâlili Mehmet Bey (51), Fırkateyn Kaptanı Çekmeceli Haydar Bey (91), Korvet Kaptanı Kıdemli Yüzbaşı Kulaksızlı Azmi Bey (222), Korvet Kaptanı Kıdemli Yüzbaşı Kasımpaşalı Zeki Bey (?), Korvet Kaptanı Kasımpaşalı Feyzullah Bey (88), Korvet Kâtibi Binbaşı Piyaleli Ahmet Tevfik Bey (8022), Çarhcı Kıdemli Yüzbaşı Piyaleli Ziya Bey (3143). Bu hususta bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 4/11-4/12; Emrullah Nutku, "Kurtuluş Savaşında Denizciler-Muavenet-i Bahriye Grubu", Yakın Tarihimiz I/13, İstanbul 1962, s. 412; İsmet Parmaksızoğlu, "Muâvenet-i Bahriye Grubu", Türk Ansiklopedisi XXV, s. 364.

139 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 4/1.

140 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 4/17.

141 Felâh Grubu'na MMV'den gönderilen son emirde: "…Bahriye Grubu, grubunuza ilhâk edilmiştir. Ayrıca çalışacak değildir. Gerek doğrudan doğruya ve gerekse dolayısıyla bahriyeye aid bütün muhâberât grubunuzla icrâ olunacakdır." denilmektedir. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 4/19; M. Işın, a.g.e., s. 148.

142 ATASE ARŞ., Klas. 1534, Dos. 8, Fih. 4.

143 ATASE ARŞ., Klas. 1436, Dos. 209, Fih. 1/2.

144 E. Nutku, "Kurtuluş Savaşı'nda Denizciler-İstanbul'un Armağanları", Yakın Tarihimiz III/29, İstanbul 1962, s. 89.

145 ATASE ARŞ., Klas. 1436, Dos. 209, Fih. 1/9.

146 ATASE ARŞ., Klas. 639, Dos. 296, Fih. 14.

147 Yüzbaşı Halil İbrahim Bey, daha önceleri Kara Vasıf Bey'in idare ettiği Karakol Cemiyeti'nin bir mensubu idi. Sevkiyatçı Rıza Bey'den aldığı emirleri tatbik ederek Anadolu lehindeki çalışmalarını sürdürmekteydi. Bundan başka, Halil ve Nuri Paşalar ile birlikte Bakü Hükümeti nezdine giden Halil İbrahim Bey, Anadolu'ya mâlî ve askerî konularda yardım yapılması için orada faâliyette bulunmuştu. Orada iken Türk İştirâkiyyün Fırkası Reisi Mustafa Suphi'nin Kuvây-ı Millîye'yi inhilâl ettirmek maksadı ile hazırlanmış olduğu projeyi geniş bir rapor hazırlayarak Ankara'ya bildirilmişti (Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 2695, Dos. 8, Fih. 13 ve ekleri). Ayrıca, onun Bakü'de Baha Said Bey, Halil ve Nuri Paşalar ile birlikte çalışmaları için bkz. F. Tevetoğlu, a.g.e., s. 38-50.

148 ATASE ARŞ., Klas. 2695, Dos. 8, Fih. 1/3; Namık Grubu'na ait evrâk arasında, grup mührüne tesadüf edilememiştir.

149 ATASE ARŞ., Klas. 1312, Dos. 1-A, Fih. 1/7.

150 ATASE ARŞ., Klas. 2695, Dos. 8, Fih. 1/3.

151 ATASE ARŞ., Klas. 2695, Dos. 8, Fih. 1/4.

152 MMV'den EHUR'a gönderilen 31 Mayıs 1921 tarihli bir yazıda; "… Namık Grubundan Naci imzası ile mevrûd rapor sureti râbten takdîm kılındı. Vekâlet-penâhîlerince böyle bir grubun mevcûdiyetine dâir mâ'lumât yokdur. " denilmekteydi. Yine 10 Ağustos 1921 tarihli bir başka yazıda ise: "… Vekâlet-i acîzîce mûmâileyhimânın vazife-i me'muriyetlerine dâir mâ'lumât yokdur. Riyâset-i celîlece bir vazife ile tavzîf edilib edilmediğinin iş'ârına müsaâde buyurulması." şeklinde ifade kullanılmıştı. MMV, kurulmasına müsaâde ettiği grup hakkında, bu yazıları ile tezata düşmüştür. Bkz. ATASE ARŞ., Klas. 2695, Dos. 8, Fih. 1/5.

153 ATASE ARŞ., Klas. 1312, Dos. 1-A, Fih. 1/25.

154 Siyasi faaliyetleri için bkz. Mesut Aydın, Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri, İstanbul 1992, s. 110 vd.

155 Fevzi Paşa, kendi el yazısı ile bu durumu izâh etmiştir. Bkz. H. Ertürk, a.g.e., s. 443.

Millî Mücadele'de Doğu Karadeniz / Prof. Dr. Mesut Çapa [s.661-678]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bin dokuz yüz on dokuz yılı başlarında Karadeniz'de, özellikle Samsun yöresinde, asayişsizliğin arttığına dair İstanbul'a şikayetler geliyordu. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, " Bölgede iç güvenliğin sağlanarak yerleştirilmesi ve bu asayişsizliğin ortaya çıkış sebeplerinin tespiti" amacıyla Dokuzuncu Ordu Birlikleri Müfettişi olarak Samsun'a gönderilecektir. Mustafa Kemal Paşa'nın görevi yalnız askerî olmayıp, müfettişliğin kapsadığı bölge dahilinde aynı zamanda mülkî idi. Müfettişlik bölgesi Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van Vilayetleriyle Erzincan ve Canik (Samsun) bağımsız livalarını kapsıyordu.1

Mustafa Kemal Paşa, o tarihlerde Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu Büyük Nutuk'unda çok iyi tasvir edecektir. Osmanlı Devleti egemenliğini kaybetmiş, işgaller başlamış, Rum ve Ermeni cemiyetleri açıkça Türkiye aleyhine çalışmaya başlamışlardı. Bu durum karşısında bir çok yerde mahallî kurtuluş çareleri düşünülerek "müdafaa-i hukuk" cemiyetleri kurulması yoluna gidilmişti.

O yıllarda Doğu Karadeniz Bölgesi idari açıdan Trabzon Vilayeti olarak adlandırılmaktaydı. Trabzon, Ordu, Giresun, Rize ve Gümüşhane illerinden oluşan Trabzon Vilayeti, Rum-Pontus faaliyetleri dahilinde bulunuyordu. Karadeniz kıyılarında teşkilatlanmış olan Pontus Cemiyeti, çalışmalarını İstanbul'daki merkeze bağlı olarak rahatlıkla sürdürmekteydi.

Rumlar, İnebolu'dan Batum'a kadar uzanan Karadeniz kıyılarında, Trabzon merkez olmak üzere bir Rum-Pontus Devleti kurmak istiyorlardı. Bu istek 1919'da Paris Barış Konferansı'nda dile getirildi. Pontus Meselesi'nin gelişmesinde Rum din adamlarıyla eşrafın büyük çaba sarfettikleri görülmekte idi. İstanbul Patrikhanesi'nin direktifleri doğrultusunda çalışan Samsun metropolidi Yermanos, Trabzon metropoliti Hrisantos ve Giresun metropoliti Lavrentios adeta Pontuscuların siyasi temsilcileri durumundaydılar. Hrisantos 2 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'na bir bildiri sunarak İtilaf Devletleriyle Yunanistan'ın desteğini sağlamaya çalıştı. Aynı konferansta Ermeniler de Trabzon'u istiyorlardı. Venizelos'un, Batı Anadolu'da uygulayacağı Enosis'e karşılık Trabzon'u Ermenilere bırakmaya razı olması, Hrisantos'u birtakım manevralara sevketti. Avrupadaki sekiz aylık faaliyetinden sonra İtilaf Devletlerinden beklediği desteği bulamayan Hrisantos, Trabzon'a dönüşünde buranın Türklere ait olduğundan ve Türklerle Rumların dostça yaşamaları gerektiğinden sözetmeye başladı. Ancak, bu sözlerinde samimi olmadığı bir süre sonra anlaşılacaktı: Çok geçmeden Batum, Tiflis ve Erivan'a yaptığı gezilerde Trabzon ve çevresiyle ilgili birtakım diplomatik pazarlıklar peşinde koşacaktı.

Pontuscu Rumlar, bölgedeki İtilaf Devletleri temsilcilerinden de önemli ölçüde destek görmekteydiler. Samsun'da İngiliz temsilcisi Salter, Trabzon'da İngiliz Kontrol subayı Crawford ile Fransız temsilcisi Lepissier bölgedeki Rumların koruyucusu durumundaydılar. Amerika Yardım Heyetleri ve Yunan Kızılhaçı gayrimüslimlere yardım etmekteydi. Diplomatik faaliyetler dışında,

bölgedeki Pontusculukla ilgili çalışmaları dört kısımda toplamak mümkündür: Helenleştirme siyaseti ve Yunan propagandası, bölgeye yönelik Rum göçü, Rum çeteleri, Türkleri iktisaden zayıflatma çabaları. Mütarekenin ilk altı ayında Trabzon'a 8.000, Giresun'a 525 Rum göçmen geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda etkili olan Rum çeteleri, Trabzon'da Rus işgalinin sona ermesi üzerine Rusya'ya gitmişlerdi. Samsun'da kırkı aşkın Rum çetesi mevcut iken, Trabzon ve civarında yok denecek kadar azdı. Samsun'da faaliyette bulunan kırkı aşkın Rum çetesi gibi, bunların da amaçları siyasi idi. Ağustos 1919'da asayişi kontrol etmek üzere Trabzon'a gelen Ali Fevzi Paşa başkanlığındaki tahkik heyeti, Rum çetelerinin daha çok Maçka kazası dahilinde faaliyet gösterdiklerini tespit etmişti.2

Mustafa Kemal Paşa, 5 Haziran 1919'da Havza'dan İstanbul'a gönderdiği raporda şöyle diyordu:

"Trabzon vilayetine gelince, Müslümanlardan bir kaç çete var ise de soygunculuk gayesine dayanmaktadır. Tehcir işlerinden dolayı kaçak durumda olan Topal Osman Ağa'nın çetesi önemli olup, Giresun ve doğusu civarında da önemli bir hareketi görülmemiştir. Müslümanlar arasında şahsî sebeplerle bazı öldürme gibi âdi cinayet olayları çıksa da bunlarda ne eşkiyalık ne de siyasî gaye yoktur. Rumların bu vilayetteki teşkilatı da aynen Canik ve Amasya'daki teşkilatları gibi siyasîdir. Çıkardıkları olaylar ve çete hareketleri azdır. O da Trabzon vilayeti halkının uyanıklığındandır. Yalnız Köroğlu-Afkalidis adındaki otuz kişilik Rum çetesi Gümüşhane ve Zanta taraflarında çok kanlı olaylar çıkarmaktadır. Şimdiye kadar az vakitte on beş müslüman öldürülmüştür. Gayesi, asayişi bozuk göstermektir. Tâkip edilmektedir."3

Ticaret ve küçük zenaatler dahil olmak üzere şehirlerde ekonomi büyük ölçüde Rumların elindeydi. Mütarekeden sonra Ordu'daki Rumlar Türklere göre çok iyi durumdaydılar. Her Türk köylüsü şehirde bir Ruma borçluydu.4 Türklerin elindeki emlak ve arazinin Rum tüccarları ve üreticilerinin eline geçmesi için dışardaki zengin Rum ve Yunanlı işadamları büyük çaba sarfediyorlardı. Marsilya'da yerleşmiş olan ve Giresun ve çevresiyle ticaret yapan K. Konstantinidis bunlardan biriydi. Milli Mücadele Dönemi'ne gelindiğinde, Karadeniz bölgesinde önemli üretim mallarıyla ticareti elinde tutan yeni bir Rum tüccar grubu hakim duruma gelmişti. Rumlar, Türklerin elindeki toprakları satın almak ya da tefecilik yoluyla ele geçirmişlerdi. Giresun'da Rumlar, daha önce arazinin yüzde onbeş yirmisine sahip iken, 1921 yılında bu oran yüzde yetmiş beşe çıktı. Geri kalan arazinin büyük kısmını da borç para karşılığı rehin almışlardı.5

Yunan kuvvetleri henüz Anadolu'yu işgal etmeden önce, Giresun'da Rumlar birtakım hazırlıklara giriştiler. Bir yandan silahlanırken, bir yandan da taşkınlıklarını artırıyorlardı. 8 Mayıs 1919'da, içinde Yunan Kızılhaç Heyeti bulunan bir Yunan gemisi Giresun iskelesinde demirledi. Birkaç gün sonra, 11 Mayıs'ta, Rumlar Taşkışla denilen Rum okuluna Yunan Kızılhaç bayrağıyla birlikte Yunan bayrağını çektiler. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, bir süre sonra Pontusculara karşı Giresun'daki Topal Osman çetesi ile anlaşacaktı.6

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileri, Samsun'a çıktıktan sonra muhtemelen Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmüşlerdi. Trabzon'dan Havza'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 5

Haziran 1919 tarihli telgrafta, “Bazı mesâil-i millîye (millî meseleler) hakkında maruzât-ı şifahîyede (sözlü görüşmelerde) bulunmak arzusundayız. Trabzon’a teşrif buyurulmayacak ise mülâkat için tensîb olunacak mahallin (uygun görülecek yerin) irâe buyrulması” istenmişti.7

Mustafa Kemal Paşa’nın Amasya’da bulunduğu sırada, İstanbul’da Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü, telgrafhanelere bir genelge göndererek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından verilecek telgrafların çekilmemesini bildirmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 20 Haziran 1919’da Trabzon vilayetine iki ayrı telgraf göndererek bu emre uyulmamasını istemişti. Telgraflarından birinde Trabzon Valiliği’ne şunları yazıyordu:

“Bu genelge ancak milletin sesini boğmak, vatanın parçalanmasına karşı milletin birleşmesine engel olmak gayesine dayanan cânice ve hayince girişimlerden başka bir şey değildir. Bu durumu, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri aracılığı ile halk muazzam mitingler yaparak hükümet nezdinde şiddetle protesto etmelidir.

Telgraflarla hemen şikayet ederek bu emrin geri alındığına dair cevap alıncaya kadar İstanbul’la resmi haberleşmeleri tamamen kesmek lazımdır. Bu hususta Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanlığı’na acele bilgi verilerek, millî girişimlerde vatana yardımcı olunması gereğini vatansever yüksek şahsiyetlerinizden önemle ve bir an evvel arz ederim. Zerre kadar vicdanı olan bir telgraf memurunun bunu yapmıyacağı âşikârdır. Şâyet yapmağa teşebbüs eden olursa, bunun Divân-ı Harb’e verilmesini bütün Kolordu Kumandanlıklarına emir ve tebliğ ettim.”8

1921 yılında Trabzon Vilayeti idari teşkilatında bazı değişiklikler yapıldı. 4 Nisan 1921 tarihinde Ordu ve Giresun müstakil livaları kuruldu. Ordu livasına Fatsa ve Ünye kazaları dahil edildi. Mart 1921’de anavatana katılan Artvin, 7 Temmuz 1921’de kurulan Artvin Sancağı’nın merkezi durumuna getirildi.9

Kızılay Raporlarına Göre Mütarekeden Sonra Doğu Karadeniz

Haziran 1919’da, Kızılay (Hilal-i Ahmer) Genel Merkezi’nce İstanbul’dan Trabzon’a bir yardım heyeti gönderildi. Dr. Behcet Bey Başkanlığı’ndaki Kızılay Heyeti İstanbul’dan hareketle İnebolu, Samsun ve Giresun’a uğradıktan sonra Temmuz’un ilk günlerinde Trabzon’a gelerek Zeytinlik (Cudibey) İlkokuluna yerleşti. Heyet tarafından İstanbul’a gönderilen raporlarda,10 Milli Mücadelenin başlarında Doğu Karadeniz’in sosyal ve sağlık durumu hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Kızılay Heyeti 1 Temmuzda Giresun’a geldiğinde eşraf tarafından karşılanmıştı. Şehirdi her yönüyle kötü bir manzara göze çarpmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı’nda kıyıdaki binalar bombardımandan tamamen tahrip edilmişti. Şehir inanılmayacak derecede açlık ve sefalet içindeydi. Belediye Başkanı, son zamanlarda açlıktan sokaklarda ölenlerin cesetlerini nakletdirmede Belediye gelirlerinin yetersiz kaldığını söylüyordu. Bu sefaletin önemli sebeplerinden birisi savaş yıllarında fındık ihracatının yasaklanarak, halkın elindeki fındığın düşük fiyatla satılmasıydı.

Giresun'da zenginlerin yardımlarıyla üç dört ay önce bir Müslüman Darüleytamı açılmıştı. Başlangıçta sokaktan toplanılan 350 çocuk burada barındırılırken, son günlerde yeterli yardımı sağlayamadıklarından bir kısmını tekrar sokağa bırakmışlardı. Burada, üçte ikisi erkek olmak üzere 135 çocuk bakılıyordu. Heyet buraya kişi başına ikiyüz ellişer gramdan bir aylık erzak göndermişti. Rum ve Ermeni Darüleytamları ise Türklerinkiyle kıyaslanmayacak derecede bakımlıydı. Amerika Yardım Heyetleri11 buraları ziyaret ederek yardımda bulunmuşlardı. Giresun'da firengi ve uyuz salgın halindeydi. Halkın yüzde yirmisi firengiliydi.

Kızılay Heyeti Temmuz 1919'da Trabzon'a geldiğinde, tahminlerinin üstünde bir sefalet tablosuyla karşılaşılaşmıştı. Amerikalılar ve Yunan Kızılhaç Heyetlerinin yardımları sayesinde Hıristiyanlardan yersiz ve yurtsuz tek kişiye rastlanmadığı halde, çoğunluğu Gümüşhane ve Bayburt taraflarından gelen binlerce muhacir büyük bir sefalet içindeydiler. Muhacirîn (Göçmenler) İdaresi, kadın ve çocuklardan oluşan beşyüz kadar yoksul insanı dört tarafı açık bir çatı altında, günde nüfus başına 200 gram mısır ekmeğiyle iaşeye çalışıyordu. Birçok hastalığın hüküm sürdüğü şehirde sağlık hizmetleri yetersizdi. Belediyenin idare ettiği Memleket Hastanesi'nin bir koğuşu frengililere tahsis edilmişti. Gayrimüslimler açısından durum farklıydı. Yunan Kızılhaçı Trabzon merkezinde açtığı 80 yataklı bir hastanede Hıristiyanları ücretsiz tedavi ediyordu. Yine aynı heyetin idaresinde polikilinikler mevcuttu. Amerikalıların açtığı aşhanelerde günde 3500 kadar Rum ve Ermeni'ye yemek verilmekteydi.

Trabzon'un en güzel binalarından biri olan Darülmuallimin (Öğretmenokulu) binası poliklinik için Kızılay'ın emrine tahsis edildi.

Gümüşhane ve civarı daha büyük bir sefalet içindeydi. Halk barınma ve gıdadan tamamen mahrumdu. Amerikalılar o civarda yaptıkları seyahetlerde yersiz yurtsuz otuz bin insana rastladıklarını bildiriyorlardı.

Halkta Amerikan heyetlerine karşı hiç bir güven kalmamıştı. Heyet Başkanının ifadesiyle, "Amerika Muâvenet Heyeti'nin münhasıran Hıristiyanlara yardım ettiğini ve Müslüman ahalinin Amerikalılara karşı çok dilgîr olduğunu Giresun'dan beri işitiyor ve görüyorduk. Trabzon'a gelir gelmez bundan bahsettiler. Bu havalide Amerikalılar yalnız Hıristiyanları himaye etmekle ve insaniyet nâmı altında tarafgîrlik yapmakla itham ediliyor"du.

Kızılay Heyeti Başkanı, İstanbul'da Amerika Yardım Heyeti Başkanı Binbaşı Davis G. Arnold'dan aldığı mektubu Trabzon'da Amerikan Heyeti Başkanına verdi. Bu ilk görüşmede, Türk Kızılayı'nın birlikte çalışma önerisi Amerikalılarca olumlu karşılanmamıştı. Amerikalılar, cins ve mezhep ayrımı yapmadıklarını ancak, o zamana kadar sadece Ermeni ve Rum göçmenlere yardım ettiklerini söylüyorlardı. Onlar, "Rumlarla Ermeniler muhaceret ve kıtallere marûz kalmışlardır. Onun için daha ziyade muhtaç ve şayân-ı muâvenettirler. Esasen vazifemiz onların sefaletini tehvîn etmektir" diyorlardı. Kızılay Heyeti, Türklerin daha büyük facialarla karşılaştığını, sokaklarda iskelet halinde dolaşan aç ve sefil halkın buna bir delil teşkil ettiğini söylediği zaman Amerikalılar şu cevabı vermişlerdi:

“Biz Hıristiyanlara yardım ediyoruz, size düşen vazife de bittabi Müslümanlara yardım etmektir. Hilâl-i Ahmer Heyeti’nin de buraya bir emr-i insanî için çalıştığını görmek mucib-i memnuniyettir. Yardım edilecek insanlar o kadar çok ki, çalışılacak saha o kadar büyükdür ki iki heyet de yekdiğeriyle çarpışmadan çalışabilir.”

Bütün bu olup bitenleri gördükten sonra, Kızılay Heyeti Başkanı da halkın kanaatine aynen katıldığını, “bu heyetler yalnız Hıristiyan menfaatine muâvenet için teşekkül etmiştir” cümlesiyle ifade ediyordu.

Amerika Yardım Heyeti’nin tutumuna rağmen, Kızılay Heyeti Rum ve Ermeni Dârüleytâmlarını da ziyaret ederek yardım teklifinde bulunuyordu. Bu kurumlar, kendilerine Amerikalılarca yeterli yardımda bulunulduğundan dolayı Kızılay’ın yardımına ihtiyaç duymadıklarını söylemişlerdi. Amerikalılar, şehirde 3500 kadar muhtaç Rum ve Ermeniyi aşhanelerinde iaşe ediyorlardı. Bunun için her birinde altı büyük kazan yemek pişen iki mutfak kurmuşlardı. Levazımlarını un dahil olmak üzere tamamen piyasadan satın almak suretiyle temin ediyorlardı. Bunun yanı sıra, Hıristiyan halka dağıtmak için çok miktarda çift hayvanı satın alıyorlardı.

Amerikan heyetlerinin yardımından uzak olan Dârüleytâm ve Fukara Yurdu’nun ihtiyaçlarını Kızılay karşılamaya başlamıştı. Daha önce 550 çocuğun barındığı Dârüleytâm’da bir kısmının ölümü bir kısmının da evlatlık verilmesi sonucu 248 çocuk kalmıştı.

Muhacirîn İdaresi’ne bağlı Fukara Yurdu’nda beşyüzden fazla çocuk ve kadın bulunuyordu. Bunlar Muhacirîn İdaresince düzensiz olarak verilen bir parça mısır ekmeği ile iaşe olunuyor ve dört tarafı açık bir çatı altında barınıyorlardı. Kızılay fakir halka, Meydan Park ve Tabakhane Camii’nin yanında kurduğu tekerlekli kazanlarda mısır çorbası pişirip dağıtmaya başlamıştı.

Trabzon ve çevresinde yardıma muhtaç olanların çoğu kasaba ve şehir merkezinde toplanmışlardı. Köylerde geçimlerini sağlayamayanlar kasabalara gelmişler, mahsulleriyle geçinebilenler köylerde kalmışlardı. Trabzon, Giresun, Ordu, Tirebolu ve Perşenbe (Vona) gibi şehir ve kasabalar birer sefalet merkezi görünümündeydiler. Amerika Yardım Heyeti’yle Yunan Kızılhaç’ı daha ziyade şehir ve kasabalarda faaliyette bulunuyorlardı. Kızılay Heyeti Başkanı, Trabzon’dan Bayburt’a kadar yaptığı incelemeler sonucu kanaatini, “Amerikalılar salîbe ait köyleri diğerlerine her suretle tercih etmektedirler” şeklinde ifade ediyordu.

Kızılay Heyeti Temmuz sonlarında sel felaketine uğrayan Vakfıkebir, Giresun, Ordu civarındaki köylere yardımda bulundu. İskan ve iaşeleri temin edilen fakirlerin çalıştırılması için teşebbüslerde bulunuluyordu. Trabzon’da muhtaçlara yardım için Müftü Mahir Efendi başkanlığında bir heyet kurulmuştu. Misafirhanelerde kalan fakirlerden bazıları yol inşaatında istihdam ediliyordu.

Trabzon’daki yardım heyetlerinin görevlerinden biri de halka sağlık hizmeti vermekti. Kızılay muayenesine müracaatta bulunan 80 hastadan altmış kadarı muayene olmaktaydı. Muhtaç olanların ilaçları ücretsiz karşılanmaktaydı. Sıtma ve firengi hastalığı oldukça yaygındı.

Yunan Kızılhaç'ı bütün faaliyetlerini hastane ve muayenehanelere yöneltmişti. Yunan Kızılhaç'ı 1920 yılı yazında İstanbul'a dönerken, daha önce kurduğu hastaneyi Rum cemaatine bırakmıştı. Rumlar başlangıçta Yunan Kızılhaçı'na müracaat etmeyi tercih ederlerken, bir süre sonra Kızılay'ın verdiği sağlık hizmetlerinden de yararlanmaya başlamışlardı.

Kızılay "İmdad-ı Sıhhi Reisi" Doktor Nihat Sezai Bey, 15 Ekim 1919 tarihli raporunda, üç ay içinde 5666 hastanın (5313 Türk, 345 Rum, 3 Ermeni) muayene, 52 hastanın da ameliyat edildiğini belirtiyordu. Bu süre içinde 2198 malarya (sıtma) vakası görülmüştü. Bunun dışında frengi, uyuz, cild hastalığı, verem, belsoğukluğu, göz hastalıkları, dizanteri gibi muhtelif hastalıklar görülmekteydi. Amerika Yardım Heyeti'ne mensup bir kadın doktor, üç ay boyunca haftada üç defa Kızılay muayenehanesinde 586 kadını muayene etmişti.

Kızılay Heyeti'nin faaliyet süresi dört ayla sınırlandırılmıştı; ancak, Vali'nin ve Amerika Yardım Heyeti'nin ricası üzerine sağlık hizmetlerini bir süre daha devam ettirdi. Kızılay Heyet Başkanı ve Trabzon'da Şifa Yurdu'nun kurucusu olan Operatör Nihat Sezai Bey, sağlık çalışmalarında etkin bir rol oynadı.

Bu tarihlerde Kızılay Heyeti'nin görevi sona ermekle birlikte, Vali Hamit (Kapancı) Bey'in ısrarı üzerine İstanbul'a gitmekten son anda vazgeçildi. 21 Şubat 1920 tarihli raporunda, Doktor Nihad Sezai Bey şunları yazmaktaydı:

"Üç gün evvel Trabzon'a vali tayin olunan Hamid Beye vedaya gittim. Öbür gün hareket edeceğimi söyledim. Derhal bir komisyon topladı ki aza olarak muhacir memuru, Sıhhıye Müdürü, Müdafaa-i Milliye azaları ve Amerikalılar orada idiler. Ve neticede hareketimi menederek bendenize de resmen ve tahriren bildirdiler. Sizinle de hukukları varmış, katiyyen red etmeyeceğinize emin olarak yeni tevdî ettikleri vezâifle meşgul olmaklığımı bildirdiler. Tevdî ettikleri vezaif de kapanmak üzere bulunan ve şimdiye kadar pek çok kereler hastalarını dağıtan ve hastahaneden başka her şeye benzeyen Memleket Hastahanesini uhdeme almak… Hastane için nakdimizin kafi olmadığından bahsettiğim zaman Muhacirin İdaresi'nin bu hususta para sarfedebileceğini ve Amerikalıların da vasî mikdarda muâvenette bulunacaklarını ileriye sürdüler. Bendeniz de bittabi merkezden emir almayınca hiçbir işe başlamayacağımı söyledim. ve bunun üzerine merkeze gayet müstacel bir telgrafla ahvali arz eylemişdim. Eşyalarımın bir kısmı yüklenmiş olduğu halde tehire mecbur oldum. Doğrudan doğruya Vali Beye karşı isyan edemem çünkü kendisi nazikane muamele ediyordu… Hakikaten bura hastahanesi muhtac-ı muâvenet ve ıslahdır. Bir iki gün sonra Amerikalılara müdür olarak gelecek zat da doktor ve operatör olduğundan bu cihetten de onlardan fazlaca muâvenet göreceğimi ümid ediyorum."

Trabzon Memleket Hastanesi, Muhacirîn İdaresi'nden Kızılay Yardım Heyeti'ne devredilmişti. Kızılay Genel Merkezi, Muhacirîn İdaresi tarafından da yardım edilmek şartıyla hastanenin idaresini kabullenmişti. Nihayet hastane Kızılay, Amerikalılar ve askeriyeden yardım görmek suretiyle Mayıs 1920 başlarında tamir edilerek tekrar açıldı.

Cemiyetler

Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e kadar geçen süre içerisinde Trabzon ve çevresinde bir çok cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetlerden bir kısmı, kurulduğu dönemin beklentilerine uygun çalışmalarda bulunduktan sonra kapanmış ya da yerini başka bir cemiyete bırakmıştır. Bu dönemde Trabzon'da başta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olmak üzere Türk Ocağı, Eczacılar Cemiyeti, İhtiyat zabitleri Cemiyeti, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti, Trabzon Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi, Muallimîn Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, İdman Ocağı gibi muhtelif amaçlı cemiyetler kurulmuştur. Ayrıca Trabzon'a bağlı diğer yerlerde de benzer cemiyetlerin kurulduğu görülmektedir.

I. Trabzon Müdafaa-i Hukuk (Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye) Cemiyeti ve Şubeleri

Mütarekeden sonra, Rumların Karadeniz bölgesinde Pontus Devleti kurma çalışmaları karşısında, "Trabzon'un Türk camiasından ayrılığını kabul etmeyen ve varlığını müdafaaya azmetmiş olan halkı"12 artık teşkilatlanmak üzere kararını vermişti.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Trabzon'un güçlü İttihatçı eşrafı tarafından 12 Şubat 1919'da kuruldu. Cemiyetin amacı, "Trabzon Vilayetinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını korumak, ilmi vesikalarla gereken savunmaları yapmak ve milli haklarımızı koruyacak vasıtaların teminine çalışmaktı."

Cemiyetin başkanlığına, İttihat ve Terakki Dönemi'nde Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölge temsilcisi olan Barutcuzade Hacı Ahmet Efendi getirildi. Cemiyetin yayın organı, Faik Ahmet'in (Barutçu) sahibi bulunduğu İstikbal gazetesiydi.

Kısa süre içinde Cemiyetin Rize, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'da şubeleri açıldı. Trabzon'da toplanan iki kongreden ilki 23 Şubat 1919'da Nemlizadelerin Uzun Sokak'taki evinde yapıldı. Kongreye, Trabzon Valisi Necmi Bey'in yanı sıra merkez ve şubelerden gelen temsilciler katıldılar. Kongre başkanlığına Trabzon Müftüsü İmadeddin Efendi, Gümüşhane Temsilcisi Zeki Kadirbeyoğlu ikinci başkanlığa, Faik Ahmet Bey de başkanvekilliğine getirildiler.

Kongrenin ilk oturumlarında alınan kararlara göre; Kongreden seçilecek beş kişilik heyet İstanbul'a gönderilecek, Trabzon Vilayeti'nin nüfus ve coğrafya yönünden durumunu açıklayıp Rum ve Ermenilerin çoğunlukta olmadıklarını ispatlamaya çalışacaklardı. Paris Barış Konferansı'nda gerçek durumu anlatabilmek için bu heyetin, İstanbul'da İtilaf Devletlerinin sempatisini kazanmış kişilerden, özellikle eski elçilerden seçeceği üç kişi de Paris'e gönderilecekti. Bunlar Paris'te, İtilaf Devletleri yetkilileriyle görüşerek diplomatik durumun lehimize çevrilmesini ve yabancı basında hakkımızda müsbet yayınlar yapılmasını sağlamaya çalışacaklardı.

Kongrede, Cemiyetin mali işlerinin yanısıra merkez ve şubelerin yükümlülükleri tespbit edilerek karar altına alındı. Ayrıca, teşkilatın köylere kadar yaygınlaştırılması kararlaştırıldı. Doğu Karadeniz'in coğrafi ve tarihi durumuyla ilgili raporlar hazırlamak üzere komisyonlar seçildi. Vilayetin Osmanlı

Devleti'ne bağlılığını bildiren beyannamelerle, bu topraklar üzerindeki milli hak ve meşru emelleri destekleyen tarihi, sosyal ve ekonomik belgeler yayınlanacaktı.

Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, ikinci büyük kongresini 28 Mayıs l9l9'da topladı. Kongre başkanlıklarına Trabzon temsilcileri Servet ve İzzet Beyler seçildiler. Zeki Kadirbeyoğlu ile Rize temsilcisi Osman Nuri Beyler Kongreye, Karadeniz ve Doğu illerinin katılımıyla Erzurum'da bir kongre toplanmasını önerdiler. Önergede, Pontus ve Ermeni isteklerinin açıktan açığa konuşulduğu sırada, silahlı mukavemetin kaçınılmaz olduğu da belirtiliyordu.

Herhangi bir işgale silahla karşılık verilmesi, asker toplanması, "Vilayat-ı Sitte" (Altı Vilayet: Erzurum, Van, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Sivas) ile çalışmak üzere, her vilayetten gönderilecek temsilcilerin katılımı ile büyük bir kongrenin toplanması kararlaştırıldı. Bundan sonra Erzurum Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Şubesi Başkanlığına, ayrıca Van, Diyarbekır, Bitlis, Elazığ, Sivas Müdafaai Hukuk Cemiyetlerine telgraflar çekilerek kongreye katılmaları istendi.

Erzurum Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ise, tamamen aynı mahiyette bir daveti, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne yapmıştı. Böylece, aynı gayenin gerçekleşmesine yönelik bir faaliyetin ilk adımları, birbirlerinden habersiz, her iki tarafca aynı anda atılmış oluyordu.13

23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne Trabzon, Rize, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'dan 17 delege katıldı. Kongreye, Erzurum delegesi olarak katılacak olan Mustafa Kemal Paşa, 8-9 Temmuz gecesi, resmî göreviyle birlikte askerlikten de istifa etmişti. Şehre girişlerinde Trabzon delegelerini karşılayanlar arasında Mustafa Kemal Paşa da bulunuyordu; delegeler adına Servet (Orkun) Bey, Trabzon vilayeti halkının selam ve şükranlarını sundu. Erzurum Kongresi'nin açılışında Trabzon delegelerinden İzzet (Eyüpoğlu) Bey ve arkadaşları vatanın işgal altında bulunduğu böyle bir zamanda toplanan kongre başkanlığına Mustafa Kemal Paşa gibi güçlü birinin getirilmesini savunmuşlar ve sonunda

Mustafa Kemal Paşa Kongre Başkanlığı'na seçilmişti. Erzurum Kongresi sonunda Mustafa Kemal Paşa başkanlığında seçilen Heyet-i Temsiliye üyeleri arasında Trabzon delegelerinden İzzet (Eyüpoğlu) ile Servet (Orkun) Beyler de yer aldılar.

Sivas Kongresi'nde, daha önce muhtelif adlarla kurulmuş olan ve yöresel nitelik taşıyan müdafaa-i hukuk cemiyetleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirildi. Bunun üzerine, Erzurum Kongresi'nden sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla anılan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti teşkilatında bazı değişiklikler yapıldı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarında yeni bir yapılanmaya gidildi. TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Meclisteki dağınık eğilimlere karşı, belirli bir program çerçevesinde düzenli ve daha geniş katılımlı bir grup oluşturulması amacıyla 10 Mayıs 1921'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu (Birinci Grup) kurdu. Bu gelişme Trabzon'da olumlu karşılandı. Bundan sonra vilayet merkez kurulları TBMM'de Müdafaa-i Hukuk Grubu Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile yazışabileceklerdi. Mustafa Kemal Paşa, Trabzon Müdafaa-i Hukuk

Cemiyeti'ne gönderdiği bir telgrafta, Müdafaa-i Hukuk Grubu ve teşkilatının yeni durumu hakkında bilgi vererek, Grub'un temel prensiplerini teşkil eden esas noktaları açıkladı.

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, yöneticilerinin eski İttihatçılarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi nezdinde hayli yıpranmıştı. Cemiyetin kurucularının çoğu Trabzon'un eski İttihatçı eşrafından oluşmakla birlikte, bunların yurtdışındaki İttihatçıları desteklediklerine dair önemli bir delil bulunamamıştı. Küçük Talat ve Halil Paşa gibi eski bazı İttihatçılarla Trabzon'da görüşmüşlerse de, Enver Paşa'nın Türkiye'ye gelerek Milli Mücadele'nin başına geçmesine taraftar olmamışlardı. Bu konuda, İstikbal'de İttihatçılara karşı bazı yazılar da yayınlanmıştır. Bu iddialar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "Trabzon Meselesi" olarak anılmış ve Cemiyet iki defa soruşturmaya tabi tutulmuştur. "Trabzon Meselesi", Cemiyeti yıpratmış ve Merkez Kurulu'nun istifasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum ayrıca, eski cemiyet yöneticilerinin küskünlüklerine ve yeni olaylardan sonra Meclis'teki İkinci Grub'u desteklemelerine sebep olacaktır.

Trabzon milletvekillerinden Hamdi (Ülkümen) ve arkadaşları Birinci Grup'a (Müdafaa-i Hukuk Grubu) üye olurlarken; yine Trabzon milletvekillerinden Ali Şükrü ve Hafız Mehmet Beyler Müdafaa-i Hukuk Grubu'na muhalif olan İkinci Grup içinde yer aldılar. Meclis'te Trabzon milletvekilleri arasındaki bölünme, daha sonra Trabzon Meselesi ve Ali Şükrü Olayı dolayısıyla Trabzon'da da etkisini gösterecekti.14

16-22 Şubat 1923'te üçüncü ve son kongresini yapan Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nce Merkez kurulu seçildi; Barutcuzade Hacı Ahmet Efendi Başkanlığa getirildi.

Karadeniz'in Kafkaslara açılan en önemli iskelesi durumunda bulunan Trabzon'a, Milli Mücadele yıllarında bir çok yerli ve yabancı heyet ve tanınmış kimseler uğramıştır. Bunların karşılanma, ağırlanma ve uğurlanmalarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin önemli çabaları görülmekteydi.

Erzurum'da bulunan TBMM Başkanvekili ve Adliye Vekili Celaleddin Arif Bey Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) ile birlikte Ankara'ya gitmek üzere 3 Aralık l920 Cuma günü saat üçte Trabzon'a geldi. Davet Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından yapılmıştı. Celaleddin Arif Bey, Değirmendere'de Vali Vekili ve Tümen Komutanı Nuri Bey'le diğer yetkililer tarafından parlak bir şekilde karşılandı.

9 Nisan l921 Cumartesi günü Trabzon limanına gelen Sultan Ahmet Han başkanlığındaki Afganistan sefaret heyeti, Müdafaa-i Hukuk yetkililerince karşılandı. Yine Ankara'ya tayin edilen Azerbaycan mümessili Yoldaş İbrahim Abilof, maiyetiyle birlikte 22 Eylül l921'de Trabzon'a geldi. Sefaret heyeti vapurda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı, Vilayet Yazıişleri Müdürü, P. Amiri ve Polis Müdürü tarafından karşılandı.

Ukrayna'nın Türkiye Halk Olağanüstü Murahhası ve Ukrayna ve Kırım Orduları Başkomutanı Yoldaş Mihail Frunze ve maiyeti, Ankara'ya gitmek üzere 25 Kasım l921'de Trabzon'a geldi. 27 Kasım'da Müdafaai Hukuk Kulübü binasında Ukrayna heyeti için düzenlenen ziyafete Trabzon Sovyet Rus Konsolosu, Vali Hazım Bey, Tümen Komutanı Sami Sabit Karaman Bey, Trabzon mebusu Ali

Şükrü, Artvin mebusu Hilmi, Tümen Kurmay Başkanı Binbaşı Mustafa, Nizamiye Alay Komutanı Ziya Beyler, Müftü Ahmet Mahir Efendi, Belediye Başkan Vekili, Ticaret odası Başkanı ve Müdafaai Hukuk Merkez Kurulu Başkan ve üyeleri katıldılar.15

Doğu Karadeniz'de Trabzon merkezine bağlı olarak açılan Müdafaa-i Hukuk şubeleri de Milli Mücadeleye önemli katkılarda bulundular.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Rize şubesi I2 Şubat I9I9'da yapılan ilk kongreden sonra Mataracızade Mehmet, Mataracızade Hakkı, Lazoğlu Mustafa, Güvelioğlu Ahmet, Hacıömeroğlu Ahmet, Tuzcuzade Süleyman Tevfik Beyler tarafından kuruldu. Erzurum Kongresi'ne Rize'den Sada-yı Millet gazetesi sahibi Hemşinli Hoca Necati (Memişoğlu) Efendi ile Davavekili Abaza Hakkı Bey katıldılar. Sivas Kongresi'nden sonra Rize Müdafaa-i Hukuk Şubesi Başkanlığı'na Mehmet Şükrü getirildi ise de, Mayıs I920'den itibaren Mataracızade Mehmet Bey yeniden Cemiyet başkanı oldu. Şubat 1921'de Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reis Vekili Mustafa Bey'di.

Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulunda görev alanların bir çoğu Belediye Meclis üyesiydi. Muhtemelen Mart I921'de yapılan Belediye Başkanlığına eşraftan Mataracızade Hakkı Efendi seçildi. Belediye Meclisi üyeliğine ise Ali Reiszade Şeyh İlyas, Lazzade Mustafa, Ak Mehmetzade Mehmet, Seyri Sefain İdaresi acentesi Sofizade Rıza ve Mataracızade Salih Efendiler seçildiler. Aynı zamanda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi de olan Ak Mehmetzade Mehmet Efendi'nin küçük kardeşi Hacı İbrahim Ak Efendi, İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve cephane kaçıran grupta görev almıştı.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve ardından Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Rize'den katılmış olan İsmailzade Osman Nuri (Özgen) Bey'in Milli Mücadeleye büyük hizmetleri olmuştur. O, I9I9 yılı Mebusan Meclisi Seçimlerinde, Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi iken, "ahalinin arzusuna ve aynı zamanda liyakatine binaen namzed gösterilmiş", Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından da adaylığı onaylanmıştı. Son Mebusan Meclisi'nin kapanması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılan Osman Nuri Efendi, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarındandı ve Sovyet Rusya'dan gelen silah ve cephanenin Ankara'ya ulaştırılmasında etkin bir görev üstlenmişti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'nin işgali ve paylaşılmasına Rizeliler şiddetle karşı çıkmışlardır. Paris Barış Konferansı'nda Rum ve Ermenilerin Türkiye üzerindeki istekleri, bütün yurtta olduğu gibi, Rize'de de büyük tepki uyandırdı. Pontuscu Rumları temsilen Paris Barış Konferansı'na gönderilen heyetin, Rize'yi muhayyel Pontus devleti sınırları içine katma teşebbüsleri karşısında, Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Nisan I9I9'da Sadarete bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta, hemen tamamının Müslüman olduğu liva halkının "kısmen misafireten bulunan I0 ilâ 200 Rum'un hakimiyeti altına girmeleri"nin milletlerin hürriyet ve adalet kaidelerine uygun olmadığı belirtilerek, Türk idaresinden başka hiçbir devletin idaresinin kabul edilmeyeceği kesin bir dille ifade ediliyordu.16

Artvin'in anavatana katılmasından kısa bir süre sonra Artvin ve çevresinde Müdafaa-i hukuk teşkilatına katıldı. Nisan 1921'lerde Ardanuç, Şavşat, Murgul ve Borçka'da, " ahalinin şiddetli arzu ve

temayülatı üzerine” Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri kuruldu. Mayıs 1922’de Artvin Müdafaa-i Hukuk Reisi Hasan Bey’di.17

Ordu Müdafaa-i Hukuk şubesi Nisan 1919’da kuruldu. Bu şubenin yönetim kurulunda Belediye Başkanı Yusuf (Furtunzade) Bey, Felekzade Süleyman Ağa, Katırcızade Mustafa Ağa, Hazinedarzade Mustafa Bey gibi şehrin önde gelen eşrafı bulunuyordu.18 Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin ilk toplantısında Ordu’yu Fatsalı İsmail Bey (Çamaş) temsil ediyordu.19 Mayıs 1920’de Ordu Müdafa-i Hukuk Başkanı Süleyman idi. Fatsa Müdafaa-i Hukuk Reisi ise Hamdi Bey idi. Her ikisi de, Trabzon mebusları İzzet ve Ziya Beylerin ölümü dolayısıyla Trabzon’a birer taziyet telgrafı çekmişti.20 Hazinedarzade Mustafa Bey de (Cüce), bir ara Ordu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı’nı yapmıştır.21

Erzurum Kongresin’e Ordu’dan Avukat Hasan Bey katıldı. Ordu Müdafaa-i Hukuk Heyeti, Erzurum Kongresi’ne Felekzade Süleyman Ağa’nın gönderilmesini uygun görmüşse de, Süleyman Ağa’nın yaşlılığı ve hastalığı dolayısıyla yerine Arhavili Dava vekili Hasan Efendi’yi önerdi. Hasan Efendi, Haziran ayının sonlarına doğru bir motorla Trabzon’a hareket etti. Erzurum Kongresi’nin kararlarını Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bildirilerle halka duyurdu. Ertesi günden itibaren Ordu’da büyük sevinç havası esmeye başladı.

İstanbul’un işgali üzerine Belediye Reisi Yusuf Bey (Furtunzade) ile Ordu Müftüsü Hafız Ahmed İlhami (Bilgin) Efendi, Ordu halkı adına İstanbul’a bir telgraf çektiler. Telgrafta, “Doğruluğuna inandığımız yolda yürüyecek dirayetli bir sadrazam tayin edilmelidir. Aksi halde, bugünkü sadrazamın alacağı kararları Ordu halkı olarak tanımıyor, kabul etmiyoruz.” diyerek Ordu halkının duygularını dile getirdiler.22

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Gümüşhane’de de önemli çalışmalarda bulundu. Birinci Trabzon Kongresi’ne Gümüşhane’den Zeki Kadirbeyoğlu ile Baytar Tahsin Bey’in katıldığı bilinmektedir.23

Giresun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Dizdarzade Eşref Bey’in başkanlığında öğretmen Niyazi Tayyıp, Mühendis İbrahim Hamdi, Dr. Ali Naci (Duyduk) ve Hukuk öğrencisi Ethem Nazif Beylerden oluşuyordu. Dr. Ali Naci ve Mühendis Hamdi Beyler Erzurum Kongresi’ne Giresun delegesi olarak katıldılar.24

II. Diğer Cemiyetler

Birinci Dünya Savaşı’nda Rus işgaliyle birlikte faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan Türk Ocağı, Milli Mücadelenin başlarında tekrar kuruldu. Milli Mücadele heyecanının sürekli kılınmasında olduğu kadar, halka yönelik sağlık hizmetleri verilmesinde cemiyetin önemli katkıları oldu. 1919 yılı sonlarında Trabzon Türk Ocağı Yönetim Kurulu şu üyelerden oluşuyordu: Subaşızade Münir Pertev Bey, İstikbal gazetesi sahibi Faik Ahmet (Barutçu) Bey, Sultani (Lise) Mektebi edebiyat ve ve felsefe öğretmeni Murat (Uraz) Bey, Vilayet Mektubi Mümeyyizi (Yazı İşleri katibi) Zeynelabidin Bey, Darülmuallimin Müdürü Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu) Bey, Mülkiye baytarlarından Tahsin Bey, Dava Vekili Salih Zeki Bey.25

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine terhis olarak Trabzon'a dönen ihtiyat zabitleri (yedek subaylar) İhtiyat Zabitleri Cemiyeti'ni kurdular. Savaş tecrübesine sahip olan bu gençler, halkın askerlik alanında yetiştirilmesi için çalışıyorlardı. Bütün ordunun terhis edildiği bir sırada Trabzon'da halkın bir kısmı Boztepe sırtlarıyla, Kavak Meydanı ve Ayasofya semtlerinde askerlik eğitimi yapmaya başlamışlardı.

Rus işgali sırasında Trabzon'da, Azeri Türk subayları tarafından Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiye kurulmuştu. Cemiyet üyeleri Trabzon'un kurtuluşuna kadar görevlerini sürdürmüşlerdir. Ekim 1921 tarihinde, yeniden Azerbaycan ve diğer Kafkas mültecileri tarafından kurulduğu anlaşılan Trabzon Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi, daha önceki cemiyetin bir nevi devamı niteliğindeydi. Milli Mücadele Dönemi'nde de Trabzon'da çok sayıda Azeri ve Kafkasyalı Müslüman göçmen barınmaktaydı. Cemiyet ileri gelenleri, bunların ihtiyaçlarını karşılamak için sinema ve lokanta işletmek gibi bazı ticari faaliyetlerde bulunuyordu. Bunun yanısıra, Trabzon'da bulunan Kafkasyalı bazı Müslüman göçmenlerin de Cemiyete yardımda bulundukları görülmekteydi.26

1920 yılında Trabzon Muallim ve Muallimeler Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin kurulmasına öncülük eden ve ilk nizamnameyi kaleme alan Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu) başkan seçildi. Yönetim Kurulunda tarih-coğrafya öğretmeni Halil Nihat (Boztepe), ilköğretim müfettişi Mahmut Muammer, pedagoji ve ders uygulama öğretmeni Hıfzurrahman Raşit (Öymen), Uygulama Okulu Başöğretmeni Mehmet Salih, Zeytinlik İlkokulu Başöğretmeni Halit ve birkaç öğretmen görev almıştı.

Tüzükte Cemiyetin kuruluş amacı, "Muallimliğin öteki meslekler gibi özel bir meslek olduğunu tanıtmak, öğretmenler arasında dayanışma ve samimiyet teminine ve meslekdaşların fikirce, toplulukca yükselmelerine çalışmak, dernek üyelerinden vefat edenlerin yardıma muhtaç yetimlerine yardım yapmak, üyelerden hastalık veya yoksulluk sebebiyle yardım isteğinde bulunanların yardımlarına koşmak, öğretim, eğitim işlerinde gelecek kuşakların modern irfan ve milli düşünce ile cihazlanmaları, milli duygulara hürmetli, vatanperver, çalışkan eleman olarak yetişmelerini temine çalışmak, Türk halkına sağlık, ekonomik ve seviyeyi yükseltici irşadlarda bulunmak, milli kültürün yayılmasına çalışmak."27 şeklinde belirlenmişti.

Cemiyet, önce Ortahisar'da kiralanan bir dükkanda faaliyete başladı; bir süre sonra Uzun sokak'ta Memleket Hastanesi karşısına taşındı. Cemiyet Kulübü, Trabzon'daki öğretmenler ve diğer aydınların da önemli bir uğrak yeri idi. Mart 1922'de İbrahim Cudi Bey tarafından dini bir konferans verilmişti. Zaman zaman Trabzon'a gelen tanınmış kişiler de Cemiyeti ziyaret ediyordu. Milli Mücadeleyi destekleyen Türk gemilerinin subayları da kulübe uğrayıp sohbetlere katılıyorlardı. Mustafa Reşit Tarakçıoğlu bu hususta şunları yazmaktadır:

"Bunlar arasında bulunan genç ve edebiyat meraklısı Emrullah Nutku Bey çarpışma ruhunu kamçılayan şiirler okurdu. Derneğimizin kahve ocağını idare eden halk şairimiz Baba Salim, Emrullah Nutku Bey'in şiirlerine karşılık olarak, o anda doğan yanık ve içli şiirlerini okur, her ikisi de dernekteki halk tarafından alkışlanırlardı."28

Milli Mücadele yıllarında Cemiyet, eğitimden spora kadar birçok çalışmaya öncülük ediyordu. Üyeler Cemiyet işlerinde ücretsiz çalışırlardı. Gelir kaynakları arasında üye aidatlarıyla birlikte kitap satışları önemli bir yer tutuyordu. Cemiyetin himayesinde "Türk musikisinin tamimine hadim bir maksatla" Tamim-i Musiki Cemiyeti kuruldu. Cemiyet, gençliğin spora olan ilgisini artırmak amacıyla, asil üyelerinden oluşmak üzere, Şubat 1921'de İdman Grubu'nu kurdu.

Haziran 1922'de Muallimler Cemiyeti'nin yıllık genel kurulu toplandı. İdare Heyeti'nin icraat raporu okunup tartışıldı. Yeni İdare Heyeti'nde umumi katipliğe Zeytinlik Mektebi Müdürü Halid, üyeliklere eski Maarif Müdürü Rıfat, Darülmuallimin Müdürü Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu), Osman Gazi Mektebi müdürü Kemal, Muallim Halil, Abdulkadir, Mehmet Salih Beyler seçildiler. Rıfat, Mustafa Reşit ve Kemal Beyler görevi kabul etmeyip istifa ettiklerinden, yerlerine Sultani ibtidai kısmı öğretmenlerinden Mustafa ve Cavid Beyler seçildiler. Bu toplantıdan sonra Cemiyetin tüzüğünde değişiklikler yapıldı.29

Artvin Muallimler Cemiyeti 12 Ağustos 1922'de kuruldu. Sekreterliğe Merkez Numune Mektebi öğretmeni Reşid, yönetim kurulu üyeliklerine yine bu okul öğretmenlerinden Fethi, Fahri, Hüseyin Ulvi, Cemal Beyler seçildiler.30

5 Nisan 1922 tarihinde, Ankara'daki genel merkeze bağlı olarak Trabzon Himaye-i Etfal Cemiyeti kuruldu. Yönetim Kurulu şu üyelerden oluşmaktaydı: Hatibzade Emin Efendi (Başkan), Hacı Ali Hafızzade Hakkı Efendi (Başkanvekili), Hacı İzzetzade Hasib Efendi (muhasebeci), Hatibzade Mustafa Efendi (katib), Subaşızade İhsan Efendi (veznedar).31

Artvin'de Himaye-i Etfal Cemiyeti Mart 1922'de açıldı. 31 Mart 1922 akşamı Cemiyet yararına bir müsamere düzenlendi. Gümüşhane Himayei-Etfal Cemiyeti ise Nisan 1922'de kurularak, Müftü Hoca Şükrü Efendi başkanlığında 9 kişilik bir Yönetim Kurulu oluşturuldu.32

1919 yılı başlarında Ordulu gençler Ordu İnkılâb-ı İctimaî Kulübü'nü kuruldular. Gençler Mahfelinde toplanan üyeler kültürel faaliyetlerde bulunuyorlardı. Kulüb üyeleri Ordu'da gazetecilik ve tiyatro çalışmalarının gelişmesine öncülük etmişlerdir. Bu gençlerden Ali (A. Rıza Gürsoy), Hamdi (Uzman) ve Fevzi (Güvemli)'nin girişimleriyle tiyatro çalışmaları başladı. Milli duyguları yansıtan oyunlar sahneye konularak, bunlardan sağlanan paralarla matba alındı. İlk defa Kızılay adına sahnelenen İntibah-ı Milli (Ulusal Uyanış) adlı oyun halktan büyük rağbet gördü; beş bin lira hasılat sağlandı. Bunun dışında kendi hazırladıkları kısa oyunlarla, Namık Kemal'in Vatan Yahut Silistre'si sahnelendi. Yine bu gençlerin girişimleriyle Bucak, Muvaffakiyet-i Mlliye, Azim, Güneş gibi gazete ve dergiler yayınlandı.33

1922 yılında Kulübün yönetim kurulu yeniden oluşturuldu. Kulübün tekrar başkanlığına getirilen Azm gazetesi sahibi ve Dava Vekili Cordanzade İsa Bey, "kulübün bidayet-i teşkilinden beri kulübün reisi, en faal ve faideli unsuru"ydu. 1922'de Milli İnkılab İctimai Kulübü ile Belediye Başkanı Furtunzade Yusuf Efendi'nin teşvik ve teşebbüsüyle Ordu'da Kırım muhtaçları için 3 bin küsur lira toplanarak Kızılay'a gönderildi.34

Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti Trabzon şubesi 3 Eylül 1918'de Nemlizade Hacı Osman Efendi'nin başkanlığında kuruldu. Yönetim Kurulu, Hacı Osman Bey'in ölümünden sonra yeniden teşkil edildi. Aralık 1920-Mart 1922 tarihleri arasında görev yapan Yönetim Kurulu, Nemlizade Sabri Bey'in başkanlığında Doktor Tevfik, Hacı Müftüzade Temel Nucumi, acenta sahibi Emin ve Hacı Panayot'tan oluşmaktaydı.

1922 yılı Kızılay Yıllık Kongresi Mart'ın sonlarında toplandı. Kongre sonunda Nemlizade Sabri Bey'in başkanlığındaki Yönetim Kurulu Genel Meclis üyelerinden Ziya, Maarif Müfettişi Muammer, Eczacı Hacı Zühtü, Çolakzade İbrahim ve Hacı Müftüzade Nucumi Beylerden oluşuyordu. Cemiyet, 3 Eylül 1918 tarihinden 1922 yılı ortalarına kadar, elde ettiği gelirin üçte birini Trabzon Darüleytamı ve yurtdışından gelen Türk esirlerinin ihtiyaçlarına sarfetmişti.35

25 Nisan 1921'de Hilmi Bey'in başkanlığında Ordu Kızılay Merkezi kuruldu. 1921-1922 yıllarında bin lirası Kırım Açları ianesi olmak üzere Ankara Murahhaslığı'na üç bin lira gönderildi.36

Anadolu İşgaline Tepkiler ve Kutlama Törenleri

Yunanlıların işgal sahalarını İzmir'den Manisa ve Aydın yöresine kadar genişletmeleri üzerine, Mustafa Kemal Paşa 28 Mayıs 1919'da bir genelge yayınlayarak ülke bütünlüğünün korunması için "büyük ve heyecanlı mitinglerle milli gösterilerde" bulunulmasını istemişti.

Türkiye'de milli birliğin sağlanmasında önemli bir adım oluşturan bu genelgeden sonra, yurdun birçok yerinde mitingler yapılmaya başlandı.

Trabzon'da mitingler, çevredeki il ve ilçelere göre şu sebeplerden dolayı biraz gecikmişti: O sırada İtilaf Devletleri gemileri Trabzon limanına uğruyor, şehirdeki İtilaf Devletleri temsilcileri herşeyi kontrol altında bulundurmaya çalışıyorlardı. Rus işgalinin acı hatıralarını henüz unutmamış olan halk da yeni bir işgalden çekiniyordu. Ayrıca şehirde etkili bir Rum nüfus vardı.

Trabzon'da milli heyecanın uyandırılmasında ve mitinglerin başlatılmasında, l5. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın büyük rolü olmuş; bu hususta Trabzon'daki 3. Tümen'le yazışmalarda bulunmuştur.

Mitingler Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde düzenleniyordu. Mitinglerde ilk ve son toplanma yeri Zağanos (Atapark) Meydanıydı. Bugünkü Meydan Park ve Kalepark'ta yapılan konuşmalarda, Türkiye'nin haksız işgali ve bu işgalde İngiltere ve Yunanistan'ın rolünden, Türk milletinin ve ordusunun büyüklüğünden ve Türk zaferlerinin öneminden bahsediliyordu. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "genç ve ateşli hatibi Faik Ahmet Barutçu", ülkemizi işgal eden müstevli kuvvetlere karşı Trabzon'da düzenlenen "Milli Mücadele mitinglerinin kürsüsünde yumruklarını sıkar"37 heyecanlı konuşmalarıyla gençlere ve yaşlılara o karanlık günlerde rehberlik ederdi. Mitinglerde, onun dışında İstikbal gazetesi Yazı İşleri Müdürü Ebulhamid Hüsnü, Avukat Salih Zeki (Tuğtekin) ve Darülmuallimin (Öğretmenokulu) Müdürü Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu) başta olmak üzere bir çok aydın halka hitap ediyordu.

Trabzon'da ilk miting 20 Ocak I920 Perşembe günü Millet Bahçesi'nde (Meydan Park) yapıldı. Kalabalık miting meydanının etrafında İngiliz, Fransız ve İtalyan askerleri devriye gezmekteydi. Türk bayrağıyla süslenmiş kürsüde sırasıyla İstikbal gazetesi başyazarı Faik Ahmet (Barutçu), Öğretmenokulu (Dârülmuallimîn) Müdürü Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu), Avukat Salih Zeki (Tuğtekin) ve Beyanzade Behram Beyler halka seslendiler. Konuşmacılar yurdumuzun Mondros Mütarekesi'nden sonra Wilson Prensiplerine aykırı ve haksız bir şekilde işgal edildiğinden bahsederek, ancak bu haksızlıklara göz yumulmayacağını belirtmişler ve "tek Türk kalıncaya kadar topraklarımızı kimseye kaptırmayacağız, direneceğiz, bu kararımızı buradan İtilaf Devletlerine ve bütün dünyaya ilan etmek için burada toplanmış bulunuyoruz" demişlerdir. Miting sonunda İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri ile Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'a Fransızca protesto telgrafları çekilmişti.38

I92I yılına gelindiğinde, Trabzon'da ilk zamanların tereddüt ve endişesi kaybolmuş ve bu tarihten itibaren Milli Mücadele'nin sonuna kadar çok sayıda miting ve gösteri yapılmıştır.

Birinci ve İkinci İnönü Zaferleri, milli heyecanın artmasında önemli bir etken olmuştur. Trabzonlular İnönü zaferleri dolayısıyla Türkiye büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya kutlama telgrafları göndermişler; Zaferin anısına istinaden Kavak Meydanı'nın adı, İnönü Meydanı olarak değiştirilmiştir. İkinci İnönü Zaferi'nin duyulması üzerine, I Nisan'dan itibaren şehrin her tarafı bayraklarla donatıldı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 3 Nisan akşamı büyük bir fener alayı düzenledi.

Sakarya Savaşı'nın başlaması Trabzon'daki milli heyecanı daha da artırdı. 24 Ağustos I921 günü Millet Bahçesi'nde büyük bir miting yapıldı. Öksüzler Yurdu (Darüleytam) öğrencilerinden birinin "Türk Çocuğunun Duası" adlı şiiri okumasından sonra sırasıyla İstikbal gazetesi Yazıişleri Müdürü Ebul Hamid Hüsnü ve Avukat Salih Zeki Beyler birer konuşma yaptılar. Ardından Mesut Efendi tarafından yapılan bir dua ile mitinge son verildi. Miting sonunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekildi.

1921'de Eylül'ün ilk günlerinde Batum Mebusu Edib ve Ali Rıza Beylerle birlikte Trabzon'a gelen Ağaoğlu Ahmet Bey, 12 Eylül 1921'de İnönü Meydanı'nda yapılan mitingde halka hitap etti. Konuşmasında, Milli Mücadele'nin öneminden bahsederek Türk milleti ve ordusunun fedakarlıklarından örnekler verdi. Ardından Faik Ahmet Bey, ordunun kahramanlığından ve zaferin büyüklüğünden bahsetti. Geçit resminden sonra, Öksüzler Yurdu öğrencileri tarafından İzmir'in şerefine "Sarı Zeybek" ve "bıçak oyunu" oynandı. Ağaoğlu Ahmet Bey, 5-6 Eylül tarihlerinde Tekalif-i Milliye binası salonunda konferanslar veren Ağaoğlu Ahmet Bey, 14 Eylül'de Erzurum'a gitmek üzere şehirden ayrılmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının yıldönümü dolayısıyla 23 Nisan 1922 günü Güzelhisar'da (Kalepark) bir tören yapıldı. Tümen Komutanı Mustafa ile Vali Vekili Sami Beylerin de katıldığı törende Öğretmenokulu Müdürü Mustafa Reşit Bey, günün "ulviyyet ve kudsiyetinden" bahseden bir konuşma yaptı. Öğrenciler tarafından şiirler okunduktan sonra sırasıyla Belediye, Tümen, Müdafaa-i Hukuk ve Hükümet daireleri önünde durulmuş ve İstiklâl Marşı okunmuştu. Çocuk

Alayları tarafından yapılan atışlardan sonra tören son bulmuştu. Akşam ise, Müdafaa-i Hukuk Kulübü fenerlerle aydınlatılmış, kulübde milli bayram şerefine bir çay ziyafeti verilmişti.

I5 Mayıs I922'de Belediye Meydanı'nda toplanan halk, İzmir'in haksız işgalini telin etti. Burada Avukat Zeki Bey ve Faik Ahmet birer konuşma yaptılar.

Büyük Taarruz'dan birkaç ay önce, Haziran 1922'de, Trabzon'a gelen Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Alay Karargahı salonunda üç konferans verdi. 14 Haziran akşamki konferansın konusu, yenilik ve muhafazakarlıkla ilgiliydi. 15 Haziran akşamı sunduğu konferansta "Milli Harplerimizin Tarihi"nden bahsetti. Üçüncü ve sonuncu konferansının konusu ise, " Büyük Fikir Cereyanları Karşısında Memleket Gençliği" idi. Trabzonlular, 1922 yılında Hamdullah Suphi Bey'den sonra Kazım Karabekir Paşa'yı ağırladılar. Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'da açtığı okullarda yetişmiş şehit çocuklarından oluşan 50 kişilik bir müfrezeyle 25 Ağustos'ta Trabzon'a gelmiş ve 9 Ekim tarihine kadar burada kalmıştır. Bu sırada Büyük Taarruz da kazanılmıştı. Zafer haberi Trabzon'da büyük bir sevinçle karşılandı. 7 Eylül günü öğle üzeri başlayıp gece geç saatlere kadar süren şenliklere Akçaabat, Yomra, Arsin ve Trabzon'un merkez köylerinden gelen binlerce kişi katıldı. Gece Kalepark'ta devam eden şenliklere Kazım Karabekir'le birlikte gelen çocuklar da katılarak oyunlar oynadılar.

Türk ordusunun 9 Eylül'de İzmir'e girmesinden sonra, I3 Eylül'de Trabzon'da yapılan mitinge halkın yanı sıra mülki ve askeri yetkililer, öğrenciler ve Trabzon'daki muhtelif derneklerin temsilcileri katıldı. Mitinge katılanlar Zaganos'tan Güzelhisar'a doğru yürürken en önde bulunan Doğu Cephesi bandosu ile Trabzon Eytam Sanayi Mektebi (Yetimler Sanat Okulu) bandosu "zafer havaları terennüm ediyorlardı". Şehir adeta bir bayram havası içindeydi.

Topluluk, "yürekleri dolduran bugünün gurur ve iftihar hisleri arasında Güzelhisar'a vasıl" olduktan sonra, buradaki törene Kazım Karabekir Paşa, Vali Hazım (Tepeyran) Bey, Galip Paşa, Kolordu Komutanı Ali Said Paşa, Tümen Komutanı Galip Bey, askeri ve mülki erkan katıldı. Okunan duaların ardından Faik Ahmet Bey ve Kazım Karabekir Paşa birer konuşma yaptılar. Kurbanların kesilmesi ve I0I pare top atışından sonra halk İnönü Meydanı'nda toplandı. Yapılan konuşmalardan sonra Kazım Karabekir, Vali ve Rus Konsolosu'nun da hazır bulunduğu törende öğrenciler muhtelif spor gösterilerinde bulundular. Erzurum'dan gelen şehit çocukları tarafından "Öğüd"ler okundu, ardından meydana şeritlerle bir Türkiye haritası çizilerek bunun üzerinde modern ulaşım araçları temsil edildi. Gündüz yapılan zafer kutlamaları, milli ve mahalli oyunları müteakip geçit resmiyle sona ermişti. 13 Eylül günü bütün şehir çeşitli resim, tak ve yazılarla süslenmişti.39

Hıfzırrahman Raşit Öymen, Büyük Taarruz sırasında Kavak (İnönü) Meydanı'nda yapılan mitingler hakkında şunları yazmaktadır:

"… Bu Kavak Meydanı'nda bayram eğlenceleri yapıldığı gibi, horon oyunları da oynanırdı, Kurtuluş Savaşı'nın zafer günleri de anılırdı. Nitekim Büyük Taarruz'un geliştiği günlerde hem meydanda, hem de Şark Meydanı denilen İskeleye giderken olan ve sonradan adı Hürriyet

Meydanı'na çevrilen yerde nutuklar söylenir ve gösteriler yapılırdı. Cumhuriyetin ilanından önce son Şeriye Vekili olan Mustafa Fehmi Gerçeker o sıralarda Trabzon'un iç siyasi hayatında Giresun'da Topal Osman Ağa'ya benzer bir rolü olan Kayıkcılar Kahyası Kaptan'ın öldürülmesi davasını incelemek üzere gelen tahkik heyetinin Başkanıydı. Yanında İnönü'nün uzun süre Başvekilliği sırasında Müsteşarlık yapan Kemal Gedeleç Bey de bu heyete dahildi. Büyük Zaferin şenliğini yakından görmek için heyet halinde çadır örtüler altında bir nevi trübün vazifesini gören bölümün şeref misafirleri gibi özel yerlerini almışlardı. Rahmetli Faik Ahmet Barutcu bu yıllarda genç bir avukat olarak ve İstikbal gazetesini de kuran bir başyazar olarak kürsüye çıkmış, mikrofon gibi araçlar o zaman bulunmadığı için, yumruklarını Akdeniz'e değin sallayan ve olanca sesiyle heyecanını dile getiren konuşması ve bazı cimnastik gösterilmesi, seyircilerin ilgisini çekmekte ve günün heyecanını yaşatmaktaydı."40

Milli Mücadele yıllarında Trabzon çevresinde de muhtelif vesilelerle miting ve gösteriler yapıldı.

Akçabat'ta halk cephelerdeki gelişmeleri Milli Mücadele'nin ilk günlerinden itibaren yakından takip ediyordu. Sık sık kasabaya gelen köylüler muharebe hakkında bilgi alırlardı. Belediye her günkü haberleri bir kağıda yazıp asıyordu. Okuryazar olanlar belediyenin önündeki ilanlardan okuyorlar, okuyamayanlara anlatıyorlardı. 22 Haziran l920 günü yapılan mitinge binlerce ahali ulema, eşraf tüccar ile öğrenci katılarak Sevr'i protesto ettiler. Büyük Taarruzun kazanılması üzerine, 8 Eylül cuma günü şehitlerin ruhuna mevlit okutularak kurbanlar kesildi. Hükümet binası önünde yapılan törende, Kaymakam Şevket Bey tarafından halka hitaben bir konuşma yapıldı.41

Haziran 1920'de Sevr görüşmelerine karşı Maçka ve Of'da gösteriler yapıldı. Maçka Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Salim Bey ile Müftü Mehmet Kamil ve eşraftan birkaç kişinin imzasıyla bir protesto yazısı gönderildi. Yine 20 Temmuz 1920 günü Maçkalılar, Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali üzerine "tezahürat-ı vataniye"de bulundular. Hükümet meydanında toplanarak halk, TBMM'nin emrine hazır "gönüllü efrad kaydına" başlamıştı. Bu gösterilerde Maçka Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Salim Bey'in büyük rolü olmuştu.42

Milli Mücadele Dönemi'nde Rize'de bir çok miting yapılmıştır. Böylece Milli Mücadele heyecanı canlı tutulmaya çalışılmış ve yurdun haksız işgaline karşı halkın protestosu İtilaf Devletlerine iletilmişti.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin yıldönümü münasebetiyle l5 Mayıs l920'de, Belediye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde bir miting yapıldı. Miting Heyetinde Belediye Başkanı Hakkı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mehmet, Müftü Mehmet Hulusi, eşraftan Osman, tüccardan Ahmet ve İdare Meclisi üyesi Ahmet bulunuyordu. Rize'de "binlerce ahalinin iştirakiyle" düzenlenen mitingde, herhangi bir sebep olmadığı halde, Wilson Prensiplerine aykırı bir şekilde " Anayurdumuzun en kıymetdar bir kısmı olan İzmir'in pek vahşiane ve kanlı bir surette Yunanlılar tarafından işgal edildiği ve Yunanlıların bu işgal esnasında İzmir ve mülhakatındaki kardeşlerimizin mal, can ve ırz ve namusları gibi her türlü mukaddesatlarına icrâ ve temâdî ettirmekte oldukları" İzmir fâciası kınanmıştı. Miting sonunda hazırlanan bildiride, Yunan işgal ve vahşetinin protesto edilerek canilerin cezalandırılmaları ve İzmir ve çevresinin tahliyesi taleb ediliyordu.

Sevr Antlaşması'nın imzalanması da Rize'de büyük tepkiye sebep oldu. 27 Ağustos günü, onbin kişinin katıldığı bir miting yapıldı. Miting sonunda hazırlanan protesto bildirisi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mehmet, Miting Heyeti Başkanı Lazzade Mustafa, Belediye Başkanı Hakkı, ulemadan Nuh, Hasan, Ali Rıza; Miting tertip heyetinden İsmail, Mustafa ve İlyas Beyler tarafından imzalanmıştı. Wilson Prensiplerine, özellikle Türkiye'yi ilgilendiren Onikinci maddeye atıfta bulunulan bildirinin sonunda, yaşamak hakkımız ve milli bağımsızlığımızın tamamen teminine kadar bilumum mağdur ve mazlum milletlerle müştereken yağmakâr ve emperyalist canavarlara karşı mücadeleye devam hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bütün arzu ve kararlarına bağlı oldukları bildiriliyordu

Kazanılan her zafer, kurtarılan her vatan toprağı Rize'de büyük sevinç ve heyecan uyandırdı. Ardahan'ın anavatana katılması dolayısıyla Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir kutlama telgrafı gönderildi. Aynı şekilde Artvinliler de, Ermeni ve Rumların Rize'yi kendi hakimiyetlerine alma teşebbüslerine şiddetle karşı çıkmışlardı.

1921'de TBMM'nin egemenliğine girmesinden sonra Artvin'de de mitingler yapılmaya başlandı. İkinci İnönü Zaferi'nin yıldönümü münasebetiyle, İnönü Meydanı'nda yapılan mitinge binlerce kişi katıldı. I922'de İzmir'in işgalini tel'în etmek üzere, yine İnönü Meyedanı'nda bir miting düzenlendi. Numune Mektebi Müdürü yaptığı uzun konuşmasını "İzmir Türktür Türk kalacaktır" sözleriyle bitirmişti. Artvin Müdafaa-i Hukuk Reisi Hasan Bey mitingin düzenlenmesinde önemli rol oynadı.43

TBMM'nin açılmasından sonra Ordu'da ilk miting 11 Haziran 1920 Cuma günü yapıldı. Türk milletinin idam hükmü niteliğindeki Sevr görüşmelerinin protesto edildiği bu miting, Trabzon eski mebusu Hafız Mehmet Bey'in bir konuşmasıyla sona erdi.44 Büyük Taarruz Ordu'da büyük bir coşkuyla karşılanmıştı.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine, 17 Mayıs Pazar günü Giresun'un Camlı Çarşı mevkiinde, Giresun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde düzenlenen miting sonunda İstanbul'da Sadrazamlığına ve İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderildi.45

9 Eylül'de İzmir'in kurtuluşu Hopa'da büyük tezahüratla karşılandı. İzmir'in kurtuluş haberini içeren 10 Eylül tarihli telgraf kapalı bir zarf içinde Kızılay adına müzayedeye konuldu. Kaymakam Zeki Bey, üzerinde bulunan yedibuçuk lira değerindeki altın saat madalyasını kösteğinden koparıp müzayedeye koydu. Müzayedeyi eşraftan Osman Agazade Hacı Hasan Efendi'nin oğlu Mehmet Efendi kazanmıştı. Şehitler için Harun Efendi tarafından Çarşı Camii'nde mevlid okutulup baştan başa sancaklarla donatılan şehirde sevinç gösterileri yapılmıştı.46

İstikbal Gazetesi ve Doğu Karadeniz'de Basın

Trabzon'un kurtuluşundan sonra ilk olarak, Dava Vekili Hüseyin Avni Bey tarafından Yeşilyurt gazetesi çıkarılmıştır. Daha sonra Faik Ahmet (Barutçu) İstikbal'i, Osman Nuri Eyüpoğlu İkbal'i yayımladı. 13 Şubat 1915'te yayın hayatına son veren İkbal gazetesi, 13 Kasım 1919'da yeniden

yayınlanabildi. İşgal döneminde her yer gibi matbaalar da yağmalandığından, gazetelerin bütün nüshası kaybolmuştu.

Faik Ahmet (Barutçu) tarafından çıkarılan İstikbal gazetesi, 10 Aralık 1918-17 Mart 1925 tarihleri arasında toplam 1426 sayı yayınlanmıştır. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı niteliğindeki İstikbal, Mütareke'den Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yayın hayatını kesintisiz sürdürebilmiş nadir gazetelerden biri olma özelliğini de taşımaktadır.

İstikbal'in ilk zamanlarda çok güç şartlar altında çıktığı, zaman zaman kağıt sıkıntısıyla karşılaşıldığı ve Trabzon'da bir Rum matbaasında yayınlandığı bilinmektedir. Gazete idarehanesinin, 1919 yılı sonlarında "Sakız Meydanı'nda Barutcuzade binasında daire-i mahsusa"da bulunduğunu; haftada iki defa cumartesi ve salı günleri yayınlanan "siyasî ve ilmî bir Türk gazetesi" olduğu eldeki mevcut sayılardan anlaşılmaktadır. l920 yılında gazete kendi matbaasına sahip olduktan sonra, idare ve basım yeri Sakız Meydanı'nda İstikbal Yurdu olmuştur.

İstikbal gazetesi, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin görüşlerini yansıtan bir yayın politikası takip ediyordu. Cemiyet Başkanı Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi'nin oğlu ve aynı zamanda Cemiyet yönetim kurulu üyesi Faik Ahmet (Barutçu), İstikbal'in imtiyaz sahibi ve başyazarı idi. İstikbal'de Faik Ahmet'ten başka, Ebulhamid Hüsnü, Nüzhet Haşim Sinanoğlu, Adnan Sabih, Salih Zeki, Abdülvahab, Ustazade Nazmi, Ahmet Hamdi ve Ebul Nimet tarafından yazılar yayınlanmıştır.Trabzon Lisesi öğretmenlerinden Murat Uraz da, bazı mizahi manzumeler ve Trabzon tarihiyle ilgili makaleler yazmıştır.

Faik Ahmet, hemen her gün yazdığı başmakaleleriyle gazetenin yayın hayatına çok büyük katkıda bulunuyordu. Onun 7 Nisan 1920-26 Aralık 1922 tarihleri arasında İstikbal'de 311 adet makalesi yayınlandı. Yazılarında Milli Mücadelenin muhtelif meseleleri başta olmak üzere iç ve dış politika, TBMM Seçimleri, Pontus Meselesi, Bolşeviklik, yerel yönetimler ve İstanbul hükümetiyle ilgili konulara değinmiştir. O yıllarda kendisini yakından tanıyan H. Raşit Öymen'in belirttiği gibi Faik Ahmet, "genç yaşında kurduğu İstikbal gazetesinin baş sütunlarında dünya olaylarını ve yeni rejimlerin ruhunu tahlile çalışır, devrinin gençlerine ve yaşlılarına o karanlık günlerde rehberlik eder"di. Öymen anılarına şöyle devam etmektedir:

"…İstikbal gazetesindeki odası, Birinci Büyük Millet Meclisi reislerinden tutun da, devrin tanınmış birçok siyaset adamlarının, yazarlarının, generallerinin ve işgal kuvvetleri tarafından dağıtıldığı için İstanbul Meclisi'nden uzaklaştırılanların uğrağı ve meşveret meclisi halinde dolup taşardı. Daha o zamanlar ince fıkraları, nükteli konuşmaları, şen kahkahaları, meselelerin özüne nüfuz eden nazarları, hür düşünceleri ve heyecanlı atılışlarıyla Barutçu, bulunduğu meclisin söz ve fikir mihrakı halinde dikkati üzerinde toplardı."47

1921 yılında gazetenin Ortahisar, Dabağhane, Semerciler ve Hürriyet Meydanı'nda satış şubeleri oluşturuldu. Böylece, henüz başka bir gazetenin yayınlanmadığı o günlerde, Anadolu Ajansı'nın günlük tebliğleri Trabzonlulara daha kolay iletilmiş oluyordu.

İstikbal'i yayınlayanlar Anadolu Ajansı dışında Türk basınını, özellikle İstanbul ve Ankara basınını yakından takip ediyorlardı. Hakimiyet-i Milliye ve Yenigün gibi Ankara gazeteleri dışında, Anadolu'daki yerel gazetelerden de haber aktarıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, İstanbul gazeteleri de çoğu kez Karadeniz'le ilgili haberlerini İstikbal'den iktibas ediyorlardı. Dış basın da İstikbal'in önemli bir haber kaynağını oluşturmaktaydı: Başta Yunan, İngiliz ve Fransız gazeteleri olmak üzere Avrupa basınından, özellikle Azerbaycan, Rusya ve Kafkasya'daki olaylar hakkında Batum'da yayınlanan İslam Gürcistan'ı gazetesi ile Gürcistan'ın resmi gazetesi Barba ve bazen de Trabzon'daki Moskova telsizinden yararlanıldığı görülmektedir. Ayrıca Ankara ve Batum'da özel muhabirler görevlendirilmişti. Batum muhabiri Abdulhalim Hilmi idi. Gazetenin Ankara muhabirliğini yapan Bilecik (Ertuğrul) mebusu Osmanzade Hamdi Bey'in, Yunanlıların Anadolu'dan çıkarılmalarından hemen sonra İzmir'e gitmesi üzerine, bu görev Yenigün gazetesi Yazıişleri Müdürü Kemal Salih Bey'e verilmiştir. İstikbal gazetesi yazıişleri heyeti adına Faik Ahmet Bey, Osmanzade Hamdi Bey'e şu telgrafı göndermiştir:

"Üç sene hasretle yandığımız Güzel İzmir'imize İstikbal'den de binlerle selam götürünüz. Gazetemiz aziz ve muhterem İzmir muhabiri için selametler diler."48

Bu dönemde Trabzon'da, İstikbal'den başka daha bir çok gazete ve dergi yayınlanmıştır.

Murat Uraz tarafından çıkarılan Nur Mecmuası'nda fen, edebiyat ve müzikle ilgili yazılara yer verildiği anlaşılmaktadır. 10 Nisan 1920 tarihli bir ilanda, "Trabzon'un yegane edebi ve ilmi haftalık mecmuası" şeklinde tanıtılan derginin 7. sayısı yayınlandığı duyurulmuştu.

Eyübzade Ömer Fevzi tarafından Kasım 1918'de, "Siyasi, ictimai, iktisadi, mebahisi muhtevi olarak şimdilik haftada iki defa pazartesi ve perşembe günleri" yayınlanan Selamet gazetesi çıkarılmıştır. Bu gazete Serasi Matbaası'nda basılıyordu. Ömer Fevzi'nin Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif tavır alarak aleyhte yazılar yayınlaması üzerine, gazetesi Eylül 1919'da kapatılmıştır.

İlk sayısı Aralık 1918'de yayınlanan Kaygu mecmuası, eğitimin gelişmesine yönelik edebi ve sosyal yazılara yer veriyordu. Onbeş günde bir yayınlanan Kaygu, önce Mihalidi, 13. sayıdan sonra da Serasi matbaasında basılmıştır.

1919'da İğne, 1921'de Güleryüz, 18 Mayıs 1922'de ise Kahkaha adıyla mizah dergileri yayınlandı. Mart 1923'te Kahkaha 48. sayıya ulaştı. Haziran 1921'de M. Hayri (Eyüboğlu) tarafından çıkarılan Fecir'de, gençliğin ilerlemesine yönelik edebi, sosyal ve ilmi yazılar yayınlanmaktaydı.

1 Nisan 1922'de, "Güzel Trabzon" adıyla gün aşırı bir gazete yayın hayatına girdi. Ali Becil tarafından çıkarılan bu gazete, başlangıçta Uzun Sokak'ta Mihalidi Matbaası'nda basılıyordu. Güzel Trabzon gazetesi bir süre sonra Halk gazetesi adıyla yayınlanmışsa da, Eylül 1923'te "tatil-i neşriyat eylemiş"ti. Nisan 1922'de Hak adlı başka bir gazete yayın hayatına katılmıştı.

Kasım 1922'de, Zafer adıyla haftalık bir dergi yayınlanmaya başladı. Hatibzade Kemal tarafından çıkarılan bu dergi, Uzun Sokak'ta Turan Matbaası'nda basılıyordu. Ne var ki, " Zafer Mecmua-ı edebbiyesi beyannamesi hilafına olarak daha ilk nüshasında siyasi makalat ve tenkidat ile intişar ettiğinden zabıta tarafından toplattırılmıştı".

1 Eylül 1922 tarihinde yayın hayatına başlayan Düşünceler adlı dergi, kısa ömürlü olmuş; 7 Ekim 1923'te yayınlanan 3. sayısıyla kapanmıştır.

Ekim 1922'de, "Darülmuallimin fenn-i terbiye muallimi" Hıfzurrahman Raşit (Öymen) tarafından Yeni Mektep adlı bir eğitim dergisi yayınlandı.

30 Aralık 1921 Cuma günü ilk sayısı yayınlanan Genç Anadolu "ilmi, edebi ve bilhassa terbiyevi mecmua" idi. Derginin sahibi Nizameddin; idarehanesi ise, "Trabzon'da Uzun Sokak'ta Mihalidi Matbaası'nda daire-i mahsusada" idi. Genç Anadolu'da Trabzon lisesi müdürü ve edebiyatcılarımızdan Ali Canib (Yöntem), Cumhuriyet tarihimizin tanınmış eğitimcilerinden Hıfzırrahman Raşit (Öymen), İbrahim Cudi ve öğretmen ve doktorların yazıları yayınlanmıştır.49

Doğu Karadeniz'in idari ve kültür hayatı açısından merkezi durumunda olan Trabzon dışındaki şehirlerinde de gazete ve dergiler yayınlanmıştır. Ordu'da Güneş, Azim, Ordu Bucak, Bucak gazeteleriyle Güneş Mecmuası yayınlandı. Giresun'da Işık, Giresun, Karadeniz ve Gedikkaya gazeteleri yayınlanmıştır. Artvin'de Ali Rıza Bey tarafından çıkarılan ve Trabzon'da basılmakta olan Yeşil Yuva dergisinin ilk sayısı 1 Ağustos 1922'de yayın hayatına girmişti.50

Doğu Karadeniz Kıyılarında İtilaf Devletleri

Mütarekeden sonra İtilaf Devletleri, her yerde olduğu gibi, Doğu Karadeniz'de de kontrolü ellerinde tutmaya çalışmaktaydılar. Temsilci ya da kontrol subaylarının yanı sıra İtilaf Devletleri ve Yunanlılara ait gemiler bir tehdit unsuru olarak kıyılarda varlıklarını sürdürmekteydiler.

1919'da Trabzon'da İngilizler herşeyi kontrol altına almışlardı. Nisanda Trabzon sokaklarında İngiliz ve Fransız subayları geziyordu. Trabzonlular Ermeni ve Pontuscuların faaliyetleri karşısında tedirgindiler. İngiliz dononmasını her belanın başlangıcı olarak görüyorlardı.18 Nisan 1919'dan beri geçici olarak Trabzon'da bulunan İngiliz kontrol subayı Crawford, hararetli bir Rum taraftarı idi. Batum'daki Rumların Trabzon'a gelmelerine yardımcı oluyordu.

Trabzonda Fransız temsilcisi Lepissier, "dehşetli Türk aleyhtarı" idi. İstanbul'daki merkeze bağlı olarak çalışan Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Fransız temsilcisinin nüfuzu altındaydı. Fransızlar yerli Rumlar vasıtasıyla herşeyi mübalağalı öğreniyorlardı.51 Karadeniz kıyılarında propaganda çalışmalarında bulundukları da oluyordu. Ağustos 1920'de bir Fransız teyyaresi Trabzon üzerinde uçarak Bolşevikler aleyhine beyannameler atmışlardı.52

Karadeniz'de seyreden Türk yolcu gemileri, önceleri Fransız ve İngiliz gemilerinin tacizkar davranışlarına maruz kalıyorlardı. 10 Kasım 1920'de Giresun'dan hareket eden Fransız bandıralı

Pake vapurunun refakatindeki bir gemi Ebulhayr istikametlerinde Ordu'dan Giresun'a gelmekte olan Seyri Sefain İdaresi'nin Ümit vapurunu top atışlarıyla durdurduktan sonra, vapura çıkan iki subay ve iki er tarafından yolcular aranmış, bazı sandıklar kırılmak suretiyle ticaret eşyası karıştırılmıştı. Ümit vapurunu bu şekilde tahrip ettikten sonra Ordu iskelesine gelen Pake vapuruna Ordu tüccarı yük vermediği gibi, kayıkcılar da yanaşmamışlardı.

O gece Ordu limanında kalan vapur ve ganbot kaptanları sabah üzeri iskeleye çıkarak bir yanlış anlaşılma sonucu Ümit vapurunu aramaya mecbur olduklarını ifade etmişler ise de, halk bu mazereti inandırıcı bulmamıştı. Bunun üzerine Pake vapuru ile muhafız gambot limandan ayrılmak zorunda kalmışlardı.53

Amerika ve İngiliz gemileri Giresun ve Trabzon limanlarına uğrayıp şehirde mülki ve askeri yetkililerle görüşmelerde bulunabiliyorlardı. Ancak 1921'de Ankara'nın aldığı tedbirlerle bu ziyaretler ve limanlardan giriş çıkışlar kontrol altına alındı. İngilizlerin, Anadolu'yu işgal ettirdikleri Yunanlılarla olan yakınlıkları biliniyordu. Trabzon limanı Batı Cephesi'ne yapılan nakliyatın çok önemli bir merkezi durumundaydı. Nakliyat 1920 yılında başlamış ve Sakarya Savaşı öncesinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. İtilaf devletlerinden gördükleri destekle Karadenize açılan Yunan gemileri bu sevkiyatı önlemeyle çalışırken kıyıdaki önemli merkezleri de top ateşine tutmuşlardır.

22 Haziran 1920'de Yunan genel taarruzunun başlaması üzerine, düşmanın muhtemel bir çıkarma ve bombardıman harekatına karşı Karadeniz kıyılarında bazı tedbirler alınmaya başlanmıştı. Kesin zafer kazanılıncaya kadar bu uygulamalara devam edildi. Dahiliye Vekili Bayiç Bey, Temmuz 1920'de Trabzon Vilayeti'ne gönderdiği yazıda, ansızın yapılacak bir çıkarma harekatı karşısında vilayet merkezinin dahilde münasip bir mahalle nakliye, değerli evrak ve defterlerin demir sandıklarla taşınabilmesi hususunda hazırlıkların başlatılmasını istedi.

1921 yılında artan deniz nakliyatına engel olmaya çalışan Yunanlılar, 26 Mart'tan itibaren Karadeniz kıyılarını abluka altına almışlardı. Yunanlılar, Karadeniz'e açılan Kılkış ve Averof gibi muharebe ve zırhlı kruvazörleri bu maksatla görevlendirdiler. Bu abluka giderek korsan hareketine dönüştü. Kıyı gözetleme istasyonlarımızın ve liman başkanlıklarının düzenli ve işbirliği içinde çalışmaları karşısında pek başarılı olamayan Yunan gemileri, Haziran 1921'den itibaren Karadeniz kıyılarındaki açık şehirleri bombardıman etmeye ve bazı yelkenli ve küçük kayıkları yoklamak ve batırmak suretiyle faaliyetlerini artırdılar.

Yunan gemilerinin Ereğli'yi ve 7 Haziran'da İnebolu'yu bombalaması üzerine TBMM Hükümeti, 12 Haziran 1921'den itibaren Karadeniz kıyılarındaki bütün şehirleri harp sahası olarak ilan etti. Harp sahası içinde bulunan Trabzon'da, muhtemel bir taarruza karşı, askeri ve mülki yetkililer bu konuda bildireler yayınladılar. Yunan gemilerinin 20 Temmuz'da şehri topa tutmalarından sonra yayınlanan bildiride, yetkililer tarafından muhtelif surette teyid edilmediği sürece halk bazı şaibelere kanıp telaş ve endişeye düşmemeleri için uyarıldı.

Bildirinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra Vakfıkebir kaymakamlığınca, Kılkış zırhlısının refakatinde bir torpido ile bir geminin doğu istikametinde seyretmekte olduğunun telefonla Trabzon Polis Müdürlüğü'ne bildirilmesi üzerine karakollar hemen haberdar edildi. Halk bu haberi sükunetle karşıladı. Kadınlar ve çocukların bir kısmı güvenilir ve sağlam sığınaklara çekildiler, bir kısmı da Kuzgundere ve Zaganos havalisine çekildiler. Polis kuvveti askerlerle takviye edilerek şehre düzenli devriyeler çıkarıldı.

20 Temmuz 1921 günü Trabzon önlerine gelen Panten sınıfı bir Yunan muhribiyle yanındaki yardımcı kruvazör, şehri 20 dakika süreyle topa tuttu. Yardımcı kruvazör Mendirek, Boztepe ve Değirmendere mıntıkalarına ateş açtı. Trabzon'a yönelik muhtemel bir taarruz hareketine karşı bazı önlemler alınmış, denize hakim bir yerde bulunan Güzelhisar'a (Kalepark) da bir top yerleştirilmişti. Türk bataryalarının hemen karşılık vermesi üzerine, Panter torpidosu büyük hasar görerek Çömlekçi semti takacılarının eline esir düşmekten son anda kurtulmuştu. Bu olaydan sonra Yunan gemileri şehri bir daha bombalamayı göze alamamışlardır.

Kıyılarda başarılı olamayan Yunanlılar, küçük tekne ve kayıklarla Karadenizde seyreden Türk ticaret gemilerini soymaya başladılar. Bu gemileri içinde subay ve askeri eşya aramak bahanesiyle durduruyorlardı. 24 Temmuz'da İstanbul'dan Trabzon'a gelmekte olan bir yelkenli, Kılkış zırhlısıyla refakatindeki torpido ve nakliya gemisi tarafından durdurularak, para ve eşyalarına elkoymuşlardı. Ağustosta Karadeniz seferini yapan Giresun vapuru Ordu açıklarında arama bahanesiyle durdurularak içerideki bir çok eşyayı gasbettiler. Bu olaydan sonra, 11 Ağustosta Trabzon'dan İstanbul'a dönüşünde Giresun vapuruna tüccar eşya vermemiş hiçbir yolcu binmemişti. Bu olay Seyri Sefain İdaresi Trabzon Acenteliği tarafından ilgili makamlar nezdinde protesto edildi. Yine aynı tarihlerde İstanbul'dan Trabzon'a gelmekte olan Gülnihal vapurundan 200 sandık şeker çalmışlardı.

6 Ağustos sabahı Yoroz açıklarına gelen iki Yunan gemisi, akşama kadar rastladıkları kayık ve teknelere zarar verdiler. Ahmet Reis'e ait küçük bir yelkenli kayığı bir müddet sürüklendikten sonra Yoroz civarında batırarak, kayıkta bulunan altı çuval mısır ve Ahmet Reis'in cebindeki dört lirayı da gasb ettiler. 8 Ağustos günü Rize açıklarından gelen bir torpido ile bir nakliya gemisi rastladıkları yelkenlilere saldırdılar. Rizeli Mehmet'in kayığına dört mermi atmışlarsa da isabet ettirememişlerdi. Açıkta ele geçirdikleri İsmail Kaptan'ın kayığından altı teneke gaz yağı ve yüzaltmış guruş almışlar, Pazar'lı bir kayıkçıdan da beş koyun almışlardı. Bu olaylardan birkaç gün sonra, bir ara Ordu ve Giresun açıklarında gözüken Kılkış gemisiyle refakatindeki torpido, 23 Ağustos sabahı Rize önlerine gelerek aynı gün akşam üzeri Trabzon limanı açıklarından batı istikametine geçmişti.

Bütün bu olaylar Trabzonluları yıldırmıyordu. İstikbal'da çıkan yazılarda Yunan gemilerinden "tekne" veya "kömürcü tekneleri" şeklinde alaylı bir ifadeyle sözediliyordu. Bu saldırıların boşa olduğu ve bunun "coşan Anadolu azmini teşdiden başka bir netice vermeyeceği"ne inanılıyordu.

Sakarya yenilgisinden sonra Yunan gemileri bir süre daha Karadeniz kıyılarında dolaştılar. 22 Eylül 1922'de Karadeniz'de 2 muhabere gemisi ile 2 muhrip ve 1 yardımcı kruvazör faaliyet halindeydi. Eylülde iki Yunan gemisi Trabzon açıklarından Rize istikametine doğru geçti. Bu gemiler

Sürmene kıyılarında gazyağı yüklü bir kayığa kırk kadar mermi atmalarına rağmen hiçbirini isabet ettiremediler. 1922 yılında kesin zafere kadar Yunan gemileri Trabzon kıyılarında arasıra görünmüşlerse de, önemli bir varlık gösterememişlerdir.

Yunan savaş gemilerinin Karadeniz'de seyreden Türk ticaret gemilerine yönelttiği tacizkar hareket karşısında, TBMM mukabil bir karar aldı. 1922 yılında, Rus limanlarıyla İstanbul arasında işleyen Yunan ticaret gemilerine taarruz etmek ve ele geçirmek için teşebbüse geçildi. Takiple görevlendirilen Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığı, Rus limanlarından ayarılan Yunan ticaret gemilerini Rus kara suları dışında yakalamak için bazı tedbirler aldı. Takip sonunda Enosis adlı Yunan şilebi 26 Nisan'da elegeçirilerek, Türk bayrağı çekildi ve Trabzon adı verildi. Gemide çok mikdarda ganimet eşyayla birlikte önemli mikdarda mücevheratta bulunduğu sonradan anlaşılmıştı.

Bütün bu olaylardan, Karadeniz'de serbest bırakan İtilaf Devletleri sorumlu tutuluyordu. Karadeniz'de İtilaf Devletlerine ait ticaret gemilerine karşı başlangıçta fazla bir kısıtlama getirilmemekle birlikte, askeri gemiler daha dikkatle takip edilmeye başlandı. 1921 yılından itibaren Ankara Hükümeti, kıyı limanlarında özellikle İngiliz gemilerine karşı bazı tedbirler alınmasını istedi. 3 Ocak 1921'de Dahiliye Vekili Refet (Bele), gönderdiği talimatta, İngiliz ticaret gemilerinin limanlara uğramasıyla ilgili iznin, Ankara Hükümeti tarafından verileceğini bildirdi.

Haziran'da Samsun limanına uğrayan iki İngiliz torpidosu, 31 Temmuz 1921 pazar günü sabahı Giresun limanına geldi. Torpido komutanın bir yazı ile görüşme talebinde bulunması üzerine, bir saat sonra cevap verileceği şifahen bildirildi. Yazılı cevabı gelip almaları torpidonun kayıktaki tercümanına bildirilmiş ise de, kayık torpidoya dönerek cevabı beklemedene her iki torpido doğu istikametine doğru harekete geçti. Trabzon Vilayeti bu haberi Giresun Mutasarrıfı Sadrettin Bey'in telgrafından öğrenmişti. İngiliz gemileri aynı gün öğleden sonra Trabzon limanına geldiler. Küçük rütbeli bir subayla Ermeni bir tercüman iskeleye yaklaşarak Onüçüncü Tümen Komutanı Miralay Seyfi (Düzgören) Bey'le görüşmek istediler. Seyfi Bey, Dahiliye Vekaleti'nin talimatı gereği görüşme maksadının yazılı olarak bildirmelerini istedi. Kaptan binbaşısı imzasıyla gelen İngilizce cevapta şifahen görüşmek talebinde bulunuyordu. Seyfi Bey, yazılı cevapta ticari gemilerin limanlarımıza girişinin Ankara'nın iznine bağlı olduğunu hatırlatarak bu isteklerinin yazılı olarak verilmesini istedi. Bunun üzerine torpidolar doğuya hareket ettiler. Seyfi Bey, Rize Mutasarrıfını telgrafla haberdar etti. Yetkililer, İngilizlerin istihbarat toplamak amacında oldukları kanaatindeydiler.54

Trabzon'da halk arasında da İngilizlere karşı bir tepkinin doğduğu gözlenmekteydi. Nitekim bir yıl önce yaşanan bir olayda bu tepki açıkça ortaya çıkmıştı. 18 Nisan 1920 günü, limanda demirleyen gemilerden şehre çıkan İngiliz askerlerinin taşkınlıklarını protesto etmek isteyen büyük bir topluluk Müdaffa-i Hukuk binasında toplanarak, ertesi gün İngilizlerin şehre çıkmaları halinde silahla karşılık vereceklerini bildirdiler. Valilik halkı teskin ettikten sonra, ortaya çıkacak olaylardan hükümetin mesul tutulamayacağını Fransız mümessili vasıtasıyla İngiliz amirale iletti. Ertesi gün halk dükkanlarını kapatırken, şehir ve köylerden gelen büyük bir topluluk da Soğuksu'da Tümen karargahına gelerek mücadele için herşeye hazır olduklarını bildirdiler. Boztepe'de Ruslardan kalma birkaç topu imha eden İngilizler, halkın kararlı tutumu karşısında şehre uğramadan gemilerine dönmüşlerdi.55

Doğu Karadeniz'de Halkın Milli Mücadeleye Katkıları

Doğu Karadeniz'de halk Milli Mücadele'ye çeşitli şekillerde katkıda bulundular. Bu yıllarda başta Giresun olmak üzere bir çok yerde gönüllü birlikler kurularak Pontusculara, Doğu ve Batı Cephelerine gönderildi.

Giresun ve çevresindeki gençlerin gönüllü olarak Milli Mücadele'ye katılmalarında Topal Osman'la birlikte Giresun Askerlik Şubesi Başkanı Tirebolu'lu Hüseyin Avni Alpaslan'ın büyük rolü olmuştur. Hüseyin Avni Bey'in, TBMM'nin vereceği her göreve hazır olduğunu bildirmesi üzerine, Giresun ve çevresinden bin kişilik bir tabur oluşturularak Doğu Cephesi'ne gönderilmesine izin verilmişti.

Hüseyin Avni Bey, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarındaki kahramanlıklarıyla tanıdığı Osman Ağa ile sıkı bir işbirliğine girerek başta Giresun olmak üzere Tirebolu, Trabzon, Rize ve Ordu'dan bir çok gencin gönüllü olarak toplanmasını sağladı. Bunun sonucunda 1920 yılında Giresun Gönüllü Taburu oluşturuldu.

1920 yılı Ağustos ayında, bütün levazımı Ordu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin girişimleriyle sağlanmak üzere, Ordu kazasında 200 kişiden oluşan bir gönüllü taburu teşkil edildi. Aynı günlerde Giresun'dan 300, Tirebolu'dan 150, Görele'den 100 ve Akçaabat'tan 300 kişilik birer gönüllü müfrezesi oluşturularak cepheye gitmek üzere hazır bulunuyordu. Vakfıkebir'de Teğmen Nuri Efendi komutasındaki 80 kişilik bir gönüllü müfrezesi Şebinkarahisar üzerinden Doğu Cephesi'ne hareket etmişti.56

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Osman Ağa ile Hüseyin Avni Alpaslan tarafından oluşturulan Giresun Gönüllü Taburu, cepheye gitmek üzere 12 Eylül 1920'de Trabzon'a gelerek Kavak Meydanı'nda karşılandı. Giresun Gönüllüleri 22 Eylül günü Trabzon'dan ayrılırlarken, kendilerine Vali Vekili ve 3. Tümen komutanı Rüşdü Bey, Alay Komutanı Rıza Bey, Müftü Mahir Efendi ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri uğurladılar. Doğu Cephesine giden Gönüllü Müfrezesi, burada kazanılan zaferden sonra, Batı Cephesine gitmek üzere Ziya Bey'in komutasında Şubat 1921'de tekrar Trabzon'a geldiler.57

Hüseyin Avni Bey, 1920 yılında Giresun Nizamiye Alayı adıyla düzenli bir birliğin kurulmasına da öncülük etmiştir. Önceleri Komutanlığını Hüseyin Avni Bey'in yaptığı bu alaya daha sonra Alparslan Gurubu adı verilmiştir.58 Başlangıçta Nizamiye Taburu'nun iaşesinin mülki idarece karşılandığı anlaşılmaktadır. Trabzon Vilayetinden Ordu Kaymakamlığına gönderilen bir yazıda, Taburun ihtiyacı olan mısır, fasulye ve arpanın Ordu Kaymakamlığınca karşılanacağı bildirilmişti.59

1921'de Müdafaa-yı Milliye Vekaleti'nden alınan izin sonucu, Giresun Nizamiye Alayı ve Osman Ağa'nın kuvvetlerinden düzenli hale getirilerek 42. ve 47. Piyade Alayları kuruldu. 42. Alay komutanlığına Binbaşı Hüseyin Avni Bey, 47. Alayın komutanlığına da Topal Osman getirildi. Bu alaylar Koçgiri isyanında ve Pontusçuların tenkilinde önemli görevler üstlendi. Şubat 1921'de 42. Alay

Samsun'da bulunan 15. Tümene bağlı olarak görev yaptı; Koçgiri isyanını bastıran Topal Osman komutasındaki 47. Alay da Tokat üzerinden Samsun'a geçti.

Bu kuvvetler bir süre sonra Sakarya Savaşı'nda görev aldılar. Yeniden düzenlenerek 14 Temmuz'da Batı Cephesi'ne gitmek üzere Samsun'dan ayrılan 42. Alay, 20 Ağustosta Ankara'ya ulaşmıştı. Sakarya Cephesindeki kanlı muharebede yaralanan Binbaşı Hüseyin Avni Bey, 30 Ağustos'ta vefat etti.60

Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde cepheye gönüllü kafileleri gönderildi. Rize'nin teşkil ettiği ikinci gönüllü kafilesi Ocak 1921'de Ordu'ya ulaştı. Burada kendilerine Ordu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetince yemek verildi. Rize Gönüllüleri birkaç saat dinlendikten sonra Samsun'a hareket ettiler.6l

Milli Mücadelede Trabzon vilayeti, gönüllü birlikler dışında, iaşe ve malzeme sevkiyatıyla da Batı Cephesi'nin takviyesinde önemli görevler üstlendi. Trabzon Vilayeti, cephelerin takviyesinde deniz nakliyatı açısından önemli bir konuma sahipti. 1920 sonlarından itibaren Trabzon'un önemi daha da artmış; 1921 yılı boyunca yapılan sevkiyatla Batı Cephesi'nin güçlendirilmesine çalışılmıştır.

Nakliyat Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı tarafından organize edilmekteydi. Milli Mücadele sonuna kadar varlığını sürdüren bu teşkilat emrindeki buharlı, motorlu ve yelkenli araçlarla, Yunan donanmasının kontrolü altında bulunan geniş bir sahada çok güç şartlar altında, Rus limanlarından Trabzon'a ve Trabzon'dan Karadeniz kıyılarındaki iskelelere askeri nakliyatın yapılmasını sağladı. 10 Temmuz'da Yunan taarruzunun tekrar başlaması üzerine Kazım Karabekir, Batı Cephesine resmi taşıtların yanı sıra karşılıksız mühimmat taşınmasının kaçınılmaz olduğunu bildirdi. Sivil taşıtların ücreti sonradan ödenecek, ücret taleb etmeyenler ise takdir edilecekti. Tekalif-i Harbiye şeklinde başlayan bu yükümlülük, bir ay sonra Tekalif-i Milliye şekline dönüştürülerek milletin topyekun seferber olması sağlanacaktı.

Trabzon Valiliği, Doğu Cephesi'nin bu emrini sahildeki kazalara bildirdikten sonra, Temmuz 1921 sonlarında gelen cevaplara istinaden Trabzon ve çevresindeki deniz taşıtlarının sayısı tesbit edilmişti. Akçaabat Kaymakamı Şevket Bey, kazada nakliye vasıtası teberru edecek kimse bulunmadığını bildirdi. 26 Temmuzdan itibaren Vakfıkebir'deki taşıtlar Trabzon'a hareket ettirilmeye başlandı. Sürmene'de ikiyüz ton istiabında beş motor tedarik edilerek ordunun emrine verildi. Trabzon merkez kazada ise, "bazı zevatın teberruatta bulundukları ve Yahya Reis'in iki motorunu ciheti-i askeriyeye tahsis eylediği" öğrenilmişti.

Sakarya Savaşı öncesi her yerde olduğu gibi, Trabzon da Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda Tekalif-i Milliye Komisyonu kuruldu. Vali vekili ve Tümen Komutanı Albay Seyfi (Düzgören) Bey'in başkanlığındaki Merkez Tekalif-i Milliye Komisyonunda, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Kurulu üyesi Hacı Ali Hafızzade Mehmet Salih ve Eyübzade Daniş Bey'le birlikte muhtelif kurumlardan 6 üye görev yapıyordu. Komisyonun çalışmalara başladığı 11 Ağustos

tarihinden itibaren Trabzon limanına gelen tüm mallardan yüzde on Tekalif-i Milliye payı alınmaya başlandı.

Çalışmalarına Sakarya Savaşı'ndan sonra da devam eden Tekalif-i Milliye Komisyonu, yerel basından ve halktan büyük destek görüyordu. İstikbal'e göre, "Tekalif-i Milliye, gayeye vüsul için milletten istenilen son fedakârlık"tı; bu sebeple herkes varını yoğunu vermeliydi. Bildiriler, "Tekalif-i Milliyeye şitab edelim", "Tekalif-i Milliyeyi unutmayalım" başlığıyla verildi.62

Orduya yapılan yardım Tekalif-i Milliye ile sınırlı kalmamış, çoğu kez Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde kayıkçılar ve halk, ordu için gerekli eşyayı temin etmeye çalışmıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ayrıca topladığı paralar da orduya verilmiştir. Bu yardımlar Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruz öncesi de sürmüştür.

1 Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, Ankara 1982, s. 23-24.

2 Mesut Çapa, Pontus Meselesi, Trabzon 2001, s. 125-127.

3 Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 36.

4 Fevzi Güvemli, Bir Zamanlar Ordu, Ordu 1996, s. 63.

5 Çapa, Pontus Meselesi, s. 128.

6 Çapa, Pontus Meselesi, s. 107-108.

7 Mesut Çapa, Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Trabzon 1998, s. 32.

8 Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 38.

9 Kavanin mecmuası, 1336-1339, C. I., Ankara 1925, s. 72-73, Ticaret Salnamesi 1927, Malûl Gaziler Neşriyat Şirketi, İstanbul 1927, s. 324.

10 Kızılay Arşivi (KA), 265-1/1919-1920.

11 1919'dan itibaren Trabzon'da Amerika Yakındoğu Yardım (Amerika Şark-ı Karib Muavenet: Near East Relief) Cemiyeti yardım çalışmalarında bulunmaktaydı. Trabzon'da Amerika Yardım Heyeti'nin ilk müdürünün "Mister Jesi Rayt" olması muhtemeldir. Şubat-Kasım 1921 tarihleri arasında ise, S. B. Newton adlı bir Amerikan misyoner bu görevi vekaleten yürütüyordu. 1921 yılı sonlarında Newton'un yerine misyoner olmayan Crutcher'in atanmasıyla Türk-Amerikan dostluğunda önemli bir köprü atıldı; halk Amerikalıları sevmeye başladı. Temmuz 1922 tarihinde Trabzon şubesi lağvedildi. Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Amerikan Yardım Cemiyeti", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001.

12 Cevad Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 23-24.

13 Çapa, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, s. 12-14.

14 Çapa, a.g.e., s. 17-24; Mahmut Goloğlu, Milli Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, Trabzon 1981, s. 27-36, 49-53.

15 Çapa, a.g.e., s. 26-30, 53-57.

16 Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Rize", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 39 (Ankara-1997), s. 865-867; Hakimiyet-i Milliye, 27 Şubat 1921, 119.

17 İstikbal, 31 Mayıs 1922, 616.

18 Sıtkı Çebi, Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar, İstanbul 2000, s. 238-239.

19 Goloğlu, a.g.e., s. 17.

20 İstikbal, 12 Mayıs 1920, 137.

21 Mustafa Bey, "Bir metreyi zor bulan boyuna rağmen nüfuzlu ve saygı gören bir adamdı.", Güvemli, s. 68-69; Ordu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yöneticilerinin bir fotoğrafı için bkz., s. 69.

22 Çebi, a.g.e., s. 239, 243.

23 İstikbal, 19 Teşrinisani 1924, 1338.

24 Giresun İl Yıllığı (1973), s. 8.

25 İstikbal, 3 Kanunıevvel 1919, 93.

26 İstikbal, 6 Kanunıevvel 1921, 474.

27 Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Trabzon'un Yakın Tarihi, Trabzon 1986, s. 42-43.

28 Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 44.

29 İstikbal, 28 Kanun-u sani 1921, 211; 16 Mart 1921, 251; 29 Haziran 1922, 647; 7 Eylül 1922, 704.

30 İstikbal, 7 Eylül 1922, 704.

31 İstikbal, 7 Nisan 1922, 579.

32 İstikbal, 13 Mart 1922, 557; 3 Nisan 1922, 575; 19 Nisan 1922, 589; 20 Nisan 1922, 590.

33 Çebi, a.g.e., s. 345-347; Güvemli, a.g.e., s. 64-65.

34 İstikbal, 16 Haziran 1922, 636.

35 İstikbal, 23 Mart 1922, 571; 7 Haziran 1922, 628.

36 Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi'ne Takdim Edilen Rapor, İstanbul 1339, s. 148. Ordu'da Haziran 1922'de, müzayede yoluyla Kızılay aracılığıyla Kırım muhtaçları için yardım toplanmıştı. "Ordu'da Hamiyyet Tezahüratı", İstikbal, 8 Haziran 1922, 629.

37 H. Raşit Öymen, " Barutçu'nun Ruhu", Ulus, 16 Mart 1959.

38 Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 55-56.

39 Mesut Çapa, " Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Mitingler", Türk Yurdu, Sayı: 122 (Ankara-1997) s. 124-128.

40 H. Raşit Öymen, "Trabzonspor'un Kuruluş ve Gelişmesi Anıları Dolayısıyla", Eğitim Hareketleri Dergisi, Sayı: 256-257, (1976 Ankara), s. 40.

41 Faik Ahmet Barutçu, "Akçaabat'ta İki Gün", İstikbal, 7 Şubat 1922, 528; "Akçabat'ta Zafer Şenlikleri", 12 Eylül 1922, 708; "Akçaabat'ta Miting", 27 Haziran 1920, 150.

42 İstikbal, 23 Haziran 1920, 149; 25 Temmuz 1920, 158.

43 Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Rize", s. 870-873; İstikbal, 19 Mayıs 1920, 139; 1 Eylül 1920, 168; 6 Nisan 1922, 578.

44 İstikbal, 30 Haziran 1920, 151.

45 Giresun İl Yıllığı (1973), s. 7-8.

46 İstikbal, 18 Eylül 1922, 713.

47 H. Raşit Öymen, "Barutçu'nun Ruhu", Ulus, 16 Mart 1959; Mesut Çapa, Faik Ahmet Barutçu, Trabzon 1998, s. 33.

48 İstikbal, 10 Eylül 1922, 706.

49 Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi", Atatürk Yolu, Sayı: 8, (Ankara 1992), s. 133-168; Hüseyin Albayrak, Trabzon Basın Tarihi, Ankara 1994, s. 93-193; Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 40; 2 Nisan 1922, 574; 13 Nisan 1922, 584; 2 Ağustos 1922, 676; 12 Teşrinievvel 1922, 736; Genç Anadolu, 30 Kanunıevvel, 1921, I;.

50 İstikbal, 2 Ağustos 1922, 676; İstikbal, 3 Nisan 1922, 575; Çebi, a.g.e., s. 284-294; Albayrak, a.g.e., s. 240-247, 257-260.

51 Çapa, Pontus Meselesi, s. 81, 87, 126.

52 İstikbal, 1 Eylül 1920, 168.

53 " Ümid Vapuruna Tecavüz", İstikbal, 21 Teşrinisani 1920, 191.

54 Mesut Çapa, " Karadeniz'de Yunan Gemilerinin Faaliyetleri ve Trabzon Üzerindeki Etkileri", Askeri Tarih Bülteni, Sayı: 42, (Ankara 1997), s. 83-94.

55 Çapa, Pontus Meselesi, s. 84.

56 İstikbal, 8 Ağustos 1920, 162. Ordu yöresinden Milli Mücadeleye katılanların listesi ve Ordu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti öncülerinden Çürüksulu Ziya Bey ve Ordu'dan cepheye giden ilk gönüllü müfrezesinin bir resmi için bkz., 75. Yıl Özel Gazetesi, 29 Ekim 1998, Ordu Gazeteciler Derneği, Ordu Engin Matbaası, s. 24-27.

57 Çapa, Pontus Meselesi, s. 109-110.

58 İsmail Hacıfettahoğlu, Hüseyin Avni Bey, Ankara 1998, s. 45.

59 Trabzon Vilayeti Belgeleri. Başlangıçta bu düzenli birliğin tabur şeklinde teşkilatlandığı anlaşılmaktadır. 1922'de Nizamiye Alay Komutanı Ziya Bey'in rütbesi binbaşı (kaimakam)'lığa terfi etmişti. İstikbal, 23 Kanunısani 1922, 515.

60 Fettahoğlu, a.g.e., s. 46-51, 54, 61; Çapa, Pontus Meselesi, s. 113.

61 İstikbal, 2 Şubat 1921, 215; Milli Mücadelede Rizeliler için bkz., Orhan Naci Ak, Rize Tarihi, Rize 2000, s. 196-201.

62 Mesut Çapa, " Batı Cephesinin İkmalinde Trabzon'un Rolü", Toplumsal Tarih, Sayı: 35, (İstanbul 1996), s. 13-20.

Millî Mücadele'de Batı Karadeniz / Yrd. Doç. Dr. Rahmi Çiçek [s.679-699]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Milli Mücadele'de Batı Karadeniz Bölgesi kavramı; coğrafi mekan olarak Osmanlı idari yapısındaki Kastamonu vilayeti ile Bolu ve Zonguldak müstakil sancaklarıdır. Bugünkü idari yapılanmamızda ise Sinop, Çankırı, Bartın, Kastamonu, Bolu ve Zonguldak illerimizi içerisine alan coğrafi bölgeyi nitelendirmektedir.

Bu bölgede sadece Zonguldak ve Ereğli'de Milli Mücadele tarihimizde düşman işgali görünmesine karşılık, bölge Batı Cephesi'nin lojistik desteğinin sağlaması, Ankara hükümetinin dünyaya açılan giriş-çıkış kapısı olması açılarından 1919-1923 tarihleri arasında olağanüstü bir devre yaşamıştır. Bölge insanın Türk Milli Mücadelesi'ne inanılmaz katkıları tarih sayfalarında efsaneleşerek yerini almıştır. Bu yazı çerçevesinde 1919-1923 yılları arasında bölgedeki idari, askeri ve sosyal gelişleri, devri yansıtan yerel kaynaklar ve Milli Mücadele tarihimizin çeşitli arşiv belgeleri kullanılarak aydınlatılmaktadır.

Batı Karadeniz'de Milli Hareketin Başlaması

Mondros Mütarekesi'nden sonra bölgenin en büyük idari yapısını oluşturan Kastamonu valiliğine İbrahim Bey atandı.1 28 Aralık 1918'de göreve başlayan yeni vali, kendisini savaş sonrası meydana gelen güvensiz bir ortamda buldu.

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından sonra İbrahim Bey, Kazım (Dirik) Bey'in tavsiyesi ile güvenilir valiler listesine alınarak kendisine şifre telgraflarla talimatlar verilmeye başlandı. Kastamonu'ya ulaşan ilk telgraf 28 Mayıs 1919'da Havza'dan gönderilmişti.Bu telgraf; devlet erkanının itimat telkin eden kişilerle birleşerek el altından teşkilatlanması isteniyordu.2 Mustafa Kemal'den 20. Kolordu vasıtasıyla gelen bu tür telgraflar karşısında İbrahim Bey tereddüde düşmeye başladı. Bir taraftan ildeki saltanat yanlılarının önderi konumundaki Postane Müdürü Şeyh Ramiz Efendi ile iyi geçinmeye çalışan İbrahim Bey, diğer taraftan Mustafa Kemal'den gelen şifre telgrafları el altından Defterdar Ferit Bey'in önderliğini yaptığı Kuva-yı Millicilere veriyordu.

İki taraflı politika Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi için bütün vilayetlerden delege gönderilmesini isteyen şifre telgrafın Kuva-yı Millicilere iletilmesi ve Sivas'a gidecek delegelerin seçimi konusunda İbrahim Bey'in sürekli Kuva-yı Millicilerle içli-dışlı olmaları, saltanatçı olarak bilinen Şeyh Ramiz Efendi'nin dikkatini çekti. Mustafa Kemal'den gelen şifrelerle cevaplarını İstanbul'a Posta Telgraf Umum Müdürü Refik Halit Karay'a gönderdi. İstanbul'da Dahiliye Nezareti bu telgrafların çözümünü yaptıktan sonra Kastamonu'nun Kuva-yı Milliye ilhak etme ihtimali karşısında İbrahim Bey'i İstanbul'a davet etti. İbrahim Bey İstanbul'la olan ilişkilerini sıcak tutmak için Salim Efendi zade Şükrü Bey'i gizlice İstanbul'a göndermiş, İstanbul hükümetine bağlılığını bildirmişti. Ramiz Efendi'nin girişimlerinden habersiz olarak İstanbul Hükümeti'nin yaptığı daveti kabul eden vali, 4 Ağustos 1919'da Kastamonu'dan ayrıldı. 9 Ağustos'ta Preveze Gambotu ile İnebolu'dan İstanbul'a hareket

eden İbrahim Bey, İstanbul'a varır varmaz Dahiliye Nazırı ile yaptığı görüşmenin arkasından tutuklanarak Bekirağa bölüğüne hapsedildi.3

Bu dönemde İstanbul'un emirlerini yerine getirmeye başlayan Kastamonu, Sinop'ta Samsun eski mebusu Osman Bey'in Sinop Mutasarrıfı Mazhar Tevfik Bey'e sığınarak, kendisini İstanbul'a götürmek isteyen İngilizlerin elinden kaçması olayında4 mutasarrıfın Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye'nin direktifleri doğrultusundaki hareketini cezalandırarak, mutasarrıfı görevden alıp yerine Sinop Jandarma komutanı Remzi Bey'i atadı.

Mustafa Kemal, Kastamonu'nun İstanbul ile ilişkilerini kesmek amacı ile 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat'tan (Cebesoy) Kastamonu'ya olağanüstü yetkilerle bir subayın gönderilmesini istedi5 Ali Fuat Cebesoy bu istek üzerine Albay Osman Bey'i Kastamonu'ya gitmek üzere görevlendirdi. Eylül 1919'da Kastamonu'ya gitmek üzere yola çıkan Osman Bey'in bir alayla geldiği haberleri üzerine Posta müdürü Ramiz, Mıntıka Komutanı Mustafa ve Alay Komutanı Şerif Beyler bir araya gelerek alınacak tedbirleri kararlaştırdılar. Osman Bey'in askeri kuvvetle geleceği ihtimalini göz önüne alan saltanatçılar, Kastamonu'da bulunan 58. Alayı alarma geçirdiler. Ayrıca gönüllüler toplayarak silahlandırdılar.

Osman Bey, 16 Eylül 1919'da yalnız olarak Kastamonu'ya gelince tutuklandı. Saltanatçıların faaliyetlerinden haberdar olan Kuva-yı Millici Defterdar Ferit Recai Bey ve 2. Bölük Komutanı Üsteğmen Şevket Bey 16-17 Eylül gecesi başlattıkları hareketle Osman Bey'i tutuklandığı yerden kurtararak yönetime el koydular.

Osman Bey Kastamonu'da duruma hakim olduktan sonra Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal'le yaptığı telgraf görüşmesinde mevki komutanlığı ve vali vekilliği görevini yürütemeyeceğini belirterek, vali vekilliğine defterdar Ferit Recai Bey'i atayacağını söylemişti. Mustafa Kemal'in de uygun bulması üzerine Ferit Recai Bey Kastamonu vali vekilliğine getirildi.6

Osman ve Ferit Beyler ilk iş olarak İstanbul'la olan telefon ve telgraf bağlantılarını kestiler. Osman Nuri Bey tarafından görevden alınan Sinop Mutasarrıfı Mazhar Tevfik Bey tekrar göreve iade edildi

17 Eylül-3 Ekim 1919 tarihleri arasında İstanbul'la tüm bağlantılarını kesen Kastamonu vilayeti, Ali Rıza Paşa kabinesinin kurulması üzerine tekrar İstanbul'la idari ilişkilere başladı. Vali vekili Ferit Bey, Mustafa Kemal'in isteği üzerine Anadolu'ya gönderilecek valiler ve idarecilerle, Kuva-yı Milli'ye ihanet edenlerin cezalandırılması7 hakkındaki telgrafı üzerine Ali Rıza Paşa, Heyet-i Temsilliye'nin Kastamonu'ya atadığı Ferit Bey'i görevden alarak yerine Edirne vali vekili Kütahya eski mebusu Cemal Bey'i vali vekili olarak Kastamonu'ya atadı.

Ferit ve Osman Beyler Mustafa Kemal Paşa ile görüştüler. Ferit Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı emirle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kastamonu ve çevresinde örgütlenmesine girişti. Fakat 17 Eylül 1919'da Bolu İstanbul ile olan irtibatını henüz kesmemişti. Bunun üzerine Osman Bey Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı emirle Bolu Mutasarrıflığına ulaştı. Ancak

mutasarrıf Ali Haydar Bey İstanbul ile ilişkileri kesme işini savsakladı. Bunun üzerine çevresinde Küçük Mithat olarak adlandırılan ve İstanbul'un tutumuna karşı cephe alan, Mithat Kemal (Algüloğlu) derme çatma silahlı güçlerini yanına alarak telgrafhaneye gitti ve Bolu eşrafını yanına çağırttı. Burada Mithat Kemal Bey, gelenlere Sivas Kongresi'nin aldığı kararları açıkladı.İstanbul'la olan irtibatı keserek, durumu İstanbul'la da 22 Eylül 1919 tarihinde çektiği telgrafla bildirdi. Böylece Kastamonu'dan sonra Bolu livası da İstanbul ile olan ilişkilerini kesiyordu.8

Bundan sonra Mithat Kemal Bey'in liva ilçelerine birer telgraf gönderdiğini görüyoruz. O, bu telgraflarında; İstanbul hükümetinin başı olan Damat Ferit Paşa hükümeti ile ilişiğin kesildiğini padişaha bildirmelerini istemektedir.

Mithat Kemal Bey'in telgrafları çevrede etkisini göstermekte gecikmedi. Nitekim 25 Eylül 1919 tarihinde Zonguldak Müftüsü İbrahim Efendi ile belediye Başkanı İbrahim Bey'in imzalarıyla Heyet-i Temsilliye' ye gönderilen yazıda Ferit Paşa Hükümeti protesto edilmekteydi. Aynı gün emekli yüzbaşı Ethem Bey de Sivas'a çektiği telgrafta; Mustafa Kemal Paşa'dan milli hareketin yörede gelişmesi için kiminle irtibat kuracağını soruyordu. Bartın'da da 26 Eylül 1919 tarihinde Müftü Rıfat Efendi ile Belediye Başkanı Ziya Bey'in imzalarıyla Heyet-i Temsiliye'ye bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta da; Milli harekete karşı çıkan Ferit Paşa kabinesinin düşürülmesi girişimi Bartın ahalisi tarafından takdir edildiği belirtildikten sonra, bu konuda usulüne uygun olarak padişaha telgraflar gönderildiği belirtilmektedir.9

Mithat Kemal Bey'in önderliğinde Bolu merkezinde başlayan milli çalışmalara kısa bir süre sonra Mutasarrıf Ali Haydar Bey de katıldı. Nitekim Ali Haydar Bey, 29 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta bütün emirlerin harfiyen yerine getirildiği belirtilmektedir.

Diğer taraftan 27 Eylül 1919 tarihinde de Mudurnu İlçesi Mithat Kemal Bey'in uyarısı üzerine İstanbul ile ilişiğini kesmiştir. Ayrıca 15 Ekim 1919'da Dr. Fuat Bey başkanlığında Bolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur.10

Bölgede Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Kurulması

Mütareke sonrasında yenilginin ve uzun savaş döneminin vermiş olduğu yorgunluk, perişanlık, Türk milletinin her kesiminde olduğu gibi Batı Karadeniz'e de hakimdi. Ekonomik ve sosyal çöküntü şehir ve kasaba merkezlerinde daha bariz bir şekilde hissediliyordu. Askerden terhis edilenler ve esaretten dönenler bin bir güçlükle memleketlerine ulaşabilmenin buruk sevincini yaşarken, istikbal kaygısı taşıyorlardı. Askerliklerini yedek subay olarak yapan genç aydınlar, savaş sebebiyle yarım kalan öğrenimlerini tamamlama umuduyla İstanbul'a giderek biraz olsun kaygıdan uzaklaşmayı düşündüler, işgal altındaki İstanbul'da bu imkanı bulamayanlar tekrar geri dönerek ne yapacaklarını bilemeyenlere katıldılar.11

Mütarekenin haksız işgal ve uygulamaları, Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi bu bölgede de yöresel tepkilere yol açtı. İtilaf devletleri temsilcilerinin mütareke şartlarını kontrol amacı ile bölgeye gönderdikleri subayların azınlıkların kışkırtması ile Türk idarecilerine saygısız davranışları, ilk tepkileri

oluşturdu.12 Bunları azınlıkların taşkınlıkları izledi. Savaş sırasında tehcire tabi tutulan Rum ve Ermeniler döndüklerinde adeta intikam alırcasına Türklerin şahsi ve idari hukuklarına tecavüze başladılar. İnebolu'da kaymakama karşı giriştikleri bir taşkınlık eylemi sonucu ilk milis kuvvetlerinin oluşumu sağlanmıştı.13

Organize görünümde ilk hareket, İzmir'in işgalinden sonra başladı. İşgalin ertesi günü Kastamonu merkezinde ve çevresinde mitingler ve gösteriler düzenlendi. Bu mitinglerde işgal olayı şiddetle protesto edilirken, halk tarafından hükümete ve itilaf devletleri temsilcilerine telgraflar gönderildi. İnebolu'da basılan protesto kartları aynı amaçla halk tarafından postaya verildi.14

Gerek Mustafa Kemal'in halkın kurtarıcısı olarak Samsun'a çıkması gerekse İzmir'in işgali gibi haksız olaylar halkın bütünleşmesine katkıda bulundu. Haksızlığa uğramanın verdiği ezikliğe, idari makamların sessiz kalması, özellikle aydın grupların Mustafa Kemal çevresinde toplanmasına sebep oldu. Bunda Hürriyet ve İtilaf taraftarlarının sürekli ittihatçı düşmanlığı yaparak halk arasında ikilik yaratmasının payı da büyüktü. İttihatçı suçlamasıyla itham edilen kişilerin kendi aralarında hem kendilerini kurtarmak hem de vatanı kurtarmak için gizli toplantılar yaparak kurtuluş çareleri aradıkları bilinmektedir.15

Kastamonu'da milli hareketin öncülerinden biri olan Tatlızade Emin Bey, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasından sonra vilayetlere gönderdiği telgrafları, Vali İbrahim Bey'den alarak arkadaşlarına okuyordu. Özellikle işgal olaylarını vilayetin her yanında duyurmak için 28 Mayıs'tan itibaren, köylünün alış-veriş için şehre indiği günlerde ve Cuma günleri İzmir'de şehit düşenler için mevlitler düzenlendi. Bu dini törenlerin yapıldığı Nasrullah Camii'nde Hafız Emin Efendi, Sofu zade Hoca Tevfik Efendi, Müftü Hafız Osman Efendi dini ve milli vaazlar vererek, halkın bütünleşmesine katkıda bulundu16 Yine bu törenlerde konuşan lise müdürü Behçet Bey gelişen siyasi olaylar hakkında bilgi vererek, siyasi kanaatlerin milli hareketten yana oluşması için çaba gösterdiler.17

Milli hareketi destekleyen aydınlar, halkın olup biteni daha çabuk ve kısa zamanda öğrenmesini sağlamak için gazete çıkarmaya karar verdiler.18 O tarihlerde vilayette milli harekete muhalif olan Zafer gazetesi yayınını sürdürmekte idi. 15 Haziran 1919 tarihinde milli hareketi destekleyen Açık Söz gazetesinin yayına başlaması muhalif Zafer gazetesinin hücumuna sebep oldu. Zafer'i çıkaranlar, bir taraftan millicileri tehdit eden yayınlarda bulunurken, diğer yandan mülki idareye başvurarak gazete yayınlanan haberlerin sansür edilmesine çalışıyorlardı. Vali İbrahim Bey iki grubu da idare etme yolunu seçti. Açık Söz'ü çıkaran Hamdi Çelen ve Mektep-i Sultani öğretmen19 ve öğrencileri, muhalefetin baskısına rağmen yayınlarına devam ederek, Mustafa Kemal'den gelen telgrafları gazetede bastılar.

Vali vekili Ferit Recai Bey, Heyet-i Temsiliye ile birleşmeden sonra idari makamlara verdiği emirle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmasını istedi. Bu emirden bir gün sonra Müdafaa-i Hukuk Kastamonu şubesi kuruldu. Cemiyet kongre yaparak, yönetim kurullarını ve kurulda yürütmeyi sağlayacak kişileri seçti. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kastamonu merkezinde şu kişiler görev almışlardı; 20

Reis; Şeyh Ziya Efendi, Reis-i sani; Eski Mebuslardan Hoca Şükrü Efendi, Katip; Eski vilayet idare meclis-i başkatibi Besim Bey, Azalar; Hukuk mahkemesi reisi Yusuf Ziya Efendi, Ulemadan Hacı Mümin Efendi, Tavukçu zade Ahmet Efendi, Akdoğanlızade Mehmet Ali Efendi, Memleket Hastanesi Operatörü Ali Bey, Mülazım-ı evvel Şevket Efendi, Jandarma Mülazım-ı evvel Remzi Efendi. Bu kişiler Kastamonu merkez şubenin ilk yönetim kurulunu oluşturdu.

Kastamonu'dan sonra bölgenin diğer merkezlerinde de Müdafaa-i Hukuk çalışmaları başladı.

Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ilk yönetim kurulu Emekli jandarma binbaşı Namık Bey'in başkanlığında şu kişilerden oluşuyordu; Belediye reisi Rasim, Müftü Salih, Hacı Ömer, Hacı Hasanzade Şükrü, Parmaksız zade İsmail, Hüseyin Hilmi, Eski Müftü İbrahim Hilmi, Dizdaroğlu Kemal Beyler.21

Aynı tarihlerde Çankırı livası Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de oluşturulmuştu. 19 Ekim 1919 tarihinde Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı için seçim kampanyası başladığında bölgede Müdafaa-i Hukuk teşkilatlanması ilçeler ve köy birimlerinde tamamlanmıştı.22

Vilayet ve livaların mülki teşkilatı esas alınarak oluşturulan MHC teşkilatı, vilayet merkezinde on üyeli "heyet-i merkeziye" vasıtası ile yönetilmekte idi. Heyet-i Merkeziye üyelerini liva ve kaza MHC temsilcileri her yıl23 toplanan kongreler aracılığı ile seçiyordu. Liva merkezi heyet-i idaresi en az yedi, kazalar beş, nahiyeler üç, köy ve mahalleler üç üyeden meydana gelmekte idi.

Mart 1923 yılında yapılan Müdafaa-i Hukuk seçimlerinin Açık Söz gazetesinde yayınlanan sonuçlarına göre; Kastamonu şehri MHC şehir merkezinde on bir mıntıkada teşkilatlanmıştı. Yine bu seçim haberlerinden öğrendiğimize göre her mıntıkadan seçilen üçer üye MHC Kastamonu Heyet-i Merkeziyesi'ni ve yönetim birimleri idarecilerini kendi aralarından belirlemekte idiler.24 Bütün Osmanlı vatandaşları cemiyetin tabi üyesi sayıldığı için seçimlere tıpkı Meclis-i Meb'usan seçimlerinde olduğu gibi oy kullanma hakkına sahip bütün vatandaşlar katılıyordu.25

Cemiyetin 18 Eylül 1919-23 Nisan 1920 tarihleri arasındaki hiyerarşik yapısına göre; il ve bağımsız sancak Heyet-i merkeziyeleri, kendilerine Heyet-i Temsiliye'den verilen emirleri ilçe ve bucak heyet-i idarelerine ulaştıracak ve talimatların gereğini yerine getirecekti. Yerel örgütler hükümete cemiyet adına doğrudan başvuracaktı, il ve bağımsız sancak örgütleri Heyet-i Temsiliye'ye en az haftada iki kez rapor verecekti. MHC şubeleri görünüşte gönüllü kuruluşlar olmalarına rağmen Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal'in etkisi ile mülki idarelerin güdümü altında idi.26

Kastamonu'da 18 Eylül 1919'da gerçekleşen MHC'nin kuruluşu tamamlandıktan sonra vilayetin geneli cemiyet kontrolüne girmişti. Böylece Heyet-i Temsiliye'den gelen haberler en ücra köşesine kadar yayılıyordu.

İlk zamanlar Kastamonu MHC Merkez-i Umumiyesi Dar'ülkura Medresesi'nin alt katında bir odada faaliyet göstermekte idi. Daha sonra Balıkoğlu Şemsettin Bey'in evi kiralanarak, cemiyet merkezi buraya taşındı.27

Heyet-i Temsiliye'den gelen telgraflar Reis Ziya Efendi tarafından cemiyetin katibi Abidin Bey vasıtasıyla gerekli yerlere gönderiliyordu.28

Cemiyetin ilk çalışmaları, Heyet-i Temsiliye'den aldığı emirler gereğince, İstanbul Hükümeti'nin çekilmesini sağlayacak protesto telgrafları çekilmesi için halkı teşvik etmek oldu. İkinci olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimlerinde MHC'nin adaylarının kazanması için vilayet dahilinde propaganda çalışmaları yapmak oldu. İstanbul hükümetinin düşüşü ve İngiliz birliklerinin Samsun bölgesinden çekilmeleri üzerine 12 Ekim 1919 tarihli Açık Söz gazetesinde yer aldığı gibi Milli Miting düzenlendi.29

Bu dönem de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetlerinden biri de yardım kampanyaları düzenleyerek özellikle Ege bölgesindeki göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmesidir.30 Bu tür faaliyetlere Kastamonu kadınları da katılacaktır.31

Sivas'ta milli bir kongrenin toplanmasını gerekli gören Mustafa Kemal Paşa ilk olarak 22 Haziran 1919'da Amasya'da alınan kararlarla, kongrenin toplanmasının ilk işaretini vermişti. Sivas'ta bir kongre toplanacağı haberi askeri makamlar ile vali ve mutasarrıflara bildirilmişti.32 Ayrıca İstanbul'da bulunan ve mili hareketle ilgili kişilere de özel mektuplarla bu kişiler hizmete çağrılmışlardı.33

Sivas Kongresi önceden belirlendiği gibi 4-12 Eylül 1919 tarihleri arasında toplandı. Kongre 7 Eylül günü aldığı kararla; Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş olan bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini tek çatı altında topladı. Cemiyetin tamamı dokuz maddeden oluşan talimatnamesi hazırlandı. Bu talimatnamenin 2. maddesine göre; cemiyetin köy, kaza ve vilayetlerde birer teşkilatı bulunacaktı. Aynı zamanda bunlar birbirlerine bağlı idi. Vilayet teşkilatı; taşrada en üst kuruluş durumundaydı.

Zonguldak ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları

Zonguldak'ta milli teşkilatlanma emekli yüzbaşı Ethem Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda Kastamonu Havalisi komutanı Osman Bey'le irtibata geçerek başladı.

Ethem Bey'in çalışmaları sonunda; 28 Ekim 1919 tarihinde Ethem Bey'in başkanlığında Müftü İbrahim, Dr. Nihat, Orman-Fen Memuru Ali Rıza ve Dava Vekili Hüseyin beylerden oluşan Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin kuruluşu aynı gün mutasarrıf Ali Haydar Bey tarafından Heyet-i Temsilliye Başkanlığı'na bildirildi.

Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kısa bir süre Ethem Bey'in başkanlığında faaliyet gösterdi. Daha sonra başkanlık görevini müftü İbrahim Efendi üstlendi. 22 Mart 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bir yazıdan anlaşıldığına göre, bu tarihlerde Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yönetim kurulu şu şahıslardan oluşmaktaydı. Başkan: Müftü İbrahim Efendi, Üyeler: Ahmet Ali zade Ali, Hacı Bekir zade Fevzi, Belediye Başkanı İbrahim, İktisat Müfettişi Bedri, Mamurat-ül Aziz Jandarma Alayından emekli Ethem ve Orman muamelat memuru İhsan Efendiler.

Cemiyetin özellikle müftü İbrahim Efendi'nin Kuva-yı Milliye'nin ikmali ve yöre halkının bilinçlenmesinde fevkalade hizmeti olmuştur. Müftü Efendi, ilerlemiş yaşına rağmen at sırtında yöre

yerleşim yerlerini köy köy, kasaba, kasaba dolaşarak halkı, askere çağrılan gençleri ve din görevlilerini Milli Mücadele için seferber etmiştir.

Zonguldak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bu hizmetlerinin yanı sıra, zaman zaman yöre hakkında Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne raporlar göndermiştir.

Ankara'da Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Heyet-i Temsilliye Riyaseti'ne gönderilen raporlarda; Zonguldak'taki Fransız, İtalyan ve İngiliz nüfuz bölgeleri hakkında bir hayli geniş bilgiler verilmektedir. Ayrıca Zonguldak'ı işgal eden Fransız askerlerinin faaliyetlerini özellikle Fransız askerlerinin sayısı ile askeri araç ve gereçleri hakkında bilgiler sunulmaktadır.

Raporlarda haberleşmedeki özellikle Büyük Millet Meclisi ile olan haberleşmede çekilen sıkıntılardan söz edilmektedir.34

Mondros Mütarekesi sonrasında Fransızların 8 Mart 1919'da Zonguldak'a asker çıkarmalarının yanı sıra, Bartın sahillerinin de itilaf gemilerinin tehdidine girmesi, halkı tedirgin etmekteydi.

Anadolu'nun İstanbul'la ilişkilerini kesmesinden sonra Bartın gençleri de Samancıoğlu Galip Bey Başkanlığında Temmuz 1919'da kurdukları İlim ve İrfan Derneği ile bir örgütlenmeye gitmişlerdi. Bu dernek, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanı sıra, Müdafaa-i Hukuk gayeleri etrafında da çalışmaktan geri kalmamıştı. Bu çalışmaların da etkisiyle Bartın halkı özellikle gençleri Milli Mücadele lehinde bilinçlenmeye başlamışlardı.

Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 26 Eylül 1919 tarihinde Bartın halkının ileri gelenleri Belediye Başkanı Ziya, Müftü Rıfat ve Rum Reisi Ruhanisi Gavril Efendi, Heyet-i Temsilliye Başkanlığı'na çektikleri telgrafla Milli Mücadele saflarında yer aldıklarını göstermişlerdi.35

Tam olarak ne zaman kurulduğu belli olmamakla birlikte Devrek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Osman Bey'in başkanlığında kurulduğu bilinmektedir. Cemiyet içinde çalışanlar ise; Müftü Abdullah Sabri Efendi, Tahir Efendi, Selman oğlu Hacı Süleyman Efendi, Kavak zade Hacı Emin Ağa, Mekki zade Hacı Mehmet Efendi, Kitapsız İsmail Efendi, Kadir Cemali (Nahiye müdürü) Bey, Yeşil Baş Hacı Osman Efendi, Mumyakmaz Hacı Osman Efendi, Dangöz İbrahim Efendi ve Hacı Abdullah Efendi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde çalıştıkları belirtilmektedir.

Devrek, Milli Mücadele esnasında Bolu-Gerede ile Bartın-Zonguldak ve Ereğli arasında Kuva-yı Milliye lehine bir tampon bölge görevini üstlenmiştir. I. Düzce isyanının Bolu-Gerede'den sonra Safranbolu'ya sıçradığı hatırlanırsa, Devrek'in Milli Mücadele için önemi kendiliğinden ortaya çıkar.36

İlçe halkının isteği ile Ereğli Belediye Başkanı Akman oğlu Raşit Bey, çevre köylere de haber salarak Beyçayır'da bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Rüştiye öğretmenlerinden Nimet Bey tarafından yapılan konuşmadan sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmasına karar verildi.

Belediye Başkanı Akmanoğlu Raşit Bey başkanlığında kurulan Ereğli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyeleri ise şu zevattan oluşmaktaydı: Nimet Efendi, Göbekoğlu Hakkı, Evvelzaman

Hakkı, Hüseyin Ustaoğlu Nazif, Hacı Eyüp, Hacı Eşref, Cubıroğlu Hacı Musa, Halil Ağa, Sarımsakoğlu Nazif, Haliloğlu Ali Rıza ve Karamahmutoğlu Mehmet'tir.

Muhtemelen 1919 yılı Ekim ayında çalışmalarına başlayan Ereğli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ereğli'nin Fransız işgalinden kurtulmasında üstün hizmetler vermiştir.37

Safranbolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Kuva-yı Millicilerden Dr. Ali Yaver başkanlığında Kilercioğlu Rıfat, Ayıntap oğlu Mustafa, Eczacı Hidayet, Binbaşıoğlu Refik, Değirmencioğlu Mehmet, Avukat Osman, Yüreklioğlu Hasan Fehmi, Cebecioğlu İsmail Bey ve Efendiler'den teşkil etmişti.

Yörede başka Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de kurulmuştur. Bunlardan Çaycuma'da kurulanın başında Tahir Bey vardı. Yöredeki önemli örgütlerden biri olan Amasra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Nuri Bey'in çalışmalarıyla kurulmuştur. Hatta Nuri Bey, Osmanlı Hükümeti'ne, İstanbul'daki büyük devletlerin elçilerine ve İkdam gazetesine "Amasra'nın, Anadolu'nun kopmaz bir parçası olduğunu" açıklayan bir telgraf çekmiştir.

Kurucaşile'de de 2 Mart 1920'de Nişancızade Hüseyin Efendi'nin başkanlığında, Ali ve Nuri Efendilerden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkil edilmiştir.

Öte yandan Eflani, Ulus ve Alaplı'da da Müdafaa i Hukuk Cemiyetleri kurulmuştur.38

Bölgede Ordu Teşkilatı

A. Kastamonu ve Bolu Havalisi Komutanlığı

Kastamonu bölgesindeki askeri birlikler 30 Eylül 1920 tarihine kadar 20. Kolordu ve Batı cephesi Komutanlığına bağlı olarak hizmet vermekte idi. Bu tarihte ordu komutanı olarak Kastamonu'ya gelen Muhittin Paşa, Kastamonu vilayetinde "Kastamonu ve Bolu Havalisi Komutanlığı" adıyla yeni bir teşkilatlanma ortaya koydu.39

Muhittin Paşa, 12.11.1920 tarihinde bölgedeki askeri birliklere gönderdiği yazıda, Komutanlığın Batı Cephesi ile bağlantısı olmadığını, Kastamonu vilayeti ile müstakil Sinop, Çankırı, Bolu ve Zonguldak livalarının Kastamonu ve Bolu Havalisi mıntıkasında bulunduğunu, buralarda bulunan askeri birliklerin kendisine bağlı olduğunu, her türlü harekat ve asayişten kendisinin haberdar edilmesini istemekte, birliklerin silah ve cephane ihtiyacının da komutanlıkça sağlanacağını belirtmektedir.40

Muhittin Paşa'nın görev yaptığı 30 Eylül 1920-27 Ekim 1921 tarihleri arasında bölgedeki asayişin sağlanması için ordu birlikleri ve askerlik şubeleri yeniden düzenlenmiştir.41

Muhittin Paşa'nın ayrıldığı tarihte komutanlık emrinde bulunan askeri birlikler ise şu şekilde idi:

1- Çaycuma Piyade Bölük Komutanlığı

2- Ereğli Kıyı Koruma Bölük Komutanlığı

3- Sinop Mevki Komutanlığı ve Kıyı Koruma Topçu Takım Komutanlığı

4- Sinop Jandarma Takım Komutanlığı

5- 5. Depo Alay Komutanlığı

6- Kastamonu Jandarma Alay Komutanlığı

7- 1 Nolu Ağırlık Komutanlığı

8- Kastamonu Merkez Komutanlığı

9- Bartın Mevki Komutanlığı

10- Amasya Topçu Komutanlığı

11- İnebolu Mevki Komutanlığı

12- İnebolu Mevki Komutanlığına bağlı birlik komutanlıkları

13- Bölgedeki Askerlik Şubelerinin tamamı.

Muhittin Paşa'nın Kastamonu'dan ayrılması ile birlikte Havali Komutanlığı, Menzil Mıntıka Müfettişliğine dönüştürülmüştür.

Komutanlık kuruluşundan itibaren Sinop, İnebolu, Amasra, Bartın, Zonguldak, Ereğli, Sakarya gibi kıyı bölgelerini koruyacak askeri birliklerin kurulmasını ve kadrolarının teminini sağladıktan sonra özellikle Sakarya Savaşı öncesi cepheye sürekli asker sevkıyatına başladı. Asker sevkıyat önce Ankara TBMM Muhafız Bölüğüne sonra İnönü Savaşları sırasında her gün için yüz kişilik kafileleri yola çıkararak cepheye gönderme şeklinde oldu.

İnönü Savaşlarından sonra ise bölgeden toplanan askerler 58., 40., 23. Alaylar42 şeklinde kadro ve eğitimleri tamamlandıktan sonra cepheye gönderilmeye başlandı.

İnebolu-Ankara yolunun önemi, TBMM'nin açılmasından sonra artmaya başladı. Batı cephesinin ikmali bu yoldan yapılıyordu. Fakat İnebolu-Ankara yolu yoğun taşıt trafiğini taşıyacak durumda değildi. Bu amaçla yolun tamiri ve bazı kısımlarının onarılması amacı ile daha önce Maliye Vekaleti'nden sağlanan tahsisatla yapılan onarım işleri43 Mart 1921'den itibaren Nafia Vekaletine bağlı olarak görev yapacak olan "Yol İnşaat Taburları" tarafından yürütülmesi kararlaştırıldı.

Buna göre; Kastamonu Havalisi Komutanlığı tarafından Kastamonu ve Çankırı'da olmak üzere iki yol inşaat taburu kurulması kararlaştırılmıştı.44

Kastamonu'da Yol İnşaat Tabur Komutanlığı kurma görevi, Komutanlık Ambar Müdürü Yüzbaşı Nedim Bey'e verilmişti. Tabur teşkilatına göre; taburda, bir tabur komutanı, bir doktor, bir hesap memuru, bir iaşe memuru bulunacaktı. Tabur dört bölükten oluşacak, her bölükte iki subay, iki yüz

amele bulunacak, amele silahsız olacak, nöbet ve sair hizmetleri yirmi kişilik silahlı bir birlik yürütecekti. Taburların ihtiyaç ve iaşesi askeri ambarlardan sağlanacaktı.45

B. Menzil Mıntıka Müfettişliği

Kastamonu Menzil Müfettişliği olarak Kastamonu Havalisi Komutanlığı'na bağlı görev yapan müfettişlik, komutanlığın kaldırılmasından sonra Menzil Mıntıka Müfettişliği adını aldı. 14. Fırka Kalem Reisi Miralay Osman Bey bu göreve atandı. Osman Bey'in hizmeti Nisan 1922 yılına kadar devam etti. Yerine bu tarihte Miralay Salih Bey atandı.46 Bu süre içerisinde Müfettişlikte levazım menzil reisi olarak Binbaşı Tevfik, Nokta Komutanı olarak Binbaşı Fehmi, Mübaya Komisyonu reisi olarak kaymakam Hayrettin Beyler çalışmışlardır.

Kastamonu ve Havalisi Komutan vekili imzası ile Osman Bey 6. 11. 1921 tarihinde yayınladığı genelgede, Havali Komutanlığı'nın mülga olduğunu, Kastamonu ve Çankırı livaları dahilinde bulunan askeri birliklerin 14. Ahz-ı Asker emrine girdiğini belirtmektedir.

Tekalif-i Milliye emirleriyle birlikte Menzil Mıntıka Levazım Müdüriyeti genişletilerek, Tekalif-i Milliye Komisyonlarınca halktan toplanan malları yerine ulaştırmak amacı ile Teçhizat Ambar Müdürlüğü ve Erzak Ambar Müdürlüğü gibi yeni teşkilatlanma oluşturuldu.47

Ayrıca 1922 yılında Ankara'da Levazım-ı Umumiye Müdürü Muzaffer Beyin emri ile Kastamonu Menzil Mıntıka Müfettişliği'ne bağlı olarak İmalathaneler Müdürlüğü kuruldu. Kaymakam Cemil Bey'in yürüttüğü imalathanelerde ordunun ihtiyacı olan eşya ve araç-gerecin yapılması sağlanmıştır. Kastamonu'da bu imalathanelerin sayısı 72'yi bulmuştu.48

Sevkıyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğü'ne bağlı olarak görev yapan Mıntıka Müfettişlikleri 1 Temmuz 1922'de son şekillerini almışlardı. Bu düzenlemeye göre; Kastamonu Menzil Mıntıka Müfettişliği, İnebolu Menzil Hat Komutanlığı, İnebolu, Ilgaz, Kastamonu Nokta Komutanlıkları, İnebolu, Kastamonu Teçhizat Ambarı, İnebolu, Kastamonu Teçhizat Deposu, Küre, Seydiler, Beşdeğirmenler'de ambarlı konaklar; Kastamonu'da 200'er yataklı iki menzil hastanesi, Küre, Seydiler, Beşdeğirmenler, Ilgaz, Kalehanı, Topalosman'da birer revir, Kastamonu'da üç koldan kurulu bir ulaştırma taburu ile İnebolu'da altı kamyondan kurulu bir koldan oluşmaktadır.49

Bu dönemde Kastamonu Menzil Mıntıka Müfettişliği'nde 68 subay, 650 er görev yapmakta, bunlardan 15 subay ve 184 er nakliye kollarında görevli idi.50 Bu rakamları diğer menzil mıntıka müfettişlikleri ile karşılaştırırsak, 1922 yılı başından itibaren Kastamonu Menzil Mıntıka Müfettişliği'nin taşıma kapasitesinin yavaş yavaş düşmeye başladığını, onun yerine bölgede Bolu Mıntıka Müfettişliği'nin güç kazandığı ve genişlediği görülür.

C. İnebolu'da Kurulan İdari ve Askeri Teşkilat

1. İnebolu İstihbarat Zabitliği

Heyet-i Temsiliye döneminde haber alma işlemleri idari amirler tarafından yürütülmekte idi. Ankara hükümetinin kurulmasından sonra haber alma işlemleri mahalli askerlik şubeleri bünyesinde oluşturulan istihbarat subayları vasıtası ile EHU (Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti) arasında yapılmaya başlandı.

İnebolu istihbarat zabitliğini mülazım-ı evvel Şevki Efendi yürütmeye başladı.51 Şevki Efendi'nin faaliyetinin AP (Askeri Polis) teşkilatının kurulmasından sonra da devam ettiğini bunu muhtemelen 1920 yılı sonlarına kadar sürdüğünü söylemek mümkündür.52 İstihbarat Zabitliği elde ettiği haberleri merkeze ulaştırma yanında İnebolu'ya gelen şüpheli şahıslarla vesikasız gelen önemli sivil ve askeri şahısların Ankara'ya gitme isteklerini TBMM Riyaseti özel kalemine bildirmekte oradan aldığı malumat doğrultusunda gelen kişileri ya geri iade etmekte ya da Ankara'ya göndermekte idi.53

İstihbarat Zabitliği daha sonra kadrosu genişletilerek istihbarat konusunda AP teşkilatı ile birlikte çalışmaya başladı. AP teşkilatının dağılmasından sonra ise İrtibat Zabitliği ile çalışmalarını sürdürdü.54

2. İnebolu Mevki Komutanlığı

Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı'na bağlı sahil mıntıkası 1920 ve 1921 yıllar başlarından itibaren subay ve cephane sevkı bakımından önem kazanmaya başladı. Sahilin güvenliği ve burada bulunan askeri kuvvetleri belli merkezlerde toplamak amacı ile Mevki Kumandanlıkları kuruldu.55

Kastamonu Havalisi Komutanlığı sahil güvenliği için 11. 11. 1920 tarihli emri ile sahili altı kısma ayırmıştı. Birinci kısım Sakarya nehrinin batısından başlayarak Akçaşehir'e kadar olup, Düzce Kuvva-i Tedibiye Komutanlığı'na, ikinci kısım Akçaşehir'den Kozlu'ya kadar olup Ereğli Mevki Komutanlığı'na, üçüncü kısım Kozlu'dan başlayarak Amasra'ya kadar olup Bartın Mevki Komutanlığı'na, dördüncü kısım Amasra'dan Kerpeburnu'na kadar olup, Cide Ahz-ı Asker Şubesine, beşinci kısım Kerpeburnu'nun İstefen mıntıkası olup, İnebolu Mevki Komutanlığına, altıncı kısım Ayancık ile Gerze mıntıkası olup Sinop Mevki Komutanlığına bağlanmıştı.56

İnebolu Mevki Komutanlığı Ocak 1921'de kuruluşunu tamamlayarak faaliyete başlamıştı. Sahil mıntıkasının güvenliği ve İnebolu'nun asayişini temin için gerektiğinde topçu birliği de bu kuvvete yardımcı olacaktı.

1921 Mart'ının sonuna doğru 130 km'lik sahil şeridinde on üç karakol kurulmuş, on birinin de kurulması için çalışmalar başlatılmıştı. Ayrıca İnebolu'da bir topçu, bir piyade bölüğü, Çatalzeytin ve Darphane'de birer takım merkezi bulunmakta idi.57Kurulu olan karakollarda en az 7, en çok 9 er mevcuttu. Bunlar karakollar arasında devriye hizmeti yürütüyorlardı. Karakolların en önemli görevleri düşman gemilerini takip etmek ve sahile çıkacak yabancıları tespit ederek, bunları ilgili yerlere rapor etmekti. Karakollar bu görevlerini yaparken köy ihtiyar heyetleri ile köy bekçilerinden de faydalanmışlardı.

Mevki komutanlığının gözetlemedeki eleman yetersizliğini göz önünde bulunduran Müdafaa-ı Milliye Vekili Fevzi Paşa, 8. 5. 1921'de Sinop ile Ereğli arasında bulunan kuvvetlerin de 370 kilometrelik sahil şeridinde köy karakolları ile köy ihtiyar heyetlerine ve bekçilerine yardımcı olmalarının uygun olacağını bildirmektedir.58

3. İnebolu İrtibat Zabitliği

2 Mart 1921 tarihli Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı yazısı ile süvari binbaşısı Abdullah Nidai Bey EHU'ye bağlı irtibat zabitliğine atanması ile kuruldu. Abdullah Nidai Bey bu emirle AP teşkilatı, Mevki Komutanlığı ve İstihbarat Zabitliği birimlerini de yürütmekte idi. AP teşkilatı konusunda Kastamonu Havalisi Komutanlığı'na bağlı olarak çalışan Nidai Bey, istihbarat subaylığı konusunda doğrudan doğruya EHU'ya bağlı olarak çalışacaktı.59

İrtibat Zabitliği kuruluşundan itibaren İnebolu'ya gelen sivil, asker kişilerle, cephane, silah ve istihbarat konularında EHU, Müdafaa-ı Milliye. Vekaleti, TBMM Riyaseti Özel Kalem Müdürlüğü ile haberleşmekte, onlardan aldıkları emirleri yerine getirmektedir.60Abdullah Nidai Bey'in buradaki görevi savaşın sonuna kadar devam edecektir.61

4. İnebolu Tetkik Heyeti Amirliği

İnebolu'ya gelen eşyalarla, subay ve askerlerin vesikalarını THA'ce yapılmakta idi. Karma komisyon şeklinde çalışan THA'liğinde Yüzbaşı Selami Efendi, diğer üyeler ise sivil polis memurları Selahattin, Mehmet Zühtü, Muzaffer ve Mustafa Hikmet Efendilerden oluşuyordu.62

Heyette görevli memurlar, İnebolu'ya gelen vapurlara girerek gelen subay ve sivil şahısların vesikalarını kontrolden sonra onları bekleme salonuna alıyorlardı.63 Aynı şekilde gelen eşyalarda THA'ne bağlı memurlar tarafından kontrol ediliyordu.

5. Askeri Sansür Müdüriyeti

Anadolu'nun giriş iskelesi sayılan İnebolu'da dışarıdan gelen ve dışarıya çıkan yazılı her şey sansürden geçiriliyordu. 15 Haziran 1921'de THA bağlı olarak kurulan ASM önceden basınla ilgili bilgileri denetleme ve sakıncalı gazetelerin Anadolu'ya girmesini engelleyen istihbarat subaylığının görevini 24 Temmuz 1921'den itibaren üstlendi.64

ASM'nin bir görevi de milli hükümetin propaganda haberlerini özellikle İstanbul'a ulaştırmaktı. Bu tür görevleri ASM Sansür ve Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi ile işbirliği içerisinde gerçekleştiriyordu.65

6. İnebolu Silah ve Cephane Komisyonu

Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı'na bağlı olarak görev yapan komisyonun başkanlığını Binbaşı Mehmet Zeki Bey yapıyordu.66

Komisyonun görevi İnebolu'ya gelen silahları kontrol ederek almak ve bunları emin vasıtalarla yola çıkarmaktı. Menzil Hat Komutanlığı'nın kurulmasına kadar komisyon çalışmalarını sürdürdü. Komisyon reisi Mehmet Zeki, Kastamonu Havalisi Komutanlığı'na günlük gelen ve sevk olunan silah ve cephaneyi bildiriyordu. Gemilerden alınan cephane öncelikle düşman top menzili dışında bir mıntıkada depo ediliyordu. Oradan tedarik edilen vasıtalarla Kastamonu yoluyla Ankara ve Batı Cephesine gönderiliyordu.

Komisyon ayrıca gizli yollardan satın alınarak tüccar tarafından iskeleye getirilen silahları kontrol ederek parasının satın alma komisyonunca ödenmesini sağladıktan sonra sevkını de gerçekleştiriyordu.67

7. İnebolu Emniyet Müfettişliği

Dahiliye vekaletine bağlı olarak görev yapan Müfettişlik, ilçede kaymakama bağlı olarak çalışmaktaydı. Müfettişlikler esas itibariyle I. Dünya Savaşı sırasında bazı önemli merkezlerde kurulmuştu. İnebolu polisiyle birlikte çalışan müfettişliği Ragıp Bey, yardımcılığını ise baş komiser Ali Bey yürütmekte idi.68

10 Mayıs 1921'de çıkartılan kanunla mahalli polis idaresi ile birleştirilen müfettişlikler, Haziran1921'de tamamen kaldırıldı.69

8. Liman Reisliği ve İnebolu İrkap ve İhraç Komutanlığı

Kastamonu ilinin deniz sınırındaki Gerze, Sinop, Ayancık, İstefan, İnebolu, Cide, Amasra, Bartın, Akçaşehir, Kozlu, Kilimli, Zonguldak, Ereğli liman reislikleri TBMM'nin kuruluşundan sonra da İstanbul Bahriye Nezareti ile haberleşir, buradaki görevliler de İstanbul'dan atanırdı. Bu durumu ortadan kaldırmak amacı ile 10 Temmuz 1920'de Ankara'da Umur-u Bahriye Müdüriyeti kurularak, buradaki limanlar müdüriyete bağlandı.70

Liman reisliğinden ayrı olarak, İnebolu'da ikmal işlerinin artması ile Yükleme ve Boşaltma Komutanlığı kurulmuştu. Komutanlık 1921'de iş hacminin genişlemesiyle eleman sayısını artırmış ve burada hizmet eden nefer sayısı on beşe çıkarılmıştı. Ayrıca limanda çalışan kayık ve filikalar da buraya bağlı olarak hizmet vermekte idi.71

D. Bölgedeki Diğer Kıyı Koruma ve Liman Teşkilatlanmaları

1. Zonguldak Merkez Liman Reisliği

Daha önce her biri doğrudan Bahriye Nezareti'ne bağlı olarak çalışan Liman Reislikleri TBMM'nin açılışın1dan sonra yapılan düzenleme ile başlangıçta Zonguldak, Samsun ve Antalya merkez olmak üzere üç bölgeye ayrıldı.

Bu düzenlemede Meset Burnu'ndan Kefken Adası'na kadar uzanan sahillerdeki limanlar (Cide, Amasra, Bartın, Kilimli, Kozlu, Ereğli ve Akçaşehir) Zonguldak Merkez Liman Reisliği'nin

sorumluluğuna verilmiştir. Bu limanlarda Milli Mücadele süresince liman reisi olarak görev yapanların isimleri şunlardır:

Önyüzbaşı Fuat Bey (Cide), Önyüzbaşı Muammer ile Mehmet Ali Beyler (Bartın) Önyüzbaşı Ali Bey (Kozlu), Yüzbaşı Nazmi Bey (Kilimli), Yarbay Selahattin Bey (Zonguldak), Önyüzbaşı Hamdi Bey (Ereğli) dir. Ayrıca; bunlardan Önyüzbaşı Mehmet Ali Bey Zonguldak, Yüzbaşı Nazmi Bey'de Ereğli Liman Reislikleri görevlerinde de bulunmuşlardır.72

2. Ereğli Nakliyatı Bahriye Komutanlığı

17 Nisan 1921 tarihinde kurulmuş olan komutanlığın görevi, İstanbul-Akçakoca ve Trabzon-Akçakoca nakliyatı ile kömür havzasından Doğu Karadeniz limanlarına yapılan yiyecek maddeleri ve kömür nakliyatını idare etmekti. Bu komutanlığın başında ise Güverte Binbaşı Hulusi Bey bulunuyordu.73

Bahriye komutanlığı kurulmadan önce bu görev Ereğli'deki Bahriye Müfrezesi Komutanlığı ve Liman Reisliği tarafından yürütülmekteydi.

Ereğli Nakliyatı Bahriye Komutanlığı faaliyetlerini Ocak 1922 tarihine kadar sürdürdü. Bu tarihten sonra, komutanlık Amasra'ya nakledildi. Yürütmekte olduğu görevler de Zonguldak Liman Reisliği'ne devredildi.74

3. Amasra Bahriye Bataryası

Amasra limanı başlangıçta Trabzon-Akçakoca arasında yapılan nakliyatta Türk gemilerinin gerektiğinde sığınabileceği ve korunabilecekleri müstahkem bir liman olarak düşünülmüştü. Mayıs 1921 başlarından itibaren tahkim edilmeye başlanan Amasra limanın güvenliği için Amasra Kalesine 2 adet 120 mm. lik toplar yerleştirildi. Aralık 1921'de de buraya 2 adet 47 mm'lik gemi topları getirildi. Kaledeki tahkimat Temmuz 1922'de Rusya'dan getirilen 2 adet 150/45 mm'lik gemi topu ve İstanbul'dan gönderilen 2 adet 350 mm'lik ışıldaklarla kuvvetlendirildi.75

Başlangıçta Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı'na bağlı olarak hizmet veren bu batarya birliği, Ocak 1922'de Amasra Bahriye Komutanlığı emrine girdi.

4. Amasra Deniz Tayyare İstasyonu

I. Dünya Savaşı'nın deniz havacılarından güverte binbaşı Savmi'nin Kasım 1921 tarihli başvurusu üzerine faaliyete geçmesi uygun görülen ve iki güverte ve iki makine teğmeni ile birlikte, Muavenet-i Bahriye Heyeti tarafından İnebolu'ya gönderilen üç deniz tayyaresinden oluşan istasyon, Aralık 1921 sonlarında Amasra'ya getirildi. Böylece Amasra'da "Amasra Deniz Tayyare İstasyonu" kurulmuş oldu.

Bu ekibin beş aylık çalışmaları sonucu I. Dünya Savaşı'ndan kalmış, bu eski tayyareler çalışır vaziyete getirildi. Böylece Batı Karadeniz'deki nakliyatı ve diğer harekatı korumak için keşif yapmak

ve gerekli durumlarda taarruz görevinde bulunmak üzere teşkil edilen bu istasyon Haziran 1922'de faaliyete geçebildi.

Ancak beklenen sonuç alınamadı. Hatta Anadolu'dan çekilmekte olan düşmanın Gemlik, Bandırma ve Mudanya'da sıkıştırılması maksadıyla bu tayyarelerin Amasra'dan İzmit'e taşınması istenmişti. Ancak bu tayyarelerden yalnızca birisi buraya gelebilmiştir. Bununla birlikte sınırlı uçuşlarıyla bu tayyareler, düşman askeri üzerinde psikolojik etki yaratmış olmalıdır.76

Amasra Tayyare İstasyonu Temmuz 1922 sonlarında "Kuva-yı Havaiye Müfettişliği"ne bağlanmıştır.

5. Amasra Bahriye Komutanlığı

2 Ocak 1922'de, Ankara'da Ukrayna Fevkalâde Heyeti ile yapılan görüşmelerde nakliyatın, Sivastopol-Amasra arasında yapılması kararlaştırıldı. Hiç kuşkusuz bu kararın alınmasında, Amasra'nın gerektiğinde bir sığınma limanı olması, Rusya'dan gelmiş ve gelecek olan mayınların burada depo edilmesi ve ayrıca burada yukarıda sözü edilen Tayyare İstasyonu'nun kurulması gibi hususlar etkili olmuştur.

Bu nedenle Bahriye Dairesi, 1922 başında Amasra'da bir Bahriye Komutanlığı kurulması için Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne başvurdu. Söz konusu teklifin EHUR'nce de uygun görülmesiyle, Ocak 1922 ortalarında komutanlık faaliyete geçirildi.

Komutanlık, Ereğli Nakliyatı Komutanlığı'nın buraya taşınması ve Amasra Bahriye Bataryası'nın bu komutanlığa bağlanmasıyla kısa zamanda kuruluşunu tamamladı. Amasra'ya üstlenecek gemileri sevk ve idare edecek olan bu komutanlığın başına da Ereğli Nakliyatı Komutanı Binbaşı Hulusi Bey getirildi.77

Bu komutanlık karargâhıyla birlikte birer mayın ve akaryakıt deposu, bir batarya, bir uçak istasyonu ve atölye ile, kurulmakta olan bir telsiz istasyonunu ihtiva eden bu komutanlığın emrinde zaman zaman 1 ve 2 Nolu Motörgambotlar ile Alemdar Gemisi, Keşşaf, Sinop ve İnönü motorları da bulunuyordu.

6. Diğer Kuruluşlar

Zonguldak bölgesinde kıyı güvenliği için Bababurnu ve Amasra Kıyı Gözetleme İstasyonları da tesis edilmiştir. Haziran 1921'den beri kurulmasına başlanan bu istasyonlar özellikle Karadeniz'deki düşman gemilerinin harekatını izleyerek taşıt gemilerine ve liman başkanlıkları kanalıyla Bahriye Dairesi ve Nakliyat Komutanlıkları'na bildirmekle görevlendirilmişlerdir.78

Bababurnu ve Amasra ile Karadeniz sahillerinde kurulan diğer istasyonlar, adı geçen makamlara çok sıkı ve düzenli bir işbirliği kurmuşlardır. Verdikleri sürekli ve düzenli bilgilerle, Karadeniz nakliyatında görevlendirilen taşıt araçlarının en verimli ve uyumluluk içersinde çalışmalarını

sağlamışlardır. Bu istasyonlar ile Liman Reisliklerinin gözetleme, haber alma ve verme teşkilatları sayesinde düşman gemilerine bir olay dışında yakalanma olmamıştır.

Yukarıda belirtilen kuruluşlardan başka, Ereğli ve Akçakoca'da birer İrkap ve İhraç (Yükleme ve Boşaltma) memurlukları, Zonguldak, Bartın, Devrek ve Ereğli'de de birer Nokta Komutanlıkları tesis edilmiştir.79

Zonguldak Bölgesindeki Askeri Teşkilatlar

A. Bartın ve Havalisi Komutanlığı

Zonguldak ve havalisinin, ekonomik ve stratejik bakımdan önemi büyüktü. Bunu fark eden Fransızlar, 8 Mart 1919'da bir tabur askerlerini Zonguldak'a çıkarmışlardı. Halk çaresizlik ve üzüntü içinde idi. Bu bölgede faaliyette bulunan 32. Alay tüm yöreyi savunacak güçte değildi. Nitekim bu Alay, ayaklanmaları bastırmak üzere görevlendirildiği Bolu isyanında başarılı olamamıştı. Bu durum, aynı zamanda 32. Alay'ın dağılmasına da sebep oldu.80

Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların emriyle yüzbaşı Cevat Rıfat (Atilhan), Zonguldak ve havalisinde milli bir kuvvetin teşkilatlanması için görevlendirildi. Böyle bir kuvveti oluşturmak üzere 21 Nisan 1920 tarihinde Kastamonu'ya gelen Cevat Rıfat, Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'dan görev talep etmişti. Bu isteği göz önünde bulunduran Ali Fuat Cebesoy, Zonguldak ve Havalisi Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na Cevat Rıfatı atamıştır81

Cevat Rıfat Bey Bartın ve Havalisi Kuva-yı Milliyesi kısa zamanda mükemmel ve muntazam bir Kıta-ı Milliye haline getirdi.

14.11.1920 tarihinde bu kuvvetler Bolu'daki Mürettep Fırka Komutanı Nazım Bey'in teklifine uygun olarak, bir piyade taburu ile bir süvari bölüğü şeklinde örgütlenerek Zonguldak Müfrezesi adını almıştır.82

Muhittin Paşa'nın emriyle süvari bölüğü 100'ü muharip ve 25'i hizmetli olmak üzere 125 mevcutlu olarak düzenlenmiştir.

Cevat Rıfat komutasındaki bu kuvvetler, birkaç defa ilerleme teşebbüsünde bulunan Fransız askerlerinin (Zonguldak'taki) bu hareketlerine mani oldu. Böylece Fransızların Zonguldak ve Bolu üzerinden Ankara'ya tazyik yapmaları da önlendi. Düzce ayaklanmalarının ikincisinin bastırılmasında da görev alan bu müfreze, milli harekete zarar verebilecek kuvvetlere karşı da kullanılmıştır. Bu şekilde bölgede asayiş sağlanmıştır.

Zonguldak ve havalisinde başarılı hizmetler veren bu milli kuvvetin, 173 kişilik bir bölüğü 2. 4. 1921 tarihinde Kastamonu'ya nakledilmiştir. Geride kalan diğer kısmı da (Fransızlar'ın 21. 6. 1921'de Zonguldak'ı tahliye etmesi üzerine) Batı Cephesi emrine verilmiştir.83

Böylece başlangıçta Bartın ve Havalisi Komutanlığı ve sonra Zonguldak Müfrezesi adını alan bu milli kuvvetin yöredeki faaliyetleri son buldu.

B. İpsiz Recep Çetesi

Milli Mücadele bölgede hizmette bulunan kuvvetlerden birisi de Recep Reis veya yaygın lakabıyla İpsiz Recep Çetesi'dir. Daha önce eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmakta olan bu çeteyi özellikle yöneticisi Recep Reis'i milli harekete katılmaya, Kandıra Kaymakamı Atıf Bey ile eşi ve Trabzonlu Doktor Yüzbaşı Raıf Bey ikna etmişlerdi.84

Böylece milli hareket'e katılan İpsiz Recep, Karakol Cemiyeti'nin yaptığı görev bölümüyle, Kefken Adası'na komutan olarak atandı. İpsiz Recep'in Milli Hareket'e katılmasıyla, Kuva-yı Milliye Batı Karadeniz kıyılarında ve bu kıyılara yakın iç kesimlerde önemli ölçüde söz sahibi oldu. Ancak bunu öğrenen İstanbul Hükümeti İpsiz Recep'in Milli Mücadele lehindeki bir faaliyetlerini engellemek için Kemal Reis Gambotu'nu Kefken Adası'na göndermekte gecikmedi.

Bu olayların bölgede baş gösteren ayaklanmalar sırasında cereyan edişi dikkat çekicidir Dahiliye Vekâletliğince, 19 Ağustos 1920 tarihinde EHUR'ne gönderilen bir yazıda; Fransızların Düzce'deki Abazalarla birleşmek için Alaplı ve Akçaşehir (Akçakoca)'dan çıkartma yapmayı planladıklarını, Zonguldak Mutasarrıflığı'nın 17. 08. 1920 tarihli telgrafına atfen bildirilmektediÆr. Fransızların belirtilen planları, Bolu'daki Mürettep Fırka Komutanı Nazmı Bey'in EHUR'ne gönderdiği 20. 8. 920 tarihli telgrafıyla da teyit edilmektedir. Ayrıca Nazmi Bey telgrafında; Fransızların böyle bir hareketine karşı gerekli önlemlerin alındığını da bildirmektedir.

Bu bakımdan ileride Alaplı ve Akçakoca'dan yapmayı planladıkları çıkartmalarda arkalarını emniyete almak için Fransızların Kefken'e saldırdırmaları ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi İpsiz Recep Çetesi'nin karşı koyması sebebiyle Fransızlar burada başarılı olamamışlardır.

İpsiz Recep Çetesi Rum ve Ermeni çetelerini sindirdiği gibi bölgedeki isyancılar için de bir korku unsuru haline gelmişti.

Bölgedeki ayaklanmalara karşı da mücadele eden İpsiz Recep, aynı zamanda bunlara destek isteyen İstanbul Hükümeti kuvvetleri ile İngiliz ve Fransızları da bölgeye sokmadı.

Ayrıca İpsiz Recep, Ereğli'nin Fransızlar tarafından işgali esnasında ve Alemdar gemisinin kurtarılmasında önemli hizmetlerde bulundu.85

Daha sonra "Orhan Gazi Müfrezesi" adıyla faaliyet gösteren İpsiz Recep çetesi, düzenli ordunun kurulmasıyla teşekkül ettirilen Kocaeli grubuna iltihak ettirilmiştir. Düzenli ordu birliklerinin emrine girmek istemeyen İpsiz Recep Kastamonu Havalisi Komutanı Muhittin Paşa'nın girişimleri sonunda ikna edilmiştir.

Ayrıca Muhittin Paşa; Recep Reis'in yüzbaşı. Edip Bey'in emrine girmekte direnmesi üzerine onun müfrezesini Bolu Mıntıka Komutanı Osman Bey'in emrine vermiştir. Böylece Muhittin Paşa, Recep Reis'in düzenli ordu emrine girmesini sağlamıştır.86

C. Devrekli Muharrem Çetesi

Devrek ve çevresinde eşkıyalığın yanı sıra Milli Mücadele'de hizmet veren çetelerden birisi de Muharrem Çetesidir. Bu çetenin reisi Muharrem, 1894 yılında Devrek'te doğdu. Babası aynı ilçe halkından Hacı Halit'tir.

Muvazzaf askerliğini Yemen'de tabur kalem başçavuşu olarak yapan Muharrem Bey etrafına topladığı arkadaşlarıyla bir çete oluşturmuştur.

Muharrem Bey, Fransızların 8 Haziran 1920 tarihinde Ereğli'yi işgal ettiklerini öğrenince, hemen arkadaşları ile birlikte Ereğli halkının yardımına koşmuştur.

Burada 32 kişilik kuvvetiyle Fransızlara karşı çarpışan Muharrem Bey onlara kayıplar verdirdi.

Muharrem Bey'in komutasında Ereğli'de Fransızlara karşı çarpışanlardan bazıları ise şunlardır: Hüseyin Başocakcı, Arap Kazım, Sağır Recep, Pat Ahmet'in Niyazı, Ağalardan Tosunun Muharrem, Delik Şakir'in Hasan, Gazi Mustafa, Darendeli'nin Mehmet, Hacı Hafız, Siyamının Ahmet, Yarım Çavuş'un İsmail'dir.

Devrek'in Ermenilerin taşkınlıklarına fırsat vermeyen Muharrem Çetesi Düzce-Bolu özellikle Gerede isyanlarının Devrek'e sıçraması ile de Dorukhan'da nöbet tutmuştu. Ayrıca Muharrem Çetesi, maden ocaklarında çalışan ameleyi soyan eşkıya ile de mücadele etmiştir.

Ancak Muharrem ve arkadaşları Milli Mücadele'nin ilk yıllarında verdikleri bu hizmetlerini daha sonraki günlerde devam ettiremediler. Düzenli ordunun kurulmasıyla cepheye gitmeyerek eşkıyalık yapmaya başladılar. Köylülerin hayvanlarını da gasp eden bu çete mensupları, Devrek çevresinde Yenice ve Tefen nahiyelerinde faaliyette bulunmuşlardır. Bu hareketlerinden dolayı çete elemanları 1921 yılının ilk günlerinden itibaren Takip Müfrezesi'nce takip edilmeye başlandılar.

Bu takipler sonunda 1921 Temmuz'da Muharrem Çetesi, çete reislerinden Küçük Mustafa, Devrek Kadılar Köyü'nden Ahmet oğlu Kazım, Kayaltın'dan Hafız Muhittin oğlu Gökçe öldürüldüler. Bunların arkadaşlarından 10 kişi de yakalandı. Daha önce de, bu çete mensuplarından Mümtaz ve Halil ismindeki kişiler de kendi istekleri ile teslim olmuşlardır. Muharrem Bey de 29 Ekim 1921 tarihinde Safranbolu'da Jandarmalar tarafından öldürülmüştür. Böylece Milli Mücadele'ye de önemli hizmetleri olmuş olan Muharrem Çetesi hazin bir şekilde son buldu.87

Askeri İstihbarat Örgütlenmesi

A. Askeri Polis Teşkilatı

23 Nisan 1920 yılında Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti'nin faaliyete başlamasıyla birlikte bu tarihe kadar Kuvâ-yı Milliye kuvvetlerince yürütülen hareket, bu tarihten sonra askeri bir disipline alınmaya başlanmıştı. Askeri örgütlemenin yeniden düzenlendiği 1920 yılında askerî istihbarat teşkilâtı da yeniden düzenlenmeye tâbi tutularak, muhtemelen 18 veya 20 Temmuz 1920 yılında88 düşman propaganda ve faaliyetlerini önlemek, Türk milletinin içersinde bulunduğu kararsız ve ümitsiz tutumunu engellemek amacıyla Askeri Polis (Ayın Pe) Teşkilâtı kurulmuştur.

Askeri Polis Teşkilâtı kısa zamanda düşman işgal bölgesine yakın olan mıntıkalarda Batı Anadolu ve Güney Cephesi ile Karadeniz sahilinde teşkilâtlanarak istihbarat, ülkeye giriş ve çıkışları kontrol altına aldı.

Askerî Polis'in ilk teşkilâtlanması sırasında Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanlığı mıntıkasındaki teşkilâtlanma, 28 Temmuz 1920 yılında genel merkez Eskişehir'e bağlı olmak üzere düzenlenmişti.89

Bölgede Askerî Polis Teşkilâtı'nın ikinci teşkilâtlanma şeması merkez Kastamonu olmak üzere Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanı Muhittin Paşa tarafından görevlendirilen Erkân-ı Harp Binbaşı Osman Behçet Bey tarafından yapılmıştır. 08.11.1920 tarihinde Muhittin Paşa tarafından Osman Behçet Bey'e yazılan yazıda 10.11.1920 tarihine kadar bölgedeki teşkilâtlanmayı vücuda getirmesi istenmektedir. Ancak bu isteğin 15.11.1920 tarihinde gerçekleştiği görülmektedir.90

Teşkilatın bünyesinde Aralık 1920 yalında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından yeni birtakım düzenlemelerin yapıldığı tarihe kadar Binbaşı Osman Behçet Bey 15. 11. 1920 tarihinden itibaren merkezi Kastamonu olmak üzere İnebolu, Bartın, Ereğli, Cide, Zonguldak, Sinop ve Akçaşehir şubelerinin memur ihtiyacını tamamlayarak, çalışmalarını sürdürmüştü.

Fakat bu çalışma şeklinin verimli olmadığı düşüncesi ile Kastamonu ve Bolu Havalisi AP şubelerinin nasıl çalışması gerektiği konusunda bölgenin şartlarını göz önünde bulunduran Muhittin Paşa, Erkân-ı Harbiye'ye (Genel Kurmaya) gönderdiği yazıda, bölgenin batı kısmı ile sahilin harp sahası olması sebebiyle buralarda bulunan mıntıka kumandanlıkları merkezlerinde APM (Askeri Polis Merkezi) oluşturulmasını, bunların dışında kalan yerlerde ise APM'ye bağlı ikinci sınıf AP şubeleri kurulmasını teklif etmektedir.

Bu teklifin Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Riyaseti'nce olumlu bulunması üzerine 21. 11. 1920 tarihinden itibaren sahil AP şubelerine yeni düzenleme getirildi. Buna göre, sahildeki AP şubeleri İnabolu, Bartın ve Ereğli, merkez olarak kabul ediliyordu. Bu merkezlerin sınırları ise şu şekilde tesbit edilmişti: İnebolu, Gerze'den itibaren Sinop dahil olmak üzere Cide'ye (Cide hariç) kadar olan mıntıkayı, Bartın, Cide'den itibaren Zonguldak'a (Zonguldak hariç) kadar olan mıntıkayı, Ereğli ise Zonguldak ve Akçaşehir'in dahil bulunduğu mıntıkayı içerisine almakta idi.91

Kastamonu ve Havalisi Kumandanlığı bölgesinde faaliyet gösteren AP teşkilâtlarının en önemli vazifesi hiç kuşkusuz, Ankara Hükümeti'nin giriş-çıkış kapısı konumuna gelen İnebolu ve çevre limanlarından giren kişilerin güvenilir olup olmadığının araştırılması idi. Özellikle İstanbul'dan gelen

askerî şahısların giriş merkezi olan Kastamonu-İnebolu hattı bu teşkilât elemanları tarafından kontrol altında tutularak, istenmeyen kişilerle casusların ülke içlerine sızmalarına engel olmaktı.

Kastamonu Askeri Polis Teşkilatına Bağlı Şubeler

A. Kastamonu Merkez Şubesi

Merkez şubenin reisliğini Erkan-ı Harp binbaşısı Osman Behçet Bey yapmakta idi.92 Osman Bey'den başka şube yönetiminde yedek üsteğmen Mehmet Sadık, yedek üsteğmen Hasan Efendi. b. Hüseyin bulunuyordu. Kastamonu Polis Teşkilatı Merkezine bağlı şubeler:

İnebolu Şubesi; Şube Müdürlüğünü Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey yürütmekte idi. Kısım amiri Mehmet Zühtü Efendi, Taharri memurları ise, Tevfik, Bekir, Sıtkı, Muzaffer, Tahsin Efendilerden oluşmakta idi.93 Bu kadro 3 Nisan 1921tarihine kadar çalışmaları sürdürmüş, bu tarihte şube müdürlüğüne süvari binbaşısı Abdullah Nidai Bey94 getirilerek buradaki teşkilat kadroları da yenilenmiştir.95 Nidai Bey, aynı zamanda irtibat subaylığı görevini de üzerine alarak iki şubenin birleşmesini sağlamıştır.

Bartın Şubesi; Şube müdürlüğünü Yüzbaşı Naci Efendi yürütmekte idi. Burada kadro olarak Ziya, İhsan, İsmail Hakkı Efendiler taharri memuru olarak çalışıyorlardı.96

Bolu Askeri Polis Şube Merkezi; Şube merkezinde müdür olarak bir yüzbaşı, bir komiser, iki polis, iki sivil memur, iki yazıcı, üç inzibat eri, üç emireri, bir misafirhane emireri, kırk yataklı misafirhanede görevli on er ve üç jandarma mevcuttu.

3 Ocak 1920 itibarı ile Bolu merkez şubesine bağlı olarak, Mudurnu şube-i muavenet memurluğu, Gerede Askeri Polis memuru, Devrek Askeri Polis Memuru, Düzce muavenet memurluğu, Düzce'ye bağlı olarak Hendek ve Akyazı Askeri Polis memurları bulunuyordu.97

Ereğli Şube Müdüriyeti; Şube müdürü yüzbaşı Şükrü Efendi, taharri memurları Mehmet Nuri, Mustafa, Mustafa Sadi, Nevzat ve Cemil Efendilerdi.98 Ereğli'ye bağlı olarak Kozlu Maden Şube Memurluğu ve Alaplı Askeri Polis İnzibat Memurluğu bulunmakta idi.99

Akçaşehir Şube Müdüriyeti; Şube müdürü süvari yüzbaşı Hasan Nazmi Efendi idi. Sivil memur Hafız Ali, polis müdürü Fazıl Efendi, polis memurları Tahsin ve Şükrü Efendiler kadroda yer alıyorlardı. Akçaşehir, Anadolu'nun önemli giriş ve çıkış noktalarından birisi olduğu için burada bulunan iki iskelede iki inzibat memuru, on yataklı misafirhane memuru olarak bir asker, bir jandarma ve şube yazıcılığı yapan bir asker, iki emireri, bir inzibat bulunmakta idi.

Zaman zaman Akçaşehir'e bağlı olarak görev yapan Düzce memurluğunda ise asteğmen Ahmet Efendi, polis memuru Rasim Efendi ile iki jandarma neferi Askeri Polis şubesini oluşturmakta idi.100 Yine Akçaşehir'e bağlı olarak görev yapan Akkaya, Melikağzı ve Sakarya Muavenet Memurlukları bulunuyordu. Sakarya Memurluğuna bağlı olarak Kocaeli Askeri İnzibat memuru bulunmakta idi.101

Zonguldak Askeri Polis Şubesi; Çoğu zaman Ereğli'ye bağlı bir muavenet şubesi olarak görev yapan Zonguldak şubesinde Nevzat ve Cemil Efendiler görev yapmakta idiler.102

Cide Askeri Polis Şubesi; Cide Polis Muavenet şubesi olarak isimlendirilen şubenin taharri memurları Sulhi ve İhsan Efendilerdi. Şube bu iki kişi tarafından yürütülmekte idi.103

Sinop Askeri Polis Şubesi; Sinop Polis şubesi İnebolu Polis şubesine bağlı olarak kurulmuştu. Şube müdürlüğüne ilk önce asteğmen Abdi Efendi atanmış104, bu kişinin Ankara'ya tayini ile yerine asteğmen Abdullah Efendi atandı. Taharri memuru Cemil Efendi ise sivil memur olarak şube emrinde görevlendirilmişti.105

Askeri Polis şubeleri kuruluşlarından itibaren yörede çıkan ayaklanmaların bastırılması ve ele başlarının tespit edilmesi,106 ile yöreye çıkmak isteyen casus107 ve isyancıların yakalanmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Ankara tarafından Yeşilordu olayı sonrasında komünist faaliyetlerin yasaklanması üzerine bu tür faaliyetlerde bulunan şahısların takibini de Polis teşkilatları yürütmekte idi.108

20 Aralık 1920 tarihinde Askeri Polis teşkilatının yeniden düzenlenmesi sırasında bölgedeki yapılanma da değiştirilmiştir. 109

B. Kastamonu ve Havalisi Tetkik Heyeti Amirlikleri

Kastamonu Şubesi; 1921 yılı bütçe düzenlemeleri sırasında Askeri Polis şubeleri kapatılmış ve yerlerine "Tetkik Heyeti Amirlikleri" kurulmuştur. Yeni kuruluşta birinci sınıf şube kadrolarında en yüksek rütbeli şahsın yüzbaşı olması kararlaştırılmıştır. Bu karar gereğince Askeri Polis şubelerinden Tetkik heyeti Amirliği'ne çevrilen şubelere yeni atamalar yapılmıştır. Bu tayinler çerçevesinde Muhittin Paşanın 28 Mart 1921 tarihli bir emrinden Kastamonu THA Şubesine Bartın Şube Müdürü Yüzbaşı Naci Efendi'nin tayin edildiği anlaşılmaktadır. Yine aynı emirde, Kastamonu merkez şubesinden alınarak Zonguldak Şubesine tayin edilen üç taharri memurunun durumlarında değişiklik yapıldığı bildirilmektedir. Buna göre üç kişiden biri Zonguldak'ta bırakılmış, diğerleri ise Ereğli ve Amasra'ya gönderilmiştir.110

İnebolu Şubesi: Yeni kadro düzenlenmesinde birinci sınıf Tetkik Heyeti şubelerindeki sivil memur adedi beşten dörde indirilmiştir.Bu genel prensipler çerçevesinde İnebolu Şubesinde de personel sayısında bir azalma söz konusudur. Bu konu ile alakalı olarak Kastamonu havalisi Komutanı Muhittin Paşa'nın 28 Mart 1921 tarihinde ilgililere şu emri verdiğini görüyoruz "İnebolu Tedkik Heyetinde Mustafa Hikmet, Selahattin, Mahmut Celal ve Zihni Efendiler bulunacaktır. İnebolu şubesinden Mazhar ve Kastamonu Şubesinden Abdürrahim Efendilerin Zonguldak Şubesine tahvilleri icra ve tensip kılınmıştır.111 İmkanların kısıtlı oluşu ve vasıflı insan bulunamaması o günlerin başlıca özelliğidir. Bu bakımdan personel alımında azami titizlik gösterilmekte ve mümkün olduğu kadar mevcut elemanlardan faydalanma yoluna gidilmektedir. Bu maksatla ikili görevlendirme yolu tercih edilmektedir.

Zonguldak Şubesi: İstikbal Harbi yıllarında Karadeniz bilhassa Batı Karadeniz kıyılarındaki şehir ve kasabalar oldukça önemli ve kritik bir konuma sahiptir. Bunlardan biri de şüphesiz Zonguldak'tır. İstanbul'dan gelen her türlü yardım ve insan mutlaka bu şehirlerden birinden geçerek İç Anadolu'ya yani Ankara'ya ulaşmaktadır. Bu bakımdan buralarda görevlendirilecek personele azami ölçüde dikkat edilmektedir. Nitekim MMV'ce Zonguldak THA'ya 3. Tümen 10,5'lik ağır topçu bataryasında görevli Üsteğmen Fazıl bin Osman tayin edilmiştir. Aynı olayla ilgili olarak Kastamonu ve Havalisi Komutanı'na Genelkurmay'dan 7 Temmuz 1921'de bir emrin yazıldığı görülmektedir. Bu emirde Fazıl bin Osman'ın tayinin uygun bulunduğu belirtildikten sonra bu gibi makamlara tayin edileceklere dikkat edilmesi gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. 17 Ocak 1922 tarihinde Zonguldak şubesi kapatılarak evrak ve personeli Bolu'ya aktarılmıştır.112

İstihbarat Çalışmaları veMM Grubu

Ankara'dan M. M.'e ve İstanbul'dan Ankara'ya telgrafla verilemeyen çok gizli haberler kurye ile iki yoldan gönderilmiştir. Meclisin açılmasından sonra M. M. ile hemen hemen aynı dönemde Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı İnebolu İrtibat Zabitliği ve Mevki Kumandanlığı kurulmuş, bunlar, gelip gidenleri denetlemek, alınan haberleri Ankara'ya iletmek, gelen ulusçulara yolluk vermek ve olası düşman çıkarmasını önlemekle görevlendirilmiştir. 4 Mayıs 1921'de M. M. raporlarının Ankara'ya Merkez Kumandanlığı kanalıyla gönderilmesi, telgraf ile haber verme olanağı bulunamazsa, yazılı olarak raporun İnebolu İrtibat Zabitliği'ne gönderilmesi istenmiştir. Raporlar İnebolu'ya ve Genelkurmay Başkanlığı'na şifreli verilmiş, asılları doğrudan Fevzi Paşa'ya gönderilmiştir. 1922 başlarından itibaren ikinci yolun yani İzmit yolunun kullanılmaya başlandığı görülmektedir.113

Silah ve Cephane Sevkiyatı

Kastamonu vilayeti sahili Milli Mücadele'nin ikmal iskelelerini oluşturmuştur. İstanbul'da faaliyet gösteren gruplar tarafından114 sağlanan silahlar çeşitli vasıtalarla İnebolu, Cide, Bartın, Kozlu, Kilimli, Zonguldak, Ereğli ve Sinop limanlarına çıkartılarak, buralardan Cide-Kastamonu, Zonguldak-Ereğli-Bolu, İnebolu-Daday-Kastamonu, Sinop-Boyabat-Taşköprü-Kastamonu yollarını takiben Batı cephesine ve Ankara'ya ulaştırılıyordu.

İstanbul dışında çeşitli merkezlerden silah tüccarları vasıtasıyla alınan silah ve cephane de aynı yollarla taşınıyordu. Doğu cephesinde 1920 yılı sonunda savaşın bitmesi üzerine bir kısım silah ve cephane Erzurum-Trabzon yolu ile Batı Karadeniz limanlarına taşındı. Yine Rusya'dan sağlanan silahların bir kısmı İnebolu Limanından Batı cephesine ulaştırılmıştır.

Trabzon'dan gelecek silahların sevki için İnebolu-Sinop arasındaki küçük koylar kullanıldı. 1920-1921 kışında küçük balıkçı motorları Sinop-İnebolu arasındaki koylara çok sayıda silah ve cephane taşımışlardı.115

Sinop Mevki Komutanlığı'nın tespitlerine göre; şarktan gelecek cephane için bu bölgede iklim şartlarına uygun dört iskele bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Sinop limanı idi. Buraya çıkarılacak cephane Boyabat'a kadar yolların ve köprülerin bozuk olması sebebiyle mekkâre kolları ile taşınacak,

Boyabat-Taşköprü arasında araba yolu bulunduğu için buradaki taşıma işleri Kastamonu'ya kadar arabalarla sağlanacaktı.

İkinci liman Sinop'un yedi mil batısındaki Taşyanağı iskelesi idi. Burası her türlü rüzgara karşı mahfuz olmakla birlikte, nadiren esen yıldız rüzgarları ve poyraza karşı mahfuz değildi. Buraya yapılması düşünülen iskele yaz aylarında kayıkların rahatça çalışmalarına elverişli olacaktı. Taşyanağı koyu, Sinop-Boyabat şosesine beş yüz metre mesafede idi. Bu beş yüz metrelik yol açılırsa kolaylıkla araba ulaşımı sağlanabilirdi. Mıntıka Komutanı'na göre; havaların iyi olduğu zamanlarda kayıklar bu kumsala rahatlıkla yaklaşmakta ve cephane indirebilmekteydi.

Üçüncü iskele Sinop'un doğusunda bulunan Gerze iskelesi idi. Buraya çıkarılan cephane ve silahlar, Gerze-Kabalı yoluyla Boyabat şosesini takiben Kastamonu'ya taşınmaktadır.

Dördüncü iskele Akliman'dır. Burası sevkıyata uygun olmamakla birlikte zor durumda kalan motorlar için cephane ve silah indirilecek yer olarak tespit edilmiştir.116

Bu dört koydan Taşnağı koyu Kastamonu Havalisi Komutanlığı tarafından en uygun koy olarak tespit edilerek, buradan sevkıyat yapılmasına izin verilmiş diğer koylar ise zaruret karşısında kullanılmıştır.

3 Aralık 1920 tarihli Milli Müdafaa Vekaleti Müsteşarı Kazım imzalı bir yazıda;117 Trabzon'dan gelecek olan motorlar için Sinop ile Amasya arasındaki küçük iskelelerin tespit edilerek, gelecek olan cephane ve silahların Ankara'ya sevkı için otuz arabalı nakliye kolu kurulması istenmektedir.

Bu yazı üzerine, Trabzon'dan gelecek büyük ve küçük motorlar için İnebolu-Sinop arasındaki bazı iskeleler belirlenmiştir. Bunlar; Çatalzeytin, Kulu, Kuga, Hacıvelioğlu, Abana, Eğlişi, Poyrazlar, Manastır, Evrusta, Ilıca, İsmail Reis ve Darphane iskeleleridir. Bu iskelelerin güvenliği için Darphane ve Evrusta'da birer karakol inşa edilmiş, İsmail Reis, Manastır, Eğlişi, Hacıvelioğlu ve Kulu'da karakol inşaatına başlanmıştır.

Çeşitli yollarla İnebolu ve civarına gelen cephanenin taşıma işlemi ilk zamanlarda Nokta Komutanlıkları vasıtasıyla yapılıyordu. Daha sonra işi Sevkıyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğü'ne bağlı Menzil Mıntıka Teşkilatı kurularak, bu teşkilat taşıma işini sevk ve idare etmeye başladı.

Kastamonu Menzil Müfettişliği, nakliye işi için 63 subay, 316 askerliği ertelenmiş er ve 11 müteahhitle çalışmakta idi. İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara arasındaki taşımacılığı Menzil Müfettişliği 240 araba, 1505 mekkâre, 72 eşekle sağlıyordu.118

Sevkıyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğü'ne bağlı olarak kurulan Menzil teşkilatı ise şu birimlerden oluşmaktadır; Kastamonu Menzil Mıntıka Müfettişliği, İnebolu Hat Komutanlığı, İnebolu, Ilgaz, Kastamonu nokta Komutanlıkları, İnebolu, Ilgaz, Kastamonu Erzak Ambarlıkları, İnebolu, Kastamonu Teçhizat Ambarı, İnebolu, Kastamonu Mühimmat Deposu, İnebolu Hizmet Kıtası, İnebolu Benzin

Deposu, Kastamonu'da üç nakliye kolu, İnebolu Grubu Nakliye Kolu, Küre, Seydiler, Beşdeğirmenler, Ambarlı konaklama yerleri.119

Menzil Mıntıka Müfettişliği'nin Açıksöz Gazetesi'ne verdiği ihale ilanlarında taşıma ücretleri hakkında bir takım bilgiler bulunmaktadır. Bu ilanlardan birisi şu şekildedir;120

Menzil Mıntıka Müfettişliği'nden

1- Menzil emrinde çalışmak üzere müteahhit nakliye araba ve mekkâre kollarına mevsuf şerait ile ihtiyaç vardır.

2- İnebolu yolundan Ankara'ya kadar ve hatta değeri muvafık ücretle Ankara'dan avdette aynı mevaki nakliyeyi askeriyeyi ifa etmek üzere zirdeki cetvelde rayiç olunan miktar üzerinden taleplisi uhdesindedir.

Ankara'dan İnebolu'ya Kadar Mevki	Beher Batman	Kuruş
Ankara'dan Çankırı'ya kadar	"	20
Çankırı'dan Kastamonu'ya kadar	"	20
Kastamonu'dan İnebolu'ya kadar	"	20
Ankara'dan İnebolu'ya kadar	"	60

İnebolu'dan Ankara'ya Mevki	Beher Batman	Kuruş
İnebolu'dan Kastamonu'ya kadar	"	30
Kastamonu'dan Çankırı'ya kadar	"	30
Çankırı'dan Ankara'ya kadar	"	40
İnebolu'dan Ankara'ya kadar	"	100
Kastamonu'dan Ankara'ya kadar	"	65

İlanda ayrıca şartları kabul olunanların 8 Mayıs 1921 tarihinden itibaren sözleşme imzalayarak nakliye işine başlayacakları belirtilmektedir.

Menzil Mıntıka Müfettişliği tarafından benzer ilanlar arasında yer alan başka bir ilanda ise taşıma ücretleri şu şekilde sıralanmaktadır:121

İnebolu'dan Ankara'ya Mevki	Beher Batman	Kuruş
İnebolu'dan Ankara'ya	"	120

İnebolu’dan Kastamonu’ya “ 35

Kastamonu’dan Ankara’ya “ 75

Kastamonu’dan Çankırı’ya “ 35

Çankırı’dan Ankara’ya “ 40

Ankara’dan İnebolu’ya Mevki Beher Batman Kuruş

Ankara’dan İnebolu’ya “ 80

Ankara’dan Çankırı’ya “ 30

Çankırı’dan Kastamonu’ya “ 25

Kastamonu’dan İnebolu “ 25

Ankara’dan Kastamonu’ya “ 55

Bu ilanlarda dikkati çeken nokta çok kısa aralıklarla taşıma fiyatlarının değişimi ve Ankara yönüne yapılan taşımaların pahallı olmasına karşılık, Ankara’dan İnebolu yönüne yapılan taşımaların ucuzluğudur. Bu fiyat bize taşınacak malların hangi tarafa daha fazla yöneldiğini gösterdiği gibi, doğal şartlarında taşımada etkili bir faktör olduğunu ifade etmektedir.

3 Temmuz 1921 tarihli Açık Söz gazetesine göre; Menzil Mıntıka Müfettişliği menzildeki müteahhit kollarının Şubat 1922 tarihine kadar yapacakları nakliyat için ödenecek nakliye ücretlerini yeniden tespit etmiştir. Buna göre;

Mevki Kuruş

İnebolu’dan Kastamonu’ya 29

Kastamonu’dan Çankırı’ya 37

Çankırı’dan Ankara’ya 33

İnebolu’dan Çankırı’ya 70

İnebolu’dan Ankara’ya 100

1921-1922 Kış aylarında taşımacılık hizmetlerinin artması üzerine Menzil Mıntıka Müfettişliklerinin sıkıntılı günler yaşadıkları, bu nedenle taşıma işi için cephe gerisinde bulunan efrattan faydalanma çareleri düşünülmüştür. Bu tür efrat askerlikten tecil edilerek taşıma işinde kullanılmaya başlanmıştır.

6 Mart 1922 tarihli bir gazete haberinde ise vesait-i nakliye tedarik ederek müracaatta bulunanların askerliklerinin ertelendiği belirtilmektedir.122

Batı Karadeniz Bölgesi'nde Kurulan Dernekler ve Faaliyetleri

A. İnebolu Gençler Mahfeli

Mütarekenin etkilerinden en fazla rahatsız olan kazalardan biri olan İnebolu kazası ve halkı, gayrimüslimlerin faaliyetlerini de göz önünde bulundurarak teşkilatlanmaya karar yerdiler. 27 Temmuz 1919'da İnebolu'da kurulan "İnebolu Gençler Mahfeli" çeşitli alanlarda gençleri aydınlatmak için kurulmuş bir dernektir.123

Eski İttihat ve Terakki Fırkası binasında faaliyete başlayan mahfel milli davanın halka anlatılmasında önemli görevler üstlendi. İnebolu gençlerini aynı çatı altında toplayan mahfel, gençlerin düşman saldırılarına karşı eğitimli olmaları amacı ile Yüzbaşı Osman Nuri Bey'in idaresinde talime başladı. Osman Nuri Bey gençleri Yıldırım ve Turan takımı adı ile ikiye ayırarak, milli savunma eğitimi yaptırdı.

İnebolu'nun milli hükümetin kapısı durumuna gelmesi, Gençler Mahfeli'nin önemini de artırdı. Anadolu'ya gelen ayrılanlar mahfelde misafir edildi. Mahfel bu karşılama törenleri dışında yol yapımı, malzeme taşınması gibi işleri de üyeleri vasıtasıyla gerçekleştirdi.124 Milli heyecanın doruk noktasına ulaştığı günlerde çeşitli şenlikler düzenleyen Gençler Mahfeli, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İnebolu Şubesi ile ortaklaşa çalıştı.125 Zamanla mahfelin kuruluşunda etkin olan gençlerin askere alınmalarıyla etkisi azalan mahfel126 bölgede Kastamonu merkez, Çankırı ve Çerkeş'te kurulan Gençlik Kulüplerinin öncüsü oldu.

B. Kastamonu Gençler Kulübü

Kuruluş tarihi 24 Ocak 1920 yılıdır.127 Kulüp nizamnamesi yirmi maddeden meydana gelmektedir. Birinci madde de kulübün kuruluş tarihi ve ismi yer almaktadır. İkinci madde de kulübün amaçları, üçüncü madde de hiçbir siyasi teşekkül ve cemiyetle ilişkisi olmadığını, dördüncü madde de ise üye olacakların vasıfları yer almaktadır. Beşinci maddeden yirminci maddeye kadar olan kısım teşkilat adı altında toplanarak, üye seçimi, aidat, yönetim kurulu seçimi ve çalışma şeklini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şubat 1920'de yapılan seçimlerde kulüp idare heyeti oluşturuldu. Buna göre; Müdür, Sağlık Müdürü Dr. Ferruh Niyazi Bey, üyeler ise Polis müdürü Halil, Sultani Edebiyat Öğretmeni Talat, Muhasip ve Veznedar Kırımlı Tahsin, Katip Komiser Muavini İhsan Beylerden oluşmakta idi.128

Kulübün 7 Şubat 1920'de faaliyete başladığı ve ilk toplantısının yapıldığı Dar'ül-kura Medresesi'nin üst katında bir oda idi.129 Muhtemelen Haziran 1922 tarihine kadar burada faaliyet gösteren kulüp üyelerinin askere alınması ile faaliyetlerinin azalması üzerine binası İstiklal Mahkemesi'ne tahsis edilmişti.

1922 yılı Ağustos ayına kadar faaliyette bulunan kulübün bu tarihte yapılan toplantı sonunda adı değiştirilerek "Memleket Yurdu"na çevrilmiştir.130 Memleket Yurdu yeni bir nizamname hazırlayarak, yeniden teşkilatlandı. Gençler Kulübü nizamnamesinde yer alan "Gençler arasında tesanüt ve uhuvveti tesis ve temin ile terbiye-i içtimaiyenin esasat-ı diniye, ahlakiye, milliye dairesinde tali ve tekamülüne ve memleketin maddi ve manevi her türlü asri ihtiyacını temine çalışmaktır" şeklinde ifade edilen gaye bölümü Memleket Yurdu nizamnamesinde; "Halkın iktisaden terakkisi, fikren tealisi, memleketin madden umranıdır. Yurt işbu gayelere vusul için şirketler tesisine, milli ticaret ve milli sanayiinin inkişafına çalışmak ve konferanslar tertip, serbest dersler, çırak dershaneleri kuşat edecek ve memleketin imarına ait her türlü teşebbüs de zahir olacaktır"131 şeklinde değiştirilmiştir.

Kulübün Faaliyetleri

Kulüp, Kastamonu'da bulunan memur ve halktan pek çok genç aydını çatısı altında toplamıştı. Kulüp aydınların toplanıp, sohbet ettikleri bir yer haline geldi. Üyelerin pek çoğunun katılımı ile her gece düzenlenen bu toplantılara mülki amirler ve İstiklal Mahkemesi üyeleri de katılmakta idi.132

Bu olağan akşam sohbetleri dışında tespitlerimize göre; kulüp çeşitli sosyal amaçlı toplantılar da düzenlemiştir. Bu toplantılardan bir kısmı çeşitli konularda halkı aydınlatma amacı güderken, bir kısmı da milli davaya maddi yardım toplama amacı ile tertiplenmişti. Halkın aydınlanması amacı ile yapılan konferanslar genellikle Mektep-i Sultani salonunda düzenleniyordu. Bu toplantılara konuşmacı olarak, İstiklal Mahkemesi başkanı Necati Bey,133 İstiklal Mahkemesi üyelerinden Tevfik Rüştü (Aras), Hamdi, Neşet134 ulemadan Baha Said135 İstinaf Mahkemesi üyesi Medeni Beyle,136 Kastamonu'ya gelen çeşitli yazar ve devlet adamları katılmakta idi.

Milli davaya maddi destek sağlamak amacı ile kulüp tarafından konserler düzenlenmiştir. Azerbaycanlı Hafız İsmail Hakkı Bey, Ali Dede Süleyman Sani, Mehmet Ömer, Zühtü, Kadir Bey ve sair bazı musiki şinasların katıldığı konserlerin geliri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine teslim edilmiştir.137

Yine bu tür faaliyetlerden olmak üzere, kulüp üyeleri yerli kumaş giyme,138 kimsesiz çocukları sünnet ettirme139 ve kulübü okuma salonu haline getirmek için kitap toplama kampanyası140 gibi girişimlerde bulunmuşlardır.

Üyelerinin genç aydınlardan oluşması ile vilayetin çeşitli yerlerinde açık bulunan kaymakamlık kadrolarına ve devlet memurluklarına gönüllü olarak atandılar.

Safranbolu olayları sırasında kulüp üyelerinden oluşturulan propaganda grupları bölgeye giderek karşı-propagandalarla halkın teskin edilmesinde aktif olarak görev aldılar.141

C. Çankırı ve Çerkeş Gençler Mahfeli

5 Temmuz 1920'de Çankırı'da, 12 temmuz 1920'de ise Çerkeş'te "Gençler Mahfeli"142 adıyla dernekler kuruldu. Bu iki kuruluş Kastamonu ve İnebolu'da kurulan gençlik derneklerine benzemekle birlikte aralarında teşkilat bakımından bir bağlantı bulunmamaktadır. Kastamonu vilayeti içerisinde

kurulan bu dört gençlik derneği birbirlerinden bağımsızdılar. Her ne kadar İnebolu ve Kastamonu gençlik dernekleri nizamnamelerinde şube açılabileceği yolunda kayıtlar bulunmasına rağmen şube-merkez ilişkisine rastlanmamaktadır.

Gerek Peker, gerekse Açıksözcü Çankırı ve Çerkeş'te kurulan derneklerden söz ederken Açık Söz kolleksiyonlarından faydalanmışlardır. Verdikleri kuruş tarihleri de Açık Söz gazetesinin "mahfillerin açılışı" haberi ile aynı tarihlidir. Gazetede derneklerin kurucuları ve üyeleri hakkında bilgiye yer verilmediği için kuruculardan ve yöneticilerden söz edilmemektedir.

Bu derneklerin faaliyetleri ile ilgili olarak Müdafaa-i Hukukların çalışmalarına yardımcı olmaları dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz kadarı ile Çankırı Gençler Mahfili'nin musiki ve idman olmak üzere iki şubesi vardı.143

D. Hilal-i Ahmer Cemiyeti

Kuruluşu Balkan savaşlarına dayanan cemiyetin, İstanbul'un işgalinden sonra Anadolu'da yeniden teşkilatlandığı görülür.144

Anadolu Murahhaslığına bağlı olarak Kastamonu'da şube açılması girişimi 26 Ocak 1921'de başlamıştır.145 Bu tarihte Mektep-i Sultani salonunda ilk toplantı yapılmıştır. Toplantıya katılanlara cemiyetin önemi ve faydaları konusunda Reşit, Refik Şevket, Enver ve Binbaşı Rıza beyler tarafından aydınlatıcı bilgiler verildikten sonra gizli oylama ile Kastamonu Hilal-i Ahmer kurucu "heyet-i merkeziye" seçildi.146 29 Ocak 1921'de heyet-i merkeziye kendi aralarında bir heyet-i idare oluşturdular.147 Heyet-i idarenin fahri başkanlığına Muhittin Paşa seçildi. İkinci başkanlığa Sıhhiye Müdürü Ali Kemal Bey, Umumi Katiplğe Operatör Cemil Bey, Veznedarlığa Hacı Necip Bey, Veznedar yardımcılığına Numan Bey seçilmişti.

Cemiyet bir taraftan Batı Karadeniz bölgesinde teşkilatlanırken diğer yandan da çeşitli yardım kampanyaları düzenlemeye başladı. Nisan 1921'e kadar, kısa bir zamanda 3000 lira toplayarak Merkez-i Umumiye gönderdi.148 Cemiyet kuruluşundan itibaren Safranbolu, Tosya, Araç'ta şubeler açarak 17 Şubat 1921 tarihine kadar Safranbolu şubesi 3000 lira toplayarak Kastamonu merkez şubesine gönderdi.149 Mart ve Nisan aylarında diğer kaza merkezlerinde de şubeler açan cemiyet, kampanyalarını sinema gösterileri ve sergilerle yürütmeye devam etti.150

Kuruluşla birlikte, cemiyete bağlı kadın kolu oluşturma girişimleri de başladı. Bu konuda ilk resmi çalışma Mart 1921'de başlamıştır. Kastamonu ve Havalisi komutanı Muhittin Paşa'nın hanımı tarafından başlatılan çalışma, 21 Nisan 1921'de noktalanarak Hilal-i Ahmer kadınlar kolu oluşturuldu.151

Heyet-i idareye reis olarak; Muhittin Paşanın eşi, ikinci başkanlığa Çelebi Efendi'nin eşi, veznedarlığa İzbelizade Hafız hanım, katipliğe Operatör Cemil Şerif Bey'in hanımı seçilerek çalışmalara başlamışlardır.

Kadınlar kolunun ilk faaliyeti 29 Nisan 1921'de Mektep-i Sultanı salonunda düzenlenen konser oldu. Bu konserden elde edilen gelir, Hilal-i Ahmer'e verildi.152

Kadınlar kolu da tıpkı erkekler gibi kazalar dahilinde şubeler açmaya çalıştı. Bu şubeler vasıtasıyla elde edilen gelirler Kastamonu merkez Hilal-i Ahmer'inde toplandı.153

İkinci kongresini 28 Şubat 1922 de yapan Hilal-i Ahmer Cemiyeti Kastamonu şubesi,154 üçüncü kongresi 1923'te yaparak155 başkanlığa Vali Süleyman Nuri Bey getirilmişti.

Cemiyet yardım kampanyaları dışında da faaliyetlerde bulundu. Bunlardan biri Cide'de meydana gelen kıtlık dolayısı ile bu şubenin 1921'de topladığı yardımlar, buradaki ihtiyaç sahiplerine verildi. Ayrıca Kastamonu merkez şubesinden zaman zaman buraya yiyecek yardımları da yapıldı.156 Cemiyet 1921'de Sakarya Savaşı sırasında Kastamonu'da 700 yataklı bir hastane kurarak, savaşta yaralananları tedavi ettirdi.157

E. Muallimler Cemiyeti

Cemiyet 25 Kasım 1919 tarihinde kurulmuştur.158 Açık Söz gazetesinde yayınlanan nizamnamesine göre; cemiyetin bütün vilayete şamil olacağı belirtilmektedir. Nizamnamenin gayeler bölümünde belirtildiği gibi cemiyet bir meslek teşekkülü olarak; öğretmenlik mesleğinin öğreticilik ve eğitim uzvundan faydalanarak, hitap ettiği toplumu belli gayeler içerisinde eğiterek, sosyal bir hedefe ulaşmaya çalışmakta idi.

Cemiyetin idare heyeti; Mektep-i Sultani Müdürü Mehmet Behçet, Darülmuallimin Müdürü Remzi, Medrese Müdürü Zühtü, Sultani öğretmenlerinden Talat ve Hayrettin beylerden oluşmakta idi.

Cemiyetin faaliyete başladığı bina, tekke altında eski bir oteldi. İki katlı olan bu binanın alt katı cemiyet gazinosu, üst katı ise heyet-i idare salonu ve çırak dershanesi olarak düzenlenmişti.159

Cemiyet ilk faaliyet olarak esnaf ve sanatkar çıraklarına gece dersleri verdi. Bu gece derslerinde cemiyet tarafından tespit edilen öğretmenler görev aldı.160 Yine cemiyetin ilk faaliyetleri arasında gelir temin etmek amacı ile düzenlenmiş sinema gösterileri de yer almaktadır.161 Bu tür faaliyetlerini Milli Mücadele süresince devam ettiren cemiyet, Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile beraber bazı yardım kampanyalarında da bulundu.162

Cemiyetin amaçları arasında belirtilen halkı aydınlatma amacı ile toplantı düzenleme işini de zaman zaman gerçekleştirdiği bilinmektedir.163 Cemiyet daha sonra Ankara'da faaliyete başlayan "Muallimler Cemiyeti" ile birleşmiştir.

F. Safranbolu Muin-i Maarif Cemiyeti

14 Mart 1920 tarihli Açık Söz gazetesinde nizamnamesi yayınlanan164 cemiyetin kuruluş tarihi 23 Ocak 1920 yılıdır. Kastamonu Muallimler Cemiyeti'nden bağımsız olarak kurulan cemiyetin

kurucusu Eczacı Hidayet Bedir. Kurucular arasında İhtiyat zabiti Mehmet Hilmi, İdadi Müdürü Ali Hilmi isimleri de bulunmaktadır.165

Nizamnameden anlaşıldığına göre, cemiyet, okul çağındaki kimsesiz çocukların okumalarını sağlayacaktı. Maarifin daha iyi işlemesi için bu imkansızlıklar içinde bulunan çocuklara maddi ve manevi yardımlar sağlamayı planlamakta idi.

G. İhtiyat Zabitleri Cemiyeti

Kastamonu İhtiyat Zabitleri Cemiyeti, 23 Eylül 1920 tarihinde Açık Söz gazetesi idarehanesinde kurulmuştur.166 Cemiyetin amacı ihtiyat zabitlerinin hukuki ve idari haklarının korunmasını sağlamaktı. Bu haliyle cemiyet tamamen mesleki bir dayanışma örgütü görüntüsünde idi.

Yirmi üç maddeden oluşan cemiyet nizamnamesinde, cemiyetin işleyişi, üye ve idare heyeti seçimleri, gelirleri ve harcamalarının nasıl yapılacağı tespit edilmiştir.167 Nizamname üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde cemiyetin kuruluş maksadı, ikinci bölümde teşkilat yapısı, üçüncü bölümde ise idare heyetinin seçimi ve vazifeleri belirtilmektedir.

Cemiyetin akıbeti ve faaliyetleri hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, cemiyet muhtemelen Kastamonu Gençler Kulübü ile birleşmişti. Açık Söz gazetesini çıkaranlar arasında ve Gençler Kulübü üyeleri arasında çok sayıda ihtiyat zabiti bulunması bu ihtimali doğrulamaktadır.

H. Kastamonu İlim Derneği

Dernek bölgenin tarihi, coğrafi, iktisadi, sıhhi, içtimai ve zirai meselelerini tetkik etmek üzere öğretmeler tarafından kurulmuştur.168

Derneğin kuruluş çalışmalarını 8 Mayıs 1922 tarihinde Muallimler Cemiyeti merkezinde yapılan toplantılarla gerçekleştirdi. Bu toplantılarda alınan kararlara göre; dernek başkanlığına Vali Rafet Bey getirildi. Üyeler ise Belediye Başkanı Fazıl Berki, Trabzon milletvekili ve İstiklal Mahkemesi üyesi Benizade Hamdi Beylerdi. Toplantılarda alınan kararlar gereği, cemiyet nizamnamesinin hazırlanması için, Benizade Hamdi, Sıhhiye Müdürü Talat Beyle Açık Söz gazetesi yazarlarından Davavekili Abdulahat Nuri ve İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) görevlendirildi.169

Derneğin kurucu üyeleri arasında yer alan İsmail Hakkı Uzunçarşılı Açık Söz'de yayınladığı makalede170 bölge tarihinin ve coğrafyasını araştırılmasının üzerinde durarak, vilayet salnamelerine ve tarihimize geçecek yanlış bilgilerin bu vasıta ile önleneceğini ileri sürmektedir.

Bölge tarihinin araştırılması konusunda İlim Derneğinin amacına uygun olarak İsmail Hakkı Uzunçarşılı bölge tarihi ile ilgili yerel basında seri makaleler yayınlamaya başladı. Daha sonra derneğin faaliyetlerine katkıda bulunmak için bölgede yaptığı gezileri de yazı dizisi olarak yayınlayan Uzunçarşılı, devrin ve bölge tarihinin aydınlnmasına katkıda bulunmuştur.

3 Temmuz 1922'de kurucu üyeler bir araya gelerek "heyet-i idare" ve "üç ilim encümeni" üyelerini seçtiler. Sekiz kişiden oluşan heyet-i idare üyeleri arasında şu isimler bulunuyordu; Vali Rafet Bey, Maarif Müdürü Sadık Bey, Açık Söz Gazetesi Müdürü Hüsnü Bey, Sanayi Müdürü Talat Bey, Sıhhiye Müdürü Ali Kemal Bey, Sultani Müdürü Şükrü Bey, Çoruhluzade Hilmi, Davavekili Abdulahat Nuri Bey.

5-8 Temmuz 1922'de Açık Söz gazetesinde yayınlanan İlim Derneği nizamnamesi otu üç maddeden oluşmakta idi. Bu otuz üç madde altı bölümde toplanmıştı. Birinci bölümde derneğin amacı, "Kastamonu vilayetinin ahval-i tarihe ve coğrafya ve ahval-i içtimaisini"171 araştırarak ortaya çıkarmak, bu konularda eserler vücuda getirerek milli benliğin ve medeniyetin gelişmesine katkıda bulunmak şeklinde ifade edilmektedir. İkinci bölümde "Teşkilat ve Aza" başlığı altında "aza-faale" "maarif" ve "fahri" olmak üzere üç nevi üye bulunacağı belirtilmektedir. Üçüncü bölümde "heyet-i Umumiye" başlığı altında umumi heyetin yetki ve çalışması ayrıntılı olarak ortaya konmaktadır. Dördüncü bölüm "Heyet-i İdare"nin seçilme, çalışma ve denetimini tanzim etmektedir. Beşinci bölümde "Encümenler ve Heyet-i Merkeziye" başlığı altında kurulan "tarihi, coğrafi, içtimai" üç komisyonun çalışması, üye sayısı, yeni komisyonlar kurulması şartlarını içermektedir. Altıncı bölüm, cemiyete bağlı şubeler kurulması, çalışmaları ve denetlenmesini içeren maddelerden oluşuyordu.

Dernek faaliyetlerini vali Rafet Beyin Adana'ya tayin olmasına kadar sürdürdü.172 Derneğin en önemli katkısı bu dönemde Kastamonu basınında bölge tarihi ve coğrafyası üzerine yapılan yayınların artmasıdır.

Kastamonu İlim Derneği ile aynı amacı paylaşan başka bir dernek ise "Bartın İlim ve İrfan Derneği"dir. Maarifi yükselme amacı ile kurulduğu belirtilen derneğin fahri başkanı vali Cemal Bey'di.173

I. Himaye-i Etfal Cemiyeti

I. Dünya Savaşı ve arkasından devam eden Milli Mücadele pek çok insanın cephelerde şehit olması ile geride kalan yetimlerin bakım ve barınmalarını gündeme getirmişti. Kastamonu ve civarının savaşlarda en fazla şehit veren iller arasında yer alması, yetimlerin bakım ve barındırılması için yardımseverleri harekete geçirmek amacı ile cemiyetin Ankara merkeze bağlı olarak 19 Şubat 1922 tarihinde Kastamonu şubesi açılmıştır.174

Kastamonu şubesinin açılmasına önayak olan Kastamonu İstiklal Mahkemesi başkanı Necati Bey'dir. Necati Bey aynı zamanda Ankara merkez şubenin de kurucu üyeleri arasında yer almaktadır.

Cemiyet yardım cemiyeti özelliği taşıması dolayısıyla halkın konu üzerindeki hassasiyet ve dikkatini çekmek üzere her konuda olduğu gibi bu konuda da Açık Söz gazetesi ile işbirliği içinde gazetede 17 Şubat 1922 tarihinde bir başmakale ile cemiyetin önemini dile getirdi.175 Gazete 18 Şubat 1922 tarihli nüshasında da Umumi nizamnameden bazı alıntılar yaparak, önemli noktaları vurgulamaya çalıştı. Bu tanıtım yazılarından sonra 19 Şubat tarihinde cemiyet kurularak çalışmalarına başladı.

20 Şubat 1922 tarihinde belediye binasında İstiklal Mahkemesi başkanı Necati Beyin başkanlığında bir araya gelen kurucu üyeler, şubenin yürütme organı olan “heyet-i idare”yi seçtiler.176 Buna göre, başkanlığa Şeyh Ziya Efendi, ikinci başkanlığa, Doktor Fazıl Berki Bey, katipliğe; Ali Emin Şefik Bey, veznedarlığa; Ali Çavuş zade Gökmen Bey, muhasipliğe ise Açık Söz gazetesi müdürü Hüsnü Bey seçildi.

Şubenin faaliyetleri arasında kimsesiz çocukları sünnet için düğün düzenlemek,177 yardım kampanyaları düzenleyerek organize etmek,178 gibi faaliyetler bulunmaktadır. Yine şehirde yetim çocuklar için yetimhane açılması için çalışmalarda bulunulmuştur.179

İ. İçki ile Mücadele Cemiyeti

Cemiyet vali Cemal Bey tarafından Nisan 1920 yılı başlarında kurulmuştur. Cemal Beye göre, böyle bir cemiyetin kurulması bir taraftan Rum ve Ermenilere gidecek olan içki parasını önlemek, diğer yandan toplum içerisinde sarhoşluktan dolayı çıkabilecek karışıklığı önlemek ve muhafazakar halkın Milli Mücadeleye daha gönülden katılmasını sağlamaktı.180

Açık Söz gazetesinin 11 Nisan 1920 tarihli nüshasında yayınlanan, cemiyet nizamnamesine göre; vilayette valinin sancak, kaza ve nahiyelerde idare amirlerinin başkanlığında üç kişiden oluşan kurullar vasıtasıyla mıntıkalarındaki içki satan yerleri kapatacaklardı. İçki satmakta ısrarlı kişilerle, içki içerek sarhoş olanlar polis ve jandarmaya teslim olunacaktı.181 Cemal Bey bunlara ceza verilmesi konusunda da yetkisini kullanarak, içki içenlere yüz sopa cezası verilmesini, bu suçu tekrarlayanların vilayet haricine sürülmesini emretmişti. Jandarma ve polis tarafından ele geçirilen içki ve hammaddesinin imhasını istedi. Daha sonra “men-i müskirat” kanunu TBMM’sinden çıkarak Kastamonu’da başlatılmış olan uygulamanın tüm yurda yayıldığı görülür. Cemiyet ayrıca içkinin kötülüklerini halka anlatmak amacı ile çeşitli konferanslar düzenlemiştir. Açık Söz gazetesi de içki aleyhindeki yazıları ile cemiyeti desteklemiştir.182

J. Cide Evlendirme Cemiyeti

Cemiyetin kurulma amacı, ilçede çok sayıda dul kadının açıkta, geçim sıkıntısı ile başbaşa kalmasıdır. Ayrıca ilçede bütün Anadolu’da olduğu gibi gelenekler dolayısıyla evlenmek zordur. Cide erkeklerinin maden ve denizcilik gibi işlerde çalışmaları ve savaşlarda verilen kayıplar dolayısıyla Cide ileri gelenleri böyle bir derneğin kurulmasına öncülük etmişlerdi.183

Cemiyet hükümet ve hayırsever zenginlerden aldığı yardımlarla bir evlilik kampanyası başlatmıştı. Bu kampanyalarda Cide’ye bağlı İlyasbey’de 28, Horsa’da 38, Baltacı’da 25, Güble’de 23, Tırfor’da 28 kız ve dul evlendirilmişti.184

K. Himaye-i Ahlak Cemiyeti

Cemieyet Kastamonu merkezinde 6 Eylül 1920'de kurulmuştu. Gayesi ise fuhuşla mücadele idi. Cemiyet bu gaye için konferanslar vermekte ve yerel basında makaleler yayınlanmasını sağlamakta idi.185

L. İslam Kadınları Çalıştırma Yuvası

Kadınları Çalıştırma Derneği kimsesiz ve bilgisiz kadınlara iş sağlamak amacı ile kurulmuştu. Bu amaçla her hafta pazartesi günleri şehrin ileri gelen aydın hanımları tarafından hayat ve yurt bilgisi dersleri veriliyordu.186

Açık Söz gazetesi koleksiyonlarında ise cemiyetle ilgili ilk bilgi 12 Eylül 1920 tarihini taşımaktadır. Söz konusu haberde, Ekim ayı içerisinde "İslam Kadınları Çalıştırma Yuvası" adında bir derneğin "İstinaf müdde-i Umumisi Hasan ve Telgraf başmüdürü Enver beylerin hanımları" tarafından kurulmasına çalışıldığı yazılıdır. Habere göre; Dernek biçki, dikiş ve nakış işleri öğretecek, böylece Türk kadınının kendi işlerini kendisinin yapması sağlanacaktı.187 Yine Açık Söz gazetesi 9 Kasım 1920 tarihli nüshasında, "Reji müdürü Ömer Beyin kerimeleri hanımefendi" tarafından bir hafta önce "İslam Kadınları Çalıştırma Derneği" adıyla bir derneğin açıldığını yazmaktadır.188

Batı Karedeniz Bölgesi Milli Mücadele tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir. Bu önemini en fazla silah ve cephane taşımacılığı göstermiş olmasına rağmen, dernekleşme, istihbarat ve askeri teşkilatlanma açılarında da bölge son derece önem kazanmıştır. Bölgede kurulmuş olan çeşitli dernekler, Milli Mücadele süresince bölge insanının sivil toplum örgütlenmesine verdiği önemi göstermesi yanında, devlet-toplum bütünleşmesi ile toplumun çeşitli sorunlarına kendi aralarında teşkilatlanarak nasıl çözümler ürettiklerini göstermesi açısından da önemlidir.

Savaş ve askeri teşkilatlanma dediğimizde aklımıza gelen en önemli nokta savaşın yürütüldüğü cephelerdir. Milli Mücadele tarihimiz açısından bu yön sürekli olarak vurgulanan bir noktayı teşkil etmesine karşılık, Batı Karadeniz bölgesindeki askeri teşkilatlanma bize cephe kadar cephe gerisinin de askeri teşkilatlanma açısından önemli olduğunu göstermektedir. Gerek askeri istihbarat örgütlenmesi gerekse bölge güvenliği açısından meydana getirilen askeri yapılanma kurtuluş mücadelemizin cephe gerisinin yansıtması açısından da önem arz ettiğini göstermekt

1 İbrahim Bey (İbrahim Hakkı Aktan) 1878 yılında Yanya'da doğmuş, 1903'de Mülkiyeyi bitirdikten sonra çeşitli kaymakamlık ve mutasarrıflık görevlerinde bulunmuş, 1918'de Balıkesir Mutasarrıfı iken Kastamonu Valiliği'ne atanmıştır. Kamil Erdeha; Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul 1975, s. 210.

2 Nurettin Peker, 1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, İnönü, Sakarya ve Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi, İstanbul 1955, s. 26-28.

3 Refik Halit Karay; Minelbab İlelmihrab, İstanbul 1964 s. 173-174.

4 Sinop olayı için bkz. Sinop Mektupçusu Hüseyin Hilmi(Uluğ)'nin Nurettin Peker'e gönderdiği olayla ilgili hatıraları. Nurettin Peker; a.g.e., s. 50-61.

5 Ali Fuat Cebesoy; Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 125, 135-140.

6 Atatürk, Nutuk, C. I, s. 163-168.

7 Atatürk, a.g.e., s. 139; Nurettin Peker; a.g.e., s. 96-97.

8 Ali Sarıkoyuncu; Milli Mücadelede Zonguldak ve Havalisi, Ankara 1992. s. 113.

9 Sarıkoyuncu, a.g.e., 114.

10 Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 144-115.

11 Hüsnü Açıksözcü; İstiklal Harbinde Kastamonu, Kastamonu 1933, s. 6-7.

12 Nurettin Peker; a.g.e., s. 18-21, 34-35.

13 Nurettin Peker; a.g.e., s. 18.

14 Nurettin Peker, a.g.e., s. 246-247.

15 Hüsnü Açıksöcü; a.g.e. S. 10; Aziz Demircioğlu, 100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972, s. 58-60 Nurettin Peker; a.g.e. S. 31-32.

16 Nurettin Peker; a.g.e. s. 30-31.

17 Hüsnü Açıksöz; a.g.e., s. 10-11; Aziz Demircioğlu; a.g.e., s. 63.

18 Gazeteyi liseyi yeni bitiren Hüsnü Açıksöz, Hamdi Çelen, Tatlı zade Emin Bey çıkaracaklardır. Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 10-11; Aziz Demircioğlu; a.g.e., s. 63.

19 Mektep-i Sultanide görev yapan öğretmenler şunlardı; Mehmet Behçet(Müdür) Ahmet Şükrü(Behçet Beyden sonra müdürlüğü yürütecektir), Ahmet Talat, İsmail Hakkı, Rasim Bey, Tevfik Bey, Behçet Bey, Hilmi Bey, Naci Bey, Esat Bey, Ahmet Zeki Bey, Fevzi Bey, Cevdet Bey, Cevdet Salih, Sabri, Abdulbahaeddin, Kazım Beyler; Açık Söz; 19 Teşrinisani 1339, 20 Kanunusani 1339.

20 Açık Söz; 27 Eylül 1335.

21 Açık Söz; 2 Teşrini evvel 1335.

22 Açık Söz 2 Mayıs 1336.

23 Faik Reşit Unat; "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kuruluşuna Ait Vesikalar" Tarih Vesikaları; CI, S. 1 Haziran 1941, s. 3-9; Açık Söz; Müdafaa-i Hukuk seçimleri, 26 Mart 1339, 27, 28, 29, 30 Mart 1339.

24 Kastamonu merkezi mıntıkalarından Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine seçilenlerin isimleri için, Rahmi Çiçek; Milli Mücadelede Kastamonu, (Yayınlamamış Doktora tezi) Ankara 1991, s. 87.

25 Açık Söz; 15 Mart 1339.

26 Cumhurbaşkanlığı Arşivi; A. III-3, D. 14, F. 56-1; Ayrıca Unat; AGM, s. 161-170.

27 Peker, a.g.e., 94.

28 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 20-23, 61.

29 Miting programı ve mitingde yapılan konuşmalarla ilgili olarak bkz. Çiçek, a.g.e., 90-91.

30 "İzmir Muhtacinine Yardım", Açık Söz; 21 Kanun-u evvel 1335.

31 Açık Söz; 19 Teşrin-i evvel 1335.

32 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 111-112.

33 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 115-118.

34 Ali Sarıkoyuncu, a.g.e. s. 116-118.

35 Ali Sarıkoyuncu, a.g.e., s. 119-123.

36 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 123-126.

37 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e. s. 127-129.

38 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e. s. 131-132.

39 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 17, F. 28.

40 ATASE Arşivi, KL. 601, D. 17, F. 31.

41 ATASE Arşivi; KL. 1017, D. 23, F. 8; Muhittin Paşa'nın görev yaptığı tarihler için bkz. Açık Söz; 28 Teşrin-i evvel 1337.

42 ATASE Arşivi; KL. 954, D. 11, F. 1.

43 TBMM Zabıt Ceridesi; C. V, s. 287.

44 ATASE Arşivi; KL. 953, D. 9, F. 31.

45 ATASE Arşivi; KL. 953, D. 9, F. 31-12.

46 Nurettin Peker; a.g.e., s. 418.

47 ATASE Arşivi; KL. 1285, D. 3, F. 1-5.

48 ATASE Arşivi; KL. 953, D. 9, F. 25.

49 ATASE Arşivi; KL. 1488, D. 17, F. 1-3.

50 T. İ. H. İdari Faaliyetler; S. 389; Çizelge: 6-7.

51 ATASE Arşivi; KL. 601, D. 3, F. 61.

52 Cumhurbaşkanlığı Arşivi; A. II 9-C, D. 39, F. 1.

53 Cumhurbaşkanlığı Arşivi; A. III 9. C, D. 39, F. 15-1.

54 ATASE Arşivi; KL. 601, D. 3, F. 61.

55 ATASE Arşivi, KL. 954, D. 14, F. 15.

56 ATASE Arşivi; KL. 954, D. 14, F. !5-2.

57 ATASE Arşivi; KL. 1292, D. 15, F. 1-3.

58 ATASE Arşivi, KL. 1292, D. 15, F. 10.

59 ATASE Arşivi; KL. 956, D. 21, F. 10, 8-3.

60 ATASE Arşivi; KL. 1203, D. 2, F. 1-76-99.

61 Cumhurbaşkanlığı Arşivi; A. III-9. C, D. 39, F. 33-6.

62 ATASE Arşivi; KL. 956, D. 22. F. 1.

63 Mesut Aydın; Milli Mücadele Dönemin'de TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri, İstanbul 1992, S. 182-183.

64 Yücel Özkaya; Milli Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921), Ankara 1989, s. 55.

65 ATASE Arşivi KL. 622, D. 18, F. 84; KL. 1305, D. 1, F. 36.

66 ATASE Arşivi; KL. 601, d. 17, F. 92.

67 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 3, F. 20.

68 ATASE Arşivi; KL. 956, D. 23, F. 5-2.

69 DÜSTÜR; 10. 3. 1337; 28. 2. 1338. s. 41.

70 TİH. Deniz Cephesi; s. 160-170.

71 ATASE Arşivi; KL. 956, D. 22, F. 1.

72 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 290-291.

73 Türk İstiklal Harbi (Deniz Cephesi ve Hava Harekatı); C. V. Ankara 1964 s. 30.

74 Türk İstiklal Harbi, C. V. s. 16.

75 Türk İstiklal Harbi, C. V. s. 31.

76 Türk İstiklal Harbi; C. V. s. 32, 64.

77 Türk İstiklal Harbi; C. V. s. 65-66, 73.

78 Türk İstiklal Harbi; C. V. s. 31.

79 Türk İstiklal Harbi; C. V. s. 240, 511.

80 Türk İstiklal Harbi(İstiklal Harbinde Ayaklanmalar), C. VI. Ankara 1974 s. 102-110.

81 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 135-136.

82 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 138.

83 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 138-139.

84 Fahri Can; "İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu" Yakın Tarihimiz, C. II, S. 14, S. 29-30.

85 Nurettin Peker; Öl, Esir Olma, İstiklal Savaşında Ereğli, Alemdar Kurtarma Gemisinin Kahramanlığı, İstanbul 1966, muhtelif sayfalar.

86 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., 140-144.

87 Ali Sarıkoyuncu; a.g.e., s. 144-146.

88 Hamit Pehlivanlı: Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilâtı, Ankara, 1992. s. 13-14.

89 Hamit Pehlivanlı; a.g.e., s. 28-30.

90 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F1-7.

91 Rahmi Çiçek; a.g.e., s. 161-165.

92 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 117.

93 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 10-5.

94 ATASE Arşivi; KL. 956, D. 21, F10, 18-3.

95 Nurettin Peker; a.g.e., s. 269-270.

96 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 1-5; KL. 952, D. 6, F. 10-5.

97 ATASE Arşivi; KL. 954; D. 6, F. 1-1.

98 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 10-4, F. 1-6.

99 ATASE Arşivi; KL. 954, D. 6, F. 1-1.

100 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 1-3.

101 ATASE Arşivi; KL. 954, D. 6, F1-1; KL. 952, D. 6, F1-3.

102 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 1-6.

103 ATASE Arşiv; KL952., D. 6, F. 10-5.

104 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 1-7.

105 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 117.

106 ATASE Arşivi; KL. 952, D. 6, F. 1.

107 Nurettin Peker; a.g.e., s. 272-274.

108 ATASE Arşivi; KL. 955, D. 17, F. 19-20.

109 Hamit Pehlivanlı; a.g.e., s. 60-65.

110 ATASE Arşivi; KL. 955, D. 17, F. 14-2.

111 ATASE Arşivi; KL. 955, D. 17, F. 14-2.

112 Hamit Pehlivanlı; Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri, Ankara 1993, s. 29-31.

113 Bülent Çukurova; Kurtuluş Savaşında Haber Alma ve Yer altı Çalışmaları, Ankara 1994. s. 60-61.

114 Aydın; a.g.e. s. 23-116. Ayrıca Bülent Çukurova; Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları, Ankara 1994. s. 33-53.

115 Rahmi Çiçek; a.g.e., s. 210-211.

116 ATASE Arşivi; KL. 953, D. 10, F. 5-2.

117 ATASE Arşivi; KL 953, D. 10, F. 3.

118 Çiçek; a.g.e. s. 214-215.

119 Çiçek; a.g.e. s. 215-216.

120 Açık Söz; 26 Nisan 1337.

121 Açık Söz; 28 Nisan 1337.

122 Açık Söz; 6 Mart 1338.

123Mahfelin Nizamnamesi için bkz. Açık Söz; 27 Temmuz 1335; Ayrıca Nurettin Peker; a.g.e. s. 47-49.

124 Açık Söz; 23 Eylül 1336; İnebolu Gençler Mahfeli üyeleri İnebolu-Abana yol ve köprü yapımında gönüllü olarak çalışmaya başladılar haberini vermektedir.

125 Açık Söz; 11 Teşrin-i sani 1336.

126 Açık Söz gazetesinde yer alan bir habere göre; üyelerinin çoğunluğu askere alınmasına rağmen mahfel, çalışmalarını övünülecek bir şekilde sürdürmeye devam ettiği, üye sayısının ise 40 olduğu yazılıdır. 13 Nisan 1338.

127 Açık Söz; 25 Kanun-u sani 1336.

128 Açık Söz; 8 Şubat 1336.

129 Daha sonraları kulüp Ankara yolumda İttihat ve Terakki Partisinin şubesi olarak inşa edilmeye başlanan fakat bitirilemeyen binayı bitirerek, buraya taşındı. Açık Söz; 28 Haziran 1338.

130 Açık Söz; 31 Ağustos 1338.

131 Açık Söz; 31 Ağustos 1338.

132 Hüsnü Açısözcü; a.g.e., s. 73.

133 Saruhan Milletvekili Necati Bey, bu hizmetlerden dolayı kulübün fahri başkanlığına seçilmiştir. Açık Söz; 13 Ağustos 1338.

134 Açık Söz; 18 Teşrini Sani 1336.

135 Baha Said'in verdiği konferansın konusu "Anadolu'nun Asya'daki Vazifesi idi. Açık Söz; 30 Kanun-u Sani 1336.

136 Medeni Beyin konferans konusu "Anadolu Ne İstiyor" başlığını taşımaktadır. Açık Söz; 27 Kanun-u evvel 1337.

137 Açık Söz; 28 Haziran 1336.

138 Açı Söz gazetesi yerli kumaş giyme kampanyasını “Gençler Kulübünün Hayırlı Bir Teşebbüsü” başlığı ile vermektedir. 15 Haziran 1337.

139 Açık Söz; 15 Haziran 1337.

140 Kastamonu Vilayet Gazetesi; 10 Eylül 1336; Açık Söz; 9 Eylül 1336.

141 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 72.

142 Açık Söz; 12 Temmuz 1336; 5 Temmuz 1336.

143 Nurettin Peker; a.g.e., s. 197-198; Açıksözcü; a.g.e., s. 80.

144 Mesut Çapa; Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925), Ankara 1989, (Yayınlanmamış doktoru tezi) s. 51-52.

145 Açık Söz;27 Kanunusani 1337.

146 Heyet-i merkeziye üyesi olarak on iki kişinin isminin yer aldığı liste Açık Söz gazetesinin 27 Kanun-u Sani 1337 saylı nüshasında yayınlanmıştır.

147 Açık Söz; 31 Kanun-u sani 1337.

148Hakimiyet-i Milliye; 29 Mart 1337.

149 Açık Söz; 17 Şubat 1337.

150 Açık Söz; 14 Şubat 1337, “Hilal-i Ahmer Menfaatine Fevkalade Sinema”.

151 Açık Söz; 22 Nisan 1337.

152 Açık Söz; 27Nisan 1337.

153 Açık Söz; 27 Nisan 1337; 21 Şubat 1338.

154 Açık Söz; 21 Şubat 1338, 7 Mart 1338.

155 Açık Söz; 4 Teşrini sani 1338.

156 Açık Söz; 14 Kanun-u Sani 1338.

157 Açık Söz; 15 Eylül 1337.

158 Açık Söz; 30 Teşrin-i evvel 1335.

159 Açık Söz; 21 Kanun-u evvel 1335 “Muallimler Cemiyeti Kulübü”.

160 Açık Söz; 7 Kanun-u evvel 1335, 14 Kanun-u evvel 1335.

161 Açık Söz 7 Kanun-u evvel 1335.

162Açık Söz; 26 Haziran 1338.

163Açık Söz 26 Temmuz 1338, “Muallimler Cemiyetinde Konferans”.

164 Açık Söz; 14 Mart 1336.

165 Açık Söz; 29 Şubat 1336.

166 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 78’de kuruluş tarihi olarak 2 Temmuz 1919 olarak gösterirken, Açık Söz gazetesi nüshalarında cemiyetin kuruluşu 23 Eylül 1920 olarak görülmektedir. Açık Söz; 27 Eylül 1336.

167Açık Söz; 27 Eylül 1336.

168 Açık Söz; 6 Mayıs 1338.

169 Açık Söz; 9 Mayıs 1338.

170 İsmail Hakkı Uzunçarşılı; “Kastamonu İlim Derneği”, Açık Söz; ‘5 Mayıs 1338.

171 Açık Söz; 5-8 Temmuz 1338.

172 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 82.

173 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 80-81.

174 Açık Söz; 18 Şubat 1338.

175 Açık Söz;17 Şubat 1338.

176 Açık Söz;21 Şubat 1338.

177 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e., s. 81-82;Nurettin Peker; a.g.e., s. 407.

178 Açık Söz;20 Nisan1338.

179 Nurettin Peker; a.g.e., s. 407.

180 Mevlut Baysal; “İçki ile Mücadele Cemiyeti” Yakın Tarihimiz, C. II, s. 24; Nurettin Peker; a.g.e., s. 175.

181 Açık Söz; 11 Nisan 1336.

182 Hüsnü Açıksözcü; a.g.e. s. 79-80.

183 Açık Söz; 25 Nisan 1336.

184 Nurettin Peker; a.g.e., s. 200.

185 Hüsnü Açıksöcü; a.g.e., s. 81.

186 Nurettin Peker; a.g.e., s. 175.

187 Açık Söz; 13-14 Eylül 1336.

188 Açık Söz; 9 Teşrin-i sani 1336.

Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri İle Kuvâ-Yı Milliye Arasındaki Münasebetler / Prof. Dr. Metin Ayışığı [s.700-717]

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İtilaf devletleri, 30 Ekim 1918'de çok ağır koşullar taşıyan ve bazı maddeleri açısından da birtakım gizli amaçları olduğu aşikar olan Mondros Mütarekesi'ni Osmanlı Hükümeti'ne imzalatmış bulunuyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un 14 maddeden ibaret programında, "milletlerin kendi kaderine hakim olmasını" temin eden 12. maddeyi, Osmanlı Devleti de kabulde bir beis görmeyerek benimsemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle, gerçekten kabul edilebilecek olan bu prensibin uygulaması yönünde Birleşik Devletlerin bir icraatı görülmediği gibi, İtilaf Devletleri mütareke hükümlerini çok geçmeden ihlal ettiler.1 Başta İstanbul ve İzmir olmak üzere memleketin işgal edilmeye başlanması üzerine, meseleyi siyaseten çözmeyi tercih eden Osmanlı Hükümeti'nin başarısız kalması karşısında durumu yerinde ve doğru olarak tespit eden askerî yetkililer, gerekli tedbirleri almakta gecikmediler.

14 Ekim 1918 tarihinde sadarete getirilen Mareşal Ahmet İzzet Paşa, 25 gün gibi kısa süren iktidarında Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya mecbur kalmasına rağmen, önemli işler de başarmıştır. Rumların muhtemel taşkınlık ve tahriklerine karşı gerekli tedbirleri almış, önemli kilit noktalarına devletin takdir ve güvenini kazanmış şahsiyetleri tayin etmiştir.2 Yusuf İzzet Paşa'yı karargâhı Bandırma'da bulunan 14. Kolordu Kumandanlığı'na,3 Cevad (Çobanlı) Paşa'yı Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine,4 3. Kolordu Kumandanı Miralay İsmet Bey'i Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na tâyin etmiştir.5 31 Ekim 1918'de de Birinci Kafkas Kolordusunu lâğvederek, Kâzım Karabekir Paşa'yı Harbiye Nezareti emrine almıştır.6 Kaldırılmış bulunan "Teşkilat-ı Mahsusa" Başkanı Albay Hüsamettin (Ertürk) Bey'in emrindeki depolarda bulunan silah ve cephanenin anî baskınlarla boşaltılarak Anadolu'ya sevkine göz yummuştur.7

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin istifasından sonra, 11 Kasım 1918'de sadarete getirilen Tevfik Paşa Dönemi'nde Türkiye aleyhine olan hareketlerde gözle görülür bir hızlanma meydana gelmiştir. İstanbul'da bulunan okullar, kışlalar, resmî ve özel binalar yabancı askerler tarafından işgal edilmiştir. Fransız ve İngiliz askerleri memleketin diğer yerlerinde bu hareketlerine devam ederken, yapılan baskılara daha fazla dayanamayan Sultan Vahdeddin, 21 Aralık 1918'de bir irade ile Meclis-i Mebusanı feshetmiştir.8 Bu gelişmeler karşısında Tevfik Paşa'nın istifa etmesi üzerine hükümeti kurma görevi Damat Ferit Paşa'ya verildi. 4 Mart 1919 tarihinde iktidara gelen Damat Ferit ilk icraat olarak Divan-ı Harb-i Örfî'de bulunan sivil üyelikleri kaldırarak sadece askerleri bıraktı.9 Böylece eski İttihat ve Terakki kabinelerinde görev almış nazır ve bazı üst düzey yöneticiler tutuklanmaya başladı.10

Bu sırada tüm memlekette büyük heyecan ve tepkiye sebep olan bir hadise meydana gelmiş; Yunanlılar, İtilaf Devletlerinin de desteği ile 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmişlerdi. İzmir'in işgalinin ertesi günü, 16 Mayıs 1919'da "Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi" Cevat Paşa "Her kıt'a toplu, silah başında ve disiplinli kalmalıdır" şeklindeki emrini verdi. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ise, ilk iş

olarak Batı Anadolu'daki buhranlı duruma düzen vermek ve tedbir almak, dağılan 17. Kolordunun 56. fırkasını yeniden derleyip toparlamak göreviyle Albay Bekir Sami

Bey'i (Kunduk) Batı Anadolu'ya gönderdi. Bandırma' daki 61. tümenin başına da Albay Kazım (Özalp) Bey' i getirdi.

Yunanlıların İzmir'den sonra Urla, Çeşme, Torbalı ve Menemen'i işgal etmeleri üzerine, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat (Çobanlı) Paşa, 22 Mayıs 1919 tarihinde ilgili makamlara gönderdiği şifre emirde, her çeşit malzeme, silah ve cephanenin emin yerlere naklettirilmesini ve silah teslimi gibi zilletlere meydan verilmemesini istedi.11 Gerçekten verilen bu emirler çok cesurcaydı. Çünkü Mondros Mütarekesi gereğince silahların müttefiklere teslimi gerekiyordu. Halbuki bu işi uygulamaya memur olan en yetkili bir makam, mütarekenin bu hükmünü hiçe sayarak silahların teslim edilmemesini istiyordu.

Bu arada Ayvalık'ta bulunan 172. Alay Kumandanı Yarbay Ali (Çetinkaya) Bey, 28/29 Mayıs sabahı karaya çıkmak isteyen Yunan birliklerini, emrindeki az sayıda kuvvetle karşıladı. Balıkesir mutasarrıfı ile 172. Alay Kumandanı'nın çarpışmaların başladığını bildiren telgraflar üzerine,12 mesele hemen Meclis-i Vükela'da görüşüldü. Meclis hararetli tartışmalardan sonra, bilhassa Ahmet İzzet Paşa'nın teklifiyle, "Düşman ilerlediği takdirde ateşle karşılık verilmesi ve direnilmesi, ancak lüzumunda geri çekilmek de dahil olmak üzere, askerin esir düşmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasına" karar verdi.13

Teslimiyetçi bir çizgide yürüyen hükümetin Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 22/23 Haziran 1919'da Balıkesir Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir yazıda, işgaller ne denli haksız olursa olsun, hakkımızı ancak siyaseten savunabileceğimizi, karşı koyarak bu meselenin üstesinden gelinemeyeceğini, açık talimata aykırı hareket edenlerden hesap sorulacağını bildirmiştir.14 Üstelik Harbiye Nazırı'nın da 14. Kolordu'ya gönderdiği yazı Dahiliye Nazırı'nın görüşlerini destekler mahiyetteydi.15 Buna rağmen Konya vilayeti ile Karesi ve Kütahya sancaklarında, daha bazı yerlerde ordu müfettişlerinin emriyle 1311 ve 1316 doğumlular silah altına çağrılmış ve diğer doğumlulardan da gönüllüler toplanmaya başlanmıştı. Üstelik bunların sefer masrafları için de halktan yardım toplanıyordu.16 Bunun üzerine Dahiliye Nazırı, bütün vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre genelge ile, hükümetten böyle bir emir verilmediği için, bu tür hareketleri tertip edenlerin şiddetle cezalandırılacağını bir kere daha yineliyordu.17 Öyleyse, Dahiliye Nazırı için herşey bitmiştir. Karşı koyarak boş yere insanımızı kırdırmaya gerek yoktur. Paris'te toplanan konferans son ümittir. Bunun için merkezden emir almadan bu tür hareketlere girişenlere mani olunmalı, ahali ikaz edilmeliydi.18 Gelişmelerden son derece endişeye düşmüş olduğu anlaşılan Damat Ferit Hükümeti, "Müdafaa-i Millîye ve Redd-i İlhak" Cemiyetlerinin çalışmalarına asla yardımcı olamayacağını ilan ediyordu. Bütün bunlardan bir netice alamayan hükümet, Dahiliye Nazırı Adil imzasıyla 29 ve 30 Temmuz 1919 tarihiyle hemen tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre telgrafla, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in yakalanarak derhal İstanbul'a gönderilmelerini istedi.19 Damat Ferit'in bu icraatlarına ancak bir hafta dayanabilen Ahmet İzzet Paşa, senelerce kumandası altında birlikte çalışmış olduğu, memleketin bu iki güzide evladının tutuklanmasına karşı çıkarak, 29 Temmuz 1919'da istifasını

vererek hükümetten çekilmiştir.20 Diğer taraftan, 3. Ordu Müfettişliği görevinden alınmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın askerlik mesleğinden kovulmasına, haiz olduğu nişanlarla, uhdesinde bulunan fahrî yaverlik rütbesinin kaldırılmasına karar verildi.21 Bu arada Damat Ferit, Kuvâ-yı Milliye'ye karşı istenilen şekilde hareket etmediğine kanaat getirdiği Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı görevinden alarak, 13 Ağustos 1919'da bu göreve, "Kuvâ-yı Millîye'nin hakkından ben gelirim" diyen emekli Ferik Süleyman Şefik Paşa'yı getirdi. Bununla da yetinmeyerek, Kolordu kumandanlarının "Kolordu ahz-ı asker" başkanlıkları ile şifreli muhaberede bulunmalarını yasakladı.22

Fakat Kolordu kumandanları bu emri dinlemediği gibi, 28 Ağustos'ta azledilen 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın yerine tayin edilen Mirliva Ahmet Hulusi Paşa'ya baskı yaparak bu görevi kabul etmesini engellediler. Damat Ferit, kendisine muhalif olan çevreleri sindirmek amacıyla teşkil ettirdiği Divân-ı Harplerle, eski İttihad ve Terakki kabinelerinde görev almış birçok devlet adamını mahkemeye sevk etmiştir.23 İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'e aralarında Ahmet İzzet, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların da bulunduğu gizli bir liste vererek; "siyasî düşmanlarım" diye nitelediği bu kişilerin tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmelerini istemiştir.24

Bütün bunlara rağmen, Anadolu'da bazı ordu komutanlarınca, hükümetin icraatlarına ters düşen emirler verildiği de oluyordu. Nitekim, Yunanlılara karşı halkın gösterdiği direniş karşısında, 2. Ordu Müfettişliği, "Ahz-ı asker kalemi riyaseti"ne yazdığı şifre telgrafta, millî hareketin engellenmemesini, her suretle takviye ve tanzimi hususunun tüm mülkî ve askerî memurların ve memleketin ileri gelenlerinin vatanî vazifesi olduğunu bildirmiştir.25 Ancak, karşı tedbirleri, yani hükümetin çete olarak nitelendirdiği Kuvâ-yı Millîye'nin hemen dağıtılmasını isteyen ve destekleyen İtilaf Devletleri idi.26 Bu gelişmeler karşısında Heyet-i Temsiliye, tüm hareketini Ferit Paşa Hükümeti üzerinde toplamaya özen göstermiştir. Hükümetin takip ettiği düşmanca tutum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Dahiliye Nazırı'na çektiği 11 Eylül 1919 tarihli telgrafında, milletin güvenini kazanmış yeni bir hükümet kuruluncaya kadar, Türk milletinin İstanbul Hükümeti ile muhabere ve münasebette bulunmayacağını, ordunun da milletten ayrılmayacağını bildirmiştir.27

Sivas Kongresi ertesinde Dahiliye Nazırı Adil Bey ve Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'nın Kuvâ-yı Milliye hareketine karşı yürüttüğü çabaların sonuçsuz kalması hükümetin durumunu hayli sarsmıştı. Kabine üyeleri arasında anlaşmazlık baş göstermesi ve memleketin her yanından hükümetin çekilmesi için telgraflar yağmaya başlaması üzerine Damat Ferit Paşa, 1 Ekim 1919 tarihinde hükümetin istifasını verdi. Yeni kabineyi kurma görevi önce Tevfik Paşa'ya verilmişse de, onun görevi kabul etmemesi üzerine, bu göreve Ali Rıza Paşa getirildi. 2 Ekim 1919'da iktidara gelen kabinenin ilkesi, "Meşrutiyet'in takviyesi ve Anadolu ile anlaşma ve yakınlaşmanın teminini sağlamaktı."28 Bunun yanı sıra Kuvâ-yı Millîye'ye sempati duyan ve millî birliğe taraftar olanların bu kabinede bir araya gelmesi, Heyet-i Temsiliye'yi umutlandırmıştı. Sadrazam Ali Rıza Paşa, ilk iş olarak Cevat (Çobanlı) Paşa'yı yeniden Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine getirdi.29 Harekat-ı Millîye'ye ait telgrafnameler eski hükümet tarafından murakabeye tabi tutulmakta idi.30

Ali Rıza Paşa Kabinesi, 11 Ekim 1919 tarihli toplantısında, Kuvâ-yı Millîye ile ilgili telgrafların denetlenmeye tabi tutulmaları hakkında, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nce getirilen tahdit usulünü kaldırdı.31 Bu arada Mustafa Kemal Paşa, 7 Ekim 1919 tarihinde padişaha bir telgraf çekerek, Damat Ferit Paşa Kabinesi'ni azlettiğinden dolayı, millet adına teşekkür etmiştir.32 Sadrazam Ali Rıza Paşa da, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği 8 Ekim tarihli telgrafında, teşekkür telgrafına padişahın memnun olduğunu kendisine bildirmiştir.33 Bu gelişmeler üzerine, Mustafa Kemal Paşa, sadrazama bir telgraf çekerek, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen esaslara riayet edilmesi, "Meclis-i Mebusan" toplanıncaya kadar düşmanlarla herhangi bir taahhüde girişilmemesi, millî harekete katılmış veya bu hareketi tasvip etmiş olanlar hakkında yapılmakta olan soruşturmaların durdurulması gibi şartların kabul edilmesi halinde, Kuvâ-yı Millîye'nin hükümeti destekleyeceğini bildirdi. Ali Rıza Paşa Hükümeti de, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, kendisiyle yüz yüze görüşmede bulunmak üzere Salih Paşa'nın Samsun yoluyla Amasya'ya gönderildiğini bildirdi.34 Böylece Amasya'da 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında yapılan görüşmeler sonunda antlaşmaya varılarak bir protokol imzalanmıştır.35

Ancak, görülen o ki, Sivas Kongresi'nden sonra çok güçlenmiş olan Kuvâ-yı Milliyeciler, bu hükümet zamanında güçlerini daha da arttırmaya başlamışlardı. Bir ara Müşir Zeki Paşa'nın idaresi altında yeni bir hükümet kurulacağı haberi yayılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, 2 Kasım 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, "Sadrazamın hiçbir şekilde iktidardan ayrılmamasını, aksi takdirde bütün memleketin tekrar İstanbul'la ilişkilerini keseceğini" bildirdi.36

Bu arada Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Dairesi, Kuvâ-yı Millîye'nin iaşesinin temin suretine ait bir talimat yayınlayarak, teşkilatın iaşesinin bölgelerinde bulunan düzenli birlikler tarafından temin edileceğini, kumandanlarının da bölgelerinde bulunan Kuvâ-yı Milliye'nin mevcudunu, iaşe ettikleri insan ve hayvan adedini, fazladan beslediği kadrosu varsa ne yapması gerektiğini bildirmiştir. Ancak şu kaydı da koyarak, dikkatli olunmasını istemiştir: "Gerek tabelalarda ve gerekse iaşe cedvel ve makbuzlarında Kuvâ-yı Milliye namı derc edilmeyecek (Kolordunun kıtaat-ı sairesinden misafirdir.) mahlasıyla idhal ettirilecektir. Kıtaat-ı Nizamiyeden Kuvâ-yı Millîye iaşesine verilen iaşe mevaddı nazar-ı dikkati celb etmeyecek derecede te'min ve i'ta eylenecek ve bu husustaki muhaberat ve vesaik daima tarafımızca mahrem bir surette cereyan ve hıfz ettirilecektir. 4 Kanûn-ı evvel 1919."37 Ancak, Kuvâ-yı Millîye tarafından Gördes "Duyûn-ı Umumiye" sandığından makbuz mukabilinde bir miktar para, erzak ve saire alınması üzerine, Maliye Nezareti bu türlü müdahalelerin engellenmesi için Harbiye Nezareti'nce icap edenlere kat'i tebligat yapılmasını istemiştir.38 Bilindiği üzere, 3. Ordu Müfettişi iken görevine son verilen, bunu takiben askerlik mesleğinden istifa eden Mustafa Kemal Paşa hakkında, önceki hükümet tarafından askerlikten ihraç ve sahip olduğu nişan ve madalyalarla, fahrî yaverlik rütbesinin alınmasına dair 9 Ağustos 1919 tarihinde bir irade-i seniyye çıkarılmıştı. Bu kere Harbiye Nezareti, bu muamelenin bir mahkeme kararına iktiran etmemesi sebebiyle kanunen uygun olmadığı için düzeltilmesi, sahip olduğu nişan ve madalyaların iadesi ile yalnızca askerlikten istifasının kabulüne dair 28 Aralık 1919'da bir tezkere verdi.39 Bunun üzerine 29 Aralık 1919 tarihinde toplanan Vükela Meclisi, hiçbir Divân-ı Harb'in hükmüne dayanmaksızın yapılan bu muamelenin düzeltilmesi hususunda, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa, fakat "tard olunmuş" tanınmasına ve geri alınan nişan ve madalyalarının iadesi için

bir iradenin alınmasını gerekli görmüş, ancak “fahri yaverlik” rütbesinin doğrudan doğruya padişah tarafından verilmiş olmasından dolayı bu hususta bir şey denilemeyeceğine karar vermiştir.40

Bu hükümet Kuvâ-yı Millîye ile eşkiya çetelerini kesinlikle ayırmış, “Kuvâ-yı Millîye” unvanını şahsî menfaatlerinin teminine alet edinen ve buna cüret edenler hakkında kanunî soruşturma başlatmıştır.41 Nitekim Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, Nazilli’de Aydın Mutasarrıf Vekili’ne “Gayet müsta’cel, dakika te’hiri gayr-i caizdir” kaydıyla gönderdiği şifre telgrafla, Demirci Mehmet Efe’ye isnad edilen olayların kendisinin “mazhar-ı afv”ı olmazdan ve harekat-ı milliyeye iştirak etmezden evvelki zamana ait olduğu ve halen kendisinin asayişin muhafazası ve vatanın müdafaası uğrunda çalışmakta bulunduğunu bildirmiştir.42 Bu sırada millî kuvvetlerin Batı Cephesi’ndeki taarruzları üzerine, General Milne, Harbiye Nezareti’ne gönderdiği sert bir nota ile, müttefik birliklerine karşı girişilen bu harekatın derhal durdurulmaması halinde, “şimdiki mevkilerinden ileri gitmemeleri” için Yunanlılara vermiş olduğu emri kaldıracağını ve onlara “daha ileri mevziler almaları hususunda” yeni emirler vermek zorunda kalacağını bildirdi.43 Bu gibi tehditler millî kuvvetleri yıldırmamış olsa da, Batı Anadolu’da büyük bir toprak parçası daha Yunanlılara verilmiş oluyordu. “Milne Hattı” adı verilen, Türk ve Yunan kuvvetlerinin geçemeyecekleri bu hat hususunda general, 3 Kasım 1919’da Osmanlı Hükümeti’ne bir nota vererek, Kuvâ-yı Milliye’nin 12 Kasım tarihine kadar bu hattan 3 km. geri çekilmesi gerektiğini bildirmiştir.44 Ancak Harbiye Nazırı Cemal Paşa, General Milne’e gönderdiği bir nota ile, bu durumun meydana getireceği mahzurlara işaret ederek, hükümetin vereceği geri çekilme emrinin dinlenmeyeceğini bildirmiştir.45 Kuvâ-yı Milliye harekatının devam etmesi karşısında son derece hiddetlenen General Milne, Harbiye Nezareti’ne çok sert bir nota vererek, bu durumdan Osmanlı Hükümeti’ni sorumlu tuttu. Fakat Harbiye Nazırı’nın da bu notaya cevabı onun kadar sert oldu. Notada bu duruma Yunanlıların yaptıkları zulüm ve vahşetin sebep olduğunu belirterek, memleketlerini korumaya çalışan Türk halkını bu işten menetmeye kimsenin muktedir olamayacağını bildirdi ve barış konferansına bu cevabın da duyurulmasını istedi.46 Bu sırada, İzmir’in Yunanistan’a ilhak edileceği haberleri üzerine, Sadrazam Ali Rıza Paşa ve Hariciye Nazırı Reşit Paşa, Amiral de Robeck’i ziyaret ederek, böyle bir teşebbüs vukuunda Anadolu’da çok vahim durumların ortaya çıkabileceğini bildirdiler. Amiralin meseleyi Londra’ya yazacağı sözüne rağmen, Osmanlı Hükümeti, 23 Aralık 1919’da Mustafa Kemal Paşa’yı gelişmelerden haberdar etti. Ayrıca gerekli talimatın gönderilmek üzere olduğunu bildirerek, bu husustaki mütalaasını sordu. Bu sıralarda Ankara’ya varmış olan Paşa, 29 Aralık’ta bu yazıya verdiği cevapta, “İzmir’in ilhakı teşebbüslerine siyaseten ve fiilen karşı konulacaktır” şeklinde üstü kapalı bir cevap verdi.47

Nihayet 12 Ocak 1920 tarihinde açılan Meclis-i Mebusan, 28 Ocak’ta yapılan gizli celsesinde “Misâk-ı Millî”yi kabul etti. İtilaf Devletlerinin emellerine ters düşen bu kararları Osmanlı Meclisi altında yayımlamak gerçekten büyük bir cüretti. Çünkü İzzet Paşa Kabinesi’nden sonra iş başına gelen Osmanlı hükümetleri, müttefik devletlerin ileri sürdükleri hemen her isteği kabul etmek zorunda kalmışlardı. Üstelik İtilaf Devletleri bu iktidar Dönemi’nde, düzenli Türk birlikleri ve Kuvâ-yı Millîye’nin birbirlerine daha çok yardım etme durumuna girdiğini görmekte gecikmediler. Çünkü Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, Kilikya’da Fransızlara, İzmir’de de Yunanlılara karşı direnen Kuvâ-yı Milliye’ye açık destek vermişlerdi. Bu sebeple paşaların görev

başında kalmalarına tahammülleri kalmayan İtilaf Devletleri yüksek komiserleri, 20 Ocak 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne bir nota vererek, Cemal ve Cevat Paşaların 48 saat içinde görevlerinden uzaklaştırılmalarını istediler.48

Hükümet bu suçlamalara karşı kendisini savunduysa da, istifa edip Damat Ferit'e yeniden iktidar yolunu açmamak için, 21 Ocak 1920 akşamı paşaların istifa etmiş olduklarını bildirdi.49 Ancak 3 Mart 1920'de hükümetin istifası bölgedeki karışıklık ve müdahalelerin daha da artmasına sebep oldu. Yeni hükümeti kurma görevi Salih Paşa'ya verildi. 8 Mart 1920 tarihinde göreve başlayan Salih Paşa'nın işi gerçekten zordu. Nitekim, İtilaf Devletleri, zaten İstanbul'un Türklerde kalmasını istemediklerinden baskılarını daha da arttırmaya başladılar ve Osmanlı Devleti'ne barış şartlarını zorla kabul ettirmek için 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler. Askerî ve mülkî erkandan pek çok devlet adamını tutuklayarak Malta'ya sürdüler.

Bununla da yetinmeyen İtilaf Devletleri, 27 Mart 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne ortak bir nota vererek, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının İstanbul Hükümeti'nce red ve inkar edilmesini istediler. Kuvâ-yı Milliye hareketini "meşru hakların müdafaası" olarak nitelendiren Salih Paşa, İtilaf Devletlerinin isteklerini reddederek 2 Nisan 1920 tarihinde istifa etti. Böylece Mustafa Kemal Paşa, 16 Mart 1920'de, Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği bir yazı ile, İstanbul'da meclis dahil, hükümet daireleri ve telgrafhanelerin işgal edilmesinden dolayı, hilafet ve saltanat merkezi ile diğer resmî makamlara maruzatta bulunmanın mümkün olmadığını bildirdi. Ayrıca, milletçe alınması gerekli tedbirler için, bütün vilayetlerdeki sivil ve askerî amirlerden Heyet-i Temsiliye ile temasa geçmelerini istedi.50

Ayrıca 17 Mart 1920 günü İstanbul ile resmî ve özel telgraf konuşmalarını ve telgraf memurlarının kendiliklerinden yapacakları gizli konuşmaları yasakladı.51 Aynı gün, Heyet-i Temsiliye'nin bilgisi ve izni olmadıkça hiçbir makam ve hiçbir memurun İstanbul ile konuşma yapamayacağını ilgililere bildirdi.52 Aslında yerli ve yabancı çevreleri rahatsız eden Misâk-ı Millî idi. Bu gelişmeleri dikkatle takip eden Damat Ferit Paşa ve Hürriyet-İtilaf Fırkası, İstanbul'da Anadolu'daki gibi bir karşı kuvvet ortaya çıkmak üzere olduğu, fakat kendisi iktidar mevkiine dönerse, bu kere kesin bir darbe ile asayişi geri getireceğini ve Anadolu'nun kuvvetini yok edeceği konusunda ilgilileri ikna etti. Böylece İtilaf Devletlerinin baskısına daha fazla dayanamayarak istifa eden Salih Paşa'nın yerine, 5 Nisan 1920'de Damat Ferit Paşa sadaret makamına getirildi. Damat Ferit Paşa'yı yeniden iktidara getiren Hatt-ı Hümayun'da Kuvâ-yı Millîye aleyhinde hükümler vardı. Bunda Kuvâ-yı Millîyecilerin yaptıkları hareketler suç telakki kabul ediliyor, bu hareketleri teşvik ve tahrik etmiş olanların cezalandırılması isteniyordu.53 Bu bakımdan, Damat Ferit Paşa'nın bu iktidarı zamanında Ali Rıza ve Salih Paşaların icraatlarına tamamıyla ters düşen davranışlar meydana gelmiştir. Millî Mücadele hareketine karşı düşmanca ve çok sert tedbirlere başvuruldu. Ferit Paşa'nın bu hükümeti, Türk tarihine kara leke olarak geçmiş rezilce ve zalimce uygulamalara maruz kalmıştır. 8 Nisan 1920 tarihinde İngiltere Yüksek Komiseri Amiral de Robeck ile görüşüp, onayını aldıktan sonra 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusan'ı dağıtmıştır.54

Ancak, iktidarın bu tutumu kendisine bir şey kazandırmadığı gibi, aksine Anadolu'da kurulmakta olan millî teşkilatın, bir devlet disiplini içerisinde meşru hale gelmesini kolaylaştırarak, hızlandırmıştır. Kuvâ-yı Millîye hareketini bir şekavet hareketi olarak niteleyen Damat Ferit, İngilizlerin de desteğini alarak, bu hareketi yok etmek için Kuvâ-yı İnzibatiye adıyla bir ordu meydana getirmiştir. 18 Nisan 1920 tarihinde kurulan, alay, tabur ve bölüklerden müteşekkil; sözde gönüllü, aslında maaşlı askerlerden meydana gelen bu teşkilatın başına Süleyman Şefik Paşa getirilmiştir.55 Bu arada TBMM, Damat Ferit'in Millî Mücadele aleyhinde meydana getirdiği olumsuz cereyanları önlemek, ayaklanmaları kışkırtanları, idare edenleri ve katılanları yola getirmek amacıyla 29 Nisan 1920'de çıkardığı Hıyanet-i Vataniyye Kanunu ile bu gibileri idam cezasına mahkûm etmiştir. Bu arada Kuvâ-yı Millîye yanlısı birçok kumandan, gıyablarında idama mahkûm olduğu gibi, Anadolu'ya geçerek Kuvâ-yı Millîye'ye katılan pek çok subay da askerlikten tard edilerek, ihraç edilmişlerdir.56

Bu sırada, 22 Haziran 1920'de Anadolu içlerine doğru ilerleyen Yunan kuvvetleri, 20 Temmuz'da bütün Trakya'yı işgal etmiş bulunuyorlardı. 17 Haziran 1920'de Paris'te toplanan konferansta, İtilaf Devletleri barışı imzalamak veya reddetmek hususunda Osmanlı delegelerine 27 Temmuz 1920 tarihine kadar süre tanıdı. Bunun üzerine 18 Temmuz 1920'de toplanan TBMM, "Misâk-ı Millî" sınırları içindeki millet ve vatanı kurtarmak için and içti. Buna karşılık 22 Temmuz 1920 tarihinde toplanan Saltanat Şûrası ise, antlaşmanın imzalanması yönünde görüş belirtti. Antlaşmaya doğru, kabinesinde esaslı değişiklikler yapmak isteyen Damat Ferit, 30 Temmuz 1920'de hükümetin istifasını verdi. Ertesi günü de son Damat Ferit Hükümeti kuruldu. Nihayet Paris'e giden Osmanlı delegeleri 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzaladılar. Ancak, bu antlaşmanın parlamentolar tarafından tasdik edilmedikçe, bir anlam ifade etmeyeceğini çok iyi bilen İtilaf Devletleri yüksek komiserleri, Kuvâ-yı Millîye liderlerinin hareketlerinde ısrarları halinde; müttefiklerin, özellikle Yunan ordusunun yürüyüşe geçmesinin ve İstanbul'un elden çıkmasının kaçınılmaz olduğunu Ankara'ya anlatmak için bir Osmanlı heyetinin Anadolu'ya gönderilmesi gerektiğini kendi hükümetlerine bildirdiler.57 Damat Ferit Paşa ise, Ankara ile temas ve münasebette bulunulmaması, millîciler üzerine kuvvet gönderilmemesi ve onlarla pazarlığa girişilmemesi yönünde görüş belirtti.58 Aslında İtilaf Devletleri, Ferit Paşa kabinesinden ümitlerini tamamen kesmiş ve bu devletlerin bir kere daha büyük bir savaş yükünü çekemeyecekleri ortaya çıkmıştı.

Üstelik henüz ne Osmanlı Meclisi ne padişah ve ne de hükümet tarafından imzalanmış olan Sevr Antlaşması hususunda, artık Ankara Hükümeti'ni de hesaba katmak zorundaydılar. İlk adımda, Anadolu ile irtibatı sağlamak için sadrazamın görevden uzaklaştırılması hususunda görüş birliğine varan yüksek komiserleri, 11 Ekim 1920'de padişahla yaptıkları gizli görüşmede Damat Ferit'in değiştirilmesini istediler.59 Anadolu ile anlaşabilecek hükümet teşkili konusunda Tevfik Paşa üzerinde karar kılınması üzerine tüm çabaları sonuçsuz kalan Damat Ferit Paşa, 16 Ekim 1920 günü hükümetin istifasını verdi.

Son Osmanlı Hükümeti

Nihayet 17 Ekim Pazar günü, Amerika Birleşik Devletleri temsilcisi dahil İngiltere, Fransa ve İtalya yüksek komiserleri Padişah tarafından kabul edildiler. Hepsinin adına konuşan İngiltere yüksek

komiseri, hükümetlerinden aldıkları talimata göre, Anadolu ile anlaşabilecek bir hükümet teşkil edilmesini Padişah'tan rica etti.60 Bunun üzerine yeni hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya verildi. 21 Ekim 1920 tarihinde göreve başlayan yeni kabinenin programında şu satırlar dikkat çekiciydi: "Beniyye-i vatanda hadis olan ve mevcudiyet-i devleti gayr-i muayyen avakıba sürükleyen ikiliği vâkar-ı devlet ve millet ile mütenasip surette bertaraf ederek mevcûdiyet-ı millîyemizi siyanet ve te'min etmek hey'etimizin ilk vazifesi olacaktır".61 Yani hükümetin amacı, Anadolu ile samimi bir şekilde uzlaşmak ve devletin çıkarlarına uygun bir barış antlaşması imzalandıktan sonra ikiliği kaldırarak Osmanlı hanedanının hakimiyeti altında gerçek bir meşrutiyet, sağlam ve düzenli bir idare kurmak ve sağlamak olarak özetlenebilir.62 Bu nedenle hükümet ilk olumlu adımı atmış; önceki hükümet döneminde Kuvâ-yı Milliye'ye yardım etmelerinden dolayı kürek mahkûmiyeti, sürgün gibi çeşitli cezalara çarptırılmış olan mahkûmların affedilmelerine karar vermiştir.63

İstanbul'daki İtilaf Devletleri yüksek komiserleri 25 Ekim'de, Sevr Antlaşması'nın derhal tasdik edilmesini isteyen müşterek bir notayı Osmanlı Hükümeti'ne verdiler.64 Fakat aynı gün hükümetin yapmış olduğu "siyasî beyan" İtilaf Devletleri yüksek komiserlerini hiç de memnun etmedi. Çünkü bu beyanda, hükümetle milletin elele vererek çalışması gerektiğine inanıldığı, barış antlaşmasının anayasanın icaplarına uygun olarak tasdik edilebilmesi için, birlik etrafındaki gayretler bir sonuca ulaşır ulaşmaz, Meclis-i Meb'usan'ın toplantıya çağrılacağı açıklanıyordu.65 Ayrıca İtilaf Devletleri'nin 25 Ekim 1920 tarihli notasına verilen 5 Kasım 1920 tarihli cevabî notada, barışın tasdikinin ancak Ankara ile temastan sonra mümkün olacağı belirtilerek, bunun için de, en az bir aylık süre verilmesi isteniyordu.66

Damat Ferit Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılması ve Tevfik Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi, Ankara ile İstanbul'un arasını bulmaya yönelik gayretlere karşı büyük bir engeli ortadan kaldırmıştı. Bu kabinede eski sadrazamlardan Ahmed İzzet Paşa Dahiliye, Salih Paşa da Bahriye Nezaretlerine getirilmişlerdi. Vatanseverliklerinden asla şüphe edilemeyecek iki eski sadrazama görev verilmesi, İstanbul ile Anadolu'nun birbirlerine yaklaşması için atılmış çok olumlu bir adımdı. Çünkü her iki paşa da Kuvâ-yı Millîye'ye gösterdikleri yakınlıkla tanınmışlardı. Bilhassa Ahmed İzzet Paşa, "Anadolu ile İstanbul'un zahiren münfekk, batınen ve kalben muvafık olarak çalışmalarını" istemekte idi.67 Bu sırada İsmet (İnönü) Bey'den İzzet Paşa'ya, İtilaf Devletlerinin kendileriyle olacak münasebetlerinde Ahmed İzzet Paşa'dan başka kimsenin aracılığını kabul etmeyecekleri anlamında bir mektup geldi.68 Bunun üzerine Ahmed İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak görüşme isteğinde bulundu. Buna olumlu cevap veren Mustafa Kemal, İzzet Paşa'nın Dahiliye Nezareti gibi önemli bir bakanlıkta bulunmasından dolayı Büyük Millet Meclisi'nin memnuniyetini belirtiyor; Türk milliyetçilerinin, Wilson ilkelerine göre ülkenin bütünlüğünü sağlayacak bir yönetim kurulması amacını takip ettiklerini ve millî birliğin ancak TBMM'ce tespit edilen şartlar uygulanırsa sağlanabileceğini ileri sürüyordu.69 İzzet Paşa'nın 1 Kasım 1920 tarihinde kabine toplantısında açıkladığı bu şartlar, İstanbul Hükümeti'nin görüşlerinden büyük ölçüde uzaktı. Fakat İzzet Paşa, İtilaf Devletlerinin, bilhassa İzmir bölgesi, Trakya, malî denetim, kapitülasyonlar ve Boğazların durumuyla ilgili olarak antlaşmada bazı değişiklikler yapmaya razı olabilecekleri yolunda Ankara'ya güvence vererek, milliyetçileri tutumlarını değiştirmeye inandıracağını sanıyordu. Nihayet Birinci Dünya Savaşı'nda, Mustafa Kemal Paşa'nın

kumanda ettiği I6. Kolordu'nun kurmay heyetinde bulunmuş olan yüzbaşı Neşet Bey'e, bir şifre ile sözlü talimat veren Ahmed İzzet Paşa, onu doğruca Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gönderdi. Ankara'da yetkililerle görüşen Neşet Bey, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kuvvet ve kudretini ortaya koyan bir muhtıra ile birlikte, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın bir davetnamesini getirdi. Bunda, İstanbul Hükümeti'nin görüşme isteği kabul ediliyor ve görüşmenin Bilecik'te yapılması öngörülüyordu. Ayrıca İzzet Paşa'nın yanı sıra Salih Paşa'nın da gelmesi gerektiği belirtiliyordu.70

Böylece, Ankara'nın görüşmeyi kabul eden davetnamesini alan Ahmed İzzet Paşa ve heyeti 3 Aralık 1920 Cuma günü, Haydarpaşa İstasyonu'ndan kalkan özel bir trenle Anadolu'ya hareket etti.71 Heyet 5 Aralık 1920'de Bilecik'te, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile görüştü. Fakat bu görüşme İzzet Paşa için büyük bir hayal kırıklığı mahiyetinde oldu. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti temsilcilerine karşı çok sert bir tavır takındı. Kendisini, "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti Reisi" olarak takdim eden Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti'ni ve kendilerini o hükümetin üyesi olarak tanımadığını; dolayısıyla kendileriyle memleket meseleleri üzerinde konuşma yetkileri olamayacağını söylemiştir.72 Birkaç saat süren görüşmelerden sonra Ahmed İzzet Paşa, "Kuvâ-yı Millîye'nin hareket tarzını ve siyasetini haklı bulduklarını, kendilerinin hatalı düşündüklerini, Ankara'nın izlediği yolda yürümeye devam etmesini ve Anadolu ile hemfikir olduklarını" söyledi.73 Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Heyeti ile uzlaşmak niyetinde olmadığı ortadaydı. Hatta müzakere esnasında Damat Ferit Hükümeti'nin kendi işine daha çok yaradığını, çünkü onun hakkındaki genel nefretin kendileri için kuvvet, İstanbul'da halkın güvenini kazanmış kimselerin kabine kurmasının ise zayıflık olduğunu açıkça ifade etmişti.74 Saatler süren görüşmelerden bir netice alınamaması üzerine, beklemekte olan trenle Ankara'ya hareket edildi. 6 Aralık 1920'de "Zoraki misafirlerle" birlikte Ankara'ya gelindi. Heyet üyeleri, istasyonda Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu bir topluluk tarafından fevkalade bir coşkuyla karşılandı. Hüseyin Kazım Bey'i, Ahmed Ferid Bey defalarca kucaklamış, Hamdullah Subhi Bey ise, "Hakan Kokusu Getirdiniz." diye bağırmıştır.75 İzzet ve Salih Paşa ile diğerlerinden Anadolu'da istifade etmeyi düşünerek, haysiyetlerini korumak istediğini ifade eden Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelir gelmez Anadolu Ajansı'na verdiği resmî tebliğde, "Zulüm gördükleri için, TBMM Hükümeti ile görüşmelerde bulunmak bahanesiyle İstanbul'dan çıkan ve İngilizlerce göz hapsinde tutulan vatansever aydınlardan İzzet Paşa ile beş arkadaşının, memleketin hayır ve selameti için, daha faydalı ve etkili bir şekilde çalışmak üzere Anadolu'ya katılmış olduklarını" ilan ettirdi.76 Mustafa Kemal Paşa, bu sıralarda İzzet Paşa heyetinin Anadolu'da bulunmasının Millî Mücadele'ye ne denli zarar verebileceğini sezmişti. Fakat, bu görüşme isteğini kabul etmemezlik de yapamazdı. Üstelik o sırada Ruslardan büyük ölçüde silah ve mühimmat yardımı beklendiğinden, onları gücendirmemek için Bolşevik yanlısı görünmek siyaseti izlendiği anlaşılmaktadır.77 Bir başka tehlike de, Anadolu'ya bir barış heyetinin geldiği öğrenilirse, o sıralarda henüz toparlanmakta olan ordunun morali bozulabilirdi. Diğer taraftan, İzzet Paşa ve arkadaşlarının Millî Hareket'e katılmaya geldikleri Anadolu'ya duyurulursa, halkın morali yükseltilmiş olurdu. Son derece titiz ve haysiyet sahibi bir asker olan İzzet Paşa'yı, böyle bir beyanatın, kendisine haber verilmeden hazırlanarak ajanslar vasıtasıyla ilan ettirilmesi son derece üzmüştü.78 Neticede İstanbul Hükümeti ile Ankara arasında tam bir anlaşmaya varılamamakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa heyetinin Ankara'daki misafirlik müddetini uzatmaya karar verdi. Ankara, bilhassa dost ve düşman tarafından saygı duyulan

bir asker olan İzzet Paşa'nın İstanbul'a dönmesini istemiyordu. Onun çalışmalarına Ankara'da devam edeceği inancı hâlâ yaşatılıyordu. Fakat, İzzet Paşa bir türlü bu doğrultuda bir karara varamadı.

İstanbul ve Ankara Arasında Yakınlaşma Çabaları

Birinci İnönü Savaşı'nın kazanılması TBMM gerçeğini İngilizlere kabul ettirmişti. Üstelik İngilizler işgal altında bulundurdukları Musul-Kerkük yöresinde de yerli halkın direnişiyle karşılaşmışlardı. Bunun üzerinde Türklerle uzlaşmaya varılmasının gerekli olduğunu gören İtilaf Devletleri, "Şark Meselesi"nin çözümünü görüşmek üzere, 21 Şubat 1921'de Londra'da kendi delegeleriyle, Osmanlı ve Yunan hükümetleri delegelerinden meydana gelen bir konferansın toplanmasına karar verdiler. 26 Ocak'ta Sadrazam Tevfik Paşa'ya durumu bildirdiler. Tevfik Paşa, 27 Ocak'ta bu gelişmeleri Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. Dahiliye Nazırı İzzet Paşa ise, basına verdiği demeçte "Ankara için Misâk-ı Milli'nin rehber" olduğunu söyledi. 79

Bu davetin en ilginç tarafı, konferansta Osmanlı Hükümeti'ni temsil edecek heyete, Anadolu temsilcilerinin de katılması şartının açıkça belirtilmesiydi. Fakat Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da Tevfik Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin kaderini elinde bulunduran "meşru ve müstakil" yegane kuvvetin TBMM olduğunu, İstanbul'da herhangi bir heyetin, hiçbir bakımdan meşru ve hukukî durumu olamayacağını, millet ve memleket adına meşru ve muhatap hükümetin Ankara'da olduğunun kabul ve ilan edilmesini istedi.80 Ayrıca 28 Ocakta gönderdiği bir başka telgrafta da, Padişah'ın TBMM'ni tanıdığını bir "Hatt-ı Hümayunla" ilan etmesini istemiş ve bu takdirde ise İstanbul'da artık bir hükümetin mevcut olamayacağını belirtmiştir.81

TBMM'nin konferansa dolaylı yoldan çağrılmasını tabii karşılayan Tevfik Paşa, İtilaf Devletlerinin Anadolu delegelerinin de konferansta bulunmasını şart koşmalarını memnuniyet verici bir gelişme olarak kabul etmiştir.82 Tevfik Paşa Hükümeti'nin İstanbul ve Anadolu'nun birleşmesi için çalıştıklarını kabul eden Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'nın Anadolu'yu İstanbul Hükümeti'ne bağlama gayretleri içinde olduğunu, Anadolu'nun mücadelesini inkâr etmemekle beraber, meydana gelen gelişmeleri İstanbul'un kendisine pay çıkarması olarak değerlendirmiştir.83

Bu sırada Ankara'da bulunan Ahmet İzzet Paşa'nın, 30 Ocak 1921 tarihinde İstanbul'a gönderdiği ve Ankara'yı destekler izlenimini veren telgrafı da iki tarafın uzlaşmasına yetmemiştir.84 Ankara Hükümeti üyelerinden bazıları İzzet Paşa'yı ziyaret ederek, heyeti Anadolu'da kalmaya teşvik etmişlerdi. Hatta bir aralık bu paşalara boş olan Trabzon milletvekillikleri bile teklif edilmiş, ancak onlar bunu kabulden çekinerek reddetmişlerdi.85

Yazışmalar bir sonuç vermemekle beraber, İstanbul ve Ankara arasında bir yakınlaşmanın ortaya çıktığı inkar edilemez bir gerçektir. Nitekim, Yunanlıların 21 Şubat 1921'de 70-80 bin kişilik bir kuvvetle saldırıya geçeceğinin haber alındığını Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren Tevfik Paşa, kendisi ve arkadaşları hakkında daha önce alınmış olan idam kararlarını kaldırdığı gibi, milliyetçiler için kullanılması yasak olan bey ve paşa gibi unvanların yeniden kullanılmasını serbest bıraktı.86 Bundan başka, 18 Nisan 1920 tarihli Kuvâ-yı İnzibatiye kararnamesinin "Askerî tekaüd ve istifa kanununun

ahkâm-ı umumîyesine aykırı ve hazinenin tahammülü fevkinde bazı müsaedatı ihtiva ettiği" gerekçesiyle bu kararnamenin iptalinin gerekli olduğuna dair Harbiye Nezareti'nin 20 Mart 1921 tarihli tezkeresi üzerine87

31 Mart 1921 tarihinde toplanan Vükela Meclisi, almış olduğu kararla bunu uygun görerek, söz konusu kararnamenin ilgasına karar vermiştir.88 Bunun yanı sıra Ankara Hükümeti'nin Anadolu'daki merkezler üzerindeki müdahalelerine göz yumulduğu, ancak temkinli hareket edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Nazilli'deki Düyûn-ı Umumiye Müfettişliği'nden atfen, İzmir'deki Düyûn-ı Umumiye Müfettişliği'nden bildirildiğine göre, Ankara Hükümeti, memur maaşlarının Düyûn-u Umumiye'ye ait hububat aşarından aynen ödenmesi için Aydın Mutasarrıflığı'na emir vermiştir. İstanbul Hükümeti her ne kadar bu durumu onaylamamışsa da, gönderilen talimatla, "Şayet cebren hububat alınacak olursa, Düyûn-ı Umumiye idarelerince mazbata tanzim edilmesini ve alınan (Emval-i aşariyeye) mukabil makbuz alınması gerektiği" hususu hatırlatılarak, daha sonra merkezî idare ve mülhikata gönderilecek olan söz konusu tebligatın talimata uygun bulunduğu belirtilmiştir.89

Diğer taraftan, Ankara Hükümeti, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyeti 6 Şubat 1921 tarihinde Londra'ya gitmek üzere yola çıkardı. Bu zata Meclis'in de onayı ile Yunus Nadi ve eski mutasarrıflarından Sırrı Beyler yardımcı olarak katıldı. İzzet Paşa Heyeti ile Ankara'ya gelmiş olan Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Münir Bey'in müşavir sıfatıyla heyete katılmasının arzu edilmesi üzerine, bunu memnuniyetle karşılayan Ahmed İzzet Paşa, kendisine Ankara delegelerine refakat ettiğini bildiren bir de varaka verdi.90 Ankara Heyeti Roma'ya vardığı sırada, İtilaf Devletleri temsilcileri TBMM Hükümeti'ni resmen Londra Konferansı'na davet ettiler. 24 Şubat'ta hasta olduğu için toplantıya katılamayan Tevfik Paşa'nın yerine konuşan Reşid Paşa'nın Ankara ile fikir birliğine varılmış olduğunu söylemesi, İstanbul ile Ankara'nın Türkiye'nin mukadderatı üzerinde anlaştıklarının açık bir ifadesi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa da Bekir Sami Bey'e çektiği telgrafta aynı hususa işaret ederek, İstanbul ile anlaşmayı men edecek bütün engel ve güçlüklerin bertaraf edilmesini tavsiye etmiş ve vatanın "Halası ve selameti" önünde bütün anlaşmazlıkların ortadan kalkması gerektiğini bildirmiştir.91 Bu sırada Sadrazam Tevfık Paşa'dan heyetin dönüşünü emreden bir şifre telgraf geldi.

Bu sırada Londra Konferansı'nda söz alan TBMM üyeleri Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını, dolayısıyla Misâk-ı Millî esasları üzerinde görüşebileceklerini bildirdiler. Fakat İtilaf Devletleri Türk gerçeğini görmek istemeseler de, TBMM'nin varlığını kabul etmek zorunda kaldılar. Böylece 12 Mart 1921'de sona eren Londra Konferansı'ndan bir sonuç çıkmadı. Zaten Yunanlılar 25 Mart 1921'den itibaren Batı Anadolu'da yeniden taarruza geçtiler. Ancak Yunan ordusu 1 Nisan 1921'de bir kez daha "İnönü"de yenilgiye uğradı. Ankara'da ve tüm yurtta sevinç sonsuzdu. Millî Mücadele'yi başından beri destekleyen İstanbul halkı, II. İnönü Zaferi ile birlikte coşmuş ve mitingler düzenleyerek zaferden duyduğu büyük sevincini dile getirmiştir. Hatta Anadolu'daki gazilere ulaştırılmak üzere açılan yardım kampanyalarına Padişah başta olmak üzere hemen bütün hanedan mensupları katılmıştır.92

Ankara Hükümeti, artık İstanbul'la irtibatı kesmek hususunda eskisi kadar aşırılık göstermiyordu. Nitekim 1 Nisan 1921'de İnönü'de ikinci bir zafer kazanılması ve Yunan kuvvetlerinin Karadeniz sahillerindeki mevkilerinden çekilmeleri üzerine İngiliz işgal kuvvetleri kumandanlığının aracılığı ile

Şile üzerinden yeni bir hat temin edilmişti. Böylece 16 Nisan 1921 tarihinde İstanbul ile Ankara arasındaki resmî telgraf haberleşmesi yeniden başlamış oldu.93

Bilindiği üzere İzzet Paşa Heyeti Ankara'ya geldikten birkaç gün sonra, Ankara Kabinesi onları ziyaret ederek, Millî Hareket'e katılmalarını ısrarla rica etmişti. Ahmed İzzet Paşa, "Anadolu'daki Millî Hareket'e tamamen katıldıklarını, zaten bunun için Ankara'ya gelmiş olduklarını; fakat dava için İstanbul'da çok daha faydalı olabileceklerini söyleyerek, geri dönmek istediklerini" söylemişti.94 Nihayet Ankara Hükümeti, Ahmed İzzet Paşa Heyeti'nin İstanbul'a dönmesine karar verdi. Bu kararın alınmasına Mustafa Kemal Paşa'nın karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır.95 Ahmed İzzet ve Salih Paşaların vermiş olduğu sözlü teminata güvenmeyen Mustafa Kemal Paşa, döndüklerinde mutlaka İstanbul Hükümeti'nde tekrar görev alarak Ankara'yı rahatsız etmeye devam edeceklerine inanıyordu.96 Ayrıca İzzet Paşa'nın varlığı TBMM'de bulunan muhalif gruplara umut kaynağı olmaya devam ediyordu. İttihatçılara meyilli veya vekiller heyetinde muhalif olan grupların İzzet Paşa'yı sık sık ziyaret ederek, Anadolu'da kalmasında ısrar etmeleri, Mustafa Kemal Paşa'yı son derece tedirgin etmeye başlamıştı.97 Bunun üzerine Paşalar, "Hey'et-i Vekile" nezdine çağrılarak, kendilerinden, "İstanbul'a gider gitmez kabineden istifa edeceklerine" dair bir taahhütname yazıp imzalamaları istendi. Kendilerine uzatılan senetleri imzalayan Ahmed İzzet ve Salih Paşalar 7 Mart 1921 tarihinde Ankara'dan hareket ettiler. Gelişlerinde büyük bir coşku ile karşılanan bu iki güzîde askere, dönüşlerinde yanlarına hiçbir resmî görevli verilmediği gibi, yol esnasında da istirahat imkânları sağlanmakla birlikte, hiçbir merasim yapılmamasına da özen gösterilmiştir.98

Ahmet İzzet ve Salih Paşalar 18 Mart 1921'de İstanbul'a geldiler. Ertesi günü kabine toplantısına katılan paşalar, Ankara'da iken vermiş oldukları söze uyarak, hükümetteki görevlerinden istifa ettiler. Sadrazam Tevfik Paşa'nın Londra'da olması sebebiyle, istifayı kabul etmeyen Ali Rıza Paşa, Ahmed İzzet ve Salih Paşalara sadrazamın dönüşünü beklemelerini istedi. Fakat istifada kararlı olan İzzet Paşa, bu tarihten sonra Dahiliye Nezareti'ne gitmediği gibi, kabine toplantılarına da katılmadı.

Heyet üyeleri Kuvâ-yı Millîye'nin yaşamasına, yükselmesine, başarısına hizmet etmeye, İstanbul'da Anadolu için zayıflık sebebi olacak kötü bir kelime telaffuz etmemeye karar vermişlerdi. Basına verdikleri beyanatlarda, kendilerinden beklenen vazifeyi başaramadıklarından dolayı istifa ettiklerini açıklamışlar, Ankara aleyhinde herhangi bir ifade beyan etmemişlerdi.99 Sonuçta Tevfik Paşa'nın 14 Nisan 1921 tarihinde İstanbul'a dönmesinden kısa bir süre sonra, 23 Nisan 1921'de Ahmed İzzet ve Salih Paşaların kabinedeki görevlerinden istifalarına dair irade de çıkmış oldu.100

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu Harekatı lehindeki icraatları bundan sonra da devam etmiştir. Nitekim Kuvâ-yı Millîye hareketi, Divân-ı Harb-i Örfî'ce bir mesele olarak ele alınmış olmasına rağmen, 30 Nisan 1921 tarihinde toplanan Meclis-i Vükela'da, "Vatan müdafaası uğrunda teşekkül etmiş bu kuvvet ile alakadar olan kişiler hakkında, ta'kibat icrasının adalete uygun düşmeyeceği, bu kabil davaların tümünün düşürülmesi ve meydana gelen hadiselerin nezaketine binaen, söz konusu hacizlerin kaldırılması lüzumuna dair", 1. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından gönderilen yazı ve izni ihtiva eden Harbiye Nezareti'nin tezkereleri okunmuştu.101 Bu gelişmeler üzerine Meclis-i Vükela, bu

mesele dolayısıyla şimdiye kadar mağdur olan şahıslar hakkında gerekli bilgileri gösteren bir defterin gönderilmesini Harbiye Nezareti'nden istedi.102 Böylece Kuvâ-yı Millîye ile alakadar olmalarından dolayı gıyaben mahkûm olanlarla, o sırada mahkemeleri yapılmakta olan şahısların isimlerini ihtiva eden Birinci Divân-ı Harb-i Örfi başkanlığınca tanzim edilen üç kıta defterin gönderildiğini havi Harbiye Nezareti'nden cevaben gelen 25 Mayıs 1921 tarihli tezkere üzerine, Meclis-i Vükela 1 Haziran 1921 tarihinde yeniden toplandı. Alınan karar gereğince, söz konusu defterde ismi bulunanların suçları ve mahkûmiyetlerinin ne olduğu veya tutuklanmalarına dair hiçbir işaret olmadığı gibi, kısmen mevcut olanları dahi istenilen muamale için yeterli görmemişti.103 Ayrıca Kuvâ-yı Millîye ile alakadar olmalarından dolayı tutuklanmış veya tutuklanmadan mahkemeleri görülmekte olanlarla, henüz mahkemeleri yapılmayan, fakat mahkemeleri görülmek üzere tutuklu bulunanların ve mahkûm edilerek hapse girenlerin isimleri, ne gibi suçları olduğu ve ne zamandan beri tutuklu veya hapiste bulunduklarını belirten bir defterin hazırlanarak gönderilmesi Harbiye Nezareti'nden istenmişti.104 Görüldüğü üzere, Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu ve benzeri hususlarda almış olduğu kararlar, Damat Ferit Hükümetlerinden çok farklı bir tutum ve icraat içinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

18 Nisan 1920 tarihli Kuvâ-yı İnzibâtiye kararnamesinin "Askerî tekaüd ve istifa kanununun ahkâm-ı umumîyesine aykırı ve hazinenin tahammülü fevkinde bazı müsaedâtı ihtiva ettiği" gerekçesiyle bu kararnamenin iptalinin gerekli olduğuna dair Harbiye Nezareti'nin 20 Mart 1921 tarihli tezkeresi üzerine, 31 Mart 1921 tarihinde toplanan Vükela Meclisi, almış olduğu kararla bunu uygun görerek, söz konusu kararnamenin ilgasına karar vermiştir.105 Ayrıca aynı tarihli tezkereyle İstanbul'da teşkil edilmiş olan İki Numaralı Divân-ı Harb-i Örfi 21 Mart 1921'de kaldırılmıştır 106

Yine bu hükümet zamanında, Damat Ferit Hükümetleri döneminde Kuvâ-yı Milliye yanlısı oldukları veya iltihak etmeleri yüzünden çeşitli cezalara çarptırılmış olanlar hakkında verilen cezaların kaldırıldığı görülmektedir. Ayrıca bu hükümet işbaşına geçmesinin hemen ardından 14 Kasım 1920 tarihinde İstanbul Bir Numaralı Divân-ı Harb-i Örfi eski başkanı "Nemrud" lâkaplı Mustafa Paşa ve üç arkadaşını tevkif etmiştir.107 Pek çok masumun kanına giren bu adam hakkında alınan kararı 1 Şubat 1921 tarihinde tasdik eden Yüksek Askerî Mahkeme, kendisini 7 ay hapis cezasına çarptırmıştır.108 Ne yazık ki Vahdeddin, 7 Şubat 1921 tarihli irade ile Nemrut Mustafa Paşa'yı affetmiştir.109

Bu arada Franklin-Bouillon Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'a gelmiş ve isteği üzerine Ayan dairesinde Ahmed İzzet Paşa ile bir görüşme yapmıştı. İzzet Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmek üzere bir de "Tavsiye Mektubu" alan bu zatın şahsında Fransa ile 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması yapılmıştır.110 Bu gelişmelerin yanı sıra sahillerimizin abluka altına alınacağı, İstanbul'un hareket üssü olarak Yunan işgaline verileceğinden söz edilmeye başlanmıştı. Siyasî durumun gittikçe önem kazanması üzerine, Paşaların tekrar kabineye girmeleri için ısrar edilmeye başlanmıştı. Nihayet 12 Haziran 1921 tarihli irade-i seniyye ile Ahmed İzzet Paşa Hariciye Nezareti'ne, Salih Paşa ise yeniden Bahriye Nezareti'ne tayin edildiler.111 Ancak büyük eleştirilere uğradılar. Ahmed İzzet Paşa, "Verdikleri senedin hiçbir kayıd ve şarta bağlı olmadığını, bu senede göre istifayı vaad ettiklerini, fakat sonsuza kadar devlet hizmetinden ayrılıp vazgeçtikleri sözünü vermediklerini" söylemektedir.112 İzzet Paşa'nın İstanbul kabinesinde yeniden görev kabul etmesi, bilhassa Ankara Hükümeti nazarında çok

sert eleştiriler almasına sebep olmuştur. Avrupa kamuoyunun siyasetimize olumlu etkileri ve İzmir'in tahliyesinin gündeme geldiği sırada ortaya çıkan bu gelişme, Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Anadolu'daki gelişmelerin ve başarıların gözardı edilerek, İstanbul adına pay çıkartılması demekti. İzzet Paşa'nın yeniden görev kabul etmesine bir süre ses çıkarmayan Mustafa Kemal Paşa, 28/29 Haziran 1921 gecesi çekmiş olduğu telgrafla, Paşaları Ankara'da iken vermiş oldukları söze uymamakla itham etmiştir.113

İzzet Paşa ise, Hariciye Nezareti'ni kabul edişinin sebeplerini ihtiva eden bir telgrafı Mustafa Kemal Paşa'ya göndermişti. Paşa, bunda Avrupa kamuoyunda bir sükunet, yeniden lehimize ve kurtuluşa doğru bir değişimin ortaya çıktığını, bu sebeple devlete ve millete yönelebilecek bir kötülüğün önüne geçmek için hükümete girdiğini belirtmiştir.114

Ancak, Mustafa Kemal Paşa, çok daha önceden maksadını, hedefini tayin etmiş, kararını vermiş ve yolunu çizmiştir. O bakımdan ne İzzet Paşa'nın tutumu ne de İtilaf Devletlerinin tehditleri hareket tarzını değiştiremezdi ve değiştiremeyecektir de.

Ancak İzzet Paşa'nın 6 Ağustos 1921 tarihinde, İngiliz Yüksek Komiseri Rumbolt ile olan görüşmesine, Ankara temsilcisi Hamit (Hasancan) Bey'i götürmesi İngiliz yetkililerce yadırganmıştı. Rumbolt, Anadolu'daki milliyetçilerle işbirliği içinde olduğunu bildikleri İzzet Paşa vasıtasıyla, Ankara Hükümeti'nin ılımlı olmasını isteyerek, İngiliz esirlerinin salıverilmesi gerektiğini tavsiye etti. Bunun üzerine Ahmet İzzet Paşa, Rumbolt'a, Malta'da bulunan tüm Osmanlı esirleri bırakıldığı takdirde, Anadolu'daki İngiliz esirlerinin de serbest bırakılacağı cevabını verdi.115 Bu kere 24 Ağustos 1921 tarihinde Hariciye Nazırı İzzet Paşa'yı ziyaret eden Rumbolt, Yalova-Gemlik yöresinde yağmacılık hadisesi yüzünden tutuklanmış olan Hıristiyanların serbest bırakılmasını istedi. Buna karşılık mütarekeden bu yana tutuklu bulunan Müslüman Türkleri hatırlatan Ahmet İzzet Paşa, "Bu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın ne yapacağı" şeklinde bir soruya da, "O size başvurur" diyerek çok anlamlı bir cevap vermiştir.116

Sakarya Savaşı lehimize sonuçlandıktan sonra, Fransa Hükümeti vakit kaybetmeden, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile barış yapmak lüzumunu anlamış ve Franklin Bouillon'u tekrar Ankara'ya göndererek, 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması'nı imzaladı. Bu sırada Yunan Hükümeti tarafından İzmir Yunan Fevkalade Komiserinin unvanının genel valiliğe dönüştürüleceği ve işgal altındaki arazide Yunan kanunlarının tatbik edileceğine dair haberler gelmeye başladı. Bu gelişmeler üzerine, Hariciye Nezareti, Yunan tecavüzünün önlenmesi hususunda İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilcilerine birer nota verdi. Ayrıca Avrupa'daki Türk temsilcilerine gönderdiği tamimle, bu keyfiyetin nezdlerinde görevli bulundukları hükümetlere de tebliğ edilmesini istedi.117 Bu teşebbüsün, söz konusu arazinin Yunanistan'a ilhakı demek olduğunu çok iyi bilen Ahmet İzzet Paşa, bu hareketin memleketin işgal altında bulunan diğer yerlerine de teşmil ve tatbik olunacağı için, İstanbul'daki fevkalade komiserler nezdinde harekete geçerek tedbir alınmasını istedi.118 Ayrıca Paris büyükelçimiz Nabi Bey tarafından Fransa Hariciye Nezareti'ne protesto niteliğinde bir nota verildiği gibi, ajans "Furnie" vasıtasıyla da bir başka protesto neşr ve ilan ettirildi.119

İstanbul Hükümeti, Kuvâ-yı Millîye ile bir antlaşma şekli bularak, birlikte hareket etmek suretiyle bir an önce barış elde etmek amacındaydı. Bu nedenle, Ankara Hükümeti ile ilişkileri düzeltmek, çareler aranılmak üzere Salih Paşa, bir talimatla Avrupa'ya gönderildi.120 Paşa, Avrupa'da Ankara delegeleri ve diğer Türk devlet adamlarıyla görüşmüş, oradan Ankara'ya uzun bir mektup yazmışsa da, cevap alamamıştır.121 Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Türk orduları başkumandanı Mustafa Kemal Paşa, yeni gelişmeler karşısında İtilaf Devletlerinin Türkiye hakkındaki gerçek düşüncelerini öğrenebilmek, Türk Millî davasını onlara anlatabilmek maksadıyla Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'i Avrupa'ya göndermeye karar verdi. Kendisi, önce İstanbul'a uğrayacak, Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ve arkadaşları ile, hatta samimi bir talep gösterildiği takdirde Padişah'la da görüşecekti. Padişah'tan Ankara Hükümeti'nin Hilafet makamına olan bağlılığını muhafaza ettiğini ve edeceğini söyleyecek, buna mukabil kendisinden Büyük Millet Meclisi'ni tanımasını isteyecekti.122 15 Şubat'ta, İngilizlerin hazırladığı özel bir trenle İstanbul'a varan Yusuf Kemal Bey, ertesi gün sadrazam Tevfik Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile görüştü.123 Ankara temsilcisi Hamit Bey'in de hazır bulunduğu bu görüşmede, Yusuf Kemal Bey, barış imzalanması konusunda çeşitli meselelerde düşüncelerini ve İtilaf Devletlerine karşı istek ve savunma biçimlerini sordu. Ayrıca kendilerinden, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili'nin beyanatının ileri sürdüğü fikirlerin İstanbul Hükümeti adına da yapılmış olduğunu" kabul ve ilan etmelerini istedi. Tevfik ve İzzet Paşalar, Yusuf' Kemal Bey'in bu teklifine olumlu cevap verdiler.124

Bunun yanı sıra İzzet Paşa, aynı gün İstanbul ve Ankara'nın bakış açılarında tam bir beraberlik olduğu konusunda "Ajans Havas"a açıklamada bulundu.125 Bu telgrafı yeterli bulmayan Yusuf Kemal Bey, Avrupa kamuoyu ve devlet adamlarına karşı Anadolu Mücadelesi konusunda söyleyeceği söz ve ortaya koyacağı düşüncelerin aynı zamanda İstanbul adına da söylenmiş olacağının kabul edilmesini istedi. İstanbul, asıl amacının vatan ve devleti kurtarmak olduğunu tekrarlasa da, Ankara İstanbul'un barış için kesinlikle devreye girmesini istemiyordu. 21 Şubat 1922 akşamı Padişah'la görüşen Kemal Bey, Avrupa'ya gitme hususunda sadece kendisinin tek yetkili olduğunun kabul edilmesini istedi.126 Yusuf Kemal Bey'e göre, Padişah Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni tanımış olsaydı, Ankara'dan aldığı talimat gereğince, İstanbul'daki kabine üyelerine "şeref ve haysiyetlerine uygun" makamlar verilebilecek, hatta milletvekili bile olabileceklerdi.127

Ancak bu görüşmenin başkaca şahidi olmadığı gerçeğini gözden uzak tutmamak gerekir. Bu gelişmeler üzerine Meclis'te sert tartışmalar meydana gelmiştir. Bu hususta gensoru verenlerden biri olan Aydın Milletvekili Tahsin Bey, Yusuf Kemal Bey'in meclisin bilgisi dışında padişahla görüştürülmesini sert bir şekilde eleştirerek, Hariciye Vekili'nin geri çağrılmasını istedi. İzzet Paşa'ya da ağır hakaretlerde bulunan Tahsin Bey, hükümetin Yusuf Kemal Bey'e İzzet Paşa vasıtasıyla Padişah'la görüşmesi için yetki vermesinin o derece hata olduğuna dikkat çekti.128

Mustafa Kemal Paşa da, Ahmed İzzet Paşa'yı yalancılıkla suçlayarak, Yusuf Kemal Bey'i oyalayıp, aldatarak Padişah'a bir müracaatçı gibi götürdüğünü ileri sürmüştür. Ayrıca, İzzet Paşa'nın Yunan işgali altında bulunan yerlerden geçerek, Kemal Bey'den önce Paris'e ve Londra'ya gitmesine son derece kızan Mustafa Kemal Paşa, onu bu yolculuğu son dakikaya kadar gizlemekle itham

etmiştir.129 Ancak İzzet Paşa'nın bu husus için Avrupa'ya gitmesi yaklaşık iki ay kadar önce kararlaştırılmış bulunuyordu. Anadolu ile fikir birliği konusunda gayret edilmesi gerekli görülmüş, bunun için Ankara'dan seçilecek delegelerle uygun bir yerde birleşilmesi İzzet Paşa tarafından teklif edilmişti.130 Bunun üzerine, yakında memuren Avrupa'ya gönderilecek bir heyetin İstanbul'dan geçeceği cevabı alınmış, daha önce de bahsedildiği üzere Yusuf Kemal Bey İstanbul'a gelmişti. İzzet Paşa, ihtiyat olarak meseleyi şimdilik kabineye açmadı. Bu görüşmeden birkaç gün sonra Londra'da görevli bulunan Rıfat Müeyyed Bey'den bir telgraf geldi. 18 Şubat 1922 tarihli ve mahrem kaydıyla gönderilen bu telgrafta, Lord Curzon ile görüşmenin kararlaştırılmış olduğu, İstanbul'da İngiliz fevkalade komiserliğine lazım gelen talimatın verildiğini ve derhal Londra'ya hareket edilmesini tavsiye etmişti.131 Daha sonra meydana gelen gelişmeler Reşit Paşa'nın istihbaratının pek de kesin olmadığını ortaya koymuşsa da, İzzet Paşa bu kere İngilizlerle Anadolu arasında şiddetli bir anlaşmazlık çıkması endişesi ve bu duruma engel olabilmek ümidiyle Londra'ya gitmeye karar vermiştir. Bu gelişmeler üzerine İzzet Paşa durumu kabine toplantısında dile getirince, sadrâzam ve bazı nazırlar bu davete hemen uymasını istemişlerdir. Nihayet seyahatin kararlaştırılmasından sonra keyfiyetten Yusuf Kemal Bey'e bilgi verilmiştir. Bunu memnuniyetsizlikle karşılayan Kemal Bey, kendisi Avrupa'ya gitmekte iken İzzet Paşa'nın da hazırlanmasını gizli bir maksat için tertip edilmiş bir engelleme olarak kabul etmiştir. Bununla yetinmeyen Ankara Hariciye Vekili, İzzet Paşa'nın İtilaf Devletleri tarafından gerçekten davet edilip edilmediğini anlamak için General Pelle'yi ziyaret etmiştir.132

Görüşme sonunda böyle bir talebin söz konusu olmadığından bahisle, bazı itirazlarda bulunarak, İzzet Paşa'dan Avrupa'ya gitmekten vazgeçmesini ısrarla talep etmiştir.133 Bütün bunlardan tedirgin olduğu anlaşılan Yusuf Kemal Bey, yapmış olduğu temaslar neticesinde, İstanbul Hükümeti'nin Ankara ile birlikte hareket etmeyeceği kanaatine vardı. Avrupa'ya hareket etmeden önce, İstanbul'daki İtilaf Devletleri yüksek komiserlerine nezaket ziyaretlerinde bulunup, İzzet Paşa ile de son bir görüşme yaptıktan sonra, I Mart 1922 tarihinde deniz yoluyla Marsilya'ya hareket etti.134

Bu gelişmeler üzerine, Ankara ile fikir ve görüş birliğine en fazla ihtiyaç duyulan bir zamanda anlaşmazlık meydana gelmesinin asla istenmediğini ifade eden İstanbul Hükümeti, Lord Curzon'dan söz konusu cevap geldikten sonra, bu davete katılmamayı mahzurlu gördüğünden, Ahmed İzzet Paşa'nın derhal yola çıkarılmasına karar verdi.135 Ayrıca Ankara heyeti ile ahenk ve uygunluk sağlanması hususunda gayret edilmesi, "hal ve maslahata" uygun görüldü.136 Bunun yanı sıra Tevfik Paşa'nın basına verdiği beyanat, İstanbul'un tutumu açısından son derece önemlidir. "Vatanın selameti gibi ulvî bir maksad karşısında bir küçük hisse yer kalamayacağını" bir sene evvel Londra Konferansı'nda pek merdâne bir surette ortaya koymuş ve bu temiz ve yüksek vatanperverlik bütün milletin kal binde minnetli ve iftiharlı izler bırakmıştı.137 Sadrâzam Tevfik Paşa, millî gaye uğrunda bir ikilik ihtimalinin tasavvur bile edilemeyeceğini, mevcudiyet, istiklâl, hukuk ve arazi hususlarında istenilen şeylerin evvelce de söylendiği gibi, milletin tecrübelerinden ve fiilen kendi ihtiyaçlarından doğmuş emel ve gayeler olduğunu hatırlatmıştır. "Bu milletin evladlarının her türlü elim mahrumiyetlere katlanarak, fevkalade bir şekilde meydana getirdikleri fedakârlıkları herhangi bir suretle sekteye uğratacak bir hareketin memleketini seven hiçbir fertten sâdır olamayacağını

söyleyerek, bilakis herkesin bütün kuvvetini bu fedakârlıkları müsemmer kılmak uğrunda sarf etmeyi tabiî gördüğünü" ifade etmiştir.138 Ancak, kendisini merkezî hükümet olarak görmekte devam eden Bâbıâli, TBMM Hükümeti'ne geçici bir harp ve ihtilâl kabinesi gözüyle bakıyordu. Saltanat ve hilafetin varlığının henüz tartışılmadığı bir sırada, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde karar alacakları böyle bir zamanda İstanbul Hükümeti'nin bir kenara çekilip, beklemesini düşünmek zordur.139

Nitekim Hükümet, Ahmed İzzet Paşa başkanlığında bir heyeti, 4 Mart 1922 tarihinde trenle Londra'ya gitmek üzere yola çıkardı. İstanbul Heyeti önce Londra'ya, daha sonra Paris ve Roma'ya geçecek, bu ülkelerin başbakanları, dışişleri bakanları ve diğer devlet erkânı ile görüşmelerde bulunacaktı. İzzet Paşa basına verdiği beyanatta, İstanbul Heyeti'nin amacını, bütün Türk Milleti'ni bir bütün halinde kurtarmaya çalışarak, onun haklı davasını müdafaa olarak açıklıyordu.140 Harp başlamadan önce barış yapılması için çalıştıklarını, istek ve müdafaalarının "Misâk-ı Millî"den farklı bir şey olmayacağını, Türkiye'nin haklı davasının tasdik edileceğinden umutlu olduğunu ifade eden İzzet Paşa, Bâbıâli'nin müdafaasının esaslarını şöyle özetliyordu: "Trakya ve İzmir derhal tahliye olunarak, Türkiye'ye iade edilmelidir. Heyet aynı zamanda siyasî, malî ve iktisadî bağımsızlığın tasdik edilmesini talep edecektir. Türk Milleti'nin haklı davasını müdafaa için birlik halinde olan İstanbul ve Ankara arasında bir ayrılık yoktur."141

Diğer taraftan 7 Mart'ta Marsilya'ya gelen ve orada Franklin Bouillon ile görüşen Yusuf Kemal Bey, daha sonra Fransa Başbakanı Raymond Poincare ile kısa bir görüşmeden sonra Londra'ya hareket etti. Yusuf Kemal Bey'den önce Londra'ya gelmiş olan Ahmed İzzet Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile görüştü. 11 Mart 1922 tarihinde gerçekleşen bu görüşmede İzzet Paşa, Curzon'a Türkiye'nin sadece hür ve bağımsız bir ülke olarak yaşamak istediğini, bunun için de adalet ve hürriyet talep ettiklerini açıkladı.142 Bu görüşmeden sonra "Ajans Havas"ın Londra muhabirine, buradaki görüşmeden maksadının Türkiye'nin bağımsızlığını temin etmek olduğunu söyleyen Ahmed İzzet Paşa, Evening News ve Times gazetesi muhabirlerine verdiği demeçte özetle şunları söylemiştir:

" I- İstanbul'un müdafaası için şart olan Doğu Trakya'nın Edirne de dâhil olmak üzere Meriç nehrine kadar Türklere geri verilmesi gerekir.

2- Çanakkale Boğazı serbest olacak ve tahkim edilecektir. Ancak her türlü saldırıya ve bilhassa Yunan tecavüzüne karşı garanti verilmesi gerekir.

3- Anadolu'nun tamamen Türkiye'ye geri verilmesi ve İzmir'in Yunanlılar tarafından tahliyesi esastır.

4- İstanbul her türlü muhtemel taarruzdan emin olmalı, bu masuniyeti gerek kara ve gerekse deniz taarruzlarından temin edilmelidir.

5- Ankara ile İstanbul arasında anlaşma konusunda ise, size serbestçe söylerim ki, hangi partiye mensup olursa olsun, memleketin meşru hakkını takdir edebilen her Türk millî mefkureyi

kalbinin derinlerinde taşımaktadır. Bu millî mefkure de Türkiye'nin istiklal ve hürriyetine lüzumu olan istekler, millî isteklerin istihsalinden başka bir şey değildir."143

Bu sırada İngiltere'nin İstanbul sefareti baş tercümanı Mr. Ryan 15 Mart 1922'de, Osmanlı Devleti Londra Sefareti'ne gelerek, ertesi gün Lord Curzon'un Ahmet İzzet Paşa ve Yusuf Kemal Bey ile görüşebileceğini bildirdi. Mr. Ryan, İzzet Paşa'ya görüşmeye Yusuf Kemal Bey ile gitmesinin uygun olacağını söyleyip, bu konudaki fikrini sordu. İzzet Paşa ise, kendisince bir mahzur olamayacağını söyleyince, Ryan'ın bu teklifine önce karşı çıkan Yusuf Kemal Bey, daha sonra kabul etmek zorunda kaldı.144 Ertesi gün yapılan görüşmelerde, Lord Curzon'un Sevr Antlaşması hususunda ileri sürdüğü değişiklik tekliflerinin kabul edilir tarafı yoktu. İstanbul ve Ankara heyetleri, hemfikir olarak Anadolu'nun Yunanlılar tarafından derhal boşaltılmasını istiyordu. Lord Curzon'un öncelikle mütareke yapılmasında ısrar etmesi üzerine, Londra görüşmelerinden olumlu bir sonuç elde edilemedi. Ankara'yı hâlâ İstanbul'un bir parçası olarak gören İngiltere, ancak Sakarya Zaferi'nden sonra Ankara'nın varlığını kabul etmek zorunda kalmıştı.145

Sonuçta İtilaf Devletleri, hem Şark Meselesi'ni görüşmek hem de Türk askerî faaliyetini durdurmak amacıyla 21 Mart 1922 tarihinde Paris'te toplandılar ve aldıkları kararları 22 Mart'ta Türkiye ve Yunanistan'a bildirerek, mütareke teklifinde bulundular. Bir anlamda barış şartlarının esaslarını kapsayan ikinci nota aslında Sevr'in başka bir surette ifadelendirilmiş hali idi. Yunanistan mütareke teklifini derhal kabul etti. Ankara Heyeti ise, bu konuda kendisini yetkili görmediğini belirterek 3 Nisan 1922'de Ankara'ya döndü. TBMM İtilaf Devletleri notasına 5 Nisan 1922'de verdiği cevapta, mütarekeyi kabul ettiğini, ancak Yunanlıların mütarekenin imzalanmasından itibaren dört ay içinde Anadolu'yu boşaltmasını istedi.146 Fakat bu teklif İtilaf Devletleri tarafından reddedildi. Bu arada Londra'daki temaslarını tamamlayarak Paris'e gelmiş olan Ahmed İzzet Paşa, Fransa Başbakanı Poincare ile de görüşmüştü.147

Misâk-ı Millî esasları üzerinde ısrar eden İzzet Paşa, Türkiye'nin çıkarlarına ters düşen bir antlaşmaya imza koymaktan çekinmiştir. Diğer taraftan, İstanbul Hükümeti de "Üçler Konferansı"nın barış tekliflerine 8 Nisan 1922 tarihli bir nota ile cevap verdi. Bu notada, Anadolu'nun mümkün olduğu kadar süratle tahliye edilmesi, fakat bir ihtiyatî tedbir olarak Yunan kuvvetlerinin Trakya'ya nakledilmesine ve orada toplanmasına izin verilmemesi isteniyordu. Ayrıca bazı özel sebeplerden dolayı konferansın, Batı Avrupa şehirlerinden birinde toplanması rica ediliyordu.148 Hariciye Nazırı Ahmed İzzet Paşa, Bâbıâli'nin cevabî notasını 8 Nisan sabahı İtilaf Devletleri yüksek komiserlerine verdi.149 İzzet Paşa'ya göre, İtilaf Devletleri, Türkiye'nin istiklal ve mevcudiyetini temin ederse, Anadolu'da sulha razı olacaktı. Anadolu ile İstanbul arasındaki anlaşmazlığı ancak sulh halledebilirdi.150

Fakat İtilaf Devletleri, 15 Nisan 1922'de Türkiye'nin isteklerini reddettiler. Böylece bütün teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Artık gerçek ve adil bir barış İtilaf Devletleri aracılığı ile değil, ancak kesin bir Türk zaferi ile kazanılacaktı. Ayrıca, Anadolu üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Yunanlılar, işgal etmiş oldukları Türk topraklarını terk etmelerinin söz konusu edildiği sırada, yeniden işgal harekatına başladılar. 7 Haziran 1922 sabahı Yunan savaş gemileri Samsun'u bombalayınca, İstanbul

ve Ankara Hükümetleri bu saldırıyı şiddetle protesto ettiler.151 Bu olayın yankıları henüz sona ermişti ki, İzmir ve Manisa çevresini Yunanistan'a ilhak etmek için harekete geçen İzmir'deki Yunan Komiseri Sterghiades bir milli savunma ligası teşkil ederek, 30 Temmuz 1922'de "İonia Muhtariyetini" ilan etti. Bu gelişmeler üzerine Bâbıali, 1 Ağustos 1922 tarihinde İstanbul'daki müttefik devletlerin yüksek komiserlerine bir nota vererek, Yunanlıların Batı Anadolu'da muhtariyet ilan etmelerinin, hiçbir kıymeti olmadığını bildirerek sert bir dille protesto etti. Bunu 9 Ağustos'ta Ankara'nın protestosu izledi. Ancak, Yunanlıların istekleri bununla da bitmemiş, bu kere barışı Türklere zorla kabul ettirmek için, İstanbul'u işgal etme teşebbüsüne giriştiler. Bunun için 29 Temmuz'da İngilizlere başvurarak müttefiklerin iznini istediler. Fakat bu istekleri müttefiklerce kabul görmedi. Bilhassa İstanbul'un ve Boğazların İngiltere'nin kontrolu altına girmesi demek olan böyle bir hareket, Fransa ve İtalya'yı telaşlandırdı. Bunun üzerine Yunanlıların muhtemel bir harekatına karşı gerekli tedbirleri alan İngiltere, 31 Temmuz'da Fransa ve İtalya ile birlikte Yunan isteklerini reddetti.

Buna rağmen İngiltere Başbakanı Lloyd George, 4 Ağustos 1922 tarihinde Avam kamarasında yaptığı bir konuşmada, savaşın tüm sorumluluğunu Osmanlı Devleti'ne yükleyerek, Ankara'nın bütün teklifleri reddettiğini, Karadeniz Bölgesi'nde Türklerin Hıristiyanlara zulüm yaptığını, son otuz senedir de azınlıkları yok etme politikası izlediğini iddia ederek, Türkiye'yi tehdit etti.152 Bunun üzerine Hariciye Nazırı Ahmed İzzet Paşa, 14 Ağustos 1922'de İngiliz yüksek komiserliğine verdiği bir nota ile, Lloyd George'un Avam kamarasındaki nutkunu protesto etti.153

İtilaf Devletlerinin ve özellikle de İngilizlerin Boğazlara yerleşme ve Türkiye'yi kontrolleri altına alma gayretleri Ankara tarafından dikkatle takip ediliyordu. Fakat Türkiye, Paris Konferansı'ndaki teklifleri reddedecek olsa bile, ne Fransa'nın, ne de İtalya'nın kuvvete başvurmaya niyetleri vardı. Öyleyse Türk davasının çözümlenmesi, yeni ve büyük bir zaferin neticesine bağlı kalıyordu. Bu çözüm de, 26 Ağustos 1922 sabahı başlayan ve 30 Ağustos'ta Türk ordusunun kesin zaferi ile sona eren "Başkumandanlık Meydan Muharebesi" neticesinde alındı. 11 Ekim 1922'de İtilaf Devletleri ile yapılan Mudanya Ateşkes Antlaşması, askerî zaferlerin ardından gelen ve bu zaferlerin anlamına yakışan ilk siyasî ve diplomatik başarı oldu.

İstanbul Hükümeti'nin Çekilmesi Sürecindeki Gelişmeler

Mudanya'da Türk Millî Mücadelesi'nin zaferi karşısında boyun eğen İtilaf Devletleri Türkiye'nin geleceğini görüşmek üzere Lozan'da bir konferans toplanmasına karar vermişlerdi. Bu büyük mücadele millî bağımsızlık ve egemenlik düşüncesi ile yürütülmüştü. Mustafa Kemal Paşa'nın memleketin idarî sistemi hakkındaki düşüncesi Cumhuriyet idi. Ancak bu idare sisteminde saltanata yer olamazdı. Teşkilat-ı Esasi'de egemenliğin kayıtsız ve şartsız millete ait olduğu hükmü olmasına rağmen, mecliste muhalif grupta bulunan milletvekilleri, saltanat ve hilafetin korunması lehinde çalışmaya başlamışlardı. Bu arada, 17 Ekim 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çeken Sadrazam Tevfik Paşa, zaferin İstanbul ile Ankara arasındaki anlaşmazlık ve ikiliği kaldırmış olduğuna işaret ederek, konferansta milletin haklarını birlikte müdafaa etmeyi teklif etti.154

Mustafa Kemal Paşa, bu isteğe çok sert bir karşılık vererek, Türk Milleti adına yegane söz sahibi merciin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu bildirdi.155 Ertesi gün ise, İstanbul'a gelen Refet Paşa'yı, Padişah adına Tevfik Paşa'nın oğlu Ali Nuri Bey karşılamış, Refet Paşa da, kendisinden saltanat ve hilafet makamına bağlılık ve sevgi dileklerinin iletilmesini istemişti.156 Bunun üzerine, Meclis-i Vükela, Refet Paşa ile temasa geçerek, Padişah'ı, meclisi onaylayan ve millî hareket liderlerini başarılarından dolayı kutlayan bir beyanname yayınlaması hususunda iknaya karar verdiler. Böylece Refet Paşa tarafından düzenlenen, Hariciye Nazır İzzet Paşa'nın da biraz değiştirmiş olduğu beyanname, Padişah adına hemen ilan edilmek üzere Vükela Meclisine arz edildi.157 Ancak bunda zaferden duyulan memnuniyet dile getirilmekle beraber, inatla Mustafa Kemal ve arkadaşlarından hiçbir şekilde söz edilmiyordu. Fakat Padişah'ın "Milletin hakanı ve İslâmın halifesi" olduğu bilhassa vurgulanıyordu. Anlaşılan, durumun ciddiyeti bazı nazırlarca yeterince anlaşılmamış, bazılarınca da karamsarlığa düşülmüş olacak ki, bu öneriye itiraz edilmiştir.158

Bu sırada İtilaf Devletlerinin İstanbul temsilcileri 27 Ekim 1922'de Ankara ve İstanbul Hükümetlerine şifahî bir nota vererek, 13 Kasım'da Lozan'da toplanacak olan konferansa davet ettiler. Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Ekim tarihli, sulh konferansında Türkiye'yi temsil edecek yegane merciin TBMM olduğunu hatırlatan telgrafını kendisine mahsus bir talimat zanneden Hamit Bey, bu telgrafı aynen Tevfik Paşa'ya iletmemişti.159 Bu durumdan habersiz olan Tevfik Paşa, İtilaf Devletlerinin çağrısı üzerine, bu kere doğrudan doğruya TBMM Başkanlığı'na müracaat etti ve 29 Ekim 1922 tarihli telgrafında, Bâbıâli'nin her türlü baskıya karşı direnerek, Sevr Antlaşması'nı imzalamamak suretiyle hizmet etmiş olduğuna değinerek, birleşme hususunda hazır olduğunu, memleketin geleceği ve milletin haklarını savunmak üzere Ankara'ca tayin edilecek bir zatın derhal İstanbul'a gönderilmesini istedi.160 İstanbul'un bu telgrafları Ankara nazarında birer hıyanet belgesi olarak nitelendirildi. Bu istek mecliste çok sert tartışmaların meydana gelmesine sebep olduğu gibi, Mustafa Kemal Paşa'ya son darbeyi vurmak için de büyük bir fırsat verdi. Nihayet 1 Kasım 1922 tarihinde toplanan meclis, şahsî saltanatın kaldırılmasıyla kayıtsız ve şartsız millî egemenlik esasının kabulü ve ülkenin idaresi ve fiilen yönetilmesinin yalnızca TBMM'ye verilmesini kabul ederek, oybirliği ile saltanatın kaldırılmasına karar verdi.161 Diğer taraftan, 29 Ekim'de Tevfik Paşa vasıtasıyla Sultan Vahdeddin ile uzun bir görüşme yapan Refet Paşa, hükümetin istifasını istemiş, Padişah da, Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul'un kontrolünü kesin olarak üzerine alıncaya kadar İstanbul Hükümeti'nin vazifesinde kalmasında ısrar etmiştir.162 Fakat saltanatın kaldırılmasıyla çok zor durumda kalan Tevfik Paşa Hükümeti, 3 Kasım 1922'de Refet Paşa'nın verdiği bir muhtıra ile konuyu görüştüğü sırada nazırlardan bazıları toplantıyı terk ederek istifalarını verdiler.163 Bu gelişmeler üzerine, 4 Kasım 1922 Cumartesi günü Tevfik Paşa başkanlığında toplanan kabine üç saat kadar süren müzakereden sonra istifa kararı aldı.164 Böylece, 19 Ekim'de İstanbul'a gelmiş olan Refet Paşa, aynı gün yönetimi Türkiye Büyük Millet Meclisi adına devralarak, bütün nezaret müsteşarlarına resmî faaliyetlerinin durdurulduğunu, her çeşit iş için tek merciin Ankara olduğunu bildirdi.165

Sonuç olarak Damat Ferit Hükümetleri, ülkenin bağımsızlığı için teslimiyetçi politikalar izlemiş, bunun dışındaki hükümetler açık veya gizli olarak Kuvâ-yı Millîye'yi desteklemekten çekinmemişlerdir. Bilhassa Harbiye Nezareti ve Meclis-i Vükela'da görev alan vatanseverlerin bir devlet adamı ciddiyeti

içinde işgalcilerin keyfî davranışlarına şiddetle karşı koydukları görülmektedir. Kuvâ-yı Millîye'yi, "Kuvâ-yı gayr-ı millîye" olarak nitelendiren Damat Ferit, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını gıyaben idama mahkûm ettirdiği gibi, İstanbul'da bulunup, Kuvâ-yı Millîye'ye destek verenler üzerinde de baskı kurmuştur. Ancak Ali Rıza Paşa Hükümeti ile yeni bir sayfa açılmış, bu hükümet zamanında Kuvâ-yı Millîye daha da güçlenmiştir. Salih Paşa'nın sadareti sırasında gelişen hadiseler, işgallere karşı direniş ve alınan kararlar; Millî Mücadele'yi haklı olduğu davada meşru zeminlere oturtmuştur. Burada Ankara'nın Kurtuluş Savaşı'ndaki yeri ve hizmetleri tartışılmayacak boyuttadır. Ancak İstanbul'da Damat Ferit Hükümetleri dışındaki hükümetlerin; bilhassa Ahmet İzzet, Ali Rıza, Salih ve Ziya Paşa gibi Kuvâ-yı Millîye hareketine destek vermiş olan askerlerin doğrudan görev aldıkları kabinelerin Millî Mücadele'deki hizmetleri küçümsenmemelidir.

Son Osmanlı Hükümeti Dönemi'nde İstanbul'daki depolarda bulunan çok sayıda silah ve cephane Anadolu'ya kaçırılmış, hükümet merkezindeki yabancı silah firmalarına açıkça siparişler verilmiş, yüzlerce yetenekli genç subay kolaylıkla Anadolu'ya geçirilmiştir.166 Nihayet, Nezaret ve dairelerde askeri ve siyasî bütün faydalı bilgiler hızla Anadolu'ya iletilmeye çalışılmıştır. Memleketin feci durumu karşısında elde bulunan tek savunma ve direniş gücüne yardım etmeme, ya da onu zayıf düşürecek bir zıtlaşma içinde olmamışlardır. Ayrıca ülkeyi sömürge haline getirmek isteyenlerden himaye dilenmek gibi, bir hıyanet ve alçaklık içinde olmadılar.

Bu mücadele, bir büyük milletin yeniden var oluş savaşıdır. 21 Ekim 1920 tarihinde iktidara gelen son Osmanlı Hükümeti olan Tevfik Paşa kabinesinin Anadolu mücadelesine katkısı inkâr edilemez. Bu hükümet Dönemi'nde İstanbul Polis Müdürlüğü'ne getirilen, aynı zamanda "Milli Müdafaa Teşkilatı" merkez heyeti başkanı olan Miralay Esat Bey ile Harbiye Nazırlığı'na getirilen Ziya Paşa'nın çok büyük hizmetleri olmuştur. İstanbul halkı askeri, memuru, işçisi, esnafı, aydını her kesimden insanı ile hep Anadolu hareketinin yanında yer almıştır. İstanbul'daki cemiyetler içinde "Hilâl-i Ahmer"in, gizli teşkilatlarda görev alan sivil ve askerî memurların olağanüstü hizmetleri olmuştur. Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in, "İstanbul, Ankara ile birlikte hem ağlamış ve hem de gülmüştür."167 sözü bir gerçeği ifade etmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak, Salih Paşa'nın sadareti sırasında ve onun yardımıyla Anadolu'ya geçmiş olan Yusuf Kemal Bey, İstanbul basınına vermiş olduğu beyanatta, İstanbul'un yalnız gözyaşlarıyla değil, daha başka suretlerle de mücadeleye iştirak etmiş olduğunu, davanın Anadolu davası değil, milli bir dava olduğunu söylemiştir.168 Damat Ferit Hükümetleri hariç, diğer İstanbul Hükümetleri iki taraflı bir siyaset izlemiştir. Görünürde milli hareketin karşısında, ama gizliden gizliye onun yanında idiler.

Bir büyük milletin yeniden var olma savaşını verdiği bu muazzam mücadelede Ankara Hükümeti, son Osmanlı Hükümeti'ne göre çok daha tutarlı, birlik ve beraberliğin en üst seviyeye çıktığı bir politika izlemiştir. İstanbul Hükümeti ileri gelenlerinin basına verdiği beyanatlara, ileri sürdükleri görüş ve düşüncelere bakıldığında, Ankara'nın istekleri ve "Misâk-ı Millî" ile büyük paralellik taşıdığı anlaşılmaktadır. Misâk-ı Millî konusunda Anadolu ve Trakya'nın düşman orduları tarafından boşaltılmadan barış görüşmelerine girişmenin faydasız olacağına inanan Ankara, o yolda yürümeye

devam etmiştir. İstanbul ise, Anadolu'nun gerçek gücünü hiçbir zaman tam manasıyla kavrayamadığından, daha temkinli ancak ürkek bir politika izlemiştir. Ancak, Ahmed İzzet Paşa'nın önce Dahiliye, sonra Hariciye Nazırı olarak görev yaptığı, Tevfik Paşa'nın başkanlığında kurulan son Osmanlı Hükümeti'nin icraatları ve Anadolu Harekatı karşısındaki tutumu, Damat Ferit hükümetlerine göre çok farklı bir çizgidedir. Avrupa'yı uzun süre barış umuduyla oyalayan son Osmanlı Hükümeti'nin göz yummasıyla, İstanbul'da bulunan silahlar ve cephane aralıksız olarak Anadolu'ya nakledilmiştir. Bunun yanı sıra Avupa'dan her türlü silahın yedek aksamı ve askerî ihtiyaçların getirilmesi için Kuvâ-yı Millîye tarafından serbestçe pazarlıklar yapılmış, kontratlar imzalanmış, çok sayıda subay Anadolu'ya geçirilmiştir. Nihayet İstanbul'daki nezaret ve daireler askerî ve siyasî tüm faydalı bilgileri hızla Anadolu'ya iletmeye çalışmışlardır.169 Bu yardımların İnönü, Sakarya, Dumlupınar ve Başkumandanlık Muharebelerinde çok büyük katkıları olmuştur. Anadolu'nun İstanbul'daki memurları gizli olarak faaliyet gösteriyorlarsa da, bu faaliyetlerden Harbiye, Hariciye Nezaretleriyle, Merkez Kumandanlığı ve Polis Müdürlüğü haberdardı.170 Dolayısıyla son Osmanlı Hükümeti, memleketin feci durumu karşısında, elde bulunan tek savunma gücüne yardım etmeme gibi bir şey yapmamış, ya da onu zayıf düşürecek bir zıtlaşmaya gitmemiştir.

İstanbul çekmiş olduğu bütün sıkıntı ve acılara rağmen, milletçe kazandığı haklı gururunu kendine has tavrı ve ağırbaşlılığı ile kutlamıştır. Bu bakımdan İstanbul'un, Millî Mücadele'de üzerine düşen "vicdan görevini" hakkıyla yerine getirdiği kanaatindeyiz. Halbuki Millî Mücadele'ye bütün kalbiyle ve varlığıyla katılmış olan fedakar ve kahraman İstanbul bugüne kadar yeterince anlatılamamıştır. Dileğimiz, çok geç kalınmış olsa da bu çalışmayı diğerlerinin takip etmesidir.

1 Vakit, "Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Bir Nutku", 11 Kânûn-ı Sâni 1920, s. 784.

2 Metin Ayışığı, Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasî Hayatı), T. T. K. Yay., Ankara 1997, 160, 179.

3 Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1934, s. 219-223.

4 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 340509.

5 BOA, B. E. O., Harbiye Gelen, nr. 340405.

6 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1960, s. 3.

7 Ayışığı, 178-179.

8 Takvim-i Vekayi; 21 Kânûn-Evvel 1918, s. 3425.

9 Selahaddin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara 1973, c. I. s. 89.

10 BOA., B. E. O., Harbiye Giden, nr. 342001.

11 Kâzım Özalp, Milli Mücadele I, Ankara, 1985, I5, Belge nr. 7.

12 Bu telgrafın tam metni için bk. Tansel, aynı eser I, 271.

13 Ahmet İzzed Paşa; Feryadım II, İstanbul 1993. s. 67.

14 Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, Ankara 1959, c. I. s. 143.

15 Bu yazı için bk. Tansel: c. II, s. 17.

16 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 434541, L. 1.

17 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 343541, L. 2.

18 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 343541, L. 2, 3.

19 BOA., DH-SFR., D. 101. nr. 67. 70.

20 Ayışığı, 207.

21 BOA, B. E. O. (İsti'zan İrade-i Seniyye) İİS, nr. 343882; Takvim-i Vekayi, 9 Ağustos 1919, nr. 3621.

22 Ali Fuat Cebesoy; Milli Mücadele Hatıraları I, İstanbul 1953, 148.

23 Bu hususta haklarında tahkikat açılan devlet adamları için bk. Hadisat, 13 Haziran 1919, nr. 164.

24 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, II, Ankara 1973, s. 92-93.

25 BOA, DH-KMS, D. 53-2, nr. 63, lef. 4.

26 BOA, DH-ŞFR, D. 102. nr. 64.

27 Atatürk; Nutuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1975. c. I, s. 69.

28 Ahmet İzzet Paşa, aynı eser, II, 74.

29 Ayışığı, 218.

30 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, nr. 455.

31 BOA. B. E. O., Harbiye Giden, nr. 344517.

32 Şimşir, aynı eser, I, 156.

33 Aynı yer. Bu telgraf metni için ayrıca bk. Vakit, 9 Ekim 1919, s. 695.

34 Mustafa Kemal Paşa'nın bu husustaki telgrafı için bk. Atatürk, Nutuk I, 281-282.

35 Bu protokolün tam metni için bk. Tansel, II, 148.

36 Atatürk, aynı eser, I, s. 320. Mustafa Kemal Paşa, bu görüşmenin ardından bir gazetecinin, seçimden sonra Teşkilat-ı Milliye'nin ilga edilip edilmeyeceği hususundaki sorusuna şu cevabı vermiştir: Teşkilat-ı Milliye'nin milli iradeyi hakim kılmaktaki gayesi, Millet Meclisi'nin toplanarak, kanun yapma hakkı ve gözetim görevini tam bir emniyet ve serbesti ile sahip olmasını tahakkuk ettirmektir. Böylece Millî Meclis, her türlü saldırı ve müdahaleden korunmuş bir şekilde büyük bir ciddiyetle kanun yapma görevini yerine getirmeye başladıktan sonra, bugünkü faaliyet tarzına ve varlığını sürdürmesine sebep kalmamış olduğundan, Teşkilat-ı Milliye, iç tüzüğü gereğince çalışmalarına son verecektir. "Bk. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara 1981, c. III, 13.

37 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 345518, lef. 4.

38 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 345518, lef. 5.

39 BOA, M. V. Mazbataları, nr. 629.

40 BOA, aynı mazbata, nr. 629.

41 BOA, DH-KMS, D. 53-4, nr. 30, lef. 3; DH-ŞFR, D. 104, nr. 44.

42 BOA, DH-KMS, D. 53-4, nr. 31.

43 Tansel, II, s. 197-198.

44 Kâzım Özalp, aynı eser, 64. Bu sınır hattı, Ayvalık'ın kuzeyinden başlayarak, doğudaki Akmaz Dağı'na ve oradan güneye dönerek Umurlu'ya kadar devam ediyor, sonra batıya kıvrılarak Selçuk hizasından Ege Denizi'ne varıyordu.

45 Tansel, 196.

46 Tansel, 197.

47 Tansel, 201.

48 Atatürk, 440-441.

49 Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara. 1970, 50.

50 Nimet Arsan, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara, 1991, s. 269.

51 Arsan, 270.

52 Aynı yer.

53 Bu “Hatt-ı Hümayun” sureti için bk. Mahmut Kemal İnal; Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul, 1953, 2052.

54 Bu husustaki irade-i seniyye için bk. BOA, B. E. O. İİS., nr. 347035.

55 Kuvâ-yı İnzibatiye hakkındaki kararname ve bu hususta Süleyman Şefik Paşa’ya verilen talimat ve selahiyeti bildiren irade-i seniyye için bk. BOA, DUİT, D. 15-3, nr. 4-3; Takvim-i Vekayi, 18 Nisan 1920, nr. 3835.

56 BOA., B. E. O., Harbiye Giden, nr. 347778, 348629. İrade ile tasdik edilen bu kararlar hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde çok sayıda belge mevcuttur. Biz burada örnek olması açısından bazı tasniflerin adlarını ve numaralarını vermekle yetineceğiz. BOA., B. E. O. Harbiye giden, nr. 348255; 348148, 348149, 348629, 349807, 349038, 349076, 349101, 349174, 349258, 349568, 348569, 348287, 349101, 349653, 351645, 352833, 353589, 353760, 347778, 348153; DUİT, D. 80, nr. 1-44, 47, 48, 49, 50, 51, 52; D. 79-5, NR. 141 ilh.

57 Şimşir, II, 307.

58 Aynı eser, 327, 335.

59 Şimşir, 352.

60 Arnold J. Toynbee, The Western Question in Grcece and Turkey, London 1922, 185.

61 BOA, Meclis-i Vükela, Mazbataları, nr. 538; Vakit, 26 Teşrîn-i evvel 1920, s. 1035.

62 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 95.

63 BOA, B. E. O. Harbiye giden, nr. 349548.

64 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, Ankara 1975, II, 386-388.

65 Takvîm-i Vekayi, 26 Teşrîn-i evvel 1920, s. 3991.

66 Gotthard Jaeschke, aynı eser, s. 205,

67 Mahmud Kemal İnal, aynı eser, s. 1997.

68 Bu mektubun tam metni için bk. Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, s. 329, Ek. 31.

69 26 Ekim 1920 tarihli, Mustafa Kemal Paşa’dan Ahmed İzzet Paşa’ya gönderilen ve “Misak-ı Millî” kararlarını ihtiva eden tel yazısı için bk. Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara 1987, 113.

70 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 96-97; Bilal Şimşir, aynı eser, II, 448. Neşet Bey’in Anadolu’dan dönmesinden sonra, mülazım İhsan Bey adında bir subay daha gönderilmiş, bu subay

Zonguldak'a kadar gidip dönmüştür. Bundan sonra Ayan Meclisi muhafız bölüğü subaylarından Halit Bey'e talimat verilerek Ankara'ya gönderilmişse de, bu subayın dönüşü uzandığından, doğrudan doğruya Ankara TBMM Hükümeti'ne Bâbıâli tarafından telgrafla müracaat edilerek Ahmed İzzet Paşa başkanlığında bir heyetin gönderileceği bildirilmiş ve bu hususta Ankara'nın onayı istenmiştir. Bu telgrafa Ankara'dan verilen cevapta, İstanbul heyetinin Bilecik yoluyla Ankara'ya gelmesinin beklendiği bildiriliyordu. Bk. Tarık Mümtaz Göztepe, Osmanoğullarının Soıı Padişahı Vahdeddin Mütareke Gayyasında, İstanbul 1969, s. 381.

71 Metin Ayışığı, aynı eser, 226.

72 Mahmut Kemal İnal, aynı eser, s. 1997.

73 Rauf Orbay, Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, İstanbul 1964, II, s. 386.

74 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 100.

75 Vakit, 17Aralık l920, s. 1085.

76 Bu hususta geniş bilgi için bk. Metin Ayışığı, aynı eser, 229.

77 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 101. Tevfik Paşa'nın iktidara gelmesiyle birlikte, İstanbul ile Anadolu'nun uzlaşmasından kuşkulanan Ruslar, 34 vagon mermi ve topu bir bahane ile geri çekerek, başka bir tarafa sevk etmişlerdi. Fakat bu kuşkularının yersiz olduğu hususunda ikna edilince, sevkiyata yeniden başlamışlardı. Bk. T. B. M. Meclisi Gizli Celse Zabıtları, 1: 126, C: 2, C: II, s. 461.

78 Halide Edip Adıvar, The Turkish Ordeal, London 1928, s. 236.

79 Bu telgrafın tam metni için bk. İkdam, 5 Nisan 1921, s. 8643. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kurduğu düzenli birliklerin ilk savunma savaşı olan I. İnönü Muharebesi ile elde edilen büyük başarı yurdun her tarafında sevinç gözyaşlarıyla karşılandı. İstanbul basınında günlerce manşetten inmedi. O sırada Ankara'da bulunan İstanbul Hükümeti Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa genel karargaha giderek umumî sevince katıldı. Bu zaferde büyük rol oynamış olan eski öğrencileri İsmet ve Refet Paşaları kutladı. Bk. Metin Ayışığı, aynı eser, 280; Halide Edip Adıvar, aynı eser, s. 238.

80 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk II, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1975, 141-142.

81 Atatürk, aynı eser, II, 142.

82 Atatürk, aynı eser, II, 143.

83 Atatürk, aynı eser, II, 144.

84 Bu şifre telgrafın tam metni için bk. Metin Ayışığı, aynı eser, 233.

85 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 103.

86 Atatürk, aynı eser, II, 164; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1989, I, 274.

87 BOA, B. E. O. Harbiye giden, nr. 350808.

88 BOA, M. V. Mazbataları, nr. 98.

89 BOA, B. E. O. Harbiye giden, nr. 348144.

90 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 106.

91 Vakit, 27 Aralık 1921, s. 1157 (Londra-Journal D'Orient'ten atfen).

92 Metin Ayışığı, "30 Ağustos Zaferi ve İstanbul'daki Yankıları", Tarih ve Toplum, Eylül 1992, s. 43.

93 Bu hususta geniş bilgi için bk. Metin Ayışığı, "Millî Mücadele'de İstanbul'dan Anadolu'ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi", ATA Dergisi, Konya 1992, s. 87-88.

94 Halide Edip Adıvar, aynı eser, s. 236.

95 Mustafa Kemal Atatürk, aynı eser, II, 197.

96 Ibid.

97 Ibid; Salahi R. Sonyel, aynı eser, II, 138.

98 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 110.

Ancak, Vakit gazetesinde yer alan bir habere göre, heyetin Ankara'dan ayrılışları sırasında başta Mustafa Kemal Paşa, kabine üyeleri, bazı milletvekilleri ve Ankara kumandanı hazır bulunmuşlardı. Bern Büyükelçisi Münir (Ertegün) Bey, Ankara Hükümeti adına Londra'da bulunduğundan dönen heyet arasında değildi. Bk. Vakit, 20 Mart 1921, s. 1177.

99 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 111.

100 BOA, B. E. O. İsti'zan-ı İrade-i Seniyye, nr. 350974.

101 BOA, M. V. Mazbataları, nr. 128.

102 BOA, aynı belge, nr. 128.

103 BOA, M. V. Mazbataları, nr. l64.

104 BOA, aynı belge, nr. 164.

105 Metin Ayışığı, aynı makale, 15.

106 BOA., DUİT, D. 79-4, nr. 176/3-9. İrade-i Seniye'nin tarihi 22 Mart 1921' dir.

107 Vakit, 16 Kasım 1920, nr. 1056.

108 Gotthard Jaeschke, "Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, T. T. K. Yay., Anakara 1989, 138.

109 Ibid, 139.

110 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 113. Ahmed İzzet Paşa tarafından Franklin-Bouillon'a verilen 27 Mayıs 1921 tarihli bu mektubun tam metni için bk. aynı eser, s. 362, ek. 42.

111 BOA, DUIT (Dosya Usulü Iradeler), D. 4, nr. 28-12.

112 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, 115.

113 İzzet Paşa'nın bu hususta Mustafa Kemal Paşa ile yapmış olduğu telgraf haberleşmesi için bk. aynı eser, 362-366, Ek. 43, 44, 45.

114 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 116. Bu telgrafın tam metni için bk. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, XVIII, 62.

115 Bilal Şimşir, aynı eser, III, 585; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, 193.

116 Bilal N. Şimşir, aynı eser, III, 6l7-6l8.

117 BOA, B. E. O., Harbiye Giden, nr. 34/54/4.

118 Ibid.

119 BOA, aynı belge.

120 Salih Paşa'ya verilen bu talimatın tam metni için bk. Ahmet İzzet Paşa, aynı eser, II, 141-142.

121 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 142. Salih Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği bu mektupların tam metni için bk. Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 388-390.

122 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, XVIII, 63.

123 Yusuf Kemal Bey, İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Horace Rumbolt'la da görüşmüştü. Bk. Gotthard Jaeschke, aynı eser, I, 174.

124 Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, 241.

125 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 157. Fransızca olarak verilen bu telgrafın tam metni için bk. aynı eser, II, 410, Ek. 62.

126 Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 159.

127 Yusuf Kemal Tengirşenk, aynı eser, 243.

128 Tahsin, Bey'in meclisteki konuşması için bk. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. XVIII, 65.

129 T. B. M. M. Z. C., XVIII, 63; Atatürk, aynı eser, II, 247-248.

130 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 4 Mart 1338, nr. 69/1.

131 Bu telgrafın tam metni için bk. Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 411-413, Ek. 64.

132 BOA, M. V. Mazbataları, nr. 69/2.

133 BOA. aynı mazbata, nr. 69/2.

134 Salâhi R. Sonyel, aynı eser, II, 221-222; Gotthard Jaeschke, aynı eser, I, 174. Halbuki Yusuf Kemal Bey, Tevfik Paşa'dan başka nazırları ziyarete ve onların ziyaretini kabul ve iadeye hey'et-i vekile kararıyla mezun değilim demişti. Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, aynı eser, 241-242.

135 BOA, M. V. Mazbataları, nr. 69/2.

136 BOA, aynı mazbata, nr. 69/2.

137 Vakit, 14 Mart 1922, s. 1529.

138 Ibid.

139 O sırada Vekiller Heyeti Başkanı olan Fevzi (Çakmak) Paşa, bu kısa ziyarete değinerek, Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'dan geçerken Halifeye uğramasının tabiî olduğunu, bu hususta birlik ve beraberlik göstermek gerektiğini ifade etmiştir. Bk. Metin Ayışığı, aynı eser, 254.

140 Tevhîd-i Efkar, 3 Mart 1922, s. 3291; İkdam, 4 Mart 1922, s. 8927.

141 Tevhîd-i Efkar, 4-5 Mart 1922, s. 3292-3293.

142 Tevhîd-i Efkar, 12 Mart 1922, s. 3300.

143 Peyâm-ı Sabah, 14, 20 Mart 1922, s. 11606, 11613; İkdam, 25 Mart 1922, s. 8988.

144 Yusuf Kemal Tengirşenk, aynı eser, s. 247. Aynı gün, yani 15 Mart 1922'de Yusuf Kemal Bey, basına verdiği demeçte, Ankara ile İstanbul arasında fikir birliği olduğuna işaret ediyordu. Bk.

Yusuf Kemal Tengirşenk, aynı eser, s. 251; Gotthard Jaeschke, aynı eser, s. 176. Bunun yanı sıra, Londra'ya gelen Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyeti Reşid Paşa ve Ahmed İzzet Paşa ile birlikte karşılamışlardı. Bk. İkdam, 16 Mart 1922, s. 8975.

145 Atatürk, aynı eser, II, 248; Lord Kinross, Atatürk, İstanbul, 1981, s. 510.

146 Atatürk, aynı eser, II, 254.

147 Fethi Okyar, Ahmed İzzet Paşa'nın Londra'da ne İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'la ve ne de Başbakan Lloyd George ile konuşmaya muvaffak olamadan, ancak Dışişleri Müsteşarı Mr. Buttler'i görerek ayrılmış olduğunu söylemektedir. Bk. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul, 1980, s. 302. Halbuki o sırada İngiltere başbakanı Londra dışında olduğundan İzzet Paşa, Lord Curzon'la 11, 14 ve 16 Nisan'da olmak üzere üç kere görüşmüştü. Ayrıca Üçler Konteransı'nın sona ermesinden sonra Fransa Başbakanı Poincare ile birçok kere görüşen Ahmed İzzet Paşa, Yusuf Kemal Bey'le de sık sık biraraya gelmişti. Bk. Tevhîd-i Efkâr, 4 Nisan 1922, s. 3323; İkdam, 4 Nisan 1922, s. 8998; Lord Kinross, aynı eser, s. 459.

148 Tevhîd-i Efkâr, 9 Nisan 1922, s. 3328; Vakit, 9 Nisan 1922, s. 1555.

149 Bu notanın tam metni için bk. Tevhîd-i Efkâr, 9 Nisan 1922, s. 3338.

150 Mahmut Kemal İnal, aynı eser, s. 2012.

151 Gotthard Jaeschke, aynı eser, I, 182.

152 Bilal N. Şimşir, aynı eser, IV, 334-340.

153 Gotthard Jaeschke, aynı eser, I, 189.

154 Atatürk, aynı eser, II, 294.

155 Ibid.

156 Gotthard Jaeschke, aynı eser, II, 2.

157 Ahmet İzzet Paşa, aynı eser, II, 454-455.

158 Ahmet İzzet Paşa, aynı eser, II, 194.

159 Atatürk, aynı eser, II, 295; Ahmed İzzet Paşa, aynı eser, II, 458-459.

160 Atatürk, aynı eser, 11, 295; Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 115.

161 Meclisteki bu görüşmeler hakkında geniş bilgi için bk. Atatürk, aynı eser, II, 296.

162 Genelkurmay ATASE Arşivi, A-1/4283, Kl. s. 1684, D. 39/436, F. 6.

163 Mahmut Kemal İnal, aynı eser, 1762; Mehmet Cavit, “Cavit Bey’in Hatıraları” Tanin, 18 Aralık 1946, s. 4454-1186. Cavit Bey’e göre, Ahmet İzzet Paşa, Refet Paşa ile olan görüşmesine dair, Meclis-i Vükela’ya verdiği raporda, Refet Paşa’ya atfen teşekkül edecek hükümetler, halife tarafından tasdik edilecek, meşrutî hükümetlerde hükümdarın haiz olduğu hak ve yetkilere halife de sahip olacaktı. İzzet Paşa, Cavit Bey’in, bunda bir yanlış anlama olmasın, şeklinde bir sorusuna karşılık, “Hayır!. tamamen Refet Paşa’nın kendi sözleridir” cevabını vermişti. Bk. Mehmed Cavit, aynı tefrika, Tanin, 18 Aralık 1946, s. 4454-1186. 23 Ekim 1922 tarihli bu rapor hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet İzzet Paşa, aynı eser, II, 190-193.

164 Genelkurmay ATASE Arşivi, A-1/4283, Kls. 1684, D. 39/436.

165 Gotthard Jaeschke, aynı eser, I, 8.

166 Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Metin Ayışığı, “Millî Mücadele’de İstanbul’dan Anadolu’ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi; Ata Dergisi, Konya 1992.

167 Gotthard Jaeschke, aynı eser, I, 169.

168 Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967, s. 135, 242.

169 Yunan ordusu başkumandanı General Hacyanestis tarafından İstanbul’da işgal orduları başkumandanı General Harrington’a gönderilen 1 Ağustos 1922 tarihli mektupta bu duruma işaret edilerek, Yunanistan’ın kaygıları dile getiriliyordu. Bu mektubun tam metni için bk. Ahmet İzzet Paşa, aynı eser, II, 447-449, ek. 75.

170 Bu hususta geniş bilgi için bk. Metin Ayışığı, “Millî Mücadele’de İstanbul’dan Anadolu’ya Yapılan”, ATA Dergisi, Konya 1992, s. 83-97.

I. Belgeler

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1- B. E. O. Harbiye Gelen-Giden.

2- DUİT (Dosya Usulü İradeler).

3- DH-İ-UM (Dahiliye Nezareti İrade-i Umumîye Müdüriyeti).

4- DH-KMS (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti).

5- B. E. O. İsti’zan-ı İrade-i Seniyye, nr.

6- DH-ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi).

7- Meclis-i Vükela Mazbataları (1919-1922).

B- Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi.

İstiklâl Harbi Tasnifi (A-1/4283, kls. 1684, D. 39-436).

C- Gazeteler.

1- Hadisat, 13 Haziran 1919, nr. 164.

2- Alemdar, İstanbul 1919.

3- İkdam, İstanbul 1921, 1922.

4- Peyâm-ı Sabah, 14, 20 Mart 1922.

5- Takvîm-i Vekâyi, İstanbul 1919, 1920.

6- Tevhîd-i Efkar, İstanbul 1922.

7- Vakit, İstanbul 1919, 1920, 1921, 922.

II. Makale ve Eserler

Adıvar, Halide Edip, The Turkish Ordeal, London 1928.

Ahmet İzzed Paşa, Feryadım II, İstanbul 1993.

Akşin, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele I, İstanbul 1983.

Akyüz, Yahya, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, T.T.K. Yay., Ankara 1988.

Arsan, Nimet, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1991.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk II, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst. 1975.

——, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, Ankara 1981.

Ayışığı, Metin, Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı), TTK Yay., Ankara 1997.

Ayışığı, Metin, "Millî Mücadele'de İstanbul'dan Anadolu'ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi", Ata Dergisi, Konya 1992.

Ayışığı, Metin, "30 Ağustos Zaferi ve İstanbul'daki Yankıları", Tarih ve Toplum, Eylül 1992.

Baytok, Taner, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970.

Cebesoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953.

Ertürk, Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1934.

Gökbilgin, Tayyib, Millî Mücadele Başlarken I, Ankara 1959.

Göztepe, Tarık Mümtaz, Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdeddin Mütareke Gayyasında, İstanbul 1969.

İnal, Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul, 1953.

Jaeschke, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, T. T. K. Yay., Ankara 1989.

——, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991.

Karabekir, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1960.

Kinross, Lord, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, Sander Yay., İstanbul 1981.

Mehmet Cavit, "Cavit Bey'in Hatıraları," Tanin, 18 Aralık 1946.

Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul, 1980.

Orbay, Rauf, Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz II, İstanbul 1964.

Özalp, Kâzım, Millî Mücadele I, TTK., Yay., Ankara 1985.

Sonyel, R. Salahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara 1987.

Şimşir, Bilâl, İngiliz Belgelerinde Atatürk, II, Ankara 1985.

Tansel, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I, Ankara 1973.

T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları İ: 126, cl., 2, C:, II, Ankara 1985.

Tengirşek, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967.

—, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981.

Toynbee, Arnold J., The Western Question in Greece and Turkey, London 1922.

Sosyal Açıdan Millî Mücadeleye ve Müdafaa-İ Hukuk Cemiyetlerine Genel Bir Bakış / Yrd. Doç. Dr. Bayram Sakallı [s.718-725]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Medeniyet bütünlüğü içinde, her türlü kültür ve milletin ayrı bir yeri ve orijinal bir tarafı mutlaka bulunur. Her millet ve kültür bu özelliklerini muhafaza ederek geliştir, geliştirerek muhafaza eder" ise, medeniyete ve insanlığa katkıda bulunduğu gibi, milli varlığını ve kimliğini de devam ettirir. Biz tarihe baktığımızda milletler ve kültürler arası mücadelelerle dolu olduğunu görürüz ve mücadelelerde, bazı milletler-kültürler, diğerlerine yaşama imkanı tanımak istememişler ve çoğu zaman da tanımamışlardır. Bazılarının bu bencil ve sömürgeci tavırları, diğer toplumlarda tepki meydana getirmektedir. Milli mücadelelerin "zihni hazırlık safhası" veya "milli şuur uyanışı" da denilebilecek düşünce ve fikir alanında meydana gelen bu tepkiler, genellikle barış zamanında ortaya çıkar. İşte söz konusu milli şuurun yabancı ve zararlı olanlarına karşı vermek zorunda kaldığı silahlı mücadelelere çağımızda "İstiklal Savaşları" denildiği bilinmektedir.

Asırlardır var olan istiklalini, milli şahsiyetini, vatanını ve devletini saldırıdan, istiladan kurtarmak gayesiyle Türk milletinin, 1918-1922 yılları arasında büyük bir mücadele verdiği bilinen bir gerçektir. Şuurlu olarak yapılan bu hareketin adına, bizzat yapanlar tarafından "Milli Mücadele" denmiştir. Bu harekette Türk milletinin istiklali ve Türk vatanının muhafazası söz konusudur.

Milli Mücadele Dönemi ile ilgi pek çok yayın yapılmıştır. Kurtuluş Savaşı ile ilgili yerli ve yabancı yayınların büyük bölümü, bu dönüşümü Mustafa Kemal'in düşünce ve eylemleri ekseninde ele almıştır. Liderlik öncesinde ya da önderlik etkisi dışında oluşan toplumsal canlılık ise büyük çapta göz ardı edilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'ta, ulusal direnişin başlangıcı olarak Samsun'a çıktığı tarihi (19 Mayıs 1919) alması anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü Mustafa Kemal burada, kendisinin içinde yer aldığı gelişmeleri anlatmakta, bir tarih kitabı sunmaktadır. Fakat önder eksenli bir resmi tarihçiliğin esas olarak buradan kaynaklandığı da söylenebilir. Bu yüzdendir ki, Türk devrim tarihi litarütürü ve özellikle ders kitapları, büyük ölçüde bir "Nutuk Şerhi kimliği taşıya gelmişlerdir."1

Bir yabancı araştırıcı da Mustafa Kemal Paşa'nın "resmi olarak azdıklarının tümü, söylevleri, tamimleri, telgraf ve beyannameleri" ile belli başlı bazı "otobiyografik malzemeye dayanan bir tarih geleneği oluşturduğunu" ileri sürerek, kaynakların sınırlandırıldığı, aynı şeylerin tekrarlandığı verimsiz bir "resmi tarih" anlayışının ortaya çıktığını, böylece de "Ortodoks Kemalist Versiyonu" adı verilen resmi bir statü haline geldiğini iddia etmektedir. Yine bu tür mevcut biyografik eserlere bakıldığında, "hepsinin bir tek kaynağa dayandığını görürüz: Mustafa Kemal'in kendisi." demektedir.2

Söz konusu bu görüşün doğruluğunu teyit eden şu fikirle dikkat çekicidir. "Çünkü Türkiye'nin tarihte eşi olmayan bir kuruluş, uyanış, yükseliş hareketi, yine tarihte eşi olmayan büyük bir kahramanın, Atatürk'ün eseridir; tarihi realiteye sadık kalmak için, Türk İnkılabı tarihinin tetkikinde

mutlaka bu esastan başlamak, bu görüş zaviyesinden bakmak, araştırmaları bu merkez etrafında toplamak lazımdır. Çünkü Atatürk hadiseleri yaratan bir baştır." diyen Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün yazdıkları dikkat çekicidir.3

Toplumun büyük bir kısmını teşkil eden halkın Milli Mücadele de fazla bir önemi olmadığı vurgulanmaya çalışılmıştır. Halkın %90'ı cahildi, eşraf, hocalar ve ağalar halkın durumunda idiler. Azınlık halinde bulunan aydınların halk ile ilişkileri yeteri kadar değildi, bunların büyük kısmı da memur idi. Serbest olan aydınlar da siyasi bakımdan bölünmüş oldukları gibi memleket fikir adamı kıtlığı içinde bulunuyordu… Toplumun yapısı sınırsız bir yapı göstermiyor, toprak ağaları, yarıcı, ırgat, maraba ile uyuşmuş bir halde idiler… Halk, düşman işgallerine karşı yapılan gösterilere katılıyor, bunlara karşı bir davranış görülmüyordu."4

"Halk, bu mücadelenin ihtilal cephesine de, savaş cephesine de, başta subaylar olmak üzere aydın zümre tarafından zaman zaman zorla sürüklenmiştir. Daha kısa bir deyimle, Milli Mücadele, hele bazı tehlikeli dönemeçlerde, halka rağmen yapılmıştır. Durum böyle olduğu halde bu harekata "Milli Mücadele" denilmesi yanlış değildir. Çünkü mücadelenin insan kaynağını, ne şekilde olursa olsun, halk teşkil etmiş ve mali imanlar halktan sağlanmıştır. Mücadele halka rağmen, halkın yararına yapılmıştır… Normal olarak halkı daha çok aydınların etkilemesi gerektiği halde, halk dolaylı ve dolaysız şekilde birinci derecede din adamları ile ağa ve eşrafın etkisi altında idi. Bunun içindir ki, aydınlar halkı mücadeleye sürükleyebilmek amacıyla diğer sosyal grupları yanına almak zorunda idi."5

Milli Mücadele Dönemi'nde Konya'da Baro İkinci Başkanı Refik (Koraltan) Bey'in; "halkımız bilinen cahilliği dolayısıyla her türlü propagandalara alet olabiliyor. Eğer bunlar, iyi telkinler yapılır ve ciddi teşkilata bağlanırsa her türlü vatan vazifesine koştururlar."6 sözü de halkın cahil olduğunu, iyi bir propaganda ile istenilen yöne sevk edilebileceğini iddia etmektedir.

Diğer taraftan ise, Türk milletinin temelini oluşturan Türk halkına zayıf iradeli veya benzeri kanaatler taşıyan böyle fikirlere, bizzat Milli Mücadele'nin tabii lideri olan Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatları doğrultusunda yazılan Tarih-IV kitabındaki şu ifadeler güzel bir cevap teşkil eder: "Türk milletini temsil eden Mustafa Kemal idi… Bu şecaati ancak Türk milleti ve milli kudretin timsali olan, o milleti kendisinde tecessüm ettiren (cisimlendiren) Mustafa Kemal gösterebilirdi."7

Prof. Dr. Bülent Tanör'ün tespitiyle, "kuşkusuz, bu tek yanlılık ya da eksiklikler, madalyonun bir yönüdür."8 Gerçek anlamda ise, "Her milletin olduğu gibi, Türk milletinin de kendine has bir gerçeği, bir hakikati ve şahsiyeti olmuştur. Batılı devletler, emperyalizm ve sömürgecilik yoluyla kendi değerlerini, kültürlerini ve modellerini diğer toplumlara olduğu gibi, Türk toplumuna da empoze etmeye çalışmıştır. Bu teşebbüsünde tam başarıya ulaşamamıştır. Başarısı birkaç büyük şehirle, belli bir aydın ve bürokrat zümresi ile sınırlı kalmıştır. Toplumun büyük bir kısmı özellikle Anadolu şehirleri ile, kasabalarıyla, köyleri ile Batı'nın kültür taarruzundan uzak kalmış, bozulmadan asliyetini muhafaza etmiştir. Türk toplumu ailesiyle, genciyle, din adamları ile kadınlarıyla kendini koruyacak ve Milli Mücadele'nin temelini oluşturacak gizli enerjiye ve potansiyele sahipti. Gizli enerjiyi harekete geçiren

unsurlar, Türk insanının milli, vatani ahlak, namus, şeref anlayışı ve dini inancı gibi manevi güçleri idi. Mustafa Kemal, Türk milletinin bu tür hasletlerini iyi teşhis etmesini ve harekete geçirmesini bilmiştir. Başarının sırrı buradadır."9

Ancak yıllarca yakın dönem tarihimiz ve Milli Mücadele yani İstiklal Harbi yılları anlatılırken, Mustafa Kemal Paşa'nın bir "halik" (yaratıcı)10 görenler olduğu gibi; Milli Mücadele'den sonra bazı aydınlarında şöyle bir görüş belirdi: "Bu mücadelede millet pasif ve hatta menfi kalmıştır. O birçok hallerde zorla davaya katılmış, arzusu olmadan bu davada çalışmıştır." Bu görüş, yanlıştır. Hem hadiselere hem de mantığa aykırıdır. Milli Mücadele Anadolu Türk'ünün ruhundaki derinlikten doğmuş bir sıçrayıştır. Daha Atatürk Anadolu'ya geçmeden önce, memleketin yirmiye yakın çeşitli yerlerinde halk, savunma çareleri düşünmek için kongreler, cemiyetler şeklinde toplanmıştı. "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti" Doğu Anadolu halkının kendiliğinden meydana getirdiği bir savunma cemiyetidir.

Milli Mücadele'yi birkaç büyük vatanseverin, birkaç büyük zeka ve kabiliyetin eser saymak, büyük bir milletin ne olduğunu bilmemek demektir. Böyle bir iddia ilim anlayışına olduğu kadar, gerçeklere de, milli terbiyeye de aykırıdır.11

Resmi bir yazıda yer alan: "Mustafa Kemal, halk teşkilatını etrafında toplayıp aydınlatmaya, aralarında fikir ve emel birliği kurmaya başladı… Milleti büyük ve heyecanlı mitingler yapmaya, milli tezahürleri artırmaya ve canlandırmaya, bunu tekmil memlekete yaymaya teşvik etti."12 ifadesinden, "her şeyi ben yaptım" ya da "Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki birkaç kişi her şeyi yaptı" manasının çıkabileceğini, bunun ise doğru olmadığını aynı çevrede belli bir süre bulunmuş ve çok önemli işlerde imzası olan Kazım Karabekir Paşa şöyle belirtmektedir: "Halbuki kazanılan zaferlerde ve erişilen Türk'ün kurtuluş bayramında derece derece herkesin hissesi vardı ve herkes gördüğü hizmet derecesinde sevinmek ve övünmeye haklı idi."13

Yine Milli Mücadele yılların Kolordu Komutanlığı yapmış Selahattin Adil Paşa da: "İnkılap ve rejimlerin bir şahsa izafesi maalesef şarka (doğuya) ve bilhassa memleketimize mahsusu bir halet-i ruhiyedir." diye14 konuyu değerlendirmektedir.

Milli Mücadele, Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesi ile "Vatanın halasını (kurtuluşunu) yegane hedef addettiği"nden Türk milletinin istiklal isteğinde doğmuş ve bu milli hareketi idare edenlerin akıllı bir yol takip etmeleri ile başarıya ulaşmıştır; bilhassa Atatürk'ün "Milletin ruhunun derinliklerinde saklı bulunan istekleri bir milli sır olarak keşfetmesi", onun liderlik yönünün en çok taktir edilen tarafı olmalıdır. Kendi ifadesi ile "tezahür eden Milli Mücadele, harici istilaya karşı vatanın halasını yegane hedef addettiği halde, bu Milli Mücadele'nin muvaffakiyete iktiran ettikçe safha safha bu günkü devre kadar İrade-i Milliye idaresinin bütün esasat ve eşgalini tahakkuk ettirmesi tabi ve gayr-ı kabil-i içtinab seyr-i tarihi idi (…) Muvaffakiyet için ameli ve emin yol, her safhayı vakti geldikçe tatbik etmekti. Milletin inkişaf ve itilası için selamet yolu bu idi. Ben de böyle hareket ettim (…) Diyebilirim ki ben milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekamül istidadını, bir milli sır gibi vicdanımda taşıyarak, peyder pey bütün heyet-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim."15

Bu sözlerden hareketle bir araştırıcı (konumuzla ilgili) şöyle bir yorum yapmaktadır: "Nutuk'un söylendiği yıl (1927), yeni iktidarın iç hesaplaşmasını büyük çapta tasfiye ettiği, İttihatçıları ve muhalefeti etkisizleştirdiği, ama aynı zamanda bunlarla ideolojik hesaplaşmasını da sürdürdüğü bir yıldır. Atatürk'ün CHP Kurultayı'nda okuduğu ve altı gün süren Nutuk, yakın mücadele arkadaşları ile ve kurtuluşçuların bir kısmı ile de hesaplaşma niteliğindedir. Burada Milli Mücadele'nin oluşumu büyük çapta başından beri tek başına planlanmış ama bir "milli sır" gibi saklı tutulmuş yeri ve zamanı geldikçe "kademe kademe" uygulanmaya konmuş bir program şeklinde sunulmuştur. Nihayet rejimin hukuki ve psikolojik tabularının da objektif bir tarihçiliğin yapılabilmesini zorlaştırdığı söylenebilir. Bununla ilgili bir tek örnek yeterli fikir edinmeye yetmelidir. Kazım Karabekir'in İstiklal harbimiz (1960) adı kitabı bile toplatılmış, yayıncı için açılan davanın aklanmasıyla bitirilmesi için 1968 yılına kadar beklemek gerekmiştir.16

Türkiye'de bulunan bazı yabancılardan İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseri olan 1919'da görev yapan Amiral Sir Robeck, Milli Mücadele'yi İstanbul'daki hükümetten çok "halkın ruhunu temsil ettiğine" inanırken, Amerikalı bir istihbarat subayı olan R. Dunn ise, Türk milliyetçilerinin "Türk kamuoyunu temsil ettiklerine ve arasında ülkenin en zeki kişilerinin bulunduğuna" işaret ederek17 Milli Hareketi, halkın yürekten desteklediğini belirtmektedir.

Milli Mücadele yıllarının ilk günlerine bakıldığında; 30 Ekim 1918 tarihinde ağır şartlar taşıyan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte, Türkiye'de ciddi manada bir siyasal ve toplumsal hareketliliğin başladığı söylenebilir. İlk dikkati çeken nokta ise, o günlerin hukuki prosedürünü tamamlayarak başka bir ifade ile cemiyetler kanununa göre kurulun ama ülkenin ya da bölgelerinin kaderini tayin etme gayesine yönelik bir çok cemiyet teşkil edilmiş olmasıdır.18 Bunlar programlarında ve tüzüklerinde siyasetle uğraşmayacaklarını belirtmekle birlikte gerek yapıları ve gerek işleyişleri yönünden gerekse amaçları ve faaliyet sahaları bakımından tam anlamıyla birer siyasi cemiyet ya da siyasi organizma kuvvet ve hüviyetine girmektedirler.

Milli Mücadele'nin başka bir ifade ile Milli Mukavemetin ne zaman başladığına dair, değişik görüşler olmasına rağmen19 23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde alınan bir karar, bu konuda en gerçekçi tarih olarak kabul edilmelidir. Zira Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak'ın ifadesi ile "en halis vatanseverliği temsil eden" ve "onlar için ya istiklal ya ölüm" sadece bir slogan değil, en içten bir inanç olan, hakiki "mücahitlerin meydana getirdikleri" özellikle Birinci Meclis ki, bir kahraman meclis"te20 bir başka yazarın çalışmasına başlık yaptığı tabirle "Devleti Kuran Meclis"in21 verdiği kararın kabul edilmesi -belge niteliğinde de olması sebebiyle- bir mecburiyettir.

TBMM'de icra vekiller heyetinin (Bakanlar Kurulu'nun) 31.12.1338 (1922) tarihli kanun teklifinde belirtilen tarihten itibaren mücadelenin başladığı açıkça görülmektedir. "Madde-i vatanın tecavüze maruz kaldığı tarihin mebdei (başlangıcı) addolunan 21 Teşrinievvel 1334 (21 Ekim 1918) tarihinden itibaren kuvva-yı muntazama-i milliyenin tarihi teşekkülü olan 16 Ağustos 1336 (1920) tarihine kadar Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri rüesa ve azası ve Kuvva-yı Milliye kumandanları ile maiyyetleri tarafından düşmanın tecavüzüne karşı vatanın emri ve müdafaa ve istihlas gayesini temin ve istihlas (kurtuluş) zamanında ikaz edilen ceraim (suçlar) affedilmiştir."22

Söz konusu kanun teklifinin gerekçesinde ve encümen raporlarında da millî felaketin başlangıcı olarak (21 Ekim 1918) tarihi belirtilirken bu aynı zamanda yeni bir mücadelenin başlangıcı olarak da kabul ediliyor ki, bahsedilen af bu tarihten itibaren geçerli olması vurgulanıyor. "Harb-i umumiyi takibeden felaket-i milliyenin mebdei olan 21 Teşrinievvel 1334 tarihinden itibaren yer yer aksam-ı vatanın maruz kaldığı istilâ ve işgaller üzerine, işbu tecavüzat-ı gayri muhikkaya karşı koymak ve vatanın istihlas ve istiklâlini kurtarmak gayesiyle bünye-i içtimaiyyeden (sosyal yapıdan) doğan mukavemet-i milliyenin ilk temel taşını teşkil eden manatık-ı muhtelife-i memleketde (Müdafaa, Redd-i İlhak, Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk) namlariyle teşekkül eyliyen cemiyyât ve heyâtın hükûmet-i muntazama-i hâzıranın zaman-ı teessüsü olan 16 Ağustos 1336 (1920) tarihine kadar…"23 O büyük ve ulvî Meclis'in kabul ettiği bir tarihi bizim kabul etmememiz, tarihi hakikatlerin inkarı olur.

TBMM ve hükümetin de vurguladığı gibi, vatanı ve milletin istiklalini kurtarmak gayesiyle, memleketin çeşitli yerlerinde, milli mukavemetin "ilk temel taşını teşkil eden" cemiyetlerde küçük isim farklılıkları olsa da, hemen hemen hepsinde ortak olan "Müdafaa-i Hukuk" tabiri dikkat çekmektedir. Müdafaa-i Hukuk cemiyetleriyle ilgili konunun detayına girmek, bu incelemenin kapsamını aşar. Bu bakımdan, biz bu noktada çoğunlukla "müdafaa-i hukuk" kavramını kullanarak benzer amaçlar için kurulmuş milli cemiyetlerin ortak bazı özellikleri, sosyal yapıları ile milli mücadelenin sosyal tarihindeki yerlerini ana hatlarıyla ele alıp değerlendireceğiz.

"Müdafaa-i Hukuk" (hakların savunması) tabiri her ne kadar Millî Mücadele Dönemi'nde çok ve sık geçen bir ifade olmuşsa da, yakın tarihimize baktığımızda bu iki kelimenin değişik yerlerde, farklı amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. "Müdafaa-i Hukuk-ı Vatan" ismiyle 1908 yılında bir gazete çıkarılmış ve "vatan haklarının savunulması" anlamı veren bu gazetenin,24 söz konusu cemiyetlerle hiçbir ilişkisi yoktur. Aynı şekilde, 27 Mayıs 1329 (1913) tarihinde kurulan, kadın haklarını savunan "Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti"nin de25 Millî Mücadeledeki Müdafaa-i Hukuk cemiyetleriyle alakasının olmadığı kesindir. Söz konusu edilen cemiyetlerin adında kullanılan "Müdafaa-i Hukuk" ve benzeri tabirler, vatanın ve milletin hak ve hukukunun savunulmasının esas olduğunu vurgulamak için bilinçli olarak ısrarla kullanılmıştır. Memleket dahilindeki milli mücadele muhaliflerine, özellikle de yabancılara, yapılan mücadelenin "hakların savunulması" olduğu; hiçbir gayri kanunî ve gayri hukukî yönünün bulunmadığı, kurulan cemiyetler ve onların çalışmalarıyla gösterilmek istenmiştir.

Mütareke günlerinde kurulan "Müdafaa-i Hukuk", "Muhafaza-i Hukuk" vb. kavramları kullanan cemiyetlerin tamamı, o tarihte yürürlükte olan "cemiyetler kanunu" çerçevesinde kanunî olarak, ilgili prosedürler yerine getirilerek kurulmuş cemiyetlerdir. 16 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe giren bu kanuna göre; cemiyet kurmak için önceden izin almak gerekmiyordu. Kurulan Cemiyetin merkezi İstanbul'da ise, Dahiliye Nezareti'ne (İçişleri Bakanlığı'na), taşrada ise o mahallin en büyük mülkî amirine; cemiyetin unvanını, gayesini, idare merkezini, yöneticilerin isim, meslek ve ikametgâhlarını ihtiva eden bir beyanname verilerek, karşılığında ilmühaber alınıyordu. Beyannameye ayrıca, nizamnameden iki adet, cemiyetin resmî mührüyle tasdik edilmiş şekli de ekleniyordu. Üye olabilmek için yirmi yaşını doldurmuş olmak şartı ile diğer bazı şartlarda, bu cemiyetler kanununda ayrıntılı bir şekilde belirtiliyor, gizli cemiyet ile "kavmiyetçi (ırkçı) ve infiratçı (nefret ettirici)" özelliklerde cemiyet

kurmalar yasaklanıyordu. Cemiyetler kanunu 28 Haziran 1938 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.26 Hal böyle olunca, Millî Mücadele Dönemi'ndeki "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" de bu kanun çerçevesinde vatanın kurtuluşu, milletin istiklâli için kurulmuş faydalı cemiyetlerdir kanaatini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin sosyal yönü üzerinde durmadan önce, "Müdafaa-i Hukuk", "Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye", Muhafaza-ı Hukuk", "Redd-i İlhak", "Heyet-i Milliye" vb. gibi, birbirine çok yakın, çoğu zaman aynı anlamda kullanılan bu tabirler üzerinde durulursa, herhalde cemiyetlerin ve haliyle Millî Mücadele'nin sosyal boyutu daha iyi anlaşılmış olur.

Burada sadece bir tek isim anmak gerekirse, siyasal bilimciliğimizin öncülerinden Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın bu alandaki (özellikle Müdafaa-i Hukuk konusundaki değerlendirmeleri ile cemiyetler ve siyasal partiler konularındaki) çalışmalarının emsalsiz değerini anımsamamak elde değildir.27

"Devlet, iktidar ve hakimiyet kaybolmuştu; kararsız, bulanık, zehirli bir tavır içinde haksız işgallere dahilinde ekalliyetlerin (azınlıkların) indirdikleri darbeler inzimam etmekte (eklenmekte) ve millet halinde taazzuv (şekillenme) ve yaşama hakkı, hiçbir surette tanınmamaktaydı. Bu girdaptan kurtulmak lazımdı, fakat nasıl? !…"

Devletler hukukunu hiçe sayan işgal, yağma, gasp ve hakaret içinde mahvolmak üzere bulunan Türk ülkesini, tarihini ve istiklâlini kim muhafaza edecekti?… Türk halkı haksızlığa isyan ve hakkını müdafaa gayesiyle kendi toprağı üzerinde daha emin, hür ve mesut yaşamak iştiyakiyle ayaklanmış ve zamanlardan beri devan eden ruhî mücadele, nihayet reaksiyonlarla derhal hakikate inkılâp etmiştir.

Bu mücadele alevinin yer yer, idarî taksimatın en küçük isimleriyle, mahallelerde, köylerde, kasabalarda ve nihayet şehirlerde kurulan 'Müdafaa-i Hukuk' ve

'Redd-i İlhak' cemiyet ve heyetleri halinde parladığı müşahede olunmaktadır. (…) Maksat, Türk ferdinin değil, Türk milletinin, Osmanlı enkazı üzerinde mahkum edilmek istenilen Türk camiasının kurtarılmasıydı ve bu milli kıyamda faaliyet nüvesi fert değil, fertlerden mürekkep heyetlerdi. Ayrıca; Müdafaa-i Hukuk beyanname ve programlarında, ferdî haklardan ziyade millet hakları ileri sürülmüş, bunların teslimi ve tanınması istenilmiştir."28

Bir başka yazısında ise şöyle demektedir: "Mütareke siyasetinin zalim ve adaletsiz şartları memleketi kaynaştırmakta, mukavemet fikri şuurdan şuura sirayet etmekte ve yer yer, mahallî ve mıntıkavî Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak teşkilatı kurulmaktadır. Gizli bir parola, sanki Anadolu'nun havasında dolaşıyor ve rastladığı ruhta infilak ediyordu: Mukavemet etmek, bunun için de Türkleri muhafaza ve müdafaa etmek, işgal ve ilhak siyasetini icabında silaha sarılarak reddetmek… Türkiye bu canlı ve heyecanlı siyasete hayatını ve istikbalini borçludur… Mondros Mütarekesi'nin akdinden (30 Ekim 1918), TBMM'nin açılışına (23 Nisan 1920) kadar süren ve "Müdafaa-i Hukuk, Redd-i İlhak" adını verdiğimiz bu devrenin gerek cemiyetler kanununa göre, gerekse gizli olarak teşekkül eden cemiyet ve heyetleri muayyen vasıflara sahiptirler"29

“Müdafaa-i Hukuk” gerçeğini Millî Mücadele’nin tabii lideri ve Türkiye Cumhuriyeti’nin mimarı Mustafa Kemal Paşa da şöyle izah etmektedir:

“Milletin vahdetini vücuda getiren ve İstanbul’un içinde bulunduğu şeraite rağmen bu vahdeti dahilde ve hariçte göstermeğe müteveccih bir maksat için yapılan teşkilat ise yalnız Kuvva-i Milliye efradından ibaret değildi. Bilakis bütün memlekete ve memleketin en ücra köşelerinde bile vücuda gelmiş doğrudan doğruya kanuni ve medeni bir teşkilattır ki, ona “Müdafaa-i Hukuk” teşkilatı diyoruz.

Onda silah mevzuu bahis değildi. Belki medenî, içtimaî ve umumî nokta-i nazardan siyasî bir cemiyet demektir. Ve bu cemiyetin her vilayet ve müstakil livada biliyorsunuz ki heyet-i merkeziyyeleri vardır. İşte heyet-i merkeziyyede merci bulamayan ordu da bittabi bir taraftan himaye edimek, idare edilmek, sevk ve idare edilmek lüzumunu duyuyordu; ve bu suretle Müdafaa-i Hukuk teşkilatı, Kuvve-i müsellehayı (silahlı kuvvetleri) içine almış oluyordu.”30

Mustafa Kemal Paşa’nın bu tespitlerine, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya’nın Müdafaa-i Hukuku “Yeni bir ruh” olarak vasıflandıran şu sözlerinde bulmamak mümkün değildir; “Bu yepyeni bir zihniyet, diri bir ruhtur. Esirliği, medeniyetsizlik, vahşilik suçlamalarını reddeden taptaze ruhun adı Kuvayi Milliye Ruhu değildir. Müdafaai Hukuk Ruhu’dur. Her türlü ihtilâlci kuvvetin ve kurumun özü olan bu ruh, İzmir’in işgalinden itibaren, memleketin her tarafında bir birliğin, bir özdeşliğin ifadesi olmuştur. Kuvayı Milliye’yi, Reddi işgal cemiyetlerini harekete geçirmiş olan güç, Müdafaai Hukuk Ruhu’dur. Bu ruh bir atılımın, bir bilinçlenmenin, bir kalkınmanın dinamosu olmuştur. (…)

Mustafa Kemal Paşa, İzmir’in işgalinden dört gün sonra Samsun’a çıkmıştır. İlk müşahedeleri, bu her şeyi alt üst eden kurtuluş atılımı, Müdafaa-yı Hukuk Ruhu olmuştur. (Onun ifadeleriyle) “Vaziyetin dehşetin ve vehameti karşısında, her yerde, her mıntıkada birtakım zevat tarafından mukabil halâs çareleri düşünülmeğe başlanmıştı. Bu düşün ile alınan teşebbüsat, birtakım teşekküller doğurmuştur.”

Bu önüne geçilemeyecek, hiçbir surette durdurulamayacak kadar kuvvetli bir seldi. Millî bir dayanışmanın, tehlikeler karşısında “Ben de varım!” diyerek ortaya çıkmasıydı. “Mukaddesatını” manevî değerlerini bizzat kurtarmaya karar vermiş bulunan bir milletin yarattığı bir hareketti bu… Bunu görmek lazımdı. İstanbul’dan, Taht’ın ardından görülemiyordu. Kendisi de, Anadolu’ya ayak basıncaya kadar görememişti. (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. III, s.42’de dediği gibi): “İstanbul’da iken milletin bu kadar kuvvetli ve az vakitde felaketlere karşı bu derece uyanık olduğunu tahayyül etmezdim.”31

İstanbul’daki hükümetin ilgili ve yetkili makam ve mercileri bile, söz konusu dönemde; “Müdafaa”, “Hukuk-ı Milliye”, “Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye” gibi terimleri kullandığı şu iki belgede görülmektedir: 2 Kanun-ı evvel 1334 (2 Aralık 1918) tarih ve 1157 sayılı yanında “müzakârat-ı sulhiyede, hukuk-ı milliyemizi müdafaaya ümidvar olmak üzere mahalli Osmaniye’deki Türkler ve muhaceratın hukuk ve mevcudiyetini (muhafaza) zımnında…”32

Yine 18 Mayıs 1335 (1919) tarih ve 891 numaralı bir rapor, Hüdavendigâr (Bursa) Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilir. Bu rapor, Nezaretin Gelen Evrak Defteri'ne özet edilirken: "Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyemiz için ittihazı lazım gelen tedâbire dair" ifadesi kullanılmış, böylece bu tabirlerin hükümetçe de tasvip edildiği müşahede edilmiştir.33

"Müdafaa-i Hukuk" için hülasa olarak şunlar söylenebilir: Umumiyetle sessiz ve vakur kalmasını bilen faziletli Türk milletinin hayat hakkını elde etmek için verdiği mücadelenin sembolü olmuştur. "Müdafaa-i Hukuk"; vatanları, istiklâlleri, sahip oldukları insanî hakları ile her türlü maddî ve manevî değerleri yok edilmek istenen Türk milletinin topyekûn mücadele azmi ve kararlığıdır. "Müdafaa-i Hukuk"; Müslüman Türk insanının din, vatan, bayrak, istiklâl vb. kutsal değerlerini kaybetmemek, gerekirse canından aziz bildiği bu değerleri koruma uğruna canlarını seve seve verebileceğini gösteren mücadelenin millî şuuru ve imanının ortak adı olmuştur.

Mondros Mütarekesi'nden önce kurulan "Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye" ve "Cemaat-i İslâmiye" gibi daha çok dinî ağırlıklı olan cemiyetler -ki savaşı kaybeden-Türk insanının maneviyatını yükseltmek, yeniden moral gücü kazanmasında yardımcı olmak üzere kurulmuştu. Bu cemiyetlerin daha sonraları Müdafaa-i Hukuk cemiyetleriyle irtibatlı ve aynı gayeler için çalıştıkları tespit edilmiştir.34 Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra ilk teşkilatlanma 5 Kasım 1918'de Kars İslâm Şurası'nın kurulmasıyla başlamıştır.35 Daha sonraları işgal veya ilhak tehlikesine yakın olan bölgelerde "Müdafaa-i Hukuk" teşkilatları kurulmaya başlar. Edirne'de 30 Kasım 1918 tarihinde Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, 1 Aralık 1918'de İzmir'de İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti; merkezi İstanbul'da 4 Aralık 1918'de Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti; İstanbul'da Kilikyalılar Cemiyeti 21 Aralık 1918 tarihinde ve Trabzon'da 10 Şubat 1919 tarihinde Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurulmuştur.36

Mustafa Kemal Paşa da teşkilatlanmaya çok önem vermiş, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geldiği andan itibaren özellikle bölgelerde "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetlerinin kurulması meselesini en önde tutmuştur. Mesaisinin önemli bir kısmını bu işlere ayırdığını, meşhur Nutuk'un ilk sayfalarından itibaren verilen bilgi ve belgelerden anlamak mümkündür. Mayıs 1919'daki şu ifadeleri millete güveninin en açık ifadesidir: "Gaye-i istiklâlin istihsaline kadar tamamiyle milletle birlikte, fedakarane çalışacağıma mukaddesatım adına yemin ettim. Artık benim için Anadolu'dan hiçbir yere gitmemek kat'idir." Milletin mücadeleye başladığı andaki durumunu ise şu şekilde izah etmektedir: "Türkiye ve Türkiye halkı, istiklalini ve mevcudiyetini imhaya matuf elim darebat (darbeler) karşısında kaldığı gün, dünyayı beşeriyette hiçbir nokta-i istinada malik (dayanak noktasına sahip) bulunmuyordu. Yalnız ve ancak kalp ve vicdandaki azm ü imana güvenerek ya istiklaline sahip ve hakim olarak yaşamaya ve yahut ölmeye karar verdi. Bu kararın icab-ı tabiisi olmak üzere el-an devam etmekte olan mücahede-i milliyesine (milli cihada) başladı."37

Türk milletinin sahip olduğu cevherin içinde gizli olduğunu, onu çıkarmak gerektiğini bunun da teşkilatlanma yolu ile olabileceğini Mart 1920'de yaptığı konuşmada şöyle vurguluyordu: "Bu çölden bir hayat çıkarmak bu inhilalden bir teşekkül yaratmak lazımdır. Boş görünen saha doludur, çöl

sanılan bu alemde saklı ve kuvvetli hayat vardır. O millettir. Eksik olan şey teşkilattır, işte şimdi onun üzerindeyiz.”38

Milli Mücadele’nin sosyal tarihi adlı eserde, söz konusu teşkilatlanma ve cemiyetleşme hakkında şöyle deniliyor: “Redd-i İlhak dernekleri yaşanılan toprak parçasının herhangi bir yabancı ama o günün deyimi ile ‘medeni’ uluslarınca değil, geçmişte ve hâlâ Osmanlı uyruğu olan soy kümelerince ilhak edilmesine karşı kurulmuşlardır. Müdafaa-yı Hukuk ise, genelde Osmanlı, ama özelde artık Osmanlı’dan arda kalan Müslüman nüfusun haklarının savunmasını içeren bir örgütlenmenin belirtisiydi. Anadolu halkı, Batı istilacılardan, diğer yenik Avrupalı rakiplere uygulanan kurallar dışında ve daha ağır yaptırımlara uğramak istemiyorlardı.”39

Müdafaa-yı Hukukun, “Müslüman nüfusun haklarının savunulmasını içeren bir örgütlenme” olması, aynı zamanda Milli Mücadele’nin sosyal yönünün incelenmesinde de, İslam unsurunu ön plana çıkarmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa’nın mecliste yaptığı bir konuşmasında “İslam” unsuruna ağırlık verildiği açıkça belirtilmiştir. “… Binaen-aleyh muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğimiz millet, bit-tabii bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslamiyyeden mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsuru İslam, bizim kardeşimiz ve menafiî tamamıyla müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasatın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı İslamiyye ki; vatandaştırlar, yek -diğerine karşı hürmeti mütekabile ile riayetkardırlar ve yek- diğerinin her türlü hukukunu ırki, içtimai, coğrafi hukukuna daima riayetkar olduğunu tekrar ve teyit ettik ve cümlemiz bu gün samimiyetle kabul ettik. Binaen-aleyh, menafiimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkez değil, hepsinden memzuc (karışık) bir unsur-ı İslam’dır bunun böyle terakkisini ve su-i tefehhümata meydan verilmemesini rica ediyorum.”40

Prof. Dr. Şerif Mardin’in ifadesi ile; “Bağımsızlık Savaşı sırasında mücadelenin sürdürülmesinin genellikle üzerinde durulmayan bir İslami dayanağı vardır.”41 Zira din adamlarının bu mücadelede önemli bir yere sahip oldukları da ortaya çıkmaktadır. “İstanbul’un dışındaki yörelerde Türkiye’nin toplumsal strüktürünü oluşturan kurumlar içinde vilayet idaresine paralel, fakat halk tabakalarına daha yakın olan İslami kurumlar bu noktada önemli rol oynamıştır. Anadolu’da istilaya karşı örgütlenme, birçok yerde din adamları tarafından yürütülmüştür.”42

Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşlarında reis olarak ya da idari heyetlerinde faal üye olarak, o bölgenin müftüsü ya da ulemadan, başka bir ifade ile, din alimlerinden birçok kişinin görev yaptıkları bilinmektedir. Ankara Müftüsü Rifat (Börekçi) Efendi, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Amasya Müftüsü Hacı Mustafa Tevfik Efendi bunlardan sadece birkaç tanesidir. Milli Mücadele Dönemi’ni, genel ve bölgesel olarak ele alıp, bilimsel bir araştırma olarak ortaya konulan pek çok eser ve araştırmada vurgulanan hususu açıklayan pek çok örnek görmek mümkündür.43

Çeşitli yönden olduğu gibi sosyal bakımdan da, Milli Mücadele’yi başarıya ulaştıran “Hareket-i Milliye”nin motor gücü “Müdafaa-yı Hukuk Ruhu” ve bu ruhun kendisinde tecelli ettiği Müdafaa-yı

Hukuk Cemiyetleri olmuştur. Sivas Kongresi'nde (4-11 Eylül 1919) alınan kararla "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti" adını alan bu cemiyetlerin maksadını H. Rauf (Orbay) Bey'in şu cümlesi ne güzel özetlemektedir: "Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nden maksat, İslam ahaliyi bir noktada toplamak ve fırka ve tefrika göstermemektir."44

Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusa'nın işgal kuvvetlerince basılıp dağıtılması üzerine (16 Mart 1920'de) yayınladığı Tamim'de; "…Biz hukukumuzu ve istiklalimizi müdafaa için giriştiğimiz mücahedenin (bir başka ifade ile cihadın) kutsiyetinin kail (söyleyen)… davamızın meşruiyet ve kutsiyeti, bu müşkül zamanlarda Cenab-ı Hak'tan sonra en büyük zahirimizdir."45 sözleri bile yürütülen mücadelenin "Mücahede" yani dini yönü ağır basan bir mücadele olduğunu açıkça göstermektedir.

Konuyu Prof. Dr. Ercüment Kuran'ın şu tespitleri ile sonuçlandırmak hem Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'deki rolünü belirtmesi hem de bu mücadelenin sosyal boyutunda en ağırlıklı hususun din olduğunu ortaya koyması, konunun hülasası olacaktır. "İstiklal Savaşı devamınca Mustafa Kemal Paşa, Türk milleti'nin kurtuluşunu sağlamak için, İslam mücahitliği davasını gütmüştür. Büyük şair Mehmet Akif'in derin bir ruh coşkunluğu içinde yazdığı İstiklal Marşımız, bu devrin milli olduğu kadar da dini heyecanını aksettirir. Sakarya Zaferi'nden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya Gazi unvanının verilişi, Milli Mücadele'nin İslami hüviyetini açıkça ortaya koyar.46

1 Bülent Tanör, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), İstanbul, 1992, s. 11-12.

2 Erik J. Zürcher, Milli Mücadele'de İttihatçılık, (çev. Nüzhet Salihoğlu), İstanbul, 1983, s. 53-56.

3 Köprülü, Türk İnkılabını açıklarken; 1936-40 yılları arasında "ihtilal bir tek insanda, kahramanda toplanır" diyen Carlyle'in kahramanlar nazariyesine sadık kalarak, Tekinalp'in "Kemalizm" adlı eserine yazdığı önsözde ifade ettiğine göre; "İnkılap hareketlerinin tamamen Atatürk'ün iradesinin, dimağının ve imanının neticeleri olduğunu ve Türk İnkılabı Tarihi tedkiki yapılırken bu merkezden hareket edilmesi gerektiğini" söylemektedir. 1959'lara gelindiğinde ise Köprülü, "Türk Milletinin Hedefleri" konulu yazısında (Cumhuriyet, 4-5 Aralık, 1959) bu fikrinin tamamen tersini ifade etmekte ve şöyle demektedir. "Atatürk tarafından gerçekleştirildiği için onun adını alan siyasi ve içtimai inkılaplar, milletimizin tarihi tekamülü esnasında kuvvetle hissedilmiş tarihi zaruretlerdir ki, memleketin mütefekkirleri tarafından uzun yıllar boyunca ortaya atılmış, umumi efkarda münakaşa mevzuu olmuş ve bunların gerçekleştirilmesi lüzumu münevverler tarafından umumiyetle kabul edilmiştir."

4 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, 2. Baskı, Ankara, 1983, s. 50-51. Yazar Milli Mücadele'nin değişik boyutların olduğu şu ifadelerle belirtilmektedir. "Anadolu hareketi, yalnız bir savunma değildir; onun siyasal ve sosyal yönleri de vardır ki, buna Milli Mücadele demek uygun olur." Aynı eser, s. 49.

5 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, 5. Baskı, İstanbul, 1981, s. 65.

6 (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor) İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, (Yayına Hazırlayan: Taylan Sorgun), 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 224.

7 Tarih IV, 2. Baskı, İstanbul 1934, s. 15-16. (TTTC Yayını, Devlet Matbaası).

8 Tanör, a.g.e., s. 13.

9 Bayram Kodaman, "Milli Mücadelenin Tarihi ve Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi", Milli Mücadele-Birinci Amasya Sempozyumu (Amasya 20-22 Haziran 1986), Samsun Eser Matbaası, s. 26.

10 Suat Tahsin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Haliki Gazi Mustafa Kemal, İstanbul, 1933.

11 Samet Ağaoğlu, Kuvva-yı Milliye Ruhu, Ankara, 1981, s. 179-180.

12 Atatürk, 1001 Temel Eser Dizisi, MEB. Yay., İstanbul 1970, s. 60.

13 Kazım Karabekir, Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir, İstanbul 1991, s. 156.

14 Tahsin Demiray, İstiklal Harbimizin Müdafaası, 2 baskı, İstanbul 1969, s. 39.

15 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. I., 14. Basılış, M E Basımevi, İstanbul, 1982, s. 15-16.

16 Bkz. Tanör, a.g.e., s. 13.

17 R Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Ankara, 1973, s. 64-65.

18 Cemiyetler hakkında genel bilgi için bkz, Yücel Özkaya, "Ulusal bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IV. Kasım, 1987, Sayı, 10, s. 139-186.

19 Geniş bilgi için bkz., Sonyel, a.g.e., s. 65-66. Resmi görüş ise, bu tarihi 19 Mayıs 1919 olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışını kabul etmektedir. (bkz. Afet İnan, Tarihten Geleceğe, T. C. İş Bankası yay., Ankara, 1973, s. 53.).

20 Sadi Irmak, Milli Mücadele'de Atatürk'ün Çevresi, İlk Mücahitler, İstanbul, 1986, s. 6-7.

21 Kemal Zeki Gençosmanoğlu, Devleti Kuran Meclis, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1981.

22 Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 29, Ankara, 1961, (26. İçtima), s. 229-230.

23 Aynı yerde; Bu konuda geniş bilgi için bkz., Bayram Sakallı, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi-Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İstanbul 1997, s. 151-154. Öyleki ilk defa "Müdafaa-i Hukuk-ı Millet Cemiyeti" adıyla bir cemiyet İstanbul'da 21 Ekim 1918'de kurulmuştur (Sakallı, a.g.e., s. 154).

24 Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu, Cilt: I, Ankara, 1987, (Milli Kütüphane Yayını). İstanbul'da Hüseyin Enver, Bezmi Nusret tarafından neşredilmiştir.

25 Bu cemiyet hakkında geniş bilgi için bkz., Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası (II. Meşrutiyet İttihat Terakki'ye karşı çıkanlar), İstanbul 1990, s. 26; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İstanbul 1984, s. 481-482; Şefika Kurnaz, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), Ankara, 1990, s. 101 ile 108.

26 Bkz. Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. I, s. 205-208 (İletişim Yayınları).

27 Tanör, a.g.e., s. 14.

28 Tarık Zafer Tunaya, "Bu Devletin Temelleri: Müdafaa-i Hukuk Ruhu", Vatan Gazetesi, 23 Mart 1949, Çarşamba, yıl: 8, sayı: 2813, s. 2.

29 Tarık Zafer Tunaya, "Bu Devletin Temelleri: Milli Hakları Muhafaza", Vatan Gazetesi, 10 Haziran 1950, Cumaertesi, yıl: 10, sayı: 3252, s. 2.

30 Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, İstanbul 1986, s. 10, (MEB yayını).

31 Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, 2. Baskı, İstanbul, 1981, s. 28-30.

32 Başbakanlık, Bab-ı Âli Evrak Odası Arşivi 85/3-34 Numaralı Defter, Dosya Nu: 240711; Ayrıca 118/3-67 Numaralı Defterde 343178 numaralı dosyada; 29 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Samsun livası ile sair icab eden mahallere tahsisat-ı mestureden (örtülü ödenek) para gönderildiği belirtilmektedir.

33 Başbakanlık, Bab-ı Âli Evrak Odası Arşivi, 86/3-35 Numaralı Gelen Evrak Defteri (Kayıt Nu. yok).

34 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Bayram Sakallı, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi-Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İstanbul, 1997, s. 85-122.; ayrıca bkz., Bayram Sakallı, "Millî Mücadele'de Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle İlişkileri", Türk Kültürü Araştırmaları, C. XXVIII, Ankara, 1995, s. 351-360.

35 Geniş bilgi için bkz., Kars Millî İslâm Şurası (5. 11. 1918-17. 1. 1919) ve Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919), (Hazırlayan, Cem-Ender Arslanoğlu), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 20; Ayrıca bkz., Ender Gökdemir, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara, 1998.

36 Adı geçen cemiyetler hakkında daha geniş bilgi için bkz., Sakallı, a.g.e., s. 158-230.

37 Karal, a.g.e., s. 12.

38 Aynı eser, s. 15.

39 Doğu Ergil, Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi, Ankara, 1981, s. 48.

40 Atatürk'ün söylev ve Demeçleri, C. I, (3. Baskı), Ankara, 1981, s. 73-74.

41 Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset, İstanbul, 1991, s. 30.

42 Mardin, a.g.e., s. 30.

43 Ali Sarı Koyuncu, Milli Mücadelede Din Adamları, C. I. II, Ankara, 1995; Cemal Kutay, Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları, Ankara, 1973 gibi eserler bunlardan bazılarıdır.

44 Sivas Kongresi Tutanaklar, (haz. Uluğ İğdemir), Ankara, 1969, s. 4.

45 Nutuk, C. I, s. 419-420. Bu anlamda konuşma ve düşüncelere Nutuk'un ve Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin pek çok yerinde rastlamak mümkündür.

46 Ercüment Kuran, Atatürkçülük Üzerine Denemeler, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1982, s. 26.

B. Anadolu'da İşgaller, Millî Direniş Hareketleri ve Sevr Antlaşması

Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler / Doç. Dr. Mehmet Şahingöz [s.726-744]

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonunda mağlûp sayılan Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzalamak mecburiyetinde bırakılmıştı. İtilâf Devletleri Mütareke'nin mahut 7. ve 12. maddelerine dayanarak Kasım 1918 başlarından itibaren memleketin çeşitli bölgelerini işgal etmeye başladılar. Bu işgal hareketlerine karşı Türk milleti, kendisine reva görülen mezalim ve haksızlıklara karşı bir tepki olarak memleketin en ücra köşelerine kadar her tarafta protesto mahiyetinde toplantılar düzenlemiştir. Bu toplantıların sonunda çeşitli makamlara protesto telgrafları gönderilerek, hâdiseler karşısında tavır ve düşünceleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Meselâ, güney bölgelerinde yapılan her işgal ve değişiklikler, Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin istifası, Sevr Antlaşması'nın imzalanması, herhangi bir devlet adamının millî menfaatlere uymayan sözleri ve davranışları veya yabancı bir devlet adamının Türkiye hakkında beyanatı, Osmanlı İstiklâl Günü münasebetiyle, herhangi bir cephede kazanılan galibiyet veya mağlubiyet üzerine, İzmir'in, İstanbul'un, Maraş'ın işgali üzerine, Kuvâ-yı Milliye'nin tanınması, Sivas Kongresi kararlarına iltihak edilmesi gibi, sayısı daha da artan pek çok mevzu üzerine mitingler yapılmış, miting sonunda alınan kararlar ilgili makamlara protesto telgrafları ile duyurulmuştu. Anadolu'nun birçok yerinde halk bu tür toplantılar yapmış ve çeşitli makamlara protesto telgrafları göndermiştir. Bunlar içerisinde hiç kuşkusuz en önemlisi İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali hâdisesidir.

Yunan kıt'aları 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir rıhtımına çıkmaya başladılar. Şehrin yerli Rum ahalisi Efzun taburlarını coşkun gösterilerle karşıladı; İzmir metropoliti, sevinç gözyaşları arasında, gelenleri takdis etti. Bu gelenler, asırların rüyasını gerçekleştiren son hamlenin müjdecisi olarak selâmlanıyorlardı. Bütün davranışlar, işgalin geçici bir süre için değil, aksine daimi olduğunu, bir ilhak niteliği taşıdığını gösteriyordu.

Bu suretle başlayan İzmir'in işgali, başından sonuna kadar, sözün tam anlamıyla, tüyler ürpertici facia sahneleri ile doludur. 15 Mayıs'ta karaya çıkan Yunan askerleri ile İzmirli Rumların birlikte Türklere nasıl davrandıklarını gösteren çok sayıda belge vardır.

Yunan işgal ve faciası sadece işgal günüyle kalmadı. Yunanlılar 16 Mayıs ile 12 Haziran arasında Urla, Çeşme, Torbalı, Menemen, Manisa, Bayındır, Selçuk, Aydın, Ayvalık, Tire, Kasaba, Ödemiş, Nazilli, Akhisar ve Bergama'yı işgal ettiler. 17 Haziran'da Menemen'de bir katliam yaptılar. Hulâsa, ünlü Tarihçi Toynbee'nin dediği gibi "15 Mayıs 1919'da yıkıcı bir kuvvet Batı Anadolu'ya bir anda volkan dehşetiyle saldırmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden altı ay sonra sivil halk ve

silâhsız Türk askerleri İzmir sokaklarında katledilmiştir. İzmir'in köyleri de tahrip edilmiş ve kan deryası hâline sokulmuştur."1

I. İzmir'in İşgaline Karşı Gösterilen Tepkiler

İzmir'in işgali ve sonrası ortaya çıkan faciaya karşı Türk milletinin tepkisi de büyük olmuştur. Tamamen haksız ve Mondros Mütarekesi'nin ruh ve maksadına aykırı olarak yapılan bu işgalin, bilhassa Yunanlılara yaptırılması, onların da İzmir'e ayak basar basmaz, katliam ve mukaddesata tecavüze girişmeleri, Türk milletinin millî duygularına çok büyük ölçüde tesir etmişti.

Türk basını da genellikle, askerî işgal ve politik baskılara rağmen milletin duygularına tercüman olarak, İtilâf Devletlerine karşı millî ve medenî cesaretle mücadele ve halkı uyanıklığa, vatanları için ellerinden geleni yapmaya davet ediyordu.2 Zaten İzmir'in işgal sabahı "Redd-i ilhak Heyet-i Millîyesi" tarafından bütün yurda gönderilen telgraflar bir bomba gibi patlamış, daha işgal anından itibaren, memleketin her tarafından pek çok telgrafla ilgili makamlara gönderilmeye başlanmış, yapılan mitingler sonucunda alınan kararlar da yine telgraflarla ilgili makamlara ulaştırılmıştı.

Daha sonraları da İzmir katliamından kaçabilen Türklerin anlattıkları ve işgalin genişlemesiyle ortaya çıkan facianın bütün yurtta öğrenilmesiyle birlikte milletin ruhunda nefret fırtınaları büsbütün kabarıyor, bu heyecanla da art arda mitingler tertip olunarak, yapılan tecavüz ve mezalim şiddetle protesto ediliyordu.

A. Mustafa Kemal'in İzmir'in İşgali Üzerine Mitingler Yapılmasını Tavsiye Etmesi

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığı günden itibaren memleket meseleleri ile yakından ilgilenmeye başladı. Özellikle İzmir'in işgali hâdisesinin memlekette yarattığı umumî heyecan, onun çalışmalarına değişik bir yön ve kuvvet kazandırdı. Tevfik Bıyıkoğlu'nun dediği gibi; "Yunanlıların İzmir'e çıkışının, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişiyle aynı günlere rastlaması, pek garip olduğu kadar hayırlı bir tesadüf olmuştur. Çünkü, Yunan darbesi en miskin ruhlarda bile; Bu kadar da olmaz isyanını yaratmıştı. Bütün gönüller ıstırap içinde sanatını bilen basiretli bir lider için bundan daha büyük cesaret ve kuvvet kaynağı olamazdı. Mustafa Kemal, milyonların gönül ıstırabından, millî mukavemet iradesini yoğuracaktı.3

Mustafa Kemal, işe, önce Yunan tecavüz ve mezalimi hakkında fedakâr ve kahraman Anadolu halkını aydınlatmak için, İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'nun her yerinde mitingler tertip ettirmekle işe başladı.4 Bu vaziyeti Nutuk'ta kendisi şöyle anlatır:

"Dikkate değer bir noktadır ki, İzmir ve onun arkasından Manisa'nın ve Aydın'ın işgali ve yapılan tecavüz ve zulümler hakkında henüz millet aydınlanmamış ve millî varlığa vurulan bu feci darbeye karşı açıkça, herhangi bir şekilde tepki ve şikâyet gösterilmemişti. Milletin bu haksız darbeler karşısında sessiz ve hareketsiz kalması, elbette milletin lehinde tefsir olunamazdı. Onun için milleti uyandırıp harekete geçirmek lâzımdı. Bu maksatla 28 Mayıs 1919 tarihinde, valilere ve müstakil

mutasarrıflıklara, Erzurum'da 15. Kolordu, Ankara'da 20. Kolordu ve Diyarbakır'da 13. Kolordu komutanlıklarına, Konya'da Ordu Müfettişliği'ne bir genelgeyle şu yolda tebligatta bulundum.

İzmir'in ve maalesef bunu takip eden Manisa ve Aydın'ın işgali, ilerideki tehlikeyi daha açık olarak hissettirmiştir. Yurt bütünlüğümüzün korunması için milletçe daha canlı olarak tepki gösterilmesi ve bunun devam ettirilmesi lâzımdır. Millî hayat ve istiklâlimizde gedikler açan işgal ve ilhak gibi hâdiseler bütün millete kan ağlatmaktadır. Istıraplar zapt olunamıyor. Hazmedilmesi ve dayanılması mümkün olmayan bu duruma derhâl son verilmesinin bütün medenî milletler ile büyük devletlerin adalet ve nüfuzlarından sabırsızlıkla beklendiğini göstermek gayesiyle, önümüzdeki hafta içinde ve muhtelif vilâyetlere göre pazartesi başlayıp çarşamba günü müracaatın arkası alınmak üzere büyük ve heyecanlı mitingler yapılarak, millî nümayişlerde bulunulması, bunun bütün kasaba ve köylere kadar genişletilmesi, bütün büyük devletlerin temsilcileriyle, Bâbıâli'ye uyarıcı telgraflar çekilmesi, yabancıların bulunduğu yerlerde yabancılar da uyarılmakla beraber millî nümayişlerde terbiye ve sükûnetin korunmasına son derece dikkat edilmesi, Hıristiyan halka karşı bir tecavüz ve nümayiş ve düşmanlık gibi tavırlar alınmaması zarurîdir.

Zâtıâlilerinin bu fikirler etrafında hassas ve müessir bulunmaları dolayısıyla işin iyi idare edileceği ve başarıya ulaşacağına acizlerinde tam bir güven vardır. Neticesinden haberdar buyurulmamı rica ederim"5

Bu tamim üzerine, zaten işgal gününden beri devam eden mitingler ve protesto telgraflarının sayısı gittikçe artmıştır. Üstelik bu davetin resmî bir ağızdan yapılmış olması daha büyük bir mana ifade ediyordu; çünkü Mustafa Kemal o zaman padişah ve hükûmet adına bu vazifeyi ifa etmiş oluyordu.

İzmir'in işgali milletin hayatında gerçekten bir dönüm noktası olmuştu. Öyle ki o güne kadar, Mütareke pek çok defa ihlâl edilmiş, Mütareke şartları hilâfına işgaller ve davranışlar olmuştu. Fakat İzmir'in işgali halk üzerinde büyük bir tesir bırakmıştı. İzmir Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri ve miting kararlarında geçtiği şekliyle milletin can damarıydı. Denize açılan en önemli kapısıydı. Üstelik İzmir, diğer şehirler gibi İngiliz, Fransız veya İtalyanlar tarafından değil, -ki onlarda olsa tepki yine bundan az olmazdı- Yunanlılarca yapılmıştı.

O Yunanistan ki eski bir Osmanlı vilâyeti idi ve Anadolu'da da birçok soydaşları vardı. Üstelik tarihî deneyler göstermiştir ki, Balkanlı milletler, Osmanlı hâkimiyetine son verdikleri yerlerde, çoğu kez Müslümanlık ve Türklük eserlerini silip süpürürcesine barındırmamakta, en azından pek ağır bir baskı altına almaktadır. Şimdi bu işlem, düşman ordularının birkaç kez çiğnedikleri Doğu Trakya gibi bir bölgeye değil, Ege bölgesine uygulanıyordu.6 Bu uygulama da gelen haberlere göre korkunç boyutlardaydı. İnsanlık âlemine yakışmayan bir mezalim uygulanıyordu. Bu vaziyet Türk milletini derinden yaralıyordu. Millî Mücadele'nin başlamasında İzmir'in işgalinin küçümsenmeyecek bir yeri olmuştur.

Mustafa Kemal, Türk milletinin bu duygularını, millî menfaatler doğrultusunda harekete geçirmek için, milletin daha çok aydınlatılması icap ettiğini iyi biliyordu. Bu da ancak mitinglerle mümkün olabilirdi. 28 Mayıs 1919 tarihli tamimi ile de bunu yapmak istemişti. Gerçekten de bu tamim üzerine her yerde mitingler yapılıyor, halkın heyecanı ve hissiyatı ortaya konuyordu.

B. İstanbul Mitingleri

Memleketin her yerinde yapılan bu protesto ve mitinglerin en kalabalık ve heyecanlı olanları, İtilâf Devletlerinin gözleri önünde İstanbul'da yapılmış olanlardı. Yapılan mitingler içerisinde İstanbul mitinglerinin ayrı bir yeri vardır; çünkü bu mitingler resmen olmasa bile fiilen İtilâf Devletlerinin işgalleri altında bulunan bir yerde yapılıyordu. Limanda demirlenmiş bulunan büyük düşman donanmasının şehre çevrilmiş olan toplarının korkunç namluları ne de İstanbul sokaklarında tüfeklerin ucunda parlayan süngüleriyle dolaşan müttefik askerleri, vatanlarından bir parçanın kopup gitmesi karşısındaki duygularını dile getirmek isteyen İstanbul halkını, coşkun bir sel hâline gelmekten men edebildi.

İzmir'in işgalinin duyulmasıyla birlikte şehirde "millî matem" ilân edildi ve mitingler yapılması için faaliyete geçildi. Faaliyetin merkezi de umumîyetle Türk Ocakları oldu. İlk umumî toplantı 18 Mayıs'ta Darülfünûnda yapıldı. Darülfünun bilumum fakülteleri, müderris ve talebeleri, Darülfünûn konferans salonunda toplanarak İzmir'in işgalini protesto ettiler. Saat on bir sıralarında yapılan toplantı Tıp Fakültesi Meclisi müderrislerinden Akil Muhtar (Özden) Bey'in başkanlığında başladı. Müderrislerden Muslihittin Adil Bey, Dr. Akil Muhtar (Özden) Bey, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Yusuf Razi (Bel) Bey, Sırrı Bey ve bütün gençler namına söz alan Servet Bey'de konuşmalarında; İzmir'in işgalini şiddetle reddettiklerini ifade eden konuşmalar yaptılar.7

Darülfünun toplantısını müteakip Türk Ocaklı gençler tarafından 19 Mayıs 1919 tarihinde Fatih Parkı'nda da bir8 miting yapıldı. Saat ikiden itibaren Vezneciler'den Fatih Belediyesi önüne kadar büyük bir kalabalık toplandı. Kadın, erkek, çoluk-çocuk yetmiş beş-seksen bin arası olduğu tahmin edilen kalabalık siyah bayraklarla donatılmış meydanda oldukça heyecanlı bir kitle meydana getirmişti. Mitinge katılanların pek çoğunun göğsünde siyah kenarlı "İzmir kalbimizdir" etiketini taşıyorlardı. Siyah zemin üzerine beyaz ay yıldızlı bayrağın konmuş olduğu hitabet kürsüsüne ilk olarak Halide Edip (Adıvar) Hanımefendi olmak üzere pek çok kişi İzmir'in işgali ile ortaya çıkan vaziyeti anlatarak bu işgali kabul edemeyeceklerini belirten konuşmalar yaparak protestolarını ifade ettiler.9

Fatih'te yapılan mitingden bir gün sonra 20 Mayıs 1919'da Dârülfünûn gençliği Üsküdar'da bir miting tertip etti.10 Yine Fatih mitinginde olduğu gibi siyaha boyanmış bayraklar donatılmış meydanda otuz bin kişi kadar insan toplanmıştı. Mitingde ilk konuşmayı Üsküdarlı Şair Talat Bey yaptı. Talat Bey'in konuşmasını müteakip diğer konuşmacılar da işgali te'lin eden konuşmalar yaparak halkı birlik ve beraberliğe çağırdılar.11

İstanbul'da art arda yapılan kapalı salon ve açık hava toplantıları devam eder. 22 Mayıs 1919 tarihinde havanın muhalefetine rağmen üçüncü açık hava toplantısı Kadıköy'de yapılır. Mitingin hazırlanışında Tıbbiyeli öğrenciler önemli rol oynarlar. Sürekli yağan yağmurun altında toplanan yirmi bin kişi İzmir'in işgalini protesto eder.12

İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da 18 Mayıs'tan itibaren başlayan millî galeyan, 23 Mayıs 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir tezahür olarak kendini gösterdi. O zamana kadar yapılan mitinglerin en muazzamı olan bu mitinge tahminen 200.000 kadar kişi katıldı.13

Saat on birden itibaren meydan kadın, çoluk çocuk dolmaya başladı. Namazı müteakip meydan hıncahınç dolmuştu. Mektep talebeleri de ellerinde pankartlarla mitinge iştirak etmişlerdi. Çocuklar "millî matemi" temsil eden kokartları mitinge gelenlerin göğüslerine takıyorlardı. Sultanahmet Meydanı'ndaki parkın her tarafı siyah bayraklarla donatılmış, çeşitli yerlere pankartlar asılmıştı. Bu pankartlarda: "Yaşamak isteriz", "Müslümanlar ölmez, öldürülemez", "Hak isteriz", "İki yüz bin Müslüman Türk, iki yüz yirmi Ruma feda edilemez", "Yaşamak isteriz, Müslümanlar öldürülemez", "İzmir Türktür, Türk kalacaktır" cümlelerini yazmışlardı. Meydanın Sultanahmet Cami şerifi tarafındaki duvarın kenarına hitap kürsüsü yerleştirilmiş, kürsünün önüne de siyah bir çerçevenin içerisinde Wilson Prensiplerinin 12. maddesi yazılmıştı.14

23 Mayıs'ta Sultanahmet'te yapılan muazzam miting İtilâf Devletlerini ve hükûmet çevrelerini rahatsız etmişti. Bu tarihten sonra İstanbullu vatanseverlerce Beşiktaş ve Beyazıt'ta yapılması düşünülen mitinglere hükûmetçe izin verilmedi. Yayımlanan bir tebliğ ile de mitinglerin yapılması yasaklandı. Fakat bu yasaklama kararı İstanbul vatanseverlerini durdurmaya yetmedi. İzinsiz ve değişik bir usulle 30 Mayıs 1919'da Sultanahmet'te ikinci büyük miting yapıldı. Cuma gününe rasgelen bugünde yayımladıkları davetiye ile milleti Sultanahmet Camii'ndeki Cuma namazına çağırdılar. Bu Cami'de toplanan 100.000 kişi namazı müteakip dağılmayarak miting yaptılar.15

30 Mayıs 1919 Cuma günü binlerce ahali adı geçen camilerde toplanarak vatanın kurtuluşu ve İzmir şehitleri için dua ettiler. Namazı müteakip halk, toplu olarak Sultanahmet Meydanı'na doğru bölük bölük toplanmaya başlamıştı. Mitingi tertip edenler meydanda gerekli tedbirleri almışlardı. Meydanda siyahlarla örtülü bir kürsü yerleştirilmiş, kürsünün etrafını ellerinde çeşitli pankartlar bulunan mektep talebeleri çevirmişti. Konuşmacılar İzmir'in işgali hakkında bilgiler vererek bundan sonra gelişecek olaylara da dikkat çektiler. Mitingin sonunda alınan kararlar başta padişah ve hükûmet yetkilileri olmak üzere İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderildi.16

C. Anadolu'da Yapılan Mitingler

İzmir'in işgali sözün tam anlamıyla başından sonuna kadar tüyler ürpertici facia sahneleri ile doludur. İzmir'in işgali sabahı "Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi tarafından memleketin her tarafına gönderilen telgraflar17 bir bomba gibi patlamış, daha işgal anından itibaren pek çok sayıda protesto telgrafı ile ilgili makamlara gönderilmeye başlanmıştı. Daha sonraları da İzmir katliamından kaçan Türklerin anlattıkları ve işgalin genişlemesiyle ortaya çıkan fecayiin öğrenilmesiyle milletin ruhunda

kopan nefret fırtınaları büsbütün kabarmış, bu heyecanla art arda mitingler tertip edilerek, yapılan tecavüz ve mezalim şiddetle protesto edilmiştir. Mitinglerin büyük heyecan içerisinde yapılmasında mutlaka Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919'da Havza'dan çeşitli makamlara göndermiş olduğu tamimin de büyük tesiri olmuştur. Mitinglerde milletçe çeşitli kararlar alınarak ilgili makamlara telgraflarla duyuruluyordu.

İstanbul'daki İngiliz temsilcisi Webb işgalden hemen bir gün sonra gönderdiği raporunda, "memleketin her tarafından hadsiz hesapsız protesto telgrafları aldığını, umumî efkârın her tarafta galeyana gelmiş görüldüğünü"18 bildirir. Amiral Calthorpe da birkaç gün içinde 675 yerden şahsı adına protesto telgrafı aldığını yazar.19 Bu mitingler İtilâf Devletleri üzerinde hemen tesirini gösterir. İngilizler ilk olarak da hükûmete baskı yaparak, mitinglerin yapılmasını yasaklama kararı aldırırlar.20 Fakat bu karara rağmen memleketin her tarafında mitingler yapılmasına devam edilmiştir.21

II. Maraş ve Havalisindeki Ermeni Mezalimine Karşı Gösterilen Tepkiler

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti fiilen savaşı bitirmiş oluyordu. Bundan sonra İtilâf Devletleri ile yapılacak olan bir sulh antlaşmasıyla, Türkiye'nin geleceği tayin edilmiş olacaktı. Mütarekenin yapılması ile, Osmanlı ülkelerinden hiçbirisinin işgal edilemeyeceği ve Mütareke tarihinden itibaren ileri hatların "Mütareke hattı" olarak kabul edileceğine inanılıyordu. Mütareke, Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasındaki düşmanlığa son veren bir mukavele sayılıyordu. Fakat, İtilâf Devletleri bu fiilî vaziyetten faydalanmak suretiyle, sonunda kârlı çıkmanın yollarını arıyorlardı. Mütarekenin hemen akabinde, Mütareke şartlarını istedikleri gibi tevil ederek Osmanlı memleketini yavaş yavaş işgale başladılar.

Harp içinde İtilâf Devletleri arasında Petersburg'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'na (9-16 Mayıs 1919) göre Musul vilâyetiyle Urfa, Maraş ve Ayıntap bölgeleri Fransızlara bırakılmıştı. Bununla beraber Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler, Fransa'ya karşı bir pazarlık konusu olarak ellerinde bulundurmak amacıyla petrol sahası Musul vilâyetiyle birlikte Kilis, Cerablus, Birecik, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ı da işgal etmeyi tasarladılar.22 1919 Ocak ayında Antep'i az bir zaman sonra da (22 Şubat 1919'da) Maraş ve Urfa'yı işgal ettiler.23

İngilizlerin işgalinden sonra başka yerlere göç etmiş olan Ermeniler de tekrar Maraş'a dönmeye başladılar. Fransız ve İngilizlerin desteğinden cesaretlenen Ermeniler bazı yerli halka hakaretlerde bulunmakta ve fırsat buldukça saldırmaktaydılar. İngilizler, Ermenilerin bu gibi şımarıklıklarının ve tecavüzlerinin gittikçe arttığını ve Türkler üzerinde, İngilizlere karşı devamlı bir reaksiyon yarattığını gördükçe, Türklerin ayaklanmasına sebep olacağı düşüncesiyle tedbir almak zorunda kaldılar.24

Bu arada İngilizler kendileri için riskli olmaya başlayan bu bölgeyi bir an evvel Fransızlara devretmeyi plânlıyorlardı. Fakat devretmeyi yaparken de, bundan azamî ölçüde faydalanmayı düşünüyorlardı. Bir kere devamlı olarak kaynayan bir bölgenin sorumluluğunu Fransızlara devretmek suretiyle onları Türklerle karşı karşıya bırakmışlardı. Sonra bölgeden çekilmek kararı ile büyük ölçüde kuvvetlerinin serbest kalmasını sağlamışlardı. En önemlisi, Türklerin ana vatanına dahil olan bu

toprakları nasıl olsa yabancılara bırakmayacaklarını anladıklarından, Fransızları bu bölgede meşgul ederek dikkatlerinin Arap ülkeleri üzerinden dağılmasını sağlamış olacaklardı. 15 Eylül 1919'da İtilâf Devletlerinin Paris'te yaptıkları toplantıda İngiliz kuvvetlerinin Kilikya'dan çekilerek buraların Fransızlara devri kararlaştırıldı.25 "Suriye İtilâfnamesi" diye bilinen bu antlaşmayla Güney Anadolu Fransızlara teslim edildi.

Maraşlılar, hâdiselerin bu minval üzere seyrine rağmen, hâlâ ümit var idiler. Ana vatana olan bağlılıklarını Mütareke ve İngilizlerin bu uzun işgal yıllarında göstermişler ve yurtlarının boşaltılacağı günleri güven içinde beklemişlerdir. Türk topraklarının yabancı işgalinden temizleneceğinin beklendiği bir sırada bölgeye bu defa Fransızlar tarafından el konması Türk halkını ciddî surette düşündürmüş, Barış Konferansı'na ve Wilson Prensiplerine ümit bağlayanları hayal kırıklığına uğratmıştı.

Fransız Yüksek Komiserliği'nin karakol değişikliğinden başka bir şey olmadığını söylediği bu işgal hareketi Ermenilerin de kışkırtmaları ile iyice çığrından çıkmaya başlamıştı. Üstelik karakol vazifesi görecek kuvvetin çok üzerinde Maraş'a asker ve mühimmat toplanmıştı. Bu arada saldırı ve tecavüzler arttı. Fransızların, Maraş'a gönderdikleri kuvvetler yolları üzerindeki köylerde ırza tecavüze kadar varan hareketlerde bulunuyorlardı. Bu vaziyet de Türklerin sabrını tüketmeye yetiyordu. Nihayet 20 Ocak 1920'de bu gerilim doruğa ulaştı ve Türkler ile Fransızlar arasında kanlı bir mücadele başladı.

Bu mücadele esnasında Maraş şehrinin yarısı yanmış ve üçte biri de top mermileriyle yıkılmıştı. Yapılan tahminlere göre en büyük mahallelerden on kadarı tamamen harap olmuştu. 7-8 cami, 15 okul ve Maraş kışlası yakılmıştı. Yapılan araştırmalara göre çarpışmalarda Maraşlılar 200 şehit ve 500 yaralı vermişlerdi.26

Maraş'ta hâdiselerin başlaması üzerine "Elbistan Heyet-i Merkeziyesi" 23.1.1920 tarihinde "Umûm Heyet-i İdarelere" bir telgraf göndererek Maraşlılara yapılan mezalimin protesto edilmesini istedi.27 Aynı mealde Mustafa Kemal de Heyet-i Temsiliye namına bir tamim yayımladı.28

İstanbul Hükûmeti de ilgili makamlar nezdinde hâdiseyi şiddetle protesto eder. Mustafa Kemal hükûmetin protestosunu İstanbul'da bulunan Rauf Bey'den öğrenir,29 ve 29.1.1920 tarihinde "malum adreslere tamim" ederek; "Maraş katliamı hükûmet-i merkeziyece şediden protesto edilmiş ve edilmekte bulunmuştur"30 diye bildirir.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa aynı tarihle 25.1.1920 tarihli tamimine "zeyl" olarak şu tamimi de ilgili makamlara gönderir.

"Maraş'ta Fransız ve Ermeniler tarafından Müslümanların katliamı insanlığı tedhiş edecek surette devam ediyor. Her tarafta derhâl mitingler yapılarak hükûmet-i merkeziyeye ve ecnebi mümessillere bu mezalime bir nihayet verilmesi için müracaat olunması ve bilfiil müdafaa ile meşgul olan felâketzede Maraşlı dindaşlarımızın yapılan teşebbüsattan doğrudan doğruya haberdar edilmesi ehemmiyetle rica olunur".31

Maraş hâdiselerinin duyulması üzerine, Anadolu'nun her tarafında derin bir teessür ve galeyan meydana gelir. Hâdiseyi protesto etmek için büyük mitingler yapılır ve ilgili makamlara protesto telgrafları gönderilerek Maraş'ta Fransızlar ve onların desteğindeki Ermenilerce yapılan katliam protesto edilir.32

Pek çok şehir ve kasabada yapılan bu mitinglerde Maraş ve havalisinde Ermenilerce uygulanan mezalim karşısında Türk milleti hissiyatını ortaya koymuş, bu hissiyat Millî Mücadele'nin verilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu ruh ile hareket eden millet, çeşitli mahallerde kurdukları "Kuvâ-yı Milliye" birlikleri ile Maraşlıların yardımına koşmuşlar ve kurtuluşta mühim rol oynamışlardır.

Mitingler tertip edenler İtilâf Devletleri ile tarafsız devletlerin temsilcilerine gönderdikleri telgraflarda haksızlığı açık şekilde ortaya koymuşlar, sadaret ve saltanat makamı ile Heyet-i Temsiliye'ye gönderdikleri telgraflarla da milletçe birlik ve mücadeleye devam etme azminde olduklarını göstermişlerdir.

III. Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası Sebebiyle Gösterilen Tepkiler

Mütareke sonrası kurulan Damat Ferid Paşa hükûmetleri, ülkenin içine düştüğü kötü durumun sorumluluğunu İttihatçılara yükleyerek, onlardan sorulacak hesapla İtilâf Devletlerini, özellikle İngiltere'yi memnun edeceklerini umuyorlardı. Damat Ferid'in önderliğini yaptığı gerek Hürriyet ve İtilâfçılar, gerekse tarafsız addedilenler savaşarak elde edilecek bir şey yoktur kanaatini taşıyor ve Sulh Konferansı'nda İngiltere'nin desteği alındığı takdirde en az zararla kurtulabileceklerini düşünüyorlardı.

Bu fikrin karşısında olanlar ise, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Anadolu'da örgütlenmiş, silâhlı ve fiilî bir mücadeleyi başlatmışlardı. Onlar da milletin kurtuluşunu ancak kendi "azim ve kararında" görüyor, her türlü mandacılığı ve himayeyi reddederek, tam bağımsız bir politika takip etmeye çalışıyorlardı.

Bu siyasî ortam içerisinde, hükûmetler bu iki görüşün kuvvet kazanması veya zayıflamasına bağlı olarak sık sık değişiyordu. Mütareke sonrası mağlubiyet psikolojisinin getirdiği yılgınlık ve bu durumdan kurtulmak için İngiltere'ye umut bağlanması, bu politikaların takipçisi Damat Ferid Paşa'yı sadarete getirmiştir. Kuvay-ı Millîye'nin Anadolu'daki belirgin üstünlüğü, işgallere karşı Batı Anadolu'da ve Çukurova'daki başarıları Damat Ferid yerine Kuvay-ı Millîyecilerin kabul edebileceği Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükûmetlerinin gelmesini sağlamıştır. Fakat kısmen de olsa milliyetçi karakterli olan ve Mustafa Kemal'in de desteğini alan bu hükûmetler ne İtilâf Devletlerince ne de onların sesi olan muhâlefetçe kabullenilemedi. Bu hükûmetlerden kurtulmak için siyasî oyunlar ve padişah nezdinde yapılan baskılarla bu hükûmetlerin iktidarına son verdirildi. Bu hükûmetlerden Salih Paşa Hükûmeti sadece yirmi sekiz gün iktidarda kalırken, Ali Rıza Paşa Hükûmeti 2 Ekim 1919'dan 3 Mart 1920'ye kadar iktidarda kalmıştı. Milliyetçilerin hissedilir bir güce ulaşmasının da, bu hükûmet zamanındaki gelişmelerden fazlasıyla faydalandıklarından kaynaklandığı söylenebilir.

Ali Rıza Paşa'nın istifasından sonra, istifadan çok, sadaret makâmına kimin geleceği merak uyandırdı. Bu sebeple tepkilerde iktidarı elinde bulundurmak isteyen güçler arasındaki mücadele ön plâna çıktı. Damat Ferid Paşa'nın taraftarları bu istifayı, Damat Ferid Paşa'yı tekrar iktidara getirmek için bir fırsat olarak görürken, Damat Ferid Paşa'nın tekrar iktidara gelme endişesi milliyetçileri oldukça huzursuz etmiş ve mâni olmak için çok fazla gayret göstermeleri gerekmiştir.

Ali Rıza Paşa kabinesinin İtilâf Devletlerinin tazyikiyle istifaya mecbur bırakılması ve yerine Damat Ferid Paşa veya onun emsali bir hükûmetin kurulması ihtimâli özellikle Anadolu ahalisini tedirgin etmiştir. Ali Rıza Paşa kabinesi döneminde elde ettikleri kazanımları kaybetmek ve başından beri destek verdikleri ve son umutları hâline gelmiş olan Kuvâ-yı Milliye hareketine son verilebileceği endişesiyle ve özellikle Mustafa Kemal'in vaziyeti açık bir şekilde anlatan 4 Mart 1920 tarihli "dakika fevt edilmeyerek, gayet şedît bir lisânla" ve aynı gece padişaha, Meclis-i Meb'usân Reisliğine ve matbuâta telgraflar gönderilmesi ve kendisine de bilgi verilmesini isteyen tamiminde33 tesiriyle kimi yerde Müdafaa-i Hukûk Cemiyeti, ahali ve eşraftan çeşitli zevat ile bazı din adamlarının imzalarıyla sadece protestonameler gönderilmiş, kimi yerlerde halk galeyanını mitingler ve mitingler sonunda gönderdiği telgraflarla protesto ederek, bu emr-i vakiyi kabul edemeyeceklerini, kendilerini tatmin edecek bir hükûmet olmazsa karşı koyacaklarını belirtmişlerdir.

Ülkenin hemen hemen her bölgesinden katılımın görüldüğü, Mustafa Kemal'in de tabiriyle tam bir "telgraf fırtınası"na dönen hareket etkili olacaktır. Gönderilen telgraflar da Mustafa Kemal'in tamiminde geçen ifadeler genellikle aynen alınmış, bazıları da bölgelerini alâkâlandıran millî taleple ve işgallere dikkat çekmeye çalışmışlar, padişaha ve saltanat makâmına bağlılıklarını bildirmiş olmakla beraber, milliyetçi harekete de inandıklarını açık ifadelerle ortaya koymaya çalışmışlardır. 201 yerleşim yerinden gönderilen protesto telgrafları34 arzulanan sonucu verir. Öyle görünüyor ki bu kadar telgraf saraya ulaşınca, daha ilk günlerden itibaren padişah, Ali Rıza Paşa'nın yerine yine ona benzer birini sadarete getirmek, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kabullenebileceği bir iktidar oluşturmak zorunda olduğunu anlamıştı. Bu telgraflar, Damad Ferid Paşa ve emsali birinin iktidara gelmesini engellemiş ve Mustafa Kemal'le Amasya görüşmelerini yapan Salih Paşa'ya iktidar yolunu açmıştır.

IV. İstanbul'un İtilâf Devletlerince İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler

İstanbul, Mondros Mütarekesi'ni müteakip 13 Kasım 1918'den beri gayri resmî olarak İtilâf Devletlerinin işgali altında bulunuyordu. Resmen işgal fikri ise 1920 yılının ilk aylarında ortaya atılmaya başlandı. Bunda Anadolu'daki milliyetçi hareketin güçlenmesinin oldukça önemli bir rolü vardı. Hele milliyetçilerin Maraş ve havalisindeki Fransızlara karşı başarıları İtilâf Devletlerini oldukça tedirgin etmişti. Bu arada sadarette bulunan Ali Rıza Paşa ve hükûmeti de milliyetçilerle iyi geçiniyor, âdeta onlara yardım ediyordu.

Amasya'da yapılan görüşmelerle o zamana kadar kanun dışı telakki edilen milliyetçi hareket meşruluk kazanmıştı. Böylelikle Ankara ile İstanbul arasında bir yakınlık doğmuş oluyordu ki bu da İtilâf Devletleri için tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. İtilâf Devletleri, Ali Rıza Paşa iktidarı zamanında,

Türk düzenli birlikleri ile Kuvay-ı Millîye'nin birbirlerine daha çok yardım etme durumuna girdiğini görmekte de gecikmediler. Onlara göre Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın Kilikya'da Fransızlara, İzmir'de Yunanlılara karşı direnen Kuvâ-yı Milliye'yi desteklediği bir gerçekti. Gerçekten de Cemal Paşa, Kuvâ-yı Milliyenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 12. Kolordu emrine para bile göndermişti.35 Paşaların hareketinden tedirgin olan İtilâf Devletleri temsilcileri hükûmete baskı yaparak 21 Ocak 1920'de bu paşaları istifaya mecbur etmişti.

Bu arada seçimler yapılmış ve Anadolu'da yapılan seçimlerde mebusların çoğunluğunu milliyetçiler kazanmıştı. Mustafa Kemal'in dışında bütün mebuslar İstanbul'a gelmiş ve 12 Ocak'ta açılan mecliste güçlü bir grup kurmuşlardı. Bu mebuslar İtilâf Devletleri temsilcilerinin gözleri önünde milliyetçi nutuklar atıyor ve İtilâf Devletlerinin menfaatlerine dokunan kararlar alıyorlardı. Hele 28 Ocak 1920'de kabul edilen "Misak-ı Milli" ile İtilâf Devletlerinin arzuladıkları Türkiye Antlaşması'nın tahakkuku mümkün görünmüyordu. Bu kararlara göre İtilâf Devletleri Mütareke'den sonra işgal ettikleri yerlerden çıkarılıyordu. Misak-ı Millî Beyannamesi ile her şeyden önce, millî ve bölünmez bir Türk ülkesinin sınırları çiziliyordu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı bu kararlarla müstakil bir Türkiye'nin kabul edebileceği en son şartları tespit etmiş oluyordu. Hâliyle bu kararlardan memnun olmayan İtilâf Devletleri bu kararı alan meclisi cezalandırmak yolunu seçecekti.

Ayrıca Anadolu'da başlayan ve gelişen milliyetçi hareket gittikçe güçleniyordu. İstanbul devre dışı bırakılmış, Türk milletinin temsilcisi Ankara olmuştu. Milliyetçilerin güneyde verdikleri mücadele büyük bir muvaffakiyetle neticelenmiş, hareket moral kazanmıştı. Güneyde mücadeleyi kaybeden Fransızlar, bazı iktisadî menfaatler sağlanması şartıyla, Mustafa Kemal'le anlaşma yoluna gitmişti. Zaten İzmir meselesinden dolayı küskün olan İtalyanlar da bu yolu takip etmişlerdi. Bu vaziyet karşısında tedirgin olan İngilizler ise barış şartlarını kendi menfaatlerine uygun olarak yaptırabilmek, kendileri için büyük bir tehlike teşkil eden milliyetçileri durdurabilmek için en tesirli yolun saltanat ve hilâfet merkezi olan İstanbul'un işgal edilmesi olacağını düşünüyorlardı. Böylelikle Anadolu'daki milliyetçi hareket üzerinde bir baskı kurarak, milliyetçilerin direncini kırabilecek ve istedikleri şartlarda bir antlaşma imzalatabileceklerdi.

Böylelikle Londra Konferansı'nda kararlaştırılmış olan İstanbul'un işgali hâdisesi 16 Mart 1920 tarihinde gerçekleştirildi. Türk Millî Mücadelesi tarihinde pek mühim bir yeri olan bu işgal hâdisesi, İtilâf Devletlerince Türklere kabul ettirilecek olan antlaşma için bir baskı unsuru olarak kullanmak üzere tasarlanmış idi. Fakat bu hâdise karşısında galeyana gelen Türk milleti, Mustafa Kemal Paşa ve daha sonra Ankara'da faaliyete geçen Büyük Millet Meclisi'nin etrafında kenetlenerek istiklâlini korumak için büyük bir mücadeleye girmesine vesile olmuştur. Bu hâdise umulanın aksine dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Anadolu'da da büyük bir tepkiyle karşılanmış ve işgali yapanlar şiddetle protesto edilmişlerdir. İşgalin memlekette duyulması üzerine umumî bir heyecan meydana gelir. Bunun üzerine memleketin pek çok yerinde mitingler yapılır ve ilgili makamlara protesto telgrafları gönderilir. Bunda Heyet-i Temsiliye'nin gönderdiği tamimlerin de önemli rolü olur.

Hey'et-i Temsîliye, İstanbul'un işgal edildiği gün, ilk iş olarak İstanbul'daki İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerika siyasî temsilcisine, bütün tarafsız devletler dış işleri bakanlıklarına ve Fransa,

İngiltere, İtalya Millet Meclislerine verilmek üzere Antalya'da İtalya temsilciliğine gönderdiği telgrafta, yapılan bu işgalin Wilson Prensiplerine dayanan Mütareke'ye aykırı olduğunu açıklayarak protesto etti. Heyet-î Temsiliye adına Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen bu protestonamede şöyle deniliyordu: "Millî istiklâlimizi temsil eden Meclis-i Mebusan'da dahil olmak üzere, İstanbul'da bütün resmî daireler, İtilâf Devletleri askeri kuvvetleri tarafından resmen ve zorla işgal edilmiş ve millî dava için çalışan birçok vatanseverin tutuklanmasına da teşebbüs olunmuştur. Osmanlı milletinin siyasî hâkimiyet ve hürriyetine indirilen bu son darbe hayatını ve varlığını ne pahasına olursa olsun savunmaya azmetmiş olan biz Osmanlılardan çok, yirminci yüzyıl medeniyet ve insanlığının kutsal saydığı bütün esaslara, hürriyet, milliyet, vatan duyguları gibi bugünkü insan cemiyetlerinin temel saydığı bütün prensiplere ve prensipleri meydana getiren insanlığın umumî vicdanına indirilmiş demektir.

Biz haklarımızı ve istiklâlimizi savunmak için giriştiğimiz mücadelenin kutsallığına ve hiçbir kuvvetin bir milleti yaşamak hakkından mahrum edemeyeceğine inanıyoruz. Tarihin bugüne kadar kaydetmediği bir suikast teşkil eden ve Wilson Prensiplerine dayanan bir Mütarekename ile milleti savunmak imkânlarından mahrum etmiş olmasından doğan bir hileye de dayanması itibariyle, ilgili milletlerin şeref ve haysiyetleriyle de bağdaşmayan bu hareketin mahiyetinin takdirini, resmî Avrupa ve Amerika'nın değil, ilim, kültür ve medeniyet Avrupa ve Amerikası'nın vicdanına bırakmakla yetinir ve bu hâdiseden doğacak büyük tarihî sorumluluğa son olarak bir daha dünyanın dikkatini çekeriz.

Davamızın meşruluğu ve kutsallığı, bu güç zamanlarda Cenab-ı Hak'dan sonra, en büyük yardımcımızdır."36 Ayrıca Mustafa Kemal Paşa yayımladığı bir beyanname ile milleti hayat hakkını ve istiklâlini savunmaya davet etti. Bu beyanname de şöyle deniliyordu:

"Bütün Komutanlara, Vali ve Mutasarrıflara ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, Belediye Başkanlıklarına, Basın Cemiyetine,İtilâf Devletlerinin şimdiye kadar, memleketimizi bölüşmeye yol bulmak için başvurdukları çeşitli tedbirler bilinmektedir. Önce Ferit Paşa ile anlaşarak milleti savunmasız bir hâlde yabancı idaresine esir etmek ve memleketin birçok önemli kısımlarını galip devletlerin sömürgelerine ilâve etmek düşünülmüştü. Kuvâ-yı Milliye'nin milletin top yekûn desteği ile istiklâli savunmak hususunda gösterdiği azim ve kararlılık, bu tasavvuru altüst etti. İkincisi, Kuvâ-yı Milliye'yi aldatmak ve onun müsaadesiyle doğuda bir üstünlük kurma siyaseti takip etmek için Hey'et-i Temsîliye'ye başvuruldu. Heyet,milletin istiklâli ve vatanın bütünlüğü garanti edilmedikçe ve bilhassa işgal bölgelerinin boşaltılmasına teşebbüs olunmadıkça, hiçbir şekilde görüşmelere yanaşmadı. Üçüncüsü, Kuvâ-yı Milliye ile birlikte hareket eden hükûmetlerin çalışmalarına müdahale etmek ve cür'etlerini artırmak yolu takip olundu. Millî birliğin yarattığı kuvvet ve dayanışma karşısında bu saldırılar da eridi. Dördüncüsü, vatanın mukadderatı hakkında endişe verici kararlar alındığından bahsedilmek suretiyle, umumî efkâra baskı yapılmağa başlandı. Namusunu ve vatanını savunma uğrunda her fedâkarlığı göze almış olan Osmanlı milletinin azim ve iradesi önünde, bu tehditler de fayda vermedi. Nihayet bugün İstanbul'u zorla işgal etmek suretiyle, Osmanlı Devleti'nin yedi yüz yıllık hayat ve hâkimiyetine son verildi. Yani, bugün, Türk milleti, medenî kabiliyetinin, hayat ve istiklâl hakkının ve bütün istikbalinin, savunulmasına çağrıldı. İnsanlık dünyasının takdirlerini kazanmak ve

İslâm dünyasının kurtuluş emellerini gerçekleştirmek, hilâfet makamının yabancı tesirlerinden kurtarılmasına ve millî istiklâlin şanlı mazisine layık bir imanla savunulup kazanılmasına bağlıdır. Giriştiğimiz kutsal istiklâl ve vatan mücadelesinde Cenab-ı Hakk'ın yardım ve esirgeyiciliği bizimledir."37

Millete yayımlanan bu beyannameyle birlikte aynı tarihte yine "Hey'et-i Temsîliye Namına Mustafa Kemal" imzası ile bütün vali ve komutanlara gönderilen bir talimatname ile, sivil ve askeri makamların Hey'et-i Temsîliye ile bağlarını muhafaza etmelerini, müttefik ve tarafsız bütün devletlerin, dış işleri bakanlıkları ile pârlamentolarına protesto telgrafları gönderilmesini istedi. Bu talimatnamede şöyle deniliyordu:

"İstanbul'un ve resmî dairelerin bilhassa Meclis-i Meb'ûsân'ın İtilâf Devletleri tarafından ve zorla işgal edilmiş olmasından ve bu hareketin, Mütareke ile milleti silâhından mahrum ettikten sonra yapılmasından bahisle, İtilâf Devletleri temsilcilerine ve bütün tarafsız devletler dış işleri bakanlıklarıyla, İtilâf Devletlerinin millet meclisi başkanlıklarına protesto telgrafları çekilmek üzere mitingler yapılması lüzumlu görülmektedir.

Protesto telgraflarında bilhassa, yapılan saldırının, Osmanlı hâkimiyetinden ziyade, yirmi asırlık bir medeniyet ve insanlığın eseri olan hürriyet, milliyet ve vatanseverlik prensiplerine bir darbe olacağı ve Osmanlı milletinin hayat ve istiklâlini savunma hususundaki azim ve imanına, bu hâdisenin hiçbir tesir yapmayacağı, yalnız medenî milletlerin bu saldırıyı kabul etmekle, büyük bir tarihî sorumluluk altına girmiş olacakları belirtilmelidir.

Tarafsız devletlerin dış işleri bakanlıklarıyla millet meclisi başkanlıklarına çekilecek telgraflar, İstanbul'da ait oldukları makamlara verilmekle beraber Antalya'da İtalyan temsilcisi vasıtasıyla da verilmelidir. Protesto telgraflarının birer suretinin de buraya gönderilmesini rica ederiz."38

Bu beyanname üzerine memleketin pek çok yerinden yukarıda bahsedilen esaslara uygun olarak mitingler yapılarak, protesto telgrafları gönderilmiştir.39 Gönderilen metinler hemen birbirinin aynının olması, Mustafa Kemal'in bu beyannamesine uyulduğunu göstermektedir.

V. İstiklâl-i Osmanî Günü Münasebetiyle Yapılan Protesto ve Mitingler

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü menfî durumdan kurtulmak için millete yeni heyecan ve millî şuur kazandırmak gayretlerinden biri olarak faydalanılan milli gün ve bayramlar, özellikle Balkan Harbi mağlubiyetinin ortaya çıkardığı sıkıntılı günlerde, milli birlik ve beraberliği sağlamada önemli rol oynamıştır. Balkan Harbi'ni müteakip daha büyük bir savaşın içinde kendini bulan Osmanlı Devleti yöneticileri, resmen kabul edilmemiş olmasına rağmen "İstiklâl-i Osmânî Günü"nü en yüksek seviyede kutlanmasını sağlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında ülkenin her tarafında yoğunlaşan, son yıllarında ise azalan bugünün kutlanması daha çok Darülfünûn talebeleri ile Türk Ocaklı gençler tarafından tertip edilmiştir.

Mondros Mütarekesi ile savaşın biteceği, sulh ve sükûn döneminin başlayacağı ümidini besleyen Türk milleti Mütareke'nin şartları hilâfında uygulanması karşısında kendini yeniden uzun ve kanlı bir mücadelenin içinde bulmuştur. Bu savaş, Türklerin elinde kalan son vatan parçası üzerinde istiklâlini koruma savaşı hâline dönmüştür. İşte bu ortamda "İstiklâl-i Osmânî Günü"nün anlamı, Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününü kutlamaktan ziyade devletin ve milletin istiklâlini koruma anlamını taşımaya başladı. Millet bugün de tarihinin ve milletinin haşmetini görüyor, yeniden o günlere dönülebilecek ruhu ve içine düştükleri kötü vaziyetten çıkışın yollarını arıyordu.

Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle 1919 yılında bugünün kutlanması tamimini yayımladığı günler, Osmanlı hükûmeti tarafından hakkında tutuklama kararının çıkarıldığı ve saltanat makamı ile ilişkisinin kesildiği döneme rastlamaktadır. Buna rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı milletin istiklâlini koruma mücadelesini kazandıracak ruhu Türk tarihinin derinliklerinde aradığı ve buna önem verdiği görülmektedir. Pek çok şehir ve kasabada yapılan törenlerde yapılan konuşmalar ve sonunda gönderilen telgrafların muhtevasına bakıldığında bunu görmek mümkündür.

A. Mustafa Kemal Paşa ve İstiklâl-i Osmânî Günü Kutlamaları

Mustafa Kemal Paşa, millî heyecanı diri tutmak, işgallere karşı milleti hazırlamak, millete millî şuur kazandırabilmek için onu harekete geçirebilecek her türlü gelişmeden faydalanmaktadır. Bunlardan biri de bayramlardır. Böylece bugünlerin heyecanından istifade ederek milletin büyük toplantılar yapmasının ve sonunda da, başta İtilâf Devletleri olmak üzere çeşitli devletlere protesto telgrafları göndererek, haklarını aramalarını, istiklâl için kararlılıklarını duyurmalarını istiyordu. Bu sebeple Meşrutiyet'in yıl dönümleri, şehitler için okutulan mevlitler, çeşitli dinî[40] ve millî günlerin kutlanmasından da bu mânâda istifade ediyordu. Bu tür toplantıların vatanperverane tezahürata vesile olmasını istiyordu. 21.7.1335 tarihinde bütün vilâyetlere, belediyelere ve kolordu kumandanlarına gönderdiği bir telgrafta;

"Rûh-ı millînin kudretini bilhassa bu aralık cihana göstermek, vatanımızın halâsı ve selâmetine medâr olduğu cihetle iş bu iyd-i millînin parlak merâsim ve vatanperverâne tezâhürâta vesîle olması ve her tarafa münasip suretle tamim ve tebligât î'ta buyurulmasını… niyâz ederim" demektedir.[41]

Kânûnuevvelin 17'sinde kutlanan İstiklâl-i Osmânî Günü[42] Mütareke sonrasının zor şartları altında da kutlanmaya devam edildi. Bu kutlamalar oldukça büyük toplantılarla memleketin her tarafında icra edildi. Mustafa Kemal Paşa 30.12.1335 tarihinde "bilumûm" kayıtlı tamiminde bugünün kutlanmasını istemiştir. Bu tamimde şöyle denilmektedir:

"Bu gün eyyâm-ı İstiklâl-i Osmânî olmak münasebetiyle arz-ı tebrikât eder bu vesîle ile vatanın temadiî halâsını ve devlet ve milletimizin altı asırlık şanlı İstiklâl ile mazhar-ı sa'âdet etmesini cenâb-ı Hakdan diler ve bu yevm-i mübeccelin sa'âdetini idrâk eden, bil'umûm milletdaşların yek diğerini tebrike şitâb eylemelerini temennî eyleriz.

Hey'et-i Temsiliye Nâmına Mustafa Kemal"[43]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu tamimi üzerine Anadolu'nun birçok yerinde mitingler ve törenler yapılmış; bu toplantıların sonunda başta İtilâf Devletleri temsilcileri olmak üzere çeşitli makamlara telgraflar gönderilmiştir.44 Ayrıca Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderilen telgraflarda İstiklâl-i Osmânî Günü kutlanmış,45 Mustafa Kemal Paşa da telgrafların çoğuna cevabî teşekkür telgrafları göndermiştir.46 Sadece 1919 yılı kutlamalarında, ülkenin değişik bölgelerinde seksene yakın şehir ve kasabada törenler yapılmış ve bu törenlerin sonunda çeşitli makamlara telgraflar gönderilmiştir.

Meselâ 30.12.1335 tarihinde Kuvâ-yı Milliye'nin merkezi olan Balıkesir'de çok büyük bir merâsim düzenlenmiştir.47 Bugün vesilesiyle Türkün silâh ve vazife başına çağrıldığı bu toplantıda mülkî ve askerî yöneticiler birer konuşma yaparak toplantının sonunda "Ankara Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesine" 30/31 Kânûn-ı evvel 1335 tarihinde "Balıkesir'de İzmir Şimâlî Mıntıkası Müdafaa-i Hukuk Cemiyet-i Hey'et-i Merkeziyesi Nâmına Vâsıf" imzasıyla gönderilen telgrafta şöyle denilmektedir:

"Bugün büyük hakan Osman Gazi'nin ilân-ı istiklâli sene-i devriyesi olmak itibariyle fevkalâde muhteşem millî tezâhürat icrâ edildi. Memleketin çiftçi, esnaf, sanatkârı gibi her türlü sınıf-ı içtimâîyesi kendilerine mahsûs sancaklarıyla tezâhürata iştirak etmiş ve mukaddes hilâlimiz, Kuvâ-yı Milliye'den dört yüz müsellah süvarinin önünde Kemal-i iclâl ile dalgalanmıştır. Yirmi bini mütecaviz fevkalâde azîm bir kalabalık teşkîl eden alay, memleketin muhtelif mahallerini dolaşmış ve âteşîn nutuklar îrâd edilmiştir. İstiklâl-i mübeccelimizi hiçbir zaman fedâ edemeyeceğimizden bâhis olan bu nutuklar binlerce kişinin ahd-ü peymân sadâlarıyle karşılanıyordu. Geceleyin Kuva-yı Millîye karargâhında meş'aleler yakılarak mızıkalarla şenlik yapılmaktadır. Galeyân ve azm-i millî şâyân-ı şükrân bir derecededir.

Hey'et-i merkeziyemiz, hey'et-i muhteremenizin bu millî bayramını tes'îd eder ve Türkün ecdâdından mevrûs, sarsılmaz azmi karşısında bütün düşmanların makhûr kalarak mukaddes istiklâlimizi süngülerimizle daima muhafaza edeceğimiz ümîd-i kâvisini iblâğ eyleriz efendim."48

Millî Mücadele döneminde Kuvâ-yı Milliyeyi destekleyen Anadolu gazetelerinden Yeni Gün, Açıksöz, Hâkimiyet-i Millîye gibi gazetelerde "İstiklâl-i Osmânî Günü" için sütunlarında geniş yer ayırılmış ve köşe yazarları konu hakkında makaleler yazmışlardır. 31 Aralık 1920 tarihli Yeni Gün Gazetesi bugünün kutlamaları için "halkın itibar edebileceği bir âdettir" böyle bir günü mensup olduğu millet ve devletin büyüklük ve şanından söz etmeye sebep olacağı için önemli bulurken, köşe yazarı Yunus Nadi Bey de yazısında şöyle demektedir:

"… Tarihin Türkü esir diye kaydettiği bir zaman yoktur. Bütün dünyaya meydan okuyan bir mücadele içinde olan Anadolu'da herhangi bir bağımsızlık bayramı yapılabilirdi. 600 yıl kadar önceye uzanan bir olayı değil, Türklüğü Ergenekon'dan çıkaran efsane tercih edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, asırlarca süren iniş çıkışlarıyla insanlık dünyasına kök salmış bir devletin, aynı cinsten bir anlayışın, Türklüğün devamıdır. Öncesi bağımsızlık olan Türklüğün, bağımsızlık vadisinde yol almasıdır. Anadolu'da mücadele eden insanlar, aynı bağımsızlığın devamı için uğraşmaktaydı.

Anadolu, Osmanlı'dan önce de Türktü, şimdi de Türk, yarın da Türk olacaktı. Bu millet Bağdat'ta ne idiyse, Karacahisar'da adına hutbeler okuttuğu, Viyana surları önünde görüldüğü zaman da o idi. Şimdi millî bağımsızlık ve İslâmiyet'in onurunu savunan kutsal bir mücadele içinde de odur. Bugün Osman Gazi'nin şahsında Türklüğün an'ane, şeref ve izzetini selâmlamamız daha uygundur."49

VI. Miting ve Protestoların Ortak Özellikleri

Millî Mücadele başlarında yapılmış olan mitingler ve çeşitli makamlara gönderilmiş olan miting kararları ile protesto metinleri pek çok yönden birbirine benzemektedir. Aynı usul dairesinde icra edilen bu mitingler, Türk toplum hayatına daha çok II. Meşrutiyet ile girmiş bir hareket tarzı idi. O dönemde cereyan eden siyasî hâdiseler karşısında fiilî hareketlerde bulunamayan Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da devlet aleyhinde cereyan eden siyasî gelişmeler ancak mitingler ile protesto ediliyordu. O günleri anlatan Fethi Okyar bu konuda şunları söylüyor: "İstanbul'da bize ihanet gibi gelen, fakat aslında beklenmesi tabiî olaylar hayal kırıklığı yaratmış ve devletin elinde olup bitenlere karşı fiilî kudret olmadığı, olsa da hangi birisiyle başa çıkılacağı meselesi ortada olduğu için sadece protesto mitingleri düzenlenmişti. Böylelikle siyasî hayatımıza yeni bir, hislerini açıklama tarzı giriyordu."50

Yirminci yüzyılın ilk çeyreği Türk milleti için en zor günler olmuştu. Pek çok müessesesi zamana göre kifayetsiz kalan ve özellikle de askerî ve siyasî gücünü çeşitli dış tesirler ve iş çekişmeler sonunda kaybeden devlet, hâdiseler karşısında kesin bir tavır koyamıyordu. Hâl böyle olunca halk tavrını mitingler ile ortaya koyuyor ve ilgili makamlara seslerini ancak böyle duyurabiliyorlardı. Ahmet Emin Yalman da bu vaziyeti şöyle anlatır; "Sesimizi duyurmaktaki imkânsızlık sık sık mitingler yapmaya bizi sevk ediyordu". 51

Millî Mücadele başlarında da gelişen hâdiselere karşı hislerini ve düşüncelerini mitinglerle ortaya koyan Türk milleti, İtilâf Devletleri ve tarafsız devletlere kararlılıklarını mitinglerde yapılan konuşma ve alınan kararlarla göstermişlerdir. Dağılan devletin içerisindeki son grup olan Türkler, artık kendilerini kurtarmaları gerektiğini anlamış idiler. Bu sebeple mitingler Türk Milliyetçiliği fikrinin aksiyon hâline geçişinin bir ifadesi olmuştur. Bu fikir böylelikle sadece aydınların inandıkları bir fikir olmaktan çıkıp -zaten asırlardır bir his olarak içinde bulunan- Türk milletine şamil olmuştur.

Mitingler sadece bazı hâdiselere karşı tepki olarak ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda millî ruhun ve heyecanın oluşturulmasında da önemli rol oynamıştır. Bu ruh ve heyecan Kuvâ-yı Milliye'nin ortaya çıkmasında ve kuvvetlenmesinde büyük tesiri olmuştur. Ayrıca, mitinglerin yapılmasında önemli gayelerden birisi de halkı gelişen hâdiselere karşı uyandırmak ve teşkilâtlandırmaktı. Millî Mücadele başlarında en büyük eksiklik halkı aydınlatmaktı. Bunun için de eldeki imkânlar oldukça sınırlı idi. Sadece mükemmel şekilde işleyen telgraf şebekesi ile matbuat sayesinde gelişen hâdiseler hakkında bilgi alınabiliyordu. Mütarekeden sonra İstanbul matbuatı üzerinde uygulanan sansür sebebiyle de arzu edilen açıklıkta haber alınamıyordu.

Bu sebeple millete doğru haberler ancak mitingler vasıtasıyla veriliyordu. Telgraf şebekesiyle ulaşan haberler hemen yapılan mitinglerle halka anlatılıyor, mitingde ortaya çıkan tavırda protesto telgrafları ile ilgili makamlara duyuruluyordu.

Bu sebeple mitingler Millî Mücadele başlarında mühim rol oynamıştır. Üstelik mitinglerde kitle psikolojisi icabı ortaya çıkan umumî heyecan milletin üzerindeki bıkkınlık ve yılgınlığı atmasına ve büyük moral kazanmasına sebep oluyordu. Aynı zamanda dünya kamuoyuna da Türk milletine yapılan mezalim ve haksızlıklar anlatılarak, Türkler lehinde bir ortam yaratılmaya çalışılıyordu.

Anadolu'da başlayan milliyetçi hareketin teşkilâtlanması ve aksiyon hâle gelmesinde mühim bir mevkii olan mitingler şekil ve muhteva bakımından da pek çok yönleriyle birbirine benzemektedir.

A. Şekli Bakımdan Ortak Özellikler

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra gelişen hürriyet ortamı ile birlikte, halka toplanma ve cemiyet kurma hakkı tanınmıştı. 8 Ağustos 1909 tarihinde Kanun-i Esasi'de yapılan tadille, 20. maddede "Kanun-u mahsusuna tebaiyet şartı ile Osmanlılar hakkı içtimaa maliktir."52 deniliyordu. Böylelikle Kanun-u Esasi'ce tanınan bu hak, bundan sonra sıkça kullanılmaya başlandı. Mitinglerin hazırlanışı ve yapılışında şeklî bakımdan şunlar yapılmıştır:

1. Miting Heyetlerinin Teşkili

Mitinglerin yapılabilmesi için bulunulan mahallîn mülkî amirliğinden izin alınması icap etmektedir. Bu izni alabilmek için de bir heyet teşkil olunarak müracaat edilir. "Miting Heyeti" diye bilinen bu tertip komitesi umumîyetle mahallîn ileri gelen şahıslarından olmaktadır. Bu heyetler, umumîyetle belediye reisi, müftü, ulemâ ve eşrafdan teşkil edilmektedir. Maraş ve İstanbul'un işgali üzerine yapılan mitinglerde ise çeşitli yerlerde yukarıda bahsedilen gruplar olduğu gibi, daha çok "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" reis ve azalarından teşkil edildiğini görülmektedir. Bu da İzmir'in işgalinden itibaren Türk milletinin sür'atle teşkilâtlandığının önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da yapılan mitinglerin tertip heyetlerinde "Türk Ocakları" üyeleri ile "Darülfünûn Talebeleri"nin faal rol aldıkları da görülmektedir.

2. Mitinglerin Yapılması İçin Müracaat ve İzinler

Teşkil edilen miting heyetleri bir dilekçe ile mahallîn mülki amirine müracaat ederler.53 Bu müracaatlar ilgililerce incelenerek mitingin yapılmasına karar verilir. Bu karar miting heyetine bildirilir.54 Bunun üzerine bildirilen yerde miting yapılır. Millî Mücadele döneminde İstanbul Hükûmeti'nin tesirinde olan bazı mülkî amirlerce izin verilmediği de olmuştur. Meselâ, 25 Mayıs'ta İstanbul'da Beşiktaş ve Beyazıt'ta yapılacak mitinglere hükûmetçe izin verilmedi.55 Afyon'un Rum asıllı mutasarrıfı Ali Ulvi Bey de mitingler yapılmasına karşı çıkarak izin vermemektedir. Ona göre miting yapılması "menfaat-i devlete muzırdır". Kayseri'de mitingler yapılmasının, Antalya ve İzmir'e hiçbir nef'i dokunmayacağından başka, burada az miktarda da olsa Rumlar ve Ermeniler var ki, ufak şeyi izam ile (İslâmlar ayaklandı, korkuyoruz) tarzında şikâyetlere müheyyadır"56 diyor.

Mitinglerin yapılmasının zaman zaman İstanbul Hükûmeti'nce yasaklanmasına rağmen (25 Mayıs 1919 ve 31 Mayıs 1919 tarihli resmî tebliğler), mahallî idarecilerin ve halkın bu yasağa uymadığı bu tarihlerden sonra yapılan mitinglerden anlaşılmaktadır.

3. Miting Davetiyeleri ve Programları

Mitingler için idari makamlardan izin alındıktan sonra mahallî basın57 veya matbu58 ilânlar ile halk mitinge davet edilmektedir. Bu davetiyelerde mitingin ne için yapıldığı, nerede ve saat kaçta yapılacağı, miting esnasında uyulacak kurallar ve miting süresince yapılacak işler belirtilerek, halkın mitinge iştirak etmesi istenilmektedir. Meselâ 22 Mart'ta Konya'da İstanbul'un işgali üzerine yapılan mitingin programı mahallî gazetede yayımlanmış,59 mitingde de bu programa riayet edilmişti. Kastamonu'da da Lloyd George'un beyanâtı üzerine 12 Ocak 1920'de yapılan miting programı da 11 Ocak tarihli Açıksöz gazetesinde yayımlanarak60 halka duyurulmuştu.

4. Dualar

Hemen hemen bütün mitinglerde duanın önemli bir yeri var. Mitinglerin açılışı mahallîn önde gelen din adamlarından biri ve yahut müftüsü tarafından yapılan dua ile başlamaktadır. Aynı şekilde mitingin bitiminde de bir kapanış duası yapılmaktadır. Özellikle bu duada memleketin içine düştüğü vaziyetten bahisle Cenab-ı Hak'tan içine düştükleri musibetlerden kurtulmaları için yardım istenmekte, memleketin selâmeti ve kurtuluşu için niyazda bulunulmaktadır.

5. Mitinge Katılanlar ve Konuşmacılar

Mitinglere her görüş, parti, yaş ve her kesimden insanlar katılmakta idi. Çoluk, çocuk, genç-ihtiyar, kadın-erkek, hatta zaman zaman gayrimüslimler bile mitinglere iştirak ediyorlardı. Hepsinin de ortak gayesi memleketin kurtuluşu idi. Bunun için de bir noktada birleşilmek icap ettiğinin farkında idiler. Öyle ki iktidarı elinde bulunduran Hürriyet ve İtilâf Fırkası umumîyetle teslimiyetçi bir politika takip ediyor olmasına rağmen şubeleri ve mensuplarının da mitingler ve protesto telgraflarına iştirak ettikleri görülüyor. Milliyetçilerden farklı düşünmediklerini ortaya koymaya çalışıyorlardı. Meselâ, 18 Mayıs 1919'da Edremit'ten,61 17 Mayıs 1919'da Kandıra'dan,62 16 Mayıs 1919'da Keskin'den,63 16 Mayıs 1919'da Nevşehir'den64 gönderilen miting kararları ve protesto telgraflarının altında "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" mensuplarının da imzaları bulunmaktadır. Mitinglerde konuşma yapanlar daha çok din adamları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mensupları, ulema ve müderrisler olmaktadır. Bazı mitinglerde kadın konuşmacıları da görüyoruz ki bu da Millî Mücadele dönemi mitinglerinin enteresan özelliklerinden biri olmuştur. Konuşmacılar daha çok memleketin içine düştüğü vaziyeti anlatarak, halkın millî ve dinî hislerine hitap etmişler, millî şuurun güçlenmesine çalışmışlardır.

6. Miting Kararları ve Gönderildiği Makamlar

Mitinglerin sonunda alınan kararlar, miting kararları olarak ilgili makamlara duyurulur. Umumiyetle bu kararlar miting heyetince önceden hazırlanmakta ve mitingde halka okunarak tasvibi alınmaktadır. Daha sonra bu kararlar telgraflarla çeşitli makamlara gönderilmektedir. İstanbul'daki

İtilâf Devletleri temsilcileri, Amerika temsilcisi, tarafsız devletlerin temsilcileri, padişah,sadaret makamı, Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri, Meb'ûsân ve Âyan Meclisi Riyaseti, Hey'et-i Temsîliye, ayrıca yukarıda bahsedilen devletlerin, devlet başkanı ve başbakanları, Meclis ve Hariciye Nezaretleri… Bunlardan başka kadınların yaptıkları mitinglerde alınan kararlar bu makamlara gönderildiği gibi çeşitli devletlerin başkan ve başbakanlarının eşlerine de gönderilmektedir.

Bu kararlar ilk önceleri normal yollardan telgraf şebekesi kullanılarak ilgili yerlere gönderiliyordu. Protesto telgraflarından tedirgin olan İtilâf Devletleri temsilcilerinin baskısı üzerine hükûmetin yasaklama kararı alması ve İstanbul'un işgali ile de telgraf merkezlerine el konulması üzerine, İtalya'nın Antalya temsilcisi vasıtasıyla gönderilmeye başlanmıştır.

B. Muhteva Bakımından Ortak Özellikler

Yapılan mitinglerde, duygu ve fikir birliği vardı. Türk milleti gelişen hâdiseler karşısında hemen hemen aynı şeyleri düşünüyorlardı. Bu sebeple mitinglerde muhteva bakımından pek çok ortak özellikler görülmektedir. İlk olarak İzmir'in işgali üzerine yapılan mitingler belli yerlerden direktif alınmadan yapılan mitingler olması hasebiyle büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu mitinglerde, mitingi yapanlar daha çok kendi duygu ve düşüncelerini açıklıkla ifade etmektedirler. Maraş hâdiseleri ve İstanbul'un işgali üzerine yapılan mitinglerde ise, ekseriyetle Hey'et-i Temsîliye'nin gönderdiği tamimin esaslarına uyularak, miting kararları kaleme alındığı görülmektedir. Pek tabiî ki bu da Hey'et-i Temsîliye'nin Anadolu'da tam bir hâkimiyete sahip olduğunu ve millet tarafından kabul gördüğünü göstermektedir. Mitinglerde yapılan konuşmalar, miting kararları ve gönderilen protesto telgraflarında pek çok mevzuya temas edilerek milletin haklarının verilmesi talep edilmektedir. Daha çok üzerinde durulan mevzular ise şunlardır:

1. Millî İstiklâl Fikri

Binlerce yıldan beri müstakil yaşamaya alışmış olan Türk milleti, gelişen hâdiselerle istiklâlini kaybetmek üzere olduğunu görmektedir. Bu sebeple Millî Mücadele aynı zamanda istiklâlini koruma mücadelesi olmuştur. Mitinglerde ortaya çıkan ilk fikirde bu olmuştur. Özellikle, İstanbul'un İtilâf Devletlerince işgal edilmesi üzerine yapılan mitinglerde bu bariz olarak görülmektedir. İstanbul'un işgali ile Osmanlı Devleti'ne son verilmek istendiği ve istiklâllerinin elinden alınacağını anlayan millet, yaptıkları mitinglerde ve gönderdikleri protesto telgraflarında, yapılan hareketleri, varlıkları tarihe karışmış olan milletlerin bile yeniden canlandırılmaya çalışıldığı bir sırada yedi yüz senelik bir saltanat ve bin beş yüz senelik bir hayata malik olan milletin imhasına müsaade etmeyeceklerini, millî haklar ve istiklâllerinin açıkça ayaklar altına alınmasının büyük heyecana sebep olduğunu belirterek millî istiklâllerini korumak için sonuna kadar savaşmaya kararlı olduklarını bildirirler. Mitinglerde ortaya çıkan bu istiklâl fikri, Millî Mücadelenin verilmesinde en önemli amillerden birisi olmuştur.

2. Vatanın Bütünlüğü Fikri

Mitinglerdeki ortak fikirlerden birisi de "vatanın bütünlüğü" kavramı olmuştur. Devlet Mütareke'yi imzaladıktan sonra, siyasete hâkim olan güçler İtilâf Devletlerine karşı açık bir tavır koyamamışlardı.

Üstelik İtilâf Devletlerinin hemen hemen her arzularını yerine getirebilecek bir halet-i ruhiyeye sahiptiler. Özellikle İngiliz te'sirinde olan Damat Ferit Paşa, verdiği beyanâtlarda Doğu'da bir Ermenistan devletinin kurulmasını bile kabul ettiği görülüyordu. Fakat Türk milleti buna en manalı cevabı mitinglerde vermişti. Meselâ Diyarbakır'da yapılan bir mitingin sonunda kendisine gönderilen telgrafta "Vilâyat-ı Şarkiyye Arnavut babanızdan kalmış mülk-i mevrusunuz değildir ki Ermenilere peşkeş çekiyorsunuz"65 deniliyordu. Millet her ne kadar mağlubiyet gerçeğini kabul etmiş, bir kısım vatan toprağının elinden çıkmış olduğunu anlamış ise de, Türklerin ekseriyette bulunduğu kısımların bütünlüğü hararetle savunulmuştur. Mitinglerde özellikle buna da dikkat ederek Mütareke'den sonra ellerinde kalan toprağın alınamayacağını ilgili makamlara bildirirler. İzmir'in işgalinden itibaren yapılan mitinglerle ortaya konulan bu istek, önce Erzurum Kongresi kararlarında ifadesini bulur, daha sonra da son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ında "Misak-ı Millî" olarak şekillenir.

3. Mütareke Şartlarının İhlâli

Bilindiği gibi Mondros Mütarekesi bir sulh antlaşması değil, ateşkes antlaşması idi. Mütarekenin imzalandığı günden itibaren işgal ve savaş duracaktı. Fakat Mütareke şartları öylesine yoruma müsait hazırlanmıştı ki, ilk bakışta diğer mağlup devletlere nazaran daha iyi şartlarda bir Mütareke imzalandığı zannedilirken, uygulamada korkunç bir vaziyetle karşı karşıya kalındı. Özellikle de Mütarekenin 7. maddesi bahane edilerek, çeşitli yerler işgal edilmeye başlandı. Buna rağmen yıllardır savaşan millet, ilk başlarda bu uygulamaya karşı sessiz kaldı. Çünkü bu işgalleri geçici olarak kabul ediyor, İtilâf Devletlerinin bir gün çekilip gideceğini zannediyordu.

Fakat İzmir'in Yunanlılara işgal ettirilmesi, güney bölgesinde de Ermeni askerlerin kullanılması, milletin başına gelecekleri anlamasına vesile oldu. Bu sebeple yapılan mitinglerde bu konuya sıkça temas edildi. Özellikle de Mütareke'nin 7. maddesinin bu bölgelerin işgalini icap ettirmediğini, bunun açıkça Mütareke'yi ihlâl demek olduğunu, şayet böyle bir zaruret var idiyse de bunu, Yunanistan ve Ermenilere yaptırmak yerine İtilâf Devletlerince yapılması gerektiğini bildirdiler. Çünkü ortaya çıkan gerçek şu idi ki, Yunanlılar ve Ermeniler intikam hissi ile bu topraklarda büyük katliamlara girişecekler, ayrıca bu vatan toprakları Türklerin çoğunluğuna rağmen ellerinden alınarak Yunan ve Ermenilere verilecekti. Protesto telgraflarında ve miting kararlarında bu vaziyet açıkça anlatılarak Mütareke şartlarının ihlâl ve haklarına tecavüz edilmemesini istemektedirler.

4. Wılson Prensiplerinin Uygulanması

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918'de Kongreye sunduğu 14 maddelik programının 12. maddesinde "Osmanlı Devleti'ne ait topraklarda Türk olan kısımların kayıtsız şartsız Türklere bırakılacağı, Türkten gayrî unsurlara inkişaflarını temin için muhtariyet verileceği"66 şeklindeki beyanatı, memleket dahilinde gayrimüslim unsurlar hiçbir vilâyette ekseriyet teşkil edecek miktarda olmadıklarından, Türk'ten gayrî unsurlar tabiri sadece Araplara münhasır kalması icap ediyordu. Zaten Mütareke'nin imzalandığı sırada da bu topraklar Türklerin ellerinden çıkmış bulunuyordu. Hatta bu prensiplere göre Balkanlar'da milliyet esasına dayanan bir arazi taksimi husûle gelirse, büyük çoğunluğu Türk olan Batı Trakya'nın da Türklere verilmesi imkân dairesine girecekti.

İşte bu sebeplerden dolayı adilane bir fikir olarak görülen bu prensipler Türk milletince şayan-ı kabul gördü. Türk milleti siyasette riyayı kendinde görmediği için "Wilson Prensipleri" diye bilinen ve Türkün yaşama hakkını kabul eden bu prensiplere samimiyetle inanmıştı. Fakat zamanla, özellikle de İzmir'in Yunanlılarca işgaliyle de görüldü ki bu prensipler, Batılı devletlerin kendi menfaatleri için kullanmaya çalıştıkları bir stratejik program olmuştur. Öyle ki İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesine muvafakat eden devletlerin siyaset adamları içinde Başkan Wilson'un da olması kendi prensiplerine ne kadar sadakat gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Türk milleti İzmir'in işgali ile Wilson Prensiplerinin "serap mahiyetinde" bir fikir olduğunu gördü. Daha sonraları Maraş ve havalisinde cereyan eden hâdiselerde, bu düşünceyi pekiştirdi. Bu sebeple yapılan mitinglerin hemen hemen hepsinde bu prensiplerden bahisle, esaslarının yerine getirilmesi istenildi. Bunun içinde bizzat prensipleri ortaya atan Wilson'dan bu prensiplerin tahakkuku için elinden geleni yapması talep edildi. Miting neticesinde alınan kararlarda, Wilson'a ve İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderilen protesto telgraflarında benimsenen ortak fikir şu şekilde ifade edilmektedir:

"Wilson cenaplarının insanlık prensiplerine inanarak silâhını terk eden Türkler, Wilson Prensiplerinin on ikinci maddesiyle Türklerin çoğunlukta olduğu topraklarda hâkimiyet ve mülkiyet haklarını tasdik etmiş iken bugün bu hak ve adalet kaidelerine muhâlif olarak, Osmanlı memleketlerinden bazılarına asker gönderilmesi, İstanbul'da asayişi bozan hiçbir hareket görülmediği hâlde işgal edilmesi, mütarekenamede asla mevzubahis olmayan bir devlete İzmir'e asker çıkarttırılması ve neticesinde medenî milletlere yakışmayacak cinayetlere göz yumulması, Adana, Maraş, Ayıntab ve Urfa'da yerli Ermeniler ileri sürülerek İslâmların aleyhinde imha siyaseti takip edilmesi, Maraş'ta Müslüman ahalinin katliam edilmesini Wilson Prensipleri ile izah etmek mümkün değildir. Bu sebeple, prensiplerde vadedilenler yapılmadığı takdirde vatanın her parçasını müdafaa için tek bir fert kalıncaya kadar çalışılacaktır".

5. Millî Birlik ve Beraberlik

Türk milleti Millî Mücadele döneminde en karanlık günlerini yaşamakta idi. Gelişen hâdiseler ve umumi harbin neticesinde mağlup addedilmeleri, 1911 yılından beri devam eden aralıksız savaşlar, millet üzerinde bir bıkkınlık yaratmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutku'nun giriş kısmında da izah ettiği gibi: Büyük Harbin uzun yılları boyunca millet yorgun ve fakir bir hâlde idi. Memleketin her tarafında Hıristiyan azınlıklar gizli, açık, millî emel ve maksatlarını gerçekleştirmek için, devletin bir an evvel çökmesine çalışıyorlardı.67 Türk milleti ise psikolojik olarak moralini kaybetmişti. Millî birlik ve beraberliğe büyük ihtiyaç vardı. İstanbul'daki hükûmet ise bunu sağlamaktan çok uzak olduğu gibi, üstelik teslimiyetçi tavrıyla mevcut birlik ve beraberliği de bozuyordu. Bu sebeple, Anadolu'da gelişen milliyetçi hareketin yapacağı ilk işlerden birisi de bu birlik ve beraberliği sağlamak idi. Bunun içinde mitingler bir araç olarak kullanılmıştı. Daha öncede bahsedildiği gibi mitinglere her kesimden ve siyasî görüşten şahıslar iştirak ederek, bu birlik ve beraberliğin tahakkukunda önemli bir adım atmışlardır. Mitinglerde yapılan konuşmalar ve alınan kararlarda şahsî ve nefsî her türlü düşünce bir kenara bırakılarak, düşülen vaziyet karşısında birlik ve beraberlik içinde olunması istenilmiş ve bu yönde çalışılmıştır. Miting kararlarında da görüleceği üzerine bu fikir de tahakkuk ettirilmiştir. Özellikle

Hey’et-i Temsîliye’nin gönderdiği tamimlerin aynen uygulanması ve onların direktifi doğrultusunda protesto telgraflarının kaleme alınması da, Hey’et-i Temsîliye’nin etrafında bu birlik ve beraberliğin sağlanmış olduğunu göstermektedir. Böylelikle mitingler, milletin bir araya gelmesinde ve kaynaşmasında önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.

6. Manda ve Himaye Kabul Etmemek

Millî Mücadele başlarında kurtuluş çaresini çeşitli devletlerin himayesinde arayan bazı aydınlar ve siyaset adamları vardı. Hatta Anadolu’daki milliyetçi hareketin içerisinde de manda taraftarı olan şahıslar bulunmaktaydı. Ümitsizliğin getirdiği bir hisle bu fikre sarılan bazı aydınlara rağmen, halkta böyle bir düşünce mevcut değildi. Asırlarca hür ve müstakil yaşamış bir millet böyle bir fikri içerisine sindiremiyordu. Tespit edebildiğimiz miting kararları ve protesto telgraflarının hiçbirisinde başka bir devletin himayesi ve mandasının istenildiği görülmemektedir. Sadece Sinop mitinginde böyle bir vaziyet ortaya çıkıyorsa da miting kararlarını kaleme alan zat, daha sonra Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği bir telgrafta, kendilerinin yanlış anlaşıldığından bahisle, manda ve himaye istemediklerini açıklamaya çalışmaktadır. Diğer miting kararlarının büyük çoğunluğunda manda ve himaye isteyen ibareler olmadığı gibi, özellikle manda ve himayeyi kabul etmeyeceklerini bildiren ifadeler görülmektedir. Meselâ Denizli’nin Çal ilçesinden gönderilen miting kararlarındaki şu ifade, Anadolu’nun diğer yerlerindeki halkın bu konudaki duygularını da bir anlamda ortaya koymaktadır. Bu kararlarda şöyle denilmektedir:

“Türkler altı yüz seneden beri müstakil olarak yaşamış olmak hasebiyle memleketi idare etmekteki liyâkatleri ve bu hususda haiz olmaları icab eden rüştü haiz olduklarını bütün dünyanın önünde ispat ettiklerinden, millî istiklâlimizi eksik edecek hiçbir kaydı kabul edemeyeceğimizi, bütün cihana ilân ederiz. Devletlerden herhangi birinin iktisadî ve ilmî yardımlarını memnuniyetle kabul ederiz.”68

Bir kısım aydın ve şahıslara rağmen milletin manda ve himayeye karşı olması, Sivas Kongresi’nde Mustafa Kemal Paşa’nın mandacılara karşı daha güçlü olarak çıkmasını sağlamıştır. Öyle ki İstanbul’da bulunan bir kısım aydınlar kendi aralarında hangi devletin mandaterliğini tartışırken Anadolu’nun en ücra köşelerinden gönderilen miting kararları ve protesto telgraflarında bundan bahsedilmiyor. İtilâf Devletlerinden böyle bir istekte de bulunulmadığı gibi açıkça bu tür fikirlere de karşı olduklarını kesin bir dille ifade etmektedirler.

7. Saltanat ve Hilâfetin Devamlılığı

Bu mesele daha çok İstanbul’un işgal edileceği haberlerinin ortaya çıkması, daha sonrada bu fikrin tahakkuk ettirilmesi üzerine çıkar. O zamana kadar yapılan işgallerle doğrudan doğruya saltanat ve hilâfetin tehlikeye düşeceği fikri olmadığından olsa gerek, yapılan mitinglerde saltanat ve hilâfete bağlılıklarını bildirmelerine rağmen, herhangi bir tehlikeden bahsedilmemektedir. Fakat yukarıda bahsedilen vaziyetin ortaya çıkması üzerine, yapılan mitingler ve gönderilen protesto telgraflarında, hilâfet ve saltanat merkezlerinin tazyik ve tehdit altında kalmasına tahammül edemeyeceklerini, İslâm

âleminin hilâfet ve saltanat merkezi olan İstanbul'un işgal edilmesinin izzet-i nefislerine ve dinî hislerine bir tecavüz olacağını, bu durum karşısında ise milletin sükût etmesinin mümkün olamayacağını bildirirler. Hatta bu uğurda güçleri yetmeyecek olursa hilâfet kürsüsü etrafında intihar etmek suretiyle tarihin takdir ve tenkitlerine bırakacaklarını söylerler.

Türk milleti için hilâfet ve saltanat merkezi büyük bir mana ifade etmektedir. Burasının işgali ile Devletin siyasî hayatına tamamen son verilebilirdi. Bunun için miting kararlarında hilâfet ve saltanat makamının masuniyetinden bahisle, buradaki işgale bir an evvel son verilmesi istenilmektedir.

8. Yapılacak Olan Sulh Şartları

Osmanlı Devleti'nin İtilâf Devletleri ile Mütareke imzalamasından sonra, kendi aralarında çeşitli toplantılar yapan İtilâf Devletleri bu toplantılarda Osmanlı Devleti'ne kabul ettirecekleri sulh antlaşmasının esaslarını tespite çalışıyorlardı. Fakat bunda da bir türlü anlaşamıyorlardı.

Türk milleti ise Mütareke imzalandığı sıradaki hududlar dahilinde ve Wilson Prensipleri esaslarına uygun bir sulh antlaşmasını kabule taraftardı. Fakat İtilâf Devletleri kendi aralarında Osmanlı sulhu üzerinde anlaşamadıkları gibi, geçen zaman içerisinde, Mütareke şartları hilâfına işgallere devam etmektedirler. Türk milleti, İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderdikleri miting kararları ve protesto telgraflarında bu vaziyet şöyle açıklanmaktadır:

"Umumi Harb neticesinde mağlup devletler kendileri için çok ağır şartlar ihtiva eden antlaşmalar imzaladılar. Fakat bu antlaşmalar o devletlerin bir kısım topraklarının gitmesine sebep oldu. Millî istiklâllerine ağır müeyyideler getirmedi. Oysa Osmanlı Devleti için düşünülen sulh şartları Türk milletini tarih sahnesinden silecek bir tarzdadır ki, millet bunu kabul edemez. Bu sebeple Türkler için düşünülen sulh şartlarında Wilson Prensipleri ve milletler arası hukuka riayet edilmelidir. Bu şartların Türk milletince de kabul edilebilir şekilde olması talep edilmekte, aksi hâlde bütün imkânsızlıklara rağmen mücadele edeceklerini bildirmektedirler. Miting kararlarında ifadesini bulan bu düşünceler İtilâf Devletlerince dikkate alınmaz ve Sevr Antlaşması gibi Türk milletince kabul edilmesi mümkün olmayan bir antlaşmayı, millete kabule çalışırlar. Ama millet, miting kararlarında ifade ettiği gibi böyle bir antlaşmayı kabul etmektense sonuna kadar mücadeleyi tercih edeceklerini ilân etmişlerdir.

9. Adalet, Hürriyet, Medeniyet, İnsaniyet ve Millîyet Fikirleri

Harbin sona ermesinden sonra hak, adalet ve medeniyetin tekrar yerleşmesi için harp ettiklerini ilân eden İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin mütareke imzalamasından sonra, sağlamlaştıracaklarını iddia ettikleri esasların hilâfında, Anadolu'da uygulanan işgal ve tecavüzlere karşı sükut etmektedir. Kendilerini medenî dünyanın temsilcileri olarak kabul eden bu devletler, söz konusu Türk milleti olunca bu vasıflarını unutuyorlar. Bu vaziyeti en iyi şekilde tespit eden millet miting kararları ve protesto telgraflarında bunu açıkça ifade ederek, iddia ettikleri esaslara kendilerinin uymalarını talep ediyorlar. Bu kavramları Hıristiyanlar için başka, Müslümanlar için başka manada olmadığını, oysa İtilâf Devletlerinin uygulamasında bu düstûrların Müslümanlar için zulüm ve vahşeti ifade ettiğini belirterek, Müslümanların ve Türklerin tabiî hakları olan hayat hakkının çok görülmemesini, yirminci

asırda gerçek manasını bulan adalet, hürriyet, medeniyet, insaniyet ve millîyet esaslarına bağlı kalarak Türk milletinin de hakkının teslim edilmesi talep edilmektedir

Sonuç

Uzun süren harpten sonra bir mütâreke yapmak mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti, mütâreke ile silâhını terk etmesini fırsat bilen İtilâf Devletlerince yer yer işgal edilmeye başlanmıştı. Türk milleti bu vaziyeti mağlubiyetin faturası olarak görüyor ve sabırla yapılacak sulh antlaşmasını bekliyordu. Fakat Türklerle yapılacak sulh antlaşmasının esaslarını tespit etmek için Paris ve Londra'da toplanan komisyonlar, bu esasları tayin etmeden, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde istedikleri faaliyetleri yapıyorlardı. Meselâ, Birinci Dünya Savaşı sonunda Orta Doğu ve Türkiye'nin geleceğini tayin etmek üzere ağırlıklarını koyan İngiltere ve Fransa, Amerika'yı da kendilerine ayak uydurarak, Akdeniz'deki bir İtalyan üstünlüğüne mâni olmak için İzmir'e Yunan askerini çıkarmışlar ve Yunanistan'a destek olmuşlardı. O güne kadar İtilâf Devletlerinin hareketlerine ses çıkarmayan Türk milleti, İtilâf Devletlerinin er geç bu toprakları terk etmek mecburiyetinde kalacağından emin olarak, sabırla bekliyordu. Fakat 15 Mayıs 1919'da Yunan askerinin İzmir'e çıkarılması Türklerin beslediği iyi niyetin ortadan kalkmasına sebep oldu.

İzmir'in işgali ve Türk halkına yapılan tecavüzler, Mütareke'den beri Wilson Prensiplerine beslenen son ümitleri de ortadan kaldırmıştı. Türkler bir kere daha anlamışlardı ki, masa başında haklarını almak mümkün olmayacaktır. Bütün güçlüklere rağmen, haklarını ancak savaş meydanında alacaklardır.

İzmir'in Yunanlılara işgal ettirilmesi, Türk milleti üzerinde büyük bir heyecan yaratmıştı. Çünkü eski bir Osmanlı vilâyeti olan ve Anadolu'da birçok soydaşı olan Yunanistan, kurulduğu tarihten itibaren bütün topraklarını Türklerden almıştı. Şimdi de Anadolu'dan parça koparmaya çalışıyordu.

Üstelik tarihî deneyler de göstermişti ki, Yunanlılar Osmanlı hâkimiyetine son verdiği yerlerde, alabildiğine bir mezalim uygulamakta, Müslümanlık ve Türklükle alakalı her türlü eseri ortadan acımasızca kaldırmakta idi. Mora, Girit, Makedonya ve Teselya faciaları halkın hafızasından henüz silinmemişti. Bu işgali her ne kadar İtilâf Devletleri muvakkat olarak yapıldığını söylüyorsa da, millet Yunanın bu topraklardan kendi isteğiyle bir daha çıkmayacağını çok iyi biliyordu. Bu sebeple bu hâdiseye karşı büyük bir tepki gösterdi. Memleketin en ücra köşelerinde bile yapılan mitingler ve telgraflarla bu haksız tecavüz protesto edildi.

İşgal üzerine yapılan mitinglerle millî şuuru ve heyecanı galeyana gelen halk her tarafta, taarruza uğrayan vatanın kurtarılması için fiilî mücadeleye girişti. Bu mücadele Ankara'da Millî Meclisi'nin açılışından sonra kurulan düzenli ordu birliklerine kadar her cephede devam etmiş, Türk milletinin, Millî Mücadele diye adlandırdığı bir nev'i destan devri yaşanmıştır. Bu miting ve protesto hareketlerinden, mahallî mukavemet teşkilâtları, bunlardan Erzurum, Balıkesir ve Sivas kongreleri doğmuştur. Bu kongrelerde Anadolu'daki milliyetçi hareketin temelini teşkil ederek vatanın kurtuluşunda en müessir bir amil olmuşlardır.

İzmir'in işgalini müteakip teşkilâtlanmaya başlayan Türk milleti için, ikinci bir tehlikede Güney bölgesinde Fransızların tavırları olmuştu. O zamana kadar bu bölgedeki Fransız işgalini Mütareke şartlarına göre kabul etmek mecburiyetinde kalan Türkler, Fransızların da er geç kendi memleketlerine dönmek mecburiyetinde kalacaklarını düşünerek yine tevekkül gösteriyorlardı. Fakat İngilizlerin İzmir'de yaptıkları hatayı bu seferde Fransızlar güney vilâyetlerinde yaptılar. Aralarında tarihî bir husumet olan Türklerle Ermenileri karşı karşıya getirdiler. Fransız üniformasıyla çevrede dehşet saçan yerli Ermeniler Türklerin huzurunu kaçırmıştı. Üstelik Ermeniler millî gayelerini tahakkuk ettirebilmek için çeşitli faaliyetlere girişiyorlardı. Çünkü Mütareke'nin 24. maddesinde "karışıklık vukuunda" altı Ermeni vilâyetinin Osmanlı idaresinden alınacağı hükmü vardı. Güneydeki Ermeniler de meydana getirecekleri kargaşalıklarla kendi ifadeleriyle "Küçük Ermenistan Krallığı'nın toprakları olan Kilikya"yı da bu maddeye teşmil etmek istiyorlardı.

Fakat Fransızlar İngilizlerin Kars'ta düştükleri hatayı kendileri de yapmıştı. Ocak ayı sonunda başlayan Ermeni intikam hareketleri Şubat ayı başlarına kadar öylesine çoğaldı ki, Fransızlar bile bundan rahatsız olmaya başladılar. Türkler ise bu hareketler karşısında süratle teşkilâtlanarak, arkalarına Türk milletinin de desteğini alıp, destani bir mücadeleye başladılar. Aynı zamanda memleketin her tarafında yapılan mitingler ve protesto telgrafları ile Maraşlıların yanında olduklarını bütün dünyaya ilân ettikleri gibi maddî ve manevî bakımdan da tam destek oldular. Daha sonra etraftan yetişen Kuvâ-yı Milliye'nin yardımları sayesinde Maraşlılar Fransız ve Ermenileri Maraş'tan çıkararak, ümitsiz bir anda bile büyük muvaffakiyetler elde edilebileceğini göstermiş oldular. Fransızlar da bundan sonra sür'atle Mütareke öncesi hudutlarına çekilerek Anadolu'daki milliyetçi hareketle anlaşma yoluna gittiler. Sonucunda da 20 Ekim 1921'de "Ankara İtilâfnamesi" yapılarak, Ermenilerin heveslerine son verilmiş oldu.

Maraş ve havalisinde Kuvâ-yı Milliye'nin muvaffakiyetleri, Anadolu üzerinde büyük emeller besleyen İngilizler için tehlikenin başladığını göstermişti. Bir an evvel Türkleri mecbur bırakarak kendi menfaatleri doğrultusunda bir antlaşma imzalatmanın yollarını zorlamaya başladılar. Bunun için de diğer İtilâf Devletlerini de razı ederek, başından beri yaptığı hatalara bir yenisini daha ekledi. 16 Mart 1920'de Türkler ve Müslümanlar için kutsal olan hilâfet ve saltanat merkezi İstanbul'u işgal ettiler. Böylelikle Türkleri anlaşmaya mecbur edeceklerini düşünüyorlardı.

Oysa İstanbul'un işgaliyle milletin her kesiminde tereddütler tamamen ortadan kalktı. Artık gerçek ortaya çıkmıştı. Wilson Prensipleri, hak, adalet, insaniyet, milliyet gibi esaslar tamamen sözde kalıyordu. Güya İstanbul'un işgali ile Türklere gözdağı vererek bir an önce istedikleri antlaşmayı imzalattıracaklarını sanan İngilizler, karşısında yek vücut olmuş bir milleti buldular. Üstelik bu hareketle Anadolu'daki milliyetçi hareketi durduracaklarını zannederlerken, bütün milletin Mustafa Kemal'in etrafında birleşerek yeniden büyük bir mücadeleye başladıklarını gördüler. Memleketin her tarafından kendilerine gönderilen pek çok miting kararları ve protesto telgraflarının muhtevası da bütün milletin Hey'et-i Temsîliye'nin kararlarına riayet etmeye başladığını gösterdi.

Böylelikle, İzmir'in Yunanlılarca işgali, Ermenilerin Maraş'taki mezalimleri ve nihayet, Türklerin millî istiklâlini ortadan kaldırmaya yönelik İstanbul'un işgal hareketi, Türk Millî Mücadelesi'nin

verilmesinde umulanın tersinde oldukça etkili bir rol oynadı. Bu mücadele Türk milletine dayanarak ve Türk milleti için girişilmiş ve başarılmış bir mücadele oldu. Türk milletinin kendi varlık, şeref ve istiklâli için topyekûn seferber olduğu; milletin her ferdinin kendi çap ve seviyesinde, kendine düşen rol ve görevini yaptığı bir mücadele olmasına yol açtı. Bu mücadele haklı, meşrû, haklılık ve meşrûiyyet çizgisini titizlikle korumuş bir millet hareketi olarak tarihte yerini almıştır.

Türk millî mücadelesi, bir müstemlekelikten kurtuluş mücadelesi değildir. Tarih boyunca istiklâl tatmamış, devlet nedir bilmemiş bir kavmin ilk defa istiklâl kazanma ve devlet olma hareketi de değildir. Batı Türklüğü târihi boyunca, hür ve müstakil yaşamış; fetrete düşmüş, dolaylı olarak iktisaden sömürülmüş fakat bir tek gün yabancı esaretine düşmemiş ve müstemleke olmamıştır. Bu itibarla, târihin en büyük ve medenî varlıklarından biri olan Osmanlı Devleti'nin varisi bulunan Türkler, bu son ve en büyük devletlerinin XX. asır başında talihsiz bir şekilde tasfiyesi esnâsında, yeniden organize olarak millî devletlerini kurmak, ölümle bir saydıkları istiklâlsizliği reddetmek, vatanlarında yabancı işgaline anında karşı durmak ve mümkün olan en kısa zamanda son vermek üzere Millî Mücadele denilen mukaddes cihada girişmişlerdir.

Bu mücadelenin sonucu, Türk milletini yok etmenin, Avrupa'dan tamamen tart etmenin tarihî fırsatı doğdu zanneden emperyalist Batı'nın harp ederek ilk dize getirilişidir. Türk milleti bu mücadeleyi mitinglerden, silâhlı mücadeleye kadar her safhada birlik ve beraberlik içerisinde, kendisinin tarih sahnesinden silmenin mümkün olamayacağını en iyi şekilde ispatlamıştır.

1 Selâhattin TANSEL, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. I-IV. Ankara, 1973, s. 201.

2 Türk İstiklâl Harbi. C. II. K. I. Ankara. 1963. s. 63.

3 BIYIKOĞLU Tevfik, Atatürk Anadolu'da 1919-1921, Kent Basımevi, 1981. s. 117.

4 BIYIKOĞLU, a.g.e., s. 117-118.

5 ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, C. I, İstanbul, 1973, s. 26-28, ATASE, K1. 1, D. 335/1, F 4-1, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yı1: 30, Mayıs 1981, Sayı: 79, Belge: 1731, ATATÜRK, ATASE, s. 162.

6 AKŞİN Sina, İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele, İstanbul, 1976. s. 275.

7 ARIBURNU, Kemal. Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri, Ankara, 1975. s. 5; İzmir Fecayi. (basım yeri ve tarihi belli değil Osmanlıca olup 1919 yılında Osmanlı istihbarat dairesince yayınlandığı zannedilmektedir.) s. 59. İstiklâl Gazetesi, Memleket Gazetesi, İkdâm Gazetesi, Vakit Gazetesi, Yeni Gazete, Sabah Gazetesi, 19 Mayıs 1919.

8 Yapılacak miting için şu davetiye yayımlandı:.

"Kardeşler !.

Kalplerimizde pek derin hürmetlerle takdis ettiğimiz camilerimiz, medreselerimiz, bütün mukaddesatımız, sevgili İzmirimiz hepsi, hepsi işte bugün yalancı bir hak ve adâlet nâmına zorla elimizden alınıyor, boğazlanıyoruz. Dinimiz, ırzımız, namusumuz çiğneniyor. Yaşamak hakkımız gasp olunuyor.

Ey Türk!

Yedi yüz senelik saltanatın kalbine indirilmek istenilen paslı hançer; seni tarihî ve millî vazifene davet ediyor. Pekâlâ bilirsin ki İzmir; dedelerinin bir beşiği, bir yatağı ve nihayet bir mezarıdır.

Bugün İzmirsiz bir Anadolu ruhsuz bir cesettir. Vatan bugün için senden sükûnet, yarın için hayat, hareket bekliyor.

Kardeşler! bugün düşmanlarının yaygaralarından sakın kederlenme ve belki seni felakete, inkıraza sürükleyecek kadar sakın bedbin olma!….

9 İzmir Fecayi., s. 71-73; ARIBURNU, a.g.e., s. 13-14; ADIVAR, Halide Edip, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul, 1982, s. 28-30. İstiklâl Gazetesi, Sabah Gazetesi, Alemdar Gazetesi, İkdam Gazetesi, İleri Gazetesi, Vakit Gazetesi, Tasvir-i-Efkâr Gazetesi, Memleket Gazetesi, 20 Mayıs 1919. İzmir Fecayi, 73-78. ARIBURNU, a.g.e., s. 15-16; MERAY, Seha, L. Lozan'ın Bir Öncüsü Ahmet Selahattin Bey (1878-1920), Ankara, 1976, s. 66.

10 "Darülfünun Gençleri" imzasıyla yayımladıkları bir davetiye ile halkı mitinge çağırdılar. Bu davetiyede şöyle deniliyordu.

"Memleketimizden her gün bir parça düşman ayakları altında çiğnenirken biz Türk ve Müslümanlar bu aziz topraklarımızı kurtarmak çareleri düşünüyoruz. Bunun için bütün İslâm namını taşıyan kardeşler ve hemşirelerimizin bu gün saat üçte Üsküdar Parkı'na gelmelerini bekleriz".

11 İzmir Fecayi. s. 69-84. ARIBURNU, a.g.e., s. 12-25. İstiklâl Gazetesi, Vakit Gazetesi, Memleket Gazetesi, İleri Gazetesi, İkdâm Gazetesi, 21 Mayıs 1919.

12 İzmir Fecayi. s. 104-111, ARIBURNU, a.g.e., s. 34-37. İstiklâl Gazetesi, İleri Gazetesi, Vakit Gazetesi, Memleket Gazetesi, Sabah Gazetesi, Yeni Gazete, 23 Mayıs 1919.

13 Altı yüz senelik Türk ve Osmanlı saltanatının hakkını tanıttırmak için yüz binlerce Müslümanı Sultanahmet Meydanı'na toplayan mitingin davetiyesinde şöyle deniliyordu:

"Müslüman!

Yedi asırlık bir saltanatın taksim olunduğunu görüyorsun! şu hicranlı günlerimizde birleşmeğe, anlaşmağa her hususta ihtiyacın var.

İşini, gücünü bırak; Cuma namazından sonra Sultanahmet'teki içtimaa koş! Kadın, erkek, çoluk, çocuk orada bulun!" (2).

14 ARIBURNU, a.g.e., s. 19-42. İzmir Fecayi, s. 113-127. Yeni Gazete, İstiklâl Gazetesi, Alemdâr Gazetesi, İleri Gazetesi, Sabah Gazetesi, Vakit Gazetesi, Memleket Gazetesi, İkdam Gazetesi, 24 Mayıs 1919. ADIVAR, a.g.e., s. 34-35;.

15 Bu mitingin davetiyesinde şöyle deniliyordu:

"Müslüman!

Önümüzdeki cuma günü resmî dua günüdür. Yevmi mezkûrda Fatih Sultanahmet, Beyazıt Camilerinde Cuma namazından sonra Müslüman ve Türk, yurtlarının halâsı için dua edecektir. Vatanını seven her Müslümanın bu içtimalarda bulunması vecibe-i diniyedir.

Camilerde, evlerde tazarru et! Duadan sonra Allah'a yükselen kalbinle Sultanahmet'e bütün Türk ve Müslümanların koşacağı büyük ve umumî içtimaa gel!… Sevgili vatanın parçalanıyor, öldürücü felaketler yağıyor. Camilerini, mukaddesatını çiğneyecekler! Gözlerini aç, dindaşlarını, milletini düşün! İzmir facialarını öğren! Anadolu senin kararını bekliyor. Haksızlıklara karşı feryat et !. Alemin vicdanına hitap eden heyecanlarınla hakkını müdafaaya ve parçalanan vatanının imdadına koş!. Bu mitingde kurtarıcı kararlarını ver ve hâlâsın için çalışmaya yemin et!"

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, K. 102/19216; İzmir Fecayi, s. 131-141, ARIBURNU, a.g.e., s. 53-60; İstiklâl Gazetesi, 30 Mayıs 1919; Bu gazetede davetiyelerin "Allah'a yükselen kalbinle Sultanahmet'e bütün Türk…" kısmı sansür edilmiş olarak yayınlanmıştır. İstiklâl Gazetesi, Yeni Gazete, Vakit Gazetesi, Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Memleket Gazetesi, Alemdar Gazetesi, 31 Mayıs 1919.

Bu mitinge iştirâk etmiş olan Enver Behnan Şapolyo Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü arşivine bu mitingde taktıkları "İzmir Türk kalacaktır" rozetinin bir örneğini vermiş olup, arşivde K. 102/28957'de bulunmaktadır. Bu rozet 23 Mayıs'ta yapılan mitingde de kullanılmıştır.

16 ARIBURNU, a.g.e., s. 53-60; İstiklâl Gazetesi, Yeni Gazete, Vakit Gazetesi, Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Memleket Gazetesi, Alemdar Gazetesi, 31 Mayıs 1919.

17 Bu telgraflar için bkz. Hadisat Gazetesi, 19 Mayıs 1919. KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1969, s. 27. TÜRKEŞ, Ünal, Kurtuluş Savaşı'nda Muğla, İstanbul, 1973, s. 252-253. TAÇALAN, Nurdoğan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, Milliyet yayınları, 1971, s. 238.

18 JAESCHKE, Gotthard, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1971, s. 81.

19 A.g.e., s. 80.

20 Alemdar Gazetesi, 26 Mayıs 1919.

21 Anadolu'da yapılan mitingler hakkında daha geniş bilgi için bkz. ŞAHİNGÖZ, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 1986.

22 Türk İstiklâl Harbi, C. I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Haz. Tevfik Bıyıkoğlu, Ankara, 1962, Ankara, s. 77.

23 ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep-Antep'in Dört Muhasarası, Çev. Kur. Yzb. Necmettin, Gaziantep, 1959, s. 17.

24 Türk İstiklâl Harbi, C. IV, Güney Cephesi, Ankara, 1966, s. 51.

25 Osman OLCAY, Sevr Antlaşmasına Doğru-Çeşitli Konferans ve Toplantı Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler, Ankara, 1981. s. LXVII.

26 Türk İstiklâl Harbi, C. IV, Güney Cephesi, Ankara, 1966, s. 89.

27 Bu telgrafta şöyle deniliyordu:.

"Maraş'taki kardeşlerimiz üç gündür Fransızların, Ermenilerin top ve mitralyöz ateşleri altında kanlı müsademeler layen-kati devam ediyor. Memleketten eser kalmamaktadır. Ahvalden bahisle protesto edilmesini rica eyleriz". ATASE, KL 24, D. 1336/13-4, F. 3-13.

28 "Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal" imzasıyla gönderilen bu telgrafta şöyle deniliyordu:

"Maraş'ta Fransızlar ve Ermeniler Müslümanları katliam etmektedirler. Her yerde ahalinin derhal mitingler yaparak makam-ı Sadarete ve mümessillere telgrafla protesto etmeleri ve âlem-i insaniyetten bir katliama nihayet verilmesini talep eylemeleri tamim olunur" ATASE, K1. 24, D. 1336/13-4, F. 3-1.

29 ATASE K1. 24, D. 1336/13-4, F. 3-26.

30 ATASE K1. 24, D. 1336/13-4, F. 3-27.

31 ATASE K1. 24, D. 1336/13-4, F. 3-112. ARSAN, a.g.e., s. 174. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi 10/2711.

32 Maraş'ta meydana gelen olaylar üzerine yapılan mitingler hakkında daha geniş bilgi için bkz. ŞAHİNGÖZ, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 1986.

33 ATATÜRK Mustafa Kemal, Nutuk, C. 1, İstanbul, 1970, s. 399.

34 Bu tegrafların tam metni için bkz: ŞAHİNGÖZ. Mehmet, Ali Rıza Paşa Hükûmetinin İstifası ve Tepkileri, Ankara, 2001.

35 TANSEL, Selâhattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar c. III, Ankara, 1973. s. 19.

36 ATATÜRK, M, Kemal, Nutuk, C. 1. s. 508-509. KANSU, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümü'ne Kadar Atatürk'le Beraber. C. II. Ankara, 1968, s. 557.

37 ATATÜRK, a.g.e., 511-513. İrade-yi Milliye Gazetesi, 18 Mart, 1920. Öğüt Gazetesi, 17 Mart 1920. Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı; 13, Belge No: 331. KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1969. s. 507-508.

38 ATATÜRK, a.g.e., 510-511.

39 Bu protesto telgraflarıyla ilgili olarak bkz: ŞAHİNGÖZ, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 1986.

40 Meselâ 1919 yılının Aralık ayında yani İstanbul hükûmeti ve saltanat makamıyla resmî ilişkisinin kesildiği günlere rast gelen Mevlîd günü münasebetiyle, başta padişah ve sadrazam olmak üzere, Hey'et-i Merkeziyeler, valiler, kumandanlar ve müstakil mutasarrıflıklara Sivas'tan gönderdiği 5.12.1335 tarihli telgraflarda şöyle denilmektedir:

"Hey'et-i Merkeziyelere,

Hulûliyle bütün muvahhidînin müşerref ve mübâhî olduğu mevlîd-i nebevî-i hazret-i risâlet-penâhîmizin vatan ve millet hakkında mutmain ve mübârek olmasını tazarru' eyler arz-ı tebrîkât ederiz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsîliyesi Nâmına Mustafa Kemal".

ATASE. K. 29, D. 1336/26, F. 3-1.

"Atabe-i Felek-Mertebe-i Hazreti Tâcidar-ı A'zamîye.

Makam-ı akdes-i hilâfet penâhîlerine cân-ı dîlden merbût bütün âlem-i İslâmın ve tebaa-i sâdıkları bilumûm muvahhîdînin şeref ve id

râkiyle mes'ud ve mübâhî olduğu mevlîdi nebevî-i hazret-i risâlet-penâhînin başta zât-ı şevket-sûmat-hazret-i tâcidârîleri ve hânedân-ı celilüşşânları olduğu hâlde vatan ve millet hakkında mes'ud ve mübârek olmasını Cenâbü'r-Râhmanü'r-Rahîm'den tazarru' eder tebrîkât-ı ubudiyetkârânemizi kemâl-i ta'zîm ve hürmetle sidd-i şubelerine arz eyleriz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsîliyesi Nâmına Mustafa Kemal".

ATASE. K. 29, D. 1336/26, F. 3-2.

“Sadrazam Devletlû Fahametlû Ali Rıza Paşa Hazretlerine.

Şeref-i idrâkiyle mübâhî olduğumuz mevlîd-i nebevî-i hazret-i risâlet penâhînin vatan ve millet hakkında mutmain ve mübârek olmasını Cenâb-ı Haktan tazarru’ eyler Hey’et-i celîleye arz-ı tebrîkât ederiz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey’et-i Temsîliyesi Nâmına Mustafa Kemal”.

ATASE. K. 29, D. 1336/26, F. 3-3.

“Valilere, Kumandanlara ve Müstakil Mutasarrıflara,

Şeref-i idrâkiyle mes’ûd ve mübâhî olduğumuz mevlîd-i nebevî-i hazret-i risâlet-penâhînin vatan ve millet hakkında mutmain ve mübârek olmasını tazarru’ eyler arz-ı tebrîkât ederiz.

Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti Hey’et-i Temsîliyesi Nâmına Mustafa Kemal”.

ATASE. K. 29, D. 1336/26, F. 3-4.

41 ATASE K. 29. D. 1336/26 F. 1.

42 1 Mart 1917 tarihinde kullanılan takvimde yapılan değişiklikten dolayı, bugün 30 Kânûn-i evvel gününe tekabül etmiştir.

43 ATASE K. 29. D. 1336/26 F 4-4. İzmir’e Doğru Gazetesi, 3 Kânûn-ı sânî, 1336. Kâzım ÖZALP, Millî Mücadele, 1919-1922. C. 1. Ankara, 1988. s. 80.

44 Bu telgraflar için bakınız: ATASE K. 29. D. 1336/26 F 4. Bu dosyada seksen adet belgede çeşitli şehir ve kasabalarda yapılan törenler hakkında bilgiler verilmekte, tören yapılmayan yerlerden ise Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Hey’et-i Merkeziyesine kutlama telgrafları gönderilmiştir. Bu telgrafların altında valiler, mutasarrıflar, kumandanlar, belediye reisleri, Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti reis ve üyeleri ile eşraftan ve halktan imzalar bulunan bu telgraflarda günün ehemmiyetini ifade eden millî birlik ve beraberlik düşüncelerini ortaya koyan hâlihazırdaki durumu protesto eden ifadeler bulunmaktadır.

45 Bunlardan bir tanesi ATASE K. 29. D. 1336/26 F 4-77. deki belgede Kâzım Karabekir tarafından 6 Kânûnusânî 1336 tarihinde Erzurum’dan gönderilen telgraftır. Bu telgrafta şöyle denilmektedir:.

“Ankara’da Hey’et-i Temsîliye Riyâsetine,

Yevm-i istiklâl-i millîmizi mütekâbileten tebrîk eder ve altı asırlık necîp ve pâk hamiyetli bir kan, milletin bugünkü evlâtlarına tamamiyle müntekil olduğundan yine şeref ve sa'âdetli günler idrâk edeceğimiz emsilesini ta'zimâtımızı terdifen arz eyleriz.

15. Kolordu Kumandanı Mirliva Kâzım Karabekir. ".

46 ATASE K. 29. D. 1336/26 F 4-83'teki belgede, Sürmene'den gönderilen telgrafa Mustafa Kemal Paşa. 1. 1336 tarihi ile "Sürmene Kaymakamı Şevket Beyefendiye" gönderdiği cevabî telgrafında şöyle demektedir: "Sürmene ahalî-i muhteremesinin İstiklâl-i Osmâni münasebetiyle icrâ ettikleri tezâhürât-ı vatanperverâneye teşekkür eder, vatanımızın tamâmî-i istihlâsı temennîyatını terdîf eylerim efendim.

Hey'eti Temsîliye Nâmına Mustafa Kemal".

47 Bu merasim ile ilgi haberler "İzmir'e Doğru Gazetesi"nin 1 Kânûn-ı sânî 1335 tarihli nüshasında oldukçatafsilâtlı bir biçimde verilmiştir.

48 ATASE, K-29. D. 1336/26. F. 4-2, 3.

49 Yunus Nadi, Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi, 31 Aralık 1920. Nurettin GÜLMEZ, Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün, Ankara, 1999. S. 263.

50 OKYAR, Fethi; Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, 1980, s. 96.

51 YALMAN, Ahmet Emin; Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1918-1922, C. 2 İstanbul. 1970, s. 51.

52 GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, KİLİ, Suna; Türk Anayasa Metinleri, 2. Baskı, Ankara, 1982, s. 80.

53 Böyle bir müracaata misal olarak; 16 Mayıs 1919 tarihinde Erzurum vilâyetine yapılan müracaat aynen şöyledir:

Erzurum Vilâyet-i Celilesi Huzur-ı Âlisine,

İzmir ve havalisinin Yunanistan'a ilhakına Düvel-i Mü'telife tarafından karar verildiği ve 14 Mayıs 335 tarihinden itibâren Yunan askeri tarafından işgaline başlandığı ajans tebligatından anlaşıldı. Bu mugayir-i hak ve adl kararın gayr-ı mümkinü' 1-icra bulunduğunu ve bu hususu bütün Türklüğün müttehiden protesto eylediğini Erzurum ve havalisi nâmına Düvel-i Mü'telifenin İstanbul'da ve Erzurum'da bulunan mümessillerine tebliğ için 18 Mayıs 335 tarihinde alaturka saat üçde eski hükûmet konağı önündeki meydanlıkta bir miting akd edileceği ve miting heyetinin belediye âzasından Şeyh Eşref Efendi ile Dâvavekili Hüseyin Avni, Albayrak Müdürü Süleyman Necati ve Dursun Beyzâde Cevat Beylerden mürekkep bulunduğunu arz eyleri. z. Ol babda emr ü ferman hazret-i men leh'ül-emrindir. fi. 16 Mayıs 1335.

Pul üzerindeki imzalar:

M. Cevat, Hüseyin Avni, Süleyman Necati.

İşlem: Kaleme: Asayiş ve İnzibat Kema hiye hakkehâ hüsn-i muhafazası esbâbı istikmal olunmak üzere Jandarma. Alay Kumandanlığına, Polis müdiriyetine 16/5/35.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi. K. 24/2183. Baykal, a.g.m. s 537.

54 Erzurum Valiliği 16 Mayıs tarihli Miting Heyetince yapılan müracaata şu cevabı verir:

"İzmir ve havalisinin Yunanistan'a ilhakına Düvel-i Mü'telife tarafından karar verildi. ği ve 14 Mayıs 35 tarihinden itibaren Yunan askeri tarafından işgaline başlandığı ajans tebligatından anlaşılmasına mebni mugayir-i adl ve hak ol. an iş bu karara karşı Erzurum ahalisinin protesto eylediklerini Düvel-i Mü'telife mümessillerine tebliğ için 18 Mayıs 35 tarihinde Alaturka saat üçte eski hükûmet konağı önündeki meydanlıkta belediye âzasından Şeyh Eşref Efendi ile, Davavekili Hüseyin Avni, Albayrak Müdürü Süleyman Necati ve Dursun Beyzâde Cevat Beylerden mürekkep olarak bir miting akdine mumaileyhimin vâki' olan müracaatları üzerine ruhsat verildiğini mübeyyin işbu ilmühaber makam-ı. vilâyetden tastir ve i'tâ kılındı. 16/Mayıs/335.

55 Alemdar Gazetesi, 25-26 Mayı. s 1919.

56 NADİ, Yunus, Mustafa Kemal Paşa Samsun'da, İstanbul, 1955. s. 22.

57 Basında yayımlanmış bir davetiye örneği:

"İzmirimiz için miting.

Yarınki cuma günü namazdan sonra Belediye önünde sevgili İzmirimiz için büyük bir miting yapılacaktır. Her Müslümanın bütün işlerini. terk ederek Belediye önünde toplanması vatanın menfaati namına ehemmiyetle tavsiye olunur."

İzmir'e Doğru Gazetesi, 27 Teşrin-i sâni 1919. No: 4.

58 Matbu olarak basılıp dağıtılan bir davetiye örneği:

"Müslüman !

Önümüzdeki cuma günü resmî dua günüdür. Yevm-i mezkurda Fatih, Sultanahmet, Bayazit camilerinde cuma namazından sonra, Müslüman ve Türk yurtlarının halâsı için dua edilecektir. Vatanını seven her Müslümanın bu ictimâlarda bulunması vecibe-i diniyedir. Camilerde, evlerde tazarru et! Duadan sonra Allah'a yükselen kalbinle Sultanahmet'e, bütün Türk ve Müslümanların koşacağı büyük ve umumî ictimaa gel! Sevgili vatanın parçalanıyor. Öldürücü felaketler yağıyor. Camilerini, mukaddesâtını çiğneyecekler! Gözlerini aç, düşmanlarını, milletini düşün! İzmir facialarını öğren! Anadolu senin de kararını bekliyor. Haksızlıklara karşı feryât et! Âlemin

vicdanına hitap eden heyecanlarla hakkını müdafaaya ve parçalanan vatanın imdâdına koş! Bu mitingde kurtarıcı kararını ver ve hâlasın için çalışmaya yemin et !"

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi. K. 102/19216.

59 Öğüd Gazetesi, 22 Mart 1920.

60 Bu program aynen şöyledir:

"Muhterem ahalimizin yarınki miting programını berveçh-i zir derç ediyoruz.

Madde I: Kânun-ı sâninin on ikinci pazartesi günü öğle namazını müteakib saat sekizden on'a kadar memleketin bilûmum mekatib-i. resmîye ve gayrî resmîyesi ve bütün dükkanları ve mağazaları kemalen kapanacaktır.

Madde 2: Ulemâ, meşayih, eşraf, ahali, mekatib talebesi. velhasıl bilumum Osmanlılar hep bu vatani büyük mitinge iştirâk edecektir.

Madde 3: Bütün bu zevat ve he'yet öğle namazını müteakib Nasrullah meydanı'nda her hâlde içtimaa edecektir.

Madde 4: Bu esnada bilumum minarelerde Kelimât-ı tevhid tilâvet olunacaktır.

Madde 5: Nasrullah meydanında izhâr edilecek kürsüde Sofizâde Tevfik ve Taşköprülü Müderriszâde Hilmi Efendiler tarafından nutuklar irad edilecek ve miting heyeti. mukarreratı umuma tebliğ edilecektir.

Madde 6: Tebliğden sonra Konyalızâde Hacı Mümin Efendi tarafın

dan memleketin selameti ve necatı uğrunda Türkçe bir dua irad edilecektir.

Madde 7: Bundan sonra en önde mekatib talebesi ellerinde bayraklar olduğu halde bütün heyet Hükûmet Konağına gelecektir. Miting metalibatının kabineye arzına dair daire-i hükûmet pişgâhında Tahsin Bey tarafından bir nutuk irad edilecek ve miting mukarreratı makam-ı vilâyete arz edilecektir.

Madde 8: Makam-ı Vilâyetin bu babda vaki olacak beyânâtlarından sonra miting heyeti dağılacaktır.

Miting Heyeti

Açıksöz Gazetesi, Kânun-ı sâni 1336.

61 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. Sayı: I2, s. I4-I5, Belge No: II.

62 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. Sayı: 7, s. 22, Belge No: IX.

63 İstiklâl Gazetesi, 20 Mayıs 1919.

64 İzmir Fecayi. S. 156, İstiklâl Gazetesi, I9 Mayıs 1919.

65 Kara Amid, Yıl: II-III, Sayı: 2-4, Diyarbakır İl Yıllığı, I967, s. 208-209.

66 Wilson'un 14 maddelik prensiplerinin, Türkiye ile alâkalı olan 12. maddesi aynen şöyledir:

"Hâlihazırdaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan aksamına bilâ itiraz bir hakimiyet temini fakat elyevm Türk boyunduruğuna tâbi bulunan diğer millîyetlere emniyet-i mutlaka içinde mevcudiyetleri ve müzahimsiz olarak tamami-i inkişâfları imkânından taht-ı tekeffüle alınması., Çanakkale Boğazı'nın beynelmilel teminat altında bütün milletlerin sefain-i ticariyesinin serbestçe mürуru için açık kalması".

TÜRKGELDİ, Ali, Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi. Ankara, 1948. s. 14.

67 Atatürk, Nutuk, C. 1. s. 4.

68 Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi; K. 108/19020.

İstiklâl Savaşı'nın İlk Safhasında Mitingler (Kasım 1918-Haziran 1919) / Yrd. Doç. Dr. Ömer Akdağ [s.745-755]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

aGiriş

Türk İstiklal Savaşı, Albay Bekir Sami Bey'in dediği gibi "Türkiye'ye göz dikenlerle Türklerin mücadelesidir"1İstiklal Savaşı Türk milleti için fevkalade önemli bir safhadır. Bu dönemin bütün boyutlarıyla incelenmesi gerekir. İstiklal Savaşı'nın yapıldığı dönemi çeşitli şekillerde tasnife tâbi tutabiliriz. İtilaf Devletlerine karşı Türk milletinin direnişini esas alarak bu devreyi Mahalli Mücadele Dönemi ve Milli Mücadele Dönemi şeklinde iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Mahalli mücadele dönemi adını verdiğimiz devre, Mondros Mütarekesi'nden Atatürk'ün Samsun'a çıktığı tarihe kadar geçen safhadır. Bu devrede işgale maruz kalmış bölgeler başta olmak üzere hemen hemen bütün Anadolu'da il ve ilçe bazında birçok cemiyetler kurulmuştur. Bu hususu Mustafa Kemal Paşa şöyle ifade etmektedir; "…Esasen şarkta ve garpta, hemen memleketimizin her tarafında müdafaa ve muhafaza-i hukuk-ı millet ve memleket için cemiyetler teşkil edilmişti. Bu cemiyetler düşmanların esaret boyunduruğuna girmemek kastiyle milli vicdanın azim ve iradesinden doğmuş yegane teşkilat idi. İstanbul'da iken milletin bu kadar kuvvetli ve az vakitte felaketlerden bu derece müteyakkız olduğunu tahayyül edemezdim".2 Bu cemiyetlerin iki ortak özelliği vardır; savunma ve mahallilik. Bu iki özellik dikkate alınarak bu devreye Mahalli Mücadele adı verilebilir. Bu devreyi Milli Mücadele dönemine hazırlık safhası olarak da isimlendirmek mümkündür.

İstiklal Savaşı'nın ikinci devresini Milli Mücadele Dönemi olarak isimlendirebiliriz. Bu safha Atatürk'ün Samsun'a çıkmasıyla başlar Büyük Taarruz'la sona erer. Bu dönemin karakteristik özelliği Türk milletinin tek yürek olarak vatan savunmasını gerçekleştirmesidir. Bu devrede Anadolu'daki bütün cemiyetler Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde kenetlenmişlerdir.

Bu çalışmamızda İstiklal Savaşı'nın ilk safhasını teşkil eden mahalli mücadele devresindeki sivil hareketler incelecektir. Sivil hareketler ifadesiyle siyasi faaliyetler ile halkın eylemlerini kastediyoruz. Halkın eylemleri o dönemde Türk milletinin İşgalci kuvvetlerin uygulamaları karşısındaki tepkileridir. Halkın eylemlerini cemiyetler ve mitingler olarak iki ana başlık altında ele alınabilir. Bu çalışmamızda mitingler üzerinde durulacaktır.

Sivil Hareketler

İstiklal Savaşı'nda vatan savunması için kendiliğinden ortaya çıkan ve protesto mahiyeti taşıyan tepkilere sivil hareketler diyoruz. Sivil hareketlerin çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü sivil inisiyatif, irade-i milliyenin ortaya çıkmasında zarf görevini ifade eder. İrade-i milliye ise İstiklal Savaşı'nın hareket noktasını oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa ordu müfettişliği göreviyle Anadolu'ya geçtikten sonra irade-i milliye kavramını maharetle işlemiştir. Haziran 1919'da Amasya Tamimi ile başlayan süreçte milli irade, Mustafa Kemal Paşa tarafından ilmek ilmek dokunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa resmi görevinden istifa ederken yine irade-i milliyenin tecelligahı olan sine-i millete dönmüştür. Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nde irade-i milliye, Heyet-i Temsiliye şeklinde somutlaşmıştır. Daha sonra Nisan 1920 yılında TBMM'nin kurulmasıyla irade-i milliye gerçek zarfını bulmuştur.

Siyasi faaliyetler de sivil karakterde olmakla birlikte siyasilerin birer vekil olduğu unutulmamalıdır. Yani halk tarafından seçilmiş birer vekildirler. Burada halk, milletvekillerini seçmekle iradelerini ortaya koymaktadırlar. Hükümetler de seçilmişlerden meydana geldiğine göre iradenin gerçek sahibinin millet olduğu ortaya çıkar. Şu halde halkın ortaya koyduğu bütün faaliyetler önemlidir ve dikkate alınması gerekir. Halkın tepkilerini, faaliyetlerini ve taleplerini dikkate almak sadece seçilmişlerin değil tayin edilmişlerin de görevidir. Çünkü onları tayin eden mercileri halk seçmektedir. Hatta halkın eğilimi sadece ülke içinde değil dünya kamuoyunda da dikkate alınmaktadır.

Mitinglere geçmeden önce mütareke esnasında İstanbul'daki sosyal durum hakkında genel bir değerlendirme yapılmasında fayda vardır. İstanbul'daki gelişmeler yurdun diğer yerlerindeki gelişmelerin çekirdeğini oluşması bakımından önemlidir.

Mütareke Sonrası Sosyal Durum

İstanbul'un işgali konusunda İtilaf Devletleri arasında önemli görüş farklılıkları3 olmasına rağmen şehir, 13 Kasım 1918 tarihinde4 fiili olarak gerçekleşmiş daha sonra 16 Mart 1920 tarihinde bu işgal resmileşmiştir.

İtilaf donanmalarının İstanbul'a gelişini Türk halkı öfkesini dizginleyerek karşılamış "nasıl gelirlerse öyle giderler" ifadesiyle terennüm etmiştir. İstanbul halkının üzüntüsünü İtilaf donanması arasındaki Yunan savaş gemileri daha artırmıştır. Zira İngilizler Amiral Calthorpe vasıtasıyla Mütareke görüşmelerinde Türk heyeti başkanı Rauf Orbay'a verdikleri imzalı belgeye göre, Çanakkale ve Karadeniz Boğazları istihkamlarını sadece Fransız ve İngiliz askerleri işgal edecekti. Yunan donanması İzmir ve İstanbul limanlarına girmeyecekti.5

İstanbul halkı, işgalden sonra üç gruba ayrılmıştı. Halkın bir kısmı savaşa karşı çıkıyordu. Bu görüşte olanlara göre, Anadolu'da başlamak üzere olan Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasına imkan yoktu. Çünkü halk, savaştan bıkmıştı. Savaşacak silah yoktu. Bu sebeple mağlubiyet mukadderdi.

Halkın diğer bir kısmı, biraz beklemeyi tercih ediyordu. Bunlar genellikle tecrübeli olanlardı. Bunların gerekçesi de savaşa taraftar olmayanlar ile aynıydı.

Son gruptakiler ise kesinlikle işgale karşı tavır alınmasını savunuyorlardı. İşgal kuvvetlerinin tavırları karşısında her gün ölmektense bir defa ölmek daha şerefli idi. Haysiyetsiz bir hayat yaşamaktansa şerefli bir şekilde ölmeyi tercih ediyorlardı. İşte İstanbul başta olmak üzere bütün yurt sathında mitingler tertip eden kişiler bu gruptaki şahsiyetlerdir. Bu üçüncü grupta olanlar bir gerçeğin

de farkındaydılar; uzun süren bir Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinden hiç birisinin yeni bir savaşı göze alması mümkün değildi. O halde son bir gayretle vatan kurtarılabilirdi.

İtilaf kuvvetleri 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a girdikleri zaman birçok kamuya ve özel kişilere ait binaları işgal etmişlerdir. Bu işgallerin keyfiyetini anlamak bakımından birkaç örnek verelim.

Fransızlar, askerlerini yerleştirmek için Ortaköy'deki Şehzade ve sultan hanımlara ait sarayların boşaltılmasını istemişler ve tahliye ettirilerek işgal etmişlerdir. Beşiktaş'ta bulunan Zukür Mektebi İngilizlerin ilgisini çekmişti. Binayı önce gezdiler ve çok beğendiler. Derhal bu okulun boşaltılmasını istediler. Hariciye Nezareti'nin direnmesi dikkate alınmadı ve okul İngilizler tarafından Şubat 1919 tarihinde işgal edildi. Yine aynı ayda İngilizler, Kilyos'da bulunan Tahlisiye Hastahanesi ve bu hastahane doktorunun evini tahliye ettirerek buraları işgal ettiler. Makriköy'de (Bakırköy) aşar ambarı olarak kullanılan Emlak-ı Emiriyye Hamamı, içindeki 8800 kilo zahireyle birlikte Kasım 1919 tarihinde işgal edildi.

Sanayi-i Nefise Mektebi, Divanyolu'daki Sıhhıye Müzesi, İstanbul Vilayeti Defterdarlığı'na ait binalar, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'ne ait bina ve askeriyeye ait diğer bazı binalar da, İtalya'dan gelecek askerlerin barındırılması için Nisan 1919 tarihinde işgal edildi. Muhacirlerin iskan edilmekte olduğu Memurin Lokantası Fransızlar tarafından işgal edilince buradaki muhacirler zor durumda kaldı. Camilerde bir süre barındırıldılar. Fakat sağlık yönünden elverişsiz olduğu için Mercan'da baraka inşa edilmeye başlandı. Aynı tarihlerde Maliye emeklilerinden Nazif Bey'in Ayastefanos'taki evi içindeki eşyalarıyla birlikte Fransız subayları tarafından işgal edildi.6

İstanbul'da İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilen binalar konusunda kesin bir rakam olmamakla birlikte kamu binalarının hemen hemen hepsi, varlıklı kişilere ait özel mülkiyetli binaların büyük bir çoğunluğu sahiplerinin elinden çıkmıştı.

İtilaf Devletleri bir yandan özel ve kamuya ait binaları işgal ederlerden diğer taraftan da Osmanlı Hükümeti'ni yok sayarak bazı uygulamalara başlamıştı. Bunlardan birkaçını belirtelim;

İstanbul'da kontrolü sağlamak için 9 komisyon oluşturuldu. Bu komisyonlar şunlardı; 1. Polis Komisyonu, 2. Sağlık Komisyonu, 3. Gıda Komisyonu, 4. Cezaevi Komisyonu. 5. Sansür Bürosu ve Telgrafların Denetimi, 6. Levazım Komisyonu, 7. Pasaport Bürosu, 8. Donanma ve Ordu Komisyonu, 9. Liman Denetimi.7

İtilaf temsilcileri, Şubat 1919 tarihinde Düyun-u Umumiye, Osmanlı Bankası ve Reji'de çalışan İtilaf tebaasının maaşlarından 1914 yılından itibaren kesilmekte olan bazı vergilerin kesilmeyeceğini ilan ettiler. Türk hükümetinden şirketlerde Türkçe kullanma mecburiyetinin kaldırılmasını, bazı gazetelerin kapatılmasını, satılan Hıristiyan mallarının geri verilmesini, İstanbul,

Edirne ve Çatalca halkının silahlarının toplatılmasını istediler.8

Eşkıyalık ve Çete Faaliyetleri

İstanbul, mütarekeden sonra ortaya çıkan yönetim boşluğunun etkisiyle yoğun bir şekilde eşkıya ve çete faaliyetlerine sahne olmuştur. Yönetim boşluğunun ortaya çıkardığı istikrarsızlık ve karışıklık İtilaf Devletlerinin uygulamalarıyla iyice karmaşık bir hale gelmiştir. Mütarekeden sonra İstanbul'da polis teşkilatının yetkileri İtilaf polislerinin yetkileriyle paylaştırılmıştır. Bu paylaşım eşit şartlarda da olmamıştır. Mesela, İtilaf polisleri Osmanlı vatandaşlarını tutuklama yetkisine sahip olduğu halde, Türk polisinin yabancıları tutuklama yetkisi yoktu. İtilaf Devletlerinin polis ve zabıta kuvvetleri çoğu zaman Rum-Yunan eşkıya ve çetelerinin faaliyetlerine karşı hassasiyet göstermemişler veya el altından desteklemişlerdir.9

İstanbul'da işgal yıllarında faaliyet gösteren Rum ve Yunan çeteleri, Mavri Mira Cemiyeti, Rum Patrikhanesi, Venizelos taraftarları olan Yunan subayları, yerli Rumlar ve İngiltere tarafından her türlü destek verilmiştir. Bu çetelerin amacı Megalo İdea'yı gerçekleştirmekti. Amaçlarına ulaşmak için şiddete dayanan yöntemleri kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bunlar içinde en çok kullanılan iki yöntem şudur;

1. Osmanlı tebası olan Rumları eğiterek savaş alanlarına sevk etmek.

2. Yabancı araştırma ve inceleme heyetlerine, Megalo İdea sınırları içinde bulunan Türk bölgelerinde, Rum nüfusun daha çok olduğunu göstermek için faaliyetlerde bulunmak.

Böylece İstanbul, Doğu Trakya, Batı Anadolu ve Pontus bölgesindeki Türk nüfusu azaltılarak, Rum nüfusu Beyoğlu, Üsküdar ve Çatalca dahil olmak üzere artırılmaya çalışılıyordu.10

İstanbul ve cıvarındaki belli başlı Rum ve Yunan çetelerinin başlıcaları şunlardır; Hrisantos ve Zafiri Çetesi,11 Todori Çetesi,12 Çakır Yorgi, Karabacak, Anesti Kaplan Çetesi,13 Kommit Çetesi,14 Milto Çetesi,15 Milli Kaptan Çetesi,16 İstelyanus Çetesi, Paşaköylü Karaoğlan ve Panayot Çetesi, Apostol Çetesi, Bahari Çetesi ve Çorlu'da Çakıcı Yorgi Çetesi.17

Türklerin nüfusunu azaltmak için akla gelebilecek her şey denenmiştir. Bunlardan birisi de 1919 yılının başındaki yangınlardır. Rumlar şehrin Türk mahallerinde yangınlar çıkartarak buradaki nüfusu tahliye etmeyi planlamışlardır. Üsküdar yangını bu amaçla yapılmıştır.18

Mitingler

İstiklal Savaşı'nın ilk safhasında yapılmış olan mitingler milli iradenin oluşmasında çok önemli fonksiyon ifa etmiştir. Mitinglerin yoğunlaştığı tarih İzmir'in işgalini takip eden günlerdir. Hemen hemen Anadolu'nun her tarafından gerçekleştirilmiş olan mitinglerin etkisi üç yönlü olmuştur. Bunlardan birincisi, İtilaf temsilcilerine karşı olan etkisidir. İkinci etkisi dönemin hükümetleri üzerinde olmuştur. Özellikle Mayıs 1919 tarihinde yoğunlaşan bu mitingler Ferid Paşa Hükümeti dönemine rastlar. Üçüncü etkisi milli iradenin oluşması noktasındadır. Gerçekten Mondros Mütarekesi'nden itibaren Anadolu'nun adım adım işgal edilmeye başlanması üzerine Türk milleti, bulunduğu bölgelerde çeşitli şekillerde tepkisini ortaya koymaya başlamıştır.

Toplu ve ferdi tepkiler şeklinde ortaya çıkan bu reaksiyonlar sonucunda İstiklal Savaşı'nın başlarında dağınık da olsa ortaya bir milli irade zemini teşekkül etmeye başlamıştır. Kamuoyunu dikkatle takip eden Mustafa Kemal Paşa ortaya çıkmaya başlayan bu iradeyi hissetmiş ve Haziran 1919 tarihinden itibaren Milli Mücadele sürecini başlatmıştır.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde mitingler düzenlenmiştir. İzmir'in işgali sebebiyle bu tür faaliyetlerin daha da yoğunlaştığını görmekteyiz. İstanbul'da gerçekleşen mitinglerin yeri farklıdır. Zira İstanbul o tarihte resmen değilse de fiilen İtilaf Devletlerinin işgali altındadır dolayısıyla halkın bütün faaliyetleri en kısa yoldan ses getirecektir.

İstanbul'daki Mitingler Üniversitenin Tepkisi

İzmir'in işgal edilmesinden hemen sonra İstanbul'da 17 Mayıs 1919 tarihinde bütün üniversite öğrencileri söz konusu işgali protesto etmek maksadıyla derslere girmediler.

Üniversite hocaları da aynı maksatla 18 Mayıs 1919 tarihinde Dr. Besim Ömer Paşa'nın başkanlığında bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda heyecanlı konuşmalar yapıldı. Profesörler birisi bu toplantıda yaptığı konuşmada şunları söyledi; "Heyecanlarımızı ya vatana parçalar ilave ettiğimiz zaman veya vatandan parçalar ayırdığımız zamanlara saklarız. Bağımsız bir millet, esir olmamak için kuvvetlerini kullanması gerekir. Bu vesile ile başlaması gereken mücadelenin başına Üniversitenin geçmesi lazımdır."19

Bu toplantıda bir subay şunları söyledi; "Aç, sefil, kör, topal kalan subaylar karşısında hiç umutsuz olmayın. Ordu mensuplarının vatan için ölmeye hazır olduklarını bilin."20

Bir başka konuşmacı şunları söyledi; "Çıldırıp mahvolmaktansa şerefle ölmek evladır. Milli matemi göstermeliyiz. Bayrakları siyaha boyamalıyız, siyah perdeler asmalıyız, siyah rozetler takmalıyız."21

Fatih Mitingi (19 Mayıs 1919)

İzmir'in işgalini protesto etmek için yapılan büyük mitinglerden birisi Fatih'te yapılan mitingdir. 19 Mayıs 1919 tarihinde yapılan bu mitingde bayrakların hepsi siyaha bürünmüştü. 50 bin kişinin bir araya geldiği bu meydan toplantısındaki hatiplerden birisi Halide Edip (Adıvar) Hanım'dı. Halide Hanım, siyah elbise giyerek mitinge katılmıştı. Halide Hanım'ın yapmış olduğu konuşmanın bir kısmı şöyleydi; "Müslümanlar, Türkler, Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor. Gece, karanlık bir gece fakat insanın hayatında sabah olmayan bir gece yoktur. Yarın bu korkunç geceyi yırtıp parıldayan bir sabah meydana getireceğiz. Bugün elimizde top ve tüfek denilen alet yok. Fakat ondan büyük, ondan kudretli bir silahımız var; hak ve Allah.

Arkadaşlar, bugün buraya toplanan şu halk kütlesinin bir tek isteği var; o da en tabii haklarının kendisinden alınmamasıdır. İsteyeceğimiz sade, yüksek ve yüce bir haktır. Bizim sözümüzü onlar

dinlemeyebilir. Biz erkeklerimizle beraber milletin kalbinden gelen en kuvvetli, en akıllı, en cesur, milleti en çok temsil edecek bir kabine isteriz.”22

Başka hatipler de söz aldılar. Bunlardan birisinin konuşmasının bir bölümü şöyleydi; “Pekala bilirsiniz ki, İzmir dedelerimizin kanı, imanı, itikadı, kahramanlığı ile yoğrulmuş olan Anadolu’muzun bir beşiğidir. Bugün İzmirsiz bir Anadolu ruhsuz bir cesettir.”23

Doğancılar Mitingi (20 Mayıs 1919)

Fatih Mitingi’nden bir gün sonra 20 Mayıs 1919 günü Doğancılar semtinde bir miting toplantısı tertip edilmiştir. Doğancılar mitinginde hatipler heyecan dolu konuşmalar yaptılar. Bir hatip şunları söyledi; “Elimizde topumuz, tüfeğimiz yok. Fakat bunların hepsinden kıymetli bir kalbimiz var. Türk’ün kanı kaynıyor. Kalbi her zaman vuruyor. Biz yaşamak için daima hazırız ve yaşamak için ölmeye yemin ettik.” Doğancılar Mitingi’nde bulunan hatiplerden birisi de Asri Türk Kadınlar Cemiyeti adına konuşan bir hanımdı. Bu hanım, zorla alınan Türk haklarından söz ettikten sonra büyük bir heyecanla yaptığı konuşmasının bir bölümü şöyleydi; “İşte hayatı, ruhu Türk olan İzmir’i bugün Yunanlılar aldılar. Belki yarın da sinemizden bir şey, kalbimizden bir hayat koparır gibi birer birer Konya’mızı, Bursa’mızı hatta evet bütün güzellikleriyle gözleri üstüne çeken sevgili İstanbul’umuzu da isteyecekler. O zaman bu hayatımıza zehirli tırnaklarını takıp her fırsatta bizi biraz daha ölüme yaklaştıran bu ezici kuvvetler karşısında yine böyle sükun ve tevekkül ile mi yaşayacağız? Ben buna hayır diyorum; biz kadınlar bu hak cihadında en önde olacağız ve medeniyete riyalar söyleyen varlıklara her zaman lanetler, lanetler, lanetler”.24

Doğancılar Mitingi’nden sonra aşağıdaki kararlar alındı;

1. Türklerin yaşadığı bütün yerler bir bütündür parçalanamaz.

2. En büyük intikam, zorla alınmış bir hakkın geri alınması esnasında ortaya çıkar. Şu anda bu intikam duyguları teşekkül etmiştir.

3. Bu kararlar basın yoluyla bütün dünyaya duyurulacaktır. 25

Kadıköy Mitingi (22 Mayıs 1919)

Sicim gibi yağan yağmur altında 22 Mayıs 1919 günü yapılan Kadıköy’deki mitinge yaklaşık 20 bin kişi katılmıştır. Diğer mitinglerdeki heyecan bu mitingde de vardı. Bu mitingdeki hatiplerden birisi yine bir kadındı. Bir Türk kadını olarak kendisini tanıtan bu konuşmacı çocuğuna vereceği nasihati esas alarak yaptığı heyecanlı ve etkili konuşmasında şunları söylüyordu; “Heyecanlarımız söndürülse bile göğsümüzde milliyetten yapılmış bir kalp var ki onda yabancının, bir düşmanın ne ihtirası ne korkusu yaşar. Onun semalarını kaplayacak ancak havayı istiklaldir. Ben kendimi hürriyeti kaybedilmiş bir milletin kızı olarak istiklalime nasıl ulaşacağımı söyleyeceğim. Bu beyanatım kollarımızı bağlamak isteyenler için dikkate şayan olmalı. Oğlum bana, ben neyim diye ilk sorduğu gün ona, semalardan haykıran bir melek gibi, büyük tarihi bir Türk’sün diye hitap edeceğim. Bu ses,

onun ruhunda ne fırtınalar koparacak. Ninnisini söylerken bu günleri yanık sesle ruhuna söyleyeceğim. Ona büyük Türk ırkının şarkılarını terennüm edeceğim. Kundağına mimarların yaptığı abideleri işleyeceğim. Masallarda Fatihleri, Yavuzları anlatacağım. Mendilinde, kitabında, cüzdanında, fesinde hep İzmir'i görecek. Ölürken ona, babamdan kalan altın fatihalı kılıcı, rafta sarılı duran bayrağı bir miras olarak vereceğim. Kulağına bir vasiyet söyleyeceğim. İşte o günden itibaren galiplerin taktığı zincirler çözülmeye mahkumdur. Çünkü o gün oğlumun kalbine ektiğim hürriyet çiçekleri açacak, kızıl isyan olarak taşacak."26

Bu mitinglerdeki heyecanlı konuşmalar birer hamasi konuşmalar olarak kalmamıştır. Nitekim Mayıs ayı içinde Akhisar cephesinde kocası şehit düşen bir kadını kocasının naşını köyüne getirerek burada altı aylık çocuğuna hitaben şunları söylemişti; "Senin baban bir koç yiğitti. Galiçya'da Çanakkale'de savaştı ölmedi. Şimdi yurduna, evine, ehline giren gavuru kovmak için savaşırken şehid oldu. O, sen erkek doğdun diye bayram yapmıştı. Seni yavuz bir erkek gibi görmek isterdi. Fakat göremedi. Ama ben seni yavuz gibi yetiştireceğim. Babanın öcünü sen alacaksın". Köydeki kadınlar köyün yaşlılarıyla birlikte şehitin cenazesini defnettiler. Şehitin eşi büyük bir metanet içinde cenazeyi defnettikten sonra şunları söyledi; "Bire on alamazsam bana Türk anası demesinler" diye haykırdı. Daha sonra çocuğunu kız kardeşine bırakarak Kuvay-ı milliyeye katıldı.27

Birinci Sultan Ahmed Mitingi (23 Mayıs 1919)

23 Mayıs 1919 tarihinde yapılan Birinci Sultan Ahmed Mitingi şimdiye kadar yapılan toplantıların en geniş katılımlı olanıydı. Toplantının Cuma günü yapılması iştiraki artırmıştı. Bu mitinge takriben 200 bin kişinin katılmıştı. O tarihlerde İstanbul'un nüfusunun 1.300.00028 kişi olduğu düşünülürse katılımın önemi anlaşılır. Bu büyük mitingde hatipler arasında Şair Mehmet Emin Bey ve Halide Edip Hanım gibi kişiler vardı.

Mehmet Emin Bey konuşmasında; milli duyguların önünde her kuvvetin aciz kalacağını ve ruhun şahlanmak üzere olduğunu ifade etti.

Halide Hanım ise konuşmasında; vatan için gerekirse canımızı seve seve verilebileceğimizi ifade ederek büyük ve coşkulu kalabalığa şu ifadelerle yemin ettirdi; "Yedi yüz senelik minareler, mavi semaları ile bize baktığı bu günlerde Osmanlı bayrağı, Osmanlı hakkı için can vermekten çekinmeyeceğinize yemin ediniz".29 Miting heyeti tarafından daha önce alınmış bazı kararlar halkın tasvibine sunulmuş ve kabul edilmiştir. Söz konusu kararlar şunlardı;

1. Bugün şurada bir zamanlar yüz bin türlü tezahürat-ı milliyeye sahne olan bu meydanda toplanan bizler, İstanbul'un Türk Müslüman halkı, mukaddes vatanımızın haksız olarak işgal olunan aksamının tahliyesine kadar makam-ı muallayı saltanat etrafında demir bir çember gibi fedayı hayata hazırız

2. Bizler asırlardan beri tatbik edilen siyasete, göz boyama siyasetine artık katiyen itimat etmiyoruz. Siyasi ufuklarımızdaki kara bulutların çekilmekte olduğunu göstermek isteyen riyakar,

şeytanetkar işaata, ufuktaki fırtına fiilen bertaraf edilmedikçe, katiyen inanmıyoruz. Heyecanlarımızı kasden teskin etmek isteyenleri bütün ruhumuzla tel'in ediyoruz.

3. Memlekette siyasi ihtirasın sustuğunu, artık kalbimizde vatan endişesinden başka hiçbir endişenin yer bulmamasını samimi ruhumuzla istiyor ve küçük büyük hepimiz buna ahdediyoruz.

4. Toplanacak olan Şuray-ı Saltanat'ın vatan ve millet için hayırlı kararlara vesile olmasını temenni ediyoruz.

5. Kararlarımızdan uzakta bulunan vatandaşlarımızı ve bizim harekatımızı takip eden yabancı gözlemcileri basın vasıtasıyla duyurmak azmindeyiz.30

İkinci Sultan Ahmed Mitingi (30 Mayıs 1919)

İkinci Sultan Ahmed Mitingi 30 Mayıs 1919 tarihinde yapıldı. Bu tarih de önceki mitingi gibi cumaya isabet ediyordu. Ancak mitingler yasaklanmıştı. Bu yasak ortam içinde halka bir beyanname dağıtılarak Cuma günü duaya davet edildi.

Söz konusu beyanname şöyleydi; "Müslüman! Önümüzdeki cuma günü resmi dua günüdür. Bu günde Fatih, Sultan Ahmed, Bayezıd camilerinde Cuma namazından sonra Müslüman ve Türk yurtlarının kurtuluşu için dua edilecektir. Vatanını seven her Müslümanın bu davete icabeti dini bir vecibedir. Camilerde, evlerde tazarru et. Duadan sonra Allah'a yükselen kalbinde Sultan Ahmed'e bütün Türk ve Müslümanların koşacağı büyük bir genel toplantıya gel. Sevgili vatanın parçalanıyor, öldürücü felaketler yağıyor. Camilerin, mukaddesatını çiğneyecekler. Gözlerini aç, dindaşlarını, milletini düşün; İzmir facialarını öğren. Anadolu senin kararını bekliyor. Haksızlıklara karşı feryat et. Alemin vicdanına hitap eden heyecanlarınla hakkını müdafaaya ve parçalanan vatanın imdadına koş. Bu mitingde kurtarıcı kararlarını ver ve kurtuluşun için çalışmaya yemin et."31

Halka dağıtılan beyannamelerde farklı camilere davet olunmakla birlikte daha çok Sultan Ahmed Cami'nde toplanılması isteniyordu. Sultan Ahmed'de miting için gerekli tedbirler alınmıştı.

Meydana siyah örtülü bir kürsü konulmuştu. Meydana toplanmış bulunan öğrencilerin ellerinde "İzmir Türk'ündür ve Türk kalacaktır, Hak isteriz, İki milyon Türk ikiyiz bin Rum'a feda edilemez, hak ve adalet, Osmanlı toprağı Yunanistan olamaz" gibi dövizler vardı.

Cuma namazı bittikten sonra cami içinde dua yapıldı. Daha sonra dışarıya çıkılarak bazı hatipler kısa konuşmalar yaptılar. Hatiplerden Rasim Hoca konuşmasında söz konusu işgallerin karşısında gerekli tepkinin gösterilmediğini belirterek bunun sebebi olarak meclisin durumunu gösterdi.

Rasim Hoca'ya göre şu andaki meclis, milletin sinesinden doğmamıştır. Dolayısıyla böyle bir meclisin çıkarmış olduğu hükümet yok gibidir.32

İkinci Sultan Ahmed mitinginden sonra bazı kararlar alındı. Bu kararlar şunlardı;

1. Türkler Wilson prensiplerinden kendilerine ait olan 12. maddesinin tamamen uygulanmasını isterler.

2. Pek çok esir milletlere istiklal verilirken 650 seneden beri Anadolu'da saltanat ve istiklale malik olan bir milletin esirliğe itilmesi adalete uygun olamaz. Kararlı bir şekilde hakkımızı istemekte son dereceye kadar ısrar edeceğiz. Biz, Türk çocuğu taşıyan memleketlerin birliğine vaki olan tecavüzü, medeniyet alemi önünde protesto ediyoruz.33

Anadolu'daki Mitinger

Erzurum Mitingleri (11 Mart, 16 Mayıs 1919)

Erzurum, İstiklal Savaşı esnasında işgale maruz kalmamıştır. Anadolu'nun işgal tehlikesinden en uzak yeri bu şehrimiz olmuştur. Erzurum'da bütün Anadolu'da olduğu gibi vatan savunması için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Bu şehrimizin İtilaf kuvvetlerince işgali uzak bir ihtimal olmakla birlikte Ermeni tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Gerek Ermeni tehdidi gerekse vatanın diğer kısımlarının işgali üzerine Erzurum'da ülke savunması için gerekli çalışmalar yapılmıştır. 11 Mart'ta yapılan ve halkın tamamının katıldığı bu gösteriden sonra şehzadeye padişaha verilmek üzere bir muhtıra verildi. Söz konusu muhtırada neye mal olursa olsun vatanın savunulacağı belirtiliyordu.34

11 Mart 1919 tarihinde Erzurum'un düşman işgalinden kurtuluşunun birinci yıldönümü vesilesiyle bir miting tertip edildi. Bu mitingde bütün okullar kapatıldı. Büyük bir kalabalığın oluştuğu bu meydan toplantısından sonra şehrin bütün caddeleri gezildi. Bu tarihlerde şehzade Abdülhalim Efendi Erzurum'da bulunuyordu. Şehzadenin bulunduğu evin önünde bir konuşma yapıldı. İzmir'in işgali üzerine Erzurum'da bir miting yapıldı. Bu mitinge büyük bir kalabalık iştirak etti. Miting sonrasında padişaha, hükümete ve yabancı devletlerin temsilcilerine telgraflar çekilerek İzmir'in işgali sert bir dille protesto edildi.35

İzmir Maşatlık Mitingi (14 Mayıs 1919)

İzmir'de yaşayan halk, şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceğini 14 Mayıs 1919 günü akşama doğru öğrenmişlerdi. Bir gün sonra işgal başlayacaktı. İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aynı gün derhal bir Redd-i İlhak komitesi teşkil ederek bütün Anadolu'ya durumu telgraflarla bildirerek gerekli tepkinin gösterilmesini istedi. Bu telgrafta şöyle denildi; "İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı kamilen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Son imdadımıza sizin göstereceğiniz muavenete yetişecektir. Mitingler ve telgraflarla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna ilhaka hazırlanınız."36

Redd-i ilhak Cemiyeti diğer taraftan iki değişik el ilanı ile İzmir halkını 14-15 Mayıs 1919 akşamı Maşatlık'ta mitinge davet etti.

14 Mayıs 1919 günü bisikletlerle dağıtılan iki farklı el ilanlarından birisinin metni şöyleydi; "Ey bedbaht Türk! Wilson presipleri unvan-ı insaniyetkaranesi altında senin hakkın gasb ve namusun

kirletiliyor. Buralarda Rum'un çok olduğu ve Türklerin Yunan ilhakını memnuniyetle kabul edeceği söylendi ve bunun neticesi olarak güzel memleketin Yunan'a verildi. Şimdi sana soruyoruz. Rum senden daha mı çoktur? Yunan hakimiyetini kabule taraftar mısın? Artık kendini göster. Tekmil kardeşlerin Maşatlık'tadır. Oraya yüz binlerle toplan ve ezici çoğunluğunu orada bütün dünyaya göster, ilan ve isbat et. Burada zengin, fakir, alim, cahil yok, fakat Yunan hakimiyetini istemeyen bir ezici çoğunluk vardır. Bu sana düşen en büyük vazifedir. Geri kalma. Acı duymak ve felaket fayda vermez. Binlerle yüz binlerle Maşatlık'a koş ve Heyet-i Milliyenin emrine itaat et."

Diğer el ilanının metni şöyleydi; "Kötü muamele gören Türk! Memleketin Yunanlılara veriliyor. Tepeden inme haksızlığa karşı protesto ve reddetmek için sesini yükselt. Bu gece bütün Müslümanlarla Türk dostları Yahudi maşatlığında toplanacaklardır. Mümkünse çocuklarınızı alıp getiriniz. Bu sizin son vazifenizdir. Orada bulunmayı ihmal etmeyiniz, ey kötü muameleye maruz kalan Türk!"37

Bu ilanlarla birlikte İzmir müftüsü Rahmetullah Efendi'nin talimatıyla bütün camilerde sala verildi. Halk vakitsiz okunan bu sala sesleriyle telaş içinde maşatlıkta toplandılar. Meydana ateşler yakıldı. Halk heyecan içindeydi.

İzmir müftüsü heyecanlı ve duygulu bir konuşma yaptı. Konuşmasında vatan sevgisinin imandan geldiğini, İzmir'in asırlardır ezan sessiyle çınladığını, asla çan seslerine bu milletin katlanamayacağını ifade ederek sözlerini şöyle tamamladı; "Kardeşlerim! ciğerlerinizde bir soluk nefes, damarlarınızda bir damla kan kaldıkça, anavatanınızı düşmana teslim etmeyeceğinize Kur'an-ı Kerim'e el basarak benimle birlikte yemin edin."38 Müftünün bu çağrısı üzerine meydanda bulunan halk tereddütsüz yemin etti. Miting sabah saatlerine kadar sürdü.

Denizli Mitingi (15 Mayıs 1919)

İzmir'in işgal edildiği haberini alan Denizli mutasarrıfı Faik Bey işgal haberini öğrenir öğrenmez başta müftü Ahmet Hulusi Efendi, Belediye başkanı Hacı Tevfik Bey ve eşraftan bazılarını toplayarak İzmir'den gelen telgrafı okudu. Bu haber üzerine orada bulunanlar belediye binası önünde bir miting tertip etmeye karar verdiler. Mitingin organizesini müftü Hulusi Efendi üstlendi.

Halk, 15 Mayıs 1919 günü sabah saatlerinde önce müftülük binasının önünde toplandı. Daha sonra buradan Ulu Cami'ne geçtiler. Buradan sancak-ı şerifi alarak belediye binasının önüne geldiler Meydanda toplanan halk son derece heyecanlıydı. Burada Müftü Hulusi Efendi bir konuşma yaparak şunları söyledi;

"Muhterem Denizliler! Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir. Vatana karşı irtikap edilecek cürümlerin Allah ve tarih önünde affı imkansızdır.

Hemşehrilerim! Karşımıza çıkarılan dünkü tebaamız Yunan'a biz mağlup olmadık. Onlar öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır… Silahımız olmayabilir. Topsuz-tüfeksiz, sapan taşları ile de düşmanın

karşısına çıkacağız. İstiklal aşkı, vatan sevgisi, haysiyet şuurumuz ile kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zaferi kazanacağız. Bu uğurda can verenler şehit, kalanlar gazidir… Sizlere vatanınızı düşmana teslim etmenin çaresiz olduğunu söyleyenler düşman esareti altında olanlardır. Onlar idare ve kararlarına sahip değillerdir. Bu vaziyette olanların emri ve fetvası aklen ve şer'an caiz makbul ve muteber değildir… Korkmayınız, meyus olmayınız. Bu liva-ı hamdin altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak cihad-ı mukaddes fetvasını ilan ve tebliğ ediyoruz."39

Denizli'deki bu miting İzmir'in işgalinden dört saat sonra yapılmıştı.

Acıpayam Mitingi

Acıpayam'da müftü Hasan Efendi'nin organize ettiği miting 16 Mayıs 1919 tarihinde yapıldı. Bu miting de İzmir'in işgalini protesto etmek için yapılmıştır. Acıpayam mitinginin ardından aynı gün sadarete bir protesto telgrafı çekildi. Protesto metninde İzmir ve havalisinin Yunan'a ilhak edileceğinin haber alındığı ifade edilerek, halkın heyecan ve galeyan halinde halinde olduğu belirtiliyor, milli tarih, kültür ve halka açık bir tecavüz olan bu teşebbüsün tel'in edildiği ifade ediliyordu.40

Sarayköy Mitingi

Sarayköy mitingi, 16 Mayıs 1919 tarihinde yapılmıştır. İzmir'in işgalini protesto etmek amacıyla tertip edilen bu miting, Zincirlikuyu'nun bulunduğu küçük meydanda yapılmıştır. Mitingde Müftü Ahmet Şükrü Efendi bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada düşmana karşı koymanın dini ve milli bir görev olduğunu, bunun için teşkilatlanıp bütün halkın gönüllü olarak düşmana karşı silahlanılması gereği ifade edilmiştir.41

Muğla Mitingi (15 Mayıs 1919)

15 Mayıs 1919 günü İzmir'in işgal edildiğine dair telgraf Muğla'ya ulaşınca aynı gün halk Koca Han'da mitinge davet edildi. Mitingde ilk konuşmayı halkın sevgisini kazanmış olan Bozüyüklü Hacı Süleyman Efendi yaptı. Doktor Cemil (Baydur) ve Encümen Başmümeyyizi Zekai (Eroğlu) da diğer hatiplerdi.

Hatipler konuşmalarında Yunanlıların mutlaka kovulacağını ifade ederek halkı mücadeleye davet ettiler. Mitingden sonra içinde yedek subayların bulunduğu bir miting heyeti kuruldu. İzmir Redd-i İlhak Heyeti ile birlikte çalışma hususunda görüş birliğine varıldı.42

Afyon Mitingi (16 Mayıs 1919)

İzmir'in işgali Afyon'da da infial uyandırmıştı. İşgal haberi geldiği zaman derhal müftülükte bir durum değerlendirilmesi yapıldı. Toplantıda bulunanlar Turunçzade Yusuf Bey, Ethemzade Hacı Hüseyin Bey, Akosmanzade Hacı Hüseyin Efendi ve oğulları, Nebil Efendi, Turunçzade İsmail Bey gibi kişilerdi. Görüşme sonunda durumun halka bildirilmesi için bir miting tertip edilmesine karar verildi.

Miting yapıldıktan sonra İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri mercilerine verilmek üzere bir protesto metni hazırlandı. Protesto metni önce İngiliz komutanına götürüldü. Heyetin başında müftü Hüseyin Efendi vardı. İngiliz komutanı ile yaşanan tartışma üzerine heyet başkanı protesto metnini İngiliz komutanının masasına bırakarak odayı terk etti.

Müftü başkanlığındaki heyet daha sonra protesto metnini Fransız komutana iletti. Burada ilginç bir diyalog yaşandı. Fransız komutan heyete şunları söyledi; "Siz mağlup bir milletsiniz. Yunanlılar İzmir'den çıkmazsa ne yaparsınız? Bir defa ellerinizden silahınız alınmıştır, onları nasıl çıkaracaksınız?"

Heyet başkanı müftü efendinin cevabı şöyle oldu; "biz mağlup değiliz, eğer mağlup olsaydık boğazlarımızdan harp gemileriniz geçer, İstanbul'umuzu zapt ederdi. Biz geçirtmedik. Elimizden silah alındıysa bu Yunan gibi küçük bir devlete teslim olup idaresi altına girmemizi gerektirmez."

Fransız komutan "ne yapabilirsiniz? Tekrar ediyorum, siz mağlup bir milletsiniz" deyince heyet başkanı müftü efendinin cevabı sert oldu. Şunları söyledi; "Mağlubiyeti kabul etmeyiz. Şayet büyük devletler bizim işimizi görmez, sözümüzü dilemezlerse biz kendi işimizi kendimiz görürüz, çıkacak hadiselerden mesuliyet kabul etmeyiz. Yunan idaresi altına girmektense Türk'e has bir şerefle ölmeyi tercih ederiz. Ellerimizde sopa, balta, çapa hasılı her ne bulursak her birimiz bunlarla Yunanlılara karşı çıkar, dişimizle başlarını koparırız."43

Isparta Mitingleri (11-19 Haziran 1919)

İtalyanların çeşitli teşebbüslerine rağmen Ispartalıların gösterdiği kararlı tavır sonucunda şehir işgal altına alınamamıştı.

Yunanlıların İzmir'i işgal edip içeriye doğru ilerlemelerine üzerine şehir eşrafından Hafız İbrahim Bey'in organize ettiği bir protesto mitingi tertip edildi. 11 Haziran 1919 tarihinde yapılan mitingde Hafız İbrahim Bey bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Yunanlıların irtikap etmiş olduğu zulümleri ifade ederek şöyle bir çağrıda bulundu; "Çocuklar! Başka çare yok, silaha sarılmak lazım. Cihadı fi sebilillah lazım."44

İsparta'da ikinci miting bir hafta sonra yine hafız İbrahim Bey'in önderliğinde yapıldı. Bu miting daha kalabalıktı. 18 bin kişi katılmıştı. İkinci mitingde Yunanların işgallerinin yanı sıra İtalyanların işgali de protesto edildi. İbrahim Bey bir konuşma yaparak halkı mücadeleye davet etmiş orada bulunan halk da yemin ederek bu çağrıya coşkulu bir şekilde icabet etmiştir.

Mitingden bir gün sonra bir beyanname kaleme alınarak Isparta'nın bütün köylerine dağıtılmıştır. Isparta Müdafaa-ı Vataniye Heyeti adına Tahir Paşazade Hafız İbrahim Bey imzasıyla gönderilen beyannamede eli silah tutan herkes vatan için mücadeleye davet ediliyordu.45

Söz konusu beyannamede ayrıca şu hususlar belirtiliyordu; "Livamızın eli silah tutanları seve seve canlarını feda edebileceklerdir. Merkez kasaba ve mülhakatında teşkil edilmiş on beş mıntıkada

fedakar ulema ve nasihatçılarımızın gayretleri sayesinde, mücahitlerimizin sayısı bini bulmuştur ve emre hazır bir şekilde beklemektedirler.”46

Konya Mitingleri (15-16 Mayıs 1919)

Konya’da mitingler Hükümet meydanı ve Alaaddin Tepesi’nde yapılmıştır. İstiklal Savaşı’nın ilk safhasında ilk miting İzmir’in işgali haberi üzerine yapılmıştır. İzmir’in işgal haberi Konya’da duyulur duyulmaz tel’in mahiyetinde şehirde büyük bir miting tertip edildi. Bir gün sonra aynı miting tekrarlandı. Bu mitinglerden sonra bir beyanname hazırlandı. “İzmir için vatanperver gösteri” başlığı altında hazırlanan bildirinin altında Konya Belediye Başkanı Hakkı Bey, Mevlevi Şeyhi Ahmet Adil Efendi ve eşraftan bazı kimselerin imzaları vardı.47

Konya’da İzmir’in işgaline tepki olarak yapılan mitinglerin dışında da bazı mitingler tertip edilmiştir. Bunlardan birisi Vali Cemal Bey’in uygulamaları ve işgaller karşısında ortaya koydukları tepkidir. Ermenileri koruduğu için Artin lakabı verilen İbradılı Cemal Bey, Kuvay-ı aleyhinde faaliyet gösteriyordu. Eylül 1919 tarihinde Sivaslı Ali Kemali, Mehmet Vehbi Efendi, Gilisralı Hacı Tahir Efendi, Müftü Yalvaçlı Ömer Vehbi Efendi ve diğer vatansever Hükümet meydanında toplanarak vali ve gerçekleştirilen işgal aleyhinde bir miting yaptılar. Bu mitingde alınan karar şöyleydi; “Vali burada İngilizlere ve İtalyanlara istinad ederek uygulamalarda bulunmaktadır. Konya’daki işgalci güçlere dayanılarak uygulama yapılamaz. Şayet İtalyan ve İngilizlerin bu kadar az kuvvet ile işgallerine ses çıkarılmazsa bu işgalcilere cesaret gelecektir. Böylece diğer şehirlerimiz de işgal edilecektir. Lakayt kalınamaz. Vali Konya’dan uzaklaştırılmalıdır.”48 Halkın ortaya koyduğu bu tepki üzerine Vali Cemal Bey Eylül ayının sonuna doğru Konya’dan kaçmak zorunda kalmıştır.49

26 Ocak 1920 yılında 20 bin kişi50 ile yapılan mitingdir. Bu mitingde Lloyd George’un aldığı karar protesto edilmiştir. George’un aldığı karar, başkentin İstanbul’dan Anadolu’ya nakli idi. Bu mitingde söz konusu kararın kabul edilemez olduğu ifade edilerek İtilaf Devletleri komiserlerine protesto telgrafları çekilmiştir.51

Bir başka miting 28 Ocak 1920 tarihinde yapıldı. Bu mitingin sebebi, İtalyanların ve İngilizlerin baskısıyla Milli Mücadele taraftarı yayın yapan Oğüt gazetesinin kapatılmasıydı. Bu mitingde Sıvaslı Müderris Ali Kemali Efendi yaptığı konuşmasında şunları söylemiştir;

“Ey Konyalılar! Bugün Oğüt’ü kapatmışlarsa yarın başka bir Öğüt çıkacak, bizi asla susturamayacaklardır. Susmayacağız, bir dilimizi keserlerse bin dille haykıracağız.”52

Mitingden sonra Sivaslı Ali Kemali Efendi, durumu Ankara’da Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa verdiği cevapta yeni bir gazete çıkarılmasını, protestolara devam edilmesini, fakat şiddete başvurulmamasını istemiştir. Daha sonra Konya’da Öğüt gazetesinin yerine Nasihat gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır.

İngilizlerin 16 Mart 1920 yılında İstanbul'u işgal etmeleri üzerine Konya'da yine Alaeddin Tepesi'nde büyük bir miting tertip edilmiştir. Milli Mücadele tarihimize "Büyük Konya Mitingi" şeklinde geçen bu heyecan dolu nümayişte Ali Kemali Efendi yine ön saflardaydı.53

Bursa Mitingi (20 Mayıs-10 Ekim 1919)

İzmir'in işgal haberi Bursa'ya ulaştığında şehirdeki bütün siyasi partiler bir araya gelerek 20 Mayıs 1919 tarihinde bir protesto mitingi tertip etmişlerdir. Mitingde Şeyh Servet Efendi bir konuşma yaptı. Bu heyecanlı konuşmasında Servet Efendi, bütün halkın İzmir'in anavatandan ayrılmasını görmektense onun enkazı altında ölmeyi tercih ettiğini ifade etmiş ve vatanın savunulması konusunda halkı yemin etmeye davet etmiştir. Halk bu davete bütün samimiyetiyle katıldığını haykırarak ifade etmiştir. Mitingden sonra İstanbul Hükümetine, İtilaf mümessillerine protesto telgrafları çekilmiştir.54

10 Ekim 1919 tarihinde ikinci bir miting tertip edilmiştir. Bu mitingin amacı Kuva-ı Milliyeyi desteklemekti. Camilerde, halkın tamamen Kuvay-ı Milliye etrafında toplanması gayesiyle faaliyetlerde bulunulmaya başlanmıştır. Mitingin yapıldığı Cuma günü bir bildiri hazırlanarak bütün camilerde halka tebliğ edilmiştir.55

Zonguldak Mitingi (15 Mayıs 1919)

İzmir'in işgali Zonguldak'ta duyulur duyulmaz burada da bir protesto mitingi tertip edilmiştir. Miting sonunda sadarete bir protesto metni gönderilmiştir. Bu telgrafta Yunan işgalinin Türklerin kalbinde büyük yaralar açtığı ifade edilerek şunlar belirtilmiştir;

"İzmirsiz bir Türk, başsız bir ceset halinde kalacağından bu kıymetli uzvumuzu kaybetmektense malımızı ve hayatımızı bu uğurda fedaya hazırız. Bu sebeple, işgal keyfiyetini Zonguldak İslam ahalisi bütün varlığı ile protesto eder ve sevgili İzmirimizin mukadderatı hakkında İtilaf Devletlerince yapılan muamelenin düzeltilmesi için, hükümetimizin yapacağı teşebbüs ve çalışmalara bütün kuvvetimiz ile yardımcı olacağımızı arz ile hayırlı neticeleri sabırsızlıkla intizar ederiz."56

Anadolu'daki Diğer Mitingler

Aydın Mitingi (15 Mayıs 1919)

İzmir'in işgali üzerine Aydın'da bir miting yapıldı. 15 Mayıs 1919 tarihinde yapılan bu mitingde hatipler heyecanlı ve duygulu konuşmalar yaptılar. Miting sonunda Anadolu'daki bütün Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerine telgraflar çekildi. Çekilen telgrafların metni şöyleydi; "İzmir'in işgali malumunuzdur. İzmir ile irtibatımız kesilmiştir. Sükun ve itidali muhafaza ediniz. Hukuk-ı Milliyemizi temin edecek olan silahlı bir teşkilatı teşkil etmede vakit kaybetmeyiniz."57

Kilis Mitingi (17 Mayıs 1919)

Mart 1919 tarihinden itibaren Ermeniler Kilis'e saldırılar düzenlemeye başlamışlardı. Ermeniler tarafından pazardaki satıcıların malları yağmalanıyor, camilerdeki halı ve kilimler gasbediliyordu. Tam bu sıralarda İzmir'in işgalinin Kilis'te duyulması üzerine halk galeyana geldi. Kilisliler, 17 Mayıs 1919 tarihinde Turan Mektebi'nin önünde toplanarak bu işgali protesto ettiler. Toplantı sonunda bir protesto beyannamesi kaleme alınmıştı. Bu beyanname bir muhtıra şeklinde sadarete gönderildi. Bahse konu muhtırada; Kilis'in %90'nını Türk nüfusunun teşkil ettiğini bu itibarla Kilis'in Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının asla mümkün olmadığı belirtilmiştir.58

Eskişehir Mitingleri (17 Mayıs, 7 Haziran 1919)

Eskişehir'de İzmir'in işgaline tepki olarak iki mitingi düzenlenmiştir. Bunlardan ilki 17 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgali üzerine yapılmıştır. İkinci miting, 7 Haziran 1919 tarihinde yapılmıştır. Bu mitinge on bin kişi katılmıştır.59 Şehrin nüfusu o tarihlerde 19 bin kişiydi.60 Bu durumda halkın yarısından fazlası katılmış demektir.

Adapazarı Mitingi (24 Mayıs 1919)

Adapazarı, Anadolu'ya geçirilen silah ve cephanenin intikal güzergahı üzerinde olması bakımından önem arz eden bir konuma sahipti. Buradaki tepkiler İzmir'in işgaliyle en yüksek seviyeye çıkmıştır. 24 Mayıs 1919 tarihinde tertip edilen mitinge 120 bin kişi iştirak etmiştir. Bu miting, İzmit Redd-i İlhak Cemiyeti tarafından düzenlenmiştir.61

Edirne Mitingi (16 Mayıs 1919)

Edirne'de İzmir'in işgali duyulunca halk sadarete protesto telgrafları çekmiştir. Aynı zamanda işgalden bir gün sonra Sultan Selim Camii'nde Cuma namazını müteakip büyük bir kalabalığın iştirak ettiği bir miting tertip edilmiştir. Bu miting, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi ve Müftülüğün organizesi ile düzenlenmiştir. 62

Çorlu Mitingi (23 Mayıs 1919)

İzmir'in işgal edildiğine dair haber Çorlu'ya ulaştığı zaman halk, 16 Mayıs 1919 tarihinde sadarete protesto telgrafları çekti. Daha sonra 23 Mayıs 1919 tarihinde Fatih Camii'nin önünde büyük bir miting düzenlenmiştir.63 Bu mitinge 20 bin kişi iştirak etmiştir.

Kastamonu Mitingleri (16 Mayıs 1919)

İzmir'in işgali Kastomonulular tarafından öğrenilince halk çok heyecanlanmış hemen bir gün sonra 16 Mayıs 1919 tarihinde il merkezi ve ilçelerde mitingler ve protestolar yapılmıştır. Milli yas ilan edilmiştir. Kastamonu'da halk 16 Mayıs 1919 günü Samanpazarı'nda toplanmış ve İzmir'in işgalini tel'in etmişlerdir.

Sonuç

Miting sözlüklerde şöyle tanımlanmaktadır; “Gösteri maksadıyla yahut bir hadiseye dikkat çekmek için yapılan açık hava toplantısına denir”64 Türk milleti İstiklal Savaşı’nın ilk safhasındaki mitingleri düzenlerken iki amaç gütmüştür. Bunlardan birisi, millet olarak var olduğunu ispat etmekti. Gerçekten Balkan felaketi ve Birinci Dünya Savaşı gibi son derece yıpratıcı muharebelerden çıkmış olan Türk milleti, mecalinin sonuna gelmişti ama bitmemişti. Vatanını savunacak kadar kuvveti, enerjisi ve imanı vardı. Bu güce ve enerjiye dayanarak var olduğunu meydanlarda ortaya koymuştur.

Mitinglerden ikinci olarak güdülen amaç, temsil mevkiinde bulunanların dikkatlerini çekmekti. Temsil makamında bulunanlar her zaman görevlerini hakiki anlamda yerine getiremeyebilirler. Bunun sebepleri farklı olabilir. Burada bu sebepler üzerinde durmak istemiyoruz. Türk milletinin yapmış olduğu bu mitinglerde vatanın sahipsiz olmadığı en açık şekilde ifade edilmiştir.

İstiklal Savaşı’nın ilk safhasında (Kasım 1918-Haziran 1919) düzenlenen mitinglere baktığımız zaman takriben yarım milyonu aşkın bir katılımın gerçekleştiğini görürüz. Yarım milyon insan azımsanacak bir rakam değildir. Sadece İstanbul’da dört merkezde düzenlenen mitinge 300 bin cıvarında insan katılmıştır. Bu insan sayısı İstiklal Savaşı’nın başlarında Anadolu’daki 9 vilayetin nüfusuna eşittir.65 Bu devrede Anadolu’da tertip edilen bütün mitingleri dikkate aldığımız zaman yukarıda da belirttiğimiz gibi yarım milyon insanın iştirak ettiğini görürüz. Bu verilen rakamlar bizim tesbit edebildiğimiz rakamlardır. Anadolu’nun her tarafında kendi nüfusuna uygun olarak mitingler tertip edilmiştir. Bizim inceleme konusu yaptığımız illerdeki mitinglere iştirak eden insan sayısı İstanbul ve İzmir istisna edilirse Anadolu’nun hemen hemen bütün illerinin nüfusuna eşittir.66 Bütün bunlar Türk milletinin uyanık ve vatanını savunmaya kararlı olduğunun en bariz işaretleridir.

Mitinglerin yapıldığı tarihe baktığımız zaman Mayıs ayında yoğunlaştığını görmekteyiz. Bilindiği gibi 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Mitinglerin Mayıs ayında yoğunlaşmasının sebebi bu işgaldir. Bunu şöyle yorumlayabiliriz; Türk milleti vatanın parçalanamaz bir bütün olduğuna inanmakta ve onu savunmakta kararlıdır. Vatan, tıpkı bir insan vücudu gibi düşünülmektedir. Vücudun herhangi bir yerinde yaralanma olduğu zaman diğer kısımlar bu acıyı hisseder. İzmir’in işgali bütün yurtta büyük bir infial meydana getirmiştir. İzmir’den yurdun dört bir yanına işgal haberi ulaştırılmış ve bu işgal telgrafları Türk milletini adeta “tetiklemiştir”. Yunanlıların İzmir’i işgal ettikleri gün derhal bütün yurtta protesto mitingleri tertip edilmeye başlanmıştır. Mayıs ayında yoğunlaşan mitingler göstermiştir ki, Türk milleti vatanın parçalanmasına kayıtsız kalamaz.

İstiklal Savaşı’nın ilk safhasında tertip edilen mitinglere baktığımız zaman bunların bir halk organizasyonu olduğunu görürüz. Bunun anlamı şudur; Türk milleti tepki göstermek konusunda iradesini ortaya koymaktadır. Bu, milli irade demektir. Milli irade ise İstiklal Savaşı’nın orijinini teşkil etmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin bu eğilimini fark etmiş ve Milli mücadeleyi bu mefkure çerçevesinde gerçekleştirmiştir.

Mitingler bir tepkinin ortaya konulmasına aracılık eder. İstiklal Savaşı’nın ilk safhasındaki mitinglerde Türk milleti işgallere karşı sadece bulundukları mahallerde tepkilerini göstermediler. Aynı zamanda mitinglerde aldıkları kararları ülke ve dünya kamuoyuna telgraflar ve basın yoluyla intikal

ettirdiler. Bu bilgilendirme içte milli iradenin canlanmasında etkili olurken hariçte Türk İstiklal Savaşı konusunda bir sempatik havanın doğmasına vesile olmuştur.

1 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul-1953, s. 129.

2 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, İstanbul-1945, s. 13.

3 İngiltere, mütarekeden hemen sonra Türkleri İstanbul'dan tamamen uzaklaştırmayı düşünmüştü. Fakat İtilaf Devletlerinin kendi aralarındaki görüş farklılıkları, Müslüman sömürgelerin göstereceği tepkiler ve Anadolu'nun Bolşeviklere temayül ihtimali gibi sebeplerle sonradan bu düşüncesinden vazgeçmiştir.

4 İstanbul'a ilk olarak 8 Kasım 1918 tarihinde Galata rıhtımına yanaşan Adrian gemisinden çıkan iki Fransız subay ayak bastı. 13 Kasım 1918 tarihinde yaklaşık 60 parçadan oluşan İtilaf donanması İstanbul Limanı'na demirledi. Bunlardan 22'si İngilizlere, 12'si Fransızlara, 17'si İtalyanlara, 4'ü Yunanlılara aitti. Tansel, a.g.e., C. 1, s. 55; 15 Kasım'a kadar gelen gemi sayısı 167'ye yükseldi. Karadan ve denizden giriş yapan İtilaf kuvvetlerinin çoğunluğunu İngiliz birlikleri teşkil ediyordu. İstanbul'a giren İtilaf Devletlerine ait asker sayısı şöyleydi, 2616 İngiliz, 540 Fransız, 470 İtalyan. Karadan İstanbul'da girişler Trakya üzerinden demiryolu ile yapılıyordu. Bk. Mehmet Temel, İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu, Ankara-1998, s. 4.

5 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. 1, İstanbul-1991, s. 24-25.

6 Temel, a.g.e., s. 14-15.

7 Komisyonların görev ve yetkileri için bk. Clarence Richart Johnson, İstanbul 1920, (Çev. Sönmez Taner), İstanbul-1995, s. 103-107, (nakleden: Temel, a.g.e., s. 18, not. 40).

8 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, C. 1, İstanbul-1983, s. 161-162.

9 Temel, a.g.e., s. 184.

10 Venizalos'a göre İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve Çatalca bölgesi de dahil olmak üzere 1.173.670 nüfus vardı. Bu nüfusun ancak 449. 114 ü Türk'tü. Geri kalan kısım içinde 364. 450 kişiyle kalabalık bir grubu Rumlar teşkil ediyordu. Venizalos'un planına göre Türkler İstanbul'da kalmayacaktı. O halde burası Yunanlılara verilmesi gerekiyordu. Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922, Ankara-1975, s. 73.

11 Hrisantos ve Zafiri Çetesi, Tatavla (Kurtuluş), Feriköy, Papazköyköprüsü, Yenişehir, Dolapdere ve Kalyoncukulluğu bölgelerinde faaliyet göstermiştir. İngilizler tarafından para ve silah desteği sağlanmıştır. Bu çetelerin ele başları uzun takip ve mücadele sonunda Türk polisi tarafından öldürülmüştür. Zafiri Çetesi'nin ele başısı olan Zafiri de uzun bir mücadeleden sonra öldürülmüştür. Bu eşkıyayı öldüren ikinci Şube Müdür Yardımcısı Faik Beye, sadrazam tarafından 10 lira mükafat ve üçüncü dereceden mecidi nişanı verilmiştir. Bkz. Temel, a.g.e., s. 190-191.

12 Todori Çetesi, Şile cıvarında faaliyet göstermiştir. Bu çete, Kuvay-ı Milliye müfrezelerinden Demir Hulusi Bey grubuyla, Sadık Baba ve Osman Kaptan tarafından bertaraf edilmiştir. Bk. Temel, a.g.e., s. 191.

13 Üsküdar'a bağlı, Küçükbakkalköy, Büyükbakkalköy, Şile Yeniköy'ü Kartal, Pendik, Anadoluhisarı ve Bostancı bölgelerinde faaliyet göstermiştir. Bu çete, Milli Alemdar adında bir Kuvay-ı Milliye müfrezesi tarafından imha edilmiştir. Bk. Temel, a.g.e., s. 192.

14 Kommit Çetesi, Boyalık ve Karaköy cıvarında faaliyet göstermiştir. Bu bölgedeki müfrezeler tarafından imha edilmiştir. Bk. Temel, a.g.e., s. 193.

15 Milto Çetesi, Paşaköy cıvarında faaliyet göstermiştir. Üsküdar mutasarrıfı tarafından faaliyetlerine son verilmiştir. Bk. Temel, a.g.e., s. 193.

16 Milti Kaptan Çetesi, Büyükbakkalköy, Küçükbakkalköy ve Paşaköy cıvarında faaliyet göstermiştir. Bu çete saldırılarını özellikle Rumlara yöneltmiştir. Tecavüzlerde bulunmuş, Hıristiyan kızları kaçırmış, haraç vermek istemeyenleri katletmiştir. İtilaf devletleri tarafından himaye gören bu çete işlediği bütün suçları Kuvay-ı Milliye üzerine yüklemiştir. Bu çete, Kuvay-ı Milliye müfrezesi elemanlarından Bulgar Sadık atarfından ortadan kaldırılmıştır. Bk. Temel, a.g.e., s. 194.

17 Mütareke yıllarında İstanbul ve cıvarında faaliyet gösteren Rum ve Yunan çeteleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Temel, a.g.e., s. 186-203.

18 1919 yılında İstanbul'daki yanan ev sayısı ve semtleri şunlardır. Bayezıd-Taşodaları'nda 18 ev, Üsküdar'da 14 ev, Nişantaşı-Teşvikiye'de 65 ev, Çinili Odalar'da 15 ev, Nişantaşı-Eminefendi'de 15 ev olmak üzere 127 ev yanarak kül olmuştur. Bk. Temel, a.g.e., s. 153-159.

19 Kemal Arıburnu, Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri, Ankara-1951, s. 9.

20 Arıburun, a.g.e., s. 10.

21 Arıburun, a.g.e., s. 11.

22 Arıburun, a.g.e., s. 12-14.

23 Arıburun, a.g.e., s. 14-16.

24 Aruburnu, a.g.e., s. 21-23.

25 Arıburnu, a.g.e., s. 24.

26 Arıburnu, a.g.e., s. 32-36.

27 Nüzhet Bulca, 30 Ağustos Zaferine Doğru, İstanbul-1949, s. 20.

28 Tevfik Çavdar, Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm, ?-2001, s. 16.

29 Arıburnu, a.g.e., s. 44.

30 Arıburnu, a.g.e., s. 48.

31 Arıburnu, a.g.e., s. 56-57.

32 Tansel, a.g.e., C. 1, s. 251.

33 Arıburnu, a.g.e., s. 49-56.

34 Tansel, a.g.e., C. 1. s. 143.

35 Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Erzurum-1940, s. 63.

36 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul-1960, s. 27.

37 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara-1971, s. 70.

38 Cemal Kutay, Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, C. 19, s. 25.

39 Cemal Kutay, Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları, Ankara-1973, s. 51-52.

40 Nuri Köstüklü, Milli Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, Ankara-1990, s. 66-67.

41 Köstüklü, a.g.e., s. 67, 93.

42 İlhan Tekeli, Selim İlkin, Eğe'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara-1989, s. 144.

43 Çelik, a.g.e., C. 1, s. 214-215.

44 Köstüklü, a.g.e., s. 73.

45 Bayar, a.g.e., C. 7, s. 2126-2127; Çelik, a.g.e., C. 1, s. 230.

46 Çelik, a.g.e., C. 1, s. 231.

47 Çelik, a.g.e., C. 1, s. 248.

48 Ahmet Atalay, Milli Mücadele'de Konya Kuva-yı Milliyecileri, c. 1, Konya-1997, s. 14.

49 Vali Artinli Cemal Bey, Eylül ayının son günlerinde Konya'dan kaçtıktan sonra yerine vekaleten Mehmet Vehbi Efendi seçildi. Bu seçim Konya'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ileri

gelenleri arasında yapıldı. Sadi Irmak Mehmet Vehbi Efendi'nin göreve getirilişi ile ilgili olarak "Tarihimizde seçimle gelen ilk vali" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bk. Atalay, a.g.e., C. 1., s. 15, not. 68.

50 O tarihlerde Konya'nın nüfusu 1. 038. 000'di. Bk. Çavdar, a.g.e., C. 16.

51 Çelik, a.g.e., C. 1. s. 257.

52 Mehmet Önder, Milli Mücadelenin Yanında ve Safında Öğüt Gazetesi, Ankara-1986, s. 12.

53 Ahmet Avanos, Milli Mücadelede Konya, Selçuklu Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Konya 1988, s. 381 (nakleden; Çelik, a.g.e., C. 1, s. 259-260).

54 Çelik, a.g.e., C. 1. s. 363.

55 Çelik, a.g.e., C. 1. s. 367.

56 Çelik, a.g.e., C. 1, s. 389.

57 Tansel, a.g.e., C. 1, s. 243.

58 Recep Çelik, Milli Mücadelede Din Adamları-2, İstanbul-1999, s. 130-131.

59 Çelik, a.g.e., C. 1, s. 196.

60 Çavdar, a.g.e., s. 18.

61 Çelik, a.g.e., C. 1. s. 359.

62 Zekai Güner, "İzmir'in İşgali Olayının Trakya'daki Tepkileri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IX, S. 27, Temmuz-Kasım 1993, s. 567-568.

63 Vakit, 26 Mayıs 1919 (nakleden; Çelik, a.g.e., C. 1, s. 349).

64 Türkçe Sözlük, c. 3, MEB, Ankara-1996, s. 1994.

65 İstiklal Savaşı'nın başlarında bazı vilayetlerin nüfusu şöyledir; Eskişehir 19 bin, Samsun 20 bin, Kütahya 22 bin, Ankara 27 bin, Trabzon 35 bin, Erzurum 38 bin, Antep 43 bin, Sivas 43 bin, Kayseri 49 bin. Bu illerimizin toplam nüfusu 296 bindir. Yani İstanbul'da yapılan mitinglere yakın bir rakamdır. Bk. Çavdar, a.g.e., s. 18.

66 Bursa 76 bin, Adana 64 bin, Konya 44 bin, Kayseri 49 bin, Sivas 43 bin, Antep 43 bin, Erzurum 38 bin, Trabzon 35 bin, Ankara 27 bin, Kütahya 22 bin, Samsun 20 bin, Eskişehir 19 bin. Bk. Çavdar, a.g.e., s. 18.

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali (15 Mayıs 1919) / Doç. Dr. Mustafa Turan [s.756-764]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1914 yılında Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Devleti, dört yıl çeşitli cephelerde zor şartlar altında mücadele etmiş ve kaynaklarının büyük bir kısmını kaybederek 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütârekesi'ni imzalayarak savaştan yenik çıkmıştır. Bu yenilgi sonunda Osmanlı topraklarını paylaşmaya girişen galip devletler, mütareke ile "güvenliklerini tehdit edecek bir durum olduğunda herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkını" elde etmişlerdir.

Esasen I. Dünya Savaşı sonunda Şark Meselesi'nin mutlaka halledileceğini, bu yolda Fransa ile mutâbakat sağlandığını belirten İngiliz Başbakanı Lloyd George, meselenin çözümünü, Türklerin Avrupa'dan çıkarılmalarına ve ancak yararlı olduğu ölçüde, Anadolu'da bir müddet kontrol altında kalabileceklerine bağlıyordu.1 Lord Curzon da 1918 yılı başlarında, yaklaşık beş yüz yıl Avrupa politikasında entrika ve yolsuzluk kaynağı olan Türklerin Avrupa'dan kovulmalarının gerektiği görüşündedir.2 Taraflarından hiçbir tahrike mâruz kalmadan harbe giren ve Almanya'nın samimi ve pek faydalı müttefiki haline gelen Türklere karşı hiçbir taahhütlerinin olmadığı fikrinde olan İngiltere'nin3 bu düşüncesini Milli Mücadele boyunca devam ettirdiği görülecektir.

18 Ocak 1919'da Paris'te Osmanlı topraklarını paylaşmak için toplanan Müttefiklerin, Osmanlı mirası üzerinde anlaşmakta güçlük çektikleri asıl mesele, daha önce İtalya'ya vaad edilen toprakların verilip verilmeyeceği meselesi olmuştur. 1917 yılında imzaladıkları St. Jean de Maurienne Gizli Anlaşması ile Batı Anadolu'nun İzmir'den Konya'ya kadar geniş bir bölgesi İtalyan nüfûz bölgesi olarak tespit edilmiş idi. İngiltere ve Fransa kendi çıkarlarına zarar vereceği düşüncesiyle bu anlaşmayı geçersiz saymayı uygun bulmuştur.4

Amerika Cumhurbaşkanı Wilson bile, Batı Anadolu'daki Rumların Türklerin boyunduruğundan kurtarıldıktan sonra İtalya boyunduruğuna terk edilmemesi ve bu insanların yaşadığı Türk topraklarının Yunanistan'a bağlanması kanaatinde idi.5

Bu anlayış içerisinde İzmir bölgesinin Yunanistan'a verilmesi İtalyanların şiddetli itirazlarına rağmen kabul edilmiştir.6

Anlaşılan odur ki, Anadolu'da üstlenecek ve Doğu Akdeniz'i kontrol edecek kuvvetli bir İtalya, İngiltere ve Fransa için önemli bir tehdit oluşturabilirdi. Bu sebeple İngiltere ile Fransa, İtalya'nın Akdeniz'de kendileri için tehlikeli olabilecek yayılmasını engellemeyi mümkün kılacak vasıtayı Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki emellerinde bulmuşlardır. Yapılan gizli anlaşmaların hiçbirisinde Yunanistan'ın adı dahi geçmemesine rağmen, Türklere karşı savaşa katılma bedeli olarak Yunanistan'a Aydın vilâyeti7 vaad edilmiştir. Bu, Yunan emelleri ve Megali İdea'sı8 için de büyük bir fırsattı. Yunan işgali, sadece kendilerine vaad edilen bu alanla kalmayacak, Megali İdea'nın gerçekleştirilmesi yönünde genişleyecektir.

Gerek işgallerin başlamasından önce, gerekse işgaller başladıktan sonra Türklerin, Anadolu'da yapılacak işgallerde, Yunan kuvvetlerinin bulunmaması veya daha önceden diğer devletler tarafından âsâyiş sağlandıktan sonra Yunan kuvvetlerinin gelmesi yönündeki istekleri,9 dikkate alınmamış ve ustaca yürütülen İngiliz siyâseti ile sonuçsuz bırakılmıştır. 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'un işgalinde10 olduğu gibi İzmir'in işgalinde de Müttefik kuvvetler içinde Yunan askerleri yer almıştır.

Türkler, İzmir'in işgalinde de Yunanlıların bulunmalarını istemedikleri gibi en bedbin olanlarda bile Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri ihtimali düşünülmüyordu.11 Ancak olaylar, bu istek doğrultusunda gelişmemiştir. Müttefik Filo'nun Başkomutanı İngiliz Visamirali Calthorpe, 14 Mayıs 1919 günü 17. Kolordu Kumandanı Miralay (Albay) Ali Nadir Paşa'ya verdiği nota ile İzmir istihkâmları ile müdafaa tedbirlerini haiz arazinin, mütarekenin 7. maddesine dayanarak İtilaf Devletleri'nce işgal edileceğini bildirmiştir.12

14 Mayıs 1919 günü Amiral Webb tarafından Damat Ferit Paşa'ya bir nota verilerek, Paris Konferansı kararına göre İzmir istihkâmlarının İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edileceği bildirilmiştir.13 Osmanlı Hükümeti, bunun üzerine devlet ve millet haklarının korunması için sükûn ve vakârın muhafazası lüzûmunun halka tavsiye edilmesini Dâhiliye Nezâreti'ne tebliğ etmiştir.14

Amiral Calthorpe da 14 Mayıs sabahı, İzmir Valisi İzzet Bey'e bir nota vererek, İzmir istihkâmlarının İtilâf devletleri tarafından işgal edileceğini bildirmiştir. Bu notada da işgalin Paris Konferansı'nın kararı ile olduğu belirtilerek önemle gereğinin yapılması istenmiştir.15 Daha sonra Amiral Calthorpe tarafından Ali Nadir Paşa'ya ikinci bir nota16 verilmiş ve İzmir'in Müttefikler adına Yunan kuvvetleri tarafından işgal edileceği, şehirde gereken güvenlik tedbirlerinin alınması, bu amaçla bütün askerin Kışla'da bulundurulması, işgalden sonra da Yunan kumandanının arzusuna göre hareket edileceği "Düvel-i muazzama donanmasının nazâr-ı dikkate alınması" tehdidiyle bildirilmiştir.17 Yine durum, Ali Nadir Paşa tarafından l5 Mayıs 1919'da Harbiye Nezâreti'ne bildirilmiş ve İzmir'deki bütün kıtalara ve müesseselere, verilen notaya uygun bir tebligat yapılmak suretiyle, sükûn ve asayişin muhafazasına çalışılmıştır.18 Bu arada Lloyd George da, Amiral Calthorpe'a, Yunan çıkarmasının güvenliğini sağlamak emrini vermiştir.19

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Türk makamlarına önce İzmir'in İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edileceği, sonra da İtilâf devletleri adına Yunan kuvvetleri tarafından işgal edileceği bildirilmek suretiyle mesele bir oldu bittiye getirilmiştir. Böylece Türk idarecilerinin müdafaa tedbirleri almaları önlenmiştir.20 Ayrıca, 14 Mayıs gecesi, Türklerin ertesi günü yapılacak işgale karşı direnme hislerini sarsmak amacıyla Türk mahallelerindeki evlere Rumlar tarafından baskınlar yapılmış, silah ve malzeme aranmıştır.21

İzmir çevresindeki istihkâmlar, 14 Mayıs sabahı İtilâf kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. İzmir'in işgali sadece istihkâmlarla sınırlı kalmamış, 14 Mayıs'ta bu iş tamamlandıktan sonra Yunanlılar tarafından şehrin işgaline geçilmiştir.

15 Mayıs 1919 sabahı, İzmir'i işgal etmek üzere 20'yi aşkın nakliye gemisi ile Yunan I. Fırka askerleri limana çıktılar. Karaya çıkan Yunan askerlerinin 50.000 kişi kadar oldukları tahmin edilmekte22 olup, daha sonra İzmir'e mütemâdiyen Yunan askeri gelmiştir.

Yunan İşgal Komutanı Zafiriu, işgali müteakip, bir beyanname yayımlamıştır. Ahenk gazetesinde yayımlanan beyannamede23 Zafiriu, Müttefiklerin muvafakatıyla İzmir ve civarının işgal edildiğini, işgalden maksadın mevcut kanunların korunması suretiyle bütün ahâlinin rahatının temini olduğunu, mülkiye ve diniye memurlarının vazifelerinin icrası hususunda Yunan askerî kuvvetlerinden her an yardım isteyebileceklerini, askerin kendilerine hürmetkâr davranacağını, kumandanlığın kapısının her zaman arz olunacak şikâyetlere kemâl-i şefkatle açık olacağını, herkesin sükûnetle işiyle gücüyle meşgul olmasını ve vatanları hakkında mütareke devletlerince verilecek kararı itimatla beklemelerini tavsiye etmekteydi.24 Bundan sonra yayımlanan beyannamelerin hepsinde, İzmir'i işgalden maksadın adî bir kontrol görevinden ibaret olduğu, hükümetin ve Osmanlı hakimiyetinin baki olduğu söylenmekte ise de maksadın böyle olmadığı kısa sürede anlaşılacaktır.

Yunan askerlerini karşılamak amacıyla, yerli Rumlar Kordonboyu'na toplanmışlardır. Elleri çiçekler ve bayraklarla dolu Rum kızlarının üzerlerinde mavi-beyaz kumaştan dikilmiş elbiseler vardı.25 Rumlar, ellerindeki Yunan bayraklarını sallıyor, çiçekler, alkışlar ve "Zito Venizelos" bağırışlarıyla, Yunan askerlerini selâmlıyorlardı. Rıhtımdaki bütün binalar, Yunan bayraklarıyla donatılmıştı. Vapurlar ve fabrikalar sürekli düdük öttürüyor, başta Aya Fotini olmak üzere kiliselerin çanları durmadan çalıyordu. Bandolar da, Yunan millî marşını çalmaktaydılar.26 Metropolit ve rahipler diz çökmüş, ağlayarak ve ilâhiler söyleyerek Yunan bayraklarını öpüyorlardı.27

İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos, arkasında bir grup papazla Albay Zafiriu'ya gelerek "Hoş geldiniz" dedikten sonra, Yunan milletinin 3000 yıllık bir ayrılıktan sonra ve buradaki ırktaşlarını Türklerin zulmünden ve esaretten kurtardıklarından dolayı Tanrı'ya minnet ve şükran duygularını sunmuş ve sevinç gözyaşları içinde gelenleri takdis etmiştir.28

Takdis merâsimi bittikten sonra Yunan askerleri yürüyüş nizamına geçti. Askerlerin önünde Rum gençlerinden bir grup ve bu grubun başında bir Rum palikaryası, bayrak taşıyarak Yunan işgal kuvvetlerine öncülük etmekte idi. Metropolit Hrisostomos da bu grubun başında gidenlerdendi.29

İşgal kuvvetleri, Kışla Meydanı'ndaki saat kulesinin önünde, Kışla'yı ve Hükümet Konağı'nı işgal etmek üzere iki kola ayrıldı. Yunan kıtaları Kışla ile Hükümet Konağı'nın önünden geçerken, gerek silâh çatıp beklemekte olan Türk askerleri ve gerek etrafta toplanan Müslüman halk, yerli Rumların tahrik ve hakaretlerine rağmen sükûnetlerini muhafaza etmişlerdir.30

Önde atlı bir tabur komutanı ve onun arkasında Yunan bayrağı taşıyan küçük rütbeli bir subayı takip ederek rıhtım boyu yoluyla Kışla önüne gelmekte olan Evzon Taburu, etrafında birçok Rum kadın ve çocuğu ile ellerinde tabancaları bulunan Rum gazetecileri ve Megali İdea Cemiyeti azasından bazı kimseler olduğu halde Kışla'ya ulaşmıştır.31 Evzon Taburu'nun etrafını kuşatan yerli Rumlar "Zito Venizelos" diye bağırmakta ve Rumca bazı şeyler söylemekte idiler.32

Evzon Bölüğü, Kışla önüne ulaştığı sırada bir el silâh atılmıştır.[33] Atılan silâh ile bayrağı taşıyan Yunan askeri yere serilmiş, Yunan askerleri, panik içinde kaçmaya başlamışlardır. Kısa bir süre sonra toparlanan Yunan askerleri, Kışla'ya ateş açmışlardır. İlk anda, Kışla'nın nizâmiye kapısında nöbet bekleyen ve görevlerinden ayrılmamaları emrini almış olan erlerden birkaçı şehit olmuştur.[34]

Yunan askerleri, olay yerinde bulunan ve kaçamayan halk üzerine de ateş açmışlardır.[35] Olay yerinde bulunanlardan pek çoğu öldürülmüş[36] ve yaralanmıştır. Bu esnada korkudan Ziraat Bankası merdivenlerine sığınan, kadın ve çocuklar burada fecî bir şekilde öldürülmüşlerdir. Umûm Jandarma Kumandanı Miralay Ali Kemal Sırrı Bey, raporunda, "Banka merdivenlerinden sel gibi kan aktı." demektedir.[37]

Kışla içinde 250 kişiden ibâret subay ve efrat silâhsız bir halde ve işgalin icâp ettirdiği muâmelelerle meşgul idiler.[38] Bunlar bir taraftan görevlerine göre dairelerindeki önemli evrak ve eşyalarını toplamakta, bir taraftan da maaş dağıtılmakta idi.[39]

Herhangi bir karşılık verilmediği halde Kışla, yarım saatten fazla süren ateşe maruz kalmıştır. Kışla'dan ateş edilmediğini anlatmak için değneğin ucuna beyaz bir mendil bağlanarak dışarıya gösterilmeye çalışılmıştır. Mendil bağlı sırığı dışarıya göstermek üzere alan Mülâzım-ı Evvel (Üsteğmen) Celâl (Dinçer) Bey, orta katın park cephesindeki koridor kapısına götürürken sağ kolundan yaralanmıştır. Yine bu sırada üst katta bir mülâzım da şehit olmuştur.[40] Ateşin kesilmediğini[41] gören 17. Kolordu Kumandanı Ali Nâdir Paşa, sırığa bağlanan beyaz bayrağı eline alarak, 56. Fırka Kumandanı Yarbay Hürrem Bey, Erkân-ı Harp Reisi (Kurmay Başkanı) Abdülhamid Bey, Ahz-ı Asker Şubesi Reisi (Askerlik Dairesi Başkanı) Albay Süleyman Fethi Bey, diğer subaylar ve askerlerle birlikte Kışla'nın Konak Meydanı'na bakan kapıdan çıktılar.[42] Bunun üzerine ateş kesildi.[43]

Bu sûretle yapılan hakarete Osmanlı subaylarının etrafını saran Yunan askerleri, sille-tokat, dipçik ile küfürler ederek, tükürerek saldırmışlardır. Bunlara Rumlar da katılmıştır.[44] Süngü ve dipçik darbeleri altında, subayların üzerleri aranmış, Türklük ve Müslümanlık alâmeti sayılan kalpak ve fesler yırtılarak ayaklar altında çiğnenmiştir.[45] Subayların üzerlerinde bulunan para, saat, yüzük, sigara tabakası ve mendil gibi eşyaları gasp edilmiştir. Subayların formaları da Yunan askerleri tarafından sökülmüştür.[46]

İzmir Kışlası'nda ümera, zabitan ve eratın pek çoğu öldürülmüş, yaralanmış ve akla gelmeyen hakaretler yapılmıştır. Kışla'daki subaylar ve askerlerin bir kısmı kafile halinde Patris Vapuru'na, bir kısmı da Averof Zırhlısı'na sevk edildiler. Yunan askerlerinin süngü tehdidi altında Rıhtım caddesi istikametine sevk olunan kafile, "Zito Venizelos" diye bağırmaya zorlanmıştır. Kafile üzerine, güzergâhta yolun iki tarafına toplanmış olan Yunan askerleri ile silâhlı Rumlar tarafından ateş edilmiştir. Yerli Rum ahali de, subay ve askerler üzerine hakaretlerle saldırmışlardır. Bu esnada yerli Rum ahali ve Yunan askerleri tarafından atılan kurşunlarla subay ve askerlerin birçoğu şehit olmuş, birçoğu da yaralanmıştır.[47]

Bu yürüyüş sırasında şehit, yaralı ve kayıp subaylar48 ve askerlerle49 ilgili kesin bir rakam vermek güç olmakla birlikte 30'dan fazla şehit ve 60'tan fazla yaralı olduğu tahmin edilmektedir.50 Ayrıca hüviyetleri tespit edilemeyen birçok ölü ve yaralı vardır.

İkinci bir kol halinde ilerleyen Yunan işgal kıtası, etrafını büyük bir Yunan bayrağı taşıyan yerli Rumlardan oluşan bir grup sardığı halde, tahrik edici bir tezahürat ve tavır ile Hükümet binasına ulaşmış ve abluka altına alınmıştır.

Yunan İşgal Kumandanlığı'nın sabah yayımladığı beyannamedeki, "mülkiye ve adliye memurlarının eskiden olduğu gibi vazifelerine devam etmeleri" kaydına güvenerek görevleri başında bulunan hükümet memurları, daire karşısında bulunan Askeri Otel'in üst katına çıkan Yunan askerlerinin Hükümet Konağı'na ateş açmaları üzerine mahsur kalmışlardır. Valinin etrafında toplanan memurlar ve jandarma subayları, beyaz bir bayrak çekmek suretiyle ateşin kesilmesine çalışmışlardır.51 Bunu gören Evzonlar, içeri girerek, silâhsız ve müdafaasız Türk memurlarının üzerlerine atılmışlardır.52 Türkçe ve Rumca küfürlerle, elleri yukarı kaldırmak suretiyle hepsini dışarı çıkardılar. Bu esnada süngü ve dipçik darbeleriyle birçok kimse yaralanmıştır. Fes ve kalpakları süngü ucu ile başlarından alınmış ve bu sebeple bir çoğu başından ve yüzünden yaralanmıştır. Orada bulunan Rumlar da odunlarla bu saldırılara katılmışlardır.

Hükümet Konağı'nda beş kişi öldürülmüş, Vali İzzet Bey de tahkir edilmiştir.53 Vali yaverinin kordonlarını sökmüşlerdir. Tuttukları memurları ve Vali'yi elleri yukarıda, başı açık bir halde sokaklarda "Zito Venizelos" diye bağırtarak Kışla'nın önüne getirmişlerdir.

Burada memurların üzerinde bulunan kıymetli eşyalar gasp edilmiştir. Hükümet daireleri birkaç gün Yunan işgali altında kalmış ve Hükümet Dairesi'ndeki yazıhanelerin çekmeceleri kırılarak çeşitli evrak imha edilmiştir. Ayrıca dairede bulunan eşyalar ya soyulmuş, yahut kullanılamayacak şekilde imha edilmiştir.54

Yolda, Yunan Mümessili, bir otomobille gelerek Vali ile oğlunu55 alıp götürmüştür.56 Geri kalanların bir kısmı Pasaport'a,57 bir kısmı da Zâhire Borsası'na götürülmüşlerdir.58

Kışla ve Hükümet Konağı'ndan toplanan subaylar ve memurlar, Pasaport'a gelinceye kadar güzergâhtaki Rum ahali ile evlerindeki balkonlarda bulunan Rum kadınları tarafından ellerine geçen taş, toprak ve kiremit parçaları üzerlerine atılmak suretiyle hakarete maruz kalmışlardır.59 Sürülen kafilenin arkasında bıraktığı yol, yüzlerce şehit ve yaralı ile dolmuştur.60

Yunan Kıtaatı tarafından toplanan efrat ile birlikte, muhtelif mahallerden toplanan 700'den fazla Türk ahâli de Patris Vapuru'na götürülmüştür.61 Patris Vapuru'na götürülmekte iken kafilenin üzerine Yunan Mümessili'nin bulunduğu Leon Torpidosu'ndan açılan ateş sonucu 21 subay yaralanmış,62 pek çok kişi de ölmüştür.63

Patris Vapuru'na çıkarken bir Türk subayının elinde bulunan beyaz bayrağın bağlı olduğu sırığın ucu, merdivende duran Yunan nöbetçi erine değmesi üzerine, Yunan nöbetçi eri, öfke ile iki subayı

süngü ile yaralamıştır. Bu subaylardan birisi daha sonra şehit olmuştur. 17. Kor. Levâzım 2. kısmından Kâtip Sabri Efendi'nin on iki yaşındaki oğlu yaralanmıştır.64 Vapurun ambarlarına sürüklenirken kendini kaybedip denize atlayanlar da olmuştur. Mustafa Enver Efendi, kendini kaybedip denize atlamış, sonra yakalanarak tekrar kafileye alınmıştır. Vapura götürülenler, hayvanların konduğu ambarlara hapsedilmişlerdir.65

Ertesi gün Yunan İşgal Komutanı Zafiriu, vapura gelerek vukua gelen hadiseye başlıca sebep olarak muntazam kol nizamında ilerlemekte olan Yunan Evzon Taburu üzerine Kışla'dan ateş açıldığını ve hatta, kumandasında bulunan mangasındaki bir neferin derhal öldüğünü göstermiş ve bu suretle meydana gelen hadiseden pek ziyade müteessir olduğunu söylemiştir.66

Vapura getirilenlerin üzerlerinde bulunan eşya ve para gibi şeyler, türlü hakaretlerle alınmıştır. Subay ve efrattan çoğu hakarete maruz kalmamak için üzerlerinde bulunanları kendiliklerinden vermişlerdir.

İşgal günü, İzmir'de Kolordu ve Fırka Kumandanları ile Erkân-ı Harbiye heyetleri tutuklanmışlardır. Vapurda tutuklananlardan Ali Nadir Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi Abdülhamid Bey, 56. Fırka Kumandanı Hürrem Bey ve Ali Nadir Paşa'nın yaveri Mülâzım Enver Efendi vapurdan çıkarılmışlar, diğerleri vapurda kalmışlardır. Vapurda kalanlar, yüzbaşı rütbesine kadar olanlar, ayırt edilmeksizin birer ikişer saat arayla vapurun ikinci sınıf kamaralarına nakledilmişlerdir. Azami 32 yataklı olan kamaraya 150'den fazla subay ve dışarıda tutuklanmış olan polis memurları ile mülkiye memurlarından ve halktan bazıları da kamaraya dahil edilmişlerdir. Tutuklananlara, 48 saat zarfında iaşe olarak hiçbir şey verilmemiştir. Teneffüs ihtiyacı, 3-4 saatte bir 5-6 dakika güverteye çıkarılmak suretiyle sağlanmıştır. Yaralı olanların tedavilerine de pek sathî bakılmıştır.

Toplanan memur ve subayların bir kısmı Zahire Borsası'na, depolara ve boş dükkanlara hapsedilmişlerdir. Bunlar, iki üç gün aç ve susuz bırakıldıktan sonra serbest bırakılmışlardır.67

Kışla ve Hükümet binasından alınan memur ve subaylardan başka, rastgele yakalanan Türkleri çeşitli yerlere hapsetmişlerdir.68 Hükümet binasının bitişiğindeki Mekteb-i Sultânî talebeleri, Yunanlılar tarafından Bozmeri Hapishanesi'ne kapatılarak dövülmüşler ve işkence edilmişlerdir.69

Yunan askerleri tarafından Askerî Otel, yaylım ateşine tutularak işgal edilmiş ve otelde bulunan subaylar ve siviller Kışla'ya götürülmüşlerdir. Siviller, daha sonra serbest bırakılmışlar, subaylar ise tutuklanmışlardır. Kışla'da dört gün tutuklu kalan subaylara bu müddet zarfında iki defa yiyecek verilmiştir.70

Yunanlılar, İzmir Rüsûmat Başmüdürlüğü'nü (Vergi Dairesi) işgal etmişler ve arama yapmışlardır. Başmüdür Agâh Bey ile dairedeki memurlar, Rumların hakaretleri arasında II. Kordon'a getirilmişlerdir. Burada Yunan askerleri, bu kişileri arayarak, üzerlerinde bulunanları almışlardır. Elleri yukarıda, dipçik ve dayak altında "Zito Venizelos" diye bağırtarak Punta İskelesi'ne getirmişlerdir. Bu yürüyüş sırasında, Veznedar Nâzım Efendi süngülenerek öldürülmüş, pek çok Türk de yaralanmıştır. Agâh Bey ile maiyyetindeki memurlar, Punta İskelesi'ndeki vapurun hayvan pisliği dolu ambarlarına

hapsetmişlerdir. Agâh Bey, resmî işler vesilesiyle tanıştığı bir Yunan subayının yardımı ile kurtulmuştur.71 Diğerleri pek çok dayaktan sonra vapurda ıslatılmışlar ve rüzgârda bekletilmişlerdir. Daha sonra serbest bırakılmışlardır.72

Vapurlara hapsedilen Türk subay ve erleri, 18 Mayıs 1919 günü Kışla'ya nakledilmişler, bir müddet sonra da Yunan vesikaları verilerek serbest bırakılmışlardır. Bırakılan subaylar, sayım yapılmak suretiyle Kışla'ya gelmeye mecbur edilmişlerdir. Serbest bırakılmalarından üç gün sonra Kışla'ya gelen subaylar dışarı bırakılmamışlardır. Diğer subaylar, Kışla'ya gelmedikleri için evlerinden toplattırılmış ve hakarete maruz kalmışlardır. Bazı subaylar Kışla'da alıkonulmuş,73 bunların yanlarına Urla'dan getirilenler de konulmuştur.74

Tutuklanan subaylar, daha sonra peyderpey serbest bırakılmaya başlanmıştır. Subayların bir kısmı Ağustos ayına kadar tutuklu kalmıştır.75 İki ordunun İzmir'de temasta bulunmasının vaziyeti fevkalade nazik bir hale sokacağı sebebiyle efrat ve subaylar ile ailelerinin ilk vasıtayla İzmir'i terk etmeleri lüzumu, işgal kuvvetleri komutanı tarafından Ali Nadir Paşa'ya bildirilmiştir.76 Ali Nadir Paşa, durumu 21 Mayıs 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'ne bildirmiş, Kor. kıtaatının İzmir'i terk etmeden önce kesin ve seri teşebbüste bulunularak ikinci bir hakarete maruz kalmadan neticenin hemen bildirilmesini istemiştir.77 Harbiye Nezâreti, istenenin yapılmasını, dileyen subayların ve ailelerinin İstanbul'a gelebileceğini cevaben bildirmiştir.78

Tutuklananlardan esir olarak 230 kişi üç kafile halinde denizden İstanbul ve Mudanya'ya sevk edilmiştir.79 17. Kor.'un mevcudunu oluşturan 88 subay ve 950 erden ibaret ilk kafile Mudanya'ya sevk edilmiştir.80 Kışla'da tutuklanan bazı subaylar da İtalyan bandıralı Oterya Vapuru ile İstanbul'a götürülmüşlerdir.81

Bazı kimseler öldürülerek denize atılmışlardır. İşgalden beş gün sonrasına kadar bir çok ceset çıkarılmıştır. Bunlar arasında boğazlarından birbirine zincirle bağlı üç polis cesedi, Hükümet Konağı'nın önündeki sahilde görülmüştür.82 16 Mayıs akşamı Kordonboyu'nda bazı cesetler sahile vurmuştur. İşgalin ilk günü, Yunan askerleriyle Rum çetelerinden bazı gruplar, limandaki yelkenlilerde ve sandallarda bulunan bazı Türk balıkçıları ile gemicilerini yakalayarak zincire bağlamışlar ve denize atmışlardır. Sahile vuran cesetlerin bunlara ait olduğu anlaşılmıştır.83

İşgal günü öldürülen ve yaralanan subayların sayısı 57 olarak tespit edilmiştir. İzmir ve banliyölerinde -Urla Yarımadası ve köyleri dahil- öldürülen subayların sayısı ise 2000'in çok üzerindedir.84

Bir kayda göre işgal günü 10 subay ve 131 asker şehit, 23 subay ve 22 asker yaralı, 29 subay ve 329 asker kayıptır.85

Venizelos'un Clemenceau'ya gönderdiği mektupta, "163 kayıp vardır. Bunlardan 62'si Yunanlı sivil ve askerdir. 78'i de Türktür. 1 Yahudi ve diğer milletlerden de 22 kişi kayıptır." denilmektedir.86

İngiliz basınında Yunanlıların yaptıkları kötülükler yayımlanmaya başlayınca Venizelos, meseleyi incelemek üzere Albay Mazarakis'i İzmir'e gönderdi. Mazarakis'in verdiği rapora göre, ilk günde öldürülenlerin sayısı 100 kadardır. Bunlardan 15-20'si Yunanlılar tarafından elleri bağlanarak rıhtımda sürüklenen Türklerdir.87

Amerikalı Miralay House, işgal günü ve ertesi günü öldürülen Türklerin sayısını 800 olarak belirtmiştir.88 M. L. Smith, ilk gün, Türklerin 300-400, Yunanlıların ve Rumların 100 kadar ölü ve yaralı verdiklerini kaydetmektedir.89

İşgalin ilk gününde Yunanlılarla yerli Rumlar tarafından basılan birçok Türk evinde kızların, kadınların ırzlarına tecâvüz edilmiştir. Bunlar arasında teessüründen intihar edenlere rastlanmıştır. Pek çok subayın parası ve kıymetli eşyaları gasp edilmiş, sivil ve askerî bütün daire ve müesseselerin kasaları kırılmış ve içlerinde bulunan paralara el konulmuştur.

İzmir'in işgaliyle birlikte sıkıyönetim rejimi uygulanmaya başlanmıştır. İşgal Kuvvetleri Komutanı Albay Zafiriu, 16 Mayıs 1919 tarihinde yayımladığı beyanname ile işgal münasebetiyle meydana gelen olaylardan sonra asayişin sağlandığını, halkın ve memurların işleri başına dönmelerini, işgalden itibaren ilan edilmiş olan Örfî İdare hükümlerine uygun hareket etmelerini istemekte ve herhangi bir cebre maruz kalacak olanların her zaman müracaat edebileceğini ve kusuru görülenlerin adalet dairesinde cezalandırılacaklarını duyurmaktaydı.90

İzmir ve civarında Yunan askerleriyle silâhlı Rumların, birçok Türk evlerini, silâh aramak bahanesiyle basmaları bazı olaylara yol açtığından, Yunan Siyasî Komiserliği, silâhlar konusunda aldığı kararları ilan etmiştir. Buna göre, bütün halkın evlerinde bulunan harp tüfeklerini teslim etmesi zorunlu tutulmuş, teslim edenlerin evlerine arama yapılmayacağı açıklanmıştır. Özel durumlarda Türk evlerinde yine arama yapılabileceği ve aramaya bir Osmanlı polisinin de katılacağı ifade edilmiştir.91

İzmir'de Yunan işgalinin başladığı andan itibaren İzmir'le haberleşme kesilmiş, Postahane işgal edilmiş ve sansür konulmuştur.92 15 Mayıs'taki olaylardan sonra İzmir'den çekilecek telgraflara Yunan makamları sansür koymuşlardır. İzmir Postahanesi'nde sansür, Haziran ortalarında kaldırılmışsa da Menemen olaylarından sonra çekilecek telgraflara yeniden sansür konulmuştur.93

Yunan işgal bölgesinde sıkıyönetimin yanı sıra bütün Türk kanunları ve mahkemeleri kaldırılmış ve yerlerine Yunan Askerî Mahkemeleri faaliyete geçmiştir.94

Yunan yönetimi tarafından kurulan Yunan Divân-ı Harpleri, bütün halkı, hatta Osmanlı subaylarını muhâkeme, idam ve mahkum edebiliyorlardı.95

İzmir ve çevresinde Osmanlı hakimiyetinin kullanılması Yunanistan'a bırakıldığı için İzmir'de, hakimiyetin bir parçası olan yargı yetkisini kullanacak olan Yunan mahkemeleri kurulmuştur.96 Bundan sonra Yunan İşgal İdaresi, İzmir bölgesinde görev yapan kadı ve müftülerin tayin, azil ve değiştirilmeleri işlerine de müdahale etmeye başlamıştır. Vakıf muamelelerine ait şer'i işlerin İzmir'deki Yunan Yüksek Komiserliği tarafından Evkaf Komisyonu'na verilmesine teşebbüs edilmiştir.

Ayrıca Yunan Yüksek Komiserliği unvanı Umûmi Valiliğe çevirilerek, işgal edilen yerlerde Yunan kanun ve nizamlarının uygulanacağı duyurulmuştur.97

İzmir'in işgali günü yaşanan feci olaylar sebebiyle, belgelerde ve hatıralarda İzmir'in işgali Yunan mezalimi ile birlikte anılmıştır. Tabii ki işgal günü yaşanan mezalim, sadece öldürme ve yaralamalardan ibaret değildir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali denildiği zaman, kadın ve kızlara tecavüz, yağma, yakma, tahrip, gasp, hakaret vb. korkunç zulümler akla gelmektedir. Bu olaylardan tespit edilebilenler bile98 Yunan işgalinin insanlık dışı bir uygulama ile gerçekleştirildiğini göstermektedir.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin Milli Mücadele'nin başlaması noktasında önemli bir yeri vardır. Anadolu'da Yunan işgalinin başlaması ve işgal sırasında yaşanan feci olaylar göstermektedir ki Mütareke, son derece acımasız bir şekilde uygulanacaktır. İşgal görevinin Yunanlılara tevdi edilmesi, Türk milletinin harim-i ismetine tecavüz anlamını taşımakta idi. Yunanlıların işgalleri sırasındaki icraatları İtilaf devletleri temsilcilerine iletilmiş ise de bu konuda İtilaf devletlerinin kayıtsız kaldıkları, hatta Türkleri itham eder bir siyasi tavır takındıkları99 görülecektir.

Bu kayıtsızlık, Türk milletinin kendi hukukunu, silahlı bir mücadele ile bizatihi kendisinin gerçekleştirebileceği kanaatinin oluşmasını sağlamıştır. Bu gerçeği çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan yayımladığı bildiride, Yunan işgalinin protesto edilmesi yönündeki istekleri de bu kanaatin bir an önce oluşması amacına matuftur.

Yunan işgali, İzmir'le sınırlı kalmamış ve kısa sürede geniş bir alana yayılmıştır. Yunanlılar işgal ettikleri hemen her yerde, işgalleri süresince mürettep bir plan dahilinde işgal siyasetlerinin bir gereği olarak İzmir'in işgali günü yaptıkları vahşeti hep tekrar etmişlerdir.

1 Ertuğrul Zekai Ökte, "Yunanistan'ın İstanbul'da Kurduğu Gizli İhtilal Cemiyeti Kordus", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. VII, S. 40, Ocak, 1971, s. 21; Lloyd George'a göre, "Türkler asırlarca Avrupa'da kalmışlar ve Avrupalıların başına daima dert açmışlardır. Hiçbir zaman Avrupalı olamamışlar; Avrupa medeniyetini benimsememişlerdir. Daima savaşa sebep olmuşlardır. Türk'ün huyunu değiştirmesini beklemek iyimserlik olacakdır." Bkz. Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970, s. 69.

2 Michael Llewellyn Smith, Anadolu Üzerindeki Göz, (Çev. Halim İnal), İstanbul 1978, s. 76; Lord Curzon 4 Ocak 1920 tarihinde de "…Türkler Avrupa'dan atılmalıdır… Bir veba tohumu olan harplerin yaratıcısı, komşuları için bir küfür olan Türkler Avrupa'dan silinmelidir." demekteydi. Bkz. Ali Kemal Meram, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969, s. 232-233, Vesika no: 647.

3 Galip Kemalî Söylemezoğlu, Yok Edilmek İstenen Millet, İstanbul, 1957, s. 20.

4 Mr. Balfour, 1917 uzlaşmasının hükmü kalmadığını 14 Ekim 1918'de açıkladı. Bkz. Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 60.

5 Selahattin Tansel, Atatürk ve Kurtuluş Savaşı, Ankara 1965, s. 10.

6 Aynı eser, s. 11.

7 XIX. yüzyıl sonlarındaki mülkî taksimata göre Aydın vilayeti, İzmir, Saruhan (Manisa), Denizli, Menteşe (Muğla) Sancaklarından müteşekkil olup, vilayetin merkez sancağı da İzmir Sancağı idi. Bkz. Salname-i Vilayet-i Aydın, Hicri. 1326.

8 Yunan Megali İdea (Büyük Ülkü)'sında, Yunanlıların hedefleri: Bizans İmparatorluğu'nun Yunanlılık bünyesinde diriltilmesi, Küçük Asya'nın Elenleştirilmesi, Balkanlar ve Anadolu'da Türk hakimiyetine son verilmesi şeklinde belirtilmişti. Bkz. Ahmet Bekir Terek, "Yunan Hedefleri ve Stratejisi Karşısında Gerçekler ve Türkiye" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. V, S. 29, Şubat 1970, s. 17; Megali İdea'nın tarihi gelişimi için bkz. Smith a.g.e.,, s. 9 vd.; M. Murat Hatipoğlu, Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığı Altında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı, (1821-1922), Ankara 1988, s. 29 vd.

9 Mondros Mütarekenamesi'nin imzalanması sırasında bu husustaki teşebbüsler için bkz. Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, C. I, İstanbul 1993, s. 89 vd. ; İzmir Valisi İzzet Bey, Calthorpe'dan, "şehrin Yunan askerleri tarafından değil, tercihen Müttefik müfrezeler tarafından işgal edilmesini" istemiştir. Bkz. Jaeschke, a.g.e.,, s. 78; Lord Curzon'un 18 Nisan 1919 tarihli memarondumunda da "Türkler, asayişi korumak için Britanya subaylarının bağlı bulundukları bir fırkanın gönderilmesine müsaade istiyorlar." denilmektedir. Bkz. Jaeschke, a.g.e.,, s. 63; Harbiye Nezareti'nden 14. Kor. Kumandanlığı'na gönderilen 25 Mayıs 1919 tarihli şifrede, İzmir'de meydana gelen olayların Yunan kıtaatının medenî bir şekilde askerî harekata müstenit olmadığını ispat ettiğini, Yunan kıtaatının Rumların meskûn olduğu 14. Kor. mıntıkasına gönderilmemesinin siyaseten temini veya bu mümkün olmazsa, ihraçtan birkaç gün önce İngiliz veya İtalyan kuvvetlerinin ihracıyla asayişin temini ve Yunan kuvvetinin ihracından sonra da bu kuvvetlerin görevlerine devam etmelerinin gerekli olduğu belirtilmektedir. Bkz. ATASE Arş. (=Askeri Tarih Stratijek Etüd Arşivi) Kl. 272 Ds. 71-56 F. 3.

10 İngilizler, şehrin asayişini daha çok Yunanlılara bırakmak amacıyla İstanbul Boğazı'nda, Anadolu sahilinin yukarı kısmını Yunanlılara işgal ettirmişlerdir. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 264.

11 Kazım Özalp, Milli Mücadele, 1919-1922, C. I, Ankara 1988, s. 3.

12 Nota için bkz. Mustafa Turan, Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 530 vd. EK. 7.

13 Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, C. I, Ankara 1959, s. 86; Jaeschke, a.g.e.,, s. 75; Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara 1973, s. 27.

14 Matbuat Umûm Müdürlüğü'nün resmî tebliği 16 Mayıs 1919'da İstanbul gazetelerinde yayımlanmıştır. Bu tebliği yayımlayan gazeteler, bazı mülahazalarını bu habere eklemişlerse de

sansür bu kısımları çıkarmış ve böylece emr-i vaki kabul ettirilmek istenmiştir. Bkz. Gökbilgin, a.g.e., C. I, s. 86-87.

15 Celal Bayar, Ben de Yazdım, C. VI., İstanbul 1968, s. 2019 (İzzet Bey'in 14 Mayıs 1919 tarihli demeci).

16 Notanın asıl metni için Bkz. Jaeschke, a.g.e., s. 265-266.

17 Turan, a.g.e., s. 6.

18 Bayar, a.g.e., C. VI., s. 2004.

19 Cihat Akçakayalıoğlu, Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Ankara 1988, s. 137.

20 7 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Venizelos, Türklere keyfiyetin ancak, karaya asker çıkarmadan az önce bildirilmesini teklif etmiştir. Bkz. Jaeschke, a.g.e., s. 71.

21 Mehmet Okurer, İzmir, Kuruluştan Kurtuluşa, İzmir 1970, s. 170.

22 ATASE Arş. Kl. 12 Ds. 74-49 F. 6, 8, 13.

23 Aynı beyanname 26 Mayıs 1919 tarihli Sabah gazetesinde yayımlanmıştır.

24 ATASE Arş. Kl. 12 Ds. 74-49 F. 9; Kl. 14 Ds. 72-55 F. 15, 32, 42; Kl. 401 Ds. (16-5) 3 F. 10; İYMA (=İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Makamat-ı Askeriyeden Mevrûd Raporlar, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1335), s. 17; Asaf Gökbel, Millî Mücadelede Aydın, Aydın 1964, s. 83.

25 Ömer Sami Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 16 Mayıs 1919.

26 ATASE Arş. Kl. 12 Ds. 74-49 F. 15; İAA (=İzmir, Ayvalık ve Aydın Havalisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Makamat-ı Askeriye'den Mevrûd Raporları·Havi İkinci Kitap, Dersaadet, 1335), s. 10; Nurdoğan Taçalan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, İstanbul 1970, s. 245; Gökbilgin, a.g.e., C. I, Ankara 1959, s. 76; Muzaffer Tansu, Konuşan Hatıralar, Ankara 1974, s. 10; Atina Habercisi adlı Yunan gazetesi, 15 Mayıs'ta, İzmir muhabirinden aldığı şu haberi yayımlıyordu: "Rıhtımlar adamdan taşıyor; tıklım tıklım dolu. Hepsinin de ellerinde Yunan bayrakları ve çiçeklerle dolu sepetler var. Sevinçten ağlıyorlar. İzmir'de şimdiye kadar böyle bir manzara görülmüş değildir. Bütün evlerin balkonlara bayraklar ve çiçeklerle süslenmiş, sokaklara da halılar serilmiş; halk sevinçten sarmaş dolaş sokaklarda dans ediyorlar." Bkz. Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 16 Mayıs 1919.

27 Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1793.

28 Okurer, a.g.e., s. 172; Bilge Umar, İzmir'de Yunanlıların Son günleri, Ankara 1974, s. 111; Baykal, a.g.m., s. 522; M. Tansu, a.g.e., s. 10; Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 16 Mayıs 1919;

Metropolit Hrisostomos'un askerleri takdis etmesi, Türk halkı üzerinde çok elîm bir tesir yapmıştır. Bkz. Jaeschke, a.g.e., s. 80.

29 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 15/1-3; Gökbel, a.g.e., s. 77.

30 Okurer, a.g.e., s. 174.

31 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78/1-14; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 22-10.

32 İAA, s. 11.

33 Millî Mücadele tarihinde bir dizi olayın ilk muharriki olarak kabul edilen ilk kurşun olayı konusunda geniş bilgi için bkz. Turan, a.g.e., s. 251-253.

34 Gökbel, a.g.e., s. 79.

35 ATASE Arş. Kl. 81 Ds. 139-299 F. 3; Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1798-1799.

36 Bir belgede olay yerinde bulunan halktan 100'den fazla kişinin öldürüldüğü belirtilmektedir. Bkz. ATASE Arş. 12 Ds. 74-49 F. 15.

37 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78/1-14; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 22-10; Nurdoğan Taçalan, bunların 50 kişi kadar olduğunu söylemektedir. Bkz. Taçalan, a.g.e., s. 249; Celal Bayar da en çok yaralı ve şehidin Ziraat Bankası merdivenlerine sığınan halk arasında olduğunu söylemektedir. Bkz. Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1799.

38 Turan, a.g.e., s. 76.

39 İAA, s. 10-11; Baykal, a.g.m., s. 567.

40 İAA, s. 11; Taçalan, a.g.e., s. 250; Gökbel, a.g.e., s. 79; Baykal, a.g.m., s. 569.

41 Kaymakam (Yarbay) Arif Bey raporunda, pencereden sarkıtılan beyaz bayraktan sonra ateşin kesildiğini söylemektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 3-4; Kl. 27 Ds. 75-107 F. 6/1-3; Celal Bayar, birkaç defa beyaz teslim bayrağı çekilmesi üzerine yarım saat kadar devam eden ateşin kesildiğini belirtmektedir. Bkz. Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1799; Maliye Müfettişi Muvaffak Bey de raporunda, Yunanlıların beyaz bayrağı gördükleri halde ateşi kesmediklerini bir müddet sonra silah atmaktan vazgeçtiklerini söylemektedir. Bkz. Okurer, a.g.e., s. 174; Ali Nadir Paşa raporunda, bayrağı alarak Kışla kapısından çıktıktan sonra mukabele edilmediğinin anlaşılması üzerine ateşin kesildiğini yazmaktadır. Bkz. ATASE Arş. Kl. 81 Ds. 128-301 F. 1-2.

42 Kaymakam Arif Bey, Yunan subaylarının şeref sözü vermeleri üzerine Kışla'dan çıkılmasının kararlaştırıldığını söylemektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 81-1; İAA, s. 11-12; Bu ifade biraz muğlak görünmekte olup, başka bir yerde de Yunan subaylarıyla görüşüldüğüne dair bir kayda rastlamadık.

43 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 3/1-4; Kl. 81 Ds. 128-301 F. 1-2; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 33; İAA, s. 12; Erdeha, a.g.e., s. 400; Baykal, a.g.m., s. 569.

44 İAA, s. 12; Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1799; Taçalan, a.g.e., s. 251; Gökbel, a.g.e., s. 79-80; Baykal a.g.m., s. 570.

45 ATASE Arş. Kl. 85 Ds. 103-316 F. 33; Yunan Evzon askerleri rast geldikleri Türklerin de feslerini yırtıp atmakta idiler. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 65.

46 Turan, a.g.e., s. 77.

47 Aynı eser, s. 78.

48 17. Kor. Kumandanlığı'nın 22 Mayıs 1919 tarihli şifresinde de 20 ümera ve subayın şehid edildiği belirtilmektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 12 Ds. 74-49 F. 46-6; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S. 37, Vesika no: 898; Başka bir kaynakta 9 subayın şehit, 21 subayın yaralı, 27 subayın da kaybolduğu belirtilmektedir. Bkz. Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 16 Mayıs 1919; 17. Kor.'a mensup Matbuat Sansür Müdürü Yüzbaşı Faik ve Mülazım-i Evvel Zekai Efendiler ifadelerinde, bu yürüyüşte 15 ümera ve zabitanın şehit olduğunu, 40 kadarının da yaralandığını söylemektedirler. Bkz. ATASE Arş. Kl. 27 Ds. 75-107 F. 6/4-8; Kl. 14 Ds. 72-55 F. 3-4; İYMA, s. 20-21.

49 11. Fırka Kalem Reisi Miralay Tevfik Bey'in 16 Mayıs 1919 tarihli şifresinde, Yunan askerlerinin Kışla'da bulunan askerlerden 300 kadarını şehit ettikleri belirtilmektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 18; İYMA, s. 6; HTVD, S. 37, Vesika no: 896; Bu sayı abartılmış olmalıdır. Çünkü başka bir raporda Kışla'da 250 subay ve efradın bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78-11; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 22-1; Başka bir raporda da "İzmir'in işgal edileceğini duyan erler ve özellikle silahlı birlikler geceleyin Kışla'dan savuştular. Kışla'da yazıcı, hizmetçi, mekkareci erlerden ve kapılardaki birkaç nöbetçiden başka kimse kalmamıştı." denilmektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 81; İAA, s. 10.

50 Turan, a.g.e., s. 394 (17. Kor.'nun 20 Mayıs 1919 tarihli Harbiye Nezareti'ne ayrıca gerçek zayiat mikdarının tespit edilemediği belirtilmektedir.).

51 Turan, a.g.e., s. 79-80.

52 Okurer, a.g.e., s. 177-178.

53 Sabah gazetesinin İzmir muhabiri, "…Valiyi tahkîr ederek dövdüler; yüzüne tükürdüler; fesini parçaladılar." demektedir. Bkz. Tahsin Ünal, "İzmir'in İşgali Faciası", Hayat Tarihi Mecmuası, S. 9 Ekim, 1968, s. 4.

54 Vali İzzet Bey, Müttefiklerarası Tahkik Heyeti'ne verdiği ifadesinde, Hükümet binasının ne surette yağma edildiğinden, bizzat kendi masasının kilitlerinin kırılıp, evrakının karıştırıldığından, evi

ve ailesinin kurşun yağmuruna tutulduğundan bahsetmiş ve bazı evrakı heyete göstermiştir. Turan, a.g.e., s. 80 dn.

55 Vali İzzet Bey oğluna, “Seyfi oğlum Zito bağır, Zito bağır” diye ihtarda bulunuyordu. Bkz. Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1801.

56 Yunan basınında yapılan resmî açıklamada valinin yanlışlıkla tutuklanmış olduğu, sonradan serbest bırakıldığı, Türk esirleri arasında valinin oğlunun da bulunduğu ve tabancası ile ateş ederken görüldüğü ifade edilmekteydi. Bkz. Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 17 Mayıs 1919.

57 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78/1-14; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 22-10; Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1801; Okurer, a.g.e., s. 178.

58 Okurer, a.g.e., s. 178.

59 Turan, a.g.e., s. 81.

60 Baykal, a.g.m., s. 523.

61 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 81-1; İAA, s. 15; Smith, a.g.e., s. 102.

62 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 65; Kl. 14 Ds. 72-55 F. 81-1, Okurer, a.g.e., s. 177; İAA, s. 14; Mehmet Hocaoğlu, Belgelerle Yunan Barbarlığı, İstanbul 1985, s. 159.

63 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 65; Nurdoğan Taçalan, Anadolu Bankası’nın önünden ve Leon Torpidosu’ndan açılan ateş ile 30-40 kişinin öldüğünü ve bir o kadar kişinin de yaralandığını söylemektedir. Bkz. Taçalan, a.g.e., s. 254.

64 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 81-1; İAA, s. 14 vd. ; Hocaoğlu, a.g.e., s. 160.

65 Turan, a.g.e., s. 82.

66 Zafiriu, Osmanlı ordusunun kahramanlığından himmet ve kudretinden bahisle övgüde bulunmuş, İslam ahali ile Rumların öteden beri kardeş gibi yaşadıklarını ve yaşamak mecburiyetinde olduklarını söylemiştir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78-11; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 22-1.

67 Turan, a.g.e., s. 82-83.

68 Gümrük Müfettişi Eşref Bey, “Bizi Borsa Dairesi’ne götürdüler. Borsa binasında ve yandaki Anadolu Bankası’nın geniş antreposuna ve Rumlara ait diğer depolara, sokakta iş başında buldukları Türkleri doldurmuş olduklarından bizi binanın önünde çember içinde bıraktılar.” demektedir. Bkz. Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 16 Mayıs 1919; İzmir Jandarma Alay Kumandanı Sırrı Bey raporunda, Anadolu Bankası deposunda tutuklananların akşama Kışla’ya sevk edildiklerini orada üç gün kaldıktan sonra Fransız ve İtalyan subaylarının tavassutuyla serbest bırakıldıklarını söylemektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 89 Ds. 129-326 F. 1.

69 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78/1-14; Kl. 85 Ds. 103-316 F. 22-10; Bir raporda, 200'e yakın Mekteb-i Sultani talebesinin izci oldukları bahanesiyle, mektepten çıkarılarak hakaretlerle Patris Vapuru'na götürüldükleri belirtilmektedir. Bkz. İAA, s. 15; Celal Bayar da bu çocukların Patris Vapuru'na götürüldüklerini, bazılarının yaralanmış olduğunu ve bazılarının da şehit edildiğinin işitildiğini söylemektedir. Bkz. Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1803; O gün Mekteb-i Sultanî öğrencisi olan Hamit Eğdirik, parmaklı bir yere kapatıldıklarını, daha sonra Patris Vapuru'na götürüldüklerini söylemektedir. Bkz. Taçalan, a.g.e., s. 259; Hamit Eğdirik'in bahsettiği bu yer Bozmeri Hapishanesi olmalıdır.

70 Turan, a.g.e., s. 83.

71 Agah Bey, Yunan subayı Argiropulos'un yardımıyla önce bir sandalla Averof Zırhlısı'na, oradan da Leon Torpidosu'na naklolunmuş ve bir Yunan subayı eşliğinde evine götürülmüştür. Bkz. Taçalan, a.g.e., s. 264.

72 İAA, s. 5 vd. ; Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1802-1803; Baykal, a.g.m., s. 561; Hocaoğlu, a.g.e., s. 163 vd.

73 Turan, a.g.e., s. 84.

74 Türk İstiklal Harbi, Gn. Kur. Harp Tarihi Dairesi, C. II, Ks. 1, Ankara 1963, s. 62.

75 Turan, a.g.e., s. 84.

76 İYMA, s. 17; Süvari Yüzbaşısı Ahmed, Türk İstiklal Harbi Başında Milli Mücadele, (Yay. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci), İzmir, 1993, s. 21-22.

77 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 41; İYMA, s. 16-17; Esasen Ali Nadir Paşa 20 Mayıs 1919 günü Harbiye Nezareti'nden tahliye edilen subayların İzmir dışına çıkarılacağı teklif edilir ise nasıl hareket edileceğinin bildirilmesini istemişti. Bkz. İYMA, s. 16; Süvari Yüzbaşısı Ahmed, a.g.e., s. 21.

78 Umar, a.g.e., s. 183.

79 Türk İstiklal Harbi, C. II, Ks. 1, s. 63.

80 HTVD, S. 44, Vesika no: 1047; Yalnız, İzmir'de orduya ait beylik eşyaların toplanması için Türk subaylarından ve üç kişiden oluşan bir komisyon İşgal kuvvetlerinin muvafakatıyla İzmir'de kalmıştır. Bkz. Süvari Yüzbaşısı Ahmed, a.g.e., s. 22.

81 ATASE Arş. Kl. 26 Ds. 38-105 F. 65.

82 Turan, a.g.e., s. 85.

83 Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 17 Mayıs 1919.

84 Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 17 Mayıs 1919; Bekir Sami Bey, 22 Mayıs 1919 tarihli raporunda, İzmir'in işgali esnasında 20 subay ve ümeranın şehit olduğunu söylemektedir. Bkz. ATASE Arş. Kl. 12 Ds. 74-49 F. 46-6; İYMA, s. 19-20; Başka bir raporda işgal günü 200 kadar Türk cenazesinin Gureba Hastahanesi'ne götürüldüğü, yüzlerce cenazenin de bir kireç kuyusunda bulunduğu ifade edilmektedir, Bkz. ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 65; Bekir Sıtkı Baykal, işgal gününün bilançosunun bir kayda göre 5000'i aşkın ölü ve yaralı olduğunu söylemekte, ancak bu kaydı belirtmemektedir. Bkz. Baykal, a.g.m., s. 523; Aydın Mutasarrıfı, bölgede incelemeler yapan Labon'a işgal günü 5284 Türkün öldürüldüğünü ifade etmiştir. Bkz. İAA, s. 2; Bekir Sıtkı Baykal'ın verdiği rakam buna çok yakındır.

85 Turan, a.g.e., s. 470; Başka bir zayiat çizelgesine göre, ümerave zabitandan 14 kişi şehit, 14 kişi yaralı, 3 kişinin de hayatı meçhuldür. Halktan 95 kişi şehit, 32 kişi yaralı, 359 kişinin de hayatı meçhuldür. Bkz. ATASE Arş. Aynı Ds. F. 13-4.

86 Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 30 Mayıs 1919; Gökbel, a.g.e., s. 95; Bayar, a.g.e., C. VI, s. 1814.

87 Tansel, a.g.e., s. 16.

88 Gökbel, a.g.e., s. 95.

89 Smith, a.g.e., s. 103.

90 İYMA, s. 7; Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları, Atatürk Araştırma Merkezi, Cumhuriyetin 70. Yılına Armağan, Ankara 1993, s. 13.

91 Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 22 Haziran 1919.

92 ATASE Arş. Kl. 14 Ds. 72-55 F. 78-16; Kl. 72 Ds. 242-273 F. 1-3; İzmir Telgraf Müdürü Telgrafhane'nin İngiliz müfrezesi tarafından işgal edildiğini, kendisinin önce tutuklandığını sonra serbest bırakıldığını ifade etmiştir. Bkz. İYMA, s. 18; Ali Çetinkaya, Yunan sansürünün 17 Mayıs'tan itibaren başladığını ve 15 gün hiçbir tarafa telgraf, mektup ve resmî evrakın verilmesine müsaade edilmediğini belirtmektedir. Bkz. Çetinkaya, a.g.e., s. 12; Denizli Mutasarrıfı'nın 29 Mayıs 1919 tarihli şifresinde İzmir Postahanesi'nde Yunan kontrol memurlarının bulunduğu ve şifrelerin yırtılıp atıldığı ifade edilmiştir. Bkz. ATASE Arş. K. 72 Ds. 242-273 F. 1-3.

93 Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 19 Haziran 1919.

94 Coşar, İstiklal Harbi Gazetesi, 21 Mayıs 1919.

95 İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Nider, basına verdiği açıklamada, Divan-ı Harp'ın kurulduğu 4 Mayıs 1919 tarihinden 4 Temmuz 1919 tarihine kadar 210 sanığın mahkemesinin yapıldığını belirtmiştir. Bunlardan 114 Hıristiyan, 5 Musevi, 5 Ermeni, 44 Müslüman olmak üzere 168 kişi cezaya çarptırılmıştır. 3 kişi idam cezasına, 5 kişi müebbet kürek cezasına, 3 kişi muvakkaten

kürek cezasına, 18 kişi zindan cezasına, 39 kişi hapis cezasına çarptırılmıştır. 26 Hıristiyan, 5 Müslüman, 1 Musevi olmak üzere 32 kişi berat etmiştir. Bkz. Ahenk, 23 Temmuz 1335; Bilge Umar, 18 Mayıs 15 Ağustos 1919 tarihleri arasında Yunan Divan-ı Harbi tarafından mahkum edilenlerin 43'ünün Yunan askeri veya yerli Rum, 13'ünün Türk, 12'sinin Ermeni ve 1'inin de Musevi olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Umar, a.g.e., 181.

96 Umar, a.g.e., s. 211.

97 Orhonlu, a.g.m., s. 491.

98 Bu konuda geniş bilgi ve kaynakça için bkz. Turan, a.g.e.

99 Yunan birlikleriyle Türk kuvvetleri arasında Aralık 1919'da Milne Hattı'nın oluşturulması (Bu hususta bkz. Mustafa Turan, "İstiklal Harbi'nde Milne Hattı" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VII, S. 21, Temmuz 1991, s. 567 vd.) ve Yunanlıların işgal sırasında yaptıkları mezalimi incelemek üzere Anadolu'ya gönderilen Amiral Bristol başkanlığındaki Müttefiklerarası Tahkik Heyeti'nin incelemeleri sonunda Yunanlıların sorumlu tutulmalarına rağmen Paris Barış Konferansı'nda İtilaf devletlerinin etkin hiçbir karar almamaları (Bu hususta bkz. Mustafa Turan, "İstiklal Harbi'nde Müttefiklerarası Tahkik Heyeti, Çalışmaları, Raporu ve Tahkikat Neticesi", A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 8, Kasım 1991, s. 695 vd.) İtilaf temsilcilerinin siyasi tavırlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ahenk Gazetesi.

Akçakayalıoğlu, Cihat, Atatürk, Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Ankara 1988.

Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları, Atatürk Araştırma Merkezi, Cumhuriyetin 70. Yılına Armağan, Ankara 1993.

Askeri Tarih Stratejik Etüd Arşivi.

Bayar, Celâl, Ben de Yazdım, C. VI., İstanbul, 1968.

Baykal, Bekir Sıtkı, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri"; Belleten, C. XXXIII, S. 132, Ekim, 1969.

Baytok, Taner, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970.

Coşar, Ömer Sami, İstiklâl Harbi Gazetesi.

Gökbel, Asaf, Millî Mücâdele'de Aydın, Aydın 1964.

Gökbilgin, Tayyib, Milli Mücâdele Başlarken, C. I, Ankara 1959.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.

Hatipoğlu, M. Murat, Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığı Altında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı, (1821-1922), Ankara 1988.

Hocaoğlu, Mehmet, Belgelerle Yunan Barbarlığı, İstanbul 1985.

İzmir, Ayvalık ve Aydın Havâlisinin Yunanlılar Tarafından İşgali ve Yunan Mezâlimi Hakkında Makâmat-ı Askeriye'den Mevrûd Raporları·Hâvi İkinci Kitap, Dersaadet, 1335.

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Makâmat-ı Askeriyeden Mevrûd Raporlar, Matbaa-i Askeriye, Dersaâdet 1335.

Jaeschke, Gotthard, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986.

Kocatürk, Utkan, Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara 1973.

Meram, Ali Kemal, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969.

Okurer, Mehmet, İzmir, Kuruluştan Kurtuluşa, İzmir 1970.

Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul 1980.

Orbay, Rauf, Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım, C. I, İstanbul 1993.

Ökte, Ertuğrul Zekai, "Yunanistan'ın İstanbul'da Kurduğu Gizli İhtilâl Cemiyeti Kordus", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. VII, S. 40, Ocak, 1971, s. 21.

Özalp, Kâzım, Milli Mücâdele, 1919-1922, C. I, Ankara 1988.

Sabah Gazetesi.

Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, Hicri. 1326.

Smith, Michael Llewellyn, Anadolu Üzerindeki Göz, (Çev. Halim İnal), İstanbul 1978.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, Yok Edilmek İstenen Millet, İstanbul, 1957.

Süvari Yüzbaşısı Ahmed, Türk İstiklâl Harbi Başında Milli Mücâdele, (Yay. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci), İzmir 1993.

Taçalan, Nurdoğan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, İstanbul 1970.

Tansel, Selâhattin, Atatürk ve Kurtuluş Savaşı, Ankara 1965.

Tansu, Muzaffer, Konuşan Hatıralar, Ankara 1974.

Terek, Ahmet Bekir, “Yunan Hedefleri ve Stratejisi Karşısında Gerçekler ve Türkiye” Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. V, S. 29, Şubat 1970.

Turan, Mustafa, “İstiklal Harbi’nde Milne Hattı” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VII, S. 21, Temmuz 1991.

Turan, Mustafa, “İstiklal Harbi’nde Müttefiklerarası Tahkik Heyeti, Çalışmaları, Raporu ve Tahkikat Neticesi”, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 8, Kasım 1991.

Turan, Mustafa, Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999.

Türk İstiklâl Harbi, Gn. Kur. Harp Tarihi Dâiresi, C. II, Ks. 1, Ankara 1963.

Umar, Bilge, İzmir’de Yunanlıların Son günleri, Ankara 1974.

Ünal, Tahsin, “İzmir’in İşgâli Fâciası”, Hayat Tarihi Mecmuası, S. 9 Ekim, 1968

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve İstanbul Basınına Yansımaları (15-26 Mayıs 1919) / Dr. Salih Tunç [s.765-775]

Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin, İstanbul Basını'na yansımalarını konu alan bu çalışmamızda kullanılan diğer kaynakların yanı sıra büyük ölçüde, İstanbul'da yayınlanan Türkçe gazetelerden yararlanılmıştır.

Bilindiği üzere yakın tarihimizde "Mütareke Dönemi (1918-1922)" olarak adlandırılan ve nevî şahsına münhasır buhranlı bir dönemin başlangıcını oluşturan Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasıyla birlikte 4 yıldan beri ülkenin değişik yerlerinde ve birbirinden uzak cephelerinde süren savaşın sona ermesi kamuoyunda genellikle iyimser bir kanaat oluşturulmaya çalışılmıştı. Zira Mütareke'nin imzalanmasından sonra "seferberliğe son verileceği, genel bir af çıkarılacağı, herkesin işiyle meşgul olacağı, devletin istiklali ve saltanatın hukuku ile milletin izzet-i nefsinin tamamıyla kurtarıldığı" yolundaki açıklamalar bu kanaati iyice pekiştirmişti. Ancak, Mütareke hükümlerinin, bir taraftan daha bir etraflıca değerlendirilmesi, diğer taraftan İngiliz murahhaslarının görüşmeler sırasında Türk murahhaslarına göstermiş oldukları beklenmedik nezaketin altında yatan politik gerçeklerin aralanması ile Amiral Calthorpe'un Rauf Bey'e gönderdiği gizli mektupta, Mütareke şartlarından doğan bazı anlaşmazlıklar konusunda verdiği cömertçe sözlerin yerine getirilmeyeceğine ilişkin emarelerin kısa bir süre içerisinde görülmesinden sonra oluşturulan iyimser hava ve ümitlerin gelişmekte olan belirsiz durumda hiçbir ilgisinin bulunmadığı anlaşılacaktır.

Gerçekten de bundan sonraki gelişmeler bir takım Türk aydın ve idarecilerinin yanı sıra Türk kamuoyunun da beklentilerinin tam aksi yönünde cereyan edecek; sözde Mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle ülkenin pek çok bölümünün işgal edilmesi bir yana, devletin başkenti de 13 Kasım 1918'den itibaren fiilen işgal altına alınacaktır. Öyle ki, Mütareke Heyeti Başkanı Hüseyin Rauf Bey'in deyimiyle "Mütareke'nin mürekkebi henüz kurumadan, Fransız, İtalyan ve İngilizler, İstanbul'da bir sömürge havası yaratmaktan geri kalmayacaklardır".

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra cereyan eden ve giderek belirginleşen gelişmeler bazı Türk aydınlarını devletin ve milletin kurtuluşu yolunda ciddi düşünce ve teşebbüslere sevketti.

Nitekim Mütareke sürecinde, ordunun durumu ve devletin bu noktada izlemesi gereken siyasete ilişkin olarak çok önemli görüş ve önerilerinin bulunduğunu bildiğimiz, Çanakkele kahramanı Mustafa Kemal Paşa, komutanlığını yürüttüğü Yıldırım Orduları Grubu lağvedilip Harbiye Nezareti emrine alındığından başkentin fiilen işgal altına alındığı gün İstanbul'a gelmişti. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez ilk iş olarak başta Müstafi Sadrazam Ahmet İzzet Paşa olmak üzere yakın çevresiyle birlikte bir dizi temaslarda bulunmuştu. Fikrî ve siyasi yollarla devletin ve milletin kurtuluşu

yönünde sarfettiği çabaların sonuçsuz bırakılıp; her şeye rağmen Meclis-i Mebusan'ın faaliyetini sürdürmesi yolundaki düşüncelere rağmen, parlamentonun padişahça feshedilmesi (21 Aralık 1918) üzerine Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçerek "Milli Hareketi" başlatma düşüncesi istikametindeki oluşum sürecini hızlandıracaktır.

Devletin ve milletin kurtuluşu yönündeki ciddi düşünce ve girişimlerin sonuçsuz bırakıldığı, siyasal eğilimler arasındaki cepheleşmenin gerginleştirildiği ve Ermeni Tehciri'nden sorumlu oldukları iddia edilen ittihatçılar'dan hesap sorulması yolundaki baskılarla, parlamentoya dayanmayan bir siyasi yönetimin oldukça zayıflatıldığı bir devrede, I. Dünya Savaşı'nın galipleri en çok da Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden tanzim etme, daha doğrusu parçalama konusunu görüşmek üzere Paris Barış Konferansı hazırlıklarını tamamlamışlardı.

Paris Konferans'ında İzmir'in İşgali Kararının Alınması

I. Dünya Savaşı'nın galipleri sözde daimi bir barışı sağlayacak konferansın Paris'te toplanmasını kararlaştırmışlardı. Bu konferansa İttifak Devletleri'ne karşı savaşmış yada savaş ilan etmiş olan 32 devlet davet edilmişti. Avrupa ve hatta Dünya haritasını yeniden çizecek olan bu devletler kendi aralarında da "Müttefik" "daha az Müttefik" ve "Ortak Devletler" gibi garib, suni bir sınıflanmaya tabii tutulmuşlardı. Bununla birlikte beş büyük devlet, ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya yetkileri kendi ellerinde bulundurmak için başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan "Onlar Konseyi"ni kurarak kendilerini tek yetkili kurul ilan etmişlerdi.1

Ayrıca kimi sorunlarda Japonya'nın dışında öteki devletlerin katıldığı bir "Dörtler Konseyi" kurulması öngörülmüş, ancak anlaşmazlık sebebiyle İtalya bir ara Konferanstan çekilince Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, İngiliz Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başbakanı Clemenceau'dan oluşan "Üç Büyükler" kurulu oluşturulmuştur.

Fransızların gururunu okşamak için 18 Ocak 1919'da ilk toplantısını yapan Paris Konferansı'nın en çok meşgul olduğu iş diğer sorunların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu arazisinden Yunanlılara verilecek topraklar meselesi oldu. Zira Yunanlılar'ın istedikleri toprakların bir kısmına İtalyanlar da göz dikmiş bulunuyorlardı.2 Oysa Yunanlıların istedikleri topraklar daha önce gizli antlaşmalarla İtalyanlara vâdedilmişti.3

Kurulduğu günden bugüne büyük devletlerce sürekli desteklenerek durmadan genişlemiş olan Yunanistan'a, İngiltere 23 Ocak 1915'te savaşa katılması şartıyla İzmir ve doğusunda kalan bölgenin kendilerine verilebileceği vaadinde bulunmuş, fakat Yunanistan bu vaadin gereğini ancak yerine getirmişti.4

Yunan Başbakanı Venizelos, 3-4 Şubat 1919'da "Onlar Konseyi"nde yaptığı konuşmada "İstanbul hariç bütün Trakya'yı ve Batı Anadolu'nun bir kısmı ile Oniki Adayı, Kıbrıs, Meis, Rodos, İmroz ve Bozcaada'yı talep ettiklerini açıkladı. Yunan isteklerinin, Batı Anadolu'da İtalyanlara tanınmış olan haklarla çatışması nedeniyle İtalyanlar, Wilson prensiplerine uyularak mukeddaratın tayin edilmesi ilkesiyle hareket etmeyi dile getiren Bulgarları desteklediler. Söz konusu memleketin asıl

sahibi olan Türklerin hesaba katılmadığı konferansta ise İngilizler gibi Fransızlar da Yunanlıları desteklediler. Bu gelişmeler üzerine İtalyanların ülkelerine dönünce, 2 Mayıs'ta Fium'e bir savaş gemisi, İzmir'e de küçük bir filo gönderdikleri öğrenildi.5 Bunun üzerine Llyod George, 5 Mayıs 1919'da "Üçler Konseyi"nde İtalyanlar'ın doğudaki hareketlerinden şüphelendiğini gizlice yapacakları bir saldırı ile Anadolu'da gerekli yerleri zaptedeceklerini, böyle bir harekete başvurmalarına imkan kalmadan ve konferansa dönmelerinden önce İzmir'in işgal hakkının Yunanlılara tanınmasını teklif etti.6

6 Mayıs'taki oturumda, İtalyanların Antalya, Fethiye, Marmaris ve Kuşadası'na çıkartma yaptıkları öğrenilince, Llyod George, İtalyanların İzmir'e de çıkabileceklerini öne sürerek bölgedeki Rumları korumak için Venizelos'a İzmir'e 2-3 tümenle çıkma izninin verilmesini istedi.

Lloyd George'un önerisini Başkan Wilson da destekleyerek aynı akşam Venizolos'un da katıldığı askeri toplantıda, "gerek İtalyanlar gerekse Türkler bu harekete karşı koyacak olurlar da nazik bir durum ortaya çıkarsa" endişesi gündeme geldiğinden, mütareke hükümleri içinde olsun veya olmasın Türklerle İtalyanlara bu konuda bilgi verilmesi görüşü ağırlık kazanmıştı.7

7 Mayıs 1919'da yapılan Yüksek Konsey toplantısında Venizelos, 6 Mayıs'ta gündeme gelen endişeye hamiz görüşü kurnaz bir şekle dönüştürerek; Mütareke gereğince, Müttefiklerin herhangi bir bölgeyi işgal yetkileri olduğunu, Yunanlılar da ittifaka dahil olduklarına göre, Türk kuvvetlerinin de bu çıkartmaya engel olmaya haklarının bulunmadığını, bununla beraber Türkleri bu çıkarmadan ancak 12 saat önce haberdar etmenin ihtiyata uygun düşeceğini söyledi ve nihayet 10 Mayıs'ta İzmir'in işgal edileceği hakkında karar alındı.8

Alınan karara göre önce İngiliz ve Fransız müfrezeleri karaya çıkarken, körfezde demirli İtalyan gemileri de, harekatı yöneten Müttefik Donanması Başamirali Calthorpe'un komutası altına girecekti. İşgali yönetecek komutanın denizci seçilmesinin nedeni ise harekatın ortak bir müttefikler çıkarması gibi gösterilerek İtalyanlar'ın da bertaraf edilmesine yönelik bir tatbikat idi.

Nitekim İtalyanlar, 12 Mayıs tarihli oturumda bir oldu bitti ile karşılaştılar. Clemenceau, İzmir Hıristiyanlarını kurtarmak için şehre Yunanlıları çıkarma kararı aldıklarını, bu harekata İngiliz ve Fransızlarla birlikte İtalyanlar'ın da katılmalarını istediklerini açıkladığında9 işgalin bir Müttefik çıkarması değil, Yunanlılara peşkeş çekme olduğunu sezen İtalyan temsilcileri işgale karşı değil ama, fiili bir durumla karşı karşıya bırakılmış olmaları sebebiyle çekimser davrandılar. Çünkü onlara göre, büyük devletlerin askerlerinin, şehirdeki polis görevini Yunanlılar yapacaklarından onların komutası altına girmeleri doğru değildi. Nihayet İtalyanlar, Fiume'nin kendilerine verilmesi karşılığında ve İzmir konusunda direnmenin de kendileri açısından faydalı olmayacağını düşünerek, bu konuda ısrarcı olmadıklarından, Amiral Calthorpe'a 12 Mayıs akşamı çıkartma için gerekli emir bildirildi.10

Büyük bir gizlilik içinde kararlaştırılan anlaşma ve plana göre herşeyi en ince ayrıntısına kadar düşünüp hesaplayan Yüksek Konsey'in hesaplayamadığı en önemli husus Türk Milleti'nin Türk İzmir için göstereceği haysiyet ve İstiklal Mücadelesi idi.

İzmir'in İşgali (15 Mayıs 1919)

Emperyalist devletlerin Paris Sulh Konferansı "Üçler Meclisi"nce aldıkları karar büyük bir gizlilikle uygulanmaya konuldu. Buna göre Yunan Birlikleri'nin 14 Mayıs'ta İzmir'e gelmesi, çıkartmadan 36 saat önce İzmir Türk tabyalarının Müttefiklerce işgal edilmesi ve ancak Yunan askeri karaya çıkmadan 12 saat önce işgalin Türk makamlarına bildirilmesi, ondan sonra da Türk tabyalarının Yunan komutanına devredilmesi düşünülmüştü. Yani bir anlamda işgal ilkin bir Müttefik işgali gibi gösterilerek İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesi sağlanacaktı.11 Böylelikle Türklerin direnme ve mücadele etme azmi önlenmiş olacaktı. Zaten İzmir'in askeri ve mülki yetkilileri olan Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa ile Vali Kanbur İzzet böyle bir teşebbüse karşı koyamayacak kadar basiretsiz insanlardı.12

Nitekim 14 Mayıs sabahı saat 10:00 sularında Müttefikler Komutanı Amiral Calthorpe, Kolordu Komutanı ve Valiye, İzmir'in işgaline ilişkin notayı verdi. Vilayet konağından çıkan bazı Müttefik subaylarına genç bir Türk Yedeksubayı, "Büyük bir milletiz, uyur gibi görünürüz. Fakat uyanacağız. Elimizde bulunan memleketimizin peşkeş çekilmesini kabul edemeyiz. Karışıklık vuku bulacak, belki bizimle birlikte çok kişi ölecek" demiştir.13

Amiral Calthorpe'un notasını müteakip İzmir "İlhakı Red Heyeti Milliyesi" bütün vilayet, sancak, kaza, nahiye ve belediye başkanlıklarına, İzmir ve havalisinin işgal edilmekte olduğunu telgraflarla duyurmuştur.14

Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ise bir beyanname yayınlayarak, Darûlfûnûn hocalarına, aydınlara devlet adamlarına ve bu arada Amerika temsilcisine, "Türklerle meskun memleketlerin ayrılmaz bir bütün halinde kalması lüzumunda katiyetle ısrar edileceğini"15 bildirmişlerdi.

Yine aynı gün Amiral Webb saat 11: 00 sularında Damat Ferit Paşa'yı konağında ziyaret ederek bir nota sundu. Buna göre, İzmir civarındaki durum dolayısıyla ve Mütareke'nin hükmüne göre İzmir Türk tabyaları derhal müttefik kuvvetlerine teslim edilecekti. Saat 12: 40'da Webb Damat Ferit'le ikinci kez görüştüğünde Paşa, İzmir'deki gelişmenin kendisine başka felaketlerin ve imparatorluğun son parçalanışının başlangıcı gibi göründüğünü ve ancak padişahla kişisel ilişkileri ve saygısının sonucu olarak istifa etmediğini belirtti.16

Damat Ferit Paşa aslında bu görüşünde haksız değildi. Çünkü 15 Mayıs sabahı Yunanlılar İzmir'i işgale başladılar. Kordon boyunca yürüyüşe geçen Yunan birliklerine Albay Zafiriu komuta etmekte ve Azınlık Rumların "zito" sesleri ortalığı çınlatmaktaydı. I. Dünya Savaşı sırasında zararlı faaliyetleri nedeniyle İzmir'den uzaklaştırılan Metropolit Chrisostomos elindeki haç'ı havaya kaldırarak birlikleri takdis ettiği gibi onları Türkler aleyhine kışkırtıcı bir de konuşma yapmıştı.17

Yunan birlikleri tahrikçi bir tavırla Kordon boyunca işgale başladığında gazeteci Hasan Tahsin (Osman Nevres) Recep'in tabancayla ateş etmesi üzerine Yunan askerleriyle yerli Rumların çılgınlıkları daha da arttı. Hasan Tahsin ilk kurbanlardan biri oldu.18

15 Mayıs günü Yunanlıların Kordon'da yüzlerce Türk'ü boğazlaması, Türklüğün onurunu kıran davranışları İtilafçı gazeteler tarafından ittihatçıların başımıza getirdikleri bir felaket olarak yorumlanıyordu. Kaldı ki 15 Mayıs akşamı çıkan "Islahat" bu olayları "mevaki-i müstahkeme ait pek ehemmiyetsiz bir işgal" olarak nitelendiriliyordu.19 Bu arada 2 gün içinde İzmir ve çevresinde 2000'den fazla Türk öldürüldü. Birçok Türk evi ve ticaret yerleri yağmalandı.20

İzmir'in İşgalinin İstanbul Basınındaki Tepkileri

İzmir, 15 Mayıs 1919'da aşama aşama işgal edilirken aynı gün İstanbul'da yayınlanan gazeteler, sansür nedeniyle henüz gelişmelerden habersizdir. 15 Mayıs tarihli İstanbul gazetelerinin ortak konusu İttihatçıların yargılanması meselesi idi. O günkü gazetelerden Alemdâr, "ittihatçıların muhakemesi", Vakit "dünkü tevkifat", Tasvir-i Efkar "sulhü intizar ederken" İleri, "sulh en son bizimle yapılacak" başlıklarını kullanırken Hadisat "İzmir'in mühim havadisleri" başlığı altında 12 Mayıs'ta İzmir Limanı'na gelen Müttefik donanmasını haber veriyordu.21

Aslında Alemdâr gazetesi de tıpkı Hadisat gibi 12 Mayıs'ta İzmir'e gelen donanmadan söz ediyor ancak geliş nedenleri üzerinde durmuyordu. Alemdâr normal bir zamanda mutad bir ziyaretmiş gibi muhtemelen işgale hazırlık girişimi olduğunu göz önünde bulundurmaksızın şöyle haber veriyordu:

"Birkaç gün zarfında limanımıza Fransız, İngiliz, İtalyan ve Amerika'nın büyük ve küçük birçok sefain-i harbiye geldi. Amiral Bristol bugün İstanbul'a müteveccihen hareket etti. Vali Bey kendilerine kordelalarla müzeyyen güzel bir sepet derununda İzmir'in turfanda mahsulatından takdim ettiler. Sefain kumandanlariyle valinin sıkı temasta bulunmasına mehafil-ı resmiye ve gayr-i resmiyece ehemmiyet-i fevkalâde atfediliyor. Temas-ı Vaki vilayetin siyaset-i dahiliyesini takviye mahiyetindedir. Ecnebiler tarz-ı idareden memnun bulunuyorlar. Eşya-yı ticariyenin kesretle vürudu tenezzül-ü fiyatı intac ettiğinden ahali memnundur. Duygu ve Anadolu22 Gazeteleri tatil edilmiştir. Eşkiyadan bazıları tenkil edildi. Birçokları da dehalet etmektedir."23

Alemdâr gazetesi, işgalden habersiz, Müttefik donanmasının İzmir limanına gelmesinden söz ederken 16 Mayıs tarihli İleri gazetesi de "İzmir'in işgali" başlıklı yazıda "iki günden beri İstanbul'da dolaşan işgal şayiası"nı konu ediniyor ve rivayet kabilinden duyulanları "Yunan işgalinden ziyade müttefik işgaline" bağlıyordu.24

Gazete yazısında, "elimizde koca Amerika Cumhuriyeti Reisi'nin yüksek prensipleri varken, Garbtan adalet güneşinin doğuşu beklenirken güya İzmir'in Yunanlılarca işgalini şûyuu vuku'undan beter" şeklinde yorumluyordu.

Yazıda devamla, en tarafsız zevatın tetkik ve delilleriyle Türk olduğu bütün dünyaca bilinen İzmir'in Yunanlılar'a terkinin adaletle bağdaşmayacağı belirtilerek, Avrupa galiblerinin buna izin vermeyecekleri ümidi ortaya konuluyor; meselenin nihayet açıklığa kavuştuğundan bahisle, havadislerin yanlış anlaşıldığı üzerinde duruluyordu.

İşgalin ilk günlerinde İstanbul Basını'nca sorunun nasıl anlaşıldığını görmek bakımından oldukça önemli olan yazıda, vurgulanan hakikat şu idi: "Müttefik kuvvetler İzmir istihkâmlarının işgalini lüzumlu görmüş ve İngiliz askeri kuvvetler komutanı Calthorpe tarafından verilen bir notayla Paris Konferansı'nın kararları ile Mütarekenâmenin 7. maddesine dayanılarak sözkonusu istıhkamların işgal edileceği beyan edilmiştir. Öğleden sonra verilen diğer bir nota ile de Mütareke hükümlerine göre gerçekleşecek bu işgalin Yunan askeri tarafından uygulanacağı bildirilmiştir.

Demek oluyor ki mesele İzmir'in Yunanlılara terki suretinde olmayıp görülen lûzum üzerine istıhkâmların Yunan askeri tarafından işgali şeklindedir. Gazete, gelişmeleri bu şekilde yorumladıktan sonra meselenin açıklığa kavuşmasıyla evvelki şayianın yanlışlığının giderildiğini dolayısıyle büyük yanlışların büyük mahzurlar doğuracağı hususuna dikkat çekmektedir.

Yazının son bölümünde ise, meselenin açıklığa kavuşmasıyle teessürlerin hafiflediği ancak tamamen kaybolmadığından söz edilerek, ecza-i memalik-i Osmaniyeye karşı hırs beslemekten hali kalmayan bir devletin askerine, İzmir gibi üzerinde olur olmaz hak iddiasında bulunulan mühim bir beldenin istihkâmlarının işgaline kamuoyunun tahammül edemeyeceği, dolayısiyle Türkler ve diğer anasırın da, Hükümetin bu konuda girişeceği teşebbüsleri beklediği" vurgulanmaktadır.25

İstanbul Gazeteleri'nin, İzmir'in işgalinin gerçek amaç ve mahiyetini hükümetçe verilen 16 Mayıs tarihli resmi tebliğ ile anladıkları anlaşılmaktadır.

Hükümetin bu konuda "Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi" vasıtasıyle yayınladığı resmi tebliğde şu görüşler ifade ediliyordu:

Tebliğ-î Resmî Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesinden:

"Dün sabah saat 11: 00 raddelerinde Nişantaşı'nda Sadrazam Ferit Paşa Hazretlerine konaklarında Amiral Webb tarafından verilen notada Paris Konferansı kararına atfen İzmir Kalâ'ının Kuva-yı İtilafiye tarafından işgal edileceği bildirildiği gibi İngiliz Kuvayi Bahriyesi kumandanı Amiral Calthorpe cenabları tarafından da Aydın vilayetine dün sabah tebliğ olunan nota da Paris Konferansı'nın mukarreratına ve Mütarekename'nin 7. maddesine istinaden İzmir istihkamlarının işgal edileceği ve ondan sonra verilen ikinci bir nota da dahi yine Mütarekename ahkâmına müsteniden İzmir şehrinin Yunan askeri tarafından işgaline Düvel-i Mutelifçe karar verilmiş olduğu bildirilmiştir. Hükümet bu babda milletin hukuku ve devletin muhafazası için ahd-ı tertib eden görevleri ifaya teşebbüs eylemiş ve muhafaza-ı vakar ve sükunet edilmesi lüzumunun münâsib lisanla ahaliye tavsiyesi zannında Dahiliye Nezareti Celilesi tarafından Vilayat-ı Osmaniyeye tebligat-ı lazime ifâ kılınmıştır".26

Yukarıda verdiğimiz resmi tebliğden sonra İstanbul gazeteleri, halk arasında ve Darülfûnun'da yoğun bir tepki selinin oluştuğu görülmektedir. Gösterilen tepkilere geçmeden önce hükümetin istifası ve istifa nedenlerine de değinmek gerekir.

Resmi tebliğin yayınladığı gün İkdam gazetesinin “Heyet-i Vûkela’nın istifası” başlıklı bir haberi dikkati çekmektedir. Gazeteye göre “Vûkela Heyeti dün (16 Mayıs) berat kandili olması nedeniyle Padişahı ziyaret etmişler, yapılan tebriklerden sonra heyet Zat-ı Şahaneye istifasını sunmuştur. İstifa metnindeki gerekçede ise “Beş senelik idari gasbın elim sonuçlarını ıslah etmek için 2,5 ay önce kurulmuş olan hükümetin müşkül bir devrede icraat yaptığı zikredilerek, İtilaf devletlerinin İzmir için verdikleri son kararın devletin hukuku ve milletin muhafazasını mesaisinin ruhu bilen heyeti zor duruma düşürdüğü için görevden affedilmeleri”27 isteniyordu.

Heyet-i Vükelã’nın istifasının Padişahça kabul edildiği belirtilmekle beraber, yeni göreve tekrar Damat Ferit Paşa’nın memur edildiği ve kabineye muhtemelen Hüdavendigar Valisi Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ile Âyandan Zeynel Abidin Efendi’nin de katılacağı özel haber olarak sunulmaktadır.

Gazetenin aynı sayfasındaki bir diğer başlığı ise “İzmir’in işgali meselesi”dir. Başlık altında kısaca vilayetlerden gelen telgraflara değinilerek “Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisinin tebligatı”na yer verilmiştir.28 Tebligatta belirtilen ifade eğer konu saptırılmıyor ise Hürriyet ve İtilafçılar’ın konferans sürecindeki gelişmelerden ne kadar habersiz olduğunu tam anlamıyla gösterecek önemli bir emsaldir.

“Buna göre İzmir, uğursuz bir mütegallibe olan mel’un ittihatçıların cinayetleri neticesinde işgal edildiğinden halka vâkâr sûkunet çağrısında bulunuluyordu. Sükunet ve vakar sağlandığı takdirde, gelecekteki kaderimize ilişkin prensibler koyan Wilson’un milletlerin hürriyeti düsturu gereğince, Avrupa’nın Türk Milleti’nin hak ve adaletini gözeteceğinden medeni milletler nezdinde iz bırakacak talep ve tezahüratların hiç olmazsa ölçülü olması gerektiği” açıklanıyordu.

17 Mayıs tarihli Vakit’te ise Mehmet Asım “işgalin manası”29 başlıklı yazısında İzmir’in işgaliyle ilgili olarak hükümet merkezine verilen nota ile Calthorpe tarafından Aydın Valisine verilen notalar arasındaki farka dikkat çekmektedir.

Mehmet Asım, Calthorpe tarafından Aydın Valisi’ne verilen notada Mütarekename’nin 7. maddesine göre İzmir tabyalarının işgal edileceği belirtildiğinden, bunun mezkur 7. maddeye göre uygun olduğundan bahisle, “müttefik devletler, menfaatlerini tehdit edecek bir vaziyet durumunda herhangi bir sevkü’l-ceyş noktasını işgal edebilirler” yorumunda bulunuyor. Yazar bu yorumla birlikte kendince “böyle bir tehlikenin oluşmadığını fakat hal böyleyse zararı yok şimdilik sulha kadar bir tedbire başvurmayalım şeklinde düşünürken gerçek durumun nihayet ortaya çıktığından” söz ediyordu.

“Buna göre Amiral Webb tarafından Hükümet’e verilen nota, İzmir’in işgalinin Mütarekenâmeye göre değil, Paris Sulh Konferansı’nın hakkımızda aldığı bir kararın tatbikatını öngörmektedir.30 İşte bütün Anadolu’yu en derin endişe ve ızdıraplara boğan da meselenin bu yönüdür. Demek ki Paris Sulh Konferans’ında Türkiye hakkında tatbik edilecek sulh şartlarının esasları kararlaştırılmıştır. Hatta bu şartların mukaddemat-ı sulhiyye şeklinde tesbitiyle bize resmen tebliğ edilmezden evvel, bazı maddelerin tatbikine bile başlanmıştır.

İzmir'in Yunanistan tarafından işgali bu tatbikatın neticesidir. Bu oldu bitti Mütarekenâme tatbikatının şekil ve mahiyetinde bile olsa İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali Türkler ve Müslümanlar tarafından elim bir ızdırap ile karşılanması için kâfidir.

Mamafih mesele bundan ibaret kalsaydı bugüne kadar pek derin acılara tahammül eden Anadolu Türk ve Müslümanları buna da geçiçi olarak sabır ve sükun ile katlanacağını göze alırdı. Maalesef böyle değildir. İzmir işgalinin manası bundan daha başka daha acı hakikate şamildir".31

Zaman Gazetesi ise "İzmirimiz nasıl işgal edildi"?32 başlıklı yazısında yukarıda açıkladığımız konuya değinerek gelişmeleri anlatmaktadır. Gazetenin dikkati çeken bir diğer başlığı ise "İzmir'de Türklük hakimdir" şeklindedir.33

Yazıda "İzmir şehrinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunun gerek resmi, gerekse ecnebi birçok mütehassısların düzenledikleri istatistiklerde açıkça ortaya konulmasına, Wilson prensiblerinin dünyanın yeni haritasını tanzim için öne sürdüğü esaslara rağmen, işgalin bütün Türkleri büyük bir kedere süreklediği" konusu ele alınmaktadır. Yazıda değinilen bir başka husus ise "Wilson prensiplerine rağmen hayalperest fikirli Venizelos'un girişimleriyle gerçekleşen bu fiili durumun diğer mağdur milletler için de emsal oluşturabileceği" endişesiydi.34

Hadisat Gazetesi ise büyük başlıklarla "1.239.782 Türk ve Müslüman, 298.373 Rum'un ribka-i zulüm ve esaretine mevdu!!!" başlığının altında, "Büyük Reis-i Cumhurun ortaya attığı prensiblerin aksinin mi tatbiki takarrür etti? Bakınız tepeden tırnağa Türk ve Müslüman olan İzmir'e" alt başlığını geçmiştir.35

Wilson prensiplerinin 12. maddesinin hatırlatıldığı yazıda, İzmir'in Türklüğü ve Müslüman olduğunu, ırken, tarihen ve iktisaden Anadolu'nun mümtaz bir şehri olduğunu anlamak için bundan 1,5 ay önce İzmir Müdafaai Hukuk Cemiyeti tarafından hazırlanarak, bütün Avrupa ve Amerika mühim ricallerine tebliğ edilen muhtıra suretini aynen aktararak işgalin hiçbir haklı dayanağının bulunmadığını ortaya koyuyordu.

Gazeteye göre Aydın vilayetinin nüfusu şu şekildeydi:

1308 hicri senesi ve 1891 miladi senesi vilayet istatistiklerine nazaran Menteşe civarının da dahil olduğu halde Aydın Vilayeti dahilinde 1.352.645 genel nüfusundan:

Türk ve İslâm 1.118.496

Ortodoks Rum 195.431

Latin, Katolik, Protestan1.179

Ermeni 13.940

Musevi 22.273

Aydın Vilayetinin 1.400.000 genel nüfusundan:

Türk ve İslâm 1.100.000

Ortodoks Rum 210.000

Ermeni 15.000

Musevi 23.000

Teba-i ecnebiyye (ekserisi Yunan tebâsı) 56.000

Hicretten mukaddem 1912 senesinde 1.594-848 nüfus-ı umumiye-i vilayetten:36

Türk ve İslâm 1.239.792

Ortodoks Rum 298.373

Ermeni 20.899

Musevi 35.784

Gazete ayrıca Yunan emelleri dahilinde bulunan kuzeyde Karasi ve güneyde Menteşe sancakları nüfusunu da dahil edecek olursak bile Türk ve İslâm çoğunluğun, Rumlara göre kat kat üstün olduğunun anlaşılacağını belirterek şu cetveli sunuyor:

	Türk-İslâm	Ortodoks-Rum
Aydın Vilayeti	1.293.527	233.914
Karasi Sancağı	368.406	85.548
Menteşe Sancağı	134.767	10.162

Yunanlıların her bakımdan azınlıkta olduklarını açıklayan gazete, 28 Mayıs tarihli nüshasında ise "Venizelos'a" başlığını kullanarak, Venizelos'un Paris Konferansı'nda aktardığı Anadoludaki Rum istitastiklerini yayınlıyor ve niçin Türk ve Müslümanların adetini zikretmediğini soruyordu.37

Gazete, diğerleri bir yana "Aydın ve Bursa vilayetlerindeki gayrimüslimlerin tamamı Rum addedilse bile bu anasırın Türklere nisbetinin Aydın'da %24'ü ve Bursa'da %14'ü geçmeyeceğini belirterek Venizelos'un nüfusa dair verdiği gerçekçi olmayan bilgiyi aktarmaktadır.

Mösyö Venizelos'un iddiasına göre:

	Rumlar	Türkler
Trabzon Vilayeti	353.533	Mösyö Venizelos

Adana Vilayeti	70.000	Türk-Müslüman
Aydın Vilayeti	623.810	ahalinin adedini
Bursa Vilayeti	228.421	zikretmekten
İzmir Sancağı	73.134	imtınâ etmiştir.
Çanakkale Sancağı	38.830	
Sivas Vilayeti	19.376	
Ankara Vilayeti	45.837	
Konya Vilayeti	87.021	
Kastamonu Vilayeti	24.919	

Gazete yazısında bu bilgileri verdikten sonra "Emperyalistlerin Yunanlılara verdikleri fırsat nedeniyle Türklerin hakkında bir merak bile buyurmadıklarını, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'nın bu hayâl mahsulû istatistiklere inanmalarının da hayreti şayan bir durum olduğunu"38 açıklamıştır.

Hadisat gazetesinin yayınladığı bu önemli bilgilerden sonra işgal nedeniyle ortaya çıkan tepkiye dönecek olursak, Alemdâr'ın yine muhalif tavrında ısrar ettiğini görüyoruz. Adetâ gazeteyle özdeşleşen Refi Cevat 16 Mayıs tarihli makalesinde "Allah belalarını versin" başlıklı yazısıyla hâlâ ittihatçılarla uğraşarak I. Dünya Savaşı'nın sorumlularını yargılamaya devam ediyordu.39

Bir gün sonraki "İzmir hadisesi münasebetiyle" başlıklı yazısında ise yan sutunda bulunan telgraflarda zikredilen "İzmir'in Yunanlılarca ilhak edildiği haberinden de alınarak, Yunanlıların, Düvel-i İtilafiyenin kuvve-i muavenesi olarak şehre girdiklerinden bahsediyordu. Refi Cevat yazısında "Yunanlıların şehri aslında işgal etmediklerini, kendilerine bahşettiğimiz haklara dayanarak Düvel-i İtilafın icrayı gerçekleştirdiklerini ileri sürüyor ve bu konuda hükümetin üzerine düşen vazifeyi yapacağından bahisle İzmir'den ümidi kesmeyi lüzumsuz" addediyordu. Refii Cevat, bundan sonraki günlerde de İzmir'in işgali önemsizmiş gibi "İngiliz Müzahereti" isteyen yazılarına ağırlık vermiştir.40

Türkçe İstanbul gazetesinde ise Sait Molla'nın kaleme aldığı "istiklal-i istikbal" başlıklı yazıda, bir taraftan "İzmir'in işgali karşısındaki şaşkınlık göze çarparken, diğer taraftan da Türkiye'nin bu müşkül durumdan çıkarılabilmesi için gerekli olan siyasetin İngiliz himayesi olduğu görüşü ortaya konuluyordu.41 Sait Molla'ya göre Paris Sulh Konferansı'nın vermiş olduğu karar sarih ve aşikâr bir haksızlıktı. İzmir ve civarının Yunanlılar tarafından işgalinin, barışın sağlanmasını engelleyici bir durum olarak gören Sait Molla; bu hareketin gerçekte bir işgal değil, bir medenileştirme hareketi olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürüyordu. O'na göre Türkler tam anlamıyla medeni olamadıklarından kendilerini ve azınlıkları idare etme kabiliyetleri de zayıftır. Bu nedenle Türkiye'nin bir himaye veya müzaherete ihtiyacı bulunduğundan, bunu ancak İngilizler sağlayabilirdi. Bu

bağlamda İzmir ve civarının medenilik bakımından Türklerle müsavi ve hatta aşağısında olan Yunanlılara verilmesi anlamsızdır.42

Öte yandan "Barış Konferansı'nda alınan kararların Osmanlı Devleti tarafından değiştirilemeyeceğini, o nedenle his ile değil akıl ile hareket edilmesi gerektiğini söyleyen Sait Molla, bu tür emrivakilerle karşılaşmamak ve ebediyyen devam edecek bir refah istiklali için en güçlü hami sıfatıyla İngilizlerin himaye ve müzaheretinin" kabul edilmesi gerektiğini öne sürerken, söz konusu emrivakilerin İngiliz politikasıyla gerçekleştiğini görmezden geliyordu.43

18 Mayıs tarihli gazetelerde ise asıl gündem konusu yorumsuz bir şekilde İtilaf Devletlerine Damat Ferit Paşa tarafından verilen notaydı. Bunlardan söz gelimi İleri gazetesi "İzmir'in işgali" başlığının altında "Sadrazam Ferit Paşa'nın notası"nın tam metnini aktarıyordu. Notada özetle, 14 Mayıs 1919 tarih ve 1913 numaralı takrirle "Paris Konferansı Kararı ve Mütareke mukavelesinin 7.maddesine göre İzmir istikamatının Müttefik Devletler askerleri tarafından işgal kararından" söz edilerek "Yunan birliklerinin de şehre dahil olacağının44 Amiral Calthorpe tarafından valiye yapılan tebliğ ile bildirildiği" belirtiliyordu.

Nota metninde, "Osmanlı Hükümeti'nin Paris Konferansı kararına muhalefet etmeyeceği, fakat Yunan askeri tarafından vaki olacak bir işgale de rıza gösteremeyeceği, zira Devlet-i Osmaniye'nin ecza-yı dahiliyesinden olan bu Asya şehrinin, ne ırken, ne tarihen, ne de coğrafya itibarıyla Yunan Hükümetiyle hiçbir münasebetinin bulunmadığı" anlatılıyordu.

Öte yandan ittihatçılara da telmihte bulunularak "Osmanlı Devleti ve Milletinin istemeyerek sürüklendiği bir harb-i iffet-i engizin neticesi olarak uğradığı felaketin derecesini de kabul ettiği" dile getiriliyor ve şu hususlara dikkat çekiliyordu:

"…Türk kavminin 2 asırdan beri sınırları dışında kalan yerlerin tümünde, bütün müessesatının, emlakının, camilerinin, mekteplerinin hasılı bütün Mevcudiyyet-i Milliyesi'ne varıncaya kadar her şeyinin mahv olduğunu gördüğü halde cebr ve şiddeti hak ile bağdaştıramadığından, Osmanlı idaresine tabi olan milletlerin kendilerince aziz ve kıymetdâr olan hissiyatlarına riayet etmiştir. Dolayısıyla milleti osmaniye hakkında tarihin en fena ve gayr-i müsaid bir devresini değil, heyet-i umumiyesini dikkate alarak bir hüküm vermek adalet ve hakkaniyete daha uygun olur. İzmir nispetinde haiz-i ekseriyet olan ve dini, fikri, gaye-i hayali ve âdâtı orada yaşayan ekalliyetin dininden, fikrinden, gaye-i hayalinden, âdâtından bütünüyle farklı olan Türk ahalisi ile tamamıyle Türk olan yeni bir şehir olduğu için buradaki Türk milletinin hukukunu nazarı dikkate almamak hem pek müşkül, hem de adalet kaideleriyle bağdaşamaz bir durumdur".45

İzmir'in işgalinin "Türkler'in kalbine vurulan bir darbe-i şedid" olduğu vurgulanan yazıda bu noktada "milletin âmâline hadim olamayacak bir hükümetin, amal-i milliyeye hizmet edecek bir hükümete terk-i mevk-i edeceği" belirtilerek istifa imasında bulunuluyordu.

Öte yandan yazıda sansür konusuna da değinilerek "kamuoyunu daha iyi anlamak ve icraatını onunla birleştirmek isteyen hükümetin milletin ruhundan kopan feryatları boğacak kadar sık bir

sansürün tazyiki altında, kamuoyu mümesillerini inletemeyeceği vurgulanıyor, bu kadar tazyikat altında gazetelerin üzerine düşen irşat ve tenviri hakkıyla ifa edememesinin halkın mazhar-ı itimadını sarsacağından mutelifin sansürünün de hissiyatımızı boğacak kadar şiddete taraftar olduğunun da zannedilmediği" görüşü yansıtılıyordu.

Öte yandan Zaman gazetesi de İleri gazetesiyle aynı tarihte "Hükümetimizin cevabı" başlığı altında söz konusu notanın Heyet-i Vükela'nın evvelki günkü olağanüstü toplantısında hazırlanarak bizzat Sadrazam Paşa'nın İtilaf-ı Fevkalade komiserlerine tevdi ettiği açıklanarak notanın tam metnini yayınlamıştır.46

17 Mayıs tarihli Memleket'te İsmail Hami "Hakk-ı hayat en büyük haktır"47 başlığını kullanarak "Büyük savaşta, bizimle savaşmamış, İzmir'in ne uğrunda, ne yolunda tek bir damla kan bile dökmemiş olan Yunanistan, milli, siyasi, örfi, tarihi dünyada ne kadar hukuk olabilirse, hepsine birden malik bile olsaydı, yine bizim o herşeyden ve her haktan büyük hakkımıza o bütün kanunları, nazariyeleri, bütün kitapları atlayıp geçmeden ihmaline imkan olmayan mukaddes hakk-ı hayatımıza rağmen, Wilson'un ber-hayat olduğu bir asırda hiçbir vesile ile ve hiçbir surette İzmir'e ayak basmamalıydı"48 diyordu.

Aynı gün yayınlanan İleri gazetesi ise "Wilson Prensipleri Nerede" başlığını kullanıp, "hakkın kuvvete galip gelmesini istiyoruz diyerek ABD Başkanı Wilson'un cihan akvamını adalet ve hakkaniyet vaadeden düsturlarını ilan ettiğinde sulha darbe indirecek ihtirasların yeniden revacına meydan verilmemesi gerektiğini düşündüğü inancındayız" şeklinde görüş beyan ediyordu. İzmir'deki ahalinin nüfusuna ilişkin bilginin de verildiği yazıda "Türklerin iki-üç günden beri maruz kaldığı muameleler ve İzmir'in Yunanlılara terki halinde esir yaşamaktansa silah-bedest olarak hareket etmenin tercih olunacağı" açıklanmaktadır.49

Yine 18 Mayıs tarihli Memleket gazetesinde İsmail Hami'nin "Amerika Reis-i Cumhuru Mr. Wilson Cenablarına" başlıklı yazısı İzmir'in işgali nedeniyle Amerikan Başkanı'na ithaf edilmiş bir açık mektup niteliğindedir. Yazı "bazen malumu ilam etmek o kadar zaruri bir ihtiyaç oluyor ki, artık ondan evvel hiçbir maksadın ifhamına imkan kalmıyor" şeklindeki girişle başlatılıyor, İzmir'in işgali'nin doğurduğu tepki anlatılıyordu. İzmir'in işgaliyle Türk'ün hayat hakkı selahiyetinin gasbedildiği vurgulanan yazıda, "bu şehrin bütün bir vatan ve memleketin hinterlandı olduğuna değinilerek Amerikan Başkanı'na ithafen, verdiğiniz büyük sözü bir gün gelipte bugünkü hakikatle açıklamaya cesaret edebilecek misiniz"? şeklinde soru yöneltiliyordu.50

Süleyman Nazif ise "İzmir'in işgali" başlıklı yazısında "İzmir'in ne şekilde işgal edildiği" hükümetin resmi tebliğinden anlaşıldığını, payitahtımızın bile bir askeri işgal altında bulunduğu bir sırada İzmir'in müstahkem mevkilerinin İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin aslında o kadar önemli olmadığını belirtirken, işgalin Yunan taburlarınca yapıldığı gerçeği karşısında istikbalin vehametinin ortaya çıktığını51 vurguluyordu. "İzmir'de neler oluyor"52 başlığını kullanan Zaman ise "İzmir vilayetinin çoğu Müslüman ve Türktür. Biz de, "mecra, bir köşeden, et tırnaktan ayrılmaz" diyerek işgalin Türklerin hakkını boğazlamak anlamına geldiğini belirtiyor ve ülkenin çeşitli yerlerinden

gazeteye ulaşan telgraflara yer veriyordu. Gazetenin bir gün sonraki başlığı “İzmir’in işgali ve milletin teessüratı” şeklinde olup 18 Mayıs’ta Darülfünun’da yapılan toplantıyı “Darülfünunluların Tezahüratı”53 alt başlığı biçiminde toplantının seyrini aktarıyordu.

Darülfünun’daki toplantıyı gazetelerin hemen hepsi haber olarak aktarırken yapılan konuşmaların da haberin işlenişi esnasında yorumlandığına tanık oluyoruz.

Vakit, Darülfünun’daki toplantıyı, “Darülfünun’da heyecanlı bir ictima-İzmir beşiğimiz, yatağımız ve mezarımızdır”54 başlıkları altında konuya geniş bir yer verirken, İleri “Türkler İzmir’i unutamaz”, Gençlik vazifesini hissediyor, Tezahürat-ı milliye vuku bulmuştur” şeklinde başlıklar kullanıyor ve konu iki sayfa halinde işleniyordu.

Gazete, Fener Rum Patrikliği’nin İzmir’in işgali anısına mekteblerini üç gün süreyle tatil ettiklerini duyururken, Türkler’in matem günü nedeniyle eğlence yerleriyle yüksek mektepleri tatil ettiklerini aktarıyordu. Darülfünun’da yapılan toplantıyı ayrıntısıyla açıklayan gazeteye göre yapılan birkaç konuşmadan sonra Rıza Tevfik Bey kürsüye gelerek “anasırın Avrupa’da yaptıkları aleyhteki propogandaya dikkat çekerek Avrupa’nın bizi yanlış tanımasına fırsat vermemekliğimiz” üzerinde duruyordu. Sözü, milli galeyanı ayaklandırmaya gerek olmadığına getiren Rıza Tevfik, “bu koca şehri (İstanbul) biz vücuda getirdiğimizden “billüzum taşkınlıklarla bu hakkımızı tehlikeye düşürmeyelim.”55 diyordu.

Bazı âdi nümayişlere (yerli yersiz anlamında kullanıldığı anlaşılıyor) yer vermeyelim diyen Rıza Tevfik’ten sonra söz alan ve “istiklalcilik düşüncesinin” bir savunucusu olarak bildiğimiz Yusuf Razi ise “… kanımızı son damlasına kadar akıtacağız, fedayı can edeceğiz gibi sözler söylemektense, latifeyi bırakıp iş görmeye başlayalım, bizim maddi kuvvetimiz yoksa da manevi kuvvetimiz vardır…” diyordu.

Burada asıl beyan edilmesi gereken mütalaanın Türklerin “istiklal-i millilerini, istiklal-i siyasilerini muhafaza edebilmeleri şartıyla dost olmuş ya da olabilecek devletlerin kati yardımından yararlanma düşüncesini ortaya koymaktır…” diyen Yusuf Razi mütefekkirleri de vatani vazifeye davet ediyordu. Öte yandan Rıza Tevfik’in itidal tavsiye eden sözleri nedeniyle de dinleyiciler tarafından protesto edildiği, onun ise kendisinin “bu halini matem hali diyerek” yaptığı hatayı tevil etmeye çalıştığını anlıyoruz.56

20 Mayıs tarihli gazetelerdeki ortak konu bir gün önce İstanbul Fatih’te yapılan mitingdi. Memleket, konuyu “Fatih’te İstanbul ahalisinin muazzam mitingi, payitahtımız ve memleketimiz matem içinde, esnaf ve tüccar dükkanlarını açmadılar, bütün mektepler ve müesseseler tatil edildi”57 şeklinde başlıklarla aktarırken, İleri, “payitahttaki tezahürat-ı milliye” başlığı altında “otuzbin kadın, kırkbeşbin erkek hal-i ictimada, Türklerin yaşamak ve haklarını müdafaa etmek azmi, Halide Edib Hanım’ın, Selahaddin ve Doktor Sabit Beylerin nutukları”nı aktarıyordu.58

Gazetenin bir diğer başlığı olan “İzmir’in facia-yı işgali etrafında” yazısının altında ise “Türklerin İzmir’i unutmayacağı belirtilerek, Yunan komutanı Zafiropolas’ın beyannamesine” yer veriliyordu.59

Öte yandan 23 Mayıs'ta Sultan Ahmet Meydanı'nda 100.000 kişiyi aşkın halkın katıldığı miting, İkdam'da sansürlü bir şekilde "yüzbin Müslüman Türk Sultan Ahmed meydanında muazzam bir miting akdetti" şeklinde duyurulmaktadır.

Gazete, matem nedeniyle kürsünün siyah bir çerçeve içine alındığını, siyahlanan sancakların üzerine "Müslüman Türkler öldürülemez", "Türk hürdür, esir olamaz" gibi Türk'ün ruhunu en iyi yansıtan cümlelerin yer aldığını açıklayarak, şair Mehmet Emin Bey'in, Selim Sırrı Bey'in, Doktor Sabit Bey'in, Halide Edib Hanım'ın nutuklarıyla, dini hitabeye yer veriyordu.60

Görüldüğü gibi İzmir'in işgali, Alemdâr ve Türkçe İstanbul dışında hemen hemen tüm İstanbul basınında Türkiye'ye ve Türkler'e dönük ağır bir saldırı olarak nitelendiriliyor ve yer yer Türklüğün yanı sıra ırk, kültür ve milli istiklal kelime ve kavramlarından bahsediliyordu. Memlekette öyle bir hava oluşmuştur ki, milliyetçilik hususunda duyarsız olan Hürriyet İtilaf Fırkası bile sert bir tepki göstermek zorunda kalmıştır. Öte yandan bu bunalımlı günlerde halkın seçtiği bir meclisin bulunmamasının, yani milletin iradesinin temsil edildiği bir organın bulunmamasının sakıncaları görülmüş olmalı ki Padişah hemen bir şûra toplanmasını istemiştir.

I. Şura-yı Saltanat Toplantısı (26 Mayıs 1919)

İzmir'in işgaliyle birlikte yeni bir boyut kazanan bunalımlı günlerde Millet iradesini temsil edecek halkın seçtiği, hür bir kürsüye sahip bir organın yani meclisin bulunmamasının sakıncalarının çok açık bir şekilde görüldüğünü açıklamıştık. Şimdi ise bambaşka bir durum ortaya çıkmış ve milleti temsil edebilecek istişari bir organa ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Padişah Sultan Vahidettin İzmir'in işgali üzerine ortaya çıkan durum dolayısıyla fikir teatisinde bulunmak ve bir karar almak üzere Yıldız Sarayı'nda bir Şura-yı Saltanat akt edilmesini irade eder.61

Nitekim Vakit gazetesi, "Saltanat şurası" başlığı altında ortaya çıkan durum nedeniyle Yıldız Sarayı'nda Şura-yı Saltanat toplantısının tertib edildiğini duyuruyordu.62

Gazeteye göre toplantıya davetiye ile katılabilinecek, yalnız ayan üyeleri davetsiz girebileceklerdir. Temsil edilen zümrelerin her birinden bir kişi konuşacaktır. Vükela ve mazülin-i vükela ve ayan üyeleri bu şarttan müstağni kılınacaklar, Darülfünun ile Matbuat Cemiyeti temsilcilerinden ikişer kişi söz söyleyebilecektir.

Padişahın iradesi üzerine 26 Mayıs 1919 günü toplanan Saltanat Şurası'nın açış konuşmasını Sultan Vahidettin yaptıktan sonra, toplantının başkanlığını Damat Ferit Paşa'ya havale eder.63

Oldukça kalabalık olan toplantıya hükümet üyeleri ve yüksek devlet memurları yanında Darülfünun mensubları, ilmiyeliler, ticaret odaları, basın ve siyasi partilerle, bazı cemiyetlerin temsilcileri katılmışlardır.64

Toplantıda konuşulan konulara gelince; Damat Ferit Paşa'nın konuşmasından sonra söz alan bazı aydınlar ortak bir görüşte birleşmişlerdir. Devletin kaderi seçimle kurulmamış bir heyete

bırakılamazdı. Bir milli meclisin kurulması şarttı. Özellikle Darülfünun hocaları Akil Muhtar ve Selahattin Beyler'in Milli Şûra tekliflerine Baro temsilcisi Celaleddin Arif Bey'de katılmıştır.65 Matbuat adına söz alan Rauf Ahmet ise "Biz harpte mağlup olduk. Fakat mağlupların da hakları vardır. Bugün kaybedilecek bir dakikamız kalmadı. Türklerle sakin olan yerlerin vahdet-i hayatiyesini, vahdet-i siyasiye ve iktisadiyesini temin edecek tedabire derhal tevessül etmeliyiz. Bize bir muavenet lazım. Fakat bu muavenet-i idare yalnız bir devlete mevdu olmalıdır. Vakıa bugün taksim ediliyoruz… Bunların önüne geçmeli, maksadımız şüphesiz istiklaldir. Amerika harbe girerken prensipler vazzetti. Eğer bu prensiplere sadık ise Türkiye'nin vekalet-i idariyesini de deruhte etmelidir. Bu Amerika için bir vazifedir. Onu bu vazifenin icrasına davet etmeliyiz" şeklinde görüş beyan etmiştir.66

Şûra da, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına Zeynel Abidin Bey, Sadık Bey'e vekaleten, yaptığı konuşmada, "savaş dönemi sorumlularının cezalandırılmasındaki yavaşlığın İzmir'in işgalinin sebepleri arasında yer aldığını belirttikten sonra tüm müslümanların padişahın bir iradesiyle yeniden savaşmaya hazır olduklarını, müslümanlara yazık olmaması için muazzam bir devletin müzaheret ve muavenetine ihtiyaç bulunduğunu belirterek,"67 İngiliz himayeciliğini savunmuştur.

Ortada milletin iradesini temsil edecek bir meclisin bulunmaması ve işgallerin kazandırdığı yeni boyutun baskıları nedeniyle istişari anlamda toplanan Şura-yı Saltanat girişiminden uygulanabilir ciddi bir karar çıkmamıştır.

Ancak bununla birlikte şura adına kurulması istenen milli meclisle ilgili görüşlerin somutlaştırılmasını isteyen Padişah, gelen cevapların milleti temsil edecek bir meclisin oluşumuna dönük olması nedeniyle şüpheye düşmüştü. Zira vilayetlerden gönderilecek üyelerin de böyle bir mecliste yer alması sindirilmeye çalışılan ittihatçıları yeniden gündeme getirebilirdi.68 Ancak sonuçta Saltanat Şurası'nda hiçbir kesin karar alınamamış siyasi durumda hiçbir değişiklik olmamıştır.

Sonuç

İzmir'in, müttefikler yardımıyla Yunanlılarca işgal edilmesi, mütareke ve işgal dönemi sürecinde önemli bir kilometre taşıdır. 15 Mayıs'a kadar Mütareke'nin çok çiğnendiği, işgalcilerin birçok gayrimeşru girişimlerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak hiçbir işgal ve tavır İzmir'in işgali kadar Türk Milleti nezdinde ortak bir kamuoyu oluşturamamıştı. Dolayısıyla İzmir'in işgali Türk Milleti'nin vatanın bütünlüğü ve milletin istiklali noktasındaki topyekün direniş gücünün bir sembolü olmuştur. Türk milletinin istiklal içerisinde yaşama azminin bir tezahiri olan bu kamuoyu bilincinin harekete geçmesi iki şekilde izah edilebilir:

Birincisi İzmir, Paris Konferansı kararı ile Mütareke'nin 7. maddesinin vermiş olduğu sözde hakka dayanılarak Müttefikler tarafından icra edileceği aldatmacası ile işgal edilmiş ve Yunanlılara İngiliz çıkarları doğrultusunda bahşedilmişti. Çünkü Yunanlıların İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu üzerindeki emelleri biliniyordu. Yani işgal, bir asayiş sorunu nedeniyle değil, Osmanlı Devleti'nin önemli bir bölümünün parçalanmasına dönük bir uygulamaydı.

İkinci olarak, İzmir hem Anadolu'nun ikinci büyük şehri, hem de Anadolu'nun dışa açılan bir kapısı durumundaydı. Üstelik İzmir nüfus istatistiklerinin yanı sıra, tarihen, ırken, kavmen, harsen ve coğrafyanın arz ettiği tüm hususlarla, milli mevcudiyeti oluşturan tüm değerler bakımından bir Türk şehriydi. 200 binlik bir azınlığa 2 milyonluk Türk'ün teslim edilemeyeceğini işgal sırasında Yunanlıların Metropolit Chrisostomos önderliğinde yaptıkları hunharca mezalim ispat etmişti. Yunanlıların İzmir'de giriştiği kırım hareketi öylesine tüyler ürperticiydi ki, İngiliz Parlamentosu'nda bazı milletvekilleri, Dışişleri Bakanı'nı bir çok sorularla sıkıştırmaktan geri kalmıyor, ancak Dışişleri Bakanı bu olay hakkında "ne kadar az söz söylenirse o kadar iyi olur" ilkesine uyarak kaçamak yapmaktaydı.

Türk Milleti bu istilayı, İtilaf Devletleri'nin Türk yurdunu parçalama planlarının başlangıcı olarak gördüğünden istiklal içerisinde yaşama azim ve iradesini dünya kamuoyuna açık bir şekilde derhal göstermiştir. Ülkenin diğer bölgelerinde de İzmir'in Yunanlıların istilasına karşı gösterilen tepki çok büyük olmuş; uzak köylerde bile yapılan küçük toplantılardan İstanbul'da, örneğin 23 Mayıs'ta yapılan ve yüzbinden fazla kişinin katıldığı Büyük Sultan Ahmet Mitingi'ne kadar bütün tepkiler çeşitli biçimlerde açığa vurulmuştur. Yine İstanbul'da Darülfünun hocaları, aydınlar ve öğrencilerinde katıldıkları gösteri yürüyüşleri yapılmış, bu protestolarda Yunan istilasını kınayıcı önergeler kabul edilmiştir.

Yunan istilasına karşı gösterilen bu tepki uyanmakta olan Türk ulusal bilincinin ve Türk ulusunun yurtlarını parçalamak isteyen İtilaf Devletleri'nin planlarını etkisiz bırakmak azminin en önemli belirtisi olmuştur.

Öte yandan İzmir'in işgali karşısında "Türkçe İstanbul, Alemdar gibi" bazı gazeteler dışında büyük ölçüde İstanbul basını çok önemli bir sınav vermiştir. Uygulanan çok yönlü sansüre rağmen basın, İzmir'deki gelişmeleri yakından takip etmiş, aktardıkları haberler ve yaptıkları yorumlarla Türk İzmir'in işgalini yoğun bir şekilde kınamış ve Türk milletinin bu işgal karşısında kayıtsız kalmayacağına ilişkin bir yayın politikası takip etmiştir.

İstanbul basını İzmir meselesini büyük ölçüde ulus bilinciyle işleyerek Türk kamuoyunu harekete geçirmede önemli bir katkı sağladığı gibi, dış basından aktardığı haberlerle de İtilaf Devletleri'nde cereyan eden tartışma ve rahatsızlıkları gündeme getirmiştir.

Netice itibariyle İzmir'in işgali, Milli Mücadele Hareketi'nin oluşumuna önemli bir ivme kazandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının sürdürdükleri Milli Mücadele Oluşumu ve Milli istiklal Hedefi'nin gerekliliği İzmir'in işgaliyle halk nazarında büyük bir meşruiyet kazanmıştır. Bu bakımdan İzmir'in işgali "istiklal-i tamme" hedefinin gerekliliğini tam anlamıyla ortaya koyan önemli bir kilometre taşıdır

1 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya kadar, M. E. B. Yay., İstanbul-1991, c. 1, s. 155-156; Yılmaz Altuğ; Türk Devrimi Tarihi Dersleri (1919-1938). Fatih Yayınevi, İstanbul-1980, s. 25-26; Laurence Evans; Türkiye'nin Paylaşılması, Terc.: Tevfik Alanay, Milliyet Yayınevi, İstanbul-1972,

s. 93, 138. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Genel Kurmay ATASE yay., III. Baskı, Ankara-1999, c. II, ks. I, s. 10.

2 Tansel, aynı eser s. 155, TİH., Batı Cephesi, c. II, ks. I, s. 3, 13, Altuğ, aynı eser s. 5.

3 Tansel, aynı eser s. 158; Altuğ, aynı eser s. 26.

4 Aynı yer.

5 Tansel, aynı eser s. 160-162.

6 Evans, aynı eser s. 162 Tansel, aynı eser s. 165; Gotthard Jaeschke; "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması", Belleten, c. XXXII, sayı 128, s. 567; Yılmaz Altuğ, aynı eser s. 27; Yuluğ Tekin Kurat, "Batılı Kaynakların Işığı Altında İzmir'in İşgali Sorunu (15 Mayıs 1919)" vıı., Türk Tarih Kongresi Zabıtları, c. 2., s. 846.

7 Kurat, aynı makale s. 846; Jaeschke; aynı makale s. 568.

8 Jaeschke, aynı makale s. 569; Kurat, aynı makale s. 846-847; Tansel, aynı eser, c. 1, s. 166.

9 Kurat, aynı makale s. 848.

10 Kurat, aynı yer, Jaeschke, aynı makale s. 568.

11 TİH., Batı Cephesi, c. II, ks. I, s. 34; Tansel, aynı eser, c. I, s. 177.

12 Kazım Özalp, Milli Mücadele, 1919-1922, TTK. yay., Ankara-1985, c. I, s. 5; Tansel, aynı eser s. 177-179 "Süleyman Fethi Bey'in İzmir'in işgal edilebileceği endişesine Ali Nadir Paşa, orasını hiç düşünmedim. Ne zaman lâzım gelirse o zaman düşüneceğim. demiş, Vali ise çeşitli unsurlar arasındaki tatsız olayları önleyeceğini söyleyerek, "Müdafa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin" faaliyetlerini engellediği gibi onları itham da etmişti".

13 Jaeschke, aynı eser s. 31.

14 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İstanbul-1969, s. 27.

15 TİH., Batı Cephesi, c. II, ks. I, s. 49-51.

16 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem Yay., İstanbul-1983, c. 1 s. 266; Jaeschke, aynı makale s. 571. Sulh Antlaşması'nın 7. Maddesi gereğince. şeklinde ifade ediyor, "Sulh Antlaşması" terimi yerine "mütareke teriminin kullanılması gerektiğini düşünüyoruz. Muhtemelen tercüme hatası".

17 Tansel, aynı eser, c. I, s. 190.

18 Nurdoğan Taçalan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, Milliyet Yay., İstanbul-1970, s. 247.

19 Zeki Arıkan, "İşgal Dönemi İzmir Basını". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. V, Sayı 13 (Kasım 1988), s. 154, Bu hususta geniş bilgi için bkz. Zeki Arıkan, Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922), Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara-1989, s. 74-76.

20 Taçalan, aynı eser s. 239-240; Tayyib Gökbilgin, Milli Macadele

Başlarken, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara-1959, 1. kitap, s. 88, Türk İstiklal Harbi, c. II, ks. I, s. 55-58.

21 Alemdâr, nr. 146-1456, 15 Mayıs 1335/1919 s. 1, Vakit, nr. 555, 15 Mayıs 1335/1919 s. 1; Tasvir-i Efkâr, nr. 2726, 15 Mayıs 1335/1919 s. 1; İleri, nr. 118-487, 15 Mayıs 1335/1919 s. 1; Hadisat, nr. 135, 15 Mayıs 1335/1919 s. 1.

22 Alemdâr, nr. 146-1456, 15 Mayıs 1335/1919 s. 1; Ayrıca işgalin ilk anlarında İstanbul'un durumu için bak. Refik Halit Karay, Minelbab ilelmihrab, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul-1964, s. 113-118.

23 "Oysa Duygu ve Anadolu gazeteleri" tahrikâmız neşriyatta bulundukları "gerekçesiyle kapatılmışlardı. " Zeki Arıkan, "İşgal Dönemi İzmir Basını" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. V, Kasım 1988, s. 13, s. 146.

24 İleri, nr. 119-488, 16 Mayıs 1335/1919 s. 1.

25 İleri, nr. 119-488, 16 Mayıs 1335/1919 s. 1.

26 Hadisat, nr. 137, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

27 İkdâm, nr. 7999, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

28 İkdâm, nr. 7999, aynı yer.

29 Vakit, nr. 558, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

30 Vakit, nr. 558, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

31 Vakit, nr. 558, aynı yer.

32 Zaman, nr. 369, aynı yer.

33 Zaman, nr. 369, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

34 Zaman, nr. 369, aynı yer.

35 Hadisat, nr. 137, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

36 Hadisat, nr. 137, 17 Mayıs 1335/1919, s. 1.

37 Hadisat, nr. 148, 28 Mayıs 1335/1919 s. 2.

38 Hadisat, nr. 148, 28 Mayıs 1335/1919 s. 2.

39 Alemdâr, nr. 147-1457, 16 Mayıs 1335/1919 s. 2.

40 Alemdâr, nr. 148-1458, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

41 Türkçe İstanbul, nr. 169, 18 Mayıs 1335/1919 s. 1.

42 Türkçe İstanbul, nr. 169, aynı yer.

43 Türkçe İstanbul, nr. 169, aynı yer.

44 İleri, nr. 108-495, 18 Mayıs 1335/1919, s. 1.

45 İleri, nr. 108-495, aynı yer.

46 Zaman, nr. 370, 18 Mayıs 1335/1919, s. 1.

47 Memleket, nr. 97, 17 Mayıs 1335/1919, s. 1.

48 Memleket, nr. 97, aynı yer.

49 İleri, nr. 107-489, 17 Mayıs 1335/1919 s. 1.

50 Memleket, nr. 98, 18 Mayıs 1335/1919, s. 1.

51 Hadisat, nr. 138, 18 Mayıs 1335/1919 s. 1.

52 Zaman, nr. 370, 18 Mayıs 1335/1919 s. 2.

53 Zaman, nr. 371, 19 Mayıs 1335/1919 s. 1.

54 Vakit, nr. 560, 19 Mayıs 1335/1919 s. 1.

55 İleri, nr. 109-491, 19 Mayıs 1335/1919 s. 1; Darülfûnundaki toplantı ile İstanbul'da yapılan mitingler, belli ölçüde Kemal Arıburnu'nun eserinde derlenmiştir. Geniş bilgi için bak. Kemal Arıburnu; Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri, Yeni Desen Matb., Ankara-1975, s. 78.

56 Vakit, nr. 560, 19 Mayıs 1335/1919 s. 1.

57 Memleket, nr. 100, 20 Mayıs 1335/1919 s. 1.

58 İleri, nr. 110-497, 20 Mayıs 1335/1919 s. 1-2.

59 İleri, nr. 110-497, aynı yer.

60 İkdâm, nr. 8006, 24 Mayıs 1335/1919 s. 1.

61 Gökbilgin; aynı eser I. Kitap, s. 93.

62 Vakit, nr. 565, 24 Mayıs 1335/1919 s. 1.

63 Başmabeyinci Ali Fuad Türkgeldi'nin Padişahin halet-i ruhiyesi hakkında anlattıkları için bkz. Ali Fuad Türkgeldi, Görüp-İşittiklerim, TTK. Yay., Ankara 1987, s. 216.

64 Türkgeldi, aynı eser s. 216; Tarık Mümtaz Göztepe, Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahidettin Mütareke Gayyasında, Sebil Yay., İstanbul 1969, s. 164-170; Gökbilgin, aynı eser I. Kitap, s. 93-119, Vakit, nr. 565, 24 Mayıs 1335/1919 s.

65 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler (1918-1922) Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, c. II, s. 12, Vakit, nr. 565, 24 Mayıs 1335/1919 s. 1.

66 Vakit, nr. 568, 27 Mayıs 1335/1919 s. 1; Gökbilgin, aynı eser I. Kitap, s. 104-105.

67 Gökbilgin, aynı eser I. Kitap, s. 111-113.

68 Türkgeldi, aynı eser s. 222-223; Vakit, nr. 568, 27 Mayıs 1335/1919 s. 1; Gazete "Şûray-ı Saltanat" başlığı adı altında toplantıyı, rivayetlerle tasvir ederek oldukça geniş bir şekilde aktarmıştır

Gazeteler

Alemdar Memleket.

Hadisat Türkçe İstanbul

İkdam Vakit.

İleri Zaman.

Araştırma Eserleri

AKŞİN, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem Yay., İst. -1983, c. 1.

AKYÜZ, Yahya, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922) İst-1975.

ARIBURNU, Kemal, Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri, Yeni Desen Mb. Ank. - 1975.

ALTUĞ, Yılmaz, Türk Devrimi Tarihi Dersleri (1919-1938) Fatih Yay. İst. -1980.

ARIKAN, Zeki, Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-08 Eylül. 1922), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ank. 1-989.

——, "İşgal Dönemi İzmir Basını" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi", c. 5, S. 13, s. 154.

AYIŞIĞI, Metin, Reii Cevad Ulunay'ın Milli Mücadele Devri Makaleleri, Balıkesir. 1994.

COŞAR, Ömer Sami, Milli Mücadele Basını, Gazeteciler Cemiyeti Yay,: 5 (Tarihsiz).

EVANS, Laurence, Türkiye'nin Paylaşılması, Terc: Tevfik Alanay, Milliyet. Yay., İst. 1972.

GÖKBİLGİN, Tayyib, Milli Mücadele Başlarken, Türkiye İş Bankası Yay. Ank. 1959, 1. Kitap.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, Osmanoğullarının Son Padişahı Vahidettin Mütareke. Gayyasınde, Sebil Yay., İst. 1969.

HELMREICH, Paul C., Sevr Entrikaları, Çev: Şerif Erol, Sabah Kitapları, İst. -1996.

JAESCHKE, Gotthard, "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir'e. İzmir'e Çıkarması", Belleten, TTK. Yay., c. XXXII, S. 128, s. 567-576.

KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınevi, İst. -1969.

KARAY, Refik Halit, Minelbab İlelmihrap, İnkılap ve Aka Yay., İst. 1964.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Batılı Kaynakların Işığı Altında İzmir'in İşgali Sorunu". (15 Mayıs 1919), VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, c. 2. s. 846-850.

ÖZALP, Kazım, Milli Mücadele 1919-1922, TTK Yay., Ank. -1985, c. 1.

ÖZTOPRAK, İzzet, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, TTK Yay. Ank. -1989.

TANSEL, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, MEB. Yay., İst. -1991, c. 1.

TAÇALAN, Nurdoğan, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, Milliyet Yay., İst. -1970.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, (1918-1922), Hürriyet Vakfı. Yay. c. 2.

TÜRK İSTİKLAL HARBİ, Batı Cephesi, Genelkurmay ATASE Yay., Ank. -1999. c. II.

(TÜRKGELDİ), Ali Fuad, Görüp İşittiklerim, TTK Yay. Ank. -1987.

SONYEL, Salahi R., Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, TTK Yay., Ank. -1995.

Unutulan Soykırım: Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi / Prof. Dr. Metin Ayışığı [s.776-789]

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde Rumlar, başta İstanbul olmak üzere Ege, Rumeli ve Doğu Karadeniz'de taşkınlıklar yaparak Türkleri taciz etmekteydiler. 13 Kasım 1918'de aralarında Yunanlıların ünlü zırhlısı Averof'un da bulunduğu İtilâf Devletleri filosunun İstanbul'a gelmesi, Rumları sevinçten çılgına çevirmiş, İstanbullu Ermenilerin de katıldıkları büyük taşkınlıklar bütün şehirde ve adalarda sabahlara kadar sürmüştü.

Bu arada Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi, İtilaf Devletlerine "güvenliklerini tehlikede gördükleri herhangi bir stratejik bölgeyi, asker çıkararak işgal etme yetkisini" veriyordu. Bu madde ile İtilaf Devletleri, "Biz şurada güvenliğimizi tehlikede görüyoruz" diyerek herhangi bir yeri işgal etme yetkisini ellerinde tutuyorlardı. Nitekim, böyle bir gerekçe mevcut olmadığı halde, İngiliz temsilcisi olan Amiral Calthorpe bu maddeye dayanarak Yunanlılara, İzmir'e asker çıkarma iznini vermiştir. Bu izin, hem İzmir ve Bursa'nın işgaline hem de Yunanlıların, Anadolu illerine doğru sokulmalarına sebep ve başlangıç teşkil etmiştir. Yunan Efsun alaylarının Konak meydanına çıkışından hemen sonra, İzmir ve civarında yaşayan binlerce Rumun, muzaffer ve kurtarıcı (!) Yunan askerlerini çılgınca alkışladıkları gün, sivil Türk ve Müslüman halka karşı silahlı saldırılar da başlamıştı. Zira o ünlü 7. madde uyarınca meydanlar artık Yunanlılarındı.

Yunanlıların Anadolu'nun Ege kıyılarını işgal ettikten sonra ileri harekâta devam ederek ele geçirmiş oldukları Trakya ve Anadolu'nun iç kesimlerinde yaşayan silâhsız ve savunmasız Türk halkına karşı yapmış oldukları vahşet ve zulümler dünya zulüm tarihine belgelerle geçmiştir. Olayların gelişmesine, vahşet ve cinayetlere bakılırsa, Yunanlıların amaçlarının, ele geçirmiş oldukları Türk topraklarında tek bir Müslüman kalmayacak şekilde katlederek soykırım gerçekleştirmek niyetinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yunanlıların soykırım amaçlı girişimlerinde İtilâf Devletlerinin de katkıları olduğunu gözardı edemeyiz. Yunanlılar Mondros Mütârekesi'nin öngördüğü şartların oluştuğu bahanesiyle özellikle İngilizlerin tahrik ve kışkırtmasıyla hareket ederek Türkler üzerinde soykırım uygulamaya başlamışlardır.

Türklere karşı acımasız bir mücadele içerisine giren Yunanlılar, teşkil ettikleri ve devlet tarafından da desteklenen çeteler vasıtasıyla katliâm ve tecâvüz hareketlerine girişmişlerdir.

Yunanlıların gerek Anadolu'da gerekse Trakya'da Müslüman Türk ahaliye karşı yaptıkları zulümleri ve akla hayale gelmeyene korkunç işkenceleri tarih şimdiye kadar hiç kaydetmemiştir. İşgal ettikleri yerlerde Müslüman halka akıllarına gelen en kötü işkenceleri yapmışlar, zulümleriyle sadizme varan davranışlar sergilemişlerdir.

Bu işkenceleri görmek ve hatta işitmek bile en soğuk kanlı insanın bile tüylerini ürpertecek derecede korkunçtur. Yunanlılar işgal ettikleri her yerde halkın mallarını gasp ve yağma ettikleri gibi, sahiplerini de kendilerinin icat ettiği işkencelerle öldürüyorlardı. Bu zulümleri aşağıdaki şekliyle maddelemek mümkündür:

1- İnsanları diri diri ateşe atmak,

2- Ahaliyi topluca veya teker teker sopa ile, telefon telinden yapılmış kayışlarla dövmek,

3- Baş aşağı asarak, ağzından kan gelinceye kadar dövmek,

4- Yine baş aşağı asarak altında ateş yakarak dumanla boğmak,

5- Ellerini kollarını bağladıkları kadınların, kilotlarının içine kedi koyarak işkence yapmak,

6- Köy, kasaba ve orman yakmak,

7- Köylülerin ekinlerini yakmak,

8- Cami ve mescitleri tahrip etmek,

9- Yağmaladıkları eşyalardan kalanları yakmak,

10- Yakaladıkları kadınların ırzlarına geçmek.

Trakya, Marmara, Ege ve İç Anadolu'da izlemiş olduğumuz Yunan vahşet ve cinayetleri hemen her yerde aynı tarz ve sistemde plânlı ve Yunan üst makamlarınca verilen emirlere uygun olarak yapılmıştır.

Başından beri izlenilen Yunan vahşet ve zulümlerin bir analizi yapıldığında bütün işgal bölgelerinde işlenen vahşet, zulüm ve cinayetleri dört başlık altında toplamak mümkündür.

1- Gasp ve yağma

2- Irz, namus ve mukaddesata saldırı

3- Yakma ve yıkma

4- İşkence ve katliam

1. Gasp, Yağma ve Hırsızlık

Yunan birlikleri işgal ettikleri bir yerde ilk önce halkın elinde bulunan ulaşım araçlarını ve hayvanlarını gasp ediyorlardı. Bundan sonra evleri basıp, kendi işlerine yarayacak halı, kilim, ziynet eşyası ne varsa halkın elinden zorla alıyorlardı. Karşı koyanlar en ağır şekilde işkence ediliyor, bir çoğu da öldürülüyordu. Mağaza ve dükkanlar da Yunan baskınından nasibini alıyordu. Halkın aç

kalacağını düşünmeden ellerindeki bütün yiyecek maddelerini, zahirelerini ve hayvanlarını alıyorlardı. Bundan sonra işlerine yaramayacak olanları, yakıp yıkarak kullanılmaz hale getiriyorlardı.

Yunanlılar işgal ettikleri her yerde muhakkak gasp ve hırsızlık yapıyorlardı. Hırsızlık adeta Yunanlıların resmi sıfatı durumundaydı. Sadece resmi raporlara geçen maddi kayıplar bile trilyonlara varacak değere sahiptir. Burada sayıları binleri bulan hırsızlık, gasp ve yağma faaliyetlerinden bir kısmını vermekle yetineceğiz. Sadece verilen bu örnekler bile Yunanlıların bu konudaki alçaklığını meydana koymaya yeterde artar bile. Karşılaşılan bu olaylar neredeyse her Yunan askerini hırsız konumuna sokmaktadır. Çünkü işgal edilen hiçbir yer yoktur ki, orada küçük bile olsa, bir hırsızlık vakası olmamış olsun.

2. Irz, Namus ve Mukaddesata Saldırı

Yunanlılar özellikle dini bayramlar esnasında evlerde silah aramak bahanesiyle ve halk teravih namazında iken baskın yaparak namaz kılmalarını engellemişlerdir. Bayram namazı esnasında bazı yerlerde camileri ahır, süprüntü yeri yapmışlardır.

Yunanlılar, işgalleri altında bulundurdukları yerlerde müftülük ve İslam cemaatı işlerine karışarak, kendi emellerine alet olabilecek ehliyetsiz kişileri seçmişlerdir. Halbuki Rum patrikhaneleri Fatih Sultan Mehmet zamanından beri mutlak bir serbestliğe sahipti.

Henüz dünyanın hiçbir yerinde yabancı din ve mezheplere izin verilmediği bir dönemde, Türkler gerek Rumlara ve gerekse diğer milletten olanlara dini tolerans tanınmıştı. Yunanlar birçok müftüyü görevinden uzaklaştırmışlar, bir çoğunu da hapsetmişlerdir.

3. Yakma ve Yıkma

Yunanlılar işgal ettikleri yerde ilk önce halka işkence yapıyorlardı. Yapılan vahşet ve işkencelerin, soygun ve tecavüz safhası geçtikten sonra yapacakları tek bir şey kalıyordu. O da evi, köyü, kent ve kasabayı ateşe vermekti. Nitekim bu düşünce ile gerek Anadolu'da gerekse Trakya'da birçok ev, işyeri hatta bütün köy yakılmıştır. Yunanlıların özel olarak, yakmak ve yıkma için yetiştirilmiş birlikleri vardı.

Bunlar özel silah ve teçhizatla donatılmış, üniformalarında kırmızı bantlar taşıyan askerlerden oluşan birliklerdi.1

Yunanlıların yangın çıkarmadaki amaçlarından birisi de ruhlarında var olan vahşet duygusunun sesine kulak vererek, köyü içinde barınan halkı birlikte yakıp katliam gerçekleştirmekti.

Bunu için de çeşitli yerlerde görüldüğü üzere yangın mahalline hakim noktalara, giriş çıkış yollarına silahlı nöbetçiler konularak, yangından kaçmaya veyahut eşyalarını kurtarmaya çalışan halkı öldürmekte veya tekrar yanan evlere sokarak onunla birlikte diri diri yakmaktaydılar.

4. İşkence ve Katliam

İşkence arzusu, Yunan askerleriyle Rum ve Ermeni çetelerinin ilkel ve vahşî arzu ve duygularıdır. Öldürmeye kast ettikleri kimseyi önceden çeşitli şekillerde işkenceye tâbi tuttukları gibi öldürdükten sonra da, parçalama, organlarını kesme, koparma veya ağaçlara asma gibi insan dışı davranışlarıyla, nereden geldiğini kendilerinin de cevaplayamayacakları bir çeşit kin ve garez duygularıyla yapıyorlardı.

Hiçbir suçu olmayan, tarlasında çalışan veya köyden kente gelen zavallı Türk halkını keyif için öldürüyorlardı. Öldürdükleri hamile kadınların karınlarını süngüyle yarıp, masum ceninleri çıkardıktan sonra parçalıyorlardı.

Bütün bu günahsız insanların onlar nazarında bir tek suçu vardı "Müslüman olmak ve Türk kanını taşımak."

İzmir'in İşgali Öncesi Siyasal Durum

Osmanlı İmparatorluğu çöktükten sonra İzmir Yunanistan ile İtalya arasında dâva konusu olmuştu. Müttefikler bu şehri her iki tarafa da vadetmişlerdi. Bununla beraber İtalya; 26 Nisan 1915 tarihli Londra Sözleşmesi'nin 9. bendi gereğince Anadolu'da kendisine vaad edilen hissenin büyük ölçüde genişletilmesine ait olmak üzere Akdeniz havalisinde "Antalya Vilâyetine âdil bir hissenin verilmesi" hususundaki isteklerini 1917 yılında kabul ettirmişti.

Venizelos ise 2 Kasım 1918 tarihinde Anadolu'nun batı kısmının (Makri'den Erdek'e kadar 812.000 Rum nüfusu ile birlikte!) Yunanistan'a terkini, hattâ uğrunda Müttefiklerin mücadele ettikleri prensipler adına istiyordu. Aynı isteği 30 Aralık 1918 tarihli "Sulh Kongresi huzurunda Yunanistan" adlı memorandumunda ve ayrıca da şifahî olarak 3-4 Şubat 1919 tarihlerinde "Onlar Şûrası" huzurunda tekrar etti; bu Şûrada kendisinin üzerinde hak iddia ettiği bölgede 1.132.000, buna karşılık yalnız 943.000 Müslüman bulunduğunu ileri sürdü: "Bir iki yıl zarfında iki taraflı ve gönüllü göçmenler dolayısıyla Rum unsurları yığılmış bulunduğunu" iddia etmekte idi. İngiltere ve Fransa, Yunanistan'a etrafındaki ayrılmaz topraklarla birlikte İzmir ve Ayvalık limanlarını ilhak izni vermeye hazırdılar.2 Amerika ise Ege kıyılarının Anadolu'dan ayrılmasına razı değildi. Amerikan Delegasyonu, Yunan hükümetinin Türk nüfusla ilgili olarak verdiği sayıyı kabul edilir bulmamıştı. Ayrıca ekonomik açıdan bakıldığında Küçük Asya'nın batısındaki kıyı şehirlerinin orta Anadolu'dan ayrılması insafsızca bir tavır olacak ve Türk İmparatorluğu kendisini denize bağlayan doğal çıkışlardan kopacaktı.3

Komisyondaki Amerika delegelerinin bu görüşü İngiltere ve Fransa tarafında rahatsızlık yarattı. Daha sonra onlar konseyinden bağımsız olarak başlayan İngiliz-Amerikan müzakereleri sonucu Başkan Wilson kendi delegelerinin görüşlerini dikkate almaksızın Yunan isteklerine razı olmuştur. Wilson'un bu kararına, İtalya'ya karşı duyulan antisempati ve konferanstaki devletler arasında ortaya çıkacak bloklaşmanın vereceği zararın dikkate alınması tetkik için kurulan komisyon, 30 Mart'ta İzmir bölgesinin Yunanistan'a verilmesini teklif etti.4

Komisyonun bu kararı vermesi Yunan isteklerine karşı çıkanların seslerini kesmeye yetmemiş, tam tersine daha da yükseltmiştir. Nitekim İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Arthur Galthorpe 3

Nisan 1919'da "Hallen İmparatorluğu'nun Ege Denizi'nin doğu sahiline kadar uzanamayacağını ciddi bir şekilde ümit ediyorum. Zira böyle bir hareket, taraflarına saadet ve refah değil tam tersini getirir"5 diyerek uyarıda bulunmuştur. Sonuçta, bu tepkiler de konferanstaki gidişatı engellemeyecek İngiltere Başkanı Lloyd George, Amerika başkanı Wilson ve Fransız George Clemenceau, şahsi hislerini etkisine kapılmışlar ve çok elim sonuçları olan, Yunanlılara işgal hakkı kararını vermişlerdir.

Yunanlıların Çekilme Sırasında İzmir Yöresi ve İzmir'de Yapmış Oldukları Vahşet ve Zulümler

Üç yıldan fazla Yunan işgali altında bulunan Ege bölgesindeki halkın maruz kaldığı vahşet, cinayet ve işkencelerin tamamının anlatılması imkânsızdır. Çünkü belgeleri ele geçmemiş veya belgelenmemiş daha nice vahşet ve cinayetler meçhulün karanlık sır perdesi altında kalmıştır. Ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Arşivi kaynaklarında Yunan zulmü ile ilgili binlerce belge mevcuttur.

Elefterios Venizelos'un devamlı gayretleri ve diğer büyük devletlerin desteklemesi sonucunda İzmir'e Yunan askeri çıkarılması 15 Mayıs 1919 tarihinde uygulamaya konuldu. Yunan istilâ gücü, Amerikan, İngiliz, Fransız ve Yunan savaş gemilerinin koruyuculuğunda İzmir'e çıktı. Yunanlıların İzmir'de giriştiği kırım harekâtı tüyler ürperticiydi.

Yunan askerlerinin bu insanlık dışı hareketlerine Rum halk da iştirak etti. Hükümet konağından ve kışladan esir alınarak çıkarılan sivil memur ve askerlerin rıhtıma götürüldüğü esnada yerli Rumlar, taş sopa ve demirlerle saldırmışlar ve birçok esiri feci bir şekilde öldürmüşlerdir. Hızlarını alamayan Rumlar öldürdükleri savunmasız insanların bedenlerini parçalayarak vahşi duygularını tatmin etmişlerdir.

İçindekilerin esir alındığı kışla, hükümet konağı ve diğer resmi daireler talan edilmiş kalemlere varıncaya kadar hiçbir şey kalmamıştır. İzmir'in içinde ve dolaylarında tenha mahallelerde ele geçirilen Türk polis ve jandarmalar katledilmiştir. İşgalin ilk 48 saatinde İzmir ve banliyölerinde 2000'den fazla Türk katledildi. Kordonda ve rıhtımda öldürülen ve yaralananların çoğu denize atılmıştır. Bu katliamdan on beş gün sonraya kadar körfezden cesetler çıkarılmış hatta zaman zaman birkaç cesedin birbirine zincirle, demir telle bağlı olduğu görülmüştür.

Uygarlığı ve insan haklarına saygısıyla övünen Batılıların teşvik ve onayı ile vahşi hayvan sürüsü gibi İzmir'e çıkan Yunanlılarla yerli Rumların işkence, katliam ve yağmalarını İtilaf Devletleri askerleri, körfeze demirlemiş gemilerinin güvertelerinden dehşetle izlemişlerdir. Bazı İngiliz ve Amerikan denizcileri bu hale insanlık adına dayanamayarak, denize atlamış Türklerin yardımına koşmak istemişlerdir. Fakat komutanları buna izin vermediği gibi gemilerin şehre bakan tarafına tente çekmek suretiyle bu kanlı manzarayı kendi askerlerinin gözlerinden saklamaya çalışmışlardır.6

İşgallerle Birlikte Yayılan Vahşet

Yunanlılar, İzmir'den sonra 16 Mayıs'ta Urla'yı 17'de Çeşme'yi, 20'de Torbalı'yı, 22'de Menemen'i, 25'te Manisa, Bayındır ve Selçuk'u 27'de Aydın'ı, 28'de Tire'yi, 29'da Turgutlu ve

Ayvalık'ı, 4 Haziran'da Nazilli'yi, 5'te Akhisar'ı, 12'de Bergama'yı işgal ettiler.7 Çünkü Yunanlılara göre bölgede tutunmanın tek yolu buralardaki Türk gücünü ortadan kaldırarak onların daha doğuya çekilmesini sağlamaktı. Esasen Megali Idea'nın amacına ulaşabilmesi için de böyle bir hareket tarzı gerekiyordu.

Avrupa kamuoyuna İzmir'i işgalin amacını, bölgedeki asayişi temin etmek olarak duyuran Yunanistan yeni işgallere de mazeret bulmakta zorlanmadı. İzmir'den kaçan sivil ve asker Türklerin intikam almak bahanesi ile iç kesimdeki Rumları katledebileceklerini belirterek Avrupa'dan gelebilecek olası bir tepkiyi bertaraf ediyordu. Bunu yanı sıra Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi de Yunanlılar için çok iyi bir kozdu.

Yunan işgal bölgesi genişledikçe Türk halkı üzerindeki zulüm, vahşet ve katliamlar da gittikçe şiddetlenerek artıyordu. Nitekim 15 Mayıs 1919 ve 9 Eylül 1922 tarihleri arasında kısa veya uzun vadede Yunan kontrolünde bulunan il, ilçe, kasaba ve köyler, bu feci olaylarda muhakkak nasibini alıyordu. Toplu katliam yapmak, misli görülmemiş şekilde insan öldürmek veya işkence çektirmek henüz çocuk yaştaki kızlara ya da eli bastonlu ihtiyar kadınlara tecavüz etmek, camileri, evleri, iş yerlerini, tarlaları yağmaladıktan sonra yakmak, hayvanları telef etmek, Yunan askerlerinin ve yerli Rumların yaptıklarının maalesef sadece ana başlıklarıydı.

Yunan İşgal ve Zulümlerinin Yankıları:

İşgallere Karşı Tepkiler

Yunan askerlerinin Anadolu topraklarına ayak basması tüm yurtta şiddetli tepkilere yol açmıştır. Vatanın her yanından padişaha, hükümete, Amiral Golthorpe'a ve galip devletler temsilcilerine protestolar yağdırılmıştır. Medeni geçinen Batı'nın insanlık, adalet ve hakkaniyet duygularına hitaplarda bulunulmuştur. Yunan işgali Türk halkının daha da kaynaşmasına vesile olurken işgalin İzmir'den sonra Aydın, Manisa ve Balıkesir bölgelerine doğru yayılması tepkilerin de şiddetini arttırmıştır. Anadolu'nun her tarafından düzenlenen mitinglerde binlerce Türk Yunanistan'a ve diğer İtilaf Devletlerine lanetler yağdırmıştır. Hükümetin ve padişahın teslimiyetçi tutumlarını da protesto etmişlerdir.

İstanbul'da ise durum biraz daha farklıdır. İtilaf devletlerinin bütün isteklerine boyun eğmeyi en doğru politika olarak saptayan padişah ve hükümet mensupları, esasında İzmir'in işgal edileceğini tahmin edebiliyorlar fakat işgalcilerin Yunanlılar olacağını akıllarına bile getirmek istemiyorlardı. Ne var ki işgalden önce hiçbir tedbir almadığı gibi alınmasını da engelleyen hükümet işgalden sonra da genel olarak bu tavrını sürdürmüştür. İstanbul'daki halk ise Anadolu'da olduğu gibi mitingler düzenleyerek işgali protesto etmişlerdir. Sultanahmet meydanındaki miting hakkında kendisini bilgilendirmek için gelen heyete padişah, "ağzımızı açalım, sesimizi yükseltelim, hakkımızı isteyelim, fakat elimizi kaldırmayalım" diyerek hükümetle aynı doğrultudaki tavrını açıkça ifade etmiştir. Yedek Subaylar Cemiyeti temsilcilerinin, "tehlikeli durum karşısında vazife almaya hazırız" dedikleri vakit de "Allah'ın yardımı ile sizlerin yardımına ihtiyaç kalmayacaktır" diyordu.8

Gerek sadarete, gerekse İtilaf Devletleri mümessillerine çekilmiş olan protesto telgrafının amacına ulaştığı söylenemez. Yunanlılar Batı Anadolu'da daha da yayılarak işgal, zulüm ve katliam bölgelerini genişletmişlerdir. Yunanlıların bu faaliyetlerinin Türk halkı arasındaki kaynaşmayı arttırdığı muhakkaktır.

Öz yurtlarındaki Yunan vahşetine karşı çıkan halkın heyecan ve galeyanı büsbütün alevlenerek genel bir halk ayaklanması manzarasına bürünmüştür. Bunun sonucu olarak da Türk halkı Kuvâ-yı Milliye ve daha sonra düzenli orduya yardımda bulunmak için ellerindeki bütün imkanlarla seferber olmuşlardır.

Köylüsüyle, kentlisiyle, askeriyle, siviliyle halkın hayatını ortaya koyarak kazandığı zaferler neticesinde işgal kuvvetlerinin vatan topraklarından atılmasının yankıları da en az işgalin başlangıcındaki kadar çok olmuştur. Özellikle 30 Ağustos Zaferi, İstanbul'da ve bütün Anadolu'da coşkuyla kutlanmıştır.9

Şüphesiz bu coşku ve sevinci en çok yaşayanlar yıllardır Yunan işgali altında inleyen, bütün insanlık dışı davranışlara maruz kalan insanlar olmuştur.

Önce İzmir'in, arkasından da Trakya'nın işgali başta Müslümanlar olmak üzere bazı dost devletler tarafından tepkiyle karşılandı. Yapılan zulümlere kendi ırklarından olduğu halde, bundan üzülen, utanan Yunanlılara ve Rumlara da tesadüf ediliyordu. Kırklareli'de bazı yerli Rumlar yıllarca beraber yaşadıkları Müslümanlara yapılan zulümlere tahammül edemeyip Yunan hükümetini protesto etti.10 Yine bazı Yunan milletvekilleri Müslümanlarla birlikte vahşiyane zulümleri protesto ettiler. Fakat bunlar tutuklanarak hapse atıldılar.11

Bize asıl yardım ve destek Müslüman devletlerden özellikle Hindistan Müslümanlarından gelmiştir. Bu Müslümanlar aralarında topladıkları paraları Anadolu ve Trakya'da zulüm gören evsiz, barksız kalan insanlara gönderdiler. Yine Hind Müslümanları, Fas, Cezayir gibi ülkeler, bu devletlerde sömürge kurmuş olan İngiliz ve Fransızları Yunanlılara destek verdikleri için protesto ettiler. Buralardaki İslam alimleri İngiliz ve Fransızlarla alışveriş yapmanın haram olduğu hususunda fetvalar verdiler. Hindistan Müslümanları Delhi'de bir araya gelerek Avrupa devletlerinin uyguladıkları zalimane siyaseti kınadılar. İzmir ve Trakya'da çoğunluğun Türk ve Müslüman olduğunu belirterek, İngiltere'nin Hindistan nazırı Mantono'ya bu iki yerin Türklere verilmesi için müracaat ettiler.12

Aydın ve Çevresinde Yunan Vahşet ve Zulümleri

Tam mevcutlu bir tümen halinde Aydın'a yönelen Yunan askerlerinin bu hareketi, İzmir'de sergiledikleri vahşetin etkisiyle Aydında günlerce önce başlayan korku ve paniği daha da arttırmıştı. Bu paniği engelleyerek şehri daha kolay işgal etmek isteyen Yunan işgal kuvvetleri komutanı Albay Zafiru, halkı rahatlatan bir beyanname yayınladı. Bu yüzden Aydın halkı 57. Tümen Komutanı'nın dağıtmak istediği silahları reddetti ve neticede Aydın 27 Mayıs 1919'da rahatça işgal olundu. Vahşet, zulüm ve işkence olayları da aynı gün Aydın'ın üzerine karabulut gibi çökmüştü.

Yunan askerleri işgalin hemen ardından sergileyecekleri vahşetin hazırlıklarına başladılar. İlk önce Müslüman ahalinin tamamen silahsız kalması için, silahını teslim etmeyenlerin kurşuna dizileceğini ilan ettiler. Bu şekilde toplanan silahları yerli Rumlara dağıttılar. Müslümanların oturduğu semtlerin sularını kestiler; yangın çıkarmak için belli noktalara gaz tenekeleri koydular; gayrımüslim halka, Müslümanlardan ayırmak maksadıyla, fes yerine zorla şapka giydirerek ev ve işyerlerini işaretlediler. Rum, Ermeni ve Yahudilere şapka giymelerini tembih ederek, bu kimselerin yanlışlıkla yağmalanmasını engellemek için iş yerlerini gösterir levhaların da Rumca yazılmasını emrettiler. Müslümanların olduğu mahallelerin sularını, çıkartacakları yangından birkaç gün önceden kestiler. Katliam esnasında hiçbir Türkün kurtulmaması için, Türklerin Hıristiyan evlerine sığınıp korunmalarını yasakladı.

Hazırlıklarını tamamlayan Yunanlılar Türk halkının ev ve iş yerlerine ateş açmaya başladılar. Birçok Türk evi yağma edildikten sonra ateşe verildi. Bunu müteakiben Türk evlerine karşı top atışına başladılar. Evlerin içinde bulunan Türkler, alevlerden kaçmak için dışarı çıktıklarında Yunan askerleri tarafından makinalı tüfeklerle öldürülmüşlerdir. Ayrıca yerli Rumlar da mevcut silahlarıyla bu katliama ortak olmuşlardır. Aydın Merkez Komutanlığı'nın 57. Tümen Komutanlığı'na göndermiş olduğu raporda Aydın'da cereyan eden olaylar şöyle anlatılmaktadır:

"Hava karardıktan sonra bu büyük evin kapısı kırılarak 14 kadar Yunan Efzun askeriyle birkaç yerli Rum içeriye girip odada bulunanları soyduktan sonra 10-14 yaşlarında bulunan kızların dördünü ayırıp götürmek istediler. Kızların annelerinin yalvarmalarına karşılık Türkçe olarak edepsizce ve münasebetsiz sözler sarf ederek katliama başladılar. Üç kadınla iki erkeği öldürürken üç kız ve bir erkeği de yaraladılar… Çocukları anneleriyle birlikte kesmek ve bunların mahrem yerlerini açmak, burun, kulak, el ve ayaklarını kesmek gibi vahşet ve cinayetler bu canavarların nazarında hiçbir şey değildir."13

Aydın'da şehri terk etmek üzere olan Yunan kuvvetleri ve yerli Rumlar 205 kişiyi daha şehit etmişlerdir. Yunan işgalinden kurtularak özgürlüğe kavuşmanın bedeli maalesef Aydın'da da çok ağır olmuştur. Kentte 11.500 ev, 50 cami ve mescit 400 kadar mağaza ve dükkan 130 yağ ve pamuk fabrikası, 160 okul ve 20 resmi bina yakılmış ve yıkılmıştır.14

Hazırlık aşaması ve oluşumuyla sistemli bir şekilde devam eden Yunan vahşeti, kısa zamanda Aydın'ın ilçe ve köylerine de yayıldı. Bilhassa Nazilli, Germencik ve Söke ilçeleri çok şiddetli işkence ve cinayetlere sahne oldu. 3 Haziran 1919'da hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Nazilli'ye giren Yunan askerleri iğrenç ve vahşet dolu hareketlerine burada da devam etmişlerdir.

25 Haziran 1919'da İzmir'den Aydın istikametine giden 97 İslam ailesini taşıyan yolcu treni Aziziye istasyonu Şimendifer muhafızı bulunan Yunan askeri müfrezesi nezdinde derhal durdurulup içinde bulunan yolculardan 67 erkek elleri kolları urganla bağlı olarak Aziziye tüneline götürülmüş ve üzerlerine Yunan askerleri tarafından yaylım ateşi açılmıştır. 30 İslam kadınına gelince Aziziye treninde bulunan Rumlar Çirkince bucağında Yunan askerleriyle beraber İslam kadınlarının ırzlarına tecavüz etmişlerdir.15 Bu örnekler o civarda yaşanan binlerce olaydan sadece birkaçını

anlatmaktadır. Yunan askerleri ve yerli Rumlar insanlık dışı davranışlarıyla bölgedeki Türk nüfusunu azaltarak, hakimiyetlerini tehditlerden korumayı amaçlamışlardır.

Aydın'ın işgali sırasında Yunanlıların yapmış olduğu vahşet ve cinayetler Aydın'dan çekilip gittikleri güne kadar sürüp gitmiştir. Facialara tanık olan Aydın Tahrirat Kalemi Reisi Seyfi Efendi, Musluzade Hacı Ahmet Efendi ve Aydın Nüfus Memuru Süleyman Rüştü Efendiler de feci olayları şöyle anlatıyorlardı:

Yunanlılar şehir dışında Türk çeteleri olduğunu bahane ederek katliama karar vermişlerdi. Bu kararlarını sokaklara beyannameler asarak ilân etmişler ve Karacaahmet, Cuma, Ramazan ve Terziler mahallelerinde ilk yangını çıkarmışlardı. Yangından kaçan, evinden dışarı fırlayan Müslüman halk süngü ile katlediliyor veya yanmakta olan evlerinin içine atılıyorlardı.16

Aydın mutasarrıfından alınan resmî bilgilere nazaran kentte 11.500 ev Yunanlılar tarafından yakılmıştır. Bundan başka 50 cami, mescit ve tekke 400 kadar han, hamam, mağaza ve dükkân, 130 yağ ve pamuk fabrikası, 160 okul, medrese, 20 resmî bina yakılmış ve yıkılmıştır.17

Düşmanın çekilmesi anında 205 kişi daha şehit edilmiştir. Şehir bir harabe haline gelmiştir. Bu esnada Aydın'da bulunan Aydın Milletvekili Doktor Mazhar Bey düşman zulümleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Yunanlılar Aydın'ı terk etmeden bir hafta evvel halkın eşyalarını istasyonda depolamış ve bir hafta boyunca devamlı olarak yakma ve yıkma işleriyle meşgul olmuştur. Yakma ve yıkma işi bittikten sonra katliama başlayacak olan Yunanlılar Türk askerinin iki koldan Aydın'a girmesi üzerine yıkılmak üzere fabrika ve sair büyük binalara kapattıkları halk canlarını kurtarabilmiştir. Ancak Yunanlıların istasyonda depolayıp götüremedikleri halka ait mal ve eşyayı tamamen yakmışlardır.18

1919 Ağustosu başında Yunanlılar, Aydın ovasındaki bütün köyleri yaktıktan sonra Aydın şehir merkezinde de yangınlar çıkardılar. Kaçamayan Müslümanları hunharca öldürdüler. Germencik'te isimleri tespit edilebilen bin sekiz yüz Müslüman genç öldürüldü. Hızırbeyli köyündeki erkekler camide toplu olarak şehit edildiler. Katliâmın durdurulması ve işgalin kaldırılması için Museviler de dahil Aydın halkının ileri gelenleri İtilaf Devletleri mümessillerine telgraflar çektiler.19

Avrupa Konferansı'na güvenen halktan hiçbir direniş görmeden Nazilli'yi işgal eden Yunan kuvvetleri, dinî ve millî değerleri rencide edecek davranışlarda bulunuyorlardı. Müslümanların evlerine zorla girip kadınlara tecavüz ediyor, değerli eşyalarını gasp ediyorlardı. Yunan askerlerini şikayet edenler derhal tutuklanıyordu. Evinde silah çıktığı bahanesiyle ve hiçbir tahkikat yapılmadan birçok Müslüman hapsedildiği gibi bazıları da kurşuna diziliyordu.20

Bu yerlerdeki bütün Türk halkına ait olan arazi işletilmekte ve sahiplerinden üç misli ve üç senelik vergi ödenmesi talep edilmekteydi. Halkın el ve avuçlarında kalan son para varlığı da alınmakta olduğu gibi kesim ve iş hayvanlarına varıncaya kadar sahip oldukları ne varsa hepsi halkın elinden alınıyordu.21

Hemen her köy ve kasabada açılan meyhaneleri işleten Rum meyhanecileri İslâm halka "şu kadar rakı borcun var" diyerek, bir kuruş borcu olmadığı ve hatta çoğunun öteden beri ağzına içki koymadığı halde Müslüman halkı soymak amacıyla istedikleri parayı zorla alıyorlardı. Vermeyenler hakkında bölgedeki Yunan komutanlıklarına başvurarak o zavallı İslâm halkın eşyasını sattırıp, yalan söyleyip inkâr ediyorlardı. Asılsız nedenlerle halka dayak atıp işkence ettikten sonra bilinmeyen bir yere sürgün olarak gönderiyorlardı.22

İşgal esnasında Nazilli halkından Mehmet Turgut adındaki şahsın genç kızı su almak üzere mahalle çeşmesine giderken yolda karşısına çıkan Yunan askerleri tarafından yakalanıp zorla ırzına tecavüz edildikten sonra zavallı kız aynı yerde öldürülmüştür. Bu arada birçok genç kadın ve kızların da ırzlarına tecavüz edildikten sonra Atina'ya gönderilmişlerdir.23

Neticede hemen hergün periyodik ve sistemli bir yok etme siyasetiyle şehit edilmekte olan kadın, erkek Türk halkı hayatı ve namusu, servet ve mukaddesatı gibi en kutsal varlıklarına taarruz ve tecavüz edilmesi, alışılmış olaylar sırasına girmiş ve az zaman içinde bu talihsiz halktan hiçkimse ve serveti dahil hiçbir şey kalmayacak şekilde mahvedilmişti.

Yukarı Nazilli'de 4000, Aşağı Nazilli'de 1500 ev bulunmakta idi. Yukarı Nazilli'den 3000, Aşağı Nazilli'den de mevcut evlerin 2/3'si yakılıp yıkılmış ve ilçe namına hemen hemen hiçbir şey kalmamıştı. Evvelce Yukarı Nazilli'de 12.000, Aşağı'da ise 5000 nüfus varken sonunda kentte ancak 3000 kişi kalmıştı. Düşman çekilirken ilçeyi yakmış, bu esnada 300 kişiyi öldürmüş ve cesetler çoğunlukla kuyulardan çıkartılmıştı.24

Manisa ve Çevresinde Yunan Vahşet ve Zulümleri

15 Mayıs 1919'da başlayan ve üç sene dört ay kadar devam eden Yunan barbarlığını anlatan en iyi kaynaklardan biri de o günlerde yayınlanmakta olan gazetelerdir.

Bu gazetelerden biri olan Hâkimiyet-i Milliye (Ulus) gazetesinin verdiği bilgiye göre, "Manisa'da 10.700 ev, 13 cami, 2728 dükkan, 19 han, 16 bağ kulesi, 3 fabrika, 5 çiftlik binası 1740 köy evi ateşe verilerek yakılmıştır. 3500 kişi ateşte yakılarak, 855 kişi de kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Manisa'nın içinde 300'den fazla İslam kızına tecavüz edilmiş ve bunların bir çoğu alınıp götürülmüştür. İl sınırları içinde bulunan tüm hayvanlar sürülüp götürülmüştür. Beraberlerinde alıp götürdükleri genç kızlardan hiçbiri geriye dönmemiştir. Halkın ziynet eşyası ve paraları kamilen alınmıştır. Köyleri yaktıran ve katlettirenler ise Yunan mevki komutanı Albay Paguraci ile muavini yarbay Kalipos'tur.25

Manisa yangınının zarar ve ziyanı 50.000.000 lirayı (1921 yılındaki para değerine göre) geçmektedir. Ayrıca Rumlar, Manisa'da İslam halkın dini ve milli duygularını tahrik ve tahkir etmişlerdir. Örneğin mezarlık kapıları kırılarak mezarlar üzerinde hayvan sürüleri gezdirilmiştir. Rumlar Sultan Tepesi'ne ve Ulu Cami'ye zorla girmişler Kuran-ı Kerim cüzlerini parçalamışlar, caminin minaresine çıkarak Rum mahallelerine mendil ve şapka sallamışlar ve şehrin tarihi saat kulesine çan takmışlardır.26

Manisa için anlatılan feci olayların çevre ilçelerde de aynen tekrar edildiği anlaşılmaktadır. 6000 haneli Turgutlu'da 5800 evin tamamen yakıldığı ve 1200 civarında insanın katledildiği beyan edilirken ateşe verilen Alaşehir'de ise 4000 evden sadece 100 tanesi sağlam kaldığı ve yangından canını kurtarmak isteyenlerin sokak başlarındaki Yunan askerlerine hedef olduğu anlatılmaktadır. Alaşehir'deki yangında 3000 dükkan, 10 cami, 20 mescit tamamen yanarken, şehirden istasyona götürülen 300 kişilik kadın kafilesi Yunan makinalı tüfeklerinin ateşi altında kalmış ve çoğu ölmüştür.

Salihli, Akhisar, Gördes, Bergama, Menemen, Kınık gibi ilçeler ve bunlara bağlı köyler de Turgutlu ve Alaşehir gibi Yunan barbarlığına sahne olmuşlardır. Binlerce ev, işyeri, cami, mescit, okul ve istasyon yıkılmış yüzlerce insan insanlık dışı işkencelere maruz kalmış ve bir çoğu da öldürülmüştür. Sadece Menemen'in içinde 300, civarında da 700 kadar Müslüman şehit edilmiştir.27

Yunan kuvvetleri Manisa'yı işgalleri sırasında bağ ve bahçelerinde çalışırken tutuklanan yüzlerce Müslümanı İzmir üzerinden Atina'ya gönderdiler. Mısır'da esirken İngilizlerce serbest bırakılan yüz altmış kadar Müslüman da Manisa'da Yunanlılar tarafından tekrar esir edildi. Ağır şartlarda çalıştırılan bu esirler, gıdasızlık ve işkence yüzünden vefat ettiler.28

Yunanlılar Manisa'yı terk ederken, daha evvel hazırlanmış olduğu anlaşılan plân gereğince, Yunan Merkez Komutanı Yagorci ile Kurmay başkanının emir ve idaresi altında olmak üzere hareketle yangın, göğüsleri kırmızı işaretli ve başları siyah kalpaklı yangın postaları tarafından başlatıldı.

Şehir ateşe verilmeden 3 gün evvel Rum ve Ermeniler göç etmeye başlamış, hatta Musevilerin bile son gün göç etmelerine izin verildiği halde, Müslüman halkın şehri terk etmelerine engel olunmuştur. Yangın 6 Eylül 1922 akşamı ilk olarak kışlada çıkmış sonra çarşıya benzin dökülüp bombalar atılarak yakılmaya başlamış ve bu esnada hemen yangını söndürmeye gelen halka Yunan askerleri tarafından ateş açılarak halkın bir kısmı katledilmiştir. Yangın az zamanda birçok yerlerden çıktığı için halk elbise ve eşyalarından hiçbir şey kurtaramamıştır.29

Kadın, erkek, çoluk, çocuk yarı çıplak ve perişan bir halde dağlara, ovalara dağılan biçareler yollarda Yunan çeteleri tarafından soyulduktan sonra birçoğu da katledilmiştir. Bununla beraber çok sayıda kadın, ihtiyar ve çocuk şehirden dışarı çıkamadıkları için alevler içinde yanarak yok olmuşlardır. Gerek yangından evvel soygun yapılırken, gerek yangın esnasında Müslüman halk dağılırken çok feci olaylar meydana gelmiştir.30

Tire kasabasında 18, Ödemiş'te 60, Akhisar, Kırkağaç, Soma kasabalarında ve Gördes'te 83 İslâm köyünü ve 800 evi, ayrıca Kayacık bu cağını kamilen yakmışlardır. Binlerce halk evsiz kalmıştır. Bu faciadan kurtulabilen halk da malları gibi canlarından da emin olmadıklarından dağlara ve ormanlara sığınmışlardır.31

Ödemiş'i işgale gelen Yunan askerlerine mahalli kuvvetlerin karşılık vermesi üzerine, takviye alan Yunan birlikleri civardaki birçok köyü ve kaza merkezindeki çok sayıda evi ateşe verdiler. Ele geçirdikleri Müslümanları şehit edip, mallarını yağmaladılar. Bunun üzerine halkın bir kısmı göç etmeye başladı.32 Ödemiş ve Tire dışında yine birçok işgal altındaki bölgelerde gerek Yunan

askerlerinin, gerekse bundan cesaret alan yerli Rumların devleti hor görme, millete hakaret, ırza, mala tecavüz ve taşkınlıkları hat safhaya ulaşıyordu.33

Yunan mezalimi günden güne artmış, 3 Mart 1920'de Bozdağ tarafından taarruza geçmiş olan Yunan işgal kuvvetleri, Ödemiş'e bağlı 5-6 köyü yakmışlar, tamamı Türk olan halkın yoğun top ateşi altında canını zor kurtarmış ve Salihli taraflarına göç etmiştir.34 Yunanlılar, Bozdağ civarındaki köylerden kaçamayan erkekleri katletmiş, kadınların da bir kısmının ırzına geçerek öldürmüşlerdir.

Gördes

Gördes ilçesi Kuvâ-yı Milliye'nin yatağı olduğu iddiasıyla, ilçenin yakılmasına memur edilen Yunan askerî kıtaları tarafından top ateşine tutularak tamamen yakılmıştır. Yangın sırasında şehirden çıkamayan birçok yaşlı, kadın ve çocukların da yandığı görülmüştür.

Geri çekilme anında Yunanlılar tarafından yakılan Gördes ilçesinde yalnız 27 ev ile ilçe dışında bulunan jandarma binası ve halka ait olan bağlarda birkaç ufak kulenin yangından kurtulduğu görülmüştür. Halkın yağma edilen eşyası dışında kalanlarının ve hükümet dairelerindeki tekmil ve mefruşatın yangında kül olduğu tespit edilmiştir.

Bu felâketten sonra Demirci'ye 1500 muhacir sığınarak 500'ünün daha sonra geri döndüğü ve 1000 kadar nüfusun o tarihte köy olan Demirci'ye yerleştirildikleri Dahiliye Nezareti'nden Erkanı Harbiye'yi Umumiye Reisliği'ne bildirilmiştir.35

Gördes'te yapılan Yunan vahşet ve zulümleriyle ilgili olarak bir başka belge (Hakimiyeti Milliye Gazetesi) yukarıdaki olayları teyit ederek ayrıca şu bilgileri vermektedir:

Gördes kasabası kamilen yakılmış, 1500 evden ancak 27 ev kurtulabilmiştir. 10 cami ile bir medrese de yakılmıştır. Kasabadaki evlerin tüm eşyası Yunanlılar tarafından gasp edilmiştir. Akhisar civar köylerinde yaşayan Hıristiyanların arabalarıyla bu eşyalar götürülmüştür. Gördes kasabasıyla Kayacık köyünde 60 kadar kadın ve kızın namusuna tecavüz edilmiştir. Gördes kasabasıyla civar köylerde kadın ve erkek 23 kişi şehit ve 113 kişi de çeşitli yerlerinden yara almışlardır.36

Alaşehir

İlçe Yunanlılar tarafından baştan başa yakılmış, halkı kısmen öldürülmüş, kadınlara tecavüz edilmiş, yapılan zulüm ve tahribat tespit edilememiştir. Alaşehir'den itibaren Manisa, Salihli, Turgutlu ve bu bölgedeki köyler de yakılmış, vahşet, zulüm ve cinayetler aynı yöntemlerle yapılmıştır. Boz köy kamilen yanmış, köyün görkemli camii de bu arada tahrip edilmiştir. Köyde Kayapınarlı bir kişi kurşunla öldürülmüştür. Köye ait tekmil erzak ve hayvanlar zorla alınarak götürülmüştür.37

Bergama'yı işgal eden Yunanlılar, Müslümanları katlederek, ırzlarına tecavüz, mal ve paralarını gasp ettiler. Bu mezalim yüzünden 50 binden fazla Müslüman sefil bir halde mülteci durumuna düştü.38

Bandırma'nın işgalinin ardından, yerli Ermeni ve Rumlardan çok sayıda kişi Yunan kuvvetlerine asker olarak katılmış, bir kısmı da çeteler oluşturmuştu. Bu gelişme üzerine harekete geçen efeler, oluşturdukları kuvvetlerle kısa sürede bu çeteleri bertaraf etmişlerdir. Bandırma'da bulunan Yunan kuvvetleri işgal süresince halka zulmetmişler, olmadık hakaret ve saldırılarda bulunmuşlardır. Bedelinin ödeneceğine dair ilanat vermelerine rağmen, halkın ekinine, hayvanlarına el koyarak kendi gemilerine yüklemişlerdi. Bilhassa Ermeni çeteciler halktan ve askerimizden pusuya düşürdüklerini hunharca katletmişlerdi. Bu saldırılara karşı bölgede hareket halinde olan Bacak Hasan, Talaşmanlı Hurşit, Pıtır Hüseyin, Gönenli Hasan gibi namlı efeler Rum ve Ermeni çetelerine bölgeyi dar etmişlerdir.

Bandırma'da bulunan Yunan merkez kumandanı, Erdek ve Edremit diğer bazı kazaların mali işlerine müdahale ediyor, mal sandıklarından cebren para alıyordu. Buralardaki Düyûn-u Umumiye depolarında bulunan yağ ve zeytinlere el koyuyorlardı. İzmir'den gelen bir Yunan memuru, beraberindeki subayla birlikte Karesi livası defterlerini kontrol ediyordu.39

Yunanlıların Bandırma ve yörelerinde yapmış oldukları zulüm ve vahşet sonucu meydana gelen zarar ve ziyan şöyleydi:

Ölü sayısı : 890

Yaralı : 1219

Dayak ve işkence : 2228

Irza tecavüz : 113

Bekâret Giderme : 94

Yakılan ve Yıkılan Ev sayısı: 6134

Mağaza ve dükkân : 1357

Resmî Daire : 32

Dinî bina : 28

Mal ve Eşya Koşum hayvanı : 4819

Kasaplık hayvan : 13424

Mahsul : 116.232 Kilo

Zayiat Değeri Gayrimenkul : 54.688.055 Lira

Menkul : 45.312.045 Lira

Toplam : 100.000.000 Lira 40

Edremit ve yörelerinde Yunanlılar tarafından 26 kişi katledilmiş, 29 kişi de dayak ve işkenceye maruz kalmıştır. Yunan milis teşkilâtında askerî öğretmen olan Panayot adındaki Yunan, Edremit merkez ilçesini yakacağım diye çarşı ortasında naralar atarken tespit edilemeyen diğer bir kişi de elinde bulunan bir bombayı geri çekerken, İslâm halkından Terzi Sami'nin dükkânı içerisinde mevcut bulunan kalabalık üzerine atacağı sırada Belediye Çavuşu Abdurrahman adındaki gözüpek bir delikanlı bombayı elinden alarak atmasına engel olmuştur. Biri kasabayı yakmak, diğeri elindeki bombayı kalabalık halk üzerine atmak üzereyken kasabanın etrafında toplanan Türk Millî Kuvvetlerinin anî taarruz ve hücumu üzerine Yunan katilleri bu emellerine erişememişlerdir.41

Sındırgı ilçe Kaymakamı Şakir Bey ile bölge eşrafından 38 kişi ve halktan da 300 kişilik bir kafile korumasız olarak, Yunan komutanlığınca Akhisar'a gönderilmiş ve orada her biri ayrı ayrı tutuklanmıştır. 28 gün kadar tutuklu kaldıktan sonra Kaymakam Şakir Bey'e bir suç isnat ettiremedikleri için "bir yanlışlık olmuş" denilerek Şakir Bey'i serbest bırakmışlardır.42

Milletlerarası Araştırma Komisyonu'nun Paris Barış Konferansı'na Sunduğu Rapor 43

Yunanistan Batı Anadolu'daki vahşet ve zulümleri Avrupa kamuoyu tarafından öğrenilmeye başlanmıştı. Bu gelişme Venizelos'u rahatsız ediyordu. Çünkü o sıralarda Paris'te devam eden sulh görüşmelerinde Yunanistan zor durumda kalabilirdi. Onun için Venizelos Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki vahşetine ilişkin bütün haber, iddia ve eleştirileri asılsızlıkla suçlayarak reddediyordu.

Fakat söz konusu vahşet saklanacak ya da gözardı edilebilecek boyutlardan çoktan çıkmıştı. Sadrazam Vekili Mustafa Sabri 15 Temmuz'da Yunanlıların mezalimde bulundukları yerlere bir tahkik komisyonunu gönderilmesi için telgrafla ricada bulundu.44 Mustafa Sabri'nin bu talebi İtalya'nın da ısrarı sonucu Paris Konferansı'ndaki Yüksek Konsey'in 18 Temmuz tarihli toplantısında ele alındı. Toplantı sonucunda tahkik komisyonunun kurulması kararlaştırıldı. Komisyonda İngiliz, Fransız, Amerikan ve İtalyan temsilcileri bulunacaktı. Yunanlılara ve Türklere gözlemci gönderme izni verilmiş olmasına rağmen bu kişilerin heyetin asıl toplantılarında bulunmalarına izin verilmedi. Amaç, tanıkların korkmadan ifade verebilmelerini sağlamaktı. Bunun yerine heyete, bütün gerekli verilerin, yani muhtemelen tanıkların isimleri olmaksızın ifade tutanaklarının gözlemcilere teslim edilmesi talimatı verildi.45 Türkiye'den Yarbay Kadri, Yunanistan'dan da Albay A. Nazarakis, komisyonda gözlemci idiler.

İzmir faciasını araştırmakla görevli komisyon Amiral Bristol'un başkanlığında çalışmalarına başladı.46 Komisyon kısa zamanda Batı Anadolu'nun bir kısım şehir ve kasabalarını dolaştı. Cephe gerisinde zulme uğramış Türk köylüsü ile Yunanlıların elinden kaçmayı başarabilmiş Türk insanları ile konuşup şikayetlerini dinlediler. Yakıp yıkılan yerleri dolaşıp gözleriyle gördüler. Tecavüze uğrayan kadın ve kızlarla konuştular.47

Bütün bu incelemeler sonucunda hazırladıkları geniş kapsamlı raporu 13 Ekim'de 8 Kasım günü yüksek konseye sundular. Rapor sadece Yunanlıların yaptıklarını değil, öncelikle İzmir'e asker

gönderilmesi kararını itham eden son derece sert bir belgeydi. 12 Ağustos ve 6 Ekim 1919 tarihleri arasında yapılan tahkikata göre, her maddesi önemli olan bu raporun bazı maddeleri şunlardır:

Madde 1: Mütarekeden beri, Aydın vilayetinde Hıristiyanların emniyeti tehdide maruz kalmamıştı… Yani Hıristiyanların katliama uğrama korkuları yerinde değildi.

Madde 2: Aydın ve bilhassa İzmir illerindeki emniyet şartları, İzmir tabyalarının mütareke şartlarının 7 numaralı maddesine göre işgalini gerektirmiyordu. Vilâyet içerilerindeki durum da, müttefik birliklerin İzmir'e çıkarma yapmasını icap ettirecek gibi değildi.

Madde 5: İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgali, barış konferansı tarafından emredilmişti. İşgal emirleri, bu konferansı temsil eden Amiral Calthorpe tarafından verilmişti. İzmir şehri, 5 Mayıs 1919'da Amerikan, İngiliz, Fransız, Yunan ve İtalyan Deniz Kuvvetlerinin himayesindeki, Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmişti.

Madde 8: Yunan komutanlığı Yunan kuvvetlerinin şehir içinde yürümesi sırasında asayişi muhafaza için önceden hiçbir tedbir almadı.

Madde 13: Subay ve askerleri ve vali ve idare amirlerini ihtiva eden grup, Konak meydanından, hapsedildikleri Patriz gemisine götürüldükleri yol üzerinde, kendilerini takip eden kalabalık ve hatta kendilerine refakat eden askerler tarafından kaba muameleye maruz bırakılmışlardır. Bütün bu tuttuklarının malları ve paralan çalınmıştır. Hepsi "Yaşa Venizelos" diye bağırmak ve elleri havada yürümek mecburiyetinde bırakılarak, bazıları katledilmiştir.

Madde 14: 15 Mayıs ve takip eden günlerde Yunan birlikleri, aralarında muayyen miktarda 14 yaşında ufak çocukların da bulunduğu 2500 şahsı keyfi olarak tevkif ettiler. Hatta bazı mekteplerin idareci ve talebeleri de Patris gemisinde hapsedildiler. Bu mevkufların büyük bir kısmı fena muamele görmüşler, eşyaları yağma edilmiş ve günlerce kabul edilemeyecek hijyen şartları altında mevkuf tutulmuşlardır.

Madde 15: 15 ve 16 Mayıs günleri, şehirde Türk halkına ve evlerine karşı şiddet ve yağma hareketlerine girişilmiştir. Fesler Türklerin başlarında çekip alınmış ve kendileri bu şapka ile sokağa çıkma cesaretini artık gösteremez olmuşlardır. Birçok kadınlara tecavüz edilmiş ve cinayetler işlenmiştir. Bu şiddet hareketleri ve yağmalar çoğunlukla şehrin Yunan ahalisi tarafından yapılmış fakat askerlerin de bu hareketlere karıştığı ve askerî makamların da bu hareketleri önleyici tesirli tedbirleri geç olarak aldığı tespit edilmiştir.

Madde 16: İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği güne ait ölü ve yaralı sayıları, Yunanlılar ve Türkler tarafından değişik miktarlarda tahmin edilmiştir.

Bu miktar yaklaşık olarak aşağıdaki şekildedir.

Yunanlılar: Asker, 2 ölü ve 6 yaralı sivil, 20 ölü, 20 boğulma vakası, 60 yaralı, Türkler: 300-400 arasında zayiat (yaralı veya ölü).

43 Yunanlı, 13 Türk, 12 Ermeni ve bir Yahudi bulunmaktaydı.

Madde 32: Yunan kıtaları Aydın civarında silâhlı keşiflerde bulunmuşlar ve bu keşiflerin sonunda birkaç köy yakılmıştır. Ayın 27'sinde bu keşif kollarından biri çeteler tarafından geri püskürtülmüş ve Aydın içine kadar kovalanmıştır. Yunan kumandanının ve şahitlerin ifadesine göre, geri çekilmekte olan Yunan kıtalarının demir yolunun güneyinde bulunan Türk mahallesinden geçişleri esnasında Türk halkı tarafından üzerlerine ateş edilmiştir. 29 sabahı Türk mahallesinde patlak veren yangınlardan birkaçı bu muharebe esnasında meydana gelmiştir.

Alevler içinde kalan mahalleden kaçmaya çalışan kadın, erkek, çocuk Türklerin büyük bir kısmı mahalleyi şehrin kuzey kısmına bağlayan bütün yollan tutan Yunan askerleri tarafından sebepsiz olarak öldürülmüşlerdir. Şüphesiz ki, Yunan Kumandanlığı ve askerleri bütün soğukkanlılıklarını kaybetmişlerdi. Yunanlılar 29'u 30'a bağlayan gece birçok cinayetler ve suikastler işledikten sonra şehri terk etmişlerdir.

Madde 35: 29 Haziran ile 4 Temmuz arasında meydana gelen yangınlar, 8.000 Yunanlı ile birlikte nüfusu 20.000 olan Aydın şehrinin 2/3'ünü tahrip etmiştir. Yanmamış olan evler ise yağma edilmişlerdir.

Madde 42: 17 Haziran'da Bergama'nın tahliyesinden sonra Menemen'de toplanan Yunan kıtaları ciddi bir sebep olmaksızın müdahale edilecek durumda olmayan Türklerin katliamına girişmişlerdir. Belediye makamlarının bildirdiğine göre 1000'den fazla Türk öldürülmüştür. 48

Tahkikat Komisyonu üyeleri:

Amiral Bristol General Bunoust

ABD Delegesi Fransız Delegesi

General Hare General Dall'oho

İngiliz Delegesi İtalyan Delegesi

Yunan mezalimini gayet açık bir şekilde anlatan bu raporu hazırlayan İngiliz, Fransız ve Amerikan yetkileri, aslında Yunanistan'a işgal izni veren, Lloyd George, Clemenceau ve Wilson'un yani kendi başkanlarının suça ortaklıklarını da ortaya çıkarmışlardır. Çünkü bu başkanların Yunanistan'a işgal izni vermelerinin asıl nedeni, kamuoylarına duydurdukları gibi, Batı Anadolu'daki Rumların katledilme tehlikesi değil, burasını Türklerden temizlemek ve İtalyan işgaline fırsat vermemekti.

Milli Ordunun Zaferleri ve Kaçan Yunanlıların Vahşeti

İzmir'de başlayıp gittikçe yayılan Yunan vahşet ve zulmü ikinci yılına yaklaşırken ilk günkü şiddetini hâlâ devam ettiriyordu. Fakat bu süre içerisinde başlangıçta Kuvâ-yı Milliye adı altındaki

bölgesel direniş güçleri de gelişerek düzenli ve milli bir ordu halini alıyor Türk mukavemetini kuvvetlendiriyordu.

Nitekim 9-10 Ocak 1921 tarihinde Birinci İnönü Muharebesi'ni kazanarak kendini ispatlayan bu ordu Türk halkının kendine olan güvenini arttırdığı gibi Mustafa Kemal tarafından Ankara'da kurulmuş olan hükümetin prestijini de arttırmıştı.

Yunanlılar açısından değerlendirildiğinde beklenilmeyen bir hezimet denilebilecek bu muharebenin hemen ardından 26 Mart'ta başlayan Yunan taarruzu bu kez Ankara ile birlikte tüm yurda daha büyük moral kazandıran 31 Mart-1 Nisan 1921 tarihli İkinci İnönü Zaferi'yle neticelenmişti. Bu ikinci hezimetten sonra Yunan askerleri geri çekilmeye başlamıştı. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa 1 Nisan'da Ankara'ya çektiği telgrafın sonunda, "Düşman binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir" diyordu.49

İkinci İnönü Muharebesi'nden sonra geri çekilen Yunan kuvvetleri daha sonra ileri harekata geçerek, 13 Temmuz'da Afyon-Karahisar 17 Temmuz'da Kütahya, 19 Temmuz'da Eskişehir'i almışlar ve Türk ordusunun taktik gereği geri çekilmesi sonucu Sakarya nehrine kadar gelmişlerdi.

Fevzi Paşa Yunan ilerleyişi hakkında, "Düşmanın Anadolu içlerine uzanmak isteyen kolları mezarlarına yaklaşıyor; bu yeni sefer düşmanın ölüm yolculuğudur" diyordu.50

Yunan kuvvetleri "Megali Idea" düşlerine uyarak soykırım amacını gerçekleştirebilmek için Sivrihisar, Haymana ve Polatlı yörelerine kadar ilerlediler. Ancak, 13 Eylül 1921 günü Sakarya Savaşı'nı hiç ummadıkları bir sonuçla kaybedip çekilmeye başladıkları andan itibaren de soykırım rüyasından uyandılar. Bilhassa 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruzla beraber panik halinde çekilmeleri esnasında bu sefer mağlubiyetin vermiş olduğu kin ve korkunun dehşet ve etkisi altında geçmiş oldukları her yeri yakıp yıktılar. Önlerine çıkan her Türk insanına akıla gelmeyecek ve hayal edilemeyecek şekilde vahşet, cinayet, işkence ve zulüm yaparak ileri harekât anında yaptıklarının daha da vahşicesini yaptılar.

Yunanlılara son darbe 30 Ağustos 1922'de Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nde vurularak ordularının önemli bir kısmı imha edilmiştir. Canını kurtarabilen Yunan askerleri ise bütün teçhizatını cephede bırakarak panik halinde kaçmaya başlamışlardı. Ne var ki cephedeki hezimetin acısını cephe gerisindeki savunmasız Türk halkından çıkaran Yunanlılar kaçarken, yolları üstündeki tüm köy, kasaba ve şehirleri taş üstünde taş, baş üstünde baş kalmayacak biçimde yakmış, yıkmış, harabeye çevirmiştir. 4500 haneli Alaşehir'de 4 Eylül'de, 15 ayrı yerde aynı anda yangın çıkararak ilçeyi tamamen yakmışlardır.

Batı Anadolu'dan ümidini kesen Yunan askerleri ve bu askerlerin bütün vahşiliğine iştirak eden yerli Rumlar, canlarını kurtarmak için liman şehirlerine kaçıyorlardı. Ne var ki tahliye ettikleri bütün Türk topraklarını ve buralardaki Türk ahalisini de çeşitli şekillerde imha ediyorlardı. Üstelik bu imha faaliyetleri rastgele değil, işgal ederken yaptıkları gibi planlı bir şekilde komutanların emriyle uygulanıyordu.

Gerçekten Yunan askerleri generalin sözlerini boşa çıkarmamış unutmadığımız, unutamayacağımız bir vahşet sergilemişlerdir. Özellikle adına “Tahrip Taburları” denilen özel birlikler aldıkları emir doğrultusunda bu planlı vahşetin uygulayıcısı olmuşlardır. Ayrıca yerli Rumların oluşturduğu ve içinde Ermenilerin de bulunduğu çeteler de birer tahrip taburu gibi çalışmışlardır.

Bu şekilde yüzlerce yerleşim yerini yakıp yıkıp harabeye çevirerek, binlerce insanın canına kıyarak denize doğru kaçan Yunan askerleri ve yerli Rumlar birbirlerini çiğneyerek gemilere binmeye çalışmışlardır. 15 Mayıs 1919’da Megali Idea hayaliyle gemilerden inen askerler ve onları coşkuyla karşılayan yerli Rumlar şimdi o gemilere binmek için birbirleriyle mücadele ediyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Eylül 1922’de ilk hedef olarak Akdeniz’i gösteren ünlü emrini vermesi üzerine, Türk Silahlı Kuvvetleri batıya doğru kaçmakta olan Yunanlıların peşini bir an olsun bırakmadı. Yunan birlikleri kaçarken, rastladıkları Müslüman köylerini yakıp yıkıyorlardı. Yüzlerce yıl rahat ve huzur içinde yanyana kardeşçe yaşadıktan sonra, Yunan ordusunun gelişi ile canavarlaşarak, bu ordu ile işbirliği yapan, silahsız Türk halkının boğazına sarılan, binlerce masumu insafsızca katleden, fakat bozguna uğradıkları bu günlerde yaptıklarının hesabını veremeyecekleri için kaçmakta olan Yunan ordusu ile birlikte yerli Rumlar da denize koşuyordu.51

Geri çekiliş sırasında birçok yeri ateşe veren ve halkının çoğunu “camilere ve evlere doldurarak” yakıp kül eden Yunanlılar, çok sayıda silah, cephane, araç-gereç bırakarak, binlerce gencini Anadolu topraklarına gömerek, birçoğunun da esirliğe terk ederek maceralarını sona erdirdiler. 1918’den 1922’ye kadar süren süre içerisinde Yunan milleti hayal peşinde koşan kişilerin yönetimi altında çok şey kaybetti, katil ve kanlı bir millet olduğunun bir defa daha kaydedilmesi oldu.52

Sonuçta adalet dağıtmak için Batı Anadolu’ya gediklerini söyleyen Yunanlılar, daha işgalin başladığı gün İzmir’i kana buladılar. İzmir ve art bölgesindeki Türk halkı yaklaşık 40 ay ızdırap içinde yaşadı. Bu ızdırap, Yunan ordusunun Anadolu içlerine yürümeye karar verdiği dönemlerde daha da arttı. Oysa aynı dönemde, bölgedeki Rum ve Ermenilerin büyük bir kısmı işgalcilerle bütünleşerek Yunan ordusuna maddi ve manevi her türlü yardımı yapıyordu. Ancak Yunan ordusunun bütün çabaları, Ankara’da alevlenen milli uyanışı söndüremedi.

Sonuç

Yunanlıların asıl amacı, bir hayal ürünü olan “Megali Idea” hedeflerine ulaşmaktı. Bunun için Anadolu’nun Ege kıyılarını ele geçirerek hem bölgenin emniyeti ve hem de soy kırımı girişimleriyle Türk halkının imhası ve kalanların da Doğu Anadolu’ya sürülmesiyle orta Anadolu’ya kadar uzanan Türk topraklarını ele geçirerek vatanın bu bölümünde Yunan egemenliğini sürdürmekti.

Bu hayali emellerini gerçekleştirmek için yalnız istilâlarla yetinmeyip tek vücut olan Türk halkını da etnik gruplara ayırarak, vatanı içerden de parçalamaktı. Bu düşünceyle aynı bayrak altında, aynı gaye uğruna vatanın bölünmez bütünlüğü için canını feda etmekten kaçınmayan Anadolu halkı arasında bir ayrıcalık yaratarak Türk halkını parçalayıp, zayıflatmak gibi politik eylemlere de başvurmuşlardır.

Yunanlılar ileri harekâta başladıkları tarihten itibaren işgal ettikleri tüm sancak ve kazalarda konferans kararlarına ve taahhüd ettikleri şartlara kesinlikle uymamışlardır. Gittikleri her yerde yerleşmek, her türlü zorluğu çıkararak Osmanlı jandarmasının çalışmalarına hiçbir şekilde muvafakat etmemişlerdir. Hükümet konaklarını işgal ve Yunan bayrağı çekerek memurları başka yerlere nakle mecbur etmişlerdir. Hatıra gelmeyen bin türlü oyuna zorlayarak Türkleri ticaretten men' ile iktisadi hayatı yalnız Rumlara bırakmışlardır. Hayatı ihtiyaç maddelerine narh koymak suretiyle köylünün elindeki bir tutam tereyağıyla yirmi yumurtasını cebren almışlardır. Türk köylerine silahlı müfrezeler göndererek Yunan idaresini istediklerine dair cebren senet imzalatmışlardır. Kuvâ-yı Milliye'ye mensubiyetleri töhmetiyle hemen her Türkü tevkif, darb, nefy ve en nihayet katletmişlerdir. Girdikleri yerden kesinlikle çıkmayacaklarını, çünkü Avrupalıların yardımıyla değil kendi kuvvetleriyle geldiklerini söyleyerek, Türkleri korkutma maksadıyla propagandalar yaptırmışlardır. Osmanlı'nın bayrağını Türkün dînini, milletini alenen tahkîr etmişlerdir. Müslümanların namuslarına cebren girerek babasının gözleri önünde evlâdının ırzına, namusuna tecâvüz etmişlerdir. Türke ve Müslümana ait her ne varsa imha etmişlerdir.53

Bu işgaller ve zulümler sırasında kurtulabilen halk, kendilerini daha emniyetli yerlere atmaya çalışıyorlardı. Hatta bazı yerlerde daha Yunanlılar işgal etmeden köyleri boşaltmak mecburiyetinde kalıyorlardı. İşgal ettikten sonra Yunan zulmüne tahammül edemeyen Müslüman halkın büyük bir çoğunluğu çareyi kaçmakta buluyordu. Yunanlıların da zaten amaçları buydu. Çünkü bu sayede bölgede Türk nüfus azalacak yerine Rum göçmenleri iskan edilecekti.

Yunan Başbakanı Venizelos, işgal kuvvetlerini süratle arttırırken,bir taraftan da yerli Rumların yardımını sağlamak amacında idi. Çünkü Balkan Harbi'nden sonraki gerginlik sırasında ve Birinci Dünya Harbi içinde Batı Anadolu'dan Yunanistan'a göç etmiş olan Rumları tekrar Anadolu'ya yerleştirmek için de acele ediyordu. Böylece üç yüz bin civarında Rum Anadolu'ya gönderilerek Batı Anadolu'yu Yunanlaştırmak siyaseti güdülüyordu.

Yunanlılar üç sene kadar kaldıkları Batı Anadolu ve Trakya'da şu andaki değeriyle trilyona varan maddi zararda bulundular. Lozan Antlaşması'yla tek bir kuruş bile tazminat ödemediler. Yaptıkları maddi zararın tazminatı olarak, küçük bir kasaba olan Karaağaç'ı bize bıraktılar. Mukaddesatımıza ve ırzımıza yaptıkları tecavüzler ve zulümler, her zaman içimizde kanayan bir yara olarak kalacaktır.

O zamanlar öyle vahşi olan Yunanlılar acaba şimdi farklı mıdırlar? 1930'lu yıllarda başlayan Türk-Yunan barışı sahte dostluklardan başka bir şey kazandırmamıştır. Sözde barışın bozulmaması için Yunan zulmünü anlatan kitaplar "yasak" konumuna gelmiştir. İşgal yıllarında yaptıkları zulmü 1960'lı yıllarda Kıbrıs'ta yaptılar. Batı Trakya'daki soydaşlarımıza akla gelmedik baskılar uyguladılar.

Ayrıca Türkiye'nin tehdit unsuru olan PKK terör örgütüne yaptığı destek ve yardımlarla, teröristlerin yaptıkları zulümler, Yunan zulmünün devamı nitelindedir. Yunan, kendi yapamadığı zulmü, maşa olarak kullandığı PKK'ya yaptırmıştır.

Görülüyor ki, Yunanlılar ellerine her ne zaman fırsat geçerse geçsin, Müslüman-Türke zulüm yapmaktadırlar. Ellerine geçirecekleri ilk fırsatta düşüncelerini tatbik etmede asla tereddüt etmeyeceklerdir. Onun için Türk insanı olarak her zaman uyanık olmalı dostumuza düşmanımızı iyi tanımalıyız.

Herşeyden evvel, bütün dünya bilmelidir ki Anadolu toprağı baştan sona kadar Türktür. Binlerce seneden beri Türkün öz vatanı, Türkün öz yurdudur. Düşmanlarımız hiçbir haklı gerekçeye dayanmadan Anadolu'ya saldırırken Anadolu'nun bazı yerlerinin "tarih-i Yunaniliğinden" bahsederek dünya kamuoyunu aldatmaya çalışıyorlardı. Nitekim bir taraftan sözde eski Yunan toprağı olduğunu ileriye sürerek İzmir'e taarruz ve tecavüz ederlerken, bir taraftan Batum'dan İnebolu'ya kadar uzanan Akdeniz bölgesini de vaktiyle mevcud bulunan Pontus Krallığı adına izafetle ve Pontus adı altında kendilerine mal etmek istiyorlardı.

11 Şubat 2001 tarihli gazetelerde ABD'deki Rum lobisinin Kıbrıs'ı birleştirme hedefine ulaşmak üzere ABD'nin yeni başkanı George Bush'u devreye sokma hazırlığına girdiğini gösteren haberler yer almıştır. Bu konuda hazırlanan bir mektup, Bush'a verilmek üzere imzaya açılmış ve 45 Yunan milletvekili mektubu şimdiden imzalamıştır.

Türk ve Türkiye düşmanlığını her fırsatta dile getiren Yunanistan, yine her zamanki gibi tarihi gerçekleri saptırarak Türkiye aleyhine yeni bir karar aldı. Karara göre, 14 Eylül, Türkiye'nin Anadolu'daki Yunanlılara uyguladığı soykırımı anma günü ilan edildi.

Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile varılan karar gereğince, 14 Eylül'de Yunanistan resmi daire ve okullarında Türkiye'nin Anadolu'da, Yunanlılara uyguladığı soykırımı anma ve matem günü olarak kutlanacak. Karar Cumhurbaşkanlığı'nın onayından çıkarak İçişleri Bakanlığı'na gönderildi. Kararın bu yıldan itibaren yürürlüğe girmesi bekleniyor.

İçişleri Bakan Yardımcısı Liapis Cunis, 14 Eylüllerde her ilin bayraklarla donatılacağını, tüm resmi dairelerin ışıklandırılacağını, ayrıca tüm Yunan okullarında öğrencilere soykırım ile ilgili geniş bilgiler verileceğini belirtti.

Yunanlıların Kurtuluş Savaşımız Dönemi'nde işgal ettikleri, özellikle Batı Anadolu bölgesinde işledikleri, savaş şartları ile hiç mi hiç ilgisi olmayan ve iki yıldan fazla sürdürdükleri insanlık dışı zulüm ve işkencelerle katliamlar konusunda, kendilerine savunma hakkı kazandırabilecek tek noktacık bile yoktur. Bu, artık onların o dönemdeki müttefiklerince de kesin gerçekler olarak kabul görmektedir.

Buna rağmen aradan geçen yaklaşık yüz yıllık bir zaman sonrasında Yunanistan'ın, bütün olayları tersine çevirerek Türklerin kendilerini soykırıma uğrattıklarını ortaya atmaları, teessüflerle karşılanacak bir siyasi skandaldır. Bu durum karşısında akla düşen soru şu olsa gerektir:

Yunanistan, Türk-Yunan dostluğu konusunda gerçekten samimi midir?

Türk kamuoyu bu sorunun kesin ve doğru cevabını bekleyecektir. Umalım ki bu bekleyiş boşuna olmasın.54

Aydın ve Yöresinde Yunanlılar Tarafından Yapılan Vahşet ve Zayiat. (İşgal anında olup çekilmedeki zayiat bu rakamlara dahil değildir.)

İnsan

Ölü : 415

Yaralı : 22

Dayak ve işkence : 112

Beraber Götürdükleri : 42

Irza Tecavüz : 90

Bekâret Giderme : 14

Çocuk Düşürme : 13

Yakılan Binalar

Ev : 28321

Mağaza ve Dükkân : 6965

Resmî Bina : 140

Dinî Bina : 91

Mal ve Eşya

Koşum Hayvanı : 9146

Kesim Hayvanı : 18465

Ürün : 125613 Ton

Zayiat Değeri Gayri menkul : 281.970.000 Osmanlı Lirası

Mal ve Eşya : 67.045.061 Osmanlı Lirası

Toplam : 349.015.061 Osmanlı Lirası55

1 Talat Yalazan, Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi, II, Genel Kurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1994, 190.

2 Paul C. Helmreich, Sevr Entrikaları, Sabah Yay., (Çev. Şerif Erol), İstanbul 1996, 63.

3 İbid.

4 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü) TTK. Ankara, 1971, 61.

5 Tansel, a.g.e., s. 164.

6 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, IV, Ankara 1974, 192.

7 Tansel, 204.

8 Tansel, 255.

9 Bu Konuda Geniş Bilgi İçin bak. Metin Ayışığı "30 Ağustos Zaferi ve İstanbul'daki Yankıları", Tarih ve Toplum, Eylül 1992, sayı: 105.

10 Hakimiyet-i Milliye, 2 Mart 1921, s. 140.

11 "Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II," Başbakanlık Devler Arşivleri Gen. Müd., Osmanlı Arşivi Daire Başk., Yay., Ankara 1996, 263.

12 Hakimiyet-i Milliye, 10 Nisan 1921, s. 160.

13 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ocak 1992, Sayı. 93, Belge No: 2372 s. 46. Bu olaylardan bazıları için bk. Talat Yalazan, Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi, I, Genel Kurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1994, Belge no: 10.

14 Talat Yalazan, II, 163.

15 Talat Yalazan, I, 37.

16 Yalazan, II, 161.

17 Yalazan, II, 163.

18 Yalazan, II, 163.

19 "Arşiv Belgelerine Göre…", 65.

20 BOA. DH. KMS., D. 52-3, nr. 10.

21 Yalazan, II, 164.

22 Yalazan, II, 164.

23 Yalazan, II, 164.

24 Yalazan, II, 164.

25 Yalazan, II, 153.

26 Yalazan, I, 57-58.

27 Mısıroğlu, Kadir, Yunan Mezalimi, Türkün Siyah Kitabı, Sebil Yayınları, İstanbul 1969, 130.

28 "Arşiv Belgelerine Göre… ", 89-90.

29 Yalazan, II, 152.

30 Yalazan, II, 152.

31 Yalazan, II, 153.

32 "Arşiv Belgelerine Göre… ", 37.

33 Metin Ayışığı, "Milli Mücadelede Manisa", Manisa Dergisi, Yıl: 1994, Sayı: 7 s. 12.

34 Ayışığı, aynı makale, s. 10.

35 Yalazan, 140.

36 Yalazan, 140.

37 Yalazan, 140.

38 "Arşiv Belgelerine Göre… ", 38.

39 M. V. Mazbataları, nr. 545 4 Kasım 1920.

40 Yalazan, II, 97.

41 Yalazan, II, 122.

42 Yalazan, II, 127.

43 Türk İstiklâl Harbi, II. Cilt, 2 nci Kısım, Genel Kurmay ATASE Yay., Ankara 1999, s. 477-488, Ek: 13.

44 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, T. T. K. Yay., Ankara 1989, 51.

45 Paul C. Helmreich, 126.

46 27 Ağustos 1919 tarihli yazı. DH-KMS, D. 54-3, nr. 34.

47 Yalazan, I, 42.

48 Yalazan, I, 50.

49 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, IV, Ankara 1974, 82.

50 Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, 157.

51 Ayışığı, aynı makale, s. 13.

52 Selahattin Tansel, aynı eser, c. IV, s. 196.

53 "Arşiv Belgelerine Göre… ", 111.

54 Mustafa Tayla, Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara 2001, 23.

55 Yalazan, 170.

I. Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları-1920.

II. Gazeteler

Hakimiyet-i Milliye, 10 Nisan 1921.

III. Eser ve Makaleler

"Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi II," Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd., Osmanlı Arşivi Daire Başk., Yay., Ankara 1996.

Ayışığı, Metin "30 Ağustos Zaferi ve İstanbul'daki Yankıları", Tarih ve Toplum, Eylül 1992, sayı: 105.

Ayışığı, Metin "Milli Mücadelede Manisa", Manisa Dergisi, Yıl: 1994, Sayı: 1.

Helmreich, Paul C. Sevr Entrikaları, Sabah Yay., (Çev. Şerif Erol), İstanbul 1996.

Jaeschke, Gotthard Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü) TTK. Ankara, 1971.

Jaeschke, Gotthard Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, T. T. K. Yay., Ankara 1989.

Mısıroğlu, Kadir, Yunan Mezalimi, Türkün Siyah Kitabı, Sebil Yayınları, İstanbul 1969.

Tansel, Selahattin Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, IV, Ankara 1974.

Yalazan, Talat Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi, I, II, Genel Kurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1994.

Türk İstiklâl Harbi, II. Cilt, 2 nci Kısım, Genel Kurmay ATASE Yay., Ankara 1999.

Yunan Mezaliminin Uluslararası Alanda Tescili / Selçuk Ural [s.790-800]

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın 1918 yılına gelindiğinde Bağlaşık Devletlerin aleyhine sonuçlanacağı ortaya çıkmaya başladı. Osmanlı Hükümeti, müttefiklerinin teker teker savaş sahnesinden çekilmesinin yanı sıra, Irak ve Suriye Cephelerinde alınan yenilgiler üzerine, 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri adına İngiltere ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı.

Böylece İtilaf Devletleri Osmanlı Devletini paylaşmak için aralarında yaptıkları gizli antlaşmaları uygulama imkanına kavuştular. Osmanlı Devleti'nden pay almanın hesaplarını yapan devletlerden birisi de Yunanistan'dı. Yunan politikasının ne olduğu ve neyi hedeflediğine geçmeden önce İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarına kısaca değinmekte fayda vardır:

İngiltere: Mütarekenin imzalandığı tarihte Muhafazakar ve Liberal Partilerin koalisyonundan oluşan Llyod George hükümeti mağlup devletlere karşı sert ve uzlaşmaz bir politika uygulanması taraftarıydı.1 İngiltere'nin Osmanlı politikasını şu esaslar üzerine bina ettirtiğini söyleyebiliriz:

I. Denizyollarının kontrolünü elde tutmak prensibinin uzantısı olarak boğazların ele geçirilmesine büyük önem veriyordu.

2. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri teşkilatlarını elinden geldiğince zayıflatmak ve kendi isteklerine boyun eğecek hale getirmek.

Savaşın ilk yıllarında Çanakkale ve Irak Cephelerinde aldığı yenilgiler sebebiyle büyük bir düşmanlıkta söz konusu idi. Bu sebeple bağımsız tek İslam devleti olan Osmanlı'nın bütün imkanlar kullanılarak ezilmesi ve bu şekilde diğer İslam topluluklarına gözdağı verilmesi İngiliz dış işlerinin öncelikli hedefleri arasındaydı.

Fransa: Dış politikasında önceliği doğu sınırlarının güvenliğini veren Fransa, bu doğrultuda yeni dönemde Almanya'nın etkisizleştirilmesine büyük önem veriyordu. Osmanlı Devletine gelince; ilke olarak Anadolu'nun parçalanmasına karşı olmasına2 rağmen, bunun kaçınılmaz olması durumunda Doğu Akdeniz'de Suriye ve Lübnan'ı, Anadolu'da da Çukurova bölgesinin kendisine bırakılmasını istiyordu.3

İtalya: Bilindiği üzere İtalya, I. Dünya Savaşı'na Anadolu'dan kendine toprak bırakılması şartıyla İtilaf Devletleri safında girdi. Londra Sözleşmesi ve St. Jean de Maurienne Anlaşmaları ile Batı Anadolu'dan hatırı sayılır yerleri ele geçirmeyi planlıyordu. Ayrıca, Akdeniz'de rekabet halinde olduğu Fransa'ya Anadolu'dan toprak verilmesi durumunda kendisine de Güney Anadolu'dan Antalya ve civarının bırakılmasını istiyordu.4

Amerika Birleşik Devletleri: İtilaf Devletleri içerisinde Osmanlı Devletine dönük net bir politikası olmayan ABD yönetimi deyim yerindeyse iki başlılık arz ediyordu. Başkan Wilson, 8 Ocak'ta

Temsilciler Meclisi'nde yaptığı konuşmasıyla barışın milliyetler prensibine göre yapılması taraftarı olduğunu beyan ediyordu.5 Buna karşılık Cumhuriyetçilerin söz sahibi olduğu Dışişleri Bakanlığı ise Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından yana olup, kurulacak yeni devletin Orta Anadolu ile sınırlı kalmasını istiyordu.6

Yunanistan: İtilaf Devletleri içerisinde en zayıf ve savaşa en geç katılan devlet olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nden pay istemekte en cüretkâr devlet Yunanistan idi. Zira kurulduğu ilk günden itibaren bütün toprak kazanımlarını Türk devleti aleyhine elde etmiş olan Yunanistan, savaşa da yine aynı beklentiler sebebiyle girmişti.

Yunan başbakanı Venizelos'a göre Birinci Dünya Savaşı, Bizans İmparatorluğu'nun Yunanistan eliyle diriltilmesinin kapısını açacaktı. Şimdi galipler safında yer aldığına göre Yunan devletinin sınırlarını Anadolu'nun batı kıyılarına doğru uzatmayı, hatta Paşaeli/Trakya ve İstanbul'u bile ele geçirmeyi kendine hak olarak görmekteydi.7

Bu kadar farklı beklentilere sahip ve hatta bazı hususlarda birbirileriyle rekabet halinde olan İtilaf Devletlerinin tek ortak paydası mütarekeden faydalanarak Osmanlı Devleti'ni paylaşmaktı.

Bu ruh hali ve beklentiler içerisinde 18 Ocak 1919'da Paris'te görüşmeler başlatıldı. Adı her ne kadar barış konferansı ise de, toplantıların odak noktasında Anadolu'nun nasıl taksim edileceği ve hangi devlete ne kadar pay verileceği yatmaktaydı.8

Toplantılar, sadece İtilaf temsilcilerinin müzakerelerine sahne olmuyordu. Eline belge ve istatistik adını verdikleri kağıtlardan geçiren azınlık temsilcileri de birbirileriyle yarış edercesine Osmanlı Devleti'nden pay koparmak için mücadele etmekteydiler. Bu bakımdan Rumlar ve Ermeniler ön plana çıkan gruplardı. Rumlar, Yunan başbakanı Venizelos'un, Ermeniler de ABD ve İngiltere'nin sempati ve desteğini elde etmeye muvaffak oldular.

Venizelos, 3-4 Şubat l9l9'da Konferans Yüksek Konseyi'ne sunduğu resmi talebinde, Batı Anadolu'da yaşayan Rumları, Yunan halkı ile aynı kökten göstererek, bunların Türklere oranla gerek nüfus itibarıyla ve gerek ekonomik açıdan büyük üstünlüğe sahip olduğunu ileri sürdü. Buna karşın asırlardır sırf Hıristiyan olmalarından dolayı Türkler tarafından katledildiğini ve çeşitli zulümlere uğratıldığını iddia etti. Savaş sonrası Hıristiyanları Türk zulüm ve boyunduruğundan kurtarmak (!) için uygun bir fırsatın ele geçtiğini, bunun çok iyi değerlendirilmesi gerektiğini belirtti. Venizelos iddialarını Fener Patrikhanesi'nden temin ettiği sözümona doğru istatistiklerle de destekleyerek, İzmir ve çevresinin işgal edilmesini Konseyden istedi.9

Teklif, İtalyan temsilcisinin devletinin malum beklentileri sebebiyle itiraz etmesine karşın, Yüksek Konseyin diğer üyeleri tarafından olumlu karşılandı. Uzun incelemelerden sonra Mayıs başında tekrar Konsey gündemine taşınan teklif, Lloyd George'un da desteği sayesinde 6 Mayıs'ta kabul edildi.10

Yunan talebinin Konseyde kabul görmesinin sebebi, bunun haklılığı ve doğruluğundan ziyade, İtilaf Devletlerinin genel politikalarıyla uyumlu olmasıydı. Tabii İngiltere'nin, Yunanistan'a yeni dönemde biçtiği yeni rolün de bunda payı büyüktü.11

Konseyin İzmir'in işgaline karar vermesi Venizelos'a yıllardır hayalini kurduğu Büyük Yunanistan projesini uygulamaya koyma imkanını verecekti. İktidarı ele geçirdiği ilk günden itibaren dış politikasını buna göre şekillendiren Venizelos, bütün İtilaf ordularında yaşanan terhisin aksine, Yunan ordusunu bu amaca uygun olarak yeni birliklerle takviye ettirmekteydi.

Kısa sürede hazırlıkları tamamlanan Yunan birlikleri, 14 Mayıs'ta Müttefik kuvvetlerin İzmir istihkamlarını işgal etmesinin ardından, 15 Mayıs sabahı karaya çıkarak şehri işgal etti.

Sözde büyük kargaşanın yaşandığı İzmir'de, Konsey adına düzeni yeniden tesis etmek amacıyla karaya çıkartılan Yunan askerleri, aradan bir saat bile geçmeden yıllarca sürecek kan ve gözyaşının tohumlarını atmaya başladılar. Yunan askerleri ve Rum çeteleri, 17 Mayıs'a kadar aralıksız şekilde süren büyük bir Türk katliamı başlattılar. Maddi kayıplar bir kenara bırakılırsa, iki gün içinde öldürülen Türklerin sayısı 2000'nin üzerindeydi. Herhangi bir mukavemetin gösterilmediği dikkate alınırsa, bu rakam Yunanlıların kinini ve katliam hırsının ne boyutlarda olduğunu göstermeye yeterlidir.12

Yunan ordusunun katliamları İzmir şehri ile sınırlı kalmamış, işgal sahası genişledikçe Yunan vahşeti ve öldürülen Türklerin sayısı katlanarak artmıştır.13 İki ay içinde kuzeyde Ayvalık, güneyde Aydın şehrine kadar uzanan bölgede 150'den fazla köy kısmen ya da tamamen yakıldı, ahalisi de katledildi.14

Yunan Hükümeti, askeri genişlemeye paralel olarak, bölgeyi Yunanistan'ın parçası haline getirmek için uzun vadeli bir programı uygulamaya sokma kararı aldı. Bu maksatla 19 Mayıs'ta Yunan Fevkalade Komiserliği'ni kurdu. Başına Epir valisi Aristeidis Stergiadis'i, yardımcılığına da Drama Mutasarrıfı Naibzâde'yi getirdi.15 Yunan Hükümeti, bu teşkilat eliyle bölgedeki Türk idaresini yavaş yavaş etkisiz hale getirdiği gibi, icra edilmekte olan bütün Türk kanun ve mahkemelerini de yürürlükten kaldırdı.16

Yunanlılaştırma faaliyetinin en korkuncu ise, hem resmi kuvvetlerle hem de Rum çeteleri eliyle Türklerin iç bölgelere sürülmesi oldu. Uygulanan usuller o denli vahşi idi ki, sadece Mayıs-Temmuz ayları içinde yaklaşık 80000-150000 kadar Türk kendi ülkesinde muhacir durumuna düşürüldü. Boşalan yerlere ise Komiserlik eliyle Yunanistan'dan ve adalardan 120000'i aşkın Rum yerleştirildi.17

Bütün bu olan bitenlere karşı Osmanlı Hükümeti, protestodan öte bir şey yapamadığı gibi, Yunanlılara karşı 15 Mayıs'tan itibaren fiili olarak mücadeleye başlamış olan Kuva-yı Milliyecilere karşı da olumsuz bir tavır takındı. İzmir Valisinin de bu harekete bakışı Hükümetten farklı değildi.18 Hükümetin ve mahalli idarenin bu acizliğine rağmen vatanını koruma azmindeki Türk Milleti, Yunan vahşetine karşı eline silahı alarak mücadeleye başladı. Anadolu'nun diğer bölgelerinde ise yapılan mitinglerde, toplantılarda ve cemiyet kongrelerinde başta Yunan işgali olmak üzere bütün İtilaf işgalleri

protesto edildi. İstanbul'da Hükümete ve İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderilen telgraflarda işgaller ve katliamlar kınandı. Bütün bunlar doğusundan batısına bütün Türk Milleti'nin yekvücut olduğunu ve bağımsız yaşamak hususundaki azmini gösteren önemli siyasi mesajlardı.19

İzmir'in işgalinden önce ve sonrasında Yunanlıları hararetle destekleyen batılı basın ve yayın organları katliamların gizlenemeyecek boyuta ulaşmasından sonradır ki yavaş yavaş işgal aleyhine yayınlar yapmaya başladılar. Bu tepkilerin doğmasında ve batı kamuoyunu etkilemesinde bazı İtilaf Devletleri subaylarının da rolü olduğu inkar edilemez. Bu insanlardan birisi de işgalin müsebbibi olan İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri yardımcısı Amiral Webb'di. Amiral Webb, 17 Ağustos 1919'da Dışişlerine gönderdiği yazısında, Anadolu'daki durumun her geçen gün kötüye gittiğini, Yunan kuvvetlerinin Anadolu'dan çekilmesini sağlayacak bir anlaşmanın yapılmasını Müttefikleri içine düştüğü kötü durumdan kurtaracak yegane yol olarak gördüğünü söylüyordu.20

Gerek Türk Milletinin ve gerek bazı batılı asker ve siyasetçilerin yüksek sesle dile getirdiği tepkiler Yüksek Konseyin bir takım adımlar atmasına neden oldu. Konsey, ilk olarak İzmir'in işgali esnasında meydana gelen olaylara dair Yunan başbakanından bilgi istedi. Bunun üzerine Venizelos, başbakan yardımcısı Repulis ile Albay Mazarakis'den oluşan bir heyeti 20 Mayıs I919'da İzmir'e gönderdi. Heyetten Konseye sunulmak üzere geniş bir rapor hazırlamasını istedi. Heyet, gerekli incelemeleri yaptıktan sonra hazırladığı raporu 28 Mayıs'ta başbakana sundu. Venizelos 29 Mayıs'ta Konseye gönderdiği mektupta, rapordaki bilgileri çarpıtarak, Türklerin verdikleri kayıpları gayet az gösterdi. Meydana gelen olayların bütün sorumluluğunu Türklere ve yerli Rumlara yıkarak Yunan birliklerinin suçsuz olduğunu iddia etti.21

Venizelos'un iddialarına karşın, İstanbul ve İzmir'den gönderilen telgraflar, iddia edildiği gibi Yunan birliklerinin hiç de masum olmadıklarını ve Türklerin verdikleri kayıpların da belirtilenden daha fazla olduğunu ortaya koymaktaydı. Üstelik işgallerin her geçen gün genişlemesi durumu iyice içinden çıkılmaz bir hale soktuğu belirtilerek acilen tedbir alınması da isteniyordu.

Batı Anadolu'daki durumun müttefikleri zor duruma soktuğunu anlamakta gecikmeyen Yüksek Konsey, Damat Ferit Paşa'nın yerine vekalet eden Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin 15 Temmuz tarihli Yunan işgal sahasının sınırlandırılması ve Yunan mezaliminin tahkik edilmesini isteyen yazısını,22 18 Temmuz'da müzakere ederek, Batı Anadolu ile ilgili iki önemli karar aldı. Bunlardan birincisi, General Milne'nin başkanlık edeceği bir "Tahdid Komisyonu" oluşturulması, diğeri de Yunan mezalimini incelemek üzere bir "Tahkik Komisyonu" kurulması idi.23

Yüksek Konsey, komisyonlarla ilgili aldığı kararı Osmanlı Hükümetine 3 Ağustos 1919'da bildirdi. Hükümet, ertesi gün basına ve umum vilayetlere gönderdiği tamimde, Konseyin kararını çok yerinde bir karar olarak gördüğünü belirtmekte, Yunan mezaliminin apaçık olduğunu, dolayısıyla general rütbesine haiz üyelerden oluşan Tahkik heyetinin mezalim olup olmadığından ziyade mezalimin derecesini tespit edeceğini haber veriyordu.24

Yüksek Konsey, Ağustos ortalarına kadar heyetin görev ve yetkileri üzerinde çalışırken, üyelerin seçimi işini ilgili devletlere bırakma kararı aldı.

Heyet üyelerinin adları, Türk basınında ilk kez Vakit ve Sabah gazetelerinin 16 Ağustos günkü nüshalarında yayımlandı. Buna göre üyelerin adları ve mensup oldukları ülkeler şöyleydi:

ABD adına Amiral Mark Lambert Bristol,

İngiltere adına General Robert Hugh Hare,

Fransa adına General Gediges Hippoltyte Bunoust,

İtalya adına General Alfredo Dall'Olio.25

Venizelos, görüşmeler devam ederken, Yüksek Konsey'den bir Yunan subayının heyete katılmasını istediyse de, teklif, incelemeleri olumsuz yönde etkileyeceği gerekçesi ile reddedildi. Buna karşın Konsey, halk ile heyet arasında irtibatı sağlamak vazifesiyle bir Yunan ve bir Türk subayının heyete refakat etmesine karar verdi.26 Bu karar doğrultusunda heyete Yunanistan adına Albay Aleksandır Mazarakis, Osmanlı Devleti adına da Erkân-ı Harbiye Umumiye İkinci Şube Müdürü Kaymakam (Yarbay) Kadri Bey atandı.27

Tahkik heyeti diğerinin aksine daimi bir başkana sahip değildi. Üyelerin her birinin sırayla toplantılara başkanlık etmesi kararlaştırıldı. Dört asli üyenin dışında heyette 20 muavin ve bir çok da katip ile daktilograf görev alıyordu. Heyetin genel katipliğine ise İtalyan Ordusundan Valeri adlı subay getirildi.

Heyete refakat etmesi istenen Türk ve Yunan subayları irtibatı sağlarken gerekli gördükleri belge ve şahitleri heyetin huzuruna çıkarabileceklerdi. Buna karşın toplantılara katılma hakkına sahip olmayacaklardı.28

Heyetten 15 Mayıs-21 Temmuz arası meydana gelen olayların aydınlatılması istendi.29 Üyelerden olayları tespit ederken, hadiselerin cereyan ettiği mahalleri gezmeleri ve her türlü ayrıntıyı not etmeleri ve buna göre raporlarını hazırlamaları beklenmekteydi.

Yüksek Konsey üyelerden özellikle şu noktaların aydınlatılmasını istedi:

1. İşgalden önce bölgedeki Hıristiyanların genel güvenlik durumu,

2. Yunan Kızılhaçı tarafından gemilerle silah ve cephanenin getirilip getirilmediği ve Rumlara dağıtılıp dağıtılmadığı,

3. Bir direniş oluşturulup oluşturulmadığı,

4. Bu direnişi oluşturmak için gemilerle silah getirip Türklere dağıtılıp dağıtılmadığı,

5. Hapishanelerin boşaltılıp boşaltılmadığı,

6. Yunan askerlerine hükümet meydanı ve Türk mahallelerini işgal emri verilip verilmediği,

7. İlk silah sesinden sonra çıkan kargaşada Türklerin kışladan ateş açıp açmadığı,

8. Kışladan beyaz bayrak görülmesine rağmen Yunan kuvvetlerinin ateşe devam edip etmedikleri,

9. Siviller ve askerler tarafından yapılan yağmalar hakkında ayrıntıların tespiti,

10. 15 Mayıs'tan sonra yapılan tutuklamalar, bunların sayısı ve tutuklulara karşı yapılan muamelelere dair ayrıntıların tespiti.30

Bu maddeler dikkatle incelendiğinde aydınlatılması istenen hususların İzmir'de 15-17 Mayıs günleri arasında yaşananlarla ilgili olduğu görülecektir. Konsey, bu maddelerle heyetten çalışmalarında özellikle bu günlerde meydana gelen olaylar üzerinde durmasını istiyormuş gibi bir izlenim uyandırmaktaydı. Başka bir deyişle, Konsey verdiği bu talimatla 17 Mayıstan sonra meydana gelen olayların fazla önemli olmadığını ya da kendisinin önem vermediğini göstermek istiyor gibidir. Kaldı ki 17 Mayıs'tan sonra Türk halkına reva görülen şeyler İzmir'de yaşananlardan kat kat daha fazla ve zalimane idi.

Konsey, heyetle ilgili bu çalışmaları yaparken, meselenin esas tarafları olan Türk ve Yunan Hükümetleri de boş durmuyorlardı.

Yunan Komiserliği, heyetin gelişinden önce bölgede bir taraftan yoğun propaganda çalışmaları yürütürken, diğer yandan da Türklere karşı sindirme faaliyetlerine hız verdi.31 Yunan hükümeti de propaganda işlerinde kullanılmak üzere bütçeden 250.000 lira ayırarak Komiserliğe gönderdi. Yunan idaresi, propaganda çalışmalarında özellikle çeşitli vaatlerle kandırdığı Müslümanları kullanarak halk üzerinde etkili olmaya çalışıyordu. Bu kişilerin işe yaramadığı yerlerde ise, halktan zorla Yunan idaresini istediklerine dair imzalı kağıtlar topluyordu.32

Yunanlıların çalışmaları bunlarla da sınırlı değildi. Yerli Rum çetelerine işgal sahası dışındaki yerlerde hükümet dairelerine saldırılar tertip ettiriyorlardı. Bundan maksat, Batı Anadolu'da asayişsizliğin devam ettiğini göstererek dolaylı biçimde Yunan işgalinin haklı gerekçelere dayandığını ispat etmekti. Üstelik bu şekilde hareket edilerek bundan sonraki işgaller içinde zemin hazırlanmış oluyordu.33

Yunan Komiserliği, Türk mülki idaresi üzerinde de baskılarını artırarak, onların Yunan idaresi aleyhinde faaliyette bulunmalarını engelliyorlardı.34

Yunan idaresinin çalışmalarının bir ayağını da Rumlar teşkil ediyordu. Heyet bölgenin nüfus yapısını inceleyeceğinden ve milliyetler prensibine göre buraların hangi idareye bırakılacağı hususunda Konseye bilgi ve tavsiyede bulunacağından Komiserlik gerek Yunanistan'dan ve

adalardan ve gerek Orta Anadolu'dan Rumları İzmir ve çevresine yerleştirmeye hız verdi. Bunun yanı sıra Osmanlı uyruğundaki Rumların Yunan tabiiyetine geçmesi için de yoğun emek harcıyordu.35 İşte bu göç ve tabiiyet değiştirmelerini Osmanlı Devleti aleyhine kullanarak, Türk idaresinin azınlıklarca istenmediğini kendince ispata çalışıyordu.

Yunan idaresi, yerli Rum basınıyla da işbirliğini artırdı. Yunan, yapılacak propaganda türü yayınlarla Avrupa kamuoyu ve siyasi çevrelerinin desteğini tekrardan kazanmak istiyordu.36 En azından İzmir'de kendisine karşı olan İtilaf Devletleri uyruklularını yumuşatmayı düşünüyordu.

Türk halkına şirin görünmek için bir takım faaliyetlerde yürütülüyordu. Bu maksatla Yunan Divan-ı Harbi Türklere karşı kötü muamele yapmakla suçlanan birkaç Yunan subayını cezaya çarptırdı. Fakat bunlara verilen cezaların gülünç derecede olması bir yana subayların cezalarını çekmeleri için Yunanistan'a gönderilmeleri Yunan idaresinin inandırılıcılığını ortadan kaldırıyordu. Bu arada ağır cezaya çarptırılmış birkaç Türk de aynı mahkeme tarafından salıverildi.37

Yunan tarafının bu çalışmalarına karşın Türk tarafında da hummalı bir çalışma yürütülüyordu.

Sadaret, ilk olarak işgal esnasında ve sonrasında Yunanlıların hükümet dairelerine verdiği zararın tespit edilmesini Dahiliye Nezareti'nden istedi. Vali İzzet Bey, bu hususta daha önceden çalışma başlattığı için istenen listeleri hemen hükümete gönderdi. Hükümet, bunun üzerine Valilikten çalışmaların İzmir'in işgaliyle sınırlı tutulmamasını, Tahkik heyetinin incelemelerine başlayacağı 23 Ağustos'a kadar götürülmesini istedi.38

Tahkik heyetinin Valiliğin elindeki her türlü belge fotoğraf vb. evrakı dikkate alacağının öğrenilmesi üzerine vilayet dahilinde Yunan mezalimini ispata yarayacak her türlü belge ve dokümanın süratle toplanılmasına çalışıldı.39

Bu arada gerek İzmir'in işgaline ve gerek iç bölgelerde gerçekleşen işgal ve katliamlara şahit olanlar ile Yunan mezalimine maruz kalan kişilerin tespitine ve heyet huzuruna çıkarılmalarına gayret edildi. Bu kişiler arasında hukukşinaslar ile yabancı dil bilenlerin öncelikli olarak tespit edilmesi ve heyetle görüştürülmeleri Valilikten istendi.40

Nezaretler ve Valilik tarafından toplanan belge, fotoğraf ve görgü şahitlerinin yazılı ifadeleri Meclis-i Vükelanın onayından sonra heyete sunulmak üzere kitap haline getirildi.41

İzmir valiliğinin bu çalışmalarına ek olarak Harbiye Nezareti de askeri makamların yazışmalarını topladı. Harbiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne takdim ettiği dokümanlar şunlardı:

1. İzmir Nüfus İstatistiği,

2. Mezalime ait Harbiye Nezareti'nce yayımlanan birinci kitap (Türkçe)

3. Birinci kitabın Fransızca nüshası

4. Mezalime ait ikinci kitap (Müsvedde halinde Türkçe)

Toplanan bu resmi belge ve fotoğrafların dışında İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti tarafından iki eser bastırılarak Dahiliye Nezareti'ne teslim edildi.42

Yunan baskısı sebebiyle heyet karşısına çıkarılması planlanan şahitlerin bir kısmı, gizli yollarla bölgeye sokulurken, diğer bir kısmı da İstanbul'a getirilerek, burada heyet huzuruna çıkarılmaları düşünüldü.43

Heyet üyeleri, farklı tarihlerde İstanbul'a geldikleri için ilk toplantı ancak 12 Ağustos'ta, İtalyan Büyükelçiliğinde yapıldı.44 Bu toplantıda Harbiye, Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri İzmir hadiseleriyle ilgili olarak hazırladıkları raporları heyete verdiler. İstanbul'da toplanmış olan bazı şahitlerin heyet tarafından dinlenmesi için yapılan müracaat üyelerce yerinde bulunarak, kabul edildi. Bu, aslında önemli bir başarı sayılırdı. Heyet, bu müracaatı Osmanlı Hükümeti'nin bir siyasi oyunu olarak görebilir ve şahitleri dinlemeyebilirdi. Ama korkulan olmadı ve heyet üyeleri İzmir'e gideceği güne kadar İzmir eşrafından bir kaçını dinlemeyi kabul etti. Tahkik Heyeti, resmi görüşmeden sonra ilk olarak İstanbul'da bulunan 17. Kolordu kumandanı Ali Nadir Paşayı dinledi.45

İkinci toplantısını 16 Ağustos'ta ABD Büyükelçiliğinde yapan heyet burada İzmirlilerden oluşan bir grubu kabul ederek onlarla görüştü. Ertesi gün İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti temsilcilerini kabul eden heyete mezalime dair belgeler ve İzmir Vilayeti'nin nüfus istatistikleri takdim edildi.46

İstanbul'da ki son toplantılarını 19 Ağustos'ta yapan heyet üyeleri İzmir eşrafından Haydar Rüştü, Muvaffık ve Mazhar Beyleri dinledi.

İstanbul'a geldikleri ilk günden beri Türk basınının ilgisiyle karşılaşmış ve çalışmaları büyük bir dikkatle takip edilen heyetin Amerikalı üyesi Amiral Bristol, İfham gazetesi muhabiriyle 20 Ağustos'ta heyetin çalışmalarına dair yaptıkları söyleşide; heyetin İstanbul'daki çalışmalarını tamamladığını, fakat buradan tam bir kanaat elde etmenin mümkün olmadığını, dolayısıyla İzmir ve çevresinde incelemeler yaptıktan sonra gereken raporun hazırlanacağını söyledi.47

Heyetin İzmir'e gideceğinin haber alınması üzerine Dahiliye Nezareti İzmir İstanbul'daki son toplantılarını Valiliğine gönderdiği yazıda gerekli hazırlıkların yapılmasını istedi. Fakat bu talimatın gönderilmesinden çok önce Vali İzzet Bey bütün hazırlıkları zaten tamamlamıştı.

Heyetin İtalyan ve Fransız üyeleri 20 Ağustos'ta, diğer üyeler ise ertesi gün İzmir'e ulaştılar.

Şehre gelen üyelerin tamamı indikleri tarih itibariyle Vali İzzet Beye nezaket ziyaretinde bulundular. Bu ziyaretler esnasında İzzet Bey tarafından kendilerine İzmir'de yaşananlar ile ilgili geniş bilgiler verildi.48

Heyette görevlendirilen Kadri Bey de 22 Ağustos'ta İzmir'e geldi.49

Tahkik heyeti İzmir'deki ilk toplantısını 23 Ağustos'ta ikametlerine tahsis edilen Mekteb-i Sultani'de yaptı. Toplantıya geçilmeden önce Müftü Rahmetullah Efendi ile Belediye Reisi Hacı Hasan Paşanın başkanlığında İzmir'in ileri gelenlerinden oluşan bir heyet, generalleri ziyaret etti. Müftü ve belediye reisi, yaptıkları kısa konuşmalarda adaletin tecelli edeceğine dair inançlarını belirterek, Tahkik heyetinin yapacağı incelemeler neticesinde ortaya çıkacak olan gerçeklerin Paris Barış Konferansı'nca da takdir edileceğini umduklarını söylediler.50

İzmir ileri gelenlerinin ziyaretinden sonra toplantı odasına kabul edilen Vali İzzet Bey, Türk tarafının dinlenmesini istediği kişilerin adlarını ihtiva eden bir listeyi generallere takdim etti.51

24 Ağustos gününü dinlenerek geçiren Tahkik heyeti, ertesi gün yaptığı toplantıda ilk olarak Vali İzzet Beyle mülakat yapmayı uygun buldu. Üyeler görüşme sırasında Valiye daha ziyade 15-17 Mayıs günlerinde İzmir'de cereyan eden hadiselere ilişkin sorular yönelttiler. İzzet Bey kışladan ateş edilip edilmediği sorusuna verdiği cevapta; işgal sonrasında bu tür iddiaların ortaya atıldığını, hatta Vilayet konağından dahi ateş edildiği yönünde Yunanlıların gerçek dışı iddialarda bulunduğunu belirterek, kışladan ateş edilip edilmediği hususunda bilgi sahibi olmadığını, buna karşın Konaktan ve halk arasından Yunan birliklerine kesinlikle ateş edilmediği cevabını verdi. İzzet Bey, işgalin ilk günü bir çatışmaya meydan vermemek için Vilayet konağında bulunan jandarma kuvvetini silahsızlandırdığı için Yunan askerlerine ateş açılmasının kesinlikle ihtimal dışı olduğunu da sözlerine ekledi. İzzet Bey şehirde yaşanan Yunan vahşetine ilişkin özet olarak şu beyanatta bulundu:

"İşgalin birinci günü kendi gözlerimle konağın avlusunda 7-8 ölü ve basamaklarda da iki tane gördüm İlk üç gün içerisinde Müslümanların evleri bahanesiz ve tasavvur edilemez biçimde kurşuna tutulup, basılıp, yağmalandığı ve kadınlarla, kızların ırzına geçildiği konusunda bana yüzlerce şikayet ulaşmıştır.

İşgalin dördüncü günü rezalete son verilmek istendi. Fakat o zamana kadar bütün cinayetler bir yana bırakıldı ve cezasız bırakıldı.

Hapishaneler yüzlerce ve binlerce suçsuz günahsız Müslümanlarla doldurulmuş ve orada akla hayale gelmeyecek işkenceler uygulandı.".52

İzzet Bey, beyanatını daha sonra 26 sayfa halinde Fransızca kaleme alarak heyete takdim etti.53

Heyet üyeleri 26 Ağustos'ta yaptıkları toplantıda işgal esnasında Yunan askerlerinin neler yaptıklarına şahit olan birkaç yabancı uyruklu kişiyi dinledikten sonra, Rum Metropoliti Hrisostomos'u kabul etti. Metropolite işgal esnasında Yunan askerlerini neden kutsadığı başta olmak üzere üç gün boyunca yaptığı şeylere dair sorular soruldu. Fakat metropolitin verdiği cevaplar heyet tarafından inandırıcı bulunmadı.54 Metropolitin toplantı salonundan sıkıntılı bir şekilde çıkması ve üyeleri eleştiren tarzda konuşması Yunanlıları telaşlandırmaya başladı. Bu atmosfer içinde Yunan Fevkalade Komiseri Stergiadis, salona davet edildi. Görüşme yaklaşık üç saat sürdü. Heyet, Stergadisten sonra

İzmir Jandarma Kumandanı Miralay Hilmi beyle beraber birkaç kişinin daha ifadesine başvurarak bugünkü toplantısını tamamlamış oldu.55

28 Ağustos günkü toplantıda ise Averof Zırhlısı kumandanı Mavridis ve bir Rum tüccarıyla görüşen56 heyet üyeleri, ertesi günkü toplantıda işgal esnasında Türklere karşı kötü muamelede bulunan birkaç Yunan subayını dinledi. 30 Ağustos'ta yapılan toplantıda ilk olarak Kadri Beyi, arkasından İzmir Rüsûmat Baş Müdürü Agah Bey ve 17. Kolordu Komisyon Reisi Erkân-ı Harp Kaymakamı (Yarbay) Kemal Beyi dinleyen heyet, daha sonra Müftü ve Belediye Reisini kabul etti. Kemal Bey verdiği ifadede işgal esnasında Türk makamlarının kendilerine emredildiği şekilde davrandıklarını, Yunanlıların üzerine ne kışladan, ne de diğer resmi binalardan ateş açılmadığını beyanla bu tür gerçek dışı iddiaların Yunanlılar tarafından işgal esnasında yaptıkları katliamlara bahane bulmak amacıyla çıkarıldığını söyledi.57

1 Eylül günü öğleye kadar Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan uyruklu ona yakın kişiyi dinleyen heyet, öğleden sonra Yahudi Cemaati lideri Hahambaşını kabul ederek bir süre görüştü.58

Heyet üyeleri, 2 Eylül'de Yunan askerlerince kötü muameleye maruz bırakılan 9 Türk kadınını kabul ederek başlarından geçen hadiseleri bütün ayrıntılarıyla not aldı.59

Heyet üyeleri, 3 Eylül'de İtalyan generalinin başkanlığında toplanarak iki önemli karar aldı:

Bunlardan birincisi, işgal günü meydana gelen olayların baş sorumlusu olarak görülen Yunan İşgal Kuvvetleri kumandanı Albay Zafirio'nun heyete İzmir'e çağrılmasıydı.60

İkinci karar ise, İtilaf Devletleri tebaasının İzmir'in işgali ve sonrası günlerde görmüş olduğu maddi ve manevi zararların tespiti ve tazminini sağlamak için bir alt komisyon oluşturulması idi. Heyet zararların tespitini sadece İtilaf Devletleri tebaasıyla sınırlı tutmayarak Türkler başta olmak üzere diğer milletlere mensup kişilerinde maruz kaldığı zararların tazmini için ikinci bir komisyon daha oluşturdu.61

Heyet Atina'dan getirilmesini istediği Miralay Zafirio'yu 4 Eylülde kabul ederek, işgal esnasında vuku bulan olaylar hakkında kendisinden bilgi aldı.62 Heyet üyeleri 5 Eylül günkü toplantıda ise Kadri Beyi ikinci kez dinledikten sonra, İzmir'deki çalışmalarının yeterli olduğuna kanaat getirerek Aydına gitmeye karar verdi.

Bu gelişme karşısında Dahiliye Nezareti, 7 Eylül'de Denizli Mutasarrıflığına gönderdiği yazıda heyetin şikayetine sebep olacak herhangi bir karışıklığa meydan verilmemesini istedi.63 Aynı yönde Vali İzzet Beyde Nazilli ve Çine Kaymakamlıklarını uyararak heyetin huzuruna çıkarılacak şahitlerin hazır edilmesini talep etti.64

6 Eylül günü İzmir'den hareket eden Tahkik heyeti üyeleri, aynı gün Aydına ulaşarak, kendilerine önceden tahsis edilen Hükümet konağında çalışmalarına başladı.

Şehir, iki kere Yunan işgaline ve katliamına maruz kaldığı için büyük bir harabe halinde idi. Şehrin Türk ahalisi, Yunan kuvvetleri ve Yerli Rum çetelerinin katliamlarından kendini kurtarabilmek için iç bölgelere çekilmişti. Şehirde az sayıda kalanlar ise Yunan baskısı sebebiyle sindirilmişti. Yunanlılar, bu durumu kendi lehlerine kullanmak isteyerek önceden tasarladıkları çirkin bir oyunu uygulamak istediler. Heyetin karşısına sahte müftü çıkararak Türk halkının kendi idarelerini istediklerini göstermeye çalıştılar. Kadri Beyin zamanında yaptığı teşebbüsle Yunanlıların çirkin oyunu başarıya ulaşmadan engellendi. Kadri Bey Yunanlıların bu oyununu daha sonra heyet nezdinde protesto etti.

Heyet üyeleri, şehrin durumunu ve Yunanlıların entrikalarını da dikkate alarak 11 Eylül'de Çine'ye hareket etme kararı aldı. Çine'de Türklerin ve özellikle Aydın'dan gelen ahalinin yoğun ilgisiyle karşılanan Heyet üyeleri kendileri şerefine verilen ziyafetin ardından, 57. Tümen Kumandanı Miralay Mehmed Şefik Beyi ziyaret ettiler. Bu ziyaret esnasında Şefik Bey, ordunun Kuva-yı Milliye hareketi ile kesinlikle ilgisi olmadığını, hareketin Yunan işgal ve mezalimine karşı halkın kendini korumak istemesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve kesinlikle İtilaf Devletleri aleyhine olmadığını belirtti. Bu hareketin ortadan kalkmasının yegane yolunun ise Yunan kuvvetlerinin bir an önce Anadolu'dan çekilmesine bağlı olduğunu beyan etti.65

Heyet üyeleri, daha sonra Kuva-yi Milliyeciler içerisinde büyük bir ün yapan Yörük Ali Efeyi kabul etti. Efe Kuva-yi Milliye'nin ortaya çıkışı ve Yunan işgalinin buradaki rolü hakkında çok geniş bilgiler verdi. Ali Efe son olarak; Aydın'ı almaya güçlerinin yettiğini, fakat tahkikatın sonucunu beklediklerini ve o zamana kadar bir şey yapmayacaklarını belirtti.

Bu görüşmelerin arkasından Çine de bulunan binlerce Türk göçmeni de heyete çok sayıda şikayet dilekçesi verdi.

Heyet üyeleri, iddiaların aksine, Çine'deki Rumların hayatlarından memnun olduğu ve Türklerden gerek geçmişte ve gerek şimdi hiçbir kötülük görmediklerini yine Rumların verdikleri ifadelere dayanarak tespit etti.66

Tahkik heyeti, 12 Eylül'de Nazilliye geçti. Yolculukları ve çalışmaları boyunca Şefik Bey de heyete iştirak etti. Kaza kaymakamı ve belediye reisi ile görüşen heyet, buradaki mesaisini daha ziyade Türk ve Rum muhacirlerinin durumu ve bunlara yapılan iaşe yardımı üzerinde yoğunlaştırdı. Heyetin bu şekilde bütün unsurların meseleleriyle ilgilenmesi ve onların ne gibi problemlerle karşılaştıklarını tespit etmeye çalışması özellikle Türk makamlarınca takdirle karşılandı. Bu tavır, heyetin adilane hareket ettiği yönündeki görüşlerin kuvvetlenmesine vesile oldu.67 Türk tarafının da heyetten beklediği şeyde bu idi. Çünkü Yunan vahşeti o kadar açık ve derin idi ki bunun gizlenmesine imkan yoktu. Fakat heyetin bunları görmezlikten gelebileceği, Türk muhacirleri yerine sadece Rum ve Ermeni azınlıklarının meseleleriyle ilgileneceği endişesi heyetin çalışmalara başladığı ilk günlerde Türk makamlarının ortak kaygısı idi. Heyetin ortaya koyduğu bu tavır, Türk makamlarının ve Türk basınının kaygılarını ortadan kaldıracak nitelikteydi. Bu tavır neticesinde kaleme alınacak raporun da Batı Anadolu'daki Yunan işgalini sona erdireceği ümit ediliyordu. İzzet Beyin 12 Eylül'de Dahiliye

Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu hususlar teyit edilerek, yapılan incelemelerin başarılı olduğunu ve heyetin Türklerden yana herhangi bir şikayeti olmadığını bildirdi.

Heyet aynı gün (12 Eylül) Nazilli'deki incelemelerini tamamlayarak, Köşk üzerinden Aydın'a, oradan da İzmir'e döndü.68

İç bölgelerdeki incelemelerini tamamlayan heyet üyeleri, 13 Eylül'de işgal gününün önemli simalarından biri olan İngiliz komodoru Fitzmaurice'yi, daha sonra da Yunan irtibat subayı Albay Mazarakis'i kabul etti. 15 Eylül günkü toplantıda ise Yunan İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Nider'le, birkaç yabancının ifadelerine başvurdu.69

16 ve 17 Eylül günlerinde Yunan Komiseri Stergiadis'den sonra sırayla Kadri Bey ve Miralay Zafirio'yu tekrardan dinleyen heyet, 18 Eylül'de gördüğü lüzum üzerine General Nider'i ikinci kez kabul etti.

Heyet üyeleri, Vali İzzet ve Kadri Beylerin ısrarlarına binaen 19 Eylül'de Menemen'e giderek öğleden önce Türkleri, öğleden sonrada Rumları dinledi. Burada yaşanan Yunan katliamlarının heyeti derinden etkilediği İzzet Beyin gönderdiği telgraftan anlaşılıyordu.70

22 Eylül günü Manisa'ya giden heyet burada Türk ve Yunanlıları kabul ettikten sonra, Ermeni ve Yahudilerden oluşan iki heyeti daha dinledi. Ermeniler, Türkler aleyhine ifade verirken, Yahudiler ise lehte konuşarak işgal öncesi Türklerin azınlıklara karşı herhangi kötü muamele yapmadıklarını beyanla Yunanlıların bölgeye gelmelerinden sonra can ve mal güvenliklerinin kalmadığını ifade ettiler.71

25 Eylül'de deniz yoluyla Ayvalık'a giden heyet üyeleri burada incelemelerini akşama kadar tamamlayarak İzmir'e döndüler. Kadri Bey, Soma ve Bergama'ya da gidilmesini teklif etti. Üyeler, gerekli kanaatin oluştuğunu ifade ederek teklifi geri çevirdiler.

Bunun üzerine Kadri Bey, Soma'dan getirttiği belgeleri heyete sunduğu gibi, Bergama'dan getirttiği birkaç şahidi de heyet huzuruna çıkartmayı başardı.72

Tahkik Heyeti, 26 Eylül'de Amiral Bristol başkanlığında toplanarak İzmir'deki çalışmalarını tamamladığını taraflara resmen bildirdi. Toplantı sonrasında üyeler, tek tek Vali İzzet Bey'e veda ziyaretinde bulundular.

Üyeler, konferansa sunulacak raporu hazırlamak üzere aynı gün İstanbul'a hareket ettiler. Amerikan ve İngiliz generalleri 28 Eylül'de, Fransa temsilcisi General Bunoust, Albay Mazarakis ve Kadri Bey 29 Eylül'de, İtalyan temsilcisi general Dall'olio ise Rodos üzerinden 30 Eylül sabahı İstanbul'a ulaştılar.73

Kadri Bey, geldiğinin ertesi günü Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'yı ziyaret ederek çalışmalara dair kendisine kısa bir bilgi verdi. 1 Ekim günü de Harbiye Nazırı ile beraber Sadrazam Ferit Paşayı ziyaret eden Kadri Bey, aynı bilgileri ona da beyan ederek faaliyetlerine ilişkin raporunu

bir iki güne kadar Nezarete sunacağını bildirdi. Ferit Paşa ise, durumun Meclis-i Vükela'da görüşüldükten sonra heyetin vereceği karar doğrultusunda gereken teşebbüslerde bulunacaklarını söyledi.74

İstanbul'a gelen heyet üyeleri, ilk günden itibaren çalışmalarını yakından takip eden Türk basınının yoğun ilgisi ile karşılaştı. Gazetelerin en çok merak ettiği şey, raporun ne zaman hazırlanacağı ve kimin lehinde olacağı idi. İfham gazetesi Amerikan şubesine mensup bir görevlinin ifadesine dayanarak heyetin raporunu bir iki hafta içinde tamamlayacağını okuyucularına duyuruyordu.75 Fakat raporun kimin lehinde olacağı hususunda en küçük bir bilgiye ulaşamamıştı. Heyet üyeleri ağız birliği etmişçesine kendilerine bu hususta yöneltilen soruları cevapsız bırakıyorlardı. Amiral Bristol, Antenet gazetesine 28 Eylül'de verdiği demeçte sonuç hakkında herhangi bir bilgi vermekten özenle kaçınarak, yaptıkları çalışmaların serbestçe gerçekleştirildiğini, şahitlerin ifadelerini hiçbir korkuya ve baskıya maruz kalmadan hür iradeleriyle verdiğini söylüyordu.76 Heyet üyelerinden bekledikleri cevapları alamayan gazeteler Kadri Beyin raporunu 5 Ekim'de Harbiye Nezareti'ne sunmasıyla birlikle Tahkik heyetinin hazırlayacağı raporun muhtevası hakkında kesin olmamakla beraber birtakım ipuçları elde etmiş oldular. Kadri Bey, raporunda heyetin çalışmaları hakkında çok geniş bilgiler verdikten sonra, netice itibariyle heyetin Yunanlıları olayların sebebi olarak gördüğünü, bölgeye asayiş ve huzuru getirmekle görevlendirilmiş olan Yunan Devletinin bölgede yaptığı icraatlarla idare kabiliyetinden yoksun olduğunu ortaya koyduğunu ve bu kanaatin heyet üyelerince de paylaşıldığını iddia ediyordu.77

6 Ekim Pazartesi günü bir araya gelen heyet üyeleri, raporun hazırlanmasıyla meşgul olmaya başladılar. Üyeler her şubenin ayrı ayrı rapor hazırlaması fikrinden vazgeçerek, ortak bir metnin yazılması üzerinde anlaştılar. Bu gelişme General Bunoust tarafından 11 Eylül'de bütün kamuoyuna duyuruldu.78 Böylelikle her şubenin farklı raporlar hazırlayarak böyle uluslararası bir meseleyi işin içinden çıkılmaz bir hale getirilmesi önlenmiş oldu. Bu usülün diğer bir faydası ise binlerce sayfalık belge ve dokümanın incelenmesi için zaman tasarrufu sağlanmış olmasıydı. Üstelik hazırlanacak ortak metin müttefik makamlarının tamamını bağlayıcı bir nitelik kazanmış olacaktı. Başka bir deyişle hiçbir müttefik devlet kendini bu rapordan bağımsız addetme hakkına ve dolayısıyla bunun aksine hareket etme yetkisini kendinde bulamayacaktı.

Heyet üyeleri 15 Ekim'e kadar süren toplantılarda iki rapor hazırlayarak imzaladılar. Bunlardan ilki 7 Ekim tarihli olup 47 madde halinde tespitleri içeren rapordu. Raporda belirtilen bazı hususlar özet olarak şunlardı:

1. Hıristiyanların katliama uğrama korkuları doğru değildir. İzmir istihkamlarının mütarekenin 7. maddesi gereği işgalini gerektirecek bir durum yoktu.

2. Maşatlıkta yapılan miting Yunan çıkartmasına karşı silahlı bir direnişi teşkilatlandırmak için yapılmayıp, Türklerin bölgede çoğunluğa sahip olduklarını göstermeye yönelikti.

3. Türk makamları tarafından çıkartmaya karşı hiçbir mukavemet hazırlığı yapılmadı. Türkler tarafından atılan silahlar münferit hareketlerden ibarettir.

4. Yunan Kumandanlığı, işgal birliklerinin şehir içinde yürümesi sırasında asayişi muhafaza için önceden hiçbir tedbir almadı.

5. Askeri, sivil ve dini Yunan makamları, halkı yatıştırıcı hiçbir tedbir almadılar ve bu hususta hiçbir gayret sarfetmediler.

6. İlk silahların kimin tarafından atıldığını kesin olarak tespit etmek imkansızdır.

7. Alınan sivil ve askeri esirlere karşı gayet kötü muamele edildi.

8. İzmirin işgal edildiği haberinin alınmasından sonra civar köy ve kasabalarda Rum ahali Türk mahalle ve evlerine saldırarak yağmalarda bulunuldu.

9. Bazı şehir ve kasabalar Müttefik temsilcisinin izni olmadan işgal edildi. Bu husus Yunan Yüksek Komiseri tarafından heyet önünde kabul edildi.

10. Yunan birlikleri kendilerine verilen talimatın dışına çıkarak işgal sahasını genişlettiler. Bu durum yeni cinayetlere ve göçlere neden oldu.

11. Yunan kumandanları kendilerine yardım etme bahanesiyle yağma ve her türlü taşkınlığa girişen yerli Rumlara karşı tavizkâr davrandılar.

12. Rumların kullandıkları silahlar, dışarıdan ve özellikle adalardan temin edilmişti.

13. Nazillinin Yunan birliklerince boşaltılması sırasında götürülen 30 kadar Türk sonradan öldürüldü.

14. Aydının tahliyesi sırasında onlarca kadın ve çocuk, alevler içinde kalan mahallelerinden kaçarken yolları tutan Yunan askerleri tarafından sebepsiz yere öldürüldü.

15. Aydın'ın ikinci kez işgali esnasında Yunan birlikleri kasten Türk mahallelerini ateşe verdiler. Bu el değiştirmeler esnasında şehrin üçte ikisi tahrip edildi. Bu işgal müttefik temsilcisinin müdahalesine ve karşı çıkmasına rağmen Venizelos'un emriyle yapıldı.

16. Bergama'nın tahliyesinden sonra Menemen'de toplanan Yunan birlikleri kasabada yüzlerce masum Türkü ortada hiçbir ciddi sebep yokken öldürdüler.

17. Her işgalin öncesinde ve sonrasında yaşanan göç hadiseleri artık olağan bir hal almıştır. Göçmenlerin sayısı çok yüksek olup bunların miktarını bilme imkanı yoktur.

18. Türklerden boşalan yerlere adalardan ve Yunanistan'dan binlerce göçmen getiriliyor.79

Bu maddelerden açıkça görülmektedir ki, haksız ve mesnetsiz gerekçelerle 15 Mayıs'ta başlatılan Yunan işgalleri bölgeye kan ve ateşten başka bir şey getirmedi. Yunanlılar ve onların yerli iş birlikçileri Türklere karşı akla hayale gelmeyen zulümler yaptılar. Bu vahşet sebebiyle on binlerce Türk evini, malını ve daha bir çok kıymetli eşyasını bırakarak iç bölgelere kaçmak zorunda bırakıldı.

Tahkik heyetinin imza ettiği ikinci rapor ise 13 Ekim tarihini taşımakta idi. Bu rapor dört maddeden oluşmakta olup tespitler ışığı altında müttefiklerin bundan sonra nasıl bir yol takip etmelerine dönük tavsiyeler içeriyordu.

Heyet, Yunan işgalinin asayişi muhafaza etmekten öteye geçtiğini ve bir ilhak şeklini aldığını, Türk makamlarının bölge üzerinde herhangi bir yetki ve nüfuzunun kalmadığını, işgallerin genişlemesi sebebiyle Batı Anadolu'da asayiş ve sükunetten bahsetmenin mümkün olmadığını ileri sürmekteydi.

Heyet üyeleri, bu sonuçlar ışığı altında konseye özet olarak şu önerilerde bulunmaktaydı:

1. İşgalin gayesi asayişin muhafaza edilmesi ise, bu görev Yunan birlikleri yerine Anadolu'daki Yüksek Müttefik Kumandanlığı emrinde bulunacak müttefik kuvvetlerine verilmelidir.

2. Yunan işgaline ancak bölgenin Yunanistan'a ilhak edilmesine karar verilmek niyetinde ise devam edilmelidir.

3. İlhakın milliyet bakımından tatbik edilmesi mümkün değildir. Zira Türk nüfusu Rum nüfusuna karşı üstünlüğü itiraz götürmeyecek derecede aşikardır. İlhakın tatbikatını zorlaştıran diğer bir unsur da Türk halkının gösterdiği mukavemettir.

4. Bu sebeple vakit kaybedilmeden Yunan birliklerinin tamamı veya bir kısmı müttefik kuvvetleriyle değiştirilmelidir.

5. Müttefik subaylarının komutasında Türk Jandarması yeniden teşkilatlandırılmalı ve bu teşkilat sayesinde bölgedeki asayiş yeniden tesis edildikten sonra müttefik kuvvetlerinin yerini almalıdır.

6. Bu tedbir sayesinde, bölgede faaliyette bulunan Kuva-yi Milliye teşkilatının da varolma sebebi ortadan kaldırılabilecektir.80

Tahkik heyeti gerek tespitleri içeren raporunda ve gerek önerileri ihtiva eden raporunda Yunan Hükümetinin altından kalkamayacağı bir işe soyunduğunu, üstelik yaptıklarıyla bölgede büyük siyasi ve iktisadi değişikliklere yol açtığı fikrindeydi. Heyet işgallerin Yunan Devletini her geçen gün biraz daha batağa sürüklediğini düşünüyordu. Bunda pay sahibi olan Müttefiklere de bir göndermede bulunarak işlerin bu şekilde devam etmesi durumunda kalıcı barış için umutların tükeneceği uyarısında bulunuyordu. Bu işten tek kurtuluş yolu olarak da Yunan birlikleri yerine müttefik kuvvetlerin almasını önermekten kendini alamıyordu.

Raporun 15 Ekim'de imza edilmesinden sonra General Dall'olio, Tasvir-i Efkar gazetesine verdiği demeçte, raporun 25 Ekim Cumartesi günü General Bunoust tarafından Paris'e götürülerek

Konferansa sunulacağını söyledi. General Bunoust da aynı gazeteye verdiği demeçte, İzmir meselesinin aynı zamanda Anadolu meselesi demek olduğunu, bu meselenin halledilmesinden sonra Konferansın Türk Hükümetini barış görüşmeleri için Paris'e davet edebileceğini belirtti.81

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Tahkik heyetinin raporunu 8 Kasım'da incelemeye başladı. Clamenceau kısa bir konuşmanın ardından sözü General Bunoust'a verdi. General yaptıkları incelemeler ve elde ettikleri sonuçlar hakkında üyelere gereken bilgileri verdi. 10 Kasım'da tekrar aynı gündemle toplanan Konsey, Venizelos'u kabul ederek rapor hakkında görüşlerini aldı. Venizelos, iki saat süren konuşmasında Yunan kuvvetlerinin sorumluluğunu kabul ederek, raporlarda ifade edilen olayların çıkışında Türklerin büyük payı olduğunu iddia etti.82 Yunan başbakanı incelemeler esnasında heyet üyelerinin Yunan tarafının gösterdiği şahitleri dinlemeyerek tarafsızlıklarına gölge düşürdüklerini beyanla raporun adil olmadığını da ileri sürdü.83 Yapılan görüşmelerden sonra Konsey başkanı Clamenceau, Venizelos'a bir mektup göndermeye karar verdi. 12 Kasım tarihini taşıyan mektupta, İzmir işgali sırasında yaşanan hadiselerden Yunan Hükümeti sorumlu tutulduğu gibi, Yunan birliklerinin Milne hattının ilerisine geçmemesi isteniyordu. Mektupta belirtilen bir başka husus ise, Yunan işgalinin gelecek için bir vaat ve hak doğurmadığı, aksine bu hakkın tamamiyle konferansın elinde olduğu idi.84

Gerek Tahkik heyetinin açıkça Yunan birliklerinin Batı Anadolu'dan çıkarılmasını teklif etmesi ve gerek Clamencaeau'nun mektubu Venizelos'u hem iç hem de dış politika açısından büyük sıkıntılara sokacağı aşikardı. Zira Yunan dış politikasını Batı Anadolu'yu ele geçirme hedefine göre şekillendiren Venizelos, Yunan birliklerin çekilmesi durumunda iktidarını da kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Bu yüzden Konseyin tahliye yönünde bir karar almaması için derhal kulis faaliyetlerine başladı. Bu noktada İngiltere'nin desteğine büyük önem verdi. Venizelos, İngiliz temsilcisi Sir Eyre Crowe ile yaptığı görüşmede, Yunan Devletinin tarihi haklarının dikkate alınmasını talep ettiği gibi, yapılacak bir tahliyenin bölgedeki Hıristiyanları korunmasız bırakacağını da ileri sürerek İngiltere'nin Yunan birliklerinin bölgede kalmasını desteklemesini istedi. Bunda da başarılı oldu. Sir Eyre Crowe da heyetin Yunan kuvvetlerinin meşruluğunu tartışmaya açmasını kabullenememişti. Meşruluk tartışmasının açılması demek Konseyin stratejik bir hata yaptığını kabullenmesi manasına geliyordu.85

Konsey üyelerinin 17 Kasım'a kadar sürdürdüğü toplantılarda bu hususlar, yavaş yavaş ağırlık kazanmaya başladı. Yunan kuvvetlerinin değiştirilmesi durumunda bunların yerini alacak müttefik askerlerinin sevki için gerekli paranın olmadığı, orduların terhis edildiği bir dönemde bölgede asayişi sağlamak için on binlerce askerin yeniden silah altına alınmasının mümkün olmadığı üye ülkeler tarafından ileri sürülmeye başlandı.86

İşte bütün bu gerekçeler, Konseyin o ilk günlerdeki tepkisini yumuşatmasına neden oldu. Öncekinin aksine 18 Kasım'da Venizelos'a verilen notada gayet yumuşak bir üslup kullanılarak, Yunan idaresinin daha hoşgörülü bir siyaset takip etmesi, işgal sahasının genişletilmemesi ve yeni olaylara meydan verilmemesi şartıyla Yunan işgalinin devamına karar verildiği beyan ediliyordu.87

İzmir'in işgalinin sürdürülmesi kararı, Yunan başbakanı için tam bir zaferdi. Konsey üyeleri açıkça kendi menfaatlerini koruma adına Batı Anadolu'da yapılan mezalimi ve bunun yol açtığı tahribatı yok saymayı tercih ettiler.

Rapor muhteva itibariyle başta Yunanistan olmak üzere diğer İtilaf Devletlerinin Türkiye ile ilgili planlarını tamamen suya düşürecek nitelikteydi. Tahkik heyetinin uygulanmasını tavsiye ettiği hususların icraya konulması durumunda, Türkiye'nin paylaşılması için artık ne bir gerekçe bulunabilecekti ne de bulunanların tatbik imkanı olabilecekti.

İşte bu yüzdendir ki Temmuz ayından beri yapılan bütün hazırlıklar, çalışmalar göz ardı edildi. Üstelik raporla beraber bin bir güçlükle elde edilen binlerce belge, fotoğraf ve tutanaklar Konsey tarafından dünya ve Avrupa kamuoyundan gizlendi, tabir caiz ise sümen altı edildi. Raporun bir şekilde Avrupa gazetelerinde yayımlanmasından sonra, Osmanlı Hükümeti 1 Ocak 1920'de İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderdiği birer nota ile Yüksek Konsey'in vermiş olduğu kararı protesto etti.88

Eğer rapor, uygulanma imkanı bulabilmiş olsaydı hiç şüphesiz üç yıl devam etmiş olan Türk-Yunan savaşı bu kadar sürmeyecek ve onca kan akıtılmamış olacaktı. Şehirler yıkılmayacak, insanlar yıllarca sefil ve perişan bir halde hayatta kalma mücadelesi vermeyecekti. Aldığı karar dolayısıyla Yüksek Konseyde akıtılan on birlerce masum Türkün kanından en az Yunanlılar kadar sorumludur, suçludur.

1 Paul HELMREİCH, Sevr Entrikaları (Çeviren: Şerif Erol), İstanbul 1996, s. 6.

2 Bige YAVUZ, Kurtuluş Savaşı döneminde Türk-Fransız ilişkileri 1919-1922, Ankara 1994, s. 31.

3 HELMREİCH, Sevr Entrikaları, s. 10.

4 HELMREİCH, Sevr Entrikaları, s. 13.

5 Bu ilke Mütareke arifesinde ve sonrasına Osmanlı sivil ve askeri kesimlerinden büyük destek bulmuştu. Öyle ki bu fikrin taraftarlarınca Wilson Prensipleri Cemiyeti adı altında bir de dernek kurulmuştu (Geniş bilgi için bakınız Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadelede Kuruluşlar...).

6 Sabahattin SELEK, Anadolu İhtilali, I, İstanbul 1976, s. 457.

7 Rıfkı Salim BURÇAK, "Türk-Yunan İlişkilerinin Bize Öğrettikleri", Türk-Yunan ilişkileri Sempozyumu Bildirileri, Erzurum 1988, s. 47; Yuluğ Tekin KURAT, "Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası", III. Askeri Tarih Semineri, Ankara 1986, s. 409.

8 Suat AKGÜL, "Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (AAMD) VIII/23 (1992), s. 393.

9 Asaf GÖKBEL, Milli Mücadele'de Aydın, Aydın 1964, s. 18; Hüseyin IŞIK, "Anadolu'da Yunan Mezalimi", III. Askeri Tarih Semineri, Ankara 1986, s. 378.

10 Sina AKŞİN, "Paris Barış Konferansında Yunanlıları İzmir'e Çıkartma Kararı", III. Askeri Tarih Semineri, Ankara 1986, s. 177.

11 İzzet ÖZTOPRAK, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, Ankara 1989, s. 47.

12 İşgal haberi Türk basınında bir matem havası estirirken Batı basını ve özellikle İngiliz basını çıkartmaya başından beri verdiği desteğini sürdürerek Yunanlıların Türklere karşı gayet iyi davrandığını iddia ediyordu (Ergun AYBARS, "Milli Mücadelede İngiliz Basını" AAMD IV/12, (1988), s. 606-607).

13 Bu hususta geniş bilgi için bakınız, Mustafa TURAN, Yunan Mezalimi, Ankara.

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsusa Kataloğu (DH-KMS), 52-3/71, 52-3/12.

15 Yılmaz ALTUĞ, "Bir Yunan diplomatına Göre Yunanistan'ın Batı Anadolu Macerası", AAMD IX/27, (1993), s. 494.

16 Cengiz ORHONLU, "Yunan İşgali'nin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları "Tehcir"in Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", Belleten XXXVII/148, (1973), s. 491.

17 Mesut ÇAPA, "Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler", AAMD X/29, (1994), s. 381.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Kataloğu (DH/İ-UM), E-56/39; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 343684.

19 Bekir Sıtkı BAYKAL, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", Bell, XXXIII/132, (1969), s. 121; Yücel ÖZKAYA, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", Atatürk Yolu I/1, (1988), s. 67; Mehmet ŞAHİNGÖZ, "İzmir'in İşgali Üzerine Karadeniz Bölgesinde Yapılan Protestolar ve Mitingler", I. Tarih boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1988, s. 464-468.

20 Salahi SONYEL, "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet", Türk Kültürü Dergisi VIII/85, (1969), s. 36; Yusuf Hikmet BAYUR, XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri, Ankara 1974, s. 180-181; Dimitri KİTSİKİS, Yunan Propagandası, İstanbul 1964, s. 209.

21 Selçuk URAL, "İzmir'in İşgali ve Yunan Soruşturma Heyeti'nin Faaliyetleri", Atatürk Dergisi III/1, (Mayıs 2000), s. 305-315.

22 Tayyip GÖKBİLGİN, “1919 Yılında Yabancı Devletlerin İşgalleri ve İstekleri Karşısında İstanbul Hükümeti” Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S. 34 (Aralık 1987), s. 21.

23 Gotthard JAESCHKE, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1987, s. 87.

24 Sabah, İfham, İkdam, 4 Ağustos 1335/1919.

25 Vakit, Sabah, 16 Ağustos 1919.

26 Tasvir-i Efkar, 29 Temmuz 1919.

27 Alemdar, 3 Ağustos 1919; İkdam, 19 Ağustos 1919.

28 İkdam, 22 Ağustos 1919; Alemdar, 2 Teşrin-i Evvel/Ekim 1919; İleri, Tasvir-i Efkar, 2 Ekim 1919.

29 Heyetin 21 Temmuz’dan sonraki olayları incelemekten men edilmiş olması Osmanlı Hükümetinin tepkisine yol açtı. Yüksek Konsey bu sınırlamayı getirerek sanki bu tarihten sonra Batı Anadolu da heyetin incelemesine konu olabilecek hiçbir hadisenin meydana gelmediğini kabul etmiş oluyordu. Bunun yanlış bir düşünce olduğunu ileri süren Sadrazam Ferit Paşa 14 Eylül 1919’da Vali İzzet Beye gönderdiği yazıda bu tarihten sonrada devam eden Yunan katliamlarının yer ve zaman unsurları da dikkate alınarak tespit edilmesini ve heyete bildirilmesini istedi (BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Kataloğu, (DH-ŞFR) 10/148).

30 BOA, DH/İ-UM, E-56/18.

31 BOA, DH-KMS, 54-2/35.

32 BOA, DH-KMS, 53-1/51.

33 BOA, DH/İ-UM, E-56/10.

34 BOA, BEO, 343679.

35 BOA, DH-KMS, 49-2/3.

36 BOA, DH-KMS, 54-2/51.

37 İfham, 6 Ağustos 1919.

38 BOA, DH-KMS, 52-4/20.

39 BOA, DH-ŞFR, 42/1-2.

40 BOA, DH-KMS, 54-2/37.

41 BOA, DH/İ-UM, 20-26/14-50.

42 BOA, DH-KMS, 52-14/1.

43 BOA, DH-ŞFR, 102/25.

BOA, DH-KMS, 53-1/83.

44 Vakit, 18 Ağustos 1919.

45 Yunan İşgal Kumandanlığı İzmir ve çevresinde idareyi ele almasından sonra 17. Kolordu Kumandanlığı ile 56. Tümenin İzmir'de bulunmasına gerek olmadığını ileri sürerek bu kuvvetlerin Mudanya'ya sevk edilmesi istedi. Taraflar arasında varılan anlaşma uyarınca ilk etap birlikler 24 Mayısta, diğer birlikler ise bir hafta sonra Mudanya'ya gönderildi. Bu sevkıyat sonrasında Ali Nadir Paşa görevinden alınarak yerine vekâleten Miralay (Albay) Bekir Sami Bey atandı ve kolordu karargahı Bursa'ya alındı (Zeki SARIHAN, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I, Ankara 1993, s. 294).

46 Tasvir-i Efkar, 17 Ağustos 1919.

47 İfham, 21 Ağustos 1919.

48 BOA, DH-KMS, 54-3/34.

DH/İ-UM, E-55/95.

DH/İ-UM, E-55/96.

49 BOA, DH-KMS, 54-2/71.

50 Alemdar, İkdam, 25 Ağustos 1919.

51 BOA, DH/İ-UM, E-55/98.

52 Selçuk URAL-Mehmet OKUR, "Vali İzzet Beyin Kaleminden İzmir'in İşgali", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 17, (Erzurum 2001), s. 274.

53 BOA, DH/İ-UM, E-51/98.

54 BOA, DH/İ-UM, E-56/1.

55 İkdam, 26 Ağustos 1919; İfham, 29 Ağustos 1919.

56 BOA, DH-KMS, 54-3/34.

57 BOA, DH/İ-UM, E-56/6.

58 BOA, DH/İ-UM, E-56/12.

59 BOA, DH-KMS, 54-3/34.

60 Albay Zafirio, işgalden sonra Yunan kuvvetlerinin yeniden yapılandırılmasına ilişkin faaliyetler çerçevesinde görevden alınmıştı. Kendisi heyetin çalışmalarına başladığı günlerde Atina'da bulunuyordu.

61 BOA, DH/İ-UM, E-56/17.

62 BOA, DH/İ-UM, E-56/25.

63 BOA, DH-KMS, 54-3/18.

64 BOA, DH-ŞFR, 103/29.

65 BOA, DH-KMS, 54-3/34.

İfham, 17 Eylül 1919.

66 Tasvir-i Efkar, 1 Teşrin-i Evvel/Ekim 1919.

67 BOA, DH-KMS, 54-3/26.

68 BOA, DH-KMS, 54-3/34.

69 BOA, DH/İ-UM, E-56/45.

70 Tasvir-i Efkar, 1 Ekim 1919.

71 BOA, DH/İ-UM, E-52/27.

72 Tasvir-i Efkar, 1 Ekim 1919.

73 Alemdar, 1 Ekim 1919.

74 İleri, Vakit, 1 Ekim 1919.

75 İfham, 1 Ekim 1919.

76 Türk Dünyası, 30 Eylül 1919.

77 BOA, BEO, 1275/4042.

78 Tasvir-i Efkar, 11 Ekim 1919.

79 Türk İstiklâl Harbi, II/2, Ankara 1999, s. 477-488.

80 Türk İstiklâl Harbi, II/2, s. 489-490.

81 Tasvir-i Efkar, 16 Ekim 1919.

82 Vakit, 10 Kasım 1919.

83 HELMREİCH, Sevr Entrikaları, s. 129.

84 GÖKBEL, Milli Mücadele'de Aydın, s. 359.

85 İngiliz yetkililerini telaşlandıran bir başka husus daha vardı. Zira İzmir'in işgali mütarekenin 7. Maddesine dayandırılmıştı. Şimdi bunun meşruluğu tartışma konusu yapılırsa ileride bizzat İngilizler tarafından Güney Anadolu ve Elviye-i Selasede yapılan işgallerde tartışılmaya başlanabilirdi. Bu durumda İngiltere'nin Orta doğu ve Kafkasya'daki menfaatleri tamamen ortadan kalkabilirdi.

86 Tasvir-i Efkar, 19 Kasım 1919.

87 İfham, 18 Kasım 1919; GÖKBEL, Milli Mücadele'de Aydın, s. 362.

88 İleri, I Kanun-u Sani/Ocak 1920.

Rum Çetelerinin Türklere Karşı Faaliyetleri / Azmi Yıldırım [s.801-810]

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Rum Çetelerinin Kuruluş ve Çalışma Şekilleri

Yunan eşkıya komitelerine mensup Nikola Dimitri'nin verdiği ifadede yer alan malumat Rum çetelerinin kuruluş ve çalışma şekilleriyle ilgili birçok sorunun cevabını vermektedir.1 Nikola Dimitri ifadelerinde mensubu olduğu on sekiz kişilik çetenin, Osmanlı topraklarındaki Rum halkı kışkırtmak amacıyla Yunan Hükûmetince silahlandırıldığını belirtmektedir. Maaşlarının Yunan Hükûmetinin bilgileri dahilinde merkez komitesi kanalıyla konsoloslara, oradan da metropolitler vasıtasıyla Rum köylerindeki papaz veya emin bir kişi tarafından kendilerine ulaştırıldığını söylemektedir. Çetenin yapacağı saldırılarda bütün ihtiyaçlarının Rum köylerince karşılandığı ve bu Rum köylerinde saklandıklarını, çatışmada yaralanan eşkıyaların Rum doktorlar tarafından tedavi edildiğini, baskınlarda yeterli sayıda eşkıya bulunmazsa Rum köylülerden takviye yapıldığını anlatmaktadır.

Çete mensupları ikişer-üçer Napolyon maaş alıyorlardı. Bu maaşları konsoloslar vasıtasıyla despotlara ve oradan da karye papazlarına ve papazlar tarafından kaptanlarına verilerek kendilerine dağıtılıyordu. Rum çetelerinin her köyde mütevelli ve kılavuzları da vardı. Bunlar gerekli silahları temin ederek her türlü yardımda bulunuyorlar ve asker geldikçe haber veriyorlardı. Rum çeteleri on ve yirmi kişilik gruplardan oluşmaktaydı.

Yunanistan Hükûmeti ile Rum çeteleri her zaman maddi ve manevi işbirliği içinde bulunmuşlardır. Bu çeteler Yunan Hükûmetince kurulmuş, silahlandırılmış, giyecek, yiyecek gibi tüm ihtiyaçları Yunan konsoloslarınca karşılanmış ve maaşa bağlanmışlardı. Çete faaliyetlerinin her aşamasında Yunan askeri yetkilileri bizzat yer almışlardır.2

Yunan hududunu korumakla görevli askerler sınırı geçerek eşkıya ile beraber Osmanlı askerlerine ateş açmışlar, takip edilen eşkıya sıkıştırıldığında ise sınırdaki kulelerde bulunan Yunan askerlerinden yardım görmüşlerdir.3 Yunanistan'daki Hıristiyanlardan yardım toplanarak eşkıyaya yetmişer drahmi maaş verilmiştir. Aynı zamanda Yunan kralı tarafından on iki bin şaki teçhiz edilerek silahlandırılmıştır.4

Patrikhane ile Rumlar arasında dini birliktelikten çok, siyasi faaliyetlerde her zaman işbirliği yapılmıştır. Tarihin her döneminde özellikle Türklere karşı yapılan çete faaliyetlerinin uygulanmasında Patrikhanenin gizli veya açık olarak rol aldığı görülmektedir. Patrikhane, tarihî Yunan emellerinin gerçekleştirilmesi amacıyla her türlü faaliyette yer almıştır. Pirlepe Kaykakamı Şevket imzalı 10 Aralık 1905 tarihli telgrafta ise, Morihova nahiyesine bağlı Beçeşte köyüne gelen otuz altı kişilik bir Rum çetesinin, Papaz Niko'nun evine girerek dini kitapları gasp ettikleri ve ahaliyi toplayıp Rum Patrikhanesi'ne intisap etmeleri hususunda tembih ve tehditte bulundukları anlatılmaktadır.5

Bazı Rum kadın ve kızları, Müslümanlarla münasebette bulunmaları ve ihtida etmeleri nedeniyle Papazların teşvikiyle Patrikhane tarafından bir bahane ile Yedikule'deki Rum ve Ermeni hastanelerine

sevk edilmişler ve buralarda kendilerine deli muamelesi yapılarak aç bırakılma gibi çeşitli işkencelerde bulunulmuştur. Bu hastanelerde yapılan aramalarda çok sayıda kadın ve kız bulunarak ailelerine teslim edilmişlerdir.6

2. Rum Çetelerinin Trakya'daki Faaliyetleri

Balkan Harbi sonrasında ve işgal yıllarında Trakya ve Batı Anadolu'ya çok sayıda Rum muhacir yerleştirilmişti.7 Osmanlı memleketinde Rum nüfusunu takviye etmek amacıyla yapılan bu çalışmalarda İngiltere ve Fransa devlet mümessillerinin yanı sıra Patrikhanenin de gayretleri yoğun bir şekilde devam ediyordu.8

Çanakkale Mutasarrıfı'nın 22 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne sunduğu raporda; Mondros, Bozcaada, Nemios ve Yunanistan'ın diğer taraflarından Rumların Çanakkale sahillerine geldiği ve bunlara Çanakkale'de görevli İngiliz temsilcisi Mösyö Vetibol'un yardımcı olduğu belirtilmekteydi.9

Balkan Savaşı sırasında Edirne ve Dedeağaç'ın düşman eline geçmesiyle beraber Rumların mahalle ve köylerde işkence ve katliam yaptıkları evlere zorla girerek, eşya ve paraları yağmalayıp hayvanları gasp ettikleri, kadın ve kızlara tecavüz ettikleri Edirne Valisi Zekeriya Vehbi tarafından rapor edilmiştir.10 Edirne'nin düşmesinden sonra Yorgi Oğlu Yani adındaki şahıs askerî katiplerden Behçet Efendi'nin eşine tecavüz ederek öldürmüştür. Dedeağaç'ın Bulgar komiteleri tarafından işgali sırasında Rumlardan bazıları tarafından Arabacı Şevki'nin hemşiresi Şaziye, demir yolu çavuşlarından Sadık Ağa'nın kızı, Düyün-ı Umûmiyye kantarcısı Safvet Efendi kızı Emine, Hacı Mahmud Ağa'nın zevcesi Elif ve Faik Efendi'nin manevi evladı Fatma, Şişko Mehmet'in kızı Şerife, Yüzbaşı Osman Ağa'nın zevcesi ve Naim Bey'in hizmetçisi Münire hanımlara tecavüz edilmiştir.

Edirne Kızılmescid mahallesinden olup kovacılar çarşısında kahvecilik yapan Dimitro Kasab Fileanti ve ütücü Yorgi Ada nahiyesinden bir köylünün koyunlarını yağma ve Osmanlı askerinin silahlarını gasp etmişlerdir. Bulgarların Edirne'ye girişinde Kızılmescid mahallesinden Şimooğlu Yorgi, Bülbül Hatun mahallesinden Ayvaz, Hacı Sarraf mahallesinden Çoban Panayot, Kızılmescid mahallesinden Sıvacı Kosti, Kadınköylü Celaskor oğlu Vasil, Akmescid mahallesinden Kokona Vasil, Kummahalleden Telekci oğlu Bağçevan Mişo, Bakkal Çolak Sotiri, Sofiloki Dimitro Bahçevan Dimo oğlu Angeli, Bakkal Sakilaridis, Fırıncı Anesti, Bahçevan Momiya Yorgi, Bağçevan Potka oğlu Mihal ve biraderi Yorgi, Naib Çelebi mahallesinden Muytâb Hacı Mehmed Efendiyle Edirne'ye iltica eden birçok İslâm köylüsünün ve Maruf Hoca mahallesinden Hüseyin Ağa'nın hanelerine cebren girip ev eşyalarını ve hayvanlarını alarak gasp ve yağma eylemişlerdir. Savaş münasebetiyle çevre köylerden Edirne'ye iltica etmiş ve köprüler dışındaki böcekhanelerde iskan ettirilmiş bulunan Çirmen, Çavdarlık, Yarbustatar, Köremin, Simen, Şahince, İneoğlu ve Ahurköy ahalisine Bulgar askerleriyle müştereken Rumlar tarafından saldırılmış, katl ve yağma edilmişlerdir.11

Keşan'a bağlı Mercan, Kılıç, Doğanca-i Kebir, Seydi, Şükraniye Yerlisu ve Adilhan köylerinde can kaybı olmamış, ancak evler tahrip edilerek yağmalanmıştır. İpsala'ya bağlı Karpuzlu, Paşa, Kumdere, Nefs-i İpsala, Esedce ve Sarpdere köyleride aynı zulme maruz kalmışlardır. Keşan'a bağlı

Beyköyü, Dişbudak Karahisar, Beylikmera köyleri tamamen; Erikli, Mecidiye ve Şabanmera köyleri kısmen Rumlar tarafından tahrip edilerek yakılmış hayvanları gasp edilmiştir. Karasalı köyünden yirmi dokuz kişi katledilmiş, kadınlardan birkaçına tecavüz edilmiştir.

7 Temmuz 1918 tarihinde Edirne Valisi Zekeriya Vehbi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve Gelibolu Mutasarrıflığı'nın hazırladığı raporlarda Balkan Savaşı sırasında Şarköy, Mürefte ve İnöz kazalarına bağlı köylerde Rumların Müslümanları dövüp işkence yaptıkları, para, hayvan, eşya ve zahirelerini gasp ettikleri, ırza tecavüzde bulundukları, zengin Müslümanlara sokak süpürtüp angarya işlerde çalıştırdıkları ve elliye yakın Müslüman öldürdükleri yer almaktadır. Ayrıca Mürefte, Platnoz, Kerise, Hora, İsterne, Ganoz, ve Uçmakdere köylerinden yüz otuz bir Rum ve Bulgar'ın Müslümanları mallarını yağmaladıkları, evlerini yakarak göçe zorladıkları, silahla takip, katletmek ve Hıristiyanlarla Müslümanları birbirine karşı kışkırtmak gibi faaliyetlerde bulundukları da raporlarda yer almaktadır.12

Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1919 tarihli tahriratta şekavet, katl, yağma, yol kesme ve hırsızlık olaylarının tahammül edilemez bir hale geldiği belirtilerek, bunun da askeri elbise giymiş Rumlar tarafından yapıldığı anlatılmaktadır.13 Bu olaylardan bazıları ise şunlardır: Uzunköprü'den yanında dört aile ile Keşan'a gelen bir polis köprübaşı mevkiinde öldürülmüş kadınlar çırılçıplak soyulmuş, altı yüz lira kadar paraları gasp edilmiştir. Grebene Topçu Taburu Yaveri Kazım Efendi ile neferi de aynı yol üzerinde öldürülmüştür. Telgraf çavuşu da öldürülerek cesedi un fabrikası civarındaki taş ocaklarına atılmıştır. Malkara-Keşan caddesinde tüccarların bin beş yüz lira paralarıyla ticari malları ve binek hayvanları gasp edilmiştir. Derbend boğazında erkek ve kadın kırk elli kadar Müslüman'ın kollarını kesip bütün eşya ve paralarını gasp ederek çırılçıplak bir halde salıvermişlerdir. Sinekli Hudüd Emniyet Müfettişleri Mehmed Nazmi ve Abdülhamid, I Mart 1921 tarihli raporlarında Trakya'nın çeşitli yerlerinde Yunanlılar tarafından yapılan tutuklama, köy baskınları, işkence, yaralama ve öldürme olaylarından bahsetmektedirler.14

Yunanlılar Edirne'de Müslümanları geceleyin vesikasız dışarı bırakmıyorlardı. Lüleburgaz, Kırkkilise, Vize, Saray ve Çerkesköy'de eşraftan onar, onbeşer kişiyi bilinmeyen bir yere götürmüşlerdi. Saray'da köylüleri vesikasız bir başka köye göndermiyorlardı. Tevkif edilenlere türlü işkenceler yapılıyordu. Ayrıca Türk nüfusunun yoğun olduğu mahallerde saat yedi buçuktan sonra dışarıya çıkmak ve evlerde lamba yakmak yasaklanmıştı. Sinekli Hudud Emniyet Müfettişi Mehmed Nazmi'nin 12 Mart 1921 tarihli yazısında Pınarhisar, Lüleburgaz ve Kırkkilise kasabalarında ezan okumak için minareye çıkan müezzinlerin Rum ahali tarafından taşlanarak engellendikleri bildirilmektedir.15

Çatalca Mutasarrıflığı 'nın 16 Mart 1921 tarihli raporunda Yunanlıların Trakya'daki İslâm ahaliye reva gördükleri muameleler şöyle anlatılmaktadır:16 Babaeski kazasının Mandıra karyesinden yedi Müslüman Yunanlılar tarafından dayakla öldürülmüş ve aynı karyeden on Müslüman kadın idam edilmiştir. Aynı karye top ateşine de tutulmuştur. Trakya dahilindeki Rumlar Yunan Hükûmeti'nce tamamen silahlandırılmış ve bu Yunan tüfekleriyle silahlanmış, başıbozuk elbiseli, şapkalarında Yunan arması bulunan çete elemanlarına Çilinkos (Çilingoz) Çiftliği toplanma yeri yapılmıştır. Sinekli

Hudut Emniyet Müfettişi Mehmet Nazmi'nin 11 Nisan 1921 tarihli tahriratında şu olaylara yer verilmektedir: Yunanlılar, Hayrabolu müftüsünü ayağından iple bağlayarak sürüklemek suretiyle işkence etmişlerdi. Uzunköprü kazasına bağlı Hamidiye karyesinden bir İslâm kadına eşinin silahlarının yerini söyle diyerek, bacaklarından bir ağaca asılarak donuna bir kedi konulup, altına yakılan bir ateşin dumanıyla işkence yapmışlardı. Çerkezköy İstasyonu'nda inzibat askeri memuru olan Mustafa Efendi'nin boğazına kaynar su dökülmek suretiyle işkence ederek ölümüne sebep olmuşlardı.17

Mandralı Hafız Cemal Efendi'nin eline ateş koymak suretiyle vefatına sebebiyet verilmiş, mal ve emlaki müsadere edilmiştir. Silivri Seymen karyesi ikinci muhtarı Efrahim Ağa'ya koltuklarından asılmak ve ayakları altına ateş yakılmak suretiyle işkence edilmiştir.18 14 Haziran 1922 tarihli Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin tahriratında Yunan askerlerinin Edirne'de yaptıkları tahribat, işkence, tutuklama ve sürgün olayları şöyle anlatılmaktadır:19

Edirne'de Yediyolağzı'nda bulunan Katırcılar Camisine bir Yunan zabiti yanında sekiz neferle girerek kasaturalarıyla kandilleri kırdıktan sonra namaz kılan cemaati dışarı çıkarıp işkence yapmışlardır. Malkara kazasına bağlı Arablar karyesi cami-i şerifi Yunan eşkıyaları tarafından basılarak cemaatten iki kişinin kulağı kesildikten sonra, fidye-i necat olarak beş bin drahmi ile iki yüz elli Osmanlı lirası alınmış ve cemaat dövülmüştür. Lalapaşa kazasına tâbi Savafeci karyesinden on iki kişi köyün dışında bir yere götürülerek dikenli tel ile çıplak oldukları halde Yunan jandarmaları tarafından dövülmüşlerdir. Burada şiddetli dayaktan üç kişi vefat etmiştir. Istranca Muhacirin Memuru Yaşar Efendi tarafından gönderilen 16 Ekim 1922 tarihli telgrafta Yunanlıların yaptıkları şu şekilde anlatılmaktadır:20

Tekirdağ'ın Halaçlı karyesine gelen Yunan askerleri tarafından İmam Mehmed Efendi, Muhtar Feyzullah Çavuş, ihtiyar heyeti azalarından Çerkez Süleyman, İsmail oğlu Arif, Koca Hasan, Mehmed oğlu Osman ile ahaliden Pamuk Osman'ın, Haşim ve Ali Osman oğlu Hüseyin Ağalar şiddetli bir şekilde dövülmüştür. Daha sonra karye ahalisi evlerinden çıkarılarak buralara bin beş yüz civarındaki askerlerini yerleştirmişlerdir. Bu sebeple sokak ortasında kalan üç yüzü aşkın çoğu kadın ve çocuk olan ahali şiddetli yağmur ve soğuktan telef olma noktasına gelmişlerdir. Genç kızların namusları ve emvalleri askerler tarafından yağma edilmiştir. Çorlu'ya bağlı Kara Mehmed ve Bakırca karyeleri Müslüman ahalisinin bir kısmı Rum Yunan Karargah efradı tarafından katledilmiş bir kısmı da firar ederek canlarını kurtarmışlardır.21

Yunanlılar Trakya'da İslâm köylerine gece ve gündüz baskınlar yaparak ele geçirdikleri genç, ihtiyar bütün erkekleri kollarını bağladıktan sonra bilinmeyen bir yere sevk ediyorlardı. Bu durumun etki ve tahrikiyle kadın ve erkek bütün Trakya İslâm ahalisi köylerini terk ederek dağlara, ormanlara kaçıyorlardı.

3. İstanbul'daki Faaliyetleri

Yunanlılar vapurlarla Tekfurdağı ve civarına çok sayıda Rum getirip bunları Müslüman köylerinde iskan ediyorlardı. Buralardaki Müslümanlar ise baskılara dayanamayarak her şeylerini bırakıp İstanbul'a göç ediyorlardı. Aynı zamanda Beykoz ve Gebze civarında yapılan tedhiş hareketlerinden dolayı oralardaki birçok köylüler başka yerlere kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu sebeple birçok karye ortadan kalkmıştır.

Bütün bu yapılanların, Boğazlar ve Marmara havzasında sakin Müslümanları hazırlanan bir plan çerçevesinde tedricen göç ettirerek; dünya siyasetinde çok önemli bir yeri olan Çanakkale ve İstanbul boğazı deniz yollarının iki tarafında sakin Müslüman nüfusun imhası ve yerlerine gayrımüslim kitlenin yerleştirilmesi amacına yönelik olduğu görülmektedir.22

Gebze havalisinde Yunan askerlerinin yapmış olduğu irtikap, zulüm ve gasp tahammül edilemeyecek bir hale gelmiştir. İslâm olmaktan başka kabahati olmayan kasaba ahalisinin malları, Yeniköy Rumlarıyla beraber olan Yunan askerleri tarafından cebren gasp edilmişti. Kahvehane ve sokakta ele geçirdikleri kişileri feci şekilde döverek cebren hanelere giriyorlar ve kadınlara varıncaya kadar sopa ve süngü altında inletmek cüret ve cesaretini gösteriyorlardı. Ahaliyi Yunan askerlerine selam durmaya zorluyorlardı. İmha etme ve intikam alma amacına yönelik bu hareketler yöre halkını muhacir durumuna düşürmüştü.23

Gebze'ye bağlı Tavşanlı karyesinden Rahmi, Yunan Kumandanlığı'nca, Yunan zabitine selam vermediği bahanesiyle tevkif edilerek dövülmüş, el ve ayakları bağlandıktan sonra ayaklarından telgraf teliyle asarak tütsü vermek suretiyle işkence edilmiştir. Kahveci Mustafa Efendi ile Seksen yaşındaki Hacı Mehmed Ağa da aynı muameleye maruz kalmıştır.24

Karakiraz'da Salim Reis'in zevcesi Firdevs hanımı muhtar vasıtasıyla çağırarak, ayaklarını tüfek kayışıyla bağlayıp kırbaçla döverek işkence etmişler ve iki çocuk annesi, otuz sekiz yaşındaki Firdevs hanıma cebren tecavüz etmişlerdir. Daha sonra ocakta yanan odunlarla vücudunun birçok yerini yakarak bırakmışlardır.25

Gemlik kazasına bağlı Haydariye karyesi ile diğer karyelerde Yunan askerleriyle onlar tarafından beslenip silahlandırılan Rum eşkıyasının yaptıkları faciadan yalnız canlarını kurtararak, günlerce ormanlar ve mağaralarda saklanarak İstanbul'a gelmek üzere Küçükkumla karyesi civarında bulunan Elmalık mevkiinde toplanan erkek, kadın, ve çocuklardan oluşan bin yüz kişi, Yunan Mitralyöz taburu ile Rum eşkıyasınca abluka altına alınarak tamamı imha ve katledilmişlerdir. Bu olayda sadece bir kişi ölü rolü oynayarak hayatta kalabilmiştir.

4. Bursa'daki Faaliyetleri

Umurbey köyü ileri gelenleri 29 Ağustos 1920 tarihinde Sadaret'e gönderdikleri istidalarında İngilizlerin işgal ettikleri Gemlik'i Yunan kuvvetlerine bırakarak çekilmelerinden sonra yaşadıklarını şöyle anlatmaktadırlar:26

Müslümanların Gemlik dışına çıkmaları yasaklanmış, silah aramak bahanesiyle zorla evlere girilerek evler sayılmış, halkın büyük çoğunluğu sebepsiz yere sopa, kamçı ve dipçiklerle dövülmüştür. Gemlik şosesi üzerinde on beş gün içerisinde elli kişi kaybolmuş, bağ ve bahçeler tahrip edilmiş, tamamen silahsızlandırılmış, Gemlik halkı Ermenilerin suikastlarına ve çıkardıkları yangınlara maruz kalmışlardır. Yunan kuvvetlerinin Yenişehir ve İnegöl'ü işgal etmesinden cesaret alan Rumlar Bursa'ya bağlı Pamucak, Derbend, Susurluk ve çevre köyleri yağmalayarak bir milyona yakın hayvan ile çok sayıda eşyayı arabalarla nakletmişlerdir. Bu yağmaya Ermeniler ve İznik taraflarındaki gayrımüslimler de katılmış Beypınar, Papazca ve Köprühisar köyleri yıkılıp Türklere ait her şey yağmalanmıştır.27

Müddei-i Umûmi Hasan Aşki Bey'in ifadesine göre Yenişehir hükûmet ve belediye daireleriyle tekkesine Yunan askerinin çekilmesini müteakip bombalar atılmış, çarşı tamamen yakılmış ve bu arada birçok hane de yanmıştır. Halkın evlerindeki, dükkanlarındaki mal ve eşyası, caminin halı ve seccadeleri asker gerisindeki Rum ve Ermeniler tarafından çalınarak Gemlik tarafına götürülmüş ve kadınlara acımasızca tecavüzlerde bulunulmuştur.28

Orhangazi civarında Üreyil ve Çakarıl İslâm karyelerindeki silahlar toplanarak, ahalisi tamamen katl ve idam edilerek malları yağma edilmiş ve haneleri yakılmıştır. Toplanan bu silahlar Hıristiyanlara verilmiştir. Gemlik kasabasındaki kadınlar fahişe oldukları bahanesiyle zorla götürülmüşlerdir. Buralarda Rum ve Ermeni çeteleri teşkil edilerek yağmacılık yapılmıştır. Gerek Yunan askerleri ve gerekse yerli Rumlar tarafından İslâm karyelerindeki kızlara tecavüzlerde bulunularak bikrleri izale edilmiştir.29

Orhangazi kazasını oluşturan yirmi bir İslâm karyesinden ancak beş karye kalmıştır. Diğer on altı karye ise işgalci Yunan kuvvetlerince sebepsiz olarak yakılmış, yağmalanmış ırz ve namusa tecavüzle ahaliden bir kısmı katledilmiştir. 16 Nisan 1921 tarihinde kasaba ahalisinden çoğu hükûmet erkanıyla beraber Gemlik kasabasına sürülmüştür. Sürgün sırasında Düyun-ı Umûmiye ve Reji idarelerinin eşyalarıyla kaza mevcutları yağmalanmış, yolculuk sırasında zulüm, işkence ve ırza tecavüz edilerek ahalinin bütün malları ve eşyaları gasp edilmiştir.30

Orhangazi kazasındaki bütün eşyalar bir han içerisinde toplanarak Rum ve Ermeni ahaliye dağıtıldıktan sonra, sekiz yüz hanelik kasaba ateşe verilerek tamamen yakılmıştır. Daha sonra Çeltikçi ve Gedelek karyeleri abluka altına alındığından, ahali bütün eşyasını bırakarak dağlara kaçmıştır. Bunlardan yirmiye yakın çaresiz ile Gedelek karyesinde kalan beş yüzü aşkın masum ahaliye, çoluk çocuk, sabi ve nisvâna çeşitli zulümler yapılarak katl ve imha, el ayak kesmek, göz çıkarmak ve genç bakire kız bırakmamak gibi hareketlerde bulunulmuştur.31

Silahlı Yunan ve Rum çeteleri Orhangazi kazasına bağlı yirmi bir köyü tamamen yakıp yağmaladıktan ve halkını katlettikten sonra aynı imha hareketini Kocadere, Akköy, Soğuksu, Lütfiye, İhsaniye, Tevfikiye ve Mecidiye köylerinde de tekrarlayıp bu köyleri viraneye çevirmişler, sahil köylerine kaçan köylülerden geride kalanları iplerle bağladıktan sonra yaylım ateşine tutarak öldürmüşlerdir. Kadınları çıplak bir şekilde oynatıp tecavüz ettikten sonra hepsini bir evde toplayıp

üzerlerine bomba atarak katletmişlerdir. Rum çeteleri Gemlik'e bağlı Fıstıklı köyünden dört kişiyi öldürerek köyü yağmalamışlardır. Gemlik yerli Rumları Küçükkumla, Büyükkumla, Karacaali ve Narlı köylerini yağmalamışlardır.32

Gemlik ve çevresinde yapılan Yunan mezalimi hakkında rapor hazırlamak amacıyla dolaşan İngiltere, Fransa, İtalya temsilcileriyle Osmanlı zabitleri ve İsviçreli bir siyasi memurdan oluşan tahkik heyetinin tespit ettiği hadiselerden bazıları ise şunlardır: Yunanlılar, öncelikle Müslümanların silahlarını toplayıp yerli Rum ve Ermenilere dağıtarak silahlı çeteler oluşmasına sebep olmuşlardır. Amaçlarının sadece yağma olmayıp İslâm'ı imha ve bulundukları bölgede çoğunluğu sağlamak olduğu anlaşılmıştır. Mabetleri yıkarak halkın dini ve milli münasebetlerini koparıp oturdukları yerlere geri dönmelerini engellemeye çalışıyorlardı.

Kumla-i Sagir'den Gemlik'e sevk edilen elli-altmış kadından sadece dört tanesi kurtulabilmiştir. Diğerlerinin akıbetleri bilinmemektedir. Narlı köyünün kaçamayan ahalisi camilerde yakılmış, Büyük Kapaklı ahalisinden altmış kadarı kurşuna dizilmiş, on beş kıza tecavüz edilmiştir. Fıstıklı'da erkeklere işkence, kadınlara tecavüz edilmiş, Katırlı ve Muradoba köyleri yağmalanıp eşyaları Yunan askerleriyle yerli Rumlar arasında paylaşılmıştır. Ayrıca yetmiş yaşındaki bir kadına on sekiz Yunan askeri tarafından tecavüz edilmiştir. Gemlik'te yapılan bu vahşetin elebaşları ise Rum Palikaryaları ve Ermeni gençleriyle işbirliği halinde çalışan Sakızlı Kineççi, Yorgo, Meyhaneci Haralambo ile Apostol olduğu tespit edilmiştir. Bu eşkıya reisleri küçük ve büyük Yunan askeri müfrezeleriyle gereken yerlerde beraberce hareket ediyorlardı.33

16 Nisan 1921 tarihinde Gemlik kazasına bağlı Karacaali karyesinde yüzü aşkın Yunan askeri ve bunlara iştirak eden Rum eşkıyası tarafından katliam ve gasp yapılmıştır.34

Yunan askerleriyle beraber yerli Rum ve Ermenilerden oluşan çeteler, Orhangazi'ye bağlı Üreğil, Altıkoz, Cihanköy, Reşadiye Pazarköy, Omzalı, Çeltikköy, Cedelik, Dutluca gibi Müslüman köylerine saldırarak halkın para, eşya ve hayvanlarını yağmalayıp köylerini yakmışlardır. Küçükkumla'da elliyi aşkın kadın ve çocuk kesilerek öldürülmüş, Narlı ve Kırcaali köylerinde bir tek Müslüman kalmamacasına katliam yapılmıştır. Gemlik ahalisinden yetmiş yaşlarındaki bir kadına ahalinin gözü önünde on beş Yunan askeri tarafından tecavüz edilmiştir.

İngiliz Generali Frank başkanlığında İtalyan Miralay Mösyö Roloto, Fransız Miralay Mösyö Veyg ve Sâlib-i Ahmer adına İsviçreli Mösyö Geri ile Generalin yaveri Yüzbaşı Mister Eston ve Mösyö Rolato'nun tercümanı Mösyö Amelya'dan oluşan İtilaf Devletleri Tahkik Heyeti Yunan askerleriyle Rum çetelerinin Gemlik, Orhangazi ve Yalova'da yaptıkları katliamları yerinde incelemişlerdir. Bu tahkikat sonucunda, bin hanelik Orhangazi kasabasının beş hane dışında tamamen yakıldığını görmüşlerdir.35 Yakılan ve tahrip edilen otuz cami, üç mektep, on iki medrese, iki hamam, bir iplik fabrikası ve dört zeytin fabrikası gibi büyük binaların fotoğraflarını almışlardır.

5. Çanakkale'deki Faaliyetleri

Kal'a-i Sultaniyye Jandarma Taburu Kumandanlığı'nın 21 Ocak 1921 tarihli raporunda Yunanlılar ve Rum çeteleri tarafından yapılanlar şöyle anlatılmaktadır:36 Vazifeli olarak Karabiga iskelesinde bulunan jandarma neferi Salih oğlu Halil, sebepsiz yere Yunan çavuşu Koço tarafından dövülmüştür. Ezine'deki bütün Müslümanların evlerinde Yunanlılar tarafından arama yapılmış ve konsol, ayna, sandalye dikiş makinesi, bakır veya pirinçten yapılmış mangal, halı, kilim gibi eşyalar Rumların eşyalarıdır diye müsadere edilmiştir. Ezine işgal kumandanının görevlendirdiği Mülazim Papa Zaharya Efendi kumandasındaki kırk beş kişilik bir müfreze, Bayramiç kazasına tabi Salihler karyesine giderek ahaliden yirmi iki yaşlarında Hamzaoğulları'ndan Mustafa oğlu Hüseyin, otuz yaşlarında Mehmed oğlu İsmail, otuz yaşlarında Hüseyin oğlu Hasan, Şabcioğulları'ndan otuz yaşlarında Ahmed oğlu Mustafa ve yirmi sekiz yaşlarındaki Mehmed oğlu Hüsnü'yü yanlarına alarak Dümrek karyesi köprüsüne vardıklarında Mehmed oğlu Hüsnü'yü Bayramiç'e sevk ettikten sonra diğer dördünü kurşun ve kasaturalarla feci bir şekilde katletmişlerdir.37

Çanakkale Osmanlı Komisyon Riyaseti'nin 22 Mayıs 1921 tarih ve 592 numaralı raporunda Yunan işgal kuvvetleri ile Rumların yaptıkları şöyle anlatılmaktadır:38 Sekiz kişilik bir Yunan müfrezesi 25 Mayıs 1921 günü Kolfaköy'e gelerek Kocabıyık oğlu Abdullah, Abdullah oğlu Hasan, Küçük Mehmed Ağa'nın Ramazan ile Dede oğlu Zeki Ziya'nın hayvanlarını gasp ve Yaşar Ağa'nın manifatura dükkanını yağma etmişlerdir. Fehmi Bey'in evine zorla girerek yüz dört liralık kâğıt para, on adet kilim, bir top patiska, on beş tane havlu ve on adet başörtüsünü gasp etmişlerdir. Yunan müfrezesi Kocabıyık oğlu Abdullah'ın gümüş saat ve kordonu ile Sinan oğlu Emin Hoca'nın dört adet kuzusunu da alarak gitmişlerdir. 20 Mayıs 1921 günü Mallıköye on beş yirmi adet obüs mermisi atılarak, ahali sakal koparmak, darp, boynuna defalarca ip geçirip asmaya teşebbüs ve bir dul kadının ırzına geçilmesi gibi çok ağır hakaretlere uğramıştır. Ezine'de Yunanlılar tarafından belirli bir saatten sonra sokağa çıkma yasağı ve evlerin kapısına fener asma zorunluluğu konmuş, rüzgar nedeniyle feneri sönenler evlerinden alınarak dövülmüş ve işkenceye maruz kalmıştır.39

Kör Apostol, Çarıksız köyü imam ve muhtarıyla ahaliden bir kişi ile Akçakeçili köyünden de bir kişiyi feci bir şekilde katletmiştir. Kör Apostol'a teslim edilen Yunan müfrezesi tarafından çeşitli bahanelerle tutuklananlardan bir daha haber alınamamıştır. Bayramiç Askerlik Şubesi Başkanlığı'nın 20 Eylül 1922 tarihli raporunda Yunanlıların şube arazisindeki bütün ceviz ve badem ağaçlarını keserek yaktıkları, arazide bulunan dört kuyuda yapılan aramada canavarca öldürülerek kuyulara atılan Müslüman cesetlerinin bulunduğu, yalnız Bayramiç'te öldürülen insanların sayısının üç yüze yakın olduğu, maddi zayiatın bir milyon liradan fazla olduğu ve Ezine kazasında yapılan tahribatın Bayramiç'e oranla on misli daha fazla olduğu belirtilmektedir.40 Ezine'de bulunan cesetlerin başları bıçakla kesilmiş ve gövdelerinin yanına gömülmüştür. Bazıları ise taşlarla vurularak öldürülmüştür. Bu çukurlarda kanlı kör bıçaklar da bulunmuştur.41

6. Manisa'daki Faaliyetleri

Akhisar'da kendi çiftliğinde bulunmakta olan Halid Paşa ve beş arkadaşı, çevredeki Rum karyelerinden kimselerin de aralarında olduğu halde bir Yunan müfrezesi tarafından feci şekilde katledilmiştir. Halid Paşa'nın vücudu ikiye bölünmüş, gözleri oyulmuş ve parmakları kesilmiştir.

Vücudunun çeşitli yerlerinde otuz yedi adet bıçak ve süngü yarası bulunmuştur. Diğer arkadaşları da gözleri oyulmak, kulak ve burunları kesilmek suretiyle feci bir şekilde katledilmişlerdir. Çiftlikte bulunan mal, eşya, ve edevat yağma edildikten sonra çiftlik yakılmıştır.42

Salihli Kaymakamlığı'nın 13 Temmuz 1919 tarih ve 664/148 numaralı tahriratında Ahmetli'de bulunan Yunan kuvvetlerinin Salihli'ye bağlı köylere saldırıp yaptıkları mezalim şöyle anlatılmaktadır:43 Kestelli, Kendirlik, Yaraşlı ve Dibekdere karyelerinin bütün harman ve demetleri Yunan askerleri tarafından yakılmış, Kestelli karyesinden yirmi kadar kadın Ahmedli'ye sevk edilmiştir. Ahmedli karyesinden Hocazade Kamil ve on bir arkadaşının bin dönümlük bağları, dokuz dükkan, kahvehane, hanlar ve on iki hane içinde manifatura, bakkaliye eşyası, sandıkları içindeki nakit paraları ile birçok hayvanları; Yunan askerleri tarafından tamamen yağmalanmıştır.

Bu sırada Kolcu Mustafa'nın hanesinde toplanan Eminoğlu İsmail, Muhacir Gülsüm, Muhacir Receb ve eşi katledilmiş, Rodoslu Mehmed Dayı ve Madenci Ahmed Efendi kerimeleriyle beraber on beş kız ve kadının bikrleri izale edilerek başlarından örtüleri alınıp raks ettirilmişlerdir. Yunan kuvvetleri Manisa'yı işgalleri sırasında yerli ve başıbozuk Rumlarla birlikte hareket ederek Manisa Akhisar demiryolu güzergahında bulunan Hacı Rahmanlı ve Kapaklı köyleri de dahil diğer bütün köylerde Müslüman nüfusunu katledip mallarını yağmalamışlar, bağ ve bahçelerinde çalışırken tutuklanan yüzlerce Müslüman'ı İzmir üzerinden Atina'ya göndermişlerdir.44

4 Ağustos 1920 tarihinde Demirci'yi işgal eden Yunan askerleri, çarşıda yağma edilmedik hiçbir mağaza ve dükkan bırakmamış, Demirci'de kapıları kırılarak girilmedik hiçbir hane kalmamıştır. Mağaza ve dükkanlardaki mal ve eşyanın işe yarayanları tamamen gasp olunmuş diğerleri ise sokaklara saçılmıştır. Hanelerden de kadınların parmak ve kulaklarındaki yüzüklere, küpelere varıncaya kadar kıymetli eşya alınmış, ayna ve konsol gibi şeyler tamamen tahrip edilmiştir.45

Bu yağma sırasında Demirci kasabasının Pazar mahallesinden Şer'i Mahkeme Başkatibi Hafız Mehmed Efendi'nin hanesine giren yedi kişilik bir askeri müfreze tarafından on dört yaşında Hacer ismindeki kızın cebren bikri izale edilmiştir. Bu olay kızın ebeveyninin gözleri önünde cereyan etmiştir. Akdere, Serçeler, Hocalar ve Bozköy tamamen yakılarak mal ve eşyaları yağma edilmiştir. Akhisar Belediye Reisi Hafız Mehmed ve eşraftan bazı kimselerin 24 Haziran 1921 tarihli arzuhallerinde Yunanlılar tarafından bölgede yapılanlar şöyle anlatılmaktadır:46

Akhisar ve havalisinin Yunanlılarca işgal edilmesinin ardından Müslümanlar her an bir sebep uydurularak işkenceye maruz kalmışlardır. Şikayette bulunanlar dövülüp tehdit edilmiş, kadınlar tecavüz edilip öldürülmüş, merkez ve köylerde yağmalanmadık ev ve dükkan kalmamıştır. Halk camilere gönderilmemiş, camiler içine pislenip tahrip edilmiş, halı ve kilimleri çalınmıştır.

7. İzmit, Yalova ve Karamürsel'deki Faaliyetleri

Yalova'yı işgal eden Yunanlılar önce kaymakam, polis, jandarma gibi devlet memurlarını kazadan çıkarmışlardır. Kaymakam Rüşdi Bey ile Bidayet Başkatibi İbrahim Efendi kazayı terk ederek İstanbul'a dönmeye mecbur edilmişlerdir. Müdde-i Umumi Hüsni Efendi de tevkif ve işkence edilerek

Gemlik'e gönderilmiştir.47 Yalova'nın Yunan alay merkezi olması sebebiyle, Dimitri adında bir kumandanın idaresi altında olan Yunan askerleri, istedikleri evlere yalnızca hane halkını dışarı çıkararak yerleşmişlerdir, Çınarcık karyesi ahalisini camiye doldurarak kamçı ve değnekle döverek paralarına zorla el koymuşlardır. Taşköprü karyesiyle diğer İslâm köylerinden bazıları yakılarak erkekleri götürülmüş, çocukları öldürülmüş kadınlarına ise tecavüz ve işkence edilmiştir.48

Kurban Bayramı günü Teşvikiye karyesine gelen Yunan müfrezesi bayram namazı kılmak için camide bulunanları dışarı çıkardıktan sonra Ahmed, Mehmed Ali, Hüseyin Çavuş, Mehmed, Emin, İsmail ve Bilal'in oğlunu süngülerle şehit etmişlerdir. Daha sonra Osmanlı jandarmasının kaldırılmasıyla Müslüman ahalinin can, ırz ve namusu Rumların insafına bırakılmıştır.49

Yalova'ya bağlı Dereköy karyesi, Çukurköy, Laledere, Kılıçköy ve Şakşak gibi karyeler civardaki Rum köyleri ahalisinden oluşan eşkıya çeteleri tarafından baskına uğramış, yakılmış, hayvan ve eşyaları yağma edilmiş, öldürülen insanların defnedilmesine bile müsaade edilmemiştir.50 Karamürsel'i işgal eden Yunanlılar tarafından çarşıdaki dükkanlar ve mağazaların kapıları kırılarak bütün ticari mallar yağma ve gasp edilmiştir. Aynı zamanda evlere de girilerek para, mücevherat ve ev eşyaları da gasp edilmiştir. İzmit eşrafından Mustafa Beyle Eşrefzade Ahmed Efendi'nin 12 Nisan 1921 tarihli ifadelerine göre, İzmit Yunan Kumandanlığı tarafından bir tamim yayımlanarak eli silah tutan İslâm ahalinin her gün sabah ve akşam polis mevkilerine giderek isbat-ı vücud etmeleri istenilmiştir. Bu durumdan cesaret alan Yunan, Rum sivil askerleri silah arama bahanesiyle girdikleri evlerde yakaladıkları çocuk ve ihtiyarlara çeşitli zulümlerde bulunuyorlardı.51

Yalova Yunan işgal kumandanı, Ermeni ve Rumlardan çeteler teşkil ederek kasaba ve köylerin ulaşım yollarım kestirip Müslüman ahalinin bütün mal ve eşyalarını gasp ettirmiştir. Şile Ta'kib Kumandanı Yüzbaşı Yusuf tarafından 20 Nisan 1921'de Kandıra'ya gönderilen Şile bölüğü başçavuşlarından Ali Rıza ile beş arkadaşı, Yunan askerleriyle Rum çetelerinin yapmış oldukları mezalimi araştırmışlar ve şu olayları tespit etmişlerdir:52

Mantarcılar karyesinden Çarıklı Hüseyin'in ailesi çırçıplak soyularak yirmi Yunan neferi tarafından ırzına geçilmiş ve ayaklarından evinin ocağına asılarak çeşitli yerlerinden süngüyle yaralamak suretiyle katledilmiştir. Aynı karyedeki birçok kadına da aynı muamele reva görülmüştür. Kışla karyesinde Doğancıoğlu İbrahim'in başı kasatura ile ensesinden kesilmiş, cesedi ise köy Müslümanlarının gözleri önünde süngü ile parçalanmıştır. Karasakal karyesinden bir kadının beş altı Yunan neferi tarafından zorla ırzına taarruz edildiği gibi, Kandıra'nın Karakiraz karyesinde yüz kadar Yunan askeri kadınları toplayarak namuslarını kirlettikten sonra üzerlerinde ve hanelerinde bulunan eşyalarını tamamen yağma etmişlerdir.

Tekeler karyesinden on beş bakire kızın bikrlerini izale ettikleri gibi çıplak bir halde ayaklarından asıp omuzlarından yaralamak suretiyle para ve müzeyyenatlarını çıkarmaları için mezalim yapmışlardır. Karadere karyesinden dört delikanlı ve üç tane yedi-sekiz yaşlarında oğlan çocuğunu döverek, ırzlarına tecavüz ettikten sonra hepsini kesmişlerdir. Yunanlılar İzmit'i tahliye etmeden önce şehirde birçok yeri ateşe vermişler ve yüzlerce Müslüman'ı şehit etmişlerdir. Bağçecik'de kadın ve

erkek tek bir Müslüman bırakmamışlardır. Bu faciaya bazı İtilaf Devletleri subayları da şahit olmuşlardır.53

8. İzmir ve Aydın'daki Faaliyetleri

Ödemiş'e giren Yunanlılar kaza merkezinde çok sayıda evi ve birçok köyü ateşe vermiş, ele geçirdikleri Müslümanları şehit edip mallarını yağmalamışlardır. Bu baskılara dayanamayan halkın bir kısmı ise göç etmeğe başlamıştır.54 Bergama kazasının işgali sırasında Yunan askerleri tarafından yapılan elim muamele nedeniyle erkek, kadın, genç, ihtiyar, çoluk ve çocuk elli bini aşkın Bergamalı zelil ve sefil bir surette yalnız ırzlarının muhafazası maksadıyla göç etmeye başlamıştır.55

Nazilli Kaymakamı Hüseyin I Temmuz 1919 tarihli telgrafında, Yunan işgal kuvvetlerinin, Nazilli'nin tahliyesi esnasında yanlarında götürdükleri kırk mevkufla beraber Atça ve Sultanhisar nahiyelerinde iki yüze yakın Müslüman'ı sebepsiz yere şehit ettiklerini ve Aydın'ın tahliyesi sırasında ise İslâm mahallelerini ateşe vererek binlerce masumun katliyle milyonlarca emvalin kaybedilmesine sebebiyet verdiklerini anlatmaktadır.56 Aydın'ın işgalinden sonra Yunanlılar tarafından gerek doğrudan doğruya gerekse oluşturdukları Rum çeteleri vasıtasıyla masum Müslümanlar, çocuklar da dahil olmak üzere katledilmiş ve kadınlara tecavüz edilmiştir.57

Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in 12 Temmuz 1919 tarihli telgrafında Aydın eski Mebusu İlhami Bey'den alınan rapora atfen Yunan işgal kuvvetlerinin Aydın'da yaptıkları şöyle anlatılmaktadır:58

Yunan işgalinden dört gün sonra Yunanlılara kalben aleyhtar olduğu gerekçesiyle Muallim Ahmed Emin ve eşraftan Kamil Efendi ile Aydın'da Dava Vekili Reşid ve kardeşi Asım, eşraftan Şefik Safi ve Ödemiş dava vekillerinden Refik Şevket beyler Balatçık istasyonunda tutuklanmışlardır, işgalin onuncu günü eşraftan altı kişi sebepsiz yere sokak ortasında bir Yunan zabiti tarafından ölesiye dövülmüştür. Germencik nahiye müdürü dövülerek hapsedilmiş ve ahaliden elli kadarı katledilmiştir. Germencik'ten trene binen yirmi yedi ve cebren trene bindirilen otuz dört Müslüman daha sonra boğazlanarak cesetleri yollara atılmıştır. Menderes nehri civarındaki Kadievi, Umurlu ve Yeniköy karyeleri tamamen yakılmış, ahalisi katledilmiş, mal ve hayvanları yağma edilerek Aydın'a sevk edilmiştir.59

Denizli Heyet-i Milliye Reisi Kazım tarafından 2 Ağustos 1919 tarihinde İstanbul'daki Vakit, Memleket, Tasvir-i Efkar ve Sabah gazeteleriyle İngiltere, Amerika, Fransa ve İtalya siyasi mümessillerine gönderilen yazıda Yunan işgali altındaki halkın çok zor durumda olduğu belirtilerek şöyle denilmektedir:60

"Turgutlu şehri bugün tarihe karışmış bir harabe halindedir, kasabanın bütün haneleri yakılmıştır. Germencik nahiyesinden hükûmetçe isimleri bilinen bin sekiz yüz delikanlı erkek sırf Müslüman oldukları için öldürülmüştür. Hızırmeşeli karyesi erkekleri bayram günü bayram namazında iken camide öldürülmüştür. Esaretten dönen otuz sekiz nefer Erikli İstasyonu'nda feci bir surette telef olunmuştur. Aydın livasından kaçıp kurtulabilen binlerce kadın, ihtiyar, çoluk çocuk Denizli, Bozdoğan

Yenipazar, Nazilli, Çine ve Muğla ovalarında çıplak, perişan ve harap bir haldedir. Her gün pek çok nüfus açlıktan telef olmaktadır…"

Kuşadası Kaymakamı Mehmed, 11 Ağustos 1919 tarihli telgrafında Yunanlılarla işbirliği yapan yerli Rumların İzmir Aydın ve kazalarında köyleri yakıp, Müslümanları katlettikleri, yağma ve soygunculuk yaptıklarını anlatmaktadır.61 Denizli, Çal, Muğla ve Milas taraflarından İzmir'e gelen yahut avdet eden ihtiyar İslâm yolcuları ve kadınları soyuluyordu. Kuşadası Metropolit vekili Kuşadası Rumlarına Yunan askeri elbisesi dağıtırken yakalanmıştır. Selçuk Rumları, Aydın'a kadar bütün güzergahları idareleri altına alarak çeteler oluşturup Müslümanları öldürmektedir. Aydın ve Menteşe Havalisi Kuva-yı Milliye Umum Kumandanı Demirci Mehmed Efe tarafından, İtilaf Devletleri Fevkalade Komiserliğine verilen bilgilere göre Yunanlıların İzmir ve havalisinde İslâm ahalisine karşı tatbik ettikleri mezalim şöyle sıralanmaktadır:62

Karşıyaka'da oturan Keresteci Ali Bey'in hanesine on Yunanlı hücum ederek, yüzünü ve kulaklarını kesmiş, bütün eşya ve emvalini yağmaladıktan sonra otuz bin lira vermesi için işkence yapmışlardır. Musevi mezarlığı içinden evlerine giden iki Müslüman Yunanlılar tarafından vurularak şehit edilmiştir. Medeniyet Gazetesi sahibi Yunan Fevkalade Komiserliği tarafından tehdit edildiğinden gazetesini kapatmak zorunda kalmıştır. Yayımladığı bir makaleden dolayı Dr. Yunus Fehmi Bey bir sene hapis ve iki bin drahmi para cezasına mahkum edilmiştir. Şark Gazetesi sahibi Halil Zeki ve sorumlu müdürü Kenan Beyler üçer ay hapis ve üçer yüz drahmi para cezasına mahkum edilmişlerdir. Tire'deki jandarma kumandanı, Müstantık ve bazı memurlarla eşraftan kırk elli kişi tevkif olunarak işkenceye maruz kalmışlardır. Ödemiş'in Seki karyesinden Kurbancı Veli mahdumu Hüseyin, Yeniköy karyesinden Hacı Hafız ile Hacı Mustafa Efendiler alınıp götürülmüşler ve nerede olduklarından haber alınamamıştır.63 Aydın Bidayet Mahkemesi azasından ve aslen Rum olan İstimat Efendi'nin hazırladığı raporda Yunanlılar ve Rumların yaptıkları mezalim şöyle anlatılmaktadır:64

Yunan askerlerinin Bergama'yı işgali sırasında hükûmet dairelerinde bütün eşya, evrak, defter tamamen yağma ve tahrip edilmiş, telefon hattından eser kalmamıştır. Bergama ahalisi her şeyini bırakarak diğer kazalara iltica etmiştir. Bu yağmaya Ermeni ve Musevi ahali de bilfiil katılmıştır. 3 Haziran 1919 tarihinde Yunanlılar Atça nahiyesini işgal etmişler, Bayramyeri mevkiindeki büyük camiye gelerek boru çaldırmak suretiyle ezan sesini kestirmeye teşebbüs ederek istihza ve hakarette bulunmuşlardır. 8 Haziran 1919 tarihinde Yunan zabitinin emriyle camiler kapatılmış. Teravih namazı kılınmasına müsaade edilmemiştir. Müezzinin sadasına karşı "gaydori konazi-Merkeb bağırıyor" diyerek hakarette bulunmuşlardır. Yerli Rumların ihbarları üzerine Nazilli tüccarından Hacı İbrahim Efendi, Terzi Mustafa Efendi, Muhacir Seyfeddin Efendi, Komiser Muavini Raşid Efendi, Mahdumu Nazmi ile jandarmalar tevkif edilmiş, türlü işkencelere maruz kalmışlardır.

Nazilli, Sultanhisar ve Pavli cihetinden kolları bağlı olarak getirilen Müslümanlardan sekizinin çarşı içinde lonca önünde feci bir şekilde hayatlarına son verilmiştir. Yunan askerleri yolda rastladıkları Bey karyeli Kocakulak Süleymanla zevcesi Emetullah ve pederi Abdullah'ı Umuri yolu üzerinde katletmişlerdir. Çiftlik karyesinden Mestan oğlu ile Muhacir Yaşar da üzerlerindeki paraları alındıktan sonra katledilmişlerdir. Balatcık, Erikli, Germencik ve Karapınar mıntıkaları dahilindeki

karyelerin ileri gelenlerinden altı kişi sebepsiz yere asılmış ve Kızılca köyün toplam nüfusunu teşkil eden yüz altı erkek ve kadın camiye doldurularak yakılmak suretiyle şehit edilmişlerdir.

Yunanlıların Aydın'ı tahliye ve kaçışlarını müteakiben Yunan karargahının yanındaki yolda genç bir İslâm kadını kolu dirseğinden kesilerek ferci içerisine sokulmuş ve üzerinden giysileri alınmış, çıplak ve öldürülmüş bir halde bulunmuştur. Yine aynı yerde bir İslâm kadını donları çıkarılarak, yüzükoyun yere yatırılmış ve memeleri kesilip arkası üzerine konulmuş bir şekilde bulunmuştur. Kepez denilen mahallede kız ve genç kadınlardan mürekkep on iki kişilik bir grup katledilmiş ve arkası üstlerine yatırılıp, yine gençlerden mürekkep ve on iki erkek daha katledilerek çırılçıplak soyulduktan sonra fiil-i şeni vaziyetinde üzerlerine yatırılmışlardır.

Sonuç

Rum çeteleri, Yunanlılar tarafından kurulmuştur. Maaşları Yunan hükûmetlerince verilmiştir. Yunan konsolosları, metropolitler ve papazlar, çete faaliyetlerinin organizasyonunda önemli roller oynamışlardır. Çetelerin giyecek ve yiyeceklerinin karşılanması, silahlandırılmaları, maaşlarının dağıtılması ve onlara lojistik destek sağlanması gibi işlerin hepsi konsolos, metropolit ve papazlar tarafından yapılmıştır. Rum çetelerinin her köyde mütevelli ve kılavuzları vardı. On ve yirmi kişilik gruplardan oluşan Rum çeteleri gıda ihtiyaçlarını Rum köylerinden ücretsiz olarak karşılıyorlardı. Yunan konsoloslukları ve Rum köylerinde saklanan Rum çeteleri eylemlerini de çoğu kez Yunan askerleriyle beraber gerçekleştiriyorlardı. Yunan megali ideasının gerçekleştirilmesi için kendisini görevli sayan Patrikhane Balkanlar, Trakya ve Anadolu'da Rum çetelerinin Türklere karşı faaliyetlerinde gizli ve açık olarak rol almıştır. İstanbul Patrikhanesi 1821-1919 yılları arasında, Bizans'ı yeniden kurmak amacıyla çalışan Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin merkezi olmuştur. İstanbul Patrikhanesidaha sonra Mavri Mira Cemiyeti, Rum İzci Derneği, Rum Kızılhaç Derneği ve Pontus Derneği'nin merkezi olmuştur. Yunan Kızılhaç hastaneleri ve Rum okulları birer teşkilat merkezi ve cephane deposu haline getirilmişti. Yunanlılar tarafından Balkan Savaşı sonrasında ve işgal yıllarında Trakya ve Batı Anadolu'ya çok sayıda Rum muhacir yerleştirilmiştir. Bu faaliyetlerde İngiltere ve Fransa devletleriyle Patrikhanenin yoğun destekleri vardı. Yunanlıların eline geçen yerlerde Türk mektepleri Rum mektebi haline getirilmiş, Rum olmayanlar göçe zorlanmış, Türklerden boşalan köy ve kasabalara Rumlar yerleştirilmiştir. Yunanlılar işgal ettikleri yerlerde Osmanlılar adına ne varsa yok etmeye çalışmışlar, Müslümanları ticaret hayatından koparmak için ithalat ve ihracat yasağı koymuşlar, Türk memurlara görevden el çektirmişlerdi. Müslümanların ellerindeki her şeyi çalmışlar, babasının gözleri önünde evladına tecavüz etmişlerdi. Osmanlı mahkemeleri işlemez duruma getirilmişti ve hukuk davalarına papaz başkanlığında bir kilise heyeti tarafından bakılmaktaydı. Yunanlılar öncelikle mülki ve mali idareyi ele alıp hükûmet erkanı, mutasarrıf, ceza reisi, müddei-i umumi gibi hükûmet ileri gelenleriyle eşrafı tutuklayıp sürgün etmişler ve bir kısmını da öldürmüşlerdi. Hükûmet dairelerindeki eşya, evrak ve defterleri yağmalayıp tahrip etmişler, Osmanlı Hükûmetini her türlü icra vasıtasından mahrum etmek için polis ve jandarmanın silahlarını toplayıp bir kısmını vilayetleri dışına çıkarmışlardı. Rum çeteleri ve Yunanlılar Müslüman mahallelerini ateş altında tutmuşlar, Müslümanların elindeki silahları toplayıp Hıristiyanlara dağıtmışlar ve Türklerin bıçaklarının

ucunu dahi kırarak, onları her türlü savunma aletinden mahrum bırakmışlardı. Rastladıkları insanları çeşitli uzuvlarını kesmek, kestikleri uzuvları yedirmek, ayaklarından ağaca bağlayıp altlarında ateş yakmak, canlı canlı kuyuya atmak ve öldüresiye dövmek gibi işkenceler yaparak öldürmüşlerdi. Kadınların çıplak cesetlerini, kestikleri uzuvlarını da üzerlerine koyarak yollara bırakmışlar, beş-altı yaşlarındaki bir çocuğun dahi gözlerini oyup pencereden atacak kadar vahşet uygulamışlar ve eli silah tutan Müslümanları sürüp savunmasız kalan kadınlara işkence ve tecavüz etmişlerdi. Kuva-yı Milliye üyesi oldukları iddiasıyla pek çok kişiyi tutuklayıp öldürmüşler, ihracatın yasak olduğu yerlerde sadece Hıristiyanlara ihracat için izin vermişler ve ezan okutmayıp halkın namaz kılmasına engel olmuşlardı. Yunanlılar, öncelikle Müslümanların silahlarını toplayıp yerli Rum ve Ermenilere dağıtarak silahlı çeteler oluşturmuşlardı. Amaçları sadece yağma olmayıp İslam'ı imha ve bulundukları bölgelerde çoğunluğu sağlamaktı. Mabetleri yıkarak halkın dini ve mili münasebetlerini kesip oturdukları yerler geri dönmemelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Yunanistan geçmişte yapmış olduğu Türk aleyhtarı faaliyetlerinden bugün de vazgeçmemiştir. Ege Adalarının silahlandırılması, Kıbrıs sorunu, Ege'de kara sularının 12 mile çıkarılması ve Batı Trakya Türklerine asimilasyon uygulanması gibi faaliyetlerine bugün de devam etmektedirler. Türkiye aleyhtarı diplomatik çabalarını artırarak devam ettiren Yunanistan, eli kanlı bölücü örgüt mensubu Türk düşmanlarına da her türlü desteği vererek geçmişte yaptığı hatalarına bir yenisini daha eklemektedir.

1 BOA-TFR. 1 MN. 61 / 6070.

2 BOA, TFR. 1. SL. 148 / 14800.

3 BOA. HR: SYS: 136 / 24.

4 BOA. HR. SYS. 1665 / 3, Belge sıra no. 36.

5 BOA TFR. 1 MN. 80 / 7933.

6 BOA. DH. EUM. 3. Şb. 25 / 22.

7 BOA, BEO Umumî Nr. 345376, 19 Mart 1919 tarihli rapor.

8 Celal Bayar, Ben de Yazdım, C. 4., s. 1638-1639.

9 B. A. B. E. O. Umumi No. 343317.

10 BOA. DH. EUM. 3. Şb. 25 / 61.

11 BOA. DH. EUM. 3. Şb. 25 / 11.

12 BOA. DH. EUM. 3. Şb. 26 / 13.

13 BOA. HR. SYS. 2602 / 50.

14 BOA. DH. KMS. 60-1 / 60.

15 BOA. DH. KMS. 60-1 / 71.

16 BOA. DH. KMS. 60-1 / 70.

17 BOA. DH. KMS. 60-3 / 28 - BOA. HR. SYS. 2540 / 12, 14 - BOA. HR. SYS. 2541 / 3, 5.

18 BOA. HR. SYS. 2541 / 3, 5.

19 BOA. DH. KMS. 62 / 27.

20 BOA. HR. SYS. 2617 / 2-80.

21 BOA. DH. KMS. 62 / 78 Çatalca Mutasarrıfı Fevzi'nin 22 Ekim 1922 tarihli telgrafı.

22 BOA. HR. SYS. 2620 / 58 Harbiye Nazımım 13 Aralık 1920 tarihli arzı.

23 BOA. HR. SYS. 2620 / 18.

24 BOA. HR. SYS. 2622 / 28 Gebze Kaymakamlığının 16 Şubat 1921 tarihli tahriratı.

25 BOA. HR. SYS. 2624 / 64.

26 BOA. HR. SYS: 2618 / 44.

27 BOA. HR. SYS. 2620 / 30 Dahiliye Nezaretmin 28 Kasım 1920 tarihli tahriratı.

28 BOA. HR. SYS. 2621 / 22 Hudavendigar Vilayetinin 26 Aralık 1920 tarihli tahriratı.

29 BOA. HR. SYS. 2619 / 35.

30 BOA. DH. KMS. 60-2 / 17: Orhangazi belediye reisi ve eşrafin 21 Nisan 1921 tarihli istidası.

31 BOA. HR. SYS. 2623 / 69: Gemlik kazası Armudiye nahiyesi eşrafi ile Orhangazi belediye reisi ve eşrafının istidaları.

32 BOA. HR. SYS. 2624 / 17.

33 BOA. HR. SYS. 2624 / 77.

34 BCA. 272, 12, 38, 30, 19.

35 BOA. HR. SYS. 2625 / 16: Harbiye Nezareti'nin 29 Mayıs 1921 tarihli raporları.

36 BOA, HR. SYS. 2611 / 2.

37 BOA. HR. SYS. 2623 / 46.

38 BOA. HR. SYS. 2615 / 3.

39 BOA, DH. KMS. 60-3 / 46, Kal'a-i Sultaniye mutasarrıfı Vahab ve Ezine Jandarma kumandanı Mehmed İzzet'in 21 Mayıs 1922 tarihli raporları.

40 BOA. HR. SYS. 2617 / 1-34, 36, 37.

41 BOA. HR. SYS. 2617 / 4-25, 26, 27, 28, 29.

42 BOA, DH. KMS. 52-3 / 24, Akhisar kaymakam vekili Mehmed'in 9 Temmuz 1919 tarihli telgrafi.

43 BOA, HR. SYS. 2603 / 59.

44 BOA, HR. SYS. 2621 / 23, İtilaf kuvvetleri polis kumandanı Haru'ya verilen 21 Eylül 1920 tarihli rapor.

45 BOA, HR. SYS. 2621 / 23, İtilaf kuvvetleri polis kumandanı Haru'ya verilen 21 Eylül 1920 tarihli rapor.

46 BOA, HR. SYS. 2625 / 17.

47 BOA, HR. SYS. 2620 / 57, Yalova kadısının 28 Ekim 1920 tarihli raporu.

48 Aynı vesika.

49 BOA, HR, SYS, 2619 / 45.

50 BOA, HR, SYS, 2621 / 14.

51 BOA, DH. KMS. 60-2 / 2.

52 BOA. DH. KMS. 60-2 / 55.

53 BOA, HR. SYS. 2626 / 15, Harbiye Nezareti'nin 30 Haziran 1921 tarihli tahriratı.

54 BOA. DH. KMS. 52-2 / 21.

55 BOA. DH. KMS. 52-2 / 52.

56 BOA. DH. KMS. 52-2 / 83.

57 BOA. HR. SYS. 2611 / 1, 163.

58 BOA. DH. KMS. 52-3 / 25. Aydın Muhasebecisi Nurullah Bey'in Çine'den çektiği 9 Temmuz 1919 tarihli telgrafi.

59 BOA. DH. KMS. 52-3 / 12, Aydm mutasarrıf vekilüün Çine'den çektiği 8 Temmuz 1919 tarihli telgramame.

60 BOA. DH. KMS. 53-4 / 36.

61 BOA. DH. KMS. 52-4 / 3.

62 BOA. DH. KMS. 52-5 / 2.

63 BOA. DH. KMS. 52-5 / 24 Aydın Valiliği tarfindan Yunan Fevkalade Komiserliğine yazılan 16 Kasım 1919 tarihli tezkire sureti.

64 BOA. DH. HR. SYS. 2611 / 2.

Millî Mücadele'de Güney Cephesi / Prof. Dr. Yaşar Akbıyık [s.811-819]

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Rektörü / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ile Türk tarihi yeni bir safhaya girmişti. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Anadolu'nun bazı kısımları Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan gibi Batılı devletlerin işgaline uğramıştır. Anadolu'daki işgal hareketleri I. Dünya Savaşı'nın devamı niteliğindeydi. Bu işgal hareketleri üzerine Milli Mücadele'de savaş verilen cephelerden biri de Güney Cephesi'dir. Güney Cephesi Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'nda savaştığı Kanal Cephesi ve Filistin Cephesi ile Irak Cephesi'nin ortaya çıkardığı sonuçlardan birisidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda Kanal, Irak ve Filistin cephelerinde İngiltere ile savaşmıştır. Kanal Cephesi ve Filistin Cephesi'nin çökmesi üzerine Osmanlı orduları Halep'in kuzeyine çekilmiştir. Irak Cephesi'nde ise Musul'a kadar çekilmiştir. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığında Musul Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeydi. Mütarekenin yapılışını takiben İngiliz kuvvetleri güneyden Anadolu'yu işgale başlamıştır.

İngiltere ve Fransa'nın Bölgedeki Emelleri

Orta Doğu öteden beri Batılı sömürgeci devletlerin rekabet sahası olmuştur. Bu bölgenin üç kıtanın birleştiği önemli bir geçiş noktası ve sömürge yollarına hakim bir konumda olması kadar yer altı kaynaklarının zenginliği de rekabetin başlıca sebeplerini oluşturmaktadır. Bu rekabet İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya arasındaydı. I. Dünya Savaşı'nda rekabetin bir ucunda bulunan ve Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir etkisi olan Almanya'nın yenilmesi ve Rusya'nın Bolşevik İhtilali sonucu kendi iç meseleleri ile uğraşır hale gelmesi İngiltere ve Fransa'yı ön plana çıkarmıştır.1 Rekabetin mücadele sahası Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu idi. İki asırdan beri İngiltere ve Fransa bu bölgelerde birbirine rakipti.

Ortak bir düşman karşısında bulunma tehlikesi onları bir müddet için birleştirmiş ve Almanya'yı yenmişlerdi. Almanya tehlikesi geçer geçmez aralarındaki rekabet tekrar başlamıştı. I. Dünya Savaşı'nın Orta Doğu'daki sorunlara son vermesi beklenirken Batılı devletlerin mücadelesine sahne olmuştur.2 İngiltere I. Dünya Savaşı'nda Arap Yarımadası, Suriye ve Irak'ta savaşın bütün yükünü çektiği iddiası ile Güneydoğu Anadolu'yu işgal etmişti. Başbakan Lloyd George, İngiltere'nin Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'yu işgalini I. Dünya Savaşı'nda askeri başarılarının bir sonucu olarak görüyordu. Fransa ise bu bölge ile geçmişteki tarihi bağları ve Sykes Picot gizli Antlaşması'nda Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'nun kendilerine ayrıldığı gerekçesiyle bölgeyi işgal etmişti. Fransa, Osmanlı Devleti'nde karşı çıkılamayacak hakları olduğunu, tarihi antlaşmalara dayanan ve haklarının Suriye, Filistin, Lübnan ve Çukurova'yı içine aldığını belirtmekteydi. Bütün bunların yanı sıra her iki devlet bölgedeki işgallerine sebep olarak Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini gösteriyordu. Bunun sonucu olarak İngiltere 3 Kasım 1918'de Musul'u, 9 Kasım 1918'de de İskenderun'u işgal etmiş ve askeri harekatı Adana, Antep, Maraş yönünde genişletmişti.3 Fransızlarda 11 Aralık 1918'de Dörtyol'a, 17 Aralık 1918'de Mersin'e çıkarma yapmışlardı. İngiliz ve Fransızların Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bu işgal hareketleri 15 Eylül 1919'da yapılan Suriye Antlaşması'yla yeni bir yön

kazanmıştı. Bu anlaşmaya göre Musul bölgesini elde eden İngiltere, 1 Kasım 1919 tarihinde Adana, Maraş, Antep ve Urfa'dan çekilerek yerini Fransa'ya bırakmıştır.4 Antlaşma ile İngiltere

Fransa'yı Güneydoğu Anadolu'da sonuç alamayacağı bir maceraya sevk ederken, bu devletin diğer bölgelerde kendilerine olan direncini de kırmak istiyordu. Antlaşmadan her iki devlette memnun görünüyordu. İngiltere petrol bölgesi Musul'u, Fransa ise Musul petrollerinin akacağı İskenderun Körfezi ve kendi deyimleriyle "Alp Dağlarına sahip bir Nil deltası" olarak gördükleri Çukurova'yı elde etmişti.5 1919 Aralık ayında Paris'te çıkan L'ınstransigeant gazetesi şöyle yazıyordu: "Çukurova'yı (Klikya) Fransa'da kim bilir? Oysa biz şimdiye kadar gelecek için böylesine ümit verici zengin bir koloni kazanmamıştık.6 Bunun yanında Fransa, Suriye üzerindeki tarihi bağlarını dile getiriyor ve sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuk hammaddesini karşılamak için Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesi üzerinde önemle duruyordu. Fransa'nın üzerinde durduğu bir başka konu ise Musul petrollerinin akacağı bir bölge olarak İskenderun Körfezi'nin stratejik konumu idi.7 Günümüzde gerçekleştirilmiş olan Kerkük-Yumurtalık boru hattı ile gerçekleştirilmeye çalışılan Bakü-Ceyhan petrol boru hattı düşünüldüğünde bu devletlerin yıllar öncesinden İskenderun Körfezi'nin stratejik konumunu dikkate almış olmaları dikkat çekicidir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Musul dahil bütün Irak bölgesini ve Güneydoğu Anadolu'yu işgal eden İngilizler aradan bir yıl geçmiş olmasına rağmen Orta Doğu'da istedikleri yeni düzeni kuramamışlardı.

İngiltere Türkleri İngiliz menfaatleri çerçevesinde bir anlaşmaya zorluyordu. Bunu sağlamak amacıyla kullanmakta olduğu iki kıskacın bir ucu, Batı'daki Yunan harekatı, diğer ucu ise Doğu'daki Ermenilerdi. Ermenilerin yanına Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk vatandaşlarını da katmak istiyordu. Bu amaçla bölgede etnik sorunlar çıkartmaya çalışıyor ve bölücülük faaliyetlerinde bulunuyordu. Bu girişimleri ile Anadolu'da oluşan milli faaliyetlere engel olmak istiyordu. Mustafa Kemal'in Anadolu'da başlattığı hareket tehlike oluşturduğu takdirde, isyan çıkarılarak başarı sağlaması önlenecekti. Bu amaçla İstanbul hükümetine bu bölgelere atayacağı valileri kendi amaçlarına hizmet eden ve ayrılıkçı fikirleri benimseyen kişiler arasından ataması yönünde baskı yapılıyordu.8

Güneydoğu Anadolu'daki durumun kendi aleyhine olduğunu anlayan İngilizler, gelişmeleri kendi lehlerine çevirmek, Osmanlı Devleti'ne son darbeyi vurmak amacıyla Türk, Kürt ayrılığını yaratarak halkı birbirine düşürmeye çalışıyordu. Bu amaçla 1919 yılında Binbaşı Edward Noel'i bölgeye gönderdiler. 7 Nisan 1919'da Musul'dan hareket eden Noel 12 Nisan'da Nusaybin'e ulaşmıştı. Ancak Noel, Nusaybin halkının ayrılık peşinde olmadığını anlamıştı. Bunun sebeplerinden birisi bölge halkının yabancı egemenliğini istememesi ve işgale karşı olmasıydı. Halkın gözünde Ermeni ve İngiliz aynı olup birbirinden farklı değildi. Nitekim Binbaşı Edward Noel'in görüştüğü aşiret reisleri kanlarının son damlasına kadar işgalcilere karşı savaşacaklarını söylemişti.

Noel ilk izlenimlerinde bölücülüğün bölgede tabanı olmadığını, dini ve idari yönden devlete bağlı olan halkın, ayrılık düşüncesi içinde olmadıklarını ifade etmişti. İngilizlerin Ermeni yanlısı tavırlarının

ve Ermeni tehdidinin bölge halkının milli bilincinin uyanmasında önemli rolü olmuştu. İngilizler işgalci güç olarak tepki görüyordu. İzmir'in Yunanlılarca işgali Güneydoğu Anadolu'daki gelişmelerin yeni bir boyut kazanmasını sağlamış ve yöre halkının Batı Anadolu'da olduğu gibi kendi bölgelerinin de işgalci Batılı bir devletin egemenliği altına alınacağı kuşkularını artırmıştı. Gelişmeler karşısında halk işgale karşı mücadele kararı almış ve Osmanlı Devleti'nden destek istemişti.

Osmanlı Devleti Güneydoğu halkının müdahale ve yardım bekleyen başvurularına olumlu karşılık vermemişti. İstanbul hükümetine göre bölgeye asker gönderilmesi mümkün olmayıp, devlet hazinesinin durumu buna müsait değildi. İngilizlerin propagandalarına kendilerini kaptıran aşiretleri kazanmak açısından kendilerine madalya ve unvan verilebileceği bildirilmişti. Bu tedbirler kafi gelmez ise bölgeye halk tarafından iyi tanınan, hatırı sayılır kişilerden nasihatçi göndermeyi önermişti.9

Osmanlı Devleti'nden beklediği ilgiyi göremeyen Güneydoğu Anadolu halkı Sevr Antlaşması ile kendi toprakları üzerinde kurulması düşünülen Ermeni ve Kürt devletlerine karşı çıkmıştı. Türklerle Kürtlerin bin yıldır birlikte yaşadıklarını ve yaşayacaklarını kararlı bir dille açıklamıştı. Türklerle öz kardeş olduklarını ve ayrılma kabul etmeyeceklerini açıklıkla ifade etmiş ve Güneydoğu Anadolu'da işgalci güçlere karşı vatanı birlikte savunmuştur.10

Fransa Türkiye ile yapacağı bir antlaşmanın kendisini Suriye'de rahatlatacağı görüşü ile Beyrut'ta bulunan George Picot'u Sivas'a göndermiştir. George Picot bu amaçla, 21 Kasım 1919'da Beyrut'tan Sivas'a hareket etmiştir. Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüşen George Picot'ya Türk milletinin emel ve istekleri hakkında bilgi verilmiş, Adana, Antep, Maraş ve Urfa'nın haksız yere işgal edildiği, Ermenilerin Türklere saldırdığı bildirilmiş ve bu haksız işgalden vazgeçilmesi istenmiştir. George Picot, bu istek karşısında Fransa'ya Adana bölgesinde ekonomik menfaatler tanınması koşulu ile bölgenin boşaltılacağını bildirmiştir. Ancak Fransızlar bu sözlerinde durmamışlar ve işgal hareketlerini genişletme çabası içine girmişlerdir.11

Bunun üzerine Mustafa Kemal, Güney Cephesi ile ilgili olarak yürütülecek hareket planını belirlemiştir. Buna göre, Fransız kuvvetleri ayrı ayrı veya birdenbire bulundukları yerde kuşatılacak, ufak garnizonlardan başlanarak esir ve imha edilecekti. Tüneller, köprüler ve yollar tahrip edilecek, gezici birlikler yolları kesecek,

Fransızların birbirleri ile bağlantısı kesilecekti. Fransız birliklerin kaldığı yere gece saldırı düzenlenecekti.12 Bu tedbirlerin belirlendiği sırada, Maraş'ta Fransız ve Ermenilere karşı amansız bir mücadele başlamak üzereydi.

Maraş'ta Kahramanca Mücadele

Maraş şehri 22 Şubat 1919 tarihinde önce İngiliz kuvvetlerinin işgaline uğramıştı. İngilizler bu işgallerine Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini sebep göstermişlerdi. Maraş halkı İngilizlerin geleceğini haber alınca Aksu nehri üzerindeki köprüyü imha etmiş ve işgale karşı önlemler almış ise de İngilizler yinede şehre girmişlerdi. İngilizlerin işgali üzerine Maraş'taki Ermeniler sevinç gösterilerinde bulunmuşlar ve İngiliz kuvvetlerini büyük bir heyecan içinde karşılamışlardı. Ermenilerin

bando ile karşıladıkları ve yol gösterdikleri İngiliz kuvvetleri Amerikan Koleji'nde karargahını kurmuştu.13 İngiltere'nin Maraş'ı işgali Anadolu'da büyük bir tepki görmüş olup işgal sekiz ay sürmüştür. Bu süre içinde Maraş halkı İngilizleri bir gözlemci olarak görmüştü. Halkın soğukkanlı ve kendine güvenli tavrı İngilizlerin herhangi bir olumsuz hareket yapmasını engellemişti. İngilizlerin Ermenilerin taşkınlıkları ve tahrikleri karşısında takındıkları yansız tavır olayların çıkmasını önlemişti. Bunda İngiliz kuvvetleri içinde yer alan Hintli ve Mısırlı Müslüman askerlerin olumlu tavrının da etkisi görülmüştü.

29 Ekim 1919 tarihinde İngiliz işgal dönemi sona ermiş ve Maraş bu defa da Fransızların işgaline uğramıştı. Fransız işgal güçlerinin çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Bu durum Maraş'ta olayların çıkmasına sebep olmuştu. Kaldı ki Maraş halkı işgali sindirebilmiş değildi. 31 Ekim 1919 tarihinde sarhoş birkaç Ermeni'nin sokakta evine giden bir Türk kadınına sataşması üzerine olaya tanık olan Sütçü İmam duruma müdahale etmek zorunda kalmıştı. Asıl adı Ali olan Sütçü İmam Maraş'ın Fevzi Paşa mahallesinde olup, Uzunoluk Camii'nde ücretsiz olarak imamlık yanında geçimini sağlamak için sütçülük yapıyordu. Ermenilerin Uzunoluk Hamamı'ndan çıkmış ve evine gitmekte olan bir Türk kadına saldırması üzerine duruma müdahale eden Sütçü İmam Ermeni saldırganlarından birini öldürmüştür. Sütçü İmam Fransız kuvvetlerine yakalanmamak için olaydan hemen sonra Elbistan'a geçmiştir.14 Bu olay Maraş'ta havayı gerginleştirmişti. 27 Kasım 1919 Perşembe günü Fransız işgal kuvvetleri komutanı Yüzbaşı Andrè Ermenilerin ileri gelenlerinden Agop Hırlakyanların konağında verdiği davette, torunu Helena'yı dansa davet etmişti. Helena, “ne Fransız ne de Ermeni bayrağının bulunmadığı bir şehirde dans etmem” diyerek teklifi reddetti. Bunun üzerine Yüzbaşı Andrè emir vererek Maraş Kalesi'ndeki Türk bayrağını indirmiştir.15

Maraş halkı o zamanlar hafta sonu tatili olan Cuma günleri bayrağının dalgalanmasına alışıktı. Fakat 28 Kasım 1919 Cuma günü namaz kılmak için Ulu Camii'nde toplanan halk Cuma günleri kalede dalgalanan Türk bayrağının indirilmiş olduğunu görmüştür. Halktan “bayraksız namaz kılınmaz” sesleri yükselmesi üzerine Ulu Camii imamı Rıdvan Hoca halkın görüşlerine tercüman olmuş ve “hürriyeti elinden alınmış bir milletin Cuma namazı kılamayacağını bildirmiştir.” Bunun üzerine halk Maraş Kalesi'ne sel gibi akmaya ve kaleye tırmanmaya başlamıştır. Halk kaleye ulaştığında bir kenara atılmış olan Türk bayrağını bularak tekrar kale burcuna asmıştır.16 Halkın bu cüretkar hareketi Fransızlara karşı açıkça meydan okumak anlamına geliyordu. Çünkü bayrak Türklerde hakimiyet sembolü olduğu kadar bir milletin varlığının ve birliğinin sembolü idi. Fransızların 21 Ocak 1920'de Maraş ileri gelenlerini toplantıya çağırıp, onları çıkan olaylardan sorumlu tutarak, tutuklaması üzerine şehir içinde çarpışmalar başlamıştır. Halk 11 Şubat 1920 tarihine kadar Fransızlara karşı amansız bir mücadeleye girişmiştir. Maraş'ta Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti'nin yürüttüğü bu mücadeleye katkıda bulunmak ve halkı teşkilatlandırmak için Mustafa Kemal, Kılıç Ali, Yörük Selim ve Cemil Cahit Bey'i bölgeye göndermiştir.17 21 Ocak 1920'de başlayan şehir içi çarpışmaları sonucunda şehir halkı bütün varlığı ile mücadele etmiş ve Fransız kuvvetleri 11 Şubat'ı 12 Şubat'a bağlayan gece karanlıktan faydalanarak geri çekilmişlerdir. Böylece 12 Şubat 1920 tarihinde Maraş düşman işgalinden kurtulmuştur.

Fransa'nın Maraş'tan çekilişi kolay olmamıştır. Fransızlardan yardım bekleyen Ermeniler de paniğe kapılmış, onların peşine düşmüştür. Fransız askerleri, kutuplardaki soğuğu andıran sert bir havada kendilerini Suriye sınırına atacak bir geçit bulmaya çalışmışlardır. Arkalarına binlerce Ermeni takılmıştır. Soğuktan karların üzerine düşüp donanlar olmuştur. İki yüz Fransız askeri soğuktan donma sonucunda kollarını, bacaklarını kaybetmiştir. Maraş'ın işgali Fransa ve destekçisi Ermenilere pahalıya mal olmuş, can ve mal kaybına uğramışlardır. Aynı kayıp Türkler için de söz konusu idi. Maraş çekilişi Fransız politikasında Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'nın tamamen boşaltılmasına kadar gidecek olan bir gelişmenin başlangıcı idi.

Fransızların Maraş'tan geri çekilmeleri yurt içinde sevinçle karşılanırken yurt dışında da yankılar uyandırmıştı. Bir Fransız askeri yetkilisinin Le Matin gazetesi muhabirine verdiği demeçte Napolyon'un Moskova önlerinden geri çekilişini hatırlatarak Maraş için "Bu, Rusya geri dönüşünün bir başka safhası oldu" ifadesini kullanmıştır.18

Fransız meclisi üyelerinden Andrè Fyerburg, Le Matin gazetesine verdiği demeçte "sömürgelerinde 25 milyon Müslüman halka sahip Fransa'nın Türklere karşı mücadele açmasının anlamsız olduğunu Müslüman sömürge askerleri ile, Türklere karşı savaşmanın başarı getirmeyeceğini Fas'ta Türklere karşı büyük bir sevgi duyulduğunu ve Fransa'nın bu durumdan zarar göreceğini ifade etmiştir.19

Fransız basını başarısızlığın nedenlerini İngiltere'nin yanlış politikasında arıyor ve: "İngiliz işgali haksız yere bir yıl uzadı ve yer yer Fransa'ya düşmanlık propagandası yaptığı gibi Araplara silah dağıttı. Türkleri silahsızlandırmayı da beceremedi. İşte şimdi sonuçlarını çekiyoruz" diyordu. Fransız kamuoyu Ermeni tahriklerini de olayların nedeni arasında görüyor ve şu yorumu yapıyordu: "Çukurova'da Ermeni askeri kullanılmakta hata edildi. Bu hatanın iki acı sonucu görüldü; önce Ermeni askerleri Türleri tahrik ile olay çıkarıyorlardı. Sonrada ilk çarpışmada kaçtıkları için Türklerin karşısında Fransızlar kalıyordu.20

Maraş'ta kazanılan başarı Milli Mücadele'nin ilk zaferi olmuştur. 12 Şubat 1920'de Ankara'da henüz meclisin açılmadığı ve düzenli orduya geçilmediği dikkate alınırsa elde edilen başarının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Maraş'ta kazanılan zaferde Maraş Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti'nin yönlendirdiği şehir halkını, büyük bir rolü olmuştur. Maraş'ta kazanılan bu zafer içte ve dışta büyük yankılar uyandırmıştır. İngiltere ve Fransa Anadolu'daki bu hareketin durdurulmasını istemişlerdir. Çünkü bu başarı işgalci devletlerin Anadolu'daki sonlarının başlangıcı olmuştur. Maraş'ta kazanılan zafer Milli Mücadele'nin ilk kıvılcımı olmuştur. Bu başarı müttefikleri endişeye sevk etmiş, Anadolu'daki harekatın kendileri açısından büyük bir tehlike oluşturduğunu anlamışlardır. Fransızların Maraş'tan atılmasından sonra Müttefikler I. Londra Konferansı'nda Maraş'ta Ermeni kırımı iddiası ile Anadolu'da Mustafa Kemal'in öncülüğünde gelişmekte olan milli hareketi durdurma konusunu gündeme getirmişlerdir. Maraş'ta Ermeni kırımı iddiası, Anadolu'da başlayan milli harekatı durdurmak amacıyla İngiltere Başbakanı Lıyod George tarafından ortaya atılmış asılsız bir iddiadır. Türk düşmanlığı ile bilinen Lıyod George'un meseleye bu kadar heyecanlı yaklaşmasının sebebi, daha önce ortaya attığı fakat Fransa ve İtalya'ya kabul ettiremediği İstanbul'un işgali ve Türklerin buradan atılması tezine bu

devletleri ikna etmekti. Ermenileri kurtarmak amacı ile yola çıkan Lloyd George, gerçekle ilgisi olmayan bu iddiayı bir kenara bırakmış ve Londra Konferansı'nın gündemine İstanbul'un işgali konusunu yerleştirmişti. İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon, Maraş olaylarını Türklerin Müttefiklere meydan okuması olarak değerlendirmiş, olaylarda etkisi olan Mustafa Kemal ve bölgedeki gelişmeler için "askeri istihbaratımız hiçbir zaman bu derece zekadan yoksun olmamıştı" yorumunu yapmıştır. Konferansta İstanbul'un derhal işgal edilmesi, Güneydoğu'daki olaylarda parmağı olduğu düşünülen Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'nden istenmesi ve bu bölgede ki olayların devamı durumunda dış hükümlerinin daha da ağırlaştırılması kararı alınmıştır.21

İngiltere Yüksek Komiseri Amiral de Robeck, Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen olayların etkisinde kalınmaması gerektiğini çünkü olaylardan daha çok Türklerin mi yoksa Fransızların mı sorumlu olduğunu belirlemenin zor olduğunu ifade ederken olayların tırmanmasında Fransızların sorumluluğunu ifade etmiştir. Maraş'ta kazanılan başarı ve bu harekatın bütün Anadolu'ya yayılması ihtimali işgalci güçleri endişeye düşürmüştü. İtilaf Devletlerini büyük bir endişeye itecek boyutta bir başarı olan ve Anadolu'da birkaç şehirde görülen bu savunma üzerine, Maraş vilayetine kahramanlık unvanı verilerek şehrin ismi "Kahramanmaraş" olarak değiştirilmiştir.

Fransızlarla birlikte Ermenilerde Maraş'tan çekilmişlerdir. Fransızlar geri çekilirken Ermenileri haberdar etmemişlerdi. Fransız kuvvetlerini şehirden çekildiğini haber alan Ermeniler yola koyulmuşlardı. Yoğun kar yağışı ve çetin kış şartları altında Fransız ve Ermeniler İslahiye'ye güçlükle çekilmişlerdi.22 Maraş'ın kurtuluşundan sonra sıra Süleymanlı'ya (Zeytun) gelmişti. Süleymanlı eskiden beri Ermeni yerleşim yeriydi. Süleymanlı Ermenileri yüzyıllarca isyan halinde olmuşlardı. Osmanlı Devleti Süleymanlı Ermenilerinin isyanlarını bastırmakta aciz kalmış, Batılı devletlerin bilhassa Fransa'nın her yönüyle desteklemeleri karşısında kesin sonuç alamamıştı.

Maraş'ın kurtuluşundan sonra sıra Ermenilerin isyanlarını sürdürdüğü Süleymanlı'ya gelmişti. 1915 Süleymanlı Emeni isyanı bastırmaya çalışan Binbaşı Süleyman Bey'in şehit olması üzerine buraya Süleymanlı ismi verilmişti. 27 Haziran 1921'de Ermenilerin isyanlarını sürdürdükleri Zeytun kuşatılınca, 29 Haziran 1921 tarihinde gece karanlığından faydalanan Ermeniler Zeytun'u boşaltarak, güneye Fransız işgal bölgelerine kaçmışlardır.23 Böylece Anadolu'da son Ermeni isyan merkezi'de ele geçirilmiştir.

Urfa'nın Şanlı Mücadelesi

Urfa şehri de 24 Mart 1919 tarihinden önce İngilizlerin işgaline uğramıştır. İngilizlerin işgal sırasında Türk idaresine fazla müdahale etmemeleri, tahriklerden kaçınmaları sebebiyle önemli bir olay olmamıştır. 15 Eylül 1919 tarihinde İngilizler ile Fransızlar arasında yapılan Suriye Antlaşması sonucu İngiliz kuvvetleri Urfa'dan çekilmiş ve şehir 30 Ekim 1919'da Fransız işgaline uğramıştır.24 Fransız kuvvetlerinin ancak yüz kadarı Fransız, geri kalanın büyük kısmı ise Ermeni ve Müslüman sömürge askerlerinden oluşuyordu. Maraş, Antep ve Adana'nın işgaline olduğu kadar Urfa'nın Fransızlar tarafından işgaline Anadolu'nun her tarafından tepkiler gelmiştir. Fransız askeri yetkilileri

işgal ettikleri yerlerde taraf tutmadıklarını amaçlarının barışı sağlamak olduğunu bildirmişlerdir. Ancak Fransızlar Türk idaresine müdahaleye başlamışlardır.

Silahlı Ermenilerin halka karşı kışkırtıcı ve tahrik edici davranışları tepkiyle karşılanmış ve şehirde savunma hazırlıkları başlamıştır. Jandarma Komutanı Ali Rıza Bey ile Belediye Başkanı Hacı Mustafa önderliğinde kurulan, Urfa Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti Fransızlara karşı mücadeleye girmiştir. Fransızların çevredeki halka yönelik olarak bazı aşiretler üzerinde yoğunlaşan bölücülük faaliyeti başarılı olamamıştır. Yöre halkı birlik beraberlik içinde Fransızlara karşı tek vücut olmuştur. Ali Saip Bey'in bu konudaki çalışmaları başarıda etkili olmuştur. Ali Saip Bey Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti başkanlığına getirilmiştir. Ali Saip bölge halkı ve aşiret reislerine mektup yazarak Fransızlara karşı milli bir ayaklanma için hazır olmalarını istemiştir.25 İngilizlerin bölgede yürütmeye çalıştığı bölücülük faaliyetleri bir sonuç vermemiştir. Aksine halk İngilizlerden sonra Fransızlara karşı da birlikte mücadele etmiştir. Urfa yöresindeki halk birlik içinde milli kuvvetleri oluşturmasında Namık Bey'in rolü büyüktür. Fransız işgal güçlerine karşı gerilla harbi uygulanması düşünülüyordu. Bu amaçla Siverek'te halkın katılımı ile 3000 civarında kuvvet toplanmıştır. Ali Saip bu kuvvetlerle 7 Şubat 1920'de Karaköprü köyüne gelmiş ve buradan, Fransızlara uyarıda bulunarak şehri 24 saat içinde terk etmeleri istenmiş. Fransızlar yetkililerden gelecek emre göre hareket edeceklerini bildirerek zaman kazanmaya çalışmıyorlar. Bunun üzerine 8-9 Şubat gecesi Urfa'ya giren Türk milli kuvvetleri Fransız kuvvetlerini kuşattılar. 9 Şubat'ta çarpışmalar başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Urfa için öngördüğü gerilla savaşı başarıyla uygulanmış yaralı sonuçlar doğurmuştur. Urfa'da başlayan genel ayaklanmaya Suruç ve Akçakale civarındaki halk da katılmış, büyük kuvvet oluşturmuştur. Ancak savaşanların düzenli birlik disiplininden uzak olması hem kuşatmayı uzatmış hem de kayıplar verilmesine sebep olmuştur. Urfa halkı resmi kuvvet istemişse de Fransızlara savaş açmak anlamına geleceği düşüncesiyle İstanbul hükümeti buna yanaşmamıştır. Ali Saip Bey'le halkın kararlı tutumu üzerine, Caraplus'tan bekledikleri yardımı alamayan Fransızlar, 8 Nisan 1920 günü mütareke yapmak ve bazı şartlarla şehri terk etmek istediklerini bildirmişlerdir. Buna göre Ermenilerin can güvenlikleri sağlanacak, Urfa'da ölen Fransızların mezarlarına saygı duyulacak, esirler geri verilecek ve Urfa ileri gelenlerinden bir grup gidecekleri yere kadar Fransızlara eşlik edecekti. Bunun üzerine Fransız kuvvetleri 11 Nisan 1920 sabahı Urfa'yı terk etmeye başlamışlardır. 5 ay 10 gün sürmüş olan Fransız işgali sona ermişti. Fransızlar büyük kayıplara uğramışlardı.

Urfa halkı Anadolu'nun diğer şehirleri gibi hürriyet ve istiklaline sahip çıkmış gurur duyacağı haklı başarı elde etmişti. Bu mücadelenin sonucu olarak "Şanlı" unvanını almaya hak kazanmış ve bu zaferin anısını yaşatmak için şehrin ismi " Şanlıurfa" olarak değiştirilmiştir. Urfa'nın kurtuluşu ülke içinde sevinçle karşılanırken Fransa'da geniş yankılar uyandırmıştır. Fransız basınında yer alan "Urfa'da ne arıyorduk. Burada Fransız askerlerinin işi neydi? Bizde halk askerlerimize verilen angaryalardan habersizdir. Türkiye'de bizi ilgilendirmeyen işlerle meşgul askerlerimiz bulunduğunu halka göstermek için, Urfa ve Maraş'taki gibi olaylar gerek. Urfa İngiltere'nin kendi nüfusuna ayırdığı Mezopotamya'nın güvenliğini koruyucu bir yerdedir. Fransa başkası hesabına jandarma rolü oynamamalı. Maraş'taki olaylardan sonra şimdi Urfa olayları, Fransa'da çok gözleri açacaktır. Bizim

olmayan bir politika için verecek tek adamımız yoktur. Çünkü Fransa'nın çıkarı ve gelenekleri Türk halkı ile savaşı değil barışı gerektirir."26 Bu ifadeleri tepkiler açısından olduğu kadar Fransa'nın bölgeden çekiliş sebeplerini göstermesi açısından önemlidir.

Urfa'da Fransızlara karşı elde edilen başarı İngilizlerin bölücülük faaliyetlerine aldanmayan halkımıza aittir.

Antep Gazilerinin Savunması

Güneydoğu Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden olan Antep, Güney Cephesi'nde de önemli olayların geliştiği yer olmuştur. Antep işgalci güçlerin Mondros Mütarekesi'nden sonra göz diktiği stratejik açıdan önemli bir şehirdir. Antep bütün Suriye kıtasına hakim konumdadır. Kuzey-güney, doğu-batı istikametinde yolların kesiştiği noktadadır. Konum itibariyle jeopolitik bir öneme sahip olan Antep 15 Ocak 1919'da İngilizler tarafından işgal edilmiştir.27 İngilizlerin geri çekilmesi sonucu 29 Ekim 1919 tarihinde de Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransız işgal kuvvetleri bir duyuru yayınlayarak bölgenin Osmanlı Devleti tarafından kendi himayelerine bırakıldığını belirtmiş ve herkesin emirlerine uymalarını istemiştir. Fransız kuvvetlerinin yetersizliği sebebiyle bir Ermeni alayı kurarak Türkleri sindirmeyi amaçlıyordu.28 Fransız ve Ermeni askerlerinden cesaret bulan Ermeniler taşkınlıklar yapıyordu. Ermeni semtlerinde rastladıkları Türkleri tehdit ediyor, onlara saldırıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa Antep, Maraş ve çevresinin işgalinin dünya kamuoyu nezrinde protesto edilmesini istemiştir. 10 Kasım 1919'da şehirde olaylar çıkmıştır. Antep halkı miting düzenleyerek işgali protesto etmiştir. 20 Ocak 1920'de Mehmet Kamil, Ermeniler tarafından şehit edilmiş, bunun üzerine halk teşkilatlanmaya başlamıştır. 1895 yılında Türklerin kurduğu Maarifi Mahalliye Cemiyeti, Antep çarpışmalarının başlangıcında Cemiyet-i İslamiye adında faaliyet göstermiş sonra Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti'ne dönüşmüştür.29

Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ile şehirde Fransızlara karşı direniş başlamış, 1 Nisan 1920'de Fransızlara karşı Antep halkı ayaklanmıştır. Maraş yolunu Fransızlara kapatan Antep Müdafa-ı Hukuk Cemiyeti Katma ve Kilis tarafından Antep'e gelecek Fransız yardımını önlemek için tedbir almış ve bu görevi üslenen Şahin Bey başarılı faaliyetlerde bulunmuştur. Teşkilatını tamamlayan Şahin Bey 1920 Şubat ayında Kilis-Antep karayolunu kapatmıştı. Kilis-Antep yolunu geçemeyen Fransızlar Antep Mutasarrıflığı'ndan Şahin Bey'in kuvvetlerinin yoldan çekilmesini istemiştir. Bu istek üzerine Şahin Bey Fransız kumandanına şu mektubu yazmıştır: "Kirli ayaklarınızın bastığı şu toprakların her zerresinde Türk kanı vardır. Her bucağında bir atanın mezarı vardır. Eski zamanlardan beri Türkler bu topraklarda yaşamaktadır. Türk bu topraklara, toprakta Türklere ısındı, kaynadı. Sade siz değil bütün dünya bir araya gelse, bizi bu topraklardan ayıramaz. Sonra sen Türk esir yaşamaz diye duymadın mı? Namus ve hürriyet için ölüme atılmak bize Ağustos ayı sıcağında soğuk su içmekten daha tatlı gelir. Sizler canı kıymetli insanlarsınız. Bize çatmayınız. Bir an evvel topraklarımızdan savuşup gidiniz. Yoksa kıyarız canınıza!"

Fransızların teklifi böylece reddedildi. Fransızlar Kilis-Antep yolunu açmak için 26 Mart 1920'de büyük bir askeri birlikle Kilis'ten Antep'e hareket etti. Şahin Bey'in idaresindeki kuvvetler, Kilis yolu

üzerindeki Elmalı köprü civarında mevzi almıştı. Fransızların üstün askeri kuvvetleri önünde sonuna kadar direnen Şahin Bey şehit düşmüştür. Fransızlar Kilis yolunu böylece açtıktan sonra Antep'e girmiş şehri kuşatma altına almıştır. 11 Ağustos 1920'de başlayan Fransız kuşatmasına karşı Antep halkı kahramanca savaşmıştır. Bir sonuç alamayan Fransızlar ilave kuvvetler alarak 21 Kasım 1920'de ikinci kuşatmayı başlatmıştır. Çok üstün düşman kuvvetlerine karşı açlık içinde savaşan Antep halkının direnişi Anadolu'da dikkatli takip ediliyordu. Fransızlara meydan okuyan bu direniş üzerine Büyük Millet Meclisi 6 Şubat 1921'de kararlı Antep'in ismini "Gaziantep" olarak değiştirmiştir.

6-7 Şubat gecesi Fransız kuşatması altındaki Antep gazileri bir çıkış taarruzu yapma kararı almıştır. Harekatın ilk aşaması başarılı olmuş ancak Fransız kuvvetleri toparlanarak yolu kapamışlardır. Son durum üzerine Gaziantep halkı II. Kolordu'dan iaşe yardımı ile silah ve cephane istemiştir. Kolorduca buna imkan olmadığı, şehri savunan halkın, çıkış harekatı yapabileceği bildirilmiştir. Şehrin dışarıyla bağlantısını kesen ve halkı aç susuz bırakan Fransızlar 8 Şubat 1921'de Gaziantep'i ele geçirmişlerdir.30 10 ay 9 gün Fransız ve Ermeni kuvvetlerine karşı direnen Gaziantep halkı açlık yüzünden teslim olmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Fransızlar şehrin önemli yerlerini tekrar ele geçirmiştir. 21 Ekim 1921 tarihinde Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması üzerine Gaziantep 25 Aralık 1921 tarihinde düşman işgalinden kurtulmuştur.

Adana ve Çevresinin Kurtuluşu

Fransız kuvvetleri 11 Aralık 1918'de Dörtyol'u, 17 Aralık 1918'de Mersin'i, 19 Aralık 1918'de Tarsus'u ve 21 Aralık 1918 tarihinde de Adana'yı işgal ettiler. Fransız işgali kuzeye doğru genişlemiş Pozantı, Ceyhan, Kozan, Osmaniye bölgesini de içine almıştır. İşgalin başlamasıyla birlikte Adana ve havalisindeki halkın bir kısmı bölgenin kuzeyine doğru İç Anadolu'ya göçe başlamıştır. İşgali takiben Fransız yetkilileri isteklerini yerine getirmeyen mahalli ve mülki idare amirlerini görevden almış yerine Fransız ve Ermeni idareciler atamıştır.

Fransızların Adana ve civarını sömürgeleştirmek için başlattıkları işgal üzerine bölge halkı olayı protesto etmiştir. Fransız idareci ve askeri yetkililerin Ermeni komitecilerine alet olması Ermenilere cesaret vermiş ve olayların tırmanmasına sebep olmuştur. Fransız işgalinden sonra bölgeye Ermeni göçü başlamış ve Ermeni idaresi kurulması yönünde faaliyetlere başlamışlardır. Fransız ve Ermenilerin yağmalama ve saldırı hareketlerine karşı bölgede teşkilatlanma başlamıştır. Çukurova'da ilk olarak Karaisalı'da teşkilat kurulmuş ve çete savaşı ile Fransızlara karşı mücadele başlatılmıştır. İstanbul'da Klikyalılar Cemiyeti kurularak, Fransızlara karşı mücadeleye destek verilmiştir. Bu mücadeleyi yönlendirmek ve yönetmek üzere bölgeye askeri yetkililer gönderilmiştir. Bunun sonucunda başarılı mücadeleler verilmiştir. Kavaklıhan çarpışmaları, Fransız komutanı Mènile'in Toroslar'da Kar Boğazı'nda esir alınması Fransızları zor durumda bırakmıştır. Bu çarpışmalar sonucu Fransızlar önce 20 günlük geçici ateşkes antlaşması talebinde bulunmuştur. 28 Mayıs 1920'de 20 günlük ateşkes antlaşmasının imzalanması ile milli kuvvetleri düzenlemek, Fransız yetkililerine milli davayı anlatmak, Büyük Millet Meclisi'nin Türkiye'nin geleceği üzerinde söz söyleyecek gerçek ve tek makam olduğunu göstermek fırsatları elde edilmiş oldu. Bu olay askeri yönden olduğu kadar, siyasi yönden de önemlidir. Çünkü İtilaf Devletlerinden biri olan Fransa, İstanbul hükümetini bir tarafa

bırakıp, henüz resmen tanımadığı Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ile görüşme yapmış ve ateşkes antlaşması imzalamıştır. Her ne kadar bu antlaşma Zonguldak'ın Fransızlar tarafından işgali ile bozulmuş ise de bu gelişme Türkiye Büyük Millet Meclisi açısından önemlidir. Bu mütarekeden istenen sonuç elde edilememişti. Fransa İngiltere'nin baskıları karşısında mütarekenin birinci haftasında Karadeniz Ereğlisi'ne asker çıkartmakla ateşkesi bozmuştur.

Antlaşmanın bozulmasından sonra Ermeniler Adana'nın çeşitli semt ve köylerinde Türklere saldırmaya başladılar. Fransızlar bu olay üzerine 4 Temmuz 1920'de şehirde sıkı yönetim ilan ettiler. 10 Temmuz 1920'de Adana'da "kaçkaç" olayı yaşandı. Fransızlar Türkleri göçe zorlamak amacıyla Türk mahallelerini hedef alan ateş sonucu, bütün Adanalılar silah sesleri arasında evlerini, işlerini bırakarak göçe başladılar. Ermeniler Adana'da Ermeni Devleti kurmak düşüncesiyle, Türkleri göçe zorlamak hususunda Fransız komutan Bremond'u teşvik ediyorlardı. Fransızlar bu durumun Türk milli kuvvetlerini güçlendireceği endişesi ile halkı göçe zorlamaktan vazgeçmiştir.31 Fransızlarla Yüreğir ovasında çarpışmalar meydana gelmiştir. Adana'nın tahıl ambarı olan Yüreğir ovasının, aynı zamanda Karataş iskelesine etkisi dolayısıyla işgal kuvvetleri, milli kuvvetlerin bu bölgeye geçmesini önlemeye çalışıyordu. Milli kuvvetler 26 Haziran 1920'de Karataş'ı ele geçirmişlerse de çarpışmadan sonra Seyhan ırmağının batısına geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Türk kuvvetleri 20-21 Haziran 1920'de Kozan'ı geri almışlardır. Ermenilerin elinde bulunan Saimbeyli (Haçin) 15-16 Ekim 1920'de çetin mücadeleden sonra teslim alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa (Çakmak), 5 Ağustos 1920'de cepheleri ziyaret etmek amacıyla Pozantı'ya gelmiştir. Pozantı Adana il merkezi haline getirilmiş, 8 Ekim 1920'de Pozantı Kongresi yapılmış ve başarının sağlanması için birtakım kararlar alınmıştır. Anadolu'da tutunamayacağını anlayan Fransa ise Türkiye ile barışın kendi lehine olacağını düşünerek anlaşma yolunu geçmiştir. 20 Ekim 1920'de imzalanan Ankara İtilafnamesi'yle 3 Kasım 1921'de alınan bir kararla İşgal ve Boşaltma Komisyonu kurulmuştur. Türk kuvvetleri, 1 Aralık 1921 günü Adana'nın hükümet meydanında Fransız bayrağını indirerek Türk bayrağını çekmişlerdir. Fransızların Ankara İtilafnamesi sonucu bölgeyi tamamen boşaltmalarından sonra 5 Ocak 1922'de Adana Fransız işgalinden kurtulmuştur.

Güneydoğu Anadolu'da Türk Zaferinin Sonucu; Ankara Antlaşması

Fransızların Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Türklere karşı sürdürdükleri savaş kendi iç politikalarında tepki almaya başlamıştır. Fransız kamuoyu her şeye rağmen savaştan usanmıştı. Bir an önce asker ve para israfının durmasını istiyordu. Bu tenkitler haklı temellere dayanıyordu. Öncelikle Fransızlar bu bölgeden sonuç alınamayacağını, harcanan çabanın ve askeri harcamaların boşa olduğunun söylüyorlardı. Ayrıca Kuzey Afrika'dan getirdikleri birlikleri istedikleri gibi yönlendiremiyorlardı. Fransa, Güneydoğu Anadolu'daki Türk direnişinin Kuzey Afrika'daki sömürgelerine sıçrama endişesini taşıyordu. Ayrıca İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden dolayı kendi menfaatlerinin zarara uğradığını düşünen Fransa, bundan rahatsızlık duyuyordu. Bu sebeplerle Fransa Türklerle uzlaşmanın kendi çıkarlarına daha uygun olacağını düşünüyordu. Türk ordusu Sakarya'da büyük bir zafer kazanmıştı. Yunanlıların Sakarya'dan geri atılması, Türkiye'nin yurt dışındaki durumunun güçlenmesine yol açmıştı.

Fransızlar daha başta, Batı Anadolu'da Yunan işgaline karşı çıkmışlar, Mustafa Kemal Paşa tarafını tutmuşlardı. Fransızların bu davranışı, siyasi, ekonomik ve askeri olmak üzere üç temel düşünceye dayanıyordu. Fransa'ya Türkiye'de oldukça geniş mali ve kültürel ayrıcalıklar tanınmıştı. Yunanlıların Anadolu'ya fazla yayılmaları Fransızlara tanınan bu ayrıcalıkları engelleyebilirdi. Fransa İngilizlerin Orta Doğu'da güçlenmesinden rahatsızlık duyuyor ve Lıyod George'un Yunanlılara verdiği desteğin bölgede güç kazanma amacını güttüğü görülüyordu. Fransızlara göre İngilizlerin amacı Türkiye'yi

Hindistan üzerinde bir kale olarak yeni bir Mısır durumuna getirmekti. İngilizlerin İslam dünyasının anahtarı olan hilafete ihtiyaçları vardı. Türkiye üzerinde himaye kurabilmek için, Türk milli hareketinin bastırılmasının gereğine inanıyordu. Fransa Anadolu'da İngiliz yayılmacılığını önlemenin yolunun Türk milli hareketinin başarısından geçtiğini düşünüyordu. Öte yandan Yunanlıların da Müttefiklerden yeterli yardım görmeden Türkleri dize getiremeyecekleri açıkça ortada idi. Müttefikler Yunanlılara yardım sağlayacak durumda değildi. Askeri uzmanlar Yunanlıların Anadolu'yu işgalinin imkansız olduğunu ileri sürmüşlerdi. Sakarya Savaşı da bu görüşün doğruluğunu ortaya koymuştu.32

Bunun yanında Fransa, Anadolu'daki duruma İngiltere'den daha gerçekçi bir gözle bakıyor ve Müttefiklerin Türkiye'ye ağır bir barışı zorla kabul ettiremeyeceklerini anlamış bulunuyordu. Fransız Başbakanı Briand, Fransız meclisinde yaptığı konuşmasında, Sevr Antlaşması'nın ağır şartları sebebiyle, Türklerin ulusal duygularının canlandığını belirtiyor ve şöyle diyordu;

"Fransa'da buna, Fransız içlerinde olursa vatanperverlik denir. Başka yerde ise kaynağı aynı olsa da çoğunlukla fanatizm denir. Gerçekte ise vatanperver olduklarını savunan Türklerin bir kısmı aşırı, fakat diğerlerinin gerçekçi istekleri vardır. Bu istekler vatanlarının bağımsızlığı gibi çok doğru bir histen kaynaklandığı için gerçekten saygı ile karşılanmalıdır."33

Fransa bu yaklaşımı doğrultusunda, Franklin-Bouillion'u Türk yetkilileri ile görüşme yapmak üzere, 9 Haziran 1921'de Ankara'ya göndermiştir. Franklin-Bouillion ile Mustafa Kemal arasındaki ilk resmi görüşme 13 Haziran'da gerçekleşti. Mustafa Kemal görüşmelerin hareket noktasının Misak-ı Milli olmasını istemiştir. Franklin-Bouillion, Sevr Antlaşması'nın bir olup bitti olarak da olsa var olduğunu söyledikten sonra, Bekir Sami Bey ile Fransız Başbakanı Briard'ın Londra'da yaptığı antlaşmanın esas alınmasını istiyor ve Misak-ı Milli'ye aykırı olan noktalar üzerinde görüşme yapılmasını önermiştir. Bu teklifinde haklı olduğunu teyit etmek için Londra'ya giden Türk delegesinin, Misak-ı Milli'den bahsetmediğini Misak-ı Milli'nin ve milli hareketin, değil Avrupa'da İstanbul'du bile takdir edilmemiş olduğunu belirtti. Mustafa Kemal cevabında; "bir dost ağzından çıkmasını istemediklerini" söylemiş ve Londra'ya giden Türk heyetinin bundan bahsetmemesinin verilen emre göre hareket edilmemesinden kaynaklandığını, bu hatanın Avrupa ve bilhassa Fransa kamuoyunda olumsuz etkiler doğurduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal devamla, "Avrupa'nın Misak-ı Milli'den haberdar olmamasına imkan yoktur. Avrupa Misak-ı Milli tabirlerini öğrenmemiş olabilir. Fakat senelerden beri kanımızı döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya bu mücadelenin neden ileri geldiğini elbette düşünmektedir. Misak-ı Milli'den İstanbul'un haberdar olmadığına dair açıklama

doğru değildir. İstanbul halkı bütün Anadolu'daki halk gibi, milli harekete vakıf ve onun taraftarıdır. Bunu bilmeyen ve tanımayan kişilerin sayısı çok azdır ve ulusça bilinmektedir."34

Bunun üzerine Franklin-Bouillion tekrar, Bekir Sami Bey'in Londra Sözleşmesi'nde, Misak-ı Milli kararları dışına çıkamayacağından bahsetmediğini söyleyerek, görüşmelerin bu temele dayandırılmasının güçlüğünü ileri sürmüştür. Fransız kamuoyunun, Türk delegeleri önceden Misak-ı Milli'den niçin bahsetmediler de şimdi yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceğini ifade etmiştir. Sonuçta Franklin-Bouillion, Misak-i Milli'yi anladıktan sonra, görüşmelere buna göre devam edilmesi esasını kabul etmiştir. Görüşmeler günlerce sürmüştür. İki devlet arasındaki antlaşma noktalarını belirlemek için zamana ihtiyaç duymuştur. I. ve II. İnönü Zaferi'nden sonra, başarının daha büyük bir zafer ile pekiştirilmesi gerekiyordu. Başarılar Sakarya Zaferi ile pekiştirilecek ve Sakarya Zaferi'nden 37 gün sonra antlaşma sağlanacaktı. Bu gelişmelerden sonra, Franklin-Bouillion 20 Eylül 1921'de tekrar Ankara'ya geldi. 24 Eylül 1921'de Ankara'da görüşmeler başlamıştır. Kapitülasyonlar kaldırılmadan ve Türkiye için tam bağımsızlık kabul edilmeden bir antlaşmanın mümkün olamayacağı kesin olarak ifade edilmiştir. Görüşmeler sonucunda 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalandı.

Ankara Antlaşması ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, büyük bir siyasi zafer kazanmış oluyordu. Bu antlaşma ile Türklere karşı kurulmuş olan, ortak cephe yıkılmaya başlıyor ve Türkiye'nin savaş içinde olduğu devletlerden birisi Ankara hükümetini resmen tanımış oluyordu. Ayrıca bu antlaşma ile Türk istekleri ilk defa Batılı devletlerden biri tarafından kabul edilmiş bulunuyordu. 13 maddelik Ankara Antlaşması'na göre;

Hatay ili hariç bugünkü Suriye sınırı tespit edilmiş oluyordu. Antlaşma ile Fransa, işgal etmiş olduğu Türk topraklarından İskenderun, Hatay hariç, çekilmeyi kabul ediyor, İskenderun ve Hatay'da özel bir idare kurarak Türk kültürüne hizmet etmeyi taahhüt ediyordu. Bunlardan başka Fransızlar, içinde top, cephane ve daha başka savaş malzemesi bulunan büyük miktarda bir silahı Türklere devrediyor ve ilerde daha fazlasını vereceklerini de gizlemiyordu. Ankara Antlaşması Türk vatanından zorla koparılmak istenen toprakların kurtulması yanında bu bölgeyi savunmakta olan Türk kuvvetlerinin Batı cephesine gönderilmesi imkanını da sağlamış bulunuyordu.35

Antlaşmanın imzalanmasından sonra Fransa'nın Türk topraklarını boşaltması 4 Kasım'da başlamıştır. 1 Aralık 1921'de bir Türk heyeti, Adana'daki resmi daireleri teslim almıştır. 20 Aralık 1921'de Fransa askerleri Adana'dan çekilmiş, 21 Aralık'ta da Türk kuvvetleri Adana'ya girmiştir. 25 Aralık 1921'de Gaziantep kurtulmuş, 5 Ocak 1922'de ise Adana ve çevresi tamamı ile Türklerin eline geçmiştir.

Ankara Antlaşması'nın imzalanması üzerine İngilizlerde telaş başlamış, bu yüzden Lord Curzon, "adeta dehşetle karışık bir şaşkınlık duymuştu." Fransızların yaptıkları bu işi "şerefsizce bir davranış" diye niteleyen İngiliz diplomatlar vardı. Fakat Fransızlar Türklerle yapılan bu antlaşmanın, Ankara hükümetinin tanınmasına hizmet etmeyeceğini İngilizlere bildirmişlerdir. Öte yandan Fransızlarla yapılan bu antlaşma, Rusya'da da Ankara'nın Batı ile anlaştığı fikrini uyandırmıştı. Çünkü İngilizler antlaşmanın gizli maddeleri bulunduğunu iddia ediyordu.

Ankara Antlaşması daha çok Ermenileri rahatsız etmişti. Ermeniler Türklere yaptıkları kötülüklerin hesabının sorulacağı endişesi ile Çukurova'yı terk ediyorlardı. 1919-1921 yıllarında Fransız ve İngiliz kuvvetleri ile Maraş, Antep, Urfa ve Adana'da Türklere baskı ve şiddet uygulayan Ermeniler, Ankara Antlaşması'ndan sonra, Fransızlar tarafından Suriye ve Lübnan'a taşınmışlardı. Ermeni kaynaklarına göre, Ankara Antlaşması ile Çukurova ve çevresinin Fransızlar tarafından boşaltılması sırasında 120.000'den fazla Ermeni Suriye'ye Lübnan'a, 30.000 kadar Ermeni de Kıbrıs, Mısır ve İstanbul'a göç etmiştir.36 İkinci Ermeni göç hareketi 1939'da yaşanmıştır. Fransız mandası altında kalmış olan, Hatay sancağının 1939 yılında Türkiye'ye katılmasından sonra, Fransızlar tarafından 1919-1921 yıllarında Çukurova, Erzin, Dörtyol, İskenderun, Belen, Kırıkhan ve Samandağ ile çevre köylere yerleştirilen Ermenilerin büyük bir kısmı Suriye'ye göç etmişlerdir.37 Böylece Çukurova ve civarında bir Ermenistan yaratma hayali içinde Fransızlar tarafından kullanılan Ermenilerin bu hayali ortadan kalkmış oluyordu.

Ankara Antlaşması ile özel bir statü verilen Hatay daha sonra Anavatan'a katılmıştı. Fransızların Güneydoğu Anadolu'yu işgal sebepleri sömürgecilik emellerine dayalı olup, Çukurova'yı dokuma sanayiinde ihtiyaç duyulan, pamuk üretim merkezi olarak düşünmüşlerdir.

Fransızlar bu antlaşma ile gerçekçi bir davranışta bulunmuşlardır. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki işgale son vererek, Orta Doğu'daki çıkarların asıl önemli noktasını oluşturan Suriye'de yoğunlaşmaya başlamışlardır. Fransızlar cephane ve savaş malzemelerinden oluşan büyük bir silah stokunu Türkiye'ye devretmişlerdi. Bu da Türklerle Yunanlılar arasındaki silah dengesinin Türkiye lehine düzeltilmesinde büyük bir rol oynadı. Türkiye'nin Sakarya'daki zaferini onaylar nitelikte, zaferin hemen arkasından imzalanan Ankara Antlaşması Türkiye'ye büyük itibar sağlamıştır. Türkiye, azimli ve sabırlı politikası sayesinde, ilk kez Batılı bir büyük devlet tarafından tanınmış ve üstelik bunu milli çıkarlarına en uygun koşulları da elde etmiştir.38

Milli Mücadele'de Güney Cephesi Ankara Antlaşması ile başarılı bir şekilde sonuçlandırılmış olup, sınırlarımız dışında kalan Hatay, 1939 yılında Anavatan'a kavuşmuştur.

1 Arnold Toynbee, The Western Question in Greece and Turkey, London, 1923, s. 41.

2 Haron Armstrong, Türkiye Nasıl Doğdu, İstanbul, 1928, s. 72.

3 Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1962, s. 62-82; Türk İstiklal Harbi, Cilt IV, "Güney Cephesi"Ankara, 1966, s. 37-38.

4 Gotthart Jeaschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara, 1970, Cilt I, s. 64; Gotthart Jeaschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1971, s. 46, Bu kaynakta antlaşma "Paris Uzlaşması" olarak geçmektedir.

5 Eduord Bremond, La Cilicie en 1919-1920, Revue des Etudes Armeniennes(1921)'den ayrı basım, Paris 1921, s. 28.

6 Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922, Ankara, 1975, 1998, s. 120.

7 Yaşar Akbıyık, XX. Yüzyılın Başlarında Orta Doğu'da Fransız, İngiliz Rekabeti ve Türkiye, Milli Kültür, sayı 66, Eylül 1989, s. 21.

8 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara, 1966, cilt I, s. 268.

9 Mim Kemal Öke, İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919) Ankara, 1998, s. 29.

10 Yaşar Akbıyık, Kurutuluş Savaşı'nda Güneydoğu Anadolu'da Bölücülük Faaliyetlerine Karşı Tepkiler, XII. Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara.

11 Selahattin Tansel. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1977. s. 219.

12 Tansel a.g.e. Cilt III. s. 198.

13 Hüsamettin Karadağ, İstiklal Harbi'nde Maraş, Mersin, 1943, s. 5; Adil Bağdatlılar, Uzunoluk İstiklal Harbi'nde Kahramanmaraş, 1974, s. 25.

14 Sütçü İmam Maraş'ın kurtuluşundan sonra kaledeki topun idaresine görevlendirilmiştir. Kalede top atışı sırasında barutun alev alması sonucu yanmış ve 25 Kasım 1922'de vefat etmiştir. Hüsamettin Karadağ, İstiklal Harbi'nde Maraş, s. 12.

15 Yaşar Akbıyık, Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş), Ankara 1990, s. 124.

16 Lütfi Oğuzcan, Milli Mücadele'de Güney Bölgesinde Bayrak ve Bayrak Özlemi, Mersin 1966, s. 13.

17 Burhan Cahit, Gazi'nin Dört Süvarisi İstanbul, 1932, s. 24.

18 Yahya Akyüz a.g.e., s. 124.

19 Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 5 Temmuz 1336 (1920), s. 43.

20 Yahya Akyüz. a.g.e., s. 124.

21 Osman Olcay, Sevr Antlaşması'na Doğru, Ankara, 1981, s. 230.

22 Yaşar Akbıyık, Maraş'ın İşgali Sırasında Fransız-Ermeni Münasebetleri, Askeri Tarih Bülteni, Ağustos 1989, s. 27.

23 Yaşar Akbıyık, Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli, Belleten, Cilt LIV. Nisan 1990. s. 209.

24 E. Bremond, La Cilicie en 1919-1920, Paris, 1921, s. 39.

25 Ali Saip Ursavaş, Klikya Savaşları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadelesi, İstanbul, 1340, s. 63.

26 Akyüz a.g.e. s. 123.

27 A. Hulki Saral, Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, IV, Ankara, 1996, s. 49.

28 Kılıç Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul, 1995, s. 25.

29 Ali Nadi Ünler, Gaziantep Savunması, İstanbul, 1969, s. 21.

30 Tansel, a.g.e., C. I, s. 62.

31 Kasım Ener, Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi, Ankara, 1996, s. 149 Kemal Çelik, Milli Mücadelemde Adana ve Havalisi (1918-1922) Ankara, 1999, s. 405.

32 Lord Kinross. Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul, 1994, s. 336.

33 Akyüz a.g.e., s. 145.

34 Atatürk a.g.e., Cilt II., s. 136.

35 Abdülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Kısım I. İstanbul 1964, s. 102.

36 İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s. 421.

37 Mehmet Tekin, Hatay Tarihi, Antakya, 1993, s. 244.

38 Kinross, a.g.e., s. 338.

Millî Mücadele'de Gaziantep / Yrd. Doç. Dr. Ayhan Öztürk [s.820-829]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. İngiliz İşgali Devri

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi'yle, İtilâf Devletleri, hiçbir hakka dayanmayan ve Türk milletini öz yurdunda köle yapmak emeliyle vahşi akınlarına başladılar. İngiltere, Fransa'ya karşı pazarlık konusu olarak ellerinde bulundurmak amacıyla, petrol sahası Musul Vilayeti ile birlikte Kilis, Cerablus, Birecik, Urfa, Maraş ve Antep'i işgal etmeyi tasarlıyordu.1 Mondros Mütarekesi Antep Sancağı'nı Türk hakimiyetine bırakıyordu. Bununla beraber muahedenin 7. maddesi de iğtişaş halinde emniyetlerini temin için icap eden yerlere asker sevk ederek işgal etmek hakkını İtilaf Devletlerine veriyordu.

İngilizler çok miktarda süvariyi iyi şartlar altında iskan ettirebilmek için iskan mıntıkasını genişletmek istediler.2 Bu maksadı temin için de adı geçen yedinci maddeye dayanarak 17 Aralık 1918 tarihinde Antep'e girdiler.3

Sadece kışlamak ve yalnız iaşelerinin temini maksadıyla! Antep'e kadar gelme zahmetine katlanan İngilizlere karşı herhangi bir tepkinin gösterilmemesi, hatta gereken kolaylığın sağlanması üzerine İngilizler kuvvetlerini günden güne artırmaya başladılar.4 Bu durum memurların ve aydınların endişelenmesine sebep oluyorsa da, halkı kuşkulandırmamak ve heyecana sebebiyet vermemek için ses çıkarmıyorlardı. 1919 senesi Ocak ayına kadar İngilizler tarafından henüz kimseye saldırılmamış ve bir şeye müdahale edilmemişti. 15 Ocak 1919 tarihinden itibaren durum birden bire değişti, İngilizler tarafından telsiz telgraf haberleşmesine başlanarak telgrafhaneye sansür konuldu. Hükümet resmi şifresi derhal yasaklandı. Resmi ve gayri resmi haberleşmenin sansüre tabi bulunduğu tebliğ olundu. Böylece Antep 15 Ocak 1919 tarihinde İngilizler tarafından resmen işgal edilmiş oluyordu.5

İngiliz işgaliyle birlikte savaş sırasında tehcir edilen Ermeniler şehre geri gelmeye başladılar. Bunlara, içlerinden Sivas'tan, Kayseri'den ve diğer illerden Suriye'ye sürülmüş olup yerlerine dönemeyen Ermeniler de katıldılar.6 İngiliz müfreze kumandanı hergün birkaç defa hükümet konağına gelerek, memlekete dönmekte olan Ermenilerin yerleştirilmesi, iaşeleri ve rahatlarının sağlanması hakkında emirler veriyor ve dairelere tenkit ve tebligatta bulunuyordu. Ermenilerin gösterdikleri evler, gerek kendi mülkü olsun ve gerek başkalarına ait bulunsun hemen boşalttırılıyordu.7

İngilizler maiyetlerinde istihdam ettikleri, Ermeni tercümanlarının özellikle Antepli tercümanlarının tahrik ve teşviki ile Türklere karşı kin, nefret ve düşmanlıklarını günden güne artırdılar. Bundan istifade eden Ermeniler de rast geldikleri yerlerde Türkleri tahrik ediyor ve hatta hakarette bulunuyorlardı. Bu konuda yapılan müracaatlar bir netice vermedi.8 23 Ocak 1919 Perşembe günü hükümet konağı İngilizler tarafından basıldı. İngilizler, kolej müdürü Mr. Meryl9 ile birlikte Mutasarrıf Celal Bey'le görüşerek memleketin ileri gelenlerinin toplanmasını istediler. Antep ileri gelenleri, aydınları, hükümet konağı önünde bekleyen otomobillere bindirilerek İngilizlerin

karargâhı olan Amerikan Koleji'ne götürdüler. Karargahta yapılan sorgulamalarında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere zulüm ettikleri, tehcir esnasında kötü muamelelerde bulundukları ve Ermenilerin pek çok eşya vesairesini alarak bu yüzden mühim bir servet elde ettikleri bahanesiyle suçlu bulunarak tutuklanıp, Halep üzerinden Mısır'a gönderildiler.10 Her ne kadar tutuklanan şahısların muhakeme edilmek üzere hükümete teslimleri talep ve ısrar edilmiş ise de etkili olunamamış ve hükümet konağı makinalı tüfekler ile silahlandırılmış bir bölük İngiliz askeri ile sarılarak harp ve Ermeni tehciri hakkında mevcut evrak ve vesikayla dolu bir çuvalı zorla alıp götürmüşlerdir.11

8 Mart 1919'da İngilizler tarafından sıkıyönetim ilan edilerek halkın silah ve cephane bulunduramayacağı, ateşli ve kesici her tür silahın 9 Mart 1919 günü öğleden sonraya kadar teslim etmeleri istendi. Lüzum gördükler takdirde evlerin aranacağı, yanında silah bulunduranların İngiliz subaylarından oluşan savaş divanında yargılanıp azami ceza olarak yüz altın cezayı nakdî ile beraber idamına karar verileceği bildirildi.12 Ertesi gün İngilizler şehrin muhtelif yerlerine makinalı tüfekler kurarak, halkı tehditle, silahların teslimini istediler. Halk bu tedhiş karşısında elinde bulunan bütün ateşli ve kesici silahları o gün akşama kadar İngilizlere teslim ettiler. Teslim edilen silahlar 14 arabayla taşınmış, halkın elinde bir fişek bile kalmamıştı.13 Halkın silahlarının toplanması Ermenilerin katliam yapmasına zemin hazırlamak demekti.14

Amerikan Koleji Müdürü Mr. Meryl'in Antep'te daha 26.000 silah bulunduğunu ve teslim edilen silahların, ancak dörtte bir olduğunu İngilizlere tekrar haber vermesi üzerine İngilizler 15 Mart'ta ikinci bir beyanname yayınladılar.15 Ermenilerde binlerce silah mevcut iken bunlardan bir tek silah alınmamıştı. 17 Mart'tan itibaren şehrin bütün işyerleri kapattırılmış, camilerde ibadet hizmetlerinin dışında bütün toplantılar yasaklanmıştı. 15 gün devam eden yasaklardan sonra 30 Mart'ta yayınlanan üçüncü beyanname ile 31 Mart'tan itibaren sokağa çıkma yasağı kaldırıldı.16 Nisan ayından itibaren Antep'teki İngilizlerin baskısı yarı yarıya azaldı, dükkanlar tamamen açıldı.17

Ermenilerin tahriki ile yapılan bu baskı hareketleri arttıkça halkta mağlubiyetin verdiği yeis ve fütur, gevşeklik yavaş yavaş azalıyor yerine direnme hisleri uyanıyordu. İngilizler, Türklerin iyi niyetli tutumları ve duygularındaki değişikliği gördükçe muamelelerini değiştiriyor, Ermenilerin fesat ve tahriklerini dinlemiyorlardı. Hintli Müslüman askerler vasıtasıyla münasebetlerini düzeltmeye çalıştılar.

İngilizler, Suriye İtilafnamesi gereğince Antep, Urfa, Maraş'ı, Musul'dan vazgeçmeleri şartı ile Fransızlara bırakarak tahliye ettiler. Fransız Albay Saint Marie 28 Ekim 1919 günü Ermeniler tarafından muhteşem bir surette bando-mızıka ile karşılandı.18 Antep'teki Ermeniler Fransız ordusuna gönüllü yazılmak için hazırlık yapmaktaydılar.19 28 Ekim gününe kadar elliden fazla Ermeni Fransızlar tarafından gönüllü olarak kaydedildi.20

29 Ekim 1919'da Fransız fırkası Antep'e girdi ve sayısız bayrak, çiçek taşıyan Ermeni ahalisinin sevgi ve sevinçleriyle karşılandı. Bu gösterilerin sebebi Fransız kıtaları arasında bir Ermeni taburunun bulunması idi.21 Daha önce çetecilik yaparken firar etmiş olan Ermeniler, lejyonlar halinde Adana'da toplanmışlar ve Fransızlar tarafından Urfa, Antep ve Maraş taraflarına gönderilerek Türklere karşı

zulümlerde bulundular. Bu Ermeni lejyonları güya başlamış oldukları mezalimi bitirdikten sonra, Elbistan üzerinden Sivas'a ve Urfa üzerinden Diyarbakır'a saldıracaklardı.22 Ermenistan hülyasını gerçekleştirmek için de Antep'e Ermeni göçmenler getirildi.23

B. Fransız İşgali Devri

5 Kasım 1919'da son İngiliz birlikleri Antep'ten çekilirken, Fransız birlikleri Ermenilerin taşkın gösterileri arasında İngilizlerin bıraktıkları yerleri işgal ettiler. Fransızların mevcut kuvvetleri istihdam etmek için Ermeni milli alaylarını teşkil etmeleri Türkleri daha fazla rencide etmiş, husumetin büyümesine neden olmuştu.24 İşgalle birlikte Ermeniler hücuma ve Müslüman ahaliye tecavüze başladılar.25 5 Kasım Cuma günü ayağının tozuyla, bir Ermeni tercümanla şehre inen bir Fransız subayı Akyol Karakolu'nun önünden geçerken binaya çekilen Türk Bayrağı'nı orada bulunan polise zorla indirtti. Bunun üzerine halk derhal harekete geçti. Zorla da olsa Türk Bayrağı'nı indiren polis görevden alındı. Bu çirkin hareket Fransızlar nezdinde protesto edildi.26 Türk halkının müracaatı üzerine yersiz şiddet gösteren Fransız komutanı bu kez resmî daireler üzerine Türk Bayrağı çekilmesini yasakladı.27 Hiçbir zaman uygulanmayacak bu tebliğ Türklerin işgale karşı duydukları nefreti büsbütün artırdı.

Fransızlara ve Ermeni askerlere güvenen yerli Ermeniler gün geçtikçe taşkınlıklarını artırıyor, Ermeni semtlerinde rastladıkları Türkleri tehdit ediyor, dövüyor, hakaret ediyorlardı. Türkler bu taşkınlıkları her defasında protesto ediyor ve Ermeni askerlerin değiştirilmesini istiyorlardı.28 Nihayet bu fazla direniş karşısında Fransızlar bu Ermeni taburundan bir kısmını Cezayirli askerlerle değiştirdiklerini bildirdiler. Ancak, bu bir oyalamadan başka bir şey değildi. Gene Ermeni askerleri Antep'te kalmış ellerinden gelen kötülüğü yapmakta devam etmişlerdir.29

10 Kasım'da sokaktan geçen bir Türk, Ermeni askerlerin tecavüzüne uğradı. Tecavüzü önlemek isteyen polisler silahla tehdit edildi. Ermeni askerleri Adana'da yaptıklarını Antep'te de tatbik etmeye başladılar. 25 Kasım'da Türk Jandarma erlerine Fransızlar tarafından maaş zammı yapılacağı işgal komutanlığı tarafından Mutasarrıflığa bildirildi. Teklif iç işlerimize müdahale ve hakimiyet hakkımıza tecavüz niteliğinde olduğu açıklanarak reddedildi.30 Bu notada ayrıca Fransız işgalindeki binalara Fransız bayrağı çekilmesinin Türk hakimiyetine indirilmek istenen bir darbe olduğu belirtilerek protesto edildi.

30 Kasım'da işgal komutanlığının Türk Jandarma ve polislerinin Fransız memurların emrine verilmesi için mutasarrıflığa verdiği tebligat tepki ile karşılandı.31 9 Aralık 1919'da Fransızların 315. Piyade Tugayı Kumandanı General Querrette Antep'e gelerek Doğu mıntıkası kumandanlığını üzerine almış, karargâhını burada kurmuştu. 13 Aralık'ta yayınladığı beyannameyle bölgenin Fransa himayesine verildiğini, Osmanlı ülkesinde kanunlara riayet edecek ve ettireceklerini, namuslu olanlar Fransa tarafına geçsin diyordu.32

Bu arada Ermeni taşkınlıkları da devam ediyordu. Kundakçılık suçundan dolayı tevkif edilen üç Ermeni delikanlısı Fransız albayın talep ve tehdidi üzerine Fransızlara teslim edildi.33 Böylece Fransızlar mahkemenin istiklaline de tecavüz etmiş oluyorlardı.

Antep'te askerlik şubesi efradına ekmek pişirilen fırının üst katı ve bazı odaları Fransızların ısrarı üzerine kendilerine verilmiş iken alttaki iki odadan birisini de istemişler, şube reisi fırının muattal kalmaması için bu odalara ilişilmemesini bir yazı ile istemişti. Bu yazıya hiç cevap verilmemiş ve 29 Aralık 1919 günü akşam üzeri maiyetinde birkaç asker olduğu halde bir Fransız subayı düşmanca tavırla fırına gelmiş, zahire konulan kilitli oda kapılarını kırmış, fırında çalışan efrada hakaretle dışarı atmak suretiyle fırını tamamen gasp etmişlerdi. Zahirenin bir kısmı da ziyan edilmiştir.34

Bu hadiseler Fransızların tatlı sözlerine rağmen bölgeyi işgallerinde takip ettikleri siyaset ve gayeyi güzel ifade etmektedir.

Fransız işgali ile başlayan Ermeni taşkınlıkları, Türklere yapılan zulüm ve hakaretler, Türk kadınlarına yapılan tecavüzler Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yıldırım hızıyla gelişmesini sağlamış ve silahlı direnmenin zeminini hazırlamıştır.

Fransız ve Ermenilerin tutumları halkı canından usandırmıştı. Her neye mal olursa olsun silahlı bir direnmeye manen hazırlanılmıştı. Heyet-i Merkeziye elemanlarının çalışmaları neticesi hemen hemen Türklerin tamamı cemiyete üye olmuşlardı. Heyet-i Merkeziye silahlı bir çatışmaya hazırlanıyor, üyelerinin maddi yardımlarıyla ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. Bu çabalar sayesinde 1919 Aralık ayı, Türklerin Antep'te Fransız işgal kuvvetleri ve Ermenilere hakimiyetlerini teessüs ettiği ay olmuştur (49).35 30 Aralıkta Antep sayılı günlerinden birini yaşadı. Osmanlı istiklâlinin (İstiklâl-i Osmaniye) yıl dönümü münasebetiyle Türklerin her zaman hür yaşadıklarını ifade eden iyi bir program dahilinde bütün esnaf ve yöre halkının katıldığı fevkalade bir merasim yapıldı.36 Antep ahalisi han, mağaza ve dükkanlarını kapatarak Osmanlı sancaklarıyla donatmışlardı.37 O güne kadar bu yıl dönümü hiç bir zaman kutlanmış değildi. Teşkilatını iyice düzenlemiş ve il dahilinde iyice örgütlenmiş, kuvvetlenmiş olan Heyet-i Merkeziye bu yıl dönümünü vesile yaparak Fransız ve Ermeniler'e karşı bir gövde gösterisi yapmayı kararlaştırmıştı. Belediye önünde yapılan 10.000 kişinin katıldığı büyük mitingde istiklâl ve hürriyet hakkında hararetli nutuklar okundu. Daha sonra yapılan gösteri yürüyüşü akşama doğru tamamlandı.38 "Antep, Urfa, Maraş teşkilatının günden güne kendini göstermesi Adana'daki Fransızlar'ı düşündürmeğe başladı. Pek önemli olan şu günlerde millet birliğini muhafaza, azim ve imanını takviye etmeye devam ettikçe millî istiklâl kurtulacaktır" diyordu Mustafa Kemal.39

Bu durum karşısında Fransız komutanı Antep'teki kuvvetlerini takviyeye başladı. Bu takviyelerin gelişi her seferinde Türkler tarafından şiddetle protesto edilmekteydi.40

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilatlanmasını süratli bir şekilde tamamlamış, gün geçtikçe köylere varıncaya kadar dal budak salmaya başlamıştı. Artık Fransızlara karşı koyabilecek bir kuvvet vücut bulmuş oluyordu.41 Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa,

Fransızlara karşı bir an önce harekete geçilmesi ve gerçekleştirilecek olan gerilla harbinin yapılış tarzı hakkında ilgili birliklere talimat gönderdi.42

Mustafa Kemal Paşa, tâli cephe olan Güney Cephesi'ndeki müstevli devletlerin kuvvetlerine karşı orduyla değil, "halk"la savaşmayı tercih etmişti. Yüzyıl önce "Halk Savaşı" adını alan bu savaş, aslında gerilla savaşı'nın bir parçasıdır, fakat Millî Mücadele'de Güney Cephesi'nde halk gerilla savaşı değil tam anlamıyla halk savaşı yapmıştır. Halk açıkça silahlanmış ve işgal edilen kentlerini, bayrağını savunmuştur.43

Antepliler Fransızlara karşı girişecekleri mücadeleyi tayin için Körükçüzade Ahmet Efendi'nin evinde yaptıkları toplantıda, Yarbay İrfan Bey'in Ermeni mahallelerinin Fransız ordugâhı tarafında olması, şehir içinde silah patlatılacak olursa Ermeniler zaten mütemayil oldukları Fransız tarafına geçecekleri, Fransızların şehrin yarısını ve bilhassa hakim kısmını kolaylıkla elerine geçirecekleri ve on binlere varan Ermeni efradından istedikleri gibi istifade edecekleri… hususundaki görüşleri Fransız-Ermeni işbirliğinden endişe edildiğini göstermektedir. Bu nedenle de şehirde sükunun muhafazasına ve mücadelenin şehir dışında yapılmasına karar verilecek, icraata geçilecektir.44

Maraş'a yardım için Antep'ten gönderilen Fransız müfrezesi, 12/13 Ocak 1920 gecesi Araptar köyüne vardı geceyi orada geçirmek, konak mahalli, erzak vesaire tedarik maksadıyla zulme başladılar. Özellikle Fransız elbisesi giymiş olan paralı Ermeni askerleri evlerin kapılarını kırarak mal ve ırza sarkıntılığa başlayınca köylüler etraf köylere ve dağlara kaçmağa, o gece dağlarda barınarak kış mevsiminin şiddetinden ateş yakmağa mecbur oldular. 13 Ocak 1920 günü Fransız müfrezesi ile çevreden gelen köylüler ve çeteler arasında şiddetli çatışma yaşanmış, 60 Fransız askeri öldürülmüştür. Fransız komutanın isteği üzerine yapılan incelemede hadiseye Fransızların sebep olduğu anlaşılmıştır.45

20 Ocak'ta Teğmen Feniş kumandasında, bir süvari takımı, bir kısım piyade korumasında, Antep'ten Maraş'a hareket eden bir ikmal kolu, Karabıyıklı Köyü'nden Tulhum ovasına inildiği yerde Karayılan Çetesi tarafından baskına uğradı. Baskın o kadar ani oldu ki, Fransızlar silah patlamaya vakit bulamadan imha edildi ve bütün arabalar, silah ve erzak ele geçirildi.46

Şehirde Türklerin direnişi, Ermeni ve Fransız taşkınlıklarına şiddetle karşı koyuşları iki taraf arasında gerginliği artırıyordu. Zahire ve gıda maddelerini ellerinde tutan Türkler, Fransız ve Ermenilere bu maddelerin satışını kıstılar. Fransızların Direkçi Pazarı'ndan direk ve kereste almalar, dikkat çekiyordu. Az bir araştırma neticesinde Fransızların direk ve keresteleri tahkimatta kullandıkları anlaşılınca bunların satışı da durduruldu. Bu durum zaten gergin olan havayı büsbütün elektriklendirdi. Silahlı bir çatışma öncesinde bulunulduğu anlaşılıyordu. Bu durum Türk mahallelerinde oturan Ermenilerin, Ermeni mahallelerine, Ermeni mahallelerinde oturan Türklerin de Türk mahallelerine taşınmalarına sebep oldu.

21 Ocak 1920 akşama doğru askeri fırının önünden on beş-on altı yaşlarında oğlu ile geçmekte olan Türk kadınına fırındaki iki Fransız askeri yılışık bir eda ile tecavüz etmek maksadıyla peçesini

açmak istemişlerdi. Mehmet Kamil anasını savunmak için Fransızlara taşla hücum etmiş ve iki bedhah tarafından süngülenerek şehit edilmişti. Kadının feryadına koşan civardaki Türklerin hücumu karşısında katil askerler fırına sığınarak kurtulmuşlardı. Bu alçakça davranış şehirde bomba gibi patladı, halk galeyana geldi, bütün dükkanlar kapatıldı. Şehirde muazzam bir cenaze töreni düzenlendi. Fransız işgal kumandanlığına şiddetli protestolar yağdırıldı.47 Albay Saint Marie, taziyede bulunduysa da hadise bununla yatışmadı, dükkanlar kapalı kaldı. Türk gençleri Fransızlara hücum edilmesini istiyorlardı. Heyet-i Merkezi'yenin telkinleri ve Fransızların oyalayıcı, yumuşak tutumlarıyla durum düzeldi.

Fransızlar başlangıçta Anteplilerden açıktan açığa pasif karşı koyma görüyorlardı. Antepliler ve köylüleri, Fransızlara ve Ermenilere tahıl, kereste satmıyorlardı. Antep'ten erzak tedarik edemeyeceklerine anlayan Fransızlar yiyecek maddelerini diğer bölgelerden getirmek zorunda kaldılar.48

Fransızlar ikmallerini Antep-Kilis yoluyla yaptıklarından Heyet-i Merkeziye Antep'e gelecek yardımları önlemek için yolu teşkil edilen müfrezelerle müdafaa için tedbirler aldı. Kilis yolu Kuvayı Milliye komutanlığına getirilen Şahin Bey, 28 Mart 1920'de Elmalı Köprüsü'nde şehit edildiği ana kadar bu görevi başarıyla yürüttü. Antep'teki garnizonlarına erzak getiren Fransız nakliye kolu artık bir direnme karşısında kalmadıklarından 28 Mart akşamı Antep'e girdi. Fransız kuvvetlerinin Antep'e girişi, Ermeniler tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış ve gösteriler yapmalarına sebep olmuştu.49

Şahin Bey'in şehit olması ve Türk kuvvetlerinin yenilgiye uğraması Anteplileri çok üzmüştü. Fakat bu sırada Kılıç Ali Bey'in Antep'e gelişi, Anteplilerin moralini yükseltti. Mustafa Kemal'in emri üzerine Sivas'tan hareketle Elbistan, Pazarcık ve oradan da Maraş'a gelmiş olan Kılıç Ali Bey, Antep Heyet-i Merkeziyesi'nin isteği üzerine Mustafa Kemal tarafından Maraş'tan Antep'e gönderildi.50

Kılıç Ali Bey'in Maraş'tan Antep'e gelişiyle Antepliler moral buldu. Nisan ayı başından itibaren de şehirde savaşlar başladı. Kılıç Ali Bey, Fransızlarla birlikte hareket eden Ermenileri uyarmak ve Fransız emellerine hizmet etmekten vazgeçirmek için 6 Nisan 1920'de Ermeni Millet Meclisi'ne gönderdiği haberde: Antep vatanın ayrılmaz bir parçasıdır. Burayı istila eden düşmanla çarpışmanın, Sivas ve Erzurum Kongrelerinin kararlarından olduğunu, halkta görülen birleşmenin de bunu ispat ettiğini, Türklerin yalnız Fransızları düşman olarak gördüklerini, 600 senelik vatandaşlık ayaklar altına alınarak Türk-Fransız mücadelesine yabancıların karışmayıp tarafsız kalmalarını bildirdi. Ermeni Millet Meclisi'ndeki yaşlı üyeler, Türklerle anlaşmak istedikleri halde gençler bir türlü anlaşmak istememiş, Ya Ermenistan, ya mezaristan teranesiyle düşmanlıkta inat ve ısrar etmişlerdir.51 Antep müdafaası müddetince Fransızlarla işbirliğini sürdüren Ermeniler, bulundukları mahallelerinden Türkleri ateş altında tutmuşlar, mahallelerinden Türklerin geçmelerine müsaade etmemişlerdir.52

I Nisan 1920 başlarından beri Antep'te geçen olaylar ve Fransız kıtalarının Millî Kuvvetler tarafından kuşatılması üzerine, Fransızlar durumu düzeltmek için takviye kıtaları göndermek ihtiyacını duydular. Bu amaçla Cerab-lus'da Albay Normand komutasında takviyeli bir alay kuvvetin 15 Nisan 1920 günü Nizip yolu ile Antep'e doğru yola çıkarılacağı,53 Nizip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

tarafından Antep'e bildirildi. Bunun üzerine Kılıç Ali Bey Antep'teki cephelere bir miktar asker bırakarak geri kalan ile Norman kuvvetlerini şehre sokmamak üzere hemen hareket etti.54 16 Nisan'da Kılıç Ali Bey kendi müfrezesi, Yıldırım Taburu'nun iki bölüğü, köylü ve şehirli mücahitlerden kurulu bir kuvvetle Babilge sırtlarında düşmanı karşıladı. Düşmanın muntazam birlikleri, sayı üstünlüğü ve fevkalade ateş kudreti karşısında uzaktan taciz hareketinden başka bir şey yapamadı.55 17 Nisan'da Albay Debiuvre komutasında iki tabur piyade, bir batarya ve bir erzak koluyla Kilis'ten Antep'e gelerek şehri batıdan, Azaz Yokuşu, Batal Hüyük, Çiftçi Garafı'ndan çevirerek kuşatmayı tamamlamış oldu (122).56

2 Mayıs 1920 günü Fransız cephesine taarruzla akşama yakın Fransızlar yeniden kuşatma altına alındı.57

Fransızlar, Suriye ve Adana bölgesini işgal ettikten sonra, Adana bölgesinde, Türk kuvvetleri tarafından çok güç durumlara düşürüldü. Maraş'ta ve Urfa'da yenilgiye uğratılan Fransızlar, buralardan çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Antep'te çok ciddi direnmeler karşısında güç durumlara düştüler. Toroslar ve Adana ovasında Kuvay-i Milliye'nin baskınları Fransızlara ağır kayıplar verdirmiş ve Pozantı'da kuşatılan Fransız taburu çekilmek zorunda kalınca yolda baskına uğramış ve esir edilmişti.

Suriye bölgesinde halk arasındaki hoşnutsuzluklar, zaman zaman ve yer yer çıkan kargaşalıklar Fransızları burada zor duruma düşürmüştü.

Esasen Birinci Dünya Harbi'nin en ağır yükünü taşımış ve savaştan usanmış Fransız milleti savaş taraflısı olmayan bir tutum takınmış ve 1919'da Sovyet Rusya'ya karşı Basarabya'da savaşan Fransız kolordusunda bu hal açık olarak görülmüştü.

Fransız kamuoyu da Anadolu'daki hükümetin ve Millî Mücadele'nin gücünü kabullenmiş olarak Anadolu Hükümeti ile irtibata geçilmesini arzu ediyordu. Fransa'da çıkan "L' İnfermetion Gazetesi" Anadolu Hükümeti ile doğrudan doğruya ilişkide bulunmalarını öneriyordu.58

Bunlardan başka birçok siyasi konularda ve özellikle Ren Havzası sorununda Fransızlar ile İngilizler arasında anlaşılmazlıklar baş göstermiş olduğundan İngilizleri, Fransız çıkarlarına daha elverişli bir durum almaya zorlamak gayesiyle henüz kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile temas ve görüşme lüzumunu duymuşlardı.59

Fransız Cumhuriyeti Yüksek Komiseri General Gouraud, M, Robert de Caix başkanlığında bir heyeti Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya gönderdi. Yapılan görüşmelerde karşılaştırılan esaslar, M. Robert de Caix tarafından General Gouraud'a telgrafla bildirildi. Telgrafta; "Cevabınızı Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmek üzere bekliyorum. Müteakiben Mustafa Kemal Paşa ile kati itilafımızı size telgrafla bildireceğim." deniyordu. 28 Mayıs'ta Ankara'dan mutasarrıflığa ve Kuvay-ı Milliye Kumandanlığı'na gelen telgrafta, 30 Mayıs'ta başlayıp 18 Haziran'da bitmek üzere Fransızlarla bir mütareke yapıldığı bildirildi.60

Mütareke hükümlerinin Antep, Maraş ve Urfa ile ilgili olan taraflarını Fransız Generali De Lamothe'la görüşmek, düzenlemek ve tatbik etmek üzere Antep Askerlik Şubesi Reisi Yarbay İrfan Bey görevlendirildi.61 Mustafa Kemal Paşa 28/29 Mayıs 1920 tarihli telgrafla İrfan Bey'e vazifelerini bildirdi.62

Görüşmeler neticesinde De Lamothe Antep işgal kumandanı Abadi'ye ayın sekizi öğleden evvel Ermeni mahallesindeki kuvvetlerini çekmesini emreder.63 16 Haziran 1920 tarihine kadar yapılan görüşmeler ve yazışmalar neticesinde 17 Haziran'da bir anlaşma imzalanır.64

Mütarekeden sonra 29 Temmuz 1920 tarihinde yapılan ilk Türk mücahitlerinin cesurane saldırışlarına rağmen, başarılı bir şekilde sonuçlandırılamamıştı.65

Suriye'deki durumları kısmen düzelen Fransızlar, Antep'teki Türk kuvvetlerini atarak burayı işgal etmek istiyorlardı. Bunun için Albay Andrea komutasında bir kuvvet gönderilerek Antep'i takviye etmek istediler.66 11 Ağustos öğleye kadar süren savaşlar sonunda şehir üstün kuvvetler tarafından tamamen sarılmıştı.67

Fransızlar, Antep dolaylarında oldukça fazla kıta bulundurmalarına ve şehir dışındaki Türk kuvvetlerine taarruz etmelerine rağmen, şehir içindeki kuvvetlere taarruzdan kaçınmışlar ve topçu, piyade ateşi altında bulundurmakla yetinmişlerdi. Düşmana göre çok zayıf olan silâhlı mevcudu, her tarafı cephe haline gelen şehrin Türk kesimini savunmaya yetmeyecek kadar azdı, Mıntıka Komutanı irfan Bey şehir dışında kaldığından bir kumandana da ihtiyaç vardı.

Böyle en kritik, tehlikeli bir zamanda şehrin komutansız kalması mümkün olmadığından Mutasarrıf Sabri Bey'in başkanlığında Heyet-i Merkeziye semt reisleri ve şehrin ileri gelenleri bir toplantı yaptılar ve komuta işini görüştüler. O sırada Antep'te bulunan Özdemir Bey'i68 etraf-ı şehir cepheler komutanı unvanıyla şehirdeki kuvvetlerin başına getirmeyi kararlaştırdılar.69 Urfa ve Maraş'ta olduğu gibi Antep'in düşmandan kurtarılması için ordu ve millet el ele vererek çalışıyorlardı.

19 Ağustos 1920'de yapılan Türk taarruzundan sonra Ermeniler, kendi mahallelerinde tahkim edilmiş evlerde gizlenmişlerdi. Fransız birlikleri de Kolej, Garaf ve Zerdalilik bölgesinde toplanmış bulunuyordu (34).70

Bu dar alanda sıkışmış bulunan Fransızlar bir taarruz ile hem kendilerini kuşatan kuvvetleri şehrin uzaklarına atmak, hem de bu hareketle bir tedhiş siyaseti yapmak maksadı ile kuzey ve doğu istikametlerinde 21 Ağustos günü hareket ettiler.71

Şehir dışında bu savaşlar sürerken şehir içinde de birçok çarpışmalar yapılıyor, Fransızlar şehri sürekli olarak ateş altında tutuyordu. Halk bir taraftan bu ateşin etkisi ile kıvranırken, diğer taraftan da yiyecek darlığı çekiyordu. Fransızlar şehir dışındaki masum halkın elindeki zahire ve hayvanları yağma ile uğraşırken, Antep'te bir kış savaşına hazırlık çalışmaları olanca hızıyla sürüyordu.72 Bir taraftan bu yolda kış savaşına hazırlıklar yapılırken bir yandan da Heyet-i Merkeziye'ce Ankara nezdinde teşebbüse geçilerek şehrin kurtarılması için yardım isteniyordu. Şehrin ileri gelenleri de aynı

şekilde iç durumu açık şekilde gösteren telgraflar tertip etmiş, Mustafa Kemal Paşa'ya, Büyük Millet Meclisin'e, Milletvekillerine ve diğer makamlara vermişlerdi.73

Bu telgraflara şifreli gelen bir cevap, Heyet-i Merkeziye üyelerinin bütün umutlarını kırmıştır. Bu cevapta,"Cihan muvacehesinde Türk varlık ve istiklâl savaşının mihrak merkezi Garp cephesinde cereyan etmekte olan harptir. Böyle hayati ehemmiyete haiz bir harp sahnesinden Antep cephesine bundan daha fazla muavenet edilmesine imkan yoktur. Buna göre tertibat alınarak müdafaanın devamı lazımdır" deniyordu. Heyet-i Merkeziye bu telgrafı açıklamamış ve savunmanın devamını sağlayacak tedbirlere daha sıkı bir surette sarılmıştır.74

Antep halkının aylardan beri süregelen bu sıkıntılı günlerini bilen ve özellikle Ermeniler aracılığı ile durumu yakından izleyen Fransızlar, bir beyanname ile halkı teslime çağırıyorlardı. Bu maksatla Antep'i şiddetli bombardımana devam ettiler.

Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen 9 Kasım 1920 tarih ve 337 sayılı şifre ile Adana Cephesi Komutanlığı. 2. Kolordu Komutanlığı adını aldı. Kurmay Yarbay Hayri Bey komutasında 24, 25, 27. alaylardan kurulu 9. Tümen ile, Kurmay Yarbay Kenan Bey komutasındaki 5. Tümen bu kolordu kuruluşuna katılmıştı. 5. Tümenin Genel Kurmay Başkanlığı'nın emriyle Antep bölgesi kurtarılıncaya kadar, yapılacak harekât süresince emir ve komuta bakımından Adana Cephesi Komutanlığı'na bağlı olacağı, yiyecek ve ikmal desteğinin eskisi gibi Elcezire Cephesi Komutanlığı'nca yapılacağı bildirildi.

Fransızların Suriye ve Adana bölgesindeki durumları gittikçe zorlaştığından Antep harekatını bir an önce neticelendirmek istiyorlardı.75 Bunun için General Goubeanu'nün komuta ettiği 4. Tümeni Adana bölgesine getirdiler. Bu tümen, bir kısım kuvvetini Tarsus-Pozantı ve Osmaniye bölgelerine ayırdıktan sonra büyük kısmı ile Antep'e yöneldi.76

Bundan amaçları, Antep'deki kuvvetlerini takviye ederek şehri bir an önce düşürmekti. 19 Kasım 1920'de Kilis'ten hareket eden Goubeanu kuvvetlerinin öncüleri ve General Goubeanu, 20 Kasım 1920'de, geri kalan kısımlar 21 Kasım 1920'de Antep'e vardılar.77

Şehrin dışında birlikler tarafından bu neticesiz harekat icra olunurken, şehrin bombardımanı aralıksız devam ediyor, ölü ve yaralı sayısı hergün biraz daha artıyordu. Harp ve bombardımana alışılmıştı. Ama açlığa alışmak mümkün değildi. Askerin istihkakı yarıya indirilmiş olmasına rağmen buna yetecek iaşe maddeleri de kalmamıştı. Yeniden komisyonlar teşkil edilerek bütün evler taranmış yiyecek namına ne bulunmuş ise az bir miktarı sahibine bırakılarak gerisi iaşe ambarlarına taşınmıştı.78

Kolordu ile şehir müdafilerinin müşterek faaliyetlerine rağmen Fransızları Antep'ten atmak mümkün olmamıştı.79

Halk arasında açlık daha müthişti. Açız diye yüzlerce yoksul ve aceze hergün Heyet-i Merkeziye'nin önünde ve şehir komutanının kapısında inliyordu. Bunlara da evlerden toplanan

iaşelerden ölmeyecek kadar veriliyordu. Kolordu kuşatmayı yarıp şehre yiyecek ve cephane sokmaktan ümidini kesmiş gibiydi. Kolordu Kumandanı 30 Aralık tarihli gizli mektubunda Özdemir Bey'i şehrin dayanmasında veya teslim olmasında seçimi kendilerine bırakıyordu.80 Gerek kumandan gerekse Heyet-i Merkeziye ve birlik kumandanları, semt reisleri teslime yanaşmıyor, savunmada ısrar ediyorlardı.

Çok üstün düşman kuvvetlerinin topçu ateşi altında, açlık içinde savaşa devam eden Anteplilerin mücadelesi bütün yurtta dikkatle takip edilmekteydi. TBMM 6 Şubat 1921 tarihinde 93 sayılı kanunla Antep adını Gaziantep'e çevirdi.81

Antep'te açlık günden güne artıyordu. Bunu Fransızlar da biliyordu. Bu sebeple halka teslim olmaları için beyannameler gönderiyorlardı. Fakat dayanılması güç açlığa rağmen bütün komutanlar ve halk, teslim olmamakta direniyorlardı. 8 Şubat 1921'de aralıklı ateşler devam etti. Antep'te açlık son haddini bulmuştu. 8/9 Şubat 1921 günleri şehrin güneyindeki yolun iki tarafındaki hendekler içinde birçok çocuğun ot yemekte olduğunu Fransızlar da görmüşlerdi.82

Fransız mandasındansa şerefli bir ölüm daha hayırlıdır diyerek memleketlerini savunan Antepliler açlığa yenilmişler, 9 Şubat 1921 Çarşamba günü şehri Fransızlara teslim etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Sonuç

Adana pamukları, Ergani bakırları ile İran ticaretinin en kısa yolu üzerindeki İskenderun Limanı Rusya, Fransa, İngiltere ve Almanya için pek önemli bir iskele olarak kabul ediliyordu. Bu sebepten Rusya, Fransa ve İngiltere "Hasta Adam"ın mirasını pay etmek için gizli ve açık, öncelikle kendi çıkarlarını ön plana çıkarmak suretiyle, ikili, üçlü antlaşmalar yapmışlardı.

İngiltere ve Fransa 16 Mayıs 1916'da yaptıkları Sykes-Picot Antlaşması ile Irak, "Kilikya", Suriye ve Filistin'i aralarında bölüşmüşlerdi. Böylece Irak ve Filistin, İngilizlere bırakıldığı takdirde Fransızlar, Ergani bakırlarına, Çukurova'nın pamuğuna ve ölçüsüz imkanlara sahip İran ülkesine en yakın, en elverişli ihraç iskelesi olan İskenderun Limanı'na malik olacaktı. Bu antlaşmaya göre; Musul petrolleri de Fransızlara bırakılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi'yle, İtilaf Devletleri, hiçbir hakka dayanmayan ve Türk milletini öz yurdunda köle yapmak emeliyle, "vahşi akınlarına" başladılar.

Antep, Maraş ve Urfa'yı İngilizler işgal ettiler, İngiliz işgaliyle birlikte savaş sırasında Suriye'ye sürülmüş olan Antepli Ermeniler de şehre gelmeye başladılar ve bunlara asayişsizlik nedeniyle yerlerine dönmeyen Ermeniler de katıldı, İngilizler işgalden bir müddet sonra, maiyetlerinde bulundurdukları Ermeni tercümanların tahrik ve teşvikiyle Türklere karşı baskı ve harekâtlarını günden güne artırdılar. Şehrin ileri gelenlerini tutuklayıp Haleb'e oradan da Mısır'a sürdüler. Hükümet Konağı'nı basıp, Ermeni tehciri ile ilgili evrak ve vesikayı gasbettiler, sıkıyönetim ilân ederek Anteplilere uzun bir tedhiş devresi yaşattılar.

Ermeni tahrikleri ve bu baskı hareketleri neticesinde Türklerin iyi niyetli, tutumlarında ve duygularındaki değişikliği gören İngilizler davranışlarını değiştirdiler. Hintli Müslüman askerler vasıtasıyla münasebetlerini düzeltmeye çalıştılar.

Emperyalist siyasetin tecrübeli tatbikçisi İngilizler, işgal süresince mahalli idareye karışmamışlar, polis ve jandarmayı tamamen serbest bırakarak resmi dairelere Türk Bayrağı çekilmesine mani olmamışlardır.

Bugün Gaziantep denince akla Fransız işgali, Fransızlara karşı yapılan şanlı müdafaa gelmektedir, İngilizlerin yaklaşık on bir aylık işgalleri baskı ve zulümleri hatırlanmamaktadır. Bu da şüphesiz "İngiliz siyaseti"nin eseridir.

İngilizler, Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransızların Musul'dan vazgeçmeleri şartı ile Fransızlara bırakarak tahliye ettiler. Fransızlar, az çok bir teşkilata ve sahip olan Suriye topraklarını ve işgalden önce başsız sahipsiz durumda bulunan Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal etmeyi hesaplarına daha uygun bulmuşlardı. Fakat Türk milleti, devlet kurma kabiliyet ve becerisine sahip olmuş, hür ve müstakil yaşamış bir millet olmak sıfatıyla bu durum karşısında kendi kendine silaha sarıldı. "Dinî ve millî namusunu kurtarmak için" mücadeleye başladı.

Fransızlar ayak bastıkları her yerde açık bir kin ve düşmanlıkla karşılaştılar. İşgal hareketlerinde kuvvetlerinin yetersizliği bahanesiyle teşkil ettikleri Ermeni Millî Alayı, Fransızlar için bir hata idi. Ermenilerin her işgal ettikleri yerde yaptıkları taşkın hareketler Türklerin direnme, karşı koyma hareketini kamçılamış, hızlandırmıştır.

Fransa işgali ile başlayan Ermeni taşkınlıkları, Türklere yapılan zulüm ve hareket, Türk kadınlarına yapılan tecavüzler Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin yıldırım hızıyla gelişmesini sağlamış ve silahlı direnmenin zeminini hazırlamıştır.

Sivas Kongresi kararları ve Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda teşkilatlanmalarını tamamlayan Antep, Maraş, Urfa Türkleri, 1920 yılı başında Fransızlara karşı savaş açtılar. Mustafa Kemal Paşa, Güney Cephesi'nde büyük müstevli devletlerin kuvvetlerine karşı orduyla değil "halk"la savaşmayı tercih etmiştir. Teşvik ve desteğini göstermek için Sivas'tan subaylar, müfrezeler göndermiş, subayları halk liderleri gibi gerilla kıyafetleri ile çarpıştırmıştır (Şahin Bey, Kılıç Ali Bey, Doğan Bey, Tufan Bey gibi).

Mustafa Kemal Paşa, Urfa ve Maraş kıyımlarına öncelik vermiş, Fransızlar nispeten az bir direnme karşısında bu şehirleri boşaltmışlardı. Buna karşılık daha çetin bir direnme ile karşılaştıkları Antep'te kuvvetlerinin azamisini kullanarak her taraftan tasarruf ettikleri birlikleri getirmek suretiyle sonuna kadar savaşmışlardır.

Antep şehrinin coğrafi ve stratejik önemi bu tutumlarını doğuran sebeplerin başında gelmektedir. Bu sebepleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Güney Cephesi'nde bölge genellikle kuzey-güney diye ikiye ayrılabilir. Kuzey, dağlık olduğundan harekâta az imkan verir. Güney bölgesi ise düzlük olup harekâta elverişlidir. Kuzey bölgede, güneyden gelecek kıtalara karşı müdafaa oldukça kolaydır. Geçitler ve yollar tutulduğu takdirde uzun zaman kazanmak ve başarı ile müdafaa etmek mümkündür.

Kuzeyden gelecek kuvvetlerin durdurulması güçtür. Bu yüzden kuzey bölgesi askeri harekât bakımından güney bölgesiyle Fırat Nehri arasında yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş şehirdir. Demiryoluna yakındır, doğu, batı, güney ve kuzeyden gelen önemli yolların kavşak noktasıdır. Suriye'de hakimiyet kurmaya çalışan Fransızlar, bu şehirden daimi bir tehlike sezmişlerdir.

b. Antep'i hareket noktası yaparak, mevcut yolları kullanıp işgalleri genişletebileceklerini düşünmüşlerdir.

c. Maraş ve Urfa'da olduğu gibi Antep'i tahliyeleri, teşkilatı hazır olup kaynaşan Suriye'nin de işgalini tehlikeye düşürecek ve işgal teşebbüsleri şiddetli bir direnmeyle karşılaşacaktır.

d. Her türlü müdafaa araçlarından mahrum, açık bir şehrin, Birinci Dünya Savaşı galibi Fransız ordularına karşı koyması bütün hücumların ve bombardımanların faydasız kalması, Fransızlar için askerî bir haysiyet meselesi halini almıştı. Bu da manevî baskı unsuru olmuştur.

On bir ay gibi uzun bir süre devam eden müdafaada "taktik savunma" başarıyla tatbik edilmiştir. Bu müdafaada Antep şehri, 70.000 top mermisiyle bombardıman edilmiş, 8.000 bina harap olmuş ve bir o kadar bina da hasara uğramıştır. 6.000 Türk evladı şehit düşmüştür.

Gaziantep'in şanlı müdafaası Fransızlara şu gerçeği göstermiştir.

Türk Milleti esir, Türk yurdu işgal edilemez. Çünkü kolay başarılar elde edeceklerini düşünerek istilaya giriştikleri Anadolu'da Gaziantep gibi yüzlerce gazi şehir daha vardır.

Güney cephesindeki hadiseler, gazi şehirlerimizin mücadeleleri neticesinde Atatürk'ün "önemli bir siyasi nokta" olarak gördüğü, Millî Mücadele'nin ilk mütarekesi Fransızlarla yapılmıştır (30 Mayıs-19 Haziran 1920). Şehir savunmaları Türk ordusunun, "Asıl Cephe"de Yunanlılara karşı yaptığı mücadelede rahat hareket etmesini sağlamıştır. 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara İtilafnamesi mucibince Fransızların işgalinde bulunan Gaziantep (25 Aralık 1921) ve diğer yerler Fransızlar tarafından tahliye edilmiş, bu cepheden alınan kuvvetler, lojistik destekler de Batı cephesine kaydırılmıştır.

Müfide Ferit 7 Şubat 1921 tarihli yazısında şöyle diyordu:

"Türkler! Hürmetle eğiliniz Antep karşısındasınız! Onu, o aşk-ı vatan timsalini, kendi ezeli ve fıtrî kahramanlığınızı selamlıyorsunuz…"

Fakat Gaziantep'in, Anteplinin karşısında hürmetle eğilen yalnız Türkler değil, insanlık alemi idi. Çünkü Antep halkı "Fransız mandasındansa şerefli bir ölüm daha hayırlıdır" diyerek memleketlerini

savunmuşlar, açlığa yenilmişlerdi. Açıkça bir şehrin bu şanlı savunması yalnız Türklerin değil bütün insanlık aleminin hayret, takdir ve hürmetini kazanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Antep'i, şimdiye kadar tarihte hiç bir şehre nasip olmayan GAZİ'lik unvanını vererek mükafatlandırmıştır.

Sadece Millî Mücadele tarihimizin değil, büyük Türk tarihi içinde önemli bir yere sahip olan "Antep müdafaası", yok oldu zannedilen Türk milletinde daha nice Tiryaki Hasan Paşalar, Gazi Osman Paşaların mevcut olduğunu dünyaya göstermiştir. Bir şehrin bir devlete kafa tutması ancak bizim milletimize has olan bir davranıştır. Bu davranış, bu ruh, bu şuurdur ki milletimizi daima canlı tutmakta, devletimizin de bekâsının teminatı olmaktadı

1 Tevfik Bıyıkoğlu; Türk İstiklal Harbi I. Cilt, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1962, s. 77.

2 ABADİ; Türk Verdünü Gaziantep, (Antep'in dört muhasarası), Çeviren, Necmettin; (Bugünkü Türkçe'ye aktaran) Şakir Sabri Yener ve başkaları, Gaziantep 1959, s. 17, ABADİ; Gazi Ayıntap Fedaileri, (Gazi Ayıntab'ın dört muhasarası), Türkçe'ye çeviren, Necmettin; Eskiden bugünkü dile çeviren; Hüseyin Fevzi Ayberk, İstanbul 1970, s. 19.

3 Ahmet Hulki Saral; Türk İstiklal Harbi IV. Cilt, Güney Cephesi, Ankara 1966, s. 49, Esaret Hatıraları, Haz. Nejat Sefercioğlu, İstanbul 1978, s. 13.

4 Esaret Hatıraları, s. 13.

5 A.g.e., s. 15, Ali Nadi Ünler; Türkün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması, İstanbul 1969, s. 11, Mustafa Nurettin Lohanlızade; İstiklal Sevgisinin Abidesi Gaziantep Müdafaası, (Osmanlıca aslından sadeleştiren) Mehmet Sağlam, Gaziantep 1974, s. 16, ABADİ; Gaziantep Fedaileri, s. 1, ABADİ; Türk Verdünü Gaziantep, s. 17.

6 ÜNLER, a.g.e., s. 12.

7 Esaret Hatıraları, s. 20.

8 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 16, Hulusi Yetkin; Gaziantep Savaşı Hatıralarından Derlemeler, Yeni Gazete, Gaziantep 29. 04. 1988, Sayı Y. 964.

9 Otuz seneden beri Kolej müdürlüğüne hizmette bulunmakta olan bu kindar misyoneri bu müddet zarfında halkın çoğunluğu özellikle memleketin ileri gelenleri kendisini iyi tanırlar ve daima ona karşı bir hocaya yapılacak hürmeti yaparlardı. Maril, liva memurları ile dahi genellikle temasta bulunur, dairelere her ne zaman ve her ne iş için olursa olsun serbestçe girer, memlekette bir yabancı değil, adeta bir üstad gibi memurlardan ve haktan yardım ve kolaylık görürdü. Bkz. Esaret Hatıraları, s. 33.

10 Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etütleri Başkanlığı Arşivi, Arşiv No: 1, Dosya No. (6)-2, Klasör No: 255, Fihrist No: 5/1, Selahattin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt II, Ankara 1978, s. 213.

11 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 5/1.

12 ATASE, Arş. 1/16, Dos. 79 (10), Kl. 180, Fih. 143.

13 ÜNLER, a.g.e., s. 14, LOHANLIZADE, a.g.e., s. 17.

14 İhsan Ilgar; Türk İstiklal Harbi, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. III, Sayı 17, İstanbul 1969, s. 17.

15 ATASE, Arş. 1/16, Dos. 79 (10), Kl. 180, Fih. 143.

16 ÜNLER, a.g.e., s. 15.

17 ATASE, Arş. 1/16, Dos. 79 (10), Kl. 180, Fih. 209.

18 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 47-4.

19 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 47-4, ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 1, İrade-i Milliye Gazetesi 10 Teşrin-i Sani 335 (10 Kasım 1919), No: 11.

20 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 35-2.

21 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 31, ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 22,

22 Ali Fuat Cebesoy; Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 38.

23 ATASE, Arş. 1/2, Dos. 223, Kl. 102, Fih. 58, ATASE, Arş. 1/105, Dos. 2, Kl. 257, Fih. 28.

24 ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 19,

25 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 50.

26 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 20, ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 34, ÜNLER, a.g.e., s. 24.

27 TİH. IV, s. 62.

28 ATASE, Arş. 1/4, Dos223-362, Kl. 104, Fih. 43, 43-1.

29 ÜNLER, a.g.e., s. 25, TİH. IV., s. 62.

30 ÜNLER, a.g.e., s. 26.

31 ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 21.

32 ATASE, Arş. 1/105, Dos. 24-19, Kl. 259 Fih. 1/1-2.

33 ATASE, Arş. 1/16, Dos. 29/135, Kl. 188 Fih. 164.

34 aynı yer.

35 ÜNLER, a.g.e., s. 26.

36 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 22, "Türk Sancak Bayramı efkâr-ı milliyeyi galeyana getirecek tezahü'ratı vataniye icrası için Türklere iyi bir fırsat bahş etti." bkz. ABADİ, Gaziantep Fedaileri, s. 29, ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 30.

37 Nasihat Gazetesi, 9 Şubat 1336 (1920), No: 259-14.

38 ÜNLER, a.g.e., s. 27.

39 Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Haz. TC. Genel kurmay Başkanlığı, ATASE, Ankara, 1981, s. 110.

40 ÜNLER, a.g.e., s. 26.

41 ATASE, (Yarbay İrfan Bey'in "Ayıntap Harbine Dair Hatıratı") Arş. 1-3, Dos. 222, 164-A, Kl. 42, Fih. 3.

42 bkz. Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1956, Sayı 15, Belge No. 383-387.

43 Nurettin Türksan; Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı Stratejisi, Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri III, Ankara, 1983, s. 28.

44 ATASE, Arş. 1-3, Dos. (222)-164-A, Kl. 42 Fih. 3-5.

45 ATASE, Arş. 5/2068, Dos. 57-26, Kl. 306 Fih. 104, ATASE, Arş. 1/105, Dos. 2-10, Kl. 257 Fih. 46, İrade-i Milliye Gazetesi, 22 Nisan 1336 (1920) No: 38, ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 32.

46 TİTE Arşivi, Belge No. 10/1880, ATASE, Arş. 1-3, Dos. (222) 164-A, Kl. 42, Fih. 5, ATASE, Arş. 1/16, Dos. 132, Kl. 188, Fih. 44, ABADİ, Gaziantep Fedaîleri, s. 30, ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 33, ÜNLER, a.g.e., s. 29.

47 ATASE, Arş. 1/3, Dos. (222), 164-A, Kl. 42, Fih. 4-5, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge No: 10/1880, Ermeni, Fransızlar tarafından idama mahkum edilmiştir. bkz ATASE, Arş. 1/105, Dos. 2, Kl. 257, Fih. 47,

48 TİH. IV, s. 123.

49 Daha fazla bilgi için bkz. Ayhan Öztürk; Millî Mücadele'de Gaziantep, Kayseri 1994, s. 79-89.

50 "…ben, Mustafa Kemal Paşa'dan Sivas'ta iken aldığım şuur üzerine bidayette Maraş'a sonra da Antep'e gelmiş, Maraş ve Antep'te teşkilat yapmış, bu teşkilat bünyesinde Maraş'ı Fransızlardan geri almış ve Antep'te dövüşmeye başlamıştım." bkz. Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul 1955, s. 26. "Kılıç Ali namında azimkar birisi Ayıntab havalisi müdafa-î milliye kumandanı namını aldı ve muhtelif ırklara mensub Türklerden teşkilat yapmaya başladı." bkz. ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 44, ABADİ, Gaziantep Fedaileri, s. 36, Hulusi Yetkin, "Gaziantep Müdafaasının Bilinmeyen Tarafları" Yakın Tarihimiz, Cilt II, Sayı 19, İstanbul 1962, s. 181.

51 Sahir Uzel; Gaziantep Savaşının İçyüzü, Ankara 1952, s. 34.

52 Daha fazla bilgi için bkz. ÖZTÜRK, a.g.e.,.

53 ATASE-Arş. 1/105, Dos. 17-16, Kl. 258, Fih. 66, Paul Du VEOU; Kilikya Faciası "La Passion de La Cîlice" 1919-1922, Çeviren: Reşat Gögen (Yayınlanmamış daktilo metni). s. 270.

54 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 45.

55 ÜNLER, a.g.e., s. 52.

56 VEOU, a.g.e., s. 273.

57 ÖZTÜRK, a.g.e., s. 99-101.

58 İzzet Öztoprak; Kurtuluş Savaşında Türk Basını, Ankara, 1981, s. 106.

59 TİH. IV., s. 149.

60 ATASE, Arş. 1-3, Dos (222)-164-A, Kl. 42, Fİh. 1/11.

61 ATAŞE, Arş. 1-3, Dos. (222)-164-A, Kl. 42, Fih. 1/12.

62 ATAŞE, Arş. 1-3, Dos (222)-164-A, Ki. 42, Fih. 1/13, 2-2.

63 ATAŞE, Arş. 1-3, Dos. (222)-164-A, Ki. 42, Fih. 1/26-27.

64 ÜNLER, a.g.e., s. 61 "Fransız kumandanı o gün mutasarrıf Celal Bey'i keyfiyetten haberdar eyledi" (28 Mayıs 1920) bkz. UZEL, a.g.e., s. 86.

65 Bkz. TİH. IV, s. 203.

66 A.g.e., sn. 203.

67 Bkz. ANDREA; Fransızlara Nazaran Suriye ve Kllikya Muharebatı, Çeviren; Kadri, İstanbul, 1341 (1925), s. 58-59, VEOU, a.g.e., s. 428, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Ankara, 1961, s. 119.

68 ÖZTÜRK, a.g.e., s. 122.

69 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 94.

70 TIH. IV, s. 209.

71 UZEL, a.g.e., s. 141, bkz. ABADİ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 81, ABADİ, Gaziantep Fedaileri, s. 60, ANDREA, a.g.e., s. 60.

72 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 121, ÜNLER, a.g.e., s. 83.

73 Telgraflar için bkz. UZEL, a.g.e., s. 146, ÜNLER, a.g.e., s. 84-86.

74 UZEL, a.g.e., s. 146, ÜNLER, a.g.e., s. 84, Kamil Yetkin; "Gaziantep Harbini İdare Eden Teşkilatımız", GKFBD, Gaziantep, 1958, s. 4.

75 bkz. ANDREA, a.g.e., s. 101, VEOU, a.g.e., s. 450.

76 UZEL, a.g.e., s. 190, TIH. IV, s. 216, "General Gobo yedi sekiz bin kuvvetle Adana'dan çıkarak çeşitli kuvvetlerimizi dağıtarak yürümüş…" bkz., Bedri BAŞAKINCI; "Anteb'i Düşman Hiçbir Zaman Muhasara Edemezdi", Yakın Tarihimiz, Cilt IV, Sayı 45, 1963, s. 185-187.

77 ABADÎ, Türk Verdünü Gaziantep, s. 90, ABADî, Gaziantep Fedaileri, s. 65, ANDREA, a.g.e., s. 101.

78 LOHANLIZADE, a.g.e., s. 226.

79 Bkz. ÖZTÜRK, a.g.e., s. 137-164.

80 Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı Tahrirat ve Telgraf ve Telefon ve Tamim Defteri (12. 11. 336), Antep Savaş Müzesi, Envanter No. 26, s. 90.

81 Kavanin Mecmuası, Cilt I, Ankara 1925, s. 99.

82 TİH. IV, s. 239.

A. Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etütleri Başkanlığı Arşivi, Arşiv No: 1, Dosya No. (6)-2, Klasör No: 255, Fihrist No: 5/1,

ATASE, Arş. 1/2, Dos. 223, Kl. 102, Fih. 58,

ATASE, Arş. 1-3, Dos. (222)-164-A, Kl. 42 Fih. 3-5.

ATASE, (Yarbay İrfan Bey'in "Ayıntap Harbine Dair Hatıratı") Arş. 1-3, Dos. 222, 164-A, Kl. 42, Fin. 3.

ATASE, Arş. 1-3, Dos (222)-164-A, Kl. 42, Fih. 1/11, 1/12, 1/13, 2-2, 1/26-27, 4-5, 5.

ATASE, Arş. 1/4, Dos223-362, Kl. 104, Fih. 43, 43-1.

ATASE, Arş. 1/16, Dos. 132, Kl. 188, Fîh. 44.

ATASE, Arş. 1/16, Dos. 29/135, Kl. 188 Fih. 164.

ATASE, Arş. 1/16, Dos. 79 (10), Kl. 180, Fih. 143, 209.

ATASE, Arş. 1/105, Dos. 2, Kl. 257, Fih. 28, 47,

ATASE, Arş. 1/105, Dos. 2-10, Kl. 257 Fih. 46,

ATASE, Arş. 1/105, Dos. (6)-2, Kl. 255, Fih. 1, 5/1, 21, 31, 35-2, 47-4, 50.

ATASE, Arş. 1/105, Dos. 17-16, Kl. 258, Fih. 66.

ATASE, Arş. 1/105, Dos. 24-19, Kl. 259 Fih. 1/1-2.

ATASE, Arş. 5/2068, Dos. 57-26, Kl. 306 Fih. 104,

Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler, Haz. TC. Genel Kurmay Başkanlığı, ATASE, Ankara, 1981, s. 110.

Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı Tahrirat ve Telgraf ve Telefon ve Tamim Defteri (12. 11. 336), Antep Savaş Müzesi, Envanter No. 26,

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1956, Sayı 15, Belge No. 383-387.

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge No: 10/1880.

B. Gazeteler ve Mecmualar

İrade-i Milliye Gazetesi 10 Teşrin-i Sani 335 (10 Kasım 1919), No: 11.

İrade-i Milliye Gazetesi, 22 Nisan 1336 (1920), No: 38.

Kavanin Mecmuası, Cilt I, Ankara 1925.

Nasihat Gazetesi, 9 Şubat 1336 (1920), No: 259-14.

C. Tetkikler

ABADİ; Türk Verdünü Gaziantep, (Antep'in dört muhasarası), Çeviren, Necmettin; (Bugünkü Türkçe'ye aktaran) Şakir Sabri Yener ve başkaları, Gaziantep 1959.

ABADİ; Gazi Ayıntap Fedaileri, (Gazi Ayıntap'ın dört muhasarası), Türkçe'ye çeviren, Necmettin; Eskiden bugünkü dile çeviren; Hüseyin Fevzi Ayberk, İstanbul 1970.

ANDREA; Fransızlara Nazaran Suriye ve Kilikya Muharebatı, Çeviren; Kadri, İstanbul, 1341 (1925).

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Ankara 1961.

BAŞAKINCI, Bedri; Anteb'i Düşman Hiçbir Zaman Muhasara Edemezdi, Yakın Tarihimiz, Cilt IV.

BIYIKOĞLU, Tevfik; Türk İstiklal Harbi I. Cilt, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara 1962,

CEBESOY, Ali Fuat; Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953.

Esaret Hatıraları, Haz. Nejat Sefercioğlu, İstanbul 1978.

ILGAR, İhsan; Türk İstiklal Harbi, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. III, Sayı 17, İstanbul 1969.

Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul 1955.

LOHANLIZADE, Mustafa Nurettin; İstiklal Sevgisinin Abidesi Gaziantep Müdafaası, (Osmanlıca aslından sadeleştiren) Mehmet Sağlam, Gaziantep 1974.

ÖZTOPRAK, İzzet; Kurtuluş Savaşında Türk Basını, Ankara 1981.

ÖZTÜRK, Ayhan; Millî Mücadele'de Gaziantep, Kayseri 1994.

SARAL, Ahmet Hulki; Türk İstiklal Harbi IV. Cilt, Güney Cephesi, Ankara 1966.

TANSEL, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt II, Ankara 1978.

TÜRKSAN, Nurettin; Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı Stratejisi, Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri III, Ankara 1983.

UZEL, Sahir; Gaziantep Savaşının İçyüzü, Ankara 1952.

ÜNLER, Ali Nadi; Türkün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması, İstanbul 1969.

VEOU, Paul Du; Kilikya Faciası "La Passion de La Cîlice" 1919-1922, Çeviren: Reşat Gögen (Yayınlanmamış daktilo metni).

YETKİN, Hulusi, Gaziantep Müdafaasının Bilinmeyen Tarafları Yakın Tarihimiz, Cilt II, Sayı 19, İstanbul 1962.

YETKİN, Hulusi; Gaziantep Savaşı Hatıralarından Derlemeler, Yeni Gazete, Gaziantep 29. 04. 1988, Sayı Y. 964.

YETKİN, Kamil; Gaziantep Harbini İdare Eden Teşkil atımız, GKFBD, Gaziantep 1958.

Antalya'da Milli Teşkilatlanma / Nebahat Oran Aslan [s.830-834]

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

Sömürgecilik yarışı on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren Almanya ve İtalya'nın katılması ile birlikte daha da hızlandı ve 1900'lerin başlarında askeri blokların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu bloklardan ilki İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği Anlaşma Devletleri, diğeri de Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan oluşan Bağlaşık Devletlerdi.

Bloklar arasındaki mücadelenin silahlanma ile birlikte Avrupa'nın dahil olduğu büyük bir coğrafyanın hem siyasi hem de askeri yapısını değiştireceği aşikardı. Bu rekabetin ilerdeki günlerde Osmanlı topraklarına da sıçrayacağı, kazanan taraf için sonsuz yer üstü ve yer altı kaynakları ihtiva ettiğinden haberdar olan dönemin Osmanlı hükümeti, devletin varlığını devam ettirebilmek için iki bloktan birine dahil olmayı zorunlu görmekte idi. Bu maksatla önce Anlaşma Devletleriyle ittifak yapılması için teklif götürüldü. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kendi emellerini dikkate alarak bu teklifi ne kadar ciddiye aldıkları açıktır. Üstelik tarafsız kalması durumunda bile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti etmediler. Zaten savaşı kazanmaları durumunda verilen sözlerinde bir kıymeti yoktu.

Osmanlı Devleti bu durumda yeni arayışlara yöneldi. Neticede Almanya ile 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman gizli ittifak antlaşması imzalandı.1 Bundan sonrada 29 Ekim 1914'te Karadeniz'de Osmanlı filosunun Ruslara karşı yaptığı taarruzla fiili olarak savaşa girmiş ve 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletlerine harp ilan etmiştir. Almanya ve müttefiklerinin kazanması halinde Osmanlı Devleti siyasi varlığını müdafaa ettiği gibi Kars,Ardahan ve Batum'u geri alabilir, Balkan Savaşı'nda uğranılan bir kısım zararlarda telafi edilebilirdi.2

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle bir çok cephede dört yıl savaşılan bir süreç başlamış, bu süreçte Boğazlar üstün kuvvetlere karşı savunulmuş ve kapalı tutulmuş, harbin en az iki yıl uzatılması ve Rus Çarlık idaresinin yıkılması mümkün olmuştu.

Birinci Dünya Harbi sırasında İtilaf Devletleri ağır savaşlardan yenilgilerle çıkan Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için gizli antlaşmalar yaptılar. Bunun nedeni de Rusya'nın Boğazlar konusundaki çabaları ve Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkındaki mesele idi.

Bu antlaşmalar şöyle idi:3

1- İstanbul ve Boğazları Rusya'ya bırakan 4 Mart-10 Nisan 1915 İngiliz, Fransız, Rus anlaşması.

2- Harbe girmeden önce karşılığını sağlam isteyen İtalya'ya "Antalya, Güney Anadolu ve Akdeniz kıyılarında adilane bir pay" verilmesini kabul eden, İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki 26 Nisan 1915 Londra Antlaşması.

3- Güneydoğu Anadolu, Irak, Suriye ve diğer Arap memleketleri hakkında 3 Ocak 1916 “Sykes-Picot” anlaşması.

4- 26 Nisan 1916 İngiliz, Rus, Fransız “Petesburg” antlaşması. Buna göre, Fransa ve Rusya’nın Sivas-Kayseri-Mersin çizgisi doğusundaki bölgeyi ilhaka hakları olduğu kabul edilmişti.

5- 9-16 Mayıs 1916 “Sykes-Picot” Antlaşması. Bu antlaşma, daha önceki iki uzman arasında yapılmış olan 3 Ocak 1916 tarihli sözleşmeyi tamamlamıştı.

6- İtalya’da; St. Jean-Maurienne’de (19-21 Nisan 1917) İtalya İzmir ile birlikte Batı Anadolu’nun kendisine ilhakını İngiltere ve Fransa’ya kabul ettirdiği gibi ilhak edilecek bölgenin kuzeyinde hemen Marmara’ya yakın bir İtalyan nüfuz bölgesi elde etti.

Böylece dört devlet tarafından (İngiltere-Fransa-İtalya-Rusya) paylaşılması düşünülen Osmanlı Devleti, Kastamonu, Ankara, Eskişehir ve Bursa vilayetinin bir kısmından ibaret küçük bir devlet haline dönüştürülmek istendi.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı hükümeti tarafından İspanya aracılığı ile Wilson’a mütareke isteği bildirildi. Fakat buna bir cevap alınamadı. Bunun üzerine, İzzet Paşa Hükümeti İstanbul’da esir olan İngiliz Generali Towshend aracılığı ile Amiral Calthorpe’a mütareke isteğini tekrar belirti. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandı.

Mütareke ile birlikte, İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti’ni paylaşma projelerini uygulama imkanı buldular. Bunda en büyük hisseyi alacak olan İngiltere, Osmanlı ordusunun silahsızlandırılmasını, terhisini ve Osmanlı Devleti’nin müdafaasız bir hale getirilmesini istiyordu. Nitekim İngiltere bunu 16 Mart 1920 günü İstanbul’u işgal eden kuvvetlerin başında olmasıyla gösterdi.

Mondros Mütarekesi tesir ve devamı bakımından geçici bir mahiyet taşımaktan çok uzaktı. Bu mütareke Osmanlı Devleti için yeni dönemin başlangıcı idi ve aynı zamanda yeni Türkiye’nin doğuşuna neden olacaktı. Mondros Mütarekesi’nin en önemli maddeleri arasında; Boğazların işgal edilmesi, askerlerin terhis edilmesi, altı vilayette karışıklık çıkması durumunda işgal edilmesi, demiryollarının itilaf memurları emrine verilmesi, önemli stratejik noktaların işgali gibi çok ağır maddelerin kabul edilmiş olduğunu görmekteyiz.

Böylece İtilaf Devletlerinin niyetleri su yüzünü çıktı. Bunlardan biri olan İtalya 19. yüzyılda bütün Avrupa devletleri gibi sömürgecilik faaliyetlerini sürdürerek Eylül 1911’de Trablus ve Bingazi’ye saldırmıştı. Savaş sonunda da yapılan Uşi Antlaşması ile Trablus, Bingazi ve Oniki adalara sahip olma yolunda önemli adımlar attı.4

Birinci Dünya Savaşı’na İtalya’nın girmesinde, Türk toprakları üzerindeki emellerinin çok önemli bir rolü olduğu, savaş sırasında yaptığı gizli anlaşmalarda da görülmektedir. Londra Antlaşması olarak bilinen 26 Nisan 1915’te imzalanan antlaşmaya göre İtalya’ya Güney Batı Anadolu’dan topraklar vaat

ediliyordu.5 Antalya ve çevresi İtalya'ya verilirken, ayrıca Avusturya'dan ve Arnavutluk'tan alacağı yerlerinde tespit edildiği on altı maddelik bu antlaşmanın dokuzuncu maddesi, Anadolu'nun taksimine aittir. Şöyle açıklanmıştır: "Eğer bu savaş boyunca Fransa, Büyük Britanya ve Rusya, Asya Türkiyesi'nde yerler işgal ederlerse Antalya iline yakın olan Akdeniz Bölgesi İtalya'ya ayrılacaktır.6 Bununla birlikte Anadolu'da menfaatleri olan İtalya, Sykes-Picot anlaşmasından haberi olmadığı için İtilaf devletlerine baskı yaparak yeni bir gizli antlaşma yapılmasını istemiştir. St. Jean de Maurenne Antlaşması olarak bilinen bu antlaşmaya göre İzmir bölgesi de İtalya'ya vaat edilmişti. Ancak Rusya'nın da bunu onaylaması gerekiyordu. Rusya'da kurulan Bolşevik rejimi bunun hükümsüz sayılmasına neden oldu.

Kısaca Türk toprakları üzerinde emelleri olan İtalya, önce Trablusgarb'ı daha sonrada Anadolu topraklarını istila etmek amacını ortaya koymuştur. Bu emellerini ilk fırsatta uygulamaya koyan İtalya, Antalya, Burdur ve Batı Anadolu'nun bazı kesimlerine askerlerini çıkardı.

Antalya'nın işgal edilmesinden önce İtalya'nın ve zararlı cemiyetlerin bölgede bazı faaliyetlerde bulundukları bir gerçekti. Trablusgarp Savaşı'ndan sonra İtalya'nın Antalya konsolosluğuna Marki Faranti atandı ve çok iyi bir siyaset izleyerek halkın güvenini kazandı. İşgal sırasında Marki siyasal müşavir olarak ön saflarda idi. Amacı Osmanlı hükümetinin nüfuz ve yetkisini kırmak, oradaki tek yetkili mercinin İtalya'ya ait olduğunu göstermekti.7

İtalyanların Antalya'yı işgal etmelerinden önce bütün zararlı cemiyetlerin temsilcileri gibi İstanbul Rum Patrikhanesi'nde bulunan "Mavri-Mira Heyeti"de bütün vilayetlerde propaganda yapmakla meşguldü.8 Ermeni Patriği "Zaven Efendi" de Rum Heyetiyle beraber hareket ediyordu. Mütarekenin imzalanmasından sonra "Dr. Yakavos" İzmir'e gelerek Metropolit "Hirisostomos"9 ile temasta bulunuyor, Antalya'da ne suretle hareket edeceği hakkında talimat alıyor, bunu müteakip Metropolit tarafından bir kaç balya askeri elbise Antalya limanına çıkarılıyor10 ve daha sonra bunlar cephelerde kullanılıyordu.

1919 başlarında Marmaris'in işgalinden sonra İtalyanların Antalya başta olmak üzere Konya, Burdur, Muğla ve çevrelerini işgal edecekleri kesindi. Fransız Başbakanı Celemenceau, 3 Ocak 1919'da İtalyanların Antalya'yı işgaline razı oldu. Ancak İtalyanlar Antalya'yı hemen işgal etmediler,11 önce mahalli hükümetten "İtalyan kontrol memuruna bir oda tahsis" edilmesini sağladılar, şehirde bir telsiz istasyonu kurdular ve okul açmak üzere rahip, rahibe ve öğretmenler getirdiler. Daha sonra da bazı mahkumların ceza evinden kaçmalarını, Antalya'dan Burdur'a giden posta arabasının 27 Mart'ta soyulmasını, aynı günün gecesinde Antalya'daki Hıristiyan mahallesinde bir kutu barutun patlamasını sağladılar. Bütün bu olanları da güvensizliğe örnek göstererek, önce Antalya'daki rahibelerin oturduğu binaya iki yüz İtalyan askeri yerleştirdiler ve 28 Mart 1919 günü öğleden sonrada şehri işgal ettiler.

İşgalden sonra Deniz Albayı Çana Aleksandro bir beyanname yayınlayarak, işgal nedenlerini açıkladı.12 Bu beyannamede; "işgalin Antalya halkı tarafından vaki olan istid'a üzerine" asayişi korumak için yapıldığını açıklamıştı.13

Bu olaylar Antalya Mutasarrıf vekilinin, 176. Piyade Alayı, 57. Tümen ve 17. Kolordu Komutanlığı'nın protesto etmelerine sebep oldu. Ancak hiçbir fiili müdahalede bulunulmadı.14

Resmi makamların bu protestosunun yanı sıra, Antalya halkının da işgale tepki göstermesi İtalyanları tedirgin etti. İtalyan temsilcisi Marki Faranti, Mutasarrıf vekili Talat Bey'e müracaat ederek, Antalya ileri gelenlerinden Zeki ve Emin Beylerin faaliyetlerinin siyasetlerine uygun olmadığı gerekçesiyle bunların kendilerine teslim edilmelerini istedi. Talat Bey durumu derhal İstanbul'a bildirdi. Dahiliye Nezareti 5 Haziran 1919'da gönderdiği cevabi şifrede adı geçenlerin İtalyanlara teslim edilmesini istedi. Böylece İtalyanlara teslim edilen Emin ve Zeki Beyler bir İtalyan vapuru ile Rodos'a gönderdi.

Halkın tepkisi bununla da sınırlı kalmadı. Müftü Ahmed Hamdi Efendi de işgali protesto etti. Marko Faranti Müftü'yü de uzaklaştırmak istemişse de daha sonra bundan vazgeçti. Çünkü müftü gibi halk üzerinde büyük nüfuza sahip olan bir kişinin tutuklanması veya görevden uzaklaştırılması İtalyanlara karşı daha büyük tepkiye yol açabilirdi.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ni müteakip yurdun çeşitli bölgelerinde kurtuluşu amaçlayan dernekler kurulmuş, kongreler toplanmıştır. Ancak bunların amacı, vatanın işgal edilen yörelerindeki Türk-İslam halkının birlik ve beraberlik içinde ayakta kalması ve kurtuluşunu hedef olarak almalarıdır.

Antalya halkı da bu durum karşısında bir araya gelerek nasıl ve ne şekilde tedbirler alacaklarını konuşuyorlardı. Birkaç defa bir araya geldikten sonra Mutasarrıf Cemal Bey'in de katılımıyla "Müdafaa-i Heyet-i Milliye Cemiyeti" adı altında toplanmaya başladılar.

Eski Müftü Yusuf Talat Efendi'nin başkanlığında, Eski Belediye Başkanı Karakaş Hüsnü, Vilayet Encümen üyesinden Rasih Kaplan,15 İbrişim Mustafa, Eski Telgraf Müdürü Hasan Tahsin, Avukat Halil İbrahim, Dr. Galip, Hacı Hatip Osman, Kesikçi Mehmed ve Giritli Mehmed Remzi Beyler bir heyet oluşturdular ve bu heyetin şubelerini kazalarda açmaya başladılar. Antalya Müdafaa-i Heyet-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu Erzurum Kongresi'nin sona erdiği tarihe rastlamaktadır.16

Antalya Müdafaa-i Heyet-i Milliyi Cemiyeti kurulur kurulmaz kazalarda ve nahiyelerde şubeler açılarak vilayet genelinde kuvvetli bir teşkilat vücuda getirildi. Bundan başka diğer teşkilatlarla da sıkı işbirliğine gidildi. Özellikle Nazilli Heyet-i Milliye Merkezi'nin talepleri doğrultusunda cepheye gönderilmek üzere askeri malzemeler ve yardımlar toplanmaya başlandı. Antalya Müdafaa-i Heyet-i Milliye Cemiyeti Nazilli Cephesi'ne asker ve levazım sevk etti ve bu hususta hiçbir yardım esirgenmedi. Bu arada Sivas ile irtibat kurulmasına karşı çıkan, Demirci Mehmet Efe bu fikrinden Hacı Süleyman Efendi aracılığı ile vazgeçti. Hacı Süleyman Efendi, Sivas temsilcileri ile görüştü. Böylece Sivas Kongresi temsilcileri ile ilk temas gerçekleşmiş oldu. 12 Eylül 1919'da merkezi hükümetle irtibatın kesilmesi üzerine, Nazilli Cephesi Komutanı ile Antalya Müdafaa-i Heyet-i Milliye Cemiyeti yeni ilişkilere girdiler.17 Cephe için gerekli yardım ve gönüllü asker sevkıyatına başlandı. Ayrıca

Antalya'da iki yüz yataklı seyyar hastane takımı hazırlandı. Antalya işgal altında olmasına rağmen bu cemiyet elinden geleni yaptı ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de faaliyetlerini yürüttü.

İşgal sırasında İstanbul hükümeti tarafından Anadolu'ya iki Nasihat Heyeti18 gönderildi. Antalya'ya şehzade Abdürrahim Efendi'nin başkanlığında gelen heyetin amacı, halkın maneviyatını yükseltmekti. Bu heyet Abdürrahim Efendi, Sadr-ı Esbak Müşir Ali Paşa Erkan-ı Harbiye'den Fevzi ve Süleyman Şefik Paşalardan oluşmakta idi. Ayrıca onlarla beraber fırka kumandanı Mehmed Şefik Bey de geldi. Bu heyetin Antalya'yı ziyareti, İtalya işgal kuvvetlerine rağmen halkın üzerinde çok iyi tesirler bıraktı. Antalya halkı, heyeti büyük bir sevinçle karşıladı. Rasih Bey bu nedenle yaptığı konuşmasında; bütün kanlarını dökmek pahasına da olsa, Türklük camiasından ayrılmayacaklarını ifade etti.19

Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ilk yazılı kararını 30 Eylül 1919'da aldı. 19 Kasım 1919'da da Sivas Kongresi sonuçları gereğince kurulmuş olan, Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı olduğunu açıkladı.

Bu cemiyet 8 Ocak 1920'de İstanbul'daki İngiltere, Amerika, İtalya, Fransa siyasi temsilcilerine, İstanbul basınına, Oriental gazetesine, Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerine aşağıdaki telgrafı çekti: 20

"Sırf Türk memleketi olan vatanımızdan bazı aksamın hasbel mütareke işgal dolayısıyla hasıl olan teessürüne zemineten ekser mahallerde Türkler ve Müslümanlar hiç de muntazır olmayan bir takım suzişli vak'alara maruz kalıyorlar. Biz Türkler nizam ve intizamı, alem-i ihlal etmek taraftarı olmayıp vatanımızın bütün manası ile tamamen tahliyesi en büyük emelimizdir. Şu sırada kongrede Türkiye mesailinin müzakere olunacağını haber aldık. İşte Antalya'da akdettiğimiz yüz bin kişilik mitingde i'ta eylediğimiz kararı arz ediyoruz. Osmanlı İmparatorluğu arazisinden kale'l-harp Osmanlı hükümetine ait arazi kamilen Hükümeti Osmaniye'ye iade kılınacaktır. Hiçbir sebep ve vesile ile Türkler hakk-ı sarihlerinden mahrum edilmeyeceklerdir. Bunun hilafına verilecek kararı kabule muârız olduğumuzu ve her halde İtilaf Devletlerinin şimdiye kadar bu hususta vaki olan müracaat ve temenniyatımızı artık nazar-ı iltifata alarak adil ve insaf dairesinde Türklerin muhafaza-i hukuk esbabını temin eyleyeceklerine kat'iyen ümitvar bulunduğumuzu arz ve bu vesile ile takdim-i ihtiramat eyleriz efendim."

31 Ocak 1920'de aynı makamlara ve Meclis-i Mebusan riyasetine çekilen protesto telgrafı şöyle idi:

"Maraş'ta üç günden beri Fransız ve Ermeniler top ve mitralyöz ateşleri ile oradaki İslamları imha etmekte oldukları ve kanlı müsademenin la-yankatı devam etmekte olduğu ve Maraş'tan eser kalmadığı haber alındı. Müslümanlar din kardeşlerinin şu suretle mahvedilmesine şimdiden sonra asla tahammül edemeyecekleri gibi bu hal şüphesiz avakıb-ı elimeyi intaç edeceğinden insaniyet ve medeniyetle katiyen kabil-i telif görülmeyen bu muameleyi şiddetle protesto ederiz. Kanaatimize göre İslamiyet'in daha doğrusu Müslüman namı altında yaşayanların kürre-i arzdan kaldırılmasına karar

verildiği anlaşılıyor. Bu suretle imha edilmelerinden ise namus ve şeref-i milliyemizi muhafaza ederek ölmeye peyman ettiğimizi arzu beyan eyleriz”.21

Antalya’daki Milli Teşkilatın çalışmalarının Heyet-i Temsiliye’ce de desteklendiğini 1 Mart 1920’de Refet Bey’in Antalya’ya gelmesi gösterdi. Refet Bey burada Antalya Belediyesi önünde verdiği nutukda “Boynumuzda ecnebi zinciri, altından bile olsa koparıp atacağız.” Diyerek ahali üzerinde pek büyük bir tesir yaptığı ve neticesinde Antalya kadınları 15 Mart 1920’de Antalya Müdafaa-i Hukuk Kadınları Cemiyeti adı altında kadın cemiyeti kurmuşlardı. Kadınlar cemiyeti İngilizlerin İstanbul’u işgalini protesto ettiler, cephe için para yardımında bulundular ve Nisan ayı içerisinde bir terzihane açarak cephe ve muhacirler için elbise dikmeye başladılar.22

Bu arada Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kazalarda haberleşmeyi temin edebilmek için 2 Temmuz 1920’de yeni kararlar almıştı. Diğer bir çalışmada Reis Müftü Yusuf Talat ve Kandilzâde Hasan, Kolordu Kumandanı ve Tacüddün Beylerden oluşan bir inzibat şubesinin 6 Temmuz 1920’de kurulması idi.

Birinci Dünya Harbi’nde tahrip edilen Antalya Gureba Hastanesi 1 Ağustos 1920’de Müdafaa-i Hukuk tarafından tamire başlandı. Yunanlıların İzmir’i işgali üzerine 8 Eylü1920’de Belediye önünde bir miting düzenleyerek milli istiklalimizi temin edinceye kadar kemal-i faaliyetle çalışmağa ve bu hususta manen ve bedenen her türlü fedakarlık ihtiyarına katiyen azm ve karar verilmiştir. Askerimizin ihtiyaçları için her nevi eşya ve malzeme tedariki ve cephelere kuvvetler sevki hususunda sebat eden halk faaliyetle çalışmayı taahhüt etmiş ve bu hususta faaliyet sahasını bir kat daha genişletmiş olduklarını, bu hususun cephede vatan için çalışmakta olan evlatlarına tebliğini istirham sureti ile Millet Meclisi Riyaseti’ne ve Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa’ya müracaat etti.23

Antalya’daki milli teşkilatlanma çalışmaları devam ederken Ankara’da toplanacak olan Millet Meclisi için seçimler yapıldı. Antalya’dan da İl encümen üyesinden Rasih Bey, İbrişimzâde Mustafa, Müderris Halil İbrahim, Belediye Başkanı Hasan Tahsin, Korkuteli Sabık Kaymakamı Ali Vefa Beyler seçildi ve bu heyet 29 Nisan’da Ankara’ya hareket etti.

Görüldüğü üzere Anadolu’nun işgali sonucunda ortaya çıkan milli teşkilatlanmalar Türk ve Müslüman nüfusun maruz kaldığı her türlü haksızlığa karşı neler yapabileceğini gösterdi. Antalya’daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de bunlardan biri idi. Bu cemiyet bir taraftan diğer teşkilatlarla işbirliği yaparken, cepheye asker, levazım desteği ve para gönderdi. Düzenlediği miting ve protestolarla işgallerin haksız olduğunu duyurmaya çalıştı.

Türk milletinin azim ve kararı yurt genelinde bir araya gelen bu teşkilatlar ve yapılan kongrelerle amacını ortaya koydu. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde siyasi alanda ve sıcak savaşla yürütülen bağımsızlık mücadelesi Türk milletini yok olmaktan kurtarırken İtilaf Devletlerini hayal kırıklığına uğrattı.

1 Dr. Veli Yılmaz, “Birinci Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman İttifak Anlaşması”, Atatürk Yolu, S. 9, (Mayıs 1992), s. 122.

2 Mithat Sertoğlu, ”Birinci Cihan Savaşı’na Girişimizin Gerçek Sebepleri” Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 15, (Aralık 1968), s. 7.

3 Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1999, s. 6-7.

4 Nuri Köstüklü, Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, Ankara 1999, s. 7.

5 Nuri Köstüklü, “Türk Arşiv Belgelerine Göre Anadolu’da İtalyan İşgal Metodu”, Askeri Tarih Bülteni, S. 27, (Ağustos 1989), s. 113.

6 Köstüklü, Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, s. 12.

7 Süleyman Fikri Erten, Milli Mücadele’de Antalya, Antalya 1996, s. 5.

8 Erten, Milli Mücadele’de Antalya, s. 3.

9 Engin Berber, “Kurtuluştan Sonra İzmir’de Yunan İşgal Dönemine Tepkiler”, Atatürk Araştırma Dergisi, 3/8, (1987), s. 454-455.

10 Erten, Milli Mücadele’de Antalya, s. 3.

11 Selahattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, I, İstanbul 1991, s. 209.

12 Erten, Milli Mücadele’de Antalya, s. 3.

13 Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, I, s. 209.

14 Sıtkı Aydınel, Güneybatı Anadolu’da Kuvay-ı Milliye Harekâtı, Ankara 1993, s. 16.

15 Bu heyetin kurucuları ve faaliyetleri çerisinde yer alan Rasih Bey, 1883’te Antalya’nın Akseki İlçesi Fakılar mahallesinde dünyaya geldi. Rasih Bey’in babası Tahir Efendi, annesi Tevhide Hanım’dır. Ailelerinin adı Şatıroğullarıdır. Şatırzade Tahir Efendi 1893’te Akseki Müftülüğü, 1900’de Akseki Belediye Başkanlığı yapmıştır. Rasih Bey öğrenimine Akseki’de başladı, ilkokul ve ortaokulu burada bitirdi. Konya’da medrese eğitimi, Mısır’da Cimi’ül Ezher’de Arapça, Hukuk, Edebiyat ve Sosyoloji dersleri aldı, 1911’de yurda döndü, Antalya sancağından Konya İl Genel Meclisi’ne üye seçildi. Daha sonra Antalya’nın Konya’dan ayrılmasıyla Antalya İl Genel Meclis üyesi oldu. Rasih Bey 29 Nisan 1920’de Antalya’dan milletvekili olarak Ankara’ya gitti. 1950’ye kadar milletvekili olan Rasih bey evli ve dört çocuk babası idi. 13 Kasım 1952’de vefat etmiştir (Akseki İlçesi, Nüfus Müdürlüğünden Alınan Nüfus Kayıt Örneği. Mustafa Enhoş, Akseki Aksekililer, İstanbul 1973, s. 409. TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hal Kağıdı, Sicil No. 29.).

16 Erten, Milli Mücadele’de Antalya, s. 15-16.

17 Erten, Milli Mücadele’de Antalya, s. 16-17.

18 Fehamettin Yılmaz, Anadolu Tahkik Heyetleri (1919), (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, s. 1-10.

19 Rahmi Apak, Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, Ankara 1990, s. 75.

20 Erten, Milli Mücadele'de Antalya, s. 24-25.

21 Abdurrahman Güzel, "Milli Mücadele Yıllarında Antalya", Türk Tarih Kongresi, VI, Ankara 1986, s. 2709.

22 Erten, Milli Mücadele'de Antalya, s. 26.

23 Erten, Milli Mücadele'de Antalya, s. 27.

Sevr Paylaşımı / Yrd. Doç. Dr. Ömer Budak [s.835-845]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sevr Paylaşımı'nın orijinal Osmanlıca metni Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Sevr, toplam 13 bölüm, 433 madde ve eklerinden oluşmaktadır. Konu üzerinde çalışanlar kendilerince önemli buldukları bazı maddeleri eserlerine alarak yorumlama yoluna gitmişlerdir. Ancak Osman Olcay farklı olarak Sevr'den önceki tarihlerde müttefiklerce yapılan çeşitli konferans ve toplantı tutanakları ile buna ilişkin belgeleri Türkçeye çevirerek Sevr'i değerlendirmiştir. Ayrıca Prof. Dr. Nihat Erim Fransızca metni Türkçeye çevirmiştir. Ancak bugün için dili oldukça ağırdır.1 Biz bu yazımızda Osmanlıca metinden yararlanarak Sevr Paylaşımı'nın genel bir değerlendirmesini yapacağız.

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Paylaşımı'nı daha iyi değerlendirebilmek için konuyu Şark Meselesi'nin seyri içerisinde incelemek gerekir. Sevr, Şark Meselesi için Avrupalı güçlerin XIX. yüzyıl boyunca yorumladığı şekliyle bir nihai çözüm şeklinde görülecektir.2 Ancak, çalışmanın sınırlarını aşacak böyle bir teşebbüse girmek yerine bu konuyu dünya kamuoyuna açıklayan bir esere atıfta bulunmakla konunun anlaşılmasına çalışmış olacağız. Bu gelişmeleri inceleyen eser Romen devlet adamı ve diplomatı olan T. G. Djuvara'nın "100 Plan, Haçlı Taassubu, Türkiye Düşmanlığı" adlı kitabıdır.3 Yazara göre Sevr Paylaşımı'ndan evvel Osmanlı Devleti'ni parçalamak için hazırlanan yüz planın yüzde kırklık gibi büyük bir bölümü Fransızlar, kalan yüzde altmışlık kısmı ise İngilizler, Ruslar ve Macarlar tarafından hazırlanmıştır. I. Dünya Harbi'nden önce yapılan ve savaşa zemin hazırlayan İtalya ve Üçlü Antlaşma (20 Mayıs 1882), Londra Konferansı (16 Aralık 1912-6 Ocak 1913) ve savaş esnasında yapılan beş gizli antlaşma ile birlikte savaş sona erdiğinde imzalanan Mondros Mütarekesi (teslim oluş) ve bu teslimiyetten sonra imzalanan paylaşım dediğimiz Sevr, Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlamıştı. Doğu sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılarak ortadan kaldırılmasıyla, İtilaf Devletlerinin lehine çözümlenmiş oluyordu. Aynı zamanda da Türk yurdu bölünüyor ve Türk milletinin yaşama hakkı elinden alınıyordu.4

Bilindiği gibi, I. Dünya Savaşı öncesi imzalanan gizli antlaşmalarla savaş sırasında imzalanan gizli antlaşmalar 1917 yılında Rusya'da meydana gelen ve Bolşevik İhtilali adı verilen bir iç mesele ile birlikte Rus Orduları Anadolu'dan çekildikleri gibi, İtilaf Devletlerinden de ayrılmış oluyorlardı. İşte İtilaf Devletlerinden koparken Anadolu'daki paylarını da kaybeden Rusya bu gelişmelerin vahametini de dünyaya duyurmuş oluyordu. Dünyada yankı bulan bu açıklamalar İtilaf Devletlerinden İngiltere ile Fransa'nın Rus içişlerine müdahalesine kadar varıyor ve Rusya'daki yönetimi destekliyorlardı. Ayrıca Rusya'ya savaş da açmış oluyorlardı. Ancak 1919 ve 1920 yılları boyunca İngiliz siyasetini biçimlendiren temel motivasyon, Rusların çekilmesiyle birlikte oluşan boşluğun Fransa veya İtalya tarafından doldurulmasını önlemekti.5

Bütün bu gelişmeler olurken yıl 1918 olmuş, Osmanlı İttifakı yenilmiş ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi (teslim oluş) ile Osmanlı Devleti Anadolu'nun dışında kalan bütün topraklarını kaybetmiş, ordusu terhis edilmiş, boğazlar elden çıkmış, Toros Tünelleri işgal edilmiş,

savaş araç, gereçleri ile tersaneler itilaf güçlerine teslim edilmiş, İtilaf Devletlerinin esirleri kayıtsız şartsız teslim edilirken Osmanlı esirleri İtilaf güçlerinin elinde kalmaya devam etmişti.

Ayrıca, İtilaf Devletlerinin kendileri açısından güvenliklerini tehlikede gördüklerinde Anadolu'nun stratejik noktalarını işgal edebilecekleri gibi doğuda yer alan ve adlarına da "Vilayet-i Sitte" denilen (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas) illerinde herhangi bir karışıklık çıkarsa buraları işgal edebileceklerdi. Bu iller ve çevresinde yaşayan azınlıklardan herhangi birisinin göstermelik olarak İtilaf Devletlerinin herhangi bir birimine şikayette bulunması bu illerin işgalleri için yeterli olacaktı.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız Mondros'un içeriğini oluşturan maddeleri böylece değerlendirdiğimizde Mondros'a mütareke dememiz imkansızlaşmaktadır. Bu daha çok kayıtsız şartsız teslim oluştur. Mondros teslim oluşundan sonra İtilaf Devletleri kendi aralarında daha önceden yapmış oldukları gizli antlaşmalarla "Misak-ı Milli" sınırları içerisinde kalan Anadolu topraklarını işgale başlamışlar, ancak İtilaf Devletlerine sonradan katılan Yunanistan İngilizlerin desteğinde daha önceden İtalyanların payına düşen İzmir'e çıkarma yapmışlar ve ayrıca Batı Trakya'yı da işgal etmişlerdir. Fransızlar Çukurova (Çukurabat) ile birlikte Urfa, Maraş, Antep ve Malatya sınırlarına kadar ilerlemişlerdir. İtalyanlar ise Antalya ve çevresini işgal etmişlerdi. Ayrıca İngilizler, gizli antlaşmalarda Fransızların payına düşen bölgeden hızlı bir şekilde Kerkük ve Musul'a inmişler. Diğer taraftan da Fransız ve İngiliz savaş gemileri boğazlardan geçerek İstanbul'da demirlemişlerdi. Bütün bu gelişmelerden sonra Anadolu'da gelişmekte olan Milli Mücadele ruhuyla birlikte Osmanlı Hükümeti'ne 10 Ağustos 1920 tarihinde adına paylaşım dediğimiz Sevr'i imzalatmışlardı. Mondros Türk milletinin sonu demek olan Sevr Paylaşımı'nın bir önceki aşamasının tamamlanmasıdır.

Sevr Paylaşımı'nın genelde Müttefik Devletlerle (Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya) Türkiye arasında olduğu bilinir. Halbuki, Müttefik Devletlerin yanında ve Türkiye'ye karşı, hatta bazen de onlardan daha saldırgan olan Ermenistan, Yunanistan, Sırp-Hırvat-Sloven, Çekoslovakya, Lehistan, Portekiz, Romanya, Hicaz devletlerinin olduğunu açıkça belirtmemiz gerekir.

Adına "Sevr Antlaşması" denen bu paylaşımın hazırlanışı ve imzalanması aşağıdaki ülkelerin delegeleri tarafından usulüne uygun olarak ruhsatnameleri birbirlerine vermeleri ile kesinleşmiştir. Söz konusu delegeler şunlardır: Britanya Kralı, (Kanada Dominyonu için, Avusturya için, Yeni Zelanda için, Birleşik Güney Afrika için, Hindistan için) Fransa Cumhurbaşkanı, İtalya Kralı, Japonya İmparatoru, Ermenistan Cumhurbaşkanı, Belçika Kralı, Yunan Kralı, Hicaz Kralı, Lehistan Cumhurbaşkanı, Portekiz Cumhurbaşkanı, Romanya Kralı, Sırp-Hırvat-Sloven Kralı, Çekoslovakya Cumhurbaşkanı'dır. Bu delegelerin hazırlamış olduğu paylaşım projesini imzalamak ise Osmanlı delegelerine kalmıştı.

Birleşmiş Milletler Cemiyeti tarafından başlangıçtan 27. maddeye kadar Birleşmiş Milletler Cemiyeti üyelerinin görevleri ve yapması gerekenleri detaylı bir şekilde belirleyen belgede Osmanlı'ya kendi güçlerini gösterme isteği görülmektedir.

Bilindiği gibi 13 bölüm, 433 madde ve eklerden oluşan Sevr'in ikinci bölümü Türkiye'nin hudutlarını belirlemektedir. Ancak Türkiye'nin hudutlarını tespit eden bölümü baştan sona kadar dikkatlice okuyacak olursak; anlaşma adı altında yapılan paylaşım sonucunda harita üzerinde Türkiye (Osmanlı) diye herhangi bir siyasî varlığın kalmadığını görürüz.

Türkiye açısından bütünüyle olumsuzluk veya yok olmayı emreden bu anlaşmada siyasi bir varlığı olan devletle anlaşma yapılıyormuşçasına İstanbul, Boğazlar, Kürdistan, İzmir, Yunanistan, Ermenistan, Suriye, Irak, Filistin, Hicaz, Mısır, Sudan, Kıbrıs, Fas, Tunus, Bingazi ve Ege Adaları'nı ayrı ayrı ele alarak, bu yerlerin yönetimi hakkında detaylı açıklamalar yapmayı da ihmal etmemişlerdir. Özellikle İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olacağını, Osmanlı Hükümeti ile padişahın İstanbul'da ikamet etmek ve Osmanlı Devleti'nin başkentini korumak hususunda serbest olduklarını, ancak Osmanlı Hükümeti'nin bu antlaşma ile tamamlanan sözleşme ve antlaşmalara sadakatle riayet etmezse Müttefik Devletler bu sözleşmenin vermiş olduğu yetkiye dayanarak gerekeni yapabileceklerdir. Osmanlı ise bu kararlara uymayı taahhüt etmektedir. Sevr Paylaşımı'nın detayları bölümler halinde şöyle açıklanmaktadır:

Boğazlar: "Çanakkale, Marmara Denizi ve Boğazını içine alan Boğazlarda gemilerin sefer yapması, gelecekte gerek barış zamanında, gerekse savaş zamanında hangi sancağı taşırsa taşısın bütün ticari ve savaş gemilerine, askeri ve ticari uçaklara açık bulunacaktır. Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından verilen kararın icrası istisna olmak üzere bu son ablukaya tabi değildir. Oralarda savaş hukukundan hiç biri uygulanamayacak ve hiçbir düşmanca hareket yapılamayacaktır." (Madde: 37). Boğazlarla ilgili hükümler 37. maddeden 61. maddeye (dahil) kadar devam etmektedir. Bu maddeden sonraki maddelerde konunun teferruatı yer almaktadır. İlgili maddeler Boğazlardan gemilerin serbestçe sefer yapmasını, barış ve savaş zamanında hangi bayrağı taşırsa taşısın bütün ticarî ve savaş gemilerine, ayrıca askerî ve ticarî uçaklara açık bulunacağını hükme bağlamaktadır.

Ayrıca, Boğazların yönetimi Yunanlılarla Osmanlı Devleti'ne bırakılacak veya bunların belirleyeceği komisyonca yürütülecektir. Komisyonda ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Rusya temsilcilerinin her biri iki oya, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan temsilcilerinin her biri de bir oya sahip olacaktı. Böylece Boğazlar, Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı gibi, Boğazları yönetecek komisyonda Osmanlı Devleti temsilcilerine yer verilmemektedir. Boğazların yönetimi Osmanlı ve Yunanlılara bırakıldığı halde daha sonraki cümlelerde Osmanlı temsilcisinden ve dolayısıyla oy hakkından bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Türkiye'nin Ege Denizi ile Akdeniz'de hiçbir kıyısı kalmıyordu. Marmara Denizi ile Boğazlar'da Uluslararası Komisyon'un elinde bulunduğundan, Türkiye'nin denize çıkışı sadece Karadeniz'e kalıyordu.6

Kürdistan: Siyasi konular arasında önemli yer tutan Kürdistan meselesi 62, 63 ve 64. maddelerde yer almaktadır. Bu maddelerde Kürdistan sınırı Fırat'ın doğusunda gelecekte tespit edilecek Ermenistan'ın güney sınırının güneyi ile Türkiye'yi Suriye ve Irak'tan ayıran sınır çizgisinin kuzeyinde bulunan Kürt unsurunun sayı olarak fazla bulunduğu bölge olarak belirlenecek ve bu antlaşmanın yürürlüğe konulmasından itibaren altı ay içinde İstanbul'da toplanıp İngiltere, Fransa ve İtalya devletlerinden her birinin bir delegesinden oluşacak bir komisyon tarafından tespit edilecektir.

Ayrıca bu plan Süryanî, Keldanî ve adı geçen diğer azınlıkları himayeye dair taahhütleri kapsayacak, bu amaçla İngiliz, Fransız, İtalyan, İran ve Kürt temsilcilerinden oluşan bir komisyon yerinde inceleme yaparak, bu antlaşma gereğince Türkiye'yi İran'dan ayıran sınır çizgisinde icap ederse düzeltmeler yapılması gerektiğini karara bağlayacaktır. Osmanlı Hükümeti söz konusu komisyon üyelerinden toplu halde birinin veya diğerinin kararlarını bildirdiği günden itibaren üç ay içinde uygulayacağını şimdiden taahhüt eder. Bu antlaşmanın yürürlüğe konmasından bir süre sonra, bölgedeki Kürtler eğer Türkiye'den ayrılma isteklerini çoğunluğu sağladıklarını ispat ederek; Birleşmiş Milletler Meclisi'ne başvururlarsa, Meclis de uygun görür ve Türkiye'ye Kürtlerin ayrılmaları tavsiyesinde bulunursa, Türkiye de bu tavsiyeye uymayı ve bu bölge üzerindeki bütün haklarını bırakmayı taahhüt eder denilmektedir. Dikkat edilirse Kürt devleti değil, Kürdistan diye bir bölge vaat ediliyor ve Sevr Paylaşımı'na göre de bu bölgenin %90'ı Ermenilere halkıyla birlikte emanet edilmektedir. Bu planla Kürt ve Ermeni unsurları aynı topraklar üzerinde bir birliktelik içerisine de sokulmaya çalışılmaktadır. Ancak, bütün bu oyunlara rağmen bölge insanları, Türk milletinin ayrılmaz bir parçası oldukları şuuruyla bu oyunlara gelmeden Milli Mücadele'de bu ülke düşmanlarına karşı ellerinden geleni yapmışlardır.

İzmir: Bu paylaşım içinde İzmir çok önemli bir yer tutmaktadır. Paylaşımın 65-83. maddeleri arasında İzmir'e uzunca bir yer ayrılmıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında yapılan gizli antlaşmalarda İzmir ve bölgesi İtalyanlara bırakılmış olmasına rağmen, İngilizlerin siyasi manevralarıyla Yunanlılar İzmir'e 15 Mayıs 1919'da çıkarma yapmışlardı. Sevr Paylaşımı ile siyasi anlamda da işgali meşrulaştırmak istiyorlardı.7

İzmir ile ilgili maddelerde genel olarak şöyle denilmektedir; "İzmir şehri ve 66. maddede açıklanan arazi Osmanlı hakimiyetinde kalacaktır. Bununla birlikte Türkiye İzmir şehri ile adı geçen arazi üzerindeki hakimiyet hakkının uygulanması Yunan Hükümeti'ne devredilecektir. Yunan Hükümeti İzmir şehri ile çevresindeki arazinin idaresinden sorumlu olacak ve bu idareyi özel bir şekilde bir memur heyeti vasıtasıyla yerine getirecektir. Yunan Hükümeti söz konusu arazi içerisinde asayişi sağlamak için gerekli askerî kuvvetleri bulundurma hakkına sahip olacaktır. Ayrıca yerel bir parlamento oluşturulacak, Yunan Hükümeti belirtilen sınır üzerinde bir gümrük hattı kurabilecek, İzmir ve adı geçen araziyi Yunanistan'ın gümrük usulüne tâbi tutabilecektir." Görüldüğü gibi İzmir ve çevresi tamamen başka bir devletin toprağı statüsüne kavuşturularak, Yunanistan'a verilmektedir. Konu ile ilgili 83. maddenin sonunda ise "Türkiye İzmir şehriyle 66. maddede belirtilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve kullanma haklarından Yunanistan lehine olarak feragat ettiğini şimdiden açıklar." denilmektedir.

Yunanistan: Sevr'de Yunanistan meselesi özetle şu şekilde ele alınmıştır "Bulgaristan'a tahsis edilmiş olan hudut saklı kalmak üzere Türkiye eski Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Kıtası'nda ve bu antlaşma ile tespit edilen Osmanlı sınırlarının ötesinde bulunan arazisi üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflarından Yunanistan'ın lehine feragat eder." (Madde 84). Bundan başka 85, 86 ve 87. maddelerde de konunun teferruatı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin İmroz ve Bozcaada üzerindeki bütün hukuk ve kullanım tasarruflarından Yunanistan lehine feragat ettiği kaydedilmektedir.

Sevr toplantısına katılan Venizelos, İzmir ve çevresi, Batı Anadolu, İstanbul ve Doğu Trakya ile birlikte 1915'te Yunan Kralına vaat edilen Kıbrıs'ı istiyordu. Ancak Kıbrıs ile ilgili İngiltere'nin desteğini yitirmemek için fazla ısrar etmiyordu. Ayrıca On İki Ada, Trabzon ve Adana'da Venizelos'un istekleri içindeydi.8

Ermenistan: Sevr Konferansı'nın kararlarından biri de müstakil bir Ermenistan teşkiliydi. Sevr'de Ermenistan, 88-93. (dahil) maddelerde ele alınmaktadır. Bu maddelerden anlaşıldığına göre Türkiye, Ermenistan'ı Müttefik Devletler gibi hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını kabul etmiştir. Bunun anlamı ise Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesidir. Ancak, söz konusu şehirler Osmanlı dönemindeki çevreleriyle birlikte bırakılmaktadırlar. Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun bir kısmı Kürdistan, kalan kısmı da Ermenistan olarak ayrılacağından Suriye hududundan Trabzon'a uzanan bir sınır çizilmiş olacak ve yaklaşık Türkiye'nin bugünkü haritasının beşte biri elinden alınmış olacaktı. Yine Osmanlı bu paylaşıma göre Ermenistan'a bırakılan arazi üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflarından feragat etmektedir. Ermenistan Hükümeti, Ermenistan'da ırk, dil ve din bakımından halkının çoğunluğu dışındaki insanların menfaatlerini himaye için başlıca Müttefik Devletlerin gerekli görülen hükümlerin konulmasını taahhüt etmektedir (Burada Ermenistan olarak kastedilen yukarda isimleri zikredilen Türk Yurdu olan illerdir).9

Suriye, Irak (El-Cezire) ve Filistin: Bu konu 94, 95, 96 ve 97. maddelerde ele alınmaktadır. İlgili maddelerde, bu devletler kendilerini yalnız başına idareye muktedir oluncaya kadar bir mandaterin vasiliği ve desteği altında kalacaklardır. Birleşmiş Milletler Cemiyeti adı geçen devletlerin bağımsız devlet olarak tanınmaları konusunda görüş birliğindedirler.

Antlaşmayı yapan devletler Filistin idaresinin tespit edilecek sınır dahilinde başlıca devletler tarafından seçilecek bir mandatere bırakılması hususunda aynı görüştedirler. Mandater Yahudi halkı için Filistin'de bir yurt kurulması hakkında İngiltere Hükümeti tarafından daha önce Müttefik Devletler tarafından kabul edilmiş olan beyannamenin yürürlüğe konulmasından sorumlu olacaktır. Mandater olacak on devlet çeşitli dinlere mensup cemaatlere ait her hangi bir meseleyi incelemek ve bu konuda tüzük kaleme almak için mümkün olan en kısa zamanda özel bir komisyon kurmayı taahhüt etmektedirler.

Suriye, Irak, Filistin arazilerine ait mandaterler başlıca büyük devletler tarafından kararlaştırılacak ve Birleşmiş Milletler Cemiyeti'nin onayına sunulacaktır. Türkiye bu kısımda belirtilen meseleler hakkında alınacak bütün kararları kabul etmeyi şimdiden taahhüt etmektedir. Görüldüğü üzere Osmanlı'ya sadece kararları kabul ve tasdik etme "hakkı" bırakılmaktadır.

Hicaz: Sevr'de bu konu ile ilgili üç madde bulunmaktadır. 98, 99 ve 100. maddelerde Türkiye Müttefik Devletler gibi Hicaz'ı hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını açıklamaktadır. Bu antlaşma ile tespit edildiği şekilde Türkiye'nin sınırları dışında bulunan ve daha sonra tespit edilecek sınır dahilinde bulunacak olan eski Osmanlı İmparatorluğu arazisi üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflarından adı geçen hükümet lehine feragat ettiğini açıklamaktadır.

Mısır: Mısır ile ilgili olarak Sevr'de on iki asıl (101-112), üç de (112-114) geçici madde bulunmaktadır. Bu maddelere göre Türkiye, Mısır üzerindeki bütün haklarından ve tasarruflarından feragat etmektedir. Ayrıca bu feragat 5 Kasım 1914 tarihinden itibaren geçerli olacaktır. Türkiye Müttefik Devletler tarafından alınan karara uygun olarak, İngiltere'nin 18 Aralık 1914 Mısır üzerinde ilan ettiği himayeyi tasdik etmektedir.

Anlaşılacağı üzere 5 Kasım 1914'te Osmanlı himayesinden çıkan Mısır, 18 Aralık 1914'te İngiltere'nin himayesine girmiş oluyor ve bu durumu da Osmanlı onaylamakla yetinmek zorunda kalıyor ve daha önce Mısır tarafından ödenen vergiler üzerindeki bütün haklarından feragat ediyordu.

Sudan: Antlaşma yapan taraflar Sudan'ın hukukî statüsü ve idare şeklini (İngiltere ve Mısır hükümetleri arasında) 19 Ocak 1889 tarihinde kararlaştırarak, kabul ettikleri antlaşmayla resmen tasdik ettiklerini bildirirler. Ayrıca Sudan tebaası yabancı ülkelerde İngiltere elçilik ve konsolosluklarının himayesine sahip olacaklardır. Bu noktadan da anlaşılacağı gibi Sudan Osmanlı'dan koparılıp İngiltere'nin himayesine verilmektedir (115-116. maddeler).

Kıbrıs: Anlaşma yapan taraflar İngiltere Hükümeti tarafından 5 Kasım 1914'te ilan edilmiş olan Kıbrıs'ın ilhakını tasdik ettiklerini bildirirler. Adı geçen ada daha önce 1877 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı'nın yenilmesi ve Rusların doğudan-batıdan ülkeyi işgale girişmesi saltanatı zor bir duruma sokmuştu. Bu durumdan istifade etmek isteyen İngiltere, sözde Osmanlı'ya yardım etmek bahanesi ile, yardım teklif etmiş ve bunu yapabilmek için de askerlerini üstlendirmek maksadıyla, Kıbrıs'ın idaresinin geçici olarak İngiltere'ye devredilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin başka çaresi kalmayınca İngiltere'nin teklifi Osmanlı Bakanlar Kurulu özel meclisinde müzakere edilip, İngiltere'nin adaya geçici olarak yerleşmesine izin verilmişti. Ancak Kıbrıs'ın önemini bilen Padişah II. Abdülhamit, kendi el yazısı ile "Hukuk-u Şahaneme asla halel gelmemek şartı ile" kaydını düşerek antlaşmayı imza etmiştir. Bununla da yetinmeyen Sultan II. Abdülhamit İngiltere'nin büyükelçisi Leyord'dan teminat mektubu istemiş ve almıştır. 1878 Berlin Antlaşması ile İngiltere adaya yerleşmiş (12 Temmuz 1878), daha sonra Kıbrıs'ın 5 Kasım 1914'te İngiltere tarafından ilhakından sonra ödenen vergi hakkı da dahil olmak üzere, Osmanlı Devleti Kıbrıs üzerindeki veya Kıbrıs'a ait bütün haklarından ve tasarruflarından feragat etmiştir (117-118. maddeler).

Antlaşmaya göre Kıbrıs adasında doğan veya ikamet eden Osmanlı tebaası yerel kanunların hükümlerine ve şartlarına uygun olarak İngiliz vatandaşlığını kazanacaklar ve Osmanlı uyruğunu terk edeceklerdir.

Kıbrıs'ın ehemmiyetini çok iyi bilen Atatürk vefatından kısa bir süre önce Antalya civarında yapılan bir tatbikatı izlemeye gittiğinde, kurmay subaylarının sorduğu soruları cevapladıktan sonra parmağını haritaya uzatarak; "Efendiler Kıbrıs'a dikkat ediniz, Kıbrıs düşman elinde olduğu sürece, ikmalinizi yapıp anavatanı savunamazsınız" demiştir.

Fas ve Tunus: Antlaşmada konu şu şekildedir; "Türkiye Fransa'nın Fas üzerindeki himayesini tasdik ve bunun bütün neticelerini kabul eder. Fas ticari malları Türkiye'ye ithal edildiği zaman Fransız ticari mallarına uygulanan işlemlere tabi olacaktır." (madde. 119).

120. madde de ise Tunus ile ilgili şöyle denilmektedir: "Türkiye Fransa'nın Tunus üzerindeki himayesini tasdik ve bunun bütün neticelerini kabul etmektedir. Ayrıca Tunus ticarî malları Türkiye'ye ithal edildiğinde Fransız ticarî mallarına uygulanan işlemlere tabi olacaktır." Anlaşılan Fas ve Tunus Osmanlı'dan koparılıp tamamen Fransa'ya terk ve emanet edilmişlerdir.

Bingazi ve Adalar Denizi'ndeki Adalar: 121. maddede şöyle denilmektedir: "Türkiye 12 Ekim 1912 tarihli Lozan Antlaşması gereğince padişahın Bingazi'de muhafaza ettiği bütün haklar ve imtiyazlardan kesin bir şekilde feragat etmektedir."

122. maddede Ege Adaları üzerinde durulmakta ve şöyle denilmektedir: "Türkiye imzaladığı antlaşma ile İtalya'nın işgali altında bulunan Stampalya, Rodos, Herkit, Kerpe, Kaşot, Pikopis, İncirli, Kalimnos, Loryos, Patnos, Limpos, Sümbeki, İstanköy, adaları ile bu adalara tabi küçük adalar ve Kastellorizaon, Mis Kosi adaları üzerindeki bütün haklarından ve tasarruflarından İtalya lehine olmak üzere feragat eder". Bu madde ile Ege Adaları ve dolayısıyla Ege Denizi İtalya'nın himayesine bırakılmaktadır.

Uyrukluk: Bu konuda antlaşma metninde "Türkiye'den ayrılan arazide oturan Osmanlı tebaası yerel kanunların şartlarına uygun olarak ve hakkıyla o arazinin kendisine geçen hükümet vatandaşlığını kazanacaktır"denilmektedir (Madde. 123). Mesela, Filistin'deki Osmanlı tebaası Osmanlı tâbiyyetinden başka bir tâbiyyete sahip olanlar bu antlaşmanın yürürlüğe konma tarihinde Filistin tebaası kabul edilecekler ve herhangi bir vatandaşlıktan çıkmış olacaklardır. Bu durum İzmir şehri için de geçerlidir. Bilindiği gibi İzmir çevresiyle birlikte Yunanistan'a bırakılmıştı. Buradaki azınlıklar da yukarıdaki maddeden faydalanacaklardı. Ayrıca Sevr'in 124-131. maddelerinde de tabiyet konusu geniş bir şekilde ele alınmaktadır.

Azınlıkların Himayesi: Azınlıklar konusu 140-151. maddeleri kapsamaktadır. "Türkiye, kendi bütün halkına; doğum, milliyet, dil, ırk veya din dikkate alınmaksızın hayat ve hürriyetlerini tam ve noksansız himaye sağlayacağını taahhüt eder. Türkiye halkından hepsinin genel ve özel her çeşit dinler, mezhepler ve inanç konularında serbestçe ibadet/ayin yapma hakları olacaktır… 1 Kasım 1914 tarihinden önce Müslüman olmayan her kişi gayr-i Müslim kalmış sayılacaktır.

Osmanlı Hükümeti, savaşın sürdüğü süre içinde Türkiye'de işlenmiş olan öldürmeler sırasında bireylere karşı yapılmış olan zararların geniş bir şekilde karşılanması için 1 Kasım 1914 tarihinden beri herhangi bir ırk veya dine mensup olursa olsun kaybolmuş veya zorla kandırılmış veya usule aykırı hapsedilmiş veya esir edilmiş olan bütün kişilerin açığa çıkarılmasıyla teslimleri için yardım etmeyi ve memurlarının yardımlarını sağlamayı taahhüt eder…

Türkiye karşılıklı göçe dair Yunanistan ile Bulgaristan arasında (Nöyi'de) yapılan 27 Kasım 1919 tarihli antlaşmanın 16. maddesinden yararlanmayı taahhüt eder…

Osmanlı Hükümeti 1 Ağustos 1914 tarihinden beri Türk olmayan Osmanlı tebaasından gerek öldürülme korkusuyla ve gerek diğer herhangi bir zorlayıcı vasıtayla yurtlarından zorla çıkarılan kişilerin yurtlarına geri dönüşlerini ve iş-güçleriyle tekrar meşguliyetlerini kolaylaştırmak için mümkün olan tedbirleri almayı resmen taahhüt eder. Adı geçen vatandaşların veya bunların mensup oldukları cemaatlerin (dini toplulukların) tasarrufunda bulunan menkul ve gayri-menkul mallardan tekrar ele geçebilecek olanların kimin elinde bulunursa bulunsun mümkün olan süratle iadelerinin gerekli olduğunu tasdik eder.

Mallar her çeşit gümrük ve vergilerden kurtulmuş olarak ve malları kullanma yetkisi bulunan ve elinde bulunduranlar için herhangi bir çeşit tazminat ödemeksizin iade olunacak ve fakat kullanma yetkisi bulunan ve elinde bulunduranların aleyhine dava etmek hakları saklı kalacaktır.

Osmanlı Hükümeti, uygun görülecek her yerde Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından hakem komisyonları oluşturulmasını kabul eder. Hakem Komisyonları bu anlaşmada belirtilen bütün istekleri incelemek ve bu istekler hakkında kısa bir muhakeme usulü tatbikiyle hüküm icra edecektir.

Osmanlı Hükümeti, komisyonların görevlerini kolaylaştırmayı ve iptal etmek için üst mahkemeye götürülmesi mümkün olmayan kararlarının yerine getirilmesini sağlamayı mümkün mertebe kolaylaştırmayı taahhüt eder.

Osmanlı tebaasının hepsi kanun önünde eşit olacak ırk, dil veya din farkı gözetmeksizin aynı medeni ve siyasi haklardan yararlanacaklardır.

Din, inanç ve mezhep farkı; Osmanlı vatandaşlarından hiçbirinin medeni ve siyasi haklardan yararlanması ve özellikle kamu hizmetine kabulü ve memuriyetlere, saygınlıklara kavuşması ve çeşitli meslekler ve sanatların icrası konularına engel olmayacaktır.

Osmanlı Hükümeti bu antlaşmanın yürürlüğe konmasından iki sene sonra ırki azınlıkların nisbî temsil esasına dayanarak seçim usulünün tertip ve tanzimi hakkında Müttefik Devletlere bir proje verecektir…

Türkçeden başka bir dille konuşan Osmanlı tebaasına dillerini, mahkeme huzurunda gerek şifahen ve gerek yazılı kullanmaları için uygun kolaylıklar gösterilecektir…

Irk, din veya dil bakımından milli azınlıklara mensup bulunan Osmanlı vatandaşları hakkında hukuki ve fiili olarak diğer Osmanlı vatandaşları gibi işlem yapılacak ve bunlar aynı teminattan yararlanacaklardır.

Osmanlı Hükümeti, Türkiye'de bulunan ırki bütün azınlıkların her birinin ruhani öğretimi, idari özerkliğini tasdik ve buna riayet etmeyi taahhüt eder…

Osmanlı Hükümeti Osmanlı uyruğunda bulunan Hıristiyan ve Musevilerin önemli oranda yaşadıkları şehir ve mahallelerde söz konusu Osmanlı vatandaşlarının din, mezhep ve ibadet törenlerine bir müdahale oluşturacak herhangi bir fiil ve harekette bulunmaya zorlanmayacaklarını ve

onların hafta tatil günlerinde mahkemelerde hazır bulunmaktan veya bir kanuni işlemin yapılmasından sakındıkları takdirde kanuni haklarının kaybedilmesine mahkum edilmeyeceklerini taahhüt eder.

Başlıca Müttefik Devletler bu kısımda bulunan maddelerin yerine getirilmesini ve uygulanmasını sağlamak için ne gibi tedbirlere başvurmak gerektiğini Cemiyet-i Akvam Meclisi ile birlikte inceledikten sonra tespit edeceklerdir."10

Bazı Sınırlar: Türkiye bu antlaşma ile tespit edilen sınırları dışında olup adı geçen antlaşama hükümlerine göre hiçbir etki altında bulunmayan ve Avrupa dışında bulunan bütün arazi üzerinde veya bu araziye dair iddia edebileceği bütün kullanım haklarından Müttefik Devletler lehine feragat ettiğini bildirmektedir. Ayrıca Türkiye gerektiğinde Müttefik Devletlerle diğer devletlerin ittifak ederek aldığı veya alacağı hükümleri kabul ve tasdik ettiğini taahhüt etmektedir.

Türkiye Müttefik Devletlerin 1 Ağustos 1914 tarihindeki eski Rusya İmparatorluğu'na ait bütün arazisinin tamamı veya bir kısmı üzerinde kurulmuş veya kurulacak olan hükümetler ile yapacağı bütün antlaşmalar ve uyuşmaları tamamıyla tanımayı ve bu devletlerin sınırlarının tespit edileceği şekilde kabul etmeyi taahhüt etmektedir. Türkiye adı geçen devletlerin bağımsızlığını daimî ve vazgeçmemek üzere tanımayı ve onlara uymaya söz vermektedir. Bu hükümler büyük devletlerin yayılma siyasetleri bakımından besledikleri emellerinin ne şekilde hukuki kisveye sokulmuş olduğunu çok iyi göstermektedir.11

Cezalar: Türkiye'de yaşayanlardan hiçbir kimse 1 Ağustos 1914 tarihinden itibaren antlaşmanın yürürlüğe konmasına kadar askerî ve siyasî işlerden veya Müttefik Devletler veya bu devletlerin vatandaşlarına herhangi bir yardımdan dolayı hiçbir şekilde rahatsız edilmeyecektir.

Bu konuda Osmanlı halkından biri aleyhine bir hüküm veya karar tamamen feshedilecek ve hakkında yapılmasına başlanmış olan soruşturma ve kovuşturmalara son verilecek. Cezaî müeyyidelere bakıldığında azınlıklardan her kim Osmanlı'ya ne tür bir vaatte bulunursa bulunsun herhangi bir soruşturmaya tabi tutulmayacak, soruşturma açılmış olanlar ise hemen bu durumdan kurtulmuş olacaklardı.

Silahlı Kuvvetler: Antlaşmada Türkiye'nin bulunduracağı silahlı güç şöyle tespit edilmiştir; Padişaha ait özel birlikler, ülke dahilinde emniyet ve asayişi sürdürecek ve azınlıkların korunmasını sağlayacak Jandarma birlikleri, büyük karışıklıklar meydana geldiğinde jandarma askerini takviye edecek ve gerekirse sınırların gözetimini sağlayacak bu birliklerin dışında kalan diğer birlikler terhis ve lağvedilecektir.

Padişaha hizmet eden birlikler subay ve erler dahil olmak üzere yedi yüzü geçmeyecektir. Padişahın özel korumaları dışında ülke geneli için (Sınırları koruma, asayişi sağlama) kurmay subaylar, subaylar, askeri okullar, öğretim, idarî kurullar ve depo birlikleri dahil olduğu halde toplamı 50.000 kişiyi aşmayacaktır. Bu askerler top gibi ağır silahlara sahip olmayacaklardır. Ayrıca bu elli bin asker içerisinde subayların oranı yirmide biri aşmayacaktır. Bunların dışında her türlü askeri teşkilat yasaklanmıştır.

Osmanlı silahlı kuvvetleri, gelecekte ancak gönüllü erlerden meydana gelecektir. Askerî meslek, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlı Devleti'nin bütün uyruklarına eşit bir şekilde açık bulunacaktır. Bu durum erler ve subaylar için geçerlidir.

Bu antlaşmanın yürürlüğe konmasından itibaren üç ay süre içinde Osmanlı silahlı kuvvetleri için izin verilen miktardan fazla olan bütün silahlar, cephane ve çeşitli cins savaş malzemesi, Askerî Kontrol Komisyonu'na belirlenen yerlerde teslim edilecektir.

Bu antlaşmanın yürürlüğe konmasından itibaren altı ay içinde her çeşit silah, mühimmat, yahut her çeşit savaş araç ve gereçleri üretimine, hazırlanmasına, depolanmasına ve incelenmesine yarayan diğer bütün kurumlar ve kuruluşlar lağvedilecek veyahut tamamen özel ticarette kullanılmak üzere değiştirilecektir.

Türkiye'ye silah, cephane, savaş malzemesi, uçak ve aksamı ve bu gibi her çeşit şeylerin ithali Müttefikler Askeri Kontrol ve Düzenlemeler Komisyonu'nun özel iznine bağlı olmadıkça kesinlikle yasaklanmıştır. Silah, mühimmat ve savaş malzemesi üretim ve ihracı kesinlikle yasaklanmıştır.

Boğazların serbest idaresi için antlaşma yapan devletler, antlaşmanın yürürlüğe konmasından itibaren üç aylık süre içerisinde Marmara'daki sahiller ile adaların, boğaz sahillerinin Limni, İmroz, Bozca, Semendirek ve Midilli adalarının dahil bulunduğu bu sınırları belirleyecek ve bölgedeki bütün askerî kuruluşlar, savunma yerleri, bataryalar savaş malzemelerinden arındırılacak ve yıkılacaktı. Savaş alanlarındaki seyyar bataryaların suratle sevkini sağlayan yollar ve demiryolları inşasının Fransa, İngiltere ve İtalya hükümetleri tarafından kullanımdan alıkonulması için söz konusu devletler gerekli olan hazırlıklarda bulunma hakkına sahip olacaklardı. Anlaşıldığı gibi yukarıda isimleri zikredilen Müttefik ülkeler demir yollarını veya diğer ulaşım yollarını sakıncalı buldukları zaman yok edebileceklerdir denilmektedir.

Bu antlaşmanın yürürlüğe konma tarihinden itibaren, 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması gereğince Osmanlı limanlarında alıkonulan bütün savaş gemileri kesin olarak Müttefik Devletlere teslim edilmiş sayılacaktı. Osmanlı'nın nakliye ve silahlı gemileri ve filo yardımcı gemileri silahlarından arındırılarak ticaret gemilerinden sayılacak ve değerlendirileceklerdi. Bunlar ne satılabilecek ne de yabancılara terk edilemeyecekti. ateşkesin imza tarihi olan 30 Ekim 1918'de Türkiye'ye ait bulunan cephane silahlar ve deniz savaş eşyası, torpil ve mayınlarda dahil olmak üzere tamamen Müttefik Devletlere teslim edilmiş olacaktı.

Türkiye askerî kuvvetlerinde kara ve deniz hariç, bir uçak bulunmayacak ve hiçbir sevk edilebilen balon muhafaza edilmeyecekti.

Bu antlaşmanın yürürlüğe konmasından itibaren iki ay içinde Osmanlı kara ve deniz ordularında bulunan bütün pilotlar terhis edilecekti. Yine antlaşmanın yürürlüğe konmasından itibaren altı ay içinde hangi cinsten olursa olsun bütün uçak ve aksamlarının masrafları Osmanlı tarafından karşılanmak üzere Müttefik Devletlere teslim edilecekti. Ayrıca Osmanlı bu antlaşmanın yürürlüğe

konmasından itibaren konuyla ilgili hiçbir heyet göndermemeyi ve böyle bir heyetin gitmesine müsaade etmemeyi taahhüt etmekteydi.

Sevr'in bir bölümünü oluşturan 210. madde Mondros Paylaşımı ile Sevr'in ortak bir noktasına işaret etmektedir.

Savaş Esirleri: Savaş esirleriyle ilgili konu 208-217. maddelerde yer almaktadır. Bu maddeler de özetle şöyle denilmektedir: "Henüz memleketlerine gönderilmemiş olan Osmanlı savaş esirleri ile tutuklanmış olan Osmanlı sivillerinin bu antlaşmanın yürürlüğe konmasından itibaren mümkün mertebe hızla memleketlerine iadelerine devam edilecektir. Bu esirlerden savaştan önceki itilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmiş arazide bulunanlar aynı şekilde ülkelerine gönderileceklerdir. Fakat bu gönderme durumu, İtilaf Devletleri işgal ordusu memurlarının onayıyla ve onların teftişleri altında yapılacaktır. 30 Ekim 1918 tarihinden itibaren esirlerin bütün iade masrafları Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanacaktır. Esirlerden ve sivillerden disiplin konusuna aykırı harekette bulunup da ceza almış bulunanlar bu cezayı tamamlamamış olsalar bile bunlar dikkate alınmaksızın ülkelerine iade edileceklerdir. Osmanlı Hükümeti, ülkelerine iade olunan bütün kişileri ayırt etmeksizin kendi arazisine kabul etmeyi taahhüt eder. Osmanlı Hükümeti kayıp olanların ve kendi istekleriyle Osmanlı toprağında kalmak isteyen anlaşma yapan devletlerin tebaasının araştırılması ve kimliklerini tahkik etmekle görevli olacak, anlaşma yapan devletlerin komisyonlarına her kolaylığı göstermeyi ve gereken nakliye araçlarını sağlamayı ve ordugahta, hapishanelerde, hastanelerde araştırmalar yapmalarına yardımcı olacak resmi ve gayri resmi bütün belgeleri kendilerine vermeyi kabul ve taahhüt eder".12

Osmanlı Hükümeti, Müttefik Devletler tebaası ile subayları ve askerlerinden tutuklanmış olanlar ve bunların bütün eşyalarıyla birlikte bu anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren vakit kaybetmeksizin iade etmeyi taahhüt eder" ifadesini kullanmaktadır

Mezarlıklar: Sevr'in dikkat çeken bir diğer maddesi 218. maddedir. Mezarlıklarla ilgili olarak; "Osmanlı Hükümeti bu antlaşma ile tespit edilen sınırları içinde bulunan arazisinin İngiltere, Fransa, İtalya Hükümetleri'nin kara ve deniz askerlerinden savaş meydanında vefat edenler veya hastalık kaza gibi sebeplerden dolayı ölenlerin mezarlarının bulunduğu kısımları ile bu askerlere ait kabristanların inşası için gerekli arazinin ve kabristanlar ile anıtlara giden yolların mülk edinme hakkını tamamen adı geçen devletlere terk edecektir" denilmektedir.

Bilindiği gibi başta Çanakkale olmak üzere Osmanlı topraklarının her yerinde savaşlar olmuş, bu savaşlar taraflar için ölümlerle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla bu maddenin uygulanması işgal edilmiş Osmanlı topraklarının dışında kalan Anadolu'daki toprakların bir kısmını da işgal etme anlamı taşımaktaydı.

Savaş Tazminatı: Sevr Paylaşımı'nın Sekizinci Bölümü'nde (Maliye Maddeleri) Osmanlı Hükümeti'nin Almanya ve Avusturya'nın yanında savaşa girmekle söz konusu Müttefik Devletlere tamamen tazmini gerekecek zararlar vermiş olduğunu kabul ettiği belirtilmektedir.

Bilindiği gibi dört yıl süren ve sonunda Almanya, Avusturya ile birlikte yenilgiyi kabul eden Osmanlı, 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalar. Bu tarihten iki yıl sonra imzalanan Sevr ile de Müttefik Devletlere savaş tazminatı ödemeyi Sevr'in 231. maddesi gereğince kabul eder. Ancak isminden başka bir şey kalmayan Osmanlı Hükümeti'nin söz konusu tazminatı ödeme şansının olmadığı Müttefiklerce bilinmekte ve tasdik edilmektedir.

Maliye Komisyonu: Malî kaynakların çok bozuk olduğunu gören Müttefikler, bunun çözümünü Fransa, İtalya, İngiltere vekillerinden ve danışma oyuna sahip bir Osmanlı komiserinden oluşan bir Maliye Komisyonu'nun kurulmasına karar verirler.

Bütün servet kaynakları bu komisyonun emrine verilecektir. Maliye Komisyonu'nun maaşları ve cari masrafları ile iş bu antlaşmanın uygulamaya konulmasını takiben, sözde Osmanlı'ya kalan topraklarda kalacak olan Müttefik işgal kuvvetlerinin sıradan masrafları ödendikten; yine Osmanlı'ya katılan topraklarda 30 Ekim 1918 tarihinden beri Müttefik işgal kuvvetlerinin masrafları ve bu işgal masraflarını yapmış olan devletten başka, Osmanlı'dan irtibatını koparmış olan topraklardaki Müttefiklerin işgal kuvvetlerinin masrafları, tespit edilecek ve düzenli bir şekilde ödenmesi için planlama yapılacaktır. Söz konusu Maliye Komisyonu'nun onayı olmadan Osmanlı Hükümeti tarafından gerek Osmanlı tebaasına ve gerekse diğer şahıslara yeniden hiçbir üstünlük ve ayrıcalık verilmeyecektir. Osmanlı genel borçları şimdiye kadar Muharrem Kararnamesi'ne (1881 Borçlar Kararnamesi) tâbi olan borçlar, 1 Kasım 1914 tarihinden önce Balkan Savaşı borçlarına ait yıllık taksitler, Arnavutluk da dahil olduğu halde Osmanlı ile Osmanlı'dan toprak alan veya almakta bulunan Balkan Devletleri arasında taksim olunacaktır.

Ayrıca her nerede bulunursa bulunsun Osmanlı Duyun-ı Umumiyesi'ne (Genel Borçlar) ait bütün menkul ve gayr-ı menkul mallar tamamen Maliye Komisyonu'nun emrine verilecektir. Bununla birlikte Almanya ve Avusturya tarafından devri gereken altın miktarları da Maliye Komisyonu'nun emrine verilecektir.

Kapitülasyonlar: Daha da vahimi antlaşma, mukavele ve teamüllerden doğan yabancı imtiyazlar 1 Ağustos 1914 tarihinden önce onlardan doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak istifade eden devletler (Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya) yararına yeniden oluşturulacak ve bu yararları 1 Ağustos 1914 tarihinde bunlardan istifade etmeyen Müttefik Devletleri de kapsamış olacaktır. Örnek olarak kapitülasyonları verecek olursak; I. Dünya Savaşı öncesinde kapitülasyonlardan faydalanmayan Müttefik Devletler ve onların himayesinde olanlar da kapitülasyonlardan faydalanma hakkını elde etmiş olacaktır. Ayrıca, 25 Nisan 1907 tarihli antlaşmanın gümrük ithalat vergilerine yönelik hükümleri bütün Müttefik Devletler yararına olmak üzere tekrar yürürlüğe konulacaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti 1 Ağustos 1914 tarihinden iş bu antlaşmanın yürürlük tarihine kadar Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan ile imzalanmış olduğu bütün antlaşma ve sözleşmelerin iş bu antlaşma gereğince feshedilmiş olduğunu kabul etmekteydi.

Yine Osmanlı Devleti, 1 Ağustos 1914 tarihinden önce veya söz konusu tarihten, bu antlaşmanın geçerli olmaya başladığı tarihe kadar, Rusya ile veya toprakları Rusya'nın eski

memleketlerinden ayrılmış olan bütün devlet ve hükümetler ile ve yine 15 Ağustos 1916 tarihinden itibaren iş bu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu tarihe kadar Romanya ile imzalamış olduğu bütün antlaşma, sözleşme ve uzlaşmaları feshedilmiş saydığını kabul etmekteydi.

Mallar: Mallarla ilgili olarak 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı hakimiyeti altında bulunan yerlerde var olup harp esnasında Osmanlı vatandaşlığında bulunmayan Müttefik Devletler vatandaşlarının veya söz konusu vatandaşların kontrolü altındaki şirketlerin sorumluluğunda bulunan mallar, haklar ve çıkarlar kapitülasyonlar gereğince elde edilmesi mümkün olan vergiler istisna olarak, Osmanlı Hükümeti veya Osmanlı idarecileri tarafından konmuş her çeşit vergiden muaf olarak sahiplerine iade olunacaktır. Zarara uğrayanlar ise Osmanlı'dan zararlarını tazmin edebileceklerdir. Osmanlı Hükümeti, tasarruf hakkından mahrum edilen kişilerin mallarını, kullanıcıların izni olmaksızın yüklenilen her türlü vergi ve borçtan muaf olarak iade için elinden gelen bütün tedbirleri alacaktır. Adı geçen hükümet bu iadeden dolayı zarar görenlerin zararlarını karşılayacaktır.

Müttefik Devletler vatandaşları veya bu vatandaşlar tarafından kontrol edilen şirketler tarafından ortaya çıkacak iddialar incelenerek tazminat miktarı Birleşmiş Milletler Meclisi tarafından seçilecek bir hakem heyeti tarafından belirlenecektir. İş bu tazminat Osmanlı Hükümeti'nin sorumluluğunda olarak davacının mensup olduğu hükümet topraklarında oturan veya bu hükümetin kontrolü altından bulunan Osmanlı vatandaşlarının mallarından ayrılıp tahsil olunacaktır. Görüldüğü üzere mallar kısmında da paylaşıma uygun olarak Avrupa Birliği'ne girebilmemiz için Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin giriş şartlarından birini oluşturan “Tahkim Kanunu” 1920 yılının bir uygulamasıdır.

Ulaşım: Ulaşım konusunda ise Müttefik Devletlere bağlı uçaklar, Osmanlı karaları ve suları üzerinde uçmakta ve karaya inmekte tamamen serbest olacakları gibi, Osmanlı uçaklarının sahip oldukları hakların aynısından, özellikle havada ve denizde bir kaza meydana gelmesi durumunda yaralanacaklardır.

Türkiye'de mevcut veya kurulmuş olup uluslararası uçak sefer ve geçişlerine açılmış olan hava alanları Müttefik Devletlerin uçaklarına açık bulundurulacaktır. Bununla beraber daha birçok tedbir Osmanlı Devleti'nce alınacaktır. Aksi halde büyük devletler Türkiye toprakları ve suları üzerinde hava seferleri yapılmasını mümkün kılmak için alınması gerekli bütün tedbirleri alma hakkına sahiptir.

Demiryolları, kara ve deniz ulaşımı ile ilgili olarak Osmanlı Hükümeti kendisine sınır olsun olmasın Müttefik Hükümetlerden herhangi birinin ülkesinden gelen veya oraya giden kişiler, mallar, vapurlar, gemiler, arabalar, vagonlar ile postane nakliyatını kendi toprakları içerisinde uluslararası ulaşıma en çok uygun olan demiryollarından, gemilerin seyredeceği nehirlerden ve karalardan transit olarak serbestçe geçmesine müsaade edeceğini taahhüt etmektedir. Şahıslar, mallar, vapurlar, gemiler, arabalar, vagonlar ve posta ulaşımı hiçbir transit vergisine tâbi olmayacak ve hiçbir şekilde gereksiz ihmal ve sınırlandırmaya maruz bırakılmayacaktır. Gerek ücret ve gerekse kolaylık hususunda Osmanlılar hakkında geçerli olan muameleye aynen sahip olacaktır. Tarifelerin şartlarına göre transit eşyalarına uygulanacak ücretler ve belgeler kabul edilebilir derece olacaktır. Ayrıca, Müttefik Devletlerin vatandaşları ve bunların malları, vapurları ve gemileri Osmanlı Devleti'nin bütün

limanlarında ve kara sularındaki seyir ve sefer yollarında Osmanlı malları, vapurları ve gemilerinin yararlanacakları işlemlerden en az onlar kadar yararlanacaklardır.

Özellikle Müttefik Devletlerden herhangi birine ait gemi ve vapurlar, Osmanlı ülkesinin bütün limanlarında ve Osmanlı deniz taşıtlarının yanaşabileceği iskelelerde Osmanlı gemi ve vapurlarına uygulanacak şartlardan daha pahalı şartlarda olmamak üzere yolcu ve ticari mallar alıp vermeye izinli olacaklardır.

Demiryollarının devir ve intikaline gelince; demiryollarının teslimi aşağıdaki şekilde olmaktadır;

Bütün demiryollarının üretim ve tesisleri tamamen mümkün olduğunca güzel bir şekilde terk olunacaktır.

Özel hareket ettirici araçları bulunan demiryolu tamamen devir ve intikal eden bir arazide bulunuyorsa, iş bu hareket ettirici araçlar, 30 Ekim 1918 tarihindeki Müfredat Defterleri gereğince tamamen ve çalışır bir durumda bırakılacaktır. Osmanlı Hükümeti kontrolü kendine ait olan sebeplerden doğan zararlardan sorumludur.

İş bu anlaşma gereğince idareleri bölünmeye uğrayacak demiryollarındaki hareket ettirici araçların taksim şekli kendilerine hattın değişik kısımları tahsis olunan idareler arasında anlaşılarak kararlaştırılacaktır.

Malzemelere nakledilen eşya, aletler ve hareket ettirici araçlardaki şartlara göre terk olunacaktır.

Ayrıca, Osmanlı Hükümeti Hicaz demiryolunda sahip olabildiği bütün haklarından vazgeçtiğini, gerek demiryolunun işletilmesi için gerek buna ait gerekse bunda kullanılan malların taksimi için ilgili olan devletler tarafından yapılacak olan bütün düzenlemeleri kabul ettiğini beyan etmektedir.

Telgraf ve telefonla ilgili olarak Osmanlı Devleti Müttefik Devletlerden herhangi birinin talebi üzerine Osmanlı topraklarından geçen telgraf ve telefon ana hatlarının yapım ve idaresi konusunda gerekli kolaylıkları sağlayacağını taahhüt eder.

Denizaltı kabloları meselesinde Osmanlı Hükümeti, İstanbul-Köstence kablosunun İstanbul'da karaya bağlanması hakkında Müttefik Devletler tarafından gösterilecek herhangi bir idare veya şirkete devredilmesini kabul etmektedir.

Osmanlı-Kıbrıs-Lazkiye ve Cidde-Suakin kablolarının genel durumu veya kısımları üzerinde her türlü hak, yetki ve imtiyazdan başlıca Müttefik Devletler lehine olarak gerek kendi ve gerek vatandaşları adına feragat etmeyi kabul etmektedir.

Sevr genel olarak incelenince durum şu şekilde özetlenebilir: Osmanlı İmparatorluğu'ndan, zaten kuzey, doğu, batı ve güneyde kesilmiş bulunan Anadolu'ya inhisar eden bir parçadan başka ortada bir şey kalmıyordu. Topraklarından büyük bir kısmı kırpılmış, sahil hattından, limanlarından

mahrum ve ayrıca her türlü kültürel gelişme imkanlarından yoksun bir Türkiye. İşte bu memleketi milletlerarası topluluktan kati olarak kenara atan Sevr'in feci ve hazin sonuçları bu idi.13

Sonuç

Müttefik Devletler ve yandaşlarının sömürgeci ruhlarına hoş gelen ve adını "Sevr Barış Antlaşması" olarak koydukları bu paylaşımın bütün maddeleri baştan sona kadar (433 madde) dikkatli bir şekilde okunursa Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır.

Tarih sohbetleri veya Sevr ile ilgili yorumlarda "Sevr ölü doğmuş bir antlaşmadır" denir, ancak İtilaf Devletlerinin içinde bulunduğu ekonomik güçlükler ile söz konusu devletlerin artık Anadolu'yu kana boğacak asker bulamadıklarını -paralı asker ve sömürge güçleri hariç- ayrıca İtilaf Devletlerinin paylaşım sonucu elde etmiş olduklarının I. Dünya Savaşı'ndan önce elde ettiklerinden daha az olacağını tahmin edememişlerdi (mesela Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki yatırımları ve kapitülasyonlarla elde ettikleri).

Bütün bunlarla birlikte Sevr, Padişah Vahdettin tarafından imzalanmış olsaydı bile durum bugünkünden daha farklı olamazdı. Çünkü Sevr Paylaşımı hazırlanıp dünya ülkelerine duyurulmadan bir yıl üç ay önce Mustafa Kemal Samsun'a çıkmıştı (19 Mayıs 1919). Bu tarih Yunanlıların İzmir'e çıkmasından (15 Mayıs 1919) dört gün sonraya rastlamaktadır. Samsun'dan 25 Mayıs'ta hareket eden Mustafa Kemal önce Havza'ya, 12 Haziran'da ise Amasya'ya geçmiştir. Burada 21/22 Haziran tarihli Amasya Tamimi'ni yayınlamış, 23 Temmuz-7 Ağustos arasında Erzurum Kongresi'ni toplamış ve 4-11 Eylül tarihli Sivas Kongresi'nde "Manda ve Himayeyi" reddetmişti. Bu çalışmalarla birlikte Anadolu'nun her yerinde işgalci devletlere karşı Milli Mücadele'nin başlatılmasını sağlamıştı. Sevr Paylaşımı ise 10 Ağustos 1920 tarihinde, yani Sivas Kongresi'nden yaklaşık olarak 10 ay sonra imzalanmıştı.

Burada bilinmesi gereken, Müttefik Devletlerin Sevr Paylaşımı'ndan önce Osmanlı Devleti'nden geri kalan yoksul ve perişan Anadolu topraklarına çok rahat çıkarma yapabilmelerinin en önemli sebebi 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'dir. Bilindiği gibi bu mütarekenin imzalanmasıyla ordu terhis edilmiş; posta, telgraf, demiryolları, tersaneler ve limanlara el koyulmuş ve Boğazlar Osmanlı kontrolünden çıkmıştı. Bir devleti devlet yapan neyi varsa el konulmuş ve adına mütareke denilmişti. İşte her şeyi elinden alınan bir milletin savaşacak imkanlarının kalmadığı düşüncesi Müttefiklere Anadolu'ya asker çıkarma cesareti vermişti. Ancak durum hiç de onların düşündüğü gibi olmadı. Tam tersine "hasta adam" bin bir mucizenin birleşip tek mucize halindeki bir durumla yirmi yaşında bir delikanlı olup, Anadolu topraklarındaki yaban dikenlerini, çalılarını söküp atacak güce ulaşmıştı.

Dikkatimizi çeken bir başka husus Osmanlı topraklarından koparılarak bağımsızlık adı altında oluşturmuş oldukları küçük devletçikleri (Suriye, Mısır Irak, Sudan, Fas, Tunus, Filistin, Arabistan ve diğer Arap ülkeleri) tamamen kendi egemenlikleri altına almaları ve bu ülkelerin insanlarını üçüncü bir

ülkede kendi ülkelerinin insanlarıymış gibi konsolosluklarında muamele görmelerini sağlamalarıdır. Yine bu ülkelerin malları da Müttefik ülkelerin mallarıymış gibi Osmanlı ülkesinde muamele göreceklerdi. Dolayısıyla, bu korumacılık ve himaye sonucu Osmanlı'dan koparılan devletçikler, Müttefik Devletlerce gerçek bir sömürge haline getirilmiş oluyorlardı.

Yukarıda isimlerini belirttiğimiz söz konusu Müslüman ülkelerin görünüşte bağımsız, ancak halen sömürge durumunda olmalarının sebebi ise I. Dünya Savaşı'ndan önce Müttefik Devletlerce sözde bağımsızlıklarının vaat edilmesiyle aldatılıp Osmanlı'ya karşı hareket etmeleri sonucunda kendilerinin sömürge durumuna düşmelerine sebep olmuştur. Müttefik güçlerle işbirliği yaparak bölgedeki Osmanlı demiryollarını havaya uçuran ve Osmanlı ordusuna Müttefik Devletlerinin askerleriyle birlikte saldıran Müslüman ülkeleri ve askerleri ne yazık ki Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde Müttefik ülkelerin işgallerine karşı karşılıksız olarak Osmanlılarca korunmuşlardı. Ayrıca Osmanlılar hiçbir dönemde söz konusu bu Müslüman ülkeleri sömürmemiştir. Çünkü Osmanlı hiçbir zaman sömürgeci bir devlet olmamış, ayrıca adı geçen bu ülkelerin de o devirde sömürülecek herhangi bir şeyleri yoktu. Bugün sömürülmelerine sebep olan petrolün ise kullanım alanları yoktu. Bütün bunlarla birlikte çöl ve verimsiz topraklardan ibaret olan bu ülkelere yiyecek-giyecek vs. gibi şeyler Osmanlı Devleti tarafından karşılıksız olarak İstanbul'dan ve Anadolu'dan kervanlarla götürülürdü. Osmanlı'nın yıkılışında büyük payları olan bu devletlere Milli Mücadele ve sonrasında Mustafa Kemal Atatürk çok sıcak davranmış, ancak onları ağa babaları sömürgecilerinden ayıramamıştır.

Sevr'i hazırlayan ülkeler (giriş kısmında isimleri belirtilmiştir) her ne pahasına olursa olsun gerekeni yapacaklardı. Çünkü Sevr'in hazırlayıcısı olan Mondros bir anlaşmadan ziyade teslim oluş şeklinde sonuçlanmıştı. Bilindiği gibi savaşta teslim olan tarafın menkul ve gayri menkulleri galip taraf için ganimet sayılırdı, yapılacak şey ganimeti paylaşmaktı. İtilaf Devletleri de Sevr'le bunu gerçekleştirmek istemişlerdi. Ancak Mondros'la her şeyin bittiğini düşünen Müttefikler, Anadolu'da başlatılan hareketin manâ ve anlamını bilmiyorlardı. Çünkü kendileri bu değerlere sahip değillerdi. 19 Mayıs 1919 tarihi ile başlayan Milli Mücadele taraftarları Sevr'e boyun eğecek olsalardı eğer, söz konusu tarihten 6,5 ay sonra önce imzalanan Mondros'u (teslim oluş) kabul ederlerdi. Mondros'u kabul etmeyip bütün yoksulluklara rağmen Anadolu'da hareket başlatan vatanın aziz evlatları Sevr'in ölü doğduğunu bütün dünyaya haykırıyorlardı. Ve Sevr hayatta ebediyen dip diri kalan birinin mirasının paylaşımı olduğu için, bu miras hakiki sahibinden başka kimseye kalmamıştır.

Bu noktadan hareketle, Türk ve Müslüman olduğunu söyleyip Atatürk hakkında yanlış düşüncelere sahip olan insanlara söylemek istediğim şey şudur: Öncelikle Mondros Mütarekesi'nin bütün maddelerini okusunlar, sonra İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini, Çukurova'nın Malatya'ya kadar Fransızlar tarafından işgalini, İtalyanların Antalya'ya çıkışlarını, İngiliz ve Fransız gemilerinin boğazlardan geçerek İstanbul önlerinde demir atışlarını, Ermenilerin Doğu'daki hareketlerini düşünsünler. Bundan sonra da Sevr Paylaşımı'nı sonuna kadar okusunlar; tekrar düşünsünler. Daha sonra da Milli Mücadelenin hangi şartlar altında yapıldığını düşünsünler ve karar versinler. O zaman bu ülkenin hangi şartlar altında Türk milletine emanet edildiğini ve bu gök kubbe altında her gün ezan

seslerinin şehitlerin şahadetine nasıl katıldığını, bir asker olarak Atatürk'ün hangi ocaktan geldiğini anlarlar.

1 Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, c. I, Ankara 1953.

2 Paul C. Helmreich (Çev. Şerif Erol), Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi, Sabah kitapları, İstanbul 1996, s. 241.

3 T. G. Djuvara, 100 Plan, Haçlı Taassubu, Türkiye Düşmanlığı (Çev. Yakup Üstün), İstanbul 1979, ilgili kısımlar.

4 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1982, s. 440.

5 Paul C. Helmreich a.g.e., s. 243-244.

6 Reşat Sagay, a.g.e., İstanbul 1982, s. 440.

7 Reşat Sagay, a.g.e., s. 146.

8 Nejat Göyünç, "Sevres'den Lausanne'a", Belleten, Cilt. XIV, sayı. 183, Ankara 1983, s. 151-152.

9 A. Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, İstanbul 1944, s. 542.

10 H. Ömer Budak, Sevr Paylaşımı, Ankara 2001, s. 121-127.

11 Sagay, a.g.e., s. 144.

12 Budak, a.g.e., s. 161-162.

13 Sagay, a.g.e., s. 147-148; Ayrıca konunun tamamı için bakınız, Budak, a.g.e., ilgili kısım.

Yetmişyedinci Bölüm, Atatürk ve Millî Mücadele

Türk İstiklâl Harbi / Prof. Dr. Stanford J. Shaw [s.849-893]

Calıfornıa Üniversitesi, Los Angeles / A.B.D.

Bilkent Üniversitesi / Türkiye

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Ardından İtilaf Kuvvetlerinin Osmanlı Topraklarını İşgali Osmanlıların Çöküşü ve Teslimi: Mondros Mütarekesi

Almanya, Avusturya ve İstanbul'a en yakın müttefikleri olan Bulgaristan'ın silâhları bırakmasıyla I. Dünya Savaşı Avrupa'da sona erdi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da bunların teşkil ettiği örneği takip etmekten başka bir seçeneği yoktu. Aslında, daha Batı Cephesi'ne barış gelmesinden önce bile, Osmanlıların önemli bir kısmı savaşa girilmesine daha başlangıçta karşıydılar. Özellikle, 1917'nin sonlarında, Padişah Mehmet Reşat'ın Avrupa'yı henüz kasıp kavurmaya başlayan grip yüzünden ani ölümü üzerine tahta çıkan yeni Padişah Sultan VI. Mehmet Vahdettin, Amerika Birleşik Devletleri henüz savaşa girmeden ve Batı Cephesi'nde dengeler hâlâ bozulmamışken, yani İmparatorluğun hâlâ kendisini kurtarma ihtimali varken ve özellikle de Batı Avrupa'dan gelecek olan bütün intikam ve yıkım uyarılarına rağmen Vahdettin'in Saltanatı'nın ve Halifeliği'nin devamını sağlamak üzere, Osmanlı'nın aniden savaştan çekilebilme şartlarını hazırlamayı umut ederek, İttifak Devletlerine gizliden elçiler/ajanlar gönderdi. Bu gayretler başarısızlıkla sonuçlandı, İtilaf (Antant) güçlerinin "onurlu bir barış"ı bile düşünmeyi reddetmeleri, nefretin ve intikam duygusunun hangi boyutlarda olduğunu Sultana ilk kez göstermiş oldu. Bu nefret ve intikam duygusu, İtilaf Devletlerinin propagandası ile sadece bu propagandanın hedef kitlesini teşkil eden sıradan halk arasında değil, İtilaf Devletlerinin liderleri arasında bile yerleşmişti. İtilaf liderleri bu dönemde kendi yaptıkları propagandaya inanma hatasına düşmüşlerdi.

Neticede, ayrı bir barış yapma çabaları başarısız olmuştur. Doğudaki savaş felaketle sonuçlanacak olan sona doğru sürüklenmekteydi. Bu sıralarda, Osmanlı'nın bütün dinlerden binlerce tebaası açlıktan, hastalıktan ve bütün etnik ve dinî zulümleri temsil eden çetelerin saldırıları yüzünden acı çekiyor ve ölüyorlardı. Trakya'daki Osmanlı orduları gibi, Irak ve Suriye'deki ordular da aralıksız devam eden Müttefik saldırıları karşısında dağılmıştı. Yıkıcı Balkan

Savaşlarında ortaya çıkan birkaç kahraman askerlerden biri olan Miralay Rauf Bey (Orbay), İtilâf Devletlerinin tamamını temsil eden İngiliz Amirali Calthorpe ile, adeta olacak bütün kötü gelişmelerin bir habercisi gibi, Sakız Adası'nda küçük bir liman olan Mondros'ta mütareke görüşmelerinde bulundu. Bu, Osmanlıların hatta Amiral Calthorpe'un ilgilendiği gibi, şerefli insanlar arasında müzakere edilen bir barış düzenlenmesiydi, ancak Calthrope'un Londra'daki amirlerinin müdahalesiyle durum değişti ve Osmanlıların onuruna sadece, Hıristiyan galiplerin anlaşmada ve bu anlaşmaya varıncaya kadar yaptıkları müzakerelerde verdikleri sözleri hayata geçirecekleri varsayımıyla silâhlarını teslim edinceye kadar riayet edilecekti. Böyle olmamalıydı. Aynen Ortaçağ papalarının kendi takipçilerine

kafir Müslümanlarla yapılan anlaşmalarda verilen sözlerin bir şeref borcu olmadığını söyledikleri gibi, İngiliz Hükûmeti'nin önde gelen üyeleri de, benzer bir konumda kendilerini görür görmez, çeşitli bahaneleri kullanmak suretiyle askerî güçlerinin her ne isterlerse yapabilmelerini sağlamak üzere, üzerinde anlaşılan metni göz ardı ederek Mondros'ta verdikleri sözleri yeniden yorumladılar. Bundan dolayı, Osmanlılar, Calthorpe ile Mondros'ta şu konularda anlaştılar: Düşmanla doğrudan çatışmaya girmiş bütün askerî güçler silâhlarını bırakacaktı, gemilerini teslim edeceklerdi, limanlarını açtıkları gibi Anadolu yaylâsını Toros dağları üzerinden Suriye'ye bağlayan tünelleri de açacaklardı ve galip Müttefik güçleri her neredelerse orada kalacaklardı. Bütün bunlara karşılık olarak, Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun dokunulmadan devam edeceği, Halifelik ve Saltanatın korunacağını vaad ediyorlar ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece güvenliklerini tehdit eden kısımlarının işgal edileceğini belirtiyorlardı. Böylece, Rauf Bey İstanbul'a dönüşünde kitleler tarafından alkışlarla bir muzaffer gibi karşılandı. Düzenlenen basın toplantısı dizilerinin hepsinde de Mondros Mütarekesi bir zafer olarak tanımlanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu ne parçalanacak ne de işgal edilecekti. Saltanat ve Halifelik muhafaza edilecekti. Calthorpe şerefli bir beyefendiydi ve kelimelerin müphem ve belirsiz olduğu yerlerde İngiliz hükûmetinin bu kelimeleri Rauf Bey ile görüşmelerinde yorumlamış oldukları gibi yorumlamayacağını garanti etmekteydi. Ancak, ne yazık ki, Calthorpe kendi söylediklerine inansa da inanmasa da, gerçek, İngiliz yetkililerin hiç birinin Türkçe bilmediğiydi ve Türk heyeti tarafından Türkçe yazılan hiçbir şey resmî metin olarak kabul edilmemekteydi. İngiliz sekreterler tarafından, Osmanlılar tarafından imzalanan anlaşmanın şartları, zaman içinde, hemen hemen anlamsız hale getirecek şekilde yorumlamalara açık hale getiren önemli ölçüde farklı kelimelerle yeniden yazıldı. Bu durum, daha henüz Mütarekenin yürürlüğe girdiği ve her iki tarafın ordularının da bulundukları yerde durdukları varsayılan 1 Kasım 1918 tarihinde de böyleydi.

Osmanlı paşalarının çoğu, dağılmış silâhlı güçleriyle birlikte savaş meydanlarını terk etti. Emir Faysal ve onun Arap ihtilalinin tetiklediği çöl atlılarının saldırıları ile desteklenen Allenby'nin ordusunun amansız ilerleyişi öncesinde, Suriye ve Toros tünelleri üzerinden Anadolu'nun içlerine doğru çekilmeye ihtiyaç duymasına rağmen ordusunu bir arada tutan ve diğer generaller gibi davranmayan tek bir paşa vardı. Bu, Gelibolu'nun Türk kahramanı Mustafa Kemal idi. Mustafa Kemal düzenli bir şekilde geri çekilmeye devam ederken aslında bir karşı taaruzun hazırlığını yapmaktaydı. Almanların teslimi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması meslektaşı Liman von Sanders'i Yıldırım Orduları komutanlığını bırakarak utanç içinde ülkesine dönmeye zorlarken, komutayı devralan Mustafa Kemal'e de teslim olması emri verildi. Aslında, mütareke anlaşmasındaki müphem kelimeleri olduğu kadar galip Müttefiklerin niyetlerini sorgulayan da yine aynı kişi, yani Mustafa Kemal idi. Mustafa Kemal İstanbul'a acilen bir telgraf çekerek Sadrazama "Güvenliğe tehditlerin" ne anlama geldiğini sordu. Cevap olarak müphem, belirsiz vaatler geldi. Mustafa Kemal tekrar tekrar daha da sert mukabelede bulunarak aşağı yukarı "onlara nasıl güvenebiliriz" anlamına gelen şeyler söyledi. "Vaatleri yerine getirecekler miydi?", Sadrazam, Osmanlı hükûmetinin tartışacak durumda olmadığını ve neticede tamamı centilmenlerden oluşan İngilizlerin sözüne güvenmek zorunda olduklarına dair bir cevap verdi. Mustafa Kemal'in devam eden şikâyetleri üzerine, Sadrazam Yıldırım Ordusu'nu dağıttı ve Mustafa Kemal'e askerlerini evlerine göndermesi emrini verdi. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun

kaderi şerefsiz düşmanlarının elinde olduğundan, daha büyük felaketlerin baş göstermek üzere olduğuna dair hislerinde artış olan Mustafa Kemal'i İstanbul'a yöneltti.

Müttefiklerin Mondros Mütarekesi'ni İhlâlleri

Mondros'ta imzalanan mütarekenin şartlarına, ister Türkçe isterse İngilizce yorumlarında olsun, ne sözde ne de fiiliyatta riayet edilmeyeceği anlaşmanın mürekkebi daha kurumadan neredeyse açığa çıkmıştı. Bu sırada Rauf Bey İstanbul'a bir muzaffer edasıyla dönmüş, Sultan Vahdettin saltanatının muhafaza edileceğine güvenerek sarayında rahatlamış, Yemen, Medine gibi uzak cephelere, Doğu Anadolu'daki Musul ve Kerkük gibi yerlere telgraflar gönderilmiş ve buralardaki ordulardan silâhlarını bırakmaları istenmişti. 1917 yılı başlarında Basra'ya çıkarma yapan İngiliz ordusu, Fırat nehrine doğru ilerlemiş ve kendilerinden önceki İngiliz kuvvetlerinin iki yıl önce çok aşağılayıcı ve rezilane bir şekilde Halil (Kut) Paşa'ya teslim oldukları Kutü'l Amâra'yı işgal etmişler ve Bağdat'ı ele geçirmişlerdir. Mütarekenin imzalandığı sırada, İngiliz kuvvetleri Musul ve Kerkük'ün zengin petrol kaynaklarına doğru yönelmişlerdi bile. İngiliz komutan General Marshall henüz bu hedefe ulaşmamıştı, bundan dolayı mütarekeye dair haberleri aldığında, 1 Kasım 1918 tarihinde yürürlüğe giren anlaşmanın, hedefine ulaşma yolunda ilerlerken yarı yolda durmasını zorunlu kılan maddesini görmezden gelmeye karar verdi. Neticede, bu petrol yatakları İngiliz çıkarları için hayatî öneme sahipti ve dünyanın, özellikle de İngiliz İmparatorluğu'nun refahı için bu petrollerin hayatî derecede önemli olduğunu biliyordu. Bütün bu kampanya, bu petrol yataklarına sahip olmak için yapılmıştı. Böylece odun ve kömür yakan motorlardan petrol yakan motorlara dönüştürülen bütün bir İngiliz donanmasının ihtiyaç duyduğu bu kesintisiz enerji kaynağına sahip olunacaktı. Devletin çıkarları, Mütareke anlaşması neyi gerektirirse gerektirsin dikkate almaksızın bu petrol sahalarının alınmasını gerektirmekteydi. Bundan dolayı, 1 Kasım, 2 Kasım tarihi gelip geçerken General Marshall ilerlemesini sürdürdü. İngiliz Sefer Kuvveti'nin saati adeta 31 Ekim gece yarısından biraz önce durmuştu. Mütareke yürürlüğe girdikten ve bütün orduların durduğu tahmin edilen günden üç gün sonradır ki İngiliz ordusu Musul'a ulaştı. Osmanlı komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, telgrafla anlaşmanın şartlarını İstanbul'daki Harbiye Nezareti'nden almıştı. Bu yüzden, İngiliz ordusunun 3 Kasım tarihinde bölgeye ulaşmasına ve Musul'u kendilerine teslim etmelerini istemesine önemli ölçüde şaşırmıştı. General Marshall'a cevap olarak anlaşmanın şartlarından bahsettiğinde, ona basit ve yalın bir şekilde teslim olması, aksi halde bir saldırı ile karşı karşıya kalacağı söylendi. Aslında savaş sona ermiş olduğu için ve silâhları indirme emri almış olduğu için talebi yerine getirdi, tabii ki protesto ederek. Daha sonra, ağır hakaret ve işkencelere maruz kalan Paşa General Marshall tarafından tutuklandı, kelepçelenerek trenle İstanbul'a gönderildi, burada "savaş suçlusu" olmakla itham edildi. Çünkü o, "bir İngiliz subayına küstahça davranmış" ve aslında anlaşmayı ihlal eden İngiliz generali olmasına rağmen, "Mütarekenin şartlarına riayet etmemişti". Paşa da İstanbul'da yargılanmaksızın Malta'da cezaevine gönderilen diğer Osmanlılara dahil edildi.

İngiliz centilmenlerinin şerefine güvenen Ali İhsan Paşa ve diğer Osmanlılar, takip eden iki yılda, hatta bazı durumlarda üç yılını cezaevinde soğukta üşüyerek geçirdiler. Bu sırada İngilizler, bu kişiler aleyhinde hukukî suçlamalarla İngiliz Mahkemelerinde dava açabilmek için hararetli bir şekilde bazı

delliller bulmaya çalışmaktaydılar. Nasıl olurdu da o, bir İngiliz centilmeninin dünyasıyla çatışabilirdi? Şunun şurasında o, yerli bir Orta Doğu'lu idi. Aranılan gibi bir delil asla bulunamadı ve neticede Ali İhsan Paşa ve diğerleri 1921 yılında serbest bırakıldılar. Serbest kalışları, Londra'daki Kraliyet Hukuk Ofisi'nin İngiliz Harp Ofisi ve Dışişleri Ofisi'ni bu subayları bir dava bile açmadan uzun süre alıkoymak, tutuklulara neyle suçlandıkları konusunda bilgi vermemek ya da onları mahkemeye çıkarmamak suretiyle aslında İngiliz kanunlarını ihlal ettikleri konusunda uyarması üzerine olmuştu. Aslında bunlar İngiliz hükûmetinin görmezden geldiği gerçeklerdi, tıpkı Mondros Mütarekesi'nin şartlarını görmezden geldikleri gibi. Nihayet kafir Müslümanlar söz konusuydu ve devletin çıkarları söz konusu olduğunda bu tür insanlara verilen sözlere ve bu hukukî inceliklere riayet etmek gerekmezdi.

İhlaller sadece Mondros Mütarekesi'nde belirlenen tarihten epey sonra Musul ve Kerkük'ün işgal edilmesinden ibaret değildi. Bu bölgelerin nüfusu tamamen Türkler ve Kürtlerden oluşmasına ve coğrafî olarak Doğu Anadolu'nun ya da daha ileri gidilecek olursa hem etnik hem de coğrafî olarak Kafkasların bir parçası olmasına rağmen, İngiltere Musul ve Kerkük'ün Arap olan Irak'ın birer parçası olduğunu ileri sürmüştür. Öte yandan, savaş sırasında Sir Mark Sykes ve Fransız hariciyeci George Picot arasında 1915 yılında yapılan gizli müzakereler sonucunda varılan anlaşma neticesinde Irak'ın Fransa'ya verilmesi vaat edilmişti. Ancak, şimdi İngiltere Irak'ı işgal etmişti ve ne bu anlaşmayı hayata geçirmeye, ne de sahip olduğu petrolü teslim etmeye niyeti vardı.

Bunun yerine, Fransa'yı bir pazarlığa zorlayarak, Irak'ın Büyük Britanya mülkü olduğunu kabule zorlamış ve bunun karşılığında da daha az rağbet gören bir bölge olan ve aynı anlaşmada İngiltere için söz verilen Suriye'yi vermiştir Her ikisinin de mülkiyeti, şüphesiz, manda başlığı altında yapılan Barış Konferansı tarafından örtbas edilmişti. Bu konferansta, "medeni" Avrupalı ülkelerin "geri" Orta Doğuluları kendi kendilerini yönetebilmeleri için eğitmelerini öngörüyor ve bunun için de süresi tespit edilmemiş bir zaman için bu bölgelerin sanki kendilerinin birer kolonileriymiş gibi İngiltere ve Fransa tarafından yönetilmesine müsaade ediliyordu. Musul ve Kerkük'ün, aslında oluşturulan bütün Kuzey Irak üzerindeki İngiliz mülkiyeti, bu bölgelerin Arap olmayan sakinlerinin birleşik muhalefetine rağmen sağlanmış ve devam ettirilmiştir. Bunun sonucunda, bir dizi savaş çıkmış ve neticede İngiliz askerî güçleri ardı ardına tek tek bütün kabilelerle savaşmak zorunda kalmış ve bu çatışmalar sonunda, ileride göreceğimiz gibi, İngilizlerin aynı yolla Türkleri de egemenlikleri altına alma gayretlerine yönelik nihai kararlarını gözden geçirecekleri bir değişime yol açacak boyutta İngiliz insan gücünü ve malî kaynaklarını zafiyete uğratmıştı.

Mondros Anlaşması'na yönelik tek İngiliz ihlali, Mütarekenin öngördüğü tarihten sonra Musul ve Kerkük'ün İngilizler tarafından işgal edilmesi ve bölge sakinlerinin bütün arzularının tersine İngiliz mandasında olan Arap Irakı'na dahil edilmesi olsa idi, belki bu ihlal, acil devlet ihtiyaçlarının bir neticesi olarak ya da vahşice devam etmiş savaşın kaçınılmaz bir sonucu olarak görmezden gelinebilirdi. Ancak, bu ihlal, Amiral Calthorpe'un anlaşma müzakereleri sırasında düşündüğü ve söz verdiği her şeyin ihlal edildiği bir bütünün sadece bir parçasını teşkil etmektedir.

İngiliz Hükûmeti kendi çıkarlarına uyanlar dışında bu şartlardan hiçbirini hayata geçirme niyeti taşımamaktaydı. Daha anlaşma kâğıdının üzerindeki mürekkep kurumamışken, Mustafa Kemal'in

uyarıda bulunduğu “Güvenliğe tehditler” şartı, Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük bir kesiminin Müttefikler tarafından işgal edilmesinde bahane olarak kullanıldı. Sadece birkaç gün sonra, mütarekeyi imzalayan Amiral Calthorpe komutasındaki İngiliz donanması Çanakkale’nin her iki kenarındaki, Gelibolu’daki ve Çanakkale’deki kaleleri işgal etti, buralar daha önceden de işgal edilmeye çalışılmış ancak cesur Osmanlı direnişi tarafından bu gayretler akim bırakılmıştı. Birkaç hafta içinde, İngiliz, Fransız, İtalyan ve çok şaşırtıcı ve Müslüman Osmanlıların aşırı derecede nefretini çekecek şekilde Yunan askeri ve donanma birimlerinden oluşan bir birleşik donanma gücü başkent İstanbul’u işgal etti. Bu sadece doğrudan Calthrope’un, güvenliklerini tehdit durumu hariç, İstanbul’un hiçbir zaman işgal edilmeyeceğine dair verdiği sözün ihlali olmayıp, aynı zamanda, her nerede “geçici” bir operasyon yapılma ihtiyacı zuhur ederse etsin Yunan güçlerinin herhangi bir Müttefik işgal gücüne dahil edilmeyeceğine dair Rauf Bey’e verdiği güvenceyi de ihlal etmekteydi. Aynı yolla, aslında mevcut olmayan “güvenliğe tehditler”, diğer Müttefik orduları tarafından da bahane ve gerekçe olarak kullanılarak, mütarekenin başlangıç tarihinden sonra, savaş sırasında kendi aralarında yaptıkları müzakereler sonucunda vardıkları gizli anlaşmalarda söz verilen bölgeleri işgal etmeye devam ettiler. İngiliz kuvvetleri Boğazı geçerek Karadeniz’e ulaştı ve Kuzey-Orta Anadolu şehirlerinden Samsun ve Bafra’ya işgal kuvvetleri çıkardı. Fransa ve İngiltere arasında, Suriye ve Irak’ın değiş tokuşuna dair anlaşma henüz yapılmamışken, İngiliz kuvvetleri “güvenliğe tehditler” olduğu bahanesine dayanarak Suriye’nin ana noktalarını işgal ettiler. Kısa bir süre sonra da, yerlerini sadece Suriye’de değil, aynı zamanda İskenderun, Antakya, Halep, Güneydoğu Anadolu ve Osmanlı idari taksimatında hiçbir zaman var olmamasına rağmen Müttefikler tarafından Kilikya diye adlandırılan Çukurova’yı Fransız birliklerine terk ettiler. Savaş sırasında yapılan anlaşmalar, Ege’nin büyük limanı İzmir’i, Anadolu’nun doğuya doğru uzanan Akdeniz kıyılarını ve çoğu Trablusgarp Savaşı’ndan bu yana zaten işgalleri altında olan kıyı boyunca bulunan adaları İtalya’ya vermişti.

Ancak, Yunanistan, Alman kökeni yüzünden Alman ittifakından yana tavır almış olan Kral Constantine’i tahtından indiren ve Giritli bir politikacı olan Eleftheriofus Venizelos’u iktidara getiren İngiliz sefer gücü tarafından 1917 yılında savaşa katılmaya zorlanmıştır. Venizelos iktidara gelir gelmez Yunanistan’ı Müttefiklerin safında savaşa sokmuş ve böylece Almanların müttefiki Bulgaristan’ın işgalini çok daha kolaylaştırmış ve İstanbul’u Güneydoğu Avrupa’dan başka türlü asla olamayacak şekilde tehdit etmiştir. Açıkgöz Venizelos, bunun karşılığında İngiltere ve Fransa’dan İzmir’in İtalya yerine kendilerine verilmesini istemiştir. Bu haberi duyan İtalya’yı teskin ve kaybını telafi etmek için de, bu ülkeye istemeye istemeye Antalya ve Adalya limanları da dahil olmak üzere Çukurova’ya kadar uzanan Anadolu’nun güney kıyıları, İzmir kaybını telafi etmese de, verilmiştir. Bu da devlet çıkarlarının şerefin nasıl önüne geçtiğinin bir başka örneğidir.

İngiltere İzmir’in özellikle İtalya’dan ziyade Yunanistan tarafından işgal edilmesini tercih etmekteydi. Çünkü Yunanistan İngiliz çıkarlarına daha fazla yaltaklanmakta ve İngiliz hakimiyetini desteklemeye daha fazla bağımlı olabilmekteydi, oysa İtalya İngiliz hakimiyetini daha az kabullenir gibiydi. Neticede, kararları zorlamak için bölgede bir İngiliz gücü olmasından dolayı, İtalya derhal harekete geçerek kendisine bırakılan kıyı bölgelerini işgal etti, güçlerini Orta Anadolu’ya yönlendirerek Konya’ya kadar ilerledi. Bu sırada, Barış Konferansı’nda Batı Anadolu’nun hububat ve maden deposu

durumunda olduğu için Anadolu'nun en zengin ödülü olan İzmir limanını işgal hakkını elde edebilmek için Yunanistan'la diplomatik yarış sürdürmeye devam etti.

Türklerin Başlangıçta İşgali Kabullenmesi

Mondros Anlaşması'na yönelik bütün bu ihlallere ve Müttefik işgallerini, çıkarmalarını haklı çıkaracak herhangi bir güvenlik sorunu olmayan (güvenlik sorunu ancak işgallerden sonra ve tepki olarak ortaya çıkmıştır) bölgelerin işgal edilmesine rağmen ve Mustafa Kemal ve diğerlerinin Mondros Anlaşması'nın tekrar tekrar delindiğine dair şikayetlerine rağmen, İstanbul'daki Osmanlı hükûmeti hiçbir şey yapmamıştır. Bu hükûmet, Müttefiklerin askerî hareketlerini protesto bile etmemiştir. Şikayetleri haklı göstermek için anlaşmanın metninden bile bahsetmemiştir. Yani hiçbir şey yapmamıştır. Bu tehlikeli dönemde felç olmuşluğunu açıklamak için bazı mazeretler üretmekle yetinmiştir. Sık sık, Sultan Vahdettin'in her şeyden çok Osmanlı Saltanatını ve Halifeliği muhafaza etmek istediği ve bunu sağlamak için de her ne yaparlarsa yapsınlar işgalci güçlerle birlikte hareket ettiği ileri sürülmektedir. Gerçekten de durum bu olabilir. Bütün bunlar, Türk İstiklâl Harbi sırasında beş kez Sadrazam olarak atanan, vasat ve oldukça savsak bir yönetici olan, Sultan'ın kızının kocası Damat Ferit Paşa'nın izlediği politikalardı. Damat Ferit Paşa, iktidar ve kendisine verilecek imtiyazlar karşılığında efendisinin bir dediğini iki etmemeye istekli bir adamdı. Ancak, görünen o ki, bu atalet bahsettiklerimizden çok daha fazla bir şeylerin sonucuydu. Hükûmetin direniş göstermesini temin edecek çok az bir halk ya da kamuoyu baskısı bulunmaktaydı. Sultan'ın kullarının çoğu savaşlardan yorgun düşmüştü. Sadece Osmanlı İmparatorluğu 1914 yılında I. Dünya Savaşı'na girdiği için değil, 1912'deki Trablusgarp Savaşı'nın başlangıcından beri halk seferberliklere katılmaya zorlanmakta ve bunun neticesinde önemli ölçüde kurbanlar vermekteydi. Bir ya da birden fazla aile ferdini savaşa kurban vermemiş neredeyse hiçbir aile bulunmamaktaydı. Bunlar ya doğrudan savaş meydanlarında ölmüşler ya Anadolu ve Trakya'da Yunan, Ermeni veyahut Türk çetelerinin elinde can vermişler, veyahut da doğrudan bir saldırının hedefi olmasalar da açlık ve hastalıktan ölmüşlerdi. Ayrıca, İstanbul ve Anadolu bünyesinde, Güneydoğu Avrupa'da bağımsızlığını yeni kazanmış olan Hıristiyan devletlerde, özellikle de Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'da kendilerine karşı girişilen soykırımından kurtulmayı başaranlardan buraya göç etmiş binlercesini de içermekteydi. Bunların çoğu her şeylerini kaybetmiş olarak, sırtlarındaki elbiselerin ötesinde çok az varlıkları olduğu halde daralan sınırları içine hapsolmuş Osmanlı İmparatorluğu'na gelmişler, savaşın bir neticesi olarak yeniden acı çekmeye ve fedakarlık yapmaya zorlandıkları bir dönemde kendilerine yeni bir yaşam kurmaya çalışmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu içinde, meşruiyeti her ne olursa olsun yeni bir savaşta vuruşmayı isteyecek çok az insan kalmıştı. İşgalci güçlerin mütecaviz tavırlarına karşı hareketsizliğin bir başka sebebi daha bulunmaktadır. Toplumda Büyük Britanya ve özellikle de Fransa'ya karşı büyük bir popüler hayranlık vardı. Tanzimat (1839-1876), Sultan II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909) ve Meşrutiyet Dönemi'ni (1909-1914) kapsayan ve önceki yüzyılda devam eden reform dönemi boyunca Osmanlılar, yeni olan ve modern Osmanlı Devleti'nin olmaya çalıştığı her şeyin bir modeli olan Avrupalıların daha gelişmiş medeniyetinin, yani Avrupa'nın taklit edilmesini istediklerine inanmaya

müteallik bir eğitimden geçmekteydiler. Bu duygulara ilaveten, 1918 yılı başlarında ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından ilan edilen On Dört Prensip ve özellikle de "Osmanlı İmparatorluğu tebaası bütün halklara kendi kaderlerini tayin hakkı" sözü veren on ikinci madde; İmparatorluk çok uluslu ve çok dinli olduğu ve yönetici sınıf bütün dinlerden ve bütün etnik orijinlerden insanlar içerdiği için, Müslüman Türkler "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesinin hedef kitlesine kendilerinin de dahil olduğunu sanmaktaydılar ve işgalci Avrupa güçlerinin diğerleri gibi kendi millî devletlerinde "medenileşmelerine" yardım edeceklerini düşünmekteydiler. Bu nedenle direnişin, yorucu bir savaşa devam etmenin amacı ne olabilirdi ki?

Barışın tesisi ve özellikle de Müttefiklerin işgali, Wilson İlkeleri'nin diğer tebaalara sağladığı benzer bütün millî avantajları, yirminci yüzyılın ilk yıllarında milliyetçilik fikrini yeni yeni hissetmeye başlamış olan Türklere de sağlayacaktı.

Paris Barış Konferansı ya da "Hıristiyan Avrupa'nın Kurtarılması"

Bir de tabii galip müttefikler vardı, bunlar Konferansın gerçek hakimleriydiler ve daha önce gördüğümüz gibi nihai kararlar Dörtler Konseyi'nden gelmekteydi. İngiliz heyetine David Lloyd George damgasını vurmuştu. Gallerli bir siyasetçi olan David Lloyd George, 1916 yılında savaşın kriz aşamasına ulaştığı bir zamanda ve İngilizlerin batı cephesindeki korkunç kayıplarının üstesinden gelmeyi başarıp başaramayacağının henüz kesin olmadığı bir dönemde Tedarik Bakanlığı'nı bırakarak Asquith'in yerine Başbakan olmuştu. Lloyd George, kendisinin çok etkili bir savaş dönemi lideri olduğunu ispatlamıştı. O, İngiliz savaş çabalarını galiplerinkiyle birleştirmede yeterince başarılı olmuştu.

Aslında başarısının önemli bir bölümünü Amerika Birleşik Devletleri'nin şans eseri savaşa girmesine borçluydu. ABD'nin savaşa girmesi ise büyük ölçüde Atlantik'in öteki yakasına Lord Bryce, Toynbee ve diğerlerinin, savaşın başlangıcından itibaren yürüttükleri nefret propagandasının bir neticesiydi. Ancak, Lloyd George aynı ölçüde bir barış yapıcısı değildi. Çok ihtiraslı, istekli bir politikacı olmasına rağmen iyi eğitim almamış, cahil ve önyargılı bir adamdı. Savaş esnasında yapılan propagandalardan kendisi de öylesine etkilenmişti ki bir konferansın temel hedefi olan barışı sağlamaktan ziyade cezalandırma istemekteydi. Şunu da ilave etmeliyiz ki, Lloyd George konferansı İngiltere'nin Orta Doğu üzerindeki egemenliğini daha da artıracak bir imkan olarak görmekteydi. Onun için belki de her şeyden daha önemlisi, Londra'daki iki Yunanlı iş adamı tarafından finanse edilen siyasî kariyeri idi. Silah tüccarı ve petrol alanının önde gelenlerinden Basil Zaharoff ve banker Zahidi isimli bu Yunanlıların her ikisi de onu, eğer dayanabileceği bir güçlü Hıristiyan dini dayanağına ihtiyaç duyuyorsa, Doğu Akdeniz'de geleceğin ana dalgası olacak olan Hıristiyan Yunanistan'ın kendisine bunu sağlayacağına ikna etmekteydiler. Bunun için, İstanbul'da ve Batı Anadolu'da eski Helen İmparatorluğu'nun yeniden ihyasına dair Yunan rüyasının gerçekleşmesine yardım edilmeliydi, böylece Hıristiyan Avrupa'ya karşı putperest ve kafir addedilen İslâm'ın yayılmasının önünde nihai ve kırılmaz bir engel koyulmuş olacaktı. Şüphesiz, onun için önemli olan, yeni Yunan İmparatorluğu'nun hayallerini gerçekleştirmekte İngilizlerin verdiği tüm desteğe duyacakları minnettarlık ve bunun neticesi olarak İngiliz tavsiyelerini, hatta bir noktaya kadar Mısır, Irak ve Hindistan'a tek geçidi teşkil

eden Süveyş Kanalı'nda olduğu gibi savaş sonrası dönemde İngiliz egemenliğini kabule yönelik göstereceği isteklilikti. Bunun ötesinde, özel ve kamuya açık toplantılarında, Lloyd George İslâm, Türkler ve bazı konularda Yahudilerden nefret ettiğini ispatladı. Ermeniler ve İtalyanların neredeyse Türkler kadar kötü olduklarını ancak bunların en azından Hıristiyan olduğunu kabul ediyordu. Bu bölgelerdeki ekonomik ve demografik durumun tamamen bir cahili olmasına rağmen, bu bölgelerin koruması altındaki Hıristiyan unsurlara verilmesini önermekteydi.

Fransız Başbakanı Georges Clemenceau konferansa Orta Doğu hakkında önemli ölçüde daha fazla bir bilgiyle ve hatta dinî önyargıdan uzak bir şekilde geldi. Fransız siyasî terminolojisi açısından o aslında bir liberaldi. Ama, Fransa savaştan en fazla acıyı çekmiş bir ülkeydi. Batı cephesindeki çıkmazın büyük kısmı Fransa'nın kuzeyinde yer almış ve buralar savaştan tam bir yıkımla çıkmıştır; köyler ve çiftlikler silip süpürülmüş; yollar ve demir yolları yerle bir edilmiş; binlerce erkek öldürülmüş ve sakatlanmıştı. Clemenceau, intikam ve tazminat iddiasında ve talebinde bulunmak için savaş dönemi propagandasına ihtiyaç duymamaktaydı. Sonuç olarak, onun tartışmalara katkısı büyük ölçüde Fransa'nın, geçici bir süre için işgal etmesine müsaade edilen hem Rhineland ve hem de Osmanlı Suriyesi ve Çukurova'da ne alacağı ile ilgiliydi. Aslında savaş sırasında yapılan anlaşmaların neticesinde ortaya çıkan anlayışla, Fransa'nın bu bölgeleri sürekli olarak işgal etmesine müsaade edilecek ve bu bölgelerin zenginlikleri Fransa'nın yeniden imarına katkıda bulunacaktı. Ancak konferans devam ederken, aşırı yaşlılıktan dolayı Clemenceau emekli oldu ve yerine daha parlak iki devlet adamı geldi. Bunlardan Briand, Yunanlıları her zaman tercih etmekte ve Türkleri sevmemekteydi. O, konferansın Yunanlılara kendi menfaatlerine kullanmak üzere çok fazla şey vermesinden ve bunun sonucu olarak da kendi kamuoylarının kesinlikle müsaade etmeyeceği miktarda Müttefiklerin sağlayacağı kitlesel cinsten yardımlara ihtiyaç duyacağından dolayı kaybedenler safında olacağından korkmaktaydı. Bu devlet adamlarından ikincisi olan Raymond Poincare ise artan bir şekilde Türk sempatizanı idi ve Türk direnişi neticesinde buranın ancak kitlesel bir müdahale ile alınabileceğini anlamak suretiyle Çukurova'dan çekilerek "Levant"ta Fransız hakimiyetini yeniden ihya etmek şeklindeki geleneksel Fransız politikasını terk etti.

Bunun yanında, o Türklerle ayrı bir barış anlaşması yaparak İngiltere'nin bir adım önüne geçmeyi istemekteydi. Lloyd George ise körü körüne bir Yunan İmparatorluğu ütopyasının peşine takılmak suretiyle Palmerston ve Disraeli'nin dönemlerinden beri elde edilen Orta Doğu'daki bütün nüfuzunu kaybetmekteydi.

Son olarak, bir de ABD Başkanı Woodrow Wilson vardı. Wilson başkanlığa "o bizi savaşın dışında tutacak" sloganına vurgu yapan bir kampanyanın neticesinde gelmişti. Ancak çok kısa bir süre içinde savaşa girecek ve tarafsızlığını bırakarak Antant ülkelerinin Batı Cephesi'nde zafer kazanmalarını sağlayacak kadar İngiliz propagandasına yenildi. Ama yine de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir savaş ilanından özenle kaçındı. Çünkü ABD'nin Osmanlı ile bir sorunu yoktu, üstelik Amerikan eğitim ve misyonerlik çıkarları savaşta tam bir tarafsızlığı gerektirmekteydi. Bundan dolayı, benzer Müttefik kurumlarının, kendi ülkelerinin Osmanlılara yönelik saldırılarının neticesi olarak karşılaştıkları acılara neden olan herhangi bir engelleme ile karşılaşmaksızın

faaliyetlerine devam edebildiler. Wilson bir idealist olarak görülmekteydi ve aynı zamanda ne yazık ki o bir ahlâkçıydı da.

Nitekim onun On Dört İlkesi gerçek bir idealizmi yansıtmaktaydı, ancak Konferansta Büyük Güçler'den meslektaşlarının kendi çıkarlarının peşinde koştukları gerçeği ile karşılaşınca, pratik sorunların müdahil olmasıyla bu ilkelerin uygulanması konusunda ısrarcı olmakta bir isteksizlik gösterdi. Ancak, ne yazık ki, onun bütün idealizmine rağmen, Wilson Katolik İtalyanlar ve Müslüman Türkler'den nefret eden bir Hıristiyan köktenci ve ahlâkçıydı ve bu yüzden galip güçlerin self-determinasyon sağlayacağı Osmanlı tebaa halkları arasına Türklerin de dahil edilmesine dair bir niyetin reddedilmesi ve ortaya çıkacak her fırsatta hem Türkler hem de İtalyanlar aleyhine Yunanistan'dan yana tavır alınması konusunda Lloyd George tarafından kolayca ikna ediliverdi.

Konferansta İtalya ve Yunanistan arasında İzmir'i ve hinterlandını kimin alacağı konusunda çekişme devam ederken, Avrupa'nın merkezine çok daha yakın bir bölge üzerinde bir kriz ortaya çıktı ve bu çok kritik bir anda İtalya'yı Konferanstaki iktidar merkezinden uzaklaştırdı. Konferansa katılanların çoğunluk oyuyla Adriyatik'in girişindeki Trieste limanının Güney Slavları'nın yeni devleti olan Yugoslavya'ya verilmesi ve Venedik limanının bölgede İtalya'ya yeterince liman olanakları sağladığı üzerinde durulması üzerine, İtalyan Başbakan Orlando ve onun Dış İşleri bakanı Sonnino geçici bir süre için konferansı terk etti. İtalya heyeti ayrılınca, Wilson İzmir'in kontrolünün İtalyanlar yerine Yunanlılara verilmesi konusunda yapılan oylamada Lloyd George ve Clemenceau ile birlikte hareket etti. İtalya bu fikri veto etmeye ya da tepki göstermeye bile fırsat bulamadan Yunanistan'a bu yeni toprak parçasına sahip olmak için askerlerini İzmir'e çıkarma izni verildi. İtalyan heyetinin Konferansa geri dönmesinden sonra da, Wilson bu kararı İtalyanlardan gizlemek için meslektaşlarıyla birlikte hareket etti. Neticede, sefer gerçekleştirilmeden önce İtalyanlara bilgi verildi, fakat bu konuda bir şeyler yapmak için artık İtalyanlar için çok geçti. Söz konusu bu kaybın oldukça yetersiz bir şekilde de olsa telafisini güvence altına almak için, Akdeniz kıyısı boyunca başka bir yerde ilave toprak talebinde bulundu ve Yunanlıların harekete geçerek buraları da almasına fırsat vermeden, bu toprakları işgal etmek üzere ordularını gönderdi.

Müttefik İşgali Önce İstilaya ve Daha Sonra da Vahşete Dönüştü, Bundan Dolayı da Türk Kabullenmesi Protesto ve Akabinde de Direnişi

İlginçtir ki, "meydan okuma ve tepki"nin tarihsel güçleri, Arnold Toynbee'nin daha sonra kaleme alacağı şaheseri, A Study of History'de önemli bir yer tutmakta; Müttefik işgali ve diplomatik tanzimine karşı Türk direnişinin gelişmesinde böylesine önemli bir rol oynaması gerekmekteydi. Türkler, Paris'te kendileri için plânlanan akıbetten büyük ölçüde habersiz oldukları müddetçe ve kendilerine karşı direnişe geçtikleri galip devletlerin kontrol altında tutabileceklerini varsaydıkları bölgelere çıkarma yapan işgal kuvvetleri nispeten küçük olduğu müddetçe, Türklerin tepkisi bu işgallere nispeten küçük ve dağınık olmuştur. Bu sırada pek çok Türk de, Avrupalıların kendilerine modern bir ulus olarak bağımsızlıklarını yeniden kazandıracaklarına inandıkları için işgal yüzünden doğan her türlü rahatsızlığa katlanmaya ve bu rahatsızlıkları kabule isteklilerdi. Fakat, işgalcilerin ne plânladığı tam olarak anlaşılınca ve aslında bu emel görünmeye başlayınca, bu kabullenme protestoya, protestolar

ise direnişe dönüştü. Başkent İstanbul'dan kasabalara hatta köylere kadar bütün ülkede, yüzyıllar boyu devam ede gelen mahallî imkanlarla kendi başının çaresine bakmak diye anlatabileceğimiz ve Osmanlı yönetimindeki yapısal çürümenin altında varlığını sürdüren ve Osmanlı toplumunun bir alt tabakasını teşkil eden Osmanlı döneminde muhafaza olunmuş olan bir Orta Doğu geleneği, mahallî halkı bu yabancı tecavüzüne karşı korumak amacıyla geleneği şimdi yeniden ön plâna çıkmış ve böylece direnmek zorunda oldukları adaletsizliğe karşı ilk silâhlarını edinmişlerdir. Kasabalarda, şehirlerde her yerde büyük ya da küçük başlangıç muhalefeti protesto mitingleri şeklinde olmuştur. Bu mitinglerden en büyükleri İstanbul'da eski Hipodrum'da (At Meydanı), Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan Fatih Camii'nin avlusunda, işgal boyunca bir kaynama merkezi olan İstanbul Üniversitesi'nde ve Boğazın öteki yakasında Üsküdar ve Kadıköy'de yapılmıştır.

Türklerin büyük protesto mitingleri hemen hemen her hafta yapılmakta ve bu mitinglerde Türkiye'nin öncü kadın yazarlarından Halide Edip (Adıvar) gibi konuşmacılar İslâm'a saygı talep etmekte, Avrupa medeniyeti adına Yunan ordusunun sebep olduğu vahşetin, mezalimin cezalandırılması, bütün işgal varlığının geri çekilmesi, nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları topraklarda Türkler için hürriyet ve istiklâl talep edilmekteydi. Sayısız mahallî mitingden protesto mesajları gelmekte ve bu mesajlar Müttefik Yüksek Komiserliği'ne, Sultan'a, Paris'teki bütün güçler toplantısının delegelerine ve özellikle de görünür kişiliğinin derinliğinde ne tür bir önyargı ve emel olduğunu fark etmeyen Türklerin hâlâ bir ahlâk ve prensipler adamı olarak baktığı Başkan Wilson'a gönderilmekteydi.

Türk direnişinin nihai başarısına daha fazla katkıda bulunacak, Yunanlıların İzmir ve Güneybatı Anadolu'yu işgalinden başka bir olay bulunamazdı. David Lloyd George ve onun Dörtler Konseyi korosu, başlangıçta bunun bir "geçici işgal" olduğunu düşünmekteydi, İtalyanların Barış Konferansı'ndaki yokluğundan istifade ederek nihai barış tanziminde İzmir'in Yunanlılara verilmesini kesinleştirmek istemiş, ancak Yunan Ordusu bunu bir vahşî işgale dönüştürerek, Barış Konferansı'nın herhangi bir kararını dikkate almaksızın bütün bölge üzerinde sürekli bir Yunan yönetimi kurmayı amaçlamıştır. Hatta üzerinde hakimiyet kurulmak istenen bölgeler kararının ilk alındığı zaman en radikal Yunan destekçilerinin öngördüğünden bile çok daha büyük bir alanı kapsamaktadır. 15 Mayıs 1919 tarihinde seçkin Yunan Efzun birliklerinin İzmir'e yönelik başlattıkları çıkarmanın başından itibaren, mahallî halk arasındaki Yunanlıların/Rumların neşesi, Yunan askerleri ve sivillerinin benzer şekilde, yapmakta oldukları işgalin "Yunan topraklarının" alçak düşman tarafından yüzyıllar boyunca süren vahşet ve barbarlıkla kötü yönetilmesine karşı bir intikamın aracı olarak düşünüldüğünü göstermekteydi. Çıkarmadan bir süre sonra kan dökme ve kıyım başlatacak olan ve daha sonra kendisine efsanevî bir rol atfedilecek olan "ilk kurşun", Yunan işgal kuvvetleri mahallî Türk askerlerinin bütün şehirde çıkmak üzere olan çatışmalardan kaçınmak için bulundukları barakalara doğru harekete geçtiği sırada çevrede bulunanlara ateş açarak bir Türkü öldürmeleri üzerine olaylar patlak vermesiyle atılmıştır. Yunan askerleri harekete geçerek sadece orada olup biteni seyretmekte olan Türkleri öldürmekle kalmamış, barakalara giderek İngilizlerin ısrarları sonucu önceden silâhsızlandırılmış olan ve işgal güçlerine teslim olmak üzere emir bekleyen askerlerin çoğunu acımasızca katletmişlerdir. İlk kıyımdan kurtulanlar subaylarıyla birlikte bir araya toplanarak Yunan askerlerinin yumrukları altında ve

yine Yunan sivillerinin sopa, taş ve kurşun saldırıları altında bir "ölüm yürüyüşü" şeklinde yürüyüşe geçirilmişlerdir. Aslında, bu "ilk kurşun"dan önce, Yunan askerleri Kordon'a çıkarma yaptıklarında disiplinsiz ve gaddar Yunan askerleri tarafından daha pek çok kez ateş edilmiş, şehrin ana limanına bitişik olan mesire yerinde, otellerin, ticarî binaların ve çevredeki diğer yapıların pencerelerinden Yunanların gelişini izleyen Türk sivillere ateş açmışlardır. Daha sonraları Rum Pontus ve Doğu ayaklanmalarını bastıracak olan orduyu kumanda edecek olan heybetli ve vakur selefi Nurettin Paşa ile mukayese edildiğinde oldukça yumuşak tavrı yüzünden Yunanlıların ısrarı üzerine sadece birkaç ay önce atanan Osmanlı valisi Ali Nadir Paşa bile, bu kıyımdan tamamen kaçamamıştır, barakalarda hayatta kalanlar ile birlikte bir sürü gibi bir "ölüm gemisine" yüklenmişler, ve nihayet Müttefik komutanlarının ısrarı üzerine serbest bırakılıncaya kadar burada birkaç gün boyunca aç ve susuz tutulmuşlardır. Aynı zamanda, Yunan orduları Paris Konferansı'nda işgal etmeye yetkilendirilmiş oldukları İzmir ve çevresindeki bölgelerin derhal ötesine geçmişlerdir. Hâlâ Paris'te bulunan Başbakan Venizelos'un desteğiyle, beklenen bir Türk direnişine karşı direniş göstermeye ihtiyaç duyduklarına dair bir mazeret zemininde ilerleyişlerini haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Kendi deyişleriyle yaptıkları "savunma amaçlı saldırı"dan ibaretti. Ya da, Barış Anlaşması'nın belirlediği sınırların "yanlış anlaşılmasının" sağladığı zemin üzerinde İç Anadolu'ya doğru sürekli bir şekilde ilerlemekte, Türk şehirlerin ve kasabalarını ele geçirmekte, buralarda çok az bir direnişle karşılaşmalarına rağmen Türkleri ve Yahudileri katletmekteydiler. Yunan/Ruma siviller dışında büyük bir kitle göçüne sebep olan bu saldırılar karşısında sadece Yunan siviller mutluydu ve bu mutlulukları sadece aşağılık kafirler olarak düşündükleri halka karşı yapılan saldırılara katılmalarından değil, aynı zamanda söz konusu durumun yarattığı avantajlardan faydalanarak Müslüman komşularının evlerini, dükkânlarını ve fabrikalarını işgal etmelerinden de kaynaklanmaktaydı. Paris Barış Konferansı'nda belirlendiği gibi nihai barış tanzimi sırasında bölgenin geçici işgalinden başka bir yetki verilmemesine rağmen, Yunan hükûmeti bölgeye kalıcı olmak üzere gelmişti. Yunan Yüksek Komiseri Aristidi Stergiadis, bütün bölgede bir Yunan idaresi kurdu; oysa onun yönetimi mahallî Osmanlı yönetimi aracılığıyla yürütmesi beklenmekteydi. Aslında o, Osmanlı valisi Ali Nadir Paşa'yı bir kukla vali olarak görevinde tutarak müttefiklerinin arzularını görüntüde de olsa yerine getirmiş ve görünürde Barış Konferansı İzmir'in geleceği hakkında karara varıncaya kadar Türk yönetimi şehri idare etmeyi sürdürmekteydi. Ancak gerçekte durum çok farklıydı, Türk idarecilerin çoğu görevlerinden atılmış, bunlar ya mahkum olarak Yunanistan'a gönderilmişler ya da diğer Türk mülteciler ile birlikte kaçarak henüz Yunanlılar tarafından işgal edilmeyen yerlere sığınmışlardı. Geçici bir süre için amaçlanan işgal, sürekli bir Yunan kolonisi yani Yunanlıların egemenliği altında eski Helen İmparatorluğu'nun ihyası anlamına gelen Megali İdea rüyalarının gerçekleşmek üzere olduğu gibi bir izlenim uyandırmıştır. İşgalci güçler sürekli olarak neler olup bittiği konusunda Venizelos'a şikayetlerde bulunmalarına rağmen, Venizelos her nerede köyler yakılırsa yakılsın ve ne kadar Türk öldürülürse öldürülsün, çoğunlukla bunların hepsinin Türklerin kendileri tarafından yapıldığında ısrar etmekteydi. Neticede, Yunan işgalinden bakiye kalanların çoğu aracılığıyla vahşet devam etmiştir.

Uluslararası gözlemcilerden olduğu kadar Türk gözlemcilerden de Yunanlıların Anadolu Sefer Gücü'nün barbarca hareketleri hakkında sayısız rapor hazırlanmıştır. Savaş sırasındaki propaganda faaliyetlerinin başarısına bakarak savaş sonrası dünyasında Yunan propagandasını yaymak için ideal

adam haline geldiğini düşünen, Yunan iş adamları tarafından finanse edilen, Londra Üniversitesi Çağdaş Yunan Tarihi Kürsüsü'ne atanan Arnold Toynbee, bizzat kendisi Anadolu'ya gelerek neler olup bittiğini Yunan ve İngiliz ortak duygularını paylaşan bir kişi olarak Yunanistan'ın Türklere nasıl medeniyet getirdiğini yerinde görmeye karar verdi. Ancak, Toynbee bu vakada şaşırarak asıl barbarların Türkler olmayıp, Yunanlıların ta kendisi olduğunu gördü. 1921 bahar ve yazı boyunca Manchester Guardian gazetesinde Yunanlıların neler yaptığına dair bir seri ayrıntılı raporu yayımladı. Bu sayede İngiliz kamuoyu ve pek çok İngiliz politikacı İngiltere'nin İzmir ve Batı Anadolu'da aslında nasıl acımasızca bir "etnik temizliğe" destek verdiğini ilk kez görmüş oldu. Toynbee'nin bu raporları, kamuoyuna daha az mal olmuş olsalar da, Uluslararası Kızıl Haç'ın Türkiye'deki temsilcisi Maurice Gehry ve Müttefikler-Arası Araştırma Komisyonu Başkanı Amerikalı Yüksek Komiser Mark Bristol ve Fransız ve İtalyan temsilcilerin dahil olduğu gözlemcilerin fikir birliğini yansıtırcasına hazırladıkları raporlar da doğrulamaktadır ve bu raporlar Yunanistan'ın yaptıklarını sert bir şekilde kınamaktadırlar.

Lloyd George, İngiliz akademi dünyasında faal olan Yunan propagandist olan Londra Üniversitesi'ndeki Klasikler Profesörü Ronald Burrows ile birlikte Venizelos'un gayretlerine destek vererek hem Avam Kamarası'nda, hem de basında Toynbee'yi kötülemeye, raporlarını küçümsemeye ve Müttefikler-Arası raporu da askıya almaya çalışmışlardır. İddialarını ise, Anadolu'daki Yunan tavrı hakkında söylenilenlere inanmanın, tarihin kritik bir döneminde sadık bir müttefike korkunç bir zarar vereceği zeminine oturtmaktaydılar. Ancak, Toynbee'nin raporu çoktan yayımlanmıştı ve artık baskı altına alınması için geç kalınmıştı, Toynbee'nin kürsüsüne finansal destek veren Yunan iş adamları Londra Üniversitesi'ne iki şıklı bir seçenek sundu; Üniversite ya Toynbee'yi atacaktı, ya da Yunanlı iş adamlarının o güne kadar ödediği paraları geri verecekti. Belki söylemeye bile gerek yok ama, kendi millî davalarının lehine olmayan bilgileri baskı altına almak isteyen örgütlü siyasî azınlıkların meydan okuması ile karşı karşıya kalan pek çok akademik kurumun o günden bu güne gösterdiği gibi bir korkaklık gösterilmesi neticesinde Toynbee akademik anlamda çorak bir zemine zorlandı, ancak uzun dönemde bu netice onu Londra'daki Kraliyet Uluslararası İlişkiler Etütleri Direktörlüğü'ne taşıdı ve burada meşhur Western Question in Greece and Turkey adlı kitabını yazdı ve bununla eşit derecede meşhur olan ve Orta Doğu'da devam eden olaylar üzerine bir rapor yazdı. Yine popüler seviyede gördüklerini anlatmak suretiyle bu çalışmalarıyla Toynbee, daha önceki propaganda faaliyetleri ile Türklere ve İslam'a verdiği zararları en azından kısmen telafi etmeye çalışmıştır. İngiliz hükûmetinin haberlerini sümen altı etmekte gösterdiği gayretlere rağmen, neticede kamuoyu neler olduğunu öğrendi ve nihai netice Yunanlılara ve özellikle de Yunanlıların bu rezilane hareketlerine destek veren ve onları teşvik eden İngiliz politikasına nefret duydular. Kamuoyunun bu nefreti, Yunanlıların Türkiye işgaline olan İngiliz desteğinin sonunu getirdi ve bu da Yunanlıların Anadolu macerasının sonunun başlangıcıydı.

Türk direnişini teşvik eden Yunan işgalinden çok geri kalmayan benzer bir olaylar zinciri de, Güneydoğu Anadolu'da bulunan ve Avrupalıların Kilikya diye adlandırmayı tercih ettikleri Çukurova'ya yönelik Fransız işgalinin genişlemesiyle baş gösterdi. Fransa I. Dünya Savaşı'nda cereyan eden olaylarla bir yıkıma uğramıştı. Binlerce insanı ölmüştü. Fransız ekonomisi çökmüştü. Orta Doğu'daki yeni mülklerini işgal edecek büyük bir sefer için ne adamı ne de ihtiyaç duyduğu finansmanı vardı.

Ancak, Levant'ta yeniden hakimiyeti ele geçirmeye yönelik emelleri güçlüydü. Bundan dolayı, İngilizlerin yaptığı gibi, geriye kalan malî kaynaklarını nispeten küçük bir askerî güç için bıraktı, Avrupa'nın gelişmiş milletleri ile mukayese edildiğinde Türk askerleri son derece zayıftı ve Türkleri saflarından atmak için sadece çok küçük sayıdaki bir askere ihtiyaç vardı.

Ancak, karara varılmasından sonra bile, Birinci Dünya Savaşı sırasında Batı Cephesi'ndeki kıyımın sebep olduğu acılardan sonra Türkiye'ye gelmek üzere çok az sayıda Fransız askeri bulunmaktaydı. Muhtemelen Fransızların, komuta kendilerinde olduğu halde, Suriye ve Çukurova'ya gönderdikleri işgal ordusu, Kuzey Afrika kolonilerinin siyahî askerlerinden; Mısır'da ve Kıbrıs'ta liderliğini Boghos Nubar Paşa'nın yaptığı ve savaşın son yıllarında İngilizler tarafından Doğu Anadolu sakinlerine saldırılarda bulunmaları için kuzey İran'da eğitilen Ermeni askerlerinin oluşturduğu Ermeni Lejyonu diye bilinen bir grubun üyelerinden; Avrupa ve Amerika'dan gelen Ermeni gönüllüler ile temel amaçları henüz bitmiş olan savaş sırasında Anadolu'nun Ermeni nüfusunun başına gelenlerin tam olarak intikamını almak olan ve Anadolu yakınlarındaki kamplarda yaşayan Ermeni mültecilerden oluşmaktaydı. Ve bütün bunlardan avantajlar sağlamaya çalışmışlardır. Fransız işgal orduları İskenderun'a çıktığında, disiplinsiz ve kontrolsüz Ermeni askerleri, gördükleri her Müslüman'a Arap ya da Türk olmalarına bakmaksızın saldırmışlardır. Fransız subaylar ya çaresizlikten ya da isteksizlikten bunları durdurmak için hiçbir şey yapmamışlardır. İşgal kuvvetleri Adana, Antep, Maraş ve Çukurova'nın diğer şehirlerine doğru ilerlerken kıyıma devam etmişlerdir. Başlangıçta, Fransız komutanlar tüm bu olup bitenlerden büyük ölçüde rahatsız olmuşlardır. Bu komutanlar kendilerini, bu bölgedeki rollerinin "yerlileri medenîleştirmek" olduğuna inandırmışlardı, onları öldürmek değil. Bunlar, işgali Levant'taki Fransız hakimiyetini yeniden ihya etmek ve genişletmek amacıyla kullanmak istemekteydiler. İlk etapta, bu subaylar Ermenilerin kötü ve yoz davranışlarını disiplin eksikliğinden kaynaklandığına yordular, ancak aşırılıkları engellemek için gösterilen çabalar başarısız olunca, nihayet Ermeni Lejyonu dağıtıldı. Bu lejyonda bulunan Ermenilerin çoğu Fransızlardan kaçarak, takip eden birkaç ay boyunca tüm Çukurova'ya yayılan özel çetelerin üyeleri olarak Türkleri katletmeye devam ettiler. Ancak, Ermeni aşırılıklarına büyük ölçüde son verilmesinden sonra bile, Fransız işgal kuvvetleri işgal altındaki Türk nüfusuna, yüzyıllar boyunca kendi imparatorluklarını yönetmiş olan çok gururlu ve medenî insanlara davranılması gerektiği gibi davranmaktan ziyade, Kuzey Afrika'nın çöl bölgelerindeki gayrimedeni "yerlilere" ve ilkel vahşilere davrandıkları gibi davranmaya devam etmişlerdir. Kaldı ki bu halk, intikam amacıyla öldürülmeyip sağ bırakıldıkları durumda bile böyle bir muameleye tabi olmayı asla istememekteydi. Ancak, ilginç bir şekilde, Fransız askerlerinin pek çoğu Tunus ve Cezayir Müslümanlarıydı ve Müslüman Türk kardeşlerine reva görülen muamelelere karşı büyük bir öfke duymaktaydılar. Bu yüzden Fransız ordusundan firar ederek Türk milislerine katılmışlar ve işgale karşı gösterilen direnişe yardım etmişlerdir. Daha sonra ise bu Müslüman askerler Türkiye'ye yerleşmişler ve günümüze kadar Türkiye'nin medenî nüfusunun bir parçası olarak kalmışlardır.

Türklerin işgali benimsemekten vazgeçerek direnişe geçmelerine sebep olan üçüncü durum ise Türkleri cezalandırmak üzere Müttefiklerin giriştikleri çabalardır. Aynı zamanda da bu güçlerin, savaş sırasındaki propaganda ile edindikleri Türk yönetimi altında İmparatorluğun Hıristiyan sakinlerine

yönelik yüzyıllardır devam eden yanlışlıklar konusundaki kanaatlarına dayanarak, sözüm ona bu yanlışlıkları düzeltme yönündeki gayretleridir. Müttefik işgal güçlerini oluşturan askerler kadar subaylar da yanlış olarak şu kanaati edinmişlerdi: Osmanlılar Hıristiyan tebaalarını kötü yönetmişlerdir, diğer pek çok şeyin yanında, savaş sırasında Osmanlı erkekleri Hıristiyan kadınlarını zorla "haremlerine" kapatmıştır; Türkler hoyratça Hıristiyanların evlerini ofislerini işgal etmişler ve buraların esas sahiplerini de savaş sırasında uyguladıkları tehcir politikalarıyla uzaklara göndermişlerdir; savaşta sadece Hıristiyanlar öldüğü için geride kalan yetimlerin tamamı Hıristiyan'dı ve bunlar Hıristiyanlık adına kurtarılmalıydılar.

Çoğunlukla savaş dönemi propagandacılarının, kurgusal tahayyüllerinin arasından seçilerek yaratılan ve genelde bir parça doğru bilgi bulunarak bu bilginin genişletilmesi suretiyle artık doğru olmaktan çıkarılan, bu hatalara çare bulmak için harekete geçildiğinde, işgal kuvvetleri ülkenin Türk ve Yahudi sakinlerine yönelik çok daha beter suçlar işlemişlerdir. Tehcire mahkum edilenler, Müslüman ve Hıristiyan komşularının hemen yanı başında önceki yaşamlarına yeniden başlamaları halinde, önceki yüzyıl boyunca devam eden kapitülasyonların bir sonucu olarak, aynı refah seviyesinde ve Anadolu'nun çoğu kısmında var olan gayrimüslimlere hakim olmak üzere aynı kabiliyete sahip olacakları varsayımıyla, geri getirilmişlerdir. Ancak durum değişmişti. Türkler ve Yahudiler, Yunan ve Ermeni komşularını savaş sırasında Osmanlı ordusuna karşı isyan ve başta Doğu Anadolu'nun işgalinde olmak üzere, stratejik yerlerde Rus ordusuna yardım etmiş ve Müslüman nüfusu katletmiş kişiler olarak görmekteydiler.

Yine, savaş sona erip, müzakereler sonucunda üzerinde mutabık kalınan Mondros Mütarekesi'nin değiştirilerek Müttefikler tarafından "şartsız teslim" şeklinde yorumlanmasının akabinde, İstanbul ile Trakya ve Anadolu'daki başka yerlerin Müttefikler tarafından işgalinin Ermeni ve Yunan komşuları tarafından coşku ile karşılandığını da görmüşlerdi. Bunlar, Müttefik subaylarının, Hıristiyan kadınları ve çocukları, karşı çıkmalarına rağmen Müslüman ailelerini terke zorlayarak Hıristiyan rahiplerin kontrolü altına sokmalarının sayısız örneklerini görmüşlerdi. Yine bu insanlar, Hıristiyan dünyası olarak kabul edilen Müttefik subayları tarafından, savaş sırasında belgelerin kaybolduğu mazeretine sığınıp hiçbir belge göstermeksizin bu evlerin kendilerine ait olduğunu iddia ederek Müslümanların zorla evlerinden atıldıklarını görmüşlerdi. Bunlar Müslüman ve Yahudilerin, bu mülklerin nesiller boyunca kendi ailelerine ait olduğuna dair belgeleri gösterebildikleri durumlarda bile gasp eylemlerine devam etmişlerdir. Tehcire gönderilmiş olan Hıristiyanlar tarafından bırakılan binalara yerleşenlerin kendileri de aslında, Güneydoğu Avrupa'da yeni ortaya çıkan devletlerde bulunan evlerini terk etmek zorunda kalanlardan oluşmaktaydı. Ancak Müttefikler bir taraftan Hıristiyanların kendi evlerine dönmelerine çalışırken, öte yandan Türklere Yunanistan, Sırbistan ya da Bulgaristan'daki evlerine dönme konusunda teklifte bile bulunmamışlar ya da en azından kayıplarını tazmin etme konusunda bir öneri getirmemişlerdir. Müslümanlar, bütün yetimlerin, etnik ve dinî asıllarına bakılmaksızın Hıristiyan olarak kabul edildiğini ve barınma ve bakım için Hıristiyan misyonerlere verildikleri ve nihayetinde de Hıristiyanlığa geçirildiklerine dair durumları görmüşlerdir. Bunlar, mahallî belediyelerin Ermenilere ve Yunanlılara geçtiği yerlerde, bu durumların nasıl mahallî Müslüman ve Yahudilere karşı kötüye kullanılarak istismar edildiğine tanıklık etmişlerdir; Müslümanlar

ve Yahudiler en aşağı tabakaya itilmişler, tiyatrolara girişlerine ve toplu taşım araçlarına binmelerine izin verilmemiş, Avrupalı ve Amerikalı yardım kuruluşları tarafından gönderilen yardım malzemelerinden faydalandırılmamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir başka yerinde olduğu gibi İstanbul'da da, Müslümanlar ve Yahudiler mahallî Hıristiyanların açık saldırılarına maruz kalmışlardır. Mahallî polisin yardımına müracaat ettiklerinde ise, cezalandırılanlar saldırganlar değil, kendileri olmuşlardır. Özellikle de Türkler çok kötü istismar edilmişler ve kendi topraklarında işgal kuvvetlerinin ayrımcılığına maruz kalmışlardı. Oysa başlangıçta bunlar, işgal güçlerinin kendilerini "medenîleştireceğini" ve gelişmiş Avrupa medeniyeti akımına dahil edeceğini düşünmekteydiler. Bu yüzden, Müttefik işgali ile Yunan ve Fransız işgallerinin vahşiliğinin derhal, giderek tırmanan bir Türk direnişine sebep olması şaşırtıcı değildir.

Son olarak, Müttefiklerin kendi savaş propagandalarına inanması Türklerin millî direnişini teşvik eden bir başka durum daha yaratmıştır: Savaş suçluları sorunu. Bu savaş suçları arasında en büyüğü İngiliz donanması tarafından gerçekleştirilmişti. Bu donanma savaş sırasında Osmanlı kıyılarına yönelik bir blokaj kurmuş ve bu blokaj boyun eğinceye kadar Osmanlı halkını aç bırakmak şeklinde ilan edilen görevi son derece iyi başarmıştır ve bu süreçte bütün dinlerden binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bir önceki yüzyıl boyunca özelde Ermenilerle Kürtler arasında, genelde ise Ermeniler ile Müslümanlar arasında oluşan nefret, bazı Osmanlıları bir mukabele olarak tehciri kullanmaya itmiştir. İttihat ve Terraki Partisi liderlerinin kaçmasından sonra Padişah tarafından kurulan Osmanlı hükûmeti, savaş suçlarını cezalandırma görevini üzerine almıştır. Yeniden toparlanan Osmanlı Vekiller Heyeti, bu suçlardan sorumlu olanların yargılanması için delilleri tespit etmek, belgelemek ve hazırlamak üzere araştırma komiteleri göndermiştir. İstanbul'da bir İdare-i Örfiye Mahkemesi kurularak, yargılamaları yürütmesi ve gerektiğinde değişik suçlardan suçlu bulunanların infazı amacıyla Nemrud Mustafa Paşa'nın başkanlığında faaliyete sokuldu. Bu suçlulardan çoğu Türk olmasına rağmen bazı Ermeni ve Yunanlılar da bulunmaktaydı. Araştırmalar yürütülme sürecinde; mahkemeler ve infazlar ise sürerken, Ermeni bilim adamı Vahakhn Dadrian'ın araştırmaları ve yazılarında detaylı olarak gösterilmiş olduğu gibi, Mondros Mütarekesi'ni imzalayan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe İstanbul'dayken, Türklerin kendi kendilerini yargılayacaklarına güvenilemeyeceğine ve pek çok suçlu kişinin kaçabileceğini ileri sürmüştü. Bu yüzden, suçlananların tutulduğu Beyazıt Meydanı'ndaki Harbiye Nezareti'ndeki Bekirağa Askerî Hapishanesi'ne kendi askerlerini göndererek, bu suçlananlardan en önde gelenlerini alarak, bunları hapse atmak ve nihai olarak da İngiliz mahkemeleri tarafından İngiliz yasalarına göre yargılamak üzere Malta'ya gönderdi. Bu hareket sadece, kendi kendine yargılamalarını iyi bir şekilde yürüten Osmanlı hükûmetini tedirgin etmekle kalmayıp, aynı zamanda böyle bir hareket konusunda kendilerine bilgi verilmeyen Fransız ve İtalyanları da şaşırtmıştı. Böylesine bir hilekârlığa çok kızan bu ülkeler, kendilerini nihayetinde Türklerle ayrı ayrı barış anlaşmaları yapacak ve Türk topraklarının hep birlikte ortak işgalini sona erdirecek bir sürecin içinde bulmuşlardır. Daha küçük savaş suçlarıyla suçlananlar için mahkemeler devam etmiş, Osmanlı mahkemelerinin kalbi sökülüp alınmıştır. Ancak, Calthrope, "savaş suçları" tanımını genişleterek gazete haberleri de dahil olmak üzere Müttefik işgaline karşı gösterilen her türlü direnişi de dahil etmiştir. Ancak, Musul'da Ali İhsan Sabis vakasındaki gibi, bir şekilde İngilizler tarafından Türk hissiyatını kışkırtacak şekilde yorumlanabilecek herhangi bir eylem ya da yazı içinde "İngiliz

subaylarına küstahlık” illegal bir davranış olarak kabul edilebilmekteydi. Böylece, Malta’ya gönderilen sözde savaş suçlularının oluşturduğu başlangıçtaki küçük bir kontenjana, Türkiye’deki sosyoloji çalışmalarının kurucusu ve daha sonra Mustafa Kemal’in de sahip çıktığı Türk milliyetçilik felsefesinin başlatıcısı ve Türk milliyetçisi Ziya Gökalp ile Ahmet Emin (Yalman) gibi gazeteciler, entelektüel ve yazarlar da eklenmiştir. 1920 Martı’na İngilizlerin İstanbul’da sıkı yönetim ilan etmeleri üzerine, İngiliz ordusu Osmanlı Meclis-i Mebusan’ını oturum halindeyken işgal etmiş, mebuslarının çoğunu tutuklamış ve onları Malta’da hapis bulunan “savaş suçlularının” arasına göndermişlerdir. Sonunda, “savaş suçları” ile hiçbir şekilde alakaları olmayan çok sayıda insan Malta’da hapsedilmiştir. İngilizler, bir İngiliz mahkemesine sunmak üzere hararetle ama başarısız bir şekilde savaş suçları için delilleri arttırırken, göz altında olan Türkler inanılmaz ağırlıktaki bir cezaevi rejiminin altında acı çekmekteydiler. Neticede, İngiliz Kraliyet Hukuk Bürosu, İngiliz Dış İşleri Ofisi ve Harp Ofisini azarlayarak, İngiliz kanunlarına göre bu insanların mahkemeleri yapılmaksızın, hele hele kendilerine yöneltilen suçlamaların ne olduğu söylenmeksizin belirsiz bir süre için tutulamayacakları konusunda ihtarda bulundu. Sonuç olarak, 1921 yazında, Malta’da bulunan mahpusların tamamı herhangi bir suçlamada ya da yargılamada bile bulunulmadan serbest bırakıldı. Yine de, önde gelen Osmanlı entelektüelleri, yazarları ve iyi tanınan siyasetçi ve askerî görevlilerin İngilizler tarafından hoyratça tutuklanarak sürgüne gönderilmeleri, diğer bütün kışkırtıcı unsurlara ilaveten, Türk halkını direnişin kaçınılmaz olduğunu düşünme noktasına getirmiştir.

İzmir ve Güneybatı Anadolu’nun Yunanlılar tarafından, Çukurova ve Güneydoğu’nun Fransızlar tarafından yapılan işgalinin bir istila ve vahşete dönüşmesiyle, tek suçları sadece daha vahşice bir işgale karşı direniş göstermek olan Türk entelektüelleri ve yazarlarının “savaş suçluları” olarak Malta’ya sürülmeleriyle, İtilâf işgal güçleri ve bunların Ermeni ve Yunan müttefiklerinin kendi vatanlarında Türklere ve Yahudilere karşı haşin muamelelerde bulunmasıyla, Türklerin tepkisi büyük olmakla birlikte etkisiz bir protestodan aktif bir direnişe doğru değişim göstermiştir. Direniş ilk olarak İstanbul’da ve Güneydoğu Anadolu’daki bir dizi küçük kasabada toplanan küçük entelektüel gruplar tarafından başlatılmış ve tertip edilmiştir. İstanbul’da, savaş sırasında faaliyet gösteren Teşkilat-ı Mahsusa’nın yerini almak üzere, henüz İstanbul’dan kaçmadan önce, Enver ve Talat Paşalar tarafından bir Karakol grubu kurularak faaliyete geçirildi, Mustafa Kemal İttihatçılarla herhangi bir bağlantısının olmadığını ifade ederken, bu grup daha sonra Felah ve Ankara’daki Harbiye Nezareti tarafından yerine örgütlenen diğer istihbarat teşkilâtı tarafından devam ettirildi. Bu örgüt, büyük şehirlerde ve kasabalardaki Türk ve Yahudileri bölge bölge ve bazı zamanlar da blok blok örgütlemiştir. Bu ve buna benzer teşkilât sabotaj eylemleri gerçekleştirmeye, Müttefik askerlerinin hareketleri konusunda casusluk yaparak edindikleri bilgileri Mustafa Kemal’in Harbiye Nezareti’ndeki ajanlarına bildirmeye başlamışlardır. İstanbul’daki pek çok derviş tekkesi ve işgalciler tarafından bilinmeyen gizli telgraf hatlarının bulunduğu İstanbul Merkez Postanesi’ndeki birkaç memur bu bilgilerin Ankara’ya gönderilmesinde kullanılmıştır. Benzer teşkilât, Fransız ve Ermeni Lejyonu’nun saldırılarına maruz kalan Çukurova’daki Müslüman ve Yahudi yerleşim yerlerinde de kurulmuş ve düzenli bir şekilde benzer faaliyetlere devam edilmiştir. İstanbul hükûmetinin ordu depolarından olduğu kadar Fransız ve İngilizler’den de silah ve cephane çalmak üzere iyi işleyen sistemler kurulmuştur. İstanbul’da çok miktardaki bu tür askerî teçhizat, işgalden kaçarak Anadolu’da yükselen

direnişe katılmak isteyen insanlarla birlikte Eminönü ve Sirkeci iskelelerinden teknelere yüklenerek ya Boğazı geçmek suretiyle Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ne ya da Boğaz boyunca ilerleyip Karadeniz'de bulunan İnebolu limanına veyahut da bazı zamanlar Samsun, hata Trabzon'a götürülmekteydiler. Buradan karaya çıkarılarak Türk Ordusu'na gönderilmekteydiler. Yunan işgal ordusu kadar Batı Anadolu'da ve Karadeniz kıyıları boyunca faaliyet gösteren yüzlerce Rum ve Ermeni çete güçlerinin saldırma tehlikesi yüzünden bu yolculuklar çoğu zaman haftalarca sürmekteydi.

Fransızlar tarafından saldırılan Çukurova kasabaları ile birlikte yolu açan İstanbul gibi, Anadolu'nun ve Trakya'nın kalan kısımları da giderek hırçınlaşan işgalci ve istilacılara dönüşen işgal kuvvetlerine karşı güçlü bir direnişe geçilmesinde çok geride kalmamıştı. Her nerede düşman işgalci güçleri varsa orada Redd-i İlhak ya da Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri kuruldu. Aynen Osmanlı yönetiminin klâsik dönemlerinde ve bu dönemlerden daha önce olduğu gibi mahalli dinî liderler ve bunların camileri birer ilham, teşvik ve mahallî teşkilât için bir toplantı mahallî sağlamaktaydı. Bu gruplar sadece konuşmak suretiyle kendi halklarını koruyamayacaklarını anlayınca, oldukça kaba ve küstah İngiliz ve Fransız subay ve askerlerinin sebep olduğu nefret ve kine tepki olarak direnişlerini güçlendirmek üzere silâhlı adam arayışlarına giriştiler. Bunun üzerine çete gruplarından başka bir şey olmayan mahallî silâhlı milisler kurarak, bunları finanse etmeye başladılar. Bu milislerin çoğu aslında, aralarında evlerini ve köylerini yabancı işgalcilere karşı korumak için silâh altına alınmış mahallî erkekler kadar kadınları da içeren yeni kurulmuş köy güçleriydi. Bütün bu grupların hepsi, daha sonra Kuvva-yı Milliye diye bilinen genel bir isim ve örgüt altında bir araya gelmişlerdir. Ancak başlangıçta, bu milisler mahallî bazda basitçe örgütlenmiş ve devam ettirilmiş direniş güçlerinden ibaretti. Büyük Savaşta çarpışmış olan Osmanlı ordularının çoğu dağıtılmış ya da hareketsiz bırakılmıştı, fakat olağanüstü kabiliyetli kumandanlar, komutalarındaki bazı ordu birliklerini dağıtmadan bir arada tutmayı başarmıştı. Bunlar İstanbul'dan birliklerini dağıtma ve silâhlarını işgal kuvvetlerine teslim etmeleri yönünde emir alınca, tıpkı Musul'daki Ali İhsan (Sabis) vakasında olduğu gibi, sadece Mondros Mütarekesi altında işgalcilerin yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini anlamışlar ya da teslim alınan silâhların Barış Konferansı'nı başta Kafkaslar ve Doğu Anadolu olmak üzere hak iddia ettikleri toprakların kendilerine verilmesine ikna edebilmek için homojen bir nüfus yapısı oluşturmak amacıyla mahallî Türk halkını ya katletmek ya da bu topraklardan atmak üzere saldırılarda kullanmaları için mahallî Ermeni ve Rum gerillalara vermekte olduklarını görmek üzere denileni yapmışlardır. Sonuç olarak, bu komutanlardan çoğu kendilerine verilen emirlere itaat ederek güçlerini dağıttıklarında, askerlerinden mahallî milislere katılmalarını istemişler ve her ne koşulda olursa olsun geride kalan silâhlarını ve cephanelerini bu milislere vermişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu'da Erzurum civarında bulunan Kazım Karabekir Paşa ve Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde görev yapan Yakub Şevki (Subaşı) Paşa vakalarında olduğu gibi bazı durumlarda, yani Erivan Ermeni Cumhuriyeti tarafından gönderilen gerilla güçleri tarafından işgal edilen bu bölgelerde, bu komutanlar emirlere itaat etmeyi reddederek ordularını dağıtmamış ve mahallî Türk milislerinin teşkilâtlanmış olmaları ve silâhlanmalarına destek olmak suretiyle işgallere karşı milislerin direnişlerine yardım etmişlerdir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını takip eden ilk aylarda mahallî işgaller küçük ölçekli askerî güçler tarafından gerçekleştirilirken, bu küçük çaplı işgaller İzmir ve Güneybatı Anadolu'da Yunan ordusunun, Çukurova ve Güneydoğu'da ise Fransız ordusu ve Ermeni Lejyonu tarafında girişilen kapsamlı işgallere dönüştürülmüş ve bu işgallere karşı kuvvet dengesi bulunmayan mahallî Türk milis güçlerinin mümkün olan en hızlı şekilde, artık mahallî direniş grupları tarafından desteklenerek, kumanda ve kontrol edilmekten çıkarılarak bir birleşik Türk Ordusu'na dönüştürülmesi kaçınılmaz hale gelmişti. Başlangıçta direnişe mahallî milis grupları damgasını vursa da, Dünya Savaşı'ndan büyük bir ün kazanarak çıkan bir Türk askerî lideri olan Mustafa Kemal'in liderliği altında merkezi Ankara'da olan bir Türk hükûmeti kurulmuş, Mustafa Kemal milislerlerle Osmanlı ordusundan kalan birlikleri bir Türk Ordusu çatısı altında birleştirmeyi başarmış ve nihayetinde bu ordu yabancı işgalcileri hezimete uğratarak Türklerin yaşadıkları bölgelerden atmayı başarmıştır.

2. Mustafa Kemal Atatürk ve Türk İnkılâbı

Başından itibaren açık olan bir şey varsa o da, yabancı işgalcilere karşı Türk direnişi Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmasından çok önceleri mahallî direniş grupları ve milisleri tarafından başlatılmıştır. Ancak, işgalci Müttefiklere karşı bir tepki olarak ortaya çıkan mahallî milisler ve özellikle Doğu'da olmak üzere Osmanlı ordusundan kalan birliklerin gösterdikleri direnişin, yine aynı derecede açıkça görüleceği gibi, yabancı işgalinin üstesinden gelebilmek için bir çeşit siyasî ve askerî birlik içinde toparlanamamıştı. Bunu da gerçekleştirecek, olan Anadolu'ya varışının akabinde, Mustafa Kemal idi. Fakat bu nasıl oldu? Neden o gönderildi? Ve nasıl oldu da o kısıtlı askerî rolünü, kendi başlarına ortaya çıkmış olan bütün direniş güçlerinin komutasını üstlenecek bir konuma getiriverdi ve bu güçlere, bir araya gelerek zafere ulaşmak için ihtiyaç duydukları ilhamı verdi?

Mustafa Kemal'in Türk Direnişinin Liderliğini Üstlenmesi

Mustafa Kemal neden Anadolu'ya gönderildi? Osmanlı saltanatının savunucuları, Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in daha başından itibaren doğru bir şekilde, İtilâf güçlerinin Mondros'ta verdikleri sözleri yerine getirme niyetinde olmadığını bildiğini iddia etmektedirler. Bunlar, Rauf (Orbay) Bey bir zaferle İstanbul'a döndüğünde onu bir kahraman gibi karşılamak ve selâmlamak için Sirkeci iskelesinde toplananlar arasında ne Sultan, ne de onun temsilcilerinin olmamasının da bu sebepten kaynaklandığı ileri sürüyorlar. Bunlar iddialarına şöyle devam ediyorlar; İstanbul yabancıların işgali altında olduğu için bir direniş örgütleyecek güce sahip değildi ve sahip olduğu güç muvahacesinde yapabileceği tek şey Saltanatını ve Halifeliğin muhafazasını başarmak için tek yol olarak damadı Damat Ferit Paşa'yı baş veziri olarak atayarak İngiliz ve Fransızlarla iş birliğine gitmek zorundaydı. Bu iddia şöyle devam ediyor, Vahdettin, kendisi direniş gösteremediği ya da bir direniş örgütleyemediği için, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'yı Mustafa Kemal'i Anadolu'ya göndermesi konusunda ikna etti, ancak bu Osmanlı ordularının silâhsızlanmalarının izlendiği bir zamanda olamazdı, çünkü, İmparatorluğun durumu göz önüne alındığında bu imkansızdı, daha ziyade Karadeniz Bölgesi'nde bir Pontus Rum devleti yaratma sürecinde olan Rum çetecilerin verdiği zararı engellemek amacıyla gönderilmişti. Şayet bu atamanın temel amacı gerçekten Osmanlı askerlerinin teslimi ve

silâhsızlandırılmasını denetlemek olsa idi, Sultan ve Harbiye Nazırı Mondros Mütarekesi anlaşmasının şartları hakkında en çok şikayyette bulunan bir adamı gönderirler miydi hiç. Öte yandan, açık olarak görülmektedir ki, Sultan ve Nazır pek çok kez askerî kabiliyetini göstermiş olan bu subayı seçerek Karadeniz kıyılarını terörize eden Rum çetelerini sindirmek gibi zor bir görevi üstlenmesini istemişlerdir. Bu noktada, her iki kesim de görevin bir millî Türk direnişi örgütlemek olduğunu açık şekilde ileri sürmektedirler, ancak ne Sultan, ne Harbiye Nazırı, ne de Mustafa Kemal'in kendisinin kafasında bu kadarı yoktu. O dönemki mevcut durumun gösterdiği, O'nun sadece Karadeniz kıyısı boyunca düzeni yeniden sağlamak amacıyla gönderildiği şeklindedir. Ancak görev yerine gidip, buradaki halkın çetelerin elinde ne kadar büyük acılar çektiğini gördükten sonra, çok daha büyük bir jandarma gücü örgütlemesi için kendisine İstanbul'dan izin verilmesini istedi. Bu talebi, böyle bir askeri güç artışının Türk silahlı güçleri konusunda Mondros'un getirmiş olduğu sınırları ihlal edeceği ve "Türklere daha fazla Hıristiyan'ı katletme kapasitesi" vereceği gibi gerekçelerle Müttefik komutanları tarafından reddedildi. Bu olay, Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı ve hatta Sultan'ın savaş döneminde yürütülen propagandaların Müttefikleri ne ölçüde etkilediğini anlamasına yardımcı oldu. Çünkü Rumlarca katledilen Türk nüfusunu korumak için girişilecek herhangi bir çaba müttefikler tarafından bir katliam olasılığı olarak algılanmaktaydı. Bu durumda Mustafa Kemal için tek çözüm yolu, Müttefiklerin kontrol ve denetimlerinin dışında kendisine bağlı bir Türk askeri gücü örgütlemekti. Bu askeri güç başlangıçta ihtiyaç duyulan korumayı temin ederken, aslında yabancı yönetimine karşı bir millî direnişin de temellerini atacaktı. Ancak bundan sonradır ki, Mustafa Kemal'in Anadolu'daki görevi değiştirilerek Osmanlı ordusunun silahsızlandırılmasının denetlenmesini vurgular hale getirildi. Fakat gerçekte bir direniş örgütlenmesine dair açık bir niyet vardı. Umumî Müfettiş olarak Mustafa Kemal'e geniş yetki ve güç verilmesi, bu görevin gerçek amacının bu emirleri gören ve kabul eden, Sultan ve Harbiye Nazırı gibi herkes tarafından büyük olasılıkla bilindiğini göstermektedir. Zaten aslında bunlar da Mondros Anlaşması'na başından beri karşıydılar ve bu yüzden İngilizlerin burnun dibinde, Trakya ve Anadolu'da ortaya çıkan değişik mahalli milislere mümkün olan en büyük yardımları göndermişlerdir.

Mustafa Kemal'in görevinin belki de en zekice kısmı, şu ya da bu şekilde henüz direniş başlatmış olan dengesiz güçler üzerinde bir komuta sahibi olma durumudur. Eric Jan Zürcher, başlığı tezini açıklayan (Unionist Factor) parlak çalışmasında, İttihat ve Terraki liderleri Enver, Talat ve Cemal Paşalar, İstanbul'un Müttefikler tarafından işgal edilmesinden hemen önce güvenlikleri için Almanya'ya kaçmadan önce, Enver'in savaş dönemindeki gizli istihbarat ve propaganda teşkilatı Teşkilat-ı Mahsusa'yı Karakol'a ve İttihat ve Terraki Partisi'ni de kısa bir süre yaşayan Fırka-i Müceddidin'e dönüştürmesine ilaveten, tüm İmparatorlukta işgale karşı bir direniş örgütlemeyi amaçladıklarını ileri sürmektedir.

Bu İttihatçı liderler Karakol'un ilk lideri Kara Vasıf'a Anadolu'ya ajanlar göndererek Mustafa Kemal'in yönetmeyi amaçladığı birleşik bir direnişin önünü açması talimatını verdiler-yani kısacası Mustafa Kemal, Enver ve diğer İttihat ve Terraki liderleri tarafından kendisi için hazırlanmış olan bir örgütü devraldı. Bu çok ilginç bir iddiadır ve iyi bir şekilde düşünülüp test edilerek sağlam delillere dayandırılmıştır. Zürcher bu tezini doğrulayan belgeler bulmaya çalışmıştır. Gerçekten, Kara Vasıf'ın

gayretleriyle Karakol, Mustafa Kemal adına Bolşeviklerle Türk millî hareketi arasında bir ittifak temin etme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak Karakol'un Mustafa Kemal'in Kazım Karabekir, Ali Fuad (Cebesoy) ve diğer paşalar üstünde başarılı bir liderlik kurması ve mahallî milis kuvvetlerin oluşmasında bir rolünün olup olmadığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Mustafa Kemal'in daha sonraları Bolşevik yardımının sağlanması için harcanan çabalarda Karakol'un kısıtlı müdahalesini bile reddetmesi ve diğer istihbarat birimlerinden oluşan kendi örgütünü Karakol'un yerine geçirmesi göstermektedir ki, Enver ve arkadaşları Karakol'u hem Mustafa Kemal'e yardım etmek hem de onu kontrol etmek amacıyla kendilerinin bir âleti olarak kullanmak istemişlerdir, oysa Mustafa Kemal bunlardan hiçbirini istemediği gibi, bu yardımlardan ne herhangi bir şekilde faydalanmıştır, ne de İttihatçı yardımını istemiştir. Karakol, olumsuz anlamda, etkisini sürdürmeye devam etmiş ve Trabzon merkezli bir grubu örgütleyerek bir Bolşevik ajanı olarak Enver'i Türkiye'ye getirerek, Türk Millî Hareketi'nin başına Mustafa Kemal yerine onu getirmeye teşebbüs etmişlerdir, bu belki de Mustafa Kemal'in bu örgüte şiddetle karşı olmasının temel sebebidir. Ayrıca, Karakol millî direnişe mahallî düzeyde yardımcı olmaya devam etmiştir, daha sonra göreceğimiz gibi, özellikle Mustafa Kemal'in kurduğu teşkilatların görevi devralmasından önce İstanbul'un ana şehir bölgesinde, Antep ve Maraş'ta örgütlenmeler gerçekleştirmiştir.

Eğer Karakol aracılığı ve gelişmiş İttihatçı planlaması ile değilse, o zaman nasıl olmuştur da 1919 Mayısı'nda Samsun'a ayak basmasını müteakip Mustafa Kemal hemen liderliğini ilan etmiş ve aynı yılın sonlarına doğru Türk millî desteğini tamamen alabilecek bir noktaya gelmiştir? Birinci ve en önemli sebep, şüphesiz, sahip olduğu şöhretin büyüklüğüdür. Karabekir'in Doğu'da büyük katkıları olmasına rağmen, savaş sırasında manşetlere hakim olan isim, Osmanlı'nın en büyük zaferine imzasını atarak İngilizleri binlerce kişinin öldüğü Gelibolu'dan atmayı başaran Mustafa Kemal'di. Edmund Allenby komutasında Mısır'dan gelen İngiliz ordusunun düzenli bir şekilde ilerlemesi karşısında geri çekilmeye zorlanmasına rağmen, diğer Osmanlı ordularının tek tek dağıtılmasının aksine Mustafa Kemal Yıldırım ordusunu bir arada tutarak savaş meydanında kalmayı başarması da bir moral zaferi kabul edilmiştir. Bu olay 1918 yılı içinde Osmanlı basınında verilen bütün o felaket hikayelerinin ortasında benzersiz bir örnek teşkil etmekteydi. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal kazandığı zafer ile millî çapta bir şöhrete sahip olmuş tek Osmanlı generaliydi ve O'nun bu şöhreti kendi meslektaşları arasında olduğu kadar Türk sivil kesimlerinde de yayılmıştı. İkinci olarak, Osmanlı ordularının Umumî Müfettişi olarak atanmakla kendisine aslında çok geniş yetkiler verilmişti. Bu yetkiler, başlangıçta öyle açıklanmış olmasına rağmen, sadece silahsızlanmayı gözetmek amacını gütmemekte, esasında Orta Anadolu'nun kuzeyinde ve Kuzey Doğu Anadolu'da geriye kalan Osmanlı ordularının tümünü komuta etme gibi partik amaçları hedeflemekteydi. Amirlerinin emirlerine itaat etmeye alışmış olan askerler için, bu aynı zamanda kendilerini Mustafa Kemal'in liderliğini kabule iten çok büyük bir güçtü. Ancak bunların çoğu direnişlerine kendileri liderlik etmek istemekte ve kendilerine bunu tam olarak yapabilecek kabiliyette hissetmekteydiler. Bu arzuyu özellikle Kazım Karabekir her fırsatta göstermekteydi. Üçüncü olarak, Enver ve İttihat ve Terraki'nin diğer liderlerinin, daha önce aynı örgütün üyeleri olarak işbirliğinde bulunmuş olmalarına rağmen, Mustafa Kemal ile Anadolu'daki kendi arkadaşlarını bir araya getirebilme ihtimalleri düşüktü. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Mustafa Kemal sürekli olarak Enver'e ve hareketin diğer liderlerine yönelik sataşmalarda bulunmuştu.

Mustafa Kemal kendi maiyetinde olanların mutlak itaatini istemekteydi, ancak kararlarının yanlış olduğunu düşündüğü zamanlarda kendisi bu itaati üslerine göstermek istememekteydi. Ayrıca, O, yetenekleri askeri olmaktan ziyade siyasi ve idari alanda olan Enver'in liderliğini de kesinlikle düşünemiyordu. Bu yüzdendir ki, Mustafa Kemal Büyük Savaş sırasında asıl savaş meydanlarından hep uzakta, Gelibolu ve daha sonra da Suriye gibi, yani İstanbul'da komuta pozisyonunda bulunanların hiç birinin asıl çatışmaların buralarda olabileceğini düşünemediği yerlerde görev yapmıştır.

Savaştan önce İttihat ve Terraki hareketinin liderleriyle sorunlar yaşayan Mustafa Kemal, bu yüzden, "Yurtsever Subaylar Birliği"ni oluşturmak amacıyla kendi kafasına uygun subaylarla bir araya gelmiştir. Aslında, Karakol ile İttihat ve Terraki'ye yakın duranlar ya da Enver'in liderlerliğini kabul edenlerden ziyade, Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir, Ali Fuad (Cebesoy), Rauf (Orbay) ve benzerleri gibi aralarında sadakatin oluştuğu ve bağların genişlediği yakın arkadaşları arasında daha sonraki işbirlikleri için ve Türk millî direniş hareketinin liderliği için Mustafa Kemal'in kabul edilmesi yönünde bir zemin oluştu. Ancak, bu durumdan büyük üzüntüler de duymuş olabilirler. Çünkü kendilerinin de bu harekete liderlik edebileceklerini düşünmeye devam ettiler. Bu ve belki de şu ana kadar hesaba katmadığımız diğer sebeplerden dolayı, Mustafa Kemal savaş meydanlarında başarılı olmuş ve halihazırda kendi kontrolleri altında bulunan bölgelerde kendi tarzlarına göre direnişi örgütlemiş olan lider komutanların komutanı konumuna gelebilmiştir.

Fakat, komutanların liderlik heveslerinden de öte müdahiller vardı. Mustafa Kemal aynı zamanda, yabancı işgallerin ve Paris'te alınan kararların geleceğe yansımalarına dair düşüncelerin ağırlığı altında artan şekilde acı çekmekte olan Türk halkının da destek ve bağlılığını kazanmak zorundaydı. Paris'te alınan kararlar Türk basınında ilk kez Yunan ordusu İzmir'e çıkarma yapıp, görülmemiş bir vahşetle ve Hıristiyan Avrupa'nın bu vahşeti durdurmak üzere bir şeyler yapmak konusunda tamamen gönülsüz olduğu bir ortamda Trakya ve Anadolu'nun içlerine doğru ilerlerken yaınlanmıştır. Türk halkı nasıl ve niçin Mustafa Kemal'in liderliğini kabul edecekti? Sebeplerden bazıları, önde gelen Türk komutanlarını kendi liderliğine ikna etmesini kolaylaştıran sebeplerle aynıydı ve bunların başında da savaş sırasında edindiği büyük askeri şöhret gelmekteydi. Enver, liderliğini daha çok siyasi iktidarın koridorlarında göstermişti. Oysa, Mustafa Kemal meslektaşlarının bilmekte ve takdir etmekte olduğu yeteneklerini savaş meydanında sergilemişti. Mustafa Kemal'in yönetim kabiliyetinin bir kısmı da onun siyasi zekasından, liderliğini öne çıkarma ve koruma konusundaki teknik anlayışından ileri gelmekteydi. Mustafa Kemal tam bir halk adamıydı. Selanik'teki Osmanlı bürokrasisinin alt sınıflarından gelmekte ve bu yüzden, çoğunlukla halkı hor gören, ya da görmezden gelen, ama kesinlikle onları anlamayan Osmanlı subay sınıfındaki pek çok meslektaşına nazaran halk kitlelerinin nasıl düşündüğünü ve nasıl hareket ettiğini çok daha iyi anlamaktaydı. O'nun çok iyi bildiği bir diğer şey ise, Osmanlı İmparatorluğu ne kadar çürümüş olursa olsun halkın Saltanata en az Sultan kadar hürmet ettiğiydi. Çünkü Sultan aynı zamanda, hem gelenekçilerin hem de dervişlerin dini lideriydi. Halkın büyük çoğunluğunun sadakatine sahipti. Bu yüzden gelecek için her ne plana sahip olursa olsun, Osmanlı askerlerinin çoğunda olduğu tahmin edildiği gibi, düşmanı yenmek için istedikleri silah ve destek talebini geri çeviren siyasetçileri o da kınamaktaydı. Ancak bu hissiyatını ta

başlangıçtan itibaren kendine sakladı ve İstanbul hükûmetinin kınamalarına maruz kaldığı zamanlar bile Sultana ya da İstanbul hükûmetine karşı bir ihtilal hazırlığı içinde olmadığını tekrar tekrar belirtti. Türk millî hareketinin işgalci güçler tarafından esir alınan ve bu yüzden Türk halkını koruma görevlerini yerine getiremeyen Sultan ve İstanbul Hükûmeti, bu görevlerini yeniden yerine getirebilecek kadar özgür oluncaya kadar, Türk kültürü ve Türk medeniyetini korumak ve savunmak; bağlarından kurtarılarak özgürleşmelerinde Türk halkına bir kez daha liderlik edebilmeleri için Sultan ve onun hükûmetini özgürlüğüne kavuşturmak üzere geçici olarak onların yerini almıştı. Cami ile devlet arasında herhangi bir şekilde bir ayrıma dair ne bir düşünce ne de bir öneri vardı. Savaş eskiden olduğu gibi İslam'ı müdafaa etmek içindi. Aslında, Mustafa Kemal ve arkadaşları Türk Millî Gücü milislerinin kontrolünü ele geçirmeye ilk teşebbüs ettiklerinde, genelgeler, iş adamları ve diğer mahallî liderlerden ziyade kısmen kendileri tarafından komuta edilen ve kendilerine destek veren Müdafaa-i Hukuka liderlik eden ve mahallî örgüt ve komuta merkezleri durumunda olan cami ve bu camilerin dini liderlerine yazılmıştı. Böylece, Mustafa Kemal bir nevi İslam ve Osmanlı geleneğine müracaat etmek suretiyle kitle desteğini kazanmayı başarmış, bu destek de onun siyaseten daha az yetenekli olan asker meslektaşları üzerinde iddia ettiği liderlik konumunu tahkim ederek güçlendirmiştir.

Samsun'da Anadolu topraklarına çıktığı tarihten sadece bir ay sonra, 1919 Haziranı'nda Erzurum'da yapılan ilk kongre ve daha sonra takip eden Eylül ayında Sivas'ta yapılan toplantıda, Mustafa Kemal'in hem komutanlar hem de halk üzerindeki liderliği tasdik edilerek güvence altına alınmıştır. Şüphesiz bunu da o zamanlar çevresinde bulunanlardan sadece bir kaçının sahip olduğu siyasi dehasıyla sağlamıştır. Her iki kongrenin de Türkiye halkını temsil ettiği varsayılmaktadır. Belirli ölçülerde, Erzurum Kongresi, daha önce Rus işgali yüzünden kıyıma uğramış olan ve şimdi de İran'daki savaş görevinden dönmekte olan İngiliz işgal ordularının yardımlarıyla Ermeni Cumhuriyeti'nden gönderilen gerilla orduları tarafından işgal edilmiş olan Doğu Anadolu'nun Türk bölgelerinin liderlerinin bir araya getirilmesinden ibaretti. Bu temsilcilerden çoğu, Kongre'ye resmen seçilmemiş olsalar da, en azından daha önce bulundukları bölgelerde Türk yönetiminin yeniden ihyası ve Ermeni saldırılarına karşı direnmek için seçilmişlerdi. Sivas Kongresi'nin ise, sadece Doğu'yu değil tüm ulusu temsil ettiği varsayılmaktadır. Ancak, mahallî seçimlerin yapılabilmesi için ne zaman ne de bunu sağlayacak bir beceri olduğundan, tamamen pratik amaçlarla, bu delegelerin çoğu bizzat Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları tarafından seçilmişlerdir. Direnme konusunda Mahallî Türk kararlılığını temsil etmekte olan bu delegeler çoğu durumda hiçbir zaman gitmedikleri ya da asla bulunmadıkları bölgelerin temsilcileri olarak seçildiklerinden dolayı, gerçekten çok sözde temsilcilerdi. Mustafa Kemal'in hakim olduğu bir toplantıda böyle elliyi aşmayan "temsilcinin" bir araya gelmesiyle, millî liderliğin yasal temelini garanti altına alabilmişti. Ancak, Karabekir gibi meslektaşlarından çoğu, bu noktada kendi itaatlerinin nelere yol açabileceğini fark etmeye başlamış ve bunu sona erdirmeyi denemişlerdir, ancak çok çabuk bir şekilde artık çok geç kaldıklarını anlamışlardır. Böylece, Mustafa Kemal nispeten küçük bir askeri, dini ve siyasi desteği bir araya getirmek suretiyle, bütün Türk milleti üzerinde kabûl edilebilecek yarı meşru bir liderlik kazanmıştı. Mustafa Kemal bu liderliği aracılığıyla halkı, isteseler de istemeseler de millî direnişe katılamaya zorladı. Bu gerçekten, pek çok güçlüğün ortasında kahramanca ve zekice bir başarı idi.

Hedefler: Misak-ı Milli

Liderliği elde eder etmez, Mustafa Kemal'in bir sonraki başarısı Türk halkını temsil etmek üzere atamış olduğu kişilere, 1920'nin başlarında son Osmanlı Parlamentosu tarafından değiştirilerek kabul edilen bir deklarasyonlar serisi içinde hareketin hedeflerini ilan ettirmeyi başarmıştır. Türk Millî Kurtuluş Savaşı'nın ve daha sonra da takip eden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş belgesi olan bu deklarasyon Misak-ı Milli (28 Ocak 1920) olarak bilinmektedir. Bu deklarasyonun girişi İzmir, Antalya ve Adana gibi ulusun önemli parçalarının düşmanlar tarafından işgal edilmesinin Mütareke anlaşmalarını ihlal ettiğini ilan etmekteydi. Aydın'daki Yunan vahşetleri, Doğu Anadolu'daki Ermeni katliamları, bütün bölgelerden İslam'ın kökünü kazıma gayretleri, Pontus devleti hayallerini gerçekleştirmek için Yunan hazırlıkları ve bu amaç doğrultusunda Yunan mültecilerin Kara Deniz kıyıları boyunca uzanan bölgeye ulaşması. Bütün bunlar Türk ulusunu parçalamayı ve yok etmeyi amaçlayan gayretleri oluşturmaktaydı. İstanbul hükûmeti ise, bütün bunlar işgal ordularının kontrolü altında yapıldığından bu tecavüzlere karşı bir şeyler yapacak gibi gözükmüyordu.

Çok açık bir tehlike içinde bulunan Doğu Anadolu illerini kurtarabilmek için, Doğu Anadolu illerinin temsilcileri tarafından Erzurum'da yapılan Kongre şu sonuçlara ulaşmıştır:

1- Trabzon Vilâyeti ve Canik sancağı'yla Vilâyât-ı Şarkıye nâmını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyârbekir, Ma'mûretil'azîz, Van, Bitlis vilâyâtı ve bu sâha dâhilindeki Elviye-i Müstakile, hiçbir sebeb ve bahâne ile yekdîgerinden ve câmi'a-i Osmâniye'den ayrılmak imkânı tasavvur edilmeyen bir külldür. Saâdet ve felâkette iştirak-ı tâmmı kabûl ve mukadderâtı hakkında aynı maksadı hedef ittihâz eyler. Bu sâhada yaşayan bilcümle anâsır-ı İslâmiye yekdîgerine karşı bir hiss-i fedâkârî ile meşhûn ve vaz'iyet-i ırkıye ve ictimâiyelerine ve riâyetkâr özkardaştırlar.

2- Osmanlı Vatanı'nın tamâmiyeti ve istiklâl-i millîmizin temîni ve makam-ı Saltanat ve Hilâfet'in masûnniyeti için Kuvva-yı Milliye'yi âmil ve irâde-i milliye'yi hâkim kılmak, esâstır.

3- Her türlü işgâl ve müdâhale Rumluk ve Ermenilik teşkîli gayesine matûf telâkkî edileceğinden, müttehiden müdâfaa ve mukâvemet esâsı kabûl edilmiştir. Hâkimiyet-i siyâsiye ve müvâzene-i ictimâiyeyi muhill olacak sûrette anâsır-ı Hıristiyâniye'ye bir takım imtiyâzât itâsı kabûl edilmeyecektir.

4- Hükûmeti Merkeziye'nin bir tazyîk-i düvelî karşısında, buraları terk ve ihmâli ıztırârında kalması ihtimâline göre, Makam-ı Hilâfet ve Saltanat'a merbûtiyetini ve mevcûdiyet ve hukuk-ı milliyeyi kâfil tedâbir ve mukarrerât ittihâz olunmuştur.

5- Vatanımızda, ötedenberi birlikte yaşadığımız anâsır-ı gayrimüslime'nin, kavânîn-i Devlet-i Osmâniye ile mü'eyyed hukuk-ı müktesebelerine tamâmiyle riâyetkârız. Mâl ve cân ve ırzlarının masûniyeti zâten mukteziyât-ı dîniye, ananât-ı milliye ve esâsât-ı kanûniyemizden olmağla bu esâs, kongremizin kanâat-i umûmiyesiyle de te'yîd olunmuştur.

6- Düvel-i İtilâfiyece Mütâreke'nin imzâ olunduğu 30 Teşrînievvel 334 târihindeki hudûdumuz dâhilinde kalan ve her mıntıkasında olduğu gibi, Şarkî-Anadolu vilâyetleri'nde de, ekseriyeti kâhireyi İslâmlar teşkîl eden ve harsî, iktisâdî tefavukku Müslümânlara âid bulunan ve yekdîgerinden gayrikaabil-i infikâk özkardaş olan dîn ve ırkdaşlarımızla meskûn memâlikimizin mukâsemesi nazariyesinden bilkülliye sarfinazarla mevcûdiyetimize hukuk-ı târihiye, ırkıye, dîniyemize riâyet edilmesine ve bunlara mugayyir teşebbüslerin tervic olunmamasına ve bu sûretle tamâmiyle hakk ve adle müstenid bir karâra intizâr olunur.

7- Milletimiz insânî, asrî gâyeleri tebcil ve fennî, sınâ'î, iktisâdî hâl ve ihtiyâcımızı tâkdir eder. Binâenaleyh, devlet ve milletimizin dâhilî ve hârici istiklâli ve vatanımızın tamâmîsi mahfûz kalmak şartiyle, altıncı mâddede musarrah hudûd-ı dâhilîde milliyet esâslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınâ'î, iktisâdî muâvenetini memnûniyetle karşılarız. Ve bu şerâit-i âdile ve insâniyeyi muhtevî bir sulhun da âcilen takarruru, selâmet-i beşer ve sükûn-ı âlem nâmına ahass-ı âmâl-i milliyemizdir.

8- Milletlerin kendi mukadderâtını, bizzât tâyin ettiği bu târîhî devirde, hükûmet-i merkeziyemiz'in de, irâde-i milliyeye tâbi olması zarûridir. Çünki, irâde-i milliyeye gayrimüstenid herhangi bir heyet-i hükûmetin indî ve şahsî mukarrerâtı milletce mutâ olmadıktan başka hâricen de muteber olmadığı ve olamayacağı, şimdiye kadar mesbûk efâl ve netâyic ile sâbit olmuştur.

Binâenaleyh, milletin içinde bulunduğu hâli zucret ve endîşeden kurtulmak çârelerine bizzât tevessülüne hâcet kalmadan, hükûmet-i merkeziyemizin, meclis-i millî'yi hemen ve bilâ-ifâte-i ân toplaması ve bu sûretle mukadderât-ı millet ve memleket hakkında ittihâz eyleyeceği bilcümle mukarrerâtı meclis-i millî'nin murâkabesine arz etmesi mecbûrîdir.

9- Vatanımızın marûz kaldığı âlâm ve hâdisât ile ve tamâmen aynı maksatla vicdân-ı millîden doğan cemiyetlerin ittihâd ve ittifâkından hâsıl olan kütle-i 'umûmiye bu kerre, Şarkî Anadolu Müdâfaa-yı Hukuk Cemiyeti unvâniyle tevsim olunmuştur.

İşbu Cemiyet her türlü fırkacılık cereyânlarından külliyen ârîdir. Bilcümle İslâm vatandaşlar, cemiyetin âzâ-yı tabîyesindendir.

10- Kongre tarafından müntahab bir Heyeti Temsîliye kabûl ve köylerden bil-itibâr vilâyat merâkizine kadar mevcûd teşkîlât-ı milliyeye tevhîd ve teyîd olunmuştur.

7 Ağustos 335, Perşembe (İmza) Kongre Heyeti)1

Böylece, Türk milliyetçileri savunulması gereken Türk toprakları olarak sadece temsilci gönderen bölgeleri tanımlamamış, Mondros Mütarekesi'nin ihlal edilmesi sonucu işgal edilen toprakları da bu kapsama almıştır. Rum ve Ermeni gerilla güçleri tarafından işgal edilen bölgelerde, mahallî Türk nüfusların temsilciler seçerek göndermeleri engellenmiştir. Korunması gereken millî birliğin Trabzon, Canik (Samsun) bölgesinin (Sancak) yansıra, Ermeniler tarafında vilayat-i sitte olarak adlandırılan, ancak hepsinin de sakinlerinin ağırlıklı çoğunluğunu ortak adetler ve sosyal gelenekleri

paylaşan Müslüman Türklerin teşkil ettiği “Şark İlleri” Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz (Elazığ), Van, Bitlis’in de dahil olduğu ilan edilmiştir. Mondros Mütarekesi’nin ihlali anlamına gelecek şekilde bu bölgelerin herhangi birinin ayrılmasına şiddetle direnilecektir. Şayet Osmanlı kuvvetleri doğu bölgelerini terk etmeye zorlanırsa, Millî Komite sürgünde geçici bir hükûmet (idare-i muvakkata) kuracaktır ve bu hükûmet, Osmanlılar yeniden bölgede hakimiyet kuruncaya kadar bu bölgelerin meşru otoritesi olarak kalacaktır. Osmanlı ulusunun birlik ve bağımzıslığını korumak, Saltanat ve Halifeliği muhafaza etmek ve millî iradeyi savunmak için Millî Güç kurulmaktaydı. Bunlar her türlü müdahaleyi ve işgali söküp atmak için savaşacak, Türk toprakları üzerinde Rum ve Ermeni devletlerinin kurulmasını önleyecek ve Osmanlı Devleti’nin sosyal ve siyasal düzenini rahatsız edecek nitelikte azınlıklar ve etnik bölümler için herhangi bir özel hak verilmesine engel olunacaktı. Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim sakinleri, tıpkı yüzyıllar boyunca yaşadıkları gibi, insan Haklarıyla tam uyumlu bir şekilde malları, canları ve ırzları Osmanlı Devleti’nin koruması altında olduğu halden güvenli ve özgür bir şekilde yaşamaya devam edeceklerdi. En son modern teknik ve ekonomik yardımların avantajını alacak olan birleşik Osmanlı Devleti, bu yardımları yabancı devletlerden almaktaydı ve bunların sonucunda ABD ya da İngiltere’nin kontrolü altında bir manda kurulması ihtimalini de ortaya çıkardı. Yanlış yönlendirmelerinin de belki etkisiyle, Türk milletinin en çok güvendiği ülkeler arasında ABD ve İngiltere gelmekteydi. Ermeniler ve Rumların işgal ettikleri toprakları nüfuslarından arındırma gayretlerinin önüne geçmek için, neticede bir kararname yayınlanmak suretiyle hiç kimsenin, kendi bölgelerinde seyahatleri de düzenleyecek olan Temsilciler Heyeti’nin izni olmaksızın vatanlarını terk edemeyeceğini bildirmekteydi.

Şimdiye kadar, işgalci Müttefik kuvvetleri açısından bakıldığından, Erzurum Kongresi bildirgesi Sultan’ın hükûmeti ve Damat Ferit’in küçük bir öneme sahip olduğuna dair güvencelerini sürdürmesine rağmen ülkenin işgali ile sonuçlanan Mütarekeye karşı önemli bir devrim teşkil etmektedir “…kendi konumundaki bir adamın şiddetle sarsılan kendi hükûmetinin otoritesini kabul etmemesinin doğal sonucu olarak…”2

Erzurum’da başlatılmış olanlar bir bütün olarak Türk milletine uygulanmak üzere 1919 Eylülü’nde Sivas Kongresi’nde teyit edildi, 28 Ocak 1920 tarihinde ise Müdaafa-i Hukuk Cemiyetlerinin temsilcileri İstanbul’da son Osmanlı Temsilciler Meclisi’nde gizlice toplanarak bunları gözden geçirdi ve 17 Şubat 1920 tarihinde çoğunluk oylarıyla onaylandı. Böylece, Türk direniş hareketinin köşe taşı olan Misak-ı Milli yaratılmış oldu:

Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı Devletin bağımsızlığını tanır ve teyit eder, ve Milletin geleceğinin sadece adil ve sürekli bir barış sağlamak için yapılması gereken azamî fedakarlıkları temsil eden aşağıdaki prensiplere saygı gösterilerek temin edilebileceğine inanır ve Osmanlı saltanatının ve toplumunun istikrarlı varlığının bu prensipler dışında devam etmesinin mümkün olamayacağına inanır:

1. Mütarekenin imzalandığı tarih olan 30 Kasım 1918 itibariyle yabancı işgali ve Arap çoğunluğun yaşadığı olan Osmanlı toprak parçalarının kaderi, bu bölge sakinlerinin tamamı üzerinde yapılacak bir plebisit tarafından belirlenmelidir. Dini birlik, ülkü birliği ve ırk birliği bulunan bir Osmanlı

Müslüman çoğunluğunun yaşadığı bölgeler karşılıklı saygı, ilgi ve candan bağlılıkla ve bir bütünün parçasını oluşturmak suretiyle korunacaktır.

2. (Rus işgalinden) ilk kurtulduklarında yapılan genel oylamada ana vatan ile birleşme kararı veren üç sancak'da (Kars, Ardahan ve Batum) yeni bir plebisit yapılmasını kabul ediyoruz.

3. Türkiye ile imzalanacak olan barış anlaşmasına bağımlı olan Batı Trakya'nın hukuki statüsü de yine bu bölge sakinlerinin özgür oylarına göre tespit edilmelidir.

4. İslam Halifesi, Osmanlı Saltanatı ve hükûmetinin bulunduğu İstanbul şehri ve Marmara Denizi her türlü tehlikeden korunmalıdır. Bu prensiplere saygı gösterildiği müddetçe, biz ve diğer devletler tarafından Karadeniz ve Akdeniz'in Boğazların'da ticaret ve iletişim amaçlı alınan ortak kararlara saygı gösterilecektir.

5. Müttefik güçler ile düşmanları ve bir kısım işbirlikçileri tarafından sonuçlandırılan anlaşmalarda üzerinde mutabık kalınan azınlık hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman azınlıkların da aynı haklardan yararlanması şartıyla, teyit edilecek ve bizim tarafımızdan teminat altına alınacaktır.

6. Her ülke gibi, siyasi, adli ve mali meselelerimizi geliştirmemizi sağlayacak şekilde daha etkili ve iyi düzenlenmiş bir yönetim temini için biz, yaşamımızın ve devam eden varlığımızın bir temel şartı olarak tam bir bağımsızlık ve egemenliğe ihtiyaç duymaktayız. Bu yüzden, siyasi, adli ve mali gelişmemize zarar veren kısıtlamalara karşıyız. Dış borçlarımızın çözüm şartları da aynı şekilde, yani bu prensiplere aykırı olmayacaktır.3

Türk Millî Kurtuluş Savaşı'nın geri kalan yıllarında, devam eden bütün müzakerelerde, Lozan Konferansı'nın toplanmasında Misak-ı Milli Mustafa Kemal ve liderliğini yaptığı hareketin mutlak bir hedefi olarak kalmıştır. İşgal kuvvetleri tarafından yapılan ve artan şekilde talepkar olan pek çok öneriden hiç biri bu millî ideallere tam olarak uymadıkça kabul edilmedi, bu idealler Hıristiyan Avrupa'nın şu veya bu yolla bağımsızlık ve topraklarından mahrum bırakmaya yönelik tüm çabalarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin ilelebet temel hedefi olarak kalmıştır.

Teşkilat: Büyük Millet Meclisi

Hedeflerin ilanını teşkilat takip etmiştir. Türk millî direnişi hala Sultan ve Saltanatı Müttefik işgalinden kurtarmak için devam ettirildiğinden, Anadolu'da ne örgütlenirse örgütlensin, kurtarılmaya çalışılan örgütün hiçbir şekilde yerini alması mümkün görülmemekteydi. Bu yüzden, erken bir kurtarma beklentisi içinde, Anadolu'daki bütün yasama, askeri ve icra gücü Kabine'ye ya da Vekiller Heyeti'ne, hatta Yasama'ya bırakılmadı; bu güçler yine Mustafa Kemal'in liderlik ettiği bir Heyet-i Temsiliye'ye bırakılmıştı. Bu heyet başlangıçta, ilk olarak Erzurum Kongresi'nde kurulduğu için, Doğu Anadolu vilayetlerini temsil eden üyelerden oluşmaktaydı; bu heyet Sivas Kongresi tarafından millî bir örgüte dönüştürülünce kalan vilayetlerden de temsilciler bu heyete ilave edildi. Ankara'da üslenmiş olan Osmanlı ordusunun komutanı ve aynı zamanda Mustafa Kemal'in diğer bir eski silah arkadaşı olan kendisine verilen Türk millî kongrelerine son verme emrine itaat etmeyince İstanbul hükûmeti

tarafından komutanlık görevinden azledildi. O da azledilir azledilmez Türk milliyetçilerine katıldı ve Heyet-i Temsiliye tarafından, işgalci Yunan ordusuyla karşılaşarak onları geri püskürtmeye hazır hale gelebilmek için bütün mahallî orduları, Kuvayi Milliye milislerini düzenli bir Türk Milli Ordusu altında birleştirme göreviyle Batı Cephesi komutanı olarak atandı.

Nasıl ki iki Osmanlı kruvazörüne İngilizler tarafından el konulması, İmparatorluğun 1914 yılında Almanya ve Avusturya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girmesine sebep olduysa, şimdi de Paris Barış Konferansı kadar İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri, Türk millî hareketini Erzurum ve Sivas Kongrelerinin sonuçlarına dayanmak suretiyle hareket eden geçici bir idari otoriteden çıkararak, Osmanlılarınkinin yerini alan bir Parlamento ile Bakanlar Konseyi'nin yerine de, karşıtının hala İstanbul'daki Sultanın otoritesi altında bulunduğunu varsayarak, Heyeti Temsiliye'nin ikame edilmesiyle tam teşekküllü bir millî hükûmete dönüştü. Daima, Antant ülkelerinin 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'da Sıkı Yönetim dayatmalarının Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının bilinçli bir şekilde Türk Misak'ı Millisi'ni onaylamayı geciktirmesine bir tepki olarak gerçekleştirildiği varsayılmaktadır. Doğrusu ise böyle değildir. Sıkıyönetimin telkini ve bunu takip eden her şey, daha ziyade, Paris'teki müzakerecilerin kendilerine empoze etmeye hazırlandığı aşırı ağır barış şartlarını öğrenecek olan Türklerin İstanbul'da konuşlanmış nispeten küçük işgal gücüne karşı açık bir kalkışmasını engellemekti. Versailles'ta düzenlenen konferansa katılanlar, mutlu bir şekilde Türk topraklarını, itiraz edebilecek ya da edecek hiçbir Türk temsilcinin bulunmadığı bir ortamda kendileriyle milliyetçi azınlıklar arasında en yüksek teklif verenlere göre dağıtarak, hemen akabinde San Remo'da düzenlenecek konferansta netleşecek olan sonuçlara varmışlar ve bundan kısa bir süre sonra da Sevres'de Anlaşma imzalamışlardır. Paris'teki İngiliz temsilci bile, ama İstanbul'daki askeri komutanlar kesin bir şekilde, Türklerin müttefiki olan Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanlarda dayatılan şartların çok ötesinde olan ve Türklerin bir millet olarak gerçekten yok olmasını içeren şartların aşırı sertliğini fark etmişlerdi ve bunun İstanbul'da kaçınılmaz bir şekilde bir Türk isyanına yol açacağına inanmaktaydılar. David Lloyd George ve arkadaşlarına Venizelos tarafından Müttefik işgal güçlerinin herhangi bir olayı kolayca bertaraf edebileceğine dair güvence verilmiştir. Buna göre, gerektiğinde Yunanistan daha fazla ordu gönderebilecek ve Türkleri "oldukları yerde" tutacaklardı; Venizelos'a göre aslında Türklerle baş etmenin tek yolu onlara sert davranmaktı, çünkü "Türkler sadece güç kullanmadan anlarlardı". General Harrington ve İstanbul'daki diğer Müttefik komutanları bu tür güvencelerin birer hayal olduğunu biliyorlardı. Sevr şartlarının neler olduğunu öğrendiklerinde öfke ile ayaklandıkları zaman, Türkler güçlü bir direniş gösterebilir ve göstereceklerdir. Bütün bir Türk nüfusunu bastırmakta İstanbul'daki Müttefik ve Yunan garnizonları çok küçük kalacaktı. O'nun uyarıları sonucunda, Müttefik kabineleri işgal kuvvetlerine Sevres şartları açıklandığında herhangi bir örgütlü direniş yükselmeden önce İstanbul'da Sıkıyönetim ilan etmeleri talimatını verdi. Bu yüzden 16 Mart 1920 tarihinde, Osmanlı yetkililerine herhangi bir açıklama yapılmaksızın söz konusu bu emirler yürürlüğe kondu. İşgal orduları başkentin önemli yerlerini işgal etti, barakalarında uyumakta olan çok sayıda Türk askerini katlettiler. Müttefik askerleri Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına baskın düzenleyerek, aralarında hem İngilizler hem de İstanbul hükûmeti tarafından Müdaafa-i Hukuk üyelikleri yıkıcı olarak nitelenmesine rağmen tutuklanmayacaklarına dair açık İngiliz güvencesiyle İstanbul'a gelerek Meclis'e katılan halk oyuyla seçilmiş örgüt temsilcilerinin de bulunduğu çok sayıdaki milletvekilini tutukladılar.

Aynı zamanda, daha önceden gördüğümüz gibi, pek çok önde gelen Osmanlı aydını ve yazarı da "savaş suçlusu" olarak tutuklandılar ve halihazırda orda bulunanlarla buluşmak üzere Malta'ya gönderilip hapsedildiler. İşgalin başladığı 1918 Kasımı'ndan itibaren İngiliz ve Fransızlar Osmanlı hükûmetinin bütün operasyonlarını izlemekteydi. Ancak açık olan bir şey varsa o da bu denetimin çok sıkı olamamasıydı. Çünkü Osmanlı Harbiye Nezareti gibi her türden mahallî popüler Türk direniş grupları Müttefiklerin burnunun dibinden silah ve cephaneler çalıp bunları Anadolu'daki millî direnişe yardım olarak göndermekteydiler. Şimdi, bu durum sıkı bir kontrol altına alınmıştı. Osmanlı hükûmetinin bakanlıkları gerçekte Müttefik komutanları tarafından üstlenilmişti. İstanbul hükûmetinin ödediği paralar karşılığında dini yetkililer tarafından Türk milliyetçi liderlerini kınayan ve öldürülmelerinin caiz olduğunu içeren fetvalar yayınlandı.

Türk direnişi açısından bakıldığında Müttefiklerin Sıkıyönetim başlatmalarının pek çok sonuçları olmuştur. Her şeyden önce, direnişe büyük sempati beslemelerine rağmen İstanbul'da kalarak buradan yardım sağlayan pek çok kişi şimdi artık bunun böyle devam etmesinin mümkün olamayacağını görerek, Anadolu'ya kaçanlarla birleşmişlerdir. Bunlar arasında zeki yazar Halide Edip, kocası Adnan Adıvar, Türk Kızılayı'nın en üst yetkilisi, Harp Bakanlığı'nda görevli olan ve bakanlığın hem Anadolu hem de Trakya'daki Türk milliyetçilerine yaptığı yardımları kontrol eden İsmet (İnönü), daha sonraları Türkiye'nin en önemli gazeteci ve roman, kısa hikaye yazarlarından biri olan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), hem İstanbul hükûmetinde Erkân-ı Harbiye Reisliği hem de Harbiye Nazırı olarak görev yapmış olan ve Türk milli direnişinin liderliğine Mustafa Kemal'in getirilmesini isteyenlerle geniş yetkilerini kullanarak işbirliği yapmış olan ve daha sonra da Ankara'da Erkân-ı Harbiye Reisliği görevini yapan Fevzi (Çakmak), ayrılmadan önce Meclis-i Mebusan'ı süresiz erteleyen ve böylece pozisyonunun devam etmesini sağlayarak Ankara'da Meclis-i Mebusan'ın yerini almayıp devamı niteliğinde olacak diğer bir organ kurabilecek olan Osmanlı Meclis-i Mebusan Başkanı Celaleddin Arif (bu fikir Mustafa Kemal tarafından hemen benimsenmiştir) ve daha pek çok ünlü sima bulunmaktaydı.

İstanbul'da Sıkıyönetim ilanı, Osmanlı Parlamentosunun askıya alınması, pek çok aydın ve yazarın yanı sıra parlamento üyelerinin de tutuklanarak hapsedilmesi ve bütün Osmanlı hükûmeti üzerinde yakın Müttefik askeri denetiminin kurulmasıyla Mustafa Kemal çok fazla bir güçlükle karşılaşmaksızın Anadolu'da bir sürgün hükûmeti kurma noktasına getirildi. Sadece basitçe Sultan'ın hükûmetini kurtarmak için savaşmaktan çok daha fazlasını yaparak, Sultan'ın İstanbul hükûmeti görevlerini yerine getirecek bir durumda olmadığı için, her taraftan maruz kalınan saldırılara karşı Türk halkını temsil etmek ve onları savunmak iddiasını sürekli bir hale getirmiştir. İlk adım olarak, Anadolu direnişinin başkenti Sivas'tan Ankara'ya taşındı, burası muhtemel bir Müttefik saldırısına karşı daha savunulabilir bir yerdi, ayrıca Anadolu ulaşımında ve iletişim sitemlerinin odaklandığı bir yerdi ve şimdi de bir millî hükûmetin merkezi oluyordu.

İkinci olarak, ülke genelindeki bütün mahallî Müdaafa-i Hukuk Cemiyetlerine çağrıda bulunarak, İstanbul'da dağıtılan Meclis-i Mebusan'ın temsil ettiğinden daha iyi bir şekilde halk iradesini temsil edecek olan yeni bir Parlamentonun oluşturulması için Ankara'da toplanacak olan bir Millî Meclis'e temsilcilerini göndermek üzere seçim yapmaları istendi. Oldukça kısa bir süre içinde, temsilciler

Ankara'ya ulaştı. Düşman saldırıları ya da diğer sebeplerden dolayı Ankara'ya gelemeyenlerin yerine, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde daha abartılısının yapıldığı şekilde Mustafa Kemal ve diğer liderler kendi temsilcilerini atadılar. Kısa bir süre içinde, Meclis çeşitli yasalar ve tüzükler hazırlayarak pek çok alternatif ismi tartıştıktan sonra Büyük Millet Meclisi ismini aldı.

Celaleddin Arif'in mükemmel bir zamanlamayla, dağıtılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Başkanı olarak otoritesini kullanarak, İstanbul'da olup bitenlerin ışığında, yeni milliyetçi Meclis'in Meclis-i Mebusan'ın meşru devamı olduğunu açıkladı ve Meclis Başkanlığı doğal olarak lidere yani Mustafa Kemal'e gittiğinden kendisi de Başkan Yardımcısı oldu. İngilizlerin İstanbul'da sıkıyönetim uygulaması, Mustafa Kemal'in Ankara'da ayrı bir Türk hükûmeti yaratmasına yol açmış olsa da, Mustafa Kemal hala takipçileri arasında Saltanat ve Halifeliğin devamını destekleyenleri ikna etmek için, İstanbul'daki muadilinin yerini aldığı şeklinde düşüncelere yol açabilecek Vekiller Heyeti ya da ayrı bir icracı hükûmet kurmak yerine Ankara hükûmetinin hala Sultan adına savaşmakta olduğunu güvencesi vermekteydi. Meclisin çıkardığı yasalar ve bakanlıklar ile hükûmetin kanunları Sultan ve onun İstanbul'daki hükûmetinden ziyade meclis adına yürürlüğe konsa da, İcra organı Büyük Millet Meclisi Hükûmeti şeklinde kurulmuştu. Gelişmeler Ankara'nın lehineydi, ancak Mustafa Kemal liderliğini ileri sürmek için henüz tam olarak hazır değildi. Çünkü O hala Sultan'a hürmet edenlerin desteklerine ihtiyaç duymaktaydı.

Ancak, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin hakim olduğu bölgelerde bir demir yumruk kontrolü edinmesi uzun sürmedi. Bütün erkekler, yaşlarına ve fiziksel şartlarına bakılmasızın Türk Milli Ordusu'nun askere alımlarına muhataptı. Yeni ağır savaş vergileri (tekalif-i harbiye) kondu. Bu vergiler sadece gelirin önemli bir kısmını istemekle kalmayıp, mükelleflerin zenginlikleri, yiyecekleri, erzakları, kamyonları ve otomobilleri ve yeni bir Türk Millî Ordusu'nu yaratmaya ve silahlandırmaya yardımcı olacak her şeyi kapsıyordu. Sıkı bir sansür sitemi kuruldu, bu sansür Meclis üyelerine gönderilen ya da onların gönderdiği mektupları bile kapsamaktaydı. Bu sıralar, İstanbul ile yapılan bütün iletişim katı bir şekilde yasaklandı. Sadece resmi görevli yetkililer telgraf hatlarını hatta mektup yazışmalarını kullanabilmekteydi. Seyahatler sadece polisten müsaade alındıktan sonra yapılabilmekteydi, bunların da belirli bir amaç ve belirli bir menzile gidiş-dönüş şeklinde olması gerekmekteydi. Yabancı yolcular/seyyahlar ancak büyük limanlarda ve sınır geçişlerinde resmi araştırmaların akabinde ülkeye kabul edilmekteydi. Sadakatsizliklerin bütün örneklerinin kökünü kazımak, Ankara hükûmetinin değişik düşmanlarının gönderdiği sabotajcılara ve casusların faaliyetlerine yönelik karşı-istihbarat ve karşı hareketlerde bulunmak üzere bir gizli polis kuruldu. Büyük Millet Meclisi tarafından yürürlüğe konan pek çok yasadan herhangi birini ihlal ederken yakalanan kişiler Divan-ı Harbi Örfi kadar İstiklal Mahkemeleri tarafından da çok ağır şekilde cezalandırılmaktaydılar. Bu mahkemeler, öncelikle gönülsüz olarak askere alınıp evlerinden çok uzaklarda askerlik yapmak istemeyen erkeklerin büyük oranlarda askerden kaçışlarını durdurma teşebbüsü çerçevesinde Ankara'da ve ülkenin başka yerlerinde kurulmuşlardı. Daha sonra ise bu mahkemelerin temel ilgi alanını Hıyanet-i Vataniye oluşturmaya başladı. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun çok geniş anlamda bir ihanet tanımlaması yapması yüzünden yeni ulusun pek çok sadık vatandaşı ölüm cezasına çarptırıldı. Hem gizli polis hem de İstiklal Mahkemelerinde insan haklarına pek riayet edilmemesi ciddi problemler çıkarsa da,

Büyük Millet Meclisi'nin daha liberal üyeleri sıradan vatandaşlar için koruyucu önlemler geliştirmeyi başardı, buna Meclis'in kendisinin üstlendiği yüksek mahkemeye temyiz başvurusu da dahildir. Ancak, Millî Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar Türk millî hareketine sorgusuz itaati zorlama uygulaması Türk yaşam tarzının merkezi bir unsuru olarak kaldı.

Mücadele: Savaş ve Terörizm, Tecavüz, Katliam, Kıtlık ve Hastalık

Takip eden iki yıl içinde bir çok mücadeleyi kapsayarak devam etti-Türkiye halkının desteğini ve bağlılığını kazanmak için İstanbul ve Ankara hükûmetleri arasında girişilen mücadeleler; Ankara hükûmeti ile ülkenin değişik kısımlarını hala işgal altında tutan değişik Müttefik güçler arasındaki mücadele; bir tarafta Türk Milli Ordusu, diğer tarafta ise Ermeni ve Yunan çeteciler ile gerillaları arasındaki mücadele geniş bir alanda yoğunlaşırken, her nerede bu mücadele yaşanırsa oralara ölüm ve yıkım götürdü; Türk Milli Ordusu ile bu ordunun otoritesini kabule yanaşmayan Türk çeteleri ve gerillaları arasındaki mücadele; ve Türk halkı ile sadece Türk milletinin ayrı bir varlık olarak yaşamasına son vermeyip aynı zamanda geriye kalan dünya Müslümanlarına Hıristiyan hakimiyetini tercih etmenin kendi menfaatlerine olacağı, aksi halde Türklerle aynı akıbeti paylaşmak zorunda kalacakları şeklinde ikna etmeye çalışacakları intikamcı bir barış düzenlemesi için Avrupa'nın ittifak yapmış Hıristiyan milletlerinin Paris ve Türkiye'de sürdürdükleri çabalar arasındaki mücadele.

Bu mücadelelerin hepsi aynı anda verilmekteydi. Sonuç ise sadece Müttefik işgalciler ve milliyetçi ayaklanmaların sebep olduğu düzensizlikle kalmayıp, rekabet halindeki bütün güçler kendi hesaplarına zafer kazanmak için sürdürdükleri mücadelelerin bir parçası olarak katliamlara, tecavüzlere ve kaosa yol açmışlardır.

Trakya ve Anadolu'da yürütülen çok taraflı mücadelede katılımcıların her biri süre giden anarşiye katkıda bulunarak Osmanlı İmparatorluğu'nun geriye kalan kısımları arasında uçurumların yaratılmasına sebep oldular. İşgalci Yunan ordusu bütün bölgelere kalabalık Yunan yerleşimciler getirdiler. Bunlar sadece Yunan anavatanından değil, nesiller boyunca yaşamakta oldukları güney Rusya'dan da gelmekteydiler. Yunan işgal ordusunun aşırı derecede sert işgal politikaları, işgalin ilk yıllarının temel özelliği olan geniş ölçekli katliamları içermese de, en azından bölgenin Müslüman ve Yahudi nüfuslarına karşı yeterince aşırıydı ve bu bölgelerde hakimiyet iddialarını güçlendirerek kabul ettirebilmek için Paris'teki Büyük Güçler tarafından Yunanlıların Türk topraklarına hızlı bir şekilde göçü ve bu bölgelerde bir Yunan nüfus hakimiyeti kurmaları teşvik gördü.

Daha önce gördüğümüz gibi, Yunan ordularının bütün birimlerinin giriştiği vahşet ve gayri medeni muamelelerle alakalı Türk, Avrupalı ve Amerikalı gazeteciler, seyahat etmekte olan işadamları ve istihbarat elemanlarının bol miktarda ifadeleri bulunmaktadır. Yunan işgal kuvvetleri düzenli bir şekilde, ister dini ister sivil olsun pek çok mahallî Türk liderini tutuklayarak Yunan adalarında ya da Yunanistan'ın topraklarında hapse gönderdiler. Yunanlılar bununla Türkleri doğal liderlerinden mahrum bırakmak suretiyle Yunan baskısının artacağından daha fazla endişeye kapılan Türklerin göç etmelerini sağlamaya çalışmaktaydı. Az ya da çok resmi olan bu hareketlere, yüzlerce Yunan çetesinin hareketleri de eşlik etmekteydi. Bu çetelerin faaliyetleri daha çok Batı Anadolu ve Karadeniz

kıyı bölgesi ile Anadolu'nun Rum nüfusuna zarar vermekteydi. Hem şehirli hem de köylü Rumlar, Yunanistan'dan gelen muadillerine nazaran Türklere ve diğer Müslümanlara karşı çok daha büyük bir kinle şiddet uygulamakta, yüzyıllar boyunca kinlerini sakladıkları Müslüman komşularına saldırmak, onları aşağılamak ve yurtlarından sürmek üzere gönüllü olarak Rum çetelerine ve Yunan işgal ordusuna katıldılar. Ermeni Cumhuriyeti'nde üslenerek Anadolu'yu işgale girişen Ermeni gerilla güçleri daha zayıf bir mahallî Ermeni desteğine sahipti. Ancak, bu Andranik ve Dro gibi Ermeni komutanları, komuta ettikleri güçlerle Türk köylerine karşı sayısız saldırı gerçekleştirmekten, bu köyleri yakmaktan, kadınlara tecavüz etmekten ve pek çok Müttefik ve Türk gözlemcinin rapor ettiği gibi tam olarak bir yıkım gerçekleştirmekten alıkoymadı. Her iki durumda da Türkler ve Müttefikler Paris'te Yunanlıları ve Ermenileri temsil eden Venizelos ile Andonyan'a şikayetlerde bulundular. Tabii ki bu şikayetlere, kaçınılmaz olarak, bütün raporların abartıldığı, Müslümanların kendi kendilerini öldürdükleri ve köylerini yakıp yıktıkları, Hıristiyanlar tarafından işlenen vahşetler varsa da bunların resmi politikalara rağmen olduğu ve bu suçları işlemiş olan askerler ve sivillerin ve bunlara göz yuman subayların cezalandırılacağı şeklinde bir cevap verildi. Ancak, ilk etapta vahşetleri rapor eden aynı Müttefik ve Türk gözlemcileri bütün bu vaatlerin hiçbirinin yerine getirilmediğini de gözlemlediler.

Bunlarla eş zamanlı olarak bir de Türk iç savaşı devam etmekteydi ve bu savaş da en az diğerleri kadar kısırdı ve yine en az onlar kadar sivil halk arasında acılara sebebiyet verdi. Türk millî hareketine karşı çıkan Türk askerlerinin çoğu İstanbul hükûmetinin kendisi tarafından teşvik edilmekteydi. Bunlar arasında başta geleni Halifelik Ordusu (Kuvva-yı İnzibatiye) idi. Bu ordu 1920 yazında Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından Anadolu'ya gönderilmişti. Pek çok diğer karşı hareket ise Konya, Bursa ve Trabzon gibi muhafazakar bölgelerdeki dini ve sivil liderler tarafından organize edilmişti. Bunlar aslında, kendilerine millî hareketin temel taşını Saltanatı, Halifeliği ve İslam'ın konumunu korumak ve savunmak oluşturduğu şeklinde Mustafa Kemal tarafından verilen güvence sayesinde Mustafa Kemal ile birlikte hareket etmekteydiler, ancak zaman geçtikçe millî hareketin nihai hedeflerinin dini olmaktan ziyade din dışı olduğundan şüphelenmeye başladılar. Bunların bir kısmı Batı Anadolu'ya, Karadeniz ve Ege kıyılarına büyük zarar veren Rum çeteleri ve doğuyu kana bulayan Ermeni çetelerden pek bir farkı olmayan çetelerden oluşmaktaydı. Bunlardan bazıları ise, savaşın ilk yıllarında saldırganlara ve işgalcilere karşı savaşmış olan ve az ya da çok Millî Güç milislerinin bir parçası olan gruplardan oluşmaktaydı. Ancak, mahallî Müdaafa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetlerinin teşvikiyle oluşturulmuş olan milisler Türk Millî Ordusu ile birleşmeye istekli davranırken, Çerkez Ethem, Ahmet Anzavur gibi aktif ve yetenekli komutanlar tarafından oluşturularak komuta edilen diğer gruplar bağımsızlıklarını kaybetmeyi reddettiler.

Ancak Büyük Millet Meclisi Hükûmeti bunları bünyesine almak için bir teşebbüste daha bulunarak bunlar için millî ordu içinde "seyyar güçler" (Kuvva-i Seyyare) adı altında özel bir savaşçı sınıfı yarattılar. Kaynakları ne olursa olsun, Millî Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'da sayısız "isyancı" güç ortaya çıktı ve bunlarla bir şekilde baş edilmek zorunda kalındı. Batı Ordularının ilk komutanı olan Ali Fuad (Cebesoy), bu grupları Millî Orduya dahil etme çabalarında başarısız oldu ve bu yüzden de Moskova'ya ilk Türk Büyükelçisi olarak gönderildi. Ali Fuad'ın (Cebesoy) yerine ise, 1920 Martı'nda İngilizler tarafından İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmesinden hemen sonra

İstanbul'dan kaçan komutanlardan biri olan İsmet (İnönü) atandı. İsmet (İnönü) yeni bir birleşik güç kurmada çok daha başarılı oldu ancak bunu gerçekleştirirken de daha fazla "isyanların" çıkmasına neden oldu. Bu yüzden, Türk milletinin varlığını tehdit etmeye devam eden değişik işgaller ve istilaların meydan okumasına karşılık vermek için hazırlıklarını sürdüren bu yeni ordu, bir taraftan da söz konusu bu isyanların üstesinden gelmeye çaba harcamaktaydı.

İster Sultan tarafından gönderilen Halifelik Ordusu olsun, isterse Kuvayi Milliye milisleri olsun; Türk Millî Ordusu'na karşı isyancılar ya da Karadeniz kıyıları boyunca ile Doğu ve Güneybatı Anadolu'da devam eden terör hareketlerine son vermek üzere Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından gönderilen düzenli ordular olsun, Türklerin hepsi de Avrupalı muadillerinden Paris'teki müzakerecilerin nüfus sayısına baktığını öğrenmişlerdi. Merkez Ordusu'nun komutanı Nurettin Paşa, isyan ve saldırıların yapıldığı bölgedeki Rum nüfusunu bu bölgeden uzaklaştırdı. Ancak Nurettin Paşa'nın aşırı sertliğinden dolayı Büyük Millet Meclisi Merkez Ordusu'nu dağıttı ve Nurettin Paşa'nın kendisini de aşırı güç kullandığı gerekçesiyle yargıladı. Ancak komutanlığı kaybetmesinin akabinde, sadece düzeni sağlayan çok başarılı biri kabul edilerek başka bir cezaya maruz bırakılmadı. Benzer kampanyalar Doğu Anadolu'da da sürdürüldü. Daha küçük boyutlarda olmakla birlikte, birbirleriyle mücadele eden hiçbir güç geri çekilmeyi kabul etmediğinden tedhiş savaşlarının bütün tarafları birbirlerine karşı aşırı sertlik içindeydi. Müttefiklerin blokajı, çiftçiliğin ve büyük şehirlere gıda naklinin durma noktasına gelmesi, dağıtılan ordular kadar dehşetten kaçan mülteciler tarafından Türkiye'ye getirilen her türlü hastalığın yayılması, işgalci ve savunmacı orduların ve çetelerin kıyımlarının birleşik bir sonucu olarak, 1923 yılına gelindiğinde on dört yıllık savaş sırasında Trakya ve Anadolu'da yaşamakta olan halkın yarısından fazlası ölmüştü. Bu yaşananlar dini ya da etnik orijinine bakılmaksızın tam bir Osmanlı ve Türk soykırımıydı. Bu felaketi, acı çeken pek çok halktan sadece biri ile özdeşleştirmek, bu felaketin kendisi kadar büyük bir vahşet olur.

Sevres Anlaşması

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, bakanlarıyla, bürokrasi ve ordusuyla kendi kendine bir çeki düzen verirken ve Yunan ordusu da doğuya, yani Ankara'ya doğru ilerlemeye devam ederken; Paris Barış Konferansı'nın önde gelen üyeleri ilk önce San Remo'da toplanmışlar ve nihai olarak da Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan Türk ganimetinden pay almak için birbirleriyle yarışan bütün millî çıkarları uzlaştırmayı başarmışlar ve bundan türettikleri bir metni barış anlaşması olarak sunarak, İstanbul hükûmeti delegelerini 1920 Haziranı'nda bu anlaşmayı Paris'in varoşlarından biri olan Sevres'de imzalamaya zorlamışlardı. Sevres Anlaşması, tıpkı 11. yüzyılda bir Müslüman ülkesine karşı yapılan ve Büyük Hıristiyan Güçler kadar Türkler ve diğer Müslümanlar tarafından daha önce fethedilmiş olan bölgelerde bulunan Hıristiyan azınlıkların yönetimini amaçlayan uygulamalar gibi empoze edilmiştir. Bu anlaşma içerdiği intikam unsurlarıyla, bir yıl önce, takatsiz kalmış olan Almanya'ya dayatılmış olan Versailles Anlaşması'nın çok ötesine geçmiştir.

Tamamen pratik amaçlar için, Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılan her şey Hıristiyan Avrupa'nın ekonomik ve askeri vesayeti altına sokulmuştur. İmparatorluk, başkenti olarak kalan İstanbul ile sınırlanmıştı. Ancak Sultan'ın hükûmeti bu anlaşmayı kabule yanaşmazsa o da ellerinden alınabilirdi.

Marmara Denizi üzerindeki Midya'dan Büyük Çekmece'ye kadar uzanan Doğu Trakya'daki şehrin küçük bir kısmı dışında, şehrin duvarlarının hemen biraz uzağında Trakya'nın doğu ve batısında kalan kısımlar Yunanistan'a verilmişti. Güneydoğu'da Maraş, Urfa ve Mardin de dahil olmak üzere Çukurova'nın büyük bölümü Ermenilere bırakılmıştı. İskenderun ve Antakya ise Halep ile birlikte Fransız mandasına verilen Suriye ile birleştirilmişti. Kürtlere ise, şayet Milletler Cemiyeti onay verirse bir yıl sonra Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarında isterlerse bir çeşit özerk yönetim kurabilmelerine müsaade edilecekti, bu özerk yönetim için gerekli düzenlemeleri ise Osmanlı hükûmeti yapmak zorundaydı. Sovyet Ermenistanı ile bitişik bir bölge olan ve Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon'un da dahil olduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Amerikan Başkanı Wilson'ın sınırlarını tam olarak belirlediği bir Ermeni devleti kurulacaktı.

Osmanlı hükûmeti Hicaz üzerindeki bütün egemenlik iddialarından vazgeçecekti. Burası bağımsız bir devlet olacaktı ve Irak (Musul ve Kerkük gibi Kürt bölgeleri de dahil olmak üzere), Suriye, Filistin ve Mısır gibi diğer devletler için Müttefiklerin vereceği otonomi ya da bağımsızlık kararını kabul etmek konusunda yükümlü olacaktı. San Remo Konferansı'nda Fransız ve İngiliz mandası olarak düzenlenen bu devletler bir süre sonra bağımsız olacaklardı. Anadolu'nun güneyinde bulunan bütün adalar yabancı egemenliğine bırakılacaktı; Ege adaları Yunanistan'a, On iki Adalar da İtalya'ya verilecekti. İzmir, Tire, Ödemiş, Akhisar ve Bergama da dahil olmak üzere Güneybatı Anadolu'da Sultan'ın egemenliği korunacaktı. Fakat bu egemenlik İzmir kalesinde bayrak dalgalandırmak şeklinde sadece sembolik olarak icra edilecek, askeri ve yönetsel kontrol Yunanistan'a verilecekti. Yunanistan'a ayrıca, beş yıl sonra bu bölgenin Yunanistan'a ilhakına karar verebilecek bir "plebisit" yapma hakkı verildi. Bu sebepledir ki, Yunanistan halihazırda kendi etnik ve dini duygularını paylaşmayan bu bölgedeki tüm insanları öldürmeye ya da bu bölgeden atmaya başlamıştı.

Türklere bırakılan çok küçük parçanın da bağımsız kalacağı söylenemezdi. Boğazlar, Osmanlı Devleti'nin kontrolünden alınarak, kendi bütçesi ve bayrağı olan bir uluslararası komisyonun kontrolüne verilecek, barış zamanlarında olduğu gibi savaş zamanlarında da bütün milletlerin yolcu ve ticari gemileri kadar savaş gemilerine de açık olacaktı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Osmanlılar tarafından kaldırılan kapitülasyonlar yeniden tesis edilecekti. Yargı ile ilgili imtiyazlar ek olarak İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya temsilcilerinin bulunacağı diğer bir uluslararası komisyon tarafından ayarlanacaktı. Osmanlı Devleti kendi bütçesini bile kontrol edemeyecekti. Bunun yerine, bütçe içinde en az bir Osmanlı temsilcisinin de bulunacağı, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin oluşturacağı yine başka bir uluslararası komisyon tarafından kontrol edilecekti.

Ancak bu komisyondan Osmanlı temsilcisinin rolü sadece danışmanlık niteliğinde olacak, oy hakkı bulunmayacak, hatta Avrupalı delegelerin talebi olmaksızın konuşmayacaktı. Devletin gelirlerini ve vergi alınabilir tabanını maksimize edecek önlemler almaya mecbur olmasına rağmen, harcamalar ve bütçeler üzerinde Osmanlı hükûmeti ya da parlamentosundan ziyade bu komisyon söz sahibi olacaktı. Ancak, zaten devletin gelirlerinin çok önemli bir kısmı savaş sırasında Osmanlıların galip devletlere verdiği zararların tazmini için bir kenara konacaktı. Oysa Müttefik devletlerin Osmanlılara verdiği zararların tazmininden hiç bahsedilmemekteydi. Avrupalı misyonerler gibi, Gayrimüslim

azınlıklar ve diğer gruplar, Hıristiyanlara yönelik faaliyetleri kadar Sultan'ın tebaası olan Müslüman ve Yahudileri Hıristiyanlığa geçirmek için Osmanlı dominyonlarında istedikleri yere istedikleri kadar okul açmakta özgür olacaklardı. Osmanlı silahlı güçleri, hepsi gönüllü olmak üzere 15,000'i jandarmalardan oluşacak şekilde sadece 50,700 askerden oluşacaktı ve bunlar da yine bir uluslar arası komisyonun kontrolü altında bulunacaklardı. Geriye kalan bütün birlikler dağıtılacaktı, Antant vatandaşlarının ya da tarafsız devletlerin vatandaşlarından oluşanlar, subayların yüzde on beşi; askere alım işlemleri ve "tabya" inşaatları yasaklanacaktı. Osmanlı donanması sadece, karasularında devriye gezmek üzere on üçten daha fazla olmayacak şekilde altı yüz tondan küçük gambot ve torpido gemilerine sahip olabilecekti, uçak sahibi olmasına müsaade edilmeyecekti.

Mustafa Kemal'in, özellikle Büyük Güçler adına anlaşmaya imza koymuş olanlarda tehlike çanları çaldıracak olan, anlaşmayı reddiyesi çok geçmeden geldi. Sultan Vahdettin bile, kendisinin yönettiği ve savunduğu varsayılan hem Saltanatının hem de Türk milletinin ölümü anlamına geldiğini bildiği bu anlaşmayı imzalamak istememiştir. En azından imzalama suçunu diğerleriyle paylaşmak için, Osmanlı Hükûmeti'nin ve sivil yaşamının bütün alanlarındaki liderleri biraraya getirerek Saltanat Meclisi'ni toplamış, bunları bir araya getirmenin gerekçesini yerine getirerek, büyük tartışmalar ve muhalefetin akabinde İstanbul Hükûmeti'ne anlaşmayı imzalama yetkisini vermiştir. Hükûmetin anlaşmayı imzalaması başkentteki ve başkent dışındaki Türk milliyetçilerine büyük acı vermiş, ancak Meclis-i Mebusan dağıtıldığı ve artı önce Sıkıyönetim ilan edildiği için bir daha toplanamadığından dolayı, Anayasal sorumluluğunu yerine getirmek üzere bir oturum yapamayarak Anlaşmayı hiçbir zaman onaylamamıştır. Aslında diğer imzacılar da bu metne onay vermediklerinden dolayı anlaşma ölü bir metin olarak kalmıştır. Böyle bir belge, Türklerin hala işgal güçlerinin Avrupa'yı model alarak kendi uluslarını kurmalarına yardım için geldiğine inandığı işgalin başlangıç aşamasında uygulamaya konulabilirdi. Oysa şimdi durum tamamen değişmiş, Türkler tam olarak olayın farkına varmış ve bu tür kararları asla kabul etmeyecek olan büyük bir milliyetçi muhalefetin yükselmesini teşvik etmiş ve destek vermiştir. İstanbul'da Padişahın hükûmetine her istediklerini kabul ettirebilen Avrupa, bu hükûmetin kabullerinin Türk halkının gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi Hükûmeti söz konusu olduğunda hiçbir anlama gelmediğini yeni yeni fark etmiş ve bu tür düzenlemelerin hiçbirine sahip olmayan bu hükûmet ile uğraşması gerektiğini anlamıştı.

Moskova Anlaşması

Enver Paşa'nın 1921 yılı başlarında ölümü ve hangi sebepten olursa olsun Mustafa Suphi'nin bertaraf edilmesi Bolşeviklerin daha önce Mustafa Kemal'in yerine geçirmeyi düşündükleri başlıca adaylarını devre dışı bırakmıştı. Ankara merkezli Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, şimdi, Türk millî direnişinin tek ve tartışmasız lideri olarak kabul edilmekteydi. Bu yüzden, 1920 sonbaharından bu yana Moskova'da müzakerelerin devam ediyor olması şaşırtıcı değildi. Ancak, bu müzakereler Ruslar'ın sürekli olarak Kars'ın kendilerine ve Türkiye'nin doğusundaki diğer bölgeleri de Ermenistan'a verilmesi konusunda ısrarcı olmaları yüzünden ertelenmekteydi. Şimdi ise başarılı bir şekilde bu görüşmeler Moskova Anlaşması ile sonuçlanmıştı. Bu anlaşma 16 Mart 1921 tarihinde tam yetkili Türk

temsilciler tarafından imzalandı ve aynı yılın Temmuz ayında Büyük Millet Meclisi tarafından nihai olarak onaylandı.

Sovyetler, Türklerin Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da ilerleyişlerinden hoşnut değillerdi, ancak bu anlaşmanın tek alternatifi savaşa girmekti ve o gün içinde bulundukları şartlarda bunu yapmalarına imkan yoktu. Bunları belirttikten sonra, Sovyetler neticede Türklerin şartları üzerinde mutabakata varmak zorunda kaldılar. Çünkü, Sovyetler, o sıralarda devam etmekte olan Üçüncü Londra Konferansı'nda Ankara Hükûmeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin (Kunduk) Müttefiklerle bir anlaşma yapabileceğinden ve akabinde de Bolşeviklere karşı işbirliğine gideceklerinden endişe etmekteydiler.

Moskova Anlaşması'nın şartları gereği, Sovyet Rusya Kars, Artvin ve Ardahan'ı da Türkiye'ye dahil eden Misak-ı Milli sınırlarını tanımaktaydı. Batum limanı, özerk olarak kalacağı ve Türkiye'nin hiçbir gümrük vergisi ödemeden serbestçe kullanabileceği sözleriyle Gürcistan'a verilmekteydi; buna ilaveten buranın batıdaki önemli bir bölgesi Türkiye'de kalmaktaydı. Nahcivan, asla bir başka ülkeye devredilemeyeceği şartı ile Azerbaycan içinde özerk bir bölge olarak bırakıldı. Ermenistan düzenleme dışında bırakılırken, bir iletişim merkezi olan Iğdır'da dahil olmak üzere Ermenilerin kendi vatanlarının bir parçası olarak düşündüğü topraklar Türkiye'de kaldı. Her iki taraf da bütün Doğu halklarının özerkliğini ve özgürce kalkınma haklarını tanımakta mutabakata varmışlardı. Boğazlar üzerindeki Türk egemenliği teyit ediliyor ve sadece kıyısı bulunan ülkelerin katılımıyla sınırlı tutulacak bir konferansta bütün milletlerin gemilerinin serbest kullanımı konusunda düzenleme yapmak için fikir birliğine varılıyordu. Her iki taraf da, Çarlık Rusyası ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan bütün anlaşmalardan feragat etmekteydiler, Rusya Kapitülasyonları kaldırmasını kabul ederken, taraflardan hiçbiri diğer tarafın tanımadığı herhangi bir anlaşmayı tanımayacaktı, her iki taraf da dış politikalarında bir değişiklik olduğunda bu değişiklik konusunda diğerine bilgi verecekti. Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan bütün savaş esirleri teslim edilecekti. Sovyetlerin ayrıca Türkiye'ye ekonomik kalkınmada kullanılmak üzere her yıl on milyon altın ruble verme ve önemli miktarlarda silah ve cephane göndermesi konusunda da anlaştılar.4

Moskova anlaşması her iki taraf için de büyük bir başarıydı. Rusya açısından bakıldığında, söz konusu anlaşma yenilgiye uğratmak için büyük çaba harcayan Müttefiklere karşı Ruslara önemli bir müttefik kazandırmaktaydı ve Mustafa Kemal'in işgalci güçleri ülkesinden atmasıyla da Müttefiklerin Rus Devrimi muhaliflerine destek vermek için kullandıkları bir kanalı kapamış olacaktı. Bu anlaşma ile, ayrıca, Türklerin Kuzeydoğu Anadolu'daki topraklarını 1878 öncesi sınırlarına çekmesine müsaade ederek karşılığında bütün devletleri alan Rusların Kafkaslar'daki pozisyonu ve nüfuzu güçlendi. Türklerin komünistleşmesi gibi bir ihtimali de barındırmaktaydı bu anlaşma. Ancak halihazırda diğer avantajları çok büyük olduğundan Rusya bunu sadece bir olasılık olarak bırakmayı tercih etti, zaten Mustafa Kemal'in Türkiye'deki komünistlere karşı son zamanlarda giriştiği baskıları göz önüne aldıklarında böyle bir şeyin mümkün olmayacağını da anlamışlardı. Bu anlaşma aynı zamanda Kemalist Türkiye için de büyük bir diplomatik zaferdi. Tanınmayla birlikte eş zamanlı olarak Üçüncü Londra Konferansı'na davet edilmeyi de başarmıştı. Moskova Anlaşması Türkiye'ye gerçek bir

uluslararası statü ve tanınma sağlamaktaydı. Bu anlaşma bir taraftan Müttefik işgallerine karşı büyük bir askeri ve mali destek temin ederken, öte yandan Kuzeydoğudan bir daha saldırı gelme olasılığından duyulan endişeleri bertaraf ederek Türklerin rahatlamasını sağlamaktaydı. Türkiye'nin onayını alabilmek için Sovyetler bir taraftan Ermenistan'ın yeni topraklarını güvence altına alma çabalarından vazgeçerken, öte yandan daha ileri giderek hem Ermenistan'ı hem de Azerbaycan'ı işgal etmişler ve böylece Türkiye ile Rusya arasındaki doğrudan temasın önündeki son toprak engelini de ortadan kaldırmışlardır. Ayrıca Sovyetler için artık Türkiye ile müzakerelerinde Ermeni milliyetçilerinin taleplerini temsil etmelerine de ihtiyaç kalmamıştı. Şunu da not etmek gerekir ki, Ermeni milliyetçi sağı tarafından çeşitli vesilelerle iddia edildiğinin aksine Rusya'nın her iki Kafkas ülkesini işgali sırasında Ankara hükûmeti ile herhangi bir koordinasyonda bulunmamıştı. En fazla, bu iki Kafkas devletinin bağımsız kalması için Sovyetlerin garanti vermesi konusunda ısrarcı olamadıkları söylenebilir.

Avrupa'nın Büyük Güçleri ile Değişen İlişkiler

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin tanınmayı sağladığı tek yer Moskova değildi. İşgalci güçler bile eğer neticede bir barış sağlanacaksa bunun İstanbul'dan ziyade Ankara ve Paris'te geliştirilerek Sevres Anlaşması ile ileri sürülenlerden ziyade Ankara'nın şartları üzerinde olabileceğini anlamaya başlamışlardı. Daha henüz Moskova'da müzakereler devam ederken, Londra'da da eş zamanlı bir konferans yer almaktaydı. Bu Üçüncü Londra Konferansı 21 Şubat'tan 12 Mart 1921 tarihine kadar devam edecekti. Şüphesiz büyük Güçler İstanbul hükûmeti aleyhine edindikleri kazanımları kolay kolay iade etmek istemiyorlardı, bundan dolayı konferans daveti, heyet delegeleri arasına Ankara'dan temsilcilerin de dahil edilebileceği tavsiyesiyle, sadece İstanbul hükûmetine gönderildi. İstanbul'un Sadrazam Tevfik Paşa'nın ortak delege gönderilmesine yönelik olarak Büyük Millet Meclisi'nin önerisini sorması üzerine Mustafa Kemal bu teklifi hemen reddetti. Neticede, İstanbul ve Ankara Londra'ya kendi delegelerini ayrı ayrı gönderdi ve Mustafa Kemal'in gönderdiği Hariciye Vekili Bekir Sami başkanlığındaki heyet karşılıklı rızaların alınması sonucunda Türk heyetlerinin liderliğini aldı. İşgalci güçlerin müzakerelere temel olarak almak üzere Türkiye'nin Sevres Anlaşmasını kabul etmesinde ısrar etmeleri üzerine konferansın kendisiyle alakalı çok az bir ilerleme sağlandı ve Türkiye'nin hassasiyetlerini karşılamak üzere çok yüzeysel küçük değişiklikler yapıldı. İstanbul heyeti tarafından da desteklenen Ankara heyeti, tamamen yeni bir anlaşma için, Türklerin çoğunluğu oluşturduğu bütün toprakların Türk milletine bırakılmasını öngören Misak-ı Milli'nin esas alınmasında ısrar etti. Böylece, pratik açıdan, Müttefiklerin İstanbul, Boğazlar, Anadolu'nun büyük bölümü kadar Türk Hükûmetini de kontrol etmelerine imkan verecek olan maddeleri; doğuda Ermeni devleti kurulması şartını da aynı zamanda bertaraf etmiş oluyordu.

Büyük Güçlerin konferanstaki inatlarına rağmen şartlar değişiyordu. Türk direnişinin artan gücü ile birlikte Müttefik İşgalinin Türkleri ve belki de bütün İslam alemini Bolşeviklere doğru ittiğinin artık iyice anlaşılmasıyla Fransa ve İtalya'nın önde gelen devlet adamları ve Başbakan David Lloyd George hariç İngiliz hükûmetindeki hemen hemen herkes durumun ciddiyetini kavramıştı. Yunan finansörlerine kendisini borçlu hisseden Lloyd George Yunanlıların Türkiye'yi işgaline destek vermeye

devam etti, ancak bu sonu olmayan bir siyasetti ve yeni kurulan Türkiye ile müzakerelerde bulunmak zorundaydılar. Sonuç olarak, konferans sona erse de Bekir Sami Fransa ve İtalya ile birer anlaşma imzalamayı başardı. Bu anlaşmalarla İtalya ve Fransa, Türk toprakları üzerindeki işgallerine tamamen son vermekte ve Ankara hükûmetinin istediği gibi Türk milletinin tek temsilcisi olarak onları tanımakta idi. Bunun karşılığında da mineral kaynaklarını kullanma hakkını devam ettirme ve bazı sanayiler üzerinde tekel hakları gibi bazı ekonomik imtiyazlar kazanmışlardır. Korumaları altında bulunan Türkler kadar Yunanlıları da bırakmak istemeyen İngiltere bile, "savaş suçlusu" olmakla suçlanan ve Malta'da tutulanlardan geriye kalanlar ile Erzurum civarında Kazım Karabekir gözetiminde tutulan başta General Townshend olmak üzere İngiliz savaş esirleri arasında bir değişim yapmak için bir anlaşma imzaladı.

Ankara'da Siyasi Bölünmeler

Moskova Anlaşması 1921 Temmuzu'nda, Misak-ı Milli sınırlarının tanınması gibi Türk milliyetçilerinin taleplerini tam olarak karşıladığı için çok fazla zorlanılmadan Büyük Millet Meclisi'nde onaylandı. Ancak, Fransa ve İtalya ile yapılan anlaşmalar tamamiyle farklı konu idi. 1921 Nisanı'nın sonlarında onaylanmak üzere Meclis'e ilk sunulduğunda, askeri olarak geri çekilme ve uluslararası tanınma karşılığında Bekir Sami'nin verdiği ekonomik imtiyazlar yüzünden önemli bir muhalefetle karşılaştı. Nefret edilen kapitülasyonlara benzetilen bu imtiyazlar Mustafa Kemal dahil olmak üzere çoğu milletvekili tarafından kabul edilemeyecek kadar çok bulundu.

Muhalefete bir tepki olarak, Bekir Sami yaklaşık bir yıl önce açılmış olan Meclis'te hep var olan fikir birlikteliğini ilk kez bozdu ve anlaşmayı destekleyen bir grup vekili örgütledi. Bekir Sami kazanımların yanında verilen imtiyazların çok küçük bir bedel olduğunu ve Türk Millî hareketinin, savaş kendi aleyhine henüz dönmemişken alabileceğinden daha fazlasını elde ettiğini düşünüyordu. Ancak, Mustafa Kemal ve Meclis'teki destekçileri, halihazırda ilerlemekte olan Yunan güçleri ve diğer işgal güçleri varken, Misak-ı Milli sınırlarının gerçekleştirilmesini sağlamak için Kapitülasyonların geri dönmesine müsaade etmemeleri gerektiğine inanmaktaydılar. Onlara göre anlaşmaları yapabilmek için Bekir Sami'nin gerçekten gereğinden çok fazla taviz verdiğini düşünmekteydiler. Bekir Sami'nin kendi siyasal grubunu örgütlemesine cevap olarak ve yenilgilerini garanti altına almak ve Mustafa Kemal'in askeri liderliğine ve onun yetkisini artırma yönündeki taleplerine karşı Meclis içinde artan muhalefeti yenmek için, Mustafa Kemal "Müdaafa-i Hukuk" adı altında kendi Parlamento grubunu teşkilâtlandırdı, bu Meclis içinde ve dışında bir düzenli siyasal parti kurulması yönündeki ilk adımı teşkil etti. Kendisine verilen koşulsuz desteği kesinleştirmek için, grubu için üyeleri, ülke genelinde Müdaafa-i Hukuk cemiyetlerinden gönderilmiş olan ve Meclis'te daha önce cereyan etmiş olan tartışmalarda kendisinin değişik politikalarına destek vermiş olan temsilciler arasından seçerken, kendi politikalarına karşı çıkmış olanları ise, bunları kızdırmak pahasına, grup dışında bıraktı. Oysa bunların çoğu da aslında Müdaafa-i Hukuk temsilcileri olarak Ankara'ya gelmişlerdi ve kendilerini de bunların temsilcisi olarak görmeye devam ediyorlardı.

Mustafa Kemal'in bu hareketi üzerine, muhalifleri de Meclis içinde İkinci Müdaafa-i Hukuk Grubu'nu ya da kısa isiyle "İkinci Grup"u kurdular. Bu gruba, onun otokritik liderliğine ve pek çok

politikasına karşı çıkan Adnan Adıvar ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gibi isimlerin yanı sıra Mustafa Kemal'in en çok güvendiği Kazım Karabekir ve Refet Bele gibi paşalar da dahil oldu. İkinci Grup sürekli bir muhalefet görevi yaparak, sadece Mustafa Kemal'in askeri politikalarına ve neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış başkomutan sıfatıyla Türk ordusunda kısa süreliğine atamalar yapmasına muhalefet ettikleri kadar, kendisini adeta bir Cumhurbaşkanı gibi konumlandırarak, Meclis'ten ziyade değişik bakanları kendisinin atamasına da karşı çıkmaktaydılar.

Çok zaman geçmeden parlamento içinden ve dışından diğer partiler de ortaya çıktı. Mustafa Kemal'in Meclis dışından komünistler, sosyal demokratlar ve diğer solcular yanında aşırı sağdan da muhalifleri vardı, bunlar Eskişehir'de odaklanarak sırasıyla Türk Sosyalistleri Hakkı Behiç (Bayiç), Şeyh Servet (Akdağ) ve Nazım (Resmor Öztelli) Bey liderliğinde faaliyet göstermekteydiler. Bunlar, 1918 yılında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa tarafından Rusya'da kurulmuş olan Yeşil Bayraklı İslam Ordusu adlı diğer bir Türk komünist grubun desteğini alma umuduyla, 1920 Mayısı'ndan itibaren başlayarak Yeşil Ordu adı altında örgütlenmeye başlamışlardır. Yeşil Ordu hiçbir zaman gerçek bir ordu olamamıştır. Bu grup içinde sadece birkaç tane de gerçek Türk Komünisti bulunmaktaydı, bunlar da Rusya'dan gönderilmiş olan Zinetullah Nuşirvanov (I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'ya gitmiş olan bir Türk), bir Başkırt olan ve 1919 yılında İstanbul'a gelerek Haliç kıyısındaki İmparatorluk Tersanelerinde çalışan işçiler arasında Komünist propagandası ve örgütlenmesi yapmaya çalışan, ancak Fransız işgal yetkilileri tarafından tutuklanarak sürülen, bunun üzerine Anadolu'ya geçerek aynı faaliyetleri Kemalistlerin bölgesinde yürüten Şerif Manatov'dur. Her ikisi de Eskişehir'in yeni oluşan işçi sınıfı üyeleri arasında Komünist propagandayı yaymak ve Komünist grupları örgütlemek için çaba sarfetmiş, aynı zamanda da Eskişehir'in Komünist gazetesi Yeni Dünya'nın çoğu makalesini bunlar yazmıştır. Yeni Dünya, mahallî Kuvayi Milliye milis lideri Çerkez Ethem'in yardımlarıyla yayınlanmakta idi. Çerkez Ethem ise Yeşil Ordu'yu bir vasıta olarak kullanmak suretiyle Türk Millî direniş hareketinin liderliğini ele geçirerek Mustafa Kemal'in yerini almaya çalışmaktaydı. Zaman zaman Kapitalizmi ortadan kaldırmaya yönelik Komünist sloganların yer bulduğu Yeni Dünya, aynı zamanda Yeşil Ordu'nun Komünizm ile İslam'ı uzlaştırmaya çalıştığını ve her ikisinin Kapitalizm ve Emperyalizm canavarlarından kendilerini kurtarmak için verdikleri mücadelelerindeki benzerliklerin fark edilmesi gerektiğini ifade etmekteydiler.

Yeşil Ordu kurucu üyelerinin tamamı da Büyük Millet Meclisi'nde milletvekilleriydiler ve burada Nazım (R. Öztelli) Bey'in liderliğinde Halk Cephesi ya da Halk Zümresi olarak bilinen Parlamento Grubu'nda bir araya gelmekte ve temel olarak Sosyalist fikirlerin savunuculuğunu yapmaktaydılar. Halkçı Cephe, gerçek sayı kesin olmamakla birlikte bazı dönemlerde sayıları sekize varan milletvekilinin desteğini çekebilmiştir. Yunan saldırılarının Ankara'ya yaklaştığı ve geri püskürtülmesinin hemen öncesine rastlayan ve Sakarya Savaşı'na doğru ilerlenilen hengamede alternatif lider arayışlarına girilmişti. Ancak, Yunanlıların geri püskürtülmesi ile Mustafa Kemal, hem Yeşil Ordu'yu hem de Halkçı Cephe'yi bastırmak için ihtiyaç duyduğu güveni kazandı. Zamanlama böyle bir hareket için özellikle çok uygundu, çünkü grup liderleri Nazım (R. Öztelli) Bey'in İçişleri Bakanı olarak seçilmesini garanti altına almıştı. Mustafa Kemal bu hareketi yirmi dört saatten daha kısa bir süre içinde hükümsüz kılmış olmasına rağmen, bu olay ona bu partinin siyasi gücünün

düşündüğünden daha tehlikeli olduğunu gösterdi ve onu kısa bir süre sonra baskı altına almaya itti. Grubun Eskişehir'de bulunan modern gazete matbaası da, aynı zamanda, hükûmetin resmi gazetesi, Hakimiyet-i Milliye için kullanılmak üzere Ankara'ya taşındı.

Siyasal yelpazede Yeşil Ordu ve Halkçı Cephe'nin yeri iki grup tarafından dolduruldu. Birincisi, Meclis'te desteklerine hala ihtiyaç duyduğu için, Mustafa Kemal sol eğilimli ne kadar üye varsa hepsini Meclis'e kanalize ederek kendi kontrolünde bir komünist parti kurmaya çalıştı ve bu parti Türkiye Komünist Fırkası adı altında kuruldu, ancak bu partiye sürekli bir şekilde "Resmi" unvanı eklenmektedir. Resmi Türk Komünist Partisi Mustafa Kemal'in kendisi tarafından kurulmuş ve kontrol edilmiştir. Bu partide yaklaşımları temelde Sosyal Demokrat olan ve oldukları gibi davranan Yeşil Ordu ve Halkçı Cephe'den Hakkı Behiç (Bayiç), Çerkez Ethem ve gazeteci Yunus Nadi (Abalığolu) gibi birkaç üyeyle birlikte Mustafa Kemal'in en çok güvendiği Fevzi (Çakmak), Kazım Karabekir, İsmet (İnönü) ve Ali Fuad (Cebesoy) gibi gerçekte hiçbir şekilde Komünist ya da Sosyalist olmayan generaller de bulunmaktaydı. Bu parti birkaç komünist slogan seslendirmiş olsa da, partinin gerçek programı parlamenter yasama dışında hiçbir şekilde devrim ya da değişim gibi kavramlardan bahsetmektedir. Mustafa Kemal'in bu partinin Meclis içi ve dışındaki gerçek komünistlerin desteğini kendisine çekip böylece bunları ehlileştirerek kontrol altında tutabilmeyi umut ettiği görülmektedir. Bu sebeple, resmi yaptırım için Comintern'e de gerçekten başvuruda bulunmuştur. Ancak bu türden bir tasdik hiçbir zaman gelmemiştir. Sonuç olarak, parti üç ya da dört ay bir varlık gösterdikten sonra kendiliğinden yok olmuştur.

Rusya'dan bir Başkırt olan Şerif Manatov, Trabzon'dan bir Türk olan ve daha önce Osmanlı ordusunda karacı bir subay ve İstanbul'daki Harbiye ordu akademisinde hocalık yapan Salih Hacıoğlu; Naim Bey gibi gerçek birer Komünist olan Yeşil Ordu'nun üyeleri, aldatmacadan öte bir şey olarak görmedikleri bu partiye katılmayı reddetmişler ve 1920 yazında Hafi Türkiye Komünist Fırkası adı altında gizli bir Komünist Partisi kurmuşlardır. Dr. Şefik Hüsnü'nün (Değmer) liderliğini yaptığı bu parti doğrudan Comintern'in kontrolünde faaliyet göstermekteydi ve hükûmetin taleplerine göre programını uydurmak için çaba harcamak zorunda olmadığından, çok daha radikal bir parti olmuş ve Moskova'da Stalin tarafından geliştirilen çizginin kararlı bir takipçisi haline gelmiştir. Stalin ise etnik orijinlerine bakmaksızın sınıf birliğini vurgulayan doktrinlerin lehine tavır alarak, Türk Komünistleri tarafından oluşturulan etnik bazlı Komünist grupları reddetmiştir. Bu parti, aynı zamanda, ibadet etmek isteyenlerin hiçbir engellemeyle karşılaşmadan ibadet edebilecekleri üzerinde ısrar etmelerine rağmen, devlet ile caminin tamamen birbirinden ayrılması gerektiğinin avukatlığını yaparak, Yeşil Ordu'nun İslam ile Komünizmi birleştirme gayretlerine de son vermiştir. Ankara hükûmetinin İstanbul'daki Padişah'ın hükûmetinin bir kopyası olduğunu iddia ederek Türk millî hareketine de destek vermemiştir. Onlara göre Damat Ferit ve Padişah'ın izlediği politikalar gibi Ankara hükûmeti demokrasiye saygı duymamaktaydı. Bu yüzden çözümü her ikisini de Emperyalizm ve Kapitalizmin son kalıntıları olarak düşünmekte ve her ikisini de bir Proleterya diktatörlüğü lehine yıkmakta görmekteydiler. Ancak bu parti, kısmen Mustafa Suphi'nin ölümünden sonra onun Bakü'de kurduğu Türk Komünist Partisi'nden geriye kalan ajanlar aracılığıyla çalışmalarını sürdürmüş olmasına rağmen

o kadar gizli kaldı ki, Millî Kurtuluş Savaşı'nın son yıllarında hiçbir etki icra edemedi. Yine de, takip eden Cumhuriyet yıllarında devam edecek olan bir gizli Komünist hareketin nüvesini oluşturmuştur.

Yeşil Ordu'nun eski üyelerinin çoğu ve Gizli Komünist Partisi'nin sadece birkaç üyesi, gizli avukatlık yaparak münzevî bir hayat sürmeleri, ve bir atalete sebep olmaları ve Türk millî davasına hiçbir gerçek katkıda bulunmaları yüzünden kendilerini kınamaktan ziyade, bunun yerine 7 Aralık 1920'de Türkiye Halk Sosyalist Partisi'ni (Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası) kurmak suretiyle ortaya çıkmışlardır. Bu partinin temel yaklaşımı, yayın organları Emek gazetesinde belirtildiği gibi, Yeşil Ordu'nun yaklaşımının aynısıydı. Bu parti bir kez daha, Gizli Komünist Parti'nin devrimci gayretleri ile Resmi Komünist Partisi'nin uyguladığı gibi parlamenter sistem içinde çalışma istekliliği ve meşru statüde olma durumunu bir araya getirerek solu birleştirmeyi amaçlamıştır. Böylece, şiddet kullanmaksızın Komünist Programı Büyük Millet Meclisi içindeki devrimci eylemlerle başarmayı hedeflemiştir. Yine tıpkı Yeşil Ordu gibi ve Gizli Komünist Partisi'nin aksine, bu parti de İslami Komünizm yaratmak için Komünizm ile İslam'ı birleştirmek yönünde çaba sarf etmiştir. Ancak, Mustafa Kemal'in rejiminin tabiatını kınamak konusunda Gizli Komünist Parti'nin politikalarını devam ettirmiştir. İlk başlarda yaklaşımı yumuşak ve devrimci olmadığı için 1921 yılının ilk aylarında açıkça faaliyet göstermesi için müsaade verilirken, Ankara hükûmetine ve Mustafa Kemal'in liderliğine yönelik artan husumeti neticede dağıtılmasına yol açmıştır.

21 Mart 1921 tarihinde Nazım (R. Öztelli) Bey, Şeyh Servet (Akdağ), Şerif Manatov, Zinetullah Nuşirevan, Salih Hacıoğlu ve partinin diğer üyeleri, Çerkez Ethem ile işbirliği yaptıkları gibi sahte bir suçlamayla Büyük Millet Meclisi'nin bir gizli oturumu sırasında tutuklanmışlardır. Aslında, Yeşil Ordu döneminde bunlar Çerkez Ethem ile birlikte çalışmışlardı ama şimdi, Çerkez Ethem'in Kütahya'da açıkça Ankara hükûmetine karşı isyan ettiği bir dönemde böyle bir işbirliği söz konusu değildi. Ankara Hükûmeti'nin Çerkez Ethem'in Kuva-yı Milliye milislerini İsmet'in (İnönü) Yunan işgaline karşı direniş göstermek üzere kurduğu Türk Millî Ordusu'na katma yönündeki çabalarına Çerkez Ethem karşı çıkmaktaydı.

Ankara İstiklal Mahkemesi Nazım Bey'i suçlu bularak on beş yıl hapis cezasına çarptırdı ve gelecekte siyasi faaliyette bulunma ve tekrar Büyük Millet Meclisi üyesi olabilme hakkından mahrum bıraktı. Diğerleri de mahkeme tarafından suçlu bulunarak benzer hapis cezaların çarptırıldılar, ancak Türkiye'yi terk etme şartı ile bir yıldan daha az bir süre içinde affedilerek serbest bırakıldılar. Takip eden yıllarda, Türkiye'de kalmış olan bu partinin üyelerinin çoğu Mustafa Kemal'in kendi kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin birer parçası olarak kendi fikirlerini çok daha iyi bir şekilde hayata geçirme imkanı buldular. Böylece onun liderliği altında Türkiye'yi modernize edecek genel siyasi hareketle birleşmiş oldular. Ancak, Salih Hacıoğlu, tıpkı Şefik Hüsnü gibi Moskova'daki Parti liderlerinin direktiflerini hiçbir sorgulamaya tabi tutmadan ve hiçbir şekilde muhalefet etmeden, Türk Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'nin bir üyesi olarak Türkiye'nin Komünist hareketinde aktif siyasete devam etti.

Meclis içinde ve dışındaki siyasal spektrumun sağına hareket ettiğimizde, Enver Paşa'nın ülkeye dönmesini savunan ve İttihat Grubu adı altında bir araya gelen diğer bir siyasi oluşumu

görmekteyiz. Bu grup KahyaYahya ve onun Trabzon'daki takipçileri tarafından desteklenmekteydi; ayrıca bir de dini muhafazakarlar vardı. Bunlar işgalcilerin atılması için Türk millî hareketine destek vermekten çok daha fazla korkmaktaydılar. Bunlar, Saltanat ve Halifeliği kaldırarak, Hıristiyan saldırılarından kurtarmak için çalışıldığını düşündükleri İslam'a dayalı toplumun yerine bir laik rejim kuracak olan bir hükûmet kurmak suretiyle, daha sonra kendilerine dönecek olan bir canavar yaratmışlardı. Zaman geçtikçe, bu grupla diğer gruplar Meclis'te tartışılan hemen hemen bütün konularda karşı karşıya geldiler, ancak bu tartışmaların çoğunda Mustafa Kemal ve onun destekçileri üstün gelmiştir.

Yunanistan Müttefiklerini Kaybediyor

Parlamentoda ve Parlamento dışında Türkler için en büyük endişe sebebi savaş çabalarıydı. Fransız ordusu bu lejyonu dağıtmayı canı gönülden isteyerek denemesine rağmen Çukurova'da Ermeni Lejyonları tarafından düzenlenen saldırılar çok daha şiddetlenmişti. Bu lejyonların desteğinde Fransız ordusu Çukurova'nın belli başlı şehirlerine yönelik bir dizi kuşatma hareketine hız vermişti. Bu şiddet hareketleri Kılıç Ali ve Ali Saib (Ursavaş) gibi yetenekli komutanların liderliğindeki Kuvay-i Milliye milislerinin direnişi ile karşılaşmış ve devam eden herhangi bir zafere ulaşmaksızın roplumun bütün kesimlerine önemli ölçülerde ölüm ve yıkım getirmiştir. Batıda, İsmet (İnönü) Kuvva-yı Milliye milislerini Yeni Türk Millî Ordusu'na katmaya devam etmiş, İngilizlerin sıkıyönetim ilan etmelerinden sonra bile İstanbul hükûmeti dahili ve haricinde bulunan destekçilerden silah ve para yadımlarını almakla kalmayıp, aynı zamanda Ermenilerin toprak blokajını ortadan kaldırdıktan sonra Sovyetler Birliği'nden de önemli miktarlarda silah yardımı ve çoğu Orta Asya Türk halklarından toplanan ve Türkiye'nin ayağa kalkmasında büyük katkıları olan önemli miktarda altın göndermiştir. Aynı şekilde, Bekir Sami ile imzaladıkları anlaşmada verilen ekonomik imtiyazlara ulaşmada başarısız olmaları yüzünden İzmir'in Yunanlılar tarafından alınmasına büyük bir husumet duymaktaydı. Bunun sonucu olarak, İtalya işgal altındaki bölgelerde yaşayan Türk vatandaşlarına, diğer hiçbir işgal altındaki bölgede görülmeyen şekilde kibar ve yardımsever bir edayla davranmaya başladı. İtalya ayrıca, İngiliz müttefiklerinin gayretlerini boşa çıkarmak için Türk milliyetçi ajanlarının Avrupalılara yönelik faaliyetlerinde Roma'yı bir merkez olarak kullanmalarına müsaade etmiş, buradan Türk milliyetçi propagandasını tüm kıtaya yaymış ve uçaklar, tanklar ve diğer silahları satın alarak bunları İtalyan gemilerine yükleyip Akdeniz üzerinden Anadolu'daki İtalyan işgal bölgeleri olan Antalya ve Adalya'ya getirmiş, burada karaya çıkararak Konya'da Türk millî ordusuna teslim etmişlerdir.

Türk ordusunun oluşumu devam ederken, hem Kuvay-i Milliye milislerinin devam eden gayretleri, hem de Atina'daki iç siyasi sorunlar sayesinde Yunan saldırıları hız kesmiştir. Almanlara dayanan Kral Constantine tahttan indirilmek suretiyle, Yunanistan'ı Müttefikler yanında savaşa sokmak üzere Venizelos'un Başbakan yapılmasıyla koşut bir gelişme olarak İngilizler tarafından bir kukla Kral olarak tahta çıkarılan Kral Alexander, 25 Kasım 1920 tarihinde, bir maymunun ısırığı sonucu oluşan enfeksiyondan zehirlenerek ölmüştü. Bir aydan kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk demokratik seçimler yapılmış ve bu seçimlerde Müttefikleri büyüleyerek Yunanistan'ın Türkiye'yi işgaline müsaade alan ve bu işgalleri sırasında Müttefiklerden sürekli yardım

gören Eleftherios Venizelos, yenilgiye uğramış, Venizelos'un yerini tahttan indirilen Kral Constantine'nin güçlü bir şekilde destek veren ve onun dönmesini destekleyen Kralcıların oluşturduğu bir grup politikacı almıştır. 5 Aralık 1920 tarihinde, savaş sırasında Almanları destekleyen eski kralın dönmesi durumunda Anadolu'daki Yunan macerası için verdikleri desteğe son vereceklerine dair Müttefiklerin artan şekildeki uyarılarına rağmen, yeni seçilen hükûmet tarafından Yunanistan'da bir referandum yapılarak, bu referandum sonucunda ağırlıklı olarak geri dönmesi ve yeniden tahta çıkması için Kral Constantine davet edilmiştir. İngiltere'nin bu tehditlerini hayata geçireceğine asla inanmayarak, Kral Constantine Yunanistan'a dönmüş ve 19 Aralık 1920 tarihinde göreve başlamıştır. Birkaç hafta içinde de Venizelos tarafından yapılmış olan siyasi ve askeri atamaların çoğu Monarşi destekçileri ile değiştirilmiştir. Bu gelişmelerin Anadolu'daki Yunan ordusu açısından sonucu, kabiliyetli ve tecrübeli subayların büyük ölçüde siyasi sebeplerle görevlerinden alınarak yerlerine yenilerinin atanmasının neticesinde tam felaket olmuştur. Bu gelişmelere ve Anadolu'daki Yunan vahşetlerine tepki olarak İngiltere ve Fransa uyarılarını hayata geçirerek, Lloyd George'un bu yeni politikanın uygulamaya konulmasını engellemek için giriştiği tüm çabalara rağmen, Yunanistan'a yaptıkları mali ve askeri yardımları kesmişlerdir. Daha da ötesi, Yunan silahlı güçlerinin, şimdi Anadolu'daki ordularına erzak göndermek için İstanbul'u artık bir üs olarak kullanmaları yasaklanmıştı. Bu erzak genellikle İzmit yarımadası üzerinden taşınmaktaydı. Şimdi ise, Marmara Denizi'nin tamamı, İstanbul ve Boğazlar tarafsız bölge ilan edilmiş ve hiçbir taraf savaş amacı için bu bölgeleri kullanamaz hale gelmişti. Bu yüzden Yunanistan, Anadolu'daki ordularına bütün erzakı, daha uzun bir yolculuk gerektiren, İzmir limanı üzerinden göndermeye mecbur bırakıldı. Bütün bunlar, özellikle Kral Constantine'nin iktidara dönüşünü meşrulaştıracak en iyi yolun, Venizelos'un Batı Anadolu'yu işgal etmek için başlattığı misyonu başarılı bir şekilde tamamlamak olduğunu düşündüğü sıralarda olması ilginçtir.

Yunan Saldırılarının Yeniden Başlaması

Bundan dolayı 1921 Temmuzu'nun başlarında Kral Constantine, parıltılı bir tantana ile İzmir'e çıkmış ve Ankara'ya yönelik bir zafer seferini bizzat kendisinin yöneteceğini vaat etmiştir. 21 Temmuzda, göstermelik olarak onun liderliğinde, Yunan ordusu ileri harekata başlayınca aktif saldırı Kütahya'dan başlamıştır. Komuta kademelerindeki pek çok değişiklik yüzünden Yunan ordusu moral açıdan berbat bir durumdayken, bu görünür bir şekilde bu ordunun savaş kabiliyetinde herhangi bir ciddi düşüşe yol açmamıştır.

Yunan ordusu bir kez daha saldırısını başlatırken, Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) anlık bir karara varmışlardı. Henüz yeni kurulmuş ve hala denenmemiş olan Türk Millî Ordusu'nu tecrübeli ve iyi silahlanmış Yunan işgal gücüne karşı riske atmaktansa, küçük direnişler dışında mukavemet göstermeden geri çekileceklerdi. Bu geri çekilme Yunanlıları Türk ordusunun gerilim altında çökmekte olduğuna inandıracak kadar olacak, ancak ciddi insan, teçhizat ve erzak kaybına yol açacak kadar olmayacaktı. Aynı zamanda, Yunan savaş formasyonunun en önemli parçası olan mekanize güçler doğuya doğru ilerleyerek, İzmir'den gelen petrol ve yağ desteğinden uzaklaşacaklar ve bu sırada Fahrettin (Altay) tarafından komuta edilen Türk süvarileri onları arkadan taciz edecek, demiryolu

hatlarını ve köprüleri havaya uçurarak, İç Anadolu'nun içlerine, Sakarya nehrine doğru ve burayı da geçerek Ankara'ya doğru ilerlediklerinde Yunan ordusunun tedarik sorununu daha da güçleştirecekti. Bursa ve Eskişehir gibi büyük şehirler Yunanlılar tarafından ele geçirildiğinde, Yunan hükûmeti ve Yunan basını derhal bütün Avrupa'da başarılarıyla övünmeye başladılar. İlerleyişleri sırasında sadece birkaç esir ve çok az miktarda teçhizat ele geçirdiklerine çok az dikkat ettiler, oysa bu konuda İngiliz askeri uzmanları tekrar tekrar Yunan başarısının boyutlarının çok az olduğuna işaret etmişlerdi. Yunanlıların kendilerine güvenleri çok baskındı ve Kralın bizzat kendisi Türkleri silip süpürmek için bütün bir sefer gücüne artık ihtiyaç olmadığına, bunun yerine Trakya'ya dönülerek İstanbul'u alıp, böylece Megali İdea'yı gerçekleştirme görevini tamamlamak için yeni planlar yapılmasına karar verdi. Müttefik Yüksek Komiserliği'ni ve onların, Osmanlı başkentini işgal yönünde herhangi bir çabaya karşı güç kullanarak direneceklerine dair deklarasyonunu protesto etmek için, Yunanlılar kampanyanın ilk aşamasında çok başarılı oldukları ve kendileri zafer edasıyla Ankara'ya doğru yürürken İstanbul'da "Hıristiyanların Türklerin Katliam tehdidi altında olduğu" mazeretine sığındılar. Ancak, neticede, Lloyd George'un İngiliz ordusundaki yetkilileri Yunanlıların İstanbul'u işgaline müsaade etmeleri konusundaki ikna çabası başarısızlıkla sonuçlanınca, bu plandan vazgeçildi. Ancak, Trakya'ya gönderilmiş olan Yunan güçleri, Anadolu'da felaketi yaklaşan Yunan ordusuna hiçbir yardım kabiliyeti olmaksızın orada kalmıştır.

Yunan ordusu Ankara'ya gittikçe yaklaşırken, onların ileri kuvvetleri, Ankara'nın savunması açısından son doğal engel olan Sakarya nehrine ulaşmışlardı. Yunan başkentindeki şişinmeler Türk başkentinde açıkça işitilebiliyordu. Meclis içinde ve Meclis dışında Mustafa Kemal'in askeri liderliğine yönelik eleştiriler, beklendiği gibi artık daha yüksek sesle ve daha açık bir şekilde dillendiriliyordu. Mustafa Kemal Yunanlıları tuzağa çekmek için özellikle kamuoyu önünde kendini savunmamaktaydı. Yine de, Mustafa Kemal'in destekçileri günü kurtarıp onun Baş Kumandanlık süresini bir kez daha uzatmayı başardılar, ancak şayet ilerleyen Yunanlılar Ankara'ya ulaşmadan durdurulamama ihtimaline karşın, aynı zamanda başkentin daha doğuya doğru, Kayseri ya da Sivas'a taşınması planları yapılmaktaydı. Savaş devam edecekti, ancak Türkler kendi karargâhlarının daha da içlerine doğru çekilmeye zorlandıkça, Yunanlıları da tedarik kaynağı olan İzmir'den daha da uzaklaştırmış oluyorlardı.

3. Ankara'da Zafer: Lozan Başarısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması Sakarya Zaferi

Ancak, sonunda Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) yeterince geri çekildiklerine karar verdiler. Yunan sınırları onların limitlerine kadar uzanmıştı. Fahreddin (Altay) da Yunanlıların İzmir'le olan tedarik hattını hemen hemen tamamen kesmişti. Karşılarına dikilme ve savaşma zamanı gelmişti. Dönüm noktasını tayin edecek olan bir dizi toplantıda, Atatürk, İnönü ve emirlerindeki komutanlar Türk ordusunun en azından Yunan ilerlemesinin önünde savunma yapabilecek kadar yeterli örgütlülük ve silaha sahip olduğu konusunda fikir birliğine vardılar. Ancak bir zafer durumunda herhangi bir ileri hareket için ordunun hazır olmadığını düşünmekteydiler. Sakarya nehri, ya da daha net söylemek gerekirse Sakarya'nın doğusundaki tepeler, bir direniş için ideal bir coğrafya sunmaktaydı ve neticede Sakarya Savaşı başladı ve 23 Ağustos 1921'den 18 Eylül 1921 tarihine kadar devam etti. Aslında bu

bir yıpratma savaşı idi ve Türkler her tepenin her karışını cansiperane savunmaktaydı. Yunanlılar ilerlemeye devam etmekteydiler, ama artık çok daha yavaş bir modda. Bu sadece onların yorgun olmasından değil, hızla ihtiyat askerlerini tüketmekteydiler ve yeni insanlara ihtiyaç duymaktaydılar. Askerlerden pek çoğu İstanbul'a doğru yönelirken, tanklarını çalıştırmak için gerekli olan benzin olmadığından tankları bırakmak zorunda kalıyorlardı. Neticede, bir dizi yorucu çatışmadan sonra Yunan ordusu saldırılarına son verdi ve Eskişehir'e çekildi. Ankara kurtulmuştu, bu durum sadece bu şehrin sakinlerinde değil bütün ülkedeki Türklerin rahatlamasına sebep olmuştu. Her yerde şükür namazları kılınmaktaydı. İstanbul'da Ayasofya camiinde de bir kitlesel tören yapıldı. Bu töreni işgalci güçler onaylamamakla birlikte, bu konuda yapabilecekleri bir şey de bulunmamaktaydı.

Normal şartlarda, Yunanlılar tarafından gerçekleştirildiği gibi bir ilerlemede, Eskişehir'deki üslerine kadar geri çekilmelerinin akabindeki olaylar şöyle cereyan etmeliydi: Bunlar burada yeniden toparlanacak, güçlerini yeniden silahlandıracak ve sonra kararlı bir savaşta zafer kazanıncaya ya da hezimete uğrayıncaya kadar tekrar tekrar ilerleyeceklerdi. Ancak Yunan ordusu enerjisini tamamen yitirmişti. Onların yeniden harekete geçerek saldırmak gibi bir sorunları yoktu. Yunan komutanlar İzmir'e çekilerek burada kalmışlar, Türkler tarafından yakalanma korkusuyla cephedeki durumu incelemek üzere bölgeye gelmeyi reddetmişlerdir. Fahreddin'in (Altay) Türk süvarileri Yunan tedarik hattını tacize devam etmekteydi. Öyle ki ne bir tren, ne de bir kamyon bu hattı kırarak Eskişehir'de sıkışıp kalan yorgun Yunan ordusuna erzak, yiyecek ve hayvan yemi getirebilmekteydiler. Siyasi değişimler saldırı başlamadan önce moralleri bozmuş ve kaçınılmaz bir büyük yenilginin sinyalleri gelmeye başlarken Yunan ordusunda daha bölücü ve daha ciddi etkiler icra etmeye başlamıştı. Yunanlıların kafası, kendilerinin çok üstün kültürü nasıl olur da daha aşağılık olan Türklerin elinde böyle bir yenilgiye duçar olabilir, sorusuyla karmakarışık hale gelmişti. Bu sebeplerden dolayı, Yunan işgal ordusu, Türklerin bir sonraki adımda ne yapacağını beklemekten başka bir şey yapamamaktaydı.

Şüphesiz, bu şartlarda İsmet (İnönü) tarafından komuta edilen böyle bir ordunun normal olarak yapacağı şey, Sakarya'daki başarının akabinde Yunanlıları takip ederek onları Eskişehir'den ve diğer yerlerden sürerek yeniden toparlanmalarına müsaade etmemekti. Ancak, Sakarya'daki savunma hattında tutunurken Türk ordusu da son kaynaklarını harcamıştı. Tıpkı Yunanlılar gibi, Türklerin de geriye bir şeyleri kalmamıştı. Ayrıca Türk ordusu başarılı bir savunma yaparken bütün erzaklarını da tüketmişti ve artık Fahreddin (Altay) ve diğerlerinin yapmaya devam ettiği gibi Sakarya'nın batısında bir çeşit gerilla ve süvari süpürme operasyonlarından başka bir şey yapacak durumda değildi. Yunanlıların Eskişehir'de ne yaptıklarına bakmaksızın, Türk ordusunun zaferin avantajını kullanamadan önce yeniden toparlanmaya ve yeniden silahlanmaya ihtiyacı vardı. Bu durum da 1921-1922 kış sezonu bahara doğru ilerlerken Büyük Millet Meclisi'nde artan bir eleştiri konusu oldu. Hatta Türk ordusu yazı da Sakarya'da kazanılan zaferden avantaj sağlamak üzere herhangi bir harekete geçmeksizin geçirdi.

Fransa ile Barış ve Çukurova'nın Tekrar Alınması

Ancak, bu sırada nihai olarak Türklerin yeniden saldırıya geçmesine ve bütün topraklarını geri almasına imkan verecek önemli değişimler olmuştu. Sakarya'daki zafer özellikle Fransızları Çukurova'daki maceralarının, önemli bir askeri gayret sarfetmeksizin bir başarı getirmeyeceği konusunda ikna etti. Böyle bir gayret ise onlar için, bölgede bulunan, daha önce Fransız ordusunun ana gövdesini oluşturan ve Türklere karşı bütün savaşları yürütmüş olan Ermeni Lejyonlarının ve Kuzey Afrika birliklerinin binlerce Fransız askeriyle değiştirilmesi anlamına gelmekteydi. Fransız işgal ordusu, bazı Türk şehirlerini işgal etmek, I. Dünya Savaşı sırasında evlerinden taşınan Ermenilerin yeniden yerleşmelerine yardım etmek gibi bazı başarılar elde etmişti.

Ancak yine de nihai zafere şimdi işgale başladığı dönemdekinden daha yakın değildi. Seferlerinin tek sonucu, Türk milliyetçilerini, karşılığında hiçbir şey kazanmaksızın batıdaki İngiliz ve Yunanlılardan kendi üzerlerine çekmek olmuştu. Ayrıca, Bağımsızlık Savaşı'nn sürdüğü yıllar boyunca Paris'te bulunan ve başlarını Claude Farrere ve Pierre Loti'nin çektiği Fransız entelektüeller Fransa'nın kendisine ait bir Türk İmparatorluğu kurmak için harcadığı çabaları kınamışlardı.

Sonuç olarak, Fransız kamuoyu da tıpkı siyasetçileri gibi bu politikanın Fransa'dan çok İngiltere'nin işine yaradığı konusunda ikna olmuştu. Görüldüğü gibi, Raymond Poincare'in Fransa Devlet Başkanı olarak seçilmesi Fransız politikalarında önemli değişimlere yol açmıştır ve Fransız hükûmeti artan bir şekilde tehlikeli bir vaziyet alan Çukurova'dan kendisini kurtarmanın yollarını aramıştır. 1921 yılının ilk aylarına gelindiğinde, Bekir Sami ile Londra'da müzakeresi yapılan anlaşmanın Büyük Millet Meclisi'nde reddedilmiş olmasına rağmen, diğer Fransız temsilciler benzer ama farklı barış yaklaşımlarıyla Ankara'ya yaklaşmaktaydılar. İlk etapta,

Franchet d'Esperey İstanbul'da İngiliz küstahlığı ile dolarak ve dönüş yolunda Edirne'de Cafer Tayyar (Eğilmez) ile konuşarak Paris'e geri dönmüştür. Daha sonra başlangıçta Franchet'in İstanbul'daki personeli olan Louis Mougin, 1921 Haziran'ında Fransız Millî Meclisi Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Franklin-Bouillon ile birlikte Ankara'ya geldi ve burada Çukurova'daki Fransız macerasını sona erdirecek ve Ankara hükûmeti ile Fransa arasında normal ilişkileri tesis edecek olan nihai anlaşma için müzakereler başladı. Fransızlar, bu sefer bile, özellikle Kral Constantine liderliğinde başlatılan ve başlangıçta başarılı gibi gözüken Yunan taarruzları yüzünden hala çok müterredit idiler. Ancak Sakarya'daki Türk zaferinden sonra, yani nihai muzaffer açıklığa kavuşunca, Franklin-Bouillon tekrar Ankara'ya gelmiş, ciddi müzakerelere başlamış ve nihai olarak Ankara Antlaşması 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşma bir hafta sonra da Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Anlaşmanın dışında yapılan bazı yazışmalar, Türk egemenliğini ihlal etmeyecek şekilde bazı kısıtlamalarla birlikte, Fransa'ya istediği bazı imtiyazları sağladı. Yusuf Kemal, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adına Franklin-Bouillon'a gönderdiği bir mektupla, bir Fransız grubuna Harşit vadisinde demir, krom ve gümüş madenlerini 99 yıllığına işletme hakkını verdi. Ancak buradaki tüm kullanım hakları Türk kanunlarına göre olacak ve Ankara'nın yüzde ellilik yatırım payı ve kontrolü altında olacaktı. Türk Hükûmeti ayrıca Fransız şirketlerinin, her iki ülkenin de menfaatlerini sağlayacak şekilde madenler, demir yolları, limanlar ve nehirler ile alakalı diğer başvurularını da beklediklerini

ifade etmiştir. Türkiye, teknik yüksek okullarında ve ihtiyaç duyulan diğer alanlarda Fransız akademisyenlerin katkılarından yararlanabileceğini Fransa'ya bildirmiştir. Buna karşılık, Franklin-Bouillon, "Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti ile Ankara'nın Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasında varılan anlaşma kararlı ve sürekli bir barışı gerçekleştirecek ve iki millet arasında geçmişte var olan yakın ilişkileri yeniden ihya ederek pekiştirecektir; Fransız Cumhuriyeti Hükûmeti, Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliği ile ilgili bütün sorunları bir yakın işbirliği ruhu içinde çözmeye gayret edecektir"5 şeklinde umutlarını dile getirmiştir. Böylece, bir noktaya kadar, Kemalistler istedikleri diğer şeyleri elde edebilmek için Bekir Sami'nin tembihlediği Misak-ı Milli'de değişikliği kabul etmiştir.

Hiçbir zaman yazıya dökülmemiş olsa da, takip eden gelişmeler göstermiştir ki Fransızlarla anlaşma, Çukurova'da bulunan Fransız silah ve cephanelerinin çoğunun Türklere bırakılmasını da içermekteydi. Ayrıca, Suriye'den yüklenen bir gemi dolusu yeni erzak da Mersin'e gelecekti. Bu düzenlemeler, Sakarya zaferinden sonra 1922 Ağustos ve Eylül aylarında Yunanlıları Anadolu'dan atmak için düşünülen büyük taarruz nedeniyle devam etmekte olan Türk ordusunun yeniden teşkilatlanması ve silahlandırılmasında ana rolü oynamıştır.6

Ancak, aynı zamanda, Fransızların Çukurova'dan ayrılması Ermeniler ve sadece o bölgedeki değil bütün Avrupa ve Amerika'daki destekçileri arasında asabî bir panik yaratmıştır. Fransızların Türklerle ayrı ve Ankara lehine bir anlaşma yapmasına büyük kızgınlık duyan Lord Curzon, aynı zamanda, bu anlaşmanın ileride Türklerle girişeceği herhangi bir müzakerede onun daha sert şartlar teklif etmesini aşırı derecede güçleştireceğini de biliyor ve Fransızları bir kez daha düşünmeye çağırarak, Fransız işgali esnasında Ermeni Lejyonu'nun yapmış olduklarının ışığı altında "katliam tehdidi" uyarısına bir kez daha dönüyordu. Bu sefer böyle bir şey olması daha önce de yapılmış olan uyarılara nazaran daha büyük bir olasılık taşımaktaydı. Çukurova'daki Ermeniler ise doğal olarak tam bir panik içindelerdi. Ermenilerin haklarının korunacağına dair söz veren, Ankara'dan gönderilmiş bölgesel ve mahalli Türk yetkililerin, bizzat Mustafa Kemal'in kendisinin, Franklin-Bouillone Mougin ve diğerlerinin gayretlerine rağmen, Ermenilerin bu tür sözlere inanmak istemiyorlardı. Evlerini ve işlerini terk ederek yanlarına alabilecekleri neleri varsa arabalara ve vagonlara yükleyerek ya bu topraklardan kendilerini kaçıracak olan İngiliz ya da Fransız gemilerini beklemeye başlamışlar ya da yaya olarak Filistin ve Suriye'ye gitmişlerdir.

Fransız askerlerinin bıraktıkları bütün silahlar, tanklar ve diğer erzaklar Türk siviller ve askerler tarafından toplanarak doğrudan batı cephesine gönderildi. Çukurova'daki demir yolları, başlangıçta Fransız işgalciler daha sonra ise Kuvvay-i Milliye tarafından, büyük ölçüde tahrip edildiğinden, ağır savaş aletleri gönderebilmek için zoraki bir gayretle bu demiryolları yeniden inşa edilmiş ve Fransızların Anadolu'dan ayrılmasının üzerinden bir yıldan az bir süre geçmeden bu aletleri Yunanlılara karşı yapılacak olan Büyük Taarruz için zamanında yetiştirmek üzere başlatılan süreç tamamlanmıştır. Ancak, üniformalar, yiyecek ve diğer malzemelerin yanı sıra daha küçük silahların çoğu cepheye Türk kadınları, çocukları ile birlikte savaşamayacak kadar genç ya da yaşlı erkeklerin sırtında taşınmıştır. Tüfeklerin ve mermilerin çoğu bütün Anadolu'da evlerde kurulan tezgahlarda elle

yapılmakta ve İsmet (İnönü) tarafından ikinci kez inşa edilmekte olan Türk Millî Ordusu'nun kullanması için cepheye gönderilmekteydi.

Büyük Taarruz

1922 yazı gelip geçmeye başlarken, Ankara'daki insanlar Türk ordusunun gerçekten yeni bir saldırı daha yapıp yapmayacağı konusunda meraklanmaya başlamıştı. Bu insanların pek çoğu hala Eskişehir'de olan Yunanlıların Ankara'ya yeni bir saldırı başlatmasından korkuyordu. İlk kez olmasa da, Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal ve onun komutanlarına karşı alttan alta bir eleştiri yükseliyordu. Türk ordusu neredeydi? Neredeyse bir yıl geçmiş olmasına rağmen niçin hala Sakarya'da kazanılan zaferin devamı getirilmiyordu? Bu arada Yunanlılar neler yapıyordu? Türkler hazırlıklarını tamamlamadan önce mi saldıracaklardı? Mustafa Kemal, aslında, saldırısını mümkün olduğunca kasten ertelemekteydi. Çok kararlı bir komutandı ve hiç aptal değildi. Yunan ordusu düşünülenden öte bir örgütlenme ve hazırlık içindeyken Türk ordusunun hazır olmadığı bir durumda Sakarya'da elde edilen bütün kazanımların yarattığı fırsatı yitirmek istemiyordu.

Nihayet, Türkiye'nin dışında cereyan eden iki olay, onun ve bazı komutanlarının hala bazı tereddütleri olmasına rağmen, taarruzu başlatma konusunda onu ikna etti. Bunlardan birincisi, bütün bakanlarının muhalefetine rağmen Doğu Akdeniz'de bir Büyük Yunanistan kurmakta kararlı olan İngiliz Başbakanı David Lloyd George'un Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmaydı. Lloyd George, bu konuşmasında, bütün müslümanları ve Türkleri lanetledikten sonra, Yunanistan ve Türkiye arasındaki savaşta İngiltere'nin tarafsız olmasına rağmen, Anadolu Rumlarını, eski klişeleşmiş umacı olan "Türk katliamları tehdidinden" kurtarmak için İngiltere'nin artık askeri ve finansal destek sağlayacağına söz vermekteydi. Lloyd George bu tür vaadlerde daha önce de bulunmuştu. Aslında, tamamen yetersiz olan Yunanlıları, ciddi İngiliz desteği ve yardımı olmadan girişemeyecekleri böyle bir kampanyanın altına girmeye bu tür fanatik destekler teşvik etmişti. Yunanlılar, İngiliz hükûmetinin tarafsızlık politikasına rağmen nihayetinde Lloyd George'un ihtiyaç duydukları desteği vereceğini düşünüyorlardı. Ancak bu sefer, bunu yapması imkansız gözüküyordu, çünkü bütün bakanları ve Harp Bakanlığı'nın önde gelenleri bu fikri, uygulanamaz olduğu ve başarısızlığının kesin olduğu gerekçesiyle kesin bir şekilde reddetmekteydiler. Lloyd George'un kamuoyu önündeki konuşmasından önce de özel olarak yaptığı teşvikler Yunan hükûmetini daha fazla hata yapmaya itti. Bir taraftan, şehri yönetmekte olan Müttefik Yüksek Komitelerinin direniş göstereceklerine dair uyarısına rağmen İstanbul'u işgal etme tehditlerini yenilediler. 29 Temmuz'da, büyük çoğunluğu henüz Anadolu'dan gelmiş olan ordularını Trakya'ya soktular ve İstanbul'un Çatalca banliyösünün hemen yakınlarına kadar sokularak, bir sonraki hafta içinde şehre doğru ilerleme tehdidinde bulundular. İki gün sonra ise, yine Lloyd George'un kışkırtmalarıyla, uzun bir süredir İstanbul'da üslenmiş olan milliyetçi Amyna Cemiyeti tarafından planlama aşamasında olan bir çaba meyvesini verdi ve İzmir ve Güneybatı Anadolu'nun Yunan Yüksek Komiseri Aristidi Stergiadis resmen bağımsız İyonya devletinin kuruluşunu ilan etti. Bu devlet kendi kontrolü altındaki hemen hemen bütün toprakları kapsamakta ve bütün hükûmet Yunanlıların kontrolünde olmak üzere Osmanlı Sultanı'nı da kendisine bağlı bir devlet olarak tanıtmaktaydı.

Bu gelişmelere bir tepki olarak Mustafa Kemal bütün tereddütlerini bir kenara bıraktı. Taarruz için Birinci Ordu komutanlığına atanmış olan Ali İhsan (Sabis), taarruzun bir sonraki yıla kadar ertelenmesi gerektiğini ifade edince bu görevden alındı ve yerine bir taarruz dehası olan Nurettin Paşa atandı. 26 Ağustos 1922 günü, Mustafa Kemal adamlarına çok kısa bir emir verdi, "Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz'dir. İleri." Böylece Türk tarihinde Büyük Taarruz olarak bilinen harekât başlamış oldu. Yunan ordusuna gelince, tüm bir yıl boyunca bir şeylerin olmasını bekleyerek Eskişehir'de oturmuşlar, yeni bir Türk taaruzuna karşı hiçbir hazırlık yapmamışlardı. Sürekli İzmir'de kalan komutanlarının çoğu istişareler için Atina'ya dönmüşlerdi. Sonuç olarak Eskişehir bir gün içinde ele geçirildi. Yunan ordusu darmadağın oldu. Askerler gibi siviller de, haklı olarak, Yunan işgali sırasında uyguladıkları terörün Türklerin intikamına yol açacağından korkmaktaydılar.

Fahreddin (Altay) Paşa tarafından komuta edilen süvari birlikleri kaçan Yunan askerlerinden geride kalanları silip süpürdü, kaçmakta olan Yunan askerlerinden yüzlercesi çatışmalarda hayatını kaybetti. Türk ordusu ileri doğru süpürme hareketi başlatınca, Yunanlılar kaçarken tanklarını, kamyonlarını, tüfeklerini, üniformalarını, yiyeceklerini, cephanelerini ve bütün erzaklarını geride bıraktılar. Daha bir gün önce aşağılanan selefinin yerine Yunan ordusunun genel komutanı olarak atanmış olan General Trikopus da dahil olmak üzere Yunan askerlerinin binlercesi yakalanarak hapsedildi. Geri çekilen Yunan ordusunun yaptığı tek şey geçtikleri her şehri, kasabayı ve tarlaları tamamen yakıp yıkmaktı. Yunan askerleri İzmir'e doğru kaçarken binlerce Türkü katlettiler ve pek çok kasabayı yakıp, yıkıp yerle bir ettiler. Belki de kendilerine çok şeyler yapmış olan Türklerin, Yunanlıların gerçek duygularını yansıtan bu katliamları hakettiğine inanmaktaydılar. Türk süvarilerinin ilerleyen birlikleri, taarruzun başlamasından sadece iki hafta sonra, yani 9 Eylül'de İzmir'e girdi.

Ertesi gün, Mustafa Kemal de belli başlı komutanları ile birlikte bir otomobille İzmir'e girdi. İki gün içinde bu büyük limanın ele geçirilmesi tamamlandı. Fransızların Çukurova'dan ayrılmalarından sonra yapılan kutlamalar, İzmir'in kurtarılmasından sonra İzmir, İstanbul, Ankara ve bütün ülkede yapılan şenliklerin yanında bir hiç kalır. Neşe içindeki kalabalıklar bu zaferi her yerde kutlamaktaydı. Camilerde şükür namazları kılınmakta, caddelerde toplanılmakta ve çok kısa bir süre önce yabancıların Türk topraklarını tamamen boşaltması talebiyle ve protesto amacıyla toplandıkları ana meydanlarda toplanılmaktaydı. Sadece işgalcilerle işbirliği yapmış olanlar cezalandırılmaktan korktukları için ortalıkta gözükmediler ve gerçekten de yapmış olduklarından dolayı cezalandırıldılar. Türk ordusu İzmir'e doğru ilerlerken, Yunanlılar tarafından yakılmış, yıkılmış şehirler, kasabalar ve köylerden geçmişler, bu manzara karşısında derhal İstiklal Mahkemeleri kurarak bu vahşetten suçlu buldukları herkesi ve işgal orduları ile işbirliği yapmış olan Türkler kadar Türk olmayanları da yargılamışlardır. Büyük şehirlerdeki Ermeni ve Rum mahalleleri, Yunanlıların hızla geri çekilirken Türklere saldırdıkları kadar şiddetli ve canavarca olmasa da saldırıların hedefi haline gelmişti. İzmir'de uzun Kordon ve çevresi kaçmanın yollarını arayan mültecilerle doluydu. Kordon'da bekleşen binlerce Yunanlı, limanda kalabalıklaşan Yunan, İngiliz ve diğer Müttefik gemilerine üşüşmüşlerdir.

Büyük Taarruz'un muzaffer lideri Nureddin Paşa'nın liderliğindeki geçici yönetimi altında hayat normalleşmiş ve İzmir kısa süre içinde yeniden batı Anadolu'nun zengin bir deposu haline gelmiştir.

Ancak artık, vakti zamanında Yunanlılar tarafından mal ve mülkleri alınmış olan Türkler ve Yahudiler şehre hakimdi ve bu insanlar o tarihten itibaren şehir yaşamına damgalarını vurmuşlardır.

Atina'da Darbe ve Buna Tepkiler

Türklerin İzmir'i yeniden almaları savaşın tam olarak bittiği anlamına gelmiyordu. Güçlerini Anadolu'dan çekmede Fransız ve İtalyanlara Yunan ordusunun da katılmasına rağmen, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından beri Türkiye'de olup biten olayların temel saiki ve lideri olan İngiltere hala İstanbul'u işgali altında tutmaktaydı, aynı zamanda Yunan ordusu da Trakya'daki Yunanlılar üzerinde olduğu kadar Türk nüfusu üzerindeki sıkı kontrolünü sürdürmekteydi. İngilizleri koruması altındaki Yunanlıların tamamen ülkeden atılmasından sonra, İngilizlerin de Yunan orduları ile birlikte son askerlerini çekmek için düzenlemeler yapmış olacağı düşünülebilir. Fakat, Londra'da hala başbakan olan David Lloyd George ile bunun olması o kadar da açık değildi. Ayrıca Yunanlılar da Megali İdea'yı gerçekleştirmek üzere harcadıkları büyük gayreti bırakmaya hazır değillerdi. Bu beklentinin tam tersi gerçekleşti. Anadolu'dan Çeşme adasına kaçan Yunan ordusundan geriye kalan son birlikler, burada bulundukları kısa süre içinde bu adanın tüm Türk nüfusunu katlettiler ve Çanakkale boğazını geçerek Yunanlıların işgali altında bulunan Trakya'ya ulaştılar. Bunların bu seferlerin makus akıbeti konusunda acı bir şekilde hayal kırıklığına uğramaları şaşırtıcı değildir ve şüphesiz, Türklerin karşısında gösterdikleri sefil başarısızlık için kendilerini suçlayacak kadar bile cesaretleri yoktu. Bundan ziyade yenilgilerine mazeretler aradılar ve liderlerini suçladılar. Hem kendilerini yıkıma gönderen ve her nasılsa zafer kazanmaları için kendilerine yeterli kaynakları sağlamakta başarısız olan Atina'daki siyasetçiler, hem de ihtiyaç duyduklarında liderlikleri başarısızlıkla neticelenen generaller ve diğer komutanlar bu suçlamalardan nasibini aldı. Bu yüzden, 26 Eylül 1923 tarihinden başlayarak hezimete uğramış Yunan ordusunun genç subaylarının liderlik ettiği bir genel isyan Kral Constantine'i ikinci defa tahttan inmeye zorladı ve hemen akabinde de tutuklandı. Kısa süren mahkemelerden iki ay sonra, ani çöküşün bütün sorumluluğunun ait olduğu bütün kral yanlısı siyasi liderler ve askeri komutanlar idam edildi.

Neticede, onların bakış açısına göre, adil bir savaşta Türklerin çok daha medeni ve üstün Yunanlıları yenmeleri mümkün olamazdı. Bu yüzden bir ihanet olmalıydı ve ihanet edenler Yunan ordusu ve Yunan milletinin onurunu korumak için cezalandırılmalıydılar. Kaçmayı başaran tek askeri görevli, Kral Constantine'nin oğullarından biri olan Prens Andrew idi. Prens Andrew, İngiliz Kraliçesi II. Elizabeth'in eşi Prens Philpp Mountbatten'in babasıydı. Prens Andrew, son dakikada olaya müdahale eden İngiliz Kraliyet ailesi ile olan ilişkileri sayesinde kurtarılmıştı.

Çanakkale Krizi

Lloyd George idamları sert bir şekilde kınamasına rağmen, Atina'da olup bitenleri Tanrı'nın kendisine bahşettiği bir lütuf olarak değerlendirdi. Böylece son dakikada Yunan yatırımını kurtarma şansını yakalamış olacaktı. Nefret edilen Kral Constantine gitmişti. Fırsatçı Venizelos'un görevine dönmesi çok fazla zaman almadı. Venizelos'a başta Lloyd George olmak üzere bütün İngiltere ve Avrupa hayranlık duymaktaydı. Birkaç gün içinde Basil Zaharoff ve Zahidi Downing Street No 10'da,

yani İngiliz başbakanlığındaydı ve başbakan ile Türklere karşı yeni bir Yunan seferi için İngiliz yardımlarını yeniden başlatmak için plan yapıyorlardı. Yunan ordusu bu sefer Batı Trakya'da yeniden organize olacak ve güçlerine hayatiyet kazandıracaktı. Ancak, Lloyd George Orta Doğu'da yeni bir askeri girişim konusunda, ülkesinde ciddi bir muhalefet ile karşı karşıyaydı. Savaşmak için uzun süredir sömürüldüklerini düşünen İngiliz işçiler büyük bir grev yapmaktaydılar ve hükûmetin yeni bir teşebbüse geçmeden önce çalışma koşullarını radikal bir şekilde düzeltmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Kuzey İrlanda'da IRA'nın isyanı ve İngilizlerin yeni işgal ettiği Musul ve Kerkük ile Irak'ın kalan kısmını ciddi bir yerli muhalefete rağmen elde tutma çabaları bir ekonomik depresyon zamanında kalan mali imkanları da eritmişti. İngiliz halkı yeni bir maceraya karşı olmasına rağmen, Lloyd George, Türkiye'nin Yunanlılar tarafından işgal edilmesine destek verilmesine en güçlü şekilde muhalefet eden Hindistan Dışişleri Bakanı Edwin Montagu'yu ve daha sonra Kuzey İrlanda'yı temsil etmek üzere Parlamento Üyesi olarak seçilmiş olan ve bu seçimden kısa bir süre sonra IRA'nın İrlandalı milliyetçileri tarafından düzenlenen suikasta kurban giden İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson gibi bakanları kabineden başarılı bir şekilde temizlemiştir.

Ayrıca, bu bakanların uzaklaştırılmasından daha önemli olarak, Lloyd George, Türklerin İzmir'e girmesinden önce Yunan politikasına güçlü eleştiriler getiren Winston Churchill'in desteğini almıştı. Artık Koloniler Bakanı olarak yeni bir pozisyona gelmiş olan Churchill, Irak ve Filistin'de İngiliz yönetimini devam ettirmekten doğrudan sorumluydu ve Türklerin başarısından aşırı derecede korkmuştu. Eğer ipin ucunu bir kaçırsa idi oradaki insanlar kadar Hindistan'daki insanlar da İngiliz hakimiyetine karşı isyan edecekti. Bunun da ötesinde, Mustafa Kemal'in, İstanbul'u boşaltmaları yönündeki çağrısına İngilizlerin tepki vermekte başarısız olması üzerine, Türk Millî Ordusu, işgal ordusunu arkadan kuşatmak için Gelibolu yarımadası üzerinden geçerek İstanbul'a ve Trakya'nın içlerine doğru yürümenin ilk aşaması olarak İzmir'den hareket ederek Çanakkale'ye ve Boğazlara doğru ilerledi. Hayal gücü yüksek ama çok çabuk tahrik olan Churchill'i tahrik ya da teşvik eden bir şey varsa o da Çanakkale boğazını etkileyecek herhangi bir hareketti. Çünkü savaşın başında Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşın dışında bırakmak için Gelibolu ile Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmek üzere göndermiş olduğu orduların, şimdi bu yöne doğru askerlerini süren aynı kişi, yani Mustafa Kemal tarafından ağır ve yıkıcı bir yenilgiye uğratılmaları neticesinde hayatında görmediği bir aşağılanma ve itibar kaybına maruz kalmıştı. Bu yüzden Churchill, Lloyd George'un Yunan politikasını yeniden canlandırmasına karşı yaptığı muhalefeti bırakarak, Türk ordusunun Boğazlara ulaşmadan ve İstanbul'u ele geçirmeden önce durdurulmasında ısrar eden Başbakan ile aynı noktaya gelmiştir. Şimdi Türkler bölgede önemli bir askeri üstünlüğe sahip olduklarından, İngilizlerin İstanbul'daki komutanı General Charles Tim Harrington, adamlarını Türk ordusu tarafından yok edilme tehlikesi içine sokacak herhangi bir adım atma konusunda müterredit idi. Buna rağmen, Churchill ve Lloyd George, Türklerin asla Boğazların kontrolünü ele geçirmemesi ya da İstanbul'u işgal etmemesi için Trakya'daki hakimiyetlerini devam ettirmeleri için Yunanlılara yardım etmek üzere, tamamen yeni bir sefer başlatmak doğrultusunda ihtiyaç duydukları halk desteğini sağlayacak olan açık bir çatışmaya yol açabilecek bir adım atılması konusunda kabineyi ikna etmeyi başardılar. Böylece, Harrington'a Boğazların ve Marmara Denizi'nin her iki yakasında, Ege'ye giriş bölgesinden Çanakkale Boğazı'na ve buradan da daha kuzeye, Karadeniz'in Boğaziçi'yle birleştiği yere kadar uzanan bölgede sözde bir

“tarafsız bölge” yaratılarak Çanakkale’den Gelibolu’ya geçiş yapacak Türkleri durdurma emri verildi. Harrington başka bir seçim yapma hakkı yoktu ve 11 ve 12 Eylül 1922 gecesi bu emri uygulamaya soktu. Bir taraftan İngiliz kabinesinin yanı sıra üslerine bir dizi uyarı göndererek, Türklerin kendilerinin yeni mevzilerine saldırması durumunda onları yenebilecek gerekli insan gücünden tamamen yoksun olduklarını bildirirken, aynı zamanda da Mustafa Kemal ve onun mahallî kumandanlarını uyararak, Türklerin “tarafsız bölge”ye girmeye teşebbüs etmeleri durumunda bu girişime direnecekleri konusunda uyarıda bulundu.

Ancak Mustafa Kemal bu uyarıları hiç dikkate almadı. Bu uyarılara cevabı, ne Mondros Mütarekesi’nde ne da başka bir belgede “tarafsız bölge” olarak tanımlanan herhangi bir bölgenin olmadığını belirtmek oldu.

Paris Barış Konferansı’nda Yunanistan ile birleştirilmesine karar verilen Doğu Trakya’da homojen bir Yunan bölgesi yaratmak için uygulamaya konulan yeni Yunan katliamlarından Doğu Trakya’daki Türk nüfusunu kurtarmak üzere Türk askerleri Çanakkale’ye girecek ve buradan da Avrupa’ya geçecekti. Ancak, o an için, hem Mustafa Kemal, hem de Harrington krizin barışçıl yollardan çözülmesi umuduyla bir müddet hareketten geri durdular. Lloyd George ve Churchill’in gözü dönmüştü. Savaş alanındaki askeri komutanlarının ihtiyatı yüzünden İngiltere’yi Yunanistan’a kitlesel yardım göndermeye zorlayacağını ümit ettikleri kıvılcım bir türlü ateşlenmedi. Churchill Kanada, Avusturalya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda’ya acil mesajlar göndererek, “Türklerin Avrupa’yı işgal etme tehdidi” nedeniyle ve sanki Osmanlılar ve Türkler yüzyıllar boyunca Boğazlardan serbest geçişi güvence altına almamışlar gibi, dolambaçlı bir yoldan “Boğazların Güvenliği”nin güvenceye alınması ve bunun böyle sürdürülmesi için bu devletlerin askeri desteklerini istemekteydi. Ancak, koloniler yemi yutmadılar ve İngiliz İmparatorluğu bir yana, İngiltere’nin çıkarları için bile zorlama bir yorum olan bu tehlikeye karşı destek amacıyla harekete geçmeyi reddettiler.

Churchill’in felaketle sonuçlanan Gelibolu seferinde Avustralya ve Yeni Zelanda tarafından gönderilen insanların feda edilmesinden dolayı özellikle İngiltere’nin halihazırda suçlanıyor olması da bu ülkelerin söz konusu tavrında etkili olmuştur. İngiliz liderleri için daha da aşağılayıcı olanı, Harrington’un “tarafsız bölge”yi idame ettirebilmek için en azından sembolik bir güç göndermeleri konusunda yaptığı başvuruya kısa bir süre için olumlu cevap veren İstanbul’da üslenmiş Fransız ve İtalyan işgal güçleri, esas olarak kendi bilgileri dışında yürütülen, hazırlanmasında ya da komutasında yer almamış oldukları bu girişimden adamlarını geri çektiler. Bu ülkeler Türk milliyetçileri ile barış yapmaktaydılar ve başarı şansı olmayan bir Yunan seferine yardım etmelerini isteyen İngiltere tarafından yeniden çatışmanın içine çekilmeye niyetleri yoktu.

Yine Lloyd George ve Churchill yeni bir savaşı tahrik etmek için bir kıvılcım yaratmayı denediler. 21 Eylül günü, İngiliz donanmasının birlikleri Ege’den Çanakkale Boğazı’na doğru hareket etti ve Çanakkale’ye ulaşacak ya da Gelibolu Boğazı’nı geçmeye teşebbüs edecek herhangi bir Türk ordusuna ateş açacağı tehdidinde bulundu. Bu noktada, Fransız Devlet Başkanı Poincare, savaştan kaçınmak için krizin çözümüne yönelik arabuluculuk yapmak üzere Franklin-Bouillon ve İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiseri’ni gönderdi. Mustafa Kemal, şayet İngilizler “tarafsız bölge”den askerlerini

çekerse, ordularını Çanakkale Boğazı'ndan uzak tutacağı konusunda ve mütareke hazırlamak için bir konferans düzenlenmesi konusunda anlaştı. 30 Eylül'de, İngiliz Kabinesi Harrington'a, Mustafa Kemal'in uzun zamandır arayış içinde olduğu ve savaşın kıvılcımı neticede çaktığında daha ileri hareket edeceği varsayımıyla, teklifi reddetmesi ve kararlı bir şekilde tavır koyması talimatı verdi. Ancak, Harrington bu emri görmezden gelmeyi tercih ederek Mustafa Kemal'in önerisini kabul etti. Savaştan kaçınmak ve bir mütareke düzenlemek için "tarafsız bölge"deki adamlarını çekti ve Türk temsilcileriyle Marmara Denizi kıyısındaki Bursa'ya bağlı bir liman olan ve aslında da sözde "tarafsız bölge"nin bir parçası durumunda olan Mudanya'da buluşmayı kabul etti. Churchill ve Lloyd George küplere binmişti. Yapılmasını çok istedikleri savaş, savaşın anlamının ne olduğunu bilen ve gerekli görmedikleri bir savaşta adamlarını daha fazla kurban vermek istemeyen her iki taraftaki ihtiyatlı askeri kişilikler tarafından engellenmişti.

Mudanya Mütarekesi

Mütareke görüşmeleri 3 Ekim 1922 günü başladı ve gece boyunca devam etti. Dört yıl önce yapılan Mondros Mütarekesi'nin aksine, tarafların konumu tamamen değişmişti. Türkiye galip, İngiltere mağluptu. Hem konferansın yerini belirleyen, hem konferansa başkanlık eden ve hem de gündemin ne olacağını ve bu gündemin nasıl tartışılacağını belirleyen bir Türk Komutanıydı, yani İsmet (İnönü) idi. Anadolu'da barış halihazırda Büyük Taarruzun sonuçları tarafından belirlenmiş olduğundan ve Yunan ordusu da kaçmak zorunda kaldığından, konferans sadece, İngilizlerin dolambaçlı bir şekilde "tarafsız bölge" olarak isimlendirdikleri yerler ile üç yıl önce Yunanlılar tarafından işgal edilen ve hala onların sert işgali altında bulunan Trakya'yı da kapsayacak şekilde, Türk topraklarının hala yabancı askerlerin işgali altında bulunan kısımları üzerindeki çatışmaları sona erdirmek üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, İsmet Bey'e bu bölgelerin temsilcileri de eşlik etmişti. Bunlar savaş boyunca İstanbul'da milliyetçileri temsil etmiş olan Kızılay Başkanı Hamid (Hasancan) bey, Yunan ordusunun Trakya'daki Türklere nasıl eziyet ettiği konusunda önemli bilgilere sahip olan ve bu bilgileri müzakerelere taşıyan İstanbul Polis Müdürü Esad Bey, Yunanlılara karşı gerilla savaşı vermiş olan ve çoğunlukla da Bulgaristan'daki üslerden olan ve Trakya Paşaeli Cemiyeti adı altında faaliyet gösteren Trakya'nın Türk milliyetçi teşkilâtının delegesi olan Şakir'dir(Kesebir).

Müttefikler ise mevcut Yüksek Komiserler ve askeri şefler tarafından temsil edilmekteydi: İngiltere'yi Harrington, İtalya'yı Mombelli, Fransa'yı General Charpy temsil ederken, Yunanistan'ı Anadolu hezimetinden sağ olarak kurtulan iki komutan temsil etmiştir. Bu komutanlar pek çok Türk kasabasını yaktığını kendisi söyleyen Alezander Mazarakis ve Albay Sarianis'dir. İngilizlerin müzakerelere temel olarak Sevr Antlaşması'nın alınması konusundaki ısrarları, başarılı bir Türk girişimi ile bertaraf edilmiş ve müzakerelere temel olarak Misak-ı Milli ikame edilmiştir. Bu anlaşmaya göre, Türklerin çoğu Doğu Trakya'da yoğunlaşmış olduğu için Trakya Türkiye'ye iade edilecekti. Kavala ve Dedeağaç limanları da dahil olmak üzere Türklerin Yunan yönetimi altında nispeten küçük bir azınlık halinde yaşadıkları batı bölümlerine nazaran Doğu Trakya'da önemli miktarda bir Türk nüfusu bulunmaktaydı.

Neticede, Mudanya'daki müzakereler İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya ile sınırlıydı. Antant temsilcileri çok hızlı bir şekilde ilk ikisini boşaltma konusunda anlaşmaya yanaşırken, Türklerin bunun mütareke anlaşmasının bir parçası olarak elde edilmesi konusundaki ısrarları nihai olarak bir uzlaşmanın konusuydu ve söz konusu mütarekenin imzalanmasından hemen sonra bu bölgeler Türk yönetimi altına girecek olmasına rağmen, müteakip barış müzakereleri sonuçlanıp bir barış anlaşması imzalanıncaya kadar müttefik işgali altında kalacaktı. Türk yöneticiler, aldıkları kararları uygulayabilmek için yeterli sayıda Türk askeri ile birlikte Osmanlıların eski başkenti Edirne'yi alma hakkına sahip olacaktı, ancak gerçek polis gücü işgal güçlerinin elinde kalacaktı. Ancak Doğu Trakya'nın geriye kalan kısımları ile alakalı daha fazla sorun vardı. Diğer delegelerden çok gecikmeli olarak Mudanya'ya ulaştıklarında, Yunan temsilciler, Yunan ordusunun boşalttığı bölgelerde yerlerini İttifak askerlerine bırakmakta ısrar etmekteydiler. Bu askerler nihai olarak bu bölgeyi Türk ordularına teslim edecekti, ama böylelikle Yunan ordusu Yunan topraklarını doğrudan Türklere vermiş olmanın yaratacağı aşağılanma duygusunun vereceği acıyı yaşamak zorunda kalmayacaktı. Ayrıca, Yunan delegelere göre, Türk askerleri çok yavaş bir şekilde bölgeye intikal etmeliydi ki, Yunan nüfusunun katliamına yönelik kaçınılmaz bir Türk arzusunun kurbanı olmadan önce aileleri ve mülkleriyle birlikte Batı Trakya'nın güvenli iklimine gidebilsinlerdi.

Doğu Trakya'nın Türk sakinlerinin çoğu Yunan sivillerinin katliamlarından ve tecavüzlerinden korkarak, ordularının derhal Yunan işgal kuvvetlerinden bölgeyi alması gerektiğinde ısrar etmekteydi. Aslında, Trakya'nın bu parçasını nefret ettikleri düşmanları lehine kaybettiklerini öğrenir öğrenmez intikam saldırıları hemen başlamıştı.

Bir sonuca ulaşmanın güçlüğüne ek olarak, Yunanlıların bütün bir Mudanya konferansı arzusu başarısızlığa uğradı. İngiltere ve Fransa'nın yeniden destek ve yardımını başlatacağı umudunda olan Yunanistan, Türk taleplerine teslim olmadan daha önce kaybetmiş olduklarının çoğunu geri aldı. Harrington'un, tıpkı Mondros'ta olduğu gibi, Türk heyetinin bir şekilde yenilgiye uğramış ve müttefik imtiyazları için yalvaran taraf olarak konumlandırılmasında ısrar eden Churchill, Lloyd George ve Curzon bir kez daha müzakereleri sabote etme teşebbüsünde bulundu. Mustafa Kemal'i İngiliz ordularına karşı bir saldırı için daha da fazla tahrik eden diğer bir sebep de tarafsız bölgede bulunmaktaydı. İngiliz heyetine bir talimat gönderilerek, Türkler "tarafsız bölge"nin hemen dışında Boğazların Anadolu kıyısındaki kendi durumunu terk etmedikçe Yunan ordusuna Batı Trakya'dan çekilme talimatı vermeme konusunda ısrarcı olmaları istendi. Bunun yanında, nihai barış antlaşması imzalanıncaya kadar İstanbul ve Batı Trakya'da herhangi bir Türk idaresi kurulmasına müsaade edilmemesi istendi. Son olarak da, Harrington ne söz vermiş olursa olsun, Türkleri Sevr Antlaşması'nı kabule zorlamak için İstanbul'da ve "tarafsız bölge"de mevzilerinde bulunan İngiliz ordularını büyük ölçüde güçlendirmeye başlayacaktı. Aslında, Mütareke Konferansı bir başlangıç olmasına rağmen, Zaharof ve Venizelos'un, şayet Mudanya müzakereleri başarısızlıkla sonuçlanacak olursa, İngilizlerin Yunanlılara askeri ve mali yardım başlatmasını sağlamak için Lloyd George ve Curzon ile Londra'da görüştükleri kaydedilmektedir.

Neticede, Yunanlıların kendi yönetimlerini yeniden kurmak üzere müttefikleri ikna etmede kullanabileceği, ya da en azından bölgede bir uluslararası kontrol kurulması, hatta Yunanlıların kendilerinin bir saldırı başlatmasına imkan verecek herhangi bir çatışma olasılığından kaçınmak için, İsmet Bey, Batı Trakya'daki Yunan ordusunun müttefik kuvvetlere teslim olmasına müsaade etme mantığını kabul etti. Ancak, bölgenin önce müttefiklere, daha sonra da Türk güçlerine devri Yunanlıların istedikleri kadar geciktirilmeyecekti. Sadece birkaç gün içinde bu el değiştirme gerçekleştirildi. Böylece Yunan gururu incitilmeksizin Batı Trakya'daki Türk nüfusu da korunmuş olacaktı. Bu noktada şu da eklenmelidir ki, sadece müzakerelerin bir kısmı değil, Batı Bulgaristan'daki Trakya Paşaeli Cemiyeti tarafından kurulmuş olan Türk gerilla güçlerinin, Ege'ye ve Akdeniz'e doğrudan bir ulaşım sağlamak için hâlâ Dedeağaç'ın kontrolünü ele geçirmeyi umut eden Bulgar hükûmeti ile tam bir işbirliği içinde eş zamanlı olarak bölgeye ulaşması kendini koruma yönündeki Türk kararlılığının esas parçasını teşkil etmektedir. Bir önceki yıl boyunca Yunanlılara karşı gerilla saldırıları yapmış olan Fuad (Balkan) Bey tarafından yönetilen bu Türk güçleri, müttefik ordularının bölgeye ulaşmasından önce sadece Batı Trakya'daki Türk sakinlerini başarılı bir şekilde korumakla kalmayıp, aynı zamanda da Yunan köyleri kadar, Meriç nehri ve Batı Trakya'nın ötesine doğru kaçmakta olan Yunan mültecilerin oluşturduğu konvoylara da saldırmak suretiyle Yunan nüfusunun bölgeden ayrılmasını hızlandırmıştır.

Ancak, Doğu Trakya'da Yunan yönetiminin Türk yönetimi ile değiştirilmesi ve çok daha çatışmacı müzakerelerin konusu olan sınırların tespiti açısından yapılacak düzenleme çok zordu. Yunan heyeti, Batı ve Doğu Trakya arasındaki sınırın Meriç nehrinin doğu yakası üzerinden geçmesinde ısrar etmekteydi. Böylece bir taraftan ırmağın kendisi ve Rumeli demiryolu sisteminin ana kavşağı durumunda olan Karaağaç da Yunan mülkiyetinde bırakılmış olurken, demiryolunun tamamı da Yunan kontrolüne geçmiş olacaktı. İsmet (İnönü) ise sınırın Meriç nehrinin batı kıyısından geçmesinde ısrar etmekteydi. Böylece nehir tamamen Türk kontrolüne geçmiş olacak ve Karaağaç da Türk topraklarına dahil edilmiş olacaktı. Bu, sadece demiryolları üzerinde kontrol sağlamak amacı gütmemekteydi. Çünkü burası büyük bir şehir olan Edirne'nin sınırları içindeydi ve eğer Karaağaç'ın kontrolü Yunanlılara verilecek olursa bölge sürekli bir Yunan tacizinin hedefi haline gelecekti.

Mazarakis, nihayet konferansa ulaştığında, yokluğunda ulaşılmış olan bütün uzlaşmaları iptal etti. Müzakereleri 7 Ekim'e kadar erteledi. Mustafa Kemal ise, Çanakkale'deki "tarafsız bölge"ye karşı bir Türk saldırısını durdurmak üzere yürürlüğe koyduğu talimatları geçersiz kıldı. Burada Çanakkale Boğazı'ndan sonra Gelibolu ve Trakya'yı geçmek amaçlandığı için Harrington'u Yunanlılara karşı Türklerin durumunu desteklemeye karar vermeye zorlamaktaydı. Böylece müzakerelerin başarılı bir sonuca ulaşması sağlanmış olacak ve başka türlü kaçınılmaz olan çatışmadan kaçınılmış olacaktı. Yunan hükûmeti, Yunanlıların Anadolu'da yaşamakta olduğu kayıpları durdurabilmek için müttefiklerin savaşa girişmemiş olmasından büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Bundan dolayı, Mazarakis konvensiyonu imzalamayı reddetti ve Mudanya'yı akim bıraktı. Ancak, neticede Yunan hükûmeti büyük bir isteksizlikle üç gün içinde, yani 14 Ekim 1922'de imzaları atıverdi.

Refet Bele İstanbul'da

Türklerin şehri teslim alması. Refet (Bele)'nin 104 milliyetçi jandarmanın başında, 19 Ekim 1922 Cuma günü, Yunanlıların denize dökülmesinden bu yana şehre resmen ulaşan muzaffer Türk milliyetçilerinin ilk temsilcisi olarak İstanbul'a varması, yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan bu eski şehirde o güne kadar görülmedik bir coşkuya ve kitle kutlamalarına sahne oldu. İstanbul halkına göre, Refet Bele sadece milliyetçilerin muzaffer ordusunun bir temsilcisi olmayıp, aynı zamanda bütün alışkanlıklardan, geleneklerden ve çürümüş Osmanlı geçmişinden kendini kurtarmış olan Anadolu'da gelişen yeni bir yaşam tarzının da sembolüydü. Ankara hükûmetinin bir temsilcisi olarak Refet Paşa'nın duygusal bir şekilde karşılanması iki gün daha sürdü. 20 Ekim Cuma günü, öğleden biraz sonra, jandarmaların eşliğinde, kalabalıkların bütün gece boyunca ve sabahtan itibaren sabırsızlıkla beklediği Eski İstanbul'un Sirkeci iskelesine çıktı. Burada da yine kalabalıkların alkışlarıyla, gemilerin sirenleriyle ve bando takımlarının marşları eşliğinde karşılandı. İstanbul'un en yaşlı sakini olan Zaro Ağa, onun onuruna bir koyun kurban etti. İstanbul Belediye Başkanı Ziya Bey, Türk topraklarını işgal etmiş olan yabancıları söküp attıkları için milliyetçileri öven bir konuşma yaptı. Refet Paşa jandarmaları ile birlikte konfeti ve çiçek bulutları içinde Cuma namazının kılınacağı Ayasofya Camii'ne kadar ilerledi, burada da pek çok koyun kurban edildi. Namazdan sonra Refet Bey meşhur minbere çıkarak bu büyük camide bulunan yüzlerce insana "Bu zafer hakimiyet-i milliyye, kuvva-yı milliyeye, millî iktidara ve yüce Allah'a olan inançtan doğmuştur! Burası Müslümandır ve ilelebet Müslüman kalacaktır!" şeklinde hitap etti.

21 Ekim Cumartesi günü, Refet Bey savaş boyunca milliyetçi duyguların ve hareketlerin odağı olan İstanbul Üniversitesi'ni ziyaret etti. O burada da coşkun bir kalabalık tarafından karşılandı ve burada ilk kez yeni Türk milli marşı olan, şair Mehmet Akif (Ersoy) tarafından kaleme alınmış olan ve 1 Mart 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi tarafından resmen kabul edilen İstiklal Marşı da geniş kalabalıklar arasında okundu. Bu sırada Üniversite rektörü Besim Ömer (İrdelp) Paşa, üniversite öğrencilerinden Şevket Süreyya (Aydemir) ve Müderris Muslihiddin Adil (Taylan) Bey milliyetçi hareketi ve milliyetçi hareketin liderlerini öven coşkun konuşmalar yaptılar. Refet Paşa buradaki meclise işgalcilere karşı verilen mücadelede Mustafa Kemal ve Türk milliyetçilerine yardım edip destek verenleri görmek ve onların hepsi ile tanışmak için ne kadar yol kat ettiğini anlattı. Milletin bir daha asla 1908 Anayasası'na geri dönmeyeceğini söylemek suretiyle ve Sultan'ın egemenliğinin milleti bir felakete sürüklediğini ve zaferi onlar kazandığı için egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olması gerektiğini ifade ederek neredeyse milliyetçilerin bir Cumhuriyet kurmayı planladıklarını ilan edecekti. Böyle bir hareket halihazırda bir planlama aşamasındaydı ve bunu da sadece iki ay sonra Meclisin yurtdışındaki temsilcilerine sessizce bir talimat göndererek, temsil ettikleri devlete Türkiye Cumhuriyeti diye atıfta bulunmaları istendi.

Buna rağmen bu karar aynı yılın Ekim ayına kadar resmen yürürlüğe girmeyecek ve kamuoyuna açıklanmayacaktı. Bir sonraki hafta, Refet basın toplantıları düzenledi, okulları ziyaret etti, Trakya'dan Türk mültecilerle görüştü ve Trakya'da iktidar değişikliğini düzenli bir şekilde yapabilmek için Sultan'ın temsilcileri ve Müttefik generalleriyle birkaç konferans yaptı, bütün bunlar yaparken de hep coşkun bir kutlamanın odağını teşkil etti. Müttefik işgali devam etmekte olsa bile, halk sadece muzaffer Türk

milliyetçilerini alkışlamakla kalmıyor aynı zamanda baskıcı müttefik işgalinin kısa bir süre içinde son bulacağının bilinci içerisinde hareket ediyordu.

Mudanya Mütarekesi, özellikle ciddi bir askeri harekata girişmeden Doğu Trakya'nın yeniden kazanılması ve bütün Anadolu'nun ve bağımsız Türk milleti tarafından yeniden ele geçirildiğinin açık bir şekilde göstermesiyle, Kemalistler için çok büyük bir diplomatik başarı teşkil etmektedir. Müttefikler Türklere önemli bazı tavizler vermeye, Misak-ı Milli'de tanımlandığı haliyle Türklerin tam birliğini ve egemenliğini kabule zorlanmaktadırlar. Ankara hükûmetinin şimdi kendisine olan güveni çok daha artmıştı ve savaşı 15 Ekim 1922 tarihinde halihazırda bitmiş olarak kabul etmekteydiler. Hükûmet, Sakarya Savaşı'ndan hemen önce konmuş olan savaş dönemi ağır vergileri ve kısıtlamalarını gevşetmeye başlamış ve ordusundaki seferberlik uygulamasına son vermiştir. En çok kaybedenler Yunanlılardı. Başka bir halkın topraklarını işgal etme arzuları geri tepmiş, binlerce çaresiz Yunan köylüsü Anadolu ve Doğu Trakya'daki evlerini barklarını terk ederek, çoğunun hiçbir zaman görmek istemediği ve yine çoğunun görülmek istenmediği anavatanlarına göç etmek zorunda kalmışlardı. Kendilerinde Türklerin anavatanını alarak başkalarına verme hakkını gören ve savaştaki galibiyetleri neticesinde Osmanlı İmparatorluğu sırasında kazandıkları her şeyi teslim etmeye zorlanan, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın bütün büyük güçleri de kaybedenler arasındadır. 19 Ekim 1922 tarihinde Muhafazakar Parti Lloyd George'un koalisyonunu bırakma konusunda oylama yaptı. Aynı gün Lloyd George, Başbakanlıktan istifasını Krala sundu ve siyasi kariyerine son verdi. Böylece, İngiltere ile Türkiye arasında yeni bir savaş başlatmak için elinden geleni yapan, taassubu ve kör edici emelleri yüzünden binlerce insanın ölümüne yol açmış bir kişi olarak tarihe geçti. Bonar Law tarafından başkanlık edilen yeni bir muhafazakar hükûmet kuruldu ve bu hükûmette de Curzon Dışişleri Bakanı olarak kaldı. Curzon'un şimdiki görevi parçaları bir araya getirerek krizi nihai sonucuna ulaştırmak ve iki ülke arasında mantığın gerektirdiği iyi ilişkiler tesis etmekti.

Lozan Konferansı ve Antlaşması, Saltanatın ve Halifeliğin Kaldırılması; Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması

Dram sona ermekteydi. Geriye sadece, ölü doğmuş olan Sevr Antlaşması'nın yerini Orta Doğu'da gerçek barışı sağlayacak bir belgenin almasına yönelik adımın atılması kalmıştı. Ancak, dört yıl boyunca devam eden olayları takip edebilecek garip olaylar çok fazla şaşırtıcı olmamalıdır. Türkiye bütün bunlardan muzaffer olarak çıkmıştır. Büyük güçlerin ve onların koruması altındaki unsurların birleşik kuvvetlerinin Türk topraklarını kendileri arasında paylaşma ve Türkleri yabancıların yönetimi altına sokma gibi gayretleri mağlup edilmiştir. En ısrarcı düşmanlarının bütün hoşnutsuzluklarına rağmen mütarekenin aşağı yukarı bütün şartları Türk milliyetçileri tarafından dikte edilmiştir. Ancak, gerektiği gibi takip eden bir barış konferansı düzenlendiğinde, burada en çok kaybedenlerin başında Türkler değil, İngiltere gelmiştir.

Mudanya Konferansı'nın başarılı bir sonuca ulaşmış olmasına rağmen, Mustafa Kemal ve İsmet Bey yapılacak olan konferansın kendi şehirlerinden birinde, mesela İstanbul'da, ya da eğer bu İtilâf Devletleri için çok aşağılayıcı bulunursa en azından İzmir'de yapılmasında ısrar ediyorlardı. Öte yandan, İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon'a göre, bu toplantı için bir Avrupa şehri, belki Londra ya da

Paris ve şayet tarafsız bir yer tercih edilmekte idiyse, o zaman pek çok konferansın yapıldığı İsviçre'nin Cenevre şehri veya son olarak Lozan tercih edilmeliydi. Curzon'un bir İsviçre şehri seçmesi pratik sebeplere dayanmaktaydı. Burası kendisinin Londra'daki ofisine sadece bir günlük tren yolculuğu mesafesinde idi. Hiçbir zorlukla karşılaşmadan Londra'ya gidip gelebilirdi. Çözülmesi gereken daha pek çok diğer dış ilişkiler sorunu vardı ve o her zaman bunların hepsinin üstünde olmaya kararlıydı. Aynı düşüncelerin Türk heyetini kendi ofislerinden dört ya da beş günlük bir uzaklıkta bıraktığının bir önemi yoktu. Bu tür rahatsızlıklar, şayet Türkler kabul ediyorsa, başka kimin umurunda olabilirdi ki. Neticede, Curzon defalarca değişik Türk liderlerine atfettiği gibi bazı "Türk haydut"larına değil, Majesteleri Krala hizmet etmekteydi. Curzon'un bu şehirlerdeki ısrarını etkileyen daha pratik bir başka unsur da, Lozan'da İngiliz istihbaratının kurmuş olduğu tesisler sayesinde Curzon'un İsmet Bey ile Mustafa Kemal arasında gönderilen Türk telgraflarının hepsini ele geçirme ve okuma şansı olmasıydı ve sayesinde Türkiye'de böyle bir şansı yoktu.

İkinci olarak, kimler davet edilecekti? Curzon hâlâ, başarılı olduğundan şüphe duyulmayan diplomatik yeteneklerini kullanmak suretiyle yenilgiden bir zafer yaratmayı umut etmekteydi. Sevr Antlaşması'nı müzakere ederek imzalamış olan Padişah hükûmeti idi. Başarısız olan anlaşmanın yeni müzakerelere bir baz olarak alınması konusundaki ısrarlarını sürdürebilmek için, kazandığı zaferlerden sonra bile Türklerin anlaşmayı geçersiz saymaları için, yine aynı hükûmetin Türkleri temsil etmesi gerekmekteymiş. Eğer ki İstanbul hükûmeti kendileri ile birlikte Ankara'dan da temsilciler getirmeyi tercih edecek olursa ya da Ankara kendi heyetini göndermeyi tercih ederse Curzon'un dediğine gelinmiş olurdu. Neticede, müzakereler Sevr Antlaşması temelinde ve bu konuda anlaşmaya varmış olan hükûmetle olacaktı. Türkiye değil, yine İngiltere ev sahibi oldu ve İngiltere liderliği alırken Curzon, Türk halkının birleşik temsilcileri olarak hem İstanbul hem de Ankara hükûmetlerine davetiyeler göndermişti.

Saltanatın Kaldırılması ve Padişahın İstanbul Hükûmeti

Ancak Mustafa Kemal bunlardan hiçbirine sahip değildi. O ve çevresindeki siyasi liderler, yabancı işgalciler tarafından yok edilmeye çalışılan Türkleri savunmak için giriştikleri savaşı başarılı bir şekilde kazanmışlar ve böyle bir kaderi kabul etmiş olan İstanbul hükûmetine yönelmişlerken, zaferin kazanılan nimetlerini/meyvelerini bu zafere muhalefet etmiş, onları kınamış ve işgalci güçlerle işbirliği yapmış olanlara verme teşebbüsünde bulunulmuştur. İstiklâl Harbi sırasında böyle bir adım asla atılmamış olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in destekçilerinin çoğu Sultan'ı ve onun hükûmetini yabancı işgalinden kurtarmak için savaştıklarını düşünmelerine rağmen, Mustafa Kemal'in 30 Ekim 1922 gecesi, Garp Cephesi Komutanı İsmet Bey ve Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak ile yapmış olduğu toplantıda aldıkları kararla, ne daha önce ne de bu geceden sonra Büyük Millet Meclisi'nde herhangi bir tartışma konusu yapılmamasına rağmen, bir sonraki gün Büyük Millet Meclisi, İngilizlerin 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'da uygulamaya koymuş olduğu sıkıyönetim ile birlikte Saltanatı da kaldırmıştır. Bir adım daha ileri atılarak, bu tarihten sonra Türkiye Devleti'nin tek hükûmeti olarak ilan edilmiş olan Büyük Millet Meclisi tarafından yapılan yasama faaliyeti lehine tavır alınarak, İstanbul hükûmeti tarafından çıkarılan kanunlar geçersiz sayılmıştır. Son Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa

(Okday) İstanbul'daki son İngiliz Yüksek Komiseri olan Horace Rumbold'a ne yapması gerektiğini sorunca, Rumbold buna karşı "illegal bir hükûmetin gayri meşru bir hareketi" olarak reddedilmekten öte bir şey yapılmamasını salık vermiş ve bir baştan ötekine bütün ülkede duyulmuş olan kendisinin ve hükûmetinin istifa etmesi yönündeki talepleri görmezden gelmesini tavsiye etmiştir. Ancak, Tevfik (Okday) Paşa durumun vahametini Rumbold'un anladığından çok daha iyi anlamıştı. 4 Kasım günü istifa etti. Hükûmeti dağıtıldı. Eski hükûmetin bakanlıkları Ankara'daki muadillerinin İstanbul'daki şubeleri olmaktan başka bir şey değillerdi artık. Osmanlı İmparatorluğu son derece ani ve oldukça vahşi ve ağıt yakılmayan bir sonla noktalandı. Tuhaf bir şekilde, Büyük Millet Meclisi Saltanat ile Halifeliği ayırdığı için, Sultan VI. Mehmet Vahdettin tahtta kalmış ve sadece bu noktada hâlâ bir Müslüman devleti olduğunu ilan etmiş olan Türkiye'de değil, tüm dünyadaki bütün Müslümanların manevi lideri olarak halife unvanını taşımaya devam etmiştir.

Ancak Halife Vahdettin son derece kızgındı. Bundan birkaç ay öncesinden itibaren Harrington'a bir çok kez başvurarak kendisinin ve ailesinin korunmasını istemiş, Türk milliyetçilerinin orduları İstanbul'u teslim alması durumunda gerekirse ailesinin İstanbul'dan Avrupa'daki bir güvenli yere taşınmasını talep etmiştir. İngilizler başlangıçta bu fikri reddetmelerine rağmen, nihayet Çanak krizi sırasında, Harrington böyle bir adım atma konusunda fikir birliğine varmıştır. Ancak o an için Halife Vahdettin görevi başındaydı ve her Cuma Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarak İstanbul'un Selâtin camilerinden birinde namaz kılmaktaydı. Bu merasim, bu tür sebepler dışında sarayından çıkmayan Sultan II. Abdulhamit yönetiminden kalma bir görev haline gelmişti. Ancak, Refet (Bele)'nin İstanbul'a ulaşmasından kısa bir süre sonra, yani 10 Eylül'de, Dahiliye Nâzırı ve daha sonra da Peyam gazetesinin baş yazarı olarak Mustafa Kemal'i ve bütün Türk millî hareketini eleştiren en sert yazıları yazmış olan Ali Kemal evinden zorla alınarak, İzmir valisi Nurettin Paşa'nın adamları tarafından öldürülmüştür. 22 Eylül'de ise Vahdettin'in kukla Sadrazamı Damat Ferit Paşa sadece bir gece önce Paris'ten dönüş yapmış olmasına rağmen, adeta olacakların bir habercisi olarak, aniden bütün ailesi ile birlikte İstanbul'u terk etmiştir. Son olarak, 16/17 Kasım gecesi, Vahdettin zamanın geldiğine karar verdi. Harrington İngiliz askerlerinden oluşan bir küçük birlik eşliğinde, dört yıl sonra sürgünde öleceği Malta'ya gitmek üzere, bütün ailesi ve hizmetçileri ile birlikte beklemekte olan bir İngiliz gemisine binmiştir. Büyük Millet Meclisi Vahdettin'in İstanbul'dan ayrılışını olumlu bir gelişme olarak karşılamıştır. Halifeliğin Vahdettin tarafından terk edilmesi ile boşaldığı ilan edilmiştir. 20 Ekim günü ise yerine, son derece mümtaz bir ressam olan ve pek çok kez Türk mukavemetine yönelik desteğini açıklamış olan Veliaht II. Abdülmecid seçilmiştir.

Aslında bu, Allah'ın temsilcisi olduğu varsayılan bir kişinin din dışı bir parlamento tarafından seçilmesini içeren ilginç bir vakadır. Ancak, bu düzenleme çok uzun bir süre devam etmedi, çünkü Abdülmecid'in karşı çıkmalarına rağmen, o kısa sürede Ankara'nın laik önlemlerine ve uygulamalarına karşı çıkan pek çok kesimin odaklandığı bir merkez haline gelmiş ve bu durum 3 Mart 1924 tarihinde bir taraftan Halifeliğin ilgasına yol açarken, öte yandan onun Avrupa'ya sürgüne yollanmasına sebep olmuştur.

Lozan Konferansı

Lozan Konferansı'nın tarihi yaklaşınca, Mustafa Kemal Türkiye'yi temsil eden tek hükûmet durumundaki Ankara hükûmetini kimin teslim etmesi gerektiğine karar verme mecburiyeti ile karşı karşıya kaldı. Diğer heyetler Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden olduğu için kendisi gidemezdi. Mevcut Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) kabiliyetli bir diplomattı. Selefi Bekir Sami (Kunduk) Üçüncü Londra Konferansı'nda yaptığı müzakereler neticesinde Fransa ve İtalya ile yaptığı antlaşmalarda başarısız olurken, O sadece bir İktisat Vekili olmasına rağmen Sovyetlerle Moskova Antlaşması'nı son derece başarılı bir şekilde müzakere etmişti. Son derece kabiliyetli bir kişilik olmasına rağmen, aynı zamanda da başına buyruk birisiydi ve Lozan müzakereleri sırasında Mustafa Kemal'in uzaktan yapacağı dikteleri kabul etmesi zor görünüyordu. Bu yüzden onun yerine

Mustafa Kemal güvendiği asker arkadaşı Miralay İsmet (İnönü)'yü göndermeye karar verdi. Bu kararı duyan Yusuf Kemal derhal istifa edince, bu Mustafa Kemal'in İsmet İnönü'ye diğer delegelere benzer bir konum ve pozisyon sağlamasına vesile oldu. Ancak, önde gelen diplomatlarına şövalyelik unvanı verme şeklindeki İngiliz politikası Curzon'un toplantılara ev sahipliği yapmasına yardımcı oldu.

Aslında Curzon, Lozan'ı konferans yeri olarak seçmek suretiyle başlattığı ve daha sonra hem İstanbul hem de Ankara hükûmetlerini davet ederek sürdürdüğü (ki bu olasılık Mustafa Kemal'in İstanbul hükûmetine son vermesiyle ortadan kalkmıştı) gayretlerine devam etti. Curzon'un bu çabaları aslında oldukça da başarılıydı. İsmet İnönü ve meşhur doktor Rıza Nur, hukuk uzmanı Münir (Ertegün) ve ekonomi danışmanı Celal Bey (Bayar) dahil olmak üzere Türk delegasyonu, 9 Kasım günü büyük bir milliyetçi destekçi grubunun destek ve sevgi gösterileri eşliğinde, Curzon'un konferansın başlaması için öngördüğü tarihte orada olmak üzere, yani üç gün sonra Paris'e varma beklentisi ile İstanbul'da Şark (Orient) Ekspresi'ne bindiler. Türk heyeti yoldayken, Curzon aniden konferansın açılış tarihini, 21 Kasım olacak şekilde, bir hafta erteledi. Görünüşte o ve İngiliz heyetinin diğer üyeleri, sonuçta Başbakan olarak Lloyd George'un görevinden uzaklaştırılması ve yerine daha az savaş taraftarı ve daha az mutaassıp olan Andrew Bonar-Law'ın gelmesi neticesini verecek olan seçimlere katılacaklardı. Bu konuda, halihazırda Paris'te olan Türk temsilcilerine son dakikaya kadar herhangi bir bilgi verilmemişti. Curzon, seçimlere katılmasının yanı sıra, bu ertelemeyi Fransız ve İtalyan heyetlerini bir araya getirerek konferansın, komisyonların, gündemin ve kararların kontrolünü ellerinde tutmak için daha ileri bir düzenleme yapmaya çalışmıştır. Böylece her ne zaman bir anlaşmazlık baş gösterse bunlar bir blok halinde oy kullanacak ve her seferinde Türkleri mağlup edeceklerdi. Türk heyeti ayın 9'unda Paris'e ulaştığında ve erteleme konusunda kendilerine bilgi verildiğinde, durumdan faydalanmaya gayret etmişler ve Ankara Antlaşması'nı müteakip pek çok kez kendisinin bir dost olduğunu vurgulamış olan Fransız Başbakanı Poincare ile bir görüşme yapmışlardır. Poincare konferans sırasında Fransızların kendilerini destekleyeceğine dair İsmet Bey'e güvence verirken, Curzon ile daha önceden yapmış olduğu düzenlemeler konusuna değinmekten özenle kaçınmıştır.

Konferans, büyük bir törenle nihayet 20 Kasım günü açıldığında, Curzon'un ileri derecede yaptığı hazırlıklar derhal meyvesini vermeye başladı. Bütün konferansın yanı sıra toprak ayarlamalarının kararlaştırılacağı konferansın en önemli alt komisyonunun da başkanı olarak seçildi.

Fransız delege Barrere mali ve ekonomik sorunlar konusunda çalışacak olan önemli bir komisyonun başkanlığına seçildi, İtalyan delege Garroni ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancılar ve azınlıklar konusundaki komisyonun başkanlığına getirildi. İsmet Bey ve arkadaşları ise, kendilerini büyük güçlerin küçük lütufları için yalvaran kişiler olarak gören Curzon'un planladığı gibi herhangi bir başkanlığa seçilemediler. Curzon planlarını uygulamak üzere harekete geçti. Konferansın açılış oturumunda yaptığı konuşmasında, tekrar tekrar müzakerelere baz olarak Sevr Antlaşması'nın takip edilmesinden bahsetti ve Türklerin istekleriyle uyumlu hale getirmek üzere bunlar üzerinde sadece çok küçük değişiklikler yapılabileceği üzerinde durdu. Türklerin bu antlaşmayı son derece başarılı bir şekilde devre dışı bıraktığı gerçeğini ise tamamen görmezden geldi. Curzon'u müteakip bir konuşma yapan İsmet İnönü, hükûmetinin sadece Misak-ı Milli temelinde müzakerelerde bulunma kararlılığını vurgulayınca, bir çok Türk önerisi karşında ne tür bir histeriye kapıldığını gösterir bir şekilde Curzon, zorbalığını adeta ilan etti ve İsmet İnönü'yü normal diplomatik prosedürleri kesmek ve bozmak gerekçesiyle kınadı ve onun zorla başkasının sırasını almayı talep etmeye yaklaştığını söyledi.

Konferansın ilerleyen saatlerinde Curzon ve onun Fransız ve İtalyan meslektaşları Sevr Antlaşması'nın ana noktaları konusunda ısrarlarını sürdürmeye devam ettiler. Buna göre, kapitülasyonlar korunmalıydı; Türkiye'de yaşamakta olan yabancı vatandaşlar ve tebaa ve bunların yanında gayri müslim azınlıklar sadece kanun yolu ile değil tabancı polis hatta askerler marifetiyle korunmalıydı. Millî Kurtuluş Savaşı'nın bir neticesi olarak ortaya çıkmış olan Türk devleti, Osmanlı hükûmeti tarafından yüzyıllar boyunca yapılmış olan tüm borçların ödenmesi sorumluluğunu kabul etmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceden birer bölgesi olan diğer ülkeler gibi Yunanistan da, yüzyıllar boyu süren Osmanlı yönetimi sırasında "ülkelerine" verilen zararlar karşılığında Türkiye'den milyonlarca frank tazminat alma hakkına sahip olmuştur. "Boğazların Serbestisi" sadece uluslararası bir yönetim tarafından güvence altına alınabilirdi ve bu güvence de sadece boğaz sularını kapsamakla kalmayıp başkent İstanbul'un kendisini de kapsamaktaydı.

Bu iddiaya, Türk millî hareketinin başkenti Ankara'ya taşınmasıyla, istemeyerek de olsa kısmen bir destek verilmiş oldu. Türkiye'nin güney kıyılarındaki Ege adaları İtalya ve Yunanistan arasında paylaşılacaktı ve Türkiye Ege denizinin herhangi bir parçası üzerinde herhangi bir hakka sahip olmayacaktı. Türk ordusu, jandarması ve polisinin sayısı, Hıristiyanları katletmelerinin önüne geçebilmek amacıyla son derece sınırlı tutulacak ve bütün bunlar büyük bir yabancı ordu ve polis gücünün varlığı ile güvence altına alınacaktı. Daha sonra Hatay olarak adlandırılan İskenderun ve Antakya, Ankara Antlaşması ile Suriye'ye verilmişti, ancak muhtar bir yönetim altında bu bölgenin Türk sakinleri de koruma altına alınmıştı. Buna rağmen daha sonra tamamen Suriye kontrolüne geçmek zorunda bırakılmak istenmekte ve buradaki Türk vatandaşlarının korumasını da Fransız Manda yönetimi üstlenmekteydi. Curzon, bu bölgenin Arap nüfusu ile aralarında büyük etnik ve coğrafik farklılıklar olmasına rağmen özellikle Musul ve Kerkük'ün petrol ve tahıl rezervleriyle birlikte Irak'taki İngiliz Mandası'nın bir parçası olarak bırakılmasında ısrar etmekteydi.

İsmet (İnönü) ve Türk heyetinin diğer üyeleri konumlarını muhafaza etmeyi sürdürerek, Türk bağımsızlığının tanınmasını ve Misak-ı Milli'nin masuniyetinin/dokunulmazlığının kabul edilmesi

gerektiğini savundular. Türk devleti toprakları üzerinde yaşayan yabancılar kadar Türk azınlıklar da, bu tür insanların konferansta temsil edilen diğer ülkelerde sahip oldukları haklar ölçüsünde Türk hukuku ve anayasasının koruması altında olacaktır, ancak yabancı güçlerin varlığı ile Türk egemenliği ihlal edilemez. Kapitülasyonlar kaldırılmalıdır, çünkü yabancıların ve Türkiye'de bunların koruması altında bulunanların Türk hukukunun dışında kalması artık kabul edilemez. Türk devleti, Osmanlı borçlarından sadece kendine payına düşen kısmı ödeyecekti. İmparatorluktan kopan daha pek çok devlet bulunmaktadır ve bu devletlerden her biri kendi payına düşen borcu ödemekle yükümlüdür. Başkalarına empoze edilen sınırlamaların ötesinde Türk ordusunun büyüklüğü konusunda herhangi bir sınırlama getirilemez. Türk ordusu, Yunanistan'dan gelen tehditler gibi tehditlerden devleti korumak için ve yurt içinde bütün vatandaşların güvenliğini sağlayabilmek ve diğer sebeplerden dolayı Türk ordusu olması gereken yerde olmalıdır.

Tartışmalar günlerce devam etti. Bu tür konferanslarda kaçınılmaz olarak tartışmalar hep vardır ve nihayetinde uzlaşmalara varılır. Ancak bu vakada, Curzon, özellikle İsmet ve Rıza Nur'a karşı olmak üzere, Türk heyetine karşı şahsi bir nefret geliştirdi. Türk delegeleri her ne zaman kendi görüşlerinde ısrar etse, Curzon salona hücum etmekte, aynı zamanda gözyaşları içinde, sanki pozisyonunu sürdürmekle görevli delege sadece kendisiymiş ve diğerleri için de bunlar en mantıklı ve adil bakış açılarıymış gibi düşünerek, Türkleri şamata yapmakla suçlamaktaydı. Kaçınılmaz olarak, böyle bir durumda delegeler için önemli konularda bir uzlaşıya varmak imkansızdı ve konferans uzayıp gidiyordu. Neticede, 24 Aralık'ta Yunan ordusu, kaynak göstermeden Türk ordusunun Meriç nehrini geçerek bütün Trakya'nın kontrolünü ele geçirmek üzere olduğunu iddia ederek, Batı Trakya'da yeniden organize olarak saldırıya hazır olduğunu tüm dünyaya duyurdu. Bir gün sonra, Mustafa Kemal konferansı bilgilendirmesi talimatıyla İsmet Bey'e şu talimatı verdi; Yunanistan saldırı hazırlığı içindeyken Türkiye artık daha fazla bekleyemez, aslında Türk bağımsızlığını tam olarak tanımak üzere söz konusu konferans bütün tartışma konularında bir sonuca varmazsa Doğu Trakya'daki Türk ordusu hemen taarruza geçecektir.

30 Ocak günü, Curzon kendisinden aşağı gördüğü Türk yetkililer ile fikir teatisinde bulunmayı deneyerek, kendi önerisi olan anlaşma taslağını takdim etti ve İsmet İnönü'ye "ya kabul et ya da terk et" dedi, böylece o konferansı terk edecek ve Türkler sorgusuz sualsiz onun bütün önerilerini kabul etmezse bu konferans sona erecekti. Bu noktada, Curzon'un artan kendi konumunu ön plana çıkarma eğilimi ve önerilerinin kabul edilerek desteklenmesi konusundaki ısrarından rahatsız olan İtalyan ve Fransız delegeler konferansın devam etmesini sağlamak için bir uzlaşı noktası bulmaya gayret ettiler. Hem Curzon, hem de İsmet Bey, bu yüzden, 1923 Şubat'ın ilk haftasında Lozan'ı terk ettiler. Böylece Lozan Konferansı 7 Şubat günü, Yunan hükûmetinin sevinç gösterileri arasında son buldu. Yunanlılar konferansın son bulmasına Yunanistan'da yaşayan bütün Türklerin mal varlıklarına el koyarak tepki gösterdiler. Yunanlılar güya bu mallara Osmanlıların Yunanlılara verdiği zararların kısmen tazmini için el koymaktaydı. David Lloyd George, kendisi ve Londra'daki mali destekçilerinin rüyalarının gerçek olması umuduyla, ki hâlâ başarılabilirdi, konferansın son bulmasına sevindi.

İsmet Bey önce İstanbul'a oradan da Ankara'ya döndü. O iki ay önce ülkeden ayrıldığında muhatap olduğu aynı sıcaklıkla karşılanmadı. Büyük Millet Meclisi'nin hem içinde hem de dışında, Batı Trakya, Musul ve diğer yerlerdeki Türk çıkarlarına cevap vermekte başarısız olduğundan açıkça şikayetçi olan grupların saldırılarına maruz kaldı. Ancak, Hem Mustafa Kemal, hem de İsmet İnönü daha çok geleceğe bakmaktaydı. Bu iki lider kazandıkları Türkiye'nin tamamen bir harabeye döndüğünü ve büyük çoğunluğu Türk topraklarında cereyan eden ve yıllarca süren savaşlar tarafından altyapının tamamen yerle bir olduğunu gördüler. İşgalcileri ülke dışına atan Türk Millî Ordusu çok yorgundu ve Büyük Taarruz için toplanan silahların ve erzakın hemen hemen tamamı kullanılmıştı. İzmir ele geçirilmiş, Çanak Krizi patlak vermiş ve sönmüş, Doğu Trakya ele geçirilmiş olsa bile Türk ordusunun önemli bir kısmı hem mali sebeplerden, hem de orduyu oluşturan kişilerin çiftçiler ve sanayi işçisi olarak yeniden kendi işlerinin başlarına geçmelerini sağlamak üzere dağıtıldı. Türkiye saldırıya geçme yönünde yaptığı tehditleri hayata geçirecek durumda değildi. Aslında kazanmış oldukları her şeyi, şayet Lloyd George ve Churchill'in vaat etmeyi sürdürdüğü İngiliz desteğini bir kez daha alabilirlerse, ordusunu yeniden kuran Yunanlılara verme ihtimali de vardı.

İsmet Bey'in karşılıklı yakınmalarla Ankara'ya dönmesinin hemen akabinde, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi açıldı. Buradaki konuşmalar yeni Türkiye'nin ekonomisinin bütün boyutlarıyla yeniden inşası üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ancak bunlardan hiçbiri İstiklâl Harbi bir neticeye vardırılamadan ve dış dünya ile normal ekonomik ve siyasi ilişkiler içine girilmeden gerçekleştirilemezdi. Kıştan bahara geçilirken, Ankara hükûmeti yeniden inşa ve yabancı sermayenin yatırımları için teşvike başladı, ancak bu teşvikler hiçbir şekilde kapitülasyonların geçmişte olduğu tarzda millî egemenliğe hiçbir sınırlama getirmemesine azami özen gösterilmekteydi. Lozan'da Türklerle müzakerelerde bulunan güçlerden hiçbiri müzakereleri devam eden Osmanlı borçları ve diğer mülahazalar bir çözüme ulaşmadıkça bu tür yatırımlara müsaade etmeye istekli değildi. Bundan dolayı Türkiye'deki temsilcileri kendileri, işleri ve kârlarına yeterli bir koruma sağlamak zorunda kalacaklardı. Misyonerlik ve okullar dışında kapitülasyonlardan herhangi bir avantaj sağlamamış olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlılarla savaşmamış olan tek bir ülke, Amerika Birleşik Devletleri, barışın sağlanmasını beklemeden yatırım yapmaya isteklilik göstermekteydi. Amerikan Yüksek Komiseri olarak İstanbul'a geldiği ilk andan itibaren Amiral Mark Bristol bu tür bir gayreti teşvik etmiştir. Bunun sebeplerinden bir kısmını onun müttefik işgalini çok sert bir şekilde kınaması oluşturur. Ayrıca Amiral Bristol, Türklere menfur muamelelerde bulundukları şartların, savaş sonrası dünyasında normal ekonomik ve siyasi ilişkileri son derece zora sokacağını anlamıştı. Şimdi ise gayretleri meyvesini hemen vermekteydi, Büyük Millet Meclisi Amerikan çıkarlarını temsil eden ve Standart Petrol Şirketi'nin liderliğini yaptığı Chester İmtiyazı'nı kabul etti. Standart Petrol Şirketi'nin sadece petrol alanında değil, daha önceleri kapitülasyon rejimi altında İngiliz ve Fransız şirketlerinin elinde bulunan Anadolu'daki çok zengin Türk mineral kaynaklarının diğer kısımlarında da çalışmalar yapmasına müsaade edildi. Tıpkı ekonomik ve mali mülahazaların Ankara hükûmetini Lozan'da anlaşmaya varmaya doğru bazı düzenlemeler yapmaya itmesi gibi, Türkiye'nin Chester İmtiyazı ile verdiği ödül büyük güçleri Türkiye'nin başka fırsatlar da sunabildiği konusunda uyandırdı. Ayrıca, bu olanaklardan sadece ABD değil, Ruslar da yararlanmaya başlayabilir ve şayet kendileri barışı

sağlamak üzere yeterli tavizlerde bulunmazlarsa bu topraklardaki yerlerini ABD ve Rusya'ya kaptırabilirlerdi.

Ankara'daki Bakanlar Konseyi, müdahil olan diğer taraflara da dağıtılmış olan bir uzlaşı önerisini onayladı ve bu 23 Nisan 1923 tarihinde Lozan'da konferansın yeniden başlaması için yeterli bir delil oldu. Türkiye daha önceden olduğu gibi yine İsmet Bey ve daha önce kendisiyle birlikte olan aynı delegeler tarafından temsil edilirken, İngilizler Lord Curzon'un yerine daha uzlaşmacı olan Rumbold ve yıllarca İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nde baş tercümanlık yapmış olan ve dolayısıyla Türkleri ve Türkiye'yi çok iyi tanıyan Andrew Ryan'ı atamıştır. Bütün bunlar müzakere ve uzlaşma sürecini küstah ve müteassıp Lord Curzon dönemindeki oturumlara nazaran daha da kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak müzakereler çok hızlı ilerlemiştir.

Pek çok tartışma noktası çok hızlı bir şekilde uzlaşmayla sonuçlanmıştır. Batı Trakya ile Doğu Trakya arasındaki sınır meselesi İsmet Bey'in sınırın nehrin en derin noktasından (thalweg) çizilmesi önerisi kabul edilerek çözümlenmiştir. Batı Trakya Yunanistan'da kalmıştır, ancak bölgedeki Türk azınlığın haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterilmesi ve bunlara tam bir hayat ve özgürlük, etnik ve dini orijinlerine bakılmaksızın devlet okullarına ve iş yerlerine alınma, tam bir dini ibadet özgürlüğü ile seyahat özgürlüğü, Türkçe kullanma hakkı istenmiş, Türk okulları ve dini vakıflar kadar, topluluğun kurumları da güvence altına alınmıştı. Ancak bu şartlar anlaşmanın imzalanmasının üzerinden yıllar geçmeye başlayınca Yunanistan tarafından sistematik olarak ihlal edilmiştir.

Mayıs ayının ortasında, başlangıçta konferansa herhangi bir delege göndermemiş olan Yunanistan'ın, bugün Yunanistan olarak bilinen ülke üzerinde yüzyıllar boyunca süren Osmanlı yönetimi için tazminat olarak Türkiye'den büyük miktarda bir tazminat ödemesini istemesi konferansta şaşkınlık yaratmıştır. Yunanistan burada da durmamış ve şayet talepleri yerine getirilmezse, bir kez daha, Doğu Trakya'yı işgal etme tehdidinde bulunmuştur. İsmet Paşa herhangi bir tazminatın ödenmemesinin çok ötesinde bir cevap vermiş ve başta Yunanistan olmak üzere müttefik işgali sırasında hem Anadolu'da hem de Trakya'da sebep olunan zararlara karşılık asıl Türkiye'nin tazminat alması gerektiğini söylemiştir. Barış anlaşmasını geciktirdiği için, dört gün sonra bu fikrini terk etmiş ve bunun yerine Yunanistan'dan tazminat olarak Karaağaç demiryolu merkezini istemiştir. Müttefiklerin her iki hükûmete tazyikte bulunması sonucu doğrudan İsmet Paşa ile Venizelos arasında 26 Mayıs 1923 tarihinde nihai bir tazminat anlaşmasına varılmıştır. Yunanistan uzlaşmak zorunda kalmıştı. Çünkü müttefikler Karaağaç'ı Türkiye'ye vermekle tehdit etmişlerdi. Ankara'da ciddi tartışmalar yapıldıktan sonra Türkiye anlaşmaya razı olmuştu. Çünkü müttefikler Türkiye'den herhangi bir savaş tazminatı ya da işgal tazminatı istemeyeceği konusunda söz vermişti.

Musul ve Kerkük üzerindeki tartışmalar ise devam etmiştir. Türkiye coğrafi ve etnik temele dayanarak bu bölgelerin Türkiye sınırları içerisine dahil edilmesini talep ederken, İngiltere de aynı derecede bu bölgelerin Irak mandasının birer parçası olarak kalmasında ısrar etmiştir. Neticede, sadece bu konudan dolayı konferansı kilitlememek için, bu konu iki taraf arasındaki doğrudan görüşmeler bırakılmıştır. Nihayet bu konuda 1926 yılında bir anlaşmaya varılmış ve bu anlaşma ile

Türkiye'ye, petrol alanlarının geliştirilmesi ve kullanılmasından sorumlu şirketlerde doğrudan pay sahibi olmaksızın, petrolden kazanılan gelirden bir pay verilmiştir.

Başlangıçtan itibaren müttefikler, değişik tartışmalar hâlâ kalmış olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı umumî borçlarının sadece kendi payına düşen kısmını ödemesi gerektiğinde fikir birliğine varmıştır. Hazine bonolarının çoğu kendi vatandaşlarında bulunan Fransa, Türklerden alınacak tazminatın sert mali şartlar içermesi konusunda başı çekerken, İngilizler barışa ulaşmak için uzlaşmaya istekliydi. Ayrıca Türkler borçlarının Fransız Frankı olarak hesaplanmasını isterken, Fransızlar kendi paralarının hızla değer kaybettiğini bildiklerinden dolayı, bu hesaplamanın uluslararası para standardı haline gelen pound sterlini ya da altın cinsinden hesaplanmasını istemiştir. Ancak, nihai olarak, bu konuda Türkler baskın çıkmıştır. Türkler, hükûmetlerinin hiçbir müdahalesi olmaksızın hazine bonosu bulunan bireylerle tek tek görüşerek faizden dolayı borçlar katlanmadan bir anlaşmaya varılarak borçları ödeme kolaylığı istemiş ve bunu da elde etmiştir. Anlaşmazlıklar sürünce Fransızlar İngilizlerden, Türkler isteklerini karşılayıncaya kadar İstanbul ve Boğazları terk etmeyi reddetmesini istemişlerdir. Ancak, Fransızların bu talebini İngilizler reddetmiş ve Fransızları çoğu konuda Türklerle uzlaşmaya zorlayarak anlaşmaya vardırmaya çalışmışlardır.

Barışın önündeki en büyük engel kapitülasyonlardı. Avrupalı müttefikler bu kapitülasyonların devam etmesini sağlamaya çalışmaktaydılar. Çünkü Türkiye Amerikan çıkarlarını Chester İmtiyazı ile ödüllendirmişti. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Kurtuluş Savaşı yıllarında büyük kargaşaya yol açan herhangi bir siyasi faaliyette bulunmayacakları güvencesiyle Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin İstanbul'da kalması konusunda ise hızla bir anlaşmaya varılmıştır. Ancak, Türk heyeti, Birinci Dünya Savaşı başında Osmanlı hükûmeti tarafından verilen kapitülasyonların tek taraflı geçersiz kılınmasının Müttefikler tarafından kabul edilmesinde ısrar etmiştir. Müttefiklerin belirli alanlarda kapitülasyonları yeniden tesis edecek anlaşmaları ikame etme yönündeki gayretleri reddedilmiştir. Neticede Müttefikler bunun yerine gelecek birkaç yıl boyunca yeni anlaşmalar müzakere etme konusunda fikir birliğine varmışlardır. Kendi vatandaşlarının müdahil olduğu davaları ele almak üzere Türkiye'deki yabancı mahkemelerin devam ettirilmesi konusundaki müttefik ısrarına karşı cevap olarak Türkler, Türkiye'de yabancı hakimlerin karar vermesine müsaade edilemeyeceğinde ısrar etmişlerdir.

Müttefikler ise aynı derecede kendi vatandaşlarının bu tür bir korumaya ihtiyaç duyduğunda ısrar etmişlerdir. Çünkü onlara göre vatandaşları Türklere ve Türklerin hukuki prosedürlerine güvenmemektedir. Bu sorun nihai barışın önünde son ve tek engel olarak kalırken, İngilizler nihai olarak herhangi bir yabancı yargıç ya da gözlemcinin Türkiye'de bulunması yerine anlaşmanın içine bir garanti konulmasını önermiştir, böylece Türkler tam yargı bağımsızlığı ve egemenlik konusundaki ısrarlarının sonucunda kazanan taraf olmuştur.

Üstesinden gelinmesi gereken son ekonomik sorunları Türkiye'deki yabancı ekonomik imtiyazlar oluşturmaktadır. Müttefikler, Osmanlı hükûmeti tarafından kendi milletlerine verilmiş olan bütün imtiyazların Türkiye tarafından kabul edilmesi gerektiği konusundaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Bu sırada Türkler de aynı inatçılıkla, önceki imtiyazlar her ne olursa olsun, ve her kime verilmiş olursa olsun dikkate almaksızın Büyük Millet Meclisi'nin bütün imtiyazları geçersiz kıldığı konusunda ısrar

etmiştir. Chester İmtiyazı, savaş öncesinde hem Fransızlara, hem de İngilizlere verilen imtiyazların yerine ikame edilmiştir. Türkiye Chester İmtiyazı'nın devam ettirilmesinde bazı çıkarlara sahipti. Çünkü bu aynı zamanda ülkedeki iktisadî çıkar alanlarını devam ettirme yönündeki müttefik gayretlerine yönelik bir tevbihdi. Neticede, Mustafa Kemal İsmet Paşa'ya bir talimat göndererek, şayet müttefikler Chester İmtiyazı geçersiz sayılmadıkça anlaşmayı imzalamayı reddediyorlarsa, Türk heyeti konferansı terk ederek bir kez daha Ankara'ya dönmelidir, emrini vermekteydi. İngilizler bir anlaşmayı neticelendirmek konusunda endişeliydiler, Curzon'un talimatları da artık anlaşmaya ulaşılmasını talep etmekteydi. Neticede yitirilmez imtiyazlara karşılık bazı tazminatları kabul ederek ve Türk hükûmetine ileride istediklerine imtiyazlar verme kapısını açık tutarak bir anlaşmaya varılabildi.

Üç ay sonra, 24 Temmuz 1923 tarihinde, Lozan'da iki anlaşma imzalandı. "Türkiye ile Barış Anlaşması" Rusya hariç bütün güçler tarafından imzalanmıştır. Bu anlaşma net bir şekilde büyük savaşın ve 1917 yılında Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu ile ayrı ayrı imzalanan barış anlaşmasının geride kaldığını ifade etmektedir. "Boğazlar Rejimi ile ilgili Konvansiyon" diğer imzacı ülkelerin yanı sıra Rusya tarafından da imzalanmıştır. 23 Ağustos 1923 tarihinde bu anlaşmaların Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmasıyla birlikte, on yıldan fazla bir süredir Türk halkını perişan eden savaşlar dizisi nihayet son bulmuştur.

Müttefik güçleri 29 Ağustos'ta İstanbul'u terk etmeye başlamıştır, ancak işgal kalıntıları nihai sona bir ay sonra ulaşmıştır. 2 Kasım 1923 tarihinde son müttefik güçleri beş uzun yıl boyunca kötü yönetim ve kötü muamelelerine maruz kalan halkın coşkun kutlamaları arasında İstanbul'u terk ettiler. Türk Cumhuriyeti ordusu ise İstanbul'un Anadolu kıyılarına üç gün sonra, yani 5 Ekim'de ulaştı, bir gün sonra da Topkapı Sarayı'nın hemen alt kısmında Sarayburnu'na çıkarma yapıldı, buradan da bu eski şehrin Müslüman ve Yahudi sakinlerinin coşkun ve neşeli karşılama şenlikleri ortasında İstanbul içlerine doğru harekete geçildi. Böylece, İstiklâl Harbi tam olarak hedeflerine ulaşmış oldu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulan Türk Cumhuriyeti kendi kaderini tayin için artık serbestti.

1 M. Fahrettin Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, C. 2, Ankara 1993 s. 251-253.

2 Vice Admiral and High Commissioner A. Calthorpe to Foreign Secretary Lord Curzon, no. 1353, 31 July 1919: FO 406/41, s. 166-169, Metin için bkz. Şimşir, BDA I, 64.

3 Çevirim Latin alfabesi ile çeviri içinde Osmanlıca verilen orijinal metne dayanmaktadır, Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam: Mustafa Kemal, II, 1919-1922 (13. baskı, Istanbul, 1995), ss. 208-209 ve TBMM Zabita Ceredesi, IV. Dönem I. Cilt, s. 114-116; ayrıca çeviri için bkz. Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cilt. 2.

4 Anlaşmanın İngilizce ve Fransızca metni için bakınız: J. C. Hurewitz, yayına hazırlayan, The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record. İkinci baskı. Cilt 2. British-French Supremacy, 1914-1945 (New Haven and London, Yale University Press, 1979), s. 250-253.

5 20 October 1921: Frangulis, II, 296-297.

6 Sonyel, DP II, 204, based on X. Stratigos, I Ellas en Mikra Asia (Greece in Asia Minor) (Athens, 1925), s. 294; and Ioannis Metaxas, To Prosopiko Tu Imeroloyion (Athens, 1964) III, 54. World War I.

Türkiye'nin Özgürlük ve Bağımsızlık Mücadelesi / Prof. Dr. Salahi R. Sonyel [s.894-898]

Uluslararası İlişkiler Kraliyet Enstitüsü / İngiltere

Doğu Akdeniz Üniversitesi / KKTC

Merkez kuvvetlerinin1 bağlaşığı olarak Birinci Dünya Savaşı'na girmeye zorlanan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri,2 özellikle Britanya (İngiltere) tarafından yenilgiye uğratılmış ve 30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Savaş ve savaş sonrası gelişmeler, muzafferler arasında emperyalist bir yayılma tutkusunu dizginsiz bırakmıştı.3 Paha biçilmez bir hazine olan Asya'daki Türkiye'ye emperyalist ve sömürgeci güçler gözlerini dikmişlerdi. Dolayısıyla Bağlaşık Devletlerin, 1918 yılında, "gizli antlaşmalara ve istila hakkına"4 dayanarak bu ganimetleri ele geçirmek için harekete geçmeleri hiç de şaşırtıcı değildi.

Bu gizli antlaşmalar, Osmanlı Devleti'ni büsbütün ortadan kaldırmak amacını güdüyordu. 1915 Mart-Nisan aylarında, Britanya, Rusya ve Fransa arasında imzalanan İstanbul antlaşmasıyla, bu devletler savaşı kazandıkları takdirde İstanbul ile Boğazların Çarlık Rusyası'na verilmesini kabul ediyor; 26 Nisan 1915 tarihinde Bağlaşık Devletlerle İtalya arasında imzalanan Londra Antlaşmasıyla "Türkiye'nin Asya'daki topraklarının kısmen ya da tamamen bölüşülmesi halinde… Antalya İli'ne bitişik Akdeniz bölgesinin İtalya'ya verilmesi kabul ediliyordu. 16 Mayıs 1916 Sykes-Picot Antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti'nin Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası arasında bölüşülmesi sağlanıyor; ve 17 Nisan 1917'de Saint Jean de Maurienne Antlaşmasıyla İtalya'nın Anadolu'daki hak iddiaları aydınlatılıyor, Aydın İli ile birlikte İzmir'in de İtalya'ya verilmesi kabul ediliyordu.5

Bağlaşık Devletlerin savaş amaçları bu gizli antlaşmalardan daha az tehlikeli görünüyordu. Britanya Başbakanı, David Lloyd George, 5 Ocak 1918'de verdiği söylevinde şöyle diyordu:

"… Türkiye'yi başkentinden ve nüfusunun çoğunluğu ırk bakımından Türk olan Anadolu ve Trakya'daki zengin ve şanlı topraklarından yoksun bırakmak için savaşmıyoruz… Türk soyunun yaşamakta olduğu anayurdunda, Türk imparatorluğunun, başkenti olan İstanbul başta olmak üzere, devam etmesine engel olacak değiliz.6

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918 tarihinde Kongrenin karma oturumunda yaptığı konuşmada, ülkesinin savaş amaçlarını şöyle açıklıyordu:

"Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ülkelerindeki egemenliği güvenlik içinde sağlanmalı, fakat halen Türk yönetimi altında bulunan diğer uyrukların yaşamı kesinlikle özerklik yönünde her türlü engelden uzak olmalı ve gelişmelerinin sağlanması güvence altına alınmalıdır…" 7

Öte yandan Fransızlar da, savaş amaçlarını açıklıyor; Fransa'nın istila amacı gütmediğini, fakat kul hayatı yaşayan Doğu halklarına, kendi kaderlerini belirleme hakkını verecek uluslar prensibi için savaştıklarını belirtiyorlardı.8

Bağlaşık devletlerin bu savaş amaçlarına yalnız Türkler değil, Ermeni, Rum, Kürt ve Araplar da inanmışlardı. Yenilgiye uğrayan halklar arasında sahte bir izlenim yaratılmıştı. Türkler, Bağlaşık Devletlerin hoşgörülü davranacaklarına inanıyorlardı. Ancak bu prensiplerin Merkez Devletlerini yenilgiye uğratmak amacıyla yayınlanmış olduğu ve bunları yenilenlere uygularken, Büyük Bağlaşıkların kendi çıkarlarından başka hiçbiri şeyi düşünmediklerini Türkler daha sonra anlamakta gecikmediler. Türk ulusçularının önderi Mustafa Kemal (Atatürk), 28 Aralık 1919'da, kendisini ziyaret eden Ankara ileri gelenlerine, Başkan Wilson'un, Türkiye'nin hayat ve kaderini güvence altına alan 12. prensibini Bağlaşık Devletlerinin uygulamaktan kaçındıklarını belirtmişti.9 Harold Nicolson'un deyişiyle, Bağlaşık devlet adamları:

"… düşmanlarımız üzerinde olanca baskı yapmak ve ancak dostlarımıza sınırsız (kendi kaderini tayin etme hakkı isteğinde bulunma hakkı vermek suretiyle iki formülü (yetki ve rıza formüllerini) birleştirmeye çalıştılar."10

Mondros Bırakışması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, Bağlaşık Güçler, antlaşmanın müphem şartlarından11 yararlanarak, Osmanlı Devletini bölmek için stratejik noktalarını işgal planlarında ileri gittiler ve işgallerini Türklerin/Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı vilayetleri kapsayacak şekilde, giderek Anadolu içlerine kadar genişlettiler. Ayrıca kimi Osmanlı azınlıklarını, özellikle Rum, Ermeni ve Kürtleri, 1918 sonu ve 1919 başlarında Osmanlı Devleti'nden aşırı ölçüde toprak isteğinde bulunmaya cesaretlendirdiler ve onların bu isteklerinde demografik, etnik, siyasal ve diğer açılardan haklı olup olmadıklarını düşünmediler.12 Türk istatistiklerine ve diğer istatistiklere göre, bu topraklarda yaşayan azınlıklar tarafından hak iddia edilen yerlerde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu Türk/Müslümandı.13

Bundan başka, 6 Mayıs 1919'da, Britanya, Fransa ve ABD başkanları, büyük bir gizlilik içerisinde, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'u, İzmir ve ötesini Yunan kuvvetleriyle işgal etmeye çağırdılar. Dokuz gün sonra da Yunan ordusu İzmir'i işgal etti. Yunanlılar, Ermenilerin yardım ve desteğiyle, Türk halkına karşı taşkınlıklarda bulundular ve Müttefik Yüksek Komiserliği14 yönergelerine ve Mondros Bırakışması hükümlerine15 aykırı olarak, tüm ili işgale başladılar. Yunanlıların İzmir'i istila etmeleri, İtilaf Devletlerinin Türk yurdunu parçalama planlarının başlangıcıydı. Yunan istilasına karşı Türklerin gösterdiği tepki Türk ulusal bilincinin ve Türk milliyetçiliğinin Mustafa Kemal önderliğinde yükselmesine katkıda bulundu.

Yunan işgaline karşı ülke çapında Türklerin gösterdiği tepki, Türk yurdunu parçalamak isteyen İtilaf Devletlerin planlarını etkisiz bırakmak kararlılığının ve uyanmakta olan Türk ulusal bilincinin ilk belirtisidir. Sultan Vahdeddin'in "serfürû etmek" politikasına karşı Türk milliyetçileri, birleşik ulusal bir direniş örgütünün gücüne inanıyorlardı ve takip eden aylar içinde bu teşkilatı örgütlemeye başladılar.16 Mustafa Kemal, Samsun bölgesini yatıştırmak,17 silahları toplamak ve varsa Şûraları kapatmak resmi göreviyle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında Anadolu'da ulusal bir direniş harekatı başlatmakla ilgili tasarıları kafasında taşıyordu. Daha önceleri bu tasarıları bazı ordu komutanlarıyla, özellikle Anadolu'da Bağlaşık Devletlerin gözünden uzakta, önemli askerî güçlere komuta edenlerle görüşmüş, onların rızasını almıştı. Bununla birlikte, başlangıçta ulusun ve ordunun

bir kısmı halâ Sultan-Halife'ye karşı içten bağlıydı; İtilaf yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu kafalarında yer etmişti. Padişahla sadrazamı Damat Ferit çevresinde toplananlar, kurtuluşun, Britanya'ya himayesinde bulunmakla gerçekleşeceğine inanıyorlardı. İstanbul'daki bazı aydınlar Birleşik Devletler güdümünü savunuyorlardı. Diğerleri bölgesel kurtuluş yolları arıyorlar, bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nden koparılması yoluyla sorunun çözüleceğine inanıyor, hatta bazı bölgeler, imparatorluğun çökmesinin kaçınılmaz olduğunu savunarak kendilerini kurtarmaya çalışıyorlardı. Fakat ulusun egemenliğine dayanan, kısıntısız, koşulsuz, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak ateşiyle yanan ulusal akımın önderleri, bunların hiçbirini kabul etmiyorlardı. Amaçlarını gerçekleştirmek için, yönetimdeki bazı yurtseverlerle işbirliği yapmak ve Türk bağımsızlığını savunmak için gizlice örgütlenmek zorundaydılar.18

Ulusalcılar, Amasya'da (18-22 Haziran 1919), Erzurum'da (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas'ta (4-11 Eylül 1919) bir takım toplantılar ve kongreler yaptılar ve sonuçta Misak-ı Millî'yi kaleme aldılar. Bu tarihi belgeye göre Bırakışma'nın imzalandığı gün ulusal sınırlar içinde kalan yerlerin ve nüfus çoğunluğunun Müslüman Türklerden oluşan bölgelerin Türkiye'nin ulusal sınırları içinde olduğu; Anadolu'da geçici bir hükümet kurulması; yurdun herhangi bir kısmı merkezî hükümet tarafından terk ya da ihmal edilirse, Anadolu'da geçici bir yönetim kurulması belirtiliyordu. Erzurum Kongresi tarafından ve Mustafa Kemal başkanlığında kurulan, düşmanı yurttan kovarak yurdu kurtarmak çabası için tüm ulusu sefer etmekle görevlendirilmiş olan Heyet-i Temsiliye'nin kadrosu genişletiliyordu.19

Sivas Kongresi, Türk Ulusal Kurtuluş Savaşının tarihinde çok önemli dönüm noktalarından birisiydi. Bu kongre Türk ulusunun tam bağımsızlığı ve kurtuluşunu temel alan 'büyük Türk Rönesans'ı'20 olarak nitelendirildi. Nüfusunun çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan din, kültür ve ırk birliği esaslarına dayalı bölgeleri kapsayan yeni bir Türkiye'nin sınırlarını saptadı. Misak-ı Milli prensipleri, Türklerin ve ulusal diplomasinin parolası oldu. Katı ve değişmez olmakla birlikte Türk milliyetçilerinin asgari isteklerini içermesi bakımından bir çeşit kutsallık kazanmıştı.21 Misak-ı Milli'deki taleplerin çoğunluğu Britanya başbakanı Lloyd George'un Ocak 1918'de belirttiği ve Amerika Birleşik Devletleri

Başbakanı Wilson'un 14 ilkesinde22 halklara vaat ettiği kendi kaderini tayin etme hakkı ilkesinden fazla bir şey değildi; ancak Bağlaşık Güçler, o sıralarda, Misakı ciddiye almamışlardı.23

İstanbul hükümeti Kuvayı Milliyeci Türk liderlerini vatan haini ilan ederek gıyaben ölüme mahkum ettiğinde bile, onlar Batı Anadolu'da Yunanlılarla, Kilikya'da Fransız-Ermeni ittifakıyla Ermenilerin Türkiye'nin doğu illerini istila etme çabalarıyla ve Kafkaslarda Bolşevik Rusyanın emelleriyle karşı karşıya geldikleri halde, Misak-ı Milli vazgeçmediler. 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti'ne zorla kabul ettirilen ve gerçekte Türkiye'yi parçalamak ve onu Anadolu'nun ortasında dar bir alana sıkıştırmak amacı güden Sevr Antlaşması, tüm ülkede tehlike çanlarının çalmasına sebep oldu. "Avrupa'nın merhametsizce saldırıları altında", Misak-ı Milli ilk defa olarak, birkaç istisna ile, halkın gözlerini kurtuluş ümidi olarak Ankara'ya çevirmelerine neden oldu. Hemen hemen her Türk bir ulusalcı oldu.24

İstanbul hükümeti, Sevr Antlaşması'nı imzalamaya zorlandığında, antlaşmanın imzalanmış olması haberinin uyandırdığı kin ve kızgınlık Türkiye'nin her yanına yayıldı. 10 Ağustos baştan başa tüm yurtta ulusal yas günü ilan edildi. Tüm Türk gazeteleri siyah çerçeve içinde çıktı; eğlence yerleri yasaklandı; dükkanlar kapatıldı; bütün gün ülkenin esenliği için dualar edildi.25 Bu bir barış antlaşması değil bir savaş antlaşması idi; 26 modern tarihte en cezalandırıcı barış antlaşmalarından birini teşkil etmekteydi ve savaş ganimetlerinin en cüretli ve kastî şekilde taksimiydi.27 Antlaşma, Batı dünyasının Türkiye'de yaratmış olduğu küllenmiş nefret üzerinde ateşleyici taze bir yakıt etkisi yaptı.28 Bu antlaşmanın gerçekleşmesinin önlemek için, Milliyetçiler savaşma kararlarını zaten açıklamışlardı; onların bu anlaşmaya karşı diğer seçeneği Misak-ı Milli'yldi.29

Bu arada, Bağlaşıkların, Türkiye ve Yunanistan arasında bir antlaşmaya varılması için yaptıklar tüm deneyler suya düştü.30 Kemalistler bundan sonra Yunanlıları soyutlamaya giriştiler; Sovyet Rusya ve Fransa ile antlaşmalar imzaladılar; ayrıca İtalyanların hoşgörüsünden de yararlandılar. Son olarak, 26 Ağustos 1922'de bütün cephelerde Yunan ordusu üzerine genel bir taarruza geçtiler. Yunanlılar, Batı Anadolu'yu en barbarca şekilde yakıp yıktıktan sonra ordularının geri kalan artıkları 9 Eylül'de yok edildi. Bunu izleyen Çanakkale krizi sırasında Lloyd George, İngiliz sömürgelerini Mustafa Kemal ve Türk ordusuna karşı koymak için bir araya getirmeyi denediği zaman, 11 Kasım'da Mudanya'da, daha çok Türk milliyetçilerinin isteklerine dayanan bir ateşkes imza edildi. Mudanya bırakışması Lloyd George'u o kadar kaygılandırdı ki, daha sonra ateşkesi 'Sevr'den geri çekilme"31 olarak nitelendirdi. Mudanya Bırakışması Asya'nın Avrupa üzerinde bir zaferi olarak tanımlandı.32

Türk milliyetçilerinin askeri başarılarını, bundan daha çetin ve uzun süren, İngiliz Dışişleri Bakanı, Lord Curzon'un, Türk delegelerini bir öğretmen gibi azarlamayı denediği, Lozan Konferansı'ndaki mücadele izledi. Curzon'un taktikleri başarılı olmadı ve konferans Ocak 1923'te dağıldı. Nisan ayında tekrar toplandı ve çetin görüşmelerden sonra, Türklere çok önemli ödünler verilerek 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı. Ankara'da 23 Nisan 1920'de kurulmuş olan Büyük Millet Meclisi'nce 21 Ağustos'ta antlaşma onaylandı.33 Lozan'daki Türk delegasyonunun önderi İsmet Paşa, 24 Ağustos'ta Bağlaşıklara antlaşmanın onaylandığını bildirince, Bağlaşık askerler Türk topraklarını terk etmeye başladılar. Boşaltma 1 Ekim'de tamamlandı.

Genellikle Lozan Antlaşması, ulusçu Türkiye'nin en büyük diplomatik zaferi olarak alkışlarla nitelendirildi.34 Yenilmiş ve görünürde paramparça olmuş bir ulusun, harabeleri üzerinden yükselerek, eşit koşullarla dünyanın en güçlü devletlerinin önüne çıkarak onlardan tüm ulusal istemlerini kazanmış bir ulusun son sözüydü.35 Kendi ulusal sınırları içinde egemen ve bağımsız, 'yabancı etkilerinden uzak' olan bir Türkiye şimdi dünyanın karşısına dikiliyordu.36

Türk ulusunun bu muhteşem başarısını mümkün kılan neydi? Bu başarının nedenleri, birbiriyle ilişkili askeri ve siyasi etkenlerde aranmalıdır. Türk ulusçuları kendi siyasalarını saptadıklarında Misak-ı Milli ile kesinleşen askeri ve siyasal koşullar onların akımlarının yapısını yeniden şekillendirmişti. Sınırlı bölgesel direniş amaçlarıyla, kurmuş oldukları yarı-bağımsız ulusal direniş ve Redd-i İlhak Cemiyetleri, sağlam ve ulusal örgüt olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

altında birleştirilmişti. Bu örgütün tek bir görüşü ve amacı vardı: Batının güçlü ve çıkarcı güçlerinin, emperyalizm ve sömürgecilik politikaları aracılığıyla, Türkiye'yi istilâsını ve parçalamasını önlemekti.

Bu örgütün yürütme organı olan Heyet-i Temsiliye (ki onun yerini 23 Nisan 1920'de kurulacak Büyük Millet Meclisi alacaktır), amaçları sınırlı ve değişmez olan Misak-ı Millî'yi kabul etti. Amaçları şu bakımdan sınırlıydı: Ulusçular bütün iç ve dış boyunduruklardan uzak ve dışsal ihtiraslara karşı, gücünü doğrudan halkın iradesinden alan, sadece ulusal sınırlar içinde bağımsız ve egemen bir Türk devletinin kurulması için çalışıyorlardı. Keza onların amaçları değişmezdi; çünkü bu amaçlar, Bağlaşık Güçlerinin güvence verdiği savaş amaçlarına ve Başkan Wilson'un prensiplerine dayanıyordu. Ulusçular, bu prensiplere iyi ve kötü anlarında azimle bağlı kaldılar. Ne haklarından vazgeçtiler, ne bütün olayların kendi aleyhlerine olduğu, özlem ve emellerinin yükseldiği başarılı ve sevinçli dönemlerde onları değiştirme yolunu gittiler.

Yeni Türkiye'nin siyasası ulusal olacaktı; Türk ulusunun varlığı, özgürlüğü ve refahı için çalışılacaktı. Bu prensipler, devletin sınırları içinde herhangi bir azınlığa da uygulanacaktı. Aynı zamanda yabancı ülkelerle, karşılıklı uygar ve iyi ilişkiler içinde bulunulacak ve hayallerden veya aldatıcı özlemlerden -örneğin Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm gibi- uzak durulacaktı. Anadolu'nun ortasında fiili olarak kurulduktan sonra, ulusçu hükümetin siyasi Misak-ı Millî'yi sağlamak ve ana amaçlarına varmak için, yabancı güçler tarafından tanınmaya, çeşitli dostluk antlaşmaları yapmaya, açık ve gizli eylemleri yerine getirmeye yönelecekti.

Türk Milliyetçi, siyasal amaçlarında başarılı olmak için, siyasal ve askeri koşulları azami derecede kullanmak, uygun stratejiler takip etmek gereksinmeleri olduğunu anlıyorlardı. 1917'de dünyayı iki düşman bloka bölmüş olan Bolşevik devriminden yararlanabileceklerini çabuk anlamışlardı. İstilacıları Türk topraklarından kovmak için Doğu Bloku'nun yardımından yararlanmak konusunda, bireysel bir birikim olan, karmaşık bir Doğu stratejisini formülleştirdiler; Sovyet Rusya'ya, Kafkas devletlerine ve Arap ve Arap olmayan Müslüman ülkelere karşı ayrı politikalar izlediler. Bu stratejinin aksaklıkları da vardı; çünkü vakit vakit bölgesel gerginliğe ve çatışmalara yol açıyordu; fakat ulusçu Türkiye'nin tanınması için harcanan çaba genellikle büyük bir başarı kazandı ve Misak-ı Milli'ye ulaşmak için ona manevi ve özdeksel maddi yardım sağladı. Bağlaşık güçleri, özellikle Britanya'yı Hindistan ve Irak'ta ve Fransa'yı Kilikya ve Suriye'de sayısız zararlara uğratan ulusçuların güçlü tanıtım ve entrika silahlarını geniş bir alan üzerinde uygulama fırsatı verdi.

Kendi Doğu stratejilerinin herhangi olası kötü etkilerine karşı koymak ve Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesini önlemek için, ulusçular, çoğunluğu Türk/Müslüman halkı yaşadığı topraklarda, savaş ganimeti peşinde koşan Batılı güçlere karşı da Batı stratejisi formülleştirmenin yararlarının farkına varmışlardır. Bu stratejiden amaç, Bağlaşıklardan daha iyi barış koşulları koparmak ve Bolşeviklere karşı denge kurmaktı. Türk ulusçular, ustalıkla uyguladıkları her iki siyasetten, askeri ve siyasi duruma göre büyük ölçüde yararlanmaya çalışıyorlardı. İtilaf Devletleri'ni birbirinden ayırarak onların Avrupa ve Yakın ve Orta Doğu'daki keskin rekabeti, azami derecede çıkarları için kullandılar. Özellikle 1921 yılı Şubatı'ndan Mart'ına kadar geçen süre boyunca, hem Londra hem de Moskova'da çok elverişli sonuçlar elde ettiler. Londra'da daha az zararlı olan, Fransa ve İtalya'yı kendilerinin çok

tehlikeli düşmanları olarak düşündükleri Britanya ve Yunanistan'dan ayırmayı ustalıkla başardılar. Moskova'da Misak-ı Milli'nin tanındığı ve ulusçu Türkiye'ye askeri yardım sözü veren bir dostluk antlaşması imzalamaya Bolşevikleri ikna ettiler. Kafkas devletleriyle Kars antlaşmasını ve Fransa ile Ankara uzlaşmasını imzaladıklarında, yine her iki siyaseti Eylül 1921'deki Sakarya zaferlerinden sonra ivedilikle takip ettiler. Fransa ve Britanya arasında o kadar büyük anlaşmazlık yarattılar ki, Bağlaşıklar arasındaki dayanışma tehlikeye girdi.

Eksiklikleri olmasına rağmen ve Anadolu'nun bilinmeyen bozkırlarını İstanbul'un konforuna tercih etmiş olan Osmanlı diplomatlarının, deneyim ve bilgeliklerine dayanan yetenek eksikliğine rağmen, Dışişleri Bakanı Bekir Sami, Ahmed Muhtar ve Yusuf Kemal ve daha sonra İsmet Paşa, Avrupalı diplomatlardan daha üstün değilse bile, onlara eşit olduklarını ispat ettiler. Onlar tarafından Nisan 1920'den Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar, Fransa, İtalya, Britanya ve Sovyet Rusya gibi güçlü devletlerle ve örneğin Azerbaycan ve Ermenistan gibi küçük devletlerle, imzalamış oldukları çeşitli anlaşmalar onların başarılarına kanıt teşkil eder.

Bununla birlikte diğer diplomatlar gibi, ulusçu elçilerin de zayıf yönleri vardı. Bazen kişisel hırs ve ihtiraslarla büyülenmişlerdi, ama Mustafa Kemal, onların eylemleri üzerinde sıkı bir denetim sürdürdü ve sınırlı bir baskı kullandı. Müdahale etmek zorunda olduğu birden fazla durumda her an tavsiye edebileceği ve zamanı geldiğinde, uyarma ve azarlamayla ve en son olarak zorlamayla istifa ettirebileceği diplomatlar olmuştur. Haddini aştığı ve ulusal yararlar üstünden çıkar kazanmak için kişisel hırslarına kapıldığı için de Batı ile yeniden ilişki kurmanın coşkusu ve onun Rus korkusu, Ankara'nın Doğu stratejisini tehlikeye sokmuş olmasından dolayı, İlk Milliyetçi Dışişleri Bakanı, Bekir Sami'yi istifaya zorladı. Ekim 1922'de, Lozan Konferansı'na Türk delegeler seçilirken, Mustafa Kemal Doğu stratejisinin oldukça ateşli bir taraftarı olan Yusuf Kemal'i de bilinen İngiliz hayranlığından dolayı delegasyon başkanlığına getirmemişti.

Ulusçular çabalarında emellerini gerçekleştirmek için, en erken aşamada, çok iyi teşkilâtlanmış, disiplinli ve tamamiyle donatılmış bir ordunun, düşman üzerine doğrudan baskı uygulamada ve uluslararası görüşmelerde Türk diplomatlarına etkili destek vermede manevi bir güç olduğunu anlıyorlardı. Kasım 1920'de Ermenilere karşı kazanılan askerî zafer Bolşevik siyasetinde gözle görülür bir değişikliğe yol açtı; Ocak 1921'de Yunanlılara karşı yapılan ilk İnönü Savaşındaki zaferi onların Londra Konferansı'na davet edilmelerine neden oldu; Eylül 1921 Sakarya Zaferi hem Doğu hem de Batı devletleriyle antlaşmalar imzalamaları sonucunu sağlamıştı. Bağlaşık Güçler, özellikle Britanya, Yunanistan ve Ermenistan, Türk ulusçularının direniş yeteneklerini küçümsemiş veya değerlendirme yapmakta hataya düşmüşlerdi.

Ulusçular en iyi yeteneklerini var olan iç ve dış siyasal ve askeri koşulların azamî kullanımında bilgelik ve sezgide gösterdiler. Bağlaşık güçlerce geciktirilen Türkiye barışı ve en acımasız öç alıcı antlaşmalardan biri olan, Sevr Antlaşması'nı Türklere zorla kabul ettirmeye çalışmaları, birçok iç ve dış etkeni Türk İstiklâl Savaşı'ndan yana harekete geçirdi. Türkiye'ye silahlı güçle kendi koşullarını zorla kabul ettirmek için savaşamayacak kadar yorgun olan, seçmenlerini memnun etmek için büyük çapta askerini terhis eden [işgalci] güçler tek araç olarak Ermeni ve Yunan güçlerini kullanmak

zorunda kalıyorlardı. Büyük bir çılgınlık olduğu ispatlanan bu hareket, Türk direnişini alevlendirmek için yeterliydi ve bir gecede hemen hemen her Türk Milliyetçi oldu. Ulusçular, bunlara rağmen, Ermenistan'da birbirini kırıp öldüren aşırı ve ilericiler, Yunanistan'da Konstantinci ve Venizelosçular ve Yunan ve Ermeni bölünmelerinden epey yararlandılar. Kasım 1920'de Ermenistan'ı, Ağustos 1922'de Yunanistan'ı tecrit ederek bozguna uğrattılar; o kadar ki, sonunda bütün bu güçlere karşı başlıca savunma güçlerini harekete geçirdiler. Hiçbir süper güç Ermenilerin veya Yunanlıların yardımına gelmedi.

Ulusçuların başarılarının tarihi, yanlış hesap örnekleri ve hatalı siyasetlerden uzak değildir. Birkaç kez Ulusçular, felaketlere yol açması olanaklı görüş ve davranış hataları işlediler. BMM Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin 1920 sonbaharında Ermenistan üzerinde Sovyet Rusya ile bozuşması; 1921 yılı Mart'ında Fransız Başbakanı Aristide Briand ve İtalya Dışişleri Bakanı Carlo Sforza ile Londra'da imzalamış olduğu gizli antlaşmalara, bu iki devletle başka bir anlaşma yapmadan karşı çıkmaları onları az daha felakete sürüklüyordu. Londra Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanması nedeniyle Ulusçular, ancak Konstantinci politikacıların akılsızlığı ve dik kafalılığı büyük bir felaketten kurtarmıştır.

Bununla birlikte, Türk Ulusal Savaşı'nın başlangıcında Lozan Antlaşması'nın imzasına kadar tüm süre ele alınırsa, ulusçular, tam olmasa bile büyük bir başarı elde ettiler. Batı Trakya, Musul, İskenderun, Adalar, Kıbrıs ve Kars antlaşmasınca terk edilen Batum dışında yabancılarla Türkiye'de kapitülasyonlarca tanınmış olan egemenlik dışı ve ulus üstü ayrıcalık haklarını ortadan kaldırmış ve Misak-ı Millice saptanmış olan tam bağımsızlık, ulusal egemenlik, toprak bütünlüğü sağlamışlardır. Bu eşsiz harika, Mustafa Kemal Atatürk'ün şahane önderliği ve altında, onun ve Türk ulusunun yapıtıdır

1 1914 Temmuz ayının ortasıyla Mayıs ayı arasında Osmanlı hükümeti İçişleri Bakanı Mehmet Talat aracılığıyla Rusya'ya bağlaşma teklifinde bulundu. Bahriye Bakanı Cemal Paşa aracılığıyla da bir ilişkide geçildi. Fransa'ya daha sıkı ilişkiler kurulmasını önerdi, fakat her iki konu da reddedildi. Karşılaştırınız B. E. Smith, The Coming of the War, 1914, New York, (2 cilt), 1930, C. I, s. 91; I. V. Bestuzhev, "Russian foreign policy, February-June 1914" Journal of Contemporary History, C. I, S. 3, 1966, s. 110-111; Ulrich Trumpener, Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918, New Jersey, 1968, s. 20. Merkezi Devletler Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğundan oluşuyordu.

2 Britanya, Fransa, Rusya ve İtalya'dan meydana gelen Bağlaşık Güçlerine, Türkiye'ye savaş ilan etmemiş olan ABD devleti 1917'de katıldı.

3 M. Philips Price, A History of Turkey from Empire to Republic, Londra 1956, s. 96.

4 Edward Mead Earle, Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway, New York, 1966, s. 280, 300. Harold Nicolson muzafferlerin mantalitesini yansıtırken şöyle diyordu: 'Osmanlı İmparatorluğu ayaklarımız altında parçalanmış ve güçsüz, başkenti ve Halifesi silahlarımızın merhametine kalmıştır'. Harold Nicolson, Curzon: the Last Phase, 1919-25, Londra, 1934, s. 3.

5 Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, ilk seri, C. IV. Adriyatik ve Orta Doğu, III. Bölüm, Yetki/Komuta Belgeleri 671 (LI), 1920: Keza bakınız. J. C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, C. II, New Jersey, 1956, s. 7-25.

6 David Lloyd George, Memoirs of the Peace Conference, C. II, New Haven, 1939, s. 809; The Times, 7. 1. 1918.

7 Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1914, The World War, s. 12-17.

8 S. R. Sonyel, Turkish Diplomacy, 1918-1923-Mustafa Kemal and the Turkish National Movement, Londra, 1975, s. 2.

9 Atatürk, Nutuk Muhteviyatına Ait Vesaik, İstanbul, 1963, belge no. 220; keza bakınız Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1906-38, Ankara, 1959, s. 7.

10 Nicolson, y. a.g.e., s. 69.

11 İngiliz Devlet Arşivi, Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 371 sınıfındaki belgeler, FO 371/3449/181110, Bırakışma belgeleri; keza bakınız British and Foreign State Papers, 1917-18, C. CXI, s. 611-13; FO 371/5259/E 5737, derkenar notları görüşmeler esnasında Britanya delegeleri tarafından tutulmuştur.

12 Sonyel, y. a.g.e., s. 4-vd.

13 PRO, FO 371/4156/47310, Ottoman Foreign Minister to British High CommissionerOsmanlı Dış İşleri Bakanlığından Britanya Yüksek Komiseri'ne, İstanbul raporu, 26. 2. 1919; FO 371/4376/PID. 161, Paris Barış Konferansı, 4. 2. 1919.

14 PRO, FO 371/4218/84061, 85641 ve 91491; Estia, İzmir, 15. 5. 1919.

15 Arnold A. Toynbee, The Western Question in Greece and Turkey, Londra, 1923, s. 35.

16 Sonyel, a.g.e., s. 9; keza bakınız. İkdam, 25. 5. 1919.

17 Mustafa Kemal'e verilen buyruklar, Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S. 1, Eylül 1952, belge no. 3; Takvim-i Vekayi, no. 3540.

18 Kemal'den Karabekir'e, Havza telgrafı, 29. 5. 1919, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara, 1964, s. 25-26.

19 Sonyel, a.g.e., s. 16-vd.

20 Mazhar Müfit Kansu, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. 1, s. 211; keza bakınız, Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi, Sivas, 1945, s. 141.

21 Roderic H. Davison, ‘Middle East Nationalism: Lausanne Thirty Years After’, Middle East Journal, Yaz, 1953, C. 7, S. 3, s. 328.

22 Halide Edib, Turkey Faces West, New Haven, 1930, s. 176.

23 Sir Andrew Ryan, The Last of the Dragomans, Londra, 1951, s. 142.

24 Dagobert Mikusch, Mustasha Kemal-Between Eurose and Asia, Londra, 1931, ss. 251-52.

25 Arnold J. Toynbee and K. S. Kirkwood, Turkey, Londra, 1926, s. 76; Geoffrey Lewis, Turkey, Londra, 1965, s. 242.

26 Hehir, ‘The Near East Crisis’, Nineteenth Century and After, no. DXLIX, November 1922, s. 829.

27 C. E. Hughes, New Phases of American Dislomacy’, Current History, March 1924, s. 1059.

28 Halide Edib, The Turkish Ordeal, Londra, 1928, s. 174.

29 Edib, Turkey Faces West, y. a.g.e., s. 176.

30 Sonyel, a.g.e., s. 113 vd. and s. 161 vd.

31 Lloyd George, a.g.e., s. 879.

32 SRO, FO 371/9176/E 10937, 1922 yılı için Türkiye Yıllık Raporu.

33 SRO, FO 371/9131/E 8542, FO 371/9132/E 8825, Nevile Henderson’dan Lord Curzon’a, İstanbul telgrafı, 23. 8. 1923, ve 28. 8. 1923 tarihinde gönderilen telyazısı.

34 Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Solicy, 1918-48, Ambilly-Annemasse, 1950, s. 46; Henry H. Cumming, Franco-British Rivalry in the Post-War Near East, Londra, 1938, s. 186; Josesh C. Grew, Turbulent Era, vol. I, Londra, 1953, s. 569; bakınız Le Temps, 18. 7. 1923.

35 SRO, FO 371/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu 1923; ayr. bakınız Toynbee and Kirkwood, y. a.g.e., s. 115.

36 SRO, FO 371/9131/E 7808, Nevile Henderson’dan Lord Curzon’a, İstanbul’dan gönderilen telyazısı, 25. 7. 1923; FO 371/9090/E 9974, Forbes Adam’ın kaleme aldığı momerandum, 10. 9. 1923.

Samsun’a Çıktığım Gün Umumî Vaziyet ve Manzara (Nutuk) Kemal Atatürk

A. Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kongreler

Samsun'a Çıktığım Gün Vaziyet ve Manzara-İ Umumiye (Nutuk) / Kemal Atatürk [s.899-904]

1919 senesi Mayısı'nın 19. günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzara-ı umumiye:

Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup, Harb-i Umumîde mağlûp olmuş Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalanmış. Büyük harbin uzun seneleri zarfında, millet, yorgun ve fakir bir halde. Millet ve memleketi Harb-i Umumîye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin, mütereddi, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği deni tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine; âciz, haysiyetsiz, cebîn, yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete razı.

Ordu'nun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta…

İtilâf Devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana vilâyeti Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaat-ı askeriyesi; Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta, ecnebî zabit ve memurları ve hususî adamları faaliyette. Nihayet, mebde-i kelâm kabul ettiğimiz tarihten dört gün evvel, 15 Mayıs 1919'da İtilâf Devletlerinin muvafakatiyle Yunan ordusu İzmir'e ihraç ediliyor.

Bundan başka, memleketin her tarafında, anasır-ı Hıristiyaniye hafi, celi, hususî emel ve maksatlarının temin-i istihsaline, devletin bir an evvel çökmesine sarf-ı mesai ediyorlar.

Bilâhare elde edilen mevsuk malûmat ve vesaik ile teeyyüt etti ki, İstanbul Rum Patrikhanesi'nde teşekkül eden Mavri Mira Heyeti, vilâyetler dahilinde çeteler teşkil ve idare etmek, mitingler ve propagandalar yaptırmakla meşgul. Yunan Salib-i Ahmer'i, Resmî Muhacirin Komisyonu, Mavri Mira Heyeti'nin teshil-i mesaisine hadim. Mavri Mira heyeti tarafından idare olunan Rum mekteplerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor.

Ermeni Patriği Zaven Efendi de, Mavri Mira Heyeti'yle hemfikir olarak çalışıyor. Ermeni hazırlığı da tamamen Rum hazırlığı gibi ilerliyor. Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz sahillerinde teşekkül etmiş ve İstanbul'daki merkeze merbut Pontus Cemiyeti suhuletle ve muvaffakiyetle çalışıyor.

Mukabil Halâs Çareleri

Vaziyetin dehşet ve vehameti karşısında, her yerde, her mıntıkada birtakım zevat tarafından mukabil halâs çareleri düşünülmeye başlanmış idi. Bu düşünce ile alınan teşebbüsat, birtakım teşekküller doğurdu. Meselâ: Edirne ve havalisinde Trakya-Paşaeli unvanıyla bir cemiyet vardı.

Şark'ta, Erzurum'da ve Elâziz'de merkez-i umumisi İstanbul'da olmak üzere Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti teşkil edilmişti. Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk namında bir cemiyet mevcut olduğu gibi Dersaadet'te de Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti vardı. Bu cemiyet merkezinin gönderdiği murahhaslarla, Of kazasıyla Lâzistan livası dahilinde şubeler açılmıştı

İzmir'in işgal olunacağına dair Mayıs'ın on üçünden beri fiilî emareler gören İzmir'de bazı genç vatanperverler, ayın 14/15. gecesi, bu elîm vaziyet hakkında müdavele-i efkâr eylemişler ve emrivaki haline geldiğine şüphe kalmayan

Yunan işgalinin ilhakla neticelenmesine mâni olmak esasında müttefik kalmışlar ve Redd-i İlhak prensibini ortaya atmışlardır. Aynı gecede bu maksadın teşmilini temin için İzmir'de Yahudi Maşatlığı'na toplanabilen halk tarafından bir miting yapılmışsa da ertesi gün sabahleyin Yunan askerlerinin rıhtımda görülmesiyle bu teşebbüs ümit edilen derecede temin-i maksat edememiştir.

Millî Teşekküller, Siyasî Maksat ve Hedefleri

Bu cemiyetlerin maksad-ı teşekkülleri ve hedef-i siyasileri hakkında muhtasaran ita-yı malûmat eylemek muvafık olur mütalaâsındayım.

Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin rüesasından bazılarıyla daha İstanbul'da iken görüşmüş idim. Osmanlı Devleti'nin izmihlâlini çok kuvvetli bir ihtimal dahilinde görüyorlardı. Vatan-ı Osmanî'nin inkısama uğrayacağı tehlikesi karşısında, Trakya'yı, mümkün olursa Garbî Trakya'yı da rapt ederek bir kül olarak İslâm ve Türk camiası halinde kurtarmayı düşünüyorlardı. Fakat bu maksadın temini için o zaman varid-i hatırları olan yegâne çare İngiltere'nin, bu mümkün olmazsa Fransa'nın muavenetini temin etmek idi. Bu maksatla bazı ecnebî rical ile temas ve mülâkatlar da aramışlardı. Hedeflerinin bir Trakya Cumhuriyeti teşkili olduğu anlaşılıyordu.

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin maksad-ı teşekkulü de, (nizamnamelerinin ikinci maddesi) şark vilâyetlerinde mütemekkin bilcümle unsurların dinî ve siyasî haklarının serbesti-i inkişafını temin edecek esbab-ı meşruaya teşebbüs etmek, mezkûr vilâyetler ahali-i İslâmiyesinin tarihî ve millî haklarını, indelhace, âlem-i medeniyet huzurunda müdafaa eylemek; şark vilâyetlerinde vâkı olan mezalim ve cinayatın esbap ve avamili ve fail ve müsebbibleri hakkında bitarafane tahkikat icrasıyle mücrimlerin müsaraaten tecziyelerini talep etmek; anasır beynindeki suitefehhümün izalesi ile kemafissabık revabıt-ı hasenenin teyidine gayret etmek, hal-i harbin vilâyat-ı şarkıyede tevlit ettiği harabî ve sefalete, hükûmet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretiyle, mümkün mertebe, çaresaz olmaktan ibaret idi.

İstanbul'daki merkez-i idarelerinden verilmiş olan bu direktif dahilinde, Erzurum şubesi, vilâyat-ı şarkıyede Türk'ün hukukunu muhafaza ile beraber tehcir esnasında yapılan suimuamelâtta milletin kat'iyyen medhaldar bulunmadığını ve Ermeni emvalinin Rus istilâsına kadar muhafaza edildiğini, buna mukabil Müslümanların pek gaddarane harekâta mâruz kaldığını ve hattâ hilâf-ı emir tehcirden alıkonulan bazı Ermenilerin hamilerine karşı reva gördükleri muamelâtı, müdellel vesaikle âlem-i

medeniyete arz ve iblâğa ve vilayat-ı şarkıyeye karşı dikilen enzar-ı ihtırası hükümsüz bırakmak için çalışmağa karar veriyor (Erzurum şubesinin beyannamesi).

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin ilk Erzurum şubesini teşkil eden zevat, vilâyat-ı şarkıyede yapılan propagandalar ve bunların hedefleri, Türklük-Kürtlük-Ermenilik mesailini; ilmî, fennî ve tarihî nokta-i nazarlardan, tedkik ve tetebbü ettikten sonra, müstakbel mesailerini şu üç noktada tesbit ediyorlar (Erzurum şubesinin matbu raporu):

1) Kat'iyyen muhaceret etmemek.

2) Derhal ilmî, iktisadî, dinî teşkilât yapmak.

3) Tecavüze mâruz kalacak vilâyat-ı şarkıyenin herhangi bir bucağını müdafaada birleşmek.

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin İstanbul'daki merkez-i idaresinin medenî ve ilmî vesaitle temin-i maksat edilebileceği hakkında fazla nikbin olduğu anlaşılıyor. Filhakika bu yolda sarf-ı mesaiden geri durmuyor. Vilâyat-ı şarkıyede Müslüman anasırın hukukunu müdafaa için Le Pays namında Fransızca bir gazete neşrediyor. Hâdisat gazetesinin imtiyazını deruhte ediyor. Bir taraftan da İstanbul'daki Düvel-i Mü'telife mümessillerine ve İtilâf Devletleri başvekillerine muhtıra veriyor. Avrupa'ya bir heyet izamına teşebbüs ediyor.

Bu izahattan suhuletle anlaşılacağını zannederim ki, Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni vücuda getiren mühim sebep ve endişe, vilâyat-ı şarkıyenin Ermenistan'a verilmesi ihtimali oluyor. Bu ihtimalin tahakkuku da, şark vilayetleri nüfusunda Ermenilerin haiz-i ekseriyet gösterilmesine ve tarih-i hukuk nokta-i nazarından mukaddem telâkki ettirilmesine çalışanların, ilmî ve tarihî vesaikle cihan efkar-ı umumiyesini iğfale muvaffakiyetinde ve bir de Müslüman ahalinin Ermenileri katliam eder vahşiler olduğu iftirasının hakikat şeklinde kabulü halinde olabileceği faraziyesi hakim oluyor. Binaenaleyh cemiyet, aynı esbap ve vesaitle mücehhez olarak hukuk-ı milliye ve tarihiyeyi müdafaaya çalışıyor.

Karadeniz'e sahil olan mıntıkalarda da, bir Rum Pontus hükûmeti vücuda getirileceği korkusu vardı. İslâm ahaliyi, Rumların boyunduruğu altında bırakmayıp, hakk-ı beka ve mevcudiyetlerini muhafaza gayesiyle,

Trabzon'da da bazı zevat ayrıca bir cemiyet teşkil eylemişlerdi.

Merkezi İstanbul'da olan Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin maksat ve hedef-i siyasisi, isminden müsteban olmaktadır. Her halde merkezden ayrılmak gayesini takip ediyor.

Memleket Dahilinde ve İstanbul'da Millî Varlığa Düşman Teşekküller

Vücuda gelmeye başlayan bu teşekküllerden başka, memleket dahilinde daha birtakım teşebbüsler ve teşekküller de vukua gelmişti. Ezcümle Diyarbekir (Ves. 8, 9), Bitlis, Elâziz

vilâyetlerinde, İstanbul’dan idare olunan Kürt Teali Cemiyeti vardı. Bu cemiyetin maksadı, ecnebî taht-ı himayesinde, bir Kürt hükûmeti vücuda getirmekti.

Konya ve havalisinde, İstanbul’dan idare olunan, Teali-i İslam Cemiyeti teşkiline çalışılıyordu. Memleketin hemen her tarafında İtilâf ve Hürriyet, Sulh ve Selamet Cemiyetleri de vardı.

İngiliz Muhipleri Cemiyeti

İstanbul’da, muhtelif maksatlarla hafi ve alenî olmak üzere de, birtakım fırka veya cemiyet unvanı altında teşekküller vardı.

İstanbul’da mühim addolunacak teşebbüslerden biri İngiliz Muhipleri Cemiyeti idi. Bu isimden, İngilizlere muhip olanların teşkil ettiği bir cemiyet anlaşılmasın! Bence, bu cemiyeti teşkil edenler, kendi şahıslarını ve menfaat-i şahsiyelerini sevenler ve şahıslarıyla menfaatlerinin masuniyeti çaresini Lloyd George hükûmeti marifetiyle İngiliz himayesini teminde arayanlardır. Bu bedbahtların, İngiltere devletinin, kül halinde, bir Osmanlı Devleti muhafaza ve himaye etmek emelinde olup olamayacağını, bir defa mülâhaza edip etmedikleri cay-i teemmüldür.

Bu cemiyete intisap edenlerin başında Osmanlı padişahı ve halife-i ruy-i zemin unvanını taşıyan Vahdettin, Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nezaretini işgal eden Ali Kemal, Âdil ve Mehmet Ali Beyler ve Sait Molla bulunuyordu. Cemiyette İngiliz milletine mensup bazı sergüzeştcular da vardı. Meselâ: Rahip Frew gibi. Ve muamelât ve icraattan anlaşıldığına göre, cemiyetin reisi Rahip Frew idi.

Bu cemiyetin iki cephe ve mahiyeti vardı. Biri alenî cephesi ve medenî teşebbüsatla, İngiliz himayesini talep ve temine mâtuf mahiyeti idi. Diğeri hafi ciheti idi. Asıl faaliyet bu cihette idi. Memleket dahilinde teşkilât yaparak isyan ve ihtilâl çıkarmak, şuur-ı millîyi felce uğratmak, ecnebî müdahalesini teshil etmek gibi hainane teşebbüsat, cemiyetin bu hafi kolu tarafından idare edilmekte idi. Sait Molla’nın cemiyetin alenî teşebbüsatında olduğu gibi hafi cihetinde de ondan daha ziyade rolör olduğu görülecektir. Bu cemiyet hakkında söylediklerim, sırası geldikçe vereceğim izahat ve icabında irae edeceğim vesaikle daha vazıh anlaşılacaktır.

Amerika Mandası İsteyenler

İstanbul’da bir kısım rical ve nisvan da, halâs-ı hakikînin Amerika mandasını talep ve teminde olduğu kanaatinde bulunuyorlardı. Bu kanaatte bulunanlar fikirlerinde çok ısrar ettiler, isabet-i mutlakanın nokta-i nazarlarının tervicinde olduğunu ispata çok çalıştılar. Bu hususta da sırası gelince bazı izahat vereceğim.

Ordumuzun Vaziyeti

Vaziyet-i umumiyeyi tespit için ordu cüzütamlarının, nerelerde ve ne halde olduğunu tasrih etmek isterim. Anadolu’da, başlıca, iki ordu müfettişliği tesis olunmuştu. Mütarekeye dahil olur olmaz, kıtaatın muharip efradı terhis olunmuş, silâh ve cephanesi elinden alınmış, kıymet-i harbiyeden mahrum birtakım kadrolar haline getirilmişti.

Merkezi Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişliğine mensup kıtaatın vaziyeti şöyle idi:

Bir fırkası (41. Fırka) Konya'da ve bir fırkası (23. Fırka) Afyon Karahisarı'nda bulunan 12. Kolordu, karargâhıyla Konya'da bulunuyordu. İzmir'de esir olan 17. Kolordunun, Denizli'de bulunan 57. fırkası da, bu kolorduya ilhak edilmişti.

Bir fırkası (24. Fırka) Ankara'da ve bir fırkası (11. Fırka) Niğde'de bulunan 20. Kolordu, karargâhıyla Ankara'da.

İzmit'te bulunan 1. Fırka, İstanbul'daki 25. Kolorduya rapt edilmişti. İstanbul'da da 10. Kafkas Fırkası vardı.

Balıkesir ve Bursa havalisinde bulunan, 61. ve 56. Fırkalar, karargâhı Bandırma'da bulunan İstanbul'a merbut 14. Kolorduyu teşkil ediyorlardı. Bu kolordunun kumandanı Meclisin küşadına kadar, merhum Yusuf İzzet Paşa idi.

3. Ordu Müfettişliği ki, müfettişi ben idim, karargâhımla Samsun'a çıkmış bulunuyorum. Doğrudan doğruya taht-ı emrimde iki kolordu bulunacaktı. Biri, merkezi Sivas'ta bulunan 3. Kolordu (Kumandanı beraberimde getirdiğim Miralay Refet Bey). Bu kolorduya mensup bir fırkanın (5. Kafkas Fırkası) merkezi Amasya'da. Diğer fırkasının (15. Fırka) merkezi Samsun'da idi. Diğeri, merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu idi. Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa idi. Fırkalarından birinin (9. Fırka) merkezi Erzurum'da, kumandanı

Rüştü Bey, diğerinin (3. Fırka) merkezi Trabzon'da idi. Kumandanı Kaymakam Halit Bey idi. Halit Bey, İstanbul'a davet edilmiş olduğundan kumandadan çekilerek Bayburt'ta ihtifa etmiş, fırka vekâletle idare olunuyor; kolordunun diğer iki fırkasından 12. Fırka Hasankale şarkında hudutta, 11. Fırka Bayazıt'ta bulunuyordu.

Diyarbekir havalisinde bulunan iki fırkalı, 13. Kolordu, müstakil idi, İstanbul'a tâbi bulunuyordu. Bir fırkası (2. Fırka) Siirt'te; diğer fırkası (5. Fırka) Mardin'de idi.

Müfettişlik Vazifemin Geniş Salâhiyetleri

Benim, bu iki kolorduya doğrudan doğruya emir ve kumandam cari olduğundan fazla bir salâhiyetim vardı ki, müfettişlik mıntıkasına mücavir bulunan kıtaat-ı askeriyeye dahi tebligat yapabilecektim. Kezalik mıntıkamda bulunan ve mıntıkama mücavir bulunan vilâyata da tebligatta bulunabilecektim.

Bu salâhiyete göre Ankara'da bulunan 20. Kolordu ve bunun mensup olduğu müfettişlik ile ve Diyarbekir'deki kolordu ile ve hemen bütün Anadolu rüesa-yı memurin-i mülkiyesiyle muhabere ve münasebette bulunabilecektim.

Bu vasi salâhiyetin, beni İstanbul'dan nefyü teb'it maksadıyla Anadolu'ya gönderenler tarafından bana nasıl tevdi edildiği mucib-i istiğrabınız olabilir! Derhal ifade etmeliyim ki, bana bu salâhiyeti onlar

bilerek ve anlayarak vermediler. Herçibadabat benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icat ettikleri sebep "Samsun ve havalisindeki asayişsizliği mahallinde görüp tedbir almak için Samsun'a kadar gitmek" idi. Ben, bu vazifenin ifası, bir makam ve salâhiyet sahibi olmaya mütevakkıf olduğunu ileri sürdüm. Bunda hiçbir beis görmediler. O tarihte Erkânıharbiye-i Umumiyede bulunan ve benim maksadımı bir dereceye kadar istişmam eden zevat ile görüştüm. Müfettişlik vazifesini buldular ve salahiyete müteallik talimatı da, ben kendim yazdırdım. Hatta Harbiye Nazırı olan Şakir Paşa bu talimatı okuduktan sonra imzada tereddüt etmiş, anlaşılır anlaşılmaz bir tarzda mührünü basmıştır.

Umumî Manzarayı Dar Bir Çerçeve İçinden Görüş

Bu izahattan sora manzara-i umumiyeyi, daha dar bir çerçeve dahiline alarak, seri ve sehil bir surette, hep beraber müşahede edelim:

Muhasım devletler Osmanlı devlet ve memleketine maddeten ve manen tecavüz halinde; imha ve taksime karar vermişler. Padişah ve halife olan zat, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükûmeti de aynı halde. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan millet, zulmet ve müphemiyet içinde tecelliyata muntazır. Felâketin dehşet ve sıkletini idrake başlayanlar, bulundukları muhit ve hissedebildikleri tesirata göre çare-i halâs telâkki eyledikleri tedbirlere mütevessil… Ordu, ismi var, cismi yok bir halde. Kumandanlar ve zâbitler, Harb-i Umumî'nin bunca mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle dilhun, gözleri önünde derinleşen karanlık felâket uçurumu kenarında dimağları çare, çare-i halâs aramakla meşgul…

Burada, pek mühim olan bir noktayı da kayıt ve izah etmeliyim. Millet ve ordu, padişah ve halifenin hıyanetinden haberdar olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı asırların kökleştirdiği dinî ve an'anevî rabıtalarla muti ve sadık.

Millet ve ordu çare-i halâs düşünürken bu mevrus itiyadın sevkiyle kendinden evvel makam-ı muallâ-yı hilafet ve saltanatın halâs ve masuniyetini düşünüyor. Halife ve padişahsız halâsın mânasını anlamak istidadında değil… Bu akideye muhalif, rey ve içtihat izhar edeceklerin vay haline! Derhal dinsiz, vatansız, hain, merdut olur…

Diğer mühim bir noktayı da ifade etmek lâzımdır. Çare-i halâs ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi düvel-i muazzamayı gücendirmemek esas gibi telâkki olunmakta idi. Bu devletlerden yalnız biriyle dahi başa çıkılamayacağı vehmi, hemen bütün dimağlarda yer etmişti. Osmanlı Devleti'nin yanında, koskoca Almanya, Avusturya-Macaristan varken hepsini birden mağlûp eden, yerlere seren İtilâf kuvvetleri karşısında, tekrar onlarla husumete müncer olabilecek vaziyetler almaktan daha büyük mantıksızlık ve akılsızlık olamazdı.

Bu zihniyette olan yalnız avam değildi; bilhassa havas denilen insanlar böyle düşünüyordu.

O halde çare-i halâs ararken iki şey mevzuubahis olmayacaktı. Bir defa İtilaf Devletlerine karşı vaz'ı husumet alınmayacaktı ve padişah ve halifeye canla başla merbut ve sadık kalmak şart-ı esasî olacaktı.

Düşünülen Kurtuluş Çareleri

Şimdi, Efendiler, müsaade buyurursanız, size bir sual sorayım, bu vaziyet ve şerait karşısında halâs için nasıl bir karar varid-i hâtır olabilirdi?

İzah ettiğim malumat ve müşahedata göre üç nevi karar ortaya atılmıştı:

Birincisi, İngiltere himayesini talep etmek.

İkincisi, Amerika mandasını talep etmek.

Bu iki nevi karar sahipleri, Osmanlı Devleti'nin bir kül halinde muhafazasını düşünenlerdir. Osmanlı memalikinin muhtelif devletler beyninde taksiminden ise kül halinde, bir devletin taht-ı himayesinde bulundurmağı tercih edenlerdir.

Üçüncü karar: Mahallî halâs çarelerine matuftur. Meselâ; bazı mıntıkalar, kendilerinin Osmanlı Devleti'nden fekkedileceği nazariyesine karşı ondan ayrılmamak tedbirlerine tevessül ediyor. Bazı mıntıkalar da, Osmanlı Devleti'nin imha ve Osmanlı memleketlerinin taksim olunacağını emrivaki kabul ederek kendi başlarını kurtarmağa çalışıyorlar.

Bu üç nevi kararın esbab-ı mucibesi vermiş olduğum izahat meyanında mevcuttur.

Benim Kararım

Efendiler, ben, bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü, bu kararların istinat ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikat-i halde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükûmet, bunlar hepsi medlûlu kalmamış birtakım bimana elfazdan ibaretti.

Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu?

O halde ciddî ve hakikî karar ne olabilirdi?

Efendiler bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyet-i milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!

İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar, bu karar olmuştur.

Ya İstiklal, Ya Ölüm

Bu kararın istinat ettiği en kuvvetli muhakeme ve mantık şu idi:

Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâl-i tamme malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyet-i mütemeddine muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesb-i liyakat edemez.

Ecnebî bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, acz-ü meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebî efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Halbuki Türkün haysiyeti ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır!

Binaenaleyh, ya istiklâl, ya ölüm!

İşte halas-ı hakikî isteyenlerin parolası bu olacaktı.

Bir an için, bu kararın tatbikatında adem-i muvaffakıyete duçar olunacağını farzedelim! Ne olacaktı? Esaret!

Peki Efendim, diğer kararlara mutavaat halinde netice bunun aynı değil miydi!

Şu fark ile ki, istiklâli için ölümü göze alan millet, insanlık haysiyet ve şerefinin icabı olan bütün fedakârlığı yapmakla müteselli olur ve bittabi esaret zincirini kendi eliyle boynuna geçiren miskin, haysiyetsiz bir millete nazaran yâr ve ağyar nazarındaki mevkii farklı olur.

Sonra Osmanlı hanedan ve saltanatının idamesine çalışmak, elbette, Türk milletine karşı, en büyük fenalığı işlemekti. Çünkü millet her türlü fedakârlığı sarf ederek istiklâlini temin etse de, saltanat devam ettiği takdirde, bu istiklâle müemmen nazarıyla bakılamazdı. Artık, vatanla, milletle hiç bir alâka-i vicdaniye ve fikriyesi kalmamış bir sürü mecaninin, devlet ve millet istiklâl ve haysiyetinin muhafızı mevkiinde bulundurulması nasıl tecviz olunabilirdi?

Hilâfet vaziyetine gelince, ilim ve fennin nurlara müstağrak kıldığı hakikî medeniyet âleminde gülünç telâkki edilmekten başka bir mevzuu kalmış mıydı?

Görülüyor ki, verdiğimiz kararın tatbikatını temin için henüz milletin ünsiyet etmediği meselelere temas etmek lâzım geliyordu. Umumca mevzuubahis olmasında azîm mahzurlar tasavvur olunan hususların mevzuubahis olmasında zaruret-i mutlaka bulunuyordu.

Osmanlı hükûmetine, Osmanlı padişahına ve müsliminin halifesine isyan etmek ve bütün milleti ve orduyu isyan ettirmek lâzım geliyordu.

Tatbikatı Safhalara Ayırmak ve Kademe Kademe Yürüyerek Hedefe Varmak

Türk ata yurduna ve Türkün istiklâline tecavüz edenler kimler olursa olsun, onlara bütün milletçe müsellâhan mukabele ve onlarla mücadele eylemek icap ediyordu. Bu mühim kararın bütün icabat ve

zaruriyatını ilk gününde izhar ve ifade etmek, elbette musip olamazdı. Tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve vakayi ve hâdisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını izhar eylemek ve kademe kademe yürüyerek hedefe vâsıl olmaya çalışmak lâzım geliyordu. Nitekim öyle olmuştur. Ancak dokuz senelik ef'al ve icraatımız bir silsile-i mantıkıye ile mütalâa olunursa, ilk günden, bugüne kadar takip ettiğimiz istikamet-i umumiyenin ilk kararın çizdiği hattan ve teveccüh eylediği hedeften asla inhiraf eylememiş olduğu kendiliğinden tebarüz eder.

Burada, zihinlerde mevcut olması ihtimali bulunan bazı tereddüt düğümlerinin çözülmesini teshil için, bir hakikati beraber müşahede etmeliyiz. Tezahür eden millî mücadele, haricî istilâya karşı vatanın halâsını yegane hedef addettiği halde bu millî mücadelenin muvaffakıyete iktiran ettikçe safha safha bugünkü devre kadar irade-i milliye idaresinin bütün esasat ve eşkâlini tahakkuk ettirmesi tabiî ve gayrikabil-i içtinap bir seyr-i tarihî idi. Bu mukadder seyr-i tarihiyi an'anevî itiyadıyla, derhal ihtisas eden hanedan-i hükümdari, ilk andan itibaren millî mücadelenin hasm-ı bîamanı oldu. Bu mukadder seyr-i tarihiyi ilk anda ben de müşahade ve ihtisas ettim. Fakat nihayete kadar şâmil olan bu ihtisasımızı ilk anda kamilen izhar ve ifade etmedik. Müstakbel ihtimalât üzerine fazla beyanat, giriştiğimiz hakikî ve maddî mücadeleye, hayalât mahiyetini verebilirdi; harici tehlikenin yakın tesiratı karşısında, müteessir olanlar arasında, an'anelerine ve fikrî kabiliyetlerine ve ruhî haletlerine mugayir olan muhtemel tahavvülattan ürkeceklerin ilk anda mukavemetlerini tahrik edebilirdi.

Muvaffakiyet için amelî ve emin yol, her safhayı vakti geldikçe, tatbik etmekti. Milletin inkişaf ve itilâsı için selâmet yolu bu idi. Ben de böyle hareket ettim. Ancak bu amelî ve emin muvaffakiyet yolu, yakın refik-i mesaim olarak tanınmış zevattan bazılarıyla aramızda, zaman zaman içtihadatta, muamelâtta, icraatta esaslı ve tâli birtakım ihtilâflar, iğbirarlar ve hatta iftirakların da sebebi ve izahı olmuştur. Millî mücadeleye beraber başlayan yolculardan bazıları, millî hayatın bugünkü Cumhuriyete ve cumhuriyet kanunlarına kadar gelen tekâmülâtında, kendi fikriyat ve ruhiyatının ihatası hududu bittikçe, bana mukavemet ve muhalefete geçmişlerdi. Bu noktaları, tenevvür etmeniz için, efkâr-ı umumiyenin tenevvürüne medar olmak için, sırası geldikçe, birer birer işaret etmeye çalışacağım.

Millî Sır

Bu son sözlerimi hulâsa etmek lâzım gelirse, diyebilirim ki, ben milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey, bütün heyet-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim.

19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı / Dr. Zekeriya Türkmen [s.905-927]

Araştırmacı / Türkiye

Giriş

Yirminci yüzyıl, “Şark Meselesi” diğer bir ifade ile “Doğu Sorunu” olarak tarihe geçen ve Türkleri Balkanlar ve Anadolu coğrafyasından uzaklaştırmayı hedefleyen politikanın büyük ölçüde uygulamaya konulduğu dönemi içinde barındırır. Bu dönemle ilgili belgeler incelendiğinde, Türkler aleyhine kurulan ittifaklar ve diğer gelişmeler I. Dünya Savaşı yıllarında tüm açıklığı ile gözler önüne serilmektedir. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ise, Osmanlı Devleti’nin, bir anlamda da Türk Milletinin ölüm fermanı niteliğinde idi.

XX. yüzyılın yukarıda belirtilen bu bunalım ve sıkıntılarını dikkate aldıktan sonra ulaşılan sonuç itibarıyla gelişmelere bakılırsa, 19 Mayıs 1919 tarihi, Türk milleti için önemli bir dönüm noktası, aynı zamanda yeni bir devrin de başlangıcı olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk, bu tarihte IX. (III) Ordu Kıtaları Müfettişliği görev ve yetkileriyle Samsun’a çıkmış; Türk milletinin içinde bulunduğu büyük sıkıntı ve yoksulluklara rağmen, azimle Türk İstiklal Mücadelesi’ni başlatmıştır. Bu mücadele, aynı zamanda yeni devletin doğum sancılarını da beraberinde getirmiştir. Nasıl ki, şafak vakti her zaman aydınlığın müjdecisi olmuşsa, 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketi de yeni devletin, yani Türkiye Cumhuriyeti devletinin şafağı olmuştur.1

A. Mustafa Kemal Paşa’nın IX. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği’ne Atanması ve Bunu Takip Eden Dönemde Meydana Gelen Gelişmeler

Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı’nın2 lağvedildiğini belirten irade, Harbiye Nezareti vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa’ya 10 Kasım 1918’de tebliğ edildi;3 bunun üzerine Paşa, emrindeki birlikleri II. Ordu Komutanı Nihat Paşa’ya terk ederek başkente dönüş için gerekli hazırlıklara koyuldu.4 Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasından yaklaşık 13 gün sonra, Adana’dan trenle İstanbul’a hareket eden Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım 1918’de İstanbul’a geldi. Mustafa Kemal Paşa, bu sırada ülkenin içinde bulunduğu kötü şartlardan kurtulabilmesi için siyasî yollardan çözümler aramanın faydalı olacağına inanıyordu. O, İstanbul’a gelişinden, 1919 yılı Nisan ayına kadar geçen beş aylık süre içinde çeşitli temaslarda bulundu.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’daki faaliyetlerinde esas olarak hükûmet kurmak, olmazsa kurulacak hükûmete Harbiye Nazırı olmak ya da mebus olarak meclise girmek arzusunda idi. O, bu faaliyetleri sırasında ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile yakınlaşmayı, Meclis-i Meb’usân Eski Reisi Ahmet Rıza Bey’le5 temas kurmayı düşündüğü gibi, dönemin önde gelen asker-devlet adamlarından Ahmet İzzet Paşa ile de temasa geçmek niyetinde idi.6 Ne yazık ki, Mustafa Kemal’in bu düşüncelerini uygulamaya koyması mümkün olmadı. Mustafa Kemal Paşa’nın, İstanbul’da

bulunduğu sırada bir diğer faaliyeti de İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmelerde bulunarak çözüm yolları aramaktı. Öte yandan basın yoluyla da teşebbüste bulunmak için yakın arkadaşları ile harekete geçerek “Minber”7 gazetesini yayımlamaya başladı.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’a geldikten sonra da Mondros Mütarekesi’nin şartlarını ve uygulanışını tenkit etmeye devam etti. 18 Kasım 1918 tarihinde Vakit gazetesine verdiği demecinde bir askerden ziyade diplomatça ifadeleri son derece itina ile kullanıyordu. Paşa, bu demecinde ayrıca bu kargaşa ortamında bütün tepki ve husumetleri üzerine çekmemek için sarf ettiği cümleleri çok itinalı kullanmaya gayret gösteriyordu.8

Mustafa Kemal’in Mütareke Dönemi İstanbul’unda gerçekleştirmeye çalıştığı bir dizi faaliyetler, işgal güçlerinin baskı ve tazyikleri nedeniyle istenilen sonuca ulaşamadı. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde, asıl amacını, Osmanlı Devleti’nin o sırada içinde bulunduğu şartları kısaca açıkladıktan sonra, “tek karar vardı o da milli egemenliğe dayalı, tam bağımsız bir Türk devleti kurmaktı” diye belirtir. O, yine Nutuk’ta İstanbul’dan çıkmadan önce düşündüğü ve Samsun’a ayak basar basmaz uygulamaya başladıkları kararı şöyle açıklar: “Temel ilke, Türk milletinin onurlu, saygın bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ancak tam bağımsız olmakla sağlanabilir.”9

Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkışı ve Milli Mücadele hareketini ateşlemesine bir yerde önemli bir basamak teşkil eden ordu müfettişliği görevi, bu görevle ilgili olarak gerçekleştirdiği faaliyetler bugüne kadar çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Hayatı boyunca Türk milleti uğruna yaptığı mücadelelerden dolayı, haklı olarak milletinin bağrında önemli yer etmiş olan Mustafa Kemal Paşa’nın en önemli özelliklerinden biri baskıya boyun eğmeyen bir kişiliğe sahip olmasıdır. Böyle bir kişilik yapısına sahip olan Mustafa Kemal Paşa’nın 30 Nisan 1919 tarihinde atandığı ordu müfettişliği görevi son derece önem arz etmektedir. O, bir süre sonra da bu görev gereği Türk milleti açısından bağımsızlık meş’alesinin yakılacağı son derece önemli bir yolculuğa çıktı.

Mütareke Dönemi’nde kurulan ordu müfettişlikleri içerisinde şüphesiz en önemlisi IX. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği idi. Bu müfettişlik gerek ordunun yeniden teşkilâtlanması meselesinde, gerekse ülkenin kurtarılmasında büyük rol oynayacak olan Mustafa Kemal Paşa’nın uhdesinde bulunmasından dolayı önemli idi.10

1. Mustafa Kemal Paşa’nın Mütareke Dönemi’nde İstanbul’daki Faaliyetleri

Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra, Adana’dan hareketle 13 Kasım 1918’de İstanbul’a gelen Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içinde bulunduğu kötü şartlardan kurtulabilmesi için siyasî yollardan çözüm aramanın faydalı olacağına inanıyordu. O İstanbul’a gelişinden, 1919 yılı Nisan ayına kadar geçen beş aylık süre içinde çeşitli temaslarda bulundu.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’daki faaliyetlerinde esas olarak hükûmet kurmak, olmazsa kurulacak hükûmete Harbiye Nazırı olmak, ya da mebus olarak meclise girmek arzusunda idi. O, bu faaliyetleri sırasında ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile yakınlaşmayı, Meclis-i Meb’usân Eski Reisi Ahmet Rıza Bey’le temas kurmayı düşündüğü gibi, dönemin önde gelen asker-devlet

adamlarından Ahmet İzzet Paşa ile de temasa geçmek niyetinde idi.11 Mustafa Kemal'in bu düşüncelerini uygulamaya koyması mümkün olmadı. Bu dönemdeki faaliyetlerini bilahire Falih Rıfkı'ya anlatan Mustafa Kemal Paşa: "…Ağır ve kat'i bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalaa etmek, tereddüde yer bırakmamak, başka ihtimal kalmadığına inanmak için mütareke esnasında dört-beş ay (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919) İstanbul'da kaldığını" belirtmişti.12

İstanbul'da bulunan İngilizlerle ilişkilerini dikkatle sürdüren Mustafa Kemal Paşa,13 saray ve çevresiyle olan münasebetlerinde de dikkatli davranıyor, siyasî taktikler sergiliyordu. Öte yandan daha önceki yıllarda kazandığı bir takım askerî başarılar -ki en önemlisi Çanakkale idi- ise, haklı olarak çevresinin genişlemesini sağlıyordu. İşte bu durumu çok iyi değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı süre içinde birkaç kez (15 Kasım, 29 Kasım ve 20 Aralık 1918 tarihlerinde) padişah ile görüşme fırsatı buldu.14 Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti, Almanya ve Enver Paşa karşıtı olması, Padişah ve çevresi tarafından da büyük destek görmesine sebep oldu.15 Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda izah edilmeye çalışılan tasarı ve düşünceleri çok ince düşünülmüş fikirlerdi. O, bu taktiklerinin bir süre sonra zararını değil, yararını gördü.16 Bundan başka yakın arkadaşları ile Minber gazetesini çıkaran Mustafa Kemal Paşa bu yolla da kamuoyuna ulaşmayı hedeflemişti.

Bu arada belirtmek gerekirse 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti'nde sıkıntılı bir dönemin de başlangıcı oldu. Ateşkes hükümleri, işgalciler tarafından sık sık çiğnendiği gibi, uzun yıllar Türklerin egemenliğinde kalmış bulunan azınlıklar da işgalcilerden cesaret bularak kanunsuz eylemlerde bulunmaktan geri durmuyorlardı. Bu yüzden azınlıkların yaşadıkları bölgelerde sık sık Türklere yönelik saldırgan tutumların sergilendiği görülüyordu. Bu gelişmeler olurken, İngilizlerin Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Türklerin Rum ve Ermenilere yönelik saldırılarda bulundukları iddiasından hareketle asayiş ve düzenin sağlanması yolunda Osmanlı hükûmetine çektikleri ihtar ile, İstanbul hükümetinin ordu müfettişliklerini kurma yolundaki çalışmaları biçim ve zaman açısından birbirine denk düşmüştü. Yoksa IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği Mustafa Kemal Paşa için hazırlanmış özel bir görev değildi. Mustafa Kemal Paşa'ya daha önceleri de bu tür görevler önerilmiş; fakat o, tasarladığı zamanlama oluşmadığından herhangi bir görevi kabul etmemişti.17 Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine atanmasında, dönemin yazışma kuralları gereği Osmanlı Harbiye Nezaretinin (Milli Savunma Bakanlığı), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı), Dahiliye Nezareti'nin (İçişleri Bakanlığı), sadrazam ve Hey'et-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu) olurları ve Padişah'ın onayı gerekiyordu. Bu durumdan, başkentte kontrolü ellerinde bulunduran işgal kuvvetleri komutanlığının da haberdar olması söz konusu idi. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve gelmesine, kendisinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Almanya karşıtı olmasından dolayı İngiltere, Padişah ve Damat Ferit Hükümeti'nin karşı çıkması söz konusu olamazdı.18 Zaten dönemin ileri gelen devlet adamları ve bürokratları ile Genelkurmayı tarafından yetenekli, güçlü ve vatanperver biri olarak tanınmakta idi. İşte Mustafa Kemal Paşa, bu noktada işi olacağına bırakmadı. Bizzat araya dostluklar, yakınlıklar kurarak dolaylı da olsa müfettişlik konusu ile ilgilendi.19 Bu sırada dönemin hükûmetinde Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) olarak bulunan Mehmet Ali Bey, İsmail Fâzıl Paşanın akrabası idi. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Ali Fuat

(Cebesoy) Paşa'nın babası olan İsmail Fâzıl Paşa, Mehmet Ali Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesine aracılık etti.20 İsmail Fâzıl Paşa, Mehmet Ali Bey ile yaptığı görüşmede Mustafa Kemal'in ittihatçı olmadığına dair taahhütte bulunduktan sonra, bir akşam Kuzguncuk'taki evine davet ederek tanışmalarına da vesile oldu.21 Bu davette Mustafa Kemal Paşa, Mehmet Ali Bey üzerinde son derece iyi bir izlenim bırakmış ve kendisine her türlü yardımda bulunulacağı vaadini de almıştı.22 Mehmet Ali Bey de Mustafa Kemal'in müfettiş olarak Anadolu'ya gönderilmesi için bakanlığı tarafından hükûmete sunulacak gerekçelerin neler olabileceğini araştırmaya başladı.

İşte bu sırada Karadeniz kıyısındaki Rum çetelerinin baskın tarzındaki eşkıyalık olayları, günden güne artmaya başlamış, Orta Karadeniz bölgesinde Samsun, Canik ve Amasya taraflarında Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere yönelik saldırıları dayanılmaz bir hal almıştı.23 Bunun üzerine bölgede bulunan Türkler de, milis kuvvetleri oluşturarak eşkıyalık yapan Rum ve Ermeni çeteleriyle mücadeleye başlamıştı. İşgal kuvvetleri komutanlığı ise yaptığı açıklamalarda bu sırada saldırıya uğramış bulunan masum Türkleri suçlu, saldırganları ise suçsuz olarak yorumluyordu. Bu görüşten hareketle İngilizler, bölgede sükûn ve asayiş sağlanmadığı takdirde buraları da işgal edeceklerini bir ültimatomla hükûmete bildirdi.24 Bunun üzerine İngiliz yetkilileri ile durumu görüşen sadrazam, daha sonra bu konuyu Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'e açtı. Mehmet Ali Bey önceden beri bu durumu detaylı bir şekilde araştırdığından, Sadrazam Damat Ferit'e bu bölgeye geniş yetkilerle Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesini teklif etti. Mustafa Kemal'i bir defa görmek, tanışmak ve hakkında bilgi sahibi olmak istediğini belirten Damat Ferit, onları bir gün yemeğe davet etti. Daha önceki yıllarda Genelkurmay Başkanlığı yapmış bulunan Cevat (Çobanlı) Paşa'nın da hazır bulunduğu ve Cercle d'Orient'ta (Serkıl Doryan) verilen öğle yemeğinde yapılan görüşmede, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliği görevine getirilmesi sadrazam tarafından da kabul edildi.25 Bununla beraber, Damat Ferit, yanlış bir anlamaya meydan vermemek için İngiltere elçiliği baş tercümanı Ryan'a, Mustafa Kemal'in özellikleri hakkında bilgi verdiği gibi, o sırada Genelkurmay karargahında görevli bulunan Fevzi (Çakmak) Paşa da bir İngiliz subayına Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçı olmadığını söyleyerek güven telkin etti.26

Bu yoğun faaliyetler esnasında Mustafa Kemal Paşa, Bahriye Nazırı Avni Paşa ile de görüşmelerde bulundu; Mehmet Ali Bey vasıtasıyla Şişli'deki evinde birkaç defa bir araya gelerek dostluklarını ilerletti. Avni Paşa, o sırada Harbiye Nazırı bulunan Şakir Paşa'nın damadı oluyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu arkadaşı vasıtasıyla Harbiye Nazırı'nın da güvenini kazandı. Bu tayinde Mehmet Ali Bey'in rolü olduğu gibi, Avni ve Şakir Paşaların da etkisi oldu.27 Ali Fuat Paşa, Damat Ferit ile Mehmet Ali Bey'in arasının bu tayinden sonra açıldığını ve Mehmet Ali Bey'in bir daha kabinelere giremediğini belirtir.28 İşte bu izah edilen temasların sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya ordu müfettişi olarak gönderilmesi uygun görüldü.29 Öte yandan bazı yazarlar, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinden bir netice çıkmayınca, son çare olarak Anadolu'ya geçtiğini belirtirler.30 Diğer taraftan, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı İsmet İnönü de böyle düşündüğünü ifade eder. İsmet İnönü, bu konu hakkında hatıralarında şu açıklamada bulunur: "…Aylardan beri devam eden siyasî çalışmalar artık sona ermiş, başka çare olmadığından Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya gitmeye karar vermişti.".31

2. Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği'ne Atanması, İstanbul'da Askerî ve Mülkî Makamlarla İlişkileri

İstanbul'da gerçekleştirilen bir dizi görüşmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan 1919 tarihli irade-i seniyye yani padişah tarafından onaylanan atama belgesi ile IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne tayin olundu.32 Aynı gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından sadaret makamına, yapılan bu atama hakkında bilgi verildi.33 Şakir Paşa, 6 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben resmî bir yazı gönderdi. Bu yazıya Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı tarafından kaleme alınan bir talimatname de eklendi.34 Bu talimatnâmeye göre,35 İçişleri Bakanlığı birimlerinden de gerekli görülenlere haber verilmesi isteniyordu.36 Şakir Paşa, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini belirten talimatnâmenin bir suretini 7 Mayıs tarihinde Heyet-i Vükelâ'ya (Bakanlar Kurulu) gönderdi. Bakanlar Kurulu'nda yapılan 17 Mayıs 1919 tarihli oturumda Şakir Paşa'nın müfettişlik için hazırladığı yetki belgesi ile buna bağlı olan talimatnâme tasdik edildi.37 Bakanlar Kurulu'nda yapılan müzakerelerden sonra konu hakkında Dahiliye Nezareti'nin (İçişleri Bakanlığı) bilgilendirilmesi de istendi. İçişleri Bakanlığı bundan haberdar olduktan sonra, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'nin iâşe ve ikmâli için vilayetlerle yazışma başlatıldı.38 Vilayetlere yazılan telgraflarda, her livanın (il) köy anbarlarında bulunan hububatın bir miktarının ordu müfettişlik merkezleri ile iskelelere gönderilmesi istendi.

Mustafa Kemal Paşa ise, tayin işlemi gerçekleştikten sonra gerekli hazırlıklara başladı, bölgenin arazi haritalarını ve asker sayısını gösteren cetvelleri Genelkurmay'dan aldı. Bu arada bölgede mevcut jandarma miktarını öğrenmek üzere 6 Mayıs 1919 tarihinde üst makamlara müracaat etti.39 Bir süre sonra da, Şakir Paşa'nın mühür ve imzasının yer aldığı talimatname kendisine verildi.40 Mustafa Kemal Paşa, 12 Mayıs tarihinde müfettişlik mıntıkasına gönderdiği telgrafta, eşkıyalığın önlenebilmesi için doğru bilgilerin kendisine iletilmesini; ayrıca, bunların adi bir eşkiyalık mı, yoksa siyasî bir amaca yönelik hareket mi olduğunun açıklanmasını istedi.41 İçişleri Bakanı Mehmet Ali Bey ise Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamüretilaziz (Elazığ), Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Erzurum ve Canik livalarına gönderdiği şifre telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinin sadece askerî olmayıp, aynı zamanda da mülkî olduğunu, Bakanlar Kurulu'nda bu yolda bir talimatnâme hazırlandığını ve kendisine verildiğini bildiriyordu.42 Bundan da anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal Paşa'nın görevi hem askerî, hem de sivil alanları kapsıyordu. Şunu da ilave etmek gerekirse, bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın atandığı, IX. Ordu Müfettişliği yanında I. Ordu Müfettişliği, Yıldırım Kıt'aları Müfettişliği ve Rumeli Müfettişliği de teşkil edilmiş bunların da başına yüksek rütbeli subaylar atanmıştı.43

IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal Paşa'nın refakat ve maiyetinde bulunanların tahsisat ve harcırahlarının Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) bütçesinden karşılanacağı belirtilmekte idi. Öte yandan, Paşa'nın askerî işlerden başka, eşkiya takibi ve sair vazifeleri de yapması gerekeceğinden, fevkalâde masrafların ortaya çıkması muhtemeldi. Bunun için kendilerine maaşlarının yarısı kadar bir zam yapılması Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından uygun görülmüş ve bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilerek gerekli ödemelerin yapılması istenmişti.44 Şakir

Paşa'nın 12 Mayıs tarihli bu isteklerine Maliye Nezareti'nin hemen cevap vermemesi, bir yerde ülkenin malî yönden büyük bir kriz içerisinde bulunduğunu gösteriyordu. Harbiye Nezareti ile devamlı temas halinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, görev bölgesine gitmezden evvel, kendisine bir kaç nüsha mütarekenâme metni verilmesini,45 ayrıca müfettişlik mıntıkasındaki jandarma sayısının da kendisine tebliğ edilmesini istedi.46 Bu arada istihbarata dair bir takım bilgiler de kendisine iletildi.47 Cevat Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı ile müfettişlik arasında haberleşmeyi temin etmek üzere, 15 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya teslim ettiği şifre anahtarının da büyük bir değeri vardı.48 Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı bittikten sonra İzmir'de kabul ettiği gazetecilerin, "…- Paşam, bu zaferi ne ile kazandınız? " sorusuna, "…Telgraf telleriyle!" cevabını vermesi ise şifreli haberleşmeye yani muhabere sistemine verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.49

IX.Ordu Kıtaları Müfettişliği'ne tayinden sonra maiyeti ile beraber50 yoğun bir faaliyet içine giren Mustafa Kemal Paşa, 13 Mayıs 1919'da Milli Savunma Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, gerekli para ile en az iki otomobil ve diğer ihtiyaçlarının üç gün içerinde teminini istedi. Paşa dilekçesinde ayrıca, bir haftadan beri maiyetiyle beraber bürokratik işlerle uğraştığını ifade ederek, bir an evvel bunların sonuçlandırılması gerektiği yolunda isteklerde bulundu.51 Milli Savunma Bakanlığı'ndan Genelkurmay'a hitaben yazılan bir yazıdan anlaşıldığına göre, ilk etapta 3000 liralık avans verilmesi için Maliye Nezareti'nden vize alınmaya çalışıldığı ve ondan sonra ödemenin yapılacağı açıklanıyordu.52 Mustafa Kemal Paşa ise, karargâhının hali hazırda bir harp karargâhı olduğunu ifade ederek,53 görevinin önem ve derecesinin dikkate alınarak ona göre ödenek ayrılmasının lazım geldiğini belirtiyordu. Ayrıca sorumluluğu ağır olan bu görevi herhangi bir maddî ölçü ile ölçmek istemediğini de ifade ederek, hiç olmazsa daha evvel ordu komutanlığı döneminde almış olduğu tahsisatın (15.000 kuruş) ödenmesini rica etmekte idi.54

Genelkurmay'a bağlı olan Muhasebât Dairesi ise verdiği cevapta, Mirliva rütbesindeki ordu müfettişlerine 11.000 kuruş maaş tahsis edildiğini hatırlatarak, bunun üstünde bir meblağın ödenmesine imkân bulunmadığını açıklamakta idi.55 Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri bir sonuç vermiş olmalı ki, Genelkurmay'dan Muhasebât Dairesi'ne 14 Mayıs tarihinde yazılan bir tezkirede, askerî ve mülkî vazifeyi haiz bulunan IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'nin seyyar ve harp karargâhı halinde olacağı açıklanarak gereğinin yapılması isteniyordu.56 Harbiye Nezareti'nin, müfettişliğin para konusundaki taleplerini olumlu karşılamasına rağmen, belgelerden anlaşıldığına göre bu konuda yapılan girişimlerden bir sonuç alınamadığı tespit edilmiştir.

Bürokratik işlemler bir yandan devam ederken, Mustafa Kemal Paşa, 15 Mayıs 1919 günü Yıldız Sarayı'nda Padişah Vahdettin ile görüşme yaptı. Mustafa Kemal Paşa, anılarında bu veda ziyaretinde Padişahın kendisine; "…Görüyorsun, ben artık memleketi ve milleti nasıl kurtarmak lazım geldiğini tasavvurda tereddüde düçâr oluyorum" dediğini ve ellerini havaya kaldırarak sözlerine şunları eklediğini ifade eder: "…İnşaallah millet mütenebbih ve müteyakkız (uyanık) olur; bu vaziyet-i elîmeden (kötü durumdan) gerek beni ve gerekse kendini tahlîs (kurtarır) eder.".57 Ertesi gün (16 Mayıs) de Cuma selamlığına katılan Mustafa Kemal Paşa, Padişah ile Yıldız Sarayı'nda son görüşmesini yaptığı sırada, padişah kendisine; " Paşa, Paşa! Şimdiye Kadar bu devlete çok hizmet

ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba (tarih kitabı) girmiştir. Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, Paşa! Devleti kurtarabilirsin!" hitabında bulunmuştur.58 Mustafa Kemal Paşa bu görüşmede üzerine düşeni yapacağını, elinden gelen gayreti göstereceğini ifade ederek selamlıktan ayrılmış; Padişah da kendisine bu ziyaretin anısına altından bir altın kol saati hediye ederek,59 yeni görevinde başarılar dilemiştir.60

Müfettişlik talimatnamesine göre, Mustafa Kemal Paşa'nın görevi Samsun ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerini önlemek, sonra da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde beliren Kuva-yı Milliye veya şurâları ortadan kaldırmak, İtilaf Devletlerinin istekleri dışında bir harekette bulunmamak, onların şikayet ettikleri olayların önüne geçmek, görev bölgesinde mütareke hükümlerine işlerlik kazandırmaktı.61

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde Anadolu'ya gönderilmesini bir "nefy ü teb'id" yani başkentten uzaklaştırma, bir nevi sürgün olarak yorumlar. Nutuk'ta "… Bu vâsi' selahiyetin, beni İstanbul'dan nefy ü teb'id maksadiyle Anadolu'ya gönderenler tarafından, bana nasıl tevdi' edildiği mûcib-i istigrabınız olabilir! Derhal ifade etmeliyim ki, bana bu selahiyeti onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Herçi bâd-âbâd (ne olursa olsun), benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icat ettikleri sebep" olarak açıklar.62 Ayrıca maksadının İstanbul'dakiler tarafından pek anlaşılmadığı, hatta müfettişlik talimatının dahi Milli Savunma Bakanı Şakir Paşa tarafından anlaşılır, anlaşılmaz bir şekilde mühürlendiğini ifade eder.63 Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit (Kansu) Bey, "Mustafa Kemal'in sadece askerî değil, mülkî yetkilerle de donatılmış olarak tayin edildiğini öğrenince, O'nu Damat Ferid'in adamı sandım." demekten kendini alamaz.64 II. Ordu veya Yıldırım Kıtaları Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'nın yaveri Cevat Rıfat (Atilhan) Bey ise, Mustafa Kemal'e verilen geniş yetkilerin Cemal Paşa'ya verilmemesinden dolayı Paşa'nın bu duruma çok içerlediğini ve bu yüzden sadarete bir şifre yazdığını belirtir. Bu şifreye, sadaretten verilen cevapta ise, geniş yetkilerin verilmesinde Mustafa Kemal'in hükûmet üyeleri üzerinde bıraktığı olumlu etkinin yanında, Genelkurmay karargahındaki arkadaşlarıyla olan dostluk ve samimiyetinin rolü olduğu ifade edilmiştir.65

Kâzım Karabekir Paşa ise, böyle yetkilerin verilmesini gayet doğal karşılayarak, Genelkurmay'ın ve üst düzey yöneticilerin genç komutanlara olan güvenini zaman zaman yapılan toplantılarda dile getirdiklerini belirtmektedir.66 Mevcut kaynaklardan çıkarılan sonuca göre, Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya Harbiye Nezareti, Genelkurmay Başkanlığı, sadrazam ve hükümetin ilgili üyeleri bilerek seçip göndermişlerdi. Onlar, Mustafa Kemal'in seçkin bir komutan olduğunu biliyorlar ve Anadolu'daki problemleri genel istekler doğrultusunda çözebileceğine inanıyorlardı.67 Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiği gibi, mütarekenin ağır şartlarının hissedildiği başkent İstanbul'da büyük bir bölümü de şaşkınlık68 ve aymazlık içinde idiler.69

Şurası bir gerçek ki, hükûmet üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın gerçek amacını bilmiyorlardı. Yukarıda da izah edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geniş hükûmet yetkisiyle gönderilmekte idi.70 Öte yandan ne İngilizler ne de Padişah ve hükümet; Mustafa Kemal Paşa'nın yakınları olan Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ve Genelkurmay II. Başkanı Kâzım Paşa'ya verdiği

ipuçlarındaki düşüncelerini bilmiyorlardı.71 Gerek hükümet, gerekse saray şimdilik Mustafa Kemal Paşa'yı destekliyorlardı.72

B. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Hareketi ve Mıntıkasındaki Faaliyetleri

15 Mayıs 1919 günü veda için Bâbıâli'ye (hükûmete) giden Mustafa Kemal Paşa, orada, İzmir'in işgal haberini aldı ve hükûmet üyelerini büyük bir telaş içerisinde buldu. İzmir'in işgali haberi bütün ülke çapında geniş yankı uyandırmış; başkentte üniversitenin önderliğinde bir kamuouyu oluşturma çabasını da beraberinde getirmişti. Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919 Cuma günü yapılan selamlık resmine Bahriye Nazırı (Denizcilik Bakanı) Avni ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile birlikte katıldıktan sonra,73 -öğleden sonra- saat 16.00'da Bandırma Vapuruna binerek maiyeti ile,74 Samsun'a hareket etti.75 Bandırma Vapuru'nda Mustafa Kemal Paşa ile birlikte maiyetinde III. Kolordu Komutanı Erkân-ı Harp Miralayı (Kurmay Albay) Re'fet (Bele Paşa) Bey,76 Müfettişlik Kurmay Başkanı Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (Dirik Paşa) Bey, Müfettişlik Sağlık Daire Başkanı Tabip Albay İbrahim Talî (Öngören) Bey, Kurmay Başkanı yardımcısı Kurmay Yarbay Mehmet Arif Bey (Ayıcı), Karargâh kurmayı ve İstihbarat ve Siyasi Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede) Bey, Müfettişlik Topçu kumandanı Topçu Binbaşı Kemal (Doğan) Bey, Müfettişlik Sağlık Daire Başkan yardımcısı Tabip Binbaşı Refik (Saydam) Bey, Müfettişlik Başyaveri Yüzbaşı Cevat Abbas (Gürer), Tabip Yüzbaşı Behçet Efendi, Kurmay mülhakı Yüzbaşı Mümtaz (Tünay), Kurmay Mülhakı Yüzbaşı İsmail Hakkı (Ede), Müfettişlik emir subayı Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev), Karargâh Komutanı Yüzbaşı Mustafa Vasfi (Süsoy), Mülhak Yüzbaşı Rauf, Yüzbaşı Hersekli Ahmet Efendi, Kurmay Başkanı Emniyet Subayı Üsteğmen Hayati, Kurmay mülhakı III. Kolordu Komutan yaveri Üsteğmen Arif Hikmet (Gerçekçi), İaşe Subayı Üsteğmen Abdullah (Kunt), Mülhak Teğmen Zebur, Müfettişlik İkinci yaveri Teğmen Muzaffer (Kılıç), Emir Subayı Teğmen Ruhsat, Adli Müşavir Ali Rıza Efendi, Tabur Hesap Memuru Rahmi Efendi, Tabur hesap memuru Ahmet Nuri Efendi, Birinci sınıf kâtip Faik (Aybars) Efendi, Dördüncü sınıf kâtip Memduh (Atasev) Bey, Zabit Vekili Tahir Efendi, Alay katibi Yahya Efendi, Tabur katibi Süleyman Fehmi Efendi, Hesap memuru Şükrü Efendi, Kıdemli çavuş Osman Nuri oğlu Ali Faik, Kıdemsiz Çavuş İbrahim İzzet oğlu Atıf, Çavuşlar Mustafa oğlu Kemal, Kemal oğlu Mustafa, Onbaşılar Tevfik oğlu Adem, Ali oğlu Refet, Abdullah oğlu Ali, Neferler Hüseyin oğlu Mehmet, Ahmet oğlu Emin, Mustafa oğlu İsmail, İbrahim oğlu Ömer, Kerem oğlu Mehmet, Mehmet oğlu Mehmet, Hasan oğlu Ulvan, Mehmet oğlu Durmuş, Mehmet oğlu Ali, Şakir oğlu Nuri, Hasan oğlu Hüseyin, Abdullah oğlu Mehmet, Abdullah oğlu Musa, Mehmet oğlu Hasan, Bekir oğlu Mahmut, İhsan oğlu Mehmet Lütfi, Alioğlu Musa olmak üzere toplam 55 kişi bulunuyordu.77 Boğazları kontrolleri altında tutan İngilizler, gelip geçen gemileri de kontrol etmekte idiler. Bandırma Vapuru ile yola çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti de, Kızkulesi yakınlarında İngilizler tarafından kontrole tabi tutuldu. Bu arada belirtmek gerekirse, İngiliz istihbaratının pasaport servisi de boğazlardan geçen yolculara vize vermekte idi. İngilizler, müfettişlik karargahı ile birlikte İstanbul'dan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a hareket edebilmesi için vize vermekte bir ara tereddüt etmişlerdi. Mütareke döneminde İstanbul'dan ayrılacak herkes için İngilizlerden vize alma mecburiyeti getirildiğinden, Mustafa Kemal Paşa ve karargâhı için de böyle bir başvuru yapıldı. Pasaport servisinde görevli Yüzbaşı J. G. Bennet, Samsun'a gidecek heyetin listesine baktığında, bunların,

kendisinde barış yapacak bir kuruldan çok, savaş yapacak bir heyet izlenimi bıraktığını78 bağlı bulunduğu istihbarat birimine aktarmıştır. İstihbarat subaylarından Deedes de bu bilgileri İngiliz İşgal Orduları Komutanlığı'na bildirmiştir. İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığına sunduğu raporunda, Deedes her ne kadar endişelerini dile getirmişse de,79 bu sırada Padişah'ın ve sadrazamın güvenine layık olmuş bir heyetin karşılarında olduklarını gördüklerinden bunun bir sorun oluşturmayacağı kararına vararak gerekli vizeyi vermişlerdir.80

Mustafa Kemal Paşa, üç günlük sıkıntılı fakat, son derece umutlu bir yolculuktan sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaştı. İlk iş olarak müfettişlik mıntıkasında bulunan Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Mamüretilaziz (Elazığ), Diyarbekir vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil mutasarrıflıkları ve 15. ve 20. Kolordu komutanlıklarına iki numaralı tebligatını yayımladı. Bu tebligatında, Samsun'da birkaç gün kalacağını, memleketteki asayişsizlik ve eşkıyalığın sebepleri hakkında gerekli bilgiyi toplamaya çalışacağını, bu konuda valilerin kendisine yardımcı olmaları gereğini hatırlatmakta idi.81

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da bulunduğu 24 Mayıs tarihine kadar, müfettişlik ile hükûmet arasındaki yazışmaların gayet normal devam ettiği fakat, zaman zaman görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı görülüyordu. Havza'ya geçişinden sonraki günlerde görüş ayrılıklarının daha da arttığı dikkati çeker. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'daki işgal hadisesi ile İzmir'in işgaline karşı duyulan tepkiyi 20 Mayıs tarihli iki ayrı telgrafı ile hükûmete bildirdi.82 Paşa telgrafında, bu tür saldırıların hükumet tarafından önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını ve kendisinin de bunlardan haberdar edilmesini istedi.83 Hükûmet kanadından gönderilen cevapta, gerekenin yapılacağı belirtildikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a esenlikle varmasından mutluluk duyulduğu ifade ediliyordu.84

Mustafa Kemal Paşa, 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderdiği iki raporda Samsun bölgesindeki eşkıya faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Bundan başka, İzmir'deki Yunan işgalinin kendi mıntıkasında dahi tahammül edilemediğini belirterek, bu zamanda tek-vücut olmanın önemini dile getirdi.85 Nitekim, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişi sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği telgraflar, Bakanlar Kurulu'nda ele alınmıştı.86 Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs tarihinde kaplıca tedavisi bahanesiyle karargâhını Havza'ya taşıdı. Bu şekilde hareket etmesinde, iç bölgelerden gelen şikayetleri yakından incelemek istemesi kadar, İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu Samsun'da güvenlik içinde çalışamayacağını görmesi de etkili olmuştu.87 O, bundan böyle müfettişlik mıntıkasındaki asker ve sivil yöneticilerle haberleşmede bulunarak, millî bir direniş oluşturma yolunda faaliyetlerini geliştirmeye çalıştı. Bunları yaparken, hükûmetle ilişkileri kısa sürede kopma noktasına geldi. Bundan sonra, Damat Ferit hükûmeti ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüş ayrılığı derinleşerek kısa bir süre sonra da sürtüşmeye dönüştü.

İstanbul'da ise, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın geniş bir subay kadrosu ile Samsun'a gitmesi ve müfettişlik bölgesinde halkı işgal olaylarına karşı örgütlemeye çalışmasından dolayı İngilizlerin kuşkusu giderek arttı. İngiliz İşgal Kuvvetleri Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, 19 Mayıs 1919 günü Harbiye Nazırı'na gönderdiği telgrafta duydukları kuşkuları anlattı. Milne, IX. Ordu dağıtıldığı halde ona bağlı birlikler için bir müfettişin geniş bir kurmay heyetiyle

gönderilmesinin asıl amacını öğrenmek istedi. General Milne ayrıca bu heyetin, niçin Sivas'a doğru hareket etmekte olduğunu merak ettiğini belirterek konunun kendilerine açıklanmasını istedi.88 Nitekim, yukarıdaki bu İngiliz tepkisine karşı Osmanlı hükümeti ve Genelkurmay'ından olmak üzere iki ayrı cevap hazırlandı. İlk cevap, Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın imzasıyla verildi. Cevat Paşa'nın verdiği cevapta IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'nin Konya'da kurulan Yıldırım Kıt'aları (II. Ordu) Müfettişliğinin benzeri olduğu ve belirli bir merkezi olmadığı, seyyar bir konumda bulunduğu açıklandı. Müfettişlikten beklenen görevler ise şu şekilde sıralandı: Geniş bir bölgeye dağılmış olan ordu birliklerinin genel durumlarını yerinde incelemek, bölgedeki tüfek, sürgü kolu ve top kamalarının toplanıp belirlenen yerlere gönderilmesini sağlamak, bölgede her hangi bir asayişsizlik olayına yer vermemek.89 Cevat Paşa'nın İngilizlere verdiği bu cevapla İngilizlerin şüphelerini ortadan kaldırmak istemişti. Öte yandan, hükûmet tarafından 25 Mayıs 1919 tarihinde General Milney'e verilen cevapta; Mustafa Kemal'in Anadolu'da görevlendirilmesinin ilk sebebinin Galthorpe'un 21 Nisan 1919 tarihli notası olduğu vurguladıktan sonra, ülkede sükûn ve asayişin herhangi bir sebeple bozulmasını önlemek maksadıyla bu ordu müfettişliğinin kurulduğu ve seyyar konumda bulunan bu teşkilatın doğu vilayetlerinde görev yapacağı belirtmekte idi.90

Başkentte yukarıda belirtilen gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa da yakın arkadaşları ile temaslarda bulunarak, Anadolu'da başlatılacak olan Milli Mücadele hareketinin temellerini atmaya hazırlanıyor; bu konudaki fikirlerini ordu komutanlarına ve başkentte bulunan bürokrat arkadaşlarına iletmekten geri durmuyordu. 24 Mayıs günü Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından Hüseyin Rauf (Orbay) Bey Bandırma üzerinden Anadolu'ya geçmek üzere İstanbul'dan hareket etti.91 Rauf Bey, Bandırma üzerinden Afyon'a geldi; oradan Ali Fuat Paşa'ya yazdığı telgrafta beraberinde bulunan heyetle Ankara'ya geleceğini bildirdi. Bütün hayatını memleket hizmetinde geçiren böyle bir şahsiyetin, Ankara'ya gelişinden memnuniyet duyacaklarını belirten Ali Fuat Paşa, "…kendilerini hararetle beklediklerini" haber verdi. Nihayet Rauf Bey, İzmit eski mutasarrıfı Süreyya (Yiğit), Yüzbaşı Osman (General Osman Tufan), Hintli İhtiyat Zabiti Abdurrahman (Balkan Harbi, I. Dünya Harbi ve İstiklal Harbi'ne gönüllü olarak katılmıştır.) Beyler olduğu halde Ankara'ya vardı ve Akköprü'de Ali Fuat Paşa tarafından karşılandı.92

Rauf Bey'in Anadolu'ya gelişi ve faaliyetleri Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine gizli tutuldu.93 Böylece Millî Mücadele hareketini yönlendirecek olan lider kadro birer birer Anadolu'da toplanmaya başladı. O dönemin canlı şahitlerinden olan Kâzım Karabekir Paşa, bu sırada kuva-yı Milliye liderlerinin Anadolu'da toplanması ve meydana gelen gelişmeleri, hatıralarında anlatırken, gelenlerin yeterli olmadığını şu şekilde dile getirmekte idi: "…Gelenler içinde ümit ettiğim daha bir çok arkadaşlar yoktu. Halbuki vaziyet bizi bir Anadolu hükümeti kurmaya sevkediyordu. Askerî ve mülkî ciheti kimler idare edecekti? Ben doğuyu sonuna kadar tutabilirdim. Şu halde kesin zafere kadar yerime bağlı idim. Mustafa Kemal Paşa'yı başa geçirmek ve bunu bütün kuvvetimle tutmayı daha İstanbul'da iken düşünmüştüm; fakat, memleketin batısı, güneyi de kendi muhiti de güvenilir eller isterdi…Benimle bir an evvel buluşması pek muvafık ve lazımdı. Esasen İstanbul'da kendisine rica ettiğim bu idi. Hususiyle bir aydan beri doğu, her şeyi yapmaya azmetmiş, hazırlanmıştı."94 Bundan da anlaşıldığı gibi, komutanların Mütareke Dönemi'nde (Kasım 1918-Nisan 1919) İstanbul'da sık sık

biraraya gelerek ülkenin kurtuluşu için uygulamayı düşündükleri plan, Anadolu'da şimdi gerçekleştirilme aşamasında idi. Mustafa Kemal Paşa da zaten bir an önce Kazım Karabekir Paşa ile bir araya gelmek arzusunda idi.95

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'ya hareketine kadar hükümetle münasebetlerinde herhangi bir çatışmaya rastlamak mümkün değildir. Bilakis hükümetin, Paşa'nın isteklerinin tamamına yakınını yerine getirme gayretinde olduğu görülür. Hatta onun, mülkî idarecilerle ilgili olarak yaptığı tekliflere de olumlu cevap verilmiştir.96

Mustafa Kemal Paşa, XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa ile ilk haberleşmeyi 22 Mayıs 1919 tarihinde gönderdiği telgrafla sağladı. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında, sınıf arkadaşı Ali Fuat Paşa ile daha sıkı bir diyalogda bulunmak istediğini belirterek, İzmir ve havalisine dair bilgi istedi.97 İzmir cephesine ait bilgileri Afyon'daki 23.tümen komutanı vasıtasıyla alan Ali Fuat Paşa, 26 Mayıs tarihli cevabî telgrafında Manisa'nın da işgale uğradığını haber verdi. Paşa ayrıca, XX. Kolordunun Ereğli'de (Konya) kalan son birliklerinin de yaya olarak Ankara'ya gelmekte olduğunu bildirdi.98 Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu telgraf haberleşmeleri daha sonra da kesintisiz olarak devam etti.

Mustafa Kemal Paşa, 27 Mayıs'ta Havza'dan II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'ya99 gönderdiği şifre telgrafta, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin Manisa'yı da işgal ettikleri haberinin alındığını belirterek, bu konu hakkında bilgi istemekte idi. Mustafa Kemal Paşa telgrafında, Afyon'da bulunan tümenin kuvvetini arttırmaya maddî imkanların yetip yetmeyeceğini, ayrıca bugünkü kritik durumda bu tümene nasıl bir görev verileceğini soruyordu. Bunlara ilaveten Konya'da bir "Vatan Ordusu" teşkil edilmekte olduğuna dair bazı duyumlar alındığından, bunun mahiyeti ve teşkilatı hakkında kendisinin aydınlatılmasını istiyordu.100 Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafına geciktirmeden (27-28 Mayıs gecesi) cevap veren Cemal Paşa, madde madde istenen bilgileri sıraladı. Bunlara göre, Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgale uğradığı, Afyon'daki tümenin kuvvet personel ve kuvvet bakımından güçlendirilmesi yolunda çaba harcandığı, Rum olan mutasarrıfının değiştirildiği, Konya'da "Vatan Ordusu" kurulması için kuvvet hazırlanmaya çalışıldığı, şimdilik sadece bir isim ve unvan verildiği, fakat henüz tam teferruatlı kuruluşunun tamamlanamadığı izah edildi.101 Cemal Paşa'nın bu şifre telgrafına bakılırsa, geniş yetkilerle Anadolu'da görevlendirilmiş olan ordu müfettişleri bir şeyler yapmak azim ve inancında bulunuyorlardı. Zaten bunlar arasındaki düşünce birliği, Anadolu'daki son ordu ve birlik komutanlarının bir araya gelerek güçlü bir kadro kurmalarına yol açmakta idi. Yukarıda Karabekir Paşa'nın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, "tam bağımsızlığın" kazanılması için bu kadronun kurulması en başta gelen şartlar arasında idi. Anadolu mıntıkasında, -özellikle işgale uğramamış yerlerde- görevlendirilmiş olan seçkin subay kadrosunun faaliyetlerinden de anlaşıldığı gibi, Genelkurmay'ın ne derece isabetli bir karar vererek bunların Anadolu'da vazife almalarını sağlamış olduğu daha açık bir şekilde belli olmakta idi.

Anadolu'da millî bağımsızlık mücadelesinin yürütülmesi için Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki muhabere kesilmeksizin devam etti. Mustafa Kemal Paşa 28 Mayıs günü Havza'dan,

Yıldırım Müfettişliği'ne yazdığı şifrede, İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Reddi-i İlhak Cemiyetlerinin merkez heyetinin nerede olduğu hakkında bilgi verilmesi istedi.102

Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'ya gönderdiği telgrafa ayrıca mıntıkasındaki vilayet ve mutasarrıflıklara yazdığı tamim suretlerini de eklemeyi unutmadı. Cemal Paşa'ya hitaben de: "…Tamamiyet-i mülkiyemizin muhafazası için tezahürât-ı milliyenin daha canlı olarak izhâr ve idâmesi lazımdır. Hayat ve istiklal-i millîyi rehnedâr eden işgal ve ilhak gibi hadiseler bütün milleti dilhûn etmektedir. Teessürât zabt olunamıyor. Bunun için memleketin her yerinde büyük mitingler yapılması gerekmektedir…"103 tarzında bir telgraf yazarak siyasî yoldan modern dünyanın anlayabileceği faaliyetlerin icra edilmesini istedi.

Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, bu sırada ordu müfettişlerine gönderdiği gizli bir şifresinde, İngilizlerin Hindistan'da 600.000 kişilik bir Afgan ordusuyla mücadele etmek durumunda kaldıklarını belirterek, İngilizlerin Anadolu'ya sanıldığı kadar kuvvet yığamayacaklarını açıklıyordu. Cevat Paşa ayırca, ordu müfettişlikleri ile kolordular arasında sıkı bir münasebet kurulmasını, askerî telgraf ve muhabere hatlarının yanında gerekirse, sivil hatların da kullanılarak topyekûn bir hareket icrasını ve birlik içerisinde bulunmalarının lüzumlu olduğunu emretmekte idi.104 Nitekim, İtilaf kuvvetlerinin Anadolu'da işgalleri yoğunlaştırdıkları bir sırada, Mustafa Kemal'in "mitingler akdiyle tezahürât-ı milliye"de bulunulması için yaptığı çağrı, Mayıs ayının 28'inde azamî noktaya vardı.105 Çeşitli vilayetlerde icra edilen mitingler, bazı yerlerde azınlıkların taşkınlıklarda bulunmalarına sebep oldu.106 Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'ya gönderdiği 29 Mayıs tarihli şifre telgrafında, yapılan mitinglerin İtilaf Devletlerinin, Türk milletinin izzet-i nefsine ve meşru haklarına tecavüz etmelerinden kaynaklandığını belirtmekte idi. Ayrıca bu heyecanın memleketin en ücra köşesini dahi içine aldığını, hükümet memurları ile askerlerin şimdilik tamamen tarafsız kaldığı ve metanetlerini muhafaza ettiklerini açıklanmakta idi.107

Bu faaliyetler yürütülürken, haliyle müfettişlerin birtakım masrafları oluyordu. Kıt imkânlarla mıntıkalarına varan müfettişler, zaman zaman malî sıkıntıyla karşı karşıya kaldılar. Maddî sıkıntılara rağmen, ordu müfettişleri vazifelerini aksatmadılar.108 Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik mıntıkasında ihtiyaçların bitmediğini belirterek, bu sırada şiddetle benzine ihtiyaç duyulduğundan şimdilik acilen 1000 litre benzin gönderilmesini istiyor; aksi takdirde seyyar olan bu müfettişliğin nakil vasıtalarının çalışmamasından dolayı atıl kalacağını ifade ediyordu.109 Genelkurmay ise, istenen benzinin Erzurum'a gönderileceğini bildirdi.110 Netice itibarıyla bu dönemde bir yandan üst makamlara aktarılan istekler, diğer yandan temenni ve dilekler karşılıklı muhabere ile dile getirilmekte, çözüm yolları aranmakta idi.

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik bölgesine vardığı 19 Mayıs 1919 tarihinden 29 Mayıs 1919 tarihine kadar geçen sürede Genelkurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı ve hükûmetle olan ilişkilerini aksatmadan düzenli bir şekilde yürütmeye gayret gösterdi. Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa o sırada ülkenin içinde bulunduğu durumu en az Mustafa Kemal Paşa kadar bilen bir kişi idi. O, Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerini yakından takip ettiği gibi, elinden gelen gayreti göstermeye çalıştı.

C. Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettişlik Mıntıkasından Geri Çağrılmasına Sebep Olan Gelişmeler

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gidişinden sonra İngilizler kendisinden şüphelenmeye başladılar. Mustafa Kemal'in müfettişlik mıntıkasındaki tutumu, İngilizlerin kuşkularını daha da arttırdı. İngilizler, Sadrazama ve hükûmete baskı yaparak önlemler alınmasını istedi. Bu sırada memleketin çeşitli yerlerinden gelen telgraflar, hükûmete güven duyulmadığını belirtiyordu. Nitekim, işgal olayları karşısında pasif davranan hükûmete halk hoş bakmıyordu. Bu sırada Paris'e barış görüşmelerine giden Sadrazam, hükûmet başkanlığına, Mustafa Kemal'in ordu müfettişliğine atanmasına başından beri karşı çıkan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yi bıraktı. Bu durumdan istifade etmek isteyen İngilizler hemen devreye girerek Mustafa Kemal'in geri çağrılması yolunda hükûmete baskı yapmaya başladı.

3 Haziran 1919 günü Mustafa Kemal Paşa, önemli bir girişimde bulundu. Osmanlı murahhaslarının 1 Haziran'da Paris Barış Konferansı'na çağrıldığının, hükümet tarafından tamim edilmesi üzerine müfettişlik mıntıkasındaki kumandan ve valilere "zâta mahsus" olarak bir telgraf çekti. Bu telgrafında, halkın tepkisinin İtilaf Devletleri tarafından dikkate alınmak mecburiyetinde olduğu, yapılan mitinglerin hedefine ulaştığı belirtiliyordu. Ayrıca Yunanlıların İzmir'i işgal ettikleri bir zamanda milletin istekleri ile Paris Konferansına gidecek heyetin istekleri arasında bir uygunluk bulunması gerekiyordu.111

Öte yandan, bu konferanstan kısa bir süre önce 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurâsı'nda, hemen herkes millî bağımsızlığın korunması ve millî mukadderatın bir millî şurâya verilmesini istediği halde,112 hükümetin sırtını dayadığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına konuşan Sadık Bey, İngiltere himayesini teklif ediyordu.113 Şunu da belirtmek gerekirse, Mustafa Kemal'in 3 Haziran'da Havza'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraf, İtilaf Devletleri istekleri doğrultusunda hareket etmek durumunda kalan hükûmete bir başkaldırı niteliğinde idi. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında: "…İtilaf Devletleri milletimizin hukuk ve istiklaline riayetkâr kalmadıkça ve millet ve devletin tamami-i masuniyetinden emin bulunmadıkça…tezahürât-ı milliyeyi men' ve tevkîf için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim gibi, bu yüzden çıkacak olay ve gelişmeler karşısında sorumluluk kabul edecek ne kumandan, ne mülkiye memuru ve ne de hükümet tasavvur edemiyorum."114 diyordu.

Bu sırada İngiliz istihbaratından Yüzbaşı Hurst ise, Merzifon'dan Amiral Galthorpe'a gönderdiği şifre telgrafta, III. Ordu Müfettişi'nin faaliyetleri birer birer sıralıyordu. Hurst, Mustafa Kemal'in "telgrafhaneleri âdeta tekeline almış olduğunu" ifade ediyordu.115 Hurst'tan gelen bu raporlar, İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığını harekete geçirdi. General Milne, 6 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne verdiği notada Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin derhal İstanbul'a çağrılmasını istemişti. İngiliz komutana göre, o günün kritik şartları içinde tanınmış bir Türk generalinin, emrindeki subaylarla birlikte Anadolu'da dolaşması huzursuzluk yaratacak nitelikte idi. Ayrıca askerî yönden bir faaliyette bulunmasına da gerek yoktu.116 Milne'in bu emri yanında Galthorpe da 8 Haziran 1919 tarihinde Osmanlı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği şifre telgrafta, Samsun mıntıkasından iç kesimlere gitmek için hazırlanan Mustafa Kemal Paşa'nın geriye çağrılmasını istedi.117 Bu maksatla İngiliz Askerî

Ataşesi Deedes, 8 Haziran'da Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile görüştü. Bu görüşmede Sabri Efendi, Mustafa Kemal'in geri çağrılması yolunda istekte bulundukları için İngilizlere teşekkür dahi etti.

Sadrazam Vekili'ne göre, Anadolu'daki hareketin ardında Harbiye Nezareti'nin bulunduğu bir gerçekti. Deedes, Anadolu'daki milliyetçi hareketin bir ittihatçılık hareketi olarak yorumlanması konusunda Sabri Efendi ile hem fikir idi. İngiliz Generali, bu sırada İngiliz Muhipler Cemiyetinin kurucuları arasında yer alan Sait Molla ile de bu konuda görüşmekte idi.118

Bu gelişmelerin olduğu esnada, İngilizlerin kararlı tutumları karşısında şaşkına dönen Osmanlı hükümeti, çelişkili tavırlar sergiliyordu. Hükûmetin sivil kanadı İngiliz görüş ve istekleri doğrultusunda bir politika izlerken, askerî kanada bakılırsa, farklı bir görüş içinde bulundukları anlaşılır. Nitekim, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, Milne'nin notasına 8 Haziran tarihinde şu cevabı verdi: "Mustafa Kemal Paşanın IX. Ordu Kıt'aları müfettişliğine tayininde en etkili sebeplerden biri İngiltere Devleti mümessilinin Bâbıâliye verdiği bir nota olmuştur. Bu nota üzerine Sadrazam (Ferit Paşa), siyasî mümessil ile görüşmüş ve bir müfettiş gönderileceğini söylemiş, her hangi bir itiraza maruz kalmamıştır. Hususiyle o sıralarda silahların toplanmadığı ve nakledilmediği hakkında birçok şikayetler de vardı. Binaenaleyh şikayetin önünü almak, hem de hükümetin mütareke hükümleri gereği mes'ul olduğu asayiş ve inzibatı temin etmek amacıyla hükûmetin kararı ile ülke üç ayrı müfettişlik mıntıkasına taksim edilmiş, her mıntıkaya da bir müfettiş tayin olunmuştur. Mustafa Kemal Paşa da bunlardan biridir. Talep ve tasvip buyurduğunuz şekilde Yakup Şevki Paşanın yerine tayin edilmiştir. Ancak barış kadrosu olduğundan ordu komutanı değil, ordu müfettişi unvanına sahiptir…Böyle bir müfettişin vilayetleri dolaşmasının halkı rahatsız mı, yoksa teskin mi edeceğinin takdirini memleketin tecrübeli bir asker evlâdı ve mes'ul nazırı olarak acizlerine terkedilmesini rica eder ve sekiz aydan bu yana devam eden bir mütarekeden sonra artık Türkler ve Müslümanlara lütfen güven duymanızı rica ederim…".119 Cevat Paşa'nın cevabından da anlaşıldığına göre, bu görevlendirmede yani müfettişlik mes'elesinde İngiliz temsilcilerinin arzusuna uyulmuş; öte yandan, Damat Ferit ile İngiliz siyasî mümessili Ryan görüşüp anlaşmışlardı.

Bu gelişmeler olurken Havza'da bulunan Mustafa Kemal, buradaki faaliyetlerinden dolayı, İngilizlerin kuşkularını daha da arttırmakta idi. Paşa tarafından Sadrazam ve hükûmete gönderilen telgraflarda İngilizlere karşı önlemler alınması isteniyordu. İşte bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa ile hükümet arasında ilk kovalamaca ve sinir savaşı başlamış oldu. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, İngilizlerin isteğini kabul eden Bakanlar Kurulu kararına uyarak Mustafa Kemal'den 8 Haziran'da,"…elindeki istimbotlardan biri ile hemen İstanbul'a dönmesini" istedi.120 Öte yandan, hükümetin sivil kanadının Mustafa Kemal'in İstanbul'a hemen dönmesi yolundaki çalışmaları karşısında, Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal'in başkente dönmesi hakkında hiçbir açıklamada bulunmuyordu. Mustafa Kemal gönderdiği telgrafta, çağrılma sebeplerini sorduktan sonra, kömür ve benzin sıkıntısından dolayı gecikeceğini ileri sürerek,121 gerçek sebebi öğrenebilmek için de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'ya başvuruyordu. Nitekim Cevat Paşa, 11 Haziran tarihli cevabında; Mustafa Kemal Paşa'ya gizlice mes'elenin hakiki sebebini şöyle açıkladı: "Sizin gibi

kıymetli bir generalin Anadolu illerinde dolaşması kamuoyunda iyi bir etki uyandıracağından bahisle İstanbul'a çağrılmanızı İngilizler istedi."122 Diğer taraftan Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da Mustafa Kemal'e aynı tarihte (11 Haziran) gönderdiği telgrafında; "İstanbul'a davetiniz hükümetin kararı sonucudur." diye açıklamakta idi.123 Bu yazışmalar devam ederken, Hariciye Nezareti Vekâletinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir tezkireden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal'in görevine Meclis-i Vükela kararı ile son verileceği belirtiliyor; ayrıca bilumum mülkiye memurlarının, bundan haberdar edilmeleri gereği üzerinde duruluyordu.124

Böylece hükümet ile müfettişlik unvan ve yetkilerini bırakmak istemeyen Mustafa Kemal Paşa arasında zamanla giderek şiddetlenen yeni bir yazışma dönemi başladı ve bu tam bir ay sürdü. İngilizlerin kesin ve ısrarlı istekleri karşısında, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden azledilmesi an meselesi haline geldi. O, hükümetin İngiliz istekleri karşısında boyun eğdiğini görünce, bir telgrafla padişaha müracaat etti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı gayet uzun yazılmış bir şikayetname idi. Bu telgrafında sık sık saltanata bağlılığını vurgulamakla birlikte, Anadolu'daki millet, kumandan ve memurların düşüncelerine nüfuz ettiğinden milletin baştan aşağıya uyanık bulunduğunu, devletin istiklalini, saltanat ve hilafet haklarını korumak için güçlü bir azim ve imanla donanmış olduğunu belirtiyordu.

Mustafa Kemal'e göre, İstanbul'da bulunan korkakların ahlâkından yararlanmasını bilen yabancılar; devlet, millet ve padişahına bağlılık ve fedakârlıkla hizmet kabiliyetinde olanları ortadan kaldırmak istiyorlardı. Şayet kendisi başkente dönecek olursa; Ali İhsan, Yakup Şevki Paşa, Fethi Bey vb. kumandan arkadaşları gibi İngilizler tarafından tutuklanacağından kuşkulanıyordu.

Ona göre hükümet, kendisini aldatarak merkeze çekmek istiyordu. Mustafa Kemal bilahare telgrafında şu açıklamalarda bulunuyordu: "…Eğer icbâr edilirsem, memuriyet-i âcizânemden istifa ederek kemâgân Anadolu'da ve sine-i millette kalacağım ve vezâif-i vataniyyeme bu kere daha sarih hatvelerle devam edeceğim. Ta ki, millet mazhar-ı istiklâl ve saltanat ve hilafet-i muazzama-i hümâyûnları masun-ı indiras olsun…".125

Bu telgrafın Mustafa Kemal'in azlini geciktirmek yanında bir faydası da, kendisini Padişah Vahdettin'e millî direnişin sözcüsü olarak tanıtmak oldu.126

Mustafa Kemal Paşa, 11 Haziran tarihinde Erzurum'da bulunan 15. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifre telgrafta ise, bütün bu gelişmeleri anlatmış ve "milletin hukuk ve istiklalini tayin uğrunda millet ile beraber çalışmaktan" yana olduğunu belirtmişti. Ayrıca kendisinin, mümkün olduğunca zaman kazanmak ve karargâhını memleket dahiline sokmak amacında olduğunu ifade etmişti.127 Bu sırada Şevket Turgut Paşa, 15 Haziran'da Mustafa Kemal'e "İstanbul'a davetiniz hükûmetin kararıdır." mealindeki telgrafını tekrar göndermişti.128

Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, adeta bu işten yani Mustafa Kemal Paşanın İstanbul'a çağrılması meselesinden nezaretinin sorumlu tutulmamasını istercesine, bu çağrının hükümet tarafından yapıldığını tekrarlıyordu. Paşanın telgrafında isteksizce bir çağrı ifadesi gizli idi. Bütün

bunlardan da anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal Paşanın hareketi, ordu mensuplarınca kalben destekleniyordu.

Bütün bu gelişmeler olurken, hükümet, bu defa Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin telgraflarının işleme konmasını yasakladı. Posta ve Telgraf Müdürü Refik Halit (Karay) Bey, 16 Haziran tarihinde bütün posta teşkilatına yayımladığı genelgesinde, bu derneklerin telgraflarının kabul edilmemesini tebliğ etti. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ise, işgallerden dolayı duyulan üzüntü ne kadar büyük olursa olsun, bu aşamada hükümetin ne Yunanlılarla, ne de başkalarıyla savaşabilecek bir gücü olmadığını, bu sebeple "kuva-yı milliye" adıyla birlikler hazırlamanın felaketlere sebep olacağını ileri sürmekte idi.129 Ali Kemal'in bu dönemde politikası korkakça veya bekle gör, olanları kabul et şeklinde idi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Posta ve Telgraf Müdüriyetine gönderdiği 20 Haziran tarihli şifrede bu gelişmelerden dolayı hükümeti protesto etti. Refik Halit Bey'in ifadesiyle; "…Anadolu'da o şiddetli müdahale, İstanbul'da bu acele mukabele…" Mustafa Kemal ile bağların kopmasına zemin hazırladı.130

1. Hükûmet ile Mustafa Kemal Paşa Arasındaki Telgraf Savaşı ve Sonuçları

Haziran ayından itibaren İngilizlerin hükûmete yaptıkları baskılar sonucu, Anadolu'daki ordu müfettişleri ile hükümet arasındaki diyolog kopma noktasına geldi. Öte yandan hükümet acziyetinden dolayı, İtilaf Devletleri'nin her isteğine boyun eğmek durumunda kalıyordu. Nitekim hükümet bu sırada İngiliz baskısından dolayı bazı idarecileri değiştirmeye kalktı. Dahiliye Nezareti Mustafa Kemal ile devamlı irtibat halinde bulunan Erzurum valisi Münir Bey ile Van Valisi Haydar Beylerin değiştirilmesini kararlaştırdı. Oysa bu valilerin faaliyetleri, doğuda tasavvur olunan Büyük Ermenistan fikrine karşı idi. Bu faaliyetler Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul gördüğünden, yerlerinde bırakılmaları yolunda tepkilere sebep oldu. Mustafa Kemal 18 Haziran'da Amasya'dan Dahiliye Nazırına gönderdiği şifrede valilerin görevde kalmalarının memleket menfaatine olduğunu açıklamakta idi.131 Mustafa Kemal böyle davranışlardan dolayı, milletin güveninin sarsılacağına da dikkat çekiyordu.132 O, bu şikayetlerle de kalmayıp, kendi mıntıkasında görevli valilere, kolordu komutanlarına gönderdiği 20 Haziran tarihli telgrafında Posta ve Telgraf Müdüriyetini protesto edip, kararlarına uymamalarını istiyordu.133

Mustafa Kemal'in hükümetin uygulamalarına karşı çıkması üzerine Şevket Turgut Paşa, 21 Haziran'da Kâzım Karabekir Paşa'yı vekâleten Mustafa Kemal Paşa'nın yerine III. Ordu Müfettişliğine tayin etmek istedi. Fakat Karabekir Paşa, bu sırada böyle bir atanmayı kesinlikle doğru bulmuyor ve Mustafa Kemal'in değiştirilmesinde isabet görmüyordu.134 Mustafa Kemal ise, bu sırada Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta birtakım isteklerini sıralıyordu. Dahiliye Nazırı Ali Kemal, Mustafa Kemal'in bu isteklerini içeren telgrafını 22 Haziran'da sadarete sundu. 23 Haziran 1919'da Sadrazam vekili Mustafa Sabri Efendi başkanlığında toplanan kabine, III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'in Harbiye Nezareti'nin buyruğuna uyup İstanbul'a gelmediği ve halkı hükûmete karşı kışkırttığı gerekçesiyle görevinden alınmasını kararlaştırdı.135 Bu karara imza atanlar arasında Mustafa Kemal'in tayininden bu yana gizli de olsa destekleyen Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da bulunuyordu.136 Bu sırada hiçbir resmî sıfatı kalmayan Mustafa Kemal Paşanın yerine eski Bahriye

Nazırı Hurşit Paşa'nın atanması öngörüldü. Ayrıca sadaretten Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine gönderilen yazıda, bu durumun bütün vilayet ve kolordulara tebliğ edilmesi de istendi.137 Nitekim hükûmeti buna zorlayan birtakım sebepler vardı. Tam bu sırada, Mustafa Kemal Paşa da memleket ölçüsünde ilk büyük kararı almış bulunuyordu. Bilinen Amasya tamimi bu gelişmeler esnasında gerçekleştirildi. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Re'fet Bey ve Rauf Bey tarafından memleketin tamamını ilgilendiren önemli kararlar alındı.138

Bu gelişmelerden büyük endişe duyan Dahiliye Nazırı Ali Kemal, 23 Haziran tarihinde vilayetlere yazdığı ve acele kayıtlı şifre telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olduğunu, zamanın siyasetine o derece vakıf olamadığı için pek fazla gayret ve hamiyyetine rağmen, yeni memuriyetinde asla muvaffak olamadığını, İngiliz Fevkalade Komiseri'nin talep ve ısrarı ile azledildiğini, bilahare yaptıkları ve yazdıkları ile kusurlarını daha ziyade arttığını belirtiyordu. Ali Kemal, telgrafında ayrıca, artık bu zatın görevden alındığını ve hiçbir resmî sıfatının kalmadığını, halkın barış konferansı kararlarını beklemesi gerektiğini de ilave ediyordu.139 Bundan başka, Dahiliye Nazırı Ali Kemal 26 Haziran tarihinde vilayetlere yayımladığı şifre telgrafında; millî ordu teşkil etmenin ve Müdafaa-i Milliye hazırlamak gibi faaliyetlerin bir felaket olacağını ilan ediyordu. Telgrafında ayrıca, ordu müfettişlerinin seferberlik hazırlığı yapmakla, mütarekeye aykırı hareket ettiklerini bildiriyor ve şunları ekliyordu: "…Ordu müfettişleri bu seferberliği hazırlamağa kalkışırlarken düşünmüyorlar mı ki, silah ve techizât son derece mahdut ve mütareke hükümleri gereği elimiz, ayağımız bağlıdır. Biz bugün her hangi bir devletle olursa olsun, harbe giremeyiz. Girersek hem halkı ezdirir, hem de davamızı siyaseten kaybederiz".140 Ali Kemal'in ifadelerine dikkat edilirse, her şeyin yitirildiği ve bütün ümitlerin yok olduğu sonucu ortaya çıkıyordu.

Öte yandan hükümet tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın azledilerek, yerine III. Ordu Müfettişliğine atanması kararlaştırılan Hurşit Paşa'nın işlemleri yürütülemedi. Mustafa Sabri Efendi'nin gücünü gösterememesi ve kabine üyelerinden Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki çekişme, Mustafa Kemal'e istediği zamanı kazandırdı. Ali Kemal, İngiliz ateşesi Deedes ve tercüman Ryan'la yaptığı görüşmede, Anadolu'daki millî hareketin Harbiye Nezaretince desteklendiğini öne sürdü. İngiliz temsilci de O'na, "…meydanın milliyetçilere boş bırakılmamasını" öğütledi.141 Nitekim, Harbiye Nezareti 28 Haziran'da 3. ve 15. Kolordulara gönderdiği şifrede, kolorduların bundan böyle her konuda merkezle doğrudan temasta bulunacaklarını bildirdi. Bu suretle III. Ordu Müfettişliğinin bir kısım yetkileri -kâğıt üzerinde- geri alınmış oldu.142 Bu arada Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki çekişme, Damat Ferid'in Paris'ten dönüşünden sonra adı geçen nazırların istifaya zorlanarak kabine dışında kalmalarına sebep oldu. Yapılan bu değişiklikle Dahiliye Nazırlığı'na Edhem Bey, Harbiye Nezaretine de Ali Ferit Paşa atandı.143 Öte yandan Şevket Turgut Paşa, gider ayak Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesini 28 Haziran tarihinde tekrar rica etmişse de,144 Mustafa Kemal bütün bunları ve azline dair olan kararları görmezlikten gelerek, III. Ordu Müfettişi sıfatıyla Harbiye Nezareti'ne yazdığı şifre telgrafında Ali Kemal'in görevden alınmasından dolayı memnuniyetini dile getiriyor; fakat kendisinin azledildiğine dair nezaretten herhangi bir yazı gönderilmediğini ifade ediyordu.145 Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Harbiye Nezareti ile Dahiliye

Nezaretleri arasındaki anlaşmazlık had safhaya varmıştı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa da, bu fırsatları iyi değerlendirerek Anadolu'daki konumunu kuvvetlendirmeye çalıştı.

Hükûmet Mustafa Kemal Paşa ile uğraşırken, Hariciye Nezareti'nden sadarete gelen bir yazıda ise, Batı Anadolu'da gönüllü asker kaydedildiği belirtilerek hükümetin dikkati çekilmeye çalışılıyordu. Ayrıca gönüllü asker toplanmasının İtilaf Devletleri'nin harekete geçip ülkenin işgale uğramamış bölgelerini de tehdit altına alacağı ifade edilmekte idi.146 Nitekim, Damat Ferit Paşa ile ona vekâlet eden Mustafa Sabri Efendi, hiçbir şans tanımadıkları kuva-yı milliyenin mücadelesini kabul etmemelerine rağmen, bunların mücadelede mânen haklı olduğunu da reddedemiyorlardı. Damat Ferit, bu cümleden olarak 23 Haziran'da Paris'te vermiş olduğu bir notada şöyle diyordu: "Hiçbir hükümet halkın iradesine karşı gelemez, vilayetlerde kurulmuş olan büyük sayıda vatanperver komitelerin gösterilerinden ve başkentte yapılan mitinglerden yalnız tek ve değişmez bir düşünce ortaya çıkmaktadır: Birlik ve İstiklal!".147 Bu beyanatından da anlaşıldığı üzere hükûmet, millî hareketi haklı bulmakta, lakin dış baskıların şiddetinden olsa gerek bunu sözle açıktan açığa ifade edememekte idi.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gidişi, Müfettişlik Görevine Son Verilmesi ve Kongre Çalışmaları

23 Haziran 1919'daki Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) kararı Mustafa Kemal Paşa tarafından pek önemsenmemişti. Zaten hükümet üyeleri bu kararı alırlarken fikir birliğinde değillerdi. Yapılan yazışmalardan çıkan sonuca bakılırsa, Mustafa Kemal'in görevden alınması yolunda İngilizler tarafından baskı yapıldığından -ve buna da olumlu cevap verilmesi lüzumu hasıl olduğundan- bu karar çıkmıştı. Nitekim bu mesele, hükûmet buhranına sebep olmuş; kabinede bazı bakanlar değiştirilerek bunalım giderilmek istenmişti.

Kabinedeki bu değişikliğin ardından, Harbiye Nezareti'ne tayin olunan Mirliva Ali Ferit Paşa,148 bu makama gelir gelmez III. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya samimi hitaplarda bulunan uzun bir telgraf gönderdi. Ali Ferit Paşa, 30 Haziran tarihli telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'ya kalbî duygular beslediğinden bu görevi kabul ettiğini, hükûmeti epeyce müşkil bir vaziyette bulduğunu belirttikten sonra, "iddia edebilirim ki sizi, benim gibi ruhunun derinliklerine kadar anlayabilmiş bir fert yoktur" diyordu.

Paşa bundan başka, "…nasıl bir sebeple hükûmetle, Mustafa Kemal Paşa arasında bir anlaşmazlık çıktığını anlayamadığını,…bu işte, İngiliz isteklerinin herhalde etkili olduğunu" belirttikten sonra, "…hakkınızda pek ziyade teveccühte bulunan Padişahın bu meselenin iyi bir şekilde halledilmesi konusunda müzakere buyurduğunu" ifade ediyordu. Harbiye Nazırı Paşa, bununla beraber, "…sıhhî mazeretten dolayı arzu ettikleri bir yerde tebdil-i havaya müsaade edileceğini, Harbiye Nezaretince de lazım gelen yardımın yapılacağını taahhüt ederek, hemen cevap vermesi"ni istiyordu.149 Nitekim, Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşanın bu iyimser müracaatlarının -gelişmelere bakılırsa- Mustafa Kemal üzerinde pek tesiri olmadı.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziran'da Amasya'dan ayrılarak,150 Tokat-Sivas yolunu takiple 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a vardı.151 Mustafa Kemal'in yol güzergâhı olan Sivas'ta, sabık Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in görevlendirdiği Erkân-ı Harp Miralayı Ali Galip ile bir problem yaşandı. Mamüretilaziz (Elazığ) Valiliğine tayin edilen Ali Galip, Dahiliye Nezaretinin Mustafa Kemal'in tutuklanması yolundaki emrini yerine getirmek istemişse de, Dahiliye Nezaretinden istifa etmiş bulunan Ali Kemal'in bu emrini Sivas Valisi Reşit Paşa yerine getirtmedi.152 Ali Galip olayında olduğu gibi, hükûmeti bu şekilde harekete zorlayanlar ise İstanbul'daki -İtilaf Devletleri'nden- İngiliz Yüksek Komiserliği idi. General Milne, 30 Haziran'da Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşaya yazdığı telgrafında; Sivas ve Konya taraflarında silahlı çeteler kurularak müttefiklerin menfaatlerine aykırı hareket edildiğini; bu faaliyetlerde İttihatçılık fikrinin hakim olduğunu ve maksatlarının Osmanlı hükûmetinden ayrı hedefler güttüğünün tespit edildiğini, bu hareketin başlıca teşvikçilerinin Sivas'ta Mustafa Kemal, Konya'da ise Ferik Cemal Paşa olduğunu ve her ikisinin de müfettiş olarak atandığını ifade ederek hükümetin dikkatini bu yöne çekmekte idi. Milne, diğer yandan Mustafa Kemal'in vazifesine son verilmesi için 8 Haziran'da Osmanlı hükûmetine çağrı yaptıklarını fakat buna hükümetin pek itibar etmediğini hatırlatarak, konuya hassasiyet göstermelerini bir kez daha ikaz etti.153

Bu sırada hükümet ise, Dahiliye Nezareti vasıtasıyla neşrettiği bir tamimde, Mustafa Kemal ve Rauf Beyler'in hükûmetin tebligatına karşı olan hareketlerinden dolayı tutuklanmalarını emrediyordu.154 Mustafa Kemal ve Rauf Beyler, hükümetin bu kararlarına pek aldırış etmedi. Nitekim Rauf Bey, İstanbul Meclis-i Mebusanına katılıncaya kadar (yaklaşık yedi ay) Mustafa Kemal ile Anadolu'da işbirliği içerisinde bulundu.155

Bu sırada İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Amiral Galthorpe, Osmanlı Hariciye Nazırı Safâ Bey'e verdiği 2 Temmuz tarihli notada isteklerini şöyle sıralıyordu:

1) Sivas ve Konya vilayetlerinde silahlı çeteler kurma, İtilaf Devletleri çıkarlarına karşı çalışma yolunda ciddi bir hareketin bulunduğu,

2) Hareketin başlıca kışkırtıcılarının Mustafa Kemal ve Cemal Paşalar olduğu,

3) Mustafa Kemal'i İstanbul'a geri çağırmak için yapılan teşebbüslerin bir sonuç vermediği, ayrıca aynı konuda 17 Haziran'da verilen notaya cevap dahi alınmadığı,

4) Konunun öneminden dolayı, Mustafa Kemal ve Cemal Paşaların derhal ve kayıtsız şartsız İstanbul'a çağrılmaları gerektiği,

5) Bir örneği de İngiltere hükûmetine sunulan bu nota üzerine, ne şekilde hareket edileceğinin derhal bildirilmesi isteniyordu.156

Milne ve Galthorpe'un notalarına bakılırsa, hükûmet bunları o zaman için geçiştirdiği gibi, uygulamaya koymamış; bu da İngilizlerin endişesini arttırmıştı. Böylece ilk defa bir İngiliz yetkilisi tarafından, Anadolu'da doğmakta olan millî mücadele fikri; "İttihatçılık" damgası ile damgalanmakta

idi.157 Nitekim, Millî Mücadele hareketinin alt yapısı incelendiği zaman bu fikrin büyük ölçüde doğru olduğu ortaya çıkar.

Mustafa Kemal Paşanın 2-3 Temmuz 1919 gecesi Tercan'da iken Saray'dan aldığı bir telgrafta, dönmesi istendi.158 Bu telgrafta Mustafa Kemal'in faaliyetleri Padişah tarafından "yurtseverce duyguların bir sonucu" olduğu kabul ediliyor; fakat, devletin durumunun taşradan gözlendiği gibi endişe verici olmadığı ileri sürülüyordu. Padişah, Paşanın istifa edip İstanbul'a gelmesini -yabancıların kendine haysiyet kırıcı bir işlem yaptırırlar endişesi ile- doğru bulmadığı gibi, azledilmesini de uygun görmediğinden Harbiye Nezaretinden iki ay hava değişimi istenilerek, durum belli oluncaya kadar istediği kent ya da kasabada dinlenmesinin en uygun çözüm yolu olacağını ifade ediyordu. Bu sırada Vahdettin'in Mustafa Kemal'in davranış ve girişimlerini olumlu karşıladığı anlaşılmakta idi.159 Padişah, bu tavrı ile merkezden taşrayı kurtarmayı tercih ediyordu. Bu ise, mutlakiyetçi bir zihniyetin sonucu idi.160

Ordu Müfettişliklerinin lağvedilmesini isteyen işgal güçlerinin baskıları sonucu161 Mersinli Cemal Paşa, Harbiye Nezareti'nden izin alarak 1 Temmuz 1919'da Konya'dan hareketle İstanbul'a geldi.162 Bu hadise Anadolu'daki komutanlar üzerinde adeta bir şok tesiri yapar. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta, bu kritik dönemde Mersinli Cemal Paşanın İstanbul'a gidişini üzüntü ile karşıladığını ifade eder.163 Diğer taraftan, Cemal Paşanın İstanbul'a dönmesi ile birlikte, Anadolu'da ordu müfettişi ve en kıdemli komutan olarak Mustafa Kemal Paşa kaldı. Kendisini, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşa takip etmekte idi. Öte yandan Mersinli Cemal Paşa, İstanbul'a geldikten bir süre sonra Askerî Mektepler Müfettişliğine getirildi.164

Böylece Anadolu'da görevli bulunan iki ordu müfettişinden birisi İstanbul'a çekilmiş oldu. Harbiye Nazırı ise, bir telgraf çekerek Mustafa Kemal'in de geri dönmesi yolunda bir çağrıda bulundu. Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa bu sırada Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, İngiliz baskısından bunaldığını ifade ettikten sonra, "…mağlubiyetin devasız bir illet olduğunu" söyleyerek kendilerine yardımcı olmalarını istiyor ve samimi cümlelerle telgrafını noktalıyordu.165 Harbiye Nazırı, 5 Temmuz'da Mustafa Kemal'e yazdığı şifre telgrafta ise, İstanbul'a hareketini hızlandırmasını istiyordu.166

Ferit Paşa, Mustafa Kemal'e İstanbul'a döneceğine dair Padişah ve siyasî temsilciliklere taahhütte bulunduğunu ve bu konuda mahçup olmayacağından emin olduğunu bildiriyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal, böyle bir söz vermenin şimdilik doğru olmadığını belirterek, Batı Anadolu'da işgallerin sürdüğünü, Doğu Anadolu için de böyle bir tehlikenin varolduğunu hatırlatarak, hükümet mensuplarının yeni bir hıyanete araç olmaktansa, sade bir vatandaş olarak halkın saflarına katılmasının örnek alınacak bir vatanperverlik olacağını ifade ediyordu. Bu sırada, Mustafa Kemal'in İstanbul'a dönmesi yolundaki İngiliz istekleri de bütün şiddetiyle devam etmekte idi.167 Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa ise, 7 Temmuz'da Miralay Re'fet (Bele) Bey'e çektiği telgrafta, İngilizlerin bu sırada Samsun ve civarına asker çıkarmalarının sebebinin Mustafa Kemal'in "…asayişi ihlâl suretindeki davranışlarında" aranması gerektiğini belirtiyor;

"…eğer vatanını seviyorsa, Mustafa Kemal'in dönmesini" istiyor ve bu konuda Re'fet Bey'den yardım talep ediyordu.168 Re'fet Bey, verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa'nın zararlı faaliyetlerde bulunmadığını, ondan işgal kuvvetlerine karşı direnme konusunda herhangi bir talimat almadığını belirtiyordu.169 Bu açıklamalardan sonra Miralay Re'fet Bey de hükûmete yapılan baskı sonucu azledildi. Yerine Harbiye Dairesi Reislerinden Miralay Selahattin Bey'in atanması kararlaştırıldı.170

Bu sırada kabinedeki üyeler arasındaki telgraf yazışmalarına bakılırsa, Mustafa Kemal Paşa meselesinde hep İngiliz baskısından söz edildiği göze çarpar. Bu gelişmeler sırasında Hariciye Nazırı Vekili Safvet Bey tarafından sadarete çekilen 3 Temmuz 1919 tarihli gizli telgrafta; Mustafa Kemal Paşa'nın Müslüman halkı azınlıklara karşı kışkırttığı gerekçesiyle İngilizler tarafından İstanbul'a çağrıldığı açıklanmakta idi.171 Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey ise, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretince görevlendirildiğini belirterek, bu nezaretten herhangi bir aksi emir gelmedikçe, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatlarını yerine getirmeye mecbur olduklarını ifade etmekte idi.172 Sivas Valiliğinin telgrafında ise, Samsun'a çıkarılan İngiliz askerlerine karşı Mustafa Kemal'in askerî bir tertibat içerisinde bulunduğu belirtilerek, Harbiye ve Dahiliye Nezaretleri'nin dikkatleri çekilmeye çalışılıyordu.173 Erzurum vilayetinden hükûmete çekilen telgraflarda ise, İngiliz faaliyetlerine karşı çare bulunması isteniyordu.174 8 Temmuz tarihli Padişahın iradesi üzerine Mustafa Kemal Paşaya hitaben bir telgraf çekilmiş, Paşanın memuriyetinden dolayı İngilizlerle hükümetin arasının açılmak üzere olduğu açıklanmıştı.175 Nitekim Kabine üyeleri, yapılan bir toplantıdan sonra hazırladıkları bir tutanakla, Mustafa Kemal'in görevine son verilmesi konusunda Harbiye Nezareti'ne yaptırım uygulanmasına karar vermişlerdi.176

Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa arasında 8 Temmuz gecesi yapılan uzun telgraf görüşmelerinde, Mustafa Kemal'in görevine son verileceği konusu dile getirildi. Ferit Paşa bu görüşmede, Mustafa Kemal'in faaliyetlerini vatan müdafaası yolunda herkesin yapacağı normal faaliyetlerden olduğunu yorumluyor; ayrıca, İtilaf Devletlerinin hükümet üzerinde şiddetli baskılarının bulunduğunu hatırlatıyordu. Nitekim, bu sırada III. Ordu Müfettişinin Padişah buyruğu ile birkaç defadır İstanbul'a davet edildiği açıklanıyordu.177 Bu görüşmenin ardından Saray başkâtibi Ali Fuat Bey'in 8 Temmuz gecesi saat 10.30'daki telgrafı, Mustafa Kemal'in görevinin sona erdiğini haber vermekte idi. Bu gelişmelerin İngiliz baskısından kaynaklandığı âşikâr idi.178 Bakanlar Kurulu da zaten bu yolda gerekçeli bir karar çıkardı.

Bu gerekçeleri ihtiva eden Bakanlar Kurulu kararını başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere, bakanların çoğu ve Abdurrahman Şeref Bey ile Ahmet İzzet Paşa gibi kurulda görevli âyân üyeleri de imzalamışlarken, Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa bu toplantıya katılmadığı gibi imza da atmadı.179 Daha sonra yazılan belgede Ali Ferit Paşa'nın da imzası yer aldı. Nitekim Padişah, Sadrazam Vekili Mustafa Sabri Efendi ve Harbiye Nazırı Ferit Paşanın imzasıyla bilahire yayımlanan azil fermanında şöyle denilmekte idi: "III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşanın görevine son verilmiştir. Bu Padişah buyruğunu yürütmeğe Harbiye Nazırı görevlidir. 8 Temmuz 1335".180

Mustafa Kemal'in müfettişlik görevine son verilmesinin hemen ardından Harbiye Nazırı 15. ve 13. Kolordu komutanlıklarına gönderdiği şifre telgrafta III. Ordu Müfettişliği makamına münasip birinin

tayin olunmasına kadar bunların doğrudan doğruya nezarete bağlandıkları bildirildi.181 Aynı tarihte, Dahiliye Nezareti'nden çıkan bir yazıda ise, bilumum dahiliye memurlarının millî teşkilat kurmaları engelleniyor; şayet bu tür faaliyetlere dahil olanlar olursa, en şiddetli cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu.182

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, ordu müfettişliğinden azlolunduğu haberini aldıktan kısa bir süre sonra, "…sine-i millette bir ferd-i mücâhit olarak kalabilmek için askerlikten istifa ettiğini" açıkladı. 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 11.45'te Padişah'a gönderdiği şifre telgrafında, hükümet ve saltanat merkezi üzerindeki baskıların daha da artmasına, hakkındaki iyi düşüncelerin zayıflamasına razı olamayacağını belirttikten sonra askerlikten istifa gerekçesini şu cümlelerle açıkladı: "…Bundan dolayı, sadece şu anda bulunduğum görevime değil, bütün övünç sebeplerini vatan ve millet ile kutsal makamlarının feyzinden ve kurtuluşundan alan pek çok sevdiğim kutsal askerlik hayatıma da veda etmek suretiyle fedakârlıkta bulunduğumu arz ederim. Yüksek Saltanat ve Hilafet makamlarıyla asil milletlerinin, hayatımın son noktasına kadar daima koruyucusu ve sadık bir ferdi gibi kalacağıma tam bir bağlılıkla arz eder bu hususta teminat veririm. Askerlik mesleğinden istifa ettiğimi Harbiye Nezaretine bildirdim.".183

Nitekim Mustafa Kemal'in istifa dilekçesinde Vahdettin'i suçlayıcı bir dil kullanmamaya özen göstermesi, saltanat ve hilafete bağlılıktan söz etmesi dikkat çekicidir. Aslında İstanbul'daki görüşmelerinden başlayarak Padişah ile Paşa 7 Temmuz'daki yazışmalarına kadar, birbirilerine duydukları güveni belirtmeye dikkat etmişlerdi. İlk zamanlar bunda içten davrandıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa kuva-yı milleyi hareketini örgütlerken saltanat yanlılarını kuşkulandırmamak için Vahdettin'i baskı altında bir hükümdar olarak kabul ediyor; onu kurtarma sloganını yararlı, hatta mecburî görüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın III. Ordu Müfettişliğinden ve askerlik mesleğinden istifası arkadaşları arasında büyük bir üzüntü yarattı. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in 8/9 Temmuz tarihli ve "sine-i millette bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta" olduğunu bildiren telgrafını aldığı zaman, büyük bir heyecan ve üzüntü duyduğunu belirtir. Bu duygularla Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafında; "…vatanperver kalplerde kendini gösteren vatan ve fedakârlık hissinin başına geçerek millî irade ve azmi ortaya çıkarmaya çalışan zat-ı âlilerinin yine bu maksadı temin için askerî ve mülkî memuriyetinden çekilmelerinin" başta kendisi olduğu halde bütün kumandan ve mülkî memurları üzdüğünü, ancak bir ferd-i mücahit olarak çıkacakları müjdesinin bu üzüntüyü biraz olsun hafiflettiğini beyan ediyordu. Ali Fuat Paşa, gerekirse bütün hamiyyet sahiplerinin kendisine katılacaklarını bildiriyordu.184 Öte yandan Mazhar Müfit Kansu'nun ifadelerine bakılırsa, 5 veya 6 Temmuz'da yapılan gizli bir toplantıya Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Erzurum Valisi, Hüsrev Gerede, Refik Saydam, Kâzım Dirik ve Süreyya Yiğit katılmışlardı. Bu şahıslar yapılan toplantıda, Mustafa Kemal'in kendilerine söylediği; "Emirlerimin istisnasız, mafevk bir kumandan emri halinde ifasını isterim. Muvaffakıyet bu şarttır!" düstûrunu kabul ediyorlardı. Böylece Mustafa Kemal Anadolu'da her emri kabul edilen bir lider oldu.185 Kâzım Karabekir Paşa ise anılarında, Mustafa Kemal'e azlinden kısa bir süre önce şunları söylediğini belirtir: "…Müfettişlik ya da askerlikten

çekilmenize hiç teessür duymadan karar verebilirsiniz. Size mukadderâtım namına söz veriyorum. Size müfettiş olduğunuzdan daha ziyade hürmetkâr bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir.".186 Böylece Anadolu'daki komutanlar tarafından Mustafa Kemal'e bu kritik dönemde büyük bir kararlılık içerisinde her türlü desteği sağlayacakları sözü veriliyordu. Nitekim komutanlar verdikleri bu kararla, İstanbul'da Üçler Misâkı'nda kabul edilen planları uygulamaya koymak istiyorlardı.

Erzurum'da kongre çalışmaları öncesi yukarıdaki faaliyetler icra edilirken devlet merkezinde de başka türlü gelişmeler oluyordu. Bakanlar Kurulu kararlarının ardından, 9 Temmuz 1919 tarihinde Sadaretten çıkan bir yazı ile Mustafa Kemal Paşa'nın vazifesine son verildiği belgelendi.187 Dahiliye Nezareti de, vilayetlere gönderdiği telgraflarda Mustafa Kemal'in görevden azledildiğini belirterek, verdiği emirlerin yapılmamasını istiyordu.188 Dahiliye Nezareti daha sonraki telgraflarında Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğunu sorduktan başka,189 bunun yapacağı her türlü faaliyetin tehlike doğuracağını ifade ederek190 taraftarları ile birlikte tutuklanmalarının en uygun hal çaresi olduğunu belirtmekte idi.191 Harbiye Nezareti de, Anadolu'daki askerî birimlerle bu tür yazışmaları sürdürdü. Hatta II. Ordu müfettiş vekili Miralay Selahattin Bey'e yazılan bir telgrafta, Mustafa Kemal'in görevinin sona erdiği hatırlatılarak, herhangi bir münasebette bulunulmaması salık veriliyordu.192

Harbiye Nezareti, ordu mensuplarının teşkilat kurmalarından endişe duymuş olmalı ki, bu sırada bütün kolordulara gönderdiği şifrede millî teşkilat kurulmasına askerî ve mülkî amirliklerin engel olmalarını istiyordu.193 Mustafa Kemal'in azlinden sonra III. Ordu müfettişliği bir müddet kumandansız kaldı. Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa'nın 20 Temmuz 1919 tarihli yazısı ile XV. Kolordu komutanlığı da üzerinde kalmak üzere, vekâleten Kâzım Karabekir Paşa'nın tayin edildi.194 Bu konuda Dahiliye Nezareti'ne de bilgi verildi.195

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'le birlikte görevine son verilmesi ve ordudan istifasının ertesi günü (9 Temmuz'da), ordulara ve millete birer beyanname neşrederek keyfiyeti bildirme gereği duydu. Bu bildirinin bilahare Dahiliye Nezareti tarafından suretleri çıkarılarak vatanın en hücra köşesinde bütün vatan evlatlarına aynen tebliği ve duyurulması istendi. Mustafa Kemal bu beyannamede şöyle diyordu: "Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan millî mücahede uğrunda milletle beraber serbes surette çalışmaya resmî ve askerî sıfatım artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşıkı olduğum askerî mesleğe bu gün veda ettim." Rauf Bey de, " Mustafa Kemal Paşa ile bütün arkadaşlarının millî cihadına iştirak ettim"196 şeklinde maksadını açıkladı.197

Mustafa Kemal, Erzurum'da kaldığı süre zarfında kongre çalışmalarında aktif olarak faaliyet gösterdi. Nitekim, Sadrazam Damat Ferit Paşa, bu sırada (20 Temmuz) yayımladığı bir beyannamede, Erzurum Kongresi'ni anayasaya aykırı buluyor ve bunu toplayanların tutuklanması gerektiğini bildiriyordu. Buna rağmen kongre 23 Temmuz'da açıldı. 24 Temmuz'da kongre heyeti sadrazamın beyannamesini ele aldı; şiddetli tartışmalardan sonra Padişah'a bir telgraf çekildi ve Ferit Paşa'nın bu beyanatının tekzip edilmesi istendi. Kongrenin hilafet ve saltanata bağlılığı belirtildi.

Erzurum Kongresi'ni böylece resmen öğrenen Sadrazam, daha fazla ileri gidemedi. Başta Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere, bölgede bulunan askerî ve mülkî çevrelerce desteklenen kongre çalışmaları devam etti.198 Bu sırada müttefiklerden beklediği desteği alamayan ve konumu iyice sarsılan hükûmet kongre, dolayısıyla millî harekete karşı faal bir direniş başlattı. Hatta bu sırada Dahiliye Nazırı Âdil Bey, 25

Temmuz tarihli beyanatında, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in teşebbüslerinin hangi fikre dayanırsa dayansın, memleketin aleyhine ve anarşistçe bir hareket olduğunu; dahilî ve haricî pek çok müşkilatın bulunduğu bir sırada bu tür faaliyetlerin vatanı büyük tehditler içine attığını belirtiyor ve vazifeli olmayan şahısların demeçlerine kulak asılmaması gerektiğini öğütlüyordu. Âdil Bey, bundan başka halka, hükûmetin yanında yer almalarının memleket menfaatine olduğunu da hatırlatıyordu.199 İki gün sonra vilayetlere yazdığı tamimde ise, Erzurum'da millî bir kongre akdedildiği, böyle kanuna aykırı hareketlerin önüne geçilmesi lâzım geldiği ifade edilerek, aklıselim sahibi olanların devletin/hükûmetin yanında yer almasının gerektiği açıklanıyordu. Âdil Bey, mülkî idarecilerden bu tür hareketlere meydan verilmemesini de istiyordu.200 Dahiliye Nezareti'ndeki bu endişeler, aslında İngiliz Amirali Galthorpe'un ültimatomlarından kaynaklanıyordu.201 İngiltere, bu sırada millî hareketin hızla yayılmasından, Mustafa Kemal ve kendisine bağlı olanların merkezî hükûmetle bağlarını koparmalarından büyük endişe duymakta idi.202 Bu esnada Meclis-i Vükelâdan çıkan bir kararda Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükûmetin aleyhine olarak devam etmekte olan faaliyetlerine son verilerek, adı geçenlerin derhal tutuklanarak İstanbul'a gönderilmeleri istendi.203 Bu karar Dahiliye, Hariciye ve Harbiye Nezaretlerine de tebliğ edildi.204

D. Ordu Müfettişlik Teşkilatının Kaldırılması

Ordu müfettişlerinin kendi mıntıkalarında İtilaf Devletleri ve Yunan işgal olaylarına karşı mitingler tertip etmeleri,205 işgal kuvvetlerinin bunlara sert tavır takınmalarına sebep olmuş; bunun üzerine ordu müfettişlikleri kendilerini biraz geri plana çekerek halkın galeyanına sebep olabilecek gelişmeleri Harbiye Nezareti'ne rapor etmeye başlamışlardı.206 Şevket Turgut Paşa Haziran başında müfettişlere gönderdiği şifrede, Meclis-i Vükelâda masum halkı korumak, asayişi sağlamak amacıyla orduca müdafaaya yönelik bir hareketin yapılabileceğini açıklamakta idi.207 Harbiye Nazırı bu açıklamalardan sonra İtilaf mümessillerine gönderdiği yazıda, ordu müfettişliklerinin teşekkül tarzı ve bölgeleri hakkında bilgi de verdi.208 Milne, bu teşkilatlanmaya ilk önce karşı çıkmış, Anadolu'nun on bölgeye ayrılıp bir tek general idaresine verilmesini istemiş, hatta ordu müfettişlerinin Anadolu içlerinde dolaşmalarını uygun bulmadığı gibi kaldırılmalarını istemişti.209 Milne'in bu isteklerine rağmen Galthorpe, 23 Haziran tarihli bir raporunda, bu teşkilatları son derece küçümsemiş ve etkili olamayacaklarını açıklamıştı.210

Öte yandan II. ve III. Ordu müfettişlerinin düşman işgal hareketlerine karşı sert tavır takınmaları,211 mıntıkalarında gönüllü olarak asker toplamaya kalkışmaları ve jandarma sayısını arttırmak istemeleri,212 millî faaliyetleri yönlendirmek amacıyla kongre faaliyetleri ve mitingler düzenlemeleri213 İngilizlerin dikkatinden kaçmıyordu. İngilizlerin bu tedirgin bekleyişleri sırasında, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 21 Haziran 1919'da II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'ya gönderdiği

bir şifre telgrafta, işgal olaylarına karşı miting ve protesto tertip edilebileceği gibi, her türlü mukavemetin de yapılması lâzım geldiğini açıklamakta idi.214 Bu sırada Konya valiliğinden sadarete gönderilen bir telgrafta ise, II. Ordu Müfettişliği mıntıkasında bir ihtilal hareketinin başlatıldığı açıklanıyor; gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu.215 Dahiliye Nezareti'ne gelen bu tür telgraflara şüphe ile bakılması lâzım geldiğini belirten Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa; "Teşkilat-ı Milliye hakkında alınan duyumların bütün vilayetleri içermediği ve Dahiliye Nezareti, askerî konularda bir istekte bulunursa mutlaka Harbiye Nezaretine danışmalıdır."216 tarzında açıklamalarda bulunuyordu. Cevat Paşa ayrıca, ordu müfettişlerinin silah altına davet için yaptıkları telkinlerin kötü bir amacının olamayacağının Dahiliye Nezaretince anlaşılması lazım geldiğini ifade ediyordu. Hukûmetin bu telkinlere kapılarak yanlış bir adım atmasının, ordunun mevcut kuvvetinde büyük bir azalmaya sebep olacağını açıklayan Cevat Paşa,"…ordunun genel mevcudunun azalmaması ve halkın askerlikten soğumaması için Mülkiye memurlarının menfi propagandada bulunmamalarını" istiyordu.217

Ordu müfettişliklerinin faaliyetleri esnasında onlara büyük destek çıkan Cevat ve Şevket Turgut Paşalar, İngiliz baskısı sonucu 26 Haziran'da (1919) istifaya mecbur edildiler.218 Bunların istifasından sonra ordu müfettişleri, İstanbul'daki hükümet nezdinde adeta korumasız bir halde kaldı. İngiliz baskıları ve Damat Ferit Paşa hükümetinin hataları müfettişlik teşkilatının kısa bir süre sonra lağvedilmesini gündeme getirdi.219 Bu arada hükûmet, yaptıkları faaliyetlerden dolayı çeşitli problemler doğuran bu ordu müfettişliklerinin kaldırılmasının daha uygun olacağını kararlaştırdı. Zaten Bakanlar Kurulunun bu yoldaki fikirleri 29 Temmuz tarihinde Harbiye Nezareti'ne bildirildi.220 Diğer taraftan Askerî Şurâ başkanlığına yazılan bir yazıyla da ordu müfettişliklerinin ordu komutanlığına tahvil edilmesi kararlaştırıldı.221 Öte yandan öncelikle müfettişlerin sivil memurlara emir vermelerini sağlayan yetkiler alındı.222 Damat Ferit hükûmeti, kuva-yı milliye yanlısı hareketleri desteklediği gerekçesiyle, 4 Ağustos 1919 tarihinde III. Ordu Müfettişliğini lağvederek; bunu ordu komutanlığına tahvil edip, eski Harbiye Nazırlarından I. Ferik Abdullah Paşa'yı da komutanlığa tayin etti.223 III. Ordu müfettişliği gerçi lağvedilmişti; fakat, I. ve II. Ordu müfettişlikleri henüz varlıklarını korumakta idi. Bir müddet sonra ordu müfettişliklerinin ordu kumandanlığına tahvil edilmesi konusu gündeme geldi. Bir müddet sonra, ordu müfettişlerine geniş yetkiler veren talimatname de yürürlükten kaldırıldı,224 mülkî yetkiler Dahiliye Nezareti'ne devredilirken, sadece askerî vazifeler ordu kumandanlıklarında bırakıldı.225 16 Ağustos 1919'da çıkan bir irade ile ordu müfettişlikleri lağvedildi,226 bundan sonra ordu komutanlıkları yeniden teşkil edildi.227 III. Ordu komutanlığının, müfettişlik örgütü lağvedilmesine rağmen hâlâ eski yetkilerini kullanması, bu defa ordu komutanlığının lağvedilmesi gereğini gündeme getirdi. 18 Ağustos 1919 tarihinde çıkan bir irade ile III. Ordu lağvedildi.228 Bilahare bu durum, Sadaret tarafından 19 Ağustos 1919 tarihinde dönemin Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşaya da tebliğ olundu.229

Öte yandan, Ferit Paşa hükûmeti tarafından 8/9 Temmuz gecesi ordu müfettişliğinden azledilen,230 Mustafa Kemal'in geri getiremeyeceği anlaşılınca, hükûmet tarafından birtakım yaptırımlar gündeme geldi. Nitekim Paşa'nın azlinden sonra, sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik sıfatı geri alınmamış, kendisinin askerlikten istifa ettiği de resmen açıklanmamıştı. hükûmet,

şimdi bunları son koz olarak kullanmaya kalktı. Sadaretten Harbiye Nezareti'ne yazılan 6 Ağustos 1919 tarihli bir yazıda bu yoldaki emir doğrudan Padişahtan geldi. Sadrazam bu yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası hakkındaki yazışmalarının Nazım Paşa'dan evvelki bakan tarafından düzenlendiğini, fakat sonuçlandırılamadığını belirtiyor ve "…hükümet değişikliğe uğramış; bundan dolayı adı geçen Paşanın Anadolu'da askerî görevinden çıkartıldığı resmen ilan edilmemiş" şeklinde açıklamalarda bulunuyor; ayrıca, bu konuda Padişahın sözlü iradesinin alındığını da ilave ediyordu.231

Bu arada Harbiye Nazırı Nazım Paşa, 7 Ağustos'ta verdiği cevapta, Bakanlar Kurulu kararıyla görevine son verilen Mustafa Kemal Paşanın taşımakta olduğu nişan ve madalyaları ile fahrî yaverlik rütbesinin kaldırılmasının gerekli olduğunu belirterek Padişahın iradesine göre hareket edileceğini bildirdi.232 Bunun üzerine hazırlanan kararname, Vahdettin tarafından 9 Ağustos'ta yani Erzurum Kongresinin kararlarının açıklandığı sırada onaylandı. Bu kararname ile, Mustafa Kemal Paşa'nın taşıdığı nişan ve madalyaları geri alınıyor ve fahri yaverlik rütbesi de kaldırılıyor; Paşa sıfatı Bey olarak yeniden düzenleniyordu.233 Bu durum, bilahare Sadaretten Harbiye Nezaretine yazılan bir yazıyla bildirildi.234

E. İstanbul Hükûmeti Tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın Görev ve Yetkilerine Son Verildiğinin Açıklanması

Mustafa Kemal Paşa III. Ordu Müfettişliğinden 8/9 Temmuz 1919 gecesi istifa ettiğini açıklamıştı. İstanbul'daki Damat Ferit hükûmeti tarafından da ayni (8/9 Temmuz) gece kendisine ordu müfettişliğinden azledildiği bildirilen,235 Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri getirilemeyeceği anlaşılınca, Hükûmet tarafından bir takım yaptırımlar gündeme getirildi. Bu yaptırımlar ise zaman içerisinde Damat Ferit hükûmeti tarafından uygulamaya konulacaktı.

Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın, Hükûmet'in kararı ile müfettişlik görevinden azledildiğinin bildirilmesine rağmen, sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik sıfatı geri alınmamış, kendisinin askerlikten istifa ettiği de resmen açıklanmamıştı. Damat Ferit Hükûmeti, son olarak bu kozları kullanmaya kalktı; şayet bunları gündeme getirirse belki etkili olabileceğini düşündü. Sadaret makamından Harbiye Nezaretine yazılan 6 Ağustos 1919 tarihli bir yazıda, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten tart edilmesi, sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik unvanının kaldırılması yolundaki emir doğrudan Padişah Vahdettin'den geldi. Sadrazam bu yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası hakkındaki yazışmalarının Nazım Paşa'dan evvelki Harbiye Nazırı tarafından düzenlendiğini, fakat sonuçlandırılamadığını belirtiyor ve "…hükûmet değişikliğe uğramış; bundan dolayı adı geçen Paşa'nın Anadolu'da askerî görevinden çıkartıldığı resmen ilan edilmemiş" şeklinde açıklamalarda bulunuyor; ayrıca, bu konuda Padişah'ın sözlü iradesinin alındığını da ilave ediyordu.236

Bu arada Harbiye Nazırı Nazım Paşa, 7 Ağustos 1919'da verdiği cevapta, Bakanlar Kurulu kararıyla görevine son verilen Mustafa Kemal Paşa'nın taşımakta olduğu nişan ve madalyaları ile fahrî yaverlik rütbesinin kaldırılmasının gerekli olduğunu belirterek Padişah'ın iradesine göre hareket

edileceğini bildirdi.237 Bunun üzerine Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan kararname, padişah Vahdettin tarafından 9 Ağustos 1919 tarihinde yani Erzurum Kongresinin kararlarının açıklandığı sırada onaylandı. Bu kararname ile, Mustafa Kemal Paşa'nın taşıdığı nişan ve madalyaları geri alınıyor ve fahrî yaverlik rütbesi de kaldırılıyor; Paşa sıfatı Bey olarak yeniden düzenlendiği belirtiliyordu.238 Bu durum, bilahare Sadaretten Harbiye Nezareti'ne yazılan bir yazıyla bildirildi.239 Bu arada Mustafa Kemal Paşa, basın aracılığıyla meydana gelen gelişmeleri yakından takip ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra Sivas'ta gerçekleştirdiği ve tüm yurdu içine alan kongre çalışmalarının ardından kuva-yı milliye birliklerini tek bir çatı altında toplayarak sistemli bir şekilde Millî Mücadele hareketini başlatmış oldu. Nitekim o, Nutuk adlı eserinde Sivas Kongresi ile ilgili hususları, ki özellikle manda meselesini ayrıntılı olarak izah etmiştir.240

F. Ali Rıza Paşa Kabinesi Döneminde Mustafa Kemal Paşa'ya İtibarının İade Edilmesi Meselesi ve İstanbul-Anadolu Münasebetlerinde Yumuşama Dönemine Geçiş

Damat Ferit hükûmetinin ardından iktidara gelen Ali Rıza Paşa kabinesi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da başlatılan milli mücadele hareketine daha ılımlı bakıyordu. Yeni kabinenin Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurma görevini üstlenmişti. Mersinli Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte ordu müfettişliği görevinde bulunmuş; memleketin içinde bulunduğu kritik durumu en iyi tahlil eden bir asker olarak kuva-yı milliye hareketine olumlu bakarak verdiği gizli emir ve direktiflerle gerekli desteği de sağlamıştı.241 Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa, 28 Aralık 1919 tarihinde sadarete yazdığı bir tezkirede, III. Ordu Müfettişi iken görevine son verildikten sonra askerlik mesleğinden istifa etmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın, bazı siyasî sebeplerden dolayı askerlikten çıkarılarak sahip olduğu nişan ve madalyalarla, fahrî yaverlik rütbesinin Padişah buyruğu ile242 kaldırıldığını belirtiliyordu. Cemal Paşa tezkiresine devamla, yapılan işlemin herhangi bir mahkeme kararına dayanmamasından dolayı kanuna da aykırı olduğunu belirterek, düzeltilmesi gerektiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın sahip olduğu nişan ve madalyalarla fahrî yaverlik rütbesinin geri verilmesini istemekte idi. Bundan başka, Harbiye Nazırı Mustafa Kemal Paşa'nın ordudan atılmış değil, istifa etmiş kabul edilmesini öneriyordu.243 Nitekim, Cemal Paşa'nın bu önerisi 29 Aralık 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında yerinde bulunarak, gerekli düzeltmelerin yapılabilmesi için Padişahın iradesinin de alınması lazım geldiği açıklanıyordu.244 Bakanlar Kurulu da aynı gün, Harbiye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda bu konunun düzeltileceğini dile getirdi.245 Aslında Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa, bu konuyu zaman aşımına uğratmadan kısa sürede çözüme kavuşturmak arzusunda idi. Bu yüzden 30 Aralık 1919'da sadarete yazılan bir yazıda III. Ordu Müfettişliğinden alındıktan sonra istifa ettiği halde hiçbir sıkıyönetim mahkemesi kararına dayanmaksızın, idarî kovuşturma sonucu askerlik mesleğinden çıkartılıp, nişan ve madalyaları geri alınan Mustafa Kemal Paşa'nın bu durumunun düzeltilmesi isteniyordu.246

Öte yandan İstanbul'da, hükûmet merkezinde bu faaliyetler yürütülürken, Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919'da Ankara'ya varmıştı. Ankara vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları şehre girdikten sonra, doğruca Hacı Bayram-ı Veli türbesini ziyaret etmişler, daha sonra halkın alkışları arasında kurbanlar kesilmiş; halifelik ve

Padişahın, devlet ve milletin mutluluğu için dua edilmişti Heyet, daha sonra Ankara Ziraat Mektebine giderek oraya yerleşmişti. Bu arada heyetin, Ankara'ya gelene kadar uğradığı yerlerde, halkın tamamının kuva-yı milliyeden yana olduğu da müşahade edildi.247 Mustafa Kemal Paşa, 30 Aralık 1919 tarihinde İstanbul vilayetine çektiği telgrafında ise, Osmanlı istiklalinin yıl dönümünü tebrik etti.248 Gelişmelere bakılırsa, bu dönemde Temsil Heyeti ile İstanbul hükûmeti arasındaki münasebetler gayet olumlu bir şekilde yürütülmekte idi. Bu sırada Padişah'ın rahatsızlığı Ankara'da da duyulunca, Mustafa Kemal Paşa hatır sormak bahanesi ile ve hem de Damat Ferit Paşa döneminden beri devam eden kırgınlığı gidermek üzere bir telgraf gönderdi. Bu telgrafında Padişah'a, rahatsızlığından dolayı Temsil Heyeti'nin de üzüldüğünü ifade ettikten sonra, şifa dileklerinde bulundu.249 Nitekim, Damat Ferit kabineleri tarafından âsi ilan edilen, dilekleri kabul görmeyen Mustafa Kemal Paşa, bu kabine döneminde Padişah tarafından dahi muhatap kabul olunmakta idi. Paşanın 14 Ocak 1920 tarihli bu telgrafına karşılık olarak, saray tarafından da bir teşekkür telgrafı gönderildi.250

Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul hükûmeti arasındaki bu yazışmalardan da anlaşılacağı gibi, iki taraf arasındaki kırgınlık dönemi Damat Ferit hükumetlerine kıyasla yumuşama dönemine girdi. Nitekim, 3 Şubat 1920'de çıkan irade-i seniyyede belirtildiği üzere, askerlikten idarî olarak uzaklaştırılmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmiş sayılacağı, nişan ve madalyalarının geri verileceği açıklanıyordu.251 Ali Rıza Paşa kabinesi bu sırada İtilaf Devletlerinin yoğun baskılarına rağmen, memleket için önemli kararlar aldı. Bunlardan en önemlisi de Mustafa Kemal Paşaya eski itibarının iade edilmesi idi.252 Nitekim, Ali Rıza Paşa kabinesinin böyle bir karar alması Millî Mücadele Tarihi açısından son derece önemli bir husustur. Çünkü, devlet merkezinde İngiliz baskı ve tazyikinin had safhaya ulaştığı bir dönemde öteden beri İngilizlerin de takip etmekte olduğu bir kumandana yeniden iade-i itibar kazandırılması küçümsenmeyecek bir hareket idi. Millî Mücadele'yi desteklemesi, Batı Anadolu'daki kuva-yı milliye birliklerine gizli olarak yardımlarda bulunması ve Mustafa Kemal Paşa'ya arka çıkmasından dolayı Ali Rıza Paşa kabinesi hiçbir zaman zan altından kurtulamadı. Bütün faaliyetleri, İngilizler tarafından şüpheyle karşılandı. Olayların gelişimine bakılırsa, şu kanaat karşımıza çıkmaktadır: İstanbul hükûmeti sanki artık ömrünün sona erdiğini anlamışçasına, bayrağı Anadolu'daki kuva-yı milliye liderlerine teslim etmek için onları muhatap almış açıktan açığa olmasa da el altından elinden gelen desteği sağlamaktan geri durmamıştı.

Osmanlı ordusunun tasfiyesinin düşünüldüğü bir sırada teşkil edilmiş olan ve olağanüstü bir dönem olması itibarıyla geniş yetkilerle donatılmış bulunan ordu müfettişlikleri İngiliz propagandası, baskısı ve tazyiki, diğer yandan hükümetin beceriksizliği yüzünden lağvedildi. Gerçi Osmanlı hükûmeti, malî krizden dolayı müfettişlik teşkilatına son verildiğini açıklarsa da, bu pek inandırıcı değildi. Geri planda İtilaf Devletleri temsilciliklerinin baskıları ve özellikle ordu müfettişlerinin Anadolu'da kuva-yı milliye hareketini örgütlemeleri, halkı işgal ve ilhaklara karşı uyandırmaya çalışmaları, büyük ümitler bağlanan bu yapılanmanın sona ermesinin sebepleri arasında idi.

Ordu müfettişlikleri, 3-3,5 ay kadar süren vazifeleri esnasında millî hareketin Anadolu'da yayılıp dal budak salmasında mühim bir görevi ifa etmişlerdi. Bunların başına tayin olunan genç ve dinamik komutanların, memleketin içinde bulunduğu ahvali ve diğer gelişmeleri, olayların gidişatını çok iyi tahlil etmeleri sonucu, bu teşekküllerin Anadolu'da birlik ve beraberlik ruhunu sağlayarak, düşmana karşı mukavemet duygusunun oluşmasında önemli roller üstlendiğini ifade etmek gerekir. İstanbul'un orduyu ayakta tutma fonksiyonunu yitirmesinin ardından Anadolu'da giderek dallanıp budaklanan bir hareketle ordu yeniden -fakat bu defa Anadolu merkezli- kurulmaya çalışıldı. Bundan böyle Osmanlı Devleti'nin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay) de evrak vs. ile uğraşan bir bürokratik kurum hüviyetine bürünerek, diğer bir ifade ile etkisiz bir hale geldi/getirildi.

Hükümet, Nasihat heyetleri ve ordu müfettişlerini teşkil edip Anadolu'ya göndererek otoriteyi sağlamayı düşünmüş, fakat başarılı olamamıştı. Bu sırada düşman işgal olaylarının giderek artması, Anadolu'da halkın kuva-yı milliye grupları etrafında birleşmesine sebep oldu. Nitekim, hükûmetin acziyeti, beceriksizliği, İtilaf Devletlerinin etkisinden kurtulamaması Anadolu'da halkın başının çaresine bakması için yeni bir politika belirlemesini gündeme getirdi. İşte bu dönemde halk, Anadolu'da Kuva-yı Milliyeci komutanlar etrafında birleşerek yöresel mücadeleleri başlattı.

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik bölgesine geldikten sonra Nutuk'ta da belirttiği gibi fikirlerini safha safha uygulamaya koydu. Kısa bir süre sonra etrafında Milli Mücadele'nin lider kadrosu toplanmaya başladı ve komuta kadrosu da böylece belirginleşmeye başladı. İşgal orduları komutanlarının baskıları, İstanbul'daki Damat Ferit hükûmetinin sergilediği ve ihanete varacak derecedeki acizliği, bununla birlikte kabinede sık sık değişiklik yapılması ve diğer olumsuz etkenler, ordu müfettişinin başkent ile ilişkilerini kopma noktasına getirdi.

Haziran ayında bölgedeki faaliyetlerini daha da yoğunlaştıran ve İstanbul hükûmetini oyalayarak geçiren Mustafa Kemal Paşa, Temmuz ayının 7'sini 8'ine bağlayan gece sine-i millete dönerek, Milli Mücadele hareketinin liderliğini üzerine aldı; böylece Türk Milleti de Milli Mücadeledeki gerçek liderini bulmuş oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında kenetlenen Türk milleti, bundan böyle liderinin emrinde topyekûn harp stratejisini benimseyip, varını yoğunu ortaya koyarak ülkesini düşman işgalinden kurtardı.

1 Zekeriya Türkmen, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920), Ankara 2001, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 121 vd.

2 Geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sy: 47, Ankara, Temmuz 2000, s. 395-415.

3 BOA. BEO., Harbiye Gelen: 340546.

4 Atatürk, bu olayı anılarında şöyle anlatır: "Bir gün İzzet Paşa tarafından makine başına davet edildim. Kendisi kabineden istifa ettiklerini bildirdikten sonra benim İstanbul'da bulunmaklığımın münasip olacağını söyledi. Ben bu imadan İstanbul'da buhranlı vaziyetler geçirdiğini anlayarak zaten

kumanda ettiğim gurup lağvedilmiş olduğundan İstanbul'a hareket ettim." Bk., Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, Ankara 1988, s. 148.

5 Ahmet Rıza Bey (1859-1930), II. Meşrutiyeti hazırlayan siyasi önderlerdendir. Gazeteci ve politikacı olarak tanınmıştır. Jön Türklerin lideri olarak tanınır. II. Abdülhamit idaresinin takibi üzerine Paris'e gitti. 1889 yılında Paris'te Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetini kurdu. Ahmet Rıza Bey, Paris'te Meşveret gazetesini yayınladı. Fransız sosyologlarından Augusto Comte'un etkisinde kalarak Positivizm'i benimsedi. II. Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan Mebusan Meclisinin başkanlığına seçildi. 1912 yılında Ayan Meclisi üyeliğine getirildi. Mütareke döneminde sadrazam olmak için çaba sarf ettiyse de başarılı olamadı. Vahdettin tarafından Ayan Meclisi başkanlığına getirildi. 1919 yılında Paris'e yerleşti. Kurtuluş Savaşından sonra Türkiye'ye döndü.

6 Sina Akşin, İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1983, s. 125-133.

7 Minber gazetesi, 1918 sonu 1919 başı 50 sayı olarak yayımlanan günlük siyasi gazetedir. Sahipliğini Ali Fethi (Okyar), sorumlu müdürlüğünü Dr. Rasim Ferit (Talay) Beyin yaptığı gazetenin kuruluş sermayesine Mustafa Kemal Paşanın da katkısı bulunmuştur. Mütareke döneminde milliyetçi, dinamik bir hükûmet kurulması, meclisin fesh edilmemesini ve Mustafa Kemal Paşanın Harbiye Nazırı olmasını öneren, Tevfik Paşa kabinesinin düşürülmesini savunan yayınlar yaptı. Gazete İttihatçı liderlerden Cavit Bey tarafından da desteklendi. Gazete ayrıca, Mustafa Kemal Paşanın kamuoyunda tanıtılmasına yönelik yayınlar da yaptı.

8 Mustafa Kemal Paşanın Vakit gazetesine verdiği demeçle ilgili ayrıntı için bk., Vakit, 18 Teşrin-i sani 1334 (1918).

9 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, Ankara 1987, (MEB. Yay.), s. 8.

10 Ordu müfettişlik teşkilatı hakkında geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, Ayni eser, s. 102-112.

11 Sina Akşin, Aynı eser, s. 125 vd.

12 Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Istanbul 1955, s. 97.

13 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 99; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. III, (1961), s. 1.

14 Sina Akşin, Aynı eser, s. 125-133.

15 Jaeschke, Aynı eser, s. 97.

16 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1. Ayrıca bk. Lord Kinross, Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981, s. 253; Jaeschke, Aynı eser, s. 111.

17 “Atatürk”, İA, c. I, s. 732.

18 Atatürk’ün bu alandaki raporları için bk. Uluğ Iğdemir, Atatürk’ün Yaşamı, c. I, Ankara 1980, s. 149-155, 156-160; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (ASD), c. IV, s. 1-8.

19 Ali Fuat Paşa, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 34 vd.

20 Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c. I, Istanbul 1970, s. 30; ayrıca bk. Jaeschke, Aynı eser, s. 101.

21 Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım, c. I, İstanbul 1993, s. 34-35.

22 Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 34-35.

23 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, Ankara 1987, (MEB. Yay.), s. 12.

24 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)., Sy: 1, (1952), vesika nr: 18-a.

25 Rauf Orbay, Aynı eser, c. I, s. 230; Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 34 vd., 61.

26 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1; ayrıca bk. Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu’da (1919-1921), Ankara 1959, s. 12.

27 Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 60, 62; Falih Rıfkı Atay, Atatürk’ün Bana Anlattıkları, s. 106; Jaeschke, Aynı eser, s. 101.

28 Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 64.

29 Hüsamettin Ertürk, Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa, ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, s. 88 vd; Bu konu daha sonra yapılan araştırmalarda da ele alınmıştır. Mesela, David Fromk’ın batılı gözü ile olaylara yaklaşarak, bu sırada bütün gelişmelerin Mustafa Kemal Paşa’nın lehine olduğunu ifade eder. Mustafa Kemal’in müfettişlik için Samsun yolculuğunu bir yerde XX. yüzyılın en büyük politik yolculuğu olduğunu belirtir. Bk., Barışa Son Veren Barış, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 404.

30 Erich Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Istanbul 1987, s. 193-194; Lord Kinross, Atatürk, s. 236.

31 İsmet İnönü, Hatıralar, c. I, İstanbul 1985, s. 176; Ayrıca bk. Tarih IV, İstanbul 1931, s. 26.

32 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babıali Evrak Odası (BOA. BEO), Harbiye Giden nr: 342765; BOA. DUIT., nr: 68/11.

33 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 1; BOA. Harbiye Terfiat, Tevcihat nr: 67/5.

34 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 1-1, 1-2; BOA. BEO. Harbiye Giden nr: 342984, lef: 1-2.

35 Talimatnamenin tam metni için bk. HTVD., Sy: 1, (1952), vesika nr: 3; Bu sırada Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya vekâlet eden Kâzım (Inanç) Paşa, yetkilerin geniş tutulmasında rol oynamıştır. Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın görevlerini üç maddede toplamıştı. Bk. BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 342984; Gn. Kur. ATASE Arşivindeki bir belgeye göre, Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek olan talimatnamenin müsvedde nüshasının tarihi 4 Nisan 1335 olarak gösterilmesi ise oldukça ilginçtir. Bk. Kls: 11, Ds: 164, F: 1-1, 1-2.

36 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 342984; ayrıca bk. Münir Sirel, "19 Mayıs ve Atatürk", BTTD., Sy: 2, (Kasım 1967), s. 3-13.

37 BOA. MVM., nr: 215, s. 115.

38 BOA. DH. ŞFR., nr: 99/55; ayrıca bk. Midhat Sertoğlu, "Millî Mücadelede M. Kemal ile İlgili Bilinmeyen Belgeler", BTTD., Sy: 14, (Kasım 1968), s. 5-41.

39 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 7, 8.

40 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 12.

41 BOA. DH. ŞFR., nr: 99/137; ayrıca bk. Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 14, 14-1.

42 BOA. DH. ŞFR., nr: 99/175, 99/231, 99/319, 99/328; Ayrıca bk. HTVD., Sy: 1, (1952), vesika: 12-13.

43 Bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, Aynı eser, s. 102-112.

44 BOA. BEO., Harbiye Giden: 343211, bu belgeden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın aylık tahsisatının yarısı 57. 269 kuruş olarak tespit edilmişti.

45 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 8; HTVD., Sy: 1, (1952), vesika nr: 9.

46 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 10.

47 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 13.

48 Takvim-i Vekayi (TV.), nr: 3549, 14 Mayıs 1335; Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 14. Nitekim bu şifre anahtarı Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Genelkurmayında görevli arkadaşları ile irtibat kurmasını da kolaylaştıracaktı.

49 Millî Mücadele devri Türk basınının önde gelen simaları, bu görüşme ile birlikte Yunan faciasını ve zaferin kazanılmasını konu eden yazılarını bir arada neşretmişlerdir. Bk. Halide Edip, Yakup Kadri, Falih, Mehmet Asım, Izmir'den Bursa'ya, Dersaadet 1338 (1922).

50 Bk. Miralay Mehmet Arif, Anadolu İnkılabı, Milli Mücadele Anıları (1919-1923), (Yay. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, s. 25; ayrıca bk. Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1987, s. 16; Öte yandan belgelerde Mustafa Kemal Paşa'nın kadrosunda 20 zabitan, 5 memur, 50 silahlı küçük zabit, 51 silahsız küçük zabit, 19 rovelvörlü olmak üzere, 17 binek hayvanı, 39 mirî, 49 mekkâri, 4 otomobil olacaktır şeklinde bir liste hazırlandığı belgelerde geçmektedir. Bk. Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 33, Ds: 86, F: 9-3.

51 Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzı 13 Mayıs 1919 tarihli idi ve 16 Mayıs 1919 tarihinde hareket edeceğini belirtiyordu. Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 16.

52 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 16-1.

53 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 15-1.

54 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 15.

55 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 15-1.

56 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 17.

57 ASD., c. I, s. 15; Selahattin Tansel bu konuşmanın 16 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleştiğini yazar. Bk., Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c. I, İstanbul 1991, s. 233; Jaeschke ise bunu 15 Mayıs olarak gösterir, bk. Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 116.

58 Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ten Hatıralar (1914-1919), Ankara 1965, s. 122; Jaeschke, her ne kadar bu görüşmenin 12 Mayıs'ta yapıldığını söylerse de hatalıdır. Çünkü 12 Mayıs tarihi pazartesi gününe tekabül etmektedir. Bk. Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c. I, s. 30. Öte yandan 16 Mayıs 1919 tarihi cuma gününe tekabül etmesi açısından doğrudur. Bk. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Takvimü's-sinîn, (Yay. Hz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı), Ankara 1993, (Genelkurmay Yay.), Ayrıca bk. TBMM ZC, c. I, s. 9.

59 Falih Rıfkı Atay, Aynı eser, s. 123.

60 Bk. Atay, Aynı eser, s. 122-123; ayrıca bk. Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 96.

61 BOA. DUIT., nr: 68/23; Nitekim Atatürk, 8. 7. 1932 tarihinde Enver Behnan Şapolya'ya tutturduğu notlarında da bunları zikretmişti. Bk. Şapolya, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Istanbul 1958, s. 299, 302.

62 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 9.

63 Nutuk, c. I, s. 9-10.

64 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c. I, Ankara 1986, s. 11.

65 Cevat Rıfat Atilhan, Büyük Cihat Dergisi, Sy: 21, 3 Ağustos 1951.

66 Kâzım Karabekir, Istiklal Harbimiz, (Yay. Faruk Özerengin), İstanbul 1990, s. 8.

67 Ş. Süreyya Aydemir, Tek Adam, c. I, (1969), s. 391; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c. I, s. 232-235; Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 108 vd.; Lord Kinross, Atatürk, s. 242; Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, c. I, s. 35.

68 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 9.

69 Yunus Nadi, Kurtuluş Savaşı Anıları, Istanbul 1978, s. 82.

70 BOA. MVM., nr: 215, s. 115; Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 1, 1-2.

71 Aydemir, Tek Adam, c. I, s. 394; Bıyıklıoğlu, Aynı eser, c. I, s. 102; Kinross, Aynı eser, s. 252.

72 Naşit Hakkı Uluğ, Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1973, s. 30, 40.

73 ASD., c. I, s. 15; Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c. I, s. 32; bir kısım kaynaklarda selamlık görüşmesinin 15 Mayıs'ta yapıldığı belirtilmektedir. Bk. İkdam nr: 7998, 16 Mayıs 1335; Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk, c. I, Ankara 1970, s. 303;.

74 Miralay Mehmet Arif, Aynı Eser, s. 25; Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, s. 16.

75 Alemdar nr: 86-1396, 17 Mayıs 1335; Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 117.

76 Refet Paşa hakkında bilgi için bk., Mehmet Özdemir, İstiklal Harbi Komutanlarından Refet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

77 Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkanların tamamının ismini bir eserde bulmak mümkün değildir. O dönemle ilgili yazılan eserlerde farklı rakamlar verilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinde 18 kişi bulunuyordu. Bk. Miralay Mehmet Arif, Aynı eser, s. 25 Tevetoğlu, eserinde sadece 18 kişiden bahseder, bunların dışında başka kimse yoktu der. Bk., Fethi Tevetoğlu, Atatürkle Samsun'a Çıkanlar, s. 16; Öte yandan belgelerde M. Kemal Paşa'nın kadrosunda 20 zabitan, 5 memur, 50 silahlı küçük zabit, 51 silahsız küçük zabit, 19 rovelvörlü olmak üzere, 17 binek hayvanı, 39 mirî, 49 mekkâri, 4 otomobil olacaktır şeklinde bir liste hazırlanmıştır. Bk. Gn. Kur. ATASE Arşivi:

1-1, Kls: 33, Ds: 86, F: 9-3. Bu konuda yapılan yayınlar hakkında da bk., Enver Konukçu, “Hüsrev Gerede’ye Göre Mustafa Kemal’in Samsun Yolculuğu”, 19 Mayıs ve Millî Mücadele Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayını, Samsun 2000, s. 236-239; Samsun’a çıkanların tamamının listesi için bk., Erdal Aydoğan, Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal, Ankara 2000, s. 22-24.

78 John Godolphin Bennet, Witness, London 1961, s. 23 vd. Bennet notlarını çok sonraları yazdığından tarih ve bilgi hatası yapmıştır.

79 Bu yorumlar için bk., David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, s. 404.

80 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 117.

81 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 22, 19 Mayıs 1919.

82 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Atatürk’le İlgili Arşiv Belgeleri, Ankara 1982, Belge nr: 25; ayrıca bk. Bk. HTVD., Sy: 4, (1953), vesika nr: 68.

83 Mithat Sertoğlu, “Millî Mücadelede Ata’nın Bilinmeyen Bir Telgrafı”, BTTD, Sy: 5, s. 9.

84 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343076.

85 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343090, lef 1-2.

86 BOA. BEO., Dahiliye Giden, aynı belge.

87 HTVD., Sy: 4, (1953), vesika nr: 72.

88 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 29; HTVD., Sy: 1, vesika nr: 15; ayrıca bk. Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 269-270.

89 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 16.

90 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 267-269.

91 Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım, c. I, s. 235 vd.

92 Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 66; Rauf Orbay, “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, c. III, Istanbul 1962, s. 18.

93 Ali Fuat Cebesoy, Aynı eser, s. 70.

94 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 29.

95 Kemal Atatürk, Nutuk, c. III, vesika nr: 10.

96 BOA. DH. ŞFR., nr: 99/305; 99/308; 99/319.

97 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 17; Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 65.

98 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 5-3516, Kls: 327, Ds: 50 (4), F: 40; Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 18.

99 Daha önceleri Yıldırım Kıt'aatı Müfettişliği adıyla anılan bu makam 21 Haziran 1919'dan sonra II. Ordu Müfettişliği adıyla anılmaya başlanmıştı.

100 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29.

101 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29, 29-1; Cemal Paşa'nın cevabını yazılı olduğu kısımda dört madde vardır. Dördüncü maddenin altında da muhtemelen yazılar bulunuyordu, fakat bu kısmın koptuğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün Nutuk'unda da 20. Kolordu komutanının "Konya'da Vatan Ordusu teşkilinden haberdar olmadığı" belirtilir. Krş., Nutuk, c. I, s. 19.

102 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 31.

103 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, aynı dosya, F: 32.

104 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, aynı dosya, F: 34.

105 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 22.

106 Nutuk, c. I, s. 23'de Kâzım Karabekir'in izahatına göre, Trabzon'da Rumların kargaşalık çıkarmak niyetinde oldukları belirtilmektedir.

107 HTVD., Sy: 5, (1953), vesika n: 92.

108 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 42.

109 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 73-2.

110 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 73-4.

111 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 27-29.

112 Tayyip Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, s. 95-119.

113 Sina Akşin, Aynı eser, s. 339-340.

114 HTVD., Sy: 5, (1953), vesika nr: 95; Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 26.

115 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. I, s. 15-23.

116 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 17; vesikanın İngilizce metni için bk. HTVD., Sy: 19, (1957), vesika nr: 494.

11 BOA. DH. KMS., Ds: 53-1, nr: 43, F: 2; Bilal Şimşir, aynı eser, c. I, s. 10.

118 Bilal Şimşir, aynı eser, s. 11-14.

119 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1, 76-2; Ayrıca bk. HTVD., Sy: 1, (1952), vesika nr: 18-a, b, c; Gotthard Jaeschke, Milne'in notasına Harbiye Nazırı'nın cevap verdiğini söyleyerek hataya düşmüştür. Halbuki cevabı veren imzasından da anlaşıldığı üzere Cevat Paşa'dır. Krş., Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 125.

120 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 19.

121 HTVD., Sy., 1, vesika nr: 20.

122 ATTB., c. IV, Ankara 1964, s. 29.

123 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 22.

124 BOA. DH. KMS., Ds: 53-1, nr: 43, F: 2.

125 ASD., c. I, s. 15-17.

126 Sina Akşin de bu görüştedir. Bk. Aynı eser, s. 346.

127 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 44.

128 HTVD., Sy: 1, vesika nr: 22.

129 Refik Halit Karay, Minel Bâb İlel Mihrap, İstanbul 1992, s. 156-159.

130 Refik Halit Karay, aynı eser, s. 160-161; Karabekir, Aynı eser, s. 48 vd.

131 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343451.

132 ASD., c. I, s. 18 vd.

133 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343451, lef: 1-3.

134 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 51-52; Öte yandan Karabekir Paşa 1339/1923 senesinde İstanbul'da Şevket Turgut Paşa ile görüştüğünde kendisine şu izahatı yaptığını açıklar: "—- Senin Erzurum Kongresi'nin millî birlik ve millî mukavemet hazırladığını biliyordum. Kemal Paşa'nın seni istirkabla (çekememek) işi bozacağına ve şahsını esas tutarak "benden sonra tufan "düstûruyla çalışacağına yalnız ben değil, Fevzi Paşa da iman ettiğimizden Kemal Paşa'yı da İngilizler istediğinden, seni müfettişliğe getirmeyi düşünmüştük.", bk. aynı eser, s. 52 dipnot 1.

135 BOA. MVM., nr: 216, s. 54, karar nr: 317.

136 TBMM. ZC., c. I, Ankara 1981, s. 10-11.

137 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343446.

138 Tayyip Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, s. 145-148.

139 BOA. DH. ŞFR., nr: 100/174.

140 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343541, lef: 1-4.

141 Bilal Şimşir, aynı eser, c. I, s. 24-26.

142 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 26.

143 TV., nr: 3588, 3 Temmuz 1335; Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 230-232; Tayyip Gökbilgin'e göre yeni Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa M. Kemal Paşa'yı seven ve tutan bir komutandı. Bk., aynı eser, s. 151.

144 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 130-131.

145 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 27-a, b, c.

146 BOA. BEO., Hariciye Giden nr: 343541.

147 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 132'den naklen Notes de la Delegation Ottomane, Paris 1919, s. 14.

148 TV., nr: 3588, 3 Temmuz 1335.

149 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 28.

150 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 39-40.

151 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 43.

152 Ali Galip olayı hakkında M. Kemal Nutuk'ta geniş izahatta bulunmuştur. Bk., Nutuk, c. I, s. 38-43; Ayrıca bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Cevdet R. Yularkıran, Reşit Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1939, s. 46-61.

153 Documents On British Foreing Policy 1919-1939, First Series, c. IV, nr: 460; ayrıca bk. Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. I, s. 35.

154 BOA. BEO., Dahiliye giden nr: 343763.

155 Miralay Mehmet Arif Bey, aynı eser, s. 27.

156 Bilal Şimşir, aynı eser, s. 36.

157 Millî Mücadele hareketini bir ittihatçılık hareketi olarak yorumlayanlar sadece İngilizler değildi. Bir ara Osmanlı hükûmeti de bu isnatta bulunmaktan geri durmayacaktı. Millî Mücadele hareketini bir ittihatçlılık hareketi olarak yorumlayanların başında Erich Jan Zürcher gelir. Bk. Millî Mücadele'de İttihatçılık, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), İstanbul 1987, s. 127-210.

158 ASD., c. I, s. 21-22.

159 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 37; Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 135; Kinross, Atatürk, s. 278; Bu telgraf metninin tamamı için bk. Tahsin Ünal, "Millî Mücadale Başlarında Mustafa Kemal", Türk Kültürü, Sy: 73, Ankara Kasım 1968, s. 47.

160 Sina Akşin, aynı eser, s. 356.

161 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. I, s. 35-36.

162 BOA. BEO., İsti'zan-ı İrade-i Seniyye nr: 343557; Bilal Şimşir, aynı eser, c. I, s. 46.

163 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 48-49; ayrıca bk. Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 64; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümünü Kadar Atatürk'le Beraber, c. I, Ankara 1966, s. 52.

164 BOA. BEO. Harbiye Giden nr: 343726.

165 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 28.

166 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 29.

167 Documetns On British Foreing Policy, c. IV, nr: 448.

168 Refik Halit Karay, Minel Bâb İlel Mihrap, s. 182-187.

169 Karay, aynı eser, s. 189-190. Karay bu telgrafı 8 Temmuz tarihli olarak belirtir.

170 Sina Akşin, aynı eser, s. 360.

171 BOA. BEO., Hariciye Giden nr: 343585.

172 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343446.

173 BOA. DH. KMS., Ds: 54-1, nr: 12, F: 2-5.

174 BOA. MVM., nr: 215, s. 214.

175 BOA. MVM., aynı belge.

176 BOA. DUIT., nr: 68/1, 8 Temmuz 1919 tarihli tutanak.

177 BOA. Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, Belge nr: 51-52.

178 BOA. MVM., nr: 215, s. 214.

179 BOA. DUIT., nr: 68/1, Bakanlar Kurulunun 8 Temmuz tarihli tutanağı.

180 BOA. DUIT., nr: 68/1; TV., nr: 3595, 12 Temmuz 1335; Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 47; Mazhar Müfit Kansu, Aynı eser, c. I, s. 36.

181 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 30.

182 HTVD., aynı sayı, vesika nr: 31.

183 BOA. Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, Belge nr: 54; ASD, c. I, s. 28 vd.

184 Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 99.

185 Mazhar Müfit Kansu, Aynı eser, c. I, s. 34.

186 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 62.

187 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343585.

188 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-36.

189 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-106.

190 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-122.

191 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/67.

192 Gn. Kur. ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 59.

193 HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 34.

194 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 35.

195 HTVD., aynı sayı, vesika nr: 36.

196 HTVD., Sy: 2, vesika nr: 37.

197 ASD., c. I, s. 28.

198 Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongredeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk., Cevdet Küçük, "Erzurum Kongresi", DIA., c. XI (1995), s. 335-337.

199 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/19-159.

200 BOA. DH. ŞFR., nr: 101/60.

201 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. I, s. 48-54.

202 Bilal Şimşir, Aynı eser, s. 56-57.

203 BOA. MVM., nr: 216, s. 358.

204 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343763.

205 HTVD., Sy: 5, (1953), vesika nr: 107.

206 HTVD., Sy: 4, (1953), vesika nr: 65, 83; Sy: 5, vesika nr: 103.

207 HTVD., Sy: 4, vesika nr: 82.

208 HTVD., Sy: 4, vesika nr: 74.

209 HTVD., Sy: 3, (1953), vesika nr: 58.

210 Documents On British Foreing Policy (1919-1939), c. IV, vesika nr: 433, n. 5; ayrıca bk. Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), c. I, Ankara 1992, vesika nr: 9.

211 HTVD., Sy: 6, (1953), vesika nr: 124-128; Sy: 4, (1953), vesika nr: 65, 69, 83.

212 HTVD., Sy: 4, vesika nr: 65; Sy: 9, (1954), vesika nr: 187.

213 HTVD., Sy: 7, (1954), vesika nr: 138.

214 HTVD., Sy: 6, (1953), vesika nr: 129.

215 HTVD., Sy: 7, (1954), vesika nr: 139.

216 HTVD., Sy: 9, (1954), vesika nr: 187.

217 HTVD., Sy: 9, aynı vesika.

218 Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 230.

219 HTVD., Sy: 3, (1953), vesika nr: 52.

220 BOA. MVM., nr: 216, s. 96; Damat Ferid malî kriz sebebiyle müfettişlik teşkilatının lağvedileceğini ifade ediyor. Bk. HTVD., Sy: 3, (1953), vesika nr: 52.

221 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 53.

222 BOA. DH. KMS., Ds: 53-2, nr: 13, F: 1; ayrıca bk. HTVD., Sy: 3, vesika nr: 54.

223 BOA. BEO., İsti’zan-ı İrade-i Seniyye nr: 343836.

224 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 53.

225 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 54.

226 BOA. DUIT., nr: 37-2/16-5-1, F: 1-2; ayrıca bk., HTVD., Sy: 3, vesika nr. 55.

227 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343942; BOA. DH. KMS., Ds: 55-1, nr: 10; ayrıca bk. HTVD., Sy: 3, vesika nr: 55-57.

228 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343942; ayrıca bk., HTVD., Sy: 3, vesika nr: 58-60.

229 HTVD., Sy: 3, vesika nr: 59.

230 BOA. DUIT., nr: 68/14.

231 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343858.

232 BOA. DUIT., nr: 80 (1-2), F: 1-6.

233 BOA, Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, Belge nr: 59; BOA. DUIT., nr: 68/16.

234 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343882.

235 BOA. DUİT., nr: 68/14.

236 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 343858.

237 BOA. DUİT., nr: 80 (1-2), F: 1-6.

238 BOA, Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, Belge nr: 59; BOA. DUİT., nr: 68/16.

239 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343882.

240 Kemal Atatürk, Nutuk, c. I, s. 86 vdd. Sivas Kongresinde tartışılan manda meselesi ile ilgili geniş bilgi için bk., Kadir Kasalak, Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi, Ankara 1993.

241 Geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "Ali Rıza Paşa Hükûmeti Kuva-yı Milliye İlişkileri: Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın Kuva-yı Milliye'nin Desteklenmesi Yolundaki Gizli Emir ve Uygulamaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sy: 46, Ankara Mart 2000, s. 37-87.

242 Bu irade ve karar için bk. BOA. DUİT., nr: 68/13, 68/14, 68/16.

243 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 345546.

244 BOA., MVM., nr: 217, s. 629; Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, Belge nr: 75.

245 BOA. BEO., Harbiye Giden nr: 345542.

246 BOA. DUİT., nr: 68/18.

247 BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343585, telgraf 28 Aralık tarihlidir. BOA. DH. KMS., Ds: 53-4, nr: 21, F: 4.

248 BOA. DH. KMS., Ds: 53-4, nr: 21, F: 7. Telgraf şu şekilde idi:.

Mahreci: Ankara.

İstanbul Vilayetine,

Bu gün yevm-i istiklal-i Osmanî olmak münasebetiyle arz-ı tebrikat eyler, bu vesile ile vatanımızın tamami-yi halâsı ve devlet ve milletimizi altı asırlık şanlı istiklaliyle mazhar-ı saadet eylemesini Cenab-ı Hak'tan dileriz. Bu yevm-i mübeccelin saadeti idrakini bilumum millettaşların yekdiğerini tebrike şitâb eylemelerini tememni eyleriz. 30 Kânun-ı Evvel 1335.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti.

Hey'et-i Temsiliye Namına.

Mustafa Kemal.

249 Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı, 14 Ocak 1920 tarihlidir. Bk. Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, belge nr: 79; Nitekim Mustafa Kemal Paşa daha önce de Vahideddin'e tebrik telgrafı göndermişti. 15 Aralık 1919 tarihinde gönderdiği telgrafında Padişah'ın mevlit kandilini tebrik ediyordu. Bk. Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c. I, Ankara 1989, s. 80.

250 Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, belge nr: 80.

251 BOA. DUİT., nr: 68/20, 21. Ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, Aynı eser, s. 216.

252 Bu konu belgelerde olmasına rağmen, diğer kaynaklarda bulunmamaktadır. Bk., BOA. BEO., Harbiye Gelen nr: 345542; BOA. DUİT., nr: 68. Nitekim bu konu Nutuk'ta işlenmemiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan bu jest, daha doğrusu Millî Mücadeleye verilen bu destek, İngilizlerden gizlenmek amacıyla basına da sızdırılmadığı gibi, Takvim-i Vekayi'de de yayımlanmamıştır. Bk. Zeki Sarıhan, Aynı eser, c. II, s. 31-32.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkış Sürecinde Gelişen Olaylar / Yrd. Doç. Dr. Bülent Atalay [s.928-934]

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1919senesi Mayısı'nın 19. günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzara-i umûmîye, Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup, Harb-i Umûmî'de mağlup olmuş. Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şerâiti ağır bir mütarekenâme imzalanmış. Büyük harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir hâlde. Millet ve memleketi Harb-i Umûmî'ye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler. Saltanat ve Hilafet mevkiini işgal eden Vahdettin, mütereddi, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği deni tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine; âciz, haysiyetsiz, cebîn, yalnız Padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek her hangi bir vaziyete razı. Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta…" Mustafa Kemal Paşa, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında CHP'nin İkinci Büyük Kurultay'ında irâd ettiği Büyük Nutku'na bu cümlelerle başlayarak, Millî Mücadele başlamadan önce ülkenin genel durumu hakkında bilgi vermiştir.1

Mustafa Kemal Paşa'nın ana hatları ile tasvir ettiği durum hiç de abartılı değildi. Gerçekten Millî Mücadele başlarken Türkiye, tam bir karmaşa ve kargaşa içerisindeydi. Sınırları belli olmayan bu ülkede, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasından sonra resmen iki hükümet, çok cepheli bir savaş, bir yanda altı asırdan fazla yaşamış ve üç kıtaya hükmetmiş Osmanlı Devleti tarih olmaya doğru giderken, diğer yanda bu devletin şahsında Türk milletinin tarih olmaması için mücadele eden ve tarihe yön vermeye çalışan bir millet ve millete rehberlik eden Kuva-yı Millîye'nin öncüleri…2

Türk milleti bu noktaya uzun bir tarihî süreci yaşayarak geldi. Şark Meselesi'nin tabii bir uzantısı olarak 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot ve 21 Nisan 1917 tarihli St. Jean de Maurienne antlaşmaları ile İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya kendi aralarında Osmanlı Devleti'ni paylaşmışlardı.3 Adı geçen antlaşmalarda belirtilen paylaşma projeleri hemen hayata geçirilmek istendi ve I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ne 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalattırıldı. Mondros Mütarekesi sürecinde İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin şahsında Türk milletine karşı çok insafsız ve hukuk dışı hareket ettiler. Hatta bunlar ihtiraslarına dur diyemedikleri için, kin ve nefretleri zaman zaman kendilerini de boğacak hâle gelmişti. Daha savaş devam ederken, 20 Mart 1917'de yapılan Dominyonlar Konferansı'nda L. George, "Türkler, dünyanın en verimli ve şanslı bölgelerine sahipler. Fakat idare edemiyorlar. Medeniyetin mabedi ve anbarı olan bu toprakları mâzideki ihtişamına kavuşturmalıyız." diyerek, Türk milleti hakkında bu derece kin ve nefret dolu duygu ve düşüncelerini açıkça dile getirmişti.4

İtilaf Devletleri temsilcileri birbirlerinden daha fazla pay kapma düşüncesiyle, sadece İttifak Devletlerine değil, kendi aralarında da ağır suçlamalarda bulunuyorlardı. Savaşı sona erdirecek görüşmeler sırasında Clemencau, bazen L. George'u terslemekle birlikte, asıl sert tenkitlerini Wilson'a yöneltiyor ve "O'nun Hz. İsa gibi konuşup, L. George gibi hareket ettiğini" belirtirken, "Olempius'dan inmiş Grek Tanrısı gibi bir ruh hâli içinde olduğunu" ifade ediyordu.5

Adı geçen şahıslar acımasız tenkitlerle birlikte, daha ağır şartları içeren metinleri imzalatmak için İttifak Devletleri temsilcilerini de baskı altında tutmaya çalıştılar.

Versailles Antlaşması'nın imzası sırasında 7 Mayıs 1919'da görüşlerini açıklayan Alman temsilcisi Brockdorff-Rantzau, metnin ağırlığı karşısında kendisini tutamayarak; "…Dünya önünde hukuk nâmına müdafaa edilemeyecek bir barış daima yeni bir karşı koymaya yol açacaktır. Uygulanabileceğini kimse garanti edemez…" demekten kendisini alamazken,6 Mondros Mütarekesi'ne gösterilen tepki de bundan daha aşağı değildi. Mütareke'ye en sert ve net tavır alanların başında Mustafa Kemal Paşa gelmiş ve özellikle Mütareke'nin, "Müttefikler kendilerini tehdit edecek her hangi bir durum ortaya çıkarsa, her hangi bir stratejik noktayı işgal etme haklarına sahiptir"7 şeklindeki 7. maddesi için; "…eyni yakan ateşli bir zehirdir. Yalnız bu madde bile yurdun geri kalan kısmını düşmanların almasına hazır bir durumda bulundurmaya yeterdi…" demiştir.8

Almanların hislerine tercüman olduğu ve düşüncelerinin kendisinde vücut bulduğu kanaatini taşıyan Hitler 1934 yılında; "Eğer bir galibiyeti elde edemediysek bile, dünyanın yarısını bizimle birlikte imha etmeliyiz ve Almanya'nın üzerinde hiçbir muzaffer bırakmamalıyız. Asla teslim olmayacağız, asla! İmha edilebiliriz, fakat imha edilmek gibi bir durumla karşılaşırsak, alevler içinde yanan bir dünyayı bizimle birlikte sürüklemeliyiz."9 derken, Versailles'in hesabının kapanmadığına dikkat çekiyordu. Buna rağmen Almanlar, Versailles'in intikamını yirmi yıl kadar bekledikten sonra 1939'da II. Dünya Savaşı ile almaya çalıştılar ve bunun sonucunda kendileri de telafisi uzun yıllar alacak olan büyük kayıplara uğradılar. Fakat Türk milletinin beklemeye tahammülü yoktu. Çünkü tarih, Türk milletini ölmek veya olmak noktasında hemen, ama hemen tercihini yapması için zorladı. Yarın vakit çok geç olabileceği için Millî Mücadele başlatılmıştır. Millî Mücadelemizin miladı olarak kabul edilen Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı dönemde Türk milleti en buhranlı günlerini yaşıyordu.

Bu bunalımlı dönemde Tevfik Paşa'dan sonra Sadaret'e getirilen Damat Ferit Paşa, politikasını İngilizler ile iyi geçinmek üzerine kurmuştu. Samsun'da bulunan İngiliz Komutanı Georges Milne, o günlerde İstanbul'daki Yüksek Komisyon'a gönderdiği raporda; Samsun ve civarında karışıklıkların had safhaya geldiğini bildirince, Yüksek Komiserlik de bu raporu hemen Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya göndererek, adı geçen yerde Rumlara yönelik saldırılar yapıldığını ve buralarda sükûnetin sağlanamadığını ve gerekli önlemler alınmadığı taktirde işgal kuvvetlerinin olaya el koyabileceklerini belirtti. Halbuki General Milne'nin raporlarında çok sayıda Rum asıllı asker kaçaklarının Türklere yönelik saldırılarını artırdıklarına dair bilgiler de yer alıyordu.10

Buna rağmen İngilizler, Samsun ve çevresine her hangi bir sebeple kuvvetlerini çıkarmak için çaba sarf ediyorlardı. Çünkü daha Kasım 1918'de Amiral Calthorpe, Samsun'da mütareke hükümlerinin uygulanmadığını ve Türklerin, Hıristiyanları katletmek için silahlandıklarını iddia etmekteydi.11 İngilizlerin, özellikle Samsun ve dolaylarına dikkat çekmeleri tesadüf değildi. Samsun ve çevresi, mütareke dönemi Türkiyesinin en huzursuz yerlerinden biri idi. Çünkü burası etnik yapısı, I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Ermeni-Rum tehciri ve Pontus faaliyetleriyle mevcut huzursuzluğun kaynağı olmakla birlikte, Samsun ayrıca stratejik olarak da büyük önem taşıyordu. Karadeniz'in güney kıyılarından, Orta Anadolu'ya açılan en rahat kapı Samsun Limanı idi. İngiltere gibi denizlerde söz

sahibi ve Türkiye'yi, özellikle Anadolu'yu, ele geçirmek isteyen bir devletin, Samsun ve çevresine sahip olması düşüncesini daha rahat bir şekilde gerçekleştirmesini sağlamaktı.12

İngiliz yetkililerin yukarıda bahsedilen teşebbüsleri üzerine hemen harekete geçen Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngilizleri rahatsız eden bu duruma bir çare bulma telaşına kapılarak Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'i makamına çağırmış ve konu ile ilgili olarak fikrini sormuştur. Mehmet Ali Bey, Ali Fuat Paşa aracılığıyla tanıdığı Mustafa Kemal Paşa ile birkaç defa aile toplantılarında aynı ortamı paylaştığından Anadolu'ya geçmek istediğini biliyordu.13 Bundan dolayı Mehmet Ali Bey, Sadrazam'a, Samsun'daki olayların önüne İstanbul'dan geçmenin mümkün olamayacağını ve bu iş için de Mustafa Kemal Paşa'nın en uygun kişi olduğunu belirtti.14

Mütareke imzalandığı zaman Adana'da Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'nda15 bulunan Mustafa Kemal Paşa, 6 Kasım 1918'de Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne çektiği telgrafla; İngilizlerin, İskenderun'u işgalini protesto ederek görevinden ayrıldı.16 8 Kasım 1918'de de Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'dan İstanbul'a dönmesini istedi.17 Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldikten sonra boş durmamış, bunlar arasında kendisi geri planda kalarak "Minber" adında bir gazete çıkarmak da dahil olmak üzere, halkı bilinçlendirmek ve ülkenin bulunduğu kötü durumdan kurtarılması amacıyla faaliyetlerde bulunmaktaydı.18 Özellikle milletle ilgili konularda çok hassas olan Mustafa Kemal Paşa, daha mütareke imzalanmadan takriben bir yıl kadar önce 20 Eylül 1917'de Başkomutanlığa sunduğu raporda; ülkenin içerisinde bulunduğu durumun hiç de iç açıcı olmadığına dikkat çekmişti.19 Hatta Adana'dan döndükten sonra kabinede görev alarak bizzat milletin kurtuluşu için mücadele etmek istemişti. Fakat kendisine, uygun bir dille hükümet üyelerinin belirlendiği belirtilmişti.20

Bu hassasiyetinden dolayı zaman zaman hükümet yetkilileriyle görüşen, Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam Damat Ferit Paşa'dan, Padişah'ın kendisiyle, görüşmek istediğini öğrenince hiç tereddüt etmeden bunu kabul etti ve Yıldız Sarayı'nda, Sultan Vahdettin ile bir araya geldi. Görüşme sırasında İzmir'in işgalinden dolayı buruk bir telaş içerisinde bulunan Sultan; "…Paşa, Paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin… bunlar tarihe geçmiştir. …asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, devleti kurtarabilirsin" dedikten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya, üzerinde adının baş harflerinin bulunduğu bir de saat hediye etti Mustafa Kemal Paşa, Sultan'ın, "devleti kurtarabilirsin" sözlerini sarf ederken, İtilaf Devletleri'ne karşı topyekün bir mücadeleyi kastetmediğini, İngiliz yetkililer tarafından Hükümete yöneltilen asayişle ilgili suçlamaların ortadan kaldırılarak, devlete rahat bir nefes aldırılmasını istediğinin farkındaydı.21 İsmet Paşa da, Mustafa Kemal Paşa'nın İtilaf Devletleri'nin, Türkiye'yi töhmet altında bırakamayacakları bir idarenin tesisi için görevlendirildiği kanaatini taşıyordu.22

Sultan Vahdettin'in övgü dolu sözlerine karşı Mustafa Kemal Paşa da kayıtsız kalmadı. Kendisi hakkında duyulan güvenden dolayı teşekkür etti ve görevini hakkıyla yapmak için elinden gelen gayreti göstereceğini belirtti. Mustafa Kemal Paşa'nın tavrından Padişah da çok memnun oldu.23 Sultan Vahdettin'in, Mustafa Kemal Paşa'ya olan güveni ve kanaati hiç şüphe yok ki O'na en az bu önemli görevin verilmesine izin verecek kadar olumluydu. Veliahtlığından beri tanıdığı Fahri Yaverinin

kabiliyetinden ve kendisine olan bağlılığından şüphe edecek hiçbir sebep de yoktu. Mustafa Kemal Paşa'dan duyduğu sözlerden sonra bu güveni daha da arttı.24 Ayrıca Sultan Vahdettin, şehzadeliği döneminde 15 Aralık 1917 ve 4 Ocak 1918 tarihleri arasında yaptığı Almanya seyahatine Mustafa Kemal Paşa ile birlikte gitmişti. O'nun çok iyi bir asker olduğunu biliyor ve taktir de ediyordu.25 Bu seyahat esnasında Mustafa Kemal Paşa rahatsızlandığı için Almanya'da kalmış ve Şehzade Vahdettin, 4 Temmuz 1918'de tahta çıktığında buradan kendisine 19 Temmuz 1918'de bir tebrik telgrafı göndermişti.26 Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Sultan Vahdettin gibi Enver Paşa muhalifi idi. Her ikisi de Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı'nda yaptıklarını tasvip etmiyorlardı.27 Hatta Sultan Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa hakkında o kadar olumlu düşünüyordu ki kızı Sabiha Sultan'ı, O'na vererek kendisine damat olması için daha önce haber dahi göndermişti.28

Mustafa Kemal Paşa, Adana'dan İstanbul'a döndüğünde 13 Kasım 1918'de Sultan ile görüşmek istemiş ve bu isteği çok kısa bir süre sonra 15 Kasım'da gerçekleşmiştir. Bütün bunlar da gösteriyor ki, Sultan Vahdettin, İngiliz yetkililerinin iddiaları ve buna bağlı olarak gelinen hassas noktanın aşılmasında Mustafa Kemal Paşa'ya güveniyordu.29

Sultanın bu güveni 22 Kasım 1918'de yaptıkları görüşme sırasında bazı subaylardan duyduğu rahatsızlığı, Mustafa Kemal Paşa'ya açacak ve bu konuda kendisinden yardım isteyecek kadar ileri derecedeydi.30 Ancak Sultan Vahdettin, saltanatının devamını İngilizler ile yakın ilişkiler üzerine kurma düşüncesinde olduğundan dolayı bu görüşmelerden sonuç alındığını söylemek pek de mümkün değildir.31

İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin tam olarak uygulanmadığı düşüncesiyle, Türkiye'de bulunan temsilcilerinin dikkatini çekerek, Mütareke maddelerinin tam olarak uygulanmasının gerçekleştirilmesi hususunda Osmanlı Hükümeti'nin ikaz edilmesini istediler. Aldıkları emir üzerine İtilaf Devletleri temsilcilerinin hemen harekete geçmelerinden dolayı makamını kaybetme endişesine kapılan Sadrazam Damat Ferit Paşa, mahallî garnizonların merkezden gönderilen emirleri uygulamakta çok yavaş davrandıklarını belirterek, bu durumun ortadan kaldırılması için etkili ve yetkili birisinin Anadolu'ya gönderilmesi gerektiğinin şart olduğunun farkındaydı. Damat Ferit, kendisine yapılan tavsiyeleri de göz önünde bulundurarak İtilaf Devletleri temsilcileriyle, Samsun ve çevresindeki olaylarla ilgili yaptığı görüşmelerde İttihat ve Terakki muhalifi Mustafa Kemal Paşa hakkında olumlu görüşlerini belirtti.32 Buna bağlı olarak adı geçen yerde ve dolaylarında meydana gelen hadiselerle ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'yı makamına çağıran Harbiye Nazırı, İngiliz yetkililerin, Karadeniz Bölgesi ile ilgili olarak hazırladıkları raporlarda; Türklerin Rumlara baskı ve zulüm yaptıklarından bahseden ve şayet bu sözde zulümler, Hükümet tarafından önlenmezse kendilerinin müdahale edeceklerine dair protesto notasının da yer aldığı bir dosya verdi.33

Tarihî bir tesadüf, Mustafa Kemal Paşa'nın çok zor olan işini biraz olsun kolaylaştıracaktı. Mustafa Kemal Paşa'nın, Samsun'a hareket etmesiyle birlikte başlayan Millî Mücadele sürecinin ilk günlerinde İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmişti.34 İzmir'in, özellikle Yunanlılar tarafından işgal edilmesi ülkenin her yanında sert tepki ve hüzün kaplı bir heyecanla karşılandı.35

İzmir'in işgalinin oluşturduğu atmosfer, Mustafa Kemal Paşa'da daha hızlı hareket etmesi fikrini uyandırırken, aynı zamanda çalışmalarına daha kolay ve tam bir millet desteği bulmasında da çok etkili oldu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre; Bizans, İstanbul'da ölmüştü ve Osmanlı da büyük bir ihtimalle burada tarihe karışacaktı. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'yi İstanbul'dan kurtarmanın hiç mümkün olmayacağını fark etmişti.36 Çünkü Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldikten sonra Türkiye'nin kurtuluşu için elinden gelen her türlü çabayı göstermeye çalışırken, bu doğrultuda olumlu bir sonuç elde edemeyeceğini anlayınca, bir an önce Anadolu'ya geçerek, kurtuluş çarelerinin buradan aranması gerektiği kanaatine varmıştı. Hatta bir gün harita üzerinde Anadolu'ya nasıl gidilebileceği üzerinde görüşürlerken İsmet Paşa'ya, "nasıl gideriz?" diye doğrudan sorduğunda; "Canım her taraftan gideriz. Yol da çoktur, tedbir de çoktur. Mesele çalışmak için istikameti tayin etmektir." cevabını almıştı.37

Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı Şakir Paşa ve Sadrazam Damat Ferit'in imzaları ve Sultan Vahdettin'in 30 Nisan 1919 tarihli iradesiyle38 IX. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatı ile Samsun ve çevresinde asayişin sağlanması amacıyla görevlendirildi.39 Daima milleti ve ülkesini kurtarma düşüncesiyle dolu olan Mustafa Kemal Paşa, Hükümete göre Samsun ve çevresinde Türklerin, Rumlara yaptıkları iddia edilen sözde katliam ve baskıları ortadan kaldırarak, asayişi sağlaması için askerî ve sivil yetkilerle donatılmıştı. Harbiye Nezareti'nden, Sadaret'e gönderilen görevlendirme yazısında, lağvedilmiş olan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın, IX. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne tayin edildiği ve III. ve XV. Kolorduların mıntıkaları içerisinde bulunan Sivas, Van, Trabzon, Erzurum Vilayetleri ile, Samsun Sancağı'nın adı geçen kumandanın görev alanı içerisinde olduğu için buraların konu ile ilgili bilgilendirilmesi de istenmekteydi.40

Mustafa Kemal Paşa maiyetinde, III. Ordu Kumandanı Albay Refet Bey, Müfettişlik Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey, Müfettişlik Kurmay İkinci Başkanı Yarbay Mehmet Arif Bey, Müfettişlik Birinci Şube Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey, Müfettişlik Topçu Kumandanı Binbaşı Kemal Bey, Müfettişlik Sağlık Başkanı Albay İbrahim Tâli Bey, Müfettişlik Sağlık Başkan Yardımcısı Binbaşı Dr. Refik Bey, Müfettişlik Başyaveri Yüzbaşı Cevat Bey, Müfettişlik Erkânı Harbiye Emir Subayı Yüzbaşı Ali Şevket Bey, Müfettişlik Erkânı Harbiye Emir Subayı Yardımcısı Yüzbaşı Mümtaz Bey, Müfettişlik Karargâh Kumandanı Yüzbaşı Mustafa Bey, Müfettişlik Kurmay Başkanı Yaveri Üsteğmen Hayati Bey, Müfettişlik İaşe Subayı Üsteğmen Abdullah Efendi, III. Kolordu Kumandanı Refet Bey'in Yaveri Üsteğmen Hikmet Efendi, Mustafa Kemal Paşa'nın Yaveri Teğmen Muzaffer Efendi, Şifre Kâtibi Faik Efendi, Şifre Kâtibi Yardımcısı Memduh Efendi ve Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi bulunuyordu.41 Bu heyete daha sonra Amasya'da Hüseyin Rauf Bey, İbrahim Süreyya Bey, Yüzbaşı Osman Nuri Efendi, Yedek Teğmen Recep Zühtü Efendi ve Teğmen Abdurrahman Efendi katıldılar.42 Mustafa Kemal Paşa maiyetiyle birlikte, Samsun ve çevresindeki asayişsizliği ortadan kaldırmak için silahları toplamak da dahil olmak üzere resmî olarak geniş yetkilerle görevlendirilmişti.43 İstanbul'dan verilen emri yerine getirmek üzere44 Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından atandığı IX. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı.45

Fakat bu yetkileri Mustafa Kemal Paşa'ya verenlerin, Anadolu'ya geçerek ülkeyi ve milleti bulunduğu kötü durumdan kurtarması amacıyla verip-vermediklerini Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat; "Bu vâsi salâhiyetin, beni İstanbul'dan nefyü teb'it maksadıyla Anadolu'ya gönderenler tarafından bana nasıl tevdi edildiği mucib-i istiğrabınız olabilir! Derhal ifade etmeliyim ki, bana bu salâhiyeti onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Hirçibadâbat benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icat ettikleri sebep "Samsun ve havalisindeki asayişsizliği mahallinde görüp tedbir almak için Samsun'a kadar gitmek" idi. Ben, bu vazifenin ifası, bir makam ve salâhiyet sahibi olmakla mütevakkıf olduğunu ileri sürdüm. Bunda hiçbir beis görmediler. O tarihte Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye'de bulunan ve benim maksadımı bir dereceye kadar istişmam eden zevat ile görüştüm. Müfettişlik vazifesini buldular ve salâhiyete müteallik talimatı da, ben kendim yazdım. Hattâ Harbiye Nazırı olan Şakir Paşa bu talimatı okuduktan sonra imzada tereddüt etmiş, anlaşılır anlaşılmaz bir tarzda, mührünü basmıştır." şeklinde ifade ettiği sözlerinden rahatlıkla anlaşılmaktadır.46

Mustafa Kemal Paşa, Sultan, Sadrazam ve milleti idare etmeye çalışan diğer hükümet üyelerinin kendi makam ve mevkilerinden başka pek bir şey düşünmediklerini gördüğü için, Türkiye'nin, İstanbul'dan kurtarılamayacağı fikri, O'nda sabit hâle gelmişti. Bundan dolayı İsmet Paşa ile olduğu gibi o dönemde kendisine yakın hissettiği Ordu Komutanları ile ülkenin ve milletin kurtuluşuna dair görüşlerine başvurarak onların düşüncelerini de öğrenmeye çalışmaktaydı.

Mustafa Kemal Paşa, bu arada milletin Saltanat ve Hilafet'e olan bağlılığını bildiği ve bunlara karşı alınabilecek bir tavrın milletin kurtuluşunu tehlikeye sokacağının farkında olduğundan ilk etapta bu doğrultuda politika uygulanmasında çok titiz davrandı.47

Mustafa Kemal Paşa, bu fikirlerle doluyken, İstanbul Hükümeti ve bazı aydınlar da İngiltere veya Amerika'nın himayesinin tek kurtuluş yolu olduğunda birleşiyorlardı.48 Fakat Mustafa Kemal Paşa, Büyük Nutku'nda; "Efendiler, ben, bu kararların hiçbirisinde isabet görmedim. Çünkü, bu kararların istinat ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikat-ı hâlde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş ve ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, Padişah, Halife, Hükümet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış bir takım bîmâna elfazdan ibaretti. Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu? Efendiler bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyet-i millîyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek! İşte, daha, İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar, bu karar olmuştur. Bu kararın isnat ettiği en kuvvetli muhakeme ve mantık şu idi: …Binaenaleyh, Ya istiklâl, ya ölüm!…" şeklinde belirttiği gibi kararlıydı.49

Çünkü Mustafa Kemal Paşa, daha İstanbul'dan, Samsun'a hareket etmeden önce Cevat Paşa ile Fevzi Paşa'nın, üç ordu müfettişliği teşkil edilmesi, silahların teslim edilmemesi, Anadolu'da millî bir idare kurulması, Kuva-yı Millî'nin oluşturulması ve karşı taarruza geçilmesine dair hazırladıkları programı görünce, memnuniyetini ve tamamen desteklediğini belirtmiş ve ayrıca "zaten bunu tahakkuk ettirmek üzere Anadolu'ya gidiyorum. Kahraman milletimin sinesinde hayatımı feda

edinceye kadar çalışacağım" dedikten sonra hep beraber ayağa kalkmışlar ve vatanın kurtarılması için heyecanla birlikte yemin etmişlerdi.50 Mustafa Kemal Paşa Adana'dan, İstanbul'a 13 Kasım 1918 sabahı döndüğü zaman; düşman gemilerini özellikle Yunan gemisi olan Averof zırhlısını gördüğünde arkadaşı Dr. Rasim Ferit'e, "hata ettim, İstanbul'a gelmemeliydim. Ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı" derken, "geldikleri gibi gideceklerdir" sözlerini de sarf etmekten de kendisini alamamıştı. İşgal Devletleri'nin, İstanbul'dan gitmelerinin, kendisinin Anadolu'ya geçmesine bağlı olduğunu bilen Mustafa Kemal Paşa için bu durum tarihî bir fırsattı.51

Mustafa Kemal Paşa, kendisine verilen yetkileri kullanarak Samsun'da yaptığı incelemeler sonucunda; Samsun Sancağı hakkında bir rapor hazırlayarak, İstanbul'a göndermiş ve burada İngilizlerin Mütareke hükümlerine aykırı hareketlerde bulunduklarını belirterek, bunların önlenmesini istemiştir.52 Çünkü İngiliz kuvvetleri 9 Mart 1919'dan itibaren Karadeniz Bölgesinde, özellikle de Samsun'da bulunuyorlardı.53 Kâzım Karabekir Paşa, 12 Nisan 1919'da İstanbul'dan, Doğu'ya giderken 17 Nisan 1919'da Samsun'a uğradığında; Samsun ve çevresinde 40-50 kişilik gruplar halinde Rum çetelerinin Türkleri tehdit ettiklerine şahit olmuştu.54 Rum çetelerinin saldırılarında İngilizlerin bölgeye gelmesiyle birlikte artış görülmesine rağmen, Fener Patrikhanesi, bu saldırıları örtbas etmek amacıyla, başta Karadeniz Bölgesi olmak üzere Anadolu'nun bir çok yerinde Türklerin, Rumlara karşı saldırılar düzenledikleri iddiasıyla Dahiliye Nezareti'ne şikayette bulunmaktaydı. Bunun üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti, yaptırdığı incelemelerle Patrikhanenin iddiasının asılsız olduğunu ortaya koyarak, durumu birer telgrafla bazı merkezlere Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey imzasıyla gönderdi.55 Bu arada Amiral Calthorpe, Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği mektupta, Anadolu'da bazı oluşumların ortaya çıkmaya başlamasından duyduğu rahatsızlığa dikkat çekti.56 İşgal kuvvetlerini yatıştırmak amacıyla Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, basına yaptığı açıklamada; Anadolu'da birkaç şekavetten başka asayişsizlik olmadığını belirtti.57

Mustafa Kemal Paşa'ya verilen geniş yetkilerden ve buna bağlı olarak gerçekleştirdiği faaliyetlerden çok tedirgin olan, İngilizlerin Karadeniz Ordusu Başkumandanı General Milne, 6 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'nden, Mustafa Kemal Paşa'nın derhal geri çağrılmasını istedi.58 Ayrıca çok kısa bir süre sonra 8 Haziran 1919'da da Amiral Calthorpe, Harbiye Nezareti'ne verdiği notada Samsun ve çevresinde asayişsizlikten söz ederken, bunun başlıca sorumlusunun da Mustafa Kemal Paşa olduğunu ileri sürünce59 Harbiye Nazırı Şevket Turgut, muhtemelen General Milne'nin uyarısı üzerine harekete geçen Meclis-i Vükela'nın kararını aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya, "Maiyet-i âlinizdeki istimbotlardan biriyle buraya teşrifiniz rica olunur." şeklinde bildirdi.60 11 Haziran 1919 tarihinde, kömür ve benzin yokluğundan dolayı hemen dönmesinin mümkün olmadığını ve niçin geri çağrıldığını soran Mustafa Kemal Paşa'ya, çekilmek üzere hazırlanan cevabî telgrafta; Harbiye Nazırı, bu kararın İngilizlerin baskısından dolayı alındığını belirtti.

Fakat daha sonra bu telgrafın çekilmesine razı olmayan adı geçen Nazır, Mustafa Kemal Paşa'ya, İstanbul'a dönmesinin Hükümetin kararı olduğunu bildirdi.61 Kendisini askerî ve sivil yetkilerle Samsun'a gönderen Bâbıâli'nin kararından kuşkulanan Mustafa Kemal Paşa, Erkan-ı

Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa'dan, geri dönmesini İngiliz yetkililerin istediğini gizlice öğrendi.62

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, zaten daha önce tasarlamış olduğu "Millî Mücadeleyi Başlatma Fikri"ni kuvveden fiile çıkarmak amacıyla Havza üzerinden Amasya'ya geçerek, faaliyetlerini hızlandırdı. Burada 19 Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve Refet Bey ile bizzat görüşerek, Cemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa'nın da telgrafla görüşlerini alarak, 21 / 22 Haziran 1919'da Amasya Tamimi'ni, Anadolu'da başlatılan harekatın resmî bir bildirisi olarak kamuoyuna ilan etti.63 Amasya Kararları, sivil ve askerî yetkililere gönderildi. Ayrıca İstanbul'da bulunan; Abdurrahman Şeref, Reşit Akif Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Seyyit Bey, Halide Edip, Kara Vasıf, Ferit Bey, Cami Bey ve Ahmet Rıza Bey'e kararlar ile birlikte özel bir de mektup gönderildi.64 Bu mektupta özetle vatanın kurtarılması amacıyla mücadelenin hemen başlatılması ve bunun için de kendilerine büyük görevler düştüğü belirtilirken, özellikle artık İstanbul'un Anadolu'ya hakim değil, bağlı olduğuna dikkat çekildi.65

Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'a dönmesi hususunda Sultan ve Sadrazam ısrarlıydılar. Sultan Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa'nın önce hava değişimi almasını, sonra Anadolu'da her hangi bir yerde hiçbir şeye karışmadan oturmasını teklif etti. Bütün baskı ve isteklere rağmen geri dönmemekte direnen Mustafa Kemal Paşa, 8 / 9 Temmuz 1919'da telgraf başında bulunduğu sırada Müfettişlik görevinin sona erdiğini öğrendiği an, kendisine verilen görev ile birlikte askerlikten de istifa ettiğini Harbiye Nazırlığı'na ve Sultan'a çektiği telgrafla bildirdi.66 Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği karardan dolayı çok üzüntülü ve düşünceli olduğunu gören Kâzım Karabekir Paşa, esas duruşta; "Size askerlerimin ve subaylarımın selamını iletirim. Geçmişteki gibi her zaman bizim saygıdeğer komutanımızsınız. Size resmi otomobilinizi ve süvari muhafız takımınızı getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz, Paşam",67 dediğini Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya 4 Temmuz 1941'de yazdığı bir mektupta hatırlatmakta ve bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Karabekir Paşa'nın boynuna sarılarak teşekkür ettiğinden bahsetmektedir.68 Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa'yı pek sevmediği hâlde;69 O'nun hâlâ tedirgin olduğunu gören Kâzım Karabekir Paşa, XV. Kolordu Kumandanı sıfatıyla altında imzası bulunan ve "Hidemat ve fedakârlığı bütün cihanca müsellem olan ve ordu ve milletin mabeü'l-iftiharı bulunan zât-ı sâmilerinin istifaya mecburiyetlerinden dolayı şahsım ve kolordum son derece müteessirdir. Yalnız gaye-i mukaddese-i millîyemiz için mücahededen hiçbir an geri durulmayacağı hakkındaki vaad-i samileriyle müteselli olduğumuzu arz ile vatan ve milletimiz için her türlü mesaîde Cenab-ı Hakk'ın muvaffakiyetler ihsan buyurmasını tazarru eder ve kolordumun ihtiramat ve tazimat-ı mahsusasını takdim eylerim efendim." sözlerinin yer aldığı resmi vesikayı kendisine sundu.70

Mustafa Kemal Paşa, istifa kararını Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'ne de bildirdi.71 Cemiyet üyeleri toplanacak olan Erzurum Kongresi'ne Mustafa Kemal Paşa'nın katılıp katılmamasında tereddütlüydüler. Bu tereddütlerini gidermek için Kâzım Karabekir Paşa'nın konu ile ilgili fikrini sorarak, kendisine ne derse öyle hareket edeceklerini belirttiler. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa; "Mustafa Kemal Paşa kongreye yalnız delege değil, başkan dahi olmalıdır. Bir Ordu Kumandanı hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Samimî çalışacağına, millet kararından

aykırı işler yapmayacağına itimat etmeliyiz. Bununla beraber böyle vaziyet karşısında dikileceğime şüpheniz var mı?" diyerek, cemiyet üyelerinin tereddütlerini giderdiği gibi ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Faale Başkanı seçilmesini sağladı.72

Bu gelişmelerden tamamen huzursuz olan Amiral Calthorpe, Mustafa Kemalin İstanbul'a geri alınması talebini tekrarlayınca; İstanbul Hükümeti, kendisine Mustafa Kemal'in askerlikten istifa ettiği için resmî temas kurulamadığı cevabını verdi.73 Meclis-i Vükelâ, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın makamını kaybetme endişesi74 ve İngiltere'nin baskılarına devam etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa hakkında 29 Temmuz 1919'da tutuklama kararı aldı.75

Bu kararın uygulanması için Harbiye Nazırı Nâzım imzasıyla 30 Temmuz 1919'da XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa aldığı emre karşılık olarak, 1 Ağustos 1919'da çektiği telgrafla; "Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in mukarrerat-ı hükûmete muhalif ef'al ve harekâtlarından dolayı derdestleriyle Dersaadet'e izamları hakkında mahll-ı memuriyetine emir verildiği cihetle Kolordu'ca da ciddî muavenette bulunulması emir buyuruluyor. Hükûmetin mukarrerat-ı siyaseti ne olduğunu bilmiyorsam da Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in ef'al ve harekâtından vatan ve milletin maksat ve menafiine ve kavanin-i mevcudeye muhalif telakki edilecek hiçbir hâl ve hareketi olmadığını görüyorum. Müşarünileyhler mülk-i milletin saadet ve selâmeti ile alâkadar her ferd-i vatanperver gibi yaşamaktadırlar…" cevabı ile kararı uygulamayarak, Türk milletinin mâkus talihinin yenilmesinde verilen mücadele sürecinde küçük bir ayrıntı gibi görünen, fakat gerçek anlamda çok büyük bir davranış ve vatanseverlik örneği vermiştir.76 Böylece o dönemde Doğu Anadolu'da en yüksek rütbeli subay olarak bulunan Kâzım Karabekir Paşa, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başlattığı Millî Mücadele'ye verdiği destek ile makam ve mevkii için kendisi aracılığıyla Türk milletinin var olma mücadelesinin önüne geçilmek istenmesine alet olmamıştır.77

1 Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara 1927, s. 3.

2 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali I, İstanbul 1987, s. 48.

3 Fahir Armaoğlu, XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara 1985, s. 135.

4 Kâmuran Gürün, Savaşan Dünya ve Türkiye, Ankara 1986, s. 22.

5 Aynı eser, s. 45.

6 Aynı eser, s. 13.

7 Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1330-1920 ve Lozan Muahedesi, İstanbul 1934, s. 260.

8 Ayferi Göze, Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi, İstanbul 1989, s. 7.

9 Osman Öndeş, 2. Dünya Savaşı (1939-1945), İstanbul 1980, s. 638.

10 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeler, Ankara 1991, s. 103-108.

11 Aynı eser, s. 102.

12 Sabahattin Selek, a.g.e., I, s. 209-210.

13 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, I, İstanbul 1992, s. 286-287.

14 İlhan Akın, Türk Devrimi Tarihi, İstanbul 1989, s. 96.

15 Mustafa Kemal Paşa'nın, Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı hakkında bkz., Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVI, Sayı: 47, Ankara 2000, s. 395-416.

16 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri, IV, Ankara 1964, s. 20.

17 Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları), Vesika nr. 1, Ankara 1999, s. 4.

18 Nuri İnuğur, Türk Basın Tarihi, İstanbul 1992, 16-17.

19 Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, I, Ankara 1988, s. 149; Ünsal Yavuz, Atatürk İmparatorluktan Millî Devlete, Ankara 1990, s. 36.

20 İsmet İnönü, "Devlet Kurucusu Atatürk", Atatürk Konferansları 1969, Ankara 1970, s. 2.

21 Sina Akşin, a.g.e., I, s. 282-283.

22 İsmet İnönü, Hatıralar, I, (Yay. Hz. Sabahattin Selek), Ankara 1985, s. 174.

23 Kemal Arıburnu, Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla, Ankara 1997, s. 17; Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 116-117.

24 Sabahattin Selek, a.g.e., I, s. 218.

25 Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 97.

26 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I, İstanbul 1991, s. 3.

27 Sina Akşin, a.g.e., I s. 292.

28 Sina Akşin, Aynı eser, s. 291; Engin Berber, Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal ve Vahdettin, Ankara 1998, s. 30-31.

29 Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, I, Ankara 1959, s. 42; Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, Ankara 1991, s. 97.

30 Selahattin Tansel, a.g.e., I, s. 77.

31 Engin Berber, a.g.e., s. 23.

32 Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 112.

33 Sina Akşin, a.g.e., I, s. 279-280; Kemal Arıburnu, Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla, Ankara 1997, s. 12; Yavuz, a.g.e., s. 42-43.

34 Müttefik Kuvvetler Komutanı Calthorpe tarafından Sadrazama çekilen telgraf: 14 / 15 Mayıs 1919, BOA, DH. İ. UM, E-5 / 78; Charles H. Sherıll, Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal Paşa, (Çev. Alp Ilgaz), İstanbul tarihsiz, s. 86.

35 İleri, 18 Mayıs 1335 / 1919; Sabah, 19 Mayıs 1335 / 1919; 20 Mayıs 1335 / 1919; 21 Mayıs 1335 / 1919; İleri, 22 Mayıs 1335 / 1919; Sabah, 23 Mayıs 1335 / 1919; İleri, 24 Mayıs 1335 / 1919; Sabah, 25 Mayıs 1335 / 1919; İleri, 26 Mayıs 1335 / 1919; 27 Mayıs 1335 / 1919; 28 Mayıs 1335 / 1919; Sabah, 31 Mayıs 1335 / 1919.

36 Sabahattin Selek, a.g.e., I, s. 209.

37 İsmet İnönü, Hatıralar, I, (Yay. Hz. Sabahattin Selek), Ankara 1985, s. 174.

38 Bunun bir İrâde değil, Hatt-ı Hümayun [Hatt-ı Hümâyûn hakkında bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Hatt-ı Hümâyun", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XVI, İstanbul 1997, s. 485-488 ve İrâde-i Seniyye hakkında bilgi için bkz., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, İstanbul 1997, s. 78-79.] olduğunu Mevlanzâde Rıfat, Sultan Vahdettin'in ölümünden birkaç ay önce Halep'te bulunan Kadıköy Belediye Dairesi Eski Müdürü Azmi Bey'e San Remo'dan yayımlanması için sûretini gönderdiğini ve kendisinin bunu adı geçen şahıstan temin ettiğini ifade etmektedir, (Mevlanzâde Rıfat, Türkiye İnkılâbının İçyüzü, İstanbul 1993, s. 294-295). Ayrıca Murat Sertoğlu da 5 Temmuz 1967 tarihli Tercüman Gazetesi'nde yayımladığı Hatt-ı Hümâyun'u, Sultan Vahdettin'in yeğenlerinden Şehzade Mahmut Efendi tarafından kendisine gösterildiğini belirtmektedirler (Berber, a.g.e., s. 52); Harbiye Nâzırı Şâkir Paşa'nın yazısı hakkında geniş bilgi için bkz., Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Vesika nr. 4, s. 13; Aynı konu hakkında Sadrazam Vekili adına Müsteşar Rifat'ın yazısı için bkz., aynı eser, Vesika nr. 18, s. 70.

39 Takvim-i Vekayi', 5 Mayıs 1335 / 1919, Sayı: 3540.

40 HTVD, Vesika nr. 1, Sayı: 1, Ankara 1952; Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Vesika nr. 4, s. 14; aynı eser, Vesika nr. 7, s. 22-23.

41 Miralay Mehmet Arif Bey, Anadolu İnkılâbı (Millî Mücadele Anıları 1919-1923), (Yay. Haz. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, s. 25; Kemal Arıburnu, Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla, Ankara 1997, s. 20-22.

42 Miralay Mehmet Arif Bey, a.g.e., s. 25.

43 HTVD, Vesika nr. 3, Sayı: 1, Ankara 1952.

44 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1988, s. 242-243.

45 Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti'ne çektiği 19 Mayıs 1335 / 1919 tarihli telgraf: Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Vesika nr. 21, s. 79; Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Ankara 1987, s. 70-71.

46 Nutuk, s. 7.

47 Aynı eser, s. 8-9.

48 Salahi Sonyel, a.g.e., s. 71-72.

49 Nutuk, s. 8-9.

50 Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 118.

51 Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, I, Ankara 1988, s. 148.

52 Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla, Sadâret'e çektiği 20 Mayıs 1335 / 1919 tarihli telgraf: Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Vesika nr. 23, s. 87; Mithat Sertoğlu, "Millî Mücadele'de Ata'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı", BTTD, Sayı: V, İstanbul 1968, s. 8-10.

53 Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 119.

54 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1988, s. 16.

55 BOA, DH-KMS, 51-1 / 83, 17 Nisan 1335 / 1919.

56 Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Ankara 1989, s. 26.

57 Sabah, 21 Haziran 1335 / 1919.

58 HTVD, Sayı: 1, Vesika Nr. 17, Ankara 1952; Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgele, Vesika nr. 41, s. 151; Tansel, a.g.e., II, s. 2.

59 Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 125.

60 Miralay Mehmet Arif Bey, Anadolu İnkılâbı (Millî Mücadele Anıları 1919-1923), (Yay. Haz. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, s. 26.

61 Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Vesika nr. 45, s. 172; aynı eser, Vesika nr. 46, s. 175; Selahattin Tansel, a.g.e., II, s. 3-4.

62 Nutuk, s. 18; Kâzım Karabekir, a.g.e., s. 44.

63 Nutuk, s. 19; Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 91-93.

64 Kemal Arıburnu, Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla, Ankara 1997, s. 32-33.

65 Tarih, IV, (Yay. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti), İstanbul 1934, s. 35.

66 Kâzım Özalp, Millî Mücadele, I, Ankara 1988, s. 40; Kemal Arıburnu, a.g.e., s. 37.

67 Paul Dumont, Mustafa Kemal, (Çev. Zeki Çelikkol), Ankara 1994, s. 178.

68 Kâzım Karabekir, a.g.e., s. 1141.

69 İsmet İnönü, a.g.e., s. 175.

70 Aynı eser, s. 72.

71 Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 92-93.

72 Kâzım Karabekir, a.g.e., s. 70.

73 Gotthard Jaeschke, … İngiliz Belgeleri, s. 136.

74 Damat Ferit Paşa'nın belirtilen endişeden dolayı, Millî Mücadele'ye karşı takındığı tavır hakkında bkz., Hülya Özkan, İstanbul Hükümetleri ve Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920), Ankara 1994, s. 89-93.

75 Tayyip Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, I, Ankara, 1959, s. 170; Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 119.

76 Kâzım Karabekir, a.g.e., s. 92.

77 Engin Berber, a.g.e., s. 58.

Millî Mücadele'de Din Adamları ve Atatürk / Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu [s.935-948]

Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Milli Mücadele'de ağalar, eşraf, şeyhler, din adamları, askeri ve sivil yöneticiler ve halk kendi özelliklerine özgü genel bir davranış içerisinde bulunmuşlardır. Bunlardan mücadeleye katılanlar, karşı duranlar ve tarafsız olanlar vardır. Örneğin gerek köydeki ağa, gerekse şehir ve kasabadaki eşraf, genel olarak birbirini çekemeyen, karşılıklı rekabet halinde bulunan bir özellik gösterir. Biri Kuva-yı Milliyeci ise, diğeri İstanbul hükümeti tarafındadır. Kimileri de malını, mülkünü muhafaza edebilmek için düşmanla hoş geçinme yolunu tutmuş, bir kısmı da yine aynı maksatla dövüşenler satında yer almıştır.1 Bu arada hiç kuşkusuz vatanseverlik duygusuyla hareket edenler de vardır.

Öte yandan askeri ve sivil yöneticiler (subaylar ile valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar) politik bakımdan iki hasım cepheye -İttihatçı ve İtilâfçı- bölünmüşlerdir. Gerçi eşrafta ve diğer zümrelerde de, az veya çok bu bölünme mevcuttu. Fakat, politik çekişme zararlarını en çok toplumun aydın kesimini oluşturan bu grupta hissettirmiştir.2

Buraya kadar söylenenler din adamları için de geçerlidir. İleride daha geniş söz edileceği gibi, vatanın işgallerden kurtarılması ve milletin bağımsızlığının korunması için, pek çok din adamı önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Onlar, cami kürsülerinde, meydanlarda düzenlenen mitinglerde kurdukları cemiyetlerde, hatta cephelerde halka rehberlik etmişlerdir. Ayrıca bu uğurda hiç çekinmeden mallarını sarf edenler olduğu gibi, bir kısmı da şehit olmuştur. Bu cümleden olarak, Nisan 1920'de Gönen Müftüsü Şevki Efendi Anzavur'un adamlarınca, İvrindi'de Dersiam Ali Rıza Efendi Yunan askerlerince, Ekim 1920'de Müderris Sivaslı Ali Kemali Efendi Delibaşlı Mehmet taraftarlarınca, Nisan 1921'de de Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi Yunan kuvvetlerince şehit edilmişlerdir. Bu arada 2 Şubat 1926'da Eşme Müftüsü Hacı Ahmet Nazif Efendi'de Milli Mücadele'deki hizmetleri yüzünden Madanoğlu Mustafa'nın kızkardeşinin oğulları Kamil ve Haydar tarafından öldürülmüştür.3

Sayıları çok az olmakla birlikte kimileri de Padişah-Halife tarafını tutup Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkmışlardır. Sabahattin Selek'in de belirlediği gibi bunlar fonksiyonlarını yalnız ibadetle, vaazla değil, kan dökerek de yapmışlardır. Bu silahşör hocalar arasında 31 Mart'tan kalma mektepli düşmanı yobazlar, ne istediğini bilmeyen cahil takımı ve din yolunu kâr yolu sayan açıkgözler vardır. Gerede-Bolu olaylarının Kör Ali Hocası, Divitlinin Eşref Hocası, Düzce'nin Ahmet Hocası, Biga'nın Gavur İmamı, Konya-Bozkır'ın Şeyh Zeynelâbidin'e bağlı hocaları, Milli Mücadele'nin iç cephelerini açarak, ciddi tehlikeler yaratmışlardır.4

Şeriatın elden gittiğini iddia eden hoca sınıfı hep Hürriyet ve İtilâf Partisi'ne katılmıştır. Bunların en ünlüsü yukarıda ismi geçen Konyalı Zeynelâbidin, siyasi hayatına Hürriyet ve İtilâf Partisi Konya

Meb'usu olarak başlamıştır. Daha sonra Padişah Vahdeddin'e de tesir ederek Ayan azalığına seçilmiştir.5

Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin ihmal edilmeyecek bir diğer ismi de Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'dir. "Meşrutiyet Devri'nin Mebusan Meclisinde uzun nutuklarıyla ve hazır cevaplığı ile tanınan bu din adamı, dini sıfatını geçim ve şöhret için ustaca kullanmasını bilmiştir. Damat Ferit Paşa hükûmetlerinde Şeyhülislâmlık yapmış, Ferit Paşa'nın Paris'e gittiği bir devrede kendisine Sadrazam vekilliği görevi verilmiştir. Anadolu harekatını eşkiya harekatı, bu harekatın önderi Mustafa Kemal Paşa'yı da baş şaki olarak gören Mustafa Sabri, düşmanın İzmir'den denize dökülmesi üzerine, Ermeni ve Rumlardan müteşekkil bir kuvvetle Türk ordusunun karşısına çıkılmasını Vahideddin'e teklif edecek kadar ulusal harekete düşmandı.6 Bu arada onun, ulusal bağımsızlık savaşımızda milli varlığa düşman cemiyetlerden Teali-i İslam'ın kurucularından olduğu da unutulmamalıdır. İlk adı Cemiyet-i Müderrisin (Medrese Öğretmenleri Derneği) olan Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin yönetim kurulunda, Mustafa Sabri (Başkan), İskilipli Mehmet Atıf (İkinci Başkan), Said-i Kürdi (Nursi) (İttihat ve Muhammediye Cemiyeti önderlerinden) bulunuyordu.7 Teâli-i İslâm Cemiyeti, Kuva-yı Milliye aleyhinde bildiriler yayımlamıştır. Bildirilerden 16 Eylül 1919 tarihli İkdam gazetesinde yayımlananı çok etkili olmuş; Anadolu'da yer yer isyanlar çıkmıştır. Bu bildiri incelendiğinde, Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin milli varlığa ne denli düşman olduğu daha iyi anlaşılacaktır.8

Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin şube başkanlıklarında bulunan din adamları da vardır; Isparta Müftüsü Şakir Efendi, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi gibi. Özellikle Ömer Fevzi Efendi, Bursa ve çevresinde Kuva-yı Milliye aleyhinde etkili olmuş bir din adamıdır. Anadolu harekatı yanında yer alan din görevlilerine çeşitli baskılarda bulunmuş, bir kısmını görevinden azlettirerek, bu arada kendisi de Müftü Ömer Kamil Efendi'yi görevden azlederek Bursa Müftüsü olmuştur.9

Bu isimlere düşmanla iş birliği yapan Said Molla, Babaeski Müftüsü Ali Rıza gibi birkaç isim daha ilave etmek mümkündür. Ancak hemen belirtelim ki, bunların hepsi İslamiyet'in kutsal ruhunu anlamayan veya anlamak imkanı bulmadan, din adamı kisvesi kazanmış, cahil ve aldatılmış kişilerdir. Laikliği, dinsizlik hatta Atatürk'ü, din düşmanı olarak nitelendirmişlerdir. Atatürk'ün böylelerine karşı mücadele ve tepkisi, İslam dinine karşı gibi gösterilmiş ve bugüne kadar aynı propaganda sürdürülegelmiştir.

Bu din adamları ile ilgili söylediklerimizi, kendisi de bir din adamı olan ve I. Dönem TBMM üyelerinden Mehmet Vehbi Efendi'in (Çelik) 23 Ekim 1920 tarihinde Meclis kürsüsünde dile getirdiği şu tümceleri özetler mahiyettedir:

"…Sarıklı namına teessüf ederim. Ve sahte sarıklılar ulemadan madut değildir. İşte o hain (Zeynelâbidin) habisin yetiştirmiş olduğu kendi gibi müftüsü birkaç kimseden ibarettir. Buna sarıklılara mal edip de hocaları itham etmek de muvafıkı insaf değildir…".10

Bu bakımdan tüm din adamlarının Kuva-yı Milliye aleyhinde çalıştığı söylenemez. Ülkesini seven pek çok din adamı kendiliklerinden Anadolu harekatı yanında yer almışlardır.

A. Milli Mücadele Fikrinin Doğuşunda Din Adamları

Ölüm-kalım mücadelesininin ilk günlerinde Atatürk'ün de belirttiği gibi halk, "hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi…" yine Atatürk'ün ifadesiyle pek çok din adamı "hakikatı halka izah ettiler… Doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı.".11 Bu cümleden olarak, İzmir'in işgalinden sadece dört saat gibi kısa bir süre sonra düzenlediği mitingde "işgal edilen memleket halkının silaha sarılması dini bir görevdir." diyen Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin etrafında Denizlililer hemen birleşmişleridir. O, bu tarihi konuşmasında şöyle diyordu:

"Muhterem Denizlililer!… Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir, vatana karşı işlenen suçların, Allah ve tarih önünde affı imkansız ve günahtır. Cihat, tam manasıyla teşekkül etmiş dini görev olarak karşımızdadır. Hemşehrilerim, karşımıza çıkarılan dünkü tebaamız Yunan'a biz mağlup olmadık. Onlar öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır. Yunan'ın bir Türk beldesini ellerine geçirmelerinin ne manaya geldiğini, İzmir'de şu birkaç saat içinde işledikleri cinayetler gösteriyor. Silahımız olmayabilir, topsuz, tüfeksiz olarak sapan taşları ile de düşmanın karşısına çıkacağız. İstiklal aşkı, vatan sevgisi, haysiyet şuurumuz ile, kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zafer kazanacağız. Bu uğurda canını verenler şehit, kalanlar gazidir. Bu mutlak olarak cihad-ı mukaddestir. Sizlere vatanımızı düşmana teslim etmekten başka bir çarenin olmadığını söyleyenler, düşman esareti altında olanlardır. Onlar, irade ve kararlarına sahip değillerdir. Bu vaziyette onların emri ve fetvası aklen ve dinen caiz, makbul ve muteber değildir. Doğru olan vatan savunması ve bağımsızlık uğruna cihattır. Korkmayınız… Üzülmeyiniz… Bu liva-yi hamdin altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak Cihad-ı Mukaddes Fetvasını ilan ve tebliğ ediyorum… Elinizde hiçbir silahınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukabelede bulununuz."12

Ahmet Hulusi Efendi'nin konuşması ve düzenlenen miting, çevre il ve ilçelerde de etkili olmuştur. 16 Mayıs Cuma günü Acıpayam, Sarayköy ve Tavas ilçelerinde, 17 Mayıs Cumartesi günü ise Çal ilçesinde mitingler düzenlenmiş ve Yunan işgalini protesto telgrafları çekilmiştir.

Diğer taraftan Müftü Ahmet Hulusi Efendi ilk fiili savunma örgütünü kuranlardandır. Denizli Kuva-yi Milliyesi adını alan bu teşkilatın sevk ve idaresi için yakından ilgilenmiştir. Dinar ve Afyon-Karahisar'a gitmek suretiyle bu ulusal kuvvetin ikmalini sağlamıştır. Milli Mücadele'de Denizli hatta sadece Milli Mücadele denildiği zaman ilk akla gelen isim kuşkusuz onun ismidir.13 Bu yüzden İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?, adlı eserin yazarı Rahmi Apak'ın da tespit ettiği gibi, "Yalnız Denizlililer değil, bütün Türk milleti Ahmet Hulusi Efendi ile iftihar edecektir."14 Bir diğer din adamı Sarayköy Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi, 16 Mayıs 1919 tarihinde düzenlediği mitingde halka İzmir'in kafir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, bu kafirlerin bulunduğu yerde Cuma namazı kılınamayacağını ve kılınmasının da caiz olmadığını bildirerek, düşmana karşı konmasını istemiştir.15

Denizli-Çal Müftüsü Ahmet İzzet (Çalgüner) Efendi de ilçesinde ve çevresinde halkın ulusal harekete katılmaları için çalışmalarda bulunan din adamlarının ilklerindendir. O, 17 Mayıs 1919 günü

Çal halkını Çarşı Camii'nde toplayarak onlara düşman istilasına karşı seyirci kalınmamasını ve silahla karşı konulmasının gerekli olduğunu anlatmıştır. Daha sonraki günlerde de aynı camide yapılan toplantılarla halkı düşmana direnme konusunda bilinçlendirmeye ve örgütlemeye çalışmıştır. Bu amaçla, ilçenin nüfuzlu kişileri ile toplantı yapmıştır. Böyle bir toplantıda; "Allahımız bir, kitabımız bir, vatanımız bir olduğuna göre korumaya da mecburuz. Kutsal değerlerimizi savunmak için Allah'ın ve Peygamberin emirlerine uymak gereklidir. Çöken saray saltanatının yerine milletin kalbindeki iman nuru bir kat daha parlamıştır…" şeklinde yürekleri ürpertici bir konuşma yapmıştır. Ayrıca Ahmet İzzet Efendi, toplantıda hazır bulunanlardan bir de imzalı senet almıştır. Çal halkından 20 kişinin imzaladığı senette; "Efendim, yukarıda isimleri yazılı olanlar, cümlemiz dinimizi, vatanımızı, namusumuzu korumak için size iştirak etmeye söz veriyoruz. Buna dair her ne emir olursa ifasına hazırız."16

Çal Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de kurucularından olan Ahmet İzzet Efendi, Çal ve çevresinden topladığı 100 gönüllü ile Aydın-Köşk cephesinde düşmanla çarpışmıştır.17

Aynı şekilde Acıpayam Müftüleri Hasan (Tokcan) Efendi ile Mehmet Arif Akşit (1920'de Hasan Efendi milletvekili seçilince yerine müftü olmuştur) ve Tavas Müftüsü Cennetzade Tahir ve Tavas Bektaşi Tekkesi Postnişini Mazlum Baba (Babalım) Efendiler de ilçelerinin halkını Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmişlerdir.18 Bu arada Ahmet İzzet Efendi gibi Müftü Hasan Efendi de çevresine topladığı gönüllülerden oluşturduğu Acıpayam Müfrezesi ile, Aydın cephesine gitmiştir. Burada o, düşmana karşı vatan topraklarını savunmuştur.19

Aydın halkının direnişe katılmasını sağlamakta zorluk çeken 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey, Muğla'nın Bozöyüklü bucağından Hatip Hacı Süleyman Efendi'yi Çine'ye davet eder. Daha önce Muğla'daki ulusal örgütlenmede görev almış olan Hacı Süleyman Efendi, 12 Haziran 1919'da Çine'ye gelmiştir. Buranın ileri gelenleriyle görüşerek aynı gün Çine Heyet-i Milliyesi'nin kurulmasını sağlar.20

Aydın merkezinde yine milli ordu fahri müftüsü olarak cephelerde hizmet yapan Aydın I. Dönem TBMM üyelerinden Esat İleri,21 ile Nazilli'de Müderris Hacı Süleyman Efendi'nin önemli hizmetleri olmuştur. I. Dönem için İzmir'den milletvekili de seçilen Hacı Süleyman Efendi, Demirci Mehmet Efe'nin Milli Mücadele lehinde hizmete katılmasında etkili olmuştur.22 Ayrıca Aydın Karacasu Müftüsü Mustafa Hulusi, Bozdoğan Müftüsü Hasan Tahir, Çine Müftüsü Ahmet Efendilerin de önemli hizmetleri olmuştur.23

Öte yandan Yunan işgali öncesinde İzmir'de düzenlenen mitingde de İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, vatan sevgisinin imandan olduğunu, İzmir'in asırlardır ezan sesleri yükselen semalarında kulakları tırmalayan çan seslerine katlanmaktansa şerefle ölerek şehadet şerbetini içmenin daha iyi olacağını açıklayarak, konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu:

"Kardeşlerim!… Ciğerlerinizde bir soluk nefes kaldıkça, damarlarınızda bir damla kan kaldıkça, anavatanımızı düşmanlara teslim etmeyeceğinize Kur'an-ı Kerim'e el basarak benimle birlikte yemin edin."24

Rahmetullah Efendi, İzmir Valisi İzzet Bey'in Yunan işgaline karşı konulmaması emri üzerine de;

“Vali Bey!… Bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükunetle selamlamış olmanın karasını sürerek, Huzur-u İlahiye’ye çıkamam.” diye haykırmıştır.25 Bu arada Müftü Efendi, toplantıyı da terk etmiştir.26

İşte bu suretle Yunan işgaline ilk isyan bayrağını çeken Rahmetullah Efendi, işgalden sonra da çalışmalarını gizli olarak sürdürmüştür.27

Manisa’da da Manisa Müftüsü Alim Efendi, Cemiyet-i İslamiyye adıyla bir örgüt kurarak faaliyete geçmiştir. İzmir’in işgalinden sonra Müftü Alim Efendi, Kırkağaç Müftüsü Hacı Rıfat Efendi, Burhaniye Müftüsü Mehmet Muhip Efendi, Edremit Müftüsü Hafız Cemal Efendi, Tire Müftüsü Sunullah Efendi, Yunan işgalini dini açıdan değerlendiren bir fetva vermişlerdir. Bu fetvada, Yunan işgal ve zulmünün haksızlığı belirtildikten sonra, buna karşı eyleme geçmenin dini bir ödev olduğu açıklanıyordu. Ayrıca, Yunanlılarla birlikte Damat Ferit Hükümeti de protesto edilmiştir. Bundan dolayıdır ki, bu fetvayı veren din adamları, Yunan makamları ve hem de İstanbul Hükûmeti tarafından idama mahkum edilmiştir.28

Manisa Müftüsü Alim Hoca, Manisa’nın işgalinden sonra bir süre Manisa’da kalmış, Manisa’daki çalışmalarının Yunanlıları rahatsız etmesi ve yukarda sözü geçen fetva dolayısıyla idama mahkum edilmesi üzerine Balıkesir’e geçerek, Redd-i İlhak Kurulu’nda faydalı hizmetlerde bulunmuştur. Dördüncü Balıkesir Kongresi’ne delege olarak kabul edilmiş, Heyet-i Merkeziye’nin fahri üyesi unvanı verilmiştir. O, Kurtuluş Savaşı’ndaki bu onurlu davranışları kadar, musikişinaslığı ile de ün kazanmış bir kişiliğe sahiptir.29

Rahmetullah ve Alim Efendi’den başka Batı Anadolu’da; Balıkesir Müftüsü Hacı Ahmet Efendi, I. Dönem TBMM üyelerinden Müderris Abdülgafur (Iştın) ve Hasan Basri (Çantay) Efendiler,30 Edramit Müftüsü Cemal Efendi, Biga Müftüsü Hamdi Efendi, İvrindi’de Hafız Hamit Efendi ve Yunan askerlerince şehit edilen Dersiam Ali Rıza Efendi, Fart nahiyesinde Miderris İbrahim Efendi, Balya Müftüsü Hüseyin Efendi, 1920 Nisan’ında Anzavur Ahmet’in adamlarınca şehit edilen Gönen Müftüsü Şevket Efendi, Bandırma Müftüsü Hakkı Efendi, Tire Müftüsü Sunullah Efendi, Uşak Müftüsü Ali Rıza Efendi, Uşak-Sabık Müftüsü İbrahim (Tahtakılıç) Bey,31 Eşme Müftüsü Nazif Efendi, Turgutlu Müftüsü Hasan Basri Efendi, Demirci Müftüsü, İsmail Hakkı, Soma Sabık Müftüsü Osman Efendi, Bakırlı Hafız Hüseyin Efendi, Salihli Sabık Müftüsü Mehmet Lütfi Efendi, Manisa Müftüsü Alim Efendi’nin görevden alınması üzerine yerine müftü olan Abdulhamit Efendi, Kırkağaç Müftüsü Hacı Rıfat Efendi ve Demirci Müftüsü İsmail Hakkı Efendi gibi isimler çalışmalarda bulunmuştur.

Hacı Rıfat Efendi, Ayvalık cephesinde fiilen savaşa katılmış ve düşmana esir düşmüştür. Cephede düşmanla çarpışırken esir düşen bir diğer isim de, Manisa Müderrislerinden Hacı Hilmi Efendi’dir. Bu iki din bilgini, Atina’da uzun süre esaret hayatı yaşamışlardır.32 Bu arada Milli Mücadele lehindeki çalışmalarından dolayı Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi de 1921 Nisan’ında da Yunan askerlerince şehit edilmiştir.33

Adana, Kahramanmaraş, Gaziantep ve Şanlıurfa’da da halka mücadele fikrini aşılayanlar, yine din adamlarıdır. Bunlar, Adana’da; Müftü Hüsnü, Müderris Abdullah Faik Çopuroğlu, Çamurzade

Hafız Osman Efendi (Kozan Müftüsü), Abdülmecid Efendi (Bahçe Müftüsü), Yusuf Ziya Efendi (Osmaniye Müftüsü), Mehmet (Aldatmaz) Efendi (Karaisalı Müftüsü), Kahramanmaraş'ta; Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularından Vezir Hoca diye tanınan Mehmet Alparslan, Hoca Hasan Rafet Seçkin ve Hoca Ali Sezai Kurtaran Hoca Efendiler, Gaziantep'te; Müftü Rıfat Efendi, İmam-Hatip Kazım, Mehmet, Abdülkadir ve Müezzin-Kayyim Ahmet Efendiler, Urfa'da; Müftü Hasan Hüsnü, Harran Müftüsü Mustafa Sırrı, Viranşehir Müftüsü İbrahim, Şeyh Saffet (Yetkin), Müftü Osman (Siverek Müftüsü) ve Müderris Alim Asım Efendiler gibi din bilginleridir.34 Onların önderliğinde emsalsiz bir savunma hareketi olan Maraş Müdafaası gibi müstesna bir kahramanlık örneği verilmiştir. Kahramanmaraş halkının Ermeni çeteleriyle Fransız askerlerine karşı koymasında Rıdvan Hoca'nın "Türk ve İslam hakimiyetinin bulunmadığı bir yerde Cuma namazı kılınmaz." fetvası etkili olmuştur.35 Özellikle Sütçü İmam'ın ilk kurşunu atması bu yörede de Milli Mücadele kıvılcımının ateşlenmesi için kafi gelmiştir.36

Konya'da Milli Mücadele'yi fikirde, şuurda ve vicdanda yerleştiren, bin bir güçlük ve yokluk içinde istikrarlı bir yönetim kuran Müderris Ali Kemali, Mehmet Vehbi, Müftü Ömer Vehbi, Seydişehir Müftüsü İsmail Hakkı ve Abdülhalim Celebi gibi önde gelen şahsiyetlerdir. Ali Kemali Efendi, Ekim 1920'de Delibaş Mehmet'in adamlarınca şehit edilmiştir.37

Antalya'da Müftü Yusuf Talat, Müderris Rasih (Kaplan), Hacı Hatip Osman ve Çil Ahmet ve Alanya Müftüsü Ahmet Efendiler, Burdur'da; Müderris Hatipzade Mehmet ve Müftü Halil Efendiler, Isparta'da; Müderris Hafız İbrahim (Demiralay), Müftü Hüseyin Hüsnü, Şeyh Ali, Müderris Şerif, Eğridir Müftüsü Hüseyin Hüsnü, Yalvaç Müftüsü Hüseyin, Sütçüler'de Müderris İsmail, Şarki Karağaç Müftüsü Ahmet (Bilgiç), Uluborlu Müftüsü Tahir Efendiler, Afyon'da; Müftü Hüseyin (Bayık), Gümüşzade Bekir, Müderris İsmail Şükrü, Mehmet Şükrü, Gevikzade Hacı Hafız ve Müderris Bolvadinli Yunuszade Ahmet Vehbi Efendiler, Kütahya'da; Müftü Fevzi, Müderris İbrahim, Mazlumzade Hafız Hasan, Hacı Musazade Hafız Mehmet ve Müftü Mehmet Akif (Simav Müftüsü), Müftü Süleyman (Gediz Müftüsü) Efendiler, Bilecik'te; Müftü Mehmet Nuri ve Söğüt Müftüsü Mustafa (Kilerci) Efendiler, Bursa'da; Müftü Ahmet Hamdi, Şeyh Servet, Mustafa Fehmi (Karacabey Müftüsü), Ahmet Vasfi (Gemlik Müftüsü), Mehmet Niyazi (Mudanya Müftüsü), Osman (Mustafa Kemal Paşa), Fehmi (İnegöl Müftüsü), Yusuf Ziya (Orhaneli Müftüsü), Hüseyin Hüsnü (Yenişehir Müftüsü), Müderris Hacı Yusuf, Ömer Kamil, Hacı Sadık, Şeyh Hacı Ahmet, Abdullah, Mehmet Kamil, Ali Rıza ve Mustafa Kamil Efendiler, İzmit'te; Halil Molla, Rıfat Hoca, Osman Nuri, Hafız Eşref, Kara Hafız Maksut, İmam-Hatip Mehmet Ali, Geyve'den Hafız Fuat Çelebi ve Hoca Bekir Efendiler, Eskişehir'de; Müderris Veli, Abdullah Azmi, Müftü Salih, Müftü Mehmet Ali Niyazi (Sivrihisar Müftüsü), Abdulgafur (Mihalıççık Müftüsü), Kırşehir'de; Müftü Halil, Müfit (Kurutluoğlu), Hacı Bektaş Veli Dedesi Çelebi Cemalettin, Niyazi Salih Baba ve Hayrullah (Çiçekdağı Müftüsü), İbrahim (Mucur Müftüsü) Efendiler, Niğde'de; Müftü Mustafa Hilmi, Müderris Abidin Efendiler, Aksaray'da; Müftü İbrahim Efendi, Nevşehir'de; Müftü Süleyman Efendi, Çankırı'da; Müftü Ata ve Mehmet Tevfik, Çerkeş Müftüsü Mustafa Efendiler, Çorum'da; Müftü Ali, Müderris Kazım ve İskilip Müftüsü İsmail Hakkı Efendiler, Yozgat'ta; Müftü Mehmet Hulusi (Akyol), Kadı Halil Hilmi, Müderris Hasan, Şükrü Kaya, Şükrü Aksoy ve Abdullah (Boğazlayan Müftüsü) Efendiler, Kayseri'de; Müftü Nuh, Ahmet Remzi ve Müderris Mehmet Alim,

Gürün Müftüsü İsmail Fehbi, İncesu Müftüsü Mahmut, Bünyan Müftüsü İbrahim Hakkı Efendiler, Malatya'da; Müderris Tortumluzade Hacı Hafız Mustafa ve Mustafa Fevzi Efendiler, Mersin (İçel)'de; Hocazade Emin, Kadı Ali Sabri (Tarsus Kadısı), Müderris Naim, Ali Rıza, Mut Müftüsü Mustafa Kazım ve Silifke Müftüsü Ali Efendiler, Kilis'te; Müderris Abdurrahman Lami Efendi, Diyarbakır'da; Müftü İbrahim ve Müderris Abdülhamit, Abdurrahman (Silvan Müftüsü), Ahmet (Lice Müftüsü) Efendiler, Mardin'de; Müftü Hüseyin ve Müderris Hasan Tahsin Efendiler, Siirt'te; Müftü Halil Hulki ve Salih, Müderris Hoca Ömer Efendiler, Bitlis'te; Müftü Abdülmecit Efendi, Hakkari'de; Müftü Ziyaeddin Efendi, Van'da; Müftü Hasan, Müderris Abdülhakim (Arvasi) ve Sadık Efendiler, Muş'ta; Müftü Hasan Kamil ve Müderris İlyas Sami Efendiler, Bingöl'de; Müderris Fikri Efendi, Elazığ'da; Müftü Halil ve Mahmut, Müderris Muhiddin ve Mustafa Şükrü Efendiler, Ağrı'da; Müderris İbrahim ve Abdülkadir Efendiler, Kars'ta; Müftü Ali Rıza, Müderris Ahmet Nuri Efendiler, Artvin'de; Müftü Ahmet Fevzi, Yusufeli Müftüsü Ahmet Efendiler, Erzurum'da; Kadı Hoca Raif, Müftü Solakzade Sadık, Kadı Hurşit, İspir Müftüsü Ahmet, Oltu Müftüsü Mehmet Sadık, Narman Müftüsü İsmail Hakkı, Müderris Emin, Yakup ve Nusret (Alay Müftüsü), Hınıs Müftüsü Şeyh Bahaeddin Efendiler, Erzincan'da; Müftü Osman Fevzi, Şeyh Fevzi, Müftü Şevki (İliç Müftüsü) Efendiler, Sivas'ta; Müftü Abdürrauf (Sarısözen), Kadı Hasbi, Müderris Feyzullah Moralı, Akdağmadeni Müftüsü Mehmet Edip, Müderris Mustafa Taki Efendiler, Gümüşhane'de; Müftü Mehmet Fevzi, Müderris Mustafa, Azmi ve Müftü Hasan (Şiran Müftüsü) Efendiler, Baybur'ta; Müftü Fahrettin Efendi, Rize'de; Mehmet Hulusi, Müderris İbrahim Şevki, Şeyh İlyas ve Mataracızade Mehmet Şükrü Efendiler, Trabzon'da; Müftü Mahmut İmadeddin, Ahmet Mahir, Müderris İbrahim Cûdi, Mehmet İzzet (Akçabat Müftüsü), Mehmet Kamil (Maçka Müftüsü) ve Müderris Hatipzade Emin Efendiler, Giresun'da; Müftü Ali Fikri, Alizade İmam Hasan, Görele Müftüsü Şevki ve Tirebolu Müftüsü Ahmet Necmeddin Efendiler, Ordu'da; Müftü Ahmet İlhami Efendi, Samsun'da; Müftü Yusuf Bahri, Müderris Adil, Ömerzade Hoca Hasan, Havza Müftüsü İsmail, Bayram Efendiler, Tokat'ta; Müftü Katipzade Hacı Mustafa, Hoca Fehmi, Müftü Yardımcısı Ömer ve Hafız Mehmet, Niksar Müftüsü Mustafa Fehmi Efendiler, Kastanonu'da; Müftü Salih, Müderris Şemzizade Ziyaeddin, İnebolu Müftüsü Ahmet Hamdi, Taşköprü Müftüsü Mehmet Emin, Daday Müftüsü Rüştü, Tosya Müftüsü Bahaeddin, Araç Müftüsü Hasan Tahsin, Sinop'ta; Müftü Salih ve İbrahim Hilmi, Boyabat Müftüsü Ahmet Şükrü, Ayancık Müftüsü İsmail Hakkı, Bartın'da; Müftü Hacı Mehmet Rıfat Efendi, Zonguldak'ta; Müftü İbrahim, Devrek Müftüsü ve Kadısı Abdullah Sabri, Mehmet Tahir, Ereğli Müftüsü Mehmet Müderris Nimet Efendiler, Karabük'te; Saframbolu Müftüsü Said Efendi, Amasya'da; Müftü Hacı Tevfik, Vaiz Abdurrahman Kamil, Gümüş Hacı Köy Müftüsü Ali Rıza, Müderris Hoca Bahaettin, Hacı Mustafa Tevfik, Erbağ Müftüsü Abdullah Fehmi, Ali Kethüda Efendiler, Bolu'da; Müftü Hafız Ahmet Tayyar, Müderris Mehmet Sıtkı Efendiler, Düzce'de; Müftü Ahmet Efendi, Trakya'da; Edirne Müftüleri Mestan ve Şaban, Saray Müftüsü Ahmet, Keşan Müftüsü Raşit ve Şarköy Müftüsü Asım Efendiler, İstanbul'da; Şeyh Ata (Özbekler Dergahı Şeyhi) Efendi,38 Saadeddin Ceylan (Hatuniyye Dergahı Şeyhi) Efendi, Vaiz Cemal Öğüt Efendi ve Ankara'da; Müftü Mehmet Rıfat, Müderris Hacı Atıf, Beynamlı Mustafa, Medreseler Müdürü Hoca Tahsin, Aslanhane Camii İmam-Hatibi Ahmet, Müderris Hacı Süleyman, Müderris Abidin, Müderris Abdullah Hilmi ve Hacı Bayram Şeyhi Şemsettin Efendiler. Bunlar Milli Mücadele'nin önde gelen din adamlarıdır.39

Bu bölümü bitirirken bir hususu da belirtelim. Din adamı olmadıkları halde Kurtuluş Savaşı'nda halkın dini ve milli duygularını galeyana getirerek, bunu zafer için en etkili bir araç olarak kullanabilenler de vardır. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa bu kişilerin başında gelir. O, her gittiği yerde -özellikle Milli Mücadele'nin ilk günlerinde- ilk önce din adamları ile temasa geçmiştir. Zaman zaman dini içerikli konuşmalar yapmıştır.40 Yine Milli Şairimiz Mehmet Akif Ersoy, din adamlarından daha fazla dini heyecanı harekete geçiren hizmetler ifa edenlerdendir.41 Bu arada Üçüncü Cumhurbaşkanımız Celal Bayar da, Batı Anadolu halkını Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmek için yaptığı çalışmalarda Galip Hoca takma adını kullanmıştır.42

B. Atatürk'ü Anadolu'da İlk Karşılayanlar

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'da ilk karşılayanlar, din adamlarıdır. O günkü olaylara tanık olanları konuşturmaları suretiyle tespit edilen bu gerçeklere ait bir iki pasajı dikkatlerinize sunuyoruz:.

"… Hasta olan mutasarrıf evinden çıkmadığı için Dokuzuncu Ordu Müfettişini karşılamaya gelememiştir. Belediye reisi yok… vekalet eden zât da Çarşamba'da arazisinin bulunduğu köydedir. Belediye Meclisi'nden bir zât, Hacı Molla, Atatürk'e şehir namına hoş geldiniz diyor…"43

"… 25 Mayıs 1919 akşam üstü (Mustafa Kamal Paşa) Havza'ya geldi. Ertesi günü, başlarında ulemadan Hacı Mustafa Efendi'nin bulunduğu bir heyet kendisini ziyarat ederek memleket meseleleri hakkında görüşmelerde bulundular. Bu zâtlar diğer bir gece Belediye Reisi'nin evinde toplanarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni teşkil ettiler…"44

Dokuzuncu ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, karargahıyla Amasya'ya geldiği 15 Haziran 1919 günü kendisini karşılayanların başında Müftü Hacı Tevfik ve Vaiz Abdurrahman Kamil Efendiler bulunuyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kurmay Başkanı Binbaşı Hüsrev Bey (Gerede) karşılamayı şöyle anlatmaktadır:

- En gönülden ve coşkun karşılama Amasya'da oldu. Başlarında Müftü Efendi'nin olduğu beldenin mümtaz heyeti bizi şehrin dışında karşıladı.45 Saraydüzü'ndeki bu merasim Paşa'nın gözlerini yaşarttı. Müftü Efendi'nin itimat telkin eden besuş ve nuranı çehresiyle ilerleyerek Paşa'ya yüksek seda ile;

"- Paşam!. Bütün Amasya emrinizdedir. Gazanız mübarek olsun."

Asla beklemediğimiz bu hitap, aynı zamanda istikbalin teşhisi idi. Peşinden elini uzatan bu mübarek insanın elini öpmek ister gibi eğildi. O, üzerinde üniforması olan Anafartalar Kahramanı'nı muhabbetle kucakladı ve yanındaki zevatı birer birer tanıttı. Milli Mücadele'de ilk defa bütün bir şehir safhalarını öğrenme ihtiyacını duymadan, çetinliği besbelli olan vatan kurtuluşu mücadelesini,

bayrağını açma kararındaki bir evladının saffına katılıyor ve bunu mütaber bir din adamının rehberliği, delaleti, öncülüğü ile yerine getiriyordu…46

Müftü Efendi'nin sağladığı huzur, güven ve imkanlar sayesinde Misak-ı Milli'nin temeli olan tarihi Amasya Protokolü 21 Haziran 1919'da burada yayımlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a varmadan Ilıca'da bir heyet tarafından karşılanmıştır. Bu heyetin içerisinde 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir ve Vali Münir Bey'in yanı sıra, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye Erzurum Şubesi Başkanı Raif (Dinç) Hoca da vardı.47

Sivas'ta da Mustafa Kemal Paşa'yı ilk karşılayanlar arasında Müftü Abdurrauf Efendi bulunmaktadır. Müftü Efendi'nin bu konudaki faaliyetlerinden Vali Reşit Paşa anılarında şöyle sözetmektedir:

"(Sivas kongresi'nin hazırlıklarıyla) Kolordu Komutanı Miralay İbrahim Tali Bey, Sabık Mebus Rasim bey, Müftü Abdurrauf ve Emir Paşa gibi zevat meşgul oluyorlardı. Kongrenin hazırlık çalışmalarında görev alan bir kısım isimler bunlar. Müftü Erzurum yolcularına parlak bir karşılama merasimi yapmak vazifesini üzerine almıştı. Cübbesinin eteklerini toplayarak ev ev, dükkan dükkan dolaşıyordu…"48

Mahmut Goloğlu'nun bildirdiğine göre Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta oturup dinlenebileceği, çalışacağı ve yatacağı odaya konulacak eşyayı Müftü Abdürrauf ile Şekercioğlu İsmail, Sığırcıoğlu Hayri Efendiler evlerinden getirmişleridir.49 Ayrıca bu konuda Hacı Bektaş Tekkesi'nin de önemli yardım ve destekleri olmuştur. Atatürk, Erzurum ve Sivas Kongreleri sırasında Cemalettin Efendi ile sürekli ilişki içerisindedir.50 Sivas'a gelen delegelerin konuk edilmesinde ellerinden geleni esirgememişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, onların bu desteklerinden memnun kalmış olacak ki, Sivas Kongresi'nden sonra Hacı Bektaş Dergahı Postnişini ve Türbedarı Salih Niyazi Baba'ya bir telgraf göndererek memnuniyetini ve teşekkürlerini bildirecektir. Onun bu telgrafını sadeleştirilmiş şekliyle sunuyoruz:

Sevgili vatanımızın kurtarılması ve mutluluğu uğrunda soylu ulusumuzun Allah'nın izniyle giriştiği kutsal savaşta üstün görevimizi övgü ile karşılamanıza, yüksek değerlendirmenize teşekkürlerimizi sunarız.

Temiz ulusumuzun yükselme ve kurtarılmasına dönük hayırlı iz ve yol göstericiliğinizin devamını üstün saygı ile dileriz. Hey'et-i Temsiliye üyesinden Erzincanlı Şeyh Hacı Fevzi Efendi Hazretleri'nin sevgi ve saygılarını iletiriz, efendim.51

2 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Kongre için Sivas'a gelmiştir. Paşa, Kongre sonrası da bu kentte kalarak çalışmalarını 18 Aralık 1919 tarihine kadar buradan sürdürmüştür. Bu tarihte, M. Kemal Paşa, Rauf (Orbay), Büyükelçi Ahmet Rasim, Vali Mazhar Müfit (Kansu), Hakkı Behiç Beyler ve diğer çalışma arkadaşlarından oluşan Heyet-i Temsiliye, Ankara'ya gitmek üzere şehirden ayrılmıştır.52 Heyet, 19 Aralık 1919 günü akşam üzeri Kayseri'ye ulaşmıştır.53

Kayseri'ye girişinde Mustafa Kemal ve arkadaşlarını, Müdafaa-i Milliye Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü Remzi Efendi başta olmak üzere cemiyetin tüm üyeleri, ihtiyat zabıtan üyeleri, Devlet memurları, Kayseri'nin seçkin ulemasından Kızıklı Hacı Kasım Efendi, okul öğrencileri ve hocaları karşılamıştır.54

Heyet-i Temsiliye, Kayseri'den 21 Aralık 1919 günü sabahı ayrılmış55 ve aynı günün gecesi saat sekiz buçuğa doğru Mucur'a gelmiştir. Gece hükümet konağında halkın ileri gelenleriyle görüşülmüştür.56 22 Aralık günü sabahı Mustafa Kemal ve arkadaşları Hacı Bektaş'a gitmek üzere Mucur'dan ayrılmıştır. Zira Hacı Bektaş'ta Bektaşi ve Alevilerin bağlı bulundukları Çelebi Cemalettin Efendi ile Hacı Bektaş Veli Dergah-ı Şerifi Postnişini ve Türbedarı Niyazi Salih Baba bulunuyordu. Burada Ankara yolcuları, adı geçen kişiler tarafından içtenlikle karşılanmış ve en iyi şekilde ikramda bulunulmuştur.57 Bu arada Mustafa Kemal Paşa Çelebi Cemalettin Efendi ile görüşmüştür. Bu görüşmeyi ve görüşme sonrasını Mazhar Müfit Kansu'nun anılarından izleyelim:

"… Paşa, Çelebi ile görüşerek, tamamen Kuva-yi Milliye'ye taraftar olduğuna dair söz aldı ve buraya gelmekten maksadımız da hasıl oldu. Bu muzakere pek uzun sürmedi. Çelebi Efendi derhal vaziyeti kavradı ve adamlarına lazım gelen talimatı vereceğini vaadetti. Paşa'nın vaziyet ve giriştiğimiz mücadele hakkında verdiği tafsilat Çelebi'nin nazarı dikkatini celbetti. Hatta Çelebi daha ileri giderek cumhuriyet taraftarlığını ihsas ettirdi ise de, Paşa zamanı olmayan bu mühim mesele için müsbet veya menfi bir cevap vermeyerek gayet tedbirli bir suretle müzakereyi idare etti. Anlaşılıyor ki, Cemalettin Efendi cumhuriyete taraftar, hele Salih Baba hür fikirli, çok ileri bir zât. Ertesi gün Hacı Bektaş türbesi ziyaret edildi ve Salih Niyazi Baba'nın öğle yemeği davetinde bulunduk. Salih Baba türbenin ve dergâhının her tarafını gezdirdi. Meydan evi denilen mahalde yere küçük ve alçak bir masanın üzerine konulan büyük bir sininin etrafına oturduk. Hepimizin önünden dolaşan uzun bir havlu, yemekte çatal, bıçak vardı. Çok nefis bir yemek… Can denilen müritler pek mükemmel ve sessizce hizmet ediyorlardı. Doğrusu yemekteki bu intizama hayret ettik. Yemeği müteakip ucu zıvanalı sigaralar ve kahveler de ikram edildi. O gün akşam üstü Mucur'a avdet edileceğinden hareket zamanına kadar hoş bir sohbet ile vakit geçirildiği gibi, Çelebi ile Baba arasındaki ihtilaf bir derece halledilir bir şekle konuldu."58

Nihayet iyi bir intiba ile Hacı Bektaş'tan ayrılan Heyet-i Temsiliye 23 Aralık akşamı tekrar Mucur'a gelmiştir.59

Heyet, 21 Aralık günü habersiz ve geç saatlerde Mucur'a geldiğinden halktan karşılayan olmamıştı. Bu defa "Ankara yolunda Mustafa Kemal Paşa'yı Mucur'da başlarında Müftü İsmail Hakkı Efendi'nin olduğu kalabalık karşılıyor. Müftü Efendi evvela bir dua okuyor, cemaatin amin sesleri arasında zafer niyaz ediyor. Heyet-i Temsiliye 23/24 Aralık 1919 gecesini Mucur'da geçirmiş ve Müftü Efendi'nin başkanlığında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Mucur Merkezi kurulmuştur."60

24 Aralık günü Mucur'dan ayrılan Heyet-i Temsiliye aynı gün Kırşehir'e gelmiştir. Kırşehirliler büyük bir törenle Ankara yolcularını karşılarlar. Kentin girişinde kurbanlar kesilmiştir. Kırşehir'de kaldıkları süre içerisinde heyet, Kırşehir Gençler Derneği'ni de ziyaret etmiştir.61

Kırşehir'den 24 Aralık günü ayrılan Heyet-i Temsiliye, Kaman, Çiçekdağı ve Beynam'dan sonra 27 Aralık 1919 günü Ankara'ya ulaşmıştır. Her geçtikleri yerleşim yerlerinde olduğu gibi, buralarda da Mustafa Kemal ve arkadaşları çoşkuyla karşılandılar. Bu karşılamalarda din adamları ön saflarda yer almıştır. Bunlardan biri de Çiçekdağı Müftüsü Hayrullah (Alp) Efendi'dir. Hayrullah Efendi, Yozgat isyanı sırasında beldenin güvenliğini sağlamak yolunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu arada TBMM, Müftü Efendi'den asker toplamasını istemiş ve kasabanın güvenliğini şahsına emanet etmiştir.62

Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye üyeleri ile Ankara'ya geldiği 27 Aralık 1919 günü kendisini karşılayanların başında yine bir din adamı bulunmaktaydı. Bu tarihi olayı Mahmut Goloğlu'nun Üçüncü Meşrutiyet adlı eserinden izleyelim:

"Bu sıralarda idi ki Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya geleceği duyulmuş ve yola çıktığı haber alınmıştı. Vali Vekili Yahya Galip Bey'le Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Rıfat Efendi (Ankara Müftüsü), Mustafa Kemal Paşa'yı olağanüstü bir şekilde karşılamak ve bu arada Ankara'daki İngiliz ve Fransızlara da Kuva-yi Milliye'nin gücünü göstermek için geceli gündüzlü çalışarak, bölgedeki bütün seymenlerin karşılama törenine katılmalarını sağlamaya uğraşmışlardı… Bir suvari birliğinin önünde 24. Tümen Komutanı Yarmay Mahmut Bey ile Kurmay Başkanı Binbaşı Ömer Halis Bey (Bıyıktay) ve Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü Hoca Rıfat Efendi (Börekçi) ile Ankara ileri gelenleri … vardı."63 Görüldüğü gibi din adamları Mustafa Kemal Paşa'yı yalnız bırakmamışlardır.

C. Kongrelerde Din Adamları

30 Ekim 1918 sonrasında, Anadolu'nun her yerinde Cemiyet-i İslamiye, İstihlas-ı Vatan, Redd-i İlhak, Müdafaa-i Hukuku Osmaniye gibi çeşitli isimler altında savunma örgütleri kurulmuştur. Yönetici, din adamı ve eşraf tarafından oluşturulan bu cemiyetlerin, zamanla faaliyetlerini birleştirme girişiminde bulunduklarını görüyoruz. Örneğin, doğu vilayetleri için Erzurum Kongresi, batı vilayetlari için de Balıkesir Kongresi. Güneyde, Pozantı ve Çukurova Kongreleri, Trakya'da, Lüleburgaz ve Edirne Kongreleri ile Muğla, Uşak ve Afyon Kongrelerinin yanı sıra, Aydın, Menteşe, Denizli, Isparta, Burdur ve Antalya'yı kapsayan Nazilli Kongresi yapılmıştır. Bunlardan başka daha geniş çapta olmak üzere, Ege Bölgesinde Alaşehir Kongresi, tüm Türkiye'yi kucaklayan Sivas Kongresi. Bu çalışmalar, sözü edilen girişimlerin en önemlileridir.

Bu kongrelerde din adamları da yer almıştır. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin açılışında önemi büyük olan Erzurum Kongresi üyeliği ve daha sonra da kongrenin başkanlığına Hoca Raif Efendi'nin gayret ve yardımlarıyla seçilmiştir. Raif Efendi, Vilayat-ı Şarkıye Muhafazaa-i Hukuku Milliye Erzurum Şubesi Başkanı olarak kaleme aldığı 10 Temmuz 1919 tarihli yazısıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın cemiyetin başına geçerek yönetim kurulu başkanlığını kabul etmesini istemiştir. Aynı yazıda Rauf Bey (Orbay)'in de yönetim kurulu ikinci başkanlığına seçildiği bildiriliyordu.64

Mustafa Kemal Paşa, Raif Efendi'nin anılan yazısını Nutuk'un 36. Belgesi olarak sunduğu gibi duyduğu memnuniyeti de,"Efendiler, askerlikten ayrıldıktan sonra bütün Erzurum halkının ve Vilayat-ı

Şarkıye Muhafazaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin bana karşı pek açık olarak gösterdikleri güven ve yakınlığın bende bıraktığı unutulmaz hatırayı burada açıkça belirtmeyi görev sayarım." ifadeleriyle anlatmaktadır.65

Öte yandan Sivas Kongresi'nde en çok tartışılan konulardan birisi de manda meselesidir. Kimi delegeler, mandayı savunurken, kimi karşı çıkmış, delegelerin büyük bir kısmı kesin tavırlarını ortaya koyamamıştır. Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinden Bekir Sami, İsmail Hami, Vasıf Rafet Beylerle İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuat Cebesoy'un babası), mandayı savunanların başında gelmekteydi.66 Kara Vasıf Bey ile Halide Edip (Adıvar) Hanım da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri mektuplarla Amerikan mandasını savunmakta idiler.67

Adı geçen kişiler mandayı savunurken, Sivas Kongresi'ne Erzurum Delegesi ve Heyet-i Temsiliye üyesi olarak katılan Hoca Raif Efendi68 ise, mandaya karşı çıkmıştır. Başka bir ifadeyle o, manda tartışmalarında Mustafa Kemal'in yanında yer almıştır. Raif Efendi'nin çok açık bir biçimde mandayı reddetmesi delegeler ve mandayı savunanlar üzerinde olumlu tesir etmiştir.69

Ulusal harekatın önde gelen isimlerinin bile mandayı savunduğu, hatta manda fikrini ilk ortaya atanlardan olduğu hatırlanırsa70 Hoca Raif Efendi'nin Milli Mücadele'deki hizmetlerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Diğer taraftan Erzurum ve Sivas kongrelerine katılan din adamı sadece Hoca Raif Efendi değildir. Erzurum Kongresi delegeleri arasında şu din adamları da bulunmaktadır:

Siirt delegeleri: Müftü Hacı Hafız Mehmet Cemil ve Müderris Hafız Cemil Efendiler, Erzincan delegesi: Meşayihten Hacı Fevzi Efendi, Sivas delegesi: Müderris Fazullah Efendi, Kuruçay delegesi: Müftü Şevki Efendi, Of delegesi: Müderris Yunus Efendi, Kelkit delegesi: Müftü Osman Efendi, Şiran delegesi: Müftü Hasan Fahri Efendi, Rize delegesi: Hoca Necati Efendi ve Diyarbakır delegesi: Müftü Hacı İbrahim Efendi.71

Erzurum Kongresi Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi'nin yaptığı dualarla açılıp kapanmıştır. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa ona 9 Ağustos 1335/1919 tarihli telgafı ile teşekkür etmiştir.72

Sivas Kongresi'nde de Hoca Raif Efendi (Erzurum Delegesi), Şeyh Hacı Fevzi Efendi (Erzincan Delegesi), Müftü Tevfik Efendi (Çorum Delagesi), Gümüşzade Bekir Efendi (Afyon Delegesi), Hacı Osman Remzi Efendi (Nevşehir Delegesi), Ahmet Nuri Efendi (Bursa Delegesi) gibi birçok din adamı katılmıştır.73 Bu arada Sivas Kongresi'nin hazırlık çalışmalarını yürüten komisyonun içerisinde de din adamları ön saflardadır. Bunlar, Vali Vekili Kadı Hasbi, Müderris Fazlullah ve Müftü Abdürrauf Efendiler'dir. Özellikle Müftü Efendi Vali Reşit Paşa'nın ifadesiyle "… Erzurum yolcularına parlak bir istikbal merasimi yapmak vazifesini üzerine almıştı. Cübbesinin etekleri toplayarak, ev ev, dükkan dükkan dolaşıyordu."74

Öte yandan Mazhar Müfüt Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, adlı hatıratında bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Müftü Abdurrauf Efendi, Kolordu Komutanı Selehattin ve

Eski Sivas Mebusu Rasim Beyler de Mustafa Paşa Hazretlerini ve heyeti karşılamak, misafir etmek hususunda büyük gayret sarf ettiler…75

Vali Reşit Paşa Milli Mücadele'nin ilk günlerinde tereddüt içerisindedir. Valinin bu durumu, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gitmek üzere Sivas'a uğradığı günlerde bile devam etmekteydi.76 Muhtemelen bu durumu nedeniyle Reşit Paşa, Sivas için melhüs tehlikeler ileri sürerek kongrenin bu şehirde toplanmasını engellemeye çalışmıştır.77

Vali Reşit Paşa, böyle kuşkulu tutum ve davranışlar sergilerken başta Müftü Abdurrauf Efendi olmak üzere Sivas merkezindeki diğer din adamları çoktan kararlarını Milli Mücadele lehinde vermişlerdir. Reşit Paşa, vilayetteki Kuva-yi Milliye çalışmaları hakkında bilgi isterken de teşkilat mensuplarından şu cevabı almıştır:

"… O kadar kalabalık değiliz. Fakat başta Müftü olmak üzere ulema takımı hemen hemen bizimle beraberdir…"78

Din adamlarının örnek davranışları Erzurum ve Sivas kongreleri ile sınırlı değildir. Onlar, diğer kongrelere de katılmışlar ve önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.79

D. Demir ve Çelik Alaylar

Milli Mücadele'de din adamları ellerinde silah beldelerini de korumuşlardır. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, Demiralay, Afon-Karahisar'da da Hoca İsmail Şükrü Efendi, Çelikalay, adlarında gönüllülerden alaylar teşkil etmişlerdir. Ali Fuat Paşa bu kuvvetlerden şöyle söz eder:

"Anadolu'nun muayyen bir kısmını elde tutabilmenin ilk şartı, başında olduğum 20. Kolordu'nun sahası içinde olan Isparta-Afyonkarahisar-Eskişehir hattını elde muhafaza edebilmekti. Eskişehir'de İngilizler vardı. Eğer Isparta ve Afyon'u muhafaza edebilseydik, Eskişehir'deki İngilizleri atmak mümkündü. Isparta ve Afyon'da milli kuvvetleri teşkil edebilme faaliyetimize gerek kalmazdı: Bu iki şehrimizde, iki din adamı, başı sarıklı iki mücahit başa geçmişler ve milli kuvvetleri tecrübeli kumandan, siyaset ve basiretiyle teşkilatlandırmışlar ve ilk anda yadırganacak bir kararla kumandayı da bizzat ellerine almışlardı. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, Afyonkarahisar'da Hoca İsmail Şükrü Efendi…"80

Yunan orduları durmadan ilerliyorlardı. Alaşehir elden çıkmıştı. Yunan işgalinin genişlediği bu günlerde konu TBMM'de gündeme gelmiş ve Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların da hazır bulundukları Meclis oturumunda hararetle tartışılmıştır.81 Bu arada Afyonkarahisar Milletvekili İsmail Şükrü Hoca da görüşlerini açıklamıştır.82

Meclisteki bu tartışmalar esnasında Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, İsmail Şükrü Hoca'ya; "Hocam vaziyet tehlikelidir… Bir cephe kurabilmek için bize beş ay zaman lazım." demesi üzerine de İsmail Şükrü Hoca, kendisine yeteri miktarda at ve silah verilmesi halinde düşmanı beş ay

oyalamak yerine durdurabileceğini bildirmiştir.83 Bundan sonraki gelişmeleri İsmail Şükrü şöyle anlatır:

"Paşa bu tekliften memnun kalır. Ne kadar silah ve cephane varsa derhal bana teslim edilmesi için Ankara silah deposuna emir verdiler.84 Depoya gittim. Ne göreyim, 14 adet Martin'den muaddel tek atışlı bekçi silahlarından başka silah yok. Bunları aldım. Kırka iblağını istedim. Ankara Kolordu Kumandanı ve Vali Vekili Nuri Bey'in bunu bulacağını ümit ediyordum. Maalesef buna imkan olmadığını söyledi… Resmi makamlardan ümit kesilince Allah'a dayanarak bir çare düşündüm. Hemen bir gün içinde bir asker elbisesi diktirdim. Başımdaki sarığı muhafaza ederek bu asker elbisesini giydim. Hacı Bayram Camii'nde Cuma namazından sonra kürsüye çıktım… "Ey cemaati müslimin! dedim. Kapıları kapayınız, hiçbiriniz camiden dışarı çıkmasın. Sizinle görüşecek mühim meseleler var!" dedim… Coştum, söyledim. Evde duvarlarda asılı duran harp silahlarının boşuna asılı kalırsa ev sahibine lanet edeceğini anlattım. Memleket ve din tehlikede kalırsa yedisinden yetmişine kadar bütün Müslümanların cihatla mükellef olduğunu anlattım. Mustafa Kemal Paşa'nın teminatını söyledim. Cemaat ağladı, ben ağladım. Nihayet arkamdaki ilmiye cübbesini çıkararak asker elbisesiyle başımda sarık olarak kürsüde ayağa kalktım. "Ey cemaati Müslimin! dedim. İşte ben asker kıyafetine girdim. Cepheye gidiyorum. Memleket ve din kurtuluncaya kadar cephelerde düşmanla çarpışacağım. Memleketini, dinini seven benimle gelsin" dedim… Herkes sağa sola koştu. O gün akşama kadar 700 silah, 600 mücahit, 120 at toplanmıştı… ben miktarı kafi silahşör mücahitlerle Ankara'dan ayrıldım. Afyon'a gelir gelmez düşman bir taarruz daha yapmış, Uşak'a girmişti. Acele cepheye koştum. Uşak cephesini İzzet Bey kumanda ediyordu… Ben hemen o tarafta bir müdaafa hattı tesis ettim."85

Diğer taraftan Isparta gönüllülerinden oluşan, Hafız İbrahim'in komuta ettiği Demiralay da düşmanın Sarayköy önünde durdurulmasında önemli hizmetleri olmuştur. Ayrıca Demiralay'ın varlığı İtalyanların Isparta ve çevresinde barınmasını da engellemiştir. Çelikalay da Dumlupınar'da Yunan ileri harekatını dokuz ay durdurarak, ordumuzun hazırlanmasını temin etmiştir.

Düzenli ordunun kurulması üzerine Çelikalay 68. alay içinde yer almıştır.86 Demiralay da önce "Mürettep Alay" olarak 57. Tümen kuruluşu içerisine dahil edilmiştir. Ocak 1921'de de Menderes Grup Komutanlığı emrine verilmiştir.87 Çelikalay ve Demiralay'ın bu başarılı hizmetleri, TBMM tarafından da yakinen takip edilmiştir.88 Hatta Meclisin takdirleri Başkan Mustafa Kemal Paşa vasıtasıyla Demiralay Komutanı Hafız İbrahim Bey'e bildirilmiştir.89

Hoca İsmail Şükrü ve Hafız İbrahim Efendiler kuvvetlerinin düzenli ordunun içerisinde yer almasından sonra TBMM'deki görevlerine dönmüşlerdir.90

Hafız İbrahim ve Hoca İsmail Şükrü Efendilerden başka kimi din adamları da gönüllülerden oluşturdukları müfrezelerini komuta etmişlerdir. Örneğin, daha önce de belirtildiği gibi Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi bunlardan birisidir. Müftü Ahmet İzzet Efendi Çal (Denizli) ve çevresinden oluşturduğu 100 kişilik müfrezesini Aydın-Köşk çephesinde komuta etmiştir. Yine Salihli-Bozdoğan cephesinde Kadı Zahid Molla, Bakırlı Hüseyin Hafız, Kırkağaç Müftüsü Mehmet Rıfat da Kuva-yi

Milliye komutanlıkları yapmışlardır. Bunlardan Müftü Mehmet Rıfat Efendi düşmanla çarpışırken esir düşmüş ve Atina'da uzun süre esaret hayatı yaşamıştır.91

Bir diğer müfreze komutanı da Celal Bayar'ın "… İri vücutlu, başında kocaman sarığı, muntazam kesilmiş sakalı, elinde bir İngiliz filintası, belinde fişeklerle, İngiliz atı üzerinde çok heybetli görünüyordu. Yanında beş silahlı muhafız vardı." diye tanımladığı Eşme Müftüsü Hacı Nafiz Efendi'dir.92

Ayrıca Urfa'da Abdullah Hoca, Antep'de Vezir Hoca, Tarsus'da Enis Hoca, Kilis'te Abdurrahman Efendi, Geyve'de Hafız Şevket, Kütahya'da Hafız İbrahim gibi daha pek çok din adamı cephelerde düşmanla vuruşmalara katılmıştır.93

Bu bölümü, Mustafa Kemal Paşa'nın Demiralay Komutanı Hafız İbrahim'e gönderdiği 14 Ağustos 1920 tarihli telgrafı ile bitirelim:

"Isparta livasının Müdafaa-i vatan hususunda gösterdiği fedakarlık teşekküre şayandır. Bütün alay zevatı ve kendinize Millet Meclisi'nin takdirlerini ve teşekkürlerini takdim ederim."94

E. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nde Görev Alan Din Adamları

Müdafaa-i Hukuk, bir ulusun yaşama hakkının mücadelesini simgeler. Müdafaa-i Hukuk Türk milletinin "Ben varım, binlerce yıllık bir tarihin ve bu toprakların sahibiyim." diyen sesin bütün dünyaya duyrulmasıdır. Müdafaa-i Hukuk, hakları, özgürlükleri, namusları ve tarihleri ellerinden alınmak istenen bir toplumun mücadele azmi ve kararlılığıdır. Müdafaa-i Hukuk, hak ve özgürlükleri için bir araya gelenlerin, gerektiğinde canlarını ortaya koydukları mücadele şuurudur. Nihayet Müdafaa-i Hukuk, yeni bir devletin doğuşunun kaynağıdır.

Müdafaa-i Hukuk örgütleri başlangıçta yereldir. Bu kuruluşların Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında toplanmaları ile bütün vatanın kurtuluşu, ulusal bir devletin kuruluşu amaçlanmıştır. Başlangıçta belki sadece Yunan işgaline, Ermeni saldırılarına, Fransız, İngiliz ve İtalyanlara karşı başlayan mücadele, Sivas Kongresi'nden (7-11 Eylül 1919) sonra ülkenin bütününe yönelmiştir. Müdafaa-i Hukuk'un ve bu ana düşünce etrafında meydana gelen örgütlerinin askeri güçle birlikte hareketi de yine Sivas Kongresi esnasında gerçekleştirilmiştir. TBMM de bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir.95

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin kuruluş ve faaliyetlerinde, din görevlileri de görev almışlardır. Ancak hemen belirtelim ki Milli Mücadele'nin diğer sahalarında olduğu gibi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri konusunda da din adamları ilk sırada yer almışlardır.96

F. Milli Mücadele'de Fetvalar ve Atatürk

Bir davranışın, bir işin, İslam dini hükümleri açısından, doğru veya yanlışlığı, olur veya olmazlığı konusunda din bilginlerinin verdikleri sözlü veya yazılı cevaplara Fetvâ denir.

TBMM'nin açılış arifesinde, ülkenin işgalden kurtulabilmiş köşeleri, ayrı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmiştir. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvaları ve Bab-ı Âli'nin beyannameleri ile aldatılan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının önüne dikilmiştir. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele'nin önde gelenlerinin "katli vacip olduğuna" dair fetvalar verilmiştir. Bunun üzerine Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar baş göstermiş, isyancılar Ayaş belinden Ankara'yı seyreder hale gelmişlerdir. İç ve dış ihanet odakları el ele vererek Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkartmak suretiyle Türk halkını birbirine kırdırmak istenmiştir. Başka bir deyişle Türk Milli Mücadelesi için zor günler yaşanıyordu.

Böyle bir anda başta Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi) olmak üzere pek çok din bilgini vazifeye koşmuştur. O, Anadolu'da sağ duyulu ve vatansever ulemayı harekete getirerek ulusal hareketin meşru olduğuna dair karşı fetvalar hazırlamıştır. Bu yönü ile Milli Mücadele'de fetvalar savaşına da tanık olunmuştur. Hemen belirtelim ki bu savaşta 155'i aşkın97 Anadolu ulemasınca tasdik edilen Ankara Fetvâsı, tek Dürrüzade Abdullah'ın imzasını taşıyan İstanbul Fetvâsı'nı hükümsüz kılmış, ulusal birlik ve beraberliği pekiştirmiştir.98

Ayrıca kimi din adamları çalışmalarını I. Dönem TBMM'nde devam ettirmiş ve Meclis'te de önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. Sayıları 62 olan bu din adamlarından bazılarının öylesine teklif ve önerileri olmuştur ki, aradan 81 yıl geçmesine rağmen bugün dahi güncelliğini kaybetmemiştir. Örneğin, Mustafa Kemal Atatürk'ün "mefkure arkadaşım" dediği İzmir Milletvekili

Hacı Süleyman Efendi'nin eğitimle ilgili olarak söyledikleri gibi.99

Sonuç

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Dürrizade Abdullah, Ayan azası Zeynelabidin, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, Babaeski Müftüsü Ali Rıza, Said Molla, Gerede-Bolu olaylarının Kör Ali ve Eşref Hocaları, Düzce'nin Ahmet Hocası, Biga'nın Gavur İmamı, Konya-Bozkır'ın Zeynelabidin'e bağlı hocaları gibi kimilerinin aksine, vatanın işgallerden kurtarılması ve milletin bağımsızlığı için, pek çok din adamı önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Merhum Orgeneral Kazım Özalp'in ifadesiyle "O gayri müsait ahval ve şerait içinde muhterem ulemamız öne geçmişler, sadece telkin ve aydınlatma ödevi ile yetinmemişler, milli kuvvetlerin başında çarpışmışlardır…"100

Öte yandan hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, bu örgütün içinde veya başında bir din adamı bulunmasın. Bilindiği üzere TBMM, bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Anadolu topraklarına ayak bastığında, onu karşılyanların başında yine din adamları ön saflarda yer almışlardır. Ayrıca bir kısmı çalışmalarını TBMM'nde de sürdürmüştür.

Kısaca, İzmir'in işgalinden dört saat sonra düzenlediği mitingde ilk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran Müftü Ahmet Hulusi Efendi'den, İzmir Valisi İzzet Bey'in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine; "Vali Bey! Bu sakalım kanımla kızarabilir, ama bu alna Yunan alçağını

sükunetle selamlamış olmanın karasını sürerek huzur-u ilahiye çıkamam.” diye haykıran İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi…

Milli Mücadele’nin meşru olduğuna dair fetva veren Müftü Mehmet Rıfat Efendi’den Mustafa Kemal Paşa’yı “Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir.” sözleriyle karşılayan Müftü Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kamil Efendiler ve daha niceleri Atatürk’ün “Ya İstiklal Ya Ölüm” parolası etrafında birleşmişlerdir. Böylece Hıristiyanlık dünyasının, “Türkleri Anadolu’dan atmak” gayesi, zorlu bir mücadele sonunda engellenmiştir. İşte bu zorlu mücadelede din adamlarının önemli hizmetleri olmuştur. Bu din adamları, Mustafa Kemal Paşa tarafından her zaman takdir etmiştir. Örneğin, Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi’ye Milli Mücadele’deki hizmetlerinin anısına her bayram bir hediye gönderir ve buna 1200 liralık bir çeki de eklerdi.101 Mustafa Kemal Paşa’nın aynı şekilde davranışta bulunduğu bir diğer kişi “baba” diye hitap ettiği Amasya Müftüsü Abdurrahman Kamil Efendi’dir.102

Konumuzu Atatürk’ün 24 Eylül 1924 tarihinde Amasya’ya ziyareti esnasında şerefine verilen yemekte yaptığı konuşmasının son kısmıyla bitirelim.

“Efendiler! Bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bu şehir halkı da bütün millet gibi hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir halde idi. Ben burada bir çok zevatla beraber Kamil Efendi Hazretleri’yle de görüştüm. Bir cami-i şerifte (Beyazıt) hakikatı halka izah ettiler. Efendi hazretleri halka dediler ki: “Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti ve istiklali hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felekatten kurtulmak icap ederse, vatanın son bir ferdine kadar ölmeyi göze almak lazımdır. Padişah olsun, halife olsun isim ve unvanı her ne olursa olsun hiçbir şahıs ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegane kurtuluş çaresi halkın doğrudan doğruya hakimiyeti eline alması ve iradesini kullanmasıdır.” İşte Efendi Hazretlerinin bu aydınlatıcı vaaz ve nasihatından sonra herkes çalışmaya başladı. Bu münasebetle Müftü Kamil Efendi Hazretleri’ni takdirle yadediyorum. Ve genç Cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder…”103 Tabii bizler de…”

1 Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali İstanbul, 1976, s. 69-70.

2 S. Selek, a.g.e., s. 70. Ayrıca Milli Mücadele’de yöneticilerin tutum ve davranışları için bkz. Kamil Erdeha, Milli Mücadele’de Vilayetler ve Valiler, İstanbul 1975.

3 bkz, Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele de Din Adamları II, 2. Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s. 244-248.

4 S. Selek, a.g.e., s. 83.

5 A.g.e., s. 96.

6 Bkz. Ali Sarıkoyuncu, “Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, s. 39, ss. 804-884.

7 Bkz. Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yaralı ve Zararlı Dernekler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Atı: 10, s 179-180.

8 Bkz. Ali Sarıkoyuncu, "Ulusal Bağımsızlık Savaşında Milli Varlığa Düşman Cemiyetlerden Teâli-i İslâm'ın Bir Bildirisi", Tarih ve Toplum, Sayı: 102, s. 19-22.

9 Ömer Fevzi hakkında bkz., Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, İstanbul, 1980, C. 4-5, s. 335-336.

10 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş bankası Yayını, Ankara, 1985, C. I, s. 203. Ayrıca Mehmet Vehbi Efendi (Çelik) hakkında bilgi için bkz., Numan Hadimioğlu, Hadim ve Hadimiler, Ankara, 1983, s. 185.

11 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 208.

12 Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları I, 2. Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1997, s. 79.

13 Bkz., Sarıkoyuncu A., a.g.e., s. 73-129; İbrahim Aksakal, Milli Mücadele'de Denizli ve Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Lisans Tezi (Yayımlanmamış), Ankara, 1971; Sadi

Borak, "Sarıklı Bir Mücahit", Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 9 (Ekim 1968); Mithat Sertoğlu, "Milli Mücadele'de Kahraman Denizli", BTTD, Sayı: 6; Tarhan Toker, Kuva-yi Milliye ve Milli Mücadele'de Denizli, Denizli, 1983, M. Akif Tütenk, Milli Mücadele'de Denizli, İzmir, 1949; Milli Mücadele'de Denizli Heyeti Milliyesi, Balıkesir, 1947.

14 Rahmi Apak, İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, 2. Basım, Ankara 1990, s. 89.

15 Tarhan Toker, Kuva-yi Milliye ve Milli Mücadele'de Denizli, Denizli 1983, s. 23.

16 Orhan Vural, "İstiklal Savaşı'nda Müftülerin Hizmetleri", Sebilürreşad, C. I, Sayı: 12, s. 185-187.

17 ATASE Arş., KL: 425; D: 2, Fh: 31.

18 Bkz., Aksakal, İ., a.g.e., s. 13.

19 Ali Sarıkoyuncu, "Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'de Din Adamlar," Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: XIII, Sayı: 39 (Kasım 1997), s. 985; ATASE Arş., KL: 792, D: 85, Fh: 67-2.

20 Celal Bayar, Bende Yazdım, C. 6, İstanbul 1969, s. 1959.

21 Coker, F., a.g.e., s. 136-137.

22 Hacı Süleyman Efendi'nin hizmetleri hakkında çalışmamızın dördüncü bölümde bilgi sunulmuştur.

23 Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s. 223 vd.

24 Ali Sarıkoyuncu, "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi", 3. Afyon-Karahisar Araştırmaları Sempozyumu, Afyon, 1994, s. 74.

25 Ali Sarıkoyuncu, "Yunan Megali İdeası ve Batı Anadolu'nun Düşman İşgalinden Kurtarılmasında Din Adamları", Diyanet İlmi Dergi, C. 30, Sayı: 4, s. 45.

26 İlhan Tekeli-Selim İlkin, Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, TTK Yayınları, 1989, s. 71.

27 Bu nedenle olacak ki, Rahmetullah Efendi, Manisa Müftüsü Alim Efendi'nin hazırladığı fetvayı fikren katıldığı halde imzalamamıştır. (Teoman Ergül, Kurtuluş Savaşı'nda Manisa (1919-1922), İzmir, 1991, s. 25.

28 Ergül, T., a.g.e., s. 25.

29 Ergül, T., a.g.e., s. 25. Ayrıca Alim Efendi hakkında bilgi için bkz., M. Çağatay, Manisa Ünlüleri, Manisa, 1946, s. 44; Selami Bertuğ, "Manisalı Alim Efendi ve Klasik Türk Musikisindeki Yeri", Mesir Konferansları, Manisa Turizm Derneği Yayınları No: 4, Manisa, 1993, s. 7-12.

30 Hasan Basri Çağatay halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmek için bir de gazete çıkarmıştır. Ses adını verdiği gazetesinde işgallere karşı konulması konusunda yazılar yazmıştır. Bkz., Mücteba Uğur, Hasan Basri Çantay, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 1 vd.

31 1908 yılında Uşak Müftülüğü görevini yürüten İbrahim Tahtakılıç'ın Milli Mücadele'deki hizmetleri için bkz., Tekeli, İ-İlkin, S., a.g.e., s. 365-381.

32 Sarıkoyuncu, A., "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü …", s. 74.

33 BTTD, Sayı: 36, Belge No: 12. Ayrıca bkz., Ali Sarıkoyuncu, "Şeyh Edebâli ve Milli Mücadele'de Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi", Diyanet İlmi Dergi, C. 4, Sayı: 3, s. 15-21; Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Söğüt ve Çevresi, Osmangazi Üniversitesi Yayını, Eskişehir 1999, s. 29-36; Ali Sarıkoyuncu, "Bilecik ve Çevresinde Yunan Mezalimi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 28 (Mart 1994), s. 19 vd.

34 Bu din bilginlerinin Güney cephesindeki hizmetleri için bkz., Hakkı Şenkon, "Maneviyatın Yurt Müdafaasındaki Rolü", Sebilürreşad, C. 2, s. 367 vd; Hulusi Yetkin, Gaziantep Tarihi ve Davaları, Gaziantep 1968; Hulusi Yetkin, Gaziantep Savaşı Hatıralarından Derlemeler, Gaziantep 1962, s. 20 vd; Sahir Üzel, Gaziantep Savaşı'nın İç Yüzü, Kayseri 1964; Bedri Alpay, "İstiklal Savaşı'nın Sarıklı

Kahramanları”, Sebilürreşad, C. 2, s. 336 vd; Adil Bağdatlıoğlu, Uzunoluk, İstanbul 1942, s. 53 vd; Cemal Kutay, Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1973, s. 303-304, İsmail Özçelik, Milli Mücadele’de Güney Cephesi (Urfa), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 55 vd.

35 Kutay, C., a.g.e., s. 205.

36 Bkz., Yaşar Akbıyık, Milli Mücadele’de Güney Cephesi Maraş, 2. Basım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 123 vd.

37 Bkz., Hasan Güzel, Konya’da Milli Mücadele’yi Destekleyen Din Adamları, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), AÜTİTE, Ankara 1988, s. 20 vd.

38 Şeyh Ata Efendi’nin Anadolu’ya silah ve personel sevkinde önemli hizmetleri olmuştur. İsmet İnönü’den Halide Edip’e ve Mehmet Akif’e kadar çok kimse Şeyh Ata’nın dergahından Anadolu’ya hareket etmişlerdir. Albay Hüsamettin Ertürk, işgal altındaki istanbul’dan Anadolu’ya silah sevkiyatını idare eden vatanperverleri zikrederken şu din adamlarını da saymaktadır. Topkapı’da Kayyim Ahmet, İmam Necati, Kadıköy’de ilk Milli teşkilatı kuran Şeyh Muhip Efendi ile oğlu Yusuf Efendi, Aksaray’da İmam Tevfik Efendi, Üsküdar’da Hafız Nuri ile Bektaşi Dedelerinden Ali Nutki Baba, Sarıyer’de Hafız Mehmet Bey’dir. (Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1957, s. 222-239).

39 Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs, 1336; Kadir Mısıroğlu, Kurtuluş Savaşı’nda Sarıklı Mücahitler, İstanbul 1969, s. 109 vd; Kutay, C., a.g.e., s. 43 vd; Ali Sarıkoyunca, Milli Mücadele’de Zonguldak ve Havalisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 96-120; Ali Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele’de Amasya Müftüleri, Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kamil Efendiler”, Diyanet İlmi Dergi, C: 31, Sayı: 2, s. 61-100; Sarıkoyuncu, A., Milli Mücadele’de Din Adamları I, s. 24-27; Ali Sarıkoyuncu, “Mustafa Kemal ve Milli Mücadele’de Din Adamları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, s. 39 (Kasım 1997), s. 982-993.

40 Örneğin, 23 Temmuz 1919 günü Erzurum Kongresi’ni açarken yaptığı konuşmasını “En son olarak niyazım şudur ki, istekleri gerçekleştiren Allah Hazretleri, sevgili bağışlayıcıya saygıyla, bu kutsal vatanın sahibi ve savunucusu ve Ahmediye’nin yüce buyuruğuyla kıyamet gününe kadar sadık bekçisi olan temiz milletimizi, saltanat makamı ve yüce hilafeti korumak ve kutsalatımızı düşünmekle yükümlü olan heyetimizi başarılı kılsın!… Amin.”cümlesiyle bitiriyordu. Aynı kongrenin 7 Ağustos 1919 günü yaptığı kapanış konuşması da şöyle son buluyordu: “… Bu birleştirici kurtuluş toplantımız sona ererken, istekleri gerçekleştiren Allah Hazretlerinden doğru yolu göstermesini ve şanlı Peygamberimizin ruhunun bütün üstünlüklerinden, bereketinden bağışlaması dileyiyle, vatan ve milletimize ve sonsuz devletimize mutlu gelecekler dilerim.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 5).

41 Mehmet Akif'in Kastamonu ve diğer yerlerde yaptığı dini içerikli konuşmalar için bkz., Mehmet Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsir-i Meviza ve Hutbeleri, Haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu-Nuran Abdulkadiroğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1992, s. 1 vd.

42 Bkz., Bayar, C., a.g.e., C. 6, s. 1753-1754, 1846; Ertürk, H., a.g.e., s. 349.

43 Enver Behnam Şapolya, Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi, 3. Basım, İstanbul 1959, s. 312.

44 a.g.e., s. 315.

45 Cemal Kutay, bu karşılama heyeti içerisinde Hacı Bektaş Celebisi Cemalettin Efendi'nin de bulınduğunu belirtmektedir. (Kutay, C., a.g.e., s. 281).

46 Hüseyin Menç, Milli Mücadele Yıllarında Amasya, Ankara 1992, s. 33.

47 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Mustafa Kemal ile Beraber, C. I, TTK Yayını, Ankara, 1988, s. 23.

48 Cevat Yularkıran, Reşit Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1940, s. 123.

49 Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, Ankara 1969, s. 22.

50 A. Cemalettin Ulusoy, Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi-Bektaş Yolu, 2. Basım, Hacı Bektaş, 1986, s. 101.

51 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 80 (Ağustos 1981), s. 9. Ayrıca Alevi-Bektaşilerin Milli Mücadele'deki hizmetlei için bkz., Baki Öz, Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1997, s. 33 vd.

52 G. Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, TTK Yayınları, Ankara s. 81; Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi, İstanbul 1963, s. 191; Mazhar Müfit kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 487.

53 Kansu, M. M., a.g.e., CII, s. 490.

54 Zübeyir Kars, Milli Mücadele'de Kayseri, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993, s. 57.

55 Kansu, M. M, a.g.e., CII, s. 492. Mustafa Kemal Paşa, hareketten önce Hayet-i Temsiliye adına Kayserililerin sıcak ilgi ve samimi duygularına karşılık vererek, memnuniyetlerini bildirmiştir. Bu arada bir de beyanname yayımlamıştır. (Kars, Z, a.g.e., s. 66). Ayrıca beyanname için bkz., Adana'ya Doğru, 22. 12. 1919, İrade-i Milliye, 5. 01. 1920.

56 Kansu, M. M., a.g.e., CII, s. 493.

57 Kansu, M. M., a.g.e., C. II, s. 493-494.

58 Kansu, M. M., a.g.e., C. II, s. 494.

59 Kansu, M. M., a.g.e., C. II, s. 495.

60 Kutay, C., a.g.e., s. 305.

61 Kansu, M. M., a.g.e., C. II, s. 496.

62 Kutay, C., a.g.e., s. 309.

63 Mahmut Goloğlu, Üçüncü Cumhuriyet, Ankara, 1970, s. 8-9. Ayrıca bkz., Kansu, M. M., a.g.e., C. II, s. 497-499.

64 Bkz., Kansu, M. M., a.g.e., C. I, s. 75-78; M. Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara 1946, s. 92-94; M. Fahrettin Kırzıoğlu, M. Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 3 vd; Ayfer Göze, İnkılap Tarihimiz ve Atatürk İlkeleri, 2. Basım, İstanbul 1985, s. 29-32.

65 Kemal Atatürk Nutuk (1919-1927), Bugünkü dille yayına haz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. 44.

66 Kadir Kasalak, Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi, Genelkurmay Yayını, Ankara 1993, s. 141.

67 Nutuk (Haz. Zeynep Korkmaz), s. 66-68; Fahrettin Kırzıoğlu, "Amerikan mandasını Kimler istiyor ve nasıl öneriyorlardı", BTTD, C. XII, Sayı: 67-68; ATASE Arş., Kl: 78, D: 290, Fh: 4-2. Ayrıca mandaya taraftar olan kişi ve kuruluşlar için bkz., Kasalak K., a.g.e., s. 9 vd. Ayrıca Halide Edip Adıvar'ın milliyetçilik anlayışı hakkında bkz., Çetin Yetkin, Toplumsal ve Siyasi Açıdan 13 Yazar Üzerine Notlar, Ümit Yayınları, Ankara, 1996 s. 93-118.

68 Hayet-i Temsiliye'den Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, ulemadan Raif Efendi, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey, Doğu Anadolu adına Siavas Kongresi'nde bulunmak üzere Erzurum Kongresi'nce görevlendirilmişlerdir. (Göze, A., a.g.e., s. 48).

69 Bkz., Kasalak, K., a.g.e., s. 139.

70 Bkz., Goloğlu, M., Sivas Kongresi, s. 88. Örneğin, Albay İsmet Bey, manda ile ilgili kanaatini Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı zaman (27. 8. 1919), daha ortada Sivas Kongresi yoktu. Bkz., Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Ankara 1990, ss. 164-166.

71 Kansu, M. M., a.g.e., C. I, ss. 78-80.

72 Kutay, C., a.g.e., s. 292.

73 Kansu, M. M., a.g.e., C. I, s. 252; Hikmet Denizli, Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, No: 1655, Ankara 1996, s. 44 vd.

74 Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları, s. 123.

75 Kansu, M. M., a.g.e., C. I, s. 208. Daha önce de belirtildiği gibi, heyet üyelerinin konuk edilmesinde Alevi-Bektaşi tekkelerinin de önemli yardım ve desteği olmuştur. (Bkz., Öz, B., a.g.e., s. 54 vd).

76 Nutuk (Haz: Zeynep Korkmaz), s. 29.

77 Nutuk (Haz: Zeynep Korkmaz), s. 53-56.

78 Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları, s. 15; Mısıroğlu, K., a.g.e., s. 161.

79 Bkz., Sarıkoyuncu, A., Milli Mücadele'de Din Adamları I, s. 35-45.

80 Kutay, C., a.g.e., s. 210.

81 Bkz., TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara, 1985, s. 38-74.

82 İsmail Şükrü Hoca'nın konuşmasının tamamı için bkz., a.g.e., s. 58-61.

83 Sebülürreşad, C. II, Sayı: 46, s. 334.

84 Genelkurmay Başkanlığı Arşivinde rastladığımız bir belge, Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin bildirdiklerini teyit etmektedir. 6 Temmuz 1920 tarihini taşıyan bu belge, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa imzasıyla Ankara komutanlığına ve Garp cephesi komutanlığına verilmiş bir talimattır. Anılan yazıda; Afyonkarahisar Mebusu Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin makamlarına müracat ederek "Ankara ve civarından başlamak üzere Afyonkarahisar'a varıncaya kadar güzergahta kendi at ve silahlarıyle celp ve cem edeceği gönüllülerin kumandasını deruhte ederek, cihada iştirak edeceğini ve gidip geçeceği yerlerden birçok din kardaşları da birlikte götüreceğini de bildirmiştir." denilerek Hoca şükrü Efendi'ye yardımcı olunması istenmektedir. (ATASE Arş., Kl: 556, D: 8, Fh: 3-1).

85 Tekeli, İ-İlkin, S., a.g.e., s. 337-338.

86 ATASE Arş., Kl: 796, D: 108, Fh: 31.

87 Coker, F., a.g.e., s. 470.

88 ATASE Arş., Kl: 558, D: 14, Fh: 47.

89 ATASE Arş., Kl: 557, D: 27, Fh: 34.

90 Coker, F., a.g.e., s. 469-470, 570-571. Ayrıca İsmail Şükrü ve Hafız İbrahim Efendilerin Milli Mücadele'deki hizmetleri için bkz., Sarıkoyuncu A., Milli Mücadele'de Din Adamları II, s. 79-84, 86-92.

91 Sarıkoyuncu A., Milli Mücadele'de Din Adamları I, s. 23.

92 Celal Bayar, Ben de Yazdım, C. 8, İstanbul, 1972, s. 2460.

93 Kutay, C., a.g.e., s. 187 vd.

94 ATASE Arş., Kl: 557, D: 27, Fh: 34.

95 BTD, Sayı: 19 (Eylül 1986), s. 49-58.

96 Bkz., Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları I, s.

97 Bu din adamlarının isimleri ve yaşam öyküleri için bkz, A. Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları II, s. 57-375.

98 Bu konuda bkz., Sarıkoyuncu A., Milli Mücadele'de Din Adamları II, s. 21 vd.

99 Dördüncü bölümde Hacı Süleyman Efendi'nin TBMM'de yapmış olduğu bu konuşmalarına yer verilmiştir. Ayrıca milletvekillerinin mesleklerine göre dağılımı için bkz., Güneş, İ., a.g.e., s. 71-74.

100 Kutay, C., a.g.e., s. 383.

101 Uluğ İğdemir, Yılların İçinden, Ankara, 1976, s. 29. Ayrıca Rıfat Börekçi'nin Milli Mücadelede'ki hizmetleri için bkz., Sarıkoyuncu, A., Milli Mücadele'de Din Adamları I, s. 133-171.

102 Bkz., a.g.e., s. 199-214.

103 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 208-209.

A. Arşiv Vesikaları

1. Atase Arşivi

2. Atase Atatürk Özel Arşivi.

3. Diyanet İşleri Başkanliği Arşivi.

B. Meclis Zabıtları

1. TBMM Zabıt Ceridesi; C. 1-5, 2. Baskı, Ankara 1940-1942 (C. 1-2: 1940; C. 3: 1941, C. 4-5: 1942).

2. TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, Ankara 1985.

C. Kitap ve Makaleler

AKBIYIK, Yaşar, Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş), 2. Basım, Ankara 1999.

ALBAYRAK, Sadık, Türkiye'de Din Kavgası, 2. Basım, İstanbul 1975.

APAK, Rahmi, İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, 2. Basım, TTK Basımevi, Ankara 1990, İstanbul 1942.

ATATÜRK M. Kemal, Nutuk (1919-1927), Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000 Ankara 1993.

BAĞDATLIOĞLU, Adil, Uzun Oluk, İstanbul 1942.

BAYAR, Celal, Ben de Yazdım, C. 5, 6, 7, 8, İstanbul 1967, 1968, 1969, 1972.

BERTUĞ, Selami, "Manisalı Âlim Efendi ve Klasik Türk Musikisindeki Yeri", Mesir Konferansları, Manisa Turizm Derneği Yayınları, No: 4, Manisa 1983.

BORAK, Sadi, "Sarıklı Bir Mücahid", Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 9 (Ekim 1968).

——, Hacı Süleyman Efendi, İstanbul 1974.

ÇAĞATAY, M., Manisa Ünlüleri, Manisa 1946.

ÇALIŞKAN, Mustafa, Kurtuluş Savaşı Sırasında Din Faktörü, AÜTİTE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.

ÇARIKLI, Hacim Mühittin, Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatıraları (1919-1920), TİTE Yayını, Ankara 1965.

DURSUNOĞLU, Cevat, Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara 1940.

ERDEHA, Kâmil, Milli Mücadele'de Valiler ve Vilayetler, İstanbul 1975.

ERGÜL, Teoman, Kurtuluş Savaşı'nda Manisa (1919-1922), İzmir 1991.

ERTÜRK, Hüsamettin, İlk Devrin Perde Arkası, İstanbul 1957.

GOLOĞLU, Mahmut, Sivas Kongresi, Ankara 1969.

——, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara 1970.

IĞDEMİR, Uluğ, Yılların İçinden, TTK Basımevi, Ankara 1976.

——, Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara 1986.

KANSU, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. I, II, Ankara 1988.

KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1990.

KARDEŞ, Sırrı, Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa Kırşehir'de, Ankara 1950.

KARS, Zübeyir, Milli Mücadele'de Kayseri, Ankara 1988.

KASALAK, Kadir, Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1993.

KUTAY, Cemal, Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları, Ankara 1973.

MISIROĞLU, Kadir, Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler, 2. Basım, İstanbul 1969.

ÖZ, Baki, Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1997.

SARIKOYUNCU, Ali, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nda Milli Varlığa Düşman Cemiyetlerden Teali-i İslam'ın Bir Bildirisi", Tarih ve Toplum, Sayı. 102 (1991).

——, Milli Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992.

——, "Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XIII, Sayı. 39 (Kasım 1997).

——, Milli Mücadele'de Din Adamları I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1999.

——, Milli Mücadele'de Söğüt ve Çevresi, Osmangazi Üniversitesi Yayını, Eskişehir 1999.

SERTOĞLU, Mithat, "Milli Mücadelemizde Kahraman Denizli", BTTD, Sayı. 6.

ŞAPOLYA, Enver Behnam, Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi, Ankara 1944.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyeti Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey, TTK Yayını, Ankara 1989.

TÜTENK, M. Akif, Milli Mücadele'de Denizli, İzmir 1949.

ULUĞ, Naşit Hakkı, Hemşehrimiz Atatürk, 2. Basım, İstanbul 1973.

Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C. 1-5, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1994.

ULUSOY, A. Cemalettin: Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi-Bektaş Yolu, 2. Basım, Hacıbektaş, 1986.

Millî Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi / Yrd. Doç. Dr. Haluk Selvi [s.949-965]

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Milli Mücadele, Anadolu ve Trakya'da farklı tarihlerde kurulan bölgesel teşkilatlarla başlamakla beraber birlikten yoksun bu hareketleri bir araya getirmek yönünde Mustafa Kemal Paşa'nın rolü büyük olmuştur. Bu sebeple Milli Mücadele Hareketi, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla farklı bir yön kazanmıştır. M. Kemal Paşa bu hareketleri birleştirmek yönündeki hedefini Sivas Kongresi ile gerçekleştirmiştir. Sivas Kongresi ve ardından Meclis-i Mebusan'ın toplanması milli mücadele içerisinde Kongreler Dönemi diye adlandırılan bu önemli devrenin son aşaması olmuştur.

Bu çalışmamızda yukarıda sınırlarını çizdiğimiz dönemi ve bu dönem içerisinde M. Kemal Paşa'nın çalışmalarını incelemeye çalışacağız.

1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı ve İlk Çalışmaları

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi hükümleri gereği Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı lağvedilince bu grubun başında bulunan Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti emrine alınmıştı. 13 Kasım 1918'de Adana'dan İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile anlaşabileceğini düşünüyordu, fakat İstanbul'a geldiği sırada İzzet Paşa kabinesi istifa etmiş, yerine Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştu. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrıldığı 15 Mayıs 1919 tarihine kadar çeşitli siyasî girişimlerde bulundu. Arkadaşları Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir ve İsmet (İnönü) Beylerle sık sık görüştü, durum hakkında değerlendirmelerde bulundu. Ahmet İzzet Paşa ve Sultan Vahdettin ile görüştü.1

Bu ilk gözlemlerinden İstanbul'da bir şey yapabilmenin mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, XX. Kolordu Kumandanı olarak Ankara'ya gidecek olan Ali Fuat Paşa ile yapılacak işleri şu şekilde kararlaştırdı: Terhis işlemi hemen durdurulacak, cephane ve silahlar düşmana teslim edilmeyecek, genç ve enerjik komutanların işbaşına getirilmesi sağlanacak, millî mukavemete taraftar idare âmirlerinin değiştirilmemesine çalışılacak, particilik mücadelesine engel olunacak ve halkın maneviyatı yükseltilecekti.2 Alınan bu kararlar Mustafa Kemal Paşa'nın bundan sonra ne yapmak istediğini ortaya koyuyordu. 11 Nisan'da, XV. Kolordu Kumandanlığı'na atanmış bulunan Kazım Karabekir Paşa'nın Anadolu'ya geçme teklifine olumlu cevap vermişti.3 Bunların yanında İstanbul'da bazı çevrelerde Mustafa Kemal Paşa aleyhine propagandalar başlamış ve Paşa'nın buradan uzaklaştırılması istenmişti.4 Mustafa Kemal Paşa bu şartlar altında İstanbul'da daha fazla kalamayacağını anladı ve Anadolu'ya geçmek için uygun bir fırsat beklemeye başladı.

Bu sırada İstanbul'daki İngiliz Temsilcisi Amiral Calthorpe 21 Nisan 1919'da hükümete bir nota vermiş, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Rumlara yapılan tecavüzlerin önlenmesini ve bölgedeki asayişsizliğin giderilmesini talep etmişti. Aslında Samsun, Vezirköprü, Merzifon ve dolaylarında Pontus Rum çetelerinin Müslüman ahaliye saldırıları bu tarihlerde artmış, fakat İ'tilâf Devletleri işi tam

tersinden alarak, bu bölgede meydana gelen olayların sebeplerini Türklerin Hıristiyanlara karşı saldırıları olarak değerlendirmişlerdi. Özellikle İngilizler, Karadeniz Bölgesi'nde asayiş sağlanmadığı taktirde buraları da işgal etmeye mecbur olacaklarını hükümete bir nota ile bildirmişlerdi.5

Hükümet, İtilâf Devletlerinin baskıları sonucu, Anadolu'da asayişi sağlamak amacıyla ordu müfettişlikleri teşkil etti.6 Bu tasarı gereğince, Doğu Anadolu'daki 9. Ordu Müfettişliğine Mustafa Kemal Paşa tayin edildi.

Verilen talimata göre Mustafa Kemal Paşa, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilâyetleriyle Erzincan ve Canik müstakil livalarına gereken emirleri verebilecek, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilâyetleriyle kolordu kumandanları da onun görev yapması sırasında kimseye danışmadan vereceği emirleri dikkate alacaklardı.7 Mustafa Kemal Paşa'ya verilen bu geniş talimattan da anlaşılacağı üzere, O'nun görevi yalnızca Samsun ve havalisindeki asayişsizliğe son vermenin ötesinde idi. Anadolu'ya ayak basar basmaz yapmaya başladığı işler de bunu ortaya koymaktadır.8

Bu geniş yetkilerle 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan 23 kişilik bir ordu müfettişliği kadrosuyla ayrılan Mustafa Kemal Paşa'da hakim olan görüş, "hakimiyet-i millîyeye müstenit, bilâ kaydü şart yeni bir Türk Devleti tesis etmekti". Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikine başladığı karar bu olmuştur.9 Samsun'a çıktıktan sonra bölgedeki durumu Harbiye Nezareti'ne bildirmiş, suçun bölgede hak talep eden Rum ve Ermeni çetelerinde olduğunu, İngilizlerin bunları desteklediğini anlatmıştır.10 Kolordularla da temasa geçen Mustafa Kemal Paşa, 21 Mayıs'ta Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede, genel durumun aldığı kötü gidişten çok müteessir olduğunu, millet ve memlekete ait son görevi yakından ve ortak çalışma ile en iyi şekilde yerine getireceğine inandığından bu görevi kabul ettiğini, bir an önce Erzurum'a gitmek arzusunda olduğunu, fakat Samsun ve havalisinin vaziyetinin asayişsizlik yüzünden kötü bir durumda bulunduğundan buralarda birkaç gün kalmak zorunda olduğunu bildirerek kendisine gerekli bilgilerin gönderilmesini istiyordu.11 Böylece Mustafa Kemal Paşa, planını tatbike başlangıç noktası olarak Erzurum'u seçmiş oluyordu. Burada çok güvendiği Kazım Karabekir Paşa'nın XV. K. O. Kumandanı bulunması, halkın teşkilâtlanmış olması ve bunların Kazım Karabekir Paşa ile yakın irtibat halinde bulunmaları Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'u seçmesinin sebeplerinden sayılabilir. Kazım Karabekir Paşa bu telgrafı alınca sevinerek aynı gün şu cevabı yazmıştır: "Trabzon tarikinde asayiş ve benzin vardır. Sivas tarikinde benzin yoktur, yollar da otomobile müsait değildir. Teşrif-i sâmileri mucib-i meserret olacaktır, şayan-ı arz bir husus yoktur".12

Gerçekten de Erzurum bu tarihlerde Anadolu'nun en teşkilâtlı illerindendi. Mustafa Kemal Paşa XV. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 25 Mayıs 1919 tarihli telgrafta bu durumu gözler önüne seriyordu: "…Bununla beraber bütün umudlar kaybolmuş değildir. Bu kötü durumdan memleketi ancak Türk milletinin bağımsız yaşamak şuuru ve mukavemet azmi kurtarabilecektir. Bu şuur ve azim de bir çok yerlerde kurulmuş olan müdafaa-i hukuklarda kendini göstermektedir. Ben bu durumu buradan izlemekte ve bu kuruluşların iki ilimizde kuvvetli olduğunu görmekteyim. Bunlardan biri

Balıkesir'deki Redd-i İlhak Cemiyeti, öteki de Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk'tur. Erzurum'un durumu üzerine beni aydınlatmanızı ve bu teşkilâtı desteklemenizi isterim".13

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıkar çıkmaz mükemmel bir haber ağı kurmuş, Anadolu'nun çeşitli merkezlerindeki kolordulardan düzenli olarak bilgiler almış, Samsun'daki İngiliz tehlikesinden dolayı 24 Mayıs'ta Havza'ya geçmiştir.14 Buradan 1 Haziran'da doğu vilâyetlerine ve Erzincan ile Kayseri Mutasarrıflıkları'na gönderdiği şifrede buralarda Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin teşkilâtının olup olmadığını ve başka cemiyetlerin bulunup bulunmadığını soruyordu.15 Ayrıca İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgali hakkında vilâyetleri ve kolorduları ikaz ederek bunun şiddetle hükümet ve İ'tilâf devletleri nezdinde protesto edilmesini istedi.16

Mustafa Kemal Paşa'nın milleti mücadeleye sevkeden bu çalışmaları İngilizlerin gözünden kaçmadı. Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne, 6 Haziran'da Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek Mustafa Kemal gibi seçkin bir generalin memleket içinde dolaşmasının sakıncalarından bahsetmiş ve onun hemen geri çağrılmasını istemiştir.17 İngilizlerin baskılarına karşı koyamayan Harbiye Nezareti 8 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırmış,18 İngilizler tarafından İstanbul'a çağrıldığını öğrenen Paşa, görevi bırakmayacağını bildirmişti. 8 Haziran'da Ali Fuat Paşa'dan Rauf Bey'in Ankara'ya geldiğini öğrenmiş ve görüşmek üzere onu Havza'ya davet etmişti.19 Rauf Bey, bundan sonra Anadolu'da kalacak ve Millî Mücadelede üzerine düşen görevi yerine getirecektir.

Mustafa Kemal Paşa, hükümet tarafından İstanbul'a çağrılınca, artık Anadolu ve Rumeli'deki millî teşkilâtların birleştirilmesi zamanı geldiğini anlayarak Sivas'ta umumî bir kongre toplamak fikrini tatbike koydu. 21/22 Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey ile Amasya Tamimi'ni hazırladı. Millî Mücadele'nin hedeflerini belirleyerek 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre toplanacağını, Sivas'a da kongre için delegelerin gönderilmesini istedi.20 Aynı tarihte Kazım Karabekir Paşa, O'nun bir an önce Erzurum'a gelmesini istiyordu. Bu talebe verdiği cevapta, "Erzurum'da müşerref olmamızı ben de çok ehemmiyet ve iştiyakla arzu ediyorum" diyerek gerekli benzin ve otomobilin Erzincan'a gönderilmesini istiyordu.21 Bu sırada Kazım Karabekir Paşa da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne 23 Haziran'da bir yazı göndererek bölgenin önemine binâen kolordu kadrosunda bulunan boşlukların doldurulmasının vatan için en büyük hizmet olacağını, Erkân-ı Harp Miralayı İsmet (İnönü) Bey'in Erzurum Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na bir an önce tayinini istiyordu.22 Mondros Mütarekesi hükümleri göz önüne alındığında bu teşebbüs, Anadolu'da teşkilâtlanmanın ve kadrolaşmanın önemli bir boyutunu gösteriyordu. Kazım Karabekir, İsmet Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın arasının iyi olduğunu biliyor ve bir görevle onun da Anadolu'ya geçmesini istiyordu. Fakat onun bu isteği şimdilik gerçekleşmeyecekti.

Mustafa Kemal Paşa Sivas'a hareket edeceğinden, burada bulunan Vali Raşit Paşa'ya 22 Haziran'da gönderdiği telgrafta, Sivas'ta bir kongre toplanacağını, böylece Kürdistan dâvâsının sona ereceğini, Vali Bey gibi zatlara bu konuda çok büyük işler düştüğünü, milletin kurtuluşuna kadar sine-i milletten ayrılmayacağına ve bu noktada bir ferd-i millet gibi sonuna kadar çalışacağına söz verdiğini

söyleyerek Erzurum'da toplanacak kongreye katılmak üzere itimada sahip üç kişinin gönderilmesini istedi.23

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da çalışmalarına devam ederken Dahiliye Nezareti de boş durmayarak onu İstanbul'a getirmek için çaba harcıyor, faaliyetlerini kısıtlamaya çalışıyordu. Bu amaçla, 20 Haziran'da Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü Redd-i İlhak Heyetlerinin telgraflarının çekilmemesine dair bir genelge yayınlamış, Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa karşı tedbir olmak üzere kolordulara gönderdiği tamimde, bu emrin vatanın mahvına sebep olacak nitelikte olduğunu, bu emre uyulmaması lâzım geldiğini, aksine hareket edenlerin Divan-ı Harb'e verileceğini, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aracılığı ile halkın hemen bunu protesto etmesini, bu emir geri alınana kadar resmî haberleşmenin kesilmesini istemiştir.24 Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 23 Haziran'da yayınladığı bir genelgede, Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğini ve artık hiçbir resmî girişimde bulunamayacağını duyurmuştu. Mustafa Kemal Paşa bu genelgeden 27 Haziran'da Sivas'ta haberdar oldu.25 Harbiye Nezareti de Kazım Karabekir Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine vekâlet etmesini istemiş, XV. K.O.'ya kimin tayin edilebileceğini sormuş, fakat Kazım Karabekir Paşa Erzurum'dan ayrılmasının doğru olmayacağını, kolorduya vekâlet edebilecek kimse bulunmadığını, büyük komutanların birer bahane ile görevden alınmalarının tehlikeli olacağını, sıhhî durumundan başka bir sebep yoksa Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlikten alınmamasını istemiştir.26 Kazım Karabekir Paşa'nın ikazlarına rağmen Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey 26 Haziran'da yayınladığı beyannâmede, millî ordu teşkil etmenin ve müdafaa-i millîye hazırlamak gibi faaliyetlerin bir felâket olduğunu ilân etmiştir.27

Ali Kemal Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğine dair genelgesi, XV. ve XX. Kolordularda büyük bir üzüntü meydana getirdi. Kazım Karabekir Paşa, bu sebeple askerî birliklerine gönderdiği bir emirde, kendisinin kanunen seferberlik ilân etme yetkisinin bulunduğunu, doğuda herhangi bir bölgeye bir saldırı olduğu taktirde seferberlik emrine uymayanların Divan-ı Harp kararı ile mahvedileceklerini duyurdu.28 Kazım Karabekir Paşa'nın bu tebligatı kısa süre içerisinde tepkilere sebep oldu. Özellikle İstanbul Hükümeti'nin emrinde bulunanlar bunu bir silah olarak kullanmak istediler. Van Valisi Haydar Bey 7 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, bölgede merkezden izin alınmadan seferberlik ilân edileceğini ve buna karşı tedbir alınmasını istiyordu.29 Bunun üzerine Harbiye Nezareti kumandanları uyarmış,30 Kazım Karabekir Paşa bu uyarıya verdiği cevapta, hükümetin emri dışında hiçbir teşkilât yapılmadığını, seferberlik ilân edilerek asker celbedilmediğini böyle şeylerin karışıklıklara sebep olacağını bildirerek böyle haberlerin sıhhati araştırılmadan etrafa duyurulmamasını istemiştir.31

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya-Erzurum yolculuğu bu yoğun haberleşmelerle geçti. 30 Haziran ve 2/3 Temmuz'da Hükümet ve Saray, İngilizlerin baskısıyla onu tekrar İstanbul'a çağırdılar, gerekirse iki ay izin alabileceğini, Yakup Şevki Paşa ve Ali İhsan Paşa'ya yapılan muamelenin kendisine yapılmayacağını vaat ettiler. Fakat onu geri döndürmekte muvaffak olamadılar. Mustafa Kemal Paşa bu şartlar altında 3 Temmuz da Erzurum'a ulaştı.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve Askerlikten İstifası

Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Rauf, Manastırlı Miralay Kâzım, Binbaşı Hüsrev, Miralay İbrahim Tali, Binbaşı İbrahim Refik Beyler ve yâver zâbitlerle birlikte Erzurum'a geldi. İlk karşılama merasimi Erzurum'un batısında, on yedi kilometre uzaklıktaki Ilıca'da yapıldı.32 Burada Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını karşılayan grup içerisinde XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir ile onun erkân-ı harbiyesi, on beş gündür azledilmiş olan eski Erzurum Valisi Ahmed Münir Bey, 19 Haziran'dan beri Erzurum'da bulunan Bitlis valiliğinden azledilmiş Mazhar Müfid Bey, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Raif Efendi ve bu cemiyetin idare hey'eti bulunuyordu.33

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelişinin ertesi günü, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ziyaret ederek cemiyet çalışmaları ve teşkilât hakkında bilgi almış, görüşme kongre hazırlıkları etrafında yoğunlaşmıştı.34

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiğinde Vali Münir Bey azledilmiş, fakat Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı üzerine Erzurum'dan ayrılmamıştı. Dahiliye Nezareti, millî mücadeleye destek veren Erzurum Valisi'ni azletmekle kalmadı, millî harekete yönelik haberleşmelere engel olarak Erzurum Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nü bu karara iştirak ettirdi. Nezaret, 28 Haziran 1919'da III. ve XV. Kolordulara bundan böyle her hususta doğrudan doğruya merkez ile muhabere etmeleri gerektiğini bildirmiş,35 29 Haziran günü Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü, Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen telgrafların kabul edilmemesini teşkilâtına duyurmuştu.36 Mustafa Kemal Paşa'nın hareket alanını daraltmaya yönelik bu teşebbüse ilk tepki 4 Temmuz 1919'da oldu. Paşa, Fahri Yâver-i Şehr-i Yâri olarak 4 Temmuz 1918'de tahta geçen Sultan Vahdettin'in tahta çıkış yıldönümüne ait kutlamaları37 Erzurum'da kabul etti. Aynı gün Sultan'ı tebrik için Erzurum Telgrafhanesi'ne Başyaveri Yüzbaşı Cevat Abbas ile bir telgraf gönderdi. Fakat Erzurum Posta ve Telgraf Başmüdürü Vekili Halid ve Telgraf Müdürü İbrahim Efendiler Mustafa Kemal Paşa'nın bu tebligatını kabul etmediler. Bunun üzerine her ikisi de tutuklanıp Kolordu Divan-ı Harbi'nde sorguya çekildiler. Mustafa Kemal Paşa bu durumu 4 Temmuz 1919'da Padişah'a bildirmiş, azledilmediği halde Dahiliye Nazırı Ali Kemal ve Telgraf Umum Müdürü Refik Halid beylerin tavırlarının anlaşılamadığını duyurmuştur.38 Bunun üzerine Refik Halid Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini aşarak Dahiliye Nezareti'nin ve kendi emri altındaki memurların tevkif edilmelerinin hükümet üzerinde pek fena tesir edeceğini, bunu yapanların hemen cezalandırılmalarını Sadaret ve Dahiliye Nezareti'nden istemiştir.39

Mustafa Kemal Paşa, Hükümetin bu kararları karşısında, 5 Temmuz 1919'da kolordulara verdiği emirde, merkezi hükümetin menfî tebligatını kontrol için haberleşme kanalı olan mühim merkezlerde gerekli tedbirlerin alınmasını ve tebligatın yapılmasını istedi.40 Bu tedbire karşılık olarak İstanbul Hükümeti de haberleşmeyi kontrol altına alabilmek için yeni çözüm yolları buldu. İstanbul, Sivas, Diyarbakır, Konya, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigâr Posta Müdüriyetlerine bir telgraf göndererek, başmüdiriyet merkezi ile telgraf haberleşmesinin tetkiki için, üçü geçmemek şartıyla, memurların telgrafları kontrol etmelerini, bu memurların millî harekete uygun telgrafları alıkoymalarını, bu işi yerine getirenlerin mükâfatlandırılacağını duyurmuştur. Böylece muhaberat açısından Erzurum ciddî bir kordon altına alınmış oluyordu. Fakat bu kordon şifre muhaberesi ile delinmiş ve o gün için çok önemli olan haberleşme sağlanmıştır.41

Mustafa Kemal Paşa, 5 Temmuz 1919'da yakın arkadaşları ile bir toplantı yaptı. Toplantıya Kazım Karabekir Paşa, Rauf, eski vali Münir, Süreyya, Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı Kâzım, Kurmay Binbaşı Hüsrev, Binbaşı Refik, M. Müfit Beyler katılmışlardı.42 Gizli olarak yapılan bu toplantıda fikirlerini açıklayan Mustafa Kemal Paşa, en başta gelen işin fedakârlık olduğunu, mücadelenin saray, hükümet ve ecnebilere karşı yapılacağını, son nefese kadar millî gaye uğrunda çalışılması gerektiğini, kendisinin herşeyi göze alarak ortaya atıldığını, bunu herhangi bir vatan evlâdının yapması gerektiğini söyledi. Toplantıda bulunanlar, eski Erzurum Valisi Münir Bey hariç, biraz düşündükten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya sonuna kadar yardım edeceklerine, onu lider olarak kabul ettiklerine dair söz verdiler.43

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktığı günden beri İngilizlerin yakın takibi altında bulunuyordu. Onun çalışmalarından kuşkulanan İngilizler İstanbul'a getirtilmesi için İstanbul Hükümeti üzerinde baskı yapmaya başlamışlardı. Bu baskılar neticesinde, hükümet onu İstanbul'a getirmek için çeşitli tedbirler almış, fakat bunda başarılı olamamıştı. Amasya Genelgesi, peşinden Erzurum'daki çalışmaları Hükümet'in kesin bir karar almasına sebep oldu. Yaklaşık bir ay süren "oyun" 8 Temmuz 1919'da sona erdi; İstanbul, Mustafa Kemal Paşa'nın resmî görevine son verdi. Mustafa Kemal Paşa da aynı günün akşamı askerlikten istifa ettiğini Sultan Vahdeddin'e bildirdi.44 O, 9 Temmuz'da yayınladığı beyannamede, mübarek vatanı ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için çalışmaya resmî sıfatı ve askerlik görevi engel olmaya başladığından istifa ettiğini duyurdu.45 Rauf Bey de aynı meâlde bir beyannameyi 10 Temmuz'da yayınlayarak Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olduğunu açıkladı.46

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmesi, onu statü olarak sıradan bir Osmanlı vatandaşı durumuna getirmişti. Bundan sonra Erzurum ve Anadolu'daki konumu Kazım Karabekir Paşa ile Erzurumluların kendisi hakkında gösterecekleri tavra bağlıydı, bu sebeple kendisi de endişeliydi. Fakat, Kazım Karabekir Paşa'nın kendisini ziyaret ederek kolordusu ile birlikte emirlerine eskisi gibi hazır olduklarını söylemesi ve bunu bir telgrafla kendisine bildirmesi onu rahatlatmıştı.47

Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonra Erzurum, tarihî bir karar noktasına gelmişti. Artık Anadolu'da iki başlı bir idare kuruluyordu ve Mustafa Kemal Paşa'ya destek verilmesi, O'nun yanında yer almak hükümet merkezinden bütün irtibatı kesmeyi gerektiriyordu. Erzurum, bu tarihî dönüm noktasında, vatanın ve milletin tam bağımsızlığı için çalışacağına söz veren Mustafa Kemal Paşa'dan yana olacaktı. Mustafa Kemal Paşa istifa ettikten sonra Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden Süleyman Necati Bey'i yanına çağırmış ve istifa metnini göstermişti. Süleyman Necati Bey bu yazıyı görünce, "millet de sizi lâyık olduğunuz mevkie is'ad etmekte gecikmeyecektir" diyerek buradan ayrılmış ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi'ni bu durumdan haberdar etmiştir.48

Mustafa Kemal Paşa'nın istifa ettiği haberini alan V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi İdare hey'eti biraraya gelerek durumu görüşmüşler ve Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i cemiyetin hey'eti faalesine kabul etmişlerdir. Bununla kalmayarak, 10 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'yı hey'etin reisliğine, Rauf Bey'i de ikinci reisliğe seçtiklerini kendilerine bildirmişlerdir.49

Böylece V.Ş.M.H.M. Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Hey'et-i Faalesi şu şekilde meydana geliyordu. Reis Mustafa Kemal Paşa, Reis-i sâni-Rauf Bey, âzâlar Raif Efendi, Mütekaid Binbaşı Süleyman Bey, Mütekait Binbaşı Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey ve Dursunbeyzâde Cevad Bey. Hey'et-i Fa'ale ilk toplantısını 10 Temmuz 1919 akşamı yaptı. Kazım Karabekir Paşa'nın da iştirak ettiği bu toplantıda, Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin ve dünyanın o günkü askerî ve siyasî durumunu anlatarak, millî müdafaa teşkilâtı yapılmasından başka çare bulunmadığını, İtilâf Devletlerinin bir şey yapacak güçleri kalmadığını anlatarak kendisine gösterilen güvenden dolayı çok memnun olduğunu bundan sonra da aynı enerji ile beraber çalışacaklarını söyledi.50

Mustafa Kemal Paşa'nın istifası ve Erzurumluların O'na destek vermesi karşısında İstanbul Hükümeti de boş durmayarak çeşitli tedbirler aldı. Dahiliye Nezareti 9 Temmuz'da Van Vilayeti'ne bir telgraf göndererek, Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmiş olduğundan kendisiyle ortak hareket etmenin doğru olmadığı bildirilmiş,51 ardından Harbiye Nezareti XV., III. ve XIII. Kolordulara gönderdiği telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiği ve doğrudan doğruya nezaretle haberleşilmesini istemiş,52 20 Temmuz'da 3. Ordu Müfettişliği'ne vekâleten Kazım Karabekir Paşa atanmıştır.53

3. Erzurum Kongresi

Merkezi İstanbul'da bulunan Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Doğu Anadolu'da birçok ilde şube açmıştı. Bilindiği üzere bu teşkilâtlar, Ermeni tehlikesi ve Kürtçülük faaliyetlerinin önüne geçebilmek, Osmanlı topraklarının parçalanmasını önlemek için kurulmuştu. Kurulan bu teşkilâtların hedeflerini gerçekleştirebilmeleri ve bu tür zararlı faaliyetlerin önüne geçebilmeleri için ortak bir hedef belirlemeleri ve birlikte çalışmaları gerekiyordu. Bu düşünceyle harekete geçen Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 29 Mayıs 1919'da toplanarak, "büyük ve önemli olan davanın" gerçekleşmesi için yedi vilayetin katılmasıyla umumî bir kongrenin toplanmasını kararlaştırdı.54 Bu sırada Trabzonlular da Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etrafında aynı kararı alarak doğu vilayetleriyle birlik sağlamaya çalışmakta idiler.55

Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kongreye başlangıç olmak üzere 30 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne ve Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Bitlis, Van, Erzincan Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Şubelerine iki ayrı telgraf göndermiştir. Trabzon M.H.M.C.'ne gönderilen telgrafta, Trabzon'un doğu vilâyetleri için, doğu vilâyetlerinin Trabzon için öneminden bahsedildikten sonra doğu vilâyetleri olarak toplanarak millî mücadele gayretlerini birleştirmek ve bu toplantıda doğu vilâyetleri ile tarihî, ırkî birliği olan Trabzonluları da aralarında görmek istediklerinden bahsedilerek bu toplantının nerede yapılabileceği hakkında fikirlerinin bildirilmesi istenmiştir.56 Şark vilâyetlerine gönderilen telgrafta ise, yaklaşan Ermeni tehlikesinden, birlik halinde hareket etmenin öneminden bahsedilerek iki ya da üç kişi seçip uygun görülecek mahalde toplanacak kongreye gönderilmesi talep edilmiştir.57

Erzurum'un telgrafı Trabzon'a ulaştığı zaman Trabzon M.H.M.C.'de toplantı halinde idi. Trabzonlular Erzurum'un teklifini kabul ederek kongre için Erzurum'un her yönden müsait olduğunu, vatanın kurtarılması için tek vücut olunacağını, Erzurum şubesi hey'etini "hey'et-i müteşebbise"

seçtiklerini bildirerek kongrenin yerinin ve zamanının bildirilmesini istiyorlardı.58 Bu haberi alan Erzurum, durumu diğer vilâyetlere duyurmuş, artık Türk ve Kürt'ün bir olduğunu, gelecekten emin olarak çalışacaklarını, temsilcilerin bir an önce Erzurum'a gönderilmesini istemiştir.59

Erzurum'un kongre teklifini alan doğu vilâyetleri de kısa süre içerisinde bu isteğe cevap vererek delegelerini seçip göndereceklerini bildirdiler.60

17-25 Haziran 1919 tarihleri arasında yapılan Erzurum Vilâyet Kongresi'nde, umumî kongre tarihi 10 Temmuz 1919 olarak kararlaştırıldı. Bundan sonra Erzurum M.H.M.C. kongre hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıklara XV. Kolordu ve III. Ordu Müfettişliği de katılarak gerekli tedbirler alındı. Mustafa Kemal Paşa 29 Haziran 1919'da Tokat'tan XV. Kolordu'ya gönderdiği şifrede, "Vilâyât-ı Şarkiyye adına yapılacak Erzurum Kongresi'nin âzâlarının hiçbir tesir ve müdahaleye hâcet kalmaksızın ve sırf millî bir tarzda kendi aralarında yapılması pek kolay ve husül hususunda tamamiyle kâfidir" denildikten sonra Hüdavendigâr, Edirne, Aydın, Karesi, Çanakkale gibi uzak yerlerin de bu konuda itimadının alınması gerektiğini, bunların ikazının lüzumlu olduğunu bildirmiştir.61 Mustafa Kemal Paşa bu telgrafıyla, Erzurum Kongresi'nin yalnızca Doğu Anadolu'da değil bütün Anadolu'da tesirli olmasını ve desteklenmesini istiyordu. Bu sebeple Sivas'ta umumî bir kongre yapılması gerekliliği daha 21 Haziran 1919'da beliriyordu.62

Erzurum Kongresi hazırlıkları Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesiyle birlikte daha da hızlanmış ve genişlemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonra başkanı seçildiği, kongre hazırlıklarıyla görevli hey'et-i fa'ale ilk toplantısını 10 Temmuz'da yaptı. Oysa kongrenin o gün toplanması gerekiyordu. Fakat delegelerin Erzurum'a vaktinde gelememeleri yüzünden kongrenin, Meşrutiyetin ilan günü olan 23 Temmuz'da yapılmasına karar verildi.63 Böylece 7 Temmuz'da Erzurum'da parlak bir törenle karşılanan Trabzon delegeleri64 kendi aralarında ve Erzurum M.H.M.C. âzâları ile bol bol görüşme imkânı buldular.

Kongre hazırlıklarının sürdüğü bugünlerde üzerinde durulan en önemli meselelerden birisi de, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in kongreye girip girmemeleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye başkan seçilip seçilmemesi idi. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye girebilmeleri için herhangi bir yerden mümessil seçilmeleri gerekiyordu ve kendileri de Erzurum temsilcisi olarak kongreye katılmak istiyorlardı. Onların bu isteğini yerine getiren Erzurum M.H.M.C. âzâlarından Cevad ve Kâzım Beyler 20 Temmuz 1919'da kongre mümessilliğinden istifa ederek yerlerini Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e bırakmışlardı.65 İstifa eden Cevad Bey Hasankale'den, Kâzım Bey de Tortum'dan âzâ seçilerek, kongreye girmeleri sağlanmıştır.66

Erzurum M.H.M.C., Mustafa Kemal Paşa'nın istifasında gösterdikleri fedâkarlığı onun kongreye başkan seçilmesi konusunda da göstermişlerdi.67 Cemiyetin 21 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" hitabıyla başlayan kongre davetinde, "Küşadı tekarrür eden yedi vilâyet mümessillerinden mürekkeb Erzurum Kongresi'nde Erzurum merkezinin zât-ı âliyi vatanperverâneleri tarafından temsil edilmesi, heyetimizce müttefiken karargir olduğundan,

bu vazife-i vataniye ve milliyenin kabul buyurularak kongrenin yevm-i küşadına teşriflerini ricâ ve teyid-i ihtiram ve itimada müsaraat eyleriz, efendim hazretleri" deniliyordu.68

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da açıldı. Saat on birde toplanacak olan kongrenin âzâları erkenden kongrenin yapılacağı Sansaryan Mektebi'nin (Atatürk Endüstri Meslek Lisesi) bahçesine kurulmuş çadırlar altında toplanmaya başlamışlardı. Yapılan yoklamadan sonra kongre, Şiran Müftüsü Hasan Fehmi Efendi'nin okuduğu Arapça duâ ile açılmış, en yaşlı mümessil Trabzonlu Eyüboğullarından İzzet Bey hakkından feragat edince açış nutkunu Erzurum Şu'besi İdare Hey'eti Reisi Mehmed Raif Efendi yapmıştır.69 Raif Efendi konuşmasını kongreyi yönetecek bir başkan seçilmesini isteyerek bitirmişti. Kongrenin ilk günü hazır bulunan 45 kişiden 38'inin oyu ile Mustafa Kemal Paşa Erzurum Millî Kongre Başkanlığı'na seçildi.70

Mustafa Kemal Paşa, kongreye başkan seçilmesi üzerine yaptığı konuşmasında,71 başkan seçildiği için teşekkür etmiş, Osmanlı Devleti'nin o günkü durumunu, Mısır'da, Hindistan'da, Afganistan'da, Suriye'de, Irak'ta ve Kuzey Afrika'da millî bağımsızlık uğrunda yapılan mücadeleleri anlatarak müdahaleden uzak bir millî iradenin Anadolu'dan çıkacağını, bu sebeple bir millî meclisin var olmasını ve bunun millete dayanması gerektiğini belirterek hilâfet ve saltanata duâ ile nutkunu bitirmişti.72

Kongrenin son toplantısı 7 Ağustos Perşembe günü yapıldı. Bugün Hey'et-i Temsiliye seçimleri üzerinde çalışıldı ve Heyet-i Temsiliyenin şu kişilerden oluşmasına karar verildi: Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Refet Bey, Bekir Sami Bey, İzzet ve Servet Beyler, Raif Efendi, Fevzi Efendi.73 Daha sonra delegelerin isimleri okunmak suretiyle beyannâmenin imzalanmasına geçilmiş, o gün hazır bulunan 47 delegeden 45'i beyannâmeyi imzalamıştır.74

Beyannamenin imzalanmasından sonra kapanış töreni yapılmıştır. Kapanış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa nutkunda, samimî olarak vatan ve milletin kurtarılması için önemli kararlar alındığını, cihana karşı milletimizin varlığını ve birliğini gösterdiğini, tarihin bu kongreyi ender ve büyük bir eser olarak değerlendireceğini belirterek vatan ve milletin selâmeti için duâ etmiştir.75 Bu kapanış nutkundan sonra Siirt delegesi Hacı Hafız Cemal Efendi Kur'an'dan bir bölüm okumuş, Şiran delegesi Hasan Fehmi Efendi'nin yaptığı duâ ile kongre son bulmuştur.76

Erzurum'da yapılan Doğu Vilâyetleri kongresi 7 Ağustos'a kadar on dört gün sürdü ve aynı gün bir beyanname ve nizamnâme yayınlandı. Kongrenin Anadolu'da gerekli etkiyi yapabilmesi ve amacına ulaşabilmesi için kongrede alınan kararların basılarak her tarafa gönderilmesi gerekiyordu. Bu amaçla beyanname, XV. Kolordu mıntıkasındaki bütün matbaalarda binlerce nüsha bastırılarak çoğaltıldı.77 Fakat İstanbul Hükümeti, her bölgeye dağıtılan bu beyannâmeleri toplamış ve dağıtılmasını engellemişti.78 Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 23 Ağustos tarihli telgrafla beyannamenin yeniden bastırılarak neşrini ve Anadolu'nun her tarafına mümkünse Adana ve Antalya havalisine kadar dağıtılmasının teminini istemişti.79

Bu şartlar altında dağıtılması sağlanan Erzurum Kongresi Beyannâmesi80 on maddeden oluşuyordu ve “Şarki Anadolu Vilâyâtı Erzurum Kongresi Beyannâmesidir” başlığını taşıyordu. Beyannamenin giriş kısmında, Aydın Vilâyeti’nde Yunanlıların, Kafkasya’da Ermenilerin,

Karadeniz sahillerinde Rumların Müslüman ahaliye yaptığı zulümlerden, milleti parçalanma tehlikesi karşısında gören Doğu Anadolu halkının kurduğu cemiyetler vasıtasıyla Erzurum Kongresi’ne katıldığından ve kongrenin yayınlanan kararları aldığından bahsediliyordu. Beyannâmede şu noktalar üzerinde durulmuştu: Trabzon Vilâyeti ve Canik Sancağı ile Vilâyât-ı Şarkiyye birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılması düşünülmeyen öz kardeştir. Vatanın bütünlüğü millî istiklâlin sağlanması ve saltanat ve hilâfetin korunması için kuvâ-yı millîyeyi âmil irâde-i millîyeyi hakim kılmak esastır. Her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telâkki edileceğinden birlikte müdafaa ve mukavemet kabul edilmiştir. Hıristiyan halka sosyal dengemizi bozacak imtiyazlar verilmeyecektir. Devletlerin bir baskısı altında hükümetin bu bölgeyi bırakmak zorunda kalması ihtimaline karşı kararlar alınmıştır. Bu kararlar nizamnâmenin 4. maddesinde açıklanmıştır. Müslümanların çoğunlukta bulunduğu topraklarımızın bölünmesinden vazgeçilmelidir. Bağımsızlığımız ve bütünlüğümüz korunmak şartıyla istilâ emeli beslemeyen bir devletin fennî, sınaî yardımı kabul edilebilecektir. Bu madde ile o günlerde gündemde olan manda meselesine de bir açıklık getirilerek ilkeleri tesbit olunuyordu. Beyannâmede, hükümetin durumu da ele alınarak hükümetin irâde-i millîyeye dayanması ve millî meclisin hemen toplanması gerektiği ihtar edilmiştir. Vicdân-ı millîden doğan cemiyetler “Şark Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirilerek genişletilmiş, köylerden il merkezlerine kadar birleştirilen bu teşkilât bir Hey’et-i Temsiliye seçmeyi kabul etmiştir.

“Şarkî Anadolu’nun İttifak-ı tâmmıyla 10/23 Temmuz 1335 tarihinde Erzurum’da akdolunan ilk kongrenin mukarreratıdır” başlığı altında “mevad-ı esasiye” kısmında,81 beyannâmedeki konulara değinilerek bunların açıklaması yapılmış, Osmanlı Hükümeti’nin buraları terk etmesi karşısında geçici bir hükümetin kurulması kararlaştırıldığı ve Hey’et-i Temsiliye’nin buna salahiyattar olduğu, bu bölgeden göçün kesinlikle yasaklandığı ve bunun için mahallî hey’etlerle Hey’et-i Temsiliye’nin görevli olduğu, kongre kararlarının millete, hükümete ve ecnebîlere duyurulması kararlaştırılmıştır. Bundan sonra nizamnâme bölümünde, kurulan cemiyetin ünvanının Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olduğu, maksat bölümünde, Osmanlı Devleti’nin tamamiyetini korumak için kuvâ-yı millîyeyi âmil, irâde-i millîyeyi hakim kılmanın esas olduğu, teşkilât bölümünde bütün Müslüman vatandaşların bu cemiyetin üyesi olduğu, teşkilâtlar aşağıdan yukarıya birbirine bağlı olduğu ve hepsinin üzerinde Hey’et-i Temsiliye bulunduğu köy, nahiye, kaza, liva, müstakil liva ve vilâyet idare heyetleri teşkilâtlarının nasıl kurulacağı belirtilmiştir. Bu teşkilâtlar bölgelerindeki olaylardan Hey’et-i Temsiliye’yi haberdar edecektir. Kongreler kısmında, Vilâyet kongresinin senede bir kez vilâyet merkezlerinde, umumî kongrelerin yine senede bir kez 10/23 Temmuz tarihlerinde Hey’et-i Temsiliye’nin kararlaştırdığı mahalde toplanacaktır. Bu kongrede Hey’et-i Temsiliye’nin ve teşkilâtın bir yıl zarfında yaptığı işler gözden geçirilerek bir dahaki sene neler yapılabileceği ve bütçe kararlaştırılacaktır. Nizamnâmenin 7. maddesi Hey’et-i Temsiliye’ye, 7. maddeye yapılan ek Hey’et-i Temsiliye’nin nasıl seçileceğine dairdi. Buna göre Hey’et-i Temsiliye en az dokuz en fazla onaltı kişiden oluşacaktı. Erzurum’da oluşturulan Hey’et-i Temsiliye dokuz kişiden oluşuyordu. Yeni kurulan

cemiyetin merkezi şimdilik Erzurum olarak kabul edilmiş, alınan kararlar ve Hey'et-i Temsiliye'ye kimlerin seçildiği Erzurum Valiliği'ne bir yazı ile bildirilmiştir.82

Alınan bu kararlardan da anlaşılacağı üzere Erzurum Kongresi bölgesel nitelikte olmasına rağmen bütün Osmanlı topraklarını kapsayan önemli kararlar almıştır. Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasıyla teşkilâtın İstanbul ile bir alâkası kalmamış, yeni cemiyet kongre kararları gereğince genişleyerek kazalara kadar şubelerini açmıştır. Böylece özellikle Doğu Anadolu'da bir birlik teşkil edilmiş, hareket tek merkezden idare edilmeye başlanmıştır. Bu idarenin merkezini Hey'et-i Temsiliye teşkil ediyor ve başında Mustafa Kemal Paşa bulunuyordu. Böylece Millî Mücadelenin ilk idare çekirdeği Erzurum Kongresi'nde oluşturulmuştur. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar bundan sonraki üç sene zarfında bütün memleketi içine alan mücadele ve siyasî hareket devrinde ve hatta Lozan görüşmelerinde izlenen politikanın temelini teşkil eder. Erzurum Kongresi, kendisinden sonraki bütün mücadele safhalarının öncüsü olmuştur.

Kongre kararları gerçek mahiyetini değiştirmeden tatbik imkânı bulmuşlardır.83 Sivas Kongresi'nin sona ermesine kadar Anadolu'da idarenin sağlanmasını temin etmiş, bu süre içerisinde baş gösteren ve yeni yeni teşkilâtlanan Anadolu Hareketi'ni sekteye uğratacak hareketlere karşı kongre kararları esas alınarak hareket edilmiştir. Meselâ, Ağustos ayı başlarında nizamnâme ve beyannâmesini ülke çapında dağıtan Karakol Cemiyeti'nin çalışmalarına karşı tedbir olarak Erzurum Kongresi kararları ve beyannâmesi ile Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nizamnâmesi daha çok bastırılarak bütün vatandaşlara dağıtılmış, sivil ve asker kesiminden Erzurum Kongresi doğrultusunda verilen emir ve talimatlardan başka hiçbir emir, talimat ve faaliyeti dikkate almamaları istenmiştir.84

Erzurum Kongresi'nin en önemli özelliklerinden birisi de, millî iradeyi herşeye hakim ve üstün kılmasıdır. Buna göre, memlekette irade-i milliye hakim olacak, kuvâ-yı milliye de bu iradeye tâbi olacaktı. Kongrenin siyasi particiliği reddetmesi ve kendisini bütün partilerin üstünde görmesi, millî birliğin temini konusunda atılmış önemli bir adımdı.85 Mustafa Kemal Paşa kongre ile ilgili duygularını kongrenin son bulduğu akşam şöyle dile getiriyordu: "Erzurum'da ve kongrede gördüğüm samimiyet mertlik ve fedakârlık âzim ve iman beni doğrusu çok cesaretlendirdi. Memleketi kurtarmak yolundaki cesaretimi arttırdı''.86

4. Sivas Kongresi

Erzurum Kongresi'nin dağılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları üç hafta daha bu şehirde kalmışlardı. Ağustosun sonlarına doğru, Sivas'ta kongre için delegeler toplanmaya başlamış olduklarından Mustafa Kemal Paşa 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrıldı. Üç binek ve bir otomobil ile hareket eden heyette Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Raif Efendi, Mazhar Müfit Bey, Süreyya Bey ile birlikte iki ümera ve altı zabit vardı. Hey'et Erzurum'dan büyük ve parlak bir törenle uğurlanmış,87 Erzincan Boğazı'nda Dersim Kürtlerinin bir suikast tertipledikleri gerekçesiyle durdurulmuştu. Aslında daha 23 Ağustos'da Kazım Karabekir Paşa 3. Kolordu Kumandanlığı'na, İstanbul'da İngilizlerin Sivas murahhasları için bir suikast tertip ettiğinin haber alındığını bildirmiş,88

Mamahatun, Tercan, Refahiye ve Erzincan mevkî kumandanlıklarına gönderdiği emirde de Sivas'a gidecek olan heyete her türlü kolaylığın gösterilmesini istemişti.89 Alınan bu tertibattan ve hey'etin bir an önce Sivas'ta bulunması gerektiğinden dolayı vakit geçirilmeden yola devam edilmiş ve hey'et 2 Eylül'de Sivas'a varmıştı.

Sivas'ta Doğu, Batı vilayetleri ile Trakya ve bütün memleketin birliğini sağlamak için bir kongrenin toplanacağı Amasya Tamimi ile vilayetlere duyurulmuş ve her bölgeden ikişer delegenin Sivas'a gönderilmesi istenmişti. Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da Sivas Lisesi Salonunda açıldı. Kongre, İstanbul Hükümeti'nin baskıları sonunda çağrılanların yarısı kadar kişinin katılmasıyla açılmak zorunda kaldı. Kongre açış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa, bu konuşmasında İstanbul Hükümeti'nin acz içerisinde bulunduğu bir sırada Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanmış olmasının çok hayırlı olduğunu belirterek kongrenin başarılı olmasını diledi.90 Kongrenin ikinci günü Padişah'a bir telgraf gönderilerek milletin haklarını savunmak için Sivas Kongresi'ni topladığı ve padişahlarına bağlı oldukları bildiriliyordu.91

Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçildiği Sivas Kongresi sekiz gün boyunca sekiz toplantı yaptı ve 11 Eylül 1919'da sona erdi. Kongrenin üzerinde durduğu meselelerin başında manda konusu geliyordu. Kongreye katılan delegelerin bir kısmının manda taraftarı olması bu konudaki tartışmaları daha da hararetli bir hale getirmişti. Uzun tartışmalardan sonra manda ve himayenin bu şartlar altında kabul edilemeyeceği kararı alındı. Kongre sırasında Erzurum Kongresi Beyannamesinde bazı değişiklikler yapılarak Sivas Kongresi Beyannamesi hazırlandı. Sivas Kongresi ile yurdun istiklalini ve milletin haklarını korumak üzere teşekkül etmiş olan cemiyetleri içine alan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş ve böylece milli teşkilat bütün vatana yayılarak bunun başında Heyet-i Temsiliyenin bulunması kararlaştırılmıştır.92

5. Kongrelerin Etkileri

A. İstanbul Hükümeti Üzerindeki Etkileri

Doğu Anadolu'da ve Anadolu'nun birçok vilayetinde olumlu etkiler meydana getiren Erzurum Kongresi aksi tesirini İstanbul Hükümeti ve İngilizler üzerinde göstermekte gecikmedi.93 Anadolu'da çalışmalarına başladığı günden itibaren hükümetin ve İngilizlerin yakın takibinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi ile hareketinin genel çerçevesini çizmişti. Damad Ferit Paşa Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a getirebilmek için çok çalışmış, çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Hükümete göre, O'nun tutumunda devam etmesi, merkez ile Doğu Anadolu'nun birbirinden ayrılması anlamına gelecekti. Gelmezse, İngilizler asker gönderip onu getirmeye çalışacaklar, girdikleri yerden de çıkmayacaklardı. Ayrıca, Sulh Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin bölünmesi kesin olarak kararlaştırılmamıştı.94 Hükümeti ve İngilizleri, Mustafa Kemal Paşa konusunda endişelendiren konulardan en önemlisi, Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanacağı kararının alınmış olmasıydı. Bu sebeple Hükümet bu kongreleri engellemek için elinden geleni yapacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı, Hükümet tedbirlerinin en had safhaya ulaştığı dönemde ve Mustafa Kemal Paşa'nın istifası sırasında, Damad Ferit Paşa bir heyetle birlikte, Osmanlı Devleti'nin haklarını müdafaa etmek amacıyla Paris Barış Konferansı'nda bulunuyordu.[95] 6 Haziran 1919'da İstanbul'dan ayrılan Damad Ferit Paşa, konferanstan eli boş olarak 15 Temmuz 1919'da İstanbul'a döndü. Fakat Anadolu'da durum, Hükümet açısından hiçte iç açıcı değildi. Mustafa Kemal Paşa ile bağlar kopmuş, Doğu Anadolu ile İstanbul arasına soğukluk girmişti. Damad Ferit Paşa, bu durumdan kurtuluşun yollarını aradı ve ilk tedbir olmak üzere Hükümet değişikliğine gitti. Yeni hükümetin öncekinden en önemli farkı, Dahiliye Nazırlığı'na Ali Kemal Bey'in yerine Adil Bey'in atanmasıydı.[96] Bu hükümetin en önemli görevi de, halk arasında çıkan "nifak ve şikakın" giderilmesiydi. Bu sebeple her ne suretle olursa olsun halkın sükûnetini muhafaza etmesi gerekiyordu. Onlara göre, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları birer âsî oldukları için sükûn ve asayişi bozuyorlardı ve bunların önüne geçmek gerekiyordu.

Bu düşünceler içerisinde olan Damad Ferit Paşa, 20 Temmuz 1919'da ajanslarla yayınlanan beyanatında, "Anadolu'da iğtisaş zuhur etti. Kanun-ı Esâsiye muhalif olarak, Meclis-i Meb'usan namı altında içtimaat vuku buluyor. Bu hareketin memurin-i mülkiye ve askeriye tarafından men'i icab eder"[97] diyordu. Böylece Ferit Paşa, İ'tilâf Devletlerini mütarekenin 24. maddesini uygulamaya davet ediyor, şark vilâyetlerinin işgal yolunu açıyordu. 23 Temmuz'da bundan haberdar olan kongre, gerekli tepkiyi göstermekte gecikmedi.[98] Erzurum valiliği, vilâyetin sınırları içerisinde asayişin iyi olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirdi.[99]

İstanbul Hükümeti, Anadolu Hareketi'ne karşı kendisine yardımcı olarak, valilikleri görüyordu. Kolordular merkeze karşı soğuk olduklarından doğru ve güvenilir haberleri ancak birkaç vilâyetin valisinden alabiliyordu. Hükümetin Erzurum ve Sivas'ta toplanacak olan kongrelere karşı tedbirleri daha Haziran ayı sonundan itibaren başlamıştı. 25 Haziran 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne Van'dan, Vali Vekili Emin imzalı gönderilen telgrafta, Vanlı iki memurun Erzurum Kongresi'ne murahhas olarak tayin edildiği ve bu konuda nezaretin fikrinin ne olduğu soruluyordu.[100] Bunun üzerine hükümet Erzurum valiliğini uyararak "memurların siyasiyât ile iştigalleri kat'iyyen memnu' olduğu için kongrelerle, cemiyetlerle meşgul olanların mesul tutulacaklarının mektupçu efendiye ihtarı…" gerektiğini bildirmiştir.[101]

Kongreye karşı valilikleri tahrik etme ve Erzurum'u yalnız bırakma siyaseti güden İstanbul Hükümeti bu vilâyetlere yaptığı tamimlerle bunu sağlamak istedi. Bu konuda, 10 Temmuz 1919'da Konya vilâyetine gönderilen yazı ile, hükümetin müdafaa-i hukuk ve redd-i ilhak cemiyetlerine izin veremeyeceği, İtalyanlar saldırıya geçse dahi bunlara silahla karşılık verilmemesi gerektiği, Sulh Konferansı'nda haklarımızın korunacağı Meclis-i Vükelâ kararıyla tebliğ olunuyordu.[102] 17 Temmuz'da Van vilâyetine gönderilen telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'dan uzak durularak asayişin muhafazası,[103] 21 Temmuz'da Bitlis vilâyetine gönderilen yazıda, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in çalışmalarının vatanın selâmeti için tehlikeli olmasından ötürü kötü neticeler doğuracağından halkın uyarılması ve gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu.[104] Aynı meâlde, aynı tarihli başka bir telgraf da Bursa, Ankara, Sivas vilâyetleriyle Karesi Mutasarrıflığı'na da gönderiliyordu.[105]

Dahiliye Nezareti'nin bu gayretlerine en yakın ilgi belkide, Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey tarafından gösteriliyordu. Nezaretin 9 Temmuz tarihli, "Mustafa Kemal ma'zul ve harekâtı merduttur, verdiği emirlerin reddi icab eder. Erzurum Kongresi'nden maksat ne olduğuna dair serian malûmat itâsı" şeklindeki talebe, Diyarbakır valisi verdiği cevapta, şark vilâyetlerinin Ermenistan olmaması için Erzurum'da bir kongre toplandığını ve her vilâyetten birkaç delege katılacağını, kendisinin buna karşı olduğunu bildirdi.106 İstanbul Hükümeti bu şekilde kongreden haberdar olduktan sonra, bunun önüne geçebilmek amacıyla, kongreye davet için yapılan tamimin de men edilmesini bütün vilâyet ve livalara 20 Temmuz 1919'da duyurdu.107

Anadolu vilâyetlerini bu şekilde uyaran İstanbul Hükümeti, kongrenin toplanacağı yer olan Erzurum'daki Vali Vekili Hurşit Efendi'yi de çeşitli şekillerde uyardı. 19 Temmuz 1919'da, Erzurum Vilâyeti'nden Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğu ve nasıl bir yol takip ettiği sorulmuş, buna verilen cevapta, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu, özel işleri ile meşgul olduğu ve nadiren dışarı ile ilgilendiği bildirilmiştir.108 Kongrenin başladığı günlerde, 24 Temmuz 1919'da Dahiliye Nazırı Adil imzalı Erzurum Vilâyeti'ne gönderilen telgrafta, toplanan kongrenin Kanun-ı Esasi hükümlerine mugayir olduğu ve hemen dağıtılması gerektiği bildiriliyor109 ve buna gönderilen ekte, kongre hakkında ne yapıldığının en geç o akşam (24 Temmuz) bildirilmesi isteniyordu.110 Vilâyet kongre hakkındaki bilgi vermemiştir.111

İstanbul Hükümeti, vilâyetlerin yanında kolorduları da uyarmış, kongreye engel olunmasını istemişti.112 Bu konuda, 24 Temmuz'da kolordulara yapılan tamimde, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin bir yerinde millî bir kongre tesisine teşebbüs edildiğine ve bu konuda askerî araçların kullanıldığına ve yardım edildiğine dair vesikalar gelmektedir. Şu son on senenin bazı olayları askeriyenin siyasetle uğraşmasından meydana gelmiştir ve elim neticeler ortaya çıkmıştır, denilerek siyasî cereyanlardan uzak durulması isteniyordu.113 Bir tedbir olmak üzere de, 21 Temmuz'da III. Ordu Müfettişliği'ne vekâleten Kazım Karabekir Paşa tayin ediliyor, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile görüşen Kazım Karabekir Paşa bu görevi kabul ediyordu.114 Aslında İstanbul Hükümeti'nin Kazım Karabekir Paşa'yı göreve atamaktaki amacı, Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa'nın arasını açmaktı. Bu plan, Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermesiyle uygulanamamıştı.115 Bu birlikte harekete valilik de katılmış, İstanbul'a gönderilen cevaplar, görüşülerek kararlaştırılmıştır.

26 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti, Kazım Karabekir Paşa'ya, "Erzurum'da kongre toplanıyormuş, cihet-i askeriyye bunlara karşı ne yapıyor?" diye sormuş, Kazım Karabekir Paşa, "halk memleketimizi kimseye vermeyiz diye karar alıyor. Bu haklı teşebbüslerinde ben de lâzım gelen kolaylıklarda bulunuyorum" cevabını vermişti.116 Kazım Karabekir Paşa'nın bu tavrı, Dahiliye Nazırı Adil Bey'i harekete geçirmiş, Harbiye Nezareti'nden Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'dan kaldırılması istenmiştir.117 Fakat, Harbiye Nezareti bu teklifi reddederek Kazım Karabekir Paşa'yı savunmuştur.118 Ordunun ve valiliğin beraber çalışmasına engel olamayan Dahiliye Nezareti, son bir çare olmak üzere Erzurum Valiliği'ne kolordu ile işbirliği yapılarak kongrenin dağıtılmasını istemişti.119 İstanbul'un bu talebine 29 Temmuz'da karşılık veren Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi'nin V.Ş.M.H.M.C. şubeleri tarafından İzmir'in işgali ve buraların Ermenilere verileceği

söylentilerinden dolayı toplandığını, vatan ve milletin menfaati için çalıştığını, kongrenin dağıtılması yerine, onun daha da güçlenmesini önlemek için millî bir meclisin hemen toplanmasının daha uygun olacağını bildirmiştir.120

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu Hareketi karşısındaki acziyetini gören İngilizler, hükümet üzerindeki baskılarını daha da arttırdılar. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu 25 Temmuz 1919 tarihli raporunda, Türk Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'ya yasa dışı bir insan muamelesi yapması için ısrar edeceğini bildiriyordu.121 Bu baskı sonunda olacak ki, Meclis-i Vükelâ 29 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmaları hakkında karar alarak, bunu bütün vilâyetlere ve XV. Kolordu Kumandanlığı'na bildirdi.122 Vilâyetlere yapılan tebligatta, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükümet kararlarına karşı gelmelerinden ötürü hemen yakalanıp İstanbul'a gönderilmeleri istenerek, Harbiye Nezareti'nin de kolordulara gerekli tebliği yaptığı bildiriliyordu.

Kazım Karabekir Paşa ve Erzurum Valiliği bu talebe verdikleri cevapta, bu kişilerin kanunlara aykırı davranmadıklarını, aksine Rum ve Ermeni çalışmalarına karşı tedbir aldıklarını, İstanbul'un Anadolu'ya bu kadar yanlış ve hatalı bakmaması gerektiğini, bunların tutuklanması halinde halk arasında ayaklanma çıkacağını, bu yüzden tutuklamanın imkansız olduğunu bildirdiler.123

Vilâyetler de, İstanbul Hükûmeti'nin bu tedbirlerine karşı farklı karşılıklar vermişlerdi. Sivas Valiliği, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin Erzurum'da kongreyi tamamladıklarını ve Sivas'a hareket etmek üzere olduklarını ve burada bir kongre daha toplayacaklarını hükümete bildirmişti.124 Trabzon Valisi Galib Bey, gerçek kurtuluşun siyasî yollardan elde edilebileceğine inandığını, ordu müfettişinin def'ine yardım edilmesini istiyordu.125

Elazığ'dan Vali Galip imzasıyla gönderilen telgrafta, Diyarbakır'daki Kürt cereyanlarından ve Erzurum'daki İttihat ve Terakki propagandaları yüzünden vilâyet ahvalinin çok kritik olduğu, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilâyetlerinde birçok Ermeninin öldürüldüğü, gerekli paranın hâlâ gönderilmediği bildiriliyordu.126 Bu telgraf Ali Galip'in zihniyetini tamamen ortaya koyuyordu. Konya valiliği de mülhakata yaptığı tamimle, Erzurum'da yapılan kongreyi bir fesat olarak değerlendirmişti.127

İstanbul Hükümeti bir taraftan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkında tutuklama kararı alırken diğer taraftan da 27 Temmuz 1919'da içerisinde Erzurum'un da bulunduğu beş bölgeye tahkik kurulları göndermeyi kararlaştırıyordu. Erzurum Kongresi'ne son vermek için yeni seçimlere karar verdiğini, valilerin bu konuda hazırlık yapması gerektiğini duyuyordu. 28 Temmuz 1919'da da, Erzurum'a ve Van'a kendi sözlerini dinleyecek valiler tayin ediyor, daha önce Erzurum'da valilik yapmış olan Reşit Bey'i Erzurum'a gönderiyordu.128

Bütün bunlarla yetinmeyen İstanbul Hükümeti, Dahiliye Nazırı Adil Bey vasıtasıyla 8 Ağustos'ta, General Milne'in isteği üzerine yayınladığı genelgede, millî teşkilâtın hemen dağıtılmasını, karşı koyanların tutuklanıp İstanbul'a gönderilmelerini istedi.129 Aynı gün Erzurum Kongresi kararlarının uygulanmasına ve hareketin genişlemesine engel olmak için Posta ve Telgraf Müdürlüğü yayınladığı

genelge ile, teşkilât-ı milliye ve kongre adlarıyla telgraf çekenlerin, bunları kabul eden memurların cezalandırılacağını duyurdu. Böylece Erzurum bir kordon altına alınmış bulunuyordu.

17 Ağustos 1919'da şifre muharebesine bir had çizilmesiyle durum daha da kötüleşmiş oluyordu.130 XV. K.O.K. Kazım Karabekir Paşa ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bir çözüm bulmuş ve İstanbul'un bu teşebbüsünü akim bırakmıştı. Erzurum M.H.C., Hükümet'in sansür kararının protesto edilmesi, Posta Müdürü Refik Halid'in tutuklanmasının Hükümet'e bildirilmesi, Erzurum ve Sivas memurlarının görevlerine iade edilmesi, bunlar yapılmadığı takdirde merkezle ilişkinin kesileceği kararını almıştı.131 Hükümet alınan bu tedbirler neticesinde geri adım atmak zorunda kaldı. Hükümet'in bu emri ancak üç gün sürdü. Dahiliye Nazırı 21 Ağustos'ta bu kararını geri çekmek zorunda kaldı.132

İstanbul Hükümeti, Erzurum Valiliği'ne ve XV. Kolordu'ya emirlerini dinletememiş, kongrenin toplanmasına engel olamadığı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanması hakkındaki kararını da uygulatamamıştı.

Kongre kararlarının da yayınlanmasına engel olamayan hükümet, son bir çare olarak III. Ordu Kumandanlığı'na Abdullah Paşa'yı tayin etti. Böylece, Doğu Anadolu'da askerî yönden gücünü artıracağını zannediyordu. Hükümet, emirlerini kesinlikle yerine getirecek olan Abdullah Paşa'yı 4 Ağustos 1919'da, III. Ordu Kumandanlığı'na tayin etti.133 Bu Erzurum için hiç de iyi bir haber değildi. Özellikle yeni başlamakta olan millî hareketin askerî cephesinin çökertilmesi anlamına geliyordu ve bunun önüne geçilmesi gerekiyordu. Bu düşüncelerle harekete geçen Kazım Karabekir Paşa, 13 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, kamuoyunun Abdullah Paşa'yı istemediğini bildirmiş,134 Trabzon'da bulunan 3. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği şifre ile de, Abdullah Paşa'nın Trabzon'a gelmesi halinde vapurdan indirilmeyerek İstanbul'a geri gönderilmesini istemiştir.135 Erzurum'un bu baskıları neticesinde Abdullah Paşa İstanbul'dan yola çıkmadan istifa etmek zorunda kalmıştır.136 Bu teşebbüsünde de başarılı olamayan hükümet, 26 Ağustos 1919'da ordu müfettişliklerine ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle bunları kaldırmıştır.137

Damad Ferit Paşa'nın bu teşebbüslerine karşı, Mustafa Kemal Paşa 16 Ağustos 1919'da ona gönderdiği bir telgrafta, Paris'teki başarısızlığından, kurduğu kabinelerin zaaflarından dolayı vatanın çok büyük zarara uğradığından, milletin bağımsızlığı için Anadolu'nun birbirine bağlı olduğundan, milletin çizilen program dahilinde hareket edeceğinden, hükümetin de irâde-i milliyeye dayanması gerektiğinden, böylece harice karşı tek vücut olunacağından bahsediyordu.138 Buna rağmen Damad Ferit Paşa istifa edeceği 1 Ekim 1919 tarihine kadar Anadolu ile mücadelesine devam etti.

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan ayrılıp Sivas'a geldiği sırada, 3 Eylül 1919'da XX. K.O.K. Ali Fuat Paşa azledilmiş,139 Damad Ferit Paşa gazetelerde yayınlanan beyanatında, Anadolu Hareketi'nin hiçbir askerî şekle sahip olmayıp millete dayanmadığını, bu hareketi yönetenlerin harpten sonra Anadolu'ya yayılmış bir takım gençler olduğunu, hareketin sönmüş bir saman alevi gibi olduğunu, İttihat ve Terakki'nin idaresinde göründüğünü140 iddia ederek millî harekete karşı

hareketlerine devam etmiştir. Sivas'ta toplanacak olan kongreyi dağıtmak için bir ordu toplamayı dahi düşünmüştü.141

Anadolu'daki hareketi önlemek konusunda başarısızlığa uğrayan Damad Ferit Paşa 1 Ekim 1919'da istifa etmek zorunda kaldı. 2 Ekim'de kurulan Ali Rıza Paşa Kabinesi Anadolu'ya karşı daha yumuşak davrandı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarını yeni hükümete kabul ettirebilmek için çalışmalarda bulundu.142 Fakat İstanbul Hükümeti ile Anadolu arasındaki gerginlik Millî Mücadele'nin sonuna kadar devam etti.

B. İtilaf Devletleri Üzerindeki Etkileri

İtilâf Devletleri, savaş sonunda barış şartlarının hazırlanmasında mağlupların fikrini dahi almaya lüzum görmemişler, Osmanlı Devleti'ni her emredileni yapacağına, önüne gelen her belgeyi imzalayacağına inanılan bir devlet olarak kabul etmişlerdi. Mütarekeyi sadece Türkiye'nin uymaya mecbur olduğu bir belge olarak görmüşler, mütarekenin 7. maddesini istedikleri zaman kullanmak için kendilerini serbest hissetmişlerdi. Bu düşünceler içerisinde olan İtilâf Devletlerinin karşısına, Anadolu'da yeni bir hareketin çıkması onlar tarafından iyi karşılanmayacaktı. Aslında İstanbul Hükümeti'nin çalışmaları ve Anadolu üzerindeki baskıları, özellikle İngilizlerin merkezî hükümet ile ortak çalışmalarının neticeleridir.

İngilizler, Erzurum'un Anadolu'daki en önemli merkez olduğunu biliyorlar, Mustafa Kemal Paşa'nın burada bulunmasından endişe duyuyorlardı. O'nun, Samsun'a çıktığı günden beri İstanbul'a getirilmesi sağlanamamış, Erzurum'a ulaşması önlenememişti. Bundan sonra İ'tilâf Devletleri daha sert ve kesin tedbirler alma yoluna gitmişlerdi. İngilizlere göre, Anadolu'da meydana gelen karışıklıkların tek sebebi, Mustafa Kemal ve Cemal Paşaların kayıtsız davranmalarıydı.143 İngiliz Başbakanı Lloyd George, Türklerin Avrupa'dan, Boğazlardan ve denizlerden uzaklaştırılmasını istiyordu,144 Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmaları ise, bu düşüncelerin gerçekleşmesini önleyecek nitelikteydi.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldikten sonra da İstanbul'a getirilmesi için çaba harcanıldı. Hatta İngilizler teşkilât-ı milliye karşı koymak için 5.000 kişilik bir Türk kuvvetinin teşkiline müsaade ettilerse de, 10 Temmuz 1919'da bu karardan vazgeçerek, hiçbir düzenli kuvvetin teşkiline müsaade edilemeyeceğini Osmanlı Hükümeti'ne bildirdiler.145 İngilizler kurulacak olan yeni kuvvetlerin kuvâ-yı milliyeye katılacağından korkuyorlardı. Zaten 5 Temmuz'da Samsun'a 150 Hintli asker çıkarmışlar, III. K.O.K. Refet Bey'in şiddetli protestosuyla karşılaşmışlardı.146 Anadolu'ya beş bin askerin sevki karışıklıkların ve savaşın yeniden başlaması anlamına gelecekti.147

Erzurum'da bir kongrenin toplanacağı haberinin alınmış olması İtilâf Devletlerini daha çok telaşlandırdı. Erzurum Kongresi'nin tarihi, 10 Temmuz 1919 olarak kabul edilmiş olduğundan, kongreye engel olmak isteyen Erzurum'daki İngiliz Temsilcisi Yarbay Rawlinson, 9 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş, toplanacak olan kongreye hükümetinin müsaade edemeyeceğini, gerekirse kuvvet kullanacaklarını bildirmiş, Mustafa Kemal Paşa, kendilerinden böyle

bir izin istemediklerini, kongrenin hangi şartlar altında olursa olsun toplanacağı karşılığını vermiştir.148

Kongrenin toplanacağı günlerde, 18 Temmuz 1919'da İngilizler Sivas'a bir tabur asker göndereceklerі haberini yaymışlar, Mustafa Kemal Paşa 5. Tümen'e gönderdiği aynı tarihli telgrafla bu bölgede gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti.149 Bu tarihten itibaren İtilâf Devletleri Yüksek Komiserleri Anadolu hareketine karşı daha sert bir tutum içerisine girmişlerdir. İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserleri 22 Temmuz'da bir araya gelerek şu noktalar üzerinde uzlaştılar: Ateşkes tam uygulanacak, Padişah desteklenecek ve her çeşit ihtilâle karşı korunacak, seçim yapılması tehlikelidir, politikaya karışılmayacak.150 Bu kararlar, İngiliz ve Fransızların yeni doğmakta olan hareketten ne kadar huzursuz olduklarını göstermektedir.

İngilizlerin, Erzurum Kongresi öncesi ve sonrası Anadolu Hareketi'ne, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Erzurum Kongresi'ne bakışını Yüksek Komiser Calthorpe'un raporlarından takip edebilmek mümkündür.

Calthorpe, 23 Temmuz 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda, "Ferid'in Mustafa Kemal'i İstanbul'a getirme çabalarının sonucu şu: Mustafa Kemal ordudan çekildi. Şimdi Erzurum Bölgesi'nde karışıklık çıkarmakla meşgul. Damat Ferit beni görerek Mustafa Kemal'in Erzurum'da ve Sivas'ta kongreler toplamakta olduğunu, 23 Haziran'da bir Anadolu Müdafaa Genelgesi yayınladığını, vilâyetlere gönderilen genelgelerden bu toplantıların illegal, anayasaya aykırı ve Sultan'a karşı olduğunu söyledi. Bu hareketin sonuçlarını ilgi ile bekliyoruz, bakalım Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ne kadar yavaşlatabilecekler"151 diyordu. Calthorpe, 25 Temmuz tarihli raporunda, Türk Hükümeti'nin Mustafa Kemal'e yasa dışı bir insan muamelesi yapması için ısrar edeceğim diyor,152 ve bunu kabul ettiriyordu. 27 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Curzon'a gönderdiği yazıda, Anadolu hareketi'nin öneminden bahsederek, "…bundan başka parlementonun toplanması burada önlenebilir, Mustafa Kemal'in Erzurum'da bir kongre toplayacağından haberdarsınız. Anadolu'da Avrupa karşıtı, fanatik, İstanbul'un otoritesine ve Sultan'ın hakimiyetine karşı bir hükümeti dikkate almalısınız. Anadolu'da ilerleyen, kolordu kumandanları idaresindeki subayların katıldığı harekete karşı İngiliz Hükümeti bir gayret göstermelidir"153 tavsiyesinde bulunuyordu.

Calthorpe 30 Temmuz tarihli raporunda, Anadolu'daki genel durumu şöyle veriyordu: "Halk güvenliği günden güne kötüye gidiyor, Türk bağımsızlığının müdafaası için seferberlikle toplanan güçler, haydutluk ve eşkiyalıkla şiddete başvuran 'Millî Hareket' hızla yayılıyor. Mustafa Kemal ve kurmayları merkezî hükümetle alâkayı kestiler ve bölgedeki memurlar üzerinde otoritelerini kabul ettirdiler. Niyetleri, Erzurum'daki millî kongrede bağımsız bir hükümet kurmak ve merkezî hükümetin otoritesini yıkmaktır…".154 Aynı tarihli başka bir İngiliz raporunda, milli hareketin hızla yayıldığı, Hükümet'in otoritesinin gittikçe silindiği, tutuklama ve sürgünlerin millî hareketi önleyemeyeceği belirtiliyordu.155

Calthorpe 1 Ağustos 1919'da İngiltere'ye gönderdiği bir raporunda da, durumun gittikçe kötüleştiğini belirterek, devam etmekte olan Erzurum Kongresi hakkında şu bilgileri veriyordu:

"…Milliyetçi hareket ve bölgesel kongreler hakkındaki her türlü söylenti doğru çıktı. Erzurum'dan henüz aldığım bir telgrafta, durumun sanıldığı kadar sakin olmadığı anlaşıldı. Bu bilgi bize milliyetçilerle sıcak ilişkiler içerisinde olan askerî bir yetkili tarafından gönderildi. Bu yetkili, sivil otoritelerin Sadrazamı belirsizlik içerisinde yanılttıklarını söyledi. Merkezî hükümetin bu yetersizliğine rağmen Erzurum'daki kongre hakkında bilgiye sahibiz. Küçük bir kısmı hariç tutulursa, kongreye her şeyi göze almış hareketli genç askerler hakimler. Bunlar, İzmir'in kaderine bakarak, kuzey ve güneyde Ermenistan'ı müdafaa etmek istiyorlar. Hükûmet, taşralı subayları görevden atmak için Harbiye Nezareti'ne emir vermeye cesaret edemedi, hatta istemedi. Millî Mücadele Hareketi sempatizanları hükûmeti protesto tufanına uğrattılar. Erzurum Kongresi'nin gizli tehditleri ve kararlarının meydana getirdiği karışıklığı hükümet teskine çalışıyor. Bu kongreye karşı bir tedbir alınmazsa herşey çok daha kötüye gidecektir".156

Calthorpe'un bu ciddî raporu üzerine çeşitli tedbirler düşünülmeye başlandı. İngiliz Başkomutanı General Milne bu konudaki fikirlerini Calthorpe'a açıklamış, O da 5 Ağustos tarihli raporuyla bunu İngiliz Başbakanı Curzon'a şu şekilde bildirmişti:

"General Milne ve başka kaynaklardan gelen haberlere göre, Mustafa Kemal Erzurum'da bir ordu teşkilâtlandırıyor. Müttefiklerin şimdilik böyle bir harekete askerî güçle karşı koyabilecek bir durumda olmadıkları açıktır. General Milne'in teklifi şu: Trabzon Limanı işgal edilsin. M. Defrence, Trabzon'un işgalinin faydasından şüpheli. Halbuki içerideki Hıristiyanlar oraya sığınabilirler, Erzurum'a er ve malzeme sevkiyatı güçleştirilebilir".157

Kongre esnasında yapılan bu görüşmelerden ve haberleşmelerden sonra İtilâf devletleri Trabzon'un işgalini göze alamadılar. Calthorpe Erzurum Kongresi'nin dağılmasından sonra, 18 Ağustos 1919 tarihli raporunda, Kongrenin sona erdiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçildiğini ve millî hareketin lideri olduğunu, hareketin O'nun idaresinde gittikçe organize hale geldiğini, düzenli 15.000 askeri bulunduğunu ve sivil halkı silahlandırdığını İngiliz Dışişlerine duyuruyordu.158

Ekim ayına gelindiğinde dahi, İngiliz İstihbarat'ında Erzurum Kongresi ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündü. 7 Ekim 1919 tarihli istihbarat raporunda, 7 Ağustos'ta, Türk milliyetçilerinin Erzurum'da yaptığı kongreye, Mustafa Kemal Paşa yandaşlarının, Azerbaycan Tatarlarının temsilcilerinin ve öteki Müslüman unsurların temsilcilerinin katıldığı, kongrenin amacının, yeniden yüce ve birleşik bir Türkiye kurmak olduğu bildiriliyordu.159

İngilizlerin Anadolu hakkında bu kadar geniş bilgi elde etmelerine karşın Fransızların Anadolu'daki durumdan onlar kadar haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Özellikle Doğu Anadolu bölgesi onlar için çok uzak bir bölge konumundaydı. Buna rağmen Ermenistan meselesi ile yakından ilgileniyorlar, bölgede bir İngiliz üstünlüğüne göz yummayacaklarını belirtiyorlardı. Özellikle Trabzon'a, İngiliz askerlerinin sevkine bu yüzden karşı çıkıyorlardı. Erzurum Kongresi günlerinde, İngiliz ve Fransızların birbirlerine soğuk davrandıkları, aralarında işgal edilecek topraklar yüzünden problemler çıktığı görülmektedir.

Fransızlar, Doğu Anadolu hakkında bilgi elde edebilmek amacıyla Miralay D'esperey'i Kafkasya, Ermenistan üzerinden Erzurum'a gönderiyorlardı.160 Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde Sarıkamış'tan Erzurum'a gelen D'esperey, Erzurum'da gerekli incelemeleri yaptıktan sonra buradan ayrılarak Trabzon'a geçmiştir.161 Bu Fransız hey'etinin vazifesi, harp esnasında işgal edilen Fransız müesseselerinin zararlarını tesbit ederek yeniden açmak, Vilâyât-ı Şarkiyye'de kurulan halk teşkilâtının esaslarını, yayıldığı alanı ve nüfuzunu tesbit ederek bunların Hıristiyan halka ne kadar zarar verebileceğini araştırmak, harp esnasında Ermeni ve Rumlara yapılan mezâlimi diyaloglarla tesbit etmek, köylerdeki tahribatı tesbit etmekti.162 Erzurum Kongresi'nin bittiği günlerde, 24 Ağustos 1919'da, başka bir Fransız askeri Yüzbaşı Leandre, Sivas yoluyla Erzurum'a geçerek burada incelemelerde bulundu. Görevi kongrenin ve Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki etkisini araştırmaktı.163

Fransız subayları Doğu Anadolu'da bu incelemelerde bulunurken Fransız Başbakanı ve Paris Barış Konferansı Başkanı Clemenceau, 29 Ağustos 1919'da, Anadolu'da duruma hakim olabilmek amacıyla Ermenistan'a 12.000 asker gönderilmesini istedi. Bu teklif 2 Eylül tarihinde İngilizler tarafından kabul edildiyse de, yeni bir maceraya girilmek istenmediğinden ve İtilâf Devletleri arasındaki çekişmelerden dolayı tatbik edilemedi.164 Fransızlar, Sivas Kongresi'nden önce de, buraya bir grup asker göndererek, toplanacak olan kongreye engel olmak için gözdağı vermek istemişlerdi. Fakat bu durumu gören Mustafa Kemal Paşa, Fransızların Sivas'a bir askerî kuvvet gönderemeyeceklerini belirterek tereddütleri ortadan kaldırmıştır.165

Anadolu'da Erzurum Kongresi ile birlikte teşkilâtını genişleterek güçlenen Anadolu Hareketi, Bolşevikler üzerinde de etkili oldu. Kongre liderleri, Bolşeviklerle Doğu Savaş Kesimi yoluyla irtibata geçmek kararı almışlar, Dr. Ömer Lütfi ile Dr. Fuat Sabit'i incelemelerde bulunmak amacıyla Kafkasya'ya göndermişlerdi.166 Rusya'da yeni kurulan hükümet, Türk halkının mücadelesini büyük bir dikkatle izlemişti. Millî Mücadele, Sovyetler Birliği'nde çıkan gazete ve dergilerde geniş ölçüde yeralıyordu. Halk Komiserliği'nin yayın organı olan "Milletlerin Hayatı" adlı gazete Erzurum Kongresi kararları hakkında şu yorumda bulunuyordu:

"Mustafa Kemal Paşa memleket içinde kendine sadık askerleri toplayarak gerçek bir kıyam başlatmıştır. Bu yurt sever Türk Generali, İtilâf Devletleri'nin düşman sularında yürüyen İstanbul Hükümeti'ni tanımıyor. Mustafa Kemal cesaretle hareket ediyor ve çalışmaları geçenlerde tamamlanan Erzurum Kongresi'nden kaynaklanıyordu. Mustafa Kemal, Türkiye'yi paylaşan bir dünyayı tanımadığını ve Türk topraklarının ilhakına karşı koymak için yeteri kadar güce sahip olduğunu bu kongrede açıkladı".167

İngiliz ve Fransız kamuoyunun, uzayan savaşlar yüzünden hükümetleri aleyhine yayınlar yapmaları sonucu, bu devletler Anadolu Hareketi'ne karşı kendi kuvvetlerini sevketmekte güçlükler yaşadılar. Bu sebeple, kendi kuvvetleri dışında, kendilerine bağlı başka kaynaklar arayışı içerisine girdiler. Genişleme hevesinde olan Yunanistan, bağımsızlık arayan Ermeni ve Rumlar onların bu ihtiyaçlarını giderecek nitelikteydi. Fakat bunun neticesinde, Anadolu'da organize bir hareketin karşı bir güç olarak kendini göstermesi ve bunu Erzurum Kongresi ile teyid etmesi onların bu niyetlerini

neticesiz bırakacak nitelikteydi. Erzurum Kongresi boyunca ve kongreden sonra teşkilâtlanan bu hareket İtilâf Devletlerini telaşlandırmış, Bolşeviklerin bu harekete, kendi çıkarları doğrultusunda destek vermeleri durumu daha da güçleştirmiştir.

1 Zeki Saruhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I, Ankara 1993, s. 15, 25 vd.

2 Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 37.

3 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1990, s. 15.

4 Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I, İstanbul 1990, s. 80.

5 Jaeschke Gotthard, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1991, s. 104.

6 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD), Sayı: 2, 4 (Haziran 1953), Vesika: 73-74. İlk defa II. Meşrutiyet Dönemi'nde teşkil edilen ordu müfettişlikleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra, mevcut orduyu silah, teçhizat ve personel açısından muhafaza etmek üzere, Osmanlı Genelkurmayı tarafından yeniden kurulmuştur (Zekeriya Türkmen, "İkinci

Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar", Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri-I, Ankara 1996, s. 21-36).

7 HTVD, Yıl: 1 Sayı: 1 (Eylül 1952), Vesika No: 1-6. Dahiliye Nezareti, 18 Mayıs'ta bu vilâyetlere Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini açıklayan bir yazı göndermiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 99/231; Bekir Sıtkı Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, Ankara,1969, s. 4). Mustafa Kemal Paşa kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyenlerin böyle bir vazife ile Anadolu'ya gönderildiğini, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın görev talimatını imzalamakta tereddüt ettiğini kaydetmektedir. (Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk I, Ankara,1987, s. 9-10).

8 17 Haziran 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifreden de anlaşılacağı üzere O, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir Ermenistan ve Kürdistan kurulmasının önüne geçmek için de görevli idi (Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 45-46). İngilizler, bölgede rahatlıkla hareket edebilmek için XIII. Kolordu'nun kaldırılmasını talep edince, Mustafa Kemal Paşa, bu kabul edildiği taktirde bölgede zor bir durum karşısında kalınacağını, Kürtçülük ve Ermenilik emelleri güdenlerin çok rahat hareket edeceklerini, doğudan ve kuzeyden tehdid altında kalacağını bildirmiştir. (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, (ATASE), K. 323, D. 4/60, F. 28 ve F. 29).

9 Nutuk I, s. 12-13.

10 HTVD, Yıl: 2, Sayı: 4 (Haziran 1953), Vesika: 68-69.

11 HTVD, Yıl: 2, Sayı: 4 (Haziran 1953), Vesika: 62; Nutuk I, s. 16; Nutuk, III, Vesika: 10; Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 29.

12 Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 30.

13 Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk, Haz: Atatürk Anıtını Yaptırma Derneği, Ankara 1964, s. 35.

14 Nutuk I, s. 22; Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I, s. 239. Mustafa Kemal Paşa, 22 Mayıs'ta, Ankara'da bulunan Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği şifrede, "Samsun ve havalisinin asayişi yolunda değildir. Bir iki gün içinde Havza'ya geçeceğim. Alabildiğiniz malumattan haberdar olmak isterim…" diyordu. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.), A. III, D. 14, F. 3 Vesika: 490).

15 Nutuk III, Vesika: 3.

16 Nutuk I, s. 22-23. Mustafa Kemal Paşa, 5 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda, Erzurum Vilâyeti'nde birkaç çetenin bulunduğunu, fakat bunların siyasî bir amaç gütmediğini, açlığın sebep olduğu sıradan suçlar olduğunu belirterek Ermeni ve Rumların İngilizlerden yüz bularak bu bölgede asayişi ihlâl ettiklerini vurguluyordu. (ATASE, K. 189, D. 104/8, F. 28).

17 HTVD, Yıl: 1, Sayı: 1 (Eylül 1952), Vesika: 17 (İngilizce aslı Vesika: 494); Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 125-126.

18 HTVD, Yıl: 1, Sayı: 1 (Eylül 1952), Vesika: 19; TBMM. ZC. c. I, İ: 2 c: 2, s. 7.

19 Nutuk I, s. 32-33; Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 38; Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni (Siyasî Hatıralarım), I, İstanbul 1993, s. 235.

20 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Yıl: 30, Sayı: 79 (Mayıs 1981), Belge No: 1733; Nutuk I, s. 30-31; Nutuk III, Vesika: 26.

21 Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 50.

22 Karabekir, a.g.e., s. 51. Kadro boşluğunun doldurulması isteği üzerine İbrahim Talî Bey 3. Ordu kadrosuna tayin edilmiş ve 27 Temmuz'da Sivas'tan Erzurum'a hareket etmiştir (ATASE, K. 322, D. 1/33, F. 41; F. 87).

23 Cevat Yularkıran, Reşit Paşa'nın Hatıraları, s. 22-24.

24 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 34,34-1, 34-2; Refik Halid Karay, Minelbab İlelmihrab, İstanbul 1964, s. 129. 24 Haziran'da Hükümet Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri hakkında aldığı bu kararı geri almak zorunda kalmıştır (ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 36).

25 Nutuk I, s. 35-36; Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken I, Ankara 1959, s. 148-149.

26 ATASE, K. 189, D. 104/8, F. 50; HTVD, Yıl: 1, Sayı: 2 (Aralık 1952), Vesika No: 25; Sayı: 3, Vesika No: 41; Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 51

27 Gökbilgin, a.g.e., s. 150-151.

28 HTVD, Yıl: 3 (Haziran 1954), Sayı: 8, Vesika: 171 ve 172; Karabekir, a.g.e., s. 69.

29 B. O. A. Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.) 53-2/19 lef. 1-2.

30 B. O. A. DH. ŞFR. 101/19-89.

31 HTVD, Yıl: 3 (Eylül 1954), Sayı: 9 Vesika: 188. Kazım Karabekir İstanbul'a karşı hep ihtiyatlı davranmıştır (Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, İstanbul 1992, s. 433-434). Kazım Karabekir'in bu ihtiyatlı davranışına karşı, İstanbul Hükümeti 24 Ağustos 1919'da ona gönderdiği şifrede, bölgede sağladığı asayiş ve sükûndan dolayı kendisine teşekkür ediyor, bundan sonra da böyle devam etmesi isteniyordu (ATASE, K. 183, D. 87/18, F. 107).

32 Ilıca, Erzurum'a batıdan gelen büyük devlet adamlarını karşılama yeri idi ve gelen misafirleri burada karşılamak bir âdet haline gelmişti.

33 Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 62.

34 Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 90-91; Nutuk I, s. 43.

35 HTVD, Yıl: I (Aralık 1952), Vesika No: 26.

36 Karay, Minelbab İlelmihrab, s. 142.

37 Kutlama merasimi ve programı hk. bkz.: Fahrettin Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, I, Ankara 1993, s. 188-189.

38 ATTB IV, s. 53; Kırzıoğlu, a.g.e., s. 133-134; Karay, a.g.e., s. 144-145; Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 791.

39 Karay, a.g.e., s. 146.

40 Nutuk I, s. 43; Nutuk III, Vesika: 29.

41 Emine Kısıklı, "Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın Kamuoyu Oluşturması Açısından Muhaberat", Türk Kültürü, Yıl: XXV, Sayı: 295 (Kasım 1987), s. 658.

42 Nutuk I, s. 44; Mazhar M. Kansu, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber, Ankara 1988, s. 30. M. Müfit Kansu, Vali Münir Bey hariç, bu gruba "Erzurum Faal Komitesi" adını veriyor (Kansu, a.g.e., s. 37).

43 Nutuk I, s. 44-45; Kansu, a.g.e., s. 30-34.

44 Nutuk I, s. 47. Mustafa Kemal Paşa istifa metninde, şimdiye kadar vatan ve milletin ve Hilâfetin düştüğü zor durumdan kurtarılması için elinden geleni yaptığını, İngilizlerin hükümet üzerinde

daha fazla baskı yapmamaları için pek çok sevdiği askerlik vazifesinden ayrıldığını, hayatının sonuna kadar Makam-ı Uzma-yı Saltanata ve Hilâfete daima sâdık kalacağını belirtmiştir (Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, I, s.138-139).

45 C. A. A. III-3, D. 14, F. 5; ATBD, Yıl: 30 Sayı: 79 (Mayıs 1981), Belge No: 1734; ATTB, IV, Ankara 1991, s. 54; Fahrettin Kırzıoğlu, Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920), Ankara 1991, s. 6. Muhtevası aynı olan bir telgrafı Harbiye Nezareti'ne de göstermişti (ATBD, Yıl: 30, Sayı: 79 (Mayıs 1981), Belge No: 1735).

46 Rauf Bey bu beyannâmesinde, vatan ve milletin kurtuluşu için Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemal Paşa'ya katıldığını, bu temin edilinceye kadar onunla beraber çalışacağını ilân ediyordu (Kırzıoğlu, a.g.e., s. 7; Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgiliBelgeler, s. 16).

47 ATBD, Yıl: 31, Sayı: 82 (Ekim 1982), Belge No: 1784; Karabekir, a.g.e., s. 68.

48 Ziyaret esnasında orada bulunan Mazhar Müfit Bey ve Manastırlı Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey'e hitaben "bu zat sizin için rütbe ve makamını terketti, siz de vereceğiniz vazifeyi veriniz" demişlerdir. (Süleyman Necati Güneri, Hatıralar, TTK. El Yazması Eserler Bölümü, No: 260. s. 54). İstifa ile ilgili beyannâmeyi, 9 Temmuz sabahı Yâver Cevad Abbas Bey cemiyet binâsına getirmişti (Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 92).

49 ATBD, Yıl: 30, sayı: 79 (Mayıs 1981), Belge No: 1736. Albayrak Gazetesi de 14 Temmuz tarihli nüshasında bu haberi şöyle veriyordu: "Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin yukarıya dercettiğimiz istifanamesi bir azim ve iman vesikasıdır. Millette henüz eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam hüccettir. Anafartalarda, şeref-i milliyi tarihin nesl-i hâzırdan beklemekte olduğu mukaddes vazifeyi âlâ eden bu muhterem kumandanı bugün de mücahede-i milliyenin başında görmek mesut bir temaşadır. Kemal-i azim ve imanla müdafaa-i hukuku vatana hasri vücut eden Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında millet, pâk, nezih, parlak bir hâle teşkil etmektedir. Böyle temiz fedakâr ruhların ittihadından milletin hürriyet ve istiklâl gibi mukaddes unsurunun doğacağı şüphesizdir. Azim ve iman her müşkülü iktihama kâfidir." (Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 93-94).

50 Dursunoğlu, a.g.e., s. 94-95; Güneri, Hatıralar, s. 55.

51 B. O. A. DH. ŞFR. 101/19-35.

52 ATASE, K. 239, D. 12/20, F: 59; HTVD. Yıl: 1 (Aralık 1952) Sayı: 2, Vesika No: 30.

53 ATASE, K.189, D. 104/8, F. 83; B. O. A. DH. KMS. 54-2/16, lef 1-4. Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, Trabzon Valisi Mehmet Galib Bey ve Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey bu görevin vekâletine gelen Kazım Karabekir Paşa'yı gönderdikleri telgraflarla tebrik etmişlerdir (ATASE, K. 322, D. 1/33, F. 67; 70; 75).

54 Güneri, Hatıralar, s. 37. Vilâyât-ı Sitte'ye Trabzon'da katılınca yedi vilâyet olmuştu.

55 Ergün Aybars, “Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Hey’eti”, Ege Ünv. Ed. Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı: 2 (İzmir 1984), s. 162-163; Sabahattin Özel, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara 1991, s. 64-65. Kazım Karabekir Paşa, Trabzon ve Erzurum’un çalışmalarını birleştirmek için önayak olduğunu belirtmektedir (Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 35-36).

56 Karabekir, a.g.e, s. 36.

57 Karabekir, a.g.e., s. 36-37.

58 Süleyman Necati Bey, her iki cemiyetin birbirlerinden habersiz olarak bu telgrafları çektiklerini söylemektedir (Güneri, Hatıralar, s. 37). Bu fikri doğrulayan başka bilgiler de vardır (Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara 1968, s. 52-53, Ek: 10).

59 Karabekir, a.g.e. s. 38.

60 Güneri, Hatıralar, s. 37-38; Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, I, s. 63-64-70-72-79-80; Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s. 6-11.

61 ATASE, K. 323. D. 4/6, F: 39.39-1; Nutuk I, s. 46.

62 Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 71-72.

63 Kongrenin 23 Temmuz tarihine alınmış olması, millî hareket hakkında dolaşan ittihatçılık iddialarının artmasına da sebep oldu. Trabzon delegelerinin tutumları bu yönde gelişerek sonraki meselelere temel teşkil edecektir.

64 Trabzon delegeleri, 5 Temmuz’da Trabzon’dan hareket ederek 7 Temmuz’da Erzurum’a geldiler. Hey’et Mustafa Kemal Paşa, Kolordu erkânı ve Erzurum M. H. M. C. idare hey’eti tarafından karşılandı. Trabzonlular için Hacı Dedeağa’nın büyük konağı hazırlanmıştı (Güneri, Hatıralar, s. 52; Goloğlu, a.g.e., s. 67-68; Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, I, s. 176).

65 A.g.e., s. 145 ve 184; Nutuk I, s. 64. Mustafa Kemal Paşa, kongreye başka bir vilâyetten delege seçilmesinin dedikodu doğuracağını düşünerek millî harekete ilk merkez olan ve doğu vilâyetlerinin en büyüğü bulunan Erzurum’u tercih ediyordu (Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 98-99; Güneri, Hatıralar, s. 56.).

66 Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, I, s.184; Dursunoğlu, a.g.e., s. 99; Güneri, a.g.e., s. 56.

67 Cemiyetin bir organı durumunda olan Albayrak Gazetesi’nin, Mustafa Kemal Paşa’nın istifasından sonraki ilk sayısında (14 Temmuz 1919 tarihli nüshada) “Millette eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam bir hüccet” diyerek kongre başkanlığı konusunda, “muhterem kumandanı bugün de mücahede-i milliyenin başında görmek mesud bir temaşadır” diyordu (Dursunoğlu, Millî

Mücadelede Erzurum, s. 100). Rauf Bey de kongreden sonra, bir toplantıda “Biz Erzurum’a gittiğimiz zaman herhangi bir kanaatimiz yoktu. Erzurum bize istikamet gösterdi, vatanperverlik telkin etti” diyerek Erzurum’u övmüştü. (Güneri, Hatıralar., s. 58).

68 Milliyet, 23 Temmuz 1981. Mustafa Kemal Paşa bu davete verdiği cevapta, kongrenin çalışmalarında başarılı olmasını temenni ediyordu (Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s. 19).

69 Raif Efendi bu konuşmasında, vatanın kötü bir duruma düştüğü şu zamanda, Vilâyât-ı Şarkiyye evlâtlarının yanmış, yıkılmış, bir Şehidler Mezarlığı haline dönmüş olan Erzurum’u seçmelerinden dolayı teşekkür etmiştir (Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi II, s. 13-14; Dursunoğlu, a.g.e., s. 109). Aynı gün Ali Fuat Paşa Ankara’dan Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği telgrafta “10 (23) Temmuz yevm-i mücellâsını tebrik ile tahlis ve istiklâl-i vatan ve devlet uğrunda vazife-i mukaddeseden muvaffakiyet-i devletlerini temenni eylerim efendim” diyordu (ATASE, K. 322, D. 1/33, F. 96). Mustafa Kemal Paşa’da, 22 Temmuz’da V. Ş. M. H. M. C. Erzurum Şu’besi’ne gönderdiği telgrafta, Meşrutiyetin ilânı günü olan “10 Temmuz yevm-i mübeccelini” tebrik ediyordu (ATTB. IV., s. 55; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 813.).

70 Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi II, s. 14. Yapılan gizli oylamada 56 delegenin 38 veya 48 oyu ile Mustafa Kemal Paşa kongre başkanı seçildi (Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 81). Diğer adaylardan Raif Efendi 2, Servet Bey 1 oy almışlardı. (Kırzıoğlu, a.g.e., s. 25)

71 Mustafa Kemal Paşa’nın askerî üniforma ile kürsüye çıktığı ve yapılan itirazlardan sonra kendisine resmî kıyafetler bulunduğu hak. bkz.: Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 78; Goloğlu, a.g.e., s. 83-86; Kırzıoğlu, a.g.e., s. 25. C. Dursunoğlu ve M. Müfit sivil elbise ile kongreye geldiğini yazıyorlar (Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s.108; Kansu, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber, s. 77).

72 Nutkun metni için bkz.: Nutuk III, Vesika: 38; ATBD. Yıl: 31 (Ekim 1982), Sayı: 82, Belge No: 1786; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, Ankara 1961, s.3; Kırzıoğlu, a.g.e. II, s. 14-21; Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, s. 38).

73 Kırzıoğlu, a.g.e., s. 232-235; Akbulut, a.g.m., s. 43. Kazım Karabekir Paşa da, Hey’et-i Temsiliye’ye seçilmişti. Fakat XV. Kolordu Kumandanı ve 3. Ordu Müfettiş vekili olması sebebiyle resmî listeye adı kaydedilmemiştir (Kansu, a.g.e., s.112; Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.101; ATTB. IV. s. 56-57) Hey’et-i Temsiliye’ye Mustafa Kemal Paşa’nın girip girmeme meselesi, arkadaşları arasında tartışma konusu olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, Hey’et-i Temsiliye’de bulunmak istiyor, bazıları buna karşı çıkıyorlardı. Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa bu hey’ete girmiş, bu hey’etin başkanı olmuş ve bu suretle de millî mücadelenin ilk siyasî kuruluşunun başına geçmişti (Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 101-103; Nutuk I, 68-71). Hey’et-i Temsiliye’nin teşekkülü hakkında bkz.: Dursun Ali Akbulut, “Hey’eti Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?” Atatürk Ünv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi, cilt: 1, sayı: 4 (12 Mart 1990), Erzurum, 1990, s.44-55. Kazım Karabekir Paşa, kongrece seçilmemişti.

Nizamnâmenin teşkilât başlığını taşıyan 3. maddenin 8. bendine göre, Hey'et-i Temsiliye tarafından istişâri üye seçilmişti. (Akbulut, a.g.m., s. 50-51).

74 Dursun Ali Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", Atatürk Ünv. Atatürk İlkeleri ve İnk. Tar. Enst. Dergisi, I/3, (19 Mayıs 1989), s. 49; Fahrettin Kırzıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", Kültür ve Sanat, sayı: 5 (Ocak 1977), s. 157-158.

75 Nutuk III, Vesika No: 40; Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 119-120.

76 Mustafa Kemal Paşa, hem açılışta hem de kapanışta yaptığı duâ için, 9 Ağustos 1919'da Hasan Fehmi Efendi'ye şu tebrik telgrafını göndermiştir: "Erzurum Kongremizin hin-i küşadında ve hitam pezîr olması münasebetiyle irâd buyurduğunuz Arapça beliğ ve fasih ve maksada tamamen mutabık hitabeleriniz cemiyetimizin tarihinde pek kıymetli hatırât olarak mahfuz kalacaktır. Bulunacağınız mahallerden dahi lâtif sözlerinizle mâlî mektuplarınızı almakla mübâhî olacağım. Cenab-ı Hak hayırlı seyahat müyesser buyursun. Amin" (Baykal, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, s. 25-26; ATTB. IV., s. 56).

77 Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 99.

78 A.g.e., s. 131.

79 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 89.

80 Beyannamenin tam metni için bkz.: ATASE, K. 391, D. 2/5 (9), F. 2, 2-1; ATBD, Yıl: 30 (Mayıs 1981), Sayı: 79, Belge No: 1738; Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s. 23-25; Dursunoğlu, Millî Mücadelede Erzurum, s. 168-170; Karabekir, a.g.e., s. 99-101; Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, II, s. 251-255.

81 Kongre mukarreratı ve nizamnâmesi için bkz.: ATASE, K. 391, D. 2/5 (9), F. 3, 3-1, 3-2; K. 2708, D. 1/1, F. 6; Tarih Vesikaları, c. I, sayı: 2 (Ağustos 1941), s. 83-88; Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümü'ne Armağan, s. 3-11; Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ek: 14, s. 187-194.

82 Nutuk III, Vesika: 41.

83 Nutuk I, s. 66.

84 A.g.e., s. 72-74; Kansu, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber, s. 136-141.

85 Kongre görüşmelerinde Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey, bir siyasî parti kurulmasını teklif etmiş ve bu teklif kongre tarafından reddedilmişti (Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, II, s. 164-168).

86 Kansu, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber, s. 130.

87 Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 148; Karabekir, hey'ette Şeyh Fevzi Efendi'nin de bulunduğunu yazıyor, fakat Şeyh Fevzi Efendi kongreden sonra Erzincan'a gitmişti. Hey'et Fevzi Efendi'yi Erzincan'dan alacaktı (Nutuk, I, s. 83).

88 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 95.

89 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 117.

90 Nutuk, III, Vesika: 54

91 B. O. A. DH. KMS. 53-3/34, lef. 5-9.

92 Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s. 113-114.

93 Kongrenin Anadolu'daki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz.: Haluk Selvi, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara 2000, s. 121-128.

94 Karay, Minelbab İlelmihrab, s. 150-151.

95 Damad Ferit'in Paris'e gideceğini haber alan Mustafa Kemal Paşa, 3 Haziran 1919'da kolordulara ve vilâyetlere gönderdiği telgrafta, Paris'e gidecek hey'ete, millî istiklâlin dokunulmazlığının konferanstan talebini, savunacağı görüşün neler olduğunu öğrenmek isteyen telgraflar gönderilmesini istiyordu ve onun Ermeni muhtariyetini kabul etmiş olduğunun ajanslarda görüldüğünü söylüyordu. (ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 27; Nutuk I, s. 27-29). Sadrazamın bu beyanatı üzerine V.Ş.M.H.M.C. Merkezi, 4 Haziran'da Sadrazama bir muhtıra sundu. Bu muhtırada, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin kesinlikle Osmanlı Cami'asından ayrılamayacağı ve konferansta bunun savunulması gerektiği bildiriliyordu. (Hadisat, 4 Haziran 1335/1919, No: 155). Aynı meâlde bir telgrafı, Sivas Valiliği 7 Haziran'da Dahiliye Nezareti'ne göndermişti. (B.O.A. DH. KMS. 53-1/47).V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi Raif Efendi imzalı, Sadarete gönderilen 9 Haziran tarihli telgrafta da, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin Müslüman çoğunluğundan ve hukukundan bahsedilerek Ermenistan muhtariyeti reddediliyor ve Damad Ferit Paşa'nın bunu savunması isteniyordu. (B.O.A. B.E.O. A.VRK. 835/97; Hadisat, 10 Haziran 1335/1919, No: 161).

96 Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara,1987, s.232-233.

97 Nutuk I, s.66; Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.79.

98 Sadrazamın beyanatı hk. bkz. ATASE, K.322, D.1/33, F.117. (1,2). Kazım Karabekir Paşa, 24 Temmuz'da kolordu bölgesinde böyle bir hal olmadığını, böyle beyanatların İtilâf Devletlerinin işine yarayacağını Harbiye Nezareti'ne bildirdi. (ATASE, K.322, D. 1/33, F.117 (3,4,5); HTVD. Yıl: 2 (Mart 1953) Sayı: 3 Vesika: 44; Karabekir, İstiklal Harbimiz s. 79-80). XIII. Kolordu Komutanı Cevdet Bey de 29 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, bölgesinde böyle bir hadise zuhur etmediğini, bunu kabul etmenin İ'tilâf Devletlerini dâvet anlamına geleceğini bildirdi. (ATASE, K. 322, D. 1/33, F.117). Erzurum Kongre Hey'eti'nin Padişaha, Sadarete, Vilâyetlere

gönderdiği telgraf için bkz. B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı, Müteferrik (A.M.) 313/32; Karabekir, a.g.e., s. 80).

99 İkdam, 23 Temmuz 1335/1919, No: 8064.

100 B.O.A. DH. KMS. 53-1/90 lef. 2.

101 B.O.A. DH. KMS. 53-1/90 lef. 1.

102 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-50.

103 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-100.

104 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-122.

105 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-123.

106 Y. Nadi Abalıoğlu, Mustafa Kemal Paşa Samsun'da, İstanbul, 1955. s. 42.

107 B.O.A. B.E.O. Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No: 41, s. 167.

108 Baykal, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, s. 18-19. Dahiliye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da olduğunu bildiği halde, O'nun Erzurum'da gibi görünerek orasını terk etmiş ve belki asker toplamak ile meşgul olduğu vehmine kapılmıştı. Bu sebeple Erzurum, Sivas, Van, Bitlis Vilâyetlerine Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğu sorulmuştu. (Abalıoğlu, a.g.e., s. 50-53).

109 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-157.

110 B.O.A. DH. ŞFR. 101/47.

111 B.O.A. DH. ŞFR. 101/19-152.

112 Kazım Karabekir Paşa, Damad Ferit Paşa'nın kuvâ-yı milliyeye engel olmak için casuslar gönderdiğinin zannedildiğini ve bu konuda tahkikat yaptırdığını Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne 12 Temmuz'da bildirmişti. (ATASE, K. 609, D. 186/87, F. 4).

113 ATASE, K. 189, D. 104/8, F. 84; HTVD. Yıl: 1 (Aralık 1952) Sayı: 2 Vesika No: 39.

114 Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.76.

115 Akşin, İstanbul Hükümetleri, I, s.475.

116 Karabekir, a.g.e., s. 80.

117 HTVD. Yıl: 3, (Eylül 1954), sayı: 9, Vesika No: 192.

118 HTVD. Yıl: 3, (Eylül 1954), sayı: 9, Vesika No: 193.

119 Y. Nadi Abalıoğlu, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul, 1978, s. 50.

120 ATASE, K. 322, D. 1/33, F. 125; K. 189, D. 104/8, F. 92.

121 Jaeschke, Kronoloji, I, s.53.

122 B.O.A. DH. ŞFR. 101/70; 101/67; 101/74; Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara, 1981, s. 96.

123 ATASE, K. 184, D. 88/19, F. 6, 6-1, 6-2; K. 323, D. 4/60, F. 59, 59-1; HTVD. Yıl: 2 (Mart 1953) Sayı: 3 Vesika No: 48; ATBD. Yıl: 30 (Mayıs 1981) sayı: 79 Belge No: 1737; Baykal, Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, s. 21-23. Erzurum vilâyeti şifre kâtibi Muhtar Bey, İstanbul'dan gelen tutuklamayla ilgili telgrafı, ilişkide bulunduğu V.Ş.M.H.M.C.'ni talimatı üzerine bir gün gizli tutmuş, cemiyet bu süre içerisinde K. Karabekir Paşa'yla görüşerek emrin uygulanmaması konusunda mutabık kalındıktan sonra şifreyi valiye açıklamıştır. (Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri-Kitaplığı, (Yay.haz: Karahanoğlu Müştak Hatifi, F. Kırzıoğlu), Erzurum. 1986, s. 11).

124 B.O.A. DH. KMS, 53-2/57. lef. 5; Reşit Paşa'nın Hatıraları, s.76-77.

125 B.O.A. DH. KMS. 53-2/47. lef. 2,3.

126 B.O.A. DH. KMS. 53-2/47. lef. 16.

127 HTVD, Yıl: 3 (Haziran 1954),sayı: 8, Vesika No: 169.

128 B.O.A. M.V. 251/42.

129 Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s.140.

130 B.O.A. DH/İ. UM. E. 55/25; Karay, Minelbab İlelmihrab, s. 167-169. Dahiliye Nezareti 4 Ağustos'ta, 9 Temmuz 1919'da tekâüden istifa eden Erzurum Vilâyeti Telgraf Müdürü İbrahim Efendi'nin başka bir göreve atanmasının doğru olamayacağını Erzurum'a bildirmişti. (B.O.A. DH. ŞFR. 102/74). Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen 7 Ağustos tarihli telgrafta, kuvâ-yı millîye telgraflarını çekenlerin Divan-ı Harbe sevk olunacağı bildiriliyordu. (B.O.A. DH.KMS. 53-2/60). Aynı meâlde bir telgraf Hüdavendigâr Vilâyeti'ne de gönderilmişti. (B.O.A. DH. KMS. 53-2/78).

131 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 74; Baykal, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, s. 27-29.

132 Karay, a.g.e., s. 170.

133 B.O.A. B.E.O. Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri (2), Defter No: 1262. s.104.

134 ATASE, K. 323, D. 4/60, F. 66; Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 108.

135 ATASE, K. 323, D.4/60, F. 67.

136 Karabekir, a.g.e., s. 109.

137 ATASE, K. 183, D.87/18, F. 81 ve 96.

138 ATBD. Yıl: 27 (Eylül 1978), sayı: 77. Belge No: 1693; Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, s. 37-40; ATTB. IV, s. 58-60.

139 ATASE, K. 391, D. 2/5 (9), F. 4, 4-1.

140 İkdam, 5 Eylül 1335/1919, No: 8108.

141 Albayrak Gazetesi bu haberi şöyle veriyordu: "Ferit Paşa'nın iki yüz bin kişilik bir orduyu Anadolu'ya sevk etmek için ve Anadolu'yu İngilizlere teslim etmek için vaadde bulunduğunu ajanslar yazmakta. Bunun sebebi ise, Bolşeviklik imiş. Hain Damat Ferit, Mora'nın piçlerine ve İngiliz emperyalistlerine bu vatanı teslim etmek istiyor. Fakat Anadolu'nun insanı, Ege'nin zeybeği doğu ile beraberdir ve ona doğu kucak açmıştır. Bunların sayısı bugün milyonlarcadır. Bugün onlar sabırsız bekliyor''. (Albayrak, 12 Eylül 1335/11919, sayı: 109).

142 ATBD, Yıl: 38 (Şubat 1989) sayı: 87, Belge No: 2086.

143 Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s. 134. Fransızlar, 29 Haziran 1919'da Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri yazıda, Mustafa Kemal Paşa'nın Vilâyât-ı Şarkiyye'de dolaşması ve bazı teşkilât icrâsıyla tahrikâtta bulunmasından dolayı hemen İstanbul'a celbini istiyorlardı. Özellikle İngiliz temsilcisi de aynı talepte bulunuyordu. (B.O.A. B.E.O. Nezaret Gelen Giden Defterleri, Hariciye Giden No: 173/5-29).

144 Jaeschke, Kronoloji, I, s. 46.

145 ATASE, K. 514, D. 85/34, F. 10.

146 Jaeschke, Kronoloji I, s. 49.

147 İngilizler Osmanlı toprakları üzerinde kontrolü sağlayabilmek için ellerinden geleni yapmışlar, Karadeniz Ordusu mıntıkasında Osmanlı askerlerinin dahi kendilerinden izinsiz seyahat etmemeleri kararını almışlardı. Bu kararın 16 Ağustos 1919 tarihinde geri alındığı hükümet tarafından kolordulara bildirildiyse de, İngilizlerin kontrolünün devam ettiği görülüyor. (ATASE, K. 183, D. 87/18, F. 43).

148 Kansu, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber, s. 44. M. Müfit Bey, Milliyet Gazetesi'nin 13 Mayıs 1933 tarihli nüshasında, kongrenin toplanması esnasında İngiliz baskısına karşı Kazım Karabekir Paşa'dan kuvvet gönderilmesini istediğini, fakat Kazım Karabekir Paşa'nın bunu reddettiğini yazmıştı. Kazım Karabekir Paşa, buna verdiği cevapta, Rawlinson dört İngiliz neferi ile kongrenin küşadına nasıl engel olabilir diyor ve M. Müfit Bey'e şu telgrafı yazdığını söylüyor: "Dört İngiliz neferinin değil dört bin İngiliz neferinin dahi ellerinden silahı alacak kadar Erzurum halkı silahlı

ve kuvvetlidir. Kongreye dahil olan Vilâyât-ı Şarkiyye murahhasları bile yalnız dört İngiliz neferinin değil dört yüz İngiliz neferinin silahlarını alabilecek fıtrat ve kabiliyettedir.” (ATASE, K. 2210, D. 1/5-9, F. 4, 4-1; Karabekir, İstiklâl Harbimizin Esasları, s. 69-70).

149 Nutuk I, s. 59-60.

150 Bılâl Şimşir, British Documents On Atatürk, I, Ankara, 1972, s. 48.

151 Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.IV. London 1952, s.697-698; Salahi Sonyel, “1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet” Türk Kültürü, Yıl: VIII. (1969), sayı: 85, s. 41-42.

152 Şimşir, a.g.e., s. 49.

153 Documents On British Foreign Policy, Vol. IV.,s. 703-704.

154 Documents On British Foreign Policy, Vol. IV, s. 705-706.

155 Şimşir, British Documents On Atatürk, c. I, s. 56.

156 Documents On British Foreign Policy, vol. IV, s. 713-714; British Documents On Foreign Affairs., Vol.I, s.77. İngiliz Subayı Hohler’in 4 Ağustos tarihli raporunda; “Padişahla görüştüm. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hareketlerinden çok telaşlı. Gecikmeden bir şey yapmak lâzım” diyordu. (Şimşir, a.g.e., I, s. 68).

157 Documents On British. Foreign Policy, Vol. IV., s. 719.

158 Şimşir, British Documents On Atatürk, I, s. 86-87. İngiltere,kendisi bölgeye asker gönderemeyince, ABD’ne Ermenistan’a asker göndermesini tavsiye etmiş, fakat bundan bir netice alınamamıştır. (Jaeschke, Kronoloji, I, s. 57).

159 Salahi R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye’deki Eylemleri, Ankara, 1995, s. 19-20.

160 Harbiye Nezareti XV. K.O.K.’na 18 Haziran 1919’da, bu konu ile ilgili gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: “Fransız zabitanından Miralay Desper’e Kafkasya ve Ermenistan’da bir vazife-i muvakkate tevdi edildiği ve mumaileyhin Erivan’dan Erzurum’a ve oradan Trabzon’a kadar ehemmiyet-i matlube dairesinde te’min-i seyahati Fransız Fevkelâde Komiserliği’nin ricasına atfen Harbiye Nezaret-i Celilesi’nden iş’ar olunmuştur. Mumâileyhin harekâtının takibiyle kendisine memleketimiz dahilinde muhafız kuvvetler terfi’i memuriyet-i askeriyece teshilât ibrazıyla iskânının ve icab ettiği taktirde de vesait-i nakliye temini ve gerek memurinimiz gerek eşraf, ahali tarafından saltanat-ı seniyyeye muvafık bir surette idare-i kelâm edilmesinin temini ricâ olunur” (ATASE, K. 181, D. 82/13, F. 60).

161 B.O.A. DH. KMS. 53-2/82, lef.1, 6, 7.

162 ATASE, K.184, D. 88/19, F. 68, 68-1.

163 ATASE, K. 183, D. 87/18, F. 71.

164 Laurence Evans, Türkiye'nin Paylaşılması, (Terc: Tevfik Alanay), İstanbul, 1972. s. 182-183.

165 Nutuk, I, s.77-80.

166 S. R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, s.107; Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar, I, İstanbul, 1991, s. 68.

167 Nülifer Efendiyeva, "1920'lerin Başlarında Türk Halkının Millî Kurtuluş Savaşı'nın Resmî Sovyet Basınına Yansıtılması" X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler, VI. Ankara, 1994, s. 2792-2793.

Mustafa Kemal Paşa'nın Emrinde Samsun'dan Sakarya'ya: Refet Paşa / Dr. Mehmet Özdemir [s.966-985]

Araştırmacı / Türkiye

Giriş

Türkiye Devleti'nin Kurucusu, ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı etrafında olup biten olayları anlamadan bu devletin nasıl kurulduğunu bilmek mümkün değildir. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti Devleti incelenirken ele alınan konulardan ilki, doğal olarak Atatürk olmuş ve bu konuda birçok araştırma inceleme yapılmıştır. Atatürk'ü anlamak, kurduğu devletin yarınlarına doğru bakış sahibi olmak için gereklidir. Onun yanında ve onunla beraber Türk devletinin kurulmasında emeği geçen diğer önemli şahısları bilmek ve anlamak ise, anlayışımıza derinlik, bakışımıza netlik kazandıracaktır. Emeği geçenlerden birisi de Refet Paşa'dır (BELE).

Refet Paşa, Atatürk'le beraber Samsun'a çıktı. Kuvayı Milliye döneminde çok aktif idi. Düzenli ordunun kurulmasında, özellikle süvari birliklerin teşkilinde önemli çalışmalar yaptı. Milli Müddafaa Vekili (Milli Savunma Bakanı) olarak Sakarya Savaşı esnasındaki çalışmaları Atatürk tarafından takdir edildi. İstanbul'un işgalden sonra teslim alınmasında, halkla yeni devletin ilişkilerini düzenlemede başarılı oldu. Sonraki dönemlerde de milletvekili olarak mecliste yer aldı.

1881'de Selanik'te doğan Refet Bey orduya intisap ederek gençlik yıllarından itibaren o zamanki sınırlar içersinde ülkenin değişik yerlerinde çeşitli hizmetlerde bulundu. I. Dünya Savaşın'da Gazze savunmalarında gösterdiği başarılarla dikkatleri üzerine çekti. Savaştan sonra bozulmuş ve dağılmış bulunan yurt içi güvenliğini sağlayacak jandarmanın yeniden teşkilatlandırılması ve geliştirilmesi göreviyle Jandarma Genel Komutanlığı'na getirildi.

Samsun

Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren ve Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye etmeyi amaçlayan Mondros Mütarekesi'nden sonra Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içine düştüğü bunalıma çare olarak İstanbul'dan fazla bir şey yapılamayacağını gördü. Kendisini 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak tayin ettirmeyi başardı. Görevini düşündüğü anlamda başarıyla yapabilmek için özenle seçilmiş bir karargah ve kadroya sahip olmak istedi. Bu düşünceyle; bizzat tanıyıp güvendiği arkadaşlarına kendisiyle birlikte Anadolu'ya geçerek beraberce çalışmaları için tekliflerde bulundu. İşte bu tekliflerden birisi de Refet Bey'e yapıldı.

Refet Paşa daha sonra bu olayı anlatırken; "Mustafa Kemal Paşan'nın tayinini yaptırdıktan ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra Bab-ı Ali'ye (Başbakanlık) son talimatları almaya giderken kendisini de oraya davet ettiğini, Bab-ı Ali'ye vardığı zaman ise maiyetinde bulunan Sivas'taki 3. Kolordu Komutanlığı'nı üstlenmesini teklif ettiğini, kendisinin de bunu kabul ettiğini ve böylece hemen orada, 17 Mayıs 1919'da1 tayininin çıkarıldığını"2 söylemektedir.3

9. Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak tayin edilen Mustafa Kemal Paşa, 3., 15. ve 20. Kolordulara doğrudan emir verme yetkilerine sahip bulunuyordu. Boş olan 3. Kolordu Komutanlığı'na Refet Beyi tayin ettirdi4 ve İstanbul'dan ayrılırken yanına alarak Anadolu'ya beraber hareket ettiler.5

Deniz yoluyla Samsun'a gelen Müfettişlik Heyet'i burada karaya çıktı. Samsun ve havalisi 3. Kolordu'ya bağlıydı.6 Samsun'a çıkınca; buranın Mutasarrıfının7 gerektiğinde geleneklerin dışında icraatlar yapabilecek birisi olmadığı görüldü. Böyle kritik bir yerde bu zatla çalışılamayacağı düşünüldü. İlk iş olarak Samsun mutasarrıfı görevinden alındı.

Refet Bey'in teklifi üzerine Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a yazarak Samsun Mutasarrıflığı'na Hamit Beyin tayini istedi.8 Hamit Bey'in görevine başlamasına kadar bu görevi Refet Bey vekaleten yürütecekti.9

Samsun'da bulunan 15. Tümen Komutanı da görevinden alındı. Yerine uygun birisi tayin edilene kadar bu görevi de Refet Bey üstlendi.10

Refet Bey'i Samsun Bölgesi'nin güvenliği ile ilgili tedbirleri almak üzere orada bırakan Mustafa Kemal Paşa Samsun'dan ayrıldı. Refet Bey bölgeyi tanımak ve gerekli önlemleri yerinde almak maksadıyla sorumluluk alanı içinde geziye çıktı.11

Amasya

Mustafa Kemal Paşa, içinde bulunulan durumu değerlendirmek üzere bir toplantı yapmak istedi. Bu maksatla Kolordu komutanlarını Havza'ya davet etti. Ankara'da bulunan 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'ya çektiği telgrafta; Refet Beyi de davet edeceği bilgisini verdi.12

Ali Fuat Paşa, o sırada yanında bulunan Rauf Beyi de beraberinde olarak Havza'ya, oradan Mustafa Kemal Paş'anın Amasya'ya geçmiş olduğunu öğrenerek Amasya'ya hareket ettiler.13

O sırada Kolordu bölgesi içinde gezide bulunan Refet Bey toplantıya yetişemedi. Samsun Bölgesini gezisi esnasında Refet Beyi, birçok defa arayan Mustafa Kemal Paşa onunla bir türlü irtibat kuramadı. Çektiği telgraflara cevap alamadı. Mustafa Kemal Paşa bu olay hakkında; Sivas'taki kolordusunun başına gidip görevine başlaması için Refet Beyi aradığını, fakat bir türlü bulamadığını, daha sonra Amasya'da önemli kararlar almak üzere toplanıldığı gün garip bir şekilde14 çıkageldiğini söylemektedir.15

Refet Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın telgraflarına kasıtlı olarak cevap vermediği, cevap vermemek için ortadan kaybolduğu, çünkü; Mustafa Kemal Paşa'nın başladığı işin çıkar yol olmadığına inandığı, bu konuda bir çok tereddütler geçirdiği, bölgede geziye çıkmanın böyle bir ruh halinin bahanesi olduğu yolunda yorumlar yapılmıştır.16

Hatta daha da ileri gidilerek; Milli Mücadelenin ilkleri arasında yer alan Refet Bey'in buna itilmiş oluğu, kendi rızası ve iradesi ile bu kadro içinde yer almadığı17 ifade edilerek, bu gönülsüzlüğe;

Amasya Genelgesi'ne imza koymakta önce tereddüt etmesi, sonra da belirsiz bir imza koymuş olması delil gösterilmiştir.18

Amasya Toplantısı gelebilenlerin katılımıyla yapıldı. Bu tarihi toplantıda alınan kararlar bir genelge olarak bütün askeri ve mülki birimlere yayınlandı. Bu kararlar Milli Mücadele'nin beyannamesi niteliğindeydi. Genelgedeki imzalar sahiplerine büyük şeref kazandırmıştır. Çünkü onlar Milli Mücadele'nin önderleri ve kahramanlarıdır. Amasya Genelgesi'nin altına imza koyanlardan biri de Refet Bey'dir.19

Amasya Genelgesi'nde imzası olanlardan bir diğeri olan Rauf (Orbay) Bey, konu ile ilgili olarak; Bu genelgeyi Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşa ile kendisinden oluşan üç kişilik bir heyetin, akşam saatlerinden başlayıp geç vakitlere kadar baş başa yaptıkları uzun süren bir çalışma ile hazırlamış olduklarını, Kazım Karabekir ve Mersin'li Cemal Paşa'nın onayının telgrafla alındığını, davet edildiği halde Samsun mutasarrıfı Hamit Bey'in eşkıya takibinde olduğu için gelemediğini, aynı sebeple Refet Bey'in de gecikerek toplantının sonuna yetişebildiğini ifade ettikten sonra, alınan kararı Refet Bey'in gördüğü zaman "Anladığıma göre gerektiğinde bir milli hükümet de kurulabilir, öyle değil mi?" diyerek imzaladığını söylemektedir.20

Amasya Genelgesi'nde imzası olanlardan Ali Fuat Paşa, Refet Bey'in kararları okuduktan sonra ufak bir tereddütten sonra "Sivas'ta toplanması istenilen kongrenin icabında bir hükümet teşkil edebileceğini anlıyorum. Siz de öyle mi? düşünüyorsunuz" diye sorduğunu, gerekiyorsa kongrenin bunu yapabileceği cevabını alınca itiraz etmeden, Mustafa Kemal Paşa'nın uzattığı kararnamenin altını imzaladığını ifade etmektedir.21

Mustafa Kemal Paşa ise Nutuk'ta; Refet Bey'in Amasya Kararnamesini imzalamakta tereddüt ettiğini, Sivas'ta bir kongre toplanmasının amaç ve yararını anlayamadığını söylediğini, İstanbul'dan beri yanında getirdiği bir arkadaşının bu davranışının kendisine pek acı geldiğini ifade ettikten sonra, kararnamenin altına imzasını ancak Fuat Paşa'nın onu sıkı bir sorgulamasından sonra attığını, onun da imzadan çok, belirsiz bir işarete benzediğini söylemektedir.22

Amasya Genelgesi'nin yayınlanması Milli Mücadele için önemli bir adımdı. Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan, yanında Refet ve Rauf Beyler de olduğu halde Sivas'a hareket etti. Refet Bey'in komutanı olduğu 3. Kolordunun merkezi Sivas'ta idi. Yola çıkmadan önce verilen karara göre; Refet Bey Sivas'ta kalacak ve yapılması planlanan kongre hazırlıklarını yürütecek, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ise Doğu vilayetlerini kapsayan Kongre'ye katılmak üzere Erzurum'a geçeceklerdi.23

Sivas

Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere giderken Refet Beyi Sivas'ta kolordusunun başına bıraktı. Görevine başladığı ilk günlerde Refet Bey'in karşısına, karar vermesi gereken önemli bir olay çıktı.

5 Temmuz 1919 tarihinde Samsun'a İngilizler asker ve malzeme çıkarmaya başladılar. Samsun'daki İngiliz temsilcisinden durumun açıklanmasını isteyen Refet Bey, Batum'un boşaltılmakta olduğu ve Samsun'un bir müddet işgal edileceği cevabını aldı. Refet Bey buna karşılık olarak, çıkarmanın devamı halinde İngilizlerin güvenliğini garanti edemeyeceğini, iç kısımlara ise asker sevkine kesinlikle izin vermeyeceğini bildirdi. Bu kesin tavır alış karşısında Samsun'a İngiliz sevkiyatı durdu. Ancak bunun üzerine İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Amiral Caltrop harekete geçerek, Refet Bey'in 3. Kolordu komutanlığı görevinden alınması için İstanbul Hükümeti'ne baskı yapmaya başladı.24

İtilaf Devletlerinin, politikalarına uygun hareket etmeyen komutanlar hakkında görevlerinden alınmaları için hükümete baskı yapmaya başlamaları ve hükümetin de bu komutanları görevden uzaklaştırması, böyle komutanlarla yapılabilecek olan Milli Mücadele için, çok tehlikeli bir durum ortaya çıkardı.

Bunun üzerine 7 Temmuz 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa komutanlıklara bir genelge yayınladı. Genelgede özetle; "Hükümetin emriyle görev yeri değiştirilen bir komutan, yerine atanan kişinin durumundan emin olmadan görevi devretmeyecek, eğer buna mecbur kalırsa bölgede kalarak milli görevini yapacak. Çünkü yeni atananlar, işgallere karşı duyarsızlık gösterebilirler ve İzmir'de vuku bulan işgalde olduğu gibi üzüntü verici bir duruma sebep olabilirler"25 denilmekteydi.

Bu genelgenin üzerinden çok zaman geçmeden 13 Temmuz 1919'da İstanbul Hükümeti'nden Refet Bey'in 3. Kolordu Komutanlığı görevinden alındığı, yerine eski Harbiye Dairesi Başkanı Albay Selahattin Bey'in tayin edildiği26 ve kendisinin İstanbul'a çağrıldığı bildirildi.27 Refet Bey, görevden alınacağını anlayınca o sırada bulunduğu Kavak'tan 12 Temmuz 1919'da istifasını doğrudan Harbiye Nezareti'ne bildirmişti.28 Mustafa Kemal Paşa'nın 7 Temmuz tarihli genelgesi ile yaptığı uyarıya rağmen Selahattin Bey'e görevi devretti.29

Kemal Paşa; Refet Beyin kolordu komutanlığından ayrılması ve görevi yeni tayin edilen Albay Selahattin Bey'e devretmesinden memnun olmadı. Selahattin Bey yeteri kadar tanımadığı bir insandı. Ayrıca şüpheleri üstüne çekecek şekilde Samsun'a kadar bir İngiliz gemisiyle gelmişti. Bu şartlar altında kumanda Selahattin Beye devredilmemeli, eğer bu gerçekten zorunluysa Refet Bey kendisine bir kere danışmalı, Selahattin Beyle bağlantıyı kurduktan sonra görevinin başından ayrılmalı idi.30

Refet Bey Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta; "Kendisine verilen dünyanın genel gidişatına dair haberlerin iyi süzülmeden verilmiş, şişirme haberler olduğunu, karar verme durumunda olan kişilerin doğru bilgilere sahip olması gerektiğini, kendisinin bu şişirme haberlere kapılarak İngilizlere karşı yanlış bir tutum izlemiş olduğunu ve buna iyi bilgilendirilmemenin31 sebep olduğunu"32 belirterek, kendisini istifa mecburiyetine düşüren sebepleri açıkladı.

Selahattin Bey'in İngiliz emellerine hizmet etmeye gelmiş kararlı birisi olmadığını, davadan haberi olduğunu, 3. Kolordu'dan geçirilen silahlar için İstanbul'daki gizli çalışmaları onun yürüttüğünü,

onu bu göreve seçenin Cevat Paşa olduğunu, Cevat Paşa'nın seçtiği birisinin davaya ters hareketler yapmasının söz konusu olmayacağı kanaatinde olduğunu33 söyledi.34

İstifası ile ilgili açıklamalarını yaptığı telgrafından sonra Refet Bey'le bir süre haberleşme kesildi. İstanbul'a dönmemişti. 3. Kolordu Bölgesi'nde herhangi bir yerde de bulunamadı.35 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey; O'nun ayrılmadan önce kendisine "Samsunda kalacağını, olmazsa İnebolu veya Ankara gibi uygun bir yere geçerek komisyonculuk yapmak istediğini" söylediğini bildirdi.36

3. Kolordu Bölgesi'nde bu gelişmeler olurken, Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında bir kongre toplandı. Bu kongrede yapılan çalışmalar ve alınan kararlar İstanbul hükümeti tarafından isyan olarak nitelendirildi. 30 Temmuz 1919 tarihinde çıkan bir ilanla isyanın elebaşıları sayılan Mustafa Kemal Paşa ile Refet Bey'in derhal yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri ilgili askeri ve mülki yetkililerden istenildi.37

Refet Bey daha sonra o günleri anlatırken; "Ben bu yolda işe başladığım gün apoletimi omzumdan atmıştım. Kolordu komutanı ve Miralay (Albay) idim. Samsunda bulunuyordum. Oraya da İngilizler İzmir gibi asker çıkararak Rumlarla aynı korkunç olayları birlikte yapmak istedikleri zaman o bölgede tek başıma ve karanlık gecelerde omzumda bir tüfek, bir tek yaver, ve bir emir eri ile kaldım. Hiçbir şeyim yoktu. Fakat azim ve inancım vardı. Halifesi düşman, bakanı düşman, komutanı düşman, vekili düşman, askeri düşman olan bu memlekette içime bir güç geldi. İngilizlerin karşısına yalnız başıma dikildim. Başarılı da oldum. Çıkartmadım. Ertesi gün İstanbul hükümeti beni yıktı. Gelen bir arkadaşa görevi devrettim. Anadolu içerisinde kolordu komutanı Miralay Refet Bey yerine askerlikten istifa etmiş, cebinde beş parası yok, her yerden dost kovalar, düşman kovalar bir serseri halini aldım. Bu şekilde Tosya'dan döndüğüm esnada Ankara'ya gelirken beni hakim yakalamak istedi. Vali ve polis de yakalamak istediler. Kudurmuş bir köpek gibi her tarafta kovalanıyordum. Fakat ben millet için çalışmaya devam ettim" demiştir.38

Sivas Kongresi

Erzurum Kongresi'nden sonra Sivas'a geçen Mustafa Kemal Paşa kendisini karşılayanlar arasında Refet Beyi göremedi. Telgrafla çeşitli merkezlere sordurdu. Ankara'da bulunduğu anlaşılınca, Sivas Kongresi'ne katılması için bizzat davet etti.39 Refet Bey Ankara'dan Sivas'a geldiğinde kongre başlayalı üç gün olmuştu.40 Askeri görevinden istifa etmiş olduğu için üzerinde sivil bir kıyafet vardı.41

4 Eylül 1919 tarihinde çalışmalarına başlayan Sivas Kongresi'nde başkan Mustafa Kemal Paşa idi. Ancak 7 Eylül 1919'da gelebilen Refet Bey ise Canik'ten (Samsun) temsilci üye olarak katıldı.42 Kongrenin dikkat çekici bir üyesi olarak tanındı. Manda Meselesi hakkında etkili bir konuşma yaptı.

Sivas Kongreside manda meselesi üzerine konuşan Refet Bey; ülkeyi düşman istilasına karşı koruyacak ne para, ne insan, ne sanayi ve ekonomik güce sahip olunmadığı için bir dayanağa ihtiyaç olduğunu, mandanın bağımsızlığı önlemeyeceği kanaatinde olduğunu, Amerikan mandasının Avrupalıların mandasına tercih edilmesi gerektiğini söyledi.43

Ertesi gün 9 Eylül 1919 sabahı toplanan kongrenin ilk oturumunda Rauf Beyin teklifiyle manda görüşmeleri bir sonuca bağlandı. Buna göre Amerikan Kongre'sinin mandater'liği kabul edip etmediği belli olmadığından, ülke gerçeklerini görmeleri için kongreden bir inceleme heyeti istenmesine ve sonucun beklenmesine karar verildi.44

Kongre, 11 Eylül 1919 tarihinde bir beyanname yayınlayarak dağıldı. Beyannamede, ülkede milli kuvvetlere dayalı bir milli iradenin hakim kılınması, Mebusan Meclisi'nin toplanması ve hükümeti denetleme imkanı verilmesi gerektiği, kutsal gayenin yürütülmesi ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak birleştirilen teşkilatın yönetilmesi için bir Heyet-i Temsiliye seçildiği duyuruldu.45 Sivas Kongresi'nde seçilen Heyet-i Temsiliye'nin (Temsil Kurulu) başkanı Mustafa Kemal Paşa, dokuz üyesinden birisi Refet Bey idi.

Konya

Temsil Kurulu'nun ülkede belirleyici bir rol oynamak üzere öne çıkması, biraz da olayların zorlaması ile oldu. Sivas Kongresi çalışmalarını sürdürürken, bir komplo hazırlandığı haberi duyuldu. Damat Ferit Hükümeti İngilizler desteğinde doğuda bir Kürt isyanı başlatarak Sivas'a saldırtmayı kurmuştu.46 Kongre Genel Kurulu kendisine karşı yöneltilen bu düşmanca hareketi Damat Ferit'in yaptığı, Padişahın durumdan haberi olmadığı tezini öne sürerek, Ferit Paşa kabinesinin istifası istendi.

12 Eylül 1919 tarihinde Kongre ve onun isteğiyle bütün kumandanlıkların Sadarete çektikleri telgraflarda, Ferit Paşa kabinesi istifa edip milletin istediği bir hükümet başa geçinceye kadar hükümetle idari bağın koparıldığı ve İstanbul'la her türlü haberleşmenin kesildiği ilan edildi.47

Anadolu'da bir merci boşluğu olmaması için 14 Eylül 1919'da yayınlanan bir bildiri ile Kongre kararları doğrultusunda Temsil Kurulu'nun duruma el koyduğu, her türlü haberleşmenin Temsil Kurulu'yla yapılacağı, bütün vilayet ve kumandanlıklara ilan ve emredildi.48

Refet Bey, Sivas Kongresi'nin bir milli hükümet kurmaya kadar varacak gelişmelere kapı açabileceğini görmüştü.49 Sivas Kongresi dağılmadan İstanbul ile bağlar koparıldı. Temsil Kurulu, Sivas'ta ülke çapında toplanan delegeler adına bütün kumandanlıkların ve vilayetlerin kendisinin emirlerine göre hareket etmesini isteyerek adeta milli hükümet gibi bir durum aldı.

Temsil Kurulu'nun askeri ve mülki bir merci olarak ortaya çıkmasına karşı Konya Valisi Cemal Bey tavır aladı. Konya'da bulunan Ordu Müfettişi Cemal Paşa ile Kolordu kumandanının İstanbul'a gitmeleri, Konya ve havalisinin tamamen Vali Cemal Beyin hükmü altına girmesine neden oldu. Vali Cemal Bey Temsil Kurulu'nu dinlememekle Ferit Paşa Kabinesi'nin Anadolu'da önemli bir dayanak noktası olmuştu. Cemal Beyin bu tutumu devam ederse Temsil Kurulu etkisini kaybedebilirdi. Bu tehlikeli gelişmeyi durdurmak ve Vali Cemal Beyi etkisiz hale getirmek için Temsil Kurulu Başkanı Mustafa Kemal Paşa "Maksadı yakından anlamış birisi olarak" Sivas'ta bulunan Refet Beyi Konya'ya gönderdi.50

Refet Bey Konya'ya gitme olayını anlatırken; "Ben Sivas'tan yalnız başıma çıktım. Yanımda bir yaver, bir çavuş, bir baston ve bir ben çıkmıştım. Tekmil o sahayı beş parasız kat etmek suretiyle geldim. Konya'ya 3 kişi olarak girdim ve Konya'ya hakim oldum" demiştir.51

Temsil Kurulu tarafından bir komutanın Konya'ya gönderildiğini haber alan Konya halkı valiye karşı ayaklandılar. Cemal Bey bunun üzerine hapishanede ne kadar tutuklu varsa çıkararak silah dağıttı ve kendisine ait bir kuvvet oluşturmak istedi. Fakat halkın hareketine karşı durulamayacağını anlayarak 26 Eylül 1919'da bir yük treniyle gizlice İstanbul'a kaçtı.52

11 Eylül 1919 tarihinde başlayan Temsil Kurulunun bu aktif çalışması Damat Ferit Paşa kabinesi istifa ederek yerine Ali Rıza Paşa Kabinesi kuruldu.53 Harbiye Nazırlığı'na Mersinli Cemal Paşa'nın54 getirilmesi, Temsil Kurulu ve ona bağlı komutanlıklarda bir iyimserliğin doğmasına sebep oldu. Çünkü Cemal Paşa Temsil Kurulu'nu tanıyan ve aynı gayeye inanan birisi idi. Temsil Kurulu o günün şartları içerisinde Harbiye Nazırı aracılığı ile uygun gördüğü atamaları gerçekleştirmek istiyordu. Bu istekler arasında "Sebepsiz yere istifaya mecbur edilen Refet Beyin o sırada bulunduğu Konya'da 12. Kolordu Komutanlığı'na55 tayin edilmesi56 ve böylece bir haksızlığın önlenmesi" de vardı.57

Temsil Kurulu'nun isteği doğrultusunda kolordular Cemal Paşa'ya telgraf çektiler. Cemal Paşa bu telgraflara cevap olmak üzere Temsil Kurulu'na gizli bir mektup gönderdi. Mektupta; Temsil Kurulu'nun isteklerinin çeşitli şekillerde karşılanabileceği ifade edilirken bazı istek ve önerilere de yer verilmekteydi. Refet Bey'in örtülü bir isim kullanmak şartıyla Aydın Cephesi Kuvayı Milliye Kumandanlığını yürütmesinin uygun bulunduğu bu meyanda bildirildi. Ayrıca; Cephe kumandanları, ilgili resmi ve milli kumandanlar ve uzmanlar ile müzakere edilerek Aydın Cephesi hakkında bir milli plan yapılması da istenilmekte idi.58

Ayadın

Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın mektubundan sonra Konya'da bulunan Refet Bey buradan 23 Ekim 1919'da59 Aydın Cephesi'ne gönderildi. Yunan ilerleyişine karşı Salihli ve Aydın'da askeri esaslara göre bir cephe kuracak ve emir komuta birliğini sağlayacaktı. Mustafa Kemal Paşa bu işi onun başaracağına inanıyordu.60 "Nazilli Mevki Komutanı Servet Bey" örtülü ismiyle 10 Aralık 1919'da Nazilli'ye gelerek görevine başladı. Nazilli'ye gelişinde kendisini, o güne kadar cepheyi idare eden Demirci Mehmet Efe ve zeybeklerinden oluşan bir saygı kıtası karşıladı.61

Mustafa Kemal Paşa Yunan ilerleyişinin tehlikeli bir hal alması üzerine Nazilli-Aydın cephesinin düzenlenmesi hakkında bir plan hazırlamış ve bunu komutanların tartışmasına açmıştı. Bu planın bir nüshasını da Nazilli'de Refet Bey'e gönderdi. Planı incelemesini, yerinde uygulama kabiliyeti olup olmadığını araştırmasını ve bu konuda kendisine bir rapor vermesini istedi.62

Temsil Kurulu namına Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı plan ana hatlarıyla; Refet Beyin Söke havalisinde 2000 kişilik bir Kuvayı Milliyeyi süratle hazırlamasını, 57. Tümen'in bu kuvvete bir top ve bir makineli tüfek bölüğü vermesini öngörüyordu. Plana göre; Aydın Cephesi, Gediz Çayı ayırım çizgisi olmak şartıyla iki gruba ayrılacak bu çayın kuzeyindeki kuvvetlerle Kuzey Grubu ve

güneyindeki kuvvetlerle Güney Grubu oluşacaktı. Refet Bey, maiyetine bir kolordu verilmek suretiyle Güney Grubu'nu sevk ve idare edecekti. Doğrudan doğruya Umum Anadolu Kumandanı namındaki Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı olacaktı.63

Refet Bey cephe bölgesini tanımak için geziye çıktı. Bu gezi uzunca bir süre ve cephe bölgesinin dışında da devam etti. Temsil Kurulu Refet Bey ile irtibatı kaybetti. Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey'in bu hafif hareketinin Aydın ve Salihli Cephelerinde düzenli ordunun kurulmasına kadar ciddi bir sevk ve idare sağlanamamasına sebep olduğunu söylemiştir.64

Refet Bey gezisini tamamladıktan sonra Temsil Kurulu'na raporunu gönderdi. Raporda; "Balıkesir'den gizli olarak İstanbul yoluyla Bursa'ya giderek yine Balıkesir-Salihli yoluyla Karahisar'a döndüğünü, Fahrettin Bey'le cephe hakkında bazı kararlar aldıklarını, gördüğü yerlerde üzüntü verici bir ihmal ve anarşi, sınırsız bir görevi kötüye kullanma olduğunu, cephenin Yunanlıların taarruzuna karşı koyacak bir halde olmadığını ve Yunanlıların kolayca ilerleyebildiklerini,65 Kuvayı Milliye ile düşmanı kovmanın mümkün olmayacağını kesin olarak anladığını, cepheye mücavir tümenlerin seferberliğinin yaptırılması gerektiğini bildirdi.

Bu gezi esnasında gizli olarak İstanbul'a da gitmek zorunda kaldığını belirterek Fransız Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Lebon ile görüştüğünü, Amiral'in Fransız işgalinin geçici olduğunu, konferans kararlarına karşı gelip kainata harp ilan etmeyeceğimize inandığını söyleyerek, İngiliz veya Almanlar ya da Bolşeviklerle herhangi bir hususta anlaşma yapılıp yapılmadığını merak ettiğini, buna karşılık kainata harp ilan etmek istenmediği ve hiç kimse ile de anlaşma yapılmadığı, fakat memleketin parçalanmak istenmesine karşı kainata harp ilan edilebileceğini ve böyle bir halde her nereden yardım görülürse o yardımın kabul edileceğini söylediğini bildirdi.66

Refet Bey'in çıktığı gezi ve Temsil Kurulu ile bir süre haberleşmenin kesilmesi, İstanbul'a gidişi ve bu gezi sonunda elde ettiği bilgi ve kanaatlerini sunduğu telgrafına, Temsil Kurulu namına Mustafa Kemal Paşa verdiği cevapta; Refet Bey'e, verdiği bilgiler için teşekkür ettikten sonra samimiyetinden asla şüphe etmediklerini, haber alamadıkları için endişe ettiklerini, İstanbul'da bulunuşunu gizli istihbarattan haber aldıklarını, fakat şimdi sebebini de öğrenip ferahladıklarını bildirdi.67

Refet Bey komutasını üzerine almak ve askeri kaidelere göre kurmak üzere gönderildiği Aydın Cephesi'ni gezip gördükten sonra karargahına döndü. Demirci Mehmet Efe'den komutayı alması gerekirken almadı. Mustafa Kemal Paşa komutayı devralmama konusunda; "Refet Paşa Demirci Mehmet Efe'den kumandayı almaya lüzum ve bunda bir fayda görmemiş veyahut kim bilir, belki de kumandaya el koydurulmamış"68 demektedir.

Refet Bey o günleri bir meclis görüşmesinde şöyle anlatmaktadır. "Demircinin yanına gittim. O zaman, İstanbul'dan Demirci'nin yanına gelen bir zabit Şarkın kuvvetleriyle (Temsil Kurulu'na bağlı kuvvetler kastediliyor) Demirci'nin kuvvetlerini zıt bir hale koymak istiyordu. Çünkü o zaman İstanbul Demirci'ye çalışınız diyordu. Onun için ben zorunlu olarak başka bir yol tuttum. Onlar da bu suretle iyi bir yol tuttular. Biz mefkuremiz (vatanı kurtarmak) için her şeyi feda ettik. Ben kolordu komutanı iken

geldim Demirci'nin yanında tek başıma elimde tek silah olduğu halde, her biri binlerce kan dökmüş zeybek içerisinde, onların yanına gittim ve orada Demirci'ye emir subaylığı yaptım. Kolordu komutanı olan ben onun emir subaylığına tenezzül ettim. Orada hiçbir kuvvetim olmadığı halde manevi kuvvetimle başaracağıma emin idim ve bütün manevi sorumluluğu üzerime aldım. Her hangi bir kimsenin burnu kanasa Refet Bey niçin engel olmuyorsun diyorlardı. O zaman Refet Beyin nesi vardı. Sadece inancı vardı.69

Refet Bey Nazilli'ye vardığı ve ilk incelemelerini yaptığı zaman Demirci Efe'nin, fazlasıyla İstanbul'un etkisinde kalmış olduğunu gördü. Temsil Kurulu ve onun fikirlerini tam benimseyememişti. Bunda çevresinin geniş ölçüde payı vardı.70 Bu şartlar altında, cephenin komutasını üzerine alıp Demirci Efe'yi uzaklaştırması halinde onu ve kuvvetlerini kaybetmeyi göze alacaktı. Önce, Demirci Efe'nin Temsil Kurulu ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan tereddütlerini ortadan kaldırdı. Hürriyet ve İtilaf partisi taraftarı ve Kuvayı Milliye aleyhtarı olan danışmanı Nuri Bey'i yanından ve bölgeden uzaklaştırdı. Askeri danışmanı Yüzbaşı Tahir'i görevinden aldı.

29 Aralık 1919 tarihinden itibaren cephedeki Kuvayı Milliye'yi 57. Tümene bağladı. Demirci Efe'yi cephe gerisi asayiş ve hizmetlerde görevlendirdi.71

6 Şubat 1920'de verdiği emirle, Büyük ve Küçük Menderes Havzaları Bölgesi'nde bulunan bütün nizami ve milli kuvvetleri Menderesler Grubu adı altında yeni bir teşkilat içinde topladı.72

Aydın Cephesi Komutanlığı görevini yürütürken, İtalyan işgalinde olduğu için yararlanılamayan Antalya depolarındaki silah ve mühimmatı Kuvayı Milliye'ye kazandırdı.73

Temsil Kurulu kararlarına karşı soğuk bir davranış içine giren Konya'da 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey sorununu halletmek üzere 21 Mart 1920 tarihinde görevlendirildi.74

Önce Albay Fahrettin Bey'le telgraf irtibatı kurarak son günlerde ortaya çıkan olayları yüz yüze görüşüp tartışmak istediğini söyledi. Bu teklifini öyle ustaca yaptı ki; kendisini Konya'ya davet ettirdi. Konya'ya giderken de hazırlıklı gitti. Nazilli'den yanına Demirci Efe ve 100 kadar Zeybekten başka bir bölük de süvari aldı. 3 Nisan 1920'de Sarayönü'ne geldiği zaman75 telgraf şebekesinin merkezi olan burada aldığı önlemlerle Konya'nın dışarısı ile olan irtibatlarını kesti ve Konya üzerine büyük kuvvetlerle geldiği haberini yaydı. Sonra Fahrettin Beyle makine başında yaptığı görüşmede; Sarayönü'nden ileri geçemediğini, buraya gelerek görüşmelerinin daha doğru olacağını, gelirken vali ve eşrafı da beraber getirmesini istedi ve onu buna ikna etti.

Fahrettin Bey, yanındakilerle birlikte görüşmeler için önceden hazırlanmış vagona alındı. Burada bir konuşma yapan Refet Bey, milli harekete taraftar olmaları gerektiğini, karşı olanların hatalı olduğunu anlattı. Görüşmelerle bir sonuç alınamayacağını anlayınca da önceden hazırladığı bir planı uyguladı. Vagonun kapılarına nöbetçiler dikmiş ve kimseyi dışarı çıkarmamalarını emretmişti. Refet Bey'in bir işaretiyle tren hareket etti ve hiç durmadan Ankara'ya kadar vardı.

Fahrettin Bey sorunu bir oldu bitti ile halledilmiş oldu. Trendekilerin yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Yarı tutuklu olarak 4 Nisan'da Ankara'ya vardılar. Onları istasyonda Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa'lar karşıladı. Fahrettin Bey bir süre misafir edildi. Ona İstanbul'daki durum ve Temsil Kurulu'nun çalışmaları anlatıldı. Bunun üzerine Fahrettin Bey memleketin içinde bulunduğu gerçekleri anlayarak Temsil Kurulu'na bağlı, birlikte çalışmayı kabul etti ve görevine iade edildi.76

Bolu-Düzce-Gerede

Refet Bey, TBMM'nin I. Döneminde İzmir Milletvekili olarak seçildi.77 24 Nisan 1920'de acele Ankara'ya çağrıldı. Düzce, Gerede, Hendek, Taraklı, Mudurnu, Beypazarı, Nallıhan bölgelerinden peş peşe isyan haberleri alınıyordu.78 İsyanın genişleme istidadı göstermesi üzerine Mustafa Kemal Paşa isyan ve kargaşanın Ankara'ya doğru yayılarak geliştiğini, yanına küçük de olsa bir kuvvet alarak hemen Ankara'ya gelmesini bildirdi.79 Demirci Efe'nin zeybeklerinden oluşan 200 kişilik bir kuvvetle80 yola çıkan Refet Bey, Mayıs ayı başlarında Ankara'ya geldi. Bir süre dinlendikten sonra Nallıhan üzerinden geçerek 20 Mayıs 1920'de Mudurnu'ya geldi.81 Burada Binbaşı Nazım, Yarbay Arif, Binbaşı İbrahim emrindeki kuvvetlerden oluşan gücün sevk ve idaresini ele aldı.82 Refet Bey'e verilen emre göre; Mudurnu'ya saldırması beklenen asilere karşı savunma yapacak, saldırıyı kırdıktan sonra karşı taarruzla işlerini bitirecekti.83

Refet Bey bir taraftan isyanı bastırmak için gerekli hazırlıklarını sürdürürken, diğer taraftan onlarla görüşme yapmayı da uygun buldu. Ankara'ya durumu ve düşüncelerini bildirdikten sonra cevap beklemeden Bulanık'a asilerle görüşmek üzere hareket etti. Mustafa Kemal Paşa'dan gelen cevapta ise, "hiç bir surette ateş hattının ilerisine geçilmemesi" isteniyor ve durum hakkında ayrıntılı bilgi bekleniyordu.84 Mustafa Kemal Paşa bu kesin tutumun sebebini daha sonraki bir yazısında "Komutanlar şahıslarını ve kıt'alarını tehlikeden korumalıdır. Gönderdiğimiz kuvvetler cephelerde daha çok işimize yarayacak, oralarda berbat edilmemelidir"85 demek suretiyle açıklamaktadır.86

Refet Bey asilerle yaptığı görüşmeleri ertesi gün (24 Mayıs 1920) Ankara'ya özetlerken, bir anlaşma yaptığını ve buna göre; isyan bölgelerinde şiddetli cezalar uygulamama vaadine karşılık asilerin daha önce ele geçirdiği top, tüfek, cephane ve esirleri iade etmeyi, milli meclisi tanımayı, İstanbul'la münasebeti kesmeyi, milli teşkilatlanmaya dahil olmayı, düşmana karşı ortak hareket etmeyi kabul ettiklerini, bu anlaşmaya göre asilerin dağılmaları gerektiğini, ancak onlar dağılsalar da dağılmasalar da kendisinin öğleden sonra harekete geçeceğini, dağılmamış olurlarsa çarpışacağını bildirdi.87

Refet Bey'in asilerle görüşme ve anlaşma yapma eğilimine karşılık Mustafa Kemal Paşa aynı görüşte değildi. Ona göre, Düzce asileri isyanın ilk günlerinde olduğu gibi yine hile yapmakta, görüşmelerde zaman kazanarak İstanbul veya belki de İngilizlerden gelecek yardımı beklemektedirler. O sebeple hemen Düzce'ye saldırılmalı ve silahla o bölgeye hakim olunduğu herkese gösterilmelidir.88

Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile taarruza geçen Refet Bey 24 Mayıs 1920'de Düzce harekâtına başladı.89 O sırada Adapazarı ve civarında faaliyet gösteren Ali Fuat Paşa'ya, Düzce asileriyle anlaşma yapıldığını el altından yaymanın o bölge halkını gevşekliğe iteceğini, böylece Düzce'ye yardıma gelemeyeceklerini, ayrıca; Bolu-Düzce hattını kesmesinin iyi olacağını düşündüğünü90 yazdı ve gereğinin yapılmasını istedi.

Bu arada yapılan keşif ve toplanan bilgilerden, asilerin mevzilenmeye çalıştıkları, dağılmayı düşünmedikleri anlaşıldı.91 Refet Bey Düzce harekâtını Bolu yönünde geliştirmeyi uygun bularak o tarafa yöneldi. Sonra Gerede taraflarına sarkmak istiyordu.92 25 Mayıs 1920'de Bolu asilerden temizlendi. Birçok asi Düzce'ye kaçtı. Asilerden çokça ganimet ele geçirildi.93

Refet Beyin Bolu'dan sonra Gerede'ye doğru ilerleme isteğine94 karşılık Ankara'dan gelen 26 Mayıs tarihli emirde; Düzce önlerinde şiddetli çarpışmalar olduğu, o nedenle bu çarpışmalara etkili olacak şekilde hareket etmesi gerektiği bildirildi.95 Refet Bey Bolu ve Mudurnu'da düzeni sağladıktan sonra ertesi gün yani 27 Mayıs 1920'de Düzce üzerine hareket ettiğini bildirmekle96 beraber, 26 Mayıs'ta Çerkez Etem Bey Düzce'ye girdi. Refet Bey 27 Mayıs'ta Düzce'ye geldiği zaman burada iş bitmiş bulunuyordu.97

Düzce'de bir gün kalan Refet Bey, o günü gerekli hazırlıkların yapılması98 ve düzenin sağlanması99 ile geçirdikten sonra ertesi gün 28 Mayıs 1920'de tekrar Bolu'ya döndü.100

Bolu'dan Gerede üzerine geçerek isyan bastırma harekâtına devam eden Refet Bey'in amacı, Düzce'den kaçan 200 kadar isyancının yeni tahriklere meydan vermeden tedip edilmesi idi. Nitekim, 31 Mayıs 1920'de Gerede asilerden temizlendi.101 Refet Bey bu harekâtı rapor ederken, Abaza ve Eğri Ahmet Çetelerinin kaçmış olduklarını, köylülerin dağıldığını, halktan silahların toplandığını, bu arada birçok esir, ganimet, silah ve mühimmat ele geçirildiğini bildirdi.102

Bolu, Düzce ve Gerede bölgesindeki isyan bir hafta süren başarılı bir harekâtla bastırıldı. Refet Bey, bölgenin TBMM'nin hakimiyeti altına alındığını ve asayişin sağlandığını meclis başkanlığına "Davamızın meşruiyeti sayesinde meydana gelen seri başarı bütün arkadaşlarımın hürmet nazarlarına ve BMM'ne arz edilir" ifadeleri ile bildirdi.103

Bolu-Düzce isyanlarının bastırılmasında, Refet Bey'in halkla olan ilişkileri önemli rol oynadı. Halkın hoşlandığı tarzda konuşmalar yapması, onları anlamaya çalışması, halkın sevgi ve güven duymasında etkili oldu.104

Çerkeş

Refet Bey Gerede'de iken Nazilli'den beraberinde getirdiği zeybekleri tekrar cepheye gönderdi.105 Çünkü Batı Cephesi'nde bir Yunan taarruzu bekleniyordu. Fakat iç taraflarda da henüz tam bir durulma yoktu. Bolu olaylarından sonra Çerkeş ve civarında karışıklıklar ve asayişsizlik ortaya çıkmış bulunuyordu. Bunlara ilaveten bu bölgeye yakın olan Ereğli'ye Fransızlar 200 kişilik bir askeri güç çıkarmışlardı. Bu olaylar üzerine Refet Bey bölgeye gönderildi.

Gerede’den hareket eden Refet Bey 12 Haziran 1920’de Çerkeş’e vardı. Burada karışıklıklara yol açan suçluları bulup cezalarını verdi. Nazilli’ye geri gönderdiği zeybeklerin yerine Çerkeş’li gönüllülerden bir atlı kuvvet hazırladı. Bu kuvvete gerekli silah takviyesi için Ankara’dan bir makineli tüfek takımı istedi.106

Refet Bey Çerkeş’te düzeni tamamen sağladıktan sonra Kastamonu kazalarına geçmek, oralarda şöyle bir görünüp gözdağı vermek, daha sonra Ovacık üzerinden Safranbolu’ya geçmek istiyordu. Böylece bölgede devlete güven ve emniyeti iade edecekti.107 Safranbolu’dan Devrek’e geçerek burada Ereğli’yi işgal etmiş olan Fransızlara karşı hazırlayacağı harekâtı düzenleyecekti. Devrek’ten Araç, Kastamonu ve Çankırı’ya uğrayacak, oralarda görülen isyana duyarlılığa karşı uygun önlemler alacaktı.108

Refet Bey’in bölgedeki hareketi içinde en önemli yeri, Fransızlara karşı olanı tutuyordu. Fransızlara karşı bir harekât düzenlenmesi emrini bizzat Mustafa Kemal Paşa 10 Haziran’da verdi. Refet bey bu konudaki hazırlıklarını109 yaparken110 Fransızlar Ankara ile temasa geçtiler. Yapılan görüşmeler neticesinde Fransızlar Ereğli’yi boşaltmaya razı oldular.111

Çankırı-Çorum-Yozgat

Refet Bey’in Çerkeş’te bulunduğu sıralarda Yozgat bölgesinden isyan haberleri gelmeye başladı.112 İsyanın Çankırı ve Çorum taraflarına da yayılacağından endişe eden Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey’in o havalide etkili olacak bir konumda bulunmasını istedi.113 Bu telgrafından iki gün sonra, 16 Haziran 1920’de isyanın daha da genişlediği ve hemen Çankırı’ya gitmesi gerektiğini bildirdi.114 Refet Bey Çankırı’ya 19 Haziran’da hareket edebileceğini115 ve bir gün önceden askeri bir kuvveti yola çıkaracağını bildirdi.116 Kocasinan’da bulunan kuvvetlerini Çankırı’ya sevk ederken yollarda ve konaklarda uyanık olmalarını, Çankırı’da şehrin dışında konaklamalarını, şehirde çok sayıda askerin dolaşmasının önlenmesini tavsiye etti.117 Çerkeş’ten ayrılmadan önce buraya muktedir bir merkez komutanı atadı.118

Bu arada; Yozgat’ın isyancıların eline düştüğü, asilerin Mecidiye’ye doğru ilerlediği, bölgeden toplanan müfrezelerin isyancıları durduramadığı ve dağıldığı haberlerinin alındığı, bu durumda Refet Bey’in Çankırı’da kuvvetlerini topladıktan sonra muhtemelen Yozgat’a gönderileceği, hazırlıklarını ona göre yapması bildirildi.119

20 Haziran 1920’de Çankırı’ya gelen Refet Bey, bir taraftan kuvvet toplama işiyle uğraşırken diğer taraftan asayişi sağlayacak önlemler aldı. Bu meyanda asayişi ihlalde önemli rolü olan asker kaçağı ve bakaya askerini toplayıp cepheye sevk etti.120

Çankırı’ya geldiği gün, Alaca’da asilerin bir müfrezeyi esir aldıkları, Çorum’da asilere karşı kullanılabilecek bir güç bulunmadığından gerekli tedbirlerin derhal alınması istendi.121 Bu gelişmeler karşısında 24 Haziran 1920’de Çankırı’dan ayrılan Refet Bey topladığı kuvvetlerle İskilip üzerinden Çorum’a hareket etti.122

Yolda aldığı bir emirde; kuvvetlerine “Takip Müfrezesi” adı verildiği, Çerkez Etem Bey’in de kullanmakta olduğu “yukarısı yeşil, aşağısı kırmızı renkli ve üzerinde siyah bir kurdele olan” flamayı onun da taşıması gerektiği bildirildi.[123] Tehlikeli bir hal alan Yozgat isyan bölgesine Çerkez Etem de kuvvetleriyle gönderilmiş idi.[124] Refet Bey ve Çerkez Etem aynı bölgede birlikte isyanı bastırmak için çalışacaktı.

Refet Bey, kısa bir süre Çorum’da kalıp düzeni sağlamaya yönelik önlemler aldıktan sonra, 28 Haziran 1920’de Mecitözü’ne, 30 Haziran’da da Zile’ye geçti.[125] Geçtiği yerlerde isyancıları cezalandırdı, düzeni kurdu, gerekli önlemleri aldıktan sonra hareket etti.

Zile’den sonra yapacağı harekâta, bölgede bulunan Çerkez Etem’in de katılmasını teklif eden[126] Refet Bey’e, Çerkez Etem Bey’in cepheye geçmesinin kararlaştırıldığı, kendisinin ise Zile’den Yenihan’a geçmesi, buralardaki asileri temizledikten sonra Akdağmadeni’ne geçmesi bildirildi. Zile, Kırşehir, Akdağmadeni çizgisinin doğusunda kalan bölgenin asilerden temizlenmesi planlanmıştı. Planın uygulanabilmesi için bölgede Refet Bey, 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey ve Binbaşı Cemil Cavit Bey ortak ve koordineli hareket edeceklerdi.[127]

Zile’den Ortaköy’e hareket eden Refet Bey, yol üzerinde İğdir nahiyesine uğradı. Buradaki karışıklıkları yatıştırdı. Olaylara yol açan elebaşıları cezalandırdı.[128] 5 Temmuz’da Ortaköy’e vardığı zaman Çerkez Etem Kuvvetleri’nin burayı henüz terk etmiş olduğunu gördü.[129] Gördüklerinden sonra Çerkez Etem Kuvvetlerinin cepheye çekilmesinin gerekli olduğuna kesinlikle inandı.

7 Temmuz’da Ortaköy’den Akdağmadeni’ne hareket etti. 9 Temmuz’da asilerle çarpışarak Akdağmadeni’ne girdi. Bu harekâta İbrahim Bey Müfrezesi de katıldı. Akdağmadeni’nde iki gün kaldı. Hükümet organlarına yeniden işlerlik kazandırdı. Asayişi sağlayan önlemler aldı. İbrahim Bey Müfrezesini Akdağmadeni’nde bırakarak Zile’ye döndü.[130]

Ankara’ya yazdığı raporlar ve gözlemleri Ankara’nın kararlarını etkiledi. Çerkez Etem’in cepheye çekilmesinden sonra, İbrahim Bey Müfrezesi’nin de düzenli bir şekilde cepheye gönderilmesi için Yozgat’a sevk edildiği, bildirildi.[131] Böylece isyanları bastırmada ve halkın içinde yürütülen faaliyetlerde milisler yerine düzenli askerlere yer verilmeye çalışılmakta idi.

Refet Bey, Mecitözü, Ortaköy, Zile, Alaca gibi isyana zemin olan bölgelerin yüzlerce yıldır ihmal edilmiş, kıymetli ve kabiliyetli müdür ve memur yüzü görmemiş, telgraf gibi haberleşme imkanları bulunmayan yerler olmasının tesadüf olmadığını, eşkıyalığın burada yıllardır takibata uğramamış olduğunu ve babadan oğula geçen bir meslek halini aldığını, her köyün bir şakisi olduğundan her kim istese bu bölgede başına yüzlerce şaki toplayabileceğini gördü.[132]

Yozgat ve Çorum bölgelerinde etrafı dağılmış ve gücü kırılmış olan isyancıların tekrar toparlanmamaları için takip ve tenkil harekâtının kesintiye uğramadan devam etmesini isteyen Refet Bey’e,[133] 3. Kolordu Komutanı Selahattin Beyle uyumlu hareket ederek Yenihan, Zile bölgesinde takibatı sürdürmeleri, bir an evvel Sivas, Yozgat hattını kurmaları ve Orta Anadolu’da asayişi

sağlamaları görevinin verildiği bildirildi.134 Harekete geçen Refet Bey ve Selahattin Bey Kadışehri yakınlarında asileri dağıttılar.135

Kadışehri'nden Ortaköy'e dönen Refet Bey,136 oradan da yaralılarla beraber bir yaylı araba ile, müfrezesini Çorak'ta bırakıp, yanında bir kıta süvari olduğu halde,137 23 Temmuz'da Çorum'a döndü.138

Çorum'da 31 Temmuz 1920 tarihini taşıyan bir bildiri yayınladı. Bildiride; silah cephane ve diğer askeri eşyaya sahip olanların teslim etmelerini, son olaylarda yağma edilmiş ise devlet veya şahıs mallarını en yakın mülki makama teslim etmelerini ilan etti. Bu tarihten itibaren üç gün içinde ilan edilen şartlara uyulmadığı görülürse, suçun derecesine göre suçluların, evlerini yıktırıp mallarına el koymak veya idam etmek yoluyla cezalandırılacakları da duyuruldu.139

Çorum'da bulunduğu sırada Ankara ile birçok yazışmalar yaptı. Çorum'dan gönderdiği duygu ve sitem yüklü bu yazısına cevap, o sırada Genelkurmay Başkanı olan İsmet Bey'den (İnönü) geldi. İsmet Bey cevap yazıda; söylenilenlere hak verdiklerini, şaşkınlık içinde olduklarını fakat hataları gördüklerini, bu sorunları beraber çözeceklerini belirttikten sonra, "Şimendifer boyunda iken en büyük buhranlarda hemen sen imdadımıza yetişir idin. Harp dağlara sardığında aynı buhranlara çare bulmak için biz yine seni çağırdık. Fecirlere kadar beklediniz, biz yine sizi aradık. Şu anda da genel vaziyeti beraber görmek için hemen gelmeni çok rica ediyoruz. Bizi gördüğün zaman hepimizi bütün tasavvurlarımızla beraber tekrar çok seveceğini temin ederim" demekte idi.140 Bu yazı ile Ankara'ya davet edilen Refet Bey, Çorum'dan 13 Ağustos 1920 tarihinde ayrılarak Ankara'ya hareket etti.

Ankara

Ağustos sonlarında Ankara'da bulunan Refet Bey, 6 Eylül 1920'de 131 oy ile141 İçişleri Bakanı seçildi.142 Refet Bey'in İçişleri Bakanı oluşunun ayı tamamlanmadan Konya'dan isyan haberleri gelmeye başladı.143 Olaylar üzerine hükümet toplanarak isyanı bastırmak üzere bölgeye gönderilecek komutanın kim olacağını görüştü. Görüşmeler esnasında o sırada bölgede cephe komutanı olan Ali Fuat Paşa'ya da görüşü soruldu. Fuat Paşa biraz da imalı bir ifade ile "Refet Paşa gitmelidir ve ve kendini temizlemelidir" dedi.144

Mustafa Kemal Paşa bu görüşmelerde geçen konuşmaları anlatırken "Cephe komutanı olmak sebebiyle isyanın çıkmasını önlemek için gerekli tedbirleri almaktan sorumlu olması gereken, çıktıktan sonra da önlemesi gereken Fuat Paşa'nın" bu imalı sözlerini şöyle cevaplandırdığını ifade etmektedir. "Dahiliye vekili olmak nedeniyle Refet Bey'in gitmesi iyi olur. Buna benzer bir olayı Sofya'da iken Bulgaristan'da da görmüştüm. Ayrıca; Refet Bey askerdir, müdebbirdir (uygun tedbirleri alabilecek birisidir), fatindir (güçlüdür) ve kıymetli bir kumandandır. Konya bölgesini iyi tanır. İçişleri Bakanı olarak mülki yetkileri vardır. Valiler, Mutasarrıflar, Kaymakamlar, Jandarma, Polis velhasıl bütün hükümet vasıtaları üzerinde etki ve yetki sahibi olunca isyanı daaha çabuk bastırır. Şundan bundan talimat beklemeye gerek kalmaz. Bu görevin ona verilmesinin asıl nedeni budur. Fakat madem Refet Bey kendisini temizlemeye mecbur bir bir şahsiyet gibi düşünülmüştür. Bir kumandanımız öyle

söylüyor. Bu düşünceyi ortadan kaldırsın. Bu nedenle başka tartışmaya gerek kalmaksızın mutlaka Refet Bey gitmelidir."145

İçişleri Bakanı Refet Bey'in giderek duruma müdahale etmesi ve isyanı bastırması kararlaştırıldı. Emrine bir alay verildi.146

Refet Bey bu görevlendirmeden dolayı üzüldü. Bu vesileyle yaptığı konuşmada; "Ben Dahiliye Vekaleti makamını gayet önemli bir makam zannederdim ve bunun içindir ki Büyük Meclis'in bu göreve beni seçmesini gururla kabul ettim. Fakat şimdi görüyorum ki bir ordu kumandanlığı bölgesinin herhangi bir noktasında bir isyan çıkınca buradaki önemli işlerini terk edip gitmesinde hiçbir beis görülmemektedir. Bununla beraber bu görevlendirmeyi bir emir kabul ediyorum ve emrinize tam bir bağlılıkla uyacağım"147 dedi.

Konya

Konya isyanı Çumra, Koçhisar, Karapınar, Karaman, Ilgın, Akşehir, Seydişehir, Beyşehir, Akseki, Manavgat, Alanya'yı da içine alacak şeklide genişledi. Refet

Bey Konya yakınlarına vardığı zaman asilerin, Horozluk mevkiinde toplanmış bulunan ve daha fazla yardım alarak güçlenmelerine fırsat vermek istemedikleri, hükümet güçlerine saldırmakta olduklarını gördü. Tam zamanında yetişmişti. Asiler üzerine saldırdı ve onları dağıttı. Dağınık halde kaçanlar sıkı bir takip hareketiyle ağır kayıplara uğratıldı. 6 Ekim'de Konya'ya giren Refet Bey çevre kazalarla haberleşmenin kesilmiş olduğunu gördü. İsyancılar haberleşme merkezlerini ele geçirmişlerdi.

Refet Bey Konya'da iken Çumra'da büyük asi gücü toplandığı haberi geldi. Yeni kuvvetlerle gücünü takviye eden Refet Bey harekete geçmeden önce bir plan yaptı. İsyan hareketi yaygınlaşma eğilimine girmişti. Bunu önlemek için, Afyonkarahisar'dan Ilgın'a kadar olan demiryolu bölgesinin asilerden temizlenmesini 12. Kolorduya, Eğridir Gölü bölgesini Demirci Mehmet Efeye verdi. Konya'nın güney taraflarının asilerden temizlenmesini de kendi üzerine aldı.

8 Ekim'de tenkil harekâtını başlattı. Aynı gün Çumra, 9 Ekim'de Karaman, 11 Ekim'de Dinek, Elmasu, 12 Ekim'de Boyalı, Sarıköy, 16 Ekim'de Bozkır asilerden temizlendi. Harekâtının bilançosu, 22 şehit, 11 yaralı, 10 kayıp idi. 18 Ekim'de Seydişehir, 19 Ekim'de Beyşehir, 22 Ekim'de Çığıl'da düzen sağlandı. Böylece Refet Bey Bolu ve Yozgat isyanlarında olduğu gibi Konya ayaklanmasında da çevik saldırışlar ve baskın tarzında hareketler ile Konya bölgesinde düzeni tamamen sağlamış oldu.148

Demirci Mehmet Efe Olayı

Konya isyanı sürerken Batı Cephesi'nde ciddi gelişmeler olmuştu.149 Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa Kuvayı Milliye (Gönüllü Kuvvetler) Teşkilatı'na son verme karar ve politikasını

benimsedi. Batı cephesini, Batı ve Güney Cephesi olarak ikiye ayırdı. Cephe komutanlıklarına "Düzenli ordu ve süvari kütlesi meydana getirmeleri" görevi ile İsmet ve Refet Beyleri tayin etti.

9 Kasım 1920'de150 Güney Cephesi komutanı olarak görevlendirilen Refet Bey'in bu göreve atanması ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa; "Hali hazırda Dahiliye Vekili olması, bu görevinden önce de Konya'ya Denizli'ye gitmesi ve bu bölgede efelerle çok düşüp kalkmış olması, dolayısıyla cephe bölgesini iyi tanıması, Konya İsyanı'nı bastırmak üzere gönderilmiş olması ve zaten orada bulunuyor olması, isyanı bastırmak için daha bir süre orada kalacak olması nedeniyle, Güney Cephe Komutanlığı'nı da üzerine alsın, orada işi bittikten, isyan bastırıldıktan sonra Teşkilat-ı askeriye'de (Düzenli Ordu) oluşturulabilir, ondan sonra yerine burada daha kıymetli bir arkadaş bulabilirsek onu göndeririz, kendileri buraya (Ankara'ya) gelirler, bulamazsak Dahiliye Vekaletinden istifa eder orada (Konya'da) kalırlar, başka bir arkadaşımızı da Dahiye vekaletine seçeriz diye düşündük ve bundan dolayı onu o göreve tayin ettik" demektedir.151

Refet Bey görevi kapsamında bölgesindeki Milli Kuvvetleri ordu kuruluşuna almaya başladı. Onlara asker elbisesi giydirdi ve eğitim yaptırdı.152 Bu çerçevede Demirci Mehmet Efe'ye de çağrıda bulundu. Kuvvetlerini ordu kuruluşuna almayı, kendisine askeri bir rütbe vererek bir birliğin başına komutan tayin etmeyi ve düşmanla mücadeleye bu suretle devam etmesini teklif etti.153 Bu maksatla onu Konya'ya davet etti. Demirci Mehmet Efe bu daveti samimi bulmadı. Bir tuzak olabileceğini düşündü. Durumu ve ne yolda hareket etmesi gerektiğini gizlice Çerkez Eteme danıştı. Çerkez Etem, Demirci Efe ile aynı görüşte olduğunu, son olaylar karşısında çok dikkatli olması gerektiğini tavsiye etti.154

Refet Bey o günlerde Demirci'nin durumunu şöyle değerlendirmekte idi. "Demircinin etrafında bulunanlar her türlü emrin, etkinin, hükmün dışında yaşarlar, her türlü fenalığı yaparlardı. Durum öyle fena bir şekle gelmişti ki, köyleri yakılan, yağmalanan halk Antalya'ya inmişler, her taraf göçmenlerle dolmuş, bu zulümden kurtarılmayı bekliyorlardı. Bölgede bir isyan çıkabilirdi. Durumu gördüm ve sorunu çözmeye karar verdim."155

Demirci Efe, emrindeki 800 kişilik bir güç ile cepheden çekildi. Küskün olarak köyü İğdecik'e döndü. Fakat onun bu kadar süvari kuvvetiyle, hele de çok kolay etki altında kalan mizacıyla, orada sakince oturacağını düşünmek doğru olmazdı.

Refet Bey, Efeyi Nazilli cephesini kurmaya geldiği zamanlardan tanımaktaydı. Ayrıca; zaten isyan halinde bulunan Çerkez Etem'in etkisi altına girmişti bile. Nitekim Demirci Efe, Çerkez Etem'le haberleştikten sonra nispeten kararlı denilebilecek bir tutumla cepheden askerini çekmişti.

Refet Bey, 16 Aralık 1920'de Demirci Mehmet Efe'nin bulunduğu İğdecik köyüne baskın yaptı. Köyü çepe çevre sardı. Sadece kayalık bir taraf, asker yetersizliği veya plan gereği156 kapatılmadı. Etrafın sarıldığını anlayan Efe boş kalan kayalık kesimden kaçtı. Hükümet kuvvetleriyle çarpışmaya girmek yerine birkaç adamıyla çekilmeyi tercih etti veya buna mecbur bırakıldı.157 Kısa bir süre sonra

30 Aralık'ta gelip teslim oldu.158 Böylece Refet Bey, Demirci olayını çok dallandırmadan ve kendi usulüne göre halletti.159

Refet Bey Demirci sorununu nasıl çözdüğünü şöyle anlatmıştır. "Konya'da olan Demirci'yi yanıma çağırdım. Bazı yanlış yorumlar yaparak gelmedi. Yanındaki adamları organize etmek istedim, yanına bir subay göndermek istedim, yanındaki adamlardan memlekete yararlı bir Alay kurmak istedim. Bu amaçla yola çıktım. Onun 1500 atlısına karşılık benim 200 atlı adamım vardı. Ancak yolda ilerlerken takviye aldım ve 700'e ulaştım. Merkezi İğdeçik'te bulunan Demirci Eğridir, Burdur, Isparta bölgesinde etkili idi. Az kuvvetimle onun çok kuvvetine karşı başarılı olabilmek için doğrudan düşmanın göbeğine girmeye karar verdim. Bir gecede onun hakim olduğu bölgelerin içinden görünmeden geçerek, gerektiğinde sürünerek köyüne yanaştım ve sabah şafak vakti aniden karşısında hazır bulundum. Bir hata sonucu ilk silahın yanlış zamanda patlaması nedeniyle bunu duyan demirci derhal toparlanıp fırlayarak kaçmayı başardı. Adamları yakalandı. İğdecik olayını böylece öğleye kadar tamamladıktan sonra demirci kuvvetlerinin geri kalanlarını yakalamak için bölgenin diğer önemli merkezlerine hareket ettim. Adamlarının çoğu yakalandı silahları toplandı."160

Refet Bey'in Demirci'yi köyünde kuşatırken top atışlarıyla onu uyarıp kaçmasını sağladığı, kasasında bıraktığı 100 bin lira nakit ve birçok değerli silahlarına el koyduğu, sonra Demirci'yi güvenli bir yere yerleştirip el koyduğu paradan bir miktar tahsisat verdiği, yine bu para ile çocuklarına baktığı iddia edildi.161

Demircinin servetine el konulması hakkında mecliste görüşme açıldı. Refet Bey bu görüşmede kendisine yönelik suçlamalara karşı yaptığı konuşmada; "Demirci kaçarken hanımı da beraberinde kaçmıştı. Fakat çocukları evde idi. Hükümet bu çocukları kendi evlerinden çıkarıp sokağa atmış. O zamana kadar Demirci'ye saygı gösteren hükümet, durum değişir değişmez -Haşa huzuru alinizden- eşeği döveceğine semerini dövmek kabilinden- bir iş yaptı. Bu hal bana çok acı geldi. Gerçi Demirci hata etmişti, fenalıklar yaptı. Fakat huzurunuzda itiraf ediyorum Demirci benim arkadaşımdır. Onunla 8 sene gezdim. Düşmana ilk silahı beraber patlatmadık. O şerefe ben dahil değilim. Fakat İlk zamanlarda kuvvetler yokken orada kendi kuvvetiyle, kendi fikriyle ve kendisinden pek yüksek olan bir Türk zekasıyla oradaki işleri idare etti. Demircinin fenalığı da vardır. Fakat bunun suçu daha ziyade etrafındaki aydın insanlara aittir. Ona bu suçları kendileri kazanmak için yaptırdılar. Tarih Demircinin milletine yaptığı vazifeyi unutmayacaktır. Tarih fenalıklarını da kaydeder. Fakat bizim Demirci'ye karşı bir borcumuz vardı. O da hiç olmazsa çocukların sokağa atmamaktı.

Düşmana karşı ilk günde savunma hatlarını düzenleyenler kim olursa olsun bence büyük insanlardır. Onlara büyük hürmet ve saygı beslemekteyim.

Demirci yakalanamadı, Denizli taraflarına kaçtı. Halkı çok korkutmuştu. I. Dünya Savaşı'nın başından beri şaki bir adamdı. Eskiden yaptığı öyle korkunç olayları vardı ki, cidden insanın tüylerini ürpertir. Asi olarak tekrar dağa çıkarsa halka çok büyük fenalıklar yapabilirdi. Demirci İğdecik'ten kaçtıktan sonra bana Denizlililer lanet ettiler. Madem yakalayamayacaktı niye uyuyan yılanın kuyruğuna bastı, bizi yaktı dediler.

O'nun takip ve tenkili için ise büyük kuvvetler sevk etmek gerekirdi. Bu da hükümete, devlete pahalıya mal olurdu. Ben bu hareketinden korktum. Arkasına düşüp takip de edemedim. Çünkü kuzeyde (Çerkez Etem olayı) görevim vardı. Bu durumda yapacağım iş şuydu. Demircinin çocuklarını evine getirmek ve iaşesini temin etmek. (Bir çeşit rehine gibi Demirci'ye karşı elde tutmak) Demirci eğer uslu namusu ile oturursa, kanuna bağlı kalırsa canı, malı, ırzı namusu avradı korumam altında, aksi halde elimden kurtulamazdı.

Demirci'nin hayatını baştan sona biliyordum. Beyaz ekmek yemeye alışmıştı. Zorunlu olmadıkça dağa çıkacak halde değildi. Bu ruh halinden istifade ettim ve arkasından çocukları ile ilgili haberi gönderdim. Hatta çocuklarının bir de resmini çektirip gönderdim" diyerek Demirci'ye karşı olan duygularını ve çocuklarını niçin gözetim altına aldığını açıkladı.

Serveti ile ilgili olarak şunları söyledi: "Demircinin evine girdiğim zaman eşya olarak bir şey kalmamıştı. Emanet eşyaları sahipleri, özel eşyalarını hizmetçisi, silahları resmi görevliler almış depoya koymuşlardı. Kasası oradaydı. Başlangıçta onun malının, ırzının koruma altında olduğunu anlatmak için kasanın açılmadan koruma altında bulundurulmasını uygun bulmuştum. Bu düşünce ile kasayı Isparta hükümet yetkililerine mühürletip teslim ettim. Demircinin karısının kaçarken evde bıraktığı elmas ve altınlar ayrıca tutanakla görevlilere teslim edildi. Ben Keçiborlu'ya hareket ettim. Fakat orada iken aklıma geldi. Demirci kasanın Isparta'da olduğunu haber alarak kötülükler yapabilirdi. Isparta'ya baskın yapar yakar, yıkardı. Kasayı da alıp giderdi.

Isparta mutasarrıflığına bir emir verdim. Resmi görevlilerden oluşan bir komisyon huzurunda kasayı açıp saymalarını ve mevcut serveti bir tutanakla tespit edip en geç sabaha kadar bana göndermelerini istedim. Bu para bana geldi. Ancak ben tutanağı o zaman yanıma almadım. Demirci'yi kovalayan, Etem'i kovalayan bana bir gün bu miktardaki bir paranın hesabının sorulacağını düşünemedim. Fakat vaktim olmadığı için saymadan aldığım o parayı sonra karargahımdaki veteriner ve bir diğer görevliye saydırdım. Saydıkları parayı bir tutanakla bana teslim ettiler. Bu 1800 liralık kağıt para idi. Bende olan bu tutanağın benzerini Isparta'da mutasarrıflıkta bulmak mümkündür.

Bu para ne oldu? Demircinin her şeyini koruma altına aldırmıştım. Devesini, kerestesini, halısını, seccadesini, elmasını, evrakını, parasını hepsini. Demirci namusuyla oturur, isyan etmezse her şeyini iade edecektim. Sonunda Demirci bana yavaş yavaş başvurdu. Dağdan indi. Daha önce onun yanında olan fakat benim tarafımdan görevlendirilen Arap Nuri Yüzbaşı olarak tanınan kişinin kontrolünde bir yere yerleştirdim. Kendisiyle kaçan karısı daha sonra Isparta'ya dönmüş ve ben de onu çocuklarının yanında kontrol altında tutuyordum. Demirci'ye önce karısını gönderdim. Elmaslarını karısı ile gönderdim. Sonra istedikçe parası ve diğer mallarını peyder pey cinsi cinsine kendisine verdim. Sıkıştıkça benden para istedi ben de gönderdim.

Demircinin parasını kendisine vermeseydim bu hükümete çok pahalıya mal olurdu. Memleketin başına bela kesilirdi. Ayrıca bu parayı ne diye gasp edecektim. Müsadere için onun hakkında bir karar verilmek gerekirdi. Böyle bir karar yoktu ve ben bir karar vermek zorunda idim. Demirci olayı aile içi bir olay gibi gelişti. Onun memlekete büyük hizmetleri vardı."162

Çerkez Etem İsyanı

Refet Bey'in Demirci Mehmet Efe olayını sessizce hallettiği sıralarda, Cephenin kuzey kesiminde İsmet Bey de Çerkez Etem ile uğraşmakta idi. Düzenli orduyu oluşturma kararını bölgesinde uygulamakta olan İsmet Bey'e karşı memnuniyetsiz bir tavır koyan Çerkez Etem, önce ayrı bir ordu sayılmasını istedi, sonra İsmet Beyden emir alamayacağını ve nihayet kuvvetlerini asla nizami birlikler haline sokamayacağını belirterek tamamen TBMM'ne karşı bir durum aldı. İşin bu noktaya gelmesine kadar ki gelişmelerde Refet Bey'in adı da sık sık geçmektedir.

Çerkez Etem'le Refet Bey arasındaki ilk soğukluk Yozgat isyanını bastırma harekâtı sırasında başladı. Bölgede isyan hareketleri başlayınca isyanı bastırmak üzere Çerkez Etem görevlendirilmişti. İsyan genişleme ve yayılma eğilimi gösterince yardımına o sırada Bolu'da bulunan Refet Beyde görevlendirildi. Mustafa Kemal Paşa tarafından Zile'ye gönderilen Refet Bey'in yanında tek adamı yoktu. Yola çıkarken yanında başlangıçta on kişi kadar olan adamları sonra onbeş, daha sonra otuz, elli… Böylece yolda giderken katılanlarla Çorum'a varıldığı zaman 150 kişi oldu. Hareketini kuvvetine göre düzenledi. Hedefi en uygun yolu takip ederek isyana müdahale etmekti.

Bu sıralarda onun takip ettiği yolu kaçamak hareket olarak yorumlayan Çerkez Etem Mustafa Kemal Paşa'ya hoşnutsuzluğunu belirten telgraflar gönderdi. Sadece Refet Bey'i değil bölgede görevli diger komutanları da küçümseyen telgraflardı. "İşte sizin kumandanlarınız şöyle yapıyorlar, böyle yapıyorlar. Gayet acizdir, batidir, aklı ermez kimselerdir" diyordu. Bu şekilde onda bir zihniyet meydana geldi. Bu kumandanlardan bazılarını telgraf başında görüşmeye çağırarak yüzlerine karşı hakaretler etti. Fakat o zaman ne bu komutanlar ne de durumu bilen Mustafa Kemal Paşa memleketin sükununu bozmamak için işin üstüne gitmediler. Olayı görmezden geldiler.163

İsyanın bastırılması ve bölgede düzenin yeniden sağlanması için müfrezesiyle dolaşırken Alaca'ya da uğrayan Refet Bey'e halk şikayette bulundu. "Aman efendim birtakım adamlar geliyor, köylerimizden zorla asker topluyorlar, asker gitmezse evizi yıkıyorlar, hayvanlarımızı alıyorlar, bize zulüm ve baskı yapıyorlar, bizi bu adamların ellerinden kurtar" dediler.

Şikayet üzerine Refet Bey olayı inceledi. Gördü ki, gerçekten bazı adamlar köyleri dolaşarak halktan asker topluyor ve ellerinde Çerkez Etem tarafından verilmiş belgeler de var. Belgelerde asker toplama yetkileri yanında vermeyenlerin evlerini yakma, hayvanlarını alma yetkilerinden bahsedilmektedir. Refet Bey bu çapulcuların ellerinden belgeleri alıp yırtıyor ve bunları bölgeden kovuyor.

Bu olaydan başka bir de; İçişleri Bakanı olduktan sonra "Çerkez Etem'in müfrezesine katılmak üzere Ankara'ya gelen 150-200 kişilik bir müfrezeyi ileriye (Cepheye) göndermeyip geri çevirmesinden" bahsedilmektedir.164 Bütün bu olaylar Çerkez Etem'le Refet Bey'in arasının açılmasına sebeb oldu.

Güney Cephe Komutanlığı'na tayin edilmesi ile Çerkez Etem, Refet Bey çatışması hissedilir şekilde su yüzüne çıktı. Refet Bey ilk icraatına bölgesindeki milli kuvvetleri lağvederek başladı. Cephe

Komutanlığı içinde kalan bölgede Çerkez Etem'e asker, iaşe vs. toplama iznini kaldırdı. Bu maksatla bölgede görevli memurları toplayarak Çerkez Etem'e yolladı. Düzenli ordu oluşturmak için süvari toplamaya başladı. Çerkez Etem'e göre; bu esnada Refet Bey sadece süvari toplamakla kalmayıp, Çerkez Etem'in halktan zorla aldığı, zulüm yaptığı iddiaları ile aleyhinde propaganda yaptı. Bu durum aralarının açılmasına sebep oldu.165

Çerkez Etem, Batı Cephesi'nin ikiye ayrılması ve Güney Cephesi'nin oluşturulmasını gereksiz bulduğu gibi, bu cepheye Refet Bey'in komutan olarak atanmasını ise, tamamen onun kendisine karşı tavır takınmasın bağlıyordu. Halkın kendisine itibar göstermesinin onları engelleyeceğinden korktukları için gözden çıkarıldığını, kendisine karşı cephe alanların Refet Beyi, işini bitirsin diye üzerine görevlendirdiklerini düşünüyordu.

Çerkez Etem, Refet Bey'in Yozgat İsyanı esnasındaki yanlış tutumu ile Gediz Muharebesi'ndeki yenilginin başlıca sebebi olduğunu ve bunun açıklanmasından korktuğu için kendisine karşı olanların yanında yer aldığını,166 bütün olanlara rağmen Refet Beyin son düşmanca tutumuna kadar ona karşı hep dostça davrandığını,167 ifade etmektedir. Çerkez Etem Refet Bey zıtlaşması Refet Bey'in İstiklal Mahkemesi'ne şikayet edilmesine kadar vardı. Gediz Muharebelerinde meydana gelen firarların, Refet Bey'in Yozgat isyanını bastırma harekâtı esnasındaki uygulamaları ile ilgisi olduğunu ileri süren Çerkez Etem, onu İstiklal mahkemesine şikayet etti.168

İstiklal Mahkemesi'ne şikayet olayı ile birlikte anılan bir de telgraf meselesi vardı. Çerkez Etem İçişleri Bakanı'na hitap eden "Dünyada bir adamı, en adi bir adamın, en adi bir tarzda ne kadar tahkir etmesi kabilse o kadar" hakaret dolu bir telgraf gönderdi. Bu telgrafı şahsına kabul edip ülkenin içinde bulunduğu karışık durumu daha da fena hale getirmek istemeyen Refet Bey işleme koymadan yırtıp attı. Bu telgrafın muhtevasından daha sonra haberi olan Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanı olmak sebebiyle bir Bakanına karşı yazılan bu hakaretler karşısında; "Belki vakti zamanında o telgrafı bana göstermiş olsaydı onun kadar sakin olamazdım" dedi.169

Çerkez Etem; Refet Bey'in İstiklal mahkemesinde yargılamasını engellemek için Cephe komutanlığına getirildiğini, İstiklal mahkemesine verildiği için İçişleri Bakanlığı'ndan alınması gereken birisinin böyle bir göreve getirilmesinin kendisine karşı bir grup tarafından komplo düzenlendiğinin delili olduğunu,170 bütün bunlara rağmen Fevzi Paşa'nın ısrarı ve memleketin menfaati gereği şikayetini geri aldığını söylemiştir.171

Refet Bey, Çerkez Etem kavgasıyla su yüzüne çıkan hükümetin kendisine karşı soğukluğunun derecesini yerinde görmek ve TBMM'deki ağırlığını ölçmek isteyen Çerkez Etem Ankara'ya geldi. Fakat burada umduğu ilgiyi göremedi. Bu kavgada düzenli ordunun kurulmasına karşı çıktığından prestij kaybetmişti.172

Mustafa Kemal Paşa Ankara'dan, Batı Cephesi'ndeki huzursuzlukları yerinde görmek ve incelemek için özel bir trenle cepheye gitmeye kara verdi. Giderken yanına Çerkez Etem'i de aldı. Meseleyi bir neticeye bağlamak istiyordu. Hafiyelerinden, hazırlanmış bir tuzağa düşürülmek için

götürülmekte olduğu haberini alan Çerkez Etem Eskişehir'de, trenin rötar yapmasından istifade ile trenden indi. Buradan Gediz'deki karargahına kolayca ulaşabildi.173

Çerkez Etem'in gösterdiği tepkiye karşı onu yatıştırmak için TBMM bir nasihat heyeti gönderdi. Etem bu heyete davranışının sebeplerini açıklarken; Refet Bey'in Konya'da süvari kuvvetleri toplayarak kendisine saldırı hazırlığı içinde olduğunu, Refet Bey konusundaki çekişmelerde Mustafa Kemal Paşa'nın, Refet Bey tarafını tuttuğunu, oysa bu konunun kendisi için izzet-i nefis meselesi olduğunu, bu böyle devam ederse kuvvetleriyle önce Konya'ya saldıracağını, Refet Beyi önüne katıp Ankara'ya kadar gideceğini söyledi. Heyettekiler, meselenin onun kuşkulandığı gibi olmadığını, kuvvetlerine karşı bir hazırlık olmayıp, sadece düzenli ordu kıtalarının oluşturulduğunu, düşmana karşı koymak için bütün memleket imkanlarıyla kurulmuş bir ordudan başka çare olmadığını anlattılar. Çerkez Etem söylenenleri kabul etti. "Keşke bu dargınlık girmeseydi araya" dedikten sonra, "Refet Beyi Konya'dan, Cephe Komutanlığı'ndan alsınlar dedi."174

Çerkez Etem'e bir yandan nasihatçi heyetleri gönderilirken diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa bu görüşmelerden bir sonuç çıkmayacağına, Çerkez Etem'in kendilerini oyaladığına inanmakta idi. Nitekim, bu düşüncelerle İsmet ve Refet Beylere bir telgraf çekerek, Çerkez Etem'e karşı kuvvetlerini hazırlamalarını ve uyanık olmalarını bildirdi.175 Refet Bey bu konuda, Çerkez Etem kuvvetlerinin Kütahya ve Gediz'de toplanmakta olduğuna ve hasmane tavır takındığına göre hiç vakit kaybetmeden saldırmak yanlısı olduğunu ve emir beklediğini bildirdi.176

Beklenen emir verildi. Çerkez Etem'e karşı harekât başlatıldı. Çerkez Etem kuvvetlerine karşı Refet ve İsmet Bey kuvvetlerinin ileri harekâta geçmesi üzerine, Çerkez Etem kuvvetleri geri çekilmeye başladı. Refet Bey, bu çekilme esnasında gerek içlerine soktuğu casuslar vasıtasıyla, gerekse uçaktan attığı beyannameler yoluyla çoklarını etkileyerek hükümet kuvvetlerine sığınmaya teşvik ettiğini, böylece Etem kuvvetlerinin çoğunu kendi saflarına çektiğini,177 Etem'in etrafında sadece öldürülmek suretiyle cezalandırılacaklarından korkanların kaldığını söylemektedir.178

Çerkez Etem ise İsmet ve Refet Beylerin kendisine karşı hazırlıklarını anlayınca, kuvvetlerini cepheden çekip Kütahya'da toplamak zorunda kaldığını, saldırılar başlayınca da savaşmak istemediği için geri çekilme emri verdiğini, Gediz yönünde çekilirken adamlarının ısrarla dönüp savaşalım dedikleri halde kabul etmediğini, üzerlerine saldıran askerin değil komutanlarının suçlu olduğu ve onları ele geçirmeye yarayacak bir saldırı olmadıkça, saldırının anlamsız olduğunu düşündüğünü, bu yüzden saldıralım tekliflerini reddettiğini, anlattığı hatıralarında Gördes'e kadar çekildikten sonra orada adamlarını, istediği tarafı seçmekte serbest bıraktığını, ama açıkça Refet Bey'e katılın diyemediğini, çünkü içlerinde bulunan casusların her haberi ona ulaştırdığından emin olduğunu, eğer öyle dese, Refet Bey bir tuzaktan korkup ona sığınan zavallı arkadaşlarını cezalandıracağını düşündüğünü ifade etmektedir.179

Çerkez Etem kuvvetlerinin gerçekleştirilen saldırılar ile çekilmeye başlaması üzerine Düzenli ordunun bu ilk başarısı karşısında TBMM'nde büyük bir memnuniyet havası doğdu. Mustafa Kemal Paşa, Refet Beye şu tebrik telgrafını gönderdi: "Etem Bey isyanıyla başlayan olaylar ve son

muharebeler esnasında Batı ve Güney ordularımızın kahraman kumandan ve erlerinin yaptığı fedakarlıklar münasebetiyle bu gün TBMM'de hararetli tezahürat yapılmış ve övücü konuşmalar olmuştur. Çok sayıda takrir ile layık olan kumandan ve subayların terfi ettirilmesi ve erlerin taltifleri teklif olunmuştur. Cephe kumandanları İsmet ve Refet Beyefendilerin terfi ettirilmeleri, Bakanlar Kurulu'nca daima uygun bulunuyorsa da, bu terfilerin kendileri tarafından bildirilecek kumandan ve subayların terfileri ile beraber verilmesi daha münasip görüldüğünden son savaşlarda fedakarlık gösterenlerin, terfiye hak kazanan kumandan ve subayların terfilerinin vakit geçirilmeden Milli Savunma Bakanlığı'na bildirilmesini rica ederim.180 Nitekim; 10 Ocak 1921'de rütbesi Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltildi.181

Çerkez Etem olayı başlarken Yunanlılar da harekete geçmişlerdi. Bu durumda Çerkez Etem kuvvetleri karşısından çekilerek Yunanlılara karşı sevk edilecek asker miktarı önem kazanmıştı. Geri çekilen Çerkez Etem'i takibe daha fazla asker ayrılmasını doğru bulmayan Refet Bey'in, aksini düşünen İsmet Bey'le tartıştığı görüldü. Refet Bey Yunan taarruzu süresince ordunun bütün ağırlığını sadece Yunan cephesine vermesini istemekte idi.182

Yunan ve Çerkez Etem kuvvetleri ile çarpışmak zorunda kalan Düzenli ordular önce Yunan ileri harekâtını önledi. Daha iyi hazırlandıktan sonra tekrar taarruz etmek isteyen Yunanlılar geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu olay tarihe, I. İnönü Zaferi olarak geçti. Bundan sonra Güney Cephesi kuvvetleri tamamen Çerkez Etem üzerine yönelme imkanı buldu. Refet Bey, Gördes ve Kayacık'ta Çerkez Etem kuvvetlerini sıkıştırarak isyancıları dağıttı, bir kısmını ise esir aldı.183

Refet Bey'in Çerkez Etem kuvvetlerini dağıttığını bildirdiği 23 Ocak 1921 tarihli telgrafına Mustafa Kemal Paşa ertesi gün şu cevabı verdi: "Dahiliye Vekili ve Cenup Cephesi Kumandanı Refet Beyefendiye; Çerkez Etem ve bağlılarının kesin hizmetine yol açan ve ordumuzun dış ve iç düşmanlara karşı kahredici gücünü en üste çıkaran isyanı bastırma harekâtı sırasında kahraman kıtalarımızın ezici ve kudretli kumandanız altında gösterdiği yiğitlik ve fedakarlığı milli bağımsızlık ve vatanın kurtuluşu adına en büyük hizmet kabul ederim. Gösterdiğiniz başarıdan dolayı yüce kişiliğinize ve kahraman ordumuzun bütün asker ve subaylarına en samimi tebriklerimi takdim ederim. TBMM Reisi Mustafa Kemal."184

Ancak; devam eden harekât esnasında Çerkez Etem ve yanında bazı adamları kaçarak Yunanlılara sığınmayı başardılar. Mustafa Kemal Paşa; Çerkez Etem'in kaçarak Yunanlılara sığınmasına Refet Bey'in sebep olduğunu, savaştan kaçındığı ve seyirci kaldığı için Çerkez Etem'in kaçabildiğini söylemiştir.185

Aslıhanlar Savaşı

Refet Bey, vekaleten yürüttüğü İçişleri Bakanlığı'nı 21 Mart 1921'de bırakarak tamamen Güney Cephesindeki çalışmalarına döndü.

Yunanlılar 26 Mart 1921'de ikinci defa saldırdılar. Böyle bir saldırı beklenmekte idi. Yunan saldırısına karşı İnönü mevzilerinde hazırlık yapılmış, düşman burada bekleniyordu. Dolayısıyla

Güney Cephesi’nde zayıf birlikler bırakılmıştı. Yunan Kuvvetlerinin, Güney Cephesi üzerine de saldırmaları üzerine zayıf Refet Paşa kuvvetleri ikiye ayrılarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bir kısmı Fahrettin Paşa’nın emrinde olarak Çay, Bolvadin hattına kadar çekildi. Bir kısmı da Refet Paşa’nın bizzat emrinde olarak İnönü mevzilerinin sol kanadına çekilerek burada savaşa devam etti. İnönü’de düşmanın yenilmesi ve geri çekilmeye başlaması üzerine Refet Paşa takip harekâtına geçti, geri çekilmeyi hezimete çevirdi.186

Düşmanın İnönü’de yenilip geri çekilmesi üzerine Çay Bolvadin hattına kadar ilerlemiş olan Yunan Kuvvetleri hem asıl kuvvetlerden ayrı düşmüş, hem de yandan emniyetini kaybetmişti. Bir saldırı yapılırsa başarılı olabileceğini hesaplayan Türk karargahı, Refet Paşanın emrinde, bir taarruza karar verdi. İnönü’de asıl savaşın sona ermesi üzerine boşa çıkan birlikler de Refet Paşa’ya verildi. Bu takviye ile, her ne kadar bu birlikler savaştan yeni çıkmış, yorgun ve eksik teçhizatlı iseler de düşman karşısında bir avantaj sağlandığı düşünülmekte idi.

Çay-Bolvadin hattındaki Yunan kuvvetleri son durum üzerine üslerine doğru geri çekilmeye başlamışlardı. Geri çekilen bu kuvvetleri takip eden Refet Paşa, yaptığı saldırılarla düşmanı yıprattı, sonra Aslıhanlar mevkiinde taarruza geçerek onları meydan savaşına mecbur etti. Aslıhanlar Meydan Muharebesi olarak tarihe geçen bu savaşın neticesinin zafer mi, yoksa yenilgi mi olduğu tartışılmıştır.

Refet Paşa bu savaşı; sıkı bir takip ile düşmanın yıpratılmasından sonra muharebeye mecbur edilmesi ve hezimete uğratılarak üslerine çekilmesi olarak anlatır.187 Refet Paşa Aslıhanlarda zafer kazandığını Mustafa Kemal Paşa’ya şu sözlerle bildirdi. “Beş gün devam eden Dumlupınar Meydan Muharebesi’nde düşmana son darbeyi vurmak şerefi ordumuza nasip oldu. Düşman dümdar muharebesi yaparak çekiliyor. Ordumuz takip ediyor. Arz ederim.”

Mustafa Kemal Paşa bu mesaja; “İnönü Meydan Muharebesi’nde silahlarınızın kazandığı parlak zaferi Dumlupınar Meydan Muharebesi’nde rüçhan-ı irade ve idarenizin temin ettiği ikinci ve parlak zafer tamamladı. Cinayet ve hıyanetinin ilk cezalarını çekmeğe başlayan Yunanistan’a karşı Anadolu’nun eski gaza ufukları üstünde ikab-ı zaferimiz ateşten iki kanat açtı. Ecdad topraklarında iki uzun seneden beri müfsid, muğfil bir mütareke ile silahlarından tecrit ve ölüme mahkum edilmiş, milletimiz aleyhinde fasılasız bir yangın ve kıtal siyaseti takip eden en mamur memleketlerimizi harabeye çeviren düşmanın başıboş bırakılmış haydut sürüleri yüzlerini döndürdüler. Ordumuz gök gürültülerini andıran bir velvele ve heybetle tarih sahnesine yeniden çıktı. Başkalarının zaferinden doğmuş ve başkalarının zaferiyle büyümüş tufeyli düşmanı ana topraklarımızdan büsbütün tard edecek meşiyyet-i muzafferanenizin yollarına gözlerim dikilmiş size ve üstadane sevk ve idareniz altında ecdad ruhunu mağrur eden bir kahramanlıkla çarpışan bütün kumanda ve silah arkadaşlarınıza mesud ve müfehhir tebriklerimizi gönderiyorum” cevabını verdi.

Bu telgrafı yeterli bulmayan Mustafa Kemal Paşa arkasından şöyle bir telgraf daha çekti. “Dumlupınar’da kazandığınız meydan muharebesinin kutlanmasını açık telgrafla yaptım. Fakat kıymetli başarınızdan ilham alan duygularımı ifade için açık telgrafımda ifade ettiklerimden başka şu hususları da ilave etmeyi gerekli görüyorum.

Umum cephelerimize karşı ilk savaşlar esnasında kıymetli kumanda kabiliyetiniz Güney Cephesi karşısındaki düşman ordusunu iğfal ederek Konya istikametinde etkisiz ve önemsiz bir dağınıklığa mecbur etti. İnönü savaşının olduğu sırada Güney Cephesi karşısında bir düşman ordusu olduğu halde, kumandanız altındaki kıtaları kuzeye yetiştirdiniz. İnönü zaferini tamamlamak için bizzat kuzeye koştunuz. Kıymetli süvarinizle Yenişehir ovasında düşman tümenlerine kati darbeyi vurarak düşmanın geri çekilmesini bozguna çevirdiniz. Daha sonra yorgun kıtaların başına geçip güneyde geri kaçan düşman ordusunu da takibe yetişerek düşmanı savaşa mecbur ettiniz, ve nihayet bu son harekâtınızın sonunda Dumlupınar Meydan Savaşı'nı kazandınız.

Bütün bu harekâtınızı derin bir ilgi ile takip eden arkadaşlarımızın da duygularına tercüman olarak en samimi tebriklerimi bir kere de iki arkadaşın kardeşçe ve her türlü resmiyetin üstünde bulunan bir hüviyetle arz eder ve alnınızdan öperim efendim."188

Aslıhanlar Savaşı'ndan sonra Yunan kuvvetleri Dumlupınar mevzilerine çekilerek durdular. Refet Paşa'nın harekâtı ve kazandığı zaferi anlatan telgraflarını önce memnuniyetle aldığını söyleyen Mustafa Kemal Paşa daha sonra durumu inceleyince, "Refet Paşa'nın muharebe esnasında düşmanın ileri geri dalgalanma yapan hareketlerini, özellikle düşmanın geri hatlarda kalan asıl kuvvetleri hizasına çekilerek yanlarını emniyete almak için Dumlupınar'a kadar kıtalarını çekmesini zafer zannetmiş olduğunu, Aslıhanlar'da düşmana darbe vurup dağıtmamak ve hatta savaşı uzatıp düşmanın takviye almasına ve yerleşmesine sebep olmakla yenilmiş sayılacağını anladığını" söylemektedir.189

İnönü ve Aslıhanlar savaşlarından sonra Batı Cephesinin ikiye ayrılmasını gerektiren şartların ortadan kalktığı görüldü. Mustafa Kemal Paşa Batı Cephesi'nin bir komuta altında birleştirilmesine karar verdi. İsmet Paşa veya Refet Paşa'dan biri cephe komutanı olacaktı. Aslıhanlar savaşını bir yenilgi olarak değerlendiren190 Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı tercih etti. Refet Paşa'ya ise Milli Savunma Bakanlığı'nı teklif etti. Refet Paşa askerlik mesleği ile daha yakından alakalı olan Genel Kurmay Başkanlığı'nı istemekteydi.191 Bu uygun görülmeyince izin alarak özel karargah ve maiyetiyle birlikte, Kastamonu'da bir sayfiye yeri olan Ecevit tesislerine dinlenmeye gitti.192

Sakarya Savaşı (Milli Savunma Bakanlığı)

Türk orduları Başkumandanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa ülkeyi içinde bulunduğu nazik durumdan193 çıkarabilmek için çalışmalarına başlarken etkili bir Başkumandanlık karargahı kurmak istedi. Karargahında yer alan Milli Savunma Bakanlığı'na o sırada İçişleri Bakanı olan Refet Paşa'nın seçilmesini istedi. Refet Paşa, 5 Ağustos 1921'de 167 oy alarak Milli Savunma Bakanlığına seçildi.

23 Ağustos 1923 tarihinde Yunan taarruzu ile Sakarya Savaşı başladı. 22 gün ve gece aralıksız devam etti. Zafer Türk Ordusunun oldu. Yunan taarruzu kırıldı ve geri atıldı.194

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın; "Sakarya Savaşı bir siper savaşı olmaktan çıkmış yıpranma ve yıpratma savaşı haline gelmişti. Böyle bir savaşta zafer daima orduların ikmal yeteneğine bağlıdır.195 dediği bu savaşta Refet Paşa ikmal işlerini yürüttü.

Atatürk Sakarya Savaşı'nda Refet Paşa'nın hizmetlerini anlatırken; "Ordumuzun elinde çeşitli cins tüfekler vardı. Fena tarafı mermilerinin de ayrı ayrı olması idi. Milli Savunma Bakanı Refet Paşa'nın harp edenlerin tüfek mermilerini hatasız şekilde yerli yerinde sevk etmekte gösterdiği mahareti saygı ile yad etmek insanlık borcudur. Keza yiyecekleri de muntazaman yetiştirmiştir"196 demişti

Refet Paşa Sakarya Savaşı'nda öküz arabaları ile yapılan taşımaları menzil sistemi ile daha kullanışlı bir duruma getirdi. Kilimlerden kaput, gaz tenekelerinden ilaç kutuları yaptırdı. Odun bulunmadığında, ahşap evleri yıktırarak tahtalarıyla lokomotiflerin daima işlemesini sağladı. Yoksul askerlere harçlık bağladı. Bu sebeple askerler ona baba derlerdi.197 Orduyu ikmal etme görevini yaparken her yere yetişti. Görev heyecanını hiç kaybetmedi.198

Refet Paşa'nın Sakarya Savaşı esnasında cephe gerisinde gösterdiği üstün gayret TBMM tarafından takdire değer görüldü.199 Bu münasebetle TBMM'de yaptığı konuşmada "Bu, kağnı arabası ile koşan, yavrusunu kucağında taşıyan köylü kadınının zaferidir"200 dedi.

Ordu ihtiyaçlarının karşılanmasındaki sıkıntı konusunda mecliste açılan görüşmede Refet Paşa; Ordunun beslenmesinin çok iyi durumda olmasa da aç kalmadığını, ekmeklik un ve bulgur sıkıntısının çekilmediğini, gıda çeşitliliğinin sağlanmasına çalışıldığını, ordunun yedirilmesinde ileri saflara öncelik verildiğini, gerilerde bazı durumlarda kısa süreler için ekmek bile verilemediği zamanların olduğunu, gelecek hasat zamanına kadar yeterli stokların bulunduğunu,201 askerin kış gelmeden önce giydirilmesi için çalışıldığını, ancak bu konuda istenilen noktaya gelinebilmesi için paraya ihtiyaç olduğunu, askerlerin mektup yazmalarını kolaylaştırmak için belirli yerlere kağıt ve kaleminin devletçe karşılandığı mektup yazma bürolarının açıldığını, burada yazılan mektupların bedava gönderildiğini açıkladı.202

Sonuç

Refet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Milletini kurtuluşa götürebilecek tek lider olduğuna inandı ve onun yanında yer aldı. İstanbul'da Jandarma Genel Komutanı iken lider arayışları içinde olanların kendisine fikrini sordukları zaman, Mustafa Kemal Paşa'yı önermişti. Mustafa Kemal Paşa kendisine Anadolu'ya beraber gitmeyi teklif edince tereddütsüz kabul etti.

Vatansever bir askerdi. 3. Kolordu Komutanı iken İngilizlerin Samsun'a çıkarma yapmasına mani oldu. Harbiye Nazırı ve diğer hükümet ricalinden gelen baskılara rağmen ve görevinden, makamından olacağını bildiği halde tutumunda ısrar etti. Bunun üzerine İngilizlerin etkisinde bulunan Osmanlı Hükümeti, onu 3. Kolordu Komutanlığı görevinden aldı.

Mustafa Kemal Paşa da Kurtuluş mücadelesinde onun kendisine bağlılığından emindi. Refet Paşa'yı daima yanında görmek istedi ve onu güvendiği kimseleri görevlendirmesi gereken vazifelere verdi. Sivas Kongresi'ne çağırdı. İsyancı Konya Valisi'ne karşı onu gönderdi. Nazilli Cephesi'ni askeri kurallara göre düzenlemeyi ona verdi. İç isyanlar çıkınca çağırdı. Ordunun Kütahya-Eskişehir muharebelerinde yenik düşüp Sakarya'ya kadar geri çekildiği zaman, TBMM'nde muhalifler karşısında

zayıflayan ve onların, komutayı bizzat ele al, sorumluluk belli olsun dedikleri bir zamanda onu destekledi. Başkumandanlığı ele alan Mustafa Kemal Paşa, kazanmak zorunda olduğu bir savaşa hazırlanırken Refet Paşa'yı karargahına dahil etti. İzinde olduğu halde göreve çağırdı. Olağanüstü tehlikeli bir dönemde onu Milli Savunma Bakanı yaptı.

Dış ilişkilere katkıda bulundu. Milli Mücadele yıllarında Nazilli Cephesi'nde iken İtalyanlarla Temsil Kurulu adına temas sağladığı gibi onlarla yaptığı görüşmeler ile, ellerinde bulunan silah-mühimmat depolarının Türklere teslimini de kabul ettirdi. İnebolu'da İngilizlerle görüşmeler yaptı. İngiliz esirlerine karşılık Malta'daki Türk esirlerinin serbest bırakılmasını sağladı.

Karşılaştığı meselelere anında ve pratik çözümler bulması Refet Paşanın özelliklerinden birisiydi. Konya'da 12. Kolordu Komutanı Albay Fahrettin, Heyet-i Temsiliye'nin emirlerini dinlememe eğilimi gösterince meseleyi halletmek için oraya gönderildi. Konya yakınlarında Albay Fahrettin'e bir telgraf çekerek görüşmek istediğini, bu sebeple yanına gelmesini rica etti. Gelince görüşmek üzere bindikleri treni kapılarına nöbetçiler dikerek Ankara'ya hareket ettirdi. Böylece; bir oldu bitti ile herhangi bir hadise çıkmadan Fahrettin Bey Ankara'ya getirilmiş ve burada ikna edilmiştir.

Milli Savunma Bakanlığı yaptığı Sakarya Savaşı esnasında kilimlerden kaput, gaz tenekelerinden ilaç kutusu yaptı. O günün zor şartları altında savaş ihtiyaçlarını karşıladı.

İstiklal Savaşı'nda zafere ulaşmış olmayı, "Milletin manevi değerine, haysiyetine, istiklal aşkına ve layık öncüler bulabilmesine" bağlıyordu. Ona göre, "savaşın gerçek kahramanları, erkekleri savaşa gittiği için cephe gerisinde onları doyurmaya çalışan, tarlaları ekip buğday yetiştiren, cepheye cephane taşıyan Türk Kadınlarıydı"

1 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Ank. 1999, s 64.

2 Zekeriya Türkmen, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920), TTK. Basımevi, 2001, s. 58.

3 İkdam Gazetesi, 2 Mayıs 1924, Refet Paşa ile mülakat.

4 Zekeriya Türkmen, a.g.e., s. 104, 111.

5 A.g.e., s. 130.

6 A.g.e., s. 111.

7 Mutasarrıflık; Bu günkü Vali ile Kaymakamlık arasında mülki bir makam.

8 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt, Ank. 1966, s. 57.

9 Yakın Tarihimiz, I. Cilt, s. 356. Naşit Uluğ; Siyasi Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı, Milliyet yay, 1973, s. 60. Sadun Tanju; Atatürk'ün Yanındakiler Karşısındakiler, Hürriyet yay., 1981, s. 13-14.

10 Naşit Uluğ; a.g.e., s. 60. Sadun Tanju; a.g.e., s. 13-14.

11 Mustafa Kemal Atatürk; Söylev, I. Cilt, Ank., 1974, s. 25. Selahaddin Güngör, Atatürk'e Kafa Tutanlar, I. Cilt, İst., 1955, s. 9. Sadun Tanju, a.g.e., s. 13-14.

12 Selahattin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya, II. Cilt, Ank. 1978, s. 8.

13 A.g.e., s. 14.

14 Selahattin Güngör; a.g.e., s. 19.

15 Mustafa Kemal Atatürk; a.g.e., s. 25.

16 Sebahattin Selek, Anadolu İhtilali, İst., 1973, s. 147-149.

17 A.g.e., s. 147-149.

18 A.g.e., s. 147-149. Atatürk; a.g.e., s. 25.

19 Zekeriya Türkmen, a.g.e., s. 144.

20 Yakın Tarihimiz, III. Cilt, s. 49.

21 Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, İst. 1953, s. 75-76.

22 Atatürk, a.g.e., s. 25.

23 Yakın Tarihimiz, III. Cilt, s. 49.

24 Selahattin Tansel; a.g.e., s. 37-40. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 32.

25 Atatürk; a.g.e., s. 37.

26 Zekeriya Türkmen, a.g.e., s. 149.

27 Atatürk; a.g.e., s. 37. Selahattin Tansel; a.g.e., s. 4°-44. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 32-33.

28 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 64.

29 Atatürk; a.g.e., s. 37-39.

30 Atatürk; a.g.e., s. 37-40.

31 Kazım Karabekir Paşa da, Refet Beye Bolşevikler hakkında verdiği haberler üzerine onun hükümete ve İtilaf Devletleri'ne karşı fiili vaziyet aldığını, bundan dolayı da görevinden alındığını ifade etmektedir. Kazım Karabekir; İstiklal Harbimiz, İst. 1969, s. 110.

32 A.g.e., s. 43-44.

33 Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Müfettişliği görevi verilip de gideceği zaman Harbiye Nezareti'nde Fevzi (Çakmak) Paşa, Cevat (Çobanlı) Paşa ve Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa bir araya geldiler. Görüşmeler Sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da bir mukavemet (direniş) tesis etmesi ve diğerlerinin de ona her yönden yardımda bulunmaları lüzumuna karar verdiler. O sırada Fevzi Paşa Harbiye Nazırı, Cevat Paşa ise Genel Kurmay Başkanı idi. H. Naşit Ulug; a.g.e., s. 41-42.

34 Atatürk, a.g.e., s. 40-44, Sebahattin Selek, a.g.e., s. 268-269.

35 A.g.e., s. 42. Selahattin Güngör; a.g.e., s. 20.

36 Kara Kuvvetleri Komutanlığındaki şahsi dosyasından.

37 Atatürk; a.g.e., s. 51. M. Müfit Kansu; a.g.e., I. cild, s. 88. ATBD, s. 79. ATASE yay., 1981, Belge no: 1737, s. 34 İstanbul'dan çıkan tutuklama emrinde Refet Beyin adının geçmediği, bunun Rauf olması gerektiğine dair Bkz. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 38.

38 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, s. 885.

39 Atatürk, a.g.e., s. 61.

40 Selahattin Güngör; a.g.e., s. 25-26.

41 K. Ekrem Uykucu; 1919'dan 1923'e Kadar Cumhuriyet Tarihi Ansiklopedisi, İst. 1973. Bkz. Refet Bele maddesi.

42 Sebahattin Selek; a.g.e., s. 147-149.

43 Uluç İgdemir; Sivas Kongresi Tutanakları, Ank. 1969, s. 38-60. Mazhar Müfit Kansu; a.g.e., I. cild, s. 244-246. Atatürk; a.g.e., s. 77-78.

44 Uluç İgdemir; a.g.e., s. 73-75.

45 A.g.e., s. 113-115.

46 Atatürk; a.g.e., s. 102-103.

47 A.g.e., s. 126.

48 A.g.e., s. 128-129.

49 Ali Fuat Cebesoy; a.g.e., s. 75-76.

50 Atatürk; a.g.e., s. 151.

51 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, İş Bankası Yay., Ankara 1985, s. 885.

52 Atatürk; a.g.e., s. 151. Mazhar Müfit Kansu; a.g.e., s. 318-320. Naşit Uluğ; a.g.e., s. 152. Nalan Seçkin; 1920-1970 İlk Meclisten Kalanlar, 1970. Selahattin Tansel; a.g.e., s. 126.

53 Atatürk; a.g.e., s. 173.

54 Mersin'li Cemal Paşa Konya'da Yıldırım Orduları Kıtaatı Müfettişi olarak bulunduğu sıralarda Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi idi. Aralarında yaptıkları yazışmada ülkenin kurtuluşu yolunda aynı şekilde düşünmekte olduklarını gördüler. 5 Temmuz 1919'da Cemal Paşa kurmayı tasarladıkları milli kuvvetlere gizlice yardımlar koparabileceğini umarak görevinden izin alıp İstanbul'a geçti. Damat Ferit Hükümeti ise onu İstanbul'da alakoydu ve bir daha da görevine iade etmedi. O günden sonra göz hapsinde tutulan Cemal Paşa bu defa Ali Rıza Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı'na getirildi. M. Müfit Kansu; a.g.e., I. Cilt, s. 51-59.

55 Temsil Kurulu o sırada boş olan 12. Kolordu Komutanlığı'na uygun bulduğu bir tayin yaptırmak istiyordu. Konya'da Vali bulunan Cemal Bey, İstanbul'un yaklaşımlarına uymadığı ve şahsi isteklerine alet edemediği için, birçok kolordu komutanını ya sürgün ettirmiş, ya da istifaya zorlayarak uzaklaştırmıştı. Mesela Fahrettin Bey'in sürgün bir tayinle istifasına sebep oldu. Son kolordu komutanı Sait Paşa ise valinin aleti olmamak için istifa etti. Yeni bir tayin de olmadığından bu makam boştu. Atatürk; a.g.e., s. 151.

56 Zekeriya Türkmen, a.g.e., s. 208.

57 Atatürk; a.g.e., s. 176. Kazım Karabekir; a.g.e., s. 322. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 47.

58 Mazhar Müfit Kansu; a.g.e., s. 518-519.

59 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 64.

60 Atatürk; a.g.e., s. 252.

61 M. Şefik Aker; İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali, İst. 1957, s. 9-13.

62 Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Aralık 1919'da komutanların görüşüne açtığı Batı Cephesi'nin kurulması hakkındaki taslak planı Refet Bey'e açıklayan telgrafı şöyledir: "Bu güne kadar gerek siyasi girişimlerimiz, gerekse askeriyenin geniş desteğini gören Kuvayı Milliye'nin fedakarlıkları ile sadece Yunanlılar Aydın'da durdurulabilmiştir. Bütün ülkenin düşman istilasından kurtulması esas gayesi olan Temsil Kurulumuz bu başarı sayılamıyacak durumu şu sebeplere bağlamaktadır.

1. Osmanlı hükümetinin yanlış siyaseti sebebiyle gayr-ı resmi de olsa en geniş yardımda bulunmayışı.

2. Bu gibi durumlarda bütün maddi ve manevi kuvvetlerin bir elden idaresi gerekirken bunun yapılmayışı.

Hal böyle iken; Yunanalıları Aydın vilayetinden çıkarmak için ya bütün varlığımızla saldıracağız veya, harp-sefer tarzında bir hareket düzenleyerek onları taciz edip kendiliğinden gitmelerini sağlayacağız. Bunun için toplayabildiğimiz ve mevcut olan kuvvetleri yeniden düzenledik. Buna göre; harekât mıntıkaları üçe ayrılmış olup bunlara, Kuzey Cephesi, Salihli ve havalisi ile Aydın ve havalisi cepheleri adı verilmiştir. Gerçekte bu cephelere 61., 23., 53. Tümen komutanlarının komuta etmesini uygun görüyorsak da, bu durum hareketimizin devlet eliyle yürütüldüğü görüntüsünü vereceğinden gayr-ı resmi bir gönüllü imzasıyla harekâtın idaresi uygun olacaktır. Bu maksatla Demirci Efe'nin Aydın ve havalisi kumandanlığında kalması hiçbir ihtilafa meydan vermeyecek mütalaasındayız. Daha işin başından itibaren 14., 17. Kolordu gibi hareket etmeyip meseleyi bir milli vazife telakki ederek işe sahip olunması, Kuzey Cephesi'nde maksadı evvelce olduğu gibi bu günde tamamıyla temin edecektir.

Bizzat 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfü Bey'in de asla karşı olmadığı gibi, Salihli mıntıkasındaki teşkilatın tanzim ve meydana getirilebilmesi cidden tardire şayandır. Dolayısıyla adı geçenin bu güne kadar olduğu gibi bundan sonra da bu mıntıka ile meşgul olmasını rica ederiz.

Demirci Efe ve fedakar arkadaşlarının genel bir hareket esnasında arzu edilen başarıyı sağlayabilmeleri için şöyle bir şey düşünüldü: Temsil Kurulu üyelerinden sabık 3. Kolordu Kumandanı, bilhassa cephelerde askeri meziyetlerini herkese tanıttırmış olan cesur, gayretli, fedakar arkadaşımız Albay Refet Beyefendi'nin doğruca Temsil Kurulu'na bağlı olmak üzere İzmir ve havalisi Umum Kuvayı Milliye Kumandanlığı'nı üzerine almak lütfunda bulunduğu, aşağıda izah edeceğimiz şekilde çalışacağı, bölgede bu günden itibaren kolordu ve tümen komutanlıkları ve en yüksek rütbeli mülki memurların bir çoğunun gayr-ı resmi olarak mümkün olan yardımda bulunmalarını, şimdiye kadar kıymeti hepimizce bilinen hamiyet ve fedakarlıklarından bekleriz.

Umum Kuvayı Milliye Kumandanlığı'nın doğrudan doğruya emir ve kumandasına verilen mıntıka Aydın vilayeti ve Konya vilayetinin Burdur livası olup, milli harekâta fazla yardım maksadıyla Umum Kuvayı Milliye Kumandanlığı'na Afyonkarahisar, Isparta, Kütahya livalarından talep edeceği yardımı bu livaların mülki ve askeri amirleri ve Milli Müdafaa Teşkilatları derhal karşılaması gerekmektedir.

Umum Kumandanlığın yukarıda beyan edilmiş olan askeri harekât tarzlarından birisini kabul edinceye kadar bilhassa Aydın ve havalisi Kuvayı Milliye'sini düzeltme ve teşkil etmesi ve Kuzey Cephesi ve Salihli mıntıkalarındaki vaziyeti görerek ona göre bir karar ittihaz edilmesi için bu mıntıkalarda seyahat eylemesi lazımdır.

Harekât başladığı zaman Umum Kumandanlığın vazifesini kolaylaştırmak maksadıyla Salihli ve Aydın havalisi mıntıka Kumandanlıklarını doğrudan doğruya idare ve kuzey bölgemizin adı geçen cephe kumandanlığı tarafından idaresi uygun görülmektedir. Albay Refet Beyefendinin örtülü bir isimle asıl görevini yapması dış siyasetimizin durumu açısından uygun olacağı düşünülmektedir.

Hareketin selameti açısından Nazilli, Aydın, Muğla, Denizli, Burdur livaları ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden ikişer temsilci seçilerek Nazilli'de bir Heyet-i Merkeziye vücuda getirilip, Aydın ve Havalisi Milli Levazım Heyeti'nin bu Heyet-i Merkeziye'ye bağlanması lazımdır. Milli Levazım Heyetleri tanzim edecekleri bütçeyi, mıntıkaları dahilinde usulüne uygun olarak iane suretinde temin edeceklerdir. Eğer Heyet-i Merkeziye mıntıkası buna yetersiz kalırsa durumu Umum Kuvayı Milliye Kumandanlığı'na arz edecek, Umum Kumandanlık da yukarıda dolaylı olarak kendisine bağlanan mıntıkalardaki kaynaklardan temine çalışacaktır. Usülsüz iane toplanması yasaktır.

Milli erlerin toplanması Umum Kumandanlık ile Kolordu Asker Alma Şubesi Başkanları arasında kararlaştırılacak bir şekle göre olmalıdır.

Silah ve Mühimmat temini hususunda asıl kaynak ordudur. Ancak kolordu mıntıkalarının çoğunda bulunan silah depolarındaki tüfeklerin mekanizmaları alınmış olduğundan Umum Kumandanlığın talep edeceği miktarda tüfek tedariki mümkün olmadığı takdirde, ne kadar mekanizmaya ihtiyaç duyulduğu Kolordu Kumandanlıkları tarafından İstanbul'dan gizlice istenip temin edilecektir.

Aydın vilayeti hakkında Temsil Kurulumuzca düşünülen hususlar yukarıda açıklanmış olup bu meseleye bir şekil verilmeden sizin de düşüncelerinizin bilinmesine lüzum görüldüğünden acil olduğunu göz önüne alarak, fikrinizin beyanını istirham ederiz. Temsil Kurulu namına Mustafa Kemal. ATASE K: 2078, D: 2, F: 4.

63 Kazım Karabekir; a.g.e., s. 425.

64 Atatürk; a.g.e., s. 253-254.

65 Anadolu İtilaf Kuvvetleri Başkomutanı İngiliz General Milne (Milen), İzmir ve civarı işgal hududunun Paris görüşmelerinde alınan kararlar doğrultusunda genişletilmesi gerektiğini ve herhangi bir çatışma olmaması için Osmanlı Hükümeti'nin tedbir almasını istedi. Milne hattı olarak tarihimizde yer alan işgal sınırı: Bademiye güneyinden Ayasuluğ'a, İzmir vilayeti sınırı ile Umurlu'dan Menderes nehrine uzanan çizgi ve etrafını içine alıyordu. ATASE; K: 2708, D: 2, F: 2.

66 ATASE; K: 2708, D: 2, F: 7.

67 ATASE; K: 2708, D: 2, F: 7, 3.

68 Atatürk; a.g.e., s. 252-253.

69 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, s. 885.

70 M. Şefik Aker; a.g.e., s. 10.

71 A.g.e., s. 22-23. Sıtkı Aydınel, Güney Batı Anadolu'da Kuvayı Milliye Hareketi, Ank. 1993, s. 315.

72 Sıtkı Aydınel; a.g.e., s. 315. M. Şefik Aker; a.g.e., s. 23.

73 M. Şefik Aker; a.g.e., s. 32.

74 Fahrettin Bey sorunu şöyle başladı: 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali üzerine Ankara'da Temsil Kurulu aldığı bir kararla; Anadolu'daki bütün mülki ve askeri makamların, işgal altındaki İstanbul Hükümeti'ni tanıyamıyacaklarını ve hükümetle her türlü yazışma ve haberleşmeyi kestiklerini, Anadolu'da tek merciin Temsil Kurulu olduğunu, her türlü yazışmanın Temsil Kurulu ile yapılacağını ilan etti. Bu; İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti için bir duyuru, Anadolu'daki mülki ve askeri merkezlere emir olarak tamim edildi ve uyulması istendi. Esasen Temsil Kurulu önceden bir plan hazırlamış bunu da Harbiye Nazırı Fevzi Paşa da dahil Bursa'da 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, Konya'da 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey ve diğer bütün kumandanlara bildirmiş bulunuyordu. Şimdi İstanbul'un işgal edilmesi üzerine hazırlıklı bulunan Temsil Kurulu, işgal altındaki İstanbul Hükümeti'ni tanımadığını, Anadolu'da yapılacak her türlü işgale karşı olduğunu ve bu konuda gerekirse tedbirler alınacağını ilan etmek suretiyle Mondros Mütarekesini reddetmiş, İtilaf Devletleri'ne karşı harp ilan etmişti. Oysa, Fevzi Paşa, İzzet Paşa ve Fahrettin Bey İstanbul'u işgalin harp ilanına sebep olmaması gerektiğine, vatan ve milletin yararı için İtilaf Devletleri ile iyi geçinmek gerektiğine ve İstanbul Hükümeti'ne bağlılığın devamına inanıyorlardı. Dolayısıyla da Temsil Kurulu kararlarına özellikle; Bursa'da 14. Kolordu Kumandanı İzettin Paşa ve Konya'da 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşa uymadılar. Fevzi Paşa Temsil Kurulu kararlarına uymayıp İstanbul'a bağlılığı tercih edecek başka kumandanların da olacağını tahmin ediyordu. Fakat telgraf hatları ve postaneler Temsil Kurulu'nca kontrol altına alındığından bunların İstanbul ile irtibatları mümkün değildi. Bunun üzerine Harbiye Nezareti'nden, Anadolu'da İstanbul'a bağlı en kıdemli komutan olan İzzet Paşa'ya kurye ile gönderilen bir emirle, anadolu'daki İstanbul yanlısı birliklerle irtibata geçmesi ve gerektiği gibi davranılması istenildi. Yani bir nevi Anadolu Genel Kumandanı yapılıyor ve Temsil Kurulu yanlılarına karşı bir cephe oluşturuluyordu. İşte bu durumda iken İzzettin Paşa'ya, bağlılığı kabul eden ve muhabereye girişenlerden birisi de 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey idi. Ali Fuat Cebesoy; Milli Mücadele Hatıraları, İst. 1953, s. 325.

75 Ali Fuat Cebesoy; a.g.e., s. 334-341.

76 Abdurrahman Özgen; Milli Mücadele'de Türk Akıncıları, İst. 1982, s. 91. ATBD; Şubat 1989, sy. 87, Belge no; 21 ve 2118. Cumhuriyet Tarihi Ansiklopedisi; Refet Bele mad. Selahaddin Tansel; a.g.e., III. cilt, s. 65.

77 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 64.

78 Ankara'da TBMM'in açıldığı günlerde Gerede, Hendek, Taraklı, Mudurnu, Beypazarı, Nallıhan olayları bir birini izleyerek ve üst üste patlak verdi. Etnik yapının çeşitliliği, eskiden beri saray çevrelerine yakın oluşlarının yanısıra boğazlar ve çevresinde sağlam hakimiyet kurabilmek için yakın alanlarda tampon bölgeler oluşturmaya çalışan İtilaf Devletleri'nin desteğinde bu oyuna gelen İstanbul Hükümeti'nin kışkırtmalarına uygun ve İstanbul'a yakın bir mevkide yer alan bu bölgeler tam bir anarşi yuvası halini almış, özellikle TBMM'ne karşı isyan hareketleri cahil halk arasında geniş bir taban bulabilmişti.

79 Türk İstiklal Harbi, VI ncı Cilt, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, Gnkur. Harp Tarihi Başkanlığı yay., Ank. 1974, s. 99.

80 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 10.

81 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 21.

82 Ali Fuat Cebesoy; a.g.e., s. 401.

83 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 44.

84 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 48.

85 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 79.

86 Refet Beyin asilerle görüşmesinden bir ay önce 22 Nisan 1920 de benzer bir olay yaşanmıştı. İsyanın başladığı ilk günlerdi. Asiler 24. Tümen kumandanı Yarbay Mahmut'u görüşmeye davet ettiler. Buna inanan Mahmut Bey tedbirsizce giderken asilerin tuzağına düştü. Kıtasını dağıtıp silah ve mühimmatını ele geçirdiler. Kendisini de öldürdüler. İstiklal Harbinde Ayaklanmalar. s. 94-95.

87 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 48, 1.

88 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 79.

89 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 44.

90 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 54, 2.

91 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 51.

92 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 56.

93 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 58, 3.

94 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 56, 1.

95 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 58, 8.

96 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 67.

97 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 53, 1.

98 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 52, 3.

99 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 53, 1.

100 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 58, 14.

101 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 52, 7.

102 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 52, 6.

103 ATASE: K: 2710, D: 11, F: 23. Tevfik Çavdar; Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye, Milliyet Yay., 1971, s. 326.

104 ATASE: K: 2709, D: 10, F: 1.

105 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 10.

106 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 11.

107 ATASE: agb.

108 ATASE: agb.

109 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 26, 1.

110 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 11; K: 2711, D: 15, F: 2, 3; K: 2711, D: 15, F: 2.

111 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 59; K: 2711, D: 15, F: 72.

112 Haziran 1920 ortalarında Yenihan ve Zile'de başlayan isyan hareketleri, buraların asilerden temizlenmesi üzerine, Yozgat taraflarına kaydı. ATASE: K: 2711, D: 15, F: 35 ve F: 36.

113 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 36.

114 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 50, 1.

115 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 60, 1.

116 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 60.

117 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 62.

118 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 58.

119 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 76.

120 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 68.

121 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 76.

122 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 102; K: 2711, D: 15, F: 101.

123 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 76.

124 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 60, 2.

125 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 132.

126 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 134.

127 ATASE: K: 2711, D: 15, F: 136.

128 Asilerin cezalandırılmasında Divan-ı Harp Mahkemeleri yetersiz kalmaktaydı. Davaların uzaması ve yargılama usulleri sebebiyle verilen cezaların aksi tesir yapacağından endişe eden Refet Bey, bazen cezaları örfen ve bizzat verdi. Zile'de bu şekilde 22 kişi idam ve 4 kişi de sürgün edildi. ATASE: K: 2710, D: 14, F: 3, 4.

129 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 15. ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 12.

130 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 29. K: 2710, D: 12, F: 3, 35.

131 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 45. HTBD, Mart 1974, sy. 72, Belge no: 1564.

132 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 40.

133 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 38 ile 39 arasında bulunan numarasız evrak.

134 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 45.

135 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 113.

136 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 136.

137 ATASE: K: 2710, D: 12, F: 3, 135.

138 ATASE: K: 2710, D: 13, F: 4.

139 ATASE: K: 2710, D: 13, F: 14.

140 ATASE: K: 2710, D: 13, F: 11, 2.

141 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 65.

142 Devlet Mezarlığı İçin Yapılan Araştırma. (Yayınlanmadı) Araştırma Heyeti: E. Hv. Tuğg. Hikmet Süer, E. Kur. Alb. Necati Köse, E. Kur. Alb. Nusret Baylan, E. Top. Alb. Hakkı Ertekin.

143 Delibaş Mehmet adında birisi Çumra'da etrafında topladığı birçok asker kaçağı, serseri v. s. ile hükümet konağını bastı, ertesi gün, 3 Ekim 1920 de Konya'ya saldırdı. Vali Konağını ele geçirdi. Valiyi esir aldı. Bu arada birçok asker ve sivil katledildi. Hamit Pehlivanlı; Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı, s. 154-156.

144 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 1, s. 277.

145 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 1, s. 277.

146 ATASE: K: 2710, D: 13, F: 68.

147 A.g.e., s. 277.

148 Konya Ayaklanması'nın yazılmasında büyük ölçüde, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, s. 186-200'den yararlandık. Kenan Esengin; Milli Mücadelede Hıyanet Yarışı, Ank, 1969. HTBD, Mart 1975, sy. 72, Belge no: 1566. Atatürk, a.g.e., s. 440.

149 24 Ekim 1920'de başlayan Gediz Muharebeleri, 24 Ekim'de ağır kayıplarla sona erdi. Türk kuvvetleri Yunanlılar karşısında Dumlupınar'a kadar geri çekildi. Bundan sonra Yunanlılar 1 Kasım'dan itibaren tekrar gerilerdeki kışlaklarına döndüler. Gediz Muharebeleri'ndeki yenilgi, bir taraftan Ali Fuat Paşa'nın Cephe Komutanlığından alınmasına yol açarken, diğer taraftan da yenilgiye sebep olan Milisler mi, Nizami birlikler mi tartışmasını başlattı. Mustafa Kemal Paşa gibi Refet Bey de nizami ordudan yanaydı. Sonunda TBMM'de nizami ordunun kurulmasına karar veridi. Refet Bey'e Batı Cephesi'nin güney tarafının komutanlığı verilirken bu görev, nizami ordunun kurulmasını da kapsıyordu. Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s. 441-449.

150 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 64.

151 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 1, s. 277.

152 I. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler III, ATASE yay, Ankara, 1983, s. 49.

153 Düzenli Ordu birlikleri kurulmaya karar verilince Refet Bey kendi komutanlık bölgesi içinde yer alan Demirci Mehmet Efe'ye; kuvvetlerinden 300 kişilik bir süvari alayı kurulacağını, yaşı geçmiş olanların terhis edileceğini, Efe'nin Binbaşı rütbesi ile bu kuvvetin başına geçeceğini, Alay'ın 57. Tümen içinde yer alarak Güney Cephe Komutanlığına bağlanacağını bildirdi. Demirci önce bu teklifi kabul etti, fakat daha sonra tereddütler geçirerek, Çerkez Etem'le muhabereye geçti.

154 Selahattin Tansel, a.g.e., IÖ cild, s. 12-13.

155 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, s. 875-876.

156 Demirci Efeyi çarpışmaya zorlamamak için kaçabileceği bir boşluk bırakıldı. Sebahattin Selek; a.g.e., s. 147-149.

157 Demirci Mehmet Efe kuşatma sırasında kaçtı mı? kaçırıldı mı? yoksa çarpışma sırasında kaçmasına göz mü yumuldu tartışması yapıldı. Arazinin engebeli oluşundan yaralanarak kaçmayı başardığı, köylülerin kaçırdığı, önceki hizmetleri ve Aydın bölgesinde Refet Bey'le çalıştığı ve tanıştığı için Refet Beyin onu yok etmek yerine zararsız hale getirmeyi tercih ederek kaçmasına göz yumduğu söylentileri çıktı. Kenan Esengin, a.g.e., s. 212-219.

158 I. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler III, s. 49; HTBD, Eylül 1975, sy. 73, Belge no: 1588.

159 Refet Bey Demirci Efe'nin Karacasu ilçesinin Dualar köyünde oturmasına izin verdi ve yanına 50 kişilik bir koruma birliği bıraktı.

160 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, s. 877-878.

161 Refet Beyin, Demirci Efe'nin paralarına el koyduğu, bu paraların az bir kısmıyla Demirci'nin çocuklarının okul masraflarını karşıladığı iddiaları için Bkz. Sebahattin Selek; a.g.e., s. 147-149.

162 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, s. 878-882.

163 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 1, s. 279.

164 A.g.e., c. 1, s. 278.

165 Cemal Kutay; Çerkez Etem Dosyası, II. cild, İst., 1973, s. 52-54.

166 Çerkez Etem olayı şöyle anlatmaktadır. "Yozgat İsyanı'nı bastırıp bölgeden ayrılışımdan sonra, Refet Bey ufak bir müfreze ile Çorum'da kalmıştı. Bir müddet sonra Ankara'ya dönerken isyan sırasında uğramaya cesaret edemediği, Alaca ve Yozgat'tan geçmiş. Buralarda kendisine fevkalade bir kumandan süsü vererek isyanın bastırılmasından sonra silahlarını topladığım halka karşı nümayiş (gösteri) mahiyetinde tehditler savurmuş. Bu arada kendilerini affedip ellerine vesikalar verdiğim insanları tutuklamış, kendisini ikaz ettiğim halde devam etmiş, bu vesikaları incelemiş, ve "böyle vesikalar ile affetmek Etem Beyin selahiyeti dışındadır, ama sizinle sonra görüşeceğiz" gibi boş boğazlıklar yapmış. Ben ise o bölgede nüfuzu çok olan Alevi Şeyhi Dede Galip ve çevresini affetmiştim. Böylece isyanı daha fazla kan dökmeden barışçı bir yolla önlemiştim. Dede Galip neye karıştığını bilmeden isyanı desteklemişti. Ben anlatınca pişman oldu. Hatta ağladı. Hemen 500 kişilik, çoğu atlı bir müfreze hazırlayarak oğlu komutasında emrime verdi. Bu müfrezeyi Gediz muharebesinde cepheye sürmüştüm. Yararlıklar gösterdiler. Refet Beyin o bölgede ileri geri konuşması Dede Galip ve adamlarını şüpheye düşürdü. Güvenlerini kaybettiler. Yeniden hükümete karşı bir durum aldılar. Gediz muharebesinin karışıklığı içinde bu müfrezeden çoğu "nasıl olsa idam edileceğiz, bizi affetmemişler, öyleyse çoluk çocuğumuzu korurken evimizde ölelim diyen" mektupları bizzat bana yazarak firar ettiler. Gediz'deki başarısızlıkta bu firarların büyük payı vardı. Olay Eskişehir

istiklal Mahkemesi’ne Refet Beyin suçu olarak intikal etti. Çerkez Etem Bey, Çerkez Etem’in Hatıraları, Dünya Matbaası, 1962, s. 103-106.

167 Çerkez Etem Hatıralarında; Yozgat İsyanı’nı bastırıp Ankara’ya döndüğü zaman, TBMM’nde İçişleri Bakanı olarak seçilen Nazım Beyin bu makama gelmesini istemeyen Mustafa Kemal ve çevresi Refet Beyi İçişleri Bakanlığına getirmek istediklerinde, kendisinin de muvafakatını (onayını) almak istediklerini, bunu engellemek mümkünken iken onay vermek suretiyle İçişleri Bakanı olmasını sağladığını öylemektedir. a.g.e., s. 103-106.

168 Refet Beyin İstiklal Mahkemesine verilmesini birazda tesadüfe bağlayan Çerkez Etem olayı anlatırken, “Ben Gediz Cephesindeki son durumla ilgili evrakı hazırlamasını kurmay başkanıma söyledim. O da hazırladığı evrakı işlemlerin normal akışı içinde bir nüshasını Eskişehir İstiklal Mahkemesi’ne göndermiş demektedir. Çerkez Etem, a.g.e., s. 103-106).

169 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 1, s. 278-279.

170 Çerkez Etem “Mahkemede şikayet dosyası bulunurken İçişleri Bakanlığına devam etmesi kanunlara göre uygun olmadığından, nezdimizde dosyayı mahkemeden geri almak için Refet Bey’e şefaatçi olanların onu bir de cephe komutanlığına tayin etmeleri, şahsıma karşı bir cephe oluşturulduğunu göstermekteydi. Mutlaka mahkum olacak olan Refet Beyi korumak için böyle bir göreve getirmişlerdi. ” demektedir. Çerkez Etem, a.g.e., s. 103-106.

171 Çerkez Etem, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşanın kendisine ısrarla, ya şikayetini geri alması, ya da hükümetin önemli makam ve mevkiini tutmakta olan bir şahsın mahkemeye çekilmesi hükümeti güç duruma düşüreceğinden hiç olmazsa bir süre mahkemenin tehir edilmesini istediğini söylemektedir. Bunun üzerine kendisinin şikayet dosyasını geri almadığını, çünkü meselenin bir vatan görevi olduğunu, fakat yine de iyi niyetle hareket ederek, Refet Beyin mahkemede sorgulanması cephe ve hükümet işlerini sarsacağı için tehir edilmesine itiraz etmediğini, Ayrıca; İsmet Beyin kendisine “sizi en az benim kadar seven ve takdir eden Refet Beyi affediniz. Sizin duyduklarınız asılsız bir şayiadır. Aramızı bozmak, bizleri karşı karşıya getirmek isteyenler bunları yayıyorlar. Bu söylentiler ile onu mahkemeye verdiniz. O sizden istediğiniz yerde özür dileyecektir. Hatta isterseniz elinizi bile öptürürüm. Siz mahkemeyi geri alınız” dediğini, kendisinin ise “Şimdi Ankara’ya gidiyorum. Bu meseleyi dönüşte tekrar konuşuruz” cevabını verdiğini anlatmaktadır. Çerkez Etem, a.g.e., s. 133-174. Cemal Kutay, a.g.e., s. 93. Cemal Kutay, Çerkez Etem Hadisesi, Kendi Hatıraları ile, İst. 1955 Falih Rıfkı Atay, a.g.e., s. 274-275.

172 Çerkez Etem, düzenli ordunun kurulmasına karşı oladığını, fakat ağabeyi Tevfik Beyin komutanlarla yapılan bir toplantıda bu yolda sözler sarfetmiş olduğunu söylemektedir. Çerkez Etem; a.g.e., s. 103-106.

173 İsmet İnönü, “Çerkez Etem’in ihanetini bize bildirdiği günlerde Etem avucumuzda idi, ancak buna rağmen, kamu oyu Etem’in ihanetine henüz inanmamıştır diye, Etem’i elimizden bile bile

kaçırmıştık. Bu yüzden sonraları çok acı çektiğimiz halde bu kararımızdaki isabet sabit olmuştur." demektedir. Uğur Mumcu, "Gazi Paşa'ya suikast", 15 Ocak 1992 tarihli Milliyet Gazetesi, Dizi Yazılar.

174 Bu bölümün yazılmasında yaralandığımız eserler; Yakın Tarihimiz, II. cild, s. 362-363; Cemal Kutay I-II. cild; Çerkez Etem Bey, a.g.e.; Şevket Süreyya Aydemir, 2. Adam, I. cild, İst, 1966., s. 161.

175 Çerkez Etem TBMM'nden gelen heyetlerle görüşmelerin kendisini oyaladığını, samimi olmadıklarını sonradan anladığını söylemektedir. Çerkez Etem Bey, a.g.e., s. 103-106.

176 Atatürk, a.g.e., s. 469-483; HTBD, Mart 1975, sy. 72, Belge no: 1567; HTBD, Eylül 1975, sy. 73, Belge no: 1575, 1581.

177 ATASE; K: 2708, D: 3, F: 10.

178 ATASE; K: 2708, D: 3, F: 29.

179 Çerkez Etem Bey, a.g.e., s. 171 ve sonrası….

180 ATASE; K: 2715, D: 30, F: 1.

181 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 65.

182 Abdurrahman Özgen, Milli Mücadelede Türk Akıncıları, İst. 1982, s. 93.

183 ATASE: K: 2713, F: 24, D: 16, 1.

184 ATASE: K: 2715, D: 30, F: 1, 6; HTDB, Mart 1975, sy. 72, Belge No: 1569.

185 Atatürk, a.g.e., s. 488-490.

186 Selahattin Tansel, a.g.e., IV. cild, s. 80-81; HTVD, Eylül 1965, sy. 53 Belge no: 1230.

187 Refet Paşa bu harekâtı anlattığı telgrafında; "3 Nisan 1921 günü sabah saat 7. 00'da başlayan taarruzumuz üzerine düşman kuvvetleri, ateş eden bataryaları ve süvarimizin hücumlarına karşı atlı müsademeyi kabul eden süvarisiyle büyük kısmını kurtarmaya çalışmış, süvarilerimiz düşmanla beraber öğleyin İnegöl'e girmiştir. Cephane ve teçhizatını atarak İnegöl batısındaki asıl mevzilerine doğru perişan bir surette çekilen düşman kuvvetleri süvari alaylarımız tarafından durup dinlenmeksizin şiddetle takip olunarak İnegöl'den sokak kavgaları ile çıkarılmış ve bir kısım kuvveti de kuzeyde Beyazköy istikametine atılmıştır. İnegöl ovasında yakalanan bu düşmana insan, hayvan ve malzemece mühim zayiat verdirilmiş, bir çok ganimet ele geçirilmiştir.

Düşman öğleden sonra 2. 00'da süvarimizi durdurabilmiştir. Bu muharebede İnegöl ahalisi sokak kavgalarında fedakarane bir surette düşman önüne atılmış ve bir kısım küçük çocuklar da

süvarilerimizin hayvanlarını tutmak suretiyle vatani vazifelerini ifa eylemişlerdir. Bu çocuklardan da şehit olanlar vardır. Umumi zayiatımız azdır" demektedir. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 65-66.

188 A.g.e., s. 66-67.

189 Atatürk, a.g.e., s. 520; HTDV, Aralık 1965, sy. 54, Belge no: 1254, 1255 I. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler III, s. 68-72.

190 I. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler III., s. 72.

191 Atatürk, a.g.e., 521.

192 HTDV, Haziran 1966, sy. 56, Belge no: 1282; Atatürk, a.g.e., s. 522. Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 58-59.

193 10 Temmuz 1921 tarihinde Yunan Ordusu tekrar taarruza geçti. Karşı duramayan Türk birlikleri geri çekilmeye başladı. Ordunun tamamen imha olabileceğini gören Mustafa Kemal Paşa duruma müdahale ederek Sakarya'nın doğusuna kadar çekilme emri verdi. Yunanlılar Eskişehir Kütahya gibi büyük merkezleri işgal ederek Orta Anadolu'ya doğru ilerledi. Bu durum TBMM'de ve memleket çapında çalkantılara yol açtı. Bir sorumlunun yokluğundan şikayet ediliyordu. Nihayet TBMM uzun tartışmalardan sonra Mustafa Kemal Paşa'yı ordu sevk ve idaresi konusunda her türlü yetki ile Başkumandanlığa getirdi. Başkumandanlık yetkilerini üç ay süreyle kullanabilecekti. Atatürk, a.g.e., s. 540-547 Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s 65.

194 Atatürk, a.g.e., s. 549-551.

195 Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali kaynakları, II. cild, İst. 1984. s. 504-505.

196 A.g.e., s. 490; Yakın Tarihimiz, I. cild, s. 246, III. cild, s. 106.

197 Cumhuriyet Tarihi Ansiklopedisi, Refet Bele maddesi.

198 Milli Savunma Bakanı olarak her yere yetişmesi ve görev heyacanını hiç kaybetmemesi ile ilgili olarak şöyle bir olay anlatılır: İstanbul'dan İnebolu'ya kaçak mermi gelmiş indirilmektedir. Olayı yerinde görmek için İnebolu'ya kadar gelmiş olan Refet Paşa her türlü tehlikeyi göze alarak bu işi yapanlara heyecanla; "bu cephaneyi bir yabancı diyardan bir yabancı el getirmiş olsaydı hiç düşünmeden bol bol haketmiş olduğu bir milyon lirayı kendisine verirdik. Şimdi size daha fazlasını vermeye hazırız" der. Tabii bu teklif, "vatan hizmeti para ile ödenmez" diyerek geri çevrilir. Yakın Tarihimiz, II. cilt, s. 67.

199 Selahattin Tansel, a.g.e., IV. cilt, s. 110-116.

200 Alptekin Müderrisoğlu, a.g.e., s. 504-505.

201 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 2, s. 377-385.

202 A.g.e., s. 532-538.

Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa / Yrd. Doç. Dr. Muhammet Erat [s.986-999]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kâzım Karabekir, Osmanlı'nın son döneminde ve Millî Mücadele yıllarında çok önemli askerî görevlerde bulunmuş ve üstlendiği görevleri başarmış seçkin bir komutandır.

I. Dünya Savaşı sırasında birçok cephede bulunan Kâzım Karabekir Paşa, 1918 sonlarında Tebriz'de, Nahçıvan'da bulunmakta idi. 30 Ekim'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Doğu Cephesi'nden ayrılarak, Gümrü, Kars ve Trabzon üzerinden 28 Kasım 1918'de İstanbul'a geldi.

Kâzım Karabekir Paşa vapurla İstanbul Boğazı'na girdiğinde, Boğaz'ın iki yakasındaki tabyalarda İngiliz ve Fransız bayraklarının dalgalandığını görmüş ve büyük acı duymuştur. Ayrıca Büyükdere hizasına gelince, Türk bayrağının yerine İngiliz bayrağının çekilme töreninde ızdırap içinde kıvranan bir Türk subayının hali onu çok etkilemiştir. Bu manzara O'na "Ömrümde bu kadar acı duymamıştım" dedirtecek kadar, ruh ve düşünce dünyasını derinden etkileyecek ve Millî Mücadele'nin sonuna, ülkenin düşman askerinden kurtulmasına kadar, kendisine hedef kabul ettiği, prensip edindiği şu parolayı dile getirecektir: "Tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmalı!".1

Kâzım Karabekir daha Meşrutiyet'ten önce, Osmanlı Devleti içindeki Türk olmayan milletlerin bağımsızlıklarını ilan etmeye başlayarak, bu yönde faaliyetlerde bulunmaları esnasında şu düşünceye sahipti: Anadolu'ya çekilmek ve Türklerden müteşekkil bir devlet kurmak, sadece Türklerin yaşadığı bir devlete sahip olmak ve bunun için mücadele etmek. Karabekir'e göre, böyle bir durumda yapılacak tek bir şey vardı: Anadolu'ya, Anadolu'nun tabii coğrafyasına, Türklerin çoğunlukta yaşadıkları coğrafyaya çekilmek ve orada istiklalini muhafaza etmek.

Karabekir, bu düşüncelerle olsa gerek, Kafkas Cephesi'nden çekilirken, yerli halkın Ermeni ve Gürcüler karşısında savunmasız kalmaması için silah, cephane ve asker bakımından elinden gelen yardımı yapmaktan geri kalmadı. Trabzon'a gelirken, Batum'da çalışır durumda bulunan birçok topu, geminin arkasındaki bir römork vasıtasıyla Trabzon'a getirtti. Bu toplar, ileride yapılacak olan Millî Mücadele'de gerekecekti. Böylelikle işgal güçlerine karşı yapılacak bir mücadelede kullanılacak malzemeleri muhafaza altına almaya çalışıyordu.

Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'a geldikten sonra hemen ikili görüşmelere başladı. Birçok resmi zevatla ve yakın arkadaşları ile ülkenin içinde bulunduğu durumu görüştü, çözüm yollarını tartıştı. Bu görüşmelerinde, komutanları İstanbul'a çağırmanın doğru olmadığını, Anadolu'ya göndermek gerektiğini, İstanbul'da kalmakla bir şey yapılamayacağını ve kendisinin de doğuya tayin edilmesi gerektiğini dile getirdi.2

Bu arada Tekirdağ'daki 14. Kolordu'ya tayin edilmiştir. Doğuya atanmayı beklerken Trakya'ya atanan Kâzım Karabekir,3 2 Ocak 1919'da görev yeri olan Tekirdağ'a gitti. Karabekir bu görevde iken

kolordusunun Trakya'dan Anadolu'ya nakli için bazı girişimlerde bulundu. Diğer taraftan, Tekirdağ'da bulunurken mütareke hükümlerinin aksine silahların İtilaf kuvvetlerine teslim edilmemesi için elinden gelen çabayı gösterdi.4

15. Kolordu Komutanlığına Tayin Edilmesi ve Erzurum'daki Faaliyetleri

Kâzım Karabekir, nihayet Kasım ayı sonundan itibaren yaptığı teşebbüslerinin neticesinde istediğini elde etmiş ve 2 Mart 1919 tarihinde resmen, Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir.5

15. Kolordu Komutanlığı'na atanan Karabekir, 11 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gitti.6 Karabekir, bu görüşmede Erzurum'a hareket edeceğini, kendisinin de hiç zaman kaybetmeden Anadolu'ya, ordunun başına gelmesi gerektiğini, milletin kurtuluş anahtarının Doğu olduğunu, orada her şeyin mümkün, ordunun kuvvetli olduğunu ve her şeyden önemlisi halkın da yardım edeceğini ifade etti. Karabekir, "Ordu ve halk bu fikir etrafında toplanacaktır. Doğuda milli hükümet esaslarını kurduktan sonra, siz Batıya teveccüh edersiniz. Doğu vazifesini ben üstlenirim. Eğer gelmeyecekseniz hareketimi ona göre tanzim edeyim" diyerek Mustafa Kemal Paşa'dan kesin bir cevap almak istedi. Mustafa Kemal Paşa da bunun üzerine, "İyi olayım, size mülâki olmaya çalışırım" vaadini verdi.7

Karabekir, 13 Nisan sabahı Trabzon'a doğru hareket etti.8 Zonguldak, Sinop ve Giresun'a9 uğrayarak 19 Nisan 1919 tarihinde Trabzon'a ulaştı.10

Kâzım Karabekir, Trabzon'a vardığında Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti üyeleriyle temasa geçerek onlara her konuda yardımcı olacağını ve ümitsizliğe kapılmamaları gerektiğini ifade etti.11

30 Nisan'da Trabzon'dan ayrılarak Gümüşhane ve Bayburt üzerinden 3 Mayıs'ta Erzurum'a geldi.12 Halk ve askerler, Karabekir'in gelmesini büyük bir sevinçle karşıladı.

Kâzım Karabekir, ilk gün 15. Kolordu Komutanlığı'na vekâlet eden 9. Fırka Komutanı Rüştü Bey ile görüşmüştür. Rüştü Bey'e, İngilizlere değil bir komutanın, bir tek silahın, hatta bir karış toprağın bile verilmeyeceğini, aksine Elviye-i Selâse'yi tekrar alacaklarını ve ülkeyi iyi bir barışa kavuşturmak için rehine olarak, bütün Ermenistan'ı da ilk fırsatta işgal edeceklerini belirtmiştir. Kâzım Karabekir Paşa'nın bu sözleri karşısında büyük memnuniyet duyan Rüştü Bey, sözünden çıkmayacağına dair söz vermiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'a geldiğinin ertesi günü, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nden bir heyetle de görüşmüştür.13 Cemiyet üyeleri, teşkilatlarının ana prensiplerini ve çalışmalarını anlattıktan sonra Karabekir, onlara tuttukları yolun hak olduğunu ve müdafaadan başka çare bulunmadığını ifade ederek, yardım için gerekli teminatı vermiş ve her konuda tam destek vereceğini vaad etmiştir.14 Ayrıca, silahları almaya gelen İtilaf devletleri askeri yetkililerine silahların verilmeyeceğini de heyettekilere taahhüt etmiştir.15 Karabekir'in bu ifadelerinden ve destek vaadinden sonra Cemiyet üyeleri, O'nun yanından umutla ve memnuniyetle ayrılmışlardır.16

Kâzım Karabekir'in Erzurum'a geldiğinin ikinci günü, Doğu Anadolu'da mütarekenin ordu ile ilgili maddelerinin uygulanmasını İtilaf devletleri adına kontrole gelen İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson ile de görüşmüştür.17 Karabekir, Rawlinson ile gerçekleşen bu ilk görüşmesinde, kendisinin bölgedeki mücadeleyle fazla ilgili olmadığı ve halkın da sert tavır takınması ihtimali üzerine bu gibi işlere karışmayacağı intibaını vermek istemiştir.18 Karabekir, Rawlinson'a bu intibaı vermeyi bir süre başarabilmiştir. Diğer taraftan yapılması gereken faaliyetleri de el altından organize etmiştir.

Erzurum'da bir taraftan İzmir'in işgalini protesto etmek için miting tertip edilirken, diğer taraftan da bazı vatandaşların bu işe soğuk bakması ve hakkını aramaktan çekinmesi de söz konusudur. Bu düşüncede olan az sayıdaki bazı vatandaşlar Karabekir'e gelerek, "Bu işin bilahare Doğu için fenalığı olur mu? Erzurum'daki İngilizlerin gözü önünde iyi olur mu?" şeklinde endişelerini belirtmeleri üzerine 15. Kolordu Komutanı'ndan şu cevabı almışlardır: "İzmir için şimdi haykıracaksınız. Doğu için ise silaha sarılacaksınız".19 Kâzım Karabekir, Millî Mücadele boyunca bu tür uyarı ve ikazlarla, halkı her zaman aydınlatmaktan ve kurtuluş için yönlendirmeye çalışmaktan geri kalmamıştır.

Bu arada 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a gelir gelmez, müfettişlik emrinde bulunan ve müfettişliğin civarındaki mülkî amirlerle, 15. ve 20. Kolordu Komutanlıklarına, Samsun'da birkaç gün kalacağını haber vermişti. Ayrıca, bölgelerindeki asayiş hakkında kendisine bilgi verilmesini ve bunun için gerekli tertibatın alınıp alınmadığının da acilen bildirilmesini istemiştir.20

Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geldiğini öğrenince çok memnun olmuştur. Birbirleriyle haberleşmeye hemen başlamışlardır. 21 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'dan gelen telgrafta yer alan şu ifadeler, iki komutanın hangi şartlar altında, vatan ve millet için beraber mücadele edeceğinin ip uçlarını vermektedir: "…Millet ve memlekete medyun olduğumuz en son vazife-i vicdaniyeyi yakından mesaî-i müştereke ile en iyi ifâ etmek mümkün olacağı kanaatiyle bu son memuriyeti kabul ettim. Bir an evvel zât-ı âlinizle mülâki olmak arzusundayım".21 Mustafa Kemal Paşa, Samsun ve havalisinin içinde bulunduğu asayişsizlik yüzünden birkaç gün burada kalmak zaruretinde olduğunu ifade ederek, kendisini aydınlatmaya yarayacak hususlar varsa bildirilmesini kendisinden rica etmişti.22

Kâzım Karabekir Paşa, Anadolu'da başlatılacak bir mücadelenin hep birlikte, bütün ehliyetli ve salâhiyetli komutan, asker, mülkî görevlilerle ve halkın da desteğiyle olabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle daha İstanbul'da iken yaptığı temaslarda görüştüğü şahıslara ısrarla Anadolu'ya gitmelerini tavsiye ediyordu. Kâzım Karabekir'e göre, başlatılacak böyle bir mücadelede kendisi doğuda "işin" sonuna kadar bulunabilirdi. Hem debunu başarı ile yürütebilirdi. Bir yıl önce gösterdiği başarı gibi, şimdi de işgal altında bulunan Elviye-i Selâse'yi Ermenilerden kurtarabilirdi. Karabekir, bu düşüncelerle doğuya hakim olabileceğini ve buradan hiç ayrılmamayı hedeflerken, Mustafa Kemal Paşa'yı da "başa geçirmek ve bunu bütün kuvvetiyle" desteklemek niyetindedir.23

Mayıs ayı sonlarında Erzurum Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti bölgenin geleceğini görüşmek, herhangi bir işgale karşı birlikte karşı koymak ve beraber hareket etmek için Erzurum'da bir kongrenin toplanmasına karar vermişlerdi.24

Bu sırada Amasya'da bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'nın yaptıkları görüşmeler sonucunda 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya Tamimi yayımlanmıştı.25 Bu beyanname ilan edilmeden önce Kâzım Karabekir Paşa haberdar edilerek O'nun da görüşleri alınmıştı.26 Amasya'da alınan kararların tatbik edilmesine diğer sivil ve askerî şahsiyetin yanı sıra 15. Kolordu Komutanı da çalışacaktı.27

Haziran ayı başından itibaren İngilizlerin artan baskısı sonucunda İstanbul hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı geri çağırmaya başlamıştır. İstanbul'un geri çağırması üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Karabekir'e gönderdiği bir telgrafında, "vazife-i vataniyeye" devam edebilmesinin Kâzım Karabekir Paşa gibi "aynı fikir ve kanaatte bulunan kardeşlerinin de daima ve her halde dest-i vifak ve muavenetlerine"28 bağlı olduğunu kaydetmesi dikkat çekici bir noktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'le beraber 3 Temmuz 1919'da Erzurum'da halkın ve askerin samimi tezahüratı ile karşılanmıştır.29 O'nu karşılayanların başında kurmayları ile beraber 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa da vardı.30 Mustafa Kemal Paşa ertesi gün Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ziyaret ederek kongre hazırlıklarına katılmıştır.31

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa'ya daha ilk günden elinden gelen bütün desteği vermiştir. Refet Paşa'dan gelen telgrafı32 gösterdikten sonra üzüntüsünü gizleyemeyen Mustafa Kemal Paşa'ya müfettişlikten, hatta askerlikten ayrılmasına hiç üzüntü duymadan karar verebileceğini belirtmiş ve böyle bir şey vuku bulduğunda ise müfettiş olduğu zamankinden daha ziyade hürmetkâr olacağına dair mukaddesatı namına söz vermiştir.33

Bu sırada İstanbul, Mustafa Kemal Paşa'yı geri çağırmaya devam etmiş, ancak kendisi buna hiç bir zaman olumlu bakmamıştır. Bunun sonucunda Vahdeddin, 8 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verildiğini bildirmiştir.34 Aslında Kâzım Karabekir Paşa, olayların bu safhasında Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmesinin ordu ve halk üzerinde iyi bir tesir yapmayacağını, istifa etmesinin daha uygun olacağını düşünüyordu. Karabekir'in bu fikrine Rauf Bey de iştirak ediyordu.35 Bunun üzerine 8/9 Temmuz gecesi yanında Kâzım Karabekir, Rauf Bey ve Kazım (Dirik) Bey olduğu halde İstanbul ile haberleşmeye başlayan Mustafa Kemal Paşa, hayatındaki en önemli kararlardan birisini vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu şartlar altında askerlikten ve sahip olduğu memuriyetten istifa ettiğini belirtmiştir.36 Mustafa Kemal Paşa, aynı gece Harbiye Nezareti'ne de, askerlik mesleğinden istifasını bildirmiştir.37

Mustafa Kemal Paşa'nın memuriyetten ve askerlikten istifa etmesinden sonra, Millî Mücadele'nin çok önemli bir safhasına gelinmişti. Bundan sonra bütün askerî görevlerinden istifa ederek, unvanlarından vazgeçen Mustafa Kemal Paşa, artık sivil bir vatandaş olarak mücadeleye devam edecekti. Bu durumda çevresindeki insanların tavrı ne olacaktı? Gerçi, bu istifadan önce

yapılan gizli toplantılarda,38 askerî görevinden ayrılması halinde bile yine eskisi gibi emirlerinin yerine getirileceğine dair etrafındaki komutan ve önemli şahsiyetler tarafından kendisine söz verilmişti.39 Ancak, halk bu durumu nasıl karşılayacaktı, daha da önemlisi İstanbul'un Kâzım Karabekir Paşa'ya, kendisini ve Rauf Bey'i tutuklayıp geri göndermesi emrini yerine getirme ihtimali yok muydu? Kâzım Karabekir Paşa'nın bu durumda sergilediği tavır gerçekten Millî Mücadele'nin seyri açısından önemli bir yer işgal etmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmesinden sonra Kâzım Karabekir'in, maiyetiyle birlikte yanına gelerek; "Kumandamda bulunan zabitan ve efradın hürmet ve tazimlerini arza geldim. Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız. Hepimiz emrinizdeyiz Paşam"40 demesi büyük bir kadirşinaslık örneğidir. Hadisenin tek tanığı olan Rauf Bey, bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın sendeleyerek Karabekir'in üzerine atıldığını, boynuna sarılarak, yanaklarından tekrar tekrar öptüğünü ve teşekkür ettiğini kaydetmektedir.41 Bu iki komutanın kucaklaşarak Karabekir'in, Mustafa Kemal Paşa'nın emrine girdiğini söylemesiyle Erzurum, artık Millî Mücadele'nin ilk karargâhı olmuştur.42 Kâzım Karabekir Paşa'nın bu söz ve davranışı, "ancak gerçek bir kahraman ve milletine kendisini feda eden büyük bir milliyetçinin davranışı idi"43

İsmet Paşa'ya göre, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da hatırında kalan en heyecanlı hadise bu idi. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın, Kâzım Karabekir Paşa'nın bu hareketinden "teşekkür ve minnet hisleri" ile bahsettiğini, geçmiş zaman içinde kendisine kuvvet ve cesaret veren en mühim hadisenin bu olduğunu ve Kâzım Karabekir Paşa'ya çok müteşekkir olduğunu söylediğini kaydetmektedir".44

Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurum Kongresi

Kâzım Karabekir Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in, kongre için yaptıkları çalışmaların bilfiil içinde yer alarak, elinden gelen yardım ve kolaylığı her zaman göstermiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, kongre ile ilgili olarak kendisiyle görüşmeye gelenlere Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye yalnız delege olarak katılmasını değil, başkan dahi yapılması gerektiğini, bir ordu komutanının hayatının bütün kazancını onlar için feda ettiğini ve samimi çalışacağına, millet kararından aykırı işler yapmayacağına itimad edilmesi gerektiğini belirtmiştir.45 Delegeleri cesaretlendirici ifadeleri ile gayrete getirmeye çalışmıştır. Karabekir, kumandası altında olan askerî birliklerin kongrenin emrinde olacağını, aynı zamanda ülkenin ve milletin bağımsızlığını kurtarmak için de esas teşkil edeceğini, İtilaf devletleri kuvvetlerinin "bir iş yapacak halde olmadığını", sonucun yalnız Ermeni ve Rumlarla çarpışmakla alınacağını dile getirmiştir. 15. Kolordu Komutanı bundan sonra, en önemli olan konunun, toplanacak kongre ile millî birlik ve kuvvetin bütün dünyaya ilan edilmesinin olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Kâzım Karabekir Paşa, Anadolu'da yapılan faaliyetin, mücadelenin milletin öncülüğünde yapıldığı ve komutanların da milletin emri altında bulunduğu şeklinde dış dünyaya yansıtılması gerektiğini düşünmektedir.46

Kongre hazırlıkları sırasında Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, sık sık bir araya gelerek meseleleri birlikte müzakere ediyorlardı. Bu görüşmelerin birinde Karabekir, Erzurum Kongresi sırasında bir saldırıya maruz kalınabileceğini de düşünerek gerekli hazırlıkları yaptığını belirtmiş, asıl yapılması gerekenin Ermeni işgali altında bulunan Elviye-i Selâse'nin geri alınması olduğunu, Ermenilerin silahtan arındırılması ile Ermenistan'ın rehine olarak işgalini ilk fırsatta gerçekleştirmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. Mustafa Kemal Paşa, bu fikirleri kabul ederek uygun bulmuştur.47

Bütün bu hazırlıkların sonunda 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi, çevre illerden seçilerek gelen delegelerin katılımı ile açılarak çalışmalarına başlamıştır. Erzurum Kongresi'nin açıldığı gün Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile beraber kongre binasına gelmiş,48 ancak kendisi askerî bir şahsiyet olduğu için kongreye katılmamıştır. Erzurum Kongresi'nin çalışmalarına Trabzon, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerinden gelen toplam 54 delege katılmıştır.49

Erzurum Kongresi, 7 Ağustos'ta faaliyetlerine son vermiştir. Kongrede Millî Mücadele'nin esasını teşkil eden, İstanbul hükümeti ve İtilaf devletleri ile Ermenilere karşı takınılacak tavır konusunda çok önemli kararlar alınmıştır.50

15. Kolordu Komutanı, kongre çalışmalarına bizzat katılamamakla beraber, geceleri Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile beraber kongre hakkında fikir alış verişinde bulunmakta ve kongrede konuşulan, kararlaştırılan hususları takip edebilmekteydi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in rahat çalışabilmeleri için elinden gelen bütün gayreti gösteriyordu.

24 Temmuz'da Harbiye Nezareti, Kâzım Karabekir Paşa'dan Erzurum Kongresi hakkında bilgi istemiş ve kendisinin buna niçin engel olmadığını sormuştur. Bunun üzerine 15. Kolordu Komutanı da, kongreyi tertipleyenlerin ülkenin ve milletin kurtuluşunu temin etmekten başka bir gayeleri olmadığını belirtmiştir. Bu toplanmada kanunlara aykırı bir şey olmadığını kaydeden Karabekir, kanunlar çerçevesinde toplanan bu kongreye müdahale için bir sebep bulamadığını ifade etmiştir.51

Bu sırada Harbiye Nazırı daha da ileri giderek 30 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in hükümet kararlarına aykırı hareketlerde bulunduklarından dolayı hemen yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini emretmiştir.52 Kâzım Karabekir'in bu emre karşılık verdiği cevap, Mustafa Kemal Paşa'ya ne kadar inandığını, güvendiğini ve sonuna kadar O'na yardım edeceğini göstermesi bakımından önemli bir belgedir. Karabekir, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in fiil ve hareketlerinde vatan ve milletin zararına, mevcut kanunlara aykırı hiçbir hareketini görmediğini belirtmiştir.53 Erzurum'da bulunan bu iki şahsın, ülkenin ve milletin kurtuluşu ile ilgili her vatanperver insan gibi yaşamakta olduklarını kaydeden Karabekir, Mustafa Kemal Paşa gibi memlekette namusu, seçkin askerî hizmetleri ve vatanperverliği ile tanınmış; bütün askerlerin de pek ziyade hususî hürmetini kazanmış ve daha da önemlisi, henüz yirmi gün evvel ülkenin yarısına kumanda etmiş olan, hâl ve hareketlerinde ülke ve millet yararına aykırı bir yönü bulunmayan bir zatın tutuklanmasına kanunî bir sebebin olamayacağını ifade etmiştir.54

Millî Mücadele'nin bu dönüm noktasında Kâzım Karabekir Paşa'nın tavrı, gerçekten istiklâl davasında Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği desteği göstermesi bakımından önemlidir.55

İstanbul'un kongre ile Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey aleyhindeki faaliyetlerine mukabil Kâzım Karabekir, Sadrazam ve Harbiye Nazırı'na, Erzurum Kongresi'ni doğu illeri halkının topladığını ve buna çok önceleri karar verildiğini hatırlatma ihtiyacı duymuştur. Bu toplanışta siyasî veya şahsî hiçbir etkinin olmadığının kesin olarak anlaşıldığını kaydeden Karabekir, doğu illerinde hayatlarını bağımsız bir şekilde devam ettirememe endişesinden çıkmış olan bu milli cereyanın doğmasına ve yayılmasına Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in "zerre kadar tesiri olmadığı"nı belirtmiştir. Karabekir, bu iki şahsın içinde bulunulan siyasî vaziyeti daha iyi kavradıklarından dolayı, kongreye herkes tarafından büyük bir hürmet ve saygı ile kabul edildiklerini ve kuva-yı milliyeyi daha düzenli bir şekle sokarak, güzel idare ettiklerini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey hakkında, Dahiliye Nezareti'nin illere yazdığı tamimlerin56 kamuoyunda iyi karşılanmadığını da belirten Karabekir, halkın içinde bulunduğu bu millî cereyanın teskin edilebilmesi için Meclis-i Millî'nin hemen toplanmasının temin edilmesi gerektiğini de sözlerine ilave etmiştir.57

Kâzım Karabekir Paşa ve Sivas Kongresi

Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye Başkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa, hiç vakit kaybetmeden arkadaşı Rauf Bey'le birlikte Sivas Kongresi hazırlıklarına başlamıştı. Bu arada zaman zaman Kâzım Karabekir Paşa ile de bir araya gelerek gelişmeleri değerlendiriyordu. Bu dönemde, Heyet-i Temsiliye namına Anadolu'nun değişik yerlerine gidecek birçok yazı, Kâzım Karabekir Paşa vasıtasıyla gönderiliyordu.

Diğer taraftan İstanbul hükümeti de Sivas Kongresi'nin toplanmaması için elinden geleni yapıyordu. Hatta, kongrenin toplanması halinde bile Elazığ Valisi Galip Bey'in bir askerî birlik ile kongreyi basması ve dağıtması da planlanmıştı. Ancak, Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa'nın, zamanında aldıkları tedbirlerle bu girişim sonuçsuz kalmıştır.58

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, Erzurum'dan hareket etmeden önce 28 Ağustos akşamı Kâzım Karabekir Paşa ile bir araya gelerek, kararlaştırılan konuları son bir defa daha gözden geçirmişlerdir.59 Bu toplantıda vaziyet şu şekilde tespit edilmiştir: Padişah ve hükümet, Türkiye'nin bölünmesine ve İstanbul ile ülkenin bir kısmının İngiliz mandasına girmesine razı olmuşlardır. Bu şartlar karşısında Anadolu'da başlatılan mücadele, milleti esarete düşürmeden bağımsızlık sağlanıncaya kadar devam ettirilmelidir. Sivas Kongresi de milletin bağımsızlığının sağlanması için millî mukavemete karar verecektir. Millî mukavemetin sınırı, Mütareke imzalandığı sırada Türk tarafında kalan bölgelerden oluşmaktadır. Bu millî sınır içindeki her ferdin İstiklâl Harbi'ne katılması sağlanacaktır.60

Kâzım Karabekir Paşa, Sivas'ta bulunan 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey'den kongrenin güvenli bir ortamda yapılabilmesi için gerekli tertibatı almasını istemiştir. Ayrıca Karabekir, Mustafa

Kemal Paşa'nın başkanlığında Rauf Bey, Hoca Raif Efendi ile Şeyh Fevzi Efendi'den oluşan Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'ta parlak bir şekilde karşılanması için gerekenin yapılmasını da istemiştir.61

Karabekir'in gerekli tertibatı almasından sonra Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki heyet 29 Ağustos'ta, Erzurum'dan Sivas'a doğru hareket etmiştir.62 Heyet zorlu bir yolculuktan sonra 2 Eylül'de Sivas'a varabilmiştir.63

Ülkenin değişik yerlerinden seçilen delegelerin gelmesi üzerine Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'de açılarak çalışmalarına başlamıştır.64 11 Eylül'de de Erzurum Kongresi'nin kararları çerçevesinde bazı değişiklikler yaparak, aldığı kararları ilan edip çalışmalarını noktalamıştır.65

Sivas Kongresi'nin toplanması ile Anadolu'nun Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne karşı baskısı artmış ve bu baskı sonuç vererek 2 Ekim'de Ali Rıza Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur.66 Bu yeni hükümet, Anadolu'daki millî harekete olumlu bakıyordu.

1919 sonbaharında Heyet-i Temsiliye'nin ve İstanbul'un gündemini en çok Meclis-i Mebusan'ın nerede, ne zaman toplanacağı ve milletvekilleri seçimlerinin hangi şartlar altında yapılacağı konuları oluşturuyordu.

Bu amaçla Sivas'ta 16 Kasım'dan67 28 Kasım'a kadar devam eden ve birçok önemli konunun kararlaştırıldığı toplantılara, Kâzım Karabekir Paşa da katılmıştır.68 Kâzım Karabekir Paşa, Meclisin toplanma yeri konusunda, Anadolu'da toplanabilmek için İstanbul hükümetine karşı cephe almanın, yani Anadolu millî hükümetini ilan etmenin gerektiğini savunuyordu. Bunun henüz sırasının gelmediğine inanan Karabekir, Meclisin İstanbul'da toplanmasını istemiştir.69 Sonuçta Meclisin İstanbul'da toplanmasına karar verilmiş ve milletvekillerinin İstanbul'a gitmeden önce bazı yerlerde toplanmaları kararlaştırılmıştır.70

Kâzım Karabekir Paşa, Sivas'ta komutanlar toplantısı için bulunurken, İstanbul hükümeti de Anadolu'daki durumu yakından incelemek, seçimlerin dürüst yapılıp yapılmadığını yerinde tespit etmek üzere bir Tahkik Heyeti görevlendirmişti. Bu maksatla buraya gelen Fevzi (Çakmak) Paşa, 26 Kasım'da Kâzım Karabekir Paşa ile bir görüşme yapmıştır.71 Bu görüşmede Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa aleyhinde bazı sözler söylemesinden72 sonra Karabekir, kendisine şu cevabı vermiştir: "Paşam! Mustafa Kemal Paşa'yı başımıza geçmesini daha İstanbul'da teklif eden de benim. Bugün bütün kuvvetimle tutmayı en büyük bir vazife bilirim. Ondan daha hamiyetli ve değerlisini İstanbul'da iken aradım, bulamadım. Bugün benim kuvvetle tutacağım zattır ki, milletin başında durabilir. Doğrudur. Fakat, bu bizzat ben olamam, çünkü ben dayanaksız kalırım. Siz ve emsaliniz esaret altında oturmayı tercih ediyorsunuz. Bugünkü vaziyetimiz en tabii ve en meşru bir şekildir. Esasta bir olduktan sonra bunların samimi olarak halli mümkündür." Kâzım Karabekir, millî mukavemetin niçin yapılması gerektiğini, bu olmazsa esarete düşüleceğini izah ettikten sonra Fevzi Paşa, millî direnişe hak vermek zorunda kalmıştır.73

Anadolu'da seçimlerin yapılmasından sonra 12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan açılarak faaliyete başlamıştır.74 Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 28 Ocak 1920'de Misak-ı Millî'yi ilan

etmesiyle İngilizlerin İstanbul hükümeti üzerindeki baskısı iyice artmıştır. Bunun sonucunda 16 Mart'ta İstanbul resmen işgal edilmiş75 ve Meclis binası basılarak birçok milletvekili Malta'ya gönderilmiştir.

İstanbul'un işgalinden sonra Kâzım Karabekir, daha önce Mustafa Kemal Paşa ile kararlaştırdıkları görüş çerçevesinde Erzurum'da bulunan İngiliz subayı Rawlinson'u tutuklatmıştır.76 Bu şekilde, bir nevi İstanbul'un İngilizler tarafından işgaline misilleme olarak İngiliz subayı Rawlinson gözaltına alınmış oluyordu.

İtilaf devletlerinin İstanbul'u resmen işgal etmesi ve Meclis-i Mebusan'ı basmasından sonra Millî Mücadele'nin önemli bir aşamasına gelinmiş oldu. Bundan sonraki süreçte Meclisin Ankara'da toplanması için girişimlere başladı. Bu çerçevede Heyet-i Temsiliye Başkanı ve Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri sonucunda 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi Ankara'da açılarak çalışmalarına başlamıştır.

Ermeni Harekâtı

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra Kâzım Karabekir Paşa, Ermeni harekâtı için mevcut iç ve dış şartların, ayrıca mevsim şartlarının da uygun olduğunu düşündüğü için Ankara'ya müracaatlarda bulunmaya başlamıştır. 6, 9, 1577 ve 30 Mayıs78 tarihlerinde yaptığı müracaatlardan olumlu bir sonuç79 alamayan Karabekir, 4 Haziran'daki başvurusundan istediği cevabı almıştır.80 6 Haziran'da81 Ankara Hükümeti'nden Ermeniler üzerine ileri harekâta geçmek için gerekli izin ve yetkiyi alan Doğu Cephesi Komutanı, hemen hazırlıklara girişmiştir. Yaptığı plana göre 23 Haziran'da ileri harekât başlayacaktı. Ancak, bu sırada beklenmedik bir hadise oldu. 26 Nisan 1920'de TBMM adına Moskova'ya gönderilen mektubun cevabı Ankara'ya ulaşmıştı.82 Bu cevapta Çiçerin, Ermenilerle aradaki problemlerin savaşla değil, barış yoluyla halledilmesini istemiş ve ilgili tarafların daveti üzerine aracılık etmeye de hazır olduğunu belirtmişti.83 Ortaya çıkan bu yeni durum sonucunda Ankara Hükümeti, 20 Haziran'da Kâzım Karabekir Paşa'ya Ermeni harekâtının ertelendiğini bildirmiş,84 kendisi de buna uyarak erteleme kararını emrindeki birliklere bildirmiştir.85

1920 yılının sonbaharına gelindiğinde ise kış gelmeden Ermeniler üzerine harekâta girişilmesine ve Elviye-i Selâse'de yıllardan beri devam eden Ermeni saldırılarının bir an önce sona erdirilmesine inanan Karabekir, 13 Eylül'de sınırı geçerek Soğanlı Dağlarının önemli kısımlarını işgal ettirmişti.86

Bu sırada iç ve dış olayların elverişli bir zemin oluşturduğu ve Ermeni harekâtının önündeki engellerin birer birer ortadan kalktığı görülmektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül'de ileri harekâta izin verildiğini Karabekir'e bildirmiştir. Ayrıca, Karabekir'e Gürcülerin tarafsızlığını elde etmek için onlarla ilişkiye geçmesi görevi de verilmişti.87

Kâzım Karabekir Paşa, ileri harekâta izin veren bu emri uzun zamandır bekliyordu. Doğu Cephesi Komutanı, bütün hazırlıklarını tamamlayarak kolordu birliklerine gereken emri vermiş88 ve 28 Eylül sabahı verilen emir dahilinde harekât başlamıştır. Harekâtın ilk hedefi olan Sarıkamış 29 Eylül sabahı işgal edilmiştir.89 30 Eylül'de Iğdır bölgesinde karşılıklı ateş açılmış, Türk kuvvetleri keşif faaliyetlerinde bulunmuştur.90 Oltu Süvari Müfrezesi Merdenek'e girmiş,91 Giresun'dan gönderilen

milis taburu da cepheye varıp Merdenek'e ulaşmıştır. Türk tarafının bu taarruzu karşısında Ermenilerin geri çekilmesi 1 Ekim'de de devam etmiştir.92

Doğu Cephesi Komutanı'nın 30 Ekim'de Üçler Tepesi'ndeki gözetleme yerinden idare ettiği bir taarruz ile Ermeni ordusu üç saat içinde bozguna uğratılmıştır. Kaçan Ermeni birlikleri takip edilerek Kars'ın doğu cephesindeki tabyalar da işgal edilmiştir. Bunun üzerine kale dışındaki Ermeni birlikleri Kars'ın kuzey cephesine doğru taarruza geçtilerse de, Türk birliklerinin hızlı ve maharetli hareketleriyle bu sarp, kuvvetli ve modern cephe de onlardan önce işgal edilmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, öğleden sonra karargâhını Kars'ta kurmuş bulunuyordu. Akşama doğru da Kars'ın Türk ordusu tarafından kesin olarak zabt edildiğini TBMM'ye müjdelemiştir.93

Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir Paşa'nın komutası altındaki Türk birliklerinin Kars'ı geri almaları sırasında Ermenilerin kaybı çok olmuştur. Çarpışmalar sonunda ele geçirilen Ermeni esirler arasında 3 general, 6 albay, 12 yarbay, 16 yüzbaşı, 59 teğmen, 12 astsubay, 4 erbaş ve 16 sivil yer almaktaydı. Kars'ın zabtı esnasında ayrıca 1.150 Ermeni askeri de esir alınmıştır. Ermenilerin ölü sayısı 1.110 idi.94 Ermenilerden önemli sayıda silah ve cephane de elde edilmiştir.95 Ele geçirilen esirler arasında Harbiye Nazırı Araratof ile Genelkurmay Başkanı Vekilof, Kars Kale Grup Komutanı Primof ve bir de sivil bakanın olması dikkat çekicidir.96 Bu derece önemli devlet erkânının şehirde bulunması, Ermenilerin Kars'a verdikleri önemi ve zabt edilmesinin çok zor olduğuna dair olan inançlarını göstermektedir.

Doğu Cephesi Komutanı'nın ters cephe taktiği ile gerçekleşen bu taarruz, büyük bir zafer kazandırmış, bir düşman ordusunu ezmek ve modern bir kaleyi almaya karşılık az sayıda kayba mâl olmuştur. Kars'ın zabtı sırasında Türk tarafının kaybı çok az olmuştur: 9 şehit ve 47 yaralı.97

Kâzım Karabekir Paşa, 31 Ekim'de Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa ile görüşmüş ve Kars'ta ele geçirilen ganimetlerin İstiklâl Harbi'nin on yıl devamına yetecek derecede olduğunu bildirmiştir. Bu zaferden sonra Ankara hükümeti, Doğu Cephesi'nde görevli subayların rütbelerini bir derece yükseltme kararı almıştır. Karabekir de bu karar gereğince, Kars'ın kurtarılmasındaki rolü ve kazandığı bu başarıdan dolayı Ferikliğe (Korgeneral) terfi etmiştir.98

Doğu Cephesi birliklerinin ileri harekâtı sonucunda Ermeniler gerilemiş ve Türk tarafının teklifini kabul ederek 7 Kasım'da Gümrü'yü teslim etmişlerdir.99 Karabekir de ertesi gün kurmay başkanı ile birlikte Gümrü'ye gitmiş ve Türk Dışişleri'nin ateşkes şartlarını içeren notasını Ermeni hükümetine göndermiştir. Bölgedeki Türk askerî birliklerinin başarıları üzerine Ermeniler, 17 Kasım'da Türk tarafının ateşkes şartlarını kabul etmişlerdir.100

Bundan sonra Kâzım Karabekir, ateşkes şartı olarak Ankara'nın istediği 1.000'er mermisi ile 2.000 tüfek, 3 batarya seri ateşli koşulu dağ topu, yine koşulu 40 makineli tüfeği Ermenilerden alarak Doğu Cephesi'nin ilk zafer hediyesi olarak Batı Cephesi'ne doğru yola çıkartmıştır.101

Bu sırada 18 Kasım'da Ermenistan'la Ankara hükümeti arasında yeni bir ateşkes imzalanmıştır.102 Bunun üzerine iki taraf barış şartlarını görüşmek üzere Gümrü'de bir konferansa katılmayı kabul etmişlerdir.

Ermenilerin Türk tarafının ateşkes şartlarını kabul etmesinden sonra, 22 Kasım'da Ermeni heyeti Gümrü'ye gelmiştir. 25 Kasım'da103 da Gümrü'de Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa başkanlığındaki Türk heyeti104 ile Hatissiyan başkanlığındaki Ermeni heyeti105 arasında barış müzakereleri başlamıştır. Devam eden müzakereler sırasında 27 Kasım'da Ermeni heyeti, Sevr Anlaşması'ndaki imzalarını geri çektiklerini bildirmiştir.106 Karabekir, Ermenilerin bu tavrını Ankara'ya müjdelemiştir.

Ermenilerle müzakereler yaklaşık bir hafta sürmüş ve neticede 2-3 Aralık gecesi Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır.107

Bu antlaşma, TBMM Hükümeti'nin uluslararası alanda imzaladığı ilk siyasî antlaşma olması açısından büyük ehemmiyet arz etmektedir. Hiçbir devletle bir antlaşmanın imzalanmadığı bir zamanda Ermenilerle böyle bir antlaşmanın imzalanması, yeni Türkiye'nin uluslararası alanda tanınması bakımından önemli bir hususu teşkil etmektedir. Ermenistan'da Bolşeviklerin iktidara gelmiş olmasına108 rağmen bu durum, antlaşmanın ehemmiyetine gölge düşürmemiştir. Nitekim Moskova Antlaşması da Gümrü'nün maddelerini benimsemiştir.

Gümrü Barış Antlaşması ile tespit edilen sınır, daha sonra Moskova (16 Mart 1921) ve Kars Antlaşmaları (13 Ekim 1921) ile de teyit edilmiş olan bugünkü Türkiye-Gürcistan ve Türkiye-Ermenistan sınırıdır.109

Ermenilere Karşı Kazanılan Zaferin Önemi

Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir Paşa'nın komutası altındaki Türk ordusunun Ermenilere karşı kazandığı zafer, Millî Mücadele'nin başlangıcında büyük moral sağlamıştır. Bu zafer, Millî Mücadele'nin kazanılmasında ordu ve halk üzerinde müspet etki yapmıştır.110

Batıda büyük bir askerî başarının olmadığı bu süreçte, doğuda kazanılan askerî ve siyasî zaferler bu nedenle bir başka öneme sahiptir. Doğuda kazanılan askerî ve siyasî başarılar, Ankara Hükümeti'nin büyük takdirini kazanmış, diğer cephelerde büyük sevinç uyandırmıştır. Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa,111 Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey kazanılan bu büyük zaferden dolayı Kâzım Karabekir Paşa'ya tebrik ve teşekkürlerini bildirmişlerdir.

Türk birliklerinin Kars Kalesi'ni zapt etmelerinden sonra, Mustafa Kemal Paşa Doğu Cephesi Komutanı'na gönderdiği tebrik telgrafında şu ifadeleri kullanmıştır: "Şark ordumuzun avn-ı Hakk'la Kars Kalesi'ni zapt etmekteki muvaffakiyeti bütün milletimizin en samimi minnet ve takdirlerini Şark Cephemizin kumandanlarına ve askerlerine tevcih etmiştir. (…) Kars gibi bir kalenin zaptı her milletin tarihinde nadir olan fevkalâde bir muvaffakiyet-i askeriyedir. Fakat bugün asıl ehemmiyeti, dahil ve

hariç her taraftan maruz bulunduğu insafsız muhacemât-ı imhakârane karşısında hakk-ı hayatını ispat vazifesine düşen necip ve mazlum milletimizin bu kat'i semere-i muvaffakiyet ile büyük bir hiss-i tesliyet ve emniyet duymasıdır."

"Kars muvaffakiyetini milletimizin selâmet ve necatı için inâyet-i Hakk'la mühim bir mukaddeme-i hayır addettiğimizi Şark Cephesi'nin bütün kumandan ve askerlerine iblağ buyurmanızı rica eyleriz".112

İsmet Paşa'ya göre, Mustafa Kemal Paşa, "Kars'ın alınmasının büyük bir muvaffakiyet olduğunu, bizi çok kuvvetlendirdiğini ve kuvvetlendireceğini Büyük Millet Meclisi'ne anlatmak ve Şark harekâtının, Ermenilere karşı kazanılan zaferin çok ehemmiyetli bir hareket olduğunu belirtmek, kabul ettirmek istiyordu".113

Bu dönemde İsmet Bey'in Karabekir'e yazdığı mektup da o günlerin atmosferini göstermesi ve Doğu Cephesi'nde kazanılan askerî zaferin ehemmiyetini ortaya koyması bakımından büyük anlam taşımaktadır. İsmet Bey, Karabekir'e gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: "Şark harekâtı bizi ve davamızı ihya etti. O kadar sıkılmış idik, o kadar daralmış idik ki, vaziyetin nefes alacak bir menfeze ihtiyac-ı kat'isi vardı. Allah'ın inayetiyle bunu sen kemal-i muvaffakiyet ve intizam ile açtın.114 Bilhassa Mustafa Kemal şükranını izhar ve ifade için ne yapacağını bilmiyordu. Herkes böyle idi.

"Maahaza şark nazik bir safhaya girmiştir. Mümkün olur da bu cihet bir neticeye ererse, necat yolu fiilen açılmış olur. Garpta sıkıntıdayız Kâzım. Malzeme, anarşi, entrika sıkıntıları, en mühimmi tabîi malzemedir115".

Doğuda kazanılan bu askerî ve siyasî zaferin ehemmiyetini özetleyecek olursak şu hususları ifade edebiliriz: Gümrü Antlaşması, "yeni Türk Devleti'nin" uluslararası alanda imzaladığı ilk antlaşmadır. Bu antlaşma, "yeni Türk Ordusu'nun" başarılarının ilk meyvesidir. Osmanlı Devleti'ni mağlup eden İtilaf devletleri, Ermenilere Trabzon, Erzurum, Gümüşhane, Erzincan, Bitlis ve Van illerini, yani "ta Harşit vadisine kadar çok geniş Türk ülkelerini" kağıt üzerinde vermek vaadinde bulunmuşlardı. Ermeniler de kendilerine vaad edilen bu toprakları istila etmek hayalini taşıyor ve birçok faaliyette bulunuyorlardı. Fakat sonuçta "Türk Ordusu önünde inhizam ve firarla bu hayal uykusundan uyanıp hakikati gördüler" ve Osmanlı Devleti'nin 1877-78 Rus Savaşı neticesinde kaybettiği Kars ve çevresini bu antlaşma ile Türklere terk etmek zorunda kaldılar. Ermeniler, Doğu Cephesi'nde uğradıkları bu mağlubiyet neticesinde "artık Türk Devleti'ne zarar eriştiremeyecek bir hâle getirilmiş oldu".116

Doğu'da Ermenilere karşı kazanılan bu başarı, Ankara Hükümeti'ni yakından izleyen Batılı müttefikler nezdinde de etki yapmıştır. Bu başarı, Türkiye'nin geleceğini belirleme açısından, İstanbul Hükümeti'ne nazaran Ankara Hükümeti'nin ağırlık taşıdığını batılılara göstermiştir. Bu şartlarda İtilaf devletlerinin İstanbul Hükümeti ile imzaladığı Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinin imkânı olmadığı anlaşılmış oldu. İngiliz Hükümeti'nin, 1921 yılı başlarında düzenlenen Londra Barış

Konferansı'na, Osmanlı hükümeti temsilcilerinin yanı sıra Ankara Hükümeti'nin temsilcilerini de davet etmesinde doğuda kazanılan bu askerî ve siyasî başarının etkili olduğu şüphesizdir.

Doğu Zaferi'nden Sonraki Faaliyetleri

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın emrindeki askeri birlikler ileri hareketlerine devam etmiş ve 23 Şubat 1921'de Ardahan ve Artvin'i117 geri aldıkdan sonra Ahıska, Batum ve Ahılkelek bölgesini de ele geçirmiştir.118 Ancak 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'nın ilgili maddeleri gereğince Türk birlikleri Batum ve çevresi ile Ahıska ve Ahılkelek'ten de geri çekilmek zorunda kalmıştır.119 Bu sırada 23 Nisan'da Gümrü'de bulunan Türk birlikleri de sınırın beri tarafına çekilmiş120 ve 25 Nisan 1921 tarihi itibarıyla Doğu Cephesi'ndeki birlikler Ermenistan topraklarını tamamen terk etmişlerdir.121

Karabekir'e göre, Millî Mücadele'nin ilk ve önemli safhası atlatılmıştı, doğu sınırı sağlama alınmış, Moskova Antlaşması'nın imzalanması ile de geriye artık büyük bir problem kalmamıştı. Ermenistan'ın mağlup edilmesi ile büyük bir gaile ortadan kaldırılmıştı. Artık Batı Cephesi'nde Yunan ordusuna karşı elden gelen bütün yardımın yapılması gerekiyordu. Zaten Ankara da Karabekir'den bunu istiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, bundan sonraki dönemde emrindeki askeri birlikleri, silah, mühimmat ve cephaneyi Batı Cephesi'ne göndermeye başlamıştır.

1921 yılı başından 1922 yılı sonuna kadar Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne çeşitli yollarla gönderilen toplam silah ve cephane şu miktarda idi: Çeşitli piyade tüfeği: 9.236; Kasatura (süngü): 14.455; Hafif makineli tüfek: 101; Çeşitli top: 74; Bomba topu: 36; Piyade cephanesi: 23.636 sandık; Topçu cephanesi: 163.022; El bombası: 162.540 adet; İstihkâm modeli kazma: 1750; İstihkâm modeli kürek: 15.928.122

Ankara'nın isteği üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Moskova Antlaşması'ndan sonra hemen hazırlıklara girişerek elindeki birliklerin de büyük kısmını Batı Cephesi'ne göndermeye başlamıştır.

Doğu Cephesi Komutanı ilk olarak 3. Kafkas Tümeni'nin Trabzon'da toplanan birliklerinin 4 Nisan 1921 tarihinden itibaren 27 Mayıs'a kadar Karadeniz Ereğlisi ve Akçakoca'ya sevk edilmesini sağlamıştır.123

Genelkurmay Başkanlığı'nın isteği doğrultusunda Doğu Cephesi'nden gönderilen 12. Tümen birlikleri, 4 Ağustos'ta Kars'tan yola çıkarak 28 Eylül 1921'de Ankara'ya varmıştır. Ancak Sakarya savaşlarına katılamamıştır.124 Fakat 3. Fırka birlikleri daha önce cepheye katılmış ve Sakarya savaşlarına iştirak etmiştir.125

Kâzım Karabekir Paşa, Ankara'nın isteği üzerine 1922 yılında da doğudan batıya askerî birlik naklini sürdürmüştür. Bu çerçevede 11. Kafkas Tümeni 12 Nisan 1922'de Kayseri'ye gönderilmiştir.126 11. Tümen buradan Batı Cephesi'ndeki savaşlara iştirak etmek için savaş sahasına gitmiştir.

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 26 Eylül 1921'de başlayan Kars Konferansı'na127 Türk tarafının baş delegesi olarak katılarak müzakereleri yürütmüştür. Sovyet heyetinin baş delegesi Rus Ganetzky'dir. Sovyet heyeti içinde Rus delegelerin yanı sıra Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ı da temsilen delegeler bulunmakta idi.128

26 Eylül 1921 tarihinde başlayan Kars Konferansı, 13 Ekim'de 20 maddelik bir antlaşmanın imzalanması ile son bulmuştur.129 Doğu Cephesi Komutanı, Doğudaki askerî başarısından sonra, bu konferansta da TBMM Hükümeti'ni en iyi şekilde temsil etmiş ve Türkiye'nin Kafkas devletleri ile iyi bir barış ortamına girmesine yardımcı olmuştur.

TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya göre; Kars Antlaşması, Türkiye'nin doğuda hukukî bir şekil alan fiilî durumunda, Sevr Antlaşması'nın tatbikinin mümkün olmadığını gösteren hadiselerden biridir. "Ermeni meselesi denilen" ve Ermeni milletinin gerçek menfaatinden çok dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre halledilmek istenilen mesele, Kars Antlaşması'yla, en doğru çözüm yolunu bulmuştur. Bu antlaşma, asırlardan beri dostane yaşayan iki halkın arasındaki iyi ilişkilerin tekrar oluşmasını sağlamıştır.130

Gerçekten de Kars Antlaşması, hem Türkiye'nin Doğu sınırlarını emniyete alması, hem de Ermeni meselesinin kesin bir şekilde kapanması açısından büyük önem taşımaktadır.131 Ayrıca büyük siyasî önem taşıyan bu antlaşma, yeni Türkiye'nin milletler arası platformda durumunu güçlendirmesi bakımından da önemli rol oynamıştır.

Bu antlaşmadan sonra doğudaki kuvvetlerin büyük çoğunluğu Batı Cephesi'ne nakledildiği için Dumlupınar Zaferi'nin kazanılmasına da faydası olmuştur.

Eğitim Faaliyetleri

Kâzım Karabekir Paşa, Doğu Cephesi'nde bulunduğu dönemde, bir yandan askerî faaliyetlerle ilgilenirken, diğer taraftan bölgesindeki kimsesiz ve fakir çocuklara sahip çıkarak, onları açtığı okullarda eğitmiş, topluma kazandırmıştır.

15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa, çocuklara yönelik tasarladığı düşünceleri tatbik etmek için gerekli olan eğitim kurumlarının (irfan müesseseleri) şunlar olduğuna inanmakta idi: 1- İbret Yeri (aynı zamanda konferans salonu). 2- Müze. 3- Müzik mektebi. 4- Elektrik, sinema ve fotoğraf sahasında açılacak kurslar. 5- Spor kulübü: Avcılık, atıcılık, binicilik, uzun yürüyüş. (Binicilik ve atıcılığa başlama yaşı 12'dir). 6- Okuma salonu. 7- Okuma bilmeyenlere mektup yazma merkezi. 8- Bir gazete. 9- Sinema ve film kütüphanesi (ilim ve fenne dair).

Kâzım Karabekir, bunun yanı sıra halkı ve çocukları maddî-manevî yönlerden tatmin edecek faydalı ve zevkle meşgul edecek kalkınma bayramları tertip etme yoluna gitmiştir. Bu amaçla Ağaç bayramı, İdman Bayramı ile Kitap Bayramı ve Atış Bayramı tertip ettirmiştir.132

Karabekir'in bölgede açtırdığı İlk, İdadi, Elektrik, Sıhhiye, Dişçi, Matbaa, Ziraat, Tayyare, Baytariye, Muzıka, İş Ocağı, Sanayi ve Şimendifer adlı okullarda 1922 yılında 1331 ve 1923 yılında 1584 öğrenci eğitim görmüştür.133

Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir Paşa'nın himayesinde hayatları koruma altına alınan çocukların sayısı altı bin civarındadır. Ancak bu çocukların sadece dört bini iyi bir eğitim almış ve birer sanat öğrenerek yakınlarının yanında çalışmaya başlamıştır. Kâzım Karabekir Paşa'nın doğuda yetim çocukları eğitmek için açtırdığı bu okullarda yetişenler Ankara'ya geldiklerinde başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere birçok askerî ve sivil şahsiyetin dikkatini çekmiş ve takdirle karşılanmıştır.134

Kâzım Karabekir Paşa'nın doğuda kazandığı askerî başarılarla birlikte ülkenin binlerce çocuğunu eğitmesini büyük bir takdirle karşılayan Türk basını, Karabekir'in okullarından sıkça bahsetmiş ve övgüler yağdırmıştır. Hatta Ankara'da yayımlanmakta olan Anadolu'da Yeni Gün gazetesi, Kâzım Karabekir'i bu faaliyetlerinden dolayı “bilim dünyasında bir devrim yapan kişi” olarak vasıflandırmıştır.135

Doğu'dan Ayrılması

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 1922 yılı yazında Ankara'ya gitmek için hazırlıklara başladı. Bundan sonra doğuda yapması gereken önemli bir faaliyet kalmamıştı.136 Zaten Mustafa Kemal Paşa da uzun zamandır kendisini Ankara'ya davet ediyordu.137 Kendisi de doğudaki çalışmalarını bitirmiş ve batıya gitmenin zamanının geldiğine kanaat getirmişti. 25 Ağustos 1922'de Trabzon'a gitmiş ve 9 Ekim'de yanında bulunan üç subay öğretmen ve 55 çocuktan meydana gelen kafile ile buradan ayrılmıştır. 11 Ekim'de İnebolu'ya ulaşmıştır.138

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 15 Ekim 1922'de Ankara'ya gelmiştir.139 “Doğu Fatihi ve Doğu Cephesi'nin meşhur kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, zaferden sonra Ankara'ya geldiğinde Mustafa Kemal, milletvekilleri ve memurlar tarafından Ankara'ya bir iki saat uzaklıkta bir yerde karşılanmıştır”.140 Beraberinde getirdiği yetim çocuklarının huzurunda yaptığı gösterileri çok beğenen Mustafa Kemal Paşa, Karabekir'i bu çalışmasında dolayı takdir ve tebrik etmiştir.141 Aynı zamanda, bu çocukların Ankara'da yaptığı gösteriler halk ve Meclis üyeleri tarafından da hayranlıkla izlenmiş ve büyük beğeni toplamıştır.142

Kâzım Karabekir Paşa, bundan sonra TBMM'nin çalışmalarına Edirne milletvekili sıfatıyla katılarak ülkenin çeşitli meseleleri hakkında düşüncelerini dile getirmiş ve ülkeye faydalı hizmetlerde bulunmaya devam etmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, Doğu Cephesi'nde, Millî Mücadele boyunca önemli hizmetlerde bulunmuş ve doğunun tehlikelerden arındırılmasından sonra Batı Cephesi'ne yaptığı yardımlarla da Millî Mücadele'nin kazanılmasında büyük pay sahibi olmuştur. Atatürk'ün de Meclis kürsüsünden dile getirdiği gibi, Kâzım Karabekir Paşa'nın Millî Mücadele yıllarındaki hizmetleri “tarihe geçecek”143 kadar önemlidir ve takdire şâyândır.

1 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz (İH), Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, 6.

2 Karabekir, İH, s. 6-8; Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 1884-1938, C. I, İstanbul 2000, s. 122-124.

3 BOA, BEO, 341059, Mütenevvia-93; Azmi Süslü-Mustafa Balcıoğlu, Atatürk'ün Silah Arkadaşları-Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Ankara 1999, 101; W. F. Weiker, "Kâzim Karabekir", The Encyclopedia of Islam, New Edition, Vol: IV, Leiden E. J. Brill 1976, s. 854.

4 Zekeriya Türkmen, Mütareke Döneminde Ordu ve Yeniden Yapılanma (1918-1920), M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 59-60.

5 BOA, BEO, 341831; Süslü-Balcıoğlu, a.g.e., 101.

6 Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Ankara 1999, 124; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Ankara 1989, 25.

7 Kâzım Karabekir, İH, s. 15; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizin Esasları (İHE), (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengin), İstanbul 1995, s. 72. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal ile olan görüşmesini bu şekilde anlatmakla beraber, Atatürk'ün yaveri Cevat Abbas bu görüşmeyi farklı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz; "Ebedi Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengindiği Konferans", Ülkü dergisi, Haziran 1937 ve Ulus gazetesi 12 Mayıs 1937'den aktaran Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk, Hayatı ve Eseri-Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar-, Ankara 1990, s. 288-289; Cihat Akçakayalıoğlu, "Türk İstiklâl Harbi ve İnkılâp (Devrim) Dönemlerinde Atatürk-General Kâzım Karabekir İlişkileri", Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 9-11 Eylül 1991, Ankara, C. I, Ankara 1996, s. 453.

8 Karabekir, İH, s. 16.

9 Cavit Akın, "Millî Mücadele ve Erzurum Kongresi'nde Giresun Milletvekilleri", Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996, Bildiriler, İstanbul 1997, s. 277.

10 Mahmut Goloğlu, Millî Mücadele'de Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, Trabzon 1981, s. 18.

11 Goloğlu, Trabzon, 18-19; İzzet Öztoprak, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak, Samsun 1988, 346.

12 Hüsamettin Tugaç, Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, (1919-1922), C. III, Ankara 1965, s. 21-22; Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadele'de Erzurum, Ankara 1946, s. 56; Karabekir, İH, 19;

Karabekir, İHE, 49; Richard G. Hovannisian, The Republic of Armenia, The First Year, 1918-1919, C. I, Berkeley & New York & London 1971, s. 423-428.

13 Karabekir, İH, s. 19-20.

14 Dursunoğlu, a.g.e., s. 56; Yavuz Özdemir, İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri, A. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990, s. 19-23.

15 Karabekir, İH, s. 20.

16 Dursunoğlu, a.g.e., s. 56.

17 Özdemir, a.g.t., s. 3.

18 Karabekir, İH, 20.

19 Karabekir, İH, 25.

20 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD), S. 4, Vesika No: 62.

21 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. III, Ankara 1987, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, s. 905; Nutuk, C. I, s. 16.

22 HTVD, S. 71, Vesika No: 1537.

23 Karabekir, İH, s. 29.

24 Öztoprak, a.g.b., 347-348; Karabekir, İH, s. 36-38; M. Fahrettin Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ankara 1993, s. 53-54; Sabahattin Özel, Millî Mücadele'de Trabzon, Ankara 1991, 98-99.

25 Nutuk, I, 30-34; Reşit Paşa'nın Hatıraları, (Neşr. Cevdet R. Yularkıran), (İstanbul) 1939, s. 22-23; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz (YT), C. 3, S. 27, 30 Ağustos 1962, s. 19; YT, C. 3, S. 28, 6 Eylül 1962, s. 48-49.

26 Atatürk, Nutuk, I, s. 30-31; Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları (MMH), İstanbul 1953, 73-74.

27 Cebesoy, MMH, 74.

28 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, (ATTB), C. IV, Ankara 1991, s. 31.

29 Atatürk, Nutuk, I, s. 43; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. I, Ankara, s. 23.

30 Dursunoğlu, a.g.e., 87-90; (Cevat Dursunoğlu), "Atatürk'ün 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Gelişi", AAMD, I/3, Temmuz 1985, s. 793-798; Kansu, a.g.e., 27.

31 Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi, 2. Baskı, İstanbul 1963, s. 61.

32 "Rauf Orbay'ın Hatıraları", YT, C. 3, S. 28, 6 Eylül 1962, s. 49.

33 Karabekir, İH, 62; Dursunoğlu, a.g.e., s. 90; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", YT, C. 3, S. 28, s. 49.

34 "Mustafa Kemal'in Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden Azledilmesi Belgeleri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD), 14, Kasım 1968, s. 12-13; Celal Bayar, Ben De Yazdım, Millî Mücadele'ye Giriş, C. VIII, İstanbul 1997, s. 139-140.

35 Karabekir, İH, s. 1139.

36 Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Millî Savaşı Millet Ferdi Olarak Başlaması", Tarih Vesikaları, C. I, S. 5, Şubat 1942, s. 324; Bayar, a.g.e., VIII, s. 147.

37 ATBD, S. 79, Mayıs 1981, s. 25-27, (Belge No: 1735).

38 Kırzıoğlu, Erzurum Kongresi, s. 137.

39 Kâmil Erdeha, Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler, İstanbul 1975, 53-54.

40 Cebesoy, MMH, 100; Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul 1965, s. 41-44; Ş. Süreyya Aydemir, Tek Adam, Mustafa Kemal 1919-1922, C. I, İstanbul 1999, s. 105; İnan, Türk Devrimi, s. 31.

41 "Rauf Orbay'ın Hatıraları", YT, C. 3, S. 28, 6 Eylül 1962, s. 51-52; Cemal Kutay, Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964), C. III, İstanbul 1992, s. 238; Karabekir, İH, s. 1141; Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1971, s. 129-135; Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1984, s. 183.

42 Sadi Irmak, Millî Mücadele'de Atatürk'ün Çevresi, İlk Mücahitler, İstanbul 1986, s. 93.

43 "Ölümünün 47. Yılında Kâzım Karabekir Paşa'yı Anma Programında Selçuk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Halil Cin'in Konuşması", Ata Dergisi, S. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, S. 6, Yıl: 1994, Konya, s. 3. (1-4).

44 İsmet İnönü Hatıralar, I, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), İstanbul, s. 178-179.

45 Karabekir, İH, s. 70; Karabekir, İHE, 74; Muhammet Erat, Milli Mücadele Döneminde Kâzım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri, (1919-1922), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 162-168.

46 Karabekir, İHE, 76.

47 Karabekir, İH, 73.

48 Dursunoğlu, a.g.e., 108.

49 Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerin sayısı hakkında ileriye sürülen farklı rakamlar için bkz; Dursunoğlu, a.g.e., 109-112; Cavit Akın, a.g.b., 275-286; Kansu, a.g.e., s. 78-80; Kırzıoğlu, Erzurum Kongresi, II, 14; Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C. 1, Ulusal (Kongreler), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1993, s. 32-36.

50 Kırzıoğlu, Erzurum Kongresi, II, s. 235; Dursun Ali Akbulut, Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler, Erzurum 1989, s. 31-36; M. Fahrettin Kırzıoğlu, Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920), Ankara 1991, s. 22.

51 HTVD, S. 3, Vesika No: 42.

52 BOA, BEO, Nr: 343763; HTVD, S. 26, (Aralık 1958), Vesika No: 689; H.T.V.D, S. 3, Mart 1953, Vesika No: 48; ATBD, S. 79, Mayıs 1981, Yıl: 30, (Belge No: 1737); Karabekir, İHE, s. 85; Cebesoy, MMH, 119; Bayar, a.g.e., VIII, 163; Irmak, a.g.e., s. 106. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in yakalanarak, İstanbul'a gönderilmeleri hakkındaki Meclis-i Vükelâ kararı için bkz; BOA, MV, 216/95, (30 Şevval 1337), 29 Temmuz 1335.

53 Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 139; Bayar, a.g.e., VIII, 163.

54 HTVD, S. 3, Vesika No: 48; Karabekir, İH, 92-93; Karabekir, İHE, 85-88; Cebesoy, MMH, 119-120; Gökbilgin, a.g.e., I, 170-171.

55 ATBD S. 79, s. 31-39, (Belge No: 1737); HTVD, S. 3, Vesika No: 48; Karabekir, İH, s. 93; Karabekir, İHE, s. 88.

56 Bekir Sıtkı Baykal (Yay. haz.), Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Ankara 1969, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay. s. 21-23; BOA, DH. ŞFR, 101/70.

57 AİİAB, s. 60-61; HTVD, S. 8, Vesika No: 179; HTVD, S. 3, Mart 1953, Vesika No: 50; Mithat Sertoğlu, "Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen İki Belgesi", BTTD, S. 13, Ekim 1968, s. 3-5; Karabekir, İH, s. 97-98; Karabekir, İHE, s. 88-90.

58 Atatürk, Nutuk, I, 115-137; Karabekir, İH, 169-199; Kansu, a.g.e., I, 255-271; Reşit Paşa'nın Hatıraları, s. 132-148.

59 Oğuz Aytepe, Millî Mücadele Başında Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ve Heyet-i Temsiliye'nin İç Siyaseti 1919, H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 108.

60 Karabekir, İH, 147-148.

61 ATBD S. 79, Mayıs 1981, Yıl: 30, (Belge No: 1739).

62 Karabekir, İH, 149; Aşkun, a.g.e., s. 102.

63 Aşkun, a.g.e., s. 106; Kansu, a.g.e., s. 203.

64 Reşit Paşa'nın Hatıraları, s. 100; Hayri Mutluçay (Yay. Haz.), "Sivas Kongresi Hazırlıkları, Kongrenin Tutanak ve Kararları", BTTD, XI/62, Kasım 1962, s. 4-13.

65 Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s. 1-106; Aşkun, a.g.e., s. 145; M. Tayyip Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, Sivas Kongresinden, Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4 Eylül 1919-23 Nisan 1920), C. II, Ankara 1965, s. 8-13; Goloğlu, Sivas Kongresi, Ankara 1969, 232-234 (EK-4); PRO, FO, 371/6469/E 5233/1/44;.

66 BOA, DUİT, 4/24-2 (1338. M. 6); Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1984, 249-250; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. 4, İstanbul 1982, s. 2111-2112; Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, (Yay. Haz., F. Rezan Hürmen), C. II, İstanbul 1993, s. 279; "Yeni Türk Kabinesi", The Times, 7 Ekim 1919, s. 7.

67 Goloğlu, Sivas Kongresi, 195;.

68 Aşkun, a.g.e., s. 173.

69 Karabekir, İHE, 183-184.

70 İğdemir, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Ek-III, s. 160-163; Atatürk, Nutuk, I, 274-277.

71 Erdeha, a.g.e., 114; Atatürk, Nutuk, III, 1145-1146; Nutuk, I, 282.

72 Karabekir, İHE, 226-227; Cebesoy, MMH, 250.

73 Karabekir, İH, 363-365; Kâzım Karabekir Paşa (Anlatan), "Fevzi Paşa Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a Getirmek İçin Gelmişti", YT, C. IV, S. 50, 7 Şubat 1963, s. 326-328.

74 Türkgeldi, a.g.e., 254; Tevfik Bey'in Hatıraları, II, 323; Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, 48-51; Gökbilgin, a.g.e., II, 307.

75 Türkgeldi, a.g.e., 259; Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar, I, Ankara 1987, s. 206; Salahi R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara 1995, s. 67-70; Gökbilgin, a.g.e., II, 373-379; The Times, 17 Mart 1920, s. 16e; Mithat Sertoğlu, "İstanbul'un İşgali (16 Mart 1920)", BTTD, 5, Haziran 1968, s. 3-8.

76 HTVD, S. 26, Vesika No: 662. Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970, s. 114; A. Rawlinson, Adventures in the Near East 1918-1922, Londra 1923, 288-290; Orhan Duru, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul 1978, s. 86; WO, 33/1000, (No: I. 8404).

77 Karabekir, İH, 675-676, 684-685, 699-701.

78 FO, 371/E 15112/262/44; Karabekir, İH, 730-731;.

79 ATTB, IV, 333-334, 342-343, 349-353; Karabekir, İH, 677, 697-698, 732-734.

80 Karabekir, İH, 738-741; Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 281.

81 ATTB, C. IV, s. 352-353; İsmet İnönü Hatıralar, I, 220; Karabekir, İH, 744-745.

82 S. İ. Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, (Çev. Hasan Âli Ediz), Ankara 1985, 6.

83 FO, 371/E 15112/262/44; Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938), Nisan-Aralık 1920, II, Ankara 1975, 166-169,

Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız, (Nisan 1920-Mart 1921)", Belleten, XLI/164, Ekim 1977, 662-663.

84 Doğu Cephesi, III, 94; Cemalettin Taşkıran, Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa, Ankara 1999, s. 100; Sonyel, a.g.m., 682; İnönü Hatıralar, I, 220-221.

85 Doğu Cephesi, III, 94-95.

86 Doğu Cephesi, III, 129-130; Karabekir, İH, 525-526.

87 Cumhuriyet Arşivi, Kararname Sayısı: 225, Kutu No: 1, Dosya No: 12, Evrak No: 7 (Bu belgenin temin edilmesinde bana yardımcı olan Doç. Dr. Cezmi Eraslan Bey'e teşekkür ederim); Doğu Cephesi, III, 146; Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 282.

88 FO, 371/E 13846/262/44; Karabekir, İH, 847-848; Doğu Cephesi, III, 147.

89 TBMMZC, 1, C. 5, (9. 10. 1336), s. 6; Doğu Cephesi, III, 162-168; W. E. D. Allen ve P. Muratoff, Kafkas Harekâtı, Türk-Kafkas Sınırındaki Harblerin Tarihi (1828-1921), Ankara 1966, s. 463;

Dursun Ali Akbulut, “Albayrak Gazetesi’ne Göre Sarıkamış ve Kars’ın Kurtuluşu”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, s. 334; “Oltu ve Sarıkamış’ın Tahliyesi”, Vakit, 17 Teşrin-i Evvel 1920, No: 1026.

90 The Times, 21 Ekim 1920, s. 9c.

91 WO, 33/1000,.

92 Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 282.

93 TBMMZC, C. 5, (30. 10. 1336), s. 244-245; WO, 33/1000,); Şimşir, Atatürk, II, 414-415; İlhan Gedik, Millî Mücadele’de 15. Kolordu, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 165-181; S. İ. Aralov, a.g.e., s. 18; Sonyel, a.g.m., 690; Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul 1934, s. 72; “Kars Nasıl Zabt Edilmiş?”, Vakit, 21 Recep 1339, No: 1189; The Times, 8 Kasım 1920, 11e; Kutlay Doğan, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İlk Askerî Zaferi, Kars’ın Kurtuluşu”, Türk Kültürü, VII/73, Kasım 1968, s. 67-69; Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia, (1917-1921), New York 1950, s. 288.

94 Ermeni ve Türk kayıpları için bkz; WO, 33/1000; Karabekir, İH, 857; Ilgar, “Doğu Cephesi-IV-”, BTTD, 11, 31); Doğu Cephesi, III, 198-203; İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Ankara 1993, 215.

95 TBMMZC, C. 5, (9. 11. 1336), s. 335-336.

96 Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 284.

97 Karabekir, İH, 857; İsmet Görgülü, a.g.e., 215; Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler, VII, Ankara 1975, s. 559.

98 TBMM. ZC, C. 6, (13. 12. 1336), s. 348; HTVD, Yıl: 13, S. 48, Haziran 1964, Vesika No: 1130; Türk İstiklâl Harbi’ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara 1989, 177; Süslü-Balcıoğlu, a.g.e., 101.

99 TBMMZC, C. 5, (9. 11. 1336), s. 335; ATBD, S. 106, Yıl: 47, Haziran 1998, Belge No: 2989, 2990; WO, 33/1000; Aralov, a.g.e., s. 18; Kazemzadeh, a.g.e., 288.

100 Doğu Cephesi, III, 220.

101 Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 284-285; Görgülü, a.g.e., 215n.

102 Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), İ. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 301-304; “Ermenistan’ın Mütareke Şartları”, Vakit, 21 Recep 1339, No: 1189.

103 Karabekir, İH, 861; İsmayıl Hacıyev, “Moskova ve Qars Antlaşmalarında Naxçıvan”, Türk-Ermeni İlişkileri, s. 138; Sonyel, Dış Politika, II, 34; Sonyel, a.g.m., 693.

104 TBMMZC, C. 5, (9. 11. 1336), s. 339; İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, 107-113.

105 Yılmaz, a.g.e., 121-122.

106 Yılmaz, a.g.e., 122; Kâzım Karabekir, Ermeni Dosyası, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengin), İstanbul 1994, s. 167; Gökdemir, a.g.e., s. 220; Sonyel, İngiliz İstihbarat Servisi, 126.

107 Atatürk, Nutuk, II, 488; İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C. I, Ankara 1983, s. 17-23; WO, 33/1000; TBMMZC, C. 6, (4. 12. 1336), s. 199-202; Türkgeldi, a.g.e., 133-134; Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 463; Karacakaya, a.g.t, 306-309; Sonyel, Dış Politika, II, 34-35; Yılmaz, a.g.e., 113-132; A. Poidebard, “Traité D’Alexandropol (2 décembre 1920)”, Revue Des Etudes Armeniennes, C. IV, Fasikül: 1, s. 70-72; Von G. Jaschke, “Die Türkisch-Armenische Grenze und Der Friedensvertag von Gümrü (Alexandropol)”, Westasiatische Studien, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (zu Berlin), C. 35, Berlin 1935, s. 162-171.

108 Kazemzadeh, a.g.e., 290-293; “Ermenistan’da Son Vaziyet”, Vakit, 6. Ra. 1339, No: 1057; “Ermenistan Vekayii-Bolşevik Kabinesi İş Başında”, Vakit, 9 Aralık 1920, No: 1077.

109 Doğu Cephesi, III, 225.

110 TBMMZC, C. 6, (25.11.1336), s. 32; (28.11.1336), s. 78; (9.12.1336), s. 284; (14.12.1336), s. 357; (20.12.1336), s. 430.

111 ATTB, IV, 369-370.

112 ATTB, IV, 375-376. (Açıksöz, 1 Kasım 1920’den nakil).

113 İsmet İnönü, Hatıralar, I, 222-223.

114 Sonyel, Dış Politika, II, 34; Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, s. 285.

115 Karabekir, İH, 862; Cebesoy, MMH, 485-486; Sonyel, a.g.m., 693.

116 Tarih IV, 73.

117 Doğu Cephesi, III, 232; Karabekir, İH, 881; Taşkıran, a.g.e., 126; Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, s. 1241; “Tiflis Sukut Etti. Ardahan ve Artvin”, Peyâm-ı Sabah, 2 Mart 1921; “Ardahan ve Artvin’in Suret-i Zabtı”, Peyam-ı Sabah, 4 Mart 1921; Vakit, 22 Mart 1921.

118 Karabekir, İH, 884; Doğu Cephesi, III, 237-240; Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, s. 124; Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921) ”, Kafkas

Araştırmaları, C. III, İstanbul 1997, 163; Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, (1919-1921), I, Ankara 1981, 158; Hakimiyet-i Milliye, 13 Mart 1921; Peyâm-ı Sabah, 13-14 Mart 1921; Vakit, 2 Nisan 1921.

119 Arslan, a.g.m., 113; Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, 125; Erat, a.g.t., 580-586; Tarih IV, 73; "Batum'un Tahliyesi" Vakit, 25 Mart 1921; Vakit, 11 Nisan 1921;.

120 Bülent Gökay, Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), İstanbul 1997, a.g.e., 144; Afanasyan, a.g.e., 192.

121 Doğu Cephesi, III, 250.

122 Türk İstiklâl Harbi, VII, Çizelge No: 8; Hamdi Doğan, Millî Mücadele'de Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar ve İkmal Yolları, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995, s. 43-120. Mehmet Arif Bey'in verdiği farklı rakamlar için bkz; Mehmet Arif Bey, Anadolu İnkılâbı, Millî Mücadele Anıları (1919-1923), (Yay. Haz. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, 66n.

123 Doğu Cephesi, s. 260-261; HTVD, Yıl: 16, S. 59, Mart 1967, Vesika No: 1340; HTVD, Yıl: 23, S. 71, Eylül 1974, Vesika No: 1539. The Times, 11 Nisan 1921, s. 9e; The Times, 13 Nisan 1921, s. 9c.

124 Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923), C. IV, Kısım. I, Ankara 1984, s. 266; Görgülü, a.g.e., 219; Haluk Selvi, Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923), Ankara 2000, s. 290.

125 Karabekir, İH, 955; "Milli Ordu Kafkaslardan Gelen Kuvvetlerle Mütemadiyen Takviye Edilmektedir", Vakit, 26 Mayıs 1921.

126 Doğu Cephesi, s. 269.

127 İsmayıl Musayev, Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1917-1922 Yılları), Bakû 1998, s. 39; Gökay, a.g.e., s. 146-147; Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), s. 136; Kâmuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, (1920-1953), Ankara 1991, s. 70; "Kars Konferansı Küşad Eyledi", Vakit, 3 Ekim 1921; "Kars Konferansı", Vakit, 14 Ekim 1921.

128 Hacıyev, a.g.m., s. 141-142.

129 Cebesoy, MH, 258-259; Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, s. 183; Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 71; Hacıyev, a.g.m., s. 142; Aralov, a.g.e., s. 25; Gökay, a.g.e., s. 147; Karacakaya, a.g.t, 311-312; FO, 371/E 12996/116/58; FO, 371/E 10937/10937/44), The Times, 18 Ekim 1921, s. 9g; The Times, 21 Ekim 1921, s. 9g; "Kars Müzakeratı Hitam Buldu", Vakit, 20 Ekim 1921.

130 TBMMZC, Devre: 1, C. 18, s. 9.

131 Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), s. 137.

132 Kâzım Karabekir, Çocuk Davamız, I, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengin), İstanbul 1995, s. 36-37.

133 Karabekir, Çocuk Davamız, I, s. 90-91.

134 Geniş bilgi için bkz; Nuri Köstüklü, "Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Eğitim, Kültür ve Teşkilatlanma Faaliyetleri", Türk Yurdu, Ekim 1997, XVIII/122, s. 107-109; N. Köstüklü, "Kâzım Karabekir'in Açtığı Okullar-I", BTTD, S. 5, Temmuz 1985, s. 31-35; N. Köstüklü, "Kâzım Karabekir'in Açtığı Okullar-I", BTTD, S. 6, Ağustos 1985, s. 36-41; Erat, a.g.t., 592-608; Halide Edip Adıvar, Türkün Ateşle İmtihanı-Kurtuluş Savaşı Anıları-, İstanbul 1987, s. 255-257; Celal Nuri (İleri), "Milletin Tecdidi", İleri, 29 Teşrin-i sâni 1338/1922'den aktaran M. Kaplan-İ. Enginün-Z. Kerman-N. Birinci-A. Uçman, Atatürk Devri Fikir Hayatı, I, Ankara 1981, s. 56.

135 Anadolu'da Yeni Gün, 17 Kasım 1922'den aktaran Nurettin Gülmez, Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara 1999, s. 507.

136 Kâzım Karabekir Paşa'nın Millî Mücadele yıllarında Doğu Cephesi'nde yaptığı faaliyetlerinin "Askerlik Mesleği" açısından bir değerlendirmesi için bkz; Cemalettin Taşkıran, Kâzım Karabekir Paşa, Askerî Hayatı ve Komutanlığı, Ankara 1993, s. 61-82.

137 ATTB, IV, 492.

138 Nurettin Peker, İstiklâl Savaşı Resim ve Vesikalarla, İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı, İstanbul 1955, s. 427; Mustafa Eski, "Mütareke Sonrasında Kastamonu'ya Gelen Önemli Kişiler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, (AAMD), XV/45, 1071; Mustafa Eski, "Kâzım Karabekir Paşa'nın Kastamonu'dan Geçişi", AAMD, XI/32, Temmuz 1995, s. 434.

139 Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara 1988, s. 357.

140 Anadolu'da Yeni Gün, 16 Ekim 1922 ve 11 Ekim 1922'den aktaran Gülmez, a.g.e., s. 638.

141 Anadolu'da Yeni Gün, 27 Ekim 1922'den aktaran Gülmez, a.g.e., 506.

142 Hıfzı V. Velidedeoğlu, Millî Mücadele Hatıralarım, İstanbul 1983, s. 155; Karabekir, Çocuk Davamız, I, s. 188-342.

143 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, Ankara 1983, s. 336-337.

Adıvar, Halide Edip, Türkün Ateşle İmtihanı-Kurtuluş Savaşı Anıları-, İstanbul 1987.

Akbulut, Dursun Ali, "Albayrak Gazetesi'ne göre Sarıkamış ve Kars'ın Kurtuluşu", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars Subatan 17-21 Haziran 1991, Ankara 1992, s. 333-335.

——, Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler, Erzurum 1989.

Akçakayalıoğlu, Cihat, "Türk İstiklâl Harbi ve İnkılâp (Devrim) Dönemlerinde Atatürk-General Kâzım Karabekir İlişkileri", Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 9-11 Eylül 1991, Ankara, C. I, Ankara 1996, 463-469.

Akın, Cavit, "Millî Mücadele ve Erzurum Kongresi'nde Giresun Milletvekilleri", Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996, Bildiriler, İstanbul 1997, s. 275-286.

Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953.

Allen, W. E. D. ve Muratoff, P., Kafkas Harekâtı, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921), Ankara 1966.

Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C. 1, Ulusal (Kongreler), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1993.

Aralov, S. İ., Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, (Çev. Hasan Âli Ediz), Ankara 1985.

Arslan, Ali, "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)", Kafkas Araştırmaları, S. III, İstanbul 1997, 93-115.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 79, Mayıs 1981, Yıl: 30.

——, S. 106, Yıl: 47, Haziran 1998.

Aşkun, Vehbi Cem, Sivas Kongresi, 2. Baskı, İstanbul 1963.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, C. I-III, Onaltıncı Basılış, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1987.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Ankara 1991.

Atay, Falih Rıfkı, Çankaya, İstanbul 1984.

Aydemir, Ş. Süreyya, Tek Adam, Mustafa Kemal 1919-1922, C. I, İstanbul 1999.

——, İkinci Adam, 1884-1938, C. I, İstanbul 2000.

Aytepe, Oğuz, Millî Mücadele Başında Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ve Heyet-i Temsiliye'nin İç Siyaseti 1919, H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Bayar, Celal, Ben De Yazdım, Millî Mücadele'ye Giriş, C. VIII, İstanbul 1997, s. 106-107;.

Baykal, Bekir Sıtkı, (Yayına hazırlayan), Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay. Ankara 1969.

Bayur, Yusuf Hikmet, Atatürk, Hayatı ve Eseri-Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar, Ankara 1990.

Cin, Halil, "Ölümünün 47. Yılında Kâzım Karabekir Paşa'yı Anma Programında Selçuk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Halil Cin'in Konuşması", Ata Dergisi, S. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, S. 6, Yıl: 1994, Konya, s. 3. (1-4).

Cumhuriyet Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Doğan, Hamdi, Millî Mücadele'de Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar ve İkmal Yolları, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.

Dursunoğlu, Cevat, Millî Mücadele'de Erzurum, Ankara 1946.

(Dursunoğlu, Cevat), "Atatürk'ün 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Gelişi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, I/3, Temmuz 1985, s. 793-798.

Duru, Orhan, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul 1978.

Erat, Muhammet, Milli Mücadele Döneminde Kâzım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri, (1919-1922), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Erdeha, Kâmil, Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler, İstanbul 1975.

Eski, Mustafa, "Kâzım Karabekir Paşa'nın Kastamonu'dan Geçişi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XI/32, Temmuz 1995, s. 434.

——, "Mütareke Sonrasında Kastamonu'ya Gelen Önemli Kişiler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XV/45, 1071.

Gedik, İlhan, Millî Mücadele'de 15. Kolordu, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Goloğlu, Mahmut, Millî Mücadele'de Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, Trabzon 1981.

——, Sivas Kongresi, Ankara 1969.

——, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970.

Gökay, Bülent, Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), İstanbul 1997.

Gökbilgin, M. Tayyip, Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne, C. I, Ankara 1959.

——, Millî Mücadele Başlarken, Sivas Kongresinden, Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4 Eylül 1919-23 Nisan 1920), C. II, Ankara 1965.

Gökdemir, Ahmet Ender, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara 1989.

Görgülü, İsmet, On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Ankara 1993.

Gülmez, Nurettin, Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara 1999.

Gürün, Kâmuran, Türk-Sovyet İlişkileri, (1920-1953), Ankara 1991.

Hacıyev, İsmayıl, "Moskva ve Qars Antlaşmalarında Naxçıvan", Türk-Ermeni İlişkileri.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.

Hovannisian, Richard G., The Republic of Armenia, The First Year, 1918-1919, C. I, Berkeley & New York & London 1971, s. 423-428.

İğdemir, Uluğ, Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Son Sadrazamlar, C. 4, İstanbul 1982.

Irmak, Sadi, Millî Mücadele'de Atatürk'ün Çevresi, İlk Mücahitler, İstanbul 1986.

İsmet İnönü Hatıralar, I, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), İstanbul.

Jaeschke, Gotthard, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986.

——, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Ankara 1989.

Jaschke, Von G., "Die Türkisch-Armenische Grenze und Der Friedensvertag von Gümrü (Alexandropol)", Westasiatische Studien, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (zu Berlin), C. 35, Berlin 1935, s. 162-171.

Kandemir, Feridun, Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul 1965.

Kansu, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. I, Ankara.

Kaplan, M, -Enginün, İ-Kerman, Z, -Birinci, N, -Uçman, A, Atatürk Devri Fikir Hayatı, I, Ankara 1981.

Karabekir, Kâzım, İstiklâl Harbimizin Esasları, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengin), İstanbul 1995.

——, Çocuk Davamız, I, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengin), İstanbul 1995.

——, Ermeni Dosyası, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengin), İstanbul 1994.

——, İstiklâl Harbimiz, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988.

Karacakaya, Recep, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), İ. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Kazemzadeh, Firuz, The Struggle for Transcaucasia, (1917-1921), New York 1950.

Kâzım Karabekir Paşa (Anlatan), “Fevzi Paşa Mustafa Kemal Paşa’yı İstanbul’a Getirmek İçin Gelmişti”, Yakın Tarihimiz, C. IV, S. 50, 7 Şubat 1963, s. 326-328.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ankara 1993, s. 53-54;.

——, “Yayımlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi’nin İlk Günü”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 35, 25-30.

——, Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920), Ankara 1991.

Kocatürk, Utkan, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara 1988.

——, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Ankara 1999.

Köstüklü, Nuri, “Kâzım Karabekir Paşa’nın Doğu Anadolu’daki Eğitim, Kültür ve Teşkilatlanma Faaliyetleri” Türk Yurdu, Ekim 1997, XVIII/122, s. 107-109.

——, “Kâzım Karabekir’in Açtığı Okullar-I”, BTTD, S. 5, Temmuz 1985, s. 31-35.

——, “Kâzım Karabekir’in Açtığı Okullar-I”, BTTD, S. 6, Ağustos 1985, s. 36-41.

Kutay, Cemal, Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964), C. III, İstanbul 1992.

Mehmet Arif Bey, Anadolu İnkılâbı, Millî Mücadele Anıları (1919-1923), (Yay. Haz. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987.

Mehmet Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, (Yay. Haz., F. Rezan Hürmen), C. II, İstanbul 1993.

Musayev, İsmayıl, Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1917-1922 Yılları), Bakû 1998.

“Mustafa Kemal, Sivas Kongresi Kararlarını İstanbul Hükümeti’ne Bildiriyor”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 14, Kasım 1968, s. 15-22.

“Mustafa Kemal’in Üçüncü Ordu Müfettişliği’nden Azledilmesi Belgeleri”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 14, Kasım 1968, s. 12-13.

Mutluçay, Hayri, (Yay. Haz.), “Sivas Kongresi Hazırlıkları, Kongrenin Tutanak ve Kararları”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, XI/62, Kasım 1962, s. 4-13.

Özdemir, Yavuz, İngiliz Yarbayı Rawlinson’un Erzurum’daki Faaliyetleri, A. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990.

Özel, Sabahattin, Millî Mücadele’de Trabzon, Ankara 1991, 98-99.

Öztoprak, İzzet, “Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Samsun 1988, s. 335-350.

Peker, Nurettin, İstiklâl Savaşı Resim ve Vesikalarla, İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı, İstanbul 1955.

Peyâm-ı Sabah Gazetesi.

Poidebard, A., “Traité D’Alexandropol (2 décembre 1920)”, Revue Des Etudes Armeniennes, C. IV, Fasikül: 1, s. 70-72.

Public Record Office, Foreign Office.

“Rauf Orbay’ın Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. 3, S. 27, 30 Ağustos 1962, s. 19-20.

“Rauf Orbay’ın Hatıraları”, Yakın Tarihimiz, C. 3, S. 28, 6 Eylül 1962, s. 48-52.

Rawlinson, A., Adventures in the Near East 1918-1922, Londra 1923.

Reşit Paşa’nın Hatıraları, (Neşr. Cevdet R. Yularkıran), (İstanbul) 1939.

Selvi, Haluk, Millî Mücadele’de Erzurum, (1918-1923), Ankara 2000.

Sertoğlu, Mithat, “Erzurum Kongresi’nin Bilinmeyen İki Belgesi”, BTTD, S. 13, Ekim 1968, s. 3-5.

Sonyel, Salâhi R., “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız, (Nisan 1920-Mart 1921)”, Belleten, XLI/164, Ekim 1977, 662-690.

——, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri, Ankara 1995.

——, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar, I, Ankara 1987.

Soysal, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C. I, Ankara 1983.

Süslü, Azmi-Balcıoğlu, Mustafa, Atatürk'ün Silah Arkadaşları-Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, Ankara 1999.

Şimşir, Bilal N., İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938), Nisan-Aralık 1920, II, Ankara 1975.

Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul 1934.

Taşkıran, Cemalettin, Kâzım Karabekir Paşa, Askerî Hayatı ve Komutanlığı, Ankara 1993.

——, Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa, Ankara 1999.

Tevetoğlu, Fethi, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1971.

The Times.

Tugaç, Hüsamettin, Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, (1919-1922), C. III, Ankara 1965.

Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler, VII, Ankara 1975.

Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara 1989.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923), C. IV, Kısım. I, Ankara 1984.

Türkgeldi, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim, Ankara 1984.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Gizli Celse Zabıtları.

Türkmen, Zekeriya, Mütareke Döneminde Ordu ve Yeniden Yapılanma (1918-1920), M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 1995.

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Millî Savaşı Millet Ferdi Olarak Başlaması", Tarih Vesikaları, C. I, S. 5, Şubat 1942, s. 324.

Vakit Gazetesi.

Velidedeoğlu, Hıfzı V., Millî Mücadele Hatıralarım, İstanbul 1983.

War Office, Londra.

Weiker, W. F., “Kâzim Karabekir”, The Encyclopedia of Islam, New Edition, Vol: IV, Leiden E. J. Brill 1976, s. 854.

Yılmaz, İskender, Gümrü Antlaşması.